

प्रस्तावनाखंड.

विभाग चवथा—बुद्धोत्तर जग.

प्रथमप्रवेश.

देशोत्तर काळ म्हणजे मुख्यतः दुरुयुद्धोत्तर काळ. दुरुयुद्धानंतर थोडक्याच कालानें वैदिक वाङ्मयाचें संहितीकरण झाले. श्रौतसंस्थांच्या कृत्विजांमध्ये पशुभेद उत्पन्न होऊन यज्ञवेदाचे शुद्ध व कृष्ण असे भेद उत्पन्न झाले व त्यामुळे इतर वेदांचा उपयोग करणाऱ्यांमध्येहि शालांतरे उत्पन्न झाली. श्रौतजीवी कृत्विजांत जीवनकालामुलक द्वैत चान्द्र असतांच आरण्याकरीच विचार उत्पन्न होऊन ज्ञानमार्गाकडे जनतेला विचारी दृष्ट बघू लागला असता, श्रौतजीवी वर्गातील पशुभेदासुद्धें आणि कृत्विगमंडळाबाहेर असलेल्या सामान्य जनांमध्ये श्रौतधर्मवस्तुमुलक निष्कर्तव्यता स्थापन झाल्यामुद्धें अद्याविरप कमी होत असलेला श्रौतधर्म लयास जाण्याच्या पंथास लागला होता. आरण्याकरीच विचार सामान्य जनांस कर्म उत्पन्न करून देणारा नव्हता. फक्त पात-जळ सिद्धांतानीं वैयक्तिक कर्माचें मत्त्व यादविलें; पण तो कर्म फारशीं लोकप्रिय झालीं नाहींत; व्यावहारिक विषयांवर भीति-वाक्ये आणि त्यांची पारमार्थिक व अधिक व्यापक विचाराचीं, आणि पारमार्थिक सोच्या कर्माचीं जोड करून देणारीं कर्म यांनीं युक्त असे जे संप्रदाय उत्पन्न झाले त्यात बौद्ध, जैन, शैव, भागवत, गीरीव, वीरवेण्व इत्यादि संप्रदाय उघोखिले पाहिजेत. तत्त्व-ज्ञानें परमार्थविषयक व्यापार व विचार उत्पन्न करीत, आणि त्या विचारांनीं औपनिषद वाङ्मय आणि लोकांमध्ये प्रचलित असलेल्या विविध उपासना यांची गति लावण्यात येई. औपनिषद विचार, विविध स्थंभे, महासूत्रे, उपाखंडे, गीता व ब्रह्मसूत्रांवरवीं व पुं यात उपरुद्धित झाले, आणि ज्या सामान्य जनस विरुद्ध उपासना करण्यापेक्षा जास्त शुद्ध जावयाचे असेल त्यास धार्मिक म्हणूं झाले. ब्रह्मसमाज देशीय औपनिषद विचारांवरच रचला गेला पण तो धक्कर, रामानुज इत्यादि मतांपैकी कोणत्याच मतांस अंतर्गत पावयाचें नाहीं, पारमार्थिक वाचनीय स्वरुप म्हणून समजलेल्या लोकांच्या विचारात जे प्राप्तांसेल तिंहि व्यावयाचें असा तत्त्वाचा होता. वेदमुलक संस्कारधर्महि या समाजानें त्यागिला आणि त्यामुद्धें हिंदुस्थानात त्यास प्रथमच उत्पन्न झालें आणि यामुद्धें त्याची सुधारलेली आवृत्ति जी प्रार्थनासमान त्यानें शुद्ध संस्कारधर्माचा त्याग केला नाहीं. आर्य समाजानें ताम्र-प्रथमपुर्वे संहिताक धर्माकडे धाव मारली. येणेंप्रमाणें थोडक्यात हिंदुस्थानच्या पारमार्थिक प्रयत्नाचा इतिहास देतां येईल. या इतिहासातील उत्तरकाळीन भागाचीं सामान्य वाचकवर्ग बराच परिचित असल्यामुद्धें त्यावर फारसे विवेचन प्रस्तावनाखंडांत करण्याची आवश्यकता वाटली नाहीं.

जगांत पारमार्थिक विचारांचा ओप केवळ हिंदुस्थानांत उत्पन्न झाला नाहीं, पण त्यानरोबर हिंदी सांगितलें पाहिजे कीं पारमार्थिक विचारांची विविधता भारतीय सभ्यतांत जितका दिसते तितको अन्यत्र दिसत नाहीं. प्रत्येक संस्कृतींत विकास दिसतो. गरजू देशांत देऊन इतरांस सुख करण्याच्या पद्धतीपासून प्रवक्त्यांच्या अविशुद्ध सद्गति नैतिकता आणि जलमय भाषणांनीं जनेतस सन्मार्गास लावण्याच्या पद्धतीपर्यंत अनेक प्रकारचे प्रयत्न यदुनच्या विकासांमध्ये दृष्टीस पडतात; आणि प्रवक्त्यांच्या त्या प्रकारच्या प्रयत्नांचे भिन्न तऱ्हेचे विकास दिसत व महंमद यांच्या उपदेशांत आदरून येतात. त्या प्रगतीचेंहि स्वरुप (सेमोटिक म्हणजे हिंदू, अरबी यांशीं मूळ भाषा मोटणाऱ्यांच्या वंशांत उत्पन्न झालेल्या) वाङ्मयासह येथें प्रदर्शित केलें आहे. प्रस्तावनाखंडांत बहुतेक सर्व संप्रदायांचे आपत्त्य वेदांप्रमाणेंच वागणें आढिते. जनांच्या सर्व संप्रदायांस मान्य असे आपत्त्य उपलब्ध नसल्यामुद्धें त्यांचें वर्णन येथें नाहीं. प्रत्यक्ष महावीराचीं वचनें आपणांस प्रकट नाहींत. आणि भागवतानें उघोखिलेला महावीर्य जैन तीर्थंकर कथम याची तर आपणांस निश्चित अशी सुद्धीच माहिती नाहीं. जैन वाङ्मय संप्रदायद्वैत स्थापन झाल्यानंतरच आपणांस उपलब्ध आहे. कल्पवृक्षसचें आतिशय उच्च प्रकारचे सामाजिक तत्त्वज्ञान सुद्धपूजाकालीन आहे. ब्रह्म आणि धर्म या दोघां कल्पना ज्या ताओ नांवाच्या। शब्दांत व्यक्त होतात ते

ताओ नांनॉनंच परिचित असलेले तत्वज्ञान देखील बुद्धपूर्वकांठीन असण्याचा संभव आहे. निदान बुद्धाच्या संप्रदायाचा प्रसार पॉन देशांत होण्यापूर्वीचि तें खास आहे. म्हणून त्याचें विवरण प्रस्तुत निभागांत न करतों तिसऱ्या निभागांत केले आहे. जपानच शितो (खरोखर येन ताओ; येन=चांगला ताओ=यर्म, शितो=सद्धर्म) चिनी ताओचेच एक स्वरूप असल्यामुळे त्यासहि येणें स्थल दिलेले नाहीं.

जगाच्या इतिहासामधील एक मोठी क्रिया म्हटली म्हणजे अनेक लहान राष्ट्रां कें अथवा राष्ट्रस्वरूपी जाती या एक मोठ्या राष्ट्राच्या अंकित होऊन मोठ्या शासनसंस्था उत्पन्न होणे. आजचीं लहान राष्ट्रां म्हणजे प्राचीन काळच्या अनेक राष्ट्रांच्य सङ्गण्याएवढीं भासतात. विसृष्ट पण एकरूप झालेलीं राष्ट्रां असतील किंवा सङ्गुज जाती अगर राष्ट्रां एकत्र झालीं असतील त्यांत आजच्या राष्ट्रांचा अंतर्भाव होतो. साम्राज्ये म्हणजे सामाजिक दृष्टीकरणाची क्रिया ज्यांत अपूर्ण आहे असे समाज, अनेक समाजांस व राष्ट्रांस, साम्राज्यांनीं एकसत्तेखालीं आणले आहे. लहान राष्ट्रांच्या काळापासून आज तागाईत इतिहास यावयाचा म्हणजे बुद्धकाळीन लहान लहान राष्ट्रांची जितकी व्यापक होईल तितकी यादी करून त्या राष्ट्रांनां आज घोटक्या राष्ट्रांच्या किंवा साम्राज्यांच्या सत्तेखालीं आणतांना काय प्रयत्न झाले त्याचा इतिहास यावयाचा, म्हणजे इराण, ग्रीक व रोमन साम्राज्यां, मग साम्राज्ये व खलीफत देऊन नंतर मेसदच्या तीन साम्राज्यांच्या ईशियावघोरर युरोपांतील राष्ट्रविकास कसा झाला हे यावयाचे. आणि री साम्राज्यांचे धोरण अजुनू लागल्यानंतर भौगोलिक शोष कसे लागत गेले, आफ्रिका आणि अमेरिका हे भूभाग गोम्यांद तावडीत कसे गेले व आशियाहि जवळ जवळ कसा गेला हे दिलें पाहिजे व स्पेन, पोर्तुगाल, फ्रान्स, इंग्लंड, रुशिया इत्यां राष्ट्रांनीं तयार केलेलीं साम्राज्यां, साम्राज्यीकरणाच्या प्रयत्नांत उत्तरकाळीं पडलेलीं जर्मनी व इटाली व अमेरिकेंतील संघ संस्थांत यांचे प्रयत्न हीं सर्व चिथिलीं पाहिजेत. स्वप्रदेशविवासाकरितां जी मारपीट होई तीविषय बॅलन्स आफ पॉवर म्हणजे शिरजोराविषय एखाडत होऊन कोणासहि चूक यावयाचें नाहीं या तऱ्हेची खटपट चालत होती तिचें वैयर्थ्य या महायुद्धानें सिद्ध होऊन जो राष्ट्रसंघ तयार झाला त्याचें विवेचन पहिल्या निभागांत दिलेंच आहे.

बुद्धोत्तर काळांत पारमार्थिक दृष्टीनें जे संप्रदाय उत्पन्न झाले त्या संप्रदायांमुळे राजकीय व सांस्कृतिक परिणाम व झाले त्यायोगानें जगाचें स्वरूप कसे काय बदलले हा एक मोठा इतिहासाच्या अभ्यासकांचा विचारविषय असल्यामुळे सुसुल धान व बीड यांच्या प्रयत्नांचे परिणाम सविस्तर दिले आहेत. ते देताना सर्वेप जग हें विस्तीर्ण विचारक्षेत्र करून त्याचा जहा पाद केला आहे. हिंदूंच्या राजकीय इतिहास मुसलमानांच्या प्रदेशापूर्वी बराच विस्तृत आणि सुदीर्घ काळांत श्रोटक असला घेतला आहे. या काळाविषयी त्याच्या निकटवाद्यांमुळे जिहासा विशेष जागृत करण्यास नवीं म्हणून त्याविषयी विवेचन शरीरलेखाकडे सोंपविलें आहे. राजकीय इतिहास व भौगोलिक शोष यांचा इतिहासक्षेत्रांत पार निपट संबंध असल्यामुळे त्याविषयी विवेचन सविस्तर सोंपवेल.

सध्यांचा एक विचाराचा महत्त्वाचा विषय म्हटला म्हणजे राष्ट्रीकरण होय. राष्ट्रीकरण देशांत कोणकोणत्या राजकीय व सामाजिक परिस्थितीमुळे उत्पन्न झाले त्याविषयी समाजशास्त्रीय नियम काढण्यास जे इतिवृत्ताचें विधान पाहिजे तें य भागांत विशेष सविस्तर केलेलें आढळून येईल. लेटिन व संस्कृत यांसारख्या सांस्कृतिक व व्यापक भाषांपासून विशिष्ट प्रांतिक किंवा राष्ट्रीय भाषांचा विकास कसा होत गेला हा विचार देखील राष्ट्रीकरणाच्या विचाराशीं संबद्ध आहे.

प्रस्तुत निभागांत तात्विक विवेचन फारसें संपन्न न्नाहीं व जगांतील अनेक होणाऱ्या गोष्टी, विशिष्ट विषेय अंश म्हणून विवेचन करण्यांतच इतिहासशास्त्राचें तात्विक विवेचन मुख्य पदावे लागतें. जगाचा सर्व इतिहास कांहीं विशेष क्रियापरंपरेंत दाखविणे आणि विशेष कार्यपरंपरेंत दृष्ट दिपसांचा विकास दाखविणें हे इतिहासशास्त्राचें काम आहे. तें कसें काय झाले आहे तें ग्रंथाच्या वाचनानेंच समजेल.

दक्षिण अमेरिकेचा स्थानिक इतिहास येथें दिला नाहीं. युरोपीयांनीं त्या प्रदेशाचे युरोपीयन कसे केले येथपर्यंत इतिहास आणिला आहे. त्या काळापासून आजचीं राष्ट्रां स्पानिश व पोर्तुगीज सत्तेशीं बंध करून कधीं स्वतंत्र झालीं याचा इतिहास, मेसिट आर्जेन्टाईन रिपब्लिक वीरेसारख्या शरीरलेखांत दिलेल्या देशांजनांत सोंपवेल. तसाच हिंदुस्थानांतील आजच्या शेंकडें संस्थांनां इतिहास शरीरलेखांतच सोंपवेल. दक्षिण अमेरिकेंतील संस्थाने व हिंदुस्थानांतील संस्थाने हीं दोन्ही जागतिक राजकारणाचा फारसा भाग नाहींत.

हा ग्रंथ तयार करताना, रा. रा. यशवंत रामकृष्ण दाते, बी. ए. ए.एल. बी.; रा. रा. सर्वोत्तम बाबुदेव देशपांडे, बी. ए. रा. रा. लक्ष्मण केशव भावे, बी. ए.; रा. रा. चित्तामण गणेश कर्वे, बी. ए.; यांची विशेष उल्लेखित्याजोमी मरत झाली आहे.

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश-प्रस्तावनाखंड

विभाग चौथा-बुद्धोत्तर जग

ग्रंथपंचमेव.

प्रकरण १ ले.

चौथीसरी वर्षातील जगद्धिकास

(पृ. १-४)

या काळातील प्रचंड माहितीचा थोडक्यात गोपवारा, जेवळ निवेदनात्मक इतिहास म्हणून नव्हे तर विकासात्मक त्रियमानो सांगितलेले अनेक इतिहास या अर्थाने येथे दावयाचा आहे इतिहासलेखनाकरिता दोन कालविभाग—
(१) प्रिस्तपूर्व ५०० ते प्रिस्तोत्तर १५०० पर्यंत, व (२) इ. म. १५०० पासून आजपर्यंत असे पाडिले आहेत;
पृ. १—राष्ट्रस्वरूपी समुच्चयाचे घटन विघटन. प्राचीन भाषा व व्याख्या प्राप्ताचा काल, सुसुलमान, प्रिम्प, बौद्ध मंत्रदाय आणि ब्राह्मणमंडिते यांचे भूभागावर मादर्यो-
त्सादक परिणाम या गोष्टी इतिहासलेखनात अणव्याच्या आहेत. युरोपीय इतिहासातील प्रमुख व्यापक क्रिया. युरोप आणि इतर जग याचा इ. स. १५०० पूर्वाचा संबंध. पृ. २—मध्ययुगक सहा चळवळी लहान राष्ट्रांच्या इति-
हासात दोन क्रिया मेहत्वाच्या आहेत. (१) परस्परसंबंध-
निर्णायक; (२) अंतर्गत रचनानिर्णायक. महत्वाच्या इतिहास-
विषयक पाच क्रिया. जगाचा सांस्कृतिक इतिहास लिहि-
ताना लक्षात ठेवावयाच्या गोष्टी. (१) एका राष्ट्राचा इतर
राष्ट्रांवर ताबा, (२) संप्रदायाची उत्पत्ति, विकास व व्याप्ति,
(३) संस्कृतिवर्धकाच्या पाडिरयासुळे त्याचा प्रसार.
बादमावरच जगद्धिकाससूचक किना व्यक्त करण्याची आस्त
भिस्त अमते. वाच्ये सांप्रदायिक किंवा राष्ट्रीय स्वरूपात
प्रथम उत्पन्न होऊन पुढे सांस्कृतिक स्वरूप पावतात; पृ.
३—नाग्नजगतीचा इतिहास बर्बादसंप्रदाय याचा जगाच्या
संस्कृतीशी संबंध आहे, तसेच पाश्चात्य संस्कृतीचा जगाच्या
इतिहासात सुगम भाग आहे पृ. ४.

प्रकरण २ रे.

लहान राष्ट्रांचा काल.

(पृ. ४-२२)

हिरोडोटसच्या इतिहासात सुद्धाकारांनी या राष्ट्रकेंद्रावरील
या राष्ट्राचा परामर्ष यापुढे घेतला आहे; पृ. ५—हिरोडो-
सच्या इतिहासात उल्लेखिलेले राष्ट्र (यादी). पृ. ५-९.

भा न अ

हिरोडोटसमध्ये उल्लेखिलेल्या लोकांचे प्रातवार वर्गीकरण,
पृ. १०—हिड्रुस्थानचा व इतर आशियाचा परामर्ष पुढे घेण्यात
येईल; सध्या युरोपच्या घटनेकडे दृष्टि ठेविली आहे. ज्यूलिस
सीझरने आपल्या कॉमेन्टरी नावाच्या प्रभात ज्या जातिस्वरूपा
राष्ट्राचा उल्लेख केला आहे ती राष्ट्रे (यादी); पृ. ११-१८—या राष्ट्र-
जातींचे देशावर वर्गीकरण. पृ. १८—भारत भोष्मपर्व अध्याय ९
यात आलेले देश (यादी); पृ. १९—महाभारतात पांडव विजि-
ज्यात आलेले निरनिराळ्या दिशांचे देश (यादी); पृ. २०—
बृहत्साहित्यत सांगितलेले निरनिराळ्या दिशांचे देश. पृ. २१.

[स द र्भ प्रंथ —हिरोडोटस सीझर-कॉमेन्टरीज, भारत-
भोष्मपर्व. बृहत्साहित्य. डा. वा. दीक्षित-भारतवर्षाचे भूवर्णन
(प्राचीन) ज्ञानकोश विभाग ३ रा]

प्रकरण ३ रे

इराणचे सत्तावर्धन

(पृ. २२-६०)

बुद्धाच्या अगोदर १००वर्षापासून प्रिस्तपूर्वतः काळ
निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या केवळ युद्धविषयक संपर्काचा काळ
नसून बौद्धिक देवघेवीचाहि काळ होता अनेक देवतांचे
प्राचीन एकाच या मुमाराच्या काळात जरा बदलत्यासारखे
दिसत होते परंतु एका समुच्चयात दुसऱ्याची देवते अमान्य
नव्हती; पृ. २२—अरथुष्टाचे आपल्या प्रदेशातील कार्य हे
चासुदेव, महावीर, गौतम, चार्वाक व आरथ्यक धर्मांचे अनेक
प्रणेत याच्या कार्याशी संदेश आहे. इ. स. च्या ५ व्या
शतकात मज्झ पंचाचा उदय होऊन सस्मन घराण्याच्या
साप्ताण्यात तो बलिष्ठ होऊन राहिला; पृ. २३—आपल्या
अनुयायांनी मर्व मालमत्ता व कुटुंबे सर्वोच्च्य मर्मांक माल-
कीची आहेत असे समजले असत एक मज्झराने नियम
वालून दिला होता मज्झकी पंचाच्या बळबळीला धार्मिक
स्वरूप फार होते, मरथुष्ट धर्मातील अज्ञान व अनीति याचा
विष्वेत करून सद्धर्म स्थापन हाच उद्देश सामाजसत्ताक पंच
स्थापन करण्यात मज्झकाच्या पुढे होता, पृ. २४—वैधधर्मा-
नेष्टा काही नवीन विचारसंप्रदायात प्राधान्य मिळविण्याची
जो क्रिया निरनिराळ्या राष्ट्रां जाला ती क्रिया होत असता
अदृश्यशास्त्रमूलक वर्गाचा म्हणजे देवा सचाराचाच आश्रय
प्रवक्त्यास थावा लागला. येथे प्रिस्ताचा झगडा केवळ

धार्मिक विधींशी नसून त्याचा हेतु राजकीयहि असावा. सर-
शुश्रीर्यम हा पारशाचा राष्ट्रीय धर्मनसून तो राष्ट्रांतर्गत किंवा
राष्ट्रधर्मांतर्गत संप्रदाय आहे; पृ. २५—हबोम विधीविपर्यी
गायामध्ये उल्लेख नाही. त्यामधील सुधारणेचे हेतु दोन
प्रकारचे—धर्मशुद्धि व ईश्वर विषयक प्रगत कल्पनांचे निवेदन;
० गिण शेतोचा धेदा करण्याची सामाजिक सुधारणा—आहेत.

सरशुश्री ही व्यक्ति ऐतिहासिक की काल्पनिक याचा उलगाडा
अद्याप झाला नाही. गाथामध्ये पुढे प्रचारात आलेल्या
एकाचि रूपकालक गोष्टीचा मागमून नाही; त्याचे नातेवाईक
व शिष्य पूर्णपणे मानवी प्राणी आहेत, पृ. २६—सरशुश्री हा
कोणी मोठा धार्मिक सुधारक असावा गायकार कवी
कोण होते हे समजत नाही. ते आपणास गाथाचे द्रष्टे
समजत एवढे खरे; पृ. २७—पुरोहिताच्या उच्च दर्जाची व
श्रेष्ठ हक्काची कल्पना गायकारात होती महदकधर्माचे मूळ
ठिकाण मुरा इराण (पर्सिया) नव्हे. तो वायव्य किंवा उत्तर
इराणात जन्म पावून खाली मोडायत व पूर्व इराणात
प्रसार पावला असावा, पृ. २८—अबुधामध्येहि सरशुश्री संप्र-
दायाच्या परिणाम होऊन धर्मविषयक कान्ति झाली, पृ. २९.

बौद्ध व ख्रिस्ती वाङ्मयामध्ये बर्बात साम्यस्थले आहेत, पृ.
२९—ख्रिस्ती पवित्र ग्रंथांना बौद्ध ग्रंथ आधारभूत आहेत
असे सेबेल, डेनबर्ग व एडमंड्स यांचे मत आहे. बुद्धजन्म-
कथा व ख्रिस्तजन्मकथा यात सादृश्यापेक्षा विरोधच फार
आहेत असे डॉ. विंदरनिट्सचे मत आहे, पृ. ३०

असित व सिमिर्शोन यांच्या कथा, तसेच बुद्ध व ख्रिस्त
यांच्या कमत्काराविषयीच्या कथा परस्परसंबंध असल्यावाचून
उपपन्न झाल्या नाहीत. बुद्ध व ख्रिस्त यांच्या मृत्युकथामध्ये
साम्य दाखविण्याचा केलेला प्रयत्न पुर्बचा आहे, पृ. ३१—

दृष्टांतकथातील परस्परसंबंध दन्तकथापेक्षा कमी आहेत.
चार शुभवर्तमानांची बौद्ध ग्रंथांशी तुलना केल्यास त्यात
एक्यमावापेक्षा फरकच पुष्कळ आढळतात. बौद्ध वाङ्मयाचा
ख्रिस्ती वाङ्मयावर प्रत्यक्ष नसला तरी अप्रत्यक्ष परिणाम
झालेला आहे बार्लम व जोसाफेट ही ख्रिस्ती समाजात
लोकप्रिय झालेली कथा बुद्धकथेच्या आधारावर रचलेली
आहे, पृ. ३२—यूरोपवर्षांतील विविध वाङ्मयात घेऊनहि

उरलेल्या बौद्ध वाङ्मयावशिष्टात विश्ववाङ्मयात अंतर्भूत वर-
ण्यामारळा पुष्कळ भाग शिल्लक आहे. पश्चिमेकडील विचा-
रावर भारतीय विचारांचा परिणाम होणे अगदी शक्य आहे.

हिरॉडोटसचे हिंदुस्थानासंबंधी ज्ञान कितपत होते हे दाख-
विण्याकरिता त्याच्या ग्रंथातून घेतलेले उतारे, पृ. ३३—द स.

न्या चौथ्या शतकात ख्रिस्ती व मिथ्र संप्रदाय यांच्या झग-
ड्यात मणिसंप्रदायाचा उदय झाला, पृ. ३४—सणीचे चरित्र
व त्याने लिहिलेले ग्रंथ. या संप्रदायातील तत्वात जगात
नेहमी दिसून येणाऱ्या विरोधाची उपपत्ती लावलेली आहे, पृ.

३५—याच्या तत्वाप्रमाणे प्रकाश व तिमिर या दोन वस्तूंचे
जग घनले आहे व या दोहोंत अंध्याहृत सटा चालू आहे—

मणिसंप्रदायातील आचारनीति; प्रकाशतत्वाला आचारात
विशेष महत्त्व असे; प्रापंचिकाना बरीच सोडवणूक ठेविली
होती. मणिसंप्रदायाची उभारणी अवैस्तावर केली होती व
त्याचा ख्रिस्ती संप्रदायाशीहि धागा लागतो; पृ. ३६—
बौद्धसंप्रदायाचे ज्ञान मणीला असून त्यातील बरीच
तत्वे त्याने आपल्या संप्रदायात उद्धृत केली आहेत.

ख्रिस्त, सोडस्वरपणा, सुश्रुपणा व जुन्याशी सांगड या
योगाने हा संप्रदाय जल्द प्रसार पावला. संप्रदायाचा इति-
हास—पूर्वेकडे हिंदुस्थान चीनपर्यंत, पश्चिमेकडे रोमनराज्य व
उत्तर आफ्रिका येथेवर हा संप्रदाय पसरला, ख्रिस्ती धर्माशी
त्याने निकट संबंध जोडला; १३ व्या शतकात तो लयाम
गेल्या, पृ. ३७.

पूर्वी इराण हे राष्ट्र नसून त्या प्रदेशात अनेक राष्ट्रां
होत्या. इराणी पातशाहीमुळे पूर्व व पश्चिम याचा संबंध
आला पश्चिमभारतीयकालापासून सायरसच्या कालापर्यंतचा
इतिहास अज्ञात आहे. प्राचीन इराणी इतिहासाचे काल-

विभाग— (१) पश्चिमभारतीय, (२) वसाहतकाल,
(३) पौराणिक, (४) अकिमिनियन, (५) ग्रीक सत्तेचा काळ,
(६) प्रथुप्रभुमायाचा काळ, (७) सस्सन राज्याचा काळ,

पृ. ३८—प्राचीन इराणी इतिहासावर प्रकाश पाडणारे ग्रंथ.
वसाहतकाली इराणी लोक पश्चिमेकडे बरेच लाभ पसरले होते;
मुद्रासाल्या मदतीने वेदपूर्वकाली ते हिंदुस्थानात आले होते, पृ.

३९—इराणी लोकांच्या जाती(यादी). इराणी व हिंदु पारमार्थिक
विचारात साम्य व भेदहि आहे. पारदयाच्या धर्माचा संस्थापक
सरशुश्री नव्हे, तो एक धर्मसुधारक होता, पृ. ४०—मिडियाच्या

साम्राज्याबद्दल विश्वसनीय माहिती मिळालेली नाही. त्याचा
बाबहि निश्चित केला गेला नाही; पृ. ४१.

पौराणिक काळ फार प्राचीन अमून त्याविषयी पुरी
माहिती नाही; त्यातील कथा रम्य आहेत. काही पौरा-
णिक राजे—कैथोर्स, शहा जमशेद, शोहोर्क, फेरिडून,

मिनोथेहर, न्यूदेर—कैकोबाद, कैकजस, यांच्या वारकीर्ती, पृ.
४१—कैकजसचा नातु सायरस याच्यापासून इराणच्या

ऐतिहासिक बाळ्यास आरंभ होतो; पृ. ४२—पूर्वी इराणात
इराणी लोकांशिवाय परकीय असलेल्या जाती वास्तव्य करून

होत्या, पृ. ४३—इराणी लोकांचे मूलस्थान कोणते याविषयी
नाद व ते दक्षिण रशियातून आले असावेत अशी एक

कल्पना अकिमिनियनन घराण्याची राजावली. सायरसनने
इराणी राज्याची स्थापना करून पुष्कळ राज्ये अंकित केली.

दरायसने राज्याची घटना उदार व स्वतंत्र घोरणावर रचली,
पृ. ४४—पर्सियन लोक जित राष्ट्रांना चिरइन न दाकता त्या-

विषयी सहानुभूति दाखवीत व त्यांना मंत्रिभेडळात घेत.
पर्सियन (जेत) लोकांना विशेष सवलती असून, राज्य
त्यांच्या तंत्राने चाले; राष्ट्रीयत्वाची खरी करपना इराणी
राज्यात त्या वेळी होती, पृ. ४५—इजिप्त व बाबिलोन या जित
राष्ट्रांची सहानुभूति मिळविण्याकरिता दरायस झटत असे;

तथापि तेथे वडे शालीक वजीर व सात मज्या राज्यकारभार पहात, राज्यात परिषद भाषा व अरमदक लिपि चाले, राज्यात २५ प्रात [क्षेत्री] व प्रत्येक प्रातावर एक क्षत्रप असे, त्यातील जित जातींना बरेच स्वातंत्र्य असे, प ४६—नगरपस्थांनाची स्वतंत्र स्थापत राज्यपटना होता देशात नाणी बापरण्याची पद्धत होती, दरबारात “नैसर्गिक विनिमयपद्धति” चा उपयोग होई, प ४७—साम्राज्याचा विस्तार पूर्वेस पामीर पठार व पश्चिमेस सिथियनाचा प्रदेश प्रेस व मसिडोनिया येथवर झाला असून राज्यात सुधारणाहि पुष्कळ झाल्या ग्रीक लोकांनी इराणी लोकांचा पाडाव करून आपले प्रात परत मिळविले तरी इराणी साम्राज्यावर ह्या चढविण्याची त्यांच्यात कुवत नव्हता, प ४८—यापुढे साम्राज्याची वाढ खुटली व देशान वडाली मुळ शाली एक एक प्रात हाताविण्यात होऊ लागला इराणी लोकांनी हि प ४ म्या शतकात प्रीमावर पुन्हा विजय मिळविला व मर्वे बाबतीत थेट अशा प्रीमाना आशियातील दुर्भेक राजाच्या कथात रहावे लागे. प ४९—हा टाचणी लागूनच मॅसिडोनचा उत्कर्ष झाला व त्याने इराणी साम्राज्य जिंकून तेथील लोक व ग्रीक बाणा एक करण्याचा प्रयत्न केला, प ५०—अलेक्झांडरच्या मृत्यूनंतर त्याच्या राज्यातील एकसत्तापणा जाऊन सेनापती राजे बनले सिल्युकस व त्याचा मुलगा याच्या कारकीर्दीत इराणात नवीन ग्रीक शहरे वसून, ती भाषा व उद्योगधंद्यांची केंद्रस्थाने बनली ग्रीक लोकांनी इराणी लोकांच्या धर्मात मुळीच हात पातला नाही, प ५१—सिल्युकच्या मृत्यूनंतर त्याच्या राज्यास उत्तरी कळा लागली जेव्हा पाथियासारख्या नवीन राज्ये निर्माण होऊ लागली रोमन लोकांनी सिल्युकिडी राज्य नष्ट करण्याला सुरुवात केला हि प ५२—याच्या शतकात पाथियन साम्राज्याचा मोठाच विस्तार झाला, पुढे त्याचा सिथियनाशी झगडा होऊन त्याला उत्तरता कळा लागली रामन लोकांनी त्याचा तडा होताच, प ५३—पाथियनाना बलात्ता राज्य स्थापिता आले नाही. त्याची सत्ता अल्प होती ते इराणी लोकांनी सलग झाले होते पाथियन व रामन लोकांच्या लढाया होऊन रोमन लोकांनी अलेक्झांडरने कारीज केलेले प्रदेश आपणाकडे घेतले, प ५३—आगस्टस व होड्रियन या रोमन बादशहांचे धोरण पाथियनाशी फार सल्लाग्याचे होते, एक राजा जाऊन दुसरा राजा येणे हे त्या काळात रोजचेच झाले होते या काळात अरमदक सत्कृतीचा फैलाव झाल्याने होत होता प ५४—पाथियन राजाची यादी. इ स २१० मध्ये अद. शिरने सत्सन साम्राज्य इराणात स्थापिले व पाथियन लोकांना तेथून हाकून लाविले, प ५५—त्याचा मुलगा शाफर याने राज्यविस्ताराची सटपट केली पण त्याचा विस्तार पाथियन साम्राज्याकडून मोठा झाला नाही. मत्सन राजे अन्तिमेनित राजाप्रमाणे आपणास सर्वसत्ताप्राप्त व सर्वगुणसंपन्न म्हणून घेते, तथापि त्याचे वर्चस्व अँकिमेनित राजाइतके

नव्हत, प ५६—सत्सन राजाच्या काळी झरशुत्रसप्रदायाचा बराच विकास झाला, स्थापित झाला होत असत सत्सन राजाची यादी, प ५७—मत्सन लोकांच्या रोमन लोकांनी नेहमी लढाया होत, तसेच मिस्ता संप्रदाय त्या काळी बळावत चालला होता, प ५८—इराणला शेतहून नावाचे नवीन सडू उत्पन्न झाले पहिला व दुसरा सुषाई हे मोठे राजे होऊन गेले दुसऱ्या सुषाईने इ स. ६०८—६१९ पर्यंत बरीच मुलसगिरी केली, प ५९—इ स ६३२ त अरब सैन्य इराणात घुसल व त्याने थोड्याच वर्षांत सत्सनाना हाकून लावून इराणात आपली सत्ता स्थापली, प ६०

[स ६ मं प्र. —] डॅ. मोदी-अर्नेल ऑफ दि अँन्ट्रो-पॉलॉजिकल सोसायटी ऑफ बॉम्बे व्हॉ. ९ म. ८ एन्सायक्लोपीडिया ऑफ रिजिजन अँड गिक्स-मदक तयारी नोल्डेकें यत्न ४३ इडियन थॅटिडरी पु. २४ वेदिदाद विटर नेट्स-इडियन लिटरेचर, बुकिस्ट फॅरियड मेडेल-डाय बुडलीनेडे वायबल बर्ग व्हान एस्-गवा प्र. (१८८१ लिपसिय) एडमंड्स-बुकिस्ट अँड प्रिथन गॉप्लेस रुपेअर्ड, फिलाडेल्फिया १९०८-९ महाप-रिनिव्हानसुत कातके अक्षपोष-सुनाकार [विनी भाषातर] मदमंडुडरीक मजिसमिकाय एडवड लहमन-बोद्धमार् वर प्र. टयुविन्नेन १९११ क्लितविस्तर एथिडन आनॉड-साट्ट ऑफ एशिया ज्ञानकोश-विज्ञानेतिहास हिरो-डोटम पर्वदिनयत्न. एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका-मणि किंम दि स्टोरी ऑफ दि नेशन-पॅरिया ज्ञानकोश-अर्नेलसिस् हेलैनिका ब्रिटानिका-मोडिया आनॉल्ड-सोराब अँड क्लुम ब्रिटानिका-पार्गिया]

प्रकरण ४ थे.

ग्रीक सत्कृतीची व्यापकता

[पृ. ८०-८६]

या प्रकरणात ग्रीसच्या इतिहासातील गोंदांचे कार्यकारण भाषात्मक विवेचन व एकदर सांस्कृतिक बाढीमध्य हेलेनिक भाषाचे महत्त्व किती हे दाखवावयाचे आहे ग्रीसच्या इतिहासाचा आरम हि पृ ३ म्या किंवा ४ म्या शतकापासून धरतात. पुराणवस्तुयुग व ऐतिहासिक युग यांमध्ये मोठे फिडार आहे मिनीई व मायसीनी काळात व्यापार चांगला चालत असून त्याबरोबर बसाहतीहि बाढल्या होत्या, पृ ११—७ म्या शतकात अनेक एरतनी (डायस्ट) राजे उत्पन्न झाले, पण त्यांच्या पासून अनेक हल्लीनी फायदच झाले ग्रीकांनी पॅरियनाबरोबर युद्धे होऊन शेवटी पॅरियनाचा पुरा मोड झाला. पुढे सर्वेन लोकांशीही स्थापन झाली. पृ १२—महायुगात (हि पृ ४८०-३३८) अफोनिअन, स्पार्टन, थॉमि यासारखी नगरराज्ये आस्तित्वात आली व त्यांच्यातच दुर्धो भाजून

राहिला व मेमिडोनियाचा उदय झाला, पृ ३३—अलेक्झांडर याने विध्वनात्रय व विध्वस्तकृति स्थापन केली त्याची हिंदुस्थानावर स्वारी त्याने प्रथम सरहद्दीवरील डोंगरी भागांचा वदोवस्त करून, पोरसाला रटाई दिली व त्याचा पराभव करून गियासनदीपावेतो सुलस जिकला, पृ ३४—मुळे त्याचा मनात निरुसाह उत्पन्न झाल्यामुळे ता माघारा फिराव सिंघून्या मुखार्थत जलमार्गाने आला तेथून निमामिया व इराण या मार्गाने बाबिलानला गंग वाटित त्याला पुन्हाही लढाव लागले, पृ ३८—ग्रीकांच्या या स्वारांचा हिंदुस्थानात सुर्वाळ मागमूग राहिला नाही, पृ ३३

ग्रीकसंस्कृतिविकासच्या इतिहासाचे शिकदरपूव आणि शिकदरोत्तर असे दोन भाग पडतात, पृ ३३—अलेक्झांडर-पूर्वी यादमय, कला, शौर्य इत्यादि गोष्टीमुळे ग्रीकांचा प्रसार सर्वत्र झाला, इराण, फिनिशिया केरिया व लिशिया, दक्षिण रशिया, इजिप्त मेसिडोनिया व इटाली या राष्ट्रातून ग्रीक संस्कृति फिरली होती हे स्पष्ट दिसते, पृ ३४—ग्रीक संस्कृति नगरराज्याच्या विकसित संस्कृतीपासून निपन्न झाली अजमल्याने अलेक्झांडरने सर्वत्र ग्रीक शहरें वसविल्यावर तिचा प्रसार सुलभ झाला ग्रीक प्रदेश विस्तीर्ण झाल्या उपरांत त्या संस्कृतीतहि फारक पडला, नगरराज्ये खालावत गेली, कला व वाङ्मय यात भावबोधोपक क्रमपण आला, पूर्वसंडील पारमार्थिक विचारांचा ग्रीक धर्मकल्पनावर परिणाम झाला, पृ ३५—हिंदुस्थानावर ग्रीक संस्कृतीचा परिणाम ज्यास्त फलकौशल्यतात मान झाला, पृ ३८—इराणात ग्रीक संस्कृतीचा प्रसार नव्ही अजमावता येत नाही तथापि राजशासनात तिची छाप पूर्णपणे पडली हाता, वरेचसे ग्रीक पंडित येथे जन्माला आले, पृ ३९—आशियानायनरच्या अंतर्भागात ग्रीक शहरें उदयास येऊन ग्रीक संस्कृतीचा तेथे प्रसार झाला, पृ ४१—रोमन अजमावता देखील ग्रीक संस्कृति आशियामायनरमध्ये फैलावत होती मिरी यातील ग्रीकवसाहतमुळे तेथे रोमनकाळातहि हा संस्कृति धारण व व्यवहार यात शिरली पृ ४३—यहुदावरहि या संस्कृतीचा प्रभाव असून यरुशलेमपर्यंत ग्रीक आचार विचार पोचले होते, पृ ४३—इजिप्तमध्ये अलेक्झांड्रिया-खेरीज कोठेहि ग्रीक संस्कृति रुजली नाही, पृ ४४—दुसऱ्या जेल्सिमीच्या वेळेपासून इथिओपियात या संस्कृतीच्या प्रसारास सुरुवात झाली ख्रि पू ३ व्या शतकापासून इटालीत ग्रीक संस्कृति सिरू लागली ग्रीक संस्कृतीचा उत्तरकालान इतिहास म्हणजे, पूर्ववेळे ती इटाली संस्कृतीत उत झाली व पश्चिमेकडे काही काळ ग्रेट व पुन्हा उज्जीवित या क्रमाने तिचा प्रवाह चालला आहे, पृ ४५.

[स ६ मे प्र ध—आरिस्टोटल—“ग्रीक संस्थानातील राज्यपद्धति” ग्रीकांचा—ग्रीस रिशवे—दि अली एज ऑफ ग्राम रिमथ—अली हिररी ऑफ इटिया जामेन्टेडर—जेद अवेस्ता डों मिल्स—गापा कायल कर्टियस—

हिस्टरी ऑफ ग्राम. युसिडिडीझ हिरोडोटस शेनोफोन—इलेनिका आरिस्टोफेन्स—लिसिस्ट्रेटा. मेन—अली इन्स्टि-ट्युशन्स डीमोस्थनीझ—ऑन दि फाऊन, फिलिपियस. मॅरियन—मॅनर्वीस हिस्टोरियन्स हिस्टरी ऑफ दि वर्ल्ड—ग्रास]

प्रकरण ५ वे

रोमन संस्कृति

(पृ ८६—११६.)

रोमन संस्कृति म्हणजे मूळ रोम या एका शहराचा संस्कृति होय रोमन लोकांनी वायवे व राज्यकारभार व श्रीकांनी वाङ्मय व ललितकला यात प्रावीण्य मिळविले होते, पृ ८६—आज राजसत्ताक काळ (ख्रि पू ७५३—५१०)—या काळात सात राजे होऊन गेले राज्यकारभार लोकांच्या विचाराने चाले प्रत्येकाला उत्तम नागरिक होण्याचे शिक्षण दिले जाई या काळचे रोमन लोक नीतिमत्ततेहि वरच्या दर्जाचे ठरतील, पृ ८७—लोकसत्ताक काळ, पूर्वांध (ख्रि पू ५१०—१३१)—रोमन लोकांनी सव इटाली देश जिंकून कार्ये व मासिडोनिया येथील राजसत्ताहि धुळीम मिळविल्या या काळी कॉन्सल कोणासाठी होता येत असे मान तो अनुभवी व प्रौढ असावा लागे सेनेट हीच सर्वसत्ताधारी असे समानात गुलामपद्धति रूढ होती. कलित-कला रोमन लोकांनी संपादिली नाही या वेळी रोमन वाङ्मयाला सुरुवात झाली, पृ ८९—लोकसत्ताक काळ, उत्तरार्ध (ख्रि पू १३४—३१)—या काळी आपआपसात रोमन लोकांची यादवी सुरू झाली कॉन्सल व ट्रिब्यून यात तडे होऊ लागले व वक्तृवरलेला पार उत झाला सामाजिक स्थिति विस्फलित व अवनत अशा झाली, पृ ९२—वादशाही सत्तेचा काळ (ख्रि पू ३०—इ स ४५६)—हा अवनतांचा काळ समजतात पण ते बरोबर नाही, पृ ९०—याचे तीन विभाग—आगस्टाइन काळ, भरभराटीचा काळ व अवनतांचा काळ. आगस्टाइन काळ सुखशातीचा असून त्यात वाङ्मयाला वरचे उतेजन मिळाले आधुनिक ब्रिटिश साम्राज्याशी त्याची तुलना करण्यात येते, पृ ९६—वादशाही अमलाच्या पहिल्या दान शतकात राज्यकारभाराला लष्करी सत्तेचे स्वरूप आले रोमने बरोच सुलभगिरी केला पण देशात दुरिदय वाढले व चैनीकडे समानाची प्रवृत्ति बळकी लेखन-व्यवसाय व प्रभास्ये मान वाढली पूर्वी शिवावर पार जुलूम होत असत वैवाहिक नीति मत्ताहि फार निष्ठ दर्जाचा होती पालकाला पाल्यावर अनियंत्रित सत्ता असे गुलाम पाळण्याचा चाल सर्वत्र दिसून येई या काळीच रोमन समानावर अनिष्ट परिणाम झाला करमणुकीचे प्रकार विविध असून त्यातील काही

प्राणघातकहि असत. लोकांची ईश्वरभक्ता या काळी टळ-
नई त्यागली होनी. स्टोएक पंथ घळावत चालला. रोमन
साम्राज्यात जित्ती संप्रदायी लोकांचा छळ होत असे; प. १८—
रोमन यादशाहीच्या अखेरच्या तीन शतकांत साम्राज्याचे
पूर्व व पश्चिम अंगे दोन भाग झाले. साधारण संकुचित
होऊ लागले. रातदी जर्मानिक योद्ध्यांचे त्यावर हल्ले होऊन
इ. स. ४७६ मध्ये रोमन साम्राज्याचा अंत झाला या
काळातील महत्त्वाची कारकीर्द कॉन्स्टेडार्डन दि प्रेटची; तों
महकुंडेर प्रिस्ती यनला; पृ. १०७—रोमन राष्ट्रातील एक-
दर ओम काळमानावरोवर कमी रम्य होत गेल्यामुळे या
घलाटन साम्राज्याचा अंत झाला; पृ. ११०—हिंदुस्थान व
रोम यांमध्ये प्राचीन काळापासून व्यापारी दळणवळण होते.
त्याच प्रमाणे वकिलातीच्या रूपाने प्रत्यक्ष संबंधहि घडून
येत; पृ. १११.

[सं द भं प्रं थ.—हिस्टोरियन्स हिस्टरी ऑफ दि
वरड—रोम. एयुक्रेशियस—दि नेचर ऑफ दि युनि-
व्हर्स. व्हर्गिल—दनीयड. एन्तायडॉपीडिया ब्रिटानिका—
रोम. युमेविअस—'जॉर्जियम मिकेलम याची नाकावली'.
ह्रिनि-लेटर्न.]

प्रकरण ६ वे.

भारतीय युद्धापासून युद्धापर्यंतचा काळ.

[पृ. १११-१२८.]

या काळात संस्कृतिविकासा फारसा झाला नाही तरी
औशनपद विचारांचा प्रसार चोहोंकडे झाला असावा,
पृ. १११—वेदकाळी शैवादि संप्रदाय अस्तित्वात होते. उप-
निषदे निरनिराळ्या भाषांमधील रचलेली आहेत. त्यात
नवेंभरी मन प्रामुख्याने दिसून येते; पृ. ११२—वासुदेवाचा
उल्लेख अग्राच्यामोठ व जि. पृ. २ च्या शतकांतील शिला-
लेखनात आढळतो; पृ. ११३—अवतारी पुरुष वासुदेव व
वृष्णि कुलातील वासुदेव एकच आहेत. महाभारतातील
नारायणीय आख्यानात उपरिचर वसुची कथा दिली आहे;
व भगवंतानी नारादाला वासुदेवधर्म समजावून दिला
आहे; पृ. ११४—हरीची भक्तिपुष्प उपासना करणे व आर-
ण्यकास प्रमाण मानणे हे या धर्मातील वैशिष्ट्य होय.
मागवत हे वृष्णि कुलाचे दुसरे नाव असून वासुदेवउपा-
सनेचा त्याचा स्वतंत्र मार्ग होता; पृ. ११५—उपनिषत्कालीन
नवविचारांच्या लाटेत बौद्ध व जैन पंथावरोबरच वासुदेव-
धर्महि उदयास आला. भक्तिधर्माचा मूळ उपदेशक वासु-
देव असून कृष्ण हे त्याचे मोठेनाम असावे; पृ. ११७—वासुदेव
धर्म व गीतोपदिष्ट धर्म हे एकच आहेत; पृ. ११९—उप-
निषदे व दर्शन यातून गीतेने तत्त्वज्ञान घेतले आहे. भगव-
द्गीतेचे प्रमुख लक्षण जी भक्ति तिचेहि मूळ प्राचीन तत्त्वज्ञान

विषयक वाङ्मयात आढळते; पृ. १२०—जुन्या धर्मीला घरून
ईश्वरविषयक कल्पना लोकांपुढे मांडण्याचा गीतेचा विचार
होता; पृ. १२१—नारायणाविषयी देवस्थेचा विकास ऋग्वेदा-
पासून पुराणप्रंथपर्यंतच्या काळात झालेला दिसून येतो.
त्याचा स्वयं म्हणजे श्वेतद्राव होय. तेव्हा नारायण वासु-
देवाच्या पूर्वी अस्तित्वात होता तरी वासुदेव भक्तिप्रचा-
रात आल्यावर नारायण व वासुदेव एकच मानले गेले;
पृ. १२२—ऋग्वेदात विष्णूचे महत्त्व फारसे नाही. पण पुढे
त्याच्या परमपदामुळे पुराणात त्याला परमेश्वर कल्पिले
आहे. वासुदेव व विष्णु एकच मानले जात असत. गोपाल
कृष्ण व वासुदेव कृष्ण यांच्या कथातून विसंगतता दिसून
येत. तेव्हा तो एक नमावेत; पृ. १२३—प्रेष्ट देव म्हणून
कृष्णाला गोविंद हे ईश्वरविशेषण दिले असावे. कृष्णपूजा व
कथा आभीर लोकांनी हिंदुस्थानात आणिली व पुढे गोपाल-
कृष्णाचे व वासुदेवाचे एकीकरण झाले असावे; पृ. १२४—पाच-
रात्र धर्मात या गोपालकृष्ण-अंगाचे विवेचन नाही. माग-
वत धर्माचा मुख्य पाया पंचरात्रसंहिता होय. ही संहिता
सोळाव्या शतकाच्या सुमारास लिहिली गेली असावी. तीत
कृष्णलीलेंचे वर्णन आहे; पृ. १२५—नारायणाचे अवतार निर-
निराळ्या प्रंथातून निरनिराळे आढळतात; पृ. (१२८).

[सं द भं प्रं थ.—साम्राज्यीय संहिता. डॉ. भांडारकर—
शैवसम अँड वैष्णवसम. उपनिषदे व आरण्यके. निरुस.
पाणिनी—अष्टाध्यायी. विविधज्ञानविस्तार वर्ष ४१—देव-
दत्त भांडारकर यांचे लेख. पंजलीमहाभाष्य. महाभारत.
विविधज्ञानविस्तार—रा. राजारामशास्त्री भागवत यांचे
लेख. विष्णुपुराण. ऋग्वेदसंहिता १ कौ. भा. ऐ. भा. जातके.
मत्स्यपुराण. आश्व. श्रं. सू. भागवत. सात्व. योग. दर्शन.
यास्क—निरुक्त. मनुस्मृति. दा. भा. वयासरित्सागर. बामन-
पुराण. ज्ञानकोश—विभाग दुसरा. शब्दसूत्रे, वासुपुराण. बृह-
त्संहिता. ब्रह्मसूत्र. आर्किऑलॉजिकल सर्वे ऑफ इंडिया
१९०५—६. बराहपुराण.]

प्रकरण ७ वे.

युद्धजन्मकालीन वैचारिक चळवळ

(पृ. १२८—१३५)

नारायणीय धर्माच्या उच्चकाळाी दुसरे विचारसंप्रदाय
अस्तित्वात होतेच; बौद्ध व जैन हे त्यांपैकीच होत; पृ. १२८—
युद्धकाळाी जग व ईश्वर यांच्या संबंधाच्या प्रभावर अति
मोक्षप्रेषणांने विचार होत असे युद्धसंप्रदायांकून दिसते
उत्तरकाळीन जैनप्रथकारांना आग्नेयिक हा बौद्धनिष्ठा पंथ
म्हणून माहीत होता, व बौद्धांना तो 'निर्मण्य' या
नावाने माहीत होता. हा पंथ संपातक मोडत नसून स्वतंत्र
होना; पृ. १२९—आग्नेयिक हे बौद्ध आहेत असे प्रो. कर्न

व बुद्धर याच मत असून रा. दे रा भाडारकर यांना ते मान्य नाही, पृ. ११०—बुद्धसंप्रदायापूर्वी बराच काळ आर्षा-
विक अस्तित्वात होते, मौर्यकालात त्यांना महत्त्व आले याचा
उल्लेख निरनिराळ्या काळच्या प्रथातून सापडतो पृ १११—
बौद्ध व जैन यांनी यज्ञमत्स्या बुद्धविली नसून आरण्यकीय
विचाराने प्रथम ती अनवश्यक मानिली सदमाळकारात
महावारापूर्वीच्या पूर्णकाश्यपबुद्ध मखलागोशाल, नागठनात-
पुत, अग्निकदाकचल, सजयबेलदे व कुकुथकात्यायन अशा
सहा तार्थकारांचा ह्वागत दिली आहे पृ. १३२—नातपुत व
महावार एकच होते अस म्हणतात महावीराने पूर्वी प्रच-
लित अमलेल्या मतात सुधारणा केली इतकच नवीन
मताचा त्यान स्थापना केला नाही पृ १३३—बौद्धसंप्रदाय
ह्या जैन संप्रदायापासून निघालला नाही महावाराचा काल ख्रि
पू ५२७ ह्या यत्ता जैन संप्रदायाच सर्वोत जुन नाव नोंधत
असे असून, दिगवरपयापूर्वी या संप्रदायाच निरनिराळे
सात पय आढळतात प्राचीन जैनवाङ्मय उपलब्ध
नाहा, पृ १३४.

[सदब प्रथम—ब्राह्मणाल सुत इंडियन अटव्कार पु
८, १०, २३ ८१ स्मिय—अर्ली हिस्टरी ऑफ इंडिया
वारनवि—आचारमार नोमचंद्र—त्रिलाकमार पाथा माथ
नन्दिभावकाचार मावथ इंडियन इन्स्क्रिप्शन्स पु १ जनल
बॉथ एन्सायट्रिक सोंसायटा पु २०—२१ दिव्यापदान
कन—इंडियन बुद्धिज्म वराहमिहिर—ब्रह्मातक कालकसाहता
बुद्धर—इंडियन स्टडज रायल एन्सायट्रिक सोंसायटा
१९१८ जातक वनसपिटक. अगुतरनिकाय च्ढासडोव्ह-
व्स डायलॉग ऑफ बुद्ध, एन्सायट्रिक इंडिका पु २ जान
काहरण अमरकोश पाणिनासुत्र पतजलिमहाभाष्य
द्योयनिकाय भट्टिकाव्य सदम्पुडराक ववर—फ्रॅगमट डर
भगवनि आचाराग विजुपुराण आर्यविद्यासुभाकर
भावकाचार]

प्रकरण ८ वे

बुद्धाचे चरित्र

(पृ. १३५-१६२)

बुद्धचरित्राच मूळ ऐतिहासिक निराक्षण आत्तापावता
झालले नाही, पृ. १३५—बुद्धजन्मस्थान—कपिलवस्तु इ म
१८९५ त गिरात झाले ललितविस्तरात भगवानाने
भिक्षुच्या विनतावरून मागितलेली बुद्धचरित्ररुपा आह
देवानीं तुरंत येथाल बाधिमत्वाला अवतार घेण्याविषयी
विनोत केले ती त्यान मान्य करून धाकथडुलात भाया-
वताच्या पोटी जन्म घेतला त्याच्या जन्मकाळीं अनेक
शुभ गोष्टा घडल्या त्याच्या लहानपणीच ईश्वराचा साक्ष
पटविणारे चमत्कार घडून आले गोपा नावाच्या कन्येसो

बुद्धाचा विवाह झाला. त्याला जरा, मृत्यु वगैरे मानवी
दुखे पाहून ससाराचा वीट आला व गृहत्याग करून
तो वैशालीस गेला. पण तेथे त्याला दुःखनाशक धर्म साप-
डला न ह्या रामगृही विविमार राजाने त्याला राहण्याचा
आग्रह केला तेथून गयेला जाऊन त्याने घोर तप आचरिले
त्यावेळीं माराने त्याला मोह पाडण्याचा व्यर्थ प्रयत्न केला
तपाने बोधिप्राप्ति होणार नाही हे समजून आल्यावर आहार
मिळवून तो बोधिमेढाकडे निघाला. बोधिमेढमाखाली बोधि-
सत्व आसनस्थ असता मार व त्याच्या मुली यांनी त्याला
जिकण्याचा प्रयत्न केला, पण तो वश झाला नाही तेव्हा
त्याला बोधिसत्त्वाची प्राप्ति झाली देवानां त्याला धर्मचक्रप्रवर्तना-
विषयी विनंति केली शेवटी बोधिसत्त्वाने लोकांस उपदेश
करून अवतारकाये समाप्त केले, पृ १३६—ललितविस्तरातील
बुद्धचरित्राचे रा. चांदोरकरांनी चिकित्सापूर्वक परीक्षण केले
आहे ते असे गौतमाचे कोणते ते पुराणकारांनी दिले
नाही, एक कल्पना म्हणून त्यांनी बुद्धावतार कापिला आहे
नावाप्रमाण गौतमाच्या कुलासधर्मादि नक्की पत्ता नाही तो
कीकट [कांडी] या व्यभिचारा वशात जन्मास आला
गौतमाकाळीं शाक्यांचा नातिमत्ता अगदी निहृष्ट दर्जाचा
होती गौतमाच्या घरचा स्थिति सापत्तिक व नैतिक दृष्ट्या
फार वाईद हाती त्याच्या ठायीं दर्शवणुर्थ होती व त्याची
शारीरस्थिति चांगली नव्हती घर नगोस होऊन त्याने
अरण्य धरले त्याने आपल्या मनावर विजय मिळविला होता
हे खरे नाही, कारण आपला सासरा व मेहुणा यांच्या
नासाची तो सारखी सटपट करीत होता तो बोधिमेढ्या असे
अमलतसूनसारच्या विद्वतांती राजाचा त्याने कानउघाटणां
न करता उलट खुपमफरी केली आहे त्याच्या नीतिविष-
य कल्पना शुद्ध नसून स्वार्थमूलक असत, पृ १४२—गौतम
निर्वाणास जाण्यापूर्वी, त्याने आपल्या शिष्यास बुद्धधम्मसंघा-
सव गने काही शका आहेत का म्हणून विचारले, व मग
ज्ञानपण ता निर्वाणास गेला, पृ १४५—त्यास स्त्रियांचा अत्यंत
निंदारा असे बुद्धाच्या कालाविषयी एकमत नाही, तथापि
ख्रि पू ४७७ अथवा ४७८ ह्या त्याचा निर्वाणकाल असावा असे
एक ठिकाण पुष्कळ पुरावे देऊन मिळ केले आहे, पृ १५०—
त्याच्या निर्वाणाचा नक्का दिवस इहान शक १४८ वैशाख शुद्ध
पौर्णिमा, मगळवार ह्या येतो, पृ १५२—बुद्धेतिहासातील मह-
त्त्वाच्या गोष्टींचा कालनिर्णय झाला आहे बुद्धाच्या ईश्वर-
विषयक कल्पना निश्चितपणे सांगता येत नाहीत, त्याच-
प्रमाण त्याची वेदाविषयी भावना काय होती हेहि निश्चित
करता येत नाही, पृ. १५३—त्याची ओरड जातभेदाविरुद्ध
नसून, ब्राह्मणाविरुद्ध असे. तो ज्ञानसचच्याचा द्वेष होता तरी
गूढशालाविरुद्ध नव्हता. त्याची अपूर्वता ज्ञानमूलक किंवा
आचरणमूलक नसून संघचालकत्वमूलक होती, पृ १५४—कोसल
व मगध देशात बौद्ध संप्रदायाचा उगम झाला बुद्धानंतर
अशाकान तो बराच प्रबुद्ध केला कनिष्काच्या काळीं महा-

यान व होनयान असे दोन पध पडून संप्रदायांतील एकी नाहीती झाली. इ. स. च्या ८ व्या शतकापासून बौद्धसंप्रदायाचा हिंदुस्थानात न्हास होत गेला, पृ. १५५—बौद्धसंप्रदायाच्या आश्रयातें शिंपकला व चित्रकला यांस चांगले उत्तेजन मिळाले, स्तूप, चैत्य व विहार हीं या गोष्टींची माक्ष देतील. सिंहलद्वीप, पाप्पदेश, कांचा, महिष-मेण्डल, वनवासी, अपरात व महारष्ट यासारख्या ठिकाणी बौद्धसंप्रदायाचा दक्षिणेंत प्रसार झाला. या संप्रदायावरवीर जैन मंत्रप्रदायहि दक्षिणेंत गेला असावा. या संप्रदायाचा दक्षिणेंत जो न्हास झाला त्याला कारण म्हणजे त्यांचे कोणी पुतारी राहिले नाहीत व शीवैवगव पंथाकडून त्यांना विरोध होत गेला, पृ. १५६—भूतलमध्ये या बौद्धसंप्रदायास द्रव्या पंध म्हणतात. वेपौल मुस्य महोपाध्यायास धर्मराजा म्हणतात, पृ. १५७—भक्त्याच्या शतकापासून मगधदेशातील बौद्ध संप्रदाय पुढे थंड लागला. तेथील भिक्षु विद्वान् व नद्वारणी असतात, पृ. १५८—आत्तामात या संप्रदायाचा न्हास होत आहे. सिलोनातहि बौद्ध लोकांची संख्या कमी होत आहे; पण त्यांची धर्माविषयी आस्था विशेष आहे. सातव्या शतकापर्यंत चीन देशात बौद्ध संप्रदायाचा उत्कर्ष झाला, पण पुढे कन्फ्युशियनी पंथ व ताओपंथ यांनी उचल केल्यामुळे त्यांचे तेज कमी झाले, पृ. १५९—जपानात बौद्ध संप्रदाय टिकून आहे व त्यात सुधारणा होत आहेत. यवद्वीपात शिव व बुद्ध हे दोन्ही पंथ एकत्र मलेश्यानें रहात; सुमात्रात १४ व्या शतकात बौद्ध संप्रदायाची पिढेहाट होऊ जाऊन दृष्टी तो तेथें नामरुपांत आहे, पृ. १६०—कोरियात मिंग घराण्याच्या कारकीर्दीत बौद्ध संप्रदाय निवृत्तचव्हेस पोचला, पण त्यावर जपानचे वर्चस्व आल्यापासून तो पुन्हा सावरून लागला आहे. मयादानील या संप्रदायाचे स्वरूप शुद्ध नाही. तिबेतातील लामाधर्म बौद्ध संप्रदायाचे एक विवृत्त स्वरूप म्हणून चांगला अस्तित्वात आहे, पृ. १६१.

[नद भ प्रथ-ललितविलस. चांदोरकर-इतिहास आणि ऐतिहासिक. बुद्धचरित्र अमरकोश सद्धर्मपंडरीक. भागवत-पुराण. विष्णुपुराण. अग्निपुराण सेनात-एसाइ दुर ला लेब्रेडे ड बुद्ध स्वेम हाडी-बुद्धधर्मावर पुस्तकें. अश्वघोष-प्रबुद्ध-धर्म. जातवें. जुगलिंग. बुद्धधर्मावर ग्रंथ. मिलिंद प्रश्न. मद्रस्तवादान. बोधिमत्वावदानकललता. रिमथ-अली हिस्ट्री ऑफ इंडिया. मॅक्स मुरर-हिस्ट्री ऑफ एन्वाट संस्कृत लिटरेचर. महावंशी. इ. ई. पु. ३, २०, ३७, ६०, ८३. कर्न-मॅन्सुअल ऑफ बुद्धिज्म. फ्रीट-इन्ट्रिक्-प्मान्स. रिगडेड-लाइफ ऑफ नीतम. ई. ई. १९१४. ऑलिंग्ग् लिथिक मॉन्गुमेंट्स ऑफ दि तामील कंट्री १९०६-०८. सेवेल-लिस्ट ऑफ अँडिडिजिजिज पु. १. ईपी. गॅले. पु. ३. मद्रास एथिपीकल कलेक्शन १९१०. सायमोनी-टिया-ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स-उद्धिसम.]

प्रकरण ९ वें.

भारतीय युद्धा-न्तापासून चंद्रगुप्त-पर्यंत राजकीय इतिहास

(पृ. १६१-१७४)

कलियुगातील राजपराम्याची हकीकत बहुतेक सर्व पुराणांतून आढळते सर्व एकच पाठ असत नाही. भविष्यपुराण हाच सर्वांचा मूळ आधारग्रंथ आहे, सर्वत्र पुराणांतील वंशावळ्याची सुखात व आरंभपुरष हीं एक नसतात, पृ. १६१—पुराणांत संस्कृतमध्ये दिलेली हकीकत पूर्वी प्रकृत लोकांमध्ये असावी. त्यातील इतिहासरचना ३ व्या व ४ व्या शतकातील विसते पाठांची मिश्रता व अशुद्धता यावरून हा इतिहास प्रथम जरोप्रीमथ्यें उत्तर हिंदुस्थानात इ. स. ३३० व्या पूर्वी लिहि-लेला असावा असे पार्गिटर अनुमान काढतो. मात्र, वायु व ब्रह्मांड याच्या पाठात कारवा तफावत नाही, शिवाय ते पाठ मुळाला धरून आहेत, पृ. १६२—पुराणात कलियुगा-तील पौरव, बर्हिद्वय, प्रद्योत, शिशुनाग, नंद, मौर्य, शुंग, कण्वपुत्र व आश्र या राजघराण्यांच्या वंशावळी विसृत दिल्या आहेत पृ. १६४—पुराणेंत ऐतिहासिक साहित्य पाहता, अगदी आरंभी बुद्ध संप्रदायाचा पगडा ज्या भागात होता त्या ठिकाणी चार बलाव्य राज्यें, नाद होती, ती राज्यें मगध, कौसल, कसकिया वंश आणि अवंती हीं होत हीं घराणीं शरीरसंबधानें बद्ध साजी होती. त्यांच्यामध्ये वांग्वार भाऊणेहि होत कोपल राजा प्रमेतजित व मगधराज वजातशुन आन्यात प्रथम विवृष्ट येऊन पुढें ते मित्र व सागराबाई झाले अवतीचा राजा प्रद्योत व कौशावीचा उदयन माच्यातहि प्रथम वैर होते, पण पुढें उदयन प्रद्योताचा जावई झाला, पृ. १६८—बौद्ध वाच्यार्थातील इतिहास स्पष्ट करण्यासाठी ब्राह्मण वाच-याची मदत घेतल्याचा या घराण्याचा इतिहास समग्र मिळेल मगधाचे प्राचीन बर्हिद्वय घराणें गौतमबुद्धाच्या वेळेवरेंत होते. खि. पु. ७ व्या शतकात हिंदुस्थानात निरनिराडी प्रसिद्ध राज्यें होती, त्यांपैकी कांवांचे एक हाय, पृ. १७०—मगध साम्राज्याचा प्रारंभ विविधत्तापासून झाला, त्याचा पुन अभातरणु यांचे त्याचा विस्तार केला पहिल्या शिशु-नागापासून शेवटच्या नंदापर्यंत एकदर वारा पिढ्या झाल्या. या वारा राजांनी नावें व त्याचा अनुक्रमहि निरनिराळ्या पुराणांतून सापडाव असलेला दिसतो. पि. पु. ६०० मध्ये शिशुनाग घराण्याचा स्थापना झाली असावी, पृ. १७१—नद नऊ होते पहिला नद महापद्म हा होन संमधापासून झाल्याचे वर्णिलेले आहे, पृ. १७३.

[संद भ प्रथ-पार्गिटर-पुराण टेक्स्ट ऑफ दिडिनस्लीन ऑफ दी कलि एज पुराणें स्मिथ-अली हिस्ट्री ऑफ इंडिया, ऑक्सफोर्ड हिस्ट्री ऑफ इंडिया धम्मपद ई. ई. ४४ ४५. ज्ञानकोश विभाग ३ र. महाभारत. कल्पद्रुमकलिका. महा-

वेश दिव्यावदान वाण-हर्षवर्तित. फाहिआन सुराक्षम.
कीटिल्याचे अर्थसाध.]

प्रकरण १० वें

बुद्धापासून चंद्रगुमारपयतच्या काळची

सामाजिक परिस्थिति

(पृ १७४-१८९)

गौतमकालीन ज्ञान्य कुलाचा माहिती. चामर्ली उपलब्ध आहे ज्ञान्य लोकांचा संख्या अजमाय दहा लक्ष होता ते आपला राजा निवडोन त्याचा निरतिराज्या गावां सभा-युद्धे बाबलेली असत वृषदुभते व ताडुल यावर ते उप-आविका करीत. पृ १७४—ज्ञान्येतर कुळाविषयी माहिती नाही बुद्धधर्माच्या उदयाच्या वेळी हिंदुस्थानचे अग, मगध, काशी, कोसल, वज्ज, मल्ल, कौत्त, वष, कुक, पांचाल, मत्स्य, शूरसेन, अस्मक अवता, गांधार व कावोज असे १६ राजकीय विभाग ज्ञातिनामावरून पडलेले दिसतात. पृ १७६—दक्षिणेकडेच बौद्धधर्मात आठवणारे मुक्ती वृत्ते गाव पंढण हे होय समुद्रप्रवासावेळी वर्णन निकायात आढळते, पृ १७७—जि. पू. सातव्या शतकात अयोध्या, वाराणसी, चंपा, कापिल, कौशाबा मथुरा, मिथिला, राजगृह, रोहक, सागल, साकेत, उज्जयिनी व वैशाली ही शहरे प्रसिद्ध होती, पृ १७८—ह्या काळी समाजरचना ग्रामपंचायतीच्या पायावर व्हेलला असे तत्तिर्नावर कोणाचा मालका ह्मण नम. समाज वानुवर्णविशिष्ट होता, तथापि कोणालाहि आपला सामाजिक दर्जा बदलता येत असे अनुलोम प्रति-लोमविवाह होते असत पृ. १७९—बौद्धकालीन शहरे लहान कुणप्रमाणे असत येथुनक इमारती एक मजली व गवती छपरच्या असत. हळोच्या तुर्की स्नानगृहप्रमाणे शहरातून स्नानगृहे असत, पृ १८१—ह्या काळी वरेच धंदे अस्तित्वात असून धंद्याच्याचे १८ मग होते यहातुकोला जल्मार्ग किंवा पुष्कोचे मार्ग असत. मार्गी व हुज्या प्रचारात असत. लोकणी सापत्तिक स्थिति वरा असे लेखनकला अस्तित्वात होती, पृ १८३—मेढवारी, वैराग्य व परित्राजक हे आपला धार्मिक चळवळ चालवित या वेळी भिर्धूचे अनेक पथ होते हे रुचारी भिक्षू कोमल देशातला सामान्य भाषेत व्यवहार करीत, पृ १८४—प्राज्ञाचे वचने सर्वोत्तरच होते अग नाही ते पुढील काळात वास्त होत गेले. त्या-मार्गी ज्ञापयना आपले वाक्य फिरवावे लागले त्यानी दिलेला इतिहास एतानी होय, पृ. १८७

[से द भ म प्र.]—होस डेव्हिड्स—बुद्धिस्ट इंडिया. सुत-निपात. ऋग्वेदसंहिता. विनयपिटक. उदान रामायण आडा-रक—ए पाप द्दु दि अली हिस्टरी ऑफ इंडिया. बुद्धर इंडियन स्टडीज. मातर्नया. जर्नल ऑफ दि रॉयल एशिया-

टिक सोमायटी १९०१ ज्हीस डेव्हिड्स—डायलॉग ऑफ दि बुद्ध आपस्तंब—छान्सून. हापकिन्स—रिलिजन्स इन इंडिया मत्स्युति. ज्ञानकोश-विभाग ५ वा अंगुत्तरनिकाय वैस्तानसमुत्त पाणिनी सुत्रे बाँबे जर्नल रॉयल एशियाटिक सोमायटी १९०१]

प्रकरण ११ वे.

तिपिटक अथवा पाली धर्मशास्त्र

(१८९-२०३)

तिपिटकातील काही भाग बुद्धाची प्रत्यक्ष वचने मानल्यास गेर ह्योगर नाही बुद्धाची संभाषणे, वचने, गांते, कथा व सांप्रदायिक नियम याचा समग्र तिपिटकात येतो तिपिट-कातील भाग निरतिराज्या काळच आहेत. पृ १८९—बुद्धनिर्वाणनंतर पहिल्या शतकात बौद्ध धर्मशास्त्राची आचार-सूत्र निश्चित झाली होती. जि. पू. २४० च्या नंतर भर-लेल्या तृतीयसंघीतति बौद्धाचे पाली भाषेतील धर्मशास्त्र-तिपिटक-रचले गेले अने गिहलझीपरस्य बौद्ध धर्मज्ञात. पण ते त्यावेळचे धर्मशास्त्र मागची भाषेत असले पाहिजे, त्यात व पाली तिपिटकात बराच करक असावा तथापि पाली तिपिटकात काही भाग अशोककालीन दिसता, पृ १९०—बौद्ध संप्रदायाचे मत्स्यनादि पालीशिवाय दुसऱ्या भाषातून लिहिलेले धर्मग्रंथ पाहिल्यास त्यातील मूलतत्त्वे या पाली धर्मशास्त्राशी जुळतात. तेव्हा हे फारसे अपभ्रष्ट नाही, पृ. १९३—विनयपिटकात मुत्तविभेग, संभ्रक व परिहार याचा समावेश होतो मुत्तविभेगात पापाची यादी व प्रत्याश्रिते दिली आहेत. तथकात संघाच्या व्यवस्थेबद्दल नियम आहेत. यातील कथा प्रामाण्येन भारतवर्षाच्या आधुनिकमावर प्रकाश पडतात. विनयपिटकात दृष्टांतांजल दिलेल्या गोष्टीहि सुंदर आहेत. परिहार उत्तरकालीन व कमी महत्त्वाचा आहे. मुत्तपिटकात दीघ, मज्झिम, संयुत्त, अंगुत्तर व खुदक असे पाच निकाय आहेत. पहिल्या चाराल उपदेशावर भाषणे आहेत. दाघनिकायात ३४ गोष्टी सुत्त आहेत, त्यात महा-परिविज्यान हे अति महत्त्वाचे आहे हा निकाय अलीकडे पूर्ण झाला, पृ १९८—मज्झिम निकायात १५० मुत्त असून त्यात विविध विषय आले आहेत. या मुत्तांवर प्राचीन संप्रदाय व बुद्धाचा उपदेशपद्धति कळते. या मुत्तांचा काल एक नाही, पृ. २००—संयुत्तनिकायात ५६ संयुत्त (युत्त) असून त्यात निरतिराज्या मागदायिक तत्त्वांचे विवेचन आहे. यात वाक्याच्या दृष्टीने वरेच महत्त्वाचे भाग आहेत, पृ. २००—अंगुत्तर निकायामध्ये वाक्यपट्टया महत्त्वाचा भाग थोडा आहे सारखा गोष्टा एकत्रित करण्याची कल्पना यात दिसून येते पृ २०५—या चार निकायात एकेक वेळा तीच तीच मुत्ते व पुनरुक्ता आढळतात त्यातील संवाद बुद्धाची

विवेचनपद्धति कधी होती ते दाखवितात. यात दृष्टांतांची रेल्वेच आहे. हे दृष्टांत फार सयुक्तिक व विनोदी आहेत. ते तत्कालीन सांस्कृतिक इतिहास सांगतात; पू. २०६—गुह्य निकायात १५ ग्रंथ आहेत. यातील विषय काव्यमय आहे. गुह्य पाठात १ सुते असून ती मंत्राप्रमाणे म्हणावयाची असतात. धम्मपदात नीतिविषयक सुभाषितांचा संग्रह आहे. उदान ग्रंथात बुद्धकालीन लहान लहान पोरकट गोष्टी आढळतात. इतिवृत्तकात गद्यपद्यभाग असून पैकी गद्य फार सुंदर व श्रेष्ठ आहे. सुत्तनिपात हा पद्यमय सूत्रांचा संग्रह असून, त्यात बोधपर संवाद व कथा आहेत. विमानवत्थंत देवप्राप्तादाच्या व पेतवत्थंत भुताच्या कथा आहेत. धेर व धेरी गाथा हे दोन बृद्ध भिक्षू व भिक्षुणी यांनी रचलेल्या सुंदर काव्यांचे संग्रह आहेत. यात आध्यात्मिक तत्वे व तराकालीन परिस्थितीची चित्रे चांगली रेखाटलेली आहेत. प्रत्येक सूत्राचा काल वेगळा आहे. पू. २०९—गुह्य निकायात समाविष्ट केलेल्या जातककथा लौकिक कथांना धार्मिक स्वरूप देऊन तयार केल्या आहेत. या कथांपैकी काहीं बुद्धपूर्वकालीन आहेत. गद्यभाग सर्वांचेच दिसतो. या कथात काहीं कल्पित, काहीं प्राणिविषयक, काहीं विनोदी काहीं धातुयुद्धांकरिता काहीं नीतिपर व सुभाषितासारख्या आहेत. याशिवाय काहीं इतिहाससंबंधी व प्रचलित दंतकथांवरून तयार केलेल्या गोष्टी जातकात आढळतात. ही जातके लोकप्रिय असून त्यांनी भारतीय संस्कृतीचा प्रसार सर्वत्र केला आहे. त्यांचे महत्त्व सर्वे दृष्टींनी आहे; पू. २१०—अपदानामध्ये साधूच्या पराक्रमासंबंधी गोष्टी आहेत. बुद्धवंशात बोधिस बुद्धाच्या कथा आहेत. गुह्य निकायात लघुवृत्त्या ग्रंथ चरियापिटक यात बोधिसत्त्वाच्या दार्या पारमिता कथा आल्या हे वर्णिले आहे. पू. २१४—अभिधम्मपिटकात सात ग्रंथ आहेत. त्यांपैकी पुगल पञ्चासि व कथावत्थु हे प्रथम दोन. कथावत्थु हा वि. पू. ३ हातकालीन बौद्ध धर्म स्वरूपी पादशा म्हणता येईल, पू. २३६—सिंहावलोक—नाली धर्म शास्त्राचे मुख्य विभाग आणि पोटविभाग, पू. २३८—तिपिटक—उत्तर बौद्ध धार्मिक कांही पार्लंत, कांही बुद्ध संस्कृतात व कांही मिश्र संस्कृतात आहे. त्यातील मुख्य ग्रंथांची सूची; पू. २३९.

[संदर्भ ग्रंथ—ओल्डनबर्ग—गुरुपूजा कौमुदी जर्नेल मॅग्ल एशियाटिक सोसायटी १९०८. विंटरनिस्ट—इंडियन अँटेक्चर. मिलिंदपन्ह. विनयपिटक, सुत्तपिटक व अभिधम्म-

प्रकरण १२ वें.

अशोक ते अराजक-शाक्यवर्मांचा धुमाकूळ
(पू. २४३-२६७)

मौर्य घराण्याच्या अगोदरच्या शिशुनाग व नंद घराण्याची थोडीशी माहिती उपलब्ध आहे; पू. २४३—मौर्य घराण्याचा संस्थापक चंद्रगुप्त याचा नातू अशोक याने कलिंग देश जिंकल्यावर त्याला उपरिष्ठे झाली त्याने बौद्ध संप्रदायाचा सर्वत्र प्रसार केला. दिला-स्तंभ-लेखांवरून अशोकाची कामगिरी च्यानांत येते. त्याची व्यवहारनीति व राजनीति उत्तम प्रकारची असे. अशोककालीन कलाकौशल्य प्रेक्षणीय आहे; पू. २४४—अशोकानंतर मौर्य घराण्याला उत्तरती कळा लागली. मौर्य घराण्याची राज्यव्यवस्था अर्धशास्त्रावरून दिसून येते आधुनिक सुधारलेल्या राज्यपद्धतीपेक्षा ती सुद्धाच गौण वाटत नाही, पू. २४७—मौर्यांनंतर शुंग घराणे आले (वि. पू. १८५-७३). या राजांनी ब्राह्मणधर्म प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला, पू. २५०—शुंगानंतर काण्व-घराणे आले (वि. पू. ७३-२८). यात चार राजे होते. पू. २५१—यानंतर आश्व घराणे सत्ताधीश आले. हे घराणे अशोकपूर्वकालीन असून त्यांचे राज्य पूर्व हिंदुस्थानात होते. यात ३० राजे होऊन गेले. इ. स. २२५ च्या सुमारास हे खाला गेले. याची सत्ता फार मोठी होती, पू. २५१—शक ऊर्फ सिधियनांची हिरोडोटसने माहिती दिली आहे, तीवरून त्यांच्या पालीरीती रानटी व भुर वाटतात. यिनी ग्रंथात शोक या नावाजाली शकांची माहिती सापडते. हे लोक फार दूरवर गेले होते व यांनी राज्ये स्थापिली होती असे यिनी बखरकार म्हणतात; पू. २५४—गुप्ती किंवा कुशान विनातून येऊन त्यांनी हिंदुस्थान व बॅक्ट्रिया येथे राज्ये स्थापिली हिंदुस्थानातील त्यांच्या कनिष्क नावाच्या राजाने बौद्ध लोकांना आप्रय दिला. कुशानांचा बौद्ध व हिंदू या दोहोंवरहि परिणाम पडलेला दिसतो, पू. २५६—अशोकानंतरच्या कालात पंजाबच्या मरहट्टीवर बॅक्ट्रियन व पार्थियन लोकांचे राज्य होते. बापूलचा मिर्झनर राजा बौद्ध संप्रदायी असून त्याच्या नावाचा मिलिंदपन्ह म्हणून प्रख्यात ग्रंथ आहे. शक बॅक्ट्रियन राज्य बुडवून हिंदुस्थानात शिरले. इंडो-पार्थियनांची सत्ता लक्ष्मिणा प्रतापर लिस्ती शकांच्या आरंभापर्यंत होती. इंडो-पार्थियन राजा गोंडोकरस याच्या का कालीत खंड बॅक्ट्रियन येऊन हिंदुस्थानात लिस्ती संप्रदायाचा प्रसार केला अशी एक दंतकथा आहे, पू. २५७—इंडो-ग्रीक काळात ग्रीक सरकृतीचा हिंदुस्थानावर फारसा परिणाम झाला नाही; पू. २६१—इंडो-सिथियन किंवा कुशान बॅक्ट्रियात येऊन राज्ये स्थापून राहिले. त्याचा चीनशी संबंध येत असे. कनिष्काच्या कारकीर्दीत कुशानांची सत्ता पश्चिम हिंदुस्थानावर होती. कनिष्क शुद्धोपासक व धर्मप्रसारक होता. त्या

काळी कुशानाची भरभराट होती; पू. २६३—इराणातील सरसन घराण्याचा हिंदुस्थानास गंधव होता. इ. स. २२० ते ३३० पर्यंत हिंदुस्थानात थराशकता होती. त्यावेळचा इतिहास अद्यात आहे, पू. २६६.

[सं द र्भ ग्रंथ.—स्मिय—अर्ली हिस्ट्री ऑफ इंडिया. सॉडर्स—दि स्टोरी ऑफ बुध्दम, रॉक एडिक्चर्स, कौटिल्य—अर्थशास्त्र, भागारकर—हिस्ट्री ऑफ डेवन, सत्तरांती. मिथानिका—युएचि. मेरिप्लुस ऑफ दि एरिथ्रियन सी. सेंट जॉन्स याची कृत्ये (सिरियन ग्रंथ) जॉन्स्टन—बुद्धिस्त-चायना. सायक्लोपीडिया ऑफ रिलिजन व्हॅन्ड एचिवस—मोथिसत्वान]

प्रकरण १३ वें.

सेमेटिक संस्कृतीची जगद्व्यापकता.

(पू. २६७-३०८.)

यहुदी जातीतून मिस्त्री संप्रदाय निघाला व आग जगात तो लोकां लोकांना धर्म आहे, पू. २६७—यहुदी धर्मात येसूला मान नाही तो एक सामान्य मनुष्य होता, पू. २६८—यहू-शाचे पण लोकांच्या राष्ट्रधर्मावरील भेदमुळे आहे. मेसा-शाच्या भागमनावर त्याचा दड विचार आहे. काही यहुदी येसूला मेसाया मानून भजू लागले. पॉलनेच मुसयतः त्याचे प्रस्थ मानविले पू. २६९—वाययलमधील जुना करार एकाच्य हातचा नाही, ईसा खाला बाल एक नाही. इस्राएल लोकांच्या दंतकथा प्राचीन काळां “जे—ई” लेख-कांनी लिहून ठेविल्या. खाना “धनुवाद” हा भाग नंतर जोडला. हे भाग व धार्मिक विधींचे “बी” लिखाण मिळून पहिली सहा पुस्तके तयार झाली; पू. २७०—न्यायाधीश, शर्मयल व राजे ही पुस्तके शासनावर प्रबन्दाचे विविध स्वरुपाचे छंद लिखाण सुरू होत. स्तोत्रे व नीतिसूत्रे स्वरुपात आहेत. ईशोवात मानवी नीतिवर्तन विवेचन आहे. गीतरत्न, रुथ, विलासपंचरु, उपदेयक आणि एस्तेर ही पुस्तके लहान पण काव्यमय आहेत. दानिएल, काल-वृत्तात, एन्ना व नहेम्या ही ऐतिहासिक पुस्तकमालिका आहे, पू. २७२—यहुदी लोकांच्या वाङ्मयातील (लेखन, अनुवाद, न्यायाधीश, स्तोत्रसंहिता, नीतिसूत्रे, गीतरत्न, विलासगीत, यशया, यहुवेक या भागातील) उतारे; पू. २७४—नया करार—सिस्त्री वाङ्मयाचा प्रारंभ सेंट पालच्या पत्रापासून झाला. त्याच्या पत्रांना तात्विक विचारांचे स्वरूप येऊन ती अर्थगवेष झाली, पू. २८२—ग्राम वर्तमाने व प्रेषिताची कृत्ये ही मिस्त्री संप्रदाय टिफविष्णा-करिता संप्रदीत केलेली गेली. ग्रामवर्तमान (२ रे) व प्रेषि-तांची कृत्ये एकत्र संपादिली. पहिल्या शतकात ही पुस्तके झाली, पू. २८४—ईपौलिक पत्रे सर्व मिस्त्री लोकां-

करिता आहेत. योहानमधील लेख चर्चच्या इतिहासात फार महत्त्वाचे आहेत, पू. २८५—नव्या करारात अंतर्भूत व झालेलं वरें हुसरोहि सिस्त्री वाङ्मय आहे. उच्च व कनिष्ठ दर्जाचे धर्मी लेखांची निवड करून चर्चने त्याची जुळवाजुलव केले; पू. २८७—नव्या करारातील (मतय, योहान, प्रेषित, करियकरास पॉलचे पत्र १, फिलिपकरास पत्र, रोमकरास पत्र, गलती यांस पत्र, या भागातील) उतारे; पू. २८८—प्रकटीकरणात येसू ईश्वरपुत्रत्व व प्रयाचे ईश्वरप्रेषणसद्वं योहानास दिसले. ही प्रकटीकरणाची कल्पना महंमदाने उचलली, पू. २९७—नयाच्या चाळिसाव्या वर्षी महंमदाच्या साक्षात्कार होऊन लागला. तेव्हा त्याने तरवारीच्या जोरावर स्वधर्मस्थापना सुरू केली. तो मोठा शूर व राजकारणी असे, पू. २९९—कुराण वाययलमवरून रचलेले दिसत नाही. त्याची भाषा अर्धवट अरबी आहे. त्यात राजकीय संदेशांचे आहेत. महंमदाच्या आवरणत व उपदेयात जी विसंगतता दिसते ती दोन निम भेदे त्यास एकव्यासच करावे लागत म्हणून. पुष्कळ गोष्टी त्याने यहुदी धर्मातून उचललेल्या दिसतात; पू. ३००—वायदेर्मय या नात्याने कुराणाचा फारशी विमल नाही. त्यात उच्च तत्त्वज्ञानही नाही, पू. ३०२—महंमदाचे खासगी वर्तन वाईट होते असे ख्याचेच अनुयायी म्हणतात; पू. ३०३—कुराणाची ईश्वरदत्तता, त्रियाविध्याची वृत्ति व परधर्माबाधक भावना स्पष्ट करण्याकरिता कुराणातून निवडलेले उतारे, पू. ३०३—सेमेटिक लोकांनी साम्राज्य स्थापून जगात जे मोठे कार्य केले ते राज्याचे ध्येय ठरविण्याचे होय. खलीफत व रोमन-साम्राज्य यात अनेक सादृश्ये आढळतात; पू. ३०८.

[सं द र्भ ग्रंथ.—वाययल—जुना व नया करार. मिटा-निफा—वाययल, टेस्टमेंटस. सायक्लोपीडिया ऑफ रिलिजन व्हॅन्ड एचिवस—मोहंमेदनेविषय. कुराण, स्मिय—मोहं-मद व्हॅन्ड मोहंमेदनेविषय. मूर—जोइन्स ऑफ मोहं-मद. अबोरअधी—साईफ व्हॅन्ड टोबिअस ऑफ मोहंमद. डफ—हिस्ट्री ऑफ ओल्ड टेस्टमेंट.]

प्रकरण १४ वें.

राजकीय घडामोडी व भौगोलिक ज्ञानविकास.

(पू. ३०८—३२०)

भौगोलिक बोध व स्वाध्यायाचा नेहमी अन्योन्याग्रय दिसतो; पू. ३०८—भूगर्भशास्त्रावर भारतीय प्रयत्न फार थोडा आहे. भारताची माहिती बाह्य लोकांनी लिहून ठेविली आहे इतिहास याचे उत्तरेच्या मार्गाने हिंदुस्थानात आलेल्या चिनी प्रवाशाची हकीपत लिहून ठेविली आहे तिचा गोंयवारा; पू. ३०९—इतिहासाच्या अंशवारून हिंदु-स्थान व चीन यांमधील जगातील मार्गाची कल्पना येते;

पृ. ३१४—भौगोलिक सोपांच्या इतिहासातील अतिप्राचीन कार्यकर्ते किर्नीशियन होत; पृ. ३१५—ख्रि.पू.३३० त विथियस नांवाच्या ग्रीक खलाशांनी उत्तरभूभाष्यंत प्रवास केला होता. अलेक्झांडरच्या शासनाखालांतील ग्रीसिमांनी भौगोलिक सोपांत बरीच भर टाकली. डेलीसीने भूगोलशास्त्र आश्रय देऊन संशोधनास बरीच मदत केली; पृ. ३१६—रोमन लोकांनी सर्व युरोपखंडाचे आणि आशिया व आफ्रिका खंडांतील बऱ्याच भागांचे संशोधन केले; पृ. ३१७—नवव्यापासून तेराव्या शतकापर्यंत अरब प्रवाश्यांनी दूर-दूरच्या प्रदेशांत जाऊन तेथील माहिती लिहून देयिली आहे; पृ. ३१८—पांडवी नाथमेन लोकांनी आइसलंड व ग्रीनलंड येथे वसाहती केल्या; पृ. ३१८—युरोपीय व्यापारी व ख्रिस्त-प्रवादायप्रसारक आशियाखंडांत येऊन रहात. इ.स. १५०० ह्या स्तिमित युगातील शेवटच्या भूगोलशास्त्र होय; पृ. ३१९.

[संक्षेप ग्रंथ.—इंडियन अँटिकरी पृ. ९०. मिटानिका-मिथोप्रफी ३. इ.स. १५००. यन्वेरी-हिटरी ऑफ एन्वॉट मिथोप्रफी. पेरिप्लस ऑफ दि एरिथ्रियन सी. बेकस—दि स्टोरी ऑफ जिआमफिकल डिस्कव्हरीज.]

प्रकरण १५ वें.

शराजापासून महंमदो स्वान्यांपर्यंत हिंदुस्थान.

(पृ. ३२०-३३५)

गुप्त घराण्याच्या उदयापूर्वी लिच्छवी घराणे वरेंच प्रासिद्ध होते. पहिला गुप्त राजा चंद्रगुप्त याची बायको लिच्छवी जातीची होती. चंद्रगुप्ताचा या बायकोपासून झालेला मुलगा समुद्रगुप्त मोठा विद्वान व योद्धा होता. त्याचे साम्राज्य सर्व उत्तर हिंदुस्थान व बराचसा दक्षिणकडील प्रदेश यांवर पसरले होते. परराष्ट्रांशी त्याचे दळणवळण होते. पृ. ३२० हुसैन्या चंद्रगुप्ताने माळवा व गुजरात जिंकून दर्याच्यापार हाती घेतला. त्याच्याच फारकांतील पहिला चित्री प्रवाशी फाहियान ह्या हिंदुस्थानांत येऊन येथील परिस्थिति त्याने चांगली रचाली आहे; पृ. ३२०—गुप्तकाळांत हिंदू संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन झाले व परकी संस्कृतीचा शोबाबहुत पण्डा हिंदू शास्त्रे व कला यांवर पडला; पृ. ३२३-६. स. ४५५ नंतर हूणंच्या स्वान्यामुळे गुप्तसाम्राज्याला उतरती कळा लागली; पृ. ३२४—पांचव्या शतकांत सुराष्ट्रांत बलर्गो येथे स्थापले गेलेले राजघराणे. स. ४७० पर्यंत टिकले; पृ. ३२५—तोरमाण व मिहिरगुल हे दोन हूणराजे हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध आहेत. मिहिरगुल मोठा क्रूर होता; पृ. ३२५—सातव्या शतकांत भोगाळेचे राज्य पश्चिममाळव्यावर होते. टाणेक्षराच्या राजघराण्यातील राजा हर्षवर्धन याने मोठा दिग्विजय संपादन आपल्या नांवाचा शब्द ठरू केला; पृ. ३२६—देकांत आनुवंशिक चार गिन्न जाती होत्या. यंत्रे साधी पण अलंकार पार

वापरात; हिंदूंत सिंधुभाक विषेय होती व बौद्ध मठ देशभर पसरलेले होते. अद्या तऱ्हेची हर्षकालीन समाजस्थिति गुणनसंगीने वर्णिली आहे; पृ. ३२७—हर्षानंतर उत्तरहिंदुस्थानांत लहान लहान राज्ये स्थापन झाली. फारिमांत कुशानांनंतर कबोटक, उपल इत्यादि घराणी झाली. १३३९ त तेथे एक सुसलमानी घराणे स्थापन झाले. १७६८ त गुरुरी नेपाळ व्यापीपर्यंत तेथे अनेक घराणी होऊन गेली. कनोगास महंमद घोरी येथपर्यंत हिंदू राज्य होते. माळव्यांत परमार व बंगालमध्ये पाल आणि सेन घराणी बरेच दिवस टिकून होती. याशिवाय राजपुतान्यांत, आसामांत व सिंध आणि काबूल येथे हिंदू राज्ये होती; पृ. ३२९—दक्षिणेंत बालुक्य, राष्ट्रकूट व यादव यांची राज्ये भरभराटीत होती. तामीळ प्रदेशांत मध्यकाळात पांड्य, चेर, चोल व पल्लव ही घराणी सुप्रसिद्ध होती; पृ. ३३३—दक्षिणेंत हिंदू धर्माबरोबर जैन मतहि ख्रिस्तोत्तर ७ व्या शतकापर्यंत बरेच पसरले होते. पुढे ते नष्ट झाले. तेथील सामाजिक स्थिति उत्तम प्रकारची होती; पृ. ३३५.

[संक्षेप ग्रंथ.—सिन्ध-अर्ली हिस्टरी ऑफ इंडिया. जे. आर. ए. ए. १९१४. रिपोर्ट आर्क्योलॉजिकल डिपार्टमेंट, निजाम राज्य १९१४-१५. ज्ञानकोश निमाण १ ला. धाण-हर्षचरित. वाटसं-गुणनसंगाचे लेख. वैद्य-मध्ययुगीन भारत. कालिदास-रघुवंश. भाटारकर-हिस्टरी ऑफ देकन. बरहण-राजतरंगिणी. भांडारकर-कॉमोरेडन ब्यालुम-विजय पुरा-न्यु लाइट ऑन गुप्त एर अँड सिहिरगुल. ई. ई. १९१५]

प्रकरण १६ वें.

रोमन-ग्रीक साम्राज्याच्या इतिहास व पश्चिमेकडाले साम्राज्याची स्थापना.

(पृ. ३३५-३५१)

रोमन प्रजासत्ताक अमदानीत प्रीसला बरे वागावण्यात आले. साम्राज्याखाली प्रीसची आर्थिक सुधारणा फारशी झाली नाही. कधी स्वतंत्र तर कधी सेनेटच्या सत्तेखाली ते असे, उत्तरकाळी ग्रीक स्वतंत्र होतील पारचे घनले; पृ. ३३६—ग्रीकांच्या वारंवादीत इजिप्ती जी भरभराट होती ती रोमन राज्यांत टिकली नाही; पृ. ३३६— रोमन साम्राज्याचे पूर्व व पश्चिम असे दोन तुकडे पडले पुढेदेखील साम्राज्य १५ व्या शतकात तुकडींनी नष्ट केले, पंध्रमेकडाले इ. स. ४७६ त नष्ट झाले तरी त्याची संंपरा इतर युरोपीय राष्ट्रांनी उचलली; पृ. ३३८—पूर्व साम्राज्यातील राजघराण्यांची यादी; पृ. ३३९—३४७-४७६ पर्यंतचा साम्राज्याचा इतिहास पश्चिमेकडाले स्थापना व जर्मनांच्या उचलीचा इतिहास येथे. पूर्ववेकडाले बल वाढले होते; पृ. ३४०—सहाव्या शतकांत जॉर्जिनियनने साम्राज्याला वेगवेगळी केले; पण त्याच्यामागून पुढी

ते दुर्बल शाले व इत्यादु लोक पुढें सरसावले, पृ ३४१—मानव्या शतकात इराणी लोकशाही सुद्धा चालू होती हिरोफिम पुढें आला व त्याने साम्राज्य उत्पन्न करले पण या काळी इस्लाम धर्माचा उदय होऊन खलीफतीने साम्राज्यास प्राप्तले १० व्या शतकापर्यंत साम्राज्य व स्वलीफत याचा निकराचा हागडा चालू होताच पृ ३४२ — मोगिडोनियन पराभवासाठी साम्राज्य पुन्हा विस्तारले बल्गारिया पादाक्रांत पाला १८१० ई.पू. नरम करी गेला प ३४३—उमरावांची हक्की मत्ता खाली केली गेल्यामुळे शीश्यामामानर तत्कळ गला ११ व्या शतकात सल्जुकनी सल्जुकनिरिता पश्चिम राष्ट्रांचा रामन बादशाहानें मदत मिळविली व ता मुळे ग्रीक व लॅटिनान्धन यांच्यात वैर उद्भवले १२०४ साली क्रूझड मोगिहमा व व्हेनिसची महाव्याकाक्षा यासुळे ग्रीक साम्राज्य नित व विघुष्ट झाले, पृ ३४५—लॅटिनस पराण्याने पुन्हा एकदा डोंके वर काढले, पण ओटोमन तुर्कांची सत्ता वाढत जाऊन अखेर कान्स्टांटिनोपल त्याच्या हाती गेले व पुढे साम्राज्य कायमचें गारद झाले, पृ ३४७—मध्ययुगांत युरोपचे ऐक्य साम्राज्यमूलक व ख्रिस्ती संप्रदायमूलक होते युरोपीय सत्सृष्टीचे घटक ग्रीक सत्सृष्टी, रोमनसाम्राज्य व ख्रिस्ती संप्रदाय हे हात, पृ ३४८—पश्चिम रोमन साम्राज्य इ. स. ४७६-८०० पर्यंत लहान लहान संस्थाने चालवीत होती, पूर्वेकडाले सम्राट नावाचाच त्यावरचा सत्ताधीश असे, पृ ३४९

[संदर्भ ग्रंथ — एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका, व्हॉ. १९—रोमन एपायर सेटर, रोम, बेरी—हिस्टरी ऑफ दि सेटर रोमन एपायर (१८८९) गिवन—डिक्झन ऑफ फॉल ऑफ दि रोमन एपायर सिम्प्ली—दि फॉल ऑफ रोमन एपायर आइस—दि होली रोमन एपायर

प्रकरण १७ वे.

खलीफत व इस्लामचा प्रसार.

(पृ ३५१-३७८)

पहिल्या चार खलीफांच्या अमदानीत मुसलमानी सत्ता सिंधुपासून अटलांटिक महासागरपर्यंत पसरली होती अंतःकृष्णाला सुरवात झाली होती, पृ ३५१—उमईद घराण्यासाठी इस्लामी यावदा पूर्वेस चीनच्या सरहद्दीवर तर पश्चिमस स्पेनभूमीवर रोवण्यांत येऊन खलीफतीचा लौकिक दरवर पसरला, तथापि ती दुर्बल व विघुष्ट होत चालली, पृ ३५२—आव्यासी खलीफांत हल्ले अलरदीद प्रख्यात आहे याच्या कारकीर्दीत इमिअ व स्पेन येथे नवीन खलीफती निर्माण झाल्या इस्लामी सत्ता कलामास येवून खाली उतरले लागली, पृ ३५३—फातिमादद खलीफ्याच्या काळी साम्राज्य बगदादपुरतेच हात, इतर मुत्सु स्वतंत्र झाले

१२५८ त बेगीझतानाच्या भावानें खलीफत बुद्धविली. इमिअचा खलीफाचा गद्दी तुर्कस्थानाकडे येऊन ती अद्याप तथें नावापुरती आहे, पृ ३५४—तिसऱ्या खलीफाच्या पुत्रा पासून अरबस्थानचें राज्यपण महत्त्व गेलें, पक्ष धार्मिक यावर्तीत अद्याप त्याला महत्त्व आहे, पृ ३५५—उमईद घराण्याखाली सिरिया अरबस्थानात थेट घनता, तेथील ख्रिस्ता मुसुमानाच्या बरोबरीने वागत, पुढें त्याच्यात घमयुदे झाली, पृ ३५६—मेसापोटमिया धर्मद्रीही व राजद्रोही म्हणून खलीफतीत प्रसिद्ध असे आव्यासी घराण्याच्या काळी त्याला महत्त्व आलें पृ ३५७—इस्लामी संप्रदायात तुर्क स्थानचा भाग व्यावहारिक आहे हा तुर्कस्थानाला पाश्चात्य वल्लभ—मुसलमानी कायद्याविरुद्ध—लागत चालले आहे, पृ ३५८—इराणात मुसलमानी घमपथ पुष्कळ असून ते पूर्ण लोकसत्ताक आहेत, पृ ३६०—मध्य आशिया अति मागासलेला आहे तथें महमदाच्या आज्ञा सरकार जदरोने पाळवयास लाविते, प ३६१—हिंदुस्थानात मुसलमानी सत्ता १२-१९ व्या शतकापर्यंत टिकली, तेथील फारच थोडे मुसलमान अरबी वंशाचे आहेत, त्यासुळे सोंवळेपणा कमी आहे, पृ ३६२—तिबेटमध्ये इस्लामधर्म फारच थोडा असून प्रसरणाकाल नगहीं तातरीत अगमासें दीड कोटी मुसलमान आहेत, पृ ३६३—चानमन्ये इ स. ६२८ मध्ये इस्लामी धर्म शारला, कातसू व शेनसी प्रांतांतून बरेच मुसलमान आहेत चिनी मुसलमानांची आपा चिनी पण आचरण थोडे निराळ असतें, ते शेतकी व व्यापार करतात, मुसलमानी अधिकारीहि चीनमध्ये आहेत या मुसलमानात अनेक पथ आहेत. या लोकाना स्वतंत्र राजकीय अस्तित्व नाही, पृ ३६४—इमिअने इस्लामी धर्माला प्रेषण मिळवून दिला व सध्याहि त्याला सुधारण्याचें काम नेटानें चालू आहे तेथील अक्षर बुनिव्हासिटीची कीर्ति जगभर पसरली आहे, पृ ३६५—उत्तर आफ्रिकेतील मुसलमान बरेच जातीचे असून त्यांचे कोड मलीकी आहे, ते धर्मसुधारक दिसतात, पृ ३७१—मध्य आशियेंत मलिकाइट पथाचे मुसलमान आहेत, पृ ३७२—जगातील मुसलमानी लोकवस्ती दाखविणारे कोष्टक, पृ ३७२

[संदर्भ ग्रंथ — ब्रिटानिका—बॅलिफेट सरदेसाई—मुसलमानी रियासत सायडोपोडिया ऑफ रिलिजन ऑट एथिक्स—मोहामेडनिअम टिन्—हिस्टरी ऑफ दि फिलॉसॉफि ऑफ हिस्टरी बेर—दि रोयस ऑफ मोरॉको के—ओमाताज हिस्टरी ऑफ येमेन झूमहाल—इ लाम इन चायना अलरसन चायनीज माडझुस मिसेज मीर हसन आर्—शाव्ह—व्हॉ—यान्स ऑन इ मुसलमान्स ट्रॉफ इंडिया इटर—इंडियन मुसलमान्स ग्रीन—लिटररी हिस्टरी ऑफ प्रियाया अमोर्ट—दि प्राचिग ऑफ इस्लाम स्टूड—लॅंडस ऑफ दि ईस्टर्न व्हिलिफ्ट. मीन—मेसोपोटमिया ऑट ऑसिरिया एलिअट—टर्फी, इन यूरोप मॅगदोनल्ट डेव्हलेपमेंट ऑफ मुस्लिम थिओलॉजी]

प्रकरण १८ वे.

यूरोप, शालमान राजाच्या मृत्युपासून खोळाच्या
शतकापर्यंत

(पृ. ३७८—३८२)

शालमानच्या मृत्युनंतर गर्जामी पद्धत सुरू झाली. तिने
यूरोपचे संरक्षण केले वण ती प्रबळ होऊन बसली; पृ.
३७८—धर्मयुद्धामुळे पोप व राजा यांची सत्ता वाढली,
रांमामा पद्धत पुढाळी, व्यापार वाढला; पृ. ३७९—मध्य
युगाच्या उत्तरार्धात राष्ट्रमावना आशुत झाली. ह्ज्जवर्ग घरा-
ण्यांत साम्राज्यपद गेले वंकीमुळे युरोपांत महंमदी सत्ता
बसली; पृ. ३८०—या वेळी नवयुगास आपत्ति पसाइती-
मुळे व शानवृद्धीमुळे आरंभ झाला; पृ. ३८१.

[संदर्भ मंत्र्य—ट्रिनिटिका—यूरोप. दि. केंद्रिण मॉडर्न
हिस्टरी. हिस्टोरियन्स हिस्टरी ऑफ दि वर्ल्ड. पॉरियट्स ऑफ
यूरोपियन हिस्टरी; पी. २ रें, ३ रें. अँड्र्यूज—हिस्टोरिकल
रेव्हल्युशन्स ऑफ यूरोप.]

प्रकरण १९ वे.

यूरोपांतील लहान राष्ट्रांपासून मोठ्या राष्ट्रांचा
व प्रांतिक भाषांचा विकास.

(पृ. ३८२—४०५)

राष्ट्रपटनेच्या इतिहासांत संस्थान व भाषा यांच्या बदल-
भोळीचा इतिहास दिला पाहिजे; पृ. ३८२—दुर्लभत ईजो-
यूरोपीय व तद्वत्तर भाषा बोलणारे लोक होते. रोमन-
साम्राज्यामुळे यांचे राष्ट्रांकरण सुलभ झाले; पृ. ३८३—इटा-
लियन, जर्मन व मुसलमान यांची जास्त बस्ती स्पेनमध्ये
होती. पोर्तुगीज लोक पुढे जाती मिळून बनले आहेत.
स्पेनमध्ये तीन रोमान्स भाषा चालतात; पृ. ३८४—इटालीच्या
फ्रेंचांत अनेक रक्षांचे मिश्रण आहे. फ्रेंच भाषा
ही रोमानिक पोटाभाषा असून, ती मूळ पॅरिस
शहराची भाषा होती. या भाषेत मुख्यत्वे लॅटिन शब्दांचा
भरण आहे; पृ. ३८६—आंग्ल लोक कॅरिटेक, रोमन, सॅक्सन
स्कॅन्डिनेव्हियन व नार्मन या जाती मिळून बनले आहेत.
ईंग्लिश भाषा ट्यूटॉनिक वंशातील लोगमनपासून बनली
आहे; ३८८—स्कॅन्डिनेव्हियामध्ये ट्यूटॉनिक लोकवस्ती
असून भाषा पुर्व ट्यूटॉनिकपासून बनलेली आहे; ३९०—
मूळ नेदरलॅंडमध्ये गॅलोकेल्टिक व जर्मनिक लोक राहतात; पुढे
रोमन, फ्रेंक व नॉर्थमेन लोक शाले. प्रथम केल्टिक, मग
फ्रेंच, पुढे मिश्रियन व हॉलंडी व रोवर्टी डच जमा भाषा-
प्रचार या देशात झाला. डच मंत्रभाषा डच बोलीहून निराळी
आहे; ३९१—डेन्मार्कमध्ये डॅनिश लोक इ. स. ८ व्या

शतकापासून येथे लागले. डेन्मार्कचा आजची भाषा जुन्या
स्कॅन्डिनेव्हियन भाषेपासून निघाली आहे; पृ. ३९३—जर्मनीत
गाल, केल्टिक, गोंथ, फ्रॅंक, हूण, सॅक्सन इत्यादि लोक बस्ती
करून होते. जर्मनभाषा वेस्ट जर्मनिक कुळातील आहे; त्या
पोटाभाषा अनेक आहेत; पृ. ३९४—रशियन लोकांत स्लाव्ह
रफा अधिक प्रमाणांत आहे. जाती अनेक इटोस पडतात.
रुसमधील प्राचीन लोकांचा नवीन शोध लागला नाही; पृ.
३९७—हंगेरियन ९ व्या शतकांत आले. सध्या हंगेरीत
निरनिराळ्या जातींची बस्ती आहे; पृ. ४००—यास्कन द्वीप-
कल्पांत स्लाव्ह लोकांचा बस्ती अधिक आहे; भाषा निरानि-
राळ्या जातींत निरनिराळी आहे. प्रथम बलार, मग सॉर्व्ह-
अन, मग अन्वेनियन, नंतर तुर्की भाषा राज्य या द्वीपकरणांत
होती; पृ. ४०१—ग्रीसमध्ये सुपर्ये ग्रीक, अल्बेनियन व
व्हाच या तीन जाती आहेत. यूरल अलट्रेक भाषेचे किने-
उमिशन रशियनत जास्त आहेत. उमिशन झाले तीन
उपशाखा व किर्गिज लोकांना अनेक उपभाषा तोपडतात;
पृ. ४०२.

[संदर्भ मंत्र्य—सॅमर—कॉन्स्टीट्यूट. मार्श—ऑरिजिन
ऑफ हिस्टरी ऑफ इंग्लिश लॅंग्वेज. इलियट—मॉडर्न
लॅंग्वेज. टॅसिटम—जर्मानिया. प्लिनी यांचे ग्रंथ.
हिरोडोटस. ट्रिनिटिका—आस्ट्रियाहंगेरी, डेन्मार्क, फ्रांस
जर्मनी, ग्रीस, नेदरलॅंड, इटली, ईंग्लंड, रशिया, बाल्कन पेनि-
नसुला इत्यादि देश. व्हिटने—लॅंग्वेज ऑफ इन्डस स्टडी.
मॅरे—हिस्टरी ऑफ युरोपियन लॅंग्वेजेस.]

प्रकरण २० वे.

राष्ट्रसंघर्षात राष्ट्रांतील चुरस व जगाची
ओळख.

(पृ. ४०५—४१२)

१६ व्या शतकांत प्रोटेस्टंट धर्म उदयास आला व राष्ट्र-
पद्धतीची वाढ झाली. कॅथोलिक व प्रोटेस्टंट पंथांत मोठा
निराशा झाला चालू होता; पृ. ४०५—१७ व्या शतकांत
संप्रदायभूळक युद्धे सुरू झाली, जर्मनीतील संस्थापिक स्वतंत्र
बनले. फ्रान्समध्ये राजसत्ता प्रबल झाली; १४ वा लुई
यूरोप पादांकांत फरणाच्या खडपटीत होता. तुर्कलोक पूर्व
यूरोपवर स्वाभ्या करीतच होते; पृ. ४०७—स्वीडनचा
मोठ्या क्षपाण्याने उदय झाला व तत्ताच लवकर नासहि
झाला. स्पेन कळसास पोचला होता तो खाली घसरू लागला;
पृ. ४०९—रशियाचा अभ्युदय पीटर द ग्रेटने केला; त्याने
रशियाची अंतर्भाग सुधारणा केली; पृ. ४१०—होहेनसोल-
बर्गने डॅनिशमंडपासून राज्य करू लागल्यापासून प्रशिया युरो-
पमध्ये एक बळिश्ट राष्ट्र म्हणून गण्यतात येऊ लागला;
पृ. ४११.

[स द मं थ — ब्रिटानिका—यूरोप. अवर—हिस्टरी ऑफ मॉडर्न यूरोप. हिस्टोरियन्स हिस्टरी ऑफ दि वर्ल्ड. पोरियड्स ऑफ यूरोपियन हिस्टरी. केंब्रिज मॉडर्न हिस्टरी. स्टेंडिंग—हिस्टरी ऑफ रेकॉमॅन्स. ऑरिंगे—हिस्टरी ऑफ रेवेनॅन्स इ यूरोप.]

प्रकरण २१ वें.

मुसुलमानांची हिंदुस्थानावर सत्ता.

(पृ. ४१२-४२१.)

सातव्या शतकांत अरबस्थानांत स्थापन झालेल्या महमूद धर्माच्या अनुयायांनी तुर्कस्तान, इराण, अफगाणिस्तान, बल्खिस्तान वगैरे देश जिंकून तेथे धर्मप्रसार केल्यावर इ. स. ७११ मध्ये हिंदुस्थानावर चालू करून सिंध प्रांत कायम केला. पण लवकरच ७५० मध्ये हिंदूंनी त्यांना हाकून लाविले. तथापि १००१ पासून गझनीच्या महमूदाने पुन्हा त्याच्या सुरू केल्या व घोर्याच्या महमूदाने दिक्षीस मुसुलमानांनी राज्य स्थापिले. मुसुलमानांत मुख्य दोन जाती आहेत. एक सेमेटिक वंशातले म्हणजे अरबस्थानापासून हिंदुस्थानापर्यंतच्या मध्यवर्ती देशांतले व दुसरे मॉंगोलियन वंशातले म्हणजे चीन, तातैरी, सैबीरिया वगैरे भागांतले. त्यांपैकी सेमेटिक वंशातले अरब वगैरे लोक अधिक सुसंस्कृत, विद्वान व गौरवणी होते, तर उलट मॉंगोलियन वंशातले मोंगल वगैरे पिढवणी, भागासलेले व क्रूर असत; पृ. ४१२—महमूद घोर्याच्या घराण्यानेतर गुलाम, खिलजी, तघलप, लखमूद व सोदी या तुर्क जातीच्या घराण्यांनी दिक्षीस राज्य केले. नंतर १५२६ मध्ये मोंगल घराण्याचे राज्य सुरू होऊन ते लहानमोठ्या प्रमाणांत १८५७ पर्यंत टिकले. तुर्क व मोंगल दोघेहि मॉंगोलियनवंशातले होत. तुर्कपैकी खिलजी घराण्याच्या वेळी मुसुलमानांनी दक्षिणेत कर्नाटकापर्यंत अंमल बसविला पण लवकरच विजयानगरच्या हिंदु राजांनी व नंतर मराठ्यांनी मुसुलमानांना अंमल नष्ट करून हिंदू राज्य स्थापिले. १३९८ पासून मोंगलांनी त्यांच्या घरण्यात सुखात केली. त्यांत तैमूरलंग फक्त लूट घेऊन परत गेला तर बाबरने तुर्कीने दिक्षी येथील राज्य नष्ट करून आपले मोंगल घराणे स्थापले; पृ. ४१५—मोंगल बादशहांपैकी अकबर व औरंगजेब हे विशेष कर्तृत्ववान् होते. अकबराने रजपुतांनीं संह व शरीरसंबंध नोडून त्याच्या मदतीने बहुतेक हिंदुस्थान जिंकून साम्राज्य स्थापिले. शिवाय त्याने राजकीय, धार्मिक, सामाजिक वगैरे अनेक सुधारणा केल्या व हिंदू, मुसुलमान वगैरे सर्वांना समतेने वागविले. पण पुढे औरंगजेबाने उदार धोरण सोडून हिंदूंना त्रास दिला व मराठ्यांचे राज्य बुडविण्याचा प्रयत्न केला. पण तो साधला नाही. उलट पर्यां साच्या नगरचे मोंगल बादशहा दुर्बल विपल्या-

मुळे प्रांतोप्रांतीचे मुसुलमान सुभेदार स्वतंत्र झाले व मराठ्यांनीहि त्यापले साम्राज्य दिक्षांपेक्षावपर्यंत वाढविले. दिक्षांचे मोंगल बादशहा पुष्कळ वर्षे मराठ्यांच्या अंकित होते. अखेर १८५७ मध्ये ब्रिटिश सरकारने दिक्षांचे मोंगल राज्य खालसा केले, पृ. ४१६—प्रथम मुसुलमानांच्या स्वाभ्यांचा उद्देश लुटालुटीचा होता. नंतर त्यांनी राज्य स्थापिले व विशेष भर धर्मप्रसारावर दिला. तथापि पांच सह्यां वर्षे राजसत्ता असुनहि मुसुलमानांना फारसा धर्मप्रसार करता आला नाही. मुसुलमानांनी राज्यकारभारपद्धति मात्र सर्वत्र रुढ झाली; इतकी की, मराठ्यांनी सुद्धा बहुतेक तीच चालू ठेविली व ईस्ट इंडिया कंपनीच्या वेळी प्रथम तीच कायम होती; पृ. ४१८.

[स द मं थ.—कीन—हिस्टरी ऑफ इंडिया. सरदेसाई—मुसुलमानांनी रियासत. हिस्टोरियन्स हिस्टरी ऑफ दि वर्ल्ड. सरकार—मोंगल खंडमिनिस्ट्रीशन. इंगीरियल मॅसेटियर पृ. २. अलवेदुनी—इंडिया. लेनपूल—मिडीव्हल इंडिया. स्मिथ—आक्सफोर्ड हिस्टरी ऑफ इंडिया.]

प्रकरण २२ वें.

हिंदूंची उचल.

(पृ. ४२१—४५०)

परकी मुसुलमान हिंदुस्थानांत शिरतांचे हिंदु लोकांनी प्रतिकाराची चळवळ सुरू केली. प्रथम रजपुतांनी निकराचे सामने दिले. तथापि रजपुतांची आपसांत भाडणे असल्यामुळे त्यांचा मोड होऊन त्यांना घाली राजपुतान्यांत मागे हटायचे लागले. तथापि त्यांनी दिक्षांच्या सुलतानाशी विरोध कायम ठेविला. पण मध्यंतरी अकबराचे रजपुतांशी मैत्री करून शरीरसंबंधहि जोडले. हा चलोया तान कारकीर्दी टिकून औरंगजेबाच्या वेळेपासून रजपुतांनी पुनः विरोध चालू केला व आपली राजपुतान्यांतील राज्ये कायम राखली; पृ. ४२१—दक्षिणेत मुसुलमानांनी विरोध करून विजयानगरच्या हिंदूंनी राज्य स्थापन केले. विजयानगरचे राज्य १३३६ ते १५६५ पर्यंत टिकले व त्यामुळे मुसुलमानांच्या राज्यप्रसार दुर्गभेदच्या दक्षिणेकडे झाला नाही; पृ. ४२३—शिवाजीने महाराष्ट्रांत मुसुलमानांचा अंमल नष्ट करून मराठ्यांचे स्वतंत्र राज्य स्थापले. या कामगिरीचा उपक्रम शहाजीनेच केला होता असे इतिहाससंशोधनाने सिद्ध केले आहे; पृ. ४२५—शिवाजीने प्रथम विजापूरच्या सुलतानाच्या ताब्यातील सुल्ल जिंकला व नंतर दिक्षांच्या मोंगलांच्या ताब्यातील सुल्ल सोडवून महाराष्ट्राला स्वतंत्र केले कोंकणातील शिवाचा अंमल नष्ट करण्याकरितां शिवाजीने स्वतःचे आरमारहि वाढविले, पृ. ४३१—शिवाजीचे सुलभे संगमाजी व राजाराम विशेष कर्तृत्ववान् नसल्यामुळे औरंगजेबाने

स्वतः दक्षिणेत स्वारी करून महाराष्ट्र परत जिंकण्याचा प्रयत्न केला. पण मराठे सरदारांनी १६८३ ते १७०७ पर्यंत सतत वीरा पंचवीस वर्षे मुघलमनांशी झगडून महाराष्ट्राचे स्वातंत्र्य कायम राखले; पू. ४३५—अंतरंगजेयानंत-रचे दिल्लीचे बादशहा दुर्बल निघाले. त्याचा फायदा घेऊन मराठी राजांचे मुटू प्रयाग बाळाजी विश्वनाथ, याजीराव व नानासाहेब पेशवे यांनी महाराष्ट्राबाहेर उत्तरेकडे दिल्ली-अठकपर्यंत व दक्षिणेत तंजावरपर्यंत आणि पूर्वपश्चिम पंगाल ते गुजराथपर्यंतच्या बहुतेक प्रदेशांवर आपला अंमल घडविला आणि मुघलमनांची सत्ता संपुष्टांत आणली. पण पुढे पाणिपतच्या लढाईत (१७६१) मुघलमनांस जय मिळाल्यामुळे मराठ्यांचा राज्यविस्तार थांबला. सनकरच ईश्रमांथी यल्लिगु सत्ता मराठे व बंगालमध्ये स्थापन होऊन अखेर तिन मराठ्यांचे राज्य (१८१८) नष्ट केले; पू. ४३६—मराठे हे केवळ लुटारूट करणारे चोर, दंगेखोर होते हा विद्वधेंद्रे, स्मिय बोरें कोही इतिहासकारांचा आक्षेप चुकीचा असून परक्या मुघलमानी किंवा ब्रिटिश लुटेरा विरोध करून हिंदुस्थानच स्वातंत्र्य रक्षण्याचा ह्मण करून, रजपूत यांच्याप्रमाणे मराठ्यांना होता व त्याच देशास्वातंत्र्याच्या भावेने मराठ्यांची राज्याची स्थापना व विस्तार केला हे मत बहुतेकांना मान्य झाले आहे; पू. ४४५—रजपूत, मराठे वगैरे हिंदूंप्रमाणे शीतांनी पंगवांत मुघलमानी अम-छाला विरोध करून तो प्रांत स्वतंत्र राखला. याप्रमाणे शीख, रजपूत, मराठे व विजयनगरचे हिंदू राजे यांनी मिळून हिंदुस्थान देशा मुघलमानी अमलातून बहुतेक सोड-विला होता; पू. ४४७—या सर्वच्या प्रयत्नांपैकी मरा-ठ्यांचा प्रयत्न अधिक व्यापक व अधिक यशस्वी झाला. स्वयंभूतसंरक्षणहि शीखराजपुतांपेक्षा मराठ्यांनी अधिक केले. विद्याविकास व संस्कृतिविकास या राष्ट्रीय कार्याला मात्र मराठे पेक्षापेक्षा विप्रमानाच्या हिंदू राजांना फार अधिक मदत केली; पू. ४८८.

‘[सं द भं प्र अं.—ज्ञानवीर पहिला विभाग. सरदेसाई—मराठी रियासत. डॅड—हिस्ट्री ऑफ राजस्थान. नेबेल-करगोठ एम्पायर. सूयनारायणराव—नेव्हर टु बी करगो-ठन एम्पायर. फ्रीडलंड—हिस्ट्री ऑफ द मराठान. यासु-देवरात्री खरे—मालोशी व राहणी नामक निबंध. विश्व-नाथपंत राजवाडे—राधामाधवविष्णुसचंपू. नरसिंह चिंता-मण केळकर—मराठे व ईमज. सरदेसाई—मराठी रियासत मध्यविभाग १।२।३. विद्वधेंद्रे स्मिय—ऑक्सफोर्डे हिस्ट्री ऑफ इंडिया. एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका—शीखवरील लेख. भारत इ. सं. मंडळ—वार्पिक इतिवृत्त; रमेलनवृत्त; व त्रेनासिकें. खरेशाही—ऐतिहासिक लेखसंग्रह; राजवाडे—मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने. लायल—ब्रिटिश कोमीनि-यून इन इंडिया कृष्णस्वामी अयंगर—सोर्स ऑफ विजयानगर हिस्ट्री.]

प्रकरण २३ रे.

जुन्या संस्कृती व त्यांचे युरोपमिधन.

(पृ. ४४१—४४२.)

जगांत भिक्कटिकडे युरोपीय वस्त्रे झाले आहे. जेथे युरोपीयांचे आगमन देशभ्रमणकार झाले असे देश आस्ट्रे-लिया, न्यूझीलंड, अमेरिका इत्यादि होत. आमेरिकेत ते संहारक झाले नाही. तुर्कस्तानादि राष्ट्रांनी आपले स्वातंत्र्य गमावले नाही. फ्रेंच, स्पानिश, रशियन हे देशांशी शरीर-संवेधानी समरूप झाले; पू. ४५१—आमेरिकेतील मूळ रहि-याद्यांच्या सुचामन, हाडेनडेंद्रे, नीमो, हेमाइट व सेमाइट अशा पांच मुख्य जाती आहेत. यांच्या संस्कृतीत शुद्ध व मिश्र असे दोन प्रकार आहेत. सुचामन व नीमो हे फक्त आमेरिकेतील मूळचे रहिवासी व यांकांचे बाहेरून आलेले, असे मानववैज्ञानाप्रज्ञ समजतात. फिनिशियन, ग्रीक, रोमन, तुर्क, पोर्तुगीज, अथ व इंग्लिश या लोकांना आमेरिकेत बसा-हती करण्याचा प्रयत्न केला. १९ व्या शतकांत मेडिटरेन, फ्रान्स, जर्मनी, पोर्तुगाल व इटली यांमध्ये आमेरिकेची विभा-गणी झाली. नंतर प्रत्येक राष्ट्राने आपल्या सुखराजी मोगशी व पहाणी केली. तथापि व्यापार मात्र बांदला नाही; पू. ४५२—अमेरिकन इंडियनांच्या बसतिस्थानावरून निरनि-राख्या जाती कल्पित्या आहेत. त्यांच्यांत २०० भाषा व एक हजार पोतभाषा आहेत.यांची शिल्पकला प्रगल्भ दिसते. ते शाकाहारी व मांसाहारी होते. यांच्यात अनेक उपयुक्त भेदे असत. प्राणिविषेसुद्धे यांचे घन्याच विषयांत पुढे पाऊल पडले. प्रवासाकारितां बाह्य व होडना असत. छलितकला फार वाढलेली नव्हती; पू. ४५८—मयसरेझीत दुष्कळ वाय-तीत निवसकन संस्कृतीपेक्षा उच्च दर्जाची दिसते; पू. ४५९—इंकापूर्वी (अराडपापाणस्तंभी) लोक बरेच सुचारलेले होते. इंदा लोकांचा ईश्वर विरकोच असे. त्यांच्या घाली व राज्यकारभार यावरून ते रानटी घाटत नाहीत; पू. ४६२—उच्च प्रज्ञेची दिसणारी भौतिकसकन संस्कृती फार प्राचीन नसून आधीपातील राष्ट्रांच्या पारिचयामुळे तयार झाली असावी. अझटेक राष्ट्र मोठे बुद्धिप्रिय व न्यायी असे. तेथील लोक मोठे उद्योगी व उद्युक्त असत; पू. ४६३—प्रथम अमे-रिकेत स्पानिश व पोर्तुगीज लोकांनी,नंतर फ्रेंच व इतिहासांनी बसाहती केल्या. इंग्लिजांच्या पराहती मात्र सुधारल्या. अमेरिकेत स्वतंत्र राष्ट्रे उदयास येऊ लागली; पू. ४६५—आस्ट्रेलियातील देश लोक फार मागासलेले असून त्यांच्या विषयी खात्रीलायक संशोधन झाले नाही. अठराव्या शतका-यासून या संज्ञाविषयी जास्त माहिती मिळू लागली. प्रथम गुन्हेगारांची बसाहत करण्यात येऊन पुढे जवाबदारीची राज्यपद्धति तेथे स्थापण्यांत आली; पू. ४६८—सैबेरियांत प्रथम येनिशियन, मग उमोतानेसियी, नंतर तुर्कवर्सीय व

शेवटी रशियन लोक आहे. रशियनांनी फार लवकर संवे-
रिया जिंकली; पु. ४७०.

[सं द भे भं थ.—स्टो आणि थोळ—दि नेटिव्ह रेसेस
ऑफ साऊथ आफ्रिका. स्पेन्सर—डिस्ट्रिक्टिव्ह सोशियॉ-
लजी, पु. ४. आफ्रिकन रेसेस. शाऊन—दि स्टोरी ऑफ
आफ्रिका सॅन्ड इट्स एक्सप्लोररर्स. मॅगो पार्क—ट्रॅव्हल्स
इंड दि ईटीरियर डिस्ट्रिक्ट्स ऑफ आफ्रिका. लिडिंग्टन-
मिशनरी ट्रॅव्हल्स.....इन साऊथ आफ्रिका जॉन्.
स्टन—हिस्ट्री ऑफ दि कालोनायडेशन ऑफ आफ्रिका वाय
वॉलिंगर रेसेस. विन्सॉर—नॅरेटिव्ह अँड क्रिटिकल हिस्टरी
ऑफ अमेरिका. च्युरी ऑफ अमेरिकन एथनॉलॉजीची प्रका-
शिते. होम्स—आर्थिऑलॉजिकल स्टडीज. मॉर्गन—
ट्रेवल्स ऑफ कॉन्सिग्विटी. झोडिच-सॅक्सिकन अँड सेंट्रल
अमेरिकन अँटिक्विटीज. मिडन—दि अमेरिकन रेस. डिब्ल्यू-
ग्लेन फोर्ड—दि अमेरिकन नेशन ए हिस्टरी. एवरे-
डिफेंडरीज इन् सेंट्रल आस्ट्रेलिया. फाल्दवेल—दि लॅन्डे-
नेस ऑफ इंडिया. स्पेन्सर आणि गिलन—नेटिव्ह ट्राईब्स
ऑफ सेंट्रल आस्ट्रेलिया. फॉर्ब्स—दि हिस्टरी ऑफ आस्ट्रे-
लियन एक्सप्लोरेशन. मिटानिका—आफ्रिका, अमेरिका,
मेक्सिको, आस्ट्रेलिया व संभेरिया. एनसायक्लोपीडिया
ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स—इंका, मयन.]

प्रकरण २ वे.

भारतीय तत्त्वज्ञान व धर्म याचा विकास.

(पृ. ४७२—४७४)

धर्म हा शब्द निरनिराळ्या काळी निरनिराळ्या भाषांनी
वापरला आहे. त्याचें स्वल्प कल्पसूत्रलेखकांनी अधिक
व्यापक केले; पु. ४७२—येदोत्तर वाङ्मयात वेदांग, दर्शन,
पुराण आणि आयुर्वेद, साहित्य, नाट्य इत्यादि व्यावहारिक
वाङ्मय अंतर्भूत होते. व्याससूत्र व भगवद्गीता हे अथ
परमार्थविषयक वाङ्मयच आधारभूत झाले; पु. ४७२—
सामान्य लोकांच्या हितार्थ वेदकालपाश्चात्त्य आगतागईत
अशांच्या तशीच आहेत. शिवविष्णू साक्षर लोकांनी
आपल्या मार्गमार्ग उचलून घेतले व सामान्य जनांची सम-
रूप होण्याचा प्रयत्न केला, पु. ४७३—रामानंदानें वेदात-
तल्लें सामान्य जनत पसरवून त्याच्यात धर्मप्रदा उत्पन्न
केला. त्याच्या शिष्यात निडलपैतम्य, नातक, कबीर यांना
फारता येईल. वसव, स्वामीनारायण व सदाभाचार्य यांच्या
नंतर राममोहनराय व दयानंद यांनी भारतीय पारमार्थिक
भारतना बाण्ट केला; पु. ४७३.

[सं द भे भं थ.—ज्ञानकोश—वेदविद्या, विज्ञानेतिहास.
भनुस्मृति. कल्पसूत्र. त्रिपिटक. दर्शन. रामायण. महाभारत.
होमिन्स—रिलिजन्स ऑफ इंडिया. बार्थ—रिलिजन्स ऑफ

इंडिया. मॉडरकर—शैवमत, वैष्णवमत अँड मायनर
रिलिजन्स सिस्टीम्स.]

प्रकरण २५ वे.

सुदोत्तर चीन व जपान.

(पृ. ४७४-४८५)

चीन व हिंदुस्थान यांचा संबंध पूर्वापर आहे. चौ घरा-
ण्याच्या कारकीर्दीत (क्रि. पू. ११२३-२५३) बादशाही
सत्तेचा पराच उत्कर्ष झाला, उच्च दर्जाचे वाढाय व कन-
पूयुशियन आणि टाऊसरे पंध निर्माण झाले; पु. ४७४—रिसन
घराण्यातील शोह्वाम्मि यादशहान राज्यकारभारात धामूलाप्र
सुधारणे केल्याने यॅंग हाँग व हान घराणे अधिकारारुढ
झाले. हान घराण्यातील चीनचें साम्राज्य व व्यापार वाढला;
पु. ४७६—यानंतर चीनमध्ये यॅन्झी माजूरा राहिली. सुइ घर-
ण्याच्या काळी सामान्यात धैर्यसत्ता बरीच वाढली; यॅने
फार झाला. तेंच घराण्यातील बादशहानी चीनची मोठी
प्रसिद्धी केली; पु. ४७७—सुंग कारकिर्दीत मँगोल जिनात हुसले
व त्यांनी राज्य चळवळीवले. पण ही मँगोल सत्ता १३६८ मध्ये
नष्ट झाली व मिंग घराणे आले. यापेक्षा दुरोपचा कोशाचा-
चीनशी संबंध आला. कोरियावाङ्मय जपानबरोबर युद्ध झाले
व माजू लोक जिनात शिरले; पु. ४७८—माजू घराणे चांगले
शूर व प्रसिद्ध होते. त्यांच्या अमदानीत युरोपियन राज्यांनी
चीनमध्ये शिरून धुमाकूळ मांडला; यामुळे राज्यक्रांती होऊन
चीन रिपब्लिक झाले; पु. ४८०—चीन व ब्रह्मदेश यांची
अनेक शतकापासून भाडपे चालू होती. नेपाळचा चीनशी
संबंध तिबेटमुळे यतो. १८१०त सिक्किम निरिच्छ बरक्षणझाली
आरुशापासून त्याचा चीनशी संबंध तुटला, पु. ४८१—जपान ५
इंरुड या देशात काही साम्य आहे. जपानचा प्रतीतिहासिक
काल इ.स.पू. ६६०—इ.स.पू. ५०० पर्यंतचा आहे, या काळी
२४ रामे होऊन गेले. ऐतिहासिक कालात १६३० पर्यंत जपा-
नात सरंजामी पद्धत होती पण पुढे मोठी क्रांती होऊन जपान
क्षपाच्याने सुधारलेचा राष्ट्राच्या माहितीक येऊन बसला;
पु. ४८२.

[सं द भे भं थ.—मिटानिका—चीन व जपान. हिस्टोरियन्स
हिस्टरी ऑफ दि वर्ल्ड—जपान. हाल्दे—जनरल हिस्टरी ऑफ
चायना हुक—दि चायनाई एंपायर. हिये—एन्थॉप हिस्टरी ऑफ
चायना डिब्लिन्स-जपान, इंडिया अँड चायना (जॅन एसे
ऑन दि सिव्हिलिझेशन). वडोम—जपान, कोरिया,
चायना.]

प्रकरण २६ वें.

यूरोपीय इतिहास व आगतिक इतिहास

(पृ ४८५-४९६)

साम्राज्यप्रसार, धर्मप्रसार व व्यापार यासुद्धे यूरोपचा अधिक जगाशी प्रत्यक्ष संबंध येत गेला. युरोपच्या तहापासून पुढे प्रेंच राज्यकातीपर्यंत मानस व इंग्लंड, आणि आस्ट्रिया व प्रानिया यामध्ये युरोप लागून राहिली होती, पृ ४८५—अन्य राज्यकातीमुळे सर्व युरोप हादरले व मोठी विचारक्रांति झाली. नेपोलियनने मोठे साम्राज्य स्थापून सर्व राष्ट्रे आपल्या अधिकृत ठेविली. त्याचा पाडाव झाल्यानंतर ब्रिटिशशाखा कांप्रचने युरोपमध्ये शांतता स्थापण्याचा प्रयत्न केला, पृ ४८९—राष्ट्राप्राप्त धाकिसमता राहण्यासाठी रातीया, आस्ट्रिया व प्रानिया यांनी जुट केली, पण तिचा उपयोग न होता पुन्हा अराजकता माजली. १९ व्या शतकाच्या मध्यात सर्व युरोपमर मोठी क्रांतिकारक लाट उसळली, पृ ४८८—युरोपियनच्या दुर्बलतेमुळे पूर्वेकडील प्रश्न विकट झाला. इकडे जर्मनसाम्राज्य बळावले, फ्रेंचसाम्राज्य सुद्धा मानस प्रमासत्ताक झाला. युरोपच्या राजभरणात विस्मयकेंच प्रसंग वाढले. बाल्कनपुढासुद्धे राष्ट्राप्राप्त बेचनप झाला, पृ ४९०—इटालीने स्वधरक्षणार्थ आस्ट्रिया-जर्मनीशी सह केला, मानसने रशिया व इंग्लंड याशी केला. युरोपियन राष्ट्रांत पुढे अर्मेनिया, कोट, आफ्रिका व आशिया यांच्या बाबतीत संभेद करून टाकण्यात आले, पृ ४९२—एवें युरोपात पुन्हा यादवा उत्पन्न झाली, बरगरिया स्वतंत्र झाली, जर्मनी डोईमंड झाला. इंग्लंड व जर्मनी यांच्यात युरोप लायली व १९१४ साली किरकोळ कारणावरून महायुद्ध सुरू झाले. या महायुद्धाचे परिणाम विश्वव्यापी आहेत, पृ ४९४

[संदर्भ ग्रंथ—लिओपोल्ड व्हॉन रॉके—व्हॅटग्रेविलचे (युनिव्हर्सल हिस्टरी), रॉकिंग—इनर हिस्टरी ऑफ दि बाल्कन वॉर, कॅमिग्न मॉडर्न हिस्टरी हिस्टोरियन्स हिस्टरी ऑफ दि वर्ल्ड पॅरियड्स ऑफ युरोपियन हिस्टरी बेवमन्—दि असेन्डन्स ऑफ मानस हसल—दि वॅरन्स ऑफ पॉवर मोर्स—रेव्होल्यूशनरी युरोप फिलिप्स—मॉडर्न युरोप डायर—हिस्टरी ऑफ माडर्न युरोप अँड्रुज—हिस्टोरिकल टेन्हेलपमेंट ऑफ युरोप. ब्रिटिश अँड फारिन स्टेट बेवर्स हँडसल्ट—दि मॅप ऑफ युरोप डाय ग्रीटा हर्न—युरोप अँड इन्स कॉलनीज ईगर्टन ब्रिटिश पॅरिग्न पॉलिटी इन युरोप. मे—डॅमोक्रीटी इन युरोप मूर—एवसपेन्शन ऑफ युरोप डेपेर—हिस्टरी ऑफ दि इंटेल्युअल टेन्हेलपमेंट ऑफ युरोप गिगन्स—न्यू मॅप ऑफ युरोप १९११-१४ स्टेलर—पीस अँड वॉर इन युरोप डिकिनसन—युरोपियन अनर्कि रोमन—टेन्हेलपमेंट ऑफ युरोपियन नेगन्स चॅलेंज—प्रोपियन, वॉर (१९१४-१८) विटानिका (११

वी व १० वी आवृत्ति)—युरोप, वर्ल्ड वॉर माउनिंग—हिस्टरी ऑफ दि मॉडर्न वॉर (१८१५-१९१०) बोन्सो—नॉ-न्यू हिस्टरी ऑफ दि वर्ल्ड साइकी—वॉर ईस पीस स्टेट्स-मन्स ईश्ट शुक्र]

प्रकरण २७ वें.

मानवी आयुष्यकालाचा आणि स्वातंत्र्याचा विकास [पृ ४९६-५०३]

मध्या संस्कृतीची केंद्र राजधान्या नसून व्यापारी ठिकाणे होत वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा समानहिताकरिता काही आळा घालावा लागतो, पृ ४९६—सरजामी पद्धतीचा नाश व प्रोटेस्ट धर्म हे युरोपात व्यक्तिस्वातंत्र्यबर्धक झाले. अमेरिका व मानस यामां स्वातंत्र्यकरिता आपल्या राजांशी युद्ध केले. हिंदुस्थानात ब्रिटिश साम्राज्याने वैयक्तिक स्वातंत्र्याची घोषणा केली, पृ ४९८—राजसत्तेतून लोकसत्ता प्राप्त झाली. सध्या जगात लोकसत्ता प्रबल होत आहे. प्राचीन लोकशाहीत समता मुळाव व नव्हती. अर्वाचीन लोकशाहीत सुद्धा समानबुद्धि सर्वत्र दिसून येत नाही, पृ ४९९—लोकसत्ताविकास आघाव कारणासुद्धे होतो. राज्य शीट चालण्यास लोकप्राति संपादन केले. पाहिजे लोकसत्तेच्या इतिहासात गुलामगिराचा नाश हो महत्त्वाची गोष्ट होय, पृ ५००—लोकसत्ता प्रस्थापित करण्याच्या कामी अंधकाराचाहि मोठा भाग आहे. लोकशाहीत कलेचा विकास होत नाही अथ नाही मान सामान्य बर्ग लुप्तसिद्ध लागतो. लोकशाहीचा परिणाम मनुष्याच्या वागणुकीवर व नीतिमतेवर अधिक वागला होतो, पृ ५००

[संदर्भ ग्रंथ—डोले—टेन्हेलपमेंट ऑफ दि स्टेट हायकोश—हिंदुस्थान आणि जय हसो—सोशल कॅप्टिव्हिटी ऑफ—ग्रीटाप्रेस ऑफ सिटिव्हिल गव्हर्नमेंट हॉले—दि न्यू सोशल डॅमोक्रीसी किट—सोशल एन्वेल्यूशन पॅन्सांन्य—डॅमोक्रीसी अँड डिप्लोमसी लवे—डॅमोक्रीसी अँड लिबर्टी डब्ल्युकेन—डॅमोक्रीसी अँड एपायर म—ए हिस्टरी ऑफ डॅमोक्रीसी इन युरोप बटलर—डॅमोक्रीसी डू अँड फॉसट हिल—डॅमोक्रीसी व्हॅरन्स सोशियलशिझम लेव्हा—एकनां मिळ लिबेरलिझम भाडेग्यू—लिमिट्स ऑफ इव्हिलिबुलस लिबर्टी, मिल्स—ऑन लिबर्टी अँडटन—हिस्टरी ऑफ प्रोग्रेस मेन—पायुलर गव्हर्नमेंट]

प्रकरण २८ वें.

समाजी-नियमनात्मक विचार

[पृ. ५०४-५०५]

समाज चालण्यास नियमनपद्धती आवश्यक आहेत रोमन कथपद्धतीत जगात सर्वांत अधिक प्रचलित आहे रतड

प्राचीन कायदेपद्धती नष्ट झाल्या आहेत. कसा प्रगत समाज अधिक प्रगत समाजाची कायदेपद्धति अतुल्यकरिता कायदे पद्धतीचा इतिहासात त्याचा उगम, वाढ, परावलंबित्व, समाज व राजसत्तामूलकत्व इत्यादि गोष्टी येतात, पृ. ५०४

[संदर्भ ग्रंथ—ग्रॅहम—सोशियोलिझम, न्यू थॅंड ओल्ड मॅकडोनेल्ड—सोशियोलिझम थॅंड मॅकडोनेल्ड जॉन्स—कोड ऑफ लॉज, दि ओल्डेस्ट इन दि वर्ल्ड मन—एन्सट लॉ ग्रॅहम बालेस—दि ग्रेट सोसायटी किड—सोशल एव्होल्यूशन सोहम—इन्स्टिट्यूट ऑफ रोगन लॉ]

प्रकरण २९ वें.

सिंहावलोकन

(पृ. ५०५-५२१)

आज मानव जातीच्या प्रगतीचा आढावा घेणे शक्य आहे. भौगोलिक स्थितीचा मानवप्रगतीवर परिणाम झालेला आहे, पृ. ५०५—अर्गिंतिसिद्धिकालीन अवशेष फार अल्प आहेत. ऐतिहासिक काळात मानव लेखनीयतेस माहिती मिळते. त्रिपलसयोगभूमीवर प्रथम मनुष्यवस्ती असून पुढे मीस, इजिप्त व मेसापोटॅमिया या ठिकाणी संस्कृतिकेस पसरली. मीससॅन (पृ. ५१५) या शतकात नव संस्कृतीचा लोकसमाज तयार केला पुढे आप्त लोकांच्या विजयाची लाट उडाली, पृ. ५०६—यूरोपखंडात प्रक्रोमन संस्कृति व आशियात बौद्ध संस्कृति यांनी आर्यन संस्कृतिविस्ताराचा काम चालविले, नंतर दस्त्या संप्रदाय आला. रोमनसाम्राज्य विभागले गेले व मुसुलमान युरोपात बरचड बसले, पृ. ५०७—फ्रेंक लोक बरेच पुढे सरसावून राज्याधिकारी झाले. पोपची सत्ता पळवली. गिडिंग लोकांनी अर्वाचान धलिष्ठ राष्ट्रांना जन्म दिला, पृ. ५०८—११ व्या शतकापासून आधुनिक काळाचा प्रारंभ होऊन विद्यापुनरुज्जीवन धर्मसुधारणा व भूगोलसंशोधन या मोठी घडन आल्या. कॅथोलिक व प्रोटेस्टंट पंथायुद्धाच्यादमने फिरोचा खगडासुद्धा जाला. तदनुषंगाने इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यात लढाया चालल्या, पृ. ५०९—रुसि यांचे बल वाढून तो मध्ययुरोपात दबक्यादबक करू लागला. युरोपात मोठे वैचारिक स्थितंतर घडन गेले. नेपोलियनची बावटळ शात झाल्यावर फ्रान्स व इंग्लंड खोलीरान बागू लागले, पृ. ५१०—यानंतर जर्मनीचे प्राप्त्य वाढा. जगाची परिस्थिति अतिशय झाली. इंग्लंडात मोठी औद्योगिक क्रांति झाली. नवीन राष्ट्रीय घोष लागले, पृ. ५१२—मावी काळात रशियाला कोणाशी संडा करण्याचे कारण पडणार नाही. फ्रान्सला स्वतंत्रताप्राप्ती इंग्लंड व अमेरिका यांना चिकटून राहिलेले लागले. अनेक राष्ट्रांचा एका साम्राज्यसत्तासाली सध धनविषयाकडे झुकलेले लक्ष आहे. मिटाशी १९वां करण्यास योग्य असो अमेरिका व जपान ही दोन राष्ट्र कायती

जगात दिसतात, अमेरिकेबरोबर तसा पुढे मागे झाल्यास तो आर्थिक बाधोत्तव होईल, व जपानबरोबर वसाहतीकरिता होईल, पृ. ५१३—जर्मनी व तुर्कस्तान यांच्या विविष्ट भौगोलिक स्थितीमुळे त्यांना एकमेकांशी सहज राखणे भाग आहे. जर्मनी सर्व बाबतीत अतिशय पुढारत्याकारणाने इतर राष्ट्रांची त्याविषयी सहायभूति राहिली नाही. महायुद्धापासून त्याची अवस्था फार कठिण झाली आहे, पृ. ५१५—तुर्कस्तानचे अस्तित्व युरोपियन राष्ट्रांतील परास्पर्धिसहिष्णुतेवर व स्वतःच्या लष्करी सामर्थ्यावर अवलंबून आहे. यापुढे साम्राज्य वाटाविण्याचा अमेरिका प्रयत्न करीलसे दिसत नाही, व्यापाऱ्याच्या सुरक्षितकरिता आरमारी सत्ता बाबतील युनायटेड स्टेट्सची पश्चिममेगळीसरक्षकता व मनरामताची व्यापकता दक्षिण अमेरिकेत जाचक होऊन त्याच्यात तसा लघुस्थित होईल, पृ. ५१६—साम्राज्यविस्तार व व्यापार या बाबतीत जपानचा पुढे मागे पाधात्य राष्ट्रांशी मोठा खटका उडेल. चीनची भविष्यतः अजमावणे फार कठिण आहे, पृ. ५१७—हिंदुस्थानचे धोरण साम्राज्यसरकार व भारतीय जनता ही ठरवितात. शुद्धीकरण व हिंदुत्वसंरक्षण ही हिंदुसमाजाची धार्मिक कर्तव्ये होत. तसेच हिंदुस्थानाने राजकीय स्वायत्तता मिळविली पाहिजे. व्यापारात सत्ता मिळवून इतर राष्ट्रांशी त्याला टक्कर दिली पाहिजे, पृ. ५१८—विसावें शतक आरमारी व वैमानिक सत्तेचा काळ आहे. पूर्वराष्ट्रांची पश्चिमराष्ट्रांस भिती वाटत आहे. पण तांत फारसे तथ्य नाही. जर्मनी जर फार दडपला तर पुढे मोठा युद्धाचा वणचा पसरण्याचा सभय दिसतो, पृ. ५२१

प्रकरण ३० वें.

जगद्विकासाचीं कारके

(पृ. ५२२—५३३)

कोणत्या विकासापासून प्राधान्य द्यावे याविषयी एकमत नाही. इतिहास वृत्तचमनाकरिता की तत्त्वज्ञानाकरिता हा वादप्रसूत प्रश्न आहे, तथापि अलीकडे ऐतिहासिक गोष्टींना विकासतत्त्व लागू करण्यात येते, पृ. ५२२—ऐतिहासिक तत्त्वज्ञानाच्या अथातून व्यक्तींना प्राधान्य न देता त्या त्या काळच्या परिस्थितींनाच विशेष महत्त्व देण्यात येते, पण परिस्थितीबरोबर व्यक्तींचेही महत्त्व ओळखणे योग्य होईल, जगाची एकदूर स्थिति उत्तरोत्तर सुधारत आहे. प्रत्येक राष्ट्रास स्वतः कालापेक्षा भविष्यकाल अधिक सुखावह होणार आहे, पृ. ५३३.

परिशिष्ट

जगातील मुख्य धर्म, वसा प्रदेश, व त्यातील लोकसंख्या पृ. ५३४.

चवथ्या विभागांतलि महत्वाचे सन.

प्र. १ लें. चेचीसशें वर्षांतील जगद्विकास.

- लि. पू. ५०० पर्यंत—बुद्धपूर्वकाल.
 लि. पू. ५००-इ. स. १०००—ग्रीक, रोमन व मुगल-
 मानो साम्राज्याचा काल आणि
 बौद्धधर्माद्वारा भारतीय संस्कृति-
 प्रसाराचा काल.
 इ. स. १०००-१५००—यूरोपांत लहान संस्थानांतून
 मोठ्या राष्ट्रस्वरूपा संस्थानांचो
 वाढ.
 इ. स. १५००-१९१८—यूरोपीय साम्राज्यविस्ताराचो
 क्रिया.
 इ. स. १९१८नंतर—पवे जग एका संस्थेखालीं
 आपून पुनः स्वाभाविक समुच-
 याचें पृथक्करण व शासनत्वातग्र
 रक्षणाची क्रिया सुरू.

प्र. ३ रें. इराणचे सत्तावर्धन

- लि. पू. ६५०चा सुमार—शरसुद्र.
 लि. पू. ३०००च्या पूर्वी—इराणचा पशुभारतीय काल.
 लि. पू. ३०००-२००० (?)—इराणचा वसाहत काल.
 लि. पू. २०००-५५८—इराणचा पौराणिक काल
 लि. पू. ५५८-३३०—अर्धक्रेनित घराण्याचा क्रिया
 इराणी साम्राज्याचा काल.
 लि. पू. ५४६ व ४९४—पार्थियनांच्या प्रवेशर स्वाभ्या.
 लि. पू. ५५१-८८५—पहिला इरायस.
 लि. पू. ३३०-२४८—ग्रीक सत्तेचा काल.
 लि. पू. २४८-इ. स. २२९—पार्थियन राजाचा काल.
 इ. स. २२६-६३०—कट्टे इराणी सस्सन घराणें.
 इ. स. ६३०ते बाल्ड—इस्लामी सत्तेचा काल.

प्र. ४ रें. ग्रीक संस्कृतीची व्यापकता.

- लि. पू. १२००-९००—होमरचें पौराणिक युग.
 लि. पू. ९००-७००—राजसत्ता व अर्धजनसत्ता.
 लि. पू. ८८१—लायफरगमने स्पार्टासंस्थानला
 राज्यपद्धति व समाकथटना
 वाळूत दिली.
 लि. पू. ७००-४८०—टायगर्टांचा उर्फ एकतंत्री सत्ता-
 धर्माचा काल.
 लि. पू. ४९० व ४८०—प्राक्विक इन पार्थियनांचा पराभव.
 लि. पू. ४८०-३३८—लोससत्ता व ग्रीक साम्राज्य.
 लि. पू. ३५६-३२३—अलेक्झांडर दि ग्रेट.
 लि. पू. ३३६-१४६—अप्रचलितनिधिसत्ता.
 लि. पू. १४६-इ. स. ३३४—रोमन साम्राज्यसत्तेचा काल.

- इ. स. ३२४-१४५३—पूर्व रोमन साम्राज्याचा काल.
 इ. स. १४५३-१८२२—तुर्की अमलाचा काल.
 इ. स. १८२२—प्रासचें स्वातंत्र्य.

प्र. ५ रें. रोमन संस्कृति.

- लि. पू. ७५३—रोम शहराची स्थापना.
 लि. पू. ७५३-५१०—प्राचीन राजसत्ताक काल.
 लि. पू. ५१०-१३१—रोमन लोकसत्ताक पूर्वार्ध.
 लि. पू. २६४-१४६—तीन प्यूनिक युद्धे.
 लि. पू. २१५-१६८—तीन प्रीसशी युद्धे.
 लि. पू. १३१-१२९—रोमन लोकसत्ताक उत्तरार्ध.
 लि. पू. ५७-५१—सीजरचे गॉलमध्ये विजय.
 लि. पू. २७-१४—ऑगस्टस यादराहा.
 लि. प. १४ते इ. स. ४७६—रोमन बादशाही अंतेंचा काल.
 इ. स. ११८-११६—ट्राजनचे विजय.
 इ. स. ३३७—जुन्या रोमन साम्राज्याची
 विभागणी.

- इ. स. ३१३—रोमन बादशाहा कान्स्टन्टाइन
 याचा ख्रिस्तीधर्मस्वीकार.
 इ. स. ४७६—गॉथ लोकाकडून पश्चिम रोमन
 साम्राज्याचा अंत.
 इ. स. १४५३—पूर्व साम्राज्याचा अंत.

प्र. ८ रें. बुद्धाचें चरित्र.

- लि. पू. ५५७ (?)—बुद्धाचा जन्म.
 लि. पू. ५२७—महावीरनिवाण.
 लि. पू. ४७८ (?)—बुद्धनिर्वाण.
 लि. पू. २७३-२३२—अशोककाल, बौद्धधर्माचा
 प्रसार.
 इ. स. ६५—चीनमध्ये बौद्ध धर्माचा प्रवेश.
 इ. स. २५०—सिंहलद्वीपांत बौद्धधर्मप्रवेश.
 इ. स. ३५०—ब्रह्मदेशांत बौद्धधर्माचा प्रवेश.
 इ. स. ५३८—जपानांत बौद्धधर्माचा प्रवेश.
 इ. स. ७ वे शतक—तिबेटांत बौद्धधर्माचा प्रवेश.
 इ. स. ८ वे शतक—हिंदुस्थानांत बौद्धधर्माचा लोप.

प्र. ९ रें. भारतीयद्वारापासून चंद्रगुप्तापर्यंत राजकीय इतिहास.

- पौराणिक काल पौरव घराणें.
 " " बार्हस्पत्य घराणें.
 " " प्रचोत घराणें.
 लि. पू. ६७२-४७० (?)—शिशुनाग घराणें.
 लि. पू. ४७० (?)—३२२—मंद घराणें.

प्र. १२ वें. अशोक ते अराजक-शकय-
नांचा धुमाकूळ-

- क्रि. पू. ३२२-१८५-मौर्य घराणें.
 " ३२२-२९८-बंदयुक्त.
 " २७३-२३२-अशोक.
 " १८५-७३-शुंग घराणें.
 " ७३-२८-काण्व घराणें.
 " २३-इ.स.२२५आन्ध्र घराणें.
 क्रि. पू. २५०-इ.स.६०-ईजिप्टीक बईदोपरिधियन घराणों.
 इ. स. ४८-२२५-परकी कुशान घराण्याची सत्ता.
 इ. स. १२०-१६२-कुशान राजा कनिष्क.
 प्र. १३ वें. सॅमेटिक संस्कृती . १ जगद्व्यापकता
 क्रि. पू. ४४४-१००-जुन्या कराराची रचना.
 क्रि. पू. ४-इ.स.२९-येशू ख्रिस्त.
 इ. स. ५०-२००-नव्या कराराची रचना.
 इ. स. ५७०-६३२-महंमद पैगंबर व कुराणरचना.

प्र. १४ वें. राजकीय घणामोडी व भौगोलिक
ज्ञानविकास.

- इ. स. ६७१-६९३-इस्तिग्या प्रवास.
 इ. स. १३३०-१३५३-इब्रवतूता याचा प्रवास.
 प्र. १५ वें. अराजकपासून महंमदी स्वान्यापर्यंत
 इ. स. ३२०-५७२-गुप्त घराणें.
 इ. स. ३३०-३७५-समुद्रगुप्त.
 इ. स. ५०२-६०६-परकी हूण घराण्याची सत्ता.
 इ. स. ६०६-६४७-हर्षवर्धन.
 इ. स. ६४०-चिनी प्रवासी ह्युएनत्संग येतो
 इ. स. ६४७-११९२-मध्ययुग, लहान राज्यांचा
काल.

प्र. १७ वें. खलीफत व इस्लामाचा प्रसार.

- इ. स. ६३२-६५१-मदीनाचे पहिले चार खलीफ.
 इ. स. ६६१-७५०-दमास्कसचे उमईद खलीफ.
 इ. स. ७५०-१२५८-बगदादेचे अब्बासी खलीफ.
 इ. स. ९०९-११७१-इजिप्टाची फातिमाईद खलीफत.

प्र. १८ वें. युरोप-शार्लमान राजाच्या
मृत्युपासून सोळाव्या शतकापर्यंत.

- इ. स. ७६८-८१४-शार्लमान यादशहा.
 इ. स. ८४३-हगरहूनच्या तहाने शार्लमान-
च्या साम्राज्याची विभागणी.
 इ. स. ९००-१३००-युरोपात सरंजामी पद्धतीचा
(फ्यूडल सिस्टिमचा) काळ.
 इ. स. १०५५-१३००-क्रिस्ती व मुसलमान यांच्या-
मध्ये धर्मयुद्धे (क्रुसेड्स).
 इ. स. १२६५-इंग्लिश पार्लमेंटची स्थापना.
 इ. स. १३०२-कॅमिन युनिव्हर्सिटीची स्थापना.

- इ. स. १३३०-यंदुकीची दाह खॉटेस नावाच्या
जर्मनाने केली.
 इ. स. १३६८-जिनीवा युनिव्हर्सिटीची
स्थापना.
 इ. स. १४४०-छापण्याची युक्ति प्रथम जर्मनीत
निघाली.
 इ. स. १५२१-पहिली मॅगेलनची पृथ्वी-
प्रदक्षिणा.

प्र. २० वें. राष्ट्रसंघर्ष, राष्ट्रांतील चुरस
व जगाची ओळख.

- इ. स. १५१८-लूथरकृत ख्रिस्ती धर्मसुधारणा.
 इ. स. १६१२-इंग्रजांची सुरतेस वखार.
 इ. स. १६३८-१७१५-फ्रान्सचा ववदावा लुई.
 इ. स. १६५१-नॅव्हिगेशन ऑक्ट.
 इ. स. १६७२-१७२५-रशियाचा पीटर दी ग्रेट.
 इ. स. १६८८-इंग्लंडातील राज्यक्रांति.

प्र. २१ वें. मुसलमानांची हिंदुस्थानावर सत्ता

- इ. स. ७१२-मुसलमानांची हिंदुस्थानावर
पहिली स्वारी.
 इ. स. ११९३-महंमद घोरी पृथ्वीरागाव
पराभव करतो.

- इ. स. १२९४-१३२१-अलाउद्दीनचा दक्षिणविजय.
 इ. स. १५२६-मोगल घराण्याची स्थापना.
 इ. स. १८५७-दिल्लीच्या मोगल सत्तेचा नाश

प्र. २२ वें हिंदूंची उचळ.

- इ. स. १३२६-१५६५-विजयानगरचे हिंदु राज्य.
 इ. स. १४६९-शांखधर्मसंस्थापक नानकाव.
जन्म.

- इ. स. १५७२-१५९७-उदेपूरचा राणा प्रतापसिंह.
 इ. स. १६३०-१६८०-मराठी राज्यसंस्थापक शिवाजी.
 इ. स. १७१७-१७६०-मराठी साम्राज्याची वाढ.
 इ. स. १८१८-मराठी साम्राज्याचा शेवट.
 इ. स. १८५७-हिंदूंचा स्वातंत्र्यार्थ प्रयत्न

प्र. २६ वें युरोपचा इतिहास व जागतिक
इतिहास.

- इ. स. १७७६-युनैटेड स्टेट्सचे स्वातंत्र्य.
 इ. स. १७८९-१८१३-फ्रेंच राज्यक्रांति.
 इ. स. १८६९-इटालीचे स्वातंत्र्य.
 इ. स. १८८५-इंग्लिश नॅशनल कॉंग्रेसची
स्थापना.
 इ. स. १९१४-१९१८-जागतिक युद्ध.
 इ. स. १९१७-रशियन राज्यक्रांति, बोशेव्हिक
राज्य.
 इ. स. १९१९-इंडियन रिफॉर्म ऑक्ट.
 इ. स. १९३३-आयरिश फ्री स्टेटची स्थापना.

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश

प्रस्तावनावर्ष

विभाग चवथा

सुदोतर जग

प्रकरण १ लं.

चोविसशें वर्षांतल जगद्रिकास

साधनसामुग्री, व्याप्ति च लेखनहेतु.—सुदानंतरचा जगाचा इतिहास लिहावयास प्रारंभ करणे म्हणजे अधिक परिचित विषयाकडे वळणे होय. या काळाचा थोडक्यात इतिहास देणे ही क्रिया करणारास माहितीतुटपुंजी आहे हीसंबंध आणता येणार नाही. हें काम कठिण असल्यास ते इतकी प्रचंड माहिती थोडक्या जाणेत कशी आणावी हाच प्रश्न आपल्या पुढें येणार यासुद्धें आहे. सर्व जगाच्या प्रचंड माहितीचें अवलोकन करून तिचा गोपवारा थोडक्यात कसा पावा हाच प्रश्न आपण सोडविला पाहिजे. केवळ निवेदनात्मक इतिहासच नव्हे तर, जे इतिहास समाजशास्त्रीय किंवा विकास-वादात्मक नियमांनी सांगता येतील असे अनेक इतिहास या क्षेत्रांत मोडतात. ग्रीस रोमसाराख्या प्राचीन युरोपीय राष्ट्रांच्या इतिहास, तसाच आजच्या युरोपातील राष्ट्रांचा सर्व इतिहास, तसाच बौद्ध, मुसलमानी व ख्रिस्ती संप्रदायांचा इतिहास याच काळात मोडतो. जगात चोंहोंकडे लहान लहान राष्ट्रे पसरली आहेत अशा काळापासून राष्ट्रांतघोर जग एक सुनित झाले आहे अशा कालापर्यंत सर्व घडामोडी, पारमार्थिक संप्रदायांनी राष्ट्रांचे स्वातंत्र्य हिरवण्याचा प्रयत्न, त्या प्रयत्नापासून झालेली राष्ट्रांची सुटका, नवीन जगाचा म्हणजे पश्चिम गोलार्धाचा शोध आणि जगातील वन्याचर्या भागावर युरोपीय राष्ट्रांचे स्थापन झालेले स्वामित्व या गोष्टी, या काळातच येतात जगातील काही प्राचीन भाषांचा उदय, विकास व विनाश हा या इतिहासाचा भाग आहे. प्राचीन भाषांचा विनाश झाल्यानंतर अर्वाचीन भाषांचा उदय आणि विकास हाहि या काळातला महत्त्वाचा विषय आहे. अशा सर्व विविध गोष्टी आपल्यापुढें असता त्यातील अधिक महत्त्वाच्या गोष्टी कोणत्या हें पाहून अनेक शतके आणि अनेक विस्तृत भूभाग यावर होणाऱ्या घडामोडी पाहून त्यानधून काही इतिहास-विज्ञानाचे सामान्य नियम निघत असतात तर ते शोधून त्या नियमांनुसार जगाचा इतिहास लिहिण्याचें कार्य येथें करावयाचें आहे.

इतिहासलेखनार्थ कालविभाग.—सर्व जगाचें स्थूल इतिहासचित्र देण्याच्या प्रयत्नात कालविभाग पाडवयाचा प्रयत्न थोडासा गुंतागुंतीचा होतो. ज्ञानाच्या दृष्टीने जे काल-विभाग पडतील ते भाषेच्या दृष्टीने पडावयाचे नाहीत. एखाद्या संप्रदायाच्या प्रामुख्याच्या अगर अप्रामुख्याच्या दृष्टीने पाहें गेलें असता कालविभाग अगदी निराळेच पडतील. या-प्रमाणें भिन्न तत्वे आपण घेतली असता भिन्न इतिहास-काल मानले पाहिजेत. आणि प्रत्येकाचें विवेचन स्वतंत्र केले पाहिजे तयापि तसें करण्यास आपणास अवकाश नसल्यामुळे अनेक तत्वे अंगीकारूनहि थोड्याशा कालविषयक व्याप्ती अन्यायीस न भिता कोणत्या काळात कोणत्या गोष्टी ठळकपणानें पुढें येतात तें पाहून इतिहासकाल पाडले पाहिजेत या दृष्टीने आम्हां खालील कालविभाग पाडतो.

१ हि ला का ल.—ख्रिस्तपूर्व ५०० पासून ख्रिस्तोत्तर १५०० पर्यंत.

उ स रा का ल.—इ. स. १५०० पासून आजपर्यंत.

पहिल्या काळाचे आणखी पोटविभाग पाडवयाचे झाल्यास त्या काळाची विभागणी १००० इस्वीतनाच्या सुमारास करता येईल. या काळाच्या सुमारास युरोपातील भाषांच्या रूपात फेरबदल होऊन आजच्या अर्वाचीन भाषा झाल्या आहेत. हिंदुस्थानच्या इतिहासाचा कालविभागहि त्याच सुमारास पाडता येईल. हिंदु संस्कृतीचा जवळ जवळ पूर्ण विकास याच सुमारास झाला आणि मुसलमानी आघात याच सुमारास होऊन संस्कृति संकीर्णपणास लागली होती. अर्वाचीन बंगाली, मराठी या भाषांनाहि स्वतंत्र स्थिति या सुमारास प्राप्त होऊं लागली होती. सुदोतर इतिहासाचा मुख्य विभाग-काल १५०० हा धरण्याचा हेतु येणेंप्रमाणें. ख्रिस्ती सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभाच्या सुमारास युरोपच्या अर्वाचीन इतिहासास सुरुवात झाली असे वरचेस युरोपीय इतिहासकार समजतात. इ. स. १४९२ मध्ये कोलंबसानें अमेरिका खंड शोधून काढले. वास्को दि गामा यानें १४९८ मध्ये हिंदुस्थानांत युरोपासून अलमार्गानें जाण्याचा मार्ग शोधून काढला. या क्रियांचा सुडील इतिहासावर महत्त्वाचा परिणाम झाला. १५०० नंतर थोडक्याच वर्षांनी इंग्लंडमध्ये ८ वा हेनरी

गादीवर आला आणि त्याने रोमची इंग्लंडबरोल कत्ता झगडून दिली. आणि त्यामुळे उत्तर अमेरिका रोगच्या क्वा-टीत कारदी आलीच नाही. हिंदुस्थानात थोडक्या काळात मोगली सत्ता गावरने स्थापित झाली. दक्षिणेमध्ये संरक्षित प्रथकाचा परंपरा म्हणजे हिंदुसंस्कृतीची कशात तालिब-टव्या लढाईत १४९८ मध्येच विरली गेली. मुघलमानी सत्ता हिंदुस्थानाबाहेर या कालानंतर संघटित वसत चालली.

इ. स. १५०० पर्यंत युरोपमध्ये राष्ट्रांची वाढ होत होती. म्हणजे लहान संस्थानामधील लढाया आटवून त्यांची मोठी राष्ट्ररचणी संस्थाने बनली आणि १५०० नंतर युरोपीय राष्ट्र अतिराष्ट्रीय स्वरूपाच्या चळवळीत पडली.

सहान संस्थानांमधील प्रारंभ होऊन मध्ये साधारण व पुढे साम्राज्याचे मुष्टे व त्यानंतर मोठी राष्ट्र या त्रिया तिरत-पूर्व ५०० पासून ख्रिस्तीस १५०० पर्यंत चालत होत्या आणि १५०० पासून १९१८ पर्यंत साम्राज्यविरलाराची त्रिया चालत होती. १९१८ च्या नंतर जग एका संस्थेच्या आणून पुनः स्वाभिमिक समुदायाचे पृथक्त्व व शासनरचनेच्या रक्षणाची क्रिया सुरू झाली आहे.

इतिहासलेखनाचे धोरण.—जगांमध्ये मनुष्यामनुष्यात भेद असल्यामुळे व सद्यःची वाढनसल्या एक भवाची या भावनेमुळे प्राचीन काळी देखील निर-निष्ठ राष्ट्ररूपी समुदाय दृष्टीस पडतात. या सर्व समुदायांचा द्वितीय वेळ नंतर त्यांचे घटनेविषयाने पक्क पडतात घसले पाहिजे. त्या समुदायांची कल्पना समुदाय थांब द्या कोना राष्ट्रापासून, जगा एका साम्राज्यापासून उपनित वसे झाले पुन्हा निराळे वसे झाले, पुढे अनेक समुदाय वसे घनत गेले, सहान सहान समुदायास ठोक देऊन एका संस्थेच्या आणि त्याच्या घाती कोणकोणत्या होत्या याची कळीकत हा राखणी इतिहासाचा मुख्य भाग होय. निरनिराळ्या समु-दायास सामान्य वास्तव्याने, परमांशसाधनेने किंवा आपल्या कलाविषयांने एकत्रबद्ध दिले जाते, तिचे वर्णन हा वास्तविक इतिहासाचा मुख्य भाग होय. यासाठी प्राचीन राष्ट्र, प्राचीन भाषा, स्वातंत्र्य कोणत्या भाषांचे प्रामुख्य कोणत्या काळात भिती घातले जाची माहिती आणि त्याबरोबर मुघलमानी, ख्रिस्ती व बौद्ध संस्थांमानी व याद्वय संस्कृतीने जगाच्या बऱ्याचशा सुभागावर सादरपोषादक काय परिणाम घडविले याची माहिती जगाचा थोडक्यात इतिहास सामान्याचा प्रत्यक्ष करताना देखील महत्वाचे वर्णन करत्यांमोनी आहे.

युरोपीय इतिहासांतील व्यापक क्रिया.—युरोप-च्या इतिहासात झालेल्या घडामोडी थोडक्यात पुढे माळताना बऱ्याच कालपर्यंत चाललेल्या, अधिक व्यापक अशा त्रिया प्रथम वेतल्या पाहिजेत. एका त्रिया चौथी लढाई

(१) पूर्वीची सहान राष्ट्रकें व काही कालपर्यंत सहान मोठी साम्राज्ये व पुढे साम्राज्ये मोहून झालेली मोठाली राष्ट्र व साम्राज्ये तयार झाली व ती पुढे राष्ट्रसंघसदस्य झाली या क्रियेचा इतिहास.

(२) जी राष्ट्र परस्परांची असह्य व असंगुट होती ती ख्रिस्ती संप्रदायाने बापली गेली व यामुळे संप्रदायसंस्थेने राष्ट्रवार अथवा संस्थानवार जे वर्मा अधिक दडपण पाडले व पुढे ते काळातराने बरी झाले त्या क्रियेचा इतिहास.

(३) युरोपात मुघलमानी सत्तेच्या उबलीचा व संकी-जाना इतिहास.

(४) युरोपातील संस्थानांमध्ये लहान उपसंस्थानांचे अजर सरदार जाहिरदार यांचे प्राक्व्य कमी कसे होत गेले, व प्रथम एकत्रीय राजाचे आणि नंतर लोकांचे प्राक्व्य कसे वाढत गेले त्या क्रियेचा इतिहास.

(५) लोकांचे प्राक्व्य वाढत असता वैदेशीया वर्गाचे महत्त्व वाढू लागले; व पुढे कालांतराने कामकरी वर्ग मुसंघटित होऊन आपले महत्त्व वाढू लागला; व सर्व समक्षितता स्वायत्तीकृत करण्याचा प्रयत्न करू लागला; या क्रियांचा इतिहास.

(६) वैज्ञानिक इतिहास. शास्त्रांचे लेखनाचा प्रीसम्ये झालेला आणि, त्यास पारमाथिक संप्रदायांमुळे आलेले बंधन्य आणून त्याचा प्रीक संस्कृतीच्या पुनरुज्जीवनानंतर झालेला विकास.

(७) कलेचा इतिहास. सौंदर्य व माधुर्य यांच्या कल्प-नाचा प्रीक राष्ट्रामध्ये झालेला उदय, त्यावर ख्रिस्ती व मुघ-लमानी संप्रदायांचा परिणाम; पुन्हा पैतृक कल्पनांचे प्रहण व नंतरचा विकास.

वैज्ञानिक इतिहास हा विवेकपूर्ण पाचव्या भागात येत असल्यामुळे त्यावेळी इतर मुष्टावर येथे विवेचन देण्यात येईल.

युरोप व इतर जग यांचा संबंध.—युरोपच्या इतिहा-साची जगाचा संबंध निधितर्णे १५०० नंतरचा आहे, तथापि युरोप व इतर जग याचा सधून सधून संबंध झालाच आहे. त्या संबंधाचे प्रहण येथे प्रमाणे:

(१) सि. पू. ५०० नंतर इराणी लोकांची प्रीसत्य राह दिला व इथिस भिक्का. पूर्वे पश्चिम संगोगाचा तो एक महत्त्वाचा काल होय.

(२) बौद्ध संप्रदायाचा प्रसार प्राक्व्यकोशियापर्यंत प्रत्यक्ष आणि संधिसंप्रदायापासून रोमन साम्राज्यात झाला आहे.

(३) अथेनसांकरच्या दिग्भजयामुळे दोन्ही रीडांचा यत्नात निष्ठ संबंध आला.

(४) रोमन साम्राज्य हे आपली सत्ता पूर्वेकडे वाढवून पूर्वे पश्चिम देखील संस्कृतीचे संगोयक बनले. (५) सिथियन, हून या लोकांनी इथिया व युरोप येथील संस्कृतीस सारसाच उपद्रव दिला.

(६) सुसुलमानांनी मोरोको व स्पेनपासून मर्यादा व किलिपाईनपर्यंत आपला दरारा बसविला होता.

या गोष्टी लक्षात घेतल्या असता जगव्यापक चळवळी येथे प्रमाणे दिसतात.

(१) इराणचे सत्ताधर्षन, (२) यौजसंप्रदायाचा प्रसार, (३) अलेक्झांडरची स्वारी, (४) रोमन साम्राज्य, (५) सिथियन व हूण यांचा इतिहास, (६) सुसुलमानांनी दिग्विजय.

या सहा चळवळींचा इतिहास तीनहि खंडास सामान्य आहे. व या चळवळींचा इतिहास हा अधिक व्यापक इतिहास होय. तथापि त्यापूर्वी प्रत्येक भूभागाची काय अवस्था होती हिहि आपण जाणले पाहिजे. याकरिता आपण प्रथमतः इराणमार्फत झालेल्या पूर्वपथिम संघर्षाकडे लक्ष पावे लागेल.

इराणचे सावंराष्ट्रीय महत्त्व दोन कालात दृष्टांत पडते. त्यांपैकी पहिला काल म्हटला म्हणजे ख्रिस्तपूर्व होय. आणजे दुसरा काल म्हटला म्हणजे सुसुलमानांनी दिग्विजयाचा होय. या काळात इराणची नवसंस्कृति हिंदुस्थानात शिरली. या दोहोंपैकी पहिलाच काल सध्या विचारायें घेतला आहे. मुसुलमानांनी दिग्विजयाचा इतिहास पुढे स्वतंत्रपणे दिला आहे त्यामुळे इराणची नवसंस्कृति व तिचा प्रसार याची माहिती प्रथम देणे अवश्य नाही तथापि आपणांस तत्पूर्वी आणखी एका गोष्टीचा विचार केला पाहिजे.

राष्ट्रांकापासून राष्ट्र तयार होण्याची क्रिया.— लहान राष्ट्रं मोठे मोठी राष्ट्रं अगर साम्राज्ये तयार होणे ही क्रिया लहान प्रमाणावर अनेक ठिकाणी झाली आहे. या प्रत्येक क्रियेचे क्षेत्र अर्थात् आसपासचा प्रदेश एवढेच असावयाचे, व त्याची चळवळ अनेकसंख्यापाहि असणार नाही. तथापि ही क्रिया काही कर्मा महत्त्वाची नाही. मारिथॉन जी मोठाली साम्राज्यां स्थापन झाली ती पुढे मोठे गेली आणि अल्पकालीन साम्राज्यांमुळे अनेक लहान राष्ट्रं एक होऊन प्रजेचा एकजीव होणे ही क्रिया झाली नाही. तेव्हा जगविका- साच्या इतिहासात साम्राज्यकरणोपेक्षा राष्ट्रीकरणाची क्रिया अधिक व चिरस्थायी महत्त्वाची आहे.

लहान राष्ट्रांच्या किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि मानवी समु- दयाच्या इतिहासात दोन क्रिया महत्त्वाच्या आहेत त्यांपैकी (१) समुदयाच्या एकमात्राशी संघर्षाच्या निर्णायक आणि (२) समुदयाच्या अन्तर्गत रचनेच्या निर्णायक या एका प्रकारच्या क्रिया होतः

लहान समुदय नाहोसे होऊन मोठे समुदय बनणे ही क्रिया सर्व जगात वाढत आहे. आणि तिचे पर्यवसान गेल्या महायुद्धानंतर स्थापन झालेल्या राष्ट्रसंघात झाले. दुसऱ्या प्रकारच्या क्रियांपैकी ज्या क्रिया महत्त्वाच्या इतिहासविषय होत त्या येथे प्रमाणे.

[१] संयुक्तसंस्थानपद्धतीचें राष्ट्र मोडून एकतंत्री संस्थान बनणे.

[२] संप्रदायसंस्थेमुळे झालेलें राष्ट्रांचें एकीकरण व नंतर संप्रदायसंस्थेच्या दुर्बलतेमुळे होणारें पृथक्करण.

[३] लोकसत्तेची वाढ आणि तीमुळे लोकामध्ये एकत्व भावनेचा विकास.

[४] लोकसत्तेमध्ये भांडवलवाले व काम करणारे यांम- णील स्पर्धा.

[५] एकसुसुचयासाठी आलेल्या लोकांची एकसंस्- कृतिपरंपरेत वाढ.

बरील गोष्टी महत्त्वाचा इतिहासविषय होत. वैज्ञानिक इतिहास हा मान स्वतंत्र इतिहास आहे एका राष्ट्रापासून दुसरे राष्ट्र, एका व्यक्तीपासून दुसरी व्यक्ति ज्ञान उचलते व वाढवते. वैज्ञानिक इतिहास राष्ट्रीत्वाच्या मर्यादा दुल्लेखन लिहिला पाहिजे.

वरच्या इतिहासविषयां मान असं म्हणता येईल की, तिचा इतिहास राष्ट्र, भाषा, संप्रदाय, विचारपद्धति, भौव- तालचें साहित्य यांनी नियमित व संकीर्ण झाला आहे.

आपणाने जे इतिहाससुद्धा पहावयाचे त्याची दिशा वर दिलेल्या स्थष्टीकरणानुसार स्पष्ट होईल, ती ही की, लहान राष्ट्रांचा काल, लहान राष्ट्रांपासून मोठ्या राष्ट्रांचा व प्रातिक भाषांचा विकास, राष्ट्रातील लढायांमुळे जगातील राष्ट्रमर्यादा- निर्णायक शक्ति, यौद्धिक व ईश्वरकल्पनामूलक साम्रदायिक चळवळी इत्यादिकांची वर आपणांस जाणली पाहिजेत.

संस्कृतीच्या अतिराष्ट्रीयत्वास कारके.—जगाचा संस्कृतिक इतिहास लिहावयाचा झाल्यास आपणांस दोन गोष्टीकडे विशेष लक्ष दिलें पाहिजे. त्या गोष्टी म्हटल्या म्हणजे एका राष्ट्राचा इतर राष्ट्रांवर ताबा. व एका विशिष्ट संप्रदायाची उत्पत्ति, विकास आणि अनेक मनुष्य- समुहमादक व्याप्ति.

या दृष्टीने पाहिली क्रिया ग्रीक व रोमन विजयांत दृग्गो- चर होते.

दुसरी क्रिया बौद्ध, ख्रिस्ती व सुसुलमानांनी संप्रदायात स्मरणेचर होते.

या दोन्ही विचारेवरील तिसरी क्रिया म्हटली म्हणजे विशिष्ट साहित्यसंघर्षाचा वर्ग तयार होऊन त्याने पारमा- र्थिक संप्रदाय विषा राज्याधि या दोहोंच्या मदतीसोबत वेबळ आपल्या पांडित्याच्या जोरावर पसरत जाणे ही होय. या क्रियेने हिंदु सत्त्वति विस्तृत गेली.

इतिहासलेखनास याद्वयसाहित्याची मदत — इतिहासाच्या जेव्हा आपण अवशेषावरून प्रथमचना कराव- यास लागतो तेव्हा आपणास विशेषकरून प्रभावसेच लक्ष द्यावें लागते. वरचे इतिहास, विचारांचा इतिहास इत्यादि साधनापेक्षा विद्वत् बाह्यावरून जगविकाससुद्धा क्रिया व्यक्त वरण्याची किरत असते. यासाठी सत्त्वतीच्या दृष्टीने बाह्याकडे पाहिलें पाहिजे.

याप्रत्ये संप्रदायिक किंवा राष्ट्रीय स्वरूपात प्रथम उत्पन्न होऊन ती पुढे सांस्कृतिक स्वरूप पावतात. अशा सहाही भाष्ये येणेप्रमाणे:

- १ संहन वाङ्मय—सांस्कृतिक.
- २ पालीवाङ्मय—प्रथम सांप्रदायिक व नंतर सांस्कृतिक.
- ३ अरवी वाङ्मय—प्रथम राष्ट्रीय मग सांप्रदायिक आणि मग सांस्कृतिक.
- ४ चित्री वाङ्मय—प्रथम राष्ट्रीय व नंतर सांस्कृतिक.
- ५ फारसी वाङ्मय—प्रथम राष्ट्रीय मग सांस्कृतिक.
- ६ लॅटिन व ग्रीक—मुख्यत् राष्ट्रीय व राष्ट्र संवेग्यापी प्रत्येकामुळे सांस्कृतिक. तसेच साम्प्रदायिकहि असल्यामुळे सांस्कृतिक.
- ७ इंग्रजी व स्पॅनिश—अनेक राष्ट्रग्यापी विशिष्ट संस्कृतींचे धोषक सादी या वाङ्मयात एकत्र उत्पन्न होण्यापूर्वीच जगाची विचारकृता होण शक्य असल्यामुळे यास सांस्कृतिक वैशिष्ट्य येईलच असे सांगता येत नाही.

याखेरीज इतर वाङ्मयास अतिमांप्रदायिक किंवा अति-राष्ट्रीय महत्त्व देता येत नाही.

मग्न जगाच्या इतिहासाचा जगाच्या संस्कृतीचा संपन्न येणेप्रमाणे सांगता येईल.

मग्न जगाच्या इतिहास. —हा इतिहास याचयाचा म्हणजे म्हणजे हिंदुसंस्कृतीचा संपन्न इतिहास देणे होय.

इसच्या भागात यज्ञसंस्थेचे वर्णन करतांना मग्न जगाचा काही इतिहास आलाच आहे. तेथे (पृ. १५३-२२७ व पृ. १५३-२८९) खालील विषयांचे विवेचन केले आहे.

(१) यज्ञसंस्थेमध्ये यज्ञात होणाऱ्या क्रियांचे वैशिष्ट्य-रूपान आणि त्यामुळे कृतिगारे झालेले निमित्त भेद.

(२) भविष्य कृतिगारी मूळच्या अर्थव्यवस्थां स्पष्टी

(३) यज्ञसंस्थेच्या आणि मग्न जगाचे यज्ञाकडे आणि सुत-साधनाकडे व इतर व्यावहारिक धंद्याकडे लक्ष.

मग्न जगाच्या प्रस्तावामुळे जेव्हा संस्कृति वर्णन पावली तेव्हा मग्न जगात आपली तत्कालीन विद्या घेऊन पस-रली. तेव्हा मग्न जगाच्या विकासचा इतिहास विद्याव्याप्या म्हणजे सर्व मग्न जगाच्या विकासचा इतिहास दिला पाहिजे. कारण उत्पन्न प्रकारची संस्कृति भारतीय व उपभारतीय लोकांत एकत्र वर्णनासून मिळण्यायोगी होती व तिचे येथे शोधक विवेचन नकोच

याच संप्रदाय — याचा संस्कृतीच्या इतिहासातील सर्वप्रथम मुख्य हाच की, या संप्रदायामुळे भारतीय संस्कृतीचे इतरत्र पसरले, पण या संप्रदायाचे पसरविलेल्या संस्कृतीचे स्वरूप मग्न जगाचे होते. एक तर ही संस्कृति पसरवणाऱ्या वर्ग निराशा होना. आणि दुसरे देश परंतु धात विचाराने भरतूत अशा पसरणाऱ्या वर्गाचे पसरविण्या. तीच मग्न जगाची इतिहास होती असे म्हणता येईल. परंतु एवढाच

अतिभारतीयत्वाचे थेंब जसे घेवतांना मिळविले तसे अनास मिळविता घाले नाही.

प्राश्नाय संस्कृति — ग्रीक आणि रोमन संस्कृतीचा जगाच्या इतिहासात मुख्य भाग हा की, युरोपीय शाखाचा पाया ग्रीकांनी घातला. त्याच्या कला, कल्पना ग्रीकांनी विस्तृत केल्या, त्या उत्तरकालीन विद्याकडे जगभर पसरल्या ग्रीक संस्कृतीचे अतिभारतीयत्व ग्रीकांच्या राजकीय वर्चस्वाच्या दिवसात होते तथापि ग्रीकांच्या उत्तरीने जगभर कायमचा परिणाम करून राष्ट्र मान नामधेय करून घेतले.

रोमन साम्राज्य वाढले, त्याचे तुकडे पडले, आणि ते नष्ट झाले. त्याने जगास कायदेपद्धति उत्पन्न करून दिली.

ख्रिस्ती संप्रदायाचे व्याख्याना जगास एकस्वरूप केले, आणि आपण ख्रिस्ती असल्यामुळे दयावान असले पाहिजे ही भावना उत्पन्न करून दिली या संप्रदायामुळे हिंदू, ग्रीक व लॅटिन भाषात महत्त्व आले.

मुसलमानी संप्रदायाच्या स्थापनेमुळे आरबी भाषेत तेगद्विता आली व महत्त्वही आले, व अत्यंत मागलेल्या लोकांची एकत्र करण्यास हा संप्रदाय कारण झाला; आणि तीस कोटी देश अधिक लोक याचे व्यापिले.

अर्वाचीन युरोपात जी वाढ झाली तिने इतर सर्व बाबींचा संकोच करून आपले प्रत्य वाढविले.

जगाचा इतिहास लिहावयाचा म्हणजे अधिक व्यापक क्रिया लोभावयाच्या, आणि खास अधिक प्रासुष्य याचयांचे आणि कमी व्यापक क्रियास कमी प्रासुष्य याचयांचे. तथापि क्रियांचे महत्त्व लक्षात आणण्यासाठी मूल स्थिति कमी काय होती ते आपणच जणवे पाहिजे. यासाठी अत्यंत लहान राष्ट्र जेव्हा जगात होती त्या काळाकडे आपण प्रथम बघू.

प्रकरण २ रें.

लहान राष्ट्रांचा काळ.

लहान राष्ट्रांचे अस्तित्व. — लहान राष्ट्रांचा काळ ही स्थिति जगात सामान्यिक होती. एखादे राष्ट्र उदयास याचयांचे, त्याने आपापलाच राष्ट्रवर ताबा घालावयाचा, ते पुन्हा पडण्याचे या प्रकारचा इतिहास चोहोंकडे दिसतो. पुष्कळदा संस्थाने अगर राष्ट्रे साम्राज्यास वैरव्य आले असता पुन्हा स्वतंत्र राष्ट्रावया किंवा अधि-काराखंड गुंभेदारांनी गुंभेदारीपणा दाखून रामपद व्यापवाचे ही रीतीही अनेक ठिकाणी दिसून येते.

इगिप्त, बाबीलोनी, दार्या साम्राज्याचा इतिहास त्याप्रमाणेच ग्रीक, रोमन व मौर्य साम्राज्याचा इतिहास अनेक लोकांच्या जोपासनेर साम्राज्य लढाव्याचे झाला. तो इतिहास जाणण्यासाठी प्रविभूत राष्ट्रचे आपण गोळा घेऊ पाहिजेत

बुद्धकालीन राष्ट्रे.—प्रथमतः बुद्धाच्या हयातीच्या काळांत कोणती राष्ट्रे, साम्राज्ये, भाषा व मनुष्यसंघ होते याचा हिशोब घ्यावा. आणि पुढें ज्या चळवळी झाल्या त्यामुळे काय काय परिणाम होत गेले तें पहावें.

विशिष्ट संप्रदाय आणि संस्कृति यांच्या साम्राज्यांसारखी कोणती राष्ट्रे आलीं, तसेंच एखाद्या विशिष्ट शासनसत्तेच्या साम्राज्यासारखी किती राष्ट्रे आलीं हे पहावें. विशिष्ट शासनसत्ता, भाषा व पारमार्थिक संप्रदाय यांच्या आध्यानें राष्ट्रांस विशिष्ट प्रकारचें बळण कसें मिळत गेलें याचा परामर्श घ्यावा.

हिरोडोटस हा ग्रीक इतिहासकार बुद्धाचीं समकालीन होता.

याच्या इतिहासाचें पृथक्करण केलें असता त्रिरांडांत अनेक राष्ट्रांचें अस्तित्व दिसून येतें. हिरोडोटसनें वर्णन केल्ल्या राष्ट्रे व लोकसमुच्चय येथें देतां.

हे लोक अर्थात बुद्धपूर्व होत. हिरोडोटसच्या ग्रंथात बऱ्याच अगोदरच्या काळाचा इतिहास येतो. आणि ज्या राष्ट्रांचा इतिहास त्याच्या ग्रंथात येतो तीं राष्ट्रे शेंपन्नास वरें किंवा अनेक शतकें अगोदरचीं असलीं पाहिजेत.

हिरोडोटसच्या ग्रंथातील राष्ट्रे पुढें दिलीं आहेत. त्यांत प्रथमतः राष्ट्रांची नावे अक्षराबद्धांत घेऊन त्याचें प्रातवार वर्गीकरण करूं.

हिरोडोटसच्या इतिहासांत उल्लेखिलेलीं राष्ट्रे

राष्ट्र	स्थान	विशेष माहिती.
अवंदी	आयोनिआ	हे सुविभामधून था परक्या देशात आले.
अकॅथियन	अकॅथस.	
	(मॅसिडोनिया)	
अकियन	पेलोपोनीसस	अकियनाचे १२ वर्ग आहेत.
अकियन	राष्ट्र प्यिओटिस	हे लोक आपल्या मुली लम्बापूर्वीं राजाना दाखवीत व राजा जी पसंत करी तिचा त्याच्याकडून प्रथम कौमार्यभंग होई.
अडिमॅकिडी	इजिप्त	लिवियनाचा एक वर्ग.
एर्गेली, पेलॅसिया	पेलोपोनीसस	आयोनिअन लोकाचे नाव.
यन		
एगिडी	स्पार्टा	तेथील एक प्रमुख जात.
एगिलीअन	सिसियन	सिसिओनिअन लोकातील एक वर्ग.
एगिनेटी	एगिना	
एरली	आशिया	
एथोलिअन	एथोलिआ	याचा आयोनिअन लोका-

राष्ट्र	स्थान	विशेष माहिती.
(एथोलिअन)	(आशिया माय नर)	यरोवर नेहमी उल्लेख येतो.
एरिकओनिअन	सॅमास	सॅमियनाची एक जात.
इथिओपिअन	इथिओपिआ	
अनधर्या	सिथिआ	
अॅथ्रिअनी	पिथोनिआ	
अॅथ्रिअनी	इटाली	
अॅथ्रिअन	फोसिआ	फोसिअन लोकांनाच हें दुसरें नाव आहे.
अलॅवॅडिअन	कॅरिआ	
अलॅरोडिअन.	पॉटस	
अमॅम्युसीअन	सायप्रस	
अॅमॅझॉन	सिथिआ	या लढवऱ्या, पुरुषी पोषाख करणाऱ्या बायका होत्या.
अॅलॅझोनी	सिथिआ	
अॅसोनिअन	लिथिआ	इजिप्शियन व व इथिओपियन लोकांची एक बसाहट.
अॅमिथिअन	सिथिआ	यागा सॅकि (शक) असेंहि नाव आहे.
सिथिअन		
अॅनक्टीरिअन	एषायरस	
अॅड्रियन	अॅड्रा (एगिदन समुद्रातील बेट).	
अॅयॅरिटी	आशिया	
अथिथिअन	थ्रेस	
अरब	अरबस्थान	याच्या बहुतेक चाली इजिप्शियनाप्रमाणेच असतात, बॅक्स आणि युरॅनिया हे त्याचे मुख्य देव होत. द्राणी लोकाचे हे दोस्त होते.
आर्बॅडियन	आर्बॅडिआ	हे पेलोपोनीसस मधील ग्रीक होत.
आर्केलीन	सिसिओन	
अगिपेड	सिथिआ	सिथिआच्या सरहद्दीवर राहणारे रानटी लोक.
अग्नॅट्यू	पेलोपोनीसस	हे गायनकलेत फार निष्णात असत.
अॅरिअन	आशिया	मीड लोकांचे प्राचीन नाव.
अॅरिअरिअन	उत्तर यूरोप	एकाक्ष लोक.
अॅरिअॅटी	मीडिआ	मीड लोकांची एक जात.
आर्मेनिअन	आर्मेनिआ	यांच्यामदळ मोघन विपुलअसे.

राष्ट्र	स्थान	विशेष माहिती	राष्ट्र	स्थान	विशेष माहिती
कॅलिफोर्निया	लिबिया		कॅरिबन	कॅरिब (आ. मायनर)	हे लोक भ्याड असत.
फ्लोरिडा	सर्दिस		कॅरिबिअन	फ्लोरिडा	
अमेरिकन	विओरिया		कॅरिबिअन	सुविधा (ग्रीस)	
अमेरिकन	अमेरिका	यांना सिरियन अमेरि	कॅरिबिअन	मध्यआशिया	
(अमेरिका)		मध्यत.	कॅरिबिअन	सिथिया	सिथियन लोकांची एक
अमेरिका	लिबिया	वाच्यात वैयक्तिक नावे			नात
		नवत			
अमेरिकन	अमेरिका		केल्ट	यूरोप	हे लोप पश्चिम यूरोपात
कॅलिफोर्निया	कॅलिफोर्निया				इस्टर नदीच्या उपमाती
कॅलिफोर्निया	लिबिया				रहात
कॅलिफोर्निया	लिबिया		सेफेना	इराण	इराणी लोकानी ग्रीक लोक
कॅलिफोर्निया	इजिप्त	इजिप्शियन लोकांची एक			मूळ या नांवाने संबोधित
		शर राखत	कॅलिफोर्निया	विज्जोविश्वम	
		बाबिलोन देश बाबिला	कॅलिफोर्निया	सुविधा (ग्रीस)	
		राखत होता. लोकांच्या	कॅलिफोर्निया	अमेरिका,	बाबिलोनमध्ये हा एक
		मुली पाहिले तेव्हा			मुलाच्या नावावर आहे
		विक्रीत, प्रेते सुमधित			
		करून ठेवत			
कॅलिफोर्निया	कॅलिफोर्निया		कॅलिफोर्निया	आशिया मायनर	
कॅलिफोर्निया	इजिप्त		कॅलिफोर्निया	सिथिया	
कॅलिफोर्निया	प्रेत		कॅलिफोर्निया	आशिया	
कॅलिफोर्निया	विओरिया		कॅलिफोर्निया	प्रेत	
कॅलिफोर्निया	(आशिया मायनर)	आशिया मायनर मधील	कॅलिफोर्निया	आशिया मायनर	
		ग्रीक लोकांना हे नाव	कॅलिफोर्निया	किमेरिया	
		आहे		(सिथिया)	किमेरियातून सिथियनांना
					यांना हाऊन लिव्हान-
					वर हे इराण, युद्धस्थानाकडे
					पळाले
कॅलिफोर्निया	विओरिया		कॅलिफोर्निया	सिथिया (इराण)	
कॅलिफोर्निया	सिथिया		कॅलिफोर्निया	कॅरिब	
कॅलिफोर्निया	प्रेत		कॅलिफोर्निया	आशिया मायनर	वाच्या समुद्राच्या तीरा-
कॅलिफोर्निया	मोडिया	मीड लोकातील एक जात			वर काकेशस प्रांतात हा
कॅलिफोर्निया	सिथिया	या रानटी लोकांची घरे			प्रवेश होता
		लाहरी असतात, ते			
		आपल्या घरास देग			
		फांसतात, ग्रीक सण			
		पाळतात.			
कॅलिफोर्निया	मोडिया		कॅलिफोर्निया	कॅरिब (ग्रीस)	
कॅलिफोर्निया	लिबिया		कॅलिफोर्निया	कॅरिब [ग्रीस]	देशाची होते
कॅलिफोर्निया	आशिया मायनर		कॅलिफोर्निया	ग्रीस	हे पियन लोकांचे]
कॅलिफोर्निया	पेरोगोनीस		कॅलिफोर्निया	क्रीट	
कॅलिफोर्निया	हेरॅटि (कराची येथील)	हेरॅटि (कराची येथील)	कॅलिफोर्निया	इटाली	
		लोक असलेले			
कॅलिफोर्निया	गिथिया	हे ग्रीक-सिथियन लोक			
		होत			
कॅलिफोर्निया	आशिया मायनर				
कॅलिफोर्निया	कॅलिफोर्निया	यांना ग्रीक लोक			
	(आशिया मायनर)	ग्रीक लोक म्हणत			

सिथियन पश्चिमयूरोप हे पश्चिम लोकांच्या युरोपच्या अगदी पश्चिमेक इस्टर-नदीच्या उपमाती रहा-त

सिथियन पेरोगोनीस (ग्रीस) हे आयोनियन/सारसे दिशत पेरोगोनीस मधील सात राष्ट्रांपैकी हे एक राष्ट्र होते

राष्ट्र	स्थान	विशेष माहिती.
सायप्रियन	सायप्रस	
सिरेनियन	लिविआ	
सिथिनियन	ग्रीस	
सेन्डिसी	आशिया	
सैयन	इराण	एक इराणी जात.
साडेनियन	आशिया	
सरिटी	आशिया	
सॅलिथिन	ग्रीस	
डिलिथिन	इथियोपियन समुद्र	हे डेलोस येथील पुष्पां होत.
डेलिकथिन	ग्रीस	डेली या क्षेत्रातील लोक.
डेलिड	ग्रीस	डेलिथिन लोकांची एक जात.
डेलसिडियन	इराण	एक इराणी जात.
डेलिरी	(यु. यु. कॅस्पियन) पिथॅगोरिया	
डेलोसी	ग्रीस	एक डेलिथिन जात.
डेलोपी	ग्रीस	
डेलियन	ग्रीस	
डेलिओपियन	ग्रीस	
डिमॅनॅटी	ग्रीस	सिलिथिन येथील एक जात.
एडेलिथिन	ग्रीस	
एग्रेसीथिन	सिलिथी	
एलिथिन	ग्रीस	
एकेलीई	इलिथिया (माल्कन-ट्रापकल्प)	
एनिथिन	ग्रीस	
एथोडिथिन	सॅसिडोनिया	
एफिथिन	ग्रीस	
एस्पेरिडीस	लिविआ	
सॅडेरियन	आशिया	
गॅरॅमॅटी	लिविआ	हे जमिनीत मीठ टाकून वर पेरणी करतात.
जर्मनियन	इराण	पार्थियनांची एक जात.
गेटी	ग्रीस	हे लोक आपणाला खमर समजत.
गिलिगॅमी	लिविआ	
गिडॅनी	लिविआ	यांच्या बायका घायात कातडी किती घालतात. त्यावरून किती पुष्पांची संभोग केला हे कळते. जास्त किती असलेल्या बाईला जास्त मान मिळतो.
ग्रीक	ग्रीस	
गिडॅटी	लिविआ	
हेलिथिनियन	गॉल	
हिमेनियन	आशिया	
हिलेथिन	सिलिथिन	
हिपॅथिन	आशियाभायनर	सिलिथियन लोकांचे जुने नाव.
हायपरबोरियन	आशिया	हे लोक सायथेरियात राहून असतात. हे गव्हा-ध्या पेंड्यातून डेलोसला पवित्र मित्रस पाठवीत.
हिर्केनियन	इराण	
इलिथियन	माल्कन ट्रापकल्प	
इंडियन (हिंदू)	हिंदुस्थान	हे जनावराप्रमाणे उष-उषावर संभोग करतात; यांचे बीज काळे असते। कुण्याएवढ्या मोठ्या मुंग्या सुवर्णसुख वाडू शकतात वर फेकतात व तीपासून हे बहुतेक सर्व सोने जमा करतात। येथे साडावरही एका प्रथाची होकर तयार होते। तीपासून कपडे करण्यात येतात।
आयोनिथिन	ग्रीस	
इथेकोनियन	उत्तरआशिया	यांच्या एसायाबा बाप मेला असता त्यांचे मांस शुद्धाच्या भासात मिसळून त्याची मेजवानी करतात. यांच्या बाय-कांना पुरुषासमान छेद-प्यात येते.
इर्सी	मध्यआशिया	सिथियनांची एक जात.
सेसेदोमोनियन	सेकोमिया (ग्रीक)	यांच्या रामा मेला असता इथारो बायकापुढून मोठ्याने कपाड मडवून येऊन अमर्षाद शोक करि-तात.
सेसोनियन	आशिया	
सिथोनियन	सिलिथी	
स्युकेडियन	आयोनिथिन समु-द्रातील बेटे	

राष्ट्र	स्थान	विशेष माहिती.	राष्ट्र	स्थान	विशेष माहिती
पॅकामोनिअन	आशियामायनर		सूकॅटी	मीडिआ	
पॅरॅलॅटी	सिथिआ	सिथियनांचें एक कुळ.	स्ट्रुमोनियन	मॅसिडोनिया	
पॅरेडॅसोनियन	मीडिआ		स्टिरियन	ग्रीस	
पॅरिकॅनियन	आशिया		सिरियन	सिरिया	
पॅरिस्टिअॅटी	ग्रीस		डेगियन	डेगिया. (ग्रीस)	
पार्थियन	आशिया (इराण)		डेलेयोन	ग्रीस	
पासार्गडी	इराण		टर्मिली	क्रीट	लिसियनांचें दुसरें नांव.
पांसिकी	आशिया		टपुक्रियन	ट्रॉय	
पॅलॅस्किनियन	ग्रीस		थॅमॅनीजम	आशिया	
पेन्ड्रावियन	ग्रीस		थीबन	ग्रीस	
पॅरिअन (इराण)	इराण		थेस्पियन	ग्रीस	
फोसियन	ग्रीस		थेसॅलियन	थेसॅली (ग्रीस)	
फिनिशियन	फिनीशिया		थ्रेसियन	थ्रेस	अनेक बायकांपैकी नव- व्याचें मिथ्यावर जास्त प्रेम असे तिला तो मेळा असता, माळून ह्याबरोबर पुरण्यात येई. हे आपलीं मुलें विकीत व बरेच पैसे देऊन बायका घेत. आढर्शापणा मोठ्या माना- चा समजला जात असे.
फ्रिजियन	फ्रिजिया		थिनिअन	आशिया	
फ्रेटियन	ग्रीस		थिसॅगॅटी	यूरोप	
फॉलिव्हिन्टी	क्रीट		थिबॅरेनियन	आशिया	
सिथियन	लिविआ		ट्रूक्रियन	ट्रूचिय (थ्रेस)	
सॅकी (राक)	आशिया		टोसियन	थ्रेस	
सॅमियन	सॅमोस		ट्रॅग्लोडिटी	आफ्रिका	हे इथिओपियन जातीचे असून फारच रानटी होते. गॅरॅमॅटी लोक याची शिकार करीत, हे सरपटणारे प्राणी जात.
सॅमॅथ्रियन	इजिप्शन समुद्र				
सॅरॅगीयन	आशिया				
सॅस्पिटी	आशिया				
सॅट्री	थ्रेस				
सॅटॅमिडी	आशिया				
सोरोमॅटी	मध्यआशिया	यांनां सॅमॅथ्रोन बायकांपैकी सगळे लावून त्यांनां घेऊन ती स्वतंत्र राहिले होते. यांच्यांत कुमारीकें ए- खाया शत्रूला ठार केल्या- खेरीज तिचें लग्न होत नसे.			
स्कोपॅडी	ग्रीस				
सिथियन	सिथिया				
सिडोनियन	सिडोन (फिनीशिया)				
सिगिनी	यूरोप	थ्रेसच्या उत्तरेस ईस्टर नदीपलीकडे हे लोक आहेत.			
सिडियन	थॅस्कारस				
सोडियन	आशिया				
सॉलिमी	आशिया	मिलियस मधील लोकांचें नांव; यांनां मिलियन असेंहि म्हणत.			
			थ्रोगन	ट्रॉय	
			थिबॅरेडो	इजिप्शन समुद्र	हे अर्गोनोट लोक होत.
			थेरियन	टायर	
			थिबॅरेनियन	थ्रेस	
			थ्यूनीशियन	इटॅली	
			थ्रिअन	इटॅली	
			उटियन	आशिया	
			थ्रौएसी	लिविआ	युद्धांत यांच्या बायका सारख्याचें काम करीत.

येथे एक गोष्ट सांगितली पाहिजे. ही यादी अनेक कारणांमुळे अपूर्ण आहे. एकतर हिरोडोटसच्या पुस्तकाचा बाह्य भाग किंवा दुसरे एखादे पुस्तक छुप्त आहे, असें उपलब्ध पुस्तकांताल हवाश्यावरून दिसत शिवाय हिरोडोटसला सर्व राष्ट्रांची माहिती असणेहि अशक्य आहे.

हिरोडोटसच्या वेळची हिंदुस्थानची स्थिति येथे वर्णित नाही हा ग्रंथकार आशियातला, व आशियातिथ्या या ग्रंथकाराने दिलेला माहिती अधिक पूर्ण करण्यास आपणापासी साहित्य आहे. खुद्द महाभारतात दोनतोनशें राष्ट्रांचा उल्लेख आहे. पाली ग्रंथ आगसी पुरावा मुळे मांडतील हिरोडोटसच्या कालावरून आपणांस पुढे जाण्याच आहे. प्राचीन राष्ट्रांपैकी अनेकांच्या नावांखेरीज आपणांस इतर माहिती काही नाही. प्राचीन राष्ट्रे नष्ट होऊन आधुनिक राष्ट्रांमालिका कशी तयार झाली हे जाणण्याची आपणांस स्वाभाविकपणे इच्छा असणार. हिंदुस्थानचा व इतर आशियाचा परामर्श आपण मग घेऊ, आणि सध्या युरोपच्या घटनेकडेच दृष्टि ठेवू.

हिरोडोटसचा ग्रंथ हा ग्रंथ पुरावा होय युरोपच्या प्राचीन स्थितीविषयी. जे अनेक ग्रंथकार आपणांस कामास येतात त्यात ग्रीक व रोमन हे मुख्य होत. रोमन लोकांच्या ग्रंथांपैकी ज्या ग्रंथात युरोपातील प्राचीन राष्ट्रांची बरीच माहिती आहे असा ग्रंथ म्हटल्या म्हणजे ज्यूलिअस सीझरचा कामेंडरी नावाचा ग्रंथ होय.

ज्यूलिअस सीझरने ज्या जातिस्यरूपी राष्ट्रांचा उल्लेख केला आहे तीं राष्ट्रे येणेप्रमाणे

नांव	स्थान	सीझरशी संबंध
अँड्रिऑट्यूकी टपूटन्स आणि सिनिये	यांचे वंशज	यानी गॉलच्या कारस्थानात २९०० लोक पुरवले होते. सीझरने त्यांना दारण यावयास लावले.
एडुइ	लोथर बर्गडीमधील ऑटन जवळील गॉलचे रहिवासी	हेलन्हेटींनी केलेल्या नासधुसीबद्दल त्यांनी साझरपाशी तक्रार केली. ते अँरिओ व्हिस्टस विरुद्ध अर्ज करण्याच्या कामात सामील झाले. सीझर त्यांच्यामधील आपापसांतले कलह मिटवतो. ते रोमन लोकांच्या विरुद्ध उठतात.

आमिकन टपूनिस्सच्या आस पासचे लोक

नांव	स्थान	सीझरशी संबंध
बालबीसि	गॉलमधील लोक फारशी माहिती नाही. याही लोकांच्या मते व्हिर्वे रॉईस व हे एकच आहेत.	त्यांनी रोमन सत्तेला नच्या मधील टापूमध्ये अडथळा केला. मॅन-राहणाऱ्या जातीच्या सध्याचे नाव
अँलोब्रोगेस	पूर्वी गॅलिया ट्रॅन्स रिपनामधील राहणारे. नंतर डॉफीनी, सिंध्याय, पीडमाट या प्रांतात वस्ती केली.	ते रोमन लोकांचे धातू होते व त्यांनी सीझरपाशी हेल्वेटिअन्सनी केलेल्या नासधुसीबद्दल तक्रार केली.
अम्ब्यारी	गॉलमधील रहिवासी	सीझरच्या विरुद्ध हेल्वेटीच्या कटामध्ये सामील होतात.
अँबियालीटस	गॉलचे रहिवासी	सीझरच्या विरुद्ध बेल जन लोकांच्या कटाला १०००० लोक पुरवतात. सीझरपाशी शेवटी दारण येऊन राजेची बाबना करतात.
अँबिआनि	अमीन्सचे रहिवासी.	सीझरच्या विरुद्ध बेल जन लोकांच्या कटाला १०००० लोक पुरवतात. सीझरपाशी शेवटी दारण येऊन राजेची बाबना करतात.
अँबीवॉरी	गॉलचे रहिवासी. गॅर मटीमधील अँम्बी येथे रहात.	अँलेशियाचा वेढा उठवण्यासाठी त्यांना आपल्या लष्कराचा पुरवठा करण्याबद्दल हुकूम केला जातो.
अँबिन्हेरेटी	गॉलचे रहिवासी	अँलेशियाचा वेढा उठवण्यासाठी त्यांना आपल्या लष्कराचा पुरवठा करण्याबद्दल हुकूम केला जातो.
अँबिन्हेरीटी	व्हार्डन व माजमधील मॅबट येथील लोक	स्वित्सेडमधील कॅटन ओफ चर्न येथील आचान लोक
अँब्रोनीज	स्वित्सेडमधील कॅटन ओफ चर्न येथील आचान लोक	हर्मोनीअन जगलाच्या सरदारीवर राहणारी जर्मन जात

नाम	स्थान	सीझरशी सवध	नांव	स्थान	सीझरशी सवध
धेकार्ताइस	ऑक्मफर्ड शायर मधील लोक	ते सीझरला शरण येतात व त्याकडे आपले वकील पाठवतात	(वहजी)	बेल्जी लोक	जर्मन करतात सीझर त्याचा वशापासून झालेले परामभव म्हणून खाणां थाहेत अशी त्या परत आपल्या मूलस्थाना वेळची कल्पना होती कडे हाकून लावतो हे अतिशय शूर लोक होते
धेन्सीबेरीइ	कोअर जर्मनीतील रहिवासी		बेलोकॅंसी	नॉरमडीमधील वेयो मध्ये राहणारे गॅल लोक	आलेशिआच्या मदतीसाठी ३००० लष्कर पाठवतात
धेडीस	गॅलमधील लोक धेजूच्या परगण्यात राहणारे रहिवासी	सीझर हा हिवाळ्यात त्याच्यामध्ये आपला तळ देतो	बेलोव्ह्रासि	बेल्जीममधील अतिशय प्रसिद्ध जाताने लोक	बेल्जमच्या कटाला १००००० लोक पुरवतात सीझरच्या विरुद्ध उठतात. परंतु परामभव झाल्यामुळे शरण येतात
धेन्नीव्हॅरीइ	एम्स व बेसर या नद्या मध्ये राहणारे कोअर जर्मनीचे रहिवासी	ते रॉशिअस यावर त्याने हिवाळ्यात तळ दिला असता हलाकर ग्यासाटी जमतात	बोसि	ग्रेसचे लोक	पॉपच्या सैन्यापैकी लोक पात होण्याची धमकी दिल्यामुळे कॅससच्या मदतीला जावतात
धारमारिकी	मिडनीचा भाग जो भारमोरिका तेथील रहिवासी	सीझरने अकस्मात त्याच्यावर स्वारी करून त्याचा प्रदेश लुटला	पटोन्स	हिल्सॅनिआ टर कोनेन्सीसमधील लोक	ते तहासाठी सीझरकडे वकील पाठवतात
धेरव्हनी	मान्समधील मूळचे लोक		बिग्नोसि	मिडनचे लोक	कॅससला शरण येऊन ओडीस ठेवतात
धेस्विगी	स्पेनमधील डॅडॅल् निभामधील लोक	गॅलच्या कटाला ते आपले १५००० लोक पाठवतात.	बिगेरिओन्स	गॅक्सनीमधील बिगोरी प्रांतात राहणारे गॅल लोक	शान्तमधील गिनी मधील घेरी प्रांतातील लोक
धेड्रोनेटिस	धेर्नोईस या नावाने हल्ली प्रसिद्ध असलेल्या नेदर्लॅंडच्या एका भागात राहणारे गॅलचे रहिवासी		बिदुरिगीस	पूवीचे जर्मन लोक	गॅलविद्ध हेलव्हेटि अनला मदत करतात रोमन लोकांच्यावर पिछाडीच्या बाजूने हल्ला करतात सीझर त्यांना एडगुन्समध्ये राहण्याची परवानगी देतो
धेडूआरीइ	पूर्वे जर्मनीचे लोक भीम आणि व्हाईन यामधील राहणारे		बोई	पूवीचे जर्मन लोक	
धोरसी	एच्युरो म्बिडीस मनामिड सीस सेनोमनी कायाव्हिल टॉस	हे पुफळ लोक कटाला पुरवतात अलेशिआच्या कुम केसाठी स्वतःचे लष्कर पुर्विण्याचा आनां हुडूम होतो	बोरानी	जर्मनीमध्ये राहणारे पूवीचे लोक कांदाच्या मते प्युरि व हे एकच आहेत	
धोसी	गॅस्कनीतील ऑक्म मध्ये राहणारे गॅल लोक	ते कॅससला शरण जातात आणि ओडीस मागसे ठेवतात	बोस्क्रोनी	युक्साइन समुद्रावर राहणारे सातारा लोक	अलेशिआच्या मुकतेक रिता सैन्य पुरवतात
धावेडानि	पिरेनिअन पर्वताला लॉल स्पेनचे लोक	शरण आल्यावर हल वकील सीझरकडे पाठवतात	मॅनोव्ही	गॅलचे रहिवासी	
बट्डी	मॅनीया बेल्जीकाचे रहिवासी हे मूळचे	टप्टन्स आणि सिग्री यांच्या स्वारीला आग्रह	मॅनोव्हीसी	शान्तमधील मॅरि एनमधील लोक	

नांव	स्थान	सीझरशी संघ	नांव	स्थान	सीझरशी संघ
ब्रूटस	इटालीतील कॅलॅब्रियन नावाचे लोक.	हे प्रथम शुलम असून पुढे आपल्या धन्यावर उठून स्वतंत्र झाले.	(कान्यूटीस)		रोमन लोकांच्या विरुद्ध पुढाकार घेतात विट्यूरिज-रीअन्सवर हल्ला करतात. पण सीझर त्याचा पराभव करतो व पळवून लावतो.
बुरसाब्रो-लेन्सेस	हिस्पानिया घोटिका-मधील लोक		कार्पा	डॅन्यूब नदीनजिकचे प्राचीन लोक	
कॅटेलीस कॅलर्स	गॉलचे रहिवासी कॅलर्स देशामध्ये व-स्ती करणारे गॉलचे रहिवासी.		कॅसी	पूर्वकाळीन मिडनचे रहिवासी	ते सीझरकडे आपले वकील धाडतात व धारण येतात
सीरीसी	नामूरच्या मोंव तालच्या टापूत राहणारे बेलजीक गॉल	सीझरच्या विरुद्ध बेलजमच्या कदात सामील होतात	कॅट्रिजीस	गॅलमधील लोक एम्बुअन प्रदेशात राहणारे	आल्प्स पर्वतावरच्या मार्गावर सीझरला विरोध करतात
कॅलॅगुरिडॉनी	कॅलॅगुरा प्रातात राहणारे हिस्पानिया टरकॅनि-न्सिसमधील लोक.	धारण आल्याबद्दल सीझरकडे वकील पाठ-वतात.	केल्ट	गॉलचे मूळचे रहि-वासी विरापत ज्या भागात गॅलिया के-ल्टीका म्हणतात	गॅलमध्ये धर्मभूत अस-लेल्या तीन राष्ट्रातील लोकांमध्ये हे अतिशय खरे होते ते स्वतः स्वामध्ये रहा-रे. आपल्यास गेल असे म्हणून घेत असत
कलेटीस	मूळचे बेलजीक गॉल नार्मंडीमध्ये राहणारे लोक	बेल्गमच्या बंडाला दहा हजार लोक पुरवतात	कल्टीबेरी	स्पेनचे रहिवासी केल्ट लोकांचे वसण एब्रो नदीच्या काठी	हमानी घली केली सैन्य देण्यास भाग पाडतो
कॅनीनफ्रेटीस	जर्मनीच्या खालच्या भागातील मूळचे रहिवासी, पण आता दक्षिण हॉलंडमध्ये गोकुल प्रदेशात राहतात.		सेनिमॅग्री	मिडनचे पूर्वीच रहि-वासी सफोक, नारफोक, केम्ब्रिजशायर आणि हट्टिडनशायर पर-गण्यात राहणारे लोक	कोरिंट्रु वाखेचे लोक गॅलिया बेल्टिकाचे रहिवासी
कॅट्रि	ग्युप्सुस्कोआ व विस्ते या प्रांतांमध्ये राहणारे स्पेनमधील शूर लोक	त्यांना कॅलॅब्रियनस लष्कर पुरवण्याला माग पाडतो	सेग्री	कोरिंट्रु वाखेचे लोक	
कॅरॅलीयानी	सार्डनीशामधील कॅ-गिलसा प्रांतातील लोक	ते पाँपीच्या विरुद्ध उठ-तात व आपल्या तोंड साऱ्यामुळे कोटाला हाकलून लावतात.	सेनोमानी	गॅलिया बेल्टिकाचे रहिवासी	
कार्नी	नॉरीकमच्या एका भागात राहणारे पुरातन लोक तो प्रांत हर्झी कार्नीओला या नावाने प्रसिद्ध आहे		सेन्ट्रोनी	डुईसचे रहिवासी	
कान्यूटीस	प्रान्समधील लोक हर्झी ज्याला वा-नूस म्हणतात त्या प्रदेशात राह-णारे.	तेथे सीझर आपले लष्कर ठेवतो ते उघड पण टॅस्पेटियसचा हल करतात सीझरकडे वकील पाठवतात व धारण जातात	सेन्ट्रोनी	गॉलचे रहिवासी	
			केरुसिक	एल्व आणि वेसर आमॉनिअसच्या आधि-या नद्यांच्या टापू-तील, ग्रन्सीकच्या गर्जिएन्सिसच्या मैदा-ताब्यात असलेल्या नात डुईवी थेरसला मॅन्सफील्ड प्रदेशात जाळ्यात पकडून त्याला राहणारे प्राचीन व त्याच्या सैन्याला या जर्मनीचे मूळचे लोकांनी ठार मारले त्याचा नंतर जर्मनीकमने पराभव केला	
			सिग्री	केलॅनिसस सिम्रिका या देशात राहणारे	

नाम	स्थान	सीहरशी संबंध	नाम	स्थान	सीहरशी संबंध
(चित्री)	उत्तरेकडे अश्विनाय		मैरीटीस	गंगे प्रदेशात रहा-	
कोकसाटीस	मौलचे राहणारी बाही- च्या मने बॅनेरोडस धर्तें याना म्हणतात		मैरीसेली	जेनीस पर्वताच्या आस-	आल्प्स पर्वतावरचा
कांडोले	सोत्र आणि नामूर			पास रहाणारे गोल	सीहरचा मार्ग
	यामधील कांडोलेस			लोक.	अडवून टाकतात
	नॉरानें प्रसिद्ध अस-		बल्मनी	मॅरोनच्या आसपासच्या	
	लेल्या देसात राहणारे		मेटी	डान्यूवच्या दोन्ही तीरा-	
क्युरीचीं	यलमचे पूर्वेचे लोक.			बरील मोसिथा व डेसी-	
खोलेटी	मिदानीमधील पॅतोला			आमधील टापूत रहाणारे	
	देसाल रहाणारे गोलचे		गॉडवूनी	सोपीअन लोक	
	रहिवासी			बेलगमचे लोक घटचे	सिसरोच्या छावणीवर
टायॉन्डिटीस	एन परसो या प्रदेशात			मूळचे रहिवासी	ह्या करण्याच्या कामात
	वास्तव्य करणारे गोलचे			काहींच्या मते काँट्रेचे	श्रम्यांथोरिफसला मद-
	मूळचे रहिवासी			रहिवासी	त करतात
एब्युरोनीज	नामूर परगण्यामध्ये	विश्वासघाताबद्दल सी-	गॉडीनी	जर्मनीचे पूर्वेचे लोक	मॅरोबोइस लोकांनी
	असलेल्या प्रदेशात	हर त्याच्यावर घुरा			त्यांना जर्मनीबाहेर
	रहाणारे जर्मनीचे	सूड घेता	प्रुडिई	एबेनचे रहिवासी	हाफून लावले
	मूळचे लोक				सिसरोच्या छावणीवर
एब्युरो-	नामडीमधील इव्ह	ते आपल्या कापदेम-			ह्या करण्याच्या
व्हीसेस	रोच्या प्रदेशात	डव्याचा कत्तल कर-			कामात अंबीओरि-
	रहाणारे गोलचे	तात, व विहिरिओव्हि	गुगनी	प्राचीन जर्मन लोक	मसला मदत करतात
	रहिवासी	कसला मिळतात		उयी आणि बॅडेवी-	
एल्पेटी-	बॅजीटेनिधामधील कॅ-	अलंदाभाला कुमक		मधील व्हार्न नदीच्या	
कॅन्डी	डसॉची एक शाखा	म्हणून टप्कर पाठव- तात		उमव्या तीरावर रहाणारे	
				लोक	
एल्पुसाटीस	गॅस्कनीमधील पुयेच्या		गटोनीज	विहिरुला नदीच्या टापूत	
	प्रदेशात रहाणारे गोल			रहाणारे जर्मन लोक	
	एचे मूळचे रहिवासी		हेल्वेटीइ	स्वित्झरलंडचे प्राचीन	सोसर लोकांचा पराभव
एगुर	गोलचे रहिवासी			रहिवासी गोलचे	करून त्यांस त्यांच्या मु-
गोपली	गिपादोनच्या प्रदेशात	ते म्हसमिडोरीच्या		अतिशय छोट	छोटात होवून लावतो
	रहाणारे गोलचे रहि-	फराटा मिळतात	हेलवीइ	विहिरुलाच्या ताब्यात	सोसर त्यांच्या मुद्रा-
	वासी	व फ्यूरेरिअसपाशी		असलेल्या मुद्रापात	१ वर चाल करून जातो.
		आपले लोक थोलीस		हाणारे गोलचे रहिवासी.	
		देवतात	हर्नेइरी	अथर रॉफसनमधील	
गॅरिडानी	स्पेनमधील गेडा या			मित्रीआच्या प्रदेशात रहा-	
	नॉरान्या प्राचीन महत्वा-			णारे प्राचीन जर्मन लोक	
	च्या रहारे रहिवासी			काहींच्या मते स्पॅनी बोट्रे-	
गॅली आपसा	गोलचे मूळचे रहिवासी	रॉमन लोकपिडा देह-		मिमाचा विस्तृत प्रदेश	
मर्ग	नॉरान प्रदेश जर्मनी-	मर्गने उच्च व धिप्पाक,	हेरुली	व्यापिला होता	
	पेसा पार वांगला	पार करारी, घर पण		उत्तरेकडेचे लोक प्रप.	
	गार्ह	ताकटीत निरुसाइ		रुईडनेव्हीआ मधून आले	
		होणारे लोक.			

नांव	स्थान	सीस्ररशी संबंध	नांव	स्थान	सीस्ररशी संबंध
इलुर गॅव्हो- नेन्सेस	श्वरस जवळचे हिस्पॅनिया ते टरकोनेन्सिसचे लोक. आतात व स्याला घान्य	श्वरस जवळचे हिस्पॅनिया ते टरकोनेन्सिसचे लोक. आतात व स्याला घान्य	मॅट्रुयिड	वर्गडीमचे रहाणारे गॉल लोक.	वर्गडीमचे रहाणारे गॉल लोक.
पॅसेदानी	पिरेनीशन पर्वतापाशी	पिरेनीशन पर्वतापाशी	मॅरुळी	अवूशो नांवाच्या प्रदेशात वास्तव्य करणारे इटालीचे प्राचीन लोक.	अवूशो नांवाच्या प्रदेशात वास्तव्य करणारे इटालीचे प्राचीन लोक.
पॉवर्टीनी	इलिरियमची राजधानी	इलिरियमची राजधानी	गार्सी	डपुईटो डीमार्सी या नांवाने प्रसिद्ध असलेल्या प्रदेशात रहाणारे इटालीचे रहिवासी.	डपुईटो डीमार्सी या नांवाने प्रसिद्ध असलेल्या प्रदेशात रहाणारे इटालीचे रहिवासी.
लॅरीनाटीस लॅटिनी	इटालीमधील लेरीनमचे लोक. इटालीच्या प्राचीन लॅटी- यम भागापासून आलेले लोक. या नांवावरूनच स्यांच्या भाषेला लॅटिन हें नांव पडलें.	इलिरियमची राजधानी यावरपासून पडलेलें नांव. इटालीमधील लेरीनमचे लोक. इटालीच्या प्राचीन लॅटी- यम भागापासून आलेले लोक. या नांवावरूनच स्यांच्या भाषेला लॅटिन हें नांव पडलें.	मॅरीली एन्सीज मॅट्रिडो- मॅट्रिडीस मेल्टीड	मॅट्रिडोच्या आसपास राह- णारे कोरेनचे रहिवासी. काहींच्या मते म्योचे लोक; परंतु बेल्जीचे अस- ण्याचा जास्त संभव.	मॅट्रिडोच्या आसपास राह- णारे कोरेनचे रहिवासी. काहींच्या मते म्योचे लोक; परंतु बेल्जीचे अस- ण्याचा जास्त संभव.
लॅटोमिगि	लॅटोमिनी या प्रदेशात रहा- णारे गॅलीआ बेल्जीकाचे रहिवासी.	लॅटोमिनी या प्रदेशात रहा- णारे गॅलीआ बेल्जीकाचे रहिवासी.	मेनॅपा	व्हाईन नदीच्या दोन्ही तीरावर रहाणारे गॅलिआ बेल्जीकाचे रहिवासी.	व्हाईन नदीच्या दोन्ही तीरावर रहाणारे गॅलिआ बेल्जीकाचे रहिवासी.
लेमोव्होसि लेमोव्होसी-	गॉलचे मूळचे रहिवासी. सॅट पॉ डी लिआनचे रहिवासी. भार्यांतिकि.	गॉलचे मूळचे रहिवासी. सॅट पॉ डी लिआनचे रहिवासी. भार्यांतिकि.	मॉरीनी	पिकाडी व अटॉइसच्या सीस्रच्या मते या सरहद्दीवरील बोळोन देशातून मिटनला ज्या तीरावर वास्तव्य गाण्याला सर्वांत जय- करणारे पूर्वीचे रहिवासी. ज्या मार्ग आहे.	पिकाडी व अटॉइसच्या सीस्रच्या मते या सरहद्दीवरील बोळोन देशातून मिटनला ज्या तीरावर वास्तव्य गाण्याला सर्वांत जय- करणारे पूर्वीचे रहिवासी. ज्या मार्ग आहे.
लेपॉटिड	लेव्हॅटीनांच्या दरीपाशी रहा- णारे आल्प्सचे रहिवासी.	लेव्हॅटीनांच्या दरीपाशी रहा- णारे आल्प्सचे रहिवासी.	नॅपॅयीड	अरपस्थानचे प्राचीन लोक.	अरपस्थानचे प्राचीन लोक.
ल्यूसी	हर्षा ज्या ठिकाणी कोरेन आहे, त्या ठिकाणी रहाणारे गॅलीआ बेल्जीकाचे अस- निपुण रहिवासी.	हर्षा ज्या ठिकाणी कोरेन आहे, त्या ठिकाणी रहाणारे गॅलीआ बेल्जीकाचे अस- निपुण रहिवासी.	ननेटीस	नॅटीसच्या आसपासच्या प्रदेशात यस्ती करणारे गॉलचे रहिवासी.	नॅटीसच्या आसपासच्या प्रदेशात यस्ती करणारे गॉलचे रहिवासी.
लेव्हूसी	ल्युवेनपासून जवळच अस- णारे ड्रॅबंटचे रहिवासी.	ल्युवेनपासून जवळच अस- णारे ड्रॅबंटचे रहिवासी.	नान्दुआटेन	सेव्हॉयच्या उत्तरेकडील मूळचे रहिवासी.	सेव्हॉयच्या उत्तरेकडील मूळचे रहिवासी.
लिटुनी	हर्षाच्या कोडालीआच्या भागात रहाणारे इलिरिक- मचे रहिवासी.	हर्षाच्या कोडालीआच्या भागात रहाणारे इलिरिक- मचे रहिवासी.	नॅरीस्ती	तुरॅवर्ग ही ज्या देशाची राजधानी आहे त्या नॉर्डिंगो प्रदेशाचे मूळचे लोक.	तुरॅवर्ग ही ज्या देशाची राजधानी आहे त्या नॉर्डिंगो प्रदेशाचे मूळचे लोक.
लिंगेनीस	शॉपेनमधील लॉमिक्समध्ये व आसपास रहाणारे गॅली- आ बेल्जीकाचे रहिवासी.	शॉपेनमधील लॉमिक्समध्ये व आसपास रहाणारे गॅली- आ बेल्जीकाचे रहिवासी.	नेमेटिस	व्हाईन नदीवर स्पायर शहराच्या आसपास राह- णारे जर्मनीचे मूळचे रहि- वासी.	व्हाईन नदीवर स्पायर शहराच्या आसपास राह- णारे जर्मनीचे मूळचे रहि- वासी.
ल्युकानी	वॅसालिकेटच्या प्रदेशात रहाणारे इटालीचे मूळचे लोक.	वॅसालिकेटच्या प्रदेशात रहाणारे इटालीचे मूळचे लोक.	नव्हीइ	गॅलीया बेल्जीकाचे मूळचे सीस्रच्या स्वामीचे रहिवासी.	गॅलीया बेल्जीकाचे मूळचे सीस्रच्या स्वामीचे रहिवासी.
ल्योगीड	हर्षाच्या सिलेसिआच्या व पोलंडच्या सरहद्दीच्या प्रदे- शात रहाणारे स्पायर जर्म- नीचे रहिवासी.	हर्षाच्या सिलेसिआच्या व पोलंडच्या सरहद्दीच्या प्रदे- शात रहाणारे स्पायर जर्म- नीचे रहिवासी.	निब्रोमीजीज	मॅरोनच्या दोन्ही तीरावर असणारे मूळचे गॉल.	मॅरोनच्या दोन्ही तीरावर असणारे मूळचे गॉल.

नांव	स्थान	सीसरशी संबंध	नांव	स्थान	सीसरशी संबंध
नोरीआ	स्टीराआ प्रातातील हिल- रिकमच्या नरहदीवरील शहर		प्रेसिआनी	गोलचे मूळचे रहिवासी	ते रोमन लोकाना शरण गेले.
न्यूमिडिआ	न्यूमिडिआचे रहिवासी		रौरासी	हल्ली ज्या ठिकाणी स्वातंत्र्यलढीमध्यें बसले आहे, त्याच्या जवळ वस्ती करणारे प्राचीन जर्मन लोक.	ते हेल्वेटी लोकांवर मिळतात व स्वतःचे मूलस्थान सोडून जातात
थॉस्केन्नीज	हिल्लेनिआ टरफोनेन्सिस मधील थॉस्का शहराचे लोक		रेमी	व्हॅस्ते नदीवर सापणे प्रातात प्रान्समधील एक भरभराटीस आलेले शहर.	ते सीसरला शरण जातात. सीसरवर त्यांचे बजन असते. बेलोव्हेंसीच्या हातात ते पडतात.
थॉसीस्मीड	गोलचे मूळचे रहिवासी. त्याचा मुदरा त्रिटीच्या एका भागावर पसरलेला होता		व्हॅलोनीज	त्रिटीमधील रेनेसच्या ते आसपास वस्ती करणारे शरण जातात	रोमन लोकाना
पेमानि	गॅलिया गॅलनीकाचे मूळचे रहिवासी काहोच्या मते समनवर्गचे रहिवासी		रोम्सोलोनी	गोलचे रहिवासी.	
पॅरासी	शार्डेल थॉक प्रान्सच्या नावाने हल्ली प्रसिद्ध असलेल्या प्रदेशात वास्तव्य करणारे गोलचे रहिवासी		रुटेनी	गोलचे मूळचे रहिवासी. हल्ली ही रौमर्नि या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या प्रदेशात राहणारे.	
पार्थानी	मॅसीडोनियाचे रहिवासी	त्यांचे मुख्य शहर हत्ता करून घेतले जाते.	सेल्व्ह्ही	हल्ली ज्या ठिकाणी एकदा आहे त्याच्या आसपासचे गॅलिया गॅलनीकेन्सिसचे लोक.	
प्यूसिनी	डॅन्यूबच्या एका मुखा- च्या बाडी अस- णारे प्यूसवेडाचे रहिवासी		साटोनीज	मिनीचे प्राचीन रहिवासी	
पिफटी	प्राचीन उत्तरेवडील रानटी लोक मिथ्र विशहागुळे स्काटर्डी एकगीत होतात पण प्रथमतः डेन्मार्क पासून आले असावेत असा तर्क आहे		सेट्टनी	हॅलेसच्या बरध्या भागा- वर राहणारे मिनव्हा सरोवराच्या दक्षिणेला असणारे गोल.	
पिन्डोनीज	सायगरच्या दक्षिण तीरावर असणारे गोलचे रहिवासी		सेट्टसी	स्वंधियाच्या शहरावर असणारे जर्मन लोक.	
पिरुस्टी	पॅमोनिआच्या हद्दीवर असणारे हिल्लेरिकमचे प्राचीन लोक		सेगोन्टिआसी	हॅपचायरमधील हॉल शॉर्टच्या आसपास असणारे त्रिटनचे लोक.	
प्युनेगिप	दरनेथल वस्ती करणारे नम्रुथान लोकाना त्यांच्या आसपास गॅलिया बेन्जीकाचे लोक		सेमुसियानी	हल्ली ज्या ठिकाणी रिया- निस पॅरिस्ट आहे त्या ठिकाणी वस्ती करणारे गॅलिया बेन्जीकाचे लोक.	
			सेमनी	हल्ली अपर रॉडी या नद्याने प्रसिद्ध शरण मध्यें आनतात.	

नांव	स्थान	सीहरशी संबंध
(सेकानी)	केल्या भागांत राहणारे गॅलिया बेलजी-काचे लोक.	
सेसूव्हई	सीसच्या आसपास वस्ती करणारे गॅलचे प्राचीन लोक.	ते रोमन लोकांस शरण जातात.
सिथ्यूसाटीज	अडरच्या आसपासच्या भागांत राहणारे गॅलचे प्राचीन लोक.	ते रोमन लोकांस शरण येतात.
मुएसिओ-नीज	गालचे प्राचीन रहिवासी.	रोमन लोकांना शरण येतात.
मुएव्हॉ	जर्मनीचे अतिशय शूर फडबे लोक. त्यांच्या ताच्यांत जर्मनीचा मोठा भाग असतो. नंतर स्पेन-मध्ये व काही बॅन्यू-यमप्ये जातात. देवा-पेशां ते शूर आहेत अशी जर्मनांची भावना होती.	रोमन लोकांविषय ते फट करतात. यूवि लोक त्यांना खंडणी देतात.
मुनसीटानी	सार्डिनीआचे प्राचीन रहिवासी.	
टारबेली	लॅंगार्डे प्रदेशांत आइस व बेयो-नच्या भोंवतालच्या ठावूंत राहणारे पिर-नीज अवलील गॅलचे रहिवासी.	ते कॅससला शरण जातात.
टरुसाटीस	गॅलचे मूळचे लोक.	ते रोमन लोकांस शरण जातात.
टेशेरी	व्हाईन नदीवर राहणारे जर्मन लोक.	ते व यूसीपेटीस व्हाईन नदीवर येतात; व युर्काने ती नदी ओलांडतात. त्यांची करल केली जाते.
ट्यूटोनीज	सिरीयाच्या हरीवर राहणारे अतिप्राचीन जर्मन लोक.	त्यांना बेलबीच्या प्रदेशामध्ये हाकलून दिले जाते.
थुरी	इटलीचे प्राचीन लोक.	
टोकसोई	थेडा व जर्जुडेनपर्व-च्या संग्रहीवरील लोक.	

नांव	स्थान	सीहरशी संबंध
ट्रेव्हरी	लोअर जर्मनी.	
ट्रिवोसि	धालसेस प्रदेशाच्या आसपास राहणारे जर्मनीचे प्राचीन लोक.	
ट्रिनोवॅटीस	मिडलसेक्स व हर्टफर्ड प्रांथर परगण्यांत रहाणारे प्राचीन ब्रिटिश.	
ट्यूलिगी	स्वित्सर्लंडमध्ये जेथे हल्ली स्टुलिंगन आहे त्याच्या आसपासच्या भागांत राहणारे जर्म-नीचे प्राचीन लोक.	
टुंभी	ज्या ठिकाणी लीजमध्ये ट्राभिस हल्ली आहे, त्याच्या आसपास रहाणारे लोक.	
टूरोनाज	दूरसच्या आसपासच्या ठावूंत राहणारे प्राचीन गॅल.	
टस्की	इटलीच्या एका महत्त्वाच्या टस्कनी या भागांत राहणारे लोक.	
ट्यूर	ज्या ठिकाणी हल्ली फोलन आणि ज्युलिअर ही शहरे आहेत त्याच्या आस-पास राहणारे लोअर जर्मनीचे लोक	मुएव्हिच्या विरुद्ध रोमन लोकांपाशी मदत मागतात व सीसरच्या बाजूने लढतात.
ट्यूनेली	गॅलचे प्राचीन लोक.	
यूसीपेटीस	वेहमी नेहमी वस्ती बदलणारे प्राचीन जर्मन लोक.	
व्हॅभीथोनो	‘वर्गस शहराच्या भोवती’ असलेले प्राचीन जर्मन.	
व्हॅलॅनी	व्हेलाइच्या आसपास राहणारे गॅलचे प्राचीन लोक	
व्हॅलोकॅसा	नारमंडीचे प्राचीन लोक.	
व्हॅनेटी	हेनाथ पूर्वी व्हॅनेटीअन्स समुद्राच्या बाजूने ते व गॅलमध्येल फार सराफ असत. थेटानी येथील व्हॅनेटी-त्यांचे प्रधानमंडळ सधे राहियारपानां सीसर कापून काटतो. देत असत. दुसरा थर्मे व त्यांचा पुणे पराजय या ठिकाणी लागू आहे. शात्यामुळे ते सीसरला शरण जातात.	

[illegible]

ज्यूलिअन ग्राह्यरच्या कामेडॅनिवाय इतर ऐतिहासिक ग्रंथ शनैक आदित. खाताल राठे दोधून काढून ती मांड-व्याच्या भागानडति आम्ही पडत नाही. प्रत्येक राष्ट्राचा इति-हास पहलें आधवार दश्य नाही. लहान राष्ट्रापासून मोठी राष्ट्रे तयार होण्याची कि विकासक्रिया आहे तिच्याकडे आपणास विषय लक्ष दिलें पाहिजे.

या याचा देशवाचे प्रयोजन हे की, आपणास भारतामध्ये
 तीन चार हजार जाती आणि जातींच्या पूर्वी असलेले
 राष्ट्र यांचे अस्तित्व जर आश्रया प्रंथावरून व्यक्त होतं
 तर इतर जातींची स्थिति कशी काय असावी या
 विषयां आपणास शिक्षासा उत्पन्न होते. आपणाकडे
 आजच्या पद्धतशीर वायलेकनाने तीन चार हजार राष्ट्र
 राश्ट्र्य जातींचे अस्तित्व दिसून येते. पण प्रंथात ३४
 देश राष्ट्रांची माहिती सापडते. महाभारत व पुरातत्संहिता
 इत्यादि ग्रंथत साजले राष्ट्र्याचा उल्लेख केलेला आहे.

भारत भीष्मपर्व अध्याय ९ यांत आलेले देश.

अंग	अभीष्टार	उपलब्ध
अंग	अथवा	उपलब्ध
अटवीशिर	अथवा	उपलब्ध
अटिद	अथवा	उपलब्ध
अंतचार	अथवा	उपलब्ध
अंतगिरि	अथवा	उपलब्ध
अथिराज्य	अथवा	उपलब्ध
कुमायाः	अथवा	उपलब्ध
अनुपायुत	अथवा	उपलब्ध
अपरतंगण	अथवा	उपलब्ध
अपरवलय	अथवा	उपलब्ध
अपरवलेच्छ	अथवा	उपलब्ध
अपरांत	अथवा	उपलब्ध

करूप	अठर	मोज
कर्पाटक	जांगल	मराध
कालिग	जांगल	मराध
कालिग	शिगिहिक	मत्स्य
काक	सनय	मद्र
कातिकौसल	संगण	मधुमन्तः
कायोज	अपर तंगण	मंदक
कालतौयक	ताम्रलिप्तक	मलज
फालद	ताल	मल
काशयः	तिलभार	मल्लराष्ट्र
काश्मीर	तीरप्रह	मसीर
काश्मीर	त्रिगत	मोहयक
किरात	दशार्ण	मदिय
किरात	दशापार्श्वरोमाणः	मानवर्जकाः
कुकर	दावबिरा	मारिप
कुङ्कुरागार	दुर्गल	माल
कुडल	द्रविड	मालवानराः
कुंतयः	पुरंधर	मालवाः
कुंतयः	ध्वजिन्यु	माहिक
(अपर) कुंतयः	निपय	मोहय
कुंतल	निपाद	मूपक
कुंतल	नैकपुष्ट	मूपक
कुदापराताः	पंचाल	मेकल
कुरुपाताल	पंचाल	मेरुभूत
कुरुवर्णक	परात	म्लेच्छ
कुलत्य	पल्हव	यकृलोमानाः
कुलिद	पारसिक	यवन
कुलिद	पाण्डुराष्ट्र	यामुन
कुश	पार्वतीय	रमणाधीनाः
कुशल्य	पाशिवाट	रूपवतिहिक
कैकय	पुण्ड्र	वंग
केरलाः प्राच्याः	पुलिन्द	वम्र
कोसल	पुलिन्दकः	वनवासिक
कोसल	पुलिन्दाः	वनायु
कोकटक	प्रतिमत्स्य	वल्कल
कौकणाः	प्रह्लाद	वाटधान
कौकशकाः	प्रबुपेय	वातगमरथोरगाः
क्रूर	प्रापक	वारवास्य
खाशीर	प्रीष्ठ	विकल्प
गाधार	बर्वर	विमय
गोध	बल्लव	विदमा
गोपराष्ट्र	बहुवः	विदर्भ
गोपालकक्ष	बहिर्गिर्य	विदेह
गोमंत	बहुवायाः	विध्यबुलिक
घटसृजय	बाहिहिक	वैदेह
चक	बाल्हिक	व्यूक
चक्रातयः	बोध	शक
चर्ममंडल	भरद्वाज	शशिक
चान	भग्न	शाल्व
चैदिमत्स्य	भार्गव	शाल्वसेनयः
चोल	भूपिक	शरसेन

शरसेन	सिद्ध	सैसिरिन्नाः
शैवल	सिन्धु (पुलिदकाः)	सौराज्य
सकृद्ब्रह्म	सिन्धुसंवीर	सौरिरीयाः
संड	सुकन्दक	सौहृदानभक्षानना
सनीप	सुदामातः	स्तनवापकाः
समदाः	सुमालिका	स्तनवालाः
सामन्तर	सुदष्ट	स्वक्षामलज।
सामवेगवशाः	सुदेष्ण	स्वराष्ट्र
सामुद्रनिष्कृष्ट	सुनय	हृण

महाभारतांत पांडवांच्या दिग्विजयांत आलेले निर-
निराळ्या दिशेचे देश.

उत्तर	हरिवर्ष	विदेह
(अजुन दिग्विजय)	ह्यटक	वैदेह
अर्धगिरि	पूर्व	शक
अभिसारीनगरी	(भीमदि- ग्विजय)	शर्मक
आनर्त	अयोध्या	शुचिमान् पर्वत
उत्सवसंकेत	इन्द्रपर्वत	सागरानूप
उपगिरि	कर्वट	सुध
उलुक	काशि	सुध
ऋषिक	किरात	दक्षिण
काम्यांज	कुमार	(सहदेव- दिग्विजय)
परम काम्यांज	कौसल	अधिराज
कालकूट	उत्तरकोसल	अंध्र
काश्मीर	कौशिकीकच्छ	अर्बुक
किरात	गण्डक	आटवीपुरी
क्रुप (उत्तर)	गिरिप्रम	आवन्य
कुलिन्द	गोपालकक्ष	उष्करगिक
कोकन्द	चेदि	ओडिहरल
चीन	ताम्रलिप्त (नृप)	कच्छ
चील	दशार्ण	करहाटक
त्रिगत	निपाद	कलिङ्गा
दरद	पंचाल	कातारक
दाव	पुण्ड्र	काकिन्धा
देवप्रथपुर	पुलिन्द	कुतिभीम
पंचगण	प्रमुल्ल	केरल
प्रतिविष्यपर्वत	बर्वर	कोलगिरि
शम्योतिप	भग्न	कोसल
वर्दिगिरि	भाह्यट	गोसुंग
वारिहिक	भोगवान् पर्वत	चर्मण्वती
मानस	मत्स्य	ताम्रद्रोप
मोदापुर	मल	तालवन
लोह	दक्षिण मल	तालीकट
लोहित	मलद	तिमिगल
शाकलद्रोप	सागध	दण्डक
श्वेतपर्वत	मोदागिरि	श्रविद
सागरानूप	लोहिल	शरराष्ट्र
सिंहपुर	वंग	नर्मदा
वंग	वत्ससूनि	माचीप
सुसकुल	वर्मक	
शुद्ध		

नाटकेय	सुरभीपट्टण	पल्हव
निपाद	सुराष्ट्र	पुष्करारण्य
निपादभूमि	संक	शबर
पटशर (चोरदेश)	अपर सेक	मद्र
पांडय	हरंय	मध्यमकेय
पायंड		मरुभूमि
पुलिन्द	पश्चिम	महेत्य
प्राकोटक	(नकुल	सालव
भोजकट	शिखिगजय)	यवन
मत्स्य	धवष्ट	रामठ
अपर मत्स्य	अमरपर्वत	रोहितकगिरी
माहिम्नती	उत्तरपक्षेतिप	वाटथान
रम्यग्राम	उत्तरवसंकत	शक
रामकपर्वत	किरात	शाकल
वाताधिप	त्रिगत	शिथि
वेणातड	दशाण	शरीयक
शरसेन	दिव्यकटपुर	सरस्वती
शरपेरिक	पंचकटपट	सिधुकुल
संभवंतीपुरी	पंचनद	हारदृण

महाभीव	नासिक्य	पश्चिम
वंग	पिशिक	अपरान्तक
वहस	फणिकार	अस्तिमिरी
विदर्भ	शलदेवपत्तन	कनक
विथ्यासि	भरकच्छ	शुरापण
वृष	महचीपत्तन	तारक्षितमृग
व्यालभीव	भलय	पंचनद
शायर	महारीवि	पारत
शौलिक	महेन्द्र	प्रहास्तादि
रमथुघर	मालिन्य	मणिमान्
हमकूटप	साम्योदपि	मेघवान्
	लंका	म्लच्छ (निर्मयांद)
दक्षिण	वनवासि	रमठ
	वारिचर	वनीय
अग्नि	वेण	वैद्य
आकर	बेहूपंसासमुक्ता	वोक्षाण
आभीर	शिथिक	शक
आर्जतक	शूर्पादि	शोतिक
कृपभ	सौरिकर्ण	हृदय
कपिक	सिंहल	
कण्यमूक		
कंकट	नैऋती	वायव्य
कच्छ	थंयट	
कगांट	आभीर	शस्मक
कविय	आरव	एकविलोचन
काञ्ची	आवर्त	कुल्ल
कामर्ण्यक	कपिल	शुद्रमीन
कालानि	कर्णप्रावेय	क्षेमभूत
कुंजरदरा	काम्योज	खत्स्य
कुसुमनग	फालक	गुरुदा
कुण्वेष्टर	किरात	चर्मरंग
केरल	क्रव्याश	तालहल
कोष्ठगिरी	खंड	तुखार
कांकण	चंचुक	दीर्घमीवास्त्यकेश
क्रौंचद्वीप	द्रविड	नृसिंहवन
गणराज्य	नारीसुख	फल्गु
गिरिनगर	पल्हव	भूतपूर
गोनर्द	पारशव	भोगप्रस्थ
चित्रकूट	केणगिरी	मद्र
चैयरिक	शबर	मद्रक
चोल	बादर	मरुच्छव
जराघर	महागणव	माणहल
टंकण	माकर	मांडल्य
तापताग्रम	यवन	मांडव्य
ताम्रमणी	रैवतक	मालव
तालिकट	वडवामुख	मेरु
तिमिमिच्छाशन	शद्र	यशोवती
तुंचवन	सिन्धु	यामुन
दण्डकावन	सिन्धु	यौधेय
दुर्वर	सुराष्ट्र	राजन्व
दक्षपुर	सोवीर	लहड
धर्मपत्तन	हेमगिरी	लका

बृहत्संहितेत सांगितलेले निरनिराळ्या दिशांचे देश वंग.

कमपूर्वक पुढे दिले आहेत.

मध्य	साक्रेत	मिथिल
	सारस्वत	नेकल
	साल्वनीप	लंहित्य
वरिमेद	पूर्व	वर्धमान
अश्वरथ		वृषमध्यज
उन्मिद्धान	धंजन	व्याघ्रसुरा
उद्देहिक	धंयट	शबरगिरी
उपज्योतिप	अश्वदन्	शरपंक
और्ध्वर	उड्ड	समतट
फंक	उत्कल	सुद्र
कपिष्ठल	उदयगिरी	आग्नेयी
कालकोटि	एरुपद	
कुडूर	कर्वट	आग्नि
कुद	काशी	उपवंग
गजान्दय	कौशलक	उर्ध्वकट
गौरध्रुव	खीरोदसमुद्र	कालिग
धर्मारण्य	रसत	किष्किंध
नीप	गोडक	कंटकस्थल
पांचाल	चांद्रपुर	कोशल
पांडुगुड	तामालिसिक	चर्मद्वीप
पारियात्रनग	दन्तुरक	चेदि
भद्र	पुम	नठराग
मत्स्य	पुष्पाद	त्रिपुरा
मरु	पोई	दाशाण
मांडव्य	प्राज्योतिप	नमपण
माशुरक	भद्र	नालिकेर
माध्यमिक	मगध	निपादराष्ट्र
यामुन	माल्यवत्	पुरिक
यत्सयोप		
शरसेन		

वसाति	कोहल	कुटून
वसुमान	क्रौञ्च	काणन्द
वाट्यान्	खर	रवस
वेणुमती	गव्य	गंधर्व
वारधान	गंधार	घोष
शीतक	विपिट	चीन
श्लिक	तक्षशिल	चीर
द्र्यामक	तुरगानन	अटामुर
खीराज्य	त्रिपते	हामर
हिमवान्	दंडपिंगलक	तंगण
हृण	दासमय	निर्वेन
हमताल	दासेरक	दरद
	प्लवसा	दखे
उत्तर	नासिक	दिविष्ट
	पुष्परावत	मथराज्य
अंतर्द्विपि	पीरव	निवसन
अंबर		पशुपाल
अश्वमुख	पेशानी	पीरव
आम्राप		बहापुर
आदश	अनुविश्व	भालापडोल
अ जुनायन	अभिसार	भेरक
कच्छ	एकवरण	मुंजादि
कंठधान	कादर्ग	वनराज्य
कुद (उत्तर)	किरात	वनराष्ट्र
केशधर	कौर	वसुपुन
कलावत	क्राविक	सुवर्णभू
किलास	कुनठ	सैरिन्ध

आशिया, युरोप, आफ्रिका या तीन खंडास एकमेकांशीं जोडणाऱ्या जो भूभाग त्याच्या आसपास युद्धकालात ब्रॉण-
कोणती लढान लढान राष्ट्र होती त्याची कल्पना बर दिलेल्या
भाषावरून येईल. यापैकी पश्चिमेकडील युरोप राष्ट्र युद्धपूर्वकालीं
इजिप्त, अशुरिया व बाबिलोनिया या साम्राज्यसत्तांतील हिं-पू-
पांच हजारपासून ति पू सातव्या शतकापर्यंत होती. या
प्राचीन साम्राज्यांचा इतिहास तसला विभाग ' युद्धपूर्व जग'
यात आलाच आहे त्यानंतर या राष्ट्रांपैकीं युरोप
राष्ट्रांचा एका सत्तेखाली समावेश करणारे जे इराणचे प्राचीन
साम्राज्य त्याच्या इतिहासाकडे आता येई.

प्रकरण ३ रे.

इराणचे सत्तावर्धन

पूर्व व पश्चिम यांमधील बौद्धिक देवघेव —
युद्धाचा काल ज्या एका कारणामुळे बदललाच आहे ते
कारण म्हटले म्हणजे या काळापासून पुढे ऐतिहासिक आदि-
तेला अधिक विपुलता आहे हे होय. युद्धपूर्व कालामध्ये
निरनिराळ्या देशांच्या इतिहाससंगतीसाठी जितके बरपनेवर
आवे लागते तितके युद्धासार कालामध्ये जावे लागत नाही
पुण्या भगोदर १०० वर्षांपासून लिखाणपर्यंतचा काळ

म्हटला म्हणजे निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या संपर्काचा काल होय.
या कालाचा इतिहास लिहिताना वैदिक कालापेक्षा आपण
अधिक परिचयाच्या क्षेत्रात आहो असे वाटते. या कालात
निरनिराळ्या राष्ट्रांचा सवध आल्यामुळे एखाद्या राष्ट्राविषयी
देश्य माहिती जर कमी पडली तर ती दुसऱ्या राष्ट्रातील
पुराव्याने भरून काढता येते हा काल निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या
वेगळ युद्धविषयक संपर्काचा काल नसून बौद्धिक देवघेवाचा
काल होता. इराणी लोकांनी ग्रीस, इजिप्त व हिंदुरायन हे
प्रदेश एका साम्राज्याखाली आणून त्यांच्या बौद्धिक देवघे-
वीस खरी मुरवात केली इजिप्त, बाबिलोनिया या साम्राज्यांनी
आपली हद्द हिंदुस्थानपर्यंत मुळांच आणली नाही इराणी
लोकांनी जे कार्य सुरू केले तेच ग्रीकांच्या व रोमन लोकांच्या
कारकीर्दीत अधिक वाटले. इराणी राष्ट्रांने आपल्या संस्कृतीच्या
विकासासाठी ग्रीक व हिंदू तत्त्ववेत्ते, भारतीय संगीतज्ञ यास
आश्रय दिला ग्रीकांच्या आशियातील स्वारीनंतर ग्रीकांनी
आपली संस्कृति या खंडात पसरविण्याचा प्रयत्न केला, आणि
भारतीय लोकहि आपल्या पांडित्यामुळे, लढाईत मदतीसाठी
आणि व्यापारासाठी बोहोळडे जात होते या दृढगवळणाचा
परिणाम निरनिराळ्या लोकात सादृश्य उत्पन्न होण्याचे
व्हावयाचेच. काही अंशी निरनिराळ्या लोकांच्या संपर्कांनी,
तर काही अंशी प्रत्येक देशातील स्वतंत्र पण एकाच दिशेने
हालेल्या विकासात ग्रीसपासून गंगापर्वत आणि रोमपासून
बोडोपर्वत निरनिराळीं राष्ट्र एमपेकारां सहज होई लागली
होती. त्यांच्यातील सादृश्य उपासनाविषयक, ज्ञानविषयक
आणि कलाविषयक होतें त्या काळच्या बौद्धिक परिस्थितीचे
साक्ष्याने अवलोकन केले असता आपणास याही अनेक
राष्ट्रव्यापी प्रवृत्ती आढळून येतात. आणि त्यामुळे प्राचीन
जगाच्या बौद्धिक इतिहासास एक तहूंचे एकत्व येते. काही
काही राष्ट्रातील सादृश्य विस्तृत होते पण काहींचे नवीन
प्रयत्नांचे फळ होते. ती नवीन प्रयत्न पुष्कळांनी सहज विकासा
आणि देवघेव या दोन्ही क्रियांनी अंकित झालेला होता.
निरनिराळ्या राष्ट्रातील बौद्धिक चळवळीतील सादृश्य, देवघे-
वीचा तसाच सामान्य विकासाचा परिणाम आहे.

उपासना व परमार्थसाधनांतील साम्य व भेद.

प्राचीन बौद्धिक बलबलन अवगमिण्यासाठी आपणास
सर्व राष्ट्रांच्या प्राचीनतम ज्ञात स्थितीकडे अवलोकिले
पाहिजे. भारतीयामध्ये व इराणी लोकात जो अथर्व्याचा
सामान्य धर्म होता त्याच्या निरनिराळ्या छटा आपणास
वैदिक लोकांपासून ग्रीक लोकांपर्यंत पसरलेल्या लोकसमू-
हाच्या पीठोहिलात दिसून येतात. प्रत्येक राष्ट्रात अथर्व्याशी
सहज वगैरे, ज्योतिष, यज्ञ, जादूदोणे व वैद्यक यात गुंत-
लेला आढळेल हे सामान्यत्व होतेच. अनेक देवतांचे प्राचीन
एकत्व या समुदायाच्या काळास बरा बदलल्यासारखे दिसत
होतें. परंतु एका समुच्चयास दुसऱ्या समुच्चयाची देवते
होती. ग्रीकांचा अस्मोडिअस

पर्यंत अश्वमेध या नावाने होता. परंतु त्याची सध्या सध्याची प्रतिष्ठा भारतात दिसत नाही. ऋग्वेदातील अनेक देवतांपैकी ज्या अन्यत्र सापडल्या आहेत अशा देवता फारच थोड्या, जे देवतांचे आहे तसेच विधींचेही आहे. भारतातील श्रौतधर्म मंत्रकालीन श्रौतधर्मोपेक्षा अगदीच निराश्या झालेला होता. त्याप्रमाणे निरनिराळ्या राष्ट्रांमध्ये पितृमूलक अश्वमुषासनंत किंवा धर्मद्वारा देवतोषासनंत फरक पडलेला होता. पर्शिया किंवा मगच्या प्राचीन श्रौत धर्माचे आपणाम सिस्तवार ज्ञान मुख्यच नाही. पंचेचा धर्म आणि भारताचा धर्म यातील सध्याच्या किंवा काही वर्षांपूर्वीच्या अविश्वमनोचिते ज्ञान मोठ्या फरकाने आहे. जीवनजी मोदी यांनी नुकतेच सुबद्ध्या अन्वयापेक्षा निरनिराळ्या सोपाव्यापुढे मांडले व ते त्या संस्थेच्या अहवालात प्रसिद्धी केले आहे. त्यांनी जी माहिती दिली आहे ती जगजगदंत विधींचाच दिली आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. आणि त्यावरून आपणाला अत्यंत प्रार्थना केल्या पाहिजे. भारताचा श्रौतधर्म—धर्म काळाबरोबरच अगदी तर बरेच कल्पनेत निरासे लागले. त्या कल्पनेमध्ये सध्या शिरण्याचे प्रयोगच नाही. तथापि एवढे निश्चितपणे म्हणता येईल की, या विधिसमुच्चयात अत्यंत प्राचीन काळाच्या धर्माच्या म्हणजे विवाहाचा अंतर्भाव झाला असावा. आणि शरयुद्धे-तर किंवा शरयुद्धेच जो मग—धर्म त्याचा हा रूपतरित स्मारक असावा. शरयुद्धा केवळ अवदानाची फिरीत नव्हती. त्याने देवतात विशिष्ट गुणांचे स्वरूप देऊन ईश्वरमाहात्म्यक बनविले आहे; आणि एक प्रकारचा नैतिक विचारसमुच्चय पुढे सादून जुनाट धर्मावर बघी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. म्हणजे विचार आणि नैतिक शुद्धी यांचे ज्ञानकाळ तयार करून त्यामार्गी कर्मकांड विरहण्याचा आरंभही प्रयत्न शरयुद्धांत केला. तासवे, शरयुद्धे आपल्या प्रदेशातील कार्य हे वासुदेव, महावीर, गीतम, चार्वाक व आरंभक धर्मांचे अनेक प्रणेते यांच्या कार्याची सध्या आहे.

परमार्थ संप्रदायाच्या सामाजिक नीतीवर परिणाम.—धार्मिक वास्तव्यामध्ये तालिक वादामेक्षा सामाजिक विवाहास महत्त्व याबरोबरच आणि सामाजिक वागणुकेला महत्त्व दिल्यामुळे संप्रदायधर्माचा अर्थ आपण मतानुसार लावण्याचा; किंवा आपण जी स्मरणाने करू पाहतो ती स्मरणाने लावण्याचा या प्रकारच्या खटपट्यांना देखील इराणच्या इतिहासात स्थान मिळाले होते असे दिसते. हेथे याधिक विवाह प्रतिपादने लागला. हिंदुस्थानात सांप्रिक विवाहांचे प्रतिपादन नाही तरी समर्थन करण्यात आले. परंतु इराणमध्ये सांप्रिक विवाह प्रचलित करण्यास धर्मगुरूंनी खटपट केली. ती खटपट करणाऱ्या संप्रदायास मज्दक असे नाव आहे. त्यांचे स्वरूप योजण्यात येणे दिले आहे.

मज्दकाचे चरित्र — मज्दक हा बामदार नावाच्या सुधिर्ना येथे राहणाऱ्या इराणी एहस्थाचा मुलगा होता.

साले ६.स. च्या ५ व्या शतकाच्या शेवटी सामाजिकताक पद्धतीचा पंथ स्थापिला. हा पंथ पुढे सत्तान घराण्याच्या साम्राज्यात बराच बळिष्ठ बनला. कित्येक म्हणतात, या पंथाचा मूल संस्थापक शरयानाचा मुलगा शरयुद्ध हा असून त्याच्याच अनुसंधानांत मज्दक याने या पंथाचा प्रसार लोकांमध्ये केला. शरयुद्ध संपादक योणीही अथो, मज्दक याच्या नेतृत्वाखाली हा पंथ फार महत्त्वात चढला यात शंका नाही. मज्दकला यश येण्यात इराणातील त्या वेळची अराजकता बऱ्याच अंशां कारण झाली. इ. स. ४८८ मध्ये गादीवर बसलेला कवथ मज्दक याला त्याच्या सरदारांनी आणि शरयुद्ध साम्राज्याधिक धर्माधिकार्यांनी फार विरोध केल्यामुळे त्याने मज्दक पंथाचा स्वीकार केला. कवथला त्याच्या राज्यातील सत्ताधारी वर्गाचे पदच्युत करून त्याचा भाऊ गामास याला गादीवर बसविले, परंतु योजक्याच वर्गांनी मज्दक पंथ लोकांच्या मदतीने कवथचे आपले राज्य परत मिळविले. पुढे कवथचे मज्दक पंथाला फारसे साहाय्य झाले नाही. मज्दकच्या मरणानेचा गुमारास इराणच्या गादीच्या वारसाबद्दल तंटो उपस्थित झाला. कवथचा जो मुलगा मज्दक पंथाला अनुकूल होता, त्याला गादीवर बसविण्याकरिता मज्दक पंथ बराच रागमुखात सत्ताधारांच्या समवेत गादीवर बसवून पहाणारे शरयुद्ध पंथी धर्माधिकारी यांच्यामध्ये मोठा सामना झाला. सिस्ती बनलेल्या हिमोथेऊस नावाच्या एका इराणी अधिकाऱ्याने या संस्थासंबंधाने असे लिहून ठेवले आहे की, कवथने मज्दक पंथायाशी समेत करण्याचे ठेविले. मज्दक पंथा मज्दक पंथा राजपुत्रास देण्याचा एक दिवस सुकर केला व त्या दिवशी तो समारंभ पहाण्याकरिता मज्दक पंथाच्या लोकांना वायकामुलाराह देसिकोन येथे एकत्र बोलाविले; आणि नंतर विश्वासघात करून आपल्या सैनिकांकडून त्यांची कत्तल करविली. नंतर त्या पंथाच्या उरल्यासुरल्या लोकांनाही पकडून जाळण्याचा आणि त्यांची मालमत्ता जप्त करण्याचा हुकूम सोडला. हो कत्तल खुशरू राज्यावर आल्यावर झाली असे बहुतेक सुसुलमान लेखक म्हणतात; पण हास्तविक खुशरू राज्यावर येण्यापूर्वीच (इ. स. ५११) दोनहीन वर्षे व त्याच्याच विश्वांगीवरून ती झाली असली पाहिजे असे दिसते. या कत्तलीच्या वेळी खुशरूने जो क्रूरपणा दाखविला त्यावरून त्याला अनुशानवान (अनुशर्वान, नुसर्वान) असे उपनामही मिळाले असे म्हणतात. खुशरूने अनेक उपायांनी या पंथाचा पूर्ण नाशवाद केला, व मज्दक पंथाचे इतिहासात यापुढे मुख्य नाव आढळत नाही. तथापि हा पंथ सर्वेस्वी नष्ट झाला असे दिसत नाही. पुढे सुसुलमानां रियासतीत अँटिओमि नावाचे अनेक पंथ निघाले ते मज्दक पंथामुलक उडवले असावेत असे अनेक कित्येकांचे म्हणणे आहे, ते संभवनीय दिसते.

मज्दक पंथाची तत्त्वे—मज्दक पंथाची हकीकत स्वतंत्र उपलब्ध नसून ती त्यांच्या प्रतिपक्षांच्या लेखांतूनच

कायती मिळते शरयुद्र आणि रिस्त पंथी लेखकांनी जे या पंथासंबंधाने लिहून ठेवले आहे त्याचा पडताळ पहाण्यास मद्दक पंथाचे असे एकहि साधन उपलब्ध नाही. तबारी-मध्य या पंथाच्या तत्वांचे वर्णन पुढीलप्रमाणे आढळते.

‘मद्दकने वास्तु दिलेल्या नियमांपैकी एक नियम असा होता की, त्याच्या अनुयायांनी सर्व मालमत्ता व कुडवे सर्वोप्या समार्द्ध मालकीची आहेत असे समजावे. ह्याच अर्थात पवित्र वाणूक होय व ती ईश्वराला समर्पित आहे, आणि असे वागल्यानेच मनुष्याला परलोकी सद्गति मिळते असा उपदेश त्याने अनुयायांना केला.

मद्दक पंथाच्या लोकांचे असे म्हणणे होते की, परमेश्वराने मनुष्यजातीच्या निर्वाहाकरिता जगाभरचे जी जी साधने उत्पन्न केली आहेत ती सर्वोनी समान मालकीची समग्रून त्यांचा उपयोग घ्यावा. परंतु ईश्वराची इच्छा न जुमानता मनुष्य जातींनी एक-मेकांशी अन्यायाचे वर्तन केले आहे, सबब धर्मसत्तापासून मालमत्ता हिसकावून घेऊन तिचा उपयोग येण्याच्या सर्वोना सारखाच अधिकार दिला पाहिजे. त्रय, त्रिया व इतर मालमत्ता भावर एकाचा हक्क गास्त, एकाचा कर्मी असा पक्षपात कोटहि असता कामा नये मद्दकच्या या शिकवणीचा फायदा गरिब-गुरीब जनसामान्यांचे घेण्याचे ठरविले, आणि त्यामुळे मद्दक पंथाला पुष्कळ अनुयायी मिळून तो इतका प्रसन्न बनला की, त्याच्या अनुयायांनी लोकांच्या घरात शिकून जुलमाने त्यांची मालमत्ता व बायकांमुळे छत्राड्यास सुखात केली. त्यामुळे समाजात इतका पोषक माकडा की, प्रत्यक्ष पाप मुलाला व मुलगा बापाला ओळखीनासा झाला.’ मद्दक याने कवच बांदण्याचा त्याचा अनुयायी असल्यामुळे आपल्या सत्ताप्रमाणे त्याच्याहि एका बायकोकरिता-सुखरुच्या आर्द्धकरिता-त्याजवळ मागणी केली होती असाहि उल्लेख आढळतो.

मद्दकाचा समाजसत्तावाद.—राष्ट्रातील संपत्ती-वर सर्वोचा सारखा हक्क आहे हे सत्य मान्य केले म्हणजे त्यापासून समार्द्ध मालकी, गरीब, धर्मसत्ता, धर्मादि समाजातील वर्गवारीचे निर्मूलन आणि स्त्रीपुरुषसंबंधात विवाहसंबंधाचा अभाव हे सिद्धांत न्यायतःच निघतात. यापैकी खुद्द मद्दकाचा कोणते सिद्धांत किती प्रमाणात मान्य होते हे पाहिले पाहिजे. तिसऱ्या म्हणजे विवाहसंस्वेसंबंधाने पाहता मुद्दकच्या राज्यारोहणप्रसंगी केलेल्या सापणावरून (तबारी १. २१६. १५ २ नोळेके पान १६०) असे दिसते की, त्यावेळी धर्मवर्तने वरीच नष्ट झाली होती व अनेकजणे नुकसान झाले होते. त्या लोकांना नुकसान सरपाई देण्याकरिता आणि विनयारही मुलकी अवस्था काढण्याकरिता सुधूला बरेच नवे नियम करावे लागले. जवरून मद्दकने समाज-व्यवस्थेत बरीच कांति उडवून दिली होती व बरीच वर्गांना त्याच्या पंथाच्या लोकांकडून मोठा त्रास भोगावा लागला होता असे दिसते. या परिस्थितीवर प्रतिपक्षी लेखकांनी

बराच जोर दिलेला आहे व त्याच्या वर्णनात तथ्यांशहि बराच दिसतो. कारण मद्दक हा केवळ हेडोप्रमाणे तत्त्वज्ञान नसून तो आपले सामाजिक सुधारणेचे विचार तत्त्वज्ञानाच्या जोरावर अमलात आणणारा क्रांतिकर्ता होता. धार्मिक समाजसत्तावादी आणि मद्दक पंथी यांच्यामध्ये नोळे-केने असा एक महत्त्वाचा फरक दाखविला आहे की, मद्दकी पंथाच्या चळवळीला इतर हरेक परीसम चळवळीप्रमाणेच धार्मिक स्वरूप फार होते. शरयुद्र पंथातहि मद्दक पंथाचा हा विशेष आढळतो. मद्दकने गुरेढोरे मारून मांस खाण्याचे बंद केले होते फुडीच्या मद्योकाण्यातील वर्णनावरून असे स्पष्ट दिसते की, मद्दकने आपल्या पंथाची समता आणि वेगळेपण ही सर्व शरयुद्राच्या मूळ स्वरूपातल्या धर्मोक्ततेतली होती मद्दकच्या प्रतिपक्षीयांनी केलेले वर्णनच खरे आहे असे मानले तरी त्यावरून असे स्पष्ट दिसते की, शरयुद्राच्याधर्मातील अज्ञान व अनौतिका विचित्र करून सदस्य स्थापन करणे हाच उद्देश समाजसत्ताक पय स्थापन करण्यात मद्दकच्या पुढे होता. मद्दकच्या चळवळीला विलक्षण बळ येण्याचे कारण इराणी धर्मातील ध्येय त्याने लोकांपुढे मांडली हे होय. एकंदरीत मणिंसंप्रदायातल्या तत्त्वज्ञानपेक्षा शरयुद्रसंप्रदायातील तत्त्वांचाच तो पुरस्कार करीत होता असे म्हणावे लागते.

धर्मसुधारकांचे अद्वय शक्तिसूक्तक धर्म.—नवीन उत्पादन आणि जुन्याचा अभ्यास याचा एकमेकांशी पुष्कळदा विरोध असतो. जो जे काही नवीन उत्पादितो त्याने उत्पादन केलेल्या मालाचा संवय बनवला म्हणजे त्याचा अभ्यास करून बनवलेला पंडितवर्ग तयार होतो. धार्मिक सुधारणा करणारे लोक पुष्कळ प्रसंगी जुन्या परंपरेच्या अभ्यासकांपासून फूटून बाहेर पडतात. आणि जुनी विचारपरंपरा जर आपण सोडली तर ती सोडण्यास आपणात आपण त्या शक्तीच्या बरोवरीचा किंवा त्याहून उच्च प्रकारचा आहे असे त्यास भासवावे लागते. माझे शब्द पूर्व-परंपरागत पंडितांपेक्षा किंवा पूर्वीच्या वचनांपेक्षा अधिक किमतीचे का आहेत तर ते मला परमेश्वराने प्रत्यक्ष सांगितले म्हणून, माझे वक्तव्य वक्तव्य खुद्द देवाशी किंवा निदान देवदूताशी आहे असे त्यास भासवावे लागते. आणि या पद्धतीमुळे पांडितांत कधी परंतु धूर्ततेत किंवा सत्यां शाहान-पणात अधिक अशा लोकांस पुढे येण्यास वाव मिळते. जेव्हा अद्वय शक्ति, दिव्य दृष्टि किंवा प्रत्यक्ष देवतेशी संबंध मनुष्य स्थापू लागतो, तेव्हा सत्यांपुढे पांडित्य काय उपयोगी पडणार! ऋषी, किंवा अमुदी लोकांतील प्रवक्ते (प्रेफिक्सी) यांचे महत्त्व असण्याचा पद्धतीने उत्पन्न झाले आणि त्याच कारणामुळे रासपुत्रान योग्यतेस चडला प्रवक्त्यास जसा परमेश्वराकडून संदेश येई तसा रासपुत्रीनला संदेश येवनीकडून संदेश आला होता. प्राचीन काळची परमेश्वरी संदेशमनुष्यास आणण्याची कृति म्हणजे ज्यास आपण अंगाना

येतें म्हणतों ती होय. अंगात आल्यानेतर मनुष्य काही उच्च तऱ्हेचीं वाक्यें थोरू लागतो; व त्या भरात साहजिकपणें असाध्य अशा कृत्यां करूं लागतो. आणि त्यावरून सामान्य लोकांची अशी समजूत होते कीं, याच्या अंगात कोणी तरी उच्च प्रकारच्या व्यक्तीनें संचार केला असावा. आजचे मानसशास्त्रवेत्ते कदाचित् याचे स्पष्टीकरण निराळ्या प्रकारें देतील. संचरण्याचे महत्त्व आपल्या लोकांत अनुनूहि आहे. पागरी फुंकल्यानेतर जी बाई फुंकता फुंकता अर्धवेडी होते तिच्या अंगात देवी संचारली आहे असे लोक समजतात; व तिला अनेक भविष्यात्मक प्रश्न विचारू लागतात. अंगात येऊन मनुष्य जी वाक्यें बंदतो त्या प्रकारच्याच क्रियेनें कुराण उत्पन्न झाले आहे असें सुसुलमान लोक समजतात; आणि त्यास ते प्रकटिकरण मानतात. सामान्य लोकांवर असल्या प्रकारच्या व्यक्तींचा व त्यांनीं उद्गारलेल्या शब्दांचा परिणाम बराच महत्त्वाचा होतो. वैधधर्मापेक्षा काहीं नवीन विचारसंप्रदायास प्राधान्य मिळवयाची जी क्रिया निरतिराळ्या राष्ट्रांत झाली ती क्रिया होत असता असल्या प्रकारच्या संपराचाच आश्रय प्रवस्थास प्यावा लागला इराणुद्द याचा परमेश्वराशी निकट संबंध होता, असे इराणी प्रेषात वारंवार दाखविलें आहे. येशू ख्रिस्ताह तसेच प्रतिपादी आणि महंमदीह तसेंच प्रतिपादित असे. बुद्ध किंवा महावीर यासंबंधानें तसें म्हणता येणार नाही. परंतु ते प्यानादि क्रिया हें उच्च ज्ञानसाधन आहे आणि ते त्यांचें ज्ञानसाधन आहे असें प्रतिपादित. या प्रत्येकांचा परंपरागत वैधधर्माशी झगडा होता असें म्हणण्यास हरकत नाही. यामध्ये येशू ख्रिस्ताविषयी थोडेंसे निराळे मत दिलें पाहिजे. येशू ख्रिस्ताचा झगडा केवळ धार्मिक विधींनीं नसून त्याचा हेतु राजकीय असावा असें घाटतें. यहुदांतील मेसायाची कल्पना राजकीय आहे व होती. रोमच्या सत्तेखाली यहुदी राष्ट्र असता यहुद्याचें लक्ष स्वत्वस्थापनेकडे होतें, आणि त्या वेळेस यहुदी लोकांमधील स्वत्वस्थापक वर्ग जुन्या वैधधर्मपरिसे विकटून होता. मठाधीनी बंड उभारले त्या वेळेस ते फारसी (वैधधर्माचा पक्ष) वर्गाला विकटून होते. परंतु येशू ख्रिस्तानें राजकीय व धार्मिक सुधारणा एकदमच करण्याचें मनात आणलें, आणि त्यातल्या त्यात तो ब्राह्मणेतरांचा मुलगा म्हणून त्यास दोन्ही सुधारणा करताना एकहि सुधारणा करता आली नाही. नंतर जेव्हा हा धर्म विपणवितो असा जुन्यानी आरोप केला आणि त्याच्याविषय कुर्याद केली तेव्हां ख्रिस्ताला रोमन अधिकाऱ्यानी केवळ 'तुमच्याच' लोकांच्या आग्रहाकरिता म्हणून कुराई दिलें, असें ख्रिस्ताचे अंतःकालाच्या काळाची छायाछाट केली असतां चरित्र सांपडेल. मला येथलें राज्य नको असून मला राज्य पाहिजे तें निराळेच आहे अशा तऱ्हेची माया येशू बोले हें खरें. ही माया परध्या न्यायाधिशोडुं जवें लागणाऱ्या आम्हां निकलेल्या राष्ट्रांतील लोकांस सहज सम-

जण्यासारखी आहे. येशूचा प्रयत्न पोरकट बुद्धीनें आणि पोरकट साहित्यावर राज्यस्थापना करण्याचा होता आणि त्याचा धर्महि त्याच जातीचा तयार झाला होता, आणि तो प्रथम यहुदी लोकांकरिताच होता. येशू मेल्यानंतर जेव्हा पॉलच्या हातीं संप्रदायपरीरोहित्य आलें तेव्हा या कसलेल्या भिक्षुकांनें येशूच्या मिशनचा जिंकणाऱ्याच्या राजधानींत कसा प्रसार होईल या दृष्टीनें येशूच्या मतांचें रूपांतर केलें; आणि त्या संप्रदायाचें स्वरूप अधिक शाष्पात्मिक प्रकारचें बनविलें. असी.

ख्रिती संप्रदायाचा प्रसार प्रथमतः ग्रीकामार्फत आणि नंतर रोमन लोकांमार्फत झाला

बौद्ध संप्रदायाचें व जैनांचे येथें वर्णन करण्याचें कारण नाही. पुढे भारतातील बौद्धिक परिस्थितीचा इतिहास अधिक व्यापक रीतीनें मांडलाच आहे. वैदिक धर्म, बौद्ध संप्रदाय, पश्यांचा पितृक धर्म इराणुद्द संप्रदाय, सैमिथिक लोकांचा पितृक धर्म आणि त्यातून निघालेली यहुदी प्रवक्त्याची परंपरा व ख्रिस्ती व इस्लामी संप्रदाय यांचा एकमेकांशी संबंध, पुढें किंवा त्याचें समीक्षण करण्याकरितां तालेले प्रयत्न, हा बुद्धापासून एक हजार वर्षांचा बौद्धिक इतिहास होय. समीक्षणार्थ प्रयत्न एकच झालेला दिसतो. आणि तो प्रयत्न म्हणजे म्हणजे मणिसेंप्रदाय हा होय. या संप्रदायाची तत्वे वरीर येण्यापूर्वी त्याचा ज्या प्रदेशात उगम होऊन प्रसार झाला त्या प्रदेशातील लोकांची पारमार्थिक वृत्ति कसा प्रकारची होती हे समजून घेतलें पाहिजे यासाठी इराणातील संप्रदाय-पद पावलेला असा जो इराणुद्दी पद त्याचें प्रथम बोधव्याप्त पर्यालोचन कर.

इराणुद्दी संप्रदाय व प्राचीन धर्मांत सुधारणा.-गाथा व तत्संबंधीचे प्रथम सामर्थ्य जें धर्माचें स्वरूप आपणाले दिसतें तशा स्वरूपातच तो धर्म निर्माण होऊन विकास पावलेला नाही तर तो वास्तविक मूळच्या धर्माच्या स्वरूपात सुद्धा सुधारणा घडवून आणून बनलेला आहे तथापि या धर्माचीं मुळे पुरातन काळाचीं नाहीत असें नाही. तर या धर्मांत काहीं विचार अगदी पुरातन काळापासून प्रचलित असलेल्या धार्मिक कल्पनापासून घेतलेले दिसतात. ज्या कल्पनेवर त्या धर्मातील मुख्य द्विआधिमत्त बसविले आहे ती प्रचान कल्पना देखील सार्धची शक्ति व दुष्टाची शक्ति याच्या मधील चिरंतन विरोध, सुशीकपणा व रक्षपणा, प्रकाश व अंधकार आणि जीव व मृत्यु याच्यामधील लढाया याविषयी पशुभारतीय काळीन जुन्या कथांवर रचलेली आहे. इराणुद्दी धर्म हा पारसी मंडळींचा राष्ट्रीय धर्म नसून हा राष्ट्रांतगत किंवा राष्ट्रधर्मांतगत संप्रदाय आहे. यासंबंधी गाथाच्या प्रत्येक अक्षरपिंत मनाच्या वाचकास पुरावे रोधून काढण्यास फार दूर जावयास नको. गाथांमधील महद अहुर पुरातन मार्यन लोकांच्या मतांचा मिश्र आहे त्यातून मोंसेचा यादवे शरण्यात

इगण्या आकाशस्थ देवतेहून आस्त मिश्र नाही. सर्व आर्यन् रूपकात्मक कथा व कल्पना गायामध्ये घेतलेल्या नाहीत. मिश्र इत्यादि बहुतेक सर्व पुराणदेवताविषयी गायामध्ये काहीच उल्लेख आढळत नाही. परंतु त्या काळी या सर्व देवतांची विस्मृति झाली होती असे मात्र म्हणता येत नाही. इराणामध्ये त्यांचे बरेच भक्त होते. या देवता इतक्या अनेक व मान्य होत्या की, पुढील धर्मप्रवर्तकास त्याची प्राचीन पूजाही विभूतीमध्ये गणना करावी लागली. मिश्रला मद्दच्या बाजूने दुय्यम स्थान यादें लागले. हिंदू लोकांमध्ये हि वरुणाची साहाय्यक अशी ही एक दुय्यम देवता होती. गायामध्ये वीराचा सुळीच उल्लेख केलेला नाही, यापैकी कित्येकाना शरधुष्ट संप्रदायात यशत (वैदिक यज्ञत्र) म्हणून स्थापन करावें लागलें तथापि यिम हा या स्थानभ्रूतेच्या प्रकारात अपवाद आहे हा वेदातील यम होय परंतु गायामध्ये यास प्राचीन काळचा साधु म्हणून स्थान मिळतें, व अशा रीतीने हा मद्दपूजकास पूजाहें यमला आहे. स्वर्गातील जुन्या रहिवाशाची जागा मद्द अहुर व त्याचे सहा अहुर सोपती यांनी आता घेतली आहे. हेच अमेरास्पन्त होत. आज्ञाधारकगण व स्पर्शकण याची देवता थोप हिची नोंद याच्या बरोबरच केली आहे.

आरमेति होहि अपवाद आहे. परंतु हिचा पूर्वेकडील आर्यन् लोकांच्या काळात दोन प्रकारचे महत्त्व होतें, व एका लक्षणांने ही शरधुष्टी देवता झाली. वीराची जागा स्वतः शरधुष्ट व त्याचे नातलग आणि स्नेही यांनी घेतली. शरधुष्टाने पूर्वीच्या लौकिक राष्ट्रीय धर्मातील दैवतपरंपरा जशीची तशीच मान्य केली असती तर प्राचीन धर्मातील वीर व देवता आपणास थोपवासा बदललेल्या व सुधारलेल्या स्वरूपात शरधुष्टी संप्रदायात दृष्टीस पडल्या असत्या.

शरधुष्टाच्या सुधारणाकार्याविषयी इतकें जोरदार वर्णन आहे की, हओम विधीविषयी गायामध्ये सुळीच उल्लेख नाही. हओमविधि जुन्या इराणी लोकांमध्ये सार्वत्रिक नव्हता असे ग्रहीत धरण्यास कारणे आहेत, व पूर्वेकडील देशात मद्द. धर्माचा प्रसार झाल्यावर हओमविधीची शरधुष्ट मताशी सांगड घालण्यात आली. आर्यन् लोकांप्रमाणे इराणी लोकाना देखील एका अमर करणाऱ्या वेद्याची माहिती होती व हें ते कित्येक धर्मविधींच्या प्रसंगी पात असत. सोमरास हें इराणी लोकांचे कदाचित् आवडतें पेय नसून केवळ प्राचीन परंपरागत जुन्या संप्रदायातील म्हणून त्यास ते येणें प्राप्त झालें असावें.

गाथाच्या व त्यामध्ये सांगितलेल्या धार्मिक मताच्या अद्भुत स्वरूपावरून ही मते लौकिक धर्मापासून उत्पन्न झालेली असावीत असे दिसत नाही, तर ती एखाद्या विचक्षण बुद्ध्याच्या पुष्पाने प्रसिध्दान केली असावीत असे वाटतें. ही स्तोत्रे स्तुतियम अमून बहुतेक भविष्यासारखी आहेत. यस्त ३० म्हणतें—“ येथें बमरुल्या तुम्हा

लोकास मी आता मद्दच्या म्हणी, अहुराची स्तव साधूची स्तोत्रे, या पवित्र अस्मितात निघणारे पवित्र सत्तागती. हा साधु मूर्तिर्मत अहुरमद्द आहे, त्यानेच ह्या हे निवेदन केले आहे, व त्याला हा नेहमी प्रथम विचारी असतो.”

गाथा साक्ष देत असलेल्या सुधारणेचे हेतू दोन प्रकार आहेत. धर्माची शुद्धि व ईश्वराविषयीच्या अधिक प्रगत कल्पनां निवेदन, आणि परिश्रमण वृत्ति टाकून देऊन शेतीचा स्थायिक धंदा करण्याची सामाजिक सुधारणा हे ते दोन हेतू होत. नागर हातात धरल्याशिवाय खऱ्या धर्माचे आचरण करण्याची इच्छा धरणे म्हणजे थोटाच होय शेतकरी लोक फक्त ‘अस’ व ‘वोहूमनो’ च्या अंतःकरणाचे अहित याच्या बरोबर जे राहतात परंतु कस मात्र करीत नाहीत ते लोक आप्त्मा अथवा तिडकारा किंवा मत्सर उत्पन्न करतात. उद्योगी व उत्साही शेतकरी निःधीन शरधुष्ट समजला जात असे.

शरधुष्ट व गायामधील त्याचे सांप्रदायिक लोक.—अवेस्तामध्ये शरधुष्ट हा मोठा धर्मसुधारक गणला जातो. अहुर मद्दनें याच्या ईश्वरप्रणीत धर्मे सांगितले होता व याने तो प्राणिमात्रांना सांगितला. हा दरायसचा बाप हिस्तापीश याचा समकालीन होता असे काहींचे मत आहे. तर इतरांच्या मते ११. पृ. ६०० च्या सुमारास हा होऊन गेला. काही थोडेजण त्याला मीडियन, पर्सियन, अथवा मीडोपर्सियन समजतात, तर दुसरे काही तो बॅक्ट्रियन अथवा बाविलोनियन होता असे म्हणतात. या विविध मतांत ऐतिहासिक तथ्य कोणत्या बाजूला आहे हें ठरविणें फार कठिण आहे; व हिरोडोटसने शरधुष्टा काहीच उल्लेख केला नसल्यामुळे तर ते जवळ जवळ अशून्यच झाले आहे.

शरधुष्ट हें नाव नि.संदेह आर्यन् आहे. परंतु शरधुष्ट हा कदाचित् आपणास परिचित असलेल्या इराणी भाषेच्या निष्ठासाच्या अणोदरच्या काळातील असावा, व म्हणून त्या शब्दाच्या अर्थावरून बराच संदिग्धपणा आहे. अर्थाच्या या अनिश्चिततेवरून शरधुष्ट हा कोणी ऐतिहासिक पुरुष नसून नवीन धर्म ज्या पंथातून निघाला त्यातील ती एक काल्पनिक व्यक्ती होती अथवा मिश्र देवांचेच ते एक संयुज रूप असेल अशी कल्पना निघणे साहजिक आहे. काही विद्वान् लोक अवेस्ता व इतर इराणी धर्मग्रंथांमधील शरधुष्टासंदर्भाची हकीगत काल्पनिक अथवा रूपकात्मक समजतात; परंतु काही शरधुष्टाला खरा ऐतिहासिक पुरुष समजून गाथाची रचना त्यानें किंवा त्याच्या शिष्यांनी केली असे मानतात.

या वादग्रस्त प्रश्नात फार खोल न शिरता गाथासंप्रदायातील कित्येक मंत्र शरधुष्टाचे आहेत असेच आपण समजू. एक स्तोत्र त्याला आपला कर्ता म्हणतें. गाथा उद्गीर्ति (यस्त ४१) मध्ये वर्णन केले आहे की, देवता खद वोहूमनो (मिथुका) सह येऊन तिने शरधुष्टाला विचारलें;

“तू कोण आहेस, तू कोणाचा आहेस” ? तेव्हा शरथुष्ट्रांने उत्तर दिलें कीं, “मी शरथुष्ट्र आहे व दुष्टाचा शासनकर्ता व साधूंचा मित्र होण्याची व ईश्वरभक्ताची प्रीति संपादन करण्याची मातो झट्टा आहे या कामी मला अहुर मद्द मदत करील व यारमति मला देईल.”

धूपदासारखी मी गीते आहेत त्यान देहील मोलपारा व धर्मसंस्थापर हे एकच आहेत. तथापि यावरून ते कवचहि त्याचेंच आहे असे अनुमान निघत नाही.

दुसऱ्या एका कवितेत कवीने विष्टपाला आपला आध्यात्मिक व फलानुपेक्षा सासरा म्हटलें आहे. व हे दोघेहि सहुर मद्दनासारखे स्वर्गात राहतात असें तो म्हणतो.

विष्टावरून शरथुष्ट्राच्या काळची माहिती अनुमानाने काढता येते अशी शक्यता याचाय काय ती आहे ही गाथा म्हणजे शरथुष्ट्राची सर्वांत बडील मुलगी पोरुचिस्त रिपतमी हिच्या छत्राचे गाले आहे त्यात शरथुष्ट्र, फलानुपेक्षा व पोरुचिस्त रिपतमी हे ह्यात असल्याचा उल्लेख आहे परंतु बाकीचा पट्टेक माग अपट्ट आहे.

एकंदरीत या ग्रंथान ऐतिहासिक सत्य शोधण्यास उपयोग असे काहीच आधार मिळत नाहीत. तथापि या सर्वांत निव्वळ रूपकात्मक समजण्यासहि काही पुरावा नाही. यात देवगंधर्वांच्या नावासारखीं नावे आढळतात व शरथुष्ट्राच्या शिष्यांचीं नावे रूपकात्मक दिसतात हे खरे. परंतु शरथुष्ट्राच्या सवधात पुढे प्रचारात आलेल्या एकाहि रूपकात्मक गोष्टीचा मागमूस गायामध्ये आढळत नाही. गायामध्ये त्याचा अद्भुत जन्म, त्याचा मोह, त्याचें दुष्टाशी भाडण, त्याला झालेला साक्षात्कार याविषयी काहीच माहिती नाही. सारास पुरातन काळचा शरथुष्ट्र हा अलीकडील शरथुष्ट्राहून थयदीच भिन्न दिसतो.

गायामधील ह्याचे नातेवाईक व कट्टे शिष्य पूर्णपणे मानवी प्राणी आहेत जरी विष्ट गायामधीचा राजा आहे तरी त्याचें राज्य जैमपथ क्षेत्रांत कार्यात्मक आहे तो व व म्हणजे साधु आहे, फलानुपेक्षा व दे जमास्प या बंधुद्वयपैकी दुसरा कवि असावा मेधोमाधोवानें मद्द धर्म जन्मभर पाळण्याचें ठरवून त्या धर्माचें शिक्षण घेतलें असें एका ठिकाणीं म्हटलें आहे. मेधो माधोवाखेरील बाकीच्यांना ऐतिहासिक पुरुष फा यमजून्ये हे समजत नाही. उलटपक्षीं गायामध्ये धर्मोपदेश-कावळ शरथुष्ट्र शब्द इत्यादि कारवार वापरला आहे कीं, शरथुष्ट्र हा सामाजिक व धार्मिक सुधारणा घडवून आण-णान्या साधूसाध्या वापरलेली पुरुषवाचक शब्दा आहे असें वाटतें परंतु हा तर्क सर्व्वीय यरीवर असेलच असें म्हणता येत नाही. अनेक दत्तकथा उद्धृत झाल्यामुळे ज्याच्या चरित्रा-संबंधी संशोधन करणें कठिण झालें आहे असा शरथुष्ट्र हा कोणी मोठा सुधारक होऊन गेला असेणेंहि संभवनीय आहे [इंडियन एंटीक्वरी, पृ. ३४ पृ. ११—१८]

गाथाकार व त्यांच्या गाथा —जेव्हां गाथाकार कवी साधोप्यंत संवधी वर्णन करतात, तेव्हा ते स्वतः विपर्याय वर्णन करीत आहेत कीं काय अशी शंका येते, पण तसें निश्चयात्मक म्हणता येत नाही. साधोप्यंत शब्दाचा मूळ अर्थ दुमन्याच्या उपयोगी पडणारे लोक असा आहे, पण येथें त्याचा “सुक्ति देणारे साधू” हा अर्थ उत्तम लागू पडतो. नवीन अवैस्तामये याचा अर्थ जगाच्या अंती येणारे व सर्वे वस्तूंचे पुनरुज्जीवन करणारे ज्ञानी पुरुष असा केला आहे; परंतु जुन्या ग्रंथात असा अर्थ आढळत नाही. गाथाकार कवी यांना मानव जातीचे उदारक समजतात. याविषयाय यांना दुसरीहि नावे आहेत. एकजण आपणास ज्योत्तर म्हणजे संस्तुत होतार म्हणवितो, दुसऱ्याला स्वतःस रतु म्हणणें आवडतें, आणि सामान्यतः ते स्वतःचा भ्रमन या नावानें उल्लेख करतात भ्रमन शब्दाचा अर्थ भविष्यवादी किंवा ज्ञानी पुरुष असा आहे.

अलीकडील काळातील धर्मोपदेशकाची प्रचारातील संज्ञा अभ्रव्हन ही गायामध्ये आढळत नाही. परंतु हा शब्द अभिपूजक या अर्थाचा असून मागून झालेल्या अवैस्तामये ता फार आढळतो. इहवी विदोष प्रचारात नसलेला जो भवि-यन किंवा मगी शब्द त्याचाहि होच स्थिति नसेलना ? काही म्हणतात त्याप्रमाणें जुवुडीआबरील नेस्तुकिनेश्वराच्या स्वारीनरोवर असलेला रव मग हा मगाचा मुख्य होता असें मानल्यास तो मीढियातून बायिलोनियात आला असला पाहिजे.

गाथात आढळणाऱ्या मगवनेचें भगिनयनी तादारास्य सिद्ध झालें नाही, किंवा हा शब्द मगचा सजातीय आहे हे देखील ठरलें नाही ज्या दोन उतान्यात त्याचा उल्लेख केला आहे, तेथें त्याचा अर्थ प्रवल असा आहे शरथुष्ट्राच्या मताचा कवि, लोकानी शरथुष्ट्राचा व त्याच्या शिष्याचा उपदेश एकाचा व मगाची अपवित्र वृत्त्ये सोडून यावीत असे सांगतो परंतु उलटपक्षीं आपणास “मोठा पुरवडा करणारा मग” व “घोडमनोचा मग” असेंहि म्हटल्याचे उल्लेख आढळतात.

मग याचा अर्थ शक्ति-धर्मोपदेशकाची अद्भुत अथवा दैविक शक्ति व म्हणून जादू—असाहि करता येईल. शरथुष्ट्राच्या अनुयायानें उपयोगिलेली शक्ति व “दण्वाच्या” पुरोहितानें उपयोगिलेली शक्ति यात फरक एवढाच की, पहिला चागल्या कामाकरिता व दुसरा दुष्ट कामाकरिता” या शक्तीचा उपयोग करीत असे. सारास अवैस्तामये भगिनयन म्हणून मगी सुद्धीच आढळत नाहीत. हे गाथाकार कवी कोणीहि असोत, पण एवढे मात्र उघड दिसतें की, त्याची, आपलें विशिष्ट कार्य, घटा व आपल्या मताचें गामीये याविषयी फार उच्च कल्पना होती अरी धर्मोची संस्थापना करणाऱ्या पुरातन द्रष्टायाविषयी त्याचा फार आदर दिसून येतो व या द्रष्टापास ते शरथुष्ट्राहूनहि प्राचीन समज-

तात, तरी ते आपण प्राचीन द्रष्टांच्या मतांचे विवरण कोठे करीत आहोत व स्वतःची मते कोठे प्रतिपादन करीत आहोत हे स्पष्ट करीत नाहीत. वैदिक ऋषीं मागे गायकारादि आपणान गायचे द्रष्टे समजतात त्यांची मते तोंचे मद्दाची मते थन दर्शविण्यात आले असून ते मद्दास आपल्या मित्रांप्रमाणे समजतात उलटपक्षी जे लोक या उपदेशाप्रमाणे चालणार नाहीत त्यांना नरकवास प्राप्त होईल मग म्हणणाराना दुष्टांचे शासन करता येते मग हुगाचा (दुष्टाचा) वध करतात हे कुमार्गाचा उपदेश करणारे दुष्ट, लोकांपासून त्यांना बोहुमनो (नियुक्ता) म्हणून प्राप्त होणारी त्यांची द्रष्टे मुले हिरावून घेतात, हे सद्गुणा माणसाना दुराचरणात प्रवृत्त करतात.

पुराहिनांची हक्कासवधी कल्पना—जे लोक आपल्या ईश्वरप्राप्त सामर्थ्याने लोकाना मुले प्राप्त करून देतात व त्यांच्या मोठाच्या पीडा माहीना करतात त्याची कामगिरी लोकांनी श्रद्धावून त्यांना मदत करावी हे अर्थात त्यांचे कर्म आहे. चांगले राज्य करणाऱ्या राजांचे अथवा लोकांच्या उपजीविकारिता जमीन नागरणारांचे कितीही महत्त्व असले तरी धर्मोपदेशकाचा धदा सर्वांत उच्च प्रतीचा असून त्याचा हक्क सर्वांहून जास्त आहे. जे हा हक्क नाकवूल करतात त्यांना त्यांचे फळ मिळाल्याशिवाय राहात नाही. एक गायकार कवि आपणास आपल्या गुणामुळे दहा सवर घोड्या व एक डेन मिळाला असल्याचे वर्णन करतो, पण हे सर्व मद्दास अर्पण करण्याचा आवला निश्चय प्रकट करतो. वेदातील ठिकठिकाणी आढळणारा दानस्तुतीचा प्रकार गायत सापडत नाही. आपण सद्धर्माचा मार्ग दाखवून लोकांना सुख प्राप्त करून देत असल्यामुळे सुस्थितीत असणाऱ्या लोकाना जे काही मिळते त्याचा हिस्सा घेण्याचा आपणास हक्क आहे असे गायकार समजतात परंतु असले स्वार्थपरिष्ठित विचार गायतात फारच थोड्या ठिकाणी आढळतात. गायतात तिकडे तिकडे गायकाराचा धर्मप्रसारासवधी उस्ताफि व्यक्त झालेला आहे. एका स्मृतिमय उताऱ्यात फनि म्हणतो!—

“मी आतां भविष्य कथन करतो. सगळेजण लक्षपूर्वक ऐका! मी आतां सर्वज्ञाता मद्द अहुर याने मला जे सांगितले ते सांगितो. जो हे माझे वचन पाळील त्याच्याकडे हीवं तात, अमरेतात व खुद मद्द अहुर येतील.”

शरथुष्ट धर्माची जन्मभूमि—शरथुष्ट धर्माची जन्मभूमि व अवेस्तातील गायी जेथे रचण्यात येऊन कित्येक वर्षे पाडाताराने एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीकडे चालत आल्या ती देश हे एकच असतील असे नाही. गायी तयार झाल्यावर त्या लेखनविध करणाऱ्या क्रिया पुढे निरनिराळ्या ठिकाणी होऊ शकेल.

अर्थात प्राचीन पाठ धरलेल्या गायी बहुधा जेथे गायकारांची भाषा प्रचारात होती त्या देशात रचल्या गेल्या.

असाव्यात ही भाषा कोणत्या प्रांतात प्रचलित होती हाच आपल्यापुढे प्रश्न आहे. गायीची निरनिराळी पुस्तके सारखाच प्राचीन नाहीत व एक दुसरीहून पुरातन अशा दोन भाषात लिहिलेली आहेत. उत्तरकालीन गायीपुस्तकाचा बराचसा भाग मित्र देशभाषा असलेल्या मुलखात, धार्मिक प्रथात जुनी पवित्र भाषाच वापरली पाहिजे अशा समजुतीच्या लोकाकडून रचला गेला असला पाहिजे काही गायीप्रथात पार्थियन भाषेचा परिणाम झाला असल्याच्या खुणा द्योत्पत्तीस आल्याहि आहेत परंतु हे लक्षात ठेविले पाहिजे की, या निरनिराळ्या गायीप्रथांच्या भाषा कोणत्या प्रांतातील आहेत हे ठरविले तरी शरथुष्ट धर्माची जन्मभूमि निश्चित होऊ शकत नाही. अवश्यक पुराव्याची अत्यंत उणीव असल्यामुळे हा प्रश्न सोडविणे कठिण आहे. तथापि मद्द धर्माचे मूळ ठिकाण, ज्याला हल्ली आपण पर्शिया किंवा मुख्य इराण म्हणतो ते नव्हे हे निश्चयतमक सांगता येते.

या प्रश्नासवधी निरनिराळ्या लेखकांनी निरनिराळी अनुमाने प्रकट केली आहेत. काहींच्या मते या धर्माची जन्मभूमि पूर्वइराण ही आहे ते वेदिदादच्या पहिल्या फर्गदाचा (खडाचा) आधार देतात. या खंडात आलेली स्थलादिकांची नाव पूर्वइराणातील आहेत असे जरी गृहीत धरले तरी ते बडबडारून तो पूर्वइराणात उत्पन्न झाला असेल असे अनुमान निघत नाही. कारण इराणी धर्माच्या जन्मभूमीसवधी हकीकत देणे हा त्यात कर्त्याचा उद्देश नसून त्याला केवळ इराणी धर्माच्या वर्चस्वासाठी असलेल्या प्रेक्षाविषयी पोलावयाचे आहे असे दिसते. अर्थात इराणी धर्माचा जन्म दुसरीकडेच कोठे होऊन मागून तो पूर्व इराणात प्रचारात आला असेल.

मीडिया ही या धर्माची जन्मभूमि आहे, हे दुसरे अनुमान देखील वरच्याप्रमाणेच निराधार दिसते. ज्याचा पुरातन व नवीन धर्मप्रथात एकदाहि उल्लेख नाही ते मग लोक धर्मसंस्थापक फसे असू शकतील? मीडिया जर या धर्माची जन्मभूमि म्हणावी तर मीडियाचा किंवा त्याच्या राजधानीचा गायीप्रथात सुद्धीच उल्लेख सापडत नाही हे फसे? तारपर्य, हे अनुमान अगदीच असमर्थनीय आहे, ही गोष्ट छुद्द अवेस्ता प्रभावचरुच सिद्ध होऊ शकते.

शरथुष्टाची धर्मसुधारणा उत्तर अथवा वायव्येकडील इराणात झाली अथवा तिसरी एक उपपत्ति आहे.

आर्यनेम वैजो (आद्रोपाडकिन, अजर वैजान) ही आर्य लोकांची मूल भूमि होती असे म्हणता येईल कारण हिचा वेदिदादमध्ये मद्दने निर्माण केलेल्या देशांपेकी पहिला देश असा उल्लेख झाला आहे.

आर्य लोकांनी ही वास्तविक भूमि असला तिची पुढे इतकी विस्मृति झाली की, तिची केवळ स्वर्गात गणना होऊ लागली. एका दत्तकप्रमाणे शरथुष्ट येथेच जन्मला होता आणि येथूनच पार्थियन राजांच्या भमलात मद्दयत्न धर्माचे

पुनरुज्जीवन झाले. म्हणून येथे शरथुष्ट्राचा धर्म निर्माण झाला ही गोष्ट अस्मभवनीय नाही. सारंग शरथुष्ट्राचा धर्म या वायव्य किंवा उत्तर इराणांत जन्म पावून नंतर खाली सीडियांत व अलीकडे पूर्व इराणांत प्रसार पावला असावा.

या भविष्यवाद्याची अथवा मद्द उपसत्तेची जन्मभूमि सीडियाच्या ईशान्येतील रप हें ठिकाण होती, ही दंतकथा विशेषरूपे शक्य कोटीतील दिसत नाही. रप हें यमलोकदेशकाने फार पुरातन शहर होते. ससेनाड्ड काळात येथें मुख्य मणी रहात असे; व यापूर्वी जेव्हां वेदिवाद लिहिले गेले तेव्हा येथें शरथुष्ट्रोतेमो नावाचा मुख्य धर्माधिकारी राज्य करीत होता. मात्रान हें शहर शरथुष्ट्राची जन्मभूमि कशी मानली गेली याचा सहज उलगडा होतो. कोणत्याहि धर्माच्या धर्मोपदेशार्थाच्या संस्थेचें मुख्य ठिकाण त्या धर्माचें उदयस्थान असलेच पाहिजे असें नाही. मद्दनें निर्माण केलेल्या देशांत रपचा उल्लेख प्रथम आला नसून मध्येच अथवा कोठें तरी आला असल्यामुळे वाचकामुळे सदरहू तक्रार पुष्टि मिळू शकत नाही (इ. अ. पु. ३४, पृ. ६०-६१).

प्राचीन परमार्थसाधनांत सुधारणा.—इराणच्या पलीकडे म्हणजे तुर्कस्थानांत धर्मविषयक क्रांति झाली नाही असें नाही. अरब, यहूदी आणि बाबिलोनी यांचा पैतृक धर्म एकच होता आणि विविधविषयक सादर्येहि अनेक असत. समाजातील पुरोहित वर्ग दैनिक कुरबें, आचार, प्रायश्चित्ते आणि शाकून सांगण्यात म्हणजे सामान्य प्रतीच्या आचरण कर्मांत गढला असताहि त्याच्यामध्ये आरम्यक काला-मर्त्येच द्वये आणि प्रवक्तें याहेर पडण्यास सुरुवात झाली. देव ईशानांत येतो आणि व्याक्ति जे आवेश करते ते ईशराचें वाचक होते असा तऱ्हेची कल्पना पूर्व आशियांत वरीचशी प्रचलित होती. यहूदीधर्मचें जे प्रवक्तें होऊन गेले त्यांचे अर्थांत विविधेष्टा अन्तःकरण, विचार, राष्ट्रीय महत्वाकांक्षा इत्यादि गोष्टीकडे लक्ष असे. आणि आपणायुक्त धर्मावर निवार व आवेश यांचे कलम न्हावयास मुद्रांत झाली तयापि ही प्रवक्त्याची परंपरा जुन्या वैषम्यामैं उच्चाटन करूं शकली नाही; तर वैध धर्म हा कायम राहिला आणि प्रवक्त्यांची पापये ह्रीं तापुरतीं करमणुकीचीं वाक्ये यत्नही एवढेंच.

प्रीकांमध्ये तल्लानाचा काल सुद्धाही समकालीनच आहे. त्यांच्या तत्त्वज्ञानाच्या परंपरेचा प्रथम दीव पायपेंगोरस होय. याच्या मतांमुळे याचा भारतीयाराष्ट्र कायमसा संबंध आला असावा असे विचार व्यक्त झाले आहेत.

शरथुष्ट्र संप्रदायाचा परिणाम यहूदी मंडळींवर काय झाला असावा याविषयी एकदम निश्चयानें सांगता येत नाही. ईश्वर आणि शैतान हे द्वैत मर्माच्या संस्कृतींत उत्पन्न झाले किंवा पशुमारतीय काळी उत्पन्न झाले, आणि ते हिंदुस्थानात गरी आले नाहीं तरी यहूद्यांत मात्र शिरले, आणि अशुर-देवता बाबिलोनियात शिरली या गोष्टी अग्रसिद्धच आहेत. परंतु हा शरथुष्ट्रपूर्व संघर्षाचा परिणाम होय. शरथुष्ट्रोत्तर

पारशी मतांचा आणि पशुच्या जुटीयावरील विनयाचा तत्कालीन बौद्धिक देवधर्मावर काय परिणाम झाला हे सांगता येण्यामैं नाही. कां की, त्या काळातील यहूद्याचा इतिहास देखील इतका हलुस आहे की, अनेक जातींचे आणि राष्ट्रांचे वर्णन करणाऱ्या हिरोडोटसनें यहूद्याचा उल्लेख देखील केला नाही.

सुद्धोत्तर काळ आणि इराणी सत्तावर्धनाचा काळ यातील एक महत्वाची गोष्ट म्हणजे ख्रिस्ती संप्रदायाचा उदय झाला, त्यास बुद्धाचा संप्रदाय किती कारण झाला असावा याविषयी वरीच बऱ्यां कारणांत येते. त्या बऱ्यांचे फल विंटर-निट्स येथेप्रमाणे संक्षेपिते. विंटरनिट्साचें मत आपल्या कडील कोणी लायस ग्रंथकारानें पद्धतशीर तपासलें नाही. आणि आपली याजू बागल्या तऱ्हेनें मांडण्यास्तव परिश्रम कोणाच भारतीयांने केला नसल्यामुळे एका पाश्चात्य पण प्रामाणिक पंडिताचें मत वेचव मांडण्यापलीकडे आम्हांस काही करता येत नाही. विंटरनिट्सनें दिलेले आभार आम्ही तपासुनिहि पाहिले नाहीत, आणि त्यामुळे ते येथे उद्धृतहि केले नाहीत.

बौद्ध धाड्य व ख्रिस्ती संप्रदाय.—जसा बौद्ध संप्रदाय हा जगातील मोठ्या संप्रदायांपैकी एक होऊन बसला आहे, तसाच बौद्ध धाड्यांपैकी बराच भाग विश्व-बाबन्यामध्ये मोडून लागला आहे. बौद्ध धर्मातील कल्पित कथा, आख्यायिका, अद्भुत कथा आणि दंतकथा बौद्धसंप्रदायाबरोबर पूर्व आशियामध्ये गेल्या इतकेंच नव्हे तर युरोपीय वाङ्मयामध्येहि तत्समान कथा बारंवार आढळू लागल्या. परंतु अशा उदाहरणाच्या चावतीत बौद्धकथा युरोपात गेल्या असेच सरसदा ठरूं ठरेल असें नाही, तर त्यांच्या उलटाहि वस्तुस्थिति कधी कधी अशी शकते. बुद्धकथा व ख्रिस्तकथा यांच्यामध्ये काही वाचतात साम्य आहे; आणि तिपिटकातील व महायानसुत्रांतील सुतांमध्ये आलेल्या काही भाषणावरून व दृष्टान्तांवरून युरोपीयास ख्रिस्ती संप्रदायमेयातील उपदेशाची कमीजास्त आनानें भाटवण होते.

बौद्ध व ख्रिस्ती वाङ्मयामध्ये अशीं साम्य-स्थले किती पमाणात आली आहेत व त्यांवरून काय अभिप्राय होतो हा प्रश्न असा प्रकारचा आहे की, त्यांच्या परस्परसंबंधाकडे आपणास बळकेंच पाहिजे. आतां प्रश्न असा की, ही समान-स्थले केवळ साहजिकरतिचा आली, म्हणजे त्या त्या कथात, दृष्टतात व भाषणात समान परिस्थितीमुळे व समान धर्मभाव-नामुळे तीं उत्पन्न झाली, की हे सादर्य एक वाङ्मय दुसऱ्यावर प्रत्यक्ष अवलंबून असल्यामुळे उत्पन्न झाले? ख्रिस्ती ग्रंथावर तत्पूर्वकालापासून निर्माण होऊं लागलेल्या बौद्धमेयाचा परिणाम झाला आहे, किंवा उलट ललितविस्तर आणि सधमेंपुढरीक या खलीकडच्या बौद्ध ग्रंथावर ख्रिस्ती ग्रंथाचा परिणाम झाला आहे ? हे प्रश्न पुनःपुन्हा उपस्थित होऊन संशोधन झालेले

आहे आणि त्याची उत्तरे निरनिराळ्या लेखकांनी फारच भिन्न भिन्न प्रकारची दिली आहेत

**बौद्ध व ख्रिस्ती वाङ्मयांतील साम्य स्थलां-
संबंधी सेडेलच्या मताचा विचार**—बाय-
बल ग्रंथातील लिखितचरित्र व बुद्धकथा बायबलमध्यें अनेक
साध्यास्पष्ट असावयाचे सिद्ध करता येईल, असे ह्यूडॉफ सेडेल
या लेखकास वाटत असल्यामुळे त्याने असा सिद्धान्त बांदला
की, शुभवर्तमानलेखकांनी सेंट मॅथ्यू आणि सेंट मार्क
यांच्या पुस्तकाचा उपयोग करून शिवाय ज्यावर बौद्ध संप्र-
दायाचा परिणाम झाला होता अशा एका ख्रिस्ती काव्यमय
शुभवर्तमानाचाहि उपयोग केला होता, आणि बौद्धग्रंथात
ज्याची सादरपणे आढळतात अशा सर्व वया, वृद्धान्त व उद्गार
ही ह्यामधून घेतली होती हडॉफ म्हणतो की, “अशा
सादरपणे एकएकी व स्वतंत्र नाहीत तर त्यांचा बराच मोठा समु-
च्चय असून त्यांचे विभाग पडतात, इतकेंच नव्हे तर त्या सर्वां-
मध्ये एकसुत्रीपणाहि दिसतो, तेव्हा अर्थात ज्याप्रमाणें एखादा
काठी मोडून टाकता येते परंतु काठपाचे जुडणे मोडणें फार
कठिण असतें, त्याचप्रमाणे या एकदर सदृश स्थलांची विल्ह-
वाट लावणेंहि कठिण असल्यामुळे ही म्हणतां त्याप्रमाणें
सिद्धान्त काढणें केवळ अपरिहार्य आहे ” अगदीं बरोबर !
परंतु तो मिला काठी म्हणून म्हणतो तो काठी नसून केवळ
काठीचा आभास असेल तर तसल्या काढ्याचें जुडणें किंवा
जुडण्याचें जुडणें असेल तरी तें आपणास काही कामाचें
नाहीं. आणि खरोखर सेडेलने दाखविलेल्या ‘सादरपणां’ची
बहुतेक सादरपणे सूक्ष्म परीक्षणात टिकणारी नाहीत असें दाख-
विणें कठिण नाही

**हिंदी गोर्धंचि ख्रिस्ती शुभवर्तमानावर झालेले
परिणाम**—या प्रश्नाचा सेडेलपेक्षा जी. ए. व्हान डेन बर्ग
म्हान एवढेच अधिक काळजीपूर्वक अभ्यास केला आहे. हे
ग्रंथ निर्माण झाले त्या परिस्थितीतील सारखेपणा, धार्मिक
उत्पत्तीतील सारखेपणा आणि शेवटी मानवी स्वभावातील
सामान्य सारखेपणा या कारणांनी ज्याचा सहज उलगडा
होतो अशा गोष्टी सोडून देऊनच त्याने प्रस्तुत विषयाचा
विचार केलेला आहे. त्याचेहि मत असेच झाले आहे की,
शुभवर्तमानात बरेचसा शिवाय दुसरीहि सादरपण स्थलें असून
तीं उतनी घेतलेली आहेत असे मानलें तरच त्याचा बरोबर
उलगडा होतो. पण तीं कोणत्याहि लेखनिधिष्ठ ग्रंथावर
आपारलेलीं नसून रोमन साम्राज्याच्या काळी ज्या हिंदा
गोष्टी, विषय व कल्पना तोंडातोंडी पायात्य देशात गेल्या
स्थानी कांहीं मुरय लक्षणे आप ख्रिस्ती संप्रदायातील
काय रचतांना येण्यात आली. सेडेलने स्वमतानें काढलेल्या
एकावत्र सादरपणांपैकी बर्ग व्हान एवढेच नव्हेत काय
ती पादविवादांलायक ठरविदी आहेत, आणि फक्त सहा
चमत्कार प्रमाणानें परिणामकारक मानली आहेत.

एतद्विषयक आलवर्दे जे. एडमंड्सचा अभ्यास—
सेडेलनें अनुयाया साधनानिशी—कारण त्याच्या वेळीं बौद्ध
वाङ्मयाची माहिती अगदींच अपुरी होती—जो प्रश्न हातीं
घेतला होता, तो बौद्ध व ख्रिस्त संप्रदायग्रंथातील सादरपण विलो-
कनाचा प्रश्न पुढे पाहो व संस्कृत ग्रंथांच्या बऱ्याच विनचक
माहितीच्या आधारावर आलवर्दे जे. एडमंड्स या अमेरिकन
गृहस्थानें पुन्हा हातीं घेतला. तो प्रथमच असें स्पष्ट सांगतो की,
ख्रिस्ती पवित्र ग्रंथाना बौद्ध ग्रंथ आधारभूत आहेत हे ठर-
विण्याच्या प्रश्नाशीं मला काही वक्तव्य नसून ते दोन
संप्रदाय परस्परांना अधिक चांगले समजावें म्हणून मी
त्याची तुलना करणार आहे अशा रीतीनें कोणत्याहि
प्रकारचा पूर्वग्रह न ठेवता विचार करणाऱ्या एडमंड्सचा
दोषी, ख्रिस्ती धर्म अधिक सारसंप्राहक असल्यानें त्यानें
बौद्धधर्माची मदत घेतली होती, आणि सेंट ल्यूका विरो-
धे बुद्ध—महाकाव्याची माहिती होती, या मताकडे कल
आहे परंतु या दोन्ही बाह्यमायातून आत्यंत सादरपण असलेल्या
उताण्यासुद्धा एकदर सर्व सादरपणांचे एडमंड्सनें सप्रह
केला आहे त्यावरून असें स्पष्ट दिसतें की, या चार शुभवर्त-
मानात कोडे काहीं उघडें घेतले आहे असें गृहीत धरण्यास
चांगले आधारभूत असें एवढे स्थल नाहीं बहुतेक उता-
ण्यात फक्त कल्पनासादरपण काय तें आढळतें, पण तेवढ्यावरून
या दोन बाह्यमाया परस्परसंबंध असल्याची कल्पना करणें
योग्य नाही. अगदीं उत्तम उदाहरणाच्या बाबतीत मात्र पर-
स्पर परिणामाची शक्यता कबूल करावी लागते, आणि त्यापैकी
काही पोल्या उदाहरणात ही शक्यता विशेष समजनीय दिसते.
तथापि पुष्कळ वेळा बुद्ध एडमंड्सनें केलेल्या प्रश्नाच्या तुलने-
वरूनच असे दिसतें की, सारखेपणापेक्षा त्यात परकच
पुष्कळ आहे

**बुद्ध व ख्रिस्त यांच्या जन्मासंबंधी कथांचा
विचार**—ख्रिस्त आणि बुद्ध यांच्या जन्मावरून आधानकाला-
विषयी व जन्मकालाविषयी एडमंड्सनें दिलेले तुलनात्मक मूल
उत्तरे बरे कोणी नुसते वाचले तरी त्यातील फरक ताबडतोब
स्पष्टपणें दिसू लागतात दोघांच्याहि वाचतात त्या त्या वेळीं
चमत्कार घडून आले हे ठरे आहे. पण धर्म, पुराण व प्रचलित
दन्तकथा यांच्या इतिहासावरून आपणास असा बोध होतो की,
सर्व थोर माणसांच्या जन्मासंबंधानें अशा तऱ्हेचे चमत्कार सर्व-
त्रच आढळतात कन्याकामात ख्रिस्तकथेची बुद्धकथेपेक्षा अधिक
निष्कट साम्य असलेल्या अशा गोष्टी ग्रीक पुराणात आढळतात
उज्ज पक्षी बुद्ध हा पिताहित राणीच्या पोटी जन्मास आला
होता, कुमारीकेच्या पोटी नव्हता. तसेंच बुद्धाला मारनें
व ख्रिस्ताला सेटनेनें पाडलेल्या मोहान्दुल्लेच्या उताण्यातहि
सारखेपणापेक्षा फरकच अधिक आहेत. शरमुष्टाला अहुरि-
मनें पाडलेल्या मोहाच्या कथेवरूनहि हेच दिस होतें की,
ग्रंथातून आधार घेतल्याचा प्रकार यात असणें शक्य नाही,
फार तर हा धर्मविषयक इतिहासातील प्राचलीन संबंधाचा

एक प्रकार आदे असें म्हणता येईल. त्याचप्रमाणे, येथल्या दिव्य स्वरूपप्राप्तीच्या कथेमध्ये आणि बुद्धाच्या देहदेदीप्त्येच्या महापरिनिव्यानगुप्तातील वर्णनामध्ये तुळना करून पाहता त्यात फार आधुनिकतेचे चिन्ने दिसतात, व सांप्रदायिक इतिहासात ते एक चतुर्गुणपानच होय असें पाहते. परंतु तेवढ्यावरून महिषयक वरपना कोणी कोणत्यामून प्रहण केल्या आहेत असें पित्तुल म्हणता येत नाही.

असित व सिमिअोन यांच्या कथा—यापेक्षा अतिताची कथा आणि सेंट म्युकमधील सिमिअोनची कथा यामध्ये पुढील अधिक साम्य आहे. या ठिकाणीहि काही नाकबूल न करता येण्यासारखे फारक आहेत तरी त्याच-रून विस्तरनिवृत्तीचे मत असें घाले आहे की, या क्रिस्ती कथान-काच्या कथांला बौद्ध कथेची माहिती असली हे बरेच संभ-वनीय दिसते. तसेच, 'बुद्ध लहान असता तो एकदा आपल्या सोबत्याना सोडून यात्रा गेला, व नंतर पुढ्यातील सामांसे तो हारवला म्हणून त्याचा तपस्य करीत भगता त्याना तो 'प्यानस्य स्थितं वसलेला सापडला' या कथेमध्ये, आणि 'थेयू पाता वर्गीना असता एकदा आर्द्यापायरोवर नंत-रेयला परत न येता मागेच बसलेलेमधील देवळात राहिला, आणि तेथील गुरुबरोवर त्याने संभाषण केले,' या कथेमध्ये बुद्धा परस्परसंबंध असले पाव्य आहे असे निदर्शितच साम्य पाहते. शिवाय एका श्रीरून शिस्तमातेला शास्त्रेला मोडण्याची कथेमध्ये आणि निदानकथेमध्येहि काही संबंध असण्याचा संभव आहे. साधुची देवदूतांनी सेवा केली या गोष्टीत जरी काही विरोध नाही, तरी देवदूतांनी उपवागी येथवर व उपवाराची बुद्धावर एका करावी हे साम्य मात्र लक्षात घेण्यासारखे आहे, आणि म्हणूनच या बाबतीत या कथानकाचे अन्योन्य सापेक्षत्व अतर्कहि पाव्य आहे.

बुद्ध व सिस्त यांच्या चमत्कारांविषयी कथा—
तिस्ताने केलेल्या चमत्कारांची साम्य असलेल्या अद्या दोन गोष्टी जातकपुस्तकात दिल्या आहेत. ज्याप्रमाणे येथून पाच पाव व दोन मासे एवढ्या सामुग्रीवर पाच हजार कोकाना भोजन पातले, त्याचप्रमाणे एका स्वयंवर्धन पायगाण्या वपातीने बुद्धाने पाचवीं मिष्टु जेऊ पातले, असें जातकात वर्णन आहे आणि जे पीटर पायगावहून चालत आता असता त्याची श्रद्धा डळमळ लागताच तो बुद्ध लागला असें वर्णन आहे, तसेच एक श्रद्धावान् पुरम बुद्धाविषयी चांगले विचार असे-पर्यंत नदीवरून चालत जाऊं सफल पण जेव्हा लाटाच्या भीतीने त्याची बुद्धाविषयीची आदरबुद्धि डळमळ लागली तेव्हा तो बुद्ध लागला, असें पुस्तकाच्या एका जातकात सांगितले आहे. हे दोन्ही चमत्कार ज्ञानवर्धनमधील शास्त्र-कथामध्ये मान सापडतात, आणि त्या मागाहूनच्या आहेत ही गोष्ट लक्षात घेता त्या मूळ क्रिस्ती धर्मातीलच असणे अशक्य नाही.

सिस्तोत्तर काळातील गोष्टीत एका गरीब मुलीची गोष्ट आहे. तिने आपले सर्वस्व जी स्वतः. जवळ असलेली मातंग सापडलेली दोन पितळी नाणी ती भिक्षूंना दिली, आणि त्याचदळ बुद्धा देणगीचे महत्त्व श्रीमंताने आपल्या सर्व मिळकतीच्या व संप-त्तीच्या वेलेल्या दानापेक्षा अधिक आहे अशी मुदने तिची स्तुति केली. तिच्या सारत्यामदल तिला यक्षिण मिळाल्यापाचून राहिले नाही त्यानेच लखवच ती त्या पाजूने जात असलेल्या एका रामाच्या दृष्टीस पडून त्याचे प्रेम तिच्यावर गडले व त्याने तिला आपली राणी करून घरी नेले.

आशुपोपाच्या सूत्रालंकाराच्या चिनी भाषांतरात ज्या स्वरूपात ही कथा आपणाला आढळते त्या स्वरूपात ती शुभवर्तमानातील विषयेच्या अल्पदानाविषयीच्या साध्या पण छंदर कथेहून फारच कमी दर्जाची आहे. म्हणून ही कथाहि बौद्धाना क्रिस्ती धर्मप्रचारकाकडून माहीत झाली असणे अशक्य नाही. परंतु या बौद्धस्थेचे मूळ जुने अधिक चांगले स्वरूप नष्ट झाले असणेहि दाखव आहे. या कथेतील नाण्या-संबंधीच्या अगदी धिक्कट यादीतहि असेलें साम्य लक्षात घेता हेच अर्थीत संभवनीय दिसते की, अशा प्रकारच्या बौद्ध व क्रिस्ती कथा परस्परसम्य अस्तव्यापाचून उत्पन्न झाल्या नसाव्यात.

रामपुंडरीकांमधील उघड्या पुत्राच्या गोष्टीचा सेंट म्युकमधील गोष्टीशी संबंध असणे कमी संभवनीय दिसते. याचदळ स्वतः शेडेलसुद्धा असें म्हणतो.—"कमलाच्या" उपमेचे क्रिस्ती विचाराशी खरोखर फुललेहि साम्य नाही नाही म्हणावयास भटकणारा पुत्र दृष्टी स्थितं परत येतो एवढे मात्र दोहोंत साम्य आहे. तथापि त्या दोन गोष्टीमधील तुलनेचा प्रकार पूर्णपणे भिन्न आहे." सेंट जॉनच्या शुभ-वर्तमानातील येशू आणि सामारिथाची वी सायरा गोष्टीमध्ये आणि दिव्यावदानातील आनंद व चाहास्कण्या याच्या गोष्टीमध्ये साम्य फारमें मोठे नाही. शिवाय दोन्ही उदाहर-णातील मूल बौद्ध छेदा सिस्तोत्तराकालीन आहेत

मृत्युसंघर्षा कथामध्ये साम्य दाखविण्याचा प्रयत्न—क्रिस्ताच्या मरणाची सुद्धा बुद्धाच्या निवांन-प्रवेशाची तुळना केलेली आहे. सेडेलने असे दाखविले आहे की, दोन्ही गोष्टी घडल्या तेव्हा धरणांकप झाला होता; आणि एवढेचनंतर तर क्रिस्त व बुद्ध दोघेहि उघड्या मार्गी मरण पावले, या गोष्टीवर जोर दिवज आहे. परंतु वस्तुतः दोन सांप्रदायिक कथात इतका स्पष्ट फरक इतरत्र कोठेहि आढळत नाही. महापरिनिव्यानश्रुत आणि सेंट मॅथ्यूचे २७ वें प्रकरण यात रेबेदे अन्तर ! इवडे हा धर्म-वेडेपणावर बळी पडणाऱ्या शास्त्रयज्ञास तयार झालेल्या महा-त्त्यावरील हृदयश्रावक शोकप्रसंग आणि तिकडे ते महात्म्या-चें शान्तपणे प्रमाण—उज्ज्वल व कष्टहीन मरण ! सेंट मॅथ्यूच्या शुभवर्तमानांत धरणी दुभंग होते व कंप पावते आणि बरगीं धा परततात. पण ते पडत असलेल्या गुन्याच्या

गंभीरतेमुळे. महापरिनिव्यानसुतामध्येंहि घरणी कंष पावते, पण ते बुद्धदेवाला पूर्ण निवाणप्राप्ति झाल्याबद्दल वाटत असलेल्या आनंदासुळे !

दृष्टान्त कथा—बुद्ध व शिस्त याच्या एकेटि वचना-संबंधाने व दृष्टान्तकथासंबंधानें पाहता, त्यातील संभवनीय परस्परसंबंध दन्तकथापेक्षाहि कमी प्रमाणात आहे असे दाखविता येते. बहुतेक उदाहरणात सामान्य सादस्य असतें इतकेंच, किंवा अशा सामान्य कल्पना असतात की, तसल्या कल्पना सर्व संप्रदायाच्या पवित्र ग्रंथात साहजिकच यावयाच्या व प्रत्यक्ष येतातहि. उदाहरणार्थ, सत्कुर्याचे भीमरोपण व फलप्राप्तीसंबंधीचा संवाद असलेले मज्झिमनिकाय ११०, आणि पेरणी करणाऱ्याचा दृष्टान्त (संय्यू १३. १८) याची तुलना करा. किंवा ' इह लोकीं पुढीं स्वतः करिता घनसंचय करीत बसून ना, कारण ह्याला कसर लागून व गैर चढून तो विषवणारा आहे ' ही 'उता संग्रह' या संवधाच्या सुतातील कल्पनाच संय्यू ६. १९ मध्ये आलेली आहे ती साहजिक पहा.

येथें प्रमाणे चार शुभवर्तमानाची बाँदप्रथाची तुलना करता ज्या गोष्टी निदर्शनास येतात त्याचा सारास असा दिसतो की, ह्यात ऐक्यभावपेक्षा करकच पुष्कळ अधिक आहेत. अगोवर ज्या दन्तकथांची तुलना करता येण्यासारखी आहे, त्याचें स्वरूपच सर्वज्ञां भिन्न भिन्न प्रकारचें आहे. इकडे बौद्धधर्मात सर्व चमत्कार कर्मवादातें म्हणजे पूर्वजन्मातील कर्माची फळे म्हणून उलगडून सांगितले आहेत, तर तिकडे शिस्ती चमत्कार, ईश्वरी दया व सामर्थ्य यांचे परिणाम होत असे म्हटले आहे.

एवढेंच ऐहिक जें म्हणतो की, हिंदूलोकाला अभिप्रीता शिस्ती कर्णामधील गोष्टीना दिलेली कारणे अगदीं अगुरी आहेत असेच जेहूमी वाटणार, आणि उलट आपणा शिस्ती-सुखायाना हिंदू कर्णाची प्रचल करणेंहि—अगदीं छद्म साधु-त्वाच्या दृष्टीने पाहिला तरी बहुतेक निराधार अशी वाटणार, तें अगदीं बरोबर आहे.

बौद्ध धाड्याचा शिस्ती वाडण्यावर अप्रत्यक्ष परिणाम—उपर्युक्त विवेचनावरून बौद्धधर्माच्या शुभ घर्तमानावर प्रत्यक्ष परिणाम झाला नसला पाहिजे हे उघड दिसत होतें. तथापि हे निमित्त दिसतें की, अलेग्झंडर बाद-शाह्या वेळेपासून आणि विरोधत. रोमन साम्राज्याच्या काळी हिंदुस्थान व प्राधाय देश यांच्यामध्यें व्यापारी दळण-बळण आणि बौद्धिक संबंध पुष्कळ असल्यामुळे बौद्ध साधु-धर्मिक कल्पना व बौद्धकथा यांची उदत उदत माहिती शुभ-घर्तमानकपालेकर्मदळात असणें अगदीं संभवनीय आहे.

तथापि पायास देतात बौद्धधर्माविषयीची माहिती अस-
ल्यापा निमित्त पुरावा १०० च्या २ च्या व ३ च्या

१. पुढील आपणांस उपलब्ध झाला असून बनावट

प्रक्षिप्त शुभवर्तमानांहि त्याच काळात निर्माण झालेली आहेत, म्हणूनच त्याच बौद्ध धर्मग्रंथातून निरसंशय असल्या घेतलेल्या अशा गोष्टींची माहितीची माहितीचाच दाखविता येते.

त्याच प्रमाणे हिंही गोष्ट पूर्ण मान्य झाली आहे की, मध्ययुगातील सर्व ख्रिती समाजात लोकप्रिय झालेले पुस्तक म्हणजे बार्लम व जोसाफेट यांची एक गोष्ट असून ती एका शिस्तमक्षांनं बुद्धकथेच्या आधाराने लिहिलेली होती, आणि त्याला त्या बुद्धकथेची माहिती एकलविस्ताराने मिळाली असावी. ही सर्व गोष्ट जरी वस्तुतः पूर्णपणे ख्रिती भावनांनीं भरलेली आहे, तरी तिची रचना अगदीं बौद्धपद-तावर केलेली आहे, बुद्धकथेतील मुख्य प्रकार—तीन सहली त्यामध्यें म्हातारपण व रोग आणि मृत्यू यापहलचे बोधि-सत्ताच्या बनावर झालेले परिणाम—हीत व्यक्त झाले आहेत, मधून मधून घातलेल्या दृष्टान्तकथापेक्षा काहीं कथा (३० ' कृपातल्या माणसाची ' गोष्ट) हिंदु बाह्यमायात नेहमी आढळणाऱ्या आहेत, आणि त्या छद्म गोष्टीमध्येंहि हिंदुत्वा-नायदल उल्लेख आहेत. स्टीन, मुनवेडेल आणि गि. डी बॉक यांना खोतात आणि दुर्जन येथें ज्या गोष्टी सापडल्या त्यावरून आपणास अशी माहिती मिळते की, पूर्वं इराणात किंवा मध्य आशियात शरशुस्रप्रदायी लोक, बौद्ध लोक, शिस्ती लोक आणि मणिप्रदायी लोक अगदीं दोनारी दोनारी रहात असल्यामुळे त्या वेळीं एखाद्या मठवाद्याला बुद्धकथेची सहभासहजी माहिती होणें शक्य होतें, व म्हणून शिस्ती धर्मतत्त्वे शिकविण्याकरिता तशीच एखादी गोष्ट लिहिण्याची स्फूर्ति होणेंहि साहजिक आहे.

ही गोष्ट बहुतेकरून ६ व्या किंवा ७ व्या शतकात प्रथम पहलवी भाषेमध्ये व नंतर आपातर कदम अरबी व खीरियन भाषामध्ये लिहिली गेली असावी. जॉर्जियन व ग्रीक भाषांतर्ने याचा माग मागे खीरियनप्रतीपयंत लावतां येण्यासारखा आहे, ग्रीक प्रतीपकून नंतर अरबी, हिंदू, दक्षिणोपी, आर्मेनियन, रशियन आणि रोमानियनमध्ये तसेंच झाले. पुष्कळशा युरोपीय भाषांतर्नाचा व तज्जुम्याचा—जोप डी स्ट्रानां या विषयाचें नाव्य दृष्टीने विवेचन केले आहे—मोफवरून झालेल्या ख्रिती भाषांतर्नापर्यंत माग लावतां येतो जर्मन-भाषेत १०२० पासून झालेले तसेंच आहेत. क्लेव्हेक शत-काच्या या कालामध्ये या गोष्टीतील व्यक्तींशीं शिस्ती लोकांचा इतका परिचय झाला आहे की, भद्राद्व शिस्ती लोकांना, त्या व्यक्तीं खरीसच होऊन गेल्या व त्यांनीं लोकशिक्षणाचें काम केले असे वाटतें. कॅथो-लिक पंथामध्ये तर या गोष्टीतील दोषा नायकानां बार्लम आणि जोसाफेट यांना देखी साधू मानूं लागले. परंतु वस्तुतः जोसाफेट ही बोधिसत्ताशिवाय दुसरी तिसरी कोणी व्यक्ति नाही. ग्रीक जोसफ = अरबी जुनासफ = बुदा-सफ उर्फ बोधिसत्त्व. अरबी, खीरियन व पहलवी लिपीत ज आणि थ याचा घोटाळा होतो. बार्लम साधूला अरबीमध्ये

मालीहर नांव असून ते कदाचित् भगवानपातूनहि निघाले असेल. ही हिंदुस्थानांतलं सुद्धका मध्ययुगांतल्याप्रमाणेंच आपल्या चाळ् काळांतहि अतिशय प्रचलित आहे; आणि तिची काव्यमय व नाट्यमय प्रतिश्ठीति करण्याची किंने कवीनां पुनः पुन्हां स्फूर्ति उत्पन्न केली आहे. उदाहरणार्थ, इंग्रज कवि एडविन आर्नाल्डच्या "आशियाचा प्रकाश" या महाकाव्याने १९ व्या शतकामध्ये सुद्धा इतका प्रेमादर उत्पन्न केला होता की, ईंग्लंडमध्ये त्या काव्याच्या साठ्यावर आतुल्या निघाल्या, अमेरिकेमध्ये शंभराहून अधिक निघाल्या, इतकेंच नव्हे तर त्याचें जर्मनमध्येहि भाषांतर झाले आहे. जर्मन कवि जोसेफ हिप्पटर विडमनने तर आपल्या "बुद्धा" मध्ये प्राचीन हिंदी कथेंतील जवळ जवळ काहींच भागा गावला नाही म्हटलें तरी झालेल. यौद्ध धर्मातील मूलभावना आणि यौद्धधर्माचें बळण यांचा यराचसा अंश त्याच कवीच्या "साधू व जनारं" या छानदार काव्यामध्ये उतरला आहे. या सुद्धकवेला फर्डिनॉड होर्मस्टेडनने जर्मनभाषेंत नाट्यस्वरूप दिलें. त्याच्या "बुद्ध" नाटकाचा प्रयोग इ. स. १९०० मध्ये ब्युनिकमधील हॉफ-थिएटर (दरबार नाट्यगृह) मध्ये करण्यांत आला.

ही सुद्धका रिचर्ड बॅरनच्या पुस्तकांतून अद्याप निर्गत आहे. आपल्या आयुष्याच्या शेवटच्या दिवसांत बॅरन हा स्वभावाबद्दलच्या प्रभोत गुंतला होता; आणि बॅरनच्या मृत्यूनंतर, तो कवि "बुद्ध" नावाचें संगीतनाटक लिहिण्याच्या उद्योगांत होता अशी अफवाहि उठली होती. अशी अफवा उठणें साहजिक असलें तरी ती निराधार होती हें मात्र खरें आहे. स्वतः त्या कवीने विटरनिट्स याला सा. २७ आगस्ट १९०५ रोजी लिहिलेल्या एका पत्रावरून असें दिसतें की, बुद्ध काव्य म्हणून आधुनिक स्वतंत्रविचारदर्शक मतांचें पौरस्त्य पोषाखांतली वेपोंतर होय.

विश्ववाङ्मयांत यौद्ध चाळ्यांतील अंतर्भूत करण्यासाठी अवशिष्ट अंदा.—वाण्य व प्रयोत्पत्ती-संबंधानें पाहतां आपल्या चाळ् काळांतली आधुनिक यौद्ध-चांप्रदायिक बळवळ निष्कळ झाली असल्याचें दिसतें. आपा-न्तर ग्रंथ बगळले तर निवडक वेचे, प्रभोत्तरमाला व इत्यन्या दर्जांचे स्वमतप्रवर्तक लेख यांमोळेकडे कथितच मजल गेली आहे. युरोप आणि अमेरिका या खंडांमध्ये ज्याच्या प्रसाराचें काम चालू आहे त्या अर्थवीचीन यौद्धसंप्रदायाकडे पाहतां आपणांस अनें दिवतें की, आयुष्यक्रमाला नवीन बळण लावण्याकरितां चाळ् असलेल्या घटपटीमुळे आपल्या ह्यातून पडत असलेल्या अनेक लुकांपिकां ही एक चूक आहे. हें गरी खरें आहे, तरी यौद्धसंप्रदाय व यौद्धसाम्यप्रभंय यांतील ज्या जीवनशक्तीच्या योगानें सर्व राष्ट्रांमधील कवींच्या व विचार-वंतांच्या मनाला सदोदित पुनः पुन्हां स्फूर्ति मिळत आली व मिळत आहे त्या जीवनशक्तीचें कीतुक करणें आपणांस प्राप्त आहे. विटरनिट्स याच्या मते जो युरोपखंडातील विविध बाल्दस्यार्मध्ये घेतला गाऊन विश्वबाल्दस्यार्तील सावे-
मा. च. ५

कनिक ज्ञानघन्याच्या स्वरूपांत येण्यास लायक आहे असा यौद्धसाम्यार्थांत अजूनहि पुष्कळ भाग शिष्टक आहे.

यौद्धसंप्रदायाचा पश्चिमेकडील विचारांवर परिणाम.—जर अी देवपेव मर्णन केली ती कांहीं अंशां अज्ञातपणें झालेली असावी. परंतु जी जाणून घुजून झाली असण्याचा संभव आहे अशी देवपेव मणिसंप्रदायांत स्पष्ट झाली आहे. ज्योतिषाच्या देवपेवीसंबंधानें मते पहिल्या विना-गांत दिलीच आहेत; त्याप्रमाणेंच नाट्यकलेच्या व शिल्पकलेच्या देवपेवीसंबंधानेहि मते तेथें आली आहेत. महाभारताचा प्रसार पश्चिमआशियांत झाला असावा असा तुर्का भाषेंतील अज्ञातकालीन हिडिब्रवायसून संशय उत्पन्न होऊं लागला आहे. पायपॅगोरसचा सुद्धपूर्वकालीन पुनर्जन्मावर विश्वास दिसून येत होता. तसेंच भारतीय संगीत व पायपॅगोरियन संगीत यांमध्ये असलेलें सादृश्य (विज्ञानेतिहास पृ. १८९ 'पहा') यावरून सुद्धपूर्वकाली देशील कांहीतरी यौद्धिक देवपेव असावी अशी कल्पना होते. छाउत्सेच्या ताओ विचारसंप्र-दायावर जर सुद्धापूर्वीच भारतीय विचाराची छटा दिसत होती तर चीनशीं मध्यआशियाभागांत संबंध देवगान्या पश्चिमेकडे भारतीय विचाराचा परिणाम झाला असणें अशक्य नाही. असो.

हिरोडोटसचें हिंदुस्थानासंबंधीं ज्ञान.—तथापि त्या काळचें परकीयांचें हिंदुस्थानासंबंधाचें ज्ञान वेतायाताचेंच होतें, हें हिरोडोटसच्या प्रभावानून दिसून येतें. हिरोडोटसनें हिंदूसंबंधानें जी "माहिती" दिली आहे ती येथें उजुत करतो. हिंदूशेवोर पयपांवेहि व्हेल दिले आहेत.

"हिंदुस्थानची लोकसंख्या सर्व राष्ट्रांपेक्षा जास्त आहे. हिंदुस्थान हे जगातील पूर्वैकडचें अगदीं शेवटचें मनुष्यवस्तीचें ठिकाण आहे. या देशांतले जोष्वाखेरीज सर्व पशुपक्षी इतर देशांतल्यापेक्षा फारच मोठे असतात. खणून काढलेले, नदी-तून वाहून आलेले व सुंग्यांच्या घाट्यापासून मिळविलेले असें यंत्रच रोनें या देशांत सांपडत. येथें काहीं रानटी झाडांनां फलोपेवशीं लोंकर येते; तीं मेळ्यापासून काढलेल्या लोंकरांपेक्षां जास्त जांगली व सफाईदार असते (हिरोडोटस ३. १०९).

"हिंदूसीं अनेक रात्रे आहेत; त्यांची भाषा एक नाही. कांहीं लोक मटके आहेत, तर कांहीं नदीच्या दलदलींत राहून कच्चे मासे खातात. हे वेताच्या होज्यांत बसून मासे घराबयास जातात. वेताच्या एका पेंराची एक होमी तयार होते. हे लोक सध्याच्यापासून तयार केलेले रुपडे वापर-तात (३. १८).

"पॅडियन हिंदू मटके असून ते कच्चे मांस खातात. यांच्यांत अशी चाल आहे की, जर एखादा मनुष्य आगारी पडला तर त्याचे जवळचे संबंधी त्याचा जीव घेतात. याचे कारण असें दाखवितात की, रोगानें जर तो क्षीण झाला तर त्याचें मांस बोट लावणार नाही. आपण आगारी नाही असें

ह्या मारुं घातलेल्या माणसानें सांगितलें तरी त्याचें म्हणणें न ऐकतां त्याला मारून त्याच्या मासावर ताव मारण्यात येता. कोणी म्हातारा झाला असला तर त्याला सुद्धा बळी देऊन त्याच्या मासाची मेजवानी करतात; पण म्हातारपणापावेतो फारच थोडे लोक जगतोत; कारण त्यापूर्वीच कांहींनांकाहीं आजार दाखवून त्याचा मोक्ष करण्यात येतो (३. ११).

“तुझ्या काहीं हिंदूंत अशी चाल आहे कीं, ते कोणाहि जीवाची हत्या करीत नाहींत, किंवा जमिनीत पाहों घेऊन खात नाहींत, किंवा घरदार करूनहि रहात नाहींत. ते केवळ वनस्पतिवर आपली उपजीविका करतात. हे लोक जोषळ्या-एवढा दाणा असलेल्या शेगा गोळा करून त्या उकडून टरफला-सहित खातात. त्यांच्यापैकीं एखादा जर आजारी झाला तर तो आरण्यांत बाळून पडतो. तेथें तो मेला कीं तसाच तो आजारी आहे याची कोणी कधीं चवकशीहि करीत नाहीं (३. १००).

“या सर्व हिंदूंची संभोगक्रिया गुराप्रमाणें उपज्यावर होते, व सर्वोचें वष इयिओपिथन्सप्रमाणेंच काळे असतात. त्यांचें रेंतहि त्यांच्या फातडीप्रमाणेंच काळे असतें; इतर लोकांच्या प्रमाणें पांढरें नसतें (३. १०१)

“कॅसेपॅटिरस शहर आणि पॅक्टिशिया (पक्थ) देश यांच्या सरहद्दीवरचे हिंदू अगदी उत्तरेकडे रहात असून, त्यांची रहणी पॅक्टियन लोकांप्रमाणें असते. सर्व हिंदूंत हे अतिशय लज्जव्ये असतात. व म्हणूनच सोनें जमविण्याचें काम त्यांच्याकडे सोंपविण्यात येतें. हिंदूस्थानचा पूर्वभाग बाळ कामय आहे. या प्रदेशाजवळच बाळकारण्य असून त्यात कुण्यापेक्षा लहान व कोल्यापेक्षा मोठ्या आकाराच्या मुंग्या असतात. या जमिनीत राहतात, व त्यांच्या जागेवर बाळें वाडलेलीं असतात. या मुंग्यांनी जमीन पोंसरून याहेर टाकलेल्या वाळूत सोनें मिसळलेलें असतें. म्हणून हीं बाळ मिळविण्याकरितां हे हिंदू तेथें जातात. प्रत्येक माणूस बरोबर तीन चेंट घेतो व कडक उन्हाच्या वेळीं या मुंग्या जेथ्हा निवाऱ्या-करिता जमिनीत दहून बसतात, ते म्हणू त्या ठिकाणचीं बाळ पाईपाईने पोल्यात मरून तातडीनें माफारा फिरतो. कारण मुंग्यांना लवकरच याचा वास लागून त्या या चोराच्या पाठलाग करतात व त्यांच्या तावडींत सापडलेल्यास त्या जिवंत ठेवीत नाहींत. अशा रीतीनें हिंदू बरेंच सोनें मिळवितात, व थोडे फार सणुलिह काढतात (३. १०२-१०६).

“पॅन्टिअ (पक्थ) लोक थंगात यक्याच्या वातज्याने झो पोतात; त्याचें धनुष्य एका विशिष्ट तऱ्हेचें असतें. ते लहान सरवारी वापरतात (७. ६०)”

बौद्ध संप्रदायाची स्थापना होऊन त्याचा जगावर जो परिणाम झाला तो भारतीयांचें अतिभारतीयत्व वर्णन करताना पहिल्या विभागांत अर्थात दाखविताच आहे. बुद्धाचें चरित्र आणि त्याच्या संप्रदायाची स्थापना, त्या वेळेची भारतीय

स्थिति आणि बौद्ध शास्त्र यांचा परामर्श याच भागांत पण पुढें खविस्तर येईल

येथें एवढेच सांगितलें पाहिजे कीं, बुद्धाचे महत्त्व इतकें लवकर वाढलें कीं पारशी धर्मग्रंथांत देखील त्याचा उल्लेख झाला; आणि हिरोडोटसला देखील बुद्धाच्या परिणामाचा उल्लेख करावा लागला. पारशी ग्रंथातील उल्लेख असा:

“त्याच्या तेजाच्या व प्रभावाच्या योगानें असा मनुष्य-जन्मास येतो कीं, त्यास समामध्ये व वैटकांमध्ये अग्रस्थान मिळतें. तो शाखाचें उत्तम अध्ययन करितो व ज्ञान संपादन करून पापडी गौतमाबरोबर वादविवादात जय मिळवितो.— (फर्बर्टन यत्न १०. १६)

बुद्ध आणि सारथू या दोहोंच्याहि संप्रदायाचा परिणाम ज्यावर झाला, व ज्याचा प्रसार युरोपातहि झाला त्या बर उघेखिलेल्या मणिसंप्रदायाची माहिती येथें देणें अवश्य आहे.

क्रिस्ती संप्रदायात आणि बौद्धकायात जें सादर्य वर्णिलें तें बहुतेक अशी दोषाहि सास्थापकाच्या शिष्यमंडळाच्या कृतीचें वर्णन होय. त्यात प्रत्यक्ष येशूचा बौद्ध संप्रदायाशीं संबंध दाखविला गेला नाहीं. परंतु मणिसंप्रदायाचे तसें नाहीं. तेथें प्रत्यक्ष कबूल केलेली सर्वसंप्रादकता आहे तेव्हा आता मणिसंप्रदायाकडे बघू.

मणिसंप्रदायाचा उदय—इसवी सनाच्या तिसऱ्या शतकाच्या अठराव्या पश्चिम युरोप खंडात दोन बलाढ्य उपासनासंप्रदायांचा एकमेकाशीं झगडा चालू होता. मिथ्रो-पासना ही पूर्णशानें इराणी होती, व क्रिस्ती संप्रदाय हा यहुदी संस्कृतींत जन्म पावून, काहीं इराणी संस्कृतीतील अंश त्यामध्ये आला होता. मिथ्रोपासनेचा धर्मल, धाकून द्विपकारप, इटाली, व्हाईन नदीच्या काठचा प्रदेश, ग्रीस, स्पेन इत्यादि मुलुखावर चालत असे. मुस्यतः, रोमन पलटणीतले शिपाई जेथें जात तेथें ही उपासना आपल्याबरोबर नेत असत. शिपाई लोकांना, ते रक्षपात करून पोट भरतात म्हणून क्रिस्ती संस्कार बरे असत, व त्यामुळें त्यांच्याकडून मिथ्र संप्रदायाला अनायासेच चांगली पुष्टि मिळत असे. आत्मानिग्रह, मनोधीर्य व निःस्पृहता हीं विषय अंतःस्वार्थ देण्याच्या फानीं हे दोन्हीहि संप्रदाय सारखेच तयार असत. पुढें चवथ्या शतकात, मिथ्रो-पासनेवरचा लोकांचा विश्वास तिच्यातील कथापुराणें व जगदुत्पत्तिसात्र यांच्या आरुडामुळे उडाला, व क्रिस्ती संप्र-दायाच्या प्रसाराबरोबर चवथ्या शतकात तो अंतर्धान पावला. तथापि त्याची आगा तयडतीच कथापुराणें व जगदुत्पत्तिसात्र यांच्या बाबतीत तितक्याच इराणी कल्पनांनीं भरलेल्या मणिसंप्रदायाचें पेटली. मणिसंप्रदायाचा प्रसार इतका क्षपाटपानें झाला कीं, त्याच्या स्वीकारासाठीं मिथ्रोपासनेचें लोकांची मनोभूमिका अगोदर तयार करून ठेविलेली होती असें मानल्याशिवाय या चमत्काराचा उलगडा होऊं शकत नाहीं.

हा नवीन संप्रदाय मणीने काढला असून त्यांतोळी तत्वे मिस्तसंप्रदाय व जुना पार्थियन मणीसंप्रदाय यांची जुळतात. मणिमंप्रदायाचा इतिहासकार फेलर ह्या संप्रदायाचा उगम सेमेटिक किंवा खालिडयापासून घाया असल्या असें सातवि-
तो, आणि असें सिद्ध करतो की, शमुर कयापुराणाचा पर्गच्या द्वारे मणीच्या मनावर दराच संस्कार झाला होता.

मणीचे चरित्र.—मणी हा उच्च कुलात जन्मलेला एक-
बडानाचा इराणी रहिवासी होता. फेलरच्या मताप्रमाणे तो ६० स. ११५-११९ त जन्मला. त्याच्या बापाचे नाव फटक असें असून त्याने मणीला काळजीपूर्वक शिखण दिले होते. फटक हा दक्षिण बाबिलोनियांतोळी मॅस्ट्रिड लोकांच्या पंथात असल्याकारणाने त्याच्या मुलासहि त्याच पंथाचे शिखण मिळाले. या बाबिलोनी पंथाचा एके साइट, हेमिरोमॅस्ट्रिड व मॅस्ट्रिडन या दुसऱ्या पंथाशी उपज उपज संबंध असल्यामुळे व त्यात मिस्ती संप्रदायांतोळी अनेक गोष्टींचा अंतर्भाव झाला असल्यामुळे मणीला कदाचन यथातथ निरनिराळ्या पंथाच्या स्वरूपाची ओळख झाली. बयाच्या १५ व्या किंवा १० व्या वर्षी त्याने आपल्या नवीन संप्रदायाच्या उपदेशास जुळतात केळी. इराणचा राजा, पहिला शापुर याच्या दरबाराचे प्रथम ही बुद्धता झाली. आपल्या धर्मप्रसाराचे त्याने स्वतः दूर-दूरचे प्रवास केले व आपल्या शिष्यासहि देशपर्यटनार्थ पाठविले. अफगा अर्घोशदेवरून त्याची बळबळ पथमेकडे दि-
स्ती संप्रदायाच्या प्रदेशापर्यंत जाऊन पोहोचलेली दिसते. पूर्व-कडील ग्रंथ बगैरेवरून जी माहिती मिळते तीवरून तो ईज्य अर्जेसिनिया, पथिम चीन या प्रदेशात व दक्षिणेकडे हिंदुस्थानपर्यंत आला होता असें सिद्ध होते. ही त्याची माहीती यशस्वी झाली. त्याच्या मालूम झालेल्या गृहपद पैगं-
परामर्शां तोहि नी शरयवा व श्रेष्ठ पैगंबर आहे, मला ईश्वराने सर्व श्रेष्ठ परमेश्वरपत्न्य करव्याकरिता धाडिले आहे पणैरे सागत फिर. पहिल्या शापुरच्या कारकीर्दीच्या शेवटी (६० स. १००) तो इराणच्या दरबारा परत आला. तेथे त्याचे पुष्कळ भक्त होते, पण मणी पुरोहितवर्गाचे त्याच्याशी हादरेव होते. या पुरोहितांनी राजाशी संघर्ष पाहून त्याला कैद केले. तथापि तो नंदेनून पळाला. पहिल्या कहरमनने त्याला धर्मवेद्या मणी लोकांच्या स्वाधीन केले ६० स. १०९-१०७ त त्याला मुळवर चढवून शर मारण्यात येऊन त्याच्या अनु-
यायांचा निहुरपगाने खळ करण्यात आला.

मणीने लिहिलेले ग्रंथ.—मणीने पुष्कळ ग्रंथ व निबंध लिहिले पण त्यांपैकी आता फारच थोडे उपलब्ध आहेत. फिह्रिस्तवरून पाहता, त्याने, सहा सिद्धिक व एक पार्थियन नापेमर्थे, असे सात महत्वाचे ग्रंथ लिहिले. त्यांची नावे - १. रहस्यासर्था पुस्तक, ज्यात पूर्वेकडील सिद्धी धर्म-पंथाचे विवरण व टीका आहे. २. महापुराण (राहसा) संबंधी पुस्तक. ३. श्रोत्यांकरिता आदेश असलेले पुस्तक; ज्यात

बोधधर्मांत ध्येयत ध्येय व प्रमाणमूत मानलेली तत्वे दिली आहेत. ४. शापुरकानविषयी पुस्तक. — फेलरच्या मते हे एक शापुरराजाला लिहिलेले पत्र आहे. ५. उद्दिपनावर पुस्तक. ६. आचाराचे ? पुस्तक (विषयअज्ञात). ७. पार्थियन भाषेत लिहिलेला एक ग्रंथ, ज्याचे नाव फिह्रिस्तमर्थे दिले नाही; परंतु हे मणिमंप्रदायाने 'पवित्र शुभवर्तमान' असावे.

मणिमंप्रदायाचीं तत्वे.—त्या जगांतोळी प्रत्येक गोष्टीत दिसणारा विसंगतपणा व त्यांतोळी परस्परविरोध ही पाहून मणीच्या विचारांची दिशा बदलली. ह्या विरोधाचा कारण, जगात दोन एकमेकांहून अगदी भिन्न अशा वस्तू असल्या पाहिजेत असे त्याने ठाम मत बनले. त्या दोन वस्तू म्हणजे प्रकाश आणि तिमिर ह्या असून त्यांची प्रत्येकी स्वतंत्र राज्य आहे ईश्वर हा प्रकाशांतोळी आदि तत्व आहे शिवाय "प्रकाशनमोमंडळ" व "प्रकाश धरित्री" असे प्रकाशाच्या राज्याचे दोन भाग आहेत. तिमिर राज्यात "ईश्वर" नाही; व त्यात फक्त "तिमिर धरित्री" एवढी एकच फक्त आहे. सैतान व त्याचे गण ह्या राज्यात उत्पन्न झाले. ही परस्परविरोध असून अनादिकालापासून ह्याच्यात वैरभाव आहे तो कायमचाच. प्रकाशराज्यातल्या प्रकाशधरित्रीमध्ये सैतानाने कैदी फारच पुमाळू मांडला तेव्हा ईश्वराने आदिपुरासात निर्माण करून त्याला सर्व सत्तासिद्ध सैतानावर दडप्यास पाडविले, पण ह्या लढाईत आदिपुरासाचा पराभव झाला. जग ईश्वर स्वतःच आपल्या नवीन देवदत्तासह त्यावर चाल करून गेला व त्याचा मोड करून त्याने आदिपुरासास बळमुक्त केले. तथापि या झटापटीत प्रकाशाच्या काही माराच्या मणी तिमिराचा प्रवेश होऊन प्रकाशसंततीत तिमिराचे पटळ जाऊन बसले. तेव्हा आदिपुरासाला तिमिरासत्तीची आणली वाद होऊ नये म्हणून पाताळात उतरून तिमिराची सुळेय फापून काढण्या-
शिवाय दुसरा मार्ग दाखिला नाही. सध्याच्या इथ जगात दिसणारी ही प्रकाशतिमिराची मिश्रतत्वे आहेत. प्रकाशात त्याच्या बंधमुक्ततेला सुखात म्हणजेच जगाची रचना. जग हे अनेक स्वर्ग व अनेक धरित्री मिळून बनलेले आहे. सूर्य व चंद्र यात बंधमुक्त होत असलेला प्रकाश साठवून ठेविलेला असतो. सूर्यमंडळाच्या बारा राशींचे एक मोठे चक्र, जगा-
पासून मुक्त झालेला प्रकाश वादल्यानी सूर्यचंद्रात भरोत असत. येथे तो झुड होऊन, ईश्वराशी सजम होतो.

जगाची घटना हे चांगल्या देवदत्ताने केलेले काम आहे. पण मनुष्येक्षणीने मात्र तिमिराधिपतीचा संवेध येतो. हे ह्या संप्रदायाचे म्हणणे निराशावादीपणाचे द्योतक आहे. सैतानाने पाप, क्रमसुक्ता, खेम इत्यादि विकारांबरोबर पहिला मनुष्य आद्य याची उत्पत्ति केली. तिमिर पिशाचाने या पाहिल्या मनुष्यात स्वतः जोरून घेतलेला प्रकाशाचा सर्व अंश, त्याला (प्रकाशाच्या अंशांला) चांगले कक्षात ठेवता यावे म्हणून वातला. ह्या योगाने त्याच्यात विसंगतपणा आला. ईश्वराला या पहिल्या मनुष्याची सहाचारी करण्यात आले,

ती कपटी व विषयलोभूय होती, तरी तिच्यात थोडा प्रकाशसुल्लिख होता येशूखारजे बांगले देवदूत पहिल्यापासूनच मनुष्यांना ह्या सैतानी राज्यातून मुक्त होण्याचा उपदेश करीत. आदमच्या त्यांनी विषयपराह्णसुच करणाविरुद्धी खटपट केली पण तो अग्रेसरी विषयपेढेला बळी पडला. केन व एबेल हे आदमचे पुत्र नसून ते ईश्वराला सैतानापासून झालेले मुलगे आहेत. प्रकाशमय सेय मात्र आदम व ईश्वर याचा मुलगा आहे. त्याप्रमाणे निरनिराळ्या व्यक्तींत प्रकाशाचे निरनिराळे प्रमाण असलेली मनुष्यजात अस्तित्वात आली परंतु आरंभापासून सरसकट पुण्यवर्गांत हे प्रमाण जीववर्गपेक्षा जास्त होते. दानव मनुष्याला वार्ड मार्गकडे नेत तर देवदूत त्याला बांगला मार्ग दाखवीत व शुद्ध प्रकाश मिळवून देण्याची तजवीज करीत. त्याच कारणाकरिता, पैगंबर व खऱ्या शागाचे उपदेशक आदम, नोहा, अब्राहाम वगैरेंचा अवतार होता. माझाही अवतार त्याचकरिता आहे असें मणी म्हणत असे. जेव्हा प्रकाशाची तत्वे जगापासून पुरती सुफ होतात तेव्हा सर्व वस्तूंचा विनाशकाळ प्राप्त होतो. देव, देवता, देवदूत हे सर्व एवज नमोतात, जग वर उचलून घराण्या देवता भार घाली ठेवतात व प्रत्येक गोष्टीचा अंतकाळ प्राप्त होतो. जग भयंकर आगीच्या डोंबात वळून खाक होतें व पुन्हा पूर्वीप्रमाणे दोन राज्ये अगदी निरनिराळी होतात. वर अगदी उंच पुन्हा पूर्णत्वात पोचलेलें प्रकाशाचें राज्य व खाली खोल निबळ झालेले तिमिराचें राज्य-गाढ अंधकार.

मणिसंप्रदायी लोकांची आचारज्ञीति, समाज-घटना व उपासनापद्धति—मणिसंप्रदायी नीतिशास्त्र मुक्तते निषेधार्थक स्वरूपाचें नाहीं. ह्याचा उद्देश आत्म-विनाश नसून आत्मसंरक्षण हा आहे. तथापि तें निबळ संपत्तीवृत्ति शिकविणारे आहेसं दिसतें. ह्या संप्रदायातील लोकांनी विषयसुखापासून परावृत्त रहावें लागे. (१) कोणत्याही तऱ्हेचे, वार्डत धर्म (याला वनस्पत्याहार अथवाद असे, कारण वनस्पतींच्या जाग्यां आस्त प्रकाश असतो), मांस, दारू यांचे सेवन करावयाचें नाहीं, (२) तिमिरातसें ज्यांत आहेत अशा गोष्टींची संशय टाकायना नाहीं, (३) व कोणत्याही प्रकारें विषयपेछावृत्ति करावयाची नाहीं (अर्थात् विवाहसंमत नसे), अशी ही तीन त्रैपाळ्यीं लागत. काही शास्त्रिणादिकांच्या योगावर त्यांना उपवास करावा लागे. त्यांनीं दिवसांतून चार वेळां स्नान करून प्रार्थना करावयाची असे. प्रार्थनेच्या वेळी प्रकाश भिडते असेत तिजडे तोंड वळवून प्रकाशाभिपति ईश्वर, प्रकाशाचें संपूर्ण राज्य, तेजोमय देवता व मणी यांची त्यांना आराधना करावी लागे. मखिदंप्रदायाची ही अशा प्रकारची कडक व तापदायक संपत्त्या फार थोडे लोक पाळतील व त्या संप्रदायाची वाड होणार नाहीं म्हणून दोन पैग काढण्यांत आले. एक क्षीतार्त व्हा संप्रदाया-प्रत्येक जणान्या लोकांचा व दुसरा धार्मिक लोकांचा.

प्रायश्चित्ताकरिता धर्मशास्त्रात बरीच खोडवणूक ठेवण्यात आली हे दोन पैग करण्यात ह्या संप्रदायाचें कॅथोलिक संप्रदायाशी सादर्य आहे. दुसऱ्या पैगातील लोक पहिल्या पैगातील लोकांना शुद्धस्थानी मानून त्यांच्याकडून धर्मशिक्षण घेत असत. याच्या मोघदत्ता ते त्यांना भरपूर भक्षणदान करीत असत. कारण ते लोक अन्न पाऊन वनस्पतींत असणाऱ्या प्रकाशास स्वातंत्र्य देतात अशी समजूत होती. हे सांप्रदायिक नियमानुसार चालणारे प्रायश्चित्ता लोकाकरिता ईश्वरापाशी प्रार्थना व रदबदली करीत असत, व यासुद्धें मरणानंतर त्यांच्यावर होणाऱ्या विशुद्धीकरणक्रियेतील बराच भाग कमी होत असे.

या लोकांची उपासनापद्धति फार साधी असली पाहिजे असें दिसतें; तीत, प्रार्थना, स्तोत्रे व पूजापद्धति एवढेंच कामचें असावें. ह्या संप्रदायातील निदान पश्चिमकडच्या तरी लोकांनीं दिस्ती देवाळायांची सण पाळण्याची पद्धति स्वाकार-ली असावी हे लोक काहीं विशिष्ट सण साजरे करीत. मुख्यत्वेकरून मार्च महिन्यात मणीच्या मृत्यूची तिथि पाळण्यांत येत असे तो बीमा नावाचा अध्यापकपीठाचा सण सर्व जातीतील लोक साजरा करीत असत.

अर्थोचीन संशोधन.—एफ. क्युमॉट ह्याने मणीच्या मूल्याभाषूत कथेंतल निदान एक तरी कथा अवैस्तावरून घेतली असली पाहिजे, असें दाखविले आहे. मणिसंप्रदायी स्तोत्रें, प्रार्थना वगैरे काही ग्रंथ पूर्व तुर्कस्थानात तुर्कांन येथे नुकतेच सापडले आहेत, त्यात आपला पथ हा दिस्ती व जुन्या मणी पैगाचें मिश्रण आहे असें मणीनें स्वतः कबूल केलेलें आढळतें. ज्याप्रमाणें हिंदू धर्मग्रंथ हे दिस्ती संप्रदायास मूलभूत झाले, त्याचप्रमाणें मणीच्या नवीन संप्रदायाचाही अवैस्तावर उभारणी केली गेली. ह्या नवीन सांपड-लेल्या कागदपत्रात, एके ठिकाणीं मणीनें असें दाखलें आहे की, आकाशांतल बापाच्या ठिकाणी मखि देवणारा ईश्वराचा मित्र ओ येशू ह्यानें मत्वा धर्मप्रसारार्थ पाठविलें आहे.

मणिसंप्रदाय आणि दिस्तीसंप्रदाय.—दिस्ती संप्रदायाविरुद्धी मणीचें ज्ञान कितपत होवें, ह्या संप्रदायाचा त्यानें कितपत उपयोग केला व कोणत्या मार्गांनी त्याला तसें करता आलें, हे ठरविणें फार कठिण आहे. एवढें मात्र सांगता येईल की, कॅथोलिक पैगातून त्यानें आपल्या संप्रदायाकरिता काहीएक उचलिलें नाहीं बॅमिलिडी, मार्श-नाईटी बोसाराव्या शाखातून प्रतिपादिलीं जाणारीं तत्वे तोच सदा दिस्ती ग्रंथांमय व इतर संप्रदायाची तुलना करतो ह्याच महत्त्वाचा व ठिकाळ संप्रदाय होय, असें त्याचें मत होतें. ह्या दिस्ती संप्रदायापासून त्यानें "पर्वतवरील व्याख्याने" व इतर काही गोष्टी ग्रंथस्था आहेत. मार्शनाईटी संप्रदायाचाही त्याच्या मतावर पाहिला पगडा बगळा होता. ग्रंथसंग्रहमधील ऐतिहासिक मणुष्यांच्या काही भागांचे त्यानें आपल्या बरोबरी सांगण्या रीतीनें उद्धाटन केले आहे.

मणिसंप्रदाय व बौद्धसंप्रदाय—ज्या अर्थी मणीने हिंदुस्थानापर्यंत लावलावचें प्रयास केले होते त्या अर्थी बौद्ध संप्रदायाचें ज्ञान त्यास असलें पाहिजे. केल्वरच्या म्हणण्याप्रमाणें, मणीने निदान नीतिशिक्षणाच्या कामी तरी बुद्धाच्या उपदेशाचा उपयोग केला होता. मणीने स्वतः लिहिलेल्या प्रपात बुद्धाचें नांव आढळतें, यावरून तो नवीन संप्रदाय स्थापन करण्यात गुंतला होता तेव्हां त्याचें लक्ष बौद्धसंप्रदायाकडे दि गेलें असेल असे वाटतें. मणिसंप्रदाय हा उपडउपड सर्वसंप्राप्त होतो मणीचा दिस्तीसंप्रदायाशी संबंध वर व्यक्त करण्यांत आलाच आहे. मणीने झरगुटाला देवदूतात अतर्भूत केलें आहे, तर बुद्धान इंधरी संदेशाचा निवेदक म्हण्टे आहे. परंतु काहीं यावर्तीत त्याचें झरगुट संप्रदायापेक्षा बुद्धसंप्रदायाशी अधिक साम्य दिसतें. जगातील वाईट गोष्टीचें निमूलन करणें हे झरगुटाचें ध्येय होतें, तर मणीचें ध्येय बुद्धाप्रमाणेंच जगातील चांगल्या गोष्टींची जेपासना करणें हें होतें. बौद्ध संप्रदायाप्रमाणें मणिसंप्रदायातहि, हिंसा निषिद्ध मानली होती तरी दुस्त्यानें मारलेल्या पशूचें मांस खाण्यास हरकत नव्हती. या व इतर सादस्यावरून मणीचा व बुद्धाचा संप्रदाय यांत जे कोटें साम्य दिसतें ते जुळून घालेलें असेल व बौद्धसंप्रदायापासून मणीनें मुख्य काहीं घेतलें नाहीं हें जे भिन्नानिकाकारांचें विधान आहे त्यात विरोधचें तत्त्व असेलचें दिसत नाहीं.

मणिसंप्रदायाचें रहस्य.—ह्या संप्रदायाचा जो इतक्या जलद प्रसार झाला व मुख्य मुख्य संप्रदायामध्ये यानें स्थान पक्क्यांतलें यातील मर्म काय असा साहजिकच प्रश्न उद्भवतो. जुन्या कथापुराणाची सडेंसोद जड द्वैतवादाशी, जी यानें सांगड घालून दिली तिच्या योगानें या संप्रदायाला बांगला खंवीरपणा आला; शिवाय त्यातील शिस्तवार नीतिसत्तें व साधी मान्यपूजा ही या जुन्या जगात उद्भवलेली नूतन आकाशा गुप्त करण्यास कारणीभूत झाली. ह्या संप्रदायास बळकटी येण्याचें दुसरें कारण, समाजाला सोडस्कर होईल अशी मणीने आपल्या संस्थेत केलेली शुध्दवस्था, हें होय. ज्ञाना व अज्ञाना, प्रापंचिक व पारमार्थिक वेगरे सर्व प्रकारच्या लोकांस यात याव असे व जरूरीपेक्षा कोणावरहि नास्त काहीं लादलें जात नसे. अशा रीतीनें मुळापासून वैयक्तिक गरजा भागविण्याकडे लक्ष ठेविलें गेलें होतें व वेळोवेळीं बाह्य उत्साहा अंगीकार करण्यासाठीं विश्वव्यापी संप्रदायाच्या ठिकाणीं लागणारा सुत्रपणाहि यातच घटनेत होता. दुसऱ्या विषया शतकात मानवजातीला अतिशय जोडून वाटणारा असा हा चांगल्या वाड्यासंबंधी प्रश्न मणिसंप्रदायानें दिसण्यात गहन पण सोप्या व सोडस्कर रीतीनें सोडवून दिला, इतकें समितलें असता ह्या संप्रदायाची वाड इतक्या झपाट्यानें पशी झाली याचें आवय वाटणार नाहीं.

मणिसंप्रदायाचा थोडा इतिहास.—ह्या संप्रदाय पहिल्यानें पूर्वकडे इराण, मेसापोटेमिया व ट्रॅन्सऑक्सयाना

ह्या देशांतून चांगला झगला गेला. मणिसंप्रदायाच्या मुख्य प्रमगुरुचें पीठ पहिल्यानें पुष्कळ शतकेपर्यंत याविलेले येथें होतें, व नंतर ते समारकंद येथें गेले. सुलुमान लोकांच्या स्वाभ्या होत असताना व इस्लामी धर्माचा सर्वत्र विजय होत असताना देशाला या संप्रदायाचे अनुयायी वाडत होते. त्याचीं मते व शिस्त यात पूर्वेकडे फारसा बदल झाला नाहीं. दहाव्या शतकाच्या धवेलीस म्हणजे ज्या वेळीं फिरेस्त हा ग्रंथ लिहिला गेला त्या वेळीं इराणातील व मेसापोटेमियातील शहरांतून पुष्कळसे मणिसंप्रदायी लोक हाडून लावले गेले होते. तथापि तुर्कस्थानात व चीनच्या सरहद्दीपर्यंत बरीच मणिसंप्रदायी लोकांची वस्ती होती. बहुतेकहून मागोल जातीच्या टोळ्यांची जी भागमनें झाली, त्यांमध्यानें मध्य-आशियातील मणिसंप्रदाय पहिल्यानें हुडाला. तरी पण पंधराव्या शतकात हिंदुस्थानातील मलबार किनाऱ्यावर, यामस—दिस्ती लोकांमार्गी मणिसंप्रदायी लोक रहात असल्याचा पुरावा सापडतो. इ. स. १८०० च्या सुमारास मणिसंप्रदाय पहिल्यानें ग्रीक-रोमनराज्यात घुसला. चवथ्या शतकात रोमन राज्यात ह्याचा फार संपात्त्यानें प्रसार झाला. निदान पश्चिम देशात तरी ह्यातील बादविवादांप्रद्वित व ह्यानें केलेलें कॅथोलिक धर्माचें गुणदोषविवेचन यासुलें त्याची यागू बळकट राहिली. मुना करार हा शुद्धिमात्र वाचकाला शुचकळ्यात पाडून ह्याच्या मार्गांत बरेच अवयले आणतो, व आमचा हा संप्रदाय म्हणजे केवळ जुना करार वगळून राहिलेला दिस्ती संप्रदायच आहे असें ह्या संप्रदायातकें जाहीर करण्यात आलें होतें. अशा रीतीनें, पश्चिमेकडे गेलेल्या मणिसंप्रदायी लोकांनीं आपल्या धर्माशिक्षणाला दिस्ती मुलामा देऊन ते पाश्चात्य लोकांना सुलभ व प्रिय वाटेल असें बनविले. जसजसा हा संप्रदाय वाढत गेला तसतशीं यापि दिस्ती संप्रदायाचीं तत्त्वे व उच्च तत्त्वज्ञान अधिकाधिक शिरले. उत्तर आफ्रिकेत तर ह्याचे फार अनुयायी होते; धर्मगुरुचें हुडा चोरून मारून ह्याचे पाठबळ होतें.

रोममध्ये जेव्हा ह्या संप्रदायाचें षड फार माजलें तेव्हा तेथील बादशहानीं त्यावरुद्ध कडक कायदे केले. उत्तर-आफ्रिकेतहि हा संप्रदाय पुढें हळू हळू नाहीसा होत गेला. साराश, हा संप्रदाय—मूळचा इराणचा रहिवासी मणी यानें स्थापलेला शुद्ध संप्रदाय नव्हे तर दिस्ती संप्रदायाच्या सर्व-स्थाने फेरबदल झालेला मणिसंप्रदाय—कॅथोलिक पंथावरु-बर तेराव्या शतकापर्यंत राहिला, व पुढें पार नाहीसा झाला.

सस्सन् घराण्याचा नाटा दोरेपर्यंतच्या इतिहासाचें सामान्य पर्यालोचन—सभ्या आपल्याकडे इराण शब्द प्रचलित आहे तर युरोपांत पर्शिया हा शब्द प्रचलित आहे. इराण शब्दाचा 'आर्य' शब्दाशी अन्य लावण्यात येतो त्यापि पर्शिया शब्दाचा पारशी शब्द अन्य आहे. पारशी हा आर्यांनीं शब्द सापत्त्या पर्यंत आदिच, पण प्राचीनपारशी हा लोकांचे पायळ

वाङ्मनातील शब्द पारसिक व पर्शु हे होते पर्शियाच्या सरा
अथ पर्शियन नामक लोकांच्या वस्तीचा प्रदेश म्हणजे पूर्वी
“ पर्शियन ” नामाने व २: प्राचीन काळी “ फारस ” नावाने
परिचित असलेला भिन्न असा आहे तथापि सद्दीमुळे
इराणी डोंगरपठाराच्या सर्व प्रदेशाला या नावाने संबोधण्यात
येते इराणचे साम्राज्य म्हणजे आजच्या इराणच्या मर्यादेत
रहणाऱ्या लोका हे प्राचीन काळीच राष्ट्र असून त्या राष्ट्राने
साधारण सारा अर्धे सुर्वीय करता येणार नाही ज्या काळा
विषयी आपण बोलत आहो त्या काळी आजचे इराण हे राष्ट्र
नव्हते, तर त्या प्रदेशात अनेक राष्ट्रांमधील होत्या त्यांपैकी
एतादी जात कधी प्रचल होई आणि ती प्रथम इराणावर
आणि नंतर इराणाबाहेरील राष्ट्रावर स्वामित्व गावची पुष्कळ
युरोपीयांची अशी समजूत आहे की, इराण हे राष्ट्र मोठे
होते व त्याने मीकास विरडण्याचा प्रयत्न केला तो अयशस्वी
होता नाचून ते इराणचे भीक्षू आणि युरोपीयांचे शौर्य
स्थापन करू पहातात इराणविषयक वस्तुस्थिति अशी
दिगते की, प्राचीन काळी सर्व जगातील इराणी लोकांची
सत्ता कदाचित् मीकापेक्षाबरोबर बरीच कमी असेल एका
सदान्ता गातीने केवळ सुसघटित घटनेच्या ओरावर
साम्राज्येन जग पादाक्रांत केले हे लोक विस्मयतात.

मैसायन घमापिली वंगरे लढाया ज्या युद्धात होऊन
त्यात इराणास माघार प्याची लागली त्या युद्धासंबंधीचे
आपारमय मीक असल्यामुळे त्यात अतिशयाक्ति झाली
असणे स्वाभाविक आहे इराण हे राष्ट्र स्वभावतःच दुर्बल
असते तर मीकास पादाक्रांत करणाऱ्या रोमन साम्राज्याचे
शेजोर्षी पर्शु युद्ध करीत असताहे त्यापुढे काहीच कसे चालले
नाही १ रोमन पालकदा एकामगून एक ज्या इराणचे वेळी
म्हणून पकडले गेले ते राष्ट्र दुर्बल किंवा अशक्त लोकांचे असणे
समज्य नाही इराणी पातशाहीमुळे पूर्व आणि पश्चिम याचा
सर्षप उदय झाला पूर्व व पश्चिम यामध्ये मोठया प्रमाणावर
संघर्ष पडल्या आणिगारी शासनसत्ता या दृष्टीने इराणला
अमजून्या मान दिला पाहिजे

प्राचीन इराणच्या इतिहासाची साधने — इराणी
लोकांचा इतिहास आपणाय संपूर्ण यावयाच्या म्हणजे पर्शु-
भारतीय कालापासून सुरुवात केली पाहिजे पर्शुभारतीय
कालापासून इतिहासलेखने नमोविलेल्या सायरस किंवा कुरुष-
पर्यंत इतिहास अग्रात पाहिजे म्हणण्यास हरकत नाही.
पर्यंतने साहानाम्यात दिलेल्या प्राचीन कथा व पारसाचे
प्रमथप १५३६ ररा कालविषयी साहित्य आहे तर इराण-
मध्ये पुराणवस्तुगम्येनपर सुवर्णित पहाणी झाली तर तेथे
कुद्दिसिरेव मीक अवतारपणी साहित्य गावडण्याचा धमज
आहे या पर्शुभारतीय कालापासून सायरसपर्यंत वसर-
णाच्या दीर्घ कालातील इतिहास दाखवू शकलेला आहे की,
समज्य झाल्याने धागेदि पारसे सिद्ध नाहीत आणि जो इति-
म्हणत आपल्यापुढे मांडला झालो त्यागत अत्यंत

प्राचीन नाव अश्विदहक हे होय त्याचा अहिदास शब्दाची
सवय स्पष्ट आहे, आणि तो सवय पर्शुभारतीय काल व साय-
रसच्या पूर्वीचा ऐतिहासिक कथाकाल यातीलच केवळ
नव्हे, तर आजच्या लोकवस्तुपिका एका जातीच्या भाषाशी
सवय जोडणारा दुवा आहे इराणाच्या इतिहासाच्या स्थूल
मांडणीसाठी इराणातील बसाहत्कालाच्या पूर्वीपासून सुरुवात
केली पाहिजे

प्राचीन इराणी इतिहासाचे कालविभाग आणि
त्याचे अवशेष. — प्राचीन इराणी इतिहासाचे स्थूलमानाने
पुढे दिल्याप्रमाणे चार कालविभाग पाडता येतील —

(१) पहिला काल — हा पर्शुभारतीय काल होय या-
कालाची साहिती मागच्या विभागात दिलीच आहे हा काल
म्हणजे प्राचीन इराणी लोकांचे आणि वेदभाषी लोकांचे पूर्वज
जेव्हा एकत्र होते तो काल या कालाचा अभ्यास करण्याची
साधनेहि मागे वर्णिल्याच आहेत (१) शब्दासादरपणे व
(२) सट्टा कथा ही ती कारणे होत या अभ्यासाचे
कदाहि मागे दिलेच आहे

(२) दुसरा काल — हा बसाहत्काल होय. या
कालाचा अभ्यास अजून शिस्तवार कोणी केला नाही
निरनिराळ्या प्राचीन भाषांच्या स्थानांकडे लक्ष देऊन आणि
प्राचीन भाषातील शब्दांची आणि वाक्यरचनेची स्थिति
तपासून निरनिराळ्या लोकांचे संयोग किंवा विसर्गोप कसे
झाले हे पाटले पाहिजे हे काम अजून झाले नाही आणि
याचे कारण पाहिजा वंगरे ठिकाणच्या भाषांचे अत्यंत जुने
लख सापडले नाहीत या तऱ्हेच्या अभ्यासास आज कित-
पत रोम आहे हे सांगता येत नाही निरनिराळ्या ठिकाणी
आजच्या काळात ज्या रूढताती दिसतात त्याचे स्थान
आणि त्याच्या भाषा याची कितपत संगति जावता येईल
हा अभ्यास करणाराजोगा आहे वण तसा अभ्यास करण्यास
आजच्या इराणाची विशेषकलून तेथील साम्य भाषाची
पहाणी करावी लागेल स्थानिक साम्य भाषांचा अभ्यास
वाढला म्हणजे बसाहत्कालावर विशेष प्रकाश पडेल

(३) तिसरा काल — हा पौराणिक काल होय यात
सायरसच्या पूर्वार्धे प्राचीन राजे अतर्भूत होतात या काल-
खपाच्या आठवणी साहानाम्यात पुष्कळ साहित्य दुसऱ्या व
तिसऱ्या कालावर पुराणवस्तुसोपेधनार्थ शिस्तवार पहाणी
अधिक प्रकाश पाई शकते

(४) चवथा काल — म्हणजे अकमिनियन
घराण्याचा काल होय हाच इराणच्या सत्तावर्धनाचा सारा
काल आहे या कालाचे अवशेष आज इराणात पुष्कळ शिद्ध
आहेत ते मीक साहित्यास पुरवणीसारखे उपयोगी पडतात
या कालाचा विस्तार इ. पू ५५८ पासून ३३० पर्यंत आहे.
हिंदुस्थानच्या ऐतिहासिक कालाची तुलना बसावयाची
साहानाम्यात साळ मुळापासून मीगेंदयापर्यंतचा काल म्हणतात
देईल आणि या काळाची मुख्य साधने मीक आहेत.

(५) पांचवा काल—हा ग्रीक सत्तेचा काल होय. यावर ग्रीक साहित्य उपलब्ध आहेच. हा काल ख्रि पू ३३० पासून ख्रिस्तपूर्व २४८ पर्यंत आहे. हिंदुस्थानच्या इतिहासात हा ऐन सौर्यकाल होय.

(६) सहावा काल.—हा पश्चिमे बंधू जे पुष्य त्याच्या प्रासुर्याचा काल. या पार्ष्णिभन राजाची वारकांदे ख्रि पू २४८ पासून ख्रिस्तोत्तर २२९ पर्यंत होती. म्हणजे ज्या काळात मगधप्रासुर्यास भारतात उतरता कळा लागून पुढे आघाचा उदय होऊन आघाचाहि पाडाव झाला तो हा काल होय.

(७) सातवा काल—हा काल म्हटला म्हणजे सत्सन राजाचा म्हणजे ध्वव्याकालाप्रमाणेच कष्टा इराणी राजाचा काल होय. याची कालमर्यादा ख्रिस्तोत्तर २२९ पासून ६३० पर्यंत आहे.

हिंदुस्थानात या काळात प्रथम अराकच, मग लहान लहान सत्त्याने आणि शेवटी उत्तरेस हर्षवर्धनाचे आणि दक्षिणेंत सत्याश्रय पुलकेशाचे अशीं साम्राज्यें झालीं

येणेप्रमाणे प्राचीन इराणच्या इतिहासाचे सात काल पडतात. या कालानंतर तेथें मुसलमानी सत्ता स्थापन झाली वरील सात कालांपैकी पर्युभारतीय कालावर पूर्वी सविस्तर माहिती दिलीच आहे. वसाहतकालविषयी माहिती देता येत नाही. तिसरा काल ग्रीक पौराणिक तो सागरसच्या कारकीर्दीस प्रारंभ होताच संपला असें म्हणण्यास हरकत नाही सागरसच्या पूर्वीच्या उपर्युक्त अशात कालाचा इतिहास जरी देता येत नाही, तरी इराणच्या लोकसमुच्चयाचे पटल, त्यांचा इतिहासाचा सर्वध आधि वसाहतकालावर प्रकाश पाडेल अशी थोडीशी माहिती येथें देतां.

प्राचीन इराणी इतिहासाचीं साधनें—ग्रीक लोकानी इराणी राज्याचा इतिहास वारंवार लिहिला होता. आज उपलब्ध असलेला अतिशय पुरातन ग्रंथ हिरोडोटसचा आहे. हा ग्रंथांत ख्रि.पू.४७९ पर्यंतच्या काळाविषयी विपुल व महत्त्वाची माहिती आहे. ही माहिती अंशतः ऐकीव दत्तक्या व अंशतः प्रत्यक्ष ज्ञान या दोन साधनापासून गोळा केली आहे.

होत दंतकथा पुष्कळच आहेत, पण पुष्कळ माहिती प्रत्यक्षमूलक असल्यामुळे उपयोगी आहे. उदाहरणार्थ साम्राज्याचे प्रात, त्यांची व्यवस्था, राजकीय रस्ते, फसवरीसच्या सैन्यातील निरनिराळ्या राष्ट्रांचे लोक विविधपरी माहितीं तरी समजण्यात येते. हिरोडोटसच्या ग्रंथात ऐतिहासिक प्रसंग वर्णन करताना देरील सागरस व झेसस याच्या गोष्टी व बाबिलोन जिकणें यासारखे काल्पनिक माग आहेतच. चाव्डीस वर्षांनंतर (ख्रि.पू.३९०) 'नोब्या' राजाच्या नोकरीत सतरा वर्षे (ख्रि. पू. ४१४-३९८) असलेला नायडसचा वैद्य थेसिअस यानें इराणी इतिहासावर मोठा ग्रंथ रचला. फोशि-असमधोल उतारा व इतर अतिशय थोडेक वर्णनें यावरून या ग्रंथाची आपणास माहिती मिळते. हिंदुस्थानावर हिंदुस्थानच्या

इतिहासाच्या दृष्टीनें शुचकामाची पण हिंदुस्थानासंबंधानें ग्रीक कल्पनांची द्योतक माहिती देणारा ग्रंथकार हाच होय. हिरोडोटसपेक्षा टीसियसला इराणी मते व संस्था याची जास्त स्पष्ट माहिती होती; व त्याला स्वतःला ठाऊक असलेल्या गोष्टीं विषयी लिहितांना तो फार उपयुक्त माहिती देतो. उपलब्ध पुरातन कालासंबंधीच्या त्याच्या लेखात मात्र हिरोडोटसच्या काळापासून त्याच्या काळापर्यंत दंतकथा किती निष्ठुरावस्थेस पोचल्या हें चांगले दिग्दर्शित होतें. या कालासंबंधाची त्याची माहिती काही तुरळक गोष्टीतच तिचा सावधीगोष्टीक उपयोग केल्यास कामास पडू शकते. कॉलोफोनच्या वाथनीनाचा मोठा ग्रंथ याहिपेक्षा जास्त महत्त्वाचा होता सायमीया हेराक्ल्य-डीस याच्या ग्रंथामधील काही विधाने विरोधतः इराणी संस्थाविषयी महत्त्वाची माहिती देतात. याशिवाय इतर ग्रीक इतिहासकारांचा (थ्युसिडिडीस, एफीरोस, थीओपॉम्पस वगैरे, व अलेक्झांडरसवरील इतिहास) व सर्वांत महत्त्वाचा म्हणजे 'अर्थेनेसिस हेलेनिकामधील' डोनोफनचा आधार आहे. साय-रोपीडिथा ग्रंथ फारशी मदत करीत नाही. हा ग्रीक संस्था-सबर्था एक ग्रीकतपर अद्भुतकथात्मक ग्रंथ असून इराणी राज्याविषयी तरी हकीकत या ग्रंथात क्वचितच सापडू शकेल यहुदी साधनांपैकी, एझरा व नोहीमायस यांचे समकालीन ग्रंथ व सन्याच अलॉकडील एसटरच्या अद्भुत कथातील निधानें थोडी विदेश मद्दतार्थी आहेत. जिरॉससच्या बाबिलो-नच्या इतिहासात वरीच महत्त्वाची विश्वसनीय माहिती होती, परंतु यापैकी जवळ जवळ काही एक शिकू शकिल्लें नाही. अकिडेनियन कालच्या इतिहासाची एतद्देगीस दंतकथास पूर्ण विस्मृति झाली असली पाहिजे असें दिसतें.

इराणी वसाहतीचाकाल—हा काल अद्यापि निश्चया-त्मक रीतीनें ठरविता येत नाही. तथापि तो ख्रिस्तपूर्व सौनचार हजार वर्षे धरला तरी बावर्ग होणार नाही. ख्रिस्तपूर्व १५०० च्या अमर्ना लेखामध्यें अनेक आर्यन् नावें ह्दसीत पडतात. अर्त-मन्य, अर्सवीय, शुवर्दात, शिवाय 'वर्शन' हा अत्यंत असलेलें एक नाव, दसरत हीं सर्व नावें आर्यन् वंशाचे इतिहासपर्यंत समन दाखवितात. तत्परी शकापूर्वी इराणी लोक या काळाच्या सुमारास पश्चिमेस बरेच जाव पसरले असून त्यांचे व्यापारी नावक मेसापोटमिया व सिरिया या देशात जाऊन पोचले होते, व त्यांनीं तेथें राज्यें स्थापलीं होती हें आज स्पष्ट आहे. तिसऱ्या विभागान्त पर्यंतच्या संघर्षानें प्राचीन माहिती आत्थव आहे त्यावरून सुदासच्या मदतीला वेद-पूर्व कालीच ते आले होते असें दिसून येईल. इराणात जाती अनेक असल्या तरी विशेष वर्तुल्यानें पुढें आलेल्या जाती म्हट-ल्या म्हणजे पुष्य, पर्थी, मान व माड (संस्कृत ग्रंथकारांनीं उल्लि-लेल्या मेदाशां याचा संबंध असले काय ?) या होत. इराण-तकें प्रासुर्य पेऊन पुर्वेकडे आणि पश्चिमेकडे सर्वध उत्पन्न करणाऱ्या याच जाती होत.

मीड किंम मिटी याचा सवध पथिमेकडे येतो दुसरा शेंल्मानंतर या अमुरी राजाने मीड लोकांशी लि पृ ८३६ या वर्षी लडाईं केला होता व लानतर पुढें मीड लोकाचा उल्लेख अमुरी इतिहासात आढळतो लि पृ ७१५ मध्ये सारगोन यानें अनेक मीड सत्स्थानिकापासून खडणा वसूल केला होता त्याने दिलेल्या या सत्स्थानिकाच्या नावांपैकी जीं २३ आज उपलब्ध आहेत त्यातील बहुतेक सर्व नि सदाय इराणाच दिसतात अर्थात् मीड लोक हे इराणीच असले पाहिजेत हे उघड आहे मीड लोकासवधच्या अमुरी आधारावरून इराणी लोक इराणाच्या पथिमेस लि पृ ९०० च्या अर्गादरच आजून पोहोचले असवेत हे स्पष्ट दिसून येतें

इराणी लोकांच्या जाती — इराणाच्या आग्नेय भाषा बोलणाऱ्या लोकांच्या असल्या जाती आहेत दरायसच्या शिलालेखाच्या आधाराप्रमाणे मुरय जाती पुढें दिल्या प्रमाणे आहेत —

१ बायथ्येकडील मीड नामक लोक त्यापैकीं काहींना उल्लेख अवेस्तात आढळतो (मथोथि = मय).

२ दक्षिणेंताल पथियन (पथ) लोक

३ कास्पियन समुद्राच्या पूव कोपण्यातील आस्त्राबाद जिल्ह्यातील हिकांनियन लोक

४ सारासनमधील पार्थियन लोक

५ आरियस (हेरी रुड) नदाजवळील आरियन (आर्यन्) लोक

६ बायथ्य अफगाणिस्थानातील डान्मियन लोक

७ रुदाह्वार भोंवतालच्या हेल्मंड नदीप्रदेशातील आरा कोशियन लोक

८ हिंदुश पर्वताच्या उत्तर बाजूचे बॅक्ट्रियन लोक यांची राजधानी बॅक्त्रा अर्वाचीन वरपर होती

९ शॅकसस व शफरार्डिस नद्यामधील डॅंगराळ प्रदेशातील रोरिडियन लोक

१० खिब देशातील पोरॅस्मियन लोक

११. मार्गस (मुर्घाव) नदीवरील मार्गियन लोक

१२ रागर्टियन लोक — इराणी भाषा बोलणाऱ्या फिरला फोदेस्वार लोकांची एक जात

१३ तुर्वस्थानच्या पठारावरील तुराण व तुराणी लोक

१४ याथीयाय उरी वगैरे हिंदुस्थानी लोकांशी अधिक सरदा लोकांचाहि उल्लेख केला पाहिजे

इराणी व हिंदू या लोकांमधील विभाजनक रेखा हिंदू दुसऱ्या व मुस्मान पर्वत हे होत इराणी लोकांच्या शेजारी शक नागाच्या लडाख फोडे स्वार लोकांची पामीर वोंगरपठारात रहाणारी जात होती तिचा सवध प्राचीन हिंदुस्थान व प्राचीन इराण यांच्या इतिहासाशी घराब आलेला आहे

इराणी पारमार्थिक विचार व सृष्टि — इराणी व हिंदू या लोकांचे मूळ पूर्वज जे आर्य लोक त्यांच्या बरेच्या मा दोन्ही लोकांचा एक प्रकारचा उपाधिक स्वभाव व लक्षण

होता आता देखील या दोन्हा प्रकारच्या लोकांचा धर्म, देवतांची नावे, दत्तकथा वगैरे वाचतात विलक्षण साम्य दिसून येतें ते मागे दुसऱ्या आणि तिसऱ्या विभागात सविस्तर दिलेंच आहे

इराणी पौराणिक कथा — या दत्तकथा इराण मध्ये त्यांच्या इतिहासाच्या प्रत्येक काळी होत्या सरशुश व इस्लाम या धर्मांनी देखील यांचे उच्चाटन केलें नाहीं सरशुश संप्रदायांनं या दत्तकथातील जुन्या देवता व वीर पुरुष यांना व्यवस्थित व निश्चित स्वरूप देऊन त्यांना अहुर मद्देचे धार्मिक मद्दतगार व सेवक बनविले याच काळात कथांची पुनरचना व विस्तार झाला

पारमार्थिक विचारांत इराणी व हिंदू भेद — जगला अद्वैत समजणे ही दोन्ही विचारात सामान्य कल्पना आहे परंतु हिंदू विचारात ईश्वर व मनुष्य यामधील सर्व भेद नाहींसे करून एका विश्वात्म्याची कल्पना प्रस्थापित झाली आहे, तर इराणी विचारात व्यावहारिक जीवित, जग व नैतिक आदेश यांचेच महत्त्व मानलें आहे इराणी पारमार्थिक विचारातील प्राचीन देवता उत्तरकालीन नैतिक शक्ती झाल्या तर हिंदू त्या यज्ञाई देवता झाल्या हे फरक झरशुश संप्रदाय व 'दरायसचे पापनिवेदन' यामध्ये सापडतात एवढेंच नव्हे तर इराणातील शुफी पंथाच्या मूळ तत्त्व ज्ञानात देखील आढळतात

झरशुश्याचा काळ व ठिकाण याची माहिती पारशी दत्त कथावरून मिळत नाहीं

झरशुश्याची मते मांडिपासमध्ये जितकी शक्यता ७१४ वर्षे पूर्वी प्रचलित होती, आणि तो धर्मसंस्थापक म्हणून यराब आगोदर प्रसिद्ध झाला असावा काहींतो ख्रिश्चनगोदर झाला असावा अशी मांडणी करतात, तर कित्येक त्याचा सुद्धपूर्व उरविण्यास निश्चित आधार मागतात त्याच्या काळाविषयी निवड्यात्मक पुरावा उपलब्ध नाहीं

झरशुश्या पंथाचा प्रसार इराणात करा झाला आबद्ध माहिती मिळत नाहीं पथिमेरा मीड व पथु लोकांमधील प्रचलित धर्मांचे सरक्षक व प्रचारक यांच्या समुदास मगी म्हणत असत हे लोक स्वनाचे अर्थ व भविष्यकथन करीत असत धर्मविधी व मंत्र या लोकांमध्ये फार प्रचलित होते पुढें मणी याचा मानिक-धर्मोपदेशक असा अर्थ होऊ लागला याचा हिंदुस्थानातहि प्रवेश झाला, आणि मग ब्राह्मण या नावाने हे आज वावरतात झरशुश धर्म आणि पथुचा प्राचीन धर्म यात फरक पुष्कळ आहे पारशींच्या धर्माचा संस्थापक झरशुश सुद्धाच नव्हे तो त्यात केरफार करणारा सुधारक असावा मग धर्म हा अंतस्मात धर्मा समान घरला तर, झरशुश धर्म हा उपनिषद् धर्मप्रमाणे आहे असे म्हणता येईल

स्कूट इतिहासाचा आरंभ—शॉल्मानाश्वर राजाच्या मी असुरी लोकांनी ख्रिस्तपूर्व ८३६ च्या सुमारास इराणी-पून भिन्न लोक व काही मीड लोक याना मिळले. मीडिया-ध्ये असुरी सत्ता क्रि. पू. ७१५ मध्ये शिखरास पोहोचली, क्रि. पू. ६२६ पर्यंत तिने टिकाव धरला. असुर-यनी-पालाच्या अखेरीच्या वर्षात स्वतःन मीड लोकांचे राज्य थापन झाले, आणि त्या कालापासून इराणच्या स्वतंत्र इतिहासास प्रारंभ झाला असे म्हणता येईल.

मीडियाचे साम्राज्य—या राज्याच्या इतिहासाविषयी हिरोडोटसमध्ये काही वर्णन आहे. हिरोडोटस म्हणतो १, मीड लोकांनी असुरियाविरुद्ध समारं क्रि. पू. ७१० या पर्यंत वेळ केले; व बायोसोस याने हे राज्य स्थापले; याच्या लग्ना फ्राओर्टास याने देश जिंकण्याचे काम केले; व त्याच्या लग्ना सायाक्सारास यावर प्रथम सिथियन लोकांनी हल्ला ला. पुढे त्याने निनिविह कार्याग्न करून मीडियाची सत्ता ढाबिली. यानंतर बाबिलोनी राजा नाबोनिडस (क्रि. पू. ५५५-५३९) याच्या शिलालेखावरून थोडीशी माहिती मिळते, व नंतरची काही माहिती जुन्या करारांतून काढता येते. पुढे मीडियाच्या साम्राज्याचे एकहि स्मारक उपलब्ध नाही; यामुळे या साम्राज्यावरून जग अद्यापि अज्ञानातच आहे.

क्रि.पू. ११ वी आठवीत मध्ये मीडियाच्या राज्याला टेस्टी हाकाच्यापूर्वी ६४० या वर्षातून अनोदर सुरुवात झाली नसावी अशी समजूत व्यक्त केली आहे. पण तीस प्रमाधानकारक आधार दिला नाही. असुरी राज्य मोडून मीडिया, बाबिलोन, इजिप्त, सिलेशिया व लिडिया ही राज्ये निर्माण झाली. पैकी मीडियाचे राज्य फार प्रचल होतें.

सायरसच्या पूर्वी म्हणजे अकिमिनियन या राजघराण्या-पूर्वी इराणचा इतिहास बराच मनोरंजक कथांनी भरला आहे. त्यातील सोराय व इस्तुम याची कथा त्यावरील झालेल्या आर्नेल्डच्या एका काव्यामुळे बरीच प्रसिद्ध आहे. त्या काळाचा इतिहास एस्. जी. डब्ल्यू. बेन्गामिनने आपल्या ग्रंथात थोडक्यात येणेप्रमाणे दिला आहे.

इराणचे पौराणीक राज्य—इराणच्या इतिहासातील पौराणिक काळ फारच प्राचीन असून त्यावरून माहिती फार त्रोटक मिळते. शिवाय संशोधनाच्या अपुरेपणामुळे पौराणिक गोष्टी म्हणजे सर्व काल्पनिक कथा असून समज फार दिवस रुढ होता. तथापि प्राचीन हिंदुस्थान, असुरिया, बाबिलोनिया, इजिप्त इत्यादि राष्ट्रांचा प्राचीनतर इतिहास उपलब्ध होत जाऊन एकमेकांच्या पौराणिक उर्फ काल्पनिक म्हणून गणल्या जाणाऱ्या गोष्टींना प्रत्यंतर पुरावा मिळू लागल्यामुळे त्यांना ऐतिहासिक सत्याचे स्वरूप हळू हळू प्राप्त होऊ लागले आहे.

इराणमधील पौराणिक कथा फार रम्य असून त्यावरून सायरस व कमर्सीश यांचे इराणी राष्ट्र फार प्राचीन काळा-

पासून सतत सारख्या जैमदार स्थितीत होते असे दिसते. म्हणून या पौराणिक राजांची यादी व तत्कालीन राजकीय घडामोडींची जंत्री येथे देतो.

कैओमूर्स—हा इराणी राष्ट्राचा आद्य संस्थापक होय. याला गिलगहा उर्फ जगाचा राजा अशी पदवी होती. त्याने आपले राजधानी बत्स येथे स्थापली. त्याने आसपासच्या राजटी जातींना सुधारण्याचा फार प्रयत्न केला. त्यात दिवे नामक राजटी लोकांनी त्याला विरोध केला व उभय पक्षात झालेल्या लढाईत कैओमूर्सचा मुलगा सायमेक मारला गेला; तथापि सायमेकचा मुलगा हौपेंग याने अखेर दिवेचा पराभव केला. नंतर खबरच कैओमूर्स मरण पावून त्याचा नातू हौपेंग राजा झाला. याच्याच कारकीर्दीत इराणी लोकांनी अभिपूजा स्वीकारली. हौपेंगनंतर थमोरस राजा झाला, पण त्यावरून विशेष कथा नाही.

शहा जमशोद—थमोरसनंतरचा हा इराणी राजा बराच प्रसिद्ध आहे. याने पुष्कळ वर्षे राज्य करून लोकांची फार सुधारणा केली. त्याने इराणी लोकांचे धर्मोपदेशक, योद्धे, व्यापारी व शेतकरी असे चार वर्ग करून त्यांचे धंदे पृथक् ठराविले. यापैकी शेतकरी शेतकरी वर्ग नैसाडी या नावाने प्रसिद्ध होता. या राजाने लोखंड, धातूच्या वस्तू, लोकर, रेशीम व कापसाचे विणकाम व वेलगुष्टीकाम, इमारती बांधण्याकडे विटाचा व तामरावर दगडाचा उपयोग, जहाजे बांधण्याची कला, वैद्यकीय ज्ञान, खगोलीय पदार्थांचा धंदा, वगैरे अनेक गोष्टींना सुरुवात करून उत्तेजन दिले, त्याने नोबल म्हणजे नवे वर्ष म्हणून नवीन वर्षगणना पद्धति सुरू करून त्या वेळी दहा दिवसाचा उत्सव करण्यास सुरुवात केली. अशा रीतीने अनेक कृत्ये करून त्याने बरीच कांति मिळविली; पण याचा परिणाम असा झाला की, पुढे तो मोठा गर्बिष्ठ व उदात्म बनला, व लोकांवर जुलूम करू लागला. यामुळे प्रथमेथे असंतोष मानून बंड झाले व शेजारच्या राष्ट्राचा झोहॉक नामक राजा होता त्याने प्रजापक्षाला मदत करून जमशोदचा लढाईत पराभव केला, व इराणचे राज्य घेतले. तेव्हा जमशोद पळून जाऊन काही वर्षे लपून राहिला आणि पुन्हा परत येऊन त्याने राज्य घेण्याचा प्रयत्न केला. पण झोहॉकने त्याला पकडून त्याची कत्तल केली व अशा रीतीने जमशोदचा दुःखकारक शेवट झाला. तथापि पुष्कारकोटी-तील सत्कृत्यामुळे त्याला अद्याप लोक फार मान देतात.

झोहॉक—या परकी राजाने इराणी प्रजेवर फार जुलूम केले. अखेर शहा जमशोद याचा नातू जो बाय-तिन त्याचा मुलगा फेरिदून याने त्याचा पराभव करून त्याला एका दरीच्या तोंडाशी खडकास पड बांधून तेथे त्याला कायमच्या आरोब्या मारीत ठेवले. झोहॉक हा दुष्ट स्वभावाचा होता. याविषयी त्याच्या पूर्व व उत्तर चरित्रातील अनेक दंतकथा आहेत. त्याने भारतीय पुराणांतील कंसप्रमाणे बापाला ठार मारून राज्य बळकावले व पुढे

इराणचा राणा झाल्यावर आपला भावी शत्रु फेरिदून हा जन्मत्साथे कळण्यापासून झाला ठार मारल्याचे अनेक प्रयत्न केले, वगैरे कथा आहेत. तसेच कवेह नावाच्या एका लोहाराचे १६ मुलगे मारले गेल्यामुळे फेरिदूनला झोहोळकविरुद्ध लढाईत लोकांची मदत मिळाल्याची कथा आहे. या कवेने आपल्या अंगारवरचे काटव्याचे वस्त्रच बंडाचे निशाण म्हणून उभारले होते. पुढे या वस्त्रालाच सोनेरी नकशी व हिरमाणके लावून ते इराणचे राष्ट्रीय निशाण म्हणून सुसुलमानाच्या अंमलापर्यंत चालू होते. परंतु यापैकी कित्येक कथा कलित असून त्या वेळी इराणवर झालेल्या अमूरी लोकांच्या स्वारीवर उभारलेले ते एक रूपक आहे, असे अलीकडील ऐतिहासिक संशोधकांचे म्हणणे आहे.

फेरिदून.—याचे पुष्कळ वर्षे राज्य केले, व त्या काळात त्याची प्रजा फार सुखी होऊन भरभराटीस चढली. त्याने आपल्या मुलाबाई लसें येमेनच्या (अरबस्थानातील भाग) सेव्ह नावाच्या राजाच्या मुलीशी लावली. यावद्दलच्या मोठ्या कथा आहेत. उत्तर व यात फेरिदूनने आपले राज्य या मुलात बांदून दिले. सर्वांत धाकट्या भावंड्या इरेज नावाच्या मुलाला त्याने उद् इराण देशाचा राजा केले, व तूर नावाच्या मुलाला चीनच्या याजूकडील मुलूख दिला. हा देश तेव्हापासून पुष्कळ क्षतके तुराण देश या नावाने प्रसिद्ध होता परंतु ही वाक्यी थोरल्या तूर व सेलम या दोघास पसंत न पडून त्यांनी युक्तीने धाकट्या भावाला आपल्या राज्यात घेतल्याने तेथे त्याला मारले. तेव्हा त्यावद्दल सूड उगविण्यासाठी युद्ध फेरिदूनने इरेजेनचा मुलगा मिनीथेहर याच्यावरचोर सैन्य पाठवून लढाई केली. तीत मिनीथेहरचा नय होऊन तूर व सेलम मारले गेले.

मिनीथेहर.—वरील विजयानंतर लवकरच फेरिदून मरण पावला व त्याचा नातू मिनीथेहर गादीवर आला. याने न्यायाने व दयाळूपणाने राज्य केले. त्याचा इराणपाठील सीस्तान नामक प्रांताचा नेरिमेनचा पुत्र साहम नावाचा अधिकारी फार विधासू व पराक्रमी होता. त्याच्या झाल नावाच्या पुत्रासंबंधाने एक मोठी कथा आहे. या कवेची महलाचा राजकीय भाग एवढाच आहे की, झाल वयांत आल्यावर त्याचे काळूचा राजा मिहूरल याच्या रुदायेद नावाच्या कन्येवर प्रेम घालून तिच्याशी लग्न करण्याचे त्याच्या मनात आले. पण काळूचा राजा हा इराणचा पूर्वीचा शत्रु झोहोळक याच्या वंशातील असल्यामुळे झालच्या बापाला व सुद्ध मिनीथेहरला हा घरीसंबंध अनिष्ट पाटत होता. तथापि झालचे उत्कट प्रेम व अतुल पराक्रम यावद्दल मिनीथेहरने स्वतःची खात्री करून घेऊन विवाहास आपली संमति दिली. पुढे या दंपत्यापासून इराणच्या वीरानिक कर्मातील रस्तुम हा सुप्रसिद्ध पुरुष जन्मला आला. हा रस्तुम व त्याचा मुलगा धोरास यांच्या संबंधाच्या वीरानिक कथेच्या आगारे आर्नोल्ड नामक इंग्रज

कवीने आपले ' मोरास व रस्तुम ' हे सुप्रसिद्ध काव्य रचले आहे.

न्यूदेर, झेफ, गूरशाप व कैकोबाद.—मिनीथेहर मरण पावल्यानंतर त्याचा मुलगा न्यूदेर राज्य करू लागला. पण तो अन्यायी व जुलमी असल्यामुळे त्याच्या सरदारांनी बंड केले. या सुमारास तुराणवर तुरच्या वंशातील आम्नासिथाय नावाचा राजा राज्य करीत होता. त्याने इराणवरील अनेक युद्धे केली त्यात सोहम, झाल व रस्तुम यांनी इराणतक लढून मोठ्या पराजयाने राज्याचे संरक्षण केले. पण न्यूदेरच्या कारकीर्दीतील घडाची संधि साधून आम्नासिथायने पुन्हा इराणवर स्वारी केली व न्यूदेरचा लढाईत पराभव करून त्याला ठार मारल त्यावेळी वेळीहि झालने फेरिदूनच्या जुळातला एक दूरचा नातलग झेफ नावाचा गादीवर बसवून आम्नासिथायला हावून लावले. झेफ पाच वर्षे राज्य करून मरण पावला व गूरशाप नावाचा राजा गादीवर आला. त्या वेळी तुराणच्या तुक लोकांनी पुन्हा इराणवर स्वारी केली, पण रस्तुमने मोठ्या शौर्याने आम्नासिथायला तोंड दिले. याच यामधुर्मात गूरशाप राजा निपुनिक मरण पावला. पुन्हा रस्तुमने जुन्या व पूज्य फेरिदूनच्या घराण्यातला कैकोबाद नावाचा पुरुष राज्यावर पसविला, व स्वतः अर्चाट पराक्रम गाजवून आम्नासिथायचा पूर्ण मोड केला. या विजयानंतर कैकोबाद लवकरच मरण पावला.

कैकजस.—कैकोबादनंतर कैकजस राज्यावर आला. त्याने पुष्कळ वर्षे राज्य केले तो दुर्बल व लहरी असल्यामुळे राज्याचे रक्षण करण्यास रस्तुम व इतर प्रमुख सरदार नसले तर इराणच्या साम्राज्यावर काहीतरी संकट लागत ओढवले असते. कैकजसने आरंभीच माझानदरान उर्फ हूकेनिथा या डोंगरी भागातील दोंवे नामक लढवऱ्या लोकांशी युद्ध सुरू केले. या लोकांना विजयाचा प्रयत्न सहा जमशीरपासून अनेक इराणी राजांनी केला होता पण तो सफल झाला नव्हता. असा अनुभव असूनहि कैकजसने त्याच्यावर स्वारी केली. या स्वारीत तो शत्रूवद्दल चोहोंवागुंनी वेढला गेला असता झाल व रस्तुम यानी आपल्या सैन्यानिशी शत्रूची मोठी निहरावी लढाई करून राजाला सोडविले या प्रसंगी केलेल्या पराक्रमविषयी रस्तुमची सात पांढरी कृत्ये म्हणून वीराणिक कथा आहे. उपर्युक्त दोंवे नावाच्या आतीसंबंधाने अनेक इराणी वीराणिक कथा वर्णन आहे. हे लोक शुक्रमासवर वर्षी, स्वभावाने क्रूर व मोठे पराक्रमी असल्याचे वर्णन आहे.

वरील विजयावद्दल आनंदोत्साव वाढून असता कैकजसच्या साम्राज्यातील थिरिया या भूमध्यसागरीय प्रांतातील लोकांनी बंड करून स्वातंत्र्य पुकारले. कैकजसने लागलीच मोठ्या मन्यानिशी या लोकांवर स्वारी करून त्यांचे बंड

गडलें, व सिरियाच्या राजाची मुलगी सौदावेह हिच्याशी तेच्या बापाच्या मर्जीविरुद्ध विवाह केला त्याचा सूड म्हणून एका मेजगानीच्या प्रसंगी सिरियाच्या राजानें कैकऊसला बंद करून एका मजबूत किल्ल्यांत शंभान्या भुयारांत टाकलें व शिवाय इकडे सैन्यानिशां इराणवर स्वारी केली. याच वेळीं दुसऱ्या बाजूनें इराणचा दुसरा राठुराणचा राजा आम्नासिभाव यानें इराणवर स्वारी केली व सिरियाच्या सैन्याचा पराभव करून इराण जिंकून घेतला.

अशा भयंकर संकटांतून राष्ट्राला व राजाचा रोडविण्याची अर्थत अवघड कामगिरी सांस्तानच्या शूर व शौर घराण्यातील सुप्रसिद्ध पुरुष झाला व रस्तुम यानीच केली. प्रथम रस्तुमनें मोठ्या सैन्यानिशां सिरियावर चाल करून कैकऊसला सोडविलें व सिरियाच्या राजाच्या मदतीनें तुराणच्या आम्नासिभाव राजाचा पराभव करून व त्याच्या सैन्याची मोठी फत्तल करून त्यास इराणतून हाकून लावलें. याप्रमाणें रस्तुमनें राष्ट्राला आपत्तीतून सोडवून कैकऊसला पुन्हा राज्य मिळवून दिलें.

या सुप्रसिद्ध रस्तुमचें लग्न इराणच्या साम्राज्यातील रोमंजान नामक प्रांताच्या माइलिक राजाच्या तेहमिमेह नावाच्या शुंदर कन्येशीं झालें होतें. त्यांना सोराब नावाचा मुलगा झाला. तोहि बापाप्रमाणें मोठा पराक्रमी होता. या बापलेकासंबंधानें उपर्युक्त 'सोराब व रस्तुम' नामक काव्यांत मोठी हृदयद्रावक गोष्ट दिली आहे.

कैकऊसला धनेक बायका होत्या, त्यात केरिदूनच्या वंशातील एक स्त्री होती. तिला सिआवुश नावाचा फार शुद्धिमान व गुणवान पुत्र होता. सिरियाच्या राजघराण्यातील कैकऊसची सौदानेह नावाची जी राणी होती तिनें पातिव्रत्य-परायण होऊन सिआवुशजवळ प्रेमावचनां गुरू केली, पण त्या शीलवान् पुत्रानें तिचा भिःकार केला तेव्हा तिनें त्याच्यावरच जल्ट घुगाडरोपणानें नीचपणाचा प्रतीप करून राजाला ती गोष्ट कळविली. राजानें ज्योतिष्याच्या सल्लावरून पुत्राला अग्निदिव्य करावयास लाविलें परंतु परनेश्वरकृपेनें सिआवुश त्यातून निर्दोष बाहेर पडला, व त्यानें आपल्या सापत्न मातेला क्षमा करण्याविषयी बापास आग्रह केला हें संकट टळलें नाहीं तोच सौदावेह राणीनें सावत्र पुत्रावर दुसरे संकट आणलें याच सुमारास तुराणच्या आम्नासिभावची देशावर पुन्हा स्वारी होऊन रस्तुम व सिआवुश यांनी त्याचा पराभव करून त्याचा तह केला होता. पण त्या तहाच्या अटी राणीच्या चिंतावणीवरून कैकऊसनें अमान्य करून आम्नासिभावला न मारल्याबद्दल व तुराण देश न जिंकल्याबद्दल सिआवुशला दोष दिला, व तहामुळें ओलीस आलेल्या इसमास ठार मारण्याचें ठरविलें पण सिआवुशला असा विश्वास-पात करणें मान्य नसल्यामुळें त्यानें ओलीस इसम परत पाठवले, व स्वतः देशत्याग करून आम्नासिभावच्याच आश्रयास जाऊन राहिला. आम्नासिभावनें त्याचा उत्तम राखण करून त्यास आपली केरिदून नावाची मुलगी

दिली व एषा मोठ्या प्रातावर अधिकारी नेमलें. पण आम्नासिभावचा भाऊ ग्रेसिविस यानें सिआवुश तुराणवर इराणची स्वारी आणण्याच्या खटबटीत आहे असें आम्नासिभावच्या मनान्त भरविल्यामुळें आम्नासिभावनें रागानें सिआवुशला ठार मारलें व आपल्या गर्भवती मुलासहि भुयारांत अटवेंत ठेविलें अशा स्थितीत पिरनविसा नावाच्या वृद्ध मंत्र्यानें आम्नासिभावचें मन वळवून त्याच्या नातवाला वाचविलें. पुढें मुलाची ही हकीकत कळताच कैकऊसनें रस्तुमला आम्नासिभाववर पाठविलें. त्यानें आम्नासिभावचा पराभव करून व त्याला दूर चोनमध्यें हाकून देऊन सिआवुशच्या मुलाला, म्हणजे कैकऊसच्या नातवाला, परत आणलें हाच इराणचा सुप्रसिद्ध कै पुत्रास उर्फ सायरस राजा होय. व येथून इराणच्या ऐतिहासिक काळाला आरंभ होतो.

इराणसंबंधानें सायरसच्या पूर्वीच्या काळातली वर दिलेली जी थोडी माहिती आपणास निव्वळ ऐतिहासिक पुराव्यानें उपलब्ध होते त्या माहितीची आणि पौराणिक स्वरूपी इतिहासाची संगति लावली गेली नाहीं.

इराणच्या बऱ्याच भागांत ईझीयूरोपीय वंशातील लोकांची वस्ती, आपणच जेव्हापासून इतिहासाचे धागे काढातरी लागतात तेव्हापासून होती, असें आपणांस आढळून येतें हे लोक आपणारा "आर्य" म्हणवीत असत अशी परि-आना वगैरे शब्दावरून कल्पना करण्यात आली आहे याची भाषा "आर्यन्" वर्गातील असे. सर्व देशाला ऍरिअन (इंडो-एर्यन) म्हणजे आर्यांचा देश हें मध्य-इराणी एरानचें व आर्यांचीन इराणचें मूलरूप असलेले नांव होतें आजच्या "अझर बेजान" या लोकसत्ताक संस्थाननामाचा संबंध आर्य शब्दाशीच आहे.

इराणमधील इतर जाती.—पूर्वी इराणी लोकांशिवाय परकी वंशातील असंख्य जाती इराण देशात वास्तव्य करून होत्या यलुचिस्थानातील ब्राह्म लोकांचा हिंदुस्थानातील द्राविडी भाषा बोलणाऱ्या लोकांशी एकवेशसंबंध आहे या कित्यातील परीक्ष्या अगोदरचे राहिवारी व येथें पुरातन काळी ज्यांनी वसाहत केली ते लोक यांचा संबंध या द्राविड लोकांतच शोधून काढता येईल अशी कित्येकांची कल्पना आहे. असुर देशातील प्राचीन लोक सुमेरिअन हे द्राविड वंशातील लोक, इराणतील प्राचीन लोक हेहि द्राविड वंशातले अशी परि-स्थिति असल्यास द्राविडी वंशाचा वेदपूर्व प्राचीन काळी मोठा प्रसार होता असें होईल पॅरिअन, जिझोसी व मिडि (यांना कधी कधी 'इथिओपिअन' म्हणतात) हे लोक या प्राचीन जातींपैकीच आहेत. मीडियामध्ये अनारिअनी (म्हणजे अलीकडील 'सरोधकाच्या') बेसावध मताप्रमाणें 'अनार्यन्' लोक रहात होते असें ग्रीक भूगोलकार म्हणतात. याचपैकी, टापुरी, आमाडी, कास्पी व काडुसी लोक होत. जॅम्नीस पर्वतात बाबिलोनी व अशुरी सत्तेच्या काळात इराणी लोकांचा अवशेष आढळत नाहीं, परंतु गुडीअन, लुडोअन

वर्णने समेटिक लोक व कोसाई आणि एलोमांअन (एलमाईट ?) लोक आढळतात.

इराणी लोक व "आर्यन्" हिंदू लोक—इराणी लोक पूर्वकडेन आले असावेत हे त्यांच्या हिंदुस्थानातील लोकांशी असलेल्या निवट संबंधावरून ठरविण्याचे घाटण्ये काही लेखक करतात (मित्रानिफा ११ वी आवृत्ति पंधाऱ्या शब्द पहा) कोणाच्या मते काळा व काश्मिर या सधुदाच्या उत्तरेम दक्षिण रशियातून तुराण (तुर्कस्थान) व ऑक्सस आणि जफटाईस नद्यांपर्यंत पसरणाऱ्या मोठ्या डोंगरसपाटीवर, तर कोणाच्या मते उत्तर ध्रुवक्षेत्र यांचे मूलस्थान असले पाहिजे. काश्मिरच्या आसपास याचें मूलस्थान ठरविणारे असे कारण देतात की येथें इराणी जातीचे अवशेष वारंवार सापडतात. हिरोडोटसच्या ग्रंथात आढळून येणारी दक्षिण रशियातील सिथियन (स्कोलोटी) लोकांची नावे व शब्द अगदी उघडपणें इराणी शब्दापासून बनलेले आहेत हे शिवाय व मुलेनहॉपने दाखविले आहे तुराणच्या लुटारू जाती याच बघातील आहेत यांना तथील शेतकरी वर्ये 'दाह' असे म्हणतात, आणि ह्या शब्दाचा अर्थ शत्रु किंवा चोर आहे असेही समजतात आमच्या मते हे वैदिक " दास " शब्दाचें रूपांतर असावे. दास आणि दस्यु हे शब्द केवळ भारतीय नसून पूर्वभारतीय असावे दास शब्दानें हिंदुस्थानातील द्राविडी वंशाच्या बोध होत नाही, असे तिसऱ्या विभागात सांगितलेच आहे. याच प्रदेशातून आर्यन् लोक पूर्व इराणच्या सुपीक प्रदेशात आले असावेत, व तेथून एक शाखा सिंधु व गंगा यांच्या प्रदेशात पसरली असावी व दुसरी पश्चिमेस ईजिप्त्स पूर्वताच्या काश्मिरिक प्रदेशाच्या तरहराईकडे गेली असावी अशा आजच्या संशोधकांच्या कल्पना आहेत.

अकिमेनिड घराण्याचा इतिहास—या घराण्याची राजावली येणेंप्रमाणें देता येईल

सायूरस (५५८-५२८), ५५० मध्ये मीड लोकांना जिंकले, ५२८ पासून बाबिलोनचा राजा.

कंबायसिस (५२८-५२१).

स्मॅर्दिस (५२१)

पहिला दरायस. (५२१-४८५)

पहिला फसफर्मास. (४८५-४६५)

पहिला आर्टाबस्तर्मास. (४६५-४२५).

दुसरा फसफर्मास, व सेलिडियानस अथवा मोन्टियानस, (४२५-४२४)

दुसरा दरायस. नोपस (४२४-४०४).

दुसरा आर्टाबस्तर्मास (४०४-३५९)

तिसरा आर्टाबस्तर्मास. ओक्रम (३५९-३३८)

आर्मेनीस (३३८-३३६)

तिसरा दरायस (३३६-३३०).

वरील सनायकी बाबिलोनी व काही मिसरी लेखातील माहितीशी तसेच श्रीकृष्णातील पुराण्याशी बरोबर मिळते. अकिमेनिड यांचे इराणी साम्राज्य, सायूरस -सि पू. ५५३ मध्ये एलाममधील अन्धान (सुशियाना) चा इराणी सायूरस (तुर्कस) राजा यानें सायाकसारीझचा मुलगा अस्तायाजीझ याचें वधस्थ झुगारून दिलें. तीन वर्षांनी सायूरसने अस्तायाजीझचा पासागाडी येथें पराभव केला, लवकरच त्याची राजधानी एकवटाना सरवेली व आस्तायाजीझला बंधिबान करून मिडियन राज्याच्या ठिकाणी इराणी राज्याची स्थापना केली. सायूरसने इराणी लोकांच्या निरनिराळ्या जाती एकत्र करून त्यांचे जगातील एक बलाढ्य राष्ट्र बनविलें. सायूरसने मीडियन राजांनी केलेले तह मोडले त्यामुळे त्यांच्या विरुद्ध बाबिलोनचा नाबोनिडस, इजिप्त्सचा अमासिस, लिडियाचा क्रोसस, व स्पार्टन यांची गठी होऊन त्याचें संयुक्त सैन्य सायूरसवर चालून आलें. क्रिस्ता शकापूर्वी ५४६ या वर्षी क्रोससने ह्छा केला. सायूरसने टोरीथा येथें ह्छाचा पराभव केला, पॅक्टोलसच्या काठी सायूरसला दुसरा जय मिळाला. लवकरच सार्डिस हस्तगत झाले व इराणी लोकांची सत्ता मध्यसमुद्रापर्यंत पसरली थोडक्याच वर्षांत ग्रीक शहरें आणि कॅरियन व लिडियन लोक यांना काबीज करण्यात आलें सिलिशियाचा राजा आपउपोने शरण आला. ५३९ मध्ये सायूरसने नाबोनिडसचा पराभव करून बाबिलोन काबीज केलें. खाल्डियन राज्य, सिरिया व पॅलेस्टाइन ही राज्यें इराणी राज्यात सामील झाली. नंतर पूर्व इराण पादुकात करण्यात आलें. सायूरसविषयी विशेष हकीगत देण्याचें हे शब्द नव्हे. (दारीर खंड सायूरस पहा.)

कंबायसिस व स्मॅर्दिस.—सायूरसच्या मृत्यूनंतर (सि. पू. ५२८) त्याचा मुलगा कंबायसिस यानें इजिप्त्स (सि पू. ५२५) जिंकलें. सायूरस व आशिया मायनरच्या किनाऱ्यावरील घेदे शरण आली. सॅमॉस दरायसने घेतलें. नवता व मेरोइ या इथिओपियन राज्यावरील स्वारीचा माग न्यूविशामध्ये मोड झाला. स्मॅर्दिसला पदच्युत करून (सि. पू. ५२२-५१९) भारत्यामुळे दरायस-विरुद्ध बाबिलोन, सुशियाना, पर्सिस, मीडिया, आर्मिनिया व इतर पूर्वकडील बऱ्याच प्रांतात बंडे झाली, परंतु त्याचा दरायस व त्याचे सेनापती यानी (सि. पू. ५२१-५१९) मोड केला.

दरायसची राज्यव्यवस्था व पद्धति—या राज्यव्यवस्थेचे बरेचसे श्रेय सायूरसला दिलें पाहिजे. दरायसने फक्त त्याचें अनुकरण करून ही व्यवस्था पूर्णत्वास आणली. राज्याची घटना सर्वत्र उदार व स्वतंत्र घोरणावर रचलेली असून तीमध्ये ह्छप्रत्येक किंवा मीडियाचे कोणतेच लक्षण नव्हतें. सर्वशक्तिमान् देश्वर अहुरमज्द यानें आपणास जगाचे राज्य दिलें त्यास आपणच जगाचे मातळ आहो अशी लोकांची पूर्ण भावना होती. लोक व राजा हे दोघेदि

अहुरमज्दाचेच उपासक होते. यहुतेक सर्व सुवारलेखी राष्ट्र दारासच्या वर्चस्वावाली असून याकाचे अश्वनी देशत्याच्या ह्मने निमनहत्वाचे होते. या राष्ट्रांना अहुरमज्दाच्या कृपेने एकत्र करून त्याच्यावर न्यायाने राज्य करणे हे आपले कर्तव्य अहि शस्त्रे दारास समजत असे. **अंकित राष्ट्र** —अमुरी व रोमन लोकांच्या प्रमाणेच पर्शियन लोकांहि आपल्या लढायात क्रूरपणा दारावीत नसत ते त्रिकलेल्या लोकांची शहरे पाहून आविष्ट नसत सायरसप्रमाणे त्यांच्या मागून झालेले राजेहि गित लोकाना कारमारी, सेनानायक अशा महत्वाच्या नोकऱ्यावर नेमात असत व त्यांना जमिनीहि नेमणूक करून देत असत. केवळ मीड लोकांनाच नव्हे तर आर्मीनियन, खंडियन, यहुदी व ग्रीक या सर्व लोकांना अशाच रीतीने वागविण्यात येत असे. गित व अंत या दोनहि जातींच्या प्रजाजनाना राजाची लष्करी नोकरी करावी लागत असे, व इराणी राजाच्या पदरी इराणी लोकांप्रमाणेच निरनिराळ्या गित लोकांचीहि पळटणे होती.

गित लोकामध्ये मीड लोकांवर इराणी राजाची फार मर्मी असे हे लोक इराणी लोकांपुरी राजसत्ताधीश असल्यामुळे जास्त सुधारलेले होते, व याचे पोपाप व इतर चालीराती पर्शियन लोकांनी उचलल्या होत्या येणेप्रमाणे जातीजाती मधील भेदभाव नाहीसे करून सर्वांचे मिळून एकच इराणी राष्ट्र बनविण्यास सुरुवात झाली होती व हे काम सत्सप्त लोकांच्या कारकीर्दीत पूर्णवर्धेत आले.

पर्शियन लोक —जेते लोकाना राज्यात अर्थात्च नास्त ह्मन व सबलती मिळत असत. पर्शिसच्या (कार्मिनियन व युटिशन इत्यादि लोक येरीन करन) रहिवाश्यांना कोणताच कर द्यावा लागत नसे. ह्याची एक निराळीच क्षत्री म्हणजे प्रात बनविला होता. हे लोक कारच्या ऐवजी राजास आपल्या मालापैवी उत्तम उत्तम जिनसाचा नजराणा करीत असत. लढाह्मणार्थ, राजा स्वारीवर वगैरे मिणाला म्हणजे शेतकरी लोक खाला गेटून उत्तम पळकळावळ नजराणा म्हणून देत असत. लढत पक्षी राजा देखील त्यांना लढाईतील लूट व इतर मोल्यवान देणग्या वाटत देत असे. राज्यारीहणप्रसंगी पासागोडा येथील रणदेवतेच्या देवळात राजाच्या राज्याभिषेक होत असे तेव्हा तो साधे शेतकऱ्यांचेच जेवण जेवात असे. या प्रसंगी पर्शियन लोक त्याची इमाने इतवार चाकरी करण्याची शपथ घेऊन त्यांच्या आधुपारीग्या वदल अहुरमज्द देवाची प्रार्थना करीत असत, व राजाह्याने परकथिपासून रक्षण करण्याची व त्यांच्यावर न्यायाने राज्य करण्याची शपथ घेत असे सारास पर्शियन लोकांच्या बाबतीत राजा हा ' लोकांचा राजा ' म्हटला जात असे. न्याय निवाडा करण्याकरिता राजाचहून तहह्मयात पर्शियन न्यायाधीश नेमले जात असत, व याच्या जागा बहुधा त्याच्या मुलाकडेच वशापरंपरा चालत असत. लोकांच्याच्या पुढारी

लोकांचा साण घेऊनच कोणत्याहि बाबतीत न्याय निवाडा करावयाचा तो राजा करीत असे. इतर अधिकारी व प्राताधिकारी यांच्या सक्षमसलतीन देरील असेच निवडलेले वडे लोक असत.

शस्त्र ह्मती परग्यास समर्थ असलेल्या प्रत्येक पर्शियन इसमास राजाची लष्करी नोकरी करणे माग होते. मोठे जमीनदार घोड्यावर वसून तर साधारण लोक पायदळात नोकरी करीत ज्यांना आपल्या जमिनीची मशागत स्वतः करावी लागत नसे अशा सरदार व सुखवस्तू लोकांना शक्य तितक्या अधिक वेळ दारबारात हजर राहणे लागत असे. त्यांच्या मुलांना राजपुत्राबरोबर दारबारात घोड्यावर बसणे, शस्त्रास्त्राचा उपयोग करणे, शिकार खेळणे कायदेकाय व राज्यकारभाराची कामे याचा अभ्यास करणे इत्यादि शिक्षण मिळत असे. व जे लायव ठरत त्यांना पुढे मोठमोठ्या हुद्द्यांच्या जागावर नेमून जमिनी देत असत.

मजिशनला मारण्याच्या वेळी जे दारासच्या मदतीस हजर होते, त्या सहा घराण्यातील लोकांचा दर्जा अति उच्च होता. ग्रीक लोक राजा व हे महा याना " सात पर्शियन " म्हणत असत. याना वर्दी दिल्याशिवाय राजाच्या समोर जाण्याचा अधिकार होता. व याना देशात राजाप्रमाणेच जहागिरी वगैरे उरपन होती. याशिवाय इतर कित्येक पक्षां यन लोकांना हुसत्या प्रातात पाठवून तेथे त्यांना जमिनी देऊन चिरस्थायी करण्यात आले होते. अँकिमेनिड काळात ही वसाहत करण्याची चळवळ सर्व राज्यभर फार मोठाने प्रचलित होती. विशेषत आर्मीनिया, पॅप्पाडोशिया, लिथिया, सिरिया व इजिप्त येथे वसाहती करण्यात आल्या. या वसाहती म्हणजे प्रातातील लष्करी मदतीची केवळ केंद्रस्थानेच होती, व त्यांच्या योनाने सब व इराणी राज्याला आधारस्तभाच्या प्रमाणे बळकटी आली होती. खुद्द पर्शिसमध्ये ज्याप्रमाणे राजाने मनिमडळ या लोकांचेच वनाविले जात असे, तसेच प्राताभिहण देखील मनिमडळ व क्षत्रपाचे खासगी अधिकारी या वसाहतवात्या लोकांतून निवडले जात असत.

ही राष्ट्रीयताची खरी कल्पना जरी सबध इराणी राज्यात प्राधान्येकरून दिसून येत होती, तरी गित लोकांसयची साधारण कर्तव्ये व त्याचे हितसबध याचा योग्य विचार केला जाईल अशी खबरदारी घेतली जात असे. राजाच्या तसेच प्राताधिकाऱ्यांच्या मनिमडळात पर्शियन लोकांबरोबर गित लोकांचे देखील प्रतिनिधी असत. लष्करी नोकऱ्याप्रमाणे क्षत्रपाच्या मनिमडळातदेखील गित लोक माग घेत असत, व पर्शियन लोकांप्रमाणे यानासुद्धा देणग्या व जमिनी मिळत असत. राज्यातील सर्व जातींच्या प्रजाजनानाद्र सीम्य उपावांनी राज्य करणे, गुणी लोकांचा उत्कर्ष करणे, व शुद्धेगाराचे शासन करणे हे राजाचे व अधिकाऱ्याचे आय कर्तव्य असे.

राजांची वसतिस्थाने—पामापांडी जिल्ह्यात आपल्या मातृभूमीवर नायरसन एक शहर वसवून तेथे एक राजवाडा व थडगे बांधले. हे शहर हद्दी जेथे सुपांचे अधिकार सापडतात तेथे होते. परंतु पुढे दरायसन याच्या ऐवजी देशाच्या मध्यभागी एक नवीन राजधानीचे शहर बांधिले. याचे नाव “पर्सियन” (पेर्स) असे होते व यालाच पुढे ग्रीक लोक पर्सपोलिस असे म्हणू लागले परंतु पर्सिस जिन्हा साम्राज्याच्या मध्यापासून इतका दूर होता की, ते राज्यकारभार चालविण्याचे मध्यवर्ती ठिकाण होणे शक्य नव्हते. राई मध्यवर्ती ठिकाण तैग्रिस व युफ्रेटीस नद्यांमधील सुवीक प्रदेशात असल्यामुळे राज्याची सरी राजधानी सुसा होच होती, व तेथे पहिला दरायस व दुसरा आर्टाक्सर्गस यांनी मध्य राजवाडे बांधले होते. हिवाळ्यात हे राजे बाविलोन-मध्ये रहात व उन्हाळ्यात ते एकवटानाच्या दक्षिणेस एल-व्हॅड पर्वतावर बांधलेल्या वाऱ्यात रहावयास जात पर्सिस किंवा पर्सपोलिस येथे हे राजे क्वचित् प्रसंगी—मुख्यत्वे करून राज्याभिषेकाच्या वेळीच—येत असत.

बाविलोनिया व इजिप्त—राज्यात सामील केलेली बाविलोन व इजिप्त ही सुभारलेली संस्थाने कोणत्याही क्षत्रपांना जोडलेली नव्हती. नाबोनिडसचा पराभव केल्यानंतर सारसने आपणाम ‘बायलेचा राजा’ म्हणवून घेतले त्याचप्रमाणे कबायसिसनेही इजिप्तमध्ये केतोच्या सर्व पदव्यां धारण केल्या असल्याचे आढळून येते. दरायसन तर इजिप्तमध्ये तेथील पुरोहितांना त्याच्या कार्यात मदत केली, नवीन देवळे बांधली व नवीन कायदे जुन्या पद्धतीवरच केले. या राजांचा धर्म करण्यात, गित राष्ट्रांतील लोकाना आपले जुनेच राज्य आपाप कायम आहे असे वाटावे हा हेतु होता हे उघड आहे. परंतु दरायसला त्याच्या आयुष्यातच त्याचे पोरण चुकले असल्याचे प्रत्यक्ष अनुगमने कळून आले ति. पू. ४८९ या वर्षी इजिप्तने वंद केले व ते पुढे वसत्रमार्गने ति पू ४८८ मध्ये मोडले. बहुधा यासुळेच दरायसनने ति. पू. ४८४ मध्ये ‘बायलेचा राजा’ ही पदवी टाहून दिली, व बेन-माहूकची सुवर्णमूर्ति तेथील देवळातून काढून टाकली. या योगाने बाविलोनमध्ये ति. पू. ४८४त व ४७९त अशी दोन वेडे झाली, पण त्याचा तावडतोच बंदोबस्त करण्यात आला.

यज्जर घमैर अधिकारी मडळ्या व दरबारा भाषा—राजाच्या दहा हजार सारीसकांचा नायक द्वाच दरबार व साम्राज्याची राज्यव्यवस्था यावर दसरेम ठेवित आगे. या सरदाराचे काम शर्मायन सभितारातें असे. याण ग्रीक लोक ‘सिनिआय’ असे म्हणत. याशिवाय सात मंत्री अगत. ‘राजनेत्र’ नामक अधिकाऱ्याच्या बाबंवार उंगल देत अगता. याच्याकडे सर्व साम्राज्याचा ताबा व दरारे ही कामे सोंपविऊली होती

राजाचे सर्व हुकूम धीलाकृति लिपीत लिहिले जात. मूळ इराणी हुकुमाला सुसान व बाविलोनी भाषांत केलेले तजुमे जोडीत असत. इजिप्तमध्ये याच्याच जोडीला चित्रलिपी-तील व ग्रीक प्रातान ग्रीक लिपीतील आणखी एक तजुमा जोडण्यात येत असे. ही लिपि दगड अथवा चित्रणमाती यावरच लिहिली जात असे. राजकीय पत्रव्यवहारांत दगड-मातीच्या ऐवजी चर्मपत्राचा उपयोग करीत असत. परंतु चर्मपत्रावर कीलाकृति लिपि लिहता येत नसे म्हणून त्यावर पर्सियन भाषा अरमइक लिपीत लिहिण्यात येऊ लागली. या लेखनसाहित्यामुळेच पहिली लिपि विकास पावली.

इराणी साम्राज्याच्या पश्चिम भागात सर्वत्र पर्सियन भाषे-वरोबरच बरेच दिवसापासून व्यापारी वर्गात रूढ असलेली अरमइक भाषा ही दुय्यम प्रतीची भाषा म्हणून प्रचारात होती. या भागातील महत्त्वाच्या अशा सर्व सर-कारी कागदपत्रांतील मजकुराचे सरकारी रीत्या अरमइक भाषेत भाषांतर देण्यात येत असे, व क्षत्रपानी पाडलेल्या नाग्यावरही अरमइक लिपीचा लेख देण्याची बहिवात होती. इजिप्तमध्ये फक्त खासगी पत्रव्यवहार तेवढा बेमोठिक भाषेत होत असे. फक्त हेलेनिक प्रातात मात्र अरमइकबद्दल ग्रीक भाषा व परीत असत.

प्रांत-पहिल्या दरायसनने इराणी राज्याच्या पंचवीस क्षत्रपां म्हणजे मोठाले प्रांत करून प्रत्येक प्रांतावर एक एक ‘देशपाल’ (क्षत्रपावन) नेमिला. प्रत्येक क्षत्रपाचे कित्येक पोटीवभाग केलेले असत. क्षत्रप हा आपल्या प्रांताच्या कारभाराचा मुख्य अधिकारी असे. तोकर बसवी, शायद्याचे नियमन करी, रस्ते व मालमत्ता याच्या सुरक्षितपणाबद्दल जबाबदार असे, व आपल्या हातागालच्या जिल्ह्यावर देखरेख ठेवी. राज्यातील मोठ्या लष्करा ठाणूचे अधिकारी व राजकीय किड्याचे अधिपती यांच्यावर क्षत्रपाचा अधिकार चालत नसे; तथापि क्षत्रपास स्वतःचे सैन्य ठेवण्याचा अधिकार होता. ‘राजनेत्र’, प्रांतातील पर्सियन लोकांचे मंत्रिमंडळ व सेना या सर्वांचा क्षत्रपावर असत्वार चालत असे. राजाची सरकारी डाक एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पाठविण्याकरिता जागुदांनी व्यवस्था केलेली आसून मोठमोठ्या रस्त्यावर डाकची ठाणी ठेवली होती.

साम्राज्यांतील जित जातींची स्थिति.—प्रांता-मध्ये जित जातींना बरेच स्वातंत्र्य होतें; उदाहरणार्थ, यहुदी लोका आपल्या धर्मोपदेशकाच्या व इतर वयस्कर लोकांच्या नेतृत्वाखाली यरुशलेम येथे आपल्या जातीची सार्वजनिक परिषद भरवू शकत असत. जी ती जात आपल्या जातीतील न्याय निवाडे वापण स्वतःच परीत असे; परंतु सामान्यतः अरी राजा किंवा त्याचे अधिकारी या जातींनी दिलेल्या निकासांत टक्कटपळ करीत नसत, तरी सधर येईल तेव्हा प्रजेचा हा हक्क गुंदाकून ठेवून एखाद्या व्यक्तीच्या बाबतीत ते आपली बारीकी चालविण्यामार्गे पुढे पहात नसत.

बाळकामय प्रदेशात (उ० अरबी व तुराणी भूतक्या जातील), जंगली एका बाजुन असलेल्या पर्वतात (उ० इराण), मित्रिशा, पिरिडिआ पॅपलागोनिशा, थिथिनिशा, व आशिया मायनर येथील प्रदेशात) व इतर बऱ्याच इराणी जातील त्या त्या जातीच्या मुल्याच्या नियंत्रणासाठी पूर्वापर चालत आलेली शासनव्यवस्था इराणी साम्राज्यासाठी पूर्ववतच चालू ठेवण्यात आली होती. राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी सुधारलेल्या बहुतेक प्रांताचे विट्हे पाटन त्याच राजाने नेमलेले अधिकारी व क्षत्रप कारभार चालवीत असत या गिह्याना ग्रीक लोक राष्ट्रे या अर्थाचा शब्द योजीत. यामध्येच मोठाल्या शहराच्या वसाहतीचा अंतर्भाव होत असे त्याचा कारभार तेथील बयोवृद्ध लोक अथवा समाजाचे मुख्य चालवीत असत. बारिलोन, यदशलेम ही अशा प्रकारच्या शहराची उदाहरणे आहेत. याच नमुन्यावर देवळाच्या मोठाल्या जमीनजुमल्याची व मालमत्तेची देखील संस्थाने होती. सिरिबामधील बंशाद, कॅम्पाडोश आमथील दोन कोमान ही अशा संस्थानाची उदाहरणे म्हणून देता येतील याशिवाय किर्यंक मोडाल गिह्दे बादशहाचा घासणी मुख्य झणून राखून ठेविलेले होते. राजाची उपबंके व शिकारीच्या जागा या प्रदेशातच असत. या गिह्यानर बादशहा अधिकार्याची देखरेख असे, अथवा राजा ते इराणी इसमास अथवा जित जातीलील लायक लोकाना त्याची खासगी मालमत्ता म्हणून देत असे. या जहागिरी निरालस खासगी असून त्या बंशपरंपरा चालत असत व पुढे हेलेनिस्टिक काळात याची स्वतःन राज्यां बनली.

नगरसंस्थाने.—नगरसंस्थानाची घटना बरच्या पेक्षा निराळीच होती. किनीशियातल्या संस्थानाप्रमाणे काही राजसत्ताक होती व लिथिआतल्याप्रमाणे काही संस्थानात उमरावांचे प्रभुत्व होते, व ग्रीक शहराप्रमाणे काही संस्थाने प्रजासत्ताक असून त्यात मंत्रिमंडळे व सार्वजनिक मंडळे असत. मुख्य मुद्दा हा होता की, या लोकांची स्वतंत्र स्वायत्त राज्यघटना होती. परंतु हा प्रकार फक्त पार्थ-मेकडील ग्रीक, किनिशियन व लिथिअन प्रांतातच दृष्टोपतीस येत होता. पूर्वेकडील शहरे पश्चिमेकडील शहराहून भिन्न होती. ग्रीक लोकांच्या दृष्टीने ही शहरे म्हणजे केवळ मोठ-मोठी खेडीच होती. एखादा आणीबाणीचा प्रसंग उद्भवला म्हणजे त्यातील लोक आपल्या विश्वासातील एखाद्या इसमा कडे राज्यकारभार सोंपवीत व तोच माणूस पुढे जुलमी बने. फक्त मांडीनिअखमॅन आर्योनियनाचे (यवनांचे) वंड मोडल्यावर लोकसत्तात्मक पद्धतीने राज्य करण्याचा प्रयत्न केला होता (इ. पू. ४९२)

व्यापार व जमायंदी.—राज्यव्यवस्थेच्या बाबतीत गेसे इराणी राज्याचे प्रांत परस्पर भिन्न होते त्याचप्रमाणे विनिमयपद्धतीच्या दृष्टीने देखील या प्रांतांत भिन्नपणा

दिसून येतो. अगदी पथिमेस लिडियन व ग्रीक लोकात सारकारने अथवा स्वायत्त समाजाने पाडलेली नाणी वापरण्याची विनास पावलेली पद्धत सि. पू. सातव्या शतकापासूनच प्रचारात होती. इजिप्त, सिरिया, किनीशिया, व बाबिलोनिया या देशात प्रत्येक व्यवहाराच्या वेळी सोन्याच्याच्या कावी मोनण्याची जुनी व्यापारपद्धति प्रचलित होती. या देशात नाणी केवळ लि. पू. ४ व्या शतकापासूनच प्रचारात आली. उलट पक्षां पूर्वेकडील प्रदेशात एक वस्तु देऊन तिच्या मोबद-ल्यात दुसरी पेण्याची पाथमिकावस्थेतील अडाणी पद्धत चालू होती. तथापि सोने सापडणाऱ्या हिंदुस्थानच्या सरहद्दीच्या प्रांतात (पंजाबात) मान नाण्याची पद्धत प्राचीन काळाच स्वीकारण्यात आली असून तेंपे इराणी व अॅटिक नाण्याचा सार्वत्रिक प्रसार झाला होता. लि. पू. पाचव्या व चौथ्या शतकान या भागात इराणी व अॅटिक नाण्याप्रमाणे नाणी पाडण्यात आली होती. या निरनिराळ्या प्रकारच्या नाण्यांच्या पद्धतीशी तोंड देऊन सरकारला त्याचा शम्य तितका मेळ बसवावा लागे. दरभारात “ नैसर्गिक विनिमयपद्धती ” याच नेहमी उपयोग करण्यात येत असे पडे अधिकारी व पौरस्त्य सैनिक यांना धान्यरुपाने वेतन मिळत असे. याच्या जेवण्या-खाण्याची सोय राजाच्या भोजनगृहातच होत असे, व शिवाय त्यांना देणग्या व जमिनी बहाल करण्यात येत. ग्रीक शिपायाना मान नाण्याच्या रुपाने वेतन द्यावे लागे, व शिवाय रामलाहि नाण्याची गरज असे. झणून राजाचे कर अंशत पैशाच्या रुपाने व अंशतः पोडे, शुर्, धान्य, कापड व इतर उद्योगधंद्याची निपज याच्या रुपाने घेतले जात असत. क्षत्रपमुद्धा पैशाच्या रुपाने कर घेऊन शिवाय आपल्या भोजनगृहाकरिता वर्गणी गोळा करीत असत. क्षत्रपाच्या या भोजनगृहात त्याच्या अधिकाऱ्यांच्या जेवण्याची व्यवस्था होत असे.

नाणीं—खडणीरुपाने आलेल्या मौल्यवान धातू, सुसा, पर्सपोलिस व इतर ठिकाणच्या, खनिज्यात गोळा करून ठेवीत असत, व जेव्हा राजास नाण्याची गरज पडे तेव्हा तो या धातूची नाणी पाडत असे दरायसने नाण्यामध्यें सुधारणा केली. त्याने दारिक नावाचे (पॅथियन दारिक= सोन्याचा तुकडा) १३० ग्रॅन वजनाने व छमारे २३ शिलिंग किमतीने सोन्याचे नाणे पाडिले एक दारिक बरोबर २० रुप्याची नाणी (मीडियन शेकेल) होती व या रुप्याच्या नाण्यांचे वजन प्रत्येकी ८६.५ ग्रॅन व त्या वेळेच्या रुप्याच्या नावा-प्रमाणे किंमत सुमारे १ शिलिंग २ पेन्स होती. सोन्याचे नाणे पाडण्याचा अधिकार फक्त राजालाच होता परंतु रुप्याची नाणी क्षत्रप, सेनानायक, स्वायत्त समाज व राज्यकर्ते राजे यांना पाडता येत असत.

साम्राज्याचे धोरण.—इराणी साम्राज्याचा विस्तार मुख्यत्वेकरून सायरस व कंबायसिस यांनी जिंकलेल्या प्रदेशाच्या फारसा पर्लीकडे गेला नव्हता. दरायसने

या राज्याचा व सरहद्दीवरील प्रदेशाचा बंदोबस्त करण्याचें काम केलें. आणगे या प्रदेशाचें त्यानें अधिधिया-
मायनमधील डोंगरी जाती मिळून साम्राज्याची सरहद्द
कोंकणसंपर्क वाढविली; फक्त कालचिसचेंच राज्य वादश-
हाच्या माडलिकवाढ्यालीं स्वतंत्र राहिलें होतें तसेंच त्यानें
सिंधुनद्याचे खोरे, काफिरिस्तान व काश्मीरच्या, हिरोडोटसचा
कास्त्रिओद किंवा कास्त्रिओद येथील, सोनें पैदा होणारा डोंगरी
मुखल व सिंधुनद्यावरील दर्मिस्तानातील दरद हों खालसा
केली. येथूनच पामीरच्या डोंगरपठारावरील व उत्तरेकडच्या
अर्मायिन शकावर त्यानें कित्येक स्वाभ्या केल्या, व तुराणी
मैदानातील भटक्या मंडपाळ लोकांना कैचात पकडून पादाकात
करण्याकरिता त्यानें रशियन मैदानातील सिंधियन लोकांवरील
अयशस्वी झालेली स्वारी हातीं घेतली (ख्रि. पू. ५१२)
तथापि या स्वाभ्याबरोबरच रामाच्या शिरावर असलेलें
राज्याची मुखारण्या करण्याचे महत्वाचे कार्य तडीस नेण्याचाहि
प्रयत्न केला जात होता हें आपणस उपलब्ध असलेल्या
अपुन्या दंतकथावरून कळतें. हिरात जिझ्यात दराय-
सनें मैदानाच्या प्रदेशात लागवडीस उतेंगन देश्याकरिता
एक मोठे तळें बांधलें. आपल्या राज्याचा व्यापार वाढविण्या-
करिता नौकानयनाच्या दृष्टीनें त्यानें सिंधुनद्याच्या प्रवाहाचें
संशोधन करविलें. इराणी किनाऱ्यावरील निआकॅसनें बांधिलेली
कित्येक शहरे त्यानें स्वयंप्रिली या त्याच्या उल्लेखीत
परिस व इतर जगातील व्यापार यांमधील दुष्प्रयोजनाचे मार्ग
उलें करण्याची त्याची इच्छा दिसून येते. नीरोनें ज्याचें काम
आगेदरब घुरू केले होतें तो नाइल नदीपासून लुबेतपर्यंत
ताचा कालशा दरायसनें पुरा केला. या कालग्यानें जहाजाना
नाइल नदीतून सोपावून इराणला सरळ जात येत
थसे. फसकसांक्षिच्या वेळी आफ्रिकेच्या समोवती पर्यटन
करण्याचा देखील प्रयत्न झाला होता.

प्रीसर्शी लढाया.— दरायस व कॅससिस यांच्या-
प्रमाणें दरायसनें जरी नवीन प्रात कार्याज करण्याकरिता
स्वाभ्या केल्या नाहींत, तरी ज्याच्या सरहद्दीवर त्याच्याच
परोवरीची दुसरी साम्राज्ये असण्याऐवजीं लढान लढान
राष्ट्रगती व स्वायत्त समान याचा मुख्य असता अशा
साम्राज्यास आपला विस्तार करणें भाग्य पडतें.
उत्तरेकडील भटक्या लुडार्स लोकांचा बंदोबस्त करीत असतां
दरायसला सिंधियन लोकांवर स्वारी करावी लागली, व
त्यामुळे प्रेस व मेसिडोनिया हे प्रदेश खाला खालसा करावे
लागले. येथें प्रमाणें भूमध्यसमुद्राच्या किनाऱ्याचा बराचसा
भाग साम्राज्यात सामील होताच त्यामोघेवर इतर अनेक छंदे
उद्भूत झाले. कार्येज्या लोकांनी प्रीसच्या उल्लेख इराणचा
परा घेतला. दरायसनें काको या नावाखाली हे शहर व
मेसिडोनिया ही आपल्या राज्यातील असल्याचा छेड घेऊन
आहे. प्रीसमधील शहराचें आपणगत नेहमीं तेंपेरोडे घालत
मध्यस्थी करण्याकरिता ते दरायसला येतावत. परंत

दरायस कधी युरोपीय राजकारणात फारसा पडला नाहीं.
सरतेशेवटीं अथेन्स व इट्रीया या शहरांनी अथेमियन
व कॅरिथन वंडेत्तोराना मदत केल्यामुळे लढाई करणें अप-
रिहायें झालें (ख्रि. पू. ४९०). पण केवळ माटोनिअसची
(४९२) व डेटसची (४९०) स्वारीच नव्हे तर कार्येजच्या
मदतीनें वसकसिनिनें ज्यत्त तयारी करून केलेल्या स्वाभ्या-
देखील सर्वस्वी फसल्या (ख्रि. पू. ४८०-४७९). मेरोपॉन व
झाटीआ येथील रणभूमीवर ग्रीक सैनिकांनी इराणी तिरं-
दानाना शरण यावयास लावले, परंतु अथेमियन थेमिस्टोक्लीसनें
ग्रीक आरमारचें इराणी-किनीशियन आरमारावरील श्रेष्ठ
सालामिस येथें सिद्ध करून त्याचीं जमिनीवरील यशाची आशा
नष्ट केली व अशा रीतीनें युद्धाचा खरा निकाल लावला.
वसकसिनिच्या स्वारीचा मोड झाल्यापासून इराणी राज्यास
उत्तरीत कळ लागली ग्रीक लोकांचें श्रेष्ठ इतकें स्पष्ट दिसून
आलें की, इराणी लोकांनी पुन्हा स्वारी करण्याचें धाडस
कधीहि केलें नाहीं. उलट पक्षां ख्रि. पू. ४६६ मध्य इराणी
सैन्य व आरमार याचा सायमननें युरिमिडेन येथें पुन्हा
परभव केला, व याचा परिणाम असा झाला की, आशि-
याच्या किनाऱ्यावरील ग्रीक प्रात व सर्व प्रेसियन मुलूख
इराणी लोकांच्या हातचा झाले. इराणी राज्यासारख्या
मोठ्या राज्याचें एवढासा प्रदेश गेल्यामुळे फारसें लुकसान
झालें नाहीं; व सायप्रस घेण्याचे व बंदखोर इजिप्शियन
लोकांच्या साहाय्यानें नाइल नदीचे खोरे जिंकण्याचे अथे-
न्सचे प्रयत्नहि यशस्वी झाले नाहींत. इराणी साम्राज्यावर
स्वारी करण्याची अवघा मोठ्या प्रमाणावर नवीन मुलूख
काबीज करण्याची ताकद अथेन्सच्या लोकांच्या आंगात वस्तुतः
नव्हती. हेलेनिक सध्यानात नाइल शरणच्या भाटणांमुळे
अथेन्सला कॅलिअसचा तह (ख्रि. पू. ४४८) करून इराणशी
लटण्याचा नाद सोडावा लागला; सायप्रस व इजिप्त हीं
इराणच्या बादशहाकडेच ठेवावीं लागली; व समुद्रकटोर्ची
शहरे परत न मिळता अथेमियन लोकांवर पुन्हा स्वारी न
करण्याचे इराणच्या बादशहानें बचन दिलें तेवढ्यावरच
संतुष्ट रहावें लागले. सालामिस व झाटीआ येथील पराजया-
मुळे इराणी साम्राज्याच्या अंगां इतर राष्ट्रांवर बघाई करून
जाण्याची शक्ति राहिली नाहीं; व जगाच्या इतिहासातील
इराणी साम्राज्याचें महत्त्व थोडा वेळ बसो होऊन इजिप्तन
समुद्राचें बाहेर लागले, व ग्रीक लोक आयुष्य व युद्ध या
यावतीत आपणापेक्षा कमी नाहींत, त्याचें वेगळें शक्तीच्या
जोरावर पारितोष करणें शक्य नाहीं व ते लोक आपल्याहि
प्रौढत उपमोर्षी पडतील अशी इराणी लोकांना जाणवत
झाली.

साम्राज्याची अंतस्थ स्थिति च थंडे.—येथें प्रमाणें
इराणी साम्राज्याची थोड रंगेली. इराणात घर व उष
दुर्गांचे पुष्प मिश्रणें बंद झालें अर्धे नाहीं, पण दिवसाजु-
दिवस जनतपाना, योगी लोक व अशाच प्रकारचे इतर

दरबारी लोक यांचे प्राबल्य वाढत चालले होते. देवाभिमान व राजभक्ति यांपेक्षा सत्तेच्या मोहाचा पगडा कर्तव्यगार लोकांच्या मनावर अधिकाधिक बसत चालला होता. उदा- ह्मणाप, राजाच्या जुलमांमुळे नव्हे तर दुर्बल राजे गादीवर येऊ लागल्यामुळे प्रदीप्त झालेल्या महत्त्वाकांक्षेने क्षत्रपांमध्ये स्वतंत्र होण्याची इच्छा उत्पन्न झाली. ख्रि. पू. ४६५ मध्ये पहिल्या वसन्सर्पसिचा त्याचा वर्ज्य आर्टाबेनस याने पुन करून सर्व सत्ता आपणच बळकावण्याचा यत्न केला. पुढे ख्रि. पू. ३३८ मध्ये तिसऱ्या आर्टाबेनससिचा पुन करून बांगोअसने देखील असाच प्रयत्न केला. अशा परिस्थितीत पहिला वसन्सर्पसि व दुसरा आर्टाबेनससि यांसारख्या सुस्थभावी परंतु दुर्बल, लहरी व परतंत्राने चालणाऱ्या राजांची भर पडली. दुसरा दरायस व तिसरा आर्टाबेनससि हेच काय ते अमात्य जुलुमां राजे होऊन गेले. तिसऱ्या आर्टाबेनससिने राजपराण्यांतील बहुतेक इस- मांची कत्तल उचवून रक्ताचे पाट बाह्यिले व आपल्या पिलाच्या वेळी विरुद्धीत झालेल्या राज्याची घडी पुन्हा बसविली.

अशा स्थितीमुळे उत्पन्न झालेली बंडाळी व लढाया यांचा विचार करतांना एवढे उभात ठोबले पाहिले की, त्यांचा परिणाम राज्याच्या एकदया दुकदया प्रांतावरच झाला. याचे स्वरूप दाहण होऊन त्यांच्यामुळे विलुप्त प्रदेशाला बाधा क्वचित प्रसंगीच झाली असेल. डेक्कानेज कारकीर्दीच्या काळी बहुतेक प्रांतांत दोन शतके शांतता व सुखवैस्था नांदत होती. ओरदार बादशाही सत्तेखालील केवळ दावांत राष्ट्र शाकणाऱ्या पर्वत व बालुछामय मैदाने यांमधील रानटी जाती, त्यांच्यावरील ताबा गाहता झाल्यावरोंवर साहजिकपणेच स्वतंत्र झाल्या. असले लोक म्हणजे सॅमोसमधील काड्यूकिअन अत व ईलामचा अंतर्भाग, उत्तर मीडिया, टारस व ओलिंपस या प्रांतांतील क्रियेक निरिग्राह्या जाती या होत. या लोकांचे पारिवर्त्य करणाचे सर्व प्रयत्न निष्फळ झाले; व एकदयाना येथे जेव्हा राजधानी हालविण्यांत आली तेव्हा या डोंगरी लोकांनी इराणी राजस सुरक्षितपणे जाऊ यावे झणून त्यांना पैसे द्यावे लागले! ख्रि. पू. ४०० मध्ये आर्मीनियाच्या उत्तरेस इराणी राजांची सत्ता नष्ट झाली होती व पॅटिक पर्वतांतील लोक व ममुदकिनाऱ्यावरील ग्रीक शहरे स्वतंत्र झाली होती. पॅरुगोनिशामध्ये एतरेसीय राजांनी मलाज्य परंतु अल्पका- लीन राज्य स्थापिले होते, व विथिनिअन लोकांचे नायक स्वतःच मार्गक बनले होते. हिंदुस्थानच्या सह्योदरील प्रांत इराणी साम्राज्यांतून फुटून निघाले व ख्रि. पू. ४८६-४८४ मध्ये एक व ४६०-४५४ मध्ये दुसरे अशी बंडे होऊन इजिप्त देश कायमचा स्वतंत्र झाला. यानंतर तिसऱ्या आर्टाबेनससिने देश राजपराण्यांचा मोड करून त्यांना फिरून एक वेळ शरण यावयास लावले.

तथापि पहिल्या दरायसच्या काळांनंतर ग्रीक, लिथिअन व किनीथिअन शहरे खेरीज करून इतर सुधारलेल्या देशांतील एकाहि प्रदेशाने इराणी सत्ता झुगारून देऊन स्वतंत्र होण्याचे यत्नांत आणले नाही हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. क्षत्र- पांच्या बंडांमुळे राज्याचा दुय्येवणा आणखी स्पष्टपणे दृश्यो- चर झाला होता. क्षत्रपांना सैन्य ठेवण्याची परवानगी अस- ल्यामुळे ते आपल्या नोकरीत पुष्कल पगारी ग्रीक शिपाई ठेवू लागले, व या सैनिकांच्या मदतीने त्यांना बंडे करणे सुलभ झाले. पहिला आर्टाबेनससि व दुसरा दरायस यांच्या वेळी अशी बंडे क्वचितच होत असत. परंतु पाकच्या सायरमच्या बंडाच्या वेळी (ख्रि. पू. ४०१) जेव्हा १२००० ग्रीक सैन्यावर सर्वेस इराणी सैन्यास हल्ला करण्याचे धाडस झाले नाही तेव्हा बादशाही सत्तेचे दीर्घत्व स्पष्टपणे व्यक्त झाले. यापुढे तर आशियामध्यन व सिरिया या देशांत क्षत्रपांची बंडे प्रसहार्थ होऊ लागली. यांचा बंदोबस्त कर- ताना इराणी राजांनी ग्रीक व इजिप्त या देशांशी लढाई करावी लागत असे.

उत्तरकालीन ग्रीक युद्ध व अँटिस्तिडमचा तह.- तथापि याच काळांत राज्याचे परराष्ट्रीय धोरण बरेच यशस्वी झाले (ख्रि. श. ४१३). सिराज्यूल येथे अथेनियन सत्तेचा मोड झाल्यामुळे, ग्रीक शहरापासून बसून करावायाची खंडणी गोळा करण्याचा हुकूम दुसऱ्या दरायसने आशियामध्यनमधील क्षत्रपाना केला. सार्दोबरोवर इराण अथेन्सविद्द लढाईत पडले, व इराणी पैशाच्या जोरावरच लायबॅंडरला अथेन्सचा मोड करता आला (ख्रि. पू. ४०४). पुढे सार्दोमधील लढीच्या वाटणीवरून सार्दो व इराण यांच्यामध्ये तेंढा उद्भ- वून इराण सार्दोविरुद्ध ग्रीक संघात सामील झाले. ख्रि. पू. ३९४ मध्ये नायडस येथे लॉसिडिमोनिअन आत्मारुचा इराणी क्षत्रपांनी निःपात केला व ख्रि. पू. ३८७ मध्ये अँटि- स्तिडमचा तह करून सार्दोने मोठ्या कडाने आशियांतील प्रदेशांवरील आपला हक सोडून देऊन इराणी बादशाहांचे ग्रीसवरील प्रभुत्व कबूल केले. अतःपर इराणी बादशाहांच्या इच्छेला ग्रीसमध्ये कायद्याप्रमाणे मान मिळू लागला; व पुढे काही कालपर्यंत कोणत्याहि हेलीनक सत्त्यानांने इराणी साम्राज्याच्या यांततेचा भंग करण्याचे धाडस केले नाही.

हा विषय इराणी लोकांना ग्रीक लोकांमधील आपसांतील यादवीमुळे मिळाला. तथापि इराणी राजांनी इजिप्त पुन्हा जिंकता आला नाही अगर सायप्रसमधील झालामिसच्या राजाचा पूर्ण बंदोबस्तहि करता आला नाही. यावरून इराणी राजांचा कमजोरपणा व्यक्त होतो. दिक्सायुद्विच क्षत्रपांची बंडे अधिकाधिक भयंकर स्वरूप धारण करू लागली. दुसऱ्या आर्टाबेनससिची कार- कीर्द ख्रि. पू. ३९९ मध्ये संपली तेव्हा पथिमेकडील प्रदेशा- वरील बादशाही सत्तेचा समूळ लोप झाला होता. त्याच्या नापून तिसरा आर्टाबेनससि ग्रीकस हा गादीवर बसला.

त्याने मात्र साम्राज्याला पुन्हा पूर्वीचे बांगले दिवस आणून दिले. ख्रि.पू. ३५५मध्ये त्याने अथेन्सच्या सत्तेचा तिसऱ्यांदा मोड केला, ३४३ मध्ये इगिप्त घेतलें व त्याच्या सेनानायकांनी आशियामायनरमधील सर्व पुन्हा मोहून टाकली. हा रामा क्षि. पू. ३३८ मध्ये मेला तेव्हां निदान याव्यतः तरी इराणी साम्राज्याची पूर्वापेक्षा सर्वांत जास्त अक्षम पायावर स्थापना झालेली दिसत होती.

हे सर्व विजय ग्रीक सैन्य व सेनानायकांच्या मदतीनेच मिळालेले होते. उपर्युक्त क्रि.पू. चालली असतांच पगारी सैनिक, व्यापारी, शिल्पकार, वारांगना, गुलाम या लोकांमार्फत ग्रीक सुधारणेचा इराणमध्ये जास्त जास्तच फैलाव होत होता. हेलेन श्रेष्ठ आहे यासंबंधी उभयपक्षां वाद नव्हता. ग्रीक लोकांना राष्ट्रीय सैन्यांत नोकर ठेवून इराणी लोक संकटांपासून आपला बचाव करून घेत, व ग्रीक लोकांच्या व्यवहारनीतीचा फायदा घेऊन आपल्या राज्यांचे हित साधित असत. ग्रीक संस्थानांच्या परस्परांतील लुरदांमुळे होत असलेल्या भांडणांत जी शहरे गुंतलेली नव्हती तेथील लोकांनी जगाचे राज्य करण्यास लायक असलेल्या अशा ग्रीक लोकांनी आशियातील दुर्बल राजांचे हुकूम पाळवे ही गोष्ट फार दीर्घत असे. आयसॅफॅरॉन, कॅलिस्थिनीस व इतर अखंड लेखकांनी ही राष्ट्रीय मनोभावना व्यक्त केली होती. स्वसत्तापाने अथवा सत्ताने ग्रीक लोकांचे ऐक्य करून इराणाविषय चढाई करावी असे हे लोक प्रतिपादित असत.

मॅसिडोनियाचा उदरगम.—या मताच्या फलप्राप्तीला फार काळावधि लागला नाही. मॅसिडोनिया फिलिप राजाने स्थापिलेली नवीन सत्ता लवकरच पहिल्या प्रतीची झाली; परंतु या सत्तेचा इराणी राज्याविषय फटाक्ष नव्हता. प्रेत, इलिरिया व थारकन द्वीपकल्प हे प्रदेश काथीन करून मॅसिडोनियाचा विस्तार करावा असा या सत्तेचा प्रत्यक्ष उद्देश होता. परंतु ग्रीक संस्थांमधे आपल्या सत्तेखाली आणण्याच्या उद्योगांत मॅसिडोनला इराणाविषय ग्रीक लोकांचे ऐक्य करणे भाग होत. येगेनप्रमाणे, लढाया केवळ अपरिहार्यच झाल्या होत्या. ख्रि. पू. ३४० मध्ये लिथिया आर्जेन्सबर्गसह मॅसिडोनियाच्या चढाईपासून बचाव करण्याकरितां पिरॅनस व विर्गॅसिअम या प्रेसथीतील शहरांना मदत केली; ३३८ मध्ये त्यांनी डिर्मो-स्थिनीसशी तह केला. केरोनीआचा विजय मिळाल्यावर ३३७ मध्ये फिलिपने कॉरिंथचा सर्व ग्रीक संस्थानाचा अंतर्भाव करणारा संघ स्थापन केला; व राष्ट्रीय कार्यक्रम मान्य करून त्याने ३३६ मध्ये आशियामायनरमध्ये आपले सैन्य पाठविले. सर्व इराणी साम्राज्य जिंकण्याचा त्याचा इरादा नव्हता. ग्रीक शहरे स्वतंत्र करून टॉलेमपीत आशियामायनर काबीज करवा ही तास्तीत जास्त फिलिपची महत्वाकांक्षा होती. परंतु ३३६ मध्ये फिलिपचा वध झाल्यामुळे ही स्थिति अगोचर पालटून गेली. त्याच्या मागून त्याचा मुलगा अलेक्झांडर दि ग्रेट नावावर बसला. हा लढवऱ्या व क्रोधाम

दुखीचा राजकारणपट्टे पुरव असल्यामुळे त्याने मॅसिडोनियन लोकांच्या बळावर सर्व जग पादाक्रांत करण्याची शायब महत्वाकांक्षा घेतली. जग जिंकण्याची कल्पना याच्या मनांत अँकिमेनिड राजापेक्षाहि जास्त उत्कट असल्यामुळे त्याने ते काम नेटाने हातीं घेतले, व त्याचा अकासी मृत्यु झाला नसता तर तो आपली महत्वाकांक्षा पूर्ण केल्याशिवाय रास राहिला नसता.

मॅसिडोनियन साम्राज्य.—अलेक्झांडरने इराण कसे जिंकले व आपली सत्ता जगभर कशी पसरविली हे येथे देण्यास थवकाश नाही. तथापि महत्वाची गोष्ट ही की, गोंगमीलच्या विजयानंतर (१, आक्टो. ३३१), व विशेषतः दरायसच्या पुनानंतर अलेक्झांडर हा स्वतःला इराणी साम्राज्याचा कायदेशीर अधिपति मानून इराणी राजांचा पोपाळ यापेक्षा लागला व त्यांचे सर्व संस्कार पाळू लागला.

इराणी साम्राज्यातील मुख्य मुख्य शहरे काबीज होतांच इराणी युद्ध संपले व अलेक्झांडरची जगावरील मोहीम सुरू झाली. जग जिंकण्याकरितां मॅसिडोनिया व ग्रीस यांमधील सैन्य अर्थातच अपुर्णे होते. परंतु अलेक्झांडरने मॅसिडोनियन, ग्रीक लोक आणि इराणी लोक यांमध्ये भेदभाव न मानतां या दोन्ही लोकांना एकत्र करण्याचा यत्न केला. इराणी लोकांना तो आपल्या जगज्याळ राज्याचा दुसरा आधारस्तंभच मानित असे. त्याने शुना येथे (केद्र. ३२४) सर्व ग्रीक बरिष्ठ अधिकारी व इतर १०००० मॅसिडोनियन लोक यांची इराणी भायकांशी छेमे लावून या दोन जाती संलग्न केल्या; व तरण इराणी शिष्यांना मॅसिडोनियन पद्धतीवर लष्करी शिक्षण देऊन त्यांची सैन्यांत भरती केली व मॅसिडोनियाच्या फसलेल्या शिष्यांस्त स्वदेशी परत जाण्यास परवानगी दिली. ३२४ मध्ये थोलेमिपआच्या उत्सवप्रसंगां त्याने, सर्व ग्रीक शहरांनी आपणास ईश्वर मानून स्वदेशी परत येणाऱ्या शिष्यांना पुन्हा समाजांत घ्यावे असा हुकूम सोडला. ख्रि. पू. ३२३ मध्ये अरबस्थान जिंकण्याची पूर्ण तयारी झाली व तो मिरकावर पथिमेकडोळ मोहीम, कांयज व इजिप्शन लोक यांवरील स्वारी या गोष्टी हातीं घ्यावयाच्या अलेक्झांडरचा वेत होता. परंतु याच सुमारास ख्रि. पू. ३२३ मध्ये बाबिलेनमध्ये अलेक्झांडर मरण पावून त्याचे हे सर्व वेत जागच्या जागी राहिले.

सेनापतींची राज्ये.—अलेक्झांडरला कोणी दारस नव्हता. यामुळे तो मेल्यानंतर जग जिंकण्याचे काम तहकूब राहून मॅसिडोनियाच्या पिच्छेहाटीस सुरुवात झाली. सैन्यांतील शिषाई हेच लोकांचे प्रतिनिधी मानले जात असल्यामुळे त्यांनी आपल्या नायकांच्या नेतृत्वाखाली राज्यकारभार हातीं घेतला. इराणी भायका आतां टाकून देशांत येऊन महत्वाच्या सर्व प्रांतांवरील इराणी गुट्टप काढून टाकण्यांत आले. परंतु अलेक्झांडरने पादाक्रांत केलेला सर्व मुलूख एका सत्तेखाली ठेवणे याचा अशक्य वादू लागले. अलेक्झांडरच्या

माणून त्याच्या गादीवर कोणी वसले नव्हते असाच काळ-
पर्वत सेनापतींमध्ये झगडा चालू होता. अँटियोनस अले-
क्झांडरच्या गादीसाठी आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांशी लढत असता
सिल्यूकसने सिधुनदापर्यंतचा इराणी साम्राज्याचा सर्व
मुख्य आपल्या कवण्यात घेऊन बाविलोन ही आपली राज-
धानी केली. उत्तरमीडियामध्ये मात्र अलेक्झांडरने नेमलेल्या
इराणी अँट्रोपाटोस नावाच्या क्षत्रपाने आपले स्वातंत्र्य कायम
राखले होते, व त्याच्या मागून त्याचे वारसक त्या प्रांताचा
कारभार पाहू लागले. तसेच आर्मीनियामध्ये हेडार्नीडाचे
इराणी घराणे टिकाव धरून राहिले होते, व याचसारखी
आशियामामयनरमधील पहिला सिध्राडेटीस व पहिला एरि-
थारेथॉस या इराण्यांनी स्थापिलेली पॉटस व कॅपाडोशिया
ही राज्ये होती.

पहिला सिल्यूकस निकेडार व पहिला अँटायो-
कस — सिल्यूकसने इराण ताब्यात घेतल्यामुळे हिंदुस्थान-
च्या सरहद्दीवरील प्रदेशासाठी तो व चंद्रगुप्त मौर्य यांच्या-
मध्ये लढा उत्पन्न झाला. अलेसीस सिल्यूकसने पाचवे हत्ती
व इतर देणग्या घेऊन हे प्रांत व सिधुनदाच्या पश्चिमेकडील
सरहद्दीचे प्रांत चंद्रगुप्ताला दिले यानंतर सिल्यूकसने अँटि-
मोनसचे उपायन करण्याच्या कार्नी लायसिमाकस, टॉलेमी व
कॅमॅंडर याना मदत करण्याकरिता पश्चिमेकडील प्रदेशात
स्वारी केली.

इराणमधील ग्रीक शहरे. — ३०१ मधील इप्ससच्या
लढाईमुळे सिल्यूकसला सिरिया व आशियामामयनरचा पूर्व-
भाग हे प्रदेश मिळाले व तेव्हापासून त्याने अँटिओकिया
होई सिरियातील शहरच आपले राहण्याचे ठिकाण केले. यान-
ंतर थोड्याच दिवसांनी सिल्यूकसचा युप्रेटीसच्या पूर्वेक-
कडील सर्व प्रांत त्याचा मुलगा अँटायोकस याच्या हाती आला.
अलेक्झांडरने आपल्या राज्याच्या रक्षणार्थ पॅक्ट्रिया, सॉगि-
एना व हिंदुस्थान या देशात शहरे वसवून आपले निवडक
लोक ठेविले होते. अलेक्झांडर मेल्यावर यानी नवे केली
व ते ग्रीसकडे परत आणण्याचा प्रयत्न करू लागले. परंतु पाय-
थॉनने त्याच्यावर हल्ला करून त्यांना कापून काढले याशि-
वाय अलेक्झांडरच्या मागून झालेल्या रागांनीहि आपल्या
राज्याच्या संरक्षणार्थ काही शहरे वसविली ही शहरे बहुतेक
जुन्या वसाहतींच्या जागीच वसविली असून त्यांच्यासंघर्षी
लक्षात ठेवण्याची गोष्ट ही की या शहरात ग्रीक व पॅरिओ-
नियन लोकांचीच वस्ती होती व ते साम्राज्यात राहून स्वायत्त
समाजाचे सर्व हक्क उपभोगीत होते. या शहरांना त्यांच्या
समतया काही प्रदेश देतात जोडण्यात आला होता व येथे
प्रमाणे देशातील वन्याच मिळाले अशा प्रकारचे स्थानिक
स्वराज्य उपभोगणारे संघ बनले होते तथापि, ज्या काही
शहरांना पूर्ण स्वातंत्र्य देण्यात आले होते ती खेरीब व क्वथन
भाकीच्या सर्वांवर राजाचा व त्याच्या अधिकाऱ्यांचा प्रत्यक्ष
नजदग तरी अप्रत्यक्ष अंमल चालत असे. प्रथमतः या शह-

रातील एतद्देशीय रहिवाशांना नागरिकत्वाचे बगैरे काहीएक
हक्क नसून त्यावर सर्वेस्वी माझ वसाहतवाल्याचाच अंमल
होता परंतु लवकरच हे दोन्ही लोक एकमेकांत मिसळून
एक होऊ लागले हा प्रकार सिल्यूकसच्या राज्यात पार
झपाट्याने व पूर्णपणे घडून आला. अशा
रीतीने सिधुनदापर्यंतच्या सर्व आशिया खंडात
ग्रीक सभेचा व ग्रीक संस्कृतीचा फैलाव करण्यास ही शहरे
कारणीभूत झाली. ही शहरे व्यापाराची व उद्योगधंद्यांहि
केंद्रस्थाने होती व या शहरांना दिलेले हक्क व त्यावरील
राजाची मर्जी यामुळे तेथे अनेक लोक (विशेषतः यहुदी)
कायमची वस्ती करण्यास वेळून ती लवकरच मोठी भरभ-
रादीची शहरे बनली बाविलोनिया मिकल्यावर सिल्यूकसने
तैमिस नदीच्या काठी सिल्यूशिया नावाची नवीन राजधानी
वसविली. यानंतर मेसापोटॅमिया, बाविलोनिया व सुशिए-
ना या देशांमध्ये शहरे वसविली गेली व मीडियाच्या रामो-
वारहि परीच शहरे बांधण्यात आली.

ग्रीक लोकांच्या कारकीर्दीतील इराणी धर्म — ग्रीक
संस्कृतीचा येथे प्रमाणे पूर्वेकडील प्रदेशात फैलाव होत राह-
ताना इराणी लोक परकी अंमल मुकाट्याने सहन करीत
होते, व बऱ्याच दर्जाचे इराणी लोक ग्रीक सुधारणेच्या
बाबगाचा अवलंब करीत होते. उत्तरकालीन पारशी दंत-
कथात अलेक्झांडरने हातपुत्राचे धर्मग्रंथ जाळले असे म्हटले
आहे परंतु या दंतकथाना ऐतिहासिक दृष्ट्या काही महत्त्व
नाही ग्रीक लोकांनी इराणी लोकांच्या धर्मांत कधीच हात
घातला नव्हता उलट परकी लोकांच्या अमदानीत या धर्माचा
केवळ पश्चिमेतच (आर्मीनिया, उत्तर सिरिया, आशि-
यामामयनर) नव्हे तर पूर्वेकडे देखील बोराचा प्रसार
झाला तथापि या धर्माचे राष्ट्रीय लक्षण व जुन्या इराणी
साम्राज्याची स्मृति कदा पश्चिमेमध्येच दळून राहिली होती.

वैविध्य व पार्थियामधील स्वतंत्र राज्ये —
ति पृ २८२ मध्ये लायसिमाकसवर स्वारी करून सिल्यूक-
सने त्याचे आशियामामयनर व प्रेसमधील राज्य खालसा केले.
२८१ मध्ये सिल्यूकस मारडाल गेला व त्याचा मुलगा पहिला
अँटायोकस हा या अवाढव्य राज्याचा सालक झाला इमिशन
समुद्रापासून सिधु नदापर्यंत पसरलेल्या त्याच्या राज्यांत
सर्वत्र झट्टा हल्ला करता येण्यासारखी ठिकाणे होती सिल्यू-
कसच्या मृत्यूनंतर या राज्यात केव्हांच शांतता नव्हती.
लॅगिडी लोक व अँट्रोपाटीन, आर्मीनिया, कॅपाडोशिया,
पॉटस, विथीनिया, गाडेथनस, पर्गीमस, जोजिस व सर-
हद्दीवरील इतर लहान लहान ग्रीक संस्थाने या राज्याचे
सामर्थ्य कमी करण्याचा हरएक प्रयत्न करीत असत. शिवाय
ग्रीक सुधारणा वाढल्यामुळे असेल्य स्थानिक संस्थाने निर्माण
झाली होती, व ही सर्व पूर्ण स्वातंत्र्य प्राप्त करण्याकरिता
एकसारखी घडपडत होती यामुळे सिल्यूकिडी राजाना
आपले अस्तित्व कायम राखण्याकरिता नेहमी लढावे लागत

असे. दुसऱ्या अँटायोकसच्या वेळी (२६४-२४७) सिल्यूकिडी राज्यास दुसऱ्या टॉलेमीपासून प्राप्त झाला. सॅन्ट्रियुसमधील ग्रीक लोकांनी बायोडोटस नावाच्या आपल्या सुभेदाराला नेतृत्वाखाली बंड करून हिंदुकुशापर्वताच्या उतारसह स्वतंत्र राज्य स्थापिले. इतर प्रांतांत देखील बंडे झाली व पानीं अथवा अपानीं नांवाच्या कासिअन समुद्राच्या पूर्वेकडील मैदानांत राहणाऱ्या इराणी मठक्या लोकांच्या आरंभ-सोळा नांवाच्या नायकांनी पार्थिया जिह्यामध्ये स्वतंत्र राज्य स्थापिले (सि. पू. २४८).

तिसरा अँटायोकस—या राजाने आपल्या कारकीर्दीच्या आरंभी (दि. पू. २२०) मीडियाच्या क्षत्रपाचे बंड मोडले, नंतर अँट्रोपाटीनच्या राजावर चढाई करून त्यास तह करावयास लावले व आशिया मायनरमधील बंडाचे निर्मूलन करण्याकरिता पूर्वेकडील प्रदेशात मोठी मोहीम केली. त्याने आर्मीनियाच्या राजाला विश्वासपाताने पदच्युत करून तेथे दोन सुभेदार नेमिले, मीडियाचा बंदोबस्त केला आणि पार्थियाचा आसंसीस व सॅन्ट्रियुसचा युधिमेस यांच्यावर शय मिळवून त्यांच्याशी तह केला. त्याचप्रमाणे त्याने हिंदुस्थानच्या राजाशी दोस्ती केली; कार्मोनिआ, पर्सिस व बाबिलोनिया या प्रदेशांत वादसाही अंमल पुन्हा प्रस्थापित केला; व २०५ मध्ये तैमिसच्या मुखापासून अरबी आखातापासून भारवस्थानांतील गेन्हा (अर्वाचीन बारन) सहारापर्यंत जलपूर्णन केले.

सिल्यूकिडी अंमलाचा न्हास—तथापि याद्वारे लवकरच या राजाने पांचव्या टॉलेमीवर स्वारी करून त्यावर जो विजय मिळविला त्यामुळे त्याचे रोमशी युद्ध झुंजले, व त्या युद्धात सिल्यूकिडी राज्याचे तुकडे तुकडे झाले (सि. पू. १९०) आणि आशिया मायनर प्रांत हातचा आजून अँटायोकसला बराच काळपर्यंत रोमला मोठी शत्रुणी भरावी लागली. हे पैसे मिळविण्याकरिता त्याने ईलाम देशांतील वेळचे देऊळ छुड्यामुळे तेथील रहिवाशांनी त्याला ठार केले. साम्राज्य दुर्बल झालेले पक्षातांच आर्मीनियाच्या सुभेदारांनी स्वातंत्र्य पुकारले. इतर शिल्लकेंद्रांही अर्थात् बंडे होऊन पूर्वेस युधिमेस व त्याचे बालस यांनी सिंधुनदाचा प्रदेश व इराणी सरहद्दीवरील मुल्ल निकण्यास आरंभ केला.

आपले वैभव कायम राखण्याकरिता सिल्यूकिडी राजे जिवावर खर्च होऊन लढत होते. चौथ्या अँटायोकसने (१७६-१६३) पूर्वेकडील प्रदेश व बाबिलोनियातील शहरं एक बार परत मिळविली. पर्सिस व मीडिया हे देश आपाप या राज्यांत होते, परंतु या राज्याच्या मरणानंतर रोमन लोकांनी सिल्यूकिडी राज्य नष्ट करण्याकरिता अंतस्थ वंश्यांचा, कायदा घेतला. त्यांनी या राज्याचे सैन्य व शारमर कधी करून प्रत्येक बंडाला प्रोत्साहन दिले. अशा

विकट परिस्थितीतहि पहिल्या डिमिट्रिअसने (१६१-१५०) मीडिया बळकावून बसलेल्या बाबिलोनच्या सुभेदाराचे बंड मोडले (१५१).

आसंसिडीचे पार्थियन साम्राज्य: पहिला मिथ्राडेटीझ व फ्राएटीझ.—सिल्यूकिडी राजांच्या वैभवामुळे उत्तरी कळा लागली असतांना पूर्वेकडील प्रदेशात आसंसिडी राजांनी आपल्या राज्याचा विस्तार करण्यास सुरुवात केली. पहिल्या फ्राएटीझने (१७५-१७०) एलतुसमधील मीडिअन लोकाना जिंकले. त्याचा भाऊ पहिला मिथ्राडेटीझ (१७०-१३८) याने सॅन्ट्रियुसच्या राजाशी निकराची लढाई करून तुराणी सरहद्दीवरील काही जिल्हे जिंकले व सिंधुनदावरील प्रदेश प्रवेश केला. पश्चिमेस त्याने मीडिया जिंकून बाबिलोनिया घेतला व सेल्युसिआ शहर काबीज केले. १४० मध्ये सिल्यूकिडी राजा दुसरा डिमिट्रिअस याने मिथ्राडेटीझशी युद्ध केले, परंतु त्यात त्याचा पराभव होऊन तो कैद झाला. यानंतर मिथ्राडेटीझ मरण पावला. पुढे त्याचा मुलगा दुसरा फ्राएटीझ (१३८-१२७) याच्यावर १३० मध्ये डिमिट्रिअसचा भाऊ सातवा अँटायोकस याने हल्ला करून डिमिट्रिअसची मुक्ता केली; परंतु पुढे १२९ मध्ये मीडियांत त्याचा पराभव झाला. यानंतर सुभेटीझ नदीच्या पूर्वेकडील प्रदेशांतील सिल्यूकिडीचे बर्चस कायमचे नष्ट झाले. सिल्युसिआ बघैरे बाबिलोनियांतील शहरं फ्राएटीझने आपल्या एका आचड्या अधिकाऱ्याच्या स्वाधीन केली.

दुसरा मिथ्राडेटीझ व त्याच्या मागून झालेले राजे.—या लढाया चालू असतां इकडे पूर्वे इराणांत मोठ्या पडामोडी झाल्या. चिनी लोक ज्यांनीं युएचो व मीक लोक सिल्युसमधूनत अशा मागोल लोकांच्या १५९ गतींनी सॅन्ट्रियुसमध्ये प्रवेश करून १३९ मध्ये सॅन्ट्रियुस देश काबीज केला. सॅन्ट्रियुसतून त्यांनी पुढे इराणात व हिंदुस्थानांत शिरण्याचा यत्न केला. सातव्या अँटायोकसशी दोस्ती करून त्यांनी पार्थियन राज्यावर हल्ला केला. दुसरा फ्राएटीझ व त्याच्यामागून गादीवर बसलेला त्याचा चुलता पहिला आर्टाबॅनस (१२७-१२४) हे दोघेहि सिलियन लोकांशी लढतांना पराभव पावून ठार झाले; परंतु त्याचा पुत्र दुसरा मिथ्राडेटीझ (१२४-८८) याने सिलियन लोकांचा पराभव करून काही काळ आसंसिडीची सत्ता पुन्हा प्रस्थापित केली. त्याने आर्मीनियाचा राजा आर्टाबॅनसद्वारा याचाहि पराभव करून तो ७० टोरां देईपर्यंत त्याच्या ओलीस ठेवलेल्या टायमेनीझ नामक पुत्राची मुक्ता केली नाहीं. टायमेनीझने कंपॅडो-शियवर स्वारी केली व रोमन अधिकारी कॉर्नेलिसस साहाय्यावर चालून आला तेव्हा मिथ्राडेटीझने रोमशी पहिला तह केला (सि. पू. ९२). यानंतर मिथ्राडेटीझ लवकरच मरण पावला व त्याच्या मृत्युमुळे आसंसिडी सत्ता पुन्हा दुसऱ्याने नष्ट झाली. पश्चिमेकडील प्रांत व पश्चिम आशियातील सत्ता आर्टा आर्मीनियाच्या टायमेनीझच्या हाती गेली.

याच वेळी सिथियन लोकांवर रोषादि म्हायन निघरावे युद्ध सुरू झाले. याच काळातल्या पार्थियन राजाच्या नाण्यावर जरी त्याच्या क्रियेक यशस्वी मोहिमांचा उल्लेख सापडतो, तरी पित. पू. ७६ मध्ये सिथियन लोकांनी सॅनाटुसीस नाल्याच्या एका ययाची ऐशी वी उलटून गेलेल्या पार्थियन राजाला गादीवर बसविले या गोष्टीवरून या काळातील अंदा-धुदांची कल्पना होते. सॅनाटुसीसच्या पूर्वीच्या राजांची नावे माहीत नाहीत. सॅनाटुसीसच्या मागून तिसरा फ्राएटीस (७७-५७) गादीवर येईपर्यंत या राज्यात शांतता प्रस्थापित झालेली दिसत नाही.

रोमन लोकांशी लढाया—रोमन लोक आता टायब्रेनीझवर त्यांच्या कर्तु लागले, ही गोष्ट ऐतिहासिक दृष्ट्या पार महत्त्वाची आहे. फ्राएटीसने लुरुस्त व पांवी याशी तह करून ९६ मध्ये रोमन लोकांस टायब्रेनीझवर स्वारी करण्याच्या कामी मदत केली. रोमन लोकांनी पार्थियन राजाला युमेट्रीस नदीपर्यंतचे खांबे जुने राज्य परत मिळवून देण्याचे आमिष दाखविले होते परंतु रोमन सेनापतींनी पुढे पार्थियन लोकांनी केलेला तह पाळला नाही, व पार्थियन राजा रोमन लोकांशी लढण्याचे सामर्थ्य नसल्यामुळे फ्राएटीस स्वल्प बसला.

आपल्या पूर्वजांचे वैभव फ्राएटीसला परत मिळविला आले नाही तरी तो आपणास लहानबहा म्हाणजे राबरावे-श्वर म्हणवीत असे. फ्राएटीसचा दि. पू. ५७ मध्ये त्याच्या मुलाकडून खून झाला.

संघटना—बाह्यत पार्थियन साम्राज्य हा ऑरिमेनिड साम्राज्याचाच उत्तरभाग असावा असे वाटते, परंतु वस्तुतः हे साम्राज्य पूर्वीच्या साम्राज्याहून अवस्थ व वाढ स्थितीत आगदी भिन्न होते. हे राज्य जगभर पसरलेले नव्हते. युमेट्रीसच्या पश्चिमेकडील देश या राज्याच्या शेतवारी केव्हाच आले नव्हते व इराणातीलही अर्धे भागमुद्धा आर्सेसिडीच्या भमलापाली नव्हता. आजूबाजूस त्याचे किर्तयेक सामंत राजे होते हे घरे, त्यापि ज्याचा कारभार स्वतः राजाच्या आज्ञाकडून चालविला जात होता असा फारच थोडा सुद्धा होता. या प्रदेशाचा विस्तार केवळ युमेट्रीस व उत्तर पार्थियनियापासून दक्षिण मीडिया व पार्थियामधून अराकोसिंधा (वायव्य धापगानिस्थान) पर्यंतच होता.

लहान संस्थाने राज्यात सामील करून घेते राज्य स्थापण्याचा प्रयत्न आर्सेसिडी राजांनी केला नाही, यावरून त्याचा दुय्येपणा व त्याच्या लहानबहावा अल्प सत्ता या गोष्टी सिद्ध होतात. हे राज्य केवळ बाह्य व आकास्मिक परिस्थितांमुळे निर्माण झाले असून त्याचा वाया मजबूत नव्हता.

आपणातील लढायांमध्ये पदच्युत झालेल्या राजाना सिथियन लोक फिरून गादीवर बसवीत असत. पार्थियामध्ये

हे लोक एतद्देशीय इराणी लोकांशी संलग्न झाले होते व त्यांनी त्यांचा पेहुराव, धर्म व इतर चालीरीती अंगीकारिल्या होत्या.

आर्सेसिडी राजांचे औपचारिक विधी दगरे सिर्यूकिडी राजांपासून घेतलेले होते. आधि सगळे जाणू व राज्यपद्धतीचा बराच भाग त्यांनी ग्रीक लोकांपासून घेतला होता. जसजसा आर्सेसिडीच्या सत्तेचा फैलाव होऊ लागला तसतसे ते ग्रीक संस्कृतीचे भक्ष बनले.

त्यापि याच्या कारणीभूत ग्रीक संस्कृतीविषयक प्रतिक्रियाहि सुरू झाली होती. पार्थियन लोकांना बलाढ्य राज्य स्थापना आले नाही. त्यांचे राजे ही वैभव सैन्यातील सरदारांच्या हातातील राहिली होती, व हे सरदार आर्सेसिडी घरण्याची राजनिष्ठ होते तरी व्यक्तिविषयक निष्ठा त्यांच्यामध्ये नसल्यामुळे बाहेल त्या राजाला गादीवरून काढून त्याच्या मर्णाचे वेईल त्याच गादीवर बसवीत. या राजाना राक्षसराण्यातील प्रत्येक पुराणपासून (विशेषतः स्वतःच्या मुलापासून देखील) भीति असे.

आर्सेसिडी राज्याचा उत्तरकालीन इतिहास—या परिस्थितीवरून थसे दिसून येते की, पार्थियन राज्याची स्थापना जरी इतरांपासून कावीर केलेल्या प्रदेशावर झाली होती, तरी दुसऱ्या मिथ्राडेटीसच्या काळानंतर या राज्याने गौरदार लढाईचे धोरण केव्हाही अंगीकारिले नाही. पार्थियन रोमन लोकांच्या व पूर्वेस सिथियन लोकांच्या स्वाभ्यापासून या राज्याला नेहमी संरक्षण करावे लागत असे. मेसापोटेमिया व त्यातील अखिल सरभाने, तसेच अँड्रोपाडीन व आर्मिनिया यांबरोल आपले बक्षेल राफणे अथवा पुन्हा मिळविणे हेच या राज्याचे आय कर्तव्य होऊन बसले होते. आपले ह्म मिळविण्याचा प्रयत्न करताना जबरदस्त धाट्टीचा गाठ पडल्यास आर्सेसिडी राजे माघार घेत असत यावरून त्यांचे दौर्बल्य चापलेख दिसून येते.

कॅसस व अँटोनिअस यांशी युद्ध—पार्थियन लोक व रोमन लोक यांच्यामध्ये ज्या लढाया झाल्या त्यांना सुद्धात प्रथम रोमन लोकांकडूनच झाली होती. नाह्यलाजने रोमन लोकांना अलेक्झांडरने कावीर केलेले देश राज्यात सामील करावे लागले. पूर्वीच्या काळापासून त्यांनी युमेट्रीस नदीपर्यंतचा ग्रीक प्रदेश निश्चितपणे आपल्या राज्यास जोडला होता व नंतर त्यांना युमेट्रीस नदीपासून सिंधुनद्यापर्यंतचा सर्व पूर्वेचा देश आपल्या राज्यास जोडला लागला. रोमन सत्तापारी सरदारांचे मत या राहिल्या करण्याच्या पद्धतीविषयक होते; परंतु कॅसस-साराच्या महत्त्वाकांक्षी वीरास पार्थियन राजाच्या यादवीचा पायदा घेऊन पार्थियन राज्यावर चढाई केल्याबद्दल राह-वेना (दि पू. ५४) कॅसस घरीच्या लढाईत मारला गेला (दि पू. ५२) मेसापोटेमिया देश पार्थियन राजाने मिळविला, परंतु रोमन राज्यावर स्वारी या वेळी अगदी उध्वर व पूर्वीमधील यादवीच्या वेळी देखील करण्यात

आली नाही पार्थियन लोकांनी ब्रूटस व कॅसिअस यांनी तह केला. परंतु काही कायदा शाळा नाही. रि. पू. ४० मध्ये पार्थियन सैन्याने सिरिया व आशिया मायनर या देशावर हल्ला केला, परंतु मार्क ऍन्टनीने ख्रि. पू. ३८ मध्ये गिझरस येथे त्याचा मोड केला; नंतर ख्रि. पू. ३६ मध्ये पार्थियनावर ऍन्टनीने हल्ला केला, परंतु चौथ्या फ्राएट्रीश या पार्थियन राजाने त्याचा पराभव करून त्याला मार्गे हटविले. रि. पू. ३४ मध्ये आर्मीनियाच्या राजाला विश्वासघाताने मारून ऍन्टनीने आर्मीनिया देस घेतला.

आगस्टसचे धोरण.—बहुतेक रोमन लोकांना वाटत होते की, आगस्टस आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या कॉन्सुला-प्रमाणे पार्थियन राज्याचा मोड करून पूर्वेकडील प्रदेश पादाघात करील. परंतु आगस्टसचे धोरण रोमची सत्ता व हक्क यांचे शाततेने रक्षण करायलाचें असें होतें, व हेंच धोरण त्या वेळच्या रोमन राज्यास अवश्य होतें रि. पू. ३२ मध्ये दुसऱ्या टिरेडेटीसने वड करून चौथ्या फ्राएट्रीशला हाकून लावले, पण सियन लोकांनी फ्राएट्रीशला पुन्हा गादीवर बसविले. आगस्टसने टिरेडेटीशला मदत केली नाही यासुळे फ्राएट्रीश हा ओझोने व आर्मीनिया या प्रदेशावरील रोमन घाटा फुटून करून (ख्रि. पू. २०) रोमशी सलोण्याने राहू लागला. याच्या मोबदला म्हणून रोमन लोकांनी याबिलोनिया व इतर माझिलक संस्थाने यावर पार्थियन राजाची सत्ता अश्या-हून बांध दिली.

चौथ्या फ्राएट्रीशने ख्रि. पू. ९ मध्ये आगस्टसकडे आपले चार मुलगे ओलीस पावतून आपले राज्य हें रोमच्या अंकित संस्थान बनविले. ख्रि. पू. ४ मध्ये फ्राएट्रीशचा, त्याची आव-ढती बायको व मुलगा पाचवा फ्राएट्रीश यानीं मृत केला. यानंतर राज्यात भाडणे लागली एका पक्षानें रोम येथे ओलीस म्हणून असलेल्या राजपुत्रांपैकी एकाला मुक्त करून (इ. स. ८) पहिला ब्रोनोनीश म्हणून राजा केले, परंतु हा फार वेळ गादीवर टिकला नाही. म्हणून उलट पक्षानें सियन भटण्या लोकांपैकी दुसरा आर्टोबेनस नावाच्या आर्सेसिडीला राजा केले हा फार कूर असल्यामुळे याला पुष्कळ वेरी झाले व पुन्हा देशात अराजकता माजली.

पहिला व्हिलोजिसीश याची कारकीर्द.—एक राजा काढून दुसरा बसविणें असले प्रकार पुढील काळात वारंवार घडले. या काळात आर्मीनियास आपल्या सत्तेखाली आणण्याचा पार्थियनांनीं किल्लेक वेळा यत्न केला, परंतु प्रत्येक वेळीं त्यांना मापारच ध्यानी लागली. ऍन्ट्रोपाटीन घराणें पाहून त्या देशावर एका आर्सेसिडी राजाची स्थापना करण्यात आली. रोमशीं प्रत्यक्ष युद्ध पहिल्या व्हिलोजिसीशच्या वेळीं (५१-७७) सुरू झाले. यानें आपला भाऊ टिरेडेटीस यास आर्मीनियाच्या गादीवर बसविले होते फाही काळपर्यंत युद्ध होऊन इ. स. ६३ मध्ये या दोन तह झाला. या तहान्वये आर्मीनियावर रोमची सत्ता

प्रस्थापित झाली, तथापि टिरेडेटीस यास आर्मीनियाचा राजा म्हणून मान्यता मिळाली. दाह व साकि(शक)लोकांच्या हल्ल्यासुळे व्हिलोजिसीशला रोमविरुद्ध वेलेल्या लढाईत फार अडथळा झाला. व्हिंकेनभा देश स्वतंत्र झाला. यानंतर लवकरच दक्षिण रशियातील अॅलन नावाचे इराणी लोक-सभ्याच्या ओरोसट लोकांचे पूर्वेज-यानीं कॅसिअस पर्वताच्या पादातून येऊन मीडिया व आर्मीनिया हे देश लब्धस्त केले व पुढील शतकात यानीं वारंवार त्यांच्या केंद्र्या. येणप्रमाणें पूर्वेकडील प्रदेशात व्हिलोजिसीशची बरीच तुक्कानी झाली. याच राजाच्या कारकीर्दीत ग्रीक संस्कृतीविरुद्ध पौरस्य संस्कृतीच्या प्रतिस्पर्धेस जोर आला दुसरा आर्टोबेनस (इ. स. १०) व त्याच्या मागून जे आर्सेसिडी राजे होऊन गेले त्याची पूर्वीच्या राजाप्रमाणें ग्रीक संस्कृतीच्या निदान पाहण स्वतःचा स्वाकार करण्याकडे तरी प्रवृत्ति नव्हती. त्याचे आपल्या राज्याच्या पौरस्य विवाजाकडेच जास्त लक्ष होतें. सिल्युशिया शहराच्या ग्रीक संस्कृतीस प्रतिस्पर्धी म्हणून टैसिकॉन, व्हिलोजिसीसतों (बालाफर्ड) व्हिलोजिसीसतों शहरें बसविण्यात आलीं.

द्राजन व मार्क ऑरोलियस यांच्याशीं लढाया.—पहिल्या व्हिलोजिसीशनंतर फार अंदाजुदीचा काळ आला. या काळासंबंधी बाब्यात्मक संतकथा मुळीच उपलब्ध नाहीत, परंतु नाणीं व बाब्यायातील तुरळक उल्लेख यावरून असे सिद्ध होतें की, इ. स. ७४—१४४ या काळात एकाच वेळीं दोन किंवा तीन राजेहि राज्य करीत होते. अर्थात् या काळात राज्यात मुळीच शातता नसली पाहिजे हें स्पष्ट आहे. या संधीचा फायदा घेऊन द्राजनने पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रसार करण्याकरिता हिंदुस्थानपर्यंत अलेक्झांडरचे राज्य जिंकण्याच्या इराद्याने पार्थियन राज्यावर बघाई केली, व आर्मीनिया, मेसोपोटेमिया व बाबिलोनिया हे प्रांत रोमन बादशाहाच्या अंमलखाली आणले. द्राजन मेरयावर हेड्रि-अनने आगस्टसचे धोरण स्वीकारून मिक्लेले देश परत केले. याच वेळीं कुशनचे प्रबल इजिप्शियन राज्य उदयास आले व त्यासुळे पूर्वे इराणातील पार्थियन सुलूख बराच कमी झाला. तिसऱ्या व्हिलोजिसीशच्या (१४७—१९१) कार-कीर्दीत शातता मिळून नाई लागली. ११७ पासून रोमन राज्याशीं पूर्ण सलोखा होता, परंतु १६२ मध्ये आर्मीनिया व ओझोने या प्रदेशावद्द ऑरोलियस व व्हॉरस यानीं पार्थियन राज्यावर हल्ला केला. व्हिंकेनभा कॅसिअसच्या हाताखाली रोमन लोकांनी सिल्युशिया या ग्रीक शहराचा नाश केला (१६४), व त्यासुळे ग्रीक संस्कृति नष्ट होऊन यरमद्दक नामक पौरस्य संस्कृतीचा फैलाव होऊन लागला. पिस्ती घडानें यरमद्दक वाढण्य निर्माण करून या नवीन संस्कृतीच्या प्रसारास मदत केली. यानंतर ग्रीक संस्कृति व ग्रीक वाढण्य याचा परिचय यरमद्दक भाषेच्या द्वारे होत असे तिच्या व्हिलोजिसीशने इराणच्या पवित्र लेख गोळा

करून सभ्यांच्या अवेस्ता ग्रंथास आरंभ केला, या सर्व गोष्टीवरून पार्थियन राज्यांत इराणच्या राष्ट्रीयत्वास हळू हळू कसा जोम मिळत गेला हे स्पष्ट दिसते.

१६५च्या तहानें वायव्य मेसापोटेमिया रोमला देण्यांत येऊन रोमन युद्ध संपले. इ. स. १९५-२०२ व २१६-२१७ या दोन वेळां पार्थियन राजे व रोमन बादशहा यांमध्ये अशाच झटापटी झाल्या; परंतु त्यांमुळे दोन्ही राज्यांच्या स्थितींत विशेष फरक झाला नाहीं.

पार्थियन राजांची यादी.—(तोतया राजांची नावे कसांत दिली आहेत):—

आर्सेसिडी पहिला व टिरिडेटीस पहिला	...	(सुमारें) इ. पू. २४८-२११
आर्सेसिडी-दुसरा...	...	२११-१९०
प्रियापॅटिअस...	...	१९०-१७५
फ्राएटीस-पहिला	...	१७५-१७०
मिफ्रिडेटीस-पहिला	...	१७०-१३८
फ्राएटीस-दुसरा	...	१३८-१२७
आर्टाबेनस-पहिला	...	१२७-१२४
मिफ्रिडेटीस-दुसरा	...	१२४-८८

× × × × × × ×

सेनादुसीस-पहिला	...	७६-७०
फ्राएटीस-तिसरा	...	७०-५७
थोरोडीस-पहिला	...	५७-३७
[मिफ्रिडेटीस-तिसरा	...	५७-५४]
पाकोरस...	...	५१-३८
फ्राएटीस-चौथा...	...	३७-४

× × × × × × ×

[टिरिडेटीस-दुसरा	...	इ. पू. ३२-३१ व २९]
फ्राएटीस-पाचवा	...	इ. पू. २-इ. स. ५
थोरोडीस-दुसरा	...	इ. स. ५-७
व्होनोनीस-पहिला	...	८-११
आर्टाबेनस-दुसरा	...	सुमारें १०-४०
[टिरिडेटीस-तिसरा	...	३६]
[सिममस	...	३८]
[व्हर्डेनीस-पहिला	...	४०-४५]
गोटाशेंस	...	४०-५१
व्होनोनीस-दुसरा	...	५१
व्हिलोमिसिड-पहिला	...	५१-७७
[व्हर्डेनीस-दुसरा	...	५५]
व्हिलोमिसिड-दुसरा	...	७७-७९ व १११-१४७
पाकोरस	...	७८-सुमारें १०५
[तिसरा आर्टाबेनस	...	८०-८१]
थोस्रोस	...	१०९-१२९]
[चौथा मिफ्रिडेटीस व त्याचा मुलगा दुसरा सॅनदुसीस	...	११५; पार्थामेस्तेटीस, ११६-११७, व इतर सोतमे].

मिफ्रिडेटीस-पाचवा	...	सुमारें १२९-१४७
व्हिलोमिसिड-तिसरा	...	१४७-१९१
व्हिलोमिसिड-चौथा	...	१९१-२०९
[व्हिलोमिसिड-पाचवा...	...	२०९-सुमारें २२२]
आर्टाबेनस-चौथा	...	२०९-२२९

सस्सन साम्राज्य.—आर्सेसिडी राजघराणें पहिल्या मिफ्रिडेटीसकरून स्थापन झाल्यानंतर ३५० वर्षे टिकले, हें घराणें इतके वर्षे टिकण्याचें कारण त्यांतील पुरुष बलवान् होते असें नाहीं. या घराण्याच्या सत्तेचा बाह्य विस्तार केवळ यत्नचेंच झाला होता व विशेष कांहीं आपत्ति ओढविली नसती तर ती आणखीहि कित्येक शतके टिकून राहिली असती. परंतु चौथ्या आर्टाबेनसच्या वेळी पर्सिसमध्ये पहिला अर्देशिर (आर्टावसकर्सस) नांवाचा एक मोठा पुरुष निपजला. हा सस्सनचा वंशज पापाक (बाबेक) याचा मुलगा असून तो पर्सिसमधील एका लहानशा संस्थानचा राजा होता. त्याच्या बापांनं जुन्या पॅर्सेपोलिसच्या जागेवर असलेला इस्ताखर झिन्हा आपल्या ताब्यांत घेतला होता. अर्देशिरच्या कारकीर्दीस इ. स. २१२ पासून आरंभ होतो. त्यानें शेजारचा संस्थानचा कापीज करून आपल्या संस्थानाची मर्यादा वाढविली, व त्यामुळें त्याला चौथ्या आर्टाबेनसशी युद्ध करावें लागलें. हें युद्ध बराच काळ चालू होतें. त्यात पार्थियन लोकांचा तीन वेळा मोठ होऊन त्यापैकीं शेवटच्या लढाईत आर्टाबेनस मारला गेला. अर्देशिरनें आर्सेसिडी राजघराण्यातील हातीं पडले तेवढे सर्व पुरुष ठार केले. कांहीं राजपुरुष आर्मानियात पळून गेले, व तेथें आर्सेसिडी घराणें (इ. स. ४२९) कायम होतें. राहिलेली वामनैना, सूसियना, मेसीन हीं सामंत संस्थानेहि अर्देशिरनें आपल्या राज्यांत सामील करून घेतली व टेसिफोनास राजवाडा घेऊन त्यानें “ इराणी लोकांचा शहानशहा ” ही पदवी धारण केली.

रोमशीं झालेली सस्सनचांची युद्धे.—पहिल्या अर्देशिरनें स्थापलेलें सस्सन अथवा नवीन इराणी साम्राज्य हे आर्सेसिडी साम्राज्याहून भिन्न होतें. हें साम्राज्य म्हणजे राष्ट्रीय इराणी राज्य होतें व पर्सिसच्या राजघराणें अर्देशिर हा कडा सरयुझच्या पंथाचा असून अमिपूजेच्या संप्रदायाचा त्यानें जोरानें सार्वत्रिक प्रसार केला. त्यानें पुन्हा जगभर इराणी साम्राज्य पसरविण्याचा निश्चय केला. व अक्रिमिनियन उर्फ अक्रिमिनिज राजांच्या पश्चिम आशियातील राज्यावर हल्ला दाखवून त्यानें आर्मानियावर स्वारी केली. परंतु तांत त्याला कायमचें यश मिळालें नाहीं. रोमन मेसापोटेमियावर जें सैन्य पाठविण्यात आलें, त्यानें सिरिया व कॅपपाडोशियापर्यंत चाल केली; परंतु आर्मानियाचा राजा व रोमन बादशहा यांच्या संयुक्त सैन्यानें इराणी लोकांची पिच्छेहाट केली.

पहिला शापुर.—अर्देशिर नांव आपल्या कारकीर्दीच्या शेवटीं या प्रदेशावर पुन्हां नव्यानें चाल केली, व

त्याचा मुठगा पहिला सापुर (२४१—२४२) याने निश्चित व कठी हे प्रदेश काबीज करून सिरियात प्रवेश केला. परंतु तिसरा योर्झान या रोमन बादशहाने २४३ मध्ये त्याचा पराभव केला. तथापि पुढे खबरच रोमन साम्राज्यास उतरता फळा लागली व या योर्झाचा कायदा घेऊन सापुरने आमंत्रिणा घेतला, ऑटिओक शहर लुटले व व्होलेरियन रोमन बादशहाचा इडेसा येथे पराभव करून (२६०) त्याला कैद केले. यानंतर इराणी सैन्याने कॅपाडोसियावर चाल केली, परंतु येथून त्यांना मागे हटविले गेले. ही संधी साधून पॅन्नायराच्या राजाने बंड करून सापुरचा पराभव केला व दोन वेळ (२६३—२६५) टेसिफॉनवर चालून आला. या पराभवामुळे झालेले नुकसान सापुरला रोवट्या-बेतां भरून वाढतां आले नाही व आर्मेनिया देशाचे त्याला ताब्यात देवता येईना. साराथ सत्सन साम्राज्याचा विस्तार आर्सेसिडी साम्राज्याइतकाच होता. तरी देखील पहिल्या सापुरने ' इराणी व इराणी नसलेल्या लोकांचा सहानुभूती' अशी पदवी धारण करून आपला आसमुद्राधीनत्वाचा हक्क प्राप्त केला. त्याच्या वारसानाहि ही पदवी पुढे धारण केली; परंतु मेसापोटेमियाच्या बाबंदारपर्वतास वैमिथ व गुनेटोम या नद्यांमधील प्रदेशाच फक्त या साम्राज्याच्या अंमलाखाली होता. पश्चिम व उत्तर मेसापोटेमिया रोमन लोकांच्या ताब्यात होता.

संघटना —थेस्तामधील शहुरमइद नावाच्या वेषले-पासून प्राप्त झालेल्या "बादशाही वैभव"चा सत्सन राजा हा प्रतिनिधि समजला जात असे. यामुळेच सत्सन व अँकिमे-निड राजे आपणास ईश्वर म्हणून घेत घातत. राजाला व्यक्तिगत्पणे महान नव्हते; एका राजाला वाढून दुसरा राजा गादीवर बसविता येत असे. परंतु रामवंशातील शौराश भैतवीशिवाय कोणत्याही कायदेशीरपणे राज्यपद मिळविण्याची आशा नव्हती. म्हणूनच तद्दीनय दंतकथांमधे सरसन राजांची उत्पत्ति अँकिमेनिड वंशापासून व पौराणिक काळातील राजांपासून झाली असल्याचे वर्णन आहे.

राजा हा सर्वसत्ताधीन मानला जातो व ईश्वरोपदिष्ट व कामपात निषिद्ध केली अशी राजाची दृष्टा होय ' कर्तु-मर्तु ' समजली जाते. राजे लोक टेसिफॉन येथील गिहास-भार मोगला वैभवाने वसूल राज्य करीत असत. राजाच्या भुवला मान कोलापण्यावर प्रत्येक मनुष्याचा जन्माला अव-क्षेपून असे. त्या म्हणूनच सर्व सामान्य गर्वित शूरद, सर्व कापण्यात धातूत तरबेज थारा पुरव मानला जात असे. इतिहास नव्हे तर प्रादेशिक धार्मिक चाल थापना सत्सुन यांची उत्पत्ति सामान्यतः झाली पाहिजे. तथापि अँकिमेनिड राजा-प्रमाणे सरसन राजे गर्ववत्तापूर्ण नव्हते. कोनी आपल्या राजांनी लिज्जतीनदार गरदातचे वर्णन कमी करतो येत नसे. शिरन मज्जाची गोष्ट हा होती की, सरसन राजांना अँकिमेनिड साम्राज्याने ' मज्जा' साक्षात्पार आपला हक्क

साधित करता आला नाही. या राजांचे सैन्यबल केवळ त्यांच्या ताब्यातील प्रांताच्या चत्तापुरतेंच होते. नवीन देश काबीज करण्यास लागणारे सैन्य पगार देऊन ठेवण्याची त्यांची ऐपत नव्हती. राज्यांतील जमीनदार सरदारांनी पुर-विलेल्या सैनिकांचे बललेले सैन्य या रामाजवळ असे. परंतु थारा प्रमाणचे सैन्य बराच काळपर्यंत एकसारखे लढाईत गुंन-बून ठेवता येणे शक्य नसल्यामुळे या राजाना रणगणावर मोठाले विजय तर मिळविता येत नसतच, पण कधी कधी त्याचा अगदी पराभवहि होत असे.

सरदार लोक —अँकिमेनिड राज्याप्रमाणे सत्सन राज्यातहि सहा सरदार घराणी व सातवे राजघराणे अशी सात घराणी प्रमुख मानली जात असत. याच घराण्यांतील पुरायाना सेनापतीची, राजाधिकार्याची किंवा सुभेदाराची जागा मिळत असे. यांपैकी काही घराण्याची उत्पत्ति शरधुत्राचा आश्रयदाता जो मुद्रस (म्ह विष्टप) राजा त्याच्यापासून झाली होती असे दंतकथात म्हटले आहे, व ही घराणी आर्सेसिडी राजाच्या वेळी होती. या सरदाराहून हलज्या दर्जाचे सरदार म्हणजे ज्यांना दिखान (खेड्यातील सरदार) व अस्थार अशी नावे होती ते होत. हे लोक जड विल्लित पाळून लढाईत मदत वार्ता असत. राज्याचे लहान लहान अर्थात् विभाग केलेले असून या प्रत्येक विभागावर एक मंडपाय (सरदारी अधिकारी) असे. या लहान विभागाचे चार मोठाले जिल्हे केले होते. या स्थानिक अधिकार्यावर राजाची सत्ता चालत असे, परंतु या जागा याच घराण्यातील लोकांना राज्य्याच्या ही मदतवाट राजाला मोडता येत नव्हती. सत्सन साम्राज्य येंच व्यवस्थित असून त्या राज्यात राज्य-कारभार उत्तम व कायदेशीर रीतीने चालविण्यात येत असे. सामान्य लोकांचे रक्षण करणे व कायदेशीरपणाचे फार बसूल करणे यासाठी राजे शक्य ती खटपट करीत.

संप्रदायाचा विकास —प्रांताच्या अधिकारी वर्गा-तील सरदारांप्रमाणे माप्रदायिक नायकांचेहि वर्गन मोठे होते. प्रत्येक मोठ्या जिल्ह्यावर एक बरिष्ठ मॅजिशन असे, व या सर्व मॅजिश्नाचा सुरुय मोठेच असे, व तो रंगी येथे रहात असे. राजा व प्रजा या दोहोचा संप्रदाय शरधुत्राच्याच असल्यामुळे या लोकांच्या हाती बराच सत्ता होती. अँकिमेनिडन काळातच इराणी मंप्रदायाचा जारा ज्ञान्य व प्रसार झाला. ईटो-मिथियन राज्यात इराणी देवतांची उपा-सना लोक मोठ्या भक्तीने करीत आगत; आर्मेनियातील राष्ट्रीय धर्माचा बहुतेक ज्ञान होऊन त्याच्या ऐवजी इराणी मंप्रदायिक चालू झाला होता. कॅपाडोसियात, उत्तर सिरियात व आर्मेनियापासूनच्या पश्चिमेस इराणी देवतांची उपासना सर्वत्र प्रचलित होती. तिगम्या सतर्कात लॅटिन भाषा कोल-काच्या सर्व रोमन प्रांतात शरधुत्र धर्माचा पार प्रसार झाला होता. या पारशी संप्रदायाचा फल नेहमी निरनिराळे मंप्र-दाय एकत्र करून घेतो होता. माप्रदायिक धर्मनेत्या मानावे

अहुरमज्द ही वरिष्ठ देवता होती, परंतु व्यवहारात त्याच्या ऐवजी अन्य देवतांची पूजा लोक करीत व शुद्धाचरणाचे नियम पाळणाराम मोक्षप्राप्ति होते असा लोकांचा विश्वास असे.

परंतु पारसिसमर्थ मान इराणी संप्रदायावर बाळ जगातील गोष्टींचा काहीएक संस्कार झाला नव्हता अहुरमज्द व अहुरिमन यामधील अथवा सद्गुणी देवदूत व दुष्ट दैत्य यामधील वर हेच संप्रदायाचे मुख्य तत्त्व पारसिसमर्थ मानले जात असे, व इतर देवदूत व देवता व्यवहारात नितीदि उपयुक्त आत्त्या तरी ते अहुरमज्दचे सेवक मानले जात असत. या देवतांचे उच्च मूर्त स्वरूप म्हणजे निम्र नावाची सूर्य-देवता नसून धर्मापदेशकानां रक्षण केलेला अग्नि हे होय या देवात शुद्धाचरणाचे सर्व नियम कडक रीतीने पाळले जात असत, प्रेताना नमिनीत पुरीत नसून कुर्वा व मिघाडे यामकडून खावणीत असत. अहुरमज्द ही राष्ट्रदेवता होती ती पोण्यावर स्वार झालेली युद्धदेवता असून ती उपासकाना विजय व जगाचे राज्य देते असा समज होता. सर्वन पयाच्या अनुयायाना नास्तिक समजत असत व खऱ्या धर्माच्या लोकांचे आद्य कर्तव्य या नास्तिकांचा नाश करणे हे होते. अँक्मिनिड काळात सर्वधर्मसंहिण्या होती, थारसॅ-सिडी काळात इतर धर्माकडे दुर्लक्ष केले जात असे, परंतु सस्सन काळात इराणी धर्मशिरीस इतर धर्मांचा छळ होऊ लागला पहिला अर्देशिर हा असल्या प्रकारची मते प्रचलित असताना होऊन गेला. तिसऱ्या म्बिलेगिरीतून सांप्रदायिक प्रथ गोळा करण्याचे काम सुरू केले होते ते अर्देशिरने पुढे चालवून धर्म-स्थळ जेन्तरकडून सर्व पुराणधर्ममते व लेख एकत्र करविले, व अन्धमताच्या सर्व सांप्रदायिक पद्धती बेकायदेशीर ठरवून वद फाटल्यात आल्या अशा रीतीने पारशी लोकांचे अवेस्ता धर्मदिदा-द हे धर्मग्रंथ अस्तित्वात आले देवताच्या मूर्ती हे नास्तिकपणा-चेच लक्षण समजून सर्व देवळातून काढून टाकण्यात आल्या व त्याच्या ऐवजी स्थंडिले बांधण्यात आली पहिल्या शापुरने आपल्या सांप्रदायिक ग्रंथात वैयक, ज्योतिष, गणित, तत्त्व-विनैचन, प्राणिशास्त्र इत्यादि शास्त्रीय विषयांवरील ग्रंथांचा देखील समावेश केला.

ख्रिस्ती व मणि संप्रदायाची संबंध — तैमिस व मुमिडीस या नद्यांच्या प्रदेशात थरमज्द ख्रिस्ता संप्रदायाचा मंदिर शहर पगडा बसला होता. आपलाच काय तो खरा संप्रदाय असून इतर ब्रूट आहेत व ते नाहींसे केले पाहिजेत हे तत्व ख्रिस्ती संप्रदायात मुख्य होते या ख्रिस्ती संप्रदायाचे प्रचारक सर्व इराणभर पसरले होते. यामुळे ख्रिस्ती संप्रदाय व इराणी संप्रदाय हे परस्पर हाडवरी घनले. प्रत्येक संप्रदायात सत्यात आहे व हा सत्यात एका संप्रदायातून येऊन दुसऱ्यात सरलम करता येतो ही जुनी कल्पना अद्याप प्रचलित होती, व याच तत्वाच्या आधारावर वर वर्णन केलेला मणि नामक पंथ अस्तित्वात आला. या पंथाचा उपदेशक मणी नावाचा इराणी

मनुष्य होता. ख्रिस्ती संप्रदायाचा शुभवर्तमान ग्रंथ व झरसुत्रीची धर्मतत्वे एकत्र करून एक पंथ काढावा असा मणीचा प्रयत्न होता मणी हा प्रथम पहिल्या शापुरच्या राज्यासहोणाच्या दिवशी शिक्षक म्हणून बाबिलोनियातून आला. दरबारात व राज्यातील इतर भागात त्याचे बरेच लोक अनुयायी झाले. परंतु शापुरचा मुलगा पहिला बहराम (२७३—२७६) याने इराणी उपासकाच्या आग्रहाने मणीस देहात शिक्षा दिली सस्सन राज्यात मणिपंथाचा छळ होऊ लागला, सरी सस्सन राज्याच्या हद्दी-बाहेर बाबिलोन, रोमन राज्य, खोरासान, मध्य आशिया, बगैरे देशात हा पंथ प्रचलित होता. समरकंद हे या पंथाचे मुख्य ठाणे होते मणी व त्याचे शिष्य यांनी इराणी भाषेत सिरियन लिपीत व सॉगिडएना भाषेत लिहिलेल्या संप्रदाय-ग्रंथांचे अवरोप भाग आहेत या ग्रंथात विश्वाच्या पित्याचे झरसुत्री पंथाच्या शब्दचूनाशी व भूतांचे अहुरिमनशी तादात्म्य दाखविले आहे.

सस्सन राजांची यादी.

अर्देशिर पहिला	इ.स. २२६—२४१
शापुर पहिला	२४१—२७२
होमिज्द पहिला	२७२—२७३
बहराम पहिला	२७३—२७६
बहराम दुसरा	२७६—२९३
बहराम तिसरा	२९३
नारसॅड	२९३—३०२
होमिज्द दुसरा	३०२—३१०
शापुर दुसरा	३१०—३७९
अर्देशिर दुसरा	३७९—३८३
शापुर तिसरा	३८३—३८८
बहराम चौथा	३८८—३९९
येस्देगर्द पहिला	३९९—४२०
बहराम पाचवा-योर	४२०—४३८
येस्देगर्द दुसरा	४३८—४५७
होमिज्द तिसरा	४५७—४५९
बरोझ	४५७—४८४
यालाश	४८४—४८८
कवष पहिला	४८८—५३१
(अमास)	४९६—४९८
खुशक पहिला अनुशिर्बान	५३१—५७९
होमिज्द चौथा	५७९—५९०
खुशक पंचम दुसरा	५९०—६२८
बहराम सहावा बौधिन, विस्तम	५९०—५९६
कवष दुसरा बेरो	६२८.
अर्देशिर तिसरा	६२८—६३०
[शहरावरील	६३०.]

(योरन व इतर, ६३०—६३२) येस्देगर्द तिसरा ६३२—६५१.

सस्सन साम्राज्याचा इतिहास.—आपल्या राज्यांचे रक्षण करणे व राज्य थोडेल तेव्हा पूर्वेस व पश्चिमेस विस्तार करणे हेच या राजघराण्यांचे परराष्ट्रीय धोरण होते. पार्थियन साम्राज्याहून या साम्राज्याचा विस्तार जास्त नव्हता अथवा पूर्वेस सिंधुनद्याच्या दोन्ही किनाऱ्यावर कुशनांचे राज्य पसरलेले होते इ. स. ३२० नंतर कुशन राजाच्या ऐवजी सुस राजे मत्ताधीस झाले पश्चिमेस ओझोने, उत्तर मेसापोटेमिया, इरेस, करी व निसिबिस ह्या फ्ल्यावदल्ले भाडण रोमनलोकांशी अद्याप धुमसतच होते. आर्मानियात आर्सेसिडा घराणे अद्याप शिष्ट अमूत ते रोमन लोकांना आपले सारक्षण करण्यास बोलवीत होते म्हणून आर्मानिया प्रदेश वेण्याच्या प्रयत्नात रोमन लोकांशी लढाया नेहमी होत असत दुसऱ्या बहरामच्या वेळी (२०६—२१३) झालेले शत्रुभेद सृष्ट जगविण्याच्या इराद्याने केरस हा रोमन बादशहा मेसापोटेमियात आला, व त्याने कोबे व सिल्यूशियानवळील देसिकांन ह्या शहरे घेतली, परंतु ३८३ मध्ये तो मेहयामुळे रोमन सैन्य परत गेले. पुढे बहरामने नजराणे देऊन डायोडोशियनशी तह केला काही वर्षांनंतर नार्सास नावाच्या सस्सन राजाने आर्मानिया घेऊन गालेरिअस बादशहाची कॅलिनिकम येथे पराभव केला (२९६). परंतु २९७ मध्ये नार्सासचा अगदी मोठ होऊन त्याचा खजिना व जमानखाना रोमन लोकांनी घेतल्यामुळे त्याला रोमन लोकांशी तह करणे माग झाले या सद्धान्वये आर्मानिया रोमन सत्तेपार्ली राहिला, उत्तर मेसापोटेमियाचे मैदान, व गौडिअनपर्यंत तैमिस नदीच्या डाव्या तीरावरील प्रदेश रोमन लोकांना देण्यात आला, व नार्सासचा जमानखाना नार्सासाला परत करण्यात आला. हा तह २९७ मध्ये होऊन पुढे चाळीस वर्षे टिकला. पहिल्या शापुरनंतर झालेल्या सहा राजांचा इतिहास माहीत नाही दुसरा होर्मिड (३०२-३१०) मेल्यानंतर सरदारानी त्याच्या ग्रीड मुलांचा खून करून दुसरा शापुर नावाच्या अल्पवयी मुलास गादीवर बसविले, परंतु हा बयात आल्यावर मोठा उत्साही राजा झाला.

दुसरा शापुर व क्रिस्ती लोकांचा छळ—रोमन राज्य क्रिस्ती संप्रदायाबुलायी झाले त्यामुळे मेसापोटेमिया व याविलोनिया या देशातील सिरि—क्रिस्ती लोक नास्तिक गसन लोकांची सत्ता घुगारून देण्याच्या कामी रोमन लोकांच्या मदतीची अपेक्षा करू लागले आर्मानियातील राजाला २९४ मध्ये क्रिस्ती संप्रदायाची दाख मिळाली. यामुळे गसन राजाना झरसुत्री पंधरा जोरांनी पाठिया बाबू लागला. दुसऱ्या शापुरच्या वेळी अवेस्ता ग्रंथ पुरा होऊन इतर ग्रंथ संप्रदाय वेदावदेवीर ठरविण्यात आले. झरसुत्री पंध पां संप्रदाय वेदावदेवीर ठरविण्यात आले. झरसुत्री पंध पां संप्रदाय वेदावदेवीर ठरविण्यात आले. झरसुत्री पंध पां संप्रदाय वेदावदेवीर ठरविण्यात आले. झरसुत्री पंध पां संप्रदाय वेदावदेवीर ठरविण्यात आले.

राजमाधील युद्धाबरोबर क्रिस्ती व झरसुत्री या दोन संप्रदायांमधेहि युद्ध संपले.

अशा स्थितीत लढाई टाळणे शक्य नव्हते. इ. स. ३३० मध्ये शापुरने लढाई सुरू करून आमायबा (३५९), सिगारा (३६०) वगैरे जिंक घेतले या युद्धास दर वर्षी पुन्हा पुन्हा तोंड लागत असे (३५३-३५८) ३६३ मध्ये जुलियन नावाच्या रोमन बादशहाने इराणी राज्यावर स्वारी करून देसिकांनवर चाल केली, परंतु तो स्वतःच जखमी होऊन मरण पावला त्याच्या मागून जोव्हिअनला इराणीशी तह करावा लागला (३६३) या तहाने रोमने तैमिसचा प्रदेश, निसिबिसचा किला व आर्मानिया सस्सन राजास देऊन आपल्या आश्रयाखालच्या तिसऱ्या आर्सेसिड नावाच्या आर्सेसिड राजास इराणी लोकांच्या स्वाधीन केले.

शापुरने आर्मानिया पादाक्रांत करण्याचा व त्या देशात झरसुत्रीपंधाचा प्रसार करण्याचा प्रयत्न केला. त्याने तिसऱ्या आर्सेसिडला आतमहत्या करावयास लावले. परंतु आर्मानियन सरदारानी बंड करून आर्सेसिडचा मुलगा पॅप यास गादीवर बसविले, व रोमन लोकांची गुप्तपणे मदत घेतली. यामुळे रोमनी पुन्हा युद्ध उपस्थित झाले, परंतु ३७४ मध्ये गहेलेन्स या रोमन बादशहाने पॅपचा ठारसमर्थी खून करविला. ३७५ मध्ये व्हॅलेन्स हा कॅडिआनोपल येथे गौथ लोकांशी झालेल्या लढाईत मारला गेला. यानंतर रोमन लोकांची दबदबायळ बंद झाली चौथा बहुराम व चौथोडोशियस यामध्ये ३९० मध्ये तह होऊन आर्मानियाचा अगदी पश्चिमेकडचा भाग रोमन लोकांना व बाकीचा इराणी लोकांना देण्यात आला. ४०८ मध्ये पहिल्या येइदेगर्दने दुसरा चौथोडोशियस या रोमन बादशहाशी दास्ती केली. यानंतर लागलीच इराणी लोकांनी आर्सेसिडच्या घराण्यातील शेवटचे राजे आर्मानियातून पाळवून दिले (४३०), व या देशाचा एक इराणी प्रांत बनवून त्यावर एका मर्दाव्याची नेमणूक केली. तयामि येथे झरसुत्री संप्रदायाचा प्रसार करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला नाही, कारण क्रिस्ती संप्रदायाची पाळेमुळे येथे फार खोल गेली होती रोमन लोकांनी पक्ष सोडल्यामुळे आर्मानियातील क्रिस्ती लोकांनी रोमची पुराण भूते सोडून नवीनच पंध काढला.

पहिला येइदेगर्द—इ. स. ३७९त दुसरा शापुर मेल्यानंतर सस्सन साम्राज्यात बंड होऊन सरदारानी त्याचा भाऊ दुसरा अर्देशिर याला गादीवर बसविले, पण लवकरच ३८३ मध्ये त्यास पराजय झाला पराजय झाले. नंतर दुसऱ्या शापुरचा मुलगा तिसरा शापुर यास गादीवर बसविण्यात आले परंतु ३८८ मध्ये त्याचा व नंतर ३९९ मध्ये त्याचा भाऊ चौथा बहुराम याचा खून झाला. या बहुरामचा मुलगा पहिला येइदेगर्द (३९९-४२०) हा मात्र मोठा उत्साही व हुषार राजा होऊन गेला. याने सर्व सरदारानी आपल्या

कक्षात ठेवून त्याच्या बंडखोरपणाबद्दल त्यांना कडक शासन केले. त्याने मग्री पंथापासून स्वतंत्र होण्याचा देखील प्रयत्न केला. इराणी हिस्ती लोकांचा छळ करणे बंद करून त्यांना व्यक्तिस्वातंत्र्य दिले. परंतु हा मारला गेला व लोक याच्याशी इतके नाराज झाले होते की, त्याच्या मुलापैकी कोणासहि ते गादीवर बसविण्यास कबूल होईनात.

पांचवा बहराम गोर—परंतु या मुलापैकी बहिराम पाचवा याने मोघिर नावाच्या एका बरवी संस्थानिकाच्या मदतीने गादी मिळविली, व आपल्या बापाचे संप्रदायविषयक धोरण सोडून देण्याचे इराणी लोकांना वचन देऊन लोकप्रियता संपादन केली. आता हिस्ती लोकांचा पुन्हा छळ होऊ लागून त्यामुळे रोमशी युद्ध उपस्थित झाले परंतु इराणी राजाचा पराभव होऊन ४२२ मध्ये तह झाला. या तहान्वये इराणी राज्यात हिस्ती लोकांना व रोमन राज्यात इराणी लोकांना आपआपला धर्म पाळण्याची सुभा मिळाली परंतु बहरामचा मुलगा दुसरा येस्देगंद (४३८-४५७) याने हिस्ती लोकांचा छळ करणे पुन्हा सुरू करून रोमशी तटा उपस्थित केला. याशिवाय इराणला श्वेतद्वेष नावाचे मनीनच धातू उत्पन्न झाले.

एफयालाइट बंधवा श्वेतद्वेष—इ. स. ४५० मध्ये या श्वेतद्वेष लोकांनी वॅनिक्र्या देश घेऊन कुशन राजसत्ता नष्ट केली. या लोकांनी सत्सन राजाच्या सत्तेसहि उभारी केली लावली, पॅरोझ राजा (४५७-४८४) या लोकांशी लढता-लढताच मरण पावला. त्याचा भाऊ बालाश (४८४-४८८) यास या लोकांनी पदच्युत करून पॅरोझचा मुलगा पहिला कवध (४८८-५३१) याला गादीवर बसविले परंतु देशातील बंडाळीमुळे त्याला पदच्युत होऊन एफयालाइटच्या आध्यासास जावे लागले. इ. स. ४९९ मध्ये मार्गील अनेक आर्सेसिडी राजाप्रमाणे हाहि दाह व शक लोकांच्या मदतीने पुन्हा गादीवर आला. या अतस्य भागागडीमुळे रोमन लोकांविरुद्ध चाललेले भाडण बंद पडून इराणी व हिस्ती संप्रदायातील वैमनस्य मंदावत चालले होते इराणी हिस्ती लोकात आता नेस्टोरिअन गताने प्रावत्य झाले होते ४८३ मध्ये तर एका धर्मसभेने सार्वजनिकरीत्या या नेस्टोरिअन पंथाचा स्वीकार केला व यानंतर हा पंथ इराणी साम्राज्यातील हिस्ती संप्रदाय झाला. सिल्यूशिया-टेसिफॉन येथील अधिकारी हा या पंथाचा मुख्य होता.

मह्दक पंथ व पहिला खुशरू—कवध जोरदार राजा होता. त्याने देशास शांतता व सुव्यवस्था प्राप्त करून दिली. ५०२ मध्ये त्याने रोमन लोकांवर स्वारी करून धमा-यझाचा नाश केला. परंतु इकडे हूण लोकांची स्वारी झाल्यामुळे त्याला रोमन लोकांशी तह करावा लागला. ५१७ मध्ये त्याने रोमन लोकांशी फिरून युद्ध सुरू करून ५३१ मध्ये कॅलिनेक्रम येथे त्याचा पराभव केला. ५३१ मध्ये त्याचा

मुलगा पहिला खुशरू (५३१-५७९) याने जस्टीनिअन ह्या रोमन बादशहाशी तह केला पहिल्या येस्देगंदी-प्रमाणेच याचाहि जुन्या साम्रदायिक मताने विश्वास नव्हता. मह्दक नावाच्या धर्मसंस्थापकावर त्याची मर्जी होती, व त्याच्या तत्वाप्रमाणे याचा सरदार लोकांची सैनबाजी कमी करण्याचा विचार होता. लोकांचेहि या पयाला पाठमळ होते. परंतु मगाच्या चळवळीमुळे त्यास या पंथाचे निर्मूलन करावे लागले. खुशरूच्या कारकीर्दीत सरकारीरीत्या ज्वेत्ताचा शर्टीक ग्रंथ प्रसिद्ध करण्यात आला, व शरयुद्धी संप्रदायाचा त्याग करणारास वेदान्त शिक्षा होऊ लागली.

खुशरू हा एक मोठा राजा होऊन गेला याच्या वेळेस कराची फेरतपासणी केली जाऊन न्याय्य रकम आकारण्यात येऊ लागली याच्या कारकीर्दीत रोमन लोकांशी दोन युद्धे झाली त्यापैकी पहिल्यास ५४० त सुरुवात होऊन ते ५६२ च्या तहाने बंद झाले, व दुसरे ५७७ त झाले याने काळा समुद्र व कॉपेससपर्वतापर्यंत आपले साम्राज्य वाढविले होते. ५७० मध्ये त्याने येगेनच्या अरब लोकांना अबिसिनियन हिस्ती लोकांविरुद्ध मदत केली होती, व या वेळेपासून महंमदाचे अनुयायी येईपर्यंत हा प्रांत इराणी साम्राज्यातच मोडत होता.

सत्सन लोकांनी वॅनिक्र्या जिकला—इ. स. ५९० मध्ये तुर्क नावाचे नवीन राष्ट्र निर्माण झाले खुशरूने एफयालाइट लोकांविरुद्ध तुर्कांशी दोरता पडून वॅनिक्र्या प्रांत जिकला. नंतर सत्सन लोकांचे तुर्कांशी युद्ध सुरू झाले. पहिल्या खुशरूचा मुलगा चौथा होमिंद (५७९-५९०) याला शासता राखता येईना शिवाय, हिस्ती संप्रदायाचा छळ न केल्यामुळे मग्री धर्मापदेशकहि राजाशी नाराज झाले होते. त्याच्या विरुद्ध सरदारांचे बंड होऊन त्यात त्याला बळी पडावे लागले. यानंतर दुसरा खुशरू गादीवर बसला परंतु नवीन बंडे होऊन त्याला रोमन लोकांचे पडून जावे लागले. रोमन बादशाहा मॉरिसने खुशरूला पुन्हा गादीवर बसवून इराणी लोकांना निरसिध किंवा दिला दुसरा खुशरू (५९०-६२८) यास पर्वेश (जेता) असे म्हणत असत याने व्यापक उलढाली पाहिल्या. ६०२ मध्ये मॉरिसचा खून होताच त्याने ती धंध साधून सूड उगविण्याच्या उद्देशाने रोमवर स्वारी केली. या युद्धा-मध्ये ६०८ त, ६१५ त व पुन्हा ६२६ त याचे सैन्य कॅल्सीडोनपर्यंत घुसले, त्याने सिरिया उज्वस्त केला, ६११ त ऑटिऑक, ६१३ त दमास्कस व ६१४ त यरशलेम घेतले, व हिस्तीयाचा पवित्र क्रॉस टेसिफॉनला नेला ६१९मध्ये इजिप्त देश पादाक्रांत करण्यात आला पुढे हेराक्यास या रोमन बाद-शहाने ६२३ मध्ये इराणी साम्राज्यावर स्वारी करून सव्याज सूड उगविला. ६२४मध्ये रोमन लोकांनी ऑट्टोपाटीनमधील मोठे अभिदेवालय पाडून टाकले, ६२७ त ते वैमिस प्रांतात शिरले, परंतु खुशरूच्या लोडन देता टेसिफॉनला पडून आला. यामुळे राज्यक्रांति होऊन त्याचा मुलगा दुसरा कवध याने

युद्धाकाला पदच्युत करून त्याचा खून केला (६२८). परंतु हा राजा योडक्याच महिन्यांनी मरण पावला. याच्या मागून येरचे राजे व तोतये एकामागून एक होऊन गेले. अखेरीस सर्व सरदारांनी एकमताने दुसऱ्या युद्धाकाला जातु तिसरा येस्वेदेगद याला ६३२ मध्ये गादीवर बसविले. मध्यंतरी रोमन बादशहाशी तह होऊन जुनी सरहद्द वायम करण्यात आली, व यिस्ती खोऱ्याचा कोंस त्याचा त्याना परत देण्यात आला.

येणेंप्रमाणें ५२७ मध्ये सुरु झालेल्या रोमन युद्धाचा शेअर वर्षांनंतर निकाल झाला. या युद्धापासून उभय पक्षांसहि काहीं फायदा झाला नाही. उलट दोघांच्याहि शक्तीचा न्हास होऊन त्यांच्या शत्रूला अनायासे संधि प्राप्त झाली हा नवीन शत्रु म्हणजे अरब लोक व इस्लामी धर्म हा होय.

अरब लोक इराण जिंकतात.— तिसरा येस्वेदेगद ६३३ मध्ये गादीवर बसला व त्याच वर्षी अरबी सैन्याने इराणात प्रवेश केला. नव्याच बादशह होऊन ६३७ त युझे-टीसच्या एका कालव्यावर झालेल्या कॅडिसिआच्या लढाईत सस्तन घराण्याचा शेवट झाला. याच्या घोडे अगोदर ६३६ मध्ये यार्सुकच्या लढाईत यिरिया देश काबीज करण्यात आला होता, व पुढे ६३९ मध्ये अरब लोक इजिप्तमध्ये शिरले. कॅडिसिआच्या विजयाने टेसिफॉन शहर व तेथील खनिजा शरयाच्या हाती लागला होता या विजयानंतर इराणी राजा मोदिमात पळून गेला. तेथें त्याच्या सेनापतींनी युद्धा सुसंघटित होण्याचा प्रयत्न केला, पण नाहावेदच्या लढाईत त्याचा मोड झाला (६४९) तिसऱ्या येस्वेदेगद राजाचा एका प्राता-तून दुसऱ्या प्रातात पळत असता अखेरीस मरून येथें ६५१ मध्ये पण झाला. अशा रीतीने इराण देश अरबाच्या हाती जाऊन तेथें त्याची सत्ता प्रस्थापित झाली.

प्रकरण ४ थे.

ग्रीक संस्कृतीची व्यापकता.

पूर्व आणि पश्चिम याचा संबंध जोडणारा महत्त्वाचा दुवा जे इराणी साम्राज्य त्याची सविस्तर हकीकत मागील प्रकरणात दिलीच आहे. पूर्व आणि पश्चिम याचा अत्यंत निकट संबंध अलेक्झांडरच्या दिग्विजयामुळे झाला असल्याने त्या दिग्विजयाचाच तेवढा वेगळा इतिहास योडक्यांत पुढे दिला आहे. पूर्वशी संबंध जसा ग्रीसचा आला तसा पश्चिमेशी व मर्याद अशी पूर्वशी संबंध रोमचा आला. परंतु रोमन लोकांस इराणने पूर्वकडे फिरवू दिलें नाही हे मागे दाखविले आहेच.

अलेक्झांडरने जो दिग्विजय केला त्यातील इराणी भाग आणि त्या दिग्विजयामुळे इराणवर झालेले परिणाम आताच वर्णन केले आहेत. ते वर्णन पाहोना इतिहास पुढे दिला

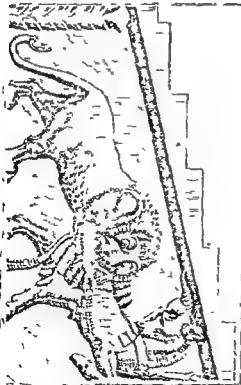
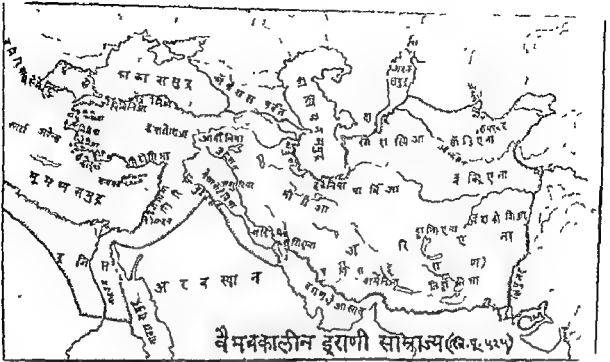
आहे. ग्रीसचा संबंध इतिहास येथें देण्याचें कारण नाही, पण ग्रीक लोकांचा कार्यव्याप अलेक्झांडरच्या पूर्वपासून असल्यामुळे ग्रीकांच्या कार्याची बोर्डीशी माहिती देणे अवश्य आहे

ग्रीसचा इतिहास.—मागे ग्रीसचा इराणच्या इतिहासाशी संबंध दिलाच आहे. इराणी साम्राज्याला पूर्वपश्चिम-संयोगाने श्रेय चार हजार वर्षे असेल, तर मध्येंच दो दोंडें वर्षे ते जीवितहि होतें. आणि व्यापक घडामोडींच्या इतिहासाच्या दृष्टीने ग्रीक संस्कृति, तिशी सवद्ध ग्रीसचा इतिहास, आणि त्या संस्कृतीचा जगभर व्याप हा स्पष्ट केला पाहिजे. ग्रीक संस्कृति ग्रीसमध्ये जन्मास आली नाही, पण तेथें ती सुदृढ आणि पसरण्यास योग्य अशी झाली त्यामुळे ग्रीस देशातील हालचाली, संस्था, वाङ्मय व पला यास इतिहासात महत्त्व आहे.

प्रस्तुत प्रसर्गा प्राचीन ग्रीसच्या इतिहासातील सर्व मुख्य गोष्टींची विस्तृत हकीकत देता येत नाही. ग्रीसचा इतिहास म्हणजे एका राज्याचा किंवा एका देशाचा इतिहास नसून त्यात आरिस्टॉटलला आपल्या 'ग्रीक संस्थानातील राज्यपद्धति' या प्रयात १५० हून अधिक संस्थानांचा समावेश करावा लागला. आणि ग्रीक लोकांची जात तर पिरिनीझपासून उत्तर कॅकेशसपर्यंत व दक्षिण रशियापासून आफ्रिकेपर्यंत सर्व प्रदेशात पसरलेली होती म्हणून त्या त्या इतिहासातील गोष्टींचें कार्यकारणभावामात्मक विवेचन करून घेतल्योच मुख्य मुख्य प्रश्न व त्यावरील मते याव-याचा व एकदर सांस्कृतिक वाढीमध्ये हेलेनिक भागाचें महत्त्व किती हें दाखविण्याचा विचार आहे

मिनोई व मायसीनी युगे—ग्रीसच्या इतिहासाकाल आरंभ केव्हापासून होतो हा मोठा वादग्रस्त प्रश्न आहे. पहिल्या ऑलिंपिअड (ख्रि. पू. ७७६) पासून त्याला आरंभ होतो हे प्रसिद्ध इतिहासकार मोट यांचे म्हणणें घेरेंच मान्य होई लागले होते तोच पुराणवस्तुसंशोधनशास्त्राची विलक्षण वाढ होऊन त्यातील पुराव्यावरून असे ठरू पाहत आहे की, त्या इतिहासाचा आरंभ ख्रि. पू. ३ व्या किंवा ४ व्या सहस्रकापासून धरला पाहिजे. या संशोधनाच्या कामात एच. इल्यमन व ए. जे. हर्बर्ट्स यांनी फार परिश्रम केले आहेत स्त्रामनन ड्रॉय, मायसीनि, टिरिन्स इत्यादि ठिकाणी जी ठोठाली चोदकामें केली त्यावरून मायसीनी युगाची माहिती उपलब्ध झाली असून त्यायोगे इतिहासाचा सिस्तपूर्व दुसऱ्या सहस्रकाच्या मध्यातकें मागे नेता आले, पुढे हर्बर्ट्सने इ. स. १९०० मध्ये मोट वेटात जे चोदकाम हाती घेतले त्यायोगे मिनोई युगाची माहिती उपलब्ध होऊन आणगी हजारपंधरावें व अगोदरच्या संस्कृतीच्या इतिहासावर प्रकाश पडला परंतु मिनोई व मायसीनी संस्कृतीशी हेलेनिक लोकांच्या कार्यकारणरूप

इराणी साम्राज्य.

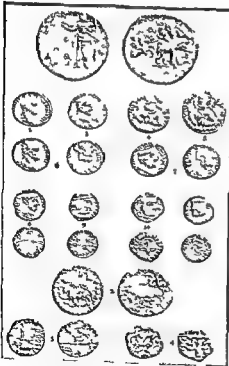

पर्मपोलिम येथील वस्तुनिरासच्या
पायथ्यांवरील उटानदार खोदनाम.

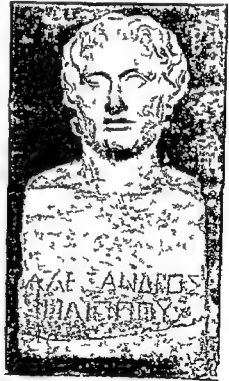

महिला शापूर
(एका इराणी पुतळ्यावरून)

धलेपझांडर.

भारताय नागा - १० लेखांडर, २ डॅग
३ कुतुल वडाकसस, ४, ५ हविण
६ गयवारणास ७ नहपात, ८ चटन
९ रुद्रासह, १० कुमारस पहिला, ११
नारमाण, १२ नेपाळचा अशुवमा १३
मिहिर गुल, १४ कबीजचा प्रतिहार राजा
भोग

विजेंदर पादरहाचा एक डगळा.

संबंध आहे हे ठरण्यास त्या संस्कृतीकाळातील लिपि व धर्म तदनंतरच्या ग्रीकांच्या लिपीशी व धर्माशी जुळवण्यास पाहिजे; पण ते अद्याप सिद्ध झाले नाही. कारण त्या लिपीतील छेद वाचून त्याचा अर्थ कोणास लावतां आलेला नाही. परंतु मायसीनी चित्रकला व ग्रीक चित्रकला या दोहोंतहि दिसून येणाऱ्या कल्पनास्वातंत्र्याच्या गुणावरून व त्या वळेच्या परिणत अवस्थेतील प्राचीन ग्रीक कलेच्या निकट साम्यारून त्याचा परंपरागत संबंध चांगला सिद्ध होतो. तथापि ऐदंदरीत या प्रभावे उत्तर आयाप आनिधित स्वरूपातच आहे असे म्हटले पाहिजे. तसेच या संस्कृती स्वयंसिद्ध वनत गेल्या किंवा अयुक्तराज्य होत्या, अथवा या संस्कृतीचा मिसरी व पारस्य संस्कृतीशी, तसेंच मिनोई युगाचा पेरिझीन व पियिस्ट्रस युगाशी काय व कसा संबंध होत वगैरे गोष्टीहि नवी ठरल्या नाहीत. नोसस येथील नहरांचे काम १८ व्या शतका-तल्यापेक्षा चांगले होते, युदात पायदळपेक्षा रथी योषणा अधिक महत्त्व असे, सर्व शरीर आच्छादित अथवा मोठ्या टाळी असत; ग्रीक इतिहासातील नगरराज्यापेक्षा त्या वेळच्या एकसत्ताक राजाची राज्ये विस्तृत होती वगैरे गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत.

होमरचे युग.—क्रि.पू. १२०० पासून नवपा-
पाययुग (निश्चितिक) काळापर्यंत व पाययुगापासून
मिनोईयुगापर्यंत सारखी बाब कालत राहून नंतर तेथे एका-
एकी सड पडती. आद्ययुगसंस्कृति व ऐतिहासिक काळातील
वैरिअन लोकांची संस्कृति याचा संबंध जोडता येत नाही.
वैरिअन लोक आद्ययुगीन लोकांच्या मानाने फारच रानटी
होते. पुराणयुगयुग व ऐतिहासिक युग यामध्ये हे मोठे
विचार आहे. आता मायसीनी चित्रकला व क्रि. पू. १ व्या
शतकातील आद्य ग्रीक चित्रकला याचा संबंध थोडासा जोडता
येतो. तसेंच मायसीनी युग व होमरयुग यांचाहि संबंध अस-
ल्याचे बहुतेकास मान्य आहे. तथापि प्रो. रिब्वेने आपल्या
‘ग्रॅसचे आययूय’ या ग्रंथात यातील साम्य व विरोध उत्तम
दाखिला आहे. उ० मायसीनी हेच गॅंगेमनॉनचे
नगर होय, व होमरयुगे व मायसीनी येथील राजवाडे
यात साम्य आहे. उलट पक्षां होमरमध्ये छोटज्याचा
उल्लेख आहे, पण मायसीनी लोकांस ते माहीत नव्हते.
हेलेन हे नाव ग्रीक लोकांस पडले असावे क्रि.पू. ७ व्या
शतकाविषयी ऐतिहासिक माहिती फार अल्प आहे. त्याच
काळात राजसत्ताकपद्धति लयास जाऊन ह्मदार किंवा
उच्च घराण्यातील लोक यांच्या हातात राज्यकारभार जाऊन
अल्पसत्ताकपद्धति सुरू झाली.

व्यापार—मिनोई व मायसीनी काळात व्यापार
चांगला चालत असून क्रि. पू. पेलोपॉनीसस येथील
मित्रस इजिप्त व आशियामायवर येथे जात असत. पुढे
द्वि व्यापार साफ वसला. नंतर पुन्हा ७ व्या व ६ व्या शतकात
त्याची मोरत वाढ झाली. लिडेअन लोकांनी नाण्यांची

पद्धति सोडून काढिली तिचा ग्रीक लोकांनी फार प्रसार
केला. युजिया, इज्याना व कॉरिंथ ह्या व्यापाराच्या मुख्य पेठा
होत्या व्यापारी कारणांकरिता व्यापारीसंघ निमाणे होऊं
लागले व तदुत्तराधाने राजकीय मित्रसंघ वनू लागले. फ्रिजि-
यन टोंगराळ प्रदेशातील लोकांची मायलीटस (मिलेटस) येथे
वर्ते वनून एट्रुस्कन वाजारात खपू लागली. तथापि ग्रीकांचा
व्यापार भूमध्यसमुद्रातील वंदरापुरताच चालू असे. उलट
फिनीशियन व कॉर्थेजियन लोकांनी मान मित्रनपर्यंत व केपला
बळ्या घाटून जाण्याचे धाडस वास्कोडिगामाच्या पूर्वीच दोन
हजार वर्षे केले होते तथापि भूगोलशास्त्रास जन्म देणाऱ्या
थेय ग्रीक लोकांसच असून नकाशेहि प्रथम (६ व्या शत-
कात) त्यांनाच केलेले आहेत.

वसाहती.—व्यापारावरवरच वसाहतीसहि सुरुवात
झाली तथापि ग्रीक वसाहती म्हणजे केवळ व्यापारी ठाणीं
नव्हती; किंवा लोकसंघा फार सात्वामुळेहि त्या बनलेल्या
नव्हत्या. यापेक्षा किंचित वसाहती राजकीय असतापासुन
व काही केवळ साहसप्रियतेमुळेहि झालेल्या होत्या. शिवाय
रोमन किंवा अलीकडील युरोपाय वसाहतींप्रमाणे ग्रीक वसा-
हती राजकीय पारतंत्र्यात नसून त्या पूर्णस्वतंत्र किंवा स्वराज्य-
युक्त होत्या तसेंच जात, वर्ण व ह्वापाणी या यावती-
तहि ग्रीक वसाहतींना अलीकडील वसाहतींप्रमाणे प्राप्त किंवा
अडचणी सोसाव्या लागण्या नाहीत. कारण, ग्रीक वसाह-
ताले व तद्देशीय लोक याचा वर्ण, जात व संस्कृति
ही परस्परसदृश असून ह्यामानहि तेच म्हणजे भूमध्य
प्रदेशातल्या सारखेच होते. यामुळे मूळचे व नवे लोक एक
मेकात खबरच मिळवून जात

टायरंट उर्फ अन्यायी राजे.—७ व्या शतकात
अनेक अन्यायी राजे उत्पन्न झाले व त्यांचा राजकारणावर
व त्याचप्रमाणे सापत्तिक, धार्मिक व बाह्यमयी गोष्टींवर
फार परिणाम झाला अलीकडे टायरंट याचा अर्थ हुद्देरी
म्हणजे बेकायदेशीर (विगडक) राजा व अराजनिष्ठ (खलु-
मार्गे पैडिलेल्या) लोकांचा राजा, असा आहे. परंतु
ग्रीक इतिहासात टायरंट म्हणजे केवळ राजा एवढाच
अर्थ अभिप्रेत आहे शिवाय सर्व ग्रीक संस्थानातून असले
राजे होऊन गेले हे म्हणजे खोटे असून ‘ टायरंटाने युग ’
असंहि काही झालेले नाही फक्त पेलोपॉनीसस, सिसिली,
अथेन्स, सिसिऑन, कॉरिंथ, सिराक्यूस वगैरे काही ठिकाणी
व अगदी निरनिराळ्या शतकात (क्रि. पू. ७ व्या ते ४ व्या शतकात)
असले राजे होऊन गेले. तसेंच एकतेने राजसत्ता ही अर-
पत्तासपद्धति व लोकशाही यास जोडणारी संक्रमणावस्था
होय, हा सामान्य सिद्धान्तहि खरा नाही. कारण अथेन्स,
कॉरिंथ येथील इतिहास या प्रमेवाला धरून नाही टायरं-
टाच्या उदयाचे कारण मान सर्वत्र सारखे दिग्भे, व ते
लोकांतील अस्तीप हेच होय पण तेहि एकजात राजकीयच
नसून सिसिऑनमध्ये जातिविषयक, अथेन्समध्ये सापत्तिक,

व मायलोटसमध्ये औद्योगिक अस्तोप हे कारण होते. हा अस्तोप दूर करून लोकांचे कल्याण करण्यात पुढाकार घेत तेच पश्चिमेकडे म्हणजे युरोपात टायरंट समजले जात. उलट पूर्वेकडे (आशियाखंडात) पर्शियन बादशहाने जिंकलेल्या आशियामाथून प्रताबरील टायरंट उर्फ वैजवावदार राजे म्हणजे वस्तुतः त्याचे अधिकारी असून ते राष्ट्रहितविधातक व प्रजापीडक असत. असा हा दोन खंडातील टायरंटामध्ये महत्त्वाचा फरक आहे. युरोपमध्ये ग्रीसशिवाय रोमन इतिहासातील सार्वत्रिक व प्रान्तवरील अलोकडील नेपोलिअन बादशहा हे याच प्रकारचे राजे होते. ग्रीकवाह्मयात जेथे, अतिस्टोड, किंवा हिरोडोटस व इतर इतिहासकार या सर्वोनी या टायरंट राजांची एकजात निंदाच केलेली आहे पण ही पूर्वप्रद्वष्टित मते होत.

टायरंटपासून फायदे.—वास्तविक पाहता या टायरंटपासून अनेक दृष्टींनी फायदेच झाले. पहिला फायदा म्हणजे या राजांनी शिष्टसत्ताकपद्धति नाहींशी करून लोकशाहीचा मार्ग मोकळा करून दिला. दुसरे त्यांनी राजकीय मित्रसंघ स्थापण्याचा उपक्रम केला, शिवाय व्यापार व वसाहती ह्यानीच वाढविल्या, विशिष्ट कुटुंबाकडे असलेली धार्मिक सत्ता काढून घेऊन सामान्य लोकांनी मिळून धार्मिक उत्सव पार पाडणे अशी चाल ह्यानीच पाडली, विद्वानांना आश्रय व कलाकौशल्याला उत्तेजन तेच देत असत, व त्यांच्या काळात कित्येक संस्थाने अस्थित सामर्थ्यावान् होऊन गेली. बरील सर्व गोष्टी पुढे याच पद्धतीने वाढत गेल्या. बहुसंख्याकरायकपद्धति किंवा लोकशाही प्रथम अथेन्समध्ये स्थापन होऊन नंतर सर्वत्र पसरली. पुष्कळ वास्तवतः आयोनिया सर्वोच्या पुढे असे. षष्ठशतकेनंतर छत्रवात होऊन गेली, पायथॅगोरस, शिनांकानीझ, हेराक्लिटस, पार्मेनिडीझ, आर्नक्सिर्मॅडर, हेकाटीअस वगैरे गणित, ज्योतिष, भूगोल, तत्त्वज्ञान वगैरे विषयातील विद्वान् ५ व्या शतकात आयोनियामध्येच होऊन गेले. तथापि राजकारणात ग्रीक संस्थानांची व लष्करी सामर्थ्यात स्पार्टन पायदळाची बरोबरी इतर कोणतीही करू शकत नसे.

पर्शियन युद्ध.—लवकरच पुढे ग्रीसच्या परीक्षेची वेळ आली ह्या वेळेपर्यंत पर्शियन संस्थानत ग्रीक लोकांचा भरणा असे, व पर्शियाबरोबर ग्रीक लोकांचा व्यापाराहि मोठा चाले परंतु पर्शियातील सायरसच्या वारकीर्दात हा संबंध एकदम तुटला. त्या वेळी पर्शिया व ग्रीस यांची स्थिति परस्पर अत्यंत विरुद्ध होती. पर्शियात एकसत्ता, तर ग्रीसमध्ये लोकशाही होती. पहिल्या टिकाणी थोडक्याला तर दुसऱ्या टिकाणी पायदळाचा महत्त्व होते. इकडे पर्शियनांचा धर्म जगातील श्रेष्ठ धर्मात मोडणारा होता, तर ग्रीसमधील धर्म खूद ग्रीक लोकानाच वेदगळ व तिरस्करणीय वाटे पुढील काळात ग्रीक पर्शियानांना मानू लागले व पर्शियन ग्रीकाना भिळू लागले, पण या

सि. पू ६व्या शतकात पर्शियनच ग्रीकाना तुच्छ मानित व ग्रीक त्यांना भीत असत. प्रथम आयोनियन ग्रीकांचे व पर्शियनांचे जे सामने झडले, त्यात म्हणजे हर्ष-गसची स्वारी (सि. पू ५४६—५४५) व आयोनिक थंड (सि. पू ४९९—४९४) या दोन्हीही वेळी ग्रीकानाच हार खावी लागली. कारण, व्यापारी दृष्टीने वनलेल्या या ग्रीकांच्या संघात एकराष्ट्रीयत्वाच्या दृष्टीने विलकुल जीव नव्हता. मायलोटससारख्या नगरांनी पर्शियाशी स्पर्धापणांने स्वतंत्र तह करून दुसऱ्यांना ऐन वेळी तोंडपशी पाडले, आणि मत्सर व कितुरी या ग्रीकांच्या दुर्गुणानी पर्शियनास जय मिळवून दिला. दरायस [सि. पू ४९०] व कक्सर्तस [सि. पू ४८०—४७९] याच्या स्वाभ्याच्या वेळी मात्र ग्रीकाना पूर्ण जय मिळाला. त्या वेळचे पुढाकार घेऊन मोठ्या युक्तीने व देशभक्तीने जय मिळविल्याबद्दलच सर्व श्रेय स्पार्टाकडे आहे. शिवाय ग्रीसच्या डोंगराळ प्रदेशाची व खडकाळ किनाऱ्याची माहिती नसल्यामुळे, मूळ पर्शिया देशातून फार लांबवर आल्यामुळे व साभ्यापिण्याचे हाल होऊ लागल्यामुळे पर्शियनाना अपयश आले.

महायुग.—(सि. पू. ४८०—३३६)—जर सांगितल्याप्रमाणे पर्शियनांचा मोड करून हाऊन काविल्यापासून जे अनेक इष्ट परिणाम झाले, त्या मानाने स्पेनच्या आत्मा-राच्या पराभवाने इंग्लंडवर झालेले परिणामहि कमी महत्त्वाचे आहेत या जयाने राष्ट्रीय एकी व वर्चस्व या भावना ग्रीक लोकात फार बळावल्या. या महायुगात राजकारण, वास्तव्य व कला पूर्णावस्थेस पोहोचल्या. सर्वत्र लोकशाही स्थापन झाली; व इकडे इकडे ग्रीक संस्थानांचा मनुष्यसंघ बनविला जाऊन अथेन्सच्या अभ्यस्तवाखाती डल्लिअन संघ स्थापला गेला (सि. पू. ४७७). या डल्लिअन संघाचेच पुढे अथेनियन साम्राज्यात रूपांतर झाले, व अथेन्सची जागा पुढे स्पार्टाने घेतली. यानंतर धीवीकडे व ह्यापुढे मेसिडोनिकडे वर्चस्व गेले.

पेलोपोनीशिअन युद्ध.—याप्रमाणे सर्व ग्रीकदेशभर वर्चस्वाकरितां तुरस लागली असता “पहिले पेलोपोनीशिअन युद्ध” अथेन्स विरुद्ध कोरिंथ, इज्जनायन व स्पार्टा यांच्यामध्ये झाले (सि. पू. ४९०—४५४) या युद्धात ग्रीक साम्राज्यसत्ता आपल्या हातात घ्यावी असा अथेन्सचा हेतु होता, तर हे साम्राज्याचे खूब नाहींस करावे असा स्पार्टाचा उद्देश होता. अथेन्साची समुद्रावरील सत्ता व स्पार्टाची भूमिनीवरील सत्ता, अथेन्सच्या याज्वळी अल्पसत्ताक संस्थाने व स्पार्टाच्या याज्वळी लोकसत्ताक संस्थाने, अथेन्सकडील आयोनियन संस्थाने तर स्पार्टाकडील डोरिअन संस्थाने अशामधला हा बडा सामना होता.

अथेनियन साम्राज्य—अथेनियन साम्राज्यात साम्राज्यशाही व लोकशाही या दोहोंतील तत्वांचा संकर करणीचा प्रयत्न करण्यात आला होता. अशा तऱ्हेचा जगाच्या इति-

हासांत हा पहिलाच प्रयत्न असून तो फसला. ईश्यापुरती लोकसमता व ईश्वरते लोकान्तर ईश्याची सत्ता अशी जी प्रचलित मिटिडा साम्राज्यनांति आहे, त्याच प्रकारचा प्रयत्न लोकशाही व साम्राज्यभावना याच्या एकीकरणाने चढावयाचा; म्हणजे एक जात दुसऱ्या जातीच्या उरावर बसवावयाची, पेरिझॉन (ख्रि. पू. ४५१) कायदा करून मतदारीचा अधिकार अथेनिथन कुलोत्पन्न लोकांनाच दिला, त्यामुळे समाजांत हक्कदार व विगारहूक लोक असे दोन तट पडून राज्यसत्ता मूढभर हक्कदार लोकांच्या हातांत गेली. शिवाय समान धर्म, समान शिक्षण व समान नागरिकत्व ही सर्व साम्राज्यभर गुरू केली गेली नाहीत. तथापि, सर्वत्र तीच भाषा, तीच वजनमापे, तीच न्यायपद्धति व तीच राजकीय संस्था प्रचलित होती. अशा तऱ्हेचा हा अथेनिथन साम्राज्याचा विवित्र प्रयोग वेवरी साफ फसला.

या महायुगाच्या अखेरीस स्पार्टे येथील राजसत्ताक पद्धती-नारखे काही अपवाद खेरीन करून बहुतेक सर्वत्र लोकशाही सुरू होती; व तीच अनुसरून अनेक राजकारणी यत्ने प्रसिद्धीस आले. झोभॉन, युकाटीड, लायनिझोड, हायपबॉलस, झोथोफॉन वगैरे निरनिराळ्या ग्रंथांतील लोक पुढे येऊन त्यांनी राजकीय सत्ता हातीं पेतली. डिमॉस्थिनीझच्या वेळी तर जन्मकुळाचा राजकारणाच्या इष्टीनें विलकुल महत्त्व नसे. अशा लोकांना प्रथम "डेमोगॉज" व नंतर "ओरिस्टस" असें म्हणत असत.

प्राचीन ग्रीक लोकशाही व अर्वाचीन लोकशाही यांच्यात फार फरक आहे. पूर्वीची नगरराज्ये असत, तर इज्जी राष्ट्रराज्ये आहेत. नगर राज्यांत फक्त दहा ते वीस हजार लोक असत. या सर्वानां आपणाचा व मताचा अधिकार सारखाच असे. त्यामुळे अलोकदील, प्रातिनिधिक पद्धतीची नहर नव्हती. तेथे कायदेकारी व कार्यकारी कोमिसें असा भेद नसे; कारण दोन्ही अधिकार त्या काळी नागरिक सभेलाच असत. त्या वेळी राजकीय पदका अभाव होता; व निवडणुकीची धामधूम, लाचलुचपत वगैरे कांहीहि गोष्टी नव्हत्या. ग्रीक लोकशाहीत नागरिकांना अनेक विशेष हक्क असत व अथेनिथनानेतरांना नागरिकत्व फारच क्वचित मिळे. खुद्द अथेनिथन शिंयांनाहि स्वातंत्र्य व हक्क विलकुल नव्हते. गुलामगिरीची पद्धत सर्वत्र प्रचलित होती.

स्पार्टन साम्राज्य.—अथेनिथन साम्राज्य लहान होतें, पण स्पार्टन साम्राज्य खंय ग्रीसभर पसरलेलें होतें. पुढे पुढे मत्सर बाहून कॉरिंथियन युद्धांत (ख्रि. पू. ३९४-३८७) लायसंडरच्या प्रयत्नांनें स्पार्टाच्या विरुद्ध थीथि, अथेन्स, कॉरिंथ व आर्गोस हीं सर्व एकत्र झालीं. त्या युद्धांत स्पार्टाचाच जय झाला, पण स्पार्टाची समुद्रावरल सत्ता मात्र लयास गेली. कारण एक तर स्पार्टाचा दर्मावरील व्यापार फारसा नव्हताच; शिवाय स्पार्टाजंयक पैशाचा पुढवाड बेताचाच असल्यामुळे त्याच्या अंगी मोठे आरमार बांधण्यास सामर्थ्य नव्हतें, व

दर्यावर्दीपक्षांत कुणाल अशीं माणसेंहि नव्हतीं. यामुळे एकाच पराभयानें (लायडस येथें ख्रि. पू. ३९१) स्पार्टन आरमार नाहीं होऊन स्पार्टन साम्राज्य मोडकळीस आलें.

थीथीचे धुरीणत्व.—त्युझाच्या लढाईनें पुढारीपणा स्पार्टाकडून निघून थीथीकडे गेला. परंतु थीथी लोकांजवळ अथेनिथनाप्रमाणें पैशाचें सामर्थ्य नव्हतें किंवा स्पार्टा-प्रमाणे अद्वितीय लष्करी सामर्थ्यहि नव्हतें. आरमार तर त्यांच्याजवळ मुळीच नव्हतें; किंवा लोकशाहीसारख्या एखाद्या उच्च राजकीय तत्त्वाचा त्यांना पांडित्य नव्हता. यामुळे सर्व बाजूंनीं त्यांना लवकरच अपयश येत गेलें.

मॅसिडोनचा उदय.—मॅसिडोनचा फिलिप किंवा अलेक्झांडर असल्या अनियंत्रित राजसत्ताधारांच्याच जय व्हावा याचें कारण काय ? त्या वेळच्या नगरराज्यपद्धतीचा हा दोष, किंवा लोकशाहीचा ? याची राजकीय, आर्थिक व नैतिक अर्शा निरनिराळीं कारणे आहेत. निरनिराळ्या संस्थांनां समतोलपणा राखण्याचें राजकारणातील तत्त्व स्वीकारून अथेन्सनें कधीं येलेझला तर कधीं स्पार्टाला मदत करून परस्परांतील शत्रुभाव वाढविला व सर्वांसच दुर्बलता भाणली. नैतिकदृष्ट्या गर्भपात, शिष्टात्याग वगैरे नीतिषाय रुढींमुळे लोकसंख्या कमी कमी होत चालली होती. आरिस्टॉटलसारख्या तत्त्ववेत्त्यानें शिष्टात्यागवर टीका केली होती, तरी गर्भपातास त्याचाहि संमति होती. यामुळे अर्थोत्पत्तीहि मंदावली. उलट वैयक्तीगत दृष्ट्यर्थप साम्राज्य वाढत होता. सरकारी खजिन्यांत पैशाची टंचाई झाल्यामुळे युद्धसर्च चाळविण्यास मागमार पडूं लागली. राजकारणातील नीतिमत्ता कमी होत चालली, देशभक्ती मंदावली, लाचलुचपत वाढली, पुढाऱ्यांतील परस्परांवरील विश्वास उडत चालला, व पगारी लष्करभरती सुरू झाल्यामुळे सार्वजनिक कामे करण्याची हीस मावळत गेली. डिमॉस्थिनीझनें यावर पदोपदी टीका केली आहे. परंतु या सर्वोपेक्षाहि महत्त्वाचें व्यंग म्हणजे म्हणजे संख्या-गोणत्व हें होय. आरिस्टॉटली युद्धीस हें संख्यात्मक मोठे गोबिरवाणें वाटे, आणि तें संयोगेच्छेचें निवडण न करतां रक्षिण्यासाठीं त्यानें मोठे पाणोरे उघाव घुबविले आहेत.

अलेक्झांडरपासून रोमन अंमलापर्यंत (ख्रि. पू. ३३६-१४६).—या काळांत मार्गल नगरराज्यपद्धति मागे पडून सांघिक राज्यपद्धति चालू झाली. या वेळीं इटालियन व अफ्रिकियन असे दोन प्रसिद्ध संप होते; व आधुनिक काळांतील प्रातिनिधिक तत्त्व अंमलांत येऊन संपातील संस्थानांतकेंच्या प्रातिनिधीच्या हातांत खरी राज्यसत्ता होती.

अलेक्झांडर.—तथापि या काळांतील अलेक्झांडरच्या कारकीर्दीनें इतिहासाचा अगदी निराळो वळण लावलें, व मानव जातीचा चरित्रक्रम बदलून टाकला. हेलेनी संस्कृति व उच्च राजसत्ताकपद्धति या दोन गोष्टी अलेक्झांडरच्या कर्तृत्वामुळे पुढे आल्या. त्याच्या पूर्वी कांयोनियस, पिसिस्ट्रस यांच्यासारखे हुशार व बुद्धिमान राज्यकर्ते होऊन गेले

होते, पण ते कायदेशार राजे नव्हते त्यामुळे "राजा म्हणजे ईश्वरी अवतार" अशी कल्पना पाश्चात्य देशात अलेक्झांडर सुळेच प्रथम उत्पन्न झाली तसेच त्याने एकाच प्रकारची भाषा, वाच्य व कला सर्वत्र सुरू करून एका जातीचा हेलेनिक संस्कृति सर्व जगभर पसरविण्याचा प्रयत्न केला त्याप्रमाणेच अलेक्झांडरने अनेक देश मिळून एक विश्वासघाज्य व विश्वसंस्कृति स्थापन केली अलेक्झांडरच्या सूर्य वरोवर त्याने साम्राज्य लयास गेले ही गोष्ट खरा, तथापि पौरस्त्य व पाश्चात्य या दोन्ही संस्कृतीवर प्राक् संस्कृताचा छटा उमटली ती कायम राहिला, व त्यामुळेच पुढे रामन साम्राज्य व रोमन चर्च या दोन संस्था निरनिराळ्या झाल्या अशी

अलेक्झांडरचा विजय सविस्तर वर्णन करण्याचे प्रयोजन नाही प्राप्तमधील यादवांमध्ये अलेक्झांडरचा जय झाला त्याने काहीस बरे वागविले, काहीस वाईट तद्द्वारे वागविले एवढेच वायते अथेन्सला त्याने म्युनीसपालिटी चारविण्यापुरते हक्क मिळवत ठेवले आशियातील अलेक्झांडरचे पराक्रम इराणच सत्तावर्धन विवेचितांना वर्णिलेच आहेत श्रीकांचा हिंदु स्थानाशी काय संबंध आला हे मात्र येथे दिले पाहिजे

अलेक्झांडरची हिंदुस्थानावर स्वारी — अलेक्झांडर याने यंत्रेच्याच राज्य पूर्णपणे हस्तगत करून, बायोनाथसस, हेराक्लीत आणि सिमिरामिस यांच्या हातून झालेल्या अद्भुत गोष्टीवर ताण करण्यासाठी, हिंदुस्थानावर स्वारा करण्याचा निश्चय केला जि पू ३२७ या वर्षी वसंत ऋतूच्या शेवटी त्याने हिंदुस्थान आणि खासकरी याच्या घाटातून ५०१६० हजारा गोण्या सैन्यासह कूच केले, व दहा दिवसानंतर तो ज्याला आता दाम म्हणतात त्या कोडि सुसपन्न हिंदुस्थानास आला येथे त्याने दोन वर्षांपूर्वी आपल्या स्वारीच्या सुरक्षिततेसाठी मायाची जागा पाहून अलेक्झांडरिया नावाचे एक शहर घसावेले होते येथील पूर्वीचा अधिकारी नायाक दिसल्याने त्याच्या बदली आपल्या पामार्निर्बोन नामक मित्राच्या नायकेनोर या नावाच्या मुलाची त्या जगेवर नेमणूक केली तसच बरील घाटामार्गाने प्रदेशावर आणि कावूल नदीच्या काठच्या प्रदेशावर टयरीआस्पस यास नेमून व कडेकोट बंदोबस्त करून तो कावूलपासून हिंदुस्थानास जावयाच्या मार्गातील जलालाबाद शहराच्या पश्चिमेस असलेल्या निकिया नामक शहरासजवळ आपल्या सैन्यासह दाखल झाला येथे त्याने आपल्या सैन्याचे दोन भाग केले एका भागावर हेकास्तिथॉन आणि पेरिंडस या दोन सेनापतींची नेमणूक करून त्यांना तीन पायदळांच्या हुकूम्या अधी घेऊन व सर्व भादोनी पोडेस्वार याच्यासह तळक हिंदुस्थानाकडे कूच करण्यास सांगितले, व सिंधुनदीच्या काठी जाऊन पेडोले-नोसिस हे शहर कापीज करण्याचा हुकूम केला मार्गातील निरनिराळ्या जातींच्या नायकांनी त्यास अडथळा शरण जाण्यातच आपले हित आहे असे पाहिले,

तथापि हस्ति (अस्ति) नावाच्या एका नायकांनी मात्र त्यास अडविण्याच प्रयत्न केला त्याने आपला किंवा तीस दिवस एकसारखा झुजविला, पण शेवटी तो कापीज करण्यात येऊन त्याचा विघ्नस करण्यात आला या स्वारीमध्ये अलेक्झांडरच्या सेनापतींवरोवर तक्षशिलेचा राजा हजर होता व सिंधुनदीच्या पश्चिमेतीरावराला दुसरे राजे देखील असेच त्यांना मदत करण्यास आले होते या हिंदू संस्थानिकांच्या मदतीन अलेक्झांडरच्या सेनापतींनी सिंधु नदीवर पूल बांधण्याचे त्याच्याकडे सोंपविलेले काम पार पाडण्यास विशेषतः प्रयास पडला नाही

डोंगरांतील रानटी जातींच्या बंदोबस्त — सैन्याच्या दुसऱ्या भागाच आधिपत्य स्वतः अलेक्झांडर यानेच पतः करले होते यामध्ये प्रेसर्ची पायदळे, तिरदारन, भाळईत वगैरे लढवण्या पलटणे होती अशा सैन्यासह कावूल नदीच्या काठच्या दुर्गम दऱ्याखोऱ्यात रहाणाऱ्या निरनिराळ्या भयंकर जातींना मिळून आपली मागाळ जाग सुरक्षित करण्याचा त्याने प्रयत्न केला या डोंगराळ प्रदेशात लष्करी हाल लाव करणे फार अवघड होते कडाक्याची धुळी, भाजून काटणारे ऊन व तेथील लोकांचे विलक्षण शौर्य यामुळे तर या मोहिमांचे काम अधिकच कठिण झाले होते तथापि अलेक्झांडर हा असामान्य पुरय असल्या कारणाने असल्या अडचणींना त्याने दाद दिला नाही त्याने आपल्या हालचाली कशा रातीन केल्या, कोणकोणत्या जातींना मिळले, कोणकोणते किंगे पाजी केले याबद्दलही जरी नक्की माहिती देता येत नाही, तरी चारपाच महिन्यात कूनर किंवा चित्रळ नदीच्या खोऱ्यात तो बराच बरेगळ असला पाहिजे यात शका नाही. तेथील डोंगरातील एका शहरां त्याच्या खाद्यास एक बाण लागून तो जखमा झाला, व त्यामुळे त्याच्या शिपायांनी विहून गाऊन त्या ठिकाणी कैद केलेल्या सर्व बंदिवान लोकांची सर-रहा कत्तल करून ते शहर नर्मानवोस्त केले

या अपघातानंतर लवकरच अलेक्झांडरने आपल्या सैन्याच्या पुन्हा दोन तुकड्या केल्या त्यापैकी एका तुकडीचे आधिपत्य आपल्या अतिशय विश्वासू सेनापति फादरोस यास देऊन त्याच्याकडे त्याने कूनर नदीच्या खोऱ्या-मधील रानटी जातींचा पुरा बंदोबस्त करण्याचे काम सोंपविले, व स्वतः अस्पासियेनावर चाल करून जाऊन त्याची मयूर वस्तल करून त्याचा परामब केला नंतर पुर्वत ओलाहून तो ज्याला आता बाजीर झणतात त्या खोऱ्यात आला येथे त्याला अगोर्धान नावाचे रहिवाशा जाळून सोडून गेलेले निर्भय असे एक शहर आढळून आले येथेच फादरोसहि आपली कामगिरी बजावून त्याला येऊन मिळाला, व त्यांना दोघांनी मिळून पुढील हिंदुस्थानावर स्वारी करण्याचे काम सुकर व निर्भय व्हावे याकारिता पूर्वेकडील जातींचे निर्दलन करण्यास मुखात केली अस्पासिथन हे मोठे तुळक बुद्ध होऊन दुसऱ्या खेपेस पुन्हा पराभूत झाले,

व त्यांचे ४०,००० लोक फेद होऊन २,२०,००० बेल छुटले गेले यार्पाक जे उत्तमोत्तम बेल व गाई होत्या त्यांना शेतकीकरिता मॅसिडोनियाकडे रवाना करण्यात आले यानंतर नायसा नावाच्या सहारावर हल करण्यात आला झायोनायस आणि ग्रीशीक कपातील पवित्र शिसर नायसा याचा या नायसाशी कारपनिक संघेच जोडण्यात आला होता. याशहरामध्ये नदी अतिशय खोल असल्यामुळे अलेक्झांडरचा हल्ला फसला, म्हणून अलेक्झांडर त्यास वेढा घालून त्याचा सवे यार्नूनी कॉडमारा करण्याच्या विचारात होता. परंतु तेथील लोक आपण होऊनच त्यास दारण आले. अंम झणतात की, या लोकांनी आपला झायोनायससह व ग्रीकांनी संघेच लागून अलेक्झांडरपार्शी सुपेची याचला केला. अलेक्झांडरला आपल्या परदेशात राहून फडाळेलेल्या सैनिकाची आपण आपल्या लोकांचे आहेत असे भासवून समजूत करावयाची असल्यामुळे त्यांनीही त्यांच्या विधानाच्या साक्षात्पत्तेचा विचारन करता त्याच्यावर दया केली

येथे सैनिकाना थोडी विभ्राति मिळावी झणून व आपल्या जिज्ञासातुसीसाठी निवडक शिवायामेशी अलेक्झांडर ज्याला हल्ली कोहिमोर म्हणतात त्या पर्वतात हिंवायवास केला तेथील लोकांची गाणी व नाव यांच्यामध्येच हल्लास येथील गाणी व नाव यामध्ये त्याला बरेच साम्य आढळून आले, त्याच्या शिपायांनाहि सजातीय लोक भेटल्यामुळे आनंदच झाला या लोकांच्या सहवासात अलेक्झांडरने ध त्याच्या सैनिकांनी दहा दिवस मोठ्या वैतांत घालवून विभ्राति घेतला नायसाच्या लोकांनी अलेक्झांडरने त्याच्यावर दया केली झणून तीननें थोडेस्वाराचे एक पथक त्याच्या दुमकेस दिले. हे पथक अलेक्झांडरपार्शी संघे स्वारीभर होते व सेंटर्डी सि. पू. आक्टोबर २०१ मध्ये ते आपल्या गावां परत गेले

असाकेनाईवर मोहोम — अलेक्झांडरने यानंतर असाकेनाई नावाचे राष्ट्र पावोड करण्याचे काम हत्ती घेतले, तेथील लोकांमज २०,००० थोडेस्वार व ३०,००० हेन अधिक पायदळ असून त्यामध् ते पडाईल सज्ज होऊन राहिले आहेत अशी यातमी त्याला लागली होती अलेक्झांडरने आपल्याजवोवर निवडक थोडेस्वाराचे पथक घेऊन गौरायास (हल्लीची पजकोर) नदी आलाडली, व त्याच्या प्रदेशात शिरून त्या लोकांच्या मत्सग नावाच्या एका मुख्य शहरावर हल्ला करण्याचा येत केला हे शहर झणजे एक भरमसम किण्व होता त्याच्या पूर्वेला एक डोंगरातून वढत आलेली मोठी नदी असून तिच्यामुळे ती बाजू सुरक्षित झाली होती, व दक्षिणेला व पश्चिमेला मोठे पर्वत व डेकरा असल्याने त्या बाजूहि निर्भोक्त होत्या मोकच्या राहिलेल्या बाजूस शहरांमधली चार मैलांची एक प्रचंड भिंत असून शिपाय तिच्याबाहेर एक खोल सुदकडि होता अशा शहरावर कौटून फला हल्ला करावा हे ठरविण्यासाठी देहळणी करीत असताना अलेक्झांडरला एक

याण लागून तो जखमी झाला परंतु जखम फारशी मोठी नसल्यामुळे त्याने आपले वैज्याच्या देखरेखीचे काम दक्षतापूर्वक चालू ठेविले अशा प्रकारचा धुर सेनापति लाभला असता साध्या शिपायाला देखील स्फुरण चढनें साहजिक आहे. त्याच्या सैनिकांनी अतिशय उत्साहाने काम करून नऊ दिवसाच्या आतच खंदकावरून पलंकेने आप्पासाठी धवा तयार केला, व अशा रीतीने भिंतीच्या जवळ जाऊन यंत्राच्या साहाय्याने मारा करण्यास सुरुवात केली. मुख्य नाईक आर्मेचीव जखमी होऊन मेल्यामुळे किण्वच्या संरक्षणास असलेल्या शिपायाचा उत्साह नाहोसा होऊन ते अलेक्झांडरला शरण आले त्या नायकाची बायको अलेक्झांडरच्या हत्ती लागली व तिला त्याच्यापासून एक मुलगाहि झाला असे झणतात मत्सगच्या किण्वच्या रक्षणाकरिता ४००० भाजोनी शिपाई ठेवलेले होते. 'यला येऊन मिळाल्यास मी तुम्हाला जीवदान देतो' असे अलेक्झांडरने त्यांना सांगितले, व ते त्यांनी कबूल करताच मॅसिडोनियनाच्या लफरापासून नऊ मैल दूर असलेल्या एका डेकडीवर जाऊन राहण्यास त्यांना परवानगी देण्यात आली. परंतु स्वतःच्या लोकांना निकण्यास मत्सग वणें हे परोबर नाही असे त्यांना याट-यावरून रात्रीच्या रात्री पळून जाण्याचा त्यांनी येत केला. अलेक्झांडरला हो यदी लागताच त्याने त्याच्यावर एकदम धावा घातला. त्या लोकांनी व त्याच्या बायकांनी मोठ्या पेशाने अलेक्झांडरच्या सैन्यास तोंड देऊन लढण्याची शिकस्त केली व फेद होऊन अपमानाने म्रियत रहाव्यापेक्षा लढता लढता प्राण सोडणें त्यांनी पसकले. अलेक्झांडरच्या या क्रयाभरून पुष्कळांनी त्यावर क्षणक्षणी टीका केली आहे त्याच्या भले अशी विश्वासपाताने फसल करणे अगदी नावपणाचे काम होय परंतु एका दृष्टीने अलेक्झांडरने केले ते यरोवरच केले असे म्हणले पाहिजे. कारण इतके धूर शिपाई विकड बाजूस मिळाले असते तर अलेक्झांडरला फार जास झाला असता

अलेक्झांडरने नंतर ओरा अथवा नोरा नावाचे शहर कापडि रेलें, व यसिरा नावाचे एक महत्वाचे ठिकाण ताब्यात घेतले या शहरातील लोक इतर शहरातील लोकांप्रमाणेच सिंधु नदीच्या जवळील शारनास नामक किण्यात आश्रयासाठी गेले होते लफरी दृष्ट्या हे स्थळ महत्वाचे असल्यामुळे अलेक्झांडरने ते पार्थन करण्याचे ठरविले. अलेक्झांडरच्या पूर्वी हेराटोप याचे येत या शहराचेच दास झून पाडले होते या स्थळाच्या दक्षिण बाजूस सिंधु नदीचे खोल व न असून इतर बाजूनी मोठे पर्वत, फडे वगैरे पसरले होते. अलेक्झांडरने आपल्या नेहमीच्या पद्धतीस अनुसरून हा किण्व पावोड करण्यास निघण्यापूर्वी आपली मागील बाजू ओप, मत्सग, यसिरा वगैरे ठिकाणी तैय्य ठेवून सुरक्षित केली तत्पश्चात् स्वतः स्वारी करी त्याने पेड-केलेभोटिया (चारमहा) आणि त्याच्या असापात अम-

लेला युयुफसाय नावाचा मुलख घेतला, व अशा रीतीने त्या किल्ल्याला बाहेरची मदत मिळणे अशक्य करून सोडले. नंतर त्याने मोठ्या प्रयासाने औरंगजेबच्या पायथ्याखाली अमलेंले एंशलिगा नावाचे सिंधूवरील एक लहान शहर ताब्यात घेऊन तेथे काटेरीसच्या ताब्यात युद्धसाधुचीच कोठार ठेवले. उद्देश हा की, ह्या अयशास्त्री होऊन वेडा धालण्याची पाळी आली, तर ते दिरंगाईचे युद्ध चालवण्यास आसण्याची जागा असावी. नंतर अलेक्झांडरने त्या किल्ल्याची दोन दिवस बारकाईने टेहळणी केली. बाटाच्या भरपूर वक्षीस देऊन त्याच्या साहाय्याने लेगसचा पुत्र टॅलेमी याने पर्यंताच्या पूर्वेकडील फाळावर एक मान्याचे ठिकाण शोधून तेथे त्याने खंदक खणून आपले लोक बसविले. त्याच्या मदतीस जाण्याचा अलेक्झांडरचा प्रयत्न फसल्याने टॅलेमीच्या सैन्यावर जोराचा हल्ला आला तेथे दोन्ही सैन्यात तुंबळ युद्ध होऊन टॅलेमीने तो हल्ला कसाबसा परतविला अलेक्झांडरचा दुसरा प्रयत्न मात्र खूप हातापटीनंतर यशस्वी झाला, व मॅसिडोनियनाच्या हातात त्या किल्ल्यावर मारा करण्यास सोयीचे असे स्थान आले. तरी पण अद्यापि ह्या किल्ल्यावर एरुम हल्ला करता येणे अशक्य होते. इणून प्रथम ह्या जागी विपुल असेलेंही लाकडे घेऊन अलेक्झांडरने मथल्या द्या अरुन काढून चांगला रस्ता तयार केला. आता मात्र हल्ल्याची सर्व पूर्व तयारी झाली ह्या यशस्वी होणार असे झाला दिसताच त्याने समेटाचे बोलणे सुरू केले. यात त्याचा एक उद्देश हा होता की, अलेक्झांडरला समेटाच्या बोलण्यात हुतून रात्री बऱ्याच लोकांनी मिळून निसडून जावे. परंतु अलेक्झांडर फार धूर्त असल्याने त्याने ७०० निवडक शिपायांसह विद्या चढून जाऊन ह्याचा नेत बराचसा फसविला. अशा रीतीने देशाशीलसहि जो किल्ला घेता आला नव्हता तो अलेक्झांडरने काबीज केला या जयोल्लासप्रतिपक्ष, अर्थाने आणि नायकी या देवताची पूजा करून त्याला बळीदेण्यात आले, व तेथे एक किल्ला बांधण्यात येऊन त्या किल्ल्याचा बंदोबस्त सिसिकोटस (शिशुपुत्र) नावाच्या एका विश्वासू हिंदु माणसाकडे सोंपविण्यात आला.

ओहिंदूपाशी आगमन.—नंतर अलेक्झांडरने असाकेनाईना पूर्णपणे जिंकण्यासाठी आसपासच्या द्यापूर पुन्हा हल्ला करून डायटी नावाचे शहर काबीज केले. येथील लोक या किल्ल्याच्या मुलुपातीत कोठे हे हायडॅरपीस (शेलम) आणि अंकेसीनास (बंदमागा विनाब) या नद्यांमधील अभिसार देखात आभ्रयासाठी गेले होते. यानंतर अलेक्झांडर आस्ते आस्ते दाट अरण्योन्मत्त मार्ग काढीत ओहिंदूच्या पुलागवळ आला. अशा रीतीने हेकास्टिऑनच्या लष्करागवळ आग्याला त्याला पंधरासोळा सुकाम करावे लागले. येथे त्याने आपल्या सैन्यास एक महिना विप्रांति देऊन मजेखातर मोठमोठे खेळ करविले. या ठिकाणीच अलेक्झांडरकडे तक्ष-

शिलेचा नवीन गादीवर आलेला राजा आमी याजकडून वकील आले व वडिलाप्रमाणेच आपणहि मांडलिक न्हाव-यास तयार आहो असा त्याचा त्याच्यातर्फे निरोप आला. त्यानी अलेक्झांडरला पुष्कळशी संपत्ति, ७०० घोडे, २० हत्ती, २००० लढू बैल व १०,०००हून अधिक शेळ्या नगर म्हणून दिल्या व अलेक्झांडरनेहि त्याचा सामार स्वीकार केला. तक्षशिलेच्या राजाने असे करण्याचे कारण आसपासच्या संस्थानांविषय आपणास मदत मिळावी अशी त्याची इच्छा होती असे पुष्कळांचे मत आहे. या वेळी तक्षशिलेच्या राजाची अभिसार नामक पहाडी मुलुताच्या राजाशी व पोरस राजाशी लढाई चालली होती.

या वेळी वसंतकाळ होता, व ताजेतवाने झालेले अलेक्झांडरचे सैन्य तक्षशिलेच्या राजाच्या साहाय्याने पोरसकडे वळल (ख्रि. पू. ३२६, फेब्रुवारी किंवा मार्च). तक्षशिला हे त्या वेळी पूर्वेकडील एक मोठे विश्वापीठ होते व त्या वेळेस निरनिराळ्या भागातून मोठमोठे विद्वान तेथे येत असत. येथे असताना प्रथमतः ज्याचा पोरसला मिळून अलेक्झांडरवर चालून येण्याचा विचार होता त्या अभिसारच्या राजाने अलेक्झांडरपाशी सध्याची याचना केली. पोरस देखील असाच आपरयाला येऊन मिळेल असे वाटून अलेक्झांडरने त्याला बलिता पाठविला. परंतु, लढाईची तयारी करून मी आपणास भेटण्यास येत आहे असे ह्यास पोरसकडून उलट उत्तर मिळाले

पोरसशी लढाई.—तक्षशिला येथे आपल्या सैन्याला बरीच विधान्ति देऊन तेथील राजाच्या साहाय्याने हायडॅरपीस (शेलम)वर युद्धाची तयारी करून वाट पहात असलेल्या पोरसला तोंड देण्यासाठी अलेक्झांडर पूर्वेकडे निघाला. तक्षशिलेपासून हायडॅरपीसवरील शेलम नामक शहर नैर्ऋत्येच्या वाजूस धर्मर मेल दूर होते. तेथपर्यंत येण्यास अलेक्झांडरला १५ दिवस लागले. उन्हाळा प्रखर होता सारा सास न जुमानता कोठेहि न थांबता अलेक्झांडर आपल्या सैन्याला घेऊन तडक शेलम येथे आला (मे. ख्रि. पू. ३२६). तेथे त्याला शेलम नदीला भयंकर पूर आला असल्याचे आढळून आले. तेव्हा त्याला पुन्हा नावाचा उपयोग करावा लागला. त्याची सर्वे ज्यत्त तयारी होती, तरी स्थानिक गोष्टींची माहिती असल्याशिवाय काह्मिंहि करणे फार धोक्याचे होते. यास्तव अलेक्झांडर तेथील परिस्थितीचे फार बारकाईने निरीक्षण करू लागला. नदीच्या दुसऱ्या तीराला पोरसची सेना कंडकोट बंदोबस्ताने उभी होती. तिच्यावर आगदी समोहन हल्ला करता येणे शक्यच नव्हते. म्हणून अलेक्झांडरने एक निराळीच बुक्क लढविली. नदीचे पाणी उतरेपर्यंत तेथेच रहावयाचे असा ह्याने बद्दाणा केला व त्यामुळे पोरसचे सैन्य गाफिल राहिले. अतिशय काळजीपूर्वक शोधा-भर्ती झाला असे कळून आले की, त्याच्या छावणीपासून वर १६ मैलांच्या अंतरावर नदीला वांक असून त्या ठिकाणी

शत्रूला कडून देता आपल्याला नदी ओलाडती येईल. ताबडतोब त्याने नदी ओलाडण्याचा निधय करून काटेरोसा-पाशी ५००० सैन्य ठेवून त्याजकडे झेलमची छावणी समा-ज्याचाच काम सोपविले, व आपण स्वतः अकरा बारा हजार निवडक सैन्य घेऊन तेथून वृच केले आपण कोठे जाणार हे शत्रूला कडून नये म्हणून रात्रीच्या रात्री वृच करून तो ठरल्या जागी आला, व तेथे नावातून त्याने सर्व सैन्य पहाटेच्या सुमारास निर्विघ्नपणे पेलतिरावर नेले. परंतु येथे आणखी एक नदीचा खोल प्रवाह अयास आपणास ओलाडावयाचा आहे असे त्यास आढळून आले. मोठ्या प्रयासाने त्याने उताराची जागा शोधून काढली, व त्याचें सैन्य छाती-इतक्या पाण्यातून कसेचसे अलीकडे आले. येथून पोरसच्या छावणीकडे जाण्याचा मार्ग अडचणीचा होता, व शिवाय मित्र चिब शालेच्या सैनिकांसहि कपडे घाळविरयाशिवाय पुढे जाणे शक्य नव्हते. यामुळे अलेक्झांडरला आपला अचानक छापा पालम्याचा बेत रहित करावा लागला. इतकें होईती पोरसला ही वडी लागून त्याने आपल्या सुलस २००० घोडेस्वार व १२० रथ देऊन अलेक्झांडरला पाठविले. परंतु त्याचा पराभव होऊन त्यास आपले सर्व रथ गमावून परत फिरावे लागले. हे पोरसला कळताच तो आपले सैन्य घेऊन अलेक्झांडरवर चाल करून आला. पोरसने आपल्या सैन्यापुढे शंभर शंभर फुटाच्या अंतरावर आठ रागत २०० हत्ती उभे केले होते. त्याला असे वाटत होते की, या हत्तीसुद्धे शत्रूचे घोडे घुसून वरील स्वारास ते अनावर होतील. या हत्तींच्या मागे त्याच्या दरम्यान १००० पायदळ शिस्तोने उभे होते. घोडेस्वार एकदर ४००० असून ते सैन्याच्या दोन्ही बगलांचे संरक्षण करण्याकरिता दोन्ही बाजूस रयाच्या मागे उभे केले होते रयाची संख्या ३०० होती. प्रत्येक पादिकागवळ हंड व गड तलवारी, भाले व घनुष्ये ही आयुधे होती. अशी गरी स्थिति होती तरी मॅसिडोनियाच्या सगळ्या सैन्यापुढे या लोकांचा टिराव लागणे शक्य नव्हते पोरसगवळ जे काही घोडे घोडे-स्वार होते ते देखील ग्रीक घोडेस्वारांपेगेवर टिकणारे नव्हते. अलेक्झांडरला पोरसच्या सैन्यावर समोरून हल्ला करणे आपणास जमणार नाही असे आढळून आल्यापेगेवर त्याने १००० तिरंदाज घोडेस्वाराम एकदम बळसा घालून शत्रूच्या डाव्या बगलेवर जोराचा हल्ला करण्यास पाठविले, व शत्रूची धादल होईतीपर्यंत आपल्या ६००० पायदळास जागच्या जागी स्वस्थ बसण्यास सांगितले अलेक्झांडरच्या तिरंदाज घोडेस्वारांनी आपले बाण सोडण्यास सुरुवात केली. व थोड्या वेळाने अलेक्झांडरहि आपली फौज घेऊन त्याज सामील झाला तेव्हा पोरसच्या सैन्याच्या उजव्या बगले-कडील घोडेस्वार डाव्या बगलेकडील घोडेस्वारांस मदत करण्याकरिता सैन्याच्या पाठीस बळसा घालून थांबवयास निघाले, हे पाहताच उजव्या बाजूने कोहनोंसच्या आधिप-

त्यासाली असलेली अलेक्झांडरच्या घोडदळाची एक तुकडी दौड करीत पोरसच्या शत्रूला सैन्यासमोरून उजव्या बगलेकडे आऊन, तिला बळसा घालून पिछाडीवर हल्ला करण्याकरिता मागे येऊ लागली. यानां तोंड देण्याकरिता पोरसचे सैन्य तोंड फिरवू लागले तेव्हा त्याची साहजिकच धादल झाडी. अशा रीतीने पोरसच्या सैन्याच्या या धांदलीचा फायदा घेऊन अलेक्झांडरने जोराचा हल्ला चढवला. तेव्हा पोरसचे दोन्ही बगलेकडील सैनिक आपली जागा सोडून आश्रया-साठी म्हणून हत्तींमध्ये घुसले. अशा स्थितीत पोरसच्या महातानी ग्रीक घोडेस्वारावर आपले हत्ती ढकलले घोडे-स्वारांनी त्यांच्यावर बाण सोडण्यास सुरुवात केली, तेव्हा हत्ती बिडून शत्रूच्या सैन्यात शिरले ही संधि साधून पोर-सच्या घोडेस्वारांनीहि ग्रीक सैन्यावर निकराचा हल्ला केला, पण तो निष्फळ झाल्याने ते पुन्हा हत्तींच्या दरम्यान येऊन उभे राहिले.

पुढे ग्रीक घोडेस्वारांनी जोराचा हल्ला चढवून पोर-सच्या सैन्याची दाणादाण चालविली. पोरसचे सैन्य शिकडे शिकडे पळू लागले. पोरसचे हत्ती आता जवळ जवळ आल्याने त्यांनी शत्रूच्या सैन्याइतकाच स्वतःच्याहि सैन्यात हाहा-कार उठविला. पोरसचे २००० लोक मारले गेले व १००० बदिशान झाले पोरसने स्वतः तर शौर्याची अगदी कमळ केली, त्याला नज जखमा होऊन मूर्च्छित अवस्थेत तो शत्रूच्या हत्ती लागला. अलेक्झांडरने त्याच्या विनवीला मान देऊन, त्याचा राजप्रमाणे मत्कार केला. त्याने पोरसचे राज्य पोरसला परत देऊन आणखीहि काही मुलूख त्याला दिला, व अशा रीतीने त्याने एका मोठ्या शत्रूस आपला कायमचा मित्र बनविले.

या ज्यांचे स्मारक म्हणून निकिया आणि बूकेफल या नावाची दोन शहरे वसविण्यात आली यापैकी निकिया हे लडाईच्या भागेवर व दुसरे बूकेफल हे ज्या ठिकाणाहून अलेक्झांडर हाय-डॅप्लीश नदी ओलाडण्यास निघाला त्या ठिकाणी वसवि-ण्यात आले या दुसऱ्या शहराला अलेक्झांडरचा प्रसिद्ध व त्यास अनेक संकटातून निभावून देणारा असा जो बूकेफालस नावाचा विजयशाली घोडा त्याचेच नाव देण्यात आले होते. हे शहर पश्चिमेकडून हिंदुस्थानात शिरण्याच्या राजमार्गावर वसले असल्यामुळे, याची फार भरभराट झाली प्लुटाकेच्या मतें, अलेक्झांडरने वसविलेल्या सर्व शहरांमध्ये हे शहर योडे व महत्त्वाचें आहे ह्याचें झेलम शहर हेच पूर्वीचे बूके-फल होय. निकिया शहर मात्र फारसे प्रसिद्धीस आले नाही. पण ते हत्तींच्या सुसचैनपुर या शहराच्या आसपास कोठे तरी वसले असाचें असा तर्क आहे.

पोरसच्या या लढाईचे नाणकविषयक स्मारक म्हणजे मॅसिडोनियाच्या मध्यभागी डेवलेले सुप्रसिद्ध दहा दामांचे नाणें होय. या नाण्यावर एका बाजूस दोन महाते वर असलेल्या हत्तींस

हाकून नेत असलेला एक मॅसिडोनियन घोडेस्वार असून दुसऱ्या बाजूला डोक्यास पर्यायन शिरस्त्राण घातलेला व हातात वज्र (भावा) घेतलेला असा अलेक्झांडर उभा असलेला दाखविला आहे.

ग्लोसाइ व दुसरा पोरस—अलेक्झांडरने आपल्या नेहमीच्या बहुपादाप्रमाणे लढाईत मेल्ल्याचे आंखविधी केले व बऱ्या बगिरे देऊन मोठमोठे रोख करविले. यानंतर त्याने आपला विश्वासू सरदार काटेरॉस याला काही सैन्यानिशी मागे ठेवून ठाणीं पाळून मागील दळणवळण कायम राखण्याचा हुकूम केला, व स्वतः निवडक सैन्यानिशी पोरसच्या राज्याला लागून असलेल्या ग्लोसाइ अथवा ग्लोकानिकॉइ नामक देशावर स्वारी केली. तेथील ३७ मोठीं महत्त्वाची गावे व अनेक खेडी काहीही शडथळा न करता अलेक्झांडरला शरण आल्यामुळे तीं सर्वे पोरसच्या मुलखांत सामील करण्यात आली, व त्याचा कारभार पोरसकडे सोंपविण्यात आला. शिवाय किचित् सखल प्रदेशातील ज्याला ग्रीकांनी अभिसारेस म्हणून म्हटलें आहे तो राजाहि आपण होऊनच शरण आला, व गंडारिस प्रांतात पोरसचा पुतण्या राज्य करीत होता त्यानेहि (याचेंहि नाव पोरसच होतें) अलेक्झांडरजवळ पकिलामार्फत सत्याची याचना केली. हाच मार्ग पुढे दुसऱ्याहि कित्येक स्वतंत्र जातींच्या राजांनी स्वीकारला.

यानंतर अलेक्झांडरने चिनाय नदी ओलाडली. ती ओलाडण्यास झाला फार प्रयास पडले. याचें कारण त्या नदीचा प्रवाह गोरानें बऱ्यात असून त्यांत थरेचरे खडक होते, व त्यामुळे नाव मुरक्षितपणें पैठत्तारास नेणें फार धोक्याचें काम होतें. चिनाय ओलाडल्यावर अलेक्झांडर युद्धसामुग्री गोळा करीत पुर्वेकडे आला, व त्यानें हिद्दाओडीस म्हणजे रावी नदी निमित्तपणें ओलाडली. येथून त्यानें पोरसच्या पुतण्याचा वंदोवस्त करण्यासाठीं हेकाइस्तिऑन यास मागे पाठवले. या पोरसच्या पुतण्यानें त्याच्या काकालाच अलेक्झांडरनें पुकळ प्रात बक्षीस दिल्यामुळे चिह्नन जाऊन बंड उभारलें होतें.

काही स्वतंत्र जातींशीं सामना—हे बंड मोडण्याची तजवीज केल्यानंतर, कथायोइ नावाच्या राजाच्या नेतृत्वाखाली गिरनिराड्या जातींच्या नायकाचा संप स्थापन झाला होता त्यावर अलेक्झांडरनें आपला मोर्चा फिरविला. हा कथायोइ राजा रावी नदीच्या पूर्वेस रहात असून त्या वेळच्या सर्व योद्धागम्य तो अग्रणी मानला जात असे. त्याच्याच शेजारचे हिकसिस (विभास) नदीजवळच्या मुलखात राहणारे ऑक्सिड्राकाड नावाचे लोक व लाहोरच्या खाली रावी नदीच्या तीरावर रहात असणारे मलोइ नावाचे लोक यांनीं देखील त्या संधाला मिळण्याचा विचार चालविला होता. अलेक्झांडर रावी नदी ओलाडून गेल्यानंतर दुसऱ्या दिवशीं गिला अॅरिथननें अहेस्ताइ म्हटलें

आहे त्या जातीकडे असलेले विप्रम, नावाचें शहर हस्तगत झालें. नंतर एक दिवसाची विश्रांति घेऊन अलेक्झांडर कथायोइच्या संधानें मुख्य आश्रयस्थान घेलेले पाणिनीनें उल्लेखिलें जें सगळ त्यावर हल्ला करण्यास निघाला. तेथें त्या लोकांनीं त्याची कसून लढाई चालवून त्याला आपल्या शौर्याची प्रचीति आणून दिली. इतक्यांत अलेक्झांडरच्या मदतीला पोरस (वडाल) पाच हजार सैन्य व वेढपाची सामुग्री घेऊन येऊन पोचला. पण शहराच्या तटवंदीस भगदाड पाडलें जाण्यापूर्वीच मॅसिडोनियन लोकांनीं तटवंदीवळून बहून जाऊन ती जागा फावीन केली. या हल्लात अगमास शंभर मॅसिडोनियन लोक ठार व १२०० जखमी झाले. या विरोधानें चिह्नन जाऊन अलेक्झांडरनें तें शहर जमीनदोस्त केलें.

आता पुढे जाण्यास हिकसिस (विभास) नदी ओलाडणें जरूर होतें. ही नदी ओलाडून पलीकडाले राष्ट्र फावीन करण्यास अलेक्झांडर फार उत्सुक झाला होता. हे लोक अतिशय शूर म्हणून नावानेलेले असून यांचा बंधा शेतकीचा होता. या प्रांतामध्ये मोठे व फार उत्तम हस्ती होतात असा त्यांचा लोकिक होता.

सैनिकांतील निरुत्साह व स्वदेशाकडे गमन—परंतु अलेक्झांडरास या वेळी, त्याच्या सैन्यामध्ये नेहमीचा उत्साह दिसून आला नाहीं. आपले सैन्य पुढे जाण्यास नाडाय आहे असें त्याला आढळून आलें. त्यानें सर्व सैन्य एके ठिकाणी गोळा करून त्याच्यापुढें एक वस्तूवृत्तपूर्ण आणि स्फूर्तिदायक असे भाषण करून लोकांचा उत्साह वाढवण्याचा प्रयत्न केला. त्यानें आतापर्यंत आपण किती शौर्यानें लढलें व मोठमोठ्या बलाव्य शत्रूंचा कसे पादाक्रांत केले याचें रसभरीत वर्णन केलें, व आतां जर आपण ही नदी ओलाडूं तर आपणांस आशियातील अलेअट संपत्ति मिळण्याचा संभव आहे असेंहि सांगून पाहिलें. परंतु या भाषणाचा त्या सैनिकाच्या मनावर काहीच परिणाम झाला नाहीं. सरतेशेवटीं कोइर्नॉस नांवाचा अलेक्झांडरचा घोडदळावरील विश्वासू सेनापति उठला व त्यानें अलेक्झांडरच्या सैन्याची स्थिति खराब कशी झाली होती, त्याचे अनेक लोक जखमी कसे झाले होते व परीं जाण्यास बहुतेक लोक किती उत्सुक झाले होते बगिरे हकीकत वर्णन करून परत फिरण्याची अवश्यकता प्रतिपादन केली.

कोइर्नॉसचें भाषण सर्व सैनिकांना अतिशय पसंत पडलें. यामुळे अलेक्झांडरला आपला पाणउतारा झालासें वाटून तो काही न वोलता निमूटपणें आपल्या तंबूमध्ये गेला तो तीन दिवस वाहिर पडला नाहीं. सरतेशेवटीं आता पुढें जाणें अगदीं अशक्यच आहे असें आढळून आलें तेव्हां त्यानें परत फिरण्याचा हुकूम सोडला.

आपली स्त्री फोडपयत आली होती याची खूण म्हणून अलेक्झांडरनें जेथून तो परत फिरला त्या ठिकाणीं दोन मोठ्या

वेदी बांधल्या व त्यांपुढे त्याने यज्ञेचे बळी दिले. ह्या वेदी बांधण्यातील उद्देश बरोचसा राखला होता असे म्हणण्यास हरकत नाही. कारण, मौर्य साम्राज्याचा संस्थापक चंद्रगुप्त व त्याच्या नंतरचे कित्येक राजे काही शतकेभरून तेथे येऊन बळी देत असत असे म्हणतात.

. यानंतर अलेक्झांडर दुमरे काही साहस न करता पुन्हा आपल्या सैन्यानिशी चिनाय नदीच्या तीरी परत आला. येथे हेकाद्रिस्थितीन यांनी एक तटवेदीचे शहर बांधले होते. या ठिकाणी आपले निरपयोगी सैन्य ठेवून अलेक्झांडर नद्यातून जलमार्गाने समुद्रापर्यंत जावयाचे ठरवून त्या प्रचामाची तयारी करू लागला. परंतु जाता जाता वाटेत हल्लीच्या राजांनी अभिभार या संस्थानाच्या व शिंदेरा हद्दीतील हस्तीरा शिल्ल्याच्या प्रदेशातील राजाने घडोळ राठण्या येऊन आले होते त्यांचा त्याने स्वीकार केला; आणि अभिभार (अभिभार व राजा) देशाच्या राजास आपला क्षत्रप नेमून ज्याला खेरिअनने अंतर्देशीय म्हटले आहे त्या उरसा (हस्तीरा) च्या राजावर नाम अधिकार दिला. याच वेळेस, प्रसहून ५००० घोडे, स्वार्थचे पशू व त्याच्या पुतण्याकडून म्हणजे याविलेनि-माच्या क्षत्रपाकडून २५००० चिरगटे व ७००० पायदळ धावी कुमक येऊन पोहोचली. ह्या चिरगटे ताम्रपत्राचे सैन्यामध्ये वांटण्यात आले. नंतर तो शेलम (वितस्ता) नदीकडे जावयास निघाला, व त्या नदीच्या तीरावर त्याने येऊन तेथे आपला तळ दिला. नदीतून पुढे जाण्याची तयारी करण्या-मध्ये त्याचे कित्येक आठवडे गेले. या जलप्रवासासाठी त्याने आसपासच्या नदीत चालणाऱ्या सर्व नावा गुंतवल्या होत्या. आणि कमी पडलेल्या नावा टेकडीच्या पायथ्यास भगलेच्या शारण्यातील लांकडाच्या नवीन तयार करण्यात आल्या. खेरिअनच्या भोने सर्व प्रकारच्या मिळून एकंदर २००० नावा अलेक्झांडरने यज्ञेवर घेतल्या होत्या. नावा-वर चढण्यापूर्वी अलेक्झांडरने आपल्या सहरासची व हिंदू राजांचा प्रतिनिधीची सभा भरविली, व त्याच्या देसत अभिभार व शेलम यांमधील सर्व प्रदेशावर पोरसला राजा नेमले असल्याचे जाहीर केले. याच वेळेस पोरस व त्याचा जुना शत्रु तक्षशिलेचा राजा यांच्यामध्ये सद्य घडवून आणून व त्या दोघांमध्ये सौख्यसंध घडवून ते निरस्पायी करण्यात आले. तसेच तक्षशिलेच्या राज्याला शेलम व सिंधु यांमधील प्रदेश रीतसरपणे देऊन त्याला संतुष्ट करण्यात आले.

अलेक्झांडरने पुढे कृप करण्यापूर्वी हेकाद्रिस्थितीन आणि फ्रॉटॅस यांना पुढे जाऊन शेलमपासून सिंधुपर्यंत पसरलेल्या मिठाच्या खोराच्या प्रदेशाचा राजा सीमूतिला माला मिळण्यास सांगितले. परंतु तो राजा काहीएक प्रति-कार न करताच दारण आला.

अलेक्झांडरच्या जलप्रयास व मार्गातील लोकांचा विरोध—अलेक्झांडरच्या भारमाग्या संरक्ष-

णार्थ दोन्ही तोंडावर मिळून वर सांगितलेल्या दोन सेनाप-तांच्या हातांखाली १,२०,००० सैन्य नालवण्याचे होते, व सिंधूच्या पश्चिमकडील मुलखाचा क्षत्रप फिलिप्पोस यास तीन दिवसांनंतर पिछाटने येण्यास सांगितलेले होते. अशा रीतीने या भारमाराने आपला प्रवास सुरू केला. एके दिवशी सवावी नदीच्या देवतांना यज्ञेचे बळी अर्पण करून अलेक्झांडरने आपले आत्मार हांकारण्याचा हुद्दा सोडला (अथर्ववेद लि. पू. ३२९). तिच्या दिवशी हेकाद्रिस्थितीन व फ्रॉटॅस यांना. येथे तळ देण्यास सांगितले होते त्या ठिकाणी, म्हणजे बहुधा भोरपानी हे भारमार येऊन पोहो-चले. येथे मागून फिलिप्पोसचे सैन्य येथीलपर्यंत सुकाम करण्यात आला, व दोन दिवसांनी ते सैन्य आल्यावर फिलिप्पोस यास मागे चालण्याच्या ऐवजी पुढे जाण्याची आज्ञा झाली. नंतर भारमार पुन्हा निघाले व पांचव्या दिवशी येथे शेलम नदी चिनायला मिळते तेथे येऊन पोहोचले. येथे नदीचे पात्र उघाडून असून त्यात भयंकर भोवरे झालेले होते. त्यामुळे भारमाराचा पार श्वास झाला. येथे पुन्हाच खलासांनिशी दोन लढाऊ गलबते घुसली व अलेक्झांडर ज्या जहाजात बसला होता ते जहाज देखील भगदी संकटात सापडले होते. शेवटी अतिशय खटपटीने बहुतेक भारमार तीरावर सुरक्षेपर्यंत येऊन लागले. येथे अलेक्झांडर आपल्या सैन्यानिशी उतरला, व ज्यांना काहीअसने शिवाई व भगल-सोई म्हणून म्हटले आहे त्या आसमंतातील नातीनी, नदीच्या खालच्या बाजूस भगलेले मलेश (मालव) नामक बलाटण राष्ट्र अलेक्झांडरशी लढण्याची तयारी करीत होते त्यास जाऊन मिळू नये यासाठी त्यांना मिळून येण्याचे त्याने ठरविले. शिवाई लोक हे भगलालीक पक्षाची कातडी पावरणारे व गंदेसारसी हत्यारे वापरणारे राजा होते, व ते अलेक्झांडरला काही विरोध न करता आपण होऊनच दारण आले. परंतु भगलसोई लोकांनी मात्र ४०,००० पायदळ व ३,००० घोडेस्वार जमवून अलेक्झांडरला अडवला केला; तथापि त्याचा युद्धांत पराभव होऊन त्याचे अर्धेसह लोक मारले गेले व कित्येकांना गुलाम म्हणून घेऊन विकण्यात आले. अलेक्झांडरने त्याच्या देशांत ३० मैल सारून त्याचे मुख्य शहर कापीज केले. त्याच्या दुसऱ्या शहराकडून त्यास जोराचा विरोध होऊन पुष्कळ सैन्यानिमित्त शिवाई मारले गेले. तेथील २०,००० रहिवा-द्यांना जय मिळण्याची निराशा वाई लागताच त्यांनी शहराला आग लावून तीत ते आपल्या बायकांमुलांसकट पडले. मुख्य किंवा मात्र या आर्गातून बचावला. त्याच्या संरक्षणाचे देवलेल्या ३,००० शूर लोकांस अलेक्झांडरने जीवदान दिले.

इकण्यात मलेश, ओन्निशहाक व इतर स्वतंत्र जातींनी एकत्र होऊन आपल्याला तोंड देण्याची तयारी चालविली आहे असे अलेक्झांडरला कळले. हे सर्व लोक एकत्र

होण्याच्या आत त्यांपैकी एकएकटया जातीवरच हद्द करून त्याचा वेत किसकटोवण्याचा अलेक्झांडरने निश्चय केला त्यानें भारमारास व सरोवर न प्यावयाच्या सैन्यास पुढील रात्री वचि नाव याच्या समवावर जमण्याचा हुकूम केला, व तो स्वतः रात्री नदीच्या दोन्ही तिरावरील खोऱ्यात रहाणाऱ्या मलोई लोकांनीं प्रथम तोंड देण्याचा निश्चय करून निवडक सैन्यानिशीं कूच करून निघाला या सालवाचे शेजारी जे ऑक्सिझाकाई (धुद्रक) याचा जरी त्याच्यासीं वैरभाव होता तरी या बॅलेस ऑक्सिझाकाई लोकांनीं आपला वैरभाव बाजूस ठेवून त्यांना मदत करण्याचा निश्चय केला या दोन्हाहि जातींनीं मोठया प्रमाणावर परस्परांत शरीरसंघर्ष पडवून आपण आपला मैत्री पक्की करण्याचा प्रयत्न केला होता परंतु वैयक्तिक द्वेषाने नेहमीं प्रमाणेंच हा समष्ट यशस्वी होऊ दिला नाहीं कोणत्या पक्षाच्या सेनापतीनें सैन्याचें अधिपत्य प्यावे याबद्दल या जातींमध्ये एकत्र वाद चालला असता अलेक्झांडरनें अतिशय कौशल्यानें त्या लोकांवर हल्ला चढवला, आणि ऑक्सिझाकाई लोक मदतीला येण्यापूर्वीच त्याचा युवा उड-विला या जातींना जर योग्य रातीनें तयारा करण्यास अवसर मिळाला असता, तर त्यांनीं अलेक्झांडरपेक्षाचें रहानस सैन्य सहज नामंशेप करून टाकलें असतें कारण त्याच्या जवळ ८०१५० हजारा चागलें पायदळ १०,००० घोडदळ व ७००० पायु १०० पर्यंत रथ होते. मॅसिडोनियन सैन्य किती होतें हें जरी कोठे सांगिलेलें नाहीं तरी तें काहीं घोड्या हजारांहून अधिक नसलें पाहिजे असें म्हणतात परंतु अलेक्झांडरनें एरुदम अचानक या लोकांनां गांठल्या-मुळें प्रतिहार करण्यास त्यांना अवसरच मिळाला नाहीं रात्री व चिनाव याच्या खोऱ्याच्या दरम्यान असलेलें ज्याला हद्दी वार म्हणतात तें निंगळ पठार अवघ्या दोन मजलात ओलांडून त्यानें शेतांत निशे खचून करात असलेल्या मलोई लोकांवर आपलाक छापा चालला अशा स्थितीत त्याची धादल उडून त्याचा मोठ होणें साहजिक आहे त्याच्यापैकी पुष्कळांनीं हातहि वर उचलला नसता त्याची निर्दयपणें कत्तल करण्यात आली मॅसिडोनियन लोकांच्या हातून जे सुटले ते आपल्या तटबंदीच्या शहराचा आश्रय घेऊन, बेसी वद करून आत राहिले अशा या शहरांपैकी एक अलेक्झांडरनें आपल्या स्वतःच्या देखरेखीखालीं हद्द करून घेतलें व तेथील २००० शिबंदीची कत्तल केली अशाच दुसऱ्या एका शहरावर पोंडिक्स यास पाठविलें होतें, परंतु तो तेंपे जाईतों तेथील रहिवासी शहर सोडून पळून गेले होते अलेक्झांडर तसाच रात्री नदीपर्यंत चाल बरून गेला, व पडून जाणाऱ्या मालव लांबेस उताराच्या तेंबेंच गाटून त्यांच्यापैकीं कित्येकांचीं त्यानें कत्तल केली या लोकांचा काटलाग करीत तो रात्रीच्या पुर्वेकडे गेला व हद्दी ज्याला माटगेनेरी किंवा म्हणतात त्या मार्गातील ब्राह्मणांनीं बस-

लेलें एक शहर सुसज्ज लावून व तटावरून चढून जाऊन त्यानें कायीन केले तेंपे सुमारे ५००० लोक होते त्या सर्वांची कत्तल करण्यात आली

अशा रीतीनें या (मालव) मलोई लोकांचा भिकडे तिकडे कोंडमारा झाल्यामुळे, त्यांनीं पुन्हां रात्री ओलांडून ५०,००० सैन्यानिशीं तिच्या उताराचें रक्षण करण्याचा प्रयत्न केला परंतु अलेक्झांडरच्या सैन्यापुढे त्यांचा टिकाव न लागल्यामुळे त्यांना पळ काढावा लागला येथून ते निघाले ते आसमतातील एका मजबूत तटबंदीच्या शहराचा आश्रय घेऊन राहिले हें शहर मुलतानच्या ईशान्येस ८०१५० मैलावर असावें. हें शहर हस्तगत करात असता एक अतिशय महत्त्वाची गोष्ट पडून आली मॅसिडोनियन लोकांनीं शहर काबीज केलें होतें व किंवा सर करण्याकरिता तटावर चढण्याचा खांचा प्रयत्न चालला होता परंतु शिड्या आणणारे लोक रेंगाळत येत आहेत असें पाहून अलेक्झांडरनें एका माणसापासून शिबी हिंसकावून घेतली, आणि तिच्या साहाय्यानें तो आणखी तांन इसमासह कितल्याच्या तटावर चढून गेला परंतु तो तटावर चढून उभा राहताच आतील शत्रूंना त्यांच्यावर नमं धरण्याची आयतीच संधि मिळाली हें अलेक्झांडरच्या लक्षात येताच त्यानें आपल्या सोबत्यासह एरुदम त्या कितल्यात उडी टाकली त्याच्या सोबत्यापैकीं एक शत्रु तर लवकरच मरून पडला असे वसांडर स्वतः कित्याच्या जवळील एका झाडाच्या आश्रयांने उभा राहिला, व त्यानें त्या कितल्याच्या हिंदु किल्लेदारास डार मारलें अनेक लोकांवर तो एकटा स्वतः रक्षण करीत असता त्याला एक बाण लागून तो खाली पडला लागलेच त्याच्या दुसऱ्या सोबत्यानें त्याच्यावर चिलखत घातलें व तो व तिसरा सोबती मिळून त्याचें रक्षण करू लागले. शिड्या मोठल्यानें बाहेरील मॅसिडोनियन लोकांस आपल्या राजाला मदत करण्यासाठीं कितल्याच प्रवेद करणें काहीं वेळ आगदीं अवश्य झालें परंतु सरतेशेवटीं काहीं लोक कसेपसे भिंती बरून चढून गेले, व काहीं लोकांनीं कितल्याच दरवाजे फोडून आत प्रवेश केला व अलेक्झांडरचे प्राण वाचविले अलेक्झांडरच्या छातीत एका घुसला होता तो शस्त्रक्रिया करून मोठया कौशल्यानें बाहेर काढण्यात आला या प्रसंगीं बराच रक्तस्राव होऊन अलेक्झांडर जमेल बाशीं लोकांस आशा राहिली नाहीं परंतु अलेक्झांडरची प्रकृति फार सुदृढ असल्यामुळे त्याची प्रकृति इकडे इकडे सुधारू लागली, व फोर्झ दिवसांनीं तो चांगला बरा झाला

मालव लोक अशा रीतीनें पुरे वेचले गेल्यामुळे ते आता अलेक्झांडरास धरण आले. ऑक्सिझाकाई लोक आपल्या दिरगद्दमुळें या सकटातून वाचले तरी त्यांनींहि अलेक्झांडर यास बरीच खडणीं पाठवून आपण धरण येण्यास तयार आहों अशा निरोप कळविला. अलेक्झांडरनें त्या खडणीचा स्वीकार केला त्या खंडणीमध्ये १०२० चार घोड्यांचे रथ, १००० घोडी, १०० चिलखतें, कापसाचा माल,

३०० घोडे आणि पुष्कळ प्रकारचे वाघ, सिंह आदिकरून प्राणी होते

या सर्व जित प्रदेशावर किलिफोस यास अलेक्झांडरन आपला क्षत्रप नेमलें. यानंतर त्यांचे आरमार पुढे चालले, व तेथे हिफासिस (विआस) येऊन मिळते तो तिसरा सगम ओला-हून, सेलम, रावी व विआस या सर्वांच्या प्रवाहास घेतलेल्या चिनाव नदीचा जेथे प्राचीन लेखक मिला सिंधु म्हणतात त्या नदाशीं सगम होतो तेथे, म्हणजे चवथ्या सगमापाशीं येऊन पोहोचले येथे पुष्कळसे पायदेळ ठेवून ते किलिफोसच्या ताब्यात देण्यात आले याच सुमारास अलेक्झांडरने आपला सासरा ओक्सार्तास नावाचा बॅक्ट्रियन सरदार होता त्याला टायरीआस्पसच्या बदली काबूल (परोपतिसदी) चा क्षत्रप नेमले वर सांगितलेल्या चार नद्यांच्या सगमांच्या ठिकाणी अलेक्झांडरने मोठे शहर वसविले, व येथील काही जातींचा परामर्श करून त्यांना आपल्या अंकित केल तसेच काटेरांस हा आतापर्यंत नदीच्या पश्चिम बाजूने चालत होता त्याला त्याने आता पूर्वेच्या बाजूने चालण्याचा हुकूम केला एवढे शास्त्रावर अलेक्झांडर याने अतिशय बलाढ्य अशा मौसि कर्नास या राजावर अचानक हल्ला करण्याचा निश्चय केला या राजाची नगदानी बहुधा हल्ली सहर मिलासोत असलेली सिंधची प्राचीन राजधानी अलोरे किंवा अलोरे असली येथील लोक अतिशय सदाक भक्त १३० वर्षांचे होईतों जगत असे म्हणतात त्याच्या प्रदेशात जरी सोन्याच्याच्या खाणी होत्या तरी त्या धातूचा ते स्वतः कधी उपयोग करीत नसत इतर हिंदू लोकांप्रमाणे त गुलाम बाळगित नसत, व आपविभाषाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि शास्त्राचा अभ्यास करीत नसत. त्याच्यामध्ये सार्वजनिक गीतनाची चाल होती मलोईप्रमाणे अलेक्झांडर मौसिकनास यावरहि अचानक चालून आल्यामुळे त्याने आपल्या सर्व वैभवागिरी अलेक्झांडरस सामोरी येऊन त्याचे प्रभुत्व कबूल केले परंतु पुढे त्याचा त्याचा पक्षात्पण होऊन त्याने बडे उभारले ह्या बडाचा मोड करण्यासाठी अलेक्झांडरने अगेनोरचा पुत्र पॅथोन यास पाठविले व आपण स्वतः त्याच्या शहरावर घाल करून जाऊन त्यापैकी कित्येक जमीनदोस्त केले इकडे पॅथोनने मौसिकनासला कैद करून आणून घ्यास आला बडास प्रवृत्त करणाऱ्या ब्राह्मण मंत्र्यासह ठार केले

मौसिकनासच्या वधानंतर सिंधु नदीच्या मुखाच्या डुबेळ कर्मात पडले येथे राज्य करणारा सत्पानिकहि अलेक्झांडरच्या छावणीत येऊन आपण होऊनच त्याचा मांडलिक बनला अलेक्झांडरने नंतर ओक्सिबर्कोस नावाच्या सत्पानिकावर चाल करून जाऊन त्यास कैद केले सिदिमन या शहरां राज्य करणारा सर्वेस नामक दुसरा एक सत्पानिक तर आपण होऊनच त्यास शरण आला अलेक्झांडरने त्याला आपल्या आरमाराच्या स्वागताची तयारी करण्यास पुढे पाठवून दिले याच सुमारास त्याने काटेरांस यथार्थच येथे राहून

बरोबर देऊन कदाहार (थेराकोसिआ) व सीतान या मार्गांनी कामगिरीत जाण्याचा हुकूम केला अलेक्झांडरने स्वतः आपल्याकडे आरमाराचे आधिपत्य घेतले, व हेफासिस्तोअनला नदीच्या उजव्या तीरांनी चालणाऱ्या बाकीच्या सर्व सैन्याचे आधिपत्य दिले काटेरांस पूर्वी नदीच्या डाव्या किनाऱ्याने चालत होता त्याच्या जागी पॅथोनचा नेमणूक झाली, व त्याच्या हातापाठी पोडेसार देऊन त्याला पाठोतल्या सर्व बडाच्या मोडून अलेक्झांडरला पडले येथे येऊन मिळण्याचा हुकूम शासक पडले यथे अलेक्झांडर आल्याबरोबर तेथील लोक भीतीने पळून गेले, पण त्यांच्या जीवितास अपाय होणार नाही असे आश्वासन देऊन त्यांना परत बोलावण्यात आले या पडले नगराची नई माहिती लागत नाही, पण बहुतेक ते बहुमानवादा या शहराच्या आसपास कोठे तरी असावे असे तज्ज्ञांचे मत आहे हे शहर लष्करी दृष्ट्या फार महत्त्वाचे आहे असे आढळून आल्यामुळे हेफासिस्तोअन यास तेथे किंवा बांधण्यास व आसपासच्या भागात विहिरी खणण्यास अलेक्झांडरने हुकूम बला तसेच ज्या ठिकाणी नदीचे फाटे झाले होते त्या ठिकाणी एक मोठे बंदर बांधण्याचा त्याने निश्चय केला, व त्या नद्याच्या दोन्ही काठ्यांचे पेट समुद्रापर्यंत सशो धन करण्यास ठरविले प्रथम तो पश्चिम दिशेच्या काठ्याचे संशोधन करण्यासाठी निघाला, व ठळ (टडा) नगरीपासून १५ मैलावर असलेल्या दीवस बंदरापर्यंत येऊन पोहोचला त्याच्या खलाशांना भूमध्यसमुद्राच्या सय पाण्यात नावाचाल विण्याची सवय असल्यामुळे येथील भरतीओहोटीच्या भयकर लाटांमुळे त्याची फार फजिती होऊ लागली तरी पण ते बचवले समुद्रापर्यंत येऊन पोहोचले, व येथे थोडे मेल समुद्रात जाऊन ८ लेक्झांडरने तेथे देवताना बळी पोरने दिले

नंतर अलेक्झांडर पुन्हा पडले येथे परत आला तेथे त्याला बंदर बांधण्याचे काम झपाट्याने चालले आढळून आले नंतर तो नदीच्या पूर्वेकडील काठ्याच संशोधन करण्यास निघाला मुखापाशी त्याला एका मोठ्या सरोवरातून जावे लागले हे सरोवर म्हणजे बहुधा उमरकोटाच्या पश्चिमेत असलेले पामारा सरोवरच असले पाहिजे तेथून नंतर त्याला समुद्र लागला तेथे त्याने तीन दिवस समुद्रकिनाऱ्याची पाहणी करण्यात घालविले नंतर पुन्हा पडले येथे तो परत आला येथे आल्यावर त्यास बंदराचे काम बहुतेक पुरे झालेले आढळून आले नंतर त्याने भरपूर फार मोहिमांची साधुनी बरोबर देऊन दोन धाडशी कामगिरी हाती घेण्याचे ठरविले या कामगिरी म्हणजे आरमाराचे पक्षियन आला तामधून पर्यटन व त्याच्या समांतर अशा दिशां जमिनी करून जिझासिआच्या प्रदेशामधून स्वतःचा प्रवास या होत पाहिजेना कामावर त्याने निभारसची योगना केली त्याने त्याला पक्षियन आखातामधून पुनग्रेन नदीच्या मुखापर्यंत येण्यास सांगितले, व पाठोत गितकी शहर व जितके समुद्र लागतील

त्याची काळजीपूर्वक माहिती मिळविण्याचा हुकूम केला. स्वतः त्याने आतापर्यंत कोणीहि न गेलेल्या अशा प्रकरणाच्या मार्गांनी जाण्याचा निश्चय केला. निष्कांक्षेला नदीमध्येच पुष्कळ दिवस रहावे लागले व मोठ्या प्रयासाने तो समुद्रात येऊन पोहोचला. उलट दिशेने वारा वाहू लागल्यामुळे त्याला २४ दिवस एका बंदराचा आश्रय प्यावा लागला. त्या बंदराला त्याने आपला सेनापति अलेक्झांडर याचे नाव दिले नंतर १०० मैल प्रवास केल्यानंतर तो अरबिस [पुरालि] नदीच्या मुखाजवळ येऊन पोहोचला. नंतर पुन्हा १०० मैल प्रवास केल्यानंतर तो कोकल नावाच्या एका ठिकाणी पोहोचला. येथे त्याने जहूर तेवढी वध्नास घेतली येथे एका किल्ल्यात बसून बसून राहात असता अलेक्झांडरने ओरेंटाईल लोकाना निकष्यास पाठविलेला लिओनाटस हा आपल्या नजीकच आहे असे त्याला कळले तसेच त्याला अद्यापि बातमी येऊन पोहोचली आहे, तेथील लोकांचा लिओनाटसने पराभव केला असून त्यात त्याची भयंकर प्राणहानि झाली होती. लिओनाटसच्या बाजूची प्राणहानि जरी थोडी होती तरी लिओनाटसचा गुरवपु आपोपोफानीस, ज्याला अलेक्झांडरने, त्या प्रांताचा क्षत्रप नेमले होते तो ठार झाला होता. आपण येथे आहो अशी बातमी त्याने लिओनाटस यास कळवली, आणि जे काही आपले जगाशी निरुपयोगी झाले होते त्यांना त्याने त्याच्या सैन्यात पाठवून त्याच्या हाताखालील काही नवे खलाशी आपल्याइडे आणून घेतले. थारा रीतीने तज्ज्ञात-याना होऊन त्याने आपले पर्यटन पुन्हा सुरू केले व तामी-रस नदीच्या मुखापर्यंत येऊन पोहोचला. तेथील रानटी लोकांचा पराभव करून व तेथे पाच दिवस राहून तो ओरें-टाईच्या पश्चिम सरहद्दीवरील मलन (अर्वांचेन रासमाली) भुशिरापाशी आला मलन भुशिराच्या पुढे गेट्यावर किना-ऱ्याच्या बाजूस ओरेंटाईचा मुलूख संपून जिरेखीचा लागला.

याप्रमाणे बऱ्याच संकटातून आपला मार्ग काढत काढत तो ऑमिस (हार्मोसीआ)च्या सामुद्रधुनीच्या मुखाशी असलेल्या अरब्या भुशिरानजीकच्या बदिम बंदरी येऊन पोहोचला. येथून पुढे तो ऑमिस येथे आला येथे विप्राति घेत असता त्याला एक ग्रीक बोलणारा ग्रहस्थ आढळून आला त्याची विचारपूण करता त्याला हा अलेक्झांडरच्या सैन्यातील शिपाई आहे असे आढळून आले, व त्याच्या सांगण्यावरून अलेक्झांडर हा तेथून पाच दिवसांच्या अंतरावर आहे असे समजले. निष्कांक्षे आणि आर्कंशस हे लगेच आपल्या राजास भेटण्यास निघाले, व त्यांतूनच हाल काढीत अलेक्झांडरपाशी येऊन त्याला जहाजे सुरक्षित आहेत अशी त्यांनी बातमी सांगितली. नंतर तो पुन्हा थॅमिसच्या मुखाशी परत आला व काही दिवसानंतर युफ्रेटीस नदीच्या मुखाशी येऊन पोहोचला तेथे अलेक्झा-
र हा मुना येथे जात आहे असे कळ्या-

वरून तो परत फिरून थैसिसमध्ये शिरला व अशा रीतीने अलेक्झांडरपाशी येऊन त्याने आपले जलपर्यटन संपविले.

परंतु निष्कांक्षे यास जितके हाल सोमावे लागले त्यापेक्षा पुष्कळच अधिक हाल अलेक्झांडर यास सोसावे लागले. अलेक्झांडरस मार्गात ह्याला नावाची एक पर्वताची थोळ आहे हे माहीत नसल्याने त्याच्या बेतात बराच अडथळा आला. शिवाय हजारो सैनिक पाण्याच्या अभावी मृत्युमुखी पडले, व उन्हाच्या प्रखरेतमुळेहि कित्येक थोडे वाहणारी जनावरे व सैनिक प्राणस मुकले सरतेशेवटी ते एकदाचे पास्नी नावाच्या बंदरापर्यंत येऊन पोहोचले. परंतु या प्रवा-सामध्ये बरोबर त्यांनी जितकी काही लूट आणली होती ती सर्व गमावल्यामुळे या स्वारापासून दिशेपत्ता फायदा काहीच झाला नाही.

कार्नेनियामध्ये सैन्य असतानाच अलेक्झांडरला अशी बातमी लागली की, चिनास व सिंधु यांच्या संगमाच्या उत्तरेकडील प्रांतावरचा क्षत्रप फिलिप्पास हा त्याच्या भाडोत्री लष्कराकडून मारला गेला तथापि अलेक्झांडरला या वेळी तक्षशिलेच्या राजास व बूडेमॉस यास त्या प्रांताची व्यवस्था पहाण्यास सांगण्याशिवाय डुमरें काहीच करता आले नाही. पुढे स्वतः अलेक्झांडरहि दुसऱ्याच वर्षी बाविलोनम येथे पारल्यामुळे ग्रीकांना या प्रांतावर चांगला ताबा बसवितो आला नाही.

ज्या वेळेस त्रिपारादिशंस येथे सि. पू. ३२१ साली साम्राज्याची पुन्हा विभागणी झाली, त्या वेळेस सर्व हिंदुस्थान व पंजाब यावरील अधिकार पोरस व तक्षशिलेचा राजा आभी यासकडे देण्यात आला व पॅथोन यास अॅराको-सिआचा क्षत्रप नेमण्यात आले तात्पर्य, ग्रीकांचे सार्वभौम-त्व यापुढे नावाला जरी शिष्टक राहिले होते, तरी प्रत्यक्ष सत्ता ग्रीकांच्या हातां न राहता हिंदीकडेच राहिली. अलेक्झांडरची ही स्वारी सि. पू. ३२७ पासून ३०४ पर्यंत म्हणजे तीन बरे चालली असे म्हणण्यास हर-कत नाही.

जुलूस सेनापत्याच्या दृष्टीने पाहता इतक्या थोड्या अव-धीत अलेक्झांडरने जी अनेक प्रबंध कृत्ये केली त्यांना इतिहासात दुसरी उपमाच नाही. त्याच्या लष्करी दालचाली, युद्धाच्या निरनिराळ्या युक्त्या बगेरसेवधी ज्ञान पूर्णावस्थे-प्रत पोहोचलेले दिसते. तो अत्यंत शूर असल्यामुळे व कोणत्याहि सज्जात तो स्वतः सार्वीच्या अगोदर जुडी टाकात असल्यामुळे त्याच्या सैनिकात तो उन्माह उत्पन्न करू शकत होता. हिमाळयापासून तो समुद्रापर्यंत त्याने जे विजय मिळविले त्यावरून युरोपीय लोकांच्या शिस्तीपुढे अति-शय बलाढ्य असे हिंदू सैन्य देखील टिकाव धरत नाही असे आढळून आले तसेच युद्धानांल हत्तींच्या उपयुक्ततेबद्दल हिंदूंनी जुनी कल्पनाहि मोंगडो(नियनलोच)नी फोल ठरविली. ग्रीसेमन्या मिथ्यापामून पर्सियापर्यंतच्या स्वारीमुळे युरोपीय

संबंध ठेवण्याचा एक सोपा मार्ग गुला झाला, व त्याचप्रमाणे निआकॅसच्या जलपर्यटनासुद्धे समुद्राच्या वाजून दुरा एक मार्ग उपलब्ध झाला.

अलेक्झांडरने स्वािकारलेल्या एकंदर धोरणावरून असे दृष्टीस पडते की, त्याचा विचार हिंदुस्थान देश आपल्या साम्राज्यास जोडाय असा होता. परंतु त्याच्या अकाली मरणासुद्धे तो हेतु सफल झाला नाही. त्याच्या मरणांनंतर तीनच वर्षांच्या आंत त्याचे सेनापती, त्याचे लष्कर व त्याची सत्ता सर्व कांहीं लयाला गेले व अशा रीतीने त्याच्या स्वारीपासून मुळीच फायदा झाला नाही. हिंदुस्थान देश पूर्वी होता तसाच कायम राहिला व ग्रीकांच्या स्वारीचा येथे जवळ जवळ कांहीच मागमूस राहिला नाही असे म्हटले तरी चालेल. कोणताहि हिंदू, बौद्ध किंवा जैन प्रयकार अलेक्झांडरच्या स्वारीचा उल्लेख देखील करतांना आढळत नाही, इतकी त्याची विस्मृति झाली.

हिंदुस्थानातील प्रयकारांना जरी अलेक्झांडरची पूर्ण विस्मृति पडली तरी ग्रीक संस्कृतीने हिंदुस्थानांत किंवा आशियात कार्य केले नाही असे नाही. अलेक्झांडरच्या आगमनाची साक्ष जरी येथील प्रयकार देत नाहीत तरी ग्रीकांच्या पांडित्याबद्दल आदर दाखवून त्यांच्या प्राचीन अस्तित्वाची साक्ष गंगा-सारखे प्रयकार देतात. अशा आतां आपण ग्रीक संस्कृतीच्या जगातील एकंदर कार्याचा हिशेब घेऊं.

ग्रीक संस्कृतीचा इतिहास.—ग्रीक संस्कृति या शब्दामध्ये गुद्द ग्रीसमध्ये निरमिराळ्या स्वरूपांत असणारी व भासमान होणारी ग्रीक लोकांची विचारपरंपरा एवढाच अर्थ विवक्षित नसून इर्हाच्या घुमारांमध्ये शुद्ध ग्रीक लोकांच्या आचार-विचारपरंपरेची दिसून येणारी छटा हा विशिष्ट अर्थहि त्यांत समाविष्ट होतो. हा दुसरा अर्थ ग्रीक संस्कृतीविषयी घोलतांना अर्नोल्डने प्रचारांत आणला. जर्मन इतिहासकार झॅयसेन याने अलेक्झांडरच्या विजयापासून पुढे जी ग्रीक आचारविचारपरंपरा ग्रीकेतर राष्ट्रांवर पसरली तिजबद्दल ग्रीक संस्कृति म्हणजे "हेलेनिझम" हा शब्द उपयोगांत आणला. वस्तुतः या दोन्ही अर्थातील तत्त्व एकच आहे. ज्याप्रमाणे एखाद्या वस्तूचा प्रकाश व त्या वस्तूच्या प्रतिबिंबांत दिसून येणारा प्रकाश हे भिन्न नसतात, तद्वतच ग्रीक संस्कृतीविषयी म्हणतां येते. पण येथे मात्र ग्रीक संस्कृति या शब्दाचा दुसरा अर्थ घेऊन इतर राष्ट्रांमध्ये ग्रीक आचारविचारपरंपरा अलेक्झांडरच्या विजयानंतर कधी पसरली याचा विचार केला आहे. तथापि तसे करण्यापूर्वी ग्रीक संस्कृतीमध्ये कोणकोणत्या गोष्टींचा अंतर्भाव होतो हे पहाणें जरूरीच आहे.

एखाद्या राष्ट्राचा अगर युगाचा जीवितकर्म ठरीव शब्दांत सांगणें अशक्य असतें. पण जर आपण सर्व मानवजातीच्या इतिहासाचे निरीक्षण करून व त्यांत अर्धधदा व शुद्धा समजुनी यांसुद्धे शास्त्रीय विचारांच्या प्रयाराख कसे भा. व. १०

जडयले आले, व शास्त्रीय विचारांनां हळू हळू विजय प्राप्त होऊन विचारशून्य समजुतीचा लोप होऊन शास्त्रीय गोष्टींची कशी प्रगती होत आली हे पाहिले; आणि या सर्व गोष्टींचे सूक्ष्म पर्यालोचन करून मग अशा शकाच्या शुद्धि-प्रामाण्यावादाचा जन्म प्राचीन ग्रीक लोकांत होऊन त्यांच्या मार्फत त्याचा यूरोपमध्ये प्रसार केला झाला हे पाहिले, तर लुप्त्या ग्रीक शहरांचे व त्यांच्या आयुष्यकामाच्या विकासाचे महत्त्व आपणांस सहज दिसून येईल. ज्या वेळी ग्रीक संस्कृति या शब्दाने कांहीं दृश्य स्वरूपाचा अगर गोष्टींचा बोध होऊं लागला त्या वेळेस त्याचे तात्त्विक स्वरूप आऊन तिचे भाषेमध्यें, कलाकुसरीमध्ये व वाङ्मयामध्ये प्रतिबिम्ब पडूं लागले. पुराणग्रीक लोकांच्या संस्कृतीचा जणू काय आदर्शच असलेले जे होमरचे काव्य त्यांत, गिन्यासुद्धे पुढे बौद्धिक व कलाविषयक क्षेत्रांमध्ये ग्रीकांनी नावलौकिक मिळविला ती योग्य स्वरूप व प्रमाणशीरपणा अवगमिण्याची शुद्धि दगोचर होऊं लागलेली आढळते. ख्रिस्ती शकापूर्वी सातव्याआठव्या शतकांतल वसाहतीस्थापनेचा काळ येईपावेतो ग्रीक लोकांना आपल्या राष्ट्रीयत्वाची जगावळ उत्पन्न झाली नव्हती. या वेळी मात्र जेव्हा "रानटी" विरुद्ध "ग्रीक" असा शब्दप्रयोग होऊं लागला त्या वेळी ही भावना उत्पन्न झाली; आणि तीन शतकांनंतर कला, वाङ्मय, राजनीति व विचार यांमध्ये ही भावना पूर्णपणे प्रतिबिम्बित झाली. या गवीन भावनेस आधारभूत संस्कृतीचा अगावर काय परिणाम झाला हे पहाणें जरूरीच आहे. ग्रीक संस्कृतिविकासाच्या इतिहासाचे शिकंदरपूर्व आणि शिकंदरोत्तर असे दोन भाग पडतील.

अलेक्झांडरच्या पूर्वी ग्रीक संस्कृतीचा विस्तार.—ख्रिस्तपूर्व ५ व्या शतकांत ग्रीक शहरांनी स्पेनासून इजिप्त व कॅकेशस पर्वतापर्यंत भूमध्य व काळ्या समुद्राचा किनारा व्यापून टाकला होता; आणि ग्रीक वाङ्मयाचा प्रसार ग्रीकेतर राष्ट्रांवरि होऊं लागला होता. ख्रिस्तपूर्व सातव्या शतकामध्येच म्हणजे ज्या वेळी ग्रीक संस्कृति वास्त्यावस्थेत होती त्या वेळीच ग्रीक लोक हे देशांचा खात्री झाली होती; व इराणसारख्या व क्षेप्त या देशांचा शत्रु शिपाई आहेत अशी बाबिलोनिया व क्षेप्त या देशांची खात्री झाली होती; व इराणसारख्या साम्राज्यांत ग्रीक शिपायांची पगार देऊन सैन्यांत भरती करण्यांत येत असे. पुढे शिकंदराने इराणच्या शत्रुशत्रूचा पराभव केला तेव्हां देखील यादशाचे ग्रीक सैन्यच अखेरपर्यंत टिकून राहिले. पण असजशी ग्रीक संस्कृति विकसित होत चालली तत्तत्तसे इतर राष्ट्रांचे लक्ष तिच्याकडे अधिकाधिकच वेधूं लागले. युप्रेट्रीड व नाइल या नद्यांच्या काठच्या संस्कृतींनी ग्रीक संस्कृतीची फारशी पर्वा केली नसेल. पण जेथे ग्रीक लोकांनी आपल्या वसाहती केल्या होत्या त्या ठिकाणचे देव्य लोक ग्रीक संस्कृतीच्या वर्चस्वातली आले. कांहीं कांहीं पाबतीत ग्रीक लोकांचा व रानटी लोकांचा निकट संबंध येत असे;

व परस्परांच्या आचारांचेहि मिश्रण होत असे. जैनाका-
सिंम व मागलेम यांच्या कथांवरून काळ्या समुद्रावरील ग्रीक
व महाद्वीपामधील जातींच्या ज्या प्रमुख लोकांचा आकांक्षा
संबंध आला ते लोक ग्रीक संस्कृतीच्या अंतर्वाला तेजाने करो
दिपून गेले हे चांगले दिसून येते.

अलेग्झंडरच्या पूर्वीच्या दांड शतकांत जो ग्रीक संस्कृ-
तीचा विकास झाला त्यामुळे ग्रीक लोक जगापुढे निराळ्या
स्वरूपांत चमकले. त्यांचे लष्करी सामर्थ्य, वस्तुव्यापिका
परामय व अथेन्सची अगर स्पार्टाची पूर्व भूमध्य समुद्रावरील
सत्ता हावरून खडाणी लोकांना देखील सहज दिसण्या-
समर्थ होतें. सायरसच्या स्वारीनें रातटी शिपायांपेक्षां ग्रीक
शिपायांचे श्रेष्ठत्व कळून आल्यामुळे पूर्वेकडील राजे
ग्रीक शिपायांवरच अवलंबून रहात असत. स्वतः
ग्रीक लोकांमध्येच जी संतर्गत प्रगति झाली होती
ती देखील महत्त्वाची होती. ग्रीक लोकांमध्ये राजकीय
दुफळी माजली होती तरी कलाकौशल्यांत, वाङ्म-
यांत व तत्त्वज्ञानांत अथेन्सनें फारच प्रगति केल्यामुळे त्या
दुफळीचे दुष्परिणाम लोकांना दिसले नाहीत. ग्रीक सुधारणा
व ग्रीकांची बुद्धिमत्ता अथेन्समध्ये केन्द्रीभूत झाली होती असे
म्हटले तरी चालेल. तितकीच महत्त्वाची दुसरी गोष्ट ही की,
सर्व ग्रीक वाङ्मयांमध्ये बॅटिक ही एकच भाषा वापरलेली
होती; कारण ग्रीकसंस्कृतीचा सर्व जगभर फैलाव व्हावयास
त्याला एका ठराविक भाषेचा जरूरी होता. वाङ्मय, कला,
शौर्य इत्यादि गोष्टींमुळे ग्रीकांचा प्रसार सर्वत्र झाला. ग्रीक
संस्कृतीचा प्रसार इतर राष्ट्रांत कसा काय झाला हे दाखवि-
णाऱ्या दोषा दिल्या म्हणजे ग्रीकसंस्कृतीचे चर अथिच स्पष्ट
होईल.

इराणी लोक.—पूर्वेकडील स्वामी जे इराणी लोक
त्यांच्यावर या नवीन संस्कृतीचा परिणाम होण्यास फारच थोडा
अवकाश सांपडला. तथापि ग्रीक लोकांच्या शैव्ये लष्करी गुण व
तसेंच त्यांचे उपयुक्त भौतिक शास्त्र यांची योग्यता इराणी
लोकांना ओळखली होती. दरायसनें एका ग्रीक कप्तानाची
सिध्द संशोधन करण्यासाठीं नेमणूक केली. एका ग्रीक
शिष्यशास्त्रज्ञानें त्याला वास्पोसवर पूल बांधून दिले. इराणी
दरबारामध्ये ग्रीक वैद्यांच्या (ड. डेपोसीडीस व टीसिथस)
मोठोमोठ्या पगारावर नेमणुका होऊं लागल्या. चवथ्या
शतकाच्या इराणी वादग्रहाचा व ग्रीक संस्थानांचा जो
परस्परांशी राजकीय यावरील संबंध पडून आला त्याचा
परिणाम फक्त राजकीय यावरीलपुरताच झाला नाही. पॅथियन
सर्दारसंपेक्षां जे सरदार आशियामध्यनरच्या वाजूला राहिले
होते त्यांचा ग्रीक लोकांशी निकट संबंध आल्यामुळे ग्रीक
संस्कृतीच्या श्रेयारमक वाजुकडेहि त्यांचे लक्ष वेधलेलें आढ-
ळून येते. चाकच्या सायरससारख्या माणसाचा ग्रीक कप्ताना-
शी मैत्री करण्यांत त्यांचा युद्धांत उपयोग करून घेण्या-
ची अधिक हेतु होता; व त्यानें ग्रीक वारांगना

मिळविल्या त्याहि केवळ विषयवासना तृप्त करण्याकरिताच
नव्हत्या. मित्राभेटीस यांना, तिलनिअननें केलेला छेडोचा
पुढला विद्यापीठाला नगर केला. पॅसेपोलिस अगर सुसा
येथील राज्याच्यासारख्या पार्थियन कलाकौशल्याच्या कामा-
मध्ये ग्रीक कलेची छटा कितपत उमटली होती हे सांगणें
कठिण आहे; परंतु पॅथियन साम्राज्यांत ग्रीक लोकांकडून
नक्षी केलेलीं अगर पैलू पाडलेलीं रानें जात होती हे निश्चित
आहे. शायर येथील विद्यापीठांत ग्रीक अध्यापक आणले होते
व ग्रीक ग्रंथांची भाषांतरेहि करण्याचा प्रयत्न चालू होता.

फिनीशियन.—चवथ्या शतकाच्या प्रथमाधोतच फिनी-
शियन व्यापाऱ्यांना पैरिअसमध्ये आपले ठाणें दिलें होतें.
ग्रीक व सेमेटिक राष्ट्रांच्या सरहद्दीवर सायप्रसमध्ये या दोन
लोकांची सत्तेसाठीं झटापट चालू होती. या वेढांमध्ये साला-
मिसचा राजा इव्हॅगोरस हा सत्तेच्या जोरावर ग्रीक संस्कृति
लादीपर्यंत फिनीशियन संस्कृतीचेच पंचस्य होते. आयसो-
काटीस यांना याबद्दल असे उद्गार काढले आहेत. “इव्हॅगोरस
आपली सत्ता स्वाधीनपर्यंत हे (फिनीशियन) लोक ग्रीकांच्या
दुतके विद्रुह होते की, जो राजा ग्रीकांचा कदा हाडवरी असले
तो सगळ्यांत उत्तम गणला जात असे. पण इव्हॅगोरसनें
आपली सत्ता स्थापन केल्यावर विलक्षण फरक पडून आला
प्रत्येक जण सर्व यावरील जास्त ग्रीक होण्याची स्पर्धा करूं
लागला आहे; प्रत्येकाला मावी मुळे ग्रीकांसारखी स्थावीत
यासाठीं ग्रीक धावका करून घ्याव्या असे वाटत आहे; व
ग्रीक चालीरीतिंचे अनुकरण करण्यांतच त्यांना धन्यता
वाटत आहे.” फिनीशियनांच्या मूळ ठिकाणांहि ग्रीक संस्कृति
शिरकाव करूं लागली. एकदां तर इव्हॅगोरस (अजमासें
ख्रि. पू. ३८६) यानें दार्य देखील ताब्यांत घेतले होतें
त्याचा नातू दुसरा इव्हॅगोरस हा पार्थियन राजाच्या सफे
सायडॉनचा मुनेदार असल्यानें आढळून येतें (ख्रि. पू.
३४९-३४६).

सायडॉनचा राजा अबदाशायट (ख्रि. पू. ३७४-३६९)
यानें ग्रीक लोकांशी निकट संबंध ठेवलेला होता, व त्यानें
सायप्रसच्या ग्रीक राजांचे पूर्णपणे अनुकरण केले होतें.
साईनिजॉतील फिनीशियन वसाहतवाले ग्रीक कलाकौश-
ल्याच्या वस्तू विकत घेत असत, किंवा स्वतः तसा वनवीत
असत.

केरियन आणि लिशियन लोक.—पूर्वेकडील ग्रीक
लोकांचे स्थळे त्याच्याशी कमीअधिक प्रमाणांत सदृश
असलेल्या व प्राचीन ग्रीकांशी संबद्ध असलेल्या केरियन
आणि लिशियन लोकांच्या देशांशी लागून होती. अलेग्झंड-
रपूर्वीच्या शतकांत मागलेसाच्या हेकाटोम्नसच्या वंशातील
राजाच्या आधिपत्याखाली केरिया हे राष्ट्र सुसंपटित झाले
होतें. ख्रि. पू. चवथ्या शतकाच्या पहिल्या दशकांत हेका-
टोम्नस हा केरियाचा राजा झाला; पण त्याचा पुत्र मांसी-
लस याच्या कारकीर्दीत (राज्याारोहण, ख्रि. पू. ३७७-७६)

हे घराणे वैभववाच्या फळसाला जाऊन पोहोचले. हालिकानांसस ही मॉसोलसच्या राज्याची राजधानी होती, व तेथील जे कलाकुसरीचे काम सध्या उपलब्ध आहे ते ग्रीक धर्तीचे दिसून येते. मॉसोलोसम म्हुळले गेलें जे त्याचे शब्द आहे, त्यावर ग्रीक कारागिरांनी आपली सधे निपुणता अद्भुतमहिकेने सधे केलेली होती. या कैरिआच्या राजांनी आपली शासनपद्धति ग्रीक लोकांच्या शासनपद्धतीवर उभारलेली होती. मॉसोलसच्या कारकीर्दीत एक ग्रीक तत्वज्ञ त्याच्या दरबारी आला होता व त्याला तेथे आशयहि मिळाला होता. मायलेसा शहरात मुद्दा ग्रीक संस्कृतीच्या साग-द्याना दिसून येतात, व तेथील जाहिरनामे ग्रीक भाषेत निघत असल्याचे आढळून येते. लिविआमध्ये मान ग्रीक संस्कृतीचा फारच थोडा परिणाम झालेला आढळून येतो तेथे ग्रीक भाषेच्या ऐवजी देशी भाषाच प्रचारात होती व्यक्तींची अगर गावाची नावे पार्सियन आहेत. ग्रीक भाषा गुरळक गुरळक दिसून येते. नाणी ग्रीक पद्धतीची आहेत, पण सर्वांहून जास्त यज्ज्याच्या अगर स्मरकाच्या अवयवात ग्रीक संस्कृतीची निश्चित छाप दिसून येते.

दक्षिण रशिया—काळ्या समुद्रावर असलेल्या ग्रीक बसाहतीमुळे कलाकुसरीच्या बाबतीत तरी सिलियन लोकांवर ग्रीक संस्कृतीची छाप पडलेली होती हे तेथील जमिनीत सापडलेल्या वस्तूंबद्दल दिसून येते.

इजिप्त—सॅमेटिकसच्या काळापासूनच (मृत्यु ति. पू. ११०) केरोच्या पदरी ग्रीक शिपाई असत तसेच ग्रीक व्यापारीहि नाइल नदीपर्यंत आलेले होते. नाइल नदीच्या बोलविद्यार्थिक मुत्ताजबळ नॉॅटिस नावाचे ग्रीक शहर वसलेले होते. परंतु ग्रीक लोकांच्या स्पर्श झालेले भास देखील व पाण्या-इतका जातिमत्तर इजिप्शियन लोकांत वसत असल्यामुळे ग्रीक संस्कृतीची त्या लोकांवर मर्यादी तितकी छाप बसली नाही. पण अलेक्झांडरच्या नंतर हे राष्ट्रच ग्रीकांचे अस्तित्वात शाळें व पुढे रोमन राष्ट्रांने ग्रीकांचे उच्चाटन करून त्यावर आपलें स्वामित्व स्थापन केलें.

मॅसिडोनिया—मॅसिडोनियामधील देश संस्थानिक ति. पू. ५ व्या शतकापासूनच ग्रीक लोकांच्या ऐश्याला मोहून गेलेले होते. पहिल्या अलेक्झांडराने टेमेनिड घराणें हे अर्थाद्वह वैजोत्पन्न आहे असे न्यायापीदांना अद्यावस-पूर्वक सांगितले आहे, व जरी त्याच्या राज्या त्यांना 'रानटी' (बायॅरिशन) असे म्हुळले आहे, तरी मॅसिडोनियाचे राने आपणाला ग्रीकदेशीय असे अभिमानाने धरून घेत. आर्किडसने (ति. पू. ४१३-३९९) राज्याची व्यवस्थित संघटना ज्या वेळी वेळी तेव्हा ग्रीक संस्कृति मॅसिडोनियामध्ये हळू हळू शिरकावू लागली, व थोडक्याच काळात ती सर्वेन पसरली. जे जे बाह्यी ग्रीकांचे उत्सम असेल ते ते इजिप्शिया दरबारात येऊ लागले. इजिप्शियन राजवाड्याचे वाघकांम करून तो गुंगारला. युरिपिडीस

भाषणे वृद्धापाकाळे दिवस या दरबारी घालविले. या मॅले-पासून मॅसिडोनियाच्या सरदारामध्ये देखील ग्रीक वाङ्मय पसरू लागले त्याची नावे फिलिपच्या कारकीर्दीत ग्रीक तत्त्वांचे दिसून येतात. फिलिपच्या ताब्यात असलेल्या ग्रीक संस्थानामधून पुष्कळसे ग्रीक लोक मॅसिडोनियाच्या लष्करात आले होते फिलिपने आपल्या मुलाला शिक्वि-णासाठी आर्थरस्टळ नावाच्या ग्रीक विद्वानाला नेमले होते, व वाङ्मयात आणि दरबारात सर्वत्र ग्रीक भाषाच मुख्य मानली जात असे.

पश्चिमेकडे: सिसिलीतील सूळचे लोक—दर्या व गेल्लच्या दक्षिणेकडील प्रात याच्या मधिय ग्रीक वसा-हती असल्याकारणाने त्यांच्यावरहि ग्रीक संस्कृतीची छाप बसली होती. चवथ्या शतकामध्ये छोट्या व मोठ्या डावोनिशियनसच्या कारकीर्दीत सिसिल लोकांवर ग्रीक संस्कृतीची पूर्णपणे छाप पडली (प्रामन-सिसिलीचा इति-हास २. ३८७).

ति. पू. ५ व्या शतकापासून इटालियन लोकांमध्ये जी असुर प्रचलित होती ती प्रत्यक्ष यथवा अभ्रत्यक्ष रीतीने ग्रीकापासूनच घेतलेली होती. दक्षिण इटालीमधील लोकांमध्ये ग्रीकांचीच नामकरणपद्धति अस्तित्वात होती. दक्षिण इटालीमध्ये प्रचलित असलेल्या पायबॅगोरीयन तत्त्वज्ञानाचा तद्देशीय संस्थानिकांनी अंगीकार केलेला होता. दक्षिणेकडील गेल्लमधील ग्रीक लोकांमुळे केशिक जाती-मध्ये ग्रीकसंस्कृति इतकी पसरली की, ग्रीक लोकांच्या नाण्याप्रमाणे अतलातिक महासागराच्या काठीहि नाणी पडू लागली.

अलेक्झांडर दि ग्रेटनंतर—ति. पू. चवथ्या शतकाच्या मध्यकाळपर्यंत साधारणतः ग्रीक संस्कृ-तीचा प्रसार किती झाला हे पाहू लागल्यास आपणाला असे आढळून येईल की, ग्रीक वसाहतींना लागून असलेल्या शहरांमध्येच ग्रीक संस्कृति पसरली होती, व त्यातहि मॅसिड-डोनियाच्या राज्याशिवाय इतरत्र ती सुसती दरबारात व घरच्या वर्गामध्येच पसरलेली होती पण त्याचबरोबर हेहि ध्यानात ठेवणे जरूर आहे की, ग्रीक संस्कृति अस्तित्वात येऊन फारच थोडा काळ लोटला होता. ग्रीक संस्कृतीचा संतीत आध्यात्मिक विचाराच्या योगानेच केवळ किती प्रसार झाला असात हे ठरावेने फार कठिण आहे. जेव्हा अलेक्झांडरने आपल्या विजयांमुळे आपली सत्ता पूर्वेकडे हिंदुस्थानापर्यंत नेली व ज्या वेळी ग्रीक शहर निरानिराळ्या ठिकाणी वसविली गेली, त्या वेळी ग्रीकांचे ऐहिक व ध्याय-हारिक महत्त्व वाढले, व त्यामुळे सर्वत्र गोष्टी परक व्हाऊन आला. जगजगत्या लोकांनी ज्या गोष्टीस महत्त्व दिले त्या गोष्टी सामान्य लोकहि महत्त्वाच्या मानू लागले. ग्रीक संस्कृतीचे प्रसारक म्हणून वेण्यांत मॅसिडे-नियन राजाना अभिमान वाढू लागला अलेक्झांडरतीचची

तर बोलावयासच नको. आशिया मायनर, सिरिया आणि इजिप्त येथील अलेक्झांडरनंतर येणाऱ्या राजांच्या दरबारां मधीक भाषाच चालत असे; व तेथील सर्व वातावरणच मधीक होते. मधीक शहरांसाठी व मधीक संस्थांसाठी अनेक देणया देऊन मधीकांच्या तोंडून धन्यवाद मिळविण्यासाठी सर्व राजे प्रयत्न करीत असत. मधीक बाह्यभाषा व कलेला पुष्कळ राजांनी आश्रय दिला; व कित्येकांनी स्वतःच मध्य लिहिण्याचा प्रयत्न केला. मधीकेतर राजांच्या दरबारांनी देखील मधीकच अनुकरण करण्यास सुरुवात केली होती. पण कांहीं झाले तरी मधीक संस्कृति ही पुसल्या दरबारप्रवेशाने पसरणे अशक्य होती. मधीक संस्कृति ही ग्राम्य नमुन नगरराज्याच्या विकसित संस्कृतीपासून ती निष्पन्न झाली होती; व ती नगरराज्यान्वितिरिक्त पसरणे शक्य नव्हते. अलेक्झांडरने सर्वत्र मधीक शहरें वसविली व या नगरराज्यपद्धतीवरच मधीक संस्कृतीचा प्रसार झाला. पुढे या नगरराज्यांतील राजांची घराणीं जरी नष्ट झाली, तरी तेथें एकदा प्रस्थापित झालेल्या संस्कृतीचा भक्ता पोहोचला नाही. रोमची सत्ता यलाज्य झाली तेव्हा तिने या संस्कृतीच्या रक्षणापलीकडे कांही केले नाही. पूर्वेकडे रोमने मधीक संस्कृतीचाच प्रसार केला. या रूढीने पाहता मधीक संस्कृति ही एका अखंड प्रवाहाप्रमाणे वहात चाललेली आढळून येईल. हा अखंड प्रवाह वहात असता त्याला मॅसिडोनियन लोकांनी कळण दिले, व रोमच्या आश्रयाखाली तो प्रवाह तसाच वहात चालला. तो कसा वहात चालला हे पहाणे जरूर आहे. पण तत्पूर्वी ही 'नगरराज्ये' काय होती याचा थोडासा विचार करणे आवश्यक आहे.

नवीन मधीक शहरांचें स्वरूप.—या नवीन वसविलेल्या शहरांची नागरिक सभा भारंभी केवळ मधीक अगर मॅसिडोनियन लोकांचीच असे. हे नागरिक म्हणजे बहुधा राजाच्या सैन्यांत काम केलेले शिपाई अगर व्यापाराच्या आवेने जुन्या शहरांतून इकडे आलेले व्यापारी असत. या नवीन भूमीवर आपली लष्करी सत्ता कायम ठेवणे हे मॅसिडोनियन राजांना जरूर वाटत असे. कारण ही नगरराज्ये मधीकेतर लोकांमध्ये वसली असल्याकारणाने खाबर केव्हा काय संकट येईल याचा नेम नव्हता. यासाठी प्रत्येक राज्यांत चांगले कसलेले शिपाई ठेवलेले असत. या राज्यांत तद्देशीय रहिवासी देखील पुष्कळ रहाण्यास येत. पूर्वेकडील प्रातामध्ये जी नवी नगरराज्ये वसविली होती त्यांत अलेक्झांडरने मुसाम तद्देशीय लोकांची बरीच वसाहत करविली होती. साधारणपणे अगदी खालचा समाज तद्देशीय रहिवाशांचाच असे असे म्हटलें तरी चालेल. पण या खालच्या समाजाला नागरिक समेत भाग घेता येत नसे; व बहुतेक यूरोपीयतेतर लोकांना देखील कथितच घेता येत असे असे दिसते. यदुही लोकांना

नागरिक समेमध्ये वसण्याचा हक्क असे, असें जे जोसेफसने म्हटलें आहे तें खोटे आहे असें कित्येकांचें मत आहे. या नागरिक समेचें कामकाज मधीक नगरांतील धर्तीवरच चालत असे. शहरांतील राजकीय व सामाजिक संस्था सर्व मधीक नगरांतल्याप्रमाणेच होत्या. मधीक नगरांतल्याप्रमाणे येथेहि आखाडे वगैरे असत, व तेथल्याप्रमाणेच येथेहि मोठ-मोठे महोत्सव व त्या महोत्सवांमध्ये खेल, नाटक इत्यादि होत असत. गाण्यावजावण्याप्रमाणे फिरत्या विद्वानांच्या प्रवचनांसहि श्रोतृसमुदायाची वाण पडत नसे. वरच्या समाजाची भाषा मधीक होती. इमारती, पोशाख, वगैरे सर्व मधीक पद्धतीचेच असत. या नव्या शहरांतील रस्ते तर जुन्या मधीक शहरांतील रस्त्यांपेक्षा देखील शोभिवंत व प्रमाणशीर आखलेले असे असत.

कर्था कर्था जुनी पूर्वेकडील शहरेंच चांगली सुधारून नवीं बनवली जात व त्यांना मधीक नाव देण्यांत येत असे. उदाहरणार्थ, मॅसिजमामधील सिलानीला रॅपामिया, सिरियातील हॅलेय (अलेप्पो) ला सिराभा, मेसापोटेमियातील निसिबिसला अँटिओक व मीडियामधील रॅंगी (राइ) ला युरोपस अशीं नावे देण्यांत आली होती. कचित् प्रसंगी जुने नांवांहि कायम ठेवलेले आढळते. पायादायरा, दमास्कस, सारेरिया हीं अशा प्रकारचीं उदाहरणे आहेत. नवीं शहरें वसलीं नाहींत अशा फिनोशिया व सिरिया देशात सुद्धा मधीक संस्कृतीची छाप वसत्याशिवाय राहिली नाही. टायर व सायडॉन येथे अलेक्झांड्रा व अँटिओक येथल्याप्रमाणेच मधीक वास्तव्य व तत्त्वज्ञान यांचा अभ्यास होत असे. या मधीक संस्कृतीने जुन्या शहरांवर देखील आपली छाप कशी वसवली हे यदुसलेमच्या उदाहरणावरून दिसून येईल. तेथील तरुण पिढी या मधीक संस्कृतीच्या तत्वांनी मोहित होऊन तेथे आखाडे व नाटकगृहे उदयास येऊन मधीक शासनपद्धति प्रचारांत आली.

अलेक्झांडरनंतरच्या मधीक संस्कृतीचें स्वरूप.—अलेक्झांडरने हिंदुस्थानपर्यंत देश जिंकून जी नवीं नगरे वसविली त्यांना हेल्लासची मर्यादा हिंदुस्थानपर्यंत विस्तृत केली, व अशा रीतीने मधीकांच्या ताब्यातील प्रदेश विस्तारण झाल्यामुळे जुन्या मुख्यमध्यातहि साहाजिकच पुष्कळ फरक झाला. या नवीन परिस्थितीमुळे मधीक संस्कृतीमध्ये कोणते फरक घडून आले ते पहाणे महत्त्वाचें आहे.

शासनसंस्था.—मधीक संस्कृतीचा उदय नगरराज्यांपासून झाला होता. केरोनीआच्या लढाईनंतर नगरराज्यांच्या ऐश्वर्याला उत्तरीत कळ लागली. याचा अर्थ नगरराज्यांचे स्वातंत्र्य सर्वत्र नष्ट झाले असा नाही. खद्द अलेक्झांडरच्या वेळीं सुद्धा मधीक संस्थानें गडबड करूं लागली होती, व इटालिआचा वंदोबस्त तर अखेरपर्यंत झाला नाही. अलेक्झांडर मेल्ला व राज्यामध्ये दुही माजली तेव्हा या नगरराज्यांना पुन्हा संघी सापडली. यानंतरच्या दोन तान

शतकांत हॉनगराज्यें स्वस्थ अशीं सुलींच वसून राहिलीं नाहीं. न्होइसचें कोणत्या तरी एखाद्या संस्थानाचा पक्ष स्वीकारून अधिक व्यापक राजकारणांत वराच मार घेतला होता. खुद्द प्रसामथें सुद्धां अलेक्झांडरच्या महत्वाकांक्षेप्रमाणें साम्राज्य सत्ता प्रस्थापित झाली नव्हती. आगंतुक अडचणीनां तोंड देण्याकरितां सासुदायिक संघस्वरूपांत राहून सुद्धां स्वतंत्रपणें आपलीं राजकीय प्रगति करण्याची पात्रता ग्रीक संस्थानांनीं सिद्ध केली होती. थाकिअन आणि इयोडिअन संघ हे आपआपल्या हद्दींत पूर्णपणें स्वतंत्र होते. स्पार्टांन मॅसिडोनियाचा दोन हात करण्याची महत्वाकांक्षा बाळगली होती. प्रसच्या बाहेरील पण मॅसिडोनियन राज्याच्या सरहद्दीपर असलेले सिल्युकिड व टॉलेमाइक आणि मॅंडालिड बगैरे अंतर्गत कमी अधिक प्रमाणांत स्वतंत्र होते. पृ. दुसऱ्या शतकाच्या भारमास एकीकडे लेप्ताकस (स्मि. ५०) बगैरे जुन्या पुराण्या शहरांनीं आपलें स्वातंत्र्य राखण्याचा प्रयत्न चालविला होता; तर दुसरीकडे अॅलेक्झांड्रिया, ऍटिऑक आणि पर्गामस यांसारखीं राजधानींचीं शहरें राजप्रतिनिधींच्या साब्यांत नांदत होती. पण रोमन ह्या ग्रीक संस्कृतीचा प्रदेश पादाक्रांत केल्याबरोबर ही स्थिति पालटली. मॅसिडोनियन लोकांच्या अयासुलें ग्रीक संस्कृतीचा निकडे तिकडे फैलाव झाला, तरी प्रसच्या स्वातंत्र्यास आळा बसला; व रोमन आपल्या लगतच्या पारस्य राष्ट्रांत ही ग्रीक संस्कृति पूर्णपणें रुजविली तरी ग्रीक स्वातंत्र्य मात्र नष्ट करून घाल्लें. तथापि अश्वेस्य अमार न्होइस यासारखीं संस्थानें मित्रराष्ट्र म्हणून मानली गेलीं होती, व खंडणी देणारी मांडविक संस्थानें देखील अंतर्गत कारभारांत स्वतंत्रच होती; फक्त कांहीं महत्वाच्या बाबतींत मात्र रोमन नैय-लेल्या अधिकाऱ्यास धबड्यादबड करतें येत होती. योली आणि डेमोस या समा बरेच दिवस अस्तित्वांत होत्या व ग्रीक स्वयंसत्ताक पद्धतीचा प्विन थापापि ऐकूं येत होता. पण दिस्तीक्षाकाच्या पहिल्या शतकांत हें अंतर्गत स्वातंत्र्य देखील नष्ट झालें; व डेमोस समा नामशेष झाली. दुसऱ्या शतकाच्या शेवटीं साम्राज्य सरकार अंतर्गत कारभारांत धबड्यादबड करूं लागलें; व प्रशासकी ल्यांन हें अंतर्गत व्यवस्था आपल्याच हातांत घेण्यास सुरुवात केली. सारांश बायोझांशिननंतर व पूर्वकडील साम्राज्याखाली ग्रीक प्रदेशाचा राज्यकारभार नोकशाहीच्या तंत्रांन चालू लागला.

सामाजिक परिवर्तन.—अलेक्झांडरपासून बायोझांशिनपर्यंत रानकीय दृष्ट्या ओ ग्रीक संस्कृतीचा न्हास झाला त्याबरोबरच ग्रीक व ग्रीकसंस्कृतीच्या छत्राखालील लोकांच्या स्वभावात देखील पुष्कळच फरक पडला. अर्थात् एका प्रदेशांत व दुसऱ्या प्रदेशांत बरेचसे भिन्नत्व होतें. पण या सर्व साधारण असलेल्या स्थितीत व पूर्वीच्या ग्रीक साम्राज्यामधील समाजाच्या स्थितीत कांहीं फरक आढळून येतात. पूर्वकडील सर्व देश ग्रीक लोकांना मोकले

झाल्यामुलें त्यांनीं अतोनात पैसा मिळवला. त्यांची राहणी योडीशी उच्च व थाटाची बनली. ग्रीक दरबारांतहि हा वाटमाट थिरला. बायोसिअस, हार्मिअस यांसारख्या मोठमोठ्या प्रधानांची अखंड संपत्ति मिळविली. मोर्त्ये, माणके बगैरे रत्ने शोभेसाठीं वापरण्यांत येऊं लागली. अलेक्झांडरच्या पूर्वी ग्रीकांमध्ये जी एकराष्ट्रीयत्वाची भावना होती ती आता दड होऊन एक सर्वसामान्य अशी ग्रीक संस्कृति जगभर पसरूं लागली. ग्रीकांमधील सामान्य भाषा जी 'कॉयनी' ती जुन्या पोटमाषांनां मागे टाकून सर्वत्र पसरली.

कला व वाङ्मय.—अशाच प्रकारचा फरक वाङ्मय, पारमार्थिक व्यवहार व कला या बाबतींतहि दिसूं लागला. पूर्वीचा तरतरीतपणा व कल्पकता ही दृष्ट हळू हळू कमी होऊं लागली. काहींतरी मानवोत्पीक छटा किंवा अधिक हुषेहूषपणा उठविल्याशिवाय लोकांना कलेंत आनंद वाटेनासा झाला. वाङ्मयामध्ये ऐतिहासिक वाङ्मय अगर कृत्रिम वाङ्मयच लोकांना आवडूं लागलें. कारागीर आणि विद्वान लोक दरबारी लोकांना दृबतील अशीच कलाकौशल्याची कामें व वाङ्मय निर्माण करूं लागले. यौद्धिक क्षेत्रात बरीच प्रगति होऊं लागली. भौतिक सुधारणा अधिकाधिक होऊं लागली व ती होण्याला आता वाटेल तितकें श्रेय मिळालें. काव्याला उतर्ती कळा लागली. अलेक्झांड्रिया येथील वैयकरीदांनीं अनेक महत्वाचे व उपयुक्त शोध लावून मानवी ज्ञानात भर घातली. वाङ्मयोत्पीदांनीं व्याकरणशास्त्र उदयास आणलें, व ही वाङ्मयविषयक व कलाविषयक आवड उच्च दर्जास नेऊन पोहोचविली. पूर्वयुग कल्पकतेचे व स्फूर्तिचे होतें, तर नवीन युग विद्वत्तेचे व चिकित्सेचे होतें. पूर्वीचे प्रसिद्ध ग्रंथ बारकाईनें अभ्यासले जाऊन त्यांची निकेत्ता होऊं लागली. लोकांनी निरनिराळ्या देशांत राहून अभ्ययन करण्यास सुरुवात केली. पुस्तकांची संख्या अगभर वाडूं लागली. ग्रंथालये तिकडे स्थापन झाली. राजे लोकांनी मोठमोठी ग्रंथालये स्थापलीं. दि. पू. ४७०च्या सुमारास अलेक्झांड्रियाचें ग्रंथालय जगालें तेव्हां तेथें ७,००,००० ग्रंथसमूह होता. फार तर काय, अगदी लहान लहान शहरांत देखील ग्रंथालय अस्तित्वात आले होतें.

पण रोमन साम्राज्याखाली ग्रीक संस्कृतीचा न्हास होऊं लागतांच भौतिक सुधारणाहि होईनाशी झाली, व मर्यातरी नरी वाङ्मयाचें पुनरुज्जीवन झालें होतें तरी ते केवळ अनुकरणमक व कृत्रिम होते.

पारमार्थिक कल्पना व तत्त्वज्ञान.—निरनिराळ्या ग्रीक जातींचें एकीकरण झाल्यामुलें, निरनिराळ्या देशांतली लोकांशी ग्रीक लोकांचा सीक झाल्यामुलें व भिक्तेर सुधारलेल्या व रानटी जातींचा सर्वंक पडल्यामुलें पूर्वच्या पारमार्थिक समजुतींत साहजिक फेरफार घडून आला, व नवीन प्रकारच्या आचारनिगमाची जरूरी भासूं लागून स्टोइक

तत्त्वज्ञान अस्तित्वात आले. त्यातील नीतीच्या कल्पना व तत्त्वे सामान्य जन व इतर तत्त्वज्ञानी यांना सारखाच पसंत पडू लागली, व समाजातील चालीरीतींवर कोरडे ओढणारे स्टीडक किंवा सिनिक तत्त्वज्ञानां मिळेदे तिळडे दृष्टीस पडू लागले.

या नव्या शहरामध्ये प्राचीन देवतांच्या यज्ञात व महोत्सवात भाग घेणारे जरी बरेच लोक होते, तरी इतर घर्षांतील देवतांकडे त्यांचे नाविन्यामुळे लक्ष वेधले, व ते त्या देवतांचेहि महोत्सव करू लागले. सिरिपिस व आयसिस, ओसायरिस व अनुविस यांचीहि गणना ग्रीक देवतात होऊ लागली. हि पु. दुसऱ्या शतकाच्या अखेरीस सिरिपिसची देवळं अथेन्स, जेडुझ, वीलेंस इत्यादि ठिकाणी बांधण्यात आली. रोमन साम्राज्याच्या काळी आयसिस देवतेला विशेष महत्त्व आले. रि. पू. तिसऱ्या शतकामध्ये अशोकाने आपले भिक्षु संप्रदाय प्रसारव-रिता देशोदेशां पाठवले होते. त्यांना जरी येथे आपल्या कार्यात विशेष यश आले, नाही, तरी पौरस्त्य संप्रदायाचा ग्रीक लोकांवर बराच परिणाम झाला यात शंका नाही.

ख्रिस्ताच्या वेळी बहुवी लोकांनी आपला संप्रदाय निर- निराळ्या दिशेने पसरविण्यास सुरुवात केली. पुष्कळ लोकानां त्याचा संप्रदाय स्वीकारला व पुष्कळ लोक एके श्वरवादा वगळे या- शिवाय, जेडाईल शास्त्राच्या देवत्वानाहि पुष्कळसे भक्त मिळाले

ख्रिस्ती संप्रदाय.—पुर्वेकहून ज्या पारमार्थिक विचारानी अगर पंथानी या ग्रीक जगावर आपला पगडा बसवला होता त्यामध्ये सरतेशेवटी एकाच पंथाचा विजय झाला. हा पंथ म्हणजे ख्रिस्ती पंथ होय. ग्रीक संस्कृतीचा व ख्रिस्ती पंथाचा संबंध नव्वत्यावर त्याचे परस्पराने परस्पराने परिणाम पडून आले प्रथमतः ख्रिस्ती पंथामध्ये ग्रीक संस्कृतीचा मागमूस देखील नव्हता. पण पुढे एकमेकांचा संबंध नव्वत्यावर ग्रीक संस्कृतीची छटा या पंथामध्ये दिसू लागली. उदाहरणार्थ सेंट पॉलच्या लिहिण्यात निसर्गाच्या शिकवणुकीबद्दल जे काही आले आहे, ते सर्व ग्रीक विचारगन्य आहे. हे ख्रिस्ती लोक ग्रीक भाषा बोलत असल्याने व ग्रीक राहण्यात वाढले असल्याने त्यांच्या कल्पनांचा त्यांच्या पंथावर परिणाम होणे केवळ अप- रिहार्य होते तथापि भारंभी भारंभी या नवीन पंथात लोक- मत पुष्कळसे ग्रीक संस्कृतीविषयक होते. अलेक्झांड्रियातील ख्रिस्ती पंथाने ग्रीकज्ञान व ख्रिस्ती पंथ याचा टिकाळ समेट घड- वून आणला असून ख्रिस्ती पंथ परमेश्वराविषयी अधिका- धिक खोल विचार करू लागला तसतशी त्याला तत्व- ज्ञानातील परिभाषेसाठी ग्रीक तत्वज्ञानाची मदत घ्यावी लागली. तसेच ख्रिस्ती नीतिशास्त्रामध्ये ग्रीकांच्या स्टीडक पंथाचाहि विचार होऊ लागला. या दृष्टीने पाहता आपणास ख्रिस्ती- संप्रदाय हा एक प्रकारे ग्रीकसंस्कृतीचा प्रसारक झाला असे दिसून येईल.

ग्रीक लोकांवर ग्रीक संस्कृतीचा परिणाम.— ग्रीक संस्कृतीने अलेक्झांडरच्या विजयांमुळे भूमध्यसमुद्रा- हिंदुस्थानापर्यंतचा टापू आपल्या ताब्यात आणला, व

व्यापार व दळणवळणविषयक सर्व गोष्टी आपल्या हस्तगत करून घेतल्या. यामुळे ग्रीक संस्कृतीचा त्या देशावर व त्याचप्रमाणे रोमन भ्रमलारातील आलेल्या पश्चिमेतील देशावर काय परिणाम झाला हे आपण पाहू.

हिंदुस्थान.—अलेक्झांडरने हिंदुस्थानामध्ये अनेक शहरे वसविली. कोंकणास पर्वतापारशी अलेक्झांड्रिया नावाचे शहर, काबूल खोऱ्यात नायसीथा नावाचे शहर, सोलम नदीच्या काठी दुसरे नायसीथा नावाचे शहर त्याच्याच समोर वृकेफल शहर व चिनाबच्या काठी एक शहर वसविले, आणि सिंधू- पासून समुद्रापर्यंत पुष्कळ किले बांधले. रि. पू. ३२१ नंतर सिंधुपलीकडील सर्व सॅसिडोनियन सत्ता मौर्य राजांनी नष्ट करून टाकली, व रि. पू. ३०३ साली सिंधूच्या पश्चिमेकडील मोठमोठे जिल्हे देग्राळ सिल्यूकसने सोडून दिले तथापि ग्रीक सत्ता अजोबात नष्ट झाली नाही. मौर्य पराण्याचा नाश १८० साली झाला, व याच वेळी बॅक्ट्रियाच्या ग्रीक राजांनी हिंदुकुश पर्वताच्या पलीकडे स्वान्या करण्यास सुरुवात केली. रि. पू. दुसऱ्या शतकात मिनेंडरने हिंदुकुश पर्वतापासून गंगानदीपर्यंतचा सर्व टापू शिकला. यानंतर मध्यआशियांमधील शक आणि गुप्तचे लोकानां बॅक्ट्रियाचे राज्य काबीज करून हिंदुस्थानातील ग्रीक सत्तेबद्दल हळू हळू उदात्तन केले. रि. पू. ३०३ साली शेवटचा ग्रीक राजा हर्मीअस याचा पाडाव झाला. याच वेळी पश्चिमे- कडील यूरोपीय ग्रीक व रोमन प्रदेश हे रोमन साम्राज्यात अंतर्धान पावले. ग्रीक सत्तेचे हिंदुस्थानातून उच्चाटन झाले तरी हिंदुस्थानाशी ग्रीक लोकांचा व्यापार बंद पडला नाही, अशा रीतीचे फेरफार घडून येत असताना अलेक्झांडरने वसवि- लेल्या शहरातील ग्रीक लोकानां आपले काय वैशिष्ट्य राखले, ग्रीक संस्कृतीचा हिंदू लोकांवर काय परिणाम झाला, इत्यादि प्रश्न साहजिकच उद्भवतात व त्यांना उत्तर देणे फार अव- पड काम आहे. यावर स्पष्ट लिहिण्यास महत्त्वाची प्रमाणे अद्यापि उपलब्ध नाहीत. याकरिता काबूलच्या आसपास संशोधन बितके होईल तितके पाहिजे आहे.

ग्रीक कला.—काही विद्वानांच्या मते ग्रीक संस्कृतीचा हिंदुस्थानावर फार परिणाम झाला. पण प्लिनी, स्ट्राबॉन इति- लेल्या अँग्लोनिअसच्या चरित्रामध्ये जे ब्राह्म, अर्चन आले आहे, त्यावरून ग्रीक संस्कृतीचा या ब्राह्मणावर फारसा परि- णाम झाल्याचे दिसून येत नाही काही लोक असे प्रतिपादन करतात की, ग्रीक अथवा शक लोकांच्या नाण्यांच्या कल्पने- शिवाय हिंदुस्थानाने परकीयांच्या कोणत्याहि अंशाचा अंशो- कार केला नाही. वेगळ नाण्यावरूनच ग्रीक भाषेचे त्या वेळेस किती महत्त्व होते हे चर्चा ठरविणे कठिण आहे, तथापि ग्रीक दरबाराबाहेर ग्रीक भाषा फारशी प्रचलित नव्हती तरी, ग्रीक सत्तेचा नाशनाट झाल्यानंतर दोन शतकेपर्यंत हिंदुस्थानातील नाण्यांवर ग्रीक अक्षरे दृष्टीस पडतात. त्या अर्थी, त्या भाषेला महत्त्व आले होते यात शंका नाही.

ग्रीक लोक त्या वेळी हिंदुस्थानात थापला हट पाया रोवण्या च्या खटपटीत गुंतले असल्यामुळे ग्रीक विचारांचा, याघ्न याचा व कलाचा प्रसार करण्यात त्यांना अवसरच मिळाला नाही, व मिर्नॅडरच्या वेळच्या एका हिंदू ग्रंथात तर ग्रीक लोकांना दुष्ट यवन म्हटलेले आढळते अशा परंपरात ग्रीक लोकांना आपली छाप बशी बसविता येणार, अगर आपले वैशिष्ट्य कायम बसें राखता येणार? कसबतःसिने वसविलेल्या ग्रीक ग्रीकडी लोकांचे वंशज सद्या पिढ्याच्या आत दोन मापा बोल्ड लागले, याच्या शाघातर डॉनॅने मोटमोटी अनुमाने काढलेली आहेत पण अलेक्झांडरच्या पूर्वीच्या ग्रीक लोकांपेढ अशी त्याति नव्हती, म्हणून या अनुमानावर थोडा फार जपून विश्वास देवाव लागतो हिंदुस्थानातील ग्रीक लोकांनी जर बरोबर काही तरी रागकाय बळवळ केले असती तर कलाकौशल्याच्या बाबतीत अगर शिलालेखात त्यांचा काही तरी दखला पहावयास मिळाला असता पदाचित् ह्यांचे ग्रीक लोक जरो व्यापारासुळे निरनिराळ्या प्रदेशात पागले जाऊन त्या त्या देशाच्या परिस्थितीप्रमाणे फरक पावतात, तरीच जुन्या ग्रीक लोका चीहि स्थिति शसेल हिंदुस्थानात ग्रीक लोकांपासून काय घेतलें याविषयी पुष्कळ मतभेद आहे हिंदूंनी ग्रीक नाटका पासून आपली नाटकाची कल्पना घेतली असें पुष्कळ म्हण तात, पण ते अति सिद्ध झालेले नाही ग्रीक लोकांपासून हिंदू रचानां ज्येति शास्त्र घेतलें हें त्यांनी स्वीकारलेल्या ग्रीक नावावरून दिसून येतें पण सगळें अधिक हिंदूंनी ग्रीकांपासून कलाकौशल्या घेतलें या दोहोविषयी आणि बाह्यनविषयक कौश्याविषयी भिन्न मते पहिल्या विभागात दिली आहेत आशियात पूर्वेकडे जी सुद्धकला गेली तिचा उगम वायव्य हिंदुस्थानात झालेला होता त्या ठिकाणी सशोधना अर्ता ज्या शिल्पकलेचे व कोरीव कामाचे अगर भित्तीचे श्वशेष सांपडले, त्यावरून ही कला कौशल्यांनी मूळ ग्रीक लोका पासून घेतली असें जवळ दिसतें पूर्वेकडे ही कला किती दूरवर गेली हें आधीनाच्या व इरोसच्या सुदासारख्या सुदा गौतानच्या गडप झालेल्या शहरातून डॉ. स्टीनने उक्कून काढल्या आहेत यावरून दिसून येईल तसेंच अजानातील अत्यंत जुन्या देवळामध्ये जीं विघ्नें आहेत त्यात ग्रीक व गौड तन्हाचे मिश्रण दिसून येतें असें जे डॉबेलने प्रतिपादन केले आहे त्यावरूनहि बरील म्हणण्याला बळकटी येते.

इराण आणि बाबिलोनिया—अलेक्झांडरला व त्याच्या नंतरच्या राजांना आपली नगरस्थापनेची कल्पना तडीस नेण्याला इराण हें चांगलें क्षेत्र मिळाले त्यापूर्वी इराणामध्ये तटवर्दीची शहरे वसितच होती पण अलेक्झांडरने व त्याच्या नंतरच्या राजांनी व्यापाराच्या दृष्टीने फायदेशीर व तटवर्दीची अर्थां पुष्कळ शहरे वसविली पोलिनीयस म्हणतो की, सीडियाचा रानटी लोकांच्या स्वाभ्यापासून येणारा ग्रीक शहरांमुळे झाला हेरापेलोआ आणि थुरोपस हीं

शहरे तेहरानच्या जवळ होती पूर्व इराणमध्ये ह्यांनी जीं महत्वाची शहरे आहेत त्या सर्वांना पूर्वी ग्रीक नाव असून त्यांपैकी प्रत्येकाचा मूळ बसविणारा अलेक्झांडर अगर कोणी ग्रीक राजा होता असें मानण्यात येतें योजेद, हिरात, व फदाहार या सर्वांना पूर्वी अलेक्झांड्रिया हेंच नाव होते मर्वेला पूर्वी अलेक्झांड्रिया व नंतर ऑटिऑक असें नाव होते सायरीकासारख्या रानटी लोकांच्या शहरात सुद्धा सि पू २०९ मध्ये पुष्कळ ग्रीक व्यापारी होते ग्रीक ऐतिहासिक वाङ्मयाचा नाश झाल्यामुळे आणि इराण-मध्ये सापडलेला असा पुराणवस्तुसंशोधनविषयक पुरावाहि नसल्यामुळे या शहरांतील ग्रीक लोकांच्या आयुष्यक्रमाविषयी येथळ अनुमान करित बसण्याशिवाय गत्यतर नाही शुक्ताच सापडलेला असा महत्वाचा पुरावा म्हणजे पर्सिसमधील ऑटिऑकचा हुकुमनामा होय (सि पू २०९) त्यावरून बोली, एझेसिया, प्रेडॅनीस वगैरे शासनसत्त्या तेथे चांगल्या प्रचारात होत्या, व अधिकाऱ्यांच्या बापिक निवड शुकी वगैरे सर्व प्रकार तेथे अस्तित्वात होते असें आढळत पण ग्रीक सत्त्वाच्या विस्तारात विस्ताराच्या क्षेत्रापेक्षा महत्वाची गोष्ट म्हणजे, ग्रीक संस्कृतीच्या लोकांचा एवढा मोठा विस्तार होता तरी त्याच्या सत्त्वातीमधील ऐक्यात सुटीच फरक पडला नाही हा होय पहिल्या ऑटायोकसच्या बोलावण्यावरून सॅमीथिया ऑन-मिर्नॅडरहून ने बसावतवाले आले होते ते एकप्रकारच्या मोठे भोके होते, आणि यामुळे निरनिराळ्या ग्रीक नगरांचे परस्परशी रागकाय बाबतीत व अन्य बाबतीतहि दळणवळण चालू होतें विशेषत त्यांनीक धार्मिक सहोत्सवांमुळे त्यांच्यामध्ये ऐक्य राहण्यास बरीच मदत झाली होती. पर्सिसमधील ऑटिऑकसहून ग्रीसमधील मोठ्या शर्यतींना खेळाडू पूर्वीपासूनच पाठविले जात अरुत पण सॅमीथियामध्ये ऑटिऑकसने नवीन सुरू झालेल्या शर्यतींनाहि खेळाडू पाठविण्याचा ठराव या हुकुमनाम्याच्या द्वारे झाला आहे यात दाखविलेल्या सिल्यूक्रीडी राजाविषयाच्या स्वातिनिष्ठेवरून देखील हा एकप्रकारचाच वस्वना व्यक्त होते अशाच प्रकारचे हुकुम नामे जेथे निघाले होते अशा बाबिलोनियामधील इतर ग्रीक शहरांची यादीहि यात दिली आहे

ग्रीक राज्ये—सि पू तिसऱ्या शतकाच्या मध्यकालात सिल्यूक्रीडी साम्राज्यांतून वेगिह्या व सोमिडगना हीं राज्ये पुढलीं पुढें एक शतकानंतर मध्य आशियामधील शक व मुएवि हे भटके लोक मिळून वेढेपथेत या प्रदेशावर स्वतंत्र ग्रीक राज्य करीत होते अलेक्झांडरने या प्रदेशामध्ये बऱ्याच ग्रीक लोकांची बसावट करविली होती त्यांनी सि पू २२५, आणि पुढा २२३ साली स्वदेशी जाण्याचा प्रयत्न केला, पण तो हाणून पाडण्यात आला यामुळे सॅमिथोनियन लोकांविषयी त्यांच्यामध्ये जातिमत्सर उत्पन्न होऊन त्यांनी सि पू २५० मध्ये सॅमिथोनियविषयक बळ केले

या ग्रीक राजघराण्याचा इतिहास सुर्वोच उपलब्ध नाही, आणि वॅसिलेट्रियामध्ये वॅसिलेट्रियन व ग्रीक सत्तेच्या अजमले १८० वर्षांच्या अवघ्यात ग्रीक संस्कृति फिती पसरली याचें अनुमान केवळ अल्प्या प्रमाणावरूनच करावें लागतें. टर्नेन हेतुद्विपयक उपलब्ध असलेल्या सर्व साधनांचा विचार केला आह्म, पण त्यासहि जोराची ग्रीक संस्कृति येथें प्रचलित होती असें दाखविणारा बळकट पुरावा मिळत नाही, अशा नास्तियक्षी शिष्टांताशिवाय आस्त कोही सांगता येत नाही. त्याच्या मते ग्रीक राज्यें मुख्यतः स्थानिक इराणी पद्धतीवर चालत आसा-
हीत. पण उलट यक्षी ग्रीक नाण्यांचा पुरावा पुढें माढला आतो, व कलेच्या एका शाखेतील उत्कर्षावरून दुसऱ्या शाखाचाहि उत्कर्ष आपणाला अनुमानता येतो असें काहींचे म्हणणे आहे तथापि एकंदरीत या सरहद्दीवरील प्रातांमध्ये इराणी वचस्वच प्रामुख्याने दिसून येतें.

दुसऱ्या घातकात पश्चिम इराण हे सिल्युकिडी साम्राज्यांतून निघून पार्थियन राज्यामध्ये अंतर्भूत झालें; किंवा तद्दोन्नांचाी छद्धान लढाऊ संस्थानें बनली. (दि. पू. १३० साली पार्थियन लोकानी बाबिलोनिया व दि. पू. ८८ साली मेसापोटॅमिया जिंकला, पण यापुढें रोमन लोकांच्या आक्रमणसुद्धे पोरस्त्य राजाच्या या मुख्य पादाक्रांत करणाऱ्या क्रियेस आळा बसला. ७व्या घातकात मुमुलमान जिंकून वेदपयंत आशियामध्यन व सिरिया हे रोमन साम्राज्याचे घटक म्हणून राहिले. पण यानंतर मुमुलमानी सत्तेने या ग्रीक राज्यांना नवे स्वरूप दिलें. पार्थियन राज्याच्या पूर्वी २०० वर्षे तरी सूशिएना, मेसापोटॅमिया व बाबिलोनिया येथें नगरराज्यांच्या रूपान ग्रीक संस्कृति प्रस्थापित झालेली होती. या सर्वांत मोठें असें सिल्युशिथानें राज्य दैमित नदीवर बसविले व सर्वोच्च शीन बगदादच्याच गागेवर होतें. बाबिलोनियातील व्यापारानें केंद्र या नात्यानें अत्यंत पाबिलोनला देखील या राज्यानें मागें टाकलें होतें. छिन्नीच्या मते या राज्यातलं लोकसंख्ये १,००,००० होती. याशिवायहि अनेक ग्रीक शहरे वसलेलीं होती, पण त्यांची यादी येथेदेखें अधकच आहे. पूर्वीच्या खेवळ रद्दार्णीत या नद्या लोकांच्या वस्तीसुद्धे मेसापोटॅमियात केवढा करक पडून आला याबद्दल शिर्मानें फार महत्त्वाचें व धार्मिक विवेचन केलेलें आहे.

ग्रीक—इराणी संस्कृति—आशियाच्या भूमीवर निर्माण झालेले जे संघटित ग्रीक वास्तवात व तत्त्वज्ञानात बसून गेले त्याचाहि उल्लेख येथे केला पाहिजे. अश्विद तत्त्वज्ञानयोगिनोश् (दि. पू. १५६ त पंढराचा सध्यापक) हा सिल्युशिथाना रहिवासी होता. सिल्युकस हा अश्विद गणिती व ज्योतिषी (दि. पू. २६१ पूर्वी) बाबिलोनिया रहिवासी होता. ग्रीक भाषेंत बाबिलोनियाचा इतिहास लिहिणारा बिरोसस हा ग्रीक बनलेला तद्दोन्नी रहिवासी होता. पार्थियन इतिहासाच्या वाचतांत स्ट्रॅबोनें प्रमाण मानलेला आर्पा-
हा असुरियामधील आर्तमियाद नावाच्या ग्रीक

वाचका होता. पार्थियन लोकांनी सिल्युकिडी साम्राज्यापासून त्याचे प्रात हिसकावून घेतले तरी तदंतर्गत ग्रीक अहारांचें अस्तित्व बट झालें नाही. (दि. पू. १४० व १३० मध्ये इराणातील या ग्रीक वसाहती स्वारी करून येणाऱ्या एका सिल्युकिडी राजाला मदत करायला तयार झाल्या होत्या. त्याचप्रमाणें मेसापोटॅमियामध्ये जी ग्रीक शहरे होती त्यांनी कॅसस याचें स्वागत केलें इ. स. १६ त सिल्युशिथानें आपला संस्थापक जो सिल्युकस त्याची स्मृति कायम ठेविली होती, व तें रागडी लोकांच्या वचस्वापासून अलिप्त राहण्यास समर्थ होते असें टॅसिटसनें म्हटलें आहे. पार्थियन लोकांना ग्रीक लोकांचें महत्त्व किती वाटत होतें हें पार्थियाचे राजे स्वतःला ग्रीक संस्कृतीचे अभिमानी म्हणवीत अगत यावरून दिसून येईल आर्तमेनसच्या कारकीर्दीपासून (दि. पू. १२५—१२१) नाण्यांवर 'ग्रीकसंस्कृतीचे अभिमानी' असा छाप पार्थियन राजे लावून घेऊं लागले. यानंतर ग्रीक शहरांचें समुग स्वरूप नी 'टाइकोची आश्रुति' तिचा त्याच्या नाण्यावर छाप झाला. ग्रीक व्यापारी या राज्यात फार असल्या कारणानें त्यांच्यासाठी म्हणून मुद्दाम हे पार्थियन राजे नाण्यावर ही ग्रीक आश्रुति उभयगतात आणीत असावेत हीहि संभवतः आज अफगाणिस्तानांत ज्या-
प्रमाणें व्यापारी वर्ग बहुतेक अफगाणेतलं लोकता आहोत तत्त्वतः त्या वेळची स्थिति होती. ग्रीक काटकांलें राजासमेर नादक परोत अवता वेथें राजासमेर कॅससचें शोक आणण्याची नी गोष्ट आहे तिजवरून पार्थियन राजे हे ग्रीक संस्कृतीचे केवढे ओंपो होते हें दिसून येतें. एवढ्यावरूनच केवळ असें अनुमान फाडणे घेईलें पाडताचें होईल हें खरें, पण त्याच्यावर ग्रीक संस्कृतीची छाप बसलेली होती ही गोष्ट नाकबुल करता येणार नाही. आमानीयाचा राजा आर्टाबॅसडोश् (दि. पू. ५४—३४) यानें ग्रीक इतिहास व शोकपर्यंत्याची नाटकें जिविली त्या वेळचे पुष्कटचे पार्थियन राजे ग्रीक राज्यांच्या पोटी जन्मलेले होते. फ्राएटीसच्या (दि. पू. ३२—इ. स. ४) नाण्यावर ज्या म्यूस नासक राजांमधील सुखवटा आहे ती इटालियन मुलांमधीं मुलगी होती. पुष्कट पार्थियन राजे रोमन साम्राज्यात थोडीस अथवा आख्यात हज्जून राहिले होते. तरी पण एवढर जनसमाज्याची वृत्ति या ग्रीक चालीरीतीच्या अंगीकारास फारशी अनुकूल नव्हती, हें मात्र कोणासहि सहज दिसून येतें.

पाश्चात्य वास्तवातलं जे जोटक उल्लेख सापडतात, त्यावरून ग्रीक संस्कृतीचा प्रसार इराणामध्ये किती झाला होता हे नोंदसं कळत नाही. यासाठी अवस्था व पद्धती अंधा-
कटे बळले पाहिजे. येथेहि दुर्दैवानें काल निश्चित करता येत नसल्यानें फार अडचण आसते. आणि जरी काल निश्चित झाला तरी वस्तुभासाद्वयावरूनच केवळ अनुमानें काढावीं लागतात. हल्लींच्या अवस्था अंशवार ग्रीक सत्त्वानाचा पगडा

यसला आहे असे टासेट्टेरने आपले मत दिले आहे, पण डॉ. मिल्टनने ही गोष्ट नाकारली आहे. कलाविषयक अवरोपा-संबंधी पाहता येथेही उपलब्ध ऐतिहासिक साधनांच्या पुरावा संशयमस्त आढळतो. रत्नासारख्या लहान वस्तूंच्या उत्पत्तीचे ठिकाण त्या जेथे सापडल्या तेथून पार दूरवर देवांस अर्पण शकते. वास्तुकलाविषयक अवरोप हे जेथल्या तेथे सापडतात; पण मुसामधील इमारतींवरूनच याच ठरवि-तांना दडलेल्या प मोंगन या विद्वानामध्ये ५ शतकाइतका मतभेद होतो. तथापि एवढे मात्र खरे की, इराण आणि काबिलेगिना देशात अलेक्झांडरच्या नंतरच्या काळातील ग्रीक धर्तीवरचे असे पुष्कळ कलाकौशल्याचे पदार्थ सापडतात, व अशा रीतीच्या निनसाचा आवश्यकता ज्या अर्थी भासली त्या अर्थी या ग्रीक संस्कृतीचा परिणाम निदान थोमत व सुखवास्तु वर्णावर तरी खास झाला असला पाहिजे असे अनुमान काढणे गैर होणार नाही. *

सस्सन साम्राज्य—सस्सन राजाच्या अमदानीत ग्रीक संस्कृतीचा काही अवरोप निष्कट राहिला असला, तर उपलब्ध ऐतिहासिक साधनावरून तरी तो दिसत नाही. सस्सन राजे आपल्या राष्ट्रसंस्कृतीच्या रक्षणार्थ फार दृढ होते, व डॉमिस्टेटरने म्हटल्याप्रमाणे शरयुद्ध पंथांत ग्रीक छटा दिसत असती तर सस्सन राज्यामध्ये ग्रीक संस्कृतीचा परिणाम दिसून आल्याशिवाय राहिला नसता पण वस्तुस्थिती तशी दिसत नाही. दरगारामध्ये वदाविद् ग्रीक संस्कृतीच्या काही अंगांचा मर्यादित प्रवेश झाला असेल. युराकला ग्रीक तत्त्वज्ञानाची आवड असून त्याने ग्रीक अध्या-पक आपल्या राज्यात आणलेही होते. तसेच टेसफोन येथील आपला राजवाडा त्याने ग्रीकावरूनच वापरािला असे एक ग्रंथकार म्हणतो. पण युराकच्या एवढेर बागशुकीवरून इराणमधील ग्रीक संस्कृति न्हास पावलेली होती, आणि नरूर लागल्यास ग्रीक विद्वानांनी व कारागिरांना गरहरीपली-कडच्या प्रदेशातून आणवे लागत होते असे दिसते.

सेनापति—राजांची ग्रीक शहरे: आशिया मायनर.—पण आशियामायनरचे जे भाग रोमन-साम्राज्याखाली आलेले होते त्या ठिकाणची ग्रीक संस्कृतीची स्थिति अगदी निराळी होती. आशियामायनरमध्ये ग्रीक संस्कृतीचा प्रसार तद्देगीय रहिवास्यात व रोमन सरदारात अलेक्झांडरच्याही पूर्वापासून होऊ लागला होता अलेक्झांडरच्या कारकीर्दीत या यावतात विशेष प्रगति दिसून येत नाही, व येथे त्याने शहरेही बसविलेली आढळत नाहीत. अलेक्झांडरच्या नंतरच्या राजांनी मात्र पुष्कळ शहरे बांधली व वगाहती वगविष्वा अँटिगोनसने मित्रिशा-मधील गिलांनी ही आपले राजधाने केले नायमोआ व अलेक्झांडरिया-ट्रोअस या शहरांना प्रथम अँटिगो माया हे नांव देऊन त्यांना प्रथम पावा घातला, त्यांचा नाश होऊन (पि. पू. ३०१-२८१) मागाहून त्यांना दुसरी भा. ५. ११

नावे दिली. सिल्यूकिडींनी स्थापन केलेली अनेक शहरे आहेत सिल्यूकिडी राजांची या प्रांताची राजधानी साँडस ही असून, जि. पू. तिसऱ्या शतकाच्या अखेरीस साँडस हे पूर्णपणे ग्रीक शहर बनले होते. याशिवाय दक्षिण किनारा व पूर्वे यामधील हमरस्त्यावर पुष्कळ नवीन शहरे वस-विली गेली होती 'सिलिडिअन गेट्स'च्या पश्चिमेला सेऑन्डि-गीआ कॅन्सिक्कोमॅनि, कॅपामीआ, मित्रिआची राजधानी, लायकरावरल सेऑन्डिसाआ, अँटिऑक-ऑन-मिथॅबर, अँटि-ऑक-नायसा, अँटिऑक-डालीम ही शहरे होती, या हमर-स्त्याच्या दक्षिणेत पिसिदिल्यामधील अँटिऑक आणि केरिआ-मधील स्ट्रॅटोनियाशिवा ही शहरे होती. हमरस्त्याच्या उत्तरेकडील प्रदेशातील सिल्यूकिडींनी अतिशय प्रसिद्ध वसा-हृत म्हणजे भायाटायरा ही होती. दक्षिणेकडील समुद्रकिना-न्यावर केरिनायथि, आसिनोड व टॅलिमेइस ही शहरे होती. पर्गामम येथील अँटालिड घराण्याचा उदय झाल्यावर सिल्यू-किडी नगराप्रमाणेच अँटाल्या, फिलेटेरिया, तुमीनिआ व कॅपा-सोनिया ही पर्गामिनींची शहरे अतर्भागत वसली गेली. तद्देशीय विविधिनअन पराणे तिसऱ्या शतकामध्ये ग्रीक झाले, आणि नगरसंघर्षनाच्या कामी प्रदीप्त (जुन सायस), कॅपामीआ, फदाचित प्रुषा व विशेषत निकोमीडिया यांनी फारच मेह-नत घेतली. अशा रीतीने अतर्भागत नवीन ग्रीक शहरे उदयास येत होती तर पश्चिम किनाऱ्यावरील जुनी संस्कृति ग्रीक राजांच्या आश्रयाखाली अधिकाधिक दुर्द्विगत पावत होती. लोकानी प्रवृत्ति या नवीन शहरामध्ये जमाव करून रहाण्याकडे होऊ लागल्यामुळे लेबिडस, मागस किंवा कॉलो-फोन यासारखी लहान शहरे स्ववरच नामशेष होत चालली. आणि एफिससचे वैभव व संपत्ति वाढत जाऊन रमनी हे चार शतकांनंतर पुन्हा भरभराटीस आले. 'होइस हे अले-क्झांडरनंतरच्या काळात पूर्वेकडील व्यापारांत संपत्ति मिळ-वून वैभवास बढले

पि. पू. २५८-२७७ साली केल्ट लोकांच्या स्वाभ्यास मुक्तात झाल्यामुळे अतर्भागत ग्रीक संस्कृतीचा प्रसार होण्याची किंवा बंद पडली. गालेथन लोकांनी पठाराच्या उत्तरेकडील घराण्या प्रदेश व्यापला इतकेच नव्हे, तर ते एका ठिकाणी स्थिर बसणारे लोक नसल्यामुळे अस्वस्थता उत्पन्न होऊन ग्रीक संस्कृतीच्या राज्याच्या प्रग-तीस अडथळा आला. म्हणून तिसऱ्या शतकाच्या उत्तरार्धात पर्गामिनी राजांनी जी युद्धे करून या लोकांच्या प्रगतीस आळा घातला त्यांना संस्कृतिपुढाचे महाव आहे

द्वेष्ट राजघराणी—रोमन लोकानी सिल्यूकिडी लोकांचे उन्नायन करण्यापूर्वीच विविधिनअन पराणे व पॉटस आणि कॅप्याडोशियामधील पर्सियन घराणी ही शीकतर छोटी घराणी ग्रीक बनली होती पर्सियनात वरच्या वर्गातील लोकांचे शेतशेज व दरबारातल्याप्रमाणेच होते व दिसते पॉटसचे घराणे पूर्वापासूनच ग्रीकाभिमाना होते. कॅप्याडोशिया येथे,

मि. पू. दुसऱ्या शतकाच्या पूर्वार्धात सिल्यूकिडी राजकन्या पचव्या एरिथारेयसोची राणी होऊन आल्यानंतर ग्रीक-संस्कृतीचा पगडा बसू लागला. परंतु कॅप्पाडोशियामधील ग्रीक संस्कृति राजाच्या किल्याच्या व काही थोडक्या शहराच्या पलीकडे गेली नव्हती.

रोमन अंमलाखालील ग्रीक संस्कृति.—आशिया-मायनरमध्ये रोम हात घाले लागल्यावर प्रथमतः त्याने गॉलची सत्ता नष्ट केली (ख्रि. पू. १८९). ख्रि. पू. १३३ मध्ये अँटालिड राज्य रोमच्या हाती आले, व अँनॅटोलिअन द्वीपकल्पामध्ये जवळ जवळ चारा शतके त्याने सत्ता गाजविली. रोमन अंमलाखाली ग्रीक संस्कृति बरीच फैलावली. पश्चिमेकडील व दक्षिणेकडील समुद्रकाठाचा प्रदेश अगोदरच ग्रीक झालेला होता. स्ट्रॅबोच्या वेळी लिडियामध्ये जुन्या भाषेचा गंधही नव्हता मॅसिडोनियन सत्तेच्या आरंभीच लिशियामधील देशी भाषा नष्ट झाली होती पण फ्रिजियामध्ये मात्र ग्रीक शहरांकरिता ग्रीक संस्कृति फारशी पसरली नव्हती अँटालिड राजे देखील येथे विशेष काही करून शकले नाहीत, आणि रोमन लोकांच्या सत्तेखालील ग्रीक संस्कृतीचा प्रसार हळू हळू झाला. हेड्रिअनच्या कारकीर्दीत मात्र फ्रिजियन पठारातील नगरात देवळे, नाटकगृहे, स्नानगृहे वगैरे भौतिक सुधारणा शिरल्या. फ्रिजियामधील उत्तरेकडील व पूर्वेकडील खेड्यांमध्ये तिसऱ्या शतकाच्या मध्यात ग्रीक संस्कृतीचा मुक्ताच फोडून शिरकाव होऊ लागला होता. चवथ्या शतकापर्यंत उभारलेल्या यद्यप्यार भंजकास दिलेला शाप जुन्या फ्रिजियन भाषेतच लिहिलेला आढळतो. सेंट पॉलच्या वेळचे लिस्त्रामधील खालच्या दर्जाचे लोक लिकेअनिथन आपा घोलत असत. फ्रिजियाचा जो भाग स्वान्या करणाऱ्या फ्लेट लोकांच्या वसाहती होऊन गालेशिया झाला, त्या भागात सिस्ती शकाच्या सुरुवातीस मोठमोठ्या शहरात ग्रीक संस्कृतीचा प्रसार झाला होता, परंतु खातील खेड्यांपाज्यात चवथ्या शतकापर्यंत केवटक आपाच उपयोगात होती. सिस्ती शकाच्या सुरुवातीपर्यंत कॅप्पाडोशियामध्ये शहरंच नव्हती, व चवथ्या शतकात देखील तेथे ग्रीक संस्कृतीचा पूर्णपणे प्रसार झाला नव्हता. पण सिस्ती संप्रदायाने जुन्या ग्रीक संस्कृतीचा इतका अंश ग्रहण केला होता की, मागसलेल्या प्रदेशात ग्रीक संस्कृतीचा प्रसार त्याच्या द्वाराच होऊ लागला आशियामायनरमध्ये देख्य आपाच्या ऐवजी ग्रीक भाषा प्रचारात येऊ लागल्या. फ्रिजियन मात्र काही भागात सुकौंच्या स्वाऱ्यापर्यंत टिकाव धरून राहिली होती. मेसोप आणि सहक पंथानी ग्रीक वाङ्मयाचे आपावर केल्यानंतर ५ व्या शतकामध्ये आर्मानियात ग्रीक संस्कृतीचा ओराने प्रसार होऊ लागला.

सिरिया: सिल्यूकिडी साम्राज्य.—सिरियामध्ये विशेषतः ग्रीक लोकांच्या नवीन वसाहती पुष्कळ झाल्या

होत्या. या कामाला सुरुवात अलेक्झांडरनेच केली होती. त्याने अलेक्झांड्रिया—याय—इसस (आधुनिक अलेक्झांड्रिया), सामेरिया, पेडा, (उत्तरकालीन अंपामीआ), वरी इत्यादि शहरे वसविली होती. अँटिगोनसने अँटिगोनाया वसविले. हे पुढे थोडक्याच वर्षांनी अँटिऑकमध्ये अंतर्भूत झाले, व त्याच्या नंतर (ख्रि. पू. ३०१) सिरियामध्ये ग्रीक शहरे वसविण्याचे काम लेयानॉनच्या उत्तरेला सिल्यूकसच्या घराण्याने व त्याच्या दक्षिणेला टॉलेमीच्या घराण्याने केले. सिरियाच्या उत्तरेला चार शहरे सर्वोत पुढे आली. (१) ओरॉन्टीसवराल अँटिऑक, सिल्यूकिडी राजधानी; (२) अंपामीआ (अवां-चीन केमिआ), ओरॉन्टीसच्या मध्यावर राज्याचे लष्करी ठिकाण, आणि (४) सिरियन दारुच्या निर्गतीसंघात महत्त्व पावलेले “समुद्रकाठे” ठिकाण लेऑन्डिओआ. सीलि सिरियात टॉलेमींनी वसविल्यापूर्वी टॉलिमेइस हे एकच समुद्रकाठे ठिकाण बरच्या इतक्या महत्त्वाचे होते. जॉर्डनच्या पूर्वेकडील ग्रीक शहरे देखील ख्रि. पू. तिसऱ्या शतका-मध्ये टॉलेमीच्या राज्यात आली. तिसऱ्या अँटायोसने (ख्रि. पू. २२३-१८७) सिलिशियासाहित सर्व सिरिया सिल्यूकिडी साम्राज्याखाली आणला, चवथ्या अँटायोसच्या कारकीर्दीत (ख्रि. पू. १५५-१४४) सिरियामध्ये ग्रीक संस्कृतीला नवीन चालना मिळाली. आपल्या वाङ्मयिकतेचे रीतरिवाज सोडून सर्वांनी एक प्रकारचे ठरलेले रीतरिवाज स्वीकारावे अशी त्याने आपल्या प्रजेला आज्ञा केली होती असे म्हणतात. पण हे जरी अगदी बरोबर नसले तरी त्याचे एकंदरीत धोरण काय होते हे यावरून उघड दिसते. इतर गोष्टींवरूनही हेच दिसून येते. या शहरांनी आपआपल्या नावाची नाणी पाडलेली आढळून येतात. पुष्कळ शहरांनी आपली नावे बदलून अँटिऑक, सिल्यूशिया अगर एपिफानीआ अशी नावे ठेवून घेतली. खुद्द अँटिऑकमध्ये काकदेमॅन्डोची इमारत, लष्करासाठी जागा इत्यादि नवीन ठिकाणे बांधण्यात आली. सिल्यूकिडी घराण्याचा वसंतसा न्हास होत चालला तसतशी ही शहरे अधिकाधिक स्वतंत्र होऊ लागली, पण त्याबरोबरच मध्यवर्ती सत्तेकडून संरक्षण केले जाण्याची आशाही त्यांना राहिली नाही. यामुळे या शहरावर रानटी लोकांच्या स्वाऱ्या होऊ लागल्या.

रोमन काल.—ख्रि. पू. ६४ साली पॉपोंने ज्या वेळी रोमन साम्राज्याला सिरिया जोडला त्या वेळेस सिरियातील शहरांमध्ये सर्वेस्वी अँटायोस असलेली त्याला आढळून आली. नॅकाटीअन आणि यहुदी लोकांनी ग्रीक संस्कृतीला लक्षात घेऊन प्रवेश केला होता, व दक्षिणेकडे या यहुदी लोकांच्या स्वाऱ्यामुळे अनेक शहरे उज्वळत सारली होती रोमन लोकांनी ही शहरे पुन्हा नाधली व ग्रीक संस्कृतीचे रक्षण केले. ग्रीकांचा नागर आयुष्यक्रम, त्यांच्या राजकीय

संस्था, त्याचे महोत्सव, त्याच्या करमणुकी वगैरे आता पुन्हा मोठ्या प्रमाणावर अस्तित्वात आले. सिरियामधील ग्रीकसंस्कृतीचे बहुतेक अवशेष रोमन काळातील आहेत जी काही श्यामिक राजघराणी रोमनांनी राहू दिली होती ती सवे दोहीबहुत ग्रीकसंस्कृतीखाली गालेली अशीच होती हेरडनं घराणे अश्यापैकीच एक होते मोठा हेरड (खि. पू ३७-३८) याने यरशलेम येथे ग्रीक संस्कृतिदर्शक विन्ह असे एक नाटकग्रह बांधले, व त्याच्या घराण्याने एकदरीत नगरसंस्थापनेच्या संघर्षी बरेच कार्य केले. मोठ्या हेरडनं सिवॅस्टि (पुरातन सामेरिया), सेसारीया, अँटिपात्रिस्त ही शहरे स्थापिली हेरड अँटिपस (खि पू ४-६ स ३९) याने दाब्योरिअस शहर स्थापले हॉरनच्या जंगली मुलूखात वसाहत करून तो ग्रीकसंस्कृतीखाली आणण्याच्या प्रयत्न प्रथम हेरड घराण्यानेच केला सिरियामध्ये गुब्दा रोमन छात्राखाली ग्रीक संस्कृतीचा नवीन दिवोन प्रसार झाला रोमन काळापूर्वी ज्याचें नावहि ऐकू येत नव्हतं असे पॅल्मायरा शहर हे याचे उत्तम उदाहरण आहे

सिरियातील ग्रीक संस्कृति—या ग्रीक नगरांच्या जाळ्यामुळे आशियामध्यनरमध्य ज्याप्रमाणे देस्य भाषाचा नारा झाला, त्याप्रमाणे सिरियामध्ये झाला नाही, व मेसा-पोटेमियामध्ये तर ग्रीक नगराचा देस्य भाषावर परिणाम वाढूनहि थोडा झाला येथे जुन्या संस्कृतीचेच बरेचसे कायम होते, व करा (हगन) येथे तर फिस्तीसंप्रदायाच्या स्थापनेनंतरहि त सत्तेच टिकले अँटिऑक येथील व सामा न्यत सर्वच शहरातील खासच्या वर्गातील लोक अरमदूक भाषा बोलत असत, व देस्येबाबत तर होच भाषा सर्वत्र प्रचारात होती जल्ड पक्षा, शहरातील सुमिश्रित लोकांत मिसळणाऱ्या शिवा सरकारी नोकरीत निरलेल्या तद्देशीय धर्मित लोकावर मात्र भाषेच्या व चालीरीतीच्या जायतीत ग्रीक संस्कृतीचा बराच परिणाम झाला होता या ग्रीक संस्कृतीचा तेथील समाजव्यवस्थेवर किती परिणाम झाला होता हे सिरियाच्या शासनप्रभावहन मळून येतं. ग्रीक वाङ्मयामध्ये ज्या सिरियन लोकानी व्याप्ति मिळविली त्यामध्ये सामोसाटाच्या ल्युथियनसारखे देस्य रखाचे काही इसमहि होते उत्तरकालील ग्रीक तत्त्वज्ञानाच्या विकासा-मध्ये व खि पू पहिल्या शतकातील काव्य वाङ्मयात पिनीसियन शहरातील देस्य लोकांनी बराच भाग घेत-लेला आढळून येतो वाङ्मयाची व समाजातील उच्च वर्गाची भाषा या दृष्टीने ग्रीक भाषेला सहज प्राप्त झाले होते. दुसऱ्यासारख्या टिकाणी येथे देस्य घराणी राज्य करीत होती तेथे कदाचित् अरमईक भाषेचा वाङ्मयाच्या कामी उप-योग होत असावा दुसऱ्या शतकामध्येच येथे आपणास सिरिअक भाषेचा उपयोग करणारे एक फिस्ती उपासनागंदिर आढळून येत, व फिस्ती संप्रदायाच्या प्रसाराबरोबरच

ग्रीक भाषा सामे पठन सिरिअक भाषा पुढे झाली दृष्टी जे सिरिअक वाङ्मय उपलब्ध आहे त सर्वे फिस्ती आहे

पण ग्रीक भाषेच्या बायीं सिरिअक भाषा म्हणून तेथे ग्रीक संस्कृतीचें उन्मूलन झाले अस मात्र नाहीं फिस्ती संप्रदायात ग्रीकसंस्कृतीचा बराचसा अंश होता 'नशि-यावर' म्हणून दुसऱ्या शतकाच्या शेवटी लिहिलेला सिरि-अक भाषेतील जो प्राचीनतम ग्रंथ उपलब्ध आहे तो ग्रीक घर्तीबरोबर लिहिलेला आहे पुढील शतकात ग्रीक प्रभावा विशेषत. धार्मीय व सात्विक विषयांवरील पुस्तकांची सिरिअक भाषेत बरीच भाषांतरे झाली

यहुद्यांचा ग्रीकसंस्कृतीशी संबंध—मॅसिडोनियन संस्थेच्या पहिल्या दीड शतकातला या दोहोंमधील तबध स्पष्ट कळत नाही अलेक्झांडरने यरशलेमला भेट दिली किंवा नवीन मॅसिडोनियन राज्यात यहुद्यांना काही हक्क दिले, असे जे जोशी-फत्तने म्हटले आहे ते खोटे आहे असे म्हणतात काहींच्या मतें त्या वेळच्या जुन्या करारातील 'म्हणजे पुस्तक' यासारख्या भाषात ग्रीक संस्कृतीचा परिणाम दिसून येतो, पण याहि बाबतीत काही थोड्या विचारासम्याबरोबर जन्यजनकत्वाचा सर्वेच स्पष्ट सिद्ध होत नाही ग्रीकबरोबरचारा असुद्ध अशा एक गोष्ट म्हणजे खि पू तिसऱ्या शतकामध्ये ग्रीक भाषेत झालेले यहुदी काव्याचे अपातर ही होय बाबतून त्या वेळी अलेक्झांड्रिया येथील यहुदी लायासोरा हा मॅसेडोनची भाषा बिसरून जाण्यातका ग्रीक झाला होता असे दिग्दर्शित होते खि पू दुसऱ्या शतकाच्या आरंभास सिरियातील सर्व टिकाणाच्या सधन लोकांप्रमाणे यरशलेम येथील मिथुक-नाहीबरीहि ग्रीक विचाराचा पगडा चलेला होता ही गोष्ट तात्कालीन पुराणमत्ताभिमानी पक्षाच्या विरोधाच्या तमिते-वरून चांगली व्यक्त होते. फारिसी (जुन्या मिथुकी भाष-रणाचे लोक) आणि साहूदी (ग्रीक संस्कृतीचे अभिमानी) असे यहुद्यांतले उदारक, सुधारक पक्ष प्रसिद्ध आहेत

चवथा ऍंटायोकस एपिफानीस (खि पू १७१-१९५) याच्या कारकीर्दीत ग्रीकभिमानी पक्षांनं यरशलेम हे ग्रीक शहर काण्याचा प्रयत्न केला, जिंकडे तिकडे आखाडे दिवू लागले व ग्रीक पोशाखाचा तरण पिठांत प्रसार होऊ लागला. पण पुढे जेव्हा राजकीय हेतूने ऍंटायोकस यरशलेमच्या कारभारात दबदबव करू लागला तेव्हा तेथील पुराण-मत्ताभिमानी पक्षांनं जोराचा विरोध केला, व त्याला सर्व राज्यचा पाठिंबाहि मिळाला हॅसमोनीअन पराभवाच्या नेतृ-त्वाखाली बड होऊन खि पू १४३-१४२ साली लोकांनी हॅसमोनीअन राजाच्या आधिपत्याखाली स्वतंत्र यहुदी राज्य स्थापन केले जुन्या ग्रीकभिमानी पक्षाची सत्ता नष्ट झाली खरी, पण हॅसमोनीअन राजे हे उदारमतवादी होते मोक्ष-इक काव्याला बरी त्याच्या राज्यांत मान मिळत असे,

तरी ग्रीक संस्कृतीने हिंसे निवृत्तीच्या स्वरूपात प्रवेश केला होता. पहिल्या ऍरिस्टोमूलस (क्रि. पू. १०४-१०२) हा हॅसमोनीअन राजा सीकोनी ग्रीकभिमानी वाटत होता. त्यास आणि त्याच्या नंतरच्या इतर राजास ग्रीक आणि हिंदू अशी दोन्ही नावे होती, आणि जेनीअस अलेक्झांडर (क्रि. पू. १०३-९६) नंतर नाण्यावर हिंदू बरोबर ग्रीक लेख दिलेले आढळतात हॅसमोनीअन पराभवास काढून त्याची गादी बळकावणाऱ्या हेरॉडन (क्रि. पू. ३०-२४) जुडी-आच्या बाहेर नवान ग्रीक शहरें व देवळें बांधून व जुड्याना आश्रय देऊन ग्रीक संस्कृतीचा प्रसार केला इतकेंच नव्हे तर दमास्कसच्या निकोलेअससाराच्या ग्रीक विद्वानांना त्याने आपल्या दरबारी आयव्हि दिला यद्रासेमच्या आसमंतात त्याने नाटकगृह व सार्वजनिक दिवाणखाना बांधला. शिरिनामधें ग्रीक संस्कृतीचा प्रसार करण्यासाठी हेरॉडच्या इराज्याने कसे प्रयत्न केले हे बर दिलेच आहे या वेळी ग्रीक शहरांमध्ये जो यहुदी समाज पसरला होता त्याची तर ग्रीक ही मातृभाषाच झाली असून, मॅलेस्टाइनच्या यहुदांपेक्षा त्याच्यावर ग्रीक आचारविचारांचा पुढळच अधिक परिणाम झाला होता. तरी पण त्याची आपल्या मातृभार्या सार्वभौमताला नव्हेता, व यद्रासेम येंथे त्याच्या स्वतंत्र धर्म-परिपक्वा असून त्यांत तेंथे काही कारणांनिमित्त आलेले हे ग्रीक यहुदी लोक भार घेत असल्याचें आढळतें. तितक्या क्षातकात कायद्याचें भाषांतर सात्त्यापासून यहुदी बाब्याची ग्रीक भाषेंत परीच बोलली होती. यात पुढळ्या हिंदू धर्मप्रभावाचें भाषांतरें होती. विर्येक हिंदू यादवाचें अनुकरण करणारी अशी ग्रीक भाषेंत लिहिलेली वतंत्र पुस्तके होती; काही पुस्तकात ग्रीक वाक्याचें व ग्रीक विचाराचें अनुकरण केलेलें होतें, ग्रीक धर्मावर काही कायदेहि निर्माण झाले होते; व काही तर एरिकलस अग्नर सॉकोड्रीस याच्या नांवाने प्रशिद्ध केलेल्या कविता होत्या. सधेपर्यंत हिंदूविषयी चालले मत ह्याचें म्हणून धवपद्मगाच्या हिंदू पुस्तकाप्रमाणे या सगळ्या उद्देश मूर्तिपूजाच्या मनात इत्यादी धर्मकथा-विषयी आदर उत्पन्न करण्याचा होता.

१. या ग्रीक संस्कृतीबद्दल आलेल्या यहुदी लोकांच्या द्वारे ग्रीक आचारविचार यद्रासेमपर्यंत जाऊन पोहोचले. तथापि अरामेक भाषा बोलणाऱ्या टोबेनिक शालावर याचा परिणाम विशेष झाला नाही. तरी मिथुन आणि उल्लप्रद यांच्या भाषेंत यरेन ग्रीक शब्द आले आहेत ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. हेब्रिअनपर्यंत टोबेनिक पंडित ग्रीक दिसणाऱ्या विरुद्ध नव्हते. पॅलेस्टाइनमधील यहुदी लोकांच्या कल्पनांत ग्रीक कल्पनांचें मिश्रण होत होतें हें एसीओस पत्रावरून स्पष्ट होतें. मॅकार्याचें धंदू या दोन उच्चारकसुधारक पक्षांच्या लढ्याचाच भाग आहे.

इजिप्त: टॉलेमिअक राज्य—इतर मॅसिडोनियन चरणप्रमाणे टॉलेमीच्या घराण्याना काही विशिष्ट वारणा-

स्तव ग्रीक नगरीची स्थापना करता आली नाही नॅकॉरिडस हें ग्रीक शहर ते गेण्याच्या गर्बीपासूनच अस्तित्वात होतें अलेक्झांडरने अलेक्झांड्रिया शहर बांधिलेंलें होतें. पहिल्या टॉलेमीन त्यात 'पॅर्यथा ट्रिमिस' सार्या ग्रीक संस्कृतीचें व यद्रासेम टॉलेमिअस त्या शहराची भर घातली. याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि समाजाना त्यांनी ग्रीक शहराचें स्वातंत्र्य उपभोगूं दिलें नाही असें दिसतें. फायुममध्ये अग्नर इतः टिकाव्या वसलेल्या ग्रीक आणि मॅसिडोनियन शिपाई लोकांच्या वसाहतीत स्वातंत्र्य असल्याचें दिसून येत नाही. त्या अलेक्झांड्रियामध्ये सुद्धा ग्रीक संस्कृतीच्या पूर्ण विवासाचा वाव दिला गेला नव्हता टॉलेमिअसला शासनस्वातंत्र्याचें यद्द. तेव्हा सवें मासूळ हक होतें हें खरे, पण अलेक्झांड्रियात अधिकाऱ्यांचा अरेंगची वारंवारच चालत होता अलेक्झांड्रियाची लोकवस्ती देखील अर्धवटच ग्रीक होती. कारण त्यातील खालचा बगें इजिप्तमधील लोकांचा होता, तसेंच ते व्यापारी ठिकाण असल्याकारणाने त्यात अनेक जातींच्या लोकांचा भरणा झाला होता. उदाहरणार्थ, शहराच्या पाच भागा-पैकी दोन भागांमध्ये यहुदी लोकांचीच अधिक वस्ती होती. परंतु यहुदी लोकांची मातृभाषा अरामेयच्या ऐवजी ग्रीक झाली होती, व अलेक्झांड्रियाच्या उच्च समाजातील लोक या टॉलेमीच्या कारकीर्दीत संस्कृतीने ग्रीक होते एवढेंच नव्हे, तर बाह्यभाषा व कलाकीगत्याच्या बाबतीत त्यांनी ग्रीक लोकांत ख्याति मिळविली होती, यावरून त्या वेळी तेथील जनतेवर एकंदरीत ग्रीक संस्कृतीचाच पगडा होता हे स्पष्ट होतें. तेथील खटबारी शिपायांची व जनावरांना बायुद्धे, अधि-मस्तस व्याप्रमाणें नैतिक शास्त्रात त्याप्रमाणें अलेक्झांड्रियाला सृष्टिदात्रांत व बाह्यमयशाखात फार महत्त्व प्राप्त झालें होतें. अलेक्झांड्रियात भाषाशास्त्राचा, विशेषकरून ग्रीक ध्माकरणाचा झालेला विचार प. च्या विनागात वर्गिलेच आहे (विज्ञानेतिहास, पृ. २१४ पहा)

इजिप्तमध्ये ज्याप्रमाणें ग्रीक संस्कृतीच्या प्रसाराला अडथळा आला त्याप्रमाणें जुडीभाषिवाय दुसऱ्या पोटेंडि आला नाही. "याच्या मनात परधर्मीय जेवाविषयी बिलक्षण द्वेष असतो" असें जें पौरस्त्याचें सर्वसाधारण वर्णन करण्यांत येतें त्याची घोडोफार सत्यता या ठिकाणी दिसून येतें. मॅसिस जेथील सिरोपिथच्या देवळात एका मॅसिडोनियन भक्तावर तो ग्रीक आहे एवढ्या सधेवरून हल्ला करण्यात आला होता हें ज्ञानात ठेवण्यासारखें आहे. तशीच काही यापायसावर लिहिलेल्या हस्तलिपितावरून असें आढळून येतें की, ग्रीक लोकांच्या व तद्देशीय रहिवाश्यामध्ये छेद होत असत व काही तद्देशीय लोकांची जाबिहि ग्रीक होती. इजिप्शियन धर्मीतील काही गोष्टींची वाद ग्रीकधर्मीच्या वर्चस्वामुळे झाली असें काहीचें मत आहे. ग्रीकसंस्कृति व देय संस्कृति यांचें मीलन व्हावे एतद्दर्थ सिरोपिथच्या पूजेला सकारकच उत्तेजन देण्यात आलें. इजिप्तमध्ये शिस्ता समुदायाचा प्रसार होऊं

लागला तेव्हां जित्ती वाङ्मय देश भाषांत याई लागून त्यायोगे एका वर्षी ग्रीकसंस्कृतीवर देश संस्कृतीने वर्चस्व मिळविलें असलें तरां तिरिथक वाङ्मयाप्रमाणे या कॅप्टिह (इमिग्रेशन) वाङ्मयांतहि ग्रीकसंस्कृतीचीं तत्वे जित्ती दैवतसाधनामधून आलेली होत्यां हें विगतरां काया नये.

इथिओपिया.—ग्रीक संस्कृति ही आरंभकालांच डॅल-मीच्या राज्यांतून जादल नदांच्या वरच्या वाजून इथिओ-पियामध्ये गेली. दुसऱ्या डॅलमीच्या वेढच्या इथिओपिय-नांचा राजा एरॉमिनीस यास ग्रीक शिक्षण मिळालें होतें, व त्यानें ग्रीक तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास केला होता. त्यानें स्वध-र्मी मिथुकांचे वर्चस्व घुमणून दिले व त्या वेळेपासून इथि-ओपिआंत ग्रीक संस्कृतीच्या प्रसाराने मुहूर्ताव झाली. पुढे बनव्या शतकामध्ये इथिओपिआंत जित्ती धर्म शिरला तेव्हां तर इथिओपिआचा ग्रीक संस्कृतीच्या देशाशी अधिकच निवडचा संबंध जमला.

पश्चिमकडील ग्रीक संस्कृति.—पूर्वेकडे ग्रीक-संस्कृतीचा ग्रीक लोकांच्या राजकीय वर्चस्वासुळे प्रसार झाला, पण इटालीमध्ये तिला तो स्वतःच्या तेजामुळे केवळ करून घ्यावा लागला. तिसऱ्या शतकामध्ये कार्थेजमधील सुदि-क्षित वर्गाचा ग्रीक संस्कृतीशी परिचय झाला होता असें दिसतें. दुसऱ्या शतकांत अथेन्स येथील विवाहिताचा मुख्य द्विदोमाकस हा तत्त्वज्ञ कार्थेजियन होता. ग्रीक संस्कृतीचा प्रसार इटालींत अलेक्झांडरच्या पूर्वीच थोड्या काळ प्रमा-णांत झाला होता. पण दक्षिण इटाली आणि सिसिली येथील ग्रीक लोक नेहमीं हि. पू. तिसऱ्या शतकामध्ये रोमन सत्ते-खाली आले, तेव्हांच ग्रीक संस्कृतीचा म्हणण्यासारखा अंदा रोममध्ये शिरला. लिबिडस अॅझोनायकस या दास्यत्वा-ंतून मुक्त झालेल्या ग्रीक इसमानें ओडिसची भाषांतर करून नवीन धर्तीच्या लॅटिन वाङ्मयाचा पाया घातला. त्यानेंच ग्रीक नाटकांनाहि लॅटिन वेष्टा-वत आणलें आरंभाचे रोमन इतिहासकार ग्रीक भाषेतच इतिहास लिहांत असत. तिसऱ्या शतकाच्या अखेरीस टायटस किक्विथस क्लॉमिनिथसच्या नेतृत्वाखाली रोममध्ये ग्रीकांमिमांनी उमराववर्ग तयार झाला होता, व त्यानें १९६ सालच्या इस्थमियन खेळांच्या वेळी रोमच्या नांवाचें ग्रीक स्थापततेचा पुकारा केला. दुसऱ्या शतकाच्या मध्यांत रोमम-धील ग्रीक संस्कृति सिपिओ एमिलिएनसच्या मंडळांत केंद्रीभूत झालेली असून त्या मंडळामध्ये पौलिथिअससारखे विद्वान् आणि पौनीशिअससारखे तत्वज्ञ होते. बायलेोनियन दायोनिनीस, किट्रोलेअस आणि कार्थिआइड हे तिथे तत्त्वज्ञ १५५ साली रोमला आले तो काळ रोममधील ग्रीक संस्कृ-तीच्या इतिहासांत नवयुगारंभकारी होता. ग्रीक संस्कृतीस स्पानिक विरोध होणें हें अर्थातच अपरिहार्य होतें; व सर्व ग्रीक तत्त्वज्ञांना व विवादकांना अधिकारी मंडळानें

एकदा (१९१)राहण सोडण्याचा हुकूम सोडला. या हुकुमाचा परिणाम केवळ तात्पुरताच होता. इटालियन लोकांनी ग्रीक वर्तकां सरराह आर्मावार केला नाहीं. निरनिराळ्या शाखां-मध्ये कमी अधिक प्रमाणांत त्यांनी आपलें स्वातंत्र्य राख-लेच होतें. कला व वाङ्मय या बाबतींत मुळां इटालियन लोकांनी थोडेंतें स्वातंत्र्य कायम ठेविलें होतें. रोममधील शासनपद्धति त्यांची स्वतःचीच होती. त्यांनी लॅटिन भाषेंत वाङ्मय निर्माण केलें एवढ्यावरूनच त्यांची कल्पकता व माहक बुद्धि दिसून येते. प्रतिभाशाली लॅटिन कवी हे केवळ अनुकरण करणारे नव्हते. उलट पक्षां कायद्यासारख्या रोमन लोकांच्या स्वतंत्र बुद्धीने विकास पावलेल्या विषयांत देखील थोडी तरी ग्रीक विचारांची छटा दिसून येते. रोमन काय-देशात्वाच्या बाबतींत स्पेडक तत्त्वज्ञानानें बरीच मदन केली हें बहुभूतच आहे.

इटालीमधील बरच्या सुशिक्षित वर्गास शिष्यासुद्धें ग्रीक संस्कार झाला, तर अगदी खालचा वर्ग, रोममध्ये गुलाम म्हणून ये ग्रीक किंवा ग्रीकसंस्कृतियुक्त आशियामधील लोक आणले गेले, त्यांच्या संस्कारानें ग्रीक संस्कृतीखाली आला. रोममध्ये बहुसुद्ध लोकांचे हे शिलालेख आहेत त्यांपैकी दोन तृतीयांश ग्रीकमध्ये आहेत. रोममधील प्राचीन जित्ती प्रार्थना-मंदिरांतहि ग्रीक भाषाच चालत असून तिसऱ्या शतकापर्यंत ती तशीच कायम राहिली.

उत्तरकालीन इतिहास.—पश्चिमकडे व पूर्वेकडे ग्रीक संस्कृतीचे शेवटीं काय झालें एवढेंच आतां पहावयाचें उरलें. लॅटिन भाषा चाळणव्या पश्चिम भागांत ग्रीकभाषेचे ज्ञान व ग्रीक वाङ्मयाचे मूळवरून ज्ञान हें एकंदर संस्कृतीच्या अवनवीवरोबर दिवसाशुद्विषट् दुमिळ होत चाललें, व शेवटीं ५ व्या शतकांतून त्रिभुजत मुगात तर आयलेन्डिआय तें कं ठेव राहिलें नाहीं. लॅटिन वाङ्मयामध्ये ज्या ग्रीक दंतकथा आल्या होत्या त्या मात्र तशाच कामस राहिल्या; आणि काहीं थोड्या मिस्रूंच्या संस्कारांहि या कथा मिवंत ठेवण्याचें काम केलें. यानंतर ग्रीकसंस्कृतीच्या प्रवाहास पुन्हा सुरुवात झाली. प्रथम स्पेनमधील मूर लोकांनी ग्रीक संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन केलें; व नंतर बवदाच्या शतकामध्ये कान्टाडिनोपलहून पुन्हा ग्रीक विचारांचा नवा प्रवाह आला. एकंदर ज्ञानाच्या पुनरुज्जीवनावरोबर ग्रीक संस्कृतीचा प्रवाह पुन्हा जोरानें वाहूं लागला, व वर्तमान जग ज्या प्रवाहावरोबर अभिव्य कालाकडे जात आहे, त्या प्रवाहात हा प्रवाह येऊन मिळाला. पूर्वेकडे ग्रीक संस्कृति ही परकीय असल्याकारणानें तिचा मायनाट झाला असें पुष्कळ लोक समजतात. पण हा समज चुकीचा आहे. त्रिभुजत मुगा-मध्ये बिझान्शिअमच्या पूर्वेकडील प्रदेशात व पश्चिमकडील भागांतहि ग्रीक संस्कृतीला पूर्णपणें ओढोटी लागलेली होती; व सरतेशेवटीं ग्रीक संस्कृतियुक्त पूर्वेकडील भाग इस्लामच्या ताब्यांत गेला हें खरें. पण एवढ्यामुळे ग्रीक संस्कृतीचे पूर्णपणें

उच्चाटन झाले असं जे कित्येक विद्वान् समजतात ते मात्र बरोबर नाही. ग्रीक संस्कृतीचा बराच भाग सिरियन सिस्ती लोकानी आपल्या भाषेत आणलेला सुसुलमानाना आढळून आला, व त्यांनी ग्रीकतात्विक व शास्त्रीय वाङ्मय सिरिअक-मभून अरबी भाषेत आणण्यास सुरुवात केली. अरबी पांडित्याची इमारत या पायावरच पुढे उभारली गेली. या दृष्टीने पाहतां अरबी तत्त्वज्ञान, गणित, भूगोल, वैद्यक व भाषाशास्त्र हीं सर्व ग्रीक शास्त्रावर रचलेली आढळून येतील पाश्चात्य पांडित्याच्या मते, पूर्वेकडे काय अगर पश्चिमेकडे काय अतिरिस्टेटल हाच ज्ञानाचा गुरु होता. कारण, दिर्घकाटीक्ष व गेलन यांचे धन्यवाद सुसुलमान वैद्य अद्यापि गातात. इस्लामी संस्कृतीमध्ये ग्रीक संस्कृतीचा खोप झालेला दिसतो हे खरे; पण याचें कारण ग्रीक संस्कृतीस मागे सरून इस्लामी संस्कृतीने वरचष्मा मिळविला हे नसून, काहीका कारणाने होईना, पुढील काळात इस्लामी संस्कृतीसच रफंदरीत ओढोटी लागली हे होय.

प्रकरण ९ वें.

रोमन संस्कृति.

ग्रीकांच्या स्वतंत्र इतिहासास आळा घालणारी सत्ता रोमन लोकांची होय. याच्या सत्तेत ग्रीकसंस्कृति नष्ट न होता काही अर्शा रूपांतरित झाली आणि वळवली. यांची युरोपला किंबहुना जगाला देणगी म्हटली म्हणजे कायदा होय अधिक श्रेष्ठ प्रकारची शासनसत्ता रोमनें उत्पन्न केली, व शासनमत्तेचे एक ढंग जो कायदा तो रोमनें शिस्तवार विकासविला. परंतु कला व शास्त्र या बाबतीत ग्रीसनें कायें अधिक पुढे नेले. रोमला सांस्कृतिक इतिहासात महत्त्वाचें स्थान मिळण्यास कायद्याशिवाय दुसरे कारण नाही. राष्ट्रविकासाच्या इतिहासात मात्र रोमचा महत्त्वाचें स्थान आहे.

रोमन व ग्रीक राष्ट्र — रोमच्या इतिहासाचा एक अत्यंत महत्त्वाचा विशेष असा आहे की, हा इतिहास देशाचा किंवा राष्ट्राचा नसून एका शहराचा आहे इतिहासमध्ये जींवि हे एके काळी सत्ताधारी होते व पुढे भेक्षित होईल. मेसापोटेमियामध्ये बाविलोन हे एकदा सत्तेचें केंद्रस्थान होते व नंतर निनिव्हि हे बनले. ग्रीसमध्ये अथेन्स व स्पार्टा यांच्यामध्ये बरिष्ठ सत्ता हार्तां रहावी याकरिता बरीच वर्षे लढावा चाल होता. पण इगिप्त, मेसापोटेमिया किंवा ग्रीस हे एक एक देस मिळून राष्ट्र बनलेले होते. त्या देशातील बरं साहित्यलेखा शहराना त्या त्या संस्कृतीचें केंद्रस्थान इतक्या पुरतेंच महत्त्व होते. पण रोमन राष्ट्राची स्थिति याहून अगदी भिन्न आहे. रोमन संस्कृति म्हणजे मूळ रोम या एका शहराच्या लोकांची संस्कृति असा अर्थ आहे.

रोम हे शहर इटालीमध्ये आहे परंतु रोमन व इटालीचा दोन शब्दांचा अर्थ समान नाही. इटालीमध्ये प्रथम

जे लोक रहात होते ते रोमच्या सत्तेखाली येण्यास बराच काळ लागला. त्यांना अंकित वनाविण्यास रोमन लोकांना बऱ्याच लढाया कराव्या लागल्या. रोमन लोकांनी इटाली देश जिंकला इतकेंच नव्हे तर युरोप व आशियांपैकी भूमध्य समुद्रामोर्वातालेचे अनेक देश जिंकून अखेर मोठे रोमन साम्राज्य बनविले. तथापि या अवाढव्य राज्यावर सत्ता चालवणारे अधिकारी लोक टायबर नदीकाठच्या रोम या एका शहरातलेच होते. फार तर काय, अवाढव्य रोमन साम्राज्यात जेथें प्रजाजनांना नागरिकत्वाचे हक्क देण्यात येत असत तेथें त्यांनाहि रोमन नागरिक असंच म्हणण्याचा पूर्वीपासून प्रघात असे.

मानववंशशास्त्राच्या दृष्टीने पाहतां ग्रीक लोक आणि रोमन लोक याच्यामध्ये कित्येक महत्त्वाचे फरक होते. ग्रीक लोक स्वभावाने इतर कोणत्याहि प्राचीन राष्ट्रांतील लोकांपेक्षा अधिक बुद्धिमान व अधिक भावनाप्रधान होते. ग्रीक लोक तत्त्वज्ञान, व्याकरण, वास्तुकला, कौरीय काम वगैरे गोष्टींत इतके निष्णात होते की, त्यांच्यावर ताण दुसऱ्या कोणत्याहि लोकांनी केलेली नाही. तथापि ग्रीकांची सर्वगामी बुद्धि आणि भावनाप्रधान स्वभाव यामुळे असा एक दोष उत्पन्न झाला की, ग्रीक लोक अत्यंत अस्थिर बुद्धीचे यत्ने, व त्याच्यामध्ये राजकीय शिस्त आणि सत्ताधान्यासंबंधाने आस्थाधारकपणा हे गुण नाहीत होऊन लवकरच ग्रीकराष्ट्राचा अधःपात झाला. उलट पक्षां रोमन लोकांमध्ये स्वतंत्र सांस्कृतिक प्रगति कारच थोडी होती. रोमन लोकांची जी चिरकालीन स्मार्क आहे आहेत ती करण्याची श्रेण्या त्यांना ग्रीक लोकांशी संबंध आल्यानंतर मिळालेली आहे. एका शहरात राहणाऱ्या या रोमन लोकांनी कायदे करण्याच्या कामात आणि राज्यकारभार चालविण्याच्या कलेत मात्र, ग्रीकांनी छलितकळात जितका उच्च दर्जा मिळविला तितकाच उच्च दर्जा प्राप्त करून घेतला. ग्रीक लोकांनी वैयक्तिक स्वातंत्र्याचें काजील स्तोभ माजवून वैशिष्ट वागणूक सुरू केली आणि अखेर ग्रीक राष्ट्राचा नाश करून घेतला. उलट व्यक्तित्वातल्याचें महत्त्व राष्ट्राभिमानापेक्षा व राष्ट्रविषयक कर्तव्योपेक्षा कमी समजणाऱ्या रोमन लोकांनी ग्रीसबुद्धा सर्व सुधारलेल्या तत्कालीन पाश्चात्य जगावर आपला राजकीय अम्मल बसविला.

आधुनिक युरोप ग्रीक आणि रोम या दोन प्राचीन राष्ट्रांचा सारखाच ऋणी आहे. आधुनिक युरोपने रोमन लोकांपासून उत्तमोत्तम कायदे आणि राज्यकारभार करण्याच्या कलेचें ज्ञान मिळविले; आणि ग्रीकांपासून अनेक शास्त्रे आणि कला यांचें ज्ञान मिळविले.

भाषाविषयक पुढल्यावरून रोमन लोक आर्यन वंशातले होते हे मत अलीकडे प्राबल झाले आहे. तथापि या भाषाविषयक पुराव्यावरूनच रोमन लोकांचा तत्कालीन इतर कोणत्याहि मानव जातीपेक्षा ग्रीक लोकांशीच फार निकट संबंध होता, असे स्पष्ट दिसते. मूळ आर्यन समाजापासून

विभक्त झाल्यापासून ग्रीक व रोमन लोकांच्या पूर्वेभागाचा बहुत काळ फार निकट संबंध होता. मूळ आर्य लोकांची कोणती शायदा कोणत्या काळीं ग्रीस व इटाली या देशांत येऊन राहिली, त्यांना त्या त्या देशांत कोण देणूक भेटले व त्यांचे पुढें मिश्र समाग्न कसे पणत गेले या प्रश्ना-संबंधानें भरपूर ऐतिहासिक साहिती अद्याप उपलब्ध झालेली नाही.

रोमच्या इतिहासांतले आद्य राजसत्ताकाल—
(क्रि. पू. ७५३-५१०).—इटालीसंबंधाची प्राचीन साहिती फार अल्प व अस्पष्ट मिळते. क्रि. पू. इसच्या सहास्रकांत १५०० च्या पूर्वी तेथें आयवीरिअन व लिगुरिअन लोक रहात होते. पुढें आल्प्स पर्वताच्या बाजूने एट्रुस्कन लोक इटालींत येऊन राहू लागले. नंतर आर्यनु वंशापैकी सिक्सु-छाय नांवाची जात आणि त्यानंतर साबेलो थ्रिअनन नांवाची जात या देशांत येऊन राहिली. याशिवाय इटालीच्या किनाऱ्यावर अनेक टिकाणी ग्रीक लोक वसाहत करून राहू लागले होते ते निराद्वेय. अशा प्रकारच्या परिस्थितीत मूळ रोम शहराची स्थापना झाली. टायपर नदीच्या काठी एका वेगारी एक असलेल्या सात टेकड्यांवर वसलेला लोकसमाग्न मिळून रोम शहर बनलें. या लोकांनी राजा व त्याच्या सल्लागारां १०० लोकांचे एक कॅन्सिलस अशी शासनव्यवस्था ठरवून त्यांच्या हाती राज्याची मूर्त दिली. प्रथम या रोमच्या राज्यांत फक्त तीस गांवांचा समावेश होत असे. रोमच्या या आद्य राजसत्ताक काळाचा इतिहास बहुतेक दंतकथात्मक आहे. रोमन लोकांचा प्राचीन इतिहास स्फुटतः येणप्रमाणे:—

रॉम्युलस (क्रि. पू. ७५३-७१६).—पौराणिक काळापैकी हा पहिला राजा होय. यानें सॅविन लोकांवरोबर युद्ध केले. पण सॅविन लोकांचा राजा टायटस टेडिअस याला जय मिळाला तेव्हां रोमन आणि सॅविन लोकामध्ये तह होऊन रॉम्युलस आणि टेडिअस या दोघांची द्विराज्य सत्ता सुरू झाली. पुढें रॉम्युलस हा एका वादळाच्या वेळीं नाहींसा झाला, व त्यालाच लोक पुढें बिरायनस देवता मानून मज्जु लागले.

न्यू मा पॉपिलिअस (क्रि. पू. ७१५-६७३).—याला रोमन लोकांनी एक वर्षानंतर राजा नेमिलें. त्यानें रोमन लोकांना एक विशिष्ट प्रकारचा धर्म लावून दिला व अनेक देवतेचे देऊळ बांधिलें.

टुलस हॉस्टिलिअस (६७२-६४१).—यानें आल्या-लॉगावरोबर युद्ध केलें, त्यात रोमला जय मिळाला, व आरवायलोना मोहन तेथील सर्व लोक रोम येथें येऊन राहिले.

अंकुस मासिअस (क्रि. पू. ६४१-६१६).—यानें सॅटिन प्रांतातील चार शहरें मिळून घेतलीं.

टाकिनिअस (क्रि. पू. ६१५-५७८) यानें कॅपिटोलाइन टेकडीवर ज्युपिटरचे देवालय बांधिलें, सैन्या-

मध्ये नवीन प्रकारची व्यवस्था सुरू केली आणि सॅनेट नांवाच्या मंत्रिमंडळाच्या सभासदांची संख्या तीनसो केली. त्यानें सॅविन, सॅटिन आणि एट्रुस्कन या लोकांवरोबर लढाया करून जय मिळविले. या राजाचा त्याच्या मुलानें खून केला.

सर्गिअस टुलियस (क्रि. पू. ५७८-५३४).—हा टाकिनिअसचा भावंडं टाकिनिथसच्या मागून गादीवर आला. यानें रोमन प्रजेचे चार विभाग पाडले, रोम शहरा-भोवतीं गिती यांधिस्या व व्हीयाय लोकांवरोबर लढाया केल्या. अशा ह्याच्या नांवापानें खून केला.

टाकिनिअस सुपरबस (क्रि. पू. ५३४-५१०).—यानें ज्युपिटरचे देवालय पुर्ण केलें, सॅटिन राजांनी वनविलेला संघ पूर्णपणे आपल्या ताब्यात आणिला व आपला मुलगा सेक्सटस याच्या मदतीनें गेयिअस शहर काबीज केलें. याचा मुलगा सेक्सटस यानें खुबोशिया नांवाच्या खोबर बलाढ्यार केल्यामुळे रोमन लोकांना विह्वल बंड केलें; आणि रामसत्ताक पद्धति नाहींशी करून प्रजासत्ताक शासन-पद्धति सुरू केली.

राजसत्ताक काळांतली लोकस्थिति.—या आद्य काळात रोमच्या नागरिकांचे तीन विभाग पाडलेले होते. त्यांना 'ट्रायब' म्हणत. प्रत्येक ट्रायबचे दहा पोटवर्ग असत त्यांना 'क्व्यूरी' म्हणत. अनेक रोमन कुटुंबे मिळून एक क्व्यूरी होत असे. यामागें रोमन समाजाचा रोमन कुटुंब हा आधारभूत असे. प्रत्येक कुटुंबांत पालक आणि पाल्य अशीं दोन दर्जांची माणसे असत. याशिवाय रोमन लोकांना आसपासचा प्रदेश गिंकल्यावर तेथील लोकांचा रोमन राष्ट्रात समावेश होऊं लागला. तथापि त्यांना रोमन लोकांचे नागरिकत्वाचे सर्व हक्क देण्यात आलेले नव्हते. हे लोक प्रीक्विनस (कॅमन्स) या नावाने रोमच्या इतिहासात प्रसिद्ध आहेत. हे लोक निराध्याय मानववंशातील असून त्यामध्ये मातृ-कन्यापरंपरा असे असे कित्येकांचे मत आहे.

राज्यकारभार.—या आद्य काळात रोम येथें राजाचा अंमल होता. तथापि राजांच्या हाती अनिर्बंधित सत्ता नव्हती. प्रथम-पासूनच रोम येथें सॅनेट अस्तित्वात येऊन तिच्या सल्ल्यानें राजाला आपला राज्यकारभार चालूवावा लागत असे. शिवाय युद्ध रोमन नागरिकांची म्हणजे तीस क्व्यूरींचे एक लोकसभा असे. पुढें प्रीक्विनस लोकांचा रोमच्या राज्यांत अंतर्भाव झाल्यावर या लोकांची स्वतंत्र लोकसभा स्थापन झाली. येणप्रमाणे ईंग्लंडामधील पार्लमेंटातील लार्डची (मज्जा. लोकांची) सभा आणि कॅमन्स (सामान्य) लोकांची सभा यांच्याप्रमाणे प्राचीन रोमन राज्यातहि दोन लोकसभा होत्या; आणि प्रीक्विनस आणि प्रीक्विनस असे रोमन लोकांचे दोन वर्ग होते. नागरिकत्वाचे हक्क या दोन वर्गांना कमगस्त प्रमाणात होते. परंतु युद्धाच्या वेळीं मात्र सर्व रोमन लोक समानतेनें व एकजुटीनें रणाणवार वागत असत.

पारमार्थिक संप्रदाय—रोम शहर स्थापन झाल्यानंतर काही वर्षे रोममध्ये सार्वजनिक देवळे व मूर्तिपूजा अस्तित्वात नव्हती, पुढे एट्रुस्कन लोकांशी संबंध आल्यावर ज्युपिटर, ज्यूनो, आणि मिनेव्हा या तीन देवतांची देवळ ठिकठिकाणी बांधण्यात येऊ लागली. मूर्तिपूजेची कल्पना ही मूळ एट्रुस्कन लोकांची नसून ती त्यांनी मीक लोकांपासून घेतली असा कित्येकांचा समज आहे. पुढे मात्र रोमच्या राज्यातील प्रत्येक शहरात वर सांगितलेली तीन मुख्य देवालये आणि तान देव ताच्या नावाचे तीन दरबान प्रत्येक शहराला बांधण्यात येऊ लागले. रोमन लोकानी आपले दुसरे अनेक धार्मिक विधीहि एट्रुस्कन लोकांपासूनच घेतले इतकेच नव्हे, तर हे धर्मविधी चांगले समजावे म्हणून एट्रुस्कन भाषा आणि त्याचे धार्मिक विधी उच्च रोमन घराण्यांताल तदणाना शिकविण्यात यावे असा संमेलन कायदा केला.

रोमन लोकांचे शिक्षण—रोमन कुटुंबातील माणसानी वैयक्तिक स्वातंत्र्य व स्वायें वितरून आजून सर्वस्वी रोमन राष्ट्राच्या हिताकरिता झटावे, सर्व रोमन प्रजाजनानी पराक्रमी योद्धे आणि कर्तव्यनिष्ठ नागरिक बनावे अशा तऱ्हेचे श्रम पुढे ठेवून त्यास शिक्षण देण्यात येत असे या विशिष्ट वर्गाच्या शिक्षणाचा फायदा रोमन राष्ट्रास किती झाला हे पुढे सैन्याद्वष्ट युद्धामध्ये व त्या युद्धाच्या रोमच्या भरभराटीच्या स्थितीत दिसून आले. त्या काळाच्या रोमन नाम रिकामध्ये आगाधारकपणा, सदाचरण, प्रामाणिकपणा आणि काटकसर हे गुण प्रामुख्याने दिसून येत असत आणि या सर्वहीन अत्यंत महत्त्वाचा गुण म्हटला म्हणजे राष्ट्राच्या हिताकरिता आपल्या सर्वस्वाची किंवा प्राण्याची आहुति देण्याची त्याची तयारी असे हे राष्ट्रीय सदगुण बाजूस ठेवून रोमन लोकांच्या खासगी वर्तनाकडे पाहिल्यास रोमन लोक मोठे कठोर व कडक स्वभावाचे दिसतात दया व धैर्याचे हे गुण त्यांच्यामध्ये नव्हते असे म्हटले तरी चालेल. धर्ममत रोमन लोक ऋणकोला कर्णफंडासाठी गुलाम करून राबवीत असत, किंवा विकत असत कुटुंबातील माणसाना व प्रत्यक्ष मुलाबाळांना गुलामप्रमाणेच कडक शेताने वागविण्यात येत असे रोमन लोक व्यापारधंद्यामध्ये मोठे भूत आणि आयमत्तलनी असत इतर देश जिंकताना मुळात्याचा मजूर द्यावर असे रोमन लोकांनी आपले साम्राज्य वाढविले ते कर्ताकरिता नव्हे किंवा गित लोकांचा कल्याण करण्याच्या बुद्धीनिहि नव्हे, तर अनेक देश जिंकल्याने आपल्याला मुबलक जमीन मिळून आपले ऐश्वर्य वाढेल या बुद्धीनेच होय साम्राज्याचे वैभव प्राप्त होण्यापूर्वी रोमन लोकांची राहणी गराबीची आणि कडक शिस्तीची अग, व त्याचा सामग्या नीतिमत्ताहि चांगली होता.

नीतिमत्ता—आद्य राजसत्ताक काळात रामन लोकांचा धार्मिक कशा असल याचा माहिला मिळत नाही. प्रजासत्ताक शास्त्रात आल्यानंतर शारमाच्या काळात रोमन

लोकांचा जो स्वभाव व ज्या वालीरीती दिसतात, त्यावरून राजसत्ताक काळातील स्थितीची कल्पना करणे विनयक होणार नाही तथापि खासगी कौटुंबिक व्यवस्थेत बुद्धिवातील मुत्याचा वायकासुलावर जो पूर्ण अधिकार चालत असे ती बहि वाट रोमन लोकात अगदी आरंभापासूनच होती असे वाटते रोमन लोकांमध्ये कान्युबियम नावाचा विवाहाविधि असे त्या विधीप्रमाणे झालेला विवाहसंबंध फार पवित्र मानात असत त्याच्यात एकपत्नीत्वाची चाल असून पटस्कोटाची बहिवाट फारशी नव्हती रोमन लोक उपलब्ध ठेवात असत, परंतु हा प्रकार कायद्याने हलक्या दर्जाचा ठरविलेला होता रोमन लोकातले अत्यंत महत्त्वाचे गुण म्हटले म्हणजे कायदा आणि शिस्त याची आवड आणि राष्ट्राकरिता कोणताहि स्वायेंत्याग करण्याची तयारी हे होत.

कला की श्रम—प्राचीन रोमन राजाच्या कारकीर्दीत ज्या मोठमोठ्या इमारती व मूर्ती किंवा पुतळे तयार झाले त्याच्या कारागिरीचे ज्ञान रोमन लोकाना एट्रुस्कन लोकांपासून मिळाले होते व या एट्रुस्कन लोकांनी या बलेचे ज्ञान मीक लोकांपासून मिळविले असले असे दिसते रोम येथील जुपिटरची व इतर देवाच्या मूर्ती, व देवळाच्या शिखरावरचा चार घोड्यांचा रथ ही सर्व चित्रणमातीची केलेली होती. वैश्व धातूचा उपयोग मूर्ति करण्याकडे बऱ्याच काळाभरत सुरू झाला या राजसत्ताक काळात रोम येथे रंगित चित्रे काढल्याचा पुरावा कोठे आढळत नाही उपर्युक्त राजाच्या वेळेचे लाकडाच्या किंवा धातूच्या पत्त्यावर लिहून ठेविलेले काही कायदे आहेत, व हेच आय काळातील रोमन लोकांचे महत्त्वाचे स्मारक आहे रोमन राजाच्या वेळी काही काव्यवाङ्मय व काही पराक्रमवर्णनात्मक गद्य कथा प्रचलित असल्या, परंतु हे लेखनिविष्ट केलेले नव्हते त सर्व वाङ्मय दत्तक्याच्या रुपाने सोडी प्रचलित राहिल्यामुळे त्यांत पिढ्यानुपिढ्या फरक होत गेला तात्पर्य या आय राजसत्ताक काळातील लेखी पुरावा उपलब्ध नसल्यामुळे या काळातील रोमन लोकांची बुद्धिमत्ता व आचारविचार याविषयी गाढ अज्ञान आहे, व पुढेही ते तसेच राहणार असे वाटते.

रोमन लोकसत्ताकाचा काळ, पूर्वार्ध (ख्रि पू ५१०—१३१)—रोम येथे राजसत्ताक शासनपद्धति नाहीशी होऊन लोकसत्ताक राज्य स्थापन झाले ते ख्रि पू ५१० पासून ख्रि पू २९ पर्यंत ठिकले या मोठ्या काळाचे दोन विभाग पडतात. पहिला रोमन लोकांच्या एकीचा व जुटीचा आणि रोमन साम्राज्याच्या विस्ताराचा काळ होय, आणि दुसरा रोमन लोकांसाठील पुढाच्याचा आपमतील युद्धाचा काळ होय यापैकी पहिल्या काळ विभागात—म्हणजे ख्रि पू ५१० पासून १३१ पर्यंतच्या काळात—रोमन लोकांनी सर्व इटाली देश जिंकून आपल्या साम्राज्याला आणि, इतकच नव्हे तर भूमध्यसमुद्राच्या

पलीकडील भाषिकच्या किनाऱ्यावरची कार्ये येथील बलिष्ठ राजसत्ताहि त्यांनी धुळीस मिळविली. लोकसत्ताकाच्या पूर्वाधीतील रोमच्या इतिहासाचे टांचण येथेप्रमाणे:—

क्रि. पू. ५१०—४५१. —लोकसत्ताक स्थापन होऊन कॉन्सल म्हणून राज्यकारभार चालविणारे दोन मुख्य अधिकारी नेमण्यात येऊ लागले. पहिल्या वर्षी जुनिअर ब्रूटस व मार्केस क्लेवेलियस या दोघांना कॉन्सल नेमण्यांत आले. रोम व कार्ये यांच्यामध्ये व्यापारी तह झाला (५०९). एट्रुस्कन लोकांच्या राजाने रोमन लोकांचा पराभव केला. नंतर तीस लॅटिन शहरांचा संघ बनून त्याने टाकिन घराण्याला पुन्हा रोमचे राज्य मिळवून देण्याचा कट केला, व रोमबरोबर युद्ध सुरू केले. पण त्यांत लॅटिन लोकांचाच मोठा पराभव होऊन रोमन लोक विजयी झाले. तेव्हां लॅटिन संघाने रोमबरोबर मित्रत्वाचा तह केला (४९७). रोम येथे पॅट्रिशियन व प्लेबियन यांच्यामध्ये मोठा तंटा होऊन प्लेबियन लोक रोम शहर सोडून गेले. पण पॅट्रिशियन लोकांनी त्यांना राज्यकारभारांत काही हक्क देऊन परत आणिले (४९४). नवकरच रोमन लोकांची सर्व लॅटिन प्रदेशावर सत्ता प्रस्थापित झाली. ४९१ मध्ये रोमच्या राज्यांत मोठा दुष्काळ पडला असता सरकारच्या सचोने गरीब प्लेबियन कुटुंबांना पान्य वाटण्याचे आदेशित करीरिओलेनसने ठरविले; परंतु हे कृत्य लोकसभेला न आवडल्यामुळे तिने कोरिओलेनसला हद्द पार केले. तेव्हा त्याने व्होल्टिअन्स नामक रोमच्या शत्रूंना मिळून रोमवर स्वारी केली; पण अखेर स्वतःच्या आर्ह्या व बायकोच्या विनंतीवरून तो शत्रुपक्ष सोडून देऊन रोमला येऊन मिळाला. ४८६ मध्ये स्प्युरिअस कॅसिअस व्हिटेलेनस हा कॉन्सल होता. त्याने काही सार्वजनिक नमिनी गरीब प्लेबियन व लॅटिन लोकांना वाटून देण्याचे ठरविले. खाबदल पॅट्रिशियन लोकांनी रागावून त्याला वर्षाच्या शेवटी गुन्हेगार ठरवून फाशी दिले. ४६३ मध्ये रोममध्ये व सर्व इटाली देशात भयंकर मोठा भूग झाला. व त्याच वर्षी व्होल्टिअन्स व इक्विन्स लोकांनी रोमवर स्वारी केली. या काळांत पॅट्रिशियन व प्लेबियन यांच्यामध्ये राजकीय हक्कांबद्दल तंटा चालू होता. ट्रिव्युन नावाचे प्लेबियन लोकसभेचे अधिकारी नेमण्यात येऊ लागले. त्यांची संख्या प्रथम पांच होती ती नंतर दहा झाली. ४५४ मध्ये रोमने तीन वकील प्रीसमध्ये सोलेनसच्या कायद्याच्या लेखी प्रती करून आपल्याकरिता पाठविले. हे वकील ४५२ मध्ये परत आल्यावर नवीन रोमन कायद्याचे बीड तयार करण्यांत आले.

क्रि. पू. ४५१—३९०. —नवे दहा कायदेपत्र तयार करून ते कोरममध्ये जाहीर ठिकाणी ठेवण्यांत आले ४५० मध्ये त्यामध्ये आपली दोन नव्या कायदेपत्रांची भर घालण्यांत आली. ४४५ मध्ये पॅट्रिशियन आणि प्लेबियन भा. व. १२

याच्यामधील मित्र विवाह कायदेशीर ठरविण्यात आले. ४३१ मध्ये इक्विन्स व व्होल्टिअन्स लोकांनी रोमवर स्वारी केली, परंतु रोमन लोकांनी त्याचा पराभव केला. ४०५—३९६ पर्यंत रोमन लोकांनी व्होमाय लोकांशी युद्ध करून अखेर जय मिळविला. ३९० मध्ये गॉल लोकांनी रोमवर स्वारी करून ७ महिने रोमला वेढा दिला; व लोकांनी लुटून शहराची गरीब नासधूस केली परंतु अखेर पांचवे रोर रोमने देऊन रोमन लोकांनी गॉल लोकांना परत लाविले

क्रि. पू. ३७६—२९४. —रोमन कायद्यामध्ये काही महत्वाचे फेरफार होऊन ३७७ पासून कॉन्सलच्या जागेवर नेमले जाण्याचा महत्वाचा हक्क प्लेबियन लोकांना देण्यात आला. ह्या काळांत अनेक लढाया झाल्या. ३६७—३३९: उत्तर इटालीतील गॉल लोकांबरोबर युद्ध, ३६२—३५८: बंडखोर लॅटिन शहराबरोबर युद्ध, ३५८—३५१: टाकिनि व इतर एट्रुस्कन शहरांबरोबर युद्ध, ३५०—३४५: व्होल्टिअन्स व ऑरन्साय लोकांबरोबर युद्ध, ३४३: पहिले सॅमनाइट युद्ध, ३४०—३३८: पहिले लॅटिन युद्ध, ३२९—३०४: दुसरे सॅमनाइट युद्ध, ३९९—३९०: तिसरे सॅमनाइट युद्ध, २८५—२८२: लॅटिन संघाबरोबर युद्ध, २८०—२७५: पिच्छत बरोबर युद्ध अशी अनेक युद्धे करून रोमन लोकांनी सर्व इटाली देश आपल्या ताब्यात आणिला.

क्रि. पू. २९४ ते १३२. —या काळांत रोमने इटालीच्या बाहेर परदेशांवर युद्धे केली. २९४—२७१: पहिले प्यूनिक युद्ध, २९८—२०१: दुसरे प्यूनिक युद्ध व १४९ १४६: तिसरे प्यूनिक युद्ध ही तीन कार्थेजियन लोकांबरोबर अत्यंत विकराची युद्धे करून अखेर रोमन लोकांनी कार्थेज येथील सत्तेचा पूर्ण विध्वंस केला. याच काळविभागात २१५—२०६: पहिले मॅसिडोनियन युद्ध, २००—१९७: दुसरे मॅसिडोनियन युद्ध व १७१—१६८: तिसरे मॅसिडोनियन युद्ध अशी तीन युद्धे अत्यंत बलिष्ठ अशा मॅसिडोनियन सत्तेची करून ती राजसत्ताहि अखेर रोमन लोकांनी धुळीस मिळविली. शिवाय कॉरिथ व सिसिली यांशी युद्धे करून ते प्रदेश रोमन साम्राज्यास जोडण्यात आले.

लोकसत्ताक काळाच्या पूर्वाधीतील लोकसत्ताक—येथेप्रमाणे या विनयाच्या काळांत रोमने सर्व इटाली देशावर आपले स्वामित्व प्रस्थापित केले इतकेच नव्हे, तर कार्थेज व मॅसिडोनिया येथील आपले बलाघ प्रतिसपर्धी पूर्णपणे नाहींसे केले. रोमन लोकांच्या राजकीय गुणांची विविधता झालेली अर्थात् याच काळांत विसती. प्यूनिक युद्धाच्या सुमारास रोमन राज्यकारभाराची घटना पूर्णत्वास येऊन पोहोचली होती, प्लेबियन लोकांना समाज राजकीय हक्क मिळून आपसतातील तंटे नाहीसे झाले होते; इतकेच नव्हे तर मित्र विवाहाय कायद्याची संमति मिळून पॅट्रिशियन व प्लेबियन या दोन वर्गांचे पक्कू अस्तित्व

नाहीसं होत गेलें, व कोणत्याहि रोमन माणसाला कॉन्सलचा सर्वश्रेष्ठ दर्जा मिळविण्याची महत्वाकांक्षा धरण्याचा मार्ग मोकळा झाला.

सरकारी नोकरींतील अधिकाराच्या जागा.—तथापि कॉन्सलचा सर्वश्रेष्ठ अधिकार प्राप्त होण्यास रोमन नागरिकांला अनेक दर्जांच्या अधिकारावरून काम करीत व अनुभव घेत वर चढत जावे लागत असे. निरनिराळ्या अधिकारांच्या जागांची वयोमर्यादाहि ठरलेली असे. सरकारी नोकरींतील पहिली अधिकाराची जागा क्वेस्टरशिप (कॉन्सलचा खजिनदार) ही असून ती मिळण्याकरितां माणसाचे वय कमीत कमी १७ वर्षांचे असावे लागे. पुढील जागा एडइलशिपची (सार्वजनिक इमारती, रस्ते, पोलीस, खेळ व सार्वजनिक उत्सव वर्गरे गोष्टींवर देखरेख ठेवणारा अधिकारी) असून तिच्याकरितां वयोमर्यादा ३० ठरविण्यांत आली होती. त्यानंतरच्या प्रोटोरशिपच्या (कॉन्सलची बहुतेक कामे करणारे मुख्य अधिकारी) जागेस वय कमीत कमी ४० असावे लागे, व अखेरच्या कॉन्सलशिपच्या अधिकाराकरितां ४३ ही वयोमर्यादा होती. अशीं बंधने असल्यामुळे कॉन्सल होणारा इतम पुष्कळ अनुभवी व वयानें बराच प्रौढ असे. बहुतेक वरिष्ठ अधिकारींच्या जागांची मुदत एक वर्षाची असे व त्याच्या कामाबद्दल पगार मिळत नसे. मात्र सर्वकारितां भत्ता म्हणून काहां रकम देण्यांत येत असे.

सैन्य.—रोमन लोकसत्तेचे खडे सैन्य मुख्यच नसे. १७-४५ वयाच्या आणि चार हजार ताब्याच्या नाण्याइतक्या किमतीची संपत्ति असलेल्या सर्व लोकांची लष्करी नोकरीकरितां यादी तयार करीत असत. या यादीतून प्रत्येक कॉन्सलची दोन लीजन (यांत पायदळ व घोडदळ मिळून अनगणित चार हजारोंपासून सहा हजारोंपर्यंत शिपाई असत) याप्रमाणें दोन कॉन्सलचे मिळून चार लीजन सैन्य सरकारजवळ तयार असे. प्रत्येक वर्षाच्या शेवटी या चार लीजनमध्ये नव्या माणसांची भरती करीत असत. या चार लीजन-शिवाय जहरीप्रमाणें लीजनची संख्या वाढवताहि असत. येणेंप्रमाणें सैन्यात आणि वरिष्ठ सरकारी नोकरीत दरसाल नव्या नेमणुकी होत असल्यामुळे कोणाहि माणसाच्या हातांत एक वर्षांहून अधिक अधिकार रहात नसे.

सेनेट.—याप्रमाणें सैन्य आणि सरकारी नोकरी यांतील वरिष्ठ अधिकारांच्या जागांवरील माणसं बदलत असत तरी रोमन राज्यकारभाराचें धोरण संभाळणारी जी सेनेट सभा तिच्यातील लोक कायमचे असत. जी इक्षम सेनेट मुबेचा सभासद होई तो मरेपर्यंत त्या जागेवर कायम रहात असे. तथापि सेनेटचे सभासदसह वंशपरंपरा मात्र चालत नसे. या सेनेटचे एकंदर तिनहीं सभासद असत, आणि रोमन लोक-सत्ताबाबचा वारभार ही सेनेट व सर्व रोमन लोक यांच्या नांवानें चालत असे. सारांश सेनेट हीच सर्वसत्ताधारी सभा

रोमच्या इतिहासांत या सभेचें अत्यंत महत्त्व आहे.

सेनेटचा सभासद होण्यास तीन गोष्टी लागत असत. पहिली गोष्ट, वरिष्ठ दर्जाची सरकारी नोकरी; म्हणजे विशिष्ट हुद्द्यावर नोकरी केलेल्या इतमानांचे सेनेटच्या निवडणुकींत उमेदवार होता येत असे. दुसरी गोष्ट, उमेदवाराजवळ ठराविक किमतीची जिद्दी असली लागे. तिसरी गोष्ट, उमेदवाराचें वय तिसाच्या वर असावे लागे. कायदे फारग्याचा अखेरचा अधिकार या सेनेटकडे असे. रोमन राज्याचें परराष्ट्रीय धोरणहि सेनेट सभाच ठरवीत असे. मात्र युद्ध करणें किंवा तह करणें या गोष्टी लोकांची मतें घेऊन ठरविण्यांत येत असत. कॉन्सल आपली कामे बरोबर करीत नसल्यास त्यांना अधिकाऱ्यावरून पाडून डिमिटेड म्ह. सर्वाधिकारी नेमण्याचा अधिकार सेनेटला असे. परराष्ट्रीय वकीलहि सेनेटचे नेमांत असे. शिवाय विशेष महत्त्वाच्या आरोपांची चौकशी सेनेटचेच सभासद हायवोट म्हणून करीत असत.

कुटुंब व्यवस्था.—रोमन रिपब्लिकच्या सैन्यादख् कुटुंब-पर्यंतच्या काळास सुवर्णयुग असे मानण्यांत येतें. या काळातले रोमन लोक साध्या रहाणांचे आणि ग्रामाणिक होते यांत धंका नाही. तथापि ते प्रीक लोकाइतके सुधारलेले व सुसंस्कृत नव्हते. शिवाय जसजसे रोमन साम्राज्य वाढत गेलें तसतरी, इतर प्रांतांतल मागसलेल्या लोकांचा साम्राज्यांत अंतर्भाव होऊन, एकंदर लोकसंख्या पुष्कळच वाढली; आणि गुलामपद्धतीचा एक अत्यंत अनिष्ट प्रकार रोमन समाजांत मुरू झाला. युद्धाच्या वेळां लुटाले पकडलेले अनेक इतम पुढे जनावरांप्रमाणें विकण्यांत येत असत. यामुळे सर्व धनिक पॅट्रिशियन व प्रीवियन इतमांजवळ पुष्कळ गुलाम असत. एक एका लढाईनंतर वसि वीस तीस तिस हजार इतम गुलाम म्हणून विकण्यांत येत असत. अशा गुलामांना नागरिकांवांचे कोणतेहि हक्क नसत व त्यांना कायदेशीर विवाहसंबंधहि करितां येत नसत. त्यांना खासगी मालकीची जिद्दी मुळीच करतां येत नसे. गुलामांवर मालकाचा पूर्ण ताबा असे, आणि गुलामाला कोणी दया केल्यास अगर त्याचा खून केल्यास त्याची जुमान-भरपाई मालकाला मिळत असे. अशा अमानुष गुलामपद्धतीचे रोमन समाजावर अर्थात् फार अनिष्ट परिणाम झाले. त्यापि-चोमल्या पाणुकीबाहल बशीस म्हणून गुलामांना स्वतंत्र करण्याची पद्धति रोमन लोकांत हळू हळू बरीच रुढ झाली. गुलामगिरीमुळे स्वतंत्र झालेल्या लोकांना अनेक प्रकारचे कलामशाऱ्याचे धंदे करून आर्मेतहि होतां येत असे.

रोमन कुटुंबांतील दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे बापाचा किंवा पाळकाचा कुटुंबातील इतर माणसांवर असलेला अनियंत्रित अधिकार होय. रोमन कुटुंबांतील मुल्याचा आपली बायको, मुलगे, मुली, सुना वगैरेवर अगदी गुलामावरच्याप्रमाणें हक्क असे. मुलगा वयांत आल्यावर तो स्वतंत्र होता असे, पण मुली व बायका यांच्यावरील अधिकार नेहमीच कायम असे. मनुस्मृतीतले “न वी स्वतंत्र ज्यमहति” हे सूत्र रोमन ब्रियांना पूर्णपणें लागू होते.

प्रथमपासून रोमन लोकांत एकपत्नीपद्धति चाळू होती. पटस्कोट कायद्याने मान्य होता तरी नैतिक दृष्ट्या तो गव्हणीय समजला जात असे. असा पटस्कोट ५०० वर्षांपासून एखादा ऐकू येतो असे प्राचीन रोमन लेखकांनी लिहून ठेविले आहे. या उच्च प्रकारच्या धार्मिक व पवित्र विवाहसंबंधाशिवाय दुसरा एक हलक्या दर्जाचा विवाहसंबंध रोमन लोकांत रुढ झालेला होता.

पारमार्थिक संप्रदाय.—रोमन लोकांनी आपले धार्मिक विधी मूळ एट्रुस्कन लोकांपासून घेतले होते हे मागे सांगितलेच आहे. शिवाय रोमन साम्राज्यात निरनिराळ्या देशांतील मान्य जातीचा समावेश झाल्यावर रोमन लोकांच्या धार्मिक विधीत अनेक गोष्टींचा समावेश होत गेला. देवतांची संख्या तर पुढे इतकी वाढली की, "आमच्या देशांत माणसांपेक्षा देवांचीच संख्या अधिक आहे" असे एका रोमन इसमाचे उद्गार आहेत. तथापि देवतांच्या स्वरूपाविषयी व गुणांविषयी रोमन लोकांनी ग्रीक लोकांइतकी चिकित्सा केली दिसत नाही. उलट रोमन लोक देवतांची फार भिन्न वागत असत असे दिसते. देवतांविषयी वाटणाऱ्या या धास्तामुळे रोमन समाजात माणसाच्या जन्मापासून मृत्यूपर्यंत देवतेची कृपा धाडण्याकरिता अनेक धार्मिक विधी रुढ झालेले होते. माणसे मेळ्यावर देव होऊन आपल्या आग्नेष्टी चरित्र करताना अशाही रोमन लोकांची समजूत असे, व म्हणून ते मेळेल्या माणसांना अगदी घरातूनही पुरून ठेवत असत. तथापि रोमन लोक प्रत्यक्ष देवतांपेक्षाही रोमन राज्याच्या कायद्याला अधिक मानीत असत. या संबंधाचे एक लक्षांत ठेवण्यासारखे उदाहरण म्हणजे मृत वेद घराजवळ पुरून ठेवण्याची चाल आरोग्यदृष्ट्या अपायकारक आहे असे दिसून आल्यावर, कोणीही गावाच्या हद्दीत प्रेत पुरू नयेत असा रोमन सरकारने कायदा केला आणि तो सर्व रोमन लोकांनी बिनदरकत पाळला. या एकाच गोष्टीवरून सरकारी कायद्यावरून रोमन लोकांत किती आदर असे हे स्पष्ट दिसून येते. सार्वभौम, वैयक्तिक स्वार्थ आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य यांच्यापेक्षा राष्ट्रहित आणि देशाभिमान यांची निमत रोमन लोकांना अधिक वाटत असे; त्याचप्रमाणे धार्मिक विधी व आचार यापेक्षा सरकारी कायद्यांचे महत्त्व रोमन लोकांना अधिक वाटत असे. या दोन गोष्टीतच रोमन लोकांच्या साम्राज्यवैभवाचे धीम बांधे असे म्हणावे लागते.

कला की दृष्ट.—हळू हळू ग्रीक वाङ्मयाने रोमन लोकांवर आपला पगडा बसविला, त्याप्रमाणे ग्रीक कलाकी-द्रात्यानेही बसविला. युद्धांत मोठमोठे विजय मिळाल्यावर त्यांचे स्मारक म्हणून जी देवालये बांधण्यांत येत असत ती रोमन सरकार एट्रुस्कन किंवा ग्रीक कारागिराकडून बांधवीत असे. इटालीचा दक्षिणभाष निवडल्यावर रोमन लोकांचा ग्रीक कला-की-द्रात्याच्या कामाशी फार निकट संबंध येत गेला. ग्रीकांच्या राज्यांतील नाण्यांचे अनेक सुंदर नमुने रोमन लोकांनी

मिळाले, व रोमन लोकांजवळ मौल्यवान धातूंचा संग्रह अधिकाधिक होत गेला. शिवाय मिकलेल्या मुलखांतून अनेक प्रकारचे पुतळे व मूर्ती रोमन लोकांनी लहून आणिल्या होत्या. ग्रीसिनी या एकाच शहरांतून रोमन लोकांनी २००० पुतळे आणिले असे नमूद केलेले आहे. याप्रमाणे ऑप्रिजेटम, सिराक्युस, कॉरिंथ वगैरे अनेक शहरांतून अनेक कलांचे अनेक उत्कृष्ट नमुने रोमन लोकांनी आपल्या राजधानीत आणिले. तथापि ललित व उपयुक्त कलांचे प्रत्यक्ष ज्ञान मात्र रोमन लोकांनी मिळवून त्यांत प्रगति केली नाही, हे रोमन लोकांच्या बुद्धिमत्तेतले मोठे वैगुण्य आहे. तथापि राज्यव्यवस्थेच्या दृष्टीने साम्राज्यातील शहरांची आरोग्यदृष्ट्या नीट मांणीची कणें, प्रत्येक शहराला पाण्याची भरपूर पुरवठा करणे व शहरांतील पाण वाहून जाण्याकरिता "गटारे नहर" वगैरे नीट बांधणे या गोष्टी रोमन लोकांनी उत्तम केल्या होत्या. शिवाय ज्वालामुखींतील तलावात सांठलेला रस वाहून जाण्याकरिता रोमन लोकांनी जे बांधदे तयार केले होते ते रोमन लोकांच्या वास्तुकलेतील वैगुण्याची साक्ष देतात. तथापि ही बांधदे खोदण्याची बलाहि त्यांनी एट्रुस्कन लोकांपासून घेतली होती असे दिसते.

वाङ्मय.—रोमन इतिहासातील या सुवर्णयुगात रोमन वाङ्मयाकडे हुरघात झालेली दिसते. परंतु प्रथमचे रोमन ग्रंथ म्हणजे ग्रीक ग्रंथांची केवळ भाषांतर होती. पहिल्या प्लूनिनिक युद्धांतर (क्रि. पू. २४०) लिहितास अँड्रोनायकस याने लिहिलेले पहिलेच नाटक रोम येथे रंगभूमीवर आले. त्याने दुसरीही अनेक नाटके लिहिली, पण ही ग्रीक वाङ्मयातून घेतलेली होती. त्यानेच ओडिसी या ग्रीक बाव्याचे लॅटिनमधे भाषांतर केले. दुसरा कवि नाँटिअस याने कांही नाटके लिहिली व पहिल्या प्लूनिनिक युद्धावर एक स्वतंत्र काव्य केले. म्यू. एनिअस याला रोमन काव्याचा आयजन्म मानतात. त्याने प्रथम लॅटिन भाषेमध्ये ग्रीक वृत्ताचा प्रचार पाडला. याने अनेक आनंदपरवसायी व शोकपरवसायी नाटके लिहिली. शिवाय रोमचा काव्यबद्ध इतिहासही त्याने लिहिला होता. मिथिअस प्रोटस आणि सिंसिलिअस स्टेशिअस या दोघांनी अनेक आनंदपरवसायी नाटके लिहिली. पण यांनाही ग्रीक नाट्यप्रधाचा बराच आधार पेतला होता. याशिवाय दुसरे कित्येक कवी होऊन गेले; तथापि त्यांपैकी कोणीही प्रत्यक्ष जाताने रोमन नव्हता. प्रत्यक्ष रोम शहराने असा एकदिवस निर्माण केला नाही. रोमन लोकांत क्यू. केनिथस पिक्वीर, एल. सन्तिअस, डेलिमेंटस पोस्ट्यूमिअस अँल्बान्यनस, एम्. पोर्सीअस केटो वगैरे कित्येक इतिहासकार होऊन गेले. यांपैकी पहिल्या तिघांनी आपले ग्रंथ ग्रीक भाषेत लिहिले. सॉसिअस याने प्राचीन रोमन राज्यपद्धती संबंधाने ग्रंथ लिहिला. व बरेच ऐतिहासिक संशोधन केले. केटो याने इथिओपियक लिहिलेला ग्रंथ आज उपलब्ध आहे. त्यावरून प्राचीन इटालीवर बरीच माहिती मिळते

- रोमन लोकमताका 'काळ-उत्तरार्ध'. (वि. पू. १३-१९)—वि. पू. १३० पर्यंतच्या काळातील रोमन लोकांची साधी कृषिव्यवसायप्रधान रहाणी आणि शुद्ध नैतिक आचरण या गुणांच्या जोरावर रोमन लोकांनी मोठे साम्राज्य संपादन केले. या साम्राज्यविस्ताराचा रोमन राज्यकर्त्यांनी असा एक फायदा करून घेतला की, गरीब रोमन लोकांनी या जिंकलेल्या देशात वसाहती करण्याकरितां मुकट जमिनी दिल्या, व अशा रीतीने रोमन समानांतील गरीब वर्गाची स्थिति सुभारली. यामुळे जर रोमन राजधानीतले आणि या अनेक वसाहतीतले रोमन लोक बरेच श्रीमंत झाले. साम्राज्य बरेच वाढल्यावर युद्धाचे प्रसंग कमी होऊन रोमन समानांला शांततेचे दिवस झाले. या शांततेच्या काळात मोठमोठे धार्मिक उत्सव व समारंभ तसेच शारीरिक खेळांचे सामने, व नाटक, तमाचे वगैरे करमणुकीचे प्रकार याची आसड रोमन लोकांत वाढू लागली, लॅटिन भाषेचे अध्ययन व त्या भाषेत गद्यपद्य रचना यांच्याबद्दल रोमन लोकांचे लक्ष वेधले; आणि ग्रीक भाषा व ग्रीक वाङ्मय, तसेच ग्रीकांचे तत्त्वज्ञान व अलंकारशास्त्र या विषयातहि रोमन लोकांनी बरीच प्रगति केली.

या सुपरिगमाबरोबर ग्रीक लोकांतल्या कित्येक अनिष्ट गोष्टीहि रोमन लोकांत सहजच शिरल्या. ग्रीक लोकांतले अविष्यक्तपन कारणे, तसेच नाकाजोड्याचे वैदू, स्वयंपाकी, न्हायी, खूपमस्कव्ये, दरमारी वगैरे अनेक प्रकारच्या लोकांनी रोमन समानांत प्रवेश केला; व त्यामुळे रोमन समानांत बऱ्याचशा अनिष्ट गोष्टी फैलावल्या. रोमन लोकांतले उषनेति हस्तगुण, लष्करी वाणां, आणि शेतीची आवड वगैरे मज्जे लागत गेले रोमन वायदा आणि रोमन राज्य-व्यवस्था यांचा पाडाव होऊन कायम होता, तथापि धार्मिक रोमन लोक आणि बडे सरकारी अधिकारी यांच्यामध्यें हद्द हद्द स्वायत्तुदीने आणि वैनवाजीने प्रवेश केला. याचा मुख्य परिणाम असा झाला की, रोमन पुढारी लोकांत व्यक्तिद्वेष वाढून राष्ट्रांतील अधिपत्याच्या जागाकरितां पक्ष पडून आपापसांत यादवी सुरू झाली. रोमन प्रजासत्ताकाच्या उत्तर भागा हा काळ अशा प्रकारच्या युद्धानां भरलेला आहे. या काळातील इतिहासिक गोष्टींचें टिपण येणेंप्रमाणें—

या वायद्याला मोठ्या जमीनदार लोकांनी विरोध केला. दाम-बोरिअस प्रॅक्स, त्याचा भाऊ केयस आणि सासरा बॅप्टिअस झेंडिअस या तिघांनी संगनमत करून बरील कायदा व दुसऱ्या कित्येक सुधारणा अंमलात आणण्याचा प्रयत्न चालविला; परंतु एक वर्षाच्या सुदतीनंतर आपण पुन्हा ट्रिब्यून निवडून यावे अशी कायद्याच्या विरुद्ध खटपट दायभीरिअस प्रॅक्सने केली तेव्हा प्रतिपक्षानें दंगा केला, व त्यांत दायभीरिअस प्रॅक्स मारला गेला. त्याचा भाऊ केयस प्रॅक्स यानें नव्या सुधारणा करण्याचें धोरण तसेंच पुढें चालू ठेविले. परंतु त्याला प्रतिपक्षी प्रबल भेटले; यामुळे सामान्य लोकांची सहाय्यभूति मिळविण्याकरितां गरीब लोकांनी सरकारी खर्चांनं धान्य वाटोवें असा ठराव त्यानें पुढें आणिला. जिंकलेल्या वृद्धाच्या प्रातात रोमन लोकांच्या वसाहती स्थापल्या होऊन त्यानेंच प्रथम पुढें मांडिली. शिवाय रोमन सेनेटकडून चोख न्याय मिळत नाही म्हणून स्वतंत्र न्यायकांडें स्थापवें असाहि कायदा त्यानें पास करून घेतला. वि. पू. १३२ मध्ये त्यानें सर्व लॅटिन लोकांना रोमन नागरिकत्वाचे हक्क यावे असा ठराव पुढें आणिला, पण तो सेनेटने फेटाळून लाविला. याच्या पुढच्या वर्षी केयस प्रॅक्स हा एका दंग्याच्या वेळीं मारला गेला. पुढील दहापाच वर्षांत, प्रॅक्सधर्मुनी ज्या काही सुधारणा केल्या होत्या त्या त्याच्या प्रतिस्पर्ध्यांनी युक्तिप्रयुक्तीने रद्द केल्या.

वि. पू. १३१-१००.—या सुमारास न्युमिडिअस या राज्याचे दोन राजे जुगुर्था व रॅथर्पल यांच्यामध्ये लढा लागला. त्यात रॅथर्पल मारला गेला. पण सरणापूर्वी त्यानें रोमन सेनेटने मदत देण्याबद्दल मन बदविलें होतें त्यामुळे रोमनें जुगुर्थाबरोबर युद्ध सुरू केले; व खाल अखेर मेरिअस व सट्रा या दोन रोमन सेनापतींनी जुगुर्थाचा पराभव केला. वि. पू. १०४ मध्ये मेरिअस कॉन्सल निवडून आला. या सुमारास सिमि, ट्यूट्रोनीस (ट्यूट्रोना) आणि अॅम्रोनीस या जातीच्या रानटी लोकांनी इटालीवर स्वारी केली. परंतु मेरिअसने रोमन सैन्याची चांगली व्यवस्था करून या रानटी लोकांचा पराभव केला व बरेच लोक कैद करून आणिले.

वि. पू. १००-८६ (मेरिअसची मारकी)—मेरिअस हा बरील पराक्रमायुक्त सहा वेळा कॉन्सल निवडून आला. नवोन जिंकून घेतलेल्या जमिनी स्वतःच्या शिपायांना वाटून द्याच्या अंगा कायदा त्यानें सेनेटकडून पास करून घेतला. परंतु पुढें वि. पू. ९९ मध्ये सेनेटने त्याच्या प्रतिस्पर्ध्याच्या मदतीने त्यास विरोध केला. तेव्हां युद्ध उपस्थित झाल्याशिवाय आपल्या हातीं राता राहण्याची आशा नाही असे वाटून तो आर्शकरीत गेला, व मध्ये त्याने मिनाजेटीनची पुराण वाढून बरें संपादण्याचा प्रयत्न केला. नंतर तो स्वदेशी परत आला व सामाजिक युद्धाने त्यानें दुय्यम सेनापतीच्या जागी काम केले (९०). या धान्यमुक्तीच्या काळांत

सहा आणि ज्यूअस सीसर हे दोन पराक्रमी रोमन इतर पुढे आले. ख्रि. पू. ८८ मध्ये मित्राडेटीझशी युद्ध सुरू होऊन सेनेटने सैन्याचे आधिपत्य सहा यामध्ये दिले; परंतु मेरिअसने सल्पिथिअस या ट्रिब्यूनच्या मदतीने ते सहा यामध्ये फूटून काढून स्वतःकडे घेतले. तेव्हा सहा रोमन बालून आला व त्याने सल्पिथिअस व मेरिअस यांचा पराभव केला. सहा व मेरिअस यांच्यामधील सदा म्हणजे बसतः लोकपक्ष व सेनेटयाच्यामधील सदा होता. ट्रिब्यूनची बाबती सहा सेनेटला असह्य झाली होती. सहा याच विषय मित्राडेटीझने त्याने मेरिअसला पकडून त्याच मॅथिस्ट्रेटफूटून देवास्त शिक्षा भोगवली. पण लोकांच्या सहानुभूतीमुळे मेरिअस बचावून आणिकेले पळून गेला. ख्रि. पू. ८७ मध्ये, निवडणुकी आटपून सहा हा आशियात निघून गेल्यावर कॉन्सल एच. कॉर्नेलियस सिन्ना याने, सल्पिथिअस याच्या उपाय लोकपक्षाचे हक्क विस्तृत करण्याच्या ठरावावर रणे जातून सहा याने तरबारीच्या मोरावर तात्पुरता विषय मिळविला होता तेच ठराव पुन्हा लोकसभेपुढे आणले. पण त्याचा साधीदार जो हेसरा कॉन्सल त्याने सैन्यासह येऊन मत दाखवयास आलेल्या विरुद्ध पक्षाची कत्तल केली. ही संधि साधून मेरिअस याने आधिकेत्तून सिन्नाच्या मदतीस येऊन रोमवर स्वारी केली व ते शहर हस्तगत करून तेथे पाच दिवस वसराव मंडळ्यांची कत्तल व छटासूट केली. शेवटी ८६ मध्ये लोकसभाने मेरिअसला पुन्हा सातव्याने कॉन्सल नेमिले, पण तो सव-कालच मरण पावला.

ख्रि. पू. ८६-७८ (सहाची कारकीर्द) —तिकडे आशियात सहाने मित्राडेटीझचा पराभव केल्यावर तो परत सैन्यानिशी रोमवर बालून आला. त्याच्या पक्षास मोठा पापी हा पराजयी पुढारी मिळून त्याने रोम येथील कॉन्सलचा पराभव केला. यानंतर मित्राडेटीझवरपर पुन्हा युद्ध सुरू होऊन ते ८१ मध्ये संपले. इकडे रोममध्येहि सुद्धा सत्ता हाती येण्याकरिता निरनिराळ्या पुढार्यांच्या पक्षात मारामार सुरू होत्या त्यात अखेर सहा विजयी होऊन त्याने सर्व सत्ता हाती घेतली, व प्रतिपक्षातील अनेक पुढारी मारपासाठी कत्तल करून त्याची मारकत्ता जप्त केली. यंतर त्याने सेनेट सभा पुनर्घटित करून तिचे अधिकार बाढविले, व ट्रिब्यूनची सत्ता कमी केली. यामार्फाने राज्यकारभाराची नीट व्यवस्था लावून दिल्यावर सहाने ७९ मध्ये स्वतः होऊन अधिकारत्याग केला, व लागलाच पुढच्या वर्षी तो मरण पावला.

ख्रि. पू. ७८ — ६० (पापीची कारकीर्द) — पापीने तिसऱ्या मित्राडेटीझास युद्धात जय मिळविला व भूमध्यसागरावर चाचेमिरी करणाऱ्या अनेक लोकांचा पराभव केला. शिवाय सिरिया, आशियामध्यनंदा रोमन प्रांतातील बंदवळी मोडली. ६२ मध्ये तो रोमला परत आला तेव्हा

त्याने आपल्या शिष्यांना नव्या जमिनी मिळवण्या अशी मागणी केली पण सेनेटने ती नाकारिली

ख्रि. पू. ६०-४९ (पहिले ट्रायम्विरेट व फेब्रिक्युटस सहा) — या काळात पापी, सीसर व कॅसस यांनी आपले त्रिकूट बनवून राजकीय सत्ता हाती घेतली. ५९ मध्ये सीसर कॉन्सल झाला, आणि पापीच्या सैनिकांना जमिनी देण्याच्या ठरावाला लोकसभेने संमति दिली. सितरो व केडो हे बरील त्रिकूटाचे बलाढ्य प्रतिस्पर्धी होते. ख्रि. पू. ५७ व ५१ यांच्या दरम्यान सीसरने फ्रान्स, जर्मनी वगैरे युरोपाचा भाग मिळून घेतला. या काळात पापी हा कॉन्सल होता. पुढे सीसरचे आणि पापीचे पदेनासे शाळे व सेनेटने सीसरला परत बोलाविले.

ख्रि. पू. ४९-४४ (जुलियस सीसरचे कार्य) — सीसर परत आल्यावर पापी धोखामध्ये पळून गेला. ४८ मध्ये सीसर कॉन्सल नेमला गेला. त्याच साली त्याने पापीचा पराभव केल्यामुळे पापी इजिप्तमध्ये पळून गेला व तेथे मारला गेला. यानंतर इजिप्तमध्ये राज्याबद्दल तंटे वाटू होते तिकडे स्वारी करून सीसरने इजिप्तावर सैन्याचा पराभव केला, आणि झोओपाट्रा व तिचा भाऊ याच्या हाती रागसत्ता देऊन व त्यांना रोमचे भाद्रिक बनवून तो परत आला सीसरला दहा वर्षांपरितो डिक्टेटर म्हणजे सर्वाधिकारी म्हणून नेमण्यात आले. तेव्हा त्याने राज्यकारभारात अनेक सुधारणा केल्या. त्याने मतदानाचा हक्क अधिक लोकांना दिला, सेनेटच्या सभासदांची संख्या वाढविली, अधिक रोमन वसाहती करविल्या, सर्व रोमन साम्राज्याची पाहणी करण्याची व्यवस्था केली, आणि कायद्याचे नवे कोड तयार करण्याची योजना केली. शिवाय त्याने अनेक सामाजिक कामे करण्याचे ठरविले. यामार्फाने सीसर सर्वसत्ताधीश व लोकप्रिय झाला तेव्हा त्यालाच काय-मचा राजा नेमून राजसुकुट अर्पण करण्याबद्दल सूचना पुढे आल्या. पण त्याने राजपद स्वीकारण्याचे नाकारिले तथापि त्याच साली म्हणजे ४४ मध्ये मूटस, कॅसिअस वगैरे त्याच्या प्रतिस्पर्धींनी गुप्त कट करून त्यास ठार मारिले. पुढे सीसरच्या पक्षाचा मार्क अँटनी याने या कटवत्याविरुद्ध लोकमत तयार केले तेव्हा कटवाले पळून गेले आणि मार्क अँटनी रोममध्ये सर्वसत्ताधीश बनला.

ख्रि. पू. ४४-३० (दुसरे ट्रायम्विरेट) — ४३ मध्ये सेनेटने ऑक्टोव्हियनस (ऑक्टोव्हियन) याचा पक्ष घेऊन त्याला अँटनीविरुद्ध पाठविले, तेव्हा अँटनीचा पराभव होऊन ऑक्टोव्हियनस कॉन्सल झाला परंतु त्याने अँटनी व लेपिडस यांची सहाय्य करून पुन्हा एक त्रिकूट बनविले. या त्रिकूटाचे मूटस, कॅसिअस वगैरे कटवत्याविरुद्ध, सुरू लढविला ४० मध्ये या त्रिकूटाने रोमन साम्राज्य आपसात बाळून घेतले पुढे अँटनी हीरोबोल्डच्या राज्यात गाणून इजिप्तमध्ये जाऊन राहिला व आयुक्तावनशी त्याचे जमेनासे शाळे. तेव्हा दोघामध्ये लढाई होऊन अँटनीच्या

आरमारवा परामव शाला. द्वि. पू. ३० मध्ये धंदनं त
 द्विर्वापादा या दोषांनीं आत्महत्या केली. यानंतर इमिस दंडा
 रोमन साम्राज्यास जोडण्यात येऊन आक्वेडिग्नन सर्व
 रोमन साम्राज्याचा सत्ताधीश बनला.

लोकसत्ताकाच्या उत्तरार्धातील लोकस्थिति.—
लोकसत्ताक स्थापन झाल्यावर प्रथम सर्व रामकीय सत्ता
पॅट्रिशियन लोकांच्या म्हणजे उच्च रोमन कुळांतील लोकांच्या
तान्यांत होती. पुढे रोमन राज्याचा विस्तार वाढल्यावर
प्लेबियन लोकांचा म्हणजे सामान्य लोकांचा मोठा वर्ग रोमन
साम्राज्यांत तयार झाला, आणि या दोन वर्गांन स्पर्धा सुरू
होऊन प्लेबियन लोकांना हळू हळू बरेच हक्क मिळाले. प्लेबियन
लोकांतर्फे ट्रिब्यून नांवाचे बरिष्ठ अधिकारी नेमण्यांत येऊन
प्लेबियन लोकसभेच्या (कॉमीसिआ ट्रिब्युटाच्या) माफकत
कायदे करण्याचा अधिकार हातीं आला. येणेंप्रमाणें सेनेटला
प्रतिस्पर्धा अशी संस्था निर्माण होऊन कॉन्सल व ट्रिब्यून या
बरिष्ठ अधिकाऱ्यांमध्ये झगडे होऊं लागले. लोकसत्ताकाच्या
उत्तरार्धांत हा सामान्य लोकांचा पक्ष फार बळावला, व अखेर या
दोन पक्षांच्या पुढाऱ्यांमध्ये सत्ता हातीं येण्याकरिता आपसांत
पुढे सुरू झाली. अखेर पक्षाभिमानाचे परंपबसान व्यक्ति-
विपक्ष स्वाध्यायामध्ये झाले. सेनेटसारख्या पुरातन संस्थेलाहि
पुढाऱी घुमानीतनासे झाले. अशा रीतीने रोमन राज्यघटनेंत
प्रथम नियंत्रित रामसत्तेनंतर लोकसत्ता व नंतर अनियंत्रित
पुढाऱ्यांचा जुलूम अंमल असे फेरफार होत गेले, व अखेर
सर्व बंदबंदीही मागली. या अंधार्थुदीच्या काळातून अखेर
आंकडेबिडनाह हा मागील पुढाऱ्यांच्या अनुभवाने अत्यंत
धूर्त बनलेला इसम पुढे आला आणि सर्व रोमन साम्राज्या-
वर दादसहा म्हणून राज्य करूं लागला.

४। द्वय-—लोकपताकाच्या उत्तरार्धात रोम येथे राज-
कीय बदले मागल्यामुळे उच्च वाढत्या निर्माण करण्याचा
व्यवसाय शिथिल झाला, परंतु वस्तुत्वकलेला मात्र भार
जत धाला. या काळांतला वस्तुत्वशास्त्र व कला या दोहोमध्ये
सर्वप्रथम ठरलेला वक्ता सिसिरो हा होय. त्यानें तत्काळीन
अनेक वक्तांची माहिती देणारा एक प्रथीह लिहिलेला
आहे. या काळांतला दुसरा लेखनव्यवसाय म्हणजे इतिहास-
ग्रंथ लिहिण्याचा. अनेक सुप्रसिद्ध सेनापतींनी आपल्या माहि-
तीचे वृत्तान्त लिहून ठेविले आहेत. त्यांत सक्षरच्या कॉमि-
टरींग फार प्रसिद्ध आहेत. व्याकरण आणि भाषाशास्त्र या
विषयांतहि कांही पोटे लेखक झाले त्यांत व्हॅरो हा प्रसिद्ध
आहे. तो पोर्षा, सीसर व पुढे ऑक्टॅव्हियन या विषयाच्या
आध्यायस होता. त्यानें लॅटिन भाषासंबंधानें २४ पुस्तकें
लिहिली असून खार्षिकी सहा भाग उपलब्ध आहेत. शिवाय
त्यानें कृषि या विषयावर तीन पुस्तकें लिहिली होती. या
काळांत नाट्यादाह्यबर्षाद फारच जन्मास आले नाहीं. नाटका-
ऐवजी माझ (फार्स) नांवाचे रुढान सहज नाट्यप्रबंध
कांहीं काळ बरेच लोकप्रिय झाले होते. हा प्रबंधपरचना रोमन

लोकांनी मूळ ग्रीकांपासूनच घेतली होती. पण ग्रीक नाट्य-प्रबंध ग्रीसर व उच्च स्वरूपाचे असत, तर रोमन लोकांनी लिहिलेले प्रबंध अर्थात् व तमाशेवजा असत. या शोदनेस नव्याच्या काळांत चांगले कवीहि कोणी निर्माण झाले नाहींत. फक्त स्युक्रिडिअस व काटलस हीं दोनच नावे उल्लेखण्या-सारखी आहेत; स्युक्रिडिअसचें मोठें काव्य 'दि नेचर ऑफ दि युनिव्हर्स' हे आहे. त्यांत ही सृष्टि निर्माण करणारा देव वगैरे कोणी नसून ती मूलभूत परमाणूंपासून तिस-गांच्या सामान्य नियमांअन्वये बनत गेली असें प्रतिपादिले आहे. हें सृष्टयत्पत्तीचें नास्तिकपर्या तत्त्व ग्रीक तत्त्ववेत्ता एपिक्यूरस याचें असून या एकंदर काव्यांत कवीचा ओढा आधिभौतिककथा ग्रीक तत्त्ववेत्तांकडे असलेला दिसून येतो. दुसरा कवि काटलस यानें उच्चनीच प्रकारच्या अनेक कविता केल्या. लोकसत्ताक काव्याच्या अखेरचे आणि यादशाही सत्तेच्या आरंभाचे दोन प्रत्यात कवी ज्वांमिल व होरेस हे होत. ज्वांमिलचें सर्वांत प्रसिद्ध काव्य इनीड व आहे. पण त्यांतिल बहुतेक वर्णने होमर व इतर ग्रीक कवींच्या काव्यांतून घेतलेली आहेत. होरेसच्या ओड्स कार प्रसिद्ध आहेत.

कलाकी शल्य.—या वायवीय लोकसत्ताकाच्या पूर्वाधा-
 पेक्षा उत्तरार्धात फारसे अधिक काही शाले नाही. प्रोक
 बलाचेंच प्राबल्य रोममध्ये कायम हातें. कलाकाशल्याच्या
 जुन्या वस्तूंचा संग्रह मात्र रोममध्ये पुष्कळ अधिक वाढला.
 झीझरने अनेक देश जिंकून ह्यात भर घातली होती. रोमचें
 वैभव व संपत्ति ही जसजशी वाढत चालली तसतशी मोठ-
 मोठ्या इमारती, सडका, पूल, बागदे, फालवे वगैरे बांधकामे
 करण्यांत आली, व रोममध्ये अनेक मोठाल्या भव्य सार्व-
 जनिक इमारती बांधण्यांत आल्या.

परमार्थ साधन बनोति मत्ता.—पूर्वीच्या धार्मिक विधी-
प्रचाराची प्रगति फारशी न झाल्यामुळे आणि उलट संपत्ति व
ऐश्वर्य वाढत गेल्यामुळे रोमन लोकांमध्ये ऐदभाराम व चैन फार
वाढत जाऊन त्याची नीतिमत्ता अर्थत खालावली. विवाह-
विधीनातील शिथिलता आणि स्त्रीदंगांचे राजरोस अनैतिक-
चरण या गोष्टी रोमन समाजाच्या अभ्युत्थागाची साक्ष देतात.
तींसार व ऑक्टोव्हियन यांनी हा दुःस्थिति आणून विवाह-
संप्रदायाचा बाबतीत कडक कायदे ठेवून आणण्याचा
प्रयत्न केला. अर्थात्, आणण्याची इच्छा रोमन समाजात
नासून होती, पण अविष्यक्तपणाचे पुर्वी मार्ग (ऑक्टव्स्)
मागे पडून प्रजाच्या साहाय्याने अविष्यक्त वृत्तिविषयाचा पदति
अमलेंत येऊं लागली. अशा रीतीने रोमन साम्राज्यांत
सामाजिक स्थिति सर्वत्र स्थिरित व अवलन अशा शाली
अवस्थामुळे यानंतर लवकरच उदयाम आलेल्या निस्ती
प्रजादायाच्या प्रचाराच्या रोमन साम्राज्यांत अवलन
वांगळी भूमिका तयार शाली.

रोमन बादशाही सत्तेचा फाल (प्रि. पृ. ३-६. स. ४७६) — रोमन बादशाही सत्तेचा फाल म्हणजे रोमन राष्ट्राच्या अवनतीचा काळ असा सामान्य समज आहे, परंतु ही समजूत चुकीची आहे. कारण बादशाही सत्तेच्या या काळात, साम्राज्याची भरभराट, राज्यवरील विजय आणि विस्तृत भूभागाने सत्तेचा प्रसार या दृष्टीने पाहता रोमन राष्ट्राचे वैभव शिखरास पोहोचलेले आढळते, बादशाही सत्तेचा फाल म्हणजे अवनतीचा काळ हा समज रुढ होण्याची दोन कारणे आहेत. पहिले कारण असे की, ऑगस्टसच्या वेळेपासून लोकसत्ताक पद्धति बदलून राजसत्ताक पद्धति म्हणजे एकतंत्री, राज्यकारभार सुरू झाला, म्हणजे अर्थात अवनति झाली असे पुढच्या वाटते. दुसरे कारण असे की, रोमन बादशाहीच्या उत्तरार्धात राजसत्तेवर प्रिंसीपे संप्रदायसत्तेने आपला पगडा धाडविला हे रोमन राष्ट्राच्या अवनतीचेच चिन्ह होय, असे कित्येकांचे म्हणणे आहे.

वास्तविक पाहता या दोन्हीही कारणात विशेष अर्थ नाही. कारण रोम येथे लोकसत्ता असतानाही आधुनिक अर्थाची खरी लोकशाही तेथे होती असे म्हणता येणार नाही. कारण, रोमन साम्राज्यात ज्यांना नागरिकत्वाचे पूर्ण राजकीय हक्क नाहीत, अशा जित लोकांची आणि प्रत्यक्ष गुलामांची संख्याच पुष्कळ होती. रोमचा राज्यकारभार कोटसत्तेच्या वेळी काही अंशी प्रतिनिधिक स्वरूपाचा होता, पण तितक्या अंशाने तो बादशाही सत्तेच्या वेळीही होता. निदान ऑगस्टस व पहिले कित्येक बादशाहा यांच्या वेळी तरी राज्यकारभाराच्या घटनेत फारसा फरक झालेला नव्हता. शिवाय बादशाही पदाला वंशपरंपरेचा हक्क वेष्टाच लागू करता आलेला नव्हता. या एकाच गोष्टीवरून रोमन बादशाही आणि शुद्ध राजसत्ताक पद्धति यातील फरक स्पष्ट दिसतो. अखेर अखेर बादशाहानी अगदी अनिर्णयित कारभार हाती घेतला खरा, तथापि यराच काळ सेनेट सभा आणि लोकांनी निवडलेले कॉन्सल हे शासक तरी राज्यकारभाराचे पुढारी म्हणून गणले जात असत.

ऑगस्टसच्या काळापासून रोमच्या इतिहासात एका नव्या युगाचा आरंभ होतो हे मानू खरे आहे. बादशाही म्हणजे, एक कायमचा सर्वाधिकारी (डिक्टेटर) असून सेनेट-पेक्षाही अधिक सत्ता त्याच्या हाती असे. राज्यघटनेतल्या हा फार मोठा, फरक होय. परंतु या फरकाबरोबर रोमन राष्ट्राच्या अवनतीला सुरुवात झाली असे मानू होत नाही. रोमन साम्राज्यातले सुवर्णयुग आणि शिष्ययुग म्हणजे बादशाही सत्तेची आमदानी उर्फ ऑगस्टस व त्याच्या नंतरचे काही बादशाहा यांच्या कारकीर्दीचा काळच होय. तसेच पाच ज्ञानगत्या बादशाहांच्या म्हणजे नव्या ते मार्कस ऑरिलिअस (इ.स. ९६-१८०) यांच्या वेळी रोमन राष्ट्राला उत्तम सुखाचे दिवस लाभले. यानंतर बादशाही बंमलाची निदान पहिली दोन शतके तरी अवनतीचा काळ म्हणून मानता

येत नाहीत. मार्कस ऑरिलिअसच्या नंतर रोमन राष्ट्राच्या अवनतीला स्पष्टपणे सुरुवात झाली हे खरे आहे. व तिच्या कारणांचे बीज त्याच्या याराच काळ अगोदर पेरले गेले होते हेही खरे आहे. फार तर काय मग रोमचा, इतिहास सध्या येतो रोमन सत्तेच्या स्थापनेपासूनच तिच्या नाशार्चा कीर्ती पेरली गेली होती असे म्हणणे माग पडते. ख्रिस्ती संप्रदायाच्या वाढत्या सत्तेबरोबर रोमच्या सत्तेचा अन्धःपात सुरू झाला असे पिघून आणिकरून कित्येक इतिहासकारांचे म्हणणे आहे पण ते अतिशयोक्तीचे आहे. वास्तविक पाहता, रोमन साम्राज्यातील गुलामगिरीची पद्धति, अल्प-संख्याक धनिक वर्ग व बहुसंख्याक निर्धन वेगळी वर्ग, वरिष्ठ वर्गातील खालवत बाललेली लोकसत्ता व त्याबरोबरच ख्रिस्ती धर्मसत्तेचे वाढते वर्चस्व, या अनेक कारणांमुळे रोमन साम्राज्यसत्ता लयास गेली असे म्हणावे लागते.

या अंतस्थ कारणांबरोबर दुसरे महत्त्वाचे बाह्य कारण म्हणजे रोमन साम्राज्याच्या सरहद्दीवरील रानटी राष्ट्रांची वाढती प्रता हे आहे. अगत्यात इतिहासावरून पाहता एका राष्ट्राचे स्वयं शेजारभागाच्या अनेक राज्यांच्या परिस्थितीवर अवलंबून असते. रोमने प्रथम इटालीतील राज्ये व नंतर सिसिली, कार्थेज ही राज्ये जिंकून घेतली, व त्या प्रदेशात रोमन बसावली, रोमन संस्कृति व रोमन नागरिकत्वाचे हक्क याचा फैलाव करून रोमन साम्राज्य काही अंशी एकत्रित केले परंतु युरोपाच्या उत्तरेकडील व पश्चिमेकडील रानटी लोक रोमन साम्राज्याच्या बाहेर राहिले त्यामुळे त्यांच्यावर रोमन संस्कृतीचा काही एक परिणाम झाला नाही. तथापि, अनेक शतकांच्या साप्तिमानंतर या रानटी लोकांनी काही वापरात आणली सुधारणा करून घेतली रोमन लोक आणि उत्तरेकडील हे रानटी लोक मूळ एकाच वंशातले असावे असे वाटते, व त्यामुळे आपला समाज सुधारण्याची क्षमता त्यांच्या अंशी दिसत होती या रानटी लोकांचा संसार त्यांच्यापासून रोमच्या युद्धकक्षीय संबंध आल्यामुळे या वापरात त्यांनी रोमन लोकांचे एकदम अनुकरण केले, आणि नैसर्गिक भोजन, कृषिपणा आणि हवाईधर्म या रानटी पुण्यां युद्धकक्षीय जोड मिळून हे शेजारी अखेर रोमला शोईजड झाले.

या रानटी लोकांच्या संघटानुसृत स्वतःला वांछविषयाचा एक मार्ग रोमला शोधला होता. लोकांच्या वेळीच त्यांचा रोमन साम्राज्यात अंतर्भाव करून व त्यांच्यामध्ये रोमन संस्कृतीचा आणि रोमन नागरिकत्व च्या हक्काचा प्रसार करून त्यांना रोमन राष्ट्राशी एकत्रीत केले असते तर हे संकट टळले असते परंतु हे धोरण रोमने स्वीकारिले नाही. अगत्या इतिहासात अगतिक सुधारणेचे आणि मानव जातीच्या प्रगतीचे पाऊल मिथ मायवंश निमोण झाल्यानेच पुढे पडलेले दिसून येते रोमन राष्ट्राच्या आय काळात रोमन समाज अनेक बाह्य रक्षार्थ मिथगाने बनला होता. पण

पुढे २५-३० पिन्थ्यामात्र त्यात नवान मिश्रण झाले नाही, व त्यामुळे मूळचा रोमन समाज नि मत्त वनत चालला. रोमन लोकसत्ताकाच्या अखेरीचे आणि बादशाही सत्तेच्या आरंभीचे रोम येथील बरेचसे पुढारी व खूद बादशाहा असलेले रोमन जातीचे नव्हते. तथापि, रोमन साम्राज्यातील दूरदूरच्या प्रांतातले लोक खूद रोम शहरातल्या लोकपेक्षा अधिक बुद्धिमान व कर्तृत्ववान निपज लागले, आणि या सर्वांहून रोमन साम्राज्याच्या सरहद्दीवरचे रानटी लोक रणांगणावर अधिक कळिष्ठ ठरून त्यांनी रोमन सत्तेचा विषय केला.

ऑगस्टाइन काळ (ख्रि. पू. ३०-इ. स. १४) — रोमन बादशाही सत्तेच्या काळाचे तीन विभाग पडतात. पहिला विभाग ऑगस्टाइन काळ, दुसरा विभाग रोमन बादशाहीच्या भरमसाटीचा काळ, व तिसरा तिच्या अवनतीचा काळ. यापैकी पहिल्या विभागातील ऐतिहासिक महात्वाच्या गोष्टी येणे प्रमाणे —

ऑगस्टसच्या कारकीर्दीत ख्रि. पू. २९मध्ये रोम येथील आपसातील युद्धे संपून शांततेच्या काळास सुरुवात झाली, व त्याचे निदर्शक म्हणून जेसस देवतेच्या देवालयाने दरबाने सेनेटच्या आगवेळून बंद करण्यात आले. ऑक्टोव्हियन हा सैन्याचा मुख्य सेनापति नेमण्यात येऊन युद्ध किया तह करण्याचा अधिकार झाला. देण्यात आला स्वातंत्र्यप्रमाणे त्याला ऑगस्टस ही पदवी अर्पण करण्यात येऊन ए. स. १० पर्यंतची प्रो-कॉन्सल नेमण्यात आले. ख्रि. पू. २० मध्ये पाथियाच्या राजाबरोबर व १२-१९ मध्ये जर्मनीत रोमने काही लढाया केल्या. ख्रि. पू. ४ किंवा १ मध्ये येथू ख्रि. पू. ४ काळा

ऑगस्टस काळातील लोकस्थिति — ऑगस्टस आणि सट्टार बादशाहा यांनी रोमन साम्राज्याला जी शांतता मिळवून दिली तिबद्दल रोमन प्रजेला बरीच मोठी किंमत द्यावी लागली. ती किंमत म्हणजे बादशाही हाती घेतलेले सर्वाधिकारित ही होय. बादशाही काळात बाही युद्धे झाली. परंतु ती साम्राज्यवृद्धीकरिता असून साम्राज्यातील दूरदूरचे प्रांत सरक्षण करण्यापुरती होती. रोमन लोकसत्ता काच्या काळातील देश जिंकण्याकरिता केलेली अनेक युद्धे व युद्धे झालेली रोमन पुढाऱ्यातील आपसतील युद्धे यांनी रोमन लोक लढायाना अगदी बटाळून गेले होते त्यामुळे सुल आणि शांतता यांच्या साम्राज्यक्रिता रोमन बादशाहाच्या हाती अनियंत्रित सत्ता देण्यात ते सहजच तयार झाले. शांततेचे बिन्दू म्हणून या काळातील ग्रीक व लॅटिन नाण्यांवर शांततेच्या देवतेचा मूर्ति पहावयास मिळते.

ऑगस्टस व प्रान्तांचा ति. स. र. नेपोलियन यांची युलना. — रोमना बादशाहा ऑगस्टस आणि प्रान्तांचा निधरा नेपोलियन यांच्यामध्ये अनेक वायतात साम्य आहे हे दोघेहि अधिकारारूढ झाले तेव्हा त्यांच्या प्रांतपद्धीयांनी त्यांची अचूकशी म्हणून पाहिली. गिसिरॉने ऑगस्टसचा काळचा

पॉर' म्हटले व व्हिक्टर ह्यूगोने नेपोलियनला 'बटु' म्हटले दोघेहि आख्यातीतील युद्धांच्या व राज्यवृद्धीच्या घामघुमी नंतर अधिकारारूढ झाले हात दोघांच्याहि वेळी जमिनाच्या मालकी हक्कदारांमध्ये पुष्कळ फेरबदल झाले होते त्यामुळे तत्कालीन जमीनदारांच्या हक्कसरक्षणाची हमी देणाराचा पाठीराखेपणा करण्यास जमीनदारांचे तयार होता. या दोघांही बादशाहांनी राज्यकारभाराची बहुतेक सूत्रे आपल्या हाती घेतली, पण त्याचा उपयोग उदारपणाने शाखे व कला याना उत्तेजन देण्याच्या आणि लोककल्याणाच्या कामी केला. अलौकिक बुद्धिमत्ता दोघांमध्येहि नव्हती, परंतु त्यांच्यात व्यनहारचातुर्य व धूर्तपणा बऱ्याच प्रमाणात होता. दोघेहि लोकमताचा कल पाहून आपले धोरण ठरवीत असत दोघांनीहि पुराणमताभिमाना पक्षाचा व जुन्या परंपरेच्या घराण्याचा मान राखला. हे इतके साम्य असले तरी ते परिस्थितीतील समतेमुळे उत्पन्न झालेले आहे, व्यक्तींच्या स्वभावातील एक्यतेमुळे नाही. उदाहरणार्थ, नेपोलियन कोळाली मनोरंजने करणारा व गुप्त कारस्थाने लढवणारा होता तथा ऑगस्टस नव्हता. ऑगस्टसच्या हाती सत्ता पूर्ववयातच आल्यामुळे प्रत्यक्ष अनुभवाने तो कार शहाणा व मुत्सदी बनत गेला, व त्याने ज्या बादशाही सत्तेचा पाया घातला ती पुढे चारपाचवें बघे टिकली. उलट पक्षा नेपोलियनचे बरेचसे बय अचाट भाडरी कारस्थाने रचण्यामध्ये जाऊन उतार घ्यात राजसत्ता हाती आल्यामुळे त्याच्या स्वभावात पुढे सुधारणा झाली नाही, व त्यायोगे नेपोलियनच्या हयातीतच मेल्व बादशाहा सत्ता डबळी लागली. ऑगस्टसला बादशाहा झाल्यावर अनेक प्रकारच्या सुधारणा करण्यास वेळ भरपूर मिळाला, आणि त्याने केलेल्या अनेक विध सुधारणांमुळे त्याची कारकीर्द रोमन इतिहासामध्ये सुवर्णयुग म्हणून दुमुदमन राहिली आहे.

या काळातील रोमन साम्राज्याचे ब्रिटिश साम्राज्या-शेसाम्य. — रोमन साम्राज्याची आधुनिक ब्रिटिश साम्राज्याशी अनेक बाबतीत तुलना करता येण्यासारखी आहे. उ. रोम येथे साम्राज्यसत्ता इंग्लंडमधील राजा आणि पार्लमेंट यांच्याप्रमाणे रोमन बादशाहा आणि सेनेट यांच्या हाती होती. तथापि इंग्लिश पार्लमेंटने इंग्लंडच्या राजसत्तेला पूर्ण नियंत्रित बनवून राज्यकारभाराचा पाया अधिक मजबूत केला तसे सेनेटने केले नव्हते. रोम येथे सेनेटची सत्ता दिवसा. नुदिवस सत्ता फणी होत जाऊन शेवटी बादशाहा पूर्णपणे अनियंत्रित कर्माधी बनले, व त्यामुळे अखेर रोमन बादशाही सत्ता डबळीत होऊन लयास गेली.

सुद्धे राजकीय हद्द असलेले रोमन नागरिक आणि मुळीच राजकीय हद्द नसलेले गुलाम या रोमन राज्यातल्या स्थितीप्रमाणेच जवळ जवळ युनायटेड किंगडममध्ये दामर वर्णाश्रुती स्थिति होती. त्या वेळी युनायटेड किंगडममध्ये प्रॉटेस्ट कोक्रानो. सगळे राजकीय हद्द होते तर वॅयांडिक

लोकांना मुळावे राखणीय हक्क नव्हते. विशेषतः आध-
लेखमये कॅपिटलिक लोकांच्या राखणीय हक्कांचे प्रकरण फारच
थिडीम गेले होते परंतु इश्लडने राहाणपणाने स्कॉटिश व
आयरिश लोकांना अधिकाधिक राखणीय हक्क देऊन रुप
केले आहे, तर उलट पक्षां रोमन साम्राज्यात अशी मुक्त-
हीमिरी न लढवली गेल्यामुळे अतः रक्ष अत्यंत वाढत
आऊन ती रोमन साम्राज्याच्या लयास अंशत कारणीभूत
झाली.

इंग्लंडच्या साम्राज्यातील हिंदुस्थान देशाप्रमाणे रोमन
साम्राज्यातहि मिश्र मिश्र जातीच्या व धर्माच्या लोकांनी
मरलेले देश होते अशा देशांत मांडलिक राज्ये व सध्याने
राहू देऊन इश्लडप्रमाणे रोमनीहि स्वतः वरील राज्यकारभार-
राचे ओसे काही अंशी हलकें केले होते. तथापि हिंदुस्था-
नातील संस्थानांच्या राज्यकारभारावर ब्रिटिश रॉसेण्टांचे
किंवा पोर्लिटिवल एगंटांचे पूर्ण लक्ष व बरेच नियंत्रण असते.
शिवाय प्रतांवरचे गव्हर्नर व हिंदुस्थानचा म्हादुरसंय या
अधिकाऱ्यांची मुदत मर्यादित व याचिगर पार्लमेंटचे निय-
त्रण कडक असल्यामुळे हिंदुस्थानातील अधिकारी बडबोर
बनण्याची शिल्लक शन्यता नाही. उलट पक्षां हिंदुस्थानच्या
म्हादुरसंयासारखे जे रोमन प्रो कोंसल असत त्याच्या
हार्ता वरील अनियंत्रित सत्ता असे, आणि प्राचीन काळी
दुरदूरच्या प्रांतातील अधिकाऱ्यावर योग्य नियंत्रण ठेवण्याची
साधने उपलब्ध नसल्याने रोमन साम्राज्यात अत्यंत लवकर
मातत असे येणेप्रमाणे रोमन व ब्रिटिश साम्राज्यात अनेक
शकतीत साम्य पण परिस्थितीच्या वापरात काही महत्वाचे
फरक आहेत.

या संक्रमणकालातील शासनपद्धतीचे स्वरूप —
ब्रिटिश साम्राज्य आणि रोमन साम्राज्य यांच्या राज्यकार-
भारात एक अत्यंत महत्वाचा फरक असा आहे की, रोमच्या
साम्राज्यातील केंद्रवर्ती राजकीय सत्ता अधिकाधिक अनिय-
त्रित होत गेली तथापि रिपब्लिकन ऊर्फ लोकसत्ताक पद्धतीचे
दिवस पाहिलेन्या रोमन विद्याच्या मनाला धक्का यसू नये
म्हणून ऑक्टोव्हियनने लोकसत्ताक शब्दातील राज्य-
कारभाराची पद्धति वाग्रत कायम ठेवली होती तो सेनेट-
कडून मुदती मुदतीचा अधिकार मिळवत असे, व मुदतीच्या
अखेर विनयोभाट अधिकारन्यास करीत घसे कायुळे सेनेट
सभा डुरडुर न करता त्यालाच पुन्हा मुख्य अधिकारी
नेमंत होते. त्या वेळी सेनेटच्या सभासदांची संख्या ६००
ठरली होती निरनिराळ्या अधिनात्यांची निवड करण्याचे
काम लोकसभा करीत असे, परंतु या अधिकाऱ्यांना सर्व
यादशहचे हुकूम अमलात आणवे लागत. ऑगस्टसने
पूर्वाचे धार्मिक सार्वजनिक उत्सव चालू ठेवून पूर्वेपर-
परेच्या अभिमानां जुन्या रोमन पराज्यांना गटुट राखले
सर्व सैन्याचा मुख्य सेनापति सेनेटचे ऑगस्टसलाच नेमले
होते. ग्रीसियन लोकांच्या तक्रारींची दाद सावण्याचे काम
मा. च. ९२

पूर्वी ट्रियून नामक अधिकाऱ्याकडे होते पण या लोकांच्या
सर्व तक्रारींची दाद ऑगस्टसने स्वतःच घेण्याचे ठरविले;
आणि त्याच्या अगच्या न्यायी व दयाळु स्वभावामुळे त्याने
वरील लोकप्रति मिळविली अशा अनेक युक्त्यानी प्रत्यक्ष
राज्यकारभाराची सत्ता आणि लोकांची प्रति ऑगस्टसने
संपादन केली.

लोकप्रति ति संपादण्याच्या भाषणानी युक्त्या — ग्रीसि-
यन लोकांना मत देण्याचा हक्क मिळाल्यापासून त्यांना अनु-
कूल करून घेण्याकरिता प्रसंगानुसार गरीब लोकांना धान्य
वाटण्याचे ठराव पास करून घेण्याचा प्रथात लोकसत्ताकाच्या
काळातील पुढ्यान्नाचीच पाठरा होता. शि. पू पहिल्या शत-
कात तर अतः धान्य वाटण्याचा सामान्य नियमच होऊन
चलला होता जूलिअस सीझरच्या वेळी रोम येथे असे धान्य
घेणारे भिक्षोकरां तीन लक्ष होते या पद्धतीतील अनिष्टपणा
ऑगस्टस जाणून होता. परंतु लोकप्रति संपादण्याचे हे मह-
त्वाचे साधन गमावण्यास तो तयार नव्हता. त्याने दरमहा
धान्य वाटण्याची पद्धत चालू ठेवली इतकंच नव्हे, तर प्रसंग
विशेषी जादा धान्य व पैसेहि तो वाटत असे भिक्षोण्यांची
सदस्या दान तीन लाख असे असे त्याने लिहून ठेविलेल्या
माहितीवरूनच सिद्ध होते

रोमन जनतेला रुप ठेवण्याचा दुसरा मार्ग सार्वजनिक
सामन व खेळ करविणे हा होता. असले खेळ लोकसत्ताकाच्या
वाट्यातील पुढारीहि लोकांना अनुकूल करण्याकरिता लहान-
मोठ्या प्रमाणावर करवीत असत पण यादशही काळात,
लोकांनी राज्यकारभारात फारसे लक्ष घालू नये म्हणून, असल्या
खेळांमध्यें लोकांचे मन गुंतवण्याची युक्ति ऑगस्टस व
त्याच्या नंतरचे यादशहा यांनी मोठ्या प्रमाणात अमलात
आणला.

रोम येथे दर चार वर्षांनी 'अंन्ट्रियन गेम्स' नावाचे
सामने होत असत यात प्रथम पोझ्यावरच्या शर्यती, नंतर
शारीरिक सामर्थ्याचे सामने आणि शेवटी लढायातील कैद्या
कडून काढिलेली खेळीपटसंची म्हणजे अस्त्रिकाडवानी प्राण-
घातक द्वंद्वयुद्ध होत असत या सर्व सामन्यात अस्त्रिकाड-
काच्या खेळांना फार महत्त्व असे, या द्वंद्वयुद्धात सर्व परा-
जित सामनेवाल्यांना तेथल्या तेथेच ठार मारण्याची चाल
होती

ऑगस्टसने ही चाल बद केली परंतु या सामन्यात हत्या-
रात्री एकमेकांना जखमा होऊन प्राणहानीहि होऊ असल्यामुळे
जे निंद्य व कुरूपणाचे होते असंच म्हणावे लागते रोममध्यें या
अस्त्रिकाडकाच्या युद्धाची लोकांना फारच चटक लागली होती
अस्त्रिकाडक म्हणून दहा दहा हजार लोक नेहमी तयार ठेव-
लेले असत. याशिवाय बॉक्सिंगचे म्हणजे मुष्टियुद्धाचेहि सामने
होत असत मुष्टियुद्धाची कला प्राक लोकांत वरीच पूर्णत्वात
पोहोचली होती हे मुष्टियुद्धाचे सामने निरनिराळ्या राष्-
त्रांत प्रसिद्ध गव्याहमर्षांहे केले जात असत याशिवाय फोरम-

मध्ये, अक्षिप्टरमध्ये किर रस्त्यात तात्पुरती नाटक्युद्धे उभाऊन मकेश्वी व नाटकाचे प्रयोग होत असत या सर्व प्रकारच्या खेळना व करमणुकीला स्वतः ऑगस्टस बादशहा कडून बरच उत्तेजन मिळत असे

याप्रमाणे पुढे बंद झाल्यामुळे लाभलेली शांतता, मरी घनो वाटले जाणारे भान्य, पैशाचा उररात व करमणुका करिता इएक प्रकारची खेळ बंगरे गाधने या कारणास्तव ऑगस्टस बादशहाची कारकीर्द म्हणजे नवीन मुखशालीच्या युगाचा आरंभ असे मने लोकांस वाट लागले

ऑगस्टाइन उर्फ सुवर्णयुगांतील वाक्पय - या सुवर्ण युगाच्या बाबत गद्य, पद्य वाचक्याला बरेच उत्तेजन मिळून त्यात भर पडली ग्रीक वाङ्मयातील ग्रथांचे आदर्श लॅटिन लेखकापुढे होतेच तथापि स्वतंत्र विचार, जोरदार लेखन शैली व विषय मुलभूषणे प्रतिपादन परण्याची हातोटी हे ग्रीक प्रयत्नातले गुण लॅटिन प्रयत्नात दिसत नाहीत ऑगस्टसच्या बाबत लोकप्रिय झालेली नाटके आज उपलब्ध नाहीत त्यामुळे त्याच्या गुणदोषांचे विवरण येथे करता येत नाही सौमकाच्या नावावर चालत असलेली काही दुग्ध पर्यवसायी नाटके उपलब्ध आहेत. या नाटकात शब्दा सराटादे गुण आहेत पण नियमबद्ध कथानकाचा रचना व पात्राचा स्वभावपरिपाप या गोष्टी मुख्यत्वे साधलेल्या नाहीत उत्तान भ्रूगार वीराद रसाना युक्त असे प्रवचन व भाषणे मात्र पुनळ आहेत

याच काळात सुप्रसिद्ध व्हर्गिल (जि पू ७०-इ स १९) कवीने आपले इनाड्ड हे राष्ट्रीय महाकाव्य रचिले व्हर्गिल हा अलेक्झांडरियन पाठशाळाी अध्ययन करून उच्च प्रसारका विद्वान बनला होता त्यामुळे त्याच्या काव्यातल पसरवना उच्चम साधलेली असून पुढे अनेक इतके ती आदर्शभूत होऊन राहिली होती तथापि व्हर्गिलमध्ये उच्च प्रतीची काव्यप्रतिभा नसल्यामुळे आणि काव्याचा विषयानी निरुद्धि पावली झाली नसल्यामुळे इलिअड विसा पॅरेट्रज लॅट्र गौच्या लोटीच ह महाकाव्य झाले नाही - दोर्मलने कित्यक उपदेशात्मक काव्यदि लिहिले आहेत, पण या नमु न्याची काव्ये लिहिणारे कवी, पुढे कोणी झाले नाहीत शोक गीत मात्र अनेक कवींनी बऱ्याच उच्च दर्जाची लिहिलेली आहेत त्यात टियरसची शायकात बरीच नाथायनासारखी आहेत

याच काळात आदि ड (जि पू ४३-इ स १७) हा बरार पुढमान करी होऊन गेला त्याची कविता भ्रूगारहा स्वरसंपरच रचप आह हॉरस (इतिहास जि पू ६५-इ स. ६) हा या काळातला आभरी एक सुप्रसिद्ध कवि होय त्याने शौरागिक व उपहासपर काव्यात बरच नाथ मिळवले आहे

रोमन लोकांत माराळे इतिहासकार मुख्यतः कोर्नेल झेनेल नव्हे. या ऑगस्टाइन पुतातला लिहिदि (जि पू ५९-इ स.

१७) हा प्रसिद्ध इतिहासकार होय याचा रोमच्या राज्याचा संपूर्ण इतिहास लिहिण्याचा सक्कप होता तथापि लिहि दि याला उत्तम इतिहासकार म्हणता येत नाही त्याने बारीक अडवाळ एकत्र करून प त्यातील विशेष विवेक दिसणाऱ्या गोष्टींना काढी देऊन आपला इतिहास लिहिला, परंतु त्यात त्याने सत्यासत्याच्या निवडावडल विशेष चिकित्साबुद्धि वापरली नाही, किंवा चागल्या टाकाकारांचेहि काम केले नाही त्याचा इतिहास बऱ्याच बरतृत्वपूर्ण भाषेत मात्र लिहिलेला आहे

या काळात झालेले शास्त्रीय ग्रंथ केवळ भाषांतरकथा आहेत तत्वज्ञान, पदार्थविज्ञान, वैयक, कृषि, नीतिशास्त्र संपरे शास्त्रात रोमन लोकांनी घातलेली मर फारच अल्प आहे रोमन लोकांनी परिणत केलेले असे कायदेशास्त्र हेंच कायते एक शास्त्र आहे

रोमन बादशहाी अमलाची पहिली दोन शतके (इ स १४-१८०)—ऑगस्टस बादशहाने रोमन राज्यकारभाराला नै बादशाही कळण लावून दिले तदनुसार पुढील २०० वर्षे रोमन साम्राज्याला बरीच मुखशालीची व साक्षत भरमराटीची गेली परंतु त्यामुळे राज्यकारभाराचे लोकनिशत्रित स्वरूप मात्र हळू हळू नाहीसे होत जाऊन त्यात अनेक अनिष्ट फेरफार होत गेले ऑगस्टस आणि तदुत्तर बादशहा यांनी अनेक कायदेशीत फेरफार केले सान्द्रच्या वेळेपासून खडप्या सैन्याची योगना अमलगत झाली होती, व या सैन्याच्या जोरावर पुढील बादशहांनी राज्य कारभारपद्धतीला लष्करसत्ताक पद्धतीचे स्वरूप दिले या २०० वर्षांतल ऐतिहासिक महाकाव्याची गोष्टी येणप्रमाणे —

टायबरीअसच्या कारकीर्दीत त्याचा पुतण्या जर्मानिकस याने उत्तरेरंडोल जर्मन लोकांच्या दोन बळी पराभव केला पुढील बादशहा कालिगुला इ स ३७ मध्ये गादावर आला, पण त्याचा ४१ मध्य खून झाला नंतरचा बादशहा क्लॉडिअस याने इ स ४३ मध्य ब्रिटनवर स्वारी करून तो देश जिंकून घेतला ४३ मध्य लिझिया प्रांत व ४४ मध्य जुडोआ प्रांत रोमन साम्राज्यास जोडण्यात आला ५४ मध्ये झॉडि-छसचा कायको अॅप्रिगण्डना हिने नवऱ्याला विष पावून ठार मारिले त्यानंतर तिचा मुलगा नीरो (इ स ५४-६८) हा राज्यावर आला त्यान आपला सावधमाऊ मिट्रनिकस व आई अग्रिपायना यांना ठार मारिले ६२ मध्ये त्याने स्वतः या यादवी ऑक्जॅन्गह्या इल्योडि ठार केले या काळात पाथिया व थार्सीनिया या देशांशी लढाया झाल्या, व अरेर लोनी रोमचे सावेभीमत्व कपूत केले ६८ साली रोम वाहत्या बराचमा भाग भाग लागून उद्ध्वस्त झाला नवीन उदयास आलेल्या सिरीया ग्रमद्याच्या छत्यास मुदयात झाली, ६९ मध्ये यहुदी लोकांवरवीर मुद झाले ६८ मध्ये तेल व रंजन येथे

बंदे झाली व त्याच वर्षी नीरोने आत्महत्या केली. नीरो हा सीझरच्या घराण्यातला शेवटचा बादशहा होय

क्रै. वि. अ न व रा णे.—नीरोनंतर व क्रै. वि. ६८-६९ या सालीत शात्त्या, ऑपो व विटेलिस यांनी एकामागून एक बादशाही मत्ता बळकावली होती; परंतु त्यांना ती पार दिवस टाकली नाहीं. ६९ मध्ये व्हेस्पेशियन हा क्रै. वि. ६८-६९ मध्ये शात्त्या पहिला बादशहा सेनेटने व सैन्याने दोघांनीहि मान्य केला. याने बरीच सार्वजनिक लोकोपयोगी कामे केली आणि सैन्यामध्ये, जमाखर्चांमध्ये आणि राज्यकारभाराच्या इतर कित्येक अंगांत सुधारणा केल्या. याच्या कारकीर्दीत वाटेव्हि-अन लोकानी बंद केले. ते रोमन सेनापति सीरिएलिस याने मोडले. यालाच पुढे इ. स. ७१ मध्ये ब्रिटनचा गव्हर्नर नेमण्यात आले. ७८ मध्ये आग्रिकाला याने ब्रिटनवर पुन्हा स्वाभ्या केल्या. क्रै. वि. ८० मध्ये शात्त्या पहिला दुसरा बादशहा टाय-टस हा ७९ मध्ये राज्यावर आला. त्याच वर्षी व्हेस्पेशियन ज्वालामुखीचा स्फोट होऊन पॉपेथि व इम्पेट्रेलियन या राह-राचा नाश झाला. यानंतर लवकरच सदरहू घराण्यातील तिसरा बादशहा डॉमिशियन (इ. स. ८१-९६) हा गादी-वर आला. याच्या कारकीर्दीत ८३ मध्ये जर्मनीतील व्हॅटि लोकांबरोबर युद्ध झाले. ८४ मध्ये आग्रिकाला या रोमन सेनापतीने क्रै. वि. ८० मध्ये लोकांचा पराभव करून सर्व ब्रिटन देश जिंकून घेतला. ८६ मध्ये वेशियन लोकांनी डॉमिशियन-वर स्वारी केली, आणि रोमन सैन्याचा पराभव केला ९० मध्ये वेशियन लोकांबरोबर तह झाला. ९३ मध्ये उत्तर जर्मनीचा गव्हर्नर ऑटोनिअस साटर्निअस याने बंद केले, पण बादशहाने ते मोडले. व या वडात तामील असलेल्या अनेकाना क्रूरपणाने काडी दिले तसेच या बादशहाने अनेक तत्त्ववेत्त्यांना रोमनबून हावून लावले, व यहुदी व ख्रिस्ती लोकांचा छळ केला. अशा अनेक कारणांनी हा बादशहा अग्रिय शात्त्यामुळे याचा खून झाला

बादशाही अंमलाचे दुसरे शतक (इ. स. ९६-१८०).—डोमिशियननंतर झालेल्या ओव्हीने पाचवे बाद-शाहानी राज्यकारभार चांगल्या प्रकारे केला. म्हणून हे दुसरे शतक पाच चांगल्या बादशहांचे शतक या नावाने प्रसिद्ध आहे. याच्यापेची पहिला बादशहा नव्व्या इ. स. ९६ मध्ये राज्यावर आला. त्याने पार सौम्यपणाचे धोरण स्वीकार-ले होते. पण त्याची कारकीर्द दोनच वर्षांनी संपून द्राजन-ची कारकीर्द (इ. स. ९८-११७) सुरू झाली त्याच्या कारकीर्दीत १०१-१०२ मध्ये वेशियन लोकांनी युद्ध सुरू केले; परंतु अखेर द्राजनने त्याचा पराभव करून त्याचा देश आपल्या साम्राज्यास जोडला ११४ पासून ११६ पर्यंत द्राजनने पार्थियन लोकांबरोबर युद्ध करून जय मिळवले आणि आर्मेनिया, मेसापोटेमिया व अगुरिया हे देश रोमन साम्राज्यात सामील केले या लढाईवरून परत आल्यावर हा

बादशहा लवकरच मरण पावला. याच्या कारकीर्दीत लोको-पयोगी कामेहि बरीच करण्यात आली. यानंतर हेड्रियन (इ. स. १०२-१३८) बादशहा झाला. याने द्राजनने लुक्तेच मिक्लेले शत्रु सोडून दिले. याच्या कारकीर्दीत सार्मेशियन लोकांबरोबर बरीच वर्षे युद्ध चालू होते. १२०-१२७ या साली हेड्रियनने साम्राज्याच्या सर्व प्रांतांना भेट दिली. १२९ साली ब्रिटनमध्ये या राज्याच्या नावाची एक भिंत बांधण्यात आली १३२ साली प्रीटोरनी केलेले अनेक कायदे एकत्र संघट्टीत करण्यात आले. १३२-१३५ या साली यहुदी लोकांबरोबर दुसरे युद्ध झाले. या कारकीर्दीत काही सार्व-जनिक इमारतीहि बांधल्या गेल्या. पुढला म्हणजे चौथा चांगला बादशहा (इ. स. १३८-१६१) अँटोनायनस पायस हा होय. याची सर्व कारकीर्द शांततेत व भरभराटीत गेली. १३९ मध्ये ब्रिटनमध्ये एक बंद झाले ते लॉडिअस अर्बेक्स याने मोडले पाचव्या चांगल्या कारकीर्दीत (इ. स. १६१-१७८) मार्लस ऑर्दीअस व ल्यूशियस व्हीरस या दोघांनी जोडने राज्यकारभार केला. १६२-६५ मध्ये पायथियन लोकांबरोबर युद्ध करून रोमन लोकांनी आर्मेनियाचे राज्य कायदेशीर वारसास दिले. १६३ मध्ये सिस्ती लोकांचा छळ झाला. १६६ मध्ये मार्कोमनाय व इतर काही रानटी टोळ्यांनी एकत्र मिळून रोमन साम्राज्यावर स्वारी केली. तेव्हा दोघेहि बादशहा त्यांनाबरोबर लढण्याकरिता गेले. १६९ मध्ये ल्यूशियस व्हीरस बादशहा मरण पावला. १७४ मध्ये रोमन सैन्याने क्रेडाय लोकांविरुद्ध जय मिळविला. याच लढाईत 'थंडरिंग लीजन' या नावाने प्रसिद्ध असलेली अद्भुत वसावारीक गोष्ट घडली. १७५ मध्ये अँटिडिअस कॅंथियस याने आपण टॉरस पर्वतशेजारच्या सर्व प्रदेशांचे बादशहा असल्याचे जाहीर केले, पण त्याच साली तो मारला गेला. १७८ मध्ये मार्कोमनाय लोकांबरोबर पुन्हा युद्ध सुरू झाले व ते पुढील कारकीर्दीत १८० मध्ये संपले.

बादशाही काळाच्या पहिल्या दोन शतकांतील देशस्थिति — या काळात अमीर उमरावांचे वैभव व ऐपश्राम, काही विशिष्ट ठिकाणीच लोकसंख्येचे केंद्रभवन, रोमन लोकांचा गिष्टरपणा व निर्दयता अशा निरानिराळ्या कारणांमुळे देशात दारिद्र्य वाढले. काही बादशहानी गरीब-गुरिबास धान्य वाटून जो दयाळूपणा दाखविला, त्यामुळे देशाचा पायदा होण्याच्या ऐवजी लोकांत आळशीपणा मान वाढला परंतु युरोपच्या राजधानीत दिसून येणारी ही दुःस्थिति साम्राज्याच्या दूरदूरच्या भागात वसितच दिसून येत होती याचे कारण तेथील लोकांची वनशी रोमच्या लोकांप्रमाणे ऐपश्रामाची वनशी नव्हती हे होय. रोमने तरातरांत जगाचा नैतिक अध पात केला असें म्हणतात ते सर्वस्वी नसले तरी बऱ्याच शशी खरे आहे. रोमपेशा रोमन साम्राज्यातील प्रांताची स्थिति पुष्कळ चांगली होती, याचे कारण सर्व ठिकाणचे दुर्गुणी व व्यसनी लोक रोममध्ये येऊन रहात

असल्यामुळे तेथे रोमन सद्गुणाचा परिपोष होण्यास अवकाशच राहिला नव्हता.

आधुन्यक्रम व चालीरीती.—रोम शहराच्या लोकसंख्येत क्षपाटपानें वाढ झाल्यामुळे अशा प्रकारच्या वाढ वस्तीच्या शहरातील सर्व दोष तेथेहि दिसून येत होते. दुकानें घालून वसण्याची पद्धति अद्याप प्रचारात आली नसल्यामुळे बहुतेक व्यापार फेरीवाल्यांमार्फतच चालत होता. त्यातच आश्रितांचा व नोकरचाकरांचा धोक्या बरोबर घेतल्याशिवाय उंबरठ्याबाहेर पाऊलहि न टाकणाऱ्या अमीर-उमरावांच्या अनुयायांची भर पडत असे. व्यापाराकरिता व रोमचें वैभव पाहण्याच्या गिझासने निरनिराळ्या देशचे लोक तेथे एकत्र जमत असल्यामुळे त्या शहरास सुर्वेसारख्या बकाल वस्तीच्या शहराचें स्वरूप आलें होतें. सरकारी कामकाज व इतर उद्योगधंद्यांचे व्यवसाय राकळपासून दुपार-पावेतों चालत असत. गर्भाग्रहौं सूर्य येताच सर्व लोक आपले कामकाज संपवून घरी जाऊन काहीं वेळ कामकुशी करीत. यानंतर पुढें अंधार पडपावेतों लोकांचा सर्व वेळ विभ्रांति घेण्यात व करमणुकीच्या साधनांनी रगत.चें मनोरंजन करण्यात जात असे. मुसंडरतू लोक हा वेळ पोहणें, पळणें, घोंघावाहन फेरफटका करणें, भाल्याची फेंक करणें यासारख्या व्यवसायात घालवीत. गरीब लोकांस अथल्या धमाच्या करमणुकीच्या साधनांची अर्थातच आव-श्मकता नते. हे देख सामान्यतः टायबर नदीकाठच्या सार्वजनिक मैदानांत होत असत, व ते क्षायानंतर धुमाम तयार केलेल्या स्नानगृहांत जाऊन उठणी व सुवासिक तेले अंगात लावून उष्णोदकस्नान किंवा बाप्पस्नान करण्याची वाहिवाट होती. रोमन लोकांस स्नानाची पार आवड होती व गरीब लोक देखील सार्वजनिक स्नानगृहात जाऊन थोडेंसे पैसे देऊन हे सुख अनुभवीत असत. या सार्वजनिक स्नानगृहाचा विभागेद्वितीय उपयोग करीत असें दिसतें.

रोमन लोक जेव्हा नाटकास किंवा सर्कसोस जात नसत तेव्ही ते परायाहेर पळून रस्त्यातील मीन पहात पहात चौका-कडे किंवा दुसऱ्या एखाद्या सार्वजनिक ठिकाणी जात. तेथे एखादा खबरदातम्या जमविणारा कोणी ती वक्ता उभा राहून तो शहरातील वादग्रहासंबंधीच्या किंवा सामान्या-तत्त्वा इतर भागातील यातम्या जमलेल्या लोकांस सांगून त्यांचे मनोरंजन करीत असे. यानंतर साहजिकच त्या ठिकाणी जमलेल्या लोकांत प्रचलित राजकारणव्ययक गोष्टींचा रस होऊन जो तो तसोर्थी आपल्या नताचा चप्पार करीत असे. त्या काळी वर्तमानपत्रे नसल्यामुळे यातम्या काढणाऱ्या लोकांचा एक वर्गच अस्तित्वात होता. तो वादग्रहाच्या व इतर मोठेमोठ्या लोकांच्या हालचालींची पदानसदा माहिती देवीत असल्याचें दाखवीत असे. ह्या लोकांच्या द्वारे शहरांत ज्या वागणुका उठत त्यास आळा घालण्याकरिता वादग्रहा शितका अधिकधिक प्रयत्न करी

तितका त्यांना जास्तच ऊत येत असे. लोक आपल्याविषयी काय बोलतात हे जाणण्यासाठी वादग्रहाचे हेर सर्वत्र पसर-लेले असल्यामुळे सार्वजनिक ठिकाणी वादग्रहाच्या कृत्यावर टीका करण्यास सामान्यतः लोक कचरत असत. तथापि वेळप्रसंगी समर्थीचित कोटि वरून स्वतःचा प्राणहि धोक्यात घालणारे लोक आढळून येत नव्हते असें नाहीं.

छे ख न व्य व सा य व म्र या ल यं—होरेस म्हणतो कां, या काळात जवळ जवळ प्रत्येक इसमास आपल्या अंगी लेखनकर्तृत्व आहे असे वाटत होतें. परंतु प्रत्येक इसमास आपले लेख प्रकाशित करण्याची ऐपत असणें शक्य नस-ल्यामुळे आपले लेख लोकांच्या नजरेस आणण्याच्या हेतूनें कित्येकजण, इतराकडून उर उडविली जाण्याचीहि परवा न करता आपले लेख सार्वजनिक ठिकाणी किंवा इष्टमित्रात वाचून दाखवित असत. सिनेकाची दु खपर्ववसायी नाटकें उपलब्ध आहेत तीं अशा प्रकारे वाचून दाखविण्याकरितांच लिहिलेली असल्यामुळे त्याची नाटकाचे नियम कडक रीतीने लावून परीक्षा करणें मुक्त होणार नाहीं.

रोम येथें ग्रंथप्रकाशनाचें काम त्या काळात देखील जवळ जवळ इष्टांतकेंच जोरात चालू होतें. हक्वेलीनअम येथे जो खासगी ग्रंथसंग्रह सापडला आहे, त्यावरून तत्कालीन पुस्तकासंबंधी बरीच कल्पना करता येते. त्या वेळच्या खासगी ग्रंथालयात देखील तीस तीस, वत्तीस वत्तीस हजार पुस्तकें असल्याचे उल्लेख सापडतात. प्रत्येक पुस्तक पापायर-सच्या किंवा चर्मपत्राच्या लांबलचक तुकड्याचें काढीभोंवती बळकटी केलेले एक भटवोले असून ते हाकण असलेल्या नळकाच्यात सुरक्षितपणें ठेविलेले असे. खासगी लोकांच्या ग्रंथालयांत जर इतकी पुस्तकें आढळून येतात, तर सार्वज-निक ग्रंथालयात यापेक्षा कितीतरी अधिक पुस्तकें असली पाहिजेत. सीसरचा मित्र आसिमिअस पॉलिओ (मृत्यु क्रि. पू. ६) यानें पहिलें सार्वजनिक ग्रंथालय स्थापिलें असें म्हणतात. तथापि सार्वजनिक ग्रंथालयास खरे महत्त्व ऑग-स्टसच्या वेळेपासूनच आलेलें दिसतें. पब्लिअस धिक्वटरच्या लिहिण्यावरून रोममध्ये त्या काळी कमीत कमी २९ तरी सार्वजनिक ग्रंथालये होती असें कळतें. तत्कालीन लोकप्रिय ग्रंथकारात ओव्हिड, प्रोपर्शिअस व मार्शिअल हे औपरोधिक लेखक, होमर, व्हर्गिल, होरेस हे कवी; व सिसिरो, लिहि व इति हे गद्य लेखक देता येतात. पुस्तकाचा धंदा मुख्यत्वे-वरून रोममध्ये रावलेल्या सुशिक्षित ग्रीक गुलामांनीच चालविलेला होता, व रोम शहरांत गुलामांचा भरणा बराच असल्यामुळे, त्या काळी ग्रंथपण्याची कला अस्तित्वांत नव्हती तरी पुस्तकें कमीत कमी पांच दिनांरांतच त्या रचण किमतीत विकता येत असात.

छम विधी.—छमाच्या वेळेचे धर्मसंस्कार पुनारिकांच्या छमात शितके सविस्तर होत तितके ते विधवाविवाहाच्या वेळी होत नव्हते. प्राचीन काळी पुनर्विवाह कथित होत

असत, व नंतरच्या काळातहि ते फारसे लोकप्रिय नव्हते. फेब्रुवारीचा तिसरा आठवडा, मार्चचे पहिले दोन आठवडे व संबंध मे महिना, जूनचे पहिले पंधरा दिवस वगैरे फार्हा दिवस व महोत्सवाचे प्रसंग निरनिराळ्या कारणासाठी एखास वज्र मानलेले होते. तथापि हा विषय विषयाच्या विवाहास लागू नव्हता. त्याचप्रमाणे नवऱ्या मुलीच्या मेडनाचे नियम देखील सर्वेस्वी कुमारिकाकरिताच सांगितलेले आहेत. एखाद्या सरवातीस देवाची इच्छा जाणव्यासाठी सूर्यादयापूर्वी डाकून पाहण्यात येत असे. धुकून अनुकूल आढळून आल्यास एक पशुयज्ञ करून त्यात शेळीचा बळी देण्यात येई. यानंतर निर्मंजित पाहुण्यामक्ष वधूवराना एखास आपली सम्पत्ति असल्याचे जाहीर करावे लागे. हा विधि झाल्यावर एका मुवायिनी छीकडून वधूचा हात बराच्या हातात देण्याचा विधि होऊन त्यानंतर एक फलाचा यज्ञ होत असे. हा यज्ञ चालला असतांना वधू व वर हे दोघेहि बळी शिऱ्या शेळीचे कातडे घातलेल्या एका जोडशुचीवर बसलेले असत. संध्याकाळ झाल्यावर वर बाजत गाजत वधूस तिच्या सूत काढण्याच्या चरबयासह आपरा परी भेई. घरात परी आल्यावर गृहप्रवेशाचा विधि होऊन दुसऱ्या दिवशी वधूकडून सर्व भातेष्टांस भेजवानी देण्यात येत असे.

१ क्रियाचा समाजातील दर्जा — आरंभी रोमन लोकात विवाह हा एक मोठी पवित्र धर्त्या गणली जात होती. ते क्रियांना पुरवाची विषयवास्तना तुप्त करण्याचे साधन समजत नसून, विवाहाचा उद्देश राष्ट्र-देवतांची सेवा करण्यासाठी, रोमन संस्थाचा विस्तार करण्यासाठी व भिक्कल्या देशात रोमन सैन्य ठेवण्यासाठी प्रमोत्पादन करणे हा गणला जात असे. या कडक ध्येयामुळे रोमन लोकास इतर जातींतील लोकांशी अर्थातच विवाहसंबंध करता येत नव्हता. परंतु रोमन लोकसत्ताकाच्या जेव्हा पूर्वेकडे मोहिमी होऊन रोमन सैनिकाचे अथेन्स, सेमोस किंवा एफिसस येथे हिंबाळ्यात तळ पडू लागले, तेव्हा आत्मा येथील विवाहविहितांन ठेवल्यातील या अढाणी शेतकऱ्याचा सुशिक्षित ग्रीक क्रियाशी संबंध येऊन या क्रियांच्या अगच्या गुणानी त्यांचे डोळे दिपून गेले या क्रियांशी कायदेशीर विवाह करणे खास शक्य नव्हते, व प्रचलित वेदगळ समजुतीमुळे आपल्या देशच्या क्रियास चांगल्या प्रकारचे शिक्षण देऊन त्याचा दर्जा वाढविण्याचीहि कल्पना त्यांच्या लोकायात कधी आली नाही. यामुळे पूर्वीच्या काळी जेथे एखादा कठोर हृदयी सेनापति त्याचा सैनिक परकीच्या मांडांत गुंतरेला आढळून आल्यास त्याच्या जेवणाच्या जाती त्या लोकांच्या देखत त्याचे डोळे उडविण्याची शिक्षा दंत असे, तेथे आता रोमन जिल्हाधिकारी उपदपणे स्वारीत आपल्या अंगवस्त्रास घेऊन किंज लागले

या मोठीचा रोमन लोकांच्या नीतिमतेवर फारच वाईट परिणाम झाला. ग्रीक क्रिया रोमन लोकांस थावई लाग-

त्यामुळे ग्रीक धार्योपितांचा रोम शहरात जुळजुळट झाला, व विवाहासस्थेबद्दल अनादर उत्पन्न होऊन वैवाहिक जबाबदारी टाळण्याकडे रोमन लोकांची प्रवृत्ति होऊ लागली. उलटपक्षी क्रियानाहि आपल्या मुलामशिरीच्या स्थितीचा बोट येऊन विवाह नकोसा झाला. कारण क्रिया म्हणजे पुरुषाच्या मालकीच्या जणू काय निर्जिव वस्तूच आहेत अशी त्यांची रोमन समाजात स्थिति झाली होती. लहानपणी त्यांच्यावर बापाची मालकी असे, तर वयात आल्यावर ती मालकी बापाकडून नवऱ्याकडे जात असे एवढेच काय ते. त्यांनी लहानसा अपराध केला तरी त्याची नवऱ्यापुढे किंवा चारवीषा इथमिनापुढे चौकशी केली जात असे. त्यांनी पर-पुरषाशी संबंध ठेवल्याच्या संशयावरून नवऱ्याच्या हाताचा मार खावा लागे, व कधी कधी तर त्यांना इतका वेदम मार यसे की त्यायोगे त्यांचा प्राणहि जाई.

रोमन प्रजासत्ताकाचे उत्तरार्ध कौटुंबिक लग्नांवांनी भरलेले आहे जि पू ३३० मध्ये अनेक पोक्त वयाच्या रोमन क्रियांनी विषप्रयोग करून आपल्या नवऱ्यास ठार करण्याचा प्रयत्न केल्याचे आढळून येते. अशा प्रकारच्या १७० क्रियांची त्यांच्या आत्माच्या पंचायतीपुढे चौकशी होऊन त्यांना देहान्त शिक्षा देण्यात आली. पुढील शतकात क्रियांनी सव्या तोज्यपिक्षा अधिक सोने जवळ बाळगू नये, रंगारंगची बडे परिधान करू नयेत, विवा गाडीत बसून जाऊ नये, अशा प्रकारची त्यांच्यावर बंधने घालणारा ओपियन नावाचा कायदा झाला तेव्हा त्यांनी पुन्हा एक नवीन कड केला असे म्हणतात परंतु आता त्यांनी नवऱ्याचे घून पाडण्याच्या भरोस न पडता त्यांच्याशी अश्लेला करून प्रमोत्पादनाच्या बाबतीत त्यांची निराशा करण्याचे ठरविले यानंतर अर्ध शतकाने लेक्सओकोनिथा नावाचा क्रियाचा वारसाचा हक्क काढून दापणारा अत्यंत जुलुमी कायदा करण्यात आला. व्यवहारात या कायद्याची बडक रीतींनी अंमलबजावणी होऊ शक्य नाही तरी छीपुरषाचा एकमेकाविषयी मत्सर इतका वाढला की, कॅटिलायरीनअन कदाच्या वेळी नवऱ्याचा नाशनाश करून देशात मोठी काति घडवून आणण्याच्या उद्देशाने राजद्रोही लोकास शेकडों विवाहित क्रियाकडून पैसा पुरविला गेला होता अशी पुरषात अपवा पसरली होती.

प्राचीन काळी रोमन लोकात अविवाहित राहणे हा कायद्याने गुन्हा ठरविण्यात आला होता. जि पू पाचव्या शतकाच्या अखेरच्या एका जेष्ठेपावरून निदान सोंपावेतो तरी असल्या गुन्हाबद्दल चौकशी होऊन अपराध्यास शिक्षा होत होती असे दिसते. हा कायदा पुढे सौम्य करण्यात येऊन अक्षिते देऊन विवाहास उत्तेजन देण्यात येऊ लागले. अशा प्रकारच्या बक्षिस्ताचा उल्लेख रि. पू. १९९ साली 'सेन्टोर'च्या जागी असलेल्या मिथिओच्या भविष्योक्त प्रथम आढळतो. तथापि या दोन्हीहि उपायांना नेहमी परिणाम झाला नाही. जि. पू. १११ साली, 'सेन्टोर' अश-

ऐल्या मिटेलस मॅसिडोनिक्रम नावाच्या पुरुषाने सेनेटमध्ये रोमन लोकांची संख्या दिवमासुदिवस क्षपाव्याने कमी होत आहे अशी भीति व्यक्त केली होती. एवढा मोठा सौम्य पण त्यालाहि रोमन लोकांच्या वैवाहिक जबाबदारी टाळण्याच्या वाढत्या प्रवृत्तीस आळा घालता आला नाही. सरते शेवटी ऑगस्टसने नवात आलेल्या सर्व पुरुषांनी लग्न केलेच पाहिजे असा सेनेटकडून कायदा पास करून घेतला. योग्य बंधू सोडून लग्न जुळविण्यासाठी म्हणून त्याने लोकांस तीन वर्षांची मुदत दिली. परंतु तीन वर्षे संपली तेव्हा ती मुदत आणखी दोन वर्षे वाढविणे जरूरीचे वाटले, व त्यानंतरहि पुढे अनेक वेळा अशाच रीतीने मुदती वाढविण्यात आल्या. त्याने रोमन लोकांची वैवाहिक नीतिमत्ता सुधारण्यासाठी कोणाहि स्वतंत्र झालेल्या लोकांचे वेगळे लग्न कायदेशीर ठरविले, व जो कोणी अविवाहित राहिल त्याचा वारसाचा हक्क काढून घेण्याचा कायदा केला. एवढेच नव्हत तो पांढला नाही, तर एसादा इतम विवाहित असूनहि निपुत्रिक असला तरी देखील त्याच्या वारशाच्या रक्कमपैकी अर्धा रक्कम सरकारात व्हावाखल जमा केली जावी असा त्याने दुसरा एक ठराव करून घेतला. उलट पक्षां मुखेवाळे असणाऱ्या इसमास सार्वजनिक ठिकाणी मान मिळत असे. व सरकारी नोस्ट्रॉसहि असा इसम निपुत्रिकापेक्षा अधिक लायक समजला जात असे. परंतु ऑगस्टसने विवाहासंबंधी इतके कडक कायदे केले तरी त्याचा फारसा उपयोग झाला नाही. नारण, धूर्त रोमन लोक कायद्याच्या कडेत न येण्यासाठी अनेक युक्त्या प्रयुक्त्यांचा उपयोग करू लागले. सत्काळीया विवाहांच्या कायदातून मुत्सुकाकरिता रोमन लोक नावाला लग्न करून नंतर काडीमोड करून लागले तेव्हा अशा लोकांसहि पुन्हा कायद्याच्या कडेत आणण्याकरिता नवीन नियम करावे लागले शिवाय लोकांना लग्न करण्यास भाग पाडण्याकरिता लोकांच्या येकायदेशीर संवसार कडक शिक्षा ठरविण्यात आल्या इतकेच नव्हे तर असा प्रस्ताव पुन्हे कमी करण्यासाठी, अतिमोडकाच सामन्यासारख्या प्रसंगी जेव्हा व्यापारपाना एकत्र मिळण्याची संधि मिळते तेव्हा ख्रियांस पुण्याच्या मार्गास रागात बसविण्याचे व्यवस्था केली गेली, व पुत्त्याच्या किंवा मुष्टिमुद्राच्या प्रसंगी तर त्यांना पहाव पास घेण्याचीच मनाई करण्यात आली.

बापाचे अधिकार व मुलाचे दाखल — कायकास-ण्यात रोमन कायदा प्रीक कायद्याइतकाच बार्ड असला, तरी मुलामेवधात मात्र तो प्रीक कायद्याहूनहि अधिक बार्ड होता. प्रीक कायद्याप्रमाणे मुलगा टराविज वयाचा झाल्यार, लग्न झाल्यार किंवा त्याला नागरिकत्वाचे हक्क मिळाल्यार त्यावर बापाची सत्ता चालत नसे. मुलगा यापेक्षा व्हानस्य तरी रीतीने स्वतंत्र होण्यापूर्वीहि फार शालेय व बाप त्यास परागाहेर बार्ड राहत असे किंवा आपल्या

मागे थापली मालमत्ता त्यास मिळू नये अशी व्यवस्था करून राहत असे. उलट पक्षां रोमन समाजात बाप ह्यात असेपेवेत त्याची आपल्या मुलामुलीवर अप्रतिबंध सत्ता चालत असे, व ती इतकी की, मूळ रोमन कायद्याप्रमाणे रोमन कुटुंबातील फर्या पुरुषास आपल्या पत्न्यास विकण्याचा किंवा योग्य वाटल्यास त्याचा जीवहि घेण्याचा हक्क होता. तथापि, रोमन इतिहासात बापांनी आपल्या मुलास निर्दयपणच्या शिक्षा केल्याची जरी अनेक उदाहरणे आढळतात, तरी त्याला वेदान्त शिक्षा केल्याचा कांठ उल्लेख आलेला नाही; व बादशाही काळातल्या २०० व्या वर्षी तर बापाचा हा हक्क मुळी कायद्याने काढून घेण्यात आला. हीच स्थिति मुलाचा विक्रय करण्याच्या हृष्टासंबंधीहि दिसते, व ज्या अर्था बापांनी मुलाचा विक्रय केल्याचे लेखनिविष्ट झालेले एवहि उदाहरण आज उपलब्ध नाही त्या अर्था तो हक्कहि प्राचीन काळांचे काढून घेण्यात आला असावा.

बापाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या वयात न आलेल्या मुलाचे, किंवा वयात येऊनहि बुद्धिभ्रंशासारख्या काही कारणांमुळे बडिलांमत्त मंपतीचा उपभोग घेण्यास असमर्थ असलेल्या मुलाचे पालनव द्याय्या दुसऱ्या एखाद्या नातेवाईकाकडे जात असे. कुटुंबातील वायामंडळीपेक्षा मयत इसमाची बायको व लग्न न झालेल्या पण वयात आलेल्या मुली यांनी स्वतःची मालमत्ता उपभोगण्याचा हक्क असे, परंतु कायदासंबंधी सर्व व्यवहार त्यांना आपल्या पालकांमार्फतच करावे लागत. वर दिलेल्या या मूळच्या निममात हळू हळू पुढे कायद्याने सुधारणा पडवून आणण्यात आली. पहिली सुधारणा म्हणजे म्हणजे आपल्या मागून आपल्या कुटुंबातील मंडळींचे पालनव कोणाकडे जावे हे प्रत्येकास सत्युपन करून ठरविता येऊ लागले छि पू दुसऱ्या घातकांत मयताने सत्युपनत नशी ह्छा दर्शविली तर त्याच्या विधवेसहि आपल्या ह्छेवुहप आपला पालक निवडता येऊ लागला पुढे ऑगस्टसने असा कायदा केला की, तीन मुले असलेल्या रोमन विधवेन विवाह पार मुले असलेल्या स्वतंत्र झालेल्या लोकास नवव्यामागे पालकाची काही गरज नाही. यानंतर डायोक्लीशिनच्या काळात तर पतीच्या विधानानंतर क्रियास आपल्या मुलाबाळांचेहि पालनव स्वतःकडे ठेवण्याचा हक्क प्राप्त झाला. मुलाच्या पालनसंबंधी मात्र बापाच्या अगदी उलट दिशेने सुधारणा करण्यात आली. मुलावर रवात येण्याच्या ऐवजी कायद्याने पाल्यासंबंधी पालकांचेच जबाबदारी अधिक वाढविण्याचा प्रयत्न केला, आणि मुलाची वयात येण्याची मर्यादा पूर्वी १५ होती तेथे आता २५ करण्यात आली. या बाबतीत कायद्याने व्यक्तित्वातल्यादत्तकेंच पुढाच्या ऐवधर हितहितारकडे हि लक्ष देविलेले होते. तथापि, व्यक्तित्वातल्याचे हि नीमच समाजाच्या फारच लहान भागास लागू होते. रोमच्या लोकसंख्येत मुलामाचाच भरणा मोठा असून, व्यक्तित्वात-

च्याच्या बाबतीत घडून आलेल्या मुधारणेपामून त्यांनी काहीएक फायदा झाला नव्हता.

गुलामि रोमीची चाल—मोठ्या रोमन माणसाच्या घरात जे गुलाम असत त्याचे दोन प्रकार होते. एक विकत घेतलेला गुलाम व दुसरा गुलाम वाप व गुलाम आई याच्यापासून झालेला गुलाम मुलगा. त्या दुसऱ्या प्रकारच्या गुलामास घुर्नो असे म्हणत व त्याचा दर्जा निरुक्त घेतलेल्या गुलामापेक्षा अधिक समजला जात असे. मोठमोठ्या अमीरउमरावाजवळ हजारां गुलाम असत. त्यांच्यामधील जन्ममूल्याची किंवा त्यांच्या विशिष्टां मालकास रोजच्या रोज वर्दी देण्याकरिता देखील एका स्वतंत्र इमानीची गरज लागत असे त्या गुलामात निर- निराळ्या देशाचे गुलाम असत व निरनिराळ्या देशाच्या गुल- मांची त्यांची निरनिराळ्या कामांसाठी प्रसिद्ध होती. प्रसिद्ध मधून मुख्यत्वेकरून व्याकरणकार व श्रमकार येत. आधीयातील सुरुवातीचे वागविण्यात मित्रा स्वयंपाक करण्यात कुशल असत. इमिप्रसिद्ध येणारी सुंदर मुले आपल्या मधुर भाष- णाने धन्याची करमणूक करण्याचे काम करीत. आम्बिकन कोकाचा सामान्यतः धन्याच्या पालासाठी घातून वाट भोकळी करण्यासाठी उपयोग केला जात असे. जर्मन गुलाम हे खूप शिपाई व उच्च असत व त्यांचा उपयोग सार्वजनिक सामन्यातील दूरदुवात स्वतःचा जीव गमावून रोमन लोकांची करमणूक करावी हाच काय तो समजला जात होता.

एकदा सर्व गुलामांचे पोट भरवणे ही काही सोपी गोष्ट नव्हती. या सर्वांना काम पुरविण्यासाठी रोमन उमरावाना सर्व प्रकारचे कारखाने आपल्या घरीच ठेवावे लागत. हे छोटे होतात काम करून आपल्या धन्याच्या अगडबब कुट्टे- यास लागणारे सर्व धान्य पिकवीत व दररोज लागणाऱ्या बहुतेक सर्व वस्तू ते स्वतःच घरी तयार करीत. रोमन लोकांत अफाट साम्राज्यावर राज्य करण्यात लायक असलेले अनेक लोक निर्माण झाले याच कारण, प्रत्येक उमरावांचे घर हे एक लहानसे राज्यच असल्यामुळे त्यांच्यावर देशांत देवण्यात आपोआपच उपयुक्त कामासाठी लागणारे गुण अर्गी येत असत. मध्यम स्थितीतील लोकाजवळ देखील त्यांच्या ऐपतीच्या मानाने बरेच गुलाम असत मार्स ह्योरस हा पुढे वागला नावाकपास आलेला पुत्र अरंभी अगदी गरीब होता. त्याच्या बापाचे आपल्या मागे सारा ३००० रुपयाइतका ऐवज ठेवला होता. तथापि त्याला त्याच्या बापापासून मिळालेल्या गुलामांची संख्या मात्र त्या मानाने पुष्कळच अधिक म्हणजे दहा होती आज तीन हजार रुपये वाळवून असलेल्या इसमाजवळ दहा चाकर आम्बू शकतील अर्गी आपणास कल्पनाहि करता येत नाही. दुमरे उदाहरण होरेस कांचे आहे हा पवि सर्वेस्वी दुसऱ्याच्या आप्रयावरच अवलंबून होता. त्याला रात्रयात जागीरदार माफरीन मिळत असे, तरी जेवताना त्याच्या तिनतीस

तीन चाकर असत. याच कारण मनुष्याची योग्यता त्या काळी त्याच्या पदवी असलेल्या गुलामावरून ठरत असे. बड्या लोकाजवळ अनेक गुलाम असल्यामुळे त्याच्या अवयवांची सर्व कामे या गुलामांनीच घेऊन घेतल्यासारखे झाले होते. पाहुण्यास दार उघडण्यास चाकर निराळा, त्याला आत नेण्यास चाकर निराळा, त्याचो वर्दी देण्यास चाकर निराळा, पडदा बाजूम सारण्यास चाकर निराळा, जेवणाची ताटे आण- ण्यास चाकर निराळा, मालकाभोवरे पदार्थांची वच पहाण्यास चाकर निराळा, व ते पाहुण्याच्या हातात देण्यास चाकर निराळा, अशी रोमन अमीरउमरावाच्या घरात विचित्र स्थिति होती। यामुळे तो आळशी, निरुसाही, मित्रा, वायवी व झांपाळ बनला. घरातील कोणत्या एखाद्या वस्तूचा तो जास्त उपयोग करीत असेल, तर तो कोणाचा होय. निजग्यास फोंव, खाण्यास कोच, वाचण्यास कोच, व विचार करण्यासहि त्याला कोच लागत असे. रोमन लोकांच्या तैनातीस असलेल्या या गुलामांनीच त्यांना पुढे सीसराचे गुलाम केले अशी जी म्हण आहे ती काही खोटी नाही.

गुलामांची वायवणूक.—अँटोनियनसच्या काळापर्यंत गुलाम लोकांस रोजी रोमन लोकांत फार निवड कायदे होते. कायद्याप्रमाणे धनी आपल्या गुलामांचे वाटेल ते करू शकत असे. त्याला आपल्या गुलामास मारण्याचा, विकण्याचा किंवा जीवहि देण्याचा हक्क होता. परंतु व्यवहारात गुलामांची स्थिति या कायद्यावरून आपणास वाटते तेंवढी वाईट नव्हती. शेतावर काम करणाऱ्या गुलामास अगदी गुराप्र- माणे बांधविण्यात येत असे हे खरे. त्यांनी रात्रीच्या वेळी गोठ्यासारख्या अगते कोठून देवण्यात येत असे, व त्यांनी पकून जाऊ नये म्हणून दिवसा त्यांना पायात बंड्या घाळू- नच काम करावे लागत असे. येथे त्यांना किती त्रास होत असेल याची कल्पना सणाऱ्या दिवशी त्यांना सुद्धी मिळत असे तेव्हा ज्या प्रकारे ते आत्ताचे आरडण्याभोरडण्यात व नाचण्यानाचडण्यात काळ घालवीत त्यावरून चाली करता येते. तथापि शहरामध्ये गुलामास आपेक्षा पुष्कळ चांगल्या रीतीने वागविण्यात येत असे. गुलामांस शेतात काम कर- ण्यास पाठवीत ते सामान्यतः त्यावर मालदारी खात्र भरीं झाली म्हणजे शिंसा म्हणूनच पाठवीत असत. मालकाजवळ असताना गुलामास मालकाच्या लुटून पैसा अमविण्याची बऱ्या मालकाची मर्जी संपादून वेळ प्रसंगी स्वातंत्र्यहि मिळविण्याची बरीच संधि असे. कारण, घराची सर्व व्यवस्था गुलामांच्याच तान्मात असे. आपल्या घरात काय आहे व काय नाही याचा पुष्कळदा मालकास पत्ताहि नसे. बादशहाजवळ जे गुलाम असत त्याची स्थिति तर याहूनहि अधिक चांगली होती. हे अत्यंत गर्विष्ठ व उद्धत असून बादशहाइतकाच आपणांसहि मान दिला गेला पाहिजे अशी त्यांची अपेक्षा दिसत असे. बादशहाकडून एसादी गोष्ट करून घ्यावयाची

असली म्हणजे अमीरउमरावाना प्रथम या गुलामास बराच लाच द्यावा लागत असे बादशहाच्या पदरचे काही गुलाम तर हुद्द्याच्या जागावरहि नेमले गेल्याची उदाहरणे आहेत गरीबाच्या पदरी असलेल्या गुलामास मात्र आपल्या मालकाबरोबर त्याच्या सर्व हालअपेष्टा सोसाव्या लागत परंतु गरीबाच्या कुटुंबात गुलामास या हालअपेष्टाबद्दल प्रेमाचा भरपूर मोवदला मिळत असे. येथे त्याची वागवणूक गुलामा पेक्षा इष्टमनासारखीच अधिक असे.

गुलाम गिरीच्या चाली वा रोमन समाजावर परिणाम.—रोमन समाजाचा अभ्यास करताना प्रामुख्याने इष्टोपत्तीस येणारी गोष्ट म्हणजे, ज्या दुर्गुणानी अखेर रोमन साम्राज्याचा नाश झाला, त्याच्या मुळाशी सर्वेस्वी ही गुलाम गिरीची चालच होती ही होय या गुलामामुळे बरिष्ठ लोकांत लाचलुचपतीचे प्रकार वसे अस्तित्वात आले हे वर दाखविलेच आहे. ह्या गुलामामुळे रोमन माणूस आढळी बनला. ह्या गुलामामुळे त्याच्या शक्तीचा हास झाला ह्या गुलामामुळे मानवी नीतितांबडल त्याच्या मनात तिरस्कार उत्पन्न झाला, व तो सवयाने निष्ठुर बनत गेला. सीझराच्या कारकीर्दीत अनेक चांगल्या चांगल्या लोकांचे झालेले शिरच्छेद लोकानी शातपणे सोंडातून ब्रह्म न काढता पाहून घेतले याचे कारण असल्या प्रकारच्या हालअपेष्टा खानी मुदीच मधील नव्हत्या रोममधील रोमन लोकांविषयी तिरस्कार वाढत असलेल्या या गुलामाच्या मोठ्या सत्त्वमुळेच रोमन लोकांवर सीझराचा जुलूम शक्य झाला असे म्हणावयास हरकत नाही या गुलामगिरीच्या पद्धतीमुळे रोमन समाजावर अनेक अनिष्ट परिणाम होत होते ते ह्या वेळी कोणाच्या प्यानात थालेले दिसत नाहीत गुलाम हा माणूसच आहे ही गोष्ट तत्त्ववेत्त्यांप्रमाणे काही रोमन लोकां सहि पटली होती. व ऑगस्टसच्या कारकीर्दीत गुलाम लोकांची स्थिति सुधारण्याकरिता काही कायदेहि करण्यात आले परंतु या कायद्यांचा मूलतः अर्थ त्या स्वभावाचा होते त्याचोपेक्षा इतरांवर काहीच परिणाम होऊ शकला नाही सर्वोत आध्यात्मिक गोष्ट इष्टली म्हणजे, एकहि जुन्या लेख काच्या लखत गुलामगिरीची चाल कधी काळी नष्ट होऊ शकल असा नुसता समर्थ दर्शवणार देखील कोठे शब्द सापडत नाहीत ही चाल त्याच्या इतकी हाईमानी पिळकी होता की, मनुष्य तिला अनुकूल असो किंवा प्रतिकूल असो त्याला तिचा अभाव असलेल्या समाजाची नुसती कल्पना करणे देखील कठिण झाले होते

खेळ व करमणुकीचे प्रकार—कोणत्याही जनतेचा खरा स्वभाव तिच्या खेळ न्या स्वराष्ट्रावरूनच चांगला व्यक्त होतो कारण खेळामध्ये मनुष्य व्यवसायाच्या वेळची श्रम येथे बाजून ठेवत असल्यामुळे त्याच्या खऱ्या मनोविकारात पुणे वाव मिळालेला असतो प्राचीन रोमन लोकांच्या खेळांमध्ये पारच भोडी माहिती आज आपल्यापाशी आहे

तथापि अशी एक दृष्टकथा उपलब्ध आहे की, रोमन लोकांनी नृत्याची व खेळाची बरीच भोडी होती महोरसवाच्या व दुमशान-वात्रेच्या प्रसंगी वाद्ये आवश्यक समजली जात असत, आणि जेवणाच्या व दुसऱ्या कित्येक प्रसंगी गाणी म्हणण्याची प्रथा होता खेळापेक्षा वेगळे फेकणे व झेलणे, त्याचे उभे पाडणे वगैरे वेड्यांच्या खेळाचे कित्येक प्रकार त्याच्यामध्ये प्रचलित होते एका पक्षाने दुसऱ्या पक्षाकडे वेड फेंकाव याचा व दुसऱ्याने तो आडवून आडवलेल्या जागी उभे रहावयाचे, नंतर दुसऱ्या पक्षाने पुन्हा आडवलेल्या जागेपासून पहिल्या पक्षाकडे वेड फेंकावयाचा व पहिल्याने तो आडवून आडविलेल्या जागी उभे रहावयाचे, व अशा रीतीने प्रत्येक पक्षाने आपल्या समोरच्या पक्षास मागे मागे रेंडत नेण्याचा प्रयत्न करावयाचा असाहि एक त्याच्यामध्ये अनेक जणांनी मिळून खेळण्याचा चडचा खेळ होता या वेड्यांच्या खेळात सवध गावचा गाव देखील एकदम भाग घेऊ शकत असे हे खेळावयाचे वेड वेसाचे किंवा पिंसाचे बनविलेले असत पोर्षाच्या वेडी हवा भरलेला मोठा वेडहि उपयोगात असल्याचे आढळून येते

रोमन नाटकगृहे व संकेशी—होर्षाच्या नाटकगृहात व रोमन नाटकगृहात मुख्य महत्वाचा परक म्हणजे, हर्षाच्या नाटकगृहात खासगी नाटक मंडळ्याचे खेळ होतात व ते पाहण्यास ठराविक पैसे भरून तिकिट घेणाऱ्या मंडळीसच फक्त जाता येते, तर रोमन नाटकगृहे ही सार्वजनिक करमणुकीकरिता म्हणून मुक्त बांधलेली असून त्यात सरकारी अधिकाऱ्यांकडून फुकट खेळ करविले जात व ते खेळ पाहण्यास जाण्याचा आपणास हक्क आहे असे प्रत्येक नागरिक समजत असे अर्थात् ही नाटकगृहे तीस तीस हजार भडका मावतील एवढी मोठी कंसली असत या ठिकाणी होणाऱ्या नाटकात नट पितळेच्या ओठांचे मुखबंदे व उच टाचाचे जोडे घालून रंगभूमीवर येत व ही हालती वास्तवी वाहुली जुन्या दुःखप्रेतसायी नाटकांतील संभाषणे लोकांपुढे पाठ म्हणून दाखवीत त्या वेळच्या सुप्रसिद्ध नटात काही रोमन नाट्य आढळून येतात, तरा मुख्य-त्वेकडून त्यात प्राक लोकांचाच भरणा जास्त होता बाधिरस व पलाडीस हे दोन तत्कालीन लोकप्रिय नट होते तथापि, या नाटकगृहात जमणाऱ्या सामान्य जनतेची अभिरुचि असल्या केवळ नीरम संभ पणानी तृप्त हाण रक्ष्य नव्हत यांमुळे असल्या दोन खेळांच्या दरम्यानच्या अवकाशात गरडी, विदूषक, दोरीवरून चालणारे, साधुयुद्ध करणारे वगैरे लोकांच्या भुड्यांच्या झुडा रंगभूमीवर येऊन प्रक्षकांचे मनोरंजन करीत असत एवढेच नव्हे, तर अत्यंत अस्वस्थ प्रकारचे दस्तावे देखील लोकांच्या करमणुकीकरिता या रंगभूमीवरून दाखविले जात असत लोकांच्या अनाचारी मनोवृत्तीस आळा घालण्याकरिता कायदेपीठानी आपल्याकडून कायदे करून ठेविले होते, पण त्यातहि पैसासाठी लोकांसमोर नम

स्थितीत येणे हे हलकपणाचे आहे, एवढाच काय तो असल्या प्रकारच्या रोझस आक्षेप घेण्यात आला होता संपत्तीमुळे व चैमवामुळे दिवसागुदिवस रोमन लोकास अधिकधिक भयण्याची आवश्यकता वाढते लागली दूर व बुद्धिमान ट्रिब्यून फ्युरिओ याने काही यांत्रिक रचना करून नाटकाचे काम झाल्यावर भाकावर फिरणारी धर्षवर्तुलाकार दोन रुकडी नाटकगट्टे समोरासमोर आणून त्यांचे अतिफ्रीड-काच्या सामन्यासाठी ऑफिशिएटरप्रमाणे उपयोग करण्याची श्री रुकल फाटली ती अर्वाचीन स्वापलसाप्रज्ञासहित तोंडात थोट घालण्यास त्याव्यावृत्तको अचाट आहे. जुलिसस सीझरच्या वेळचे ऑफिशिएटरने लाकडीच होते, आणि ते व त्याच्या पूर्वीची ऑफिशिएटरने फाम झाल्यावर मोहून टाकण्यात येत असत असे दिसते. ह्या नाटकगट्टावर व ऑफिशिएटरावर प्रेक्षकांचे चन्दापासून संरक्षण करण्याकरिता कापडाचे छत लावलेले असे. नाटकगट्टाची कायमच्या उपयोगाची दगडी इमारत प्रथम पौर्षने पाथिली, य दगडी ऑफिशिएटर वाण्याचें थेंव ऑगस्टसचा दुष्यम सेनापति स्टाटिलिअस टॅरस यास आहे.

ऑफिशिएटरचा प्रकार जरी रोमन लोकांत नवीन होता तरी मिथ्या पूर्णार्थे ते अस्तित्वात आले त्या सर्वश्रीची स्थिति तशी नव्हती. ती रोमन लोकांत प्राचीन काळ-पासून प्रचारात असून तीत घोड्याच्या य रयाच्या शर्यती, शिकार वगैरे प्रकार होत असत. या शर्यतीच्या रोझसाठी सभोवती टेंगणी भित घातलेले एक क्रीडागण बनविलेले असे, व पसरलेल्या वाद्वरून त्यास भेरेना हे नांव मिळाले होते. या क्रीडागणाच्या तीन बाजूंस थारमी शारमी मूळचाच एखादा डेंचवडा रोहून प्रेक्षकास बसण्याकरिता जागा बनविण्याची वाहिदात होती. या शर्यतीच्या रोझाची रोमन लोकास पूर्वीपासून फार आवड होती. या ठिकाणी निरनिराळे रानटी प्राणी मोकळे सोहून त्यांची पारघडि करण्यात येत असे. ह्या प्रकार सहाय्या शतकात विजयी रोमन सेनापती पूर्वेकडून आपल्या बरोबर सिंह, हत्ती, गिराफ वगैरे निरनिराळ्या प्रकारचे चित्राविचित्र प्राणी आणू लागले तेव्हापासून प्रचारात आलेला दिसतो. सेनापतीची लोकप्रियता त्याने लोकास दाखविण्याकरिता आणलेल्या चित्राविचित्र पशूच्या संख्येवरून अवलंबून असल्यामुळे अमी-रदमरावांची आपसात परदेशातून कोण अधिक पशू आणतो अशी जणू काय महमहमिकाच लागलेली दिसत होती

असि क्री ड का रे (गॅल डि ए ट से चे) पो र सा म ने.—असिक्रीडकाच्या युद्धाची चाल कशी प्रचारात आली हे जरी मज्हा सांगता येत नाही, तरी तिचा उपक्रम रोमन लोकांत प्रथम क्रि. पू. २६४ मध्ये मार्क्स व डेसिमस ब्रूटस यांनी आपल्या पित्याच्या शतव्यवृत्तीच्या वेळी असिक्रीडकाचे द्वंद्वयुद्ध करविले तेव्हापासून झालेला दिसतो. रोमन लोकांचा हा प्रकार इतका आवडला की, रोमन अमीरदमरावाची

सर्व संपत्ति व बाह्य आपल्या लोकांच्या करमणुकीसाठी सर्वश्रीतील रानटी पशूंच्या व मानवी प्राण्यांच्या कत्तली घडवून आणण्याच्या कामी सर्व होले लागली पौर्षने एका दिवसात क्रीडागणात साहसो सिंह आणले. ऑगस्टसने ४२० विल्याचे लोकांमुळे प्रदर्शन करून त्याची करमणूक केली, हिनी सांगतो की एकदा वीस हत्तीना सहस्रो केंडाबरोबर लढाव-यास लाविले होते. प्रानने करविलेले खेळ तीन महिन्यांहून अधिक दिवस चालले होते. वीस हजार असिक्रीडक लढ-ण्यासाठी क्रीडागणात उतरले व वीस हजारांहून अधिक पशू मार करण्यात आले. टायटस ह्या लोकप्रिय झालेल्या राजाने पाच हजारांहून अधिक पशूंची एका दिवसात कत्तल करविली होती. लोकांच्या मनाची करमणूक करण्यासारखा एखादा विचित्र प्राणी मिळविण्यासाठी जगाचा कोपरा-न कोपरा घुंडाळण्यात येत असे. या प्राण्याचा पुरवठा कर-ण्याच्या कामी जर कोणी व्यत्यय आणला, तर रोमन लोकांचा त्याच्यावर भयंकर गुस्सा होई. पुढे बांभोडोशिअ-सच्या वेळी मान आमसंरक्षणार्थ देखील सिंहाचा वध कर-ण्याची कायद्याने मनाई करण्यात आली.

रोमन लोकांची रक्षाची तहान केवळ रानटी पशूंच्या अंतकाळच्या वेदना पाहून शमन होण्यासारखी नव्हती. अगोदर शिक्षण देऊन तयार केलेल्या असिक्रीडकांचे दुसऱ्या एका असि-क्रीडकाशी तेव्हा त्याच्या ह्या निर्घृण डोळ्यासमोर बुद्ध चालत असे तेव्हा त्यांना आनंदाच्या उकळ्यावर उकळ्या कुटत. अशा प्रसंगीच्या ऑफिशिएटरमधील देखाव्याचे वर्णन करणे केवळ अशक्य आहे ही पुढे पहात असता प्रेक्षकसमुदाय आनंदाने भगदी वेडा होऊन जाई. आपल्याचा, तरकारीचा किंवा सुरीचा वार होऊन रोझाच्या अंगातून रक्षाची चिळकाही उडाली, की ते आपल्या जागेवर उठून उभे रहात, मोठमोठ्याने ओरडत व दाळ्या पिटीत, वाहवा, काय सफा-ईचा वार ! असे शब्द दहा हजार लोकांच्या तोंडून एकदम बाहेर पडून सर्व ऑफिशिएटर डुमडुमून जाई, व अत्यंत शर-मेची गोष्ट म्हटली म्हणजे या भीष कोटीच्या आनंदात इतर याजारुणगयाबरोबर केवळ अमीर उमराव व वादशांचेच नव्हेत तर कोमल मनोवृत्तीच्या म्हणून सममत्या जाणाऱ्या स्त्रिया देखील सारखाच भाग घेत असत एखादा असिक्री-डक लढता लढता मेला, कां त्याचे शरीर सभोवती त्या कामासाठी तयार असलेले नोकर सर्व प्रेक्षकांसमक्ष फरफटत फरफटत येकिकीरणे घाजूच्या शरीत नेऊन टाकत, क्रीडा-गणातील बाजूवर नेथे त्याचे रक्ता साडले असेल तेथे लाक-डाचा मुसा पसरला जाई व तावजतीव त्याच्या जागी दुसरा बळी आपल्या आहुतीने प्रेक्षकजनांची करमणूक करण्यास पुढे येत असे. अशा रीतीने हे किलखलणे करावल्याने काम एकसारखे चालत असे. विशेष लक्षात ठेवण्याची गोष्ट ही की, या गोष्टी बघितले प्रथमी विंचा आकस्मिक कारणांने घडत होत्या अशातला भाग मुर्खीच नाही. त्या मुद्दाम, पद्धतशीर-

पणें व शीत नितानें केल्या जात होत्या. त्या रोमन लोकांच्या रोमच्या व्यवहारातल्याच गोष्टी होत्या. आरंभी आरंभी रानटी पशूंशी लढण्यासाठी शिक्षा झालेल्या गुन्हेगाराचीच योजना होत असे, परंतु पुढे पुढे या कामासाठी पगारी स्वयंसेवक नेमण्याची गरज भासू लागली. सामान्यतः जरी हे अशिक्षी-डक म्हणजे त्या कामासाठी विकत घेतलेले असे गुलामच असत, तरी पुष्कळांदा भरपूर पगार देऊन स्वतःन इसम देखील अशिक्षीडकाच्या कामासाठी तयार केलेले आढळून येतात. पुढे पुढे तर रोमन लोकाना या गोष्टीची इतकी चटक लागली की, मोठमोठे अमीरउमराव देखील सभोवतालच्या हजारां प्रेक्षकचमत्तरी वाहवा मिळविण्यासाठी स्वतःचा जीव धोक्यात घाळून कडाडगणात उतरून खायले या खेळाचा लोकांच्या भंगी धैर्य उत्पन्न करण्याच्या कामां उपयोगी होतो असे त्यांचे समर्थन केले जात असे. परंतु त्याच्या योगे काहीं शर खेळाडू निपजत असले तरी, प्रेक्षकावर तरी त्याचा फारच वाईट परिणाम होत असे. या खेळातील प्रेक्षकांच्या भंगी धैर्य तर आयले नाहीच, पण दुसऱ्याच्या हालआपेष्टा पाहून त्याचा कळवळा येण्याची जी मनुष्यात नैसर्गिक मनो-वृत्ति असते ती मान साफ नाहीशी केली त्या काळी सुद्धा विचारी लोकांस असले खेळ आवडत नव्हते हे खरे. पण रिकामटेकड्या बाजारगुण्याचीं मनं गुंतवून राज्यात शांतता ठेवण्यासाठी याच काय पण दुसऱ्या कोणत्याही नीच कोर्टातील करमणुकीच्या साधनास समीत देण्यास ते तयार झाले असते.

वर वर्णिलेल्या अत्यंत कुरपणाच्या गोष्टी एका उच्च दर्जाच्या प्राचीन संस्कृतीने अलंकृत झालेल्या रोमन समाजामध्ये घडल्या असतील हे अलीकडील कोणाही इसमाला शक्य सुद्धा वाटणार नाही. परंतु अनेक कवी, इतिहासकार व तत्त्ववेत्ते यांचे ग्रंथ, त्याचप्रमाणे संकडी ऑक्झिफोर्टाचे प्रत्यक्ष पहावयास मिळणारे अवशेष वगैरेच्या नि सिंदिग्ध व भर-पूर पुराव्यावरून या वायतीत संशय येण्यास तिळमात्र जागा रहात नाही. या सर्व सामाजी राक्षसी मनोवृत्तीचा पुरावा देणाऱ्या गोष्टी वाचल्या म्हणजे रोमच्या सत्तेचा जो अखेर अंध पात झाला तो यथायोग्यच झाला असे म्हणावे लागते. ज्या रानटी लोकांना गुलाम करून त्यांच्याकडून रोमन सत्ताधीश अशिक्षीडनाचे प्राणघातक खेळ करवात असत. त्या रानटी जातींच्या वंशजानी रोमन लोकाना त्यांच्याच खुद्द राजधानीत कंठघान घाळून यथायोग्य सूड उगविला असे म्हणावे लागते. स्वतंत्र रोमन नागरिक, रोमन सरदार, रोमन सेनेटर वगैरे सर्व दर्जाचे बादशाही वैभवांनीं मदाध झालेले रोमन पुरुष आणि रोमन स्त्रियासुद्धा इतक्या नैतिक अधःपाताप्रत पोचल्या होत्या की, अवाढव्य रोमन साम्राज्यावर सत्ता घालविण्यास सदरहू रोमन समाज यत्किंचित्ताहि पान नव्हता.

रोमन बादशाहांचे संप्रदाय विपयक धोरण.—सामान्य जनतेच्या पारमार्थिक समजुतीत कांति घडवून आणणे हे सरकारचे कर्तव्य नाही किंवा सरकारी शक्तीच्या खाद्योपचारातलं हि ते नाही. तथापि सीझर बादशाहानी रोमन साम्राज्यातील मुख्य संप्रदायाधिपति या नात्याने एकराष्ट्रीय संप्रदाय चालू ठेवणे, व रोम येथे अनेक-दैवत-पूजनाला मोकळीक देणे या दोन परस्परविरोधी गोष्टी करण्याची आकांक्षा धरिली. धार्मिक सुधारणेसंबंधाची हुसरी कोणताही कल्पना त्याच्या डोक्यात नव्हती यादाशाही घोरणानुसार हळू हळू रोमने जिंकलेल्या सर्व देशातील देवतांचे भजन-पूजन रोम शहरातील कॅपिटोलमध्ये होऊ लागले. पौरस्त्य देशातील पारमार्थिक संप्रदायावर रोमन बादशाहाचा विश्वास नव्हता तरी देखील अकाट रोमन साम्राज्यातील प्रजाजनान्या सत्तोपाकरिता रोम येथे रोमन व ग्रीक देवतावरिबर इजिप्त व आशियामधील देवताची स्थापना करण्यास परवानगी देणे त्यांना भाग पडले. साम्राज्यवैरक्षक अशा या एकीकरणाच्या प्रयत्नांमुळे लोकांची ईश्वरभक्ता मात्र हळू हळू डळमळीत होत गेली. अनेक उपासनासंप्रदायांची एकत्र खिचडी झाल्यामुळे लोकांत सर्वेच संप्रदायाविषयी अश्रद्धा पसरू लागली. या अश्रद्धेचा पगडा उच्च दर्जाच्या बुद्धिमान लोकांवर व खुद्द रोमन बादशाहावर अधिक बसला. समाजामध्ये शांतता व स्वस्थता नांदण्याकरिता सामान्य जनतेमध्ये ईश्वरभक्ता जाणूत असणे अवश्य आहे ही गोष्ट रोमन बादशाहा जाणून होते. म्हणून प्रमाननाच्या धर्मममजुती न दुखावतील अशी व्यवस्था करण्याचे त्यांनी धोरण स्वीकारिले. धर्म म्हणजे सामान्य श्रद्धालू जनतेला फसविण्याचे व ताच्यात वेगण्याचे एक साधन असे मानले जात असे. उच्च दर्जाचे बहुतेक तत्ववेत्ते नास्तिक मताचे असत किंवा काही उच्च दर्जाच्या पंथाचे चहाते असत. भोळ्या धर्मसमजुती, आम्य धार्मिक विधी किंवा देवादिकांचे अद्भुत चमत्कार याचा ते उपहासच करीत असत.

स्टोइसिझम नामक तत्त्वज्ञान पंथ.—वर वर्णिलेल्या रोम येथील धार्मिक परिस्थितीतील कान्तीला स्टोइक पंथ अपकारक होण्याऐवजी अधिक उपकारकच झाला. स्टोइक पंथाने माणसाच्या मनात स्वाभिमान व स्वतंत्र विचार करण्याची प्रवृत्ति या दोन गुणांची बुद्धि केली. परंतु हेच दोन गुण रोमन बादशाहानी चालविलेल्या जुलमी सत्तेला प्रतिकूल होते. त्यामुळे अर्थातच स्टोइक पंथ सीझर बादशाहानी आणि त्याची सुशामत करून राहणाऱ्या भोवतालच्या लोकांना अभिय वाटत होता. उलट पक्षी या पंथाची तत्वे उच्च दर्जाच्या बुद्धिमान व विद्वान लोकांना पटून ते त्याचे अनुयायी बनत होते व त्या पंथाच्या तत्वांचा पुरस्कार करण्याकरिता नांदेल त्या हालअपेष्टा सोसण्यास तयार होते. अशी स्थिति केवळ रोम शहरातच नव्हे तर रोमन साम्राज्यातील दूर दूरच्या प्रांतातहि योग्यबहुत प्रमाणात होती. सर्व

जित लोक, रोमन साम्राज्यात राहिल्याने होणारे दातता आणि मुराक्षतता हे फायदे गाणून होत तथ्यापि पारतंत्र्य आणि रोमन यादशहार्चे डोळे दिपविणारे पैमत्र पाहून विचारी लोकांच्या मनाचा फल स्टोइक पथातील स्वाभिमान आणि स्वतंत्रता या दोन गुणाकडे अधिक वळत चालला होता ही अनुकूल परिस्थिती रक्षात येऊन स्टोइक पथाच्या पुढाऱ्यांनी आर्की तत्त्वे समानार्थीयें रूढविषयाकरिता अधिक नेट्याचे प्रयत्न सुरू केले न्याय, विश्वयुता, समता, भूतदया, वगैरे तत्त्वाचा प्रसार त्यांनी चालविला सैनिका, एपिफ्रीटस, मार्कस ऑरिलिअस, प्लुटार्क वगैरे या पथाचे पुढारी होते द्वेष, परनिंदा, कोप, घटुल, सूड, इत्यादि दुर्गुणाना माणसाच्या हृदयात स्थान मिळू नये असा त्यांचा उपदेश असे सामंती मनोविकाराना बघी न पडतां मनुष्याने सहिष्णुता, सहानुभूति, प्रेम इत्यादि सदगुणांनी प्रेरित होऊन एकमेकांशी वागावे असे ते म्हणत असत

या स्टोइक पथाच्या तत्त्वाचा ज्या वेळी घरात प्रसार झालेला होता अशा वेळी रोमन साम्राज्यावर एका नव्या मंत्र दायाने स्वारी केली

क्रिस्ती सप्रदाय आणि रोमन साम्राज्य. — क्रिस्ती सप्रदायाची पवित्रता, त्यातील नैतिक उपदेशाची भार योग्यता आणि त्या सप्रदायाच्या प्रचारकांचा शुद्ध व कडकनीत अवितिक्रम या गुणांचा पगडा धर्मग्रंथ व अनीतिमातू बनलेल्या रोमन समाजावर सहज पडला असेल असे आपणास वाटते. शिवाय रोमन साम्राज्यात अनेक उपासनासप्रदाय गुण्यागोविंदाने एकत्र नादावे अशी रोमन यादशहार्ची योजना असल्यामुळे धर्मसहिष्णुता हा गुण रोमन समाजाच्या अंगवळणी पडला होता असेही म्हणण्यास हरकत नाही तथापि नव्या क्रिस्ती सप्रदायाच्या प्रसारास रोमन समाजात कसून विरोध करण्यात आला असे इतिहासावरून दिसते क्रिस्ताच्या मृत्यूनंतर केवळ १० वर्षांनीच क्रिस्ती सप्रदायाच्या निरपराधी प्रचारकांना एका सुखमावी रोमन प्रो कॉन्सलने मरणाची शिक्षा टांगवली ज्ञाननंतरच्या अनेक रोमन यादशहार्ची अनेकदा पर्माने काढून क्रिस्ती लोकांना फायदेशीरकृत ठरविलेले आढळून येते रोमन यादशहार्ची आणि गव्हर्नरानी यशलेम शहर आणि तेथील क्रिस्ताचे पवित्र देवालय अनेकदा उध्वस्त केले उत्तप पक्षी यहुदी लोकांनी रोमन सार्वभौमत्वाचे जू धुगारून देण्याकरिता अनेकदा बंदे केली, पण यहुषाविस्तू युदात अथ मिळविल्यावर रोमन यादशहार्चा राग शांत होत असे आणि यहुदी लोकांना त्यांच्या धर्मसहिष्णुतेचा लाभ वळत असे यहुदी लोक आणि क्रिस्तपक्षी लोक यांना वागविण्यात रोमन यादशहार् अशा प्रकारचा पक्षपात का करीत असत याचे कारण अगदी उपर व स्पष्ट आहे ते असे की, यहुदा लोक म्हणजे एक राष्ट्र मानले जात असे, आणि त्या राष्ट्रने रोमचे सार्वभौमत्व खूळ केले की रोमन लोक यहुद

असत उत्तप पक्षी क्रिस्ती लोक म्हणजे एक नवा पथ होता, व तो पथ रोमन साम्राज्यातील इतर पथाना मष्ट करून त्याची आगाव्यत पटकावण्याचा प्रयत्न करीत होता त्यामुळे अर्थातच पूर्वपरंपरागत धर्मसमजुतीबद्ध अभिमानी असलेली रोमन जनता क्रिस्ती सप्रदायप्रचारकांना राघुवत् लेख लागली, व त्याचा नायनाट करण्याकरिता रोमन साम्राज्यात जोराचा प्रयत्न करण्यात आला

क्रिस्ती लोकांचा छळ — क्रिस्ती लोकांची साप्रदायिक मंडळे व सघ असल्यामुळे त्यांचा नायनाट करण्याचे काम फार कठिण होते शिवाय रोमन लोक फायदेशीर असल्यामुळे क्रिस्ती लोकांना फायद्याच्या कल्मात पकडून योग्य पुढाऱ्यानिशी आरोप शर्चात केल्याशिवाय शिक्षा करणे त्यांना लाजनास्पद वाटे धर्मच्छळाच्या वावर्तात प्राचीन व अर्वाचीन यादशहार्ची तुलना करता रोमन यादशहार् पेक्षा पाचवा चार्लस, किंवा चौदावा छत्र हे अधिक क्रूर व अत्याचारी ठरतात रोमन यादशहार्नी केलेल्या क्रिस्ती लोकांच्या छळाचा एकदर इतिहास पाहता अस स्पष्ट दिसते की, (१) प्रथम बरेच दिवस रोमन सरकारचे क्रिस्ती पथाकडे लक्षच गेले नव्हते, (२) पुढे धर्मच्छळ सुरू झाल्यावर क्रिस्ती लोकांवर उलटे फार सावधगिरीने व नाखुशीने करण्यात येऊ लागले, (३) त्यांनी दिलेल्या शिक्षा बऱ्याच साम्य असत, आणि (४) क्रिस्ती सप्रदायाला मृतून मृतून बरेच शांततेचे दिवस लागले होते

रोमन यादशहार् नीचा याच्या कारकीर्दीत क्रिस्ती लोकांचा प्रथम छळ झाला याच्या कारकीर्दीत रोम राहुराला आग लागली ते आग लावण्याचे कृत्य क्रिस्ती लोकांनी केले असा त्यांच्यावर आरोप ठेवून त्यांना अनेक प्रकारच्या क्रूर शिक्षा देण्यात आल्या “ काहीना खिलेमारून “ क्रूसला “ टागण्यात आले, काहींच्या अपाळा ज्वालाम्राहा पदार्थ फासून अपाच्या रात्री पल्ल्याप्रमाणे जाळून त्यांचा उजेडाकरिता उपयोग करण्यात आला, व काहींना रानातील जनावरांच्या कातड्यात गुंडाळून भयकर शिकारी कुत्र्यांच्या तावडीत देण्यात आले, ” असे दंडिससने लिहून ठेविले आहे.

दिरत्याच्या धर्मच्छळाला सुरुवात ज्ञान यादशहार्च्या कारकीर्दीत झाली, व तो छळ हेडिअन, अँटोनायनस पायस व मार्कस ऑरिलिअस यांच्या कारकीर्दीत तसाच चालू होता

रोमन यादशहार्चीची अखेरची तीन शतके (ई. स. १८०—४७६) — या काळात रोमन यादशहार्चीी अवनति अधिक अधिक स्पष्टपणे होत जाऊन अखेर तिचा ४७६ मध्ये अंत झाला या काळातील ऐतिहासिक गोष्टींचे दाखण येणेप्रमाणे —

कॉमोडस ते डुस रा हॉडिअस — (ई. स. १८०—२७०) — कॉमोडसने रागदी जर्ताबरोबर सह केला पुढे त्याच्या विरुद्ध कट झाले म्हणून त्याने अनेक कटवाल्यांनी

कुरपणने शिक्षा केल्या. तरीहि अखेर त्याचा खून झालाच (इ. स. १९३). पुढील बादशहा पॉन्टेनॅक्स याच्या कारकीर्दीत अनेक ठिकाणी वंदे व लढाया झाल्या. सिरिया, इजिप्टकम व ब्रिटन येथील रोमन सैन्याने आपआपला स्वतंत्र बादशहा असल्याचे जाहीर केले. १९८ मध्ये पार्थियन लोकांबरोबर युद्ध झाले. २०८ मध्ये सिन्हीरसने कॉलिडोनिआवर स्वारी केली. २१० मध्ये ब्रिटनमध्ये सिन्हीरसचा भित बांधून पुरी करण्यात आली. २११ मध्ये कॅपकॅला हा बादशहा झाला. त्याने २१२ मध्ये स्वतःचा भाऊ जीटा याचा खून केला. २१७ मध्ये माक्रायनस हा बादशहा झाला. २१८ मध्ये रोमन सैन्याने एलिंगबालसला बादशहा केले; व त्याने माक्रायनसचा पराभव करून त्याला ठार मारले. २२२ मध्ये सिन्हीरस अलेक्झांडर हा बादशहा झाला. त्याने २३१ मध्ये इराण-बरोबर युद्ध केले. २३५ मध्ये मॅक्सिमिएनस प्रेंक्स बादशहा झाला. त्याने २३६ मध्ये बर्मनवर स्वारी केली. २३७ मध्ये गॉर्डेनस पहिला व दुसरा हे बादशहा असल्याचे आफ्रिकेत जाहीर करण्यात आले; परंतु त्या दोघांचाहि पराभव होऊन ते मारले गेले. २५० मध्ये लिस्ती लोकांचा छळ झाला. २५१ मध्ये गॅलस व हॉस्टिलिएनस हे बादशहा झाले. २५२ मध्ये रोमन साम्राज्यातील बहुतेक भागांत एक रोमाची साथ उद्भवली; ती पुढे १५ वर्षे चालू राहिली. २५३ मध्ये एमिलिएनस हा बादशहा झाला. २५४ मध्ये व्हालीरिएनस हा बादशहा झाला. या कारकीर्दीत अनेक रानटी टोळ्यांनी तिरनिराळ्या रोमन प्रांतांवर स्वाभ्या केल्या. २६० मध्ये गॅल्लिनस हा बादशहा झाला. या कारकीर्दीत इराणी लोकांबरोबर युद्ध झाले; व गॅल्लमध्ये वंद झाले. २६८ मध्ये दुसरा हॉन्डिअस बादशहा झाला. त्याने गोंय लोकांचा पराभव करून त्यांची मोठी कत्तल केली.

ऑरीलिअन तेथीओडोसिअस (इ. स. २७०—३९५).—२७० मध्ये ऑरीलिअन बादशहा झाला. त्याने गोंय लोकांचा पराभव करून त्यांच्याबरोबर तह केला. वॅला-मेचाय यांनी अंत्रिआवर स्वारी केली, परंतु त्यांचाहि ऑरीलिअनने तोंत वेळा पराभव केला. २७३ मध्ये पॅल्मावर आणि त्याची राणी सिनोबिआ हॉ ऑरीलिअनने हस्तगत करून घेतली. या बादशहाने इजिप्तमध्ये झालेले वंद मोडले. २७४ मध्ये गॅल्ल, ब्रिटन व स्पेन या देशांचा बादशहा म्हणून मिरवि-णार टेड्रिकस याचा ऑरीलिअनने शालोन येथे पराभव केला.

२७५ मध्ये टॅसिटस बादशहा झाला. २७६ मध्ये प्रोक्स व क्लोरिअन हे बादशहा झाले. यांनी गॅल्ल देशामधून जर्मन लोकांचा न्हाऊन नदीपलीकडे हाकून लाविले. २८२ मध्ये केरस हा बादशहा झाला. त्याने सार्मेथिअन लोकांचा पराभव केला. २८४ मध्ये डायोक्लीशियन हा बादशहा झाला. त्याने थियनिसातील निकोमिडीआ हें शहर आपली राजधानी केले. २८५ मध्ये मॅक्सिमिअन हा जोड बादशहा म्हणून

पथिमेकडील रोमन साम्राज्याचा कारभार पाहू लागला. २९६ मध्ये कॉन्स्टॅन्शियसने स्वतंत्र होऊ पाहणारा ब्रिटन देश पुन्हा जिंकून घेतला. इजिप्तमध्ये झालेले वंद डायोक्लीशि-अन बादशहाने मोडिले. २९७ मध्ये गालीरिअसने इराणी लोकांचा पराभव करून मेसापोटेमिया प्रांत रोमन साम्राज्यास जोडला. ३०३ मध्ये लिस्ती लोकांचा छळ झाला. ३०५ मध्ये डायोक्लीशियन व मॅक्सिमिअन यांनी यादशाही पदाचा त्याग केला आणि कॉन्स्टॅन्शियस व गालीरिअस हे जोड यादशहा झाले. ३०६ मध्ये कॉन्स्टॅन्शियस याचा मुलगा कॉन्स्टॅन्टाइन दि ग्रेट हा स्पेन, गॅल्ल व ब्रिटन या देशांवर राज्य करू लागला. आणि मॅक्सिमिअस हा रोम येथे बादशहा झाला.

३१० मध्ये मॅक्सिमिअनला कॉन्स्टॅन्टाइनने ठार मारले. ३१२ मध्ये मॅक्सिमिअसचा पराभव झाला व तो मरण पावला. ३१३ मध्ये लिसिनिअस व कॉन्स्टॅन्टाइन यांनी एडिक्ट ऑफ मिलन नावाचे फर्मान काढून धर्मसहि-ष्णुतेचा अंगीकार केला. ३१४ मध्ये लिसिनिअस आणि कॉन्स्टॅन्टाइन यांच्यामध्ये युद्ध सुरू झाले. ३२३ मध्ये लिसि-निअसचा दोन लढायांत पराभव झाला व त्याला ३२४ मध्ये ठार मारून कॉन्स्टॅन्टाइन हा एकटा राज्य करू लागला. ३३० मध्ये त्याने विजिन्शियस जर्फी कॉन्स्टॅन्टिनोपल हे साम्राज्याच्या राजधानीचे शहर केले. ३३७ मध्ये दुसरा कॉन्स्टॅन्टाइन, कॉन्स्टन्स व दुसरा कॉन्स्टॅन्शियस या तिघांनी सर्व साम्राज्य आपसांत वांटून घेतले. ३४० मध्ये दुसरा कॉन्स्टॅन्टाइन मरण पावला. ३५० मध्ये कॉन्स्टन्स मरण पावला. ३५३ मध्ये दुसरा कॉन्स्टॅन्शियस हा एकटा राज्य करू लागला. ३६१ मध्ये जूलियन 'दी अपॉस्टेट' हा बादशहा झाला. याने ३६२ मध्ये फर्मान काढून लिस्ती लोकांना धर्मस्वातंत्र्य देऊन त्यांचा छळ बंद केला. ३६३ मध्ये इराणबरोबर युद्ध सुरू झाले. प्रथम जूलियनला अनेक लढायांत जय मिळाला, परंतु अखेर त्याला माघार घ्यावी लागली व तो मारला गेला. तेव्हा जोग्जिअन हा बादशहा झाला. त्याने इराणबरोबर तह करून तैग्रिस नदीपलीकडले पांच जिल्हे इराणला परत दिले. या बादशहाने लिस्ती संप्रदायाला इतर संप्रदायांच्या बरोबरीने हक्क दिले. ३६४ मध्ये पहिला व्हॅलेंटिनिएनस आणि व्हॅलेन्स हे जोड यादशहा झाले. ३६७ मध्ये थ्रेस-एनस हा पथिम रोमन साम्राज्याचा बादशहा झाला. ३७४ मध्ये क्रेडाय लोकांबरोबर युद्ध झाले. ३७५ मध्ये पहिला व्हॅलेंटिनियन (एनस) याच्या मरणानंतर दुसरा व्हॅलेंटिनियन व थ्रेसियन (एनस) हे दोघे मिळून राज्य करू लागले. ३७६ मध्ये हूण व अल्न्स लोकांनी पूर्वेकडील गोंय लोकांवर हल्ला केला, तेव्हा व्हॅलेन्सने गोंय लोकांना ग्रेसमध्ये राहण्यास परवानगी दिली. ३७८ मध्ये गोंय लोक कॉन्स्टॅन्टिनोपलवर हल्ला करण्याकरिता चालून आले. तेव्हा

हेट्रिआनोपोलिस येथे त्याच्याशी लढाई होऊन तीत गॉय लोकानां रोमन सैन्याचा पराभव केला, व त्याची मोठी कत्तल केली. ३०८ सालीच व्हेलन्स मरण पावला ३०९ मध्ये यीओडोसिअस दि ग्रेट हा पूर्वे रोमन साम्राज्याचा बादशहा झाला. ३८० मध्ये त्याने ख्रिस्ती संप्रदाय स्वीकारता त्याने गॉय लोकांचा युद्धात पराभव केला, आणि तद्द्वारे त्याने त्यांना प्रेष, मिथिआ व ख्रिश्चिआ या प्रांतात राहण्यास परवानगी देऊन आपल्या सैन्यात त्या लोकांची परीच भरता केला या कारकादीत कितीक बंदे झाली पण तीं गवे मोडून अशेर ३९४ मध्ये यीओडोसिअस गवे रोमन साम्राज्यावर राज्य करू लागला ३९५ मध्ये तो मरण पावला, आणि आर्जेन्टिनस पूर्वे रोमन साम्राज्याचा व होनोरिअस पश्चिम रोमन साम्राज्याचा बादशहा झाला

अशेर चौथे शतक (इ.स. ३९५—४०५) — यीओडोसिअसच्या मरणानंतर रोमन साम्राज्याचे कायमचे दोन विभाग झाले पश्चिम रोमन साम्राज्याची राक्षधानी रोम येथे होनोरिअस गादीवर बसला पण तो केवळ ११ वर्षांचा असल्यामुळे स्टिरिको हा राजप्रतिनिधि या नात्याने कारभार पाहू लागला ३९५ मध्ये गॉय लोकांचा सेनापति अॅलारिक याने प्रेम प्रांतावर स्वारी केली तेव्हा त्याच्या निव्वड स्त्रिलिगेने चाल करून जाऊन ३९६ मध्ये त्याला हारून काढिले ३९७ मध्ये आर्थिकेंत बड झाले व त्यामुळे रोमला घान्याचा तुटवडा पडला ४०३ मध्ये अॅलारिक याने इटालीवर स्वारी केली या वेळीहि स्टिरिकाने गॉय लोकांचा पराभव करून इटालीच संरक्षण केले ४०५ मध्ये पुन्हा केन्ट, जर्मन, सार्मिशियन व गॉय या रानटी लोकांच्या दोन छोटी सैन्यांची राक्षससैन्या नेतृत्वाखाली इटालीवर स्वारी झाली पण याहि वेळी स्टिरिकोन धनूचा पराभव करून त्याच्या सेनापतीला कैद केले व त्याच्या सैन्याचा नाश केला रानटी लोकांच्या या हल्ल्यापासून इटालीचे संरक्षण करण्याकरिता गॉल व मिन्न या प्रांतातील धनुष्येक रोमन सैन्य परत बोलाविण्यात आले होते ही संधि साधून ४०६ मध्ये व्हॅंढल नांवाच्या रानटी लोकानां गॉलवर चाल केली ४०७ मध्ये ब्रिटनमध्ये वड झाले, व तेथे कॉन्स्टांटाइन नांवाच्या इसमास बादशहा म्हणून मान्य करण्यात आला ४०८ मध्ये स्टिरिगेना वून झाला त्याच साली अॅलारिकने रोम शहराला वेढा घातला आणि रोमन लोकांपासून बरेंच द्रव्य उकळले ४०९ मध्ये अॅलारिकने रोमला पुन्हा वेढा दिला व अॅलालसला बादशहा म्हणून जाहीर केले याच साली गिरीन्शिअसने रोममध्ये बड उभारिले व मॅक्सिमसला बादशहा केले याच साली व्हॅंढल लोकानां स्पेनवर स्वारी केली ४१० मध्ये अॅलारिकने रोम शहर हस्तगत करून तेथे लुण्ठले केली नंतर त्याच साली अॅलारिक मरण पावला व आटाबुल्फ हा गॉय लोकांचा पुढारी झाला ४११ मध्ये कॉन्स्टांटाइन व गिरीन्शिअस

या राज्य बळकाऊ पाहणाऱ्या इसमामध्ये युद्ध झाले, पण पुढे लश्करच ते दोघेहि मरण पावले ४१२ मध्ये गॉलमध्ये ओव्हिन्सला बादशहा करण्यात आले होनोरिअस व आटाबुल्फ यांच्यामध्ये तद्द होऊन ४१३ मध्ये आटाबुल्फने ओव्हिन्सला ठार मारले ४१५ मध्ये आटाबुल्फ स्पेनमध्ये मरण पावला व वालिआ हा गॉय लोकांचा पुढारी बनला ४१८ मध्ये गॉय लोकानां सर्व स्पेन देश जिंकून घेतला त्याच साली वालिआ मरण पावून पहिला यीओडोरिक हा गॉय लोकांचा पुढारी बनला ४२३ मध्ये होनोरिअस मरण पावला ४२५ मध्ये त्याचा पुतण्या तिसरा व्हॅंन्टिनिअन हा बादशहा झाला त्याच्या कारकादीत गॉय लोकांवरील युद्ध चालूच होते ४२९ मध्ये व्हॅंढल लोकानां आर्थिकेंतील घराबू जात जिंकून घेतला ४३४ मध्ये अॅटिला हा हूण लोकांचा राजा झाला ४३९ मध्ये गॉय लोकांवर तद्द करण्यात आला ४५१ मध्ये अॅटिलाने गॉलवर स्वारी केली, पण त्याचा ईरिअस व यीओडोरिक यानां शालोन येथे पराभव केला ४५२ मध्ये अॅटिलाने इटालीवर स्वारी केली, व ४५३ मध्ये तो मरण पावला ४५५ मध्ये व्हॅंन्टिनिअन बादशहाचा वून व्हन मॅक्सिमस बादशहा झाला गादीवर बसल्यावर त्याने व्हॅंन्टिनिअनच्या विषया राणीचा वून केला पण त्याच साली त्याचा स्वतःचाहि वून झाला ४५७ मध्ये मागोरिअन बादशहा झाला त्याने ४५८ मध्ये व्हॅंढल व गॉल लोकांवर स्वारी करून त्याचा पराभव केला, व दुसऱ्या यीओडोरिकपरोवर तद्द केला ४६१ मध्ये मागोरिअनला रिसिमरने पदच्युत करून ठार मारिले नंतर सिव्हीरस बादशहा झाला ४६३ मध्ये व्हॅंढल लोकानां इटालीत शिरून यरीच लुण्ठले व जाळपोळ केली ४६५ मध्ये सिव्हीरस मरण पावला, व रिसिमरने सर्व सत्ता आपल्या हाती घेतली ४६७ मध्ये अॅन्थिमिअसला बादशहा करण्यात आले ४७२ मध्ये रिसिमरने अॅन्थिमिअसला ठार मारिले, पण तो स्वतःहि त्याच साली मरण पावला ४७३ मध्ये रिन्सरीअस बादशहा झाला त्याच साली आस्ट्रीगॉय लोकानां रोमन साम्राज्यावर स्वारी करून त्याची चालविली ४७४ मध्ये रिन्सरीअस पदच्युत झाला, व पुढील वर्षी रॉम्बुलस ऑगस्टुलस बादशहा झाला ४७६ मध्ये ओजोआसरने इटालीवर स्वारी केली, व रॉम्बुलस ऑगस्टुलसला पदच्युत करून स्वतः इटालीचा राज्यकारभार हाती घेतला

अशेरच्या तान प्रातकांतील परिस्थिति — रोमन साम्राज्याच्या अशेरच्या अवनतीच्या काळातील अत्यंत महत्त्वाची कारकीर्द म्हणजे कॉन्स्टांटाइन दी ग्रेट या बादशहाने होय हा प्रथम स्वतः सहकुटुंब विस्ती संप्रदायानुयायी बनला, आणि हिस्ती लोकांचा छळ त्याने बंद केला साम्राज्याचा कारभार सुव्यवस्थित चालविण्याकरिता त्याने अनेक

महत्वाचे कायदे केले. खांपीकीं दोन कायदे विशेष महत्वाचे आहेत. (१) गरीब, दरिद्री आर्द्धबाध सहानुभूतीने अर्थकाना निर्वाहाच्या साधनाच्या अभावामुळे ठार मारीत असत. तो अनिष्ट प्रकार बंद पाडण्याकरिता कॅन्स्टंटाइनने दयाद्वयणाने गरीब कुटुंबास सरकारी मदत देण्यातबंधाने कायदा केला. (२) हिंसाचार होणाऱ्या बलात्काराच्या गुन्हाबद्दल त्याने फार कडक म्हणजे मरणाची शिक्षा ठेविली. बलात्कार करणाऱ्या पुरुषास गर्बित जाळवें किंवा क्रूर श्रापदाच्या मध्यस्थानी धावें असा त्याने कायदा केला. आईवार्पाच्या घरातून तरण मुर्खाना पळवून नेणाऱ्या इसमानाहि हीच कडक शिक्षा असे, व अशा कुलाला ह्या तहणीची समति असल्यास दोघांही मरणाची शिक्षा मिळत असे.

कॅन्स्टंटाइनच्या कारकीर्दीतील आणखी एक महत्वाची गोष्ट म्हणजे कॅन्स्टांटाइनपल या राजधानीच्या शहराची स्थापना ही होय. ह्या शहराच्या सुधारणेकरिता त्याने झुमारे पावणेवार कोट रुपये खर्च केले. या शहरात त्याने एक विद्यालय, दोन नाटकगृहे, आठ सार्वजनिक व १५१ खाजगी स्नानगृहे, पाच धान्याची कोठार, आठ जलनिधी, वेनेट व न्यायकचेरी याच्या उपयोगकरिता चार मोठे दिवाणखाने, १४ प्रायनामंदिरे, १४ राजवाडे व उच्च वर्गातील रोमन लोकांना राहण्याकरिता ४,१८८ सुंदर इमारती बांधविल्या. रोम शहरातील सींक्षर वास्तूह्याच्या वैजकी धान्य व पैसे वाटण्याची चाल आता त्याने या नव्या राजधानीत सुरू केली. अनेक धंद्यातील कारागिरांनी, व्यापाऱ्यांनी व गाव्याभोव्याच्या गर्दीने ही नवी राजधानी गजबजत गेली व तिचे धैर्य रोमच्या बरोबरीने दिसू लागले. परंतु हा सर्व देखावा विद्वानांच्या द्रव्याच्या शेवटी मोठ्या होणाऱ्या ज्योतीप्रमाणे होता.

रानटी टोळ्यांचा रोमन साम्राज्यावर हल्ला — ईजिप्तमार्गे टोळ्यांना युरोपावर चालून येण्यास दोन मार्ग होते. एक काळ्या समुद्राच्या उत्तरेकडचा, व दुसरा ह्या समुद्राच्या दक्षिणेकडचा. प्रथम हॅलेनिक व इटालिक जातीच्या टोळ्या येऊन ग्रीस व इटाली देशात वसाहत करून राहिल्या व तेथे एक हजार वर्षांच्या अवधीत या लोकांनी एक उच्च दर्जाची विशिष्ट संस्कृति तयार केली. कलाकौशल्य व वास्तव्य, तसेच राजकारणपटुत्व व लष्करी व्यवस्था या सर्व बाबतीत त्यांनी इतकी प्रगति केली की, लाच्या आधीन सुधारणा आतापर्यंत आधुनिक युरोप खंडाचा मार्गदर्शक होऊन राहिल्या आहेत. रोमन साम्राज्य वैगवाच्या शिल्लारास पोहोचले होते त्या सुमारास सुसंस्कृत बनलेल्या ग्रीस व इटाली देशावर मुन्हा जर्मन रानटी टोळ्यांची नजर आऊन त्यांनी रोमन सरहद्दीत घुसण्यास सुरुवात केली. प्रथम रोमन लोकांनी या रानटी जर्मन टोळ्यांना मिळून आपल्या सुधारणाक्षेपाळी घेतले. परंतु पुढे दोन शतके रोमन सरकारने सरहद्दीवर बागला लष्करी बदोबस्त ठेवून या

रानटी टोळ्यांना खांद घुसू घावयाचे नाही असे धोरण चालविले. तथापि रोमन सैन्यात पुढे पुढे या रानटी वण धिप्पाड व धाडशी लोकांचा समावेश मोठ्या प्रमाणात होऊ लागला.

जर्मनिक वंशातील हे रानटी लोक सुधारणेचे अनुकरण करण्याच्या गुणांत विशेष तरबेग होते. याच्यापेक्षा रोमन साम्राज्यात राहिलेले कित्येक लोक रोमन शहरात शिक्षण मिळवून व लष्करात नोकरी करून मोठे फर्तवगार पुढारी बनले, व त्यांनी आपल्या जातीतील बांधवांचे लक्ष व सहाय्य भूति साहजिकच आपणाकडे ओढून घेतली. अशा रीतीने रोमने आपणच आपल्या शत्रूस आपल्या घरात जागा देऊन बलाढ्य प्रतिस्पर्धी निर्माण करून घेतला; व या शत्रूनेच अखेर रोमन साम्राज्याचा पात केला. या रानटी टोळ्यांच्या निरनिराळ्या पुढाऱ्यांनी ४ व्या व ५ व्या शतकात रोमन साम्राज्यात अनेकदा घुसून रोमला प्राप्त दिला इतकेच नव्हे तर सुद्धा रोम शहर हस्तगत करून तेथे लुटालुट व जाळपोळ केली. इ. स. ४७६ च्या सुमारास याचा ओडोभासर हा पुढारी रोम येथे बसित बसला; व पूर्व रोमन साम्राज्याचा वादग्रहा क्षीनो याने त्याला इटालीचा रातापक्ष म्हणून मान्यहि केले.

येणेप्रमाणे सात शतके पश्चिमेकडील अखिल शात जगावर सत्ता ज्या विज्यात रोम शहराने गाजविली, त्याच रोम शहरात परक्या रानटी जर्मनिक टोळ्यांचे राज्य सुरू झाले. ४७६मध्ये पश्चिम रोमन साम्राज्याचा अंत होऊन रोमन मुलखावर रानटी जर्मन टोळ्यांची वसाहत कायम होण्याचा मार्ग मोकळा झाला.

परिस्थितीतील या घडामोडीने तत्कालीन रोमन समाजाचा विशेषसा धडा बसला नाही. कारण ख्रिस्तीसंप्रदायाच्या प्रसारामुळे रोमन समाजाचे पूर्वाचे विशिष्टत्व फारसे उरले नव्हते. विस्कळित झालेल्या व नैतिक व शारीरिक दृष्ट्या अधोपतन पावलेल्या रोमन समाजाचे हे भवितव्य कित्येक दूरदर्शी राजकारणी पुरुषांनी बरेच अगोदर दिसू लागले होते. फार काय, पण रोम्युलसने प्रथम रोम शहर बसविले तेव्हाची बारा पिढ्यासंबंधानी जी दंतकथा प्रचलित होती तिच्यामुळे १२ शतकांनी रोम शहराचे वैभव नष्ट होणार हे दगडलिखित जणू काय स्वतः रोमन समाज देखील जाणूनच होता असे प्रतिपादण्यात येते! यामुळे तत्कालीन गदपघात रोमन सत्तेच्या या अंताबद्दल सुखदुःखपर असे अवाक्षरहि काढलेले आढळत नाही

या एवढ्या बलाढ्य रोमन साम्राज्याचा अंत कशांनी झाला, व प्रभाला आजकालच्या इतिहासकारांचे उत्तर असे आहे “ हा अंत विशिष्ट प्रकारच्या राज्यघटनेमुळे झाला नाही, किंवा विशिष्ट प्रकारच्या समाजघटनेमुळे झाला नाही, किंवा विशिष्ट प्रकारच्या क्षौरुपसंबंधामुळे झाला नाही, किंवा ख्रिस्ती संप्रदायप्रसारामुळे झाला नाही, किंवा

रोमन साम्राज्य.

व्हिंटेकनमधील ऑगस्टसचा पुतळा.

कॅपिटोलमधील दाननची ऊर्ध्वगोप्रतिमा.

११० व्या पृष्ठासमोर.

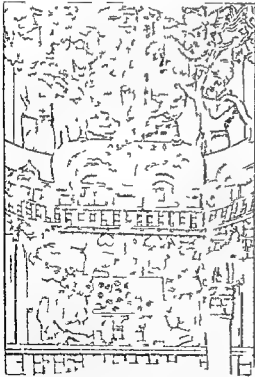
प्राचीन भारतीय साम्राज्ये.

(पृ. २६४ पहा)

(पृ. २६४ पहा)

भरहुत... प्रमनान्... एतभावरा... उदावदार
मा... स... एता... - ' भरहुत... गुरु
मानो... ' राद... ल... - ' राद... प...
... .. १२५० - १००

अभरावती येथील एका शिलेवरील सादकाम रत्ना
लहान स्तुपावरील सिंहामन येथील मूळचा स्तुप
सि पृ २०० च्या गुमाराचा असावा परंतु बाहेरील
कठडा इ स १५० च्या व आतील इ स ३०० च्या
गुमाराचा दिसतो

नव्या नव्या भौतिक शोधाच्या अभावामुळेहि क्षाला नाही, तर रोमन राष्ट्रातील एकंदर जोम कालमानानुरोधर कमी कमी होत गेल्यामुळे अखेर सदरहू प्रकारचा खेवट ओढवला वरील गोष्टी ह्या अंतःस्थ सत्त्वाभावाची केवळ बाह्य चिन्हे होत. राष्ट्रातील जोम हे भौगोलिक परिस्थितीचे फळ आहे. ग्रीस व इटली या दोन्ही देशांचे हवापानी बुद्धिमान व जोमदार मनुष्यजात निर्माण करणारे आहे, पण हा जोम दीर्घकाळ टिकविण्याचे सामर्थ्य त्या ह्मणेत नाही. त्यामुळे दोन्ही राष्ट्रे विशिष्ट कालावधीनंतर नष्ट झाली. ग्रीसपेक्षा इटाली देशाचा विस्तार मोठा असल्यामुळे रोमन राष्ट्र काही अधिक दतकें टिकले इतकेंच कायते. 'तथापि हे निदान इतिहासकाराचे आहे, शास्त्रज्ञांचे नाही. शास्त्रज्ञांच्या दृष्टीने हे हवापाण्याचे निदान कसे नील ठरते ते पुढे विज्ञानेतिहास या पाचव्या विभागात योग्य स्थळी दाखविण्यात येईलच.

रोम व हिंदुस्थान.—रोमन संस्कृतीच्या इतिहासाची पूर्तता हिंदुस्थान व रोमन साम्राज्य याच्या परस्परसंबंधा-विषयी वार ओढी लिहिण्याशिवाय होणार नाही. युए-चि राजाच्या कारकीर्दीत रोमचा हिंदुस्थानाशी व्यापार मोठ्या प्रमाणात व्यापार वाढ असल्याचा पुरावा सापडतो. पहिला कब्जिसेस आरंभी फक्त ब्रॉन्झची व तांब्याचीच नाणी पाडतात असे. परंतु हिंदुस्थानातून निघत झालेले रेशमी कापड, मसाल्याच्या जिनसा, रत्ने, रंग इत्यादि वस्तूंच्या मोबदल्यात रोमचे सोने हिंदुस्थानात येऊ लागले तेव्हा दुसऱ्या कब्जिसेसला सोन्याचे नाणे पाडण्याची उपयुक्तता दिसून येऊन रोमन नाण्याच्या धर्तीवर तेवढ्याच वजनाचे व तितकेंच सोने असलेले त्याने आपले नाणे पाडले या काळात रोम व हिंदुस्थानचा पश्चिम किनारा यांच्या मध्येहि फार मोठा दर्जावर्दी व्यापार चालत असे. शिनि नामक इतिहासकार रोमन श्रियाच्या चैनबाजीविषय तक्रार कर-तांना म्हणतो की, हिंदुस्थानातून येणाऱ्या मालासुद्धे दर-साल साडेपाच कोटी सीस्टरसीस (म्ह० ४, ८९, १०९ पाँड किंवा जवळ जवळ पाऊण कोट रुपये) रोममधून हिंदुस्थानात जातात व हिंदुस्थानातील जिनसा तेथील किंमतीच्या संभरपट किंमतीत रोममध्ये विकल्या जातात परंतु दक्षिणेतील राजांनी आपले स्वतःचे सोन्याचे नाणे न पाडता, आज ज्याप्रमाणे जगाच्या व्याप-रशा भागात ब्रिटिश साव्हरिन चालते त्याप्रमाणे रोममधून आलेली सोन्याची नाणीच आपल्या राज्यात चालू केली होती. धदुरा येथील नदीच्या वाळवंटात रुप्याच्या व सोन्याच्या नाण्यांप्रमाणे रोमन लोकांची तांब्याची नाणीहि परीचरी सापडतात व ह्यावरून ह्या शहरा रोमन लोकांची वस्तीहि असावी असे दिसते.

पर दाखविल्याप्रमाणे हिंदुस्थान व रोम यांमध्ये व्यापारी दळणवळण तर होतेंच, परंतु ह्याशिवाय दोन्ही देशातील समकालीन नादराहायाहि वकीलातीच्या रुपाने प्रत्यक्ष संबंध

आला होता असे दिसते. इ. स. ९९ मध्ये द्राजन रोमला परत आल्यावर थोड्या दिवसांनी त्याच्याकडे श्री हिंदी वकीलात घाली होती ती बहुधा दुसऱा राजा कनिष्क याजकद्वाराच खाना झालेली असावी. इ. स. ११६ त द्राजनने युफ्रेटीस व तमिरा नद्यामधील मेसापोटेमिया प्रांत काबीज केला तेव्हा रोमन साम्राज्याची पूर्व सरहद्द युए-चि साम्राज्याच्या पश्चिम सरहद्दीपासून अवघ्या ६०० मैलावर येऊन भिडली होती; व पुढे जरी हेड्रिअनेने युफ्रेटीसच्या पश्चिमकडील सुखस सोडून दिला असला, तरी रोमन साम्राज्याच्या वैभववाचा बंका उत्तर व पश्चिम हिंदुस्थानातील राजाच्या कानी आता-शिवाम राहिला असलेसे संभवत नाही. दक्षिण हिंदुस्थानातील राजाकडूनहि रोमच्या दरबारी वकील पाठविण्यात येत असत असे दिसते. युसेवियस याच्या 'जॉर्जिअस सिकेलस याची धाकावळ' या ग्रंथात (इ. स. ८००) असे म्हटले आहे की, हिंदूंचा राजा 'पाडियन' याने ऑगस्टसकडे भेटी व सत्य संपादन करण्याकरिता वकील पाठविले. या प्रसंगाचा येथे उल्लेख करणे म्हणजे हिंदुस्थानच्या मध्ययुगा-पर्यंत येणे होय. आता हिंदुस्थानाकडे वळून या काळापर्यंत येऊन पोचले पाहिजे.

प्रकरण ६ वे.

भारती युद्धापासून युद्धापर्यंतचा काळ-
आरण्यकीय विचाराचा व नारायणीय
धर्माचा विकास.

या काळातील सर्वसामान्य स्थिति—या दीर्घ काळात अशी विशिष्ट गोष्ट सापडत नाही की, जिच्या भोगाने एका राष्ट्रापेक्षा दुसऱ्या राष्ट्राचा इतिहास अधिक महत्त्वाचा किंवा फारसा भिन्न होईल. अनेक राष्ट्रे व ह्यातील मारा-भान्या या वाळूच असाव्यात. कोणीहि सांबोभौमत्वाची प्रामा-निकपणाने खटपट करायी. एकाचें दुसऱ्याचा प्रदेश जिंक-ण्यात पाप नाही अशा तऱ्हेची रागनीति भारतयुद्धकाळी संपली नाही. शेकाचा राजाचा. घेदा कोण करतो या विष-यीचा बेफिकीरपणा, संस्कृत भाषेची अदृष्टता पण कोणत्याहि प्राकृत भाषेचा विकासाभाव, अशा प्रकारची सर्वसामान्य स्थिति या काळात होती. म्हणजे हा संस्कृतिविकासाच्या दृष्टीने फारसा महत्त्वाचा काल नव्हता. मात्र या काळात संस्कृत पंडितांच्या आणि ब्राह्मणांच्या विचाराचा ओप आप्रतिहत चालत असावा, आणि औपनिषद विचाराचा प्रसार चौदोहडे झाला असावा. यामुळे या काळातील बौद्धिक भारतीय इतिहासच कायतो उपलब्ध असून राजकीय इति-हास अज्ञात आहे. त्याच्या नंतरच्या काळाचा इतिहास मान यराच मनोरंजनक आहे. कळा, नवीन मते, नवीन विचारसं-दाय यानी हा काल चिन्तित आहे. तथापि हे शून्य आहे की, आपणवत धर्माची मुळे सुद्धपूर्व असतील आणि फुट्य-

द्वोतर बुद्धपूर्व काळामध्ये नारायणीय धर्माच्या रुपात भावी काळाचे प्रतिबिंब पडले असेल

इतिहासाचे बुद्धपूर्व आणि बुद्धोत्तरकाळ असे दोन भाग केले आहेत, तरी येथे हे सांगून ठेविले पाहिजे की, बुद्धोत्तर काळ हा शब्द वापरण्यापेक्षा महावीरोत्तर काळ हा शब्द वापरला असता शब्दयोजना अधिक सार्थ होईल महावीर राज्या वाधेय्यकाळी बुद्ध तरुण असावा असे दिसते. श्रौत धर्माखेरीज इतर पारमार्थिक विचारांची उचल ज्या काळ्यात झाली ती काळ बुद्धापूर्वीचाच होता, आणि ज्या कलांपुरस्कर्त्यांनी ती घडवून आणली त्यामध्ये सात्वतातील वृष्णि आणि वैशाखा महावीर हे दोन प्रमुख पुरुष होऊन गेले होते. श्रौतधर्म भारतीयुद्धाच्या वेळेसच सकोच पावत होता. भारतीयुद्धानंतर शेषप्रांत वर्षांनी झालेले म्हणजे व्यासशिष्यांनी घडविलेले संहिताकाण कायम झाले याचा अर्थ श्रौतविकास पुढे फारसा झाला नाही हाच होय. सूनय्याधर्म्ये जे थोडे बहुतरक दिसतात त्यात अभय्यांची विद्या प्रैविद्यानी आत्मसाद करून घेऊन अभय्यांचे अस्तित्व निष्प्रयोजन केले ही क्रिया झालेली दिसते.

कर्मवादार्थे महाव कमी झाले व ज्ञानमार्ग व भक्तिमार्ग यामध्ये, आणि तशीच जैन व बौद्ध संप्रदायांचे चित्तशुद्धिमार्ग यामध्ये स्पर्धा सुरू झाली. या स्पर्धेमुळे पुढे अनेक विचार-संप्रदाय उत्पन्न झाले, जैन व बौद्ध यांनी आपले संप्रदाय परंपरेपासून अगदी पृथक् करण्याची खटपट केली, तर भागवतांनी आणि ज्ञानमार्गे वेदास्त्रांनी “स्वतः जगावे व दुसऱ्यास जगू द्यावे” या तत्त्वेच्या नीतितीत्याचा अवलंब करून आपले महाव स्थापन केले. वेदांत व भक्तिमार्ग यांच्या विचारामध्ये देखील पुढे अन्योन्याध्यय उत्पन्न झाला. ज्ञान हे अंतिम साध्य झाले आणि ज्ञान उत्पन्न होण्यापूर्वी भक्तीची आवश्यकताही मान्य झाली. वैदिक कर्ममार्ग सर्व जनसमाजास स्मार्त संस्कारापुरताच राहिला. ही चळवळ समजून घेण्यास पुढील विवेचन उपयोगी पडेल. प्रथम आपण भागवत धर्माकडे वळू.

वेदकारी शैवादि संप्रदायांचे अस्तित्व.—वेद. कालीन यज्ञसंस्था ज्या वेळेस नष्ट झाली नव्हती तर तिच्यात शाखाभेद होतच होते अशा काळात शैव, वैष्णव संप्रदायांचे अस्तित्व होते हे दाखविण्यासाठी भागवतधर्माच्या विवेचनाकडे वळण्यापूर्वी एक उतारा देतो. हा उतारा मैत्रायणीय संहितेतील (२, १, १) आहे.

तत्त्वस्याय विग्रहे, महादेवाय धीमहि ।

ततो ह्य प्रचोदयात् ॥

तद्गामीच्याय विग्रहे, गिरिसुताय धीमहि ।

ततो गौरी प्रचोदयात् ॥

तत्त्वभाराय विग्रहे, कार्तिकेयाय धीमहि ।

तत्र सत्यं प्रचोदयात् ॥

तत्त्वरायाय विग्रहे, हस्तिमुखाय धीमहि ।

ततो दन्ती प्रचोदयात् ॥

तच्चतुर्मुखाय विग्रहे पञ्चासनाय धीमहि ।

ततो ब्रह्मा प्रचोदयात् ॥

तत्तेजसाय विग्रहे, नारायणाय धीमहि ।

ततो निष्ठः प्रचोदयात् ॥

तत्तुष्टाकराय विग्रहे, प्रभाकराय धीमहि ।

ततो भावः प्रचोदयात् ॥

तत्सोमराजाय विग्रहे, महाराजाय धीमहि ।

तत्रधैः प्रचोदयात् ॥

तत्परमात्माय विग्रहे, धनतेपाय धीमहि ।

ततः सुष्टिः प्रचोदयात् ॥

यासारका उतारा काळक संहितेतहि १७.११ येथे आढळतो. यावरून शैव, वैष्णव संप्रदायांच्या अभिप्रायानुसार देवता भौतिकस्वरूपात असलेल्या संहिताकारास तापडल्या आणि त्यास त्यांनी आपल्या यज्ञसंस्थेत स्थान दिले हे उघड आहे. या देवतांचे अस्तित्व केवळ वेदोत्तर नसून वेदकारीच श्रौते-तर प्रचलित परमाधिसाधनात होते. म्हणजे याचा मानेतर संस्कृतीतून श्रौत संस्थात समावेश झालेला दिसतो.

या विषयावर डॉ. भांडारकरांनी जे विवेचन केले आहे ते बरेचसे सविस्तर असल्यामुळे येथे त्याचा गोपवारा विचारानिमित्तोमुळे होणारे केरकार करून देतो.

उपनिषदांचे संहितीकरणआत्मक स्वरूप.— पुढील काळातील पूजाविषयक व धर्मविषयक विचारांच्या बाबीस बळण लावण्याच्या कामी उपनिषदांचे बरेच प्रमुख अंग आहे.

इंधर, मनुष्य व जग यांचे स्वरूप काय व त्याचा एक मेकाशी संबंध काय याविषयीची निरनिराळ्या मतांची तत्वे उपनिषदात सादरविली आहेत. एकमेकांशी विसंगत असलेले असे जे अर्वाचीन काळातील अनेक धर्मविषयक व तत्त्वज्ञान-विषयक पंथ आहेत ते आपल्या विशिष्ट मतास आधारभूत असे उतारे उपनिषदातूनच घेतात. बऱ्याच ठिकाणी हे उतारे बरोबर घेतलेले आहेत; पण आपआपल्या मतांची तरकदारी करण्याकरिता आपल्या विशिष्ट तत्वांशी जुळणारा अर्थ विरुद्ध वाजूच्या प्रभातूनहि बघेच काढण्याचा प्रयत्न झाला आहे तो मात्र उघड उघड लुकीचा आहे. ऋग्वेद संहिता ज्याप्रमाणे निरनिराळ्या व्यक्तींनी रचिली त्याप्रमाणे उपनिषदेही निरनिराळ्या माणसांनी रचिली आहेत; असे असल्यामुळे उपनिषदात केवळ एका मताचेच नव्हे तर अनेक मतांचे प्रतिपादन केलेले आढळते. प्राचीन ऋषींच्या विचाराना शाब्दिक स्वरूप मिळून ते एका पिढीकडून दुस-रीस तोंडी पडविण्यात आले, व त्याचा एक मोठा संग्रह तयार झाला. हे सर्व विचार (शाब्दिक स्वरूपात आल्यावर) संग्रहीत करून ठेवण्याची जेव्हा कल्पना सुसली तेव्हा त्या सर्वांचा निरनिराळ्या वैदिक पंथाच्या उपयोगासाठी वेगवेगळ्या पुस्तकात समावेश केला गेला; व म्हणूनच एका

उपनिषदांत आढळणारे काही श्लोक किंवा उतारे किंवा कधी कधी तर संबंध प्रकरणेच प्रकरणे दुसऱ्या उपनिषदांत कधीच तसांच उतरलेली आढळून येतात.

उपनिषदांतील सर्वेश्वरी चाद.—जगांत सर्वत्र परमेश्वर मरला आहे ही कल्पना म्हणजेच आहे ते देव आहे हे तत्त्व उपनिषदांत अतिशय प्रामुख्याने आले आहे यांत शंका नाही.

ईश्वर जगांत आहे ऐवढेच नव्हे, तर जगाच्या गाहेरहि तो आहे असेहि उपनिषदांत सांगितले आहे. प्राणिमात्रांना परमेश्वर अधिष्ठित झाला आहे या कल्पनेशी तो सर्वांत श्रेष्ठ आहे या कल्पनेची सांगड घातली गेली आहे. या दोन तत्वांशिवाय, ईश्वर प्राणिमात्राचा पालनकर्ता आहे; तो सर्वांचा शास्ता असून सर्वांच्या धर्त्याशी तो वास करतो; तो सर्वत्र आहे हे जाणणे व तो जसा आहे त्या स्वरूपात झाला ओळखणे म्हणजेच मोक्ष होय; ध्यान व आत्म्याची शुद्धि यांच्या योगाने मोक्ष मिळविता येतो व मोक्षप्राप्ति झाली म्हणजे जीवात्मा परमात्म्याशी पूर्ण साम्य पावतो ("परमं मामुत्प्रेषति"); वगैरे कल्पनाहि उपनिषदांत सांगितल्या आहेत. नदीचे पाणी ज्याप्रमाणे तायरांत मिसळून जाते त्याप्रमाणे जीवात्मा परमात्म्यांत विलीन होतो व फक्त स्वतःशिवाय इतर गोष्टींची जाणीव नाहीशी होऊन तो संवेदनारहित होतो असे त्यांत सांगितले आहे. या बाबतीपुरता उपनिषदांत सर्वेश्वरीवाद आहे. म्हणजे जे जे दिसते तीं सर्व माया आहे असे तेथे प्रतिपादन केले आहे, असे म्हणता येईल. उपनिषत्कारांनी विचारसफास पूर्ण वाव होता; आत्म्यास पदार्थ या नात्याने मुख्य अस्तित्व नाही इतके मानण्यापर्यंत त्या काळी निर्भीड विचारांची मजल गेली होती.

अवताराच्या कल्पनेचा उगम.—ईश्वर एकच आहे किंवा देव तेवढे येथून तेथून एकच या विचाराचा पगडाहि पुढील काळातील लोकांच्यावर बसला होता. परमात्मा निरनिराऱ्या स्वरूपांत व्यक्त होतो व सर्व देव—उदाहरणार्थ अग्नि, वरुण, मित्र इन्द्र, अर्यमन्—हे एकच आहेत; या दोन कल्पनांमधील वाद परस्परविरुद्ध दिसतांना झाली. निरनिराळे सर्व देव जर एक आहेत तर एका देवास निरनिराळीं रूपे घेतां येणे शक्य आहे. या कल्पनेपासूनच पुढील काळांत प्रामुख्याने दिसून येणाऱ्या अवताराच्या कल्पनेचा उगम आहे. उपनिषत्काळाच्या मोठमोठ्या तत्त्वज्ञांचे विचार पुढील काळांतील सामान्य ध्येयवादी माणसास आवकून करता येण्याजोगे नसल्यामुळे व सामान्य जनसमूहास स्पष्ट आकृतीची विशेष आवश्यकता भासल्यामुळे मूर्तद्वारा प्रचारात आली. येथेप्रमाणे वैदिक काळचे प्राचीन देव व इतरहि जेव्हा देव यांची उपासना सुरू झाली.

भागवत धर्माचा उदय.—ही जी विचारांची छाट उडली तिचे पर्यवसान पूर्वेकडील भागांत थोडे व जैन या भा. च. १५

संप्रदायांत झाले. सुद्धाचा उत्पत्तिकर्ता या नात्याने परमेश्वराचे अस्तित्व या दोन्ही पक्षांस समत नव्हते; व मतप्रसाराकरितां बरील कल्पनेचे साहाय्य घेतलेले दोहोतहि आढळून येत नाही. थोडेपण तर आत्म्यास स्वतंत्र असे काही अस्तित्व आहे असेहि मानात नसे. तथापि संप्रदायप्रसारास आप-इयक असे गुण या दोन्ही पक्षांच्या समापकाच्या ठायी होते. उलटपक्षी पश्चिमेकडे या काळात एक नवीन पंथ उदयास आला. ईश्वर मानवात येऊन राहूतो ही कल्पना या पंथाच्या मुख्यशी होती. रि. पू. ४ म्या दातकांत जे जे धर्म किंवा धर्मसमजुती प्रचारांत होत्या त्या सर्व "निहेस" या पाली पुस्तकांत दिल्या आहेत. उदाहरणार्थ, "आग्नीवक लोकांची मुख्य देवता आग्नीवक; निषेठ लोकांची निषेठ; हत्ती, घोडा, गाय, डुमरा, वासुदेव, यलदेव धैरीच्या उपासकाच्या मुख्य देवता अनुक्रमे हत्ती, घोडा, गाय, डुमरा, वासुदेव वगैरे वगैरे."

सदर प्रपाच्या कार्याने वासुदेव, यलदेव, अग्नि, चंद्र, सूर्य, वज्रा, हत्ती, घोडा या सर्वांच्या उपासकाना एका माळे-तच पांढरिलेले आहे.

थोडे ध्याने वासुदेवापासना इतकी तुच्छ खेळखी तरी सूर्य, चंद्र, वज्रा, हत्ती, घोडा वगैरेची उपासना करणारे जे पंथ होते त्या सर्वांना खाली दडपून वासुदेवाची उपासना ज्यात सांगितली आहे अशा पंथाने हिंदुस्थानच्या बऱ्याच मोठ्या प्रदेशांत प्रामुख्य मिळविले. हा पंथ उदयास कसा आला व त्याचा प्रसार कसा झाला हे पाहू.

भागवत धर्माचे व्यापार्यांतील व शिलाखे-खांतील उल्लेख.—पाणिनीच्या अष्टाध्यायीतील ध. ३, १८ म्या या सूत्रात "वासुदेव" हे नांव आले आहे; त्याचा पतं-जलीच्या भाष्यांत "पूज्य" व्यक्तीचे नांव असा अर्थ दिला आहे.

"पूज्य" म्हणजे सर्वांत अतिशय पूज्य म्हणजे देव. तेव्हा वासुदेवाची उपासना किंवा भक्ति बौद्धाचा मुख्य उल्लेख न करणाऱ्या पाणिनीच्या काळातको तरी जुनी आहे असे म्हटले पाहिजे.

राजपुतान्यात "घोषुडि" येथे मोडक्या तोंडक्या स्थितांत असलेला एक शिलाखेख सापडला आहे "संकरपण" व "वासुदेव" यांच्या संदिशामोक्षालाच्या भित्तीचा उल्लेख त्यात आला आहे. हा शिलाखेख निदान ख्रि. पू. २०० वर्षांचा असावा.

वैतनगर येथे एक शिलाखेख सापडला आहे. त्यांत देवाधिदेव जो वासुदेव त्याच्या सन्मानार्थे हेलिओडोराने गडदपेज उभारला असे म्हटले आहे [विधिपज्ञानविस्तार वर्ष ४१, देवदत्त भागवत यांचे लेख पहा]. हेलिओडोर स्वतःच मानवत म्हणून येत असे. या शिलाखेखांत "अवलोकित" हे गाथांचे नाव आले आहे. वैष्णवी-ग्रीक नाण्यावर ज्याचा उल्लेख आहे असे "अतिआलेख" व बरील नांव मनुष्या

एकच असावे हा शिलालेखहि रिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकाच्या पूर्वापरीतीत असावा. या काळी वासुदेव हा देवाधिदेव समजला जात असे व त्याचे उपासक भागवत या नावाने संबोधले जात या काळी भागवत धर्म हिंदुस्थानच्या वायव्य भागात पसरलेला होता व श्रीकालीहि तो उचलला होता.

नानाघाट येथील शिलालेख नं. १ मध्ये संकपण व वासुदेव याच्या नावाचा द्वंद समास आढळतो. हा शिलालेख ख्रि. पू. पहिल्या शतकातील असावा.

पूज्य देव, वासुदेव व वृष्णि कुलांतील वासुदेव एकच.—पतंजलीच्या महाभारतात वासुदेवाचा उल्लेख आल्याबद्दल वर सांगितलेच आहे. त्यात तो म्हणतो, वासुदेव हे क्षत्रियाचे नाव समजावयाचे नसून पूज्य देवाचे समजावयाचे वृष्णि कुलातील वासुदेवाचे व या वासुदेवाचा मुख्य संबंध नाही असा पतंजलीच्या म्हणण्याचा आशय आहे किंवा काय हे पाहिले पाहिजे “निर्देस” या वालो पुस्तकात वासुदेवाचा बलदेवाच्या बरोबरच उल्लेख केला आहे त्यावरून व बरील तीन शिलालेखांवरून दोहोंमध्ये संकपण व वासुदेव याचा बरोबरच निर्देस केला आहे त्यावरून “पूज्य देव” असे उपास पतंजली म्हणतो तो वासुदेव वृष्णि कुलातीलच असला पाहिजे. वासुदेव हा क्षत्रिय असून अवतारी पुरुष होता असा पतंजलीच्या म्हणण्याचा अर्थ ध्यावयास हरकत नाही. भागवत धर्माच्या सर्व बाबत्यावरून अवतारी पुरुष व पूज्य देव म्हणून समजला जाणारा वासुदेव वृष्णि कुलातीलच असावा हेच उघड होते.

महाभारतातील नारायणीय आख्यान.—वासुदेव ही मध्यवर्ती देवता कळून त्याची उपासना ज्यात सांगितली आहे असा एक पैय ख्रि. पू. तिसऱ्या शतकाच्या शतकापूर्वी अस्तित्वात होता, व या पंथाच्या अनुयायास “भागवत” म्हणत, असे पुराणानिशी निर्विवाद सिद्ध झाल्यावर आता या विषयाच्या वाढत्याच, विशेषत महाभारतातील यासंबंधी माहितीचे परीक्षण करू महाभारताचा किंवा त्याच्या कोणत्याहि भागाचा काळ निश्चितपणे ठरविता येत नसल्यामुळे त्यातील पुराण्यम अर्थात प्राधान्य नाही श्रीमच्छंकराचार्यांनी शांतिपर्वातील नारायणीय आख्यानातून अवतरणादखल श्लोक वेतले आहेत. त्यावरून सदर आख्यान श्री. शंकराचार्यांच्या आधीच आहे हे खास. सदरहू नारायणीय आख्यान पुढे दिल्याप्रमाणे आहे.—

नर व नारायण यांचे दर्शन घेण्यास नारद बदरिकाश्रमी गेल होते. तेथे नारायण उपासना करण्यात पुढलेले पाहून त्यास नारदानांनी प्रश्न केला की, “हे नारायण, आपण स्वतः देवाधिदेव अहात, मग आपण कोणाची पूजा करता?” तेव्हा नारायणांनी उत्तर केले, “वर्तमान व भविष्य मोठीचें उग्रमस्थान असो जो माझी मूल प्रशस्ति तिचें मी पूजन करीत आहे. नर व नारायण, त्याचप्रमाणे वृष्ण व इति हे जे धर्माचे पुत्र ते सर्व एकाच परमेश्वराची चार (नितिरात्री) स्वरूपे होते”

तेव्हा त्या मूल प्रकृतीचे दर्शन घेण्याकरिता नारदानांनी आकाशात उड्डाण केले व मेरुपर्वताच्या एका शिखरावर (गन्धमादनपर्वतावर) ते उतरले, तेथे त्यांनी निरिंद्रिय, निराहारी, शुद्ध, आतपत्राप्रमाणे मस्तक असलेले, मेघाच्या सारखा स्वन (आवाज) असलेले व भगवानाची उपासना करणारे असे श्वेतवर्णी लोक पाहिले.

युधिष्ठिराने भीष्मास हे लोक कोण व ते असे वक्षाने झाले असा प्रश्न केल्यावरून भीष्माना उपरिचर वसु राजाची पुढील गोष्ट सांगितली.

उपरिचर वसु राजाची गोष्ट—हा राजा सात्वत विधीप्रमाणे भगवन्ताची पूजा करीत असे. तो सत्यवचनी, विश्वाकर्षी, कीर्तिमान असून इन्द्रानेहि त्याचा सन्मान केला होता; पाचरात्र धर्मीतील अत्यंत विद्वान् माणसाने भोजनसमयी वरचे पान देऊन तो शशाचा सन्मान करीत असे. येथे कथेच्या अनुपगाने या धर्माचे आद्य प्रचारक जे “चित्रशिखंडी” लोक त्याचा उल्लेख आला आहे. या चित्रशिखंडी लोकांनी प्रथमतः मेरु पर्वतावर आषाला धर्म प्रगट केला. ते एकंदर सातगण होते. मरांची, अग्नि, आहिरार, पुलस्त्य, पुरुह, कतु व वसिष्ठ. याशिवाय आठवा स्वयंभुव हा होता. या आठपासून या उत्तम व श्रेष्ठ शाखाची उत्पत्ति आहे. श्रेष्ठ असा जो भगवान् त्याच्या समक्ष या शाखांचे (धर्माचे) प्रगटन त्यांनी केले. भगवान् ऋषास म्हणाले—“कृच्छ्र, यजु, साम, अथर्व या चारही वेदाना धरून, लोकांच्या सर्व व्यवहारासंबंधी नियम ज्यात सांगितले आहेत असे एक लक्ष उत्तम श्लोक मी रचिले असून आचार, विचार, विधीति यासंबंधीचे नियमांहि त्यात मी ग्रथित केले आहेत. मी आपल्या सौम्य प्रकृतीपासून ब्रह्मा व उग्र (रौद्र) प्रकृतीपासून इंद असे दोघेक्षण निर्माण केले. एकाकडून दुसऱ्यास याप्रमाणे वंशपरंपरा हे शाख वृक्षस्पर्तीपर्यंत चालिले. बृहस्पतीपासून राजा वसुस ते प्राप्त होईल हा राजा या शाखाप्रमाणे वागून माझा भक्त बनेल. त्याच्या निधनानंतर हे शाख नाहींसे होईल.” याप्रमाणे सांगून भगवान् अंतर्धान जावले. नंतर चित्रशिखंडींनी या शाखाचा प्रसार केला. शेवटी ते बृहस्पतीस प्राप्त झाले. पुढे पहिले कल्प संपून नवीन कल्पास आरंभ झाला. अग्निरासाच्या मुलाचा (देवगुरुचा) जन्म झाल्यामुळे सर्व देवास आनंद चाला. राजा उपरिचर वसु हा त्याचा पहिला शिष्य होय. बृहस्पतीजवळून तो हे शाख प्रथम शिकला. एके काळी त्याने माझा अश्वमेध यज्ञ केला, पण त्या समयी कोणत्याहि प्राण्याचा त्याने वध न करावता आरण्याकांच्या नियमप्रमाणे अहुती दिल्या. तेव्हा देवाधिदेवांनी कफ एकट्या वसुसच दर्शन देऊन हुवनाचा स्वीकार केला. बृहस्पतीस दर्शन दिल्याखेरीज हरिने हुवनाचा स्वीकार केला त्यामुळे बृहस्पतीस राग आला, व त्याने यज्ञाची दवी हत्तेत वर केली.

या यज्ञसमयी प्रजापतींचे मुलगे एकत, द्वित, त्रित व मेघतिथि, त्रितित, ताण्ड्य वगैरे १६ ऋषी एकर होते. बृहस्पतीस राग आला त्या वेळी, " श्रीहरे उगीच वाटेल त्याला दर्शन देणार नाही, म्हापार त्याचा कृपाप्रसाद झाला असेल त्यालाच कफ तो दर्शन देईल " असे ते सर्वजण म्हणाले. एकत, द्वित, त्रित म्हणाले:—

" शाश्वत सुख किंवा मोक्ष साधण्यासाठी उत्तरेकडे क्षीर-सागरी आम्ही गेलो व त्या ठिकाणी चार हजार वर्षे तपधर्या केली. तेव्हा शेवटी आकाशवाणी झाली: " परमेश्वर तुम्हास कसा दिसेल ? क्षीरसागरी भेतद्वीप आहे तेथे चन्द्राग्रमाणे कांति असलेले, निरिंदिय, निराहारी, असे माझे भक्त आहेत. ते एकान्ती असून सर्वदा सूर्याग्रमाणे तेजःपुंज अद्या ईश्रवांचे ध्यान करण्यात मग झालेले आहेत. त्या द्वीपाप्रत तुम्ही जा, तेथे माझा आत्मा प्रकाशत आहे."

" याग्रमाणे आकाशवाणी झाल्यावरून आम्ही त्या श्वेत-द्वीपास गेलो. पण त्या दिव्य तेजाजें दिवून गेल्यामुळे आम्हांस भगवन्तांचे दर्शन झाले नाही. तेव्हा स्वतः तप-धर्या केल्याशिवाय ईश्रवांचे दर्शन होणार नाही असा आम्हांस अंतःप्रकाश झाला. आपणही दोभर वर्षे तपधर्या देव्यान्तर ईश्रवरच्या ध्यानांत निमग्न झालेले असे चन्द्रकांती लोक आम्हांस दिसले. त्यांपैकी प्रत्येकांचे प्रत्येकालच्या सूर्याग्रमाणे तेज होते. नंतर ' जितं ते पुंवर्यकाश ' इत्यादि शब्द आझांस ऐकू आले; व नंतर दोघ्या वेळाने आकाश-वाणी झाली, ' जे त्याचे भक्त नाहीत त्यास परमेश्वर दिस-णार नाही. ' तेव्हा त्यांचे दर्शन न होताच आम्ही परतलो. तेव्हा तुम्हास (बृहस्पतीस) त्यांचे दर्शन कसे होणार ? " याग्रमाणे एकत, द्वित, त्रित यांचे म्हणणे बृहस्पतीने ऐकल्यावर दक्ष पुरा केला.

ऋषींच्या शापामुळे उपरिचर वसूला मृगारात रहावे लागत असे. याचे कारण असे: एकदा ऋषींचे व देवांचे भांडण लागले. यज्ञाच्या वेळी पशुवध न करता कफ धान्य अर्पण करावे असे ऋषी म्हणाले; पण देव म्हणाले का, मेघवध केला पाहिजे. तेव्हा भांडण मित्रविम्वारिता दोघे उपरिचर वसूळडे गेले. त्याने देवांतकें निकाल दिला. त्यामुळे त्यास ऋषींनी शाप दिला. पण पुढे उपरिचर वसूच्या भक्षीने संतुष्ट होऊन नारायणाने आपल्या गरजाकडून त्यास भुयारांतून काढून मद्रालीकें नेले.

नारदमुनि श्वेतद्वीपास गेले, त्यांच्या सकडीची हवीकत यानंतर पुढे सांगितली आहे. नारदांनी गौरवर व शुद्ध सात्त्विक शब्दांनी भगवन्तांची स्तुति केली. त्यामुळे संतुष्ट होऊन व नारद हे एकान्तिन् असल्यामुळे भगवन्तांनी नारदांस दर्शन दिले; व माझदेव धर्म त्यास शोधक्यात समभादून सांगितला. तो येणे प्रमाणे:—

वासुदेवधर्म.—वासुदेव हा परमात्मा असून तो सर्वांच्या अंतर्भासी भाग करतो. तो मुख्य कृष्टिर्द्धा आहे.

यज्ञयावत् प्राणिमात्र म्हणजेच संकर्षण असून संकर्षण हे वायुदेवाचेच स्वरूप आहे. संकर्षणापासून प्रशुम्न (मन) झाला व प्रशुम्नापासून अनिरुद्ध (आत्मज्ञान) याचा संभव झाला. जे मला भजतात ते मात्स्यरूपांत विलीन होतात; व त्यांस मोक्ष मिळतो.

पर सांगितलेली चार रूपे ह्या परमेश्वराच्या मूर्ती होत. एका मूर्तीपासून दुसरी मूर्ति उत्पन्न होते असे सांगितले आहे. तथापि ही सर्वे रूपे त्याच्याच मूर्ती होत असेहि म्हटले आहे. सर्व देव व सर्व वस्तू त्यानेच उत्पन्न केल्या व त्या सर्वे अर्ती त्याच्या ठायी लय पावणार. नंतर त्याचे अवतार सांगितले आहेत. वराह, नरसिंह, वामन, परशुराम, राम, " कंसवधार्थं जो मयुरेस जन्मास येईल व दानवांचा निःपात करून शेवटी द्वारकेस जास करील तो " म्हणजे कृष्ण, हे ते अवतार होत. येणेप्रमाणे आपल्या चार मूर्तीकडून सर्वांचा निःपात करवून त्याने सात्वतांसह द्वारका नगरी समु-द्रांत मुद्रविली व मद्रालीची प्रदान केलें.

याग्रमाणे ह्या परमेश्वर नारायणाकडून ही हकीकत ऐकल्यावर नारद बदरिकाश्रमी परत आले.

पुढील चार अध्यायांत जे वर्णन आलेले आहे त्याचा प्रस्तुत विषयाशी सुद्धा संबंध नाही; कण एके ठिकाणी मात्र वायुदेवाचा खालीलप्रमाणे व्युत्पत्त्यर्थ दिहा आहे. सर्व जगास व्यापणारा व सर्व भूतमात्रांचे आश्रयस्थान (अधिवास) असा जो, तो वायुदेव [म. भा. अध्याय ३३ व पुढील चार अध्याय पहा].

३४४ व्या अध्यायांत निष्पायी लोकांचा मार्ग येणेप्रमाणे सांगितला आहे:—सूर्य हे द्वार असून ते ओळखून आत प्रवेश करताच सर्व अशुद्धता नष्टून जाऊ होते, व अणू वस्तू ते सूर्यात राहतात. तेथून सुटका झाल्यावर ते अनिरुद्ध स्वरूपांत शिरतात; पुढे मनःस्वरूप होऊन ते प्रशुम्न स्वरूपांत आतात; ते सोडून नंतर ते संकर्षण-स्वरू-पांत म्हणजे जीवात्म्यांत प्रवेश करतात; आणि शेवटी त्रिगुणरहित होऊन ते सर्वत्र वास करणारा वायुदेव जो परमात्मा त्याच्या ठिकाणी विलीन होतात.

याग्रमाणे परमेश्वर जो नारायण त्याने हा धर्म नारदास सांगितला; व वैशम्पायनाने तो शोधक्यांत हरिगतेच्या द्वारे जनमेजयास कथन केला. युद्धारंभी अनुज्ञास सांगि-तलेला धर्म व एकान्तिक धर्म एकच असे अध्याय ३४८ मध्ये सांगितले आहे. प्रलेख मद्राच्या उत्पत्तीच्या वेळी हा धर्म नारायण प्रथमतः प्रगट करतो व त्या मद्राच्या लयकाली हा धर्महि लय पावतो. वक्ष्य्या मद्राच्या हकी-कतीत दोन ठिकाणी या धर्मास ' सात्वत धर्म ' म्हटले आहे. सात्वत्या मद्राच्या वेळी ह्या धर्माचा उपदेश प्रथम पितृ-महास केला गेला, व पितृमहासनेवर दक्ष, पितृमहाचा नातू, आदित्य, विवरत्न व मयू याकामांत तो शेवटी इत्या-कूपर्यंत वाहत आला. पुढे असे म्हटले आहे का, दुर्गोभ

व दुष्टर असा हा सनातन व महान् आय धर्म फक्त सात्वत पाळवात

या धर्मात अहिंसा तत्त्व सांगितलें आहे तें योग्य रीतीने पाळल्यास प्रभु हरि सृष्टि होतो यधीं यधीं ईश्वराचा एकच व्यूह (किंवा स्वर्ग) समजावून सांगितला आहे, तर कधी कधी दोन, तीन, चारहि सांगितले आहेत येणेंप्रमाणें एकान्तिकधर्म वैसाध्यनानें थोडक्यात कथन केला आहे

येथें या रा भागवत यांच्या मताचा उल्लेख करणें अवश्य आहे त्याचे मत असें होतें कीं, गोप हे गार्ह्ये पालन करणारे होत, व ब्राह्मण हे गोधातकी म्हणजे ब्रह्मसंस्थेचे अभिमानी होत कृष्णाचे राजकीय आणि बौद्धिक महत्त्व स्थापन झाल्यामुळे अहिंसाधर्माचा व गौरवणाचा विमल झाला आणि त्या परंपरेचा प्रचार करणें हा भार वत प्रयाचा ठेवु होय (विविध ज्ञानविस्तार)

उपरिचर वस्तूच्या गोष्टीवरून निष्कर्ष.—आग्रमाणें आपणापुढें या धर्माविषयी दोन (दुसरीत पहिलीचीहि घोंडीसा हकीकत आली आहे) हकीकती असून दुसरीची पहिलीची सांगड घातली आहे, पैकीं पहिली अधिक जुनी असावी या संवधात खालील गोष्टी घ्यातात ठेवण्या सारख्या आहेत - (१) उपरिचर वस्तूच्या यज्ञप्रसंगी प्राणिहत्या करण्यात आली नाही, (२) आरण्याकाली (यातच उपरिचर देतात) नियमाप्रमाणें हवन करण्यांत आलें, (३) मुख्य देव देवाधिदेव हरि हा होता, (४) या देवाधिदेवाचें दर्शन याद्विकी उपासना करणारास होत नाही (उ० बृहस्पति), किंवा एकच, द्वि, त्रित याच्याप्रमाणें हगरी वेंपे तपधर्मा वृद्धहि होत नाही, तर उपरिचर वस्तूच्या प्रमाणें जो त्यास भक्तीनें भजतों त्यासच होतें म्हणजे या सर्वोदरच असें दिसतें कीं, ही जी धर्मात सुधारणा झाली ती बौद्ध किंवा जैन पथावेद्या पूर्वपरंपरेस जास्त धरून आहे प्राणिहत्येवढा निषेध आणि यज्ञयागादि कर्मे ज्यात सांगितली आहेत अशी उपासना व तपचरण या दोहोंची परमेश्वरसाधनाच्या यावतीत निष्फलता, वगैरे गोष्टी या धर्मात व बुद्ध संप्रदायातहि आहेत. पण प्रभु हरीची भक्तीनें उपासना करणें, व आरण्याकास प्रमाण मानणें या दोन गोष्टी हा या धर्माचा विशेष होय उपरिचर वस्तूच्या गोष्टीवरून आपणास एवढाच निष्कर्ष काढता येतो

नारदानी शैवदीपास केलेल्या सकरीच्या हकीकतीतहि परमात्म्याची जी भक्तीनें पूजा करील त्यासच फक्त तो दिशेल ही गोष्ट पुन्हा बजावून सांगितली आहे अशा भाषणांलाच देवाधिदेव नारायण दर्शन देतो व वासुदेव व इतर तीन व्यूह याचा धर्म समजावून सांगतो नारु देवाच्या नाना अवताराचा उल्लेख या हकीकतींत आला आहे यापैकी एक अवतार कसबधार्थ मरुत येथें व्हाव.

याचा आहे असें सांगितलें आहे. परमेश्वर नारायण आणि वासुदेव व इतर चार व्यूह हे सर्व एकच असून सात्वत लोक हा धर्म पाळतात असें शेवटीं म्हणलें आहे

विचारविकासान्या दोन पायच्या—सुदरह दोन हकीकती या विचारविकासाच्या यावतीत दोन पायच्या म्हणता येतील जंत वासुदेव व त्याचे इतर तीन व्यूह यांची पूजा सांगितली नाही, ती मूळ पायरी होय परमेश्वर देवास हरि म्हणत व त्याच्या उपासनेत यज्ञयागादि कर्माविषयक धर्माचा थोडाबहुत अवशेष कायम होता ऐतिहासिक विमूर्तीया या मूळ सुधारणेचा काही एक संवध नव्हता चिन्तशिखरी नावानें संवोधल्या जाणाऱ्या ऋषींपासून या धर्माचा प्रसार केला गेला दुसरी पायरी जीस म्हणता येईल तीमध्ये वासुदेव, त्याचा माऊलराम, सुलगा प्रभु व त्यासु अनिरुद्ध या सर्वांचा संवध जोडला आहे, भगवद् गीतेंत सांगितलेला धर्म व हा धर्म एकच असें म्हणतें आहे, व या धर्माचा प्रसार स्वतः नारायणानेच केला असें प्रतिपादितें आहे

यावरून असें दिसून येईल कीं, भक्तिप्रधान धर्माची वरपना सुदारणी निघाली, व सौम्य, अर्जुनास वासुदेवानें गीता सांगितली तेव्हापासून मूर्त व निश्चित स्वरूप प्राप्त झालें पुढील काळात वासुदेवाचा माऊल बळराम, सुलगा प्रभु, नारु अनिरुद्ध या नामविक्रियापराच्या अधिपत्या देवता असून ही सर्व वासुदेवानें निर्माण केलेली त्याची स्वतःची वेंपे होत या वरपनेची त्यात सर पदन या सर्वांची एकर सांगड घातली गेली, या सर्व वरप नावा ज्यात समावेश केला आहे, असा एक स्वतंत्र धर्मपथ अस्तित्वात आला व सात्वत लोकांचा पय व हा पय हे दोन्ही एकच समसंभ्यात येऊ लागल तेव्हां आता हे सात्वत कोण तें पाहू

सात्वत लोक व त्यांचा धर्म—आदिपर्वात कृष्णांना उद्देशून वासुदेव म्हणतो कीं जे सात्वत आहेत ते लोभी आहेत असें पार्थ कधीहि समजत नाही वासुदेव (महाभारत आदिपर्वा २१८ १२), कृतवर्मा (आदि. २११ ३१), सार्याक (शोण ९७ ३९), जनादेव (उद्योग ७० ७) या सर्वांस सात्वत म्हणतें आहे भक्तिपूर्वातीत ६६ व्या अध्यायाच्या शेवटीं शेवटीं भोम म्हणतात —“ कदा प्रकराना सनातन, अहं, दयाळू व कृपाळू असा जो देव त्यास वासुदेव म्हणतात ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र हे सर्व त्याची भक्तीनें उपासना करतात द्वापारयुगाच्या शेवटीं व कलियुगाच्या आरंभी संपूर्णानें सात्वत विधांप्रमाणें त्याची स्तुति करी ” विष्णुपुराणाच्या तिसऱ्या खण्डाच्या १२ व्या अध्यायात यादव व कृष्ण या कुलाची वधावळ दिली आहे तीत अशाचा सुलगा सत्वत व त्याचे वंशज ते सात्वत असें सांगितलें आहे परमज्ञास भगवत व वासुदेव म्हणत

गारे व त्याची विविध रीतीने पूजा करणारे ते सात्वत असें मागवतात म्हटले आहे. तेथे अधिक व वृष्णि या यादव कुलांबरोबरच सात्वत कुलाचा उल्लेख केला आहे, व वासुदेवास सात्वतधर्म म्हटले आहे (१. १४, २५; ३. १, २६; १०. ५८, ४२; व ११. २७, ५). पाणिनीच्या अष्टाध्यायीत, ४. १, ११४ यावरील पतञ्जलीच्या महाभाष्यात वासुदेवाचे व बलदेवाचे पुत्र या अर्थां वृष्णि नांवावरून आलेले वासुदेव व बलदेव हे दोन शब्द दिले आहेत. यावरील काशिकाटीकेंतहि वासुदेव व अनिरुद्ध अशीं दोन उदाहरणे दिली आहेत. तेथे अनिरुद्ध म्हणजे अनिरुद्धाचा मुलगा असा अर्थ आहे. तेव्हां वासुदेव हा वासुदेवाचा शूला असा अर्थ न घेतां वासुदेवाचा मुलगा असाच अर्थ घेतला पाहिजे. त्याच टीकेंत दुसऱ्या एका ठिकाणी "पिनि-वासुदेवाः" व "संकर्पणवासुदेवी" अशीं दोन उदाहरणे दिली आहेत [अष्टाध्यायी ६.२, १४ वरील काशिका टीका]. पाहिल्यात वासुदेव हा शब्द समुदायवाचक म्हणजे वासुदेवाचेच पुत्र या अर्थाने व दुसऱ्यात वासुदेव कृष्ण या अर्थाने योजला आहे.

या सर्व विवेचनावरून असें दिसून येईल की, सात्वत हे वृष्णिकुलाचे दुसरे नांव असून वासुदेव, संकर्पण, अनिरुद्ध हे त्या कुळातील पुरुष होत; व वासुदेवावरच परब्रह्म "भजतु त्याची उपासना ज्यात सांगितली आहे, असा सात्वताचा स्वतंत्र उपासनामार्ग होता. येणप्रमाणे वरील विवेचन नारायणीय आख्यायनास पुष्टिदायक आहे.

उपनिषत्कालीन नवीन विचाराच्या लाटेत वासुदेवसंप्रदायाचा उगम.—सारांश, हा वासुदेवधर्म पाणिनीच्या काळापर्यंत गाऊन मिळतो. उपनिषत्वाली सत्रियहि धार्मिक विषयावर विचार करीत, व काहीं काहीं याबद्दीत प्रथमतः त्यामच नवीन ज्ञान प्राप्त झाले होते. अशा विचाराची खळखळ चालली असतांना, सिद्धार्थ व महावीर या दोघांनी पूर्वेकडाला प्रतात म्हणजे मगध देशांत नवीन संप्रदायांची स्थापना केली. ईश्वराचे अस्तित्व त्यांस संमत नव्हतें म्हणा किंवा या याबद्दीत ते मुग्ध होते म्हणा, ईश्वर आहे असे त्यांनी कधीहि म्हटले नाहीं. मोक्षसाधनास इंद्रिय-निग्रह व शुद्ध आचार आश्रयक आहे असें मात्र त्यांनी प्रतिपादन केले होते. हे दोघे संप्रदायसंस्थापक सत्रिय वंशार्पकां शाक्य व क्षात्रक वंशातील होते; म्हणून बौद्ध व जैन पंथ हे त्या त्या वंशाचे धर्म असें म्हणतां येईल. पहिलेकडाला प्रतातें मात्र मूळावरच घाव न घसता पूर्वरंपरेस धरून असलेला असा एक धर्म सात्वत लोकांनी स्थापला; परमप्रेष्ठ देवाचे अस्तित्व, व त्याची भक्ति केली तर मोक्ष मिळतों ही कल्पना, या दोन तत्त्वा त्यांनी पुरस्कार केला. चंद्रगुप्ताच्या दरबारी असलेला मौरिओनियाचा वकील मेगॅस्थिनीस यानें या सात्वताचा व वासुदेव-कृष्णाच्या उपासनेचा निर्देश केला आहे. सि. पु.—ब्रह्मा शतकाच्या चौवटच्या पदांत चंद्रगुप्त

राज्य करीत होता. मौरिओनियासने शरसेन क्षत्रियकुल, मगुदा, यमुना, वासुदेव-कृष्ण या सर्वांचा उल्लेख केला आहे. तेव्हा मौर्यांच्या वेळी वासुदेव-कृष्णाची उपासना किंवा भक्ति जर पूर्ण भरांत होती तर तिचा उदय मौर्य वंशाच्या बराच आधी झाला असला पाहिजे. यावरून उपनिषत्काली जी विचाराची लाट उसळली तिच्यांतच या भक्तिमार्गाचा उगम असला पाहिजे, व त्या लाटेचे पयबसान बौद्ध व जैन पंथांस अस्तित्वात आणण्यांत होऊन त्या पंथांबरोबरच हा वासुदेवधर्महि उदयास आला असावा, या विधानास बळकटी येते. या धर्मातील मुख्य देवतेस प्रथम वासुदेव हे एवढेंच नांव होतें. "निर्दिष्ट" या पाली पुस्तकांत व वरील तीन शिलालेखात हेंच नांव आढळतें.

भक्तिधर्माच्या उपदेशकाचे नांव वासुदेव की कृष्ण.—भगवद्गीतेत "...ज्ञानवान् मा प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति...." असें म्हटले आहे. "ॐ नमो भगवते वासुदेवाय" या द्वादशाक्षरी मंत्रातहि वासुदेवाचा निर्देश केला आहे. भक्तिधर्म अ. ६५ मध्ये ब्रह्मदेवानें पुरुष परमेश्वराची स्तुति करून यदुकुलाचा विस्तार करण्याविषयी प्रार्थना केली आहे व नंतर म्हटलें आहे:—

यत्तत् परमं कुरु स्वप्नसादारिद्र्यं प्र (वि) भो ।
वासुदेव तैरतेन मयोद्गीर्णतं यथातथम् ॥ ६९ ॥
दृ (मृ) दृवा संरुर्णे देवं स्वयमात्मानमात्मना ॥
कृष्ण स्वमात्मनः साक्षी (स्वमात्मानसाक्षी) प्रयुजं
ह्य (वा) त्मसम्भवम् ॥ ७० ॥
प्रयुज्यानेरुद्धं (प्रयुज्यानेरुद्धं स्वं) यं निदुर्निष्ठमप्यहं
आनेरुद्धोऽसृजम् भो ये ब्रह्मणे लोकचारिणः ॥ ७१ ॥
वासुदेवमयः साहो स्वदेवास्मि विनिर्मितः ।
विमृज्य (विमृज्य) भागोऽप्यस्मि ब्रज मातृपतां विभो ॥ ७२ ॥
याच पूर्वाच्या ६९ व्या अध्यायातहि प्रजापति म्हणतो:—
जगतेऽनुग्रहाधीनं याचितो मे जगत्पतिः ॥ ७ ॥
मातृपं लोकमातिष्ठ वासुदेव इति श्रुतः ।

या अध्यायांत सनातन अशा पुरुष परमेश्वराचा सर्वप्रथम वासुदेव असेंच संबोधिलेला आहे. या दोन अध्यायांत, पूर्वीच्या काळी पुरुष परमेश्वर जो वासुदेव त्यानें संकर्पणा-वासून ब्रह्मदेवापर्यंत व्यक्ती निर्माण केल्या. होत्या त्याच-प्रमाणे प्रत्युप प्रसंगांहि यदुकुलाचा विस्तार करण्यासाठी, वासुदेव म्हणून यदुकुलांत जन्म घेण्यासाठी व वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे स्वतःचे चार अंश (विमृज्य भागः आत्मानम्) निर्माण करण्यासाठी ब्रह्मदेवानें (ईश्वराची) प्रार्थना केली आहे. यावरून हें स्पष्ट दिसतें की, भक्ति-धर्माचा मूळ उपदेशक वासुदेव हाच असून पूर्वीच्या युगांतील आपल्या इतर तीन मूर्तींसह तो अस्तित्वांत होता. वृष्णिकुलांत उत्पन्न झालेला या नात्यानें महाभाग व काशिका टीका या दोहों-मध्योहि "वासुदेव" हेंच नांव त्यास दिलेंच आढळतें. भगवद्गीतेतहि "युष्णीनो वासुदेवोऽस्मि" असेंच म्हटलें आहे. "मृदुशतक" या बौद्ध ग्रंथांत उपसागर, व देवगर्भ, यांच्या

दोन ज्येष्ठ मुलाची नावे "वासुदेव" व "वल्देव" अशी आहेत. गद्यात्मक भागात दुसरे कोणतेही नाव आढळत नाही; पण गद्यपद्यमिश्रित असा जो भाग आहे त्यात "कण्ह" व "वैशव" ही नावे आढळतात. "वृष्णायन" गोनातील म्हणून "कण्ह" हे नाव पडले असा टीकाकाराने अर्थ दिला आहे-म्हणजे व्यक्तीचे नाव वासुदेवच होते असा टीकाकाराचाहि समज आहे. कारण संदर्भ टीकाकाराने दुसऱ्या एका ठिकाणी म्हणजे "महोष्मन्मन्-जातक" प्रंथातील एका श्लोकावरील आपल्या टीकेत "जम्बावती" ही वासुदेव कण्हाची आवडती राणी होती असे म्हटले आहे. मूळ श्लोकात "वासुदेवस्त वण्हस्त" असे म्हटले आहे. त्यावरून कण्ह हे गोत्राचे नाव व "वासुदेव" हे व्यक्तीचे नाव असावेसे दिसते.

याप्रमाणे "वासुदेव" हे व्यक्तीचे विशेषनाम होते. व जेव्हा वासुदेव किंवा भागवत धर्मे उदयास आला असा वेळी या प्रमांतील मुख्य देवास हे नाव मिळाले असे दिसते. वसुदेव हा त्याचा पिता होय ही कल्पना नंतरची असावी. कारण वर दाखविलेच आहे की, महा-आभ्यास "वासुदेवा." याचा अर्थ "वसुदेवाचे" पुत्र-पौत्रच असा घेतला नसून "वासुदेवाचे" पुनर्पौत्रच असा घेतला आहे (ज्याप्रमाणे बालदेव हे बलदेवाचे पुनर्पौत्रच). बलदेवाची सागड वसुदेवाशी घातलेली नसून, वासुदेवाशी घातलेली आहे. वृष्ण, जनार्दन, वैशव ही वृष्णिकुलोपन्न पुरुषाची नावे नसून ती मायाहून म्हणजे वासुदेवधर्मे चौदा-कडे पसरल्यावर वासुदेवास मिळालेली असावेत. ही तिन्ही नावे पतञ्जलीच्या महाभाष्यात आढळतात. तथापि शिवदर्शी दोन फक्त एके ठिकाणीच आढळतात. या सर्वांत महत्वाचे असे नाव वृष्ण हे होय. वासुदेव या नावाप्रमाणे हि हिंसे नामच आहे. पण वासुदेव हे नाव उच्चारताच धर्मसंबंधी अर्थ किंवा कल्पना विशेषेकरून डोक्यापुढे उभी राहते. आतां असा प्रश्न उद्भवतो की, वृष्ण हे नाव कसे प्रचारात आले असावे ?

वृष्ण हे नांव कसे पडले-वृष्ण हे वैदिक काळच्या एका ऋषीचे (ऋग्वेदाच्या आठव्या मण्डलातील ७४ व्या सूक्ताच्या कर्त्याचे) नांव होते. या सूक्ताच्या ३ व्या व ४ व्या ऋचांत या ऋषीने वृष्ण या नावाने आपला उल्लेख केला आहे. "अनुकमणी" च्या कर्त्याने त्यास आगिरस म्हणजे आगिरसाचा वंशज असे म्हटले आहे. व ब्राह्मणग्रंथां-सीने वृत्तीय सवनाच्या वेळी म्हणायच्या पर्यास वृष्णाभि-रसष्ट आहे असा फौ. ब्रा. २०. ९. मध्ये उल्लेख केला आहे. पाणिनि अष्टाध्यायी ४. १. ९९ या सूत्रास जोडलेल्या एका गणात "वृष्ण" हा शब्द आढळतो; व ४. १. ९९ या सूत्रात जोडलेल्या गणात "वृष्णं" व "रण" यावरून "वृष्णायन" व "राणायन" अर्थात गोत्राची नावे पडली असे म्हटले आहे. ही बाबणे गोत्राची नावे पडली

सब येतात. जातकावरील टीकाकाराने पहिल्या (काण्णायन) गोत्राचा उल्लेख केला आहे हे वर सांगितलेच आहे. ब्राह्मण-गोत्र असा संक्षिप्त अर्थ मात्र त्याने घेतलेला दिसत नाही. छादोग्योपनिषदात वृष्णाचा उल्लेख देवकीचा पुत्र या नावाने आला आहे (३. १७). वृष्ण हा पोर आगिरसाचा शिष्य होता. वृष्ण हा जर आगिरस असेल (असें असणें असंभव-नीय नाही), तर वृष्ण हा एक ऋषि होता असा ऋग्वेद-काळापासून छादोग्योपनिषदाच्या काळापर्यंत समज चालत आला होता असे अनुमान काढावे लागते. त्याचप्रमाणे मूळ प्रत्यापक ज्याचा वृष्ण आहे असें एक काण्णायन गोत्र (कुल) होते असें समजले पाहिजे. यावरूनच वासुदेवास जेव्हा सर्व देवात श्रेष्ठ पद दिले गेले, तेव्हा हा वृष्ण ऋषि व वासुदेव हे दोन्ही एकच अशा कल्पना निघाली असावी. ज्याप्रमाणे परोक्षिताचा मुलगा जनमेजय (ऐत. ब्राह्मणात हे नाव आढळते) याचे नाव महामारत ज्या व्यक्तीस सांगितले त्या व्यक्तीस दिले गेले व अर्जुनापासून त्याच्यापर्यंत वंशा-वळहि जोडण्यात आली, त्याप्रमाणेच याहि बाबतीत होणे शक्य आहे; म्हणजे वासुदेव व वृष्ण ऋषि हे दोन्ही एक करून वृष्णिकुलात शूर व वसुदेव याच्यापासून त्याच्यापर्यंत वंशावळ जोडली गेली. वासुदेवास वृष्ण नांव मिळण्याचे सर्वांत समाधानकारक उत्तर पदार्थित असें देता येईल की, वृष्ण हे गोत्राचे नाव (आग आडनांव) असावे. जातकाच्या खुद्द कर्त्याचे व त्याच्या टीकाकाराचेहि मत असेच आहे. व वासिष्ठ गोत्राच्या सदरात काण्णायन (म्हणजेच काण्णायन) ब्राह्मण गोत्र येते हे वर दाखविलेच आहे. सत्यपुत्राण, अध्याय २०० मध्ये तर वरील सदराच्या पाराशर शाखेत ते पडते असे सांगितले आहे. हे जरी पाराशरशाखेतील ब्राह्मण गोत्र होते, तरी ते यज्ञयागादि कर्मे करण्याकरितां क्षत्रियांसहि धारण करता येत होते. कारण, क्षत्रियांच्या गोत्रास व पूर्वजांजनें आवाहन केले आहे ते त्याच्या ऋवि-जाच्या गोत्राच्या व पूर्वजाच्या नावाने केले आहे असे आश्वलायनावरून दिसते (धौ. सू. १२. १५). सर्व क्षत्रि-यांचे ऋषि-पूर्वज फक्त मानव, ऐल व धौतरवसू हेच होत. याच्या नावावरून वीणह्याहि दोन क्षत्रिय कुलातील भेद पूर्णपणे व्यक्त होत नसल्यामुळे हा भेद नोट घ्यानात यावा म्हणून क्षत्रियाना आपल्या ऋविजांचे गोत्र व पूर्वज घेतले असावेत. तेव्हा काण्णायन हे ब्राह्मण व पाराशर शाखेतील गोत्र असले, तरी वासुदेव हा काण्णायन गोत्राचा व्हावा व म्हणून त्यास वृष्ण म्हणावे या गोष्टी शक्य दिसतात. हे नांव एकदा पडल्यावर प्राचीन वृष्ण ऋषीची विद्वत्ता व अंत-र्ज्ञान, व देवकीच्या मुलाचे नाव वृष्ण या दोहोंची सागड घातली गेली. समापवांच्या ३८ व्या अध्यायात भीष्मा-चार्य म्हणतात की, वृष्णाला सर्वांत श्रेष्ठ मान देण्याचे कारण तो वेद व वेदांगे जाणतो, व शिवाय तो ऋग्विद्वि आहे. कोणातरी एक देव सुख कल्पून इतर देव

त्याचीच रूपे किंवा अवतार होत अशी जी हिंदूंची वरपना करण्याची चाल आहे, तीच धरूनच वासुदेव, इतर बऱ्यांचे देव व गोकुळातील कृष्ण हे सर्व एकच अशी वरपना झाली असावी. याविषयी आणखी विवेचन पुढे करण्यात येईल.

भागवत किंवा पाचरात्र धर्माविषयी बरीचशी माहिती नारायणीय आख्यानात दिली आहे हा धर्म ज्या काळी भर-भराटीत होता त्या काळाविषयीहि पुढचे विचार करू येथे प्रथम हरिगतेंत सांगितलेला, वासुदेवानें स्थापलेला एका-न्तिक धर्म व रणभूमीवर अर्जुनास बोधिला गेलेला, धर्म (म्हणजेच भगवद्गीता) हे एकच आहेत या विधानाचा विचार करू.

वासुदेवानें स्थापलेला धर्म व गीतोपदिष्ट धर्म एकच काय — बरील विधान भक्तिसूत्र ८३ व त्याबरील टीका येथे केले आहे या टिकाणी एकांतभाव म्हणजे केषळ भक्ति व एकान्तभाव व भगवद्गीतेचा मुख्य प्रतिपाद विषय हे दोन्ही एकसारखे आहेत असे म्हटले आहे परंतु परमात्म्याचे सकर्षण वगैरे चार व्यूह आहेत याबद्दल भगवद्गीतेत कंठेहि उघेड नाही. भागवत पद्यानें बरील चार व्यूह हे एक विशेष लक्षण समजले जातें भगवद्गीतेत वासुदेवाच्या प्रकृती सांगितलेल्या आहेत त्या येणप्रमाणे -

॥ भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरिव च ॥

॥ अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिपदेभ्यः ॥

॥ जीनभूता महाबाहो ययैः धार्यते जगत् ॥

भागवत, धर्मात जीव म्हणजे सकर्षण, अहंकार म्हणजे अनिरुद्ध आणि मन (बुद्धि) म्हणजे प्रयुक्त असे सांगितले आहे. यावरून थसे दिसतें की, भागवत धर्मोस व्यवस्थित शास्त्राचें स्वरूप येण्यापूर्वी भगवद्गीता रचिली गेली असावी, व नंतरच्या काळात परमश्रेष्ठ वासुदेवाच्या तीन प्रकृतींसाठी संकर्षण, प्रयुक्त व अनिरुद्ध हे त्याच्याच वसातील तीन पुष्प तीन देवता कल्पित्या गेल्या “निर्द्वेस” पुस्तकावरून व शिलालेखीवरून या धर्माच्या भरभराटीच्या कानात वासु-देवाबरोबर एक संकर्षणाचाच उल्लेख केला जात होता असे दिसतें. “धनपति, राम, वैद्य व याच्या देवदात्त अक्षोकोक कमून वायें वाजवात” असा एक श्लोक आहे थसे पतञ्जलानें अष्टाध्यायी २.२.३४ बरील आपल्या भाष्यात म्हटलें आहे, या टिकाणी राम व वैद्य म्हणजे यलराम व वासुदेव—कृष्ण हेच होत तेव्हा पतञ्जलीच्या काळात बरील देवाच्या देवदात्त उत्सव होत असत हे उघड आहे पतञ्जलीनें अष्टाध्यायी ६.३.६ बरील भाष्यात “य जनादेन हा स्वतः चवथा” थसें म्हटले आहे. त्याचा अर्थ तीन सौमती म्हणजे तीन व्यूह असा घेतला तर वासुदेव, सकर्षण, प्रयुक्त व अनिरुद्ध हे चार व्यूह पत-ञ्जलीच्या काळीहि माहात होते असें म्हणता येईल तरीपण ही बाब सशयित आहे, व आपणाला अस धरून चालता येईल की, बरील तीन शिलालेखांपैकीं अगदी अलीकडचा (म्ह. ख्रि. पू. पहिल्या शतकातील) जो शिलालेख आहे

त्याच्या काळापर्यंत वासुदेव व सकर्षण हे एक दोनच व्यूह माहात असावेत, अर्थात् चार व्यूहांच्या कल्पनेचा त्या काळापर्यंत पूर्ण विकास झाला नसावा ही विचारसरणी बरोबर असेल, तर भगवद्गीतेत चार व्यूहांचा उल्लेख ज्या अर्थी झालेच नाही त्या अर्थी ती “निर्द्वेस” पुस्तक व बरील शिलालेख यांच्या बरील आधी म्हणजे किमान पक्ष ख्रि. पू. चौथ्या शतकाच्या बरील आधी रचिली गेली असली पाहिजे गीता ज्या वेळी रचली गेली, त्या वेळी वासुदेव व नारायण एकच किंवा तो एक विष्णूचा अवतार आहे हो कल्पना रुढ नव्हती असे गीतेवरूनच स्पष्ट दिसतें अकराव्या आख्यायात, भगवद्गीता अर्जुनास विराट् स्वरूप दाखविलें तेव्हा त्या स्वरूपाच्या अत्यंत देदीप्यमान तेजानें अखिल विश्व व्यापलें जाऊन सर्व चराचर वस्तु तापल्या, त्यामुळे अर्जुनानें त्यास विष्णू ह्या नावानें दोनदा संघोषिलें आहे या टिकाणी परम श्रेष्ठ भगवान् ह्या अर्थी विष्णू ह्या शब्दाचा उल्लेख केला नसून आदिदेवातील मुख्य यानाच्यानें केला आहे. एसाचा समुदायातील किंवा वर्गातील श्रेष्ठ वस्तु ही वासुदेवाची विभूति असल्यामुळे त्यास या टिकाणी “विष्णू” म्हटलें आहे.

एखादा धर्म प्रचारात येतो तेव्हा त्या धर्माचा जो मूळ सत्पापक त्यानें तो धर्म स्थापला एवढें म्हणूनच त्या धर्माचे अनुयायी थाबत नाहींत, तर याच्याहि पुढें जाऊन आपल्या धर्माचा उगम किंवा आरंभ सदर अनुयायी मूळ सत्पापकाच्या मागच्या काळापर्यंत नेऊन भिडविण्याचा प्रयत्न कर-तात. यास अनुसरूनच सिद्धार्थाच्या आधी बरेचसे बुद्ध व महावीराच्या आधी बरेचसे तीर्थंकर निर्माण करण्यात आले.

त्याचप्रमाणें भागवत धर्माच्या बाबतीतहि प्रत्येक ब्रह्माच्या आरंभी प्रथमतः नारायण हा धर्म प्रगट करी व प्रस्तुतच्या ब्रह्माच्या काळात तो पितामह किंवा प्रजापति, दक्ष, विव-स्वत, मनु व इत्याक यास अनुक्रमें सांगितला गेला असें सांगितलें असल्याचें वर दाखविलेच आहे. हाच अनुक्रम गीतेच्या चौथ्या अध्यायातहि सांगितला आहे यावरून नारा-यणानें सांगितलेला एकान्तिक धर्म व गीतेतलें धर्म एकच या नारायणीय आख्यानातील विधानास बळकटी येत. या-प्रमाणें मूळ आरंभ किंवा उगम भागें नेऊन भिडवि-ण्याच्या बाबतीत भागवत धर्मानें बौद्ध व जैन सत्पटीशी साम्य आहे

भगवद्गीतेचें मूळ — कर्माच्या फलाकडे लक्ष न देता म्हणजे निष्काम कर्म करीत राहणें हा भगवद्गीतेचा विशेष होय तथापि ही कल्पना वीन नाही ईशोपनिषदात नुसत्या श्लोकात असे सांगितलें आहे —

बुद्धेर्बोधे ब्रह्मणि निजिविषेच्छतममा ।

एव तस्यि नाप्येतेतरेति न कर्म दिव्यते नरे ॥

अर्थ — निश्चयानें कर्म करीत रहात १०० वर्षे जगण्याची इच्छा माणसानें — धरावा अशा कृत्यानेंच कर्माचा खाल

लेप होणार नाही. मन उन्नत झाल्यावर कर्माचा लेप होत नाही.

अष्टावद्दल छां० उ० ४. १४, ३ वृह० उ० ४. ४, २३, व मी० उ० ६. २० या ठिकाणीहि उल्लेख आले आहेत.

परमश्रेष्ठ ईश्वराचे गुण गीतेने उपनिषदांतून घेतलेले आहेत. परमेश्वराच्या मूर्त स्वरूपाचे स्पष्ट वर्णन उपनिषदांत काही ठिकाणी आले आहे. तथापि काही ठिकाणी निव्वळ ब्रह्माचेहि (याचे स्वरूप तितकें व्यक्त नाही) वर्णन आले आहे. भगवद्गीतेने एतद्विषयक जे जे उतारे घेतले आहेत त्यांत अक्षरास किंवा ब्रह्मास मूर्त स्वरूप देण्याची पूर्ण खबरदारी घेतलेली आहे. आत्मसंयम किंवा इन्द्रियनिग्रह करून परम शांतीप्राप्त किंवा निर्वाणस जाण्याचे गीतीतील तत्त्वहि अगदी आरंभीच्या उपनिषदापासून निरनिराळ्या पंथांच्या स्थापनेच्या काळापर्यंत सामान्यपणे प्रचलित होते. म्हणून ब्रह्म-निर्वाणाची कल्पना गीतेत सुद्धा पदांतून घेतली आहे असे म्हणता येत नाही. सर्व पंथांतील या कल्पनेचा उगम एकच आहे.

उपनिषदांशिवाय इतर प्राचीन स्थळांतून गीतेने तत्वज्ञान घेतले आहे. हाँ ह्येव्हे म्हणजे सांख्य व योग हाँ दर्शने होत. सांख्य दर्शनांत सांगितलेली २४ तत्वे, त्यानंतरच्या काळांतील पुरुष किंवा आत्मा यासंबंधाचे २५वे तत्त्व, फक्त प्रकृति तेवढीच व्यापारवान् आहे—पुरुषाला व्यापार नाही ही कल्पना, या सर्वांचा गीतेत उल्लेख केला आहे. तथापि उगम पुरुष किंवा परमात्मा या संबंधाच्या सांख्यात न आढळल्याने कल्पनेची गीतेने नवीन भर टाकून एकपरी सदर दर्शनास ईश्वराचें अस्तित्व मान्य करावयाचे लावले आहे. सृष्टीच्या उत्पत्तिवर्णनाच्या बाबतीत पुराणें सदर तत्वज्ञानाचेच अनुकरण करतात. उत्तरकालीन वैष्णव व शैव पंथांत हीच तत्त्वपरंपरा प्रसंगविशेषी कमीजास्त फेरफार करून घेतली आहे. भगवद्गीतेत सांख्य शब्द योगला आहे तो ईश्वराचें अस्तित्व ज्यांत मानले नाही अशा उत्तरकालीन सांख्य-दर्शनाबद्दल योभलेला नाही. दुसऱ्या व पाचव्या अध्यायावरून असे दिसते की, ज्ञानमूलक तत्वज्ञान तें सारंय व कर्ममूलक तत्वज्ञान तो योग असा अर्थ अभिप्रेत असावा सांख्य दर्शनांत सांगितलेली म्हणून जी शब्दच्युता अध्यायांत पांच वारें दिली आहेत, ती पुढील काळांतील सांख्य-तत्वज्ञानास माहीत नसावीत असे दिसते. तेव्हां श्रुताभूतरोपनिषद् व भगवद्गीता याच्या बाळबे जे तत्वज्ञान ते सांख्य होय, व यांतूनच पुढील नास्तिकवादी सांख्य तत्वज्ञान निघाले असावे. योग-दर्शनाचाहि या तत्वज्ञानावर घराच पगडा बसलेला होता; पण ब्रह्म, अक्षर किंवा परमात्मा यावर बाकीचे व्यापार बंद करून चित्ताची एवामता करण्यापर्यंत रथाची बाबल गेली होती, हा त्यांतील विशेष आहे.

उपनिषदांत भक्तीच्या भावनेचें मूल—यावरून, श्रुतसंप्रदाय उदयास येण्यापूर्वी जी धार्मिक व तत्वज्ञानविष-

यक वाढ झाली तिचा निष्कर्ष भगवद्गीता ही होय असे दिसून येईल. परंतु भगवद्गीतेचें प्रमुख लक्षण किंवा वैशिष्ट्य जी भक्तीची किंवा ईश्वरापद्वलच्या प्रेमाची कल्पना तिचा मूळ उगम कशांत आहे याविषयी अर्वाचीन काळी बरीच भवति न भवति चालू आहे. तेव्हां आतां ह्या मुद्द्याकडे वळू. मन, सूर्य, चन्द्र किंवा पुरुष, अन्न, प्राण या सर्वांस ब्रह्म कल्पून त्याची उपासना उपनिषदांत सांगितली आहे. याप्रमाणे एकाच चिंतने एखाद्या वस्तूचें ध्यान केल्यास ती वस्तु मोठी व तेजस्वी दिसून तिजविषयी आदर व भक्ति उत्पन्न झाल्याशिवाय रहात नाही. वृहदा-रण्यकोपनिषदांत पुत्र, संपत्ति किंवा इतर वंशतोहि वस्तु या सर्वांहून आत्मा अधिक प्रिय आहे असे म्हटले आहे या ठिकाणी 'आत्मन्' चा अर्थ कदाचित् स्वतःचा आत्मा असाहि घेता येईल. सदर उपनिषदांत दुसऱ्या एका ठिकाणी (४.४.२२), परब्रह्माचे ध्यान व सहवास यांच्यापुढें सर्व ऐहिक वस्तू ज्ञानी लोक तुच्छ मानतात अशा अर्थाचा श्लोक आहे. तेव्हां यावरून, बरील ठिकाणी भक्ति हा शब्द आला नसला, तरी तत्कालीन लोकांस ईश्वराविषयी प्रेम (भक्ति) वाटत होती असे म्हणावयास हरकत नाही; व परमात्मा जगांत सर्वत्र व मनुष्याच्या अंतर्गर्भाहि वास करतो हें जाणल्यावर जी शक्ति प्राप्त होते तिच्याविषयी जे परमानंदाचे उद्गार त्या ज्ञात्या लोकांनी काढले आहेत त्यांच्या मुळाशी भक्तीसारखीच एखादी वृत्ति असली पाहिजे. ऋग्वेदकाळच्या कवींच्या किंवा ऋषींच्या अंतःकरणंत देवांविषयी प्रेमाची भावना रीतेतर असे हें ऋग्वेद १. १९४. ३३; ८९. १० या ठिकाणच्या शब्दांवरून किंवा इतर प्रार्थनांवरून दिसून येते. ऋग्वेदानंतरच्या यज्ञयागादि कर्मांच्या काळांत बरील प्रार्थनांतील खरा अर्थ नाहीसा होऊन त्यांस नुसत्या तोंडांनै बडबडल्या जाणाऱ्या मंत्रांचे स्वरूप प्राप्त झाले, व ह्यामुळे बरील प्रार्थना अगद सूक्त रचनांच्याच्या मनांत जी भावना होती तिचा काही काळपर्यंत वाव मिळाला नाही. पुढें उपनिषदकालीं मात्र ती भावना किंतुक व आदर यानी शुक्त होत्याती पुन्हा दमोचर झाली असली. निदान एवढें तरी खास म्हणता येईल की, उपनिषदकालीं ती भावना सुखीच नव्हती असे नाही. जीवामा व परमात्मा हे दोघे मित्र समजून त्यांचे केलेले दोन पक्षांचे रुपक (द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया १. १९४. २०) ऋग्वेदतेत आले आहे, व त्याचीच मुंडकोपनिषदांत (७. १. १) पुनर्लक्ष झाली आहे.

मुंडकोपनिषदांत (३. २. ३) व कटोपनिषदांत (२.२३) म्हटले आहे

“वायव्यात्मा प्रचक्षतेन ह्यभ्यो न मेधया न बहुना

एतेन ।

यमेवैव वृषते तेन ह्यभ्यन्तर्यप आत्मा विवृणुते

सदं स्यात् ॥”

कौपातक्रिद्राक्षणेपनिपदात् (३८)

“एष प्राण एन साधुधर्मं वारयति त यमन्या
सुनेपते ।”

म्हणजे सर्व प्राणिमात्राच्या अंतर्गामी ईश्वर वास करतो व सर्वानें नियंत्रण करतो हे तत्त्व आले आहे, व हाच गोष्ट विस्तारपूर्वक वृहदारण्यकोपनिषद् ३.७ यात अधिक स्पष्ट केला आहे यावरून हे उघड दिसते की, जीवात्मा परमात्म्यावर अवलंबून असून परमात्मा ह्यास मुक्ति देतो हे तत्त्व उपनिषत्कालीन मान्य झाले होते

भक्ति शब्दाचा उपनिषत्कालीन अर्थ.—येणेंप्रमाणें भगवद्गीतेतील ऐकान्तिक धर्माच्या सर्व बाबी प्राचीन तत्त्वज्ञानविषयक वाक्ययात आढळून येतात प्रेम या अर्था भक्ति हा शब्द श्रेश्ठाश्वत्थरोपनिषदाशिवाय दुसऱ्या ठिकाणी कोठेहि योग्येला दिसत नाही. पण नेहमी प्रेम या अर्थासदर शब्द रामानुजानें देखील वापरलेला नाही रामानुजाच्या मतात, भक्ति म्हणजे सतत ध्यान (किंवा उपनिषत्कालीन ज्यास उपासना म्हणत ती) असा अर्थ आहे भाषा या शब्दाचा ध्युत्पत्तिशास्त्रदृष्ट्या मूळ अर्थ “ वा अवलंब करण, आश्रय करणे ” असा असून नंतर “ ज्या वस्तूला अवलंब केला असेल तिजवर प्रेम करणे ” असा आहे याच अर्था पाणिनानें (४.३.१५) हा शब्द वापरला आहे पण टीकाकारांनी तो कर्मणि अर्थात घेऊन आयकता किंवा प्रिय वस्तु असा ह्याचा अर्थ दिला आहे त्यांनी काही सामान्य व विशेष प्रत्यय सांगितले असून ते एखाद्या नामास लाविले म्हणजे त्या नामानें जी वस्तु दर्शविली जाते ती वस्तु ज्यास आवडते तो असा अर्थ होतो या अर्था भक्ति हा शब्द यास्कानें वापरला आहे उ० अग्निमन्त्राणि, इन्द्रमन्त्राणि वगैरे. यावरून असे दिसून येईल की, प्रेमाची कल्पना सदर शब्दात पूर्वीच्या काळीहि होती, करक इत्याच की, त्याचा “ प्रेम ” असा भाववाचक अर्थ नसून “ प्रेम केलेला ” असा विशेषणरमक अर्थ होता खरे पाहिले तर पाणिनीच्या नियमाप्रमाणे ‘ ति ’ हा भाववाचन प्रत्यय असल्याने “ प्रेम ” असाच अर्थ व्हावयास पाहिजे. पुढील काळात हा शब्द कशाहि अर्थाने प्रचारात आलेला असे, त्यात परमात्म्याविषयी प्रेम हा जी कल्पना आहे ती उपनिषत्काली “ प्रिय ” किंवा “ प्रेय ” या शब्दांनी व्यक्त करीत

गोतेतील विचारांचा विकास—गोतेतील विचारांचा विकास खालीलप्रमाणे झाला असावा आपणास ज्या पर्यायांचा विचार करावयाचा आहे त्यांच्या उदयकाळीं सारांशाचा त्याग करून अरण्यात जाऊन राहण्याकडे लोकांची प्रवृत्ति होती खुद्द बौद्ध, जैन व त्यासारखे इतर धर्म पंथ सैन्यस्त कुलीचा आगीकार करणे हा पारमार्थिक उग्रदोस अत्यंत आवश्यक गाठ आहे असे समजत बौद्ध संप्रदायाचा उदय होण्यापूर्वीहि धर्मगायें अस्तित्त्व होते, असे मागण्यास जागा

मा. व. १५

आहे ज काही पय निर्माण झाले त्यातील वरेच ईश्वर न मानणारे होते. नैतिक उन्नति घडवून आणण्यात किंवा नीतिविषयक गोष्टींचा खल करण्यांतच हे प्राचीन लोक गहन गेले होते तेव्हा ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयी विचारांचा उभाव होता, हे बौद्ध ग्रंथातील व महाभारतातील पुष्कळदा नीतिविषयक उताऱ्यावरून दिसून येते यात हेन्या प्रवृत्तीस आळा घालण्यास भगवद्गीतेत व्यक्त केलेल्या विचारांप्रमाणे एखाद्या जोरदार विचारसंप्रदायाचा अत्यंत आवश्यकता होती ईश्वराविषयीच्या कल्पना उपनिषदात इतक्या रानोमाळ पसरल्या होत्या की, त्यावरून सर्वांस सहज समजेल असे एक मोक्षसाधनशास्त्र बनविणे अवश्य झाले होते अशा परिस्थितीत गीता अस्तित्वात आली असावी वासुदेवाने केलेला उपदेश म्हणजे भगवद्गीता ज्या काळी रचली गेली, त्या काळी वासुदेव निवत होता अस म्हणता येणार नाही ती रचली जाण्यापूर्वीच वासुदेवास देवाचे स्वरूप मिळाले अर्थात् सुदानें केलेल्या उपदेशात जेव्हा पुस्तक च स्वरूप दिलें गेलें तेव्हा सुद्ध निवत होता असे ज्याप्रमाणे म्हणता येणार नाही, त्याप्रमाणेच हिं हिं आहे दोघाचाहि उल्लेख भगवान् असाच हातो

जुम्या धर्माविषयी भगवताचे धोरण कसे होते या प्रश्नास उत्तर द्यावयाचे असल्यास तें पूर्वपरपरेस धरून होते असेच म्हणवें लागतें धर्माची सांगता करण्यास भगवान् अवतरले, धर्मावर कुरघोडी करण्यास नव्हे पूर्वीचा धर्म दाऊन्याकरिता भगवान् अवतरले नसून तो आचरणात आणण्याकरिताच ते अवतरले भगवान् व उपनिषदे या दोघांची यज्ञयागादि कर्मे ज्यात सांगितली आहेत अशा धर्म धर्माकडे पाहण्याची दृष्टि बहुतेक एकच आहे यज्ञयागात वासनास उत्तेजन मिळतें ते आशयकारक होय, व वासनापासून मिळणारे फलहि नाशवतच होय हा ऐकान्तिक धर्म पूर्वपरपरेस इतका धरून होता म्हणूनच हिंदुसमाजात त्याचा प्रसार झाला तथापि सदर धर्माचे यज्ञयागादिकर्मे ज्यात सांगितली आहेत त्या धर्मास समूळ उपद्रव टाकला नाही श्रिमाना व श्रद्धासहित इतर जातींना पाळता येण्यासारखे या धर्माचे स्वरूप होते, व या धर्माच्या पुढील वाढीच्या काळात त्या वेळीं आ काही वैदिक विधिविषयक कर्मे अस्तित्वात होती त्याचा व या धर्माची ब्राह्मणांनी सांगड घातली परंतु खालच्या जातींस अशी सांगड घालण्याची आवश्यकताच नव्हती व त्यामुळे त्यांच्यावर या धर्माचा बराच पगडा बसत चालला होता इतर देवास भगवान्या लोकाकडे पाहण्याची भगवताची दृष्टि अगदी उदार स्वरूपाची होता उपासना, मन ती कोणत्याहि देवाची असो खेवटी भगवतास रज्जु होते परंतु इतर देवास भजण्याला लक्षास भगवताचे वास्तविक स्वरूप कळत नसल्यामुळे त्याची वाढ चुकते असे म्हणवें लागतें वासुदेव-कृष्णाच्या भक्तिपथाचा खालच्या

जातीवर जो पगडा बसला होता त्याच्याशी सदर दृष्टीचा जोडासा संबंध असावा.

नारायण शब्दाची व्युत्पत्ति—नारायण हा शब्द नादायन या शब्दप्रमाणे आहे. पाणि. ४. १, ९९ (नडा-दिभ्यः कः) या सूत्रास धरून नादायन रूप झाले आहे; व त्याचा अर्थ नादायन कोट असा आहे. यातील त्रयस्य अन्वर्थक असून या ठिकाणी त्याचा अर्थ नाड लोकांचे आश्रयस्थान किंवा ते ज्या ठिकाणाप्रत जातात ते ठिकाण असा आहे. याप्रमाणेच नारायण म्हणजे नाराचे आश्रय-स्थान होय. नारायणीय आख्यानात (महाभारत, पर्व १२, अध्याय ३४१) श्रीहरी अर्जुनास “अहमेव मतिस्तेषा (नाराणाम्)” असे म्हणतात शर पुरुष या नात्याने देवास नू किंवा नर शब्द विशेषतः वेदात व्यावहृत आहे. तेव्हा देवांचे आश्रयस्थान किंवा गति असाही नारायण शब्दाचा अर्थ घेता येईल.

नारायणाधिपती दंतकथेचा विकास—नारायण व उत्पत्तिकालचे पाणी याचा संबंध जोडणारी एक दंतकथा आहे. मनुस्मृति १. १० या ठिकाणी व बरील नारायणीय आख्यानांत ‘ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो व नरसूनुवः ’ असे म्हटले आहे, व पहिल्या ठिकाणी पाणी हे ब्रह्मदेवाचे, व दुसऱ्या ठिकाणी श्रीहरीचे वसतिस्थान असल्यामुळे दोघा-सहि नारायण म्हटलेले आहे वायुपुराण व विष्णुपुराण यामध्येही असेच सांगितले आहे नारायण किंवा विष्णु याच्या नाभिकमलापासून ब्रह्मदेव उत्पन्न झाला असे महा-भारतात म्हटले आहे (३. १२, ३४; १२. ३४९, १८). वायुपुराणात, अभ्युक्ताच्या पुढी नारायण होता, व अभ्युक्ता-पासून ब्रह्माण्ड व ब्रह्माण्डापासून ब्रह्मदेव झाला अशी उत्पत्ति दिली आहे. या सर्व दंतकथा ऋ० १०. ८२, ५-६ वरून घेतल्या असल्यात. या ऋचा पुढील प्रमाणे आहेत.

परो दिना पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्यदन्ति ।

कं स्विद्रुमं प्रथमं दध्न आपो यत्र देवा समपदन्त त्रिषे ॥ १ ॥

तमिद्रुमं प्रथमं दध्न आपो ।

यत्र देवा समपदन्त त्रिषे ।

अस्य नाभाशयेकमपित

यस्मिन्स्थानि सुमनानि तस्य ॥ १ ॥

येथे “आप” म्हणजे पाणी प्रथम, आणि त्यावर गंधे म्हणजे ब्रह्मा (मंतरच्या काळातील कल्पनेप्रमाणे) व अत्र म्हणजे नारायण होय. या गंधात सर्व देव होते सर्व नरांचे आश्रयस्थान नारायण होय या समजुतीशी बरील गोष्ट जुळते. तत्पर्य, मनुस्मृति व पुराणे यात ब्रह्मा व नारायण एकच असे म्हटले आहे, त्यास या गोष्टीने बळकटी येते. पण, ब्रह्मदेवाच्या शरीर नारायण होता असेही कित्येक प्रमात म्हटले आहे. तेव्हा यावरून असे दिसते की, हा नारायण कोणी तरी दुसऱ्याच असावा व नारायण हा कोणी ऐतिहासिक किंवा पौराणिक एकच व्यक्ति नसून ती विश्व-

व्यापी असावी. ब्राह्मणे व शारण्यके यांच्या काळात नारायण-बहुलच्या या कल्पनेची वाढ झाली. शतपथ ब्राह्मणात (१२. ३, ४) म्हटले आहे की सगळी, मध्यान्ही व संध्यासाथी दिलेच्या जावापाच्या योगाने यज्ञस्थलापासून, पुरुष नारायणने स्वतः जागीव राहून, वयु, रद व आदित्य पुढे धाडले. या सर्व उक्तांच्याचा एकंदर निष्कर्ष असा की, सर्व लोक, देव, वेद व प्राण यांच्या ठिकाणी नारायण असून नारायणाच्या ठायी हे सर्व आहेत. नारायणात परमात्म्याचे पद प्राप्त होण्याच्या मुळाशी हा कल्पनाच असावा कारण परमात्माही सर्वत्र भरला असून त्याच्या ठायी सर्व आहे दुसऱ्या एका ठिकाणी (१२. १, १) असे म्हटले आहे की, आपण स्वतः सर्व वरावर वस्तुमय होऊन शिवाय सर्वांवर आपणास प्रभुत्व मिळविता यावे म्हणून पुरुष नारायणाचे पंचरात्र यागाची कल्पना काढली; य त यज्ञसत्र शेवटाम नेऊन आपल्या कार्यात त्याने गिदि मिळविली म्हणजे या ठिकाणीही विश्वव्यापी होऊन नारायण सर्वांचा दास्ता झाला असे म्हटले आहे ऋ १०. ९० या ठिकाणी नारायण हा पुरुषसूक्ताचा कर्ता असे म्हटले आहे. विश्व-कर्मा वगैरेस सूक्ताचे कर्ते म्हणणे ही जशी एक कल्पना आहे त्याप्रमाणेच नारायण हा पुरुषसूक्ताचा कर्ता होई केवळ कल्पनाच असावी, पुरुष किंवा नारायण या देवतेला उद्देशून हे सूक्त रचित झाले. बरील सूक्ताचा, सूक्त ज्या ज्या देवतेचे आहे त्या त्या देवतेशी संबंध आहे. यावरून नारायण हे पुरुषांचेच दुसरे नाव असावे, व या दोन नावांचीच एके ठिकाणी सांगून घातली गेली असावी असे दिसते. उपनिषदात परमात्म्याचे (किंवा पुरुष परमेश्वराचे) जे गुण सांगितले आहेत त्या सर्व गुणांनी तैत्तिरीय आरण्यकात नारायणाचे वर्णन केले आहे. महाभारतात व पुराणात नारायण हा देवाधिदेव आहे असे म्हटले आहे. क्षीरसागरात शेताच्या पाठीवर नारायण निगले आहेत असे पुराणातही वर्णन आहे. म्हणजे ऋग्वेदात सर्वांच्या आरभी पाणी व पाण्यावर नारायण, असे जे वर वर्णन आल्याचे सांगितले आहे, तो संबंध पुराणातही कायम ठेवलेला दिसतो. याप्रमाणे नारायण पुढेचा किंवा उपासनेचा विषय होऊन बसला. योसुडि येथील शिलालेखात एका “ नारायण वादिके ” चा म्हणजे नारायणास अर्पण केलेल्या वादिकेचा उल्लेख आला आहे.

नारायणाचा स्वर्ग म्हणजेच श्वेतद्वीप—या नारायणाचा स्वर्ग म्हणजे श्वेतद्वीपच होय कथासरित्सागरात (५४. १९; २१, २३), नरवाहनदत्तास देवसिद्धीने, श्वेत-द्वीपास नारद शंकर ज्याची स्तुति करीत आहेत अशा दोघा-शायी भगवान् श्रीहरीकडे नेले असे म्हटले आहे. त्याच अंशात दुसऱ्या एका ठिकाणी (११५. १०-१३), काही देव श्वेतद्वीपी गेले व लक्ष्मी उपाच्या चरणाजवळ बसली आहे अशा दोघांशी भगवान् श्रीहरीस रत्नसंचित मंदिरात

त्यानी पाहिले असे वर्णन आहे. यलीने वेसेली स्तुति अगर प्रार्थना म्हणून मोक्षेच्छा योगी व कपिलसाय्य श्वेतद्वीपप्रत मातात असे हरिवंशात सांगितले आहे (१४. ३८४) यावरून श्वेतद्वीप हा स्वर्ग असून त्यात नारायण, ज्यास काही ठिकाणी हरि म्हटले आहे तो, वास करतो असे दिसते.

विष्णूने जसे वेङ्कट, शिवाचा जसा कैलास, गोपाल कृष्णाचा जसा गोलोक, त्याप्रमाणेच नारायणाचे किंवा हरिचे श्वेतद्वीप; या ठिकाणीच नारद गेल व नारायणाचे दर्शन घेऊन त्याने कर्ण एकान्तिक धर्म (वासुदेवधर्म) समजावून घेतला, श्वेतद्वीप म्हणजे श्वेतवर्णी लोक ज्यात रहात आहेत असा सिस्ती लोकाचा एक देश होता असे मानण्याची जरूर नाही असे यावरून दिसून येईल.

नारायण व वासुदेव एकच.—याप्रमाणे नंतरच्या ब्राह्मण-काळात परब्रह्माच्या पदवीस बदलला नारायण वासुदेवाच्या पूर्वीच अस्तित्वात होता, पण पुढे महाभार-ताच्या काळी जेव्हा वासुदेवभक्ति प्रचारात आली तेव्हा नारायण व वासुदेव हे दोन एकच मानले गेले वनपर्वत (अ. १८८-८९) विश्वाच्या प्रलयकालच्या स्थिताचे वर्णन केले आहे त्यात असे म्हटले आहे:

“ सर्वत्र पाणीच पाणी होऊन गेले व त्या पाण्याच्या पुष्टमागावर न्यमोघ वृक्षाच्या एका कादोवर पर्यकावर निमजले एक अर्भक होत. या अर्भकाने आपले तोंड उघडून मार्कण्डेयास आत घेतले. मार्कण्डेयाने आत सर्वत्र संचार करून तेथे अखिल विश्व पाहिले तेव्हा त्यास अत्यंत विस्मय वाटला. अर्भकाने मार्कण्डेयास तोंडाबाहेर काढताच त्यास पुन्हा सर्वत्र पाणी दिवू लागले तेव्हा मार्कण्डेयाने त्या अर्भकास तू कोण असा प्रश्न केला. अर्भकाने उत्तर दिले की पुरातन काळी मी पाण्यास ‘नारा’ हें नाव दिले व तें माझे निवास स्थान म्हणजे ‘अयन’ असल्यामुळे मला नारायण हें नाव मिळाले ”

येथेप्रमाणे नारायणाने आपले गुणमाहात्म्य वर्णन केले ते येथे दिले आहे. मार्कण्डेय बुध्दिद्वारा ही गोष्ट सांगताना शेवटी म्हणतो की, हा जो ब्रह्मादेन तुझा नातेवाईक आहे तो व नारायण एकच. नारायणीय आर्यानाचे तर नारायण व वासुदेव हे एक पाठुपदच दिसले. या सूचित्वा नारायणा-शिवाय नरनारायण यात ज्या न रायणाचा उल्लेख येतो त्या नारायणाविषयीहि एक गोष्ट आहे. “ द्वापुर्णासयुजा सखाया ” या उपनिषद्वाक्यातील कल्पनेवरून ही नरनारायणाच्या जोडीची करपना केली असली दोन पदयापैकी ज्यास स्वामी म्हटले आहे व जो एका टिकाणी यमून सर्वत्र टेढ-ळणी करतो तो सदर कथेतील नारायण होय, आणि दुसरा जो फळे रान्यात गर्भ झाला आहे तो नर होय. नारायणीय आर्यानाच्या पहिल्या अध्यायात सनातन विश्वात्म्य जो चार मूर्ती धारण करणारा तो धर्माचा पुत्र होय असे म्हटले आहे त्या चार मूर्ती म्हणजे नर, नारायण,

हरि व कृष्ण या होत. यापैकी पहिल्या दोघांनी आपणास बदरिकाश्रम तपश्चर्या करण्यास वाहून घेतले. वामनपुराणातहि (अ. ६) हीच कथा दिली आहे. या चार मूर्ती ही धर्माची चार मुले असून “ अहिंसा ” ही त्यांची माता होय असे तेथे म्हटले आहे. या गोष्टीत काही विशेष अर्थ भरलेला दिसतो. ही गोष्ट त्या काळच्या परि-स्थितीची निदर्शक सधारी नवीन पण उदयास आले त्या काळी यज्ञयागादि कर्मे व प्राणिहत्या ज्यात सांगि-तली आहे अशा धर्माविरुद्ध नाति व अहिंसा या दोन तत्वासंबंधी विचाराची सज्जद चाल होती. तेव्हा सद्धमे किंवा धार्मिकपणा व अहिंसा ही दोन तत्वे ज्यात गोविली गेली आहेत अशा पंथाशी बरील चार मूर्तीचा किंवा नांवाचा संघष जोडला जावा हे साहजिक आहे. धर्म हा पिता व अहिंसा ही माता असे जे म्हटले आहे त्याचा हाच अर्थ अभिप्रेत असावा. नर व नारायण यास कधी कधी कृपी म्हणतात, त्याचा नारायण हा पुरुष-सूक्ताचा ऋषि किंवा कर्तो अशी जी कल्पना आहे तिच्याशी संबंध असावा. महाभारतकाळी हे दोघेहि कार प्रसिद्ध असले पाहिजेत. कारण, प्रत्येक पर्वच्या आरंभी या दोघास वंदन केले आहे. वनपर्व अ. १२ खो. ४६-४७ या ठिकाणी जनार्दन अर्जुनास म्हणतो.—

नरस्त्वमस्ति दुर्धरे हरितोरायणो ब्रह्म ।

काले लोकमिमे प्राप्ता नरनारायणवृषी ॥

अनन्य पापं मत्स्त्वत् स्तथाहं तपेवच ।

मानयोरन्तरं शक्यं वेदितं भरतपंथ ॥

याच पर्वच्या ३० व्या अध्यायात महादेव अर्जुनास म्हणतो — “ तू पूर्वी नरऋषि असून नारायण हा पुत्र सदा-च्यायी होता, व बदरिकाश्रम तुम्ही दोघांनी हजारो वर्षे तपश्चर्या केली ” त्याचप्रमाणे

वासुदेवाजुंभी वीरो सपत्नौ महापथौ ।

नरनारायणौ देवा पूज्येनाविति स्तुति ॥

असे उद्योगपर्व अ. ४९ खो. १९ या ठिकाणी म्हटले आहे. अर्जुन व वासुदेव हे नरनारायण आहेत अशा बदलची आणखी पुष्कळ स्थळे आहेत. साराश भगव-द्गीताहून संवाद ज्या दोघात झाला ते दोघे अर्जुन व वासुदेव याचा संबंध नरनारायण ऋषीच्या गोष्टीशी जोडला गेला आहे.

विष्णूच्या परमेश्वरपदप्राप्तीचा इतिहास—विष्णू ही वैदिक काळची देवता आहे ऋग्वेदांत या देवतेस उद्देशून अशीं फारच थोडीं सूक्ते आहेत, एवढावरून या देवतेचे महत्त्व कमी होते असे म्हणता येत नाही (वेदविज्ञा, पृष्ठ ३१२ पहा) लाव लाव पावले जाऊन तीन पदांनी : तो सर्व विश्व आकर्मितो, अशा प्रकाशने त्याचे वर्णन ; अंत.करणपूर्वक (भागपूर्वक) केलेले आदळते.

हे इक्ष्वाकू नमोः स्वर्गोऽभिमित्याप मर्त्येऽपि सुरपति ।

नृतीयमस्य नकिरा दधर्षत वयश्चन पतयन्तः पतयिणः ॥

(क्र. १. १५६, ५).

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति वरयः दिव्यं चक्षुराततं

(क्र. १. २०, २०).

विष्णोः परमे पदे मय्य उत्तमः यम देवयमो मदन्ति

(क्र. १. १५४, ५).

इन्द्रस्य शुभ्यः सत्ता । (क्र. १. २२, १९).

वगैरे विष्णूंच वर्णन म्हणजेदात आले आहे. म्हणजेदाकाली जरी विष्णूस इतके महत्त्व नव्हते तरी ब्राह्मणकालापासून ते वाई लागले, व महाभारतकाली व पुराणकाली तर त्यास परमेश्वरपदच प्राप्त झाले. विष्णूचा हा उत्तरोत्तर उत्कर्ष होत गेला त्यास कारण त्याचें जें सर्वांच्या दृष्टिपथाच्या बाहेर असणारें परमपद त्याविषयी वाटणारी पूज्यबुद्धि होय. ब्राह्मणकाली अर्थास देवात शेवटचे व विष्णूस सर्वांत वरचें स्थान दिलें जात असे (ऐ. ब्रा. १. १). वैभव, कीर्ति व अन्न यांची प्राप्ति होण्याकरितां देवांनी यज्ञ-सत्तारंभल्याबद्दल शतपथ ब्राह्मणांत व तैत्तिरीय आरण्यकात एक गोष्ट आहे जो आपल्या कर्तृत्वाचे सर्वांत आधी यज्ञ संपवील त्यास सर्वांत श्रेष्ठ पद प्राप्त्याचें असे त्यांनी आपसात ठरविले होते. विष्णूने सर्वांच्या आधी यज्ञ संप-विल्यामुळे त्यास श्रेष्ठ पद मिळाले. अर्थात् ही गोष्ट लिहिली जाण्यापूर्वीच विष्णूस सदर पद प्राप्त झाले होते, व याच्या समर्थनास म्हणून मागाहून ही गोष्ट रचण्यांत आली. सदर ब्राह्मणांत (१. २, ५) धामनक्षत्री विष्णूचाहि गोष्ट आली आहे. यज्ञप्रसंगी एकदा देव व दैत्य यांमध्ये जागेसंबंध-प्राप्तें भाडण लागलें तेव्हां धामनक्षत्राच्या आकारा-एवढी जागा देवांस देण्याचें दैत्यांनी कबूल केलें. त्याप्रसंगें विष्णूस जमिनीवर निजविष्ण्यांत आले. हक्क हक्क त्याचा आकार इतका वाढला की, त्यानें सर्व पृथ्वी व्यापून टाकली. या ठिकाणी विष्णूच्या अंगां एक अद्भुत शक्ति (मोठें होण्याची) जोडली आहे. तरी त्यास परमेश्वराचें स्वरूप प्राप्त झालें होतें असें म्हणतां येत नाही. सर्व विश्वाचें पोषण करणारे अन्न हें भगवान् विष्णूचें स्वरूप आहे असें मैत्रायणीय उपनिषदांत म्हटले आहे (विश्वभूतं तन्मम-गवतो विष्णोर्यद्विदमन्नम्-६. १३). कठोपनिषदात जीवा-त्म्याच्या प्रगतीची प्रवासाची तुलना केली आहे; या प्रवासाचें शेवटचे ठिकाण विष्णूचें परम पद होय असें म्हटले आहे (सोऽध्वनः पारमात्रोति तद्विष्णोः परमं पदम् ३. ९). या स्थानाप्रत जाणें म्हणजेच मोक्ष होय. येथे परमपद याचा मोक्षपद या अर्था उपयोग केला गेला असल्यामुळे या काळी विष्णूस सर्वांत श्रेष्ठ पद मिळालें असाचें. कांहीं काळा-नंतर गृहदेवतातहि विष्णूस स्थान मिळालें. विवाहविधीतील सप्तपदीत वधू जेव्हां पाऊल पुढें टाकते, तेव्हा वर तिला म्हणतो की, विष्णु तुला मार्ग दाखवी किंवा तुजवरचेर असो (विष्णुसामुप्रयतु). आपस्त्वैव, विरप्यकेति व

पारस्कर एवमुत्रांत सदर मंत्र आढळतो, पण आश्वलायन एवमुत्रांत तो आढळत नाही.

वासुदेव व विष्णु यांचें अभिन्नत्व.—महाभारत-काळी विष्णूस पुरुषपरमेश्वराचें स्थान प्राप्त झालें होतें; आणि वासुदेव व विष्णु हे दोघे एकच मानले जात असत. भीष्मपर्वीत ६५-६६ अध्यायांत पुरुषपरमेश्वरास नारायण व विष्णु या दोन नांवांनी संबोधिले आहे आणि हे सर्व व वासुदेव एकच असें म्हटलें आहे.

अश्वमेधपर्वीतील अनुगीतेंत कृष्ण द्वारकेस परत येत असताना त्यास शुश्रूवशांतील उत्तम नावाचा ऋषि भेटतो, व त्या दोघांत योकासा संवाद होऊन त्या ऋषीच्या विनंतिवरून कृष्ण त्यास आपलें विराट स्वरूप दाखवितो. ह्या स्वरूपास वैष्णवरूप म्हटलें आहे. भगवद्गीतेंत अर्जुना-सहि विराट स्वरूप दाखविलें आहे, पण त्या ठिकाणी वैष्णवरूप हें नांव आढळत नाही. यावरून अनुगीता व भगवद्गीता यांच्यामधील काळांत वासुदेव-कृष्ण व विष्णु हे होथे एवढेच ही गोष्ट ठरून गेलेली दिसते. शांतिपर्व अ ४३ या ठिकाणी युधिष्ठिरानें कृष्णाची स्तुति केली आहे तेथेहि कृष्ण व विष्णु एक असेंच म्हटलें आहे. महाभारत-काळी विष्णूस पुरुषपरमेश्वर समजत, तथापि नारायण व वासुदेव-कृष्ण ही नांवें फार वरून आढळून येतात.

वासुदेव-कृष्णात देव समजत नव्हते अशाबद्दल पुराव्या-दाखल महाभारतांत वरीच स्पष्ट दाखवितो जैनी. अनुगीतें-तील वर उल्लेख केलेला उत्तम ऋषि कृष्णास जणू काय एक सामान्य व्यक्ति समजून शाप देण्यास उद्युक्त झाला होता; पण कृष्णाने आपलें विराट स्वरूप दाखविण्याचें कबूल केल्या-वर त्यानें शाप दिला नाही. इतर घन्याच ठिकाणीहि कृष्णाचें देवपण जाणवून केलेलें आहे. संजय व भीष्म हे मात्र सर्वोदित कृष्ण देव आहे ही गोष्ट बनावर ठसविण्याचा जेव्हां तेव्हां वसून प्रयत्न करीत. साराश, या काळी सात्वत लोक हे वासुदेव-धर्म वाळीत असून त्याचा प्रसार हक्क हक्क देशातील इतर लोकांत होत चालला होता असें महाभारतातील सदर पद्यां-वरून दिसून येतें. पौराणिक काळी वासुदेव-धर्माचा प्रसार होण्याचें याचलें; पण विष्णु ही वैदिककाळची देवता. मध्यवर्ती वरपून तिजपासून निघालेला, नारायण या विश्वव्यापी देवा-पासून निघालेला व वासुदेव या ऐतिहासिक व्यक्तीपासून निघालेला, अशा तीन उपासनासंप्रदायाचे प्रवाह जणू काय एकात एक मिसळून त्यांपासून पुढील काळातील वैष्णवसंप्र-दाय बनला. या उप्रासनासंप्रदायाचा एक चवथाहि प्रवाह आहे. अर्वाचीच काळी वैष्णव पंथातील कांहीं शाखात त्यास अतिशय महत्त्व प्राप्त झालें आहे. तेव्हा आता या चवथ्या मताकडे वळें.

गोपालकृष्णाचे उल्लेख व त्यांची वृत्तिकुलोत्पन्न वासुदेवाच्या हर्षाकतीर्षा विसंगतता.—आतापर्यंत ज्या ज्या धर्माचे आधार घेतले त्या प्रेक्षेत गोपालकृष्णाचा

कोठेहि उद्देश करेल्या आदळत नाही माये सांगितलेले शिळा-
लेख, पतंजलीचे महाभाष्य किंवा नारायणीय आरण्यक यापैकी
कशावरूनहि गोपालकृष्ण असा एखादा देव असल्याच दिसून
येत नाही. नारायणीय आख्यानात कसवधार्थ वासुदेवने
अवतार घेतला असे सांगितले आहे, पण गोबुलत गोपाल-
कृष्णने जे देव मारले त्याच्या नि पाताकरिता दयातार
घेतला असे कोठेहि म्हटलेले नाही हरिवंश (१८७५-७८),
वासुपुराण अ. १८ (१००-१०२) व भागवतपुराण (२.७)
या सर्वांमध्ये कसाचा वध करण्याकरिता व गोबुलतीलाहि
दयाचा नि पात करण्याकरिता कृष्णावतार झाला असे म्हटले
आहे दोन स्थळामध्यास हा परक प्यानात देवण्यामारखा आहे
गोपालकृष्णाच्या वधा सर्वांच्या तोंडी झाल्यावर, व वासुदेव
कृष्ण व गोपालकृष्ण यांचे एकीकरण झाल्यावरच सदर अर्थ
लाईले गेले असले पाहिजेत. वृष्णकुलेत्पत्र राजपुत्र वासु-
देव गोबुलत रत्नानाचा मोठा झाला हो गोष्ट महाभारतात
त्याच्या पुढील आयुष्यकालचे वर्णन आले आहे त्यासो विल-
गत आहे. गोबुलत उभा तः देव कृष्णाचे बाल्य गेले, त्या
तः देवनेच ते जावयास पाहिजे असे समजण्याची अवश्यकता
महाभारताच्या कोणत्याहि भागावरून दिसून येत नाही

समापन अ. ४१ मध्ये क्षिप्रपालने कृष्णावर अपवाददाचा
महिमार करीत असताना त्याच्या पुतःपात्रादि गोबुलतीस
कृष्णाचा उल्लेख केला आहे, व भीष्माने अशा हत्याबद्दल त्याची
वात्सल्यनिच केला आहे असे त्याने म्हटले आहे पण
अ. ३८ मध्ये भीष्माने कृष्णाची स्तुति केली आहे त्यात सदर
कृत्याबद्दल अवाक्षरीहि नाही. तेव्हा बरील ठिकाणाचा भाग
प्रक्षिप्त असावा

गोविन्द हे नांव वासुदेवकृष्णास कसे मिळाले.-
भगवद्गीतेत व महाभारतात अग्न्य गोविन्द हे नाव आढ-
ळते. हे नाव बरेच प्राचीन आहे पाणिनि ३. १, १३८
या सूत्रावरील वार्त्तिकप्रमाणे हे नाव वनले आहे गोबुलत
अनताना गार्होर्षी सर्वथ असल्यामुळे कृष्णाला गोविन्द हे
नाव मिळाले असे मानावे, तर असा समज दर्शयिणारी या
नौवाची ध्युत्पत्त महाभारतात आढळवयास पाहिजे पण
आदिपर्वीत गोविन्द नाव पटण्यावे कारण असे दिले आहे -

गो विन्दता भगन्ता गोविन्देनामिर्ताजसा ।

वराहरूपिणाचान्निर्भोभितजलाग्नित्म् ॥

(१. २१, १२)

पुन्हा शांतिपर्वीतहि

नद्यच घर्ण्या पूर्वागिन्द ये गुह्यगताम् ।

गोविन्द इति तेनाह देवैरभिपरीमष्ट ॥

असे म्हटले आहे याप्रमाणे गोविन्द नावाचे मूळ या गोष्टी-
करण शोधून काढता येई, पण बहुतरुण 'गोविन्'
याचा हा नंतरच्या काळात झालेला अपभ्रंश असला,
'गोविन्' हे नाव ऋग्वेदात इन्द्रास 'गार्होत्पादून काढणारा'
या अर्था लाविलेले आहे वासुदेव-कृष्ण हा जेव्हा सर्वांत

मुख्य देव मानला गेला तेव्हा त्यास इन्द्राचे सदर नाव व
त्याचप्रमाणे दुसरे 'वेशिनिपूदन' हेहि नाव मिळाले असावे.

गोपाल म्हणजे आभीर लोक—या सर्व विवे-
चनावरून असे दिसते की, गोबुलतीस कृष्णाची बाल्या-
संवर्धाची हकीकत जित्ती दाकाच्या आरंभापर्यंत कोणासहि
माहीत नव्हती. सदर हकीकतीस मुख्य आधारभूत ग्रंथ
म्हणजे हरिवंश होय. त्यात 'दिनार' हा लॅटिन शब्द आढ-
ळतो यावरून तो जित्ती दाकाच्या तिसऱ्या शतकात रचला
गेला असाय पाहिजे, व त्याच्या पूर्वी काही काळ कृष्णाच्या
बाल्यातील गोष्टी प्रचारात असल्यात कृष्ण ज्या गोपाल
जातीत वाढला त्या जातीची स्थिति कृष्णाच्याच शब्दावरून
कळते इन्द्राच्या उत्सव न करता त्याबद्दल गोवर्धन पर्वताची
पूजा करण्याबद्दल नन्दाचे मन वागविताना कृष्ण म्हणतो
(हरिवंश ३८०८) —“गोधनावर उपनीविका करून राना-
वनात भटकणारे आम्ही गोपाल आहोते, गाई, पर्वत, वने
या सर्व आमच्या देवता होत” हे गोपाल घोषांत किंवा
गौडीवाच्यात रहात, व हे घोष त्यांना घटकून एका स्थळा-
हून दुसऱ्या स्थळी नेता येत असत घोष याचा अर्थ
'आभीरपणी' (म्ह. गौडीवादा) असा आहे. पण आभीर
याचा मूळ अर्थ 'गोपाल' असा नाही गाईची निगा राख-
ण्याचा किंवा गाई पाळण्याचा ज्याचा धंदा होता असा
लोकांचे हे नाव होते, व नंतर त्याचा गोपाल असा अर्थ झाला

यावरून गोपाल हे आभीर गोपाच्या एका भटकणाऱ्या
जातीचे वंशज दिसतात मथुरेजवळील मधुवन व द्वारके-
जवळील अनूप, आनंद या प्रदेशाच्या टापूत सदर लोक
रहात (हरिवंश ५१६१—६३) वृष्णिकुलातील पुरुषवर्म
नष्ट झाल्यावर, त्या कुळातील ब्रिजास अर्जुन द्वारकेकडून डूब
क्षेत्री नेत असता त्यावर आभीर लोकांनी हल्ला केला असे
म. भा. सुसलपर्व अ. ७ या ठिकाणी म्हटले आहे ते स्पष्ट
असून दत्तोद्योतर होते असे त्याचे वर्णन आढळते, व पंच-
नदाच्या (बहुतरुण) हा पनाव घेणारा (असपास) आसपास ते
रहात असत अपरान्त (कोकण) व सौराष्ट्र यांच्या आसपास
ते रहात असे विष्णुपुराणात म्हटले आहे, व वराहमिहि-
रानेहि जवळ जवळ हेच स्थान ठरविले आहे नैर्मल्यभागात
रहाणारे दक्षिणेकडील लोक असाहि त्याच्यासवर्धी उल्लेख
आहे (बृहत्संहिता १४. १२, १८). तथापि आभीर लोक हे
पुष्कळ मोठ्या प्रमाणात दिसात शिरले असवित प्रथमत ते
निवळ भटकणारे होते, व नंतर पंजाबची पूर्व सरहद्द, मथुरा
व दक्षिणेत सौराष्ट्र किंवा काठियावड या प्रदेशात—म्हणजे
सर्वथ राजपुताना व त्याच्या ईशान्येस असणारा काही प्रदेश
एकत्र भागात—त्यांनी वसति केली असावी. वास्तव्य
करून राहिल्यानंतर रबींनी अनेक धंदे पतकरले गुराम्याचा
धंदा हा त्यांपैकीच एक होता

आभीरांचे आगमन व कृष्णासंवर्धी दंतकथा —
आभीरांच्या वंशगास सध्या अहीर म्हणतात, व सध्या ते

सोनार, गुतार, गुराही, उपाध्याय वगैरे धंदेवाले घनले आहत महाराष्ट्राच्या उत्तर भागात एक काळी त्यांचे राज्य होते. आर्मीर शिवदत्ताच्या सुरगा इथरसेन याच्या कारकीर्दीच्या १ व्या वर्षाचा एक शिलालेख नाशिक येथे सापडला आहे हा शिलालेख इसवी सनाच्या तिसऱ्या शतकाचा समाप्तीच्या काळातील असावा असे दिसत आहे. आर्मीर नावाचा एक राजवडा असून त्यात दहा राजे होऊन गेले असा पुराणात उल्लेख आहे (बायपुराण, खंड २ रे अ ३७) याच्या पूर्वीच्या काळाचा एक शिलालेख काठवादात मुळा येथे सापडला आहे त्यात रत्नमूर्ति नावाच्या एका आर्मीर सेनापतीच्या दान घर्माचा उल्लेख आहे इ.स. १०२ म्ह. ६ इ.स. १८० च्या सुमारास ह्मसिंह नावाचा धनप राजा राज्य करीत होता त्याच्या वेळचा सदर शिलालेख आहे दुसऱ्या शतकाच्या शेवटी शेवटी व तिसऱ्या शतकात आभार लोकांच्या हातात परीच राजासय सत्ता होती, यावरून ते पहिल्या शतकात या देशात आले असावेत, व त्यांनी यावेळी वृष्णीची पूजा आणि त्यांच्या जन्माची वया आपल्याघरावर आणल्या असाव्यात वृष्णाच्या जन्मकथेत नन्द हा वृष्णाचा वया नव्हता व कसाने दवकीची मुले मारली यावरून त्याच गोष्टी आहेत गर्दभरच भारण केलेल्या धेनुक दैत्याच्या वधाची गोष्ट व तिच्या सारख्याच वृष्णाच्या यात्रातील दुसऱ्या काही गोष्टी आर्मीरानी आपल्याघरावर आणल्या व काही ते हिंदुस्थानत आल्यावर नंतर रचल्या गेल्या दिसत हे नाव कदाचित या लोकांनाच आणले असावे, व यावरूनच पुढे यादवांचे व यादव-वृष्णाचे एकत्रीकरण झाले असावे गोवानीज व धगाली लोक वृष्णा याचा जवळ जवळ पुष्टी किंवा प्रिस्टो असा उच्चार करतात तसेच आर्मीराचा दिसत व सश्रुत वृष्णा हे दावे एक मानले जाणे अगदी समवनीय दिसते वृष्णाची गोपीवरीवर कीर्ती ही नेतृत्वाी वरुणा असावी. यापुढे यादव धर्मातील परिवर्तना वरुणाच्या नीतिमतेची ती अगदीच विरगल वाटते सदर कीर्तीची वरुणा या भटकणाऱ्या रात्री आर्मीर टोळ्या व यातले सुसहृद आर्य लोक यांच्यात अगदी निषेध रीतीने दळणवळण पाडले असे त्यामुळे निपली असावी आर्मीरा सारख्या त्या काळाच्या जगात पडक नीतिविषय असेणे शक्य नाही या व यादवांतील सिध्दित्वाचा आसपासच्या आर्य लोकांनी याच पंथापासून दिसले आर्मीर प्रियाहि स्वरूप याच व देवपणा व साव्यात हे सध्याच्या अक्षर गवड्याच्या याचका सादरपणा अस्तित्वात यावरून स्पष्ट दिसते

वृष्णासधर्मी यौद्ध प्रथातील उल्लेख — पटजातक या कीर्त प्रथात समाधी वहीण देवगण्या व उपन्यास यांची मुले ही यादवे व त्यांची इतर भावंडे असे म्हणले आहे आपकडेभु व त्यांची यादवा नन्दगोपा (देवकीचा दाम्नी) यांच्या साव्यात सदर मुलास दिले होते देवगण्या हा देव कीर्तक वरुणा असावा, व देवगण्याची मुले किंवा काळपितृ

त्या दाशीचे नाव नन्द व यशोदा किंवा गोपा या दात नावाचा समास करून घनविले असावे त्याचप्रमाणे अन्ध कवेण्डु हे नाव अन्धक व वृष्णि या दोन यादव कुळाच्या नावाचा समास करून घनविलेले दिसते अन्धक व वृष्णि ही दोन निरनिराळ्या कुळाची निरनिराळी नावे असल्यावरून यात्रालेखक आधार सापडतो यावरून बराल गोष्ट मान्याहून घनविलेली असून खऱ्या इतिहासाचा एक काहातरी तुरीचा अवशेष म्हणून राहिली असावे सगळी जातके एकाच वेळी लिहिलेली नाहीत, काही क्रिस्तीसनापूर्वीची तर काही नंतरची असावीत पट जातक हे दुसऱ्या वर्गात येईल असे वाटत नव्हा एकदरीत नन्दगोपा या समासावरून, क्रिस्ती सनापूर्वी नन्द व यशोदा या वृष्णाच्या पात्रकऱ्या आईवाचाचा त्यात उल्लेख असला तरी यासुद्धे वृष्ण व गोपालवृष्ण यांचे एकीकरण झाले होते असे म्हणता येत नाही

पांचरात्र किंवा भागवत धर्म — याप्रमाणे अर्वाचीन काळातील वैष्णवपंथाच्या एका मुख्य भगाचा आपण विचार करू त्यापि प्राचीन पाचरात्र धर्मातील तत्वाच्या पायावर वैष्णव संप्रदायातील ज्या काही शाखा उभारल्या गेल्या आहेत त्यात सदर भग हा मोठासा महत्वाचा किंवा मुख्य महत्वाचा भाग नाही असे म्हणले तरी चाहेल भगवद्गीतेत सांगितलेला जो धर्म तो एकात्मिक धर्म हे मागे सांगितलेच आहे अकिर्माणे हा भगवद्गीता व पाचरात्र धर्म या दोहोंतही सांगितला आहे, आणि पाचरात्र धर्मात यासुद्धे व त्याचे व्यूह याचा उपासनाहि सांगितलेली आहे तथापि पाचरात्र व भगवद्गीतापादित धर्म या दोहोंचा निकट व स्वाभाबिक संबंध आहे असे दिसून येत नाही सदर धर्म पि पूतिसऱ्या शतकाच्या सुमारास रूढ होता हे शिलालेखावरून व प्रथावरून आपण ठरविलेच आहे या शिलालेखात व प्रथात गोपालकृष्णविषयी काही उल्लेख नाही हे सध्याकडेच आहे अर्वाचीन वैष्णव संप्रदायाच्या रामानुज व मान्य या सारख्या काही मतात प्राचीन भागवत धर्मातील तत्वाचा किंवा कल्पनाचा बराचसा आधार घेतला आहे व त्यात गोपाल-वृष्ण किंवा त्यांच्या वधा या वगळल्या आहेत. तथापि वैष्णव संप्रदायाच्या इतर शाखात विशेषत लोकात पसरलेल्या वैष्णव संप्रदायात त्या (म्ह. गोपाल-वृष्ण व त्यांच्या वधा) अगदीच सामान्यपणे घराघर दिलेला आढळून येतो

भागवत धर्माचे आधार — भागवतधर्माचा मुख्य आधारभूत भाषा क्षत्रमे पंचरात्र संहिता हा होय प्रामुख्येन २, ३, १०-४० याविरुद्ध आपल्या माथ्यात रामानुजाचार्यांनी याविरुद्ध कीर्ती संहितातून आधार घेतले आहेत त्या संहिता म्हणजे यौद्ध-संहिता, छात्रसंहिता व परमसंहिता या होत यनुर्विध आत्म्याची प्राज्ञान नेहमीच्या चार (यासुद्धे सर्ववर्ण, प्रपुत्र व अग्निहोत्र) नावांनी पूज्य करतात

तेव्हा ते प्रमाणभूत मानले जावे असे सांगण्यास पांढर संहितेंतून आधार घेतला आहे. सात्वतसंहिता सध्या छापून तयार असून सर्वांस उपब्ध आहे या संहितेचा सारांश येणेप्रमाणे आहे -

सात्वत संहितेचा सारांश.—नारदमुनि मलय पर्वतावर परशुरामाचे दर्शन घ्यावयास गेले असता परशुरामाने त्यास श्रीहरीचे स्थान शोधून काढण्यात निमग्न झालेल्या ऋषींस भेटून त्यास सात्वत उपासनामार्गाचा उपदेश करावयास सांगितले. नारदाने त्याप्रमाणे करून त्या ऋषींस आपला रहस्यप्राप्त सप्तशतपुत्र दिला. नारायण हा पुरुष, परमेश्वर किंवा परमात्मा होय असे या ठिकाणी सांगितले आहे. प्राचीन काळी चक्रपारी वायुदेवाने संवर्णाने विचारल्यावरून त्यास ही रहस्यविद्या समाजपुत्र सांगितली. त्रैतायुगाच्या आरंभी विष्णूचा चेहरा लाल झालेला पाहून संवर्णाने विष्णू असे होण्याचे कारण विचारले. तेव्हा, या युगात लोक विषयी होतील म्हणून, असे विष्णूने त्यास उत्तर दिले. नंतर, त्याची विषयापासून मुक्तता कशी होईल, असा संकल्पाने प्रश्न केल्यावरून त्यास उत्तर मिळाले की, सनातन व परमश्रेष्ठ अशा ब्रह्माच्या तीन प्रकाराने उपासना केल्यास त्याची मुक्तता होईल. परमात्मा हा पद्मगुणान्वित असून त्यास सर्वत्र हस्त, पाद, नेत्र वगैरे अवयव आहेत. तो सर्वांत पर म्हणजे श्रेष्ठ आहे तो एकच असून सर्वत्र व्यापारभूत आहे. याशिवाय त्याच्या आणखी तीन मूर्ती किंवा व्यूह आहेत, व त्यांपैकी प्रत्येक व्यूह ज्ञान व इतर गुण या बाबतीत दुसऱ्याहून अगदी मित्र आहे. हे व्यूह तावडतीन इष्टफलप्राप्ति करवून देतात.

उपासनेची पद्धत कशा असावी असे बलरामाने विचारल्यावरून भगवान् सप्तशतपुत्र सांगतातः—

“सर्व विश्वान् ध्येयानि च शुद्ध ब्रह्म ते जेव्हा वायुदेवाची उपासना करणाऱ्या भक्ताचारसेपत्र ब्राह्मणाच्या हृदयांत वास करते, तेव्हा त्यापासून ब्राह्मणाचे श्रेष्ठ उपनिषद् असे परमश्रेष्ठ शास्त्र जगदुद्धारार्थ निर्माण होऊन ते सर्वांस त्रिवेक-शक्ति देते या शास्त्रात बरेच ईश्वरी अमर देवी मार्ग सांगितले असून ते अनुसरल्यास मोक्ष मिळतो. या शास्त्राने अनेक प्रकार आहेत. अष्टांगी योगविद्या उजानी आचारीली आहे व ज्याचे मत मानसयज्ञाच्या ठायी रत झाले आहे, अशासच हे शास्त्र व रहस्यविद्या ही फलदायी होतात असे वेदाना अनुसरून किंवा प्रमाण सांगून साब्यताच आहे, व अनेक देवतांची वाद्योपचारांनी पूजा करण्याचे ज्यांनी सोहून दिले आहे, अशा ब्राह्मण योग्यास अंतर्दार्ता बस करणाऱ्या या एकमेवाद्वितीय ब्रह्माची मानसपूजा करण्याचा अधिकार आहे. क्षान्ति, वैश्य व शूद्र या तीन वर्णांस व जे प्रथम म्हणजे शुक्ल दारण गेलेले आहेत त्यास चारव्यूहाची मंत्र म्हणून किंवा मंत्र न म्हणता पूजा करण्याचा अधिकार आहे, हा

त्याचा अधिकार, चतुर्व्यूहाविषयी जो विधिपरंपरा सांगितला आहे व विषय म्हणजे अथर्वार याविषयी जे मंत्र व विधी सांगितले आहेत तेवढाच पुरातन मर्यादित आहे. हे सर्व लोक सर्वसंगठित, स्वकर्तव्यरत व कायावाचामनेकहून परमेश्वराची भक्ति करणारे असे असलेले. याप्रमाणे चारी वर्ण ध्याऊन किंवा आधकारां द्वारावर त्यास मंत्रोपदेश करण्यात येतो. आता एका व्यूहाच्या पूजेची पद्धत सांगतो तो एक.”

यानंतर अष्टांगी मूल मांडणी, मंत्र व मनन याविषयी वर्णन दिले आहे. मंत्राची निरुतिराख्या तऱ्हांनी मांडणी करून पूजा करण्याचे गृह मार्ग व या रथात सर्वत्र कथन केले आहेत अंशपर्वत ६९ व्या अध्यायाच्या शेवटी संकल्पाने वायुदेवाची सात्वत विधीप्रमाणे स्तुति केली असा उल्लेख आहे हे सात्वतविधी म्हणजे वस्तुतः सात्वत अर्थात सांगितलेलेच विधी असावेत.

शंकराचार्यकथित वासुदेवोपासनेचे पांच मार्ग.—ब्रह्मसूत्र २.४.४ या ठिकाणी भागवत पयाचा परामर्श घेताना शंकराचार्यांनी चतुर्विध व्यूहासहित भगवान् वासुदेवाची उपासना करण्याचे पाच मार्ग सांगितले आहेत. ते वेगळे प्रमाणे—(१) अभिप्रेत किंवा कायावाचामने ही सर्व देवाच्या ठायी एकवटून त्याच्या देवळात जाणे, (२) उपादान किंवा पूजामाद्वय तयार करणे, (३) इत्यादि किंवा पूजा, (४) स्वाभाव्य म्हणजे मंत्रपुस्तकाने किंवा जप, आणि (५) योग म्हणजे ध्यान. या पाच मार्गांनी भगवंताची १०० वर्षे उपासना केल्यास, मनुष्य सर्व पापापासून मुक्त होऊन भगवंतासम आतो असे तेथे म्हटले आहे.

नारद पंचरात्रसंहितेंतील ज्ञानामृतसार.—ही संहिता ऐश्वर्यादिक सोसायटी ऑफ बंगालने प्रसिद्ध केलेली असून बाल-देव कृष्णाच्या लोकांचे वर्णन सदर संहितेंत आहे कृष्णाचा मोठेपणा व त्याच्या उपासनेचा मार्ग समजावून घेण्याची नारदास इच्छा झाली असता, “शंकराकडे आ म्हणजे ते तुम्हास सांगतील” असे त्यास सांगण्यात आले. त्यावरून नारदाने कैलास पर्वतावर शंकराच्या सहस्रद्वारांनी युक्त अशा राजवाड्यात प्रवेश केला. या सात दारांची, गोपीवलहरण, कालियामर्दन, गोवर्धन पर्वतास तळवतावर उचलून घरणे, वगैरे कृष्णाच्या गोडवातील लोकांच्या तसविशी व कौस्तुभ काढलेली चित्रे होती. ज्योत्स्नाजवळील भंडोड या गावी जमीन उकरताना एक स्तंभ सापडला आहे त्यावर बरीलपैकी काही गोष्टींची सोडून काढलेली चित्रे आहेत [आर्किआलॉजिकल सर्व्हे ऑफ इंडिया, आर्किअलॉजिकल सर्व्हे ऑफ इंडिया, १९०५-६, पृ. ११५] सदर स्तंभ इसवी सनाच्या चौथ्या शतकाच्या आधीचा नसावा असे ठाकुरात आले आहे. शंकराच्या राजवाड्याच्या दारावर अशी चित्रे असावीत ही कल्पना दारावर किंवा खांब्यावर चित्रे काढण्याची चाल प्रचारात आल्यावरच निघावी

असली पाहिजे, व यावरून ज्ञानाश्रयकार ही संहिता चौथ्या शतकाच्या पूर्वीची तरी यास नमावी असे प्रतिपादण्यात येते. ती या काळाच्या बरीच नंतरची आहे हे खालील विवेचना-वरून समजून येईल.

या संहितेप्रमाणे गोळोह हा वृष्ण ज्यात चास करतो असा स्वर्ग असून इच्छाचे भक्त या स्वर्गाप्रत जातात या संहितेत पुष्कळ मंत्र दिले असून ते म्हणणारास वरील गोळोकात स्थान मिळते. या प्रथाप्रमाणे पाहता अर्चीच्या द्वारे हरीची सेवा करणे किंवा त्याचा दास होऊन राहणे होय परम मुक्ति होय धर्तीरीची उपासना करण्याचे सहा मार्ग यात सांगितले आहेत. (१) स्मरण, (२) कीर्तन, (३) वन्दन, (४) पादसेवन, (५) भक्तियुक्त सतत पूजनअर्चन व (६) आत्मनिवेदन हे ते मार्ग होत भागवत पुराणात ध्वज, सेवा व सत्य या तिहींची आणखी भर पातली आहे. वृष्णाच्या आवडत्या खियात राधा ही ख्यात श्रेष्ठ होय, व परमात्म्याने पुरव व प्रकृति असे जे आपले द्विधा स्वरूप केले त्यांपैकी प्रकृति ही राधा होय, असे या संहितेत म्हटले आहे. खियाचा दर्जा वाढविणे हे या संहितेचे एक प्रधान श्रेष्ठ दिसते पाचरात्र धर्मातील व्यूहाचा उल्लेख या संहितेत नाही. ब्रह्माचार्यांनी ज्या मताचा प्रसार केला ते मत भगदी या संहितेतील मतप्रमाणेच आहे. तेव्हा ही संहिता ब्रह्माचार्यांच्या काही काळ आधी म्हणजे सोळाव्या शतकाच्या मुसारास लिहिली गेली असावी. रामानुजपंथी लोक ही संहिता मुळीच प्रमाण म्हणून समजत नाहीत.

विष्णूचे किंवा नारायणाचे अवतार.—दोन देवांचे एकीकरण व एखाद्या देवाचा अवतार या दोहोंत मुख्य फरक हा आहे की, अवतार घेणारा देव मानवाप्रमाणे किंवा प्रथमांश आचरण करतो, पण त्याच्या शरीरात अद्वैत देवी राखि असते एकीकरणाच्या रूपानेपासून अवताराचा रूपानेत देव सामान्य जनांसारखा व आतील बुद्धि मान रेंधरी हा अर्थ येतो.

विष्णूने किंवा नारायणाचे अवतार निरनिराळ्या प्रभातून निरनिराळे सांगितले आहेत. नारायणीय आख्यानात एके ठिकाणी फक्त गहाच अवतार सांगितले आहेत. ते येणेप्रमाणे बराह, नृसिंह, वामन, मार्य राम, दत्तात्रेय राम व कृष्ण (केशवभार्ये धारण केलेला). यानंतर त्याच आख्यानात दुसऱ्या एका ठिकाणी दशावतार सांगितले आहेत. हंस, कूर्म व मात्स्य हे आरंभ आणि कर्कश हा शेवटी असे चार, व प्रथम सांगितलेले गहा मध्ये, येणेप्रमाणे हे दहा अवतार आहेत. काव्याच्या आणीचा सारसत म्हणजे वासुदेव-कृष्णाचा अवतार आहे. तेव्हा दुसऱ्या ठिकाणाचा हा उत्तरा दशान-तारापी कल्पना निपात्यानंतर पुसडून दिलेला असावा. हाचैव प्रथम सांगितलेले सहा अवतार आडळतात.

वासुपुराणात अवतारावद्दल दोन ठिकाणी उल्लेख आले आहेत. पहिल्या ठिकाणी चारा अवतार सांगितले आहेत, पण यापैकी वही दिवाचि व इन्द्राचे अवतार आहेत. दुसऱ्या ठिकाणी दहा अवतार सांगितले आहेत. त्यात वर सांगितलेले सहा आणि दत्तात्रेय, एक नावरहित, वेदव्यास व कर्कश हे चार येतात. नराहपुराणात सगळ्या परिचयाचे असे दहा अवतार सांगितले आहेत, म्हणजे वर सांगितलेले सहा व मत्स्य, कूर्म, बुद्ध व कर्कश हे चार मिळून दहा. अग्निपुराणातहि हेच दहा सांगितले आहेत. भागवत पुराणात तीन ठिकाणी अवताराची संख्या दिली आहे पहिल्या ठिकाणी २२ (प्रथम रचंभ, अ. ३), दुसऱ्या ठिकाणी २३ (द्वितीय रचंभ, अ. ७) व तिसऱ्या ठिकाणी १६ (एक-दश रचंभ, अ. ४) अवतार सांगितले आहेत. या पुराणात सांगितलेल्या अवतारात सनत्कुमार, नारद, कपिल, दत्तात्रेय, ऋषभ व धन्वन्तरि हेही दिले आहेत हे ध्यानात घेवण्यायोग्य आहे या सर्व अवतारांपैकी दत्तात्रेय व राम यांचीच उपासना नमासात जसेत प्रमाणात पसरली आहे. प्राचीन्या अवतार-राच्या उपासनेचा प्रसार बहुतेक कोट्ये झालेला दिसत नाही. कृष्णावतार या अवतारात जेत असला तरी तो अगदी स्वतंत्र आहे त्याची भक्ति किंवा उपासना कर्तव्य पसरली आहे याचे कारण तो अवतारी पुढय समजला जातो हे नसून सात्वत लोकात प्रथम उदय पावलेल्या अशा एका नवीन पंथाचे अनुयायी ज्यात अतिशय भक्तिभावाने भजतात असा एक तो विशिष्ट देव आहे हे होय.

प्रकरण ७ वे.

वासुदेवजन्मकालीन वैचारिक चळवळ.

ज्ञानकांड व कर्मकांड यांतील संबंध—ज्ञानाच्या प्रकरणात वासुदेवजन्मीत नारायणीय धर्माचा उद्गम दिला आहे. हा विचारसंप्रदाय उपनिषद्मूलक तथापि श्रौत धर्माशी अखिल आहे, अशी भावना सर्वत्र असल्यामुळे तो पराच टिकला. परंतु तो ठिकठिकांचे कारण एवढेच नाही. देशातील राजघराण्याचे इतिहास व सूतसरुतीच्या कर्तृत्वाचे ऐतिहासिक धर्म धर्मापासून वासुदेव धर्माचे प्रमाण-करण त्या समुदायाकडून झाले ही गोष्ट या धर्माच्या लोकप्रियतेस तितरीच कारणीभूत झाली. त्या वेळेस दुसरे अनेक संप्रदाय प्रचलित होतेच वेदकाळी ज्या देवता आपणास हट्टी पडतात त्या सगळे एकदम गूढ झाल्या नाहीत. गवे देवतापैकी काही देवतांचा प्रामुख्य देऊन इतरात भाऊ देवावयाचे ही क्रिया श्रौत धर्मात झाली. मद्राचे—म्हणजे विश्वव्यापी तत्वाचे—प्रामुख्य गाऊन सगळे देवतांचे वैशिष्ट्य फारक्याचे ही ज्ञान-कांडाची पद्धत होय. परंतु निरावार विगुण मद्राचे तत्त्व गवे लोकाला पक्क्यागारचे नव्हते, त्यामुळे ज्ञानकांडातील बहुतेक तत्त्व मान्य करून, परंतु गवेव्यापी इतरात भौतिक स्वरूप

देऊन, लोकांच्या मनातील पारमार्थिक भावनेचे उत्तम देणारे नारायणीय धर्माचे स्वरूप अस्तित्वात आले. तथापि अनेक देवतांची पूजा चालूच होती, आणि दुसऱ्या प्रकारचे नीति-विषयक विचारादि चालू होते. त्या विचारांचे स्वरूप उपनि-पदांत तेथेच महाभारतात दिसून येत आहे. त्या विचार-संप्रदायांपैकी ज्या संप्रदायांनी शिष्य शौळा करण, इत्य-अमार्थिणे, आचार्यपद स्थापन करणे इत्यादि खटपटी केल्या आणि विद्वान् लोकांस वगळून सामान्यांस प्राकृत वाढ्याने आपल्याकडे ओढण्याची खटपट केली, त्यांचे स्वतंत्र शास्त्र-वासुळे, आचार्यपरंपरांमुळे व अनुयायांच्या ब्राह्मणतरत्वांमुळे पृथक्त्व राहिले. असे संप्रदाय जेन व चौदा हे होत.

जग व ईश्वर यांच्या संबंधी विचारांचा मोकळे-पणा.—यांदांनी बुद्ध्याच्या संवादात अनेक पाखंड मतांचा उल्लेख केला आहे. त्या पाखंडांपैकी बहुतेक पाखंडां त्या वेळेस प्रसिद्ध होते म्हणून अस्तित्वात असली पाहिजेत. त्यांचे आस्तित्व, त्या काळा जग व ईश्वर यांच्या संघर्षाच्या प्रभावर किती मोकळेपणाचे विचार होत असे हे दाखविते. त्या पाखंडांचे स्वरूप खरोखर येण्यासाठी ब्रह्ममाले मुक्तातील एक उतारा संक्षेपाने येथे देतो.

“बांधवहो, कित्येक यती व ब्राह्मण आपणांस अंतातिक म्हणवितात; आणि जगाच्या मर्यादित्वासंबंधाने किंवा अम-र्यादित्वासंबंधाने चार विचार व्यक्त करतात..... ते म्हणतात जग मर्यादित आहे; इतके की, त्याच्या मर्यादा-लक्षा मार्गे निश्चित करता येईल, आणि तो कां, तर मी आपल्या अंतर्दृष्टीने सोपू घेऊन म्हणून.....आणि दुसरे तसा मार्ग निश्चित करणे अवश्य आहे असे म्हणून पडिल्या मतास घूळ म्हणतात.....कित्येक असे म्हणतात की, जग ऊर्ध्व दिशेने व अधो दिशेने मर्यादित आहे. पण त्याच्या विस्तृततेला मर्यादा नाही. चौथ्या प्रकारचे ब्राह्मण किंवा यती तर्कट रचणारे आहेत. ते म्हणतात की, जग हें समर्याद आहे तरी अमर्याद आहे, आणि आपआपल्या मतांचे तर्कटी समर्थन करतात. यांतलेच कित्येक म्हणतात की, ते समर्यादहि नाही आणि अमर्यादहि नाही.....

“अनेक यती व ब्राह्मण उलटपाळट कणाच्या सापसुराळ्या-प्रमाणे द्वैतशी शेलण्याला संयकले आहेत. त्यांचे द्वैतशी शेलणे चार प्रकारचे आहे. ते म्हणतात की, चांगले अगर वाईट असे वस्तुतः काहीच नाही. जेव्हा मी एखादे चांगले किंवा वाईट म्हणतो तेव्हा मी आपली इच्छा अगर द्वेष व्यक्त करतो एवढेच. त्यांना कोणत्याही गोष्टीविषयी प्रथम विचारला म्हणजे ते म्हणू लागतात की, मी तुम्हास चूक म्हणत नाही किंवा बरोबरहि म्हणत नाही.”

गीताम्याच्या दृष्टीने ठरविल्या या सोप्यायोग्य सूत्रांच्या पुढील पायऱ्या येतून याचा वर्णन करतो:—“ते म्हणतात, मी मत्त दिश्याने (मत्ताविषयी अभिमान जडून) विकारवश होईन आणि त्यामुळे मी दुःखाचे अगर रोदाचे स्थान होईन. पण

ते मत्त नाही, व म्हणून मी निर्णय देऊ इच्छित नाही.

“सूत्रांचा तिसरा प्रकार असा: काही ब्राह्मण हुपार, धारीक सूत्रम भेद काढण्यांत पटाईत, वितंडवादांत घुसले आणि दुसऱ्याच्या विचारसरणीचे तुकडे पाडोत हिंजणारे आहेत, मी कोणतेहि विधान केले तर ते त्याची कारणे मागतील आणि माझ्या जुळा दाखवून देतील. मग मला त्याचे उत्तर देता येणार नाही. आणि त्यामुळे मला दुःख होईल. ते दुष्प्र माझ्या प्रगतीस विघातक होईल, म्हणून या वादविवादास भिऊन मी योग्ययोग्य काय हें सांगत नाही.

“अशीना आणि ब्राह्मणांचा आणखी एक (चवथा) सूत्र वर्ण आहे. तो म्हणतो, तुम्ही मला जर विचाराल की परलोक आहे की काय, आणि तो आहे असें जर मला मात असेल, तर तो आहे म्हणून मी म्हणें; पण मी तर तसे म्हणत नाही. माझे येत असुक आहे किंवा तसुक आहे असें मी म्हणत नाही आणि ते निराळे आहे असेहि म्हणत नाही. परलोक नाही असें म्हणत नाही आणि आहे म्हण-णाऱ्याचा निषेधहि करीत नाही. असें म्हणून ते खालील-प्रमाणे प्रत्येक विधानाला द्विधा उत्तर देतात:—

अ (१) परलोक आहे.

(२) परलोक नाही.

(३) परलोक आहे आणि नाही दोन्हीहि.

(४) परलोक नाही प नाही असेहि नाही.

ब (१) काही आध्यात्मिक जीव आहेत (कारण ते या लोकांत किंवा परलोकांत आर्थापराधिकाय म्हणजे कारणावाचून जन्मास येतात).

(२) असे आध्यात्मिक जीव नाहीत.

(३) असे जीव आहेत व नाहीतहि.

(४) असे जीव आहेत, व नाहीत असेहि नाही.

क (१) फल अर्थात व संतुष्ट्य अगर दुष्कृत्य यांच्या परिणामांमुळे उत्पन्न होतें.

(२) फल नसतें.

(३) फल अर्थात व नसतेंहि.

(४) फल नसतें व नसतें असेहि नाही.

ख (१) तपागत (जो मनुष्य सत्यापयित पोहोचतो तो) मरणोत्तरहि अस्तित्वात असतो.

(२) तो सत्या नसतो.

(३) तो असतो व नसतोहि.

(४) तो नसतो, व नसतो असेहि नाही.”

आजीविक नांवाचा मिथ्याचा पंथ.—त्या वेळेस जेन, बौद्ध आणि आपण संप्रदायांशिवाय आणि श्रीत धर्माच्या अनुयायांशिवाय दुसरा एखादा संप्रदाय प्रचलित होता किंवा काय हा एक प्रश्न आहे. असे ज्ञाप्य आहे की, काही प्रच-लित संप्रदायांची मुळे त्या काळातील असतील. तेच ग्रंथांचे मूळहि वैदिक काळात किंवा उपनिषदाकाळात सापडेल. बौद्ध व इतर ग्रंथांत आजीविक म्हणून एक संप्रदाय दृष्टीस पडतो.

तो संप्रदाय नारायणीय होता की नव्हता याविषयी मत-
भेद आहे. या विषयावरील निमत मते येथे मॉडर्न अस्तंती
काम भागण्यासारखे आहे.

याविषयी प्रो काशीनाथ बाळकृष्ण पाठक इंडियन ऑटो-
क्ररि पु. ४१ मध्ये येथेप्रमाणे लिहितात.—

आर्मीविक हा शब्द अर्थात व्यापासून घालेला आहे. आत्म्यास
अस्तित्व नाही असे या पंथाचे अनुयायी मानतात. बौद्ध
संवाद अशोक व त्याचा नातू दशरथ यांनी त्या पंथाला काही
लेणी अर्पण केली होती. ब्रिटिशेन्ट स्मिथ म्हणतो की (अर्दी
हिस्ट्री ऑफ इंडिया, पृ. १५९) त्या पंथाचे लोक नम्र फिरत
असत व त्यांचे पंथविषयक भाषांतर फार बडक असत स्मिथच्या
मते आर्मीविकाचा संबंध बौद्धांशी नसून जैनांशी होता

अथवात दिगंबर जैन ग्रंथकर्ता वीरनन्दि याने शके १०७९त
श्रीमुख संवत्सरी " आचारसार " नावाचा ग्रंथ रचला
[मूळ ग्रंथ पयात असून त्यावर कन्नड टीका पयात आहे]
ज्या काळी दक्षिण हिंदुस्थानात बौद्ध पंथ प्रचलित होता त्या
काळी वीरनन्दि होऊन गेला. आचारसारात बौद्ध पंथाचा
पुष्कळ ठिकाणी उल्लेख आलेला आहे (३, ४६; ५९) त्यावरून
स्पष्ट दिसते की, शके १०७९ त कानडी देशात बुद्धांचे पुष्कळ
अनुयायी होते आचारसारात एके ठिकाणी आर्मीविकाचा
उल्लेख केलेला आहे [परिम्राड्मन्नकल्यान्तं यासुप्रमाचारवानपि
आर्मीविकःसहस्रार(?) कल्यान्तं दर्शनंजित्त ॥११.१२७] तेथील
लिहिण्यावरून असे दिसते की, त्याच्या काळी आर्मीविक [याचे
ग्रंथ रूप आर्मीविक असे आहे] नावाच्या बौद्ध भिक्षूंचा एक
वजनदार पंथ होता, हे लोक काजीवर रहात असत व आपल्या
पंथाच्या कडक आचाराने अनुसरण करून समकालीन जैनोना
आश्चर्य बाटावयाला लागीत.

आचारसाराच्या कागदावरील हस्तलिखित प्रती दोन
आहेत. एक कोल्हापूर येथील लक्ष्मीसेन मठाची आहे. तिच्या
वरील काल शके १६९२ हा आहे. दुसरी प्रत कोल्हापूर
संस्थानातील शिरोळ येथील जैन समागमच्या ताच्यात असून
शके १६९९ त अनन्तमती नावाच्या प्रसिद्ध जोगीशीने ती
नकल केलेली आहे. दोन्ही हस्तलिखित प्रती जुन्या बानडी
लिपीत लिहिलेल्या असून त्यात 'आर्मीविक' हे रूप आढळते.
कागिकादि भोजनाला माधवचंद्राचा आधार आहे [त्रिलोक-
साराच्या ५५५ व्या गद्यवरील माधवचंद्राची टीका पहा]

'माधवचंद्रावकाचार' हा ग्रंथ १३ व्या शतकाच्या मध्य-
काळी रचलेला आहे त्यात असे म्हटले आहे की, बौद्ध मास-
नक्षक आहेत व 'पाने' पतित 'पवित्र' या न्यायाने ते
आपला आचार निर्दोष आहे असे ठरविताना (प्रकरण ६,
शिरोळ हस्तलिखित, पृ ७१४ व) त्याच ग्रंथात आर्मीविका-
विषयी असे म्हटले आहे की, अत्युत्तमकृप नामक स्वर्गात
फनिष्ठ प्रतीचे देव म्हणून त्याचा जन्म होईल पद्मप्रभाचेहि
मत असेच आहे (विरचित प्ररुपणे शैवटचे प्रकरण पहा).
पद्मप्रभ ग्रीक्याने माधवचंद्रावकाचारातील उगारे बारवार

दिले असल्यामुळे तो १३ व्या शतकाच्या अखेरीस होऊन गेला
असावा.

सारास उत्तरकालीन चालूय व यादव यांच्या काळाच्या
जैन ग्रंथकारांनी आर्मीविक लोक हा मुस्यवेक करून यागीवर
राहणारा बौद्ध भिक्षूंचा पंथ म्हणून माहीत होता.

यावर संपादक प्रो. देवदत्त भागारकर लिहितात —

" त्या पंथावरील माझ्या एका लेखात (जर्नल ऑफ एशिया-
टिक सोसायटी, पु २१, पृ ४०३-५) मी आर्मीविकांचे
एथे उल्लेख एकत्र केलेले आहेत. प्रो. पाठकर्नी दारुमिया-
प्रमाणे जैनानी त्यांना बौद्ध भिक्षूंचा पंथ म्हटलेले आहे, परंतु
बौद्धांनी देतात त्यांना ' निर्मन्य ' म्हणून म्हटले आहे असे
दिसते कारण, ' दिव्यावदानात ' एकदा ' निर्मन्या ' चा
प्रत्यक्ष आर्मीविक असा उल्लेख केलेला आहे (बॅविल शेंद-
नॉल, पृ. ४२७) वस्तुस्थिति अर्दी आहे की, बऱ्याच उत्तर-
काळी देतात ते बौद्ध विद्या जैन यापेक्षा कोणताच मोठत
नसून त्याचा एक वेगळाच पंथ होता. प्रो. हुट्चर्नने
' दक्षिण हिंदुस्थानातील अस्तित्व लेखा ' येथी काही छळात
उल्लेख केलेल्या आर्मीविकांना जैन असे मानिले आहे (साउथ
इंडियन इन्विक्व्जन्स, पुस्तक १, पृ. ८८, ८९, ९२ व १०८)
ते बरोबर नाही. "

आर्मीविक हे वैष्णव आहेत काय.—अशोकच्या
स्तंभावरील सातव्या आदेशात, जैनोच्या संप्रदायग्रंथात व
बौद्ध संप्रदायग्रंथात आर्मीविकाचा उल्लेख आलेला आहे.
त्या तिन्ही ठिकाणचे आर्मीविक एकच आहेत असे
यस्याच काळापासून समत आहे. प्रा. कनेच्या मते
आर्मीविक हा वैष्णवांचा एक पोटभेद असून ते नारा-
यणाची पूजा करणाऱ्या प्राचीन तपस्यांच्या एका गणाचे
आहेत. प्रो. शुट्लरने त्याच मताचा अनुवाद वृहत् प्रो.
कनेच्या मताचे विवरण केलेले आहे (बराबर व नागालावा
डोंगर येथील लेखातल्या अशोक व दशरथ यांच्या शिलाले-
खावर निवेध, जर्नल ऑफ एशियाटिक सोसायटी पु. २०, पृ.
३६२). आपल्या शिलालेखातील आर्मीविक व अशोक्यांच्या
सातव्या स्तंभादेशातील आर्मीविक हे एकच आहेत असे
प्रो. कने गृहीत धरतो, व ' माझी आर्मीविकांशी धर्ममहा-
मात्राचा संबंध राहील ही स्तंभावरील आदेशातून मिळालेली
माहिती व आर्मीविकाविषयी उत्पलने केलेली विधाने (ब्राह्म-
मिहिर, वृहत्सातक १५ १ व त्यावरील उत्पलनाची टीका
पहा) एकत्र करतो. आर्मीविक हे नारायणाश्रित आहेत असे
विधान करून त्याला कालकाचायींचा व कालकसहिततात वच-
नाचा आधार उत्पलने दिलेला आहे. कालकाचाये पावत्या
शतकातला असल्यामुळे त्याचे प्रामाण्य सहाचांचे आहे. काल-
काचायींनी आर्मीविक ह्याचा अर्थ एकदेवी असा दिलेला
आहे कालकसहितताला आधार उत्पलने ' केशवमामोदक्षितः
केशवममज्ञो भागवत इत्यर्थः ' असा दिला आहे.

म्हणून प्रो. कर्न व प्रो. बुद्धर ह्यांच्या मते आजीविक हे धैर्यच आहेत.

हे प्रो. कर्न साहेबांचे मत बरोबर नाही असे रा. दे. रा. भांडारकर खालीलप्रमाणे दाखवितोत—

उत्पलाच्या ठीकेंतला उतारा पुढे दिल्याप्रमाणे आहे—

“अत्र बृद्धभावपदार्थं महेश्वराधितानं प्रमज्जना-
मुपलक्षणम् । आजीविपदार्थं च नारायणाधितानम् ॥”

येथे ‘व’ फेडे दुर्लक्ष केल्यामुळे प्रो. कर्नचा गैरसमज झालेला आहे. आर्गाविक शब्दाचा अर्थ नारायणाधित नव्हे, तर आजीविक हा शब्द नारायणाधिताचें उपलक्षण आहे. कोणत्या ज्योति-शास्त्रविषयक परिस्थितीत मनुष्य संन्याशी बनतो व त्या विशिष्ट वेळी त्याचें विशिष्ट पंचनाम काय असतें याविषयी उल्लेख बराहमिहिराने केला आहे. उत्पलाने असें दाखविले आहे की, बराहमिहिराच्या विधानाला कालकाचार्यांचा आधार आहे, व म्हणून कालकाचार्यांनी दिलेल्या संज्ञा बराहमिहिराच्या संज्ञाशी जुळल्या पाहिजेत. ही पद्धति कितपत बरोबर आहे हे तज्ञांनी ठरवायें. म्हणून बुद्धभावक व आजीविक याचा अर्थ कापालिक व एकदण्डी आहे असें उत्पल म्हणतो. कालकाचार्यांच्या दुसऱ्या एका पद्यात ह्या ज्योति-शास्त्रविषयक परिस्थिती व संज्ञा दिलेल्या आहेत, त्यात व मूळच्या कालकाचार्यांच्या पद्यात दोन ठिकाणी करक आहे. त्या ठिकाणी, बराहमिहिराची संज्ञा व कालकाचार्यांच्या दोन पद्यांतल दोन येगळ्या संज्ञा येणेप्रमाणें—

उत्पलाना असणारा ग्रह.	कालकाचार्यांच्या संज्ञा		बराहमि- हिराच्या संज्ञा
	१	२	
चंद्र	कापालिक	हरभक्त अथवा महेश्वराधित	बुद्ध भावक
सुघ	एकदण्डी	वेशवभक्त अथवा नारायणाधित	आजीविक

यामार्गे उत्पल म्हणतो की, बुद्ध भावक व आजीविक हे शब्द महेश्वराधित व नारायणाधित दर्शविण्याकरिता करक उपलक्षण आहेत. म्हणून उत्पलाच्या मते, आजीविक ह्याचा नारायणाधित, केशवभक्त अथवा भागवत असा अर्थ नव्हे, तर तो शब्द फक्त हे शब्द सूचितो. कालकाचार्यांचे मत उत्पलाप्रमाणेच आहे. अर्थात् प्रो. कर्न व प्रो. बुद्धर यांनी दिलेली उपपत्ति साधरी नाही.

आजीविकांविषयी काही अधिक माहिती—
ह्या पंचाविषयी काही अधिक माहिती रा. दे. रा. भांडारकर यांनी दिली आहे ती अशी—

ह्या मठाप्रयी पंचाचे संस्थापक नंद-नच्छ, विसंधीकच्छ व मखली गोशाल हे होते. मखली गोशाल हा बौद्ध संप्रदायभंग्यात दिलेल्या सहा आचार्यांपैकी एक होता. बुद्धचोप सांगतो की शैल्य एशियाटिक सोसायटीचे १८९८ सालचे नियतकालिक पु. १५७, आर्गाविक हा ‘नगपञ्चमिती’ आहे. आजीविकाचें ‘अथर्व’ म्हणजे पत्तरहित असें वर्णन केलेलें आहे (जातक १. ३९०). विनयपिटकावरून असेंच दिसून येतें (एत-द्विपयक एक गोष्ट महावग्ग ८. १५, २-६ मध्ये व दुसरी निसग्गिय ६. २ मध्ये आहे).

आजीविक आपली शरीरें धुळीने मादीत व गोबरसाची विष्टा खात असत (जातक १. ३९०). त्याचे धार्मिक आचार पार ब्रह्मदायक व कडक असत (जातक १. ४५३ व न्हीस डेव्हिड्सचे बुद्धसंवाद, पु. १, पृ. २२७ व पुढील पानें आणि जातक ३. ५४२ पहा). न-अरिय कम्मसू न-अरिय किरियसू, न अरिय विरियसू-ति हें त्याचें मत होतें (अंगुत्तर-निकाय, पु. १, पृ. २८६ व त्याचप्रमाणें न्हीस डेव्हिड्सचे बुद्धसंवाद पु. १, पृ. ७१ व पुढील पानें पहा), व ते पूर्ण देववादी होते.

बुद्धसंप्रदायाचा उदय होण्यापूर्वी पराच काळ आजीविक अस्तित्वात होते. बुद्धाच्या काळी मखळी गोशाल हा त्याचा प्रसिद्ध मतवादी होता. पहिले दोन आचार्य नन्दवच्छ व किय-संकिच्छ हे होते, व मखळी गोशाल हा तिसरा आचार्य होता. नौर्य काळात त्यांनी सहच आले असाचें असें दिसतें. बराबर व नागाजुनी लेण्यातील शिलालेखावरून असें दिसतें की, अशोक व त्याचा नातू दशरथ त्यांनी हों लेणी बौद्ध ह्यांना तीं अर्पण केलीं. धर्ममहामात्राना ज्याच्याशी संबंध ठेवण्याला त्यानें आज्ञा घेली होती त्या पैयासंबंधात आजीविकांचाहि उल्लेख केलेला आढळून येतो (एपिग्राफिआ इंडिका, पु. २, पृ. २७२). नंतर बराहमिहिराच्या काळपर्यंत (अजमासे इ. स. ५२५) त्याणाला याची काही माहिती कळत नाही. बराहमिहिराने त्याचा बुद्धज्जातकात उल्लेख केलेला आहे. कुमारदासाच्या (इ. स. ७२५) ‘जानकीहरणा-तहि ह्याचा उल्लेख आढळून येतो. मद्रास इलाख्यातील व १३ व्या शतकाच्या प्रथमाधीतील काही शिलालेखात आजीविकावर बसविलेल्या एका विशिष्ट क्राचा उल्लेख आहे (साउथ इंडियन इन्स्क्रिप्शन्स, पु. १, पृ. ८८, ८९, ९२ व १०८). १३ व्या शतकापर्यंत त्याच्या अस्तित्वाचा पुरावा सापडत नाही या समजुतीने कदाचित् प्रो. हल्ह्वा खाना जैन समजला असेल. परंतु हे मत निराधार आहे असें प्रो. पाठकींनी दाखविले आहे (इ. ई. पु. ४३, पृ. ८९).

अमरकोशात पाच प्रकारचे संन्याशी सांगितले आहेत. त्यात ‘मस्करिन्’ याचा उल्लेख केलेला आहे. पाणिनीच्या सूत्रात (इ. १, १५४) ‘मस्करिन्’चा एक अर्थ परि-

प्राज्ञक असा दिलेला आहे ह्या सूत्रावरची पतञ्जलीची टीका, काशिका टीका व पतञ्जलीच्या महाभाष्यावरील नैया-टाचा प्रदीप यात 'मस्करिन्' असें काहीं लोकाना म्हणण्याचें कारण असें दिलें आहे की, ते लोक सर्व कर्मांच्या विरुद्ध होते. व याति हेंच त्यांचे इष्ट ध्येय होतें. ह्या प्रकारचें मत धारण करणारा पय आर्मीविकावाच होता (दीप निका-यातील सामञ्जस फलमुक्त). गोशाल याला बौद्ध ग्रंथात मखली असें म्हटलें आहे. मखली (मखली) हे 'मस्करिन्' चें पाली रूप होय. शिवाय जनकी-हरणात व भट्टिकाव्यात (सर्ग ५, श्लोक ६१-६३) मस्करिन् शब्दाचा उपयोग आशी. विक ह्या अर्थी प्रत्यक्ष केलेला आहे.

भट्टिकाव्यात याच ठिकाणी शेंडी अथवा जटा वाढ-विणें हिंदि आजीविकाचें एक चिन्ह दिलेंलें आहे. म्हणून मखलीनाय त्यांना निर्दंडी म्हणतो हें वर्णन जानकाहरणा-तील 'उत्तुंगजटा' रीी जुळतें असल्यामुळें आजीविक हा निर्दंडी असला पाहिजे, उत्पल म्हणतो तसा एकदंडी नसावा. यासंबंधी गोविदाचार्यस्वामी यांनी दोन सुद्धे पुढें आणले आहेत. ते येणें प्रमाणें (ई. ख. पु. २३, पृ. २४)

(१) वैखानसाच्या धर्मसूत्रावरून, प्रो. कर्नेन (अथवा फालकाचार्य आणि उत्पल यांनी) व्याजविक व भागवत हे एक आहेत असें नें म्हटलेलें आहे तें बरोबर आहे.

(२) भागवताची उत्पत्ति फार प्राचीन काळी होती, ह्याविषयी बौद्ध ग्रंथात पुरावे आढळून येतात (सद्धर्म पुंडरीक, पृ. १९७ पहा). ब्राह्मणाच्या मधीतील सूत्रक जखेपावरूनहि या पुराव्याचाच दुसरो मिळतो. याप्रमाणें आजीविकाबद्दल निरनिराळीं मतें व्यक्त झाली आहेत. असे.

यज्ञसंस्थेविरुद्ध वंड करण्यांत प्रमुख स्थान फोणाला.—उपनिषदांतील विचार ही विविध विचार-पद्धति मनुन निरनिराळ्या प्रसंगांनी निरनिराळ्या कर्वांनी व्यक्त केलेले विचार आहेत हें मागें सांगितलेच आहे. औप-निषद विचाराचा भर यज्ञसंस्थेच्या सामान्यत विरुद्ध आहे.

जैनमत आणि बौद्धमत यात ब्राह्मणी विचारास किंवा विचारपरंपरेस विरुद्ध असें काहीं नाहीं. ज्या प्रकारचे विचार उपनिषदांनी व्यक्त केले ह्या प्रकारचेच जैनांनी आणि गौत-मानें व्यक्त केले आहेत. तथापि जैनमत आणि बौद्धमत यास ब्राह्मणी यज्ञसंस्थेच्या विरुद्ध वंड करणाऱ्यात प्रामुख्याने स्थान देता येणार नाही. यज्ञसंस्थेविरुद्ध शुद्धजन्मकाळीं वंड करण्यात तात्पर्यच नव्हतें. कारण ह्या काळी आजच्या काळा-पेक्षा अधिक यज्ञ होत असावेत असें वाटत नाही. संहिती-करणाचा काळ तोच यज्ञसंस्थाविनाशाचा काळ होता यज्ञ-संस्थेपासून परावृत्त करून लोकास ज्ञानमार्गानें नेण्याचें श्रेय शारण्यकीय ब्रह्मवेत्त्यास दिलें पाहिजे महावीर व बुद्ध यास जर काहीं श्रेय आपणाचेंच असेल, तर तें मनुचें डोकें ज्यो-

दरच कोणी कापून नेल्यानंतर त्याचे हातपाय कापून काढण्याचा योराचें श्रेय देता येईल. जैन व बौद्ध संप्रदायाची विमत त्याच्या यज्ञविरोधित्यामुळें नव्हती. शारण्यकीय विचारानेंच यज्ञ अनवश्यक मानले गेले. यज्ञ स्वर्गाचे असल्यामुळें लोकाना ते नकोसे झाले होते. यज्ञ करणाऱ्या ऋत्विग्वर्गातच मांडणें होऊन व त्यामुळें विधीत चारीकसारांक फरक उत्पन्न कर-णारां शारातरे उपस्थित होऊन, सामान्य जनास जुगुप्सा आणि यज्ञावर भिक्षुकी चालेना तेव्हा आपआपल्या क्षायेला निराळें गृष्ट उत्पन्न करून ह्या शाखेतील अन्य धंद्यात पड-लेल्या गृहस्थवर्गावर आपली भिक्षुकी ऋत्विग्वर्गाच्या वेद-पठन करणाऱ्या वैशाखास चालशाही छगली होती. सारास, यज्ञसंस्थेचा निःपात अगोदरच झाला होता.

उपनिषदांतील कर्तव्यात्मक विचाराचें स्वरूप काय ? मनु-प्यानें ब्रह्मज्ञान मिळविण्याचा प्रयत्न करावा या प्रकारचें श्रेय डोळ्यापुढें ठेवेल, तर त्यामुळें एक पंचार्थित उपस्थित होते. प्रत्येकाणें ज्ञान मिळविण्याचा प्रयत्न जर करावयाचा, तर तेथें दैनिक नियमकें मनुप्यानें कोणतीं करावयाचीं ? शिवाय, जो ज्ञानाच्या मार्गेच लागेल त्याचें पोट कसे चालवयाचें ? ब्रह्मज्ञान जर आवश्यक तर वेदज्ञानाची वाट काय ? वेदज्ञान असलेल्यांनीं याच करावें ? अशा प्रकारच्या परिस्थितीत लोकप्रभृति अनेक तत्त्वेची उत्पन्न झाली. काहीं लोक ज्ञान-मार्गे सारापण जुनें कर्म चालू देवाचें असें म्हणणारे झाले, आणि कर्म ही परमार्थकारण न राहता लोकांच्या वातुर्व्यवृत्तीतील सामाजिक स्थानाची निदर्शक होऊन ह्यामुळें तीं समाजातील काही वर्गांपुरतीं चालू राहिलीं. तथापि, ज्या लोकाना कर्मच काहींत त्या लोकाना काहींतरी कर्म लावून आणि प्रचलित मतांपैकी एखाद्या विचारपरंपरेस तीं कर्म निवडवून संप्र-दायस्थापना करावी, या तत्त्वेची सद्य या धंद्यात खळबळ करणारांना होती. बौद्ध आणि जैन या दोन संप्रदायाच्या अस्तित्वास पोषक अशी परिस्थिति येणेंप्रमाणें सांगता येईल.

जैनांचे तीर्थंकर.—आता बौद्ध व जैन यांतील अगोद-रचा जो जैन संप्रदाय त्याकडे बळ, जैनाचे प्राचीन ग्रंथ आज उपलब्ध नाहीत. त्यामुळें अधिक अर्वाचीन ग्रंथावर भिस्त टाकणें प्राप्त होतें. जैनांनी आपले धर्मप्रवक्तें कधींय तीर्थं-कर म्हणून मानले आहेत. त्या बोवांस तीर्थंकराच्या अस्ति-त्वावर आज कोणी सशोधक विश्वास ठेवत नाही. तथापि महावीराच्या अस्तित्वाविषयी प्रमाणें बरीच असल्यामुळें त्याच्याबद्दल कोणी शंका घेत नाही. ऋषभ हाहि ऐतिहासिक पुरुष असावा असा त्याश्रयिषयी भाग्यतात म्हणजे जेनेतर ग्रंथांत जखेप असल्यामुळें करपना होते.

सद्धर्मात्कारावरून महावीर व त्यापूर्वीच्या सहा तीर्थं-कराची हकीकत येणेंप्रमाणें निपते (ई. ख. पृ. ८).—

पूर्ण का इव प शुद्ध—ह्या एका सरदाराच्या घरी पर-सुखातून आलेल्या बाईच्या उदरी जन्मला. तरी पण हा

आपणांस प्राप्ताग म्हणवीत असे. त्याच्या जन्माने त्याच्या मालकाच्या घरातील गुलामांची संख्या पूर्ण रांगर झाली, म्हणून त्याला 'पूर्ण' हे नांव मिळाले. मालकाचे घर सोडून तो चालला असता चोरांनी त्याला सर्वस्वी नागविले. तेव्हा नमावस्यंतच तो शेजारच्या गांवा जाऊन तेथील लोकांस त्याने नाना तऱ्हेच्या सुकृत्यानी कसविले. आपले नांव 'पूर्ण काश्यप बुद्ध' आहे असे त्याने जाहीर केले. त्याला कपडे देऊन घेले असता तो दिगंबरच राहिला. 'तो म्हणे की, ज्याने पाप केले असेल त्यास लान उत्पन्न होते व लान दांकण्या-करितां मग कपडे पाहिजेत; पण मला पापच नाही—मी निष्पाप (अर्हत) आहे. याच्या अनुयायांची संख्या खबरकर ८०,००० वर गेली. हा राजा अंगर प्रजा, पाप अंगर लेक इत्यादि धर्मपंथने मानीत नसे. त्याच्या मते शून्यता हीच या जगातील मुख्य वस्तु आहे.

२ म ख ली गो शाल.—हा एका सरदाराच्या घरचा गुलाम होता. याच्या आईचे नांव मखली होते, व हा गोशाला जन्मला म्हणून याचे नांव मखली गोशाल असे झाले. एके दिवशी हा तैलाचे भांडे घेऊन जात असता त्याचा पाय धसरला व भांडे खाली पडले. तो मालकास मिळून पळू लागला असता मालकाने त्याची वस्त्रे पकडली. तेव्हा तो बसें टाकून देऊन नम स्थितीतच पळत सुटला, व एका काहारात शिरून दिगंबर जैन अथवा बुद्ध म्हणून प्रसिद्धीस आला. त्याने काढलेल्या पंथास मखली गोशाल हे नांव प्राप्त झाले. मनुष्यास सुखदुःख पूर्वकर्मसुखसार प्राप्त होत नसून ते बरच्छेने प्राप्त होते असे हा म्हणत असे.

३ नी गंठ नातपुत्त.—हा नाथ (नात) नावाच्या शेतकऱ्याचा पुत्र (पुत) होता व याचे गांठी तीडरया म्हणून याचे नांव नीगंठ (निर्भय) नातपुत्त असे पडले. भंड पाणी पिणे पाप आहे असे याचे मत होते. पाण्याचे यारीक कण हे लहान आत्मे व मोठे कण हे मोठे आत्मे होत असे हा म्हणे. नशियाप्रमाणे पापपुण्य किंवा सुखदुःख प्राप्त होते व आपणांस ती टाकतां येणार नाहीत असे याचे मत होत.

४ अ भि त के श कं बल.—हा एका सरदाराचा नोकर होता. पुष्कळ कर्मे झाल्यामुळे त्याकाळास रुक्मिण्याकरितां हा दुसऱ्या गांवा पळून गेला. तेथे निर्वाहाने दुसरे काही साधन नसल्यामुळे याने डोकें मूंडून व केसकंथल पांथरून तपाचरणास सुखात वेळी, म्हणून यास लोक अशित केस-कंथल म्हणू लागले. अलचर, भूचर व रोचर अशा सवे प्राण्यांस व त्याचप्रमाणे वृक्षलतादिकांसहि जीव म्हणजे आत्मा आहे असे याचे मत आहे. या त्याच्या मतामुळे त्यास सदाव्यभिच अनुयायी मिळाले, नशिकाचा म्हणजे पूर्वसंविताचा नाथ या जन्मात नाना तऱ्हेच्या शरीरविटपनेने—उदाहरणार्थ, केसालुंचन, घूमपान, पंचामिताधन इत्यादिकांनी—होऊन पुढील जन्मात निरमपि पुरा प्राप्त होईल असे हा प्रतिपादन करी.

५ सं ज य दे ळं दे.—याचे डोकें वमत्कारिक असून याने सुवतता मिळवून निरनिराळ्या शाखांचा अभ्यास केला व आपण बुद्ध आहो असा पुकारा केला. त्याचे मत असे होते की, या जन्मात प्राण्यास जी योगि प्राप्त झाली असेल तीच त्यास पुढील जन्मात प्राप्त होईल. 'मोधि' 'शोधून काढण्याचे काही कारण नाही', ऐसी हजर म्हणें संपत्तांच तें आपोआप प्राप्त होईल असे हा म्हणत असे.

६ ककुध का त्याय व.—याची उत्पत्ति नारकमोपासून झाली. याची आई गरीब व हीन जातीतील असल्यामुळे तिला राहण्यास घर नव्हते. व म्हणून याचा जन्म एका ककुध झाडाखाली झाला. तेथून एका प्राक्षणांने त्यास उचलून घेऊन त्याचे नांव कात्यायन असे ठेविले. ककुध नांवाच्या झाडाखाली हा सांपडला म्हणून ककुध कात्यायन असे याचे नांव पडले. घाप श्रुत झाल्यावर याला फार साईट स्थिति प्राप्त होऊन हा तसपरी झाला, व एका मातीच्या उंचवट्यावर बसून याने उपदेश करण्यास प्रारंभ केला. थंड पाण्यात आत्मा असतो असे नीगंठ नातपुत्त याच्याप्रमाणे हाहि म्हणत असे. चिनी दंतकथाबद्दल असे समजते की, भर्मेसाखपिकी काही नियम आपल्या सुदीस आकलन होत नाहीत व काही होतात असे हा म्हणत असे.

नीगंठ नातपुत्त व महावीर एकच.—बरीच चहा आचार्यपिकी 'नीगंठ नातपुत्त' हा व जैनपंथाचा मानलेला संस्थापक 'महावीर' या दोन्ही एकच व्यक्ति आहेत, असे म्हणतात.

जैन संप्रदायाचा एक विशेष हा आहे की, जैनसंप्रदायी लोकांची सगळी वस्तुताची कल्पना फार विस्तृत व व्यापक असते. लता व वृक्ष सगळी आहेत इतकंच नव्हे तर सृष्टिका-कण, अल, अग्नि व वायु-हे देखील सजनीव आहेत. हेच मत नीगंठ नातपुत्ताचे होते.

गौतमबुद्धाच्या अधिवादाच्या विरुद्ध असणारा जो कियवाद, त्याचा नीगंठ नातपुत्त याने पुरस्कार केला होता (महावग्ग सुत्त ६. ३१, १). हा कियवाद म्हणजे आत्म्याच्या कार्यसक्तीवर असणारी थडा होय. हे जैनसंप्रदायाच्या आचरतावापैकी एक तत्व आहे व आचार्याच्या पहिल्या अध्यापांत ते तत्व सांगितले आहे. नातपुत्त असेहि प्रतिपादन करीत असे की, पाप करण्यासाठी तीन दंडे अथवा कर्ते आहेत. (१) कायेची कृत्ये, (२) वाचेची कृत्ये व (३) मनाची कृत्ये ही पापाची तीन पृथक् कारणे होत; व तीं परस्परनिरपेक्षतया व्यापार करीत असतात (स्थानाहम, तिघरे उद्देक). अपराध व सद्धि, सुख व दुःख ही दैवनिर्गमित व केवळ दैवघटित आहेत व म्हणून पंथाच्या नियमांप्रमाणे वागून काही फल नाही; कारण दैव दळतो येत नाही. त्याचा विशेष त्या सुखा-तच होता.

नातपुत्र नवीन पंथाचा संस्थापक होता काय - नातपुत्राची संप्रदायपद्धति कशी काय होती हे आता आपण पाहू (सामञ्जस्यफलपुत्र पहा). सामञ्जस्यफलपुत्र यात चातुर्थ्याम हा जैन संज्ञेचा उल्लेख केला आहे ही संज्ञा महावीराचा पूर्वाधिकारी पार्श्व याच्या मताला लावीत असत महावीराने पूर्वीच्या मतातच सुधारणा केली, व त्या सुधारलेल्या मताला पंचयाम मत (भगवती-वेचर प्रेमजेंडर वर भगवती पु. १८५ व शीलकाची आचारामावरील टीका पहा) असे नाव पडले. हे पाच याम म्हणजे महाप्रति १ अहिंसा, २ सुनृत, ३ अस्तेय, ४ ब्रह्मचर्य व ५ अपरिग्रह (पंच मायामय वस्तूंचा त्याग करणे) ही होती. पूर्वीच्या मतात प्रज्ञाचर्याचा अपरिग्रहात अन्तर्भाव झाला होता.

हावरून दिसून येते की, निर्ग्रंथ महावीराच्या पूर्वी अस्तित्वात होते. नातपुत्राने फक्त चातुर्थ्याममतात बदल केला. परंतु बौद्धानां असे मानिले की, त्यानेच हा पथ स्थापन केला सारांश महावीराने पूर्वी प्रचलित असलेल्याच मतात सुधारणा केली, नवीन मताची स्थापना केली नाही या सिद्धान्तास प्रमाण म्हणून खालील कारणे दिली जातात:-

(१) बुद्ध व महावीर यांचे वर्तनक्रम फार भिन्न होते. बुद्धाला प्रचलित समज व विधी कोटि टाकून नंतर भ्रष्टा व आचार यांना त्याच्या मताप्रमाणे योग्य वळण लावण्याचे होते. झाला आपला मार्ग कष्टाने काढावा लागला महावीर हा एक संन्यासी होता. त्याने बरीच खटपट कधीच केली नाही. त्याने फक्त आपले ज्ञान पूर्ण (केवल) होईपर्यंत पाहिले. त्याची सूत्रातली मते म्हणजे त्याचे शोध नाहीत, तर पूर्वीच प्रस्थापित झालेली सत्य (पंचत) आहेत.

(२) चातुर्दश पर्वाचा संप्रहृ देखील हीच गोष्ट सिद्ध करतो. ही पुस्तके तीर्थंकर ऋषभ अथवा आदिनाथ ह्यांच्या वेळी होती. म्हणून महावीराच्या सुधारणापूर्वीची मूल निर्ग्रंथाची पवित्र पुस्तके ही आहेत असे मानिले पाहिजे. पातु यावर एक मोठा आक्षेप असा निघतो की, ही पुस्तके जैन शास्त्रयातून वेतली आहेत. जैन शास्त्रयाचे लेखन पाचव्या शतकात झाले जैनानी आपला पंथ सूत्राच्या आरंभापासून अभ्याहृत चालू राहिला आहे हा कल्पनेवर त्याच्या सर्व पवित्र पुस्तकाची जुळणी केली आहे विरुद्ध मतास त्यांनी त्यात अगदी थारा दिलेला नाही.

आला उत्तर असे देता येईल की, जैन सूत्रात काही बदल झालेला नाही त्याचप्रमाणे आचारामाचाहि मूल भेद्य पूर्वीप्रमाणेच आहे.

(३) जर बौद्ध व जैन हे दोन्ही पंथ, त्यांच्या पंथांचे आय संस्थापक बुद्ध व महावीर हे समकालीन असल्यामुळे सारखेच प्राधान्य आहेत, तर त्या पंथाचा

निर्देश विरुद्धमतवाद्याच्या मंथात केलेला आपणाला सापडला पाहिजे परंतु वस्तुस्थिति अशी नाही. निर्ग्रंथाचा उल्लेख बौद्धाच्या पिटकांच्या जुन्यात जुन्या भागात देखील आलेला आहे, परंतु जैन सूत्रात बौद्धाचा उल्लेख नाही. यापुढे बौद्ध संप्रदायाला जास्त महत्त्व आले. शिवाय, हे दोन्ही पंथ समकालीन आहेत असे याकोबी साहेबानी गृहीत धरले आहे. हावरून बुद्धाच्या वेळी निर्ग्रंथाचा नवीन पंथ नव्हता असे अनुमान काढतात.

या सर्व गोष्टीवरून असे सिद्ध होते की, जैन कल्पना व विधी ही महावीराच्या काळी प्रचलित होती, व ती विकून राहल्यासाठी महावीराची जरूरहि नव्हती त्याचप्रमाणे निर्ग्रंथ जोकहि महावीरापूर्वी बराच काळ अस्तित्वात होते महाविराने अगोदर अस्तित्वात असलेल्या अशा एका पंथाची फक्त सुधारणा मान केली.

बौद्ध व जैन संप्रदायांचा परस्पर संबंध.—आता बौद्ध संप्रदाय व जैन संप्रदाय यांचा परस्पर संबंध काय होता ते पाहू.

बौद्ध संप्रदाय हा जैन संप्रदायापासून निघालेला नाही. कारण, निर्ग्रंथाची मुख्य सत्य व विधी बुद्धाने नाकडून केले आहेत. इतकेच नव्हे, तर बौद्ध संप्रदाय हा जैन संप्रदायाच्या विरुद्ध टीका करणारा संप्रदाय आहे.

महावीराचा शिष्य गौतम ईशभूति व गौतम सांख्य सुनि हे एक नाहीत. त्याचप्रमाणे गौतम बुद्धाच्या पूर्वी २४ बुद्ध होऊन गेले ह्या गोष्टीलाहि काही आधार नाही.

महावीर हा जैन संप्रदायाचा आय संस्थापक नव्हता. सर्व पद्धतीच्या मते पार्श्व हाच जैन संप्रदायाचा सारा संस्थापक आहे. त्याचे अनुयायी व त्याची मते याचा स्पष्ट उल्लेख जैन सूत्रात केला आहे. चातुर्थ्याम पंथाचे तेच मत बौद्धानांहि निर्देशिले आहे, मात्र त्यांनी ते नातपुत्राचे आहे असे म्हंटले आहे. परंतु पार्श्व हाच जैन संप्रदायाचा संस्थापक होता असे म्हणण्यास काही आधार नाही जैन दंतकथेप्रमाणे ऋषभ हा पहिला तीर्थंकर होता. पुराणातरी (विष्णुपुराण, स. २ अ. १ व आगवत पुराण पहा) एक ऋषभ यथिला आहे त्या वर्णनावरून हे दोन्ही ऋषभ एकच असावेत असे घाटले (विराट, विष्णुपुराण, पु. १-४, टीका १ पहा). परंतु ऐतिहासिक दृष्ट्या ह्याचे फारसे महत्त्व मानता येत नाही.

जैन संप्रदायाच्या वाढीचा विचार करता, मागे पार्श्व पर्यंत आपणाला काही समाधानकारक माहिती मिळते त्यापूर्वीची हकीकत दत्तकथा व अद्भुत गोष्टी गानी भरलेली आहे

महावीराचा काळ—उपयुक्त तीर्थंकरांपैकी महावीर ज्याचा संस्थापक समजला जातो त्या जैन संप्रदायाची हकीकत देण्यापूर्वी महावीराच्या वाढत्यावर्षी होत राहिले

जरुर आहे. महावीराविषयी आर्यविद्यामुपाकरण्यात असें वाक्य लिहिलेले आढळतें —

ततःकालेनाथं रणे भारते विजमातुरा ॥
रामुन्यं भेषिचिमिते वेपे वीरादयो वरा ॥
प्राचार्यर्षेणमर्षं योद्धयसंममप्रभु ॥

त्याच्या निर्वाणाचा काल ख्रिस्ती शकापूर्वी ५२५, हा येतो असें रा. का. या. पाठक यांनी 'आवकचर' या ग्रंथातील एका उतान्वावरून साबित केले आहे. नेमिचंद्र आपल्या 'जिलोकसार' या ग्रंथांतहि असेंच म्हणतो. पण त्याचा टीकाकार माधवचंद्र यांनी चुकीची टीका करायामुळे सदर निर्वाण-कालावरून थोडासा उत्पन्न झाला होता (ई. सं. पु. १२ वृ. २१).

जैन संप्रदाय — या पंथाचा प्रयत्न महावीर याचा नाम उच्च कुलत झाला होता. त्याच्या पितास राजा म्हणतें आहे. पण तो पटुधा खेळण्याहि देशाचा राजा नसून विदेह नगणाच्या उपासनापासत असणाऱ्या एकाच प्रांताच्या मुख्य असावा. तथापि विवाहसंबंधानें तो विदेहाच्या राजाचा भात असून भागध रागकुलार्थाहि त्याचा संबंध जोडलेला होता. त्याचें कुलनाम हातुपुत्र (अर्धभागधी-नातपुत्र) असें होतें. पण त्याच्या साम्राज्याकानी महावीर, जिन, वर्धमान इत्यादि उपपदे त्याच्या नावास जोडली. त्याच्या संप्रदायाचे सर्वांत जुने नाव निर्मथ (निर्गड) असें होतें; नंतर या संप्रदायाचे विरतिराज्या नावाचे वर्मांत कर्मां सात पथ आढळतात, व यातच पुढे दिगंबर या पंथाची भर पडली. पहिले सात पथ सर्व श्वेतावर या सदराखाली येतात. सध्या श्वेतावर व दिगंबर या दोन मुख्य सदरात याचे सर्व पोटभेद येतात. श्वेतावरानी वस्त्री उत्तर व पश्चिम हिंदुस्थानात असून दिगंबरांची दक्षिण हिंदुस्थानात आहे. दिगंबर पथ हा श्वेतावर पंथापासून पुढून निघण्याचें कारण, यतींनी नाम स्थितीत राहण्याचें मत घालून करण्याचें श्वेतावरानी अग्राह्य ठरविले हें होय. या पंथाच्या प्राचीन ग्रंथावरून असें दिसतें कीं नाम स्थितीत राहणे हे जरी बागलें मानलेलें होतें तरी ती गोष्ट प्रत्येक यतीस आवश्यक अशी सांगितली नव्हती. जैन्यांच्या इतरहि पंथांचीं अनेक नांवें आढळतात उदाहरणार्थ, केशलूचणाच्या विष्णीपासून लपित-पेश असें एका पंथास नाव पडले. म्रोक लोकांची ' शिम्नो-सोफिस्ट ' या नावानें ज्यांचा उल्लेख केला आहे ते बहुधा दिगंबर जैन असावेत. पण या गोष्टावरून शिक्तेचें निश्चित मत देतां येत नाहीं कारण, नाम स्थितीत राहणारे साधू हिंदूधर्माहि धर्यापि अनेक आढळतात.

जैन व बौद्ध मताविषयी येथें विवेचन करण्यात फारसा मतलब नाहीं. बौद्ध व जैन वादळाच्या निरीक्षणा-मरफेर त्यांच्या मतांवाहि विचार होईल बौद्ध व जैन वादळासंबंधानें एक मात्र परक लक्षात घेतला पाहिजे. ते म्हणजे विरतिराज्या व जैन वादळाचे बौद्ध वादळाचे स्थापनास

उपलब्ध आहे तितकें प्राचीन जैन वादळ उपलब्ध नाहीं.

बौद्ध आणि जैन संप्रदायासंबंधानें अशी एक शंका उत्पन्न होते की, दोघांचीहि बुद्धपूर्व आणि महावीरपूर्व परंपरा एकच असणें शक्य आहे बुद्ध आपल्या पूर्वी अनेक बुद्ध होऊन गेले असें म्हणतो. जैन्यांचेहि महावीरापूर्वी अनेक तीर्थंकर होऊन गेले असें म्हणणें आहेच. कदाचित्, मृतसंस्मृतीतून उपनिषदांचा जन्म आहें तसाच बुद्ध आणि महावीर यांच्याहि वैचारिक पूर्वजांचा जन्म असावा, आणि मगली गोसालादि आर्याविकांची थोडातान त्यामुळेच झाली असावी.

अहंत वगैरे विशेषणें बुद्ध व महावीर या दोघांनाहि लावली गेली आहेत व ती प्राचीन असावीत न्हयि व आचार्य याखेरीज पवित्र मानला जाणारा असा वर्ग समाजात असावा आणि त्यापासून या दोन संप्रदायांचा उगम झाला असावा. विद्याधराचें जैन ग्रंथात व आपल्या पुराणांत अचलेंलें महत्त्वं आणि वेदात विद्याधराचा अनुष्ठित यावरूनहि मृतसंस्कृति आणि जैन संप्रदाय यांचा निकट संबंध दिवून येतो.

प्रकरण ८ वें.

बुद्धाचरित.

बुद्धचरित्रावरील वादळ.— गौतम बुद्धाचें चरित्र बागलें सूत्रमणें अजून लिहिलें गेलें नाहीं. त्याच्या चरित्रावर अनेक भाषांतून ग्रंथ आहेत. तथापि सामान्यपणें असा प्रकार होतो की, बहुतेक चरित्रें अनुयायी व भक्त संदर्भांनीं लिहिलेली आहेत. शिवाय बुद्धाची खरी ऐतिहासिक कल्पना करतात को दुसरा पक्ष ब्राह्मणांचा त्याविषयी युरोपीय लेखकांमध्ये फारसें प्रेम पाळत होतें असें नाहीं. युरोपीय संस्कृत पंडितांचा वर्ग बौद्ध वादळ्यांशीं अथवा पाली भाषेशीं अपरिचित असे आणि पाली ग्रंथांचा अभ्यासक संस्कृत वादळ्यांकडे दुर्लक्ष करीत. बुद्धाची कामगिरी पहावयाची म्हणजे ती तत्कालीन बौद्ध तसेच श्रौतधर्मा, उपनिषद्गर्भा व जैन यांचे ग्रंथ पाहून अजमाविली पाहिजे. महाराष्ट्रियांचे बौद्धवाद्दुसऱ्यांशीं परिवित वर्ग फार थोडा आहे. त्यातल्या त्यात ब्राह्मणी भिक्षुकांच्या विरुद्ध असलेला वर्ग असें समजे कीं, पुर्वच्या ब्राह्मणी लुचेगिरीवर गौतमानें प्रहार केले म्हणून गौतमाची तारीफ करणें योग्य आहे. जातिभेदाच्या विरुद्ध असलेला वर्ग असें समजे कीं, जातिभेद बुद्धानें केले पण ब्राह्मणांचा पुढां वरचस्वा झाल्यामुळे तो प्रवृत्त झाला. अशा समजुता पसरव्यामुळे बुद्धसंबंधी आणि अनुष्ठित मत उत्पन्न झालें. आणि ब्राह्मणब्राह्मणेंत याचीत बुद्ध हा ब्राह्मणेंतल्या हातातील हुडकाचा एका झाला. यादिसाव्या ख्रिस्ती लोक आपल्या विस्तारें नांव पुढे करूं लागले, म्हणजे आपणवाङ्मयी कणांचा तरी नांव पुढे केले पाहिजे आणि तें करेच मोठें शकलें पाहिजे

भावना लोकांत असल्यामुळे, बुद्ध हा सर्वोन्मत्त वर्णनीय झाला आणि बुद्ध चरित्राचे सूक्ष्म निरीक्षण मात्र राहिले.

बुद्धजन्म—बुद्धाविषयी ऐतिहासिक संशोधन मात्र फारसे झालेले नाही बुद्धाविषयी निश्चित माहिती एवढीच देता येईल की बुद्धाचा जन्म सि. पू. ५६० या साली किये त्या सुमारास झाला. कपिलवस्तु नांवाच्या प्राचीन नगराबद्दल बुद्धाची नांवाच्या राईत बुद्ध जन्मास आला. कपिलवस्तु नगराचे अवशेष इतिहास हद्दोपलाकडे दक्षिण नेपाळांत दाट सराईत आहेत. ही तराई संयुक्त प्रांतांतली वस्ती झिन्जाच्या उत्तरेस काही मैलांवर आहे. बुद्धाचे जन्मस्थान १८९५ सालाच्या पूर्वी निश्चित झालेले नव्हते. या साली संदीप्त लुंबिनी राईत बौद्ध राजा अशोक याने उभा केलेला स्तंभ सांपडला, व त्यामोळे बुद्धाचे जन्मस्थान निश्चित झाले. हा स्तंभ ह्या राजाने आपल्या यात्राप्रसंगी उभा केला होता. अशोकाने आरंभिलेल्या यात्रेचा हेतु बुद्धाने आपल्या जिवंतपणी आपल्या कृतींनी अथवा केवळ वस्तूने बी त्याने पावन केला होता त्यांतून मुख्य मुख्य स्थाने पद्धती आणि तिथे उपासना करावी हा होता. अशोकाच्या यात्रेचा मागे पाडलियुद्ध म्हणजे त्याचे राजधानीचे नगर, त्यानंतर लुंबिनी-वन व कपिलवस्तु, बुद्धगया, चारनाथ, बनारसचा आसन्नत भाग, भावस्ती, कुशानगर व इतर पवित्र स्थाने याप्रमाणे होता. या स्थानांपैकी काहींची ठिकाणे अद्यापि खरोबर निश्चित झालेली नाहीत. या प्रत्येक स्थानावर त्याने स्तंभ बांधिले किंवा स्तूप बांधून काढले. या स्तंभांवर अथवा स्तूपांवर आपल्या आगमनाची तिथि आणि त्या त्या स्थानी बुद्धाच्या जिवंतपणाचे सर्वच कोणता आला ती गोष्ट तो लिहून पाठ असे. लुंबिनी वनांतली स्तंभावर जे लिखाण आहे ते निर्वर्ण्य असून त्यांतून अक्षरें ती कोरली गेली तेव्हां इत-कीच आजही स्वच्छ व सुवाच्य आहेत. एवढेच कां, काही शब्दांचा अर्थ नीट लागत नाही. हा सिलालेख येणेप्रमाणेः—

‘राजा देवनापिय-वियदस्ती याने त्याच्या अभियेकाच्या विसाव्या वर्षी हें स्थान आपल्या छद्म स्वारीच्या आगमनाने पुनीत केले. या ठिकाणी क्षाक्य युनि बुद्ध जन्मास आला म्हणून त्या राजाने या ठिकाणांमोवती दगडी प्राकार उभा केला, व येथे एक दगडी स्तंभ उभारला. तो पुण्यश्लोक देथे जन्मला म्हणून राजाने लुंबिनी नांवाला साम्याची माफी दिली आणि चान्याच्या आढ्या (राज) भाषाची मालकी त्यानकडे दिली.’

बुद्धाच्या चरित्राचे ऐतिहासिक निरीक्षण करण्यासाठी आपण त्याच्या चरित्राचे भाग येणेप्रमाणे पाहूः—

(१) बुद्धाचे वैयक्तिक चरित्र,

(२) बुद्धाचे आत्मनिर्देशात्मक कथे,

(३) बुद्धाचे विचार व शिस्त यांची प्रवर्तक या वास्तवने कथे.

या तीन गोष्टींपैकी येथे प्रथम त्याच्या वैयक्तिक चरित्राकडे लक्ष देऊ.

बुद्धाचे वैयक्तिक चरित्र—वैयक्तिक चरित्रासंबंधी अज्ञानच असते तर जी माहिती मिळाली ती दिली म्हणजे मागले असते. पण आजची गोष्ट तशी नाही. बुद्धास अवतार घनविणारे व अत्यंत लोकप्रिय झालेले असे ललित-विस्तर म्हणून जे काव्य प्रसिद्ध झाले, त्याने काव्याचा नायक बुद्ध हा उत्तम तऱ्हेने सजविला आहे. रामायण ज्याप्रमाणे रामाची कथा आहे तशीच सांगत असेल असा विश्वास नाही, त्याप्रमाणेच ललितविस्तराचीही गोष्ट होय. काव्याचा नायक सजविणे आणि लोकांत भक्ति वाढवावी म्हणून लिहिले या दोन्ही हेतूंचा ललितविस्तरावर परिणाम झाला आहे. हे दोन्ही हेतू ऐतिहासिक सत्यास विरोधी आहेत. तथापि ललितविस्तराचे म्हणणे वाय आहे हे दिल्याप्रमाणे पुढे जाणे योग्य नाही. ललितविस्तराचा गोप-वारा येणेप्रमाणेः—

ललितविस्तर ग्रंथांतून बुद्धाची कथा—ललितविस्तर हा बुद्धचरित्रपर संस्कृत ग्रंथ हिंदुधर्मांतून पुराणांच्या पद्धतीवर लिहिला आहे. राम, कृष्ण यांच्या प्रमाणे बुद्ध हाहि एक परमेश्वराचा अवतार आहे असा पद-तीचे प्रतिपादन या ग्रंथात असल्यामुळे हा अवतार वैष्णवांचे कारण व त्याची पूर्वतयारी यासंबंधाचे वर्णन या ग्रंथाच्या आरंभाच्या प्रकरणांत आहे. इतकेंच नव्हे, तर पुराणांतील, सूत शौनकाप्रत सांगतात या नमुन्यावरहुकूम ललितविस्तरांत भगवान् भिक्षूच्या विनंतीवरून त्यानी बुद्धचरित्राची कथा सांगतात, अशीच ग्रंथाची मांडणी केली आहे.

कथा निरूपणाचा प्रसंग—कोणे एके पाळी भगवान् भावस्ती (कोसल देशाची प्राचीन राजधानी उर्क आधुनिक अयोध्या प्रांतातील फैजाबाद शहर) नगरीच्या जेतवनानजीक अनायापिंडव नांवाच्या उपवनात फिरता फिरता येउन पोहोचले. त्याच्याबरोबर वारा हजार भिक्षूंचा समुदाय होता, व शिष्याय परीस हजार बोधिसत्त्वहि होते. तेथे भगवान् समाधि लावून बसले असता ईश्वर, महेश्वर, नंद, सुनंद, प्रज्ञात, महित, इत्यादि अनेक देवपुत्र प्राप्त झाले व त्यांनी ललितविस्तर ग्रंथांतून कथा सांगण्याविषयी भगवानास विनंति केली. बोधिसत्त्व व यावक यांनीहि तशीच विनंति केल्यावरून भगवान् ती कथा सांगले झाले.

अवतारप्रयोजन.—एकदां देवांनी सुचित येथे यास्तव्य करून असलेल्या बोधिसत्त्वाकडे आजून जंबुद्वीपांत अवतार घेण्यावरून विनंति केली. तेव्हां वारा वर्षांनी बोधि-सत्त्व मनुष्य अवतार घेईल अशी भविष्यवाणी झाली. नंतर अनेक देवपुत्रांनी जंबुद्वीपांत (बौद्ध ग्रंथाप्रमाणे हिंदुस्थानांत) धाड्यानेच रूप घेऊन धाड्यानेच वेद शिकविला.

पुढे तिथल्या प्रकरणांत चणकरी रागांची छद्मने तांमून त्याला चक्रवर्तन, इस्तिरतन, खीत्तन वर्णने सात रत्ने कधी

प्राप्त होतात तें सांगितलें आहे. पुढे बाधिमामाने कोणत्या कुळांत जन्म घ्यावा याचा विचार करतांना वैदेह, कोसल, वंशदास, वैशाली, वंशोत्त, कंस, पांडु व सुमित्र या प्राचीन भारतीय कुळांचें गुणदोषविवेचन केलें आहे. नंतर बोधिसत्त्वानें ज्या कुळांत जन्म घ्यावयाचा त्या कुळाला अवश्य असलेले बौद्ध गुण, व ज्या खीच्या पोटी जन्म घ्यावयाचा त्या खीच्या ठिकाणी अवश्य असलेले यत्नीस गुण सांगितले आहेत. बोधिसत्त्व व देवपुत्र यांनी वरील सर्व गोष्टी विचारांत घेऊन बोधिसत्त्वानें शायय देशांतील गावस्य कुळांतल्या शुद्धोदन राजाच्या मायादेवी नांवाच्या खीच्या पोटी जन्म घ्यावा असें ठरविलें.

सध्या अध्यायांत, बोधिसत्त्वानें मनुष्यजन्म घ्यावयास जाण्यापूर्वी जमलेल्या देवपुत्रांना निरनिराळे एकसें आठ विषय घेऊन धर्मनिरूपण केलें त्यापद्वली माहिती दिली आहे.

बुद्ध जन्मसूचक छ म भि च्हं.—पांचव्या अध्यायांत भगवान् निश्चिनां सांगतात.—नंतर बोधिसत्त्वानें त्रेष्य बोधिसत्त्वाला तृप्तिताचा कारभार पाहण्यास नेमून देवपुत्रांचा निरोप घेतला व जंघुदीपांत जन्म घेण्याचा काल निश्चित केला. अवतारापूर्वी शुभ विन्हें म्हणून शुद्धोदन राजाच्या राजकाण्यांतील पाण, डांस, चिलटें वगैरे सर्व नाट्यांदी होऊन सर्वत्र स्वच्छता झाली; हिमालयपर्वताकडील अनेक जातिवि पक्षी राजकाण्याच्या निरनिराळ्या भागांवर येऊन बसले; आणि बागांतील सर्व झाडे फळपुष्पांनी भरून गेली. मायादेवीनें देहशुद्धीकरिता व मनःशुद्धीकरिता उपवास करणाचें राजाच्या परवानगीने ठरवून ते प्रत केलें. अप्सरांनी राजकाण्यांत प्रवेश करून मायादेवीचें दर्शन घेतलें व तिच्यावर पुण्यवृत्ति केली.

सहाव्या अध्यायात असें सांगितलें आहे की, बसंत ऋतूंत वैशाख महिन्यांत पीर्णिमेच्या दिवशीं प्रशांत समयी बोधिसत्त्वानें तृप्ति घेयांल निवासस्थान सोडून पातमुप्रवर्ण, सहा दंत इत्यादि गुणविशेषांनी युक्त असलेल्या हत्तीच्या रूपानें मायादेवीच्या शरीरांत प्रवेश केला. त्या वेळीं याच मोठेंचें स्वप्न मायादेवीला पडलें. तें तिनें राजाला सांगितलें; तेव्हां राजानें विचारल्यावरून ब्राह्मणांनी त्याचा अर्थ असा सांगितला की, मायादेवीच्या पोटी एक पुत्र जन्मास येईल व तो नव्वत्तीस राजा होईल. पुण पुढे गृहत्याग करून बुद्ध बनेल.

बुद्धाचा जन्म.—घातल्या अध्यायांत भगवान् सांगतात: मिश्रूरी, बोधिमत्त जन्माला येण्यापूर्वी बत्तीस शुभ राहून झाले. फुलझाडांना कळ्या आल्या पण फुलें उमळलीं नाहींत. फळझाडांना मोहोर आला पण त्यांनीं कळे धरलीं नाहींत, कविलवस्तु नगरीकडे हिमालयांतले अनेक सिंहा येऊन नगरीमोवती हिंडूं लागले, पांयशें हत्तींनी त्या नगरांत प्रवेश केला, आकाशात सूर्यचंद्रातरफागणचि रप यांवून राहिले, भिकडेतिरडे सुगंध मुटले इत्यादि. हे शुभराहुन होते. पुढें पूर्ण देहा महिले गारत्यावर मायादेवी प्रसूत

होऊन बोधिसत्त्व जन्मास आला. तेव्हां अनेक शुभ गोष्टी पडल्या: आगारी लोक रोगमुक्त झाले, धुधिततृप्ति लोकांची धुधातृप्ति शांत झाली, वेदे लोक पुन्हां सुख झाले, दरिद्री धर्मत झाले व मायादेवीवर अप्सरांनी पुण्यवृत्ति केली. शुद्धोदन राजानें पुत्रजन्मानिमित्त मोठा उत्सव करून सुलाचें नांव सर्वायंसिद्ध असें ठेविलें. पुत्र जन्मल्यानंतर सातच दिवसांनी मायादेवी मरण पावली. पूर्वी जन्म घेतलेल्या बोधिसत्वांच्या माताहि सर्व अशाच शांत दिवसांनी मरण पावल्या होत्या; कारण, बोधिसत्वाची गर्भाशयांत पूर्ण पाह झाल्यानें मातेचें हृदय दुर्भंगून जातें. मायादेवी वारल्यानंतर तिची बहीण वृद्ध गीर्मादी हिनें राजपुत्राला वाढविलें. हिमपर्वतावर एक असित नोवांचा महर्षि रहात होता. त्यानें अन्तर्ज्ञानानें बोधिसत्त्व जन्मास आल्याचें जाणून, कपिलवस्तु नगरांत जाऊन शुद्धोदन राजाची भेट घेतली. राजानें त्याचा मोठा आदरसत्कार करून त्याला राजपुत्र आणून दाखविला. महर्षीनें त्या राजपुत्रास बंदन करून त्याला जवळ घेतलें; परंतु सर्व शरीरावयवांचें निरीक्षण केल्यावर त्यास बार्ड वाढून त्यानें अश्रु गाळण्यास सुरवात केली. शुद्धोदन राजानें अश्रु गाळण्याचें कारण विचारल्यावरून तो म्हणाला: “ तुम्हा पुत्र उत्तम लक्षणानीं संपन्न असून तो मोठा धर्मसंस्पर्हाक होणार आहे. मला बार्ड वाढण्याचें कारण एवढेंच की, हें बार्ड रत्न पाहण्यास क्षी निर्वत राहणार नाही, व त्यासुद्धें मला त्याचा योग्य सत्कार करता येणार नाही। नंतर असित ऋषीनें राजपुत्राच्या शरीरावरची वस्तीस उत्तम लक्षणें व ऐशी उपलक्षणे राजास समजावून सांगितली, व शेवटी राजाचा निरोप घेऊन तो महर्षि स्वस्थानां परत गेला.

बुद्धाच्या ईश्वरी अंशाचें साक्ष पटविणारे चमत्कार.—आठव्या अध्यायाचा सारांश येणेंप्रमाणें आहे: बोधिसत्त्व जन्माला आला त्या दिवशी क्षत्रिय, ब्राह्मण व शायय वंशांतील अनेक कुटुंबांत मिळून बौद्ध इगार सुली जन्मास आल्या होत्या. या सर्व पुढे त्यांनीं बोधिसत्त्वाबरोबर राहून त्याची सेवा करावी म्हणून त्यास अर्पण करण्यांत आल्या. एकदां राजपुत्राला देवाळायांत दर्शनास नेण्यांत आले तेव्हां असा चमत्कार झाला की, देवळांतील सर्व देवतांच्या मूर्ती आपले स्थान सोडून स्वतःच राजपुत्रापुढें येऊन त्याला नमन करत्या होत्या.

नवव्या अध्यायांत सांगितलें आहे की, शायय वंशातील पाचवीं लोकांनी चांगले चांगले दागिने करून आणून राजपुत्राच्या अंगावर घालण्याकरिता दिले. पण ते राजपुत्राच्या अंगावर घालण्यांत आले तेव्हां त्यांचें तेज किंवा चकाकी काढीच पडेना; राजपुत्राच्या शरीराकडीलपुढे ते सर्व अगदीं फिके पडले.

दहाव्या अध्यायाचें तात्पर्य असें की, राजपुत्र बरा मोठा झाल्यावर त्याला सिंहाण्याकरिता शाळेंत घालण्यांत आले.

भद्रा, वीर्य, समाधि, प्रज्ञा इत्यादि काही एक नसून आपल्याबद्दल ते सर्व आहे. तुझा धर्म मला ज्ञात झाला आहे असे जेव्हा त्याने रद्दकास सांगितले तेव्हा रद्दक लागलीच म्हणाला, तर चला, मग आपण दोघेहि ह्या मिळवण्यास शिकवू यावर बोधिसत्त्व उत्तरला, 'पण या मार्गाने निर्वाण-प्राप्ति होणार नाही, हा मार्ग निरपयोगी आहे.' असे म्हणून बोधिसत्त्व तेथून निघून गेला तेव्हा रद्दकाच्या पाच भद्रवर्गीय शिष्यांनी आपण येथे रात्रिविषय प्रयत्न करून आपणास जे प्राप्त होत नाही ते या भ्रमणाने इतक्या खबरदारास प्राप्त करून घेतले त्या अर्थात हा मोठा उपदेशक होईल असा निचार करून ते रद्दकास सोडून बोधिसत्त्वाकडे गेले. पुढे बोधिसत्त्व रामगुह सोडून ह्या पाच शिष्यांसह मनष देशांत प्रचार करण्याकरिता गेला, व फिरत फिरत गयेस येऊन पोहोचला. तेथे अनेक भ्रमण व प्राज्ञा निरनिराळ्या रीतींनी तप करीत असलेले पाहून स्वतः बोधिसत्त्वानेहि सदा बंधे अतिशय घोर असे तपावरण केले. या तपाने त्याचे शरीर अतिशय कुरा झाले. त्याच्या बरगळ्या फुट्टेकाप्रमाणे झाल्या, व त्याच्या पाठीचा कुरा बेंगप्रमाणे टिसें लागला. तो काही दिवस एक तांदूळ खाऊन व नंतर काही दिवस एकच तिळ खाऊन राहिला, आणि नंतर त्याने काही दिवस निराहार वृत्ति ठेविली यामुळे तो अतिशयच इश झाला. तो स्वका की, जानावाटे आंत गेलेले तुणमीन नाकातून बाहेर पडत असे व नाकापेठे गेलेले कानातून बाहेर पडत असे. याप्रमाणे त्याने अत्यंत कडक तपावरण केले.

मा हा चा सोह पाडल्याचा प्रयत्न व बोधिसत्त्वाचा प्रथम शरीर बल प्राप्त करण्याचा निधय —यानंतर अठराव्या अध्याय सुरू होतो. त्यात म्हंटले आहे की, याप्रमाणे बोधिसत्त्व सदा बंधे दुष्कर तपस्यार्थ करीत असता पायी मार एकवारता त्याच्या पाठीस लागला होता, व त्याच्या शरीरात अनेक काण्यांची मीषि पडत होता परंतु त्याला अवतर न मिळाल्यामुळे तो बोधिसत्त्वास येऊन म्हणतो 'हे तावकपुत्र तू शरीरास कट देऊन काय करतोस ? तू जर निर्वृत राहिलास तर बर्मावरण करून तुला भेदप्राप्ति होईल, व दानदिक्कामुळे तुला पुण्यप्राप्ति होईल.' तेव्हा बोधिसत्त्वाने त्यास उत्तर केले 'पुण्यप्राप्ति हेच जोसें ध्येय असेल त्यास तू या मोठी लांग. मी मरणाला ओत नाही, कारण आयुष्याच्या अंती मरण हे आहेच मी मरणार्थासुद्धे या मनात पुन्हा येणार नाही, व मी तुझ्या काम, रति, श्रुत्यासारख्या इत्यादि येनिकावर अज मिळविणार आहे.' हे भाषण ऐकून मार अंतर्धान पावला. यानंतर बोधिसत्त्वाच्या मनात असा विचार आला 'हा माणस बोधिसत्त्वाचा किंवा मातृशरामरण दावा नाश करणारा नसे, तर आपण शिष्यांच्या उद्योगांमधीं जडपुत्रांनसारखे बसतो होतो तो नाश करणाराच व मातृशरामरण पुण्यसिद्धीचा नाश करणारा आहे. तर आपण आता त्याच

मार्गाचे अवलंबन करावे. परंतु त्या मार्गाचा अवलंबन करणे शरीराच्या दुर्बल स्थितीत शक्य नसल्यामुळे, प्रथम आहार मिळवून व शरीराबल स्थापन करून नंतर बोधिसत्त्वाकडे जावे.' अशा रीतीने, बोधिसत्त्वाने सदा बंधे तपावरण केल्यावर आसनावरून उठून आहार मिळविण्याकरितां मगन केले. तेव्हा त्याबरोबर जे पाच शिष्य आले होते, ते बोधिसत्त्व तपावरण सोडून आहार मिळविण्याकरिता गेलेला पाहून त्याला सोडून वाराणसीप्रत गेले. बोधिसत्त्व जात असता दहा कुमारी त्याच्या दर्शनाकरिता व पूजेकरिता आल्या. त्याची पूजा व भक्त्यार याचा स्वीकार करून व मोक्ष प्राप्तोपार्थे भिक्षा मागून बोधिसत्त्व वर्ण, रूप व बल यांनी युक्त असता झाला तेव्हापासून बोधिसत्त्वाला लोक सुंदर भ्रमण असे म्हणू लागले.

बोधिसत्त्वाच्या निरिच्छतेचे उदाहरण —याच प्रार्थी सुमाला नावाची ग्रामिकाची सुरगी बोधिसत्त्व तपावरण करीत असताना त्याच्या तप सिद्धयेथे व शरीररक्षाव्याकरिता दररोज आठवे माझणाना भोगन घालीत असे. तिची अशी इच्छा होती की, बोधिसत्त्वाने आपले भोगन ग्रहण करून नंतर आपणास उपदेश करावा इच्छे बोधिसत्त्व सदा बंधे तप करीत राहिल्यामुळे त्याची वरिणी आणि झाली होती. तो जागल्या बलाच्या वीर्यास असता त्याच बळी सुमालीची एक दासी मरण पावून तिचे प्रेत वज्र गुंडाळून रमदानांत ठेविलेले होते. बोधिसत्त्वाने या प्रेताचे वज्र दावा पावने ओढून उभयच्या हाताने घेतले आणि पुष्करणीवर ते धवून शिबून धारण केले नंतर त्याला अविमलप्रभ नामाच्या देवपुत्राने काणाय बघे दिले. ती धारण करून बोधिसत्त्व मोक्ष प्राप्ताकडे निघाला. तेथे सुमालेचे त्याला सुवर्णपात्रात भोगन दिले. पण बोधिसत्त्वाने अन्न ग्रहण करून सुवर्णपात्र निरवना नदीत टाकून दिले. हे पात्र पुरंदराने पूजेकरिता नेले. नंतर बोधिसत्त्व बोधिट्माकडे चारला झाला.

बोधिट्माकडे प्रयाण —१९ व्या अध्यायात मांमि-सत आहे की, याप्रमाणे बोधिसत्त्व निज्जना नदीत स्नान करून व शरीरास शपादन करून बोधिट्माकडे जात असता त्याच्या मार्गावर रत्नसज्जित पद्मपत्राकानी अलंकृत असे उत्तरपृष्ठ इत्यादि निमोण झाले व आप्तगादिकानी त्यांना मार्गे सुवर्णपुष्प अजानी सिंचित केला. वाटेत बालिक नागरावाची पट्टाणी चौकरीकून त्याचा सत्कार करणारा आला.

यापुढील २० व्या अध्यायाचे तात्पर्य येणे प्रमाणे आहे — याप्रमाणे बोधिसत्त्व बोधिमहाप्रत जाऊन तेथे आसनारुप स्थाप्यावर त्याने बोधिसत्त्व संबोद्धी नावाचे फिरण आपल्या ५५ मार्जेत त्याच्यामुळे तर्क दिव्या प्रकाशित झाल्या. तेव्हा निज्जिनासह्य विषाणे बोधिम व तेथे येऊन त्यानी बोधिमहा-प्राप्ति करून त्या बोधिमहाप्राप्ती पुण्य करून स्तुति केली, व नंतर ते आपआपल्या ठिकाणी परत गेले.

माराचा पराभव.—मुद्दे २१ व्या अध्यायात असो म्हटलें आहे.—नंतर बौधिसत्त्वानें आपल्या भूविस्तारितारापासून मार-मंडल-विषय-कारी नावाचे किरण टाकिले. त्यामुळें मारास धाक उत्पन्न होऊन त्याला निरविराज्या ३२ अश्रुभ देखाव्यांनी युक्त असं एक स्वप्न पडलें. तेव्हा मार भयभीत होऊन त्यानें आपल्या सेनेला पोलावून भागिलें. यानंतर त्याच्या सेनेचें कुव्हडोपादक चर्जन आहे. माराचे महस पुन होतें, त्यात सार्धवाह इत्यादि काहीं बौधिसत्त्वास अनुकूल होते, व इतर मारपक्षाचे होते. रत्नांच्यामध्यें बौधिसत्त्वाच्या पलाविषयी अनुकूल भतिकूल संभाषण झालें. नंतर मार व बौधिसत्त्व यांत युद्ध व संभाषण होऊन माराचा पराभव झाला व मार अंतर्धान पावला. मग यारानें आपल्या मुलींना पोलावून बौधिसत्त्वास विकण्यास पाठविलें. तेव्हा मारकन्याका व बौधिसत्त्व यांमध्ये पुढील तऱ्हेचें संभाषण झालें.

मारदुहित्वा म्हणते.

प्रेक्ष हि तावच्छेदरदना यदनायलेनिभा
वाच मनोह शब्दण इयमा हिमरजतनिभा।
इंद्रव दूर्धभाः मुरपारे इत मदुजपुरे
तं तस्या लब्ध ये सुखैररमिलवित सदा॥

बौधिसत्त्व उत्तर करितो:

परधामि कथममेधय मयाचं हृमिडल भरिते
जनैर मिश्रमन्त्र भिदुरममूलपरिगतम्
यस्तचराचरस्य जगतः पद्मसुप्तकदं
तत्पद्मचतुरं प्रतिदिनं प्रयजनमहिनम्॥

इत्यारिद.

याप्रमाणें मारदुहित्वांनीं अनेक प्रकारचें भाषण केलें, परंतु बौधिसत्त्व त्यास वश झाला नाही. तेव्हा त्यांनीं दयाप्रमाणें जाऊन पित्यास सांगितलें. त्या वेळीं श्रीगुडि, दत्त, श्रेयसी इत्यादि आठ बौधिवृक्षदेवता होत्या. त्यांनीं बौधिसत्त्वाची पूजा करून दे स्वकटक दरावल होशील असा त्यास आशीर्वाद दिला; व त्याची पोडशाकारांनीं थी वाटविली. इश्टे शुद्धावासकथायिका नावाच्या देवपुत्रांनीं पोडशाकारांनीं मारास दुर्बल केले व त्यानें विच्छेदन केलें.

बौधिसत्त्वानि.—२२ व्या अध्यायाचा सारास असा: याप्रमाणें बौधिसत्त्व मारानें विजय मिळवून श्रम पहिल्या व नंतर दुसऱ्या, तिसऱ्या व चौथ्या याप्रमाणें ध्यानाव निमग्न झाला. अशा रीतीनें शुद्धचित्त झालेला बौधिसत्त्व विचार कऱ्हा लागला कीं, ही अरामरण्यादि वशापासून उत्पन्न होतात ? ही जातीपासून उत्पन्न होतात. जाती व शापासून उत्पन्न होते ? जाति भवापासून उत्पन्न होते. भव व शापासून उत्पन्न होती ? भव उपादानापासून होतो. उपादान तृष्ण्यापासून उत्पन्न होतें. याप्रमाणें अविरतापासून हीं सर्व उत्पन्न होताना असा त्यानें विचार केला. याप्रमाणें एक आठवडाभर बौधिसत्त्व बौधिसत्त्वाच्या टिकाणीं बसून राहिला तेव्हा त्याला बौधिसत्त्व झाली व मीं शतित्तमामरपुंड्राचा अंत केल्या असें तो म्हणाला.

२३ व्या अध्यायात सांगितलें आहे कीं, याप्रमाणें बौधिसत्त्व बौधिसत्त्वाने टिकाणीं बसला असता अनेक देवपुत्र, देव, इंद्र, महासारा, भीम व अंतरिक्ष देव इत्यादिनांनीं त्याची स्तुति केली.

याप्रमाणें देवाकडून स्तुतिवेली बौधिसत्त्व आसनस्थ होऊन बौधिवृक्षाकडे पहात एक आठवडाभर राहिला. सात दिवसां नंतर कामावबर नावाच्या देवपुत्रांनीं त्याला ध्यायधुक्त उदकानें स्नान घातलें. नंतर समस्तकुलप नावाचा देवपुत्र येऊन त्यानें शुद्धास विचारिलें कीं, हे भगवन् ज्या समाधीच्या योगानें तूं सात दिवस एकाच भासनावर राहूं शकतास त्या समाधीचें नाव काय ? शुद्धानें उत्तर केलें, हिला प्रीत्याहारम्यह नामक समाधि म्हणतात. तेव्हा देवपुत्रानें त्याची स्तुति केली. दुसऱ्या आठवडयात बौधिसत्त्वानें दीर्घवकात भ्रमण केलें. तिसऱ्या आठवडयात तो बौधिवृक्षाकडे भविष्ये नेत्रांनीं पहात राहिला. चौथ्या आठवडयात त्यानें सूक्ष्म वक्रामध्यें पूर्व-समुद्रापासून पश्चिमसमुद्रपर्यंत भ्रमण केलें. नंतर फाणी मार शुद्धाकडे येऊन म्हणाला कीं, हे भगवन् आता तूं निर्वाणाप्रत या तुझी निर्वाणाची वेळ झाली आहे. तेव्हा शुद्धानें उत्तर दिलें, मी श्रम स्पष्टिर निमु, बहुधुव, विनीत, विशारद असे निर्माण करून त्याच्या-कडून धर्मप्रसार करित व स्थानतर निर्वाणास जातें. तेव्हा मार दुःखित होऊन निवृत्त गेला. तेव्हा त्याच्या रति, भरति व तृष्णा या तीन मुलां शुद्धास मोह पाडण्याकरितां आल्या, परंतु शुद्धानें त्यांकडे पाहिलें नाही तेव्हा त्या तशाच नरा-जमैर होरपर्यंत उरल्या राहिल्या. नंतर त्यांनीं शुद्धाची क्षमा मागितली. पाचव्या आठवडयात त्यागत मुचिकिंद नाग-राजाच्या भवनात राहिला. त्यानें परमन्याला तेव्हा त्यावर कणानें धाग्यादन केलें याप्रमाणें सर्व दिशांच्या बागांनीं त्यावर आघात फणाचें आघादन केलें व परमन्य घाबल्यावर मम-स्कार करून तो आपआपल्या घरी गेले. सहाव्या आठवडयात त्यागत मुचिकिंद नागराजाच्या घराने निवृत्त नमःप्रोच शुद्धा-खाली येऊन बसला. तेव्हा निर्मथ, परिभाऊक, भावक धी-रंवा यांनीं पाचव्या आठवडा मुद्यानें घाबल्याबद्दल आश्चर्य वाटलें. सातव्या आठवडयात त्यागत सारायण नृक्षाच्या मुख्यशीं बसला. त्या वेळीं त्रपुथ व भिक्क या नांवाचे दोन वणिगपंचु माद येऊन जात होते. त्याच्या गार्दीची चाकें

ब्रह्मपात' कडून त्यानें देवपुत्रांना बोलावून आपण आपण त्यागांनास धर्मचक्रप्रवर्तन करण्याविषयीं विनंति करूं असें म्हण्टे. व अनेक शतसहस्र ब्राह्मण पेऊन तो त्यागांमतांवे आला, व त्यानें त्याची स्तुति केली. नंतर देवाचा ईश शक्त अनेक देवांसह येऊन युद्धाग धर्मचक्रप्रवर्तनाविषयीं विनंति करूं लागला. नंतर युद्धानें धनैवक प्रवर्तनाचा निश्चय केला. तेव्हा पृथ्वीवरील व आकाशातील देवांनी व ब्रह्मकायिक देवांनी मोठा घोष केला.

उपदेश.—२६व्या अध्यायातील कथासून येणेंप्रमाणें आह्मः नंतर युद्धानें विचार केला की, आपण जो मनुष्य आपल्या धर्माचा हेतूद्वारा करणार नाही त्यास प्रथम उपदेश करावा. म्हणून त्यानें शुक रामपुत्र व अंडकालाम यांचेबद्दल तपास केला. तेव्हा ते मृत झाले असें त्यास समजलें; व पांच भद्रवर्गीय शिष्य वाराणसीस आहेत असें कळलें तेव्हा तो वाराणसीस आप्यास निघाला. वाटेत त्याचा व आर्मीवकाचा संवाद झाला. त्यात त्यानें आर्मीवकास देवानुरंधर्वर्गामध्ये माझ्याबरोबरीचा कंपनी नाही मी जिन्याच्या बरोबरीचा आहे असें सांगितलें वाराणसीस गेल्यावर नावेकरिता देण्यास पैसा नसल्यामुळे तो आग्रापातून परतींरास गेला. हा गोष्ट राजा विषसर् यास कळल्यावर त्यानें सर्व प्रजितास नावेचे भांडें माफ केलें. नंतर तथामत 'वाराणसीमध्ये शिक्षा मागण्याकरिता गेला असतां त्याला दुरून येत असताना पांच भद्रवर्गीयांनी पाहिला. तेव्हां त्यांनी विचार केला की, यानें पूर्वीने तपाचरण सोडून दिलें असावे असें दिसतें. त्या अर्था आपण यास उपायपन देऊं नये व त्याचा आदर्शकारादि करूं नये. परंतु असजसा पुढे शक्य वेळें लागला, तसातसे त्यास आसनावर बसणें अधम्य होऊं लागून ते थापोआप उठून उभे राहून त्याचा सात्कार करूं लागले. नंतर युद्धानें आसनावर बसून आपल्या शरीरापासून प्रभा विचर्जन केली तीमुळे सर्वत्र प्रकाश पडला. नंतर त्यानें रात्रीच्या पहिल्या प्रहरांत घात घेऊन दुसऱ्या प्रहरामध्ये काही कथा सांगून तिसऱ्या प्रहरामध्ये भद्रवर्गीयास उपदेश केला. नंतर मंत्रेय बोधिसत्त्व ग्रंथ येऊन त्यानें बोधिसत्वास धर्मचक्र वसें प्रवर्तन केलें असें विचारिलें; तव्हा बोधिसत्वाजनें गंभीर, युद्धमन, दुःखबोध, दुर्बलिय इत्यादि चक्रं व तथामत, सम्यग्-संयुद्ध, स्वयंभू इत्यादि कोणास म्हणायें हे सांगितलें. शेवटी २७व्या अध्यायात प्रथमप्रवणमाहात्म्य वर्णन केलें आहे.

ललितविस्तारार्थे चांदीकरांनीं केलेलें चिन्नि-स्तपः परीक्षण.—ललितविस्तारापासून निराळा पुरावा गोळा करून तो पुढें मोठ्याचरी राखट शुद्ध्याच्या रा चांदीकरांनी केली आहे ती येथें देतो.

गौतमाच्या चरित्रांत व साधिविषयीच्या समजुतीत ६ वी व ७वी आंगवसुता भरली आहे की, यांनमुद्ध न यावी वेंतुन. कोणी व्यतिः नसून ते चरित्र म्हणजे एक १.५००.

याच वर्णिलेली आहे असें सेनाटें नांवाच्या एका ग्रंथकाराने आपल मत दिलें आहे.

गौतमाचें नांव.—गौतमाच्या चरित्राचा विचार करूं लागलों म्हणजे प्रथम त्याच्या नावाचाच प्रश्न पुढें उभा राहतो. गौतमाचें नांव कोणतें? अमरकोशात 'गौतम' हें नांव आहे.

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

समेतभद्रो भगवान् भारजिष्ठो कजिजिनः ॥ इत्यादि

यांत 'विशेषनाम' कोणतें? शाक्यमुनि, शाक्यसिंह, नाग-राज, भदन्त, ह्रीं नावें विशेषनामों नव्हत. सिद्धार्थ, विनायक, स्वार्थ'च. गौतम (विनयति शास्तीति विनायकः । गौतमो गौतमगोत्रावतारात् ॥ अमरकोश क्षीरावामीकृत टीकेसह १ १२-१५) या नावाबद्दल स्पष्ट ह्वाडिने स्पष्ट असें म्हण्टे आहे की, हें पितृक नांव आहे. गौतमाची एक सावत्र आई गौतमी याचीच असें दिसतें, व तिनेच गौतमाचें त्याच्या आईच्या निधानानंतर घालन केलें, म्हणून 'गौतम' हें नांव त्यास मिळालें असावे. 'भगवान्' हें नांव महायानी अश्वघोषानंतर 'सद्धर्मपुण्डरीकात्' आढळतें. याचें कारण उपर आहे की, त्यापूर्वी इत्येक वर्षे यादु संप्रदायावर श्रीभगवद्गीतेचा बराचसा परिणाम झाला होता. अश्वघोषाच्या 'प्रबुद्धधर्मादि भगवद्गीतेर्यौ सम असे दिव्येक विचार आहेत. एवढेच नाही तर समान वचनेंही त्यात आहेत । परंतु या ग्रंथांत 'भगवान्' हें नांव आढळत नाही. आपल्या पुराणांत जे उल्लेख आहेत त्यावरूनही या बुद्धाच्या नावाचा निश्चय होत नाही.

ततः कर्त्या संप्रवृत्ते संमोहाय सुरदिपाय ।

बुद्धो नामा ऽज्जनसुतः वीरहेतु भविष्यति ॥ १. ३. २४

या श्रीमद्भागवतांतील श्लोकावरून बुद्ध' हेंच गौतमाचें नांव होत असें दिसत.

विष्णुपुराणात तर त्याचें नांव सुसत्तें 'मायामोह' म्हणूनच दिलें आहे. गौतमाच्या आर्ध्चे नांव महामाया किंवा माया, असें होतें व तिच्या पोटी मोहरूप पुत्र उत्पन्न झाला त्यास 'मायामोह' म्हणतात, असा या पुराणांतील श्लोकाचा भावार्थ आहे.

तत्पर्याभिरत्तास्तोष मायामोहोर्महासुरात् ।

मंत्रेय ददुष्टे गत्वा नर्मदातीर संभयात् ॥

अभिप्रायः—'बुद्धावतार वचनम्' या १६ व्या अध्यायांत

रक्षय्येति शरणं यदन्तो जमुविपरम् ॥

मायामोहस्वरूपोऽसौ बुद्धोऽज्जनसुतोऽभवत् ॥

श्रीमद्भागवत, विष्णुपुराण व अभिप्राय यांतील हे जे उतारे दिले आहेत त्यावरून त्या वेळीं बुद्धाचें नांव गौतम' होतें हें या श्लोकद्वारास माहीत नाहीत दिसतें. पुराणांतील या श्लोकाचा वाद निधानाजनें कनिष्काच्या वेळचा थपचा त्यानंतरचा असला पाहिजे. हा काळनिश्चय बोधिसत्तात करूं

शश्वत्तयाच्या 'प्रबुद्धधर्मात्' सुगवत्त सुत्राचा उल्लेख केलेला आहे. सुशवत्तिसुत्रात अनादि बुद्ध, त्याचे बोधिसत्त्व व त्याचे

मानवी अवतार यांची कल्पना आहे म्हणजे त्या वेळी 'युद्धास' अवतारत्व प्राप्त झालेले होते. अश्वमेध हा वसुमित्र अथवा वसु-
भुषु याचा समकालीन होता कनिष्काने जालंधर येथे जी
संगीत भरविली होती तिचा अथवा वसुमित्र हा होता
म्हणजे कनिष्काच्या वेळी युद्धाचे अनादिच व सर्वज्ञ
प्रस्थापित झाले होते. कनिष्काने आपल्या नाण्यावर युद्धाची
मूर्ति खोदविलेली आहे यावरून असे सहजच अनुमान होतं
की, युद्ध हा परमेश्वर व गौतम हा त्या परमेश्वराचा मानवी
अवतार अशी समजूत कनिष्काच्या वेळी दृढ झालेली
असावी. कनिष्काच्या नंतर यासुदेवाच्या वेळी वैदिक धर्माने
पुनरुज्जीवन झाले. त्याच्या वेळी नारायण यासुदेवाची देवा-
स्ये यापिली गेली. यावरून कदाचित् चातुर्वर्ण्यानी युद्धास
अश्वमेधाचा युद्ध - विषयराचा अथवा प्रसेनजित् याचा
गौतम नव्हे-अथवा म्हणून नव्हे, तर एक मूर्तरूप कल्पना
म्हणून आपल्या अवतारात स्थायी राहना केली असावी
असे वाटते.

तेव्हा विशिष्ट व्यक्ती म्हणून नव्हे, तर केवळ एक कल्पना
म्हणून जर आपल्या पुराणकारांनी युद्धास अवतार चल्तले
असेल, तर त्याचे विशिष्ट नाव त्यांनी दिले नाही हेहि योग्यच
आहे. परंतु तसे नसल्यास त्यापैकी कोणीहि युद्धाचे नाव न
देणे हे आश्चर्य आहे त्या वेळीहि गौतम युद्धाच्या नावाचा
निधय म्हणून काय? स्पेस हाडनि तर 'सिद्धार्थ' हे युद्धाच
पाचव्या दिवशी पाळण्यात ठेविलेले नाव होतं, असे म्हटले
आहे.

गौतमाचे कुल — गौतमाच्या नावाचा असा अनिधय
आहे. आता त्याच्या कुलासंबंधी विचार करू

सुतेनिपाताच्या उगमवर्गातील खड्गविनासूनात आणि
महावर्गातील प्रज्ञासूनात गौतम व विंशतार यांचा जो उवाच
आहे, त्यात गौतम आपण आदिच कुटुंबातील आहो असे
म्हणतो. गौतम हा शाक्यांपैकी होता, अशी प्रगिद्धि आहे
परंतु शाक्यात कच्छरी (लिखवा), मात, नाग, बलि व
कोळी, यांचा समावेश होतो (५३१ कुस जातक, ४६० भद्र
जातक ३०१ सुल्लकडिंग) गौतमाची रक्षा ज्या सात
जणांनी वाटून घेतली त मगधातील मगध, वैशालीचे
सुच्छवी, कपिलवस्तूचे शाक्य, अल्लकण्णचे बली, रामग्रामचे
कोळी, पावाचे मल व वेमदीपाचा ब्राह्मण, ज्याने रक्षेचा
विभाग केला तो, यापैकी पहिला व शेवटचा खेरीज करून
इतर सर्व शाक्यवर्गीय होते पुस जातकात गौतमाचा मूल
पुरुष ओझाक हा महााचा राजा होता असे म्हटले आहे
गौतमाने आपल्या परिनिर्वाणाच्या वेळी (मरणसमयी)
मग्रास योलाविषयास आनंद यास आग्रा केली होती लिच्छ-
वीचा नास म्हणजे शाक्याचा नास झाल्याचा गौतमाने
प्रयत्न केला. तेव्हा गौतम शाक्य घरा, परंतु पर दिल्या-
पैकी कोणत्या कुळातील? आदिच कुटुंब हे कोणते?
आदिच का औदिच? असे अनेक प्रश्न आहेत भागवतात

गौतम कोणत्या कुळात जन्मला ते दिले आहे व ते कुळ
आम आपणाम ओळखताहि येते.

सत वली संप्रयुते समोहाय सुरदिवाय् ।
सुद्धो नागाज्जनसुत कीचटेषु भविष्यति ॥ १, ३, २४
येथे 'कीचटेषु' हे बहुवचनी पद जनवाचक अथवा जन-
पदवाचक आहे, या संज्ञायाची निवृत्ति याच्या वरचा श्लोक
याच्या म्हणजे होते.

एतेनिरुद्ध निशितेवमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मति ।
रामवृष्णाविति सुवो भगवानहरद्वारम् ॥
येथे 'वृष्णिषु' हे पद 'कीचटेषु' पदप्रमाणेच सप्तमीचे
बहुवचन आहे, आणि ही दोन्ही पदे एका विशिष्ट अधोनेच
उपयोमितेलेली आहेत रामकृष्ण हे 'वृष्णीत' जन्मले
व युद्ध हा 'कीचटात' जन्मला 'वृष्णी' हे कुल आहे,
जनपद नाही तेव्हा 'कीचट' हेहि येथे कुलवाचक आहे,
जनपदार्थ नाही.

हे पुरातन 'कीचट' आश्वचे कोण याचा निधय करण्या-
पूर्वी गौतमाचा वंश प्रथम देतो

गौतमाचा वंश — गौतम हा पापाच्या बाजूने 'कीचट'
होता व त्याचे मातुल 'बोळी' होते 'बुजल' जातकात
जो यथा दिरो आहे तिच्या व इतर प्रथात दिलेल्या हकी-
मतीच्या आधारे गौतम वंशाची हकीमत अशी आहे.

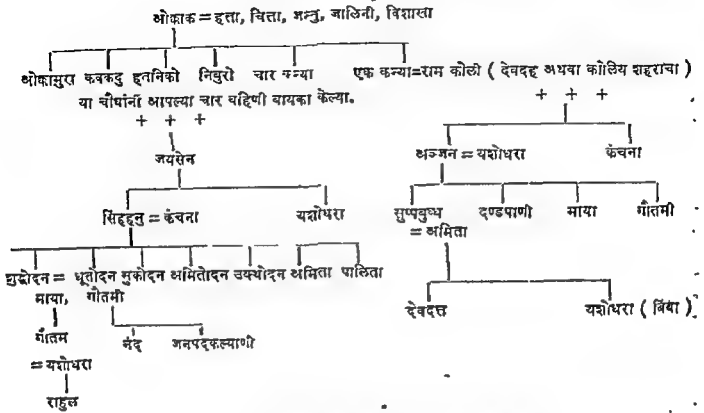
ओझाक म्हणून एक राजा (राजा हा शब्द सद्य कालीन
रुढार्थी नाही) होता. त्यास चार मुलें व पाच मुली होत्या
सप्ततीची अशी समृद्धि असूनहि त्याने पुन्हा जूतन बंधू
केली. त्यामुळे पूर्वीची सति संहज्य देशांचवरील लागली.
ही भावने कपिलाभ्रमाच्या शेजारच्या अरण्यात गेली, व
तेथे आपल्यापैकी बडील बहिणीम माता म्हणून ठरवून
वर्षाच्या चार बहिणींशी खीरा भाजानी रम केले कदाचित्
हा भावने सावत्र असली. माता म्हणून जी सर्वात बडील
बदाण होती तिचा रक्षदेव होता. म्हणून तिला एका
ज्ञाच्या कोळेत ठेविणे होती तेथे बोळी वडातील — शाक्यच
— राम नावाचा कोणी आला. त्यासहि रक्षदेव होता त्याने
या बडील बहिणीस पाहून तिला बघेर आणली व तिच्याशी
विवह केला पुढे कीचटाची आपत्तात व कोळी यांच्याशी
परस्परविवह केले आहेत दोन्ही कुलें रोहिणी नदीच्या दोन
तीरावर शेजारी शेजारी त्या नदीच्या पाण्यावर होती पिकवून
रहात असत.

एके समयी अवर्षण पडले असता पाण्यावरून या दोन्ही
कुळात तेंढा उपास्त झाला, व दोघेहि हातपाईंवर आले.
कोळ्यानी रक्षिण्याचा दुष्टी व्यभिचारी, आरकमी, आपल्या बहि-
णीशी जार करून करणारे बाह्य, असा अधिपतेव केला. कीचटांनी
दुष्टी कुटी कर्मपद्मप्रमाणे ज्ञाच्या कोळेत राहणाऱ्यापासून
ज्ञाच्या आहेत अशी कोळीची निर्भरता केली गौतमाने हा
तया मित्रविषयाचा प्रयत्न केला. परंतु तो पारसा यत्नाची
झाला नाही.

मुद्रधोपांत ज्या कथा वर्णन केल्या आहेत, त्यांतून १६ व्या अध्यायांत या दोन वंशांची जी हकीकत वर्णन केलेली

आहे, ती वृक्षरूपाने खाली देतो, हाणजे या दोन कुटुंबांचा परस्पर संबंध कसा होता हे समजणे सुलभ होईल.

गौतमवंश (वपिलवस्तु)

टीपः—भीमद्वाग्वतंत इह हा अज्जनसुत म्हणून उल्लेख आहे.

गौतमाच्या वंशाची ही अशी हकीकत आहे. गौतम शाक्य खरा; परंतु तो मल्ल, लिच्छवी, नाग, बलि अथवा कोळी नव्हता. त्याचे कुल औदिय किंवा आदिय म्हणजे कदाचित् 'काँकट' होते. या 'काँकटांची'—ओकाकाच्या वेळी काय असेल ते असो, परंतु गौतमाच्या वेळी जो व्याभिचार गणला आहे अशा संकषालातून उत्पत्ति झालेली होती; कदाचित् हे घातव्येबाद्द असल्याने यांचे हे विवाह त्यांच्या परमोच्या हट्टीने निरादि नसावेत. गौतमाने तर अशा प्रकारे आपली उत्पत्ति झाली याबद्दल फसपसुतांत त्रौटी मारली आहे.

अशा चालीरीतीचे 'काँकट' हे शाक्ये 'फँकाडी' होते असे निर्णय झालेले आहे [असे रा. चांदोरकर समजतात. माला पुरावा खात्रीलायक नाही. रा. वि. व. राजवाडे यांनी काँकट व फँकाडी हे एकच म्हणून म्हुटले आहे म्या-बरून त्यांचे एकाच सिद्ध झाले आहे अशी रा. चांदोरकर यांची भायना झाली अग्रावी असे दिसते.] गौतमाची पितृ व मातृकुले फँकाडी व कोळी होती, असले हे विधान ऐकून आम कोळी, फँकाडी यांची संस्थाने व त्यांचा समाजातील दर्जा पाहिला म्हणजे कंथेच वाटते; परंतु इतिहासदृष्ट्या विचार केला तर ससे वाळण्याचे काही कारण नसते.

शाक्यांची नीतिमत्ता.—शाक्यांत (लिच्छवीस अर्जु-लक्ष्म हे लिहिलेले आहे) स्त्रियांच्या नीतिसंबंधी विशेषता निग्रह नव्हता, असे कित्येक जातकांवरून व खर गौतम-चरित्रावरून दिसते. ब्रह्मारी जातकांत महानाम शाक्याची कन्या वासमसासिया ही फोसलाधिप्राजवळ होती. सिंगल जातकावरून एवा शाक्य बन्नेवर फोसलाधिप्राच्या राजशुहा-तील एक नापिक आदक झाला होता. स्वतः गौतमाचे मत स्त्रियांसंबंधी अत्यंत नीच होते—इतके की, मालिदप्रभांत नाबडी 'अमरा' नांवाच्या स्त्रिया नियमाबद्दलहि नागसे-नास शंका प्रगट करावी लागली. यादूनहि त्या वेळच्या नीतीचे उदावदार चित्र स्पेन्स हाबिने दिले आहे. बैसालीची (शाक्यांचे स्थान) अप्रपायी नांवाची बेश्या अत्यंत सुंदर होती; व तिच्यामुळे बैसाली नगरीस अनेक फायदे होते. हे पाहून निवसाराबिहि राजशुहा सर्व सुंदर स्त्रिया एवत्र करून त्यातील अत्यंत सुंदर शालिबिंत नामक राजकन्या निवडून तिच्या बेश्यापण दिले; व सवे शहराने कांही द्रव्य देऊन तिची योग्य प्रकारे रथापना केली. हिच्याच पोटी 'ओवक' नांवाचा प्रसिद्ध वैद्य जन्मला.

या प्रकारची त्या वेळी शाक्यांची—म्हणजे गौतम ज्या कुळातील त्यांची—नीति अद्यत्ताने 'कोळी व फँकाडी' यांचीहि

नीति त्याच दुर्गाची असल्यास त्यात नाल नव्हते; व कमी-पणाहि नाही. हे कीकट व कोळी आपला चरितार्थ रोहिणी नदीच्या पाण्यावर होणाऱ्या शेतावर करत असत; तसेच मरु-साल मातकावरून गीतमाच्या ह्यातांतच प्रतेनजित याचा पुत्र जो विद्रुम. त्याने व ऐतिहासिक माहितीवरून अजान-तघनु याने या सर्व शाक्यांचा जो निपात घेला, त्यावरून हे शाक्य आर्यावर्ताबाहेरून केवळ उदरभरणार्थच आले असावे असे दिसते, शुल्लगिरीवर आलेले दिसत नाहीत. अशा कुळांत गीतमाचा जन्म झाला होता. यावरून 'दैव्यासं क्लृप्ते जन्म मदासंतं तु पादपम्।' हां कर्णोक्ति गीतमानेहि उच्चारण्यासारखा होता असे अतिशय म्हणतात.

या कुलकथेवरून गीतमचरित्राचे रहस्य तर कळतेच, परंतु त्याच्या धर्मपतापरहि उमेद पडतो; तसेच त्याच्या चरित्रांत ज्या विस्मयक गोष्टी दैवी चमत्कार किंवा परमेश्वरी स्फूर्ति म्हणून गायिल्या आहेत त्यांचा नेहमी पडणाऱ्या गोष्टीप्रमाणे उत्पत्तीलाही लागतो.

गीतमाची गृहस्थिति या शारीरस्थिति.— गीतमाच्या अथवा त्याच्या बापाच्या ऐश्वर्याने जे वर्णन केलेले आढळते त्यांत सास्यांश मोठा अतुन कमलाभवाचाच प्रकार फार अधिक आहे. गीतमाचा जन्म अरण्यांत एका झाडाखाली झाला. फार दिवसांनी आपन्नसत्त्वा झालेली माया ही जर रामपत्नी अथवा रामकन्या असती तर अगदीं तगारी असलेल्या माहेराला इतक्या उगारा कां जाती? पण बाहूनहि पुढील चमत्कार विशेषच आहे. सुलगा झाल्या-परोवर त्यास युवाचे लागते ते मायेने गीतमास एका ओढां-ळाच्या गर पाण्याने धुतले. यानंतर माळकाळीण परत आपल्या घरी गेली, माहेरी गेली नाहीत. पुढे सातव्या दिवशी गीतमाची आई परलोकवासी झाली.

गीतमाचा जन्म ज्या दिवशी यक्षोभरा जन्मला त्याच दिवशी झाला. म्हणजे गीतम व त्याची आई पत्नी ही एकाच वयाची होती; आणि यक्षोधरेचा बाप सुप्रबुद्ध हा नागपुत्र असता तिचे व गीतमाचे सुबुद्धतेच्या आत्महाने सम लागले. याचा परिणाम पुढे झाला झाला नाही.

नैपाळंतील मंष्ट्रांत असलेला बाई मयाचा संप्रह अं रामेंद्राला मित्र यांस निजाला, अथवा ज्याची मूचि त्यानी केली, त्यांत 'अद्रकस्यावदान' म्हणून एक प्रथ आहे. यांतील विषय म्हणजे यथा 'अने' जिनश्रीस १४ कथा निवे-दन केलेल्या आहेत. त्यात गीतम व यक्षोधरे यांच्या विवाहासंबंधी व त्यानंतरच्या अयुष्यासंबंधी काही माहिती आहे; त्यावरून असे दिसते की यक्षोधरेचा पितृ सुप्रबुद्ध, तिचा बन्धु देवदत्त व स्वतः यक्षोधरा ही या विवाहाच्या विरुद्ध होती. योडक्यांत लिहिल्याचे म्हणजे यक्षोधरेला गीतम घरांतून निघून गेल्यानंतर ६ वर्षांनी मागे 'राहुल' पुत्र झाला. अशी गीतमाची गृहस्थिती होती. त्याची स्वतःची स्थितीहि याच संप्रहर्षांत 'बोधिसत्त्ववदानकल्पलता' या-

मंदावरून जी दिसून येते ती अशी आहे, गौतमास पुढे अशी दशबले प्राप्त झाली अशी पूर्वी त्यास दशवैगुण्येहि होती. ही वैगुण्ये येथेप्रमाणे:—

- (१) त्याच्या उगच्या पायाच्या भंगळावर मण होते.
- (२) त्याच्या पायास काळ्यानें कुरप केले होते.
- (३) त्याचे भिक्षुपात्र नेहमी रिकामे असे (तो खादाद होता हे चण्डांचे त्यास अखेर जे भोजन दिले त्या वेळीं दृष्ट निदर्शनास आले, व म्हणूनच मिदि-दमभात यापदल सारपासारप करणारे विवेचन केले आहे).
- (४) सुंदरी नांवाच्या स्त्रीने त्याच्यावर आरोप आणला होता.
- (५) एका भिक्षुणीने त्याच्यावर छोटो भाळ आणला होता. येथे सुंदरीच्या बाबतीत 'खोदा' हा शब्द पातलेला नाही हे लक्षांत घेण्यासारखे आहे.
- (६) त्यास कोदूर रहवे लागे (यावरून त्याची पचन-शक्ति फार क्षाण झाली होती, हेच अखेरच्या मास-भोजनाचा जो परिणाम झाला व शेवटी अति-सासने त्याच्या प्राणावर येतली त्यावरून सिद्ध होते).
- (७) या जन्मी—गीतम म्हणून जन्मास आल्यावर—त्याने ६ वर्षे गनीतीत पातविली (केही गीतमीची व गीतमाची बांध्या राज्ञी झालेली भेट जो कोणी बापून मनन करील त्यास या वैगुण्याचे रहस्य कळेल).
- (८) त्यास घातुक्षमाचा आकार होता.
- (९) त्यास शीपेदेना नेहमी होत होत्या.
- (१०) त्यास संघिवाताचे दुखणे असे.

मिदिदमभात गीतमास चार प्रकारचा शारीरव्यथा होता असे म्हटले आहे. या व्यथा अशा:—

- (१) त्याच्या एका पायात पातणसखळ घुसून त्याचे लामूर बनले होते.
- (२) मृदुसुखमयी त्यास अतिसार झाला होता—म्हणजे तो मदासि होता.
- (३) त्यास जांबवच्छकडून डाळक शाले लागले—म्हणजे तो बद्धकोष्ठ होता.
- (४) त्यास संघिवाताचे दुःख असे.

मिदिदमभातल व बोधिसत्त्ववदानकल्पलतेतील गीत-माची शारीरिक दुःखे सारखीच होती असे म्हटले तरी चालेल, आणि यावरून त्याच्या चरित्रकारानी त्याच्या अचाट शक्तीचे जे वर्णन सुद्धा केले आहे ते 'विरुद्धाचे समर्थन' या दृष्टीने पाहिले म्हणजे गीतम खरोखर अक्षय होता, निदान प्रथम प्रथम तरी तो तसा होता, असे म्हणजे लागते.

गौतमाचा गृहत्याग—अशा तऱ्हेची गृहस्थिति व कारीर स्थिति असल्यावर गौतमास या जगात तोच का दिसू नय / त्यास वैराग्य आलें असावे असे म्हणण्या-ऐवजी त्यास गृह नगोसे झालें असावे हें म्हणणे अधिक समुक्तिक आहे

गौतम बाहेर पडल्यावर त्याची व बिम्बसाराची राज-ग्रहां भेट झाली, आणि नंतर तो 'आलारकालाम' व 'उदक' याच्याकडे गेला. त्यांनी गौतमास ध्यानयोग व समाधि याचा उपदेश केला रामपुत्र उदकासवर्षी हुए नसतंय वानें असे उद्गार वाढले आहेत की, हा गौतमास उपदेश देण्यास योग्य गुरु होता, कारण त्याचें मत कपिलाच्याहि पुढे गेलेलें होतें म्हणजे तो निरीश्वरवादी होता येथून गौतम पुढें अरण्यात गेला. तेथें त्याच्या बराबर आणखी पाच तपस्वी होते या सहांनी मिळून तप केले त्या वेळीं गौतमानें आपलें मन ताच्यात याचें व वासनेचा क्षय व्हावा म्हणून अन्न खाडिलें परंतु त्यामुळे त्यास इतकी अशक्तता आली की, एक वेळ तो निथेष्ट पडला तेव्हा वासनेचा क्षय होण्याचा हा मार्ग नाही, असे जाणून त्यानें सुनता नामक एका गौड्याच्या कुडाच्या हातचा दूधमात घेतला योग्यास दूधमात चें अन्नच विहित धरलें आहे ह् अन्न ग्रहण केल्यावर तो एका अथस्त्य वृक्षाखाली जाऊन बसला, आणि तेथें त्यानें आसन पावून योगसाधन केले असता आपणाम निरामयता प्राप्त झाली असें त्यास वाटलें

गौतमाचा मनोनिग्रह—यापुढील गौतमाचा आयुष्य-क्रम सर्व प्रभातून जो दिशला आहे त्यावरून त्यास आपल्या मनावर विजय मिळाला होता असें तर दिसत नाहींच, पण उलट फसावता राजदरबारात आपल्या मताचा प्रवेश होऊन त्याचा महती वाढावी अशी लालसा त्यास अमारी असे दिसतें या विधानाच्या समर्थनार्थ काहीं आध्यायिका देतां—

अपकारकर्तारवर उपकार करावा, त्वत् अक्षोभ असावे सर्वभूती दया, क्षमा व शांति असवी, हा जो गौतमाचा दुःखाच्यास उपदेश होता तसें त्याचे स्वतःचे वर्तन त्याम नव्हतें हें त्याचा व देवदत्ताचा' मा सवध प्रय तरी सवध वर्णिता आहे त्यावरून अगदी स्पष्ट होत देवदत्ताचे व गौतमाचें इतकें वाकडें का याव याच, तो यशोधरेचा भाऊ होता याच एसा कारणावाचून दुसरें कोणतें समु-क्तिक कारण दिसत नाही देवदत्तच काय परंतु यशोधरेचा याच जो सुप्रसूत त्याच्यासाहि गौतमाचें अत्यंत वैर होत, आणि यशोधरेचे पत्नी या ना ने गौतमाशीं अे वर्तन झाले ते वाढले तर हे कारण वैर पटून व या पत्त पुत्राशीं गौ मान व त्या-या द्याप्यानें अ वर्तन केले तें माणून, अशी इतर शक्य यत की, मा श्रेयाच्या मर-

णाच भविष्य म्हणून जे गौतमानें वर्तविलें तें भविष्य नसून त्यानेच घडवून आणलेल्या रथा आपत्ती होत्या

बौद्ध प्रभात दिलेली हकीकत याचली म्हणजे असे वाटतें की देवदत्तानें जो एक पथ रचणिला तो त्याच्या मरणापूर्वीच नाहींसा झाला होता गौतमाचें शिष्य जे सारिपुत्र व मोग्गलान त्याच्या खटपटीनें त्याचे सर्व शिष्य त्यास सोडून गेले होते परंतु वस्तुतः तसें मुर्खाच नाहीं शके ३२३ च्या सुमारास फाहिआन म्हणतो की, देवदत्ताचा शिष्यसंप्रदाय अद्यापहि आहे, व तो त्यास आणि त्याच्या पूर्वज्या तीन सुद्धास मानतो, गौतमास मानीत नाही. तसेच 'कर्णसुवर्ण' येथें तीन संपाराम होते त्यातील भिक्षु देवदत्ताच्या आज्ञेप्रमाणें कोण्याचा उपयोग करीत नसत से ह् एतत्संग म्हणतो.

तेव्हा गौतमच्या चरित्रकारांनी ज देवदत्ताविषयीं दर्श-विलें आहे तें साय नव्हे देवदत्ताचें आणि गौतमाचें यशोवरेच्या खासगी सवधापासून उत्पन्न झालेलें वैषम्य जर एकीकडे ठेविलें तर, त्याचें परस्परविरुद्ध रेण्यासारखें असें देवदत्ताने काय केले होतें ? गौतम म्हणतो देवदत्त माझा शिष्य होता, ही गोष्ट देवदत्त नाचूळ वरती देवदत्तानें गौतमास, पूर्वीच्या सुद्धाच्या पर-परेस अनुसरून पाच गोष्टी करण्यास सांगितलें आणि तें गौतमानें नाकारिलें, तेव्हा देवदत्तानें स्वतःच मटस्यापना केली यात गौतमास वैषम्य वाटण्यासारखें काहीं नव्हतें परंतु देवदत्ताविषयीं गौतमाचा वैषट्य तीव्र द्वेष होता हें श्यासवर्षाच्या आतपावरून दिसून येतले एकदर जातकें ५४७ आहेत त्यातील पुष्कळशी म्हणजे जवळ जवळ दोन तृतीयाद्याहून जास्त जातकें पतित झालेला भिक्षू सवधा आहेत इतरात देवदत्ताची जितकी निंदा करणे शक्य आहे तितकी केलेली आहे बरे असा देवदत्ताचा अपराध तरी कोणता? कदाचित् कोणी असें म्हणतील की हीं सर्व आतक काहीं गौतमाच्या तोंडचीं नव्हत, तेव्हा त्याच्याबद्दल गौतमास दोष काय? त्याला उत्तर एवढेच की ज प्रमाण गौतमास तेंच देवदत्तास 'दुसरें' कित्यक असे म्हणतील की देवदत्तानें गौतमास भारण्याचा तीनदा प्रयत्न केला होता, एकदा त्याच्या अगावर त्यानें शाला टाकले एकदा चाळीस चाणकरी त्यानें गौतमास भारण्याचा प्रयत्न केले, व एकदा नालगिरी नावाचा हत्ती त्याच्या अगावर त्यानें घातला या गोष्टी खऱ्या असल्या तरी गौतमानें क्षमेचाच अंगीकार केला पाहिजे होता परंतु या गोष्टीत अद्विताची इतकी भेसळ आहे की त्या रात्र्या दिसत नाहींत उलट गौतमचरित्रकारांनीं किताहि भरखाशीं बरी तरी गौतम व गौतमाशिष्य यांचें जे वर्तन देवदत्ताशीं झाले त्यावरून गौतमानें देवदत्तास ती हयात हाता तोपर्यंत पाहत प्राप्त दिला व शेवटीं त्याचें मरणहि घडवून आणिले हें ह्णगेवर होतें. त्याच्या मरणा-

मंतरादि त्याच्या संबंधी शास्त्रांनी अत्यंत वाईट लिहून त्याचा सूड घेतला.

देवदत्ताचे वृत्ती जी जातकें आहेत त्यांत, तो गीतमानें अनुकरण करतो म्हणूनच त्याची बरीचशी निंदा केली आहे, जणू काय शिष्यासाक्षा मिळविणें व प्रवचन करणें हा अधिकार फक्त एकव्या गौतमासच मिळाला होता.

गीतमानें देवदत्ताचा सूड कसा उगविला ते आता दाखवितोः—

देवदत्ताचा कौकालिक म्हणून एक शिष्य होता. तो बरेच दिवस त्याच्याशी शिष्याच्या नात्यानें वागला, पण पुढें त्याचें व गीतमासिष्य सारिपुत्र व भोगलान यांचें सह्य झालें. तें कसे व कां तें गुरू आहे. एके प्रसंगी देवदत्त हा आपल्या मठात आपल्या ५०० शिष्यास प्रवचन करीत बसला असता सारिपुत्र व भोगलान हे तेंचें आले तेव्हा कौकालिकानें देवदत्तास सांगितलें कीं त्यास गवळ येऊं देऊं नका, दगा होईल. देवदत्तानें त्याच्या म्हणण्याकडे दुर्लक्ष केलें, सारिपुत्र व भोगलान हे आत येऊन ते देवदत्ताच्या दोन बाजूंस दोन उभे राहिले. पुढें वर्णन आहे तें असें— 'प्रवचन करीत असता देवदत्तास निद्रा लागली. सारिपुत्रानें प्रवचन केलें व देवदत्ताचे सर्व शिष्य त्यास चौकून गेले तो उठून पाहता तो सर्व शिष्य गेलेले, देवदत्त तेव्हापासून नऊ महिने आचारी होता' येथें आचारी कदांच हाव्या तें दिलेंले नाही. विरोचन जात-कात कथा दिली आहे, ती अशीः—

'गयामीस येथें देवदत्त मुद्रांमार्गे वागत होता... एकदां देवदत्त निजला असता कौकालिकानें त्याचे कपडे हिरावून घेऊन त्याच्या छातीत एक लाथ मारली. त्याबरोबर देवदत्त रक्त ओकला व त्या दिवसापासून त्यास छातीनें दुखनेच लागलें.'

बरोबर दोन्ही हवीकडीवरून सारिपुत्र व भोगलान यांनी देवदत्तास ज्या वेळीं भेट देऊन त्याचे ५०० शिष्य नेले तेव्हांच कौकालिकानेंहि आपल्या गुरूस मुद्राक्षिप्य दिली, कीं हे दोन मित्र प्रसंग होते हें वार्हा कळत नाही; तथापि या सर्व कृत्यांत गीतमाचा हात नव्हता अशी कल्पनाहि करवत नाही.

हरामखोरास जें प्राग्विक मिळाल्याचें तेच कौकालिकासहि पुढें मिळालें. तिगार, सिंह कोलुक, मिहवर्मा, कछप व कौकालिक या जातकांवरून कौकालिक जें बाळें नये ते तोही लागला म्हणून मरण पावला असें गीतमाचें म्हणणें होतें. तत्करिय जातकांत तो कसा मेला याचें वर्णन दिलें आहे सारिपुत्र व भोगलान यांनी आपल्या देखात पतक केलें, असें कौकालिकानें म्हट्याबरोबर त्याच्या सर्व शिष्यांतून रक्त काढूं लागलें व तो जेतपनाच्या दाराशींय मेला.

सुद्ध देवदत्ताचे मरण 'ममुद्राणिग' या जातकात दिलें आहे. देवदत्त गीतमास भेटण्यास आला असता व वदाचित् अपराधांची क्षमा मागण्याचीहि त्याची इच्छा असता, गीत-

मानें त्याचा द्वेष सोडला नाही. असा दीर्घदेव संतारी मनु-ष्यादि बरणास नाही. मग ज्यानें मनावर विजय मिळविला आहे, दुष्ये व क्षमेचें या जगावर माझाज्य पसरिलें आहे, अशा गीतमानें तो आपल्या जिवाची कसा घरला हें आश्चर्य आहे.

देवदत्तानें गीतमाच्या जिवाचा घात करण्याचा प्रयत्न केला होता म्हणून उल्लेख तरी आहे, व या दृष्टीनें गीतमाचा देवदत्ताविषयीचा द्वेष काहीसा सकारण तरी दरोतो. परंतु त्याचा बाप जो सुप्रमुद्र त्यानें गीतमानें काही वाईट केल्याचा अथवा चितित्याचा कोटोहि उल्लेख नाही. परंतु त्याचाहि आमरण गीतमानें द्वेषच केला.

एके वेळीं सुप्रमुद्र रसगणें चालला होता व मागून गीतम येत होता. गीतमाच्या शिष्यांनी सुप्रमुद्रास सांगितलें की, मागून गीतम येत आहे त्यास वाट घा सुप्रमुद्र अमळांत होता, तो दगाळा गीतम माझ्याकडून लहान व त्यात या माझा जगदे आहे तेव्हा स्थानेंच मला वाट थांबी गीतम तें येवून व पाहून विचित्र हंसला (!) व दगाळला सात दिवसांत निज्याखाली पडून हा मरेल.

हें गीतमाचें भविष्य खरें होऊं नये झणून सुप्रमुद्रानें आपलीं सर्व व्यवस्था घराच्या बरच्या मजल्यांतच काविली. परंतु सातव्या दिवशीं खाली काही गोंगाट झाला तो बशाचा झणून तो जो पहावयास आला, तो त्याच्या रक्षकांनी त्यास खाली बघलें आणि तो खाली पडून मेला.

सासरा व मेढुणा-पितापुत्र-ने गीतम यांचे या अशा तऱ्हेचें प्रेम होतें. गीतमाच्या बरित्रकादानी त्याच्या गृहस्थी-त्याचें चित्र वसोहि रेखाटलें तरी गीतमाचें मन या दोघा-समधीं द्वेषपूर्ण होते ही गोष्ट त्यास केव्हाहि साकती येणें नव्हत म हातें. या द्वेषानें कारण उत्तरवयात झालेलें नसून-कारण तसें वृद्धन आलेने कोडे वारिलें नाही-पूर्ववयांतच उत्पन्न झालेलें आहे. त्याचा स्पष्ट सुलला जोषितत्वावधानांत व भद्रकल्पावधानांतच कफ दिला आहे-इतरत्र तो अंशरित असल्यानें सुप्रमुद्राने सुचविला आहे. परंतु सव दगाळून गीतमाचें वर्तन या दोघांशीं अत्यंत द्वेषमूलक होते हें मात्र स्पष्ट आहे.

देवदत्ताशीं ज्याचा निकट संबंध आला असा अनात-रात्र रागाचेंहि वित्र कीड मेषकारांनी बरेच उठावदार काढलें आहे.

अनातशत्रुनें आपल्या गीतमासुपायी यापास मारित्याचा आरोप तयार आहे. परंतु मादीवर आल्यावर देवदत्ताचा तसा झालेला अंत पाहून तो जेव्हा 'जीवकाच्या' समर्थानें गीतमास भेटण्यास आला तेव्हाच जे नित्र बरित्रकादानी देवांजलें आहे त्यावरून, गीतमाच्याव वर्तनाचें अत्यंत, आश्चर्य वाटतें भेटांत गीतमानें अनातशत्रूस त्याच्या पापा-बद्दल काही एक बाळें नये व उपदेशादि वरूं नये, उलट त्यास

आपरात्रा क्षिप्रात रागलीच गणवें हें विलक्षण भासतें. ती मुलाखतीचा प्रसंग येथें वर्णिला पाहिजे.

बुद्धअजितराजसंवादा.—“अथा प्रकाशं संभाषणं शास्त्रावर अज्ञातशत्रु राजा भगवान् बुद्धास म्हणाला ‘अपरी उत्तम, भगवन्, फार खान गोष्ट! ज्याप्रमाणे एखाद्या मनुष्याने पडरपात आपार देऊन उत्तम करवें, किंवा एखाद्याने हुरपेली वस्तु परत आणून दाखवावी, किंवा आळमार्गाने जाणाऱ्यास योग्य मार्ग दाखवावा, किंवा अधारात वाचपाडत असलेल्यास वस्तुची स्वरूप झाले होण्याकरिता दिवा दाखवावा, त्याप्रमाणे भगवानाकडून मला सत्याचे स्वरूप झाले झाले म्हणून आता मी बुद्ध, धर्म व संप यास शरण आलों आहे. शत्रूरात्रात प्राण आहे तोपर्यंत मी बुद्धाचा शिष्य राहीन म्हणून आपणाले शरण आलों आहे, माझा स्वीकार व्हावा प्रमो अर्थात दुर्बल मूर्ख असा जो मी त्या माझ्या हातून साम्राज्यतुल्यमुळे पितृवध व अघोर पाप पडले, मी त्या परमपूज्य, सन्मार्गी राजाचा वध केला! भगवानांनी माझ्या हातून पडलेल्या शोर अपराधाची सुक्ष्म पदरात ध्यावी. त्या योगाने झुयुकालपर्यंत माझ्या मनावर माझा ताबा राहिल.’

‘शत्रूरात्र, राजा, अशा तऱ्हेचे श्राप दुष्टास हातून पडण्यात मोठे पाप झाले आहे. परंतु ज्या अर्थी स्वमुखाने आपल्या हातून पडलेल्या पापाची तू कडुली दैत आहेस त्या अर्थी तुला आम्ही स्वीकार करतो.’

‘कारण, राजा, मनुष्यांनी घालून दिलेल्या आचारधर्मात असे सांगितले आहे की, जो कोणी आपला अपराध जाणतो व कडू करतो तो अभिषेकाली मन संयम करू शकेल.’

अशा रीतीने संभाषण शास्त्रावर, राजा अज्ञातशत्रु बुद्धास म्हणाला,

‘भगवन् आता रजा घेतो. कारण आम्हाला बरीच पाने फारवाची आहेत.’

‘राजन्, जा, व तुला योग्य दिशेतील डीच कुले करीत जा.’

बुद्धाच्या बरीस शब्दांनी राजा संतुष्ट व आनंदित होऊन आपल्या आसनावरून उठला व बुद्धास नमस्कार करून त्याच्या डाव्या बाजूने निघून गेला.

राजा अज्ञातशत्रु निघून गेल्यावर बुद्ध शिष्यास म्हणाला ‘वर्णन, ह्या राजाला अंतःशरणागतासून वाईट वाटले आहे परंतु झाले जर आपल्या पूज्य पापाचा—सदाचार राजाचा—वध केला नसता तर येथे तो वसला असतांना त्याला सत्याविषयी आर्तत सुख व निष्कलंक दृष्टि उत्पन्न झाली असती’

अशा रीतीने बुद्धाचे वचन ऐकून भौवसाळच्या शिष्य मंडळीस धन्य वाटले व आनंद झाला.”

बुद्धाचे हें अज्ञातशत्रूची वर्णन केलेले वर्तन वाचून आम पुष्कळीस आश्चर्य वाटेल. या बुद्धाच्या वर्तनावर हिस्टोरी लिप्ये येथेप्रमाणे टीका करताः—

“बरील कर्मेतील शिष्याच्या आनंदाबद्दल व सतोपाबद्दल सहानुभूति वाटणे कठिण आहे. पितृवधासारख्या अघोर व भयकर साहसकर्मोद्बद्दल बुद्धासारख्या महान् नीतिनिष्ठाच्या उपदेशकाने निर्मादपणे, व सत्याधि प्रकारची नीति न बाळगता बंधीर शब्दांनी राजाची निर्भरतेना केली असेल अशी वाचकांची अपेक्षा असत, परंतु बरील वधानकात तसा कार्हीच प्रकार दिसून न येता त्याऐवजी एखाद्या सुपमवर्णाच्या तोंडी झोमेल अशी दारवारी आपा व वर्तन बुद्धाच्या ठिकाणी आदळून येथे बरील अपराधी राजाच्या पक्षापाबद्दल व मनोर्धियांबद्दल आपले मत काही का असेना, एवढी गोष्ट मात्र निश्चित आहे की, एकंदर बौद्ध यथावचन बरील आत्मनिकाचे मूळ म्हणजे अज्ञातशत्रूच्या हातून पापाचा वध ही गोष्ट मात्र सत्य असण्याबद्दल प्रतात होते.”

गौतम, अज्ञातशत्रु व त्याचा मामा पोसलाधिप प्रसेनजित् याचा परस्पर संबंध जो ज्ञातकावरून दिसतो तो सूक्ष्मतेने विचार करण्यासारखा आहे. आपल्या मेम्हण्याचा—विषसा—चाचा—माझा बेल्ला म्हणून आत्मनिर्दिष्ट—धर्मा शत्रूविरुद्ध कोसलाधिप रागावला, व त्यामुळे शेतात बुद्ध झाले रागनीतीत खासगी प्रेमाच्या नात्यास कोठे वाच असतो! पुढे या भाडणात बौद्ध भिक्षू पडले व या बौद्ध भिक्षूच्या योगाने प्रसेनजित् यास विजय मिळाला, हे बंधन सुवर व तच्छ सुवर जातक यावरून स्पष्ट दिसते. याचा सुद्ध अज्ञातशत्रूने पुढे वाचप लिच्छवी याचा समूळ उच्छेद करून उगविला. अशा तऱ्हेने हे शिक्ष राजकारणात पडले होते. प्रसेनजित् यास ‘अधिका’ नावाची मुख्यरूप माळीण मिळून देण्यात गौतमाने साहज्य केले होते, व त्यामुळे गौतमाचा राजवाड्यात प्रवेश झाला.

गौतमाच्या नीतिविषयक कल्पनेचे उदाहरण.—पंतु याहुनीही वमकार व दण्णासारखे गोष्ट म्हणजे ‘महि-वेजें’ व्यवहार केला त्या बाबतीत कोसलाधिपास गौतमाने जो उपदेश केला तो होय. पण्यतपस्यहर, श्रष्टिगणन, कोषध, सेव्य, एकराज, मणिवुद्धल, घट व भित्तामित या ज्ञातकावरून असे दिसते की, कोसलाधिप प्रसेनजित् हा आपल्या सीमेवर काहा चढ झाले होते ते मोठ्ठयाकरीता गला असता मागे त्याची धी—गौतमाने त्यास मिळवून दिलेली महिमा—हिन आपल्या एका प्रधानाबरोबर व्यवहार केला. राजा परत आल्यानंतर त्यास ते वृत्त कळले. बुद्धपणा-मुळे त्यास मरिक्का सोडवना, परंतु प्रधानास मात्र त्याने बदति टाकिले व दाखित् माहिजेन त्यामुळे आकांत केला असता. पुढे राजाने त्या प्रधानाचे काय करावे म्हणून गौतमास सला विचारला असता गौतमाने जो सला दिला तो विचार करण्यासारखा आहे. त्याने राजास असा प्रश्न केला की, या प्रधानाच्या जुद्धमेतुळे तुम्हास त्याची आवश्यकता आहे की नाही? राजाने या प्रश्नाचे ‘होय’ म्हणून उत्तर

दिवाकर गीतमाने त्यास सोडून देऊन पुन्हा पुनर्वत् त्याच्या अधिकारावर त्यास स्वापना असं सांगितलं.

गीतमाने असा सडा दिलेला पाहून अतिशय आश्चर्य वाटतं. अनिती ही वृष्ण केव्हा, तर ज्या वेळी तिच्यापासून लाभ नाही तेव्हा; अथवा जेव्हा लाभालाभाचा प्रश्न उद्भवतो तेव्हा नीतिअनीतीचा प्रश्न बाजून सारणं योग्य आहे, असेच गीतमाने या वेळच्या आपल्या वतनांनं दाखविलं. गीत-माच्या धर्मावर जो एक मोठा आक्षेप आहे की, त्यास सल्ले हे सल्ले म्हणून प्रिय नव्हतं तर त्यापासून स्वतःचे कल्याण होतं म्हणून प्रिय होतं, म्हणजे त्याचा परम अत्यंत स्वार्थी आहे, त्या आक्षेपाच्या व्यर्थत्वाची गणू काय सिद्धीच गीतमाने प्रत्येकजनास या वेळी केलेल्या उपदेशाने केली. तसेच राजांच्या अंत्ययुद्धांत व राजकारणांत झालेला हा बांधाचा प्रवेश पाहूनही या संप्रदायावरून मन सादरे होतं.

गीतमाच्या चरित्रातील यानंतरची गोष्ट म्हणजे त्याचं महापरिनिर्वाण. गीतम कुसिनार—कुशनगर—येथे जाण्यास निघाला असता प्रथम तो 'पावा' येथे गेला. तेथील 'चण्ड' नांवाच्या पिसाळ्याने आपल्या पत्नी बोलावून आणून त्यास मांसभोजन (डकराच्या मासाचं) दिलं. मिलिंद-प्रभांतील उल्लेखानुसार असें दिसतं की, गीतमाने तेचं प्रकृतीस न मानवेल इतकं भोजन केलं व त्यामुळे त्यास धर्मीय होऊन अतिसार झाला. वाटतं घरीपर आनंद होता. लागलेली तहान भागवत ते पुत्रपुत्र गदीवर येऊन पोहोचले. तेथे गीतमाने स्नान केलं. परंतु त्यास अत्यंत धक्का येऊन धम्म टापण होतं लागला; म्हणून शेजारच्या आंब-राहिते जाऊन तो आपल्या यंत्रेवर निजला. तेथून हलकं हलकं ते कुसिनाराज्यातील आसराजीत जाऊन पोहोचले. तेथून 'हिरण्यवती नदी ओलांडून उपवर्तन नामक शाल-वृक्षराज्य ते गेले, तेथे गीतमाने दोन शालवृक्षांत अंग टाकलं आणि निर्वाणस गेला. तो प्रसंग यंत्रप्रमाणे वर्णिलेला आहे.

गीतम युद्धाचं देहावसान—आनंदारोबर सुद्ध हा महदेशांत कुशनगराज्याचें उपवर्तन नामक शालवृक्षांची राई होती तेथें आला. त्या ठिकाणी त्याने आझी वेत्यावरून दोन शालवृक्षांच्या मध्यभागी एक आसन त्याचा शिरो-भाग उत्तरेकडे करून व्याधरण्यांत आले. या आसनावर सुद्ध आपल्या सज्ज्या कुशीवर एखाद्या सिंहप्रमाणे आडवा झाला आणि पायावर पाय ठेवून सावधानतेने पळून राहिला. वृक्षांना त्यांचा फुलांचा ऋतु मसतांही फुलांचा बहर आला, व या वृक्षांनी सुद्ध वरीलप्रमाणे पडला असता त्यावर फुलांचा वर्षाव केला. युद्धाचे शेवटले क्षण आनंद आणि तेथे जमलेले दुमरे यतिजन यांस कार्यविषयक सूचना व उपदेश करण्यांत गेले. सुमद्र नांवाचा एक संन्यासी किरत किरत आ ठिकाणी प्राप्त झाला असतां युद्धांत

येण्याची रांपि त्यास मिळाली. तेथे युद्धाचा उपदेश ऐकून तो त्याचा अनुयायी झाला. हा पुण्यपावन युद्धाने स्वतः केलेला शेवटचा चेला होय. यानंतर आपल्या चेल्यांना युद्धाने बोलावून घेतले, व आपली शिष्यवण म्हणजे धम्म आणि संधाचे नियम यासंबंधाने युद्धांस कांही शंका असल्यास त्या सांगा म्हणजे मी त्या वृत्त कर्तो असें म्हटले. मी गेल्यानंतर माझी शिष्यवण (धम्म) व मार्क सिता (गंधनियम) हेच तुमच्या गुरुपाणी युद्धां सम-आवे असेही त्याने सांगितले. खालील प्रश्न त्याने तीन वेळां पुनः पुन्हा विचारलाः—

'बंधुनो, युद्धाचं की कोणाला बुद्ध धम्म, संध, माग, विनय यांसंबंधाने कांही शंका असले, कारण तरी ती असणें शक्य आहे, तर कोणताही प्रश्न विचारा. पुढें युद्धांला असा पक्षापात्र करण्याचो वेळ न यावी की, आमचा गुप्त आमच्यांत असतां आम्ही त्याला आमच्या सर्व शंका संगितल्या नाहींत'

याप्रमाणे बुद्ध बोलला असतां सर्व बंधुगण मौन धरून राहिला. 'बंधुनो गुरुविषयीचा आदरभाव तुमाला प्रश्न विचारूं देत नसेल वदाचित्. असें असेल तर आपापल्या मित्रांमजळ प्रत्येकानें बोलवें.'

यानंतरही बंधुगण मौनीच राहिला. तेव्हा मग पूज्यवर आनंद हा पुण्यपावन युद्धास म्हणाला.

'पूज्यपाद ही वेळी आश्रयांची व अलीढिक गोष्ट आहे. यासाठी असा विश्वास आहे की, या सर्व समेत एकाहि बांधवाला बुद्ध धम्म, संध, माग किंवा विनय यांसंबंधाने शंका किंवा प्रश्न राहिलेला नाही.'

'आनंद तूं हे म्हणत आहेस तें वेळळ अर्धेने म्हणत आहेस. परंतु तथागताची गोष्ट तरी नाही. या बांधव-समेत एकाहि बांधवाला बुद्ध धम्म, संध, माग किंवा विनय यांसंबंधाने एकहि शंका किंवा प्रश्न राहिलेला नाही हे तथागताला धिंदित आहे. या पांचवीं बंधुपैकी प्रत्येकजण, अवगदी मागसलेला इसम देखील, पूर्णपणे बुद्धाच्याचो बन-लेला आहे. यांपैकी कोणालाही दुःखाचा जन्म येणार नातून प्रत्येकाला निर्वाणप्राप्तीची साक्षी आहे.'

यानंतर पुण्यपावन बुद्ध बंधुगणाला म्हणाला: 'बंधुनो! आतां मी तुमची रण घेतों. अस्तित्वाचे सवे घटक विनाशी आहेत. आपआपली मुक्ति प्रयत्न करून मिळवा.' हे तथागताचे शेवटचे शब्द होत.

यानंतर तो पुण्यपावन पहिल्या ध्यानांत प्रवेश करता झाला. पहिल्या ध्यानांतून उठून दुसऱ्या ध्यानांत, दुसऱ्यांतून तिसऱ्यांत, तिसऱ्यांतून चवथ्यांत व चवथ्यांतून अंशंत आकाशांत तो प्रविष्ट झाला. तेथून अंशंत विस्मृष्टांत, या विस्मृष्टांतून शून्यसमृष्टांत, शून्यांतून आभासानहोन समृष्टांत व तेथून शून्य व संवेदना यांच्या अभलाच्या स्थितींत तो प्राप्त झाला.

येथे गीतमाचे चरित्र संपले. गीतम म्हणून ३५ व मुद्र म्हणून ४५ अशी ८० वर्षांनी ही कथा आहे; परंतु या काळातील उपलब्ध अशा गोष्टी का-च दौऱ्या आहेत. वर दिल्या त्या, व शिवाय अनापिपुडदाचे जेतवन विहाराचे बंधने, आर्त्ताच्या विनवर्णवस्तु खियाच्या भिक्षुणी म्हणून संपात प्रवेश, गीतमाविद्द काही खियाच्या तक्रारी, आणि गीतमाचे झिलोनात गमन ह्या होत. 'या देवदच्या आख्यायिकेवरून हाका असत्याकारणाने ती एकीकडे ठेविली तर विशेष महत्वाच्या अशा दोन गोष्टी राहतात. जेत-वनी विहार झाल्याकारणाने बौद्धसंघास एक प्रकारचे व्यव-स्थित स्वरूप आले. भिक्षुकीचे बरेच चातुर्वर्ण्यास अस त्याने ती एक प्रकारची हाफोच गीतमाच्या हातात आली अभातामुळे व प्रत्येकित यांच्यासंबंधी जो बर लिहिले आहे त्यावरून ह्या हाफोचा उपयोग गीतमाने राजकारणात करण्याचा प्रयत्नहि पण केला असे दिसते.

भिक्षुणीसंघ.—प्रियाचा गीतमास अत्यंत तिरस्कार असे. त्यास सापि मिळण्याचा अवकाश, ही व्यभिचार करण्यास त्या जगतीच प्रवृत्त होतात अशा त्याची प्रियाविषयी हव समजत नव्हत होते. गीतमास प्रियाचा असा तिरस्कार येण्यास इतक्या अंत पुरातात त्याचा अनुभव कारण झाला असे एका प्रपकाराने म्हटले आहे व हेच वर दिल्या दोन प्रपकारांदि मिळू होत.

आर्त्ताच्या आग्रहावरून जेव्हा कोमलापिपाच्या प्रिया व गीतमाची सावत्र आई यांस 'भिक्षुणी' बरून त्याचा एक स्वतंत्र संघ निर्माण केला, तेव्हा गीतमाने असे उपहार काढले की माझा धर्म जो वित्तिक बघे दिवणार होता तो आता ५०० वर्षे आधी नव्येव होईल.

मुद्राचा काल.—मुद्राच्या जन्माचा काल ख्रि. प. ५६० धरतात. हा जन्मकाल तो ऐशी वर्षे जराह लागी ख्रि. प. ४८० साली निर्वाणप्राप्त केला या दोन विधाना-वरून ठरवितात. तथापि ख्रि. प. ४८० हे त्याच्या मृत्युचे काल निश्चितपणे ठरलेले नाही परंतु एकंदरीत काही वर्षांच्या फरकाने ५६०—४८० हाच त्याचा हयातकाल धरण्यास हर-कत नाही असे अभ्यासकांचे मत आहे. मृत्युकाल निर्णयार्थ अनेक बाबविवाद झाले आहेत त्यांपैकी काहींचा गोपवारा संपे देतो.

मैससमुद्राचे मत आणि महावंशेस्त्रिया व पैगुच्या लेखावरून निर्वाणकालनिश्चय.—प्रो. मैससमुद्र यांनी मुद्राचा निर्वाणकाल ख्रि. प. ४७० अथवा ४७८ असावा असे अनुमान काढले आहे (संस्कृत साम्याचा इति-हास पृ. २६३ ३००)

महावंशोत म्हटले आहे की, अशोकाने बारावी मुद्राच्या १० व्या वर्षी पाटलिपुत्र येथे मुद्रगमा मारली व तिच्या नंतर १ 'मिथू' मोरनमूली'त पाटलिपुत्र आले.

पैगुच्या इ. ख. १४७६ च्या फण्याणी लेखात वरील गोष्टीचा उल्लेख आहे, व असे म्हटले आहे की, अशा रीतीने मुद्राच्या निर्वाणानंतर २३६ वर्षांनी 'समज' देशात मुद्रासमदाय सुरू झाला.

अधोकाचा राज्यारोहणकाल बहुमताने ख्रि. प. २६० समजला जातो. यानंतर १८ वर्षांनी म्हणजे ख्रि. प. २४२ साली पाटलिपुत्राची सभा झाली. याच्या पूर्वी २३६ वर्षे मुद्राचा निर्वाणकाल आहे, तेव्हा ख्रि. प. ४७८ हा मुद्राचा निर्वाणकाल या दोन लेखावरून सिद्ध होतो [मैस-इ. वं. पृ. ३० पृ. ११७]

दक्षिणेकडील व उत्तरेकडील बौद्ध धर्मकथा व कनेचे विचार.—दक्षिणेतील बौद्धाना संमत असलेला ख्रि. प. ५४३ हा मुद्राचा काल बरोबर आहे असे मत जेव्हा टनर याने दिले तेव्हा तो काल बहुतेक सर्वमान्य झाला. तथापि हा काल मान्य असलेल्या लोकांनाही, यात ६० वर्षांची चूक आहे हे कबूल आहे. टनर साहेबांचे मत दक्षिणे-कडील बौद्ध प्रंपाच्या आधारावर रखलेले आहे.

दक्षिणेकडील बौद्ध प्रंप उत्तरेकडील बौद्ध प्रंपापेक्षा जास्त विश्वसनीय आहेत हे जरी कबूल असले, तरी दक्षिणे-कडील प्रंपाच्या आधारावर काढलेल्या मुद्राच्या काळात ६० वर्षांची चूक पडते, म्हणून त्याच्यावर पूर्ण सत्यतेचा शिफा मारता येत नाही. सिंहली प्रंपात तीन बौद्ध सभांना उल्लेख आहे. एक मुद्राच्या निर्वाण-नंतर लगेच झाली, दुसरी बरोबर १०० वर्षांनंतर झाल अशोकाने बारावी मुद्राची व तिसरी दुसरीनंतर ११८ अथवा ११५ वर्षांनी अशोकाने बारावी मुद्राची झाली असे त्यात म्हटले आहे. परंतु हे असंयद्ध आहे. कारण अशोक यांचा दोन राजे झाले असा कोटिच उल्लेख नसून ज्या प्रंपात ही माहिती आहे त्याच प्रंपात पुन्हा विरोधी उल्लेख आहेत. उत्तरेकडील बौद्धाना अशोकाने मृत्युच्या एक दोनच बौद्ध सभांची माहिती असून त्यात दुसरी पहिलीनंतर ११० वर्षांनी झाली असे त्यांचे मत आहे.

टनरचे असे म्हणजे आहे की, 'ज्या धर्मी ख्रि. प. ५४३ हा मुद्राचा निर्वाणकाल नाही असे आपण सिद्ध करू शकत नाही त्या धर्मी तोच बरोबर आहे हे मान्य करणे प्राप्त आहे. उलट पैगु, प्रो. कने यांचे असे मत आहे की, ख्रि. प. ५४३ हा निर्वाणकाल आहे असे म्हणणाऱ्यांनी मुद्राचा निर्वाणकाल अशोकपूर्वी २१८, २१० अथवा त्याहून जास्त पूर्वी आहे हे सिद्ध केले पाहिजे; कारण, मुद्राचा धर्मप्रवर्तन कोणत्याही विधानाची सत्यता सिद्ध होत गेली.

बंगगाण्याचा कारकीर्दीत ख्रि. प. ३२२ मध्ये मुरुवत झाली असे प्रो. कने यांचे मत असून तद्द्वारा आधारांनी त्याने सिद्ध केले आहे. बंगगाण्याने २४ व त्याच्या मुलांनी २८ वर्षे राज्य केले, व त्यानंतर (ख्रि. प. ५२ वर्षांनी) अशोक गादीवर आला.

तेव्हां अर्थात् लि. पू. २७० हा अशोकाचा राज्यारोहणकाल असला पाहिजे असें करून यास वाटते. १. शोकाच्या शिलालेखांत ज्या ग्रीक राजांचा उल्लेख आहे त्यांच्या कालावरून पाहतां हे स्पष्ट लि. पू. २५८ त अथवा त्यानंतर लवकरच लिहिले असावे असें दिसतें व त्यावरून लि. पू. २७० हा अशोकाचा काल चूक ठरत नाहीं असें तो प्रतीपादितो. तेव्हां 'अशोक-अवदानाप्रमाणे' बुद्धाचा मृत्यु अशोकापूर्वी १०० (११०) वर्षे झाला असें गृहीत धरलें तर लि. पू. ३८० हा बुद्धाचा निर्वाणकाल ठरतो [इ. स. पू. ३, पू. ७७]. परंतु सिलोनी दंतकथांतच परस्परविरोध असल्यामुळे त्या आपणांस विश्वसनीय दिसत नाहोत.

चिनी दंतकथेच्या आधारें बुद्धकालनिर्णय.—मॅक्स मुलर साहेबांच्या मते गौतमबुद्ध क्रिस्तात् ११०० सालीं मरण पावला. त्यांनीं आपल्या मतान् आपण म्हणून मि. बॅनियु डॅनियोच्या लेखाचे दृष्टभूत आयातर दिले आहे. त्यांतील गोपबारा येणेंप्रमाणें: बुद्धाच्या मरणांनंतर लवकरच उपासीनें विनयपिटकाचा संग्रह केला, व ज्या वर्षी संग्रह केला त्याच वर्षाच्या ७ व्या महिन्याच्या १५ व्या दिवशीं उपपादिकांनीं त्याची पूजा करून त्याच्या आरंभी एक टिप दिले. त्याचा प्रतिवर्षी हाच क्रम चालू असे. पुढे तो (उपासी) क्रिस्तापूर्वी ४४० सालीं आपला शिष्य दासक हाच्या स्वार्थीन विनयपिटक करून आपण निर्वाण-प्रत गेला. दासक क्रिस्तापूर्वी ३९७ सालीं मरण पावला. हाच्या नंतर विनयपिटक फौजकाच्या हातीं अर्लें. हा आपला शिष्य सिंगव हाच्या ताब्यांत विनयपिटक देऊन क्रिस्तापूर्वी ३५३ सालीं मरण पावला. सिंगवाने क्रिस्तापूर्वी ३००३ सालीं विनय पिटक मोठ्ठल्यायोगेनून तिन्य हाच्या हवाली केलें. तिच्यानें तें क्रिस्तापूर्वी २३३ सालीं बंधवर्गी हाच्या दिलें. ह्याप्रमाणें शिष्य-परंपरा चालत जाऊन, -विनय पिटक शेवटीं संगमदास प्राप्त झाले. संगमदानें थाणली एका चिनी उपाध्यायाच्या मदतीनें विनयपिटकाचें भाषांतर केले; व ह्यालाचेश्वरविहार असें नांव दिलें. हे भाषांतर इ. स. ४१५ या वर्षी झालें. ह्या वेळीं मूळ विनयपिटकावर एका वर्षास एक टिप ह्याप्रमाणें ९७५ वर्षे दर्शविणारी १७५ टिपे होती.

आतां आपणांस बुद्धाचा मृत्युकाल पहावयाचा असल्यास ९७५ वर्षांत इ. सनाचीं ४१० वर्षे बरा केळीं पाहिजेत. म्हणजे बाकी राहिलेलीं वर्षे बुद्धाचा क्रिस्तापूर्वी निर्वाणकाल दर्शवितात. ह्याप्रमाणें क्रिस्तापूर्वी ४८५ या वर्षी बुद्धाच्या विनयपिटकाचा संग्रह झाला असावा, व ह्याच्या सुमारे ८ वर्षे आगेदर बुद्ध मरण पावला असावा. त्यावरून ४७७ हे बुद्धाचे मृत्युवर्षे खरे धरण्यास हरकत नाहीं असें इ. स. पू. १३ (पू. १४८-५१) मध्ये प्रतीपादिलें आहे.

व्ही गोपाल अय्यर यांचा पतद्विषयकलेख.—गोपाल अय्यर यांनीं इ. स. पू. ३७, पू. ३४१ वरचा प्रस्ताव जो खल

केला आहे, त्याचा सारांश येणें प्रमाणें:—उत्तरेकडील ग्रीक लोक लि. पू. २४२२ पासून ४४६ पर्यंत निरनिराळ्या सालांत बुद्ध झाला असें सांगतात, आणि सिलोन, ब्रह्मदेश व सयाम येथील याद लोक बुद्धाचा निर्वाणकाल लि. पू. ५४३ हा धरतात.

बुद्धविषयक दंतकथावरून त्याचा निर्वाणकाल निश्चित करण्यास चंद्रगुप्ताचा व अशोकाचा राज्यारोहणकाल निश्चित करणे गरूज आहे. कारण सिलोनांतील ऐतिहासिक पुराव्यावरून असें दिसतें कीं, चंद्रगुप्ताचें राज्यारोहण निर्वाणानंतर १६३ वर्षांनीं व अशोकाचें २१८ वर्षांनीं झालें. हे विधान बरोबर आहे असें प्रो. मॅक्समुलर यांनीं कबूल केलें असून अशोकाच्या शिलालेखांनिहां त्याला पुष्टि येते.

पाश्चात्य अधिकारगुप्त ग्रीकमधील व इतर पुराव्यावरून त्याचप्रमाणें अशोकासंबंधीच्या माहितीवरून चंद्रगुप्ताचें राज्यारोहण लि. पू. ३२५ सालीं झालें असावें असें म्हणावें लागत. त्याचप्रमाणें अशोकाचें राज्यारोहण लि. पू. २६९ सालीं झालें असावें. म्हणजे यावरून असें दिसतें कीं, बुद्धाचें निर्वाण लि. पू. ४८७ सालीं झालें असावें.

सदर पुराव्याशिवाय हिंदुस्थानांत सांपडणाऱ्या शिलालेखावरूनहि बुद्धाचा निर्वाणकाल निश्चित करता येतो. मध्य-प्रांतातील रुपनाथ येथील शिलालेखातील आदेशात असें लिहिलें आहे कीं, तो २५६ सालीं एका स्वर्गवासीयानें प्रसिद्ध केला. या लेखावरून असें अनुमान निघतें कीं, अशोक याच सालीं स्वर्गवासी झाला, व त्यातिल २५६ साल म्हणजे बुद्ध-निर्वाणानंतरचे २५६ वें साल होय. अशोकाचा मृत्युकाल लि. पू. २३१ आहे, म्हणजे निर्वाण काल लि. पू. ४८७ हा असावा. निर्वाणच्या वेळीं बुद्ध ८० वर्षांचा होता असें दंत-कथांवरून दिसत असल्यामुळे बुद्धाचा वयन लि. पू. ५६७ सालीं झाला असावा.

धानमज्जे विनयपिटकाला जोडलेलें एक टिपक्याटिपक्यांचे पान आहे. पूर्वी प्रत्येक वर्षी 'वसंतोत्सवा'च्या वेळीं मुख्य उपाध्याय त्या टिपक्यांत एक टिपका मिळवात असे. व हा पद्धत इ. स. ४८९ पर्यंत चालू होती. बुद्धनिर्वाणानंतर, दर वर्षीस एक टिपका याप्रमाणें त्यांत ९७५ टिपका आहेत असें म्हणतात; यावरून निर्वाण काल लि. पू. ४८७ ठरतो.

सिलोनांतील पत्तरीत निर्वाणकाल लि. पू. ५४३ दिले आहे. परंतु कालगणनेत सिलोनाच्या लोकांनी चूक झाल्यामुळे हा ५६ वर्षांचा फरक पडला आहे. त्यांनीं सौर्याकाल अशोकापासून सुरू होतो असें गृहीत धरल्यामुळे चंद्रगुप्त व अशोक यांच्यांतिल ५६ वर्षांच्या अंतराएवढी चूक बुद्धाचा निर्वाणकाल निश्चित करताना पडली असावी.

अशोकाच्या राज्यारोहणकालावरून बुद्धाच्या निर्वाणार्थ साल ठरविण्याचा प्रयत्न.—अशोकाच्या १३ व्या शिलालेखावरून असें दिसून येतें कीं, त्याला राज्या-भिषेक झाल्यानंतर १३ व्या वर्षी जेव्हा त्यानें खडकावर हा

लेख कोरविला तेव्हा अठायोकर याथेस व मगत हे श्रीक राजे राज्य करीत होते. अठायोकर लि. पू. २६१ मध्ये गादीवर बसला; व मगत लि. पू. २५८ व्या वर्षी मरण पावला असल्यामुळे, अशोकच्या राज्याभिषेकानंतरचे १३ वे वर्ष लि. पू. २६० व २५८ या दोन सालांच्या दरम्यान पडले असते. म्हणजे त्याला लि. पू. २५२ व २७० यांच्या दरम्यान राज्याभिषेक झाला असावा हे उघड आहे. आता बापुपुराणावरून असे समजते की, शिवसाराच्या मृत्यूनंतर ३५३ वर्षांनी (म्हणजे बुधनिर्वाणानंतर ३४५ वर्षांनी- कारण अजितशत्रूने शिवसाराचा वध करून राज्य बळकाविल्यावर ८ वर्षांनी बुध मेला असे बौद्ध ग्रंथात म्हटले आहे) अशोक मरण पावला. पण शिषुनाग घराण्यातील नंदवर्धन व महानंद हे दोन राजे, नंदघराण्यातील नंद व महापद्मनंद या दोन रामांचीच दिर्घा होऊन शिद्धिले जाणे संभवनाय असल्यामुळे, नंद घराण्यातील राजाबद्दल दिलेला १०० वर्षांचा संवासास्पद काळ या ३४५ वर्षांतून काढून टाकिला असता, बुधानंतर २४५ वर्षांनी अशोक मरण पावला असे म्हणणे प्राप्त होते. आता राज्याभिषेकसालानंतर अशोकाने आपली ३७ वर्षे राज्य केले असे बौद्ध ग्रंथात म्हटले असल्या कारणाने, निर्वाणानंतर २०८ वर्षांनी अशोकास राज्याभिषेक झाला असे, व तो लि. पू. २७२-२७० च्या दरम्यान झाला हे आपणास ठाऊक असल्यामुळे-बुद्धाचे निर्वाण लि. पू. ४८० व ४७८ या दोन सालांच्या दरम्यान केव्हा तरी झाले असे सिद्ध होते.

घरील सालाची महार्घपक्षांतील उत्सृष्टांशी संगति—बुद्धाच्या निर्वाणानंतर २१८ वर्षांनी अशोकास राज्याभिषेक झाला असे महावर्षात सांगितले आहे. अशोकच्या राज्याभिषेकाचा काळ लि. पू. २७२-२७० असा आपण शिलालेखाच्या विश्वमनीय पुराव्यावरून ठरविला असल्यामुळे त्यावरून हिशोब करून पाह्या बुद्धाचा निर्वाण-काळ वामवर्षा ११-१२ वर्षे पुढे येतो. यावर उपसामान्ये श्री. शांतिदय यांचे असे म्हणणे आहे की,—"अशोकच्या राज्याभिषेकापेक्षा त्याने बौद्धधर्माचा स्वीकार करणे हाच गोष्ट बौद्धांच्या दृष्टीने महत्वाची असल्यामुळे केव्हा राज्याभिषेकानंतर ११ वर्षांनी अशोक बौद्ध संप्रदायाचा कष्ट अभिमाना झाला तेव्हाच त्याचा राज्याभिषेक झाला असे त्यांनी मानले असावे."

बैपानी पिय तिस्ताच्या राज्याभिषेकदिनानिर्देशावरून घरील सालास पुढि—गिलेनच्या देवाना पिय तिस्तास बुधनिर्वाणानंतर २३६ वर्षांनी मार्गशीर्षात आदिचंद्रोदयदिन व पूर्वाषाढा नक्षत्र अमतांना राज्याभिषेक झाला या माहितीवरून देवाना पिय तिस्ता यास लि. पू. २४२ किंवा २४७ या वर्षी राज्याभिषेक झाला असावा. व म्हणून बुद्धाच्या निर्वाणस लि. पू. ४८८ किंवा ४८३ यां-कडील एण्दरे वर्षे देता येईल, असे डॉ. ह्यूड यांनी मानले

बहुन ठरविले आहे. आता यापैकी कोणते वर्ष घेणे अधिक समुचित व्हाईल ते आपण पाहू. लि. पू. २४२ सालच्या १४ जोश्वेवर रोजी (लंकेतील कालमानाप्रमाणे) मध्यम सूर्योदयानंतर ५११ घटकांनी द्वितीया संपत्ती, म्हणजे तो 'आदिचंद्रोदय दिन' होता; आणि पूर्वाषाढानक्षत्र तर त्या दिवशी दिवसभर होते. परंतु लि. पू. २४७ सालच्या ६ जोश्वेवर रोजी ९ घटकांनी प्रतिपदा संपत्ती, व ५०१ घटकांनी, म्हणजे मध्यरात्रीनंतर दोन घटकांनी, पूर्वाषाढा नक्षत्र लागते. यावरून असे दिसून येईल की, हा तरी आदिचंद्रोदय दिन होता तरी त्या दिवशी पूर्वाषाढा नक्षत्र होते असे बहुधा कोणी म्हणणार नाही. म्हणून लि. पू. २४२ हे देवाना पिय तिस्ताचे राज्याभिषेकाचे वर्ष, व लि. पू. (२४२+२३६) ४७८ हे बुद्धाच्या निर्वाणाचे वर्ष असले पाहिजे.

बुध निर्वाणाचा नक्की दिवस—वरील विवेचनावरून आपणास बुद्धाचा निर्वाणबाल स्थळमानाने लि. पू. ४८०-४७८ असा ठरविला येतो. असे दिसून येईल. बुद्धाच्या मृत्यूचे नक्की वर्ष, महिना व दिवस काढण्याकरिता दिशप मिग्गंडसूत्रात गोदमचरित्रातील बुद्धे दिलेल्या तिथी गोपाळ अच्यर यांस महावाच्या नाटतात.

१. फाल्गुन शुद्ध १ रोज शनिवारपासून कौटूक्षक प्रवारांतून गेला ।।।

२. चैत्र शुद्ध १ रोज रविवारपासून ईक्षान शक प्रवारांत आला.

३. वैशाख शुद्ध १५ (दसम) शक ६८ रोजी शुक्रवारी विशाखा नक्षत्र असताना बुद्ध जन्मास आला.

४. १६ साली रविवार आषाढ शुद्ध १५ रोजी उत्तराषाढा नक्षत्र असताना बुद्ध कपिलवस्तु सोडून गेला.

५. १०३ साली वैशाख शुद्ध पौर्णिमेस बुधवारी विशाखा नक्षत्र असताना बुद्धास पूर्णज्ञान प्राप्त झाले.

६. १०७ साली फाल्गुन शुद्ध पौर्णिमेस शनिवारी सूर्योदयां शुद्धेदने मरण पावला.

७. १४८ साली वैशाख शुद्ध पौर्णिमेस, मंगळवारी, विशाखा नक्षत्रावर सूर्योदयाच्या विविध अंगदर बुद्धाचे निधन झाले.

८. फाल्गुन शु. १ रोज सोमवार शके १४८ पासून बौद्ध पंधाचा शक सुरू झाला.

बुद्धाच्या निर्वाणाची जेवढी म्हणून वर्षे सुचविण्यात आली आहेत त्यापैकी फक्त लि. पू. ४७८ हेच वर्ष घेतले असता बरीच तिथी त्या या टिकाणी दिसविलेल्या वारी पडतात, व जेथे नक्षत्र दिली त्याहीदोन ठेपे तीही जुळतात. यावरून लि. पू. ४७८ या वर्षातील वैशाख शुद्ध पौर्णिमेस म्हणजे एप्रिल महिन्याच्या १ त्या तारखेस बुद्ध मरण पावला असा कायदेशीर निर्णय सिद्ध होतो.

कार्तिक शुद्ध ८ हा बुधनिर्वाणानंद धरण्याची अनवश्यकता—नों. प्रसिद्ध यानी देवाना पिय तिस्ता.

याचे दोन्हा राज्यामिषेक (वि. पू २४७ तील मार्गदर्शक शुद्ध १ व वि पू २४६ तील वैशाख शु १५) आणि महेंद्राचे सिलोनमध्य आगमन (वि पू. २४७ तील ज्येष्ठ शुद्ध १५), या तीनही गोष्टी निर्वाणशका २३६ (गत) या वर्षाचे पडण्या म्हणून, कार्तिक शुद्ध ८ ही बुद्धाच्या निर्वाणत्वी तिथि घेतली आहे परंतु तसे करण्याचा काही आवश्यकता नाही कारण बिगडेत्सच्या पुस्तकात दिलेल्या तिथीवरून जुन्या पंचांगपद्धतीचा रक्षपूर्वक अभ्यास केला असता असे दिसून येईल की, जरी श्वारभ निरनिराळ्या काळी निरनिराळ्या दिवसापासून केला होता तरी वर्षारंभ नेहमी फाल्गुन शुद्ध प्रतिपदेसच होत असे ही गोष्ट लक्षात ठेविली, व वि पू २४९ हा द्वावापिम तिसऱ्या राज्यामिषेककाल धरला म्हणजे बौद्ध प्रयात दिलेली वैशाख शु. १५ ही निर्वाणतिथि धरुनहि दुसरी व तिसरी अशा दोन्हीहि गोष्टी निर्वाणशका २३६ (गत (म्हणजे २३७ वर्तमान) या सार्वत्रिक पडतील, व पहिली निर्वाण शका २३६ वर्तमानमध्य येईल

निर्वाणवर्ष दि. पू ४७७ फौ ४७८—इंडियन एंटीक्वरीच्या १९१४ सालातील आगस्ट महिन्याच्या अकांत महावाराचा निर्वाणकाल ठरवीत असता, वि पू ४७७ हे बुद्धाच्या निर्वाणाचे साल असले पाहिजे असे प्रो फोर्नियेचे यानी निर्णय केले आहे हा निर्णय त्यांनी ज्या पुराव्यावरून केला त्यातील महत्त्वाचे मुद्दे वर आलेव आहेत वि पू ४७७ हा बुद्धाचा निर्वाणकाल धरला असता मरणार्थ्या वेळी त्याचे वय ८० वर्षाचे होते ही गोष्ट जरी त्याच्या निर्णयास अनुकूल पडते, तरी त्या सालच्या फाल्गुन शुद्ध प्रतिपदेस, म्हणजे निर्वाणशकाच्या आरंभ दिवशी, रविवार किंवा सोमवार येत नसल्यामुळे, ते साल धरून बरोबर होणार नाही वि पू ४७८ हे निर्वाणाचे वर्ष मानिले असता बुद्धाच्या वयास मरणार्थ्या वेळी ७९ वर्षे झाली होती असे म्हणणे प्राप्त होते तर परंतु त्याचे निधन ईश्वर शक १४८ (वर्तमान) या वर्षी झाले असे मानले असता तिथि, वार, नक्षत्र व शक याविषयी सर्व अडचणी दूर होतात.

बुद्धाच्या इतिहासांतील महत्त्वाच्या गोष्टींचा कालनिर्णय—तेव्हा आता बिगडेत्सच्या पुस्तकातून घेतलेल्या तिथींना पुढे दिल्याप्रमाणे तारखा लावण्यास काही प्रयत्न दिसत नाही.—

ईश्वर शक प्रचारात आला—रविवार सा. ५ मार्च ६२६ (वि पू)

बुद्धाचा जन्म—शुक्रवार सा ४ एप्रिल, ५५७ („)

त्याचा गृहत्याग—रविवार सा. २२ जून ५२९ („)

ज्ञानप्राप्ति—बुधवार सा ८ एप्रिल ५२२ („)

उद्धोदनाचे निधन—रविवार सा २० जुलै ५१८ (वि पू)

बुद्धाचे निर्वाण.—मंगळवार, सा १ एप्रिल ४७८ (वि पू)
निर्वाणशकारंभ—रविवार सा १९ जानेवारी ४७८ (वि पू)

चारांचा उद्देष्ट व त्याचे ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्व—पाचव्या शतकापूर्वी, कोणत्याहि प्रसंगाचा वाळ देताना वार लिहिण्याची हिदुस्थानात रीति नसल्यामुळे, ५ व्या व ८ व्या शतकाच्या दरम्यान बहुधा कोणातरी गणित करून या तिथींचे वार लिहिले असत, परंतु एव लाच कारणावरून बिगडेत्सने आपल्या भाषांतरात दिलेल्या तिथींचे ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्व किल्लुल कमी होत नाही कारण बुद्धाच्या आयुष्यातील प्रत्येक प्रसंगामधील तिथीवार-नक्षत्रादि सर्वेच गोष्टी मागाहून गणित करून कोणी लिहिल्या असणे असमवनीय असल्यामुळे, तरी शका देताल घेण्याच काहीच कारण दिसत नाही [इ. अं पु ४२]

बौद्ध संप्रदायाची ऐतिहासिक किंमत—बौद्ध संप्रदायाचे कांय मोठे आहे व त्यामुळे, बुद्धाचे ऐतिहासिक महत्त्व आणि त्याच्या चरित्राविषयी त्याच्या प्राचान्तेच्या मानाने उपलब्ध माहिती या दृष्टींनी या पुस्तकासारखा दुसरा कोणीच झाला नाही खिस्त व पैगंबर या दोन्ही व्यक्तींचे कार्यस्वरूप बुद्धाच्या कार्यस्वरूपाहून भिन्न आहे

बौद्ध संप्रदायाचा प्रसार चांगल्या रीतीने समजण्यासाठी त्याचे वास्तविक स्वरूप कळणे अवश्य आहे बुद्धाचे आपले मत केवळ मतस्वरूपा ठेविले नाही, तर ते संप्रदाय स्थापन करून रक्षण्याचा योग्य प्रयत्न करण्याचा प्रयत्न केला बुद्धाचा संप्रदाय आणि परंपरागत वैचारिक इतिहास यांचा परस्परसंबंध संप्रदायेतिहासाच्या दृष्टीने अगोदर लक्षात घेतला पाहिजे याविषयी थोडक्यात असे सांगता येईल की, खान ईश्वरस्वरूप किंवा वैदिक वाच्य याविषयी फारसे विवेचन केलेले नाही बुद्धाच्या ईश्वरविषयक कल्पना निखराने सांगणे कठीण आहे कधी कधी तो पिशाचादिकांचे अस्तित्व मान्य करतांना आढळतो इद्रादि देवतांच्या अस्तित्वाविषयी त्याची आस्तिक्य उद्दि असावी असाहि एखाद्या वेळेस वाटते स्वर्ग, पाताळ, नरक इत्यादि वाच्येतील त्याच मत फारसे भिन्न नव्हत एवज न्याची कल्पना भिन्न स्वरूपात त्यास मान्य होतीच आयुष्य दु समय आहे, कर्म फार बलवान आहे, या त्याच्या अधि धात्री कल्पना होत्या

बुद्धाचे अद्वितीयत्व जरी कोणासहि अमान्य करता याव याचे नाही तरी त्याच्या ज्ञानाच्या, स्वभावाच्या आणि वर्तनाच्या वर्णनात अद्यावद आणि निव्विरेकसक यात ताम मतभेद झाल्याशिवाय रहाणार नाही

बुद्धाची वेदाविषयी दृष्टि—बुद्धाची वेदाविषयी दृष्टि अनिश्चित होती वेदात कांय असणे याची त्यास कल्पना होती असे म्हणण्यास पुरावा नाही त्यास सख्ख येत हात की नव्हते याविषयी संशयच आहे पाश्चात्यांच्या अभ्यासासुळे

वेदास निश्चयाने विरोध करण्याचे साहस गौतमास करता आले नसावे. कस्यपसुतात त्याने मंत्रदृष्टा ऋष्यांस ब्रह्मज्ञान कोठे होते असे म्हणून वेदाचा उपहास केला आहे. तर जातक्रांत प्रारंभीच आपला उपदेश वेदाचे सार होय म्हणून म्हटले आहे.

बुद्धाचे जातिभेदासंबंधाचे कार्य.—गौतमास जातिभेदाच्या द्रष्टा व समानतेचा पुरस्कर्ता असे म्हणता येत नाही त्याने आपल्या भिक्षूंच्या संपात न्हाण्यास घेतले किंवा चाडालास घेतले अशा तऱ्हेचा पुरावा आपल्याने त्याचा जातिभेदविषयक वृत्ति स्पष्ट होत नाही अविवाहित भिक्षूंच्या संपात कोणीहि कायेईना, त्याने समाज-व्यवस्थेत फरक पडत नाही तेव्हा आपण त्याची विवाहविषयक वृत्ति काय होती हे शोधले पाहिजे. विवाह करणेच चांगले नाही आणि पृष्ठस्थाचे मुख्य कर्तव्य भिक्षूंस शिधा देणे हे होय अशा त्याची सामान्यतः विवाहविषयक वृत्ति होती अथपसुतात त्याने आपल्याशी वादविवाद करणाऱ्या ब्राह्मणास तुम्ही ब्राह्मण क्षत्रियवैश्याच्या मुलीबरोबर लग्न करता म्हणून निर्मतेसना केली आहे, आणि आपल्या कुलाच्या शुद्धतेविषयी सांगताना, आमच्या पूर्वजानी जाती बाहेर लम करणे डाढल्यासाठी भावावहिर्णनी संबंध केला असे उद्गार काढले आहेत. एवंच त्यास भावावहिर्णनी लम करणे हे जातीबाहेर लग्न करण्यापेक्षा अधिक बरे वाटे त्याने जातिभेदाविरुद्ध चळवळ सुद्धीच केली नसून ब्राह्मणा-विरुद्ध मात्र चळवळ केली. ब्राह्मणाच्या ज्ञानात अर्थ नाही, ब्राह्मणाची जात क्षत्रियाच्या खाली आहे, ब्राह्मण हाून गुलालले आहेत, इत्यादि वाक्ये तो चारंगार बोले. म्हणजे त्याची जातिभेदाविरुद्ध ओरड नसून त्याच्यामध्ये ब्राह्मण-मत्सर पूर्वमेत बास करीत होता असे दिसते.

बुद्धाची ज्ञानविषयक वृत्ति.—बुद्धास अज्ञानमूलक पूर्वप्रज्ञाचा द्रष्टा असेहि म्हणता येणार नाही. त्यास प्रत्ययावर रचलेले ज्ञान नको होतें. प्रहणे कर्तविणे, गणित करणे, आंधाभिज्ञान हीं फार हुलकी, यात सर्व प्रकारचा विटाळ भरला आहे, असे त्याचे मत होतें आणि असल्या गोष्टींपासून मी अलिप्त आहे यावद्दल तो गर्व बाळगीत होता. त्याची शास्त्रदेष्टी विचारपद्धति येणेप्रमाणे होती. ब्राह्मणांची शास्त्रे शिकाल तर तुम्ही अधोगतीस जाल, का की, ब्राह्मणांची शास्त्रे अनुभवावर रचली आहेत. अनुभव म्हणजे काय, तर पदार्थ आणि इंद्रिय याचा संनिकर्ष. पण पदार्थ आणि इंद्रिय याचा संनिकर्ष झाल्याने वासना उत्पन्न होते, आणि वासना म्हणजे सर्व अधोगतीचे कारण होय. म्हणून अनुभवमूलक शास्त्रे शिकाल तर तुम्हांस वासना उत्पन्न होऊन तुम्ही अधोगतीस जाल. गौतमास त्या वेळच्या अज्ञानाचा द्रष्टा न म्हणता, ज्ञानसंचयनाचा द्रष्टा व अडाणी लोकांच्या टोळीत बसून शानी वर्गाची चेष्टा करणारा म्हटले पाहिजे. तो स्वतः

गूढ "शास्त्रे" किंवा फलज्योतिष असल्या प्रकारच्या विद्याचा व्यापार करण्याच्या पापापासून मुक्त नव्हता. जेव्हा त्यास भेटण्यास आलेल्या एका तरुणास शरीरलक्षणावरून बुद्ध हा महापुरुष आहे असे वार्द लागले, आणि महापुरुषाचे आणखी एक लक्षण म्हणजे गुह्येन्द्रियाचा विशिष्ट आकार हे मानले जात असल्यामुळे ते लक्षण गौतमास आहे किंवा नाही याविषयी संदेह उत्पन्न झाला, तेव्हा आपल्या महत्त्वास साधक यशे प्रमाण त्यास दाखविण्यासाठी गौतमाने त्यास आपले गुह्येन्द्रिय उघडून दाखविले! असो.

या तऱ्हेच्या सर्व गोष्टी लक्षात घेता येता म्हणजे बुद्धाचे स्वरूप चांगले च्यानात येते. बुद्ध विद्वान् नव्हता, मोठा सात्विक मनुष्य नव्हता, किंवा विशिष्ट नीतिमतेचा आप्रवृत्ति नव्हता हे सर्व त्याचे गुण त्याच्या मतप्रसारास सहाय्यक झाले. तो विशिष्ट तत्त्वाचा आप्रवृत्ति असता तर त्यास संश्रद्धा-प्रसारात यश आले असतें की नाही याची शंकाच आहे. जेव्हा अनेक भिक्षू गोळा करावयाचे, त्याच्या निर्वाहासाठी मोठमोठ्या रक्कम जमवावयाच्या आणि मालमत्ता मिळवावयाची तेव्हा त्या मनुष्यास तत्त्ववैतपणापेक्षा मुत्सद्दीपणा पतकरावा लागतो; आणि ज्या गोष्टी त्यास अभ्यर्थे वाटत असतील त्याहि कराव्या लागतात. गौतमाचे असेच झाले असावेसे दिसते. ज्याप्रमाणे लघरला धर्म बुद्धावाक्याचा असता राजाश्रय मिळविण्यासाठी दोन बायका करण्यास अनुकूल असा एका राजाला शास्त्रार्थ काढून द्यावा लागला, त्याप्रमाणेच अनेक गोष्टी गौतमास कराव्या लागल्या असतील गौतम संचचालक आणि धर्मोपदेशक असल्यामुळे त्यास विचार आणि आचरण यात येणारी असगति पतकरावी लागली असे दिसते आमच्या मते गौतमाची अपूर्वता ज्ञान-मूलक किंवा आचरणमूलक नसून संघचालकत्वमूलक होता.

संघचालकत्वांमुळे गौतमावर येणाऱ्या अपवादांचे निराकरण करता येईल हे खरे, तरी तेवढ्याने तो दोषापासून अजी-यात सुटतो असे मात्र नाही. तथापि त्यामुळे तो फारसा मोठा दोषी ठरत नाही, एवढे मात्र कबूल केले पाहिजे. त्याची जातिभेदविषयक वृत्ति जरी केवळ मत्सरप्रेरित असली, तरी तो त्यामुळे मोठ्या दोषाला पात्र होतो असे नाही. सामाजिक चळवळीत अंग देवणाऱ्या पुढे लोकांची वृत्ति वरिष्ठ वर्गाविषयी मत्सरयुक्त असते, आणि तो मत्सर त्यास जातिभेदाविरुद्ध बोलावयास प्रेरणा करतो अशी एक-द्वयति स्थिति असता त्याबद्दल एकट्या गौतमासच दोष कशासा? गौतम या धाकतीत बाईट दिसण्याचे कारण एवढेच की, अलौकिक सद्गुण त्यावर लोकांनी विनाकारण लादले. आणि अलौकिकत्वाच्या दृष्टीने त्याचे परीक्षण कसे लागले म्हणजे त्याचे वैगुण्य विशेष ठळकपणे दिसून येते. आचरणाने केवळ सामान्य मनुष्य व धंद्याने सुप्तही या तऱ्हेचीच दृष्टि गौतमाच्या आयुष्याचे परीक्षण करतांना ठेवली, म्हणजे गौतम बाईट मनुष्य मूर्खच दिसत नाही.

बौद्ध संप्रदायाचा प्रसार—बौद्ध संप्रदायाचा उत्तर हिंदुस्थानात प्रसार त्याच्या काळातच झाला. ब्राह्मणातीत्या पश्चिमेकडे गीतमानें स्वतः चोहोंकडे सचार केला होता तो सचारसंघ थावयाचा म्हणजे त्याच्या अनेक सूत्रांचा परामर्श घ्यावा लागेल हा पुढे बौद्धवादमयाच्या विवेचनाच्या प्रसंगी घेतला जाईल सध्या मतस्थैर्यापेक्षा शास्त्रेच्या धर्मसभा व निरनिराळ्या प्रदेशात झालेला संप्रदायप्रसार इकडेच लक्ष देऊ.

हिंदुस्थानांतील बौद्ध संप्रदाय—बौद्ध संप्रदायाचा उगम हिंदुस्थानात झाल्यामुळे, त्या पयाचीं आद्यतत्वे काय होती तें हिंदुस्थानच्या इतिहासावरून समजत बौद्धाचें सर्व संप्रदायग्रंथ याच देशात तयार झाले असल्यानें येथील बौद्ध संप्रदायाचें स्वरूप समजून घेतल्याशिवाय इतर देशांतील बौद्ध संप्रदायाचें स्वरूप नीट लक्षात येणार नाहीं. या दृष्टीनें येथील बौद्ध संप्रदायाचा अभ्यास पार महत्त्वाचा आहे. या पयाचा हिंदुस्थानात लोप होऊन गरी अनेक शतके छोटली आहेत, तरी त्याचा हिंदुस्थानच्या संस्कृतीवर बराच परिणाम झालेला आहे. या देशातील आध्यात्मिक जीवनावर बौद्ध प्रभुत्वाचा परिणाम बराच झालेला असून बाह्यमयेतिहासामध्य तर बौद्धपंथी वाढमयास महत्त्वाचे स्थान आहे.

कोसल (हृषीका अयोध्या प्रांत) व मगध (बहार) या देशात बौद्ध संप्रदायाचा उगम झाला. ब्राह्मणसंस्कृतीच्या पेंद्रसंनानापासून हे प्रदेश पार दूर असल्यामुळे येथे बौद्ध संप्रदायाच्या प्रमाराचें काम सुगम झालें.

धर्मसभा—युद्धाच्या निर्वाणानंतर योच्या दिवसानीं महाकायप नावाच्या त्याच्या एका शिष्याने गजयूढ येथे मिथुळी एक सभा भरविली. युद्धाच्या आज्ञा नीत समजावून देणें हा या सभेचा उद्देश होता. या पहिल्या धर्मसभेनें संपा सवधाच्या षट्क नियमात व आचारात कठिण सुधारणा केल्या. परंतु धर्मशास्त्रातल्या वचनांच्या स्पष्टीकरणसंगर्षा कित्येक प्रश्न उपस्थित झाल्यामुळे, पहिल्या सभेनंतर १०० वर्षांनीं वैशाली येथे दुसरी धर्मसंगती भरविण्यात आली. बौद्धांची तिसरी धर्मसभा प्रसिद्ध बौद्ध राजा अशोक याच्या कारकीर्दीत पाटलिपुत्र येथे भरली होती.

अशोकाच्या उत्तेजनामुळे बौद्ध संप्रदायाचा प्रसार—हिंदुस्थानातील बौद्ध संप्रदायाच्या इतिहासात अशोकाच्या कारकीर्दीचा काळ अत्यंत महत्त्वाचा आहे. या कलाढ्य राजाच्या पाठिंब्यामुळे हिंदुस्थानात त्या विचाराचा प्रसार पार जारीनें सुरू झाला. अशोकानें स्वतः बौद्ध संप्रदायाचा स्वीकार केला इतकेंच नाहीं, तर त्यानें सिलोन, म्हेसूर, महाराष्ट्र, कादमीर, वगैरे देशात धर्मप्रचारक पाठविले, व अनेक मठ स्थापून मिथुळ व मिथुणी यांची राहण्याची सोय केली. अशा प्रकारें या संप्रदायाचा अमर्याद उत्तेजन मिळाल्यामुळे कित्येक हलक्या प्रतीचे लोक सघात प्रविष्ट होऊन त्याच्या स्वर वर्तमानें बौद्ध संप्रदायाच्या तत्वात

घोटाळे मागले. अशोकानें हलकट लोकाना सपातून पाववून देऊन कपावस्थु हा ग्रंथ रचिला व क्रि. पू. २५३ त पात्र्या पुत्र येथें तिसरी धर्मसभा बोलाविली.

अशोकाला बौद्ध मताची विशेष आस्था असल्यामुळे, त्यानें धर्मविषयक माहिती शिलास्तभावर लिहून ठेविली. या त्याच्या शिलालेखावरून सत्कालीन बौद्ध संप्रदायाच्या इतिहासाची चांगली माहिती मिळते.

मिळिंद व कनिष्क यांच्या काळांतील पक्ष भेद—अशोकाच्या मृत्यूनंतरही उत्तर हिंदुस्थानात बौद्धमताचा बराच प्रसार झाला. क्रि. पू. १०० च्या सुमारास मिळिंद (मिनेंटर) राजानें बौद्धपथावर स्वीकार केला. याच सुमारास वॅक्त्रिया व चीन या देशातही बौद्ध संस्कृतीचा प्रसार झाला. परंतु हिंदुस्थानातील बौद्ध लोकांत या वेळीं फाटाफूट होऊन इतका दुही माजली होती की, एका बौद्ध संप्रदायाचे अठरा निरनिराळे पथ प्रचारात आले असें म्हणतात. अशोकाप्रमाणेंच कनिष्क राजाचीही कारकीर्द बौद्ध संस्कृतीच्या इतिहासात महत्त्वाची आहे. हाहि राजा प्रथम बौद्ध संप्रदायी नव्हता, परंतु राज्यारूढ झाल्यावर तो या संप्रदायात शिरला. अशी दतकथा आहे. इ. स. १०० च्या सुमारास कनिष्कानेंहि एव धर्मसभा भरविली होती. या सभेंत बौद्ध संप्रदायाच्या अठरा निरनिराळ्या पथांचे लोक हजर होते. गीतमयुद्धाच्या वेळाचा बौद्ध संप्रदाय व कनिष्काच्या वेळाचा बौद्ध संप्रदाय यात महत्त्वपूर्ण होतें बौद्ध संप्रदायाचें मूलवें शुद्ध स्वरूप या वेळीं राखिले नव्हतें. कनिष्काच्या धर्मसभेंत हिनया पंथाचे लोक बरेच हजर असून महायान पंथाचे लोक बहुतेक हजर नव्हतेच असें म्हटले तरी चाले. उत्तरेकडच्या बौद्ध संस्कृतीला महायान व दक्षिण कडील बौद्ध संस्कृतीला हिनयान अशीं नावे होती. या दोन पंथांतील अंतर दिवसाशुद्धिचा वादत जाऊन कनिष्काच्या वेळीं ते पथ आगदीं भिन्न झाले. कनिष्काच्या सभेच्या योगानें हिनयान पंथात एकी झाली, परंतु या दोन पंथाचें एकमत झालें नाहीं. या धर्मसभेत संप्रदायग्रंथातहि सुधारणा झाली.

व्हास—इसवी सनाच्या आठव्या शतकापासून हिंदुस्थानातील बौद्ध संप्रदायाच्या व्हासात प्ररंभ झाला. व ह्म हळू ह्याचें विशिष्ट स्वरूप नष्ट होऊन तो प्रचलित विचारात पूर्णपणें मिसळून गेला. बंगालात व इतर अनेक ठिकाणी उत्पत्तावर तगलेले मठ सुसुलमाना विजयानंतर नष्ट झाले आणि सामान्य जनता ब्राह्मणाभ्या वनली.

पोषाच व आचारनियम—हिंदुस्थानातील बौद्ध मिथुळ्या पोषाच प्रथमतः पिवळ्या रंगाचा अस, परंतु कालांतरानें ते तांबूस रंगाचीं वस्त्र वापरू लागले. आरमी बौद्ध मिथुळ अरण्यामध्यें किंवा गुहांमध्यें राहून मतप्रचाराच्या कामासाठीं बाहेर हिंडत असत. पावसाळ्यामध्य माघ ते

मतप्रचाराचे काम बंद ठेवून कोठे तरी एकत्र वास्तव्य करीत पुढे पुढे धार्मिक बौद्ध ग्रहस्थ भिक्षुमार्ती स्वखर्चाने वसति गृह बांधून देऊ लागले अशा वसतिगृहाना विहार अशी गप्पा होती. व काही काळाने बौद्ध भिक्षू अल्पांशतः रहाण्याचे सोडून देऊन या विहारामध्येच निरंतर राहू लागले अशा प्रकारे मठ वाण्याची पद्धत प्रचारात आली बौद्ध भिक्षू आपला उदरनिर्वाह भिक्षा मागून करीत, परंतु भिक्षा भागते वेळी काहीएक बोलावयाचे नाही असा निषेध होता ते दुपारी फक्त एकदा भोजन करीत तूप लागण, मध, साखर याचा उपयोग फक्त आजारपणात करण्यात येई.

बौद्ध शिल्पकला व चित्रकला — बौद्ध संप्रदायाच्या आश्रयाने चित्रकलेस, मूर्तिशिल्पास व पृथ्वीशिल्पास विशिष्ट रूप आले त्याच्या इतिहासास विचारेतिहासप्रमाणेच संप्रदायतिहासात स्थान दिले पाहिजे हिंदुस्थानातील बौद्ध शिल्पकलेने स्तूप, चैत्य व विहार अशी तीन प्रकारची बांधकाम अस्तित्वात आणली आहेत स्तूप हे प्रथमतः बुद्धाच अवशेष ज्या ठिकाणी पुरून ठेविलेले होत त्या ठिकाणी उभारण्यात आले, परंतु पुढे बुद्धासमर्पण ज्या ज्या ठिकाणी महात्मांच्या गोष्टा घडल्या त्या त्या ठिकाणीहि त्या गोष्टीची स्मारक म्हणून स्तूप उभारले जाऊ लागले सांची येथील स्तूप प्रसिद्ध आहेत तो ख्रिस्त पूर्व सित्तन्या शतकात बांधण्यात आला असावा अथवा म्हणजे सभाग्रह हे ख्रिस्ती लोकांच्या उपासना मदिरासारखे असते कालांतराने या पैलामध्ये मूर्ती बगैरे देव श्याचा प्रपात पडून त्यांना हिंदू लोकांच्या देवतांचे स्वरूप प्राप्त झाले विहार किंवा मठ हे बौद्ध भिक्षूंना रहाण्यासाठी बांधलेले असत आगिष्टा येथील विहार महात्माच आहेत कारण त्याच- र्णान्त बुद्ध बौद्ध कला अथगत होत. ख्रि. पू. १०० पासून इ. स. ६०० पर्यंतच्या कालामध्ये त बांधलेले असावले पेरुज येथील विहारारम्भन बौद्ध संप्रदाय, ब्राह्मण धर्म व जैन संप्रदाय याचा परस्परसंघर्ष दिसून येतो या ठिकाणी बुद्धाच्या मूर्ती रचिले पडतात अगदी प्राचीन काळी बुद्ध मूर्ती बांधिल्या गेल्या मूर्ती अस्तित्वात नव्हत्या. त्या मूर्ती साक्षात्पाहिल्या शतकात दिसू लागल्या पुढे स्वक र्ण चित्रकलेचाहि बौद्ध लोकांत प्रवेश झाला धर्मपरायण पौढांच्या ज्ञानपुष्कामार्ती, भिन्नविर व स्तम्भावर बुद्धाची चित्रे काढण्यात येऊ लागली. जातककथातील चित्रे प्रसंगाची चित्रे काही ठिकाणी काढली शोधयतात पुढे पुढे उत्तर एकां प्रमाणेच बौद्ध लोकहि मूर्तीचा उपयोग करू लागले, व शतशेस अमुक मूर्त सामान्य हिंदूंची वी बौद्धांचा हे भावनां हे दुष्टापासून बाल वना रीतान बौद्ध संप्रदायाने पौष्टिष्ठ मठ होऊन तो संप्रदाय गामान्य हिंदुभरतृतीत समागष्ट झाला

बौद्धसंप्रदाय व दक्षिण हिंदुस्थान — बुद्धाच्या संप्रदायाचा दक्षिण हिंदुस्थानात प्रचार करण झाला हे येथे

बोधयथा सांगितले पाहिजे याविषयी के व्ही मुद्राण्य अन्यर यानी एका लेखात (इ. खं पु ४०) विवेचन केले आहे ते योग्य ते फेरफार करून देतो

अशोकपूर्वकाळी पांड्यांचा बौद्ध पथाशी परिचय — महावशात अशी माहिती आहे की, विजयवा उत्तर हिंदुस्थानात एक पराक्रमी राजा होऊन गेला त्याने सिंहल द्वीपावर स्वारी करून ते वेत आपल्या ताब्यात घेतले नंतर त्याने शेजारच्या पाण्ड राजाशी मैत्री करून तेथील राज कन्येशी विवाह केला विजय आणि गांतम हे दोघेहि शाक्य वशातले आहेत असे बौद्ध भिक्षूंनी भासविल्यामुळे व तेथ ब्राह्मणांचा प्रवेशच न झाल्यामुळे सिंहली राजाने बौद्ध मताचा स्वाभाविकपणेच स्वीकार केला असावा असे मानण्यास हरकत नाही, व पाण्ड लोकांनी अरी बौद्धमताचा स्वीकार केला नसला तरी त्या मताविषयी त्यांना माहिती असली पाहिजे

तिरसाच्या मतप्रसारकांचे पांड्य देशांत आगमन — सिंहलद्वीपामध्ये मूर्तिशिव हाचा दुसरा मुलगा तिरस त्याने बौद्ध संप्रदाय आणला अशीहि माहिती महावशात आहे त्या राजाच्या वेळी तेथे अरिष्ट आणि महिद असे दोन प्रमुख मतप्रसारक होऊन गेले त्यांचा मतप्रसार करण्याच्या कामात रामाणा बरीच मदत झाली हे दोघेहि सिंहल-द्वीपामधून मतप्रसार करण्याकरिता बाहेर गेले पहिल्याने ते पाण्ड देशातच आले असावे कारण पाण्ड देश सिलोनच्या शेजारी असून या दोन देशामधील दळणवळणहि बरेच घाट लेले होते बरील विधान करण्यास आणखीहि काही गुढा तील चिललेलाचे आधार सापडतात (असिस्टंट ऑफि-ऑलिविकल सुपरिटेंडंट याचे ' अरिष्ट एस्ट लिथिक मॉन्युमेंट्स ऑफ दि तामीळ कंट्री ' या नावाखाली प्रसिद्ध झालेले १९०६-७, १९०७-८ व १९०८-९ सालाचे वार्षिक अहवाल पहा)

अशोकाच्या प्रेषितांकडून झालेला मतप्रसार — पाण्ड देशाशिवाय आणखीहि निरनिराळ्या जागी बौद्ध संप्रदायाचा प्रसार झाला, व तो अशोक राजाने पाठविलेल्या मतप्रसारकांनी केला ती ठिकाणे म्हटली म्हणजे कांची, महिष मंडल, वनवासा, अपरान्त आणि महाराष्ट्र ही होत कांची सवधाने गुणनसंघ असे म्हणता वी, हे शहर बुद्धाच्या कालाव्शक्त प्राचीन आहे (संवत्, ख्रिस्ट ऑफ गॅटिफिकेशन, पु १ पु १७६) तेथील लोकांना बुद्धाने दांशा दिली, आणि कांचीच्या शेजारी त्याने स्तूप बांधले असेहि म्हटले आहे महिषमंडल हे इथीचे म्हसूर होय वनवासा ही बद्धानी राजधानी होती व ती पाण्डाच्या राज्याच्या सरहद्दीवर होती महाराष्ट्रात पुण्याच्या भोंवतालच्या प्रदेशाचा समा-वेग होत असावा अपरान्तात कोकण येत

शातवाहन व पल्लव राजांची पतद्विषयक कामगिरी — दक्षिण हिंदुस्थानात निरनिराळ्या जागी बौद्ध मठ

दायाचा प्रसार झाला होता हे ह्युनस्सगाने निरनिराळ्या ठिकाणी पाहिलेल्या बौद्ध मठांचे जे वर्णन दिले आहे त्या वरून लक्षात येते ह्युनस्सगाच्या पूर्वी तीन शतके फा हि आन नावाचा एक याजेकरू येथे आला होता त्यानेहि एका डोंगरात कोरलेल्या मठाचे वर्णन दिले आहे शतवत्सहन घराण्यातील राजे बौद्धावरहि समदृष्टीने कृपा करीत त्यांच्या ताब्यात दक्षिणेंतील बराच सुलभ असल्यामुळे इसवी सनाच्या पहिल्या शतकात तेथेहि बौद्धसंप्रदायाचा पुष्कळ प्रसार झाला पण आणि गुप्त हे उत्तरेकडून दक्षिणेकडे आले पण याचा असोत्कर्षा हा पूर्वज होता म्हणून हे बौद्ध संप्रदायाचे असावे आणि त्यांनी तो संप्रदाय आपत्याधारेवर दक्षिणेंत आणला असावा, अशीहि कल्पना फार थोड्या आधारावर मांडण्यात आली आहे

जैन संप्रदायाचा दक्षिणेंतील समकालीन प्रसार—बौद्ध संप्रदायाचा दक्षिण दिंडुस्थानात प्रसार होत असतांना त्याच्या बरोबर जैन संप्रदायाचा देखील तेथे प्रसार होत असावा हे याला दिलेल्या गोष्टीवरून सिद्ध होतं.—

ह्युनस्सग ह्याने दिलेल्या माहितीवरून (इ. गं. पु. १ पृ. १६ पहा) असे वाटते की, हे दोन्ही संप्रदाय जणू काय एकाच पयाच्या दोन शाखा आहेत ह्या दोन्हीहि संप्रदाया प्रमाणे गौतमापूर्वी चोवीस बुद्ध होऊन गेले म्हणून दोघांचाहि गौतम एकच असावा ह्या दोन्ही संप्रदायात भेद फार थोडा आहे शिवाय, गौतम बुद्ध हा जैन महापरिनिर्वाणाच्या शिष्य होता असे म्हटलेले आहे त्यावरून अस दिसते की ह्या दोन्ही संप्रदायाची काही शतकेपर्यंत बरीच दोस्ती असावी

मौर्य घराण्यातील चंद्रगुप्त राजा आपल्या आध्यात्मिक अदोर्च्या दिवसात जैन गुरु भद्रबाहु याच्यासह म्हेसूरमध्ये श्रवणश्रेष्ठगोल येथे येऊन राहिला होता ह्या गोष्टीला सिद्ध पुर येथील डोंगरात कोरलेल्या अशोकाच्या आज्ञापत्राचाच आधार सापडतो इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकाच्या शेवटी जैन उपाध्याय सिद्धनन्दि हा म्हेसूरच्या दुसऱ्या एका भागात जाऊन राहिला, व तेथे दडिग आणि मापव हे दोघेहि राजे त्याचे शिष्य झाले. दक्षिणेंतील काही राजांनी जैन पय स्वीकारला होता काची येथील काही पणव आणि पाणव राजे ह्या संप्रदायाचे कडे अनुयायी होते. पथिमकडील कालुष्य राजे जैन संप्रदायाचाच उत्तेजन देत होते पणवांचा राजा महेंद्रवर्मा व शणूक्याचे काही राजे जैनपंथी होते. पहिला अमोघवर्म हा स्वतः जैन मताचा असून त्याने जैन लोकाकरिता आपल्या राजाजूनन खाण्या पिण्याची सोय करून घेतल्याची नोंद आहे समतभद्र, अक्षलन, विद्यानंद, माणिक्यनंद, प्रभाकर निजसेन आणि गणभद्र ह्या सर्वांनी जैन संप्रदायाचा प्रसार करण्यास चांगलाच हातभार लाविला अन्नणन्दि नावाच्या एका जैन आचार्याचा एक शिलालेख सापडला असून त्यात त्या वेळच्या निरनिराळ्या जैन शिक्षकांची नावे दिली आहेत,

आणि आणमले (मदुरेपाटन ६ मैल) हा जैन वसाहतांपैकी एक गाव होता असेहि त्या शिलालेखात म्हटले आहे पांथ्य देशात शिलालेख सापडले आहेत (मद्रास एपिग्राफिकल कलेक्शन पॅर १९१०, नं. ६१, ६२ व ६८) त्यावरून असे दिसते की, बुरदी अष्टोपवासी हा एक प्रख्यात जैन उपाध्याय होऊन गेला व त्याचे वनकनदि वंगरे बरेच शिष्य झाले उत्तर आणि दक्षिण अर्काट, मदुरा, तिनवली आणि म्हेसूर येथे जैन तीर्थंकरांची मंदिरे व हस्ताील जैन भिक्षुंची नावे आढळतात पणवांचा राजा महेंद्रवर्मा ह्याने कडकोर येथील जैन स्मारके उचलून केलेला असा पेरियपुराणम् या प्रयात उल्लेख आहे

बौद्ध व जैन संप्रदायांच्या दक्षिणेंत झालेल्या व्हासाची कारणे—बौद्ध व जैन संप्रदायाचा हास होण्याला खालील गोष्टी कारणीभूत झाल्या—(१) सातव्या, आठव्या आणि नवव्या शतकात जैन आचार्यांची सत्ता बरीच वाढली उलट पक्षी बौद्ध पयाचे खरे पुढारी कोणी राहिले नव्हते, व राजाकडूनहि त्या संप्रदायाला मदत झाली नाही (२) जैन व बौद्ध मतांच्या प्रसारकास अनुयायांची सत्ता वाढविण्याची ह्या बुद्धन त्या त्या पयातील राजांच्या अधिकाऱ्यांनी लोकावर सत्ता करण्यास सुवात केली तेव्हा लोकां हि आपला पक्ष सावरून धरण्याकरिता आणि अधिकाऱ्यांसून आपली बुद्धका करून घेण्याकरिता दुसऱ्याच्या मदतीचा अपेक्षा करू लागले ह्याच सुमारास शैव पयाचे ज्ञानसंघ, तिघ्नायुकराष्ट व सुदर्, वैष्णव पंथीच नम्यालवार, मधुराकवि व तिरुमूर आणि अद्वैतमताचे प्रख्यात शंकराचार्य आणि मणिस्वाचंगार हे पुढारी उदयास आले व त्यांनी दक्षिणेंत किरून आप आपल्या पयाचा प्रसार कला (३) पणव आणि पाणव राजांना अनुक्रमे अप्पर आणि ज्ञानसंघ यांनी शैव पयाची दीक्षा दिल्यामुळे जैन पयाला तामाळ देशातून पुरताच खो मिळाला (४) वर दिलेल्या शैव, वैष्णव आणि अद्वैत मतांच्या पुढाऱ्यांनी निरनिराळ्या जागी मठस्थापना करून इ. स. च्या ६ व्या शतकानंतर थोडक्याच वर्षात दोन्ही पयांना नामशेष करून टाकल्यासारखे केले (५) म्हेसूरमध्ये जैन पय आणखी तीन शतकांपर्यंत होता परंतु इ. स. च्या १२ व्या शतकात हिमायत दिवा बरेचवे पय पुढे आला ह्या पयातील पुढाऱ्यांनी न इ. स. च्या १२ व्या शतकात झालेल्या वैष्णवपयाचा रामानुज नावाच्या आचार्याने जैन पयाची कावडी देशातून कायमची हवालपट्टी केली येथपर्यंत बौद्ध संप्रदायाची त्याच्या जन्मदेशातल स्थिति कशी काय होती याचे विवेचन झाले आता सहृदयीवरील व दिंडुस्थानाबाहेरील बौद्ध संप्रदायाच्या प्रसाराचा हिशेब देऊ

भूतानमधील बौद्ध संप्रदाय—भूतानमध्ये प्रचलित असलेल्या संप्रदायास दयपा बौद्ध पय असे म्हणतात त्यामा

पंथाचाच हा एक जुना प्रकार आहे या पंथात पिशाचपूजेची चाल आहे.

दक्षिण तिबेटातील एका लामाने (भिक्षूने) सतराव्या शतकाच्या आरम्भा भूतानात स्वारी केली, तेव्हापासून भूतानात वाईदसंप्रदाय चालू आहे. येथील मुख्य लामास म्हणजे महोपाध्यायास धर्मराजा असे म्हणतात त्याच्या हाती ऐहिक व पारमार्थिक सर्व सत्ता असते त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा आत्मा एखाद्या लहान मुलाच्या देहात प्रवेश करतो अशी तेथील लोकांची समजूत असून दैवी चिन्हावरून व शुभ शकुनावरून हे मूल शोधून काढण्यात येते, व ते मोठे झाल्यावर त्यास धर्मराजाची गादी मिळते त्याच्या लहानपणी सर्व सत्ता ज्या एका प्रतिनिधीच्या हाती असते त्यास देवराजा असे म्हणतात. भूतानाच्या मुख्य लामास म्हणजे धर्मराजास "लोकनायक, धर्मसंरक्षक, सरस्वतीतुल्य विद्वान्, धर्मशास्त्रज्ञ, ईश्वराचा अवतार" वगैरे पदव्या आहेत कायूर्युप नावाचे जे लोक अद्भुत सामर्थ्य मिळविण्यासाठी गृहामध्ये रहातात त्यांपैकीच दक्का ही एक शाखा आहे. येथील भिक्षूंपैकी अगदी थोडे भिक्षू प्रज्ञाचारी असतात भूतानमधील बौद्ध लोक तांबडी दोपी घालतात. त्याच्या धर्मराजाच्या दोपीवर एक लक्ष्मण झळचिन्ह असते. या लोकात इमथू करण्याची चाल आहे.

ताशि-को ही या देशाची राजधानी असून, येथेच धर्मराजा रहातो. त्याचा मठ इतर सर्व मठांपेक्षा मोठा आहे ब्रिटिश भूतानात, दार्जीलिंग जवळ, कलिंग्ग व पेडोंग येथे दक्कानी देवळे आहेत. एकंदर लोकवस्तीच्या सुमारे दशाशतकांनी भिक्षूंची संख्या आहे, परंतु त्यांपैकी मठात फक्त थोडेच लोक रहातात, बाकीचे भिक्षू सरकारी नोकरी किंवा व्यापारी आहेत. येथे विलेख संन्यासी व संन्यासिनीही आहेत.

ब्रह्मदेशांतील बौद्ध संप्रदाय.—बुद्धाचे नावाच्या सिंहलद्वीपातील एका पंडिताने इ. स. ४५० च्या सुमारास ब्रह्मदेशात बौद्ध संप्रदायाचा प्रसार केला अशी सामान्य समजूत आहे प्रथमतः या ठिकाणी संपूर्ण प्रचलित होती. या पंथाच्या प्रचारकानां अरि किंवा वरीय असे म्हणत. ते मठामध्ये रहात, परंतु त्यांचे वस्त्र नीतिप्रष्ट असे. तिबेटच्या लामाप्रमाणेच हे लोकहि निळ्या रंगाचे श्रेण घालीत. इ. स. १०१० त ब्रह्मदेशच्या गादीवर असलेल्या अनमदत नावाच्या राजास एका प्राचीन भिक्षूने बौद्ध पंथाची दीक्षा दिली. त्या राजाने घाटोनच्या मठह राजाघाटी त्रिपिटकाची नकल मागितली, परंतु ती त्याने देण्याचे नाकारल्यामुळे अनमदत राजाने मठह राजावर स्वारी करून धर्माची सर्व पुस्तके मिळविली या वेळेपासून ब्रह्मदेशात देवळे बांधण्यास सुरुवात होऊन बौद्ध संप्रदायाचा प्रसार झाला

परंतु चिनी व थई लोकांच्या इतिहासावरून असे कळते की, बुद्धधर्माच्या पूर्वीच बौद्ध संप्रदायाचा प्रसार ब्रह्मदेशात झालेला होता इ. स. २४१ त तिसरी मोठी धर्मसभा झाल्यानंतर अशोक राजाने ब्रह्मदेशात दोन मतप्रचारक पाठवून तेथील लोकांस बौद्धसंप्रदायाची वनविले, अशी कित्येक लोकांची कल्पना आहे. ख्रिस्तपूर्व काळातच तेलंग लोकांस दक्षिणेकडून तेलंगी लोकामार्फत बौद्धागम मिळाला असावा

अनब्रह्मताच्या वेळेपर्यंत ब्रह्मदेशात महायानी पंथाचा बराच प्रसार झाला असावा अशोकाने आपले मतप्रचारक उत्तर व दक्षिण ब्रह्मदेशात पाठविले असतील परंतु कनिष्काने मतप्रसाराचे काम मोठ्या प्रमाणात चालवून अधिक यश मिळविले ब्रह्मदेशात बौद्ध संप्रदायाच्या महायानी पंथाचा प्रसार चौथ्या शतकात चिनी लोकांनी केला असे म्हणतात. धर्मसूत्राची पाली भाषाच ब्रह्मी लोकाना संमत आहे. हीनयानी ग्रंथ पाली भाषेत व महायानी ग्रंथ संस्कृत भाषेत आहेत. हिंदुस्थानात एकंदर ९५ लक्ष बौद्ध लोक आहेत. त्यापैकी फक्त ३ लक्ष ब्रह्मदेशोत्तर भागात आहेत, असे खाने-सुमारीवरून दिसून येते बौद्ध बाळग्यांची येथे बराच प्रगति झाल्यामुळे, ब्रह्मदेश हा अत्यंत पवित्र देश आहे असे बौद्ध लोक समजतात. अकराव्या शतकापासून ब्रह्मदेशात अनेक महत्त्वाचे पाली ग्रंथ झालेले असून त्याचा प्रसार सर्वत्र होत आहे. ब्रह्मी भिक्षूंची विद्वत्तेबद्दल बरीच ख्याती आहे त्यांच्या धम्म संग्रणि नावाच्या ग्रंथाचे न्हीस डेव्हिड्सच्या पत्नीने इंग्रजीत भाषांतर केले आहे. ब्रह्मदेशातील एकंदर बौद्ध जनसंख्या बराच शिकलेला आहे.

ब्रह्मी भिक्षू आपले आयुष्य शिक्षणप्रसाराच्या कामी खर्च करतात. जे भिक्षू मठात राहून शास्त्राध्ययन करण्यात अधिक काळ घालवितात, त्यांचा दर्जा उच्च गणला जातो ब्रह्मी भिक्षूंचे वर्तन इतर भिक्षूंपेक्षा अधिक धार्मिकतेचे असते. तत्पात्र पुढांने घालून दिलेले नियम ते पूर्णपणे पाळीत नाहीत. हिंदू लोकांप्रमाणेच येथील बौद्ध लोकांचाहि रक्षक-देवतावर विश्वास आहे. रक्षकदेवता एकंदर बारा आहेत, अशी त्यांची कल्पना आहे. हिंदू लोकामध्ये ज्याप्रमाणे ग्राम-देवता, कुलदेवता वगैरे असतात, त्याचप्रमाणे या ठिकाणी नात-देवता आहेत प्रत्येक घरामध्ये या देवतांच्या मूर्ती असतात. चरं बांधण्यापूर्वी, विवाह ठरविण्यापूर्वी किंवा प्रवासाला निघण्यापूर्वी या देवताना हे लोक नयस वगैरे करतात. ब्रह्मी मठाचे व मंदिराचे दोन भाग केलेले असतात एका भागात भिक्षू लोक अध्ययन, अध्यापन वगैरे करतात, व दुसऱ्या भागात बुद्धाच्या मूर्ती, पुशासाहित्य, प्रथसंग्रह वगैरे गोष्टी ठेविलेल्या असतात. या देशात दागबा नांवाच्या अनेक इमारती आहेत दागबा म्हणजे समाधिर्मंदिरं. दागबा बांधणे हे पुण्यहल आहे असे समजले जाते. रंगून येथे भेडे-गन नावाचा दागबा फार सुंदर असून नामांकित आहे.

आसामांतील बौद्ध संप्रदाय—आसामात बौद्ध संप्रदायाचा स्थापनाचा न्हास होत चालला आहे. इ. स. १९११ मधील रानिसुमारीत फक्त ८,९११ बौद्ध लोकच त्या ठिकाणी होते; परंतु एके काळी त्यांनी सर्व आसाम प्रांत व्यापून टाकिला होता. ते लोकानां तेराव्या शतकात या देशावर स्वारी करून तेथे बौद्ध संप्रदायाचा प्रसार केला. ४०० वर्षेपर्यंत या ठिकाणी बौद्ध संप्रदायाचें वास्तव्य होतें. परंतु इ. स. १६११ त चु-चेंग-या नावाच्या राजाने हिंदु धर्माचा स्वीकार केला, व मागून त्याच्या प्रजेनेहि त्याचें अनुकरण केलें. येथील भिक्षूंचे कलित असे म्हणतात.

सिंहलद्वीपांतील बौद्ध संप्रदाय.—सिंहलद्वीपात बौद्ध संप्रदायाचा प्रसार अशोक राजानें केला अशी आख्यायिका आहे. हे मागे सांगितलेंच आहे तिस्र हा सिंहलद्वीपचा पहिला बौद्धसंप्रदायी राजा असून ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास बौद्ध संप्रदाय हा सिंहलद्वीपातील मुख्य संप्रदाय बनला.

सिंहलद्वीपात ह्रीनयान बौद्धपंथ प्रचलित आहे. येथील बौद्ध भिक्षूंची संख्या १८९९ च्या रानिसुमारीच्या वेळी ९,५९८ होती, १९०१ मध्ये ती ७,३३१ झाली व १९११ मध्ये सर ती सात हजारहूनहि कमी झाली. बाह्यय जपून ठेवणें हे बौद्ध भिक्षूंचे एक मोठें काम होतें. इसी सनाच्या आरंभापर्यंत सामान्यतः महात्माचें बाह्यय तोंडपाठ करून तें पुढे कायम टिकविण्यासाठीं हुपार शिष्यानां होंडांच शिकविण्याची बहिवाद होतीलें दिसतें. अध्ययन व अध्यापन ही भिक्षूंची मुख्य कामे आहेत. भिक्षू लोक एके ठिकाणी न राहता अध्यापनासाठीं गावोगावीं हिंडत असतात. फक्त पावसाळ्यात मात्र ते सर्व एके ठिकाणीं रहातात, व त्या वेळीं त्यांच्या धर्मसभा भरून त्यात ते धर्मप्रवचनें करतात. या प्रवचनासाठीं विद्वारांमध्ये मोठमोठे विद्वान्नामे वेलेले असतात.

सिंहलद्वीपातील बौद्ध संप्रदायात वैशिष्ट्य किंवा नाविन्य काहीएक आढळत नाहीं. येथे सुशिक्षित लोकांचे लक्ष बौद्धसंप्रदायाकडे राहिल्यामुळे वरंच ग्रंथ तयार झाले आहेत परंतु अनेक कर्तृत्ववान् लोकांनीं मध्दचर्य पाळल्यामुळे येथील बौद्ध लोकांची संख्या मात्र वरीच कमी झाली आहे. तथापि जातिभेदाची कमी तीव्रता छिन्नाना अधिक असलेले स्वातंत्र्य, भक्ष्याभक्ष्यविषयक भौकळीक व अधिक शिक्षण या बाबतीत हिंदुस्थानापेक्षा या देशाची लोकस्थिति अधिक समाधानकारक आहे.

चीन देशांतील बौद्ध संप्रदाय—दान घराण्याचे राजे राज्य करीत असता चीनमध्ये बौद्ध संप्रदायाचा प्रवेश झाला. बौद्ध संप्रदायाचा महायानी पंथ येथे फार प्राचीन काळापासून चालू आहे. देव, अर्हत व बोधिसत्त्व किंवा बुद्ध या निरतिराख्या निर्वाणाच्या पायऱ्याप्रत सर्व मानव जातीला नेणें हे चिनी बौद्ध संप्रदायाचें मुख्य ध्येय आहे. ह्रीनयान पंथाचा

स्वीकार केल्यानें मनुष्य अर्हत या पायरीपर्यंतच जाऊ शकतो, त्यामुळे त्याची प्रगति होऊं शकत नाहीं, असें मोक्ष मिळविण्याची राटपट करणाऱ्या मनुष्यास येथील भिक्षू लोक सांगतात. मठात वास्तव्य करणे हे महायान पंथाचें मुख्य तत्त्व आहे, व या पंथाचा स्वीकार केल्यानें बोधिसत्त्व व बुद्ध या अर्हतांच्या पुढच्या दोन पायऱ्या चढता येतात, असे प्रतिपादण्यात येतें. मठामध्ये बोधिसत्त्वाच्या व बुद्धाच्या मूर्ती स्थापितल्या असून निर्वाणप्राप्तीसाठीं त्या मूर्तींचा पूजा करण्यात येतें.

बौद्ध भिक्षूंचें अन्न सात्विक असतें. वनस्पत्याहाराशिवाय दुसरा आहार त्यांना निषिद्ध आहे. त्याचा पोषाख साधा असतो प्रत्येक मठामध्ये अध्यापनाची व्यवस्था केलेली असते धर्मप्रवचन हे अत्यंत पवित्र व पुण्यप्रद कार्य आहे अशी त्यांची समजूत आहे. एकादा मनुष्य मरण पावला असतां त्याच्या प्रेतापार्श्व धर्मग्रंथ वाचण्याची चाल असून हे काम भिक्षूंनीं करावयाचें असतें असें केल्यानें मृताचा आत्मा बोधिसत्त्वाप्रत जातो अशी त्यांची कल्पना आहे. या वेळीं वाचावयाच्या धर्मग्रंथामध्ये अमितास—सूत्र हा ग्रंथ मुख्य असून बुद्धाच्या ह्जारों नावाचाहि उच्चार करावयाचा असतो.

प्रथम बौद्ध भिक्षू होण्याला राजाची परवानगी लागत असे, आणि ती कारणी कोणाला मिळत नसे या-मुळे हिंदुस्थानातून आणि मध्य आशियातून गेलेले भिक्षू फक्त नतप्रचाराचें काम करीत परंतु पुढें राजाच्या परवानगीचा निर्वय काढून टाकण्यात आल्यावर चिनी बौद्ध भिक्षूंची सध्या वाढत गेली कित्येक भिक्षू बौद्ध शास्त्रांचे अध्ययन करण्यासाठीं हिंदुस्थानात येत, व परत आपल्या देशात येण्यावर तेथे विद्वारात राहून हिंदी प्रभावी चिनी भाषांतर करीत अशा प्रकारें चिनी बौद्ध ग्रंथांची सध्या वरीच वाढली का हिआन, ह्युएन त्सेंग व इ त्सेंग हे चिनी प्रवासी अशा प्रकारेंच हिंदुस्थानात येऊन गेले.

चीन देशातील बौद्ध लोकांत त्यानांचें माहात्म्य फार आहे. त्यान व चिंतन करण्यासाठीं मठामध्ये निराळी जागा राखून ठेवलेली असते.

बौद्ध लोकांत भूतद्वयला विशेष महत्त्व देण्यात येत असल्यामुळे गुलामगिरीची चाल बौद्ध लोकांनीं सोडून टाकली. प्रत्यक्ष आईवापाच्या गुनावद्द्वयहि सूड न घेता क्षमाच करावी असे बौद्ध लोकांचे तत्त्व आहे.

बौद्ध लोकांच्या मठामध्ये धर्म, बुद्ध व संघ या त्रित्तनाच्या मूर्ती असल्यामुळे त्यांचा हवामानावर व पर्जन्यावर बराच परिणाम होतो अशी समजूत आहे.

शाक्यत्वा शतकापर्यंत बौद्ध संप्रदायाचा चीन देशात उत्कर्ष झाला. परंतु पुढे आढळ्या शतकापासून मात्र बौद्ध प्रचाराकाचा तेंथे छळ होऊं लागला. कन्फ्यूसिअना पंथ हा येथील राष्ट्रधर्म असल्यामुळे त्याच्याशी बौद्धसंप्रदायाला

संगडावें लागले ६ न. ८४५ त दु-स्रेप नामक बादशहाने ४,६०० मठ व ४०,००० इतर धार्मिक इमारती उभस्त करून ठावल्या, व २,६०,००० मिश्र व मिश्रुणा याना पुन्हा गृहस्थाश्रम पेश्यात साविले दहाव्या शतकात हजारों बौद्ध मोदीराचा विध्वंस करण्यात आला. रागाच्या हुकुमाशिवाय बौद्ध लोकांनी मठ वगैरे बांधू नयेत, कोणाहि बौद्ध भिक्षूने एकापेक्षा अधिक शिष्य ठेवू नये व ४० वर्षांचे वय होई-पर्यंत कोणाहि मतप्रचाराचें काम करूं नये असे कायदे चीन-मध्ये केलेले आहेत यामुळे बौद्ध भिक्षू व मिश्रुणा यांची संख्या अगदी कमी झाली आहे, परंतु गृहस्थाश्रमी बौद्ध लोक बरेच आहेत ते एकमेकांना माहात्म्य करतले. निर्वाण-प्राप्तीसाठी मठात जाऊन राहिलेले पाहिजे असा निवेद्य नसल्यामुळे, घन, चोरी, अनीतिकर्म, असत्य भाषण व मादक पदार्थांचे सेवन यापाच गोष्टींपासून अलिप्त राहणे एवढा धर्म सामान्य जनास पुरेसा होतो. आठव्या नवव्या शतकापर्यंत बौद्ध संप्रदायामक कल्पद्रुमिधनी पंथाचीच संगडावें लागले, परंतु त्यानंतर त्याला ब्रह्माचें सर्वव्यापित्व बोधधारा ताओ पंथ हा शाखाती एक प्रतिस्पर्धी उत्पन्न झाला या ताओ पंथाचें बौद्ध संप्रदायाशी वाढी गोष्टीत साम्य आहे एका चिनी बादशहानें हे दोन्ही संप्रदाय एक करून टाकण्याचा प्रयत्न केला, व त्या कामी त्याला थोडे बहुत यशहि मिळाले चानमध्ये हिंदुस्थाना-तून जे अनेक धर्म गेले, व ज्यांनीं किंमति आपले अनेक ग्रंथ लिहिले अशांची यादी प्रस्तावनावर्द्धाव्या पहिल्या विभागात चीनवरील प्रकरणत दिली आहे.

जपानमधील बौद्धसंप्रदाय.—६. त. ५३८ त बौद्ध संप्रदायाचा जपानात प्रवेश झाला. चिनमधून कोरियात व कोरियामधून जपानात असा ह्या संप्रदायाचा प्रसार होत गेला. ६. न. ५९३ त शोतोकु नामक राजपुत्रानें बौद्ध संप्रदायाचा स्वीकार करून बौद्ध देवळें, इमारती, दवाराखे वगैरे बांधिले, व बौद्ध संप्रदायाचीं तत्वे शिकण्यासाठी चीनमध्ये लोख पाठविले तेव्हापासून १८९८ पर्यंत या देशात बौद्ध संप्रदायाचे पाऊल एकवारचें पुढे पुढेंच पडत गेले. त्याच रागाश्रय मिळाला, व सर्वत्र शांतता नादव्याम बुद्धाची कृपा शब्दच आहे अशी येथील लोकांनी ठाम समजून घाली. १८९८ मध्ये मात्र जपानात राज्यशांति होऊन बौद्ध संप्रदायाला मिळून आलेला शांथय वंद करण्यात आला. परंतु ही चूक पुढे लोकांच्या लक्षात येऊन ह्या संप्रदायाला पुन्हा उत्तेजन मिळतें लागले. गंधावि सुलाया बौद्ध संप्रदायावर अवलंबून न राहतां, तिची, कल्पद्रुमिधन व बुद्ध या तिपाच्याहि पंथातील सामेली चांगली तत्वे अवग्रह करून ती स्वीकारण्याचे जपानी लोकांनी प्रयत्न चालविले आहेत.

जपानातील बौद्ध संप्रदायाला ख्रिस्ती संप्रदायाशीहि संग-टावें लागले बौद्ध लोकांची निस्ती. लोकांविषय चळवळ चालली असून, बुद्ध बौद्ध संप्रदायाची गुणाणा करण्यासाठीहि गुंथिरीतीच्या नव्या संस्था स्थापन झाल्या आहेत.

जपानी भिक्षूंना विवाह करण्याची मोकळीक आहे जपानी बौद्ध संप्रदायात अनेक पंथ आहेत. चिनी व जपानी भिक्षू यामध्ये बरेच साम्य आहे.

यवद्वीप, बलि व सुमात्रा येथील बौद्ध संप्रदाय.—सुमात्रात व त्याच्या जवळच्या वेतामध्ये बौद्ध संप्रदायाचा शिरकाव इ-सिंगच्या पूर्वीच झालेला असून तेथें त्याचा प्रसार हीनयान पंथाकडूनच झाला होता तथापि मलय देशात महायानी पंथाचे लोक होते आठव्या शतकात यवद्वीपामध्ये महायानी पंथ चांगला प्रस्थापित झाला होता यात सशय नाही बोधिसत्व अवलोकितेश्वराची शक्ति, आर्या तारा देवी द्विचा पुतळा, व महायानी भिक्षुसाठी बाप-लेली वसतिस्थान याचा उल्लेख बलसन व प्रबनन येथे सापड-लेल्या एका संस्कृत लेखात आढळतो ह्या लेख १०८८ साला-तील असून, हीं कामे ईश्लेद घराण्यातील एका राजाची आहेत. सदरहू लेख उत्तर हिंदुस्थानातील लिपीत लिहिलेला आहे, पण यवद्वीपामधील इतर संस्कृत लेख यवद्वीपी लिपीत आहेत यावरून राजाध्यायाला असलेले महायानी बौद्ध बंगालच्या पश्चिमभागाकडून या ठिकाणी आले असावेत, असे अनुमान निघतें. आठव्या शतकानंतर यवद्वीपामध्ये शारेली सर्वे स्मरकें महायानी पंथाच्या लोकांची आहेत मध्ययुगा-पर्यंत यवद्वीपामध्ये शैव व महायान असे दोन निरनिराळे पंथ होते या दोन पंथामध्ये इतकें सत्य होतें कीं, पुढे त्या दोहोंचें मिश्रण होऊन एक नवीनच पंथ उत्पन्न झाला. उशना येथें एक देवालय आहे, त्याचा खालचा भाग शैवाचा व वरचा भाग बौद्धाचा आहे. सारलच्या भागात शिवाची व वरच्या भागात प्यानियुद्ध अधोम याची, अशा मूर्ती आहेत. ही इमारत कृतनगर राजाने बांधिलेली असून तो मोठा धर्मपरायण बौद्ध होता परंतु मरणानंतर त्याला शिव—बुद्ध असे नाव मिळाले ऐकरीत, यवद्वीपामधील महायानी लोक दुराग्रही नसून रावे उपासनासंप्रदायाशी सलेल्यानें वागत असत असें दितलें. शिव आणि बुद्ध हे भिन्न नसून एकच आहेत असें सुतसोम नोवाच्या काव्यात म्हटलें आहे ब्राह्मणी धर्मातील विषयावर बौद्ध लोकांनी काव्यें करून यवद्वीपाच्या धाट्यात बरीच भर टाकलेली आहे. पाच प्यानियुद्धाची व त्याच्या शक्तीची पुष्ता यवद्वीपामध्ये फार प्रचलित आसावी, कारण देवालयामध्ये त्याच्याच मूर्ती आटवून येतात. बलि बेटांत १४ व्या शतकात चिनयानुयायी व वज्रधर असे दोन बौद्ध पंथ होते. यवद्वीपामध्येहि या वज्रधर पंथाचे अनुयायी म्हणजे तन्त्री लोक होते परंतु ह्या बलि बेटात बौद्धसंप्रदाया लोकां फारसे नव्होंत असे म्हटलें तरी चालेल. या प्रदेशातील भार-तीय सररतिविषयक विवेचन पहिल्या विभागात आलेच आहे

इ-सिंगच्या वेळेपासून १४ व्या शतकापर्यंत सुमात्रा बेटामध्ये बौद्ध संप्रदायाची काय तिथीत होती हे मजबूत्याच मागें नाही. तेथील राजा ४ दिवसमाग (११४०—५६) हा महायानी पंथाचा कदा अभिमानी असून त्यानेच

यवद्वीप येथील एका देवालयांत बोधिराज मंजुश्रीची मूर्ति स्थापन केली असें म्हणतात. कारण यवद्वीप येथील राणी त्याची नातलग होती.

आदिलखर्मच्या वेळी मुमात्राच्या उत्तर भागांत महंमदी पंथाचा प्रसार झालेला असून लखरच मध्यमुमात्रातहि तो पंथ प्रस्थापित झाला असावा. आदित्यवर्म्याचे लेख, शमोष-पाशाचा पुतळा व बोधिसत्व लोकेश्वर यांची मूर्ति याशिवाय त्या ठिकाणी बौद्ध संप्रदायाचें आतां कांहीं एक राहिलें नाहीं.

कोरियामधील बौद्ध संप्रदाय.—कोरियामध्ये बौद्ध संप्रदायाचा प्रवेश चीन देशातून झाला. प्रथम चिनी राजानें सोंदो नांवाच्या चिनी मनुष्यास बुद्धाच्या मूर्ती व कांहीं ग्रंथ देऊन या देशांत पाठविलें; व पुढें कोरियाच्या राजानें चीनमधून आणखी मतप्रचाराक आग्रहून या मत-प्रचारकांकडून बौद्धसंप्रदायाचा सर्व कोरियाभर प्रसार केला. कोणत्याहि प्राण्याची हिंसा करावयाची नाहीं अशा लखरच येथें कायदा करण्यांत आला; व अनेक लोकांनी भिक्षुची दीक्षा घेऊन शापली मालमत्ता भट्टांना देऊन टाकिली. काहीं झालां एके बौद्ध भिक्षून येथें राज्यपदारूढ झाल्या-मुळे त्याच्याकडून बौद्ध संप्रदायाला अतिशय प्रोत्साहन मिळाले. बौद्ध संप्रदायानें कोरियांत उत्तम उत्तम शुभारणा घडवून आणल्या. परंतु याद्वारा शतकाच्या अठोरीस मोठी राज्यक्रांति होऊन राजसत्ता मिग घराण्याकडे गेली. या घराण्यातील राजानीं कन्म्युशिशाच्या पंथाला राजाश्रय दिल्या-मुळे बौद्ध संप्रदायाला उत्तरती कळा लागली, व तो अगदीं निरुपग्रवस्थेत गेला. भिक्षूनां राजधानीत येण्याची बंदी झाली, त्यांचे मठ उध्वस्त केले गेले व नवीन मठ बांधण्याची मनाई करण्यांत आली. अशा प्रकारे येथें भिक्षुंचा छळ सुरू झाला होता; परंतु कोरियांत जपानचें वर्चस्व झाल्यापासून भिक्षूंना तापदायक असलेले कायदे रद्द करण्यांत येऊन बौद्ध संप्रदायाला थोडा वृत्त पुन्हां राजाश्रय मिळूं लागला.

सयाममधील बौद्धसंप्रदाय.—इसवी सनाच्या सातव्या शतकांततर ब्रह्मी लोकांनी सयाममध्ये बौद्धसंप्रदायाचा प्रसार केला. सयाममध्ये या संप्रदायाचा प्रवेश हीनयान पंथा-मार्फत झाला व आशीर्षीहि त्याच पंथाचें तेथें प्रवृत्त आहे. येथील राजाची या संप्रदायावर कृपादृष्टि आहे. धर्माधि-काऱ्याची नेमणूक जरी राजाकडूनच होत असते, तरी राजा ह्यास सन्मानपूर्वक पाहणितो. प्रत्येक वर्षी तो भिक्षूंना पोषाख वगैरे देणग्या देतो. येथील बौद्धसंप्रदायाचें स्वरूप शुद्ध नाहीं. इतर पंथांच्या चालीरीती या संप्रदायांत शिरलेल्या आहेत.

तिबेटांतलें बौद्धसंप्रदाय.—इ. स. च्या सातव्या शतकांत तिबेटांत बौद्ध संप्रदायाचा प्रवेश झाला. कालांतरानें तेथील राजानें हिंदुत्वानांतून बौद्ध भिक्षू व त्याचें ग्रंथ आपल्या देशांत आणविले. प्रथमतः तिबेटांत योन नामक एक

पंथ प्रचलित होता. तो पंथ व बौद्ध संप्रदाय यांचें मिश्रण होऊन लामा पंथ उत्पन्न झाला. लामा पंथांत रामपेक्षां धर्मगुरूला अधिक मान आहे. महायान पंथापासूनच या लामा पंथाची उत्पत्ति झालेली आहे. लामा पंथात बुद्धाच्या मूर्तीशिवाय इतर अनेक मूर्ती पूजेसाठी ठेविलेल्या असतात. हे लामा लोक इतर लोकांच्या घरीहि प्रार्थना करण्याकरिता जातात. ते भिक्षा मागत नाहीत; लोक त्यांना त्याच्या मठा-तच शिगछेले भन्न आणून देतात. लामापंथामध्ये पुन्हां अनेक पोटपंथ आहेत. तिबेटांत ३,००० पेक्षा अधिक मठ असून प्रत्येकांत सुमारे दहा हजारांपर्यंत भिक्षू राहतात. ह्यांचा येथील दर्बई लामाचा मठ फार महत्वाचा आहे. तिबेटांत पूर्वी रानटी लोकांची वस्ती होती. पण बौद्ध लोकांनी त्यांना शिक्षित केलें. लामा पंथांत कमळ ही अत्यंत पवित्र वस्तु मानण्यात येते. तिबेटांतलीं मंदिरांत कित्येक प्राण्यांची चित्रे असतात, व ते सर्व पवित्र समजले जातात. हल्लींचे लामा, लोकांना सच्चा धर्माचा मार्ग न दाखविता त्यांची राजरोसपणें फसणूक करीत असतात. त्यांच्या शरीरी धनतुल्या, आलस्य वगैरे अनेक दुर्गुण जडले आहेत.

एकेश्वराच्या व विसाव्या शतकांत बौद्ध ग्रंथांचा प्रचार युरोपीय लोकांत झाला. आग सुधीक्षित युरोपीयांत बौद्ध हजारांवर बुद्धागुनाची आहेत असें म्हणतात.

प्रकरण ९ वें.

भारती युद्धांतापासून चंद्रगुनापर्यंत राजकीय इतिहास.

भारती युद्धान्तापासून कलियुग सुरू झाले असें धरतात. तर आपण त्या काळापासून आग्निविद्यापर्यंतच्या राजघराण्यांचें एक दीर्घ अवलोकन करूं. चंद्रगुताच्या काळा-पूर्वीच्या निश्चित तारखा म्हणून बुद्धाच्या आयुष्यविषयक होत. बुद्धाशी समकालीन राजाची बौद्ध ग्रंथावरून अधिक माहिती मिळते. इतरांसंबंधी याबाबतच भिस्त ठेवावी लागते. पुराणांतलें यापाच्या जुळणीसंबंधानें अनेक विद्वानांनी परिश्रम केले आहेत. त्यांच्या प्रयत्नांचें स्वतःच्या प्रयत्नाची भर घाडून संयोगिक कल पांयिंदेर यांनी कलियु-गांतील राजघराण्यांवर एक पुस्तक लिहून दिलें आहे. पांयिंदेरचें विवेचन थोडक्यांत येणें प्रमाणेंः—

पुराणांतलीं यांमिलेलीं कलियुगांतील राजघराणां—कलियुगातील पराभ्यासंबंधी हकीकत मात्स्य, पायु, ब्रह्माण्ड, विष्णु, भागवत, गरुड व भाविष्य या पुराणामध्ये सापडते. या-पैकीं मात्स्य व भागवत यांपैकींज याची सर्व पुराणामध्ये वीरव-पांडवांमधील महायुद्धाच्या वेळेपर्यंत असलेल्या सर्व पराभ्याची हकीकत दिली आहे; व युद्धानंतर उत्तरहिंदुस्थानामध्ये जीं राजघराणां झालीं तींहि दिली आहेत. मात्स्य पुराणामध्ये उत्तर-कालीन पांडव घराणें पूर्वीच्या पीरत घराण्याला जोडून दाराविले आहे, व कलियुगांतील इतर सर्व घराणां निराची सांगितली

आहेत. मागवतामध्ये पूर्वे व उत्तरकाळीन ऐश्वराकृ एकत्र दाराविले असून उत्तरकाळीन पौरव व बाह्दक्ष पूर्वीच्या पार्यावरानरच दाराविले आहेत; आणि पुढील सर्व घराणीं निराळी दाखविली आहेत. पौरव, ऐश्वराकृ, बाह्दक्ष, प्रयोत, शैलुनाग उर्ध्वनंद, मौर्य, शुंग, वाग्न, आश्र इत्यादि पराण्यांच्या नावा दिल्या असून स्थानिक पराण्यांचे उल्लेख केले आहेत.

पुराणांचे स्वरूप व मिश्र पाठ.—मत्स्य, वायु व मगधाड याच्या पाठांमध्ये विलक्षण सारखेपणा दिसून येतो; यावरून ते सर्व एकाच ग्रंथावरून घेतले असावेत असे दिसते.

विष्णु आणि भागवत हीमुद्धा घरीचर्चा सारखी आहेत. त्या दोहोंमध्ये मुख्य फरक एवढाच आहे की, भागवत हे ब्रह्मविद्येचे आहे आणि विष्णु हे पुष्कळसे व्याप्त आहे. ही दोहो पुराणे मत्स्य, वायु व मगधाड यासारखी विस्तृतका लिहिलेली नाहीत. त्यामुळे कदा नावे व कधी कधी नाते दाराविषारे शब्द यांचलीकडे त्या दोहोंमध्ये विशेष वाढी होऊन ब्रह्मविद्येचे आढळते. परंतु, त्याच्यामध्ये व बरील सीनहि पुराणांमध्ये शुद्ध बराचसा सारखेपणा दिसून येतो. त्यामुळे याचा व त्याचा मूळ आधार नवळ जवळ एकच होता असे म्हणण्यास हरकत नाही.

गरुडामध्ये कदा पौरव, ऐश्वराकृ व बाह्दक्ष हीं घराणीं सांगितली आहेत, व त्यांमध्ये नांदापटोकेचे काहीच नाही.

भविष्यपुराणाची पूर्वीच्या पराण्यांसंबंधी माहिती असलेली अशी कदा वैकुण्ठ प्रत्यक्ष आहे. परंतु तिच्यातील माहिती-सुद्धा अशुद्ध व निरपयोगी आहे. दुसऱ्या प्रतांमध्ये पूर्वीच्या पराणांचा मोठो गाळरा आहे; व काही अगदी अलीकडच्या सांगितल्या गेल्या आहेत.

मूळ आधारग्रंथ, भविष्यपुराण.—भविष्यपुराण हाच आपला आधारग्रंथ आहे, असे मत्स्य व वायु या पुराणांमध्ये सांगितले आहे (तान् सर्वान् कीर्तयिष्यामि भविष्ये कथितान् नृपान्). मत्स्य, वायु व मगधाड यां-मध्ये 'भविष्य' हा शब्द ५३ वे आला आहे, व त्या शब्दा-चा 'पुराण' किंवा 'पुरे होणारे' असा अर्थ न घेतो 'भविष्य-पुराण' असाच अर्थ घ्यावा लागतो.

भविष्य हा देवर पुराणाचा मूळ आधारग्रंथ आहे, वण त्याच्या प्रती ज्या सत्त्वा मिळतात किंवा ऐकितवात आहेत त्या अशुद्ध व निरपयोगी आहेत.

कथनाची तन्हा.—ना पुराणांत ही जी घराण्यांची माहिती दिली आहे ती भविष्यकथनरूपाने सांगितलेली आहे. परंतु ही बराचशीच दृष्टीकृत गुरवात करण्याची तन्हा, व बराचशीच शारंगपुराण (म्हणजे बौद्धस्या राज्यापासून बंध मोगलयांचा हा प्रश्न)सोतकेची माध्यमा पुराणांमध्ये बराच करक दिसून येतो. उदाहरणार्थ, विष्णुपुराण पारक्षर मैत्रेयाया सामने आहे व त्यातील बराचसा अधिमन्यूच्या मुद्रापासून शुभ केला आहे. काहींची पुराणे नैमिषारव्यान शूरांचे अशीं बघन केले आहेत असे म्हणले आहे. मत्स्य व वायु ही

अधिसींही मनुष्यापासून गुरवात करतात, भागवतांत परोक्ष-तापासून गुरवात आहे व गडात जनमेजयापासून आहे. त्यामुळे शब्दाची 'भविष्यरूपे' सर्व ठिकाणी उपयोक्तिलेली नाहीत व 'अगवत्' 'स्मृत' असे शब्द काही काही ठिकाणी आढळतात.

मुख्य महत्त्व मगधालाच दिलेले दिसते. कारण मगधाचे बाह्दक्ष घराणे पौरव विस्तराः म्हणजे राजे व त्याच्या वार-कांदीची वपे सांगून दिले आहे.

बौ. लूटने कृष्णाच्या मृत्युदिवसापासून वलियुग सुरू झाले असे दाखविले आहे. परंतु बरील पुराणात कलियुगातील राजे म्हणजे महायुद्धनंतरच्या काळातील राजे असा अर्थ धरला आहे, आणि जराच अर्थ घेणे सोडकर आहे.

सूतसुते प्राकृतांत असाधीत.—मत्स्य, वायु व मगधाड यांमधील संस्कृतमध्ये दिलेली हकीकत पूर्वी प्राकृत श्लोकामध्ये असली पाहिजे, याविषयी पुष्कळ प्रमाणे आहेत. उदाहरणार्थ, संस्कृत पाठामध्ये घन्याचा ठिकाणी वृत्तभंग झालेला आहे; काही प्राकृत शब्द जसेच तसेच ठेवून दिलेले आढळतात, व त्याचप्रमाणे आनियमित संघर्षादि उदाहरणे स्थोत्रसीता येतात. विष्णु व भागवत यांमध्ये शुद्धा जेथे जेथे पूर्वीचे श्लोक आहेत तेथे तेथे हाच प्रकार आढळतो.

जुने श्लोक व प्राकृत शब्दांचे नमुने वाचून पाहता असे दिसते की, पूर्वीची प्राकृत संस्कृत भाषेपासून फारशी निराळी नव्हती. पाणिनेर साधेपणाचे मत हिदुस्थानामध्ये लैटनकला अनमते सि. पू. ७०० च्या सुमारास अस्तित्वात आली असावी, व त्याचे वेळी तिचा सरकारी कागदपत्रांत व तत्वारिखी लिहिण्याच्या कार्यांहि उपयोग होऊ लागला असावा. या सरकारी नोकरींनी लिहून ठेवलेली मूळ हकीकत संस्कृतपेक्षा प्राकृतमध्येच असणे अधिक संभवनीय दिसते. या इतिहास-शास्त्रातीलच भाट, चारण, कवी वगैरे लोकांनी आपली काव्ये वेळी असावीत. मगध देश हा त्या वेळी मुख्य असल्यामुळे सर्व इतिहास पुस्तकांना मगधालाच अनुलक्षून आहे. यावरून असे म्हणण्यास हरकत नाही की, पूर्वीचे श्लोक मगधी-मध्येच रचले गेले असावेत. किंवा ज्या शब्दां तो इतिहास हिदुस्थानामध्येच लिहून प्रसिद्ध झाला होता, व ज्या शब्दां भागवतस्थानि निदान एक तरी श्लोक आन पावले उपलब्ध आहे, त्या शब्दां हे श्लोक प्रथम किंवा नंतर तरी पालीमध्येच लिहिले असावेत.

पुराणांतील इतिहासरचना तिसऱ्या व चौथ्या शतकांतील असाधी.—असे मानण्याला दोन प्रकारचे पुरावे आहेत; (१) ग्रंथाचा विषय व (२) पाठांतील विशेष. वैशाख्यीचा इतिहास दोन ठिकाणी संपलेला दिसतो. यापैकी पहिले ठिकाण म्हणजे भा. १ व २ र त्यानिक राजे नांच्या पात्रांजाने रचा फल होय. म्हणजे हा इतिहास १ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत झालेला आहे. मत्स्यपुराणामध्ये दनकाच इतिहास आहे.

वासु प्रदाद, विष्णु गणेश भागवत याम्ये गुप्ताच्या उदय-
कालापर्यंत इतिहास सांगितल्या आहे व गुप्ताच्या अमलामार्फत
म्हणून जे देश गागितल्या आहेत ते सर्व देश पिया तों
मुलूस पहिल्या चद्रगुप्ताच्या मरणफार्फे म्हणजे स० स० ३३५
मार्गे त्याच्या ताब्यांत होता या इतिहासाच्याच समुद्रगुप्ताच्या
स्वारीची पिया स्वातंत्र्यी हकीकत हकीकत नाही, समुद्रगुप्त
हा चद्रगुप्ताचा मुलगा व वारस होता व त्याने आपल्या मोहिमेंत
आरम राज्यारोहण साह्याबरोबरच केला होता वर हा
इतिहास यानंतर लिहिलेला असता तर समुद्रगुप्ताच्या
स्वास्याची हकीकत त्यात आली असती अर्थात् गुप्तराज्याचा
आरम व समुद्रगुप्ताच्या स्वास्या नामध्या काजपयंत्या-
म्हणजे सारासरी स० स० ३३५ पर्यंतचा-हा इतिहास थसप्या
यावदन असे दिसते की, हा कवितावद्ध इतिहास (जे

यावहन असे दिसते की, हा कथितायुद्ध इतिहास (जे मत्स्य पुराणामध्ये सापडतो तो) ३ व्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास एकत्रित केला गेला असावा, व नंतर ३५५ पूर्वी त्याचा पुतराज्यापासूनही हर्षाकृत वाडली गेला असावा ही वाडविलेली हर्षाकृतच वायु व ब्रह्माण्ड पुराणांत यवितार आणि विष्णु व आगवत पुराणांत सारासंख्यान दिलेले आहे. आता ज्या अर्थी मत्स्य, वायु व ब्रह्माण्ड या सर्व पुराणांनी आपली माहिती भविष्यपुराणांनुसार घेतली होती त्या अर्थी भविष्यपुराणामधील आरंभीचा इतिहास द्वि-३ व्या ३ व्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास लिहिलेला असावा, व पुढील भविष्यमग्न इतिहास नंतर ३३५ पूर्वी घातला गेला असावा

सुर्य्युद्घातानंतरच्या सुतवाह्मयाच्या एकीकरणानंतर आणि साम्राज्या अंतर्गत तत्त्वा एकीकरणपूर्वी मगधराज सनाजि तच्या कारकाद्वारे आणि एक एकत्रीकरण झाले असावे.

एका (e-वायु, ओन्स या) हस्तलिखितामध्ये तसे इतिहास आहे पण ती प्रत मत्स्याचा पाठ आणि वायुच्या इतर प्रतींताल पाठ याच्यामधील आहे याचे स्पर्शकण गुटोल-प्रमाणे करता येईल मत्स्याने भविष्यामध्ये तिस या शतकापर्यंत असलेला शपुरा इतिहास घेतला, व वायूने गुजराज्याच्या हकीन तीर्पयंतचा इतिहास तावडतोव घेतला ई-वायु प्रतीचा हाच पाठ होय याततर पुढा एवढा लगेच भविष्याचा तपासणी होऊन सुधारणा झाली असवी हा सुधारलेला इतिहास वायूने जो घेतला तोच इतर वायु प्रतींचा पाठ असवा भविष्यपुराण प्रथम तपासणीच्या वेळी लिहिलेले होत, हे वायूच्या सय हस्तलिखितामध्ये आलेल्या 'पठित' या शब्दावरून सिद्ध होत

हृत् स्पर्शदीर्घं वरोचरं असेल तर मत्स्यपाठ हा वायु आणि ब्रह्माण्ड याच्यापेक्षा जुना भराळा पाहिजे आणि ई वायु हा वायूची अगदी प्रथम प्रत होय या सर्व पाठांच्या मापपट्टीवरून हिच सिद्ध होते

मत्स्य, वायु व ब्रह्माण्ड या सर्वांमध्ये 'क्रियुमाता'ल दुष्टिथि, रागपरंपरा व ज्योतिष याविषयी गोष्टींचा इतिहास आहे. परंतु यासंबंधी वायु व

मद्राण्ड वाङ्मा पाठामध्य मत्स्य पाठामेक्षा ३० आर्द्ध
जास्त आहत, य ईन्वायु या प्रार्थामध्य मुद्रा हा अभिष हनि
हास आह्ने अर्थात् सो प्रथम सपामणाच्या वेळलाच जोडला
गेला असल्या पाहिजे

राजपरपरा व ज्योतिषयासमर्था मात्र बहुतेकांचा एक मेळ
दिसतो (२५०० वर्षांच सप्तपि चक्र तेव्हा सात होतंसे दिसते)

पाठांची भिन्नता व अशुद्धता यांवरून लिपींवर प्र-
काश - निरनिराळे पाठ व नावातले अशुद्धता यावरून हि प्रकाश
माहिती मिळण्याजोगी आहे हे जे निरनिराळे पाठ झाले
आहेत, ते बहुतेक याचण्याच्या व लिहिण्याच्या शुकांमुळेच
झाले असावेत शुकाच्या सारखेपणावरून मूळ ग्रंथ कोणत्या
लिपीत लिहिलेला असावा हे काढता येते, व एव. लिपीच्या
कालावरून त्या ग्रंथाचा काळ कोणता असावा अशा जे कोणता ग्रंथ
जुना आहे - कोणता नंतरचा आहे याचा निर्णय करता येतो

वसत्या बुका मत्स्य वासु व विष्णु याच्यामध्य आढ-
लतात पाणिंदेर साहेबाच्या मते या बुका खरोष्टी लिपी-
तील अधरसादस्यामुळे वाचनाच्या बुका होऊन उद्वलरत्या
आहेत, व ह्यावरून त्यांनी पुढे दिव्याप्रमाणे बाज्रामागे
वाटली आहेत “ हा इतिहास प्रथम खरोष्टीमध्ये लिहिल्या
असल्या पाहिजे, व खरोष्टी ज्या अर्थी फक्त उत्तर हिंदु-
स्थानातच प्रचलित होती, त्या अर्थी तो तसेच लिहिल्या
गेला असला पाहिजे सर्व पुराणाचा मूळ आधार भविष्य-
पुराण हा असल्यामुळे तेच प्रथम खरोष्टीमध्ये लिहिले गेले
आसावे, आणि ज्या अर्थी हा स ११० व्यापुढे खरोष्टी
लिपी हिंदुस्थानात प्रचलित राहिली नव्हती, त्या अर्थी
ते पुराण त्याच्या पूर्वीच लिहिलेले असेल पाहिजे ”

पुराणें आरभीं खरोष्टा लिपींत लिहिल्ल्या होतीं हें पाणि-
 णेर साहेबाचें अनुमान खीदारण्यास काय अडकणी आसत तें
 पुढें विज्ञातिहासांत खरोष्टा लिपीसमर्थी माहित दाखाना
 दाखिल्लें आसूं.

प्राकृत इतिहासाचें ससृष्टतमर्थें रूपांतर—राज-
घराण्याचा इतिहास देणें हा पुराणाचा विषय असल्यामुळे
आविष्टपुराणात त्याच नांव सार्व करण्यकरिता त्याच्यामागून
जी घराणीं झाली त्याचा निर्देश करणें भाग हातें आमुळे
पूर्वी जो प्राकृतामध्ये लिहिलेला अंगकपद्ध इतिहास होता त्याचें
ससृष्टतमर्थें रूपांतर करून तो त्यात अंतर्भूत करण्यात आला

पूर्वाये रेख प्राकृत श्लोकामर्थे अस्यामुळे रूपांतर
 भरताना प्राकृत शाब्दश्रव्या ऐवर्ना सरकृत शाब्द देवणे व
 भुवनाद्याच्या आर्गा भविष्यकाल करणे एवढाच परंपार
 करण्याची अवश्यकता होती या कियेंत ह रूपांतर अशुद्ध
 झालें व कोठें कोठें व्याकरणाचा दोष किंवा वृत्तभंगाई झाला
 त्याच शुना पुढें मत्स्यादि ज्या पुराणांनी भविष्यावरून,
 मन्वतर भूतला स्वातई शिरल्या

निगनिराख्या पुराणांच्या माहितीतील भिन्न
पणाचीं कारणें—गर्भ, वायु व प्रधाण्ड यांचा मूलाधार

अथ बरी एवच होता, तरी हद्दीची हस्तलिखित बरीच अशुद्धिपूर्ण आहेत. त्या अनुदी पठलेक नकला बरणांच्या पुढीमुळे किंवा लिहिलेली पाने गहाळ झाल्यामुळे उद्भवल्या आहेत; व काही नवीन गोष्टीहि श्रेयसुधारणा करताना पुढारया गेल्या आहेत. परंतु, अनेकच व प्राधान्य यांच्या मधील भांडणाच्या गोष्टीशिवाय परिशिष्टाच्या सते धडधडीत खोटेपणा वेगळे वाटेहि दिसत नाही.

तेव्हा साधारणपणे वाहतां प्रस्तुत पाठांमध्ये व मूळ ग्रंथा-मध्ये विशेष फरक पडलेला नाही असे म्हणावयास हरकत नाही. परंतु काही काही भाग मात्र अजीयात नष्ट झालेले आहेत. एखाद्या पुराणामध्ये सारा एखाद्या श्लोक आढळतो की, तो इतर कोणत्याहि पुराणामध्ये सांपडत नाही. उदा० शालिवाहनासंबंधी श्लोक फक्त ई-बायम्येच आहे; किंवा माघपक्षाच्या एकाच प्रतीत फक्त सुश्रमासंबंधी श्लोक आढळतो. सारे कवित्व आढळणारे भाग सुद्धा वस्तुतः पूर्वेपरंपरेचे अवशेषच आहेत.

इतिहासदर्शक पाठ कसा काढला.—मत्स्य, वायु व ब्रह्माण्ड ही पुराणे एकाच भविष्यपुराणापासून घेतली असल्या-मुळे त्यांच्या निरनिराळ्या पाठांमध्ये वस्तुतः फारशी तफावत नाही. परिशिष्ट साहेबांनी बरोबर म्हणून जो पाठ पुढे मांडला आहे, तो निरनिराळी हस्तलिखित व छापिल प्रती यांचेचून घेतलेला असून निरनिराळे पाठ होते तेथें त्यांपैकी जास्त संभवनीय असेच पाठ स्वीकारिले आहेत. पाठमुद्धोसाठीं विष्णु, मागवत व गरुड यांचे पुराणांचा हाथय तितका उपयोग करून घेतलेला आहे. लिहिण्यामध्ये झालेल्या विषा संधि बरोबरमध्ये झालेल्या शुष्क शुभा एक शुद्ध तरी घेतल्या आहेत, किंवा ह्या संधीयात गाढून तरी टाकिल्या आहेत. कारण, सारत्या शुष्क सुकांचा पुराणांत बराच शुक्ल आहे.

पुराणांचा अर्थ कसा लावावयाचा.—पुराणांतील या राजघराण्यांच्या इतिहासाचा अर्थ लावताना हे लक्षांत ठेविले पाहिजे की, तीं प्रथम प्राकृतमध्ये लिहिलेला होता. ही एक गोष्ट लक्षांत घ्यावली म्हणजे बऱ्याचशा अडचणी दूर होतात. संस्कृतसदृक शब्दांचा अर्थ करताना ही गोष्ट विचारे-करून लक्षांत ठेविली पाहिजे. उदाहरणार्थ, लिहिणाऱ्याच्या निष्काळजीपणामुळे निराच्या काली त्रिश किंवा अष्टादश्या वर्गा अष्ट सारा शुभा होऊन निरनिराळे पाठसमूह होण्याचा संभव असतो. पुष्कळदा नांवांमध्ये फरक पडतो. सारा वेळीं अत्यंत विश्वगर्नाय सारा हरविल्लिरातामध्ये जे नांव आढळतें तेच घेतलें पाहिजे. सादिके चालूतच्यामध्येहि किम्वेदां बरीच आपत्त पडते. उदाहरणार्थ १८ वाक सारंगे 'सामानि मंत्र्येऽतिच' वगैरे राज्य बरतील सारं म्हणजेच आहे. ही रचना सारंग आहे सारं मानले रायता, वाक सारंगे इ. ग. ७८ वाक्य राज्य करू लागले सारल्यामुळे पुराणा-तील ह्यांचा इ. घ. (७८+३८०=) ४५८ वरचे आपली गती आहे सारं होतें. परंतु वस्तुस्थिती तशी अगदी सर

त्यांत त्याच वेळी राज्य वरीत असलेल्या राजाण संस्कृतांच्या पुरस्कर्त्या गुप्त राजांचा उद्देश आर्याशिवाय राहिला नसता. शिवाय पुराणांच्या वाक्यसंबंधाने जे मागे विवेचन केले आहे त्यावरूनहि इ. स. ३१० नंतरच्या वाक्याचा त्यात उद्देश येणे असंभवनीय दिसतें. अर्थात उपर्युक्त लिखित उताऱ्याचा अर्थ संस्कृतप्रमाणें ३८० न वरतीं प्राकृतप्रमाणें १८३ असाच वेळा पाहिजे.

परिशिष्टाच्या संशोधानाचा निष्कर्ष—या सर्वांचा सारांश असा.— कलियुगातील राजघराण्यांचा इतिहास प्रथम भविष्यपुराणामध्ये प्रसिद्ध झाला. मग मत्स्य, वायु व ब्रह्माण्ड यांनी तो इतिहास त्या पुराणातून घेतला. बौर-पांडवांमधील महायुद्धानंतर उत्तराहिंदुस्थानात जी घराणीं झाली, त्यांचा इतिहास श्लोकबद्ध प्राकृतांत होता; व भाट, चारण इत्यादि लोक तो म्हणत असत. हिंदुराजानामध्ये ऐकून-कला रि. पू. ७०० च्या सुमारास उदय पावली, व हा इतिहास नंतर ऐकनियिद्ध केला गेला. हा इतिहास बहुतेक मगधा-मध्येच लिहिला गेला. आणि ज्या प्राकृतमध्ये तो लिहिला गेला, ती प्राकृत बहुधा मागधी किंवा पाळी असली पाहिजे. भविष्यामध्ये भविष्यत गोष्टींचा इतिहास सांगायचा असल्या-मुळे प्राकृतचें संस्कृतमध्ये आपांतर करताना भविष्यरूपच सुम्यत्वे वापरले आहे.

प्रथम इतिहास लिहिला गेला तेव्हा कौरवपांडवांच्या महायुद्धानंतरच्या कालापासून धार्माच्या विनाशाकालपर्यंतचा इतिहास रचला गेला, व तोच भविष्यामध्ये तिसऱ्या शत-काच्या मध्याला घेतला गेला. ही गोष्ट इ. स. २९० च्या पूर्वाच झाली अशी पाहिजे असें मानावयास जागळा आधार आहे. तो इतिहास मूळ चरतेष्टीमध्ये लिहिलेला होता, व तिसऱ्या शतकाच्या परमपदांत मत्स्यानें तो भविष्यातून घेतला. भविष्यपुराणांतील इतिहासाची तपासणी इ. स. ११५ व ३१० या काळाच्या दरम्यान झाली व तोच भविष्याचा पाठ ई-बायम्येच घेतला गेला. इ. स. ११५ व ३१० याच्या दरम्यान भविष्याची सुद्धा तपासणी झाली, व ही सुधारलेली हद्दीकृत वायु, ब्रह्माण्ड वगैरेनी घेतली. विष्णु-पुराणांत तो इतिहास येऊन त्याचें (शिवपक्षा भाग वीराम करून) संस्कृत गद्यामध्ये थोडक्यांत रूपांतर केलें. भाग-वतानेहि इतिहासाचा तसाच उपयोग करून नवीन संस्कृत श्लोकांमध्ये त्याचें संक्षिप्त रूपांतर केलें. सरनाम्ये फक्त राजांची नांवनिशी दिली आहे. यानंतर या सर्व पुराणां-मध्ये एकद्वय चोटीपोटी सुधारणा होत चालली; परंतु भविष्याच्या मूळ पाठामध्ये मात्र परंच पेरफार बदल झालेले आहेत (उ० बेंकटेश्वर प्रत परंच). त्यात १९ रमा शतकापर्यंतचे भविष्य होतंमूल केलें गेलें आहे।

पुराणांत घणिलेली कलियुगांतील राजघराणां— बरीच विवेचनावरून जी एक गोष्ट स्पष्ट होते ती ही की, यांइ दासनांत झालेली सुद्धाच वेदधी राजांची माहिती सादर

दिला तर पुराणांतरी दिलेल्या निरनिराळ्या राजघराण्यांच्या वंशावळ्यांपैकीं चंद्रमुक्तापूर्वींचा हिंदुस्थानचा राजकीय इतिहास पारंपरा उपलब्ध नाही म्हणजे तरी चालेल त्या भविष्यपुराणा-पासून इतर पुराणांनी आपल्या कल्पयुगातील राजघराण्यांच्या वंशावळ्या उतरल्या, त्या भविष्यपुराणाची शुद्ध प्रत आज उपलब्ध नसल्यामुळे निरनिराळ्या पुराणांतील वंशावळ्यांचे चाफित्सक शुद्धीने संशोधन करून त्यावरून भविष्यपुराणाच्या मूळ प्रतीचा शुद्ध पाठ काढण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे हे कार्य थोडेचहुत पांगिटेर साहेबांनी केले असल्यामुळे त्यांच्या म्हणूनच फल पुढे देत आहो.

पारंपर्य घराण

१ [या व आपुढील वंशावळ्यातील राजे अनुक्रमाने दिले असून जेथे पुढील राजा मागील राजाचा पुत्र म्हणून म्हणजे शाहे, तेथे त्या दोहोत उभी रेच व जेथे त्या दोहोचा सवध दाखविणारे नाते दिले नाही तेथे चरण रेचा पातल्या आहेत नावाच्या पुढे कंठात दिलेले आकडे फारकीदीर्घी वषे दर्श वितात]

अभिमान्यु	[वृचक्षु षाह]
= उत्तरा	सुखीवल (वृचक्षुचा वारस)
परीक्षित	परिष्व
जनमेजय	सुनय
शतानीक	मेधावी (सुनयाचा वारस)
अश्वमेधदत्त	शृषंजय
अधिसो[क्षी] म वृष्ण [सध्या (म्हणजे पंथ सागण्याच्या वेळीं) राज्य करीत असलेला]	दुर्व
निचक्षु [याचे एकदर आठ पुत्र, ते —]	तीगमात्मा
१ उष्ण (हा वडील मुलगा)	वृहदथ
२ विप्ररथ	वसुदान
३ सुविप्रथ	शतानीक
४ वृष्णिमत्	उदयन
५ गुणेश	वहीनर
६ सुनीथ	दण्डपाणि
७ रथ	गिरामित्र
८ वृचक्षु	क्षेमव

वेदनाह घराण

महदल	[गुणेश षाह]
वृहदथय [वृहदथराचा वारस]	धमित्रभिन्
उरुसय	वृहदथ्राग
वसाम्युह	धर्मा
प्रतिव्योम	वृत्तजय
दिवाकर [मध्यदेशात आयो ध्यमध्यें राज्य करताअसलेला]	रणजय
सहदेव	मजय
वृहदथ [सहदेवाचा वारस]	शाक्य
भानुरथ	शुद्धोदन
प्रतीताथ	सिद्धाथ
गुप्रतीक	राहुल
मरुदेव	प्रसेनमित्
सुनक्षत्र	क्षद्रक
किगराथ	कुसय
अन्तरिक्ष	सुरथ
सुपर्ण	सुमित्र

मध्य देशातील सहदेवापासून झालेले राजे

(वारासघाच्या वंशातील सहदेवापासून झालेले राजे)

भारतशुद्ध झाले व सहदेव मारला गेला. नंतर त्याचा वारस सोमाधि हा गिरिमजामध्ये राजा झाला व त्याने ५८ वर्षे राज्य केले

सोमाधीनंतर गादीवर आलेले राजे पुढीलप्रमाणे दिले आहेत यापैकी वृहदथ्यापावेतोंच्या राजाच्या कारकीर्दीची वषे भूतकाळात देऊन त्याच्यापुढील सेनाजित हा सध्या गादीवर आढे अस म्हणून त्याच्या कारकीर्दीची वषे दिली नाहीत त्याच्या नंतरच्या राजाच्या कारकीर्दीची वषे मात्र हा वसुध वषे राज्य करील, हा तसुध वषे राज्य करील याप्रमाणे भविष्य काळात सांगितली आहेत

भुतधना	(६८)	[भर्मेनेत्र चाल]	
भयुनातु	(२६)	मिर्गति	(५८)
निरामिन	(४०)	त्रिनेत्र	(२८)
		त्रिष	
मुसत्र	(५६)	मुप्रम	(३८)
मुहकमा	(२३)	हटरोन	(४८)
सेनावित्	(२३१)	महानेत्र	
राध्या राज्यावर धारलेला.)		किंवा	
		सुमति	(३३)
धुर्मेय	(४०)		
		मुचल	(३२)
विधु	(२८)	मुनेत्र	(४०)
शुवि	(५८)	रास्यजित्	(८३)
शेन	(२८)	विधजित्	(२५)
सुवन	(६४)	रिपुजय	(५०)
मुनेत्र	(३५)		
किंवा			
धर्मेनेत्र	(५)		

प्रयोत घराणे.

[बृहद्रथ, धीतिहोत्र व अवंति ही नाहोवी क्षात्यावर, मुलिक हा आपल्या धन्याला ठार करील व आपला मुलगा प्रयोत याला राज्यावर बसवील.]

प्रयोत	[२३]	[विशाखायूष चाल]	
पालक	[२४]	अशक	[२१]
विशाखायूष	[५०]	नंदिवर्धन	[२०]

विशुनाग घराणे.

[शिशुनाग हा पुनाला कार्वाणभ्ये ठेऊन स्वतः गिरिप्रज येथे राहिल.]

शिशुनाग	[४०]	[दंशक चाल]	
बाकवर्न	[३६]	उदयी	[३३] - तो राज्याच्या चौथ्या वर्षी मंगेच्या दधिपतीरावरील बुरामपुर ही आपली राजधानी करील.]
शेगभमा	[२०]	नंदिकर्ण	[४०]
शरद्वीजय	[४०]	महानंदी	[४३]
विधिवार	[२८]		
अभानुसु	[२५]		
दशक	[२५]		

तत्कालीन असणारी दुसरी राजघराणी.

[वर सांगितलेल्या राजांना रामकालीन असे दुसरे राजेहि होतील. पुढील राजांचा काल एवच होईल- म्हणजे ते सर्व एकाच वेळी असतील- २४ ऐश्याक, २७ पंचाल, २४ चाचीचे राजे, २८ हृदय, ३२ कलिंग, २५ अश्मक, ३६ कुह २८ मैथिल, २३ शूरसेन व २० धीतिहोत्र].

नेन्द्र घराणे.

[एका शरीपासून महानंदीला महापथ (नन्द) नांवाचा मुलगा होईल व तो सर्व क्षत्रियांचा नाश करील. तो ८८ वर्षे राज्य करील. त्याला आठ मुलगे होतील. त्यापैकी सुकृष्ण हा प्रथम होईल; आणि महापथानंतर १२ वर्षे ते सर्व राज्य करतील. कौटिल्य नावाचा एक ब्राह्मण हा सर्वांचा नाश करील; आणि शंभर वर्षपर्यंत त्यानें राज्याचा उपभोग घेतल्यानंतर ते राज्य मौर्यांच्याकडे जाईल.]

मौर्य घराणे.

[चंद्रगुप्ताला कौटिल्य राज्यावर बसवील. चंद्रगुप्त २४ वर्षे राज्य करील. विदुसार २५ वर्षे करील. अशोक ३६ वर्षे व त्याचा मुलगा कुनाल ८ वर्षे राज्य करील.]

मत्स्यपुराण व वायुपुराण	[बृहद्रथ चाल]	
(जोन्स)	(त्यानंतर शुंगांच्याकडे राज्य जाईल.)	
कुनालचा पुत्र वैधुपालित [८]	वायुपुराण व ब्रह्मविषयपुराण	
	कुनालचा पुत्र वैधुपालित [८]	
दशोन त्याचा (१) नातू [७]		

दशरथ	[८]	इंद्रपालित	[१०]
संप्रति	[९]	देवभमा	[७]
शालिग्रक	[१३]	शतधनु	[८]
देवभमा	[७]	बृहद्रथ	[७]
शतधन्या	[८]	(यानंतर शुंगांच्याकडे राज्य जाईल.)	
बृहद्रथ	[७०]		

शुंग घराणे.

(पुष्यमित्र सेनापति हा बृहद्रथाचा नाश करील व ३९ वर्षे राज्य करील.)			
(पुष्यमित्र)		[मुलिक चाल]	
अग्निमित्र	[८]	चोप	[३]
वज्रमित्र	[७]	वज्रमित्र	[९]
बसुमित्र	[१०]	भागवत	[३२]
शैब्यक	[२]	देवभूमि	[१०]
मुलिक	[३]	(यानंतर कण्वींच्याकडे राज्य जाईल.)	

काण्वायन (अंग २८१) घराण

[देवभूमि वार्डेट व अल्पवयी असल्यामुळे त्याचा प्रधान वसुदेव हा त्याला पदच्युत करून स्वतः राजा होईल]

तो [काण्वायन] [९]

भूमिनिन	[१४]
नारायण	[१०]
सुशर्मा	[१०]

याच्या नंतर आप्रांच्याकडे राज्य जाईल

आज घराण

[शिशुक (सिशुक) व त्याचे जातवाई हे सुशर्मा याचे नोकर असतील व ते काण्वायन व सुशर्मा यांच्यावर हल्ला करतील, आणि शुगाच्या सत्तेचा नायनाड करून दारुतील]

सिसुक [२३] [आरिष्टकर्ण चाळ]

(सिसुकाचा धाकटा भाऊ) कृष्ण [१०] हाळ [५]

धी शातकर्ण [मल्ल] [१०] मसलक [पतलक] [५]

पूर्णसग [१८] पुरिक्पेण [पुर्दिसेन] [११]

रुक्मस्तम्भ [१८] सुदर शातकर्ण [१]

धातकर्ण [५६] चकोर शातकर्ण [६ महिने]

लंबोदेर [१८] शिवस्वाति [१८]

आगीलक [दिविल्व] [१८] राजा गौतमीपुत्र [२१]

मंथराति [१८] पुलोमा [१८]

स्वाति [१८] किवा शातकर्ण [१९]

रुक्मस्वाति [७] शिवश्री मुलामा [७]

शुगेंद्र स्वातिकर्ण [३] शिवरुक्म शातकर्ण [३]

कुलत स्वातिकर्ण [८] यशश्री शातपर्णिक [२९]

स्वातिवर्ण [१] विजय [६]

पुलोमापि [पदुमान्] [३९] चंडश्री शातकर्ण [१०]

आरिष्टकर्ण [२५] पुलोमापि [७]

निरनिरात्री स्थानिक घराणा.

आजचा राज्य संपल्यानंतर त्याच्या नाकराचे वंशम राज होतील ७ आज, १० आगीर, ७ गंदमी [भिन्]

१८ साप, ८ यमन, १४ तुषार, १३ गुरड व ११ मीन इतके राजे होतील यापैकीं थोपयेंताय आंघ घराणें ५० वर्षे टिकेल १० आगीर राजे ६७ वर्षे राज्य करतील, ७ गंदमी राजे ५२ वर्षे राज्योपभोग घेतील, १८ शक राजे १८३ वर्षे राज्यसुख अनुभवीतील, ८ यवन राजे ८७ वर्ष राज्यकारभार करतील, १४ तुषार राजे १०५ (१०००) वर्षे राज्य चालविताल, १३ गुरड राजे (मल्ल जातीच्या होन लोकांसह) १०४३ वर्षे पृथ्वीचे राज्यशकट हाकतील व नंतर ११ मीन राजे १०३ वर्षे गादीवर राहतील कालाच्या ओघानें ते नाहोति झाल्यावर 'किलकिल' राजे होतील त्याच्यामागून विष्यराक्षि राज्य करील किलकिल राजानीं ९६ वर्षे राज्य केल्यानंतर पृथ्वी त्याच्या सान्यांत जाईल

विदिशा वर्गरे घराणां

नागराग शेष याचा पराक्रमा मुलगा भोगी हा नाग वंशामध्ये प्रसिद्ध होईल नंतर जणू काय चंद्राक्ष असा सदाचंद्र, दुसरा नयवल, नंतर धनधर्मा आणि पुढे वगर हा चौथा याप्रमाणे राजे होतात नंतर भूतिनंद हा वैदिश राज्यामध्ये राज्य करील

शुगाचा वंश संपला म्हणजे शिशुनादि राज्य कराळ त्याचा धाकटा भाऊ गदियश याच्या वंशात तीन राजे होतील त्याच्या मुलीचा मुलगा शिशुक हा पुरिकेमध्ये राजा होईल

विश्वशक्तीचा शूर मुलगा प्रवीर हा काचनका नगरीत ६० वर्षे राज्य करील, आणि उत्तम दानादिकानी युक्त असे वागणवय मज करील त्याचे चार मुलगे राजे होतील.

तिसऱ्या अंतवर्तील राजघराणां

त्रिष्यक घराणें नाहोसैं झाल्यावर तीन माहिक राजे झतील एतत्तीक आणि नभीर हे पृथ्वीचा उपभोग ३० वर्षे घेतील शक्यमान् हा महिषीचा राजा होता पुत्राभिज (१) आणि १३ पटुभिज होतील मेकलेमध्ये ७ राज ७० वर्षे राज्य करतील कोसलामध्ये फार क्षत्रिमान् होईल विश्व-क्षत्रि हा दक्षिण्यात ह्यंबारारखा याई असें म्हणतात तो क्षत्रिय वर्णाचा नाश करून दुसरी क्षत्रिय नाश निर्माण करील. देव, पितर आणि माण्य यांना सत्पुत्र करून तो गेच्या ठावी जाईल, व आपल क्षत्रीयसंग करून इद्रलोकाप्रत गमन करील.

चाण्या शतकाच्या आरंभीची समजणील पराणी. नऊ नाग राजे हे वंशावली शहराचा उपभोग घेतील व सात नाग राजे हे सुंदर मधुरा शहराचा उपभोग घेतील. शत-वंशांत जन्मलेले राजे गंगा, प्रयाग, सावेत व मगध या प्रांतांचा उपभोग घेतील. मणिधान्यज राजे, नैपथ, यदुक, शर्यात व पाल्लोयक या प्रांतांचा उपभोग घेतील. देवराक्षित हे कोसल, आभ्र, पंगड, ताम्रलिप्त, किनाऱ्यावरील सर्व लोक आणि सुंदर वंशासहर यांच्यावर राज्य करतील. बडिंग, महिष हे देश व महेद्र पर्वतावरील रहिवासी यांचे संरक्षण शुद्ध हा करील. खोराष्ट्र व भोक्षक यांचा वनक हा उपभोग घेईल. गोरारू, आवग्ल, आभीर, शूद्र, अयुध व मालव येथील राजे बहुतेक बहिष्कृत केलेले द्विज, विंवा शूद्रच असे होतील. शूद्र, बहिष्कृत द्विज वगैरे, आणि वैदिक-पवित्रताहीन म्लेच्छ असे लोक विंधु नदीच्या तट, बंदभागा, कांती व कादमीप्रांत यांचा उपभोग घेतील. हे सर्व राजे एकाच काळी असतील व ते अतुदार, अमन्यप्रिय व दुर्वर्तनी असे होतील.

पुराणेतर पॅतहासिक साहित्य च तन्मूलक इतिहास.—हा काय व किती जुन्या काळपर्यंत सांपडतो ते पाहू. निरनिराळ्या पराण्यांचे काही धागे जोडता आले आहेत. ते जोडण्याचे अ दोन महत्वाचे प्रयत्न झाले आहेत ते त्यांच्या फळांमह देतो.

शैलुनाग घराण्याच्या कारकीर्दीचा काळ.—युद्ध-कालीन व त्याच्या निरुद्वनरच्या काळातील राज्याचा एक-मेकाशी कसा संबंध होता या संबंधाने व्हॉस डेव्हिडस आपल्या बुद्धिस्व दिग्गोत पुराणेतर साहित्याच्या आधारें येणेप्रमाणे लिहिता. हिंदुस्थानांत युद्धाचा जन्म झाला ह्या वेळी येथे बलाढ्य असा एकहि राजा नव्हता. बौद्ध संप्रदायाचा उदय होण्याच्या अगोदर कित्येक शतके गंगा नदीच्या दोन्यांत अनेक राजांनी राज्य केले होते, व राजगणात्मक राज्यपद्धतीचे जेळें सर्व हिंदुस्थानभर पसरले जाण्याचा काळ बळक येत चालला होता. अगदी आरंभी या संप्रदायाचा पगडा हिंदुस्थानच्या ज्या भागात पमला होता, तेथे बल व विस्तार आ दोन्हीहि दृष्टींनी बरीच मोठी अशी चार राज्ये होती. आज आपणांस उपलब्ध अथवा पुराणा निरनिराळ्या राज्यपद्धती, प्रचलित अल-लेम्या एवं प्रदेशांतील लोकसंख्या, त्यांच्या राज्यांचा विस्तार, परीरेसंबंधाने निधयात्मक विधाने करता येण्याइतका पुरेसा नाही. तेव्हां आम्हाच्या शिथीत तरी, उपलब्ध असलेल्या बौद्ध यातयावरून आपणांस एवढेच म्हणता येईल की, राज-सत्ताका राज्यापरोपरान कमी अधिक प्रमाणांत पंचायती-पारम्या लोकसंघाना अनुभव देणालेहि काही राज्ये ह्या बाबी अस्तित्वात होती.

या काळांतील उत्तर हिंदुस्थानांतलें चार मोठी राज्ये.—पर आ चार राज्ये गांगल्ल, सी रफ्फे (१) मगध,

(२) कोसल, (३) वत्स किंवा वत्स आणि (४) अवंती हीं होत. मगध राज्याची राजधानी प्रथम राजगृह ही होती, व नंतर येथून ती पाटलिपुत्र येथे नेण्यांत आली. पाटल नांवाची एक देशा होती तिच्या मुलाकडून या नगराची स्थापना झाली अशी कथा कथासरित्सागरानें दिली आहे. येथे या कुमारास किशुनगमाचा वंशज विधिसार नांवाचा राजा राज्य करीत होता, व त्याच्या मागून त्याचा पुत्र अजातशत्रु हा गादीवर आला. दुसरे कोसल राज्य; हे मगधाच्या वायव्य दिशेस असून, त्याची राजधानी सावेती म्हणजे श्रावस्ती ही होती. येथें पसेनजित् प्रसेनजित् नांवाचा राजा राज्य करीत होता. त्याच्या मागून त्याचा मुलगा विदुदभ हा गादीवर बसला. तिसरे वंशराज्य; ते कोसलाच्या दक्षिणेस होते. येथील राजधानी वीशाली ही असून ती यमुनेच्या तीरावर वसलेली होती येथें परंतपाचा मुलगा उदेन दुर्ग उदयन हा राज्य करीत असे. याच्याहि पत्नीवडे दक्षिणेच्या वाजुच अवंतीचे चौथें राज्य होते. त्याची राजधानी उज्जयिनी असून तेथें पजीत म्हणजे प्रयोत नांवाचा राजा राज्य करीत होता. अथर काशी हे आणखी एक निराळें राज्य घेतले.

प्रसेनजित् च व्याजानाशत्रु.—ही राजघराणी शौरिकीच्या संबंधाने परंपराशी बद्ध झालेली होती. परंतु याच संबंधामुळे त्यांना आडणाचे प्रसंग अनेक वेळा येत. प्रसेन-जित् म्हणून जो कोसलाचा राजा घर सांगितला आहे त्याची वहीण कोसलदेवी विधिसाराला दिली होती. कोसलदेवीचा साथीव मुलगा अजातशत्रु यानें आपल्या बापासाला म्हण विधिसाराला ठार मारिले. [शेवटी शेवटी व्ही. स्मिथला ही पितृवधाची बाई कथा बनावट असावी अशी टीका नेत्रे लागली होती !] तेव्हां प्रसेनजित् यानें बराच नगरी आपल्या ताब्यांत घेतली; कारण या नगरीचे सर्व बौद्ध कोसलदेवीच्या रजसंगी रचकोडे लवून दिलेला होता. यामुळे साधुनिकच अजातशत्रु व प्रसेनजित् यांच्यामध्ये लढाई जंगली. प्रथमतः अजातशत्रुच्या जय मिळेलसे वाटत होते, परंतु शेवटी तो बंद केला गेला. अजातशत्रुनें त्या नगरीवरून आपला ह्फ सोडण्याकारणानें संतुष्ट होऊन प्रसेनजित् यानें आपली मुलगी त्यास दिली, इतकेंच नव्हे तर ज्या नगरी-बद्दल तो ह्फा भाडला तीच कारी नगरी त्याला आंदण म्हणून दिली. पुढे तीन वर्षांनी प्रसेनजिताचा मुलगा विदुदभ यानें बापाविरुद्ध बंड केले. प्रसेनजित् या वेळी राज्य देसामध्ये उल्लेख या गोची होता. तेथून पळून जाऊन त्यानें अजातशत्रुची मदत देण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तेथपर्यंत पांचण्याच्या धापीच तो आगारी पडून मृत्यु पावला.

उदयन च प्रधान.—कीशाम्बी व अवंती येथील राज-घराणी अशाप भौरिकीने एकमेकांशी निगडित झाली होती. अवंतीची गजबज्या बागुलक्ष्मा (यातवक्ष्मा) व वीशालीचा राजा उदयन यांची विवाहकथा धम्मपदच्या २१—२२ व श्रोकवंगरील टीकेत मोठी मज्जेदार दिलेली आहे. ती ह्कीत

अशीःप्रचोतानें (अवंतीच्या राजानें)भीमपेशा पैमवानें श्रेष्ठकीण असा प्रथम एकदां आपल्या दरबारांतस केला असतां, त्याला स्पष्ट सांगण्यांत आलें की, कौशाभ्यां नगरीचा राजा उदयन हा तुजपेक्षां श्रेष्ठ आहे. तेव्हां प्रचोतानें उदयनावर स्वारी करण्याचें ठरविलें. तें पाहून दरबारी लोकांनी पुढें दिल्या-प्रमाणें सल्ला दिली: 'उघडाउघडीं हल्ला करण्यांत अर्थ नाही; कारण उदयनानें सामर्थ्य फार मोठें आहे. तेव्हां दगफटफा करून उदयनास कैद करवें हें चांगलें. उदयनाला सुंदर सुंदर हत्तींची सिकार करणे आवडतें, तेव्हां असा एखादा प्रसंग साधलेला बरा.' त्यावरून त्या राजानें एक लांकडाचा हत्ती तयार करवून त्याला उत्तम रंग बगैरे देऊन त्याच्या भोंवतीं साठ पाहरेकरी ठेविले; व जवळपास अशा तऱ्हेचा सुंदर हत्ती सांपडण्यासारखा आहे अशी बातमी उदयनाच्या कानावर जाण्याची तयारीच केली. उदयन त्या आमिषानें फसला व प्रचोताच्या लोकांनीं त्याला कैद केलें. परंतु उदयनाला गजवशीकरणाची विद्यामाहीत असल्यामुळे प्रचोतानें त्याला कौवदान व स्वातंत्र्य देऊं करून ती विद्या मला शिकव असें म्हणलें. उदयनानें उत्तर केलें की, तू शूद्र म्हणून मला नमस्कार करशील तर तुला ती विद्या शिकवितों. प्रचोत म्हणाला: 'तुला, आणि नमस्कार हें तर कालत्रयांहि होणार नाही.' हें ऐकून उदयनानें विद्या सांगण्याचें नाकबुल केलें. पहिल्यानें प्रचोताचा विचार उदयनास ठार बरावें असा होता; पण उपर्युक्त विद्या ह्यास एकव्यासच माहीत असल्यानें त्यानें जरासें नमलें घेतलें. त्यानें उदयनास विचारलें: 'माझ्याखेरीज दुसऱ्या कोणीं तुला नमस्कार केला तर त्याला तूं हो विद्या शिकविशील काय ?' उदयनानें होय म्हणून उत्तर दिलें. तेव्हा राजकन्येला पदयाभाज बसवावें व पदयाच्या बाहेरून उदयनानें ही विद्या तिला सांगायची असें ठरलें. तुला एका कुळाला विद्या शिकवावी लागेल असें उदयनाला सांगण्यांत आलें होतें, व तुला एक खुजा मनुष्य विद्या शिकवील असें राजकन्येला सांगण्यांत आलें होतें. परंतु एक दिवस खरा प्रकार उघडकीस आला; आणि उदयन आणि ती राजकन्या हे दोघे प्रचोत शिकारीस गेला असतां हत्तीवर बसून पळून गेले. उदयन आपल्या राज्यात गेल्यावर त्यानें बासुलदसेला राजीपदावर बसविलें. अशी ही गोष्ट आहे. ही गोष्ट पुढें भीम कवीच्या एका नाटकाचा विषय झाली आहे.

या गोष्टीत ऐतिहासिक सत्य किती आहे हे निश्चयानें जरी सांगतां न आलें, तरी प्रचोत व उदयन हे समकालीन राजे होते व त्यांच्यांत सोयरीकहि झाली होती एवढें यावर स्पष्ट होतें.

या उदयनाच्या संबंधानें आणखी बरीच माहिती मिळते. पिण्डोल नांवाच्या एका बौद्धपंथातुमार्थी माणसाशीं अनेक वेळा वादविवाद झाल्यामुळे मनावर परिणाम होऊन उदयनानें बौद्ध संप्रदायाचा अंगीकार केला. उदयनाच्या वापराचें भा. व. २२

नाव परंतप होतें. त्याला बोधि नांवाचा एक मुलगा होता. या बोधाचें नांव एका सुतेताला दिलें आहे.

प्रसेनजितासंबंधीं आणखी माहिती—प्रसेनजित हा फार निराळ्या प्रकारचा मनुष्य होता. संयुक्त निवाया-पैकीं तिसरें संयुक्त सगळें याच्या संबंधाचें आहे. या संयुक्तांत २५ कथा असून, त्यांपैकीं अत्येकींत नीति शिकविलेली आहे. बौद्ध धर्माच्या हतर भागांतहि प्रसेनजितासंबंधाचे बरेच उल्लेख सांपडतात. याचे शिक्षण तक्षशिला येथील विद्यापीठात झालें होतें. राजा ह्या नात्यानें त्यानें राज्य-कारभारात बरीच कळकळ दाखविली. भत्यांची संगति धरून राहणें त्याला आवडत असे. हाच त्याच्या आचारविचारातील खोदपणा त्यानें पुढें बौद्ध संप्रदायाचा एका विशिष्ट अर्थानें अनुयायी बनून जास्त व्यक्त केला. या राजाचा आणि युद्धाचा अत्यक्ष संवाद होण्याचा प्रसंग आला होता. प्रसेनजित राजाची बाला सुमना होहि या संवादाच्या वेळीं हजर होती. तिनें बौद्ध संप्रदायाची दीक्षा घेण्याचें ठरविलें, परंतु एका वृद्ध नतिवाइकाची सेवाशुभ्र्या करण्याच्या कामामुळे तिचा निश्चय लांबणीवर पडला. येरगाथा या ग्रंथामध्ये ज्या बौद्धसंप्रदायी ब्रिथाच्या कथा संकलित केलेल्या आहेत. त्यापैकीं सुमना ही एक आहे.

कोसलाधिपांचें शाक्यांशीं युद्ध—शाक्य कुळापैकीं एका कुळाच्या अधिपतीच्या कन्येला प्रसेनजित राजानें, युद्धकुलाशीं सोयरीक करण्याच्या इच्छेनें मागणी घातली होती असें सांगतात. शाक्य लोकांनीं या सोयरीकींमुळे आपल्यास हलकेपणा येतो असें ठरविलें. परंतु पुढें त्यांनीं वासभवतिच्या नावाची एका सरदाराच्या दाधीची कन्या त्याला दिली. तिजपासून झाला मागे सांगितलेला विदूढम नावाचा पुत्र झाला. या विदूढमानें पुढें राज्यावर बसल्यावर, आपल्या बापाशीं कपट केल्याबद्दल शाक्य लोकांचा सूड उगविला. या लढाईची सर्वास्तर हकीकत कोठेहि उपलब्ध झालेली नाही; परंतु ही लढाई हा खरा-खरा झालेला इतिहास आहे यात शंका नाही, असें च्हीत वेन्डिहूम समजतो. हो लढाई युद्धाच्या मरणापूर्वीं एक दोन वर्षेच झाली होती असें म्हणतात.

या लढाईचें कारण म्हणून जें सांगण्यांत आलें आहे त्यासंबंधानें थोडासा संशय वाटतो. कारण ज्या तऱ्हेची सोयरीक व्हावयाचें ठरलें होतें, तशा सोयरीकीं यापूर्वीं झालेल्या होत्या. मगच देशच्या विविधार राजाला अशाच एक कुळांतलं मुलगी दिलेली होती.

अजातशत्रु च प्रचोत—अजातशत्रुनें आपल्या राज-पानीवर—राजशहावर—प्रचोताचा हल्ला येईल या भौतानें तिजभोंवतीं तट घातला होता असें सांगतात. हा हल्ला खरोखरच झाला कीं नाही, व झाला असल्यास त्यांत मग कितपत आलें हें समजल्यास बराच बोध आहे. पुढें वि. पु. ४ व्या शतकांत मगधच्या

उज्जयिनी गेली व अशोकास उज्जयिनीचा अधिकारी नेम-
व्यात आले. शूरसेनाचा राजा अवंतीपुत्र वगैरे अनेक राजांचे
प्रसंगोपात केलेले उल्लेख बौद्ध वाङ्मयात सांपडतात; परंतु
ज्यासंबंधाची माहिती विशेष विस्तारपूर्वक दिलेली
आढळते असे एवढेच चार राजवंश होत.

वर सांगितलेल्या प्रघोट आणि अजातशत्रु या राजांचे
उल्लेख केवळ करून बौद्ध वाङ्मय मोठ्ठे होते; पण ते
वाङ्मय त्या राजांचे ऐतिहासिक स्थान स्पष्ट करीत नाही. ते
स्थान १९४ कल्याणसाई मागे दिलेल्या याद्याची म्हणजे ज्या
वाङ्मयास 'हीस डेव्हिड्स' भितो त्या सस्कृत उर्फ ब्राह्मणी
वाङ्मयाची मूळ वेतली पाहिजे. तशी बेंकटेश्वर अच्यर
(इ. स. पु. ४४, ४५) यांनी वेऊन खालीलप्रमाणे
ऐतिहासिका मांडणी केली आहे.

प्रागैतिहासिक मगध.—(मगध व मगध यावरील
वैदिक माहितीसाठी विभाग २५६.) भयवं आणि यजुः या वेदा-
मध्ये मगध आणि येथील लोकाविषयी जो उल्लेख आला आहे
त्यावरून असे दिसते की, त्या वेळी तेथे श्रौत संस्कृतीचा
प्रसार झाला नव्हता. प्राचीन मुद्रावरून येथे अथाशक
ब्राह्मणांची वस्ती होती असे दिसते. मगध देशाचे राज्य
महाभारतातील युद्धापूर्वीच आहे अशी माहिती पुराणात
आहे. पुराणात आणि हरिवंशात वृहद्रथ हा मगध देशाच्या
प्राचीनतम पराण्याचा संस्थापक होता असे दिले आहे. तो
उपरिचर बभ्रु ह्याचा पुत्र होता. आणि उपरिचर बभ्रु हा
वेदि येथील राजा होता असे हरिवंशात म्हटले आहे.
वृहद्रथ ह्याला बायुपुराणात महारथ असे दुसरे नाव आहे.
वृहद्रथापासून महाभारतीय युद्धापर्यंत तीन, आणि तेथून
पुढे गौतमयुद्धापर्यंत तेव्हास पित्रा क्षारथा. वृहद्रथाच्या
पराण्यात १२ राजपुत्र झाले असे पुराणात दिले आहे.
परंतु सहदेवानंतर वास्तविक तेव्हासच राजाची नावे बायु-
पुराणात दिलेली आहेत [महाण्डपुराणात २२, भागवतात
२१, विष्णुपुराणात २१ व मत्स्यात २२ आहेत.] ह्यात
आगवी वृहद्रथ वंशातील नावे घातल्यात म्हणजे सहदेवा-
सिमास वृहद्रथाच्या दुसऱ्या पुत्राचे सात पुत्र मिळविल्यास २०
होतात. पुढे ह्यात जरासंध आणि सहदेव हा दोन नावे
मिळविली म्हणजे एकंदर २२ होतात. हे सर्व वृहद्रथाच्या
वंशातील होते असा पुराणातील शास्कार आहे. ह्यांपैकी
२३ जणांनी वृहद्रथानंतर मगध देशात राज्य केले.

शेवटच्या वृहद्रथा[कार्दवा]नंतर अवंतीचा चंडप्रघोट किंवा
त्याचा बाप गादीवर आला अशी पौराणिक माहिती आहे.
त्यावरून असे वाटते की, वृहद्रथ परागे गौतमयुद्धाच्या
वेळीसच होते. पण मर्यातरी शिशुनाग ह्याने मगध देशाची
गद्दी पळविली. गिरिप्रज येथील राजावरून वृहद्रथ परा-
याचा पुर्णपणे नाश होईपर्यंत त्या पराण्यातील राजे मगध
देशाचे मांडलिक होते असे म्हणण्यास हरमत नाही

बुद्धकालीन रामे.—ख्रि. पू. सातव्या शतकात हिंदु-
स्थानांत निरनिराळी प्रसिद्ध राज्ये होती. पुराणांत काशी,
कोशल, कौशावी, अवन्ती आणि मगध येथील पराण्याचीं
नावे आढळतात. जातकात आलेली काशीच्या राजाचीं
बरीचशीं नावे पुराणात सापडतात. हीं नावे म्हटलीं म्हणजे
ब्रह्मदत्त, विश्वक्सेन, उदक्सेन आणि वल्लत हीं होत.
म्हणून काशी हे ख्रि. पू. ७ व्या शतकातील
हिंदुस्थानच्या राज्यांपैकी ब्रह्मदत्त आणि त्याचे वंशज ह्यांच्या
ताब्यातील एक मोठे राज्य होते असे वाटते. तसेंच तक्ष-
शिला येथे मोठे राज्य होते. ह्यानंतर मगध देशाचे नाव येते.
येथे त्या वेळी बहुतेककरून पौराणिक बृहद्रथ पराण्यातील
शेवटला राजा राज्य करीत होता. ह्याशिवाय इतर राज्यांचीं
देखील बौद्ध ग्रंथातून अस्पष्ट माहिती दिली आहे.
ख्रि. पू. ७ व्या शतकाच्या शेवटी हिंदुस्थानच्या पश्चिम-
कडील राज्यांचे महत्त्व वमी होत आऊन, पूर्वेकडील राज्यांचे
उदयास येऊ लागली. काशीचे वर्णन पञ्चुपमवचु जातका-
मध्ये एका जगाी दिले आहे. कोशल देशाचे वर्णन पुष्कळ
ठिकाणी आढळते. येथे महाकोशल नावाचा एक नामांकित
राजपुरुष होऊन गेला. काशीचा काही भाग कोशल देश
भरभराटीत असताना त्याच्या ताब्यात होता असे बौद्ध ग्रंथा-
वरून स्पष्ट दिसते. गोपथ ब्राह्मणात त्याला काशिकौशल
असे म्हटले आहे. काशीचा दुसरा भाग मगधपराण्याच्या
शिशुनागानंतरच्या शेवटल्या राजाच्या ताब्यात होता.

गिरिप्रज येथील राजे.—आपल्या मुलाचा कादीच्या
गादीवर ठेवून शिशुनाग हा गिरिप्रज येथे राहिला. शिशुनाग
ह्याने प्रघोताचा नाश केला ही पुराणांतील माहिती चुकीची
आहे. शिशुनाग हा गिरिप्रजना राजा होण्यापूर्वी काशी येथे
राज्य करीत असावा. पण त्याच्या पूर्वी काशीचा राजा भोज
होता हे सांगणे कठिण आहे. बहुतेकरून तो ब्रह्मदत्त
ह्याच्या वंशजांपैकी एक असावा. ह्यातील शेवटला वंशज
बल्लत हा होय. गौतम ह्याच्या ब्रह्मी दंतकथेवरून असे वाटते
की, काशीचा पूर्वीचा राजा नागकुलातील असावा.
शिशुनागवंशातील राजाना पुराणात 'क्षत्रपंचवः' असे म्हटले
आहे. ह्या शब्दाचा खरा अर्थ क्षत्रियाधम असा होतो.

येथील दुसरा राजा काकवर्ण हा होय. ह्याच्याविषयी
याणभट असे म्हणतो की, एका दोषी ठरविलेल्या माणसान
ह्याला पकडून एका अज्ञात जगाी विमानात बसवून नेला;
आणि त्याच्या मानेंत खंजीर खुपसून त्याचा प्राण घेतला.
ह्याचे पारण असे असले की, हा राजा नव्या मतांच्या
नवे नवे शोध लावणारा असल्यामुळे ह्याचा छान्या मतांच्या
लोकानां घून केला असावा. तिसरा राजा क्षेमधर्मी व
चवथा क्षमभेद हे फार दूर असावे असे त्याच्या नावावरून
दिसते ह्यांचा बौद्ध आणि जैन हे प्रसेनजित् आणि मदा-
पच वसे म्हणून.

साम्राज्याचा आरंभ—विधिसार—गिराज नथील राजाच्या कारकीर्दीत होणारी नव्या पंचाची आणि मगध येथील राज्याची वाढ विधिसार राजाच्या कारकीर्दीत पूर्णत्वास आली. जैन ग्रंथांत त्याला श्रेष्ठ आणि यौद्ध ग्रंथांत त्याला वैश्य असे म्हटले आहे त्याने वैशाली येथील राजकन्येशी लग्न केले. जैन ग्रंथांत तिला वेदाना हे नाव आहे. ती वैशाली येथील चेतक राजाची कन्या होती यौद्ध ग्रंथांत तिला वासवी असे दुसरे नाव आहे. वैशाली हे व्यापाराचे मोठे केंद्र होते; व त्यामुळे मगध देशाच्या व्यापाराचीहि साहजिकपणेच वाढ झाली असावी.

वैशाली देशातील राजकन्येशी झालेला लग्नबंध राजकीय व व्यापारी दृष्ट्या फार महत्त्वाचा होता. वैशाली हे एका अति पलाढय लिच्छवी संघाचे ठाणे होते. विधिसाराचा आपल्या नासक्याशी व या संघाशी स्नेहबंध अस्तित्वातून त्याच्या देशान्य सरहद्दीवर नेहमी दातता असे. विधिसाराने कोसलच्या राजकन्येशी लग्न करून त्या देशाशी मैत्री संघादन केली त्या लग्नामुळे त्याला बराच प्राप्ति आदण मिळाला ह्याप्रमाणे विधिसाराने पूर्वेकडील आणि पश्चिमेकडील बंदोबस्त केल्यावर अनेक देशाकडे आपला मोर्चा फिरविला. त्या मोहिमेंत पंचाल देशाच्या नागराजाने विधिसाराला मदत केली. ह्या मोहिमेची सविस्तर हकीकत सापडत नाही, पण एवढे सिद्ध होते की, मगध देशाच्या राज्यात अनेक देशांहि येत होता. मगध देशाचा ह्याप्रमाणे विस्तार व महत्त्व वाढल्यावर विधिसाराने गिराज येथील आपली राजधानी सोडून देऊन राजगृह ही मोठी राजधानी बांधली.

ह्या वेळच्या धार्मिक नळवळीहि विधिसाराला त्याच्या कारकीर्दीत पूर्णत्वास आल्या. वासुदेवाने पश्चिमेकडील क्षत्रसेनाप्रभ प्रचलित केलेल्या वासुदेवधर्माचाहि येथे प्रसार झाला ह्याचप्रमाणे यौद्धग्रंथाचाहि येथे प्रसार झाला होता बहुरच्या जैन दंतकथेत विधिसार हा जैनभक्त होता असे आहे. त्याच वेळी निरनिराळ्या इतर धर्मांपाकीहि स्थापना झाली. त्यापैकी मुख्य म्हणजे आर्याविकाच गोशालाने स्थापिलेला पंथ होय.

शैलुनागांच्या इतिहासांतील चांद्रस्त भाग— हे अनेक आहेत त्यात (१) विधिसाराचा पुत्र, (२) प्रद्योताची शैलुनागाहून प्राचीनता, (३) शैलुनाग राजाची संख्या (४) व राजाचा अनुक्रम हे महत्त्वाचे होत. विधिसाराला त्याच्या कारकीर्दीच्या शेवटच्या काळासंध्याने भिन्न दंतकथा आढळतात. बौद्ध आणि ब्रह्मी दंतकथेत त्याला त्याच्या पुत्र अजातशत्रुने हारले असा उल्लेख आहे. परंतु मगध देशाच्या जैन दंतकथेत तसे नव्हत त्याने आपले राज्य अजातशत्रूच्या स्वाधीन केले धरून हारले असे म्हणून विधिसार हा ८० वर्षे जिवंत होता असे त्याने आपल्या मरणापूर्वी काही वर्षे आपले राज्य चालविले ह्याच्या स्वाधीन केले असे समजण्यावरून हारले असे.

अजातशत्रु आणि साम्राज्याची स्थापना—अजातशत्रु हा ह्या पराण्यातील एक प्रख्यात राजा झाला. काही येथेहि एक अजातशत्रु होऊन गेला ह्या वेळी काही हे एक हिंदुस्थानातील फार भरभराटीत असलेले राज्य होते येथील त्या वेळचा अजातशत्रु आणि त्याच्या नंतर विद्वेक विक्रान्त झालेला मगध देशाचा अजातशत्रु हे अगदी निरनिराळे होत. पण हे दोघांहि काशीचे राजे होते. ह्यावरून असे वाटते की, शैलुनाग पराण्यातील राजांनी काशीच्या गादीवर असलेल्या आपल्या पूर्वजांची काही नावे ठेवली. अजातशत्रूच्या पुत्राला भद्रसेन अजातशत्रु असे नाव आहे, व ह्यालाच वायुपुराणात श्रेष्ठ भद्रसेन असे दुसरे नाव आहे.

अजातशत्रु हा पूर्वीच्या युद्धाचा आणि जैन पंचाचा अनुयायी होता. ह्याचप्रमाणे त्याची राणी मल्लिका ही देखील युद्धपंचाची अनुयायी होती. त्याने गयासिंहा येथे देवदासकरिता एक मोठा दिवाणखाना बांधिला.

बहुतेक त्याची पहिली लढाई त्याचा मामा फौशलचा पत्नेदि (प्रसेनजित्) ह्याच्याशी झाली. दुसरी लढाई वैशाली येथील राजाशी झाली. नंतर त्याने आपल्या आज्याचे राज्य घेण्याकरिता वाटलिप्राम येथे तटबंदी केली.

साम्राज्याचा विस्तार—अजातशत्रूनंतरचा राजा उदय हा होय. त्याने कुसुमपुर नावाचे शहर बांधले. ह्याला अयतीचा चंद्रप्रद्योत आणि जौगंधरायण ह्यांसारखे प्रमुख शत्रु आपल्यामुळे राज्याचा फारसा विस्तार होणे कठिण होते. ह्याच्या कारकीर्दीत लिच्छवीबंदास त्याच्या बाबत होला तो पुढे ठार मारला गेला अशी दंतकथा आहे. ह्याच्या मरणांतर पुन्हा राजदरबार राजगृह येथे गेला, आणि लिच्छवीबंदास त्याच्या त्या वेळेपुरत्या बंद झाल्या.

वैशाली हा देखील मगध साम्राज्याचाच भाग होता असे पारायणवगु नामने दिले आहे. बौद्ध देशाच्या देखील महानदी ह्याच्या वेळी मगध राज्यातच समावेश होत होता.

प्रद्योतांची प्राचीनता—प्रद्योत पराण्यातील राजे शैलुनाग पराण्यातील राजांच्या पूर्वज आहेत हा पुराणातील माहिती जुन्याची आहे. कारण की, हिंदू बौद्ध आणि जैन ह्या सर्व दंतकथांवरून प्रद्योत हा युद्ध आणि म्हणून विद्वेक ह्यांचा समकालीन होता असे अनुमान निघते विद्वेक आणि उदयन हे एकच असले अशी किती बौद्ध दंतकथांवरून म्हणून (बौद्ध) प्रद्योत, उदयन आणि विद्वेक हे एकच असले असे उल्लेख आढळतात.

राजांची संख्या—आता हिंदू दंतकथांवरून विद्वेक आणि उदयन यांनी निघून गेले व त्यांच्या कारकीर्दीत विद्वेक आणि उदयन यांनी निघून गेले असे उल्लेख आढळतात.

कारकीर्दीची वषेच पुढे दिली आहेत नावापुढे दिलेले आकडे त्या त्या राजाच्या कारकीर्दीची वषे दर्शवितात असेक यादीच्या डाक्यावर तीस आधार असल्या प्रमाणे नाव दिले आहे

वल्गुमहाजिह्वा	महावंश	दिव्यपरादान
धेणिक	बिम्बिसार	बिम्बिसार
कृणिक	अजातशत्रु ३२	अजातशत्रु
उदय	उदयभद्रक १६	उदयभद्र
	अनिरुद्ध } १८	मुण्ड
	मुळ }	काकवर्ण
	नागदशक २४	सहस्री
	सुसनाग १८	गुलबुचि अथवा
		गुलेकुचि
	कालाशोक २८	महामंडल
	१० पुन २२	प्रसेनजित्
	१ इतर २२	नन्द
चन्द्रप्रत	चन्द्रप्रत	विदुशार
		सुखिम

शिष्टानुगानंतर यारा राणे झाले होते असें मत्स्यपुराणात दिले आहे, परंतु विष्णु आणि वायु पुराणात पत्र दहा राजांचाच उल्लेख केला आहे मत्स्य पुराणात जास्त दिलेली दोन नावे कण्वायन आणि भूमिमिश्र ही त्या पुराणात आढळत नाहीत ज्या अर्था मत्स्य पुराणात ही मत्स्य दोन नावे दिलेली आहेत, त्या अर्था असे वाटते की, दत्तकपेचा ह्या गाथाचा बराच आधार असावा सर्व पुराणांत असे सापडते की राजाच्या दोन नास्त पिढ्या होत्या ह्याप्रमाणे पहिल्या शिष्टानुगामासून शेवटल्या नदापर्यंत (१०+२) बारा पिढ्या झाल्या

बिंबिसार ह्याच्या नंतर सात पिढ्या झाल्या, असें दीपवश आणि महावंश हे दोन्ही ग्रंथ सांगतात

कल्पद्रुमकालिका ह्या जैन ग्रंथात-बिंबिसार हा पहिला रागा परिला तरी-चंद्रगुप्तापूर्वी यारा राणे झाले असे सापडते ह्याप्रमाणे (१) चंद्रगुप्तापूर्वी राजाच्या यारा पिढ्या होत्या; (२) ह्यांपैकी सात बिंबिसारानंतर झाल्या, आणि (३) शेवटल्या सात राजांचा एक विशिष्ट रम्य बनून त्याला पौराणिक आणि जैन दत्तकयात नंद असे म्हणू लागले असें मिळते होतें

राजांचीं नावे आणि अनुक्रम - निरुपेयराज्या पुराणात दिलेल्या यारा राजांची नावे म्हणून खारखीच आहेत दीप वंशात देगरी बिंबिसार, अजातशत्रु, उदय यारणि शिष्टानुग ही नावे आहेत. खातील नागदशक हे पुराणातील दत्तक किंवा हर्षक ह्या नावाप्रमाणेच आहे महावंशामधील कालाशोक हे नांव काकवर्ण ह्या अशाचेच आहे महावंशामध्ये नदि बर्धन आणि महाजिह्वा (गाहव्य धर्मका गुमान्य) अशीं आगती दोन नांव सापडतात, परंतु त्यांनीं दुसरीकडे ओढेदि आधार सापडत नाही महावंश आणि महामंडल

अथवा उपसेन ह्या नावे समानार्थी आहेत. सदरहू प्रथा प्रमाणे पाहता पौराणिक यादीत महानदी आणि दिव्या वदान आणि महावंश ह्यामध्ये मुण्ड अशी दोन विलक्षण नावे सापडतात

दर्शक हा ऐतिहासिक पुरुष नव्हता असें महावंशात दिले आहे पण त्याच्या अस्तित्वाबद्दल निरगिराळे आधार सापडतात मग कवीच्या स्वप्नवासपद्धती नाटकांत ह्याला मगधदेशाचा महाराजा म्हटलें आहे हा उदयन वत्सराज ह्याचा शालक होता ह्या गाहितीस दिव्यावदान प्रथामें पुष्टि दिलेली आहे शिवाय वाणाच्या हर्षचरित काव्यात ह्याला भासाप्रमाणेंच महासेन म्हटलें आहे दर्शक हा अजातशत्रु, प्रद्योत आणि बुद्ध ह्यांच्यानंतर दोन पिढ्यांनी झाला, म्हणजे तो उदया नंतर जन्मला बुद्धनिर्वाणानंतर दर्शक हा ४६ वर्षांनी गारी वर आला असा देखील दीपवशात आधार सापडतो

राजांचा अनुक्रम - शिष्टानुग हा मगध पराण्याचा संस्थापक होता असें पुराणात स्पष्ट रीतीने सांगितलें आहे परंतु बौद्ध आणि जैन ग्रंथांत शिष्टानुग, काकवर्ण वगैरे ह्या पराण्यातील बिंबिसारानंतरचे राजे आहेत अशी माहिती सापडते आतापर्यंत अवलोकन केलेल्या प्रथाशिवाय इतर बौद्ध व जैन ग्रंथांचे अवलोकन केल्याने ह्या वादप्रस्त प्रथांचा निकाल लावता येईल हेमचंद्र यांनीं आधारकारिता घेतल्या दत्तकपेचरून असें लक्षात येतें की, बिंबिसार हा प्रसेनाजे ताच्या नंतर जन्मला तिथेच यखरात बिंबिसार हा मगध देशाच्या महापद्म राजाचा मुलगा होता असें दिलें आहे ह्या वरून पौराणिक माहितीवर भरवता ठेवण्यास हरकत नाही असें दिसते

शिष्टानुग हा यादीत पहिला येतो आणि त्याच्यानंतर काकवर्ण अथवा कालाशोक येतो असें महावंश व पुराणे ह्या दोहोंतहि दिलेले आहे यानंतर दोन पिढ्या लागून बिंबिसार ह्याला बौद्ध आणि जैन ग्रंथाप्रमाणे ह्या पिढ्या महापद्म आणि प्रसेनजित् ह्यांच्या होत परंतु पुराणाप्रमाणे हेनयना आणि क्षत्रजित् हे या नागी येतात पुराणातील सर्व नावे समानार्थीच आहेत तेव्हा बौद्धांनी व जैनानी दिलेली व पुराणात दिलेली राजांची नावे एकच आहेत असें समजण्यास हरकत नाही त्या दत्तकयाचरून महापद्म हा बिंबिसाराचा याप आणि प्रसेनजित् ह्यांचा मुलगा होता असें समजतें

बिंबिसार आणि अजातशत्रु ह्यांचा अनुक्रम सर्व ग्रंथांत एकसारखा असल्यामुळे त्यांच्याविषयी काहीच प्रश्न उपस्थित होत नाही वायु पुराणातील काही हस्तलेखात अजातशत्रु हा बिंबिसार याचा भागा होता असें दाखविले आहे, पण अजात शत्रु हा बिंबिसार ह्याचा मुलगा नाही ही गोष्ट प्रगल्भ असल्या मुळे, वरील हकीकत उपपत्तीने जुर्याची दितो येथील या लेखप्रमाणें उदय हा अजातशत्रूच्या नंतर झाला पुराणांमध्ये अजातशत्रु आणि उदय ह्या दोहोंच्या मध्ये हर्षक अथवा दर्शक हा एक पुरा जास्त दाखविला आहे परंतु असें

असतं तर योद्धाच्या लेखात विविहार, अजातशत्रु आणि उदय ह्याच इतके वर्णन दिलेले असता त्यानीं दशक ह्याचा उल्लेख देखील करू नये असें झाले नसत. दर्शन हा उदय ह्याच्या मागाहून झाला असा ठरविण्यांत ही मान्यता मिळते.

ह्यानंतरचा पुराणाप्रमाणें कम नदिवर्षण व ह्यानंतर महा नदी असा आहे आणि योद्धा प्रभाप्रमाणें नदिवर्षण आणि महामुख अथवा मुंड असा आहे ह्यानंतर महापद्म आणि गुमात्य अथवा सह्यस्य हे येतात. ह्याचा विष्णु आणि भागवत ह्या पुराणांनीं दुसऱ्याच एका घराण्यात समावेश केलेला आहे महा वरामध्ये कालाशोक, त्याचे दहा पुत्र आणि त्याचे नऊ वंशज इत्यादीची नावे दिलेली आहेत परंतु संपन्न पुरावा नसल्या मुळे ही नावे ग्राहण्यास हरकत नाही ह्यानंतर नद येतात सर्व वैतक्थाप्रमाणें चद्रगुप्त नदाच्या नंतर लगेच गादीवर आला. म्हणून शेवटला नद आणि चद्रगुप्त ह्यांच्यामध्ये चाणक्य ह्याची शमर पध्दती कारकीर्द झाली ही पुराणातील माहिती चुकीची आहे ह्या चुकीचे कारण पुराणातील माहितीची तारीखवार नोंद नाही हेच बहुतकरून होय.

सनामवर्ती.—हे सर्व घराणें ३६० अथवा ३६२ वर्षे होते असे पुराणात दिले आहे कमर महापद्म आणि ह्याचे पुत्र यांच्या कारकीर्दीला शमर वर्षे देऊन चाणक्याच्या कारकीर्दीला आणखी वाढर वर्षे दिली आहेत जनानां नद घराण्याची कारकीर्द १५५ वर्षांनी दिलेली आहे परंतु ही कारकीर्द दोन विव्हा होती असे पुराणें म्हणतात.

युद्धाच्या निर्गणतसून ती चद्रगुप्ताच्या राज्यासोहणापर्यंतच्या कालावध्यात महावशा, हेमचंद्र आणि पुराणें ह्या तिन्ही मधील माहितीचा मेळ जमतो पुराणात नऊ नदांच्या कारकीर्दीला १०० वर्षे एविलेली असून यांदेव्यासहि तितकीच वर्षे दिलेली आहेत म्हणजे पहिल्या नदापासून ती पहिल्या मर्यापर्यंत एकंदर १०० वर्षे धरलेली आहेत वक्रेधर अथ्यर याच्या सतें नंदाची कारकीर्द दोनशें वर्षे होती ही पौराणिक माहिती चुकीची नाही, पण ती दोन विव्हा होती हे म्हणणें चुकीचे आहे कारण महापद्म हा नदवशातील पहिला पुरष आहे, परंतु तो नदिवर्षा याच्या नंतरचा असून विविहार ह्याचा बाप होय ह्याप्रमाणें नऊ नद हे शैशुनाग घराण्यातील शेवटले नऊ राजपुरुष होत.

आता शैशुनाग घराणें केव्हा गादीवर आले हे ठरवू शुद्धनिर्वाणाचा काल ख्रि पू ४७७ आणि ४८७ यांच्या दरम्यान आहे हे बहुतेक ठरलेलेच आहे यांद प्रमाणामाणें ही नोंद अजातशत्रूच्या कारकीर्दीच्या आठव्या वर्षी पडली पुढें पुराणाप्रमाणें विविहार ह्याची ७८ वर्षे कारकीर्द झाली निधिमार ह्याच्या पूर्वी चार पिढ्या ह्याचा त्यातील प्रत्येक पिढी मर्यास वर्षे होती असें समज ह्याप्रमाणें ४७७ पासून मग मोजत गेलें अतःता असें दिसू येईल की, ख्रि पू ६०० मणें शैशुनाग घराण्याची स्थापना झाली थारणी पाहिजे [व्ही रिमघच्या मतें ती ६४२ मध्य झाली असावी]

आता ह्या घराण्यातील प्रत्येक राजाने किती वर्षे राज्य केले हे ठरवावयाचें आहे शिशुनाग पुराणाप्रमाणें ४० आणि महावशाप्रमाणें १८ वर्षे गादीवर होता मगध त्रिकण्यापूर्वी तो कादीचा राजा होता, व म्हणून पैक देशर अथ्यर याच्या मतें ह्याच्या कारकीर्दीस आठरा वर्षेच रास्त दिसतात.

काकवर्ष हा ३६ वर्षे राज्य करीत होता, पण मत्स्यपुराणाच्या काही प्रतीत २६ वर्षे दिलेली आहेत, आणि ती मीदानी दिलेल्या माहितीशी जुळतात म्हणून स्वीकार करण्यास हरकत नाही.

क्षेत्रवर्मा ह्याची कारकीर्द पुराणात ३६ वर्षे आहे परंतु वायु आणि ब्रह्माण्ड पुराणाच्या हस्तलेखात २० वर्षे दिलेली सापडतात.

क्षत्रीयर्ष वर्क महापद्म ह्याच्या कारकीर्दीची मत्स्यपुराणात २४ वर्षे दिलेली आहेत.

विविहार वर्क मॅणिक ह्याची सर्वामुलें २८ वर्षांची कारकीर्द होती (१० महापद्मात मान ती ५२ वर्षांची दिली आहे)

अजतशत्रूवरिता वायु पुराणात २५, मत्स्य पुराणात २७, ब्रह्माण्ड पुराणात ३५ आणि योद्धा प्रभात ३२ अशी वर्षे दिलेली आहेत योद्धाना ह्याची विशेष माहिती होती म्हणून त्यानी दिलेली वर्षे खरी समजण्यास हरकत नाही.

उदय ह्याची कारकीर्द योद्धा प्रभातमणें १६ वर्षे होती व त्याला जैन दत्तस्थेचा आधार आहे.

दर्शन हा २४ वर्षे राज्य करीत होता, ह्या गोष्टीला महा वशाचा आधार सांपडतो.

नदिवर्षण ह्याची कारकीर्द २२ वर्षे धरण्यास हरकत नाही.

महानदी हा योद्धाच्या कालाशोक राजाचा समकालीन असून त्यानें देखील त्याच्याप्रमाणें २८ वर्षे राज्य केले.

महापद्म हा २८ वर्षे होता असे वायु पुराणात दिले आहे.

सह्यस्य ह्याच्या कारकीर्दीची मत्स्यपुराणात १२ वर्षे दिलेली असून त्याला महापद्म ह्याने आठ पुत्र निवण्यास आणखी ११ वर्षे लागली असहि दिलें आहे त्याच्या कारकीर्दीस वायुपुराणात १६ वर्षे आणि महावशात २२ वर्षे दिलेली आहेत.

नद.—पुराणांपैकी विष्णुपुराणात महापद्म ह्याला नद हे नांव दिले आहे, त्याचप्रमाणें भागवतात महापद्म हाचें नांव आले आहे पण मत्स्य, वायु आणि ब्रह्माण्ड पुराणात नदाचा नामनिर्देशहि केलेला नाही बौद्ध लेखातून नद घराण्याची सुद्धीच माहिती दिलेली नाही, परंतु शेवटले नऊ राजे विविहार ज्या घराण्यातील होता त्या घराण्यासोहून होती असें दिलेले आहे शिशुनाग ह्याला दहा भाऊ होते आणि त्यानी ह्याच्यानंतर राज्य केले असें दीपवशात सांगितले आहे नद आणि शैशुनाग हे

निरनिराले नव्हते असें दिव्यावदानांत दिलें आहे. नंद हे उदय क्षात्र्या नंतरचे नऊ राजपुरुष असून, त्यांच्या नऊ पिढ्या क्षात्र्या असें जैन दंतकथेंत सांगितलें आहे. ह्या दंतकथेची पुराणाची देखील एववाकथयता आहे. वरील गोष्टीवरून इतकें सिद्ध होते की, नंद हे गौतमाग पराण्यांतील शेवटले राजे होते. साकारलंतील माहितीवरून देखाळ हीच गोष्ट सिद्ध होते. जैनांना 'नंदांची कारकीर्द १५५ वर्षे दिलेली आहे. महावीर याच्या निर्वाणानंतर १५५ वर्षांनी चंद्रगुप्त हा गादाविर आला असे हेमचंद्र म्हणतो; आणि महावीर आणि विधिसार हे समकालीन होते, म्हणून विधिसारापासून पुढे झालेल्या राजांना नंद घराण्यातील राजे म्हणण्यास हरकत नाही. प्राप्रमाणे शैशुनागाराबंधा आणि नंदासंबंधी उपलब्ध असलेल्या माहितीत थोडाबहुत थोडाग्रह आहे. परंतु नऊ नंदांची कथा इतकी प्रसिद्ध आहे की, ती बहुतेक प्रत्येक दंतकथेंत आली आहे. म्हणून असे वाटते की, नंद नावाचे नऊ राजे खरोखरच झाले वासावे, आणि म्हणूनच 'नवनेदाः' असे नाव पडलेंलें आहे. हे कालाशोक अथवा शाक्ये ह्याच्या नंतर झालेल्या राजांचे पुत्र होते असें महावंशात सांगितलें आहे. म्हणजे विधिसार ह्याच्या बापायपयंत माहिती मिळाली. त्यालाच बौद्ध लोक महापद्म असें म्हणत असत. त्याच्या मागून आठ राजे झाले. पुराणांप्रमाणे महापद्म हा नऊ नंदांपैकी पहिला होय. आतां क्षेत्रयम्यांच्या मुलगा महापद्म ह्याचे ते पुत्र होते असें म्हणण्याऐवजी वंशज अथवा उत्तराधिकारी होते असें म्हटल्यानें बौद्ध आणि पौराणिक हकीकतीचा मेल घडतो.

नंद घराण्यांतील शेवटला पुरुष.—ए. इ. स्मिथ झणतो की, महापद्म हा महानंदी ह्याच्या राणीला न्हान्यापासून झाला. परंतु बौद्ध आणि जैन ग्रंथांतून ह्या गोष्टीचा कोण्डेच उल्लेख नाही. मेरुतुंग ह्याचें तो न्हान्याच गणिकेपासून झाले म्हणणें आहे. ग्रीक लेखकांनी मंगरालीच्या राजासंबंधी की इतिहास दिला आहे त्याचाच तिसरा याने आधार घेतला असावा असें दिसतें. राजाला धाड गणिकेपासून पुत्र झाला असा पुराणांत उल्लेख आहे. चाण्याची एक माझण जी एका मौर्य राजाकडे न्हान्याविनांचे काम करीत होती, आणि पुढें त्यानें तिच्याशी लग्न लाविलें व तिच्यापासून त्याला अशोक हा मुलगा झाला असें दिव्यावदानांत दिलें आहे.

प्राप्रमाणे नंदांचा किंवा जनपदस्याम्यांचा कसा तरी हलका काग करणाऱ्या लोकांनी किंवा हलक्या बुद्धांनी संघेच जोडलेला सांपडतो.

नंदांच्या नंतर चंद्रगुप्त गादाविर आला. गुदाराक्षस नाटकांत चंद्रगुप्त मौर्य हा नंदांच्याच घराण्यांतला होता असें आहे. महावंशाप्रमाणे तो कपिलस्थानाच्या शाक्य

वंशांतला होता. ह्याचा बाप मयूरपुराचा अथवा दिल्लीचा शेवटला राजा होता असें अर्थकथामध्यें दिलें आहे. जातिविकातील माहिती अशी आहे की, तो न्हान्या आणि शद्र जी किंवा न्हान्या आणि दासी ह्यांपासून झाला असावा. शब्दकप्रमाण तो उच्च कुळातील नव्हता असें म्हटलें आहे. बौद्ध दंतकथेंत मौर्य हे पिप्पलवणचे (फाहिआन, २८) राजे होते असें आहे. जैनांच्या कप्रसुत्रांत त्याचें काव्यप गोत्रातील स्वविर मौर्यपुत्र असें वर्णन केले आहे.

प्रकरण १० वें.

बुद्धापासून चंद्रगुप्तापर्यंतच्या कालची

सामाजिक परिस्थिति.

एतद्विषयक माहिती न्हीत लेखितरुतच्या बुद्धिदंड इंडिया या पुस्तकाच्या आधारेने आमच्या दृष्टीनें अवश्य दिसणारे फेरवदल करून पुढें देत आहों.

शाक्यांची लोकसंख्या.—बुद्धकालीन राजकुलें व मोठी घराणी यांपैकी शाक्यकुलसंघाची माहिती विशेष मुळावेसार उपलब्ध आहे. यांच्या प्रदेशाची नागा, तिबे इतर प्रदेशांपासून जी अंतर दिलेली आहेत त्यांवरून निश्चित करिता येते. हा प्रदेश नेपाळ व ब्रिटिशा मुल्लख मंत्र्या सरहद्दीवर असावा. बुद्धाच्या रक्षक व समाधि शाक्य लोकांनी पाहिली तिबबळून, व बुद्ध ह्या लुकिनी नदीत जन्मला तेथे असोक गेल्या होता असा शिलालेखात पुरावा सांपडतो त्यावरून हे अनुमान काढिलेलें आहे. शाक्य बुद्धाच्या अंमलाकालील कन्याच गांवाची नावे जुन्या ग्रंथांतून दिलेली आहेत. ही गावे म्हणजे चांद्रमा, सामगाम, लोमदुद्रक, शिलावती, मेतल्ल, उल्ल, राकर व देवदह हीं होत.

यांपैकी शेवटचे गांव जे देवदह त्या ठिकाणी बुद्धाच्या आईचा जन्म झाला. बुद्धाच्या आईच्या बापाचे नांव शंजन शाक्य असें स्पष्ट सांगितलेलें आहे. परंतु, बुद्धाची आई कौलियन कुळातील होती, व देवदह (यांचेच नांव त्याच्या नगरीत दिलेलें होतें) हाथि एक कोळी(कौलियन) सरदार होता असें सांगण्यात येतें. याची संगति कौलियन ही शाक्य कुळाचीच एक पोटागत होती असें म्हणूनच लाविली पाहिजे. मातृवंशाच्या संबंधानें बुद्धाच्या आज्ञावर्गीत मोटनारी अशी ८०,००० बुद्धांचे होती व पितृवंशाकडूनहि शास्त्रवर्गीत मोटनारी बुद्धांचे तेवढीच होती असें बुद्धोपासयेंत वास्त आलेल्या एका आभ्यायवेवरून दिसतें. तेव्हां, प्रत्येक बुद्धांत व दानमोठी ६० माणसें भरली तरी शाक्य प्रदेशांत रहाणाऱ्या लोकांची संख्या वट्ट लक्षांपर्यंत जाते. ही संख्या तरी आर्या-विचारूपानें सांगितलेली आहे तरी वास्तुस्थिति पारशी भिन्न नसावी असें वाटतें.

त्यांची शासनपद्धति.— या कुळाचे राजकारणा-संबंधाचे व न्यायप्रकरणापद्धतेचे सर्व व्यवहार संघामागार नांवाच्या एका समेगर्थे वसिल्लेस्तु गांवीं चालत असत, व अशा प्रसंगीं बुद्ध, तद्वग सर्व लोक हजर असत.

शाक्य लोक आपला राजा विपद्दून नेमौत. ही निवडणूक कोणत्या पद्धतीनें होत असे, व निवडलेल्या अधिकारी आपल्या आगेवग विलीं दिवस असे हे सद्यस्थितीस मारीं नाहीं. दरव्हेर वगैरेच्या सभा भरत त्या वेळीं त्यांचें अधिपत्य हा स्वीकारीत असे, व ज्या वेळीं अशा सभा नसत त्या वेळीं हा कारभार चालवीत असे.

महावनात न्यग्रोप्रारामांमध्यें बुद्ध रहात असतांना पणिल-वस्तु येथे एक नवीन समारंभ बांधण्यात आले. हा न्यग्रो-भारतम कपिलवस्तुपासून कार दूर नव्हता. सर्व पंथाच्या भिन्नसादीं येथे एक सार्वभौमिक सभ होत. या नवीन सभा-ग्रहाचा प्रवेशसमारंभ गौतमाच्या हातून झाला. या समारंभाच्या वेळीं गौतमानें दिलेलीं वेदान्तपर व्याख्यानें भाग उपलब्ध आहेत. त्यामध्य आनंद आणि योगमल्ल वगैरे दिलेली व्याख्यानें हि आहेत.

अर्वाच आणखीहि कित्येक सभागृहे निरनिराळ्या गांवांत बांधण्यात आली होती. या सभागृहावर छायेसाठीं छत्रे असत, परंतु याच्या भोंवडालीं भित्रीं मात्र नव्हत्या. स्थानिक व्यवहाराबाबतच्या वर्षा लोकांसमोपुढें एखाद्या वृक्ष-रागींमध्यें होत असत. पूर्वार्धिम ५० मैल व हिमाळयाच्या पायथ्यापासून दक्षिणेकडे ३० मैल एवढ्या प्रदेशात शाक्य कुळातले लोक रहात असत.

त्यांची रक्षणी.—शाक्य कुळातील लोकांची उपजी-विक्ता ताडुळावर व दूधमुतावावर होत असे. हे लोक ज्या वेळ्यातून रहात तीं खेडीं या ताडुळाच्या शेतांमोर्वां पसर-लेलीं असत, व यांचे गुरांचे कळप भोंवडालाच्या रानात चरत. ह्या भोंवडालाच्या गंगलावर शाक्य लोकांपैकीं सर्वांची सारसीच मालकी असे. प्रत्येक गांवांमध्यें लहान लहान कारागीर असत. हे बहुधा शाक्य नसापेठरीं घाटरीं, छुतार, लोहार, कुंमार, हत्यादिकांची निरनिराळीं गांवे होती. ब्राह्म-णांची खेडीं निराळीं असत, व मात्ता उपयोग प्रत्येक घरगुती बाधीमध्यें हजरची होत असे. उदाहरणार्थ, रोमदुग्ध हे एक माग्नणाचें खेडे होतें. यावरून ब्राह्मण त्या वेळेस वगे-स्वरूप राहिले नसून आदिस्वरूप पावले होते हे उघड आहे. बाजारात काहीं काहीं किरणोळ दुपानें वगैरे असत; परंतु शेजारच्या राज्यातील मोठमोठ्या शहरांतमाग्नार्थ येथे वडे व्यापारी विंया वेदीवाले असल्यांचे दिसत नाहीं. हीं खेडीं महावनांतलीं गंगला इतरातः पसरलेलीं होती. हे महावन पर्वताच्या पायथ्यापासून तों शंकातीच्या प्रदेशापर्यंत पसरलेलें होतें. या सर्व कुळाचा कारभारच्या राजांनीं नेहमीं नाश केला, त्या वेळीं महावन-

तील सर्व खेडीं त्याच आजून तें पुन्हा एकच एक गंगल बनलें.

या गंगलांत चोर, दरोडेघोर, पळून आलेले गुलाम वगैरे लोक वेळोवेळीं जेजून रहात असत, परंतु राज्यापाच्या-तून दंगेपोषि घालेले मात्र कोंठेंच ऐकू येत नव्हते.

त्यांची न्यायदानपद्धति.—कोणदारी गुण्यापद्ध या लोकांत काय व्यवस्था होती याबद्दलची वक्तव्या एका परं-परेवरून करता येते. बज्जि नावाच्या कुळांमध्यें एकापेक्षा एक असे वाचव अधिकारी नेमिलेले असत. न्यायाधीश, कायदेपंडित, धर्मशास्त्रज्ञ, यावर एक शाठ कुळाच्या प्रति. निर्यांचें मंडळ, त्यावर राज्याचा उपाय्य व अन्वय अशी ही परंपरा होती यापैकीं प्रत्येक मागसाला गुन्हेगार हसम सोडून देण्याचा अधिकार होता; परंतु शिक्षा देण्याची पाळी आल्यास त्या मागसाचा वज्जना त्याला वरच्या अधिकाऱ्या-कडे येथे फसवा लागे, व शिक्षा देण्याच्या अधिकार देवदीं खुद अन्वयच्या हातात राहो या शिक्षा मागील दत्तराच्या दाखलावरून सारासार विचारानें दिल्या जात. बज्जि कुळा-खेरीम इतर कुल अशा सव्हेचे न्यायदान करणारे अधिकारी टरविण्याच्या पट्टापोतात पडलेलीं दिसत नाहींत, आणि उद्द बज्जि कुळात तरी या पद्धतीचा अवलंब कितपत केला जात असे याबद्दल संका येते. परंतु, धर्मशास्त्रासंबंधाचे नियम व मागील माहितीचें दत्तर नास अनुत्तून केलेले उल्लेख दुसऱ्या ठिकाणीं सापडतात, त्यावरून या विषयासंबं-धाच्या खेरीं माहितीचा उपयोग केला जात असावा असें पाटवें.

शाक्येतर कुल.—शाक्य कुळाखेरीम इतर कुळांची जीं नांवें सापडतात तीं खालीं दिलीं आहेत.—

- १ कुंदुसारा पर्वता वरचे भग्न.
- २ अलकप येथील चली
- ३ केवपुत येथील काकाम.
- ४ रामग्राम येथील कोलियन.
- ५ उरुविनार येथील मल्ल
- ६ पावा येथील मल्ल.
- ७ पिप्पलेवन येथील मोगे.
- ८ मिथिलेचे विवेह
- ९ बैशाली येथील लिच्छवी.

} = वज्जि

याशिवाय महि पुष्कळ जातींचीं नांवें सापडतात, परंतु त्या एकत्र संप करून रहात होत्या विंया रामतेजां चालत होत्या याबद्दल कांहीती सिद्ध नाहीं. एकदा राजनिषत्रित पद्धतीखालीं असलेलीं जात मागून स्वतंत्र होऊं पहात अस-ल्याचें एकच उदाहरण सापडतें. ज्या ज्या ठिकाणीं राज-सत्ता एकाच घराण्याकडे बराच काळ राहिली त्या त्या ठिकाणीं तिचें पर्वसमान अनियंत्रित एकमुदी रामसत्तेत झालेलें आढळून येते.

हिंदुस्थानचे राजकीय विभाग—युद्धाच्या धम्मच्या उदाच्या वेळी अजर त्याच्या काहोंस अगोदर हिंदुस्थानचे राजकीय विभाग कोणते होते याची कल्पना तत्कालीन सोळा मोठ्या देशांची जी एक यादी प्रसिद्ध आहे तिजवरून येईल या देशांची नावे भूगोलविषयक परिस्थितीनुसार वसविलेली नसून त्या त्या ठिकाणच्या जातीच्या नावावर वसविली आहेत, हे दृष्टात ठेवण्यासारखे आहे यावरून ही याद ज्यानी तयार केली त्याच्या काळात जातीचे देशनामकारक महत्त्व अजायात पसून गेले नव्हते, इतकंच नव्हे, तर देशाला नाव तो प्रदेश व्यापणाऱ्या मुख्य राष्ट्रजातीवरून पडणे ही क्रिया कार्य करीत होती ही याद पुढे दिल्याप्रमाणे आहे

(१) अर, (२) मगध, (३) वासी, (४) कोसल, (५) वज्जि, (६) मल्ल, (७) वेति, (८) वज्ज, (९) कुश, (१०) पांचाल, (११) मत्स्य, (१२) शूरसेन, (१३) अस्तक, (१४) अंबती, (१५) गांधार व (१६) काबोज.

अंग.—अंग राजे मगधाच्या पूर्वेस रहात. याची राजधानी कपा ही असून ती अर्पाचीन भागलपूरच्या जवळ आहे. या देशाच्या चतुःसीमाविषयी माहिती मिळत नाही युद्धाच्या वेळेस हे राज्य मगधाच्या मादल्लिक्ताखाली होत, य पुढे ते स्वतंत्र झाल्याचे कोडे आढळून येत नाही तयाविषयी पूर्वी एके काळी हे स्वतंत्र होते, य याच्या शेजारच्या राज्याशी सडाग्राहि होत असत अशाबद्दल आढ्याविषय आहे. युद्धाच्या काळी अगरगर हा केवळ एक श्रीमंत सरदार होता य एका ब्राह्मणाला त्याने नेमणूक करून दिली होती, या पलाकडे त्याची काही माहिती मिळत नाही

मगध—मगध राजे ज्या प्रदेशावर राज्य करीत होते तो प्रदेश म्हणजे सध्याचा बहार प्रांत होय, हा गोष्ट प्रसिद्ध आहे याच्या चतुःसीमा बहुतेकच उत्तरेस गंगा नदी, पूर्वेस सैपा नदी, दक्षिणेस विंध्य पर्वत व पश्चिमेस रांगेन नद या असल्यात युद्धकाळात या मगध राज्यात अंग राज्यातल्या गांदावटक ८०,००० गावे होती, व याचा परीघ सुमारे २,३०० मैल होता

कासी—हे लोक म्हणजे अर्धातच काशी नगरीभवतालच्या प्रदेशात वस्ती करून राहिले लोक होत युद्धकाळी हे राज्य रामर्षीय दृष्ट्या भारचे खालावले होते, य त्याचा पौमलाच्या राज्यात समावेश होत असे, हे राज्य या यादीत दिले आहे ही गोष्ट ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्वाची आहे कारण गावरून एका काळी या राज्याला स्वतंत्र अस्तित्व होते ही गोष्ट लोकांच्या मनावून गेली नव्हती एवढे स्पष्ट दिसत पुढे जातकदात याचा उल्लेख आहे, व तेथे याच करीब २,००० मैलाहून अधिक होता असे म्हटले आहे यावरून हिंदू गोष्ट सिद्ध होते. परंतु या राज्याचे स्वातंत्र्य एका मेले ते गळेच. याच्या चतुःसीमा माहीत नाहीत.

कोसल—हे लोक ज्या प्रदेशात राज्य करीत होते त्याची राजधानी थावस्ती ही होती हाच प्रदेश अलीकडे नेपाळ या नावाने प्रसिद्ध आहे ही थावस्ती नगरी गोरापूरच्या वायव्येस ७० मैलावर होती या राज्यामध्ये घनारस व साकेत याचा समावेश होत असे बहुधा गंगा नदी ही त्याची दक्षिण मर्यादा, गडक ही पूर्व मर्यादा व हिमालय पर्वतातील जंगल हा उत्तर मर्यादा असावी. शाक्य लोकांनी याचे स्वातंत्र्य पितृ ७ व्या शतकातच कबूल केले होते

कोसल राज्याची भरभराट व पुढे लगेच झालेली कोसल व मगध यांच्यामधील भाडणे, हा युद्धकालीन राजकारणाचा एक प्रधान भाग होता त्या कटक पहाडी रांबांनी पर्वताच्या रांगा व गंगा नदी यांच्या मधल्या प्रदेशातले बहुतेक लोक आपल्या ताब्यात आणिलेले होते परंतु पूर्वेच्या वाजूस मात्र स्वतंत्र असे लोक रहात असल्याने त्यांना तिकडे अनिच्छा संचार करता आला नाही. हिंदुस्थानच्या सार्वभौम सत्तेबद्दल कोसल व मगध यांच्यामध्ये जी सरस लागली होता, तिचा लिच्छवी हे घलाब्य कुल मगधाच्या वाजूस मिळाल्याने बहुतांशी निकाळ लागला होता वक, दम्भसेन, ईश वगैरे राजांच्या नेतृत्वाखाली कोसलांनी काळा लोकावर केलेल्या स्वाभ्या युद्धकालापूर्वीच्या आहेत असा उल्लेख आहे.

वज्जि—याचा एक आठ कुलाचा सप होता. या कुला पैकी लिच्छवी आणि विदेह ही दोन कुले मोठी व महत्वाची होती विदेह देशात पुरातन काळी राजसत्तात्मक शासनपद्धति प्रचलित होती असे जरी परंपरागत आख्यायिकावरून दिसते, तरी युद्धकालात हे राज्य प्रजासत्तात्मक होते त्या गोष्टीवरून यराच बोध होण्यासारखा आहे. स्वतंत्र राज्य या दृष्टीने याचे क्षेत्रफळ वगैरे २३०० मैल असल्याचे लिहिले आहे. याची राजधानी मिथिला ही लिच्छवींची राजधानी जी वैशाखी तिजपासून वायव्येकडे सुमारे ३५ मैलावर होती याच ठिकाणी, युद्धधर्माचा उदय होण्याच्या पूर्वी प्रख्यात जनक राजा राज्य करीत होता सध्या जनकपूर म्हणून जे गाव आहे त्यास याच जनक राजावरून नाव मिळाले असावे असे दिसते. हा राजा क्षत्रिय असून एक विद्वान् सत्त्ववेत्ता होता.

मल्ल—कुशिनार व पावा येथील मल्ल ही दोन्ही स्वतंत्र कुले होती वज्जि लोकांचा जो कुलसप होता, त्याच्या उत्तरेस व शाक्य लोकांच्या पूर्वेस पर्वताच्या पायथ्याशी या लोकांचा प्रदेश होता अशी माहिती किनी प्रवाशाच्या लेखावरून मिळते काही लोक हा प्रदेश शक्यांच्या दक्षिणेस व वाईज लोकांच्या पूर्वेस होता असे मानितात

वेति.—हे लोक बहुधा पूर्वी ज्यांना चोंदी असे नाव आढळले तेच अशावेत याच्या दोन निरतिराख्या वसाहती होत्या एक सध्या ज्याला आपण नेपाळ म्हणतो तथेंच पहा

दात, व दुसरी कौशाभीजवळच पूर्वेच्या राजसू. यापैकी पहिली पुरातन असावी.

वच्च.—वंश हा वच्च लोकांचा देश होय. या देशातील ठळक शहर म्हणजे कौशाभीज हें होय. हें बहुधा येथील राजधानीचें नांव असावें. हा देश अवंती नगराच्या उत्तरे-लगतच्या प्रदेशात यमुनेच्या काठाकाठांनं बसलेला होता.

कुरु.—कुरु देशाची राजधानी हृद्दिच्या दिगंबळ असलेलें इन्द्रप्रस्थ शहर ही होय. याच्या पूर्वेस पांचाल लोकांची वस्ती होती, व दक्षिणेस मत्स्य लोकांची वस्ती होती. पर-परागत आर्यायाविकारून याचा परीय २००० मैल असावा असें दिसतें. बुद्धकालात या लोकाना राजकीय दृष्ट्या फारच थोडें महत्त्व असावेंसें दिसतें. कुरु देशातील कम्मासधम्म या ठिकाणी महात्मांचीं अशां बरींच सुतें सांगितलीं गेलीं. त्या-पैकी महाशक्ति प्रधान व महानिदान हें प्रमुख होत. रडपाल हाहि एक कौरव संस्थानिक होता.

पांचाल.—पांचालाच्या दोन जातींनीं कुरु देशाच्या पूर्वेस पर्वतराजि आणि यमुनानदी याच्यामधला प्रदेश व्यापिलेला होता. कापिल आणि कनोज या त्याच्या अनुक्रमें राजधान्या होत.

मत्स्य.—मत्स्य देश यमुना नदीच्या पश्चिमेस व कुरु देशाच्या दक्षिणेस बसलेला होता. यमुना नदी ही मत्स्य देशा व दक्षिण पांचाल यांमधोल मर्यादा होती.

दूरसेन.—या लोकांची राजधानी मधुरा(मथुरा) ही होती. हें राज्य मत्स्याच्या नैर्ऋत्येस व यमुनेच्या पश्चिमेस होतें.

अश्वक.—[अश्मक ?].—बौद्ध कालात अश्वक ह्या लोकांची गोदावरीच्या काठी एक वसाहत होती. याची राजधानी पोटन किंवा पोटली ही होय. मगध राज्याबरोबर जसा अंगाना उल्लेख केला अतो तसाच अवंतीबरोबर ह्या अश्वक लोकांचा उल्लेख आढळतो या यादीमध्यें ह्या देशाला शरसेन व अवंती या देशांमध्यें जें स्थान दिलें आहे, त्याच. हून ही यादी तयार केली गेली ह्या वेळीं हा प्रांत अवंतीच्या वायव्येसच असावासें वाटतें हें विधान प्राध मानिलें तर गोदावरीकाठची वसाहत मागाहून साली असली पाहिजे; आणि पोतन किंवा पोटली या यावाचा उल्लेख तेथें नाही यावरून या म्हणण्यास बळकटी येते. या लोकांच्या नावा. वद्दलहि बराच संशय आहे. संस्कृत ग्रंथकार अश्मक व अश्वक या दोघांवाहि उल्लेख करतात. या दोन्ही शब्दांचें स्थानिक भाषेमध्यें आणि पाली भाषेमध्यें अश्वक असें रूपांतर होऊ शकतें. तेंव्हा एक तर या लोकांच्या दोन जाती होत्या असें मानिलें पाहिजे. अगर या शब्दाला संस्कृत रूप देताना चूक झाली असून अश्वक हें संस्कृत रूप बरोबर नाही असें म्हटलें पाहिजे.

अवंती.—अवंतीची राजधानी उज्जयिनी येथें बंद-प्रचोत नावाचा राजा राज्य करीत होता या देशाचा बराच भाग सुपीक आहे. सिंधुनदीच्या सोऱ्यातून खाली उतरलेल्या भा. च. २३

व कच्छच्या आघातापासून पूर्वेकडे वळलेल्या आर्य लोकांनी येथें वस्ती केली होती. इतकी सनाच्या दुसऱ्या शतकापर्यंत तरी या प्रांताला अवंती म्हणत असत, व सातव्या किंवा आठव्या शतकापासून याला मालव म्हणूं लागले.

गंधार.—गंधार (म्हणजे आजचा कंदाहार) हा पूर्व अफगाणिस्थानचा एक भाग असून यात बहुतकरून पंजा-बच्या वायव्येकडील भागाचा समावेश होत होता. याची राजधानी तक्षशिला ही होय. बौद्ध कालात गंधार देशाचा राजा पुकुसाति यानें मगध देशाचा राजा बिंबिसार याजकडे एक पत्र व बकील पाठविला होता.

काम्योज.—हा देश वायव्येकडे अगदी कडेली असून याची राजधानी द्वारका (?) ही होती.

राजकारणाच्या दृष्टीने पाहूं गेल्यास ही याद जरा चमत्का-रिक वाटते. शिवी, मद्र, सोवीर, उद्यान व विराट यांचीं नांवें मावयास पाहिजे होती ती दिसत नाहींत. बौद्ध कालाच्या आरंभी आरंभी मद्र व चेति याना जे काहीं महत्त्व होतें त्याच्या-पेक्षा या ठिकाणी बरेच वाढलेलें दिसतें. वैशाली हें मगधाच्या ताब्यात आण्याच्या रंगास लागलेलें राज्य होत स्वतंत्र म्हणून दिलें आहे. अंग व कासी या दोन राज्यांचा शेजारच्या राज्यात समावेश झालेला असताना, तीं दोन स्वतंत्र व एकाच दर्जाचीं राज्ये आहेत असें मानिलें आहे. तेव्हा या कालापूर्वीच्या स्थितीची निदर्शक अशी ही एक जुनी यादी असून ती बौद्ध परंपरेंत चालत आलेली असावी एवढें यावरून सिद्ध होतें असें जरि असलें तरी या यादीचें महत्त्व कमी होत नसून उलट जास्तच वाढतें.

भूगोलाच्या दृष्टीने बुद्ध या यादीचें महत्त्व बरेंच आहे. अवंतीच्या दक्षिणेस २३ अंशापर्यंत एकाहि स्थलाचा उल्लेख होत नाही, व दक्षिणेच्या याजस येथपर्यंत तरी या यादीनें एकदाच मजल नेलेली दिसते. दक्षिण हिंदुस्थान व यिलोन यांचा उल्लेख बुद्धा होत नाही. इतकेंच नव्हे तर गंगा नदीच्या पूर्वेचा बंगालचा भाग व ओरिसा किंवा दक्षिण हेंहि भाग हंतून वगळले आहेत. उत्तरेकडे हिमालय व दक्षिणेकडे विंध्य यांमधल्या प्रदेशांखेरीज दुसरीकडे ही यादी करणा-ऱ्याची नजर गेलेली दिसत नाही. याला वर सांगितलेला एकच कायतो अपवाद आहे. तसेंच पश्चिमेस सिंधु नदीच्या पलीकडील पर्वतांची रांग व पूर्वेस गंगा नदी जेथें दक्षिणेकडे वळते ती प्रदेश, यापलीकडेहि दुसऱ्या प्रांताकडे त्याची नजर गेलेली नाही.

महाराष्ट्राचें बुद्धकालीं स्वरूप.— दक्षिणपथ हें नांव अत्यंत प्राचीन बौद्ध ग्रंथात (सुत्तनिपात १७६) एकाच ठिकाणी आढळतें व तेथें तरी तें संबंध दक्षिणप्रांताला लावलेलें असावें असें दिसत नाहीं. गोदावरीच्या तीरावर जी एक वसाहत बसलेली होती तिचा अनुल्लूख या ठिकाणी या पदवा उपयोग केलेला आहे. चार निकषांपैकी कोणत्याहि निकषायात याचा उल्लेख नाही.

पुढे विनयामध्ये याचा उल्लेख सापडतो त्याहि ठिकाणी बरील प्राताला अनुलक्षून तो उल्लेख आहे, व तो अगदी पुसट रीतीने आहे.

दक्षिणापथ याचा अर्थ दक्षिणेकडील रस्ता असा असून हे नाव एका वसलेल्या प्रदेशास लावण्यात यावें हे चमत्कारिक दिसतें. ऋग्वेदाच्या एका सूक्तात एक हृदपार झालेला मनुष्य दक्षिणेच्या मार्गानें जात आहे असें वर्णन आहे (१०. ६१, ८) दक्षिणेकडचे जैद्र अथात आढळणारे सर्वांत दूरचे गाव म्हणजे पतिस्थान (प्रतिष्ठान, पैठण) हे होय. आणि दक्षिणेच्या माजूस पराकाष्ठा म्हणजे ३० अंदावर गोदावरीच्या काठी असलेल्या एका मठापर्यंत याची मजल गेलेली होती.

दक्षिणेंत झालेल्या या प्रसाराखेरीज समुद्रप्रवासाचेहि वर्णन निकायामधून आढळतें. बलिंगारम्य आणि समुद्रकिनाऱ्यावरील दहती यांचाहि उल्लेख आहे फलिंगाची राजधानी दन्तपूर होती असेंहि सांगितलें आहे. विनयामध्ये बहुतकरून मदकच्छाला अनुलक्षून उल्लेख असावा असें वाटतें (३. ३८) तसेंच उदानामध्ये सुपाकराचा (सोपाराम्बा) उल्लेख असावा असें वाटतें (उदान-१. १०). ह्या सर्व गोष्टी एकत्र घेव्या तर तत्कालीन लोकांचे भूगोलविषयक ज्ञान बरेच वाढलेलें होतें असें दिसून येतें. परंतु रामायणात ज्याचा संबंध अतिशय आलेला आहे अशा दक्षिणेकडच्या भागाचा व सिलोनचा उल्लेखहि यात नाहीं ही गोष्ट ध्यानात ठेवण्यासारखी आहे.

ह्या भूगोलीकपयक परिस्थितीच्या ज्ञानाचा उपयोग वैदिक वाङ्मयाचा दोषटका भाग व उत्कृष्ट वाङ्मयाचा आरंभीचा भाग यांच्या इतिहासाच्या दृष्टीने बरोच महत्त्वाचा आहे. 'गुप्त' कालामध्ये प्राकृत वाङ्मयाची सररहा पुनरचना होत होती अशाबद्दल डॉ. भास्कररावांची जी काही मते आहेत त्यांना याबुद्दल बरीच बळकटी येते. आपस्तंब व हिरण्यकेशी यांचे ग्रंथ गोदावरीच्या खाली दक्षिणेकडे लिहिले गेले हे सुल्लक्षणे म्हणणे खरें असेल तर, हे ग्रंथ प्रस्तुत ग्रंथापेक्षा अर्वाचीन आहेत असें म्हटलें पाहिजे.

संस्कृतीच्या व लोकांच्या प्रसाराचा मार्ग.—याचा विचार करण्यापूर्वी एका समजुतीसंबंधानें विचार केला पाहिजे. कारण ही समजूत सर्वसाधारण असून वस्तुस्थितीशी तिचा मेळ बसत नाहीं. लोकांच्या प्रसाराचा मार्ग यमुना व गंगा यांच्या खोऱ्यामधून होत अशी साधारण समजूत आहे पण वस्तुस्थिती तशी असावी असें दिसत नाहीं. यापलीकडे दोन शाखा—एक सिंधुनदाच्या खालून, वरूळच्या आसताला बळसा पावून अर्बोतीपर्यंत पोचलेली व दुसरी काश्मीरपासून पर्वतांच्या पायथ्यापासून कोसलालाच्या मार्गानें शायब देशापर्यंत व तेथून तिबूतमधून मगप व अंग येथपर्यंत गेलेली—असा मानित्या पाहिजेत. आजपर्यंत उपलब्ध असलेल्या पुराव्यातून पराबसा अधिक पुरावा, हिंदु-

स्थानात निरनिवाच्या राष्ट्रातीर्चे जे परिभ्रमण झालें त्या वावर्तत, उपलब्ध होण्यासारखा आहे. उदाहरणार्थ, ग्रियरसननें एक महत्त्वाची गोष्ट लोकांच्या नजरेस आणिली आहे. ती ही कीं, राजस्थानात बोलल्या जाणाऱ्या ज्या भाषा आहेत त्या भाषा, व हिमालयाच्या बाजूने नेपाळातच नव्हेतर पश्चिमच्या बाजूस चचापर्यंत बोलल्या जाणाऱ्या ज्या भाषा यात बरेच साम्य आहे. यावरून असें म्हणत येईल कीं, या दोन्ही लोकांचे पूर्वज एके एका नादत असून तेथून त्यांनीं अनुक्रमे पूर्व व दक्षिण परिभ्रमण करण्यास सुरुवात केली असावी दोघेहि पंजाबच्या उत्तरभागातून निघाले आणि त्यांपैकी एकाने हिंदीचीय मार्गाचा अवलंब केला नाहीं.

सिलोनमधील वसाहतीचा काळ.—या भूगोल विषयक पुराव्यावरून निश्चयावर बराच प्रकाश पडतो असे महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे सिलोन येथील वसाहतीचा काळ हो होय. या वसाहती निवाय लिहिले गेले त्याच्या फा काळ पूर्वी वसविल्या गेल्या असाव्यात असें वाटत नाहीं. असे काच्या वेळेत या वसाहती वऱ्याच नावाच्यास आचार्य होले यावरून निश्चयाकाल व अशाकाल यांच्यामध्ये केव्हात या वसाहती वसल्या गेल्या असें दिसतें. ह्या काळ बहु निकायकालाच्या अवकाशा असावा. सिलोनमधील पहिली वसाहत बुद्धाच्या मरणाच्या वर्षीच वसली गेली असें सिलोनच्या हकीकतीत दिलेलें आहे तें जुकांचे अस पाहिजे. उत्तर हिंदुस्थानात विरही शकापूर्वी सातव्या हा वात किती वर्षी होती याच्या माहितीवरून याचाच गोष्टी उलगडा होण्यासारखा आहे.

प्राचीन शहरें व त्यांचा स्थाननिश्चय.—स सनापूर्वी सातव्या शतकांत हिंदुस्थानात मुख्य शहरें कोणती होती त्याची यादी येणेंप्रमाणे: (१) अयोध्या, (२) वाराणसी, (३) चंपा, (४) कापिल, (५) कौशाभ (६) मथुरा, (७) मिथिला, (८) राजगृह, (९) रोहक, (१०) सागल, (११) सावेत, (१२) उज्जयिन व (१३) वैशाळी.

चं पा—याची जागा भागलपूरच्या पूर्वेस २४ मैलावर त्या नावाचीं खेडीं आज सापडतात, तीच असावी असें किर्निहम याचें दाखविलें आहे. कोचीनचीमधराया हि वसाहत वास्यानीं आपल्या एका नगरास त्याचे नांव दि आहे.

कापिल.—या नगराची जागा अद्याप निश्चित झाले नाहीं.

राजगृह—हे अलीकडील राजगीर होय. गिरिव्यज राजगीर येथील तटबंधी अद्यापि शाश्वत असून त्या परीय अनुक्रमे ११ व ३ मैल आहे. गिरिव्यजच्या दग भिती हे हिंदुस्थानातील सर्वांत जुनें दगडी काम होय.

रोक.—किंवा रोदव. ही सोवोरांची रामधानी होय. सॅलो-
नचीं नद्यां ज्या यंदरास लागत असत असें हिंदू लोकांच्या
[हिंदू] सावरून कळते, ते यंदर हेच असावे असें पुराव्यावरून
देसते. कारण, पॅलेस्टाइनमध्ये येथून मो माल जात असे
या मिसराची म्हणजे हस्तितरत वगैरेची नवी हिंदीच
अहेत. त्याचा स्थलनिर्देश नक्का करता येत नाही. परंतु
आजच्या सारागोण्याच्या जवळपास कच्छच्या आस्तातावर
बसलेले हे शहर असावे असें बहुतेक वाटते.

सा के. त.—याचा स्थलनिर्देश झालेला आहे. सुमानकोट
येथे जे पुराणवस्तूंचे अवशेष सांपडतात तेथे हे बसलेले
असावे. आधुनिक अयोध्या प्रांतांत उजाळमध्ये साद
नदीच्या काठी हे सुमानकोट आहे. येथील भजनवगात
मुद्राकालीन बरीच सुते लिहिली गेली.

ग्रामव्यवस्था.—भूगोलीयपक्ष परिस्थितीप्रमाणेच आ-
र्थिक परिस्थिति व समाजातील संस्था याच्या हिंदी लोकांच्या
आयुष्याला बळग देण्याला कारण झाल्या. हिंदी समाजाची
रचना ही ग्रामपंचायतीच्या पायावर केलेली होती. लोक
एकडे लायलाच निरनिराळीं बरे पाधून रहात असत असें दिसत
नाहे. प्रत्येक घरवाल्याची गुरे निरनिराळी असत, परंतु
त्यांना बरग्यासाठी प्रत्येकाची खासगी मालकीची अशी
निराळी कुरणे नव्हती. पीक काढून घेतल्यावर गुरे सवे
शेतातून हिंडत. गमिनीत पीक उमरे असे त्या वेळी, सवे
लोकांची गुरे एकत्र करून एका गुराखायरोवर चरईसाठी
राखलेल्या कुरणात पाठीवली जात. जातकथा १. १५४ यांत
गुराखायचे वर्णन आहे, त्यावरून याला त्या वेळी बरेच
महत्त्व होतेसें दिसते. सर्व शेतांची लागवड एकाच
काळी होत असे, व त्यांना पाणी देण्याची व्यवस्था पाट काढून
केलेली असे. प्रत्येक शेताला कुंपण घालण्याची त्या वेळी
अरु नव्हती. सर्व शेतांमोर्ता एकच कुंपण घातलेलें असे.

भूमिनियमन.—पीक निरण्यागेणी सर्व जागा एकत्र
करून ही सवे कुटुंबांत वाटीत. प्रत्येक कुटुंबाने आपल्या
वाट्यातील उत्पन्न घ्यायलाचें. परंतु या वाट्यावर त्याला
खासगी रीतीने मालकी हक्क मात्र नसे. या वाट्या-
पैकी कोणत्याहि बांडा एखाद्याने जयस्थाला विपत्ती
अगर त्याजकडे गहाण टाकला असें पडून आल्याची उदा-
हरणे सुळीच नाहीत. किंबहुना, पंचायतीच्या सद्यशासिवाय
ह्याला असें करता येत नसे. हे वाटे कोणाले ह्मणत
देणगी म्हणूनही देऊन टाकला येत नसत. इतकेंच नव्हे, तर
मालकाला आपल्या जमिनीची स्वतःच्या कुटुंबात देखील वाटणी
करून देण्याचा आस्तरार नसे. न्याय्यान्याय्य गोष्टींचा निर्णय
रुडीवर अगर पंचायतीच्या इच्छेवर असे. वडील मुलांचे विशेष
हक्क त्या वेळीहि मानले जात नव्हते. कुटुंबातला कर्ता पुरष
याला म्हणजे त्याच्या सर्वांत वडील मुलाने पूर्ववत् कारभार
चालवावा. जर वाटण्या करून देण्याचा प्रसंग आलाच
तर सर्व मुलाना सारखा हिस्सा मिळत असे. क्रियांचे

खासगी मालकीचे धन म्हणजे जडमवाहीर व कापड
हेच मुख्यतः असे. त्यांना जमिनीचा स्वतंत्र बांडा देण्याची
अरु नव्हती. गुरचराईमंडी असलेल्या समायिक कुरणा-
पैकी कोणत्याहि मागाची धरंदी अगर विक्री एखाद्या
व्यक्तीला करता येत नसे; किंवा वारसा हक्काच्या योगाने
त्याच्यावर अनियंत्रित स्वामित्वाचा हक्कही वनास मिळत
नसे. या प्रांतात दुष्काळ वारंवार पडत, त्याने या लोकांच्या
एकंदर छुपमय स्थितीमध्ये थोडेंसे वैगुण आले होते. मिग-
स्थितीस याने पाट, काळे वगैरेच्या योगाने या लोकांना दुष्काळ
मुळीच माहीत नव्हता असें म्हटले आहे; परंतु येथे
वारंवार दुष्काळ पडत जाणवतून पुरावा सापडतो. पाटणा
म्हणजे ज्या ठिकाणी मिगस्थितीस रहात असे त्या ठिकाणी,
व त्याच्या भोंवतालच्या प्रदेशात दुष्काळ पडल्याची सदाहरण
वारंवार सांपडतात. परंतु मिगस्थितीस काळ व हा काळ
याच्यामध्ये जवळ जवळ दोन शतकांचे अंतर असल्याने,
मध्यंतरी याची स्थिति मुघरांनी असावी असें म्हणवयास
जगा आहे.

अशा प्रकारच्या आर्थिक परिस्थितीत या लोकांपैकी
शेंकडा ७०-८० लोक रहात असत. हे लोक खेड्यातून रहात
खरे; परंतु आजच्या खेडेगावातील लोकांपेक्षा यांचा दर्जा
बराच श्रेष्ठ ठरेल. माल घेऊन टाकमाग्याचे काम करणें ही
त्यांना मानहानि वाटत असे. स्वतःच्या काठीचा, कुलाचा व
खेड्याचा त्यांना भस्मान असे. आपआपल्या चालप्रमाणें
हे आपला राजा निवडून नेमून असावेसें वाटतें.

चर्चव्यवस्था.—जगात सर्वत्र राष्ट्रातील अगरदी शुन्य
लोकांमध्ये रोटीव्यवहार व बेटीव्यवहार यांतभाने नाही
निषेध असतो असें दिसते. कोडे कोडे हे निषेध शिथिल
असत, तरी पण प्रत्येक जातीत अशा तऱ्हेचे काहीना काही
तरी निषेध होतेच. क्रिस्ता शकापूर्वी ७ व्या शतकामध्ये
हिंदुस्थानातहि हे निषेध निरनिराळ्या जातींमध्ये निरनि-
राळ्या स्वरूपात होते.

समाजातले भेदाभेद बहुधा नाशगोत्याच्या संवधावरच
अवलंबून असत, किंवा बरोबरीवर अवलंबून असत.
चार वर्गांची म्हणजे चातुर्वर्ण्याची कल्पना कशी तयार होत
गेली याचा वेदकालीन इतिहास मागे दिलाच आहे. बुद्धाची
चळवळ म्हणजे त्या संस्थेचा जरा अधिक मुडील काळातील
इतिहास होय.

बौद्ध ग्रंथात नेहमी अहंतापूर्वक असा सिद्धांत मांडला
जसतो की, सर्वांत उच्च दर्जाची जात म्हणजे क्षत्रिय. पितृवंश-
कडून व मातृवंशाकडून सात सात पिढ्यांपर्यंत आपला वंश
शुद्ध असला पाहिजे अशाविषयी त्याचा मोठा कटाक्ष असे.
बौद्धांच्या दृष्टीने यानंतरची जात म्हणजे ब्राह्मण. हे यज्ञकर्म
करणाऱ्या क्षत्रियाचे वंशज होत. याचालाच पायरी
म्हणजे वैश्य लोक; व शेवटी पायरी म्हणजे शूद्र.
यांशिवाय हानजातीय म्हणून कित्येक किरकोळ वर्गांचा

उद्देश बेला जातो त्या जाती निराळ्याच आहेत. हीन-जातीयात गाडपा तयार करणारे, लब्धाव्याच्या वगैरे दोन्या करणारे, पक्षी मारणारे, असे पुष्कळ लोक असत. हीन सिएपानी म्हणून ज्याचा उल्लेख केला जातो, त्यामध्ये चट्या करणारे, न्हावी, कुंभार, कोष्टी, वाभार, वगैरे लोक असत. परंतु जन्मसिद्ध जातीवरून धमकाच धंदा असुक माण-साचा असा निबंध असल्याचें दिसत नाही यापेक्षा कोणताहि धंदा कोणाहि करीत. उदाहरणार्थ, जातककथा ५. २९० या-मध्ये एका प्रेमानें बेडावलेल्या क्षत्रियानें कुंभार, बुरुड, माळी व हरीपाक्या, असे धंदे स्वीकारल्याचें सांगितलें आहे तसेंच जातक कथा ६. ३७२ यात शिरी व कुंभार हे धंदे एका श्रेष्ठिनें केल्याचें सांगून, त्यामुळे त्याच्या सामाजिक दर्जात कोणताहि फरक झाला नाही असें सांगितलें आहे याशिवाय, अत्यंत हीन मानलेले असे चाडाल व पुष्टुस गावाचे लोक होते असा उल्लेख जैन व बौद्ध वाङ्मयात सांपडतो. हे लोक स्वतः नागरिक असून याखेरीज गुलाम लोकहि याच्यात होते न्यायाधिशानें दिलेल्या शिक्षेमुळे किर्येक गुलाम बनत, तर किर्येक आपण होऊन गुलामगिरी पतकरीत. लढाईत पकडून आणलेले कैदी लोक गुलामच समजले जात, व बाबी संततीहि पण गुलामच गणली जात असे. गुलामांचा भरगुती नोकराप्रमाणें वागविलें जात असे व ते अस्पर्शव्याक असावे असे वाटतें. चातुर्वर्ण्यविषयक सामा-जिक स्थानात गुलामगिरीमुळे फरक पडत होता असें दिसत नाही. गुलाम म्हणजे शूद्र असें नाही.

कोणत्याहि माणसाचा आपला सामाजिक दर्जा बदलता येत असे असा पुरावा आहे. याबद्दल जर्नेल थॉफ दि रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या १९०९ च्या पुस्तकामध्ये ८६८ व्या पृष्ठावर खालील उल्लेख दिले आहेत.—
(१) एका क्षत्रिय सरदारानें काही प्रेमसंबंधामुळे कुंभार, बुरुड, माळी, स्वंपावी, असे धंदे अनुक्रमे स्वीकारले होते.
(२) दुसऱ्या एका राजपुत्रानें राज्यासंबंधाचा आपला सव हेतू बहिर्गणित दिला व तो व्यापारी बनला. (३) तिसरा एक क्षत्रिय राजपुत्र एका व्यापार्याकडे राहून स्वतःच्या कष्टानें पोटाला मिळवत होता. (४) चवथ्या एकानें तिरंदागीची पगारी नोकरी पतकरीली. (५) एका ब्राह्मणानें दानधर्माकरिता पैसे मिळविते म्हणून व्यापार केला (६) दुसरे दोन ब्राह्मण वार्यासारखी तयारहि न सांगता व्यापारावर उपनौविका करीत होते. (७) एका ब्राह्मणानें एका तिरंदागाच्या हाताखाली नोवरी पतकरीली. हा तिरंदागहि पूर्वी एक कोष्टी होता. (८-९) ब्राह्मण शिकारी व फासेपारपी हे धंदे पतकरीत असत. (१०) एक ब्राह्मण बाके तयार करण्याचा धंदा करी. ब्राह्मण नोकरीत कोसंबंधाची कामे करीत व गुण्याच्याच धनपराबेहि काम पैसाकरिता पतकरीत अशाबद्दलचे दाखले सापडतात

बरील प्रकारची उदाहरणें देऊन न्हीस डेव्हिड्ससारखे संशोधक त्या काळात जातिभेद कठोर झाला नव्हता असे सिद्ध करूं पाहतात. रमेशचंद्र दत्तासारखे लेखक शिंमोहीन वासरात शिरणाऱ्या गाईप्रमाणें जातिभेद दृढ झाला नव्हता असेले सिद्धांत काढतात. खरें पहाता असल्या तऱ्हेच्या उल्लेखावरून जातिभेद पक्का झाला असून समाजव्यवस्था आजच्यासारखीच असावी असें सिद्ध होतें. जेव्हा व्यक्ती समुच्चयविशिष्ट धंदा सोडून समुच्चयाच्या स्वरूपाशी विसंगत धंदा पतकरील व आपल्या समुच्चयातील स्थान गमावणार नाही तेव्हा तो समुच्चय वर्ग राहिला नसून जातिस्वरूप झाला होता असें समजावें. संस्कारविवाहाच्या संततीचा दर्जाहि जातककथात क्षत्रिय किंवा ब्राह्मण याच्या बरोबरीचा होता असें दिसतें.

हा लोकांत सहभोजन होत असत किंवा नसत, याबद्दल ग्रंथातरी फारच धोडे दाखले सापडतात. ब्राह्मण आणि क्षत्रिय यांच्यामध्ये अन्नव्यवहार झाल्याची उदाहरणें आहेत. चाडालाचें अन्न भक्षण करून मगाहून पश्चात्ताप पावणाऱ्या ब्राह्मणाची उदाहरणेंहि आहेत. म्हणजे जातिभेद भोजनादि बाबतीत दृढ होत चालला होता असें दिसतें. मसेनादि राजाला दिलेल्या शायय कुळातील कन्येच्या विवाहाचा प्रसंग क्षत्रिय-जातीचा मनुष्य दाम्निव न्येबरीवर—मग ती स्वतःच्या पोडची कन्या असली तरी—अन्नव्यवहार करीत नाही यावरच वसविलेला आहे. हे निबंध मोडल्याबद्दल शिक्षा झाल्याचीहि उदाहरणें आहेत. जातकथा ४. ३८८ यात ब्राह्मणांनी एका ब्राह्मणाचें ब्राह्मणत्व चाडालाच्या हातची पेज पडलेलें पाणी प्याल्यामुळे काढून घेतल्याचें सांगितलें आहे. तसेंच बुद्धसंवादा-मध्ये, एका ब्राह्मणास काही एका अपराधावरून क्षौर करावयास लावून अंगावर राख लावून मारण्यात आलें, व हद्दपार करण्यात आलें असें सांगितले आहे [बुद्धाचे संवाद १०. १२०]. येथील या संवादाचा भाग पाहिला म्हणजे त्यात बौद्धसाम्प्रदायिक कल्पना वगळ्या अशाव्या असें दिसवें. तरी पण हे संवाद लिहिले गेले त्या काळात, असले आचारविचार व असला कुळाभिमान राष्ट्रातील लोकांच्या मनोधर्माचे एक प्रधान अंग होता असें म्हणवयास हरकत नाही.

या लोकांत अनुलोमप्रतिलोम विवाह होत असत असा-बद्दल ग्रंथातरी दाखले सापडतात. परंतु या पुराव्याच्या अभावीं देखील या बाबतीत काय प्रकार चालत असावा याचें वस्तु-स्थित्यवरून अनुमान करता येण्यासारखे आहे. विवाहा-संबंधाच्या तात्त्विक निषेधास न जुमानता इंग्लंडांत ज्या-प्रमाणें इथेरिजन, केल्ट्स, आंग्ल, सॅक्सन, डेन्स, नॉर्मन वगैरे लोकांत संस्कार झाला, त्याचप्रमाणें उत्तर हिंदुस्थानातील जातीचाहि बुद्धपंथाच्या उद्‌याच्या वेळी संस्कार झाला असावा वगैरे निरनिराळे अस्तित्त्व कोणी मानत नसावे. वर्णाची कल्पना उद्‌य पावण्याच्या अगोदरच जातीभातीतलें अंतर

नष्ट होऊन त्याच्यातील भेदाची कल्पनाहि नष्ट होण्याइतका संकर झाला होता, अशी कल्पना न्हीस डेव्हिड्स यांनी व्यक्त केली आहे. तीव्रिद्ध पुरावा त्यांनीच दिला आहे म्हणून ती येथे रोडीत बसण्याचे कारण नाही. संशोधकांची इच्छा व त्याचे ज्ञान यात उत्पन्न झालेल्या द्वैताचे हे एक उदाहरण आहे म्हणून तिकडे दुर्लक्ष करणे.

वर्णभेद आणि जातिभेद हे दोन निरपेक्ष आहेत. आजचा जातिभेद कसा उत्पन्न झाला हे समजण्यास, वर्ण-कल्पनेचा इतिहास व त्यातील रोटीव्यवहार व वेटीव्यवहार यांच्याबद्दलचे नियम हे एक साधन असेल, व ते तसे आहेहि, परंतु वर्णभेद म्हणजे जातिभेद नव्हे. वर्ण या शब्दाचा जात या अर्थाने करण्यात आलेला उपयोग चुकीचा आहे.

बौद्धकालीन शहर.—बौद्धकालीन शहराच्या बाबत देखाव्याचे वर्णन केलेले कोठेहि सापडू नये ही खेदाची गोष्ट होय. उंच उंच भिंती, मनवृत्त तट, पहारेवाल्याचे गुरूज, मोठमोठ्या बैरागी, व या सर्वांच्या मांढवी एक खंदक, कित्येक ठिकाणी एक पाण्याचा व एक विखलाचा असे दोन खंदक, असलेले वर्णने सापडतात. इसवी सनापूर्वीच्या दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या शतकातील साची येथील स्तूपावरील एका भागात अशा तऱ्हेच्या शहराच्या बैरागींची विवरे आहेत; व याच्या पूर्वीच्या काळातहि तटबंदी अग्रेसर अशाच तऱ्हेची असावी. या शहराची छात्री, रेंदी किंवा घेर कोठेहि आगित-लेला नाही. हा शहर म्हणजे लहान लहान दुर्ग होते असे म्हणण्यास हरकत नाही. कारण, येथील राजा किंवा अधिकाऱ्या दुपारच्या वेळेस आरामाकरिता शहराबाहेर जात असे असे म्हटले आहे.

पर. —तसेच घराच्या भोवती मोकळी जागा विलकुल नसे असे 'रस्त्यावरच्या गोष्टी पराच्या खिडक्यातून दिसत' असे म्हणतात त्यावरून दिसते. घराची वर्णने देणारे लेख अनेक सापडतात. त्यावरून परे वाघण्याच्या कामी कोणत्या भिनासाचा उपयोग केला जात असे हे समजण्यास मार्ग आहे शिवाय पराच्या दर्शनी भागाची कल्पना आणून देणारी विवरेहि आहेत. या बाबतीत महोपघर्ष आपल्या प्रसिद्ध बोगद्यात बांधलेल्या जमिनीखालच्या राजवाड्याचे जे वर्णन आहे त्यावरून घरीच माहिती मिळण्यासारखी आहे [जातकव्या ६. ४३०] पराची जी विवरे सापडतात, त्यावरून त्यांचे याच काळी असावे किंवा दगड लाकडासारखे कातून तशार केलेले असवे याबद्दल अनुमान काढण्यास जागा नाही. परंतु ते दगडी कातकामाचे असवे असे वाटते. एका डोंगरी विष्णुमार्वाती दगडी भित्त असल्याबद्दल ख्रिस्तपूर्व बुद्धाच्या शतकातील उल्लेख सापडतो. परंतु या काळाच्या संघर्षाने जी पुस्तके लिहिली आहेत, त्यात खोब किंवा जिने यासेरीच इतरत्र दगडाचा उपयोग केला असल्याबद्दल उल्लेख नाही. अगदी आरंभी तरी पराच्या बरचे बांधकाम विद्याचे किंवा लाकडाचे असते

माहिती. लाकडी किंवा 'विद्याचे' बांधकाम असले तरी त्याला आतूनवाहेरून चुन्याचा गिलावा करीत व त्यावर उत्तम रंगात छपाची विवरे काढीत. विनयामध्ये हा गिलावा कसा करावा अग्रेसरवृत्त वित्तूत सूचना केलेल्या आहेत [विनय टेम्प्ल ३. १७०-७१]

सत्तभुक्त पासाद म्हणून बांधिलेल्या इमारतीबद्दल आतो-माग लिहिलेले शाब्दिक परंतु यातली एकहि इमारत आजला हिदुस्थानात शिल्लक नाही. नाहो म्हणायला सिलोनमध्ये पुलस्तिपुरामध्ये एक अशा तऱ्हेची अर्वाचीन इमारत सापडते. खालिब्या देशाच्या इमारतीचा विशेष म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या शिमपरट नावाच्या सात भजरी इमारतीची हिचा संबंध असावा असे अनुमान यावरून न्हीस डेव्हिड्स काढतात. अग्रेसर रोम्यातील लोक व मेसापोटेमिया येथील लोक यांच्यामध्ये दळणवळण होते ही गोष्ट दुसऱ्या मार्गाने सिद्ध झालेली आहे. तेव्हा हिंदी लोकांनी या इमारतीची कल्पना दुसऱ्याची उचलली असावी असे दिसते.

शु शार व सर का र.—राजवाड्यामध्ये एका मोठ्या दिवाणखान्यात द्यूतकारांचा सार्वजनिक अशा असे हा अशा राजवाड्याच्या मोठ्या बसण्याउडण्याच्या दिवाणखान्याच्या एका भागात असेल किंवा निराळा असेल आपस्तम्भामध्ये [२. २५] अशा तऱ्हेच्या आगेची सोय करणे हे शासक कर्तव्य होय असे म्हटले असून पुढील एका श्रंयात या द्यूतकाराच्या मिळकतीपैकी काही भाग राजाच्या खजिन्यात जाई असे लिहिले आहे.

तु की सा ना ये प्राची न आ र ता त अ स्ति त्व.—ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाचा असा इमारतीचा दुसरा नमुना म्हणजे आपस्तम्भाकरिता बांधलेल्या इतर इमारतीचा होय याची वर्णने विनयात सापडतात (३. १०५-११० व २१७) या इमारती उंच जोर्यावर बांधलेल्या असत. या ओल्याचा दर्शनी भाग विद्याचा व दगडाचा असे या इमारतीत काण्या करिता दगडी जिने असत, व यात एक लहानशी खोली व स्नानाकरिता एक हौद असे उज्जवणुस्तानाच्या खोलीमध्ये मध्यमार्गी एक आंगठी पेटीबेली असून तिच्या समोवार बसण्याची व्यवस्था केलेली असे घाम लवकर यावा झणून हे कडत पाणी ओतीत. त्याच्या तोंडाला एक प्रकारची सुवासिक चुन्याची फकी लावलेली असे. हे स्नान आटपल्यानंतर सवाहर्गविषि व्हायचा व नंतर हौदात स्नान करावयाचे अशी रीत असे गंगा नदीच्या खोऱ्यातून इतक्या पुरातन काळी 'दर्करा बाधूत' सारखीच हुमान-खान्याची व्यवस्था आढळून येते हे घरेच चमत्कारिक दिसते. तुर्क लोकांनी ही पद्धत हिंदूंच्यापासून तर उचलली नसे. लना असाहि प्रथ उपस्थित करण्यात आला आहे. दीपनिकाय नांवाच्या ग्रंथात अशाच उघड्यावर बांधलेल्या हौदांचे वर्णन आहे याला आत उतरण्यासाठी पायऱ्या केलेल्या असत.

याचा दर्शनी भाग दगडाचा असे, व आजवर कतिकाम आणि नवीं वगैरे कोरलेली असे. अशा या स्तानाच्या जागा-पेक्षां कित्येक अनुराधपूर येथे अद्यापि शबूत आहेत.

या प्राचीन शहरात मोठी घरे अशीं फारशी नव्हतीं. बहुतेक इमारती एक मजली व गवती छपरान्या असत न य र व ना.—हल्लीं जें काही वाहूनम उपलब्ध आहे त्यावरून पाहता शहराच्या आरोग्याकडे विशेष लक्ष पुरविलेंलें दिसत नाहीं. या बाबतीतल्या कारक थोड्या सोयी केलेल्या दिसतात. नहाणी घरे वगैरे ठिकाणच्या मोठ्याचे नळ व किल्लातील पावसाचे पाणी बाहेर लावून देण्याकरिता केलेलीं गदारे या-पलीकडे असल्या गोष्टींचा उल्लेख सापडत नाहीं. किल्ल्यातील या वर सांगितलेल्या गदारातून लाडगे व कोरडे भात किल्ल्यात येत व दरबाने बंद असताना माणसेंहि याचा उपयोग किल्ल्याच्या बाहेर जाण्याकरिता करीत. एवढी ही मटारे मोठी होती.

मार्ति काव्या मि न प ड ती —मृताची व्यवस्था लावण्याच्या बाबतीत गुळा कित्येक मोठी वन्याच नमत्कारिक असत येईवाला. म्हणून, सरकारी कामगार म्हणून, किंवा मोठ्या कुळात जन्मलेला म्हणून असा जो जो कोणी मृत झालेला असेल, त्यांचे मृत वहन करून टाकीत, व त्याच्या रक्षेवर एक स्तूप बांधीत. परंतु सामान्य लोकांचीं म्रेंतें सोपविका किंवा आमक सुसान नावाच्या ठिकाणीं टाकून दिलीं जात त्या ठिकाणीं पशुपक्षी तरी त्याची वाट लावीत, अगर ती कुजून जात.

कित्येक वेळा अशा तऱ्हेच्या श्मशानात स्तूप उभारीत. तथापि, सामान्यतः हे स्तंभ खासगी जागेत असत. मृत मनुष्य तसाच योग्यतेचा असला तर त्याच्या नावाचा स्तंभ एखाद्या चौकात असे. हे स्तंभ बौद्ध काळातले होत असें आपण सामान्यतः समजतो, परंतु वस्तुतः ते बौद्ध काळाच्याहि पूर्वींच आहेत. आर्य लोक हे स्तंभ यहुदा बाटोळे बावीत आतापर्यंत बांधलेले सर्व स्तूप—जे जे आजपर्यंत आढळून आले आहेत ते सर्व—तत्त्वज्ञान वगैरे बाबतीत ज्यांनीं विचारक्रांति पडवून आणिली अशाच लोकांच्या स्मरणार्थ बांधलेले आहेत, ही मोठ ऐतिहासिक श्रष्टा म्हत्वाची म्हणून लक्षात ठेवण्यासारखी आहे.

जेतव दाग या स्तूपाचा काल लिस्ती शकाचे तिसरे शतक हा होय. परंतु, येथें जें एक तळें आहे तें हिंदुस्थानातलें सर्वांत छान असलें कारण, हें अशोकाच्याहि पूर्वीं बांधलेलें आहे.

श्रमविभाग —बौद्धकालीन आर्थिक परिस्थिती-संबंधाची माहिती मिळवून ती संगतवार एके ठिकाणीं करण्याचा प्रयत्न कोणत्या केलेला दिसत नाहीं. श्री क्षिमेर, डॉ फिक व श्री हॅपकिन्स या लोकांनीं वेद, जातकव्या, व महा-पुराणें, यावर लिहिलेला यासंबंधींचा मधून मधून उल्लेख केलेले आहेत. परंतु, सामान्यतः पाहिलें तर हिंदुस्थानासंबंध-

धाचीं पुस्तकें धर्म, तत्वज्ञान, भाषा, वाङ्मय वगैरेसंबंधींच बहुतेक असल्यानें, येथील लोकांच्या आयुष्याचा व्यावहारिक भाग बहुतेक टीकाकार व शोधक विसरले असलेंत असें दिसतें.

समग्र देशाचा राजा अजातशत्रु यानें, घुस्त्राच्या पंथात शिरण्यानें काय फायदा होतो तो सांगू असा आपल्या शुरुस प्रश्न विचारला आहे. घुस्त्राची त्यानें एकदाच भेट घेतली व याच वेळीं त्यानें त्यास खालील प्रश्न विचारलेः—'तुमच्या पंथात शिरण्यानें, किंवा तुमच्या-प्रमाणे संबंधगपरित्याग करण्यानें फायदा काय? जगात नाना तऱ्हेच्या धंद्यांचा अवलंब करणारे लोक आपली उप-जीविका घुस्त्रानें करूं शकतात, तसा काही प्रत्यक्ष फायदा तुम्हास दाखवितां येईल काय?' येथें राजाने निरनिराळे धंदे करणाऱ्या लोकांची एक यादी दिलेली आहे ती बरीच सूचक असून तिजवरून, राजाच्या मते ज्या धंद्यापासून खरित फायदा होतो, असे धंदे लगजे खाली दिलेले होत. (१) मद्यत, (२) घोडेस्वार, (३) सारथी, (४) तिरंदाज, (५-१३) सैन्यापेक्षां निरनिराळ्या जातींचे नळ धंदे, (१४) गुलाम, (१५) खर्चपावी, (१६) न्हावी, (१७) स्नानगृहा-तील सेवकजन, (१८) हलवाई, (१९) माळी, (२०) घोषी, (२१) कोष्टी, (२२) घुस्त्र, (२३) कुंभार, (२४) कारकून आणि (२५) फडणोख. या यादीकडे लक्ष दिलें तर यापेक्षां बहुतेक लोक राजवाड्यात किंवा छावणीत वगैरे गुरतेले असे आहेत. याला उत्तर देताना शेतकरी व वर देणारे लोक याचीहि राज्याला बुद्धानें आठवण दिली आहे. या लोकांवर राजा व राजाचे आश्रित हे अवलंबून असतात राजानें दिलेली ही यादी अपुरी आहे. दुसऱ्या ठिकाणीं असल्या धंदेवाल्यांचे संघ सांगितलेले आहेत त्यांची संख्या अठरा म्हणून सांगितली आहे. यापेक्षां चारार्धा नावे सापडतात, परंतु संबंध अठरा सधाचा याद कोठेंच सापडत नाहीं. या संपात खालील लोक असावेसे वाटते

(१) लाकूड काम करणारे.

(२) धातूंचे काम करणारे. हे लोक लोखंडाचीं सर्व हत्यारे तयार करीत नागराचे फाळ, कुन्हाडी, करवीरी, सुन्या वगैरे जिन्नस ते बनवीत. सुन्या वगैरे वारीक कला-कुसरीचीं कामेहि ते करीत.

(३) दगडाचे काम करणारे. यामध्ये इमारतीस लागणारे दगडकाम करणारे लोक तर होतच, पण दगडाचे वेळे, वेळारे वगैरे कौशल्याचीं कामेहि हे लोक करीत याचे उत्कृष्ट नमुने शक्यस्त्प्रातः सापडले आहेत.

(४) कोष्टी हे पुढें साच्या कपड्यांना लागणारे काप-डच विणत असे नाहीं, तर बाहेरगावीं पाठीगण्यासाठी उत्तम तऱ्हेची तलम मलमलहि बनवीत असत शिवाय, उत्तम रोमी कापड, लोकराचीं पाचरणें वगैरे जिन्नसाहि येथें होत होत्या.

(५) चामारलोक. हे लोकांसाठी पादप्राणें व बहुधा तयार करीत.

(६) कुंमार. हे परगुती कामासाठी लागणारी माही पेरले बगैरे तयार करीत व आपला माल विकान्यासाठी पेरून हिंहेत

(७) हस्तिदंताचें काम करणारे. हे लोक हस्तिदंताचे परगुती उपयोगास लागणारे जिन्नस तयार तर करीतच, पण शिवाय उत्तम तऱ्हेचें हस्तिदंताचें कातकाम व दागिने बगैरे तयार करीत, या मोठी हिंदुस्थानात अजूनहि नामांकित तऱ्हेच्या होतात, व त्याबद्दल हिंदुस्थानची अजूनहि प्रसिद्धी आहे.

(८) रंगारी.

(९) सोनार व जवाहिर. यांनी केलेल्या कामांपैकी काहीं नमुने अद्याप आपल्या नगरेस पडतात, व त्यावरून दागिन्याच्या बगैरे आकारमानाची वस्तुना चामली येते.

(१०) मासे धरणारे कोळी. हे लोक आपला धंदा नदीत चालवीत. समुद्रावर नाहीं मासे धरण्याचा उद्येस मो. न्हीस डेम्बुइस यास कोटेंच सापडला नाही.

(११) खादीक. याच्या दुफानाबद्दल व हिसाग्रदाबद्दल पुष्कळ उद्येस सापडतात.

(१२) शिकारी व कातेपारधी हे लोक रानात शिकारी बगैरे करून घडू, व तेथील रानात उत्पन्न होणारे खाकपदार्थ गाळ्यावर घालून विकान्यास आणित. ह्या लोकांनीं शेध बगैरे केला होता कीं नाहीं याची माहिती मिळत नाहीं, परंतु याचा धंदा महाबाचा होता एवढें मान खास. कांयच खाव भरण्यें, हस्तिदंताची वाढती मागणी बगैरे मोठी शिकारीच्या धंद्याला अजूनच होत्या. राजे लोक ह्या शिकारीचा पेशा बेशुद्ध शौकासाठी पतकरीत, त्यात धंद्याचा भाग मुळीच नव्हता. पण मोटमोठ्या वृद्धांतले लोकसुद्धा धंदा म्हणून ह्या पेशा पतकरीत असत व कांयकाकरितां प्राक्षेण सुद्धा ह्या धंदा करीत.

(१३) आचारी व मिठाईवाले लोक. हे संप करीत असें वाटतें. पण यावरून प्रत्यक्ष पुरावा कोडें नाहीं.

(१४) न्हावी लोक व सवाहक लोक हे संध करून असत. हे सुगंधी गिनसाचा व्यापार करीत, व पागोटि वाधण्यातहि जिण्यात असत

(१५) माळी व कुले विकणारे

(१६) नाखवे हे मोटमोठ्या नद्यातून मालाची नेआण करीत व कचित् समुद्रातहि जात पूर्वाच्या जुनाट लेखातून समुद्रपर्यंतनाचे उद्येस मोडें सांपडतात, परंतु जातकफ्यासारखा पुढच्या वाढण्यात असले उद्येस बरेच आहेत. जुन्या प्रथात सहा सहा महिनेपर्यंत नायेंतून गळपर्यंतचें केल्याचे उद्येस आहेत या नावा हिवाळ्यात किनाऱ्यावर ओहून ठेवीत. तिसऱ्या शतकातील (क्रिस्तपूर्व) काहीं लेखात, कारीहून गयेच्या मुखापर्यंत गंगेतून व तेथून हिंदीमहासागरातून ब्रह्मदेशाच्या

समोरच्या किनाऱ्यापर्यंत, व भडोच (भरुच) वरून कन्याकुमारीला वळता घालून पुन्हा ब्रह्मदेशाच्या समोरच्या किनाऱ्यापर्यंत, अर्थां गळपर्यंतचें केरयाची उदाहरणें आहेत या काळात हे लोक नाविकाच्या धंद्याला अगदीच अनभ्यस्त नव्हते एवढें यावरून दिसतें.

(१७) लव्हाळ्यांचीं दोरखंडें वळणारे व पाव्या तयार करणारे वृद्ध.

(१८) चितारी हे लोक बहुधा घरावर चिनें रंगवीत. घराच्या लाकडी कामावर बहुधा जुन्याचा गिलावा केलेला असे, व त्यावर चिनें काढलेलीं असत. तथापि, हे चितारी छापाचीं चिनेंहि काढीत. मगध आणि कोसले येथील राजांच्या असल्या तऱ्हेचीं चिनें काढलेल्या विग्रामशाला होत्या, असेहि उल्लेख आहेत. या काळातील ह्या छापाचीं चिनें इसवी सनाच्या सततच्या आणि आठव्या शतकात अजिठा येथील लेण्यावर, व पाचव्या शतकात सिलोन येथील सीगरीवर, काढलेल्या अर्वाचीन चित्रांसारखीं आहेत यात संशय नाहीं. आता काळमानाप्रमाणें यांचो तऱ्हा निराखी आहे इतकेंच.

जातिसेस्था व राजदरवार.—यांनीं महाबाचकाऱ्यांसाठी लोहाना आमनण देणें झाल्यास राजा सधवार आमनणें करी. या संपाचे मुख्य पुढारी पैसेवाले असून ते सिध्दात मोडले जात व दरबारात त्यांना मान असे असें बघून आहे. संपातील लोकांत पतिपत्नीचीं भाडेय तोडण्याचा अधिकार संपातल्या पचाचा असे नपासपात भाडेय उत्पन्न झालीं तर या सधव्या प्रमुखावर एक महाप्रमुख असे, त्यानें ही भाडेय तोडक्याचीं असत ह्या महाप्रमुख उत्तरवालीन नगरांही होय

नेमाण—शेतकरी व निरकोळ धंदे करणारे लोक मोटमोठ्या नद्यातून निषा किनाऱ्याकिना बांम घेदीतून माल नेत व आणित, निषा खुकीच्या मार्गांने गाळ्याच्या ताळ्यातूनहि मालाची नेआण होत असे. हे तांडे म्हणजे दोनचाको गाळ्याच्या रागा असत त्या काळच्या प्रजासकण्याचा हा एक विविध होता त्या काळीं पक्क्या शडका निषा पूल मुळीच नव्हते गाळ्या चकान्या चकान्यातून, शेतकऱ्यांनीं मोकळ्या ठेपलेल्या वाटावरून, रानातून वाट काढीत या खेजातून त्या खेजास जात असत या मालाच्या गाळ्याना प्रत्येक देशात शिरताना कर व जकात याची लागे गाळ्याच्या ताळ्याचें वाटेंत दरोडेखोरापासून रक्षण करण्याकरिता दिलेल्या शिपायाचा खर्चही या करापैकी एक जवर बाब होती ह्या बाब इतकी जवर होती की, ती फक्त उची मालासच परवडत असे

अप्रसामुग्री, संपण आणि उत्तार लोक यांची नेआण आमच्या इतक्या मोठ्या प्रमाणात त्या काळीं मुळीच नव्हती. दोंदीम कांयट, मलमल, तलम कपडे, पाकृतारी बगैरे जिन्नस, लिपटें, नकसकाम, पायदणें, सौ

औपधे, हस्तिदंत व हस्तिदंती काम,

व्यापाराच्या मुख्य जिनसा होत्या. चादीचा व्यापार क्वचितच होई.

विनिमयपद्धति.—जिनसाच्या अद्वयवद्दलीन व्यापार करण्याची पद्धत अजीबात नाहींशी झाली होती. तथापि राज-मुद्रांकित नाणीं वापरण्याची पद्धत हि या वेळीं अंमलात आली नव्हती. कदापन नावाच्या एका तांब्याच्या नाण्यावर सर्व व्यवहार चालत असे. या नाण्याचे वजन अजमास १४६ ग्रेन किंवा ११११ तोळे असे, व याच्या चोखपणाबद्दल व वजनावद्दल खासगी व्यक्तींनीं शिके मारून हुस्मी घेतलेली असे. हे शिके व्यापारी लोक मारीत, कीं रंधाचे अधिकारी मारीत, कीं एखादा याच गोष्टीचा व्यापार करणारा इतम मारी हें निश्चित नाहीं.

चादीच्या नाण्याचा उपयोग कोठेहि केला जात नसे. अर्धा व पाव कदापन अशीं आणखी दोन नाणीं होती. याखेरीज दुसरीं नाणीं असल्याचे दिसत नाहीं. सोन्याच्या नाण्याबद्दलचे उल्लेख उत्तरकालीन व संशयित आहेत, व असलीं जुनीं नाणीं कोठेहि सापडत नाहीं. हिंदुस्थानात असताना अलेक्झांडर यानें हिंदुस्थानीं चौकोनी नाणीं पाडलीं होती, ग्रीक लोकांप्रमाणें वाटोळीं नाणीं पाडलीं नाहींत हें लक्षात ठेवण्यासारखें आहे.

सरकारनें बाजारचे निरख ठरवून दिल्याचा उल्लेख अगर्दी अलीकडचा आहे (मनु. ८. ४०१). राजवाल्यामध्यें खासगी-कडे लागणाऱ्या जिनसाचे दरदाम ठरवून देण्याकरिता एक अधिकारी सिस्तपूर्व सहाय्या शतकात असल्याचे लिहिलें आहे. परंतु सामान्य बाजाराचे दरदाम ठरविणें निराळे, व राजवाल्यातील खासगी खर्चाच्या जिनसाचे निरख ठरविणें निराळे. सामान्यतः, वहापनाची किंमत आपल्या ह् व्याप्याद्वतकी असे, व एवढ्या किंमतीतच आजच्या वाटा आण्याच्या किमतीहीना माल मिला.

हुंड्यांचा व सावकारीचा व्यवहार.—नाण्याखेरीज हुंड्याचाहि उपयोग यराच होई. काही थोड्या मोठ्या शहरांतून व्यापारी परस्परवर हुंड्या लिहीत. या हुंड्याबद्दल अनेक उल्लेख सापडतात. व्याजाचे दर काय असत याबद्दलची माहिती सापडत नाहीं. परंतु, व्याजाच्या कल्पनेचा प्रादुर्भाव बऱ्याच जुनाट काळीं झाला असावा. कारण, व्याज ह्या शब्दाचा अन्वयार्थ असे शब्द बऱ्याच पुरातन काळीं वापरले गेले आहेत. तारणाशियाय काळजेव्हा कर्जावर दरसाल १८ टक्के व्याज घेत असा उल्लेख पुढच्या पुढच्या धर्मशास्त्राच्या ग्रंथांतून आढळतो.

पेढ्या वगैरे ह्या काळीं मुख्य नव्हत्या. पैसे घरात साठवून ठेवीत; अगर पेढ्यात पाडून जमिनीत पुरून ठेवीत असत; अगर एखाद्या मित्रापार्शीं ठेवीत. अशा व्यवहाराबद्दल लेखी दाखला ठेवला जात असे.

आर्थिक स्थिति.—बरील सर्व माहितीवरून मरीच लोक, मध्यम स्थितीतील लोक व श्रीमंत लोक यांच्या ऐपती-

बद्दल काहीं अनुमानें काढता येतात. या लोकांनीं कोणत्या गोष्टीची ददात आहे असें कधीं झालें नाहीं; निदान अशा-बद्दल पुरावा तरी सापडत नाहीं. सामान्यतः स्वतंत्र माण-साला अन्नाकरिता टाकमाझ्याचें काम करण्याचा प्रसंग येवें ही त्या काळात सर्वांत मोठी आपत्ति समजली जात असे. वस्ती असलेल्या प्रदेशांशेनारीं फुकट जमीन सुवलक मिळत असल्यामुळे, फक्त रतीतील जंगल काढून साफ करण्याचाच काय तो त्रास पडे.

परंतु त्या वेळच्या कालमानाप्रमाणें ज्यांना श्रीमंत म्हणता येईल, अशाची संख्या फारच थोडी होती. ज्याची संपत्ति सामान्यतः कर व दुसऱ्या काहीं वसुलांच्या बाबी हीच असे, असे राजे लोक विसाऱ्यावर नव्हते. श्रीमंत सरदार लोक बरेच होते. काही परगण्यांतून उत्पन्न होणाऱ्या धर्मदायाच्या करातून ज्यांना नेमणुकी दिलेल्या असत, किंवा अशा तऱ्हेचे वंशपरंपरा हक्क ज्यांना मिळालेले होते असे काही थोडे मिश्र-कहि होतेसें दिसत. तक्षशिला, थावस्ती, काशी, राजगृह, वैशाली, कौशाची वगैरे शहरांतून व वेदरातून लक्षाधीश व्यापारी दहाबाराच्यावर नव्हते. मध्यम स्थितीतील लोक व साधारण दर्जाचे व्यापारी बरेच असल्याचे उल्लेख आहेत, परंतु याना अपवाद म्हणावयास हरकत नाहीं. जमीनदार लोक मुख्य नव्हते. सामान्यतः ह्या वेळच्या लोकात पुत्र-वस्तु, शेतकरी व किरकोळ धंदे करून राहणारे लोक याचा भरणा यराच होता. शेतकऱ्यांची जमीन बहुतेक त्यांच्या मालकीची असे, व या लोकाचे अधिकारी त्यांचे त्यांनीं निवडलेले असत.

दळणवळणाचे मार्ग.—दळणवळणाच्या मार्गासंबंधी खार्ची दिसाप्रमाणें माहिती उपलब्ध आहे.

(१) उत्तरेकडून नैर्ऋत्येकडे थावस्तीपासून अतिष्ठान-पर्यंत वाटेत मार्गार थावण्याचे टप्पे (दक्षिणेच्या बाजूनें आरंभ केल्यास) माहिस्सती, उज्जयिनी, गोनद, विदिशा कौशाची व साकेत हे होते.

(२) उत्तरेकडून आग्नेयेकडे थावस्तीपासून राजगृहापर्यंत या दोन शहरामधला मार्ग पर्वताच्या पायथ्यापायथ्यानें वैशालीच्या उत्तरेकडच्या एका भागापर्यंत जातो, व त्यानंतर दक्षिणेकडे वळून गंगा नदीपर्यंत जातो. नद्याचे उतार वगैरे सापण्यासाठीं हा रस्ता असा लावलाच व वेडावाकडा केलेला असावा. तथापि याला काही राजकीय कारणेहि असावीं तसें वाटतें. उत्तरेच्या बाजूनें आरंभ केल्यास या मार्गातील टप्पे सेतब्य, कपिलवस्तु, कुशिनार, पावा, हस्तिग्राम, मंड-ग्राम, वैशाली, पाटलिपुत्र व नाळंद हे होत. हा रस्ता बहुधा गयेपर्यंत जाऊन तेथून बहुतेक ताम्रकृि येथें, समुद्रकिन-ऱ्याकडून येणाऱ्या व काशीकडे जाणाऱ्या रस्त्यास मिळत असावा.

(३) पूर्वपथिम रस्ता. हा मुख्य रस्ता मोठमोठ्या नद्यांच्या तीरातीरानें होता. या नद्यांतून आल्या-

रिता नावादि चालत असत. नावाचा स्पष्ट उल्लेख केलेला सापडतो. पर जाताना नावा पश्चिमेकडे सह्या-
तीपर्यंत गंगा नदीतून जात, व यंकाशीपर्यंत यमुनेतून
जात. खाली उतरताना नावा घेट गंगा नदीच्या मुख्यापर्यंत
जात व तेथून समुद्रकिनाऱ्याने प्रवाहापर्यंत जात.
मन्याच पुण्या काळच्या प्रपात सध्यापर्यंतच म्हणजे पर
तर बंपानगरीपर्यंत व्यापार चालत असल्याची उदाहरणे
आहेत.

वादिवाय, विदेहापासून माधाराकडे, मगधापासून
सोबीराकडे, भरुनच्छापासून किनाऱ्याला वळसा घाटन
प्रवाहापर्यंत, बंगोर व्यापारी लोक जात असं प्रयातून
सांगितलेलं आहे. राजपुतान्याच्या पश्चिमेकडचें मंदान
ओलाइन जाताना गाव्याचे ताटे बहुधा रात्रपंच प्रवास
करीत, व ताऱ्याच्या अनुरोधानें मार्गांची दिशा दाखवि-
णारे वाटाडेहि त्या काळीं होते. व्यापारी लोक वाचि-
लीनपर्यंत प्रवासास गेल्याचें फक्त एवढे उदाहरण आहे.
हा प्रवास समुद्रातून झाला होत; परंतु जेथून या प्रवासास
सुरुवात झाली त्या बंदराचें नांव कोठेच सांगितलेलं नाहीं.
सिरेनची एक जगप्रसिद्ध गोष्ट आहे. सिरेन लोक हे ताम्र-
पर्णीद्वीपास रहता होते. ताम्रपर्णी द्वीप हें बहुधा सिलोन
असाच. लंकेचा वलेख कोठेहि नाहीं. भिलिदामध्ये चीन
देशाशी व्यापार केल्याचा उल्लेख प्रथमच सापडतो; तथापि
हा व्यापार मावळून वाटतो त्यापेक्षा बराच पुरातन असला
पाहिजे असें विनी बाळगावळून दिसून येतें (विनीनेतिहास
पृ. ४५३-४५५ पहा).

साक्षरता.—लेखकलेला अनुसृष्टन केलेला असा
अस्तित्व जुना उल्लेख म्हणजे झाल नावाच्या प्रयात साप-
डतो. पुस्तंताच्या म्हणजे सेवादपदार्थानें पुस्ताने दिलेल्या
प्रवासाच्या पद्धत्या वर्गाचा बहिःसा माग म्हणून जे
तेरा सवाद आहेत त्यांना ही संज्ञा समष्टिरूपाने दिलेली
आहे. हा झाल प्रयाचा हाळ व्हाई केहिहृक्षच्या मतें
अजमासे दिस्तपूर्व ४५० हा असला. या प्रयात बौद्ध
संप्रदायाच्या अनुयाय्यांनीं बराच मोठी वस्तु जमवत याच्या
माघा सांपडतात. मार्फां एका यादींत पुढेच खेळ आहेत.
अशरिका नावाचा एक खेळ यात आहे. हा खेळ म्हणजे
हवेत मोटानीं दाखविलेली, किंवा एखाद्याच्या पाठीवर
लिहिलेली असलेली खेळणी हा होय. संदर्भावरून पाहता,
हे सर्व खेळ मुलांचे असावेत. व हाहि त्यातलाच एक खेळ
असावा.

लेखनकलेबद्दल विनय नावाच्या प्रयातहि बरेच सूचक
उल्लेख सापडतात. उदाहरणार्थ, विनय. ४. ७ याप्रमाणें
लेखनकलेची एक उल्लेख कला या नावानें रत्नवि केत्याचे
दिसून येतें. धीरू संप्रदायाच्या अनुयायी म्हणविणाऱ्या
श्रियांनी ज्या ज्या गोष्टी करून नयेत झालून निहिले आहे
त्यांना लेखनकला हा एक अपवाद आहे. गुह्यगार लोका-
भा. अ. २४

पैकी ज्यांची ज्यांची नावे राजाच्या देवडीवर नमूद करून
देविलेली असत, त्यांना संप्रदायात घेतलें जात नसे. मुलांनें
पुढें कोणता धंदा करावा अशाबद्दल विचार करताना
त्यांचे आईपण म्हणतः “ यांनं लेखकाला धंदा केल्यास
हा सुखासमाधानानें आनंदांत दिवस काढील, परंतु याचीं
घोटें घात्र दुर्घं असतील.” संप्रदायापैकीं एखाद्या दस-
मानें दुसऱ्या एखाद्याला लिहितांना जर आत्महत्यासून
होणाऱ्या कायद्याचें वर्णन केलें तर त्या लेखातील प्रत्येक
अक्षराभिक त्यानें एक एक गुन्हा केला असें मानलें
जात असे.

विनयातील या सर्व उदाहरणांवरून एवढें स्पष्ट दिसतें
कीं, विनय ग्रंथ रचला गेला त्या काळीं लेखनकला अस्तित्वांत होती; सरकारी आहारांत, सूचना, बर्गरेच्या कामीं व
खासगी प्रत्येकदाराच्या यावर्ती लेखनकलेचा उपयोग होत
होता; मानमरासमानें उपनीविषा करण्याचें साधन म्हणून
लेखनकलेचा उपयोग होण्यासुद्धा यावर्ती तिला आली
होती; आणि लेखनकला विशिष्ट वर्गांतले लोक शिकत इत-
केंच नव्हें, तर सामान्य लोक किंवा खियासुद्धा या
कालात लिहिण्यास शिकत.

धैचारिक चळवळ.—पूर्वीच्या काळात निरनिराळ्या
मंड्याच्या अनुयायांमध्ये निरनिराळ्या प्रकारच्या बौद्धमय-
भक्ती असल्या पाहिजेत. या प्राचीन संप्रदायांपैकीं कोण-
त्याहि संप्रदायानें दुसऱ्या संप्रदायाचें बौद्धमत जतन करून
ठेविलें आहे असें दिसत नाहीं. तथापि प्रत्येक संप्रदा-
याला दुसऱ्या संप्रदायाची माहिती होती व दुसऱ्या संप्र-
दायाच्या मतांवर प्रत्येक संप्रदाय विचार करीत असे.
यामागें साधारणतः या लोकांना निदान दोन प्रकारच्या
बौद्धमयाची माहिती असे.

पसाहतीच्या शेजारीं अरण्ये असत, त्यामध्यें निरनि-
राळ्या संप्रदायांचे किंथ रहता. याचीं रदांथ एकांदरीत
बैराग्यासारखीं असे. आपल्या संप्रदायातील न्यान, बह,
हव्योग यासारख्या काही तरी विशिष्ट गोष्टींनीं हे शिष्य
आपआपसां संप्रदायाची परंपरा चालवीत; व अभयवन आणि
अध्यापन यांच्याद्वारांन आपल्या संप्रदायाचीं तत्वे ते लोकांना
शिकवीत. स्वतःच्या निर्वाहाकरितां फक्तमूळें जमविण्यामध्ये
किंवा शेजाराच्या गावां भिक्षेसाठीं जाण्यामध्ये यांचा बराच
काळ जात असे.

परित्राजक.—या मंडयांनीं बैराग्यांशिवाय पारमार्थिक
नावानें दुसऱ्या एका प्रकारचे लोक होते. हे लोक केवळ
हिंदुराजातच होते, व येथेहि बौद्ध संप्रदायाच्या उदयापूर्वीं
ते फारसे असतील असें दिसत नाहीं. हे परित्राजक लोक
गावांवांच हिंदून तज्ज्ञान, नीतिशास्त्र, बर्गसंबंधानें संभा-
षणें करीत; व हाच अशा तऱ्हेचें हिंदुण्यात त्यांचा मुख्य
उद्देश होता. या कार्यातच ते वर्णीतील आठ नवक मदिने
चालवीत. हे लोक पुढिमत्तें, कळकळीत किंवा सक्ताची चाट

देवण्याच्या बाबतीत विशेष धेष्ट होते असें दिसत नाही. याच्यापैकी काही लोक केवळ शाब्दिक वाद मात्र विषागरे व उगीच नसत तर्काजडंवर करणारे होते असें वर्णन आहे. त्याच्या वादविवादाचे जे काही अनेकप आज पहावयास मिळतात त्यावरून हे विधान अगदीच खोटे आहे असे म्हणता येत नाही. परंतु याच्यापैकी काही लोक बुद्धिमत्ता वगैरे वाचतात वरचे धेष्ट असले पाहिजेत; कारण, एखाद्याची आजपयैत एवढी कर्तित चालत आली नसती त्याच्या संभाषणाकरिता, म्ह० आपल्या तत्त्वाच्या प्रसारासाठी हे जे वादविवाद करीत त्याकरिता, मोठमोठे दिवाणखाने बायले असल्याचे लिहिलेले आहे. भास्वरी नगरांत मलिका राणांच्या बागेत अशा तऱ्हेचे एक सभागृह होते तसेच वैशाली राजधानीजवळच्या महाराण्यात जिच्छवी संघाने बायलेला एक दिवाणखाना आहे. याचा उल्लेख पुस्तकातून, इकडून तिथडे हिडणाऱ्या जोगी लोकांचा मठ असा केलेला आहे. कधी कधी, या लोकांना दहतीच्या जवळच मोठमोठ्या राई सोडून दिलेल्या असत. चपकारण्य व मोरनिवाप ही याच तऱ्हेची स्थाने आहेत. चपकारण्य हे चंपानगरीच्या जवळ व मोरनिवाप हे राजगृह येथे होते.

हे संचार करीत इतस्तत हिडणारे लोक अशा ठिकाणी एवढेकांच्या गाडी घेत. त्याच वेळी ते आपल्या मुखासच्या आगेच्या आसमंतातील विद्वान् ब्राह्मण वगैरे लोकांच्याहि भेटी घेत. उदाहरणार्थ, 'दीपनखाने' बुद्धाची गाठ घेतली, बुद्ध व सज्जलदायी याची भेट झाली, बैखानस बुद्धाकडे गेला, केनियाने बुद्धाची मुलाखत घेतली, पोटलापुत समिदाकडे गेला, अशा प्रकारचे उल्लेख ग्रंथातून सापडतात. हे मठवासी लोक एखाद्या सेवकाच्या शेजारी देऊन राहिले म्हणजे गावातील लोकहि शिष्टाचारप्रमाणे खाना परत भेटी देत. यावरून या मठवासी लोकांमध्ये व गावातील लोकांमध्ये विचारविनिमय होत असला पाहिजे हे उघड आहे.

या भ्रमण करणाऱ्या भिक्षुपैकी काही खिया होत्या हे लोक ब्रह्मचर्य पाळण्यापलीकडे कोणत्याहि यतिधर्माचा अवलंब करीत नसत. अरण्यातील भिक्षु लोकांना देहपण्डन करून पेंतल्याची अनेक उदाहरणे आहेत. नॉरबजेच्या काठी अरण्यात, योषितुलाखाली योषिप्राप्ति होण्यापूर्वी बुद्धाने अन्ना तऱ्हेचे तपाकरण केले होते. त्यानेच दोन निरनिराळे पंथ होते, व या पंथातील लोकांचे नियमहि निरनिराळे होते. या दोन्ही पंथातील बऱ्याच व्यक्तींची नावे ग्रंथातून आढळतात.

इतर पंथ.—बऱ्याचशा लोकांनी एखाद्याचे शिष्यत्व पतकरिले किंवा एकाच तऱ्हेच्या मताचा अंगकार केला म्हणजे त्या लोकांचा पंथ बनून त्यास काही तरी नाव मिळत असे. उदाहरणार्थ, ज्याला आज आपण बौद्ध संघ म्हणतो त्यातल्या लोकांना 'शाक्यपुत्रिय सम्मण' असे म्हणत असत. जैनांच्या

संघाला नीगंड म्हणत. आग्निविक नावाचा दुसरा एक संघ होता. बौद्ध संघाच्या उदयापूर्वीपासून तो आजतागायत शिस्तवार संघटना असलेला असा जैनांचाच वायतो संघ हिंदुस्थानच्या इतिहासात टिकलेला सापडतो. आग्निविक संघ अशोकाना नातृदशरथ याच्या काळापर्यंत होता. या दशरथाने लेण्यामभूत या लोकाना राहण्याकरिता मठ दिले होते असे शिलालेखावरून दिसून येते. हा आग्निविक संघ बऱ्याच दिवसांपूर्वी नष्ट झाला व त्याच्याबरोबरच त्याच्या वरपत्तानी व तत्त्वानी असेली त्याची सुत्तिहि त्यास गेली.

अनुत्तरामध्ये या संघाच्या नावाची माहिती आहे. या नावापलीकडे त्याची आज फारशी माहिती नाही. इतस्तत केलेल्या उल्लेखावरून असे दोग तीन संघ तरी अस्तित्वात असावे असे वाटते. विज्ञानसंघाने रथामिरेत्या संप्रदायाचे नियम देणारे बैखानससुत नावाचे एक सुत आहे, त्या सुताचा काळ इसवी सनाचे ३ रे शतक हा बहुधा असावा. एक बैखानस बुद्धाला भेटला असे वर सांगितले आहे. तो बैखानस या संघातला असणे अगदीच आश्चर्य आहे असे नाही. पाणिनीच्या सूत्रार्थी एका सूत्रावरच्या वार्त्तिकाने वर्मदेन आणि पाराशरी याचा उल्लेख आहे (४.९.११०). मणिमामध्ये (६.१९८) बुद्धाने एका पाराशरी ब्राह्मणाच्या मताची चर्चा केली आहे. या दोन वाखापिकी दुसऱ्या पाराशरी शाखेचा हा पाराशर सत्पापक असावा असे वाटते. ते कसेहि असले तरी बरील वार्त्तिक लिहिले गेले त्या वेळी हा संघ अस्तित्वात होता.

भिक्षुंच्या दुसऱ्या काही पथाची फक्त नावेच तेवढी माहीत आहेत. उ० मुंडशावक, जटिलक, गोगंडिक, तेद-जिक, आविहदक, गोतमक, देवधामिक वगैरे. ही नावे विशिष्ट सधना त्यांविशीं जाण्याच्या अगोदर बराच काळ ओटला असला पाहिजे हे निर्विवाद आहे.

भापा आणि चाळदय.—या सर्व गोष्टींवरून अनेक तऱ्हेचा बोध देण्यासारखा आहे. भापा आणि चाळदय यांच्या स्थाने एक दोन सुटे जे महत्त्वाचे वाटतात, त्यावरून येथे जरा जास्त विवेचन करूयास ते अप्राप्तसंगिक होणार नाही. परंपरात दळणवळण होण्यास भापावैचित्र्यासुळे कोणतीहि अडचण येत नव्हती. ही अडचण सामान्य व्यवहाराच्या जावतीत नव्हती इतकेंच नव्हे, तर अत्यंत महान अशा धार्मिक व तत्त्वज्ञानात्मक विवेचनात सुद्धा ही भापावैचित्र्याची अडचण मासली नाही. पथिमेस कुरुक्षेत्रापासून तो पूर्वस मयभापर्यंत, उत्तरेच्या बाजूस थावरती व नेपाळाच्या टेकड्यातील कुक्षीनार गावापर्यंत व दक्षिणेस उज्जयिनीपर्यंत एवंच भापा व ती संस्कृत असणे शक्य नाही. लौकिक संस्कृत तर आद्याप जन्मासहि आले नव्हते, व ब्राह्मणात बापरली गेलेली भापा सामान्य लोकांच्या आठोक्यात येण्यासारखी नव्हती. तेव्हा सरकारी कामगार, व्यापारी, सरदार, वगैरे सुसंस्कृत वर्गांत प्रचलित असलेल्या भाषेतच हे

संचारी भिक्षू बोलत असले पाहिजेत असे मानणे प्राप्त आहे. ही या सर्व लोकांत वापरली जाणारी सामान्य भाषा कोसल देशाची जी वाढ झाली तिने आणखीच जोरावली. बौद्ध मंत्रप्रदायाच्या उदयापूर्वी कोसल देशांत आजच्या सर्व संयुक्त प्रांतांचा समावेश होत असे. उपर्युक्त सर्वसामान्य भाषेमुळे या विस्तीर्ण प्रदेशाच्या या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत, सरकारी व व्यापारी सर्व तऱ्हेचे दळणवळण सुरळीतपणे होणे सुलभ झाले. या राजकीय परिस्थितीमुळेच संचारी भिक्षूंच्या संस्थांची किंवा मतांची भरभराट होत गेली. सदरहू संचारी भिक्षूंचा कोसल राज्याच्या स्थापनेपूर्वी कोंठे मागमूसहि नव्हता. या भिक्षूंनी बौद्धिक उत्क्रांति करून सदरहू भाषेला बरीच प्रौढ बनविली.

संस्कृत नाटकाच्या वाचनाने मनावर जो परिणाम होतो त्यामुळे हा भाषेचा प्रश्न अधिकच गुंतागुंतीचा झालेला आहे. संस्कृत नाटकांत कोणत्याहि दर्जाची माणसे असली तरी त्यांनी संस्कृत भाषा समजते; व ख्रियाना-विशेषतः उच्च दर्जाच्या स्त्रियांना-संस्कृत भाषा समजते इतकेंच नव्हे तर प्रसंगी त्या संस्कृत बोलतातहि असे समजले जाते.

संस्कृत नाटके लिहिली गेली त्या काळात कोणती भाषा प्रचलित होती याविषयी नवी विधाने संस्कृत नाटकावरून करता येत नाहीत. शिष्ट लोकांची भाषा संस्कृत म्हणून ग्रंथकारांनी कदाचित् नाटकांची भाषा प्रासुर्याने संस्कृत केली असेल. ते कसेहि असले, व संस्कृत ही बरी त्या काळात बोलण्याची भाषा होती असे मानिले, तरी या गोष्टाला बारासो बघावू पाहिल्या स्थितीचा निदर्शक पुरावा म्हणून मानता येणार नाही.

ब्राह्मणांचे वर्चस्व.—दुसरा मुद्दा असा की, संवत्सारात्मक किंवा धार्मिक वादाविवादात ब्राह्मण पडत असत, त्यात त्याचा उल्लेख आदरभाषाने केला जात असे व त्यांना समाजात मान मिळत असे, तरी त्यांचे वर्चस्व सर्वांवर होते असे म्हणता येत नाही. भिक्षुपक्षाचे बरेच लोक व त्यांच्यातली बहुतेक शिष्ट व वननदार मंडळी ब्राह्मण नव्हती. आणि ग्रंथा-तरीचा पुरावा पाहिला, तर सामान्यतः या भिक्षूंना म्हणजे इतर जनांच्या शिक्षकाना ब्राह्मणांहून अधिक मोठा मान मिळत असे.

यावर असा एक आक्षेप येण्याचा संभव आहे की, वर उद्धृत केलेले ग्रंथ सर्व ब्राह्मणांच्या विरुद्ध जाणारे अतएव त्याज्य होत. धर्मशास्त्रग्रंथ व पुराणग्रंथ लोकांच्या सर्व गोष्टीसंबंधाने उल्लेख करताना ब्राह्मणांच्या प्रासुर्येकरून निर्देश करतात; आणि हा निर्देश केवळ त्यांच्या जातिविशिष्ट पवित्रतेमुळेच केला जात नसून त्यांच्या बुद्धिमत्तेच्या प्रखर तेजामुळे केला जात असे. त्याचप्रमाणे हिंदी वाक्यासंबंधाने किंवा धर्मासंबंधाने पाश्चात्य लोकांनी लिहिलेली पुरावे त्या ते लोक तर धर्म व ब्राह्मणांचे प्रासुर्य हे दोन्ही विषय एकच समजतात.

पण या दोन्ही गोष्टी स्वतंत्र पुरावा म्हणून मानता येत नाहीत. पाश्चात्य लोकांनी दुसऱ्या ग्रंथावाहि विचार केला असता, परंतु ते त्यांना मिळालेच नाहीत. त्यांच्यापुढे की साधने होती त्याचा उपयोग मात्र त्यांनी नोंदवणे केला आहे. तरी बुद्धा ब्राह्मण लोकांच्या वर्चस्वावद्दल पाश्चात्य लोकांत देखील एवढात नाही ही गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे.

डॉ. भाडारकर यांचे या पावतांतले मत विचार करण्यासारखे आहे. रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे सुंयई शाखेचे नियतकालिक, १९०१ सालचा अंक यामध्ये शिलालेखांतील पुराव्याकडे डॉ. भाडारकर यांनी लक्ष वेधिले आहे. सिस्तो-तार दुसऱ्या शतकात ब्राह्मणाना दिलेली दाने नमूद करण्यास सुरुवात झाली. तिसऱ्या शतकात याची उदाहरणे थोडी सापडतात चौथ्या शतकापासून पुढे ब्राह्मणांच्या वर्चस्वाची वाढ संपादनां झालेली दिसते, व त्या वाढच्या शिलालेखात असल्या दानांचे उल्लेख पुष्कळच सापडतात. यानंतर प्रुत वंशातील राजांनी अश्वमेधासारखे मोठ्या खर्चाचे व विधिनियमाच्या आनगर्दींनी मरलेले असे यज्ञ तळास नेले म्हणून सांगितले आहे. या दोन शिलालेखात यज्ञासाठी उभारलेल्या स्तंभांचा उल्लेख आहे, व तिसऱ्या एकात सूर्याच्या एका देवळामध्ये नंदादीपासाठी देणगी दिल्याचा उल्लेख आहे. यज्ञासंबंधाचे विधी करण्याकरिता गावाच्या नेमपुढा करून दिलेल्या आहेत, ब्राह्मणाना अनेक तऱ्हेच्या देणग्या दिलेल्या आहेत, व त्यांच्या देवळानाहि उपभोग करून दिलेला आहे. पण याच्या पूर्वीच्या चार शतकात (म्हणजे ख्रि. पू. ३०० ते इ. स. १०० पर्यंत) ब्राह्मण, ब्राह्मणांची देवळे, ब्राह्मणांचे देव, यज्ञ किंवा त्याचा कुरुलहि धर्मविधि याचा उल्लेख एवढा सुद्धा केलेला दिसत नाही राजे लोकांनी, जहागीरदारांनी किंवा व्यापारी, सोनार, कला-कुसरींची कामे करणारे कारागीर वगैरे लोकांनी दिलेल्या देणग्यांचे उल्लेख अनेक ठिकाणी आढळतात; पण, यांपैकी एकहि देणगी ब्राह्मणांनी चालविलेल्या किंवा ब्राह्मणांचा संबंध असलेल्या देवळं वगैरे संस्थेत दिलेली नाही. इतकेंच नव्हे, तर ब्राह्मण व त्याचे विशिष्ट प्रकारचे यज्ञ याचा उल्लेख असणारे हे उत्तरकालीन शिलालेख संस्कृतात आहेत, तर हे पूर्वीचे लेख पालीत किंवा तत्संस्कृत भाषा हे संचारी भिक्षू, बुद्ध-संप्रदायाच्या उदयाच्या वेळी वापरीत असंवर सांगितले तीत आहेत. ही भाषा हे शिलालेख जेथे सापडले तेथे प्रचारात असलेली भाषा होती असेहि म्हणता येत नाही.

या दोन प्रकारच्या शिलालेखात दिसून येणाऱ्या भाषेसंबंधाच्या व देणग्यासंबंधाच्या तीव्र फरकावरून डॉ. भाडारकर यांनी खालील सिद्धांत काढिला आहे.

“ ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकापासून ख्रिस्तोत्तर चार शतका-पर्यंतच्या काळात ब्राह्मणधर्मासंबंधाच्या इमारती, खोद-कामे वगैरे कोंठेच सांपडत नाहीत. याचा अर्थ ब्राह्मणधर्म

या वेळी प्रचारात नव्हता असा नव्हे, कदाचित्, पुढे पुढे ब्राह्मणधर्माला जें स्वरूप प्राप्त झाले त्याची ही प्रथमावस्था असू शकेल परंतु ब्राह्मणधर्माला महत्त्व असें या काळात कधीच नव्हतें, व राजापासून रंकापर्यंत बऱ्याच लोकांनी बौद्ध संप्रदायाचे अनुयायित्व पतकरिले होतें. शिलालेखांच्या भाषेवरून ब्राह्मणविशेषज्ञा ही भाषा वापरणाराचा मान अधिक राखला जात होता असें दिसतें."

या काळाच्या (ख्रि. पू. २०० ते ख्रिस्तोत्तर ४००) संवधात हिं मत खरे आहे असें घेऊन चालले तर तत्पूर्वीच्या चार शतकांसंबंधी जें आस्तव खरे असलें पाहिजे प्रो. हॉपकिन्स म्हणतो — "ब्राह्मणधर्म हा काही अंशी ससुद्रातल्या एका बेटासारखा आहे ब्राह्मणधर्माच्या अत्यंत भरभराटीच्या काळात मुद्रा हा धर्म काही योष्यांचा लोकांनी अंगीकारलेला होता, असा पुरावा सापडतो" याचा अर्थ ब्राह्मणाचे आचारविचार व सामान्य जनांचे म्हणजे त्याच्या मार्फत संस्कार करून घेणाऱ्याचे आचारविचार यात अंतर मोठे होतें असा असेल तर हॉपकिन्सचें म्हणणें आपणास बावीस वाटत नाही.

भाषा.—राजसत्तेच्या केंद्राबरोबर भाषेच्या प्रभुत्वाचा केंद्रही साहजिकच बदलत गेला. प्रथमतः हा केंद्र पंजाबात होता. तेथून पुढे ती कोसलात, व कोसलातून मगधात आला, आणि शेवटी ज्या वेळी संस्कृत ही सर्वसाधारण लेखनाची भाषा झाली, त्या वेळेस अत्यंत महत्त्वाची अशी देव्य भाषा पश्चिम हिंदुस्थानात प्रचारात होती.

वैदिक भाषेवर उच्चार व शब्दसमूह या बाबतीत द्रविड भाषांचा बराच परिणाम झाला होता. आर्यन् लोकांच्या प्रचारातील पाळी, प्राकृत किंवा संस्कृत या सर्व भाषांवर द्रविड भाषांचा थोडाबहुत परिणाम झालेला आहे. आणि हा परिणाम अनार्य लोक व आर्य लोक यांच्यात जो वर्णसंस्कार झाला त्याच्या इतका तरी खास आहे. यावरून बऱ्याच गोष्टींचा बोध होईल.

गोदावरीच्या दक्षिणेस याच्या उलट प्रकार आढळतो, म्हणजे द्रविड भाषांवर आर्य भाषांचा परिणाम झालेला दिसतो. यावरून या भागात आर्य लोकांची वस्ती उशिरा झाली व येथे आर्य फारसे आले नाहीत असें दिसतें या भागात ब्राह्मणांचें वर्चस्व प्रस्थापित होण्यास फार काळ लागला. मोठ-मोठे धर्मिक लोक, शेटसावकार व त्या काळचा सुशिक्षित समाज बुद्धानुयायी व जैनसंप्रदायी होता, व नंतर तो हिंदु बनला. कांची व तंजावर येथे पाचव्या किंवा सहाव्या शतकापर्यंतची पाळी पुस्तके सापडतात, आणि बौद्ध संप्रदायाचा जसमत्ता न्हास होत गेला तसतसे जैन संप्रदायाचे आपले डोंफे वर काढलेले आढळतें. उत्तर हिंदुस्थानात ब्राह्मणधर्माचा उदय होऊन तेथे त्याचे वर्चस्व नीटपणें स्थापित झाल्यावर ब्राह्मणधर्माची दक्षिणेंत प्रस्थापना झाली एकदा या स्थितीला येऊन पॉचत्यनंतर ब्राह्मणधर्माची विलक्षण

भरभराट झाली व कुमारिलभट्टापासून, तों संकराचार्यापर्यंत (इ. स. ७००-८००) च्या काळात तर त्या भरभराटीचा कळस झाला.

ब्राह्मणांस वर्चस्व राखण्यासाठी घाबरी लागलेली किंमत—ब्राह्मणधर्मां हा विजय संपादन केला खरा, पण याला विजय कसा म्हणता येईल? समाजसंस्था व धर्मशास्त्राच्या बाबी यात ब्राह्मणांनी सर्व मक्ता आपल्या कडे घेतला, जातिभेदाची पद्धति सर्व चालू होती तरी ब्राह्मण जातीचे वर्चस्व निमृष्टपणें मान्य झालें, व अध्यापनाचा अधिकार ब्राह्मणांनाच आहे त्याबद्दल हि वाद राहिली नाही. ब्राह्मणांच्या वर्चस्वाचा ज्यांना हेवा वाटे व जे त्यांच्याशी भाडत खा रजपूतांतील बौद्ध व जैन लोकांची संख्या बरीच कमी होऊन हे पक्ष पडल्यासारखे झाले होते, व बाकीचे सर्व त्यांच्या आधीन झाले होते. सर्वोभूती परमेश्वराचें अस्तित्व पाहणाऱ्या पथाखेरीज इतर पंथांचें तत्त्वज्ञान कुचकामाचें ठरलें गेलें. हें सर्व झाले खरें, पण याबरोबरच वैदिक देवता, वैदिक भाषा, वैदिक तत्त्वज्ञान हांही या क्षपाऱ्यात चुरडली गेली लोक आपआपल्या देवताना मान देऊ लागले. हिंसाप्रधान यज्ञ अद्यापि क्वचित् होत असत, परंतु ते आता नवीन देवताना उद्देशून होऊं लागले याज्ञिक कर्मांत ब्राह्मणांचे वर्चस्व होतें तें कमी कमी होत चाललें. वैदिक देवताना न मानणाऱ्या व त्याची पूजा न करणाऱ्या लोकांची मनधरणी करण्यासाठी नवीन दैवतकल्पनाना अनुसरून ब्राह्मणांना आपले बाळग्य फिरवावें लागलें. जुन्या गोष्टींस नव्या कल्पनाना पटेल असले काव्यमय स्वरूप देण्याच्या भरता ऐतिहासिक दृष्टि नष्ट झाली. ब्राह्मणांनी यज्ञकर्माचें नेतृत्व टाकून देऊन लोकांच्या कल्पनाना काव्यमय रूप देण्याचें पतकरलें. त्याच्या देवाचे जेव्हा त्यांनी पोवाडे गाण्यास सुरुवात केली, तेव्हाच त्यांना आपले वर्चस्व राखता आले. त्यांच्यापैकी पुष्कळ लोकांची गरज भागली खरी, पण पुष्कळ लोक वैदिक देवताना मानानातसे झाले. त्यांच्यामधील फारच थोड्या लोकांनी वैदिक सरस्वतीचा ओप धोडासा कायम ठेविला होता.

ब्राह्मणी चाळत्यावरून निघणाऱ्या इतिहासाचा एकांर्गापणा—हिंदी भाषा व बाळग्य याच्या या अत्यंत त्रोटक सारांशावरूनही असें दिसून येईल की, युरोपातल्या प्रमाणेंच येथेही आध्यात्मिक व आधिभौतिक सत्तामधील लढा हाच या इतिहासाचा प्रमुख भाग होता. या लढ्याचें स्वरूप याज्ञिक कर्मकांडबाबत्या मिथुकानी जसे आपणास दाखविले तसे आपणापुढे आहे या सर्व रब्बात त्यांचे वर्चस्व त्यांनी दाखविलेले आहे. परंतु या प्रधाच्या दुसऱ्या बाजूचा हि विचार केला पाहिजे. येणेंप्रमाणें ब्राह्मणांच्या महत्त्वाची कल्पना संकुचित करण्याचा प्रयत्न करून पुढे न्हास ठेविले म्हणतात —

“येथें गैरसमज होऊ नये एवढ्याकरिता हें सांगणें जरूर आहे कीं, या ब्राह्मण लोकांमध्ये काहीं धनाढ्य लोक होते, व विद्वान् लोकहि होते, हे लोकां सत्ताधारी होते, यांना समाजात मान होता, व नीति व तत्त्वज्ञान यांच्या प्रसारार्थे यांनी यरीच खटपट केली. परंतु या लोकांनी स्वतःच्या बुद्धि-मत्तेची, धनाढ्यत्वाची वगैरे एकांगी माहिती लोकांपुढें मांडिली आहे ब्राह्मण विद्वान् नव्हते, धनाढ्य नव्हते असें म्हणण्याचा येथें हेतु नसून त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें विद्वत्तेचा वगैरे सर्व मक्ता त्यांनी एकट्यांनीच घेतलेला नव्हता एवढेंच कायते सांगायलाचें आहे ” हे देखिह् सचें म्हणणें विशेष अमान्य होईल असें नाहीं।

ब्राह्मणांनी दिलेल्या या एकांगी इतिहासाचें सत्य स्वरूप लक्षात आल्याखेरीज हिंदुस्थानचा सुसंगत इतिहास समजणें अशक्य होईल

घाडमय—ख्रि पू सहाव्या शतकात हिंदुस्थानात एका विशिष्ट प्रकारचेंच वाङ्मय होतें असें मागे दाखविलेच आहे ह्या वाङ्मयाचा विस्तार पाहिला म्हणजे, त्या काळातील सामान्य लोक ही मिथुकवर्गाच्या ताटाखालची माजरे नव्हतीं तर इतर देशातल्याप्रमाणेंच त्यांच्या मताची वगैरे वाङ्मय स्वतंत्रपणानें होत होती हें स्पष्ट होतें ही गोष्ट लक्षात घेतली म्हणजे सामान्य लोकांनी तत्त्वज्ञानाच्या बाबतीत एवढी मरग कशी मारला याचें आश्चर्य वाटणार नाहीं सामान्य लोकांस पूर्वकल्पनापरंपरेचें असेल नव्हतें त्यामुळे त्यांचे विचार स्वतंत्र होते या वाङ्मयाचें पर्यालोचन केलें असता त्या काळातील हिंदुस्थानचा बराच इतिहास बनविताना येण्यासारखा असल्यामुळे त्यांपैकी महत्त्वाचें हें तिपिटक अथवा पालीधर्मशास्त्र त्याचा विस्तरत परामर्श घेऊ

प्रकरण ११ वें.

तिपिटक अथवा पाली धर्मशास्त्र

या प्रभाचें सविस्तर विवेचन आपणास चीन, जपान, सिलोन व ब्रह्मदेश यांतील वैचारिक परंपरा लक्षात येण्यासाठी अवश्य आहे वेदविद्या आणि सूतवाङ्मय यांचें जें महत्त्व भारतीयांस आहे तितकेंच बौद्ध लोकांस तिपिटक नामक वाङ्मयाचें आहे शिवाय वैदिक आणि सूतवाङ्मय यांचे सयुक्त परिणाम पहाण्यास जसे अर्वाचीन हिंदूंच्या आयुष्याकडे पाहिले पाहिजे तसेंच त्या दोन्ही वाङ्मयाचें परिणामस्थान म्हणून बौद्ध वाङ्मयाकडेहि अवलोकिल पाहिजे. ज्या बौद्ध वाङ्मयाचा आपण मागे इतिहासाथें उपयोग केला तसे वाङ्मय याचें स्थूल स्वरूप आपणास ज्ञात झालें पाहिजे

गौतम ख्रि पू ४८० च्या सुमारास निर्वाणागत गेला व त्या वेळी त्याचें वय ८० वर्षांचें होतें अशी विश्वसनीय सांप्रदायिक परंपरा आहे. तो २९ वर्षांचा असताना

“ मोक्षाचा मार्ग शोधून काढण्याकरिता ” यतिवैद्यानं भ्रमण करू लागला असें दिसून येतें. बरेचसे मानसिक श्रम करून बुद्धीस प्रगल्भता आल्यावर तो आपण शोधून काढलेल्या तत्त्वाचें प्रतिपादन करू लागला यावरून तो आपल्या मताचा प्रचार अजमासें दि. पू ५२५ व ४८० यांच्या दरम्यान करीत असावा असें वाटतें याचवेळी त्यान पुढें सर्व जगात भ्रमण प्रमुख अशा पारमार्थिक संप्रदायांमध्ये महत्त्वाचें स्थान मिळविणाऱ्या एका भारतीय संप्रदायाचा पाया घालून त्याचा प्रसार केला बुद्धाचें कार्यक्षेत्र भारतराज्याच्या ईशान्य भागातील गंगा नदीच्या काठचा प्रदेश हें होतें. या प्रदेशात म्हणजे त्या वेळेच्या मगध (बहार) आणि कोसल (अयोध्या) या राज्यात त्याने ठिकाठिकाणी भ्रमण करून आपल्या तत्त्वाचा उपदेश केला, व त्याला अनेक अनुयायीहि मिळत गेले

प्रत्यक्ष बुद्धाचीं वचनें—या कालात काही बौद्ध वाङ्मय उत्पन्न झाले असेल काय ? मुळीच नाहीं यद्यपि बौद्धांचे पाली भाषेतील सांप्रदायिक ग्रंथ जे तिपिटक अथवा तिपिटक त्यामध्ये सर्व भाषणें व वचनें बुद्धाच्याच तोंडीं घातलीं आहेत, व तीं आपण त्यांनीं कोणकोणत्या प्रसंगां केलीं हेहि निश्चितपणें व सविस्तर दिलें आहे तथापि खरोखर बुद्धाचीं वचनें यांपैकीं कोणतीं हे निवडून वाढणें जवळ जवळ अशक्य आहे कारण बुद्धाचे स्वनिर्मित ग्रंथ आजवर लप्य, शांडिल्य अथवा शौनक यांच्या इतकेच असणें कायम आहे परंतु बरें निदिष्ट वेलेल्या ऋषींचीं व्यासप्रमाणे बरीं बशीं भाषणें व वचनें उपनिषदामधून परंपरेनें चालत आली आहेत, त्याप्रमाणेंच बुद्धाचीं बरीं बशीं भाषणें व वचनें त्यांच्या शिष्यांनीं आपल्या स्मरणात फार काळजीपूर्वक ठवून तीं परंपरेनें कायम राखलीं असावीत ‘सत्यचतुष्टय’ म्ह० चार आर्य सत्ये यावरील बुद्धाचें काशी येथील प्रवचन, ‘अष्टविध मार्ग’ म्ह० आर्य अष्टांगिक मार्ग यावरील आपण (हें सांप्रदायिक पाली ग्रंथामध्ये त्याचप्रमाणें बौद्ध-सांप्रदायिक संस्कृत ग्रंथामध्ये त्याच शब्दात अनेक वेळा आलेलें आहे), निर्वाणापूर्वी आपल्या शिष्यांस उद्देशून केलेलें महापरिनिव्वान सुतामधोल त्याचीं अखेरचीं भाषणें, आणि धम्मपद, उद्दान, इतिवृत्तक व नेपाळातील संस्कृत ग्रंथ व त्याचीं तिबेटी आणि चिनी भाषांत असलेली भाषांतरें यामध्ये जीं प्रत्येक ज्या उक्ती ‘बुद्धाचीं वचनें’ म्हणून आढळतात तीं, हीं सर्व खास बुद्धाचींच असावीत असें म्हणण्यानें आपण अधश्चेष्टेच्या आरोपास पात्र होऊ असे वाटत नाहीं शिवाय, गौतमाने कवळ हें जग दुःखमय आहे या तत्त्वाचा व त्या दुःखाचा परिहार करून फरावा यावद्दलाचा उपदेश केला एवढेंच नव्हे तर त्यानें एका नियमवद्ध संप्रदायाची स्थापना केली होती त्यानें आपल्यामोवती शिष्यमंडळ जमविलेलें होतें हा शिष्यवर्ग त्यानें घालून दिलेल्या कवळ नियमाचें पालन करून आपल्या गुरूच्या उपदेशाप्रमाणें

शुद्धाचरण ठेवून सर्व दुःखाचा अंत जे अत्युच्चनिर्वाण त्याची प्राप्ति करून घेण्याच्या मार्गास लागला होता. तेव्हा या भिक्षुसंघाचे काही नियम व आचार स्वतः शुद्धानेंच घालून दिलेले असले पाहिजेत. विशेषतः 'दससिद्धिम्' किंवा भिक्षुवर्गास केलेल्या दहा आज्ञा, 'पातिमोक्ख' अथवा स्वपातकनिवृत्त हा या सदराखाली येतात सारास, कोणताही बौद्ध वाङ्मयान्तर ग्रंथ सर्वत्र बुद्धकाळीन म्हणता येणार नाही; तरी त्यातील काही निवडक भाग शुद्धाची वचने म्हणून मानल्यास ते चूक होणार नाही. एवढे मात्र खरे की, शुद्धाच्या पहिल्या शिष्यांपैकी काही विशेष बुद्धिमान असून त्यांनी या संप्रदायातील काही भाषणे, श्लोक व वचने स्वतःच रचून इष्टात सामील केली असण्याचा संभव आहे. फाळी गायत्रीतील वचने फार प्राचीन असावीत असे गुप्ताचरुनहि व्यक्त होते. फाळी गायत्रीतील वृत्ते रामायणातील वृत्तापेक्षा प्राचीन आहेत असे ओल्डेनबर्गचे मत आहे (पुराण-कौमुदी पृ. ९ व पुढील पाने).

बौद्ध धर्मशाखाच्या रचनेचा काळ.—प्राचीन बौद्ध वाङ्मय म्हणजे शुद्धाची संभाषणे व वचने, व गीते, कथा व सांप्रदायिक नियम याचा संग्रह हा होत, व या संग्रहाचा मोठा समूह म्हणजेच त्रिपिटक होय. आता हे उघड आहे की, या संग्रहातील निरनिराळे भाग निरनिराळ्या काळीं रचले गेले असून हा संग्रह म्हणजे त्याचे अखेरचे स्वरूप असावे; व तो एका विशिष्ट काळातील वाङ्मयविषयक बळ-बळीच्या अखेरीस होतक होय.

बौद्ध परंपरेवरून पहिला असा एक संग्रह फार प्राचीन काळीं केला गेल्याचा दाखला मिळतो. कारण, बुद्ध निर्वाण-प्रत गेल्यावर काही आठवड्यांनी राजगृही-संघाच्या राजगिर गावी-त्याच्याजवळ असणाऱ्या शिष्यांनी 'प्रथम बौद्ध संगीति' भरवून धर्मे आणि विनय (म्ह. बौद्ध धार्मिक आचार) ही निश्चित केल्याचा उल्लेख आहे.

आता त्रिपिटकामध्ये हे धर्म व विनय याचे नियम मुत्त-पिटक आणि विनयपिटक या दोन भागांत नमूद केले आहेत. प्रचलित ग्राही धर्मशास्त्रात बुद्धनिर्वाणकाळीन नियम अक्षरशः जसेचे तसेच चालत आलेले आहेत अशी समजूत आहे परंतु ते इतक्या कालपर्यंत अधिकृत स्थितीत राहणे सर्वथा असंभव असल्यामुळे बुद्धकाळीन नियम ते हेच या गोष्टीवर विश्वास ठेवून नाही तथापि यावरून ही परंपरा अगदी निराधार आहे असे समजण्याचे मात्र कारण नाही. कारण बरील गोष्टीपासून आपणाला एवढी गोष्ट फळते की, बुद्ध निर्वाणास गेल्यानंतर लवकरच त्या संप्रदायातील शिष्टमंडळी आपली सांप्रदायिक मुद्रय सृष्ट्य सत्ते व संप्रदायाचे आचार-नियम निश्चित करण्याकरिता एकत्र जमली असावी; व ही गोष्ट संभवनीयहि दिसते. तथापि सध्या प्रचलित असलेल्या त्रिपिटकाची रचना होण्याकरिता बुद्धनिर्वाणानंतरचा इतका अल्पकाल पुरेसा नाही.

बौद्धांनी येथे बुद्धनिर्वाणानंतर शंभर वर्षांनी द्वितीय संगीति भरल्याबद्दल जी परंपरा आहे ती वास्तविक. सनीय दिसते. परंतु ही संगीति केवळ या संप्रदायातील आचारांमध्ये जी दहा पारखंडे उद्धवली होती ती नाहीशी करण्याकरिताच भरविली गेली होती अशी जुनी माहिती उपलब्ध आहे. अलीकडच्या माहितीवरून, एका समवेत अधि-वेशन आठ महिने चालून सांप्रदायिक वाङ्मयाचे परीक्षण करण्यात आले. जुन्या माहितीवर विश्वास ठेवला तर आपणाला एवढे एक ऐतिहासिक सत्य फळते की, बुद्ध-निर्वाणानंतर सुमारे एका शतकांने संप्रदायामध्ये मतभेद होऊन एवढा वादविवाद माजला की, सर्व भिक्षूंची एक मोठी सभा भरविणे भाग पडले, व त्या सभेत त्या वादग्रस्त प्रश्नाचा निकाल करण्यात आला परंतु यावरून असे निश्चित दिसते की, त्या वेळी सध्याच्या विनयपिटकप्रमाणे भिक्षूंच्या आचाराबद्दलचे नियम आपणाला सध्याच्या त्रिपिटकामध्ये आढळतात त्याप्रमाणे काही तरी निश्चित असले पाहिजेत, आणि त्यावरूनच बरील वादग्रस्त प्रश्नाचा निकाल करण्यात आला असला पाहिजे. सारास, बुद्धनिर्वाणानंतर पहिल्या शतकामध्ये बौद्ध संप्रदायाचे पूर्ण धर्मशास्त्र नसले तरी त्यास आधारभूत अशीं सूत्रे निश्चित झालेली होती.

तृतीय संगीतीत बौद्ध धर्मशाखाची रचना.—बौद्धसांप्रदायिक धर्मशास्त्र पूर्णतः तृतीय संगीतामध्ये रचले गेले असावे सिद्धी बखरी महावंसो व दीपवंसो यावरून ही संगीति प्रसिद्ध अशोक राजाच्या कारकीर्दीत भरली होती. या बखरी अरी मधूनमधून दंतकथानी भरल्या आहेत, तरी त्या मुख्य गोष्टीत विश्वसनीय आहेत असे विद्वान्मंडळ समजतो. या बखरीवरून असे दिसते की, त्या वेळी बौद्ध संप्रदायामध्ये बरेच पंथ निघाले होते, व त्यामुळे ज्यांना बुद्धने पाळून दिलेल्या मूळ संप्रदायाप्रमाणे चालावयाचे होते त्यांच्याकरिता धर्मशाखाचे नियम निश्चित करणे अत्यंत वाटू लागले असावे. राजा अशोक हा बौद्धाचा मोठा पुर-स्कर्ता असल्यामुळे त्याच्याच कारकीर्दीत अशा प्रकारचे धर्मशास्त्र रचले जाणे संभवनीय दिसते. अशोकाकडे हि आपल्या एका शासनामध्ये पारखंडापात्रा प्रतिकार केलेला दिसतो. त्याला देखील शुद्धाची खरी सांप्रदायिक मते कोणती हे निश्चित करणे अशक्य वाटले असावे. अशोकाच्या शिला-लेखात या संगीतीचा उल्लेख सापडत नाही यावरून विद्वान्मंडळ हा, अशोक हा इतका निःपक्षपाती होता की ही संगीति स्वतःच्या नावाने न बोलाविता ते काम त्याने भिक्षुवर्गावर सोपविले, असे अनुमान काढतो. हा त्याचा नि पक्षपातीपणा त्याने आपल्या शासनात इतर संप्रदायास दिलेल्या मतस्वातंत्र्याचा विशेष उल्लेख केल्यावरून दिसून येतो असे तो म्हणतो. तथापि, आपल्या शासनामध्ये अशो-कास या संगीतीचा उल्लेख करण्याचे काही कारण नव्हते असे झुट शाय वाटते (जर्नल रॉयल एशियाटिक सोसायटी,

११०८, पृ. ४९३ पहा) व स्वतः विंटरनिट्सहि पित. पृ. २४२-२४१ या कालापर्यंत तिसरी संगीति झाली नव्हती हे म्हं. ए. रिमथेचें म्हणणें कदाचित् खरेंहि असूं पावेल आणि म्हणूनच त्याच्या शासनामध्ये या संगीतीचा उल्लेख आला नसेल हें कबूल करतों.

तिस्स मोग्गलिपुत्त.—तथापि ज्या सिंहली बयरांस व्ही. ए. रिमथ उत्तरकालीन म्हणून कमी विश्वसनीय मानतो त्यांवर इतर कांहीं युरोपीय पंडिताप्रमाणें विश्वसून विंटरनिट्स पुढें म्हणतो कीं, परंपरेवरून पाहतांहि असेंच दिसतें कीं, ही संगीति अशोक राजानें स्वतः बोलविलेली नसून ती विद्वान् आणि सर्वमान्य बुद्धा तिस्र मोग्गलिपुत्त या भिन्नानें बुद्धप्रणीत (सत्संप्रदायाचें) धर्मशास्त्र रचण्याकरिता बोलविली होती. त्याच्या निमंत्रणावरून पाटलिपुत्र (पाटणा) येथे १००० भिक्षूंनी संगीति भरली होती. त्याच्या मताप्रमाणें बुद्धाच्या प्रथम शिष्यांनी पाळलेला व विमज्जवादी पंथाचा जो येरवाद तोच बुद्धप्रणीत संप्रदाय होता. तिस्र हा स्वतः त्याच पंथाचा अनुयायी असून या संगीतीमध्ये त्यानेच प्रमुख भाग घेतला होता. या संगीतीचें अधिवेशन पाटलिपुत्र येथें ९ महिने चालून तोंत याच पंथाच्या धर्मशास्त्राची रचना करण्यात आली. तिस्र यानेच 'कथा बल्लु' हा भाग रचून तो धर्मशास्त्रामध्यें सामील केला अशी जी परंपरागत माहिती आहे तीहि विंटरनिट्स यास विश्वसनीय वाटते. 'कथा बल्लु' या भागात तत्कालीन सर्व पांढेडांचें संघटन केलेलें आहे. सिंहली बयरांवरून पाहता याच तिस्रानें बौद्ध संप्रदायाचा प्रसार करण्याकरिता उत्तरेकडे व दक्षिणेकडे प्रथम प्रचारक धाडून बौद्ध संप्रदायाचा परदेशात प्रसार करण्याचा उपक्रम केला. अशोकाचा धाकटा भाऊ (काहींच्या मतें अशोकाचा पुत्र) महिंद हा या तिस्राचा शिष्य असून त्यानेच बौद्ध संप्रदाय व या धर्मशास्त्र याचा सिंहलद्वीपात प्रवेश करविला असा समज आहे.

तिपिटक तेंच तृतीय संगीतीत तयार झालेलें पाली धर्मशास्त्र काय?—बखरकारानें महिंद व त्या सहस्रतमान असलेले भिक्षू हे आकाशमार्गानें उडत सिंहलद्वीपात येऊन उतरले असें जे वर्णन केले आहे त्यावर बरी आपणास विश्वास ठेवता येत नाही, तरी हो सिंहलप्रचार-विषयक कथा आपणास कुचकामाची समजतां येत नाही. अशा प्रकारच्या अनेक दंतकथाना आधारभूत अथवा मूलभूत एक ऐतिहासिक सत्य असावे असें आपणास धरून चालण्यास हरकत नाही. ते सत्य हें कीं, हा बौद्ध संप्रदाय व तद्विषयक धर्मशास्त्र यांना सिंहलद्वीपात प्रथम महिंद यानें नेले. आरंभी या धर्मशास्त्राचें संक्रमण एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे, अभ्यधनअभ्यापनद्वारा तीर्धी परंपरेनें होत असे, पण पुढे क्रिस्तापूर्व पहिल्या शतकामध्यें ते सिंहली रागा वडगामनि यांच्या कारकीर्दीत लिहून काढण्यात आले, हा जो प्रचलित समज आहे तोहि बहुतांशी खरा असावा.

याप्रमाणें सिंहलद्वीपातील बौद्धांच्या मतें, सध्यां प्रचलित असलेलें पाली भाषेतील धर्मशास्त्र जे तिपिटक तेंच तृतीय संगीतीमध्ये रचलें गेलेलें, महिंदानें सिंहलद्वीपात आणलेलें आणि वडगामनीच्या कारकीर्दीत लिहिलें गेलेलें बौद्ध धर्मशास्त्र होय.

या तिपिटकाची तीन पिढीकें आहेत. पिढक याचा अर्थ पेटिका म्हणजे पेटो धसा आहे. ही तीन पिढीकें येणप्रमाणें:—

१ विनय पिढक.—आचारसंग्रह. यामध्यें संपादे नियम आहेत. त्यात भिक्षू व भिक्षुणी यांच्या दिन-कमावडल व आचारावडल नियम आहेत.

२ सुत्त पिढक.—पाली भाषेतील सुत्त हा शब्द सश्रुत भाषेतील सूत्र या शब्दासारखाच आहे. परंतु बौद्ध त्याचा उपयोग बोधकथात उपदेश अगर विधान या अर्थी न करता उपदेशपर वाक्य अथवा प्रवचन या अर्थी करतात. धम्म या विषयावरील लहान अथवा मोठे विवरणात्मक वाक्य अथवा संभाषण याला सुत्त हा शब्द लावतात. सुत्तपिटकामध्यें पाच विकाय म्हणजे सूत्रसंग्रह आहेत.

३ अभिधम्म पिढक.—यामध्यें विनय पिढकाप्रमाणेंच धम्मविषयक विवेचन आहे, परंतु ते बरीलप्रमाणें लहानलहान वाक्यात अथवा संभाषणात नाहीं. हा भाग म्हणजे बौद्धसंप्रदायाकें नीतितत्वांचा मानसशास्त्रदृष्ट्या पाया असून त्यामध्ये निरनिराळे विषय, विभाग व अनुक्रमणी देऊन त्यावर पाहिल्ल्या लोकांवरून विवेचन केले आहे.

धर्मग्रंथांची पिढकवार तीन पेटयात विभागणी केली असून त्याशिवाय पाली धर्मसूत्रात उल्लेखिताप्रमाणें धर्मग्रंथांची ९ अंगेहि केलेली आहेत. हीं अंगे येणप्रमाणें:—(१) सुत्त (उपदेशपर व्याख्यान); (२) गेय्य (गद्यपद्यमिश्रित व्याख्यान), (३) वेय्याकरण (अभिधम्मच्या घटीप्रमाणें केलेले विवरण); (४) गाथा (श्लोक); (५) उदान (स्फूर्तिदायक उक्ती); (६) इतिवुत्तक ('बुद्ध असें म्हणाला' या शब्दांनीं सुरू होणारी लहान लहान भाषणे); (७) जातक (बुद्धाच्या पूर्वजन्मांच्या गोष्टी); (८) अट्ठक धम्म (चमत्काराविषयी विचार); व (९) वेदक (प्रश्नोत्तररूपी उपदेश). बौद्धांच्या संस्कृत वाङ्मयामागेहि अशाच प्रकारची विभागणी आहे. परंतु ही विभागणी सर्व सूत्रात नाही, इतकेच नाही तर काहीं पुस्तकातहि ती नाही. आकारावरून व मजकुरावरून कित्येक ग्रंथांचें फक्त वर्गीकरण या विभागणीपद्धतीनें केलेलें आहे.

वर उल्लेखिलेला तिस्र यानें रचलेला कथाबल्लु हा भाग या पाली धर्मशास्त्रात अभिधम्मपिटकामध्यें समाविष्ट केलेला आहे. परंतु हा तिपिटकातील सर्वांत अखेरीस रचलेला भाग आहे हें सिद्ध करता येईल. कारण त्यामध्ये सुत्तपिटकातील बरीच वचनें अनौदर्य जात आहेत असें गृहीत घेतले आहे. तसेंच प्राचीन ग्रंथामध्ये—उदाहरणार्थ

राजगृह येथील संगीताच्या हकीकतीमध्ये-धम्म आणि विनय यांचाच वारंवार उल्लेख आढळतो, अभिघम्माचा कोठेहि उल्लेख आढळत नाही. तेव्हा यावरून दुसऱ्या गोष्टी बान्स ठेवल्या तरी असे म्हणता येईल की, तृतीय संगीताच्या सभासदांनी सर्व साम्प्रदायिक ग्रंथ एकत्र करते वेळी अभिघम्म ग्रंथास त्याच्या उत्तरकालीनत्वामुळे शेवटची जागा दिली व शेवटी तिस्स याचा स्वतःचा ग्रंथ जोडून दिला. तथापि सिंहली भद्राद्ध बौद्ध लोकांप्रमाणे आपणास तृतीय संगीताच्या वेळी रचलेले बौद्ध धर्मशास्त्र हेच घ्याय प्रचलित असलेले पाली भाषेतील तिपिटक होय हे मान्य करणे अशक्य आहे.

पाली भाषा.—प्रथमतः ख्रिस्तपूर्व तृतीय शतकामध्ये रचले गेलेले धर्मशास्त्र व सध्याचे तिपिटक याची भाषा एकच असणे अशक्य आहे. कारण ते त्या वेळची मगध (बहार) देशातील जी मागधी भाषा रीतिच रचले गेले असले पाहिजे. गौतमयुद्धाची हीच अन्मभाषा असून रीतिच तो उपदेश करीत असला पाहिजे. त्याचप्रमाणे मगध देशाची राजधानी जे पाटलिपुत्र नगर त्यामध्ये धर्मशास्त्रे रचणाऱ्या भिक्षूंनी मगधची भाषा वापरली असली पाहिजे. या मागधी धर्मग्रंथाचे अवशेष अद्यापिहि पाली भाषेतील धर्मशास्त्रात द्वाखणिता आहेत. सिंहलीय, ब्रह्मदेश व सयाम या देशातील लोक तर त्याच्या धर्मशास्त्राची जी पाली भाषा आहे तिला मागधी या नावानेच उल्लेखितात. तथापि ती भाषा आपणाला शिल्लेख, व्याकरण व इतर ग्रंथ यामध्ये आढळून येणाऱ्या मागधी भाषेपेठून अगदी निराळी दिसते. ह्याचप्रमाणे ती दुसऱ्या कोणत्याहि भाषेचा सदृश अशीहि दिसत नाही. पाली ही फक्त ब्राह्मणविषयक भाषा म्हणजे केवळ ग्रीक ब्राह्मण्यत आढळणारी भाषा असून ती केवळ बौद्ध लोकच ग्रंथातरी उपयुगात आणीत असत; आणि तिची वाढ इतर ब्राह्मण्यांनी आपाप्याप्रमाणे कमीजास्त प्रमाणात निरनिराळ्या देशभाषांचे मिश्रण होऊन झाली होती. अर्थात् अशी ब्राह्मणविषयक भाषा जरी दोन निरनिराळ्या देशभाषांच्या मिश्रणातील एक अवस्था दाखविते, तरी ती प्रथमतः त्यापूर्वी कोणत्या तरी एकाच देशभाषेपासून निक्षिप्तपणे निघाली असली पाहिजे. अशा रीतीने ही मूळ देशभाषा मागधी असणे शक्य आहे; व त्यामुळे पाली आणि मागधी या दोन्ही एकच भाषा आहेत अशी जी परंपरागत समजूत आहे, ती अक्षरशः खरी नसली तरी तिला थोडासा ऐतिहासिक दुराव्याचा पाठिंबा आहे.

बौद्ध संप्रदायाच्या बाल्यावस्थेत धर्मशास्त्रग्रंथाच्या भाषेच्या स्वरूपाकडे विशेष लक्ष दिले जात नसे. या विषयी युद्धाचे एक वचन असे सांगण्यात येते की, तो शब्दापेक्षा अर्थालाच जास्त महत्त्व देत असे.

विनयपिटकामध्ये युद्धाचे असे वचन दिले आहे: “माझ्या वचनांचे संस्कृतासारख्या नियमबद्ध शास्त्रीय भाषेत भाषांतर करता कामा नये; ह्या वचनाचा अर्थ प्रलेकांने आपआपल्या भाषेमध्ये योग्य तो खुलासा करून समजून द्यावा हेच उत्तम.”

तेव्हा, बाल्यविषयक जे पाली भाषा तिची वाढ हळू हळू झाली असून तिला निश्चित स्वरूप वृत्तगमनीच्या कारकीर्दीत विलीनमध्ये हे धर्मशास्त्र लिहिले गेले त्या वेळी आले असावे. यानंतर सिंहलीपातील भिक्षुवर्गांनी धर्मशास्त्राची हीच भाषा कायम राखणे व त्याचा ह्या भाषेत प्रसार करणे या गोष्टीस महत्त्व दिले असावे, कारण ही भाषा त्या वेळी निश्चित झाली होती. तसेच त्या वेळी पाली भाषेमध्ये लिहिण्या गेलेल्या तिपिटकधर्मशास्त्राची निश्चित झालेली भाषा कायम राखण्याची खबरदारी उपायप्रमाणे तेथील भिक्षुवर्ग गेल्या दोन हजार वर्षात अत्यंत काळजीपूर्वक घेत आला, त्याचप्रमाणे त्यात समाविष्ट केलेले विषयहि जसेंच तसे परंपरेने कायम राखण्याची खबरदारी त्यांनी घेतली असावी. तथापि पाली भाषेमध्ये जाऊन निश्चित होण्यापूर्वी व सिंहलीपात जाऊन पोचण्यापूर्वी शास्त्रग्रंथाच्या स्वरूपात पुष्कळ बदल झाला असणे संभवनीय आहे.

तिपिटकाचे प्राचीन व वर्धाचीन स्वरूप.—यावरून पालीभाषेतील तिपिटक हे जरी अशीकाच्या वेळी रचलेल्या धर्मशास्त्राशी जवळ जवळ सदृश असले, तरी ह्याची भाषा व शैलीतील विषय ही एकच असणे शक्य नाही. कारण ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकापासून पहिल्या शतकापर्यंत व हे धर्मशास्त्र लिहिले जाऊन निश्चित होईपर्यंत—किंवा त्यानंतरहि—त्याच्या स्वरूपात फरक होत गेले असले पाहिजेत. विशेषकरून त्यात पुष्कळ भरपडली असली पाहिजे, व मूळ ग्रंथावरील टीका ह्या ग्रंथातच सामील झाल्या असल्या पाहिजेत. या ग्रंथाच्या परंपरेची नुसतेदातील सूक्ताच्या परंपरेशी तुलना करणे बरोबर नाही. संक्षेपतः बऱ्याच भिन्न असलेल्या प्राचीन भाषेने वैदिक सूक्ताचे रक्षण केले आहे. वैदिक सूक्तात प्रक्षिप्त भाग तेव्हाच ओळखता आला असता. उलटपक्षी पाली भाषा मद्रवासी भिक्षू वापरू लागल्यामुळे, त्या भाषेत तिग्यात असलेल्या उत्तरकालीन इसमास पाली ग्रंथात मागून प्रक्षिप्त भाग घुसडणे बरेच सोपे होते. हा जो मध्यंतरी दोन हजार वर्षांचा काल गेला त्याने आपला काही तरी ठसा या ग्रंथावर उमटविला असलाच पाहिजे. याखेरीज, या ग्रंथामध्ये दिसून येणाऱ्या कित्येक परस्परविरुद्ध वचनांची, एकत्र ग्रथित केलेल्या जुन्या व नव्या परंपरांची व निरनिराळ्या संप्रदाय आढळून येणाऱ्या पुनरुक्तींची, संगति आपणास लावता येणार नाही.

तथापि अशा प्रकारच्या पुनरुक्तीवरून व विरोधावरून एकंदर धर्मसूत्रे मूळची व खरी नाहीत असे अनुमान करणे बरोबर होणार नाही. एखादी कविता युद्धाची आहे असे एखाद्या ग्रंथात सांगितलेले असून ती खरि-

सुताची आहे असें दुसऱ्या प्रभात म्हटले असेल, किंवा एखादे भाषण राजगृहामध्ये वेढले होते असा एका प्रभात उद्देश असून ते कार्वा येथे वेढले होते असा दुसऱ्या प्रभात उद्देश असेल, तर ही दत्तकथात्मक वचनें खरी नाहीत एवढेंच यावरून सिद्ध होते. परंतु या कवितावरून व भाषणावरून बुद्धाच्या प्राचीन तत्वाचा योग्य होत नाही असें मात्र त्यावरून सिद्ध होत नाही. धर्मसूत्रातील प्रत्येक शब्द खरा असून बुद्धाची त्याचा संवध आहे या कर्मठ बौद्धाच्या समजुतीला विपातक असे प्रैकी वगैरे टीकाकारांचे युक्तिवाद आहेत, परंतु धर्मसूत्रे काही अंशां परी व मूळची आहेत अशी जी यूरोपातील पंडितांची कल्पना आहे, त्या कल्पनेविषयक कोणताही आधार नाही.

उपयुक्त गोष्टी लक्षात ठेवून हि आपणास असें म्हणता येईल की, पाली तिपिटकाचा बहुतेक भाग साधारणतः क्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकात लिहिल्या गेलेल्या मागधी धर्म-शास्त्रावरून फारसा निराळा नाही. या गोष्टीची साक्ष अशोक्याच्या शिलालेखावरून विशेषकरून पटले अशोक्याच्या शासनानामध्ये पाली धर्मशास्त्रातील जुन्या सूत्रात असलेलेच रहस्य दिसून येते, एवढेंच नव्हे तर या दोहोंतील मापादि सारखीच असून अशोक्याच्या शासनात आढळून येणारी अवतरणे या धर्म शास्त्रामध्ये बौद्धा काय करणाऱे जशींची तशींच आढळून येतात. बौद्ध येथील क्षि. पू. २४९ मधील शासनानामध्ये या राजाने मगध देशातील भिक्षू उद्देशून, बुद्धाची संव वचनें चांगलीच आहेत असें म्हटले आहे परंतु त्यानें सातच प्रभाची नाव दिली असून त्याचा अर्थ अगत्यास करावा असें सांगितले आहे हे प्रथम सध्याच्या सुत्तपिटकामध्ये नाही त्याच नावापासून व बाह्य त्यासारख्या नावापासून आढळ- तात शिवाय क्रिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकातील व त्यापूर्वीचे भरहुत, सर्वा वगैरे ठिकाणी जे स्तूप आहेत त्यावर काही सूचक लेख व चित्रेहि खोदलेली आहेत.

सुत्तपिटकाचे अशोक्याच्या काळां अस्तित्व दाखविणारा पुरावा—या स्तूपावर बौद्ध कथातील प्रसंगाची चित्रे असून काही चित्रावर नावे खोदलेली आहेत त्यावरून ही चित्रे बुद्धाच्या जातककथातील म्हणजे त्याच्या पूर्व-जन्मान्या कथातील प्रसंगाची आहेत याबद्दल संशय रहित नाही या जातककथा हा एक तिपिटकाचाच भाग आहे. सार्धा येथील स्मारकावर जे अपूर्ण लेख खोदलेले आहेत त्यामध्ये भिक्षुना 'पचनेकाधिक' म्हणजे पाच निकायांचे ज्ञान असणारा, 'वेत्तिक' म्हणजे पिटकाचे ज्ञान असणारा, 'धम्मकथिक' म्हणजे धर्माचे शिक्षण देणारा, अशा नावांनी संबोधिले आहे, व भिक्षुणीस 'सुसातिकिनी' म्हणजे सूत्र जाणणारी असें म्हटले आहे. यावरून असे स्पष्ट दिसते की, क्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास बौद्ध भगवताचा पिटक नावाचा धर्मशास्त्र हा असून त्यामध्ये पाच निकाय होते, आणि धर्माचे विवरण करणारा

सुत्ते (सूत्रे) होती या सुत्तांपैकी काही सुत्ते सध्याच्या तिपिटकातील सुत्ताप्रमाणेच होती त्याप्रमाणेच सध्याच्या तिपिटकातील जातकांतल्याप्रमाणेच त्या वेळीहि जातककथा बौद्ध वाङ्मयात प्रचलित होत्या थोडक्यात सांगायचे म्हणजे अशोक राजाच्या वेळी बौद्ध धर्मशास्त्रातील सुत्तपिटक हा भाग तरी प्रचलित पाली प्रभातांत सुत्तपिटकावरून फारसा निराळा स्वरूपात नव्हता.

तिपिटकाच्या व त्यात असलेल्या निकायाच्या अस्तित्वाचा सर्वांत प्राचीन वाङ्मयातील उल्लेख प्रथम मिलिंदपण्ह (मिलिंदप्रश्न) या प्रभात आढळतो हा प्रथम बहुधा क्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकाच्या आरंभी लिहिला गेला असावा परंतु या पाली धर्मशास्त्राखेरीज जे इतर बौद्ध वाङ्मय आहे, त्यावरून या धर्मशास्त्रातील बहुतेक भाग फार प्राचीन कालचा असून तो बुद्धकालाच्या फारसा अलीकडचा नसावा असें दिसते. व त्यावरून बौद्ध संप्रदायाचा बुद्धानंतरच्या दोन शतकातील मते काय होती त खानीलायक पद्धते हीच गोष्ट धर्मशास्त्रेतर पाली वाङ्मयावरूनहि सिद्ध होते या वाङ्मयामध्ये मिलिंदपण्हातील सवाद, सिंहलद्वीपातील दीपवर्सी व महायना या वगैरी व तिपिटकासमर्था अनेक भाष्यात्मक ग्रंथ येतात. हे सर्व ग्रंथ इस्वी सनाच्या आरं- भ्याच्या शतकामध्ये तिपिटकाचे अस्तित्व दृढीत करतात.

बौद्धसंप्रदायिक संस्कृत वाङ्मय—बौद्धसंप्रदायिक संस्कृत वाङ्मयावरूनहि बौद्ध धर्मशास्त्राचे पुरातनत्व व त्याच्या पाली भाषेत झालेल्या भाषांतराचे असाध्य सिद्ध होते हे वाङ्मय काही शुद्ध संस्कृत भाषेत व काही मिश्र संस्कृत भाषेत असून त्यामध्ये नाना तन्हेचे व नाना पद्यांचे ग्रंथ आढळतात या पुरांपैकी एका पद्याचे स्वतः धर्म शास्त्र संस्कृत भाषेत असून त्याचे काही भाग अगदी अलीकडे प्रसिद्धीस आले आहेत हे धर्मशास्त्र स्वतः जरी पाली भाषेपुढील पत्तलेले नसले, तरी त्यावरून पाली भाषेत त्या धर्मशास्त्राचे असाध्यच चांगले सिद्ध होते कारण, जरी या संस्कृत आणि पाली धर्मशास्त्रीय प्रभात इच्छ- रचनेमध्ये व विषयाच्या अनुक्रमामध्ये टिकटिकाणी फरक दिसून येतो, तरी त्यामध्ये काही भाग इतके शब्द-सारखे आढळतात की ते मूळ एकाच परंपरेवरून निघाले असावेत असें दृढीत धरणे अग्य पटते त्याप्रमाणेच नेपाळामधील बौद्धांच्या संस्कृत धर्मग्रंथामध्ये, व तिबेटी व चिनी भाषांतील भाषांतरावरून केवळ माहोत होणाऱ्या काही बौद्ध संप्रदायाच्या धर्मग्रंथामध्ये आपणाला काही ठिकाणी असे निश्चितपणे आढळून येते की, त्यातील मूल तत्वे ण्कच आहेत, एवढेच नव्हे तर त्यातील काही अंशहि मुख्य मुख्य गोष्टीत पूर्णतःच या पाली धर्मशास्त्राशी जुळ-तात या बौद्ध संस्कृत वाङ्मयाचा आपला जसजसा अधिक परिचय होत जातो व त्याचा पाली धर्मशास्त्राशी आपण जो जो सम्पर्क तुला करण पाहू लागतो, तो

तों, पाली धर्मशास्त्र हे जरी सर्वस्वां मुख्यास पडून नाहीं तरी ते मुख्यांचे उद्धरणेने कल्पना करून देते असे जें ओल्डेनबर्गने म्हणणें आहे ते आपणास खरे बांदें लागते. मिस्तपूर्व पहिल्या शतकांत लिहिल्या गेलेल्या या पाली धर्मशास्त्राप्रमाणेच, असा कोणताहि बौद्ध धर्मग्रंथ अथवा शास्त्र नाहीं कीं, ज्यामध्ये अशोकसारख्या प्रसिद्ध बौद्ध राजाचा एका शब्दानेहि उल्लेख नाहीं. भाषा, रचना व विषय या सर्वांवरून हे पाली धर्मशास्त्र स्पष्टपणें उपनिषदासारखे दिसतें, तर उलट पक्षां सेव्हत बौद्ध वाङ्मय हे पुराणासारखें आढळते.

थेरवाद नांवाचें यथार्थत्व.—या सिंहलद्वीपात लिहिल्या गेलेल्या व परंपरेनें बालूत आलेल्या धर्मशास्त्रा मध्ये खुद्द सिंहलद्वीपाचा कोठेहि उल्लेख नाहीं यावरून हे सिंहली बौद्धांचे धर्मशास्त्र नसून भारतवर्षीय बौद्ध संप्रदायाचें धर्मशास्त्र आहे या गोष्टीस बळकटी येते. अर्थात् यामुळेच सर्वांत प्राचीन बौद्ध संप्रदाय आज कायम राहिला असून, या धर्मशास्त्रास दिलेले थेरवाद म्हणजे बुद्धाच्या पहिल्या शिष्यांचा संप्रदाय हें नांव यथार्थ आहे. हे पाली धर्मशास्त्र बौद्ध संप्रदायाचें यथार्थ ज्ञान देतें एवढेंच नव्हे, तर केवळ बाह्ययाच्या दृष्टीनेहि पाहिले असता हे ग्रंथ सर्व बौद्ध बाह्ययामाचें श्रेष्ठ आहेत.

पाली धर्मशास्त्रांतील विनयपिटक.—बौद्ध लोक विनयपिटकाला आपल्या धर्ममेयांमध्ये आपस्थान देतात. तेव्हा त्यांचा आपण प्रथम विचार करूं. परंतु यावरून सुत पिटकापेक्षा हा ग्रंथ अगोदर रचला गेला आहे असें आपण मानतों असें मात्र नाहीं. विनयपिटकामध्ये पुढील ग्रंथ येतात. १ सुत विभंग [(अ) पाराजिक, (आ) पाचिसिय], २ खंधक [(अ) महावग्ग, आणि (आ) जुलवग्ग], ३ परिवार अथवा परिवार पाट.

सुतविभंग—याचा अर्थ सुत्तांची फोड, म्हणजे विवरण असा असून सुत याचा अर्थ येथें पातिमोक्खातील निरनिराळीं वाक्ये अथवा कलमें असा आहे. या ग्रंथात पापाची यादी असून ती २२७ निरनिराळ्या कलमांत वर्णन केलेली आहे. सर्व भिक्षू व भिक्षुणी एकत्र जमले असतांना हा ग्रंथ त्यापुढें पठन करीत असत; व प्रत्येक वचनानंतर ह्या समेचा अध्यास हुजर गसलेल्या सर्वांस त्याच्यामधील कोणी वर्णन केलेले पातक केले आहे काय असें विचारूं, व तसें असल्यास त्यास आपले पाप क्यूल करावें लागे. उपोसथ विधि हा प्रत्यक्ष बुद्धापासूनच प्रचारात आला असावा; आणि पातिमोक्ख हा बौद्ध बाह्ययामाचा सर्वांत प्राचीन भाग असावा. या पातकांची यादी जरी हस्तलिखित ग्रंथातून निराळ्या भाग म्हणून दाखविली जाते, आणि यामुळे जरी ती धर्मशास्त्रात अंतर्भूत होत नाहीं, तरी सुत विभंगामध्येच तिचा समावेश केलेला आहे. कारण याच्या पातिमोक्खगवरील

केवळ जुनी टीका असून तिलाच पुढें शास्त्रीय महत्त्व आलें आहे. तिजमध्ये प्रत्येक सुत्तातील प्रत्येक शब्दाचा अर्थ स्पष्ट केला असून एक कथा सांगून तीमध्यें बुद्धाने स्वतः तो नियम कोणत्या वेळी बालून दिला ते सांगितलें आहे.

पाराजिक व पाचिसिय—सुत विभंगाचे ह्यांत वर्णन केलेल्या पातकावरून दोन भाग करण्यात आले आहेत पहिल्या भागास पाराजिक असे म्हणतात, व त्यात वर्णिलेल्या पातकांमुळे मनुष्य संप्रदायावरिष्कृत होत असे. दुसऱ्या भागास पाचिसिय असें नांव असून ह्यात वर्णन केलेल्या पातकास प्रायश्चित्तें सांगितलेली आहेत.

खंधक [खंडक]—हा भाग सुतविभंगाच्या पुरवणीद्वारेण असून त्यामध्ये संपाच्या निरनिराळ्या व्यवस्थेबद्दल नियम आहेत त्यांना अनुसरून भिक्षू व भिक्षुणी यांची दिनचर्या आखली जात असे.

खंधकातील व सुतविभंगातील कथानवामध्ये लेखन-पद्धतीसंबंधी इतकें साम्य आहे कीं ओल्डेनबर्गच्या मतें ते दोन्ही ग्रंथ एकाच काळी लिहिले गेले असावेत. सारख्या सारख्या विधींचें वर्णन करते वेळी दोन्ही ग्रंथात सारख्याच प्रास्ताविक गोष्टी दिल्या आहेत (ओल्डेनबर्ग, विनयपिटक प्रस्तावना, पृ. २२ व पुढील पानें पहा).

म हा व ग व जुल व ग. —खंधकाचे महावग्ग व जुलवग्ग असे दोन भाग आहेत. महा वग्गाच्या दहा प्रकरणांमध्ये संपात प्रवेश करण्याबद्दल, उपोसथ विधीबद्दल, वर्षा-कालातील दिनचर्येबद्दल, पवारणा म्हणजे वर्षाकालानंतर करावयाच्या विधीबद्दल, पादुका वापरण्याबद्दल, आसन व वाहन यांबद्दल, भिक्षूंचीं वस्त्रे व औषधी यांबद्दल, व विशेषतः संपाच्या नियमनासंबंधीं मतभेद उत्पन्न झाला असल्यास त्यांची चौकशी करायी याबद्दल नियम सांगितले आहेत. जुलवग्गामध्ये पहिल्या नऊ प्रकरणांत किरकोळ गोष्टींबद्दलचे शिस्तरीतासल नियम दिले आहेत. उदाहरणार्थ, प्रायश्चित्तेच्या व प्रतबंधाचे निरनिराळे प्रकार, वादमस्त प्रश्नांचा निकाल, भिक्षूंची दिनचर्या, रमांचे निषात व त्यातील सामानसुमान, त्यांची परस्परार्थी वागणूक व पातिमोक्ख विधि केव्हा नष्ट नाहीं याबद्दल नियम आहेत. जुलवग्गाच्या दहाव्या प्रकरणात भिक्षुणींचा धर्म सांगितला आहे. सुतविभंग ज्याप्रमाणें पातिमोक्खाच्या पावावर रचलें गेलें आहे, त्याप्रमाणें खंधकामध्ये सांगितलेल्या क्रिया व विधी करण्यासाठी आधारभूत असा “कम्मवाचा” म्हणजे क्रियाविषयक नियम किंवा शब्द हा भाग जोडलेला आहे. पातिमोक्खाप्रमाणेच याचाहि अंतर्भाव तिपिटकामध्ये होत नाहीं. परंतु ज्याप्रमाणें वैदिक ब्राह्मणांमध्ये व सूत्रांमध्ये मंत्रांचा समावेश केला आहे, त्याप्रमाणेच याचा खंधकामध्ये समावेश केला आहे. अकरावें व बारावें प्रकरण हीं जुलवग्गाच्या परिशिष्टासल काही

कालानंतर ओढलेली असून त्यांमध्ये राजगृह व वैशाली येथील पहिल्या व दुसऱ्या संगीतींनी हकीकत दिली आहे. ज्या अर्थां परिशिष्टामध्येहि संप्रदायाच्या इतिहासाबद्दलची माहिती दिली आहे त्या अर्थां आपणास असें म्हणता येईल की, विनयपिटकातल्या अर्थात बौद्ध भिक्षूंचा संघ हा एकच विषय आहे.

संघकांतील कथांमध्ये बुद्धाबद्दलच्या अतिप्राचीन दंतकथांचे अवशेष.—सुतविभागप्रमाणें संघकामध्येहि प्रत्येक वचनास व नियमास आधार म्हणून कथा दिलेल्या आहेत; व त्या कथामध्ये तें वचन अथवा तो नियम बुद्धानें केव्हा घातला हे सांगितले आहे. या कथा अर्थातच कल्पित असून त्यांना ऐतिहासिक महाज सुल्लेख नाही; व त्या बहुतेक एकाच धर्ताच्या असल्यामुळे वाक्याच्या दृष्टीनेहि त्या निरुपयोगी आहेत. परंतु सुद्धानें हो गोष्ट सवेच कथाना लागू नाही. महावग्गयाच्या पहिल्या काठां प्रकरणात बुद्धाबद्दलच्या (बुद्धवंस) दंतकथेचे अतिप्राचीन अवशेष आढळतात. त्यामध्ये उत्कृष्ट जुन्या भाषेत गौतम बुद्धाला बोभाची प्राप्ति कशी झाली, त्यानें आपल्या मताचा प्रसार करण्याचा निश्चय कसा केला, व त्याला पाहिले शिष्य कसे मिळाले ही हकीकत सांगितली आहे. उदाहरणार्थ, त्यामध्ये यस (यश) या आर्य तरुणाची गोष्ट सांगितली आहे. ही कथा अशी: यश हा ऐपभारामात वाढला असून त्याच्या रात्रीच्या रात्री नुसत्यान्यात जात असत. एकदा तो मय-रात्री जागा झाला असता तमोवाराच्या सुंदर शिंयाची ओंगळ स्थिति पाहून त्याला किळस आली. यामुळे त्याला ऐहिक सुखाबद्दल इतका तिडकारा आला की, बेनीचा मार्ग सोडून बुद्धाकडे येऊन तो भिक्षु होऊन राहिला. उत्तरकाळीन बुद्धकथेमध्ये हो बरील गोष्ट सिद्धार्थाबद्दल-म्हणजे जो पुढें बुद्ध झाला त्याच्या स्वतःबद्दल-म्हणून सांगितली आहे.

तत्कालीन संस्कृतीचे चित्र.—या कथात तत्कालीन संस्कृतीचे चित्र चांगले दिसून येत. काठांमध्य लोक आप-आपल्या शिंयासह मजा मारण्याकरिता जात असता त्यापैकी एकांन स्वतःची स्त्री नसल्यामुळे आपल्याबरोबर एका कुमारीस घेतले होते. या कुमारीने तरुणाच्या एकूण एक वस्तू घेऊन पळ काढला. हे तरुण तिच्या पाठीस लागले असता वाटेत त्याची बुद्धाशी गाठ पडली. तेव्हा त्यानीं तुम्ही एक तरुण स्त्री पाहिली काय, असे बुद्धास विचारले. बुद्धानें उत्तर केलें, तुम्ही एखाद्या स्त्रीचा शोध करण्यापेक्षा स्वतःचाच शोध करणें चांगलें नाही काय ? बुद्धानें या प्रसंगाचा उपयोग करून घेऊन त्या सर्वांस आपल्या मताचा उपदेश केला व ते सर्वे भिक्षु झाले. नागराजान्या व देवाच्या अद्भुत कथाहि या ग्रंथांत पुष्कळ आढळतात. परंतु या सर्वे कथामध्ये सारि-पुत्र (सारिपुत्र) आणि मोग्गलान (सुद्धलायन) यांना बुद्धानें आपल्या संप्रदायांत घेतल्याबद्दलची हकीकत फार चमत्कारिक आहे. हे दाखि पृष्ठ बुद्धाचे प्रियशिष्य झाले.

बुद्धाची पहिली प्रवचने-म्हणजे त्यांचे काशी येथील प्रवचन व अग्निप्रवचन-हीहि याच जुन्या भागांत येतात.

यानंतरच्या महावग्गयाच्या एका प्रकरणात बुद्ध आपल्या जन्मभूमीच्या गावी जाऊन तेथें त्यानें आपला पुत्र राहुल यास आपल्या संप्रदायामध्ये घेतल्याबद्दलची हकीकत सांगितली आहे. चुल्लवग्गामध्ये धनयपिंडक या धनाढ्य व्यापा-न्याची एक गोष्ट आली असून त्यानें संघास एक उपवन अर्पण केल्याचें म्हटलें आहे. त्याप्रमाणेंच बुद्धाचा शत्रु व प्रतिपक्षी जो देवदत्त त्याचीहि कथा यात आली आहे. यानेंच बौद्ध संप्रदायात प्रथम मतभेद उत्पन्न केला. त्याचप्रमाणें, बुद्धाची दाई महाप्रजापती हिनें भिक्षुभूषांचा संघ स्थापन करण्याविषयी बुद्धास केलेली विन-वणी व तिची 'आनंदानें' केलेली तरफदारी याविषयीच्याहि कथा वर्णिलेल्या आहेत.

वाङ्मयदृष्ट्या महत्त्वाचे भाग.— या ग्रंथातील बऱ्याचशा जास्तविक गोष्टी गरी केवळ कल्पित असून ऐति-हासिक अथवा पौराणिक महत्त्वाच्या नसल्या, तरी त्यामध्ये काठां भाग वाङ्मयदृष्ट्या फार सुंदर व महावाचे आहेत. अशा प्रकारची एक साधीच परंतु हृदयद्रावक गोष्ट आहे ती अशी: त्या काळी एका भिक्षूला अतिसाराचा विकार होऊन तो आपल्या विष्टेत लोळत पडला होता. इतक्यात बुद्ध आपला शिष्य आनंद यासह भिक्षूच्या निवासवृत्त जात असता बरील भिक्षु जेथें होता त्या खोलीजवळ आला, व तो भिक्षु आपल्या विष्टेत लोळत असलेला त्याच्या दृष्टीस पडला. बुद्ध त्याच्या शिष्याजवळ येऊन त्या भिक्षूस विचारूं लागला, 'तुला काय होत आहे ?' 'महाराज मला अति-सार झाला आहे,' असे त्यास उत्तर मिळालें. बुद्धानें विचा-रलें, 'तुशी शुभ्रा कोणी भिक्षु करीत आहे काय ?' भिक्षु उत्तरला, 'नाही महाराज.' यावर बुद्धानें पुन्हा प्रश्न केला: 'हे भिक्षु लोक तुझ्याकडे का बरे पहात नाहीत ?' भिक्षु म्हणाला: 'महाराज, माझा त्यांनी उपयोग होत नाही म्हणून ते माझी काळजा घेत नाहीत.' तेव्हा बुद्ध आनंदाकडे बघून म्हणाला, 'आनंद, थोडें पाणी आण, आपण या भिक्षूस त्यान घालू.' होय महाराज असे म्हणून आनंदाने पाणी आणलें, व बुद्धानें त्या भिक्षूवर पाणी ओतून आनंदाने त्याचें अंग धुलें. नंतर बुद्धानें बोवयाकडून व आनंदानें पायाकडून याप्रमाणें दोघांनी त्या भिक्षूस उचलून विद्यान्यावर ठेविलें. हा गोष्ट पडल्यामुळे त्या प्रसंगां बुद्धानें सर्वे संपाची सभा भरवून तेथील भिक्षूस पुढीलप्रमाणें प्रश्न विचारले —

'भिक्षुं ! या रोगांत एखादा भिक्षु आजारी आहे काय होय महाराज !' 'त्याला काय होत आहे ?' 'त्याला अतिसार झाला आहे महाराज.' 'त्याची कोणी शुभ्रा करीत आहे काय ?' 'नाही महाराज !' 'भिक्षु लोक त्याची का बरे शुभ्रा करीत नाहीत ?' 'महाराज, या भिक्षूचा त्यांना काही उपयोग होत नाही म्हणून ते त्यानी शुभ्रा करीत

नाहीत. 'हे गिहूंनी, तुमची सुधूपा करणारे आई अगर बाप येथे कीर्णाहि नाहीत, तेव्हा तुम्ही जर एवमेवारी काळजी घेतली नाही तर तुमच्याकडे कोण बर पाहील? यासाठी ज्याने माझी काळजी घेतली असती त्यानेच त्या गिहूंनीहि काळजी घ्यावी.'

तत्कालीन लोकांच्या आयुष्यक्रमाची माहिती देणाऱ्या कथा—दुसऱ्या काही कथावरून प्राक्कालीन भारतवर्षीय लोकांच्या अर्थव्यवस्थांची आपणास साहित्यी मिळते, म्हणून त्या आपणास महत्त्वाच्या आहेत. उदाहरणार्थ, उपाधीने पुढे काय करावे याबद्दल त्यांच्या मातापितरास येजे जो विचार चाललेला आहे, तो मोठा गमतीचा आहे त्याने कारकुनी केली असता त्याची बोटी दुखतील, त्याने भाणित केले तर त्याच्या छातीत दुर्घट झाले व तो चित्रकला शिकल्यास त्याचे होके चिपडतील. म्हणून त्याच्या आई-वड्यांनी त्याला मिथु होके देण्याचा निश्चय केला. कारण, पोटावा मिळविण्याचा हा सर्वांत सोपा मार्ग होता. त्याप्रमाणेच जीवक या वेद्याच्या गोष्टी तत्कालीन संस्कृतीच्या इतिहासाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या आहेत. एवढेच नव्हे, तर त्यामधे बराचसा गमतीचा विनोदहि आढळून येतो. त्यातील एक लहानसा उतारा येथे देतो.

राजगृह हे वैशालीइतकेंच महत्त्वाचे व प्रसिद्ध बाहेर होतें वैशाली येथील वैश्या अथवा पांडी हिनेहि त्याच्या वैभववात बरीच भर टाकली होती. ती एका रात्रीबद्दल ५० सुवर्णमुद्रा घेत असे

राजगृहाचे वैभव वाढविण्याकरिता तेथील राजाच्या आज्ञेवरून सालवती या सुंदर व सुशिक्षित येथेची तेंप स्थापना करण्यात आली. ती एका रात्रीबद्दल १०० सुवर्णमुद्रा घेत असे. पुढे ती गर्भवती झाली. परंतु धंधाकरिता ही गोंध येथील गुप्त ठेविली, व पुत्र झाल्यावर त्याला तिने एका दोपलीत बाळून नदीत सोडून दिले. तें मूल राजा अभय यास सापडले, व त्याने त्याचे जीवक असे नांव ठेवून त्याचे पालनपोषण केले. जीवक मोठा झाल्यावर तो तक्षशिला येथे एका प्रसिद्ध वैश्याकडे शिष्य म्हणून राहिला तेथे ७ वर्षे शिक्षण घेतल्यानंतर तो परीक्षेत उत्तीर्ण झाला ती परीक्षा अशी, त्याच्या गुरूने त्याला एक खोरे देऊन तक्षशिलेच्या धासमंत भागात फिरून ज्याला औपधीच्या कामी उपयोग होणार नाही अशा सर्व वनस्पती शोधून आणण्यास पाठविले जीवकाने परत येऊन सांगितले की, मी पुष्कळ हिडलों परंतु अशा तऱ्हेची वनस्पति मला एकहि सापडली नाही या उत्तराने त्याच्या गुरूचे समाधान होऊन त्याने त्यास प्रवासाकरिता द्रव्य देऊन जावयास निरोप दिला.

जीवकाच्या जवळचे द्रव्य लवकरच संपल्यामुळे पोटाकरिता बाही मिळवावे, म्हणून एका रात्री त्याने आपण वैष आही असे प्रसिद्ध केले. तेथील एका

मनाला व्यापाऱ्याची वायवी आजारी आहे असे त्यास कळले. तिच्या उपचार करताना जीवकाने तिच्या नक्कात बाही तूप ओतले. तें तिच्या तोंडात गेले. तेव्हा तिने तें बाहेर सुकून आपल्या मोलकणीस तें भरून देवण्यास सांगितले. हे पाहून बाई कंजूप आहे अशी जीवकाची समजूत होऊन त्यास पारितोषिकाबद्दल काळजी बांदू लागली तेव्हा त्या बाईने आपण कंजूप नसून सुशिक्षिणी आहोत अशी जीवकाची खात्री केली. कारण, तूप चकराना कोठें चोळण्यास अगर दिव्यात जाळण्यास उपयोगी पडेल असे ती म्हणाली. पुढे ती बरी होऊन तिने त्याला चार हजार सुवर्णमुद्रा दिल्या. त्याप्रमाणेच, तिचा मुलगा, सून व नवरा यापैकी प्रत्येकाने त्याला चार चार हजार सुवर्णमुद्रा दिल्या. याखेरीज तिच्या नवऱ्याने त्याला एक दास, एक दासी व एक रथ बक्षीस दिला. पुढे ती राजगृहास परत आला व आपले पालनपोषण वेद्यास बघलेच उपकार समजून त्याने स्वतःला मिदालेले द्रव्य राजा अभय यास अर्पण केले. परंतु राजाने तें त्याचे त्यासच देऊन त्याला राजगृह येथेच वायव्यी बसठी घेवून राहण्यास सांगितले

पुढे बुद्ध राजा विविधसार याची जीवकाने एका चाईड योग्यासून मुक्ता वेद्यासुळे ती राजवेद्य झाला. त्याने कित्येक असाम्य रोगी बरे केले होते. एकदा राजगृहातील एक मोठा व्यापारी फार आजारी पडला. सर्व वैद्यांनी त्याचा रोग आसाम्य ठरविला तेव्हा राजाने आपल्या वैद्यास त्याला उपचार करण्याची परवानगी दिली. जीवकाने प्रथम एक हजार सुवर्णमुद्रांचे परितोषिक मागितले व तितकेंच राजाकरिताहि ठरविले नंतर त्याने व्यापाऱ्यास झिचारेले की, तुला प्रथम एका कुशीवर, नंतर दुसऱ्या कुशीवर आणि अखेरीस पाठीवर प्रत्येक वेळी एकसारखे मात मद्दिने त्याच स्थितीत भिजून राहता येईल काय ? त्या रोग्याने ती गोष्ट कबूल केली. तेव्हा जीवकाने त्याला विजान्याला बांधून टाकले, व त्याच्या दोक्यावर शस्त्राक्रिया करून त्यातून दोन फिडे बाहेर काढून जखम शिबून टाकिली. याच विज्यानी त्याच्या जीवांतवर यदा आणितो होती. परंतु त्या रोग्याला एकाच स्थितीत सात महिन्यांच्या ऐवजी जेमतेम सातच दिवस पडून राहता आले तथापि सात दिवसाच्या अखेरीस तो रोगी बरा झाला. तेव्हा जीवकाने सांगितले की, मी रोग्यास वडून सात महिन्यांचा करार करून घेतला, म्हणून रोगी सात दिवस तरी एका स्थितीत राहू शकला, नाही तर तो तितकीहि दिवस राहिला नसता.

याप्रमाणे जीवकाच्या चातुशीच्या व वैशाल्याच्या बऱ्याच गोष्टी आढळतात. जीवक हा बुद्धाला वैद्यकी उपचार करत असे व संपात्कीहि त्याची बराच मदत असे.

इष्टान्तादायल संग्रहितलेल्या गोष्टींचे उदाहरण—याप्रमाणे विनयविरक्त रचनागानार्थ वेचळ अशा व नियम याची यादी देण्याच्या रक्ष कामास वेदाद्वन मधून

मधून मनोरंजक गोष्टी घातल्याची उदाहरणे ठिकाणिकाणी आढळतात. उदाहरणार्थ, भिक्षुमध्यं न्याच्या यानाने सहूल देशवासवाभौने युदानें पुढील गोष्ट सांगून त्याप्रमाणें नियम घालून दिला आहे एके कार्त्त हिमालयावर एक मोठें शंभिराचें झाड होतें. त्याच्या खाली एक कवडा, एक माकड व एक हत्ती असे मंत्री करून रहात असत, परंतु ते एकमेकांना मान देत नसत, एकमेकांची आज्ञा धाड्यात नसत, किंवा त्यांच्या राहणीतहि काहीं नियम नसे एके दिवशी त्यांच्या मनात असा विचार आला की, आपणांपैकी सर्वांत वयानें मोठा कोण हे ठरवायें व त्याप्रमाणें त्याला याकीच्यानीं मान द्यावा व त्याच्या आज्ञेप्रमाणें सर्वांनी चालवें तेव्हा कवडा व माकड यांनी हत्तीस तुला किती जुनी गोष्ट आठवते म्हणून विचारलें हत्तीने उत्तर केलें 'मित्रहो, मी जेव्हा लहान होतो तेव्हा या अजिराच्या झाडाच्या दोन्ही बाजूस पाम टेवून मी बोलत जात असे, व त्याची सर्वांत उच असलेली फांदी माझ्या पोटाला लागत असे. येथपर्यंत मला आठवतें.' नंतर कवडा आणि हत्ती यांनी माकडास विचारलें 'मित्रा, तुला सर्वांत जुनी गोष्ट कोणती आठवते?' त्याने उत्तर केलें 'मित्रहो, लहान असताना मी जमिनीवर बसून या झाडाच्या सर्वांत उच फांदीची पानें खात असे. येथपर्यंत मला आठवते' नंतर माकड आणि हत्ती यांनी मिळून कवड्यास प्रश्न केला की 'मित्रा, तुला कोठपर्यंत आठवते?' तेव्हा त्याने उत्तर केलें 'मित्रहो, त्या समोरच्या खोल्यात एक मोठें अजिराचें झाड होतें. त्याचें मी एक पळाले, व माझी विद्या याच जागेवर पडून तिजपासून हे अजिराचें झाड उत्पन्न झालें याप्रमाणें हे मित्रहो, मी सर्वांत वडील आहे' तेव्हा माकड आणि हत्ती यांनी त्या कवड्यास म्हणतें : 'होय मित्रा, तू आपणा सर्वांत वयानें वडील आहेस तेव्हा आम्ही तुला मान देऊ आणि तुझ्या आज्ञेप्रमाणें वागू'

नैतिविषयक उदात्त कथा—याप्रमाणेंच विषयक ठिकाणी बौद्ध संप्रदायातील काहीं नैतिविषयक उदात्त कथाहि आहेत उदाहरणार्थ, राजपुत्र दार्पणु याची गोष्ट ज्या त्याने आपल्या मातापितांच्या खुनाचा सुड घेण्याकरिता हरत हवे प्रयत्न केले परंतु पुनी इसम राजा ब्रह्मदत्त हा अगदी त्याच्या हातात सापडला तेव्हा त्याने आपली उपसल्लेली तरवार पुन्हा म्यानात घालून सुडाची कपना टाचून दिली

उपमाधि प्रयोग—विनयपिटकामध्ये आपणातून व कथनातून उपमांची सुळीच उणीव नाही उदाहरणार्थ, तुल्य वगमाध्ये (२.१.३ इ) महासागराच्या आठ गुणांची बौद्ध मतांच्या व सध्याच्या नियमातील मुख्य आठ विशिष्ट गुणाना उपमा देऊन तिचा फार काळजीपूर्वक परिपोष केलेला आहे. याच ठिकाणी आपणाला एक बारवार उद्धृत केलेले वाक्य आढळतें तें हे की, ज्याप्रमाणें सर्व महासागराच्या

पाण्यामध्ये एकच रस (एवण) आहे, त्याप्रमाणें धर्म आणि नियम यांमध्ये एकच रस मोक्ष हा आहे

विनयपिटकाचें ब्राह्मणांशी साम्य—विनयपिटकातील प्रचारें वैदिक ब्राह्मणांशी वरंच साम्य आढळतें ब्राह्मणांप्रमाणें यातहि विधि (नियम) व अर्थवाद (नियमाचा अर्थ) हे एकापुढें एक दिलेले सापडतात अर्थवादात स्पर्शकारणार्थ कथा दिलेल्या असतात व त्या या विधिनियमाच्या रूढ प्रदेशात शांतीदकाच्या श्रम्याप्रमाणें सुखदायक वाटतात विनयपिटकाचा शेवटचा भाग जो परिवार तो सर्वांत कमी महात्वाचा असून बराच उत्तरकालीनहि आहे हा बहुतकरून एखाद्या सिद्धीला मिळून लिहून त्यात सामील केला असावा. यामध्ये १९ लहान लहान प्रकरणे असून सवाद, सूची, परिशिष्टे, अनुक्रमणी वगैरेहि आहेत हा भाग वेद व वेदांचे याना जोडलेल्या अनुक्रमणीपरिशिष्टाप्रमाणेंच आहे अभियग्मपिटकाप्रमाणें हा भागहि प्रभोत्तररुपात असून त्याचाच समकालीन असावा

पाटी धर्मशास्त्रांतील सुत्तपिटक.—ज्या प्रमाणें विनयपिटकावरून आपणाला सध्याची म्हणजे प्राचीन बौद्ध संप्रदायातील व्यवस्था व बौद्ध मिह्यां दिन बरी याबद्दल माहिती मिळते त्याप्रमाणें सुत्तपिटकावरून धर्माच्या म्हणजे सुद्ध व त्याचे प्रथम शिष्य याच्या परमार्थ-संप्रदायाची माहिती मिळते सुत्तपिटकातल्या गद्य कथांत व सवादात आणि सुभाषितांत व गीतांत बौद्धांचे तात्कालीन यादव्य प्रथित झालेले आहे

निकाय—सुत्तपिटक या श्रयात एकदर पाच निकाय अथवा समूह आहेत ते येथेप्रमाणें १ क्षीण निकाय, २ मज्झिम निकाय, ३ सुसुत्त निकाय, ४ अंगुत्तर निकाय व ५ सुद्धक निकाय यांपैकी सुद्धक निकायामध्ये पुढील श्रेष्ठ आहेत १ सुद्धक पाठ, २ धम्मपद, ३ उदान, ४ इति-सुत्तक, ५ सुत्तनिपात, ६ विमान वत्थु, ७ वेत्थक, ८ शेर गाथा ९ शेरी गाथा, १० जातक ११ निधेस, १२ पंडित-संनिधामग्य, १३ अयदान, १४ सुद्धवस व १५ वरियपिटक

पहिल्या चार निकायामध्ये सुत्तं म्हणजे उपदेशपर भाषणे (सुत या शब्दाबद्दल सुतन्त हा शब्द कनेकदा वापरलेला आहे) आहेत ही भाषणे काहीं ठिकाणी बुद्धाने व काहीं ठिकाणी त्याच्या एखाद्या शिष्याने केलेली असून त्यापूर्वी ती भाषणे कोणत्या प्रसंगी व कशासाठी केलेली होती याविषयी थोडा प्रारंभ विक मज्झूर असतो काहीं ठिकाणी तीं उपनिषदे अथवा महाभारत यातील इतिहासकथांप्रमाणें सभाषणरुपां प्रारंभाविक कथेनंतर दिली आहेत परंतु हीं सर्व सुत्तं गद्यामध्ये आहेत फक्त कचित् ठिकाणीच शोभा सुतात मधून मधून गाथा आलेल्या आहेत. हा गाथा बहुधा दुसऱ्या श्रयातील अवतरणें अथवा मध्येच घातलेलीं पद्ये आहेत अशीं पद्ये गद्यामध्ये काहीं ठिकाणी त्या भागाचें महत्त्व दर्शविण्याकरिता व काहीं ठिकाणी गद्याला ग्रीवड आपल्या-

रितां मधून मधून घालण्याची वट्टिवाट भारतीय वाङ्मयसामर्थ्ये पूर्वापासून चालत आली असून ती लोकांना फार प्रिय झाली होती.

दीप निकाय—हा उपदेशपर मोठमोठ्या भाषणाचा संग्रह असून यामध्ये ३४ बरीच मोठीं सुक्ते आहेत. प्रत्येक सुक्तामध्ये काही तरी सांप्रदायिक मतानें सूक्ष्म रीतीने विवरण केले आहे. हा प्रत्येक भाग एक एक स्वतंत्र ग्रंथ मानता येईल.

ब्रह्मजाल सुक्त—दीप निकायार्पणी बहिलें जें मद्भागल सुक्त (ब्राह्मणां जाल्यावरिल भाषण) तें बौद्ध संप्रदायाच्या इतिहासाच्या दृष्टीनें महत्त्वाचें आहे. बुद्ध आपल्या शिष्यांस आचारविषयक व नीतिविषयक नियम पाळून देत असताना त्यानें ब्राह्मण व इतर यती यांचे भोवितक्रम, विचारपरंपरा, व्यवसाय, वादविवाद इ. गोष्टींच्या लाबलचक याचा देऊन या सर्व गोष्टींपासून बौद्ध भिक्षुनें आल्लि राहिलें पाहिजे असें सांगितलें आहे. आपलें श्रेष्ठत्व भासविण्यासाठीं गृहस्थाधर्मी ब्राह्मण आणि यती यांचा सामुघयानें उल्लेख करून एकाच व सोटीनें दोघाचें परीक्षण करण्याची कृत्ति त्याची मिशनरी हुपारी दाखविते बुद्धानें असें म्हटलें आहे की आपणाला ब्राह्मण व यती यांचीं अर्शा उदाहरणें सापडतात की, ते सपत्ति जमवितात, त्यांना नृत्य, गीत, नाटक व इतर वेळ आवडतात (येथे बुद्धानें त्या वैज्या लोकांच्या करमणुकीच्या प्रकाराची एक लावच दाख यादी दिली आहे ती सांस्कृतिक इतिहासाच्या दृष्टीनें फार महत्त्वाची आहे), काही ऐपधारांमत्त दंग असतात; काही थापली उपजीविका यत्न, भविष्यकथन व जादू वगैरे प्रकारांनी करतात (या ठिकाणीं यादी दिली आहे तीही महत्त्वाची आहे), आणि काही अस्तिनास्तिवाद, जमाने आपन्त व आत्मा यांचे स्वरूप व पूर्वपंडिका इत्यादि विषयावर रणे मानवितात. या शेवटच्या ठिकाणीं बुद्धानें निरनिराळ्या ९२ विचारपरंपरांची-त्याच्या दृष्टीनें पक्षंडाची-यादी दिली आहे व म्हटलें आहे की, या सर्व गोष्टींपासून बुद्धाच्या शिष्यांनी दूर रहावें. विदरनिदरसच्या मते ज्याप्रमाणें एखादा शुशल कोळी आपलें, सूक्ष्म छिद्राचें जालें तत्णांत टावून त्यातील लहान मोठे सर्व मासे पकडतो, त्याप्रमाणें बुद्धाला या आपल्या ब्रह्मजालामध्ये सर्व वितंडवादी व तत्वेवसे यांना, त्यांनीं मते व विचारही निरर्थक व मोहाच्या मार्गांत धडपडे आणणारी आहेत हें दाखवून कसें पकडवें तें चांगलें टाऊक दोंतें. या सुक्तामध्ये बुद्धानें काही गणित बंधरे साध्नाय विषयावरहि फोरेडे ओढले आहेत. त्यामुळे त्याच्या गोवडेपणापेक्षा त्याचे ज्ञानचक दृष्टीस पडतें

सामञ्जसफल सुक्त—दुसऱ्या सामञ्जसल सुक्तामध्ये वैराग्यकलावर विवेचन असून त्यावरूनहि बुद्धाकीन विचार व भोवितक्रम वावरक बरीच महत्त्वाची माहिती

मिळते. कारण यामध्ये आपणाला बौद्धतर प्रमुख संप्रदायाच्या आचार्यांच्या व संस्थापकांच्या विचारपरंपरा दृष्टीस पडतात.

अंबड सुक्त—भारतवर्षातील जातिव्यवस्थेचा इतिहास व बौद्ध संप्रदायाची तद्विषयक वृत्ति ही पहावयाची असल्यास अंबड सुक्त (नं. ३) हें फार महत्त्वाचें आहे. या सुक्तामध्ये त्यांना ब्राह्मणाच्या श्रेष्ठत्वाविषयी मत्सर दगोचर होतो. हांन कुलामध्ये सुलगी देण्यापेक्षा तिच्या भावानेच तिचें पाणिग्रहण करणें अधिक चांगलें व अशा तयोंगापासून मात्ता जन्म झाला आहे अशी वटाई ज्यात मारली आहे तें हेंच सुक्त होय. शाक्यवंश व श्रीकृष्ण [कण्ह] यांच्याबद्दल आलेखी उल्लेखासुद्धे या सुक्तास पौराणिक व काही ऐतिहासिकहि महत्त्व आहे.

कूटदंत व तेविज्ज सुक्ते—कूटदंत सुक्त (नं. ५), तौक्षणदत ब्राह्मण यावर व्याख्यान) आणि तेविज्ज सुक्त (नं. १३, वेदत्रयीवर व्याख्यान) या दोन सुक्तामध्ये बौद्ध व ब्राह्मणी या नव्या व जुन्या संप्रदायाचा परस्परसंबंध चांगला दिसून येतो, व त्याबरोबरच बुद्धाचें वेदत्रयीबद्दल संपूर्ण अज्ञान दृष्टीस पडतें. या सुक्तामध्ये बुद्धानें बालिए व्याभोक्तीनें ब्राह्मणी संप्रदाय व त्यातील क्रूर यत्न आणि वेदज्ञाची ब्रह्मर्षी ऐवय करण्याकीरता चाललेली खटपट याची बौद्ध संप्रदायातील त्याग (आत्मयज्ञ) व उच्चजीवित्त्येय यांच्याबरोबर तुलना केली आहे.

महानिदान व सिंगालोवाद् सुक्ते—बौद्ध विचारपरंपरेनें मुख्य तत्त्व जें वारणपरंपरा त्याचा उदापोह महानिदान सुक्त (नं. १५, वारणावरील प्रवचन) यात केला आहे, व लौकिक दृष्ट्या बौद्ध नीतिसत्त्वाचा विचार सिंगालोवाद् सुक्त (नं. २९) या पाली धर्मशास्त्रातील एका महत्त्वाच्या सुक्तात केला आहे. यामध्ये बौद्ध गृहस्थाचा धम्म म्हणजे आचार विस्तृतपणे दिला आहे.

महापरिनिज्जान सुक्त—परंतु दीप निकायामधील सर्वांत सर्व वायर्णांत महत्त्वाचें सुक्त म्हटलें म्हणजे महापरिनिज्जान सुक्त (नं. १६) हें होय. यामध्ये बुद्धाचें महापरिनिवारली व्याख्यान आहे. याचें स्वरूप व त्यातील विषय ही इतर सर्व सुक्तांन अगदी निराळी आहेत. हें वेवळ विशिष्ट धार्मिक विषयावर संवाद अथवा व्याख्यान अशा स्वरूपाचें नसून त्यामध्ये बुद्धाचें अक्षरेनें दिवत, त्याचीं शब्दटीची संभाषणें व वचनें आणि त्याचें निर्बोध सावरुलची सविस्तर दृष्टी-कत आहे. यातील सर्वांत जुना माग हा तिपिटकाच्या सर्वांत जुन्या भागाबरोबरचा असून ज्या काळात बुद्धचरित्रावर काव्ये रचलीं गेलीं त्या काळाच्या आरंभीचा असावा, पाठी धर्मशास्त्रामध्ये बुद्धाचें चरित्र आढळत नाही ही मोठ कथात देव्यायावारी आहे. तथापि विनयपिटक व सुत्तपिटक यांतील काही भागांतून त्याचा उपक्रम केलेला आढळतो.

महापरिनिव्यानांतील बुद्धचरित्रविषयक गोष्टी.—
बुद्धाच्या आयुष्यातील शेवटच्या भागातील गोष्टी व त्यांची
भागणें यांचा त्याच्या शिष्यांच्या मनावर विशेष परि-
णाम झाला असावा, व यासुद्धे त्या गोष्टी व तीं आपणें
मास्त काळजीपूर्वक व आदरपूर्वक स्मरणात ठेविली जाऊन
परंपरेने चालत येणें हे साहजिकच दिसतें. त्यासुद्धेच या
मुक्ताच्या सर्वांत जुन्या असलेल्या भागात बुद्धाच्या चरि-
त्रविषयक गोष्टी आपणास प्रथमतः आढळून येतात,
असें विद्वान्निष्ठ याचें ठाम मत आहे. परंतु
महापरिनिव्यान मुक्तामध्ये मूळचा व सर्वांत जुना असा
भाग फारच थोडा आहे. कारण या मुक्ताचे निरनिराळे
भाग निरनिराळ्या वेळी रचले गेले असून त्यांमध्ये एक-
तानता दिसत नाही. फार प्राचीन काळीं-म्हणजे बुद्ध
निवाणानंतर लागलीच-बुद्धनिवाणाची साग्न हकीकत
देणारे एखादे लहानसें मुक्त अस्तित्वात आले असलें
पाहिजे, व त्यातच पुढें आणखी भर पडून त्याचें हकीकत
महापरिनिव्यानमुक्त हें मोठें मुक्त झालें असावें.

बुद्धाचा पहिल्या दुखण्यानंतरचा आनंदास
उपदेश.—या मुक्ताच्या दुसऱ्या प्रकरणामध्ये असलेला
काही भाग निश्चयपूर्वक मूळचा व प्राचीन म्हणता येईल दुसऱ्या
प्रकरणामध्ये वेळुव येथें बुद्धाला असलेल्या दुखण्याची
हकीकत सांगितली आहे. या दुखण्यातून बुद्ध आपल्या
आत्मिक सामर्थ्याने घरा झाला व आनंदास येणेंप्रमाणें
म्हणाला: “मी झाकली मूठ रागणारा गुरू नाही. मी
स्वतः शब्द काहीहि न देता सर्व जगाला सत्याचा
उपदेश केला आहे. केवळ समाजाचा पुढारी म्हणून दोसरी
मिरविण्याची मी कर्पादि इच्छा केली नाही, व म्हणून हा
संघ माझ्यावर केव्हाहि अवलंबून नव्हता. माझ्या
माणें जर मी उपदेशिलेल्या धर्माचे अवलंबन करून लोक
राहतील तर त्यांना केल्याची उणीव भासणार नाही. तेव्हा,
हे आनंदा, तुम्ही स्वतःच धर्म मार्गदर्शक (दोष) व्हा. तुम्हाला
स्वतःचाच आश्रय असू या. तुमचा धर्म तुम्हाला मार्ग-
दर्शक आहे असें मानून त्याचा आश्रय करा.”

पहापरिनिव्यानमुक्तांतील बुद्धाचें चित्र.—ति-
काच जुना व मूळचा भाग म्हणजे, पाचव्या प्र-
करणामध्ये बुद्धाच्या निवाणाचा समय नवळ झाला तेव्हां
आनंद यास तें दुःख असणें होऊन तो बाहेर दराव्या-
जवळ उभा राहून रडूं लागला असता, बुद्धानें त्याच्या
प्रेमाची जाणीव दर्शवून त्याचें प्रेमळ शब्दांनीं शांतवन
केलें या प्रसंगाचें जेथें वर्णन केले आहे तो होय.
या मुक्तामध्ये इतस्तुतः आढळून येणाऱ्या गायत्री व त्याच
प्राचीन दिसतात. या गायत्रीमध्ये बुद्धाची व त्याच्या शिष्यांची
काही मार्मिक वचनें असून, काहीं ठिकाणीं कथामागें
विशेष प्रसंग त्यामुळे मनावर माला उरतात. या सर्व
ठिकाणीं बुद्ध आपणाला साध्या माणसाप्रमाणेंच बोल-

ताना आढळतो याच मुक्ताच्या इतर भागात तो एखाद्या
मानिकाप्रमाणें किंवा यक्षाप्रमाणें चमत्कार करताना आढ-
ळतो. उदाहरणार्थ, एके ठिकाणीं तो माझ्या इच्छेस येईल
तर मला आपल्या मंत्रसामर्थ्यानें जगाच्या वल्हान्तापर्यंत
आपले आयुष्य वाढविता येईल, अशी आपल्या सा-
ध्याची प्रार्थना मारतो; दुसऱ्या एका ठिकाणीं बुद्धानें निर्वा-
णाम जावयाचा निश्चय केल्यामुळे भूकंप झाला असें
म्हटलें असून, या प्रसंगाचा फायदा घेऊन बुद्धानें
भूकंपाचीं आठ कारणां सांगून त्यांची जगातील आठ पदार्थांचीं
नी तुलना केली ती दिली आहे (३.११-३३). या ठिकाणीं
आपणाला नंतरच्या लेखकांनीं सुसज्ज दिलेला वचास
मनकूर आढळतो. या मनकुरामध्ये प्राचीन गोष्टीतील मर्म
अथवा प्राचीन लेखकांची स्फूर्ति, यांचा अल्पाहि अंश
सापडत नाही. पुष्कळ ठिकाणीं हा प्रसंग भाग कोटून
आला तें धोडून काढणें फारसे कठिण नाही. कारण या
मुक्ताचे काहीं भाग जसेच तसेच तिपिटकाच्या इतर भागात
आढळत असल्यामुळे तेथूनच ते आले असावेत हें उघड
होतें. परंतु या प्रसंग भागांनीं मुक्ताच्या मूळ स्वरुपात
विशेषता फारच केली नाही. हें सुट बाबीत असता ख्रिस्ती
मनुष्यास त्याच्या शुभ वर्तमानाची आढवण झाल्याशिवाय
रहाणार नाही.

या मुक्तांतील काहीं भागांच्या उत्तरकाळीनत्वाचा
पुर्तवा.—तथापि सध्याच्या स्वरुपात असलेलें महापरि-
निव्यान मुक्त हें सध्याच अलंकरणेच्या काळचे असलें
पाहिजे. कारण, एका ठिकाणीं निनयपिटकातील मुक्तांचा
व इतर काहीं मुक्तांचा आधार घेतल्याबद्दल उल्लेख आहे,
आणि या मुक्ताच्या अखेरच्या प्रकरणात बुद्धाचे अवशेष
व त्यावर बांधलेले स्तूप याबाबि उल्लेख आढळतो म्हणजे
जो बुद्ध आनंदाची संभाषण करीत असताना एखाद्या
साध्या माणसाप्रमाणें व गुरूप्रमाणें बोलताना आढळतो,
तोच येथें बौद्ध संप्रदायाचें पूज्य दैवत झालेला दिसतो परंतु
बुद्धाची प्रतिमा अशोक्याच्या काळीं प्रथम पूर्णतः आली
असें निश्चित ठरले आहे.

पहापदान मुक्त.—याप्रमाणेंच महापदान मुक्ता (ने.
१५) बुद्धानें केलेले चमत्कार वर्णिले असून तेहि बरेच
अलंकरणे असले. यांमध्ये गौतमबुद्धाच्या पूर्वी होऊन
गेलेल्या सहा बुद्धांच्या अस्तित्वाबद्दलची कल्पना एवढी
घरलेली दिसते. त्याचप्रमाणें बुद्धाबद्दलची दंतकथा व त्यानें
केलेले चमत्कार विवेचित. त्याची गर्भावस्था व जन्म या
वेळचे चमत्कार यांचें वर्णन त्यात केलेले आहे.

पौषणिक मुक्त. सक्कपण्डसुत्त—काहीं मुक्त
(१७-२१) पौषणिक आहेत. यांमध्ये देवलोकांचे वर्णन
असून देवांच्या वैभवाचें कारण ते पूर्वं जन्मीं बौद्ध सप्र-
दायाचे भाविक अनुयायी होते असें सांगितलें आहे. यातील
सर्वांत चमत्कारिक मुक्त म्हणजे सक्कपण्डसुत्त (शकप्रभ.

सूत्र नं. २१) हे होय. यात सक्काने प्रश्न आहेत. सक्क म्हणजे देवांचा राजा वज्रायुध ईंद्र होय. इन्द्रास सुद्धाकडे येण्याचे धर्म होईना, म्हणून त्याने त्याला प्रसन्न करण्याकरिता प्रथम एका गंधर्वास पाठविले. या गंधर्वाने एक गीत गाऊन (हे प्रेमगीत होतं ही गोष्ट रक्षुत डेव-ण्यामागची आहे) बुद्धास प्रसन्न केले. नंतर ईंद्र आला तेव्हा पुढांने मोठ्या मेहेरबानीने त्याचे स्वागत करून त्याला बौद्ध संप्रदायाप्रमाणे वागूच कोणतेहि उष पथ्ये करून गेपादन करिता येतं हे समजावून सांगितलें. पुढें ईंद्राच्या सर्व प्रभाम बुद्धाने उत्तरें दिल्यानंतर इद्र हर्ष-यस्सित होऊन त्याने बुद्धाच्या स्तुतिपर एक गीत म्हटलें. वरील गोष्ट आपणाला अशी विचित्र वाटत असली तरी जुन्या बौद्ध लोकास ती भूपणीय वाटत असली पाहिजे

पायासि सुत्त.—दीप निकायांतील उल्लेख संवादार्थीक पायासि सुत्त (नं. २३) हा संवाद आत्मा व परलोक यांचे अस्तित्व मान्य न करणारा राजा पायासि व कुमार कस्सप यांच्यामध्ये झालेला आहे. सुत्तपिटकातील इतर संवादांमध्ये बुद्ध हा इतर, योलाणारा असून उठण्याचें काम केवळ होकर दिण्याचेंच असं असं दिसतें. परंतु पायासि सुत्त हा एक वास्तविक सुरस असा संवाद असून त्यावरून प्लेटोच्या संवादाचा आढावा घेता.

तथापि हे सुत्तहि मूळचें नाहीं. हा एक केवळ इतिहास-संवाद असून त्यामध्ये भर पातल्यामुळे त्याचें मूळचें स्वरूप उलट विपडलें आहे. बहुधा तो हुसत्या कोणत्या तरी संप्र-दायानुन विरोधित जैन संप्रदायातून-वेतलेला संवाद असावा असे विद्वान्निष्ठ म्हणतो.

दीप निकायाच्या रचनाकालावर प्रकाश पाड-जार्सी आणपी काही सुत्त.—दीप निकाय हा संप्रद अलीकडे पूर्ण झाला आहे हा गोष्ट नं. ३२ या व इतर सुत्ता-वरूनहि सिद्ध होते. यामध्ये राक्षस व सर्प यांचे निवारण कर-ण्याचे मंत्र दिलेले आहेत. त्याप्रमाणेच नं. २६ या सुत्तामध्ये अभिषेकादली होणारा बुद्ध मत्तैय्या याचा उल्लेख आहे. पिशोर्तोपिस्टाचा भार्या महात्मा तो हाच होय मंगीत आणि दगुत्तर या दोन सेवकच्या सुत्तामध्ये अभिषेकमण्डप याची रचना होण्यापूर्वी प्रचारात नगलेली काही वाक्ये आली असून त्याची रचना दगुत्तर निपायासारखी आहे. यावरूनहि वरील गोष्ट सिद्ध होते.

मज्झिम निकाय.—या वाचनाचा अर्थ मध्यम आचार्याच्या उपदेशपर व्याख्यानांचा संप्रद असा आहे. यामध्ये १५३ भागचे व संवाद आहेत. हे यामग्न्यत दीप निकायांतील भागचें व संवाद दोहून व्हान आहेत, एवढाच काय तो स्वाभाविक पराध आहे. या संप्रदायातील सर्वांहि स्वतंत्र व पूर्ण धामन त्याने मद व व प्रवार सति पार भेद आहेत. या संप्रदायांत सर्वांची समता बुद्धाचें धर्म-वासुदेव दीप नि

कायापक्षां यात विपयहि जास्त व विविध प्रकारचे आले आहेत. यामध्ये आपणाला बौद्ध संप्रदायाची निर्मितीची तांचे पुढे मांडणारे सत्यचतुष्टय, विषयाची व्यर्थता, आत्म्याच्या अस्तित्वावरूनच्या सक्काने निरसन, निर्वाण, ध्यानाचे निरनिराळे प्रकार इत्यादि बहुतेक सर्व विषय आढळतात काही ठिकाणी हे संवाद केवळ रक्षु व्याख्यानाप्रमाणे वाटतात, परंतु काही ठिकाणी ते सामान्य लोकांना आवडतील अशा मनोरंजक संभाषणाच्या स्वरूपात असून थारंभी मोठा व सहजान् उपोद्घात म्हणजे प्रास्तविक गोष्ट आढळते दृष्टान्त देऊन शिक्षण दिलें असता ते लोकास जास्त आवडतं—मग सर्व आपणा-मध्ये एकाच दृष्टान्ताचा परिपोष वेतलेला असो अग्नर तेंच तत्व पुन पुन. ठरविण्याकरिता एकामागून एक अनेक दृष्टान्त दिलेले असोत—हें तत्व जाणून या प्रथात काही कल्पित अथवा पौराणिक कथा सांगून त्याचा संबंध एखाद्या तत्वाशी जोडलेला आढळतो उदाहरणार्थ, नं. २७ या सुत्ता-मध्ये बुद्धाचा प्रसिद्ध शिष्य मोग्गल्लान यानें स्वर्गांत ईंद्रास दिलेल्या भेटीचे वर्णन केलेलें आहे त्या भेटीच्या वेळी मोग-ल्लान या मिथुनै आपल्या पायाच्या आगड्याने स्वर्गातील सर्व मींदरास हालविलें (५० व्या सुत्तात याच गोष्टीचा पुनः उल्लेख केला आहे) या गोष्टीवरून महाभारत व इतर पुराणातील ब्राह्मणी कथांची आढावा होतो.

घडलेल्या प्रसंगांचे वर्णन.—काही प्रास्ताविक गोष्टी-मध्ये वास्तविक घडलेल्या काही प्रसंगांचे वर्णन असावे असे वाटतें. याचें उदाहरण आपणाला एकुत्तासि वाच्या गोष्टीत दृष्टीस पडतें. तो दीक्षार घेण्याच्या उद्देशानें वल्ल व भिक्षायात्रे आणण्याकरिता जात असता त्याला एका गाईने ठार मारले (नं. १४०). तेव्हा बुद्धाने सांगितलें की, तो मिथु झाला नसताहि निर्वाणाग्रत गेला. त्याप्रमाणेच छत्र हा मिथु पार आभाती पडला असता त्याने आपलें शरीर तोडून आत्महत्या करून घेतली, व ही गोष्ट बुद्धास पसंत पडली (नं. १४४). आत्महत्या ही केवळ हुसरा जन्म मिळ-विण्याकरिता केली असता दोषाद् आहे, परंतु जो निर्वाणाग्रत जातो त्याला आत्महत्याचा दोष लागत नाही.

अस्सल्लयन सुत्त.—सुत्त नं. १३ हे प्रसिद्ध अस्स-ल्लयन सुत्त बुद्धाकालीन समाकल्पितांवरून रचलेले असावे असे दिसतें, व त्यामुळे ते आपणाला विशेष मनोरंजक वाटतें. गौतम बुद्ध हा चारहि पर्णांच्या शुद्धतेवरून उपदेश करीत होता हे त्या मानी ब्राह्मणास कोटें विचित्र वाटले असले पाहिजे. अस्सल्लयन आणि गौतम बुद्ध यांच्यामधील संभा-षणांतार्थे जातिभेदाच्या संधापरामर्श वाद अनेक प्रश्नां झाले असले पाहिजेत. ब्राह्मणांच्या जातिभेदमूर्ताने विरुद्ध पेतलेले आक्षेप व त्याचे केलेले राडन पार मीत्रचें आहे. आत्मलायन बुद्धास म्हणतो: ' हे बुद्धा ब्राह्मण म्हणतात की, ब्राह्मण हेच मनीस उच घर्णाचे धोतेत, इतर सणें त्यांच्या-हून कनिष्ठ आहेत ब्राह्मण हे येतवर्णां असून इतर म्हणवर्णा

आहेत. ब्राह्मण हे शुद्ध होतात तसे ब्राह्मणेतर होत नाहीत ब्राह्मण हे नम्रदेवाने साक्षात् पुत्र आहेत ते त्याच्या मुलापासून उत्पन्न झालेले आहेत ते ब्रह्मर्षीगापासून उत्पन्न झालेले, ब्राह्मणांनी वाटविलेले व त्यांचेच वंशज आहेत यावर बुद्धांचे काय झणणे आहे ?' नेतर बुद्धाने अस्तलायन यास एका-मागून एक असे प्रश्न विचारले की, त्या सर्व प्रश्नांना त्यास होकारार्थी उत्तर यांचे झाले ब्राह्मणांची विधाने निराधार आहेत असे कबूल करावे लागले. त्याचे प्रश्न अद्या प्रवा-रचे होते —

“समजा, एका अभिपिच्छ हात्रिय राजाने ब्राह्मणहात्रियादि सर्वे दर्जाचे लोक मिळून १०० निरनिराळ्या जातींची माणसे एकत्र केली नंतर प्रत्येकाने साल, चंदन अथवा पद्मक या झाडाच्या लाकडाची एक एक रथी घेऊन ती दुसऱ्या लाक-डाच्या सज्ज्यात फिरवून अग्नि उत्पन्न केला येणेप्रमाणे चाडाल, व्याघ्र, घुस्ड, रथकार, पुंनस (म्हणजे गृह) इ. सर्व जातींच्या लोकांनी अभिपद्मक केला, तर ब्राह्मणा-दिर्षांनी चांगली लाकडे घेऊन तयार केलेला अग्नि जास्त तेजस्वी व प्रकाशमान असेल काय ? किंवा इतरांनी तयार केलेला अग्नि अग्राची सर्व कायें करणारा नाही काय ?” अर्थात अस्तलायन याला दोन्ही धर्मांमध्ये काहीहि फरक नाही असे उत्तर देणे माग पडले. तेव्हा गौतमाने त्याचप्रमाणे जातींमध्येहि फरक नाही असे सांगितले.

गोष्टीरूप सुत्ते.—परंतु काही सुत्ते संवादरूपी अथवा प्रवचनरूपी नसून केवळ गोष्टीरूप आहेत याप्रमाणे न ८६ हे एक जुन्या तन्हेचें आख्यान असून त्यामध्ये अगुलि माल या नावाच्या एका भयंकर दारुवेलोराची हवीकत गदा-पथमिथित आहे हा पुढें मिथु होऊन सार्धतपदापर्यंत पोहोचला हे सुत हा जुन्या बौद्ध काव्याचा एक चांगला नमुना असून जातीत कविता फार चांगली आहे दुसऱ्या एका सुत्तांत (न ८१) महादेव या राजाची कथा सांगि-तली आहे (ही पुन्हा जातकांतहि आली आहे) या राजाने पहिला पुत्र केस दिसू लागताच राज्याचा त्याग करून मिथुवृत्ति स्वीकारिली अशा सुत्तामध्ये रत्नपाल (राष्ट्र-पाल) सुत (नं ८२) हें विशेष प्रसिद्ध आहे या मध्ये पोवाडाच्या चालीत एक गोष्ट सांगितली आहे तिचा सारांश असा —

रत्नपाल या तरुण राजपुत्रास मिथु होण्याची इच्छा झाली परंतु त्याचे आईमाप त्यास तसे करण्यास समति देई-नात तेव्हा अन्नत्याग करून त्याने त्यास समति देण्यास भाग पाडले काही वर्षांनी तो मिथुपेपाने आपल्या, मानी परत येऊन आपल्या पिशाच्या दाराची भिरा मागू लागला त्याच्या घापाने त्याला न ओढेसल्यसुळे तो त्यास दुसऱेंरें बोलून पालवू लागला तो म्हणाला की, याच मिथुनी यापा माऊन माझ्या मुलाला मंसाराचा त्याग करा-

वयाग लावले इतक्यात काही खकटें टाकावयास त्या मिथुनी लहानपणची दाद घोरेर आली व तिच्या जवळ त्या मिथुने त रारवतें खाण्याकरिता मागितलें तेव्हा तिने त्या मिथुला ओढवतून ती गोष्ट आपल्या घन्यास सांगितली. घन्याने घोरेर येऊन त्या मिथुला घरात बोलाविलें. पण त्या मिथुने आज माझे जेवण झालें आहे असे म्हणून घरात येण्याचे नाकारलें, व दुसऱ्या दिवशीं येण्याचे कबूल करून तो निघून गेला. दुसऱ्या दिवशीं घापाने त्याच्याकरिता वागलें जेवण घनवून त्याला देण्या-करिता सोन्यादागिन्याच्या राशी तयार करून ठेविल्या, व रत्नपालाच्या पूर्वीच्या चायकोसहि उची वरें परिधान करून हजर राहण्यास सांगितलें. दुसऱ्या दिवशीं मुलगा आला तेव्हा घापाने त्याचा आदरसत्कार करून त्यास तीं सर्व रत्ने व द्रव्य दल केलें परंतु रत्नपाल म्हणाला, ‘घावा, तुम्हाला जर माझे म्हणणे ऐकावयाचें असेल तर हे सर्व दागदागिने गाडीत घालून गंगादीर्घ्यां रोल पाण्यांत नेऊन गुड्या का की, याच्यापासून वेवळ दुख, क्रेश, दैन्य व त्रास मान उत्पन्न होतो’ त्याच्या चायकोने त्याच्या पाया पडून त्याची पुष्कळ विनमणी झेली, परंतु तिकडे बिलडल लक्ष न देता जेवण हाडयावर तो निघून गेला नंतर त्यास कुपेपाचा रागा भेटला तो त्यास म्हणाला, ‘जे ग्रहस्य बद्ध झाले आहेत, आगारी पडले आहेत, दरिद्री आहेत अगर ज्यांचे आस निघन पावले आहेत ते भिक्षू होतात, परंतु जो तरुण, सुखी व विरोगी आहे त्याने या सत्साराचा त्याग को करावा हे समजत नाही’ तेव्हा रत्नपालाने जीविताची अद्यावतता व कामाची अतृप्तता याबद्दल त्या राजाशी संवाद करून बौद्ध तत्वाची सत्यता त्याला पटवून दिली हा संवाद योके-डिसाच्या संवादाप्रमाणे वाटतो

इक्ष प्रवचनें चगेरे.—अशा प्रकारच्या सुंदर कथा-वेजारांचे इक्ष प्रवचनें आढळतात ही प्रवचनें संवादरूपी असून त्यामध्ये एकाद्या आद्यतत्वाचे प्रतिपादन केलेलें असतें, अथवा काही तात्त्विक परिभाषेचा अर्थ समजावून दिलेला असतो न ४३ व ४४ यांपैकी काहीं व न १२७ १३७, १४०, १४८ व १५१ हीं सुत्ते अगुत्तर निकाय यामधील यावाप्रमाणे व अभिपद्म पिटकातील व्याख्यानी-प्रमाणे किंवा वर्णाकरणाप्रमाणे आहेत.

वरील गद्यपद्यमिश्रित सुरस आख्यानाहून अगदींच निराळ्या तन्हेचें असें सुत्त न ११६ हे आहे यामध्ये प्रथम गयामध्ये व लागलीच पुढें पद्मामध्ये ज्या मिथुना साक्षा-त्कार झाला असून त्यांनी तो बगांत प्रसिद्ध केला नाही अशांच्या नावाची यादी दिलेली आहे हे गद्यपद्यमिश्रण बरेंच अलीकडचे असून ते आपणास पुढें बौद्ध संस्कृत बाह्य-यामध्ये आढळून येणार आहे

पेतिहासिक इष्ट्या महत्त्वाचे भाग.—परंतु अजिअम निकाय यांतील सुत्तावरून आपणाला प्राचीन बौद्ध धर्मप्राप्त

व पुढ आणि त्याच्या पहिला शिष्याचा याच्या उपदेशाचा पद्धती पद्धते एवढेच नव्हे तर त्या प्राचीन काळातील आयुष्यमायदली काही मगेंदार माहितीहि मिळते ही माहिती केवळ भिक्षूच्या रहर्णावदलच (नवर् ५, २१, २२ इत्यादि) मिळत नसून इतर लोकायदलहि मिळते उदाहरणार्थ, नं ५१ वरून आपणास प्राप्ताच्या यत्नावदल व त्या वेळेचे यत्न, संस्कार व पुरोहितर्ग याच्यामधील परस्परसंबंधावदल कित्येक उपयुक्त गोर्णी वळतात भारतवर्षात प्राचीन काळी प्रचारात असलेल्या निरनिराळ्या यतींच्या धर्मांचे उपाधि कोठे कोठे आढळून येतात न १२ व १४ मध्ये आपणास यतींच्या आगळ कियार्ग उत्कृष्ट उदाहरण आढळते न ४०, ४५, ५१, आणि ६० यावरून आपणास निरनिराळ्या पयाच्या चमत्कारिक साधूया माहिता मिळते त्या वेळी 'श्रयति' व 'सुपमयति' अशा प्रकारचे साधू असून ते अगदी हुबेहुब कुजे व वैल यांच्याप्रमाणे खात, पीत व रहत असत अशा यतींचे पुढे काय होईल असा सुदाळा प्रश्न विचारला असता, पार सात तर 'श्रयति' हा कुण्याच्या व 'सुपमयति' हा वेलाच्या जन्मास जईल किंवा ते दोघेहि नरकात जातील, असे सुदाने उत्तर दिले आहे काही सुत्तावरून बौद्ध व जैन संप्रदायाच्या परस्परसंबंधावदल ऐतिहासिक माहिती मिळते ११ माहिती विषेत उपाधि सुत्तात (नं ५६) व न ५७, १०१ आणि १०४ ह्या सुत्तात आली आहे त्या वेळेच्या सुत्ताय समजुती, लोभप्रम, सामा-भिर गोरी व कायदेवदती यावेधि उपाध मधून मधून आढळतात. उदाहरणार्थ, न १३२ मध्ये त्या वेळेच्या क्रूर सिंहा दिल्या आहेत सुत्त नं ३८ मध्ये सुलाचा जन्म व त्यांचे शिक्षण यावदलच्या विविन्न कल्पना आढळतात त्याप्रमाणेच नं १८ आणि नं. ३७ यांमध्ये सून आणि मातरा यांचे परस्परसंबंध कसे असत हे दृष्टीत पडते.

सुत्तांच्या काळाच्या पीर्वापर्याचा विचार —
कालाच्या दृष्टीने ही निरनिराळी सुत्ते एकमेकांन पार भिन्न आहेत मज्जिम निकाय यातील काही सुत्तांमध्ये महापरिनिब्बान सुत्तातील प्राचान गागातव्याप्रमाणे पुढ का केवळ मनुष्य व उपदेशक असा दृष्टीत पडतो तो स्वतः पदल एखाद्या मनुष्यनोटीतल्याच व्यक्तीप्रमाण पोसता मात्र त्याला विरोध ज्ञान ज्ञान्यामुळे पुढ पूर्ण निर्वाणाप्रत जाण्याच्या सुत्ताचा तो अनुभव येत अस तांना दृष्टीत पडतो. सुत्त नं २६ व ३६ यांमध्ये तो साध्या भाषेत आपल्या आत्मचरित्राचा काही भाग कथन करतो त्यामध्ये त्याने एकदि नमस्कार केलेला आढळत राहो परंतु इतर सुत्तांमध्ये (उदाहरणार्थ न १२) सुत्ताच्या टायी नव्हे देखी सुत्तांचे व घमस्वाराचे गमर्भ्य असल्या-वदलचे वर्णन आढळत 'चमत्कार सुत्त' (न १२३) यांमध्ये सुदाची गर्भावस्था व जून यावदलच्या जन्-राराचे वर्णन पुष्कळ आकाङ्क्षा लोकि क वास्तव्यामय

(उ निदानकथा किंवा ललितविस्तर यामध्ये) आढळून येणाऱ्या दंतकथाप्रमाणे व दीर्घ निकाय यातील महापदानसुत्त यामध्ये आपणास आढळून आल्याप्रमाणेच दृष्टीत पडते. या सुत्तांमध्ये बुद्ध अथवा भोगरान यांचे अदृश्य होणे, व एखाद्या सक्षम मनुष्याने आपला हात लाव किंवा आणव करावा त्याप्रमाणे एकदम देवलोकांमध्ये अथवा ब्रह्मलोकांमध्ये प्रगट होणे इत्यादि चमत्कार ठिकठिकाणी वर्णन केलेले आढळतात एका सुत्तामध्ये (न ४९) बुद्ध हा ब्रह्मदेवासुद्धा सर्व देवांपेक्षा श्रेष्ठ आहे असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे जरी बहुतेक भाषणे बुद्धाच्या तोंडी घातली आहेत तरी काही भाषणे बुद्धाच्या काही शिष्यांच्या तोंडीहि घातलेली आढळतात काही ठिकाणी विचारलेल्या प्रश्नास एखादा शिष्य उत्तर देतो, व ते परोवर असल्यावर बुद्धाची समति घेतो (न १२६). तथापि, सव सुत्ते बुद्ध हयात असताना रचली गेली ही कल्पनाहि सर्वत्र कायम राखलेली दिसत नाही उदाहरणार्थ न ८४ व ९४ यांमध्ये एका शिष्याने सध्या बुद्ध बोंडे आहे असा प्रश्न विचारिला असता, तो पूर्णनिर्वाणाप्रत गेला आहे असे त्यास उत्तर मिळालेले आढळते. सुत्र न १०८ याचा बुद्धाच्या मरणाशी निकट संध धर्मतो, यामध्ये, बुद्धाने निर्वाणापूर्वी भिक्षुसचावर एखाद्या सुर्याची नेमणूक केली नाही काय, असा आनदास प्रश्न केलेला आढळतो या प्रश्नास आनदाने नकारार्थी उत्तर दिले, पण केवळ तेवळाच गोटीवरून भिक्षुसपास कोंणाबाधि आश्रय नाही असे नाही, कारण धम्म हा त्याचा आश्रय असून बुद्धाने घालून दिलेल्या पातिमोक्ष विधीसुद्धे त्याच्यामध्ये गुप्यवस्था राहिल असे सांगितले. या सुत्ताचा धर्मापेक्षा विनयाशी (भिक्षुवर्गाच्या आचाराशी) जास्त संघर्ष दिसतो अशी दुर्गरीह काही सुत्ते आहेत (न १०३, १०४ व १४२)

निरनिराळ्या सुत्तांमध्ये ज्या निरनिराळ्या पद्धतींनी बौद्धमाप्रदायिक तत्वांचे विवेचन केले आहे, त्या पद्धती-वरून त्या सुत्तांच्या रचनेचा काल निश्चित करता येईल किंवा नाही हा प्रश्न आहे सुत्त न १२१ १ व १३५ १ यांमध्ये कर्मवादाचे बीभस शीतोने विवेचन केले आहे व यमलोकातील यातनांचे इतके सूक्ष्म वर्णन केले आहे की, तसेच वर्णन आपणाला पुराणांमध्ये आढळते यावरून ही सुत्ते बरीच अलीषडील असावीत असे पाडते, परंतु प्राचीन काळाहि निष्पक्ष साक्षिक कर्मवादाप्रमाणेच परंतु त्यापेक्षा निराळी एखादी कर्मवादाची गुलम करपना लोकांमध्ये रुढ असली मज्जिम निकाय रचला जाण्यापूर्वीचा बौद्ध सधाचा काही तरी इतिहास आशला पाहिजे हा गोष्ट न ६५ या सुत्तावरून ध्या होते यामध्ये, पूर्वी साक्ष्यवर्ने थोडी असून मिद्धची गम्या मोटी असे, पण त्या साक्ष्यवच-नाची सध्या मोटी थामू मिद्धची गम्या मोटी आहे असे

म्हटले आहे असलायन सुत्तामध्ये (नं १३) यवनाचा व कायोनाचा उद्देश आला आहे, त्यावरून त्या वेळी प्रकीर्णितयन साम्राज्य अस्तित्वात असून तो काळ अशोकाच्या मोठा पूर्वीचा असावा असे दिसते.

नं. ४१ व ४२ या सुत्तावरून या संप्रदायाचा आरंभ कसा झाला हे ज्ञानित होते नं ४० हे सुत्त योज्या प्रास्ताविक भागालेरीज शब्दशः न ४१ या सुत्ताप्रमाणेच आहे इतर ठिकाणीहि तीच प्रवचने व तेच सवादि फक्त निरनिराळ्या परिस्थितिमध्ये पुन्हा आलेले आढळतात उदाहरणार्थ, न १३२ ते १३४ हीं सुत्ते एकाच प्रवचनाचीं दोन रूपे आहेत हीं प्रवचने बहुधा भिक्षुनी प्रत्यक्ष केलीं असावीत जेव्हा एखाद्या भिक्षुस काही नवीन आढवत नसेल तेव्हा तो एसादे जुनेच प्रवचन काही किरकोळ फेरफार करून सागत असावा पुढे संप्रदायांत हीं सर्व प्रवचने—मग तीं कोणत्याहि उपदेशकाच्या तोंडाचीं असोत—जशी उपलब्ध झाली तशी एकत्र केलीं असावीत

सयुत्तनिकाय—तिसरा मोठा संप्रह सयुत्तनिकाय हा होय सामर्थ्ये उपदेशपर प्रवचनाचा संप्रह असून त्याचे निरनिराळे गुच्छ केलेले आहेत या संप्रहात सुत्ताचे ५६ गुच्छ (सयुक्त) असून प्रत्येकाचा समर्थ निरनिराळ्या नावाचीं अगर वस्तुंचीं आहे व त्यामध्ये निरनिराळ्या सात्र दायिक तत्वांचे विवेचन केले आहे हे निरनिराळे गुच्छ पाठताना केलेली विषयविभागणी तात्पुरी नसून केवळ प्रयत्न रूपी आहे यामुळे देवतासयुत्तामध्ये (नं १) देवतांची वचने आहेत, परंतु तीं आर्दी निरनिराळ्या विषयावरून आहेत मारसयुत्तामध्ये (नं ४) २५ सूत्रे असून त्यामध्ये प्रत्येकात मारावद्दली एक एक दंतकथा सांगितली आहे मार हा, सुद्ध स्वतः अगर त्याचा एसादा शिष्य मोक्षमार्गापासून च्युत व्हावा म्हणून प्रयत्न करतो परंतु प्रत्येक वेळीं त्याला अपयश येतं भिक्षुणीसयुत्तामध्ये (नं ५) भिक्षुणीवद्दल्या १० दंतकथा असून त्यामध्य मार हा त्यांना संप्रदायच्युत काळ्यावरून व्यर्थ प्रयत्न करीत असलेला दिसतो निदान संयुत (नं १०) यामध्ये १२ भाषणे व सवाद असून त्यामध्ये पुनर्द्योत फार आढळते याचा विषय १० निदाने म्हणजे कार्यकारणान्याय (पाटिच्च समुत्पाद) हा आहे अन मतगमसयुत (नं १५) यामध्ये २० प्रवचने असून तीं सर्व अनमतगमो (हे भिक्षुनी, आद्यतरहित असा हा संसार आहे) या वाक्यापासून सुरू होतात उलट कसप सयुत्तपत्तल (नं. १६) १३ सूत्र केवळ तीं कश्यपाच्या तोंडीं पाठलीं आहेत म्हणूनच एकत्र केलेली आढळतात याप्रमाणे सारीपुत्त सयुत्तामध्ये (नं २८) सारीपुत्ताची १० प्रवचने आहेत नाग-सयुत्ताच्या (नं २९) ५० सूत्रांमध्ये नागाच्या निरनिराळ्या जातींचीं नांवे दिलीं असून काणतें कृत्य केले असतें विविष्ट नागजातीमध्ये जन्म येतो तें सांगितलें आहे प्यान (ज्ञान) अपवा सभाषिसयुत्तातील (नं ३४) ५५ सूत्रांमध्ये

प्यानाचें अथवा समाधीचें विवेचन आहे सियाची सखलता अथवा निषलता व त्यांचे सद्गुण अपवा दुर्गुण आणि त्यानीं पुढील जन्मी प्राप्त होणारी स्थिति यांचे वर्णन मातुगामसयु-त्तातील (नं ३०) ३४ सूत्रांमध्ये केले आहे मोगलान याच्यापद्द कथा व त्याचीं वार्ता प्रवचन मोगलान सयु-त्तातील (नं ४०) ११ सूत्रांमध्ये आहेत सयसयुत (नं ११) यांतील नायक सक (शक) म्ह० इद हा असून तो येथे धार्मिक बौद्धाप्रमाणे आढळतो वेदातल्या ऋचातील वृश्चन इद यांचे भयकर वर्णन व सक सयुत्तातील त्याची स्मृति व मी कधीहि रागावत नाही अशा त्यानें मारलेली प्रार्थी हीं प्यानात वेता वेद व तिपिटक याच्या रचनेच्या कालामध्ये केवढे अंतर असलें पाहिजे ही गोष्ट लक्षांत घेते सच्यसयुत (सच्यसयुक्त नं ५६) हे अक्षरेचें सयुत असून त्यामध्ये १३१ सूत्रांत सत्यचतुष्टयाचे, मानवी दुखाचे व त्याच्या निरसनाचे विवेचन आहे याच सयुत्तामध्ये (नं ५६, ११) प्रसिद्ध धम्मचर्यपवतनसुत्त—वनारस येथील प्रवचन-आढळतें येथूनच सुदाने धर्मचक्राला गति दिली.

रच ना—हीं सुत्रे एकत्र करताना तीन मोर्दीकडे लक्ष दिलेले आढळतें (१) एकाच गुच्छातील सूत्रांमध्ये बौद्ध-संप्रदायाच्या काही मुख्य तत्वांच उद्घाटन केलेले असतें अपवा (२) त्याचा समर्थ एसादा विविष्ट वर्गातील देव, दानव अगर मनुष्ये यांच्याशी असतो किंवा (३) त्यामध्ये एसादा प्रसिद्ध व्यक्ती विवेचक अथवा नायक असतें या ५६ सयुत्ताचे ५ वर्ग (वर्ग) केलेले आहेत व एकदर सूत्र सत्या २८८९ आहे हीं सर्व सूत्र मध्यम अथवा दीप निकायातील सूत्रांपेक्षा घरीन लहान आहेत सूत्रांची सख्या येवढी मोठी असल्याचें सुट्य कारण प्रत्येक विषयाच्या सर्व वाज्या एसादा ठराविक पद्धतीने व काही वाक्याची अनेक-वार पुनर्द्योत करून इतका उद्घापोह केला आहे की, वाच-कास कदाळ्य येतो उदाहरणार्थ, सज्जयतन सयुत्तामध्ये (नं ३५) एकदर २०० सूत्रे असून त्यात पंडितियावर सवाद व भाषणे आहेत यामध्ये पुन पुन हेच सांगितले आहे की, नेत्र, कर्ण इत्यादि पंचेंद्रिये व मन हीं नाशवत असून दुःस-मय आहेत, त्याचा आत्म्याशी काही संबंध नाही व या पंडितियापासून झालेले प्रत्यक्ष ज्ञान नाशवत व दुःखमय असून त्यापाहि आत्म्याशी काही संबंध नाही तसेंच या पंडितियाचे जे विषय तेहि नाशवत व दुःखमय असून त्यापाहि आत्म्याशी काही समर्थ नाही हा गोष्ट प्रत्येक इदि यावद्द, तज्जन्य ज्ञानावद्द व त्याच्या विषयावद्द त्याच त्याच शब्दात पुन पुन सांगितली आहे व प्रत्येक मोठी वद्द निराळे सूत्र केले आहे अथवा यांचे वाचन आपणांस प्राप्तदायक वाटतें परंतु या संप्रहातहि वाक्याच्या रचनें महत्वाचा भाग गुच्छ आढळतो.

वा इम येन म ह व —असा महत्वाचा भाग विशेषत पाहिल्या वर्गात लक्ष्य पडतो या वर्गामध्ये नं. १ ते ११ हीं

सयुते असून त्यास सांगधरग (गाथासुक्त वर्ण) असें नाव आहे. अशा गाथा मधून मधून इतर निकायाप्रमाणे सर्व वर्णांतून आढळतात परंतु पहिल्या वर्णामध्ये त्याची सध्या इतका मोठी आहे की, काही सूत्रे केवळ गायामयच आहेत इतर सूत्रे, विशेषतः मारससुत्र व मिथुनांससुत्र यातील सूत्र पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे गायामयस्थित आढळूनरूपामध्ये आहेत त्याच्या स्वरापावरून व त्यांतून प्राचीन भाषेवरून ती प्राचीन वीडकाव्यापेक्षा आहेत हे उघड होते. "होय वैष्ण्विहसु यानहि निकायातील बहुतेक गाथा प्राचीन असाव्यात असे म्हटले आहे (दीर्घानिफाय प्र १५८) वरील दोन सयुक्तातील काही लहान लहान भाष्याने ही प्राचीन भारतीय काव्याची उत्कृष्ट उदाहरणे आहेत नमुन्यादाखल किंसा गौतमी (ह्या गौतमी) हिचे सूत्र (५, ३) हे आपण येथे देऊ —

“मी असे ऐकिले आहे की, पुढ एकदा भावस्ती (सापत्नी) येथे जेतवनात अनायविद्विक्काच्या धर्मामध्ये रहात होता किंसा गौतमी ही मिथुनी प्रातः काळी वज्रें परिधान करून व आपले निक्षाराद आरल्या वज्राखाली देऊन मिथ्या मागण्याकरिता भावस्ती नगरास गेली भावस्ती नगरामधून मिथ्या माणून आणलेले अन्न मिथुन केल्यावर ती राहिलेली दिवस चारविण्याकरिता एका वाट जंगलामध्ये गेली व बराच आत प्रवेश केल्यावर ती एका झाडाखाली बसली तेथे दुष्टयुधि मार हा तिचे ध्यान मोडण्याकरिता तिला भीति दाखविण्यास आला व तिला एका लाकात म्हाणाला की, येथे तू पुत्र हरवलेल्या आईप्रमाणे डळ्यात अन्न आणून एकटीच का बसली आहेस ? या दाट जंगलात एकटीच बसून एखाद्या पुरुषाची मायेप्रतीक्षा करीत आहेस काय ? हे ऐकून किंसा गौतमी आपल्या मनाची विचार करी लागली की, आता ज्याने शोक म्हटला तो कोण असावा, मानव असेल की मानवेंतर असेल ? नंतर तिला असे वाटले की, तो दुष्टयुधि मार असावा व त्याने आपल्या ध्यानात विघ्न आणण्याकरिता व आपणाम भिवविण्याकरिता वरील शोक म्हटला असावा नंतर किंसा गौतमीला ती दुष्टयुधि मार आहे असे ज्या वेळी कळून आले तेव्हा तिने त्याला पुढील अर्थाचे श्लोकांत उतर दिले “होय, मी खरीच एक पुन नष्ट झालेली आहे आहे परंतु मला जवळच असल्या या पुरुषाची मागेप्रतीक्षा करण्याचा जरूर नाही मी अन्न गांधीत नाही किंवा शोकहि करीत नाही व विना, मला कुसी भीतीहि वाटत नाही माझ्या कामाचा पूर्ण अन्न झालेला आहे व अन्न, वार दूर पळाला आहे मी मृत्यूच्या सैन्यास जिकरे आहे सर्व दुःखापासून अलिप्त राशी मी रहात आहे” तेव्हा त्या दुष्टयुधि मारास किंसा गौतमीने आपणास ओळखिले हे कळून जेजून ती झोप्या दृष्टाने तेथून अरदन झाला

या काव्यांतून आपणास भारतीय महाकाव्यांचे मूळ उपांत सापडते अशा आश्वासनासारखीच संप्रदायिक आढ्याने आढळतात असे धांपटिये हा या आश्वासनास लहान नाटके असे नामाभिधान देतो परंतु सर्व तिपटिकामध्ये यशा प्रकारची अध्यात्मिक विषयावर नाटके त्या वेळी होत असल्याबद्दल कोटिहि मागमूस आढळत नाही शिवाय इतकी सुसंस्कृतताहि त्या वेळच्या बौद्ध भिक्षुमध्ये आढळून येत नाही उलटपक्षी वरील काव्ये बौद्ध भिक्षुनीच रचली असली पाहिजेत व त्यांना तर नाटके व त्यांसारखे इतर प्रकार सामर्थ्ये माग वेण्याबद्दल त्यांच्याच शास्त्रात बरबार निषेध केलेला आढळतो, तथापि आपणाला अशा प्रकारची कथागति ठिकठिकाणी आढळतात व त्यामध्ये वरीलप्रमाणेच नाट्यकल्पनेचा घराब असत आढळतो अशा लौकिक व आध्यात्मिक कथागतिपातूनच नाटकाचा उदय झाला असावा, परंतु महाकाव्ये यापासून ऊपध झाली तरी यातच महाकाव्ये म्हणजे असे सयुक्तिक होणार नाही, तसे या सुटकथासच नाटके म्हणजेहि सयुक्तिक होणार नाही. या आश्वासनातील गद्यभाग हा पद्याइतकाच जुना आहे की काय याबद्दल मात्र सशय आहे

अंगुत्तर निकाय.—चौथा मोठा संग्रह अंगुत्तर निकाय हा होय यामध्ये बंधपर कथने असून ती सगळ्याच चढत्या क्रमाने झालेली आहेत. यातील सूत्रे सहजेंने निदान २३०८ (किंवा जास्तीत जास्त २३६३) असून ती ११ प्रकरणांमध्ये (निपातामध्ये) समित केली आहेत. ती अशी की, एकर्मण्याक वस्तुवरलचीं सूत्रे पहिल्या प्रकरणात, दोन वस्तुवरलचीं दुसऱ्या प्रकरणात, तीन तीट्याक वस्तुवरलची, तिसऱ्या प्रकरणात, उदाहरणार्थ, दुसऱ्या प्रकरणांमध्ये मनुष्याने ज्या वस्तुपासून दूर रहाव अशा दोन वस्तु, दोन काव्या व दोन हलक्यावस्तु, धरण्यात राहण्याबद्दल दोन कारणे, उदात्त्या दोन गाती, इत्यादिकाविषयी विवेचन आहे तिसऱ्या प्रकरणांमध्ये किंवा, काचा व विचार या नयीबद्दल, मिष्ट्या तीन वर्गाबद्दल, देवाच्या तीन दृष्टाबद्दल (धर्मिय, रोग व यत्तु), यत्तुच्या जाग्यर ताचा बालतो याच्या तीन कारणाबद्दल, मौनाच्या तीन प्रकाराबद्दल, ज्या तीन कारणासुळे क्रिया-नरकात जातात त्याच्याबद्दल, इत्यादि विवेचन आहे आठव्या प्रकरणात ज्या आठ गोष्टींनी पतिपत्नी हे परस्परार्थ, बद्ध करितात त्या गोष्टी, मिष्टेचे आठ प्रकार, पुढील जन्म दवग ण्याच्या कोटीत होण्यासाठी क्रियास अवश्यक असणारे आठ गूण, भूकपाची आठ कारणे इत्यादि विषय येतात दहाव्या प्रकरणांमध्ये दुष्टाच्या दहा लक्षणी, दहा आयतत (बौद्ध संप्रदायाचे योडकथात स्वरूप) पातिमोराखीवधाबद्दल दहा कारणे व धीमेत लोकांचे १० वर्ग इत्यादि गोष्टी आहेत

गो द वि भा ग—या अकरा प्रकरणांचे पुन्हा कित्येक विभाग (वंग) केलेले आहेत आणि यामध्ये बहुतकरून (नेहमीच चढ) एकाच विषयाबद्दल असलेली सूत्रे एकत्र

केली आहेत. याप्रमाणे पहिल्या प्रकरणातील (१) त्या निपातातील (१) पहिल्या वर्गामधील १० सूत्रांमध्ये पतिपरनी याचा परस्परसंबंध वर्णन केला आहे. निपात १ वग १४ यामध्ये ८० सूत्रे आहेत. त्यांमध्ये प्रमुख प्रमुख शिष्य व शिष्यांनी याची नोंद दिली असून त्यांच्या गुणांचे वर्णन केले आहे. निपात १ वग २० यांत निर्वाणप्राप्त्यर्थ करायच्या ध्यानाचे निरनिराळे प्रकार २६२ सूत्रांमध्ये सांगितले आहेत. निपात १ वग १८ हा उपासकांबद्दल असून त्यात १० सूत्रे आहेत. संयुक्तिकायातील सूत्रांप्रमाणे या संप्रदाहातील सूत्रेहि उद्धान सद्धान भाषणाच्या व सवादाच्या रूपाने आहेत. परंतु काही ठिकाणी लांब काव प्रवचनें असून इतर निकायांप्रमाणे यातील प्रवचनातहि मधून मधून पंचे (गाथा) आढळतात. अंगुत्तर निकायातील पुष्कळ सूत्रे व गाथा इतर ग्रंथातील सूत्रे व गाथा यांच्या प्रमाणेच आहेत, व काही ठिकाणी तर ती अवतरणे म्हणून उद्धृत करून घेतली आहेत. अंगुत्तर निकायातील काही सूत्रांमध्ये रूच्य हा मोठा विशेष गुण आहे. तिसऱ्या प्रकरणांमध्ये (३, १२९) दिलेले मुक्ताचे भाषण बौद्ध संप्रदाय हा गुप्तविद्याविशिष्ट आहे अशी ज्याची धामक, समभूत असलेल्याने याचण्यासारखी आहे. ह्यातील दोन गाथांचा आरंभ असा होतो.

“भिच्छूहो, तीन गोष्टी गुप्तपणे होत असतात, उघडपणे होत नाहीत. या तीन गोष्टी कोणत्या ? भिच्छूहो, त्रिया वेदमी गुप्तपणे गोष्टी करतात, उघडपणे करीत नाहीत. ब्राह्मणांचे मंत्र गुप्तपणे चालू असतात, उघडपणे नसतात. खोटा सिद्धांत गुप्तपणे पसरत असतो, उघडपणे पसरत नाही. भिच्छूहो, या तीन गोष्टी गुप्तपणे चालतात, उघडपणे चालत नाहीत.

“भिच्छूहो, तीन गोष्टींचा प्रकाश उघडपणे पसरत असतो, गुप्तपणे त्यात नसतो. त्या तीन गोष्टी कोणत्या ? चंद्राचे विष आपला प्रकाश उघडपणे पाडीत असते, गुप्तपणे नाही. सूर्याचे विष आपला प्रकाश उघडपणे पाडीत असते, गुप्तपणे नाही. बुद्धाचा धर्म आणि त्याचे शासन ही उघडपणे आपला प्रकाश पाडीत असतात, गुप्तपणे नाही. भिच्छूहो, या तीन गोष्टी उघडपणे प्रकाश पाडीत असतात, गुप्तपणे नाही.”

पुष्कळशा सूत्रात त्रियांचे वर्णन असून त्यात इतर संप्रदायातील साधू व पुरोहित यांच्याप्रमाणेच बौद्ध भिच्छूहोहि त्रियास बांगले म्हटले नाही. फक्त बुद्धाचा प्रिय शिष्य आनंद यांचे त्रियाची तरफदारी केलेली आढळते. त्याच्याच मयस्थीमुळे बुद्धाने पुष्कळ आदेवेचे वेळून सरतेवेळीं मोठ्या नाट्यीने भिच्छूणींचा संप्रस्थापन करण्याची परवानगी दिली या त्याच्या पक्षपाताबद्दल रामदह येथील संगीतीमध्ये ह्याला काव याचा लागला अशी परंपरागत माहिती (दिनपट्टक सुद्धम ११, १, १०) आहे.

या प्रकरणांमध्ये असे सांगितले आहे की, (४, ८०) एकदा बालीज्जोल त्रियांच्या कन्यायांप्रमाणे आनंदाचे असा प्रश्न केला की, त्रियांनी समेमध्ये जागा मिळत नाही अथवा त्यांना स्वतंत्र भेदा करून पोटा भरता येत नाही याचा काय कारण असले? बुद्धाने उत्तर केले त्रियासार्गात व मत्सरी असतात यांमुळे त्यांना समेमध्ये स्थान नाही, अथवा त्यांना स्वतंत्र भेदा करून पोटा भरता येत नाही. तिसऱ्या प्रकरणातील सर्वांत उत्तम भाषण म्हणजे तीन देवदूतांचे होय (१, १५). बार्थक्य, रोग व मृत्यु या तीन देवताबद्दल धातक देशाचा राजा यम याने दुष्टदुष्टांचा जनक भारयाजवळ चौकशी करून त्यास नरकाधिपतीकडे शिक्षेकरिता पाठवून दिले. ही नरकाबद्दलची करपना बौद्धसंप्रदायापूर्वीहि असावी असे दिसते.

वा इ म यी न म ह त्त्व.—तथापि अंगुत्तरनिकायामध्ये वाइमयाच्या दृष्टीन महत्त्वाचा असा फार धोडा भाग आहे. यात फेटाळणी, लाबलचक पुष्कळ प्रवचनें असून मधून मधून आढळणाऱ्या लाबलचक रक्ष वादांनी ती अधिकच फेटाळणी होतात. पहिल्या प्रकरणांमध्ये मुरत अथवा सुंदर अशी एक गोष्ट आढळत नाही. यांत संपादकीय दंडपशाहीचा एक असा चमत्कार आढळतो की, बौद्ध संप्रदायातील नैतिक, मानसशास्त्रविषयक व आचारविषयक नीति अनेक सूत्रे आहेत त्यापरोवरच काही सूत्रे त्याचा कोणत्याहि गोष्टीशी संबंध नसता केवळ त्यातील संख्येवरूनच यात गुप्तपणे दिलेली दिसतात. परंतु अशा सूत्रांमध्ये एक प्रकारचा विनोद आढळतो व तो ह्यांत एकामागून एक साहित्येच्या वर्तुळाच्या विविधतेवरून उत्पन्न होतो उदाहरणार्थ, आठव्या प्रकरणांमध्ये असे सांगितले आहे (८, २७) भिच्छूहो, या जगात आठ शक्ती आहेत. त्या कोणत्या म्हणाल तर, त्रियांची शक्ति कर्मागणनात चोराची शक्तीत मुलाची शक्ती रडण्यामध्ये राजाची सार्वभौम सत्तेमध्ये, मूर्खीची गर्वांमध्ये, शहाण्याची नस्तेमध्ये, विद्वानाची विचारामध्ये आणि ब्राह्मण व यति यांची लीनेतमध्ये असते.”

भारतीय धर्मातील सुभाषितांतून मधून मधून वंशक प्रकार आढळतो. अशा तऱ्हेच्या सारख्या गोष्टी एकत्र देण्याची कल्पना बहुधा बरीच प्राचीन असून लोकांच्या आवडीची असावी व त्यामुळे प्रचलित रुढीवरून या संप्रदाहातील सूत्रांची अशा तऱ्हेने विभागणी करण्यात आली असावी. अंगुत्तरनिकाय याची रचना झाली त्या वेळी बुद्ध देवकृपाप्रत नव्हे, पण विद्वान संपन्न अशा देवयोगिताप्रत अगर देवगणेशाप्रत मोहोत्तम होता असे दिसते. ही गोष्ट प्रवचनें करण्याच्या बौद्ध भिच्छू या सर्व उत्तम गोष्टी दुष्टास स्वयंस्फूर्तीने प्राप्त झाल्या अथवा मुग्धी या बुद्धापासून निघका अशा प्रश्नांचा रत्नाचा उल्लेख आलेला आहे त्यावरून दिसते. बौद्ध धर्माच्या प्रथास बौद्ध भिच्छूनी “आ सर्व उत्तम वचने आहेत ती सर्व बुद्धाचीच आहेत” असे उत्तर दिले हे अंभमत्वाचे उदा-

हरण पुढें दिलेल्या अशोकच्या औदार्यपेक्षाहि अधिक आहे. अशोक आपल्या मात्र वेपौल शासनामध्ये असे म्हणतो, "बुद्ध जे जे काही बोलला ते सवे उत्तम आहे." याप्रमाणेच दिव्यावदान या एका उत्तरकालीन संस्कृत प्रयामध्ये असे म्हटलें आहे की, चंद्र व तारे यासह आकाशा खाली येईल, पर्वत व वने यासह पृथ्वी रसातळास जाईल, सागर आढून जाईल परंतु बुद्ध कधीहि मिथ्या मापण करणार नाही. या साहसा विधानावरून अंगुत्तर निकाय हे अभिधम्म पिटकाचे पूर्वगामी असून त्यानेच त्यातील सूत्राचा पाया घातला असावा असे दिसते अंगुत्तरनिकायातील सूत्राची संख्या मोठी होण्याचे कारण संयुक्तनिकायातील सूत्राप्रमाणेच आहे

निकायांतील परस्पर संबंध — या चार निकायांतील परस्पर संबंध पाहता—धुदकनिकाय याचें स्वरूप अगदीच निराळे आहे—एवढी गोष्ट मात्र निश्चित दिसते की, काही सूत्रांची मालिका या संग्रहापेक्षा एकादच नव्हे तर निरनिराळ्या संग्रहात आढळते व सूत्रातून प्रतिपादन केलेल्या तत्त्वामध्ये या चारहि संग्रहात सुधीच फरक आढळत नाही. पुष्कळ ठिकाणी तर एखादे सूत्र मूळ कोणत्या संग्रहात असावे हे निश्चित करणे फार कठिण आहे. उदाहरणार्थ, ज्यामध्ये छिया नरकात जाण्यास कारणीभूत होतात अशा तीन गुणांचे वर्णन केले आहे. ते सूत्र, संयुक्त आणि अंगुत्तर या दोन्ही निकायामध्ये आढळते व ते पहिल्या संग्रहामध्ये दीपविकारायामध्ये व दुसऱ्या संग्रहामध्ये तीन संस्कारविषयक सूत्रामध्ये योग्यच दिसते. उलटपक्षी संयुक्तनिकायातील काही प्रकरणे अंगुत्तरनिकायातील सूत्राच्या पुरवणीद्वारेच अथवा उदाहरणाद्वारेच असल्यासारखी दिसतात उ. (सं. नि. ३७, १४—२४ व खगु. नि. ५, २३०) दीपनिकायातील सूत्रे पुष्कळ ठिकाणी प्रथम लहान असून नंतर वाढवण्यासारखी दिसतात उ. मज्झिम निकायातील दहावे सूत्र (सति पद्दान सुत्त) हे अक्षरशः दीपनिकायामध्ये (नं. १२ महासति पद्दान सुत्त) आढळते. मात्र या ठिकाणी त्यात काही टीकात्मक मनकूर अधिक घातलेला आढळतो त्याचप्रमाणे परिनिव्वानसुत्त हेहि त्यात पुष्कळ भर पडल्यामुळेच एवढे मोठे झाले आहे. तसेच दीपनिकायातील काही मनकूर अंगुत्तरनिकायामध्येच जास्त योग्य दिसतो शेवटच्या दोन निकायामध्ये सूत्राची संख्या बरोच वाढण्याने कारण मुख्यतः एकाच विषयावर निरनिराळी अनेक सूत्रे रचली गेली हे होय. असाच प्रकार मज्झिमनिकायामध्येहि आढळतो तसेच मज्झिम व दीपनिकायातील काही प्रवचने फार जाब असण्याने कारण त्यात चार-चार झालेली पुनरुक्ति हे होय. हे सर्व सूत्रसंग्रह आरंभी त्यांची आवश्यकता असल्यामुळेच रचले गेले ही गोष्ट लक्षात आल्यावरून रहात नाही. ही सूत्रे प्रथम भिक्षूंचा आचार घालून देण्याकरिता, त्यांना उपदेश करण्याकरिता, समाजा-

मध्ये प्रवचन करण्याकरिता किंवा नित्याविधींचा काल व पूजापद्धति बरेच निश्चित करण्याकरिता अस्तित्वात झाली असावीत. त्यात चारवार आढळून येणाऱ्या पुनरुक्तीचा आता जरी आपणास कंटाळा येत असला तरी त्या पुनरुक्तीवरून ही प्रथम वाचावयाकरिता केलेली नसून तोंडाने सांगण्याकरिता रचली होती ही गोष्ट सिद्ध होते.

पुनरुक्ति—या सूत्रामध्ये आढळून येणारे शब्द व वाक्य यांच्या पुनरुक्तीमुळे ही प्रवचने वस्तुत्वाच्या दृष्टीने जास्त परिणामकारक होत व ती श्रोत्यांच्या मनावर चांगली ठसत असत. ही प्रवचने जर लिहून विद्याभ्यास वाचावयासाठी दिली असती तर ती आताइतकीच तेव्हाहि कंटाळावार्णा वाटली असती त्यातील सर्व पुनरुक्ति कायम ठेवून या सूत्राचे आपातर धरणे सबळ नवळ अशक्य आहे, के. ई. न्यूनम याने वर्मन आपेममध्ये लिहिलेल्या "गौतम बुद्धाची आपणे" नावाच्या ग्रंथामध्ये ठिकठिकाणी ही पुनरुक्ति कायम ठेवण्याच्या कामा फार चिकटी दाखविली आहे तरी तेथेहि काही ठिकाणी ही पुनरुक्ति गाळावी लागली आहे. कारण ओल्डेनबर्गच्या म्हणण्याप्रमाणे या बौद्ध भिक्षूस "आणि" हा शब्द खरोखरच माहीत नसावा असे दिसते. एवढेच नव्हे तर त्यास सर्वनामाचा उपयोगहि अज्ञात असावा संयुक्तनिकायातील एखादी दिलेली मापण (१५, ३) आतांल द्विसंकि गाळल्यास किती जोरदार व उदात्त दिसते पहा —

बुद्ध म्हणाला, "भिक्षूही, हा संसार आद्यतरहित आहे. अज्ञानाने आवृत व घातनेने बद्ध असे हे जीव कधीपासून भ्रमण करू लागले हे कळत नाही. कारण हे भिक्षूने, तुम्ही इतस्ततः भ्रमण करीत असता तुमचा अनिष्टाशी झालेला संयोग व इष्टापासून झालेला वियोग यापासून झालेल्या दुःखाने तुम्ही गाळलेले अथू व महासागरातील उदक यामध्ये जास्त कोणते ?"

"महासागर," भिक्षू उत्तर करतात, "आपण उपदेशिलेल्या तत्त्वाप्रमाणे आम्हाला इतस्ततः या दीर्घ मार्गावर भ्रमण करीत असता अनिष्टसंयोग व इष्टवियोग यापासून झालेल्या दुःखामुळे गाळलेले अथू हे सागरातील पाण्यापेक्षा अधिक वाटतात."

बुद्ध म्हणतो, "उत्तम, उत्तम, फार उत्तम. हे भिक्षूही, मी उपदेशिलेल्या तत्त्वाचा तुम्हास बरोबर धोष झाला आहे. होय. या दीर्घ मार्गावर भ्रमण करीत असता अनिष्टसंयोग व इष्टवियोग यासुळे तुम्ही गाळलेले अथू हे चतुःसागरातील पाण्यापेक्षा अधिक आहेत. तुम्हाला मातृवियोगाचा अनुभव पुत्रवियोगाचा अनुभव, कन्यावियोगाचा अनुभव, वस्तुवियोगाचा अनुभव, आश्ववियोगाचा अनुभव व रोगासुळे झालेल्या ना-पाचा अनुभव पुष्कळ दिवस झालेला आहे व हे वार सातितलेले

(मातृवियोग इ पुन्हा सर्व) अनुभव घेत असता व अनि-
ष्टयोग व इष्टवियोग याबद्दल शोक करीत असतं तसमूह
गायलेले अभुञ्जल वतु सागरातील पाण्यापेक्षा जास्त आहे.
याचें कारण काय? हे मिश्रदो, हा सत्तार आचरतरीत
आहे अज्ञानांनं आपृत आणि यागनाहीं यद् असे हे
प्राणी केव्हापासून भ्रमण करू लागले हें कळत नाही.
आणि म्हणून या अगातीत वस्तूपद्दल तिडकारा येण्यास
पुरेचें कारण आहे, त्याच्याबद्दल द्वेष वाटण्यास पुरेचें
कारण आहे; व त्यापासून सुटका करून घेण्यास पुरेचें
कारण आहे."

तथापि, इतर सूत्राप्रमाणें या सूत्रातील पुनरुक्त्यालें
इतकी प्रमाणापोहें नाहींत, आणि यामुळेच ज्या लहान
व मोठक वचनातून एकच विचार अगदी स्पष्टपण मांड-
लेला आहे, आणि ज्याचे विवेचन एकहि भनवद्भक्त
पाव्द न घालता केलें आहे ती सूत्रे जास्त आवडतात या
बारेहि निकायामध्ये असे संवाद घोडेमे आटवतातच यामुळे,
काहीं सयुक्तिक कारणावरून आपणाला असे म्हणत घरता
आले, कीं आटवतार व अशी पुनरुक्तीने दूषित न झालेली
सूत्रे ही या संप्रदायातील सर्वांत सुनी सूत्रे आहेत, तर या बारा
संप्रदायातील असुक्त एक समूह दुसऱ्या संप्रदायापासून आधी
रचला गेला असें म्हणण्यास गणा रहात नाही तें काहीहि
असलें, तरी चारहि निकायामध्ये काहीं फार प्राचीन व काहीं
आलीकडील सूत्रे आहेत हे स्पष्ट आहे चारहि संप्रदायामधील
सूत्रांमध्ये ज्या काहीं चांगल्या गोष्टी सामान्यत
आढळतात, त्यावरून या सर्व सूत्रांची मूलतः
एकच आहेत ही गोष्ट दृष्टीस पडते त्या सर्वांतहि मधुन-
मधुन आपणाला काहीं सुटक संवाद आढळतात यामध्ये
सुद्धाचे प्रतिस्पर्धांशा झालेले वादविवाद दिलेले आहेत. हे
वादविवाद सुसंस्कृत, सयुक्तिक, सभ्य व मनोहर अशा
पद्धतीने वाढलेले आढळतात त्यांचे प्रतिपक्षी ब्राह्मण अथवा
इतर साम्रदायिक लोक असत प्रथमतः तो आपल्या प्रतिप-
क्ष्याचे सर्व म्हणणें पुढे मांडीत असे त्यानें दाखविलेले सर्व सुदे
त्याच्याच भाषेत व त्याच्याच दृष्टांसाह घेऊन त्याची बाजू
पुढे मांडून न कळत झाला तो त्याच्या अगदी उलट बाजूला
नेत असे. हे संवाद रचणाऱ्याना प्रत्यक्ष सुद्धाचें त्या वाद-
विवादाच्या प्रसंगा केलेल्या भाषणाची आटवण असावी
असें हिंस डेन्किडसप्रमाणें विटरनिट्झहि धरून चालतो व
सॉक्रेटिस याच्या विवेचनपद्धतीची कल्पना व्याप्राप्त्याणें आप-
णास झट्टीच्या संवादावरून येते, त्याप्रमाणेंच सुद्धाच्या विव-
रणपद्धतीची काहींशी कल्पना आपणास घरील संवादा-
वरून करिता येईल असें तो म्हणतो.

गीतमाची विवेचनपद्धति — गीतमसुद्धाच्या विवे-
चन पद्धतीमध्ये दृष्टात देऊन कोणतीहि गाठ थोल्याच्या
मनावर ठरवून याबयाची व अथार रीतीने त्याचा खात्री
करावयाची ही गोष्ट मुख्य असे दृष्टात म्हणजे काहीं

पुरावा नव्हे परंतु दृष्टाताचा मनावर अधिक परिणाम होतो,
व अनेक वेळा तो ह्जारों पुराव्यापेक्षाहि थोल्याच्या सुदी-
लहि पडतो ही गोष्ट सुद्धाचा चांगली ठाकक असल्यामुळे,
तो आपल्या भाषणातून बारावार दृष्टाताचा उपयोग करीत
असे, व त्याच्या शिष्यांनाहि या गोष्टीत त्याचें अनुकरण
केलेलें दिसतें यामुळेच आपणाला चारहि संप्रदायातून दृष्टा-
ताची रचलेल आटवून येते, व त्यामुळेच या भाषणामध्ये
कोणत्या दृष्टीस पडून त्याना वाढ्मयविषयक महत्त्व
आलें आहे

दृष्टात — अशा तऱ्हेच्या मनाची खात्री करून देणाऱ्या
दृष्टाताचें उदाहरण आपणाला सुद्ध व माळक्या याचा पुन
याच्यामधील संवादामध्ये आढळतें. यामध्ये सुद्धाला एका
मित्राला शिष्यानें जन्म व मृत्यु इत्यादि आध्यात्मिक विषया-
बद्दल प्रश्न केला असता त्याला सुद्धाचें असे उत्तर दिलें
आहे कीं, अशा प्रश्नास उत्तर देत बसल असता मोक्षाचा
उपाय शोधून काढण्यास व दुखापासून मुक्त होण्यास
वेळच रहाणार नाही. ही गोष्ट त्यानें पुढील दृष्टातावरून
सिद्ध केली आहे.

एका मनुष्यास एक विपारी बाण लागला, तेव्हा त्याच्या
मित्रांनी त्याला तत्काळ वैद्याकडे नेलें पंच तो बाण उप-
टून काढ लागला असता, जर तो मनुष्य भोरवून म्हाणाला
कीं 'बाबा, प्रथम हा बाण कोणी मारला तो क्षत्रिय, ब्राह्मण
वेद्य किंवा शूद्र होता, तो कोणत्या कुळातील होता, तो
उच्च होता कीं उण्या होता, तो बाण कशा प्रकारचा आहे
इत्यादि गोष्टी मला प्रथम समजल्याशिवाय कीं हा बाण
काढ देणार नाही' तर पुढें काय होणार? या सर्व प्रश्नांचीं
उत्तरें मिळण्यापूर्वी तो मरूनहि जाईल. याचप्रमाणें ज्या
शिष्याला परलोक इत्यादि विषयाबद्दल सर्व प्रश्नांचीं उत्तरें
प्रथम मिळण्याची इच्छा असेल तो दुःख, दुःखाचा आरंभ
व त्याचा शेवट व तें घालविण्याचा उपाय या गोष्टी कळ-
ण्यापूर्वी मरूनहि जाईल याप्रमाणेंच तैत्तिरीयसुक्तातील (दीप
निकाय १३, १५) दृष्टातहि असेच सुद्धेसुद्ध आहेत या-
मध्ये सुद्धाचें असें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे कीं,
ब्राह्मणाची ब्रह्मामध्ये एकरूप होऊन मोक्ष मिळविण्याची
इच्छा भूषणापाची आहे कारण त्याना असें कबूल करावें
लागते कीं, तें ब्रह्म त्यांनीं, त्याच्या गुरुनीं, परम
गुरुनां अथवा प्राचीन कालातील ऋषींनींहि प्रत्यक्ष पाहिलें
नाहीं सुद्ध म्हणतो का, ही गोष्ट अधमालिकेप्रमाणें दिसते
त्या मालिकेपैकी पहिल्याला, मधल्याला अथवा शेवट-
त्याला कोणालाहि दिसत नसतें ही अज्ञात अशा
ह्मराच्या प्राप्तीबद्दलची इच्छा, ज्याप्रमाणें एखादा तरुण
म्हणतो कीं, माझे प्रेम एका अतिशय सुंदर तरुणीवर बसलें
आहे, पण त्याला ती तरुणी कोण आहे असा प्रश्न विचारला
असता ती कोणत्या जातीची आहे, कोणत्या वर्णाची आहे,
तिचें नांव काय आहे, ता उच्च आहे कीं उणेंगो

काळी आहे की गोरी आहे, तिचें रहाण्याचें ठिकाण कोठे आहे, याबद्दल काहीच सांगता येत नाही, किंवा ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य एखाद्या चवदाव्यावीरला प्रासा दान्या सज्जाला जिना बांधायची इच्छा करतो, परंतु हा सज्जा पूर्वेस आहे की दक्षिणेस आहे, पश्चिमेस आहे की उत्तरेस आहे, तो उच आहे, ठेंगणा आहे, की मध्यम उंचीचा आहे, हे त्याला ठाऊक नसतें, त्याप्रमाणें आहे 'त्यागफल' या सूत्रामध्ये (दोषनिर्णय २, ९९, ७८) सत्तारातून मुक्त झालेल्या यतीच्या सुखाचा कल्पना बुद्धानें अनेक सुंदर दृष्टांतांमध्ये दिली आहे ज्याप्रमाणें एखादा ऋणको आपलें सर्व कर्ज फेडून व आपल्या कुटुंबाच्या पोषणाकरिता काही संपन्न करून ठेवतो, एखादा रोमी पुष्कळ दिवस दुःख भोगून पुन निरोमी बनतो, एखादा बंदिवासाचें दुःख भोगून नंतर मोक्षदा होतो, एखाद्या सुखानास त्याचा धनी स्वातंत्र्य देतो, एखादा पायस्थ विकट मार्गामध्ये वाट चुकून जंगलामध्ये भटकत फिरत असता एखाद्या मनुष्यवस्ती वसलेल्या खेज्यास पोहोचतो, किंवा ज्याप्रमाणें एखाद्या तळ्यामध्ये फक्त एकाच थंड झाल्याचें पाणी साठले-दुसऱ्या कोणत्याहि दिशेने त्यात पाणी येत नाही अगर त्यावर पाऊस पडत नाही-व अशा तऱ्हेने तें तळें नेहमी त्या एकाच झऱ्याच्या थंड पाण्याचें घडव भरलेलें असतें, त्याप्रमाणें या यतीच्या ठिकाणी नेहमी सौख्यपूर्ण शांति भरपूर बास करीत असते. सुखाची नथ रता ही पुष्कळ दृष्टांतांमध्ये दाखविली आहे इन्द्रियजन्य सुखें हीं किती दुःखमय व क्लेशमय आहेत हे दाखविण्याक रित मज्झिम निकायातील ५४ व्या सूत्रामध्ये सात ठळक दृष्टांत दिले आहेत एका मुक्तेनें पीडित झालेल्या कुत्र्या-मुढें एखाद्या चाटिकर्नेन एक हाड टाकिलें असता त्याची जशी धुधा घात होत नाही, तशी त्या मांसरहित हाडा-सारखी ही इन्द्रियजन्य सुखें आहेत हीं दुःखमय व क्लेशमय असून पुष्पापासून परिणाम वाईटच व्हावयाचा ज्याप्रमाणें एखादा पक्षी एखाद्या मांसपांडावर डाडप घालतो व इतर पक्षी त्याच्यावर हल्ला करून त्याला जिवंततात, त्याप्रमाणें या विषयापासून दुःखच उद्भवतें. साधू या विषयमुखाद्य निस्त्वान्यानें भरलेल्या एखाद्या गाचेप्रमाणें भानून त्या पासून दूर सरतात ज्याप्रमाणें स्वप्नातील सुंदर दृश्य जागें झाल्याबरोबर नाहीसें होतें, किंवा ज्याप्रमाणें उसन्या आणलेल्या घनामुळे तें उसनें आहे हें न समजून एखाद्या मनुष्याचा हेरा कराना, त्याप्रमाणें हीं विषयसुखें आहेत एखाद्या मनुष्यानें भरण्यामध्ये फळानी लादलेला एखादा वृक्ष पाहून ती पीटभर राण्याभरिता वर चढावें, पण इत वयात दुसऱ्या मनुष्यानें येऊन तें झाड पाहून त्यावरील फळें राण्याकरिता तें मुळीसचट तोडून पाडण्यात थारम करावा व वरील मनुष्याच पीडा थांबी, त्याप्रमाणें या विषय

सुखाचा उपभोग घेतला असता केवळ क्लेश, दुःख व सर्व प्रकारचा पीडा उत्पन्न होते

दृष्टान्त व प्रस्तुत परिस्थिति — काही ठिकाणी या दृष्टांताचा मेळ प्रस्तुत परिस्थितीशीं फार सुंदर व सहृदय-तेनें बसविलेला आढळतो उदाहरणार्थ, मज्झिमनिकाया तील ५८ व्या सूत्रामध्ये, नीमळ नातपुत्त याच्या विद्याव-णावरून राजा अभय हा बुद्धाला काही तरी विकट प्रश्न विचारून त्याला कुठित करणाऱ्याचे हेतुनें आला असता, त्यानें बुद्धाला आपण कधीं कटु भाषण करीत नाहीं काय असा प्रश्न केला बुद्धानें मला काही प्रसंगी कटु भाषण करावें लागते असें कबूल केल्यावर यानें उलट असा प्रश्न केला की, तर मग आपणामध्ये व सामान्य जनांमध्ये—जर आपण कटु भाषण करतो तर—काहीं फरक दिसत नाही त्या वेळीं अभय राजाच्या माडीवर त्याचा एक लहान अल्पवयी मुलगा बसला होता बुद्धानें त्या राजाला असा प्रश्न केला 'हे राजा, दा मुलानें तुझ्या अथवा दाईच्या निष्काळजीपणामुळे जर एखादा लाकडाचा तुकडा अगर दगड तोडात घातला, तर तू काय करशील असें तुला वाटतें?' राजानें उत्तर दिलें, 'महाराज, मी तो बाहेर काढीन, व मला जर तसें एकदम करता आलें नाही, तर मी त्याचें डोकें डाव्या हातानें धरून उजव्या हाताचें बोट वाकडें करून बाहेर काढीन तसें करताना तरी रफ निघालें तरी हरकत नाही आणि असें का म्हणार तर याचें कारण एवढेंच की, या कुत्यानें मी त्या मुलावर दयाच केली असें होईल' तेव्हां बुद्ध म्हणाला 'त्याचप्रमाणें हें राजा, सधागत कोणताहि बोट्या, चुकीचा अथवा अपायकारक म्हणून भाहीत असलेला व दुसऱ्याला अभिय व दुःखकारक होईल असा शब्द केव्हाहि उच्चारित नाही त्याप्रमाणेंच खरा, यरोबर आणि अपायरहित म्हणून भाहीत असलेला, परंतु दुसऱ्याला अभिय व दुःखकारक होईल असा शब्द तथागत उच्चारित नाही परंतु जर त्याला एखादा शब्द खरा, यरोबर व सुपरिणामी आहे असें भाहीत असलें, तर जरी तो दुसऱ्याला अभिय व दुःखकारक होत असेल तरी तो उच्चारणें योग्य होय असें तथागत समजतो आणि तसें का तर, त्या जीवाबद्दल तथागताला दया येत म्हणून'

दिव्याचा दृष्टांत हा फार आवडता असून तो बारवार दिलेला आढळतो हा दृष्टान्त येणें प्रमाणें

"हे मिश्रुणे, ज्याप्रमाणें एखादा तेराचा दिवा तेल आणि वात याच्या सहाय्यानें जळत राहतो, आणि ज्याप्रमाणें त्यात कोणी मधून मधून तेल्पाच पालीत गहिला तर तो दिवा अनंत कालपर्यंत तसाच जळत गडील, त्याचप्रमाण, हे मिश्रुणे, केवळ बघनाप्रमाणें असलेल्या या जगातील वस्तूंच्या दार्यां बी मनुष्य आसक्ति ठेवतो त्याचाहि ह्म्यास दिशमनुदिवस वादतच जातो "

एका गांवातील शिष्टांनी बुद्धाला, आपणांस जर सर्व मनुष्यां-
मदत सारस्वीच फळकळ वाटते, व आपण जर सर्वांवर सारस्वीच
उपकार करता, तर आपण आपली तत्वे इतर लोकांसच जास्त
पूर्णतेने कां समजवून देत नाही, असा प्रश्न केला असता त्यानें
उत्तरादाखल पुढील दृष्टांत सांगितला. शेतकरी ज्याप्रमाणें
प्रथम चांगल्या कमिनीवर, नंतर मध्यम कमिनीवर
व शेवटी वाईट कमिनीवर लागवड करतो, त्याप्रमाणें बुद्ध
आपली तत्वे प्रथम भिक्षुस व भिक्षुणींस, नंतर इतर अनुया-
यांस, व शेवटी संप्रदायास व आलेल्या इतर लोकांस समजा-
वून देतो.

या दृष्टांतांतून विनोदहि मधून मधून आढळतो. उदाहर-
णार्थ, माज्झिम निकाय १२६ मध्ये म्हटलें आहे कीं,
एखाद्यानें एका भांड्यांत वाडू व पाणी एका टिकाणी घेऊन
कितीहि शुद्धतेने अथवा रगडले, तरी त्यापासून तेल कधीहि
निघणार नाही; किंवा एखाद्यानें गाईचें शिंग धरून कितीहि
पिळलें, तरी त्यापासून दूध मिळणार नाही येथे; त्याप्रमाणेंच
एखादा भिक्षु जर योग्य मार्गांनें चाला नाही, तर तो ज्येष्ठाप्रत
कधीहि जाणार नाही.

काही दृष्टांत येथे तत्कालीन—संप्रदायस्थापनेच्या
काळातील—बौद्धांच्या भावेमध्येच आढळतात. व ते प्रत्यक्ष
बुद्धांच्या अमर त्याच्या निकट शिष्यांच्या तोंडचे दिसतात.
जेव्हां ते सवें दुःखांची उत्पत्ति वासनेपासून आहे असें
म्हणतात तेव्हां ते तिला सन्हा (तृणा) असें नांव देतात;
व हीच जन्मांतरास कारण आहे असें म्हणतात. त्यांच्या मतें
हा जन्मजन्मांतराचा केरा म्हणजे संसार हा एक सागर असून
त्याच्या पेलतीरावर निर्वाण आहे. वासना, पातक व या जगां-
तील सर्व घडपड हा एक महापूर असून तो निर्वाणाप्रत पोचेल
तो या महापुरांतून पार पडेल. चांगल्या अथवा वाईट कृत्याच्या
(कर्मांच्या) परिणामास ते फल म्हणत. जेमें जेमें कर्मांची
कल्पना आली आहे, तेथे तेथे भीम आणि फल यांचा
दृष्टांत डोळ्यापुढें असल्याप्रमाणें दिसतो. बुद्धांच्या उपदेशास
सिंहगर्जनेची उपमा दिलेली आहे. अशा प्रकारच्या कल्पना
ठिकठिकाणी आलेल्या आहेत.

या निकालाखेरीज इतर ठिकाणीहि आढळून येणारा एक
लोकांच्या आवडीचा रूढ दृष्टांत पुढें दिला आहे: “ हे
भिक्षुहो, समजा की, एखाद्या मनुष्यानें एकच ओक असलेलें
एक जोखंड समुद्रामध्ये टाकून दिलें, आणि पूर्वेकडील वारा
पश्चिमेकडे, पश्चिमेकडील पूर्वेकडे याप्रमाणें चारहि दिशांनीं
वारा त्या जोखंडास परस्परविरुद्ध दिशांस नेत असला,
व तेथें एक एकाक्ष असा प्राणी संमर वर्षांतून एक वेळ पुष्ट-
भागावर येत असेल, तर त्याचें रोंकें त्या जोखंडाच्या छिद्रा-
मध्ये जाईल असें तुम्हांला यादेंत काय ? अशी गोष्ट
कार मोठया काळावधीत क्वचित एखाद्या प्रसंगी घेऊन.
“ परंतु त्या एकाक्ष प्राण्याचें रोंकें त्या छिद्रामध्ये
जाणें ही गोष्ट कदाचित स्वकर घडून येईल. पण

तो मूर्ख मनुष्य एकदां नीच कोटीमध्ये जन्मास जाईल
तो पुन्हा मनुष्यजन्मामध्ये येणार नाही. कारण, नीच कोटी-
मध्ये एकमेकांचा जीव वेण्यासाठी धडपड चाललेली असून
कोणतीहि चांगली गोष्ट तेथें घडत नाही.”

दृष्टान्तापेकून सांस्कृतिक इतिहास—हे दृष्टांत
संस्कृतीच्या इतिहासाच्या दृष्टीनें फार महत्त्वाचे आहेत.
कारण, त्यात आपणांला प्राचीन काळच्या भारतीय
लोकांची, शिल्पकारांची, शेतकऱ्यांची व व्यापाऱ्यांची
रहाणी पहावयास सांपडते. माझणी वाईटमय फक्त माझण
आणि क्षत्रिय या दोन वर्गांबद्दलच असल्यामुळे त्यामध्ये
या लोकांची माहिती फार थोडी आढळते. परंतु यांत आपणांस
गाडीवान, सारणी, शूतकार यांबद्दलच किंवा तिळाचें तेल काढ-
ण्याच्या कृतीबद्दलच दृष्टांत आढळतात. एका दृष्टांतामध्ये
(माज्झिम १४०) सर्व सोनारकामाचें वर्णन आढळतें.
इसच्या एकांत (माज्झिम १२५) हत्ती माणसाळवण्याची
सर्व कृति दिलेली आहे. तिसऱ्या एकांत (माज्झिम १०१)
विपारी याण लागला असतां खाबर उपाय करण्याची रीति
वर्णन केली आहे.

सरते शेवटी या दृष्टांतांबद्दल एवढें म्हणतां येईल कीं,
हे दृष्टांत म्हणजे जरी पुरावे म्हणून म्हटले जाणार नाहीत
तरी या सूत्रांमध्ये उत्तम असा लुकिवाढ त्यांतच काय तो
आढळतो. इतरत्र जेव्हां एखाद्या तत्वाचें वियेचन करावयाचें
असतें तेव्हा आपणांला फक्त समानार्थक शब्द, ठराव विषय-
विभाग व उदाहरणांची यादी दिलेली आढळते. ही गोष्ट
अंगुत्तरनिकायामध्ये सर्वत्र आढळते.

आपला मुद्दा सिद्ध करण्याच्या या सूत्रांतील पद्धतीची
तुलना ग्रेटोच्या पद्धतीशी कोणत्याहि बाबतीत करतां
जावयाची नाही. आणि या सूत्रांमध्ये ग्रेटोच्या संवादासारखे
संवाद फारच थोडे आहेत, असें विटरनिट्झने आपलें
मत दिलें आहे. कालिदास यांनी या भारतीय आणि ग्रीक
संवादांमध्ये कांही ठिकाणी असलेलें साम्य दाखविलें आहे
ही गोष्ट खरी. परंतु या साम्यामध्ये कांही अथयक सुद्धा-
चाच अभाव दृष्टीस पडतो, आणि हें साम्य या दोहोंचें
कांही परस्परसंबंध असले असें वाटण्याइतकें स्पष्ट नाही.
पुण्येच्छीं सूत्रे वास्तविक संवादरूपी नसून त्यामध्ये आपण
करणारी व्यक्ति एकच—पुण्येच्छी स्वतः सुद्धच—असते, व
इसऱ्याचें काम फक्त होय किंवा नाही म्हणवयाचें अथवा
आपली संमत दर्शविण्याचें असे. त्याप्रमाणेंच या निकालां-
तील हे उत्तम संवाद आहेत त्यांवरून आपणांला ग्रेटोच्या
संवादांची आवडण होण्यापेक्षा महाभारतामध्ये आढळणाऱ्या
इतिहाससंवादांचीच धारंवार आवडण होते.

खुद्दक निकाय.—खुद्दकनिकाय (क्षुद्रकनिकाय) याला
जेव्ही सुत्तपिटकांतील धांवका निकाय म्हणतात. परंतु
केव्हां केव्हां याचा अविधम्मपिटकामध्ये अंतर्भाव कर-
तात. त्याला मिथसंग्रह हें नांव जास्त सुगुंफक होईल.

कारण, या समग्रामध्ये आपणाला कित्येक किरकोळ प्रथा बरोबरच पाठी धर्मशास्त्रातील काही मोठमोठे ग्रंथहि आढळतात परंतु या समग्रामध्ये असेल्ल्या प्रथांचे विषय व स्वरूप ही परस्परांपासून फारच भिन्न तऱ्हेची आहेत एका विशेष मनात भरणाऱ्या सूत्रात बौद्ध संप्रदायावर पुढे येणाऱ्या सकटावद्दलचं बाबिच्य वर्तेविल्लें आढळतें, व हें सूत्र अनेक ठिकाणी आढळतें यापैकी एक सकट हें होतें कीं, पुढें भिक्षु लोकांना बुद्धानें उपदेशिल्ल्या उदात्त, गमार् व या जगच्या अतापलोकडे टिकणाऱ्या शून्य वादावरील सूत्राचें पठन करणें आवडेनासें होऊन त्यांना पठितानीं व कर्तानीं केल्ल्या कान्यमय, सुदर शब्द व सुदर वाक्ये यांनीं अलंकृत अशा पाखळीं सूत्राचें धरण करणें आवड् लागेल यावरून असें दिसतें कीं, प्रथमतः कवितावद्द सूत्रास मान्यता मिळाली नसून त्यांना धर्मसूत्रांमध्ये जागा देण्यावद्द वाद होता व त्यानंतर बऱ्याच कालानें त्यांचा सूत्रांमध्ये अतमेव होऊन बुद्धकृतिकांमध्ये त्यांचा समग्र करण्यात आला अशा कल्पना करण्याचें मुख्य कारण हेंच कीं, या समग्रहातील मुख्य विषय कान्यमय म्हणजे सुभाषितसंग्रह, म्हणीं, गाथां, पद्ये, काल्पनिक कथा व कल्पित गोष्टी हे आहेत. नंतर या समग्रामध्ये कांहीं इतर, काव्यमय नाहींत अशा प्रथांचाहि अतमेव करण्यात आला असावा. याच्याहि कर्त्यावद्दल्या माहिती तितकीच अनिश्चित असावा, व त्याचा अधिकारहि सवमान्य नसावा. हा समग्र बराच उत्तरकाळी पुरा कल्यात आला असावा या समग्रामध्ये आलेले निरनिराळे भाग अगदीं निरनिराळ्या काळीं रचले गेले आहेत, व प्रारंभी ते एकाच संग्रहाचे भाग समजले जात नसावेत आणि जरी हा समग्र बराच नंतर करण्यात आला तरी यातील काहीं भाग फार प्राचीन काळीं रचला गेला असावा असे दिसतें बौद्ध वाच्य यामध्ये, भारतीय काव्यामध्ये प्रसिद्ध व महत्त्वाचीं गणलेलीं अशीं अथवा काव्ये आहेत तीं सर्व याच समग्रहात आढळतात तथापि आपण या बुद्धकृतिकांमधील सूत्रांचा विचार त्यांच्या फाळाच्या अंगर महत्त्वाच्या अनुदोधने न करता तीं सिद्ध द्वीपांतील हस्तलिखितांमध्ये ज्या कमानें आढळतात त्या कमानेच करूं

सुद्धक पाठ — या समग्रहाच्या आरंभी सुद्धक पाठ हा भाग आहे यामध्ये ९ लहान लहान सुत्ते असून त्यांचे ज्ञान नवीन बुद्धसंप्रदायात प्रवेश करण्यातानी अवश्य संपादिले पाहिजे हें सूक्ष्म मंत्राप्रमाणे अथवा श्राव्येप्रमाणें म्हणावयाचीं असत हीं नवशिक्षकाकरितां प्रथमप्रवेश म्हणून किंवा नित्यप्रार्थना म्हणून रचलीं होती, हें सांगता येत नाहीं. पहिली चार सुत्ते फारच लहान आहेत पहिल्या मध्ये सांप्रदायिक प्रतिज्ञा आहे, दुसऱ्यामध्ये भिक्षुंनीं केलेल्या व्रतां आला आहेत, तिसऱ्यामध्ये घरीरात्रा भोगळण्या व त्याची नश्वरता या गोष्टींचे मन करता याचें म्हणून घरीरात्र्या १२ भागांचीं नांवे दिलीं आहेत, आणि

वचन्यामध्ये नवशिन्यानें विचारलेले १० प्रश्न असून त्यांच्या उत्तरांमध्ये (अनुत्तर निकाया प्रमाणें) महत्त्वाच्या सांप्रदायिक मर्यादांचे विवेचन केलें आहे याकींचीं पाच लहान लहान सुत्ते असून त्यामध्ये पूजाविधीचे मन असावेत असें त्यातील विषय व त्यांचे मनासारखें स्वरूप यावरून अनुमान निघतें फार प्राचीन काळापासून मगलाना (शुभदायक गोष्टींना) भारतरवर्षा मध्ये फार महत्त्व दिलेंलें आढळतें शुभचिंतन, आशावादा, ब्राह्मणसतर्पण, पुण्यहार, वाय गीत इ. गोष्टी मगल असून यज्ञभोजनप्रसंगी, विवाहप्रसंगी व जननप्रसंगी यांच्यावाचून चालत नसे मगल सुत्तांमध्ये बुद्धानें मगल कशाला म्हणाय ते सांगितलें आहे तो म्हणतो मातापितरास मान देणें, स्त्री व पुत्र यांचे प्रेमानें संगोपन करणें व शांततेनें एखादा धर्मा करणें, हें उत्तम मगल होय आर्दाय, सात्विक वृत्ति, आत्मा वद्द प्रेम आणि निर्दोष आचरण हे उत्तम मगल होय याद्वया त्याग आणि त्यापासून दूर रहाणें, भद्रक पेया पासून, निवृत्ति आणि धर्मांतोकेडे लक्ष देणें हें उत्तम मगल होय

बावल्या सुत्तातहि अर्थाच नीतीचीं उच्चतत्वे मरलेलीं आहेत उदाहरणार्थ, रतनसुत्त (न. ६) यामध्ये असलेल्या मंत्रांनीं पृथ्वी वायु इ. महाभूतांची व रत्नत्रयाची पूजा करण्याचीं चाल प्राचन काळीं हुतां हें दिसतें त्याप्रमाणें मृतासवयीं असलेल्या पाचव्या सुत्तातील काहीं मंत्र अद्यापीहि सिद्धलद्वीप व सयाम या देशात प्रेतसत्काराच्या वेळीं म्हणण्यात येतात “गुप्तनिधि” नाकाचें आठवें सुत्त हें या पेक्षा बरच्या दर्ज्याचें आहे यामध्ये बौद्धानें करावयाच्या समग्रामध्ये संस्कृतसंग्रह हा श्रेष्ठ होय असें सांगितलें आहे सर्वात श्रेष्ठ अशा सेंट सुत्तामध्ये (न. ९) सर्व जावावर उपकार करणें (मेघ) हें बौद्ध संप्रदायाचें सर्वात सुरय तत्व म्हणून त्याची स्तुति केली आहे

या नऊ सुत्तांतील सात सुत्ते अद्यापीहि परित्ताविधीमध्ये—ज्याला सिद्धलद्वीपांतील बौद्ध “परित्त” म्हणतात—उपयोगांत आणतात. परित्ता या शब्दाचा अर्थ “रक्षण” अथवा “निवारण [परित्राण]” असा असून तिपिटकामध्ये त्याचा “परित्त” अथवा “मत्त” किंवा “आशावादा” या अर्थी उपयोग केलेला आहे सध्या सिलोनमध्ये परित्ता (सिद्धली-परित्त) या शब्दाचा अर्थ कोणतीहि पीडा निवारण करण्यासाठी भिक्षुंनी धर्माद्वारातील विवक्षित सुमारे १० मंत्र पठन करण्याची क्रिया असा होतो हा परित्ताविधि सर्व प्रसंगी करण्यात येतो (उदाहरणार्थ, नवीन घर बांधावयाचें झाल्यास, कोणी मरण पावल्यास अथवा कोणी आगारी पडल्यास घारे के सडनटुकार याच्याप्रमाणें विटारविट्ठपें मतहि असेंच आहे कीं, पाच ते नऊ हीं सुत्रं तांत्रिक मंत्रासारखीं दिसतात, आणि पहिल्या चार सुत्रांचें मंत्र ठराविक सोच्याप्रमाणें दिनतें यावरून सुद्धकपाठ याची रचना सध्यां सिद्धलद्वीपांत पठन करतात असलेल्या परित्ताविधी-

तील मंत्राप्रमाणेच त्या काळीं विविध विधीकरिता झाली होती असें मानावयास हरकत नाही.

धम्मपद.—धम्मपद हा बौद्धसंप्रदायिक ग्रंथ फार प्राचीन कालापासून सर्वविधृत असा धम्मून त्याचे युरोपीय भाषांमध्ये अनेकदा भाषांतर झाले आहे. बौद्ध ग्रंथांमध्ये यांतील अवतरणे विशेष आली आहेत. आणि नीतिदृष्ट्या तो विशेष महत्त्वाचा असल्यामुळे त्याला फार मान्यता मिळाली आहे. या ग्रंथामध्ये बौद्धसंप्रदायिक, नीतिविवेकक गुमापितांचा संग्रह आहे. यामध्ये ४२३ श्लोक असून एकाच विषयाबद्दलचे अथवा दृष्टांताबद्दलचे (उदाहरणार्थ, वग्न ४ पुण्यगग), अथवा ज्यामध्ये एक विशिष्ट वर्णन आढळते असे, दहा बीस श्लोक एकत्र करून निरतिराले वर्ग (परग) पाडलेले आहेत. हे वर्ग पाडण्याचे काम संग्रहकाराने केले असावे. परंतु कांही ठिकाणी कित्येक श्लोक मिळूनच पूर्ण कविता होते. उदाहरणार्थ, श्लोक ११७ ते १०० पर्यंत. त्यांचा अर्थ येणेप्रमाणे:—

“अहाहा, समोवतालच्या द्वेषप्रस्त लोकांमध्ये स्वतः पूर्णपणे द्वेषवर्जित असलेले आम्ही किती तरी सुखाने काळ कंठीत आहोत.

“या द्वेषप्रस्त लोकांमध्ये आम्हीच काय ते द्वेषवर्जित असे आहोत.

“अहाहा, समोवतालच्या व्याधिप्रस्त अशा लोकांमध्ये व्याधिमुक्त असलेले आम्ही किती तरी सुखाने काळ कंठीत आहोत.

“या व्याधिप्रस्त लोकांमध्ये आम्हीच काय ते व्याधिमुक्त असे आहोत.

“अहाहा, समोवतालच्या लोभाविष्ट लोकांमध्ये लोभवर्जित असलेले आम्ही किती तरी सुखाने काळ कंठीत आहोत.

“या लोभाविष्ट लोकांमध्ये आम्हीच काय ते लोभवर्जित असे आहोत.

“अहाहा, आमच्याजवळ कांही घनदीलत किंवा मात्तमता नसतांही आम्ही किती तरी सुखाने काळ कंठीत आहोत. तेजःपुल देवतांप्रमाणे आम्ही आनंदपूर्वक सुखाचा अनुभव घेत आहोत.”

कांही श्लोकयुग्मे विशेष लोकप्रिय झाली आहेत. श्लोक ३१५-३१६ हे अशा प्रकारच्या श्लोकयुग्माचे उदाहरण आहे. त्यांचा अर्थ पुढे दिल्याप्रमाणे आहे:—

“जो तुज्जेच्या व विषयवासनांच्या ताब्यांत गेल्या आहे त्याची दुःखे रानाप्रमाणे वाढतात.

“जो दुर्निवार अशा या तुज्जेस आपल्या ताब्यांत ठेवतो त्याची दुःखे कमलपत्रावर पडणाऱ्या जलधिद्रुमाप्रमाणे नाहीशी होतात.”

बौद्ध संप्रदायातील प्रसिद्ध सुभाषिते बहुतेक धम्मपदांतील आहेत. उदाहरणार्थ, बुद्धाला साक्षात्कार झाल्यानंतर बुद्धाने

म्हटलेले श्लोक पहा (१५३ व पुढील). हे श्लोक असे: “या मंदिरांची रचना करणाऱ्याच्या शोभाकरिता मी अनेक जन्म तळमळ केली. ही पुनर्जन्माची परंपरा फार दुःखमय आहे. हे मंदिरं बांधणाऱ्या, तीं आतां सांपडला आहेत, आतां तुला पुन्हा मंदिर बांधता येणार नाही. त्याच्या तुझ्या मोडून गेल्या आहेत व त्याचे छप्पर माहोस झाले आहे. माझे हृदय मोकळे झाले आहे, खांतील तूण्णा नष्ट झाली आहे.” यांतील चित्र फार साधे पण सुंदर आहे. वासना ही मंदिरं बांधणारी असून ती पुन्हा पुन्हा नवे मंदिर बांधते — म्हणजे पुन्हा जन्म घेऊन नवीन देह धारण करावयास लावते.” या अशा तऱ्हेचे साधे परंतु मनावर ठसणारे देखावे व दृष्टांत आपणांला या सुभाषितांतून ठिकठिकाणी आढळतात. साधूच्या शांतीची तुलना गंभीर अशा जलाशयाशी, शुद्धयुक्तीत अशा आरशाशी, व अचल शिलेशी केली आहे (८१ व पुढील). एका ठिकाणी म्हटले आहे की, ज्याप्रमाणे कडीच्या स्वाद आतांल पळीला मिळत नाही, ज्याप्रमाणे साधूच्या सहवासपासून मूर्खाला कांही लाभ मिळत नाही; आणि कडीचा स्वाद ज्याप्रमाणे फक्त शिबेलाच कळतो त्याप्रमाणे साधूच्या सहवासपासून फक्त साधूलाच फायदा मिळतो (६५ व पु.). ज्याप्रमाणे गाडीला जोडलेल्या पशूच्या पावलामागोमाग वाक येते, त्याप्रमाणे जो अशुद्ध मनाने कोणतीही गोष्ट करतो अथवा पोलतो, त्याच्यामागे पांढा लागते. परंतु जो शुद्ध मनाने कोणतीही गोष्ट करतो अथवा बोलतो, त्याला त्याच्या पाठीमागून येणाऱ्या सावलीप्रमाणे निरंतर सुख मिळते (५० व पु.). जसें दुचाचे तावटतोव दर्श होतें, तसें कांही एसायाने केलेल्या दुष्कृत्याचें फळ तात्काळ मिळत नाही; दुष्कृत्य राखेनं हावळल्या अग्नी-प्रमाणें धुमसत राहून नंतर त्याच्या परिणाम ते करणाऱ्या मूर्खावर होतो (७१) अशा प्रकारचे दृष्टांत आपणांला सरचेवर आढळतात; व पुष्कळ ठिकाणी ते जोडीने दिलेले असतात. कांही ठिकाणी ही सुभाषिते भारतीयच्या विशेष आवडीच्या अशा शब्दावरील कौट्यांत व श्लेषादि शब्दालंकार यांमध्ये प्रथित केलेली आढळतात (नं. ३४४).

धम्मपदांतील निम्म्यापेक्षा अधिक श्लोक पाली धर्मशास्त्रातील इतर ग्रंथांत आढळतात. आणि सध्यां आपणांला ते ज्या ग्रंथामध्ये दिसतात त्यांतूनच या संग्रहकाराने ते घेतले असावेत याबद्दल संशय नाही. तथापि या संग्रहामध्ये असलेली कांही सुभाषिते मूळची बौद्ध नसून ती तत्कालीन भारतवर्षामध्ये प्रचलित असलेल्या म्हणी व सुवाचवचने यांवरून घेतलेली आहेत. हाच वचने मनुष्याच्या धर्मशास्त्रामध्ये, महाभारतामध्ये, जैनोच्या सांप्रदायिक ग्रंथांमध्ये, पचतंत्रांतील कथांमध्ये वगैरे ठिकाणी शिरली. अशा तऱ्हेची वचने अथवा म्हणी ही प्रथम कोणत्या ग्रंथांतून आली हे शोधणे अशक्य आहे.

धम्मपदांतील निम्म्यापेक्षा अधिक श्लोक पाली धर्मशास्त्रातील इतर ग्रंथांत आढळतात. आणि सध्यां आपणांला ते ज्या ग्रंथामध्ये दिसतात त्यांतूनच या संग्रहकाराने ते घेतले असावेत याबद्दल संशय नाही. तथापि या संग्रहामध्ये असलेली कांही सुभाषिते मूळची बौद्ध नसून ती तत्कालीन भारतवर्षामध्ये प्रचलित असलेल्या म्हणी व सुवाचवचने यांवरून घेतलेली आहेत. हाच वचने मनुष्याच्या धर्मशास्त्रामध्ये, महाभारतामध्ये, जैनोच्या सांप्रदायिक ग्रंथांमध्ये, पचतंत्रांतील कथांमध्ये वगैरे ठिकाणी शिरली. अशा तऱ्हेची वचने अथवा म्हणी ही प्रथम कोणत्या ग्रंथांतून आली हे शोधणे अशक्य आहे.

उदान.—धम्मपद या ग्रंथामध्ये प्रथम श्लोकांचा संग्रह असून त्यांना टीकारूपानें गद्यमय गोष्टींचा भाग मागून जोडण्यांत आला. या गोष्टींमध्ये विविध श्लोक कोणत्या विविध प्रसंगी म्हटला गेला तें सांगितलें आहे. परंतु उदान या भागामध्ये प्रथमपासूनच गद्य व पद्य भ्रम होते. या ग्रंथाचे आठ वर्ग असून प्रत्येक वर्गामध्ये दहा सुत्रे आहेत. या सूत्रामध्ये बुद्धाच्या काळच्या सहज लहान गोष्टी असून, शेवटी बुद्धानें त्या गोष्टीवरून स्फूर्ति होऊन म्हटलेलें वचन दिलेंलें आहे. अशा स्फूर्तिन उचारिलेल्या वचनाला उदान हें नाव आहे. ही वचने बहुधा पद्यमय असून त्रिष्टुभ्र अथवा जगती छंदामध्ये आहेत कविप्रसंगां तीं गद्यमय आहेत या उदानामध्ये बौद्धांचें आविर्भाव, बौद्ध भिक्षूंचा आयुष्यक्रम, त्यांच्या मनाला शांतीपासून होणारा आनंद, सर्व ऐहिक वस्तूंचा त्यांनी केलेला त्याग, व निर्वाणापासून प्राप्त होणारें अनंत सुख यांची मोरवी वर्णन केली आहे.

परंतु या कथा ज्यानी श्लोक रचले त्यानीच लिहिलेल्या असाव्या अशी सुद्धीच कल्पना होत नाही. या कथा बहुतेक पोरकट आहेत, व काही ठिकाणी तर यातील कल्पनाहि मूर्खपणाच्या आहेत. यासुद्धें श्लोकांच्या स्वरूपाच्या भंग होतो उदाहरणार्थ, एका ठिकाणी बुद्धानें सारिपुत्र यास दुसऱ्या एका भिक्षून उपदेश करताना पाहिलें व एवढ्याच गोष्टीवरून त्याला एक श्लोक म्हणण्याची स्फूर्ति झाली असें वर्णन आहे. तो श्लोक (७, ५) असा "ज्या अर्थी तो सर्व वासनापासून मुक्त झाला आहे, प्रवाह आहून गेला आहे आणि चापुदे वाहणार नाही, हा अर्थी ज्याप्रमाणें मोटवेलें वक्र पुढें फिरणार नाही त्याप्रमाणें दुखाचा अंत झाला आहे." बुद्धाचे पद शिष्य सारिपुत्र व भोगलान यांच्यावरलची पुढील गोष्टी अशाच प्रकारची आहे थेंप सारिपुत्र हा एकदा चुकतीच शस्त्र करून चांदण्यामध्ये उघडपावर प्यान करण्यात अग्र झाला होता अशा वेळी एका यक्षानें खोडसाळपणानें सहज त्याच्या जोक्यावर एक चापट मारली. या त्याच्या चापटीसुद्धें एखादा सात आठ हात उंच हत्ती सहज मरून पडला असता, अथवा एखाद्या गिरीशिखराचें पिठ झालें असतें, परंतु त्याने चापटी मारली नाही तोंच तो जवळों जवळों म्हणून ओरडत खाली नरकांत जाऊन पडला. हे सर्व वृत्त भोगलान यानें अंतर्दृष्टीने पाहून तो पांचवें सारिपुत्राची शिकडी करण्याकरितां आला आणि त्याने विचारलें की, मित्रा, तूं टीक आहेस ना ? तुला समाधान वाटतें की ? तुमसें भंग कोठें दुखावेंलें आहे की ? सारिपुत्रानें उत्तर दिलें, सर्व टीक आहे, परंतु माझे दोळे मांढेंस दुखात आहे. हे ऐऊन त्याच्या मित्रानें मोठें आश्चर्य प्रदर्शित केले. सारिपुत्रानेंहि आपणा स्वतः पोरक पुढीचा कथाहि दिसला नसता. भोगलान यानें आपल्या अंतर्धानें ही गोष्ट पाहिली यावरून प्रथम दावाविद्या बुद्धानें हे धर्मापण अंतर्धानानें आपणून पुढील

श्लोक म्हटला [४, ४] "ज्याचें मन शिलेप्रमाणें पट असून स्वातःचलित होत नाही, वाचना उत्पन्न करणारे सर्व पदार्थ पुढें असताहि ज्याच्या मनाला कशाचीहि इच्छा होत नाही, ज्याला कोणत्याहि गोष्टीपासून राग येत नाही [असें ज्याचें मन आहे], त्याला केव्हाहि दुख होणार नाही." या वरील गोष्टीत वर काही विनोद असले तर तो आपाततः झालेला आहे. दुसऱ्या एका गोष्टीमध्ये एक साधु हवेमध्ये उडत जाऊन तेथें इतका जळून गेला की त्याचा कोळसा अथवा काजळहि उरलें नाही. अशा रीतीने तो पूर्ण निर्वाणाप्रत गेला असें वर्णन करून त्यावरून बुद्धानें पुढील श्लोक म्हटला आहे (८, १०) : "जेव्हा एखाद्या मोठ्या घणाच्या आघातानें ठिणगी उडून विखून जाते तेव्हा तीतील अग्नि कोठें जातो हें कोणासहि कळत नाही. त्याप्रमाणेंच जो मनुष्य पूर्णपणें भोकला झालेला आहे, जो इंदियाच्या वंशजातून व वासनेच्या प्रवाहातून झुडून गेला आहे, ज्याला निर्वाणाचा आनंद प्राप्त झाला आहे, तो कोठें जातो हें कोणासहि कळत नाही." [विटरनिदंशच्या मते वर दिलेली पोरकट गोष्ट बुद्धाच्या वचनातील गांभीर्याची विसंगत आहे काही ठिकाणी तर श्लोक आणि गोष्टी यामध्ये सुद्धीच एकवाक्यता आढळत नाही. उदाहरणार्थ ५, ५ आणि ७, १० परा. यावरून विटरनिदंशच्या मते उदान या ग्रंथातील श्लोक हेच फायते मूळ प्राचीन बौद्ध धर्मग्रंथांमध्ये असून त्यात आढळणाऱ्या गद्य कथा मागून टीकारांनी रचल्या असाव्यात, अथवा इतर ग्रंथातून घेतल्या असाव्यात यातील काही कथा बुद्धाच्या चरित्रातील असून त्या विनयपिटकातील महापरिनिर्वाण-सुखाच्या काही भागांची (उदाहरणार्थ १, ४, २, १, १, १; ७, १; ८, ५ व ६) शब्दच. जुळतात. त्यांचा धर्म-शास्त्रांमध्ये संग्रह केला गेला याचें कारण धम्मपदावरील टीकेमध्ये सांगितलेल्या कथापेक्षा त्या कदाचित् जुन्या असाव्यात, अथवा या सर्व वचनानां आस्ताविक गोष्टी जोडून पूर्णता साधणें जरूर वाटलें असावे.

इतिवृत्तक.—उदानाप्रमाणेंच इतिवृत्तक (बुद्ध असें म्हणाला) यामध्येहि गद्य आणि पद्य भाग आहेत, परंतु या दोन भागांतील संबंध अगदीं निराळा आहे. यातील गद्यामध्ये कथा सांगितलेल्या नसून एकच कल्पना काही गद्यामध्ये व काही पद्यामध्ये सांगून एखाद्या तत्वाचें प्रतिपादन अगर उपदेश केलेला आहे काही ठिकाणी एखादी करपना प्रथम गद्यामध्ये सांगून नंतर तीच पुन्हा फक्त पद्याला जुळण्यासारखे पेरफार करून पद्यामध्ये सांगितली आहे. अशा प्रकार यांत असलेल्या ११२ सूत्रांपैकी ५० सूत्रांमध्ये आढळतो. काही ठिकाणी गद्यामध्ये असलेला भाग प्रथम एकाच पद्यांत सांगून नंतर गद्यात नसलेला मजकूरहि पुढील पद्यात दिलेला आढळतो काही ठिकाणी गद्य व पद्य भाग हे एकमेकांना परिपोषक असून, प्रथम गद्यामध्ये पुढील पद्यांत येणाऱ्या

कल्पनेची प्रस्तावना केलेली असते; अथवा त्याच कल्पनेची एक बाजू गद्यांत दिलेली असून दुसरी बाजू पद्यांत दिलेली असते. या सर्व ठिकाणी गद्य व पद्य भागांमध्ये एकत्र तत्त्व असून पद्यापेक्षां गद्यामध्येच ती कल्पना जास्त स्पष्टपणे, सुदृष्टपणे व जास्त सुंदर रीतीने मांडलेली आढळते. ठराविक वाक्ये, सांकेतिक शब्दसमुच्चय व पुनरुक्ति यांचा मरणा हा जो बौद्ध सूत्रांमध्ये असणारा विशेष प्रकार तो यामध्येही आढळतो. परंतु सामान्यतः या भागांत शब्दांचे मारुड गरा कमी आहे. यांतील सूत्रे बहुतेक लहान लहान आहेत. गद्य व पद्य या दोन्हीही भागांतील भाषा नैसर्गिक व सख्ख असून कल्पनांचे सामान्यहि कमीच आहे. यामध्ये मोठमोठे दृष्टांत आढळत नाहीत, परंतु काही कल्पना फार सुंदर आहेत. उदाहरणार्थ, धर्मशील भिक्षूंना सडळ हातानें दान करणाऱ्या उदार मनुष्याला पर्वत आणि दन्या यांवर वृष्टि करणाऱ्या मेघाची उपमादिली आहे (नं. ७५); दुष्टांच्या संगतीपासून साधू लोक दूर रहातात—कारण, अतिशय शुद्ध अशा भात्याळादि विपारी भाणासुद्धे दोष लागतो (नं. ७६); इंद्रिये ही द्वारे असून त्यांचे रक्षण चांगल्या प्रकारे केले पाहिजे (नं. २८, २९); याहि कल्पना बरीलप्रमाणेच सुंदर आहेत. एके ठिकाणी बुद्धानें स्वतःला उत्तम पैघ म्हटले असून सर्व भिक्षूंना आपली मुले व वारस म्हटले आहे (नं. १००). परंतु सर्व भूतावरून दया दाखवावी म्हणून ज्या भैक्ष सूत्रांमध्ये उपदेश केला आहे (नं. ४०), त्यांतील गद्य भागामधील कल्पना याहीपेक्षा उच्च दर्जाच्या आहेत. “हे भिक्षूंतो, जीवितास आवश्यक व पुण्य प्राप्त करून देणारी जी कृत्ये आहेत ती सर्व भिक्षून सर्व भूतदेव्यांच्या (मेत्ताच्या) सोळाव्या अंशा-इतक्याहि किंमतीची नाहीत. कारण, भूतदेव्यासून आत्म्याला शांती मिळते, व शुक्तिदायक म्हणूनच भूतदया ही बरील सर्व गोष्टीपेक्षा अधिक उज्ज्वल आणि प्रकाशदायक आहे. ज्याप्रमाणें सर्व ताऱ्यांचा प्रकाश एकत्र केला तरी तो धंद्याच्या सोळाव्या कलेपेक्षाहि अधिक होणार नाही—कारण, चंद्रकला ही त्यापेक्षा अधिक उज्ज्वल, प्रकाशमान व प्रकाशदायक आहे—त्याप्रमाणेच जीवितास भूतदया ही प्रकाशदायक आहे. ज्याप्रमाणें वर्षाकालाच्या शेवटच्या महिन्यामध्ये आकाश स्वच्छ व निरभ्र असतो, आणि त्यामध्ये सूर्य वर येऊन अंतरिक्षातील अंधकाराचा नाश करून आपले किरण पसरतो व आपल्या तेजानें स्वतः प्रकाशून दुसऱ्यास प्रकाशमान करतो, त्याप्रमाणेच जीवितास भूतदया ही प्रकाशदायक आहे. ज्याप्रमाणें रात्र संपून पहाट होते त्या वेळी सकाळचा तारा (शुक्र) किरण टाकतो, प्रकाशतो व दुसऱ्यास प्रकाशित करतो त्याप्रमाणेच जीवितास भूतदया ही प्रकाशदायक आहे.”

तसेच गद्यभागामध्ये काही ठिकाणी वक्याची भावना प्रतिबिंबित झालेली दिसते तशी ती पद्यामध्ये दिसत

नाही. उदाहरणार्थ, नं. ३०६० मध्ये बुद्ध म्हणतो की, मला दोन गोष्टीपासून दुःख होतें—जेव्हा एखाद्या मनुष्याने कोण-तेंहि सत्कृत्य केले नसेल तेव्हा आणि जेव्हा एखाद्या मनुष्याने एखादे दुष्कृत्य केले असेल तेव्हा; तसाच ‘मला दोन गोष्टीपासून आनंद होतो—जेव्हा एखाद्याने कोण-तेंहि दुष्कृत्य केले नसेल तेव्हा,’ आणि एखाद्याने सत्कृत्य केले असेल तेव्हा. परंतु हांचा करपना पद्यामध्ये अशी वर्णन केले आहे: ‘जो मनुष्य क्रिया, वाचा अथवा मन यांच्या योगानें दुष्कृत्य करील तो मरणानंतर नरकास जाईल. आणि जो सद्गुणी मनुष्य क्रिया, वाचा अथवा मन यांच्या योगानें सत्कृत्य करील तो मरणानंतर स्वर्गास जाईल.’ नं. १९ मध्ये गद्य भागामध्ये पुढाचें एक फार सुंदर वचन आहे. तो म्हणतो: ‘एखादा भिक्षु मात्ता पदर धरून बरी पावलावर पाऊल ठेवून माझ्यामागे चाले; परंतु लोभी, रागीट व मत्सरी वगैरे प्रकारचा असला तर त्याच्या व माझ्यामध्ये फार अंतर राहील. परंतु एखादा भिक्षु मरी शेंकडें मेल दूर रहात असेल; पण लोभी, रागीट अथवा मत्सरी नसेल तर आमच्यामध्ये फार मोठे अंतर राहील.’ हीच गोष्ट पुढील पंचच व सर्वसामान्य अशा पद्या-मध्ये सांगितली आहे ती अशी:—‘लोभी, दुष्टबुद्धि व मत्सरी मनुष्य याचद्वयामध्ये, व दाति सिद्धावेद्या साधूमध्ये फार अंतर असतें. परंतु सदाचरा, शांत व स्वाशुद्धीचा त्याग केलेल्या मनुष्यामध्ये व शांत अशा साधूमध्ये सुद्धीच अंतर नसतें.’ हे बरील गद्य व पद्य भाग कोणी तरी केवळ त्यांतील (दूर व जवळ) अंतर हा शब्द पाहून एका ठिकाणी आणले असावेत.

अशीहि काही ठिकाणे आढळतात की, गद्य भाग हें एक स्वतंत्रच सूत्र असून त्यानंतर वेगान्या पद्याची त्याचा बराच दूरचा—किंवेच वेळां केवळ शब्दसाम्याचाच—संबंध असतो. काही ठिकाणी तर गद्य व पद्य भागांचा काहीच संबंध नसून, क्वचित् ठिकाणी ते परस्परविरुद्ध असतात. अशा ठिकाणी त्यांपैकी गद्य अगर पद्य कोणता तरी एक भाग मूळांत नसून थराच नंतर घालत आसाव. पद्याम एखादी करपना गद्यामध्ये सांगून नंतर तीच पद्यामध्ये मांडलावी, अथवा एखाद्या तऱ्याचें प्रतिपादन प्रथम गद्या-मध्ये मारून पुढें पद्यामध्ये चालवावयाचें, ही पद्धति जुन्या बौद्ध ग्रंथांमध्ये आढळून येते. अशा स्वरूपांत असलेली सूत्रे जेव्हा इतिवृत्ताकामध्ये संघटित करण्यांत आली तेव्हा इतरत्र जो गद्य अथवा पद्य भाग आढळला तोहि त्याच नमुन्याप्रमाणे घावून संग्रहांत सामील करण्यांत आला. हें काम कदाचित् पहिल्याच संग्रहकारानें केले असावें, किंवा बहुत करून बऱ्याच नंतरच्या काळी झाले असावें. एतद्वत्संग झालेलेल्या इतिवृत्ताच्या भाषांतरामध्ये या संग्रहातील शेवटची बरीचशी सूत्रे आढळत नाहीत ही गोष्ट सरी त्याप्रमाणेच या शेवटच्या सूत्रांतील

मध्ये आढळतात, व हा बहुत करून त्यातूनच येतली असावीत. तसेच काही श्लोक निरनिराळ्या गद्य भागावरुपेवर दोन दोनदा आढळतात. या गोष्टीचा विचार केला असता या ल्हानशा संप्रदायामध्येहि काही जुना व काही नंतरचा असे भाग एकत्र केले आहेत असे नि संशय म्हणता येते. या मागून घातलेल्या भागामध्ये काही ठिकाणी गद्य भाग हा पद्यावरील टीकेसारखाच दिसतो. जुन्या व मूळ सूत्रांमध्ये मात्र गद्य भाग काळ अथवा सौंदर्य यापैकी कोणत्याच दृष्टीने कमी प्रतीचा ठरत नाही. मागाहून घातलेल्या भागांमध्येहि काही जुना गद्य भाग अलीकडील पद्याशी जोडला गेला असण्याचा संभव आहे.

सुत्तनिपात.—आतांपर्यंत उल्लेख केलेल्या सुद्धनिकायाच्या सवें भागामध्ये जरी आपणाला प्राचीन बौद्ध काव्यापैकी पुष्कळ भाग कायम राखलेला आढळून येतो, तरी हीच मोठे आपणाला सुत्तनिपाताबद्दल जास्त खानीपूर्वक म्हणता येईल. कारण, हा सवें मंत्रह जरी अगदी प्राचीन काळचा आहे असे सिद्ध करता येणार नाही, तरी त्याच्या निरनिराळ्या मागातील केन्द्र (सार) गूत अशा काही भाग खरोखर प्राचीन बौद्ध काव्यापैकीच आहे. सुत्तनिपात हा पद्यमय सूत्राचा संप्रदाय आहे. त्यात पाच प्रकरणे आहेत त्यातील पहिल्या चार प्रकरणांमध्ये (उपावग्ग, जुल्लवग्ग, महावग्ग व अहकवग्ग) ५४ ल्हान पद्यमय सूत्रे असून पाचव्या (पारायण या) भागामध्ये एक स्वतंत्र मोठे काव्य आहे. त्याचे १६ ल्हान ल्हान भाग आहेत. या पांच प्रकरणांपैकी अहवग्ग आणि पारायण यांच्या नावाचा उल्लेख व त्यातील काही अवतरणे इतर पाली व संस्कृत सांप्रदायिक ग्रंथांमध्ये आली आहेत या दोन प्रकरणांना एक प्राचीन टीका असून तिचा निदेश या नावाने पाली धर्मशास्त्रांमध्ये समावेश करण्यांत आला आहे.

या ती स प्रा ची न सु त्त. — यातील पाचहि प्रकरणतील सुद्ध सूत्रे व पुष्कळ श्लोक इतर सांप्रदायिक ग्रंथांमध्ये आढळतात अशाकें रामने आपल्या भगू येथील शासनामध्ये ज्या गुत्रांचा सुद्धान विवेक अभ्यास करावा म्हणून निर्देश केला आहे त्यापैकी तीन सूत्रे बहुत करून सुत्तनिपातातील आहेत. या गुत्रांनी भाषा व स्वातील मूलभूत तत्त्वे योग्यमूर्ति यापैकी काही सूत्रे संप्रदायाच्या प्रारंभापासून अतिशयांत असून निदान ती सुद्धनिर्वाणाच्या नंतर स्वकरच त्याच्या आरभीच्याच शिष्यवर्गापैकी कोणी तरी रचली अगदी शंभे दितले. यांच्या प्राचीनत्वप्रमाणेच बौद्ध मंत्रदायाची मूलतः काय होती हे समजून घेण्याच्या दृष्टीनेहि यांचे म्हणून सर्वमान्य आहे सर्व बौद्धसांप्रदायिक ग्रंथांमध्ये धर्मपदाच्या खालोखाल सुत्तनिपातातील भाषार घेतलेले आढळणारे हा संप्रदायातील सूत्रांचे स्वरूपस्थिति म्हणून धरमाण्य आहे.

आ ण्णा वा व र टी का — यामध्ये आपणाला काही ल्हान व काही मोठे पद्यांचे शुद्ध, ज्यामध्ये एकच कल्पना आहे अथवा ज्यांचे पात्रपद एकच आहे असे एकत्र वेढलेले आढळतात त्याप्रमाणेच आपणाला प्राचीन ब्राह्मणी महाकाव्यांमध्ये आढळणारे काव्याचे सर्वप्रकार—प्राचीन काव्यापासून श्लोकाच्या आवडीचे असलेले संवाद, मधूनमधून संवाद व मधूनमधून कथानक असणारी व्याख्यान अथवा पंगडा, आणि गद्यपद्यमिश्रित आख्याने—आढळतात काही ठिकाणी ब्राह्मणी कल्पनाही संभव अथवा त्याचा उल्लेख केलेला आढळतो. ब्राह्मणधर्माक सुत्त (न. १९—धर्मव ब्राह्मणाविर्या सूत्र) हे एखाद्या जुन्या पुराणातहि तितकच शोभले असते. “प्राचीन काळचे कर्पा हे खरे ब्राह्मण असून ते प्रत्येक वावर्तीत संयमाने रहात असत, परंतु पुढे त्यांना राजांच्या मपत्तीचा व ऐपारामाचा मोह सुद्धन तसे सुष्ठ भोगण्याची इच्छा होऊ लागली. त्यांना इस्वाड रामने द्रव्य व सुंदर विद्या दान केल्या. नंतर पशु-यज्ञ सुष्ठ होऊन त्यामध्ये दोन गाईवाहि वध होऊ लागला, व त्यासुद्धे नीतिप्रथा व वर्णसंस्कार याचा प्रसार झाला ’ अशा प्रकारचे त्यामध्ये वर्णन आहे. यावरून बौद्ध संप्रदाय म्हणजे मूळच्या ऋषि-धर्माची पुन त्यापना होय असे पौढांचे या ठिकाणी म्हणणे असाविते दिसते. याप्रमाणेच सेल या ब्राह्मणाच्या धर्मप्रवेशाचा वृत्तात असलेल्या सेल सुत्तामध्ये (न. २३) काही भाग अगदी भगवद्गीतेतील व अनुगीतेतील श्लोकांप्रमाणेच आढळतात. तसेच जो बौद्ध भिक्षु आपले मत नियमाने पाळतो त्याला सन्मुनि म्हटलेले आढळते खरे ब्राह्मण्य जन्मामध्ये नसून तदाचरणाच्या आहे ही महाभारताच्या मूळ भागात आढळणारी कल्पना वास्तव्य सुत्तामध्ये (वसिष्ठसूत्र नं. ३५) “ त्यालाच मी खरा ब्राह्मण समजतो ” असे पात्रपद असलेल्या ६३ श्लोकामध्ये सुद्ध रीतीने विस्तृत केलेली आढळते. ब्राह्मणी जीवितधर्म्यापेक्षा बौद्ध धर्म्य उच्च प्रकारचे आहे असे काही ठिकाणी मोठ्या वातु-यांचे पूर्वपक्ष व उत्तरपक्ष करून सिद्ध केले आहे. उदाहरणार्थ, आमरण्य सुत्तामध्ये [नं. १४] साहाराचे नियम पाळणे हा सर्वोत्तम श्रेष्ठ धर्म असून निषिद्ध असे मासादान करणे हे सर्वोत्तम मोठे पातक होय असे म्हणणाऱ्या माहापाला सुद्धाने असे सांगितले आहे की, जिवत प्राण्याची हिंसा करणे, धन करणे, दुसऱ्याला हार देणे, चोरी करणे, खांदे बोलणे, बघट करणे, परस्त्रीगमन करणे या गोष्टींमध्ये पातक आहे, तसेच मृता विद्या कटोरपणा दाखविणे, निंदा करणे, विश्वासघात करणे, निंदन, गर्हित आणि लोभी होणे, दान न करणे यांमध्ये पातक आहे—मासादानामध्ये नाही !!

वी ङ सं प्र दा या न्या धा रं भा ची रि व ति — वाति-अरद्वाग्गसुत्त (नं. ४) यासारख्या काव्यामध्ये आपणाला बौद्ध संप्रदायाच्या आरंभीची स्थिति दिसते.

त्या वेळी कामकरी लोक, रेतकरी लोक व घनगर यांना मिश्र हा एक आळसी मनुष्य वाढून त्याच्याकडे ते चमत्कारिक इटीने पहात असत. या सुत्रामध्ये असे वर्णन आहे की, भद्रदास या भाषण कृषिकांनी सुद्धास तो भिक्षा मागवयास आला असता, जो काम करीत नाही त्याला खावयावा हक नाही असे सांगून तिरस्काराने घालवून दिले, तेव्हा युद्धाने आपणहि काम करीत असून कोणते क्षेत्र गंग-रती ते त्याला नीट समजावून दिले. याप्रमाणेच घनिय-सुत (नं. २) या जुन्या कवितेमध्ये, आपल्या वैमवा-मध्ये व कौटुंबिक स्थितीच्या सुखामध्ये आनंद मान-णाऱ्या एका धीमंत व अनेक कष्टांना घनी असलेल्या भद्रा शूद्राच्या सुताची व निर्धन व निराश्रित परंतु सर्वेष्टिक भयनापासून सुक्त अशा युद्धाच्या दातीची तुलना केली आहे. तो श्रीमान् घनिय व पुत्र यांच्या मनीस संवाद फार सुंदर असून, प्रत्येक जण " हे देवा तुझ्या इच्छेला येईल तेव्हा कपाव कर " असे पाळपद असलेले पद्य एकामागून एक म्हणतो. 'या जगापासून दूर असणारा, ह्री अथवा 'अत्यंत यावियरी काही हान नसणारा व त्या ज्ञानाची इच्छाहि नसणारा असा भिक्षु कसतो तरा सुखी असतो' हे जुने गाणे या कर्तव्या निरनिराळ्या प्रकारांनी गायिलेले आढळते. आ गोष्ट घनियसुतामध्ये संवादरुपांत सांगितली आहे तीच पुन्हा आपणांस खगविसानसुत (नं. ३, ३० व्याचे काव्य) यामध्ये " तो गेल्याप्रमाणे एक-टाव भ्रमण करीत राहिल " असे पाळपद असणाऱ्या ४१ गौरदार पद्यांमध्ये आढळते. चित्रमिदृश्या मते यात दिसून येणारी कळकळ व कष्टास यांचा भिक्षूच्या नावितकमाहून अगदी मित्र रहाणीच्या मनुष्याच्या मनावर देखील परिणाम झाल्याचाचून राहणार नाही.

आलयक सुत (नं. १०) आणि सूचिखोत सुत (नं. १७) यांमध्ये या संवादातून मधून मधून, वेद व महा-काव्ये यांतून आढळणाऱ्या काही खोळांप्रमाणे कूट खोक दिलेले आढळतात. महामारतांतील यक्षप्रभ्राप्रमाणे येथेहि, यक्ष व भिक्षु यांच्यातील प्रभ्रातरांमध्ये काही तत्वांचे प्रति-पादन केलेले आढळते.

सुतनिपातामध्ये योधपर संवादांप्रमाणे काही कथा व संवादहि आढळतात. यापैकी नात्तक सुत (नं. ३७) पञ्चजरा सुत (नं. २७) आणि पथान सुत (नं. २८) हे तीन विशेष महत्वाचे आहेत. कारण, ते प्राचीन आध्यात्मिक पोवाड्यांपैकी महत्वाचे अवशेष असून ज्याप्रमाणे संस्कृत पोवाडे व आख्याने यापासूनच पुढे वीरगाथासक महाकाव्य तयार झाले त्याप्रमाणे यांच्या पासूनच पुढे बुद्ध-चरित्राचे महाकाव्य निर्माण झाले. यांचे संवादात्मक स्वरूप हेच यांतील मुख्य वैशिष्ट्य आहे. श्रोत्यांच्या शोण्यांपुढे कोणताहि प्रसंग मांडण्यास हे संवादात्मक स्वरूप बहुधा पुरेसे होते. तथापि जेथे हे पुरेसे वाटले नाही त्या ठिकाणी

काही ठराविक गद्य वाक्ये व थोडासा प्रास्ताविक भाग अथवा इतर थोडा गद्य मनकूर मधून मधून दिलेला आढळतो. संवादात्मक खोळांमध्ये मधून मधून कथानकात्मक खोक पाळणे ही त्यांत मागाहून केलेली सुधारणा असावी.

महाकाव्याच्या रचनेच्या अगदी पूर्वाची व आख्यानांच्या रचनेच्या पूर्णत्वाप्रसंग नेणारी अशी श्रव्यची पावरी आपणांस या सुतनिपातांतील युद्धाच्या तांदण्यांतील चरित्रांचे वर्णन करणाऱ्या सुतांतील प्रसंगामध्ये आढळते.

नालकसुत-सुद्धचरित्रावर मागाहून रचलेल्या दंतकथे-तील मुख्य मुख्य भाग येथे आढळतात. नालकसुतामध्ये वर्ण-लेला प्रसंग युद्धाच्या गन्मानंतर लागलाच पडलेला आहे. स्वर्गामध्ये देवाना आनंदातिशय झालेला आहे. त्याच्या आनंदाचे हान असित या इष्टास होऊन त्याने विचारिले-त्या प्रभ्रास असे उत्तर मिळाले की, जगाच्या मुक्तेकरिता साक्ष्याच्या देवामध्ये ऐबिनी घनांत युद्धाचा जन्म झाला आहे. तेव्हा तो साधु स्वर्गातून पाली उतरून शुद्धोदनाच्या रामवाज्यामध्ये आला, आणि त्याने त्या शुद्धयाच जन्मलेल्या मुलास पहावयाची इच्छा दर्शविली. तेव्हा त्याने त्या अग्निप्रमा-णे देदीप्यमान, सर्व तान्यांपेक्षा प्रकाशमान आणि दारदूतही निष्ठ आकाशातील सूर्यासारख्या, ज्याला देवता बंध बारा घालीत आहेत अशा मुलास पाहिले, तेव्हा त्याने त्याला हातात घेऊन म्हणजे की, हा मानवप्रेष्ठ आहे, हा अतुलनीय आहे. इतक्यांत त्याला स्वतःच्या नक्षरतेची आठवेण होऊन तो अधुमांभन करू लागला. तेव्हा त्या साक्ष्याचा आश्चर्य वाटून त्याची त्या मुलास काही वाढपा-सून भीति आहे काय असे विचारिले. त्या साधूने त्यांना आश्वासून सांगितले की, हा मुलगा पूर्ण ज्ञानाच्या शिखरास जाईल; परंतु त्याचा उपदेश मला ऐकावयास मिळणार नाही म्हणून मला दुःख होत आहे. परत जाण्यापूर्वी त्याने आपला पुतण्या नाळेक यास बजावून सांगितले की युद्धाच्या आदेशापुरेपर तू त्याचा अनुयायी हो

१. पञ्चजरा सुत.-यापैकी दुसऱ्या पञ्चजरा सुतामध्ये तरण युद्धाने केलेला गृहत्याग व यतिवेदांते भ्रमण करीत असता त्याची रामग्रह येथे रागाशी झालेली भेट याचे वर्णन आहे.

पथानसुत.-पथान सुतामध्ये यापुढील एक प्रसंग वर्ण-लेला आहे. यामध्ये दुष्टगुडि भार हा गौतमाच्या पाठोपाठ सात जेथे किरून त्याच्याशी पुन्हा विरोध सुरू करतो, आणि त्याला ज्ञानाच्या मार्गापासून पुन्हा ऐहिक मार्गाकडे वळविण्याचा प्रयत्न करतो; परंतु त्याचा पराभवच होतो. जरी या पोवाड्यातून दंतकथांचे व काव्यमय कथांचे बरेच प्राबल्य दिसून येते, तरी नेतरच्या युद्धाच्या चरित्रामध्ये आढळून येणाऱ्या आतिशयोकीशी तुलना केली असता ही सूत्रे बरीच साधी व सत्यास अनुसरून आहेत असे म्हणवयास हरकत नाही.

पा रा य ण व म्ग.—या कथा सुतनिपातातील पोवाव्यात ज्या स्वरूपातम्ये आढळतात त्या स्वरूपात त्या परंपरागत बौद्ध कथाचा जो गुण्यात जुना भाग आहे त्यात नसल्या पाहिजेत. कारण, त्यामध्येहि त्याच्या पूर्वी बौद्धसांप्रदायिक इतिहासाची बरीच मोठी परंपरा अस्तित्वात असली ही गोष्ट दृष्टीत धरलेली दिसते. सुतनिपाताचे शब्दचें प्रकरण पा रा य ण व म्ग हे निदान त्याच्या हद्दी उपलब्ध असलेल्या स्वरूपातम्ये बरेच अलीकडे रचले गेले असले असे वाटते. त्याच्या आरंभी एक प्रास्ताविक गोष्ट आहे. बावरी नावाच्या एका ब्राह्मणाने उदारपणाने आपले सर्वस्व दान केल्यानंतर त्याच्याकडे एक ब्राह्मण येऊन पाचशे सुवर्ण मुद्रा मार्गू लागला, आणि त्या मिळाल्या नाहींत तेव्हा पुढे शिर सात दिवसांनी सप्तया विदीर्षे होईल असा त्याने बावरीला धाप दिला. तेव्हा बावरीला फार भीति वाटली, परंतु एका देवतेने त्याला बुद्धास शरण जावयास सांगितले. येथे एक बुद्धाचे स्तोत्र देऊन त्यामध्ये त्याच्या ३२ विशिष्ट शारीरिक लक्षणांचे वर्णन केले आहे. या वर्णनात त्याची लाय जीम—मिथ्यामुळे त्याला सर्व मुखाचे आच्छादन करता येत असे—व वज्रात आच्छादिलेला अवयव यांचेहि वर्णन आहे. तेव्हा बावरीने आपले विद्वान् व प्रसिद्ध असे १६ शिष्य बुद्धाकडे पाठविले. त्यांनी त्याला १६ प्रश्न विचारिले, व बुद्धाने त्यांनी उत्तरे दिली. हे सोळा प्रश्न व त्याची उत्तरे हेच वास्तविक या कवितेचे मूल आहे. शब्दचच्या प्रश्नानंतर काही गद्य भाग असून त्यामध्ये या प्रश्नोत्तराचे महत्त्व सांगितले आहे, व हाच भाग काही संस्कृत बौद्ध ग्रंथांप्रमाणे पुन्हा गायामध्ये दिला आहे. पुन्हा एक बुद्धाचे स्तोत्र देऊन कविता पूर्ण झाली आहे. मूळ गोष्ट तशीच अर्धवट सुटलेली आहे. पूर्वी जुनी म्हणून दाखविलेल्या पैकी (पृ. २१४पह.) पा रा य ण सुत हे याच स्वरूपांत उपलब्ध असल्यामुळे, त्यातील मूल प्रास्ताविक गोष्ट मूळच्या स्वरूपात चालत आली नसून तिच्या स्वरूपातम्ये काही अधिक मजकूर आल्यामुळे फरक पडला असावा, असे दृष्टीत धरावयास हरकत दिसत नाही. हीच गोष्ट गद्यपद्यमिश्रित जे भाग आहेत त्यांतील गद्य भागासंबंधी बहुतांशी खरी दिसते. फॉक्सबॉल याने सर्व गद्य भाग मागाहून घातलेला आहे असे जे विधान केले आहे, ते बहुतांशी खरे दिसत नाही, परंतु के. ई. न्युमन याने आपल्या भाषांतरामध्ये कप्त काही गद्य भाग “मिथुकाची धुंद टीका” अशी एका ठिकाणी कडक टीका करून गाऊन टाकली आहे, त्या ठिकाणी तो बहुतांशी बरोबर आहे असे विटरनिट्स यास वाटते. उदाहरणार्थ, सेल सुतातील गद्य भागामध्ये ज्या ठिकाणी बुद्धाचा चक्रवर्ती म्हणून गौरव केला आहे, व त्याच्या विशिष्ट ३२ शारीरिक लक्षणांचे विस्तृत वर्णन केले आहे, त्या ठिकाणी त्या भागाचे अर्धोचर्चित दाखविणारा पंथाचा उल्लेख आलेला आहे. त्याप्रमाणेच ज्या ठिकाणी एखाद्या संवादाची प्रस्तावना कर-

व्याकरिता एखादा यक्ष अथवा देवता यांचे नीरस व अनवश्यक वर्णन केलेले आहे, त्या ठिकाणी हा भाग टीकाकाराने घुसडून दिला आहे असे म्हणणे समुचित दिसते.

विमानवत्स्य च पेतवत्स्य.—पाली धर्मशास्त्रामध्ये संगृहीत केलेल्या अगदी अलीकडच्या वाक्याचा भाग म्हटला म्हणजे विमानवत्स्य—देवप्रासादाच्या कथा—व पेतवत्स्य—भूताच्या कथा—हे दोन ग्रंथ होत. हे अतिशय नीरस परंतु सुदेशाने लहान आहेत. कर्मांचे जे गहन व परम महत्त्व—ज्यांचे माझ्या व बौद्ध ग्रंथामध्ये अनेक सुंदर वचनामध्ये प्रतिपादन केलेले आढळते, त्यांचेच या ग्रंथामध्ये उदाहरणे देऊन लहान लहान गोष्टीमध्ये परंतु अतिशय जोगड पद्धतीने विवेचन केलेले आहे.

या गोष्टीमध्ये त्या पचरूपात आहेत एवढाच कायतो काव्य या दृष्टीने गुण आढळतो. या सर्व गोष्टी एकाच नमुन्याच्या आहेत. विमानवत्स्य ह्या ग्रंथामध्ये मोममलान याने एखाद्या देवतेला, असुक देवप्रासाद (विमान) तेथील ऐश्वर्यासह तिला कसा मिळाला असा प्रश्न केला असून, पूर्व जन्मी तिते केलेल्या सत्कृत्याबद्दल हकीकत सांगून त्याबद्दल तिला हे स्वर्गास सुख मिळाले असा तऱ्हेचे तिचे उत्तर दिले आहे. पेतवत्स्य मध्ये नारद हा एखाद्या प्रेतास (पिशाचास) कोणत्या कृत्यामुळे त्याला अशी दुःखदायक स्थिति प्राप्त झाली असा प्रश्न करतो, आणि ते बौद्धकथात आपली पूर्व जन्मीची कथा सांगते. यांचे एक उदाहरण पुढेस होईल. पेतवत्स्य १, २ येथे नारद एका पिशाचास प्रश्न करतो: “तुझे तारीर सोन्याचे असून त्याचा प्रकाश सर्व जगात पडतो; परंतु तुझे तोंड डुकराचे आहे तर तू कोणते कृत्य केले होतेस?” पिशाच उत्तर करतो: “मी सर्व कृत्ये नियमाने करीत असे, परंतु माझ्या वाचेला नियम नसे. त्यामुळे मला अशी कुरूपता प्राप्त झाली आहे. म्हणून नारदा, मी तुला सांगतो की, ज्या अर्थी तू हे पाहिले आहेस त्या अर्थी वाचेने कोणतेहि दुष्कृत्य करू नकोस. नाहीतर तुला असे डुकराचे तोंड प्राप्त होईल.”

पेतवत्स्यमध्ये (४, ३) ज्या अर्थी पिंगलक या राजाचा जेजेज आला आहे, आणि धम्मपालाच्या टीकेवरून हा राजा बुद्धनिर्वाणानंतर दोनशे वर्षांनी सुरत येथे राज्य करीत होता असे दिसते, त्या अर्थी नंतरच्या काळचे टीकाकारहि हे ग्रंथ बुद्धनिर्वाणाच्या बऱ्याच अलीकडील काळचे आहेत असे समजत होते, ही गोष्ट सिद्ध होते. बरी अर्हत व निर्वाणपदप्राप्ति या प्राचीन बौद्धांच्या ध्येयावरोधरच स्वर्ग व नरक याविषयांच्या कल्पना प्रचलित होत्या असे मानिले तरीहि ही काव्ये फार प्राचीन आहेत असे म्हणता येणार नाही.

थेरगाथा व थेरीगाथा—सुद्धकनिकायातील निर- निराळे ग्रंथ कसे अव्यवस्थित रातीने एकत्र केले आहेत

हे या वरील दोन नरिस व दस काव्यानेकरी लागलीच येरगाथा व येरीगाथा हीं दोन सौंदर्य व जोरदारपणा या गुणा-मुळे सरस असलेली अशीं काव्ये प्रथित केली आहेत यावरून दिसते. हीं दोन काव्ये पुरवेदातील सूक्तापासून तो कालिदास व अमर यांच्या पद्यापेतेतों विलेखादि उत्तुष्ट काव्याच्या तोंडीकडे आहेत येर आणि येरी गाथा हे दोन काव्यांचे संग्रह आहेत पहिल्यामध्ये १०७ काव्ये असून त्यात १२७९ पद्ये (गाथा) आणि दुसऱ्यात ७३ काव्ये असून ५२२ पद्ये आहेत हीं काही येर व येरी (बुद्ध भिक्षू व भिक्षुणी) यांनी रचलीं असून रचनात्म्याचीं नावे दिलेलीं आहेत हीं नावे आपणाला हस्तलिखितातून व धम्मपाल यांच्या टीपेंतहि आढळतात हीं टीका लिहिलीं शकाच्या ५ व्या शतकाच्या सुमारास रचली असून तिच्यामध्ये या येर व येरी यांच्या वरिणविषयक गोष्टीहि दिल्या आहेत या गोष्टी काही अशीं पद्यावरून जनविश्लेष्टा आहेत, व काही इतर कथामेघातून अथवा कल्पनेनें रचून घातल्या आहेत. त्या खरोखर घडलेल्या गोष्टी आहेत असें नाहीं त्याप्रमाणेंच हीं सर्व काव्ये त्याच (नावे दिलेल्या) येर अथवा येरी यांनी रचल्यावरून जी परंपरा आहे तीहि खरी मानता येत नाहीं. परंतु हीं सर्व काव्ये एकलेंच केलीं असून अनेकानी केलीं आहेत, व त्यांपैकी काही येरानी व येरींनी केलीं आहेत येथपर्यंत हीं परंपरा खरोखर आहे निर- निराळ्या कर्त्यांच्या नावावर असलेलीं काही काव्ये एकलेंच केलीं असतील किंवा एकाच्याच नावावर असलेलीं काव्ये अनेकानी केली असतील. त्याप्रमाणेंच भिक्षुच्या काव्यातील काही काव्ये भिक्षुणींनी केलीं असतील व भिक्षुणींच्या काव्यातील काही भिक्षुंनी केलीं असतील. परंतु हीं सर्व एकाच्याच भेदूतून यास निपाळी नाहींत काही गोष्टीत विशिष्ट घट्टसमूह वारंवार आढळतो आणि त्यातील रह-स्यहि बहुतांशी एकच आहे असें दिसत. तरी यावरून वेचक खावर बीद कल्पनाचा ठसा उठला आहे एवढीच गोष्ट सिद्ध होते. के. ई. म्यूनर याच्या मताप्रमाणें या सर्व काव्यावर एकाच व्यक्तीच्या कल्पनाचा ठसा आहे असे म्हणता येत नाहीं.

भिक्षुणीगीतातील बहुतेक गाणीं स्त्रियांनाच रचिलीं असावीत याबद्दल संशय नाहीं ज्ञाहिदयातून निघालेलीं हीं गाणीं पुराणीं रचिलीं असतील असें न म्हणण्याइतकी बीद भिक्षुवर्गास भिक्षुणीबद्दल कळकळ कधीच वाटत नसे या गोष्टीच्या प्रत्ययाकरिता गीतज्ञानें आपल्या दाह्या भिक्षुणीसंग स्थापन करण्याच्या मार्गात किती अडचणी घातल्या याबद्दल जी परंपरागत माहिती आहे व स्त्रियांचा कैवार घेतल्याबद्दल आनंद यास सांप्रदायिक ग्रंथामध्ये ठिक- ठिकाणीं दपणें दिलीं आहेत त्याकडे पहावे. याच कारणा-मुळे वस्तुस्थिति जर इतकी विरह नसती तर या काव्यांचे कर्तृत्व भिक्षुणीकडे देण्यास त्यांचे यत्न केव्हाहि तयार झाले

भा. ज. १८

नसतें या भिक्षू व भिक्षुणीयांच्या गीतातील भाषा, भाव आणि त्यांचा सरा रोप यामधील फरक मिसेल न्हीस हेहि हेतू यांनी चांगला दाखविला आहे. हे दोन्ही संग्रह जो एकामागून एक वाचिले त्याला असें आढळून येईल की, भिक्षुगीता-मध्ये न आढळणारी वैयक्तिक आत्मविषयक छटा भिक्षुणी-गीतामध्ये वारंवार दिसून येते भिक्षुगीतामध्ये यत्नाने निर- निराळे विकार अथवा अतुल्य वर्णन केलेले असतात, तर भिक्षुणीगीतामध्ये ठिकठिकाणी त्यांना बाहेरच्या जगाचे आलेले अनुभव दृष्टीस पडतात. भिक्षुगीतात सृष्टिर्णन अधिक आढळते तर भिक्षुणीगीतात आयुष्याचें विच दृष्टस पडते

या तील आध्यात्मिक व नैतिक वृत्तें — दोन्ही संग्रहा- मध्ये आध्यात्मिक श्रम व नैतिक तत्वे यांचे उदात्तन केले आहे या सर्वे भिक्षू व भिक्षुणींना मनाच्या अस्तंत शक्ती-पेक्षा कोणतीहि बाह्य शक्ति वाटत नाहीं या जातीमुळे सार्वत्र्य देवाना देवा वाटतो हिची प्राप्ति राग, द्वेष व भय यांचा नाश केल्याने आणि सर्व विषयवासनांचा त्याग केल्याने होते, आणि हिच्यामुळे पुनर्जन्माच्या अभावा-बद्दलची जाणीव झाल्यामुळे सर्व दुःखाचा शोध होऊन आयुश्च सुख जें निर्वाण त्याचा अतुल्य मिळतो. ज्या भिक्षूला सुख व दुःख या दोहोंचीहि जाणीव होत नाहीं, व ज्याला भूक अथवा थंडी याची याथा होत नाहीं तो सुखी होय. ज्या भिक्षुणीला स्वतःबद्दल पुढें दिल्याप्रमाणें म्हणता येईल ती सुखी होय (येरीगाथा ७६) "एदिक अथवा पार लोकिक सुखाची इच्छा नष्ट झाली आहे, विषय वाणिज्य याचा मी त्याग केला आहे, मला ज्ञाति व सर्वश्रेष्ठ सुख जें निर्वाण त्याची प्राप्ति झाली आहे" हीं श्रम व सुख्य जी चार नैतिक तत्वे—आर्यचतुर्विधमार्ग, सर्वभूतस्य (भक्त), अहिंसा व आत्मनिग्रह हीं धम्मपदातील वचने व सुत्तनिपातातील १९ व्याप्रमाणेंच या वाक्यातहि एकत्र वर्णन केले आहेत हीं भिक्षू व भिक्षुणी यांचीं गीत, त्यांच्या स्वतःबद्दलचे उद्गार व स्वतःचेच अनुभव असल्यामुळे वरील दोहोंपासून भिन्न आहेत एवढीं गोळा प्रौढीनें त्यांची वाचने व मुत्ता त्यांच्या शास्त्रीय भग वरील असल्यामुळे त्याने त्यांचे बचन व ते तोहण टाकिले हें सांगि- तले आहे (येरगाथा २९९ इ०) दुसऱ्यानें आपल्या वाचकोपासून, देवापासून ज्याप्रमाणें कळी वेगळी होते त्या- प्रमाणें हळू हळू परंतु कायमची सुटका करून घेतल्यामुळे त्याला पिळगेल्या सुखाचे वर्णन केले आहे (येरगाथा ७९). तिसऱ्यानें एका वेदने पेक्षा आणकरी कसे तोहण टाकिले तें सांगितले आहे (येरगाथा ४५१ व पुढील) भिक्षुगीतामध्ये ठिकठिकाणीं स्त्रियांची निंदा करून त्यांना मुरळ पाट- गाच्या, बघनकारक व भिक्षूला त्याच्या बाबेन जीवितकमा- पासून छत्र करण्याचा सतत प्रयत्न करणाऱ्या असें म्हटले आहे. एकत्र म्हणतो, कितीहि मायका आल्या तरी त्या

मला मोहूँ शकणार नाहीत (थेरगाथा १२११). स्त्री हें सर्व दुःखाचें कारण आहे जो तिच्यापासून निवड्याने दूर राहातो तोच विजयी होतो (थेरगाथा ७३८ व पु.) एका भिक्षुने एका स्त्रीच्या कुजत असलेल्या प्रेतास पाहिल्यामुळे आपणाला सन्मार्गाकडे जावयाची प्रेरणा कशी झाली, याचें मोठें किंशसाण वर्णन दिलें आहे (थेरगाथा ३१५ व पु. आणि ३९३ व पु.). या अंगक वर्णनाच्या उलट काहीं सुंदर वर्णनेंहि आहेत एका ठिकाणी एका भिक्षुने आपल्या आईने आपणाला सत्याची ओळख कशी करून दिली तें सांगून तिचे सुंदर वचदानी आमारे मानिले आहेत दुसऱ्या एका भिक्षुने आपण भिक्षु झालों परंतु या जगास कायमचे सोडून गेलों नाहीं असा म्हणून आईचें सापन केलें आहे (थेरगाथा ४४) एकांने आपण गळलेलीं फुलें वेचून त्यावर किती गरीबीने निवाह करीत असु व नंतर आपण सुद्धाकडे येऊन सुखीचा मार्ग कसा सोधून काढला हें सांगितलें आहे (थेरगाथा ६०० व पु.) दुसऱ्या एकांने आपण राजपुरोहिताचे पुत्र असून किती श्रीमतीत रहात असु, व पुढें बुद्धाचें दर्शन होऊन आपणाला दीक्षा कशी मिळाली याचे वर्णन केलें आहे (थेरगाथा ४९३ व पु.) एका भिक्षु झालेल्या राजान आपल्या पूर्वज्या ऐश्वर्यसंपन्न दरबाराचा व ह्या वैश्य्या भिक्षुवृत्तीची तुलना केली आहे (थेरगाथा ८४३ व पु.) पूर्वी इतोखोर असून नंतर भिक्षु झालेल्या लोकांनींहि आपल्या पूर्वचरित्राचें वर्णन केलें आहे तथापि भिक्षुगता मध्ये असा तच्चेच्या वाद्य परिस्थितीचें वर्णन कमीच आहे. बहुतेककडून त्यामध्ये भिक्षुच्या अंत स्थितांचे ल्हान ल्हान कवितामयें वर्णन केलें आहे. तथापि येथे तत्पुत्राच्या गीतामय्या एक मोठें काव्य असून क्षामयें धरित ध्येय मिळविण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या भिक्षुने आत्मगत सापण दिलें आहे

वर सांगितल्याप्रमाणें भिक्षुगीतापेक्षा भिक्षुगतीतामध्ये आध्यात्मीक प्रसंगाचें वर्णन जास्त आढळतें अपल-विशेषाच्या दुःखानें वेडी झालेली एक बाई भटकत फिरत असताना बुद्धानें तिचें समाधान करून तिला उपदेश केला व तिला सपात घेतलें अशा तच्चेची पुनर्विषयामुळे सपात प्रविष्ट झालेल्या स्त्रियांची उदाहरणें ठिकठिकाणी बरीच आढळतात. एका गीतात वर्णन आहे कीं, एका गरीब विधवेवर सप्रीदार भिक्षा मागावयाची पाळी थाली असता, ती गडज भिक्षुर्णकडे आली, व त्यानीं मोठ्या मायेनें तिचे स्वागत करून तिला उपदेश केला तेव्हा ता आपण होऊनच भिक्षुणी झाली व तिचा गुरु पयाचार याच्या उपदेशानें तिला निर्वाणाचा मार्ग सापडला ठिकठिकाणी आपणाला वैद्य असलेल्या भिक्षुर्णाचें वृत्त आढळतें, व त्या वैद्यावृत्तीतील आध्यात्मिक व भिक्षुणीवृत्तीतील शांति व पावित्र्य यामधील विरोध फारच गमताचा दिसतो एका ठिकाणी, आनंदोत्सव व समारंभ चाल्ले असता रयातील याटाचा पोपाव केलेली एक सुंदर तरुणी मठा-

मध्ये येऊन बुद्धाचा उपदेश ऐन भिक्षुणी झाल्याचे वर्णन आहे येथेहि त्या समारंभातील आनंद व निर्वाणाचा शांति यामधील विरोध फार बहारीचा आहे याप्रमाणेंच आपणाला उच्च वृत्तीत तरुण सुत्री, वयातीत द्रिया, एक दहा मुलांनी आहे अशा स्त्रियांनी बुद्धाचा अथवा त्याच्या एखाद्या भिक्षुणीचा उपदेश ऐन भिक्षुणीचा मार्ग सोधून तो प्राप्त करून घेतल्याची उदाहरणें आढळतात भिक्षुणी होण्याच्या निश्चयापासून एखाद्या सुलीला परान्त वरण्याचा न्यय प्रयत्न तिचे पास करत ना दिसतात एका श्रीमंत मनुष्याच्या सुंदर सुलीला वनवान मनुष्याचा मुलगे व राजपुत्र मागणा चालत होते, व एतानें तर तिच्या वरणाच्या आठपट सोने व शिराय जवाहार देतां म्हणून तिच्या पापावड निराप पडविला होता, परंतु तिन बुद्धाचा उपदेश एवला आनंद मुळे भिक्षुणीचा मार्ग पत्तरला काहों कचान्य फार वरुणसंपन्न आहेत विसंगोमी रत्नयाम्य आभारी हजून पटलीं अमता निया नवरा, पुन व शन्या, तशीच तचीं मातापितरें व भाऊ भरण जातात, परतु ती निगड होत नाहीं, व क्षान्ती प्राप्ति करून घेऊन मुक्त होते या वरपरसुपुर्ण गोष्टीनंतर एक आनंदवर्णन मायी गोष्ट दिला आहे हीत एका स्त्रीला दीक्षा मिटून ता तादृक नडणापासून व अश्रिय अशा नवव्यापासून मुचं शांत्यामुळे तिला झालेला आनंद वर्णन केला आहे ती म्हणत, माझा तीन वारच्या गोष्टीपासून मुक्ता झाली आहे. उत्तरी, सुतळ आणि दुवडा नवरा.

या व रु न नि प ण रें रु मा न वि त्र — या आध्यात्मीक प्रसंगाच्या वर्णनाचें त्या वरुच्या समाजस्थितीचें व विशेषत प्राचीन काली भरतखंडामध्ये स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा काय होता याचें ज्ञान होण्याच्या बाबी किती महत्त्व आहे हे उपज आहे त्याचप्रमाणें या प्रसंगामुळे या सर्वत्र एकच कल्पना आढळून येणाऱ्या कवितामध्ये किती स्वारस्य उत्पन्न होते हें सागाव्यास नको भिक्षुगीतें त्यात मधून मधून आढळणाऱ्या गृध्रवृत्तामुळे कदाचवाणी होत नाहात रामायणामध्ये आढळून येणारा व भारतीय काव्यामध्ये प्रामु-ख्याने वास करणारी ही निसर्गप्रीति, शिच अद्यापहि आपण महाकाव्यामध्ये, लावण्यामध्ये अथवा प्रेमगीतामध्ये व उपदेशपर मुक्त्यामध्ये कौतुक वरतो, तिला सर्व जगाचा त्याग करणारे हे भिक्षुहि पाररो नव्हत ज्यामध्ये एकाकी कृपि ध्यानस्थ बसला आहे अशा एखाद्या अरण्याचे अथवा गिरि प्रदेशाचे वर्णन करीत अमता त्याचा रेखाणी एखाद्या भिक्षु-पेक्षा कवीप्रमाणे मोठ्या आनंदाने व मंद गतान चालते मोठ्याने मेघवर्जना होत आहे, व हृष्यमेपासून जोरानें वृष्टि होत आहे अशा प्रमगी सर्वमुक्त असा भिक्षु आपल्या कपारीमध्ये बसला आहे असे वर्णन आढळत आणि ज्या साबूला सुख व दुःख हीं दोन्हीहि सारखीच आहेत, त्यालाहि वसत श्रद्धेंने वर्णन केल्याशिवाय रहात नाही ही निसर्ग-

प्रति अनेक सुंदर दृष्टांतादि दिमुन शेत साधूना शत्रुप
 तिलेची अथवा हत्तीची* उपमा दिलेली आढळते. ज्या
 मिथुना आपल्या छाटीमधून गरी वाटतो त्याला मित्राचे
 कानडे पावरलेल्या माकडाचा उपमा दिला आहे आत्म-
 निग्रही मिथुना आपल्या मुठेत बसलेल्या मित्राची उपमा
 दिली आहे. एका मिथुनीगीतामध्ये मोठ्या वांदात्याने
 उपमाचें प्रथम बेलेंलें आढळतें (धेरीगाथा ११२ व पु०)
 ज्याप्रमाणें एखादा शेतकरी शेत नागरतो, बीं पेरतो आणि
 नंतर पिनाची कापणी करतो, त्याप्रमाणें मिथुणी, निर्वाण
 प्राप्तीची इच्छा करते एखाद्या शिलेवर पाय धुतले अगता
 पाणी घाली वाहून जातें ही गोष्ट प्राहून ती विचार करू
 लागते, व ज्याप्रमाणें एखादा उमदा घोडा वटणीस आणवा
 त्याप्रमाणें ती आपल्या मनाचा निग्रह करते नंतर ती
 मठात येऊन हातात दिना घेते आणि सुद्धें त्याची वात
 डाव सोडते, आणि गसा त्या दिव्याचा प्रकाश नाहींसा
 होतो तशी तिला निर्वाणाची प्राप्ति होते. या वातुबाहेर एकत्र
 गुंफलेल्या उपमाकडे पाहून व निर्देष्टः मधून मधून आढळ-
 णान्या श्लेष चमत्काराकडे पाहून आलेकारिक काव्याची
 आठवण झाल्याशिवाय रहात नाहीं. पूर्वाश्रुत्यात वेदया अस-
 केरा अथवापालीने केलेल्या एका गाण्याची रचना फारच
 वातुबाची आहे (धेरीगाथा २५२ व पु०). या गाण्यात
 पथाच्या पहिल्या दोन चरणामध्ये ती आपल्या शरीराच्या
 सोदयांच वर्णन करते व तिसऱ्या चरणामध्ये तारण्यात
 हतक्या सुंदर असलेल्या शरीराचे बुद्धावस्थेत पाच झालें
 आहे ते सांगते. या गाण्याच्या शेवटी “सत्य वदत्याचा
 शब्द खोटा होणार नाहीं” या शर्माचें पादपद
 असतें. ही गाणी संवादरूपात फार आढळतात उदाहर-
 णार्थ एका मिथुनीगीतामध्ये (धेरीगाथा २७१ व पु०)
 कन्या व पिता यामधील संवाद दिला असून कन्येने मिथु-
 वृत्तीपासून होणारे हित दाखवून देऊन पित्याला मिथु केले
 आहे. दुसऱ्या एका गाण्यामध्ये (धेरीगाथा २९१ व पु०)
 एक मनुष्य प्रथम मिथु असून नंतर व्याध झाला आहे,
 व पुढे एक पुत्र झाल्यानंतर त्याला पुन्हा मिथु होण्याची
 इच्छा झाली आहे त्याचा आणि त्याच्या स्त्रीचा संवाद
 दिला आहे. त्याची स्त्री त्याला त्याच्या निधयापासून परा-
 वृत्त करण्याचा प्रयत्न करते, व ती तिला सोडून गेल्या तर
 मुलास नाहून टाकण्याचा धाड घालते. परंतु त्याचा निधय
 पक्षा असून तो म्हणतो, जरी तूं या मुलाचा कोणाच्या-
 पुढे तारण्याकरिता टाकून दिलंस तरी, हे नीच स्त्रिये, त्या
 सुलवारिनाहि तू मला मागे फिरवू शकणार नाहींस ही एक
 प्रशस्ती लावणीय आहे या मिथुनातात व मिथुनीगीतात
 -विशेषतः. दुसऱ्या मध्य-अशा तऱ्हेच्या श्रवण्या बधान-
 दात्मक प्रकाशित अथवा दशाच सुलवळ आढळतात. अशा
 तांदेचा एव मोठा मुद्देद्वय वर्णन शमनारा पोसाटा मिथुणी
 गीतामध्ये आढळतो (धेरीगाथा ३१२ ते ३३०) एक

ब्राह्मण आपल्या मित्रा आश्वयंचवित होळन विचारतो:
 “आतां तुझी गात मुलें मेली असताहि तूं कशी
 रचताना दिसत नाहींस? पूर्वी तर तूं रात्रीदिवस त्यांच्या-
 करिता रडत होतास.” तिने उत्तर दिले. “मी जन्ममरणा-
 पावून कसे सुख व्हायें हें बुद्धापासून शिकले आहे.” हें
 ऐवून तो ब्राह्मण बुद्धाकडे जाऊन मिथु झाला. त्याने आपल्या
 स्त्री आपल्या गाडीवानाबरोबर आपण मिथु झालें असा
 निरोप पाठविला या आनंदाच्या वातमिवहून ती स्त्री त्या
 गाडीवानास घोडा, गाडी व एक हजार सुवर्णमुद्रा देऊं
 लागली, परंतु तो म्हणाला: “तो घोडा, गाडी व द्रव्य
 तसेच राहें दे, मी बुद्धा मिथु होण्याकरितां जात आहे.”
 नंतर त्या स्त्रीच्या मनात आलें कीं, हें सर्व भरदार व द्रव्य
 वर्गेर आपल्या मुलीस देऊन टाकावें. परंतु तिनेहि या
 सर्वांचा त्याग करून मिथुणी होण्याचा आपला निधय आहे
 असे सांगितले. मुग्धा या मिथुणीचें गीत या सर्वांत उत्तम
 आहे. तिचा प्रेमयाचना करीत एक शब्द तिच्या पाठोपाठ
 अरण्यात आला त्याने तिच्या सोदयांची वाखाणणी करून
 व अरण्यातून भोंवतें वर्णन करून तिला निपयमुखाकडे
 वळविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तिने त्याचा धिक्कार करून,
 म्हटलें. “तु ज्या ठिकाणी मार्ग अथवा पाऊलवाटीहि
 नाहीं तेथे जाण्याची इच्छा करीत आहेस; तुला यदाचे
 येळणे बरावसे वाटते, तुला हिमालयावरून उडी मारावीशी
 वाटते, तुला बुद्धाच्या मुलीच्या प्राप्तीची इच्छा आहे. मीं
 सवे ऐहिक वासना निळाच्याप्रमाणें अथवा विद्याप्रमाणें
 आपणापासून दूर केल्या आहेत” तिने शराराच्या नश्वर-
 तेचें, व डोळ्य केवळ मासाचा गोळा आहे अशा प्रकारें
 शरीराच्या ओंगळपणाच वर्णन केले व आपला डोळ्य झाडून
 त्याच्या हातात दिल्या तेव्हा त्याला पथास्ताप होऊन त्यानें
 तिची क्षमा मागितली. नंतर ती मिथुणी बुद्धाकडे गेली,
 व त्याने तिच्याकडे पाहिल्याबरोबर तिचा डोळ्य पूर्ववत्
 झाला (धेरीगाथा ३९६ ते ३९९).

यापैकी काही गीतें वार व मिथुणी यामधील संवादरूपी
 असून तीं सपुत्रनिष्काय वातांल मिथुणीसंयुक्त यामध्ये आढ-
 ळणान्या गाण्यान्याच धर्तीची आहेत, व काहीं ठिकाणीं र्थिच
 निराळ्या रूपात असल्याप्रमाणें आढळून येतात. मज्झिम-
 निपाय या ग्रंथामध्ये असलेली अंगुलीमाल या दरोडे-
 रोराघडलची श्रवणी धेरीगाथेमध्ये अक्षरशः पुन्हा आलेली
 आढळते (८९६ व पु०) याप्रमाणेंच या संप्रदाताल
 पुष्कळ पद्ये इतर चार संप्रह, चम्पपद व सुत्तनिपात यामध्ये
 आढळून येतात. एका ठिकाणी (धेरीगाथा ४४५) तर
 निष्कायामधील दृष्टात माहींत असल्याचें दर्शविले आहे एव-
 ङ्हेन नव्हे, तर ते प्रत्यक्ष उद्धृतहि केले आहेत परंतु या सवे
 ठिकाणीं जरी उद्धृत केलेलीं वाक्ये दुसऱ्यांमून घेतलेलीं
 आहेत हें पोरं मानिले, तरी त्यावरून हे दोन संप्रह

हून रचले गेले असें सिद्ध होत नाही, कारण ही अवतरणे मागाहून घुसवून दिली गेली असण्याचा समय आहे

याचा काल—या दोन सप्रहामध्ये उत्तरकाली रचलेली वर्षावशी गाणी आहेत ही गोष्ट निश्चित आहे उदाहरणार्थ, एका भिक्षुने एक फूल वाढिल्याबद्दल त्याला आठशे कोटी वर्षे स्वर्गवास घडून अखेरीस तो निर्वाणसं गेला, असें सांगितले आहे अशा सत्तेच्या कल्पना बौद्ध संप्रदाया मध्ये बऱ्याच अलीकडाले महायान ग्रंथाच्या रचनेपर्यंत रुढ झाल्या नव्हत्या. त्याप्रमाणे एका सात वर्षांच्या भिक्षुने दारा विलेले चमत्कार, एका भिक्षुने निर्माण केलेल्या स्वतःच्याच १००० आकृती व त्यान आकाशात केलेले उड्डाण, सारि-पुताचा स्वर्गमार्गचे देवांनी केलेला सन्मान, आणि असेच इतर चमत्कार ज्या भागात वर्णन केले आहेत ते भाग बौद्ध काव्याच्या व विचाराच्या प्राचीन स्वरूपातील असावेत असे म्हणता येणार नाही, आणि ज्या दोन गीतांमध्ये धर्माच्या नावाच वर्णन केलेले आहेत ती संप्रदायाच्या स्थापने नंतर काही शतकांनी, बहुधा अशोकाच्या काळी, रचलेली, असावीत असें चिंटरनिट्स याचे मत आहे पहिल्या गीता मध्ये पूर्वीच्या भिक्षूच्या साध्या व पवित्र राहणीची तुलना तत्कालीन भिक्षूच्या राहणीशी केला आहे. जे प्रथम सपत्ति, स्त्री व अपत्य याचा त्याग करीत असत, तेच त्या वेळी घासभर भातासाठी पातक करतानास मार्गेपुढे पहात नसत, जे आंबडेल ते खात असत, वामनसं भाषण करीत, आणि इतर लोकापुढे दम मागवून, त्याबद्दल मोठे पारितोषिक मिळव्याची इच्छा करीत ते वैद्याप्रमाणे वनस्पती गोळा करीत, वैद्यप्रमाणे गडत असत व दोंगी, धूर्त व काव्याज झाले होते दुसऱ्या गीतामध्ये पुढचे भिक्षू कसे होतील असा प्रश्न विचारिला असता फुसत याने जे स्वाचे चित्र रेखाटले आहे, ते अलीकडील तिथेडी भिक्षूला बरोबर लागू पडेल श्यात म्हटले आहे की, भिक्षू राग, द्वेष, मत्सर आणि द्वेष यांनी पूर्ण असतात, स्वाना सत्याबद्दल जिज्ञासा राहणार नाही, ते बुद्धाच्या वचनाचे विपरीत अर्थ करू लागतील, सोने व रत्ने याचा स्वीकार करू लागतील, सद्गुणी व स्वर्गाच्या भिक्षूचा तिरस्कार करतील, भिक्षू व भिक्षुणी शिस्ताने राहणार नाहीत इ. हे चित्र कार चमत्कारिक असून कार प्राचीन काळचे दिसत नाही भिक्षुगीतातील इतिहासी हिचे गाणे (येरीगाथा ४०० ते ४४७) या संप्रदायाच्या अवगतीच्या काळचे दिसते. यामध्ये स्त्री ही तिजवर काही तरी सक्क ओढवल्यामुळे व भिक्षुणी होते असें सरसकट मानिलेले दिसते त्याप्रमाणेच एखाद्या मनुष्याने प्रथम भिक्षू व्हावे, पुन्हा भिक्षूची छाटी टाकून देऊन लज्ज कराने व भुन्दा पयरा दिवसांनी भिक्षू न्हाव, याप्रमाणे जोर घडली असावी परंतु ती बौद्ध संप्रदायावर पाहली सकेते येऊन गेल्या नंतर घडली असावी असें वाटते शेवटचे भिक्षुगीत (येरीगाथा ४४८ ते ४५१) हेहि मागाहून घातलेले असावे,

अथवा त्यामध्ये भर घातल्यामुळे व अवतरणाची गर्दी केल्यामुळे त्याचे मूळचे स्वरूप पॉलटून गेले असावे असे दिसते.

यामुळे के हे न्यूनम याचे जे म्हणणे आहे की ही सर्व गीते गौतम भिक्त असताना सद्यहीत करून काळजीने रक्षण करून ठेवली होती व त्याच्या मरणानंतर त्याचे विन चूक रीतीने वर्गीकरण करण्यात आले, ते, सिद्ध परता येणार नाही, एवढेच नव्हे, तर काही गीतांच्या बाबतीत ते सर्वथा अशक्य आहे व इतरांच्या बाबतीत असंभवीच आहे तथापि काही गाणी बुद्धाच्या प्रारंभीच्या शिष्यांनाच रचिली असावी हे शक्य आहे तसेच भिक्षुगीतांमध्ये बारवार आढळून येणारा चरण 'मला मृत्युपासून आनंद होत नाही अथवा जीवितापासून आनंद होत नाही' हा बुद्धाच्या प्रथम शिष्यांपैकी एखाद्याने म्हटला असेल महापद्मापती हिच्या नावावर असलेले बुद्धाच्या स्तुतिपर गीत तिने प्रत्यक्ष म्हटलेले असेल, आणि बौद्ध भिक्षूच्या जीविताचे घ्येय ज्यामध्ये इतके सूक्ष्म रीतीने वर्णन केले आहे ती पंचे (येरीगाथा ९८१ ते ९९४) सारि-पुत यानेच रचलेली असतील. "पूर्णवापत्र जाण्याची तुम्हाला सारखी तळमळ लागू या हेच माझे तुम्हाला सांगणे आहे बरे आता मी जातो, मी नाहीसा होतो मी अगदी स्वतंत्र झाले आहे, मी सर्वापासून मुक्त झाले आहे" हे सुंदर शब्द खरोखर सारिपुतापासून त्याची शिष्याम शेषटची आज्ञा म्हणून परंपरेने चालत आले असतील तसेच पाली धर्म-शास्त्रामध्ये अनेक ठिकाणी आढळणारी व या सप्रहामध्ये याच्या नावावर असलेली

"सर्व वस्तु क्षणभंगुर आहेत त्या जसा उत्पन्न होतात तसाच त्याचा नाश होतो. त्याचा आरंभ होत नाही तसेच अंत होतो त्यापासून मुक्त होणे यातच धन्यता आहे" ही पंचे इतकी लुनी आहेत की, ती मोग्गलान अथवा दुसऱ्या एखाद्या बुद्धाच्या अरंभीच्याच शिष्याने रचली असणे शक्य आहे तिथिदकाच्या इतर सप्रहामांमध्ये दातहि नवे आणि जुने यांचे मिश्रण आहे, आणि शोबकाला प्रत्येक सूत्राचा काल पृथक्पणे निश्चित करावा लागतो

जातककथा.—ही गोष्ट विशेषतः बुद्धकनिकाशामध्ये समाविष्ट केलेल्या जातक अथवा बोधिसत्त्व(त्व)कथा (बुद्धाच्या पूर्वजन्मांच्या गोष्टी) यामध्ये जास्त स्पष्टपणे दिसून येत बौद्ध प्रथामध्ये बोधिसत्त्व हे नाव ओ पुढे बुद्ध न्हावयाचा असतो त्याला दिलेले आहे गौतमबुद्धाला बोधिसत्त्व हे नाव शक्य बऱ्यात येऊन बुद्धत्व प्राप्त होण्यापूर्वीच्या सर्व जन्मांमध्ये दिलेले आटळते जातक कथामध्ये बोधिसत्त्वाने आपल्या एखाद्या पूर्व जन्मांमध्ये स्वतः येलेल्या, अथवा प्रेशक किंवा इतर कोणत्याही प्रकारे त्याचा ज्यात सवध आलेला आहे, अशा गोष्टी दिलेल्या आहेत यामुळे प्रत्येक जातकाचा आरंभ 'अथवा एका वेळी (उदाहरणार्थ, ब्रह्मदत्त राजा राज्य करीत

असाता) बोधिमत्त शमस्याच्या पोटी (उदाहरणार्थ, एसाया राणाच्या अथवा हस्तिणीच्या) अन्मारा आला होता' अशा रीतीने होज्ज नंतर गोष्ट घुसू होते यासुद्धे लोकामध्ये प्रचारात असलेल्या अथवा लौकिक वाङ्मयामध्ये आढळणाऱ्या कोणत्याही गोष्टीला जातकथेने रूप देणे दम्य होते त्या गोष्टीतील एसाया मनुष्याला, प्राण्याला अथवा देवतेला बोधिमत्त म्हटले म्हणजे झाले आणि याप्रमाणे कोणतीही गोष्ट, मग ती लौकिक असे अथवा बौद्ध कल्पनापासून कितीही दुरची अशी, तिला बौद्ध कथेचे रूप देता येत असे तथापि मातृतीयामध्ये कथा मातृग्याच्या व ऐक्यव्याचा नाद जो इतका हाडमिर्साई रिडला आहे, त्याचा उपयोग आप त्याला अनुयायी मिळविण्याकडे जर मिश्रणी फक्त पेतला नसता तर त्यांना भारतीय म्हणून म्हणताच आले नवते हा गोष्ट बौद्ध भिक्षुनीच केवळ नव्हे तर भरतखंडातील सर्व सप्रदायांच्या उपदेशकांनी केली आहे, आणि हीच गोष्ट काही शतकांनंतर पोश्चात्य विस्तीर्ण भिक्षुनींही केली या भिक्षुना पोष मेगरी दि प्रेड यान 'दासत्यासाठी सांगितलेली गोष्ट पुराव्याप्रमाणे उपयोगी पडते' असे सांगितले होते भरतखंडातील भिक्षुनींही याच तत्त्वाचा स्वीकार केला होता, आणि पुढे विस्तीर्ण उपदेशकांनी जसे केले त्याप्रमाणेच बौद्ध भिक्षुनींही आपल्या कार्यासाठी निरतिशब्दा तऱ्हेच्या काव्य नम्र गोष्टी, भद्रत कथा व आख्याने इत्यादीकथा उपयोग केले यासुद्धे जातकथाची वस्तुता विस्तार लोकांस जेव्हा रोमॅन्सम अथवा वेबलॅस्टिकम मॉन्स्ट्रेटन यावरून करता येईल या पुस्तकातील गोष्टी निरतिशब्दा शतकातील धर्मोपदेशकांच्या प्रवचनातून एकत्र केल्या असून त्याचे विषय फार विशिष्ट आहेत व त्यामध्ये काही पारमार्थिक किंवा आध्यात्मिक तर काही केवळ लौकिक अथवा ऐहिक विषयासच धाया गोष्टी आहेत प्राचीन कालाच्या बौद्ध धर्मांनी प्रथमा भिक्षुना गोष्टी मागण्यावरून वदाचित् निवेष्ट केला असेल. धर्मशास्त्रामध्ये दिलेली ठिकाणी भिक्षुना राजे, खोर, मन्ना, क्षत्राजें, युद्ध, क्रिया, देव, यक्ष, जलपयंत्रन इ-विषयावर गोष्टी मागण्याचा स्पष्ट निवेष्ट केलेला आढळतो तथापि लक्ष्मण या बावर्तीत सवलत मिळ लागली, आणि एका बौद्ध संस्कृत प्रथामध्ये आपणारा असे वर्णन आढळते की, युद्ध सून, गंधा, आप्याने व जातके याच्या साहाय्याने उपदेश करीत असे आणि तो फार सुरस आणि उपदेशपर गोष्टी सांगत असे आणि त्यामध्ये लोकाना पारमार्थिक ज्ञानापासून या जन्मात मुक्त मिळून मरणोत्तरहि सुख मिळत असे. प्रथमतः सर्व गोष्टींना जातककथा रूप देण्याची आवश्यकता वाटली नसावी कारण, आपणाला गंधूनमधून काही गोष्टी तशाच आढळनात, उदाहरणार्थ, विनय पिटकातील दावानु यांना गोष्टीमध्ये नायनास बोधिमत्तत्वाच रूप दिलेले आढळत नाही या गोष्टीपासून बऱ्याच नंतर एक जातककथा निर्माण झाली तथापि काही वास्तविक जातककथा

असून त्या सुसप्तग्रहामध्ये आढळतात, आणि त्यावरून बौद्ध भिक्षु मध्यकालीन विस्तीर्ण धर्मोपदेशकांप्रमाणे आपल्या प्रवचनातून गोष्टींचा उपयोग करीत असत असे दिसते. जातककथांचा जेव्हा एका प्रथामध्ये सप्रह करण्यात प्रारंभ झाला, तेव्हा सर्व जातककथांचा धर्मशास्त्रामध्ये समावेश झाला होता असे नाही आणि या प्रयापेक्षाही काही भागासच धर्मशास्त्राची मान्यता मिळाली ज्या जातककथा पद्यामध्ये (गाथा) आहेत, त्यांना पूर्णपणे सप्रहामध्ये जागा मिळाली प्राचीन कालीन भारतवर्षामध्ये गद्य व गद्यमिश्रित कथा सांगण्याचा प्रथात फार होता असे दिसून येते गोष्टी सरी निवेष्टत याच गद्यगद्यमिश्रित पद्धतीत असत गद्य कथेला काही पद्ये जोडून रसमयीत करण्याची व पद्यातील भाग गद्यामध्ये स्पष्ट करण्याची चाल फार सार्वत्रिक होती यक्षप्रेक्षिकांच्या कल्पित कथामध्ये प्रिय याच्या प्रथामध्ये आढळून येतात त्याप्रमाणे प्रचलित गोष्टी व पद्ये पातलेली आढळतात कल्पित कथा रचणारा एक दोन पद्यामध्ये तिचे सारकें दत्त असे त्याच्या व गाणी रचणारे काही गीते उदात्तात्मक पद्यामध्ये असून ते प्रारंभी काही प्रास्ताविक गद्य भाग घालीत असत, व मधून मधून गद्यामध्ये काही आवश्यक ठिकाणी खुल्ला दत्त असत, यासुद्धे ज्या गोष्टींना जातककथा रूप देण्यात आले त्या, सध्या नसल्या तरी बहुतेक, गद्यगद्यमिश्रित असत परंतु धर्मशास्त्रामध्ये एक पद्याचा म्ह- गावाचाच समावेश करण्यात आला, व तेवढ्याच सुद्धे निकायामध्ये समाविष्ट करण्यात आल्या यासुद्धे धर्मशास्त्रामध्ये जातककथा प्रथ आहे, तो एक पद्यमय असून त्यामध्ये बौद्ध पद्यमय कथा आहेत परंतु काहींचा गद्य गोष्टीशिवाय अर्थ लागत नाही अशा ठिकाणी गद्य भाग घालण्याचे काम उपदेशकावर पडून ते आपल्या इच्छेप्रमाणे घडेलुसार तो घालत असत अशादीस काही कालाने-धर्मशास्त्रात अंतर्भूत होणारा भाग मिश्रित शाल्याभतर बन्वाच कालाने-टीका रूपाने हा गद्य भाग जोडून मिश्रित करण्याचे काम सुरू झाले असावे अशा टीकात्मक प्रथामध्ये प्रत्येक जातककथेचे पुढील भाग येतात —

१ प्रथम प्रास्ताविक गोष्ट असून तिला पञ्चुप्पनवसु (अथवा पञ्चवसु-कथाप्रसंग) असे नाव असून, तीमध्ये बुद्धाने ती गोष्ट भिक्षुना केव्हा सांगितली ला प्रसंगाचे वर्णन असते

२ नंतर एक गद्य कथा अततवसु (अततवसु) असून तीमध्ये ता कथा सांगितलेली आहेत

३ तिसऱ्या भागामध्ये गाथा (पद्ये) असून सामान्यतः त्या अततवसु किंवा कचित् पञ्चुप्पनवसुमध्ये मोडतात

४ चौथ्या भागात (वेद्याकरण) गाथाना आकरणाद्वया शब्दांशुचक टीका दिलेल्या अद्यतात

५ पाचव्या भागात (समोधान) मागील कथेंताल पुरपाशी प्रस्तुत कथेंताल व्यक्तींचें साम्य दाखविल्लें असतें

जात क क था की र च ना व इ ति हा स —या जातक कथा-वरील जातक-कथा नावाच्या टीकात्मक प्रयाचें सिद्धी भापेंत भापातर शालें होतें, परंतु तें केव्हा शालें हे निश्चित नाहीं, व मूळातील गाथा (पयें) भापातरकथालें पालीतच ठेविल्या होला या सिद्धी प्रयाचें बहुधा रिस्ती शाकाच्या पाचव्या शतकामध्यें जातकवर्णन (जातकवर्णन) या नावानें पुन पाळा भापेंत भापातर शालें, आणि हेंच भापातर व्ही फॉसवाल या डन विद्वानानें सपादन केल्या मुळें सर्वांना माहात होऊन भापातररूपानें त्याचा सर्वत्र प्रसार शालेला आहे

या जातकवर्णन प्रयाच्या इतिहासादरूनच असें म्हणता येईल कीं, जातककथातील गद्य भाग गाथाइतका जुना नाहीं हें सिद्ध होतें धर्मशास्त्राच्या प्राचिनखावटल जे उद्दे पुर्वें आणितो येतात, ते येथे लागू पडत माहात आणि गाथा काहीहि फरक न होता मूळापासून पालीतच राखिल्या आहेत, व गद्य भागाचें प्रथम पालीतून सिंहलामध्यें व पुन्हा सिंहलीतून पालीमध्यें याप्रमाणें दोनदा भापातर शालें आहे हें पहिलें व दुसरें भापातर होत असताना मुळामध्यें पुष्कळ फरक शाले असतील व काहीं भाग अधिकहि आला असेल, शिवा समग्रकारानें अथवा या जातककथाच्या एखाद्या संपादकानें बुद्ध यातील गद्यामध्यें फेरफार करणें अथवा भर घालणें शक्य आहे पुष्कळ ठिकाणीं गद्यभाग अलीकडील आहे, हें अगदीं उघड दिसतें. सामग्र्यें सिंहलद्वीपाचा उदेल आडळतो गाथा व गद्य सामग्र्यें काहीं ठिकाणीं विरोधहि दृष्टीस पडतो.

गाथाची भापाहि गद्यापेक्षा बरीच जुना आहे याच कारण गाथाचें भापातर व पुनर्भापातर शाले नाहीं हें एक होय प्रत्युत्पन्नवस्तु आणि अतीववस्तु यामधील फरक फॉसवाल याच्या आज्ञावरून कळून येत नाहीं तें दोन्हीहि भाग एकाच टीकाकारानें रच-यासारखे दिसतात तथापि, या टीकाकारानें जुन्या व चांगल्या सामग्रीचा उपयोग केलेला असावा कारण, ल्हान ल्हान कल्पित कथा व कल्पनिक अद्भुत गाथी यामधील गद्य भाग उत्कृष्ट साधला आहे परंतु इतर जातकामधील -विरोधत ज्यामध्ये गद्य भागाची नहर भासत नाहीं अशा गोष्टीतील-गद्य फारच कमी दर्जाचें, नारस व काहीं काहीं ठिकाणीं गाथ शी विसगतहि दिसतें एकाच टीकाकारानें काहीं गोष्टी चातुर्याने व विनोदयुक्त अशा लिहून काहीं अगदीं नारस व निर्विषय भापेंत लिहिल्या आहेत असें आपणाला म्हणता येणार नाहीं तेव्हा आपणाला अस एखात घरक पाहिजे थो, ज्या गेष्ट चाल्ल्या चाल्ल्या थारेल सल्ले-त्याग, मूळच्या चांगल्या गोष्टी व परंपरा उपलब्ध असल्या याप्रमाणें गथातहि काहीं जुना भाग राखला गेला असावा

खि० पू० ति स च्या शत कात जात क क था चें अस्तित्व.—आणि वास्तविक गोष्टहि अशीच आहे काहीं जातक कथा व त्यातील गद्य भाग हीं बौद्ध परंपरेंमध्ये ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकात अस्तित्वात होती, ही गोष्ट भरहुत आणि साचा येयात रत्नपासभावर्ती असलेल्या दगडी भित्तीवरील खोरीब चित्रावरून सिद्ध होते हा गोष्ट जातकाच्या इतिहासाच्या दृष्टीनें फार महत्वाची आहे हीं बहुमोल बौद्ध स्मारकें अकितलेपुढाशेवेल्याच्या मत रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकाच्या दुसऱ्या शतकातील असून, त्यावर आपणाला जातककथातील प्रसंग खोदलेले आडळतात. त्यामध्ये काहीं प्रसंग केवळ गद्य कथामध्येंच वर्णन केलेले आहेत भरहुत येथें तर त्या चित्रावर जातकाची नावेहि खोदलेली आहेत या चित्रावरून एवढें सिद्ध होतें कीं, सध्याच्या जातक प्रथामध्यें आडळणाऱ्या काहीं गोष्टी ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकाच्या अखेरीच्या कार्लीहि जातक या नावानेंच संबोधिल्या जात असून, त्या बोधिसत्त्वाच्या गोष्टी म्हणूनच प्रसिद्ध असत त्याप्रमाणेंच त्यावरून असेहि सिद्ध होतें कीं, त्या वेळीं प्रचलित असलेल्या पुष्कळ छोटिक गोष्टींना बौद्ध भिक्षूंनी सांप्रदायिक रूप दिलें होतें यावरून त्या गोष्टी फार प्राचिन कालापासून प्रचलित असून बुद्धपूर्व कार्लीन असाव्यात

न च मा गा चें उ त्तर का ली न त्व —यामुळे काहीं प्रसिद्ध संधोषकर्त्री जातक कथामध्यें आपणाला बुद्धकालीन अथवा त्याच्या पूर्वव्याहि कालच्या गद्य बाह्यमाचें व सख्खाचें चित्र दृष्टीस पडत असें जेथुहीत परले आहे, तें काहीं बोल्या भावतात खरें आहे यातील काहीं पद्य व काहीं गद्य कथा मात्र इतक्या जुन्या असाव्यात तथापि काहीं म्हणा व परंपरागत कथा बुद्धपूर्वकालीन सधूच्या काव्याताल असल्या तरी, एकदा गाथाचा भरणा रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकाहून जुना आहे असें म्हणणेंच मज्जी बाजवी होणार नाहीं, मग सिद्ध नरणें तर दूरच राहिले गद्य भाग बहुतेक दिस्ता शकानंतर बाच आहे असें खात्रीनें म्हणता येईल

तथापि जातक प्रयाच्या स्वरूपामध्य जे वेळोवेळीं फरक घडून आले, त्यात गाथाना हात लागला नाहीं अस म्हणता यावयाचें नाहीं काही ठिनार्णी ह्याच्या त्रयामध्यें फरक शालेला आहे, व काहीं ठिकाणीं मागाहून भरहि पडले आहे जातकगाथाचा साकस्यानें विचार कला असता, त्या सवें एकव्यानें रचल्या असतील—म्हणजे त्यांचा समग्र करूनच नव्हे, तर त्यातील काहीं स्वतः रचून काहींच्या स्वरूपात बदल करून अथवा काहींत भर घालून त्या सर्वोवर आपल्या बुद्धिमत्तेचा ठसा कोणी एकव्यानें उठगिला असेल—असें म्हणणें शक्य नाहीं जातकातील विषयाच्या विविधतेकडच वेगळें दृष्टि टाकली असता आपणाला थम, आतळून, येतल्य, न्हल्ये विविधताकडच च र्नेके विविध महत्वाचे भाग एकव्याच्या रूपानेंच निवर्ण शक्य आहे या जातकगाथाचा समग्रकार एक असू शकेल, परंतु कती

एक असणं शन्य नाही तथापि या संग्रहकारानें, इतर भारतीय संग्रहकाराप्रमाणें मधून मधून नवीन गर घालण्यास अथवा काहीं भागाची पुन्हा माउणी करण्यास मागें पुढें पाहिलें नसेल

यावरून या जातकाचा महाभारताप्रमाणेंच अवस्था आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही त्यातील प्रत्येक प्रकरण, प्रत्येक कथा, एवढेंच नव्हे तर काहीं ठिकाणी प्रत्येक पद्य घेऊन त्याच्या रचनेचा काल स्वतंत्रपणें निश्चित केला पाहिजे परंतु आतवश्रवणन या स्वरूपात आढळून येणारा हा गोष्टींचा संग्रह भरतस्रजातील कल्पित कथा, अद्भुत गोष्टी व इतर परंपरागत कथा याचा सर्वांत जुना संग्रह आहे असें जें ठिकठिकाणी म्हणण्यात येतें तें खरें दिसत नाही

तथापि, केवळ भारतीय वाङ्मयाच्या इतिहासाच्या दृष्टीनेच नव्हे तर सर्व अंगातील वाङ्मयाच्या इतिहासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाच्या अशा बौद्ध कथांच्या संग्रहासंबंधानें जेव्हा आपण विचार करू लागतो, तेव्हा आपणास मध्या उपलब्ध असलेल्या जातकवृत्तवर्णन या एवढ्या एकाच प्रयापातून आरंभ करावा लागतो यापैकी प्रत्युत्पन्नरुप हा भाग वाङ्मयास देवाचा लागतो यातील कथाभाग अतीतवस्तु या भागाप्रमाणेंच असून त्यापैकी काहीं भाग केवळ मूर्त-पणाचा, गचाळ व मागाहून घातलेला आहे ज्या ज्या काहीं यात चांगल्या गोष्टी आहेत, त्या त्या विनयपिटक, मुत्तनिपात, आपदान ह्म प्रयातून व काहीं इतर टाकाप्रयातून घेतल्या आहेत यापेक्षा मुल्य जातककथा अथवा अतीतवस्तु हा भाग जास्त महत्त्वाचा दिसतो

जातक कथांचे स्वरूप — या संग्रहातील जातककथा मग्येने पाचनेहून अधिक असून त्यामध्ये गोष्टींचे सर्व प्रकार व स्वरूप आढळतात स्वरूपाविषयी पाहता आपणाला पाच प्रकार आढळतात — १ गद्य कथा व मधूनमधून पद्यमय कल्पित कथा, किंवा सुभाषित दिलेलें आढळतें या कथानकातल गद्य व पद्य यांचा समाग फार सुंदर होऊन दोहोमिळून कथा नवास पूर्णता येते अशा ठिकाणा जातकवृत्तवर्णनाच्या गद्य भागासहि पूर्वी या परंपरेचा आधार चांगला होता असें दिसत २ (अ) सवादरूपी आट्याने व (आ) पद्यरूपी सवाद व कथानक याच मिश्रण अशा कथानकातील जात-कवृत्तवर्णनामध्ये आढळून येणारा गद्य भाग अनवश्यक, नीरस व टीकाकारानें घुसडून दिल्याप्रमाणें व काहीं ठिकाणी गद्याच्या अर्वाला विरोधात्मक असा दृष्टीस पडतो ३ मोठ मोठी कथानके ही प्रथम गद्यात आरंभ होऊन पुढें पद्यमय वर्णन असलेली, अथवा मधून मधून गद्य कथानक असून काहीं कथानकात्मक व काहीं सवादरूपी पद्ये असलेली अशा आढळतात या ठिकाणी गद्य भाग अवश्यक असतो, परंतु जातकवृत्तवर्णनातील गद्य मूळच्या गद्याची वास्तविक नदर नसून टीकाकारानी त्यात पुष्कळ भर घातली आहे, व त्याच स्वरूपाहि पदळून टाकले आहे.

जातककथातील विषय पुढें दिल्याप्रमाणे आहेत —

(१) करित कथा या सर्वसामान्य भारतीय कल्पित कथाप्रमाणें नीतिविषयक आहेत यापैकी काहींचें धोरण वैराग्यपर आहे, आणि त्यातील फारच मोठ्या वास्तविक बौद्ध आहेत (२) अद्भुत कथा यामध्ये काहीं प्राण्याच्याहि मोठी असून त्याचें सामान्य स्वरूप युरोपात प्रचलित असलेल्या यक्षिणीच्या कथाप्रमाणें आहे, व त्यात बौद्धसाम्प्रदायिक भर्ते काहीं नाही त्यापैकी फारच मोठ्यास बौद्धसाम्प्रदायिक वळण दिलेले दिसते, व काहीं बौद्धानां नवीन रचलेल्या दिसतात (३) लहान लहान कथानके, विगोदी कथा व प्रहसनें, यावर बौद्ध भक्तायाची मुख्यतः पात्र पडलेली दिसत नाही (४) कादंबऱ्या व अद्भुत कथा व काहीं साहसकथा यामध्ये मधून मधून उपकथाहि आढळतात या कथातील नायक बोधिसत्व आहे यापेक्षा बौद्धसाम्प्रदायिक असें काहीं एक त्यात आढळत नाही (५) नीतिकथा (६) म्हणी व सुभाषिते (७) आध्यात्मिक कथा या सर्व कथातील काहीं अशालाच बौद्धसाम्प्रदायिक म्हणता येईल, यांकांचा बहुतेक भाग सर्व सामान्य भारतीय वैराग्यपर कथापातून घेतलेला आढळतो टीका सोडून दिली तर जातककथातील अध्यात्मिका अधिक भाग बौद्धानां न रचलेला आहे असें म्हणता येऊ लागणार नाही या गोष्टीचें कारण उघडच आहे.

बौद्ध भिक्षुमध्ये सर्व वर्गांचे लोक येत असत त्यामुळे त्यांच्यामध्ये निरनिराळ्या प्रकारचे लोक असून काहींना मजूर, पारंगीर, बाणी, उदमी वगैरे प्रकारच्या लोकात प्रचलित असलेल्या गोष्टी माहीत असत, काहींना बोर पुढ-पाचे पोवाडे व लघ्वण्या येत असत, व काहींनी आध्यात्मिक कथा व माझण आणि ऋषी याच्यापद्धत्या अद्भुत कथा ऐकिलेल्या असत जेव्हा ते भिक्षु होत असत, तेव्हा ते या गोष्टींचा आध्यात्मिक परंपराशी व भिक्षुच्या कथाशी सबंध जोडण्याचा प्रयत्न करीत असत, आणि याच गोष्टीमुळे भारतीय वाङ्मयाच्या इतिहासामध्ये या जातककथांचें महत्त्व पार आहे. बौद्ध भिक्षुनी व उपदेशकांनी स्थाना स्वतः त्याच्या श्रोत्यास न जे आवडले ते त्या जातकामध्ये एखाद्या मोठ्या पोल्यात पुष्कळ वेळ भरल्या त्याप्रमाणें कौतूक ठेविले आहे. याच कारणांमुळे विषय व स्वरूप याप्रमाणेंच जातकाचा विस्तारहि फार विचित्र आहे यामध्ये ज्याचें छापल अर्धेहि पृष्ठ हाणार नाही अशा लहान लहान गोष्टींसारखीच छान छान स्वतंत्र ग्रंथ होतील एवढ्या मोठ्या कथा दिलेल्या आहेत

कल्पित कथा — पहिल्या प्रकरणामध्ये लहान लहान जातके असून त्यात कल्पित कथा आहेत त्यामध्ये आप-णाला, पाविन तापघाचें डोंग करून उदीर साणाऱ्या टोंगी मावराची मोठ आढळते त्या सत्परायिक, पंचतंत्र व हितापदेश या गोष्टींच्या पुस्तकामध्ये आढळून कल्पित कथा आढळतात त्याप्रमाणेंच पौरस्य व

देशामध्ये सारण्याच प्रचलित असल्यामुळे ज्याचे मूलस्थान शोबून फाटणे कठिण आहे अशादि अनेक कल्पित कथा या ठिकाणी आपणाला दिसून येतात कोणी सिंह आणि ढेल हे मित्र असून कोर्याने त्यांच्यामध्ये वैमनस्य आणिल्यान त्यांनी एकमेकास ठार मारिले, हा गोष्ट जातक न ३४९ यात सांगितली असून ती तत्प्रात्ययिक या अशातील पहिल्या भागात सांगितलेल्या गोष्टीप्रमाणच आहे तत्प्रात्ययिकातील चवथ्या भागात सांगितलेली माकडाने सुसरीस फसविरवा बद्दलची गोष्ट जातकामध्ये अनेक ठिकाणी निरनिहाळ्या प्रकारांनी सांगितली आहे जातक नंबर १८९ या गोष्टीतील गाढवाने ह्सापनीर्तितत्याप्रमाणे सिंहाचे फाटडे पापरले होते धसे सांगितले आहे तत्प्रात्ययिकानाल गोष्टीत एतत् ठिकाणी चित्याचे फाटडे, व पतत्र आणि हितोपदेश यामध्ये बाघाचे फाटडे दिले आहे दुसऱ्या प्रसिद्ध कल्पित कथा म्हणजे कोल्यान कोवळ्याच्या आत्माची स्तुति करून अस्य मळविल्याची गोष्ट, एका बैलाला हुकरास चांगले अन्न खान्यास मिळत म्हणून प्रथम त्याचा हेवा वाटतो, परंतु त्या हुकराला केवळ फाण्याकरिता पोशीत आहेत हे त्याला मागाहून कळून यत् ही गोष्ट, एका बगळ्याने एका सुंदर तलावात घेऊन जातो म्हणून बाप मारून मायास एकीकडे नेऊन खाऊन टाकिले, परंतु शेवटी ऐकण्याने त्याचा प्राण घेऊन त्याला प्रायश्चित दिले ही गोष्ट एका स्वेच्छाचारी वियच्या वर्तणुकीवर नजर टवण्याकरिता ठेविलेली पक्षी आपल्या अविचारामुळे प्राणसंशुक्ता होणारे, त्याप्रमाणेच एका नाचणाऱ्या मोराने आपल्या उद्धर्तनामुळे आपली मिथित वधू पक्षिराजाची कन्या गमवली, इत्यादि गोष्टी आढळतात ही कावची गोष्ट ज्या अर्थी प्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकामध्ये भरहुत वैयोल स्तूपावर खोदलेली आढळते, त्या अर्थी ती त्या वर्ळा जातकामध्ये असली पाहिजे याच स्तूपावर जातक न ३८३ यामध्ये असलेल्या गाढाचे चित्र खोदले आहे या गोष्टीत चार पद्यामध्ये एका मांजराने एका कोवळ्याला त्याची बायको होण्याचे मिप दाखवून त्याला आपल्या आठोड्यात आणण्याचा प्रयत्न चालविला आहे, परंतु त्या कावळ्याने तिने फण्ट ओळखून तिला हाकून दिले आहे यावरून तीन पद्यामध्ये बौद्धांचे तत्त्व सांगितले आहे त्या मांजरी-प्रमाणच कपटी शिवा पुराणा नार्दी लावण्याच्या वर्ळा वर्तन करतात, परंतु जसे त्या कोवळ्यान त्या मांजराचे बाही चाल दिले नाही, तसेच साधू पुरष त्यांना फसत नाहीत निव्वळ बौद्धांनी रचलेल्या कल्पित कथांपैकी न ३७८ ही एक आहे हात बोधिसत्व रेव्याच्या जन्मास गेला असून त्या जन्मा तदि त्याने अतिशय शांति दाखविली आहे एक वेष्टेखोर मावड त्याच्या पाठावर वसून त्याच्या फार खोळ्या फाट, त्याची शिंगे धरते व नागा सद्दच्या चेष्टा करते तेच मावड नंतर दुसऱ्या रेव्याजवळ चेष्टा करू लागले असता तो त्यांना प्राण घेतो अशा रीतीने—टीपेनी—शब्दात म्हणल्याप्रमाणे

बोधिसत्त्वानी शांति कायम राहते, परंतु त्या माकडास शिक्षा मिळत

प्रा शिकया—या जातक प्रथमामध्ये आढळणाऱ्या प्राणि विषयक गोष्टीहि कल्पित कथाप्रमाणेच असून त्यामध्ये काही उदाहरणे दिली आहेत सन्नदाठ (सर्वदत्त) या कोल्याच्या गोष्टीमध्ये थोडा गुरस विनोद आढळतो त्याला सर्व चतुःपाद जनावराना अधिक करण्याचा मन जुकून ऐकव्यास सापडून तो त्याचा उपयोग करतो तो गर्वाने यनारसच्या राजाची युद्ध करण्याचा निश्चय करतो एका सिंहाला दोन हत्तीच्या पाठीवर उभे करून त्याच्या पाठीवर एका कोरहीला राणी करून तिच्यासह आपण वसून मोठ्या दिमाखांने तो यनारसवर चाल करून जातो, आणि मोठ्या आख्याने त्या राजाचा राज्य स्वाधीन करण्याबद्दल निरोप पाठवितो सर्व लोक भयभीत होतात, परंतु राजाच्या उपाध्यायाच्या युक्ती-मुळे (हा उपाध्याय बोधिसत्त्वच असतो) त्या कोल्याच्या सर्व पशुसंन्याचा नाश होतो नंतर बोधिसत्त्व त्या लोकाना वेडीच्या बाहेर त्या पशूंचे मांस घेऊन जाण्याकरिता बोलावितो (हे त्याचे बोलावणे बौद्धांच्या तत्त्वाच्या अगदी विरुद्ध दिसते) तेव्हा लोकांच्या छुडीच्या छुडी बाहेर नेऊन ते मांस घेऊन जातात, व जे त्यांना खाता त्यांज नार्ही ते बाळवून ठेवतात. याप्रमाणे त्या जातक कथेमध्ये शेवटी सांगितले आहे की, मांस बाळविण्याची चाल या वेष्टेपासूनच पडली.

तथापि निव्वळ प्राण्याच्या गोष्टीपेक्षा मनुष्ये व प्राणी यांच्या मित्र गोष्टी जास्त आहेत, व त्यामध्ये मनुष्यप्रेक्षा प्राण्यांचेच स्वभाव जास्त चांगले दाखविलेले आहेत उदाहर-णार्थ, एका प्रसिद्ध विद्वानाकडून वेदांचे अध्ययन करविलेल्या शाहण्या तिस्रिचारी गोष्ट त्या त्याकडे पुष्कळ सरण शिकव्या करिता येतात त्यात बाप, सिंह इत्यादि त्याचे मित्र असतात त्यांना राहण्यास सोन्याचा पिंजरा असून त्यावर एक सरडा राखण करतो एके दिवशी एक दुष्ट बैरागी, जो पूर्व आयुष्या-मध्ये द्वारपाल, फेरीवाला, मावडी, पारपी, दाडपडेवाला, फोसपारपी, व्यापारी, जुगारी व मागाचा हस्तक अशा प्रकारे धंदे करणारा होता, तो त्या सरव्यास व तिस्रिचारास ठार मारतो, परंतु लागलीच बाप त्याला मारून प्रायश्चित देतो अशा तऱ्हेच्या काल्पनिक गोष्टी सर्व जगातील बाह्यायामध्ये पसरल्या असून त्यामध्ये मनुष्याची कृतघ्नता व इतर प्राण्यांची कृतज्ञता दृष्टीस पडते

अशा तऱ्हेच्या गोष्टी या संग्रहामध्ये फार आहेत त्यापैकी नंबर ७३ ही फार सुंदर आहे. एकदा एका राजाला एक दुष्ट पुत्र होता त्याचे नाव कितवरान असे होते तो विषारा संप्राप्ती होता तो कोणाजवळहि चांगले धोलत नसल्यामुळे तो सर्वोच्या मनात सरत असे. एकदा बादळ मुटले असता त्याला वेष्ट्याची इच्छा झाली तेव्हा लोकानी तो बुडून जावा म्हणून त्याला नदीवर आणिले परंतु तो एक सर्प, उदीर व पोपट यांच्यासह त्या प्रवाहातून

यचायून एका शाळाच्या खोटावर बसतो. त्या चौपानाहि एक साधु बाहेर काढून आपल्या घरी नेतो. त्यापेक्षा प्राणी अथवा असत्यामुळे तो साधु प्रथम त्यांची शुभ्रया करून नंतर राजपुत्रावडे बळतो, परंतु या गोष्टीचा राजपुत्राला फार राग येतो. ते तोनहि प्राणी त्या साधूचे उपकार फेडण्याचे वचन देतात. राजपुत्राहि तसेच वचन देतो, परंतु मनात मात्र त्या साधूचा मूट घेण्याचा विचार करतो. कांहीं दिवसांनी त्या चौपायाहि परीक्षा करावी असे त्या साधूच्या मनांत येत. तेव्हा ते तोनहि प्राणी आपले वचन पूर्ण करतात, परंतु राजपुत्र मर्त्यंतरी राजा झाल्यामुळे तो त्या साधूला थोड्यातूनच त्याला बाजूक मारण्यास हुकूम करतो, व नंतर काशी देण्यास फर्मावतो. तो साधु चायकाच्या प्रत्येक पटण्या-घरोवर पुढील शब्द उच्चारतो: "पुच्छ मनुष्यापेक्षा पाण्याने बाहून धालेला लोकाजवा ठोकळा अधिक चांगला असतो हो म्हण अगदी बरोबर आहे." लोकानी त्याला हूं असे का म्हणतोस म्हणून विचारल्यावरून तो सवे हकीकत सांगतो. तेव्हा जमलेले सर्व लोक त्या दुष्ट राजाला पकडून ठार मारतात; व त्याच्या जागी त्या साधूला राजा नेमतात.

पुढील क्लृप्त भायकोची गोष्टहि सर्वत्र प्रचारात आढळते. एका मनुष्याने स्वतःचे एक व्यावसाय देऊन आपल्या बायकोचा जीव वाचविला होता. परंतु तिचे एका कुबज्यावर मन बसते, व सर्वेसां त्याच्या स्वाधीन होण्याकरिता तो आपल्या मज्यास फट्यावरून घाली दफदून देते. तथापि एक सरडा त्याला जीव वाचवितो, व तो मनुष्य पुढे काही बमत्या-रामुळे राजा होतो. तेव्हा त्याची याणीत्याच्या कपटा विषेची व तिच्या कुबज्याची गोष्ट पटून तो स्वर्गास सिद्धा करतो. होव गोष्ट धोऱ्या कार फरकाने दयादुःखारचरित्रात 'कि मूरं रौहदयं' या वचनाच्या स्पष्टीकरणार्थ आणली आहे.

एरा मंत्रामुळे सर्व पक्षांची भाषा अवगत झालेल्या राजाचा गोष्टहि घरोल सार्वत्रिक झाली आहे. या राजाला तो मंत्र कोणालाहि सांगायचा नव्हता, कारण त्यामुळे त्याला मरण आले अथवा. एके दिवशी त्याला मुंगमा आणि डास यांच्यामधल गमतीच्या संवादा-मुळे हंसू आले. राणीने त्याला हंसण्याचे कारण विचारले, व तो मंत्र सांगण्याविषयी विनवणी केले. त्या राजाने मंत्र मागितला असता आपणास मृत्यु येईल असे सांगितले तरी तिचा हट धांवला. तेव्हा तो राजा तिच्या चौकसपणास बळी पडणार, इतक्यात देवांचा राजा शक हा लोक-डाच्या रूपाने तेथे आला, आणि त्याने त्या राजास आपल्या राणीस रूप चौपून फट्यास सांगितले. त्या राजाने त्याच्या सांगण्याप्रमाणे केले, तेव्हा राणीने आपला हट सोडला.

पुढे दिलेल्या तीन भावाच्या गोष्टीवरून जमन वाचकास जमन भावेतील "देवला, हूं पूर्ण हो" या भा. च. १९.

नावाच्या व इतर करिपत कथांची आठवण झाल्यावाचून राहणार नाही, असे विद्वान्निदाने म्हटले आहे. या तीन भावांपैकी पहिल्याजवळ एक मुद्दाह असून तिच्या स्पष्टीकरणावर संपेण तयार होत असे; दुसऱ्याजवळ एक दोलके असून त्यामुळे तो सर्व शत्रूंना भिकीत असे, तिसऱ्या जवळ एक बरोवी असून ती आंतल्याबरोबर दुष्टाचा प्रमाद निघत असे. अशा तऱ्हेचीच दुसरी एका तद्वर्णना गोष्ट आहे. त्याने आपली सर्व दौलत उचकून टाकली होती. त्याच्या मृत पितासा पुढील जन्मी ईश्वर मिळाल्या-मुळे त्याने त्यास एक भांडे दिले. त्यानून त्याला पाहिले ते मिळत असे. परंतु ते देताना त्याने त्याला असे बनाविले की, या भांड्याचे तू चांगले जतन कर, वारण जोपर्यंत हे भांडे आहे तोपर्यंतच तुला विपुल द्रव्य मिळेल एके दिवशी मद्याच्या धुंदीमध्ये तो मुलगा ते भांडे बर पकडून सोल लागला. असे करता करता ते जमिनीवर पडून फुटून गेले. तेव्हापासून त्याच्या वैभवास उतरतो नव्हा लागली, व पुढे त्याला इतकी गरिबी आली की, तो थालेरीस भिक्षा-च्याप्रमाणे भिक्षा पावरलेला असा एका भित्तीशी टेकून बसला अमता मरण पावला.

जरी पुच्छ करिपत कथा शरतर्थातून पाश्चात्य देशांत गेल्या, तरी इतर देशांतहि काही मोठी हिंदुस्थानामध्ये आल्या असल्या पाहिलेत असे विद्वान्निदाने म्हणतो पुढे दिलेली गोष्ट, विशेषतः स्वतासाच्या गोष्टीमध्ये अी गल-वते मनुष्याची व इतर दयावरील साहसाची वर्णने आहेत त्यामध्ये आढळून येते. फुटलेल्या गलबतातील खतासार वक्षिणी प्रथम पुसलावून नेऊन भार्भा त्याच्यावर प्रेम करतात, व अखेरीस त्यांना मारून खातात. या गोष्टी-वरून युरोपीय वाचकास समजून या जलदेवताची व सर्व आणि केलिस्तो याच्यासारख्या प्राण्यांची आठ-वण होते.

मित्रांमदक जातकामध्ये वार्षिक कथा व नीतिकथा यांचे मिश्रण आढळते. या गोष्टीत नादक दयावरील अनेक साहसातून पार पडतो तो महासागरातील घेडामध्ये अस-णाऱ्या अन्य प्रासादात यक्षिणीशी विलास करतो; व शेवटी, एका ठिकाणी सांगितल्याप्रमाणे त्याच्या अतिदुष्का-मुळे, किंवा दुसऱ्या ठिकाणी सांगितल्याप्रमाणे आपल्या आईला श्राव दिव्यामुळे तो नरकात जातो. तेथे तीक्ष्ण पाती असलेले एक चक त्याच्या डोऱ्यावर सतत भ्रमण करीत रहाते.

हाप्रमाणेच नरामासभक्त लोकांच्या कार्यात्मक कथा-मध्ये प्रचलित काल्पनिक कथाप्रमाणेच नीतिक कथांबहि स्वरूप आढळते. या नरामासभक्त लोकांच्या काल्पनिक कथांमध्ये शिवलीलासुतात उल्लेख आहे. कथांपाद राजाचा संबंध येतो. प्राक्कणी पक्षांतून हा कथांपाद शास्त्रामुळे राजास झाला होता असे

आढळते. परंतु पुढे दिलेल्या प्रसंगामध्ये या बौद्ध कथेतील रहस्याची परमावधि झालेली दिसते तो प्रसंग असा मुत्तसोम ह्या नावाचा एक सार्वत्रिक राजा त्या राक्षसाच्या तडारयात सापडतो, परंतु एका ब्राह्मणास दिलेलं वचन पुरे करण्याकरिता तो राक्षस त्यास जाऊ देतो तो राजा आपल्या वचनाप्रमाणे त्या राक्षसाकडे पुन्हा परत यतो. ही त्या राजाची सत्यावद्दलीची प्रीति पाहून त्या राक्षसाच्या अंत कारणास चटका वसतो व तो बौद्ध होतो.

या कल्पित कथामध्ये नाग, गरुड, यक्ष, किन्नर वगैरे सर्व आढळतात. काही जातकातून बऱ्याच गोष्टांच्या कल्पित कथा आहेत जातक नं. ५०४ यामध्ये एका किन्नर मिथुनाने त्याचा एक राज विवोध सान्यामुळे शोक केल्याचे वर्णन आहे. नं. ४८५ मध्ये अशी गोष्ट आहे की, एका किन्नर स्त्रीचा पति एका राजाने वाणाने मारिल्यामुळे तिने इतका शोक केला की, तिच्या अमृताची प्राप्ति होऊन तिने आपल्या पतीस उडविले. या दोन गोष्टी भावपूर्ण व माध्यम्य अशा काल्पनिक कथा असून त्यामध्ये मात्वाचा परिपोष चांगला झालेला दिसतो. या गद्य व गद्यमिश्रित पद्य काव्यात्मिक कथामध्ये जातक नं. ४३२ ही बरीच मोठा गोष्ट आहे. या गोष्टीत बोधिसत्व एका अभ्यसुखी नरमसुक यक्षिणीच्या पोटी जन्मास आल्याची कथा आहे. जातक नं. ५४३ याची आठ प्रकरणे असल्यामुळे त्याला एक स्वतंत्र ग्रंथच म्हणता येईल. ही एक गद्यगद्यमिश्रित लावलचक्र गोष्ट आहे. तीमध्ये नाग लोक व गरुड लोक यांचे वर्णन असून, त्यामध्ये प्राकृतिक काल्पनिक कथातील अनेक प्रसंगांचे व बौद्धसांप्रदायिक तत्वांचे मिश्रण केलेले आहे. विधुरपंडित जातक हे सदा खंडाचे एक महाकाव्यच आहे त्यामध्ये क्रूर राजाचा मंत्री विधुर याचे चरित्र आहे. या विधुराचा जातकामध्ये अनेक टिकाणी संक्षेप झालेला आहे. हा विधुर हा दुसरा कोणी नसून महाभारतामध्ये वर्णन केलेल्या धृतराष्ट्राचा सावत्र भाऊ व त्याला चांगली सजा देणारा विदुरच होय. त्याला अनेक कल्पित कथा, दृष्टांत व सुभाषिते माहीत होती असे म्हटले आहे या नावाच्या उल्लेखावरून व या जातकामध्ये केलेल्या असुकीडेच्या हुकूम व वर्णनावरून, या जातकाचा महाभारताशी काही तरी संबंध असला असे वाटते, व या दृष्टीने हे जातक विशेष महत्त्वाचे आहे त्याप्रमाणेच काव्यात्मिक कथा व काव्य या दृष्टीनेहि त्याचे अंगभूत महत्त्व कमी नाही.

विनोदपरकथा—आतापर्यंत वर्णन केलेल्या कल्पित कथा व अद्भुत कथा, व यापेक्षाहि जा जातक प्रयात आढळणारी अनेक रहाने लहान व अनेक प्रसंगां समतीची अशी कथातरे याचा बौद्ध संप्रदायाशी मूळचा काही एक संबंध दिसत नाही ज्याप्रमाणे सध्या आपणाला मूर्खपणाच्या नेत्रांचे दूर येते, त्याप्रमाणे पूर्वाच्या लोकांनाहि मूर्खपणाच्या गोष्टींचे दूर येत असे हे पुढे दिश्ट्या गोष्टीवरून दिसून येईल

एका मुलाने आपल्या निजलेल्या बापाच्या डोक्यावरील दासास मारण्याकरिता इतक्या जोराने प्रहार केला की, त्याच्या बापाचे डोके फुटून गेले अशा प्रकारची एक माकडाची गोष्ट थोड्या फार फरकाने पचतत्रातहि आली आहे. तसेच काही माकडांना शाडास पाणी घालावयास सांगितल्यावरून त्यांनी प्रत्येक शाड उघडून पाहून कोणत्या शाडास पाणी कमी लागते व कोणत्यास जास्त लागते ते ठरविले या गोष्टीतील मूर्खपणाचे काम पुरोहित व भिक्षु यांच्याकडेहि दिल्याचे प्रसंग थोडे नाहीत उदाहरणार्थ पुढील गोष्ट पहा दोन एडव्याची टक्कर चालली आहे इतक्यात एक ब्राह्मण भिक्षु भिक्षा मागण्याकरिता येतो. त्यापैकी एका एडव्यास मागे उडी मारताना पाहून त्याची अशी कल्पना होते की, त्या एडव्याला कसे वागवें हे चांगले समजते, व तो आपणाला मान देण्याकरिताच मागे सरला त्याला एका वाण्यान सांगितले की, तो फक्त पुन्हा टक्कर मारण्याकरिता मागे जात आहे. इतक्यात तो एडका हि धावत धावत पुढे येतो, व त्या भिक्षुला धडक मारून खाली पाडतो. तेव्हा तो मोक्याने धावा धावा, एक साधु मरत आहे असे ओरडतो. महापिंगल या दुष्ट राजाच्या गोष्टीतहि थोडासा शोकरसपूर्ण विनोद आहे (नं. २४०). हा राजा फार दुष्ट होता तो जेव्हा मरण पावला तेव्हा सर्व बनारस शहराला आनंद झाला, परंतु एक द्वारपाल मात्र शोक करू लागला. बोधिसत्वाने त्याला शोकाचे कारण विचारिले असता तो उत्तर करतो. 'मला महापिंगल मेला म्हणून दुःख होत नाही, कारण तो राजवाड्यातून खाली येताना व वर जाताना प्रत्येक ठेवळी मला घणाप्रमाणे डोक्यावर आठ तडाखे मारत असे. पण मला अशी भीति वाटते की, तो यमलोकां गेल्यावर तेथे यमाच्या असेच करील, आणि त्याला यम पुन्हा पुर्वीवर पाठील. मग मला पुन्हा पाहिल्यासारखे तडाखे मिळू लागतील, म्हणून मी रडत आहे' बोधिसत्वाने त्याचे शांतबन करून म्हटले की, मेलला मनुष्य परत येणार नाही. त्याला पार जाऊन टाकिले आहे. त्याची चिंता विडवून टाकिली आहे, व भोवतालची जमीनहि साफ केली आहे.

पुढील गोष्टीत व्याजोकांचा चांगला मासला पहिल्यास सापडतो एक मासूड काही कालपर्यंत एका राजाने बळ असून पुढे ते त्याने सोडून दिले ते आपल्या सोबत्यात गेले तेव्हा त्यानी त्याला विचारिले: 'तू मनुष्ये कशी वागतात हे इतके दिवस पाहिले असशील, तेव्हा त्याचे वर्णन करून आम्हाला सांग' नेतर ते माकड पुढील अर्थाच्या दोन पद्यामध्ये मनुष्याच्या चरित्राचे वर्णन करते.

'मनुष्ये रात्रंदिवस शोने मासे, भिंदगी माही, अस ओरडत असतात. मनुष्याना त्याच्या वेडामध्ये मय काय ते बळत नाही. प्रत्येक घरात दोन धनी असतात त्यापैकी एकाला दाढी नसते, परंतु लोवणारे स्तन व लाव वेणी असून

कानांत मोठालीं सुकलीं असतात. त्याला पुष्कळ द्रव्य देऊन विकत घेतात, तरी तो सर्वांना प्राप्त देतो.

हे ऐकून तीं सर्व माकडे पुढें कांहीं एक ऐकण्याची इच्छा न करतां कानावर हात ठेवून पळून जातात (जातक नं. २११).

प्री क वा ह्य या त आ ढ ड णा री गो छ.—पुर्वील गोष्ट, तिचा प्रीक वाहण्याशी संबंध असल्यामुळे महत्त्वाचा आहे. एका रीचा नवरा, पुत्र व भाऊ अशा तिघांना फाशीं थावयाचे होते. राजानें त्यांपैकी एकाचा जीव तिला माफ केला. तेंव्हां तिने आपल्या भावाची नियड केली. याचे कारण तिनें असे दिले की, तिला दुसरा नवरा सहज करता येईल, किंवा त्याप्रमाणेच तिला पुत्रहि होऊं शकेल, परंतु भाऊ केव्हाहि मिळणार नाहीं. हीच गोष्ट हिरोडोटस यानें इंडाफनीझ याच्या बायकोविषयीं मागितली आहे; आणि तेथेहि साफोड्राझ या राजाला अँटिगोनी हिनें असेंच उत्तर दिलें आहे. हीच कल्पना रामायणामध्ये ' सत्या नामापेक्षां गंगातील दुसरी कोणतीहि वस्तु नह्य मिळें शकते ' असें जे एक जुनें मुनापित आले आहे त्यामध्येंहि आढळून येते. यावरून ही गोष्ट हिंदुस्थान व ग्रीस या दोनहि देशामध्ये फार प्राचीन कालपासून चालत आली असावा असें दिसते. परंतु तिजमध्ये भारतीय अथवा ग्रीक असें विशेष कांहीं नसल्यामुळे ती मूळ कोट्टन निघाली हे निश्चित करणें कठिण आहे. तथापि ती दोन ठिकाणीं स्वतंत्र रीतीने उत्पन्न झाली नसावी हे निश्चित आहे, असें विवाच्या विवर-निष्णाला वाटते !

चा गु र्वा च्या गो छ.—लोकानां मूर्तांच्या नकलाप्रमाणेच शावडणाच्या व त्याच्याप्रमाणे सर्व देशाच्या वाट्यांमध्ये आढळून येणाऱ्या ज्या चातुर्याच्या गोष्टा असतात, त्याच्या वर्गात या वर्तिल गोष्टी मोडतात. या चातुर्यकथांचे अतिशय शुद्धिमत व कौशल्य्य दशविणाऱ्या गोष्टा व प्रशस्तरे—विशेषतः कोडां व र्वाची उत्तरे—काहीं कठिण कूटाची चातुर्यदशक उत्तरे, कांहीं शहाणपणाचे निघाडे, अथवा कांहीं आश्चर्यकारक कलाकौशल्यानां कामे २० प्रकार आढळतात. अशा प्रकारच्या अनेक गोष्टी जातक वध्यामध्ये आढळून येतात, व त्यांपैकी पुष्कळ सार्वदेशीय वाङ्मयामध्ये दिसतात. अशा तऱ्हेची खेळीमनप्रमाणे शहाणपणाचे निघाडे देणाऱ्या एका व्यापाऱ्याचा गोष्ट आहे. ती अशाः एका मनुष्याकडून सुटून एका घोड्याचा पाय मोडला, व तसाच एका गरीब रीची गमपातहि झाला. अशाच आणखीहि काहीं गोष्टी त्या मनुष्याच्या हातून त्याचा कोणत्याहि प्रकारे वाटें हेतु नगता पडल्या होत्या. अशा स्थितति त्या न्यायाभिधानें एकदर वस्तुस्थिति पक्षात घेऊन त्या इसमास निर्दोष ठरवून सोडून दिले. त्याचप्रमाणे त्यानें रक्षा अनेक प्राणी व मनुष्ये यानां विचारलेल्या प्रत्येक कोड्याचीं समर्पक उत्तरेहि दिली.

एका हुरकामी कारागिरावरून कुसजातक (नं० ५३१) यामध्ये एक गोष्ट सांगितली आहे. कुस हा शोषाक राजाचा पुत्र असून अतिशय हुशार व शहाणा परंतु तितकाच ऊरूप होता. त्याला लम करण्याची इच्छा झाली असता त्यानें एक सोन्याची रोंची प्रतिमा करून सांगितले की, या सुवर्णप्रतिमेप्रमाणें जी सुंदर असेल तिच्याशीं मीलन करीन. ती प्रतिमा गावोगाव पाठविण्यात आली, व अगोरीस मद देशाच्या राजांची कन्या प्रभावती ही त्या प्रतिमेप्रमाणे सुंदर अशक्याचें आढळून येऊन तिचे कुस याजबरोबर लग्न लागले. तो राजपुत्र कुरूप असल्यामुळे त्याच्या आईनें लग्नसमयी अशां अष्ट घातली कीं, प्रथम गर्भधारणपर्यंत त्या जोड-प्याची भेट कस रात्राचें व्हावी. परंतु त्यांना एकमेकांस पाहण्याची निज्ञास आढळून धरिता न आल्यामुळे त्यांनीं अनेक युक्त्या योजून सरते शेवटीं एकमेकांस अवलोकन केलें. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, त्या राजकन्येला असला कुरूप नवरा न आवडून ती आपल्या पित्याकडे रहावयास गेली. इकडे कुस याला आपल्या पत्नीचा व्यास लागून त्यानें तिला कसेंहि करून परत आणण्याचा निश्चय केला त्याप्रमाणे तो ती राजकन्या जेथे रहात होती त्या मागेल गावीं गेला, व तेथे त्यानें तेथील राजाचीं दर्जा संपादन करण्याचा प्रयत्न चालविला. प्रथम त्यानें एका सारंगीबरोबर सुंदर पर्ये वाजविण्याचें काम केलें, नंतर कुंभार होऊन काहीं अत्युत्तम चिथें तयार केलीं; पुढे धुरड होऊन काहीं बहुमोल पेंचे विणले, पुन्हा माथी होऊन एक सुंदर द्वार तयार केला, व शेवटीं आचारी होऊन त्यानें एक असा पदार्थ तयार केला कीं, त्याचा घमघमाट सर्व शहरात पसरला. त्यानें प्रत्येक वेळीं राजकन्येचा गाठ घेतला, परंतु तिनें त्याचा तिरस्कार करून प्रत्येक वेळीं त्याला धुड्यावून लाविलें. नंतर सक (ईद) यानें सात रागाना प्रभावतीला मागणी घालण्याकरिता पाठविले. तेव्हा राजाला काडजी पडली कीं, जर त्यानें त्यांपैकीं एकाला आपली सुकली दिली, तर बाकीचे सर्व त्याच्या विरुद्ध उठतील. त्यानें आपल्या सुकलेस सांगितले कीं, मी आतां तुजें सात तुकडे करून एक एक त्या राजांस वाटून देतो. हे ऐकताच राजकन्येची पाचारण थारण वसून ती राजवाट्यात आचारी म्हणून राहिलेल्या कुस राजपुत्राकडे गेली, व तेथेंच त्या स्वयंपाक घरामध्ये तिनें त्याला साष्टाय नमस्कार घातला. कुस हा इतका वेळ जो कारागिरा म्हणून होता, तो आता एकदम योद्धा बनला, व त्यानें त्या राजाचा पराजय करून त्यास कैद केलें. परंतु कुस हा जसा शुद्धमान होता, तसाच दयाळूहि होता. त्यानें त्या राजाच्या दुसऱ्या सात कुमरिका होत्या, त्यांबरोबर त्या सात राजाचीं लमें लघून दिलीं, आणि आपण स्वतः प्रभावताला घेऊन परत आपल्या शहरीं गेला.

प्रस्तुत कथेवरून व नलदमयता शाण्यानावरून त्याच-

पतिकाचे पुनर्विवाह राजघराण्यातहि होत असत अशी कल्पना होते.

दुसऱ्या एका लहान गोष्टीमध्ये बोधिसत्व लोहाराच्या जन्मात असल्याचे वर्णन आहे. तेथे असताना त्याने अतिशय कुशलतेने सूक्ष्म डवीत पातलेल्या अशा काही सुया तयार केल्या की, इतर लोहाराना त्या डब्याच सुयासारख्या वाटल्या या आपल्या कौशल्याने त्याने एका लोहाराच्या मुलगी आपणास वायका मिळविली.

म हा उ म्म ग जा त रु.—महाउम्मगजातक (न ५४६) यामध्ये तर अशा तऱ्हेच्या विलक्षण चातुर्याच्या व कौशल्याच्या गोष्टींचा संग्रहच आहे. हे एक मोठे अद्भुत कथानक असून त्यामध्ये अनेक लहान लहान गोष्टी, कूट प्रश्न व आख्यायिका याचा भरणा आहे अशा तऱ्हेच्या गोष्टींचे प्रथम आपणाला अद्यापहि हिंदुत्वपानात आढळतले, व सत्ये अर्थी भाषेतल्या गोष्टींतली अधिकार याच्या शहाणपणाच्या गोष्टींशी व इन्द्रपुंड्र याच्या इसापचेरित्राशी साम्य असण्यामुळे हे जातक आपणास विशेष महत्त्वाचे आहे या जातकातील नायक महोसध हा आहे. तो लहानपणाच आपल्या शहाणपणाचा व पुढे आपण फार हुशार न्यायाधीश होणार या भाषांचा प्रत्यय दाखवता. सौलामन राजाप्रमाणे हाहि एका मुलाबद्दल भाडण्याच्या दोन पायकांचा तया मातृप्रमाची कसोटा लावून तोडता तो जमिनीवर एक रेष ओढून तावर त्या मुलास आडव ठेवता, व दान्धा खियास एकाने द्यात व एकाने पाय याप्रमाणे घेऊन दान्धी पाजूत ओढा वयाम सांगतो. ज्ञा त्या मुलास आपणाकडे त्या रेषेच्या अलीकडे ओढून घेईल तिचे तें मूल डोईल असे तो ठरावतो त्या ओढू लागताच तें मूल रडू लागते, व त्याबरोबर त्याचा खरा आई त्यास सोडून देते. अशा राशीने या तऱ्याचा निकाल लागतो.

राजाने कोणताहू कोड अथवा कूट प्रश्न घातला तर महोसध याजबद्दल त्याचे उत्तर तयार असे. तो एक काठा पाण्यात टाकून व तिचा कोणता बाजू नड आहे ते पाहून, ज्या झाडापासून ता काठी केला होतो त्याच्या पुष्पा कोणत्या बाजूस होता व शेडा कोणत्या बाजूस होता हे ठरवितो. त्याप्रमाणेच एदाच्या अलीकडाले मानववंशशास्त्रेच्या प्रमाणे दोन कवट्याबरोबर रेषांचे निरीक्षण वरून त्यापैकी पुष्पाचा कोणती व रेषांची कोणती हे ठरवितो त्याला संपे कोणता व सर्पांचे कोणती हे ओळखता येत. एकदा राजाने पायावर शिमे असलेला, डोक्यावर वशिष्ठ असलेला, व तीन वेळ भावाज करून नंतर ओरडणारा असा पादरा घेत मागितला असता, त्याला पादरा कोवडा पाहिजे आहे हे महोसध याखेरीज कोणालाहि ओळखता येत नाहीं. एकदा राजाने अशा तऱ्हेचा भात शिजवून मागितला की, तो तांदूळ, पाणी, भाटे, वित्तव अथवा संपूर्ण याच्याखेरीज शिजवला मेला पाहिजे, व तो पुष्प अगर रत्न याच्याखेरीज

कोणी तरी आपण दिला पाहिजे. परंतु महोसध हेहि करून दाखवितो. एकदा राजाने गोपनीकरिता वाढवी दोरी मागितली अगता महोसध तीहि आपण देण्याचे वगूल करतो, मान नमुन्यावरिता जुन्या गोपनीच्या वाढच्या दोरीचा तुकडा मागतो. त्याला सरख्यासारख्या प्राण्याचे विचारहि कळत असत तो आपल्या शहाणपणामुळे राजाचा मंत्री होतो, व आपल्याकरिता स्वतः प्रमाणे सर्व कूट प्रश्नांची उत्तरे देणाऱ्या अतिशय चतुर पानीची निवड करतो तिच्यामुळे इतर मंत्री महोसध याचा हेवा करतात परंतु ती मोठ्या चातुर्याने त्यांना आपणिलेल्या सफटातून पार पडून त्यांना वाटेस लावते महोसध हा बाहेराले दानूशी युद्ध करण्याच्या कामां सगळे देश्यामन्योहि अतिशय चातुर्य प्रगट करतो त्याच प्रमाणे तो क्षिप्र कामातहि पार दाखल्य दाखवितो त्याने बाधल्या विवराचे वर्णन वाचून आपणाला अजिडा येवील लेण्याचा आठवण होते. हे अद्भुत कथानक म्हणजे एक स्वतंत्र ग्रंथच असून त्याच्या शेवटा महोसध—हा अर्थात् बोधिसत्त्व होता—याची स्तुति केली आहे. या सर्व गोष्टींमध्ये महोसध हा बोधिसत्व असल्यामुळेच इतका हुषार व चतुर होता, या एका मुद्द्यापेरीज बौद्धताप्रदायिक असे काही एक आढळत नाहीं.

स प्र दा या र्शो स व ध न स ले रया गो ष्ठी—याप्रमाणेच जातक ग्रंथामध्ये आढळणाऱ्या चोराच्या वगैरे गोष्टींमध्ये बौद्धताप्रदायिक असा भाग क्वचितच आढळतो. या गोष्टीत द्रव्येखोर, उनाड रोक, जुगारी, वेद्या वगैरे मुष्ट पाने असतात. या सर्व गोष्टी सश्रुतीच्या इतिहासाच्या दृष्टीने पार महत्त्वाच्या आहेत. बोधिसत्त्व स्वतः दोनदा द्रव्येखोर चोराच्या रूपात आढळतो. यापैकी एका गोष्टीचे तात्पर्य असे एका ब्राह्मणाने मंत्राच्या योगाने रत्नाचा पाऊस पाडला, व ता राने बोळा करण्याकरिता चोराच्या दोन डोळ्या आपसात लढू लागल्या, शेवटी त्यापैकी दोघेजण शिष्ट राहिले, पण ते दोघेहि एकट्यालाच सर्वे इत्ये मिळवें या हेतूने एकमेकांशी लढून मरण पावले. हा गोष्ट चोसरा याच्या फेरीवल्याच्या गोष्टींताल चोराच्या गोष्टीप्रमाणेच आहे.

स्त्रि या च्या क प टो र्व भा वा वि प र्या गो ष्ठी—स्त्रियाच्या कपटा स्वभावाविषयी अनेक गोष्टी आहेत हा विषय सर्व भरतखंडातील गोष्टींना जणू काय पुरून उरलेलाच दिसतो. जातक नंभर ६१ ते ६६ यामध्ये अशा तऱ्हेच्या गोष्टींचा एक मालिकाच दिली आहे त्याप्रमाणेच जातक नं० ५३६ मध्ये असल्या गोष्टींचा व त्याच्याविषयी वचनाचा एक मोठा संग्रह एकाच कथानकात गुप्तून दिलेला आहे. शोधयोज्या फरकाने व नवाने नवीन सुवादांवर गोष्टी रचून असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे की, खियाची नेहमी व्यभिचाराकडे प्रवृत्त असते, मात्र त्यांना कोणी तरी मोह पाडणारा भेटला पाहिजे. असा प्रकारचा एका ब्राह्मणाची

पारच सुधीदार गोष्ट आहे त्या प्राधान्याने आपल्या मनाची साधना करण्याकरिता एका मुळाला जन्मपासून आपल्या घरी वाटविले, व पुढे ती मोठी शाखावर तिच्याशी लग्न लाविले. त्याने तिला पाच तटाच्या आत पढाव्यात देविले होते तरी अक्षरंश तिने त्याला पचविले. तथापि तिने आपली गैरसंतुष्ट कबूल केली नाही; इतकंच नव्हे तर आपले पातिव्र्य सिद्ध करण्याकरिता दिव्य कर्तव्याला लबाडी करून आपले म्हणणे खरेचि करून दाखविले. अशा तऱ्हेच्या मोठी भारतवर्षांमध्ये सर्वकाल लोकांच्या अतिशय आवडण्याची असत, व त्यांना थोडेंचें बौद्धांप्रदायिक बळण देऊन बौद्ध प्रचरणांमध्ये घालण्याचे काम पारवें कष्टिण नव्हतें कारण, अशा मोठीपासून प्रियार्तवंधाने वारंवार तिरस्कार दाखविण्याच्या बौद्धांप्रदायिकांना प्रत्येक जी ही पुरव्याला कशी जाळ्याप्रमाणे येणकारक व भयप्रद आहे, व तिच्या मोठ्यापासून अनुत्पाने आपले काळजीपूर्वक रक्षण करूं केले पाहिजे हे चांगले दाखविता येत असे. अशा रीतीने या मोठीसुद्धे भिक्षुंच्या जाग्याला अणू काय अधिक वैरणच मिळत असे.

नीतिपरकथा.— काही ठिकाणीं अमत्या अश्लील मोठींनंतर जातक प्रयातील नीतिपर कथास आरंभ होतो. जातक नं. ५२४ ही एक कथागीतासारखी करीब नीतिपर कथा आहे. तीतील प्रसंग इतके नाट्यमय आहेत कीं, एखाद्या सौते लहानसें नाटकच वाटेल. एका राजाच्या हट्टीस त्याचा सेनापति अधिपारक बाबी अतिशय लज्जत वती जी पडली, व त्यासुद्धे त्याला तिच्याबद्दल अतिशय कामवासना उत्पन्न झाली. परंतु ती दुसऱ्याची ही अशक्त्याने आपणाता दुःप्राप्य आहे असें त्याला लक्ष्मण करून आले; तेव्हा त्याने आपली दुःखाकहाणी मोठ्या शोषापुरे अंतःकरणाने अधिपारक मारा सांगितली अधिपारक याने ते ऐकून व राजाच्या प्रवृत्तीची यास्ती वाटून, जरी तो आपल्या पत्नीवर अतिशय प्रेम करीत असे तरी, तिला तो राजाच्या स्वाधीन करण्यास तयार झाला. परंतु राजाने ते वातक करण्याचे माफ माकारले. अशा रीतीने एका अतिशय उत्कृष्ट व नाट्यमय अशा संवादामध्ये तो राजा आणि सेनापति यांना आर्दाव्यामध्ये एकमेकांहून थोरपणा दाखविण्याचे वर्णन आहे सरते शेवटीं सद्गुणाचा जय होतो व राजा सर्वसंगपरित्याग करतो. राजास कामाविलेने, सेनापतीस स्वामिनिर्भरे आणि सेनापतीच्या परनास धर्मप्रवेशान सगुल आणून हीच कथा वेतालपचविण्यांत पुनर्दुत्त केली आहे.

काही नीतिपर कथा त्याप्रमाणेच काही कल्पित मोठी यांमध्ये शिक्षण देण्याचा हेतु दाख दिसत असून त्या लहान मुलाकरिताच रचलेल्या दिसतात. उदाहरणार्थ, नं. ४८४ मध्ये बोधिसत्त्व एका दहाण्या पोपट्याच्या रुपांमध्ये आढळतो तो शेतामध्ये स्वतः ताडून मारतो, व काही चोचति धरून घरी नेतो. अग्रे वर्षाचे कारण विचारिले असता

तो उत्तर करतो कीं, मी ऋण पेटलो, कर्ज देतो व संघय करतो. त्याचा अर्थ असा कीं, तो घरी आपल्या मातापितरास अन्न नेत असे, पितास पोशत असे व इतर अनाथ पड्यास खावयास देत असे.

‘शातवन कथा’ हाहि एक प्रकारच्या नीतिपर कथाच आहेत. अशा प्रकारच्या थोड्या मोठी आपणाला महाभारतामध्ये आढळतात यांपैकी दोन मोठींतील विषय पुढें दिला आहे (नं. ३५२)

एका मनुष्याला पितृवियोगाचा शोक आवरेना. तेव्हां त्याचा मुलगा एका गाईपुढें उभा राहून तिला चारा व पाणी देतो, त्याने तोंडाने म्हणतो कीं, या ठिकाणीं निदान डोकें, पाय, दोन्ही बरेरे अवयव आहेत तेव्हा ही गाय मुन्हा उभी राहूं शकेल; परंतु माझ्या आजोबांचे डोकें, हात, पाय बरेरे काहीच शिष्टक नसता मुन्हा त्याच्या समाधीनबळ उभे राहून एकसारखे विलाप करीत आहेत, तेव्हा तुमचा बुद्धि नष्ट झाली आहे असे दिसतें तें ऐकून बापांने आपला शोक थांबविला.

न. ४५५ मध्ये कृष्ण (कण्ह) हा आपल्या पुत्राच्या मरणबद्दल अतिशय शोक करीत आहे असें दाखविले आहे. त्या वेळीं त्याचा भाऊ घट हा बेच्याचे सोम घेऊन रस्त्यातून मला ससा पाहिजे म्हणून ओरडत मुटण घृष्णाने त्याला काय पाहिजे म्हणून विचारिले तेव्हा मला चवदातल ससा पाहिजे असें घटानें उत्तर बेलें. तूं मागितलेली वस्तु मिळवें अशक्य आहे असे घृष्णाने त्याला समजावून सांगितले तेव्हा घट म्हणला कीं, तर मग पुष्कळ दिवसापूर्वी मृत झालेला पुत्र परत येणे अशक्य असून तूंही त्याच्याबद्दल स्वयं शोक वा करीत आहेस हे शब्द ऐकून घृष्णाने आपले दुःख थांबून दिलें.

युताच्या वियोगापासून होणाऱ्या दुःखाचे दातवन करणे हे जे घरील गोष्टींचे कार्य सैव दुसरथ मातक (४६१) यातील रामाच्या श्लोकानीं होते हे मातक प्राचीन काळी प्रचलित असलेल्या एखाद्या रामाच्या पोवाड्यावरून घेतले असावे.

सुभाविताचा संग्रह—उपयुक्त जातकावरील गद्यशोका सोडून दिली, तर थामध्ये बघातक सुद्धाच नसून काही सुभाषितपर श्लोक मात्र राहतात. त्याप्रमाणेच जातक नं. ५१२ हाहि एक सुभाषितचा संग्रह आहे जरी त्यामधील गद्यामध्ये मद्याच्या व्यसनाना आरंभ कसा झाला याबद्दल गोष्ट दिली आहे, तरी तो एखाद्या अश्रु टांबाकाराने पदर-श्लोक घालून दिव्याप्रमाणें दिसते यापैकी मादक पेय पिण्यापासून होणारे भयकर परिणाम एका राजाच्या मनावर उत्त-विश्याकरिता त्याचे ज्या सुभाषितांतून वर्णन केलेले आहे, तीं मात्र पार जुनीं असावीत या सुभाषितांमून कोणत्याहि मधनिषेधकत आनंद झाल्यापासून राहणार नाहीं. परंतु या एखाद्या श्लोकां ‘तेव्हा एक सिमा भरून ही दाम विकत

वेडेन' अशा अर्थांचे जे उपरोधिक पाळपद आहे, ते एखाद्या जुन्या दारुजात्राच्या लावणांतून घेतले असावे.

या बोधपर काव्यामध्येच कुठ देशचा राजा युधिष्ठिर (युधिष्ठिर) आणि त्याचा मुलू मंत्री विदुर यामध्ये खरा ब्राह्मण कोण याबद्दल झालेला संवाद मोडतो. हा संवाद वस्तुतः सुतनिपातामध्ये शोभला असता. टीकाकाराने महा-मंगल जातक (नं० ४५३) याचा संवध मंगलसुताच्या जोडला आहे. परंतु वास्तविक पाहिले असता त्या संग्रहामधील मुभापितामध्ये कोणते श्रेष्ठ मंगल आहे याचे उत्तर नसून, सुल कशात आहे याचेच उत्तर दिलेले आहे. या सर्व मुभा-पिताचे स्वर्णपट्टे बौद्ध नसून त्यात ब्राह्मणी जीवितव्यया-नेच वर्णन आहे त्याप्रमाणेच नं० ४७३ या जातकामध्ये खरा मित्र कसा ओळखावा याबद्दल जी मुभापिते आहेत तीही मूळची बौद्ध नसून उलट संस्कृत बोधपर लघु काव्या-सारखी आहेत.

इ ति हा स सं वा द.—जातक ग्रंथातील व विशेषतः त्याच्या शेवटच्या पुस्तकातील बराचसा भाग परंपरागत कथांनी भरलेला आहे. यापैकी बहुतेक, काही काही उप-निपातात्म्याप्रमाणे—विशेषतः महाभारतातील इतिहाससंवा-दाप्रमाणे—केवळ विशिष्ट वचनाना अनुरूप असे कथाभाग असून तयार केलेला आहे. जातक नं० ५४४ मधील अति-शय मनोरंजक संवाद अशा प्रकारचा असून त्यातील काही भागाचा उतरा पुढे दिला आहे.—

विदेह देशाचा राजा अर्नात हा आपल्या तीन मैत्र्याना बोलावून त्याचा सत्ता विचारतो. त्यांच्यापैकी सेनापति अलात हा युद्ध कार्ये असे सारातो; सुनाम हा संगीतो काँ, युद्ध करण्याची काही जरूर नसून वृक्ष गीतादि करून सुखांत असावे; आणि तिसरा विजय याचे म्हणणे असे काँ, एखाद्या सात्विक साधूचे अथवा ब्राह्मणाचे प्रवचन ऐकावे. अलात याच्या सांगण्यावरून राजा गुण नामक एका नम्र साधूस बोलावितो. हा साधू पुढे दिल्याप्रमाणे काही जन्मांदातील तत्वांचे प्रतिपादन करतो. 'कर्मचे अस्तित्व नाही. पूर्वज, मातापिता, गुरू वगैरे सर्व दष्ट आहे. सर्व प्राणी सारखे असून त्यांचे भवितव्य ठरलेले आहे. दानधर्म करण्यापासून काही फायदा नाही. इह लोकातील कृत्याबद्दल परलोकामध्ये वांगले अगर बार्डेट फळ मिळते या म्हणण्यात काही अर्थ नाही.' अलात याचे मत या तत्वांप्रमाणेच असून तो म्हणतो: 'मला माझा पूर्वजन्माचे स्मरण आहे मा सारंग, शिकारी वगैरे अनेक जन्म घेतले असून सध्या कुलेन घराण्यात माझा जन्म होऊन मला सेनापतिपद मिळाले आहे.' तेथे वीजक या नावाचा एक दास होता ताहि बरोल गोटीस आपली समीत देऊन म्हणतो काँ, 'मी पूर्व-जन्मां सज्जन व उदार असुनहि या जन्मां वेदव्याच्या पोटी येऊन दास झालो आहे. या आयुष्यकामाच्या वृतामध्ये मी

हार जात आहे; व अलात हा एखाद्या चांगल्या लेखाप्रमाणे जिकतो आहे.'

या भाषणावरून अंगीत रागाची स्मृती होऊन तो वेनी-मध्ये आयुष्य घालवू लागला, आणि सुतोपभोगाशिवाय कोण-त्याहि गोटीचा विचार करीनासा झाला. त्याने आपला सर्व राज्यकारभार दुसऱ्याच्या स्वाधीन केला. तेव्हा त्याची सद्गुणी व सात्विक मुलगी रुजा हिने त्याला येणेप्रमाणे खऱ्या तत्वाचा उपदेश केला: 'जी बार्डेट मनुष्याची संगति धरतो तो स्वतः बार्डेट होतो. ज्याप्रमाणे फाजील बड माल भरल्या-मुळे एखाद्या व्यापाऱ्याचे गलबत वृद्धन जाते, त्याप्रमाणे जो मनुष्य इहू इहू आपल्यावर पापाचे मोठे आंखे करून घेतो तो नरकात उडतो.' नंतर तो आपल्या पूर्व जन्माची हकीकत सांगते. एका जन्मात तो एक तरुण मनुष्य असून तिने पुष्कळ इलकट हियास बादा लाविले होते. नंतर तिला मनुष्यकोटी-तील, प्राणिकोटीतील आणि नरकातील अनेक जन्मांमध्ये भयंकर हाल सोसावे लागले. पुढे नारद स्वर्गातून येऊन रुजा हिच्या प्रमाणेच धर्म व परलोक याच्या अस्तित्वाबद्दल राजाची खात्री करतो. परंतु राजा म्हणतो: 'जर परलोक असेल तर मला आज शंभर सुवर्णमुद्रा दे म्हणजे मी पर-लोकात एक हजार वेडेन.' नारद उत्तर करतो: 'मी तुला खरोखर शंभर सुवर्णमुद्रा दिल्या असल्या; परंतु तू नरकांत गेल्यानंतर मला त्या परत देवांस याबद्दल जामीन कोण राह-णार आहे? या जगातहि मनुष्य फक्त धर्माच्याच ह्ममास द्रव्य उसने देते.' यानंतर नारद नरक व तेथील हाल-अपेष्टा यांचे सविस्तर वर्णन करतो. आणि शेवटी शरीराला रयाची उपमा देऊन आपल्या प्रवचनाने राजाची स्मृती करून त्याला बौद्धसांप्रदायिक बनवितो.

जातक नं० ५३० हा एक यालारज्या इतिहाससंवाद आहे. परंतु तो एखाद्या जुन्या पुराणांतील उतान्याप्रमाणे दिसतो. यामध्ये राजा ब्रह्मवत्त याला त्याचा पूर्वाचा कुल्ले-पाथ्याय सोंकच हा आल्याची बर्दा मिळते. तेव्हा तो त्याचा सत्कार करून त्याला पापी लोकांचे परलोकांत काय होते असा प्रश्न विचारतो. तेव्हा सोंकच हा एका प्रवचना-मध्ये नरकाचे सविस्तर वर्णन करतो. या संवादातील भाषणे मुख्यतः पुन्हा एका दोन मित्रांच्या गोष्टीमध्ये आली आहेत. हे दोन मित्र चांडाल, काळवीट, पाणगुरुड इत्यादि अनेक जन्मात जाऊन शेवटी एकजण एका उपाध्यायाच्या पोटी चित्त या नावाने व दुसरा राजाच्या पोटी संभूत या नावाने जन्मला होता (नं० ४९८). त्याच्या संवादामध्ये चित्त हा आपल्या मरणाचे व पूर्वजन्माचे स्मरण करून यथियमत्वा स्तुति करतो; आणि आपला जुना मित्र जो राजा त्याला असे सांगतो काँ, तुला जर सर्वस्वाचा त्याग करता येत नसेल, तर निदान न्यायाने राज्य करीत जा, आणि जो तू आता राजा आहेस तो एकदा दोन आणि दारिद्र्य होतास, हे सदैव ध्यानांत असू दे.

या सर्वे गोष्टी पूर्वी सांगितलेल्या भाष्यात्मिक कथागीतांच्या स्वरूपात आहेत. यामधाल अनेक गीतांत वार्ही राजांनी एसाचा धुक्क गोश्टवरून वार्ही विचार मर्नात भास्मासुळें राज्य सौजन सर्वस्वाचा त्याग करून हिमालयामध्ये जाऊन मतिवेधानें परमेश्वरचिंतनात आयुष्य घालविल्याचा उदाहरणें आहेत. एका राजानें सर्व पळें गळून गेलेले एक भाष्याचें शाब्द पाहिलें त्यावरून त्याला सर्व ऐहिक वस्तूंच्या क्षणिकत्वाची आठवण झाली, व त्यानें सर्वस्वाचा त्याग केला दुसऱ्या एकाला, एका मुलीच्या हातांताल बाण्डयाचा आभास ऐकून मनुष्याला एकांतामयेच शांति मिळते हा गोष्ट ध्यानात आली तिसऱ्याला, एका मासाच्या तुकड्याकरिता गिधाटें एकमेकांशीं भाडताना व एकमेकांनां काडताना पाहून लोम हा निता तिरस्करणीय आहे ही गोष्ट पटली चौथ्या एकांन एक मत्त बैल एका गांढपाठामागे लागला अमता दुसऱ्या कामोत्सुक भेलानें भोंसवून टार मारिलेला पाहून विपयवासनेचा द्वेष करण्याचा घडा घतला या सर्व गोष्टींचा परिणाम एक दाखविला आहे मरदेव या राजाची गोश्टहि याचें संप्रदात आहे (नं. १) या राजांन पहिला विक-
लेला केत दिवताच सर्वस्वाचा त्याग केला

तथापि या सर्वं पातामर्थं महाननक जातक हें अतिशय सुंदर आहे (न ५२९) या काव्याचा नायक विदेह देशचा राजा जनक हा आहे याचा उल्लेख उपनिषदे व महाभारत यामध्ये आलेला आहे या जातकामर्थं श्यावं प्राप्त वचन दिलें आहे तें असें 'जरी सर्वं मिथिला दग्ध झाला तरा माझे कांही पण अन्न जात नाही' ह वाक्य त्यानें, राणीनें त्याला परत आणण्यासाठीं जेव्हा जळत असलेल्या मिथिला नगराकडे बोट धारारिलें तेव्हा उच्चारिल्लें आहे त्यानें बगाचा त्याग करण्याचा निश्चय कसा केला, तो प्रथम राजवाड्याच्या गचावर प्यानामध्ये कसा गन्ध जात असे, पुढें लवकरच राज्याभिषेकाचें सुवर्णपात्र घाऊन देऊन मृगपात्र घेऊन एकांततायें गेलें पाहिजे अशी त्याची कशी खात्री झाली, त्याच्या छियानीं त्याला परत आणण्याचा कसा प्रयत्न केला, परंतु त्याचा निश्चय उत्तरोत्तर कसा बळावला गेला, व सारतें शेवटीं त्याच्यापुढें फोण्याचिं चालेनासं होऊन तो एकातात बसा गेला, या सर्व गोष्टींच इतक्या जोरदार नापित घणनें केलें आहे की, असें वर्णन त्या गोष्टीवर कर्त्याचा पूर्ण विश्वास असून त्याची कवित्वशक्ती दाढगी असल्याखेरीज होणें नाही

प्रचलित दत्तकथायावरून घेतलेल्या गोष्टी — या सर्व गोष्टी प्राचीन काळीं भरतसंज्ञामध्ये प्रचलित असलेल्या दत्तकथावरून घेतलेल्या आहेत याच दत्तकथावरून महाभारतासह इतर पुराणांमध्ये बऱ्याचदा गोष्टी घेतलेल्या आहेत ऋष्यशृंगावरील कविता याच दत्तकथापैकी असून ती आतकप्रयागमध्ये आढळते, आणि नलिनिष्ठा आतक (नं ५२६) यामध्ये तिचे थोडे प्राचीन स्वरूप दृष्टीस पडते

तेव गोष्ट पुन्हा जातून न ५२३ मध्ये दिलेली आढळते या गोष्टीत पूर्वी ज्याप्रमाणे ऋष्यगृग याराने शातेने मोह पाडला होता, त्याप्रमाणे अश्वयुसा या अप्सरेने हिसिंग (हे ऋष्यगृग याचे पाली रूप आहे) या तरुण साधूने मोह पाडल्याची कथा आहे या जातकाच्या प्रास्ताविक गद्य भागामध्ये हिसिंग याचा मृगापातून जन्म झाल्याबद्दलची हकीकत दिली आहे हा प्रास्ताविक भागहि मराठी जुना असला तरीही कारण भरतुत येथे खोदलेल्या पत्का चिऱ्या मध्ये एका मृगापातून जन्मलेल्या लहान अभिकास एका साधू (हिसिंग याचा पिता) उचलून घेत आहे, असे एक चित्र आहे

परंतु याच गोष्टीमध्ये काही अशा गोष्टी आहेत की, त्या बौद्धांनीच रचल्या असल्यात हे नाकबूल करता यावयाचे नाही असे विद्वानांमध्ये याचे मत आहे यापैकी सर्वात सुंदर अशी गोष्ट म्हणजे म्हणजे साम या सात्विक तरणावढ्याचे कथागीत (न ५४०) होय त्याचा थोडक्यात सारांश असा साम हा एक सात्विक असा साधूचा मुलगा असून तो आपल्या अध मातापितराबरोबर अरण्यांत राहून त्याची सेवा करीत असे एकदा तो त्याच्या करिता पाणी आणावयास गेला असता शिकारीस आलेला बनारसचा राजा पिल्लिवधूय याचा एक विपारी बाण घुसून त्यास लागला परंतु त्याच्या तोंडातून बाण अथवा कोणतीही अश्वर याणी निघाली नाही मात्र आपल्या पिबाच्या मातापितराचा आपाच मुट्यामुठ्ठे लाच फासे होईल यावरून शोकाने निघाले त्या राजाला पश्चात्ताप होऊन त्याने त्याचे शांतवन केले, आणि त्याच्या आईबापाची काळजी घेण्याचे कबूल केले. सामाने त्याला आपल्या आईबापाची शेणयती काढी होती ती दाखविले आणि त्याचे आभार मानिले. नंतर तो बेशुद्ध झाला राजाला अतिशय वादळ वाटून तो शेक करू लागला तेव्हा एका वनदेवतेने त्याचे शांतवन केले, आणि त्याला सांगितले की, जर तू सामाच्या माता पितराची पुत्राग्रमार्गे सेवा करशील तर या घोर पातकापासून तुझी सुटका होईल नंतर तो राजा शोक करीत पाण्याचे भांडे घेऊन सामाच्या मातापितराच्या शोपनाकडे गेला. त्या राजाची काळू एवून त्या वृद्ध पित्याला आपण मागप्रतीक्षा करीत असलेला आपला पुत्र हा नव्हे, असे म्हणून आले तथापि पिल्लिवधूय याने ७५०० कोण आहोते हे सांगितले तेव्हा त्या वृद्ध अध मनुष्याने त्याच स्वागत करून त्याला राखव्यास काढी फळे व प्यावयास पाणी दिले राजाने त्याला ही फळे कोट्टून आपणिली असे विचारिले कारण, त्याला स्वतःला ती बाणणे कथय नव्हते तेव्हा त्या वृद्ध एव्हरयाने उत्तर दिले की, आमचा एक तरुण व सुंदर मुलगा आहे तो आमच्या करिता फळे व पाणी आणतो पुढे तो राजा त्याला त्याचा कर्तव्यनिष्ठ मुलगा आपल्या हातून नेला असल्याबद्दलची भयंकर वादणी सांगतो ती ऐकून बाप शांत परंतु शोक-

पूर्ण उद्धाराने आपले दुःख व्यक्त करतो, परंतु आई मोठ्याने शोक करून आपला नवरा राजाचे कार्त्तिक परिचय करीत नाही. याबद्दल आश्चर्य व्यक्त करत राजा त्या दोघांचेहि सावधान करून मला तुम्ही आपल्या पुत्राच्या ठिकाणी समजा, मा तुमची साम्राज्या प्रमाणेच वाढमा घेईन अस सांगतो परंतु ते दोघेहि त्याला आपल्या पुत्राच्या प्रेताकडे नेण्याची विनंति करतात, व राजा तो निरुपमायान मान्य करतो त्या प्रेताकडे जाऊन ती मातापितरें हृदयदायक असा शोक करतात परंतु त्याच त्याच्या शोकोद्गाराचा मन्नाप्रमाणे परिणाम होतो आई म्हणत, जर साम याने नेहमा सदाचरणा मध्ये आयुष्य घालविले हो याष्ट राहिल, असेल, तर हे विप नाहीसे होऊन तो पुन्हा बागल्या स्थितांमध्ये आमच्या पुढे उभा राहो हाच गोष्ट बाप आपल्या सवधाने व आपल्या स्त्रियेच्या सवधाने उच्चारतो वनदेवताहि अशाच प्रकारचे उद्गार वाढते तव्हा साम पुन्हा निवत होऊन आपल्या मातापितरासमोर पूर्ववत् उभा राहतो, आणि आश्चर्य जास्त झालेव्या राजाच स्वागत करता सां आपल्या मातापितरास सांगतो कीं, मला कच मूच्छा आला होता, कारण जे आपल्या मातापितरास मान देतात, त्यांना या जगामध्ये देवाचे साहाय्य मिळते आणि मरणा-तर स्वर्ग मिळतो नंतर राजा सामास शरण येतो, आणि साम त्याला राजाने कस सदाचरणी असावे याबद्दल उपदेश करतो रामायणातल प्रावणापेक्षा आत्मचा बौद्ध मार्ग किती चांगला हे दारोबिण्याकरिता बौद्धांनी ही कथा सुद्धा वेरपार करून तयार केला नसेलना असा-विद्वान् अपकार विद्वान्दम जरा या गोष्टीच ज्ञानकव सर्वेश्वरी बौद्धासच देतो तरी-आम्हांस सत्य येतो केवळ बौद्ध लोकार्त्तिक रचलेल्या ज्या गोष्टी आहेत त्यामध्ये अतिशय नम्रता, दाक्षिण्य व आत्मत्याग हे गुण सामान्य अनापेक्षा अधिक आढळतात, हा त्याचा विशेष आहे

जातक नंबर ४४० मध्ये कण्ह राजाचा गोष्ट मागितली आहे. त्याने आपले सर्वेश्वर देऊन टाकून यति होण्याकरिता हिमाचलाची वाट धरला चक्रे हा त्याच्या सव कामना पूर्ण करण्यास तयार झाला. परंतु त्याने कोणताहि इच्छा न धरता शांति, द्वेष, वासना व विषय यापामुन मुटका व सर्वांमध्ये अतिशय उत्तम असा पुढील वर मागितला "हे अनादीश्वरा इहा, जर तू मला वर देणार असशील तर हा दे कीं, माझ्याकरिता कोणत्याहि प्राण्याला मानसिक अथवा शारीरिक पीडा होऊ नये होच माझा इच्छा आहे आणि माझ्या करिता सर्वांत चांगली गोष्ट तुं हांच करावी."

आपल्या दातुर प्रेम करावे हे तत्त्व न १५१ या गोष्टी-मध्ये मागितलेले आहे एका अरुद्ध स्थितीमध्ये दोन राजाची समोरसमोर गाठ पडली ते दोघेहि सार्वत्रिक ज्योती, बुद्ध, विद्ययात व सामर्थ्याने असल्यामुळे त्यांच्यापैकी कोणी बाजूस होऊन दुसऱ्यास वाट दावी हा प्रश्न उत्पन्न होतो

त्यापैकी एक उपकाराची फेड उपकाराने करतो एवढेच नव्हे, तर अपकाराबद्दलि उपकारच करतो, असे दिसून आल्यामुळे त्याला पहिला मान देण्यात आला

प्राण्यांचे वृत्तज्ञत्व व मनुष्यांचे वृत्तज्ञत्व दोघे विषया कथा — यापैकी अनेक गोष्टीमध्ये बोधिसत्त्व चांगल्या व उदार सत्त्वाच्या प्राण्यांच्या रूपांत आढळतो याना आपण प्राण्यांच्या गोष्टी म्हणू अशा प्रकारच्या गोष्टींमध्ये एका मुगाच्या आत्म-वशाची गोष्ट दिलेली आहे हा मुग एका गरीब हारणी-साठी आपला जाव यावयास तयार झाला, आणि या गोष्टी-मुळच राजाच्या अज्ञानास चटका घमून पुढे त्या मुगाच्या विनंतावरून राजाने तो कष्ट साहून दिला, एवढेच नव्हे तर त्याने शिकार करणेच अर्जावत सोडून दिले. ही कथा भोढक्या परकाने शिवलीत्यमुतात आपण निचा उपयोग शिष्योपासनेचे केला आहे

एका सद्यान आपल्या पाहुण्यास मास खाऊ घालण्याकरिता स्वतः सच भाजून भेटले (न ३१६) एका वानराच्या मुट्याने आपला कळप बाचावा म्हणून स्वतःच्या शरीराचा गणनद्वारे पूर केला. एका वानराने एका खोल विचरात पडलेल्या मनुष्यास बाहेर काढला, परंतु पुढे त्या मनुष्यास वानराचे मास खाण्याकरिता त्याच वानरास मारण्याची इच्छा झाली आणि त्यामुळे त्याला दुष्ट रोग उरपन्न झाला (न ५१६) एका हत्तीने एका जंगलामध्ये रस्ता चुकलेल्या मनुष्यास बाहेर नेण्याचा मार्ग दाखविला व त्याला आपले दात यक्षीम दिले परंतु त्या लोभी मनुष्याने हत्तीच्या दाताचा मुळीह कापून बाडिली, त्यामुळे हत्तीला अतिशय वेदना झाल्या तेव्हा त्या मनुष्याला जमिनीने मिळून टाकले व तेथून तो नरकात गेला (न. ७२)

वर दिलेल्या प्राण्यांच्या गोष्टीपैकी केवळक्या दोन गोष्टी-यत्न अस दिसते कीं, वृत्तज्ञ प्राणी व वृत्तज्ञ मनुष्य याविषय-यांच्या बहुतेक काल्पनिक कथा बौद्धांनीच रचल्या असणे संभवनीय आहे

वैश्णव ज्ञातकांचे कथा नक — या सर्व गोष्टींमध्ये विशेष प्रसिद्ध आणि बौद्ध लोकांस सर्वांत जास्त आवडणारा गोष्ट या जातकमध्यातील वेवदचा वैश्णव आत्मक (न. ७४०) हा असला हे जातक म्हणजे वास्तविक एक महाकाव्यच आहे कारण, त्यातील गद्य हे फक्त टीकात्मक असून टीकाकाराने सींच कथा किंता नीरग व जोख रातीन दिला आहे हे स्पष्ट दिसते तथापि या काव्या-मध्ये नायकांचे शौर्य अथवा विजय याच वर्णन केले नसून त्याच्या बौद्धार्थाचा स्तुति केला आहे वस्तुतः या राजपुत्राने कोणी कोणताहि गोष्ट मागितला तरी नाही म्हणवयाचे नाही अशी प्रतिज्ञा केली होती तो म्हणतो, "माझे हृदय आणि नेत्र, माझे मांस आणि रक्त, किंवा माझे सर्व शरीर गरी कोणी मजकळ मागितल तर मी देऊन टाकान." त्याने आपल्या राज्याच्या कल्याणाचा वार्ताहि विचार न

करता एक अद्वय हृष्टी देऊन डाकण्यामुळे त्याला हृदयार करण्यात आले. तेथे त्यामधोवर त्याची मही नामक स्त्री व त्याची दोन सद्धान सुले गेली. त्याच्या हवाली एक चार पोटापाचा रथ पळून त्यांना पाहरे घालून देण्यात आले. सवकरच त्यांना एक भिक्षुक माझण भेटतो व त्याला वेस्संतर रथ व पोटे देऊन दाखतो. नंतर वेस्संतर व त्याची स्त्री मुलांना घेऊन पाशीं चालत चालत रानामध्ये एका आश्रम, पार्श्वी येतात व तेथे राहू लागतात. येथे सकळ ह् एका कुरुर व दुष्ट शस्त्राणाच्या रूपाने येऊन तीं मुले आपल्या सेवेकरिता मागून नेणे. सरते शेवटी तो त्याची पायकेंद्रि मागतो. परंतु वेस्संतर जेव्हा तिला हि देण्यात तयार होतो तेव्हां सकळ आपले रूप प्रगट करतो आणि नेतर सधे मुली होतात. ही गोष्ट ७८६ पद्यांमधे सांगितली असून महाकाव्याप्रमाणे ती विस्तृत आहे. वेस्संतर हा वनात जावयास निघतो त्या प्रसंगाच्या वर्णनावरून रामायणातील रामवनवासाची आठवण होते. त्याचप्रमाणे भर-ण्याचे, आश्रमाचे इ. ० जी मोटमोठी गृष्टिवर्णने आहेत तीहि रामायणासारखीच आहेत. माझणाला सुले दिल्याचा प्रसंग, त्या दुष्ट शस्त्राणाने त्यांना निघुरण्याने घातलेल्याचा प्रसंग, त्या सद्धान मुलांच्या तक्रारी, त्यांच्या आर्क्षे दुष्ट व त्याचा तिने केलेला व्यर्थ शोध इत्यादि प्रसंगाचे वर्णन कर्णाने विस्तृत व बहार्गचे केलेले आहे. या प्रसंगाचे वर्णन बायताना अथवा तिबेट व ब्रह्मदेश यांमध्ये या पथाभागावर रचलेली नाटक पाहतांना भोक्ताच्या डोळ्यांसह भू येत असत त्यात काही नवल नाही. यरील गोष्टीपेक्षा हरिवंश्याची गोष्ट आर्यांतच जास्त उदावदार दिसते, पण विंटरनित्स्च्या लक्षांत या दोन गोष्टीतील साध्य आले नसावे असे यादवें.

जा त फी भी दू स प्र दा या ती ल सा र्व त्रि क लो क प्रि य ता. —वेस्संतर जातक्या गोष्टीतील नायक पूर्वी संमि-तलेव्या बौद्ध कथातल्याप्रमाणे योधिंसह हाच असून त्याच्या ठिकाणी अनेक पारमिता (पूर्व गुण) नास करित होत. त्याच्या ठायीं पूर्वजन्मस्मरण, भगवानुप शारीरिक व मानसिक सामर्थ्य इत्यादि गुण होते असे वर्णन आहे. योधिंसह्याचे ह् अमा-नुष्य हीनयान पंथातील जिवें प्रत्युत पाली तैत्तिरीय ह् धर्म-शास्त्र आहे त्याभेदाद शास्त्राच्या प्रमाणाचे जातक मंत्र्यांतील ज-इतर प्रामुख्याने पुढे आणिलेले नाही; परंतु महायान पंथा-मध्ये मात्र याचा बराच वेदोदा मागविला आहे. अर्थात जातकप्रथाचा महामात्रांमध्ये रुपांतर होतो यास वेदोद विशेष नाही. यावरून ही जातकें ज्या प्रदेशांमध्ये हीनयान पंथ चालत असे त्या प्रदेशांत प्रथम रचली गेली नवून महायान पंथाच्याच प्रदेशांत रचली गेली कीं काय असा प्रश्न उद्भवतो. जातकें सर्व बौद्ध पंथांच्या धर्मग्रंथांमध्ये आढळताना, यशरंभेहि ती असूकच एका पंथाचीं कणून नमजली जात नसावीत. बौद्ध संप्रदायाच्या निरनिराळ्या पंथांच्या लौकिक धर्मांमध्ये विशेष मतभेद नसल्यामुळे ह् या संप्रदायाचा प्रसार कर-

तांना या जातकाचा विशेष उपयोग होत असल्यामुळे ती बौद्ध संप्रदायाचोवरच सर्वे लोकांमध्ये प्रसार पावली अथाप-दि बौद्ध लोकांमध्ये जातकादूतकां आकडीचा प्रेय दुसरा नाही. आश्रमालयुद्धा सिंहली लोक जातककथा एकावयास मनापासून. थानेदाने व मुष्टीच कंटाळा न येता रात्रीच्या रात्री यमतात. ब्रह्मदेशामध्ये अनेक रातकापासून आतां-पर्यंत जातककथा या विद्वान् व अधिविद्वान्, मिश्र व श्रावक यांना सारण्याच आनंददायक वाटत आल्या आहेत; आणि जेथे जेथे बौद्ध संप्रदायाचा प्रसार झाला त्या सर्व ठिकाणी ह्वांच स्थिति आहे. ए. शीफनेर याच्या प्रभावरून तिबेटी चारुमयामध्ये बौद्ध कथाचा कवटा संग्रह आहे याची आप-णांला कल्पना होते. त्याचप्रमाणे एंडो शाव्हन्स याच्या प्रभावरून विनी बौद्ध वाङ्मयामध्ये गोष्टीचा किती मरणा आहे तीं आपल्या प्यानात येते.

सं रू ति प्र सा र व सं रू ति वि नि म य. —या जात-कांना सर्व वाङ्मयामध्ये मर पातली आहे, आणि त्यामुळे सर्व जगाच्या वाङ्मयामध्ये त्यांना बरेच महत्त्व आले आहे. तथापि भारतीय अभ्यासाचा प्रार्मीचा अभ्यासक वेण्की याच्या मताप्रमाणे जगातील सर्व काव्यनिक कथांचा उगम बौद्ध कथापासूनच झाला आहे असे आयर्लंड स्टुनल यावयाचे नाही. पुढे मात्र विविवाद आहे की, ब्राह्मण, जैन वगैरे पंथांनी भारतीय कथामध्ये कितीहि भर टाकली असली, तरी त्यांचा भरतखंडाच्या बाहेर प्रसार वरून भारतीय संस्कृति व वाङ्मय याचा वीरस्य व पाश्चात्य देशांमध्ये सर्वत्र प्रसार बौद्ध संप्रदायानेच केला. बौद्ध संप्र-दायाने भरतखंडातील लोकांचा इतर लोकांशी पूर्वविक्षो जास्त संबंध घडवून आणिला. अशा वेळीं बौद्धांनी जसा थावरया गोष्टीचा प्रसार त्यांच्यामध्ये केला तसा त्यांच्याहि गोष्टी त्यांनी आपल्यामध्ये आणित्या असल्याचा संभव आहे. ही गोष्ट विशेषतः श्रीक, इराणी व सेमाद या बुद्धिमान् लोकांच्या संबंधी खरी दिसते. महत्तरज्ज अलेक्झांडरच्या शरीरानंतर जे श्रीक फाराशीर भरतखंडात आले आणि ज्यांनी बौद्ध स्मारकांवर कलावीश्याची कामे केले, त्यांनी आपणांवरवीर बाईं तद्दशांय गोष्टी अथवा गोष्टींची कथ नके आणिलीं असलीं पाहिजेत. बौद्ध स्मारकावर उपा अर्थी काढा जातकाची चित्रे कोरलेली आहेत त्या अर्थी ही गोष्ट जास्त संभवनाय दिसते. थारण, या जातकांमुळे वाङ्मयप्रमाणेच भार-ताय व इतर देशांतील कलांचीहि वाढ झाली आहे. त्या पात्रची चित्रे हीं भरतखंडातील चित्रांमध्ये अतिशय प्राचीन असून कथामहि बौद्ध देशांमध्ये तीं शिल्पकामांचे व चित्र. चे नमुने काणून लोकांच्या फार आकडीचीं आहेत. आपणांला तीं दितलंखे सिल्या शतकामध्ये भरहुत आणि सोची येथील दमडो भित्तीवर आढळतात मिरती हाकाच्या दुसऱ्या शतका-मध्ये तीं अमरावली येथे आणि त्याच्या अलाकडील अमिता येथील सेण्यांत दृष्टीस पडतात. इ. स. ४१९ सा वर्षी का हि-

आन या नावाचा चिनी बौद्ध प्रवासी सिंहलद्वीपात आला होता. त्या वेळी सिंहलद्वीपच्या राजाने एका उत्सवप्रसंगा, मिरवणुकीच्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूस पाच हजार जातक-कथातील प्रसंग मनुष्याच्या रंगीत आकृती करून दाखविले होते असे त्याने वर्णन केले आहे. जातककथात्म्ये बंगिष्ठेल्या बोधिसत्वांनी केलेल्या चमत्काराच्या स्मरणार्थं भरतखंडात्म्ये ठिकाणिकांनी उभारलेल्या स्तूपांचे वर्णन ह्याच तऱ्हेने केले आहे. ज्ञाना वेदात बोरोबुदोर येथील प्रवेतप्राय देवालावर जातक कथातील बोकडो प्रसंगाची चित्रे खोदली आहेत (१९ वे शतक) त्याप्रमाणेच ब्रह्मदेशात पेगन येथे (१३ वे शतक) आणि सयाम देशात मुखोदय येथे (१४ व शतक) हि बरोल प्रकारचीच चित्र आढळतात. पाली जातकसंग्रहाचा जो अंशकम आहे तोच या चित्राचा अंशकम आहे असे एल कारेरोने म्हंटले आहे (सुसा गिमे, १९०८)

जातकात गंत सरुत्ती वा इति हा स — या जातकाचे धाम्मय व कलाकौशल्य याप्रमाणेच सररुत्तीच्या इतिहासाच्या दृष्टीनेहि अतिशय महत्त्व आहे. यावरून वर आपणाला उद्धारातील सररुत्तीची यथाय वरपना याबाबची माहिती, तरी ख्रिस्तपूर्व तिस या शतकाच्या कारकी काहीशी व विशेषतः ख्रिती शकानंतरची साररुत्तिक स्थिति आपणास या जातकामध्ये—मुख्यत्वेक— स्पष्टीत गद्य भागामध्ये पहावयास मिळेल. मध्यतरीच्या कालामध्ये भरतखंडातील राहुणमथ्ये इतका थोडा फरक झाला होता की, जातकामध्ये वर्णन केलेले आधुन्यमात्रे चित्र यथेच प्राचीन कालाचे मानावयास हरकत नाही असेहि असले तरी आपणाला या जातकप्रेषातील वधावरून भरतखंडातील लोक स्थितीची काहीशी कल्पना करता येते, आणि ही माहिती भारतीय धार्मिकांतील इतर ग्रंथांमध्ये पारच थोडी आढळते यात शका नाही.

जातकप्रेषाचे याप्रमाणे अनेक प्रवाराचे महत्त्व असल्यामुळे त्यांचे वेधे विस्तृत निवेदन करणे अवश्यक होते. आतां तिबेटकांतील ज्या इतर प्रवांचे आपणाला वर्णन याबाबचे आहे, ते थोडक्यात देऊं.

निहेस — निहेस अथवा महानिहेस हे सुचनिपाताच्या दोन मार्गावरील ठीकेचे नाव आहे. या दक्षिण पाली भूमध्याग्रामध्ये स्थान मिळण्याचे कारण, बहुधा इतर पाली टीकांच्या मानाने ती बराच जुनी आहे हे होय.

पदिंसंभिदाग्राम — हा अभिघम्म याज्यापैकी एक ग्रंथ आहे या ग्रंथास खूबनिकाय नामधेये रपान मिळाले आहे यावरून खूबनिकाय याचा काही ठिकाणी सुस-पिटकाच्या ऐवजी अभिघम्मपिटकामध्ये असर्भास केलेला या आढळतो तो गोष्टीचा छल्लास होतो परंतु प्रस्तुत प्रधाच्या स्वसंपादनात तो अभिघम्मपिटकासारखे दिसत असताहि, त्याचा त्यामध्ये असर्भास कां केलेला नाही, ते निश्चितपणे सांगता येत नाही.

अपदान — जातकग्रंथ हा जरी पचाच मोठा असून त्यामध्ये अनेक गोष्टी आल्या आहेत, तरी त्यामध्ये सर्वेच कथा दिल्या आहेत असे नाही. जातकामध्ये जसा बोधि-सत्ताच्या व स्वतः बुद्धाच्या पूर्वे जन्मातील वयस सांगितल्या आहेत, तशाच खूबक निकायांतील अपदान (स. अवदान) या भागामध्ये बुद्धाचे पुढे अहत झालेले शिष्य व शिष्यिणी याच्या पंचमय गोष्टींचा संग्रह आहे. या सर्वे साधूच्या गोष्टी आहेत अपदान याचा अर्थ पराजमाचे हत्य वसा आहे. त्याप्रमाणेच आत्मत्याग व भूतदया याची उत्कृष्ट उदाहरणे असाहि त्याचा अर्थ आहे. या अपदानामध्ये बौद्ध संरुत नाज्यातील अवदानाप्रमाणे पराक्रम-कथा म्हणजे साधू-या तात्त्विक कृत्यासंग्रहाच्या गोष्टी आहेत. काही ठिकाणी बुद्धाकरिता केलेल्या एखाद्या नांचे वामाचीहि गणना बरीच कृत्यात केलेली आढळते. आतापर्यंत येरी अपदानांपैकी (मिश्रणिका चालीस गोष्टी) वार्हा उतारे व येर अवदान सवधी काही देरा मान विनोद पुढे आले दिसतात येर अपदान नामधेये ५५ प्रकरणे असून प्रत्येकात १० अपदाने आहेत. याखेरीज येराच्या ५५० आपत्ती गोष्टी आहेत या सर्वे गोष्टी एकाच स्वकृपाच्या आहेत. प्रथम एखादा येर अथवा येरी आपण गीतनाच्या पूर्वी होऊन गेल्ल्या एखाद्या बुद्धाची वधी भक्ति वेषी हे सांगून, त्या बुद्धाचे पुढे गीतम बुद्ध येऊन बुद्धाच्या उपदेश करील असें भविष्य सांगितल्याचे सांगते, व शेवटी ते भविष्य खरे होऊन आपणाला अर्हत्त्व पद वसें मिळाले त्याचे वर्णन करते ही अपदाने बौद्ध भूमध्यातील प्रधापैकी बरीच अलोकवील असर्भात एड मूलर याच्या मताप्रमाणे काही अपदाने बौद्ध संरुत याज्यातील अवदानापेक्षा अलोकवील आहेत. सिल-व्हेन लेव्ही म्हणतो की, येरी गोपनी महाप्राप्ताती हिचे अपदान अथवापाच्या एका काव्यासारखे दिसते. हा सर्व ग्रंथ अथापि प्रगिद्ध न झाल्यामुळे विद्वानेदस हा आपले मत देण्याचे धाडस करीत नाही.

उद्धवंस — खूबक निकायातील ल्हान ग्रंथामध्ये बुद्ध-वंस हा एक आहे. यामध्ये गीतम बुद्धाच्या पूर्वी नागाच्या मारा कल्पामध्ये होऊन गेलेल्या चोनीस बुद्धाच्या पंचमय परंपरागत कथा दिल्या आहेत. पूर्वीच्या चोनीस बुद्धांपैकी प्रत्येकाचे वर्णन एकएका प्रकरणात केले असल्याने प्रास्ता-विक प्रकरणात सांगितले आहे. प्रत्येक बुद्धाने भूमध्याला वधी गति दिले याचे ह्मण वर्णन असून गीतम बुद्धाच्या चरित्रातील गोष्टी पूर्वीच्या प्रत्येक बुद्धाच्या चरित्रांमध्ये काही किरकोळ परकांने कसा घडत गेला, ते दाखविले आहे. या सर्वे गोष्टी गीतम बुद्धाचे स्वसुखाने सांगितल्या आहेत असे दाखविले आहे. आणि त्याने पूर्वीच्या प्रत्येक बुद्धाच्या वेळी आपण कोण होना, आपण त्यानी कशी पूजा करात होती व स्थान आपण पुढे बुद्ध होणार हे भविष्य कसें मते-विले होते, याची हकीकत दिली आहे. या ग्रंथामध्ये पाहिला

सुद्ध दीपंकर यांची कथा असलेले दुसरे प्रकरण यामध्येच कायता काढ्य व प्रतिभा ही दिसून येतात.

ह्या वेळा गौतम बुद्ध सुमंथ या नांवाचा श्रीमान् ब्राह्मण होता. त्याने एके दिवशी जगाचा तितकारा येऊन हे शुद्ध शरीर एखाद्या घागेरट्या वस्तूप्रमाणे तुच्छ लेखून हिमा-
स्वामध्ये जाऊन आश्रमवास पत्करला. या पद्यमय वर्णना-
वरून येर गायांचे स्मरण होते. त्या वेळीं बुद्ध दीपंकर हा
धर्माचा विजय करीत सर्व जगामध्ये फिरत होता, आणि सर्व
मनुष्ये व देव त्याची पूजा करीत होते. साधु झालेला सुमंथ
ह्याने येऊन मार्गात एका चिराल असलेल्या जगां आगत्या
मोकळ्या केलेल्या जडा, तागाचे पत्र व बागट्याचे बांधरुण
अथर्वन आवण उपटा निजते. मनांत इच्छा ही की, दीपं-
कर जेव्हा आपल्या शिष्यांस ह्या मार्गां आईल, तेव्हा
त्याच्या पायाला चिराल लावून ये याप्रमाणे तो मनांतवर पडला
असातो एके दिवशी तो बुद्ध होऊन जगाचा उदार करण्याचा
निश्चय करतो. दीपंकर येऊन सुमंथ पुढे मोठा हांडल
असे भविष्य सांगतो. तेव्हा सर्वे दहा सहस्र जगांताल लोक
आनंदाचा वजनना करताना, आणि पुढे येणाऱ्या बुद्धावरून
भविष्य सांगण्याच्या वेळीं होणारी नेहमीची शुभ चिन्हे व
चमत्कार होतात. परंतु सुमंथ हा बुद्धत्व प्राप्त होण्यापूर्वीची
नी स्थिति-म्हणजे दहा पारमितांचे आपरया अशी पूर्णत्व
प्राप्त करून घेणे-तो साध्य करून घेण्याचा निश्चय करतो.
याप्रमाणे हा बरील भाग म्हणजे गौतमाच्या आत्मचरि-
त्राची प्रस्तावनाच असून ते आरंभपर्यंत त्याने साधवसाच्या
प्रवृत्तामध्ये पक्कान पदार्थमय आपरया असेरच्या जन्मा-
तील मुख्य सुम्य गोष्टांचे वर्णन करून सांगितले आहे. या
प्रयाण्या उपसंहारामध्ये पुढे येणाऱ्या मंतम्य बुद्धापर्यंतच्या
बुद्धाचा यादो आणि वीट स्मारके कोणकाणत्या भागांत आहूत
ह दिले आहे.

बुद्धत्वे या प्रयावरील टोकेमध्ये हा प्रंथ बुद्धाने स्वतः
सांगितलेला असून धर्माच्या अध्याहत परंपरेने तो तत्तय
संगतापर्यंत चालत आला होता आणि तसाच ता शुरुदि-
प्यांच्या अध्याहत परंपरेने आजपर्यंत चालत आला आहे
अम सांगितले आहे. परंतु जुन्या धर्मप्रयांमध्ये ज्या अर्था
गौतमपूर्वी सहा पुष्प होऊन गेल्याचा उल्लेख आहे. त्या अर्था
टोकाकाराच्या बरील म्हणण्यावर न विश्वासांत बुद्धदेव हा पार्थी
वमस्तोत्रालवरचा अर्थाकडोल प्रंथ आहे. अर्थाच आपण
मानले 'पाहिमं. या प्रंथकाळी बुद्ध देवत्वाप्रत जाऊन त्याची
पूजापद्दात पूर्णपणे प्रचारांत आली होती ही गोष्ट
मूळ तिरिपटकामध्ये सुळीच आढळत नाही. या पूजापद्दात
वीट संस्कृत वाङ्मयाने व विशेषतः महायान पंथाने पूर्णत्वा-
प्रत नेले हात.

चारियापिटक.—सुद्धनिकायांतील दोवट्या प्रंथ चरि-
यापिटक हा होय. यामध्ये ३५ पद्यमय जतकाचा समग्र
आमून त्यामध्ये बोधिसत्वाच्या ठायीं त्याच्या निरनिराळ्या

जन्मांमध्ये सत्य पारमिता वृत्ता पूर्णपणे वगळ होत्या हे
सांगितले आहे. औदार्य व सद्गुण या दोन पारमितांनी प्रायेची
एक एक प्रधरण दिले असून त्यामध्ये दहा दहा गोष्टी
आहूत. तसल्या प्रकरणामध्ये बाकाच्या पारमितांच्या उदाह-
रणादखल पंचरा गोष्टी सांगितल्या आहूत या सर्व गोष्टी
बुद्धाच्या संज्ञा पातल्या आहूत त्याने या सर्व गोष्टी मोटक्या
शब्दांत निरनिराळ्या प्रसंगांचे वर्णन करून व काही टिकाणीं
निरनिराळ्या प्रसंगांचा केवळ उल्लेख करून सांगितल्या
आहूत. यावरून ते प्रसंग सार्वाच्या माहृताचे असून त्यांचे
केवळ स्मरण करून घेणे ह्म व हा असा यर बाध्ति. कार्य
असांचे अंग वाटते. यांरका वन्याच गाठी जातक प्रयांमध्ये
येऊन गेल्या आहूत, आणि या उक्ताणा एखादा पारमिता
पूर्णपणे मनावर ठसविण्याकारता जट तवदाच भाग सांगि-
तला आहे. मूळ गाथीतील काव्यकरणना व विनाद यांनी
सुदामच फांटा दियामप्रमाणे दिसतो एखाणा पारमितेवहल
उदाहरण देता यांचे म्हणून कांदा गाथींनी तमच घळणदलल
आढळते उदाहरणच, भाकडान कमयिल्ल्या प्रसंगाचा गोष्ट
पहाव. जातक नं० २०८ मध्ये पंचतंत्राप्रमाणे त्या मगराचे
त्याच्या खाला वानराचे काळान यांचे अर्था इच्छा सात्त्या-
वरून वानराकारता ठवून घसून त्याला मारण्यावर्ती कुम-
लावून आणले, परंतु वानरा आपले काळीज नदीबोरच्या
एका झाडावर टांगून ठावले आहे अस सांगून त्या मगराल
चर्कासले. ही गोष्ट पार विनाद भायमध्ये सांगितली आहे.
जातक नं० ५७ या गाथीतील विनाद बोडा कमा दजाचा
आह परंतु चारियापटक (३, ७) यामध्ये विनादाला
अजबत फांटा दिलला आहे. ही गोष्ट बुद्धान अशी सांगि-
तला आहे:—

'मा एवदा वानराच्या जन्मात असून नदाला-
वरील एका गुंतेत रहात असे एकदा मला एका मग-
राच्या धास्तोसुद्ध याहूर पडतो आल नाहा ज्या उक्ताणावर
उभा राहून मा पलीकडील तारावर उडा मारून जात असे,
त्याच टिकाणीं तो माझा धातक शत्रु भरकर मगर वसला
होता. त्याने मला हाक मारला, इकड या; मा उत्तर दिले,
हा धाले, आणि त्याच्या हाक्यावर उभा राहून पलाकडाल
तारावर गेलो. मा त्याच्याजवळ रोट धाललो नाहा अगद
आपल्या शब्दाप्रमाणे वागलो. सायाच्या प्रातांमध्ये माझा
कांणीहं बगेवरी करू शकणार नाहीं.' याप्रमाणे माता सत्य-
पारमिता होती.

या टिकाणीं मूळ गोष्टीस अर्थावधान असा केवळ सांगटा
आपल्या हृद्रीस पडतो. तेंताल सुम्य भाग ज तांमध्ये ते
जातक नं० ५७ याप्रमाणेच असून मूळ 'गोष्टाला भितावर
क्रमद इकवावा त्याप्रमाणे चिकटोवलेले दिगते. त्याप्रमाणेच
वेसतर जातक जे जातर प्रयांमध्ये ७८६ पद्यांचे महाकाव्य
म्हणून आढळते, ते चारियापटक (१, ९) यामध्ये ५८
मिशार पद्यांमध्ये आणले असून त्यामध्ये भुवद द्यादि

निकाय हे तर अभिधम्मपिटकाचे पूर्वगमाचे दिलेले विनय पिटकामध्ये अविधम्मासवर्षा उल्लेख केलेल्या मासिका(मातुका-याचा) यामध्येच अभिधम्मपिटकाचे मूळ आढळते.

पुमगल पञ्जप्रति.—(व्याकवर्णने) अभिधम्मपिटकातील या पद्धत्या भयाच स्वरूप व आताल विषय ही अद्यापिहि पुष्कळ ठिकाणी मुत्तापिटकातील प्रयाप्रमाणेच दिसतात. यांचे स्वरूप दीर्घ निकायातील संगतिमुत्ताहून किंकिर निराळे असून यांतील ३ ते ५ हा प्रकरण बहुतेक अनुत्तरानिकायामध्ये आली आहेत. यामधील काही प्रकरणे इतर निकायातील काही मुत्ताप्रमाणेच असून ती इतरापेक्षा अधिक चाली दिसतात. मधून मधून काही सुंदर दृष्टींत आढळतात उदाहरणार्थ, निरनिराख्या तहून विषयाची संवध असलेल्या पांच प्रकारच्या मिथुना पांच योग्याची उपमा दिलेली आहे (५, ३), आणि हाच दृष्टांत मज्झिम निकायामध्ये वारीक साराक गाथांतहि आतून दाखविलेला आहे. परंतु या प्रथामध्ये दाहमयाच्या दृष्टीने ज्यांचे महाच नाकदूल करता येणार नाही, अशी ठिकाण बोधीच आढळतात साधारणपणे भयाच्या इतर भागाप्रमाणे दृष्टांतहि बहुतेक नीरस आणि कंटाळवाणे आहेत या प्रथाचा मुख्य विषय निरनिराख्या व्यक्तींच त्यांच्या नीतिमतेच्या दृष्टान्तवर्गीकरण करणे हा आहे. चाली दिलेल्या उदाहरणावरून या प्रथाचे धोरण, आणि व्याख्या व वर्गीकरण यांचे अभिधम्मातील वास्तविक स्वरूप यांची कल्पना येईल.

प्र०—क्रोधयुक्त कोणास म्हणावे आणि क्रोध म्हणजे काय?

उ०—क्रोध म्हणजे सतापणे, सतापयुक्त यद्वेपयुक्त होण द्वेष करण्याची क्रिया, द्वेषयुक्त मन स्थिति, राराग असणे, दहमान विसरण, रागादणें, खपा मर्जी, वैरीपणा, अग्राचार, बळजळाट मनाचा विकारदृष्टता झाला क्रोध म्हणतात, व जो मनुष्य ह्या क्रोधापासून मुक्त नवना त्याला क्रोधयुक्त म्हणतात.

प्र०—लबाट कोणाला म्हणावे व लबाडी म्हणजे काय?

उ०—मनुष्य लबाट व कावेवान असला आणि त्यामध्ये लबाडी, लबाडीचा स्वभाव, लबाटपणाचे विचार, बावेजा-पणा, हेवा, मत्सर, विश्रुतपातकापणा हे दोन भरलेले असले तर त्यास लबाडी म्हणतात आणि जो ह्या दोघापासून मुक्त नसतो तो लबाट होय.

प्र०—नाच कोणाला म्हणावे?

उ०—अनीतिमान्, ज्याला वाईट सवयी आहेत व जो दुसऱ्या नीतिप्रद मनुष्यावरून रसनेह रामतो शयार नीच म्हणावे.

प्र०—उदार कोणाला म्हणावे?

उ०—जो नीतिमान् असतो, ज्याला चांगल्या मैत्र्या प्राप्ततात व जो नीतिमान् व दुष्टील माणसांशी समत टेंवतो त्याला उदार म्हणावे.

धातुकथा.—धातुकथा (पदार्थनिर्देश) ह्या अभिधम्मपिटकातील दुसरा ग्रंथ आहे या लहानशा प्रथामध्ये चौदा प्रकारचे असून त्यांत प्रमेतरूपाने सृष्टीतील पदार्थांचे चमत्कार व त्यांची निरनिराखी स्वरूप यांच वर्णन आहे.

धम्मसंगणी.—तिसरा ग्रंथ धम्मसंगणी (मन स्थित्यांचे प्रकार) ह्या असून त्याला मिथस न्हास कळिहत्स या भाषांतर-वर्णने मानमिकनातशास्त्रसंग्रह अम नाव दिले आहे या प्रयात धम्माच निरनिराखी प्रकार सांगतल आहेत यामध्ये शारा-रिच व मानसिक स्थिति, कल्पना व मनाच चमत्कार व विषय येतात इत्यादि भाषांतरकर्ताने प्रास्ताविक आध्यात्मिक निव-धामार्थ या दुर्बोध प्रभातरावरून व त्यातील दृष्ट माया-वरून बौद्ध तत्त्वज्ञानपद्धताचा उत्कृष्ट रसांत लुळवून मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे आगम पद्धताला तिने तत्त्वज्ञान पद्धताच्या इतिहासामध्ये भरच महत्वाचे ह्या दिले आहे सिंहलद्वीपामध्ये तरी निदान या प्रथाचा अधिकार घराच मोठा समजला जातो या प्रथाच्या तिसऱ्या प्रकरणावर अष्टादश या नावाचा सारिपुताच्या नावाने प्रचलित असलेला टीका परिशिष्टादाखल जोडलेला असून तिचा धर्मशास्त्रामध्ये समा-वसा करण्यात आला होता.

विमंग.—विमंग ह्या वरीक प्रथास पुरवणादाखल रचलेला आहे धम्मसंगणीतील सूत्र व पदार्थांचे वर्ग यामध्ये दृष्टीत भरले असून बऱ्याी नवीनहि घातले आहेत पद्धत्या प्रकरणांमध्ये बौद्धांच्या मूलभूत कापना व मूलभूत सत्ये यांचे विषयन आहे, दुसऱ्या प्रकरणांमध्ये द्विदिवसम्य ज्ञानापासून बुद्धाच्या सवर्गदृष्ट ज्ञानापर्यंत सर्व ज्ञानाबद्दल विवरण आहे, तिसऱ्या प्रकरणात ज्ञानमार्गीमध्ये यणारी विमं सातितली आहेत, आणि धावटच्या प्रकरणात मनुष्य व इतर योनींतील निरनिराख्या स्थितींच कापानिक वर्णन आहे.

यद्वेपपकरण व यमक.—यद्वेपपकरण अथवा महापकरण, याचा दुष्पदान या नावाचा एकच भाग व्यापकपनेत प्रसिद्ध झालेला आहे त्याप्रमाणेच यमक (दुहेरी प्रश्न-म्हणजे यातील सर्व प्रश्न शक्तिवाचक व नैतिकवाचक अशा दोन्ही तहून विचारिलेले आहेत) या प्रथाचाहि फक्त पाहला आंगच बाहेर पडला आहे.

पद मिळते काय ? ज्ञान हे विचारांत असून वेगळे असु शकते काय ? प्रत्येक कर्माच्या फल असते काय ? बरेच. या सर्व प्रश्नांना नव्वत्तरी उत्तर दिले असून याच्या विरुद्ध असणारी मते पाचवडी म्हणून ठरविली आहेत. या पाचवडी मतांचे निरसन करण्याकरितां मुत्तपिटकांतील वचनांचे आधार दिले आहेत ह्या ग्रंथ तृताय संगीतीचा अथ्यक्ष शिस्स मोगगलिपुत्त याने रचला अस-त्यावरून जी परंपरा आहे ती जर निश्चितपणे विश्वसनीय असले तर या ग्रंथाचे महत्त्व विदोष मानिले पाहिजे. कारण, या ग्रंथावरून आपणाला अशोक कालीन मुत्तपिटकाची स्थिति, आणि तत्कालीन बौद्ध संप्रदायांतील अभ्यासविषयक कल्पना, यांच्यावरून विश्वसनीय पुरावा मिळेल सिद्ध होईल परंपरेनें चालत आल्या असून त्यांचे मूल स्वरूपच कायम राहिले असावे असे ओल्डेनबर्गप्रमाणेच विद्वानिदृष्ट यांचे मत आहे. आणि यासुद्धे कथापथु ह्या ग्रंथ लिखतपुर्वे तिसऱ्या शतकांतील बौद्ध धर्माच्या स्वरूपावरून पुरावा म्हणून मानण्यास हरकत नाही असे विद्वानिदृष्ट म्हणतो; त्याच्या मते कोणाला या परंपरेवरून संताय असला तरीहि प्रस्तुत ग्रंथाचे महत्त्व कमी होत नाही. मात्र तशा स्थितीत कथावस्तु या ग्रंथाचा फाल अनिश्चित राहून निरनिराळ्या पंथभेदांचे ऐतिहासिक महत्त्व लक्षांत घेण्याकरितां त्याच्या संबंधी नेपाळी, चिनी व तिबेटा ग्रंथांतून मिळणाऱ्या माहितीची तुलना केली पाहिजे.

परंतु आपण जर परंपरा खरी धरून चाललों, तर आपणाला अर्मेहि गृहीत धरावे लागेल की, कथावस्तु ग्रंथाप्रमाणेच अभिधम्मपिटकांतील इतर सहा ग्रंथहि लिखतपुर्वे तिसऱ्या शतकामध्ये अस्तित्वात असून धेरवाद पंथाच्या धर्मग्रंथांमध्ये समाविष्ट झाले होते. तथापि हे लक्षांत ठेविले पाहिजे की, बौद्ध ग्रंथप्रदायांतील निरनिराळे पंथ अभिध-म्माचे महत्त्व सारंगेच मानत नाहीत. हानयान पंथातील ग्रीष्मार्तिक पंथामध्ये अभिधम्मपिटकांतील सातहि ग्रंथांना आधारभूत मानित नाहीत. तसेच सर्वस्तिवादापंधामध्ये अभिधम्मपिटक संस्कृत भाषेत असून त्यांचेहि सात ग्रंथ आहेत; परंतु ते पाळी अभिधम्मपिटकाच्या धर्मास निराळे आहेत. यावरून आणि विनयपिटकामध्ये संगीतीवरून दिलेल्या हकीकतीमध्ये अभिधम्माला उल्लेख नाही, तसेच इतर कोही ठिकाणी कळू शकत नाही आणि विनय या ग्रंथाच्या आधारग्रंथ म्हणून उल्लेख असून अभिधम्माला उल्लेख आढळत नाही यावरून, अभिधम्म ग्रंथ साधारणपणे सुत्तापटक व विनयपिटक यांच्या सांगीत अलीकडचे असले पाहिजेत असे दिसते.

तथापि ज्या पंथात अभिधम्मपिटक यास धर्मशास्त्रांत स्थान मिळाले आहे. त्यामध्ये त्याचे महत्त्व खर मानिले आहे; मिलिंदपण्डित यांमध्ये नागसेन यावरून असा वक्तव्य सांगितला आहे की, तो इतका हुशार होता की, मुत्तांचे अध्ययन करण्यापूर्वी त्याला अभिधम्माला सात ग्रंथ द्याव्यात असे. तिसरा शक २६२ या वर्षाच्या गुप्ताराज बौद्धाच्या

सिंहलद्वीपांतील मिहितल येथील एका देवळाजवळच्या खड-कावराल शिलालेखामध्ये येथील मठांतील निष्कृति नियम पाळून दिले आहेत. त्यामध्ये असे म्हंटले आहे की, अभि-धम्मपिटकाच्या उपदेश करणाऱ्यांकरितां १२, सुत्तापटकाचे विषयचन करणाऱ्यांकरितां ७ आणि विनयपिटकाचे पठन करणाऱ्यांकरितां ५ याप्रमाणे खोल्या मुद्दाम राखून ठेविलेल्या आहेत.

अभिधम्म ग्रंथांचा अभ्यास विशेषतः ब्रह्मेदेशामध्ये अद्याप-पर्यंत चालू असून गेल्या शतकामध्ये या विषयावर अनेक ग्रंथ तयार झाले आहेत.

सिंहलद्वीपलोकन.—बौद्धांच्या तिपिटक अथवा त्राली धर्मशास्त्र या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या वाङ्मयांत विंती ग्रंथ आहेत, त्यांचे अंतर्गत स्वरूप कसे आहे त्यांत तया भाग किती, जुना भाग किती, आतांल विचार कोणत्या प्रकारचे आहेत इत्यादि गोष्टींचे स्थूलपणाने वर्णन आतांपर्यंत केले आहे. या ग्रंथाच्या एकंदर विस्तारासुद्धे याचे स्वरूप आक-लन होत नाही असे पुष्कळांस याचतांना वाटेल. यासाठी, झालेल्या वर्णनाचा पुनः संक्षेप अवश्य आहे. तो करण्याकरितां पाळी धर्मशास्त्र, त्याचे मुख्य विभाग आणि मुख्य विभागांचे पोटविभाग हे दाखविणार कोष्टक बघे देतो.

त्रिपिटक याचे १ विनयपिटक (आचारसंग्रह), २ सुत्तपिटक (विवरणपरमक) ३ अभिधम्मपिटक असे तीन विभाग आहेत.

१ विनयपिटक.—विनयपिटकाचे मुद्दा तीन विभागः १ सुत्तविभंग [पातजिक व पाचिस्ति], २ वंषक [महा-वग्ग व सुव्वग्ग] आणि ३ परिवार अथवा परिवारपाठ.

(१) सुत्त विभंग.—याचा अर्थ सुत्तांन्दी संग्रह. यांत पापांशी यादी दिलेली आहे. पापांच्या प्रवारासुसार ह्या पापे पातजिक व पाचिस्ति या दोन भागांत विभागली आहेत. **पातजिक.**—यांतील पातकांना मनुष्य संप्रदायवहिष्कृत होत असे.

पाचिस्ति.—यांतील पातकांस प्र दक्षित आहे.

(२) वंष क.—यांत संघाच्या व्यवस्थेवरून नियम दिले आहेत. याचे महावग्ग व सुव्वग्ग असे दोन पोटविभाग आहेत.

महावग्ग.—त्याची दहा प्रकरणे असून त्यांत संप्र-दायप्रवेश, उपोसथविधी यांकरितां नियम आहेत. **सुव्वग्ग.**—त्यांत १० प्रकरणे असून त्यांपैकी ९ प्रकरणांत दिनचर्या बघरे दिले असून १० व्या प्रकरणांत भिक्षुणीवरून नियम दिले आहेत.

(३) परिवार.—कर्मा महात्वाचा भाग. यांत १९ प्रकरणे असून त्यांत गृही, परिश्रंज बघरे आहेत.

२ सुत्तपिटक.—यांत पुढे दिलेले पांच विभाग आहेतः १ दीप निकाय (दीप कृत्ते); २ नज्झिम निकाय (मज्झिम प्रकाशे संवाद); ३ संयुत्त निकाय (सुत्तांचे गुच्छ); ४-

अंगुत्तरनिकाय (काहो ल्हान सूत्रें); व. ५ सुद्धनिकाय (सुद्ध सूत्रें).

(१) पमिकाय - हा उपदेशपर मोठमोठ्या सुत्रांचा संग्रह आहे. यात बरीच मोठीं सूत्रें आहेत. यापैकी काहीं महत्त्वाचीं सूत्रें पुढें दिल्याप्रमाणें :-

नं. १ ब्रह्ममालसुत्त, हें संग्रहायोगेतिहासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे.

नं. २ सामग्गफलसुत्त, यात वैराग्यफलावर विवेचन आहे.

नं. ३ अंबडसुत्त, यात आतिथ्यवस्थेचा इतिहास आहे.

नं. ५ कूटदंतसुत्त, हें लोक्षदंत प्राक्षण यावर व्याख्यान आहे.

नं. १३ तेवियजसुत्त, हें वेदप्रयोगावर व्याख्यान आहे. यात व कूटदंत सुत्तात बौद्ध धर्माग्रहण संप्रदायाचा संबंध दाखविला आहे.

नं. १४ महापदानसुत्त, यात बुद्धाच्या चमत्कारांचें वर्णन आहे.

नं. १५ महाविदानसुत्त, यात कारणपरंपरेचा जहापोह केला आहे.

नं. १६ महापरिनिब्बानसुत्त, हे बुद्धाचें महापरिनिर्वाणावरील व्याख्यान आहे.

नं. १७-२१ ही पारालिक सुत्तें आहेत. यापैकी सर्वांत चमत्कारिक सकपन्हसुत्त (सकप्रभसुत्त) हें आहे.

नं. २३ पायासिसुत्त, हा एक ऐटोच्या संवादासारखा इतिहाससंवाद आहे.

नं. २५ सिगालोवादसुत्त, यांत बौद्ध गृहस्थांचा आचार दिला आहे.

(२) मज्झिमनिकाय - यात १५२ भाषणें व संवाद आहेत. यापैकी अस्सलायनसुत्त यात उदकाळीन समाश्रित्याची चांगली दृष्टी पडते.

(३) संयुत्तनिकाय - या संग्रहांत सूत्रांचे ५६ गुच्छ आहेत. यापैकी नं. १ देवतासंयुत्त, नं. ४ नारसंयुत्त, नं. ५ भिक्षुणीसंयुत्त, नं. ११ सयसंयुत्त, नं. १२ निदानसंयुत्त, नं. १५ अनमताग संयुत्त, नं. १६ वस्तपसंयुत्त, नं. २८ सारिसुत्तसंयुत्त, नं. २९ नागसंयुत्त, नं. ३४ समाधिपसंयुत्त, नं. ३५ सात्त्वयत्तन संयुत्त, नं. ३७ मातुगामसंयुत्त, नं. ४० मोगल्लानसंयुत्त, नं. ५६ सयसंयुत्त हे काहीं महत्त्वाचे गुच्छ आहेत.

(४) अंगुत्तरनिकाय - यातील सूत्रें लघुत्व ह्या गुणानें युक्त आहेत.

(५) सुद्धनिकाय - याचे मोठे विभाग येणेंप्रमाणें. सुद्धपाठ, १ धम्मपद, २ उगन, ४ इतिवृत्तक, ५ सुत्तनिपात, ६ विमानवस्तु, ७ पेतवस्तु, ८ वेरागाथा, ९ वेरीगाथा, १० जातक, ११ निहेस, १२ पटिसंभिदामग, १३ अपदान, १४ मुद्धसंत व १५ चरियापिटक.

१ सुद्धपाठ - यात ९ सूत्रें आहेत. पैकी नं. ६ हें रतनसुत्त व नं. ९ मत्तसुत्त आहे.

२ धम्मपद - यात ४२३ श्लोक आहेत.

३ उगन - याचे १० वर्ग असून प्रत्येक वर्गात ८ सूत्रें आहेत.

४ इतिवृत्तक - यांत ११२ सूत्रें आहेत.

५ सुत्तनिपात - यात उरगवग्ग, सुवग्ग, महावग्ग, वट्टकवग्ग व पारायण अशीं ५ प्रकारां आहेत.

६-७ विमानवस्तु व पेतवस्तु - या देवाच्या व भूताच्या गोष्टी आहेत.

८-९ वेरागाथा व वेरीगाथा - हीं जत्राचें बौद्ध भिक्षु व भिक्षुणी यांनीं लिहिलेलीं दोन चार सुंदर काव्ये आहेत.

१० जातककथा - या बुद्धाच्या पूर्वजन्माच्या गोष्टी आहेत. प्रत्येक जातक कथेत वस्तुप्रकृत्यु, अतीतवास्यु, गाथा, वैध्याकरण व समोधान असे ५ भाग असतात.

११ निहेस - हे सुत्तनिपाताच्या दोन भागावरील टीकेचें नाव आहे.

१२ पटिसंभिदामग - हा अभिधम्म वाङ्मयापैकी भाग आहे.

१३ अपदान - हीं अर्हत ज्ञानेच्या शिष्यांचा व शिष्यां पैकीं पंचे आहेत.

१४ मुद्धसंत - या ३४ बुद्धाच्या परंपरागत कथा आहेत.

१५ चरियापिटक - हा ३५ पद्यमेव जातकांचा संग्रह आहे.

३ अभिधम्मपिटक - याचे १ मुग्गल पद्धान्ति (म्ह. व्यक्ति वर्णन); २ धातु कथा (पदार्थ निर्देश - यात १४ प्रकरणे आहेत); ३ धम्मसंभाषि (मन रिपतीचे प्रकार), ४ विमंग (वरील ग्रंथास प्रवृत्ती दाखल ग्रंथ), ५ पदान प्रकरण अथवा महाप्रकरण (पैकीं प्रसिद्ध भाग दुक्कपदान), ६ कथावस्तु (यात २३ प्रकरणे असून त्यात पाठांदाचें खंडन केलें आहे), व ७ वमक (याचा एकच भाग प्रसिद्ध झाला आहे); अने सात भाग आहेत.

तिपिटकेतर बौद्ध वाङ्मय - तिपिटकाशिवाय बौद्ध वाङ्मयात दुसरेहि अनेक ग्रंथ आहेत. यापैकी काहीं पाली भाषेत, काहीं भिन्न संस्कृततात व काहीं शुद्ध संस्कृततात लिहिलेले आहेत. तिपिटकेतर पाली वाङ्मयासंबंधानें ह्यात देवण्यासारखी गोष्ट हो की त्यामागें एक मिलिदपद्द हा अपवाद खेरीज करून दुसरा कोणताहि ग्रंथ शुद्ध हिंदुस्थानात लिहिलेला नाही. बौद्ध वाङ्मयात आत्मपर्यंत झालेल्या या ग्रंथांनी संख्या इतकी मोठी आहे की त्यांच्या वर्णनाची परिचय करून देण्याकरिता त्यातील काहीं मुख्य मुख्य ग्रंथांचा केवळ सूचिरुपानेंच येथे उल्लेख करता देण्यासारखा आहे.

पार्थी प्रप.

मि लि द प न्ह.—मिर्नडर व नागसेन नामक बौद्ध प्रचारक यामधील सेवाद. हा भरतखंडांत दिल्ली शकाच्या आरंभी रचला गेला असावा.

नि दा न क पा.—१० आरंभीच्या गोष्टी. बुद्धांचे संगतवार लिहिलेले पहिले चरित्र. हा सिंहलद्वीपांत रचला गेला.

गंधर्ष स.—हा बहुधा १७ व्या शतकांत ब्रह्मदेशांत नंदपुत्र नामक ब्रह्मी इसमानें लिहिला असावा.

बुद्ध पो पा चे ग्रंथ.—ज्ञातकटीका; विमुक्तिमग (बुद्ध-सेवा मार्ग; साधनाधिक विधी व संस्कार यांची माहिती); नमोत्तमादिका (विनय पिटकावरील टीका); समंगल-विलासिन (दीपनिकायावरील टीका); पंचसूदन (मज्झिम-निकायावरील टीका); सारस्वतपत्तिनी (संयुक्त निकायावरील टीका); मनोरथपूरणी (अंगुत्तर निकायावरील टीका); कलावितरण (पातिमोक्खावरील टीका); परमथयथा (अमिघम्म पिटकातील सात ग्रंथावरील टीका), बुद्धक पाठ, धम्मपद, सुत्तनिपात, जलक आणि अपदान यावरील टीका.

परमथयदी प नी.—पेतवस्थु, विमानवस्थु, धेरगाथा व धेरीगाथा या ग्रंथावरील धम्मपालार्चा प्रिस्ती शकाच्या ५ व्या किंवा ६ व्या शतकात लिहिलेली टीका.

ने ति (संगतिसूत्र).—कथायानाच्या नावावर असलेला मग मूल प्रिस्ती शकाच्या पहिल्या शतकात लिहिलेला ग्रंथ.

पेट को प दे स.—पिटकाच्या अभ्यासकास उपदेश. कथायानाच्या नावावरील दुसरा एक ग्रंथ.

दी प र्थ स.—प्रिस्ती शकाच्या ४ व्या ५ व्या शतकांत श्रद्धेयावरून महाकाव्य रचण्याचा सिद्धलद्वीपात केला गेलेला पहिला अर्धवट प्रयत्न.

म हा र्थ स.—सिंहलद्वीपांतले महानाम नामक कथान ५ व्या शतकाच्या चतुर्थ पादांत रचलेले एक स्वतंत्र व पूर्ण महाकाव्य.

प हा पो पि र्थ स कि वा को पि र्थ स.—पंचविशत्यो उप-प्रिस्ती नावाच्या मिथुने १० व्या शतकाच्या अखेरीस रचलेली गद्यात्मक गोष्ट.

दा टा र्थ स.—धम्मकिंति यानें १३ व्या शतकात संस्कृतच्या धर्मावर पालीत लिहिलेली बुद्धाच्या दातांर्था गोष्ट.

मू प र्थ स.—पवित्र स्थानार्चा गोष्ट; काल-तेरावे शतक; माया-सिंहली व पाली; रचणार—आचिस्तर.

च के स धा गु र्थ स.—हा ब्रह्मदेशांत रचला गेला. सात न र्थ स.—पञ्चसुखी मिथुने १८९१ त ब्रह्मदेशा-मध्ये लिहिलेला पाली ग्रंथ.

सु द ति कला व मूल सि द्धा.—हे अनुक्रमे महासामि व मूलसिंहरि यानी इ. स. ४४० त रचले असून त्यात विनय पिटकातील नियमांचा सारांश आहे.

धम्म सं ग ह व सा र मं ग ह.—धम्मकिंतीचे बौद्ध मतावरील ग्रंथ.

द्वे मा ति का व कं सा वि त र णी.—ब्रह्मदेशांत सिक्खो-प्रमाणेच हे हि फार उपयुक्त समजले जातात.

अ मि ध म्म थ सं ग ह.—मानसशास्त्रावरील व नीति-शास्त्रावरील लहानसे बौद्ध पुस्तक.

पं च म ति दी प न.—पातालादि लोकांचे वर्णन करणारे काव्य.

लो क दी प सा र.—१४ व्या शतकातील मेघविराजा वरच्याप्रमाणेच एक ग्रंथ.

अ ना ग र्थ वं स.—अविध्य कालाची गोष्ट.

पा र मी म हा श त क.—१४ व्या शतकातील कोश्या एक धम्मकिंतीचे पाली काव्य.

स द म्मो पा य न.—सदमांची साधने व मार्ग.

प ज्ञ म धु.—बुद्धांपिच यांचे बुद्धत्वातिपर ११०० च्या गुमाराचे पाली काव्य.

ते ल क टा ह गा था.—कल्याणीच्या तिसऱ्या राजाची गोष्ट असलेले १२ व्या शतकापूर्वीचे पाली काव्य.

मि ना र्थ का र.—बुद्धचरित्राचे बुद्धाची गोष्ट वर्णन करणारे काव्य.

मि न च रि त.—चनरत मेघंकर यांचे १३ व्या शतकातील बुद्धचरित्रपर काव्य.

मा ला र्थं का र व स्थु.—ब्रह्मांत भाषांतर झालेले एक बुद्धचरित्रपर पाली काव्य.

र स वा दि नी.—सिंहलीतून पालीत भाषांतरिलेला हिंदुस्थानविषयक व सिंहलद्वीपविषयक गोष्टींनी भरलेला वृत्तान्तपर ग्रंथ.

सु द्धा र्थं का र.—आचारमधील सीलवर्त कवने पंधराव्या शतकांत रचलेला ग्रंथ.

वे स्तं स र जा स क.—पद्यारमक तर्जुमा.

रा आ धि रा अ वि द्या सि नी.—आठराव्या शतकातील ब्रह्मदेशांत लिहिला गेलेला गद्य ग्रंथ.

गुद व मिष संस्कृत भाषेतील बौद्ध वाक्यपर.

ख लि त वि स्त र.—महापानांनी पंधरावा ग्रंथ. याचा सारांश मागे आठव्या प्रकरणात दिलाच आहे.

म हा व स्तु.—बुद्धचरित्रपर ग्रंथ. हीनयानाच्या पुन्या संप्रदायाचे मिथुने संस्कृत भाषेत लि. पू. तिसऱ्या शतकांत लिहिलेले गद्यपद्यात्मक पुस्तक.

अ थ पो पा चे मं थ.—बुद्धचरित (बुद्ध चरित्रावर एक गुंढर काव्य, हा विनी व विवेकी भाषांत भाषांतरिलेला आहे); गौतमदेव (बुद्धचरित्रपर दुसरे एक काव्य); मृगारंका

(यात ह्यनयानी भोरणाची अनेक कथातकें आहेत हा द स. च्या दुसऱ्या शतकात रचला गेला) वप्रसूधि (धम फातिनि रचलेला ब्राह्मणाच्या जातिकारपनेचे सुमपणातें खडन करणारा ग्रंथ), महायानधर्मोपपाद (कर्ता निश्चित नाही) शतपचाशतिकनामस्तोत्र (इतिग हा हें स्तोत्र मानवत नामक कवीने लिहिलें आहे असें म्हणतो इ पार लोकप्रिय आहे), हे सर्व ग्रंथ इ स च्या दुसऱ्या शत कात रचले गेले

जा त क मा ला —आर्यशूराचा चौथ्या शतकातील ग्रंथ अवदान वाद्यय

अ व दा न श त क —शमर अवदानाचा सग्रह हा ह्यनयान पयाथा ग्रंथ दुसऱ्या शतकात रचला गेला अवदान म्हणजे धार्मिक अथवा नैतिक आचारवृत्त्याचा इतिहास

क र्म श त क —अवदानस्तवशास्त्री बरेच साम्य असला ग्रंथ याचें फक्त तिबेटी भाषांतर उपलब्ध आहे

दि व्वा व दा न —आरभी महायानी पयाचें स्तवन असलेला ह्यनयान पयाचातिसव्या शतकात सग्रह केलेला ग्रंथ यापेक्षा असाकावदानचक्र इ. स. या तिसऱ्या शत कात चिनी भाषेत भाषांतरित केले गेले

क ल्प टु मा व दा न मा ला — } महायान पयाचे
वारकाव्यग्रंथ या
र त्ना व दा न मा ला — } तील गोष्टी अशोक
व उपगुप्त यामधील
अ शौ का व दा न मा ला — } समापनस्थानें यात
ल्ल्या आहेत

द्वा विंशत्य व दा न —यात अवदानशतकातील बऱ्याचशा गोष्टी घेतलेल्या आहेत

भ द्र क ल्पा व दा न —उपगुप्तानें अशोकाला सांगितलेला चौतीस गोष्टींचा पद्यात्मक सग्रह.

य ता व दा न —यात प्रतें व उत्तरे याच्या उपक्रमासाठी शोधून काढलेल्या गोष्टी अशाक व उपगुप्त यांच्या संवादरुपानें दिल्या आहेत

वि वि प्र क णि का व दा न —यात अवदानशतकातून घेतलेल्या व प्रतावदानाच्या नमुन्याच्या गोष्टी आहेत

सु मा व धा व दा न —चिनी व तिबेटी भाषात उपलब्ध असलेली सुमागधा नावाच्या मुलीची गोष्ट

अ व दा न क र्प ल ता —काश्मिरी कवि क्षेमेंद्र याचा अकराव्या शतकात एक अवदानसमुच्चय

महायान सूत्रें

य द मं पु ड रं क —महायान पयाच्या विशिष्ट सत्त्वाचा व गुणवगुणाचा माहिती करून दणारा इ स २०० च्या सुमारास सांकेला ग्रंथ याचें चौथ्या शतकात चिनी भाषेत भाषांतर झालें

अ वृ षा कि ते थ र गु ण का र ड व्यू ह —सर्व प्राण्यांनी जो धर्मपादित होतें अवलोकन करता त्या अद्वैत भा व ३१

उदारक अवलोकितेश्वर या आदर्शभूत बोधिसत्त्वाची स्तुति असलेला ग्रंथ याचें इ स २०० च्या सुमारास चिनी भाषेत भाषांतर झाले

सु र्वा व ती व्यू ह —यात बुद्धाभिमतांची स्तुति आहे याच ग्रंथ दुसऱ्या शतकात व नंतर बाराहूनहि अधिक वेळा चिनी भाषेत भाषांतर झालें

अ मि ता यु ध्यां न सू न —यात अर्भतायूच ध्यान करण्याची शिफारस आहे

य ड व्यू ह —जपानी वें-गोन पयाचा सुरव ग्रंथ याच चौथ्या शतकाच्या सुमारास बुद्धावतसकसून नावाचें चिनी भाषेत भाषांतर झाले

व र णा पु ड रं क —म्ह० जाइच कमल या महायान सूत्राचें सहाव्या शतकात चिनी भाषेत भाषांतर झाले

ल का व तार उ० —याच स द मं ल का व तार सू त्र —बुद्ध शाक्यमुनीने छत्रापति रावण यास दिलेल्या चमत्कारिक भेटीचे वर्णन यात तत्त्वज्ञानविषयक मतें आली आहेत याचें इ स ४४२ त चिनी भाषेत भाषांतर झाले

द श भू मी थ र —एक महायानसूत्र याचें ४०० च्या सुमारास चिनी भाषेत भाषांतर झाले

स मा धि रा न —यात समाधीसंबंधाचा दुराग्रह पुष्क गोष्टी आहेत

सु व र्ण प्र भा स —अश्वत तत्त्वज्ञानविषयक, अश्वत दत्तकयामक व अश्वत तत्रप्रबोधपर्मप्राज्ञातला ग्रंथ. याच ६ व्या शतकात चिनीत भाषांतर झालें होत

रा ण पा ल सू न —याच सहाव्या शतकाच्या अखेरच्या सुमारास चिनीत भाषांतर झाले यात बौद्ध संप्रदायाचा हासावडलेचें भविष्य दिलें आहे

प्र णा पा र मि ता. —यात बोधिसत्त्वाच्या बुद्धीच्या सर्व श्रेष्ठ परिपूर्णतेचें वर्णन आहे यात स दावडबराचा बळस झाला आहे ह् सत्वात धारक महायानसूत्र असून तें नागार्जुनाचें केलें आहे असें ह्यनयान पयाच लोक म्हणतात नागार्जुन २ या शतकाच्या संपूर्णतः चाला अणुवा

व ज्ञ च्छे दि का प्र णा पा र मि ता —" उपयुक्त मं-याचा बोध्या पानात केलेला संक्षेप आहे

य कु तो भ या —ही बरील प्रभावशाली नागार्जुनाचीच टाका असून तिची तिबेटी भाषांतरावरून माहिती मिळते

ना ध्य म व षा रि का —नागार्जुनाचा एक ग्रंथ

ध म स प्र ह —नागार्जुनाचा (२) ग्रंथ यात पारिभाषिक शब्दांची यादी आहे

सु ह ले ख —नागार्जुनाचें एका राजास लिहिलें मित्राचें पत्र

यो या चा र भू मि शा द कि वा स त स द श भू मि शा द चौथ्या शतकात होऊन गेल्या पुरपुरयली वसुवधु अस-या गोगाचारपयाचा तत्त्वज्ञानविषयक विकट ग्रंथ

यांशिवाय मान्यतेच्या दृष्टीने कमी महत्त्वाच्या अनेक ग्रंथांचाहि उल्लेख येथे करता येईल, पण तसे परंप्रयास अवकाश नाही. जो संप्रदाय मुमारे पंचवीस शतके जगात आपले अस्तित्व राखून आहे, आणि ज्या संप्रदायाचे अनुयायी जगात सर्वोच्च जास्त असण्याचा संभव आहे असा संप्रदायाचे वास्तव जगद्व्यापक असणार. अनेक पोट संप्रदाय व त्यांचे वास्तव यांचा उल्लेख जरी करावयाचा झाला तरी वास्तवसूचित्वरूपां अनेक ग्रंथ तदार करावे लागतील इतके मोठे वास्तव या संप्रदायाचे आहे. तथापि सर्व राष्ट्रांवर परिणामकारी जे वास्तव झाले त्याची विस्तार कल्पना वर दिलेल्या यादीवरून येईल.

प्रकरण १२ वे.

अशोक ते अराजक-राक्षसघनांचा धुमाकूळ.

अशोकपूर्व इतिहासाचे सिंहावलोकन.—

मार्गे ९ व्या प्रकरणात पुढापासून चंद्रगुप्तापर्यंत राक्षसीय इतिहास दिला आहे. या कालांत कौणकोणते राजे झाले व त्यांचा कालानुक्रम काय होता हा प्रश्न बराच अवघड व पादप्रस्त असल्यामुळे, तत्संबंधी झालेल्या प्रयत्नांचे स्वरूप ध्यानांत घेण्याकरितां त्या प्रकरणांत तद्विषय देवक वाहून-याचा गोपवारा याचकांपुढे ठेवता झाला. चंद्रगुप्तानंतरची हिंदुस्थानच्या इतिहासातील सुप्रसिद्ध व्यक्ति म्हणजे मृगसे त्याचाच नातू अशोक ही होय. या दोघाच्या दरम्यान चंद्रगुप्ताचा पुत्र बिंदुसार याची कारकांदे झाली, पण त्याच्या संबंधी अवलंबवळ काहीच माहिती उपलब्ध नाही म्हणजे तरी चालेल. अशोकासंबंधी माहिती देण्यास सुरुवात करण्यापूर्वी मागे घराण्याच्या आगोदर होऊन गेलेल्या व उघाच्या कारकीर्दीतील एक दोन सन स्थूलमानाने ठरवितां येत असल्यामुळे ज्यांच्यापासून हिंदुस्थानच्या ऐतिहासिक कालास सुरुवात झाली असे मानतां येईल त्या क्षत्रपाना व नंद पराण्यातील राजांनी विह्वलस्थितीस यांनी आपल्या अखेरच्या ग्रंथांत प्राक्ष म्हणून दिलेली यादी सिंहावलोकनाच्या रूपाने येथे देतो. तथापि या यादीतील राजांची नावे, त्यांना अनुक्रम व त्यांच्या राज्यारोहणाची अजमा-माने दिलेली वर्षे या सर्वांत पुढे मागे नवीन पुरावा उपलब्ध झाल्यास सुधारणा करावी लागेल असे स्वतः विद्वान्द रिमपधेय मत होते हे येथे सांगून ठेविले पाहिजे.

क्र. सं.	राजाची नावे (मात्र पुरा- णांनुसार)	राज्यारो- हणाचे अ- प्रमासं वर्षे जि. पू.	विशेष माहिती.
----------	--	---	---------------

क्षत्रपाना

१	क्षत्रपाना	६४२	प्रथम काशीचा राजा होता.
२	काक्यपे		याच्या कारकीर्दीतील काहीच गोष्टी उल्लेखिल्या नाहीत.
३	क्षेमधर्मा		विह्वलस्थितीस या वार कारकीर्दीस ६० वर्षे देतो.
४	क्षेमजित् किंवा क्षत्रीयाः		नवीन राजवट बांधले; अंग देश जिंकला; महावीर व युद्ध यांचा समकालीन होता. हा जैन होता असे म्हणतात.
५	विश्वरार उर्फ श्रेणिक	५८२	पाटलिपुत्र हे तटबंधीचे बाहेर बांधले; बैशाली आणि कौसल येथील राजांचा पराभव केला; युद्ध व महावीर मरण पावले.
६	शशानराज उर्फ कूर्णिक	५५४	भासाच्या स्वभवा-संबद्धता उल्लेख आहे. शोणवरील पाटलिपुत्राच्या क्षेत्रां गंगेवर कुसुमपुर नामक नगर वसविले.
७	दर्शक	५२७	यांच्या कारकीर्दीतील काहीच गोष्टी उल्लेख नाहीत. नावावरून दिसते त्याप्रमाणे हे नंदविश्वराक्षसील.
८	उदासी किंवा उदय	५०३	(खारवेलचा शिलालेख.)
९	नंदिवर्धन	४७०	
१०	महानंदी		

नंद नंद

११	महापद्म आणि त्याचे ८ पुत्र, २ पत्निया	४१३ (चंद्रगुप्ता पूर्वी ९१ वर्षे)	दृश्यया जातीचे प्रसिद्धशस्त्रियांविह्वल असलेले पारसी राजा; चंद्रगुप्त व कौटिल्य यांनी यांचा नाशनाद केला.
१२	चंद्रगुप्त	३२२ (३२५)	राज जवळ जवळ बरोबर.
१३	बिंदुसार अमित्र-घात	२९८	
१४	अशोक	२७१	

गोंय

सम्राट् अशोक मौर्य (ख्रि. पू. २७३-२३२).— विन्दुसाराच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा अशोकवर्षण हा राज्यावर आला. प्रथम हा कोही वंदेपर्यंत उपराजा या नात्याने तक्षशिला नगरांत राज्यकारभार पहात असे; व नंतर माळव्यामध्ये उज्जयिनी येथे राज्यकारभार पाहू लागला. तो राज्यावरून ह्या स्थानानंतर चार वर्षांनी त्याचा राज्याभिषेक झाला यावरून त्याचा काही प्रतिस्पर्धी होते असे अनुमान मिळते. त्याचा योराट् भाऊ मुसीम हा एक त्याचा प्रतिस्पर्धी होता वसे निरनिराऱ्या पथवरून दिसते. अशोकाने राज्य-प्राप्तीस्तव १८१९ भाऊ मारले अशा शिलोनमधील भिक्षू या शब्दाविरुद्ध सांगतात ती अगदी खोटी दिते. उलट अशोकाने आपल्या भावावहिणीची चांगली व्यवस्था ठेवली होती असे त्याच्या शिलालेखावरून व्यक्त होते. अशोकपदल्या त्याच्या मतस्वीकारपूर्वीच्या ज्या पौढ वया प्रचलित आहेत, त्या अगदी खोटी असल्यात असे संशोधक समजतात. अशोकविषयीची विश्वसनीय माहिती त्याच्या शिलालेखावरूनच कळू शकते. हे शिलालेख फारच नमुनेदार आहेत.

अशोकाकडे बहुतेक आयुष्य शांततेनेच गेल्यामुळे त्याच्या-जवळ लष्करी शैल्य किती होती याचा अंदाज करता येत नाही. त्याच्या आयुष्यातील सुख चळवळ धार्मिक होती, व या धार्मिक चळवळीमुळे अशोकाच्या पुरात वित्ती फारक पडला हे त्याच्या शिलालेखावरून दिसते.

अशोकाची पहिली बघे कशी गेली किंवा त्याने राज्यावरून ह्या स्थानानंतर प्रथम कोणती दृष्टी घेई याचा बोध होत नाही. आपल्या यादवशिलोप्रमाणे त्यानेहि आपल्या कारकीर्दीचा पूर्व भाग वर्णित व खाण्यापिण्यात घालविला असावा असे दिसते. पण यावरून त्याच्या हातून अनेक दुष्टार्थे झाली होती असा निष्कर्ष काढणे बरोबर होणार नाही.

कलिंग देशावरील स्वारी घे तिचे परिणाम.—कलिंग देशाची झालेल्या युद्धानंतर (ख्रि. पू. २६१) मात्र अशोकाच्या स्वभावांत फार फरक पडून आला. युद्धामध्ये होणारी प्राणहानि, लोकांचे हाल, मृतांच्या आत्मांना होणारे दुःख या सर्वोचा रामाच्या मनावर फार परिणाम झाला. यावरून अशोकाने स्वतःच शिलालेखात असे म्हटले आहे:

‘प्रियदर्शी सम्राटाने राज्यासहानंतर आठ वर्षांनी कलिंग देश जिंकला; प त्या वेळी त्याने १,५०,००० लोक धरून नेले, १,००,००० लोक ठार झाले व पुण्यवसे येवता झाले. पण कलिंग देश राज्याला मोठ्यानंतर माग सम्राटाने धर्माने पालन, त्यावर दम व त्याचा प्रसार करण्यास भूदक्ष वेळी. कलिंगयुद्धाचा समाप्तीनंतर प्रथमतः होऊन त्याला फार पथासाप झाला. याद्वे सदर युद्धानेला हान्यभेदाच्या दमान हातभेदा जरी लोकांना झाल्या मरी नम टण्या मनाला फार वाईट वाटेला. समाप्तीचा कोणी अपराध केल्या, सोपे राहण अस्तव्यास समाप्ती

सोसण्यास मागे पुढे पहाणार नाही. रानटी लोकावर देखील सम्राटाची कृपा असून त्यांनी सम्राटाने वागावे अशी सम्राटाची इच्छा आहे. सर्व मानव प्राण्यांच्या अंगां खयमन, मनःक्रांति व समाधान असावे असे सम्राटास वाटते.”

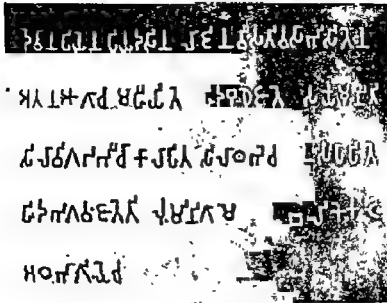
या लेखांत अशोक म्हणतो:

‘धर्माने मानवांची अंतःकरणे आपल्याकडे आकर्षून घेणे हाच खरा विजय होय.’ यापुढे, ‘बौद्ध संप्रदायाचा प्रसार ६०० योगने बुरवर झाला असून दक्षिणेत चोल, पाण्ड्य, योन, कावोज, भोज इत्यादि ठिकाणीहि या संप्रदायाचा प्रवेश झाला आहे’ असे सांगितलेले आहे; आणि ‘जे कोणी हा धर्म ऐकतील त्यांना तो पसंत पडेल व स्वीकारावासा वाटेल’ असे म्हटले आहे. तसेच ‘या धर्माच्या साहाय्याने मिळविलेल्या विजय क्षणभंगुर नसून शाश्वत व पारमार्थिक दृष्ट्या फार उपयुक्त असल्यामुळे सर्वांनी तो आचरावा’ असा उपदेश केलेला आहे.

हाच उपदेश अशोकाने आणखी दोन शिलालेखामध्ये पुढे घालविला आहे. त्यापैकी एक शिलालेख सम्राटा नावाच्या शहरातील अधिकाऱ्याना व दुसरा तीसरीच्या अधिकाऱ्याना उद्देशून लिहिलेला आहे. उज्जयिनीच्या व तक्षशिलेच्या राजप्रीतिनिधींनी देखील या तत्वांचा प्रसार करण्याविषयी व ती अंमलात आणण्याचा प्रयत्न करण्याविषयी त्याने उपदेश केलेला आहे. ‘सर्व प्रजा ही माझी हैकरे आहेत’ असे तो नेहमी म्हणत असे. त्याने रानटी सुलखात रहाणाऱ्या लोकांची मने वळविण्यासाठी चांगले चांगले मतप्रसारक पाठविले. काही अधिकाऱी न्यायाचे वृत्त करतत हे पाहून त्याला फार खेद होत असे, व तो वारंवार त्यांना व्यसनोपासून परावृत्त करण्याचा उपदेश करीत असे.

या शिलालेखामध्ये केलेल्या उपदेशावरून अशोकाला राखार अंतःकरणापासून किती पयासाप झाला होता हे उत्तम प्रकारे निदर्शनास येते यात शंका नाही.

अशोकसमकालीन राजे.—पहिल्या शिलालेखामध्ये अशोकाने काही रामाचा जो उल्लेख केला आहे त्यावरून हे उघट होते की, अशोक हा रीत्यांचम श्रीअर्जुन, दक्षिणा वेलेमि फिलालेखाने, मौर्याचा राजा मगस, व एपायराचा राजा अलेक्झांडर याचा समकालीन होता. तसेच अशोकाचे व ग्रीक राजांचे रूपादि असावे असे दिसते. कारण, या राजांनी आपण राज्यांत धर्म संप्रदायाच्या प्रसारास आहवाणी केली नाही; इतकेच नव्हे तर अशोकाने तेथे त्या संप्रदायाचा बराच प्रसारहि केला होता. तसेच या वेळी चोल व पाण्ड्य ही सामीक्ष राज्ये अस्तित्वांत असून अशोकाचे दून ताक्षणी नदीपर्यंत उपदेश करीत आले होते. दुसऱ्या एका शिलालेखांत, फेरार्यपुत्राचा व ग्याचप्रमाणे इतर जातींच्या लोकांचाहि उल्लेख आढळून येतो.

रमिन्नदेयी स्तंभावरील अशोकाचा लेख.

[लेखाचे देवनागरीत ह्यांतर.]

देवानपियेनपियदग्निन लाजिनवीसतिवसाभिचितेन अत्तन अगच महीयिते दिदलुचे जाते
सन्धयमुनीति निळानिगडर्भाच्यागालपित गित्ययमेच उषयापिते हिदमपयज्ञातेति
लुमिनिगम उगठिक्केडे अठभागिवेच (धर्मसाठा पृ. १३९ पहा.)

अशोकाच्या तेराव्या शिलाशासनलेखाचा गिरनार येथे प्रो प्हीस
देहिदस यांना सांपडलेला एक भाग

सम्राट् अशोक.

(चक्रवर्ती अशोक, एक उत्तरकालीन काल्पनिक चित्र.)

अशोकाया स्तम्भ.

बौद्ध संप्रदायाच्या प्रसार.—अशोकाच्या बरिघाला मुख्य आधार म्हणजे त्याचे गिऱ्हेल्ले होते असे वर सांगितले आहेच पण त्याशिवाय इतरही आधार नाहीत 'ग' मी नाही. अशा आधारांपर्यंत एक आधार म्हणजे गिलोन-मधील महापराय व दापवत हे प्रथ होते दुसरा प्रथ चित्तोत्तर वयच्या दातकात सांगला असला पाहिजे बौद्ध संप्रदायाच्या प्रसारामध्येचो जी दृष्टांत दिग्लेलात दिले. जाहे तिला या प्रभातात गोठविलून वळकटी येते. या दापवशात अशो-काने १ देशामध्ये उपदेशक्रमडले पाटविरयाचा उल्लेख आहे. त्यापैकी सात हिमालय आणि पेशावण्यापुन महिदनंठला. पंचेतच्या सात देगात व उरलेली दोन गुणगुभी म्हणजे दक्षिणप्रदेश व लरा या ठिकाणी पाठविला, असे त्या म्हटले आहे. तसेच या दोपवशात उपदेशाचो नावेरि दिला आहेत व त्यापैकी बाही भेल्ला देशील गिल्लेलात थाडळतात. दक्षिण प्रदेगात मात्र बौद्ध संप्रदायाचा पारग प्रसार झालेला दिसत नाही या देगात प्रथमत महायान पैयाचा प्रवेश झाला व हा पय अशोकाच्या पथाहून निराळा होता (प. १५८ पदा)

सिलोनमध्ये मात्र या उपदेशाबद्दल चागलेच यम शाह विज्ञेयत तेथील राजाकुडन आधय मिळाल्यामुळे तर या पयाना प्रसार कार क्षयाव्याने होत झालेला. तिसर राजा या दृष्टे-मुळेच सिलोनमध्ये हे उपदेशक्रमडले आले (गि पृ २५१ क्रिया २००) आपल्या कारादीता या उपदेशातल्याने बौद्ध संप्रदायाच्या प्रसारार्थ पुढक धम वेले व मोठमोठे विहार बांधले येथील मुख्यधर्मापदेशक अशोकाचा कनिष्ठ यष्टु महेन्द्र हा होता. हा सिलोनमध्ये गि पृ. २०४ साली मेल. या धर्मापदेशाच्या वामात महेन्द्राच्या काहीनांने म्हणजे सममित्रेने पार मदत केली. मतप्रभाराच्या कामी महेन्द्राने जितके पुरवदात तितकेच सपामित्रेने लियान यश मिळविले

बौद्ध संप्रदायाच्या प्रसारात सिलोनमध्ये तिसर राजाच्या कारकीर्दीत पार यश आले, व याच संप्रदायाचा पगडा अशोकांदि तेथ बसलेला आहे यामुळे सातसे याने असे म्हटले आहे

‘अशोकाचा संप्रदायप्रसार जगातील सुधारणेच्या इतिहासात पार महत्वाचा भाग होऊन बसलेला आहे त्याचे उपदेशाक रानटी व असह्यत प्रदेशात गेले व तेथील लोकाना हा संप्रदाय वेबळ बाह्यतुल्य झाला सिलोन, ब्रह्मदेश, सम्रास, जपान व तिबेट यांच्या इतिहासाम या संप्रदाय-स्वीकारपासूनच सुरुवात झाली असे म्हटले असता जालेच. या सर्व देशात पै हा संप्रदाय लवकर प्रसृत झाला सुधारलेल्या चीन देगात मात्र याचा न्हावा तसा प्रसार झाला नाही.

‘पण बौद्ध भिक्षुनी आपल्याबरोबर धर्माचेरीज इनर ससृतीहि नेली. महेन्द्राने आपल्याबरोबर सिलोनमध्ये

खोदकामांचा व पाटयपाऱ्यांची कला आणली. या महेन्द्राच्या दार्प प्रयत्नांचेच बौद्ध संप्रदाय चिरसार्था झाला असून अशापांदि सिलोनमध्ये प्रचल्ले दगमा व धानक बुद्ध-भिक्षुचे विहार बापायला आढळून येतात

अनुराधपूर नगर हे बौद्ध संप्रदायाच ‘रामच’ असून अशोकाच्या कारकादीचा जगावर फाय परिणाम झाला याचे तें निदर्शक होय आण तेथील अनेक अवशेष पाहून त्या शहराच्या प्राचीन वैभवाचा फोणासहि वरपना बडल

काही युरोपाय विद्वानांनी या सिलानी दंतकथेवरच वेयळ विश्वास ठेवून सिलोनमध्ये संप्रदायप्रसार करण्याचे धय अशो-काला नसून पाटलिपुत्र येथील धर्मसंगीति भरविणाऱ्या तियाला आहे असा प्रतिपादन केले आहे अशोकाच्या शिलालेखात या गोष्टींचा उल्लेख नाही या गोष्टीचे स्पष्टाकरण अशोकांने ता सापराचा कारकादीच्या वेवटी सैवटी मरविली अशावी शर्ने विनंयेंद स्तम्भ करतो

उत्तर हिंदुस्थानातील दंतकथेवरून संपुसत हा अशोकाचा गुर होना गस दिसत याच्या नावाचा विहार मयुरमेथें सातव्या शतकात उपज्ज्य हेता सिलोनी दंतकथेत मोगासिलुन तिया याच्या सवधाने उपपुसतासर्था प्रसिद्ध असलेल्या गोष्टीच सांगितल्या आहेत उपपुसत व मोगासिलुन तिया हे दोघे एकच असवेत हे आता जवळ जवळ निश्चित झालेले आहे

या उपपुसताने अशोकास सांगून निरनिराळ्या देगात संप्रदायप्रसारक उपदेशक पाठविले गि पृ २४१ साली उपपुसताने अशोकाला तीर्थयात्रेला नेले प्रथमत त्याने अशोकाला लुदिनीवनग नेले. तेथे जो स्तम्भ आहे, त्यावरील लेखावरून अशोर तेथे आला होता असे दिसते अशोकांने या वेळी मृगया करीर सपे सोडून दिली असावी, तसेच प्राण्याची भक्षार्थ दिसादि त्याने बर्जे केली असावी असे दिसते अशोकांने तापुरता को होईना मिशु-क्षेप पतकरला असावा इतिहासाने मिशुवेपातील अशोकाचा पुत्रेळा पाहल्यावर पणन केत आहे.

अशोकांने आपल्या कारकादीत संप्रदायप्रसारार्थ, धर्मो पदेशार्थ आणि प्रगाहितायेच्या ज्या काही गोष्टी केल्या होत्या त्या सर्व तैगबावर फोरन ठेवण्याग गि पृ २६२ साली सुरुवात केली. याना सात स्तम्भलेख अशी सहा आहे यापैकी पाचव्या स्तम्भलेखात त्याने आपले अहिंसेबरील विचार प्रचट केले आहेत बैलाना खची करण्याचा प्रचार त्याला बिलकुल पसत नव्हता, व त्याने जैवच्या रक्षणाये पुढक नियम सांगितले आहेत अशोकाच्या विषय पत्राच्या यादत सवृग जना-बरांनी गणना नाही, पण कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रामाये नाई, दंड हीं देशील वाक्य मानलेली आहेत तथापि एवंदरीन अर्थशास्त्रातील हिंसेबरील नियम व अशोकाच्या पाचव्या स्तम्भलेखातील शाशा शा बहुतेकांशी जुळतात

हे सात स्तम्भलेख कोरावेने हांच जिचा आपणास फाय ठरविता येतो अशी अशोकाची क्षेपटवी कामगिरी होय.

दि. पु. २४० च्या शुभरास पाटलिपुत्र येथे नास्तिक लोकांच्या मतारुढनार्थ जी धर्मसभा भरली होती तोंत ठरलेले नियमच त्यानंतर कोरविल्या गेल्या दुसऱ्या स्तम्बोत्सात आतंभत केले गेले असतात. बुद्धाचकाली अशोक हा बौद्ध संप्रदायाचा फार अधभक्त बनला होता त्याने भिक्षुकरिता व विहारस्था कार्याय अगणित व थोडसता फामाल खर्च केला असे बौद्धीक म्हणजे आहे शिलालेखावरून अशोक हा अखेरपर्यंत कडक शास्ता होता असे दिसत मरणा पूर्वी त्यान राजप्रयाण केला होता असेहि म्हणतात, पण ह्यामध्यमने निमित्त मत बौद्धीक देता येत नाही.

अशोकाचे साम्राज्य.—अशोकाचे साम्राज्य अफगा-
निस्तान बलुचिस्तान, मवरान, सिंध, कच्छ, मुयात, काश्मीर
नेपाळ व बहुतेक सर्व हिंदुस्थान एवढ्यापर परसरलेले होते
सादर दक्षिणेकडील साम्राज्य स्थाने स्वतःची होती व द-
क्षिण रौतानवर देखील याची सत्ता असली. त्याच्या
या साम्राज्यात अनेक मादलिक सरपानेहि होती, तसेच
अनेक राजांनी गातीहि होत्या तथापि यास राजप्रतिनिधीच्या
अमलदारांहि बराच सुल्ल होता. यापैकी एक लक्षशिला
येथे, कुशा तोसला येथे, तिसरा उज्जयिनी येथे व चवथा
सुवर्णगिरि येथे रहात असे

अशोकाचे आपल्या पूर्वीच्या राजाप्रमाणेच सर्व राज्य-
कारभार चालविला होता. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना महामान
अर्था राजा असे, व त्याच्या हाताच्या पुष्कळ अधिकारी
असत थोडा शिलालेख चौदशीच्यात आले त्या बद्दी अशोकाचे
धर्ममहात्म्य नापावे नवीन अधिकारी नेमणे या धम्मा-
तील नातितव सर्वमाग्य असल्या कारणांनी ती सर्व धर्मा-
तील लोकांना समत होण्यासारखी होती अहिंसेचा नियम
बाही लावला थोडा आचर घाला असावा, तरी पण हिंसा
होई मये म्हणून महात्म्य हे पूर्ण खबरदारी पेन असत

अशोकाच्या नीतिविषयक कल्पना—अशोकाच्या
नीतिविषयक कल्पना काय होत्या, हे दुसऱ्या शिलालेखन-
लेखातील दुसऱ्या लेखावरून आढळून येते यान असे म्हटले
आहे “आत्ययितो यस्याः आत्मा पादोऽयं गतिहेतुः किंचि-
दपि आदरं असता पाहिजे. सला घालले पाहिजे धम्माच्या
आज्ञानुसार प्रत्येकाचे आपले बर्तन देवने पाहिजे दिशाने
गुप्त्या व आत्मासी नम्रतेने वर्तन देणेल पाहिजे आयुजे
आयुष्याचा व मुराची वृद्धि होते ”

अशाच प्रकारच्या आता त्यान यासार दिलेच्या अर्थात
याशिवाय भुवनेचा, नोकरीनां चालले बलाबले, दानधर्म व
परामर्शद्वयता इत्यादि इतर गद्गुणधर्मेहि दिव्यन त्याने
दिले प्रत्येकाच्या योग्यतां हलाकरा दिव्य व धर्मदाला
बाधिले व दोटा बनून सादे जाणवे इत्यादि परंपरायाची
इत्ये त्याने केले. धर्माचे दशागानेहि त्याने उपदेश दिले

“आशाच्या सामनलेखातील आश्या बाही ठरलेच दिले
विषय स्पष्टानार्थ अधिक स्पष्ट होईल तो म्हणतो-

“माझ्या राज्यातील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी तसेच प्रांतिक
व तालुकानिहाय अधिकाऱ्यांनी दर पाच वर्षांनी धर्माची
तपासना करण्याकरिता व धम्माचा प्रसार करण्याकरिता
सर्व राजमग हिटले पाहिजे. हा धम्म म्हणजे पित्राज्ञा-
पालन, दान, सदाचार, अहिंसा, भूतदया व मित आहार व
विहार हा होय ” (दिल्ल्यासमलेख ३) “धम्मदानासारखे
दुसरे दान नाही ” (शासनलेख ११) “स्वधर्माविषयी अनि-
मान व परधर्माविषयी तिरस्कार असूनये ” (शासनलेख १).

अशा प्रकारच्या अशोकाच्या नीतिकल्पना ह्याच्या शिला-
लेखावरून व इतर आधारवरून दिसून येतात. अशोक हा
स्वत इतर पक्षातील भिक्षुना दान देत असे, तरी तो स्वतः
बौद्ध पक्षाचा कडक भक्त होता बौद्ध पक्षाविषयी व ह्याच्या
पक्षाविषयी त्याचा अभिमान विरही होता हे राजपुत्राच्या
मधील मातृ येथील शिलालेखावरून दृक्क येते. हा शिला-
लेख भिक्षुना उद्देशून लिहिलेला आहे त्याचा नयितार्थ
येथे प्रमाणे—

“भिक्षुने दुसऱ्याविषयी व ह्याच्या धर्माविषयी मला विरही
आदर वाटतो हे ह्मणून माहीत नाही असे माझा दुसऱ्याचा
सर्व आज्ञा मला बदनीय वाटतात.” यांतर निश्चिन्तनी
नेहमी मग्न वरण्यासाठी त्याने दुसऱ्याची वचने उद्धृत केले
आहेत

अशोकाची राजनीति—बौद्धांच्या अर्थशास्त्रात
राजाची ती वतये सारि तशी आहेत, ह्याप्रमाणे अशोकाचे
आपले आचरण देवण्याचा प्रयत्न केला हिंदू राजे प्रजेची
गाह्याणी खत ऐकून येऊन त्यांना निष्ठाळ लवून
टाकीत असत अथवा हलक्यातल्या हलक्या मनुष्याची
देखील माझ्याती ते स्वतः ऐकून येथ्याची खबरदारी घेत पुढे
अकबर, गझनीर हे देखील ह्याप्रमाणेच वागत असत, अशो-
काचे एके ठिकाणी स्वत विषयी पुढे दिल्याप्रमाणे म्हटले
आहे “मेली अनेक सर्व सर्वकाळ प्रजेची गाह्याणी ऐकून
येणे व प्रजेच्या हितसंबंधाकडे लक्ष देणे या गोष्टी
पटल्या नाहीत पण मी आता तशी ध्येयवा केली आहे
की, जेवताना, असत पुरात असताना, खाताना कामात अस-
ताना आगर कोठेहि असताना अधिकाऱ्यांनी आग आपल्या
कामासाठी माग्याकडे कोणे, मी प्रजेची कावे पाहण्याला
सर्वकाळ सिद्ध असे प्रजेला नेहमी सौख्य होत असत या-
गाठी मी माझ्या प्रयत्नात मुक्तीक मरुत वरणार नाही ”
(दिल्ल्यासमलेख ६)

अशोकाच्या नीति कल्पना.—अशोकाच्या
सारखील वादमय व कल्प याचा अन्वय उच्चम रीतीने
शासक निरतिशया रूपाकून व ध्याय मुक्तिमन
मग्नरीत्या निरतिशया वरानेपुष्प उत्तम तरेने निदर्शना
येते मारनाथमग्नतिशयातील निहामने दिव्यन येणारी
कागामिती दराणी आगर मीळ कागामितीयेथी मग्न आहे धम
मग्न दिवने मीमे शिरपण वर निहान होते यावेध्या

श्रीकाच नाहों. अशोकाच्या वैद्यी पौढ भिडू हे शिष्याण्ये पवित्र काम करीत असत असे दिसते. त्या वैद्यी शिष्याण्ये प्रमाण समाधानकारक होतें. अशोकाच्या शिलालेखातील भाषा जोरदार व उत्तम आहे. पुष्कळ ग्रंथी याच्या कारकीर्दीत झाले असारेत; पण ते ग्रंथ सध्या उपलब्ध नाहीत.

हिंदुस्थानच्या इतिहासात अशोक व अश्वर यांची चरित्रे अत्यंत प्रसिद्ध अशी होऊन गेली याबद्दल वाद नाही. या दोघांच्या स्वभावाकडे पाहिल्यास आपल्याला त्यातील फरक व सादरपणे महान दिसून येईल. कलिंगविशयासुद्धे अशोकाच्या मनास जो पथात्ताप झाला त्याच्याकडे पाहून अश्वराला हेही सोडले असते यात शंका नाही. अश्वराला इतक्या असंख्य लोकांच्या हानीकडे पाहून केवढाही वाईट वाटले नसते. अश्वर हा फार महत्त्वाचाही राजा होता. अशोकाला खरा विजय धम्मामात्र प्रसार करण्यातच होत असे; तरी पण राजाची सर्व कर्तव्ये पत्रापरपत्रात तो कधीही कुचरार्हे करीत नसे. अश्वरप्रमाणे अशोकाला वाळण्याचा व कलाभुसरीचा नाद असे. अशोकाची राज्यव्यवस्थाहि फार उन्नत दर्जाची होती.

असौकाच्या मृत्युसमर्पणाची माहिती उपलब्ध नाही. तिबेटी दंतकथेवरून असे दिसते की तो रावशिलेला वारला. त्याच्या कित्येक मुलांची नावे उपलब्ध आहेत. तोपर नावाच्या एक मुलाचा एका शिलालेखात उल्लेख आहे तो घेचकुणाल व जलोक याबाबुि नावे इतर ठिकाणी आली आहेत.

मौर्य घराण्याचे वाकांची राजे(प्रि.पू.२३२-१८५).- अशोकानंतर त्याचा नातू दशरथ राज्यावर आला. पण याचा कारकांदे लवकरच संपली, व नंतर अशोकाचा दुसरा एक नातू संप्रति हा राज्यावर आला. याचा जैन नाट्यवात पुच्छक डोंरा आहे. कारण त्याने जैन पंथास मोठा व्याख्य देऊन धार्यंतराच्या देशांतहि जैन मठ स्थापले. तो जैन अशोक म्हणून लोकांत प्रसिद्ध आहे. तथापि मौर्य व जैन प्रेषांत याच्या संबंधांने परस्परविरुद्ध अशी माहिती सापडते, व तीतून सत्य निघडून काढणे फार कठिण आहे. संप्रतीनंतर मौर्य घराण्याचे आणखी चार राजे झाले, परंतु ते वेवळ नामधारी बुद्धल राजे होते. यांच्या वेळी मौर्य घराण्याची सत्ता भराभर कमी होत गेली, व त्याच ब्राह्मणांकडून झालेला विरोध मौर्य राजा हातास असं द्यो. हिमय म्हणतो. कलिभाचें राज्य मौर्य साम्राज्याचें जुं गुणारून देऊन स्वतंत्र बनलें आणि गोदावरी व कृष्णा यांच्यामधील प्रदेशांत आंध्रचा राज्य बलिष्ठ बनलें. मौर्य घराण्याचा शेवटला राजा बुद्धय यासा त्याचा मुख्य सेनापति पुष्प- (पु)मित्र यानें विश्वासपातातलें दार मारलें.

यानंतरहि मौर्यांचे लहानसे राज्य मगधात थाळू होते.
७ व्या शतकात गुप्त वसंग या चिनी प्रवाशाच्या नेह्या
पुणे-वर्मा नांवाचा मौर्य राजा मगधात होता, त्याशिवाय

या मूल मौर्य पराध्याच्या संज्ञान म्हणून सांगणारां सहान सहान मौर्य धारणां ६।७।८ व्या घातकात पश्चिम हिंदुस्त्या- नातील कोंकण व इतर कांही भागात राज्य करीत होती व रयांचा अनेक शिल्लेह्यांत उल्लेखहि आढळतो.

मौर्य घराण्याच्या वेळची राज्यव्यवस्था.—
मागे दहाव्या प्रकरणांत सुद्धापासून चंद्रगुप्तापर्यंतच्या काळाची सामाजिक परिस्थिति वर्णिलेली आहे त्यावरून तदुत्तर मौर्य घराण्याच्या वेळच्याहि समाजव्यवस्थेची थोडीपेढत करपना होऊं शकते. तेव्हां येथें खातीं मौर्यकालीन शासनपद्धतीचें फफ दिग्दर्शन करावयाचें याकी राहिलें आहे. चंद्रगुप्तानें आपल्या अमदातींत जी राज्यव्यवस्था अंमलत आणली तीच बहुतेकाशी त्याच्या मुलाच्या व नातवाच्या कारकीर्दींत कायम राहिली. पशोकाच्या कारकीर्दीत काहीं नवीन सुधारणा घडून आल्या, पण त्या कार पोड्या होत्या. मगध देशाची राज्यव्यवस्था अर्धशास्त्रांत सांगितलेल्या पद्धतीवर चाललेली होती, आणि चंद्रगुप्ताच्या कारकीर्दीत जी राज्यया विस्तार झाला तरी त्यामुळें तीत फारसा फरक पडला नाहीं. राज्याध्यें निरनिराळीं खातीं असून त्या खात्याची व्यवस्था निरनिराळ्या अधिकाऱ्यावरून ठेविली जात असे. त्या राज्यव्यवस्थेसंप्रधानें जी मण्डिती मिळते तिजवरून अकबराच्या वेळेवेक्षा या वेळची राज्यव्यवस्था चांगली होती असें दिसत. अकबराच्या वेळीं न्यायालयातील अधिकाऱ्याखेरीज याकीचें सर्व अधिकारी लष्करी पेशाचेच असत. अकबराच्या नासणांतिल मंडळी सुद्धा सिपाईच समजण्यात येत. कायम सैन्य कार थोड होतें, प लडाईचा प्रसंग येई तेव्हां राजाच्या निरनिराळ्या सरदाराच्या हाताखालीं सैन्यें जमा होत. पण अशा प्रकारची पद्धत मौर्यकालीं नव्हती. मौर्यांच्या पदरीं सरकारी सैन्य असे व तें फार उपयोगी पडत असे. एकंदर राज्यकारभार चिन्तकरी अधिकाऱ्याच्या ताब्यात असून तो उष्टर रीतीने चालत असे. मध्यवर्ती सत्तेचा प्रातिफ अजर साम्राज्यातील अधिकाऱ्यावर वडक दाब अस. चंद्रगुप्ताच्या पदरीं गुप्त हेरांचे खातें फार चांगल्या सद्बर्चें असून त्या खात्याची व्यवस्था जर्मन पद्धतीची होती. सारास मौर्यांची राज्यव्यवस्था म्हणजे उष्टर रीतीने चाललेली एकतंत्री सत्ता होती.

पाटलिपुत्र राजधानी.— पाटलिपुत्र हें शोण नदीच्या उत्तर तीरावर १ मैल पसरलेलें एक मोटें शहर होतें. आतां ह्या जागेवर पाटणा, बाकापुर इत्यादि शहरें माली आहेत. कुसुमपुर नावाचे कार जुने शहर पाटलिपुत्रात अंशभूत झाले होतें व त्यामुळे पाटलिपुत्राला कुसुमपुर असेंहि म्हणत असत. शोण व गंगा यांच्या संगमासुलें जो निव्हा- कृति जमिनीचा तुकडा धनशेला आदल्या ठिकाणी हें पाटलि- पुत्र नगर वसलेलें असून अशाच प्रकारची जागा शासकारांनी राजधानीी सुचकित मानलेली आहे. शहराच्या रक्षणार्थ

समोर्वर्ती भरीव लाकडी गजाची तटवर्दी होती. हिला चौसठ दरवाजे व ५७० मुरुज होते. या गजाच्या तटवर्दीचे रक्षण बाहेरून शोणनदीच्या पाण्याने व भरलेल्या खंदकाने होत असे.

राज वा द्वा.—राजवाड्याचें सर्व काम खाकडी होते. तेथील खाबांवर सोनेरी व रुपेरी विघ्न असत. राजवाड्याचें कलाकौशल्य पश्चिम राजवाड्याच्या धर्तीवरचें होतें. ग्रीक ग्रंथकारांच्या मते मुसा व एकपटाना येथील राजवाड्यापेक्षा चंद्रगुप्ताचा राजवाडा फार भव्य होता. दरबार तर फारच गाढाचा भरत असे. सद्दा सहा फूट रुंद तोडाची सोन्याचीं आडी उपयोगात आणली जात असत. सोन्यानें मढविलेल्या पाळ-खीतून अगर अलंकारभूषित हत्तींवरून राजा सार्वजनिक ठिकाणीं येत असे. आशिया व चीन येथील ऐश्याच्या सर्व वस्तू त्याला उपलब्ध होत्या. राजवाड्यामध्ये राजाच्या भोंवतीं सशस्त्र स्रियाचा पहारा असे. जनानखान्याची व्यवस्थाहि फार उत्कृष्ट होती.

राजेलो काव्या करमणुकी — त्या वेळेच्या शासकारांनीं जरी मृगया व द्यूत हीं सदोप मानलेलीं होती तरी पण तत्कालीन राजे लोक मृगया करीत असत. शिकारीसाठीं मोठमोठें आरभ्यें राखून ठेवलेलीं असत, व या अरण्यांत पोणी राजाच्या फांदेचा भंग केव्हात त्याला देहान्त शिक्षा मिळत असे. उररया, प्राण्य क्या हुंगा वगैरे करमणुकीचे प्रकारहि प्रचलित होते. रथांच्या सैन्याला लागत असत व त्यांच्यासाठीं फार स्वर्ण होत असे.

वे इया.—नृतिकाना त्या वेळा फार मान असे. वेदयाना, पयच्या दाती, माला करणाऱ्या दाती, शिक्षा पावनेपणाच्या दाती म्हणून नेमांत असत. राजाचा पोषाळ ठेवण्याचें आणि युवासिक सेलें व अत्तरे ठेवण्याचें काम याच्याचकडे असे. राजाच्या शिवावर छत्र धरणाचें काम व पर्यानें बारा घालण्याचें कामहि क्षात्र करीत असत. यांच्याकडे हेराचेंहि काम असे.

इ राणी व वं स्व.—पंजाबच्या लगतच इराणी सत्तेखालील भाग असल्या कारणानें इराणी घालीरीतीचें वर्चस्व हिंदुस्थानावर पडलें असावें असें दिसतें. सरहद्दीलगतच्या प्रातातून खरोशी जिंपीचाच उपयोग करण्यांत येत असे. क्षत्रप ही इराणी पदवी प्रचारांत होती. अशोकानेच्या शिलालेखाची पद्धत व फलाकुमारीची पद्धत हीं सर्व इराणी तत्वेचींच होती. अग्निग्रहा-मध्ये वेद्य व गांधू याचा सहा प्यावा असा जो अर्थशास्त्रा-मध्ये नियम आहे तो, व तशाच राजाचे वंश पुण्याचा उत्पन्न झाल्याचे चाली इराणी लोकांपासून घेतलेल्या हारया हें उघड दिसतें. हर्षाच्या शोधवारून हिंदु धर्मावर व समाजसंस्थावरहि इराणी वर्चस्व थोडें फार पडलें असावें, किंवा दोहोंवरहि सामान्य अशा चाली मगाच्या परिणामाचे अवशेष असावेत असें यादें सांगले आहे.

एकते ग्रास ता.— हिंदुस्थानात गांधारनतः राजाचें अनिर्वात वचनेच आढळून येतें. भाद्रपळा मान देण्याबद्दल त्याचा सहा पेण्याबद्दल कितीहि नियम असले तरी राजे

लोक आपल्या मनाम वाटेक त्याप्रमाणे करण्यास कचरत नसत. राजाचें प्रधानमंडळ जरूर तेवढ्याच लोकांचे असावे असा चाणक्यानें नियम घातला होता व त्याप्रमाणें चंद्रगु-प्ताचें प्रधानमंडळ ठराविक लोकांचे नसे. शेवटचा निकाल राजाकडे असे. स्वतःविरुद्ध बंड अगर स्वतःचा खून एवढीच काय ती राजाला खरी भीति असे. राजानें जर रुढीविरुद्ध चलन केले तर त्याला पदच्युत करण्याचे प्रयत्न होत असत. चंद्रगुप्त स्वतःच नंदांचा नाश करून राज्यालढ झाला असल्या-मुळे स्वतःवरहि तशी पाळी येईल अशा भीतीनें त्याचें मन व्यग्र असे. तो कधीहि एकाच दिवाणखान्यात लागोपाठ दोन रात्री निमत नसे. नंदाच्या अनुयायांनीं त्याला मारण्या-साठीं अनेक प्रयत्न केले, पण याच्या सावधानीमुळे ते सर्व फसले.

सैन्यः—पूर्वापार रुढीप्रमाणे सैन्य चतुरंग असे. हत्ती, रथ, अश्व आणि पायदळ हीं तीं चार अंगें होत. हत्ती हातड उज्वलत फरण्याच्या कामीं व शत्रूच्या सैन्याची दाणादाण कर-ण्याच्या कामीं फार उपयुक्त असल्या कारणाने हत्तीच सैन्यांत फार महत्त्व असे. रथाची पद्धत ऋग्वेदाच्या काळापासून अस्तित्वात होती; व ती नामनेपे कधीं झाली हें निश्चित नाहीं. सातव्या शतकाच्या मध्यभागांत सैन्याचें सर्वसाधारण वर्णन करताना ह्युएन त्थंग यानें अधिकारी लोक रथाचा उपयोग करीत असत असें लिहिले आहे. तमावि ह्युआंसेंवेचीं ह्युएनत्संगनें, 'त्याच्या पदरी प्रथम ५००० हत्ती, २०००० घोडदळ व ५०००० पायदळ होते व पुढें ६०००० हत्ती व १००००० घोडदळ झाले असें ज्या ठिकाणीं म्हटलेलें आहे त्या ठिकाणीं त्यानें रथाचा उल्लेख केलेला नाहीं. यावरून ह्युआंच्या वेळीं रथाची चाल नष्ट झाली असावी असें दिसतें. तमावि चंद्रगुप्ताच्या वेळीं चतुरंग सैन्य होतें. ग्रीक युद्धपद्धतीची छाप या चतुरंग सैन्यावर पडलेली दिसत नाहीं. नंदाच्या पदरी ८०००० घोडदळ, २००००० पायदळ, ८०००० रथ व ६०००० हत्ती होते. चंद्रगुप्तानें त्यात आणखी भरती करून ६००००० पायदळ व ९००० हत्ती अशी आपल्या सैन्याची ज्यत्त तयारी केल्यामुळे सित्यूकसचा पराभव तो सहज करूं शकला. तमापि त्याचें घोडदळ मात्र सारें ३०००० च होतें. अर्थशास्त्रा-तील नियमाप्रमाणें १०० लोकांची एक तुकडी व १००० चें एक पथक होत असे, व त्याच पद्धतीस धनुसरून चंद्रगुप्ताच्या काळाचीं सैन्याची व्यवस्था सद्दा राल्यामध्ये वाटलेली होती. या सत्याचीं नावें येथेंप्रमाणेंः—आरमार पाते, वाहतुक व सुदपाक खातें, पायदळ खातें, रिसाला, गजशाला वरथखातें. यापेक्षां प्रत्येक खात्याची व्यवस्था पंचायतीकडे असून प्रत्येक पंचायतींत पाच पथेच द्रुतम असत.

क ड क शा स न प ड ति.—चंद्रगुप्ताची शासनपद्धति फार परिणामकारक होती. त्या वेळीं पद्धतीति फार प्रचारांत होती व चंद्रगुप्तानेहि याच पद्धतीचा अवलंब केला होता.

श्रीक लोकांनी त्या वेळची जी माहिती लिहून ठेवलेली आहे तिजवरून देखील हेच अनुमान वट होतं. गुन्हाबद्दल बटक शिक्षा फर्मावण्यात येत असे, व दंड ठोठावून खानेन्याची भरती करण्यात येत असे. १,००,००० लोकांच्या छावणीमध्ये दररोज १००१२५ खप्यापेक्षा जास्त चोर होत नसे व तिजवरून देखील बटक शासन होत असे अमे मिशॅन्सिनीसने लिहिले आहे.

शिक्षा—एखाद्या मनुष्यावर चोरीचा आरोप आला असता त्याचे हाल हाल करून त्याच्याकडून सरी हुकीत काढून घेण्यात येत असे. गादीलायक पुराण्याशिवाय चोरांला शिक्षा देण्यात येऊ नये असे चाणक्याने मत धरले तरी शिपायाकडून होणाऱ्या छलासुळे निरपराण्याला कबुली नसाय देणे भाग पडून शिक्षा भोगावी लागे. चाणक्याने छलाचे १८ प्रकार वर्णन केले आहेत व ते दररोज निरनिराळ्या रीतीने उपयोगात आणावेत असे लिहिले आहे. एखाद्या मनुष्यावर अपराध साधीत झाला असता दंड, अवयवच्छेदन अगर देहान्त शिक्षा या प्रकारच्या शिक्षा देण्यात येत असत. या शिक्षा ठोठावताना अपराध्याच्या जातीकडेही लक्ष पुरवण्यात येत असे. एखादा अपराधी प्राप्तिन असल्यास त्याचे हाल करण्यात येत नसत, पण त्याला हद्दपारीची शिक्षा ठोठावण्यात येत असे. तसेच श्रीमंत, गरीब, कुलीन अगर हलका इकडेही लक्ष पुरविण्यात येत असे. चाळीस पन्नास पणाच्या गुदा चोरीबद्दल देहान्त शिक्षा ठोठावण्यात येत असे. तसेच घर फोडल्याबद्दल, मनुष्य-क्याबद्दल, किंवा राजाच्या मालमत्तेचा नाश केल्याबद्दलही देहान्त शिक्षा देण्यात येत असे. कर न देण्याबद्दल गुदा जबर शिदा होत असत असोकाच्या कारकीर्दीतही या शिक्षात्म्ये काही बदल झाला नाही असे दिसते.

एखाद्या निरपराधी मनुष्याच्या छलाबद्दल अधिकार्याला १८ पणाचा दंड करावा व एखाद्या निरपराध्याचा हाल हाल करून वध केल्याबद्दल १००० पणाचा दंड करावा असे अर्थशास्त्रात लिहिलेले आहे.

न ग र क आ णि प्र जा म ण न—लहानशा राज्याचे चार प्रांत करून प्रत्येक प्रांतावर एक एक अधिकारी नेमला असे अर्थशास्त्रात लिहिलेले आहे हेच ताव राजधानीस व इतर मोठ्या शहरांनाही लागू आहे. राजधानीचे चार भाग पाडून त्या प्रत्येक भागावर एक एका 'स्थानिका'ची नेमणूक होत असे. या स्थानिकांना मदतगार दणून १० पासून ४० पर्यंत देखरेख करणारे 'गोप' नेमले जात असत. सर्व शहरांची व्यवस्था 'नागरका'कडे असे, शहर अधिकार्याच्या वर 'प्रसिधत' व 'भागत' अशा सर्व माणसावर नजर ठेवण्याची जबाबदारी असे. प्रत्येक गोपाळा त्याच्या ताब्यातल्या घरातील मंडळीच्या, कुलाची, गोत्राची, उत्तमाची व राणीची पूर्ण माहिती घसली पाहिजे. यासुळे सभ्यवर्ती सत्तेला एखादा कर वाढवण्यास अगर इतर रीतीने पैसे

वाढव्यास सोपे जात असे. प्रशासनाने कामेही याच अधिकार्याकडे असे आग लावणाऱ्या मनुष्याला त्याच आर्मात लोटून देण्याची शिक्षा होत असे. नगरांतल्याच काम हेच अधिकारी पहात असत.

मौ री च्या वेळचे न ग र णि का री मंडळ—चंद्रगुप्त-च्या साम्राज्यातील नगराधिकारीमंडळाची व्यवस्था अधिक गुंतागुंतीची होती. हे अधिकारीमंडळ तीन लोकांचे असून त्याच्या सहा शोकांमिदया होत्या त्यांची कामे येणंभमाणे—
(१)उद्योगधर्माच्या कला, (२)परकीयांची वारदात, (३)जनन-मरणानी नोंद, (४)कुटुंब विनी, विनिमय, वजन व मापे यावर देखरेख व विक्रीच्या मालावर देखरेख, (५)तयार झालेल्या व विकलेल्या मालावर देखरेख, व (६)विक्रीच्या मालावर एकदशमास हिस्सा गोळा करणे.

बरील व्यवस्थेची रूपरेषा जरी पाहिली तरी मौर्यकालीन नगरव्यवस्था पाचव उभे दिसते होती असे दिसून येईल, व त्यातील घाईकसारीक अंतर्ध्ववस्थेचे धारवाहीने परीक्षण केल्यास अशी उत्कृष्ट व्यवस्था दिसते शकाच्या आरंभाच्या ३०० वर्षे अगोदर अस्तित्वात होती याबद्दल कौतुक वाटते कारण अकबराच्या वेळी देवांस अशी व्यवस्था नव्हती व श्रीक नगरांतल्यात इतकी व्यवस्था असेल किंवा माही याची शंकाच आहे.

कला—कलानिपुण कारागीर हे सरकारी नोकर दणून समजले जात असत, व त्यांना जर काही अपाय केला गेला तर अपाय करणाऱ्याला जबर शिक्षा देण्यात येत असे या खात्याच्या अधिकाऱी लोकांकडेच कारागिरांचा पगार व कामाच्या वेळा ठरविणे, सामानाचा पुरवठा इत्यादि कामे असत.

पर की य शो क—परराष्ट्रमंत्र्याच्या मंडळाकडे, परस्थ लोकांची राहण्याची व्यवस्था करणे, त्यांच्यावर नजर ठेवणे, त्यांची योग्य तऱ्हेने पोचवापोचव करणे, व आगरी पट-त्यास त्याची काळजी करणे इत्यादि कामे असत. या खात्याच्या अस्तित्वावरून मौर्य राजांचे परराष्ट्राशी घरेलू दळणपळण असावे असे दिसते

अ न न म र ण—जननमरणाच्या नोंदीचे खाते सरकारला वर बसविण्याचे काम सोपे व्हाय व तसेच माहितीही कळावी या हेतूने अस्तित्वात आले होते.

व्या पा र व्या णि ज का त—सर्व हिंदुस्थानातील राजांची फार प्राचीन काळापासून या बाबतीत एकच पद्धत होती. रासगी मालावर पूर्ण नजर ठेवून त्यावर जकात बसविण्याची व अशा रीतीने सरकारी मुद्रा मारण्याची चाल होती ही मुद्रा हिंदुस्थानाच्या रंग्याची असे. चाणक्याने याला अभिमानमुद्रा असे म्हटले आहे. माल तयार करणाऱ्याने कर देण्याचे नाका-रम्यास त्याला जबर शिक्षा होत असे.

राजप्रतिनिधी — अर्थशास्त्राप्रमाणें लहानदा राज्याचे मुद्रा चार प्रांत पाहून प्रत्येक प्रांताला एकेक अधिकारी असावा असा नियम होता. यावरून चंद्रगुप्ताच्या अवाढव्य साम्राज्याची व्यवस्था पहाण्याला बरेच अधिकारी असावेत पण अयोध्याच्या पदरी एवढ्या साम्राज्याची व्यवस्था चार राजप्रतिनिधींच पहात असत.

खाते निष्ठागणो. — राज्याचा कारभार सुरळीत चालण्यासाठी अर्थशास्त्रात अनेक खाती पाडण्याविषयी चाणक्यानें प्रतिपादिलें आहे. अर्थशास्त्रात सुमारे तीस खाती पाडलेली आहेत. पण्याधक्ष, कुण्याधक्ष, नाण्याधक्ष तसेच सूताधक्ष, शुल्काधक्ष, आकराधक्ष, इत्यादि निरनिराळ्या खात्यांचे अधक्ष नेमलेले आढळून येतात. विशेष माहिती अर्थशास्त्रावरून कळेल

लाचलुचपतीचे प्रकार — वरीलप्रमाणें चोख व्यवस्था व उत्तम देखरेख असताना मुद्रा लाचलुचपतीचे प्रकार राज्यात चाललेले असावेत असें दिसतें. स्वतः चाणक्यानेच असें म्हंटलें आहे

‘यथा धनात्वाद्ययुतं न शक्यम् । जिह्वातलस्ये मधुरा विषया । अथैस्तथाप्यर्थचरणं राजम् । स्वर्णोऽप्यन्यात्वाद्ययुतं न शक्यम् ॥१॥ मत्स्या यथान्तः सलिले चरन्ते । सातु न शक्याः सलिले पिबन्तः । इमास्तथा कार्यनिर्वाणिषुना । सातु न शक्याः पनमादनाम् ॥२॥ अपि शक्या गतिर्जातं पतता ले पतत्रिणापान तु प्रच्छन्नमावानां उत्ताना चरता गतिः ॥३॥

(अर्थशास्त्र पान ७०)

यानंतर या लाचलुचपतीचे ४० प्रकार आहेत असें सांगितलेले आहे. लाचलुचपती जो उपडकीला आणील त्यास भेटे बक्षिस ठेवलेले असे.

हेराचें खातें — वैज्याच्या खालोखाल हेराच्या खात्याचें महत्त्व असे. अनेक वेपामध्ये हेर नेमलेले असत, व एकंदरीन अर्थकीडील वर्मन हेरखात्याप्रमाणें हेराची व्यवस्था असे. खयुतराच्या काढ्याहि काम चालविलें जात असे. अर्थशास्त्रामध्ये हेरखात्याचें महत्त्व वर्णन केलेले आहे. श्रीक प्रवाश्यानी देखील त्यावेळी हेराचें किती महत्त्व होतें हे सांगितले आहे. प्रातिक ठिकाणाहून मुख्य सरकारकडे सर्व बातमी पाठविली जात असे, व वेद्यानाहि हें काम दिलें जात असे. राजांनीं या हेराच्या साहाय्याने आपल्या प्रजेवर नजर ठेवावी असें अर्थशास्त्रात म्हंटलेलें आहे

जमिनी व रील सत्ता — जमिनीवरील सत्ता प्राचीन हिंदुस्थानात कोणाकडे असे याचा उलगडा होत नाही. इजिप्शियन असें लिहिलें आहे की, ‘मलवारशिवाय इतर ठिकाणी राजाची जमिनीवर सत्ता असते,’ व हेच मत इर्ली मान्य झालेलें आहे; पण अर्थशास्त्रामध्ये तर असें स्पष्टच म्हंटलें आहे की, ‘भुतिस्थितिधल्यानी असे सांगितले आहे की राजा हा जलस्थळाचा स्वामी आहे.’ राजाजें जमिनी, कर देशाच्या मनुष्याला त्याच्या हयातीपर्यंतच द्याव्या. ‘करदेव्यः

कृतशोनाणि ऐकपुष्टिकाणि प्रयच्छेत् ।’ असेहि त्यात स्पष्ट म्हंटलें आहे. व जमिनी न वेरणाऱ्यापासून त्या राजानें काढून घेऊन दुष्टांमाला द्याव्या ‘अष्टपतामाचिद्व्यान्येभ्यः प्रयच्छेत्-’ असें बघून आहे.

जमीन मजसूल. — जमीन महसूल म्हणजे जमिनीसाठी राजाला द्यावा लागणारा कर होय. राजाला चौथा हिस्सा द्यावा लागत असे मौर्यांच्या वेळी घारेवंदीची पद्धत अस्तित्वात होती किंवा नाही हे अजून निश्चिन नाही.

घाटबंधाच्या वेळीं — हिंदुस्थानात पिकाला पाण्याची फार जरूरी असल्याकारणानें त्याच्याकडे फार लक्ष पुरविलें जात असे. काळवे काटण्याची पद्धत भंमलात होती व पाण्यावरील कर ठरलेला होता

रस्ते. — मुख्य मुख्य रस्ते उत्तम रीतीने बांधले जात असत आणि अंतर मोजण्याचे खासहि उभारलेले असत. अर्थशास्त्रामध्ये रस्ते बांधणे हे राजाचें कर्तव्य म्हणून म्हंटलें आहे व त्याच्या लायीरंदीचेहि नियम दिलेले आहेत. मौर्यांच्या वेळीं तक्षशिला व पाटलीपुत्र यामध्ये मोठा राजरस्ता होता

मदिरापान. — मदिरापान व विक्री यांना मुळीच प्रतिबंध नव्हता. यावर व्यवस्था ठेवण्यासाठी एक मुराधक्ष नेमलेला असे, व तो मदिरापानासंबंधीचा व विक्रीचा परवाना देव असे, व सरकारी कर वसूल करीत असे. दारूचे गुप्ते जवळ जवळ नसत; व हुकानाची व्यवस्थाहि चांगल्या प्रकारची ठेवावी लागत असे. ‘पानागाराणि अनेक कक्ष्याणि विभक्तशयनानसनवन्ति, पानीहेनाणि गन्धमाल्योदकवन्तुपुसुखानिकारयेत् ।’ चाणक्यानें दारूचे सहा प्रकार वर्णन केलेले आहेत. उत्तवाच्या वेळेला व यात्रेच्या दिवशीं विशेष प्रकारचे परवाने मिळत असत. ‘उत्तमवसमाज-यात्राधुचतुरहस्तसौरिको देयः ।’

वर दिलेल्या एकंदर हकीकतीवरून मौर्यकालीन राज्यव्यवस्था कशा प्रकारची होती हे सहज दिसून येईल. अशा प्रकारची चोख व नमुनेदार व्यवस्था दोन अडोच हजार वर्षांपूर्वी होता हे वाचून सर्वोनी आश्चर्यच वाटेल. या सर्व माहितीचें प्रतिबिंब आपणाला अर्थशास्त्रात पहावयास मिळतें. अर्थशास्त्र हे सावेळच्या राज्यव्यवस्थेचें प्रतिबिंब आहे यात शंका नाही थोडक्या अपराधाबद्दल जर शिक्षा, व हेर खात्याचें महत्त्व यामध्ये दिसून येत असल्यामुळे स्मिथ-साहेबाना फार राग आलासा दिसतो. पण प्रत्यक्ष ब्रिटिश राज्यात देखील तोच प्रकार आढळून येतो, असो. अर्थशास्त्रावरून व इतर थोड्याशा प्रमाणावरून मौर्यकालीन राज्यव्यवस्था फार उत्कृष्ट प्रकारची होती असें प्रत्येकाला वाटल्या-वाचून रहाणार नाही.

शुंग घराणें (क्रि. पू. १८५-७३). — बृहद्रथमौर्य व राजाहा मारुन त्याचा सेनापति पुष्यमित्र यानें सिंहासन चढ-कावले व आक्रमित झालेल्या मौर्यांच्या राज्यावर भंमल सुरू

केला. पुन्यमित्र हा शुंग पराण्याचा पहिला राजा होय. याची राजधानी पाटलीपुत्र येथेच होती. याच्या कारकीर्दीत लि. पू. १७० च्या सुमारास युकाटिटीस या बॅक्ट्रियन राजाचा नातलग, आणि काबूल व पंजाब प्रांताचा राजा मिन्दर याने शलेकसाडरप्रमाणेच मोठ्या सैन्यानिशी हिंदुस्थानावर स्वारी केली. त्याने सिंध प्रांत, सुराष्ट्र (काठेवाड) व पश्चिम बिना न्यावरचे काही भाग जिंकले, मथुरा शहर घेतले, व पुढे पाटलिपुत्र राजधानीवर चाल बरण्याचा बेत केला. परंतु लश्करच त्याच्याशी मोठा सामना होऊन या ग्रीक राजाला हिंदुस्थानातून बाहेर हाकून लावण्यात आले. युरोपीय सेनानायकांनी जमिनीवरून स्वारी करून हिंदुस्थान जिंकण्याचा केलेला हा दुसरा व शेवटचाच प्रयत्न होय. यानंतर इ. स. १५०२ मध्ये यास्कोदि गाभा जलमार्गेने हिंदुस्थानातील काश्मिर बंदरावर हल्ला करीपर्यंत मध्यंतरी कोणीही युरोपीय सेनानाई हिंदुस्थानावर स्वारी केली नाही.

पुण्यामित्राचा मुलगा अधिमित्र, व नातू वसुमित्र हे दोघेहि 'चांगले पराक्रमी होते. अधिमित्रानें विदमं (पन्हाट) देशाच्या राजाचा पराभव केला. या एकेंदर विजयानंतर पुण्यामित्रानें सार्वभौमत्वाची राण म्हणून प्राचीन परंपरेप्रमाणें अश्वमेध यज्ञ करण्याचें ठरवून एक अश्व वसुमित्राच्या संरक्षणाखाली सोडला. सिंध प्रांतात यवनाचा, व इतर कित्येक प्रांतातील राजांचा पराभव करून व अश्विकय ठरून वसुमित्र भरत आह्मावर पुण्यामित्रानें अनेकाना निमेषप्रधानें बोलवून यज्ञ-समारंभ सिद्धीस नेला. या यज्ञसमारंभाला प्रसिद्ध व्याकरण-कार पतंजलि हजर होता असं त्याच्या ग्रंथातील एतद्विषयक उल्लेखावरून वाटते. अहिंसाप्रतिपादक पुद्गलताविरुद्ध मुरू झालेल्या ब्राह्मणधर्मपुनरुज्जीवनाच्या चळवळीचा सदरहू अश्वमेध यज्ञ हा चांगला निदर्शक आहे. शिवराय बौद्ध ग्रंथावरून असें दिसतें कीं, पुण्यामित्रानें बौद्धपरंपरीयांचा क्रूरपणानें प्रत्यक्ष छळहि केला होता त्यानें समजपासून पंचाचारीतील जालंघरपंथी वीरू मठ आळले व बौद्ध निष्ठुनां दार मारले. तेव्हा कित्येक भिक्षू परराज्यात पळून गेले बौद्ध ग्रंथातील सदरहू वर्णन अतिशयोक्तीचें असलं, परंतु ही छळाचर्चा गोष्ट निखालत खोटी असलं असं म्हणतां येत नाहीं. जैन व बौद्ध सांप्रदायिकांचा छळ केल्याची दुसरीहि उदाहरणे आहेत. हिंदुधर्माभिमाना राजानां कौघानें असा छळ केला असल्यास त्यात नवल नाहीं असाहि हिंमध म्हणतो. कारण जैन व बौद्ध मतांच्या शत्रूंक वर्गरे राजानां त्या पंचातील हात्वं अमलांत आणण्याकरिता निंदयपणानें लोकांवर साक्ष केली होती. तथापि पाथात्य ग्रंथकारास आययं वाटते ते याच कीं, एका दृष्टीनें याहतां भरतखंडात उभयपक्षां छळाचीं उदाहरणे फार वचित् असून निरिच्छाच्या संप्रदायाचे लोक बहुतेक सर्वत्र शुभप्रसंगविदानें एवच नांदत असत, व सरकारदरवरीहि सांप्रदायिक भेदभाव आढ न येतात अन्नुग्रह पावत असत.

मिर्नहर परत गेल्यावर पुण्यामित्र (लि पृ १८५-१८६)
मुनारें पंचवीस वर्षांनीं मरण पावला, व मुकराम अग्रिमित्र
राज्यावर बसला परंतु हां वारकाईं लवकरच भाटोपून
उपसृक्त वगुमित्राचा भाऊ वसुजेष्ट हा राज्यावर आला
यापुढील चार कारकीर्दीं कार अस्प कालात म्हणजे भवध्या
सतरा वर्षांच्या अवधीत संपल्या. यावरून त्या काळात
बऱ्याच धामधुनी व राजवाड्यात बऱ्याच क्रांतिकारक गोष्टी
पडल्या थसल्या. गाला पुढेचा पुढील हफाकतीत मिळतो.
एक मोठ अशी सांगतात की, अग्रिमित्राचा एक मुलगा
मुमित्र नाट्यप्रयोगाचा विशेष शौकी होता तो एकदा आपल्या
नटमित्रांमध्ये मिष्टव्हेला बसताना मिर्नदेव नावाच्या इस-
मानें खाला ठार मारलें या छुग घराण्याचा नववा
राजा भागवत यानें यत्तीस वर्षे म्हणजे थराच दीर्घ काल
राज्य केलें, तथापि त्याच्यासंबंधी मूर्खीच साहित्या उपलब्ध
नाही. दहावा राजा देवभूमि हा दुव्येंसनी होता तो फाढी निंच
गोष्टीत पडला असताना मारला गेला याप्रमाणें ह छुग
घराणें एकदो बारा वर्षे राज्य करून लयांत गेल.

काण्व अथवा काण्वायन घराणें.—(लि पृ ७३-७८) —शुंग घराण्यातला शेवटचा दुव्यंसनी राजा देवभूमि (लि) याला ठार मारून त्याचें राज्य बळकावण्याकरिता त्याचाला ब्राह्मण प्रधान वसुदेव यानें कट पेल्ला होता. देवभूमि हा प्रथमपासूनच बॅबळ नामधारी राजा असून त्याच्या राज्याच्या सर्व सुनै त्याचा प्रधान वसुदेव याच्या हातीं होती. वसुदेव काण्व घराण्यातला असून हे घराणें बराच काळ नागळे चलिष्ठ होतें. राजपुत्र सुमित्राला मारणारा मिनदेव याच काण्व घराण्यातला असावा असें वाटतें. मत्स्य व बाण्डू हा दोन घराणें आणि द्राणाचें पंचपरित्र यातील पुराव्यावरून शेवटचा शुंग राजा देवभूमि याला मारून काण्व वसुदेव राजा झाला असें ठरतें. सचम शुंग व काण्व हीं घराणीं समकालीन होतीं हेचें भाडादफराचें मत (हिस्ट्री ऑफ देकन व्हा. १ व्या पान १६३) बरोबर नाहीं असें व्हिन्सेंट स्मिथ म्हणतो.

यसुदेवानंतर काण्व पराण्यालाह आपत्ती तीन पुरुष
राज्यावर आले व चौपानी मिळून [पृ १९० पहा] पंच-
चाट्यस वरें राज्य केले तथापि आपैं कोणाहि राज्यावर
माहिती उलटव्य नाहीं. शेवटचा काण्व राजा रि. पृ २८
किंवा ३७ च्या मारास आंर विषा शातवाहन पराजयतना
राज्यें ठार मारला.

काष्ठापानंतर आंध्र घराणें राज्य करू लागलें असे पुरा-
णात सांगितलें आहे पण आंध्र घराणें ख्रि. पू. २४० किंवा
२३० पासूनच राज्य करीत होते हे निर्विवाद आहे मुसामी
या देवदत्त्या काव्य राजांना मारणारा आंध्र राजा आंध्र
राजावलीतील ११, १२, किंवा १३ वा असावा

आंध्र अध्या अंध्र घराणें—काण्व घराणें राज्यभ्रष्ट
क्षाल्यानंतरचा आंध्र घराण्याचा इतिहास देण्यापूर्वी या घरा-

प्याचा पूर्वतिहास विला पाहिले. चंद्रगुप्त मौर्य व मिगॅस्थिनीझ यांच्या वेळी म्हणजे ख्रि.पू.३०० च्या सुमारासच इथिड भातांचे व तेलेगु भाषा बोलणारे आंध्राने राष्ट्र हिंदुस्थानच्या पूर्वे किनाऱ्याकडे कृष्णा व गोदावरी या नद्यामधील प्रदेशात राज्य करीत होते. लष्करी सामर्थ्याच्या बाबतीत चंद्रगुप्त याच्या खालेखाल त्याचा नंबर होता. आंध्राच्या राज्यात वीस तऱ्हेचीं शहरे, अनेक गावे, १,००,००० पायदळ, २००० घोडदळ व १००० हत्ती होते. या राज्याचा राजधानी कृष्णा नदीच्या काठी थीकाकुलम् येथे होती असा सनस आहे अशा प्रकारचे हे राष्ट्र प्रथम अर्थात् स्वतंत्र होते, पण नंतर चंद्रगुप्त किंवा विदुसार यांपैकी कोणाच्या कारकीर्दीत ते मगधाधिपति मौर्यांचे मांडलिक बनले ते निश्चित माहीत नाही. अशोकाच्या शासनकालात (ख्रि. पू. २६५) हे आंध्र लोक त्याच्या साम्राज्यसत्तेखाली असल्याबद्दलचा उल्लेख आहे. अशोकानंतर मौर्य साम्राज्यातील कलिंगादि राज्या-प्रमाणे हे आंध्राने राज्यहि स्वतंत्र झाले या सर्वां स्वतंत्र बनलेल्या आंध्र राष्ट्राचा पहिला राजा सिमुक होता त्या वेळी आंध्राची मत्सा इतक्या संपत्त्याने वाढली की, या नव्या घराण्यातील दुसरा राजा कृष्ण (कन्हू) याच्या वेळी गोदावरी नदीच्या उगमाभयवर्चे नासिक शहर व तथपर्यंतचा सर्व सुकृत आंध्राच्या राज्यात सामील करण्यात आला होता. आंध्राचा तिसरा राजा श्री शातकर्ण याची सत्ता कलिंगाचा राजा खारवेल यांचे जुमामधील नाहीं (ख्रि. पू. २१८). हे कलिंगाचे राज्यहि अशोकाच्या राज्यनंतर स्वतंत्र बनले होते. यानंतरच्या सुमारे दोनशे वर्षांपेक्षा आंध्र राजांपैकी काही माहिती उपलब्ध नाही. पुराणात दिलेली आंध्र राजांची नावे व त्यांच्या कारकीर्दीची वषे मागे व. १६७ वर आलेलीच आहेत.

ख्रि. पू. २८ किंवा २७ च्या सुमारास, वर सांगितल्या-प्रमाणे काण्वपैकी येवढल्या राजाला मारुन त्याचे उरले-मुरले राज्य आंध्राची वेतले. आंध्र राजे आपणस शत-वाहन कुळातले म्हणवत व त्यांच्यापैकी पुष्कळजना शत-वर्ण हे नाव होते. या वंशातील अनेक राजांचा उल्लेख एकाच नावाने केला गेल्यामुळे फार घोटाला होती. काण्व राजा सुशर्मा याला मारणाऱ्या आंध्र राजाचे नावहि नवी माहीत नाही.

आंध्र घराण्याचा सतरावा राजा हाल याचे नाव काण्व-याची संघट असल्यामुळे त्याला विशेष महत्त्व आहे. महा-राष्ट्रातील प्राचीन भाषेत लिहिलेला 'सप्तशती' नामक ग्रंथ हालचा म्हणून प्रसिद्ध आहे. तो खुद्द हालाने लिहिलेला असेल किंवा त्याला अर्पण केलेला असेल, असे डॉ. भाट-नकराचे मत आहे. महात्त भाषेतील दुसरे विवेक ग्रंथ आंध्र घराण्यातील राजाच्या नावाची संघट आहेत. आंध्राच्या वेळी त्याच्या मुलखात संस्कृत भाषेत शिष्ट ब्राह्मण लिहीत नसत असे दिसते.

काण्व घराण्यातला २३ वा राजा गौतमीपुत्र श्री शातकर्ण याणि २४ वा राजा वासिष्ठीपुत्र श्री पुलमायि यांच्या कार-कीर्दीत आंध्राची परकी लोकांशी युद्धे झाली. हे परकी लोक हिंदुस्थानच्या पश्चिमेकडील भागात वसाहत करून व राज्ये स्थापून राहिलेले होते. ते प्रथम इंडोपार्थियन व नंतर कुशान राजांचे अंकित म्हणून राहिले होते. देश्य राजे व परकी सत्ताधारी यांच्यामध्यं सामने हिंदुस्थानात या प्राचीन काळात वारंवार होत असत

हकीच्या सुर्वेह दलाग्यातील काही भागात प्राचीन काळी वसाहत करून राहिलेल्या परकी लोकांसंबंधाने माहिती फार त्रोटक मिळते; पण नाणी व शिलालेख यांच्या आधारें काही हकीकत देता येण्यासारखी आहे पश्चिम भागातील अशा परकी सत्ताधारांपैकी माहिती उपलब्ध असलेला असा पहिला क्षत्रप भूमक क्षहारात हो. होय. याने पार्थियन नाण्या-सारखी नाणी पाडलेली असून तो इंडोपार्थियन राजांपैकी गोंडोफेरस किंवा दुसऱ्या कोणा राजाचा अधिकारी असावा. हा बहुधा प्रिस्तोत्तर पहिल्या क्षतकाच्या मध्याच्या सुमा-राना असून त्याच्या जागेवर इतर अधिकारी होऊन गेले असावे. क्षहाराचा शकांशी संबंध होता व ते सिकंदरने म्हणजे अर्वाचीत सीस्तान प्रांतातून आलेले असावेत.

यानंतर बहपान या क्षहाराचा उल्लेख आढळतो. तो भूमकानंतर लगेच क्षत्रप बनला किंवा नंतर बनला हे नवी समजत नाही. परंतु तो इ. स. ६० व ९० यांच्या दरम्यान अधिकारावर होता असे यातले. त्याच्या नावावरून तो फारसी-पश्चिम कुळातला असावा. प्रथम तो भूमका-प्रमाणे क्षत्रप होता व नंतर महाक्षत्रप व राजा या उच्च पदव्यांहि त्याला मिळालेल्या होत्या. त्याच्या अंमलाखाली दक्षिण राजपुताण्यापासून नासिक व पुणे जिल्ह्यापर्यंतचा प्रदेश व काठेपाडहि होता. क्षत्रप व महाक्षत्रप या पदव्या-वरून हे उत्तरेकडील राजाचे अधिकारी असावेत हे उघड आहे; व हे उत्तरेकडील राजे म्हणजे कुशान असले पाहिजेत.

आंध्र घराण्यातला २३ वा राजा गौतमीपुत्र श्रीशातकर्ण हा इ. स. १०९ च्या सुमारास राज्यावर आला असावा. त्याने या क्षहाराची सत्ता नष्ट करून त्याचा मुलख इ. स. १२४ च्या सुमारास आपल्या राज्यास जोडला. या विजयाचे चिन्ह म्हणून या महत्सवाधान्याची पाडलेली अनेक वर्षांची नाणी घेऊन त्यावर या आंध्र राजाने आपला शिक्का पुन्हा मारला. 'शकुपल्लवादि जातिविहीन परकी लोकांच्या हात सत्त्वोपायून ब्राह्मणसंस्कृति आणि बौद्धसंप्रदाय यांचे संरक्षण करणारा व जातिसंस्था पुन्हा प्रस्थापित करणारा' अशी प्रीती या आंध्र राजाने मारलेली आहे. याने ब्राह्मण व बौद्ध या दोघानांहि उदार देणग्या द्याल्या. त्यात विशेष आश्चर्याची गोष्ट ही आहे की, आंध्र राजा ब्राह्मण असून त्याची रीताच्या संस्थानाच बहुतेक देणग्या दिल्याचा उल्लेख आहे.

इ. स. १२५ च्या सुमारास राजा गौतमीपुत्र श्रीशतकर्ण याचा मुलगा राजा वासिष्ठीपुत्र श्रीपुलमायि राज्यारंभ आला. त्याने २८ वर्षे राज्य केले त्याचा विवाह उज्जयिनी येथील शककुंडांताला महाक्षत्रप पहिला रद्रामा याच्या कन्येशी झाला होता. तथापि या महाक्षत्रपाने आपल्या जावयाचा दोनदा पराभव करून आपला पीतलेल्या क्षहाराच्या मुलुखापैकी बराचसा मिळून घेतला. पहिल्या रद्राम्याने आपले मुख्य मिळण्याचे काम इ. स. १५० च्या पूर्वी संपविले होते. पश्चिम हिंदुस्थानातील आपल्या सत्तेखालील सर्व प्रांतांची नोंद त्याने या सालानंतर लवकरच करून ठेवलेली आहे.

पहिला रद्रामा हा चांगला विद्वान व कुशल होता. हा क्षत्रप चटन याचा नवू होता. याची हयाची व ताच्याची नाणी ग्रीक, ब्राह्मी, व खरोष्टी लिपीत मगदूर सिहिलेली गुजराप प्रांतात सापडली आहेत. चटनबद्दल माहिती उपलब्ध नाही, परंतु ह्याच्या नातवाच्या मनावरून पाहता तो इ. स. ८० ते ११० च्या दरम्यान होऊन गेला असावा यावरून चटन हा कुशान घराण्यातील २ व्या कडफिरोसच्या वेळी महाक्षत्रपाच्या हुद्द्यावर होता असे विह्वेस्ट स्मिथ म्हणतो. माळवा व सुराष्ट्र येथील शक क्षत्रप व क्षहारा न्हपान हे सर्व स्वतःच्या कुशान राजाप्रमाणे शक सन वापरीत असत. शक सन असलेली नाणी व सिखलेख पुष्कळ उपलब्ध असून त्यावरून चटनने स्थापन केलेल्या घराण्याची शकावली नीडपणे ठरविता येते.

पुलमायि इ. स. १६३ च्या सुमारास मरण पावला. त्यापुढील आप्र घराण्यातला विशेष महत्त्वाचा राजा गौतमीपुत्र यज्ञथ्री हा होय. त्याने सुमारे इ. स. १७३ पासून २९ वर्षे राज्य केले. याची हयाची नाणी क्षत्रपाच्या नाण्यांच्या नमुन्यावर आहेत. यावरून याच्या वेळी पुन्हा आप्राचा पश्चिमेकडील क्षत्रपांशी संबंध आला होता असे ठरते. यज्ञथ्रीला सदरक्षत्रपावरबरेच्या सामन्यात यज्ञ आल्यानंतर जिंकलेल्या प्रांतातील लोक्याच्या उपयोगाकरिता ही त्याने हयाची नाणी पाडली असावीत. यज्ञथ्रीने पाडलेली व पूर्वेकडील प्रांतात चाळ असलेली शिंद्याची व मॅसिची ओवडपोषड नाणी पुष्कळ सापडतात, व त्यावरून यज्ञथ्रीने बरीच वर्षे राज्य केले असे दिसते. याच्या काही नाण्यावर जहाजाचेहि चित्र आढळते. त्यावरून यज्ञथ्रीची सत्ता जमिनीपलीकडे समुद्रावरहि होती असे अनुमान निघते.

यज्ञथ्रीनंतर विजय, चंद्र(ड)थ्री व चाँया पुलमायि हे तीन राजे होऊन बराच काळ टिकलेले हे आप्र राजांचे घराणे इ. स. २२५ च्या सुमारास लयास गेले. चंद्रथ्रीच्या नावाची काही नाणी सापडली आहेत त्यावरून त्याचे अस्तित्व सिद्ध होते व दुसऱ्या दोघांचीहि नाणी संशोधनात सापडतील असे वाटते. पुराणावरून पाहता या घराण्याने एकदूर ४५९ किंवा ४६० वर्षे क्षत्रपे ठोकळ मत्ताने साडेचार शतके राज्य केले

असे दिसते. आप्र राजांची एकदूर सग्या तीस दिलेली आहे तीहि बरोबर वाटते. आप्र घराणे बंधामुळे नष्ट झाले यान्हल कोहोच माहिती उपलब्ध नाही. तथापि, उत्तर हिंदुस्थानातील कुशान राजांपैकी शेवटला वसुदेव ज्या वेळी मरण पावला आणि पश्चिमातेल सत्तन घराणे ज्या वेळी उदयास आले (इ. स. २२६) त्याच सुमारास हे आप्र घराणे नष्ट झाले यावरून या तीन गोष्टींचा परस्परसंबंध असावा असे अनुमान निघू शकते असे मागे सांगितलेच आहे. इतकी सनाचे तिसरे शतक हे हिंदुस्थानच्या इतिहासात ऐतिहासिक माहितीच्या दृष्टीने पाहता पूर्ण अज्ञात आहे. आप्राच्या नंतर शक, यवन व इतर कित्येक स्थानिक घराण्यातील राजांच्या ज्या जाया पुराणामध्ये दिलेल्या आहेत त्याची माहिती पूर्वी मांडलीच आहे. पण त्या जाया इतक्या घोटाळ्याच्या आहेत की, त्यातून ऐतिहासिक सत्य हुडकून काढणे अशक्य आहे. म्हणून काही तरी तर्क लढवीत यत्न्यापेक्षा हिंदुस्थानच्या इतिहासातील इ. स. २२०-२२० हे शतक अज्ञातचाल म्हणून मानणे बरे.

अशोकाचा मृत्यु ही गोष्ट जगाच्या इतिहासातील एक महत्त्वाची गोष्ट आहे त्याच्या मृत्यूनंतर थोडक्याच कालाने मौर्य घराणे लयास गेले पुढे गुप्त व काण्व घराणी उदय पावली व मायकळी, आणि उत्तर हिंदुस्थान हा एक अत्यंत दुर्बल प्रदेश होऊन बसला अत पर सत्तलनच्या पलीकडील हिंदुस्थानचा इतिहास हा पश्चिम आशियातील पडा-मोडीचा उपाग झाला, व गग्रेच्या काठचा हिंदुस्थान दक्षिणेकडील आप्राच्या वाढत्या सत्तेचा उपाग झाला. दक्षिणेकडील आप्राची सत्ताहि कालेकरून नष्ट झाली आणि त्यानंतर सर्व हिंदुस्थान तिसऱ्या शतकाच्या पूर्वार्धातच अराजक स्थितीत पांचला देशात अराजक झाले याचा अर्थ देशभर कोणी राजे नव्हतेच असा नमून अनेक लहान लहान राजे पुन्हा देशभर स्थापन झाली असा आहे.

अशोकाच्या मृत्यूनंतर पश्चिम आशिया.—अशोकाच्या कालात पूर्वेकडे सिल्यूकिडी ग्रीक साम्राज्य भरभराटीत होते ते पुढे दुर्बल झाले, आणि इकडे मौर्य साम्राज्य हि दुर्बल झाले या दोन्ही साम्राज्याच्या दुर्बलतेचे जे परिणाम झाले ते येणेप्रमाणे—

(१) तिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकाच्या मध्यकालात सिल्यूकिडी ग्रीक साम्राज्यातून बॅक्ट्रिया व साॅग्डियना ही राज्ये पुढली व एक शतकानंतर ती शक व युएचि यानी काबीज केली (इ. स. ७९-८० पहा).

(२) तिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकात पश्चिम इराण सिल्यूकिडी साम्राज्यातून विघ्न पार्थियन साम्राज्यात अंतर्भूत झाले. या पार्थियन साम्राज्याने पुढे बाव्हिलोनिया आणि मेसापोटेमिया हे प्रांत घेतले

(३) आशियामाग्यनर व सिरिया हे प्रदेश रोमन छत्राखाली आले

घोडक्यात सागावयाचें म्हणजे रोमन साम्राज्य व पार्थी-
अन साम्राज्य यात ग्रीक मुलूख वाटला गेला, आणि जो
वांटला गेला नाही तो शक व युएचि याच्या भक्ष्यस्थानी
पडला हिंदुस्थानास रोमन साम्राज्य किंवा पार्थियन साम्राज्य
यातकडून बांधा झाली नाही, तथापि बॅक्ट्रियन शक व शक
याच्याकडून मात्र त्यात प्राप्त झाल्याशिवाय राहिला नाही.

सिल्यूक्रीडी साम्राज्य आणि ग्रीक प्रदेशावरून रोमन
सत्ता याचा इतिहास मागे दिलाच आहे. शक, युएचि व
उर्वरुक लहान ग्रीक राज्ये याचा इतिहास मात्र चाक-
याचा राहिला आहे तिकडे आपण आता वळ

शकांच्या जगास उपद्रव.—हून लोकाप्रमाणच शका-
चाहि इतिहास आशिया व युरोप या दोन्ही भूभागास लागवला
आहे तथापि त्याचा इतिहास सुसंगतपणे आम लिहिता येत
नाही, ते जरी पुष्कळदा मार देणारे होते तर त्यांनी आपला
इतिहास लिहून ठेवलेला नाही. त्याचे मार खाणाऱ्यांनी जे
काही उल्लेख केले आहेत त्यावरूनच याच्या इतिहासाचा
कल्पना करावयाची असल्यामुळे केवळ माहितीच तुकडे
जोडण्यापलीकडे येथे अधिक काही करता येत नाही. शका-
विषयी माहिता आपणास दोन भाषांनी मिळते हिरोडोटस
आदिकरून ग्रीक प्रथकारांनी त्याच्याविषयी लिहून ठेव-
लेले आहे, व शिवाय चिनी प्रयातूनांहि त्याच्यासंबंधी माहिती
उपलब्ध आहे यापैकी प्रथम आपण पहिल्या साधनापासून
मिळणाऱ्या माहितीकडे वळ

सिथियन लोक.—सिथियन हे नाव बरेंच अस्पष्टांपांने
वापरण्यात येतें त्यामध्ये मध्य आशियातील आणि उत्तर
युरोपातील ज्या अनेक रानटी जातींनी देशाच्या सुधार-
केच्या राष्ट्रवर त्यांच्या करून त्यास अनेक वेळा प्राप्त
दिला अशा अनेक जातींचा समावेश होतो. आशियाच्या
इतिहासात पहिल्या दरायसने सिथिया देशावर जी सुप्रसिद्ध
स्वारी केली तिचा एकूण हिरोडोटसने दिली आहे. पुढे
अलेक्झांडर दि ग्रेट यानें आशियाखंड भिकण्याचा उपक्रम
केला, तेव्हा त्याला पहिला अडथळा सिथियन लोकांचाच
केला. प्राचीन ग्रीक सत्तेच्या वेळांहि सिथियन लोकानी खुद्द
अथेन्स शहर एकदा काबीज केले होते. तात्पर्य प्राचीन
पौरस्त्य देशातील अनेक सुधारलेल्या राष्ट्रांना वारंवार प्राप्त
देणारे म्हणून सिथियन लोक इतिहासात प्रसिद्ध आहेत.

त्या पॅ प रि अ म ण —सिथियन लोकांच्या टोळ्या
आशियात घुसल्या तेव्हा त्या वेळी यल्लळा असलेल्या अशुर
राष्ट्राच्या वाटेस न आता त्यांच्यापैकी काही टोळ्या पूर्व
माजला व काही पश्चिम माजला गेल्या होमरने वर्णिलेला
चाल आणि शरीगो साम्राज्याचा काल याच्या दरम्यानच्या
कालातील आशियामायनरच्या परिस्थितीवर सिथियन
लोकांचा बराच परिणाम झालेला आहे. होमरनंतरच्या
वाळात ग्रीस देशावर डोरियन लोकांच्या आक्रमणाने जो
परिणाम झाला, त्याने आशियामायनरवर झालेल्या सिथियन

लोकांच्या परिणामाशी साम्य आहे. होमरच्या काव्यात
सिथियन लोकांचा नामनिर्देश नाही, पण हेसिअडच्या
काव्यात तो आढळतो सिथियन लोकांच्या चालीरीती
बगैरे गोष्टांसंबंधाने विशेष महत्त्वाची माहिती हिरोडोटसच्या
ग्रंथात मिळते हिरोडोटस व हिपोक्रीटीस यांच्या ग्रंथात
सिथियन लोक पूर्ण रानटी होते असे वर्णन आढळत, पण
नंतरच्या इतिहासकारांनी सिथियन हे बरेच सुधारलेले लोक
होते असे म्हंटले आहे. या विरोधाचा खुलासा असा आहे
हो, सिथियन लोकांपैकी काही टोळ्या केवळ भटकेंगिरी
करणाऱ्या होत्या, तर उलट बऱ्या काही स्थायिक राहून
शेतकी व इतर अनेक उद्योगधंदे करणाऱ्या होत्या अर्थातच
या दोन प्रकारच्या सिथियन लोकांच्या चालीरीती आणि
संस्कृति याच्यामध्ये बरेंच अंतर होते

चा लॅ री ती—सिथियन लोक उत्तर दान्युब नदीपासून
उत्तर टॅंगस(डोन)नद्यापर्यंत पसरलेले होते असे जे हिरोडोटस
म्हणतो ते बरोबर आहे तसेच हे लोक क्षुपिकर्म बगैरे
काही एक न करता हुडकून करीत हिडणारे, केवळ जना-
वराचे मास खाऊन राहणारे व विशेषत घोड्यांचे दूध व
दही खाणारे होते हेहि हिरोडोटसचे वर्णन सिथियन लोका-
ंच्या काही टोळ्यांना बरोबर लागू होते याप्रमाणे या भटक्या
सिथियन लोकांच्या बऱ्याच चालीरीती हिरोडोटसने दिल्या
आहेत. हे लोक प्रत्यक्ष तलवारीलाच देवता मानून तिची
उपासना करीत असत, व तिला मेळा, घोडे आणि लडाई-
तले वेदी बळी म्हणून अर्पण करीत असत. डार मारलेल्या
शत्रूंची कातडी व लोकांच्या कवचा ते भूपागामागे अंगा-
वर वापरीत. लडाईत पकडलेल्या लोकांना गुलाम करून
ठेवताना ते त्याचे डोळे काडीत असत. सारास या सिथिय-
नांच्या अनेक चालीरीती पांघरण्या व क्रूरपणाच्या असत.
हे लोक दिसण्यात अंधकार होते. त्यांच्या एकवटलेल्या साम-
र्थ्यापुढे कोणत्याहि तत्कालीन सुधारलेल्या राष्ट्राचा निभाव
लागणे शक्य नव्हते. युक्झाइनच्या आसपासच्या लोकांला
भूखंपणाऱ्या मानाने सिथियन लोकांची बुद्धिमत्ता न गळी
होती असे हिरोडोटस म्हणतो.

थ म वि गी—हे लोक क्षुपिटर, त्याची वायको डेलस,
आपोलो, व्हॉनस, ह्युव्यूलिस आणि मार्स या सर्व देवतांची
उपासना करीत असत. पण त्यात मार्स ही प्रमुख देवता
होती. या देवताना ते अनावराचा बळी देत असत, व बळी
दिलेल्या जनावराचे कातडे बळी देणारा अंगावर वापरीत
असे ते अनेक जातींच्या जनावरांचा बळी देण्यासाठी उप-
योग करीत, पण त्यातल्या त्यात घोड्याला विशेष महत्त्व
असे शिवाय कैद केलेल्या लोकांपैकीहि वंशडा एक लोकाना
ते बळी देत असत. माणसाचा बळी देवतां प्रथम त्याचा
गळ्या कापीत आणि नंतर उजवा हात प्याद्यापासून तोडून
उच हवेत फेंकून देत ते हुकरांचा मान करीत बळी देत

नसत; इतकेंच नव्हे तर ते या प्राण्याला आपल्या देशातहि राहूं देत नसत.

सुद्ध विपय करि वा ज.—युद्धामध्ये प्रत्येक सिथियन सैनिक शत्रुकडील स्वतः मारलेल्या इसमार्थीक पडिल्याचें रक्त पीत असे. लढाईत मारलेल्या शत्रुकडील इसमार्थीक सुटकीं तोडून ती आपल्या राजाला नदर करण्याची त्याच्या-मध्ये बाल होती. तसेंच ते लढाईत सापडलेल्या माणसाच्या भोंगाची कातडी सोलून काढून ती चांगली गौरवणें अस-ल्यास आपल्या घोड्यावर मालण्यास तिचा उपयोग करीत असत.

या लोकांच्या राज्यात राजातें फोणास मरणाची शिक्षा दिल्यास त्या गुन्हेगाराबरोबर त्याची सर्वें पुरवस्तताहि मारून टाकण्याची बाल होती. असो.

सोक —आता चिनी ग्रंथातील माहितीकडे वळें. चिनी ग्रंथात याना सोक हें नांव आहे. चिनी ग्रंथातील माहिती एकत्र करून पाश्चात्य पंडितांनी तयार केलेलें कथामुद्र इंडियन अँटि-करीच्या एका अंकात आलें आहे. त्या कथामुद्राचा सारासंशेपत्रमाणें —

मूलस्थाना पासून परिभ्रमण —हे लोक पूर्वी आराल समुद्रानजवळचा, सिथियन, गेटाई लोकांप्रमाणें आर्य लोकांच्या मूलस्थानापासून पूर्वेकडे व दक्षिणेकडे आले असावे. चिनी बखरीवरून असें दिसतें की, क्रि. पू. १७४ साली हिडे-गु लोकानीं युएचि लोकांचा देश काबीज केल्यामुळे युएचि लोकांनीं सड लोकांचा देश घेऊन त्यास तेथून हद्कून दिलें

हिडे-गु लोकानीं त-युएचि लोकांस जिंकलें तेव्हा त्यांनीं त-ह्मिआ (बॅक्ट्रिया) देश सड-बंग (सड लोकांचे राजे) यांनापासून घेऊन त्यास दक्षिणेकडे जावयास लाविलें. यानीं दक्षिणेकडे जाऊन विपिन (काश्मीर प्रांत) जेतला (हान-बखरी) सोक, युएचि व हिडे-गु हे एकामागून एक त्याच प्रदेशांतून आ-यामुळे त्यांचें मिश्रण झालें असावें पूर्वाच्या चिनी भाषेमध्ये शोष वगैरे करण्याच्या खवें प्रयत्नकारांनीं या सोक लोकांस निरनिराळीं नावें देऊन ते ग्रीक आणि रोमन लोकांनीं शकड व शकड या नावांनीं वर्णन केल्यास व हिंदू बखरींमधील शक लोक हे एकच होते असें म्हटलें आहे चिनी भाषानभिज्ञ डॉ. लॅसेन व सेण्ट मार्टिन यांनीं मान या नावातील फरकावरून हे लोक भिन्न असावेत असें म्हटलें आहे. या दोघांनां हि या सोक लोकांचें मूलस्थान होथाग-हो नदी-जवळ असावें अशी कल्पना करून, त्याचें येथपर्यंत येणें असंभवनीय ठराविलें व त्याचा आर्य जातीच्या शक लोकांशीं काही संबंध नाहीं असें उघडच म्हटलें.

पण हान लोकांच्या बखरींमध्ये असें स्पष्ट म्हटले आहे कीं सोक लोक फार दूरवर पसरून त्यांनीं निरनिराळीं राज्यें स्थापन केलीं. झु-ले (कादगार) पासून हिउ-गुन व कुं-तु यांच्या तान्यांतील सर्व प्रदेश पूर्वाच्या सोक लोकांचे आहेत.

पुढें हिउ-गुन लोकांचें वर्णन असून त्याच्या शेवटीं हे पूर्वीन शक लोक होत असें म्हटलें आहे नंतर कुं-तु लोकांचें वर्णन असून यांच्याहि शेवटीं बरीलप्रमाणेंच हे पूर्वीन शक लोक होत असें सांगितलें आहे.

या हिउ-गुन नांवावरूनहि लॅसेन व रिटन यांचा बराच गैरसमज झाला आहे. ते हें नांव वयसून हीं एकच असें सम-जतात. त्याप्रमाणेंच कुं-तु या नावाचाहि घोटाळा झाला आहे. विएन-यि-टिएन हा स्वसाराद्वारावरून हें नांव व शेन-तु अथवा यि-तु हें नावाहि भ्रमिन्न मानून त्याच्या प्रमाणेंच याचा अर्थ हिंदू असा करतो याप्रमाणेंच येन-शि-कु हा सुद्धा कुं-तु हा शब्द व शेन-तु अथवा त्वेंचु हे हिंदू या अर्थाचे शब्द एकच समजून याचा हिंदू असान अर्थ करतो.

याचा धंदा वाथानी व्यापलेल्या देशावरील याची सत्ता.—पण हान बखरींमध्ये म्हटलें आहे की, हिउ-गुन व कुं-तु या दोन शक जाती असून ते आपले कळप कादगार-च्या वायव्येस व शेन-शान पर्वताच्या नैऋत्येकडील उत-रणीवर व नरिन नदीच्या उपनद्यांवर चारित असत. या-पैकी हिउ-गुन हे फरपनच्या सरहद्दीजवळ असत व कुं-तु हे त्याच्या पूर्वे याजूस असून इति-कुलपर्यंत पसरलेल्या गु-गुन लोकांच्या प्रदेशास लागून उत्तरेकडे पसरलेले होते.

त-अंगशम्येस ६५८ या वर्षी चीनच्या बादशहानें फोसई येथून हिउ-गुन येथें राजधानी नेण्याचा हुकूम दिव्याचा उद्देश आहे यावरून ७ व्या शतकात हिउ-गुन घराणें फरपनच्या काहीं भागावर तरी राज्य करीत असावें असे वाटते

परंतु येथे घराण्याच्या इतिहासावरून असें दिसतें कीं, तिसऱ्या शतकात कुं-तु व हिउ-गुन हीं घराणीं कादगार प्रांतात होती. त्याप्रमाणेंच गु-येनचा ज्ञानकोश झाला त्यावेळीं सो-चे, कुं-तु व हिउ-गुन हे कादगारच्या राज्याचे भाग होत असा त्यात उल्लेख आहे.

यावरून शक लोक हे त्या वेळीं कादगारच्या पूर्वेकडे विंवा दक्षिणेकडे फारसे पसरले नव्हते असें दिसतें.

पुन्हा परिभ्रमण.—बंग क्षेत्र याच्या चरित्रात असें आढळतें कीं हिउ-गुन लोकांनीं युएचि लोकांस जिंकल्यावर त्यांनीं (युएचीनी) पथिमेकडील शक लोकांवर ह्जारी केली तेव्हा शक लोकांनीं दक्षिणेकडे जाऊन नदी वसाहत केली. कुं-तु मो यानें आपल्या यापावडल सूड उगविण्याकरितां शान-यू याची परवानगी मागितली व युए-चि लोकांस जिंकून त्यास पथि-मेकडे पिटावून दिलें. मोडुक राजा लि. पू. १७४ या वर्षी मेलाल व यु-एचि लोक पथिमेकडे क्रि. पू. १९० या वर्षी गेले त्या अर्धी शक लोक हे दक्षिणेकडे क्रि. पू. १७४ पासून १९० या कालाच्या दरम्यान-म्हणजे इंडो-सिथियन लोक येण्याच्या पुष्कळच वर्षे अगोदर-आले.

तसेच डॉ. लॅसेन याच्या म्हणण्याप्रमाणें स्ने(सोक) हे लोक सांगिह एनाकडे-हा देश पथिमेस आहे-गेल्याचा कोठेंच उल्लेख

नसून हे लोक दक्षिणेकडे किपिन प्रांतात गेले असें म्हणलेले आहे.

हा किपिन देश त्या वेळीं अॅराकोशियाचा ईशान्य भाग नसून तो कपिल-कपिर-टॅलमाचें कॅस्पेरिया व हल्वि कॅस्पेरिअस असांचे असें भिन्नानिकाकार म्हणतात.

परिप्रश्न मागं—याच्या मर्यादेचे वर्णन हान बखरीयचें असें आहे: "ते दक्षिणेकडे जाऊन हिण्टु (हॅ) नागा सिंधु नदीवर असावी) याचून पुढें गेले हें स्पष्ट कास्पेरिया सरहद्दीवर असून तेथें एका कळ्यावरून एक फूट रेंवती पाऊल वाट जाते. येथें प्रवासी एकमेकास धरून कार काळजीपूर्वक चालतात तेथें एकमेकास जोडलेले दोऱ्यांचे पल असतात व ते सुमारे ७ मैल लांब आहेत, नंतर हिण्टु (लंबती वाट) येते."

या हिण्टु नामक ठिकाणांचे बौद्ध भिक्षु का-हिआन याने उदयान येथें येण्यापूर्वी सिंधु नदी धोलाडली

यावरून हिण्टु काद्वारापासून नैर्ऋत्येच्याहि थोडेंसे दक्षिणदिशाच्या बाजूस असून हल्लींच्या दक्षिणस्थानच्या सरहद्दी-जवळ असलेल्या स्कॉर्डोच्या पश्चिमेस असावे असें दिसते.

किपिन या प्रांताच्या नैर्ऋत्येस दु-इ-थान-ली अथवा अॅराकोशिया हा प्रांत, अग्नेयीस त-मुएचि याचें राज्य बॅक्ट्रिया हा प्रांत, ईशान्येस नळ हिमशाल्या काटेवर नात्ती व पूर्वेस ७५० मैलावर दु-चा याप्रमाणें त्याच्या मर्यादा होत्या.

कुओ-थी कुग म्हणतो की, हिण्टु याच्या पूर्वेस कुचा आहे. यावरून हिण्टु हें सरहद्दीवर धरून याची राणधानी पेशावर जवळ असावी असें अनुमान निघते

याप्रमाणेंच शक लोकांनी शकस्थान हल्लीच सेजिस्थान यास आणले नाव दिलें आहे.

घनाची सरदा किंवा संगत अशी एखादी राठनाति असेल तर ती मुएचि लोकांची होई. तिच्या खूळ इतिहास येथे-प्रमाणें देता येईल.

मुएचि उर्फ कुशान.—हें आशियातील एका टोळीचें नाव आहे. या लोकांनी बॅक्ट्रिया व हिंदुस्थान या देशावर राज्य केले याना इली-सिथियन असेंहि म्हणतात व त्यांच्या एका पोतजातीवरून त्यास कुशान हें नावहि मिळालें आहे. हे चीन देशातील कानशू प्रांतात रहाणारे भटकणारे लोक असावेत, व त्यांच्याच घरांपेक्षा हिंडगु नावाच्या दुसऱ्या एका टोळीने त्यास तेथून हसवून दिलें असावे. यानी इली नदीवर रहाणाऱ्या घुसण नावाच्या दुसऱ्या एका टोळीस किंजुन त्या प्रदेशात काही दिवस बसावत बेलो असावी. हर काळ क्रि.पू. १७५ पासून १४० पर्यंतचा असावा. नंतर श्यानी नाक नावाच्या एका टोळीस किंजुन त्यास इराण-हिंदुस्थानच्या दिशेला हुसवून ठाविलें. हे मुएचि लोक घुमारे पीस येथे आणिले सरदारिया या दीन नयामधील प्रदेशात राहिले असावेत. येथेहि पुन्हा त्यांचे जुने शत्रू जे हिंडगु लोक श्यानी त्यांचा पराभव केला. या बळा हिंडगु

लोकांवरोंवर घुसण लोकांचा पराभव नाईक होता. नंतर मुएचि लोक बॅक्ट्रिया प्रांतात राहिले. यानंतर १०० वर्षे-पर्यंत त्यांच्याबद्दल फारच थोडी माहिती मिळते. या काळात त्यांच्यात जास्त ऐक्य उत्पन्न झालें पूर्वी ते पाच निरनिराळ्या टोळ्या करून होते, परंतु आता त्यांच्यातील मुख्य जी कुशान (केदनाम) तिचेच नाव त्यांनी धारण केले पूर्वीचें आपलें भटकणें सोडून देऊन त्यांनी स्वतःची थोडीशी सुधारणा करून घेतली. त्या वेळी बॅक्ट्रिया प्रांतात एक इमार शहर होतों असें म्हणतात. ही जरी अतिशय योगिक असली, तरी एवढें मात्र खरें की, या प्रांतापर्यंत इराणी व हेलेनी संस्कृती येऊन पोचल्या होत्या. कारण, त्या देशाचे राजे युक्राटिडीस व डिमिट्रिअस यांनी हिंदुस्थानावर स्वाभ्या केल्या होत्या. तेव्हा मुएचि लोकांस त्यांच्या संस्कृतीचा थोडासा आस्वाद मिळताच, ते स्वतः शूर असल्यामुळे त्यांनाहि त्याचाच किता गिरविता असल्यास त्यात आश्चर्य नाही.

हिंदुस्थानातील अं मल.—या कुशान लोकांच्या स्वारीचा व त्यानंतरचा त्यांचा हिंदुस्थानातील साम्राज्याक हातिहास सापडत नाही. हिंदुस्थानातील प्रयातून या काळा-बद्दल फारच थोडी माहिती मिळते, आणि जी काही थोडीशी माहिती मिळते ती बहुतेक चिनी बखरीवरून, शिलालेखावरून व विशेषत नाण्यावरून मिळते यावरून त्यांच्या राजांची नांवें आपणास कळतात. या पुराव्यावरून असेंहि अनुमान काढण्यात आलें आहे की, कोझुलो कडफिसेस, कुजुल-कस दिवा फिउसु किथी (इ. स. ४८-७८) या नावाच्या एका राजानें त्या पाच टोळ्यांचें ऐक्य करून काबूल नदी-काठचा प्रदेश काबीज केला व तेथील ग्रीक सत्तेचा नायनाड केला बहुतेककरून यानंतर काही काळानें ओझो कडफिसेस, हिमकपिस किंवा येन-काओ-त्सन-ताइ नावाचा राजा येऊन त्याने उत्तर हिंदुस्थान पादाक्रांत केले. यानंतर कनिष्क आला (इ. स. १२०-१६२). हा बौद्ध लोकांचा आश्रयदाता म्हणून प्रसिद्ध आहे. यानें बौद्धांची तिसरी संगीति भारविही. त्याने काद्वार, मार्कंद आणि खोतान हे देश जिंकले असें म्हणतात. त्याच्या मार्गून हुबिष्क व वाघुदेव हे यादीवर बसले वाघुदेव हा इ. स. १२० च्या सुमारास निवतला असावा. यासुदेवानंतर कुशान लोकांचें सामर्थ्य हळूहळू कमी होत जाऊन शेवटी त्यास सिंधु नदीच्या प्रदेशात व ईशान्ये अफगाणिस्थानावरून जावें लागले. चीनमधील माहितीप्रमाणें कुशान लोकांचें राज्य कि-तो-ली (किदार) नावाच्या बशानें घेतले. हा कि-तो-ली बौद्ध मूळ मुएचि जातीचाच होता, परण जेव्हा कुशान लोक हिंदुस्थानांत आले तेव्हा हे कि-तो-ली लोक बॅक्ट्रियामध्येच राहिले होते पुढें ज्या वेळी ज्वेन लोक चीनच्या सरहद्दीपासून पश्चिमेकडे पुढें पुढें सरवू लागले त्यावेळी हे कि-तो-ली लोक हिंदुस्थानाच्या दक्षिणेकडे आले. या बंधाचे राजे

गांधार (पूर्वे अफगाणिस्थान) देशात लघु कुशान नावाच्या लहानशा राज्यावर राज्य करीत होते त्याच हे राज्य पुढे इ. स. ४२० च्या सुमारास हूण लोकांच्या स्वाभ्यासुद्धे मुडाले

एवंच काही काही परिणाम असेंहि मत होते की कुशान राजांपैकी कनिष्क हा सि. पू. ५८ च्या सुमारास होऊन गेला अथवा, आणि ह्विष्काच्या पूर्वी किंवा नंतर दुसरा एक वसुध्वा नावाचा राजा झाला असावा पाहिजे परंतु व्हिन्सेंट स्मिथ म्हणतो की, आता या कुशान राजाचा नावाचा व अनुक्रम आपणाने नवी कळला असून त्याच्या कलासामाने सर्वां प्रकाश जो काही प्रश्न सोडवावयाचा राहिला आहे तो एव ठाव की, त्याच्यापूर्वी कनिष्क हा इ. स. ७८ मध्ये राज्यास्त झाला किंवा त्यानंतर ४० वर्षांनी इ. स. १२० च्या सुमारास झाला या कुशानाचा सविस्तर राजकाय इतिहास पुढे दिला जावयाचा अगत्यामुळे येथे त्याच्या सार्थी अधिक काही न लिहिता युएचीच्या सवृत्तीकडे वळू

त्याची सवृत्ति.—युएचि खोन्च्या स्वाभ्यासि शकाच्या पारसा पूर्वी किंवा नंतर झाल्या नसाव्या या स्वाभ्यासा हिंदु सवृत्तीवर काही तरी परिणाम झाला असला पाहिजे त्याच्या नाण्यात पुष्कळ राष्ट्रांच्या नाण्यांचा छटा मोठ्या चमरकारिक रीतीने मिश्रित झालेली दिसते. त्या नाण्यांचा आकार व मवसाधारण घटण रोमन नाण्यासारखा आहे त्यापलीकडे काही ठिकाणी ग्रीक भाषेत व लिपीत आहेत, तर काही ठिकाणी ते पर्शियन भाषेत असून ग्रीक किंवा खरोष्टी लिपीत लिहिलेले आहेत पाठीमागील बाजूम वहुतेक देवतेचे चित्र अगत, व ते वहुतेक फ्रीज (हेराक्लीड, हीलिऑन, सिलोन), अथवा झरथुष्ट्र (मित्र, वात किंवा वैरोप्रस, अथवा हिंदु (बहुतेक रुद्र) शिव किंवा सोळा) देवतेचे असते सारपे या नावाचा ना त्यावर आठ्ठा असते ती बहुतेक रुद्र इतिहास्यन खिरेपिस असावी, व दुसऱ्या काही आठ्ठा वाविलोनी देवतांच्या असाव्यात दर्शनी भागावर राजाचे चित्र असे त्या चित्रातील राजाचा पोशाख, निदान फार पूर्वकालच्या नाण्यात तरी, एक लाव अगदरा, गुठ्या पर्वत मोठे आणि एक उच्च टोपी अशा असे हा पोशाख उत्तरेकडील भटखणारे लोक वापरत असत कनिष्काची राजधानी बुध्दपुर (हर्षाचे पेशावर) याच्या आसपास जे काही शिल्पकामांचे नमुने सापडतात, त्यावरून गांधार देशातील शिल्पशास्त्र हे ग्रीक व रोमन पद्धतीवरूनच घेऊन त्यात हिंदु देवतां सामील झाल्या फेरफार केला होता असे दिसत हिंदुस्थानातील बौद्ध रोमानी व्यापलेल्या आशियाखंडातील भागातल्या शिल्पशास्त्रावर गांधार देशातील शिल्पशास्त्राचा व कलेचा जो परिणाम झाला आहे त्याचे महत्त्व आता सर्वोदा नवून पुढे आहे

कुशान राजांच्या मंदिरांमधून आलेल्या ग्रीक, पर्शियन व हिंदु देवतांच्या मिश्रणाचा परिणाम बौद्ध व हिंदु या गांधार ३३

दाहोवरहि झाला अथवा पाहिजे तसा तो पूर्वीच्या ब्राह्मण सवृत्तीवर झालेला नव्हता कनिष्कादि राज अग बौद्धपथा-नुयायी होते तरी ते धर्मवेडे नव्हत कनिष्काने काश्मीर व गोतान हे प्रांत मिळव्यामुळे चानमय बौद्ध संप्रदायाचा प्रवेश होणे सुरुवात झाले असेल पाहिजे निजामिकाशाराच्या मते या युएचि लोकांनी उत्तर हिंदुस्थानातील लोकांसहच चांगलीच भर घालिली असली पाहिजे

युएचि लोक हे तुर्क किंवा हूण लोकांप्रमाणे तुराणी राष्ट्र मानांपैकी होत की काय हे नफा सांगता येत नाही त्याच्या मूळ भाषाबद्दल काहीच माहिती मिळत नाही त्याच्या नाण्यावरचे जे लेख ग्रीक किंवा हिंदी भाषेत लिहिलेले नसतात ते बहुतेक पर्शियन भाषेत व फ्रीज लिपीत लिहिलेले असतात, तेव्हा त्याच्या नाण्यावरून त्याच्या भाषाचा बोध होऊ शकत नाही

या नाण्यावर जे मनुष्याचे चित्र असते त्याचे नाक मोठे व पुढे आलेले, लोखे मात्र, साधारण बराचशी दाढी, व थोडेसा बाज व पुढे आलेले थोडे असतात यावरून युएचि हे मोंगल किंवा उग्रो-फिनिक समुदायापेक्षा तुर्क जातीचे असल्याचा संभव बराच दिसतो पण या अनुमानावर पुष्कळ वेळा भरवणा ठेवता येत नाही त्याचे शीर्ष पाहिले व त्याची परीक्षण व हिंदु सवृत्ति किती लवकर उचलला हे पाहिले म्हणजे हू तुर्क असाव असच वाटते, व त्यांना हिंदु प्रभुकारांनी दिल्या तुष्ट अथवा तुष्ट या नावानेच ते तुर्क असावे असे काहींनी अनुमान काढलेहि आहे परंतु तुर्कांचे राष्ट्र व नाव ही मुळी सिरती शकाच्या ५ व्या शतकातच जन्मास आली असल्यामुळे युएचि लोकांना तुर्क म्हणणे इतिहासाची विसंगत हाडल तथ्याने तुर्क व युएचि हे मूळ एकाच जातीचे असून त्यांची निरनिराळ्या दिश्यांनी सुधारणा होत गेली असणे संभवनीय आहे एक अलवेदगी नावाचा मुसलमान प्रयकार म्हणतो की, पूर्वी हिंदु लोकांचे राज तुर्कच असत, व यात ता कनिष्क (कनिष्क) याच उदाहरण देतो यावरून युएचि अशी तुर्क हे एकच असा वत अशी एरादी दत्तधा पूर्वी प्रचलित असल्याचा संभव दिसतो काही प्रयकाराच म्हणणे आहे की, युएचि व जेति एवच असून, त्यांना पूर्वी झुत (युत) हा शब्द असे, व तोच शब्द पुढे जाट असा झाला [ग्रियनिका]

यकियुयाम्ये दोन ग्रीक राज्य उरली होती व ती पुढे शानानी बुद्धिनी हे भागे सामंतित्वच आहे आता तथे झालेल्या राज्यक्रांतीचे, आणि त्या राज्यक्रांतीस कारण झालेल्या शकाच्या चळवळीचे भारतवर्षावर परिणाम काय झाले आहेत तिकडे लक्ष देऊ

इडो-ग्रीक व इडो-पार्थियन घराणीं (सि. पू. २५०-इ. स. ६०)—हिंदुस्थानाचा अन्तर्भागावर राज्य करणाऱ्या आंध्रपराच्या देश राजपराण्याची इ. स. २२० नंतरची हकीकत देण्यापूर्वी अशोकानंतरच्या कालात पंजा

वादि सरहद्दीवरील प्रातावर अंमल चालविणाऱ्या बाह्य राज-
घराण्यासंबंधाने माहिता दिली पाहिजे. त्या वेळेस पंधराव
भारतीय इतिहासाच्या कक्षेतील भाग नसून मध्य आशि-
याच्या इतिहासाच्या कक्षेतील भाग होता. ग्रीकांचा भरत-
रांडात प्रवेश अलेक्झांडरच्या स्वारीने केला, पण नंतर
चंद्रगुप्तादि मौर्य राजांनी अलेक्झांडरने प्रस्थापित केलेला
ग्रीक अंमल नष्ट करून अशोकाच्या कारकीर्दीअखेरपर्यंत हिंदू-
शुद्ध पर्वतापर्यंत सारे हिंदुस्थान हिंदू सत्तेखाली ठेवला होता.
इराण ग्रीकांकडून पादाक्रांत झालेला होता. तेव्हा जगाच्या
स्वामित्वावद्दल स्पर्धा व्हावयाचीच झाल्यास मगधसंमुख
हिंदुस्थान व ग्रीस यामध्येच होईल अशी कदाचित् अशोक-
कालीन जगाची समजूत झाली असावी. पण इराणी साम्रा-
ज्याच्या कक्षेतून मवीन, जोमदार व साम्राज्यविस्तारक्षम
राष्ट्र ग्रीक संस्कृतीचा फायदा घेऊन डोकें वर काढू लागली.
इकडे अशोक मरण पावल्यानंतर त्याच्या साम्राज्यातून
अनेक प्रांत स्वतंत्र होऊन बाहेर पडले आणि बायब्य सर-
हद्दीवरील प्रातावर बॅक्ट्रिया व पार्थियन येथील हेलेनी उर्फ
ग्रीक संस्कृतीतील राजांनी व इतर रानटी जातींनी हल्ले कर-
ण्यास सुरुवात केली.

अलेक्झांडरनंतर आशियातील ज्या विस्तृत प्रदेशावर
सिल्यूकस निकेटार राज्य करीत होता ते राज्य ख्रि. पू. २६२
किंवा २६१ च्या सुमारास त्याचा नावू अँटायोकिस या मणी
व दुर्ब्यसनी राजांच्या ताब्यात गेले या नात्याक राजानें
पंधरावीस वर्षे राज्य केलें, पण अखेर अखेर डायोडो-
टसच्या नेतृत्वाखाली बॅक्ट्रियन लोकांचे व आर्सेनोस याच्या
नेतृत्वाखाली पार्थियन लोकांचे, अर्शा दोन बंडे होऊन ही
राष्ट्र स्वतंत्र झाली.

यापैकी बॅक्ट्रिया हा देश ऑक्सस (अमुदर्या) नदीच्या
काठी होता, तो पार सुपीक असून तेथे प्रागैतिहासिक
काळापासून चांगले सुधारलेले लोक रहात होते. अकिमिनिअन
राजाच्या वेळी तो प्रमुख प्रांत गणला जात असे. अलेक्झा-
ंडरने तो प्रांत जिंकल्यापासून तेथील लोकांनी हेलेनी संस्कृति
बऱ्याच अंशी अंगीकारली होती. ख्रि. पू. ३२१ पासून तो
सिल्यूकस निकेटार व त्याचे वंशज त्याच्या ताब्यात होता.

पार्थियन लोक हे अलंबडील तुर्की लोकांसारखे उग्रशर व
राकट असून ते कास्पियन समुद्राच्या आग्नेयीकडील साबार-
णत नापीक व बालकामय इराणी प्रदेशात रहात असत.
त्यांचा व शेजारच्या खोरास्मिअन, सोमिडन व अरिथोह
या रानटी जातींचा प्रदेश दरायसच्या सोळाव्या प्रातात
अंतर्भूत झालेला होता, व कसकसडिच्या सैन्यात बाण-
भालेबाले शिपाई याच जातीपैकी असत. या पार्थियन लोकांनी
ग्रीक संस्कृति स्वीकारली नव्हती, व बहुतेक मेढपाळाचा
धंदा करून रानटी स्थितीतच ते रहात असत तथापि
पोल्यावर वगण्यात व धनुष्याचा उपयोग करण्यात ते चांगले
सरेमन होते.

बॅक्ट्रियन लोकांची एक हजार चांगली वसलेली शहरे
होती, तर पार्थियन लोक लाखों ठिकाणी लहान लहान
ठोक्या करून राहिलेले होते अशा या दोन परस्परापासून
अत्यंत भिन्न स्थितीत असलेल्या लोकांनी ख्रि. पू. २५० च्या
सुमारास स्वतंत्र होऊन आपली राज्ये स्थापली. बॅक्ट्रियन
लोक आपल्या प्राताचा गव्हेनेर डायोडोटस याला राजा
करून स्वतंत्र झाले इन्डे पार्थियन लोकहि राष्ट्रीय भावनेनें
स्वतंत्र होऊन त्यांनी आपला शूर पुढारी आर्सेनोस (आर्से-
नोस) याला आपला राजा नेमिले. आपणानें इराणवर राज्य
करणारें सुप्रसिद्ध आर्सेनोस अथवा आर्सेनोस घराणें स्थापन
झालें, आणि ते सुमारे पाच शतके (ख्रि. पू. १४८ ते इ.
स. २२६) टिकले त्याचा सविस्तर इतिहास इराणच्या
सत्तावर्षाच्या प्रकरणत (पृ. ५२-५४) वर्णन केलेलाच
आहे.

इंडो-ग्रीक राजे — डायोडोटसने स्थापलेलें बॅक्ट्रियन
राजघराणें थोडाच काळ टिकलें ख्रि. पू. २४५ मध्ये पहिला
डायोडोटस वारला व त्याचा मुलगा दुसरा डायोडोटस यानें
पंधरा वर्षे राज्य केलें. त्यानें पार्थियन राजाबरोबर मित्रत्वाचा
तह केला. ख्रि. पू. २३० मध्ये, दुसरा डायोडोटस याच्या
विरुद्ध बंड करून मॅग्रीशियाचा रहिवाशी युधिडेमस या
निराळ्या घराण्यातील इतमानें बॅक्ट्रियाचें राज्यपद मिळविलें.
पुढें हा नव्या राजानें खिरियाचा राजा अँटायोकस दि प्रेट
(ख्रि. पू. २२३-१८५) या राजाबरोबर अनेक वर्षे युद्ध
करून अखेर जय मिळविला व ख्रि. पू. १०८ मध्ये तह
होऊन अँटायोकसनें बॅक्ट्रियाचें स्वातंत्र्य कबूल केलें. ख्रि. पू.
२०६ मध्ये अँटायोकसनें हिंदूश पर्वत ओलाहून काबूल
सोब्यात राज्य करणाऱ्या सुभागास नवाच्या हिंदु राजा-
कडून बराच खजिना व कित्येक हत्ती जिंकून घेतले बॅक्ट्रि-
याचे स्वातंत्र्य मान्य केल्यावर अँटायोकसनें युधिडेमसचा
मुलगा डिमोदोस याला आपली मुलगी दिली होती.
अँटायोकसच्या ह्या जावयानें सामन्याप्रमाणें ख्रि. पू. १९०
मध्ये हिंदुस्थानावर स्वारी करून काबूल, पंजाब व सिंध हे
प्रांत जिंकले पण या दूरच्या स्वारीत डिमोदोस अंतला
असता तिकडे बॅक्ट्रियात युकाटिडोस नावाच्या इतमानें
बंड करून मध्येच बॅक्ट्रियाचे राज्य घडकावले तेव्हा
डिमोदोस हिंदुस्थानातील प्रातावरच राज्य करीत
राहिला पण तिकडींही युकाटिडोसनें चाल घेली व बऱ्याच
दिवसान्या युद्धानंतर डिमोदोसचा पराभव केला तथापि
यानंतर युकाटिडोस बॅक्ट्रियाकडे परत जात असता त्याच्या
बहुधा आपलोडोटस नावाच्या मुलानें त्यास वाटेत धोरपणानें
टार मारलें त्यानें राक्षसीपणानें आपल्या बापाच्या प्रतावरून
आपला रथ नेला व प्रेताचा दफनविधी केला नाहीं !

युकाटिडोसच्या दुसऱ्या एका हेलेनोडोस नावाच्या
मुलानें वरील सुनावरून सूड घेतला असें वाटतें, व त्यानें
बॅक्ट्रियावर थोडी वर्षे राज्यहि केलें पंजाबवर अपोलोडोटस-

नंतर युनाटिडीसच्याच पराण्यातील पहिला स्त्रेवो याने परीच येथे अंमल केला. युनाटिडीसच्या मृत्युपूर्वीची व नंतरची जी सुमारे चाळीस नावे आलेली नाणी सापडतात त्यातील बहुतेक युधिडेगम, डिमिडिथस व युनाटिडीस यांच्या घराण्यातील पुरुषांचीच आहेत. यावरून हिट्टिता-नच्या वायव्य सरहद्दीवरील प्रत्येक युधिडेया येथील राजघराण्यातील पुरुषांप्रत्येक विभागलेला होता असे दिसते. यापैकी दोषाध्यतिरिक्त सर्वांची माहिती फक्त नाण्यावरून मिळते. या अनेक अल्परात सत्तापीठापैकी मिर्नंदर हा यथार प्रसिद्ध आहे. तो युनाटिडीसच्या घराण्यातील असारा. त्याची राजधानी काबूल येथे होती त्याने ख्रि. पू. १०५ च्या सुमारास हिट्टितानात स्वारी केली तिच्या उद्देशे मागे धालाच आहे याचे हिट्टितानातील प्रानावर मोठ्या न्यायीपणाने राज्य केले अशी प्रसिद्धी आहे. त्याने बौद्ध संप्रदाय स्वीकारला होता असा समज आहे बौद्ध धर्म्यात मिथिद-पन्थ म्हणून एक महावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध असून त्यामुळे मिथिद-दाचे उर्फ मिर्नंदरचे नाव अजरामर झाले आहे. हिंदुश पर्वताच्या उत्तरेकडील प्रदेशावर राज्य करणारा हेलिओ-फ्रीस हा शेवटचा ग्रीक राजा होय.

शक को का च्या त्या च्या — ग्रीक राजघराण्यातील पुरुषांची आपछात मुद्दे चालू होती त्या वेळी तिकडे मध्य आशियातील बाटुकामय प्रदेशात निराळ्याच लोकांची उबल चालू होती गुपुचि नावाच्या भटक्या जातीच्या लोकांना ख्रि. पू. १०० च्या सुमारास चीनच्या वायव्य प्रानातून हाकून देण्यात आल्यामुळे ते लोक पश्चिमेकडे पुढे सरले. यानंतर काही वर्षांनी ख्रि. पू. १६० च्या अगोदर त्यांची जमसारीत उर्फ मिरदबाच्या उत्तरेस रहात असलेल्या शक उर्फ शे नावाच्या लोकांशी गाठ पडून त्यांनी या शकी लोकांना दक्षिणेकडे हाकून लावले तेव्हा हे शक लोक उत्तरेकडून अनेक मार्गांनी हिट्टितानात शिरले. या रानटी लोकांनी लव्हा पश्चिमेकडेही पसरली व ख्रि. पू. १४० व १२० यांच्या दरम्यान ते बॅक्ट्रियाच्या व पार्थियाच्या राज्यात शिरले. या लोकांवरील शालेच्या लडाईत पार्थिया मिथाडेटीशननेत्या पार्थियाचा राजा दुसरा माएटीस हा ख्रि. पू. १२७ च्या सुमारास मारला गेला; व त्याच्या नंतर गादीवर आलेला पहिला आर्टाबानस हा राजाहि या शकांशीच लढत असता पुढे चार वर्षांनी मरण पावला. बॅक्ट्रियाची ग्रीक राजसत्ता पार्थियाच्या व इराणच्या वाडल्या अर्बांमुळे अर्बांदरच दुर्बल झाली होती ती या रानटी जातीच्या हल्ल्यामुळे कायमची नष्ट झाली हेलिओफ्रीस हा शेवटचा ग्रीक बॅक्ट्रियन राजा होय. त्याच्या बरोबरच हिंदुकुशच्या उत्तरेकडील ग्रीक सत्ता कायमची नष्ट झाली.

होलमंड (एरिमाट्रस) नदीची दरी म्हणजे अलीकडील सास्तान किंवा शकस्तेने उर्फ शकस्थान म्हणून प्रसिद्ध असलेला प्रदेश शक लोकांनी पन्नास पूर्वी व्यापला होता

पण ख्रिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकातील भटक्यांच्या शक टोळ्या-पैकीहि काही त्या प्रदेशात शिरल्या असाया.

या रानटी जातीच्या काही क्षात्रा हिट्टितानात शिरून पंगमावली तक्षशिला येथे व मनुनेच्या काठावरील मधुरा येथे येऊन राहिल्या. येथे क्षत्रप ही पदवी धारण केलेल्या परकी राजाचा एक शतकाहूनहि अधिक काल अंमल होता, व ते पार्थियाच्या राजाच्या मांडलिकत्वाखालीच राज्यकारभार करीत होते असे दिसते.

यानंतर रानटी लोकांची दुसरी एक टोळी बहुधा ख्रिस्ती-त्तर पहिल्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास आगरी दक्षिणेकडे झडून मुराद उर्फ काटेगाड व्यापून राहिली. हिने तेथे जे शक राजघराणे स्थापिले त्याचा अंमल ख्रि. स. १९० च्या सुमारास २ रा बद्रुस, विक्रमादित्य मिळून धेंडपर्वत तसाच कायम राहिला.

काबूल व पंजाब येथील ग्रीक राजा पहिला स्त्रेवो सोदर हा बाहोश होला हेलिओफ्रीसशी समकालीन होता, त्याच्या मागून त्याच्या नातू दुसरा स्त्रेवो फिलोपटर राजा झाला. त्याला पदच्युत करून तक्षशिला येथे दुसरे परकी क्षत्रप राज्य करू लागले हे नवे क्षत्रप शक होते किंवा दुसरे कोणी होते ते सांगता येत नाही मधुरा येथील क्षत्रप, नावावरून पाहता इराणी असावेत असे वाटते.

इंडो पार्थियन राजे. — या शकाच्या व इतर रानटी टोळ्यांच्या हालचालीचा आसंकिडी राजाच्या अमदानीतील परिच्यु पार्थियन किंवा पर्शियन सत्तेशी निकट संबंध आला होता. पहिला मिथाडेटीस (ख्रि. पू. १०१ ते १२९) हा मोठा पराक्रमी राजा असून तो बॅक्ट्रियाचा राजा युनाटिडीस याची पदच्युत वधे समकालीन होता त्याने आपली सत्ता सिंधु नदीपर्यंत व कदाचित् तिच्याहि पूर्वेस वाढविली होती तक्षशिला व मधुरा येथील क्षत्रप पार्थियन म्हणे पर्शियन राजांचे धंक्रित असले पाहिजेत. कारण, तसे ते नसते तर त्यांनी पर्शियन पदव्या आपल्या नावाना लावल्या नसत्या. यानंतरचे बरेचसे क्षत्रप पर्शियन राजकुळातलेच होते व त्यावरून पार्थियन राजाचा अंमल हिट्टितानच्या सरहद्दीवरील प्रांतावर होता असे सिद्ध होते

अशा इंडो-पार्थियन राजांपैकी अगदी अर्बांचा मोएश किंवा मोआश हा असावा. याने ख्रि. पू. १२० च्या सुमा-रास पश्चिम पंजाब आपल्या सत्तेखाली आणला याच्या नाण्यांचा पहिल्या किंवा दुसऱ्या मिथाडेटीसच्या नाण्याशी निकट सवध आहे तक्षशिलेचा क्षत्रप ज्याचा नोकर होता तो मोगनावाचा राजा व नाण्यावर मोवी हे पठयत नाव अस-लेला राजा हे सामान्यतः एकच मानण्यात येतात. या इंडो-पार्थियन राजासंबंधाने माहिती फार झोटक व अपुरी आहे तरी साधारणपणे असे दिसते की, पार्थियन राजसत्तेखालचे जे अनेक क्षत्रप होते त्यात दोन इंडो-पार्थियन राजघराणी प्रमुख होती: एक बॅराकोशिवा व सास्तान येथील, व दुसरे

पश्चिम पंजाबच्या म्ह० तक्षशिलेच्या राज्यावरील. तक्षशिलेचे राज्य पहिल्या मित्राडेटीझने क्रि. पू. १३८ च्या सुमारास आपल्या राज्यास जोडले, व क्रि. पू. १२० च्या सुमारास त्यावर मौएझ हा राजा होता या सुमारास पार्थियन राजानां इराणात रानटी लोकांशी लढावे लागल्यामुळे हिंदुस्थानावरील त्याचा भंमल साधिले गेला व ती संधि साधून उपर्युक्त मौएझ हा पंजाबचा स्वतंत्र राजा बनला. मौएझ हा स्वतः कदाचित् शक ज्ञातवाच असेल.

अॅराकोशिया व सीस्तान येथील राज्यावर व्होनेनीझ हा पार्थियन राजा या सुमारास राज्य करीत होता. तो दक्षिणेन येथील महाराजाचा मांडलिक होता. सीस्तानच्या राज्यावर व्होनेनीझच्या घराण्यातील पुरपाची सत्ता आपखी २५ वर्षे राहिली

पार्थियन राजसत्ता रानटी टोळ्यांशी झगडावे लागल्यामुळे कमकुवत बनली होती, ती पुन्हा दुसरा मित्राडेटीझ दि ग्रेट याच्या वेळी बलिष्ठ बनली त्याने पंजाब व सीस्तान या प्रांताची राज्यसुत्रे स्वतः हाती घेतली असे दिसते. अॅराकोशिया या प्रांताचा राजप्रतिनिधि अॅझेम याला तक्षशिला प्रांतावर नेमण्यात आले तो क्रि. पू. ९० च्या सुमारास मौएझ याच्यानंतर अधिकारावर आला, व मित्राडेटीझचा मांडलिक म्हणून तक्षशिला प्रांतावर राज्य करू लागला पहिल्या अॅझेमनंतर पंजाबवर त्याचा मुलगा अॅझिलमोझ याने, व नंतर त्याचा नातू दुसरा अॅझेम याने राज्य केले. पहिला अॅझेम हा मोठा बलिष्ठ राजा होता व त्याने पुष्कळ वर्षे बहुधा अर्धे शतक राज्य केले. ख्रिस्ती शकाच्या आरंभाच्या सुमारास हिंदुस्थानच्या कोणताहि भाग पार्थियन साम्राज्यात अंतर्भूत नव्हता, हे नवी आहे. यावरून पहिला अॅझेम हा स्वतंत्र झाला असावा असे वाटते. त्याच्या मुलांने व नातवांने पुष्कळ वर्षे राजसत्ता उपभोगिली. इ. स. २० च्या सुमारास दुसऱ्या अॅझेमनंतर गॅंडोफेरस राज्यावर आला. त्याने सिंध व अॅराकोशिया हे प्रांत जिंकून घेतले, आणि पार्थियन अभिसत्ता न मानता यम्याच विस्तृत मुद्रांसार राज्य केले तो इ. स. ६० मध्ये मरण पावल्यावर त्याच्या राज्याचे विभाग होऊन पश्चिम पंजाबवर त्याच्या आवाचा मुलगा अब्दागसिस राज्य करू लागला आणि अॅराकोशिया व सिंध या प्रांतावर प्रथम अॅर्थीमोझ याने, व नंतर पॅकोरस याने राज्य केले. अब्दागसिस याच्यानंतर पंजाबवर कोर्ण राज्य केले ते माहीत नाही. इसवीसन्याच्या पहिल्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास कुशन राजा हिम अयवा विम (दुसरा कडफिसस) याने पंजाब प्रांत आपल्या राज्यास जोडला, व अॅराकोशिया व सिंध यांचीहि तीच गत झाली असावी. तथापि सिंधु नदीच्या निरभिराख्या फाळ्यामधील प्रदेशात काही लहान लहान पार्थियन राज्ये अस्तित्वात राहिली असावी. वारण, सिंधु नदीच्या मुखाकडील प्रदेशात (ज्याला सिंधिया हे नाव दिलेले आहे) पार्थियन राजे

राज्य करीत असून ते आपसात भाडत होते असा उल्लेख प्लिनीतून पहिल्या शतकाच्या अखेरीस आपला ग्रंथ लिहिल्याच्या "पेरिसस ऑफ दि एरिथ्रियन सा" या ग्रंथाच्या कलामेने केला आहे. सिंधु नदीच्या प्रवाहांत गेल्या १८ शतकात अतिशय फरक पडला असल्यामुळे त्या वेळेचे व्यापारी बदर वावोरिकोन (हे सिंधूच्या मुखापेक्षा मधल्या प्रवाहावर होते) आणि राजधानी भीन नगर (ही आताच्या वाजस होती) या अस्तित्वात शहराच्या नदी भागा कोणत्या आहेत हे निश्चित ठरविता येत नाही.

हि दुसऱ्या नातील पहिला ख्रिस्त संप्रदाय प्रसारक—डो—पार्थियन राजा गॅंडोफेरस याच्या नावाशी सेंट थॉमस ह्या ख्रिस्तसंप्रदायप्रसारकाच्या नावाचा संबंध जोडलेला असल्यामुळे याच्या कारकीर्दीला विशेष महत्त्व आहे. या संप्रदायप्रसारकासंबंधाची हक्कित, "सेंट थॉमस याची कृत्ये" नावाच्या मूळच्या ख्रिस्त ग्रंथात आढळते तिचा थोडक्यात सारांश येणप्रमाणे:—

"जेव्हा आद्यकालीन बारा संप्रदायप्रसारकांनी ख्रिस्ती संप्रदायाच्या प्रसाराच्या कार्याकरिता जगातील सर्व देश आपआपसात यादून घेतले त्या वेळी हिंदुस्थान हा जुडास थॉमस नावाच्या संप्रदायप्रसारकाच्या वाटणीला आला तो प्रथम हिंदुस्थानात जाण्यास नासुप होता; पण इतक्यात हव्यान नावाचा एक हिंदी व्यापारी तेथे आला. त्याला हिंदुस्थानातील गुंडाकर राजाने राजवाडा बांधण्याकरिता एक चतुर कारागीर पाहून आणण्याकरिता सांगितले होते थॉमसची नासुपी लक्षात घेऊन, ख्रिस्तदेवाने त्या व्यापाऱ्याला दृष्टान्त दिला, व २० रायचा नाणी घेऊन थॉमस यामाथे व्यापाऱ्याला विकले. इ. स. ६० च्या सुमारास थॉमस यासहि गुंडाकर राजाची नोकरी करून त्याचा राजवाडा बांधून देण्याची आज्ञा केली. ख्रिस्तदेवाच्या आज्ञेप्रमाणे दुसरे दिवशी तो ख्रिस्तसंप्रदायप्रसारक हव्यान व्यापाऱ्यावरून जलमार्गाने प्रवासस निघाला, व अगुऊळ बारा मिळून त्याचे जहाज फार दिवस झाले नाहीत तोच सेंट डेव्हिस येथे राहून लागले. तेथील राजाच्या कन्येच्या विवादानिमित्त झालेल्या भोजनसमारंभात या दोघा प्रवासार्थी भाग घेतला, आणि थॉमसने नूतन वधूवराना पित्त पंजाबुयाची बनविले. याप्रमाणे प्रथमच यश संपादन करून सेंट थॉमस हा गुंडाकर राजाच्या दरबारी गेला. त्याने सहा महिन्यात राजवाडा बांधवून देण्याचे कबूल केले, पण राजवाडा बांधण्याकरिता मिळालेला सर्व पैसा त्याने दानधर्मांतच खर्च करून टाकला. पुढे राजाने राज्य झालेल्या पैशाचा हिशोब मागितला असता, राजाकरिता स्वर्गात राजवाडा बांधण्याचे काम चालू आहे असे थॉमस याने उत्तर केले; व त्या राजाने त्याने पित्ती संप्रदायाचा उपदेश इतक्या कळकळीने व सुंदर रीतीने केला की, गुड राजा, त्याचा भाऊ आणि इतर पुष्कळसे लोक

दिस्ती बनले (त्या वेळी या आद्य संप्रदायप्रसारकांनी काही अद्भुत चमत्कारादि करून दारावेले असे म्हण्टे आहे.)

“नंतर काही दिवसांनी मसदद राजाचा संपाति सिफूर थोमसकडे येऊन त्याने आपली बायको व मुलगी यांना बरे करण्याबद्दल विनंती केली. त्या दिनंतीवरून सेंट थोमस सिफूरबरोबर रथात बसून मसदद राजाच्या नगराला गेला. पाठीमागे गुंडाफर राजाच्या देशातील दिस्ती बनलेल्या लोकांची व्यवस्था पहाण्याकरिता त्याने आपला हस्तक सौथिपोस यास नेमिले. तिळट मसदद राजाच्या रथीच्या राणीने व मिन्डीसिआ नावाच्या उच्च पराण्यातील छीने सेंट थोमसच्या उपदेशावरून दिस्ती पंथ स्वीकारिला. त्यामुळे मसदद राजाला फार मोठे येऊन त्याने सेंट थोमसला फाणीची शिक्षा सांगितली, व चार शिष्यांनी त्याला नगराबाहेर एका पर्वतावर नेऊन आपल्याच्या टोंकानी भोसवून दार मारिले सेंट थोमसला प्राचीन राजाच्या इमशानभूमीत पुरण्यात आले, परंतु त्याच्या शिष्यांनी गुप्तपणे त्याची हाडे तेथून काढून पाश्चात्य देशांत नेली.”

सातव्या शतकांततरच्या लेखकांनी कलमिन, कलमिट, कलमेन, अथवा कलमेन अशी अनेक नावे जेथे हा आद्यसंप्रदायप्रसारक मारला गेला त्या शहराची म्हणून दिली आहेत. परंतु सदरहू शहर आज निश्चितपणे हुड्डून काढण्याने सर्व प्रमाण नष्ट झाले आहे. या गोष्टीसंबंधाच्या सातव्या शतकापूर्वीच्या उपा निरनिराळ्या हवीकृती सापडतात त्यात सेंट थोमसच्या आत्मयज्ञाचे ठिकाण प्रत्यक्ष नावांनीही कोठे सांगितलेले नाही. तेव्हा कलमिन हे शहर बघव कल्पित असून त्याचे भौगोलिक अस्तित्व नकाशावर सिद्ध करणे शक्य नाही सेंट थोमस ज्या पर्वरात उतरला त्या बंदराची बंडरुक, बंडरुपेलिस बगरे जी नावे देण्यात आली आहेत तींही कल्पित आहेत सेंट थोमसची ही सर्व गोष्टच कल्पित दिसते. ज्ञातीतील भौगोलिक नावेही कल्पित आहेत इतिहासकारांच्या दृष्टीने या एकंदर हवीकृतीत अथ इतकंच आहे की, गोंडोफेरस राजाचे नाव इतके प्रसिद्ध झाले आहे त्या अर्था कोणी तरी दिस्तसंप्रदायप्रसारक या इंडो-पार्थियन राजाच्या कारकीर्दीत आले असावेत. गोंडोफेरस राजा व सेंट थोमस हे समकालीन होते त्यामुळे उपर्युक्त संप्रदायप्रसारकामध्ये सेंट थोमस अशाचे असेमवर्नाव नाही. तथापि गोंडोफेरस राजा ज्या प्रांतावर राज्य करीत होता तेथे ख्रिस्ती समाजचा त्यानंतर काहीच मागमूस लागत नाही. शिवाय मद्रास जवळ सेंट थोमस मीट येथे सदरहू आद्य संप्रदायप्रसारक मारला गेला अशी जी आख्यायिका आहे ती सत्य असल्यात खाल मसददच्या राज्यात शिक्षा झाली असणे शक्य नाही. या एकंदर हवीकृतीचा विचार करून विशय मोडिकोट याने आपले असे मत दिले आहे की, सेंट थोमस प्रथम गोंडोफेरस राजाच्या दरबारी गाळून नंतर दाक्षिण हिंदुस्थानात गेला असावा.

मद्रासनागीक मॅन थोम या नावाने पोर्तुगीज लोकांना पूज्य असलेले जे मलपूर येथे ख्रिस्ती उपासनामंदिर आहे. आणि मलपूर किनाऱ्यावर सेंट थोमस मारला गेला व नंतर तेथील ख्रिस्तींचा छळ करून नायनाट करण्यात आला यासंबंधाने ज्या हवीकृती प्रसिद्ध आहेत, त्यातही काही ऐतिहासिक सत्य दिसत नाही. फार तर कां, सेंट थोमस हा रासोपर मारला गेला होता की नव्हता याचीच मुळी शंका येते कारण, हेराहोअन दि प्रॉटिक नावाचा एक प्राचीन ग्रंथकार म्हणतो की सेंट थोमस याचा शेवट शास्त्रेने झाला. तथापि दाक्षिण हिंदुस्थानात ख्रिस्ती संप्रदायाचा प्रसार फार पूर्वी म्हणजे तिसऱ्या शतकापासून झालेला आहे, हे मान्य असे, असे विन्सेंट स्मिथ म्हणतो

अ रोरचे इंडो-मीकराजे —रानटी लोकांचे व पार्थियन लोकांचे हिंदुस्थानावर हजे हाऊ लागल्यामुळे पुढे सुमार दोन शतके हिंदुस्थानच्या वायव्य सरहद्दीवरील पक्षा व त्याच्या शेजारचा प्रांत, काबूल नदीचे खोरे व सुबात खोरे या भागावर लहान लहान ग्रीक राजांचा अंमल होता. ते पार्थियन सम्राटांचे मांडलिक असत किंवा स्वतंत्र असत. तथापि त्या सर्वांना रणयाची व प्रोत्साही नाणी पाडण्याचा अधिकार असे. या इंडो-ग्रीक राजांपैकी शेवटचा राजा हर्मोअस याचा युएचि अथवा दुशान जातीच्या लोकांचा मुख्य घडिला बंडफिसेस याने इ स ४० च्या सुमारास पराभव करून काबूल प्रांत आपल्या युएचि साम्राज्यास जोडला या युएचि मुख्याने नाणी पाडली त्यावर प्रथम ग्रीक राजा हर्मोअस याचा मुखपटा व नंतरच्या नाण्यावर तुप्रसिद्ध रोमेन बादशहा ऑगस्टस याचा मुखपटा काढलेला होता. पण अथेर त्याने एका बाजूला हिंदी नंदीचे व दुसऱ्या बाजूला बॅक्ट्रियन उद्याचे चित्र असलेली नाणी पाडली.

येणेप्रमाणे नाणी, पदके इत्यादि पुराव्यावरून त्या काळच्या इतिहासाची हमरेपा बरीच स्पष्टपणे बघते, आणि प्रथम ग्रीक संस्कृतीच्या लोकांचा अंमल होता तो नष्ट करून मध्य आशियातील रानटी जातीच्या लोकांनी आपला अंमल तेथे बसविला हा गोष्ट सिद्ध होते

ग्रीक संस्कृतीचा हिंदुस्थानावर परिणाम.—प्राचीन ग्रीक संस्कृतीचा आधुनिक पाश्चात्य संस्कृतीवर झालेला अपरिमित परिणाम प्रत्यक्ष स्पष्ट असलेल्या युरोपीय इतिहासकारांनी, हिंदुस्थानच्या सरहद्दीवर भागावर प्रतीका अंमल होता त्या अर्था हिंदु संस्कृतीवर देखील ग्रीक संस्कृतीचा फार परिणाम झाला असला पाहिजे असे राम मत दिलेले आहे. हरमोअस याने तर असे पराकोटीचे मत ठेवून दिले आहे की, हिंदुस्थानातील पुढील सर्व प्रगति भलेस्कारने स्थापन झालेल्या संस्थांचे थपयश फळ आहे, व चंद्रगुप्त मौर्य याने सिल्यूकस निरेटार याचे सार्वभौमत्व कबूल केले होते हे मत वास्तविक ऐतहासिक नाहितीची इतके विसंगत आहे की, ते खोड्याकरिता अधिक शब्द रचवी

घालण्याची मुर्तीच जरूर नाही तयापि हिंदुस्थानावर ग्रीक संस्कृतीचा काही थोडासा परिणाम खास झालेला आहे असे मानणारे बरेच इमज आहेत, म्हणून त्याचा येथे थोडक्यात परामर्श घेऊ.

ब्रिटीश इतिहासकार मॅट अलेक्झांडरच्या ह्यारीचा हिंदु स्थानावर म्हणण्यासारखा काहीच परिणाम झालेला नाही अलेक्झांडरच्या मृत्यूनंतर बस घर्षांनी सिरयूकस निकेडार याने सिंधु नदीच्या पूर्वेकडील अलेक्झांडरने जिंकलेला प्रदेश परत मिळविण्याचा प्रयत्न केला, परंतु ही फुकट गेला इतकच नव्हे तर बद्दगुप्त सौर्य याने सिंधु नदीच्या पश्चिमेकडील प्रदेशाहि अलेक्झांडरने नेमलेल्या अधिकाऱ्यांपासून परत मिळून घेतला सिरयूकसचा बकील मिर्गस्थिनीस याने हिंदु समाजाचे जे चित्र रेखाटले आहे त्यावरून, हिंदु संस्कृतीवर दूर दृष्टी संस्कृतीचा काही परिणम झाला होता पण ग्रास संस्कृतीचा मुळीच झाला नव्हता, असे स्पष्ट दिसते. अलेक्झांडरच्या मृत्यूनंतर ऐसी नव्वद वर्षे सौर्य सत्ता टाच्या पराक्रमांमुळे हिंदुस्थानात कोणाहि परकीयाचा प्रवेश झाला नाही अशा सत्तांमार्गे तर अंदाजोक्त व टोलेमी यांना बौद्ध सत्तांमार्गाच्या पुण्य उपदेश माहात करून दण्याची फार उत्सुकता दाखविलेली दिसते, तथापि ग्रीक कल्पना म्हणून करण्यासचधाने त्याने तशी तयारी दाखविलेली आढळून येत नाही. सौर्यच्या वेळी हिंदी चित्रकलास साचकाम यावर हेलेनी अलक्षज्ञान नमुन्याचा काही परिणाम झालेला आहे, परंतु एकदरीत ग्रीक संस्कृतीचा हिंदु संस्कृतीवर काही थोडा नव्वर परिणाम झालेला असा तरी हिंदु संस्कृतीच्या महत्त्वाच्या भागावर काहीच परिणाम झालेला नाही.

सिरयूकस निकेडारनंतर षड्वतेक शभर वर्षे पुढे सुद्धा कोणाहि ग्रीक राजा हिंदुस्थानावर हल्ला करण्यास धमला नाही. पुढे ख्रि. पू. २०६ च्या सुमारास अंदाजोक्त दि. ३२० याने अफगाणिस्तानवर चाल करून कंदाहार व सीस्तान येथील स्थानिक राजांपासून काही करभार घेतून केला पण या स्वारीचा हिंदुस्थानच्या संस्कृतीवर काही परिणाम होण शक्य नव्हते त्यानंतर ख्रि. पू. १९०-१७४ च्या दरम्यान बिमार्गिथस युक्राटिडीस व मिनेंडर यानी हिंदुस्थानावर स्वार्था केल्या ते देशाच्या अंतर्भागात बरेच शिरले होते, परंतु त्यांचिहि हिंदुस्थानात वास्तव्य अल्पकालच झाल्यामुळे खोल इगळेला हिंदु संस्कृतीवर त्याचा काही महत्त्वाचा परिणाम झाला असेलसे शक्य दिसत नाही एवढा हिंदु उपेतिपरासामने आपल्या मयात ग्रीकांना 'दुष्ट पराक्रमा यवन' असे म्हटले आहे अलेक्झांडर व मिनेंडर यांना हिंदु लोक मोठे दडपण्ये पण गनटी राजे मानात असत त्यांच्यापासून काही शिकण्यासारखे आहे असे त्यांना मुळीच वाटत नव्हते.

सामान्यतः पौरस्त्य लोक वास्तव्यापासून शिकण्याची तयारी हाचितच दाखवितात. हिंदु लोकांनी मूर्ति-

कला व नाट्यकला या बाबतीत युरोपीयांपासून काही कतपना उचलल्या, परंतु त्या परकी म्हणून ओळखल्या न जाण्या याकरिता त्यांचे मूल हिंदु कलेशी इतके येमा- लम मिश्रण करून दिले आहे की, चांगल्या विद्वानां टाका यारानाहि त्यातील परकीय भाग ओळखण कठिण जात पत्राव व आसपासचा प्रदेश यावर ग्रीकांचा सत्ता बिमार्गिथस (ख्रि. पू. १९०) पासून हमैगॉस कुशनाकडून पदच्युत होईपर्यंत (अजमासे इ. स. ४०) सुमारे दोन शतके होती या काळात मान या प्रांतावर ग्रीक संस्कृतीचा परिणाम झाल्याच्या खुणा सापडल्या असे वाटते परंतु संशोधनाजती अशा खुणा फार अल्प व छुन्न प्रकारच्या आढळतात ग्रीक नमुन्याच्या नाण्यांशिवाय परकीय अम- लाची कोणतीहि खुण येथे नाही असे म्हटले तरी चालेल ग्रीक भाषेतले शिलालेखां अद्याप सापडलेले नाहीत ग्रीक शिल्पकला हिंदुस्थानात शिरल्याचा मुळीच पुरावा अद्याप मिळालेला नाही पहिल्या सेंसिसच्या वेळच (ख्रि. पू. ८०) आधुनिक खाब असलेले एक देवा रूप तक्षशिला येथे सापडले आहे परंतु त्या इमारतीची बांधणी ग्रीक नमुन्यावर नाही येथेच शोभेकरित परकी नमुन्याचे खांब बसविलेले आहेत एवढेच इडो-ग्रीक मूर्ति- कलेच नमुने अक्षेसच्या वेळचेच आहेत त्याशिवाय डिमी त्रिअस, युक्राटिडीस व मिनेंडर यांच्या बळखा एकहि नको नाही अलेक्झांडरच्या काळासबधाने तर बोलावयासच नको पेशावरच्या आसपासच्या गंधार नामक प्रदेशातले मूर्तिकलेचे नमुने अलक्षकल्या ग्रीकीरोमन कलेचे आहेत हिंदु बाब्यावर व शाखावर या काळात झालेला परिणाम हाचितच आढळतो ग्रीकीरोमन सांस्कृतीचा हिंदु संस्कृतीवर झालेला मह- त्वाचा परिणाम पुढील काळातला आहे तात्पर्य या इडो- ग्रीक काळात ग्रीक संस्कृतीचा हिंदुस्थानावर फारसा परिणाम झाला नाही हे उघड आहे.

कुशान अथवा इडो-सीथियन घराणे (इ. स. ४८-२२५) — बर उल्लेखिलेला रानगी जातीच्या स्वायाचा हिंदुस्थानच्या राजकीय परिस्थितीवर थोडा परिणाम झाला असल्यामुळे त्याची जरा विस्तृत माहिती रचली पाहिजे पूर्वी सांगितले आहे की, ख्रि. पू. १७१ (रिमथच्या मते ख्रि. पू. १६५) च्या सुमारास चीनच्या बायब्य इदेशातील सुएच नावाच्या जातीला भटक्या तुर्कच्या हिउंगु नावाच्या लोकांनी हाकून लावल्यामुळे सुएच लोकांचा पाच ते दहा लाखांचा जमाव पश्चिमेकडे चालला तृणयुक्त कुरणे शोधीत निघाला त्यांना प्रथम वुमुन लोक भेटले, व त्यांचा त्यांनी पराभव केला नंतर या सुएचींनी शकांचा जवझा- र्थस (ख्रि. दस्यो) नदीच्या उत्तरेकडील प्रदेशात पराभव केला तेव्हा पराभूत झालेले शक लोक उत्तरेकडील घाटानी हिंदुस्थानात शिरले तिथेच सुएच लोकांचा पूर्वीच्या परा- भूत झालेल्या वु मुन जातीच्या लोकांनी उलट पराभव करून

त्यांना औपसप्त नदीच्या प्रदेशांत हाकून दिलें तेंचें औपसप्त नदीच्या दक्षिणेस पश्चिमेच्या देशांत कायम वस्ती करून त्यांनी आपली पांच राज्यें स्थापलीं. ख्रि. पू. १० च्या सुमारास त्यांना पांगलें व्यवस्थित स्वरूप आलें होतें.

पहिला कड कि से स (४०-५८).—हो पांच राज्यें स्थापन झाल्यावर सुमारे शंभर वर्षांनंतर युएचि जातीपेकी दुशान नावाच्या लोकांचा पहिला कडकिसेस हा इ. स. ४० च्या सुमारास राजा झाला. लोकसंख्या आत वाढल्यामुळे या कुशानाच्या राजानें हिंदूकुश पूर्वेत थोडाडून हिंदुस्थानच्या सरहद्दीवरील किपिन (! काश्मीर ! काफिरिस्तान ! गंधार) व काबूल प्रांत जिंकून घेतला, पश्चिमेच्यावर आपला नोट अंमल बसविला आणि पार्थियन लोकांवरील हद्दा नेला. अशा रीतीने त्याचें साम्राज्य इराणपासून सिंधु किंवा तिच्या पलीकडे होलम नदीपर्यंत पसरलें. अफगाणिस्थानातील खोपराख मुलूख जिंकून पेश्यास त्याला बरीच संपे लागली असतां. पण इ. स. ४८ च्या सुमारास काबूल प्रांत शिकण्याचें त्याचें काम झालें होतें असें म्हणण्यास हरकत नाही. याप्रमाणें युएचि जातीच्या लोकानीं सिंधु नदीच्या पलीकडे पसरलेली ईंडो-ग्रीक व ईंडो-पार्थियन राज्यें जिंकून घेतलीं. पंजाबमध्ये उरलेली ईंडो-पार्थियन राजाची सत्ता पुढे कनिष्काचें पूर्ण नष्ट करून टाकली.

दुसरा कड कि से स (७८-११०)—युएचि जातीचा राजा पहिला कडकिसेस हा ८० वर्षांचा होऊन मरण पावला व नंतर इ. स. ७८ मध्ये क्रि. श. सुमारास त्याचा मुलगा दुसरा कडकिसेस राज्यावर आला. तोहि मोठा पराक्रमी व धाडवी होता. त्यानें पंजाब प्रांत व काशीपर्यंत गंगानदीच्या काठचा प्रदेश जिंकला असें मानण्यास आधार आहे. त्याचा बहुधा दक्षिणेस नर्मदा नदीपर्यंत अंमल बसला असावा, आणि माळव्यातील व पश्चिम हिंदुस्थानांतून शक क्षत्रप त्याचें प्रभुत्व मान्य करात असें. सिंधकडील प्रांतात पार्थियन राजाचा अंमल अद्याप चालू होता. युएचि राजानें जिंकलेल्या मुल्लावर सफरी राजप्रतिनिधी अंमल चालवीत असून असें त्या वेळच्या सापडलेल्या अनेक नाण्यावरून दिसतें.

तीन र्शा सं व ध—युएचि लोक ऑनडसच्या उत्तरेस मॉरिटाना येथें असता त्याच्या दरबारीं ख्रि. पू. १२५ ते ११० च्या दरम्यान चीनच्या राजानें बळीस पाठविले होते, व पुढे एक शतक या दोघांमध्यें बळीसामार्फत येथें चालू होता. परंतु इ. स. १२३ च्या सुमारास पहिल्या हान पराण्याच्या अंतर्कार्य चीनची पश्चिमेकडील देवावरवी सत्ता पूर्ण नष्ट झाली. तथापि पुढें आणखी ५० वर्षांनीं इ. स. ७३-१०२ च्या दरम्यान चिनी सेनापति पान-ची यानें या पश्चिमेकडील देशावर स्वारी करून सारखे शय मिळविले, व चिनी सत्ता रोमन साम्राज्याच्या हद्दीपर्यंत नेऊन भिडविली. खोतानचा राजा, काश्गारचा राजा वगैरे अनेकांनी चीनचें सार्वभौमत्व

कबूल केलें. या चिनी विषयामुळे तत्कालीन दुशान राजा दुसरा कडकिसेस (कनिष्काचा राज्यारोहण बाल इ. स. १२० मरून) याच्यावर एक मोठें शकटच आलें. पण तो चीनचें वर्चस्व कबूल करण्यास तयार नव्हता. आपला समान दर्जा प्रस्थापित करण्याकरिता त्यानें चिनी सेनापति पान-ची याच्यामध्यें चिनी रामकन्वेबद्दल मागणी घातली (इ. स. १०). पण चिनी सेनापतीनें त्या अपमानाबद्दल कडकिसेसच्या बळीसास केंद्रेंत टाकलें, तेव्हा कडकिसेस यानें आपला राजप्रांतिनिधि सी याच्या हाताखाली ७० हजार घोडदळ देऊन चिनी सैन्याबरोबर लढाई केली. या लढाईत कडकिसेसच्या सैन्याचा पराभव झाल्यामुळे त्याला चीनच्या राजास खंडणी देणें भाग पडलें असे.

दुसरा कडकिसेस यानें उत्तर हिंदुस्थानच्या बऱ्याच भागावर आपला अंमल बसविला होता. युएचि लोकांच्या सत्तेमुळे रोमन साम्राज्य व हिंदुस्थान यांच्यामध्यें सुशब्दीच्या मार्गांनं मोठा व्यापारसुरू झाला हिंदुस्थाननें पाठविणें रेशमी कापड, मराल्याचे मिरस, मीलवान रत्नें आणि रंग तयार करायचेचे पदार्थ या गिनसापद्दल रोमन साम्राज्यातून हिंदुस्थानात पुष्कळ सोनें येऊं लागलें, त्याचा फायदा घेऊन रोमन आरीसारखीं पण कौरस्त्य पद्धतीवर सैन्याची पुष्कळ नाणीं दुसऱ्या कडकिसेसनें पाडलीं. दक्षिण हिंदुस्थानचाहि रोमन साम्राज्याबरोबर जळमार्गांनं पराब व्यापार चालू असे.

कनिष्काच्या काळास वेचीं अनेक निधित्ता. दुसऱ्या कडकिसेसनें इ. स. ७८ ते ११० पर्यंत सुमारे ३३ वर्षे राज्य कीर्तीनें राज्य केत्यावर कनिष्क राज्यावर आला. कनिष्क हा दुसऱ्या कडकिसेसचा मुलगा नव्हता. त्याच्या बापाचें नांव बक्षेफ असें असून कनिष्काचें राज्यारोहण व दुसऱ्या कडकिसेसचा मृत्यु याच्या दरम्यान बराच काळ होतलेला दिसतो. एकंदर दुशान राजापैकी कनिष्काचें नांव हिंदुस्थानाच्या बाहेरहि फार प्रसिद्ध आहे, तथापि त्याच्याबद्दल विश्वरानीय अशी ऐतिहासिक माहिती मात्र थोडी आहे. विश्वरानीय अशा चिनी इतिहासकाराच्या ग्रंथातहि त्याच्याबद्दल जेव्हा थोडकट नाही. कनिष्क व त्याच्या पाठोपाठचे काही राजे याच्या संभवाचे उल्लेख असलेले को-रांव लेख पुष्कळ आहेत. त्यांपैकी विसाहून अधिकत काळ-दर्शनक आकडेहि दिले आहेत, परंतु ते चोटाळ्याचे असल्यामुळे त्याची बरोबर संगति लागत नाही, व काही विद्वान् संशोधक कनिष्काचें राज्यारोहण ख्रि. पू. ५८ मध्ये झाले असें म्हणणारे आहेततत हें मार्गे सांगितलेच आहे नाण्यादि पुराव्यावरून स्वतः थिन्सट स्मिथचेंच एके काळी कनिष्काच्या कारकीर्दीचा आरंभ इ. स. ७८ मध्येच झाला असें नवी मत होतें. परंतु ११२० मध्ये त्यानें हिंदुस्थानच्या इतिहासावर जे पुस्तक प्रसिद्ध केलें त्यात त्याचा राज्यारोहणाचा काळ कदाचित् सुमारे ४० वर्षे नंतरहि आसू शकेल अशी

जवर शका प्रदाशत बला आहे तिथीपि कनिष्क हा सुएचि राष्ट्रशांतीला कुशात नावाच्या लोकांपैकी असून ता दुसऱ्या कडकिसननतर गादावर आला ह आता नि सशय ठरले आहे

क नि ष्क (इ स १०-१६०) — ह्युएनत्संगने अस लिहून ठेविले आहे की, 'जेन्हा कनिष्क गंधार येथे राज्य करीत होता तेव्हा त्याची अधिसत्ता आग्नेयस्य राज्यावर होती व दूरदूरच्या प्रदेशावरहि त्याच वरचस्व हात' त्याची नाणी वाट्ट्यापासून गवेच्या काढच्या गाडीपुर पर्यंत दुसऱ्या वड किसन राज्याच्या नाण्यावरवर सापडतात ही नाणी विपुल व अनेक प्रकारची सापडत असल्यामुळे त्याचा कारकाद वराच मोठा होता असे दिसते सिध्दपैकी वराच भाग त्या च्या अमलाखाली होता, आणि सिधुनदाच्या शुजापर्यंतची उरली सुरली पाथियन राज्यांहि त्यानें नाहर्दीन वरून टाकिली होती कनिष्काच्या-किंवा या प्रकारगत स्थीकारेकरल्या थिन्-तें इ सिध्दच्या सनाबलाप्रमाणे दुसऱ्या कडकिसनच्या-कार-कादीत हिंदुस्थानचा रोमशी या सत्त्व आला तो मागे पु १११मथ्ये पॅथिलेएथ आहे कनिष्कानें आपल्या कारकीर्दी च्या आरंभासच कादमार जिंकून तेथे अनेक रमारके उभारली, व आपल्या नांवाच एक शहरांहि वराविल हें शहर अथाप लहान गावाच्या स्वरूपात अस्तित्वात आहे त्यानें हिंदुस्थानाच्या आगणी अन्तर्भागत शिरून प्राचीन बादशहाचा राजधानी जें पाटलिपुत्र तेथील रामावर हला केला, व तेथेला अश्वघोष नावाच्या एक बौद्ध साधु आपल्यावरोबर नेला याबद्दल्या ज्या अनेक कथा प्रचलित आहेत त्यावरून निदान एवढे तरा निश्चित ठरत की, कनिष्क आणि अश्वघोष हे समकालीन होत इथी-सिथियन अथवा कुसान घराण्याची सत्ता कनिष्काच्या कारकीर्दीत पश्चिम हिंदुस्थानावर आणि उज्जयिनी व महाराष्ट्र या भागावरहि होती कारण, महाराष्ट्राचा क्षत्रप सहस्रत नहपान आणि उज्जयिनीचा क्षत्रप चट्टग हे बहुधा एक असावे. हे कुसान राजाचे नाबल्लू होते व ते कनिष्कावैरि असले पाहिजेत

क नि ष्का वी रा ष था नी — कनिष्काचा राजधानी पुष्यपुर म्हणजे आधुनिक पशावर ही होती हे शहर अक सागिस्थान व हिंदुस्थान यांना म्रौडणाच्या इमारत्याच सर क्षण करणांसा योग्य अशा ठिकाणी वसलेले होत या राजा धर्मीत कनिष्कानें आपल्या उत्तर वयात-तो यांद सप्रदायाचा वडा पुरस्करां वनरायावर-कुडामशेपावर एक उच इमारत उभारली ही इमारत म्हणजे जगातील अत्यंत आश्चर्यकारक गोष्टींपैकी एक होती हा इमारत कोरिय रानकाची असून ती तेरा मनर्थ व ४०० फूट उंचीची होती आणि तिच्या वर चालण मनवूत लोकांची कसले शाण सौगंधुन नावाचा विनी प्रवाशी ६ व्या शतकाच्या सार्वर्मी या शहरां आला होता तोपर्यंत ही इमारत त्यामाने तंतून वेळ जळून राक झाला होती, वण थदाळ राजांनी ती पुन्हा पुन्हा बांधून दुस्त केरी होती तिच्या शेगरी एक बौद्ध मठ होता, तेथे

१ व्या शतकातहि बौद्धविद्यादानांचे कार्य उत्तम प्रकारे चालू होते चारदेव नावाच्या बौद्ध पंडितानें त्या शतकात या सत्तेला भेट दिली होती हा पंडित मद्र देशच्या देव पाळ राजाच्या कारकादीत (इ स ८४४-९०) नालंद येथील मठाधिपति नमला गेला होता पुढे मुसलमानांच्या स्वाऱ्याच्या वेळी गझनीच्या महमुदाने व तदुत्तर मुलतानानें पुष्यपुर येथील उपर्युक्त निचाठा नष्ट केले असाव बौद्धांच्या पवित्र स्थानात असण्य मूर्ती अतस्त्यामुळे त्या स्थानाचा मूर्तीभजन मुसलमानांवद्दून नाश करण्यात येत असे

ची नशी मुद्ध — कनिष्कानें हिंदुस्थानावाहेरहि पार्थियन लोकांवरवरहि मुद्ध केले कारण त्या वेळच्या पार्थियन राजानें कनिष्काच्या राज्यावर हला केला होता कनिष्काचे अत्यंत महत्वाचे लक्षणी परादम म्हटले म्हणून कादमार, याकंद आणि रोता येथील यावरील विजय होत हे प्रदेश विनी सत्तेखाली होते हे निष्पण्याचा इ स ९० मथ्ये दुसऱ्या कडकिसनने केलला प्रथम केलला होता हे वर सागितलेच आहे परंतु कुशाणांची सत्ता अधिक बलिष्ठ बनल्यावर कनिष्कानें तें काम पुन्हा हाती घेऊन लडीत गेले, आणि चीनला रंडणा देण्याकें वद कडून चीनच्या साम्राज्यातीलच एका मासिक राजापासून ओलीस इसम आणले हे इसम कादमारच्या आसमतातील प्रदेशातल्या राजावरण्या ते होते यांना कनिष्कानें त्याच्या योग्यतेप्रमाणे उत्तम प्रकारे वागविले त्याचा निरविराज्या ऋतुमानाप्रमाणे निर-निराळ्या शहरां बौद्ध मठात राहण्याची सोय केली होती हे ओलीस ठेवलेले इसम दिसण्यात व पोयाखात विनी माणसाप्रमाणे होते असे सागतात, व त्याच्यापैकी एकानें कविद्य येथील मठाला माटी देणगी दिल्यामुळे त्याच्या चिन्नांनी बौद्ध मिश्रुनी कृतज्ञपणानें मठातील भित्री सुशोभित केल्या होत्या इ स ६३० च्या वावसाळ्यात ह्युएनत्संग कपिद्य येथील मठात राहिला होता त्या येथील मठावासी इसम पूर्वीच्या परोपकार ओलीस इसमाने भव्यवाद गाताना त्याला आड-खले ह्युएनत्संगच्या वरिडकारानें उपर्युक्त ओलीस इसमानी दिलेल्या देणगाच्या द्यावबद्ध एक मिलकुण गोष्ट सागित लेली आहे हे द्रव्य कपिद्य येथील एका कुडाल्यात वैभव पाण्याची मूर्तीच्या पायाखाली पुरलेले होत तें एका पायी राजानें काढून घेण्याचा प्रयत्न केला तब्हा तेथील देवतेनें कुड शात्याच चिन्ह दाखविलें पुढे दयालाच्या दुस्तोवरिता ते द्रव्य काढण्याचा तेथील मिश्रुनी प्रयत्न कला, पण तेव्हाहि तेथील देवता कुड शाशी त्यानंतर ह्युएनत्संग तेथे रहात असता त्याला मिश्रुनी ते द्रव्य देवतेनवद्दून मिळवून देण्याची विनंति केली तेव्हा या चिन्हा प्रवाशानें बाही धूप वगैरे वाढून द्रव्याचा मारतासपर किंवा त्याचा गैरवागी रावें होणार नाहीं असे देवतेला आश्वासन दिलें, व नंतर मनुष्य-वहन तेथील असीन ५८ वृष्ट खोल राणविली या प्रसंग

सादणान्या लोकांता देवतेकडून काही एक प्राप्त न होता लोकांना तसे सोन्याने व मात्यानी भरलेले एक मोठे ताच्याने भाटे सापडले या पेशातून देवालयाचा दुस्तती करण्यात आली उरलेले इत्य त्यानंतर बऱ्याच काळांन कधी पापमारी लोकांनी इतर यार्नी रचून करून दाखले

कनिष्काचा उपास नागार्ग — वनिकांन बौद्ध संप्रदाय स्वीकारल्यासबधाच्या ज्या काही बधा आहेत त्यांचे असांकाच्या कथांरी पार साम्य असल्यामुळे त्यातील सत्यास हुडबून काढणे पार पठिण आहे पूर्ववयात बुद्धादि भिमिष्ठान जी रक्षपाताची पूर कर्ये झाली त्याबद्दल विवाद वाटून या राजानी पुढे बौद्ध संप्रदाय स्वीकारला, असे दोषाविषयीही समान वर्णन आहे याबद्दल साम्राज्याक पुताचा नाण्यावरून मिळतो कनिष्काच्या कारकांतील शार्यांची नाणी ग्रीक भाषा, लिपि व देवता याही शुद्ध आहेत, नंतरच्या नाण्या वर पार्श्वान भाषेचे ग्रीक लिपीत लिहिलेले लेख आणि ग्रीक, इराणी व हिंदू देवतांची चिन्ने आहेत, व असेर अखरची नाणी शुद्ध शाक्य मुनींच्या मूर्तीनी युक्त असून त्यावरील लेख ग्रीक लिपीत आहेत अशोकाच्या वेळी बुद्धाची इतर देवतांप्रमाणे मूर्ति करण्याचा प्रघात पडला नव्हता, पण तो पुढे कनिष्काच्या वेळी पडला कनिष्काच्या काळात बौद्ध संप्रदायाचा जो महा यान म्हणून नवा पथ निघाला तो हिंदू, ब्रह्म, सिक्खी, मौरिस्टिक व हेलॅनिक अशा अनेक पथांच्या मिश्रणांन यन लेला होता अलेनझाबरीची स्वारी, मोर्गोने साम्राज्य आणि रोमन साम्राज्य याचा परस्परवर परंपराणांन साव्यावर बौद्ध संप्रदायाला ह् नवे इकरूप प्राप्त होणे अपरिहार्य होते या महायानपथांन बुद्धाच्या देवतामूर्ती कनिष्काच्या साम्राज्यात सर्वत्र स्थापन केल्या कनिष्क बौद्धसंप्रदायी वनस्यावरहि ज्याप्रमाणे पुढे हंपेरका शिव आणि बुद्ध या दोघांची भक्ति करीत असे ह्याप्रमाणे तो जुम्या व नम्या अशा दोन्हीहि देवताना भजत असे पेशावर व नजीकच्या प्रातात म्हणजे प्राचीन गांधार प्रातांत ज्या मुद्रसिद्ध मूर्ती सापडल्या आहेत त्यावरून नवा महायान पथ, त्यातील परंपराणि कथा आणि देवता यांची चांगली चरणा येते हो गांधारदेशीय मूर्ति कला ग्रीको-रोमन शैलीची साग्या आहे असे स्पष्ट दिसते हो गांधारी मूर्तिकला सिक्खीशाक्या २व्या शतकात अत्यंत उच्च दर्जास पोहोचलेली होती असे अत्यंत अधिकारी टीका कारांचे मत पडले आहे

धम्म समीति — वनिकांच्या वारकांतील आणि मोहावानी गोष्ट म्हणजे अशोकाच्या पद्धतीवर त्याने भरविलेली धम्मसमीति होय हिचा उल्लेख शिलेनी लेख कानी केलेला नाही, पण तिबटी, चिनी व मांगोली लेखकांनी दिलेल्या उत्तर हिंदुस्थानातील धार्म्यायेक्या या समीतील आधार आहे या समीतीचा राजकारणाची काही सवष नव्हता या मदर्शसवधाची हकीकत अशी आहे की, वनिक एक भिक्षुच्या मदतीन बौद्धताप्रदायिक प्रघाचा भा व ३४

अभ्यास करू लागला तेव्हा त्यातील निरनिराळी परस्परविरोधी घते पाहून त्याच्या मनात गोंधळ झाला तेव्हा आपला सहागार पूज्यपार्श याच्या समीतीन कनिष्क रागाने बौद्ध-सांप्रदायिक ग्रंथ जाणणान्या विद्वानाची समा योलावली त्या नभेंतल सर्व पंडित होनयान पथातील सर्वांस्तवादी मतांचे अनुयायी होत या मंडळाच्या सभा वादमोर्च्या राजधानी नजीक कुडरवन नामक मठात भरल्या त्यात वसुमित्र अप्यक्ष आणि पाटलिपुत्र येथून आणलेला मुद्रसिद्ध प्रघकर्ता अश्वघोष उभापश होता, व समापद ५०० वे होते त्यानी शगदी प्राचीन काळपासूनच्या साम्प्रदायिक प्रघांचे नीट परीक्षण करून बौद्ध साम्प्रदायिक तत्वाच्या तीन मुख्य विभागावर मोठेले टीकाप्रथ तयार केले त्यापैकी महाविभाषा नावाचा बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा ज्ञानप्रीसासारखा मोठा ग्रंथ अद्याप चीनमध्य आहे हे टीकाग्रंथ ताम्रपटावर लिहून एका स्तुपांमव्ये ठेवून देण्यात आले ते शीनगरनजीकच एताया ठिकाणी अद्याप उपलब्ध होण शक्य आहे हो समीति इ स १०० च्या सुमारास भरली होती असा सव साधारण समन आहे यरतु कनिष्क इ स १०० मध्ये राज्याहूड झाला ह्या म्हिन्सिट स्थिच्या मतांशी हा सन धडधडत विसगत दिसता

कनिष्काचा मृत्यु — वनिक सुमारे ४३ वषे राज्य करणे इ स १६९ च्या सुमारास मरण पावला त्याच्या मृत्यूसवधाने पुढील दत्तक्या आहे राजाचा माधर नावाचा एक असामान्य बुद्धिमत्तेचा प्रधान होता त्याच्या सागण्या वरून रागाने अनेक पटाकमी सेनापती व मोठे वतुरण सैन्य यांसह द्विषवज्याचे काम सुरू केले तीन दिशांना त्यांना जय मिळाला, पण उत्तरेकड द्विषवजय वरण्याचे काम राहिले त्यात मदत करण्याकरिता रागाने लोकाना विनित केळी तेव्हा लोकांनी असा विचार केला ' आपला राजा काय छोभी व मूर्ख असून, त्याच्या त्याच्या व विजय यामुळे सर्वे मोकर आगदी प्राप्ते आहेत तरी राजाला आपली उत्तरे कडे द्विषवजय करण्यानी इच्छा आहेच, आपल्या नातेवाइकांना रागाने जिंकलेल्या दरदूरच्या देशात सरक्षणाकरिता राहणे लागत आहे या सव नासातून सुक्त होण्याकरिता आपण सर्वानी मिळून राजालाच माहीसा केला पाहिजे म्हणजे आप त्याला सुरत लागेल ' असा विचार करून पुढे जेव्हा राजा आगारी पडला तव्हा त्यानी कट करून त्याला एका तुलई चाली झाकून टाकले व एका माणसाने त्याच्यावर वसून त्याला सुदमरून दाखून त्याचा जीव घेतला

हुविष्क — (इ स १६२-१८९) कनिष्कानंतरच्या राजांपैकी अगदी योजी माहिती मिळत शिगलेटावरून असे सिद्ध होते की, २४ व २५ वर्षी मधुरा येथे वासिष्क राज्य करीत होता, आणि हुविष्क ३२ व ६० या वर्षांच्या दरम्यान, व कनिष्क श्याच ठिकाणी ४१ वा वर्षी राज्य करीत होता या शाक्यांच्या मेळ पाळण्याचा उत्तम मार्ग

म्हटला म्हणजे वासिष्क व हुविष्क हे कनिष्काचे मुलगे होते, व कनिष्क युद्धावर गेला असता ते उत्तर हिंदुस्थानात राज प्रतिक्रिया म्हणून काम करीत असत असे मानले पाहिजे. वासिष्काची नाणी सापडत नाहीत यावरून तो चापाच्या पूर्वी वारला असावा, आणि कनिष्कानंतर हुविष्क सम्राट झाला असावा. हुविष्काची नाणी पुष्कळ नाणी सापडतात ती तो साम्राज्याधिपति झाल्यानंतरचीं असावीत. हुविष्काच्या साम्राज्यात काबूल, काश्मीर व मथुरा यांचा अंतर्भाव होत असे. मथुरा येथील एका बौद्ध मठाला त्याचे नाव दिलेले होते. कनिष्काप्रमाणे यानेहि बौद्धसंप्रदाया सत्स्थाना मोठ्याने देणग्या दिल्या, आणि ग्राक, हिंदी व इराणा या तानेहि सत्स्थितातील देवतांचा पुरस्कार केला. हुविष्काच्या नाण्यांवर हेराक्लीस, सरोपो, स्कन्द व त्याचा मुलगा विसाख, फेरी अग्निदेवता व इतर अनेक देवता यांच्या मूर्ती आहेत परंतु युद्धाची मूर्ति नाही. यावरून असे दिसते की, या जुन्या सिक्खियन राजाचा बौद्ध संप्रदायावर पारंपार्य अथवा नव्हती मान बौद्धताप्रदायिक मठादि घडपा सत्स्थाना ते मोठ्याने देणग्या देत असत.

काश्मिरात हुविष्काने हुष्कपुर नावाचे शहर वसविले ते यारामूल घाटाच्या नजीक असून अनेक शतके ते फार प्रसिद्ध होते इ. स. १३१ मध्ये ह्युएनत्संग काश्मिरात गेला तेव्हा हुष्कपुरमठात त्याचा चांगला आदरसत्कार झाला. शिवाय त्या प्रवासाने ५००० भिक्षू असलेले पुष्कळ मठ पाहिले, प्राचीन हुष्कपुराच्या टिकाणी आज उच्कर नावाचे लहानसे खेडे आढळते, व त्याच्या नजीक एका प्राचीन स्तूपाने अवरोपहि आहेत. हुविष्काने बराच वेपे राज्य केले त्याची अनेक प्रकारची नाणी सापडली आहेत त्यांपैकी सोन्याची नाणी उत्तम असून त्यावर राजाचा मुखवटा आहे.

१ ला वासुदेव (इ. स. १८०-२२०) - हुविष्कानंतर १ ला वासुदेव राज्यावर आला. हे राजाचे नाव पूर्णपणे हिंदु पद्धतीचे आहे, व त्यावरून या परकी राजावर हिंदुस्थानातील पारस्थितीचा किती खबर परिणाम झाला हे स्पष्ट दिसते. याच्या नाण्यावरहि शिव देवतेची नंदीसह मूर्ति आहे. याचे पुष्कळमे दिशेलेले मथुरा येथे सापडतात त्यातील सना वरून त्याने किती वेपे राज्य केले ते कळते. १ ला वासुदेवाच्या कारकीर्दीत कुशानाच्या सत्तेला उतरती कळा लागली आणि खबरच त्या साम्राज्याचे विभाग पडले.

इराणातील सत्सन पराण्याचा हिंदुस्थानावर परिणाम - इ. स. २२६ मध्ये आर्सेकिडी पराणे नष्ट करून सत्सन घराण इराणात राज्य करू लागले. या नव्या घराण्यातील २ रा बहराम याने २७-२९३ या काळाच्या दरम्यान सीरानावर स्वारी केली होती परंतु या सत्सन घराण्यातील राजाने तिसऱ्या शतकात हिंदुस्थानावर स्वारी केव्याची मुळावू ऐतिहासिक पुरावा उपलब्ध नाही. एवढेच म्हणू की, सत्सन घराण्याच्या उदयाचा सुमारास (इ.

स. २२६) हिंदुस्थानातील आर्य व कुशान ही दोन सुप्रसिद्ध घराणीं नष्ट झाली त्यामुळे या तीन गोष्टींचा परस्पर संघर्ष असावा असे अनुमान करण्यास हरकत नाही. हिंदुस्थानातील बऱ्याचशा मुलुखावर राज्य करणारा १ ला वासुदेव हाच शेवटला कुशान राजा होय. त्याच्या नंतर उत्तर हिंदुस्थानात अनेक लहान लहान स्वतंत्र राज्ये अस्तित्वात आली असावी, परंतु ३ व्या शतकासमर्थाने हिंदुस्थानात ऐतिहासिक पुरावा मुळावू उपलब्ध नाही. पुराणात आर्य गौर्धमिह, शक, यवन, बाल्हिक वगैरे अनेक घराण्यांची नावे दिली आहेत ती सर्व घराणीं सम्राटलीन असावीत व त्या पैकी कोणत्याच घराण्यास साम्राज्याचा उपभोग घ्यावयास मिळाला नसावा.

एक शतक भरची अराजक स्थिति (इ. स. २००-३२०) - रोमन साम्राज्याचा भारतीय सैन्याकडून पराजय - पंजाबमध्ये काबूलवर कुशान राजांचे सत्ता पुष्कळ काळ होती असे नाण्यावरून दिसते. काबूलवरची त्याचा सत्ता ५ व्या शतकात हूण लोकांनी नष्ट केली. चवथ्या शतकाच्या आरंभी एका कनिष्क राजाने इराणातील सत्सन राजा २ रा होर्मिश्द याला आपली मुलगा दिला. इ. स. ३५९ मध्ये २ व्या शापूरने आमायराच्या वेळ्याच्या वेळी हिंदुस्थानातील हर्ता आणि कुशान सैन्य यांच्या मदतीने रोमन सैन्यावर जय मिळविला. तिसऱ्या शतकात पंजाबवर जे परकी राजे राज्य करीत होते त्यांपैकी कुशान कोण होते व आशिया ताल इतर यादीचे कोण होते हे सांगणे कठिण आहे. नाण्यांवरील राजांच्या नावात कनिष्क अथवा वसु (देव) ही नावे आढळतात त्याच प्रमाणे भ, ग, धी अर्थां चिना पद्धतीची एकाक्षरी नावेहि आढळतात ही नावे मध्य आशियातील ज्या जातींनी हिंदुस्थानावर त्यांच्या केल्या त्यांच्या मुलुखांची असावीत एका नाण्यावर आरंभीच्या सत्सन राजाच्या नाण्यावरच्या प्रमाणे अभिस्थानाचे चिन्न आहे. त्यावरून तिसऱ्या शतकात पंजाबचा इराणशी संघर्ष पूर्वीप्रमाणे चालू झाला असे दिसते. ह्यानंतरचीहि कुशानाची नाणी सत्सन नाण्याशी संघर्ष आहेत तथापि पंजाब व उत्तर हिंदुस्थान यातील घराण्यावधाची ३ व्या शतकातील व ४ व्या शतकाच्या आरंभीची निश्चित माहिती काहीच मिळत नाही. प्राचीन साम्राज्याची रावधना जे पाटलिपुत्र शहर त्याचे महत्त्व ५ व्या शतकातहि कायम होते इ. स. ३२० मध्ये गुप्त शकाच्या स्थापनेने एका लिच्छवी राजपुत्राच्या दोहोरीला दिलेले महत्त्व लक्षात घेता ३ व्या शतकात पाटलिपुत्र येथे वैशाखीच्या लिच्छवींचा सत्ता होती असे दिसते. या लिच्छवींचा तिबेटी लोकांशी निकट संघर्ष होता असे वाटते. या काळातल्या पश्चिम हिंदुस्थानातील शक क्षत्रपांची वजावळ मान बरोबर सापडते. वाजी एकदरीने कुशान व आर्य घराणीं नष्ट झाल्यावर (शतमाने इ. स. २०० किंवा २२० च्या) पुढे सुमारे एक शतकाने सम्राट

मुसांचें घराणें उदयाग येईयेंतचा हिंदुस्थानचा मय इतिहास अगदी अज्ञात आहे.

प्रकरण १३ वें.

संमेटिक संस्कृतीची जगद्व्यापकता

संस्कृतीच्या इतिहासांत संमेटिक राष्ट्रांचें स्थान.—ग्रीक रोमन, अगर् भारतीय व इराणी या संस्कृतींच्या इतिहासाकडेच आतापर्यंत विशेष लक्ष दिलें गेलें संस्कृतीच्या इतिहासात आर्यन राष्ट्रांचें स्थान सर्वांत मोठें राहें, तथापि संमेटिक राष्ट्रांचें स्थानहि कारच मोठें आहे. राष्ट्रीय संस्कृति राष्ट्रात उत्पन्न झालेल्या राजकीय शक्तीच्या जो मानें जशी अतिराष्ट्रीय होते तरी ती अन्य कारणांनैहि होणे ही गोष्ट लोकांत निघालेल्या एका संप्रदायाचें लोकांच्या नजरेत आणली. राजकीय शक्ति आणि पारमार्थिक संप्रदाय हों एवढ्यांत अस्तता थी, विषय आणि भूति यांचा फार जोमानें विकास होतो ही गोष्ट देखील संमेटिक लोकांत निघालेल्या दुसऱ्या एका संप्रदायाचें सिद्ध केली आहे संमेटिक संस्कृतीस जगात महत्त्वाचें स्थान मिळत व पैगवर यानां मिळून दिलें जगातील इतिहासात संमेटिक संस्कृतीची उचल हा एक महत्त्वाचा भाग आहे, आणि सवे जगाच्या नीति-कल्पनावर या संमेटिक उचलाचा परिणाम मोठा झाला आहे. ख्रिस्तीधर्म आणि महंमदीय धर्म म्हणून ज्या देव-कल्पना आणि नीतिरूपना लोकांत प्रसृत झाल्या त्यांच्या मुळाशीं बहुदी लोकांचा एकसारखा वादत चाललेला विचार-विकास व भावनाविकास आहे.

संस्कृतिविकासांत बहुदी लोकांची कामगिरी—तिसऱ्या विभागात बहुदी राष्ट्रांचा इतिहास सामान्यपणें दिलाच आहे. युद्धोत्तर कालामध्ये बहुदा लोकांची ज्या कामगिरी झाली तीत त्यांची राष्ट्रा या नात्याने कामगिरी महत्त्वाची नाही. बहुदाच्या राष्ट्रांचा नाश होऊन ते प्रथम खालिडयन सारख्या प्राचीन साम्राज्याचें अंकित बनले, आणि नंतरहि त्यांना अणपलें राज्य पुन्हा स्थापण्यात यश आलें नाही राष्ट्रास्थापना करून उच्च प्रकारचा भाषिक आधुनिकत्व तयार करण्यात जरी त्यास यश आलें नाही तरी सर्व जगभर वजनदार जात या दृष्टीने त्यांचा प्रसार झाला; एवढेंच नव्हे तर त्यांच्या वाढ्याचें आणि संस्कृतीचें महत्त्व सर्व जगास मान्य होऊन त्याचें वाढ्य आणि त्यांच्या समाजसंस्था, यांचा सर्व जगभर संचार झाला. उच्च प्रकारचें विचार आणि श्रेष्ठ प्रकारचें आवेशयुक्त वाढ्य ज्यात आहो असें त्याचें वाढ्य जातिविशिष्ट न राहता जागतिक झालें, आणि त्यांच्या जातींत जो एक संप्रदाय उत्पन्न झाला त्याचा प्रसार सर्व जगभर होऊन बुद्धाच्या संप्रदायाचा तोडीचें कार्य त्या संप्रदायाचें केलें. युद्धानंतर पाचवें वर्षांनी हा संप्रदाय उत्पन्न

झाला, आणि एक हजार वर्षांच्या आत या संप्रदायाचें यूरोपातील सर्व देशांत देख्य संस्कृति बहुतेक घुसून टाकून यूरोपचें स्थापन केलें पुढें यूरोपच्या शासनसंस्थांतहि तो संप्रदाय महत्त्वाचा झाला आम जगातील लाखों लोकांस तोच संप्रदाय सन्मार्गस प्रेरित करत आहे या संप्रदायाचा इतिहास युद्धोत्तर जगाच्या इतिहासाचा महत्त्वाचा भाग होय.

ख्रिस्ती संप्रदाय—आतापर्यंत जें जगाचें निरीक्षण झालें त्यात ख्रिस्ती संप्रदायाविषयी तुरळक उल्लेख आले आहेत हे उल्लेख म्हणजे बहुभागधर्म 'मिसाया' (मागले-त्याचा रक्षणकर्ता) या राजकीय कल्पनेचें अस्तित्व, येथुन मिसाया होण्याचा प्रयत्न व राजकाय दृष्ट्या त्याच्या कल्पनेतील वैयुध्य याविषयी (पृ २५) होत. तसेंच बाईबल वाढ्य आणि ख्रिस्ती सांप्रदायिक वाढ्य यातील साम्य-स्थलांचें आणि दोन्ही संप्रदायातील शत्रु अन्वयान्ध्याचें विवेचनहि मागे झालेलेंच आहे (पृ २९-३१) या संप्रदायाचा मणिप्रदायाशी संबंध (पृ. ३६), इराणा साम्राज्यात त्याचा प्रवेश व उठ (पृ ५८) आणि रोमन साम्राज्यातील त्याचें स्थापन (पृ १०७) व हिंदुस्थानात प्रसार (पृ ३६०-९) यावरहि प्रसंगानुसार टीपा लिहिल्या आहेत. आता या संप्रदायाकडे थोडें अधिक लक्ष देऊन याची असलेली जगातील इतर कार्यपरपरांचा संबंध स्पष्ट केल्या पाहिजे, ख्रिस्ती संप्रदायाचा जगाशी संबंध आला तो रोमन साम्राज्यामुळे झाला, आणि तो देखील पश्चिम-कडील साम्राज्याच्या उत्तर बाळात आणि पूर्वेकडील साम्राज्याच्या प्रारंभापासून आला.

ख्रिस्ती संप्रदायाचा मविस्तर इतिहास चावयाचा म्हणजे तो अनेक अगानीं दिला पाहिजे ख्रिस्ताचें चरित्र हा त्याचा अवश्य भाग आहेच, पण तेवढ्यानेच काम भागत नाही ख्रिस्ताच्या अनुयाय्यामध्ये कदाचित् राजकीय हेतुसाठीं आणि तदाध्यायनें नैतिक हेतुसाठीं संप्रदाय स्थापन झाला असावा असें दिसते तेव्हा तसें असल्यास त्याचें राजकीय स्वरूप जाऊन त्यास केवळ नैतिक आणि पारमार्थिक संप्रदाय म्हणून स्वरूप कसे प्राप्त झालें, त्यात भिक्षुकी कधी शिरली, त्याचा कायधार कसा परिणाम झाला, त्या संप्रदायाचें बाहुमय काय, त्या संप्रदायात मोठाले पुरव व भगवद्रक्त कोण होऊन गेले, एवढेंच नव्हे तर या संप्रदायाचा तत्का-लीन कलेवर काय परिणाम झाला अशा अनेक दृष्टींनी विचार करून इतिहास मंडविता येईल

या अभ्यासाच्या शाखा एवढ्यांचेच सरलया नाहीत तर आम बायबल म्हणून जें वाढ्य आहे त्याची जुळणी कशी झाली, तिचा इतिहास विस्मृत कसा झाला तो इतिहास विस्मृत झाला असता जेव्हा सार्धोषकाच्या प्रयत्नांनी तो पुन्हा यादर पडू लागला तेव्हा त्याचा परिणाम काय होई लागला, याची हकीकत जगाच्या विचारांतहासातील एक मोठें महत्त्वाचें पान आहे हा संप्रदायेतिहास केवळ अतर्गत

विकासाचा होय असे म्हटल्यास चालेल. पण जेव्हा या संप्रदायाने जगदाधी घोरण देखिले तेव्हा इतर लोकाना या संप्रदायात आणण्याकरिता पारमार्थिक धंदेवाइकानी फाय फाय बरोवाइत उपाय योजले याचा वृत्तान्त इतिहासात घरीच मनोरमता उत्पन्न करतो. प्रथम आपण संप्रदायसंस्थेचा इतिहास घेऊ. या इतिहासाचा राजकारणाशी बराच संबंध असून राजकीय इतिहासाचे हे उत्तरागच म्हटले तरी चालेल.

येझा ख्रिस्त आणि त्याचे यहुदी धार्मिक इतिहासांत स्थान.—ख्रिस्ती संप्रदायाचे आगतिक इतिहासात स्थान महत्त्वाचे आहे, आणि ज्या अर्थी येझू हा त्या संप्रदायाचा संस्थापक होता त्या अर्थी त्याचेहि स्थान मोठे होते असे म्हणता येईल. तथापि येझू हा अलौकिक पुरुष होता अशी खात्री बाबत नाही येझूचे यहुदी इतिहासात कार्य फारसे महत्त्वाचे नव्हतेच. अनेक उपदेशक आले व गेले त्यांपैकीच येझू हाहि एक होता. त्याच्याकडून खास प्रवक्ता म्हणून मान्यता मिळून त्याच्या उपदेशाचा जुन्या करारात समावेश होण्याइतकी योग्यता यहुदांच्या दृष्टीने ख्रिस्ताची नव्हती पोलला येझूच्या उपदेशात काही तरी निराळे वाटले म्हणून म्हणा, किंवा संप्रदायस्थापना करून आपले महत्त्व वाढवणे अशी प्रेरणा होऊन संप्रदायस्थापनेला कोणी तरी स्पर्धासिद्धात नसलेला म्हणजे नूतन गुरु पाहिजे या भावनेने त्याने येझूत बोधून काढले म्हणून म्हणा, त्याने स्वतः संप्रदायप्रवेश करून येझूत मोठे केले.

येझाची व्यक्तिविषयक माहिती.—मौलचे कार्य कितीहि मोठे असले तरी ख्रिस्ती संप्रदायाचा उत्पादक नाकारण्याचा येझू होय हा गोष्ट विसरून चालणार नाही. या येझूविषयी आपणास निश्चित माहिती फारच थोडी आहे. हा यहुदी होता असें गृहीत धरले आहे, आणि तो यहुदी असावा असें आजपर्यंतच्या पुराव्यावरून वाटते. तथापि हा जन्मतः यहुदी नसून आर्यन रक्षाचा असवा असें सिद्ध करण्याचे प्रयत्नहि दृष्टीस पडतात. येझूच्या भविक भक्तांनी त्याची पूर्वजपरेषा यहुदी राजा दावीद याच्या घराण्याशी नेऊन मिळविली आहे. ख्रिस्ती संप्रदायसंस्था त्याचा जन्म ईश्वरी अद्भुत करणीमुळे झाला असें विश्रुतिते. येझू प्रसिद्धपणे उपदेश करून लागण्यापूर्वीचा काळ आपला बाप योसेफ आणि आई मेरी याच्या बरोबर सुतारकाम करण्यात घालवित असावा असा समज आहे. येझूच्या बाल्यानेतर आपणास योसेफचे नाव ऐकू येत नाही. येझूच्या या कालातील आयुष्यकामाविषयी आपणास निश्चित अशी माहिती काहीच नाही. येझू तीस वर्षांचा झाल्यानेतर तो उपदेशक म्हणून पुढे आला, आणि थोड्याच कालानंतर त्याला त्याच्या देश-बंधूंच्या विरुद्धीवरून रोमन अधिकाऱ्याकडून कुरी नवविषयता आले. त्याच्या उपदेशाचा फल विरती असला याविषयी निश्चितपणे काही सांगता येत नाही. हा उपदेशकाल

१८ महिने असवा असा अजमास करण्यात आला आहे, आणि जगदुपापक संप्रदायाच्या स्थापनेस आधारभूत झालेले असें त्याचे कार्य केवळ या १८ महिन्यांतलेच होय. येझूचे शिक्षण फारसे झाले नसावे; तथापि त्यास हिब्रूच्या पवित्र ग्रंथाची साधारण बरी माहिती होती असें दिसते. येझू हा उच्च वर्गातील नव्हता किंवा हिब्रूच्या पंडितवर्गापैकीहि नव्हता परंतु हा सामान्य वर्गातील होता तरी इतरापेक्षा त्यात काहीतरी निराळेपणा होता हे उघड आहे. हा निराळेपणा आनुवंशिक संस्काराने किंवा शिक्षणाच्या उच्चतेमुळे आला नसून त्याच्या व्यक्तिविशिष्टतामुळे आला होता असें म्हणता येईल.

येझूचे कार्य लक्षात घ्यावयाचे म्हणजे त्याच्या पैतृक घराबेचे कार्य लक्षात घेतले पाहिजे. कारण यहुदी लोकांचे जे पूर्वसंचित येझूस लाभले त्याच्या पायावरच येझूने आपल्या कार्याची उभारणी केली होती. हे हिब्रूचे पूर्वसंचित म्हणजे काही परंपराशी सुसंगत अशा आचाराविचारांची संस्था नव्हती. त्याची धर्मसंस्था आणि धार्मिक वाङ्मय ही बऱ्याच कालाच्या आचाराचा आणि अनेक प्रवक्त्याच्या विचारांचा संघ होऊन तयार झाली होती असे दिसते. हे वाङ्मय म्हणजेच जुना करार होय. त्याचे स्वरूपवर्णन पुढे दिले आहे. त्या वाङ्मयाद्वारे सूक्ष्म दृष्टीने अवलोकन केले असता त्यात भारतीय धर्मवेत्तास व विचारविकासा याशी अनेक सादर्ये दृष्टीस पडतात. ईश्वराविषयी जंगली समजुतीपासून सुधारलेल्या लोकांस साजरील अशा समजुतीपर्यंत सर्व कल्पना जुना करार नावाच्या संहित आढळून येतात.

यहुदांचा ख्रिस्तपूर्व धर्म.—हिब्रू समाजाच्या प्राथमिक कालातील लोकांचा धर्म इतर सेमिटिक जातींच्या धर्मांपेक्षा भिन्न नव्हता. त्याच्या बाध्यतातील कथा पारमार्थिक दृष्टीने अत्यंत प्राथमिक स्वरूपाच्या होत्या. अनेक प्रकारचे विधीनिषेध मानवस्वरूपी देव, पूजनाचे प्राथमिक स्वरूपाचे अनेक प्रकार, जादूटोण, भविष्यवाद, स्थानदेवता, कुलदेवता याही तो मिश्र होता. यातच हळू हळू प्रवक्त्यांच्या परिश्रमाने उच्च प्रकारच्या पारमार्थिक भावना व उच्च प्रकारच्या नीतिकल्पना याची भर पडली. प्रवक्त्यांनी शिकविले, की, ईश्वरास अर्चनेविधीची, यज्ञियपशूची किंवा नैवेद्याची आवश्यकता नाही. ईश्वर काम्यवाणाने किंवा स्तवनाने खतोय पावत नाही, तर तो आपल्याच्या शुद्धीची व सत्याची अपेक्षा करतो. तो मनुष्याने मनुष्याशी वागताना विनयपूर्वक, दयापूर्वक आणि धर्मपूर्वक वागणे इच्छितो. तो सर्वांकडून दया, क्षमा आणि सद्गम स्वाध्यायास हे अपेक्षितो. ईश्वर आपल्या वाङ्मयास इराएल लोकाना ते त्याचे आवडते लोक आहेत व ते आपल्यापासून जन्मले आहेत म्हणून, मुक्त करील असें मुद्दीच नाही. उलट, इराएल हे मनुष्यश्रेष्ठ असल्यामुळे त्यांनी पापाचरण केल्यास ते अधिक घटोरा विक्षेप पात्र आहेत; कीं कीं, ते आपल्या पापाचरणाने ईश्वर-

रास भ्रमान्य करतात. तथापि द्वाएल लोकांचा नाश होणार नाही, कारण त्याच्यात उच्चभावनाप्रेरित, ईश्वराचा भाक्षा मानणारे व त्यावर प्रेम करणारे असे काही लोक आहेत. प्रवक्त्यांनी जे वाढ्य तयार केले त्याचा बहुदी रात्रावर परिणाम झाला आणि राष्ट्रीय वाङ्मयाविरयी आणि धर्मोपविरयी त्याच्या मनात बळकट धडा उत्पन्न झाला त्याचा गरा पुढे स्वातंत्र्याचा झाला, तर त्याच एकतर राष्ट्रधर्मोपविरात धडने उदय झालेला एकीमुळे जे ठिबले ते आत्मपर्यंत कायम आहे. आणि ते सर्व जगभर पसरले तरी त्याच्यामध्ये बहुदापणाची भावना अद्याप आहे. बहुदी लोकांचे सर्वच वाङ्मय पारमार्थिक नव्हते, त्यात काही ऐतिहासिक वाङ्मय आहे व काही ललितवाङ्मय या नावास शोभेल असेही आहे उदाहरणार्थ शलोमोनचे गीत उत्कृष्ट प्रकारचे धार्मिक काव्य आहे याशिवाय काही प्रासंगिक ग्रंथंही नैतिकतत्त्व इत्यादि मनोरम भाग त्यात आहेत त्याचा पुढे दिलेल्या उदाहरणाने वर्णन करून देईल

उज्जितकालाची आशा व मेसायाच्या कल्पनेचा उदय—बहुदी लोकांमध्ये आपल्या जातीच्या भविष्याविषयी जी आत्मायुक्त कल्पना होती ती पुढे अवतार कल्पनेत परिणत झाली. अवतार उर्फ मेसाया जगत येऊन त्याचे पुढा राज्य स्थापन करील आणि दाविदाचा वंशस राज्याकड कराल अशी ही कल्पना होती. यशया, यसाया येथेकेल वगैरे प्रवक्त्यांनी या कल्पनेचा पुस्तकार केला इतर प्रवक्त्यांनी तरी ही कल्पना पुढे मांडली नाही तरी भावी आशा मय कालाची त्यास जाणीव होतीच, आणि त्यांनी तो काल परिभ्रमण, वष्ट सौसल्याने आणि व धर्मावरणयुक्त अवस्था हिंदूत राहिले आहेत, त्याच्या विस्ताराने प्राप्त होईल, अशी आशा व्यक्त केली. धर्मावरणयुक्त वर्तनावर त्यांनी जो जोर दिला त्याबरोबर त्याची पारमार्थिक कल्पना जातिविशिष्टत्वाचे पाश सोडून टाकून सर्व लोकांना सामान्य असा जो ईश्वर व त्यापर्यंत पोचण्यास लागणारे सदावरण यामध्ये स्थित झाली त्याच्या ऐश्वर्यवादामध्ये विश्वोत्पत्तिविषयक सिद्धान्त किंवा द्वैताद्वैतवाद वगैरे काही नव्हते. केवळ नैतिक आचरणानेच अंतिम परिणाम परमेश्वरसायुज्यता आहे एवढाच विचार त्यांनी विकासावेला ईश्वरगुण्यांची कल्पना ही त्याच्या पारमार्थिक भावनांचे प्रधान अंग होती. ईश्वर हा राजा आहे, तो स्वर्गात आहे आणि तो सर्वांत वरिष्ठ आहे अशी त्याची कल्पना मागाहून झाली. प्रथमतः त्याची ईश्वरविषयक कल्पना ईश्वराचे बल नियमित आहे आणि हिंदू जातीस जे यशापदेश आले ते आतांच्या देवाच्या बलाबलामुळे आले अशी होती. पुढे त्यांची ईश्वरविषयक कल्पना व्यापक झाली तेव्हा ईश्वर हा केवळ हिंदूंना नय मिळून देणारा नव्ह, तर तो सर्व जगाचा स्वामी व निर्माणकर्ता होय, त्याला सर्व लोकांनी पुजिले पाहिजे, व त्याची आशा पाळली पाहिजे असे ईश्वरस्वरूप त्यांनी जाणिले

हिंदूतातील प्रवक्त्यांनी जो ईश्वरस्वरूप अधिक व्यापकपणे उपदेशिले तरी त्याच्या उपदेशातील जातिविशिष्टता नष्ट झाली नव्हती. ईश्वर सर्वोच्च स्वामी घरा, परंतु ईश्वराने हिंदू लोकांस काही विशिष्ट कार्योकरिता निवडले आहे आणि ते त्याच्या विशेष प्रेमाचा विषय आहेत अशी कल्पना त्यांनी आपल्या लोकांत सचरविली. हा कल्पना त्यांनी आपल्या जातीच्या उत्कर्षार्थ सचरविली असली पाहिजे हे उघड आहे. प्रवक्त्यांच्या उपदेशात जातिविशिष्टता होतीच व त्याचा पैध धर्म नष्ट झाला नसून काही अशी उत्कर्ष पावला येव्हा पारतन्त्र्यामुळे लोकांत देशाभिमान प्रज्वलित झाला तेव्हा देशसंस्कृतीविषयी आदरहि वाढला. जित झालेल्या बहुदा लोकांचे एकत्र राक्षण्यास परंपरागत विधीवर धडा अवश्य होऊन गेली, आणि जागृते स्वाभाविकपणेच गिळु कांचे महत्त्व वाढले जे या विधिधर्माशी यद्मान होईल तो जातिप्रतिष्ठित होईल मेसाया प्रसन्न होऊन बहुदी लोकांस मुक्त करणार आहे, तेव्हा सर्वोच्च धर्माचे विधानियम पाळले पाहिजेत, जो पाळणार नाही तो मेसायाचे आगमन लाभणीपर टाकीत आहे अशा प्रकारची भावना बहुदी लोकांत अधिकाधिक बलवान होत गेली असे

येनूथीं अते—प्रवक्त्यांचा उपदेश व जुना पैध धर्म याचा संघर्ष बऱ्याच अंती आपल्या घडेल झाला. कर्मकांड यातील संघर्षासारखाच आहे. भारण्यवत व उपनिषदात उपाप्रमाणे उच्च प्रकारचे विचार दृष्टीस पडतात त्या प्रमाणे प्रवक्त्यांच्या वाङ्मयात देखील ते दृष्टीस पडतात. तिसरी लोकांच्या दृष्टीने जे कार्य प्रवक्त्यांनी सुरू केले तेच येथे पुढे केले. यशया भुते, परलोच, पवित्र प्रथ इत्यादि शास्त्रांत जुन्या कल्पना अस्मान्म होत्या असे म्हणवत नाही त्यांचा ईश्वरविषयक कल्पना एखाद्या पंडितास सांगेल अशी नसून ही साध्या मनःपुण्या होती, व तीच त्यांचे बल होते. ईश्वराचे संवेष्ट्यापित, नितांत अगावरील पितृप्रेम, त्याची दया, त्याच न्यायित्व इत्यादि गोष्टीवर त्याचा भर अस, आणि तो फार गहन व सूक्ष्म वादांत पडतच नसे त्यान जुन्या पैध धर्मोपविरयी अन्नादेर प्रकट केला नाही, तथापि त्याची बुद्धि भावनाप्रधान होती आणि ती त्याने जागोजाग व्यक्त केली आहे. येथल्या उपदेशात पक्षात्पापे महत्त्व मोठे आहे—विधानियमाचे व ईश्वरविषयक सूक्ष्म विवेचनाचे महत्त्व कमी आहे जे प्राचीन विधानियम त्याच्या धार्मिक भावनेच्या विरुद्ध जात असत त्याचा येथे निषेध केला आहे. त्याच्या उपदेशाचे रहस्य 'आत्मवद सर्वभूतेषु' अशा प्रकारचे आहे (माक १२ २९, ३१) ईश्वराविषयी प्रेम असे असावे की, जेणेकरून जीव व शिव यांचे ऐक्य होईल असे एके ठिकाणी म्हटलेले आहे

यशया शुद्धेण शुद्ध झालेला घघ व त्याचे पुनरुत्थान झाले म्हणून झालेली संयुक्त यादीकरून त्याच जे थोडे बहुदी अनुयायी होते त्याच्यामध्ये एक तन्हेचा विश्वास

उत्पन्न झाला, आणि येशूचें जीवितकाय आणि येशूचें चारित्र्य त्याच्या प्रेमचा आणि विचाराचा विषय झाला इतके दिवस जो त्यांना केवळ प्रवक्ता वाटत होता तो त्यास आता अचतार (मेसाचा) वाट लागला येशूचा शब्द मानावयाचा किंवा नाही हा विचार त्याच्यापुढे नसून येशूला अवतार मानावयाचे किंवा नाही हा विचार त्याच्यापुढे होता, ते यशम किंस्त म्हणजे अवतार समजू लागले व आपणास क्रिस्ती म्हणून घेऊ लागल प्रथमतः येशूचे अनुयायी बहु दीव होत, परंतु पौलन प्राक देखील आपले अनुयायी बनविले पौलच्या पत्रांमध्ये येशूच्या ठायीं ईश्वरत्व स्थापिले आहे ईश्वर जगात सुद्धा आला—जगात येऊन त्याने सुद्धा लयुत्त अगारिले—अशा कल्पना पौल व जॉन बार्नार्ड माडली पौलच्या लखामध्ये मेसाचा या शब्दाचा मूल अर्थ नाहीसा होऊन मेसाचा हा शब्द वेचळ आडनावासारखा झाला आणि येशू हा ईश्वरचा पुत्र झाला

असें बारवार म्हणण्यात आले आहे कीं येशूच्या उपदेशात नवान असें काहीच नव्हतें येशूच्या उपदेशाशीं सदृश स्थले आपण पाहू गेलों तर जुन्या अनेक देशांच्या ग्रंथांतून तीं सापडतात तथापि त्या वेळच्या फॅरिसी लोकांना येशूचा उपदेश नवीन व कातिकारक वाटला यात शका नाही. तीं कातिकारकता उपदेशात विशेषी नव्हती जेव्हा कोणतीहि पद्धति तयार होते तेव्हा तीं अनेक कालाच्या अनेक लोकांच्या परिधर्मांमुळे व अनेक लोकांनी आपल्या स्वाधीकारिता केलेल्या अनेक गोष्टींच्या संचयानें तयार होता व तें तिसांघे पणा रद्दात नाही आजच्या क्रिस्ती संप्रदायाच्या घटनेत साधेपणा कोठे आहे? जे नियम प्रथम देताना पात्र साधे वाटतात त्याचा जगात प्रसार करू लागले, प्रसार करण्या करिता एक वग निर्माण केला, त्यावर आलेल आपात खंडन पाहण्यासाठी बाळग्य तयार झाले, शिवाय तत्वाचा प्रसार करणारे जे लोक असतात त्याच्या योगक्षेमासाठी अनेक खटपटी सुरू झाल्या, म्हणजे घरेच अवडयर वाढले, ते देवाील इतकें कीं त्यात सुट्य उपदेशाची विस्तृतिहि होते. अशा प्रतर्गां मुख तत्वाची आढवण करून देणारा कोणी तरी भेटावा लागतो तो तसा भेटला म्हणजे पुन सत्याच्या अभिमान्यास त्या मनुष्याचा उपदेश कातिकारक वाटतो यज्ञस्थेच्या अभिमान्यास औपनिषद विचाराचे प्रवर्तक कातिकारक वाटले असले, व कदाचित् हिंदू लोकांसहि त्याच्या प्रवक्त्याचे उपदेश कातिकारक वाटले असावे. येशूचें जे महत्त्व प्राप्त झाले त्याचा कारणपरंपरा अशा देता येईल कीं, यशस पौलने महत्त्व आणिले आणि पौलच्या मनावर येशूचें महत्त्व बाधिक ठसण्यास येशूचा दुःखकारक शेवट कारण झाला असावा येशूचा असा दुःखकारक शेवट हाण्याचे कारण काहों अशी येशूचा निमयतत्वा वृत्ति असावा, व काहा अशी तो मिलाक वर्गाताल नसून सुताराचा सुलगा होता हे कारण असावे

येशूविषयी सविस्तर माहिती पुढे शरीरखंडात येईलच येथे त्याच्या संप्रदायाच्या इतिहासाची माहिती दिला पाहिजे ती देण्यासाठी अगोदर त्या संप्रदायास आधारभूत असलेल्या "वायबल" नावाने प्रसिद्ध असलेल्या बाळग्याकड वळू

वायबल—वायबल हा शब्द इब्रजी भाषेत एकवचनी असला तरी मूल ग्रीक भाषेत तो अनेकवचनी आहे, व त्याचा अर्थ 'क्रिस्ती धर्मसत्तेसंबंधाचे विविध ग्रंथ' असा आहे या मूल अनेकवचनी शब्दयोग्यतेवरून वायबल हा एक ग्रंथ नसून तो निरनिराळ्या काळात लिहिल्या गेलेल्या अनेक ग्रंथांचा समुदाय आहे असे स्पष्ट होते या ग्रंथाचे सुट्य दोन विभाग पडतात एक जुना करार (ओड टेस्टामेंट) व दुसरा नवा करार (न्यू टेस्टामेंट) या दोन्हा विभागातील विषयवारी थोडक्यात येथे देतो

जुना करार—जुना करार हा पवित्र शास्त्र" चा पहिला विभाग असून त्यात एवीणचाळीस पुस्तके (बुक्स) आहेत या पैकीं काही पुस्तके फारच लहान म्हणजे एक, दोन, तान किंवा चार इतक्याच प्रकरणांची आहेत, तर काही पुस्तकांची चाळीस, पन्नास किंवा साठ पर्यंत प्रकरणे आहेत एका स्तानसहिता (साम्स) नामक पुस्तकाची तर दोडश प्रकरणे असून हा पहिला विभाग बारीक दाड पाह्या व मध्यम आकाराच्या सातमंडेसातकेवर पानांचा आहे या इतक्या पुस्तकांचे प्रपक्कृत एक इसमांडे असणे शक्य नाही तीं निरनिराळ्या काळात निरनिराळ्या व्यक्तींकडून लिहिलीं गेलीं आहेत तथापि क्रिस्ती शकाच्या पहिल्या शतकातील एका ग्रंथात असे लिहिले आहे कीं, जुन्या कराराचीं पुस्तके सर्व जडून गेलीं, तेव्हा एज्रांने पाच लेखकाना सर्व मनहूर स्वत तोंडांनी सांगून चाळीम दिव सात जुन्या कराराची २४ पुस्तके (जुन्या बहुधा लोकांच्या गणनेप्रमाणे) आणि इतर ७० पुस्तके मिळून ९४ पुस्तके तयार केली अर्थात् ही दंतकथा मुळीच विश्वसनीय नाही तथापि एज्रांनेच जुन्या कराराची नष्ट झालेली पुस्तके पुन्हा उपलब्ध करून दिली हे मत बरेच प्रचलित आहे

रचना काल—यहुदी गणनेप्रमाणे जुन्या करारातील पुस्तकांचे विषयानुरोधाने तीन वर्ग केलेल आहेत, ते येथे प्रमाणे

- १ धर्मशास्त्रविषयक (पाच पुस्तके),
- २ प्रवक्त्याविषयी (आठ पुस्तके),
- ३ स्तोत्रे, नीतिमुत्रे, उपदेशक, गीते, विलाप, इत्यादि (अकरा पुस्तके)

हे तान प्रकार मिळून जी २४ पुस्तके होती तींच पुढे वाढवून २९ पुस्तक करण्यात आली हिंदू वायबलचे ग्रीकमध्ये भाषांतर करण्यात आले तेव्हा या पुस्तकाचा अनुक्रमहि बदलण्यात आला जुन्या करारामधाल पुस्तकांचे वर सांगितलेले तीन वर्ग ऐतिहासिक दृष्ट्याहि साधा रच आहेत कारण, त्यापैकी धर्मशास्त्रविषयक पुस्तके

प्रथम मान्य शाली, नंतर प्रवृत्तिपथक पुस्तक मान्य शाली व शेवटी स्तोत्रे, नीतिसूत्रे इत्यादि विषयांची पुस्तके मान्य शाली अंतर्गत पुराव्यावरून धर्मशास्त्रविषयक पुस्तके छि पू ४४४ च्या सुमारास पूर्ण तयार होऊन मान्य शाली असावीत, प्रवृत्तिपथक पुस्तके छि पू २५० च्या सुमारास पूर्ण तयार शाली असावीत आणि वाणीची (हेजि-ओफाफा) छि पू १५० व १०० यांच्या दरम्यान तयार शाली असावीत, असे दिसते

कालनिर्णयानंतर लेखनिर्णयासंबंधाने पाहता, ही सर्व पुस्तके एका व्यक्तीने तर अर्थात लिहिलेली नाहीतच, पण त्यापैकी बहुतेक मोठाली पुस्तके व कित्येक लहान पुस्तके सुद्धा प्रत्येकी एकएका इतमाने लिहिलेली नसून अनेकानी निरनिराळ्या काळात भर घालून एकएक पुस्तक पुरे केले आहे असे स्पष्ट दिसते

इतर राष्ट्राप्रमाणे हिंदू राष्ट्रातदेखील धर्मशास्त्रा मूळ आरभ पथमय प्रथापासून झाला असला पाहिजे निर्मम (एषो उष ६५) या पुस्तकातील मोत्रेसच्या शीताचा मजूर, न्यायाधीश (जेज ५) या पुस्तकातील डेबोराचे गीत, वणना (नबस २६, २५-३०) या पुस्तकातील इयाएलइडाचा विजय वर्णन करणारा युद्धविषयक पोशाडा, योगे भागा वरून इयाएलइड लोकांताळ वारंवार पारकामानी व राष्ट्रीय गोष्टींनी कर्वांना काव्ये करण्यास वशी झाली होत असे ते स्पष्ट दिसते

जुन्या करारामध्ये ऐतिहासिक गोष्टीविषयी माहिती देणारी जी पुस्तके आहेत त्याचे दोन पोटवर्ग पडतात पहिल्या पोटवर्गात 'उत्पत्ती' पासून (जेनेसिस) राने (जेज) पर्यंतच्या पुस्तकांचा समावेश होतो ('रुध' हे पुस्तक वगळा-वयाचें कारण ते तिसऱ्या हेजिओफाफा या वर्गातला आहे) या पुस्तकांत सृष्टसृष्टीपासून गाल्वी लोकानी छि पू ५६६ मध्ये मरुदेसण्या नास केरा वैधर्म्यतत्त्वा हकीकत आहे

मनुष्योत्पत्ति जलप्रलय व मापावैचित्र्य-अब्राहाम-फाल-उत्पत्ति पुस्तकातील पहिल्या वारा अध्यायात अब्राहामच्या कालापर्यंतचा इतिहास दिला आहे तो येथेप्रमाणे 'उत्पत्ति' पुस्तकात सहा दिवसात ईश्वराने सृष्टीचा उत्पत्ति कधी केलेला सभ्यतेने कथा आहे (अ १), सातव्या दिवशी ईश्वराने विश्वात घेतला (२ २), आदाम म्हणजे प्रथम पुरुषाचा उत्पत्ति, त्यास वायतील एक दाराज सर्व फळे खाण्यास अनुज्ञा (१०), प्रथम पुरुषाच्या मरणांतून प्रथम स्त्रीचा उत्पत्ति (२०), साप हाच संतान व तो त्या नियिद्ध झाडाचे फळ सपुरुषाकडून खावितो, त्यामुळे त्यास घरे वाईट पळू लागले परमेश्वराने या आदामागवदल आदाम, सा व साप या सर्वांस बाप दिला (अ ३) आदामच्या मुलाची हकीगत (अ ४ ५) ईश्वराचे शुल्गे आणि मानवाच्या मुली यांपासून श्राव्हीन मोठ्या लोकांची उत्पत्ति (अ ६) मनुष्याच्या दुष्टत्वामुळे त्यास

व इतर सृष्टीकृत्यात नाहीत करण्याची ईश्वरास इच्छा होते परंतु नोहाने मात्र परमेश्वर कृपाटीष्ट करतो जलप्रलय नाही परमेश्वरसूचनेने मोठे तारु करतो व आपले भात व प्रत्येक जातीच्या प्राण्यांची नरमादी यास तारवात घेतो व वाचवितो (१ ७-८) प्रजावृद्धीसाठी ईश्वर नोहाच्या सत तीस आज्ञापितो (अ ९) नोहाचे पुत्र शेम, हाम व याम्फेय यांचा वंशविस्तार (१०) माणसे आकाशापर्यंत जाईल असा मोठा व उच्च गुरूज वायण्याची तयारी करतात ते ईश्वराला नापसंद होते म्हणून ईश्वर लोकांत अनेक आपा उत्पन्न करून त्यास पुढे काम चालू ठेवण्यास असमर्थ करतो (अ ११) दोमच्या वशात अब्राम उत्पन्न होतो (११ २०) अब्राम ईश्वरप्रणनेन देशत्याग करतो आणि मिसरला पोचतो, आषळी बायको महाण आहे असे सांगून राबानस देतो व त्यावदल देणया भिद्यवितो न फळत परस्त्रीगमनाबद्दल पारोस ईश्वर दपटशा देतो व पारो अब्रामास स्वदेशी रवाना करतो (अ १२) अब्रामात अब्राहाम ह नाव पुढे प्राप्त होते

दुसऱ्या पोटवर्गात 'कालवत्तात' (क्रॉनिकरस) पासून नेह न्यापर्यंतची पुस्तके येतात व त्यांत आदामापासून नेहम्याने यरुशलेमला छि पू ४३१ मध्ये दुसरी भेट दिली वैधर्म्यतत्त्वा माहिती आहे या दोन्ही पोटवर्गातील पुस्तकात एक मोठे साम्य आहे ते हे की, त्यापैकी कोणतेही पुस्तक मूळ अध-पासून इतिपर्यंत एवढ्याने लिहिलेले नाही, तर प्रत्येक पुस्तक अनेक जुने लेख एका इतमाने रचिले अनेक इतमाना अनेक निरनिराळ्या वेळी एरत्र लेख्याने तयार झालेले आहे, ही जुळणी अशी झाली आहे की, मघले सापे स्पष्टपण लक्षात येतात एक एक पुस्तक निरनिराळ्या काळातील लेखकांनी आपआपल्या इच्छेप्रमाणे पूर्वकालीन लिखाणापैकी निरनिराळा मजूर पाळून व स्वतः काही काही मजूर लिहून बनविले आहे त्यामुळे एकाच पुस्तकात अनेक लेखनतहा आढळतात पूर्वकालीन लिखाणातून घेतलेले उतारे काही ठिकाणी खालचक व साप आहेत, तर काही ठिकाणी लढानरहान आहेत

पहिली सहा पुस्तके.— (उत्पत्ति-यहोनावा) इयाएलइड लोकांमध्ये स्वतःच्या राज्याच्या उत्पत्तिबद्दल व आय इतिहासाबद्दल ज्या दत्तकथा प्रचलित होत्या त्या छि पू १० व्या त्रिचा १ व्या शतकाच्या सुमारास ज्यूडा येथला एका प्रवक्त्याने लिहून काढल्या हा प्रवक्ता 'जे' या संक्षिप्त नावाने संशोधकांत प्रसिद्ध आहे या लेखकाचा लेखनपद्धति फार ओजस्वी व धार्मिक भावनांनी भरलेली आहे या लेखकाने मूळ मनुष्यप्राणि मातापासून देवाने वसा उत्पन्न केला, नंतर मनुष्यप्राण्याने पाहिले पापावरण कोणते केले व त्याचे काय परिणाम झाले, याची हकीकत दिली आहे (जेनेसिस २ ४ ३ २४) पुढे आय मनुष्यजातीची कसकशी सुधारणा होत गेली (जेनेसिस ४), जलप्रलय वसा झाला (जेनेसिस

६-८), आणि निरनिराळ्या भाषा कथा खाल्य हें सांगून नंतर मोक्ष, निर्गम (एकदोष्ट), व निर्जन मुल-यातला प्रवास यांची हकीकत व केंवाना त्रिकून चेतल्याची हकीकत दिली आहे.

'जे' या लेखकांतर दुसऱ्या 'ई' या संक्षिप्त नावानें ज्ञात अस-लेल्या लेखकानें उत्तरकवील इराणेल थोकासंबंधाची आणखी काही दंतकथात्मक माहिती लिहून काढली या 'ई'चें लिहिलेला मजकूर जेमलित्त १५, २०, १-१७, २१, ८-३२, २२ १-१४, ४०-४२ व ४५; एक्सोडस १८, २०-२३ वगैरे पुस्तकांत पहावयास सापडतो.

पि पू ७२२ मध्ये उत्तरेकवील राज्य नष्ट झाल्यानंतर लवकरच जुद्धा येथील एका प्रपक्याच्या मनात आपल्या लोकाविषयीचा अविस्तर इतिहास लिहिण्याची कल्पना उद्भवली. याद्वारे त्यानें 'जे' व 'ई' या दोघांहि लेखकाच्या ऐतावील उतारे घेऊन एक सुवंगत इतिहास बनविला हा संतुष्ट इतिहासग्रंथ 'जे-ई' या नांवानें अभ्यासकांत प्रसिद्ध आहे. या लेखकाची भाषा पद्धतीहि बाबली जोरदार व धार्मिकभावनायुक्त अशी आहे. देव अर्थात संचरुज बोलणाऱ्या प्रवक्त्याला सांगेल असाच हा ग्रंथ आहे.

अनुवाद (उपुदरॅनोमि) — जि. पू ७ व्या घातकात मनासेह किंवा मोशाया या राजाच्या कारकीर्दीत 'जे-ई'नें लिहिलेली हकीकत 'अनुवाद' नामक भाग जोडून वाढविण्यात आली. हें 'अनुवाद' म्हणजे मोसेसनें मरणा-पूर्वी मोशाय येथें जमलेल्या लोकांस उद्देशून केलेली भाषणे होत. मोसेसनें अदरे निरोप म्हणून एक अप्रण केल्याची दंतकथा होती, तिच्याच आधारावर माणान्न सदरद 'अनुवाद' एका लेखकानें लिहून तयार केले. याहवेह हा एकच देव इस्राएलाई लोकांना पूज्य असे व याच मताचा जोरानें पुस्तकार या अनुवादास केलेला आहे. ईश्वरीति शान मानवी कर्तव्याचा सुट्ट सदां धाडे, झेरे अनेक सल्ल सिद्धान्त या स्तूतकानें पुढें मांडले आहेत. धर्मशास्त्रविषयक नियम व त्यांना आधारभूत शास्त्राई नैतिक व धार्मिक हेतू यांचे विवेचन त्यानें केले आहे. ईश्वराविषयी प्रेम व पूज्य भाव असणें आणि आपल्या मानववर्गपुढील कर्तव्यभूति व कळकळ असणें हें ज्ये 'अनुवादात' प्रतिपादिलें आहे.

'अनुवाद' या पुस्तकाचा जुन्या कराराभावील पुढील पुस्तकावर फार परिणाम झाला, कारण 'अनुवाद' या पुस्तकात तत्कालीन धार्मिक ज्ये व्यवस्थित आपणें पुढें मानण्यात आले.

पहिल्या सहा पुस्तकांत आतापर्यंत सांगितलेल्या गोष्टी-नेंतीम आगरी एक विषय आहे. हा विषय म्हणजे थोकांनीं धरतव्याच्या धार्मिक निधीसंबंधाचा उर्फ मिशुकाईच्या कार्य-संबंधाचा होय. जि. पू. ५८६ मध्ये 'देवाळा' नष्ट झाल्यानंतर मिशुकांनीं या, शुद्धिस्म वगैरे धार्मिक धर्माविषी मानवी वाडी करी करण्यात येत आहत तें लिहून आण्डे.

हे लिखाण 'पी' या सक्षिप्त नावानें प्रसिद्ध आहे. यांत इस्राएल लोकांच्या देवालयीत पूर्वकालीं पूजा अर्चा व इतर धार्मिक विधी कसे होत अशांत त्याचें वर्णन आहे. त्याच वस्तुस्थितिदृष्टेक माहितीबरोबर 'मिशुकाई'तील आवड-णाऱ्या ध्येयात्मक गोष्टीहि आलेल्या आहेत. 'पी' च्या लेखकाच्या अनुना जेमलित्त १, १-२, ४, १७, एक्सोडस ६, २-७, १३, लेव्हिटिकस (सर्व पुस्तक), नंबर १ १-२०, २८ इत्यादि ठिकाणीं पाहावयास सापडतो.

'पी' लिखाण तयार झाल्यानंतर लवकरच म्हणजे बहुधा ५ व्या शतकात पूर्वचे सर्व भाग एकत्र करून हबिल्या स्वरूपातील पहिली सहा पुस्तके पूर्ण तयार झाली.

न्यायाधीश, शमुयेल व राजे — पहिल्या सहा पुस्तकांपेक्षा या पुस्तकाची रचना अधिक सोपी आहे. न्याया विद्यासंबंधानें पुस्तक जुन्या कथा घेऊन व त्यांना प्राप्ता विक व उपसंहारात्मक मजकूर जोडून तयार केलेले आहे. शमुयेल या पुस्तकांत शमुयेल, साउल आणि दावीद या तीन व्यक्तींसंबंधाची माहिती मुख्यत आहे, 'राजे' या पुस्तकाची रचना 'न्यायाधीश' या पुस्तकाच्या रचनेसारखीच आहे. या दोन्ही पुस्तकाच्या लेखकावर 'अनुवाद' या पुस्तकाचा फार परिणाम झाला असल्याचें स्पष्ट दिसते. यातील बहुतेक भाग हद्दपारी (एक्झाईल) च्या पूर्वी लिहिलेला आहे.

नंतरचे प्रयत्ने — प्रवक्त्याचें लिखाण हा जुन्या कराराचा एक महत्वाचा भाग आहे. पात यश्या, निर्मया, यहेझक व इत्यादि दार्जेचे बारा प्रवक्ते यांचा समा-वेश होतो आलोस व होनय ज्याच्यापासून पुढे ज्याच्या नावाची माहिती आहे त्याची पुस्तके तीन शतके पुढीं होईपर्यंत पूर्ण तयार झाली नव्हती. प्रवक्त्याच्या शब्दकोला मुख्य कारण राष्ट्रीय इतिहासातील आणीबाणीचे प्रसंगच होत. हे प्रवक्ते असात: नैतिक पुधारणावादी, असात: धार्मिक उपदेशक आणि अंशतः राजकीय सल्लागार असत. त्यांनीं एका भ्रष्ट लोकसमाजाला मानवी कर्तव्ये, धार्मिक सत्य आणि राष्ट्रीय धोरण या संबंधांची ज्ये शिक्षिलीं पूर्वपरंपरागत सत्येच त्यांनीं नवीन राष्ट्रीय परिस्थितीला लागू पडतील अशा स्वरूपात तोरामुढें मांडली. ईश्वराचें स्वरूप व त्याचे गुण, ईश्वराची मनुष्यासंबंधाची दयाळू दृष्टि, ईश्वर याली मनुष्य आता परस्पर संबंध; धार्मिक तेवेंचें घरे स्वरूप, ईश्वरी कृपा इत्यादिकविता पद्यातापाची आवश्यकता, मनुष्याची निरनिराळ्या प्रसारीनी कर्तव्ये, दया, न्याय प्रमा-गिरूपणा आणि बोधार्थ या गुणानुसार करावें सांगणारे धर्तन, गरीब दुखण्याच्या छत्रपदल वाटणारा क्रोध, आणि मावी यल्लुयातील लघ ध्येय, इत्यादि गोष्टींचे विवेचन प्रवक्त्या-बद्दल्या लिखाणांत सापडत.

यशया — यशया या पुस्तकाने दोन भाग स्पष्टपणे दिस-तात. पहिला प्रकरणें १ ते ३५ दुसरा ३६ ते ५०. प्रकरण ४०

ते ६६ हा भाग यशयाचा नाही. तो ५४०च्या सुमारास बाबिलोन सामरमने जिकून लेण्याच्या पूर्वी थोडा काळ एका प्रवचनार्थी लिहिलेला आहे. तो लिहण्याचा उद्देश इस्रायलदल सोफाना इह्वाशीरारा स्थिताने उत्तेजन देणे व नेनन पुन्हा हस्तगत होईल असावद्दल आश्वासन देणे हा होता. हे पुस्तक यहूदी लोक ५३७मध्ये इह्वाशीरान परत आल्यानंतर काही काळाने लिहिले गेले असावे हे स्पष्ट दिसते.

थिमिया—थिमिया हा प्रथम प्रवक्ता म्हणून जाहीररीत्या यशयाच्या तेराव्या वर्षी म्हणजे क्रि. पू. ६२६मध्ये पुढे आला, आणि त्याने आपले कोवटले भविष्यकथन ५८६मध्ये यशयासम पडल्यानंतर सवकाच केले. थिमिया आपल्या देशवांधवाना काय पाप केले होते ते पूर्ण जाणून होता, आणि भविष्यकथन करताना त्याचा दुःख हेतु आपल्या देशवांधवाना सुमारावर आणायचे व त्याच्यावर शोचवणारे शरित् डालायचे हा होता. थिमिया हा मोठा दयाळू आणि कोमल हतःस्पर्शाचा होता. या पुस्तकातील चराचरस भाग चरित्रात्मक आहे. बाबिलोन पतन पावणार या संवेचाचे जे भविष्य आहे ते मात्र थिमियाचे नाही.

यहेउकेल—यहेउकेल हा क्रि. पू. ५९७ मध्ये बाबिलोनियाला नेलेल्या नैवार्षिक एक होता, व तो इह्वाश केल्ल्या इतर पुष्कळ लोकांपरोबर डेल-एबिब नावाच्या गावा राहिला होता. त्याची भविष्यकथने क्रि. पू. ५९२-५७० याच्या दरम्यान केली आहेत. या पुस्तकातील पहिल्या ४ प्रकरणांना विषय यशयासमवेत निकटगामी पतन हा आहे. ही पतनाची गोष्ट ५८६ मध्ये घडली. हे पुस्तक अथवापसून इतिषय एकाच माणसाने व तीही मुद्दथिमिया या प्रवक्त्याने लिहिलेले आहे.

इतर चार प्रवक्ते—हे चार प्रवक्ते मिळून एकच पुस्तक यहूदी लोक मानित असत. या चार प्रवक्त्यांपैकी पहिले दोन आमांस व होशिय गानी अनुक्रमे क्रि. पू. ७६० व ७४० या सुमारास उत्तरेकडील राज्यत भविष्यकथन केले. त्या दोघांनादे उत्तरेकडील इस्राएल लोकांचा असुर लोकाकडून घडवयाचा भावी नाश स्पष्ट वळून चुकला होता. त्या दोघांनीही आपल्या देशवांधवाना चांगल्या मार्गाला लावण्याचा यत्न प्रयत्न केला. या दुघ्यम प्रवक्त्यांपैकी इतरांचा काळ (काहींचा अजमास काळ) पुढीलप्रमाणे आहेत: मीरा, अजमास (क्रि. पू. ७२५-६८०); सफया, अजमास (६२५; नहुम ६०७ पूर्वी; हबर्क, ६०५-६००; योनया, ५८६ मध्ये यशयासमचा राहण लोकांनी नाश केल्यानंतर; हर्ग, ५२०; जयरा, १-८. ५२० व ५१८; मलाखी, अजमास १६०-४५०; योएल, क्रि. पू. ५ व्या शतकात, व योना (क्रि. पू. ४ व्या शतक).

स्तोत्रे—जुन्या कराराच्या या भागात धर्मध्वजेच्या भावनांनी धनधनकेले उद्गार शब्दरे पडलेले आहेत. ईश्वर-मार्कांनी प्रेमभरित अन्ताकरणाचे रचलेली ही स्तोत्रे भा. च. १५

कारच सुंदर आहेत, व त्यात निराशा व दुःख, पथात्ताप व विरक्ति, खाशा व विभाग, आनंद व कृतज्ञता, भक्ति व स्तुति, वर्गरे अनेक भावना व्यक्त झालेल्या आहेत. ही स्तोत्रे अर्थातच एका व्यक्तीची कृति नगून, अनेकांनी भर पावल्याने त्यांचा मोठा संग्रह कमला आहे. मासल्याकारता कांदो स्तोत्रे पुढे दिली आहेत.

नीतिसूत्रे—हिब्रू लोकांच्या 'बोधपर वाक्य' म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या तीन पुस्तकांपैकी हे एक आहे; व याकांची दोन इयोब (जोब) व उपदेशक ही होत. या पुस्तकात सर्वत्र मनुष्यस्वभावसंबंधाचे तत्त्वज्ञान व कोठे कोठे भोक्ता गृहीतविषयक तथ्यज्ञान आहे. या पुस्तकाच्या लेखकांनी मनुष्यस्वभाव याकाईने निराक्षेप करून नैतिक, बोधपर अशी पुष्कळशी सूत्रे सांगितली आहेत. त्यांचे स्वरूप पुढील उताऱ्यावरून अवगत होईल. ती अर्थात अनेकांनी अनेक वेळी भर घालून संगृहीत केलेली आहेत. हे नीतिसूत्रांचे पुस्तक क्रि. पू. ४ व्या शतकानंतर संपूर्ण स्वरूपात तयार झाले.

इयोब—या पुस्तकात मानवी जीवितार्थाच्या प्रभासबंधाचा विचार केला आहे. आधुनिक भाषेत बोलावयाचे म्हणजे धर्मविषयक तत्त्वज्ञानाचे हे पुस्तक आहे. इयोब हा मोठा सचटोळ मनुष्य होता; पण त्याच्यावर इंदुबाचे अनेक घाले पडले. तेव्हा अर्थातच प्रश्न असा उद्भवला की, सदाचरणी मनुष्यावर दुःख का कोसळतात? चांगल्या मनुष्याला भोगावे लागणारे हे हाल ईश्वराच्या न्यायीपणाशी विसंगत नाहीत काय? इयोबच्या काळात अशी उपपत्ति प्रचलित होती की, मनुष्याला जे दुःख भोगावे लागते ते पापकर्मी-बद्दल शिक्षा म्हणून भोगावे लागते. हा उपपत्ति सोडून काढल्याकरिता सदर पुस्तक लिहिलेले आहे. इयोबच्या मित्रांचे असे म्हणणे पडले की, इयोबच्या हातून काही तरी मोठाली पापकर्म घडली असली पाहिजेत. परंतु इयोबने स्वतः पूर्ण निष्ठापर असल्याबद्दल प्रतिपादन केले. अशा या सुदृष्टावर हे सर्व पुस्तक रचलेले आहे. इयोबच्या या मोठेल्या प्राचीन दंतकथेचा आधार निःसंशय होला. हे पुस्तक इह्वाशीरान परत येण्यापूर्वी बघुदा तयार झाले नव्हते.

हिब्रू बायबलात या पुस्तकानंतर पुढे पाच ल्हान पुस्तके आहेत. ती शीतरत्न, रुथ, विलापपंचक, उपदेशक आणि एस्तेर ही होत. यांपैकी पहिले चालोमोनाचे 'गीतांचे गीत' या पुस्तकातील काव्य फारच उत्कृष्ट आहे. शुद्ध निर्याज मानवी प्रेमाची गोडी आणि सामर्थ्य याची स्तुति त्यांत केली आहे. हे क्रि. पू. ४ व्या शतकाच्या ३ व्या शतकापूर्वी तयार झालेले नसले पाहिजे असे अलोकडोल विद्वानांचे मत आहे. रयातील उत्तरे पुढे येतीलच. रुथ या सुंदर काव्यमय पुस्तकात रुथ ही इस्राएल लोकांचा शत्रुदेश मोआब येथील राहणारी असून तिने इस्राएल धर्मे कसा स्वीकारला आणि दावीद याची पूर्वज होण्यास ती योग्य कशी मानली गेली याबद्दलची इकीकत आहे. रुथ या पुस्तकाच्या काळा

महर्षि मतभेद आहे, पण ते ५ व्या शतकातले आहे असे अलकंडाल निव्वानांचे मत ठरले आहे विद्यागणक हे पुस्तक मद्रासले मद्र-यानंतर तयार झाले असून त्यात पाच शोक पर गीते आहेत यशस्वेन पतन पावल्यामुळे तेथील लोकांचे काय हाल झाले यांचे वर्णन त्यात आहे ही गीते मि पृ ५८६ नंतर लक्ष्मण तयार झाली असली पाहिजेत उपद दार म्हणजे बोधपर वादयातले तिसरे पुस्तक, यात अनेक नीतिपर वचने आहेत ती बर्बादर आयुष्यात दुःखकारक प्रसंग गृहस्थासुखे मनाला द्वाकृत होऊन त्याने केले आहेत सगळे मानवी प्रसंगांचे पद कैवल्य निरासा हे असते, आणि समायाद्गृह होणारे अम्याध्य वर्तन आणि चुका दुरुस्त वर श्यास कोणाही इगम व्यक्तीस असमर्थ असतो, इत्यादि मते त्यात प्रतिपादिलेली आहेत केवळ भाष्येच्या दृष्टीने पाहता उपदेशक हे पुस्तक हिंदू धर्मप्रथातल्या अगदी अलंकीतील पुस्तकांपैकी असले पाहिजे हे बहुधा श्रीकालविभागात मि पृ १ व्या शतकाच्या अखेरीसचा सुमारास लिहिले गेले असावे एव्हेर त्या पुस्तकात बहुदा लोकांचा नाच करण्याचा हिंमनने का येत केला होता त्यातून बहुदा लोकांना त्या रूप रीतन यजुर्विधाने कस काचविले यांचे वर्णन आहे हे पुस्तक मि पृ ४ व्या शतकातले असावे

द्वानीएलचे पुस्तक — या पुस्तकाचा उद्देश पाविन बहुदा लोकांना, मि पृ १६८-१७५ मध्ये अंदाजोरीस इपि कानीस वाय्याकद्वय त्यांचा छळ चालू असता त्याला धियाने बरी तोंड चाप यापद्वल उपदेश करण्याचा आहे १ते६ प्रकर भाग मि पृ ६०५ व ६१८ याच्या दरम्यान याविलोनियाच्या दरबारी दानीएलला ओ अनुपप आला त्याउपध्वने वर्णन हाताक्षी प्रचलित असलेल्या दन्तवधेच्या साधारं केले आहे परमेश्वर आपल्या धन्दावान मर्चांनी सगळामध्ये ऐन मेले येऊन बशी भदत करतो ते सोदाहरण चांगल्याकरिता हे पुस्तक लिहिलेले आहे ७ ते १२ प्रकरणात अलेग्झांदर दि मठ पासून अंदाजोरीस इपिकानीस वाय्यापयवैतच्या राजाची हकीकत दिली असून त्यात विरोधत अंदाजोरीसने बहुदा लोकांचा छळ बशी प्रकारे चालविला होता, याचे वर्णन आहे हे पुस्तक दानीएलने स्वतः लिहिलेले नाही ही थोड अंतर्गत पुराव्यावरून स्पष्ट दिसते हे पुस्तक मि पृ १६८-१६५ १वा सुमारास झाले असावे

कालयुत्तान्त, एजरा व नहेम्या — ही पुस्तक ही ऐतिहासिक पुस्तकेपैकी दुसरी मालिका होय एजरा व नहेम्या यांनी कालयुत्तान्त या पुस्तकातील हकीकतांना पुढात हकीकत दिली आहे १ कालयुत्तान्त १-९, यात बहुदा लोकांनी थोड प्रारंभ पावयातल्या पुण्याची हकीकत दिली आहे १ कालयुत्तान्त १०-२२ कालयुत्तान्त ३६ दामयें अनुपप व राय या पुस्तकातल्या उलारे दिलेले आहेत, व त्याबरोबर लेखकने स्वतः का म्पुर्णरित पाहला आहे एजरा व नहेम्या ही पुस्तके माप प्रकाशने तयार केलेली आहेत. कथकलाने

स्वतः लिहिलेल्या मजकुरामुळे प्रथमार्थाच्या काळातील परिस्थितीची कल्पना नोंद करता येते प्रथमकर्त्याच्या लेखनाचा नमुना १ कालयुत्तान्त १५ १-२४, १६ ४-४२, २२ २-२ २ कालयुत्तान्त १३ ३-२२, १४. ६-१५ ११, १६ ७-११ इत्यादि ठिकाणी पहिल्यास सापडतो महत्त्वाचे पुस्तक त्यातला ऐतिहासिक खंडेपावहन मि पृ २०० च्या सुमारास झाले असावे असे दिसते

आता प्राचीन बहुदा लोकांच्या वाङ्मयातील काही उतारे देऊन त्या वाङ्मयाचे स्वरूप स्पष्ट करतो बहुदा लोकांचे प्राचीन वाङ्मय राष्ट्रीय वाङ्मय या नावास जगातील दुसऱ्या कोणत्याही प्राचीन वाङ्मयापेक्षा अधिक पात्र आहे या जातिस दैवाच्या अनेक पेश्यादन परिवर्तन करावे लागले, आणि त्या परिवर्तनातील अनेक प्रसंगांने सूचक विषय साक्षाद दार म्हणून त्यांचे वाङ्मय शािक आहे त्याची अशी समजूत डोली की त्याच्यावर जे घरे वाईट प्रसंग आले त्यांचे कारण त्यांचे वागल्या वर्तणुकीस सोडून असलेले वर्तन होय त्याचा आचार वसा असावा, तर मोद्याला परमेश्वराने नसा चांगितला असेल तसा परमेश्वराने मोद्याला काय सांगितले ते तेथीय म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या प्रकरणात पातले आहे

“परमेश्वराने मोद्याला सांगितले की, ज्या कदावा खोड आहे ते अर्पु नथा कातर ते तुमच्यासाठी मान्य होणार नाही आणि कोणी नसा फेडण्यासाठी किंवा तुला ने दान वरण्यासाठी घुरातर किंवा मेढरातरा शौर्यपूर्णचा यक्षपुत्र परमेश्वराला धरितो तर तो मान्य होण्यास निषेध असवा, त्याला काही खोड नसावी” (२२. २० व पुढे) हा नियम भारतीय धर्मोपनिषातील यक्षि पशुच्या वर्णनाचा आदवण भारतीयस करून देईल

लेवीय प्रकरणात इज्राएल लोकांनी कोणते सण, उत्सव वगैरे पाळवेत, याविषयी नियम दिले आहेत त्यातच पुढे काही नैतिक नियम आहेत त्या नियमाच्या क्रिस्ताच्या उपदेशाशी विरोध दाखवून क्रिस्ताचा उपदेश उघड तऱ्हेचा अशी माझी धामवे क्रिस्ती करदात यासाठी तो प्रसिद्ध उल्लेख अवतरणाई आहे

“ज्याचा घाप मिमरी होता असा इज्राएली खीचा पुत्र द्याणलाया मंतानामयें काहर मेला, आणि त्या द्याणलीचा पुत्र व एक द्याणली माणूस धावणीत भाई लगले तेव्हा द्याणली शीया पुत्राने परमेश्वराच्या नामागे निंदा करून तिची दिली, मग त्यानी त्याला मोद्याकडे आणि, त्याच्या धाट्टेने नाथ तर दारोमीय, ती दानाच्या पैसांतल दिदी यास बऱ्या होती आणि परमेश्वराचा दराव त्यास कदावा मजून त्यानी बाग चर्दीत ठेवित

“मग परमेश्वराने मोद्याला सांगितले की, ज्याने तिची दिडा त्याला धावणीच्या बाहेर वेऊन ण, आणि रावे एक-

जात्यांनी आपले हात त्याच्या सौम्यावर ठेवावे, मग सर्व समुदायाने त्याला घोडमार करावा. आणि इस्राएलाच्या संतानास असे सांग करी, जर कोणी माणूस आपल्या देवाला शिवी देईल तर त्याने आपला पापाचा भार सोसावा. आणि जो परमेश्वराच्या नामाची निंदा करतो त्याला जिवें मारावे; सर्व समुदायाने त्याला घोडमार करावा, असा देवास्य तसा विदेशी जो कोणो त्या नामाची निंदा करतो त्याला जिवें मारावे. आणि मनुष्य कोणत्याहि मनुष्याला जिवें मारील तर त्याला जिवें मारावेच. आणि पशूला जो जिवें मारील त्याने पशुबद्दल पशु देऊन फेड करावी. आणि कोणी आपल्या दोषान्याला अपकार करील तर जसे त्याने केले तसे त्याला करावे. मोठ्याबद्दल मोडणे, डोळ्याबद्दल डोळा, दाताबद्दल दात. कोणी माणसाला अपकार करील सहा त्याला करावा. आणि पशूला जो मारील त्याने त्याची फेड करावी, आणि जो मनुष्याला मारील त्याला त्याने मारावेच. मुन्दास एक न्याय असावा. असा देवास्य तसा विदेशी असावा, कां की, मी परमेश्वर तुमचा देव आहे. मग मोन्दासने इस्राएलाच्या संतानांस सांगितले, तेव्हां त्यांनी शिरी देणान्याला हावणीच्या बाहेर काढून धोंड्यांनी त्याला मारिले; मोन्दाजाला आज्ञा दिली त्याप्रमाणें इस्राएलाच्या संतानांनी केलें.” (लेवीय, अ. २४ १०-२३).

बरील उताऱ्यावरून यहुदींनी आपल्या देवावरील श्रद्धा व्यक्त होते. त्या वेळेच्या यहुदी लोकांचा ऐकधरवादी असो म्हणता येत नाही. कांकी आपले देव व दुसऱ्याचे देव हा भाष त्यांच्यांत होता. आपला देव परा, आपला उपासना-पद्धति खरी अशी भावना त्यांच्यांत असून त्याविषयी लोकांच्या मनांत श्रद्धा कायम असावी याबद्दल त्यांची राट-पट असे.

सामान्य मनुष्य देवाच्या निवडणुकीच्या बाबतीत बराच निःपक्षपाती असतो. जो नमसाला फावेल तो देव खरा, आणि तोच पूज्य, अशी भावना सर्व ठिकाणी दृष्टीस पडते. ग्रीक लोकांस आपले देव मान्य होते व अन्य स्थळांतील देवताहि मान्य होत्या. ग्रीक जेथे जात तेथे ते स्थानिक देवतेची पूजा करीत.

या प्रवृत्तीला ग्रीक अभिप्रेत्यांनी उत्तेजनच दिलें. कांकी या पद्धतीमुळे ग्रीक बसालात करणारे व स्थानिक लोक यांचे एकिकरण झाले.

इस्राएल लोक स्वतःचे देव सोडून दुसऱ्या देवाची पूजा करतात याबद्दल त्यांना विपक्ष जुन्या करारात जागोजाग दृष्टीस पडतो. तसेच ते अन्यजातिविवाहास देखील विरुद्ध होते.

इरायली त्यांचा पुत्र यहुदी लोकांच्या देवाची निंदा करतो म्हणून त्यास धोंडमार करविला आहे. तसेच यहुदी लोक उत्तर देवातील शिवांशी विवाद करून अन्य देवतांच्या उपासनास लागले म्हणून त्यांची निंदा केली आहे.

अनुवाद हे पुस्तक लोकांवर परिणामकारी झाले म्हणून सांगितलेच आहे. या पुस्तकाची नियोगाची म्हणजे विषयवर्ने देवरापासून पुत्रोत्पत्ति करून घेण्याची बाल उपदेशिली आहे.

“आज एक राहतात, आणि त्यातया एकाला पुत्र नसता मरण आले तर मेलत्याची बायको बाहेरल्या परक्या पुढपाचा होऊन नये, तिच्या दिरानें तिजपाशी जावे व तिला पायको करून तिजकबळ दिराचे कांय करावे; आणि असे व्हावे की, तिला जो पहिला पुत्र होईल तो त्या मेलत्या भावाच्या नांवानें असावा, असे त्याचे नांव दहाएलातून पुसले न जावे. आणि तो पुत्र आपली भावजय करून घ्यायला व इच्छील तर त्याच्या भावजयांनी वेगोतत्या वडिलांकडे जाऊन म्हणावे, माझा दीर आपल्या भावाचे नांव दहाएलांत उरकवास पाहतो, म्हणजे तो मजशी दिराचे कांय करीत नाही. मग त्याच्या मगरच्या वडिलांनी त्याला बोलावून सांगिावे, आणि जर तो उभा राहत म्हणाला, मी इला करून घ्यावयास इच्छित नाही, तर त्याच्या भावजयांनी वडिलांच्या देखता जाऊन त्याचा जोडा त्याच्या पायातून काढून त्याच्या तोंडावर धुकून उत्तर द्यावे जो मनुष्य आपल्या भावाचे पर बांधीत नाही त्याची याप्रमाणे करावे” (अनुवाद, अ. २५).

अनुवादातील विधिविपेक्षविषयक आजची एक उताऱ्या-कडे लक्ष घेऊ.

“परमेश्वराला ओंगळ, कारागिराच्या हातांचे काम अशी कोरीव किंवा ओतीव मूर्ति जो कोणी करून गुप्त ठिकाणी ठेवतो त्याला शाप असो; आणि सर्व लोकांनी उत्तर करून आमेन म्हणावे.

“जो आपल्या बापाला किंवा आईला हटकें मोगतो त्याला शाप असो; आणि सर्व लोकांनी आमेन म्हणावे.

“जो आपल्या शेजाऱ्याची शिबेची खण सारितो त्याला शाप असो; आणि सर्व लोकांनी आमेन म्हणावे.

“जो आंगठ्याला बांदतून बहूभक्ति त्याला शाप असो; आणि सर्व लोकांनी आमेन म्हणावे.

“प्रवासी, आनाथ व विपया दास्य ज्या जो विपरीत करतो त्याला शाप असो; आणि सर्व लोकांनी आमेन म्हणावे.

“जो आपल्या बापाच्या बायकोपशी निजतो त्याला शाप असो, कारण तो आपल्या बापाचा पदर काढतो; आणि सर्व लोकांनी आमेन म्हणावे.

“जो कोणत्याहि पशूबद्दल निजतो त्याला शाप असो, आणि सर्व लोकांनी आमेन म्हणावे.

“जो आपली बहीण, आपल्या बापाची कन्या किंवा आप. त्या आईची कन्या इत्यादी निजतो त्याला शाप असो; आणि सर्व लोकांनी आमेन म्हणावे.

“जो आपल्या घासूपाशी निजतो त्याला शाप असो; आणि सर्व लोकांनी आमेन म्हणावे.

“ओ आपल्या शेवत्याला गुप्त मार देतो त्याला शाप असो, आणि सर्व लोकांनी आनंद घ्याय

“ओ निंदीय रक्षाच्या गणांवर मारायला लाव घेतो त्याला शाप असो, आणि सर्व लोकांनी आनंद घ्याय”
[अनुवाद पृ. २७]

न्यायाधारा या पुस्तकातील मागे जोडिलेल्या धर्म्यद्वय-पूजनाभिप्राया उतरा यंत्र प्रमाण —

“११ इत्याद्याच्या देवांनी बाल देवाची सेवा करून परमेश्वराच्या दृष्टीने वाईट केले १२ आणि त्यांनी आपल्या पूर्वजांचा देव परमेश्वर, ज्याने त्यास मिसर देशातून आणिले त्याला टाकून अन्य देव स्वीकारून आपल्या बहुकड्या लोकांचे देव, याच्यामागे लागून त्यांचे भजन करून परमेश्वराला चिडविले १३ असे त्यांनी परमेश्वराला टाकून बाल व अशरीर यांची सेवा केली १४ मग परमेश्वराने इस्राएलवर रागे भरून त्यास लुटणाराच्या हाती दिले, आणि त्यांनी त्यास लुटले, आणि त्यान त्यास त्याच्या बहुकड्या शत्रूच्या हाती विकत दिले, आणि तेव्हापासून त्याच्याने आपल्या शत्रूच्या शस्त्रे व रस्ते वाईट केले १५ तेथे जेथे ते जात तेथे परमेश्वराचा हात वाईटासाठी स्थावर असे, परमेश्वराने त्यास मागिले होते आणि परमेश्वराने त्याची शपथ केली होती तसे, आणि त्याच फार सफट होई १६ तेव्हा परमेश्वर त्यासाठी न्यायाधीश उषण करी, आणि त्यांनी त्यास त्याच्या लुटणाऱ्या हातातून गोडविले १७ तथापि त्यांनी आपल्या मत्स्याधिपांचेही ऐकले नाही, तर अन्य देवाच्या मागे लागून व्यभिचार केला म्हणजे त्याने भजन केले, त्याचे पूर्वज परमेश्वराच्या आशीस ऐकून ज्या मार्गात चालले होते त्यावरून ते लवकर पळले आणि त्यांनी तसे केले नाही. १८ आणि परमेश्वर त्यासाठी न्यायाधीश उषण करी तेव्हा परमेश्वर न्यायाधिशासमती असे, आणि न्यायाधिशाच्या सर्व दिवंगत त्याच त्याच्या शत्रूच्या हातातून तारी, वा की, त्याचे जाचणारे व शाचणारे वासुदे जी त्यांची कष्टणी त्याच परमेश्वराला द्या येई १९ आणि असे झाले की न्यायाधीश मेरुश्वर ते झित्त, आणि आपल्या पूर्वजांपेक्षा हुट होऊन दुसरे देवांच्या मागे लागून त्यांची सेवा व त्यांचे भजन करून, ते आपली वस्त्रे आणि आपला हाताचा मागी मोडी नात. २० मग परमेश्वराचा क्रोध त्यांच्यावर उषण, आणि ती म्हणाला, या लोकांनी माझा फार असे म्या त्यांच्या पूर्वजांनी नेमून दिला यांचे उषण केले, आणि माती आशी मानून नाही. २१ त्यावरून मीही जी राष्ट्र यहीनावाने मरताता देऊन त्याला एक देणेत त्याच्या पुत्र वतनाने चारविण नाही, २२ यासाठी की त्याच्या योगे आपण त्यांच्याची दरी त त्याची वी, जसे त्याच्या पूर्वजांनी परमेश्वराने मागे पाहले तसे ते म्या त पाहून त्याची किंवा नाहीत. २३ तर परमेश्वराने त्या राष्ट्रास

बसू दिले, त्यांस वतनातून लवकर घालविले नाही, आणि त्यात यहीनवाच्या हाती दिले नव्हते.” (न्यायाधीश, अ. २)

“इत्याद्यात ज्यांनी खनातातल्या अवघ्या लढाया जाणल्या नव्हत्या, म्हणजे ज्यांनी पूर्वी त्या अगदी आपल्या नव्हत्या, २ त्या सर्वांस लढाई दिववावाला इत्याद्यांच्या संतानातारा पिढ्यांनी सप्तमावे यासाठी त्यांची परीक्षा ज्याप्रमाणे त्यांची अर्जत जी राष्ट्र परमेश्वराने ठेवली ती ही, ३ पलिष्टांचे पाच गुणेदार आणि जे खानांनी व सीदोनी व हिब्वी चारहोनीं डोंगरापासून हमाचाच्या काटेपर्यंत लकानोनी डोंगरावर राहतात ते सर्व ४ ते यासाठी होते की त्यांच्या योगे इत्याद्यांची परीक्षा व्हावी, म्हणजे ज्या आत्मा परमेश्वराने मोक्षकाच्या योगे त्याच्या पूर्वजांस दिल्या त्या ते ऐकतील किंवा नाहीत हे मलावे म्हणून. ५ तर खानांनी, हिब्वी व अमोनी व परिओ व हिब्वी व यूसी यांमध्ये इत्याद्यांचे वंश राहिले. ६ आणि त्यांनी त्यांच्या वन्या आपणास वायका करून घेतल्या आणि आपल्या वन्या त्यांच्या पुत्रास दिल्या, आणि त्यांच्या देवाची सेवा केली ७ असे इत्याद्यांच्या वन्यांनी परमेश्वराच्या दृष्टीने वाईट केले, आपला देव परमेश्वर याला विसरून बाल व अशरीर यांची सेवा केली.” (न्यायाधीश अ. ३)

स्तौनमहिता झालून ते मोठे पुस्तक जुम्या करारात आहे त्याचे सुंदर राष्ट्रीय वाङ्मय म्हणून महाव मोठ आहे. त्यातील धनेक स्तेन प्रसंगिक असल्यामुळे अधिकच मनोरम वाटतात.

“राष्ट्रांनी बडाली का लाडली आहे २ लोक व्यर्थ कोमना का करतात ३ परमेश्वरावरिद्ध व त्याच्या अभिप्रेता-निष्ठ शूरवीरांस राजे उभे राहतात आणि अधिकारी एकत्र होऊन मसकत करतात-३ ‘चला, आपण त्याची धेडने तोड, आपणांपासून त्याच्या दोन्या टाकू’ ४ आकाशांत गो मिहासनाकडे आले ती इसते, प्रभु त्याचा उषास करितो. ५ पुढे तो श्रीपुष्प होऊन त्यांची गोलेल, तो संतप्त होऊन त्यांस मरणीत करील ६ (तो म्हणेल) ‘तरी मी आपल्या पवित्र लीयोन डोंगरावर आपला राजा अभिवंदन करून नेमिला आहे’ ७ की टाव वळवितो परमेश्वर मला म्हणाला, ‘तू माझा पुत्र वाहून, आज मी तुला जन्म दिला आहे. ८ माझाजवळ माग म्हणजे मी राष्ट्र तुझे वतन अशी तुला देईन, पुण्यांच्या सीमा तुझी काळमाता अशी घडून देईव ९ लोहदंडाने तू त्यास फोडशीत, पुत्राच्या मळक्या-सारखा त्याचा पुत्रास करशीत १० तर आता खानांनी, यहावे वना, पुष्पवीरांस न्यायाधिदाने, बोध घ्या. ११ मग धरून परमेश्वराची सेवा करा व पवित्र होऊन दप करा १२ तो रामाच नये आणि तुम्ही मागेत माग पावू नये म्हणून पुत्राचे पुत्र घ्या, नाहीतर त्याचा क्रोध मोक्षदात घेईल त्याचा आप्रय करणाऱ्याची भेडडी पत्न्यात!’ (स्तौनमहिता अ. २)

[गवयाच्या पुढाऱ्यासाठी तबुवाच्याच्या साधन
गायाना दवादानें स्तोत्र]

“मी तुला हा मारान तव्हा म्हा न्याय करणाऱ्या दवा,
माझे एक ज्या तू मला पचावून मुच घेलें, ता तू मजवर
कृपा कर व माया प्रायेना एक २ अहा अनहो, माझ गौरव
अपमान कोटवर असे राहाल १ तुम्हाला पाकळ गाछ आव
रणार काय २ तुम्ही लयाडीला अतुरणार काय ३ [सला]
४ परमेश्वरानें तर आपणासाठी भक्तिमान निवडला आहे इ
तुम्हा जाणा मी परमेश्वराला हाक मारान तव्हा तो एकल
६ धाक धरा, पाप करू नका आपल्या अथरणावर आप-
णासी समापण करा, मौन धरा [सला] ५ नातिरुप वश
करा आणि परमेश्वरावर भरवसा ठवा ६ आम्हास पाण
त्याचा अनुभव कोण घेऊ दईल असे म्हणणारे पुष्कळ
आहेत, हे परमेश्वरा तू आपल मुखेज आम्हावर पाड
७ त्याचें धान्य व द्राक्षास विपुल झाली तव्हा त्या त्यांच्या
आनंदापेक्षा माझ्या मनात तू अधिक आनंद उत्पन्न करा
आहे ८ मी स्वस्थपणें भग टावून लागलाच गाठ होपा
जातो, कारण तू मला अगदीं एकांतात निर्भय ठेवितोस ”
(स्त्रीसंहिता अ० ४)

‘बायलेच्या नद्याजवळ आम्हा बसलों धगता तथें सियो
नेची आठवण होऊन रडलों २ तथील वाळूजवर आम्ही
आपल्या बाणा टागून ठेविल्या ३ कारण तथें आमचा पाडाव
करणान्यानी आम्हास गाणी गाण्यास सांगितली होती,
आम्हास लुगणा-पानी भोग करणान सांगितली होती ते
म्हणजे आम्हासाठी सियोनेतलें एक गाण गा ४ आम्ही
परच्या त्याची परमेश्वराच गाणे करू गावें ५ हे येदालेमे
जर मी तुला विसरलों तर माझा उजवा हात आपला क्रिया
विसरो ६ जर मी तुला आठवण ठेविली नाही, जर मी
यशालेमेला माझ्या आनंदा-या शिखरावर बघविले नाही,
तर माझी जीम माझ्या टाळला चिकणे ७ तिचा पाया
सळापयनें उचला करा, उचला करा, असे म्हणणाऱ्या अदोमी
लोकांला उद्देशून हे परमेश्वरा, यशालेमेच्या दिवसाचा आठ
वण ठेव ८ अगे ओसाड हाणा हे वयलेच्या कर्मे, त
आम्हासाठी फेलेल्या घुम्याची जो बेट कराल, त्याची वेवढी
धन्यता १ जो तुझी वाळूने भरून सळकावर आपटून
त्याचा चुआडा कराल, त्याची वेवढी धन्यता ।’ (स्तान
संहिता अ० १३७)

हिब्रूया प्राचीन वाङ्मयामाध्य स्त्रीसंहितेत सुंदर भाग
आहेत तेथे नातिसूत्रांचे अस्तित्व ही एक गोंष्ट विषय आहे ती
सुद्धें वाचतांना थार चिनी तववेयाची आठवण होत
मान्य-रितें त्याला वाहा उगारे येवें दतों

‘सोव्या तामडाचा परमेश्वराला वींग आहे खर बभन
त्याला प्रिय आहे २ गर्व आता की अग्रातज आला’,
नद्याच्या उघीं ज्ञान असत ३ सरळ्याचा सात्विरुपणा त्याला
सभाहून नेतो, कपआचा बुडिलपणा त्याचा नाश करणे .

४ आशाच्या दिवशा धन उपयार्गी पडत नाही धामिकता
मरणापासून साडावन ५ सात्विराचा धामिकता त्याचा मार्ग
नीत करत दुजन आपल्या दुष्टतन पतन पावेल ६ सरळ्या
धामिकता त्यांग साडवाल कपडा आपल्या कामनन पाशात
सापडताल ७ दुजन मला म्हणून त्याचा आशा नष्ट हात,
बळकृपाचा अपक्षा नाहींसा हात ८ धामिक सकटातू
मुक्त हाता आणि त्याच्या जागा दुजन यता ९ अधार्मिक
आपल्या ताडान आपल्या शत्रूच्याचा नाश करतो, धामिक
आपल्या ज्ञानान मुक्त होतो १० धामकाच कुशल असत
तव्हा नगर उल्लासत, दुजन नाश पावतात तव्हा उरसाह
होता ११ सरळ्याच्या आशावादान नगराचा उखात हात,
दुर्जात्या मुगान त्याचा विपक्ष हाता १२ जो आपल्या
शत्रूच्याला तुच्छ मानता ता दुःखदस्थ आहे, सुत मनुष्य
तर उमाच राहता १३ याना मारान फिरणारा सुत गाथा
उपट करता आपल्यान जा विश्वात ता गाठ सुत ठविता,
१४ दाह्या पुढारा नमत्यामुळ लाक पतन पावतात,
सुमत्रा बहुत अमल म्हणून कल्याण हात १५ फाणा पर
क्याला जामान झाला तर तह हावि पावळ हातावर हात
दण पयाला नावडत आहे ता निभय राहता १६ कृपाळु
ही सन्मान सपादन करत, बलाकारा धन सपादन कर
तात १७ दयाळु मनुष्य आपल्या भिवाचें हात कर्तो,
निर्दय तर आपल्या देहावर सष्ट धागिता १८ दुर्जन ज
कमफळ मिळवितो तो धन्य असतें, जो नाति परिवो
त्याचें फळ सत्य असत १९ जा नीतान स्थिर त्याला जीवन
प्राप्त होतें, जो दुष्कर्मामागें लागतो तो आपणावर मृत्यु
आणतो २० जे मनान कुटिल त्याचा परमेश्वराला वीट आहे,
सात्विक मार्गाच त्याचा आनंद आहे २१ दुजन शिखेव-
चून असणार नाही याविषयी मी हातावर हात देतो,
धार्मिकाचा वश तरेल २२ जुकर आणि त्याच्या नाशत
सोव्याची नय, सुंदर ही आणि तिच्या अर्गी तारतम्य-
हानता ही एकच. २३ धार्मिकाचा ह्छा शुभच आहेत,
दुर्जनाची आशा आढवणेची असते २४ पेरतो आणि इय
गाढवितो नद्या एक आहे आपणाला योग्य अशा उपभो
यातही काटकसर करतो अता एक आहे तरी परिणाम
दरिद्र २५ उपकारी मनाचा पुष्ट हाता, जो पाजता त्याला
पाजतात २६ जा धान्य अडकवून ठेवितो त्याला आप
देतात, जो धान्य विकतो त्याच्या कोक्यावर आशीवादाचा
हात पडतो २७ जो क्षित पाहण्यास णटतो तो आवडत्या
गार्गीचा साथ करतो, जो अहित पाहतो त्याला तेंच प्राप्त
होइल २८ जो आपल्या धनावर भरवसा ठेवितो तो पडल,
धार्मिक कष्टा पाखीप्रमाणें प्रसुति हाइल २९ जो
पाख्यास दुःख दतो त्याला वारा हेंच घतन मिळल मूत्र
शब्दमा मन च्या ममत्वाचा चाकर होइल ३० धार्मिकाचें
फळ जावयाचें झाल आहे, ज्ञानी आत्म्यास वश करतो
३१ पहा, धार्मिकाला पृथ्वीवर कमफळ मिळत तर दुर्ज-

माला व पातक्याला विशेषकरून मिळेल." (नीतिसूत्रे अ.११)

"रागाचे मन पाटाच्या पाण्याप्रमाणे परमेश्वरच्या हाती आहे. त्याला वाटेल तिकडे तो ते वळवता २ मनुष्याचे सर्व मार्ग त्याच्या हातीने नाट आहेत, अतः करण तोलून पाहणारा परमेश्वर आहे. ३ परमंत व न्यायाने वाणण, हे परमेश्वराला यज्ञोपदेशी मान्य आहे. ४ क्वंलं दृष्टि, व पुनरी अंतःकरण असा जो दुर्गुणाच्या शेताचा उपज तो पाप आहे. ५ उद्योगाचे विचार समृद्धि करणारे असतात, ६ जो कोणी कृपापथी करतो तो दारिद्र्य कडे पाव घेतो ६ ख्याड जिभेने मिळविलेले धन उडून जाणारा वाफ आहे. ७ मिळविणारे शून्यला शर्ममय करतात ८ दुर्गुनाना बलाकार त्यास उडवून टाकत, पारण त्यांनी न्यायाने वागण्याचे काकारले आहे. ८ अपराध-प्रत्यूषा मार्गे पार कुटिल असतो, जो दुष्ट त्याचे वतन सरळ असते. ९ भोवनेत भायंडावरोबर घरात एकत्र राहण्यापेक्षा, धाव्याच्या एका कोपऱ्याला बसणे पुरवले १० दुर्गुनाने मन याईट दृष्टिने, बैराग्यावर तो कृपादृष्टि करीत नाही. ११ उपमद करणाऱ्यास शासन कर म्हणजे भोळा आहे. १२ सुवास शिखण दिले म्हणजे तो ज्ञान पावतो. १३ न्यायी (परमेश्वर) दुर्गुनाच्या घराकडे लक्ष देतो, तो दुर्गुनाला विपत्ति पाडतो. १३ गरिबाचा आरोळा ऐकून जो कानात घोडे पारितो, सोहि भारीले करील पण कोणी ऐकणार नाही. १४ एकांती दिलेला देणगी राग शमविते, पदरात धाकलेली लाव तीज कोप शमविते. १५ न्यायाने वाणणे हा धार्मिकाचा भारदंड आहे. १६ धर्म करणाऱ्यास हे नाश असे वाटते. १६ ज्ञानपथापावून जो यक्षतो, त्याला विप्रोदि म्हणतील तर मेल्ल्याच्या मंडळीत मिळेल." (नीतिसूत्रे अ. २१).

"होहि राजांमोनाची नीतिसूत्रे आहेत, यद्वाचा राजा दृष्टिक्या याच्या मनुष्यांनी यांचा तपहू केला. १ कोणतीदि गोष्ट गूढ ठेवणे यात देवाचे गौरव आहे, एखाद्या गोष्टीचा शोध लावणे यात रामाचे गौरव आहे. २ उंचीमुळे आकाशाचा, सोलांमुळे पृथ्वीचा, व राजाच्या मनाचा शोध लागत नाही. ४ दयाचा गाळ काढून टाक, म्हणजे त्याचे सोनारासाठी पाचले पात्र निघते. ५ राजासमोरून दुर्गुनाला घालवून दे, म्हणजे त्याचे पिडासन धमोड स्थापित होईल. ६ राजासमोर आपली प्रतिष्ठा मिरवू नको, थोर लोकांच्या जागी उभार राहू नको. ७ कोणा सरदारास येता पाहून त्या समोरून तुला घालण्या जागी पावविण, यापेक्षा बर येउन बस, असे तुला म्हणवे हे बरे. ८ विर्यादास गण्याची उताऱ्या करू नको, फेल्या आणि तुझ्या शेमान्यानी तुझी जमिती केली तर पांश्यानी पाय करावे असे तुला होईल. ९ तुला व तुझ्या शेमान्याचा वार उधरला तर तो बालीन, पण हतःशय्या पुन मंठी बाहेर फोडू नको. १० कोट्या तर ऐकणारा तुझी निर्भयता करील, आणि हे दूषण तुला लागून राहील. ११ रोंरी कर्तरीत गेलेली कडे, तसे समयेतचन

माण आहे १२ सोम्याचे कणसूपण आणि उत्कृष्ट सोम्याचा दागिना, तसे सुनु उपदेश व लक्ष देणारा कान हे आहेत १३ कोपणीच्या समयी बसे घर्काचे पय, तसा विश्वासू जामूद आपणास पाटावणाऱ्याला आहे, तो आपल्या घन्याचा जीव गार करतो १४ मेघ व वारा असून धुडि नाही, प्रमाणे कपटा देणग्याचा आद्यता (मिरविणारा आहे) १५ धार धरल्याने न्यायापाशाचे मन बदलते, नरम जीभ हाड कोडते. १६ तुला मध सापडल्यास पांटापुरता खा, जास्त खाणस तर तुला बांते होईल. १७ शेजाऱ्याच्या घरी आपले पाऊल कधीमधी घाल, नाही तर त्याला कटाळा येऊन तो तुझा द्वेष करील. १८ जो शेजाऱ्याविरुद्ध खोटी साक्ष देतो, तो पण, तलवार, व तोंडपण याण असा आहे १९ सकटसमयी विश्वासाघातक्यावर भयंकरा ठेवण, हे तुटलेल्या दाताने खाणे, लचकलेल्या पायाचे चालणे असे आहे. २० यज्ञाच्या दिवसात अंगवरील पायाचे चालणे असे आहे. २१ सत्तासाधर शिरका घालणे आणि खिन्न हृदयापुढे गायन करणे हा सारखी आहेत २२ तुला शत्रु युक्तेला असल्यास त्याला दयावाला व, ताण्डेला असल्यास त्याला पाणी पिण्यास दे. २३ असे केल्याने त्याच्या मस्तकावर निखाऱ्याची रास घातरासारखे त्याला होईल आणि परमेश्वर तुला प्रतिकूल देईल २४ उत्तरण वारा पाऊस आणतो, त्याप्रमाणे सुखस्त्रोत्र जीभ मुद्रा क्रोधित करते. २५ भावस्थीर वायकोशरीर घरात एकत्र राहण्यापेक्षा भाव्याच्या एका कोपऱ्याला बसणे पुरवले. २६ तान्हेला जीवाला गार पाणी, सत्य व दंड देवाहून आलेले नागले पतं-मान आहे. २७ दुर्मनापुढे स्थानभ्रष्ट झालेला धार्मिक हा गहळू केलेला घरा, विपदलेले जलकुंड याप्रमाणे आहे. २८ मयाचे अतिसेवन करणे बरे नाही, कडिण गोष्टीचा शोध करण्यात गौरव आहे. २९ ज्या मनुष्याचा आत्मा स्वाधीन नाही, तो गांवपुढे नसलेल्या पडित गावासारखा आहे." (नीतिसूत्रे अ. २१ वा).

"मत्स्य लोकांचा राजा लमूएल याची झाला आईने शिकविलेली वचने. २ यादवा सुला, मो काय सांगू! माझ्या पोटाच्या लेकरा मा काय साणू! माझ्या नवसाच्या लेकरा, मी काय साणू? ३ तू आपले योग्य खिबास देऊ नको, राजाचा नाश करणाऱ्या अज्ञास आपल्या राजकारभारात बस होऊ नको. ४ हे लमूएल, दासारास पिणे राजास शोभत नाही, राजास नाही शोभत. मय कोट असे विचारणे सरदारास शोभत नाही. ५ ते प्याले तर नियमनास विरहन पीठलेल्याचा न्याय विपरीत करतील. ६ मरणाच्या लग्नास घालेल्याम मय दे. शिर मनाच्यान दासारास दे. ७ लाने पिऊन आपले दाय्य विस्तारणे, त्याच्या हातांनी त्याला निस्मरण व्हावे. ८ मुक्यासाठी, नष्टप्राय झालेल्यास न्याय मिळण्यासाठी, आपले मुख उघड. ९ आपले मुख उघड, धर्माने न्याय कर, गरीब व गरबतेत योन न्याय मिळ दे. १० सद्गुणी ही कोणत्या प्रात होते! मोहाराहून तिचे मोल

फार आहे. ११ तिच्या पतीचे मज तिखतर भरवसा ठेविते, त्याला संपत्तीचा नोटा पडत नाही, १२ ती धामरण त्याचे हिन करिते, अदित करीत नाही. १३ ती लोकर व ताग पटादीने मिळविते आणि आपल्या धानंदित हातानी धाम करिते. १४ ती श्यापरी गळत्यासारखी आहे, ती आपली अन्नगामुमी डुरून आणिते. १५ रात्र सरली नाही तोंच ती उठून पुढेपाच्या अन्नसामग्रीची व्यवस्था करिते व आपल्या दासांस त्यांच्या अन्नाचा वाटा देते १६ शेताची चवकशी करून ते ती विकून घेते, ती आपल्या हातच्या कमाईने दासमंडा लाविते. १७ ती यत्नपूर्वकपणे आपली कंबर बांधते. ती आपले बाहु नेटाने कामास लाविते. १८ आपल्या उद्योग फायदेशीर आहे हे तिला कळते, तिच्या दीप रात्रीस मादबत नाही. १९ ती चातो आपल्या हाती घेते, ती हातानी चरवी धरते. २० ती गरीबोपासी मूठ उपडते, गरजवंतास हत देते. २१ आपल्या कुटुंबाविषयी तिला भक्तीचे भय घाटत नाही, कारण तिचे सर्व हुंडे किरमिनी मनात पायलेले असते. २२ ती आपणाराटी घेलुडीदार फलंगरोम करिते, तिचे वस्त्र सूडन तागाचे व जामळे आहे. २३ तिच्या पति वैसांत देमाच्या बडील येऊन येतला असता गेट्याच लक्षात येतो. २४ तो तागाची बळे करून ती निरुने, व्यापाऱ्याम कजरबंध विकत देते. २५ बल व प्रताप हीच तिची बळे आहेत, ती पुढील काळाविषयी निश्चित राहते. २६ तिच्या सोडातून तुलनेचे बोल निघतात, तिच्या निमित्त धमेचे शिखर असते. २७ ती आपल्या पुढेपाच्या आचाराविचाराकडे लक्ष देते; ती आळगाचे अन्न खात नाही. २८ तिची लेंकरें वडून तिला धन्य झणतात, तिच्या नवराहि उठून तिची प्रशंसा करून झणतो, २९ बहुत शिवायी सद्गुण दाखविले आहेत, तू तर त्या सत्तांत बरचड आहेस, ३० सांदणे, कपट व मुरुपता व्यर्थ आहे, परमेश्वराचे सद्गुण पाळणाऱ्या स्त्रीची प्रशंसा होते. ३१ तिच्या हातचे धमफल तिला असो, तिची शूर्ये भर देशांत तिची प्रशंसा करोत." (नीतिसूत्रे अ. ३३)

या बहुदी लोकांच्या पाळ्यात सुंदर स्थले अनेक आहेत. त्यांपैकी बादांचे तरी येथे अवतरण केले पाहिजे येथे थोडेसे उतारे पत्तो लोपलून पाळ्यातून लाविलेगुळता व नीतीकरणना याची बाही तरी माहिती होईल.

शालोमोनाने बचलेले गीतरत्न.

"२तो मला सुगुंउन देवीमुझे प्रेम दाखारलाहून मगुर आहे. ३ तुझ्या मुवासिक अतराव घमगमाट सुटतो, तुझे नांव मिचन नेलेले मुयंभी अतराव होय, म्हणूनच कुमारी तुझार प्रेम करितात. ४ माझ्या चित्ताने आपणेंच वर, म्हणजे आम्ही तुझ्यामागून घासत येके राजाने मला अंत - पुरा आणिले आहे. आम्ही तुझ्याटायी आनंदोत्साव कर, तुझे प्रेम दाखारलाहून अधिक भणू. त्या एकुनितपणे तुझवर प्रीति करीत आहेत.

"५ यक्षालेमनिवासी कन्यानी, मी पाहीतावळी पण गुरूप आहे; केदराच्या डेव्यासारखी, शालोमोनाच्या पड्या- सारखी मी पाही आहे. ६ मी पाहीतावळी आहे हे मनात आणू नका, कारण मी उन्हांने होरपळले आहे. माझे सहे- दूर बंधू मजवर संतप्त झाले; त्यांनी मला दाक्षमळ्याची रागण करावयास ठेविले; पण माझ्या मळ्याची निगा मी ठेविली नाही. ७ माझ्या प्राणसंस्था, मला सांग, तू आपला कपट कोठे चारितोस? दुपारी त्याम कोठे बसवितोस? तुझ्या सोमत्यांच्या कळपाजवळ मी का अमृत रहावे?"

"८ हे परमेश्वर त्रिवे, तुला हे ठाऊक नसेल तर तू त्या शेतामेंदरांच्या पावलाच्या मागोमाग जा; मेपपालाच्या मागोमाग जा, मेपपालाच्या राहुटयोपासी आपली बरडे चारीत रहा.

"९ माझ्या सधे, मी तुला काराच्या रथाच्या अधिबी- सारखी लेंवितो. १० गोकानी तुझे गाळ, रत्नहारानी तुझा कंठ सुरेख दिसत आहे. ११ आम्ही तुजाराटी वादीच्या टिका लाविलेले सांन्याचे गोक बहं." (अध्याय १).

"३ यनपुत्रांमध्ये जसा सेवीवृक्ष तसा तत्पणामध्ये माझा यक्षम. त्याच्या छायेत यसून मला आनंद झाला; त्याचे फळ मला स्वादिष्ट लागले. ४ त्याने मला आपल्या पानग्रहात आणिले; त्याने मजवर प्रेमयुक्त फळकविली. ५ मनुष्याची पोळी देऊन माझ्या शिवाला आराम करा, सफरचंद खाऊन मला हुसारी येऊ था. मी प्रेमयुक्ताने पोडित झाले आहे. ६ रवाचा हात माझ्या जोडीलाही आहे; त्याचा हात मला अलिगीत आहे.

७ यक्षालेमच्या कन्यानी, तुम्हांस वनातील सुगीची, हरिणीची शपथ घाळत सांगते, माझ्या प्रेमानंदाला व्यत्यय विन आणू नका, तो ह्या तितका वेळ राहू वा किंवा" (अ. २).

"रात्री मी राखवेर पडले असता माझ्या प्राणप्रियाच्या दुसऱ्याची उकंटा मला लागली, मी त्याला बोहोकेडे पाहिले; पण तो मला दिसला नाही. २ माझ्या मनात आले की, आता उठून लहरभर फिरावे. माझ्या प्राणप्रियाचा शोध घेतातून व गळ्यातून करावा, मी त्याचा शोध केला पण तो मला आढळला नाही. ३ शहरात गस्त घालणारे जागले मला भेटले, मी त्यांस विचारले. माझा प्राणप्रिय तुम्हांस कोठे दिसला काय? ४ त्यास सोडून मी अंमळ पुढे जाते तो माझा प्राणप्रिय मला भेटला मी त्याला घडून ठेविले, मी त्याला माझ्या मातुपुढी, माझ्या जननीच्या कोठडीत आणीपर्यंत सोडिले नाही.

"५ यक्षालेमच्या कन्यानी, तुम्हांस वनातील सुगीची, हरिणीची शपथ घाळून सांगते की, माझ्या प्रेमानंदाला व्यत्यय आणू नका, विन आणू नका, तो ह्या तितका वेळ राहू था.

६ मजवर व ऊद, सांदागराकडील एवंदर मुवासिक इव्ये याच्या सुगंधाने पुक्त असे थुराच्या स्तंभासारखे रानी- दून हे येत आहे तें काय? ७ पाहा, ती शालोमोनाची

पालकी येत आहे: तिच्यापरीवर राठ वारपुरण चालत आहेत; ते इशाएल्याच्या वारपुरणापेक्षा आहेत. ८ ते सगळे राठगवारी व पुढकुराल आहेत; राजाच्या समर्थी प्राप्त होणाऱ्या भवास्तव प्रत्येकाच्या कमरेस तलवार लटकलेली आहे. ९ शलेमोन रामने आपणासाठी लपानोनी लाकडाची एक पालकी करविली आहे. १० तिचे दांडे खऱ्याचे आहेत, तिची पाठ सोन्याची आहे; तिची गादी जांभळ्या रंगाची आहे. तिचा अंतर्भाग यरसलेमेच्या कन्याच्या प्रेमाने विभूषित केला आहे. ११ योगनिवासी कन्याने, बाहेर या, शलेमोन राजास पहा. त्याच्या विवाहदिनी, त्याच्या मनास उग्रास ह्या या दिवशी त्याच्या मातेने त्यान घातलेल्या सुकटाने मंडित झालेला असा हा पहा" (अ. ३).

"हे माझे भगिनी, माझे बंधू, मी आपल्या बायेंत आलो आहे, मी आपला गंधरस व सुगंधी द्रव्ये जडिले आहेत. मी आपले मधुने बसवलेले बोक्रे खाते आहे. मी दुग्ध व दासारस ही संपिडी आहेत, मित्रही, खा, प्रियजनही, प्या, वनसुराण प्या.

२ मा निद्रित्य आहे, तरा माझे मन जागृत आहे. ऐका! माझा बळम दार ठोकत आहे! त्याचा शब्द माझ्या कानां पडत आहे. तो म्हणतो. "माझे भगिनी, माझे प्रिये, माझे कपडे, माझे विमळे, मला दार उघड. माझे बोक्रे द्याने बसवयले आहे; माझी झुलपे रात्रीच्या दहिरावर्तनांनी भरून गेली आहेत. ३ मी पेट्टास उतरला आहे, तो पुन्हा कसा बरे? मी पाय धुतले आहेत ते पुन्हा कसे मळवू? ४ माझ्या बळमाने जरीक्यातून आपला हात आपला मातला, तेव्हा माझे हृदय त्याच्यासाठी कळवळले. ५ माझ्या बळमाने दार उघडणाऱ्यासाठी मी उठले तेव्हा अर्गळीच्या सुडी-बरील गंधरस माझ्या हातास लागला, माझ्या बोटावरून त्याचा द्रव बिसकला. ६ मी माझ्या बळमासाठी दार उघडिले, आणि पाहिले तो तो निघून गेला होता. तो बोलत होता तेव्हा माझा जीव टिकाणावर नव्हता, मी त्याचा घोष घेऊ वण तो सापडला नाही. मी त्याला हाका मारिरया पण त्याने ओ दिली नाही. ७ नेमजान फिरणारे जागले मला भेटले; त्यांनी मला मार देऊन पायाळ केले; तटाच्या खचालदारांनी माझा दुसाल दिसकावून घेतला. ८ यरसलेमेच्या कन्याने, मी पुन्हास शपथ पाळून विनंति करते की, माझा बायब पुन्हास शाळळला तर त्याला सांगा: मला प्रेमस्वर लागला आहे.

"९ प्रियान्त्या पणम सुंदरी, तुझ्या बळभात इतरांमन अधिक ते काय आहे! हे धाड्यामन शपथ पाळनेस ते तुझ्या बळभात इतरांमन अधिक ते काय आहे!

१० माझा पणम गौरागण व लाळपुंड आहे: तो लाखात मोहरा आहे. ११ त्याचे शिर बावनवशी सोन्यासारखे आहे. त्याची छल्ले घुरल म रौमकापट्यासारखी काळी वृजुपीत आहेत. १२ त्याचे कडे सोन्याच्या कांडीबरील

होण्यामारले आहेत; ते दुधात डुंबत असून नीर जडलेले आहेत. १३ त्याचे गाल मुगंधोत्पादक वनस्पतीचे ताखे आहेत; त्याचे ओढ कमलाप्रमाणे असून त्यातून गंधरस खवतो. १४ त्याचे हात पुष्परागाने खबलेल्या सुवर्णनलिकाच होत; त्याचे पीट नीलमणि जडलेल्या हस्तितंदतफलकासारखे आहे. १५ त्याचे पाय सुवर्णाच्या कोंदणात बसविलेल्या रंगमरवरी स्तंभासारखे आहेत. त्याचा बाधा लवानीनासारखा आहे; तो गंधरसमारखा उमदा आहे. १६ त्याची वाणी मधुर आहे: तो संपदी अनोहर आहे. यरसलेमेच्या कन्याने, असा माझा बळम, माझा सखा आहे" [गीतरत्न, अ. ५].

यहूदाच्या प्राचीन वाङ्मयाच्या स्वभावबलेकानाची पूर्णता त्याच्यावर परसलेचा प्रसंग आला असता जी विलापगीत रचली गेली त्याचा मासला दिल्याविषय हाणार नाही म्हणून विलापपत्रकातील काही भाग येथे देतो.

"हाय हाय, भरवस्तीची नगरी तो कशी एकाकी बसली आहे, रागाम ये जी राणी, ती करभार देणारी कशी झाली आहे! ती रुदन करते, तिच्या गालावर आसू वहात आहेत, तिच्या बळभापेक्षा तिचे सात्वन करणारा कोणी नाही. तिच्या सर्व मित्रांनी तिला दगा दिला आहे; ते तिचे शत्रू बनले आहेत. यहूदा जुलमाने व भारी दास्याने पाडावांत गेली आहे. ती राष्ट्रामध्ये बसली आहे, तिला चेन नाही, तिचा पाठलाग करणारांनी तिला संकटावस्थेत पाडिले. पर्वणीस जाणारे कोणी नाहीत म्हणून सियोनचे मार्ग शोक करीत आहेत, तिच्या वेशी उग्राड झाल्या आहेत; तिचे शानक उघासे टाकांत आहेत; तिच्या कुमारी श्वित झाल्या आहेत व ती स्वतः कधी आहे. तिच्या शत्रूंस बसवून जिंकले आहे; तिचा द्वेष करणारी येनांत आहेत; कारण तिच्या बहुत अपराधांमुळे परमेश्वरने तिला पीडा लावली आहे. येनापुढे तिची लंकरे पाडावात गेली आहेत. सीयोनकन्येचे तेज सर्व गेले आहे; तिचे सरदार चारा नसलेल्या हारणीसारखे झाले आहेत. ते पाठलाग करणारापुढे निथळ होऊन पडले आहेत. यरसलेमे आवल्या हेराच्या व भटकव्याच्या दिवसात आपल्या प्राचीन काळापासून आलेल्या रम्य नरवेषे स्मरण करते. जुलूम करणाऱ्याच्या हाती तिचे लोक लागले तेव्हा तिला कोणी साहाय्य नव्हता, हे तिच्या शत्रूंनी पाहिले, ती निर्व्यापार झाली कारण त्यांनी तिची यष्टा मांडली. यरसलेमने आचार पातक केले आहे प्रणून ती किल्लबाणी झाली आहे. जे तिचा अग्रदर करीत ते तिला तुच्छ मानत आहेत, कारण त्यांनी तिची नम्रता पाहिली आहे. ती उसमने याकते, तो पाटोनी झाली आहे." (पहिले विलापगीत १-८).

प्रवक्त्याचे साम्य ओषेसापुन असून प्राचीन यहूदी वाङ्मयातील तो एक अत्यंत सुंदर भाग आहे. यांत इशाएउल्लेखीय पापावरण दाखव्यास उपदेश केला आहे, आणि हारा ईश्वर दाखून वाढिक त्या देशाची पुनः करण्यास निषेध

केला आहे. मधून मधून लोकांम धाक घालण्यासाठी त्यांच्यावर अशी अतिरेक येतोच म्हणून भावार्थ केली आहेत. प्रवक्त्यांच्या वाक्यपंक्तीत एकदोन उतारे येणे देतो.

“पहा परमेश्वर पृथ्वी रिकव करीत आहे. तिला ओसाड करीत आहे. तिला विरुद्ध करीत आहे, व तिच्या रहिवाशांची दानादान करीत आहे. तेव्हा जमीन लोकांची तशी याजकांची, चाकरांची तशी घन्याची, दासींची तशी धनणांची विकत घेण्यासाठी तशी विकत देण्यासाठी, साहबाराची, तशी कुळाची, धनरीची तशी रिणकोची स्थिति होईल. पृथ्वी धागदी रिकामी होईल, तिची उड्याळट होईल; कारण परमेश्वर हे बचन घालला आहे. पृथ्वी घोकाणुल व हुना झाली आहे; जग घुसून वृषा झाले आहे. पृथ्वीवरील प्रसिद्धि जग जवरे झाले आहेत. पृथ्वी धागण्या रहिवासांकडून प्रथ झाली आहे, कारण त्यांनी नियमांचे उल्लंघन केले आहे. विधीचे अतिक्रमण केले आहे. व सनातन करार मोडला आहे. यास्तव पृथ्वी आपापने प्रामाण्य आहे, तिचे रहिवासी पापाचे फळ भोगीत आहेत; पृथ्वीचे रहिवासी जडून भरम हाके आहेत, मानव थोडेच उरले आहेत. नवा द्राक्षारस घोकाणुल झाला आहे, द्राक्षी करवून गेली आहे हार्थितमनाचे उदासा टाकत आहेत. ढकोचा हृदनाद भेद पडला आहे, उल्लव करणाऱ्याचा घडा धागला आहे, किनरीचा हृदनाद भेद झाला आहे. ते गात गात द्राक्षारस पीत नाहीत, गंधर्वांस मध घडू लागले. व्यवस्थाभ्रष्ट नगर भंग पावले आहे. प्रत्येक घर पेंद पडले आहे. कोणाचाहि आंत रिपाव होत नाही. बाहेर ररलात द्राक्षारसा साठी ओरड घालली आहे, सर्व उत्सव धागळला आहे, पृथ्वीचा हर्ष कोपला आहे. नगरांत भी कांही उरली ती मोडतोड. बेसीचा चकनाघूर झाला आहे. अर्धत झाडे हालविण्यावर व द्राक्षीचा हृगाम धाडोपल्यावर सर्वा वैवतानी कशी थोडीशी फळे ररहात तसे पृथ्वीवरील राष्ट्रांचे होईल. ते उष स्वरांचे गजर बरितोले, परदेशाच्या प्रभावस्तव लसुद्रांनून गजर करताले. यास्तव उगवतेकडच्या लोकांनी, परमेश्वरांचे गौरव करा; समुद्रतीरस्थही, इष्टाएलाचा देव परमेश्वर याच्या नावाचे गौरव करा. (यथया, अ. २८)”

पुन्हा परमेश्वरांचे बचन मला आले की, मानवपुत्रा यशसेमेथी अमंगळ कृत्ये तिच्या लक्षात आणून दे. वसे म्हण, प्रभू परमेश्वर यशसेमेथे म्हणतो, तुजें मूळ व उत्पत्ति ही कनात देशांतली आहेत. तुझा बाप अमोरी व तुसी आई हसीण होती. तुझ्या जन्माविषयी म्हटले तर तूं जन्मलीस तेव्हा तुझा नाळ कापला नाही, तुला पाण्याने धुवून स्वच्छ केले नाही तुझ्या अंगाला मीठ चोपडले नाही. व तुला बाळेनांत गुळाकिले नाही. तुझी वरणा येऊन नातेले कोणतीही करावे अशी तुजवर कोणाचीच दयावृष्टी झाली नाही. तर तूं जन्मलीस तेव्हा तुला अमंगळ शमजून शेतांत टाकून दिले होते. मी तुजमजळ जातीला तुला आपल्या

रक्षात लोळतांना पाहिले, तेव्हा मी तुला झणले, तूं आपल्या रक्षात लोळत आहेस तरा जग; असेच मी तुला म्हणले. शेतांतले बाळ घाडून सहस्रपट होते, तशी मी तुझी वृद्धी केली. तूं बाडून उंच झालीस तुला जर कुटला, तुझे कंस वाटले, तरा तूं उघडीनाघडी होतीम. मी तुजमजळून जातींना तुला पाहिले तों ती वेळ तुझ्या प्रेमविकासाची होती. तेव्हा मी तुजवर पार घालून तुजी नम्रता झाकली. प्रभु परमेश्वर म्हणतो, तेव्हा मी आपण घाडून तुजरी करार केला व तूं माझी झालीस. मी तुला पाण्याने न्हाणिले, तुजवरचे रक्त घुवून काटिले आणि तुला तेलाने मासले तुला वेलघुडीची वस्त्रे लेवविली. उत्तम चामड्याचा जोडा तुझ्या पायां. चडविला तुझ्या मस्तकाला उत्तम तामाचे वस्त्र गुंडाकिले. तुला देसमी ओझडी पांघरविली. मी तुला दागिन्यांनी समविली, तुझ्या हातांत बागटपा घातल्या, ज गळ्यांत गळखी घातली. तुझ्या नाकांत नय घातली. कानांत वाझ्या घातरया तुझ्या होईला उत्तम शिरीभूषण घातले. तूं सोन्यापण्याने नेटली होतीस तुझा पेहराव, ताग, रेद्यीम, व जतारी याचा होता. तुला भोगनास सर्पिड, मध व तेल ही असत. तूं शक्तिमुंदर होतीस. तुझ्या सौंदर्यामुळे तुझी कीर्ति सर्व राष्ट्रांत गेली. कारण मी तुला दिलेल्या तेजाने तुजें सौंदर्य अग्रिम झाले, असे प्रभु परमेश्वर म्हणतो.

तुं जर आपल्या सौंदर्यावर अवैसा ठेवून आपल्या कीर्तीच्या जोरावर शिंदळकी केली. आल्यागेल्याशी शिंदळकीचा सपाळा उडविलास. तुजें सौंदर्य ह्यास लुटावयास सोपडले, तूं आपली वस्त्रे घेऊन रंगी बेरंगी उंचस्थान आपणासाठी समविली आणि कधी झाली नाही व कधी पुन्हा इद्राव्याची नाही अशी शिंदळकी त्यावर केली. मी तुला दिलेल्या सोन्यापण्याचे शोभिवेत दागिने घेऊन तूं साच्या पुष्पमूर्ती केलेया व ह्यागीं शिंदळकी केली तूं आपली वेलघुडीची वस्त्रे घेऊन त्यास लेवविली मी दिलेल्या सेराचा व घुपाचा त्यास वैवेध दाखविला, मी तुला दिलेले भाकर, सपौड, तेल व मध ही जी मी तुला घातिली असे, ती तूं स्वापुले मुनेपासाठी आपली वेल घरोपेर बडले, असे प्रभु परमेश्वर म्हणतो. मजपासून तुला पुष्पकन्या झाली, ती तूं घेऊन ह्यास बडी झणून आपली. ह्या तुझ्या शिंदळक्या तुला पुरेशा झाल्या नाहीत. झणून तूं माझे पुन बघिले, त्या मूर्तीला राख घाड्यासाठी तूं स्वर्ग असीत होमिले काय ! हीं सर्व अमंगळ कृत्ये व शिंदळक्या बरितानी तूं आपल्या लहानपणी आपल्या रक्षात लोळत होतीस याचो तुला कधी आठवण झाली नाही. तूं हीं दंतकीं दुष्कृत्ये केल्यावर (प्रभु परमेश्वर म्हणतो: तुला थि.कार घातली) असे झाले की, तूं आपणासाठी व माननदार पर बांधिले. रस्त्यारस्त्यांनी तूं आपणासाठी उंच स्थाने केली. तूं रस्त्यांच्या नाक्यावर आपली उंचस्थाने बांधिली, आपले सौंदर्य भ्रष्ट केले, सर्व आराध्यांविषयी आपले पाय पसरून जमनी शिंदळकी केलीस. मोठ्या अंगाचे तुसे दोमारी

मिसरा यादीं तूं शिंदळरी केलीस. तेव्हा मला विडवि प्यायाचीं तूं मनस्वी शिंदळरी केलीस. तेव्हा पाहा, मी थापला हात तुजवर उगारून तुजें जिल्ह्याचें अन्न वसो बेल आणि तुला द्वेप करणाऱ्या पलिष्टयाच्या वन्याला तुजें शिंदळरीचें वतन रानापद वाटतें, त्याच्या स्वापीन तुला बेलें. तुझी तृप्ति म्हणून कधी होत नाही, या वरीता तूं अश्यायादीं शिंदळरी केली तरीहि तुझी तृप्ति होईना. प्रतिक्रान असो जो खारयाचा देश तेथपर्यंत तूं मनस्वी शिंदळरी चालविला तरी त्यानेंहि तुझी तृप्ति होईना प्रभू परमेश्वर म्हणतो, तूं स्वच्छंदी वेद्येच्या कृतीप्रमाणें हें सर्व केलें तेव्हा तुजें मन किती दुर्बल आहे !

म्हणून अगे वेद्ये, परमेश्वराचें दान ऐक प्रभू परमेश्वर म्हणतो, तूं थापला पैसा उधळला, आपल्या जाराची शिंदळरी करून आपली सान दाखविली, तूं आपल्या मूर्ताचीं अमंगल कृत्ये केलीं आणि आपल्या लेंकराचे रक्त त्यास अर्पिलें झालून, पहा, ज्यास तूं पुस बेलें, प्रेमप नय द्वेप प्र अस ते तुजे सर्व नार, त्यास मी बांदों म्हणून तुजविरुद्ध जमा करीन, त्यापुढे तुझी सान उधळी करीन म्हणजे ते तुजें सारी रक्त पाहतील. जरिणी व रफपाती त्रिषा याचा न्याय करावा तसा मी तुला न्याय करीन, आणि कोधाचें व द्वेपन मी रफपात करीन. मी तुला त्याच्या हातीं देईन, झणजे ते तुझी कमानदार घरे उजवस्त करितील, तुझी उच स्वाने पावून डाकितील; तुझी बळे हिरावून घेतील व तसें उंची गवाहीर काडून घेऊन तुला नागदी उधळी करून सोडितील. ते तुजविरुद्ध मडळी जमवून थाणून तुला धोंडमार करितील व आपल्या सखवारींनी तुझे तुफडे करतील ते तुझी घरे अग्नीने जाळतील आणि बहुत त्रिया देऊत तुला शासन करितील त्याप्रकारे तुझी शिंदळरी पद करीन, आणि या पुढे तूं कोणास वतन देणार नाहीस. तेव्हा तुजवरचा मासा सताप मी शांत करीन. (यह्जेकल पृ. १६३ अ १६)

साक्षर नराखार.

यायबल नयाकार.— नया कार हा यिस्ती लोकांच्या पवित्र पुस्तकाचा समूह आहे वाययलातील हा भाग सवेंशी एकटया यिस्ती लोकांचा आहे. उलट पक्षी जुना कार हा भाग यिस्ती व बहुदी या दोघांचा मिळून आहे.

या नव्या कराराची गुणरथा आणि परिमाणरथा दोन्ही प्रकार वाड होत गेली. गुणरथा वाड म्हणजे ह्या पुस्तकांनी धार्मिक पवित्र प्रभ अशी योजना दह हह प्राप्त झाली, आणि परिमाणरथा वाड म्हणजे ही पुस्तके आकार वाडतां वाडतां प्रस्तुत्या स्वरुपात दह हह पोहोचली. ही दोन्ही बाणे कशी झाली याचा इतिहास आपणांस पाहिला पाहिजे. त्याखारता या रथात पुढील चार मुद्रांना विचार कर (अ) यास यिस्ती वाडयाची वाड, (सा) अनेक पुढांने पुढांनवाड एकरु वरून त्यांना एका प्रभ वनीत्याचे

नाम, (इ) या मंथाला पवित्र मंथ्याची योग्यता प्राप्त होण्या कारणें, आणि (ई) या मंथाला दह हह प्राप्त झालें सा तचे विशिष्ट स्वरुप.

नवा कार हा प्रभ पूर्णपणे जुन्या कराराच्या नमुन्यात तयार केला गेला आहे. नव्या कराराला जुन्या करारात पुर्वप्राभागा व तितक्याच पवित्र मंथ अशी योग्यता सले प्राप्त झाली. ही योग्यता प्राप्त होण्याचें काम बरेंच दह हह झालें, आणि अखेर जुना कार आणि नवा कार मिळ पवित्र वायबल मंथ होय असें मत रुढ झाले ही रिवा कशी उत्पन्न झाली याचा इतिहास आपणास वारकाई पाहिला पाहिजे.

(अ) यिस्ती वाडयाची वाड-पालचीं पत्रें.— मेश आणि त्याचे शिष्य याचें वायबल जुना कार हेच होतें दोघांचेहि तैवज्या मंथानें समाधान असे. यिस्तीच्या मरणा नंतर मेश दशकें पुरीं होईपर्यंत यिस्ती लोकांनी स्वतःचे स्वतंत्र मंथ लिहिण्यास आरंभ केला नव्हता. यिस्ती लोकांच्या पहिल्या पिढीनें लेखनाचें कार्य मुळीच केलें नाही त्यांनीं लेखनकार्य मुळीच न करणाचें कारणहि सवल आहे या पहिल्या पिढीला यिस्ती स्वर्गातून पृथ्वीवर पुन्हा जन्माला येणार आहे अशी रीत आशा वाटत होती. वस्तुस्थिति अशी की, यिस्ती लोक मेशायाचा दुसरा अवतार होणार असें मानीत होते इतकेच नव्हे तर हाच परा अवतार होय असें रयाना वाटत होतें. यहुदी लोकांची वस्वना अशी होती की, मेशाया म्हणजे अतिमानवक्रोदीतील व्यक्ती होय. त्याचें पहिलें मनुष्य स्वरुपात झालेंचें येणें मेशाया म्हणजे अवतारच नव्हे अशी त्याची समजूत होती. ह्यामुळे मेशायाचा सर्व शक्तिमान व कीर्तमान स्वरुपात परा अवतार होण्यासंबंधाची वाड यिस्ती लोकांची पहिली पिढी कार उलटतेने पहात होती, आणि हा अवतार स्वरुपात होणार असा त्यांना दह विश्वास वाटत होता. असल्या मनु.स्थितीमुळे होऊन गेलेल्या यिस्तीसंबंधाची माहिती लेखनिविष्ट करून काम देवाची असा हेतु त्याच्या मनात उजवला नाही. या कारणामुळे यिस्ती लोकांचें आरंभीचें लेख आहेत ते नीट विचारपूर्व लिहिलेले नाहीत. सत्काळीन व्यावहारिक आवश्यकता एवढ्याच साध्या कारणास्तव यिस्ती लोकांच्या मूळ लेखनाला आरंभ झाला.

अशा रीतीनें, सेंट पॉलनें येसाकोनियन लोकाना लिहि. लेखी दोन पत्रे दे यिस्ती लोकांचे अगदी सर्वांत जुने लेख होत. या मम रास सेंट पॉल हा आपल्या धर्मप्रदायप्रचार या कामास मुक्ताच लागला होता त्यानें काही चवेस (यिस्ती उपासना भेदिरें) रचाविली होती आणि अधिक रूपाण्याच्या विचारात ती होता. त्याची ही भागदी पहिली पत्र तुज याच संप्रदायप्रदेश करून यिस्ती मनलेल्या लोकांना उपदेश म्हणून लिहिलेली होती. या देन पत्रापूर्वी असल्याचं सध्यां दुसरी काही पत्रे त्यानें लिहिली असावी असें वाटतें,

पण तो पत्रे कोणी रक्षण करून ठेविली नाहीत वास्तविक आधारे हे आहे की, सेंटपॉलची पत्न्याच आरंभापासूनची पत्रे रक्षण करून ठेविली आहेत. व त्यावरून क्रिस्ताच्यायी बनलेल्या लोकांवर त्याचे किता यजन होते हे स्पष्ट दिसते. पहिल्या दोन्ही पत्रात सेंट पॉलने थेसालोना लोकांच्या वर सांगितल्याप्रमाणे उक्ताविलेले आलेल्या मनोवृत्तां शीत रक्षणवाच प्रयत्न केला आहे. या पत्राचा लोकांचा मानावर जो मोठा परिणाम झाला त्यामुळे क्रिस्ता लोकां या पत्रांना ईश्वरा प्रेरणेने लिहिली गेली पत्रे अतएव पवित्र लेख मानू लागले या पत्रांना पवित्र मानण्यापद्धत कोणी तरा मोठ्या अधिकारी व्यक्तीने हुकूम सोडला होता हा समजून चुकीची आहे वास्तविक पाहता त्या पत्रांचा जो मोठा परिणाम झाला त्यामुळेच लोक त्यांना पवित्र पत्रे मानू लागले.

थेसालोनी लोकांना लिहिलेल्या पत्रांनंतर थोडक्याच काळातील म्हणजे सुमारे वर्षांपासूनच कोरिथकर लोकांना लिहिलेला दोन पत्रे आहेत. ही पत्रे लिहिली त्या वेळीही लोक घरेच अस्वस्थ मनःस्थितीत होते क्रिस्ताचा पुन्हा लयकरच नवा अवतार होणार आणि जगाची पूर्वीची सर्व स्थिति बदलून नव्या युगाला आरंभ होणार असे लोकांना वाटत होते. हा समज इतका दृढ पसरला होता की, लोक चालू दिवसापुढील दुसऱ्या दिवसाचा विचारच करीत नसत. कायमच्या संध्याकाळीच्या प्रयत्न करणे तथा स्थितीत अगदी निदरपणे होते कारण प्रत्येक मनुष्य चालू घटकेचद्वारे कायतो पहात असे. अशा स्थितीत सदरहू पत्रात नूतन संप्रदायप्रवेश केलेल्या लोकांना विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे किंवा चर्चेच्या व्यवस्थेत प्रत्यक्ष दिसणारे काही दोष नाहीत जे वस्तुतः संध्याची योगाना असलेच विषय येणे समवनीय होते. अर्थात या लेखाना केवळ पत्राचे स्वरूप आहे, किंवा पुस्तकाचे नियमांचे स्वरूप नाही. क्रिस्तसंप्रदाय प्रचारक सेंटपॉल यांना या पत्रात काही काही टिकावां द्याव्यात व जेव्हा त्या माघा दृष्टीस पडते. त्याने तत्कालीन सामान्य प्रथाहि उच्च धार्मिक तत्वाच्या अनुरोधाने सौम्यपणाचा प्रयत्न केला आहे. कोरिथकर लोकांना लिहिलेल्या पत्रावरून सेंटपॉलचा स्वभाव अधिकच चांगल्या प्रकारे व्यक्त होतो. सेंटपॉल मोठा धोरण, प्रेमळ व मांमल अतःकरणाचा होता, व इतके असूनहि तो मोठा सुतशी आणि अधिकार चालविण्यात गमय होता.

सेंटपॉलच्या पत्रांना हल्ली त्यांचा विवेचनाचे स्वरूप प्राप्त झाले कारण लोकांची अवतारविषयक उगुहना नाहीशी होऊन निराळेच वादाचे सुंद पुढे आले प्रतिपत्नी धोरणाच्या यहुदी लोकांनी सेंटपॉलने स्थापन केलेल्या चर्चेंवर ह्या मुद्दे केन्नामुळे गेल्यापान मोठा आर्थोधानाचा प्रसंग उदभवला. त्यामुळे सेंटपॉलने आणटी एक पत्र लिहिले या पत्रात सेंटपॉलला स्वतः बदल व नवीन स्थापन झालेल्या क्रिस्ता संप्रदायातील तत्वाबद्दल सुल्ला करावा लागला, त्यामुळे या

पत्राचा यत्नसमा भाग संप्रदायासंबंधाच्या सुएय प्रश्नांचे व्यापलेला आहे.

यानंतर दोन तीन वर्षांनी (इ. स. ५५-५६ च्या सुमारास) सेंटपॉलने रोमला भेट देण्याचा विचार केला, पण सरळ रोमला न जाता त्याने प्रथम यरुशलमला जाण्याचे ठरविले, जिथे जाण्यात स्वतःच्या जिवाला धोका आहे हे आणून होवा. अशा स्थितीत त्याने क्रिस्तसंप्रदायाच्या विवादाविषयी मृत झालेल्या धर्माचे समर्थन करणारा लेख लिहून तो रोमन लोकांकडे पाठविला.

यहुदी संस्कृति आणि क्रिस्ता संप्रदाय स्थापनामध्ये चालू असलेल्या झगड्यामुळे क्रिस्तासंप्रदायाच्या तत्वांना निश्चित स्वरूप साहित्यिक येत गेले. याच झगड्यामुळे भविष्यकालापासून चालू काळाकडे आणि तत्सल्लभ अशा भूतकाळाकडे लोकांचे लक्ष अधिक लागले. सेंटपॉलसारख्या माणसाला संप्रदायविषयक सिद्धान्त वनविणे भाग पडले ते याच परिस्थितीमुळे होय निरनिराळे भाग एकत्र करून क्रिस्ता संप्रदायाला सुव्यवस्थित स्वरूप देण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. हे प्रयत्नांचे स्वरूप इप्रीसकरास व कलसिकरास या पत्रात चांगले व्यक्त झाले आहे.

ही पत्रे तत्कालीन विचारातील प्रगति पुढे मांडण्याकरिता व क्रिस्ताच्या शेवटी इतर देवता वसवून क्रिस्ता आचार भ्रष्ट करण्याची जी प्रगति वाढत होती तिला थाळा बाळगण्याकरिता लिहिलेली होती. ते कार्य साधण्यासाठी, पोल यांनी क्रिस्ताचे महत्त्व पुन पुन्हा वर्णन केले व यहुदी व यहुदी नसलेल्या लोकांचा बचतमर्थे अंतर्भाव करून त्यांचे स्वरूप व्यापक करण्याची आपली कल्पना एक पाऊल आणखी पुढे टाकली. अशा रीतीने या पत्रांमध्ये सुगम्यव-करण गूढ विषयांचे प्रतिपादन केले जाऊ लागल्यामुळे त्यांचे पत्रांचे स्वरूप जाऊन त्यांना प्रथांचे स्वरूप येऊ लागले इप्रीसकरास (इप्रीसना) पत्र हे अनेक चर्चांच्या समूहास उद्देशून लिहिलेले एक हुकूमवजा पत्र असल्यामुळे त्यात तर हे प्रथांचे स्वरूप अधिक स्पष्ट होते क्रिस्तोनाला पत्र शुद्ध पत्राच्या स्वरूपाने आहे, आणि किलिपेकरास पत्र हेहि सुट्टेचकटून तसेच आहे. पास्कोरास या पत्रात पालने रिमोथि व टायटस या आपल्या हातापासलेल्या लोकांना उपदेश केलेला आहे रिमोथि व टायटस यांच्या स्वाधीन जेव पोल यात स्वतः जाता येत नव्हते अर्थात चर्चे केलेली होती

हिपूना पत्र हा पालच्या भर्तीवर लिहिलेला पोलच्या एका शिष्याच्या किंवा ज्यावर पोलच्या मताचा बराच परिणाम झाला होता अशा एखाद्या इसमाचा-प्रभ आहे. या लेखकावर अलेक्झांड्रियाच्या फायलो नामक यहुदा उपदेशकाच्याहि मताचा बराचसा परिणाम झालेला दिसतो. हे पत्र बहुधा रोममधील हिपू लिहिलेले, किंवा पॅलेस्टाइन मधील एखाद्या वर्धला, किंवा ज्याचे पत्र सेसारीया

सारखा ठिकाणी आहे अशा एखाद्या चर्चेच्या समूहास लिहूचें असायें यशालमच्या चर्चेला उद्देश लिहिलेलें असणें समवनीय नाहीं

पौलच्या पत्राचें वर जें वर्णन केले आहे ते हें सर्व तैराचीं तरा पत्र खराखर पौलचीच आहेत असें गृहात धरून केलेले आहे तथापि येथें एवढें सांगून ठेविलें पाहिजे कीं, यापैकीं येस्तलनीकेराच्या, कलस्केराच्या, फिलमोनच्या, इफिसकराच्या व पात्नीरस्तच्या अस्तत्त्वपणान्द्द आधुनिक चिकित्सक पंडितास बराच धक्का आहे

शुभवर्तमानें व प्रेषितांचीं कृत्ये.—सदर पुस्तकाचा उद्भवहि पौलच्या पत्राप्रमाणच झाला हें पुस्तकें देखील हाकानीं त्यांना पवित्र प्रथे द्रष्टून मान द्यावा या उद्धाने लिहिलेलीं नव्हती. खिस्त पुढा अवतार धणार आहे या आशयाने हें प्रवाहि बराच काळपर्यंत लिहून ठेवण्याची आवश्यकता भासली नाहता तहि, जसजशा जहर भासू लागली तसतसे त्याचे निरन्निशळ भाग लिहिल जाउन तयार झाले सध्या त्यांच्यातल्या ज्या गाथी आपणास माहिता नाहींत, त्या अनुमानानें घालूनच सर्वे कथापूत्र जुळविले पाहिजे या मभाच्या रचनेउपवी पुढें दिलेला उपपात्त पाहूंशीं सुगुक्तक दितसे

सप्रदायप्रसाराचें काम काही काळकल्यानतरच, विशेषत येथे खिस्ताची किंवा खिस्ती ध्येयाची लोकांस काहीएक माहिती नव्हती अशा पेंटेस्टाइनवाहेरील प्रदेशांतल्या अनुभवाधर्ती, या आद्य सप्रदायप्रसारकास आपला उपदेश परिणामकारक व्हावा झालून काही तरी आधारभूत प्रथांची आवश्यकता भासू लागली असावा पूर्वकालीन खिस्ती उपदेशकांचे एक वैशिष्ट्य हें होतें कीं, ते प्रकाच ठिकाणीं फार दिवस कधीहि रहात नसत ते एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं मारार भटकत होते एका ठिकाणीं एक उपदेशक येऊन गेवावर दुसरा उपदेशक येईपवितां तशींल लोकांवर पहिल्या उपदेशकांचे विविधिलेला उपदेश कायम ठेवण्यास कधीच सामान नव्हतें खिस्तसप्रदायाचा उपदेश ग्रहण करण्यास सवें लोकांचा मनोभूमि सारखीच तयार झालेली नव्हती शुभवर्तमानाच्या ज्याचें 'ईश्वराच्या राज्याची वाड पाहणारे' झालून वर्णन केले आहे, ते कागते धार्मिक व गुण्या काराचारा काळोपपूर्वक अभ्यास केलेले असे लोक होत. या लोकांच्या कानावर खिस्ताच नाव जाण्यापूर्वीच ते उपपुत्र ईश्वरी राज्याच्या शागमनास लायक बनल हात उरत पक्षी यद्री गमागवाहेराल ज लोक खिस्ती झाले होत, त्यांचे नीतिशास्त्रीय व एकधरीउपागाता मार्गीतल आगदी नुभून त वासकर्षी देखील गाड रुमान हात रुधा रीतीने आगदी अढाणा लाकपावत तो चांग या सुगहृत माणसा पावते, गर्व प्रसारच्या लोकांचा खिस्ती सप्रदायाच भरणा होत या सर्वाना उपयोगी पट्टे अगें एपादे सप्रदाय टिकवि पारे साभा सा तुन काटणे आवश्यक झाले आधुनिक

खिस्तसप्रदायप्रसारक आपला सप्रदाय वाढविण्याकरिता सप्रदायावाहेराल लोकांपुढे असा उपदेश करात होते कीं, 'एवकरच जगामध्ये कोणीएक व्याक्ति निर्माण होऊन ती या पथीवर आधिदैविक राज्य स्थापन करणार आहे' व राज्यासाठी प्रत्येकान स्वतः लायक बनले पाहिजे अशील लोकांना स्वतः लायक बनवून येण्याच्या कार्या मदत करण्याचा उत्तम मार्ग झटला म्हणून, खिस्ताच्या मत लोकांनी जी नीतिने वाचरणता आणवयास पाहिजेत तीं जित स्पष्टपणे सांगितली आहेत अशा खिस्ताच्या शिकवणुकीची रूपरेखा लोकांपुढे ठेवणे हा होय ही नीतितात्व लोकांच्या पुढ मांडण्याच्या प्रयत्नानीच पहिल्या खिस्ता शुभवर्तमानास जन्म दिला असावा विद्वानिकाकारांच्या मत ह पहिले शुभवर्तमान म्हणजे 'यू' या सक्षित नावाने सबाधला जातो तो भाग होय हा भाग म्हणजे जगात कसे आचरण देवाचें या विषयी नियम घालून दणाऱ्या वचनाचा एक सग्रह आहे.

लोकांच्या मनात एतिहासिक गोष्टीबद्दल जिज्ञासा उत्पन्न झाला ती यानंतर वाढा कालानें नव्हा मरणोत्तर रिधती सवधी त्याचा जिज्ञासा काही अशी यमी झाली व त्याची दृष्टि भविष्यकालापरून निघून भूतकाळाचे बदली तेंव्हाच झाला असावी इस्ती लोकांमध्ये भूतकालीन गोष्टीबद्दल ही इतिहासविषयक जिज्ञासा इ स ६०-७० या काळापर्यंत उत्पन्न झाली नव्हती असे मानावयास आधार आहे या जिज्ञासेमुळेच सत्पाचें सेंट मार्कचें शुभवर्तमान अस्तित्वांत आलें. हें शुभवर्तमान बहुधा इ स ६४-७० या काळाच्या दरम्यान रोम येथे रचलें गेलें असाय हें हद्दीच शुभवर्तमान मूळच्या दुसऱ्या एखाद्या शुभवर्तमानावरून तयार करण्यात आलें अथल अशी शक्य घण्यास पुरेसा आधार नाहीं

'यू' या नावानें ओळखला जाणारा माथ्यू (मात्थय) बलक या दाहोच्या प्रयांत आटवले येणारा लोभिया मावाचा भाग व मार्कचे शुभवर्तमान या दोन प्रथावरच शुभवर्तमानाचें पुढील वाढय आधारिलेलें आहे हद्दीचा माथ्यूच व लूकचा अथ हे उपपुत्र दोन लिखाणातील मजकूर भिन्न भिन्न रीतींनी माहून व त्यात स्वतः सपादकांनी मिळविलेल्या मजकुराची भर पडून तयार झाले आहेत हिचूच शुभवर्तमान, पीटरचें शुभवर्तमान वगैरे ज्या काही दुसऱ्या शुभवर्तमानांचे थोड्याडफ भाग आज उपलब्ध आहेत, तीं देखील या दोन लिखाणांसातूनच तयार झालीं असणे समवनीय आहे

एक यानें इतिहासकारास सोभल असा जो आपल्या प्रयाग उपोद्घात जोटला आहे त्यावरून शुभवर्तमान तयार करण्याचें काम प्रथम लूक यानेच केलें असा दिसत हा प्रथ विप्रोक्तिरूप (थियॉकिस्म) नामक इतमाय उद्देगल लिदि नेला यातून थियॉकिस्म हा ज्यास खिस्ती सप्रदायाची मुख्य मुख्य सत्ता आणीदोच पारनिश कर्ण दिलेली हाता असा काणी सट्टे सरकारी कानगार असावा, या प्रयाची

मांडणी बहुतांशी लूक याच्याच डोक्यातून निघालेली असून प्रेषितांचो व्हयें हा त्याचा दुसरा भाग आहे. प्रो. हानॉक-सारखे विद्वान पंडित मुळां लूक हाच तिसरा, शुभवर्तमान व प्रेषितांचो व्हयें यांचा कर्ता आणि अंतिम संपादक आहे, या इंग्लंडमध्ये सर्वत्र प्रचलित ठासलेल्या मतांस येऊन मिळाला आहे.

हानॉकच्या शुभवर्तमानांमध्ये ज्या मूलभूत लिखाणांचा उपयोग करण्यांत आला होता त्यांच्या उत्पत्तीसंबंधानें व स्वरूपासंबंधानें बर दिलेला निष्कर्ष काढण्यास कारणे कारक झाली आहेत तीं अशां:—

(१) या शुभवर्तमानांच्या ग्रंथांचे वाद्ययंत्र पृथक्करण केले असतां माथ्यू (मत्थय) व लूक या दोहोंतहि असाधारं असे त्रिकोण भाग आढळतात. हे भाग एके काळीं स्वतंत्र लिखाणांच्या रूपानें अस्तित्वांत असले पाहिजेत. (२) या लिखाणांत शुभ्यत्वेकरून ख्रिस्ताचा स्वभाव, व त्यानें उपदेशिलेल्या धार्मिक व नैतिक कल्पना ज्यांत स्पष्टपणें व्यक्त झाल्या आहेत अशा त्याच्या कर्तव्यांचा समग्र होता (३) माथ्यू यानें लोनिया नामक हिंदू ग्रंथ रचला असें मूळ इ. स. च्या पहिल्या शतकाच्या अखेरीस केले गेलेले स्पष्ट विधान आपणांसमोर आहे. लोनिया या शब्दाचा अर्थ ईश्वराच्या अधिकारपुत्र कर्तव्याचा संघर्ष असा होऊ शकतो. (४) पूर्व-कालीन ख्रिस्तसंप्रदायप्रसारकास भागें वर्णन केलेल्या परिस्थितींत उपदेश करावा लागत होता असें आपणांस डाय-रॅबी नामक ग्रंथावरून कळत; ज्याला "दोन मार्ग" असें नामाभिधान आहे तो या ग्रंथाचा पहिला भाग बहुधांपैकी जे लोड ख्रिस्तसंप्रदायांत नवीन प्रवेश करीत असत त्यांच्या हातीं आधारभूत धर्मग्रंथ म्हणून देण्यात येत असे. त्रिटा-निकाकारांच्या उपपत्तीप्रमाणें लोनिया या ग्रंथाचा उपयोग उपयुक्त "दोन मार्ग" या प्रकरणाप्रमाणेंच होत असावा. (५) या मतास पुष्टि देणारा गोष्ट म्हणजे मूळ १२ ग्रंथकाव्याच्या साविण्यांत नसलेले ख्रिस्ती लोक देखील त्यांनीं ख्रिस्ताच्या आमुष्याची सविस्तर माहिती नसली तरी ख्रिस्ताच्या स्वभावातील मदत्ताच्या मुद्यांशी व ख्रिस्ती ध्येयाशी चांगले परिचित होते.

वरच्याप्रमाणेंच पहिले शतक संपण्यापूर्वी केलेले दुसरे एका विधान असें आहे कीं, मार्क यानें सेट्योपटर याच्या (पेत्राच्या) उपदेशावरून आपलें शुभवर्तमान रचलें. याचा अर्थ असा नाही कीं, मार्क यानें आपल्या ग्रंथांत स्वतःचे अनुभव किंवा अनुसंधानापासून गोष्टा घेतलीं माहिती मुळीच अंतर्भूत केली नसेल. सेट पॉटरपासून मार्क यास फक्त कथा मालव मिळाली होती. तो तपासून त्याची पद्धतशीर मांडणी वरच्याच काम मार्क यानेंच केले असावे ते इतकें उत्तम माना. इ. स. ८० च्या, त्यास या कामी दुसऱ्या एकाचा योग या कामाची मदत झाली असावी अशी संका येऊ लागत इ. स. १८५ (अगसास इ. स. १८५) म्हणतो कीं,

शुभवर्तमान हे पॉटरच्या मरणापूर्वीच प्रसिद्ध झालें नव्हतें. यावरून ते इ. स. ६५-७० याच्या दरम्यान रचलें गेलें असावे असे अनुमान निघते.

लूक याचा ग्रंथ केव्हां संपूर्ण झाला हो गोष्ट या ग्रंथाचा कर्ता लूक किंवा दुसरा कोणी उत्तरकालीन शिष्य होता हे ठरविण्यावर अवलंबून आहे. त्याचप्रमाणें प्रेषितांचो व्हयें या ग्रंथाच्या कर्त्यानें इ. स. ९३ किंवा ९४ मध्ये प्रसिद्ध झालेला जोसफमचा थॅथिफ्रिडीज नामक ग्रंथ पाहिला होता किंवा नव्हता या प्रश्नाच्या उत्तराबरोहि लूकच्या ग्रंथाचा कालनिर्णय बराचसा अवलंबून आहे. माथ्यूचा ग्रंथ इ. स. ७०-१०० यांच्या दरम्यान केव्हां तरी तयार झालेला दिसतो.

कॅथोलिक पत्र—या पत्राची असें नांव पडण्याचें कारण ती एखाद्या विशिष्ट चर्चेला उद्बोधन लिहिलेलीं नसून सामान्यतः सर्वच ख्रिस्ती लोकांस किंवा निदान पन्नाच मोठ्या प्रदेशातील ख्रिस्ती लोकांस उद्बोधन लिहिलेलीं आहेत. याला २३३ पत्रांन हों पत्रे असावा आहे. पत्रांच्या एका विशिष्ट वर्गाचे हे नांव प्रथम ४ व्या शतकाच्या आरंभी बुसीवि-असनने दिलेलें आढळतें. एक एकदा पत्रास हें नांव ओरि-जिनोस यानें दिले असून इ. स. च्या दुसऱ्या शतकातूनच पत्रांचिनाळी या नावाचा अशा प्रकारें उपयोग केलेला पहावयास मिळतो. उत्तरकालीन लॅटिन भाषेत कॅथोलिक याचा अर्थ अवळ जवळ कॅथोलिक या शब्दाप्रमाणेंच होऊ लागला.

पॉलच्या पत्रांनीं जें कार्य केले तेंच कार्य उपयुक्त वर्गा-तील पत्रांनीं पुढें चालविलें. १ पॉटर (पेत्राचे पत्र) हें (पेत्राचे पहिले) पत्र जर अस्तित्वांत असेल तर तें पॉल याच्या आमुष्याच्या अलंकाच्या सुमारास लिहिलें गेलें असावें. हें पत्र आशियामायनरमधील ख्रिस्ती लोकांस त्यांचा छळ होऊं लागला असतां उपदेश करण्याकरितां व उत्तेजन देण्याकरितां लिहिलेलें होतें. जेम्स याचे [याबोयाचे] पत्र [तें अस्तित्वांत असेल तर] ख्रिस्ताच्या भावाच्या आमुष्याच्या अखेरीस अखेरीस लिहिलेलें असावें. हें पत्र त्याबोयाचे लिहिलें असेल तर तें पॉल याचे लेख प्रत्यक्ष पाहून त्यावर टीका हाणून लिहिलेलें नसून त्याच्या उपदेशाची जी कोही ऐकीव माहिती यरुशलेमला जाऊन पोहोचत होती, तिच्यावर टीका करण्याकरितां लिहिलेलें होतें. अशा प्रकारचे वादविवाद नेहमीं वादांतोळ मंडळीं एपेफेकाचीं मतें बरोबर समजावून घेऊनच करतात असे नाही. ज्याचें [यहूयाचे] पत्र केव्हां व कोठें लिहिलें गेलें तें सांगता येत नाही, व २ पॉटर हें पत्र तर अस्तित्वांत आहे कीं नाही याचीच संका येत. या पत्राच्या अस्तित्वाबद्दल लोकांस थामोरपासूनच संका होती असें दिसते. त्यास कॅथोलिकस्थान मिळालें ते मोठ्या मुश्किलीनें मिळालें, व तेहि त्याच्या अस्तित्वाबद्दल कोही पात्रोलायक पुरावा उपलब्ध होता म्हणून नसून

त्याचा नोंदनामध्ये अंतर्भाव केला जाण्यास चांगला फसून विरोध झाला नाही म्हणून होय.

१ पांढर व जंभू या पत्रासंबंधी बोलताना देखील 'तो अस्सल असलो तर' अशाच प्रस्तावना वेळी पाहिजे. परंतु सारे करणारेच कारण त्या अस्सलपणाबद्दल पुरेसा पुरावा उपलब्ध नाही हे नसून, त्याच्या अस्सलपणाबद्दल पुष्कळ्या-कडून संका प्रदर्शित केला गेला आहे हे होय. १ पांढर हे पत्र प्राचीन काळापासूनच पांढरच समजले जात आहे जंभूसच्या पत्राच्या अस्सलपणाबद्दल पुरावा १ पांढरच्या-इतका भरपूर नसला तरी तो प्राचीन काळाच्या लेखातून आढळून येतो. ही दोन्हीहि पत्रे अस्सल असली तरी ज्यांचे स्पर्शकरण करता येत नाही अशा त्यात काही गोष्टी आहेत हे मात्र खोटे नाही. १ पांढर या पत्राचे पोलच्या पत्राशी इतके सादृश्य आहे की, या पत्रातला बराचसा भाग सिल्हे-नस याचा आहे असे प्रतिपादन करणारी उपपत्ति खरी असली असे कधी कधी वाटू लागते. हे पत्र ज्याने पोलची एकदोन पत्रे वाचली होती अशा इसमाने लिहिलेले असण्या-देखा पोलच्या साक्ष्यात ज्याने बरेच दिवस काढले आहेत अशा त्याच्या मिश्राने लिहिलेले असणे अधिक संभव-नीय आहे.

योहानचे लेख.—योहानच्या नावावर असलेले शुभ-वर्तमान व पत्रे आणि आपोकालिप्स (नव्या करारातील त्या द्वादशव्या पुस्तकात राहिलेल्या प्रमाणे सेंट जॉन यास झालेला साक्षात्कार) या लेखाचा एक स्वतंत्रच वर्ग होत असल्यामुळे योहानचा पत्रे कॅथोलिक पत्राच्या सद्दरात येत असताहि त्याचमार्गबद्धी विवेचन योहानचे लेख या सद्दराखाली करणे सोईचे पडते या लेखासंबंधी सर्व संभवत मुद्दे म्हटले म्हणजे २ पांढर या पत्राखेरीज हे बहुधा नव्या करारातील सर्वांत अलीकडचे लेख असावेत. हे सर्व लेख एका स्वतंत्र वर्गातील दिसतात तरी ते लिहिण्यास कितीजणाचे हात लागले असतील हे नवी सांगता येत नाही ते सर्व लेख पद्धत्या शत-काच्या अखेरीस लिहिलेले आहेत. आपोकालिप्स हे रॉमेश व यर्नाक यांच्या मते इ. स. १२ व्या सुमारास तयार झाले होते, व मार्कचे लेख बहुतेक डोमिशियन (इ. स. ८१-९६) याच्या कारकीर्दीत लिहिले गेले असावेत काही संशोध-कांच्या मते या दुसऱ्या लेखाचा रचनाज्ञाळ मुमारे यांस बरे नंतर असावा. या लेखाचा इफिग्नस (इफिग्नर) जोन (योहान)ची बोडया बहुत प्रमाणात काही तरी मंत्र्य असावा उलट पक्षी ज्या मुयासबद्धी सर्वांत जास्त मतभेद आहे ते मुद्दे पुढे दिल्याप्रमाणे आहेत हा योहान कोण होता—ज्याला 'प्रियशिष्य' म्हणतात तोच हा काय २ आद्यसंप्रदाय प्रसार-रु सेबस्टियन तोच हाच की दुसरा कोणी? शुभवर्तमानाचा व पत्राचा लेखक तोच आपोकालिप्सचाहि काय? इफि-ग्नर योहान व शुभवर्तमान यांच्यामधील नवी संबंध

काय? तो शुभवर्तमानाचा खास वर्ता आहे किंवा फेबल त्याची वचने त्यात दिलेली आहेत? ३ या शुभवर्तमानाच्या लेखकाचा ऐतिहासिक दृष्टि देवग्याचा किंवा फिलिपचा होता, व तो कितपत साध्या झाला आहे? हा शेवटचा प्रश्न सर्वांत जास्त महत्त्वाचा आहे.

या शुभार्थाच्या प्रभावाचा अखेर वर्ताहि निकाल लागो, एवढे मात्र निःसंशय आहे की, वचनेच्या इतिहासात व जिस्ती देवताशास्त्रात बोध्या शुभवर्तमानाने फार महत्त्वाचे कार्य केले आहे. त्याने आद्यसंप्रदायप्रसारकाच्या काळात कार्य करात असणाऱ्या सर्व शक्ती आपणामध्ये एवढ्या, आणि उपोद्वा-त्ताच्या रूपाने ग्रीक तत्वज्ञानाचा संबंध जोडून जितकी संप्रदा-याच्या प्रमुख मतांना असे स्वरूप दिले की, ती संप्रदाय यहुदी समानाच्या याहूरील लकांना पूर्वापेक्षा अधिक प्रिय झाली आणि त्या शुभवर्तमानाच्या युरोपाय जगाच्या विचारात प्रमुखस्थान मिळाले जिस्ती संप्रदायाला व्यवस्थित स्वरूप देण्याचा पुढील काळात प्रयत्न झाला त्यावर या शुभवर्तमानाइतका दुसऱ्या कोणत्याहि आयुष्यातील लिखितसंप्रदायिक लेखाचा परिणाम झालेला नाही.

नव्या करारात अंतर्भूत न झालेले धाह्यप्रत्यय.—नव्या करारातील लेख हे काही जिस्ती सांप्रदायिक वा-मयातील अखेरीसच लेख नाहीत. उलटपक्षी त्यांच्याशी कमी अधिक प्रमाणात सादृश्य असलेले इतर बरेच लेख यानंतरच्या काळात निर्माण झाले. पुष्कळ अशा नवीन कराराच्या धर्तावर असलेले असे ऐतिहासिक, वस्तुतः सन-ऐतिहासिक म्हणजे आद्य जिस्ती संप्रदायप्रसारकाच्या नंतरच्या काळातील धर्मगुरूंचे लेख उदाहरणार्थ, रोमच्या हेमेटची कॅरिथक-रास पत्रे. जयडेचो, बर्नोबस, इमेसिअसची पत्रे पॉलि-कापे (पत्रगुच्छ) मधील एवढे पत्र, हेमेटचा मॅटपास व ज्यास हेमेटचे दुसरे पत्र म्हणतात ते व्याख्यान. हे सर्व वचनेमधील पुढारी लेखाचे लेख असून त्यांनी आपल्यापूर्वी होऊन गेलेल्या आद्य जिस्तीसंप्रदायप्रसारकांचे कार्य पुढे चालू ठेवले होते. याशिवाय हिब्रू, इमिशियन, पांढर, नूच वगैरेची शुभवर्तमाने, नुकताच सापडलेला कोमिया; निकोमसचे शुभवर्तमान, वेम्टचे प्रोटेज्जेलअम, योमामचे शुभवर्तमान, पायटर्ची हत्ये, पांढरची उपदेशपर व्याख्यान, पांढरचे आगेवालिस् इत्यादि ऐतिहासिक (अनिर्णितनृप) शुभवर्तमाने व इतर या सद्दरात जोडणारे लेख आहेत जसजस दुसरे शतक खोद लागले तसतसे आग्रिपा, वॅस्टर काहेन्स, डेरिस्टिय-लीस यांचे वादविवादामक व तत्वज्ञानामक लेख याहून पुढे लागले त्या शतकाच्या मध्यात जॉटिन गांटीस या साक्षा प्रयात अग्रवार होऊन गेला या चरित्रमबरोबरच अद्य संप्र-दायप्रसारकानंतरचा सधिकाशाचा काळ समाप्त होऊन चर्च-च्या सन्ध्याबुऱ्या इतिहासास मुखात होते.

निघडानिघड व जुळवाजुळव — (१) निघडा-
नियर — आय दितसप्रदायप्रसारकांच्या काळांत विस्ती
लोकांची अशी भावना होती की, आपण एका अतिमानवी
चवळीच्या प्रवाहात पुढे चालले आहोत. या चवळीस
पेटिकोस्त्रच्या दिवशी म्हणजे युद्धी लोक वितर देणावून
निघाल्यानंतर मात आठवण्याची मुद्यात होऊन पहिल्या
शतकाच्या अखेर पावतां ती जोरात चालू होता, आणि
जेव्हा ती कमी होऊ लागली तेव्हा देखील ती हळूहळूच
कमी झाली. हा अवस्थेतराचा क्षण डायबॅचीमध्ये स्पष्ट-
पणे दृश्यावर होतो. तेथे पूर्वीच्या आय संप्रदायप्रसार-
कांची व प्रवृत्तीची जागा हळू हळू विचार, प्रेमभितर,
टीकन वगैरे नव्यां कायम अधिकारी घेत असल्याचे दृष्टीत-
लीस येते. ज्याला आपण हल्ली नवा करार म्हणतो, तो
टिड्डन राहण्याचे कारण, ते उपयुक्त मोठ्या चवळीच्या
चांगल्या दिवसांतील बाध्य आहे अशी समजूत होती हे
होव. या काळात सर्वमध्य "पवित्र शास्त्राचा" विशेष-
करून ज्ञान संचार होता, आणि त्याच्या प्रेरणेनेच नव्या
करारातील लेग लिहिले गेले अशी लोकांची प्रामाणिक सम-
जूत होती. उदाहरणार्थ, आपण जो काही उपदेश करतां
तो ईश्वरच्या प्रेरणेनेच करता असतो व म्हणून आपले वाट
ते ईश्वराचेच शास्त्र आहेत असा संज पोट गावा पूर्ण विश्वास
होता. (१ येसूसेली नीकेकरास पत्र २. १३). फल प्रमा-
णेंच इतर उपदेशाकानाहि कमीजास्त प्रमाणांत तसे वाटत
होते. उपदेशाच्या मनातील ही जाणीव आपोकालिप्त
माथें स्पष्टपणे दृश्य झाली आहे.

या आपोकालीन लोकांना आपल्या कायद्या महात्मांची
व खाद्यादी लागणारे शुण आपल्या अंगी असण्याबद्दली
जाणीव होती हे जरी खरे आहे, तरी या काळातील वाट
उपलब्ध असलेले सर्व लेग (कदाचित् यास आपोकालिप्त
अपवाद असेल, किंवा सात चर्चना लिहिलेल्या पत्रावरून
दिग्गते त्याप्रमाणे आपोकालिप्तमुद्रा) प्रमाणातुगी आणि
स्वभावाकरी रीत्या निर्माण झाले होते यात शक्य नाही.
आय संप्रदायप्रसारकांचा व प्रवृत्तीचा आयुष्यक्रम व
त्यांची श्रुती ही एवढीच इतर लोकांहून भिन्न नव्हती,
केवळ संप्रदायप्रसारकांच्या विशिष्ट कार्यापुरतेंच या लोकांना
आपण कोणी देवा शक्ति अशी समजलेले असे मोठे
पुरुष आहोत असे वाटत होते. आपण ईश्वरी
प्रेरणेने केव्हा पोल्या आहोत व केव्हा नाही, हे रगत
पॅल्ला देवांत कळत होते, आणि ते काही खात्री आपणास
त्याच्या पत्रात देतील ओळखता येते हाच नियम इतर
लेगनांसहि लागू आहे हेच म्हणवयास हरकत नाही.
निसर्त शुभवर्तमान व प्रेषितांची हल्ली वास्तवस्था ऐति-
हासिक पुस्तकांत लेखक इतर साधन्य माणसाप्रमाणेंच
इतिहास दवता दृष्टीस पडतो, व आपण काही अधिक
करात आहोत असे तो दाखवीतहि नाही (१. १-४).

इतिहासलेखनाच्या शास्त्रीय पद्धतीची हे लेखक अपरि-
चित असण्यामुळे त्याच्या मर्यादा इतिहासाच्या दृष्टीने पुका
राहणे अपरिहार्य होतें. स्वतः लेखकहि आपण अगदीं
विनयक माहिती देत आहोत या भावनेने लिहिले अस-
लेले दिसत नाहीत. आतापावेतो वर्षाने केलेले पूर्वकालीन
लेखक व तदुत्तरकालीन लेखक यांच्या लेखातील मुख्य
फरक म्हणजे, या पहिल्या काळातील लेखकांचा
ज्या चर्चेने आपण अगम्य आहोत त्याची एकदर नळ-
नळ ईश्वरीप्रेरणेने चालली आहे असा विश्वास होता, तर
तदुत्तरकालीन लेखकांचा तो ससा नव्हता.

तथापि पहिल्या काळातील आधिदैविक प्रेरणा असुक
एका वेळीं माहोशी झाली असे आपणांस नवी सांगता
येत नाही. रोमचा हेमेट (इ. स. १७) आणि इमेदि-
अस [अजमासे इ. स. ११०] या दोघांचे लेख अपर्या-
तराच्या काळातील आहेत. उदाहरणार्थ, इमोशियस हा
आपला दर्मा आय संप्रदायप्रसारकांइतका श्रेष्ठ नाही असें
स्पष्ट सांगतो, तथापि त्याला देखील वर्षी कधी आपण
ईश्वरी प्रेरणेने वाटत आहो असे वाटत होते. हेमेटने सुद्धा
याचप्रमाणें दोन ठिकाणी जणू काय याच्या मार्फत ईश्वरच
पोलत आहे असा रीतीने लिहिले आहे.

(२) जुळवाजुळव — अशा रीतीने जवळच्या
व हलक्या दर्जाच्या लेखात भेद करण्याच्या प्रवृत्तीवर-
वारच उच्च दर्जाच्या लेखाच्या संहिताकरणाच्या कामास
सुरुवात झाली. या प्रकराचे सर्वांत जुने उदाहरण पॅल्ल्या
पत्रांसवयात दिसून येते. मार्तिअन (अजमासे इ. स. १४०)
याच्याजवळ पॅल्ल्या १३ पत्रांपैकी दहाणी संहिता होती.
तथापि हे संहिताकरणच कस मार्तिअन याच्या एक
पिढी अयोदर पासूनच होऊ लागले असावे पॅल्लिकर्प
(पत्रपुत्र) मधील लहान पत्रात पॅल्ल्या १३ पत्रांपैकी
९ पत्रांचा उल्लेख सापडतो. याच्या किंचित् काळ लागोदर
लिहिणारा इमेदिअस हा सहावा स्पष्ट उल्लेख करतो. या
दोन पुढाणी उल्लेखिलेल्या पत्रावरून त्यानीं सर्व तेराच्या
तेरा पत्रांचा समूह पहावयास मिळत असावा असे अनुमान
निघू शकते. पॅल्लिकर्पवटन मोठ्या लोकांचे लेख लोकां वर-
ण्याची लोकांचा विती आवड होती हे स्पष्ट होतें

पॅल्ल्या पत्राचे संहिताकरण करण्यात आले होतें यावरून
ही पवित्र मानली जात होती असे मान अनुमान निघू
शकत नाही. त्याच्याबद्दल लोकांच्या मनात किंवा आदर-
युक्त भावना होती एवढेच कायते.

इरिनिअसमधील एका प्रसिद्ध वचनावरून ह्या वेळीं
चर्चमध्य सामान्यतः कण ४ शुभवर्तमानेच ठेवली जात
आहत असे दिसते. तथापि त्या काळीं सुद्धा संपूर्ण शुभवर्त-
मान न मानणारा एक पक्ष होता, व मार्तिअन हा तर
कफ हळूच शुभवर्तमानच प्रमाणित मानतो परंतु इरि-
नीअसच्या लिहिण्याचा रास असा दिसतो की, [अजमासे]

६. स. १८५] एणच्या आठवणीतल्या काळापासून चाव्हीनी चाव्ही शुभवर्तमाने आधारभूत मानली जात आली होती.

६ स. १७० च्या सुमारास देशिजन यानें या चार शुभवर्तमानांचा उपयोग करून आपल्या ग्रंथ लिहिल्ल. त्यानं या चाराशिवाय दुसऱ्या एतद्या शुभवर्तमानांचा उपयोग केला असल्यास तो फारच भोळा असला पाहिजे. तेव्हां हरिनीअस व देशिजन यांनी उल्लेखिल्ल्या चार शुभवर्तमानांचें थोडक्यें दुसऱ्या शतकाच्या मध्यांत प्रस्थापित झालें होतें असें सामान्यतः मानण्यास हरकत दिसत नाहीं. अर्थात् या चाराशिवाय दुसरें एखादें शुभवर्तमान मधून मधून कोणी प्रमाणभूत मानीत नसेल असें नाहीं. ही निवडानिवड करण्याची क्रिया यानंतरहि पुढें चालू राहून दुसऱ्या शतकाच्या अखेरीस ती संपूर्ण झाली असावी.

येणेंप्रमाणें चर्चेंन केल्ली निवड अगदीं पूर्णपणें बरोबर असेलच असें म्हणता येत नाहीं. अस्त्यल म्हणून निवडलेले फोडो भाग तसें नसतील तर उलट परीं दाखून दिलेल्या वेळां काहां भाग अस्त्यलहि असें दाखतील. परंतु सामान्यतः शास्त्रकालीन चर्चेंन केल्ली निवडच उत्तरकालीन कायम केली असें द्रष्टावयास हरकत नाहीं.

आतां उतारे घेऊन त्या काळाच्या स्वरूपाचें स्पष्टीकरण करूं. शुभवर्तमानें तयार कशीं झाली याचा वृत्तांत मागे दिलाच आहे. येथील चरित्रें त्याच्या वधानंतर जर दोन पिढ्यांनीं लिहिल्लीं गेलीं तर त्यांचें विश्वसनीय चरित्र कमी स्पष्ट झालें आहे. शुभवर्तमानांमध्यें येथल्या ठावीं ईश्वर पुत्रास स्थापन झालें आणि अनेक चमत्कारांचें वर्तुल त्याच्या माथें आरोंपिलें गेलें. ते चमत्कार आपण वगळून व आख्यायिकाहि वगळून गेलेचें उपदेश काय होतें त्याच्याकडे लक्ष देऊं. त्याच्या उपदेशांत प्राचीन प्रयत्नांसासून त्यांचें निराखें पण आणणारे काहीं तरां विशेष होतें असें दिसून येतें. त्यांचें बोंगरावरील प्रवचन फार प्रख्यात आहे त्यांचें प्रथम अवतरण करूं.

“तेव्हा लेंकसमुद्रायास पाहून तो बोंगरावर गेल, व थालीं वसलेवावर त्याचे शिष्य त्याच्याजवळ झाले. १ आणि तो तोंड उघडून त्यांस शिकवूं लागला कीं, २ जे आरम्यानें “दोन” ते धन्य, कारण स्वर्गाचें राज्य त्यांचें आहे. ३ “जे शोक करितात” ते धन्य, कारण “ते सावरन पावतील.” ४ “जे सोंपय” ते धन्य, कारण “ते पुण्यांचें वतन पावतील.” ५ जे धार्मिकतेचे शुक्रले व तान्दले ते धन्य, कारण ते वृत्त होतील. ७ जे दयाळू ते धन्य, कारण त्यांवर दया होईल. ८ “जे अंतःकरणानें शुद्ध” ते धन्य, कारण ते देवाला पाहतील. ९ जे दातां करणारे ते धन्य, कारण त्यांत देवाचे पुत्र म्हणतील. १० धार्मिकतेकरितां ज्यांचा लज झाला आहे ते धन्य, कारण स्वर्गाचें राज्य त्यांचें आहे. ११ जेव्हा माझ्याकडे लोक तुमची निंदा व प्रल कतील व तुम्हाविरुद्ध सर्व प्रकारचें धाडंड लबाडीन

बोलतील तेव्हां तुम्ही धन्य. १२ आनंद व उत्साह करा, कारण स्वर्गांत तुमचें प्रतिफल भोटे; कारण तुम्हापूर्वीं जे प्रवचें होऊन गेलें त्यांचा हर्षांनीं तयाच छळ केला.

१३ तुम्ही पुढांचें मोठे आहां; जर मिटाया मीटण्या गेला तर त्याला मीटण्या कशाचें येईल ! तें बाहेर टाकिलें आजून माणसांच्या पायांपाशीं तुजविलें जाचें याशिवाय कोणत्याहि उपयोगाचें नाहीं. १४ तुम्ही जगाचा प्रकाश आहां; बोंगरावर वसलेलें नगर लपत राहों; १५ दिवा लागून मापाखाळीं उघेवत नाहींत, दिवठणीवर ठेवितात, म्हणजे तो बरोदील सर्वोवर उजेड पाडितो; १६ त्याप्रमाणें तुमचा उजेड लोकांपुढे पडो, यासाठीं कीं, त्यांनीं तुमचीं पांयांलीं कामे पाहारीं, आणि तुमच्या स्वर्गातील भाषांचे गीत करावें.

१७ मी नियमशास्त्र व प्रवचनशास्त्र हें २६ करायास आलों असें समजून नको; २६ करायास नाहीं, तर पूर्ण करायास मी आलों आहों. १८ मी तुकास खर्चीत सांगितो, कीं आकाश व पृथ्वी नाहींतही होतपर्यंत सर्व मोठी पूर्ण आत्म्या-पांचून नियमशास्त्राची एक मात्रा किंवा एक बिंदु नाहींत हांणार नाहीं. १९ यास्तव जो कोणी या अगदीं लढान आशातील एक रद्द करील व तदनुसार लोकांस मिळवील त्याला स्वर्गाच्या राज्यांत अगदीं लहान झणतल, आणि जो कोणी त्या पाठील व शिकवेल त्याला स्वर्गाच्या राज्यांत मोठा झणतील. २० मी तुम्हांलें सल्लोचो कीं, थारवीं व पक्षीं यांचापेक्षां तुमची धार्मिकता अधिक असल्याकडून स्वर्गाच्या राज्यांत तुमचा प्रवेश होणारच नाहीं.

२१ “मनुष्यहत्या करूं नको,” आणि जो कोणी मनुष्य-हत्या करील तो न्यायसभेच्या दंडास पात्र होईल असें प्राचीन लोकांचें सांगितलें होतें, हें तुम्ही ऐकिलें आहे. २२ मी तर तुम्हांस सांगितो कीं, जो कोणी आपल्या भावावर रागें भरेल तो न्यायसभेच्या दंडास पात्र होईल; आणि जो कोणी आपल्या भावाला ओरे वेडगळा, असें म्हणेल, तो बरिष्ठ सभेच्या दंडास पात्र होईल. आणि जो कोणी त्याला ओरे मूखां, असें झणेल तो अतिवरकाच्या दंडास पात्र होईल. २३ यास्तव तूं आपले दान अर्पण्यास वेदीजवळ आणत असता, तूं आपल्या भावाचा अपराधी आहेस असें तेवें तुला स्मरण झालें, २४ तर तेवंच वेदीपुढे आपलें दान तसेंच देव, आणि आ, प्रथम आपल्या भावाशीं समेट कर, आणि मग येऊन आपलें दान अर्पण कर. २५ तूं आपल्या बापावरोबर वाटेत आहेस तोंच सबकर त्याशीं समेट कर, नाहीं तर कदाचित् मादी तुला न्यायाधीशाच्या हातीं देईल, व न्यायाधीश तुला जिवायाच्या हातीं देईल, व तूं वेदी-शाळेंत पडशील. २६ मी तुला खरीत सांगितो, तूं दमशीन-दमडी फेडशील तोंपर्यंत सीसून मुटणारच नाहींस.

२७ “न्यायचार करूं नको” झणून सांगितलें होतें हें तुम्हां ऐकिलें आहे. २८ मी तर तुम्हांस सांगितो कीं, जो कोणी झोके कामगटानें पाहतो त्यानें आपल्या अंतःकरणानें

तिमशी व्यभिचार येलाच आहे २२ तुम्हा उमवा सोळा तुला अडगळवितो तर तो उपनृत टावून दे, कारण तुजें मृगुणें शरीर नरकात झळकें याचें यापेक्षा तुम्हा एका अवयवाचा नाश झाला यात तुजें बरें आहे २३ आणि तुम्हा उमवा हात तुला अडगळवितो तर तो तोडून गळून दे, कारण तुजें सगुणें शरीर नरकात पडणें यापेक्षा तुम्हा एका अवयवाचा नाश झाला यात तुजें बरें आहे २४ "कोणी आपली बायको टाकिली तर एतलें तिला सूटणें याचें," हेहि सांगितलें होतें २५ ती तर तुम्हास सांगतों की, जो कोणी आपली बायको व्यभिचाराच्या कारणावरून टाकितो तो तिला व्यभिचाराची करितो, आणि जो कोणी असा टाकिलेलीशी लग्न करितो तो व्यभिचार करितो

२६ "खोटी शपथ वाहू नको," तर "आपल्या शपथा प्रमाणार्थी राह्या कर" झणून प्राचीन लोकसंहिता सांगितलें होतें, हेहि तुम्हां ऐकिले आहे २७ की तर तुम्हास सांगतों की, शपथ झणून वाहूच नको, "स्वगंधी" नको, कारण "तो देवाचें सिंहासन आहे", २८ "पृथ्वीचाहि" नको, कारण "तो त्याचें पादासन आहे", यरुशलेमेचाहि नको, कारण "तो घोर राजाचें नगर" आहे २९ आणि आपल्या मस्तकाचाहि शपथ वाहू नको, कारण तुम्हास एकाहि केंस पांटेरा किंवा काळा कपडें वाहणें ३० तर तुमचें कोलणें होय हीच, किंवा नाही नाही, पुढेंच असेच, वाहून न अधिक तें वाईटापासून आहे. ३१ "कोळ्यापडूळ होय" व "दाताबद्दल दात" असें सांगितलें होतें, हे तुम्हां ऐकिले आहे ३२ ती तर तुम्हास सांगतों की, दुष्टाला अडवू नका, तर जो कोणी तुम्हा उजव्या गालावर मारील त्याचें दुसरा गाल कर, ४० जो तुमवर किंवाद वरून झुडी बडी वेऊ पाहूतो, त्याला तुम्हा अगरखाहि वेऊ दे, ४१ आणि जो कोणी तुम्हा वेटीस धरून एक कोळ नेईल त्यावेगेवर दोन कोस जा ४२ जो तुमजवळ सम्राटो त्याला दे, आणि जो तुमपासून उत्तम वेऊ इच्छितो त्याला पाठमोरा होऊ नको.

४३ "आपल्या शेजाऱ्यावर प्रीति कर", व आपल्या वैज्याचा द्वेष कर असें सांगितलें होतें, हे तुम्हां ऐकिले आहे ४४ ती तर तुम्हास सांगतों की, तुम्हां आपल्या वैज्यावर प्रीति करा आणि तें तुमचा छळ करितात त्यासाठी प्रार्थना करा, ४५ म्हणजे तुम्हां आपल्या स्वर्गातील माघाचे पुत्र व्हाल, कारण तो वाईटावर व वागल्यावर आपला सूर्य जगवितो, आणि धार्मिकावर व अधार्मिकावरहि पाऊस पाडितो, ४६ न तुम्हावर प्रीति करितात त्यावर तुम्हा प्रीति करिता तर तुम्हाला काय प्रतिकूल? जकातदारहि तसेच करितात की नाही? ४७ आणि तुम्ही आपल्या आज्ञेनुसार मात्र सलाम करिता तर तुम्हां स्वातंत्र्य, काय करितो विदेशीहि तसेच करितात की नाही? ४८ यास्तव जसा तुमचा स्वर्गीय पिता पूर्ण आहे, तसे तुम्ही पूर्ण व्हा.

भा व. ३७

मनुष्यानी पाहाव सा हेतुने तुम्ही आपलें धर्माचरण स्वाच्या समोर न धरण्याविषयी जगा. वेळे तर तुमच्या स्वर्गातील बापापासून तुम्हास प्रतिकूल नाही.

२ कसतव तु धर्म करितोस तेव्हा योगी अस मनुष्यानी आपलीकात वर्णावी म्हणून समास्थानांत व रस्त्यांत आपणा- पुढें करणा वागवितात, तसें करू नका, ती तुम्हास तशीत सांगता की, ते आपलें प्रतिफल मरून पावले आहेत ३ न तर धर्म करितोस तेव्हा तुम्हा उमवा हात काय करितो ह तुम्हा डाव्या हाताला कळू नये, ४ या साठी की इसी धर्म करणें गुप्तपणाने, म्हणजे तुम्हा गुप्तदर्शी पिता तुम्हा कळू देईल.

५ आणि तुम्ही प्रार्थना करिता तेव्हा दांयासारखे होऊ नका, कारण मनुष्यानी आपणास पाहवें म्हणून समा- स्थानात व चवामावर उभें राहून प्रार्थना करणें त्यास आव- डतें ती तुम्हास सचत सांगतों की, ते आपलें प्रतिकूल मरून पावले आहेत ६ न तर प्रार्थना करितोस तेव्हा "आपल्या सोलीत जा व दार लावून" आपल्या गुप्तवासी पित्याची "प्रार्थना कर" म्हणजे तुम्हा गुप्तदर्शी पिता तुम्हा कळू देईल ७ तुम्ही प्रार्थना करिता तेव्हा विदेशीसारखी स्थंथं बडबड करू नका, आपल्या बहुमापणासुद्धें आपलें सांगणें मान्य होईल असें त्यास वाटतें ८ तुम्ही तर त्या- सारिते होऊ नका, कारण तुम्हास जें काही अवयव आहे तें तुम्ही मागेनत्यापूर्वी तुमचा बाप आपणो ९ यास्तव का प्रकार प्रार्थना करा, "हे आमच्या स्वर्गातील पित्या, तुसे नाम पवित्र मानिते जावी. १० तुजें राज्य वेबो, जसें स्वर्गात तसें पृथ्वीवरहि तुम्हा दृष्ट्येप्रमाणे होवो ११ आमची प्रतिदिवसाची आकर आय आम्हास दे, १२ आणि जसें आम्हां आपल्या म्हणसाल म्हण सोडिलें आहे अशी, हू आमची म्हणें आम्हास सोड १३ आणि आम्हास परिक्षित आणू नको, तर आम्हास वाईटापासून सोडव" १४ जर तुम्हां मनुष्यांच्या अपराधाची क्षमा करितो तर तुमची स्वर्गीय पिता तुमची क्षमा करील, १५ परंतु जर तुम्ही मनुष्यांच्या अपराधाची क्षमा करीत नाही, तर तुमचा पिता तुमच्या अपराधाची क्षमा करणार नाही

१६ तुम्ही उपास करितो तेव्हा योग्यसाधितें म्हाल- मुल होईल नका, कारण आपणास उपास आहे असें मनुष्यास दिसवि, म्हणून ते आपलें तोंड विरूप करितात ती तुम्हास एनीत सांगता की, ते आपलें प्रतिकूल मरून पावले आहेत १७ हू जर उपास करितोस तेव्हा आपल्या डोक्याला तेल लाव, व आपलें तोंड धू. १८ यासाठी की न उपास करितोस हे मनुष्यास दिसावें म्हणून नव्हे, तर तुम्हा गुप्तपणाची पिता त्याला दिसावें, म्हणजे तुम्हा गुप्तदर्शी पिता तुम्हा कळू देईल

१९ पुढीवर आपणाकरीता संपातें सडवू नका, तेंच कसर व बस लाऊन माघ करितात, आणि नीर पर ओडून कोरी करितात, २० तर स्वर्गात आपणाकरीता संपात

साठवा, तेथे कसर व जग खाऊन नाश करीत नाहींत, व चोर घर फोडून चोरी करीत नाहींत, २१ कारण जेथे तुमची संपत्ति आहे तेथे तुमचे वित्ति असणार २२ डोळा शरीराचा दिवा आहे, यास्तव तुझा डोळा निर्दोष असला तर तुजें संपूर्ण शरीर प्रकाशमय होईल २३ आणि तुझा डोळा सदीप असला तर तुजें संपूर्ण शरीर अपकारमय होईल, यास्तव तुझ्यातील प्रकाश अधार असला, तर तो अधार केवढा? २४ कोणाच्याने दोन घन्याची चाकरी कर-
वत नाहीं, कारण तो एकाचा द्वेष करील व दुसऱ्यावर प्रीति करील, अथवा एकाशी निष्ठेनें वागेल व दुसऱ्याला तुच्छ मानील तुमच्यानें देवाची आणि धनाची सेवा कर-
वत नाहीं २५ यास्तव मी तुम्हास सांगतो वी, आपल्या जीवाविषयी, म्हणजे आपण काय पावे व काय प्यावे, आणि आपल्या शरीराविषयी, म्हणजे आपण काय पाधरावे अशी काळजी करू नका अनापेक्षा जीव व वस्त्रापेक्षा शरीर विशेष आहे की नाहीं? २६ आकाशातील पाउरें पाहा, तीं मेरीत नाहींत, कार्पीत नाहींत, व फेंडारात साठवीत नाहींत, तरी तुमचा स्वर्गीय पिता त्यास पावयास देतो, तुम्हो त्या पेक्षा श्रेष्ठ आह्मा की नाहीं? २७ तुम्हातील कोण काळजी करून आपलें आयुष्य हातभर वाटवयास समर्थ आहे? २८ आणि वस्त्राविषयी का काळजी करिता? रानातील भुवमलें कदां वाढतात हें लक्षात आणा, तीं कष्ट करीत नाहींत व कातीत नाहींत, २९ तरी मी तुम्हास सांगतो की, शलमोन देखील आपल्या सर्व वैभवात त्यातल्या एकासारखा सजला नव्हता ३० जे रानातले गवत आज आहे व उद्या अर्थात पडतें त्यास जर देव असा पोपाक घालतो, तर अहो अरप विद्यासी, तो विशेषेकरून तुम्हास पोपाक घालणार नाहीं काय? ३१ यास्तव काय पावे, काय प्यावे, काय पाधरावे, असें म्हणत काळजी घाडू नका, ३२ कारण हीं सर्व मिळवा-
यास विदेशी लोक शटतात, या सर्वांची गरज तुम्हांस आहे, हें तुमच्या स्वर्गीय पितास ठाऊक आहे ३३ तर तुम्हो प्रथम त्याचें राज्य व त्याची धार्मिकता मिळवायास घ्या, उद्याचे यावर तीहि सर्व तुम्हास मिळतील. ३४ यास्तव घ्याचो काळजी करू नका, कारण उद्याची काळजी उद्या करील, ज्या दिवसाचें दुःख त्या दिवसाला पुरे. (मत्थय, ७. ५-१६)

तुमचा न्याय करू नये म्हणून तुम्ही न्याय करूं नका, २ कारण ज्या प्रकारचा तुम्ही न्याय कराल त्या प्रकारचा तुमचा न्याय होईल, आणि ज्या मापानें तुम्ही माप घालिता त्याच मापानें तुमच्या पदरी पडेल. ३ व आपल्या डोळ्यातलें सुसळ प्यानात न आणिता आपल्या भावाच्या डोळ्यातलें कुसळ की पाहतोस? ४ अथवा तुझ्या डोळ्यातलें कुसळ मला काढ दे, असें तू आपल्या भावाला कसें म्हणशील? पाहा, तुझ्या तर डोळ्यांत सुसळ आहे. ५ अरे होण्या, तू "हिल्यानें आपल्या डोळ्यातलें सुसळ काढ, म्हणजे

तुला आपल्या भावाच्या डोळ्यातलें कुसळ काढावयास स्पष्ट दिसेल.

६ जें पवित्र तें कुन्यास घादें नका, आणि आपलीं मोठ्यां डुकरातुजें टाकू नका, टाकाल तर तीं त्यास पायाखालीं तुड-
वतील व उलटून तुम्हास फाडतील

७ मागा म्हणजे तुम्हास दिलें जाईल, शोधा म्हणजे तुम्हास सापडेल, ठोका म्हणजे तुम्हास उपडलें जाईल, ८ कारण जो कोणी मागतो, तो पावतो, व जो शोधितो त्याला सापडतें, व जो ठोकितो त्यास उपडलें जाईल ९ आपल्या पुत्रांनें भाकर मागितली तर त्याला धोंडा देईल, १० आणि मासा मागितला तर त्याला साप देईल, असा तुम्हामध्ये कोण मनुष्य आहे? ११ यास्तव तुम्हो वाईट असता आपल्या लकरास चांगल्या देणग्या देण्याचें समजता, तर तुमच्या स्वर्गातील बापापशीं जे मागतात त्यास तो किती विशेषे-
करून चांगल्या देणग्या देईल? १२ याकरिता लोकानीं जसें तुम्हाशीं वर्तन करावे म्हणून तुमची इच्छा आहे तसेंच तुम्ही त्याशीं वर्तन करा, कारण नियमशास्त्र व प्रवचनशास्त्र हेच आहे

१३ अर्बंद दरवाज्यानें आत जा, कारण नाशाकडे जाण्याचा दरवाजा रंद व मार्ग पसरट आहे, आणि स्वातंत्र्य आत जाणारे बहुत आहेत, १४ कारण जीवनाकडे जाण्याचा दरवाजा अर्बंद व मार्ग संकोचित आहे, आणि ज्यास तो सापडतो ते थोडे आहेत

१५ खोल्या प्रवक्त्याविषयी जपा, ते मेंढराच्या नेपांनें तुम्हाकडे येतात, तर अंतरी कूर लाडगे आहेत १६ तुम्ही त्याच्या फळावरून त्यास ओळखाल काटेरी झाडावरून दासें, किंवा रिंगणीच्या झाडावरून अंजीर काढितात काय? १७ त्याप्रमाणें प्रत्येक चांगलें झाड चांगलें फळ देतें, आणि नासकें झाड वाईट फळ देतें. १८ चांगल्या झाडाला वाईट फळ येत नाहींत, आणि नासक्या झाडाला चांगलीं फळे येत नाहींत १९ जें जें झाड चांगलें फळ देत नाहीं तें तें तोडून अर्थात टाकिलें जातें २० यास्तव तुम्ही त्याच्या फळावरून त्यास ओळखाल. २१ मला, हे प्रभू, हे प्रभू, असें म्हणणाऱ्या प्रत्येकाचा प्रवेश स्वर्गाच्या राज्यात होईल असें नाहीं तर तो माझ्या स्वर्गातील बापाच्या इच्छेप्रमाणें वर्ततो त्याचा होईल. २२ त्या दिवशीं मला बहुत म्हणतोल, हे प्रभू, हे प्रभू, "आम्ही तुझ्या नावानें प्रवचन सांगितलें," व तुझ्या नावानें भुलें घालविलें, व तुझ्या नावानें बहुत अद्भुत कृत्ये केलीं नाहींत काय? २३ तेव्हा मी त्यास स्पष्ट सांगेन की, मला तुमची कधीच ओळख नव्हती. "अहो अथमं करणाऱ्यांनीं, मजपासून निघून जा" २४ यास्तव जो प्रत्येक माझीं हीं वचनें ऐकून त्याप्रमाणें वर्ततो तो कोणी एका शाहण्या मनुष्यासारखा ठरेल, त्यानें आपलें घर खड-
कावर बांधिलें, २५ मग पाऊस पडला, पूर आला, वाराहिं सुटला, व त्या घरास लगला, तरी तें पडलें नाहीं, कारण

त्याचा पाया खडकावर घातला होता २६ आणि जो प्रत्येक माझी ही वचने ऐकून त्याप्रमाणे वतत नाही तो कोणी एका मूळ मनुष्यासारखा ठरेल, त्याने आपले घर वाढवर बांधिले २७ मग पाऊस पडला, पूर आला, वाऱाहि सुटला, व त्या घरास लागला, आणि ते पडले, व ते पडणे भारी होते ” (मत्तय अध्याय ७)

येथच्या उपदेशामुळे त्याच्या शिष्यांचे आचरण जुन्या आचारधर्माशी सुटून निराळे होऊ लागल तेव्हा जुन्या नियम दाखवा सरासरी येथू आपल्या शिष्यांच्या आचरणाने समर्थन करिता झाला तद्विषयक उल्लेख यथे प्रमाण

“१४ त्या वेळेस योहानाचे शिष्य त्याकडे येऊन म्हणाले, आम्हा व पहिली पुष्कळ उपास करितो, तुझे शिष्य उपास करत नाहीत, हे का? १५ येशूने त्यास म्हटल, बाप्ताच्या बरोबर वर आहे तोपर्यंत त्याच्याने होऊ करवेल काय? परंतु त्यापासून घराला नेतला असा काळ येईल, तेव्हा ते उपास करताले १६ कोण्या कापडाचे टिगळ जुन्या घराला कोणी लावात नाही, कारण घड करपाकरिता जे कोरे लाविले ते जुन्याला फाडून घेत व ओळ अधिक भेटे होते १७ आणि नवा दाक्षारस जुन्या दुषारयात कोणी घालत नाहीत, पातला तर शुध्ते पुढून दाक्षारस टाणत, आणि शुध्ते नाततात, तर नवा दाक्षारस नव्या सुपण्यात घालिलात व दोन्ही नीट राहतात (मत्तय २३. १७.)

येथू संप्रदायप्रतर्क तयार करण्यासाठी उपदेश कोणच्या प्रकारच्या करी तो मत्तयाच्याव शुभवर्तमानास दिला आहे. तो उपदेश येथे देतो

“५ या घारा जणस येशूने अशी आज्ञा करून पाठविले की, विदेशाकडे जाणाऱ्या वाटेत जाऊ नका, व शीमरोनी याच्या कोणत्याही नगरात प्रवेश करू नका, ६ तर ह्याएलाच्या घरांनी जो हरपलेली मेंढरे शोधून घेऊ ७ आणि जाताना असा उपदेश करा की, स्वर्गाचे राज्य जवळ आले आहे ८ रोगास घेऊ नका, मेंढर्यास उठवा, कुठपास शुद्ध करा, भुते काढ, तुम्हास फुकड मिळाले आहे फुकड ९ सोने किंवा रत्ने किंवा तांबे आपल्या बंदराकड घेऊ नका, १० वाटेसाठी होळणा, दुसरा अगररा, वाहणा, किंवा वाटी घेऊ नका, कारण कामकरी पोषणास योग्य आहे ११ ज्या ज्या नगरात किंवा गावात तुम्ही आल, त्यात कोण कोण योग्य आहे हे शोधून पाहा, आणि तुम्ही निघून जाईपर्यंत त्याच्या येथे राहा १२ आणि घरात राताना तुला दात असो अस म्हणा, १३ आणि ते परयोग्य असले तर तुमची दात त्याला प्राप्त होती, ते योग्य नसले तर तुमची दात तुम्हाकडे परत येवो १४ आणि जो कोणी तुमचा स्वीकार करणार नाही, व तुमची वचने ऐकणार नाही, त्याच्या घरातून किंवा नगरातून निघताना आपल्या पायांची धूळ झाडून टाका १५ मी तुम्हास

खचित सांगतो की, न्यायाच्या दिवशी त्या नगरापेक्षा सदोस व गमेरा याच्या देवाला सोपे जाईल

“१६ पहा, मी लाडक्यामार्थे मेंढरासारखे तुम्हास पाठवितो, यास्तव तुम्ही सापासारखे बसत व रुधुर्नासारखे साधसुद घ्या १७ मनुष्याविषयी जण, कारण ते तुम्हास न्यायसभाच्या स्वाधीन करतील, व आपल्या समास्थानात तुम्हास फक्के मारतील, १८ आणि देवाधिकारी व राजे यांस व विदेश्यास साक्ष पटावी म्हणून तुम्हांस त्यापुढे माझ्यामुळे नेतील १९ आणि तुम्हास स्वाधीन करतील तेव्हा फक्त काय बोलवे याविषयी काळजी करू नका, कारण तुम्ही काय बोलवे याची खाच घटकेस तुम्हास प्रेरणा होईल. २० कारण बोलणारे तुम्हा नाही, तर तुमच्या बापाचा आत्मा हाच तुम्हामार्थे बोलणारा आहे २१ माऊ भावाला व आप पालला जिथे मारण्यास घरून देईल, आणि “मुले धांदबापावर उठून” त्यास जिथे मारतील २२ माझ्या नामाकडे सर्प लोक तुमचा द्वेष करतील, जो शेवटपर्यंत टिपेल तोच तरेल २३ जेव्हा एका नगरात तुमचा छळ करतील तेव्हा दुसऱ्यात पळून गा, मी तुम्हास खचित सांगतो, मनुष्याचा पुत्र येईपर्यंत ह्याएलाची नगरे तुम्हास धाडोणार नाहीत

“२४ शुद्धेया शिष्य घोर नाही २५ आणि धन्यपेक्षा दास घोर नाही २६ शिष्य शुद्धसारखा व दास धन्यासारखा न्हाया, इतके त्यास पुढे, परधन्यास बालजवळ म्हणेल तर धन्यास आपल्यास किती विशेषकरून म्हणतील? २६ यास्तव म्यांस भिऊ नका, कारण उषड होणार नाही असे काही झाकलेले नाही, आणि कळणार नाही असे काही गुप्त नाही २७ जे मी तुम्हाशी अधारात बोलतो ते उजेडात साधा, आणि तुमच्या दावात सांगितले जे तुम्हा ऐकता ते धाड्यावरून गाजवा २८ आणि जे घरीराला बघितात, पण आत्म्याला बघावयास समर्थ नाहीत त्यास भिऊ नका, तर, आत्मा व घरीर या दोघांचा नरकात नाश करायस जो समर्थ आहे त्याला भ्या २९ दोन चिमण्या दमडीला विकतात की नाहीत? तथापि तुमच्या बापाच्या सत्तेशिवाय त्यातून एकही भूमीवर पडत नाही ३० तुमच्या डोण्यावरले सर्व केंस देखील मोठेले आहेत ३१ यास्तव भिऊ नका, बहुत चिमण्याहून तुमचे मोठे अधिक आहे ३२ जो कोणी मनुष्यासमोर वला अगोवारील त्यावर मोदि आपल्या स्वर्गीतील बापासमोर अगोवारीन. ३३ पण जो कोणी मनुष्यासमोर मला नाकारील त्याला मीही आपल्या स्वर्गीतील बापासमोर नाकारिन

“३४ मी पृथ्वीवर शांतता चालवावयास आलों असे समजू नका, मी शांतता चालवावयास नव्हे, तर तरवार चालवावयास आलों ३५ कारण “पुत्र व बाप, कन्या व आई, सून व सासू, यांत विरोध” पाडण्यास मी आलों ३६ आणि “मनुष्याच्या घरचेच लोक त्याचे वैरी होतील”

१५ जो माझ्यापेक्षा बापावर किंवा आईवर अधिक प्रीति करितो तो मला योग्य नाही, आणि जो माझ्यापेक्षा पुत्रावर किंवा कन्येवर अधिक प्रीति करितो तो मला योग्य नाही २८ आणि जो आपला वधस्तंभ उचलून घेऊन माझ्या मागून येत नाही तो मला योग्य नाही ३९ ज्याने आपला जीव राखिला तो त्याला गमाविले, आणि ज्याने माझ्याकरिता आपला जीव गमाविला तो त्याला राखील

४० जो तुम्हास वर्गीकारितो, तो मला अव्यक्त करितो, आणि जो मला वर्गीकारितो, तो ज्याने मला पाठविले त्याला अर्गीकारितो ४१ प्रवक्त्याला प्रवक्त्या म्हणून जो अर्गीकारितो त्याला प्रवक्त्याचे प्रतिफल मिळेल, आणि धर्मिकाला धर्मिक म्हणून जो अर्गीकार करितो त्याला धर्मिकाचे प्रतिफल मिळेल ४२ आणि या लक्षांतीतल एकाला शिष्य म्हणून जो कोणी गार पाण्याचा प्याला केवळ पाशितो तो आपल्या प्रतिक्रियाला मुकणारच नाही, असें मी तुम्हास खर्चात सांगतो ” (मत्तय अ० १०)

जुन्या आचार धर्माशी भावनाप्रधान व नीतिप्रधान धर्माचा उडालेला खटना मत्तयाने वर्णन केला आहे तो असा

“तेव्हा यरुसलेमहून परततो व शारी येथूनदे येऊन म्हणाले,—२ तुझे शिष्य बडिलाचा संप्रदाय का उल्लेखित ? कारण मोहनसमयी ते हात घूत नाहीत ३ त्याने त्यास उत्तर दिलें कीं तुम्हाहि आपल्या संप्रदायेवरून देवाची आज्ञा का उल्लेखित ? ४ कारण देवाने असें म्हटलें कीं, तू ‘आपल्या बापाचा व आईचा सन्मान कर,’ आणि ‘जो बापाची किंवा आईची निंदा करितो त्याला देहात शिक्षा देवाची’ ५ परंतु तुम्ही म्हणता, ‘जो कोणी बापाला अथवा आईला म्हणेल कीं, जे मीं दिवसानें तुझ हित मज करून झाले असेल ते अर्थ आहे’ — ६ तो आपल्या बापाचा सन्मान करणारच नाही या प्रसंगी तुम्ही आपल्या संप्रदायेकरून देवाचे वचन रद्द केले आहे ७ अहो टोंगी, तुझाविषयी यशयानें प्रवचन ठीक सांगितलें कीं, ८ हे लोक ओठांनीं माझा सन्मान करितात, परंतु त्यांचे अंतःकरण मगणातून दूर आहे ९ ते मनुष्याचे नियम, दाख म्हणून शिकवून माझी अर्थ अच करितात ” १० तेव्हा त्यानें सनुद्याला आपणाऊं देवो वून म्हटलें, ऐश व समजून घ्या ११ जे तोंडात जातें ते मनुष्याला विटाळीत नाही तर जे तोंडातून निघतें ते मनुष्याला विटाळवितें १२ नंतर शिष्य येऊन खाल्या झाले, ‘हे वचन ऐकून परततो आडपळले हे तुला कळलें काय?’ १३ त्यानें उत्तर दिलें कीं, जजे रोप माझ्या स्वर्गाय दिशानें लाविलें नाही तें उपटलें माईल १४ त्यास अनु या, ते आपले बागेडे आहेत आणि आपल्या आपल्याला जेऊ लागला तर दोघेहि खाचेंत पडतील १५ पेजानें रमाला उत्तर दिलें, हा दाखला आम्हास फाडून सांग १६ तो म्हणाला, आजूचहि तुम्ही सुद्धा अशांनीं याहा काय? १७

जे काही तोंडात जातें ते पोटात उतरतें, व बाहेर सौख्य पात टाकलें जातें हे तुम्ही समजत नाही काय ? १८ जे तोंडातून निघतें ते अंतःकरणातून येतें व मनुष्याला विटाळवितें, १९ कारण अंतःकरणातून दुष्ट कल्पना, लून, व्यभिचार, आरकमें, चोऱ्या, चोऱ्या साही, शिष्यागाळी, हीं निघतात, मनुष्याला विटाळविणारीं तीं हांच आहेत, न धुतलेल्या हातांनीं जेवणें हे तर मनुष्याला विटाळवीत नाही ” (मत्तय अ० १५)

आचरणानें अयोग्य पण उपदेश करण्यात पडास्त अशा वर्गाशीं देखील येशू अप्रिय व्हाव लागलें. त्यास उत्पना वर बसलेल्या लोकांची टोंगि बाहेर काढावी लागली, आणि प्रवक्त्याचा लोकांनी छळ केला त्याबद्दलहि येशूस बालवें लागलें त्या स्थितीचा निदर्शक उतरात मत्तयात सापडतो

“तेव्हा येशू लोकांसमुद्रापास व आपराचा शिष्यास म्हणाला, २ शारी व परततो हे मींय च्या आसनावर बसले आहेत, ३ यस्तव ते जे काही तुम्हांस सांगतील ते शब्द आचरा व पाळा, परंतु त्याच्या करण्याप्रमाणें कर नका, कारण ते सांगतात पण करीत नाहीत ४ ते जड व बाढायास दृष्टि अशी धोक्षी बाधून लोकांच्या खांद्यावर देतात, परंतु तीं सांगण्यास ते स्वतः बोटहि लावायचाचे नाहीत ५ आणि मनुष्यांनीं पहावीं म्हणून ते आपलीं सर्व काम करितात, आणि आपलीं मजपत्ते रद्द करतात, व आपले गोंडे मोडे करतात, ६ जेवणावळीत श्रेष्ठ स्थानें व समास्थानात श्रेष्ठ आसतें, ७ व चावठावर नमस्कार घेणें व लोकाकडून गुरमी असें म्हणवून घेणें हीं त्यास आवडतात ८ तुम्ही तर आपणास गुरमी असें म्हणवून घेऊ नका, कारण तुमचा शुद्ध एक आहे, व तुम्ही सर्वे आज आदा ९ पृथ्वीवरील केन्नाला बाप म्हणू नका, कारण तुमचा बाप एक आहे, तो स्वर्गाय आहे १० आणि आपणास गुरमी असें म्हणवून घेऊ नका, कारण तुमचा शुद्ध एक, तो खिस्त आहे ११ जो तुम्हांमध्ये माठा त्यानें तुमचा सवक व्हावें १२ जो कोणी आपणाला उच करील तो नीच केग जाईल, आणि जो कोणी आपणाला नीच कराल तो उच केला जाईल

“१३ अहो घ घा व परततो, अहो टेंग्यानी, तुम्हास हाय हाय ! कारण तुम्ही स्वर्गाचे राज्य लोकांनीं आत जाऊ नये म्हणून बंद करिता, तुम्ही स्वता अंत जात नाही व आत जाणाऱ्यासहि जाऊं दत्त नाही

“१५ अहो शाळा व परततो, अहो टेंग्यानी, तुम्हास हाय हाय ! कारण तुम्हा एक शिष्य मिळवतासाठीं समुद्र व भूमि फिरता, आणि तो मिळाला म्हणजे तुम्हा खाला आपणाहून दुपट नरकाचा पुत्र करिता

“१६ अहो आपल्या वटव्यानी तुम्हास हाय हाय ! कारण तुम्हा म्हणता, कोणी देखली घाप घसरी, तर खात काही नाही परंतु कोणी देवळाच्या सोम्याची शपथ घेतरी तर तो म्हणी आहे १७ अहो मूख व आपल्यानी, मोठे कोणतें, त सोन किंवा ज्याच्या योगानें ते सोने पाविन

झालें तें देऊल ! १८ तुम्ही म्हणता, कोणी वेदीची शपथ घेतली तर त्यात काहीं नाही, परंतु विश्वरील अर्पणाची शपथ कोणी घेतली तर तो ऋणी आहे. १९ अहो अंध-ळ्यानो, गोळे तें कोणतें. अर्पण किंवा अर्पण पवित्र करण्याची वेदि ? २० यास्तव जो कोणी वेदीची शपथ घेतो तो तिची व तिनवर जे काहीं आहे त्याची शपथ घेतो. २१ आणि जो देवळाची शपथ घेतो तो त्याची व त्यात राहणाऱ्याची शपथ घेतो, २२ आणि जो स्वर्गाची घेतो तो देवाच्या सिंहासनाची व त्यावर बसणाऱ्याची शपथ घेतो.

२३ अहो घाली व पुरूशी, अहो डोंग्यानो, तुम्हास हाथ हाथ ! कारण पुदिना व शेपा व जिरे यांचा दहामास तुम्ही देता. आणि नियमशास्त्रातील सुटप गोष्टी, म्हणजे न्याय व दया व विश्वास ह्या तुम्ही सोडरंग आहेत; ह्या करा-याच्या होत्या, तरी त्या सोडल्या पाहिजेत असे नाही. २४ अहो अंधळ्या घाटाच्यानो, तुम्ही मुरवूट घालून वाडितां व उट मिळून दाबिता.

२५ अहो घाली व पुरूशी, अहो डोंग्यानो, तुम्हास हाथ हाथ ! कारण ताटगडी वाहेलून साक करिता पण ती आतून जुलूम व असंयम यानी भरली आहेत. २६ अरे अंधळ्या पुरूशा, पाहिल्याने वाढी आतून साक कर, झणजे ती वाहे-रानहि साक होईल.

२७ अहो घाली व पुरूशी, अहो डोंग्यानो तुम्हास हाथ हाथ ! कारण तुम्हा जुना हाकलेल्या कवरासाविडे आहा, त्या वाहेलून सुट दिवतात, परंतु आतून मेंढराच्या हाडानी व सर्व प्रकारच्या मळानें भरल्या आहेत. २८ तसेंच तुम्ही वाहे-लून लोकान धार्मिक दिवतां, परंतु आतून डोंग्याने व अध-मोर्ने भरलेले आहा !

२९ अहो घाली व पुरूशी, अहो डोंग्यानो, तुम्हास हाथ हाथ ! कारण तुम्ही प्रवक्त्याच्या कवरा साविता व धार्मि-कांची घडी घुगारितां, ३० आणि म्हणता, आम्ही आपल्या वाडिल्या दिवसात असतो तर प्रवक्त्याचा रक्षापात कर-ण्यात त्याचे भागिदार झालीं नसात ३१ यावरून तुम्ही प्रवक्त्याचा पात करणाऱ्याचे पुत्र आहा, अशी तुम्ही आप-पास सास देता. ३२ तर तुम्ही आपल्या वाडिलाचे माप मारा. ३३ अहो सांगनो, सापाच्या पिळानो, नरकदेड कसा चुटवण ! ३४ यस्तव, पहा, मी तुम्हाजकडे प्रवक्ते व ज्ञानी व शास्त्री यास पाठविलो, तुम्हा लावून किर्येकास जिवें माराल वधस्तीर्मी घाल, आणि किर्येकास आपल्या लग्नस्थानामध्ये फटके माराल व नगरीनगरी त्याचा पाटलाय कराल, ३५ यासाठी की धार्मिक हावेन याच्या रक्षापासून, ज्याला तुम्ही वेदी व पावित्र स्थान यांच्यामध्ये शिबे मारिले तो गरज्याचा पुत्र जराया याच्या रक्षापर्यंत जे सर्व धार्मिकांचे रक्ष पृथ्वीवर पाडिले ते तुम्हावर यावे. ३६ मी तुम्हास खबोत सांगतो, हे सर्व या पिढीवर येईल.

३७ यस्तवेमे, यस्तवेमे, प्रवक्त्याचा पात करणाऱ्याचे व तुम्हाडे पाटविल्यास फोंडमार करणाऱ्याचे ! अशी कोयडी आपली रिल पंथायाली एकवटतें त्याप्रकारें तुजो लकरो एक-यटायाची कितादां माझी इच्छा होती, पण तुमची इच्छा नव्हती ! ३८ पहा, 'तुमचे घर तुम्हास ठेविले आहे' ३९ मी तुम्हास सांगता की आतांपासून 'प्रभुच्या नावानें येणारा तो धन्यवादित' असे म्हणाल तोपेवत मी तुमच्या हाथीस पडणारच नाही." (मत्तय अ० २३)

येसूच्या चरित्रांत प्रीक तत्वज्ञान घुपडून त्याचा संप्रदाय युरोपायांस प्राप्ता करण्याचें श्रेय योहानच्या शुभवर्तमानास देण्यात आलें आहे योहानाच्या शुभवर्तमानाचें भिन्नस्वरूप त्याच्या प्रचारमावळीनच व्यक्त होईल ती म्हणतो.

"प्रार्थनें शब्द होता, आणि शब्द देवासहित होता, आणि शब्द देव होता. २ तोच प्रार्थनें देवासहित होता. ३ त्याच्या द्वारे सर्व झाले, आणि जे झाले, असे काहीच त्यालापून झाले नाही. ४ त्यात जीवन होतें, व ते जीवन मनुष्याचा प्रकाश होतें. आणि तो प्रकाश अंधारात प्रकाशतो तरी अंधाराने त्याला ग्रहण केले नाही देवाने पादविलेला एक मनुष्य प्रकट झाला, त्याचें नाव योहान. ५ तो साक्षीकरिता म्हणजे त्या प्रकाशाविषयी साक्ष देण्याकरिता आला, यासाठी की त्याच्याद्वारे सर्वानी विश्वास घरावा. ६ तो हा प्रकाश नव्हता, तर त्या प्रकाशाविषयी साक्ष देण्याकरिता आलेला होता. ७ जवळ येणारा जो खरा प्रकाश प्रत्येक मनुष्याला प्रकाशित करितो तो होता १० अगत तो होता, व जग त्याच्याद्वारे झालें, तरी जगानें त्याला जाणिलें नाही. ११ तो आपल्या स्वकीयासाठी त्या तरी त्याच्या स्वकीयांनी त्याचा अंगीकार केला नाही १२ जितक्यानी त्याचा अंगी-कार केला तितक्यास, म्हणून त्याच्या नांवावर विश्वास देव-णाऱ्यास त्यानें देवाचीं छंदे होण्याचा अधिकार दिला १३ त्याचा जन्म रक्षापासून किंवा देहाच्या इच्छेपासून किंवा मनुष्याच्या इच्छेपासून नव्हें, तर देवापासून झाला १४ शब्द देही झाला, आणि रूपा व सत्य यानी पूर्ण धातून त्यानें आम्हामध्ये बस्ती केली, आणि आम्ही त्याचें गौरव पाहिले, ते गौरव यापासून आलेल्या एटलयाचे असे होतें १५ त्याविषयी योहान साक्ष देतो, आणि उच्च स्वरानें म्हणतो की, जो माझ्यापासून येतो तो माझ्या पुढे झाला आहे, कारण तो माझपुढी होता. असा जो मी सांगितला तो हाच आहे १६ कारण त्याच्या पूर्वतत्त्वात आला सर्वोस सिद्धाळे, होय, कुरेवर रूपा. १७ नियमशास मोश्याच्या द्वारे दिले होते, रूपा व सत्य ही येसू दिव्साच्या द्वारे आली. १८ देवाला कोणी कधी पाहिले नाही, जो एतला पुन यापाच्या उराशी असतो त्यानें तो प्रकट केला "(योहान अ १)

येसूचे अष्टश आणि देवाच येसूकडूनच योहानानें बद्-विलें आहे.

“१२ यास्तव येशूने पुन्हा त्याची धोळत असता म्हटले, मी जगाचा प्रजासि आहे, जो मला अनुसरतो तो अंधारात चालणारच नाही, तर स्नाजवळ जीवनाचा प्रकाश असेल १३ यावरून परकी त्याला म्हणाले, तू आपणाविषयी साक्ष देतोस, तुम्ही साक्ष खरी नाही. १४ यावरून येशूने त्यास उत्तर दिले की, मी मी आपणाविषयी साक्ष देतो तरी माझी साक्ष खरी आहे, कारण मी कोटून आलों व कोटें जातो हें मला ठाऊक आहे, मी कोटून येतो व कोटें जातो हें तुम्हास ठाऊक नाही. १५ तुम्ही देहबुद्धाने न्याय करता मी कोणाचा न्याय करीत नाही, १६ आणि जर मा न्याय केला तर माझा न्याय खरा आहे, कारण मी एक-टाच नाही, तर मी व ज्याने मला पाठविलें तो असे आहे. १७ तुमच्या नियमांवालात असे लिहिलें आहे की, दोन मनुष्यांची साक्ष खरी आहे १८ मी आपणाविषयी साक्ष देणारा आहे, आणि ज्या बापांने मला पाठविलें तोहि मज-विषयी साक्ष देतो १९ यावरून ते त्याला म्हणाले, तुम्हा बाप कोटें आहे ? येशूने उत्तर दिले की, तुम्ही मला व माझ्या बापालाहि जाणत नाही, जर तुम्ही मला जाणिलें असतें तर माझ्या बापालाहि जाणिले असतें. २० तो देव-ळात शिकवीत असता ह्या वचने भाडारात धोळला, तरी कोणी त्याला धरिलें नाही कारण त्याचा समय तोंपर्यंत आला नव्हता.

२१ यास्तव त्यास तो पुन्हा म्हणाला, मी निघून जातो, आणि तुम्ही माझा दोष कराल आणि आपल्या पापात मराल, जेथें मी जातो तेथे तुमच्याने येववत नाही २२ यास्तव रद्दरी म्हणले, जेथें मी जातो तेथे तुमच्याने येव-वत नाही, असें तो म्हणतो, यावरून तो आपणास शिवे मारून पणार आहे की काय ? २३ त्यानें त्यास म्हटले, तुम्हा सालचे आह्वा, मी वरचा आहे, तुम्ही या जगाचे आह्वा, मा या जगाचा नाही. २४ यास्तव मी तुम्हास सांगितले की, तुम्ही आपल्या पापात मराल, कारण मा तो आहे, असा जर तुम्ही विश्वास धरणार नाही तर तुम्ही आपल्या पापात मराल २५ यास्तव त्यानी त्याला म्हटले, तू कोण आहेस ? येशूने त्यास म्हटले जे पहिल्यापासून तुम्हास सांगत आलों तेच २६ तुम्हाविषयी मला बहुत बोलायाचे आहे व न्याय करायचा आहे, ज्यानें मला पाठविले तो खरा आहे आणि ज्या गोष्टी मी त्यापासून ऐकिल्या त्या मी जगास सगतां. २७ तो आम्हाशी बापाविषयी बोलतो असें ते समजले नाहीत २८ यास्तव येशूने त्यास म्हटले, जेव्हा तुम्ही मनु-ष्याच्या पुत्राला उच कराल तेव्हा तुम्हा जाणाल की, मी तो आहे, आणि मा आपल्याआपण पाहो करीत नाही तर बापांने मला शिकविल्याप्रमाणें मी या गोष्टी बोलतो २९ आणि ज्यानें मला पाठविले तो माझ्याबरोबर आहे त्यानें मला एकटें सोडिलें नाही, कारण मी त्याला आवडतें तें मी

सर्वदा करितों ३० तो या गोष्टी बोलत असता बहुत लोकानी त्यावर विश्वास ठेविला.

३१ यास्तव ज्या जुद्दुयानी त्याचा विश्वास भरिला त्यांस येशूने म्हटले, जर तुम्ही माझ्या वचनात राहिला तर खरो-खर माझे शिष्य आहा, ३२ आणि तुम्ही सत्य जाणाल, व सत्य तुम्हांस स्वतंत्र करील. ३३ त्यांनी त्याला उत्तर दिले की, आम्ही अब्राहामाचा वंश आह्वा, व कधीहि कोणाच्या दास्यात नव्हता, तर तुम्हा स्वतंत्र व्हाल असे तू फस म्हण-तोस ? ३४ येशूने त्यास उत्तर दिले की, मो तुम्हास खर्चात खर्चात सांगतो, जो कोणी पाप करितो तो पापाचा दास आहे ३५ आणि दास घरात सर्वकाळ राहत नाही, पुत्र सर्वकाळ राहतो ३६ यास्तव जर पुत्र तुम्हास स्वतंत्र कराल तर तुम्ही खरे स्वतंत्र व्हाल ३७ तुम्हा अब्राहामाचा वंश आह्वा हे मला ठाऊक आहे, तरा तुम्हास माझ्या वृच-नाची गति होत नाही म्हणून तुम्ही मला जिवे मारायास पाहता ३८ मी बापाजवळ जे पाहिल ते बोलतो, तसेच तुम्ही आपल्या बापापासून जे ऐकिलें तें करिता. ३९ त्यांनी त्याला उत्तर दिले की, आमचा बाप अब्राहाम आहे येशूने त्यास म्हटले जर तुम्ही अब्राहामाची वक्रे असता तर तुम्ही अब्राहामाची वक्रे केली असती ४० परंतु आता ज्यानें देवापासून ऐकिलें सत्य तुम्हास सांगितलें त्या मला मनुष्याला आता जिवे मारायास पाहता, अब्राहामास असें केले नाही

४१ तुम्ही आपल्या बापाची वक्रे करिता. ते त्याला म्हणाले, आम्ही व्यभिचारापासून जन्मलों नाही. आम्हास एरच याप. दानजे देव आहे ४२ येशूने त्यास म्हटले, जर देव तुमचा बाप असता तर तुम्ही मजवर प्रीति केला असतो, कारण मी देवापासून निघालों व आलों आहे, मी आपल्या आपण आलों नाही, तर त्यानें मला पाठविले. ४३ तुम्ही माझे बोलणे का समजत नाही ? याचे कारण असें की, तुमच्यानें माझे वचन ऐकवत नाही ४४ तुम्ही सैतान बापापासून शाला आह्वा आणि आपल्या बापाच्या वासना-प्रमाणे करायचा इच्छिता तो प्रारंभापासून मनुष्यातक आहे आणि तो सत्यत टिकला नाही, कारण त्यामध्ये सत्य नाही, तो खोटे बोलतो, ते आपल्यातूनच बोलतो कारण तो लबाड व लबाडाचा बाप आहे ४५ मी तर तुम्हास सत्य सांगतो म्हणून तुम्ही माझा विश्वास धरीत नाही. ४६ तुम्हातील कोण मजवर पाप लागू करील ? मी सत्य सांगत असता तुम्हा माझा का विश्वास धरीत नाही ? ४७ जो देवा कळला आहे तो देवाच्या गोष्टी ऐकतो, तुम्हा देवाकडले नाही याच कारणानें तुम्ही ऐकत नाही ४८ जुद्दुयानी त्याला उत्तर दिले की, तू सोमरोनी आहेस व तुला भूत लागले आहे, हे आम्ही ठीक दणतो की नाही ? ४९ येशूने उत्तर दिले की मला भूत लागले नाही तर मी आपल्या बापाचा सन्मान करितों, आणि तुम्ही माझा थपमान करिता. ५० मी तर

आपलें गौरव पाहूत नाहीत, पाहणारा व न्याय करणारा कोणी एक आहे. ५१ मी तुम्हांस खचीत खचीत सांगतो, जर कोणी माझे वचन पाळील तर तो कधीहि मरण पावणारच नाही. ५२ यहुदी त्याला झगले. तुला मृत लागलें आहे हें आतां आम्हांस फळेलें. अब्राहाम व प्रबोधि मेले आणि तूं झग-
तोस, जर कोणी माझे वचन पाळील तर त्याला कधीहि मरणवाच्य अडुमच होणारच नाही. ५३ ओ आमचा बाप अब्राहाम मेला त्यापेक्षां तूं मोठा आहेस काय ? प्रबोधि मेले, तूं आपणाला कोण झगवितोस ? ५४ येथुन उत्तर दिलें की, मी स्वतः आपलें गौरव घेले तर तें कांहीं माझे गौरव नाही, माझे गौरव करणारा माझा बाप आहे, त्याला तो आम्हांचा देव आहे असें तुम्हीं म्हणता. ५५ तरी तुम्ही त्याला जाणलें नाही; मी तर त्याला जाणतो; आणि मी त्याला जाणत नाही, असें जर झणेल तर तुमच्या सारखा लबाड होईन; तर मी त्याला जाणतो व त्याचें वचन पाळितो. ५६ तुम्हा पाप अब्राहाम माझा दिवस पाहण्याच्या उरकेंतें जगावितो झाला व पाहून हर्ष पावला. ५७ यावरून यहुदी त्याला म्हणाले, तुला अजून पन्नास वर्षे झाली नाहीत आणि तूं अब्राहामाला पाहिलें काय ? ५८ येथून त्यांस झटलें, मी तुम्हांस खचीत खचीत सांगतो, अब्राहाम झाला त्यापूर्वी मी आहे. ५९ यावरून त्यांनी त्यावर फेकणवाकरीतो धोंडे उचलिले; परंतु येशू देववाचन गुप्तपणें निवृण मेलाले. (योहान ८-८).

प्रेमितीची कृते म्हणून जी नव्या करारांत भाग आहे त्यांत येशूच्या अवतारपणाविषयी त्याच्या निकट शिष्यांच्या साक्षी व त्याच्या निकट शिष्यांचे उपदेश आहेत. जे येशूच्या विरुद्ध होते ते त्याचे पुढें निस्सीम शिष्य झाले. अशापैकी जो वेन त्याची साक्ष आपण प्रथम अवलोकनाचे घेतले.

३४ तेव्हा येजानें तोंड उघडून म्हटलें,

देव पदपताही नाही, हें मला पदें समजतें. १५ तर सर्वे राष्ट्रां-
पैकी जो त्याला भितो व उदर्यां ह्मणें धार्मिक आहेत तो त्याला मान्य आहे. ३६ येशू शिस्त (तोच सर्वांचा प्रभु) यावरून देवानें शांतविणें सुवर्तमान पाजवितांना न वचन ह्याएल्यच्या सैतानास पाठविले; ३७ तें कोणतें तर, योहानानें जो बाप्ति-
स्मा गाजविला त्यानंतर गालीलापासून ग्रारंभ करून सर्व यहुदीयेमध्ये जी गोष्ट पडली ती तुम्हीं गाणता; ३८ नातोरी तो येद; त्याला देवानें पवित्र आत्म्याच्या व सामान्यांच्या अभिप्रेक केला; तो सत्कर्म करीत, व सैतानाच्या सत्तेखाली असलेल्या सर्वांस बरे करीत फिरत असे; कारण देव त्याच्या-
भरोवर होता. ३९ आणि त्यानें यहुद्यांच्या देशांत व यरुस-
लेमंत जे कांहीं केले त्या संपेचे साक्षी आम्ही आहो; त्यांनी त्याला सांपावर टांगून मारिले; ४० त्याला देवानें तिसऱ्या दिवशी उठविले, व तो प्रगट व्हावा असें केले, ४१ तरी सर्व लोकांस नव्हे, पण जे साक्षी देवानें पूर्वी निवडलेल्या आम्हांस; त्या आम्ही तो मेलेल्यापासून उठल्यानंतर त्याच्या

बरोबर राहिले प्याले. ४२ आणि त्यानें आम्हांस आज्ञा केली की, लोकांत उपदेश करा व साक्ष या की, देवानें नेम-
लेला जीवतोचा व मेलेल्यांचा असा न्यायाधीश हाच आहे. ४३ त्याला सर्वे अविविवादी साक्षी आहेत वी, त्यावर विश्वास ठेवणाऱ्या प्रत्येकाला त्याच्या नांवानें पापांपासून मुक्ति मिळेल. (प्रेषित, अध्याय १०).

२, ३ अधिष्ठा महात्मान, जे आपण यहुद्यांच्या बालां, त्यांचे पादविवाद व धर्मविचार विशेष जाणत आहां त्या आपणापुढें यहुदी ज्यांविषयी मजबूत दोषांपात्र ठेवितान त्या सर्वांविषयी मला आन प्रत्युत्तर द्यावयाचें आहे, यावरून मी आपणाला मागवान मानितो; यास्तव मी आपणास विनंति करितो की सहजतेन माझे एका.

४ तरापणापासूनचे जे माझे वर्तन पहिल्यापासून याच्या लोकांमध्ये यदादेमेस होतें तें सर्व यहुद्यांस माहोत आहे. ५ ते पहिल्यापासून मला दौडवताना म्हणून त्यांची दृष्टा असली तर ते साक्ष देतील की, आमच्या धर्माच्या कडकडीत पर्यायप्रमाणें मी पकडी होतो. ६ आणि आतां देवानें आमच्या पूर्वजांस जें वचन दिलें, त्याच्या आशेविषयी माझा न्याय होण्याकरितां मी रुभा आहे. ७ तें पंचम प्राप्त होण्याची आशा आमचे बाप वंश, रात्रीदिवस एकाप्रतें देवाची सेवा करात राहून बाळगितात; त्याच आशेचा, हे राजा, मजबूर यहुदींनी आरोप ठेविला आहे. ८ जर देव मेलेल्यास उठवितो, तर हे तुम्ही अविवक्षितनाय कां ठरवितो ? ९ मलाहि वाटत असो की, नातोरी येशूच्या नांवाविरुद्ध पुच्छ करावे. १० आणि सर्व मी यदादेमेस केलेहि; सुख याजकापासून अधिपार मिळवून बहुत पवित्र छोकास बंदि-
शाळांत कोडून टाकिलें, आणि त्यांच्या घातास मी संमति दिली. ११ आणि प्रत्येक समास्यानात त्यांस कारंकार शासन करून दुर्भाषण करव्यास साध्याच्या प्रयत्न करीत असें, आणि त्यांवर अतिशय पिशाचून पाहरेच्या जरांपर्यंत देसोल मी त्यांच्या पादोस लागे. १२ आणि अद्या क्रमांत असतां मुख्य याजकांच्या अधिकां व परधानां घेऊन थिमे-
दकांके खाल्ली होती, १३ तेव्हा हे राजा, वाटेवर देव-
प्रहरी सूर्याच्या तेजापेक्षां तेगस्त्री असा आकाशाचा प्रकाश माझ्या व मजबूरवर चालणाऱ्यांच्या समोरीत चकाकता मी पाहिला. १४ तेव्हां आम्हां सर्वे भूमीवर पडलो, झुतक्यांत झुती आंघेत मजरी कोलतो मी अशी काणी ऐकिली की, सोला, सोला, माझा छड कां करितोस ? पराणीवर लाय मारणें हें तुला कडीण. १५ मी झटले, हे प्रभु, तें कोण आहेस ? प्रभु म्हणाला, ज्या येशूला तूं छड करितोस तोच मी आहे. १६, १७ तर जड, उमा राह्या, ज्यांत तूं मला पाहिलें, व या छोकांपासून व विदेशी छोकांपासून तुमें रक्षण करिताना ज्यांत तुला दृष्टेन देईन त्या छोटांचा सेवक व साक्षी नेमावा या साठी मी तुला दृष्टी दिले. १८ त्यांकरे मी आतां पाठवितो, यासाठीं की त्यांनीं आभारापून

व सैतानाच्या अधिकारातून देवाकडे फिरावे, म्हणून तू त्याचे डोळे उघडाने, आणि त्यांनी भबवरल्या विभासाने पापाची क्षमा व पवित्र शास्त्राच्यामध्यें वतन पाबावे. १९ म्हणून हे राजा अभिप्रा, मीं तो स्वर्गास दयात अवमानिला नाही. २० तर पद्विस्त्यानें विनिदनात व ग्रहणलेमेंत व अवघ्या यहुदीस देशात व विदेशी लोकात उपदेश केला कीं, पश्चात्ताप करा, आणि पश्चात्तापास शोभतील अशां कर्मे करून देवाकडे फिरा २१ या कारणासुळे यहुदी मला देवाकडे धरून बघायला पाहता होते. २२ तथापि आजपर्यंत देवापासून साहाय्य पावून लहान मोठ्यास साक्ष देत राहिला आहे. आणि ज्या गोष्टी होणार आहेत म्हणून भविष्यवाद्यांनीं व मोश्यानें सांगितले, त्यासोबान मीं दुसरें काहीं सांगितले नाहीं. २३ त्या अशा कीं खिस्त दुसऱ्या सोसपारा अस्ताव व मेलेल्यातून उठणारायेकीं पहिल्या असून त्यानें आमच्या लोकास व विदेशी लोकास उजेड दाखवला. (प्रेषित, अ० २६)

पाल ह्या ख्रिस्ती संप्रदायाचा द्वितीय संस्थापक होय अशी त्याची ख्रिस्ती जगात आट्या आहे त्याची पत्रे जोंरदार व नीतिमतेच्या आवेशाने परिपूर्ण आहेत त्यातील काहीं उत्तरे दिल्याशिवाय ख्रिस्ती वास्तवाच्या वर्णनाची परिपूर्णता होणार नाही. ख्रिस्ताचाच उपदेश त्यानें निराळ्या शब्दांनीं मांडला पण त्यात वैयक्तिक काहींच आले नाहीं असें नाहीं. ख्रिस्ती मंडळीत भाडनें घट्ट बघावी आणि सर्वोर्ची सहकारितेनें फायें करावे याबद्दल त्याचा प्रयत्न असें त्यानें ख्रिश्चनां कसें वागवो यासंबंधानें जे नियम केले त्यास अर्वाचीनकाळीं खीर्वाकडून आक्षेप घेण्यात येत आहे. त्याचें ख्रिश्चाच्या सामान्यानाविषयीं विवेचन येथें प्रथम अवतरितो.

“ प्रत्येक पुरुषाचा मस्तक खिस्त आहे, आणि स्त्रीचा मस्तक पुरुष आहे, आणि ख्रिस्ताचा मस्तक देव आहे असें तुम्ही जाणार्थ, असें मीं इच्छितो ” जो पुरुष व्यापलें मस्तक आच्छादून प्राथेना करितो तो आपल्या मस्तकाचा अपमान करितो. आणि जीं स्त्री उपज्या मस्तकाचें प्रार्थना करतें किंवा प्रवचन करिते तीं आपल्या मस्तकाचा अपमान करिते कारण तीं मुंडलेल्या स्त्रिसारखाच होते. स्त्री जर आपलें मस्तक आच्छादित नाहीं तर तिनें आपले केश कातरावे...पुरुष देवाची प्रतिभा व गौरव वास्तवासुळे त्याला मस्तक आच्छादन करणें योग्य नाही. स्त्री तर पुरुषाचें गौरव आहे. कारण पुरुष स्त्रीपासून झाला नाहीं तर स्त्री पुरुषापासून झाली आणि पुरुष स्त्रीसाठीं उत्पन्न केला नाहीं तर स्त्री पुरुषासाठीं वेळीं तरी प्रभूत पुरुष स्त्रीपासून वेगळा नाहीं आणि स्त्री पुरुषापासून वेगळी नाही...ख्रिश्चांनीं मंडळ्यात उभेच राहवें कारण त्यास बोलण्याची परवानगी नाही, नियमशास्त्रादि सापत्ते त्याप्रमाणें त्यांनीं आधीन असावें. त्यास काहीं माहिती करून घेण्याची इच्छा असली तर त्यांनीं आपल्या

नव्यांस परीं विचारावे कारण स्त्रीनें मंडळीत बोलवे हे लजेचें आहे ” (पालचें वरियकरास पत्र १)

पालानें उर्फ पॉलनें ज्या अनेक गोष्टी केल्या त्यांतल एक महत्त्वाची ग्राष्ट म्हटली म्हणजे ख्रिस्ताचा उपदेश यहुदीमंडळीच्या बाहेर नेला आणि इतर राष्ट्रांच्या लोकांना या संप्रदायात प्रवेश करून शुद्ध पापण्यास हरपत नाही असें शिक्किलें सुता करणारे व सुता न करणारे यातील अंतर काढून टाकले. तद्विषयक वाक्ये इकिसकराच्या पत्रात आहेत.

‘ यास्तव पूर्वीची आठवण करा कीं तुम्हीं जे देहानें विदेशी, जे सुता म्हटलेल्याकडून वेसुती असे म्हटलेले, ते तुम्हीं, त्यावेळेस ख्रिस्त/विहित इसाएलाच्या राष्ट्राबाहेरच, व प्रतिज्ञेच्या वरारास परके, आशाहीन, व जगात देवहीन असे होता परंतु जे तुम्ही दूर होतो ते तुम्हीं आतां ख्रिस्त येशू ख्रिस्ताच्या रक्षानें जवळ झाला आहा. कारण आमचा समेत तो आहे. त्यानें दोषास एक केलें, आणि मधलीं आडभित पाडली, त्यानें बैर, जे आज्ञाविधांचे नियमशास्त्र आपल्या देहानें नाहिलें केलें, यासाठीं कीं त्यानें समेत करून आपणात दोषाचा एक नवा मनुष्य उत्पन्न करावा. आणि त्यानें बैर बपस्तभावर जिवें मारून त्याच्या द्वारे देवाशीं एकशरीर अशा दोषाचा समेत करावा. आणि त्यानें येकून जे तुम्ही दूर होता त्या तुम्हांस, व जे जवळ होते, त्यास शांतीची सुवाती सांगितली. कारण त्याच्या द्वारे एका आत्म्यात आम्हां उभयतांचा वित्यागवळ प्रवेश होतो. तर आतापासून तुम्ही परके व परदेशी नाहीं तर पवित्राचे एक राष्ट्र व देशाच्या परबे आहा. प्रेषित व प्रवक्त्याच्या पायावर तुम्हीं रचलेले आहा. व खिस्त येशू हाच कोषण्याचा मुख्य धोंडा आहे. ” (२. ११-२०)

ख्रिस्तीसंप्रदायात सुता शिरली नाही. सुता ही दैहिक क्रिया असून पालचें आध्यात्मिक क्रिया केली. कारण म्हणतो “ केवळ दैहिक सुता झालेलाविषयीं सावध असा जे आम्हीं देवाच्या आत्म्यानें सेवा करणारे व ख्रिस्त व येशूविषयीं आदरता बाळगणारे व देहावर भरंवसा न ठेवणारे ते आम्हां सुता झालेलेच आहां. (किलियेकरास पत्र)

पालच्या विचारान यहुदी प्रवक्त्याची मान्यता पूर्णपणे असून अनेक पापाचा मूर्तिपूजेशीं संबंध आहे अशी भावना व्यक्त होत. या प्रकारच्या भावनेमुळेच ख्रिस्ती व मुसलमान संप्रदाय लोकास पोडादायक झाले

“ १८ पण जीं मनुष्ये अनतीतनें सत्य जाणून ठेवितान त्याचा अधर्मे व अनोति यावर देवाचा क्रोध स्वर्गातून प्रकट होतो, १९ कारण देवाविषयींचे जे ज्ञान होत असते तें त्याच्या मनास व्यक्त धाह्य, का तर देवानें तें त्यास व्यक्त केले आहे, २० कारण त्याचे अदृश्य गुण म्हणजे त्याचें सनातन सामर्थ्य व देवत्व हीं निर्मिलेल्या पदार्थांवरून ज्ञात होऊन सृष्टीच्या उत्पत्तिकालापासून स्पष्ट दिसत आहेत,

यासाठी की, त्यांनी निरुत्तर म्हणून. (२१) कारण देवाला जाणत असता त्यांनी त्याला देव म्हणून गौरविले नाही, व त्याचे उपकार भागिले नाहीत, तर ते आपल्या पोकळ कल्पनांनी भ्रम्यपत् झाले, आणि त्यांचे मूढ मन अंधकाराने व्याप्त झाले २२ आपण ज्ञानी आहो असे म्हणूनत असता ते मूर्ख झाले, २३ आणि त्यांनी अविनाशी देवाच्या गौरवाचा नाशवत मनुष्य, पक्षी, चतुष्पाद व सरपटणारे जीव यांच्या आकाराच्या मूर्तींशी मोघदला केला

२४ यास्तव देवाने त्यास त्याच्या मनाच्या वाहनांत अमरतत्पणाच्या स्वाधीन केलें असें की त्याच्यामध्यें त्याच्या शरीराचा अवमान झाला २५ त्यांनी तर देवाच्या सत्याचा असत्याशी मोघदला केला आणि जो उपद्रव कर्ता युगातु युग धन्यवादित, आमेन ! त्याला सोडून उत्पन्न केलेल्या पदार्थांची भक्ति केली

२६ यासुद्धे देवाने त्यास नियम मनोभावनाच्या स्वाधीन केलें, त्यांतल्या बायकानी त्याभाविक व्यवहार सोडून विचारांत व्यवहार धरिला २७ तसेंच पुण्यानीहि खीशी त्याभाविक व्यवहार सोडून परस्पर कामतत्पन्न होऊन पुरुषांनी युद्धाशी अनुचित कर्मे केलें, आणि त्याच्या प्राक्तींचे योग्य प्रतिकूल त्यांनी आपल्या दार्यां भोगिलें २८ आणि ज्याअर्थां देवाचें पूर्ण ज्ञान प्राप्त करून घेण्यास ते मान्य झाले नाहीत, त्याअर्थां देवाने त्यास अनुचित कर्मे करण्यास अवमान्य मनाच्या स्वाधीन केलें २९ २९ ते सर्व अनीति, दुष्टपणा, लोभ वाईटपणा, यानी भरलेले असे होते, हेरा, हत्या, कलह, कपट, क्रुद्धिदानी पूर्ण असे होते. ३० ते बहाड, निदक, देवद्वेषी, उद्धट, गर्बित, आत्मछापी, दुर्गमकल्पक, मातापितरांचीं अवज्ञा करणारे, ३१ बुद्धिहीन, वचनमग्न करणारे, ममताहीन, निंदेचे अग्रे होते ३२ जे असे आचरण करितात ते मारणास योग्य आहेत, असा देवाचा नियम त्यास ठाऊक असताहि, ते स्वतः तींच कर्मे करितात इतकेंच केवळ नव्हे, तर तसें आचरण करणाऱ्यास त्याची समीतिहि आहे " (रोमकरास पत्र, अध्याय १)

" यास्तव हे मनुष्या, जो कोणा न्याय करणारा तो तू निरुत्तर आहेस, का तर ज्याविषयी तू दुस्न्यायाचा न्याय करितोस त्याविषयी तू आपणाला अन्यायी ठरवितोस, कारण न्याय करणारा तू तींच कर्मे आचरितोस ३ पण आपला ठाऊक आहे की, जे अर्थां यम आचरिततात त्या विरुद्ध देवाचा न्याय सत्यानुसार होतो ३ तर हे मनुष्या, जो तू तशीं कर्मे आचरणाऱ्याचा न्याय करीत असून तींच स्वतः करितोस तो तू देवाचा न्याय चुकवितास असें तुला वाटते काय ३४ किंवा देवाची दया तुला पश्चात्ताप करावयास लागणारी आहे, हेंच समजता, त्याचें दयालुत्व, क्षमा व सहनशीलता हीं विपुल असता, त्यास अवमानितोस काय ? ५ आणि आपला दृष्ट व पश्चात्तापहीन अंतःकरण यास अनुसरून तू जो कोषाचा व देवाचा यथार्थ न्याय प्रगट भा व ३८

होण्याचा दिवस त्या दिवसाचा क्रोध आपणासाठी साठवून ठेवितोस, ३ " तो प्रत्येकाला त्याच्या त्याच्या कर्माप्रमाणें फळ देईल, " सत्कर्माविषयीच्या धीराप्रमाणें जे गौरव सन्मान व अविनाशिता यासाठी झटतात त्यास तो सर्व कालिक जीवन देईल, ८ परंतु जे तट पाडणारे आहेत व सत्याला व मानिता अधर्माला मानितात त्यावर ९ दणजे दुष्कर्म करणारा मनुष्य, प्रथम बहूदी, आणि मग हेहेणी अशा प्रत्येकाच्या जीवावर (क्रोध व कोप संपट व हंसा हीं येतील) १० आणि प्रत्येक सत्कर्म करणारा, प्रथम बहूदी आणि मग हेहेणी यास गौरव सन्मान व क्षाति हीं होतील, ११ कारण देवापाशी पक्षपात नाही. १२ नियमशास्त्र ज्यास नाही अशा श्रितक्यानी पाप केलें तितकेंहि नियमशास्त्र नाही तरी नाश पावतील आणि नियमशास्त्र असता श्रितक्यानी पाप केलें तितक्याचा न्याय नियमशास्त्रानें ठरेल, १३ का तर नियमशास्त्र ध्रुवण करणारे देवाच्या दृष्टीनें नीतिमान् आहेत असें नाही, तर नियमशास्त्रावरण करणारे नीतिमान् ठरतील, १४ ज्यास नियमशास्त्र नाही असे विदेशी लोक जेव्हा स्वभावतः नियमशास्त्रात आहे तें करितात तज्ज्ञा त्यास नियमशास्त्र नाही तरी ते स्वतः आपणास नियम शास्त्रच आहेत, " (रोमकरास पत्र, अध्याय २)

" भावाने, कोणी मनुष्य एखाद्या अपराधात सापडला, तरी ते दुष्टी वास्तिक आहे, ते दुष्टी अशाळा सौम्यतेच्या आत्मन्यानें स्थितोपर आणा, व्हि परीक्षेत पडू नये याविषयी आपणाला समज २ एकमेकांनी ओशी वाह्या, म्हणजे तुम्ही शिस्तवादी नियम पूर्ण कराल ३ कारण आपण कोणी नसता कोणी आहो असें जो कल्पितो तो आपणाला पसं वितो ४ तर प्रत्येकाने आपापल्या कामाची परीक्षा करावी म्हणजे त्याला दुस्न्यायास संधानें नव्हे, तर केवळ आपल्या सब धर्मे आचरितेस जाता मिळेल ५ कारण प्रत्येकानें आपापला भाग पारितोष पाहिजे ६ वचनानें शिक्षण पावणारा व शिक्षण देणारा हे सर्व चांगल्या गोष्टीत एकमेकांचे भागीदार होवोत ७ पण नका, उपहास देवाचा होत नाही, कारण मनुष्य जे काही पेरितो त्याचेच त्याला पीक मिळेल ८ कारण जो आपल्या देवा साठी पेरितो त्याला देहापासून नाशाचें पीक मिळेल, आणि जो आत्म्यासाठी पेरितो त्याला आत्म्यापासून सार्वकालिक जीवनाचें पीक मिळेल ९ तर आपण बरे करण्यास धुकू नये, कारण आपण न खबलें तर यथाकाली आपणाला पीक मिळेल १० तर मग आमच्याला प्रसन्न आहे त्याच प्रमाणे आम्ही सर्वोचें व विशेषकरून विश्वासवधूचें बरे करावें " (गलती यास पत्र, अ० ६)

प्रकटीकरण. — प्रकटीकरण म्हणून एक मोठेच लेख आहे ज्याप्रमाणे आपल्याकडे काही लोक पाहू लागतात व त्यास अनेक अपूर्वे गोष्टी दिसतात त्याप्रमाणें वेदां ईश्वरपुनर्व आणि प्रधांच ईश्वरप्रणित योहानास दिसले

शनेक सुशिक्षित ख्रिस्तीवदील प्रकटीकरणासारख्या लेखास शिक्षालाबाधीत पण गूढ सत्याचा अन्ध समजत हे पाहून इतरांची बरीच करमणूक होते. प्रकटीकरणाचे स्वरूप लक्षात घेण्यासाठी काहीं उतारे दिले आहेत.

“यानंतर मी पाहिलें, तों पहा, स्वर्गांत उघडलेले आहे आणि जी पहिली वाणी ऐकिली ती मजशी बोलणाऱ्या ‘करण्याच्या’ सारखी होती ती म्हणाला इकडे ‘बर ये,’ म्हणजे जें यानंतर ‘हालें पहिले’ ते तुला दाखवीन २ इतक्यात मला आत्मावस्था प्राप्त झाली तों पहा स्वर्गांत सिंहासन मांडलेले आहे, आणि सिंहासनावर कोणी बसलेला आहे ३ जो बसलेला तो दिग्ग्यात यासफे व सादि या रत्नासारखा आहे, आणि ‘सिंहासनावरून’ दिसण्यात पावेसारखे ‘बहुलाकार मेघधनुष्य आहे,’ ४ आणि सिंहासनाभोंवतीं चोवीस सिंहासने आहेत आणि त्या सिंहासनावर ते सुत्रबद्धे व्हालेले व लोक्यावर सोन्याचे मुकुट घातलेले चोवीस बडील बसलेले आहेत असें दृष्टीस पडले ५ आणि सिंहासनाच्या आतून ‘विना’ व ‘वाणी’ व ‘गर्जना’ निघत आहेत,’ आणि सात अश्रुप मसाला सिंहासनापुढे जळत आहेत, त्या देवाचे सात आत्मे आहेत. ६ आणि सिंहासनापुढे ‘हृदिकासारखा’ जसा काय काचेचा समुद्र आहे, आणि सिंहासनाच्या मध्यभागी सिंहासनाच्या चार बाजूस पुढे व मागे ‘डोळ्यांनी भरलेले चार असे प्राणी’ आहेत ७ पहिला प्राणी ‘सिंहा’ सारखा व दुसरा गोऱ्यासारखा आहे, व ‘तिसऱ्याचे तोंड’ मनुष्याच्यासारखे आहे व ‘चौथा’ प्राणी उडत्या ‘गहडा’ सारखा आहे ८ त्या चारही प्राण्याला ‘प्रत्येकी सहा सहा परा असून ते प्राणी सर्वांगी बऱ्हा’ व पक्षाळालाहि ‘डोळ्यांनी भरलेले’ आहेत आणि ‘पवित्र, पवित्र, पवित्र,’ जो होता, आहे व येतो, ‘प्रभु देव सर्वसत्तापारी’ हे म्हणताना ते रात्रदिवस थावत नाहीं ९ आणि ‘सिंहासनावर बसलेला युगानुयुग जीवत’ याचे जेव्हा जेव्हा ते प्राणी गौरव व सन्मान व उपकारस्तुति करितात, १० तेव्हा तेव्हा ते चोवीस बडील सिंहासनावर बसलेला ‘याच्या पाया पडतात,’ आणि ‘युगानुयुग जीवत’ याला नमस्कार घालतात आणि आपले मुकुट सिंहासनापुढे ठेवून म्हणतात, ११ हे आमच्या प्रभुदेवा, गौरव व सन्मान व सामर्थ्य तुझे आहे असे म्हणून प्यावयास तू योग्य आहेस कारण, तू सर्व उत्पन्न केला आणि तुझ्या इच्छेने ते झाले उत्पन्न झाले.” (प्रकटीकरण अ० ४)

“सिंहासनावर बसलेला’ याच्या उजव्या हातावर ‘पाठपोट लिहिलेली’ व सात शिके मारून बंद केलेली अशी ‘पुस्तकाची गुहाळी’ मी पाहिली, २ आणि ‘पुस्तकाचे शिके फोडून ती उघडायला कोण योग्य आहे असें मी ज्याने धोरडगारा बलवान दत्त मी पाहिला. ३ तेव्हा स्वर्गांत

व पृथ्वीवर व पृथ्वीवर्ती कोणा हे पुस्तक उघडायला किंवा त्यात पाहण्यास समर्थ नव्हता ४ हे पुस्तक उघडायला व त्यात पाहण्यास योग्य असा कोणी आढळला नाही म्हणून मी रडलों ५ तेव्हा बडिलांपैकी एकजण मला म्हणाला रह नको, पाहा, ‘यहूदी’ बैशाचा ‘सिद्ध’ दाविदाचा ‘अकुर’ याने जय मिळविला, तो त्याचे सात शिके फोडून पुस्तक उघडण्यास योग्य आहे ६ तेव्हा सिंहासन व चार प्राणी ही आणि बडील छामध्ये ‘बघिला होता’ असा ‘कोंकरा’ उभा राहिलेला मी पाहिला, ‘त्याला सात शिंगे व सात डोळे होते,’ ते ‘सर्व पृथ्वीवर’ पाडविलेले देवाचे सात आत्मे आहेत ७ त्याने जाऊन ‘सिंहासनावर बसलेला याच्या उजव्या हातातून पुस्तक घेतले ८ आणि त्याने पुस्तक घेतले तेव्हा चार प्राणी व चोवीस बडील कोंक-याच्या पाया पडले, त्या सर्व बडिलांजवळ विणे व धुपाने भरलेली सान्याची धुपाटणी होती ती पवित्राच्या प्रार्थने आहेत ९ ते ‘नवे गीत गातात,’ ते असे—

तू पुस्तक घ्यायला व त्याचे शिके फोडायला योग्य आहेस कारण तू बघिला होतास, आणि तू आपल्या रक्ताने सर्व बरा व भावा व लोक व राष्ट्रे यातल आमच्या देवासाठी विकत घेतले आहेत; १० आणि आमच्या देवासाठी स्वास रावे व याज्ञक असे केले आहेत,

आणि ते पृथ्वीवर राज्य करीत आहेत. ११ तेव्हा मी पाहिलें तों सिंहासन व प्राणी व बडील याच्या भोंवती बहुत दुताची वाणी ऐवू आली, आणि त्याची सट्या ‘अयु ताची अयुतें व सहस्रांची सहस्र होती’ १२ ते माझ्याने म्हणत होते बघलेला कोंकरा सामर्थ्य, धन, ज्ञान, बल, सन्मान, गौरव व स्तुति हीं घेण्यास योग्य आहे. १३ आणि स्वर्गांत, व पृथ्वीवर व पृथ्वीच्या खाली, व समुद्रावर जी प्रत्येक सृष्ट वस्तु आहे ती आणि खातील सर्व यास असे म्हणताना ऐकिले की, ‘सिंहासनावर बसलेला’ याला व कोंक्याला स्तुति, सन्मान व गौरव व सत्ता हीं युगानुयुग असोत. १४ तेव्हा चार प्राणी म्हणले, आम्ही, आणि बडिलांनी पाया पडून नमस्कार केला ” (प्रकटीकरण अ० ५)

“८ हे ऐकणारा व पाहणारा मी योहान आहे जेव्हा मी ऐकिले व पाहिले तेव्हा हे मला दाखविणाऱ्या दूताला नमस्कार घालण्यास त्याच्या पायापुढे पडलो, ९ परंतु तो मला म्हणाला, असे करू नको, मी तुला व तुझे भाऊ प्रबोधे व या पुस्तकातील वचने पाळणारे याचा सेवतेचा दास आहे, नमस्कार देवाला घाल

१० पुन्हा तो मला म्हणाला, या ‘पुस्तकातील’ प्रवचने ‘शिक्षा मारून’ बंद करू नको, कारण वेळ जवळ आली आहे. ११ अधर्मा अधर्म करीत राहो, मलिन आपणाला मलिन करीत राहो, धार्मिक धर्म आचरीत राहो, व पवित्र आपणाला पवित्र करीत राहो १२ पहा ‘मा’ स्वकर ‘येतो’ आणि प्रत्येकाला त्याच्या ह्याच्या

कर्मप्रमाणें देण्यास माझ्याजवळ वेतन ' आहे १३ ' मी ' अल्फा व ओमेगा, ' पहिला व शेवटला, ' प्रारंभ व शेवट असा आहे. १४ जे आपली ' वस्त्रे घुतात ' ते धन्य, त्यांची ' जीवनाच्या झाडावर ' सत्ता होईल, आणि ते वेदांतून नगरीत अवत जातील. १५ कुने, वेदकी, जारफर्मी, खन करणारे, मूर्तिपूजक हे व लयाडीची आवड धरणारे, व लयाडी करणारे सर्व माहेर राहतील" (प्रकटीकरण अ० २२)

" १८ या पुस्तकातील ' प्रवचने ' ऐकणाऱ्या प्रत्येकाला मी खातरिने सांगतो की, को कोणी ' खात भर पाळील ' त्यावर ' ह्या पुस्तकात लिहिलेल्या ' पीडा देव आणील. १९ आणि जो कोणी या प्रवचनाच्या पुस्तकातील वचनांतून काही ' काढील ' त्याचा या पुस्तकात वर्णिलेल्या ' जीवनाच्या झाडातून ' व पवित्र नगरीतून वांटो देव काढील " (प्रकटीकरण अ० २२).

प्रकटीकरणाचा सैमेटिक जगावर परिणाम.— हे प्रकटीकरण योहानास झाले अशी समजूत लोकांत प्रसृत करण्याचा प्रयत्न झाला ह्यामुळे ईश्वर व्यक्तीच्या माफक प्रिय प्रकट करतो अशी कल्पना लोकांत पसरून महंमदास आपला सर्व उपदेश प्रकटी करणाऱ्या रुपानें मिळाला आहे अशी कल्पना प्रसृत करण्यास क्षेत्र मिळाले ईश्वराचा पुत्र अशा तऱ्हेची कल्पना मांडण्यापेक्षा प्रकटीकरणाची कल्पना मांडावी हे महंमदास सोहस्वर वाटले असतें.

महंमदीय चळवळी, त्यांची जगद्व्यापकता व स्ंकोच—इसवीयानाच्या सहाव्या शतकात सैमेटिक महा-वंशातील अरब लोकामध्ये काही विदिष्ट पारमार्थिक आणि सामाजिक मानना प्रदीप्त होऊन रसाभावनेने जगातील अनेक राष्ट्रावर परिणाम घडविला, अनेक दुर्लक्ष करण्यायोग्य राष्ट्रे रणास्तुत केली, जुन्हा पुढच्या प्राचीन समजुतीचा उच्छेद करून त्यावरवर काही अंश प्राचीन ज्ञानाचाहि उच्छेद केला आणि जगाच्या एका मोठ्या भागास काही काल प्रगतीच्या रस्त्यावर आणले तर काही काल हद्दी अज्ञानानें कुंठितमार्ग केलें हो महत्वाची शक्ति झटली झगने इस्लाम ही होय या चळवळीचा परिणाम युरोपवर होऊन स्पेनला बऱ्याच काळपर्यंत इस्लामी सत्तेखाली रहावें लागले; व्हिएन्नापर्यंत युरोपातील सुलूख मुसलमानी सत्तेखाली काही काळपर्यंत आला, आणि अनेक शतके जरी युरोपने ही सत्ता आपल्या किनाऱ्यावरून बाहेर टाकण्याचा प्रयत्न केला तरी युरोपाचा हा प्रयत्न अजून पूर्णपणें यशस्वी झाला नाहीं. आशियाखंडात या शक्तीने मोठी व क्रांति घडवून आणून भारतीय संस्कृतीचा विकास आणि तिचा जगद्व्यापारी प्रयत्न बंद पडला, आणि बीजपासून फिलिपाइनपर्यंत या संप्रदायाचा विस्तार करविला. या संप्रदायाचा इतिहास झगने त्या संप्रदायाच्या राजकीय शाक्तीचा आणि भावनाशाक्तीचा इतिहास होय. या संप्रदायाचे सर्व पामे लक्षात घेण्यासाठी महंमदाचे चरित्र आणि शिष्टावतीचा

इतिहास हीं तर अवलोकिली पाहिजेतच, पण आधुनिक जगातील या संप्रदायाच्या परिणामांचे विहंगमदर्शन अवलोकून केले पाहिजे. प्रथम इस्लामाचा संस्थापक जो हजरत महंमद पैगंबर त्याच्या चरित्राकडे वळ.

महंमद पैगंबर.—महंमदाच्या आयुष्याचे चार विभाग पडतात. (१) वयाची पहिली चाळीस वर्षे तो मक्का येथें जुना मूर्तिपूजकाचा धर्म आचरीत राहिला होता. वयाच्या पचविसाव्या वर्षी त्याने आपल्यापेक्षा वयानें बऱ्याच मोठ्या अशा एका स्त्रीवरवर रम केले. तिच्यापासून त्याला काही पुत्र व चार कन्या झाल्या यापैकी सर्वच पुत्र लहानपणीं वारले चाळिसाव्या वर्षी त्याला प्रकटीकरण म्हणजे ईश्वरी साक्षात्कार होऊ लागला त्याची प्रकटीकरणाची क्रिया सामान्यतः येणेंप्रमाणे होती महंमद बेझुद्ध होई, व बेझुद्ध असताना तो जी वाक्यें यदे तीं वाक्यें भंतेवासी लिहून ठेवीत ही ईश्वरी वाक्यें समजलीं जात, अशा रीतीने त्याच्या द्वारे परमेश्वर नवीन धर्म प्रकट करूं लागला, व त्यामुळे त्याला ज्ञानी, अधिव्यादी महात्मा म्हणून लोक मानूं लागले. (२) प्रथम तीन वर्षे त्याने आपलें संप्रदायप्रसाराचें काम पानगी रीतीनेच चालविले होतें. या काळात त्याच्या कुटुंबातील काहीं नातेवाईक, काहीं मित्र व मक्का शहरातील हलक्या स्थितीतील लोक त्याचे अनुयायी बनले (३) नंतर पुढें दहा वर्षे त्याने सदैवच सार्वजनिक रीत्या संप्रदायप्रसाराचें काम केले या काळात अगु तालीय नावाच्या त्याच्या कुल-त्याने त्याची स्वतःची नव्या संप्रदायी संप्रदायावर अद्वा नसताहि, महंमदाचें संरक्षण केलें हा जुलुता वारल्यावर काहीं काळ ताहकने त्याला आश्रय दिला, व नंतर मकें-मधीलच एका थोर रहिवासानें त्याचा सामाळ केला. परंतु मध्यंतरी त्याच्या अनुयायाना मात्र मकेंत पार छळ होऊ लागल्यामुळे प्रित्तसंप्रदायी हुरसांग (आर्वासीनिया) देशात जाऊन राहावें लागले या त्याच्या आयुष्यातील तिसऱ्या भागाच्या अखेरीस मदीना शहरातील रहिवाशामध्ये आप-सात दुही मानून लडाई चालू शाली होती, ती थांबवून तटा मिटविण्याकरिता महंमदाला मध्यस्थ नेमण्यात आले. तदनुसार महंमदाला घोलावणे येऊन तें काम त्याने पतकरलें तथापि त्याने धूर्तपणानें आपले काहीं अनुयायी शरीरसंरक्षक म्हणून मदीनाला आर्षी पाठविले, व नंतर स्वतः तो मकें-मधून मोठ्या प्रयत्नानें बाहेर पडला (४) मदीना शहरात गेल्यावर त्याने आपले अनुयायी एकत्र करून एक सैन्य तयार केले, शहरातील बडाबो मोहून टाकला व आपापस-च्या अरब लोकांच्या टोळ्यांरी स्नेह जोडून मकेंकडे जाणाऱ्या कारवान लोकांवर तो हलें बरें लागला. याप्रमाणे पूर्वीच्या नगरसंघेवरवर रसाचें युद्ध सुरू होऊन त्यांचा त्याने अनेक वेळा पराभवहि केला, आणि शेवटी मकेंतून पळून गेल्यापासून आठव्या वर्षी ते शहर त्याने हस्तगत केलें. पुढें आयुष्याच्या अखेरीपर्यंत त्याने संप्रदायप्रसाराचे

वाम सतत चालवून सर्व अरवस्थान देश मुसलमानी करून टाकला, काहीं थोडे अपवाद खेरीन करून सर्व यहुदी संस्कृतीचे लोक नाहोते केले, ख्रिस्ती लोकांना खंडणी देण्याच्या अटीवर राष्ट्र दिले, आणि मूर्तिपूजकाचा तर समूळ उच्चेद केला.

महंमदाचे गुणदोष.—मोठा धाडसी लढवण्या व राजकारणी पुरुष पुरुषाच स्थीने महंमदाच्या ब्रित्ताकडे पाहिल्यास त्याच्या तोडीचे पुरुष इतिहासात अनेक सापडतील. भोवतालचे लोक जमा करून त्यांना लष्करी शिक्षण देऊन त्या सैन्याच्या मदतीने मोठाले विजय संपादन करण्याचे कर्तृत्व व शौर्य अंगी असलेला कोणीहि मनुष्य अगदी हांग स्थितीतून चढत जाऊन थ्रेष व स्वतंत्र अधिकाऱ गानवृ लागण्याइतका मोठा होऊ शकतो अन्वाभिद, फातिमिद, हुवेहिद, सेलजुक व आलेमन ही पराणी अशाच तऱ्हेने उदयास आलेली आहेत या सर्वांच्या सौर्याला संप्रदायप्रभाराच्या पवित्र जंझाची जोड मिळालेली होती तथापि या सर्व मुसलमानी संप्रदायप्रसाराकच्या कार्याला जे यश आले ते त्या संप्रदायातील तत्वाच्या थ्रेषण्यामुळे आलेले नसून त्यांचे खरे थ्रेय सदरहू पुरपाच्या अगच्या लष्करी गुणाकडेच आहे. असले गुण महंमदाच्या अंगी तर विशेष प्रमाणात होते दुसऱ्याच्या अंगातील गुणाची परीक्षा त्याला पार उल्टू असे त्याने निवडून हाताखाली घेतलेला एकहि मनुष्य पुढे नालायक किंवा बेइमान निघाला नाही. अरब लोकांच्या स्वभावतातील दोष व बने त्याला पूर्ण अवगत होती आणि त्याचा त्याने स्वतःच्या कार्यात अत्यंत उपयोग करून घेतला. इनन ह्याकने महंमदाविषयीच्या सांगितलेल्या गोष्टींबद्दल महंमदाच्या मनात नीत्यनीतिविचाराचा पूर्ण अभाव असल्याचे दिसते, पण त्यावरूनच त्याच्या अंगी चिकाडा, धैर्य, धूर्तपण, प्रसंवावधान व राजनीतिच्या भाषनेचा अभाव बगैरे त्याच्या कार्याला असत्य आवश्यक असे सर्व गुण होते असे ठरते. महंमदाविषयी दुसरी विलक्षण गोष्ट म्हणजे त्याने आनुष्यातील मूख कामगिरीला पक्षात्यागी वर्गी आर्दभ केला. पण अशा कामंवल साहस्याची दुसरी उदाहरणे आहेत. मुसलमानी संप्रदायप्रसारातील मुख्य मुद्द्याची गोष्ट म्हणजे ही की, महंमदाने जेव्हा तरवार उपसली तेव्हाच त्याच्या कार्याला खरे यश आले त्याच्या आनुष्यातील प्रसंगहि त्याच्या कार्याला हितकर असेच येत गेले आता समाजातील एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीलाच इतरपक्षा गुणाचा लाभ अधिक का व्हावा व त्याच्या अंगातील उपगत गुणाचा वाढ उत्तम होत जाईल असेच प्रसंग त्याला का प्राप्त व्हावे, हे इतिहासात आढळणारे कोडे महंमदाच्या चापवर्तीतहि लागू असून ते अजून सुद्धा नाही.

महंमदाला लिहितावाचता येत होते की नाही, वाचदल बराच वाद आहे. एकदर पुराव्यावरून खाला दोन्ही गोष्टी शेत होत्या, पण बागल्या यत् नव्हत्या असे दिसते. त्याचा

गोटाचा धंदा काय होता हेहि नवी माहोत नाही. कुराणातील काही उल्लेखांवरून तो च्यापारी असावा असा तर्क करतात कुराणातील स्वकविपयक वर्णनांवरून, त्याने बराच प्रवास केलेला होता, हे मात्र नक्की ठरते

मुसलमानी संप्रदायाचा उद्भव व वाढ.—नवीन संप्रदायसंस्थापकाचा अवतार होणार, असे मक्केतील कित्येकांनी भविष्य केले होते असे सांगतात. त्यांत महंमदाच्या बायकोचाच एक नातेवाईक असून त्याने बायबलच्या काही भाषांचे भाषांतर केलेले होते. अरबस्थानच्या दक्षिण व उत्तर भागात ख्रिस्ती संप्रदाय पसरलेला होता, तेव्हा मध्य अरबस्थानात ख्रिस्ती प्रचारकाच्या उद्योगासुळे तेथील लोक ख्रिस्ती विचारावद्दल जिज्ञासेने चौकशीत असल्यास नवल नाही. प्रथम कुराणावरून मात्र त्यातील कोणताहि भाग दुसऱ्या प्रभातून उतरून घेतलेला किंवा त्याच्या आधारें लिहिलेला असा दिसत नाही. बायबलातील काही गोष्टी कुराणात सापडतात, पण त्या ऐकीव माहितीवरून दिलेल्या दिसतात कुराणात आलेली विशेषणाने, व संप्रदायातील पारिभाषिक शब्द, इश्रिभाषिक, ग्रीक, सिरिअक, हिब्रू बगैरे अनेक भाषातील शब्दांवरून बनलेले आहेत.

महंमदाला प्रथम माक्षारकार होऊ लागण्यापूर्वी तो काही काळ हिरा नामक पर्वतावर प्रपय सोडून विरक्त स्थितीत जाऊन राहिला होता असे सांगतात. कुराणात जे परमेश्वराचे संदेश झणून दिलेले आहेत ते महंमदाला प्रथम मिळाले तेव्हा तो अंगांत आलेल्या माणसाप्रमाणे बोलत असे. व यावेळी तो स्वतःच्या भोवती एक घोंगडी गुड्डाइन घेऊन घामांनींचिच भिजून जात असे त्याच्या तोंडातून बाहेर पडणारा मग्नकर कित्येक वेळा पटपट असे परंतु या गणपदमय आपेचा उत्तम अरबी गणपदामक भाषेची संवध कस जोड, वगैरा, हे एक मांडे कोडे असून ते अद्याप मुसलेले नाही. मक्केतील अरब लोक तर अशिक्षित व अज्ञानी नसल्याचा कुराणात उल्लेख आहे शिवाय यहुदी ख्रिस्ती लोकांना आप-आपल्या धर्मानुसार आचरण करण्यास अजबाला कळे नये, अशी खूद महंमदाने इच्छा प्रदर्शित केलेली आहे, त्यावरून स्वतःच्या अज्ञानाची जाणीव व दुसऱ्याच्या ज्ञानावद्दल आदर या दोन्ही गोष्टी महंमदाच्या अंगी होत्या, हे उघड आहे. तात्पर्य, महंमदाचे पूर्वाकालीन अरब फारसे विद्वान नव्हते त्याची पसरवना फारसा चांगल्या वृत्तात असणे शक्य नाही. अर्थात् कुराणाची झणजे महंमदाच्या धर्मोपदेशाची भाषा अशाच अर्धवट स्वरूपाची असल्यास त्यात नवल नाही. शिवाय कुराणाला मूळ वृत्तपत्राचे स्वरूप असून नंतर त्याला प्रभावे स्वरूप देणाला आले, हेहि लक्षात ठेविले पाहिजे

देवाला कील लावून भविष्यसूचक माहिती मिळविण्याची चाल महंमदापूर्वी अरबात होतीच. महंमदासारखे भविष्यवादी देवी शक्ति अंगात संवरल्यावर जे बोलत त्यात भावी संकटाच्या सूचनाहि लोकांना दिलेल्या असत, कारण,

संकटाविवारणार्थ लोकांना मदत करणे हे महंमद आपले कर्तव्य समजते. शरीर वारं वार कित्येकांनी महंमदाला अप-स्वाराचे झटके येत असत असे म्हटले आहे. परंतु महंमद हा शरीराने चांगला पळकट होता, व त्याच्या उत्तर वयात देखील तो वृद्धतेक लाकरी स्वास्थ व बढावा यात गुंतलेला असे. त्याचा नवा मुसलमानी रीत संस्थापल्याने एकसारखा वाढत होता, व त्या वाढत्या सदाशक्त धर्मोपदेश करणे, त्यांच्यासाठी कायदे करणे, त्यांनी अंमल घडवणू करणे व न्याय देणे नगरे नवे गोष्टी त्याला एकत्राला कराव्या लागत. इतका कामाचा जोरा असताही त्याची शरीरप्रकृति अखेरपर्यंत चांगली होती. तेव्हा त्याला वायूने झटके पडते प्रकटीकरणानिमित्त येत असते, त्याचा त्याच्या आरोग्याशी काहीएक संबंध नसावा असे मुसलमान प्रेक्षक म्हणतात. महंमद पुढे जेव्हा मुसलमानी राज्याचा मालक बनला, तेव्हा कुराण हे एक साक्षरी बातमीपत्र होऊन बसले, व त्यात राज्यकारभाराच्या इष्टीने महंमदाची आज्ञा सर्व हकीकत व हुकूम येऊ लागले. परमेश्वराच्या इराद्याच्या संदेशावरतून बागमें किती अगत्याचे आहे हेही त्यात वारंवार प्रतिबोधन केलेले असे.

य हं म दा का ख प दे हा व आ च र ण या ही सं वि-सं ग तता.-महंमदाला ऐश्वर्य मताश्रयण कोणतेही एखादे विशिष्ट तत्व लोकाना शिकवण्याचे होते असे दिसत नाही. कारण तो आपल्या कोणत्याही तत्वाचे, तत्ता राजकीय प्रसंग आल्यात, उद्देग करण्यास तयार असे. मुसलमानी संप्रदायाची एकरूप वरंपरा पाहिश्वास मुसलमानी संप्रदायातील तत्वे खूद महंमदाला त्याचे अनुयायींच अधिक एकनिष्ठते पाळत आले आहेत, असे दिसून येते. प्रथमांश्या उप-देशात महंमद (१) परलोक व पुनरुत्थान, (२) ऐश्वर्य आणि (३) मूर्तिपूजेच्या तत्वातला भूलक्षणा, या गोष्टींबद्दल सुरुचलंकरून सांगत असे मक्केतील कृष्णपाशासंबंधीचे खुरनाद प्रसार त्याने शेवटी चर्ममस्त ठाविले, यावरून मूर्तिपूजेबद्दल त्याने उघडिलेले बंड निश्र्मलक होते असे मानणे पुष्कळांस कठिण होईल. पुनरुत्थानाच्या भविष्य-हाकीन अंत व रमा देवी होणारा सर्वान्मा पापपुण्याचा न्यायनिवाडा या गोष्टी अनुपाद्याच्या मनावर विचित्रपत्त्या त्याचा उद्देश होता. परंतु पुढे संप्रदायप्रसाराच्या युद्धात जेव्हा स्वतःच्या संप्रदायाने लोक वडे पडे लागले, तेव्हा त्याचा तत्काल नंदनचमत्त प्रवेश होतो व अतुल्य यांना नरकवास घडतो असे महंमद प्रत्यक्ष सांगला. या दोन परस्परविरोधी गोष्टींचे मेळ घालणे कठिण आहे. ताबरी म्हात असे सांगितले आहे की, ऐश्वर्यमत्तवादी महंमदानेच एका अवघर्षाच्या प्रसंगा मक्केतील अनेक देवता आपल्या संप्रदायात सामील करण्याबद्दल ईश्वरी संदेश झाल्याचे जाहीर केले होते. हा विशिष्ट भाग कोणी दुष्टाने मागाहून

घुसबलेला असल्याचे ठरवत तो गंवर कुराणप्रभात काढून टाकण्यात आला हे खरे. तथापि या व कुराणात बोललेल्या भाषांनी शिथिल प्रकरावरून बरील तिन्ही प्रमुखा तत्वांचा व्यवहारात कथपणा दिवून येतो. परंतु यावरून महंमदाचा तें स्वतः उपदेशिलेला तत्वावर अविश्वास होता असे म्हणता येत नाही. ही विस्मयता उपपन्न होण्याचे कारण संस्थापकाल आणि उपदेशकत्व हे दोन भिन्न भेदे एकत्र्या महंमदासच करावे लागत होते हे होय.

महंमदाच्या धर्मांशा.-दुसऱ्या कित्येक महात्मांच्या धर्मांशा-महंमदाच्या, महिमावर उगवला व जगात नामक वर-महंमदाने मदींना येथे असता केलेल्या आहेत. यांपैकी पहिली आज्ञा मदींना व मदींना येथील लोकांचा संतोडा कर-ण्यामिती, दुसरी बुद्धप्रसंगात शिपायाना उपासमारीचा त्रास पडत नये म्हणून व तिसरी गरिबांच्या मदतीकरिता इथ्य निधि जमविण्याच्या उद्देशाने केलेली आहे. मरणानांबाहि स्थाने बंदी केलेला होटी, व तिचा हेतुहि, लखरी शिस्त चांगली पाळवी जावी हाच दिसतो. शिवाय यावरून असेही ठरते की, व्यावहारिक धर्मावृत्त्या आता महंमदाने मदि-नेस गे. यानंतर तेथे प्रचलित असलेले बहुदा आचार पाहून बरेचसे आहेत.

परसंप्रदायातील गोष्टी उसन्या घेताना उसनेपणा उघडकीस न येऊ देण्याची तो खबरदारी घेत असे व त्याच कित्येक महात्मांचे करहिहि करीत असे. आठवज्यातील सुदीपा दिवस व तापयेपासंबंधीचे निर्बंध त्याने जोड्या कार करकाने बहुदा धर्ममैयातून घेतलेले आहेत असे निरपेक म्हणतात. पण असेही शक्य आहे की तो अरब आणि बहुदा याच्या सामान्य परंपरेचाच भाग असेल. निस्ती संप्रदायातील तत्वे निंबा आचार वातून त्याने फारसे काहीच घेतलेले दिसत नाही. निस्ती लोकांशी तो प्रथमपासून सर्वोपायनेच वागत होता, व अखेर प्रचल सत्ताधीश शासकांबाहे केवळ संज्ञी घेऊन त्याने त्यात निष्ठास्तपणे स्वतंत्र राहू दिले होते हे मात्र खरे आहे.

अरबस्ताबतील निस्ती मसलेल्या लोकांच्या जुन्या धर्मांशी तुलना करतानाकरिता बहर तितकी माहिती उपलब्ध नाही. तेथील निरविश्राम्या अरब लोकांच्या जेव्हात निरनिराळी देवते होती तेव्हा सर्व अरबस्ताबची राजकीय दृष्ट्या एकी करण्याकरिता सर्वोपायाने एक देवतसंप्रदाय अवघाणी आवश्यकता महंमदास घाटली घासली हे उघड आहे. मदींना येथे महंमदाला हे मोठमोठे अरब गोर येऊन मिळाले ते केवळ मुसलमानी संप्रदायाकरिता नसून महंमदाच्या लाकरी व राजकारणी गुणांमुळेच मिळाले असावेत. दुसरे कित्येक, महंमदाला ईश्वरी साक्षात्कार घडतात, येवज्याव भदा-बुद्धीने मिळाले महंमदाने राजकीय सत्ता जसजशी वाढत गेली तसतसे त्याच्या मूळ संप्रदायतत्वाचे महत्त्व कमी हो-ऊन आजपासच्या धारमार्थिक संप्रदायातील आचाराचा

महमद आपल्या संप्रदायात समावेश करून घेऊ लागला त्याचा उद्देश अर्थात् शक्य तितकी दुहा मोडून सर्व अरबांचे एक राष्ट्र बनवावे हा होता

महमदाचा द्वारे होणाऱ्या प्रकटीकरणासध्याच्या खरे पणविषया पुढल्यांनी सशय घेतले आहेत स्प्रगरचे अप स्मारकाचा शक्यताविषयीचे मत वर दिलेलेच आहे व त्यातील अथवाधर्मादि वर दाखविली आहे दुसरे केतनाचे मत असे आहे की महमद प्रत्येक प्रकटीकरणातील मजकुराची आगाऊ तयारी करून देवात असे पण ह्या मतातहि तथ्य नाही, कारण महमदाने ही प्रकटीकरणे जपून ठेवण्याची काळजी घेतल्याचे मुळीच दिसत नाही तो त्याच्या अनुयाय्यांनी एकत्र करून जपून ठेवली आहेत इतर अत्यंत सुदिमान व कर्तु वमान माणसाप्रमाणे महमदालाहि, आपल्या हातून परमेश्वर सब गोष्टा करवात आहे अशा प्रकारची प्रथा वाढत होती हे मान खरे.

नैतिक सुधारणा—महमदाने केलेली मोठा नैतिक सुधारणा म्हणजे लहान अनेक छळी दण्याचा चाल त्याने बदल केला ही होय हा चाल अरबस्तानात त्यापूर्वी होती, असे कुराणावरून स्पष्ट दिसते पण घेतलेली शक्य काही प्रायश्चित्त घेऊन मोडण्यास हरकत नाही असेहि त्याने ठरविले नातिनिषेधाविषयीचे तात्त्विक विवेचन कुराणात कोठेच केले नाही, तथापि मनुष्याने आचरणात कोणत्याही प्रकारचा अतिरेक होऊ नये हा उपदेश मान केलेला दिसतो अनेक भार्या करण्याला तसेच यथेष्ट वैश्यागमन करण्याला त्याने परवानगी दिलेली आहे इतकेच नव्हे तर गुलाम करण्याची पद्धतीहि त्याने मान्य केलेली आहे, तासगी मालमत्ता व द्रव्यसन्धय करण्याच्या तो विरुद्ध नव्हता सर्व गुणात श्रेष्ठ मान धर्येगुणाला तो देत असे पाठमी दूराना स्वर्ग मिळतो असे वारवार सांगून तो अनुयाय्यांना उत्तेजन देत असे विरक्त सन्याशाचा आचरणधर्म त्याने कधीच उपदेशिला नाही, व तो त्याला मान्यहि नव्हता हे त्याच्या अखेरपर्यंतच्या आनुषंग्यभावाने स्पष्ट दिसते खात्रीची कीटविक चणपापक्षा एवढी सुसुलमाना समाजाच्या हिताची चर्चेने तो अधिक श्रेष्ठ मानित असे, हे कुराणातील आभाहामच्या कथेच्या स्वरूपावरून स्पष्ट दिसत सुसुलमाना समाजात आपसात मारहाण, दंगेपोरे बगेरे काही न होता सर्वांनी यशुभावाने रहावे अशी त्याची फार इच्छा होती, पण तो सफल झाला नाही कारण त्याच्या मृत्यूनंतर लघ्वरच सुसुलमानामध्ये आपसात युद्धे होऊन दोकडो लोक बळी पडले हे इतिहासप्रसिद्ध आहे

परधर्मगोष्टीवद्दल विवेचन कुराणात क्वचाच केलेले आहे फारचटपा आरम्भित्या भागात सुसुलमानाप्रमाणे मनुषी, भविष्य व धरती या लोकांनाहि सुसलमानाचा दूत बापा व अंतिमन्यादिन यावर विश्वास अगदीस सप्रति मिळते असे स्पष्ट सांगितले आहे, पण उत्तर

कालीन एका वचनात बरील तिन्ही समाजाना सद्गति मिळण्याचा समग्र कर्मा अस्तित्वाचे झटले आहे इतर कित्येक ठिकाणी तर सुसुलमानांनी परधर्मा समाजांनी ते सुसुलमाना धर्म स्वीकारीपर्यंत किंवा सडणी देण्याचे कबूल करीपर्यंत यत्किंचितहि दयामाया न देता लढत मुटावे अशी स्पष्ट आज्ञा केलेला आहे परधर्मायाशी मैत्री करण्याची सक्त मनाई केलेली आहे उलट तसा जिवावरचा प्रसंग आल्यास आपण सुसुलमाना संप्रदायातल आहो हेहि लपवून ठेवण्यास कुराणात परवानगी दिलेली आहे यावरूनहि कुराण ग्रंथ हा पवित्र धार्मिक हेतुपेक्षा राजकीय हेतूंनी त्रैरित होऊन लिहिलेला असावा असे म्हणजे लागते महमदाचे अखेर अखेरचे उत्तर तर फारच असहिष्णुतापूर्ण आहेत तथापि शेवटी त्याने परधर्मायापासून वर घेऊन त्यांना जिवंत राहू देण्यास परवानगी दिला आहे

तात्पर्य, धर्माज्ञा व सामाजिक व राजकाय कायदेकानून नवे व सर्वमान्य होण्यासारखे महमदाने फारसे केले नाहीत, बहुतेक परंपरागत चालीरीतीवर व रुढीवरच त्याने भागविले आहे क्षणन कायदेप्रथ या नात्याने कुराणाला फारशी किंमत नाही त्यात आलेल्या कायदेविषयक विवेचनात अपूर्णता व परस्परविरोध व अव्यवस्था हे तिन्ही दोष भरलेले आहेत. बाराशेहकासध्याचे नियम एकत्र व्यवस्थित दिलेले आहेत हे खरे आहे, पण त्यातहि पूर्वचिंतन व दूरदंड फारशी दिसत नाही साध्या चोरीच्या गुन्याला हात तोडण्याची शिक्षा म्हणजे तर दुर्दैव फटोरपणा दिसतो असे सांगतात की, महमद मृत्युशय्येवर पडला असता त्याने कायद्याचा नया प्रथ रचण्याची इच्छा दर्शविली होती परंतु ज्यांना कुराण म्हणजे प्रत्यक्ष देववाक्य असे वागत अशा सुसुलमानांना, महमदाची तो मातातली बडबड होता, असे साहजिकच वाटते तथापि राज्याला अधिकार कोण समजावा याचे नियम मोठ घालून न दिल्यामुळे पुढे सुसुलमाना राज्यात किती अनर्थ माजले याची साक्ष इतिहास देत आहेच शिवाय प्रत्येक कायदात कुराण प्रमाण—न्यायादिक नवे कायदेकानून करण्याचा कोणास कधीच अधिकार नाही—या समजुतीमुळे एकदृग् सुसुलमाना समाज सुधारणेला सर्वस्वी कसा पारता होऊन बसला हेहि सुप्रसिद्ध आहे

तत्त्वज्ञान—अतींद्रिय गोष्टीविषयी तात्त्विक चर्चा करण्याची आवड महमदाला होती, असे बहुधा दिसत नाही पण संप्रदायापाषाण या नात्याने त्याला काही तत्वज्ञानात्मक गोष्टींचा विचार करणे भाग पडले, व त्यामुळेच ईश्वरविषयक काही गोष्टीचे विवेचन कुराणात आलेले आहे, पण ते निधन्यामक स्वरूपाचे नाही कुराणातील अल्पे वर्णन महाबलवान असा एकाद्या अनियंत्रित सत्ताधोताप्रमाणे आहे त्याचा दरपार देवदूताचा बनलेला असून त्यांपैकी मिश्रल हा महमदाला देवाचे उद्देश पोचवीत असे महमदाला युदांत मदत करण्याला कित्येक देवदूताना

घोडेस्वारं करून पाठविले होते असेंहि वर्णन आहे दुसरा आधिदैविक कौडी भिन्न किंवा सीतानांची. इबेलस हा त्याचा राजा. सीतान ईश्वराच्या परवानगीनेच काही काळ मनुष्याला उमागाला लावत असतो, व पृथ्वीवरील सर्व अन्यायांचे मूळ तोच होय. दुराणाला दैववाद एकंदरीने मान्य असल्याचे दिसते त्यात आत्म्याविपरीतचा विचार फारसा केलेलाच नाही गूढपुस्तकीविषयांचे वर्णन वाचकालातपात्रप्रमाणेच योदीशी माहिती अधिक घालून दिलेले आहे.

महंमदाचे खाजगी घर्तनः—इथन इशकने लिहिलेल्या महंमदाच्या चरित्रावरून महंमदाचे आचरण अगदी चाईट होते असे दिसते स्वतःचा हेतु साधण्याकरिता तो वाटेल ती सुक्ति योजनायाम करत नसे, आणि अनुयायापाहि सदसद् विचार पूर्णपणे धावत्यावर बसविण्यास त्याची समति असे खून व फतली त्याने बेकिरीकरणे वाटेल तशा घडवून आणलेल्या होत्या. मदीना येथील त्याचालुलो कारभार पाहिला म्हणजे तो निव्वळ दरोडेखोराचा नायक होता असे दिसते कारण, वाटेल तशा लुटालुट करून जमविलेला पैसा आपल्या अनुयायात वाटून द्यावयाचा एवढेच कायते अर्थसाधन त्याला साहीत होते असे म्हणावे लागते इतकेंच नव्हे तर लुटीची वाटणा करण्यातही तो फार पक्षपात करतो, अशी अनुयायांची ओरड असे तो इत विषयोपमोग येसुमार करीत असे व अनुयायांनाहि तेंच करण्यास त्याची पूर्ण सुभा होती पुन्हा आपण जे जे करतो ते सर्व ईश्वरादेवने करतो, असे म्हणण्यास तो नेहमी तयार असे उलटपक्षी कोणतेहि तत्व रानकीय कायद्याकरिता पायायली तुडविण्यास त्यास केव्हाहि हरकत वाटत नसे

बरील वर्णन कोणा महंमदाच्या शत्रूने केलेले नसून प्रत्यक्ष त्याच्या अनुयायाने केलेले आहे, आणि ते पोहून काढण्याचाही कोणी सुसुलमान लेखकाने प्रयत्न केलेला नाही उलट महंमदाच्या आयुष्यातील सर्व गोष्टी धर्मप्रमाण असे मानून त्या बरहुकुम हजारों लखां सुसुलमान आज कित्येक शतके वागत असल्यामुळे भयकर अनर्थ होत आहेत. महंमदाच्या वर्तनाव्हाल तरफदारी किंवा समर्थन करणारे लेखक १८ व्या शतकापासून पुढे येऊ लागले असून त्यात युरोपियन विद्वान प्रमुख आहेत गियन, कार्लोईल व वास्तर्थ स्मिथ यानी महंमदाची फार स्तुति केलेली आहे परंतु या लेखकांतला मुग्य दोष हा की त्यांनी महंमदाचा सुप्रसिद्ध असा मदीना येथील वर्तनक्रम विचारात न घेता त्याच्या मक्का येथील अल्पज्ञात चरित्रक्रमावर मुख्य भिस्त ठेविली, शिवाय प्रत्यक्ष शरयो मायेतील चरित्रलेखन साहित्याशी यांपैकी कोणीहि परिचय करून घेतलेला नाही अर्थात् त्याच्या मतीस फारशी किंमत देता येत नाही अगदी अलोकते सुसुलमानी देशात युरोपियन संस्कृति बरीच ज्ञात झाल्यापासून या विषयावर लिहिण्याची जरूरी खुद्द सुसुलमानाना वाई लागली असून त्याप्रमाणे काही लेखकांनी

प्रयत्न केलेला आहे त्यात सध्याद अनौर अली हा प्रमुख होय त्याने इब्न इशकने चरित्र भित्येक ठिकाणी विश्वासास आणत असल्याचे म्हटले आहे, व तसे म्हणणे शक्य नसेल तेथे महंमदाच्या वर्तनाला विशेष उघ हेतु जोडून देण्याचा प्रयत्न केला आहे उदाहरणार्थ, अनेक बायकाऐवजी चारच बायबा करण्याची मर्यादा महंमदाने घातली ती एकपत्नी-व्रताकडे आरवाची हळूहळू प्रवृत्ति कार्या म्हणून होय असे हा भाष्यकार म्हणतो, व स्वतः महंमद तर एकपत्नी व्रत पाळणाराच होता असे तो विधान करतो, या युक्तिवादने कोणाचे समाधान होण्यासारखे नाही हे उघड आहे अने मागोर्लिय म्हणतो

कुराणाचा ईश्वरदत्तता हे मत स्थापन करण्यासाठी महंमदाने कुराणातच प्रयत्न केला आहे व आक्षेपकास इसारा दिला आहे महंमद म्हणतो

“२३ आणि आम्हां आपला तेवक (मोहंमद) यास्त जे (कुराण) प्रष्ट केले आहे त्या संबंधाने जर तुम्ही संशयात आहाल, (व सममत असाल की हे ईश्वरा पुस्तक नव्हे, पण मनुष्याने रचिलेले आहे) आणि तुम्हा (आपल्या त्या दाम्यात) खरे असाल, तर ह्या सारखाच एक अध्याय (सुरा तुम्हाह रजून) आणा व परमेश्वराखेरीज तुम्हां आपले प्रत्यक्ष हिमाईतीहि बोलवून घ्या २३ मग जर तुम्ही (एवढी गोष्टहि) न करू शकला व (ती) तुमच्याने केव्हाहि करवणाराच नाही, तर ज्या नरकासाठी इथन मनुष्ये व दगड होतील, त्याचे भय बाळगा, तो नास्तिकाकरिता (भडववून) तयार ठेवलेला आहे २४ (सुरतुल-बक अध्याय २ रा.)”

वगण्या अभ्यासांत यहुदी लोकांप्रमाणे आदम व हव्वा यापासून जगाची उत्पत्ति झाली अशी समजूत दाखवितो. याच अध्यायाने ख्रियासंबंधी संप्रदायाची वृत्ति कसा असावी याविषयी आज्ञा आहेत

“अहो लोहानो! आपल्या पालनकर्त्यांत भ्मा, की ज्याने तुम्हास एका तनमना (म्हणजे आदम) पासून निर्माण केले, आणि (ते) आशा प्रभूने को प्रथमदर्शी) त्यापासून त्याची पत्नी (हव्वा) इला पैदा केले व त्या उभयता (पति पत्नी) पासून पुष्कळ पुरुष व स्त्रिया (जगात) फैलाविल्या आणि ज्या परमेश्वराच्या नावाने तुम्हां एकमेकांकडून (आपली भित्येक) कामे वाहून घेता त्याच्या व गणगो-त्राच्या (मर्यादा) विषयी जपून वागा, (कारण), परमेश्वराचा तुम्हावर (नित्य) नजर आहे १ आणि आनाय बालकाची मालमत्ता तुम्ही त्याच्या हवाली करा, आणि मालाला मालाला मिसळून गोंडकृत करू नका. (कारण) हे (कारण) महा पातक होय आणि जर तुम्हास या गोष्टीची भीति असेल की तुम्हां अनाय बालकाच्या वाचतात इन नाक कायम न ठेवू शकाल, तर तुम्हास भल्या वाटतील त्या

दोन दोन व तान तीन व चार चार खियाशीं रुद्र लावून
प्या पण जर तुम्हास या गोष्टीचे मय असेल की (अनेक
वायकामयें) (परोपरीच्या नात्याचें वर्तन) न करुं शकाल,
तर (अशा परिस्थितीत) एकच (वायको करणें) अगर
जी (दासी) तुमच्या हस्तेगत असेल (तिच्यावरच सहुष्ट
राहणें) तुमच्या हातून अभ्यायन घडावा म्हणून ही (शुक्ति
सुदीय) विशेष अनुसरता होय ३ आणि खियास त्याचीं
खीधनें चुसनें देऊन टाका मग जर त्या तुम्हाला त्यातून
काही आपल्या राजीखीशीं सोडून देतात, तर तें तुम्ही
रुचतें पचतें (समजून घ्याल) खा (प्या)

“४ आणि मालमत्ता मिला परमेश्वरानें तुम्हासाठी (एका
प्रकारचा) आधार बनविला आहे, ती कमजकल (अनाथ)
बालाच्या ह्याचें करुं नका पण त्यातून त्याच्या पोटा
पाण्यास घा व त्याचे वपडेलतें करा, आणि त्याना (जें)
बोलणें (तें) नरमाईनें बोलून समजवा ५ आणि अनाथ
बालकास (सत्तार) व्यवहारात लावून ठेवा, येथपर्यंत की
लगा (च्या वया) स पोहोचतील त्या वेळीं जर तुम्ही
त्याच्यात काही योग्यता पहाल, तर त्याचा माल त्याच्या
ह्याचें करून टाका. आणि असें करुं नका की (उयाला)
ते मोठे होतील म्हणून उधळ उधळ करून व धाड्याईनें तो
(त्याचा माल) पाळून (पिऊन) टाका आणि जो (पालक)
श्रीमत असेल त्यानें (अनाथाचा माल आपल्यावर राब
करण्याविषयी) जपलें पाहिजे, आणि जो गरीब असेल त्यानें
जयादीति (निर्वादा पुरतें) पावें, (त्यास हरकत नाही)
आणि जेव्हा तुम्ही त्याचा माल त्याच्या स्वाधीन करुं
लागाल, तेव्हा (लोकास) त्या (नीं आपला माल घेतल्या)
चे साक्षी करून देवा आणि (एखादी) विशेष येण्यास तर
परमेश्वर पुरा होय ६ आर्द्याप व अगदीं जवळचे नातलग
यांनीं जें काही मागे सोडलें असेल त्यात थोडा असो वा
पडुव, पुरवाचा हिस्सा होय, आणि (सत्ताच) आर्द्याप
व अगदीं जवळचे नातलग यांनीं जें काही मागे सोडलें
असेल त्यात खियाचाहि हिस्सा होय (हा) हिस्सा (आम्ही
ठरविलेला) होय ७ आणि जेव्हा (हिस्साच्या) विभा-
गणीच्या वेळीं (दुरुचे) नातलग व अनाथ मुलें व गोरगरीब
ही येऊन द्धन होतील, तेव्हा त्यातून त्यानाहि काही देत
जा, व (त्याच्या मर्जीप्रमाणे त्यांना देत) येण्यासरतें नसेल
तर) त्याना नरमाईनें बोलून समजावून द्यावा ८ आणि जे
(हफदार पारस) होत त्याना भ्यालें पाहिजे कीं जर ते
(उद्) आपल्या (मरणा) पश्चात् दुयेंल सतति सोडून जाते
तर त्याच्या (स्थिती) संपमाने त्यानीं [कसला काय] घोर
करावा लागता म्हणून [गोरगरीबावर सत्ता करणात]
त्यांनीं परमेश्वराचें मय वाळगावें व [त्याच्याशीं] नीट
मापन करावें. ९ जे लोक अभ्यासाने अनाथ बालकांनीं
मालमत्ता पाळून चट करतात ते आपल्या पोटाकें बरेच
अगदींच भरतात, आणि तें हवकरच [मेल्यार] नरमाईत

पडतील १० [सुमुलमानांनीं] तुमच्या सतती [च्या
वाढ्या] सचधान परमेश्वर तुम्हास वजावून ठेवितो कीं मुल-
ग्याला दोन मुलींच्या बरोबर हिस्सा [देत जा] मग जर
मुलें [दोन वा] दोहोंहून जास्ती असतील, तर [मरगारा]
जें मागे सोडील त्यात त्याचा [हिस्सा] दोन तुतीयांसा होय.
आणि जर ती एकटीच असेल, तर तिला निम्मेनिम आणि
मयताचे आर्द्यापास [म्हणजे] दोहोंहून प्रत्येकास, तो जें
मागे सोडील त्यातून, तर त्याला काही सतान असेल जर
एक पडाश होय पण जर त्याला सतान नसेल व त्याचे
वारस [फक्त] आर्द्याप असतील, तर त्याच्या आर्द्या
[हिस्सा] एक तुतीयास, [वाकी वापाचा] परतु जर
[आर्द्यापा खेरान] मयताची [एकापेक्षा अधिक वहाण]
मावई असतात, तर आर्द्या [हिस्सा] एक पडाश [पण
हे हिस्से] मयत इसम जो मृत्युलेख करील त्या [च्या वजा
वणी] नंतर व कर्जा [च्या पेडी] नंतर [दिले जावेत]
तुम्ही आपले बाप [—दादे म्हणजे मूळ] आणि आपले पुन
[—पोत्रादि म्हणजे शाखा] यास जाणू शकत नाही कीं
नपयाच्या मानानें त्यामपेकी कोणते तुम्हाशीं विशेष जवळ
होत? [तर तुम्ही आपलें मत चालवू नका व पणें सतना
कीं हा] हिस्सेसो परमेश्वराची ठरविलेली होय परमे-
श्वर नि संशय [सर्व काही] जाणतो [व सर्व प्रयोजनाशीं]
याकब होय. ११ आणि जें काही तुमच्या परत्या मागे सोड-
तील ह्य तून जर त्याना सतान नसेल तर, तुमचें अर्थ, आणि
जर त्याना सतान असेल तर त्या जें काही मागे सोडतील
त्यातून तुमचें एक चतुर्थांश, [पण तेंहि] त्या जो मृत्युलेख
करतात त्या [च्या उजावणी] नंतर व कर्जा [च्या पेडी] नंतर
आणि तुम्ही जें काही मागे सोडाल त्यातून, जर तुम्हाला
काही सतति नसेल तर, (विषवा) खियास एक चतुर्थांश
आणि जर तुम्हाला सतति असेल तर तुम्ही जें काही मागे
सोडाल त्यातून, (विषवा) खियास एक अष्टमाश, (आणि
तेंहि) तुम्हा जो मृत्युलेख कराल त्या (च्या वजावणी) नंतर
व कर्जा (च्या पेडी) नंतर (दिले जावें) आणि जर वाणा
पुरप वा स्त्रीचा (लायचा) वारसा असेल व त्याचा पिता व
पुन (म्हणजे मूळ व शाखा) नसेल व (दुसऱ्या बापापातून)
त्याचा कोणी भाऊ वा बहीण असेल, तर त्या दोहोंपेकीं
प्रत्येकास एक पडाश पण जर ते ह्याहून जास्त असतात
तर एक तुतीयांशाम्यें ते (सर्व परोपरींचे) पातीदार होत
(हे हिस्सेहि मयत इसमानें) केलेल्या मृत्युलेखाच्या वजा-
वणी] नंतर व कर्जा (च्या पेडी) नंतर (मदतवाहून) कोणा
लाहि अपाय न होईल अशा अटीनें [दिले जावेत] [हा]
परमेश्वराची ठाकाई होय आणि परमेश्वर [सर्व काही]
जाणतो [व एकाची आपापमजक वृत्ति] सहन करतो १२
हा, परमेश्वराच्या [याधीन] मर्यादा होत आणि जो पर-
मेश्वर व त्याचा पंगवर यांच्या दुव्वाप्रमाणें वारस [पर
सोही] त्याला परमेश्वर असा वागात [नेऊन] दाखल

करील की ज्याच्या खातून [पाण्याचे] पाद वहात असतील, [व ते] त्यात सदासर्वदा राहतील आणि हे मोठे सार्यक होय १३ आणि जी कोणी, परमेश्वर व त्याचा परमेश्वर याच्या हुकुमाचा अनादर करील व परमेश्वराच्या [बाबीव] मर्यादांचे उल्लंघन करील, त्याला परमेश्वर परकाळीत [नेऊन] दाखल करील, [व] तो रथात विरतर राहील, व त्याला पन्तितीची शिक्षा [प्राप्त] होईल

१४ "आणि [सुगुलमानांनी] तुमच्या क्रियापंकी ज्या क्रिया बदकर्म करतील, तर त्याच्या [बदकैली] पर आपल्या (लोका) वृत्त बाबीची साक्ष पाव मग जर साक्षी (त्याच्या बदकर्माले) राक्ष देखील, तर (क्षितीवरी) त्या (क्रिया) स घरात बदिस्व देवा, येमपर्यंत की मृत्यु त्याचा अंत आणील अगर परमेश्वर त्याच्यासाठी (आणखी) काही मार्ग काढील १५ आणि तुम्हा (लोका) पैकीं जे दोघे बदकर्म करतील त्यांना मारहाण करा मग जर ते जमयला पश्चात्ताप पावतात व आपली स्थिति सुधारतील तर तुम्ही त्याच्या (आणखी जास्त) पाडेस जाऊ नका कारण, परमेश्वर मोठा पश्चात्ताप मान्यकरी व दयाळू होय १६ परमेश्वर पश्चात्ताप तर मान्य करतोच, (पण) जे लोक अज्ञानातून एखादे दुष्कर्म करतील, मग लपकरण पश्चात्तापहि पावतील ह्या लोकांचाच मात्र तर परमेश्वरहि अज्ञाचा पश्चात्ताप मान्य करून घेतो आणि परमेश्वर (सर्वांची स्थिति) जाणतो (व सर्व-) युक्तिपत्र होय १७ आणि जे लोक (आयुष्यमर) बार्दे कामे करीत राहतील, येमपर्यंत की त्यांच्यातून जेव्हा एखाद्यास मृत्यु येऊन ठेपेल, तेव्हा तो म्हणू लागेल की आता मा अनुताप पावली, अशा लोकांचा पश्चात्ताप (मान्य) नाही आणि (सत्ताच) जे लोक नास्तिक असतानाच मरण पावले त्यांच्याहि (पश्चात्ताप मान्य) नाही हेच होत की ज्याच्यासाठी आम्ही पु दुदायक शिक्षा तयार करून ठेविली आहे १८ अहो सुगुलमानांनी! तुम्हाला माची शुभा नाही की, विद्यास (मयताचा) बारासा समजून मध्येच त्याच्यावर कमना मिळवावा आणि जे काही तुम्ही त्यांना (संन्याच्या वास्त्यातून) दिले असेल त्यातून काही हिरावून घेण्याच्या हेतूने (परांत) अडकवून ठेवू नका, (की त्यांना दुसऱ्या कोणत्या लस करता न यावे) परंतु त्या जर एखादे उघड बदकर्म करतील (तर त्यांना बदिस्व ठेवण्यास हुकूम नाही) आणि तुम्ही पत्न्यासाठी अनधिर-स्वाभ्यामणे नांदणूक करा मग जर (कोणा कारणाने) तुम्ही त्यांना नापसत कराल तर नवल नव्हे की, तुम्हास एक वस्तु नापसत असेल व परमेश्वर त्यात पुष्कळ हित (व कल्याण) देईल १९ आणि जर तुमचा घेत एका पत्नीच्या जागी दुसरी पत्नी बदलून करण्याचा अश्वेत तर त्यातून (पहिल्या) एका पत्नीला तुम्ही डींगमर द्रव्य देऊन टाकले असेल, तरीहि त्यातून काहीच (परत) घेऊ नका का, (तुमच्या सत्पण्यास ही गोष्ट शोभते की) कोण

भा च ३९

तन्हेच मुमाड लावून व प्रायश्च अनाठाची गोष्ट करून (आपण दिलेले तिच्यापासून परत) घ्यावे २० आणि तुम्ही (दिलेले परत) कसे घ्याल व वास्तविक पाहता, तुम्ही एकमेकांच्या समागमात येऊन चुकली धाढा व त्या तुम्हां पाशी (लष्माच्यावेळी) स्त्रीधन व फलनपोषण वंगरे सवर्धच पडे वन येऊन चुकल्या आहेत २१ आणि ज्या क्रियांशी तुमच्या पापांनी लस लाविले असेल, तुम्ही त्याच्याशी लस लाई नका परंतु जे पूर्वी होऊन चुकले (ते होऊन चुकले) तपावि अर्थात हो (मोठ्या) निलेअपणाची व गह्वरवची गोष्ट होय आणि तो (फारच) बार्दे प्रघात होता २२ (सुसुलमानांनी!) तुमच्या आई व तुमच्या मुली व तुमच्या बहिणी व तुमच्या सुपत्या भावश्या व भावाच्या मुली (म्हणजे पुतण्या) व बहिणीच्या मुली (म्हणजे माच्या) व तुम्हास ज्यांनी दूष पाजिले आहे त्या तुमच्या आत्मा व तुमच्या दूषबहिणी आणि तुमच्या सत्त्वा (ह्या सर्व) तुम्हास निषिद्ध होत आणि ज्या क्रियांशी तुम्ही समागम करून चुकला आहा त्याच्या पाळलेल्या कन्या की ज्या (प्राय) तुमच्या भोव्यात (पाळून) होतात त्या (तुम्हास निषिद्ध होत) पण जर तुम्ही त्या (क्रिया) शी समागम केला नसेल, तर (त्या पाळलेल्या मुलीशी) लस लावून घेत त्यास) तुम्हावर काही पाप नाही आणि तुमच्या (सु) पीढ्या मुलाच्या पत्न्या (म्हणजे तुमच्या मुला, ह्या तुम्हास निषिद्ध होत) आणि दोघा बहिणींशी एकत्र लस करणे (ही निषिद्ध होय) पण जे पूर्वी होऊन चुकले [ते होऊन चुकले] नि सशय परमेश्वर क्षमाकरी व दयाळू होय

२३ आणि ज्या क्रिया (दुसऱ्याच्या लस-) बंधनात असतील त्याहि (निषिद्ध होत) पण ज्या, (नास्तिकांचे लक्ष्य हेत बदिघात होऊन) तुमच्या हस्तगत झाल्या असतील त्या मात्र (निषिद्ध नव्हत) (हा) परमेश्वराची ऐतो आह्ला होय (व तिचे पाळणे) तुम्हास (आवश्यक होय) आणि (ज्या क्रिया तुम्हास निषिद्ध होत) ह्या खेरीज (इतर क्रियांची) तुम्हास सुखा आहे या अदीवर की तुम्ही कामवृत्तीसाठी नव्हे तर (लस) बंधनात आणण्या करिता, इत्यांचे (म्हणजे स्त्रीधनाचे) देण्याने (विवाह करू) इच्छावे मग ज्या क्रियापासून तुम्ही त्या (स्त्रीधनाचे) बदला सुलोपभोग घेतला असेल, त्याच्याशी जे स्त्रीधन ठरले होते ते त्याच्या हवाली करा आणि (स्त्रीधन) ठरविण्यापश्चात् (त्याच्या कमीमास्त करण्यास) तुम्ही आपघात राखी हाऊन जाल, तर त्यात तुम्हापडे काही पाप नाही परमेश्वर (सर्वांच्या स्थितिशी) वाक्य (व सर्वे) युक्तिपत्र होय २४ आणि तुम्हापैकी ज्याला स्वतंत्र सुख लमान क्रियांशी विवाह करण्याचे सामर्थ्य नसत तर ज्या दासी (नास्तिकांचे लक्ष्य हेत) तुम्हा सुसलमानांचे हस्तगत होऊन जातील (व) त्या विश्वासात असतील, त्यांच्याशी (विवाह करा) आणि परमेश्वर तुमच्या विधासास वृष

जानून आहे. (मानवी उत्पत्तीच्या दृष्टीने) तुम्हीं एक मेकाचे मगनीय आहा; तर त्या (दास्या) च्या मालकांचे परवानगीने तुम्ही त्याच्याशी (विनयधक) विवाह करून घ्या; आणि शिटसंभ्रदायामागे त्यांची स्त्रीधने त्याच्या हवाली करून टाका. (पण) शर्त अशी की त्या विवाह-बंधनाने शाणित्या जवळ (व) त्या बाहेरल्यांनी व चोरी छपी पार राखण्याच्या अशा नसाव्यात. मग जेव्हा त्या लग्नबंधनात येतील तेव्हा, जर त्या निर्लेखपणाचे एखादे काम करतील तर जी शिक्षा स्वतंत्र स्त्रियांची तिच्या निम्मा दास्तांची. ही (दासीशी विवाह करण्याची परवानगी) तुम्हां पेकी ज्याला पातका (च्या घटण्या)चा अंदेशा असेल त्यालाच होय. आणि जर सहजशीलता राखाल तर तुमच्या ठायी हे उत्तम होय. आणि परमेश्वर क्षमाकर्ता व दयाळू होय. २५ " (सूरतु-मिसा अ. ४).

कुदापात स्त्रियांचे समाजात स्थान दाखविणारे आणि स्त्रियांशी वर्तन कसे असावे याविषयीचे सूचक, आणखी उदाते देतो.

“(सुमुलमानांनी!) उगासाच्या रात्रत तुम्हास आपल्या पत्न्यापाशी जाण्याची मुभा दिली आहे. त्या तुमच्या पदर होत व तुम्ही त्यांचा पदर आहा. परमेश्वराने पाहिले की तुम्ही (चोखन छपून त्यांच्यापाशी गेल्याने) गूद आपलेच (धार्मिक) चुकसान करीत होता; झणून त्याने तुमचा पश्चात्ताप मान्य केला व तुमच्या अपरापाची क्षमा केली. तर आता (उपासात रात्रीच्या समयी) तुम्ही त्यांच्याशी शंगसंग करा; आणि (शंगसंगचा परिणाम) जी पुत्रप्राप्ति परमेश्वराने तुम्हासाठी लहून ठेविली आहे तिची आकांक्षा धरा; (व निव्वळ कामतुष्टीच्या नादास लागू नका) आणि तुम्ही त्या व त्या, येथपर्यंत की (रात्रीच्या काळ्या पोरपासून प्रातःकाळची पाटरी पार तुम्हास स्पष्ट दिसू लागेल. नंतर रात्र (पडे) पर्यंत उपास पुरा करा; आणि (होय, तुम्ही मदीदीत प्रतस्थ आहात, तर (रात्रीहि) त्यांच्याशी शंगसंग करू नका. त्या परमेश्वराच्या (टपावेळ) मर्यादा होत. तर तुम्ही त्याच्याजवळहि फिरू नका. अशाच तऱ्हेने परमेश्वर आपले नियम लोकांस स्पष्ट सांगतो; की, कदाचित् ते (शाश्वतभंग) जपून वागतात.” [अ. २. १८६]

“आणि (सुमुलमानांनी!) मूर्तिपूजक स्त्रिया विभास परीपर्यंत त्यांच्याशी तुम्ही लग्न करू नका. आणि मूर्ति-पूजक स्त्री, तुम्हाला कितीहि भली (का) वाटेना, तिच्या परती सुमुलमान दागी वेहेतर. आणि मूर्तिपूजक पुरुष विभाग परीपर्यंत तुम्ही त्याचा विवाहसंबंध करू नका. आणि मूर्तिपूजक तुम्हांला कसाहि भला (का) लागेना त्याचापरता सुमुलमान दारा वेहेतर. ही (मूर्तिपूजक स्त्री-पुरुष) नरकाचे पाचारण करणारी; व परमेश्वर आपल्या आज्ञेने त्यां व त्यांण मोठे पाचारितो. आणि ते आपले नियम लोकांण स्पष्ट करून सांगतो की, ते कदाचित् हुता

राहतील. आणि (हे पैगंबर लोक) तुला ऋतुसावाविषयी विचारतात. तर (तुं त्यांना) समजावून दे की तो मल होय; तर विदाळत तुम्ही स्त्रियांपासून अलग रहा. आणि त्या जोव्हा होईपर्यंत त्यांच्यापाशी जाऊ नका. मग जेव्हा त्या नाहीन धुवून घेतील तेव्हा जेथून परमेश्वराने तुम्हांस सांगून दिले आहे तेथून त्यांच्यापाशी या निःसंशय परमेश्वर पश्चात्ताप कष्टाच्यास परत करतो व सफाई राखणाऱ्यासहि पसंत करतो. तुमच्या पत्न्या (जणू काय) तुमची क्षेत्रे होत. तर तुम्ही आपल्या क्षेत्रात जसे पाहिजे तसे या, आणि आपल्या पुढची (परलोकीचीहि) व्यवस्था ठेवा.” [अ. २. २२०—२२२]

“पुरुष हे स्त्रियांवर सत्ताधारक होत. (त्यास) कारण (एक तर हे) की (मानवजातत) परमेश्वराने कित्येका (पुरुषा) नां कित्येका (स्त्रिया) वर (मानसिक व शारीरिक बलात) श्रेष्ठत्व दिले आहे, आणि (दुसरे कारण) हे की पुरुषांना (स्त्रियांसाठी) आपले द्रव्य खर्ची घातले आहे. तर ज्या सदाचरणी (स्त्रिया) होत त्या, (आपल्या भ्रंशाराचा) कष्टा मानतात (व) परमेश्वराने (पतिकर्त्री) जसा साम्राज्य ठेविला आहे तसाच त्या (त्याच्या) पाठीमागे (हरएक वस्तूचा) साम्राज्य ठेवितो. आणि तुम्हांस ज्या स्त्रियांचा शिरमोर होण्याचा अंदेशा असेल त्यास (पहिल्याने) समजावून सांगा, व (मग) त्यांचा शेजारयाग करा; आणि (यावरहि त्या न समजल्या तर) त्यांना (हलकासा) चौप टा. मग जर त्या तुमचा कष्टा मानू लागतील, तर तुम्हीहि त्याच्यावर (विनाकारण टपका ठेवण्याचा) मार्ग शोधीत फिरू नये. परमेश्वर (अति) मद्दिमाशाली व बडा होय. आणि जर तुम्हांस उभयता (पति-पत्नी) त विघाडाचा अंदेशा असेल, तर एक पंच रश (पती) च्या कुटुंबातून मुफर करा. व एक पंच रश पत्नीच्या कुटुंबातून जर पंचाचा (मनापासूनचा) इरादा (पतिपत्नीत) समेट (करविण्याचा) असेल तर परमेश्वर उभयतांत मिलाफ करून देईल” [अ. ४. ३३-३४].

“आणि जे लोक आपल्या पत्न्यांवर व्यभिचाराचा दोष लावतील व आपणा स्वतःशिवाय त्यांचे कोणी साथी नसतील, तर असल्या (घाचा) पैवी प्रत्येकाची सावित्री होच होय की त्याने वार वेळा परमेश्वराची शपथ घेऊन असे प्रतिपादन करावे की निःसंशय मी [आपल्या दाव्याने] गरा आहे. आणि पांचव्यादा असे [म्हणायें] की जर खोटे बोलत असेन, तर मजवर परमेश्वराचा धिपात्र असो. आणि, पुरुषाच्या शपथेनंतर स्त्रीच्या (शिग) वरून असा प्रकार शिस्त टाकू शकते की तिने चारदा शपथ वाहून प्रतिपादन करावे की हा [गृहस्थ] अगदीच छत्राशिरा आहे. आणि पाचव्यादा असे म्हणायें की जर हा [गृहस्थ] आपल्या विपानीन [स्त्र्यांपेक्षा] असेल, तर मजवर परमेश्वराचा कोप [कोसळी]. [अ. २४. ५-८]

“परमेश्वराजें कोणाहि माणसाच्या उरात दोन खंत-
करणें ठेविली नाहींत. आणि त्यानें तर तुम्हा लोकांच्या
बायका की ज्यांना तुम्हां मातेसमान गणून वाडी मोडून
देता, त्यांना तुमच्या माता बनविल्या नाहींत, व त्यानें
तुमच्या दत्तक मुलास तुमचे मुलगेहि बनविलेले नाहींत.
हे तुमच्या तोंडांनी तुमचे बोलणें आहे. दत्तकास त्याच्या
(त्याच्या) बापाच्या नावानें बोलावात या हांच जोश
परमेश्वरासमोप विरोध न्याय्य होय. मग
जर तुम्हास त्याचे बाप माहंत नसतील तर ते धर्मांत
तुमचे भाऊ व तुमचे मित्र होत.” [अ. ३३ १-४]

“अहो पैंगवराच्या पत्न्यांनो ! तुम्ही कोण ! (सामान्य)
श्रियागारच्या तर नाहींतच (मग) जर तुम्ही परमेश्वरा
ला भोत असाल तर (कोणाशीहि) बोलताना कोमल
स्वर काढीत आले नका, (की असें बराल) तर ज्याच्या
मनात (कोणाहि तन्हेचा) रोग आहे तो (तुमच्याशीं
कोणत्या तन्हेची) लाळच पाळगेल (नवळे), आणि
(बोलावहि तर) वाक्या रीतीनें बोलणें घाला. आणि
आपल्या घरात जमून (बसवेल्या) राहा आणि पूर्वीच्या
अज्ञानकालचे धृगार दाखवीत फिरू नका, आणि नमाज
पढा व जकात या आणि परमेश्वर व त्याचा पैंगवर याची
आत्ता पाळा.” [अ. ३३ ११-१२]

“आणि (मुसलमानांनीं) तुमच्या सोडविण्या दिले-
ल्या) श्रियावून ज्यांना (बयातीतपणामुळे) विटाळ्यावून
निराशा होऊन राहिला आहे, (व त्याविषयी) तुम्हास
संशय असले तर त्याचा ‘इद्त’ (विटाळ्यावून नव्हे,
दिनमानाप्रमाणें) तीन माहिने, आणि (इद्तप्रमाणें) ज्या
श्रियास विटाळ आल्याच नाहीं (त्याचीं इद्तहि तीन माहिने)
आणि (राहिल्या) गर्भिणी श्रिया, तर त्याची मुदत, त्यांच्या
मूल प्रसववर्षापर्यंत होय.” [अ. ६५ ३]

महंमदाला आगच्या अनुयायांच्या मध्य एकरिष्ठ भोक्त
उत्पन्न कदाचयाही होती या साठीं प्रयत्न घुराणांत जाणोगम
दिसतो

“पैंगवर व त्याचे अनुयायी यांचा एकमेकाशीं संबध काय
होता याविषयी घुराणावन्व येणेंप्रमाणें “पैंगवर शुगुल-
मानावर खुद्द त्याच्या जीवविपरीत अस्त ह्ण राखतो व
पैंगवराच्या पत्न्या त्याच्या आई होत. आणि नातळ घे
ईश्वरी पुस्तकावरुप मुसलमान व मुहाजिरिन यांच्या वेदांदि
जास्त एकमेकांचे हक्कदार होत.” (अ० ३३. ५). ”

घुराणाच्या महत्वाविषयीं उल्लेखि वारंवार येतात.

“(हा) मुख्यच व सुवीध पुस्तका (घुराणा) ची
क्षपय आहे की, आम्ही एका शुभ रात्री हें (प्रथमतः)
प्रकटले. (कारण) आम्हाला (लोकांनीं आपल्या दिवसेंचे)
भय दाखवावयाचें होतें. (जगाच्या) हास्या स्वयस्था,
ज्यास युक्ति (व प्रणेज्जन हीं) आधारमूढ होत त्या, त्याच
रात्री निर्णय पावतात.” [अ. ४८ १-३]

“आणि (हे पैंगवरा !) जरी आम्ही पासदावर
(आयतें लिहिलेले) पुस्तकहि तुला सादर करतो, व हे
लोक त्याला आपल्या हातांनीं स्पर्शहि करून पाहते, तरीहि
जे लोक नास्तिक होत ते हेंच म्हणाले असते की ही तर
केवळ मोडून चालून आदून होय.” [अ. ६. ६]

यहुदी व शिस्ती हे दोघेहि परमेश्वराचे गुतांपूज्य नस-
लेले उपासक आहेत अशी महंमदाची आपना होती तथापि
त्याविषयी त्याची युक्ति काही अंती त्याच्या स्वतः विपरी-
त्या मताहून भिन्न होती हें पुढील वाक्यावरून लक्षांत
येईल.

“आणि यहुदी व शिस्ती असें प्रतिपादन करितात कीं
आम्ही परमेश्वराची लेंकरे व त्याचे आवडते आहोत.
(हे पैंगवरा ! त्यांना) सांग (की जर तुम्ही परमेश्वराचीं
लेंकरे व आवडते आहा) तर मग तो तुमच्या बापांवरून
तुम्हास (बेळोबेळी) शिक्षाच का देत असतो ! (आतांय
तुम्ही परमेश्वराची लेंकरे नव्हत व आवडतेहि नव्हत)
किंबहुना परमेश्वरांनीं जीं (आणवीं मनुष्यें) निर्माण केेलीं
आहेत त्यातलीच मनुष्यें तुम्हीहि आहा परमेश्वर ज्याला
दृष्टील त्याला क्षमा करील व ज्याला दृष्टील त्याला
शिक्षा देईल ” [अ. ५० १७]

येनी ह्याप्रकार उद्देशन वाक्यें घुराणातील प्रत्येक भागांत
दिसून येतात त्यावरून अरब लोकांत ईश्वरीक यहुदी लोकांचे
ह्या वेळचे सामाजिक मतच दिसून येतें.

यहुदी लोकांतील प्रत्येक येशूश्रिस्त आणि महंमद या
तिपाची कामगिरी वाही अंती तारण्या प्रकाशनी होती.
व्यवहारोपयोधी नीतिशास्त्र आणि नीतिनियम यांच्याकडून
प्रगत झाले आणि स्थानिक दैवतांची उपासना गुंतिपूजा
याशीं ना तिपाची विरोध केला. जुन्या बरारीतील प्रव-
त्त्याची नीतिप्रवर्तक व आधेतापुत्र भाषण तशींच येशूश्रिस्ताचीं
गुदर प्रवचनें, आणि येशूच्या शिष्यांची प्रवचनें व पत्र हीं
प्राचीन जगातील गुदर वाक्यांत मोडतील. त्या वाक्या-
सारखें काव्य उपनिषदांतील महत्वाभारतातील व भगवद्गीते-
तील काही भाग वाक्यला तर प्राचीन जगांत बोटें सांप्रत्ययांचे
नाहीं. निदान चिनी तत्ववेत्ते, उपनिषदांतील प्रवचने, आणि
येशूच्या शिष्यांच्या वाक्यांशीं स्वकीं परंपरागतें वाक्य प्राधान्य
येमेष्टिक लोकांत उत्पन्न झाले होते असें दानण्याम ह्णत
नाही. महंमदाचें फेदळ संप्रदायच स्थापन केला अस नाहीं
तर राज्य स्थापन केले, आणि तरकारीच्या शरीत नीत्यामक
उपदेशाचा जोर दिला तेव्हाचून मोठ्या साम्राज्यांत एक
उपासनासंप्रदाय व एक नीतिप्रवर्तता बोचा प्रसार झाला. श्रिस्ती
संप्रदाय पुढे रोमन साम्राज्यात वाटला आणि त्या
साम्राज्याचा आधारस्तंभ झाला आणि त्यानं युरोपच्या
इतिहासावर हजार पधरांयें यें महत्वाचा परिणाम
घडविला. रोमेष्टिक लोकांनीं लोकांम एवत्र मोडण्या
उपासनाप्रवर्तता व धार्मिक विचार सोप्या एकीकर-

गानें साम्राज्य तयार करून किंवा साम्राज्यात भेट देऊन जगावर कार्य केले आणि राज्यास 'चाहों' घेयें असावी आणि त्या घेयार्थ राज्य आहे हा भावना जगात प्रचलित केली, ही सेमेटिक लोकांचा मोठी कामगिरा होय

खल, कात आणि रोमन साम्राज्य याची तुलना केला असता दोघात सादरपै अनेक आढळून येतील रोमन सम्राट आप पास (इपेरटार = एम्परर = आज़ारक) आझापक ह्मणवीत त्याप्रमाणे, खलीफ इदि आपणास आझापक ह्मणवत खली फातीचा महमदच्या बशीरों जातीशी किंवा अरबस्थानाशीहि सवध राहिला नाही तरी केवळ अधिकारपरंपरेच्या सात ख्यानें सुसुज्ज्वल जगाशी सवध राहिला त्याप्रमाणेंच रोमन पातशाहाच रोमधी, किंवा रोमने जताता सवध न रहाता केवळ अधिकार सातत्यामुळेच रोमन पातशाही अशी कल्पना चालू राहिला रोमन पातशाहामध्ये सर्व पाश्चात्य अग प्रथम रोमन नागरिकत्वाच्या विस्तारानें एकत्रित झाले आणि पुढें रोमन नागरिकत्व आणि तिसर्या यानें एकत्व होऊन क्रिस्तीसंप्रदायाच्या विस्तारानें साम्राज्य'तील विविध लोक एकत्रित झाले. तर मिश्रलेण्या प्रदेशातील लोक इस्लामाचा अंगीकार करून खलीफातीचें नागरिकत्व मिळवू लागून सहस्र व एका साम्रा ज्याचे अभिमानी बनले पारमार्थिक विचारपद्धति आणि ऐहिक राजगति यांचे एकत्र खलीफातीत अज्मत् होते तर रोमन साम्राज्यात तें मागाहून तयार करावें लागले रोमन पातशाहीनें क्रिस्ती संप्रदायाचा प्रसार आपल्या साम्राज्याच्या बलबुद्दीसाठी केला, तर खलीफातीने इस्लामाचा विस्तार आपल्या साम्राज्यासाठी केला सहाव्या शतकापासून पंधराव्या शतकापर्यंत दान्हां साम्राज्य सहस्र किंवा करीत होती आणि सोळाव्या आणि सतराव्या शतकात मेन्हा राष्ट्रीय भावना जागृत होऊ लागला तेव्हा या दान्हां साम्राज्याविषयी- च्या भावनाशी राष्ट्रभावनेस युरोपात आणि एशियात लढावे लागले परंपराच्या सरक्षणसाठी अभिमान लागतो हा परंपरा विषयी उत्पन्न होवो अगर साम्राज्याविषयी उत्पन्न होवो अगर संप्रदायाविषयी उत्पन्न होवो रोमनसाम्राज्यानें सरक्षणार्थ क्रिस्ता संप्रदायाचा अभिमान धरला आणि त्या संप्रदायाला आपला अभिमान धरावयास लावला हा भाट उपसासंप्रदाय व साम्राज्य यांचे एकत्र मूळपासून धारण करणाऱ्या इस्लामाचा रोमन साम्राज्यावर नैतिक विनय दाखविते गोमराट्टाण प्रतिपालनाचे तब सिद्धान्त आणि गुरग्राविद्विंस यांनी अंगीकारले आणि राष्ट्रीयतया विद्रिष्ट तरादी सवध जोडला या कियेत दंगल इस्लामाचाच भारतीय संस्कृतीवर नैतिक विनय द्यास पडतो पारमार्थिक विचारांच्या राजसत्तेवर दत्तक पगडा बसला की राष्ट्रीय भावना जरी जागृत झाली तरी प्रत्यक्ष सामाजिक सुदार्य बदपरिकर दोतांनी काही तरी तात्विक पारमार्थिक तत्त्व पुढें मोडवें शकतें स्वाट- म्नात मनपुढाचा पुरस्कार करता लागला इत्यन्त

आपला मतभेद माडावा लागला अमेर्नीतील अनेक सस्या मात पारमार्थिक मतभेदाचा आश्रय करावा लागला एव टेंच केवळ नव्हे तर पाश्चात्य रोमनसाम्राज्य आणि पूर्व रोमन साम्राज्य यातील भेद जास्त पद्धतशीर करण्यासाठी क्रिस्त संप्रदायास दोन पीठें तयार करावी लागली पूर्व युरोप आणि पश्चिम युरोप मातील आश्रया अत्यारभेद हा पै आणि पश्चिम रोमन साम्राज्याचा अवशेष आहे पण तें दिसताना क्रिस्ती संप्रदायामुळे रक्षित गेला आहे असे दिसतें जगाच्या ऐतिहासिक वृत्ताच्या प्रवाहाकडे बघावयाचें म्हणजे रोमन साम्राज्याच्या उत्तरकालीन इतिहासाकडे बघून युरो पच्या इतिहासाकडे बघावयाचें आणि त्यात उपासना संप्र दाय व साम्राज्य यांच्या मूलभूत द्वैतामुळे इतिहास स्वल्प कसें झाले हें वर्णन करावयाचें इस्लामाचा हा द्वैताचा नाह झाला नाही तयापि संप्रदायप्रसार आणि साम्राज्यप्रसार या किंवा काही अशा एवज आणि काही अशी पूर्वकथने चालू होत्या त्याकडे बघावयाचें खलीफात आणि रोमन साम्राज्य यांच्याकडे बघणाऱ्यांनी जगातील निरनिराळ्या भागाची एकमेकाशी बशी ओळख झाली इकडे थोडेंसें बळें पाहून

प्रकरण १४ वें.

राजकीय घडामोडी व भौगोलिक ज्ञानविकास.

स्वान्या व भौगोलिक शास्त्र यांचा अन्योन्याश्रय - आतापर्यंत झालेल्या विवेचनावरून, पश्चिमेच्या दिग्गतापर्यंत रोमनसाम्राज्य बांदल असून ग्रीक मध्यआशियात व गंगा तटाकापर्यंत येऊन पोचले होते, आणि पुद्गसंप्रदायप्रवित व संप्रधसंप्रसारतपर्यंतच्या आपले हात पश्चिमेकट द्वांस- कांकेशियापर्यंत तर पूर्वेकट अजानपर्यंत पसरविले होते अस दिसून आले आहे. म्हणजे, अगाध भेटविद्वानपासून जपान पर्यंत येथेच दळणवळण वाडू असावें, व जगातील राष्ट्राना एवमेकास अत्यंत दूरचे नसले तरी आपल्या येथेच दूरचे प्रदेश माहीत असावेत या जगद्विभागाच्या एकमेकाशी व्यवहारास कारक झालेल्या भावना म्हणजे विजयानुसार समजाची किंवा राष्ट्राची महत्त्वाकांक्षा आणि संप्रदायप्रसारलाक्षा या होत भौगोलिक शोधास महत्त्व आलें तें या दोन कारणां मुळेच होय बलेकसाडर हा ज्याप्रमाणे जिंकण्यास उत्साह होता त्याप्रमाणेच जिंकण्याच्या प्रयत्नाचे अग म्हणून भौगो- लिङ्ग शोध करण्यासहि तयार होता भौगोलिक शोध व जिंकण्याकरीता स्वान्या याचा अन्योन्याश्रय नेहेमा दिसून येतो रोमन कायद्यांत जो आश्रय पोंगितला आहे, तो शोध व नसा यांचे एकत्र प्रस्थापित करतो. एखाद्यानें जर नवीनच भेट शोधून काढले तर तें त्याच्या मालकीचें होई हा रोमन कायद्याचा नियम लोकांत शोध करण्यास

व आपला संपत्ति वाडविण्यास कारण झाला या अन्वयो-
न्याभ्यामुळे रानकीय इतिहासावरवर शोध्याच्या म्हणजे
भौगोलिक इतिहासहि या विभागात देणे योग्य होईल

भौगोलिक शोध्यास कारण प्रदेशजिगीषा हे होय असे
विधान अरय व यूरोपीय राष्ट्रे याविषयी मन्वान अर्था करता
वेढेल तथापि व्यापारविषयक बुद्धि नवीन शोध्यास कारण
झाली नव्हती, किंवा केवळ शास्त्राय जिज्ञासा कार्य करीत
नव्हती असे म्हणता येणार नाही

भौगोलिक शोध्याच्या इतिहास घाल्याचा, म्हणजे प्रथमत
कोणाहि काहीहि कारणांमुळे भूभागाचे प्रामाणिक म्हणजे
प्रयश्चावलेकनाचे वर्णन करण्याचा जेथे कोठे प्रयत्न केला
असेल तो स्थळे आज उपलब्ध असलेल्या प्राचान शरदेशात
हुडकावयाची असली स्थळे आपल्या प्राचीन वाढ्यांत नाही
तच असे म्हटले तरी चालेल तथापि प्राचीन काळच्या दुसऱ्या
काही राष्ट्राकडून भूगोलवर्णनाचा थोडाबहुत प्रयत्न केला
गेला होता

भूगोलवर्णनाच्या कामी भारतीयांचे दीर्घत्व —
भारतीयांच्या भूगोलवर्णनाच्या प्रयत्नाविषयी थोडेबहुत
लिहिजे म्हणजे त्याच्या केवळ करपनाचाच इतिहास देणे
होय कनिष्ठमते असे दाखविले आहे की, प्राचीन भार-
तीयांना देशाच्या सामान्य आकाराची कल्पना होती तसेच
'निरुपदेशान् क्षितिर्देवशासो भूदेवद्वी गणितेन यस्मात् ।'
यासारखे उतारे विशिष्ट स्थानाचे अक्षास मोगश्यापर्यंत
ज्योतिषाचे अंग म्हणून भारतीयांचे भूगोलज्ञान वाढले होते
असे दाखवितात तथापि देशवर्णने, दोन स्थलमंडलां
अंतरे, जगातील निरनिराळे देश वर्गरेषयां माहिती करून
देणारे वाढ्य भारततातील लेखक वर्गाने फारते निर्माण केले
नाही निरनिराळ्या देशांची नावे महाभारतात येतात व
रामायणातहि आलेली आहेत, परंतु त्यावरून तरकालीन
भूगोलाची स्थिति समजण्यास बरीच अडचण पडते, ती इतकी
की, रामायणाक जनस्थान कोणते-नाशिक की भद्राचलवडील
प्रदेश-यासारख्या गोष्टीविषयी देखील आज सशयच आहे
काही देशांना उल्लेख पुढेसाहितने केला आहे, पण त्यातहि
माहितीची निश्चितता विशेष नाही. प्राचीन भारताचा
भूगोल जमविण्यास यत्न लेखकाचे, व 'दिव्य साधनांच्या' विल
नागरिक प्रवाशाचे प्रथ पहावे लागतात तथापि त्यांनी
लिहिलेले किंवा वर्णिलेले प्रदश कीडे आहेत हे अजून पूर्ण-
पणे निश्चित होत नाही आपणास येथे भूवर्णनशास्त्राची
वाढ पहाण्याची असल्यामुळे सामान्यत असे म्हणता येईल
की, या विषयावर भारतीय प्रयत्न फारच थोडा झाला आहे,
आणि म्हणून भूगोल ज्ञानाचा विवास घाल्यास भारतीय
वाढ्याचा काही एक उपयोग होणार नाही. जगातील
निरनिराळ्या राष्ट्राकडून परस्परवागमन कसे झाले हे शोध-
ण्यास ग्रीकांचे, अरबांचे, चिन्त्यांचे आणि यूरोपीयांचे परि-
श्रम आपणास पाहिले पाहिजेत नौकायासारख्या गोष्टी

भारतीयांस अपरिचित होत्या असे नाही, किंवा भारतीयांनी
मोठमोठ्या सफरी केल्या, क्षत्रियवर्गीने देशहि जिंकले,
त्यांच्या वसाहतीवरवर माझणहि गेले व त्यांनी आपले
धर्मशास्त्र, ज्योतिष याच्या ज्ञानाचा फायदाहि घेतला, पण
प्रवासवर्णने लिहून ठेवण्याची मात्र कोणी फारशी फिकीर
केली नाही अशी

भारतीयांच्या जगद्व्यापक प्रयत्नात जरी भौगोलिक ज्ञान
या व्यापक प्रत्यक्ष बुद्धिगत झाले नाही, तर त्यांच्या प्रदे-
शात बाहेरचे लोका येत गेल्यामुळे या वाद्याकडून भारतवर्ण-
नाचे आणि भारतपरिकरवर्णनाचे काही झाले उदाहरणार्थ
जे अनेक चिनी प्रवासी आपल्या देशात आले त्यांचे प्रथ
प्राचीन भूगोलज्ञानास अत्यंत महत्त्वाचे आहेत

ज्यांनी लिहून ठेविलेली भारतविषयक प्रवाशाची माहिती
थोडीबहुत आज उपलब्ध आहे अशा प्रवादयामध्ये चिनी
प्रवासी हे सर्वात प्राचान असल्यामुळे त्यांच्याविषयी थोडी
हकीगत येथे सांगितली पाहिजे

उत्तरेच्यः मार्गाने हिंदुस्थानांत आलेले चिनी
यात्रेकरू.—चीन देशात प्रसार पावलेल्या बौद्ध संप्रदाया-
च्या सत्स्थापकाचे जन्मस्थान हिंदुस्थानात असल्यामुळे तिस्ती
शकाच्या भारमाच्या गुमारास व त्यानंतर अनेक चिनी
प्रवासी यात्रेच्या उद्देशाने हिंदुस्थानात येऊन गेले त्यांपैकी
उत्तरेच्या मार्गाने हिंदुस्थानात आलेल्या काही प्रवादायांची
माहिती इतिहस यांनी दिलेल्या हकीगतवरून इंडियन अँटि-
क्वीच्या दक्षिण पुस्तकात दिली आहे तिचा गोपनाय
बरीच आहे —

१६ ख्रि ग —ज्याच्या प्रयावरून प्रवादायाविषयी माहिती
मिळते तो इतिहस इ.स ६७१ च्या शेवटी चीन सोडून
निपाला आणि कॅटनहून जहाजांनी जावा, मलाका वगैरे
दक्षिणे कडील येडाच्या आसपास दोन वर्षे राहून ६७३मध्ये
ताम्रलिप्ती येथ आला तेथे पाच महिने राहून नालन्द, बुद्ध-
गया वगैरे क्षेत्रस्थानाकडे गेला नंतर तो काश्याला परत
आला तेथे आपल्या मित्रास त्याने आपली सर्व हकीगत
लिहून दिली व ६९३ मध्ये चीन देशास परतला

२ ता उ हि — हा लिहसिंग प्रातातील कायेदेपीडत होता
त्याचे संस्कृत नाव श्रीदेव होते ता उच्च कुळातील होता.
हिंदुस्थानातील निरनिराळी क्षेत्रे हिंडत तो महाबोधि येथे
आला तेथे बरीच वर्षे राहून नंतर तो नालदला व तत्ताच
पुढे कुशा (नगर) ला गेला अमरावताच्या सुग राजाने
त्याचा बराच सन्मान केला नालदास रहात असताना
त्याने बहयायनाचा कमून अभ्यास केला. त्याने जुपेपुत्रा
(बृहन्क्षेत्र किंवा निरोगमंदिर) येथे विनय पिटकाचा
आणि शब्दविषयाचा अभ्यास केला होता तद्दशिशो (महायोगी)
देवळांमध्ये असताना चिनी भाषेमध्ये त्याने एक स्तुतिलेख
कोरला. चिनी सूत्रे आणि शास्त्रे यांचे त्याने नालद येथे
नवे जुने मिळून ४०० प्रथ ठेविले होते इतिहसने त्याचे

वसतिस्थान पाहिलें पण तो त्याला भेटला नाही तो पत्रास वर्षांचा होऊन अमरावत देशात वारला

३ र्मे —पित्र त्सादचाऊचा कायदेपंडित रसेपिन हुआ नचिन बरोबर उत्तर हिंदुस्थानातून व पश्चिम हिंदुस्थानातून प्रवास करून शवर्ग अमरकुव्याला आला तेथे तो राजमदि रामप्य राजाच्या अगदी मर्जीतला होऊन राहिला यथे त्याला त्याच्या गावचाच ताउहि भेटला सवष उग्न्याभर येथे राहिल्यावर तो आजारा पडून ३५ वर्षांच्या वयात वारला

४ आर्य वर्म —एक कोरियन आर्यवर्मा चंगान सोडून नालद येथें ६३८ मध्य आला तेथे त्यान बऱ्याच सूत्रांचा नफल करून घेतला तो विनय व अभिधर्म या दोनहि पिन्कात चांगलाच प्रवीण होता तो पूर्वकडे कुक्कुट पाद पचनास जाऊन आला होता, आणि पश्चिमकडाल मकर द्वादाहि त्याने स्नान केलें होते तो नालद येथें ७० वर्षांचा होऊन वारला

५ हुद नि ए —इ. स. ६३८ मध्ये एक कोरियन कायद पंडित हुसनि ए हा पश्चिमकडील बोधि देवळात येऊन राहिला होता पुढें तो पवित्र वस्तूची दर्शन घेऊन नाल दला गेला आणि तेथें धार्मिक प्रभावा अभ्यास करीत राहिला इतिहास हा काही पुस्तकें वाळीत असताना एक पुस्तक हुसनि एने लिहिल्याबद्दल त्याला उत्पन्न धाढळा तेथे चौकश करता तो ६० वर्षांचा होऊन त्याच वर्षी वारल्याचें त्याला समजलें त्याने लिहिलेली ससृष्ट पुस्तकें नालदास कपून ठेविली होती

६ यु आ न ता इ —हाहि कोरियन कायदेपंडितच होता याच ससृष्ट नाव सवतानदेव होत यगहिवाद् वर्षी म्हणजे इ. स. ६५० मध्ये ता तिबेटातला रस्त्याने नेपाळमधून हिंदुस्थानात आला तथे त्याने बोधिवृक्षाजवळच्या वस्तूचें दर्शन घेतलें नंतर सरखार देशास गेल्यावर त्याला ताउहि भेटला, आणि त्याबरोबर ता तहसिओ (महाबोधि) देवळास परत आला पुढे त्याने चीनदेशाकडे प्रयाण केलें व त्यानंतर त्याच्या सवषात पुढा काही ऐकू आलें नाहा

७ यु आ न हा उ —हा कोरियन कायदेपंडित युआन चिन घरोबर चंगवान वालाच्या मध्यावर हिंदुस्थानात आला आणि तहसिओ देवळास जाऊन तेथेंच तो वारला

८ बो धि ध र्म —हा तुरप्पार देशचा असून अगाने चांगला मशक होता तो चिनास येऊन उपदेक बनला तो सांप्रदायिक मिक्षप्रमाणे नऊहि प्रातातून मिक्षा मागत फिरला नंतर पवित्र वस्तूचें दर्शन घेण्यास तो हिंदु स्थानात आला येथे त्याला नालद येथे इतिहास भेटला हा उत्तर हिंदुस्थानात वयाच्या ५० व्या वर्षी वारला.

९ मी लि ह —पिंगाचाग्या कायदेपंडित तौलिह हा वाङ्मये मैदान व तासद्द खटक या मार्गाने नेपाळास जाऊन

तहसिओ देवळास आला, आणि तेथें बरीच वर्षे राहिला यानंतर तो नेपाळास पुन्हा परत गेला (इतिहास ही हकीकत लिहीत असताना तो तेथेंच होता)

१० तौ सि ग —हा पिंगाचाऊचा एक कायदेपंडित होता याच सकृत् नाव चद्रदेव असें होतें तो इ. स. ६४९ मध्ये म्हणजे चंगान कालाच्या शेवटच्या वर्षी तुफान रस्त्याने हिंदुस्थानात आला, व बोधि देवळाजवळ येऊन याने चैत्याची पूजा केली ता तरण असल्यामुळे तो नालदला गेला तेव्हा राजानें त्याचा बराच सन्मान केला यानंतर १२ योजने पूर्वकडे गेल्यावर तो राजमदिरास आला. तेथे पक्त हीन यानाचाच अभ्यास होत असे तेथे तो हानियानाप्रमाणच तिपिटकाचाहि अभ्यास करीत बरीच वर्षे राहिला पुढें नेपाळमधून चिनास परत जाऊन तेव तो वारला

११ श ग ति ह —पिंगाचाऊचा शगतिह हा एक मनन-शाल उपदेशक होता पश्चिम स्वर्गीय आनदाचा अनुभव घेण्यास सांपडाचा अशा त्याला उत्कट इच्छा होती तेथे जन्म यावा म्हणून बुद्धाच्या नावाचा जप करीत ता आपलें आयुष्य धार्मिक रीतीनें घालवू लागला त्यान सवष प्रज्ञा सूत्र म्हणजे १०,००० प्रकरणें लिहून काढावयाचा निश्चय केला होता पवित्र वस्तूचें दर्शन घेण्याच्या इच्छेनें व त्या स्वगात जन्म व्हावा म्हणून जास्त पुण्याच्या सप्रहाकरिता तो नऊहि प्रातमून लोकाना आपल्या सप्रदायाची दीक्षा देत आणि धर्म पुस्तकें लिहीत फिरला नंतर चिनाच्या घर येऊन तो कर्लिंगास जाण्याकरिता जहाजातून निघाला तेथून पुढें जलमार्गानें मलाया देशास जाण्यास निघाला या देशातून तो पुढा हिंदुस्थानास जाण्याच्या इच्छेनें एका व्यापारी जहाजात बसून येत असता जहाज वादळात साप हून तो बुडून मरण पावला या प्रसंगाची अशी एक गोष्ट सांगतात की, खलाशी व व्यापार जवळ एक नाव होती ती गाठण्यासाठीं धटपडू लागले जहाजाचा नाखवा हा भाविक बोद असल्यामुळे तो ह्या उपदेशकास वाचविण्याकरिता त्याला मोठपानें हाका मारू लागला. पण शगतिह म्हणाला 'मी येणार नाही, धावीच्या लोकाना वाचव' शगतिह यानें बुद्धाच्या ठिकाणीं मन गुंतल्यामुळे, आयुष्याच्या राहिलेल्या थोड्या सुदर्तीतच आनंद मानून पश्चिमकडे ताड करून सुखानें 'अमित, अमित' असा पवित्र नामना उच्चार करीत जहाजाबरोबर त्यानें जलसमाधि घेतला त्याचा एक अनुयायीहि अमित बुद्धाचें नाव उच्चारित त्याच्या बरोबर मरण पावला

१२ वों ग पो —चीनच्या राजधानीत मतिसिह म्हणून एक इहम होता त्याच प्रचारातील नाव वोंगपो होतें हा रसेपिनबरोबर मध्यप्रदेशास येऊन सिंगच्या देवळात राहिला ससृष्टमध्य फारशी गति होईना म्हणून नेपाळास जात अस ताना तो रस्त्यावरच वयाच्या सुमारे ४० व्या वर्षी वारला

आला. त्यानंतर त्याला कबाड खाऊ (बोचीन चीन) येथे पाठविण्यात आले. तेथे दुष्काळ होता झणून हा रोज गरीब लोकात धान्य बघरे बाटून असे. तेथे पोरक्या पोराकडे पाहून हा द्रवून दुःखाभू गाळीत असे झणून त्याचे नाव ' रोदरसील ' बोधिसत्व असे पडले होते. त्याचा तेथेच काही सासर्गिक रोगाने बयाच्या साठाव्या वर्षी अंत झाला.

२२ वन यु न.—लोयागचा वनयुन हा कायदेपंडित (धर्मतत्ववेत्ता) चीन देशच्या दक्षिणभागातून कोनीन चीनचा येऊन जहागाने कलिंग देशास जाऊन तेथेच निवर्तला

२३ वु इल्लन — हा सिंको (कोरिया) चा मूळ रहाणारा असून कायदेपंडित होता. प्रज्ञावर्य हे त्याचे हिंदुस्थानी नांव होते. तो आपल्या संप्रदायाच्या क्षेत्रास जाण्याच्या उद्देशाने जहागांतून, पुढीलून येथे येऊन नंतर लोयाग या ठिकाणी आला. तेथे बादशहाने त्याला पश्चिम प्रदेशात जाऊन मुआनचाऊच्या समगामी असण्यास सांगितले. तो जाता जाता सिंचे येथील मठात [अमरावत—(अमरावाट ?)—देशात] दहा वर्षे राहिला. नंतर तीहोली लोकांनी बांधलेल्या तीहोलीसे मठात राहिला. येथे त्याच्या पिण्याच्या बोगरे उत्तम सोई होण्या. या ठिकाणी वु इल्लन हा संस्तुत भाषेचा अभ्यास करीत होता. येथील मठावाश फार विद्वान् म्हणून नावागलेला होता. या मठास तहसिबो (म्हणजेत्या) असे म्हणत. पश्चिमेला फारिशाचा दुसरा एक मठ होता. तोहि विद्वान् उपदेशकाविषयी प्रच्युत होता. याला गुणवरित असे नाव होते.

बरील तहसिबोच्या ईशान्येस दुसरा एक चालुक्य नावाचा मठ होता. तो दक्षिणेतील चालुक्य राजाने बांधला होता. पुढे इस्लामच्या वेळी मिहकबान (सूर्यसेना) राजाने त्याच्या पश्चिमेस एक नवा मठ बांधला. एकंदरीत हिंदुस्थान देशात आणि त्याजवळच्या प्रांतात उपदेशकाच्या सोईकरिता मठ बांधलेले असल्यामुळे प्रवादास अवघड पडत नव्हती. परंतु विनात भाग इस्लामच्या वेळी तसे मठ नसल्यामुळे प्रवादास फार अवघड पडत असे. नालेंद मठ याच्या पूर्वेस चाळीस टप्प्यावर होता. गंगा नदीपार आल्यावर भृगुशिववन मठ लागून असे. त्यापासून जवळच विनी मठ नांवाचा एक मठ होता. हा श्रीगुप्त महाराजाने विनातील उपदेशकाकरिता बांधला होता अशी इस्लामच्या वेळी दंतकथा प्रचलित होती. यामबडील अमिनीहि बोबीस उपदेशकाचा धार्मिकपणा पाहून त्यांना बदल करण्यात आल्या असून, त्या मृगवनाच्या तीन उपदेशकाकडे होत्या. ही गोष्ट इस्लामचा किट-मा-को सांग-युअन हा ग्रंथ होण्यापूर्वी ५०० वर्षांची आहे. इस्लामच्या वेळी या जमीनी पूर्वे हिंदुस्थानचा रागा देवधर्मी याजकडे असून त्याने प्रवास्याचा खर्च टाळण्याकरिता त्या दोतकन्यास देऊन टाकल्या होत्या.

याशिवाय, वजासन महाबोधि नावाचा शिलोनीच्या राजाने बांधलेला आणखी एक मठ होता. याच्या ईशान्येस सात टप्प्यावर श्री शक्रादित्याने बांधलेला नालंद मठ असून तो त्याने राजभग या मिहककरिता बांधला होता.

नां दे देऊळ — उपयुक्त नालंद नामक सुप्रसिद्ध मठाचे वर्णन इस्लामने आपल्या किट-मा-को-सांग-युअन नामक ग्रंथात दिले आहे ते येथे उद्धृत करतो.—“श्री शक्रादित्याने बांधलेला नालंद मठ हा एका शहरासारखा चौकोनी आहे त्याचे तीन तीन मजली असे चार दरवाजे आहेत. प्रत्येक मजल्याची उंची सुमारे १० फूट आहे. सर्व मठ कोलाळ आहेत सभामंडपाच्या पश्चिमेच्या दवाज्याबाहेर एक मोठा स्तूप आणि बरेच रत्नसज्जित चैत्य आहेत. मठावरील मुख्य अधिकारी म्हातारा आहे. दुसऱ्यास विहार-स्वामी, विहारपाल किंवा कर्मदून म्हणतात. त्याला फार मान असतो. येथे एक पाण्याचे धबक्या असते. यावरून वेळ कधी रामबते हे शिववेद मुअनमध्ये बागडे सांगितले आहे. राज्याचा मध्य भाग सोपेकरिता असतो, परंतु पहिल्या व दोवटल्या भागात पूजापाठ बघरे असतात नागानन्दाच्या नावावरून याचा श्री नालंद विहार असे म्हणतात. हे एक मोठे देऊळ आहे. याचा दरवाजा पश्चिमेकडे आहे. आत सुमारे बीस पावलावर एक मोठा १०० फूट उंच स्तूप आहे. बुद्ध पावसाळ्याचे तीन महिने येथेच रहात असे. त्याचे संस्कृत नाव मूलगन्ध कोटी असे आहे. तेथेच दहा फूट उंचीचा एक लहान चैत्य आहे. याच ठिकाणी ब्राह्मणाने हातात पक्षी घेऊन प्रश्न विचारले होते. मुलीफाउतो या चिनी शब्दसमुच्चयाचा अर्थ हाच आहे.

उत्तरेला ५० पावडे चालादित्याने बांधलेला स्तूप आहे. तो बरील स्तुपापेक्षाहि मोठा आहे. त्यात धर्मचक्र फिरवीत असलेली युद्धाची मूर्ति आहे.

मूलगन्धाच्या पश्चिमेस बुद्धाचे दन्तधावनकाष्टाचे झाड आहे. जवळच ज्यावरून बुद्ध चालला होता असा बोटा आहे. तो सुमारे २ हात रुंद, १४१५ हात लांब आणि २ हात उंच आहे. बुद्धाची पावले दाखविण्याकरिता त्यावर १४१५ फुते कोरलेली आहेत. तेथून राजगृह दक्षिणेस ३० मील आहे.

श्रमसिद्ध व वेणुयान ही दोन्ही शहरास लागून आहेत. महाबोधि तेथून सात योजने आहे; वेणाली २५ योजने उत्तरेस आहे, आणि ताम्रलिप्ती पूर्वेस ६० योजने आहे. पूर्वे हिंदुस्थानातून चीन येथे जाण्याकरिता येथेच गळवतात बसावयाचे असते. निरानेराळ्या राजांनी दिलेल्या जामिनीच्या उत्पन्नामधून या मठ्याचा खर्च चालतो. येथे सुमारे ३५०० उपदेशक रहात आहेत.

२४ को री या चे दो न उ प दे श क — नंतर कोरियाचे दोन उपदेशक दक्षिण समुद्राकडे गेल्याचे इस्लाम सांगतो. ते चंगनहून शिलोफोशाय येथे येऊन पुढे

पोल्युस्ते देशास जाऊन वारले. पोल्युरे द्वीपे बहुतेक सुमात्राच असावे. यावरून फोशाय (श्रीभोग) हे त्याच्या पूर्वेस पडते.

२५ हु इ नि ग.—हा ' चिली ' मधील पिह्वाऊचा उप-देशाक विनाहून अहामानून दक्षिणेकडे ६६५ त येऊन तीन वर्षे होलिंग (कलिंग) देशात राहिला. हेंच नाव पेरूच्या किनाऱ्यावरील देशास तसेंच दक्षिण समुद्रातील एका बेटासहि लावतात.

२६ वा नू कि.—कुलुन भायेंत प्रवीण असून थोडे राहतात हि येत असलेल्या किनाऱ्याच्या वानू-कि यानें दक्षिण समुद्रात १० वर्षे वास केला. नंतर तो शिलीफोशाय येथें राहिला. इल्लुन द्वीपे कन्डोर या बेटातील शिरी लोक ना चिनी लोक गुलामासारखे विकीत.

२७ मो घ दे व.—कोचीन चीनमधील मोचदेव हा दक्षिण समुद्रातून हिंदुस्थानांत येऊन जवळचे सर्व प्रदेश पाहून महाबोधि क्षेत्रीं आला, व तेथील पवित्र वस्तूच्या दर्शनानें आनंदित होतयाता वयाच्या २५ व्या वर्षी निवर्तला.

२८ के इ—तुंग ग.—कोचीनचा दुसरा उपदेशाक वेइतुंग दक्षिणेकडून सिलोनला गेला, व मंतर हुनचिउ नावाच्या दुसऱ्या एका उपदेशावरवीर बोधिवृक्ष, रामशुद्ध, बगैरे ठिकाणीं फिरून वेइ उरानात येऊन तेथें आगारी पडून वारला. त्या वेळीं त्याचे वय ३० वर्षीयें होतें.

२९ त-अं ग—महायान शास्त्रेतील त-अं ग किंवा दोष हा आपल्या आर्द्रापावरोबर लहानपर्णाच द्वारपतीस जाऊन नंतर तेथें मिष्ट बनला. पुढे चिनी बकिलावरोबर राजधानीस जाऊन ह्युएनत्संग येथें राहिला, होता त्या स्वयंन मंडात येऊन राहिला. नंतर दक्षिणसमुद्राच्या मार्गानें सिलोन-मधील बुद्धदन्ताची पूजा करून दक्षिण हिंदुस्थानातून पूर्वेकडे जाऊन ताम्रलिप्तीस आला. नदीच्या मुखाजवळ तो मोठ्या मुक्तिस्थीनें दरबेसहोराच्या हातातून कसावया निवागिशीं सुटला. पुढे तो संस्कृतचा पूर्ण अभ्यास करून नालंद, बुद्धगया, वेदाश्रम, कुशी देश बगैरे ठिकाणीं फिरला, व शेवटीं कुशी नगराच्या पारिनिर्वाण देवळात येऊन वारला.

३० दुसरे दोन बौद्ध मिष्ट चिनी बकिलावरोबर दक्षिण समुद्रात प्रवास करीत असता जहाजावरच वारले. इस्सिंग ह्मणतो की त्यांची योगशास्त्र पंगरे पुस्तकें शिलीफोशाय-मध्यें आहेत.

३१ ता उ लि न.—किंगचाऊच्या कियोगलिंग प्रांताचा मिष्ट ताउलिन ताम्रसंभाकडून लंकेला गेला, आणि कलिंगाच्या (पेरूच्या) किनाऱ्यानें नम लोकाच्या देशास आला. येथील राजानें त्याला फार चांगल्या रीतीनें वागविलें. तो तेथें बरीच वर्षे राहून ताम्रलिप्तीस गेला. व तेथें त्यानें तीन वर्षे संस्कृत शिकण्यांत घालविली. नंतर यन्नासनास जाऊन बोधिबुद्राची पूजा करून नालंदास गेला. तेथें कोशाचा दोन वर्षे अभ्यास करून राजगृहजवळील अश्वशिराकडून पश्चिम हिंदुस्थानांत

आला. तेथे त्यानें ताभिगचाउ प्रांताचा अभ्यास केला. त्यात एक लक्ष श्लोक होते असें ह्मणतात; परंतु त्याचा बराचसा भाग गहाळ झालेला होता. तरी बुद्धाच्या मरणानंतर आयें नागार्जुनानें मूळ ग्रंथाचे महत्त्व कायम राखिलें. नंतर ताउलिन हा काश्मिराहून उद्यान देशास जाऊन कविश येथें येऊन राहिला. त्या ठिकाणीं बुद्धाच्या शिराच्या कवटीची पूजा करून समुद्रातून केदाह—छा (किएचा येथें) आला. तेथें त्याला उत्तरेकडील तातूर लोकांनीं त्याच्या मित्राच्या-सारखे घोगी त्यांना भेटल्याचें सांगितल्यामुळे तो पुन्हां उत्तर-हिंदुस्थानांत येऊन वयाच्या पन्नासाव्या वर्षी मरण पावला.

३२ तन वों ग.—दुसरा तनवोंग नावाच्या देशांतील त्याच नावाचा मिष्ट दक्षिणसमुद्राच्या मार्गानें आलिकोली (आराकान) येथें आला त्याची आणि राजाची फार दोस्ती जमली. ह्मणून त्याला एक मठ बांधून देण्यांत आला, व काहीं पुस्तकें व भूर्ती बहाल करण्यात आल्या. हा मिष्ट शेवटीं गेंच वारला असें म्हणतात.

३३ इतु इ भि ग.—हा प्रवासी दक्षिणसमुद्राच्या मार्गानें हिंदुस्थानाकडे यावयास निघाला; परंतु प्रतिकूल वाऱ्यानें जहाज भटक्यामुळे संपयाऊस (सायबर्तमास) येऊन शाकिंग येथें पोचून त्याला विनास परत यावे लागलें.

३४ इतु इ-ता—कियागलिंग प्रांतातील कंगचाऊचा मिष्ट इतुइरा हा मोठ्या इळातील होता. तो एका इराणी जहाजातून दक्षिणसमुद्राकडे पोण्या तरी बकिलावरोबर गेला असावा. नंतर तो फोशाय (श्रीभोग) येथें येऊन बाब-विचोचा अभ्यास करीत सहा महिने राहिला. तेथील राजा फार चांगला होता. त्यानें पाठीवेलेल्या नगराच्यावरोबर ह्पुइता हा मोलपु (मलाया) देशास जाऊन तेथें दोन महिने राहिला. पुढे तो वेदासा जाऊन राजाच्या जहाजातून हिंवा-ज्याच्या शेवटीं पूर्वे हिंदुस्थानात आला. तेथें पूर्वे किनाऱ्यावर २१३ ली नारळ, खुपारी, खजुर बगैरेचीं अरण्यां या-शिवाय कादां हि नव्हते. जहाज पाहिल्यावरवीर तेथील लोक आरळत ओरळत आपल्या लहान लहान सुमारे शंभर गावां-मध्यें नारळ, केळी, बोवाळी उपरच्या बगैरे भरून घेऊन जवळ आले. त्यांचा उद्देश बहुतेक हे जिनस देऊन जहाजात कादां मजेंदार वस्तु असल्यास त्या व्याप्या असा होता. परंतु कोसंडाच्या तुवच्याशिवाय त्यांनीं फारसे काही आचडलें नाहीं. दोन बोंडे लांबीच्या कोसंडाच्या तुकड्यास ते ५१० नारळ देत असत. येथील पुरुष नम होते, पण बायका मात्र पानांचा वापर व मरेमोर्ता सुंदाळीत होत्या. जहाजातील लोक त्यांना कपडे घाबवास लागले तरी ते घेईनात. हा देश सेनेअम्यान प्रांताच्या दक्षिणेस आहे. येथे तारूळ बगैरे पांय फार फमी पिकत होतें. सर्व लोक नारळांवर व फळांमुळांवर निर्माद करीत. तेथें कोसंड मुळांच मिळत नव्हतें आणि सोनें रुपेहि क्वचितच सांपडत असे. यामुळे तेथें कोसंड

कारच किमतीचें समजें जात होतें. त्याला ते सुखा असें म्हणत. तेथील लोक अगदी काळे नव्हते. ते उंचहि भेताचिच होते. त्यांचे बाण विपरीत असत. त्यांतील एक बाण लागला तरी तो प्राण घेण्यास पुरा असे.

येथून पुढें वायव्येस पंचराष्ट्रक दिवस प्रवास केल्यावर पूर्व हिंदुस्थानचा दक्षिणेकडील प्रांत तात्रलिप्ती लागला. हें स्थल नालन्द् किंवा बोधिपूर येथून ६० टप्पे होतें. तेथें सर्वत्र शिबत व शब्दशास्त्राचा अभ्यास करीत ते एक वर्ष राहिले. नंतर सुमारे दोन वर्षांपाशी मध्यप्रदेशाकडे जात होते त्यांच्या सोबतीने ते निघाले, महाबोधि-बुद्धापासून अजमास दहा दिवसांच्या रस्त्यावर ते येऊन पोचले. तेथें त्यांच्यापेक्षा एक मिथु एका खिंडीत रस्ता बुजवुद्धीत आणि बार्देड असल्यामुळे मार्ग राहून घोरारच्या हातीं सांपडला. त्यांनी त्याला नागवून अथ्येमेला करून एका रात्रघात टाकून दिले. सूर्यास्ताच्या वेळेस आसपासच्या गांवकरी लोकांनी त्याला रात्रघातून बाहेर काढून कपडे घेईर दिले. यानंतर बुरुडा हा उत्तरेस नालंदारस गऊन, आसपासच्या ठिकाणांचें दर्शन घेऊन पुन्हां तात्रलिप्तीस येऊन बेंदाहला गेला; आणि सर्व पुस्तकें आणि मार्गांतरे वगैरे मिळून जवळ जवळ पांच लक्ष श्लोक म्हणजे अजमास एक हजार पुस्तकें लिहिलेलीं होती तीं घेऊन तो श्रीमोक्षारस येऊन राहिला.

३५ येथेहंग.—तिव जाजचा मिथु येथेहंग हाहि श्रीमोक्षाला जाऊन तेथें मेला.

३६ तिब्व न.—नाचाचा मिथु अजमातून हिंदुस्थानात आला आणि बोधिबुद्धाखाली मंत्रेय बोधिसत्त्वाची एक हात उंचीचा सुंदर मूर्ति घाली खोदिली.

३७ सेगवी.—तिब्वनाचा मित्र सेगवी हा मिथु दक्षिण समुद्राच्या मार्गांने हिंदुस्थानांत आला. तो समतटास आला तेव्हां तेथील राजा हर्षवर्धन हा तीनहि पवित्र वस्तूंची पूजा करून धार्मिक विधि करीत होता. त्यानें एक लक्षाच्या वर रत्नांच्या मूर्ती घेण्या होष्ट्या. एक बस शीऊनी प्रसाहि रगानें वाचली होती, आणि पूजेत वगैरे तो कारच नियमित असे.

३८ चिसझें.—या नांवाचा एक मिथु दक्षिणेकडे जाऊन फोचीन चीनच्या जवळ हांगझिग येथें राहिला. नंतर तो दक्षिणेकडे श्रीमोक्षारस गेला, आणि मग हिंदुस्थानास आला.

३९ बृहिंग.—ब्राह्म धिक्षुच्या बराबरच बेंदाहला निघालेला बृहिंग हा एक महिष्यानें श्रीमोक्षारस आला. पुढें तो मलयाला गेला व नंतर १५ दिवसांनी बेंदाहला गेला. तेथें त्यानें हिवाळा संपेपर्यंत ठोकाम केला, व नंतर पवित्र. तिचें ३० दिवस प्रवास करून नागवनन (नागपट्टण) ला बें गला. पुढें दोन दिवस प्रवास केल्यावर तो सिद्धुनाला (सिद्धदुपात) आला. तेथें त्यानें पवित्र दाताची पूजा केली, आणि मग एक महिना इथान्वेस प्रवास करून श्रीलिङ्गे

(आराकान) देशास आला. ही हिंदुस्थानची पूर्वमार्गांदा समजली जात होती.

बोधिङ्गेला हा तेव्हां चंपा (सयाम) चा एक भाग होता. येथें एक वर्ष राहून तो आपला मित्र चित्तसे याच्या बरोबर नालन्दापासून सुमारे १०० टप्प्यांवर पूर्वेस गेला. यानंतर त्यानें सुंग देशातील महाबोधि देवळाकडे प्रयाण केलें. सग नालंदाला येऊन योग, कीश वगैरेचा अभ्यास करून विंगय विटकाच्या काहीं प्रती मिळाल्या म्हणून खरदा (किङ्गडोके) मठाकडे गेला. याच्या पुढें दोन टप्प्यांवर त्याला एक साधुवृत्तीनें राहणारा शिक्पशास्त्र भेटला. हा बोधिसत्त्व च्यानें समितलेल्या मार्गांनें पुष्पांच्या गर्भांत जाण्याचा प्रयत्न करीत होता असें तो लिहितो. यानंतर बृहिंग हा स्वकरच नालंदामे जाऊन वारला.

४० काचिन.—हाहि दक्षिणेकडील मार्गांनें हाकिंग(सॅगॉन) कुलांग, कलिंग, आणि केदाह वगैरे ठिकाणी जाऊन मेला.

४१ तत् सिंग.—लद्दाऊचा तीसिंग (हुनानचा इतिहास) हा ५८२ मध्ये दक्षिण समुद्रात परत आला. आणि आपली पुस्तकें आणि मूर्ती चीनला पाठवून श्रीमोज येथें राहिला. तेथें तो किञ्चलून आपेचा दुमाच्या म्हणून काहीं दिवस होता. तो इ. स. ६९१ मध्ये वंगनला परत आला.

इत्सिंगच्या ग्रंथांतील भूगोलज्ञान.—इत्सिंगाच्या दुसऱ्या नव्हे. (१) बह निडका सुएन प्रभात पहिल्यांतील भूगोलाच्या काहीं नावांसंबंधानें जास्त माहिती मिळते ती अशी:—नालन्द्हून ५०० टप्पे म्हणजे ५०० योजनें पूर्वेस गेल्यावर सर्व देशास पूर्वदेश म्हणतात. याच्या टोंकास दपुर्चोनच्या (म्ह० तुफान उर्फ तिबेट याच्या,) दक्षिणेस असलेल्या काळ्या पर्वतांच्या रांगा आहेत. दक्षिणेस समुद्राचा मर्यादा आहे, आणि धी क्षेत्र बेटा आहे. धामे-योस लंगकार आहे. पूर्वला द्वारपति आहे. पूर्वेस अगदी टोंकास लिनी [चंपा] देश आहे. येथील लोक फार धार्मिक असून तिन्ही पवित्र वस्तूंस (त्रिरत्नांस) फार मानतात.

दक्षिण समुद्रातील देशांसंबंधानें इत्सिंग असें म्हणतो:—पवित्रेकडून सुरुवात केल्यास पहिल्यानें पोचुले [सुमात्रा] देश लागतो. नंतर मलय आहे. यालाच शिलीकोयें देश म्हणतात. पुढें महापिन देश [सिंहपुर?] त्यानंतर कलिंग देश, त्यानंतर तानतान देश, त्यानंतर पानपान देश, नंतर पोथ्ये, त्यानंतर किञ्चलून, त्यानंतर फोया इपला [श्रीमोज व बली?] त्यानंतर अशोन आणि मोकि आमन व दुसरीं बेटे येणेंप्रमाणें देश लागतात.

इत्सिंग म्हणतो की, हे सगळे देश सुद्धाच्या संप्रदाय-नियमांस फार मान देतात. ते बहुतेक हीन मानाप्रमाणें चालतात; परंतु मलयामध्ये महायानाप्रमाणें चालणारेहि थोडे लोक आहेत. यापेक्षा काहीं बेटांचा व्यास १०० छी, काहींचा काहीं होऊनदे ही भागे काहींचा १०० योजनें आहे.

चेपा [कोचीनचीन] व दक्षिण टोक शक्ति [सायमोन ?] हे आहे. या देशाचे लोक सम्मति या [?] आणि सर्वांसिवादी शाखाचे आहेत. याच्या नैऋत्येस एक महिन्माच्या [मार्गो वर] पुनान [काबोज] आहे. येथील लोक प्रथम रानटी व नम रक्षणारे होते. ते देवतांच्या साठी पलिदान पवरे करीत असत. पण पुढे ते बाँद झाले. परंतु एका दुष्ट राजाने तेथील भिक्षूंना हारून दिले असल्यामुळे आता तेथे नास्तिकारिमाय कोणीच नाही. हा मंदूपाच्या अगदी दक्षिणेकडील भाग होय.

ज्या दहा वेदाविषयी इस्तिंग नेहमी उद्देश करतो ती वर मागितलेलीच बहुतेक असतात. ती महायोगी आणि तिनी (कोचीन चीन) यामध्ये मुमारे शोध देण आहेत आणि दक्षिण समुद्रामध्ये सिलोनेशियाय दहा देश आहेत असे म्हणतो. पत्रिमेकडे महासागरापलीकडे पॅलिसे [इराण] आणि तदि [अरबस्थान] हे देश असल्याचा त्याने उद्देश केला आहे. शिला कोशाय [श्रीमोज] याची कात्ता तिसऱ्या आणि चौविसाव्या पुस्तकात ठरविलेली दिसते. इस्तिंग म्हणतो की त्या ठिकाणी आठव्या महिन्यात आणि बसंत ऋतूच्या मध्यावर हि मावली नसते. हे जर चिनी माहिने असतील तर श्रीमोज विपुवृत्ताच्या जवळ जवळ दुसऱ्याच्या पूर्व किनाऱ्यावर पंकाच्या समोर येते. पण चीनमधील माहिने अनिश्चित असल्यामुळे श्रीमोज मलाया द्वीपकटात किंवा जावामधील घुघमाईकडे दक्षिण होते असे ठरविण्यास काही हाकत नाही.

एकंदरीत इस्तिंगच्या मर्यामर्थ ल टीपाचा व उल्लेखाचा विचार करून आपल्याला तग घराण्याच्या आरंभीच्या दिवसात हिंदुस्थान आणि चीन रामधील मार्ग-गावा, सुमात्रा, मलाक्काची सलुदधुनी, ब्रह्मदेश, आरावान आणि तेथून ताजलिसी असा होता. किंवा यापेक्षा जास्त धोक्याचा मार्ग म्हणजे बेदाह पासून सिलोनचा. कंडोर बेट हे व्यापाराचे केंद्र होते असे दिसते, आणि येथील मूळ रहिवास्याचीच भाषा दक्षिण समुद्राकडे वापरली जात असे. निदान इस्तिंग तरी श्रीमोजास या मार्गाचा दुभाषी असलेला आढळतो.

या यात्रेकडेपूर्वी प्रत्येकाच्या वर्णनावरून आपणास एखाद-दुसरी गोष्ट तरी निश्चित करू शकते उदाहरणार्थ, सियु-कीच्या हकीकतीत आपणाला सुमात्राच्या आग्नेयेस थोडेच नावाचा देश, त्याच्या आग्नेयेस कामलाक व त्याच्या पूर्वेस द्वारपत्ति असल्याचे दिले आहे कॅप्टन सेंट जॉनने या देशाची जमा म्हणजे ब्रह्मदेशातील टगू आणि सेंटोवे उत्तर अक्षांश १८ कला २० पूर्वे रेखांश १४ कला २० याच्या आसपास वासावी असे ठरविले आहे ब्रह्मदेश व सयाम यांमधील हे द्वारच आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही ह्युपनसंग म्हणतो की, तिनीच्या नैऋत्येस यवनांचा (किंवा येवमोनाचा) देश आहे यावरून इस्तिंग बाही लिहीत नाही. पण कदाचित तो काबोज देश असावा.

आता हिंदुस्थानच्या पश्चिमवर्षच्या राष्ट्रांच्या भूगोलज्ञान-विषयक प्रयत्नांकडे वळू.

भौगोलिक शोधांची याद.—प्राचीन काळी आग-वाय्या, आगघाटी, बगेरे साधनांनी सर्व जगाचे हल्लेप्रसंगी एकत्रीकरण झाले नसल्यामुळे, भौगोलिक शोधांचा इतिहास सावधाना म्हणजे निरनितळ्या सच्छेतीच्या वेद्राहून या यावतीत झालेल्या प्रयत्नांचा वेगवेगळा विचार केला पाहिजे. यापैकी चिना व युरोपीय वेद्राशिया इतर वेद्राच्या प्रयत्नांची आपणास आज कांहीच माहिती उपलब्ध नाही म्हटले तरी बरेच. चिनी प्रवाद्यांनी आपल्या प्रवासाची जी वर्णने लिहून ठेविली आहेत त्यावरून मिळणारी काही माहिती प्रपचारमां दिलीच आहे तथापि भौगोलिक शोधांच्या बाबीचा अधपासून इतिहासही सुभंगतवार असा इतिहास भूमध्यसमुद्रात युरोपाय वेद्रासंबंधीच काय तो लिहिता येतो या भूमध्यसमुद्रात वेद्राच्या शानाची परंपरा प्राचीन मिसरी लोकांपासून सुरू होऊन फिनीशिया, प्रात व रोमन ह्या तीन राष्ट्रे मिसरी लोक व आजची युरोपीय राष्ट्रे थाना जोडण्याचा साधकांतील मध्येल सुम सुय हुवे आहेत.

प्राचीन मिसरी लोकांचे भूगोलज्ञान—विस्तारपूर्व वेद्राच्या शतकाच्या पलीकडाला काळात, मिसर देशच्या शूर राजांनी तरावीच्या जोरावर आपला भेमल नादल नदीच्या मुखाच्या आसमंतातील त्रिकोणाकृति भूमध्यसागरीन दक्षिणेस तिच्या उगमापर्यंत व पूर्वेकडे असुरिया पर्यंत बसवीत गेला होता इजिप्त मधाल प्राचीन चित्रलिपीच्या शिलालेखात व असुरियातील कोलाहूत लिपीच्या शिलालेखात सैन्याच्या हालचाली, विजय इत्यादि गोष्टी-संबंधी अनेक विषयनीय उद्देश आले आहेत.

फिनीशियनांचे भूगोलज्ञान—तथापि अज्ञातकाळाचा हातकाळाशी संबंध जोडून देणारे आणि भौगोलिक शोधांच्या इतिहासातील अतिप्राचीन कार्यकर्ते असे भूमध्यसमुद्राच्या कांडावरील लोक म्हणजे फिनीशियनच होत. हे प्राचीन व्यापाराचा आणि प्राचीन लिपिज्ञानाचा विस्तार करणारे भारतीयाराच्या तोंडीचे पण भूगोलज्ञानाच्या यावतीत भारतीयाराहून श्रेष्ठ होते सायडानेमधून व त्यानंतर त्याशी स्पर्धणाच्या व त्याहूनहि अधिक प्रसिद्धीत आलेल्या टायर शहरामधून निघून फिनीशियातील घाडशी व्यापाऱ्यांनी भूमध्यसमुद्राचा संबंध किनारा सोडून काढला व त्यावर बसावत केले. त्यानंतर त्यांनी आपला मोर्चा त्या समुद्रा-पलीकडेहि फिरविला. ताबड्या समुद्रावर हि त्यांनी व्यापार सुरू केला, आणि हिंदुस्थान देश व दक्षिणेकडील व पश्चिम-मेकडाले वेदरे यांच्याशी त्यांचे व्यापारी दळणवळण सुरू झाले. यांमुळे साहजिकच शालेमोन बादशहाने आपल्या समुद्रावरील व्यापाराच्या कामी टायरची व्यापारी गलबेत लावली.

फिनीशियन लोकांच्या भूगोलज्ञानविषयक ग्रंथाच्या इतिहासात काही सक्षयस्थले अद्वितीय उदाहरणांवरून बायबलमध्य दाविद या नावाने ज्ञात असलेले पवित्रेकडील व्यापारी केंद्र हे बहुधा स्पेनच्या दक्षिणेस केडिझच्या मार्गी बसलेले असावे, असे एक अनुमान आहे, पण काही ग्रंथकाराना ते उत्तरआफ्रिकेतील कार्थेज शहर असावे असे वाटते सोन्याची निर्यात करणाऱ्या दक्षिणेकडील ओफर बंदराच्या स्थलनिश्चयाविषयी तर त्यापेक्षाहि जास्त मत भेद आढळून येतो काही संशोधक ह्या बंदराची जागा अरबस्थानात निश्चित करतात तर काही आफ्रिकेच्या पूर्वे किनाऱ्यावरील एक दोन स्थळे त्या जागेकरिता सुचवितात एवढे मात्र निश्चित आहे की, आफ्रिकेच्या पूर्वे वटात लागला ते पाहिले समुद्रपर्यंत मग त्याचा ओफर बंदराच्या शोधाशी संबंध असो अगर नसो-तांबड्या समुद्रातून जहाजे ह्याकारणाच्या फिनीशियन लोकांनाच केलं होतं फिस्तपूर्व पाचव्या शतकाच्या प्रयात प्रवासी हिरोडोटस याने असे म्हटले आहे की, ख्रिस्तपूर्व ६०० च्या सुमारास होऊन गेलेल्या इजिप्त देशाच्या २६ व्या राजवशातील नीको नामक राजाने तांबड्या समुद्रावर एक जहाजाचा काफिला तयार केला, व तो फिनीशियन खलाशाच्या ताब्यात देऊन त्यास दक्षिणेकडे जाऊन हक्कपुल्लस याचा त्तब व भूमध्यसमुद्र या मार्गाने पुन्हा इजिप्त देशास परत येण्याची आज्ञा केली ही दत्तक्या जरी हिरोडोटससारख्या लेखकांनी नमूद केलेली आहे तरी तिला सक्षय कोणांतलं म्हणून मानल्या जाणाऱ्या गौरीपेक्षा जास्त महत्त्व देता येत नाही

पि पू ८०० च्या अगोदर त्यापेन सालेच्या कार्थेजच्या सुप्रसिद्ध वसाहतीजेंहि आपल्या मातृदेशाच्या व्यापारी धाडसाची कीर्ति पुढे चालवून आफ्रिकेच्या व युरोपच्या किनाऱ्यावरील प्रदेशाशी जलमार्गाने व्यापार गुरू केला विशिष्ट भौगोलिक हेतूने केलेले प्राचीन कालातलं सुप्रसिद्ध श्रम म्हणजे कार्थेज येथील राजसभेच्या सांगण्यावरून हनो याच्या नेतृत्वाखाली शाराले होय आफ्रिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यावर वसाहती करायला असा या पर्यटनाचा उद्देश होता जिनिने दिलेल्या माहितीवरून हे जलपर्यटन काय-अचढा भरभराटीच्या काळात म्हणजे ख्रि पू ५००-४८० च्या सुमारास झाले असावे असे दिसते ह्या पर्यटनाचे क्षेत्र संशोधित आहे, परंतु त्यातील शेवटचे ठिकाण गिनीच्या आपापलाच्या उत्तरेकडील पूर्वपश्चिम किनाऱ्यावर कोठे तरी असावे त्याच प्रमाणे इस्रायेली समकालीन असलेल्या हिमिओ नामक पुण्यासहि वाही माणसे देऊन आयर्बीरि-आच्या पश्चिम किनाऱ्याने उत्तर दिशेन पर्यटन करण्याची आज्ञा झाली होती ह्या पर्यटनासंबंधाने जे वाही सोदिय उघेते उमगले आहेत त्यावरून त्याने विस्वैच्या उपसागरातून जाऊन ईरलेच्या किनाऱ्या प्रवेश पाहिला असा असे दिसते.

ग्रीकांचे भूगोलज्ञान—हानो व हिमिस्को यांच्या मागून लवकरच आशियामायनरच्या किनाऱ्यावरील व इस्रायल समुद्रातल्या घेताताल प्राक वसाहतात्याची आर-मारी शक्ति फिनीशियन सत्तेशी जोराने स्पर्धा करू लागली, आणि या देशन हक्कपुल्लसच्या स्तभापलीकडे केलेल्या पहिल्या ग्रीक जलपर्यटनाच्या उल्लेखास विशेष महत्त्व आहे मॅसीलिया (मसेल) च्या पोसीथन वसाहतीताल एका पिथिअस नावाच्या खलाशाने तेथील महत्त्व दिवस किता माया होतो ते पाहून ह्या बंदराचे अक्षांक काढले पुढे ख्रि पू. ३३० च्या सुमारास ज्या वेळी तो उत्तर दिशेकडे सोंने, कथाल व अवर वगैरे ह्या कोठून येतात ते शोधण्यास निघाला, त्या वेळी त्याने आपल्या मुकामाचा स्थलनिश्चय बराल पद्धतीनेच केला होता पिथिअसने स्वतः लिहिलेला हकीकत आज उपलब्ध नाही, परंतु त्याने विस्वैच्या उपसागराच्या किनाऱ्या किनाऱ्याने जाऊन व इमिट्हा खाडी ओलाडून मिटनच्या किनाऱ्याचा अगदी उत्तरेकडील विंदु गाठला होता असे कळते याच्या पुढे थ्यूलि नामक देश असल्याचा तो उल्लेख करतो, व त्याचा महत्त्व दिवसाचा अंदाज बरोबर असला तर ह्या प्रदेशातलं किंवा कदाचित् भाईल्लंड असावा याच्या पला कडे जहाजातून जाता येण्यासारखा समुद्र असल्याचा जो त्याने सदिय उघेले केला आहे त्यावरून पिथिअस ह्या उत्तरेकडील श्रमप्रदेशातून प्रवास करून येणारा पहिला प्राक इंस असला असे अनुमान निघते या किंवा यानंतरच्या दुसऱ्या पर्यटनात पिथिअस ह्या बारिक समुद्रात प्रवेश करून भूमध्यसमुद्रात परत आला पिथिअस मागून या जलमार्गाने व्यापारी वळणवळण वाढल्याने दिसत नाही, किंवा पिथिअसच्या पर्यटनाची हकाकत त्याच्या समकालीन लोकांनी खरी मानल्याचेहि आढळून येत नाही परंतु आधुनिक इतिहास सशोधक पंडितांनी पिथिअसच्या हकीकतीचा चिकित्सक सुदीने अभ्यास करून ती आहे असा आपला निगय दिला असून पिथिअसच्या हकिगतीस बळवटी लागला आहे.

अलेक्झांडरच्या मोहिमांनी भौगोलिक शोधांत घातलेली भर—ग्रीको-इराणी युद्धासुळे आशियामायनर देशातील दूरदूरचे भाग ग्रीक भूगोलशास्त्रज्ञांना अलेक्झांडरच्याहि अगोदर बरेचसे ज्ञात झाले होते परंतु ख्रि पू ३२९-३२५मध्ये अलेक्झांडरच्या स्वायत्तासुळे अलेक्झांडरन जी आशियामध्यतः प्रचंड मोहिमा केली तिच्यासुळे युरोपीयास आशियाखण्डाच्या अफाट प्रदेशासध्यां बरीच माहिती उपलब्ध झाली अलेक्झांडरचे सैन्य काश्मिरन समुद्रपलीकडील अफाट भूप्रदेश ओलाडून, हिंदुस्थानच्या वायव्य सरहद्दी वरील कांगराळ मार्गाने हिंदुस्थानात प्रवेश करून सिंधु व यमुना या नद्यामधील प्रदेशात जाऊन ते परत आले, व त्या सुळे ह्या फार भौगोलिक शोधाच्या दृष्टीने बराच महत्त्वाचा झाला.

येथून पुढे जग म्हणजे भूमध्यसमुद्राच्या समोर्षी सर्व बाजूस पसरलेला विस्तार प्रवेश होय असे लोक मानू लागले व या त्याच्या कल्पनेत भरघोस तय्यति होते असे शास्त्राचा शुद्धाचा प्रवास सिंधु नदीच्या मुखापासून तैमिरस नदी पर्यंत समुद्रातून एक सशोधनपूर्ण महाराज जलपर्यटन होऊन राहला, व अशा रातीने प्राक व भारतीय स ताम्रचर्म परस्पर विनिमय होण्यास मार्ग मोकळा राहिला

अलेक्झांडर वाराच्या ग्रीक लष्करी हिंदुस्थानातील गावे, शहरे व त्याचप्रमाणे तेथे उत्पन्न होणारी धान्य व दशाचे स्वरूप यांचे वर्णन केले आहे. युराप व हिंदुस्थान याच दरम्यान अलमार्गाने व्यापार सुरू करण्याचे अलेक्झांडरच्या फार मनात होते, व त्याच्या निष्पत्तीस नामक सेनापतींनी लिहिलेल्या हकीकतीत हा प्रसिद्ध जलपर्यटनाचा जेष्ठ पटले लाहिले आहे अलेक्झांडरच्या नावाच्या काकिल्लाचा बाटाच्या गो आनिजिटस त्याने या जलपर्यटनाचा सविस्तर हकीकत लिहून ठेविली होती पण ती आता नष्ट झाला आहे जि पू ३२६ च्या आनडोर महिन्याचा प्रार्थी निष्पत्तीस आरमार सिंधु नदीतून बाहेर पडले त्याने आपल्या आरमाराच्या प्रत्येक दिवशीच्या सुकामाच्या आगा मुन्सवस्थितपणे उघेरिलेल्या आहेत. नंतर तो इराणी आज्ञातामचे दिहून सुसा येथे अलेक्झांडर यास येऊन मिळाला त्या ठिकाणी भरव स्तानाला बसला पालण्याकरिता दुसरे एक आरमार तयार करण्याचा त्यास अलेक्झांडरचा हुक्म झाला पण अलेक्झांडर पुढे लवकरच बाबिलोनियात लि. पू ३२३ च्या म्मारास वारल्यामुळे या आरमाराचे पर्यटन तहकूब झाले [प ७१५हा.]

अलेक्झांडरच्या सिल्युकस, अटायोकस व टलेमी हा सेना नायकांनी त्यापुन केलेल्या राजवशाकडून व्यापारा भादसास प्रोत्साहन मिळत गेले व त्यायोगाने भौगोलिकज्ञानाचा सर्व बाजूनी विस्तार व झाला सिल्युकस भिक्तर याने ग्रीको बॅक्ट्रियन साम्राज्याचा दगापना वरून हिंदुस्थानशी दळण वळण बाळ ठेवले सिल्युकसचा पकील मिगस्थिनीस याने पाटलिपुत्र म्हणजे हल्लीच्या पाटणा शहरापर्यंत प्रवास करून गगानदीच्या सुप्रसिद्ध खोल्यासमोरी सारी माहिती पुरविली

टोलेमी राजांची पतद्विषयक कामगिरी — इगिस मयाल टोलेमीनी भौगोलिक ज्ञानाच्या मर्यादा विस्तृत करण्याबद्दल पुढील खटपट केली टोलेमी युजिजिटीस (लि पू. २४०-२२०) याने एराटोस्थिनीस या पुरावास आधार देऊन भूगोलशास्त्राची अपूर्व कामगिरी बजावली कारण पुढाचे गोल्वल शात करून देश्यास द्याचेच भ्रम कारणीभूत झाले दुसरा युजिजिटीस व त्याचा अनुयायी टोलेमा लॅथेस (लि पू ११८-११५) ह्यांनी बरवी समुद्राचे सशोधन करण्याकरिता एक आरमार "युजिजिस" नामक पुरावाच्या हाताखाली दिले हा दोन पर्यटने यशस्वी रीतीने पार पाडल्यावर युजिजिस यास आफ्रिकाकडे

दक्षिण दिशेस समुद्र वेष्टित असावे अशी जबर दावा आल्या वरून त्याने इगिसच्या राजाची नोकरी मोडून आफ्रिका-वेच्या शोधाच्या पैसे पुरवील मशा तद्द्वारा आश्वयदाता शोधण्याकरिता कोडस बगेरे बद्राकडे मोर्चा फिरविला स्ट्रॅबोच्या उल्लेखावरून असे दिसते की, बराल सशोधकाने आफ्रिकेच्या किनाऱ्याच्या बाजूने दक्षिणदिशेकडे दान पर्यटने केले होते इकडे टोलेमी याचाहि आपल्या बेरि नायसि, मार्योस व हर्मस या तावच्या समुद्रातील बद्रातून दर वर्षी बरवत्तान, आफ्रिका आणि हिंदुस्थान येथील बद्राकडे नवीन नवीन आरमारे पाठविण्याचा क्रम चालू होता

ये म्मलाकांचा वामगिरी — रोमन लोकांनी प्राचान ग्रीक लोकांप्रमाणे रोमन पर्यटन व व्यापार याना प्रोत्साहन दिले नाही, परंतु रोमच्या वाढत्या विलासतासमुळे शात जगातल्या प्रत्येक प्रदेशातील निरनिराळ्या वस्तूचा जबर लागू लागल्या कारणाने जहाजे व कारवान यांच्या बरवी आपोआपच व्यापार पुढील वाढला तथापि रोमन लोकांनी सर्व युरोपखंडाचे आणि आशिया व आफ्रिका खंडातील वन्याच मागाचे जे सशोधन करू त्याला कारण त्याची जबर साक्षात्पुण्या व युद्धबळीकाल्य हेच होय प्रत्येक मीहीनशरीर किंकेल्ल्या वनान नवान देशांची पाहणीपुढाकडे व माहितीपुढाकडे तयार होऊ लागली, आणि जगाच्या निरनिराळ्या शात प्रदेशातून रोमकडे शेण्यास नवीन नवीन बाटा निघू लागल्या आपल्या ऐभ यांच्या भारात रोमन लोकांनी भूमध्यसमुद्राचा सभष किनारा सशोधित केला व इटाली, ग्रीस, पाल्कन हापनप, स्पेन, गॅल, पथिमजर्मनी आणि दक्षिणग्रिटन इत्यादि देशाचे किनारे पाहिले आफ्रिकेतील इगिस, कार्थेज, म्युमि-डिआ व मॅरिटेनिआ इत्यादींचा रोमनसाम्राज्यातच अत मांव झालेला होता आशियातील आशियामायनर व सिरिया हे प्रात रोमन साम्राज्यातच अतर्भूत होते आगून रोमन लोकांनी भरवत्यामावर त्यांच्या केश्या होत्या व पूर्वी अल्पसांडरने त्यांच्या केलेले इराण, बॅक्ट्रिया, सिधिया, हिंदु-स्थान इत्यादि दूरदूरच्या देशांपर्यंत त्यांचा बराच परिचय झाला होता विशेषत हिंदुस्थानशी बहून आलेल्या दळण वळणामुळे भौगोलिक ज्ञानाचा बराच विस्तार झाला

साम्राज्याच्या मर्यादा वाढविण्याकरिता नवीन प्रातात रोमन सैन्याची पुढाक पाठविण्यापर्वी त्या प्राताची माहिती मिळविण्याकरिता सशोधक लोकांच्या मुक्क्या पाठ विण्याची पद्धति प्रचलित होती गिनी व सनिका ह्यांनी असे म्हटले आहे की, नीरो नादगाहाने याच कामाकरिता (इ स ६० च्या सुमारास) नाइल नदीच्या जगमारेडे शमर शमराच्या दोन मुक्क्या पाठविण्या होत्या, व हे लोक दक्षिणेस इतके दूर गेले होते की तेथडी दल-दलीचा प्रदेश कापून त्यांना नावातून किंवा पायी प्रवास करणे अशक्य झाले व्यापटन ये १ उत्तर अक्षांश

पावतो भाऊन थाले असावे असें दिसतें क्षि. पू. ७९ च्या थोडे दिवस अगोदर हिप्पासस यानें ताबड्या समुद्रातून हिंदुस्थानास गमनीयासुत दर असलेल्या समुद्रमार्गाने येण्याकरिता नियतकालिन् धान्याच्या दिसोंत जो नियमितपणे फारबदल होतो त्याचा फायदा करून घेतला. हा समुद्रमार्ग जरी त्या पूर्वीच माहोत होता, तरी देखील इगिप्च्यानंतर प्रसिद्ध झालेल्या पेरिप्लस फॉकु दि एरिप्रिअन सी ह्या ग्रंथाच्या अर्थानें अरबस्थानच्या द्वीपकल्पाच्या किनाऱ्या समोवती असलेली पूर्वीच्याच रस्त्याची माहिती दिली आहे. तथापि सिन्धुस व त्याच्या मागाहून झालेल्या रामाच्या अमदानीत रोमन लोकांचें हिंदुस्थानाशी जास्तीत जास्त दळणवळण होतें पणॉसिनिअस ह्याच्या लेखावरून रोम व चीन या देशांमध्ये हि मापूर्वीच प्रत्यक्ष दळणवळण सुरू झालें होतें असें दिसतें.

रोमन साम्राज्याचे तुकडे झाल्यानंतर कॉन्स्टांटिनोपल हेंच अनेक विषय व आरुच्य कच्चाळीसत्य याचें गिवासस्थान बनलें, व अलेक्झांड्रिया हें शहर पूर्वेकडील जिनसाच्या आयात व्यापाराचें ठिकाण राहिलें. ज्याच्या कारकीर्दीत पूर्वेकडील साम्राज्यास उत्तरीकड्या लागली त्या बस्टिनियन बादशहानें (इ. स. ४८३-५१५) चीन देशात दोन नेस्टोरिअन धर्मप्रदेशक पाठविले होते. व ते एका पोचळ वेतांत रेशमाच्या फिस्काची चीन धंदी बडबून स्वदेशी परत आले. अशा रीतीनें पेलोपोनासिस आणि इतर अनेक भेटे यात रेशमाचे फारसाने स्थापले गेले ह्याच बादशहाच्या कारकीर्दीत कॉन्सटं ड्विकोन्सटंस ह्या इजिप्तमधील व्यापार्यानें बरीबरी जलपयंटनें करून विलक्षण विधोःसत्तिपण व हिंदुस्थानाची व्यावस्थित माहिती असलेला आपला भूपृष्ठ विषयक माहितीचा ग्रंथ तयार केला.

अरब लोकांचा हातभार—सातव्या शतकात महमदयासीन जे एकामागून एक प्रचंड विजय संपादन केले श्यावरवर अरब संस्कृतीची वाढ होऊन बगदाद व बाग़दोह हा शहरें दळणवळणाचीं केंद्रे झाली व ह्या लोकांचें भूगोलाकडेहि लक्ष गेलें. भारतीय शाल भूगोलशास्त्राच्या ग्रंथांची अरबी भाषेत भाषांतर झाली आणि नवीन देश शोधण्याचे प्रयत्न पुनः अगदीं शास्त्रशुद्ध पायावर सुरू झाले नवव्या शतकापासून तैराव्या शतकापर्यंत निरनिराळ्या बुद्धिमान अरब प्रवासशास्त्री दूरदूरच्या देशांतल्या ज्या काहीं गोष्टी त्यांनीं स्वतः पाहिल्या किंवा ऐकल्या होत्या त्या सवें लिहून ठेवल्या. त्यांपैकी अतिप्राचीन अरबी प्रवासी सुलैमान नावाचा एक व्यापारी असून नवव्या शतकाच्या मध्यांत त्यानें इराणी आखातांतून निघून हिंदुस्थान व चीन या देशांत सफरी येत्याबद्दल माहितीचे कागदपत्र उपलब्ध आले. थपू शोध यानेहि हिंदुस्थानसंबंधी माहिती लिहिली आहे. सुप्रसिद्ध मार्कोपोलोसच्या जपद्विस्तृत व नवयुगारंभक शोभापूर्णचें अविशय महत्वाचे गसे लेख याचेच आहे. मसुदी नामक प्रसिद्ध प्रवास्यानें स्वतःच्या अनु-

भविक माहितीवर ह्मण व चीन यांमधील सर्व देश, मैदाने, समुद्र, पर्वत वगैरेची वर्णनें केलीं असून त्या वेळीं राज्य करीत असलेलीं राजदराणीं व लोक यांसंबंधीं व्याख्या 'सोन्याचे प्रदेश' या ग्रंथात माहिती दिली आहे. मसुदी हा इ. स. १५६ मध्यें वारला. त्याच्या अवाढव्य निरीक्षणवरून त्याला 'वीरस्य हिन' असें नाव देण्यात येतें. इ. स. १५० सालीं 'विविध देशांची माहिती' हें पुस्तक लिहिणारा प्रवासी 'इस्तखी, व इस्तखीच्या ग्रंथाच्या आधारे १५६ सालीं 'अनेक मार्ग व राज्ये यांच्या माहितीचा ग्रंथ हें पुस्तक लिहिणारा इम हौकल हे दोघे मसुदीशीं समकालीन होते. भूगोलशास्त्रावरील अरबी ग्रंथांकरांपैकी सुप्रसिद्ध इब्नेसी यानें ११ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात बरेंच देशांवरून करून शेवटीं तो सिसिली देशात कायमची बस्ती करून राहिला त्यानें त्या ठिकाणीं तेथील नॉर्मन राजा डुगरा रॉजर याच्याकरिता एक कच्चाचें खगोल ग्रंथ तयार करून त्याच्या वर्णनपर एक ग्रंथ लिहिला समकालीन प्रवासशास्त्री मिळविलेली सर्व माहिती त्यानें या ग्रंथात संग्रहीत केली होती.

नॉर्मन लोकांचें कार्य—डेन्मार्क व नॉर्वे येथील लोकांची याचेविशींची धाडसें सर्व युरोपमंडळाच्या विनाऱ्यांवर महशूर राहून या लोकांनी ग्रेटब्रिटन, आयरलंड, फ्रान्स सिसिली इत्यादि देशांत कायमची बस्ती केली होती. या लोकांनी मध्ययुगातील ऐन स्तिमित काळात भौगोलिक शोधाचे कार्य पुढे चालू ठेविले होतें. माच्यापैकी सर्वच लोक सुदार व दरोडेखोर नसून काहीं स्नाततेनें व्यापार करणारेहि होते. आर्मेड दि प्रेट हा ईंग्लंडचा राजा आपल्या केंवतन प्रजेस पूर्वेपरंपरागत विद्या शिरवूनच केवळ स्वयं बसला नाही तर त्यानें त्याबरोबरच स्वतः भाषातारिलेल्या भूगोलविषयक ग्रंथात त्या फाली झालेल्या पर्यटनाची माहितीहि समाविष्ट केली उदाहरणार्थ, उल्फस्टन नामक व्यापाऱ्यानें बाल्टिक समुद्रात केंडली पर्यटनें जर्मनीच्या भौगोलिक माहितीसह त्यानें लेपनिविष्ट करून ठेविली. विशेषतः ज्याच्या उत्तरेकडील भुवप्रदेशाच्या संशोधनाबद्दल आपणास खानीलायक माहिती आहे व जो आपण नॉर्थेकपला वळता-पालून मध्यरात्रीच्या सुम्यांचे स्वयं पाहिल्याचें संततो असा पाहिला इसम, हेलगेलंडचा गोभरनामक नॉर्वेजिअन प्रवासी याच्या प्रवासाची माहितीहि त्यानें लिहून ठेविली होती. ९ व्या शतकाच्या मध्यात झालेल्या या पर्यटनांमधील मौन वाटण्यासारखा विशेष म्हटला म्हणजे त्यायोगें पाहिल्या नॉर्वेजिअन ग्रंथप्रदेशासंबंधकाचा पाहिल्या इतिहास प्रवाससंग्रहाकदाही संघर्ष चाला हा होय. स्कॅन्डेनेव्हियातील व्यापारी हिंदुस्थानांतून ईंग्लंड व आयर्लंड देशात माल नेऊ लागले. आठव्या शतकापासून अकराव्या शतकापर्यंत हिंदुस्थानचा एक व्यापारी वस्ता नॉर्थगोरोड वरून बाल्टिक समुद्रपर्यंत जात होता. स्वीडन देशांत व विशेषतः गोटलंड

वेदात आडवून येणाऱ्या अरबी नाण्यावरून अरब व नॉर्वे-मधील पाडसी लोकांचा परस्परारांती किती निकट संबंध आला होता हे व्यक्त होतं. स्टॉकहोमच्या संग्रहात असलेल्या नाण्यांपैकी पांच पय्यास नाणी इ. स. १०० व १००० याच्या दरम्यान खोरासाण व ट्रॅन्सऑक्सिआना येथे राज्य करणाऱ्या सामानी राजपराण्याच्या टांकसाळेत पाडलेली आहेत. गोटलंड वेदातील 'विस्पी' शहरास जे महत्त्व आले त्याचे मूळ कारण हे पूर्वेकडले व्यापारच होय.

नवव्या शतकाच्या अखेरीस आइसलंडमध्ये नैबितील लोकांनी बसावत केली, आणि १८१५ च्या सुमारास पाडसी चाचा एरिक रिडे याने ग्रीनलंड देश तोडून काढून त्याच्या किनाऱ्यावर बसती करण्याकरिता आपल्या आइसलंड मधील काही बंधूंचे मन बळविले. त्याचा मुलगा लीक एरिकसन व त्याचे इतर अनुयायी हे उत्तर अमेरिकेचा किनारा शोधण्यात गुंतले होते. आइसलंड देश अगदी एकीकडे नसता तर तेथील संशोधकांच्या उपयुक्त चळवळीचा युरोपवर फार महत्त्वाचा परिणाम पडून आला असता. परंतु वस्तुस्थिति तशी नसल्यामुळे त्याचे शोध अज्ञात अवस्थेतच पुनून गेले. १३ व्या शतकाच्या अखेरीस उत्तरेकडील समुद्रात केलेल्या सकांची अस्पष्ट माहिती देणारे निकोले व थोडोनिओ हानो या बेनिस्च्या व्यापाऱ्यांची गोंड आता कोणा विश्वासाह मानण्यालायक समजत नाही.

स्तिमित युगाच्या अखेरीसचा काळ.—सरतेवेडटी रोमन साम्राज्याच्या नाशानंतरचा युरोपातील अराजकतेचा काळ एकदाचा संपला. 'कूसेड' युद्धांनी, पाश्चात्य राष्ट्रांच्या विचारसरणीस योग्य पळण लावून दिले. प्रवासाच्या शोधक माहितीवरून हात धाळेल्या प्रदेशाकडे लोकांचे लक्ष वेधले जाऊन व्यापारबद्ध नास्त माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न केला जाऊ लागला. अज्ञात जगाची ओढळ करून घेण्याच्या जिज्ञासेत संप्रदायप्रसाराची हीस व द्रव्यार्जनाची इच्छा याची भर पडून कित्येक लोकांनी खुर्चाच्या मार्गाने पूर्वेकडील दूरदूरच्या प्रदेशात प्रवास केले. यार्वर्यांचा एक स्वेन-मधील बेंगमिन आफ ट्यूडेला नामक गृहस्थ इ. स. ११६० मध्ये खुर्चीने कॉन्स्टांटीनोपलला जाऊन तेथून हिंदुस्थानात व पूर्वेकडील काही वेदात प्रवास करून इजिप्तच्या मार्गाने तेरा वर्षांनंतर पुन्हा युरोपला परत आला.

आशिया खंडातील प्रवास.—पोप इनीसंट याने तातंर देशातील लोक व त्यांचा राजा यांना आपल्या संग्र. दायाचा उपदेश करण्याकरिता 'जोआसेस डी हॅनोकार्पिनि' नामक प्रान्तिस्कन मिश्रच्या नेतृत्वाखाली एक संप्रदायप्रसारक मंडळ पाठविले होते. हा मिश्र १२४९ च्या फेब्रुवारीत व्होल्गा नदीकाठी वाड सुकार्मा पोहोचला त्या ठिकाणी काही वेळ राहून तो मध्य आशियात काराकोरम जवळ योरल्य खानाती छावणी होती तेथे त्यास भेटण्यास नेता,

व १२४० च्या पावसाळ्यात स्वदेशी सुरासूप परत आला. हानंतर काही वर्षांनी रूनुक्स नामक गृहस्थास अशाच प्रकारे संप्रदायप्रसारक म्हणून पाठविण्यात आले. कात्सियन समुद्राची पूर्ण माहिती देणारा पहिला प्रवासी हाच होय. त्याच सुमारास अमेनियारा राजा हेटन याने, १२५४ साली कार्पिनि व रूनुक्स हे ज्या मार्गाने गेले होते त्याच्या उत्तरेच्या बाजूस पुष्कळ दूर असलेल्या दुसऱ्या मार्गाने काराकोरमला सफर केली. त्या ठिकाणी त्याचा घराच आदर होऊन तो समकैद ताग्रीझच्या वाटेने स्वदेशी परत आला. हेटन राजाच्या कुतूहलास्पदक प्रवासवर्णनाचे हॅम्रॉथ याने भाषांतर केले आहे.

अशा रीतीने इटालीतील लोकसत्ताक राज्याचे व विशेषतः बेनिस्च्या नगरराज्याचे रहिवाशी हिंदुस्थानात व इतर पौरस्त्य देशात तयार झालेला मौल्यवान माल पाश्चात्य जगात संपर्कात असता, त्या व्यापारापासून होणाऱ्या फायद्याच्या इच्छेने व त्याचप्रमाणे अज्ञात भूमि पाहण्याच्या जिज्ञासेने पाश्चात्य देशातील काही व्यापाऱ्यांनी या दूर-दूरच्या देशात जाण्यास उत्सुक व्हावे हे साहजिकच आहे. पूर्वेकडे व्यापार करणारे व तातेंरी देश स्वतः पाहून आलेले पोले बंधू यार्वर्यांचा होत. त्याच्या प्रवासाच्या कवनांनी तरुण मार्कोपोले याची कल्पनासक्ति जागृत झाली, व आपला बाप व चुलता त्यासह तो १२९५ साली क्रुझाई-खानाकडे जाण्यास निघाला. मार्कोपोलेने १७ वर्षे खानाची नोकरी बजावली. त्या अवधीत त्याने स्वतःच्या निराक्षिपणने पुष्कळ माहिती गोळा करून स्वतः न पाहिलेल्या देशांची दृक्कत दुसऱ्याकडून गोळा केली. अशा रीतीने पौरस्त्य जगासंबंधी माहितीचा अपूर्व साठा करून घेऊन तो युरोप-खंडास परतला, आणि जिनेवाच्या लोकांनी त्यास बंधिवान केले असता त्याने बंधिवासात आपल्या प्रवासाची माहिती लिहून काढली. हा मार्कोपोलेचा प्रथम मध्ययुगातील भौगोलिक माहितीचा अभूत्य खजिना होय.

प्रित्तसंप्रदायप्रचारक लोकांनी आपले भौगोलिक संशोधन पुढे चालू ठेवलेच होतं. हिंदुस्थानात सफर करून आलेली ऑच आफ मॅटि कार्दिनो, अँड्र्यू ऑफ पेरेजिआ, जॉन मॅरिनिऑली, व फ्रायर जॉर्जेस इत्यादि मंडळी त्या-पैकीच होती. याशिवाय फ्रायर ओटोरिक यानेहि हिंदुस्थानचा काही भाग मलायाद्वीपसमूह, चीन, तिबेट इत्यादि प्रदेशात १३१८ च्या सुमारास प्रवास केला होता.

इम वतुता.—युरोपातील अज्ञानमय स्तिमित युगांत अरबी संस्कृतीची भरभराट होत चालली असता शेंबटच्या अरब भूगोलशास्त्राच्या हयातीतच युरोपांत विद्याविषयक व कलाविषयक पुनरुज्जीवनास प्रारंभ झाला. इमवतता हा तो शेंबटचा भूगोलशास्त्र होय. या सुप्रसिद्ध अरब प्रवादयाने प्रथम खुर्चीने तोजीरापासून कैरोपर्यंत व पुढे

सिरिया देशात प्रवास केला, आणि नंतर मक्केची व मदिनेची यात्रा केली.

हा यात्रा संपविल्यावर तो इराण देशात भटकला, व त्यानंतर काही वर्षे तो पुन्हा मक्केस जाऊन राहिला. तेथून परत येताना त्याने ताबक्या समुद्रातून येमेनपर्यंत व नंतर पुढे त्या प्रदेशातून एडनपर्यंत प्रवास केला. मग त्याने आफ्रिकाखंडाच्या किनाऱ्याकिनाऱ्याने सफर केली. या सफरीत तो मोबासा व किलोभा या बंदरात उतरला होता. नंतर तो समुद्र ओलाडून ऑर्मस्तवरून इराणी आखातातून गेला.

तो बारनेपासून निघून अरबस्थान ओलाडून जिदापर्यंत गेला, व ताबडा समुद्र व बाब्वंद ओलाडून सायोनियेचेथे आला. त्याने नाइल नदीच्या प्रवाहाप्रवाहाने केरो शहरापर्यंत प्रवास केला. त्यानंतर पुन्हा तो सिरिया, व आशियामायनर या देशात सफरी करून काळा समुद्र, अश्याखानपासून बुखारापर्यंत असलेले बाब्वंद आणि हिंदुकुश पर्वत ह्या ओलाडून हिंदुस्थानात आला. त्याने दिहोबा मुलतान महंमद सलुक याच्या पदरी सुमारे आठ वर्षे नोकरी केली होती. येथे त्याची तीन देशास रवाना केलेल्या शिष्टमंडळात नेमणूक होऊन तो हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्याने दक्षिणेत गेला व कालिकतवरून निघून मालदेव व सिलोन या मार्गाने मलायाद्वीपसमूहामधून चीनला जाऊन परत मलबारला आला. तेथून तो बगदाद, दमास्कस ह्या शहरावरून १३४९ च्या नोव्हेंबर महिन्यात स्वदेशांत फेझ शहरा पोहोचला. नंतर स्पेनमध्ये जाऊन पुन्हा एकदा तो १३५३ साली मध्यआफ्रिकेत जम्ब्यास निघाला व तिवजू व नायगर ह्या शहरा पाहून फेझ येथे १३५३ मध्ये परत आला. त्याने स्वतः केलेले प्रवासवर्णन सध्या उपलब्ध आहे.

या नंतरचे भौगोलिक शोधाचे प्रयत्न स्पेन व पोर्तुगाल देशातील लोकांनी केले व त्यांचे अंतिम फल अमेरिकालंड व हिंदुस्थान मार्ग सापडणे हे होय.

प्राचीन काळापासून स्तमित युगाच्या अखेरीपर्यंतच्या राजकीय घडामोडीस व संस्कृतिप्रसारास हे भौगोलिक शोध कारणीभूत झाले त्यांचा इतिहास वर दिल्याप्रमाणे आहे. आता आपण १३ व्या प्रकरणात कुशान घराण्याच्या अखेरीपर्यंत आणून सोडलेले क्यासून पुन्हा हाती घेऊ.

प्रकरण १५ वे.

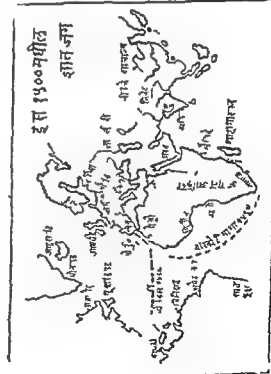
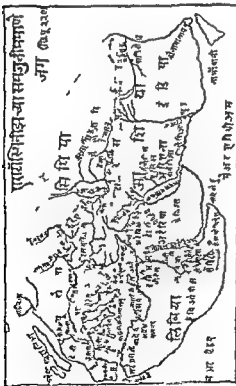
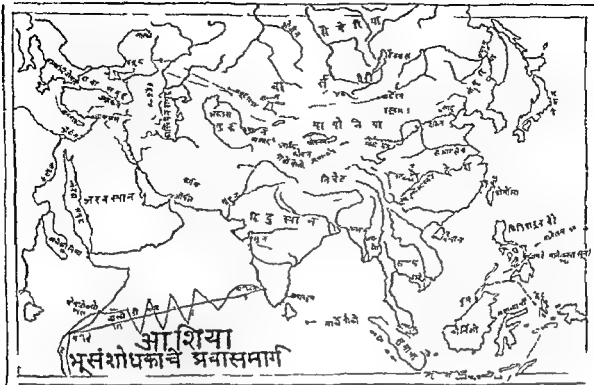
अराजकापासून महंमदी स्थान्यापर्यंत हिंदुस्थान.

७व्या घातकापासून हिंदुस्थानच्या इतिहासाची माहिती मिळू लागून इतिहासाचे क्यासून पुन्हा बाबू करतो येत. कुशान घराण्याच्या अंतापासून गुप्त घराण्याच्या उदयापर्यंत : १ इतिहास लिहिण्यास माहिती न मिळण्याचे कारण

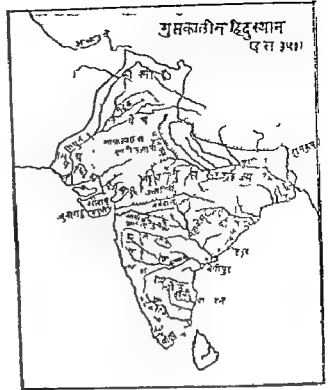
हिंदुस्थानात हा काळ फार धामधुमीचा होता हे होय. या काळाच्या अखेरीस बुद्धाच्या वेढ्या प्रसिद्ध असलेल्या लिच्छवी जातीचे नाव पुन्हा प्रासुल्याने पुढे येते. कुशान राजे बायब्येकडे पेशावर येथे राज्य करीत असता या लोकांनी पूर्वेस पाटलिपुत्र हस्तगत करून आसमंततील भागात आपली सत्ता पसरविल्याचा उपक्रम केला होता. गुप्त घराण्याच्या उदयापूर्वी पूर्वेस लिच्छवी घराणे परेक प्रसिद्धीस आले होते, हे गुप्त घराण्याचा संस्थापक चंद्रगुप्त याने जी नाणी पाडली होती त्यात लिच्छवी लोकांच्या घराण्यातील आपल्या बायकोस प्रमुख स्थान दिले होते यावरून दिसून येते.

गुप्त घराण्याचा संस्थापक चंद्रगुप्त (इ. स. ३२०-३३० किंवा ३३५).—पाटलिपुत्र येथील किंवा त्याच्या शेजारचा स्थानिक राजा चंद्रगुप्त याचा विवाह इ. स. ३०८ मध्ये किंवा त्या सुमारास लिच्छवी जातीच्या एका कुमारदेवी नावाच्या राजकन्येशी झाला. लिच्छवी जातीचे लोक प्राचीन काळच्या बौद्ध संप्रदाया प्रभात विशेष बघिलेले आहेत. अजातशत्रुची कारकीर्द, आणि वर सांगितलेला कुमारदेवीचा विवाह या दोन गोष्टींच्या दरम्यानच्या सुमारे आठ शतकाच्या कालावधीतील या लिच्छवी जातीचा इतिहास बघूक नष्ट झालेला आहे. मेगस्थनीस लिच्छवीची गणना शूद्रात वेली आहे. त्यांनी नेपाळात एक राजघराणे स्थापले होते. उपर्युक्त विवाहाने या जातीचे नांव पुन्हा पुढे गेलें. या विवाहाचे महत्त्व विशेष आहे, कारण या दापत्याने मौर्यांच्या लोदीच्या एका राजघराण्याचा पाया पातळ. शिवाय कुमारदेवीबरोबरच्या विवाहाने चंद्रगुप्ताने वर्चस्व वगध व त्या शेजारच्या देशात थोडक्या वर्षात स्थापन होण्यास फार मदत झाली. देशाचीचे लिच्छवी आणि पाटलिपुत्र येथील राजे याची फार वर्षे स्वर्णा चालू होती, व पुण्याभिधानंतरच्या अस्थस्थतेच्या काळात या लिच्छवींनी पाटलिपुत्र जिंकून घेतले होते असे दिसते. या लिच्छवीबरोबरच्या शरीरसंपर्कामुळे चंद्रगुप्ताला बाप व आज्ञा याच्या संस्थानिकाच्या दर्जापेक्षा बराच मोठा दर्जा प्राप्त झाला. तो आपल्या नाण्यावर स्वतःच्या नावाबरोबर आपल्या लिच्छवी राणीचीही नांव घालीत असे हे वर सांगितलेच आहे. या पहिल्या चंद्रगुप्ताने गंगासमुनाच्या कांडचा प्रदेश जिंकून घेतला, व तिरहुत, दक्षिण पहाड, जयोध्या व शेजारचे प्रांत एवढ्यावर राज्य केले. याने आपल्या घराण्याचा नवा दाहकि सुरू केला. त्याने मरणा-पूर्वी लिच्छवी राणीचा मुलगा समुद्रगुप्त याला पुत्रराज्याभिषेकही केला होता.

समुद्रगुप्त इ. स. ३३०-३७५—याने पुष्कळ वर्षे राज्य केले. त्यापैकी बरीच वर्षे त्याने साम्राज्य वाढविल्या-करीता युद्धे करण्यात घालविली. त्याने आपल्या दिग्विजयी यत्नाने संस्कृत पंडितांकडून लिहून ती अशोकाचे उगारलेल्या

अराजकोत्तर भूखंड.

मसुदप्रभाच्या स्वारीचा मार्ग
(पृ ३२१५हा.)

(पृ. ३२० पहा)

गार्ग विरा विप्ररी.
विद्याच्या भिरीवरील विप्र.

नागरा १.
अग्निटा येथील पाहिल्या लेखातील पद १५५

अपहंतभावर खोदून ठेविली. स्वतः समुद्रगुप्त हा चांगला विद्वान् असून त्याचप्रमाणे तो महत्वाकांक्षी, शूर व लढ-
कावाहि होता. बौद्ध शास्त्रं वसुंधरु याच्या जवळून बौद्ध
संप्रदायाची तत्त्वेहि त्याने समजून घेतली होती. पण
एकीकडे बुद्धाच्या अहिंसातत्त्वाची तारीफ करत असताना
त्याचरोपच तो आपल्या समराज्यावरील विजयाची
प्रीतीहि मिरवात असे. समुद्रगुप्ताच्या पराक्रमाचे त्याच्या
हस्तिने नावाच्या रामकवीने जै गणपतमय वर्णन करून
ठेविले होते ते आन उपलब्ध असून त्यावरून तारालिन
विश्वसनीय माहिती मिळते. हा प्रथम इ. स. ३६० च्या
मुमारास लिहिलेल्या असावा. समुद्रगुप्ताने केलेल्या स्वाऱ्यांचे
एरंडर वर्णन, दक्षिणेकडील अकरा राजांवर केलेल्या स्वाऱ्या,
आर्यावर्तातील म्हणजे गंगेच्या काठच्या प्रदेशातील नऊ
राजांवर केलेल्या स्वाऱ्या, शानतराष्ट्रांच्या राजां सोळांच्या
मुख्यांवर केलेल्या स्वाऱ्या आणि सरहद्दीवरील राजांवर
आणि लोकांस्तोत्राक गजपावर केलेल्या स्वाऱ्या अशा चार
विभागांत केले आहे या प्रघात आलेल्या बहुतेक
भौगोलिक स्थळांचा घोष ह्या छंदगीत. त्यावरून समुद्रगुप्त
हा मोठा पराक्रमी व प्रख्यात राजा होता असे इतिहासका-
राग आता निश्चितपणे मानण्यास प्रसन्नच उरला नाही.
समुद्रगुप्ताची अनेकानी विद्वता आणि युद्धकौशल्य ही दोन्ही
विचारात घेता त्याला हिंदुस्थानचा नेपोलियन असे म्हणता
येईल. त्याने प्रथम उत्तर हिंदुस्थानातील बहुतेक राज्ये
जिंकून ती आपल्या राज्यात सामील केली होती. त्यापैकी
हर्षाच्या शिवाच्या मुद्रगुप्त असलेले प्रभावर्तः नावाचे
प्रसिद्ध शाहू याची राजधानी होती त्या गणपति नावाच्या
राजाचा उल्लेख आलेला आहे. उत्तरेकडील राज्ये शिवरया-
वर दक्षिण हिंदुस्थानातील महानदीच्या काठच्या दक्षिण
कोसल राज्यावर त्याने प्रथम हल्ला केला. तेथील राजा महेंद्र
याला पदच्युत करून अहिंसातील आणि मध्यप्रांतातील
राज्ये त्याने जिंकली नंतर अधिक दक्षिणेकडे चाल करून
त्याने कलिंगाची प्राचीन राजधानी पिष्टपुर (गोदावरी
जिल्ह्यातील पिठापुरम्) व अंगम मधील महेंद्रगिरि व
कोस्तुर या जिल्ह्यांचे अधिपती, कोलेरु (कोलर) सरो-
वरानजीकच्या प्रदेशाचा राजा संतराग, दृष्ट्या व गोदावरी
वाच्या मधील येथी येथील (बहुधा पल्लव) राजा, कांची
जि. काजीवरम् येथील राजा विष्णुगुप्त, व बहुधा गेलोर
जिल्ह्यात असलेले पाटळ शाहू येथील राजा उमरेण यांचा
पराभव केला. पुढे स्वदेशी परत येताना त्याने देवराष्ट्र
म्हणजे हर्षाचा महाराष्ट्र आणि एरंडपल्ल उर्फ खानदेश हे
प्रांत जिंकून घेतले. या स्वाऱ्यात खाली इ. स. ३५० च्या
मुमाराची निदान दोन वर्षे खर्च झाली असावी. या दक्षिणे-
कडील स्वारीत त्याने कोणतेहि राज्य खाजसा व करतां
तेथील राजांस फक्त आपले साधेगोमनव कडून करावयास
साविले. तथापि त्याने आपल्या शरीर सैन्य व इतर बरीच

सुट मान्य आणली होती पूर्वेकडे समतट म्हणजे गंगा व
ब्रह्मपुत्रा यांच्यामधील प्रदेश, कामरुप म्हणजे आसाम,
आणि उवाक म्हणजे गंगेच्या उत्तरेकडील बोम्रा (ब्रह्मरा),
दिनागपुर व राजशाही हे जिल्हे, हिमालयाच्या काठचे नेपाळ
आणि कर्तूरूचे राज्य म्हणजे बहुधा कुमाऊन, अलमोरा,
गढवाल, व कामा हा सुलूख, इत्यादि राज्ये जिंकून घेतली.
नंतर पश्चिमेकडील पंजाब, पूर्व राजपुताना व माळवा येथील
लोकसत्ताक राज्ये, मल्लनच्या काठचे बोधिय जतांचे राज्य
व भीमाल कडील प्रदेशातील राज्ये त्याने जिंकली. यामुळे
यांच्या शतकात समुद्रगुप्ताच्या साम्राज्यसत्तेखाली उत्तर
हिंदुस्थानातील सर्व सुलूख व दक्षिणेकडील बराचसा प्रदेश
होता; आणि त्याच्या पल्लेकडे गंधार व पावल येथील
कुशान राजे, ऑक्झस नदीकाठच्या सामाज्याचा सिरांधन
बादशहा व त्याचप्रमाणे सिलोन व इतर दूरच्या वेदांतील
राजे यांच्या दरबारासोबत त्याचे दळण बळण असे. उलट-
पक्षां समुद्रगुप्ताच्या दरबारासोबत परराज्यातील बऱ्याच
सत्त त्यापैकी सिलोन येथून आलेल्या ब्रह्मिणांची हकी-
कत विशेष प्रसिद्ध आहे. इ. स. ३६० च्या मुमारास
गिलोन येथील बौद्ध राजा सिरिसेपपम (श्री सेपपण) याने
दोन भिन्न बोधगया येथे पाठविले होते त्यापैकी एक
राजाचा भाऊ होता असे सांगतात. या दोघांचा अर्बाद्ध
विचारांत बागवारा सत्कार केला नाही, व त्यामुळे त्यांना
प्रवासाचे चल्याच अडचणी सोसाव्या लागल्या. ही हकीकत
मेपवण राजाला कळल्यावर त्याने समुद्रगुप्ताकडे मोठमोठे
नजरणे देऊन बसले पाठविले, व गवैत एक मोठा मठ
बांधण्याची परवानगी मागितली समुद्रगुप्ताने ही परवानगी
आनंदाने दिली व तद्दुसऱ्या गद्या येथे बोधि-
प्रक्षालन ३०-४० फूट उंचीची तीन भुजली
हजारत बाबली मेली. गुपुनरत्नाने सातत्या शतकात
जेव्हा या मठाला भेट दिली त्या बंदी तेथे महावान
पंचातोळ स्थावर सत्ताचे एकहजार भिन्न होते.

याप्रमाणे वारीहि दिशानी दिग्विजय केवावर हिंदुस्था-
नातील प्राचीन पद्धतीप्रमाणे समुद्रगुप्ताने अधिपत्य बस
करून ब्राह्मणांना मोठ्या देण्या दित्या. त्या देण्यां आदि-
कुंडापुरे ब्रह्मिय अथ उगा आहे असे विधि असलेला जी
सोन्याची पदके त्याने ब्राह्मणांना दिली त्यापैकी मोठ्यां
ह्यां सावज्या आहेत या अथगंधाचे हसरे स्मारक
उत्तरभारताच्या प्रांतात यापुढील पादागावर कोरलेली
अशाची भूतं हे होय. या स्मारकावर एक लेखहि कोरलेला
असून तो ह्यां तर्जनी म्युसोलममार्थे ठेविलेला आहे. उग-
दुक्त रागकीर्तने वेलेले समुद्रगुप्ताने गुणवर्णन आतिशयाकीर्तने
आहे. तथापि हा राजा संगीतनिपुण होता याबद्दल तरी
निदान मंथय नाही कारण या वर्णनास हातात तंतुपात्र घेऊन
घडलेली राजाची मूर्ति असलेली जी सोन्याची नाणी सावज-
तात त्यानी पुढि मिळते. संगीत कलेसो संघट असलेली

काव्यकलादि या अष्टपलू रत्नाला भवगत होती. सिवाय त्याला मोठमोठे विद्वान् जमवून त्याच्या सभेत धर्मतत्वावर वादविवाद करण्याची अवड असे. समुद्रगुप्त आणि त्याचा राजकवि याची तुलना अक्षरं वादसहा आणि त्याचा चरित्रकार अशुल फजल यांच्याशी करण्यास हरकत नाही दुर्दैवाने त्याची नाण्यावरील मूर्ति स्पष्ट नसल्यामुळे त्याच्या स्वरुपाबद्दल नीटशी करपना करता येत नाही. हा प्राचीन हिंदु सम्राट सुमारे पन्नास वर्षे मोठ्या भरभराटीत राज्य करून इ. स. ३७५ च्या सुमारास मरण पावला.

हुस रा वेंद्र गुप्त इ. स. ३७५-४१३—याला आपल्या हयातीतच गुजरातपद मिळून प्रत्यक्ष राजकारभाराची जबाबदारी उचलावी लागली होती त्याने राज्यावर आपल्यावर विक्रमादित्य ही पदवी धारण केली त्याच्या राज्यारोहणाचे साल अद्याप निश्चित झालेले नाही तथापि नार्णी आणि थिलालेख यांच्या सहाय्याने इ. स. ३७५ हें सालच अखेर नक्की ठरले अशी खात्री यादवेतें चंद्रगुप्त-विक्रमादित्यानें माळवा व गुजराथमधून चालू वरून, वरींच शतके परकी शक्त लोकांच्या ताब्यात असलेलें सुराष्ट्र उर्फ काठेवाड जिहून घेतलें. माळवा आणि सुराष्ट्र हे प्रातःचांगले सुपीक व सुसंपन्न होते, आणि पश्चिमाफिन्या वरील बंदरें हातीं आल्यामुळे समुद्रावरून हिंदुस्थानचा हजि-त्तच्या मार्गानें युरोप बरोबर चालणारा व्यापार दुसऱ्या समु-द्रगुप्ताच्या हातीं आला अलेग्झांड्रियातील व्यापाऱ्यानीं आपलेल्या माळाबरोबर चंद्रगुप्ताच्या दरबारावर व प्रशासना-वर युरोपीय करपनाचा परिणाम होऊं लागला. अशा-रीतीनें शास्य, कलाकौशल्य आणि शस्त्रे यांवर गुप्तराजाच्या कारकीर्दीत परकीय संस्कृतीचा जो परिणाम झाला त्याचें वर्णन पुढें येईल.

या कार्यात पश्चिमेकडील दोन ठिकाणचे क्षत्रप विशेष फज्ज होते त्यांपैकी एक महाराष्ट्रातील नाशिक ही राजधानी असलेले क्षत्रप असून यांनी आपली सत्ता इसवी सनाच्या पहिल्या शतकांत स्थापन केली परंतु ती इ. स. १२६ च्या सुमारास आंध्र राजा गौतमीपुत्र यांनी नष्ट केली, व तो प्रदेश आंध्र राज्यास जोडला दुसरी क्षत्रपी सत्ता माळ-व्यातील उज्जनी येथे इसवी सनाच्या पहिल्या शतकाच्या अखेरीस शक्त चढनाई स्थापिली व चढनाचा नाशु पहिला रुद्रदामा यांनी इ. स. १२६ ते १५० याच्या दरम्यान गौत-मीपुत्राचा मुलगा दुसरा पुत्रमया याच्यापासून गौतमी-पुत्रांनी नाशिकच्या क्षत्रपतापासून मिळून घेतलेला बहुतेक सर्व प्रदेश मिळून घेतला व इतर राजांनीहि आपल्या सत्ता-क्षेत्राची व्याप्ति पुष्कळ वाढविली. याप्रमाणे पहिल्या रुद्र-दामाची सत्ता सुराष्ट्र, माळवा, कच्छ, कोकण, व इतर कन्याच जिल्ह्यांवर म्हणजे बहुतेक पश्चिम हिंदुस्थानवर स्थापन झाली चढय व तदुत्तर राजे यांची राजधानी हें प्राचीन काळातील एक मोठें प्रसिद्ध शहर होय.

पश्चिम किनाऱ्यावरील बंदरे व अंतर्भागातील प्रसिद्ध ठिकाण यांच्या मधील व्यापारी संबंध जोडून देणारे उज्जनी हें मध्य-वर्ती ठिकाण फार महत्वाचें होतें. त्याप्रमाणे प्राचीन संस्कृत-विशेषीहें तें वैदेशीय होतें व हिंदुस्थानातील मध्यवर्ती ठिकाण समजून तेथून युरोपातील सांप्रतच्या ग्रीनिच शहराप्रमाणें पूर्वपश्चिम रेषास मोजण्यात येत असत. उज्जयिनीचें विपुल-वृत्तापासून अवतर “निरक्षदेशात् क्षितिषोऽक्षांश भवेदेष्वी गणितेनयस्मात्” या श्लोकप्रसिद्धात दिलेले आहे अशी सुप्रसिद्ध राजधानी असलेल्या राज्याचा या वेळी रक्षित हा क्षत्रप होता हें बलाबळ व सुसंपन्न पण परकी धमालाखालि राज्य नष्ट करून तो मुख्य आपल्या राज्यास जोडण्याच्या हेतूनें दुसऱ्या चंद्रगुप्ताने त्याच्यावर हजारी वेला, रक्षितहाला पदच्युत करून ठार मारले, आणि तो मुख्य आपल्या साम्राज्यास जोडला. या परकी क्षत्रपानी नालरती वरणाची अशी एक दंतकथा आहे की, ‘हा शकाचा राजा दुसरा या एका माणसाच्या बायकोशी प्रेमायाचना करीत असता व चंद्रगुप्त आपल्यामुळे भिजून त्या खांच्या अंगावरील वखाटाळी लपला असता ओझून काढून चंद्रगुप्ताने त्याला ठार मारले’ अर्थात् या दंतकथेत ऐतिहासिक सत्य असलेलें दिसत. इ. स. सदर्ह राज्याचा अंत इ. स. ३८८ नंतर लक्षकरच झाला.

दुसऱ्या चंद्रगुप्ताने सुमारे चावदास वर्षे राज्य केलें. गुप्त-राजे पाटलिपुत्र ही राजधानी घालून असल्यामुळे प्राचीन अयोध्याशहरी मधून मधून राहू लागले व त्यामुळे पाटलिपुत्र नगरीचें महत्त्व कमी झालें आणि पाचव्या शतकात या अयोध्या नगरीलाच अधिक महत्त्व होतें शिवाय समुद्रगुप्ताने ज्यावर आपल्या कारकीर्दीतील हकीकत लिहून ठेविली ती अशोकाचा रत्तम कौशांबी नगरी येथे होता असें मत आहे. या शहरीहि गुप्त राजे कधी कधी राहता असत व त्यामुळे त्या नगरीला तात्पुरतें राजधानीचें स्वरूप येत असें चंद्रगुप्तविक्रमादित्यानंतरचे गुप्त राजे मात्र पाटलि-पुत्र येथेच कायम राहिल्यामुळे सहाव्या शतकात हूणाच्या स्वारीपर्यंत पाटलिपुत्र हें शहर चांगले भपकेदार व लोकांनी गजबजलेलें होतें. इ. स. ६४० च्या १४वी प्रवाशी हुएन-त्संग तेथे गेला तेव्हा या शहराचा बराचसा भाग नाश होऊन पडलेला त्यास दिसला व सुमारे १००० लोकवस्तीच्या, गंगेच्या काठी असलेल्या व तट असलेल्या लहान शहरा खेरील वाकी सर्व ओसाड प्रदेश पडला होता असें त्यानें लिहून ठेविलें आहे. पुढे हर्ष राजानें आपल्या कारकीर्दीत (६१२-४७) या प्राचीन राजधानीचें पुनरुज्जीवन न करता गंगा व यमुना या नद्यांमध्ये वसलेल्या कनोज शहरी आपली राजधानी स्थापिली पुढे बगल व चहार प्रांतांतील पाल राजांपैकी सर्वांत बलशाली राजा धर्मपाल यांनी पाटलिपुत्रनगर बायले वनवले कारण इ. स. ८११ च्या सुमारास तेथे तो दरबार भरवून राज्य कारभार पहात असे अशी निश्चित माहिती मिळते. तथापि नंतर लवकरच पुन्हा पाटलिपुत्र

नगर मागे पडून १५४१ पर्यंत त्याचे नांव इतिहासात ऐकं येत नाही. पुढे शरिराहानें युद्धविषयक हालचालींच्या सोयीच्या दृष्टीने या शहराचे महत्त्व उक्तात घेऊन तेथे एक किल्ला बांधिला व तेव्हापासून हें नवें पाटणा शहर चांगले भरभराटीत आह्ने. १९१२ पासून वहादुर ओरिसा प्रांताची राजधानी पटनाशहर झाले आहे व पाटणाशहराचें बंकीपूर हे ठिकाण पुन्हा प्राचीन पाटलिपुत्र नगरीच्या एका भागावर वसलेले आहे.

पहिला चिनी प्रवाशा का हिआन.—याच चंद्रगुप्ताच्या कारकीर्दीत चीनमधील पहिला प्रवाशी फा-हिआन हा हिंदुस्थानात येऊन पांढरंध्र, कपा, व चमरकार यांचे ज्ञान मिळविण्याकरिता सहा वर्षे (इ. स. ४०५-४११) राहिला होता. त्याने आपल्या प्रवासवर्णनात लिहून ठेविलेल्या वर्णनावुसून हिंदुस्थानातील तात्कालीन परिस्थितीची चांगली कल्पना येते. विक्रमादित्याच्या साम्राज्यातील लोक शांततेत, सुखांत व भरभराटीत होते असे त्याच्यावरून स्पष्ट दिसते. पाटलिपुत्र येथील अशोकाचा राजवाडा पाहून त्याच्या मनाने काय परिणाम झाला. तो मनुष्यश्रुति नसून वादसाहाय्य बस असलेल्या पिशाचांनी तो बांधला अशी समजूत होती. तेथेच अशोकाचा म्हणून प्रसिद्ध असलेला एक स्तूप होता व त्याच्या वेगळारा दोन मोठाले मठ असून त्यापैकी एकात महायानपंथाचे व दुसऱ्यात हिनयानपंथाचे मिळून एकंदर सदासातथे चांगले विद्वान् भिक्षू होते तेथे तीन वर्षे राहून फाहिआनने संस्कृत भाषेचा व अनेक बौद्धग्रंथांचा अभ्यास केला. मगधातील शहरांहि चांगली संपन्न होती. देशाबाहेर चाललेल्या सैन्या पुष्कळ होत्या, प्रवाशांना उत्तरण्याकरिता धर्मशास्त्रा मोठातया रस्त्यावर जागशीर्गी होत्या, व राजधानीच्या काही मोठा मोफत दबाखाना होता. त्यात “ सर्व गरीब व निराश्रित अशा लोकांस आजारोपणान्त औषधपाणी देण्याची व झुथूया वरण्याची उरम शोय होती ” असे फा—हिआन लिहितो. सिंधूनदीपासून यमुनेच्या काठच्या मध्दारागरीपर्यंत जागजागी अनेक मोठ्या मठात हजारो भिक्षू राहत असलेले त्याच्या आठवले व त्यावरून बौद्धधर्माची लोकप्रियता त्या प्रांतात वाढत होती असे दिसते. मधुरेच्या दक्षिणेकडील माळव्याचा प्रदेश ह्वापायाच्या, लोकरिषतीच्या व राजकारभाराच्या दृष्टीने या चिनी प्रवाशाला कारच आवडला चिनी-देशाच्या मानाने हिंदुस्थानात प्रवाशास वाटले तिकडे जाण्या-वेण्यास फार मोबळीक असे, पंजदारी वायदा सोम्य होता, पुष्कळां गुलामां दंडाची शिक्षा असे, व फाजीबी शिक्षा बहुतेक धर्वाच होत नसे, सरकारी अधिकार्याचे पगार ठरलेले असल्यामुळे त्याचा खर्चवर जुलूम होत नसे, कुरेरे अनेक गोष्टी पाहून फा हिआनने समाधान व्यक्त केले आहे तो म्हणतो, ‘ या सर्व देशात कोणी चोणताहि हिंसा करित नाही, दाख पीत नाही, वादे विवा रसून रात

नाही. कोणी कोंडण्यापादकें पाळीत नाही, गुरें विहीत नाही, बाजारांत खाटकाची दुकानें विया दाख माळण्याच्या भटका नाहीत. ” चलनामये वषट्पा होत्या, बौद्ध मठाना राजाकडून मोठाल्या देणग्या होत्या, व बौद्ध भिक्षूंना अन्न, वस्त्र वगैरे सर्व प्रकारची भिक्षा मि सकोचपणाने मिळत असे.

या एकंदर वर्णनावरून चंद्रगुप्त विक्रमादित्याचा राज्यकारभार कार चांगला होता व लोक सुखी होते हे स्पष्ट दिसते. सदरहू चिनी प्रवाशाला पाटलिपुत्र येथे तीन वर्षे व ताम्रलिप्ति (तमटूक) येथे दोन वर्षे संस्कृतचा अभ्यास निवेष्ट करता आला व वाटेने प्रवासाताहि कोठे चोरा-दिकांचें संकट आलें नाही. उलटपक्षी सातव्या शतकांतला चिनी प्रवाशी ह्युएनत्संग यानें प्रवासात सवटें आल्याचें नमूद केले आहे यावरून प्राचीन पौरस्त्य पद्धतीची चंद्रगुप्ताची भमदानी शेवटची होय. सरकार प्रजेवर क्षय्य तितके कमी निर्वय ठेवून लोकाना मोबळीक कार देत असे व त्यामुळे सरकार लोकप्रिय असे. बौद्ध, जैन वगैरे कोणाचाहि धर्मछळ होत नसे, असे बौद्ध संप्रदायभक्ता फा—हिआन स्वतः म्हणतो पण ब्राह्मणी गुप्त राजाच्या कारकीर्दीत बौद्ध धर्माला उत्तरती कळ लागून ब्राह्मणधर्माचे पर्यस्त पुन्हा प्रस्थापित होण्यास सुरुवात झाली होती, ही गोष्ट मात्र या चिनी प्रव र्थाच्या उक्तात घाली नव्हती असे दिसते. शिवाय गया शहर तिकामें निर्जन झालें होतें, तेथून सदा मेलानवरचे बौद्ध—गया हे ठिकाण जलालें व्यापले होते, रात्री नदीच्या काठचे मोठे शहर धावरी, येथे कणा दोनदा हुंदुर्वेष करली होती. आणि कपिलवस्तु व कुशिनगर ही पवित्र स्थानें पूर्ण ओसाड पडली होती फक्त बचिद कोठे घोडे भिक्षू राहत असत या स्थानाची अशी रिथति होण्याची कारणे घळत नाहीत.

कुमारगुप्त (४११—४५५).—विक्रमादित्यानंतर त्याचा मुलगा पहिला कुमारगुप्त इ. स. ४१३ मध्ये गदीवर आला त्याने बाळीसाहून अधिक वर्षे राज्य केले पण त्याच्या कारकीर्दीतील गोष्टीची माहिती नाही. दिला-लेख व नाणी यावरून एवढें मात्र ठरतें की, त्याच्या दिर्घ कारकीर्दीत साम्राज्याचा निरंतर सुर्वीच बर्मी झाला नव्हता उलटपक्षी त्याबद्दी त्यानेहि अश्वमेध यज्ञ केला त्याअर्थी त्याने काही नवीन दिग्विजय केला असावा. मात्र या कारकीर्दीच्या अखेरीस म्हणजे इ. स. ४५० च्या सुमारास परकी हून लोकांनी हिंदुस्थानावर स्वारी केल्यामुळे हे गुप्तसाम्राज्य लयास गेले.

गुप्त साम्राज्याकालीन परिस्थिति.—पिल्ली ताका-रामाच्या पूर्वी दोन शतके व नंतर दोन शतके उत्तर-हिंदुस्थान, काश्मीर, अफगाणिस्तान व घुजात इतक्या प्रदेशांत बौद्धधर्म व्याप्य प्रमाणान्त पसरलेला होता ही गोष्ट त्या काळातील मुद्रांच्या अनेक स्मारकांवरून व

लेखावरून स्पष्ट दिसते. बौद्धधर्माची विराप सद्यः असा जो जैनधर्म तो माघ निदेश पसरलेला नव्हता तथापि मधुला वगैरे काहीं विविष्टस्थळां त्याचे अनुयाया पुष्कळ होते या वार काळात बौद्धधर्माचा पगडा उत्तर हिंदुस्थानात मोठा होता, तथापि मुला हिंदुधर्म व त्यांतील यज्ञयाग पूर्णपणे नष्ट झाले नव्हते. दुसरा फाकलेसत या परकी मुद्यान रामाच्या हिंदुधर्माने वषा करून घेतला त्या याचाही आले व प्रस्थापित झालेला होता बौद्धधर्माच्या महायानपंथात जातिसेत्याविहीन असा परकीयाच्या मनोमार्थे पुण्यभाव उत्पन्न होण्यासारख्या गोष्टी हास्या आणि कनिष्ठ व तदन्तरचा हविष्क या परकी रामांनी बौद्धांच्या मठादि संस्थांना सटळ हातांनी देण्या दियला होत्या. पण दुसरा फॅडफेसस राजा पुन्हा हिंदुधर्माकडेच वळला, तसेच सुराष्ट्र येथील शक क्षत्रपानाहि हिंदुधर्म व प्राजापचा संरक्षित भिषा यांनाच आश्रय दिला. निवाय महायानपंथ व हिंदुधर्म यांच्यामध्ये किरमकदेवताच्या वाचतोत इतके साध्य आहे की कोणत्या देवतेचा कोणत्या धर्मव्याप्त असतोही होतो हे ठरविणे चांगर्या तज्ज्ञानाहि कठीण पडते. याला कारण फार झाले हे अद्याप नवी समजत नाही. परंतु देवते ररे की, दितोत्तर दुसऱ्या काळात प्राजापधर्म व संरक्षित भाषा यांना पुन्हा चटती बळा लागली. तिसऱ्या काळात गुजराथ व सुराष्ट्र येथील परकी क्षत्रपानांला त्यांचा पुरस्कार केला आणि चवथ्या व पाचव्या काळात तर गुप्त व क्षाटार्जा हिंदुधर्माचा अम्मल पूर्ववत् सर्वत्र चालिला. गुप्त राजे बौद्ध व जैन धर्मांसाठी पूर्वे सहिष्णुतेने वाग्यात असत, पण ते स्वतः पळे हिंदु होते, संरक्षित यांचेच व वैदिहाचे आश्रयदाते होते व प्राजापचाच्या संप्रदायां चालणारे होते. वैदिहाचा यज्ञ-मानविषय खोटा ठरवून त्यांनी अश्वमेधागारखे यज्ञ पुन्हा सुरू केले, तांचेय गुप्तच्या कारकीर्दीत धाडधर्म माने पडून प्राजाप हिंदुधर्म पुन्हा चांगला बळावला.

गुप्तच्या काळात संस्कृत काव्ययात चांगली भर पडली. चंद्रगुप्तविक्रमादित्याने जल्मा जिहून घेतली होती व जल्मोत्पत्ती विक्रमादित्याच्या दरबारी काळोदासादि नऊ विद्वदने होती अशी आचार्यामिका आहे. अर्थात् कान्हीदास हा श्रेष्ठ कवि दितोत्तर पाचव्या काळातला होय. तसेच मूच्छकटीक, सुमाराक्ष, वायुपुराण, मनुस्मृति वगैरे ग्रंथादि यांचे गुप्तकाळातील होत असे चिह्नसंदर्भित वगैरे मत आहे गणित व ज्योतिष या काळातील प्रसिद्ध ग्रंथकार आर्यभट्ट व वराहमिहिर हे हि यांचे काळातले होत.

कलित वाद्यमय व शास्त्रीय वाद्यमय याप्रमाणे बळकटताय्या हि चांगले वाटलेले या काळात हरीश वरते समुद्रगुप्त स्वतः संगीताचा ज्ञाता व चहाता होता. संगीताप्रमाणे शिल्पकला, चित्रकला, मूर्तिकला यांची अनेक उत्तम कामे या काळात झाली. परंतु पुढे मुसलमानांच्या अनेक हज्जात तीं बहुतेक नष्ट होऊन गेली. तथापि अलीकडील संशोधनात त्या काळातले पुष्कळ अवशेष उपलब्ध होत

आहेत. त्यांपैकी गुप्त घराण्याचे वेळी सर्वच प्रकारचे बौद्धिक हपारीचे व्यवसाय फारच गोमात होते असे नवी ठरते. हिंदुधर्माभिमानी, विद्वान व रसिक असा गुप्तराजांनी दिलेला आश्रय हे या उत्तमतेचे एक कारण आहे तथापि इतिहासाचा असा अनुभव आहे की, परस्पर भिन्न असा संस्कृतीचा संबंध व झगडा कधी सुरू असतो तोच बौद्धिक व बला-विषयक प्रगति क्षापाळ्याने होते, आणि गुप्तांच्या वेळची प्रगति याच कारणांनी झाली त्या वेळी एकीकडे जैन देश व दुसरीकडे रोमन साम्राज्य यांच्याशी हिंदुस्थानचा संबंध येऊन जिन व ग्रीकोरोमन संस्कृतीचा परिणाम होऊ लागला. या रंपेसुद्धे हिंदुसंस्कृतीचे पुनरुज्जीवन झाले व त्याबरोबर परवी संस्कृतीतील ज्ञानाची काही भर हिंदुसंस्कृती व घसा यात पडली (ज्ञानबोध पहिला विभागपृष्ठ ३२५).

पुढील गुप्त राजे व हणांच्या स्वाभ्याः— इ. स. ५५५ पर्यंत गुप्त साम्राज्याची अधिपत्याधिक भरभराट होत गेली, पण नंतर त्यांचा हणांच्या स्वाभ्यामुळे उतरतो बळा लागला. पहिला गुप्तगुप्त याच्या कारकीर्दीतच ४५० मध्ये पुन्यनिज नावाच्या घलिष्ठ राजाने गुप्त साम्राज्याचा सैन्याचा पराभव केला. या धव्यामुळे उदमळू लागलेले गुप्त साम्राज्य पुढील सम्राट रवंद्रगुप्त (इ. स. ४५५-४८०) याने ४५५ पूर्वाच पुन्यनिज या राज्याचा पराभव करून ताबडबन धरले. परंतु तो राज्यावर आल्यानंतर लवकरच रानटी हण लोकांनी मध्य आशियातून त्यांनी उत्पन्न हिंदुस्थानावर खात्री केली. तथापि या हणांच्या हि पराभव करून रवंद्रगुप्ताने हिंदुस्थानचे संरक्षण केले हे युद्ध ४८० पूर्वाच झालेले असावे, कारण ४५८ मधील एका शिलालेखात रवंद्रगुप्ताच्या या विजयाचा उल्लेख आहे पाटणा पासून ९० मैलांवर असलेल्या गोरखपुर जिरादातील एका गावाी असलेल्या एका स्तंभावरील लेखात रवंद्रगुप्ताचे साम्राज्य पूर्वे व पश्चिम दोहोवडील प्रांतात पसरले होते असे लिहिले आहे. तथापि पुढे इ. स. ४९५ मध्ये हणांनी दुसरी टोळी हिंदुस्थानाकडे चालून आली व तिने विपार (बायज्य पंजाब) देश घेऊन गुप्ताने राजाला पदच्युत केले. नंतर इ. स. ४८० चे सुमारास हणांनी हिंदुस्थानात शिरून गुप्ताच्या साम्राज्यावर पुन्हा हल्ला केला नव्या नव्या टोळ्यांची भरती होत आऊन हणांनी वाढत्या सैन्यानिशी अनेक हल्ले केलेयामुळे गुप्त साम्राज्याचा पराभव झाला, व लढायाच्या खर्चा-मुळे पैशाची इतकी अडचण झाली की, रवंद्रगुप्ताने हल्ल्या दगांचे जाणे पाडले. पूर्वी प्रत्येक नाण्यात शुद्ध सोन्याचे प्रमाण १०८ ग्रॅम होते ते ७३ ग्रॅम पर्यंत उतरत गेले.

रवंद्रगुप्त ४८० मध्ये मरण पावला व साम्राज्यावरील सैन्यास तोंड देण्यास लायक असा पुत्र नसण्यामुळे रवंद्रगुप्ताना भाऊ मुरसल याने ४८० ते ४८५ पर्यंत राज्य केले. त्याने हल्ले गांधीं सुधाचन पुन्हा पूर्ववत् केले. या वेळी साम्राज्याचा विस्तार नष्ट होऊन मगध व केजाराच्या प्रांतावरच बायलो गुप्ताचा अम्मल चालू राहिला. पुरगुप्तानंतर

त्याचा मुज्या नरासिंहगुप्त बालादित्य यानें इ. स. ४८० ते ५३५ पर्यंत राज्य केले. तो पौंड्र धर्माचा पक्षपाती होता याला पुरावा असा आहे की, मगध देशातील नालंदे येथे त्याने ३०० फूट उंचीचे विटाचे गौडपथी देवालय बांधिले. त्याच्या कारकादतिहि दृषाचे इले हाले व त्यांना बालादित्याने यशस्वी रीतीने तोंड दिले. बालादित्यानंतर त्याचा मुलगा दुसरा कुमारगुप्त राज्यारंभ आला. त्याच्या कारकादित्याची माहिती सोपडत नाही. गुप्तसम्राटांच्या धराभ्यापिका हा वेवढाच होय. यानंतर गुप्तांचे एक दुय्यम दर्जाचे राजघराणें चालू होतें. त्यात अक्षरा राजे होते, ते फक्त मगधावर राज्य करणारे स्थानीक राजे होते. शिवाय मगधातच त्या वेळी नांवाला बर्मन हा प्रत्यय असलेले मौर्यी जातीचे राजघराणें राज्य करीत असे. या दोन घराण्यांत कधी क्षत्रपूत तर कधी मिमल असे. याप्रमाणे मगधाचे साम्राज्यभंग नष्ट झाले तरा बौद्धधर्मा विषयेचे वैद्वस्थान त्या नात्याने नालंदाचे व इतर क्रियेक स्थानांचे महत्त्व कायम होतें. पुढें बाराव्या शतकांत येथील अनेक बौद्ध मठांचा व त्यातील भ्रष्टसमूहाचा मुमुलमानांनी जाळून नाश केला. उत्तर कालीन गुप्त राजांच्या वेळी मगधाचे बौद्धरमैदृष्ट्या महत्त्व होते याला पुरावा असा आहे की, इ. स. ५३९ मध्ये चीनांतील लिभ्राण घराण्याचा पहिला बादशाह व कदा बौद्धधर्मागिमानी बुद्धि ऊर्णें सिध्दयेन यानें हिंदुस्थानांतून महापाल येथेच पथ व त्याचे आभातर करवयास विद्वान पंडित मिळवून आणव्याकरीता एक चिनी मिथुमेष्ट मगधदेशी पाठविले होते त्याला मगधातील तरका-लीन राजा, बहूधा पहिला अश्वितगुप्त विवाह कुमारगुप्त, यांनी चांगली मदत केली. परमार्थ नावाचा विद्वान त्या मठ-द्याच्या मदतीला दिला व क्रित्येक येथे हिंदुस्थानात राहिल्या-नंतर बरेच दृष्टलेख व उपर्युक्त विद्वान परमार्थ यास बरो-बर घेऊन ते मंडळ चीनला परत गेले परमार्थ इ. स. ५४६ पासून ५६१ पर्यंत चीनमध्ये राहून त्या सारली तेथेच मरण पावला, याच चिनी बादशाहाच्या बारावीस दक्षिणहिंदु-स्थानातील एक राजाचा मुलगा येथेधर्म हा ५२० मध्ये चीनमध्ये जाऊन राहिला. त्याने केलेले अद्भुत चमत्कार हा चिनी चित्रकाराचा आवडीचा विषय आहे.

उत्तर कालीन गुप्त राजांपैकी अत्यंत प्रसिद्ध राजा आदि-त्यसेन हा होय. यानें सम्राट हर्ष से इ. स. ६४७ त मरण पाव त्यावर स्वतंत्र होऊन सार्वभौमत्वाचे लक्षण म्हणून मध्य-मेघ यज्ञहि केला. या घराण्यातला शेवटचा शासक राजा दुसरा अश्वितगुप्त हा आठव्या शतकाच्या आरंभीच्या काळांत राज्यावर होता. आणि नंतर आठव्या शतकाच्या अखेरीस शिवा नवव्याच्या आरंभी मगध देश बंगालच्या पाल राजांच्या अमलाखाली गेला.

सुरापां [काठेवा.] तील चळभी येथील राजा घराणें.—पाचव्या शतकाच्या अखेरीस मंत्रक नावाच्या, बहुधा परकी असलेल्या क्षत्रीच्या, मशरफ नावाच्या पुढा-

त्याने सुराष्ट्राच्या पूर्वभागातील चळभी येथे राज्य स्थापले हे राजघराणें इ. स. ७७० पर्यंत टिकले. नंतर भारवाच्या स्वाभ्यामुळे ते नष्ट झाले असे काढते. प्रथम चळभीचे राजे स्वतंत्र नव्हतेसे दिसते, कारण ते हृणाना खडेफी देत आता. पण हृणांची राता नष्ट झाल्यावर स्वतंत्र होऊन पश्चिम हिंदुस्थानात त्यांनी मोठे धलिष्ट राज्य बसविले. सातव्या शतकात ल-एन त्सेगाने या राहुराला भेट दिली होती. याच सुमाराचा इतिहास हा चिनी प्रवासी म्हणतो की, त्या वेळी नालंदे व चळभी दोनच ठिकाणें विषयेच्या बाबतीत चीनांतील मोठमोठ्या शाहूंच्या बरोबरीची होती. ल-एन-त्सेगाने याच अर्थाचा उल्लेख केला आहे. पुढे चळभीचे राज्य नष्ट झाल्यावर अनहिलवाडा व त्यानंतर पंधराव्या शतकापासून अहमदाबाद, हा ठिकाणें महत्वाचे पडली.

हृण राजे तोरमाण व मिहिरगुल.—गुप्त सम्राट स्कंदगुप्त (इ. स. ४५५-८०) याच्या वेळेपासून होले करून दहदह गुप्त साम्राज्य ज्या हृण लोकांनी सुरुवात आणले, ते राजटी लोक प्रथम मध्य आशियातील सैयानांतून निघून इ. स. ३७५ च्या सुमारास पश्चिमेकडे आशिया-तील ओक्सस नदीकडील प्रदेशात व युरोपातील व्होलगा, व डॅन्यूब नदीकडील प्रदेशांत विभागून गेले युरोपात गेलेल्या हृण लोकांचा एक पराक्रमी पुतारी ओटिला याने तिकडे मोठे साम्राज्य स्थापन केले पण तो इ. स. ४५३ मध्ये मरण पावल्यावर १०१२० वर्षांत हृणांचे साम्राज्य लयास गेले. आशियात ओक्सस नदीकडील प्रदेशात हृणांचे साम्राज्य अधिक काळ टिकले या पाठ्या हृणांच्या टोळ्यांनी पाम्बूलातील बुद्धाना राज्यावर हल्ला केला व नंतर त्या टोळ्या हिंदुस्थानात शिरल्या. त्यांनी हिंदुस्थानावर इ. स. ४५५ मध्ये केलेला पहिला हल्ला इ. स. ५५५ पासून परत फिरविला. पुढे १० वर्षांनी गंधार (पेशावर) च्या राज्यावर हल्ला करून नंतर त्यांनी हिंदुस्थानावर दुसरा हल्ला केला, व गुप्त साम्राज्य नष्ट केले. या वेळेचा गुणाचा पुतारी तोरमाण या नांवाचा होता त्याने इ. स. ५०० पूर्वी म ये हिंदुस्थानातील नावाचा येथे राज्य स्थापिले व हिंदू राजांच्या पद्धतीप्रमाणे " महा-राजाचा राजा " अशी पद्धती धारण केली. चळभीचा राजा व दुसरे क्रित्येक स्थानीक राजे याला दडणी देत असले पाहिजेत असे दिसते. हा हृण राजा तोरमाण इ. स. ५१० मध्ये मरण पावल्यावर त्याचा मुलगा मिहिरगुल राज्य करे लागला. त्याची राधधानी धर्माबात साकल (अर्वाचीन सिआल कोट) येथे होती त्याकाळी हृणांचे साम्राज्य हिंदुस्थानाबाहेर इराणपासून खोलापर्यंत दूरवर पसरलेले होते. या हृण माठ-शाहाच्या दरबारी सौम्युन नांवाचा चिनी प्रवासी-बरोबर इ. स. ५१९ मध्ये गेला होता. या हृणांच्या बादशाहाला एकंदर ४० देशांचे राजे खडेफी देत असत. याच सुमारास बौद्धमत हिंदीकोप्पटस्थ नांवाच्या भिक्षूने नांतील गोल्ल नांवाच्या पाठव्या हृण राजाचे

लिहून देवले आहे. हा हून राजा आपल्या गन्याताल दोन हजार लडाव हत्ती व घोडेस्वारिने मोठे सैन्य याच्या बळावर जुलमाने खंडणी घसूल करीत असे असे तो लिहितो. हा हून राजा मिहिरगुलच असला पाहिजे युरोपात हूणांचा पुढारा शेंदिया याची क्रूरपणाबद्दल जसा प्रसिद्धि आहे तशीच हिंदुस्थानात मिहिरगुल याची आहे. परंतु हिंदू ग्रंथकारांनी या राजाची हूणाच्या तूर वृत्त्यांची वर्णने दिली नाहीत. तथापि हूणांचा जुलूम इतका असला झाला की, हिंदुस्थानातील अनेक देश राजांनी मगधाचा राजा याचा दिव्य (नरसिंहगुप्त) आणि मध्यहिंदुस्थानचा राजा यशोधर्मन यांच्या नेतृत्वाखाली संघ बनवून हूर्णांची लढण्याची तयारी केली व इ. स. ५२८ मध्ये मिहिरगुलचा पूर्ण पराभव करून त्याला कैद केले आणि हिंदुस्थान देशाला परकीयांच्या जुलमातून मोचविले मिहिरगुलाला मान ठार व मारता बालादिरथाने मोठ्या थोर मनाने सोडून देऊन उत्तरेकडे त्याच्या देशात सन्मानाने परत पाठविले. मध्यंतरी मिहिरगुलाचे साकलचे राज्य त्याच्या धाकट्या भावाने घडकाविले ते तो परत देईना म्हणून मिहिरगुल कारमीरच्या राजाच्या आश्रयात गेला. तेथे कारमीरच्या राजाने मिहिरगुलाला लहानशा मुलगाचा कारभार पाहण्यास सांगितले या संधीचा फायदा घेऊन मिहिरगुलाने आपल्या आश्रयदात्याच्याच विरुद्ध बंड केले आणि त्याचे सिंहासन घडकाविले नंतर गंधारच्या राज्यावर हल्ला करून तेथील राजास विजयसंपादनाने ठार मारिले आणि राजघराणे व लोकसमाज यांची कत्तल केली. हा मिहिरगुल शिवाचा उपासक होता व ध्यान या विनायक देवतेप्रमाणे क्रूरपणाची अनेक शृंगे केली व विरोधता गातताग्रिय व ब्रह्मिस्तावर्दी बौद्ध लोकांचे मठ व स्तूप उध्वस्त केले व त्यातील यमिना लुटून नेला याप्रमाणे अनेक अनर्थ करून मिहिरगुल ५४० च्या सुमारास मरण पावला. मिहिरगुलाच्या मृत्यूनंतर अफसस नदीकडील पाटल्या हूणांची सत्ता पार दिवस टिकली नाही. ६ व्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास तिऊडे तुर्क लोक बालून गेले व त्यांनी इराणच्या राजाबरोबर दोस्ती करून पाटल्या हूणांचा नाश केला व पुढे तुर्क लोक नी हूणांचे सर्व साम्राज्य आपल्या ताब्यात घेतले.

यानंतर सुमारे पन्नास वर्ष म्हणून इ. स. ५६५ त ६०५ पर्यंतची हिंदुस्थानातील परिस्थितीची माहिती उपलब्ध नाही हून शब्द सस्फुट वाचण्यात अनेकवार चाला आहे

शिलालेखात हून या नावाबरोबर गुर्जर, (अर्वाचीन गुजरात) या नावाचा कित्येकदा उल्लेख येतो हे गुर्जर परकी असून हून लोकांचे ते सगळीय असावे तसेच राजपुतान्यातील परिद्वार नांवाची कित्येक क्षत्रिय म्हणून मानली जाणारी घराणी मूळ बाल असून हूणांचे वेळी त्यांनी राजपुतान्यात

लहान लहान राज्ये स्थापत्यानंतर हिंदुधर्मात शिरून क्षत्रिय वर्णने आली, असे विद्वंगट सिंगभट्टे मत आहे.

पश्चिम माळवा उर्फ मोलापोचे राज्य—चिनी प्रवासी ह्युएन-त्संग इ. स. ६४१ च्या सुमारास मोलापोच्या राज्यात गेला होता. येथील राजाच्या गतेखाली आनंदपुर गुराष्ट्र व कच्छ ही तीन माउलिक राज्ये होती. शिवाय मोलापो व गुराष्ट्र यांच्यामध्ये बलभीचे राज्य होते मोलापो येथे क्षीलादित्य नावाचा हुदार व विद्वान राजा होता. तो ह्युएनत्संग येथेपूर्वी साठ वर्षे होऊन गेला होता. तो बौद्ध धर्मी होता व त्याने आपल्या राज्याच्यागळ बाई देवालय बांधून त्यात सात मुद्यांच्या मूर्ति ठेवल्या होत्या दसाल भिक्षुना तो मोठमोठा देण्या देत असे ती चाल ह्युएन-त्संगच्या वेळेपर्यंत चाल होती. पुढे बरभी व मोलापो ही दोन्ही राज्ये हर्षाने जिंकून आपल्या साम्राज्यसत्तेखाली आणली. मोलापो व उज्जनी दयच क्षता बल भीरे कित्येक दसालाचा समज आढे पण काश्ताविक मोलापो उर्फ पश्चिम माळवा व उज्जनी विषा प्रार्थान असतो उर्फ पूर्वे माळवा अशी दोन निरनिराळी राज्ये होती, व दोघाचा स्वतंत्रपणे उर्फ ह्युएनत्संगनेहि केला आहे.

ठाणेधर येथील राजघराणे—सहाय्या शतकाच्या उत्तरार्धातील हिंदुस्थानचा इतिहास हातात आहे. सान्ध्या शतकापासून प्रसिद्ध हो ७ उषण वर होऊन आपल्या शत काळात पुन्हा ग्रंथ होतो नाणी, शिलालेख इत्यादि साधनाखेरीज तत्कालीन ग्रंथहि आज उपलब्ध आहेत. त्यात चिनी प्रवासी ह्युएनत्संग याने लिहून ठेवलेले साधनसुत हा ग्रंथ बहुमोल आहे. याने इ. स. ६३० ते ६४४ याच्या दरम्यान हिंदुस्थानातील पहिलेक भागात फिरून प्रत्येक राज्य व प्रांत यांचे वर्णन लिहून ठेविले आहे. शिवाय ह्युएनत्संगचा चरित्र-कार ह्युएनत्संग याने चरित्रदी अधिक माहिती दिली आहे दुसरा महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे वाणाचे 'हर्षचरित्र' हा संस्कृत ग्रंथ होय

ठाणेधर येथे ६ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात प्रभाकरवर्धन नावाचा राजा राज्य करीत होता पण या ठाणेधर येथील रागासवधाची माहिती सातव्या शतकापासूनची मिळते. ठाणेधरच्या आसपासचा प्रदेश फार प्राचीनकाळापासून 'बुद्धेश्वर' म्हणून प्रसिद्ध आहे. सातव्या शतकाच्या आरंभी ठाणेधरचा प्रभाकरवर्धन हाच उत्तर हिंदुस्थानातील राजमंडळात प्रमुख होता त्याने यापूर्वीच हून लोकांचा पराभव केला होता. हूणाशिवाय सिंधप्रांताचा तत्कालीन राजा व राजस्थानातील गुर्जर या प्रमुख राज्यांच्या अधिपति याचाहि प्रभाव सर्वनाम पराभव केला असून सहाव्या शतकाच्या ४ तेंदरीस त्याने मालवा व गुजरात येथील राजानाहि आपले अधिकार केले होते पुढे इ. स. ६०५ मध्ये हून लोकांनी मागील पराभवाचा सूट उगविण्याकरिता ठाणेधरावर चाल केले त्याचा पराभव प्रभाकरवर्धनाचा ज्येष्ठ पुत्र राज्यवर्धन याने केला इतक्यांत

प्रभाकरवर्धन वृष्णु पावला व त्याचा ज्येष्ठ पुत्र राज्यवर्धन राज्यावर आला. परंतु त्यास पुढे एक वर्ष देहली राजकारमार वरावयास मिळाला नव्हत. प्रभाकरवर्धनाची सुलयी राज्येशी कनोजच्या मौसरी घराण्यातील प्रह्वमौ यास दिली होती. या कनोजच्या राज्यावर मालव्याचा राजा देवगुप्त याने स्वारी करून प्रह्वमौलास ठार मारले व त्याची पत्नी राज्येशी दिली वंदीत टाकले आणि आपला मित्र बंगालचा राजा शशांगगुप्त याच्या मदतीने ठाणेभरावर हल्ला करण्याचे ठरविले. पण शशांगगुप्त त्यास येऊन मिळण्यापूर्वीच राज्यवर्धनाने देवगुप्ताच्या सैन्याचा पराभव करून त्यास ठार मारले. इतक्यात देवगुप्ताचा मित्र बंगालचा शशांगगुप्त येऊन पोहोचला. व त्याने राज्यवर्धनाबरोबर सहाचे वीरगेंदुरु करून एके दिवशी भोजनाच्याप्रसंगी त्याचा काटांने वध करविला. इ. स. ६०६ मध्ये ही गोष्ट घडली. प्रभाकरवर्धनाच्या मृत्यूनंतर ठाणेभरचे राज्य त्याचा भाऊ हर्ष याकडे आले.

हर्षवर्धन (इ. स. ६०६-६४७)—राज्यवर्धन मारला गेला त्यावेळी हर्षाचे वय अर्धे सोळा वर्षांचे होते. त्याने प्रथम मालवापिपाच्या अठरातून आपली मुद्रका करून येऊन राजावनात पडून गेलेल्या आपल्या बहिणीचा शोध काढला व तिला कनोजच्या गादीवर बसवून आपण रागपुत्र शिलादित्य हे नाव घारण करून तो कनोज येथून कनोजचा व ठाणेभराचा कारमार पाहू लागला. या पुढील सहा वर्षांत हर्षाने पूर्वेत व पश्चिमेत स्वान्या करून पंचग खेरीस करून उत्तर हिंदुस्थानातील बहुतेक राजावर आपले अधिराज्य स्थापित केले. येथेप्रमाणे आपला दिग्विजय संपादितशवर इ. स. ६१२चा वर्षी त्याने आपल्या राज्याभोवतास मुरु होणारा आपल्या नावाचा द्याक गुरू केला. नानंतरही हर्षानी ३५ वर्षांची फारफार जवळ जवळ शाततेंतच गेली. इ. स. ६२०त त्याने दक्षिणेस आपले साम्राज्य पसरविण्याच्या उद्देशाने नर्मदेच्या दक्षिणेस राज्य करीत असलेल्या दुसऱ्या पुलिकेशीवर स्वारी केली पण तीत त्याला पराभव पावून परत यावे लागले ६४३च्या पूर्वी काही वर्षे त्याने बलभीवर स्वारी करून पश्चिमेकडील राजाघट्टान आपले सार्वभौमत्व कबूल करून घेतले व ६४३त बंगालच्या उपसागरावरील गंगमच्या राज्यावर स्वारी करून विजय संपादन केला. हर्षा या शेवटच्या स्वारीनंतर चारच वर्षांनी म्हणजे इ. स. ६४७ त मरण पावला.

हर्षकाळीन सामाजिक स्थिति.—यासंबंधी गुप्तरसंग म्हणतो:—

“ या देशात आनुवंशिक धर्मा पार मिश्र जाती आहेत. या जातीत ब्राह्मण हे अति शुद्ध व धर्माता बहुमान्य असे आहेत. क्षत्रियांचा क्रम बरेच दुसरा असून त्यात राजे लोकाना अतर्भाव होती. क्षत्रिय आणि ब्राह्मण यांचे वर्तन निष्कलंक आणि अगदी साधे असून त्यांच्यात कामंडाळ फारसा नसतो व त्यांची राहणी काटकसरीची असते. तिसरी

जात वैश्य्याची म्हणजे व्यापाऱ्यांची असून ते नानाविध वस्तूंचा देशीपरदेशी व्यापार करून द्रव्यसंचय करतात. चवथी जात म्हणजे शूद्रांची अथवा शेतकऱ्यांची होय. धार्मिक विधींच्या शुद्धतेच्या मानाने या चार जाती मिसळून पुष्कळ दर्जाचे वर्ग झालेले आहेत. या लोकांत विवाह फक्त जातीवादीमतेचे होतो. पाषाकहून किंवा आईकडून काही पिढ्यांपर्यंत संप्रिडसंबंध असलेल्या स्त्रीपुरुषाचा विवाह होत नाही आणि श्रिया पुनर्विवाह कधीच करीत नाहीत ” (वाटसंयुत गुप्तरसंगचे लेख पृ. १४१, १५५ व १६१ पहा).

या काळात मिश्र जातीत विवाह स्त्रात्याची किरयेक उदाहरणे सापडतात. उदाहरणार्थ, हर्ष हा वैश्यवर्णा असून त्याची सुलगी बलभीच्या क्षत्रियवर्णा भुवभटास व बहोण मौसरीच्या क्षत्रियवर्णा प्रह्वमौलास दिलेली होती व विदोष हा क्षी, हर्षाच्या कन्येच्या म्हणजे भुवभटाच्या पुत्राला क्षत्रियाकडून कमी असे कोणी मानिलेले नाही. ब्राह्मणवर्ग हा अद्यापि एकच असून त्याचे हर्षाच्या सारखे गुप्तराब्राह्मण, महाराष्ट्राब्राह्मण वगैरे देशभेदासुधार पोतभेद झालेले नव्हते. तत्काळीन शिलादित्यास व ताम्रपटात ब्राह्मणसंबंधाने लिहिलेल्या गोनाचा व शाखेबाब फक्त निर्देश केलेला असतो. त्याच्या क्षत्रियात आपली पूर्व पीढिका लूय, चेद्र व अग्नि यांच्यापर्यंत नेऊन भिडविण्याचा जसा प्रघात आहे तसा प्रकार हर्षकाळी फारसा प्रचलित असलेला दिसत नाही. बलभी राजाच्या दानलेखातही सेनापतिवराणें म्हणजे ज्याशी हर्षाचे मुख्य सूर्यवंशी शिसोद्याचे रजपूत घराणें आपला सगंध जोडते ते सूर्यवंशी होते असे सांगितले नाही. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र याशिवाय ‘ आपआपल्या कामाप्रमाणे स्वतंत्र संपादने राहणारे वर्ग अनेक असून त्यांचे वर्णन करणे शक्य नाही ’ असे गुप्तरसंगाने म्हटले आहे (वाटसंयुत गुप्तरसंग पृ. २६८). आणखी एका मूत्रासेकडील पंचमासारख्या तत्काळीन वर्णांचा ह्यु-एन-त्संगाने उल्लेख केला आहे. तो म्हणतो: ‘ खाटीक, मासे धरणारे, शूद्र, कल्ल करणारे, माग इत्यादि लोकांच्या वसातिस्थानावर काही विशिष्ट निशाणी असते. त्यांना सर्वत्र गावाबाहेर रहावे लागे आणि गावाच्या रस्त्यातून समोरून जाताना आपल्या डायकडून ते हट्टच जपून जपून चालतात (वाटसंयुत ह्यु-एन-त्संग पृ. १, पृ. १४७)

समाज स्थिति—आपण पाहिलेल्या लोकांच्या बद्दल प्रावरणाचे वर्णन गुप्तरसंगाने असे केले आहे ‘ या लोकांचे आतले व बाहेरचे असे कोणतेच कपडे शिडून तयार केलेले नसतात. त्यांचा रंग स्वच्छ पांढरा असून चिडकावाचा किंवा मिश्र रंग त्यांना आवडत नाही. पुरुष मंडळी कमरेभोवती एक लांब वस्त्र गुंडाळतात आणि तसेच दुसरे खाकीपर्यंत नेऊन उजवा यादा उघडा ठेवतात. त्यांच्या श्रिया लांबच-

लाव शगेवजा वध नेसतात व ते दोन्ही लावावरून आजून चाली मोकळे सुटलेले असते. त्याच्या डोक्याच्या वरच्या भागावरील केशांची गाठ बांधलेली असते व बाकीचे तसेच मोकळे राहतात. पुरुष काही आपल्या मित्रा कातरतात व काही स्त्रिया निरनिराळ्या तन्हा करतात. ते डोक्यावर फुलांच्या माळा गुंदाटून डोक्यावर हार घालतात" (वाटसंस्कृत गुणनरसंग पृ. १५१) गुणनरसंगच्या ह्या पोषाखासंबंधी वर्णनास हर्षचरितांत वाणभट्टानें हर्षाच्या पोषाखासंबंधी जें वर्णन केले आहे त्यानें पुष्टीच मिळते (ह. च. उच्छ्वास ७). राज्यधीच्या विवाहप्रसंगी आणि-लेल्या वस्त्रांचें वाणानें जें वर्णन केले आहे (उच्छ्वास ४) त्यावरून हिंदुस्थानांत रेशीम, कापूस, लोकर इत्यादिकांची अति तलम वस्त्रे बनत होती असें दिसते. यिनकाडाची साधी व शुभ्र वस्त्रे आता प्रमाणें तेव्हाच्याहि त्रिपांनीं पसंत नसत; तशीं वस्त्रे केवळ विधवा मात्र बापरीत असें प्रभाववरवर्धन मृत्यु पावला असता हर्षानें केलेल्या शोकाच्या वर्णनात "परिधत्ता धवले वासती यमुमती" असें जें म्हटलें आहे त्यावरून अनुमान होतें (उच्छ्वास ७).

तत्कालीन लोकांची वस्त्रे जरी वर सांगितल्याप्रमाणे साधी होती तरी त्यांना दागिन्याची पार आवड असे. गुणनरसंग म्हणतो 'राज व सरदार लोक डोक्यावर निरोट चढवीत असून थोडात आंगठ्या, मनगटात कडी, आणि गळ्यात रत्नांचे हार घालतात (पृ. ५१) या दागिन्याशिवाय अंगद नावाची बाहुभूषणे आणि कुंडले व केयूर नावाचीं वर्णभूषणे वाणानें सांगितली आहेत. ही पुरुषांच्या दागिन्याची गोष्ट झाली. अर्थात् स्त्री-मप ती कितीहि गरिब असो-काहीतरी दागिने अंगवर घातल्याशिवाय राहणारच नाही. पादत्राणासंबंधी गुणनरसंग म्हणतो कीं बहुतेक लोक अन-वाणीच चालत असतात. लष्करी अधिकारी दाढी दाढवीत आणि फोडोहि दाखीत असें हर्षचरितात ठाणेश्वरच्या सेनापतींचें जें वर्णन केले आहे त्यावरून दिसते (उच्छ्वास ६).

वाणानें मयूरकवीच्या प्रौढ वहिणीशी विवाह केला अशी जी कथा आहे तिजवरून व हर्षचरितात वाणानें विवाहाच्या दिवशींच वधूचा गर्भाधान संस्कार झाल्याचें जें वर्णन केले आहे त्यावरून त्या काळी प्रौढविवाह रूढ होते असें स्पष्ट होतें. एका ठिकाणी वाणानें विधवा स्त्रीच्या वेणीचा उल्लेख केला आहे ("गंध्रात वैधव्य वेणी वरमनुप्यता—उच्छ्वास ५"). त्यावरून विधवांचें वपन जें आज दृष्टीस पडतें ते त्या काळी नव्हतें असें रा. वैद्य आपल्या मध्य-युगीन भारतात म्हणतात. परंतु ती चाल या काळी मुळीच प्रचलित नव्हती असे म्हणतां येत नाही कारण राजकियांसंबंधी या काळाच्या अगोदर होऊन गेलेल्या कालिदासाच्या रघुवंशात गतभर्ता "अनलकांस्तपनपरिमहान्" असें वर्णन आले आहे. सतीची चाल त्यावेळीं अस्तित्वात होतीसे दिसते. हर्षाच्या आईनें पति आसन्नमरण झाला असताच

निराशेनें अग्निप्रवेश केला. प्रह्वर्मा मालवराजाकडून मारला गेलावर राज्यधी कनोजहून निघतली व पुढील दुर्दशा टाळण्यासाठीं अग्निप्रवेश करीत होती असें वर्णन आहे. स्वामी-विपर्याचें दुःख अनावर झाल्यामुळे केव्हा केव्हा पुरुष देखील अग्निप्रवेशाचा अवलंब करीत. प्रभाकरवर्धनाच्या मृत्युसमयी त्याचा राज्यवैद्य रत्नायन, शिवासू मंत्री आणि दुसरे काही सेवक यांनी अग्निप्रवेश केला.

धार्मिकस्थिति.—हर्षकाळी जैन संप्रदाय अद्याप महत्त्वास पोचला नसून त्याचे अनुयायी पंचाय, बगाल व दक्षिण यांतच कायते थोड्या ठिकाणी दृष्टीस पडत होते. बौद्धाचें प्रायस्य विशेषतः अगदी वायव्य सरहद्दीवरील कपिश (काफिर स्थान) देशांत होतें तर अगदी ईशान्येकडील आसाम वगैरे भागात बहुतेक हिंदींचाच भरणा होता. इतर प्रांतात हिंदुधर्म व बौद्धधर्म यांच्या अनुयायांची संख्या साधारणतः सम-समानच होती. या वेळचे हिंदू काय किंवा बौद्ध काय हे दोघेहि सारखेच मूर्तिपूजक होते. शिव, विष्णु, सूर्य आणि बुद्ध यांची अनेक मूर्तिरे त्या त्या देवतांच्या भक्त रामांनी, यच्या अधिकाऱ्यांनी व धर्मंत व्यापाऱ्यांनी बांधलेली होती. मूरस्थानपूर येथे सूर्याचें प्रचंड मंदिर असून त्यात मुवर्णाची मूर्ति व तीस रत्नगटित अलंकार असल्याचें गुणनरसंगने म्हटलें आहे (वाटसं पु. २, पृ. २५४). याच्याच जोडीचें दुसरें महत्त्वाचें मंदिर म्हणजे काशीचें शिवाचें देवालय होय. गुणनरसंग म्हणतो की, या देवालयाला दररोज १०,००० शिवभक्त दर्शनास येत असून देवाची ७० हात उंचीची भव्य व सुवक् मूर्ति सर्वांय माणसासारखी वाढ ! (वैद्य) शैव पंपातील किर्येक शिवभक्तांच्या कवना अति विलक्षण होत्यातें दिसतें. शिवाचे गण म्हणून कोणी राक्षस व पिशाचच असतात व त्यांना संतुष्ट करावयाचें तर मनुष्याचे बळी किंवा प्रेतमासांच्या आहुती दिरया पाहिजेत असें ते लोक मानीत. या लोकांना पाशुपत असें नाव असून गळ्यात ते नर-रंझाच्या माळा घालीत असें गुणनरसंगानें त्यांचें वर्णन केले आहे. असल्या विधांत पुरोहित म्हणून ज्याचें नाव येतें ते द्रविड किंवा आंध्र असत (हर्षचरित उच्छ्वास पाव). शिवधूमेसारखीच जी दुसरी अथोरी पद्धतीची बौद्धका पूजा तीतिहि द्रविड व आंध्र हेच पुरोहित असत. यांच्या खालो-खाल कुमार म्हणजे कार्तिक स्वामीचें महत्त्व दिसून येतें व कचित् कोठें गणपतीचेहि भक्त आढळतात.

गुप्ताच्या काळापासून हिंसाप्रधान यज्ञांचें पुनरुज्जीवन झालें होतें परंतु हर्षानें त्यास पुन्हा बंदी केली. प्राचीन वैदिक कर्मांगांचा अवशेष म्हणून त्याकाळी बहुतेक ब्राह्मणांच्या घरात अग्निहोत्र असे. त्याचप्रमाणें उत्तरवेदवालीन मागांचा भाग जो संन्यासाश्रम त्यांचे देखील भक्त व अनुयायी हर्षकाळी पहाण्यास सांपडत. या संन्याशांपैकीं किर्येक खरोखर पार संकीर्ण व विद्वान असत पण त्यांच्यात बहुतेक भरणा उद्धर्माल अधार्मिक लोकांचाच असून त्यांनी आपल्या

आभ्रमाला तिरस्काराह करून सोडले होते या सन्यासाना हर्षचरित्रात पाराशरी असे नाव असून बाणभट्ट म्हणतो की, या पाराशरीमये अर्थाधिक नाही असा माणूस विरळाच (उद्धवास ६) गुणस्तंग व बाणभट्ट या दोघाच्या साक्षीवरून हर्षाच्या काळी सर्व हिंदुस्थानभर पौड मड पसरले असून त्यात हजारो भिक्षू व भिक्षुणी यांना आश्रय मिळे. या काळी तत्त्वज्ञानांत किती भिन्न वाद होते हे आठव्या उद्धवासांत हर्ष दिवाकरीमित्र नावाच्या भिक्षुच्या मठात गेला असता तेथे आपापले सिद्धांत स्थापन करण्यासाठी जे जैन, संन्यासी, शैवावर जैन, शैवतक्षी भिक्षु, भागवत, ब्रह्मचारी, केशलंछक, सारथ्य, चार्वाक, वैशेषिक, वेदांती, नैय्यायिक, पातुवादी, धर्मशास्त्री, पौराणिक, साततंतू (पूर्वमीमांसक यज्ञवादी) शैव, वैष्णवकरण, पाचरात्र (वैष्णव) इत्यादि लोक जमल्याचे सांगितले आहे त्यावरून चांगले ध्यानांत घेते. या वादांत जैन शब्द बौद्धवाचक असून ज्यांना आपण जैन म्हणतो त्यांना अर्हद म्हटलेले असते. या लोकांमध्ये तात्त्विक विषयावर होणारे वादविवाद ऐकण्याची तत्कालीन राजांना व लोकांना मोठी आवड असे. हे निरनिराळे मतवादी थापआपसात कितीही निकरात विवादले तरी त्यातील लोकायतिक म्हणजे नास्तिकवादी त्यांचा सोडून इतर सर्व आत्म्याचे आस्तित्व व कर्मानुसार त्यांचे अनेक चोर्नात भ्रमण मानणारे होते. त्यांच्या विषयी गुणस्तंग म्हणतो की, हे लोक उदात्तवर्णा व अतिशय स्वभावाचे असूनहि ते कोणाची वस्तु अन्यायाने घेत नव्हत व न्यायाने चाबे लागवयाचे त्यांहि अधिक देतात. पापाचे प्रमादित अन्य जन्मी भोगिले पाहिजे अशी त्यांची खात्री असतानामुळे ते पापाला भितात व या जन्मी नीतीने वागण्याचा प्रयत्न करतात (वाट्स पु. १ पा. १०१).

कृष्णमर्णने हिंदुलोकांमध्ये गाई व बैल यांप्रदत्त पूज्य-मुद्रि उत्पन्न झाल्यामुळे गोवध व त्याबरोबर दुसऱ्याहि गोव्या प्राण्याचा वध हे भरतखंडातून अभीघात नाहीसे झाले होते. गुणस्तंग म्हणतो की, बैल, गाढव, हत्ती, घोडे, कुंभ, डुकरे, फोडे, लाढगे, सिंह, वानर, व माकडे यांचे मांस लोकांस सर्वस्वी वर्ज्य आहे व जे कोणी या मासांचे सेवन करितात ते अंत्यम दर्जात जातात (वाट्स पु. १ पा. १०८) परंतु यालेखीन इतर काही प्राण्यांचे मांस निषिद्ध नसून तत्कालीन क्षत्रिय, बहुधा ब्राह्मण सुद्धा बोकड व हरीण यांचे मांस खात असत. मासे तर सर्वोच्च चाळत शिवाय गुप्तच्या साम्राज्यात अश्वमेधाचे पुनरुज्जीवन झाल्यामुळे त्यात बैल व घोडा याचा वध होत असला पाहिजे. यज्ञार्थ हिंसा म्हणजे हिंसाच नव्हे असे हे यज्ञप्रवर्तक प्रतिपादन करीत असत.

इ. स. ६४७ ते १२०० पर्यंतची राजकीय परिस्थिती:— हर्ष लोकांच्या स्वाध्यायामुळे प्रत्यक्ष झालेल्या प्रजेस हर्षाच्या कारकीर्दीत कारच सुख व शांतता लाभली. इ. स. मा. च. ४२

५२८ मध्ये मिहिरगुलाचाच पराभव झाला तेव्हा पासून ११ व्या शतकाच्या आरंभी गझनीच्या महमूदाच्या स्वाध्यास आरंभ होईपर्यंतचा सुमारे पांचशे वर्षांचा काळ परकीयांच्या स्वाध्यापासून मुक्त होता या काळात रामकीय दृष्ट्या स्वतःची हवी तशी सुधारणा करून घेण्यास हिंदुस्थान देश स्वतंत्र होता. पण हर्षाच्या कारकीर्दीत किंवा पुढील काळांत वासनसेत्यांत कोत्याहि प्रकारची विशेष सुधारणा हिंदुस्थांनात झाल्याचे दिसत नाही. हर्षाने अशोकाप्रमाणे बहुतेक हिंदुस्थानावर स्वतःचा साम्राज्यसत्ता स्थापली, चंद्रगुप्त मौर्ये, अशोक किंवा हर्ष यांच्या सारखा पराक्रमी सम्राट पुढील चार पाच शतकांत कोणी निघजला नाही.

हर्षानंतर कोणीहि पराक्रमी सम्राट हिंदुस्थानात न झाल्याने हिंदुस्थानभर सर्वत्र लहान लहान राज्ये उद्भवली. या कारणामुळे पुढील चारपाच शतकांच्या हिंदुस्थानाच्या इतिहासात एकसूत्रीपणा नसला तरी तेथे विह्वल स्मित म्हणतो त्याप्रमाणे केवळ या काळात अराजकताच मागली असेल असे म्हणता येत नाही. परंपराशी भांडणाऱ्या लहान लहान स्वतंत्र संस्थानांचे अस्तित्व अराजकतेचे धोवक असतेच असे नाही, हे प्राचीन ग्रीक नगरराज्याच्या इतिहासावरून कोणाच्याहि ध्यानात येईल.

उत्तर हिंदुस्थानातील प्रमुख राज्ये:—हर्षानंतर सर्व हिंदुस्थानावर साम्राज्य करणारा कोणी नियाळ नाही. तथापि प्रातानिहाय अनेक लहान लहान राज्ये मुख्यवर्षित रीतीने नादत्त होती. यांपैकी प्रथम उत्तर हिंदुस्थानातील प्रमुख राज्यांची माहिती योजव्यांत येथे देतो.

काश्मीर:—कल्हण पंडिताचा रामतरंगिणी प्रथ, गुणस्तंग्याचे लेख वगैरे आधारावरून काश्मीरचा इतिहास समजतो. काश्मीरावर अशोकाने व नंतर कुषाण पारंप्रयातील कनिष्क व हुविष्क यांचे साम्राज्य होते. पुढे इ. स. ६०२ मध्ये पूर्वच्या गोमर्दा वंशातील बालदित्य नावाचा निष्ठुरिक राजा मरण पावला, तेव्हा त्याचा दुर्लभवर्धन नावाचा अधिकारी व जमात राज्यावर आला. ह्या रामवंशाचा कर्कोटक वंश असे नांव आहे. या वंशात एकंदर १७ राजे झाले व त्यांनी इ. स. ६०२ पासून ८५६ पर्यंत काश्मीरात राज्य केले. यातील प्रमुख राजांची सनावली येथे प्रमाणे— १ दुर्लभवर्धन (इ. स. ६०२-६३७), २ दुर्लभक उर्फ प्रतापदित्य (६३७-६८७), ३ चंद्रपीड (६८७-६९५), ४ तारपीड (६९५-६९९), ५ सुकापीड उर्फ ललितदित्य (६९९-७३५), ६ कुवलयापीड [७३६], ७ वज्रपीड [७३६-७४३], ८ सम्राटपीड (७४३-७५०), ९ जयापीड (७५०-७८२).

पहिला राजा दुर्लभवर्धन राज्य करीत असता गुणस्तंग काश्मीरात आला. त्या वेळी बौद्धसंप्रदायाला उतरती कळा लागलेली त्याच्या दृष्टीस पडली. दुसरा राजा प्रतापदित्य याच्या न्यायप्रियतेच्या व प्रनाहितत्परेच्या पुष्कळ गोष्टी

कहण्याने सांगितल्या आहेत ललितविदय हा या घराण्यातील सर्वांत पराक्रमी राजा होय त्याच्या दिग्विजयाचे वर्णन राजतरंगिणीत सविस्तर केले आहे त्याने मोठमोठी देवालय व विहार बांधले पैकीं मातंग्याचे (सूबाचे) मंदिर अद्याप प्रसिद्ध आहे

जयापीड हा या घराण्यातील आणखी एक प्रसिद्ध राजा होय यानेंहि दिग्विजयास निघून कनेज, बघाल वगैरे दोन चार प्रांतांतील राजांचा पराभव केला विद्वानांचा आश्रयदाता म्हणून जयापीडाची प्रसिद्धि त्याचा आज्ञा ललितविदय बाहूनहि अधिक आहे जयापाडानंतर या घराण्यास उत्तरती कळा लागून शेवटचा राजा अनंगपीड याला इ. स. ८५५ मध्ये उत्पल घराण्यातील अवन्तिवर्मा यानें पद ह्युत करून स्वतः गादी बसकावली

या पुढील काळात काश्मिरात उत्पल घराणें (८५५-९४०), (२) वीरदेवाचा वंश (९४०-९९९), (३) दिग्वर वंश (९९०-१००३), (४) लोहर वंश (१००३-११०१), (५) सातवाहन वगैरे घराणीं जालीं पैकीं उत्पल घराण्याचा पहिला राजा अवन्तिवर्मा हा विद्वानांचा आश्रयदाता होता त्यानें आपल्या सुपुत्र नावाच्या मुन्याच्या साहाय्यानें अनेक नयानां बघारे पालन ठिकठिकाणीं कालव्याची कामे करून भेतली व हजारां एकर नडित जमीन लागवडी खाळी आणली उत्पल घराण्यातील पुढील राजे जुलमी किया हुबेल नियाले पार्य नावाच्या राजाच्या कारकीर्दीत इ. स. ११५-१८ सालीं काश्मिरात इतका भयंकर दुष्काळ पडला कीं "वितस्ता (झेलम) नदी प्रसंगीं भरून गेली व जमीन हाडानीं आच्छादून गेल्यामुळे सर्वत्र इमशान भूमोसराखा देखावा दिसू लागला" असें एक द्वाज्जन बघार कार म्हणतो पार्थ व त्याचा मुलगा उन्मत्तावति यानीं प्रजेचा भयंकर छळ केला

यानंतर उत्पल घराणीं नष्ट होऊन वीरदेवाचा वंश राज्य करू लागला त्यानंतरच्या दिग्वर घराण्याच्या वेळीं दिहा नावाच्या राणीनें मुसल पंजस लोकांस फार प्राप्ति दिला या घराण्यातील सभामदेवाच्या कारकीर्दीत यश नीच्या महमदाने काश्मिरावर स्वारी केली तथापि त्या देशा पर्वताच्या ओढीनीं सरक्षित असल्यामुळे काश्मिरचे स्वातंत्र्य कायम राहिलें

त्यानंतरच्या लोहर घराण्यापैकीं कलश व हर्ष हे राजे फार जुलमी झाले कलहणानें राजतरंगिणीमध्ये इ. स. ११४८ पर्यंतचा इतिहास दिला आहे त्या नंतरच्या दोन शतकात काश्मिरात अंतस्थ कलहांनीं कायाफूट हालेल्या स्थितीत एक लहानसें स्वतंत्र राज्य होतें शेवटा इ. स. १३१३ त काश्मिरच्या दक्षिणेकडून आलेल्या एका शहा मीर नावाच्या घाडशीं मुसलमानांनीं काश्मिरच्या शेवटच्या हिंदुराजाच्या कोठानामक राणीला पदह्युत करून तेथे आपलें मुसलमानीं घराणें बाळकेंलें मुसलमानीं संप्रदायानें

कमाकमानें आपलें पाऊल तथें रोवण्यास सुरुवात केली तथापि ब्राह्मणांनीं आपलें वचस्व धर्मत्याग न करता कायम ठेविलें आणि विद्या व सरकारी महत्वाचीं कामे आपल्या हातून गाळ दिलीं नाहींत.

काश्मीर देश पहिल्यापासून विधेवद्दल प्रसिद्ध आहे तेथील राजे पंडितांचे मोठे आश्रयदाते असत काश्मिरी पंडितांची ख्याति सर्व हिंदुस्थानभर असे त्याच्या नावांत एक विरोध आढळतो तो असा कीं, त्याच्या शेवटीं द किंवा ण हें अक्षर नेहमीं येतें उम्रट, मम्मट, लवट, कण्वट, तसेंच करहण, विन्हण, सल्हण वगैरे नावें प्रसिद्ध आहेत

ने पाळ — हा हिमालयाच्या पायथ्याचा देश बहुतक बोंपरांनीं व दार्यांनीं आच्छादिलेला आहे अथ पदि तेथील सरकार युरोपीय वगैरे सर्व परकीयांनीं स्वराज्यांत फिरवून देत नसल्यामुळे या देशाची कारणी माहिती उपलब्ध नाहा काश्मिरातील वसावळीप्रमाणें इ. स. १७६८ सालीं पृथिवीनारायणाच्या नेतृत्वाखालीं गुरले लोक नेपाळ जिंकी पर्यंतच्या राजाचा इतिहास बहुतेक दतकपात्रक असून तां कीं राइटनें लिहिला आहे अशोकाच्या व समुद्रगुप्ताच्या शिलालेखांवरून हा प्रांत त्या सत्ताद्वयाच्या राजकीय वर्चस्वा खालीं होता असें दिसतें.

नेपाळातील मूळ रहिवासी नेवार नावाचे असून ते मोंगोलियन लोकांच्या वंशाचे आहेत शिवाय भारतीय आर्य व मिश्रआर्य यांची वस्ती तेथे आहे भारतीय आर्यांनीं ऐतिहासिक काळात नेपाळात प्रवेश केला त्यातील अगदीं थळकडची स्वारी म्हणजे चित्तोडच्या शिस्तोद्याचे वंश म्हणविण्याच्या गुरव्यांची होय नेवाररायेच्या गुरवे लोक अधिक गौरवर्ण असून त्याच्यात हिंदुधर्माचा कडक अभिमान आहे

गुणरसमाच्या वेळीं तेथें लिच्छवी जातीचे घराणें राज्य करीत होतें पुढें एक दोन शतके नेपाळवर तिबेटच अधिराज्य होतें इ. स. ८७९ मध्ये नेपाळ स्वतंत्र झाला असें दिसतें कारण त्या सालाच्या आठवोबर महिन्यापासून नवीन नेपाळी शक सुरू झाला इ. स. १७६८ मध्ये गुरवे लोकानीं नेपाळ देश जिंकला तेव्हापासून गुरवां जातीचे घराणें नेपाळवर राज्य करीत आहे

अशोकाच्या वेळीं बौद्धसंप्रदाय नेपाळात शिरला सातव्या शतकात तेथें महायान पंथाचें आचल्य होतें परंतु पुढें त्या संप्रदायास उत्तरती कळा लागून हल्लींच्या गुरवे राजांच्या अमलामध्ये बौद्ध लोक हिंदू बनत असल्यामुळे बौद्ध संप्रदाय लवकरच पूर्ण नष्ट होईल असें दिसतें

नेपाळातील व हिंदुस्थानातील बौद्ध लोक हिंदूंनीं मोठाल्या लढाया, छळ व कत्तली करून नष्ट केले असत असें एक मत आहे त निराधार असल्यावरून नेपाळच उदाहरण उत्तम साक्ष पडवितें

क नो ज.—हर्षराजा इ. स. ६४७ मध्ये मरण पावला. त्यावेळी त्याला कोणी वारस नव्हता. त्यामुळे विकडे तिकडे अल्पसंख्यता मात्राने महत्वाकांक्षी लोकांनी वांगले फाळले. येथे ज्या शतकाच्या अखेरीस मौर्यांचा पराभवावेदी यशोवर्मा नांवाचा पुरुष राज्य करीत होता असे दिसते. हा यशोवर्मा विद्वानांचा मोठा वहाता असून भवभूति, वाक्पति-राज इत्यादि सुप्रसिद्ध कवी त्याच्या पदरी होते. बौद्धाही नामक फार्मांत यशोवर्मांचे पराक्रमवर्णन आलेले आहे. त्याने ह्यांप्रमाणे दिग्विजयाचा उपक्रम केला, पण कादमीरचा राजा खलित्रादित्य माने त्याचा पराभव केला व त्याला मांडलिक बनविले. यशोवर्मांच्या कारकीर्दीतील महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे वैदिकधर्माचे पुनरुज्जीवन व बौद्धसंप्रदायाचा उद्धार होय. यशोवर्मानंतर या घराण्यास उत्तरांत कक्षा लागून ते इ. स. स. ८१९ मध्ये नागभट्ट नांवाच्या प्रतिहार राजाने छयास नेले. प्रतिहार घराण्यांत नागभट्ट, रामभट्ट व मिहिर यांच्यानंतर मिहिरभोज (इ. स. ८४०-८९०) हा मोठा पराक्रमी राजा झाला. त्याने आग्रा, अयोध्या, खाले, राज-पुताना, पंजाब, काठियावड, वगैरे प्रांतांवर आपले साम्राज्य स्थापले. याच्यानंतर कनोजच्या राज्यास पुन्हा उत्तरांत कक्षा लागली. या घराण्याचे पुढील राजे येणेप्रमाणे—

१ महेंद्रपाल	४ देवपाल (६४०-६५५)
२ दुसरा भोज	५ विजयपाल (९५५-९०)
३ महोपाल (इ. स. ९१०-४०)	६ राज्यपाल

राज्यपालाच्या वेळी हिंदुस्थान व वर गझनीचा राजा समक-गीन व त्याचा सुलता सुलतान महमूद शेनी स्वल्पा केल्या. त्या वेळी अजयपालाच्या नेतृत्वाखाली हिंदु राजांनी या परकी-यांच्या स्वारीस जो विरोध केला त्यात कनोजचा राज्यपाल सामील होता. पुढे इ. स. १०१९ मध्ये सुलतान महमूदाने खूद कनोजवर स्वारी करून राज्यपालाचा पराभव केला. तथापि पुढेहि बरीच वर्षे प्रतिहार घराणे टिकाव धरून होते. १०९० मध्ये ते नष्ट होऊन बघोत येथे गहशार नावाचे किरकोळ घराणे राज्य करीत राहिले. अखेर दिल्लीच्या महंमदघोरीने कनोजचे राज्य खालसा केले.

माळवा—इ. स. ८०० च्या सुमारास माळव्यातील उज्ज-यिनी येथे परमार नांवाच्या घराण्याचे राजे राज्य करीत होते. या घराण्याचा संस्थापक जेष्ठ उर्फ कृष्णराज हा होय. या घराण्यातला सातवा राजा मुंग हा मोठा विद्वान व धर्मा होता; शतके नव्वे तर तो धर्माचा आध्यक्ष होता असून शिवाय स्वतःहि कवि होता. मुंगचा पुतण्या सुप्रसिद्ध भोज-राजा हा इ. स. १०१८ मध्ये राज्यावर येऊन त्याने चाळीस वर्षांवर राज्य केले. तो फार विद्वान असून त्याप्रमाणेच पुढे-फलेगडि निपुण होता, ज्योतिष, राज्य, काव्य व इतर अनेक विषयावर भोजकृत ग्रंथ आहेत असे मत प्रचलित आहे. एकंदरीने समुद्रगुप्तप्रमाणे भोजराजाची बुद्धिमत्ता

असल्याने होती यांत संशय नाही. भोजराजाने स्वयंने केलेले एक संकृत महाविद्यालयहि प्रसिद्ध होते. भोजपालाच्या वंशज विस्तरे तत्पश्चात् (ज्याचे शेवट फळ २५० चारस मेळ होते,) हे भोजराजाचे एक फार मोठे स्मारक होय. नंतर एका सुसुलमान राजाने त्याचा वंशारा फोडून पाणी बाहेर काढून त्याच्यामुळे ह्या त्या तळावाच्या गावी उत्तम सुपीक जमीन झाली आहे. पुढे गुजराब व चेदो येथील राजांनी दहा केल्यामुळे या राज्याचे वैभव कमी झाले. तथापि १२। १४ व्या शतका-पवेत तेथे लहान लहान हिंदू घराण्यांनी राज्य केले. १४०१ मध्ये तेथे एक सुसुलमान घराणे राज्य करू लागले व अखेर १५९९ मध्ये अकबराने माळवा प्रांत आपल्या साम्राज्यांत सामील केला.

वहारा व बंगाल.—ह्यांची साम्राज्यसत्ता या प्रांतावर होती. त्यांच्या मरणांनंतर तेथील स्थानिक राज्ये स्वतंत्र होऊन लागली. रा. बि. वि. वंश यांच्या मते इ. स. ७८० च्या सुमारास बंगालवर गोपाल नांवाचा राजा राज्य करू लागला. हाच बंगालप्रांतांत सुप्रसिद्ध पाल घराण्याचा आदिपुरुष होय. गोपाल हा बौद्ध संप्रदायी होता. या घराण्यातील राजांची या व त्यांची काहीच आजगावे सन येणे प्रमाणे.

१ गोपाल (७८०-८००),	२ धर्मपाल (८००-८१५),
३ देवपाल (८१५-८५०),	४ विमलपाल (८५०-८७५),
५ नारायणपाल (८७५-९००),	६ राज्यपाल (९००-९५५),
७ गोपाल २ रा (९२५-९५०),	८ विमलपाल (९५०-९७५),
९ महोपाल १ रा (९७८-१०३०),	१० नयपाल, ११
विमलपाल, १ रा, १२ महोपाल २ रा, १३ रामपाल, १४	गोविंदपाल इत्यादि.

१० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात कनोज नांवाच्या जंगरी लोकांनी पाल घराण्याचा पराभव करून तेथे आपली सत्ता स्थापली. परंतु पुढेहि महोपाल याने कनोजांना हाडून देऊन आपला धम्मज पुर्ववर्त बसविला. अखेर सुसुलमानांनी इ. स. ११९७ मध्ये पाल घराणे नष्ट करून बंगालप्रांत काबीज केला.

हिंदुस्थानच्या इतिहासांत पाल घराणे विदेश नांवाच्या-सारखे आहे. कारण आंध्र घराण्याखेरीज सतत चार शतके-चार शतके राज्य करणारे दुसरे घराणे आढळत नाही. प्रथम पाल घराण्याची सत्ता बघार वगैरे बघ्याच भागावर होती. परंतु इ. स. १०८० मध्ये झालेल्या पर्वतपंगडाच्या युमारास दक्षिणेकडील भामनदेव नांवाच्या पुत्राच्या बंगालकडे स्वारी केली व पुढे त्याचा मातु विजयदेव याने १२ व्या शतकाच्या सारंगी बंगालचा बराबरा भाग पाल राजांपासून जिंकून घेतला. हळू हळू हे सैन्य घराणे बरेच प्रबळ बनले. हे सैन्य याने हिंदू आक्रमण असल्यामुळे ते बौद्ध-संप्रदायी पाल राजांचा द्वेष करीत असत. या सैन्य घराण्यात विजयदेव (इ. स. १११९-५८), बालासेन (११५८-

११७०) व रजमणसेन (११७०-१२००) हे राजे होते. १२०० च्या सुमारास ही दोन्ही राज्ये सुमुलमानांनी बुढ-विला. या सुमुलमानांच्या स्वारीत बंगालात मृतप्राय बनलेला बौद्ध संप्रदाय गतप्राण झाला. सुमुलमानांनी बौद्ध भिक्षूंनी इतकी सररहा कत्तल केली की, पुढे त्यांच्या मठा-मध्ये सापडलेल्या शंभाचा अर्थ सांगण्यासाठी कोणी उरला नाही. सुमुलमानांच्या तडाक्यातून जे बौद्ध लोक निसटले ते तिबेट व नेपाळ देशात पळून गेले.

सेन राजेहि स्वतः विद्वान् व संस्कृत पंडितांचे मोठे आश्रयदाते होते. गीतगोविंदाचा कर्ता जयदेव हा याच सुमारास होऊन गेला.

राजपुतांना—दुर्पानंतरच्या काळात राजपुतान्यात अनेक रजपूत पराणी उदयास आली. रजपूत लोक मोठे पराक्रमी, युद्धप्रिय व स्वसंस्कृतीचे अभिमानी असून मध्य-युगाने इतिहासात त्यांचे फार महत्त्व आहे कारण इम्रानादि युरोपीयांच्या सत्तेला मराठ्यांनी ज्या प्रमाणे जबरदस्त अडथळा केला त्याचप्रमाणे परकी सुमुलमान सत्तेचा हिंदु-स्थानात प्रसार होण्यास रजपुतांनीच भयंकर विरोध केला. तथापि अशी ही पराक्रमी रजपूत लोकांची जात एकाएकी कोटून व कधी उद्धवला याबद्दल इतिहासकारांना कोडे असून त्यांच्या मूळ उत्पत्तीबद्दल मतभेद आहेत. कर्नल बॉड, व्हिसेंटीस्मिथ, बॅगरे इतिहासकारांनी रजपूत हे त्रेपियन, शक, हूग वगैरे परकी भारतासह जाताने बंधन आहेत असे मत दिले आहे तर त्यांच्या विरुद्ध रा. चितामणराव वैद्य यांनी आपल्या 'मध्ययुगीन भारत' या ग्रंथात रजपूत हे प्राचीन भारतीय क्षत्रियांचे बंधन आहेत असे प्रतिपादन केले आहे.

अशी. राजपुतान्यात रजपुतांनी अनेक संस्थाने व राज-कुळे आहेत. सुमुलमानांच्या स्वाग्यास तोंड देणाऱ्या या रजपुतांमध्ये मेवाडचे गुहिलोत राजपराणे हे सर्वात प्रमुख असून रजपुतांची या ३६ कुळे इतिहासात प्रसिद्ध आहेत ती सर्व मेवाडच्या घराण्यास रामचंद्राचे वंशज या नात्याने अपभ्रंशेचा मान देतात. याशिवाय क्षत्रिये चाहमान, अनहिलवाड पाटणचे चावडा, धारचे परमार, बॅगरे अनेक रजपूत पराणी सुप्रसिद्ध आहेत.

याशिवाय उत्तरेहिंदुस्थानात कामरूप उर्फ आसाममध्ये, सिंध प्रांतात, कापूर प्रांत व प्राचीन गांधार देश म्हणजे पुष्पपुर उर्फ पेशावर याच्या आसपासचा प्रदेश, बॅगरे ठिकाणी हिंदू राज्ये होती. पैकी सिंध व कापूर या प्रांतावर सुमुल-मानांनी हद्दपाराने तोंड देण्याचे व आसाममधील रामाना चिनी मोगोलिजन लोकांच्या स्वाग्यास तोंड देण्याचे काम करावे लागले. आणि या कामाने सिंध व कापूरपेक्षा आसामाची कामगिरी वार प्रतापीय आहे. कारण आसा-मच्या हिंदू राजांनी चिनी मोगोलिजनाना व पुढे मुसल-

मानानाहि परतवून लावून १९ व्या शतकांत ब्रिटिश अहमल बसेपर्यंत आपले स्वातंत्र्य कायम राखले.

दक्षिण हिंदुस्थानांतील राज्ये.—नर्मदा नदीच्या दक्षि-णेकडील सर्व प्रदेशाच्या दक्षिण हिंदुस्थान म्हणतात येईल परंतु दख्खन या शब्दाने तुंगभद्रानदीपर्यंतच्या प्रदेशाचाच बोध होतो व पलीकडील मद्रास इलाख्यातला भाग स्वतंत्र गणला जातो. दख्खन म्हणजे वन्हाड, हैद्राबाद, महाराष्ट्र व म्हैसूर हा प्रदेश होय हा डोंगरपठाराचा प्रदेश असून त्यातून मोदावरी व कृष्णा या दोन मोठ्या नद्या वाहतात. या प्रदे-शात इ. स. २२५ च्या पूर्वी चार शतके आप्त पराणें राज्य करीत होते. त्यानंतर इ. स. २२५ ते ५५० पर्यंतच्या काळासंध्याची नीटशी माहिती उपलब्ध नाही. महाराष्ट्रात राष्ट्रकूट नावाचे पराणें मात्र—जे पुढे ८ व्या शतकात विशेष प्रसिद्ध पावले—सर्वा शतके राज्य करीत असावे असे दिसते. सर भांडारकर यांनी १८९६ मध्ये दख्खनचा प्राचीन इति-हास लिहिला. त्यानंतर आणखी उपलब्ध माहिती जमते भरून दक्षिण हिंदुस्थानाच्या इतिहासावर काही प्रकरणे व्हिसेंटीस्मिथने आपल्या 'हिरूरी ऑफ एशान्ट इंडिया' या पुस्तकात आणून रा. चि. वि. वैद्य यांनी 'मध्य-युगीनभारत' या पुस्तकात लिहिली. तथापि दक्षिणहिंदु-स्थानाचा प्राचीन इतिहास स्वतंत्र सविस्तर व सुसंगतवार अद्याप लिहिला जावयाचा आहे तूर्त महाराष्ट्रातील चालुक्य व राष्ट्रकूट आणि मद्रासकडील पाड्य, वेर उर्फ कैरल, चोल व पाण्ड्य या घराण्यांची माहिती थोडक्यात येथे देतो.

चालुक्य.—चालुक्य राजे स्वतः रजपुतांचे वंशज म्हणवतात. चालुक्यांच्या शिलालेखात अयोध्येच्या राज-वंशापासून चालुक्यांची उत्पत्ति झाली असल्याचे म्हटले आहे. या राजघराण्याचा आद्यसंस्थापक पहिला पुलकेशी याने इ. स. ५५० च्या सुमारास विजापुर जिऱ्यातील वातापि, अलीकडील वदामा, येथे राज्य स्थापन आसपासचा प्रदेश जिंकला; इतकेच नव्हे तर, सम्राट पदाची आकांक्षा धरून अश्वमेध यज्ञादि केल्या असे म्हणतात. पुलकेशीच्या कार्ति-वर्मा व मंगलोदा या पुत्रांनी आपले राज्य पुर्वेकडे व पश्चि-मेकडे त्यागता वाढविले. त्यानंतरचा राजा दुसरा पुलकेशी (इ. स. ६०८-६१२) हा फार पराक्रमी होता. त्याने चोल, पाण्ड्य, कैरल, पाहव वगैरे आसपासच्या राज्यावर, आणि गुजराथ, राजपुताना, माळवा वगैरे दूरदूरच्या प्रांता-वरहि स्वाग्या केल्या. इ. स. ६२० च्या सुमारास सम्राट् दुर्पाने दक्षिणेत केलेली स्वारीहि पुलकेशीने परतविली. या पराक्रमी चाळुक्य राजाची कार्ति हिंदुस्थानाबाहेरहि पसरून द्रामनचा राजा दुसरा खुसुव व पुलकेशी यांनी परस्परांच्या दरबारी आपआपले बंडाल पाडविले. द्रामाची बंडाल चालुक्य राजाला आपले राखिते अर्पण करीत आहेत अशा प्रकारचा देखावा अमिठा येथील लेखे ने. १ मध्ये आहे. इ. स. ६४१ मध्ये चिनी प्रवाशी ह्युएन-सांग पुलकेशी राजाच्या दरबारी

गेला होता. त्या वेळी पुलकेशाचा मुलगा नाशिक नजीक होता. पुलकेशाच्या या उत्कर्षावर ६४२ मध्ये संकट आले. कांचीचा पाडव राजा नरसिंहवर्मा याने पुलकेशाची राजधानी हस्तगत करून त्याला ठार मारले.

नंतर तेरा वर्षांनी पुलकेशाचा मुलगा पहिला विक्रमादित्य याने ६५५ मध्ये आपले शत्रूने घेतलेले राज्य परत मिळविले. तथापि पुढे अनेक वर्षे चालुक्य व पळव राजांमध्ये झगडा चालू राहिला. त्यात अखेर चालुक्य पराभूत नागदोप होऊन त्या ठिकाणी राष्ट्रकूट नावाचे निराळे राजपराणे इ. स. ७१० च्या सुमारास उदयास आले

या राष्ट्रकूट पराण्याकडे दोन सव्यादोन शतके राजसत्ता राहिल्यानंतर इ. स. ९७१ मध्ये चालुक्य पराण्यातील तैल उर्फ दुसरा तैलप नावाच्या एका वंशजांनी राष्ट्रकूट पराण्याचा शेवटचा राजा दुसरा कक यास पदच्युत करून पुन्हा चालुक्याची सत्ता स्थापिली या दुसऱ्या चालुक्य पराण्याने आपले वैभव बरेच वाढविले. या पराण्यातील सहावा विक्रमादित्य (१०७६-११२६) हा विरहणाने लिहिलेल्या ऐतिहासिक काव्याचा नायक आहे या पराण्याची राजधानी निगामच्या राज्यातील कल्याणी येथे होती यातचेल्यवस्तूती वरील मुप्रसिद्ध टीकाप्रद 'मिताक्षरा' याचा कर्ता विज्ञानेश्वर हा कव्याणीचाच रहिवासी होय. या चालुक्याच्या राज्यास विक्रमादित्यानंतर उत्तरी कळा लागून इ. स. ११९० मध्ये ते नष्टप्राय झाले त्यानंतर चालुक्याचे सहानने राज्य अस्तित्वात होते.

राष्ट्रकूट—चालुक्यांना पदच्युत करून राष्ट्रकूट पराण्याने महाराष्ट्रात आपली सत्ता स्थापिली. यातील काही महत्त्वाचे राजे येथे प्रमाणे—

१ दत्तितुंग ७५१	६ दुसरा कृष्ण ८७५
२ कृष्ण ७७१	७ तिसरा ६२
३ ध्रुव ७८१	८ दुसरा अमोघवर्ष
४ गोविंद	९ तिसरा कृष्ण ९४०-९६१
५ अमोघवर्ष ८१५	१० चौथ्या ९७१
	११ कोकिल ९७२-९७४

मालखेचे राष्ट्रकूट पराणे महाराष्ट्रात फार प्रसिद्ध आहे. हे राष्ट्रकूट आपणास चंद्रवशी समभतात. अरबांनी शिख व कच्छ जिंकल्यावर त्यांनी आपला मोर्चा महाराष्ट्राकडे वळविला परंतु राष्ट्रकूटाच्या पराक्रमापुढे त्यांना माघार घ्यावी लागली, व त्यामुळे सुमुलमानां अंमलाचे महाराष्ट्रावरील संकट पाच शतके पुढे ढकलले गेले. शिवाय राष्ट्रकूटांनी अलोकडोल भराळाप्रमाणे उत्तरेकडेही त्यांच्या केल्या, व माळवाप्रांत मिळून स्वराज्यास जोडला इतकच नव्हे तर भणान व विस्तृत यमुनानदी ओलाढूय कनौज उज्जैन करून डावले कला-ठात्यासाठी राष्ट्रकूटांनी आपले चिरंतन स्वार्थक करून ठेविले आहे वेळक येथील मनास थक करून सोडणारे 'शिवलेण' दंडिदुर्गाच्या पुढील कृष्ण नामक राजाने कर-

विले होते. हे शिवाचे देवालय एक प्रचंड उगार खोदून सज्ज केलेले आहे.

या दब—देवगिरीचे यादव हे चालुक्यांच्या राज्यांतील सरदार होते. त्यांनी देवगिरी (दौलताबाद) व नाशिक याच्या दरम्यानच्या मुलगावर राज्य स्थापले यादव पराण्या-तला सर्वोत बलिष्ठ राजा मिषण (इ. स. १२१०) याने मुघलाय व इतर देश मिळून राष्ट्रकूट व चालुक्य राजातका आपल्या राज्याचा विस्तार वाढविला परंतु यादवांचे राज्य फार काल टिकले नाही इ. स. १२९४ मध्ये दिल्लीच्या अफाउद्दिनाने देवगिरीच्या रामदेवाचा पराभव केला. व अखेर १३१८ मध्ये मुसलमानांनी ते राज्य नष्ट केले

तामिळ देशांतील मध्यगुपीन राज्य—दख्खन किंवा महाराष्ट्र याची सरहद्द ज्या कृष्णा व तुंगभद्रा या नद्या, त्याच्या दक्षिणेकडील प्रदेश पूर्वी तमिलक किंवा तामिळ देश म्हणून प्रसिद्ध होता. ग्रीक भूगोलशास्त्र डॉनमी याने या तमिलकम् देशावरून माहिती दिली आहे त्यावेळी त्या देशात तामीळ ही एकच भाषा प्रचलित होती. मध्यकालात येथे पाचव, चोल व चेर उर्फ केरळ ही तीन प्रसिद्ध राज्ये होती. त्यापैकीच चौथ्या शतकापासून आठव्या शतकापर्यंत तेथे पडवाचेही एक राज्य होते

पा च्च.—पाव्याचे राज्य मद्रास व तिनवेल्ली हे जिल्हे आणि त्रिचनपल्ली व त्रायकोर यापूर्वी काही माग इतक्या प्रदेशावर होते या पाव्याची प्रथम लहानलहान पाच राज्ये होती. इस्वीसनाच्या पहिल्या शतकात मद्रास अथवा इडल ही त्याची राजधानी होती पण त्यापूर्वी कोरक ही त्याची राजधानी असावी. कार्यायन या लि पू ४ च्या शतकापु-र्विचा संस्कृत व्याकरणकाराने पाव्याचा उल्लेख केला आहे. प्राचीन पाचव राज्यासंबंधाने एक महत्त्वाची गोष्ट द्वाण्ये मद्रास येथे एक मोठे निघाणीत होते ही होय.

इ. स. ६४० मध्ये ह्युएनत्संग दक्षिण हिंदुस्थानात गेला. त्यावेळी तो पाडव राजाची राजधानी कांची येथे राहिला होता. तेथेच त्याने आपल्या बौद्ध मित्रांसोबतून मिळालेली पाव्याच्या राज्यासंबंधाची माहिती लिहून ठेविली त्यावेळी पाचव राजा कांचीच्या पडव राजांचा मातलिक भत्तापा. एका शिलालेखात ८ व्या शतकाच्या मध्यापासून १० व्या शतकाच्या आरंभापर्यंतच्या पाचव राजाची यादी दिली आहे. १० व्या शतकापासून पाचव राजे बोल राजांचे मातलीक बनले.

पाचव राजाची सिलीयच्या रामावरील वरचेवर पुढे होत असत. मलिक वरुड व इतर सुमलनन पुढाच्यांनी इ. स. १३१० त व नंतर या दक्षिणेकडील राज्यावर हल्ले केले. परंतु ही स्थानिक राज्ये त्यांनी नष्ट केली नाहीत.

चेर उर्फ केरळ.—अशोकच्या शासनपेक्षात या राज्याचा केरळपुर या नावाने उल्लेख आढळतो द्रिस्ती शाकाच्या आरंभाच्या शतकांत धारपस्थान व या राज्यातील बंदरे यादव्ये गिरी बंदरे गिनसोचा व्यापार चालत असे

असें श्रीक व रोमन प्रयकाराचे उल्लेख आहेत तथापि याचे राज या केरळ राज्याबद्दलचा प्राचीन माहिती उपलब्ध नाही पुढे १० व्या शतकात चेर व चोल या राज्यांमध्ये आपसांत लढाया सुरू झाल्या तेव्हापासूनची श्रोतक माहिती चोल शिलालेखावरून मिळते केरळ प्रांत मुसलमानी अमला माली पररा नसल्यामुळे त्या प्रांतातच फक्त प्राचीन भारतीय लोक, त्यांचा धर्म, कायदे, रूढी व चालीरांती शुद्ध-स्वरूपात पहावयास मिळत असें पी सुदरम् पिळ याचे म्हणणे आहे

चोल -चोल किंवा चोळ व पाण्ड्य यांचा उल्लेख पाणिनि करीत नाही व पात्यायन करतो अशोकानें ह्रीं राज्ये रत्नत्र असल्याचें मान्य केले आहे पुन्या कवींनी उल्लेखिलेला पहिला चोल राजा कविकल हा अमून त्याने सिलोनवर स्वारी केली व तेथून कावेरी नदीला परण वाण्याकरिता हजारी मजूर धरून आणले अशी माहिती मिळते हा ख्रिस्तोतर पहिल्या किंवा दुसऱ्या शतकातला राजा असावा परंतु यानंतर एव करच चेर राजे प्रबल वतून चोळ राजे अनेक शतके हतप्रभ होऊन पडले इ स ६४० मध्ये पाण्ड्य राज्याची राजधानी कांची येथे गेलेल्या एणेतसागने चोळ राजासंबंधी उल्लेख केला आहे ८ व्या शतकात महाराष्ट्रातील चालुक्य व कांचीचे पल्लव यांच्यामध्ये मोठा सामना होऊन पाण्ड्य राजे पराभूत झाले या मधींचा कायदा घेऊन चोळ राजांनी आपली राजधानी पुन्हा कांची येथे आणून घेतली यानंतरच्या चोळ राजांबद्दलचा माहिती शिलालेखावरून बरीच मिळते या राजांची नावे येथे प्रमाणे —

१ विजयालय, २ आदित्य (८८०-९००), ३ परातक पहिला (९००-९४९), ४ राजादित्य, ५ राजराजदेव (९८०-१०१८), ६ राजेंद्र चोलदेव पहिला (१०१८-१०३५), ७ राजाधिराज, ८ राजेंद्र परकेशरा वर्मा, ९ चार राजेंद्र, १० अधिराजेंद्र अधिराजेंद्राला औरस सारित नव्हती म्हणून राजेंद्र नांवाच्या त्याच्या नातनमाला त्याची माद्री मिळाली या राजेंद्राचा चालुक्य पराभवाची संदर्भ होता म्हणून पुढे चालुक्यचोल असे मिश्र परागे बनले राजेंद्र हा पहिला इस्लामी चोल या नांवाने प्रसिद्ध आहे हे चोल परागे १३१० मध्ये मुलिक काफूरने नष्ट केले पुढे एवकरच विजयनगरचे हिंदुराज्य उदयात येऊन बहुतेक सामाजिक दैत्य त्या राज्याची समाप्ति झाला

पल्लव -पाण्ड्य म्हणजे एणेतसागने थापले पल्लव किंवा पारशी मधील पल्लव असे बहुतेकांचे तर्क होते परंतु या तर्काचा ऐतिहासिक पुरावा नाही हिन्दू-यैत स्मिथ म्हणतो पल्लव ही एक हिंदुस्थानातील मूलतः लोकानांचे जात असावी जि वि वैप म्हणतात, महाराष्ट्रात बलाहना करणाऱ्या धार्या वैधीच पल्लव हे होत पल्लव लोक वैपको वसपापासून महा-राष्ट्र प्रचलन केले आहे अशांच्यामुळे कांचीव वगनि के-या-ती त्यांनी आपली मूळभाषा सोडून इंग्रिजीचा स्वरुप

केला नाही पल्लव याचे थोडे प्राकृत रूपांतर हाऊन बनलेले पल्लव हे आडनांव मराठ्यांच्या आडनांवापैकी एक आहे एणेत-नसगाणेहि कांचीचा राजा नरसिंहवर्मा यास क्षत्रिय म्हणत आहे

उत्तर हिंदुस्थानातील किंवा महाराष्ट्रातील पल्लव आड-नांवाचा वीरचूच म्हणून कोणी आर्य सरदार दक्षिणेंत आला व त्याने इ० स० १७८ च्या सुमारास मद्रमची गाजवून तेथील नागवशी राजकन्येशी विवाह केला वीरचूचा नातु कुमारीविष्णु इ० स० २०० च्या सुमारास कांची (कांचीवर म्) शहर हस्तगत करून तेथे स्वतंत्र राजा बनला. हे राज्य पुढे इ० स० ३३८ त पाटलिपुत्राच्या समुद्रगुप्तानें मिळले त्यामुळे काहीं काळार्यंत पल्लवाना नम्र व्हावे लागले, पण पुन्हा इ० स० ५७५ च्या सुमारास सिंहविष्णु यानें लोके वर काढून वैभव संपादिले व त्याच्यापासून उत्तर पल्लवाची राजमालिका सुरू झाली हे पल्लव राजे हिंदुधर्मा भिमानी व शैवमतानुयायी होते या उत्तरपल्लव राजांची नावे येथें प्रमाणे,—

१ सिंहवर्मा (मृत्यु स ५८२) ५ महेंद्रवर्मा, २ रा ६६०
२ सिंहविष्णु (मृत्यु स ७९०) ८ परमेश्वरवर्मा १ ला

सन ६७४

३ महेंद्रवर्मा १ ला (मृत्यु स. ६९८) ७ नरसिंहवर्मा

२ रा सन ७००

४ नरसिंहवर्मा १ ला (६४६) ८ परमेश्वरवर्मा २ रा

सन ७१०

९ दत्तियेवतवर्मा स ७४२

उत्तर पल्लवातील पहिला मोठा राजा सिंहविष्णु होय यानें पाण्ड्य, चोळ इत्यादि जवळच्या दशाक्षरीय आपली सिध्दलक्ष्मी मिळाले होते त्याचा पुत्र पहिला महेंद्रवर्मा याचा ह्यांचा प्रतिस्पर्धी जो द्वितीय पुलकेशी चालुक्य त्यानें शुद्धात पांडव केला एणेतसाग कांचीस गेला तेव्हा तेथें महेंद्राचा पुत्र नरसिंहवर्मा राज्य करीत होता तो जरी नावानें पुलकेशीचा मारुलिक होता तरी पुढे इ. स ६४२ त त्याचें युद्ध होऊन त्यात पुलकेशीचा त्यानें पराभव केला, व त्याची राजधानी यातापी नगरी हस्तगत करून ती लुटून टाकली, पण या गोष्टाचा सूड पुलकेशीचा पुत्र पहिला विजयादित्य यानें घेतला त्यानें कांचीवर स्वारी करून ती नगरी घेतली व चालुक्याचा दराग पुन घेतविला याप्रमाणें सन ५०० पासून ७०० पर्यंत पल्लव व चालुक्य या दोन राजघराण्यांन पुच्छ झगडे झाले तथापि पादनाची आपले राज्य कायम राहून बलाहनि केले देखती इ स. ७४० मध्ये तुंगरा विजयादित्य चालुक्य यानें पाण्ड्याचा मोठा परा-भव केला, व तेव्हापासून पल्लवांच्या राज्यात उतरती बळ लागून स १००० च्या सुमारास चोळीच्या आदित्य राजांनी पल्लव राजांचा उच्छेद केला या येथेपासून पल्लवांचे नांव इति हागात ऐकू येईनासे झाले

मराठ्याप्रमाणे पक्ष वेढी मोठे शिवोपासक होते. त्यांनी काँगोल मोठमोठी शिवमंदिरे बांधली. शैवमताने दक्षिणेतील मुख्य पीठ कांची येथेच असून तेथेच अनेक शैव कपी व साधू होऊन गेले. याच कारणस्तव हिंदुस्थानातील सुप्रसिद्ध सप्तपुरांत कांचीची गणना होऊन लायली असे वाटते.

या तीनवार मुख्य राज्यांशिवाय सुमारे एकशेवीस लहान लहान पण बहुवारी स्वतंत्र अर्द्या राज्ये दक्षिणेंत होती. त्याची आपापसांत नेहमीच युद्धे चालू असत, असें ह्या या प्रांतांत जी अनेक तऱ्बेदी असलेली पण साम्राट शीस पडलेली गावठणे आढळतात त्यावरून दिसते.

दक्षिणेंतील धार्मिक परिस्थिति—दक्षिणेंतील मूळच्या लोकतांमुतापेतादि तामशी देवतांची पूजा चालू आहे. असल्या रानदी चालीरीतीवर हिंदु संस्कृतीचा व जैन आणि बौद्ध संप्रदायांचा परिणाम होऊन सुधारणा झाली. चंद्रगुप्त मौर्याच्या कारकीर्दीत हि. पू. ३०९ च्या सुमारास बारा वर्षांचा मोठा दुष्काळ पडला होता त्या वेळाम्यात किचेक जैन लोक दक्षिणेकडे गेले, व त्यांनी बौद्ध प्रचारक दक्षिणेंत जाण्याच्या एक शतक पूर्वीच जैन संप्रदायाच्या तिकडे प्रसार केला हे जैन मत म्हणून व इतर प्रांतांत शिस्तोत्तर ७ व्या शतकापर्यंत बरेच पसरलेले होते. बौद्धसंप्रदायाचा दक्षिणेंत प्रसार अशोकानेच बंधु महेन्द्र व अशोकाने पाठविलेले इतर प्रचारक मार्गाने हि. पू. तिसऱ्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास केला. तथापि बौद्ध मताचे वचस्व दक्षिणेंत कधीहि नव्हते. शिस्तोत्तर ७ व्या शतकात तर जैन व हिंदु धर्माच्या प्रायल्यामुळे बौद्धमत बहुतेक नष्टप्रायच झाले, व शखेर हिंदुधर्माचे जैनमतावरदि विजय झाला. तेव्हापासून इतर प्रांतापेक्षा गावितेदोपन्न आचाराची तीमता मद्रासकडे फार वाढली आहे.

सामाजिक स्थिति व व्यापार—दक्षिणेंतील राज्यांत आपसांत लढाया नेहमी चालू असत हे खरे आहे तथापि त्यामुळे सर्वत्र अशांतता होती किंवा वाढाय, कलाकौशल्य व व्यापार याची वाढ झाली नाही असें मात्र नाही या सर्वेधानें मिगॅस्विनीस म्हणतो. 'सामाजातील मोठा वर्ग शेतकऱ्यांचा असून तो अत्यंत शांतवर्णिय आहे. त्या वर्गाला सधरी नोकरीची भागी आहे, इतकेंच बग्वे तर त्याच्या शेतकीच्या धंद्याला लडाऊ बग्वेकडून विलकूल उपद्रव होत नाही. एकीकडे लडाई चालू असली तरी दुसऱ्या बाजूला शेतकरी शेतकीची कामे निश्चोकपणे करीत असतात,'

या सामिक देशात मिरी, मांती व पाव हे दुसरीकडे न मिळणारे व्यापाराचे शिस्त फार असत. मिन्यानी युरोप-मधील बाजारात फार किंमत येत असे. पाच या रत्नास रोमन व्यापारी भारी किंमती देऊन नेत असत, व मोती नेपाथकरिताही दूरदूरचे व्यापारी दक्षिणेंत येत असत.

दक्षिणेकडील राजे स्वतः विद्वान् व विद्वानेचे मोठे आश्रय दाते होते यासंदर्भात संक्षेप वर आगोशानी आलेच आहेत.

ह्यांचे साम्राज्य हिच शेवटचे उत्तर हिंदुस्थानातील हिंदूंचे साम्राज्य होय. अशोकानंतर उत्तर हिंदुस्थानात सर्व हिंदु-स्थानास एकत्र करणारी हिंदू शक्ति उत्पन्न झाली नाही. सर्वोत्तम मोठा होऊन गेलेला राजगिराज म्हणजे हर्षवर्धन याचे दक्षिणेंत सत्ताश्रय पुरविलेले विलकूल चालू दिले नाही. त्यावेळेस हर्ष व पुलकेशी हे दोन समान बलाचे सम्राट उत्तरेत व दक्षिणेंत होते, आणि यानंतर हिंदू शक्तीने हिंदुस्थान व दक्षिण यांचे तात्पुरते ऐषय करण्याचें श्रेय यांच्याची गजनीरावांस मिळालें

गुप्त साम्राज्य मोडल्यानंतर चोहोकडे अनेक स्थानिक राज्ये उत्पन्न झाली साम्राज्य नष्ट झालें म्हणजे स्थानिक राज्ये बलवान व्हावयाचीच. या त्यांच्या कालात देशी भाषांचा अधिक विकास झाला. ग्रंथानाभाषासून ही क्रिया सुमुलमानी स्फारीपर्यंत चालू होती. आणि तरीच क्रिया युरोपातहि चालू होती. सातप व आठवें शतक घेतलें तर असे म्हणता येईल की, भास पासून चीनपर्यंतच्या अगात सुरळीत चाललेले बलवान साम्राज्य म्हणजे जलो-फात हिच होते. पश्चिम युरोपांत जो मोरदार होई त्याने पूर्वेकडील वादशाचे नामधारी अंकितत्व मान्य करावें पण सत्ता आपणच चालवावी. नवव्या शतकाच्या आरंभी पश्चिमेकडे नवीन साम्राज्य स्थापन झालें. पण त्याने नामधारी परंपरा रोमची घेतली, नवव्या दहाव्या व अकराव्या या तीन शतकांत हिंदुस्थानांत आणि युरोपमध्ये स्थानिक राज्यांचा बीस, देशी भाषांचा विकास व भाषामूलक लोकसभांच्या समाशाची जाणीव या क्रिया चालू होत्या

प्रकरण १६ वे.

रोमन-ग्रीक साम्राज्याचा इतिहास व पश्चिमेकडील

साम्राज्याची स्थापना

अलेक्झांडर दि ग्रेटच्या मृत्यूनंतर प्रांतांचीं बीं नवीन राज्ये झालीं त्यांचे उल्लेख मागे श्रीक संघट्टीची व्यापकता दाखविताना आणि तिचा इजिप्त, इराण, हिंदुस्थान, तुर्क-स्थान, इत्यादि भागांत प्रवेश वर्णन करताना आलाच आहे. तसाच प्रांताच्या रोमन लोकांनी केलेल्या सत्ताविषयाचाहि उल्लेख केलाच आहे. परंतु त्यांत राजकीय व दहामोडीने कया-सुख नीट येत नाही म्हणून तिकडे प्रथम पडलें पाहिजे. रोमन साम्राज्य वाढत चाललें असतां त्यांचे मीस हेच मुख्य निवासस्थान झाले. तसेंच शिस्ती संप्रदायाची युरोपास ओळख झाली ती बहुतांशी मीस मार्फतच झाली आणि शिस्ती संप्रदायाच्या शासनसंस्थेस बरी बळकटी प्राप्तच्यो भूमीवर आली नाही तरी साध्या भौतिक उपदेशांत

मया शिरून तो संप्रदाय विद्वानांसहि विचारार्ह झाला हा इतिहास प्रसिद्धा उत्तरकाल वर्णन करतांनाच देण प्राप्त होतें

रोमन प्रजासत्ताक अमदानांतील प्रोस (इ. स. पू. १४६-२७)—अँकियन सघाच्या दहाखतून प्रसिद्धा पुनर्यत्ना करण्यासाठी एक कमिशन रोमन सेनेटने नेमिलें प्रमुख प्रतिपक्षी केंद्र ने कॉरिंध शहर याचा नायनाट करण्यात आला घट्टाघट्टांमधील व्यापारा दळणवळण व सत्रन्यवहारादि बंद पाडण्यात आले राज्यकारभार प्रजासत्ताकाच्या हातून काढून रोमन सरकारास अनुकूल अशा धोरत वर्गारंडे सांविध्यात आला अथेन्स स्पार्टासारख्या काही सत्प्रानांना व शहरांना मूळचे राजकीय हक्क देण्यात आले. जमिनीवरचा मालकी कारणी बदलली नाही मॅसिडोनियाच्या खुमेदाराकडे प्रसिद्ध देखरेख करण्याचें काम देण्यात आले होतें तरी इतर परतंत्र मुलखांपेक्षा एकदरीत प्रोसचा दुर्ग बंधांपैकी होता यात शका नाही

ग्रीक लोकांस यासुद्धे विरोध करणें अशक्य होत व हें स्थानी उचकरच कळूनहि आलें देशात पुढे पुढे इतकी शांतता झाली होती की, रोमन लोकांनीच पूर्वीच दडप घाहीचे कायदे रद्द करून टाकले पण हा शांतता मिमाडे दीर्घांत चाललेल्या युद्धासुद्धे आठोपली (इ. स. पू. ८८-८५) या युद्धाचा वेगट प्रोसला अपायकारक झाला रोमन प्रजासत्ताका कारभाराच्या शेवटच्या दशकात युरोपियन प्रोस तत्कालीन युद्धासुद्धे कारच बोढा स्फुट झाला होता इतर सर्व प्रांतप्रमाणें रोमन अधिकार्यानी झाला सुवाडलें नव्हतें तथापि वेळोवेळी अभिकात्यानी देवानी लागणारा बंदबास्त व रोमन व्यापार्यानी नागवण यासुद्धे प्रोस जास्त प्रस्त झाले होते इटली आणि कॅन्ट्र यांच्यामध्ये प्रत्यक्ष दळणवळणाचा मार्ग घाला झाल्यामुळेहि प्रोसच्या उत्कर्षास मोठा धक्का घडला प्रोसच्या समुद्रात वागले बलित भारमार नसल्यामुळे यांचे लोकानी मोठमोठ्या व्यापारी पेडा छुट्या त्यासुद्धे त्यांच्या पुष्कळ भागातून लोकवस्ती कमी झाली

सौरभ आणि पॉपी यांच्या भाटण्यात ग्रीक लोकांनी पोपिच्या उत्कृष्ट भारमाराण हातमार लाविला सौरभचा भय झाल्यामुळे हा सवध देश त्याच्या हातांत पडला त्याची ग्रीक लोकांनी वागणूक धर्म्यपणाची होती सौरभच्या मृत्युभतर हूटसचा पक्ष त्यांनी उचलून घेतला पुढे प्रोस अँटोनोच्या ताब्यात गेला अँटोनने शापल्या लज्जाचा रचें भागविण्यासाठी त्याच्यावर बरेचसे वजने ओढी लादले, त्यासुद्धे देशात दुष्काळ पडला

रोमन साम्राज्याखाली [इ. स. पू. २७-इ. स. ३२३]—ऑगस्टस बादसहाच्या कारकीर्दीत येसली प्रांत मॅग्रेडेनिमास मोठण्यात आला व बाकीचा प्रोस अँकियन प्रांतास लागून वरून दाखिला व त्यावर एक प्रोक्सीमस अथेन्स, स्पार्टा इत्यादि अनेक सत्प्रानांनी स्वतंत्र

हक्क दिले देशाचे हित पाहण्यासाठी आरगोंस येथें एक प्रतिनिधिमंडळ भारत असे पूर्वीचें डेरिकक मनामळक पुढा अस्तित्वात आणून उत्तर व मध्य प्रोसचे प्रातिनिधि त्यात घेण्यात आले

साम्राज्याखाली नैतिक व आर्थिक स्थिति—साम्राज्याच्या कारभाराच्या अमदानांत प्रोसची आर्थिक स्थिति कारखी सुधारली नाही सामान्यतः देशाचा व्यापार चालविला व जेतकीच्या जमोनी कुरणें वनली येसली, प्रोस, एजिप्ट, आरगोंस आणि सॅकोनिया या काही गिप्सोखरीज सर्व प्रदेश ओसाड पडला तथापि ग्रीक लोकांचे सामागिक आयुष्य आकर्षक झाले राहिलें परंतु राष्ट्रांत राष्ट्रांत स्वत्वाची जाणीव कमी करणारी मते, विश्ववधुतात्मक किंवा खा, प्या, मजा करा, सामगारे पुष्टिमार्ग, आणि जग निम्या सामगारे वेदात, एपिक्युरीयन किंवा स्टोईक इत्यादि विचारसंप्रदायांच्या रुपानें प्रसृत होत होत मागील युद्धाचा व सक्तयाचा काळ जाऊन आता युरोपियन हेलन लोकाना शांततेचा व निष्कर्माचा काळ प्राप्त झाला त्याच्या पुढे बांधी उत्कर्षाची आशा नसल्याने गत वैमनाच्या विचारात ते गहन गेल आणि राष्ट्रीय अभिमान त्याच्यात अभ्यासांत आणत झाला त्यासुद्धे समाजांत कारखे दुर्गुण झाले नाहीत आपल्या प्राचीन सत्त्वरीचें शांतत्व राखण्यासाठी अभिजात शिक्षणाचा अथेन्स सारख्या शहरातून त्यांनी साठ वरून ठेविला हीच किंवा त्याच्या सत्त्वतिविचारास कार झाली असावी. व रोमवरीहि प्रोसचे वजन यासुद्धेच पडलें युरोपियन प्रोस आणि रोम यांच्यामधील नातें केवळ ज्ञान क्षेत्रापुरतेंच होतें. दुसऱ्या आणि तिसऱ्या शतकात प्रोसमधून बाहेर इतलीत प्रोकेसर व भाषाकोविद यांची सत्त्या जितकी आई तेवढीच किंवा त्याहूनहि जास्त प्रवाशांनी सत्त्या प्रोस देशाचे सौंदर्य पाहण्यास आत येत असे

पहिल्या काही खुमेदारांनी कारकीर्दीत प्रोकांना जड जाऊन त्यानी अशी मागणी केली की, तो देश सेनेटच्या सत्तेखालून निघून प्रत्यक्ष बादसहा सत्तेखाली यावा ही मागणी मान्य झाली पण फार बोढा वेळ (इ. स. ४४) टिकली इ. स. ४४ मध्ये हॅन्डियनने सिनेटच्या ताब्यात तो प्रात दिला बादसहा नेरो स्वतः बराच काळ प्रोसमध्ये हिंजला व त्याने प्रोसला स्वातंत्र्य देऊन खेड्यांतून मुक्त केलें या स्वराज्यासुद्धे अयोग्य महत्वाकांक्षा व पक्षभेद उत्पन्न झाल्यासुद्धे हॅन्डियनीयनने ही देणगी परत घेऊन पुढा अँकिया प्रांत बादसहा हुकमती सारली प्रदेश बनविला पुढे दुसऱ्या शतकातले बादसहा प्रोसचे पक्षपाती असल्याने त्यानी त्याच्या उत्कर्षास बरीच मदत केली हॅन्डियनने प्रोसमध्ये बऱ्याच सुधारणा पडवून आणिल्या तिसऱ्या शतकात बऱ्याचशा ग्रीक लोकांनी रोमन नागरिकत्वाचे हक्क मिळाले प्रोसवर पुढा परकीयांचे हजे मुरु झाले पण स्वायत्त जनजा अपाय पडला नाही

उत्तरकालीन रोमन साम्राज्यसंचेखाली.—
इगोईशियनने साम्राज्याची पुनरपटना केली तेव्हा ऑफि-
आला नॅसेडोनियामध्ये महत्वाचे स्थान मिळाले. पहिल्या
कान्स्टेंटाइनच्या कारकीर्दीत इलिरिकम भागात त्याचा समा-
वेश झाला. त्याचे जिद्धे पाडण्यांत आले व राज्यकारभार
रोमन म्युनिसिपल पतीवर होऊ लागला. एकेदरीत बीघे
शतक उत्कर्षाचे गेले व ग्रीक राष्ट्रांला एकराष्ट्रीयत्वाचे
स्वरूप प्राप्त झाले. पण या काळांत ३५५ मध्ये झालेल्या
भयंकर धरणीकंपामुळे व भिस्त्रियेध लोकांच्या द्रोण्यांमुळे
राष्ट्राची घोरी विप्लवात झाली.

चौथ्या शतकांतिल बादशाहांनी शासनं काढून प्रोसमधील
जुना पायंडी संप्रदाय नाहोसा कण्याचा प्रयत्न केला,
पण अजनासे १०० पर्यंत हा संप्रदाय त्या ठिकाणी
ठिकून राहिला. पुढे क्रिस्ती संप्रदायने आपलें कायमचें
दागें दिलें. साम्राज्याच्या पूर्वे व पश्चिम प्रदेशांच्या विभ-
क्त्यमुळे नेष्टद मुलखांत प्रोसची भाषा व आचारपरम पुन्हा
प्राप्त्यपानें प्रस्थापित झाले. पण पांचव्या व सहाव्या शतकांतिल
बादशाहांनी ग्रीक संस्कृतीबद्दल अगदी आदर नसल्याने त्यांनी
प्रोसमध्ये रोमन कायदे पुन्हा सुरू करून प्रोसचे स्वातंत्र्य
हिरावून घेण्याचा प्रयत्न केला. पुढे पुढे तेथील लोक आपली
जुनी संस्कृति इतकी विस्मरले की, त्यांनी आपलें हेलेन हे
नांव टाकून जुन्या रोमन नांव धारण केलें. पुष्कळ काळ-
पर्यंत प्रोस शुभावस्थेंत राहिले. पांचव्या शतकात व्हांडॅल
बांध्यानी व आस्ट्रॉगॉथनी प्रोसवर हजऱ्या केल्या. जस्टिनि-
यनच्या कारकीर्दीत प्रोसमधील दाहराची व सरहद्दीवरील
ठिकाणाची शत्रुबासून संरक्षण करण्याकरितां उगजुगी कर-
ण्यांत आली. त्यावेळीं स्थानिक सैनिकांच्या जागी बादशाही
सैन्य उभारण्याचे घोरण स्वीकारलें होतें पण मुदवानें तें अम-
लंत न येतां ग्रीक छक्करचे कायम ठेवण्यांत आलें.

ग्रीस हा देश साम्राज्यस्थान झाल्यामुळे आणि साम्राज्या-
चा रोमीपणा दिवसातुदिवस कमी होत गेल्यामुळे मूलक
रोमी साम्राज्य मंतर ग्रीक साम्राज्य बनलें आणि अत्यंत
सारख्या जुन्या ग्रीक संस्कृतीच्या शहरांचे अर्धचवीन काळा-
पर्यंत महत्त्व अरी कमी झालें तरी त्यामुळे ग्रीसचें महत्त्व
कमी झालें असें नाहीं, तर ग्रीकांच्या रोमी साम्राज्याचा
सर्व प्रदेश, ग्रीस रोमला दत्तक जाऊन मिळाला असें म्हटलें
पाहिजे. आणि ते सर्व केरकार समजून घेण्यासाठीं पूर्वे-
रोमन साम्राज्याचा इतिहास लक्षांत घेतला पाहिजे.

ग्रीक राष्ट्रांचे स्वातंत्र्य रोमने हिरावून घेतले एवढेंच नाहीं
तर इतर दुसरीं ग्रीक साम्राज्य रोमने खालसा केली, तेथें
देखील ग्रीसचे महत्त्व कायम राहिलें हे मागे बघिलेच आहो-
त. एथियासखर, सीरिया व इजिप्त हे प्रदेश ग्रीकांपासून
रोमन लोकांनी घेतले आणि त्यामुळे रोमला इराणी सत्तेची
मादंकार संपन्न करावा लागला.

भा. नं. ४१.

रोमनसत्ता व इजिप्त.—प्राचीन इजिप्तचा श्रीकाशी
कायमचा संबंध पित. पू. ३२३ साली उत्तम झाला आणि
तेथें टालेमी बराण्याची स्थापना झाली. ग्रीकांनी काही ग्रीक
बसाहती तेथें सुरू करून ग्रीक व इजिप्शियन लोकांस पर-
स्परार्थी लग्नबंधनार करण्यास संघी देऊन आपली सत्ता
कायम करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी दोघांस मान्य होतील
अशा देवतांचे उत्सवही सुरू केले. क्रिस्तपूर्व ३२३ पासून
क्रिस्तपूर्व ३० हा टालेमीच्या सत्तेचा काल होय. त्या
कालापासून ६३९ पर्यंत म्हणजे महामदाच्या मरणांतंतर
योद्ध्याच बर्वांनीं मुसलमानांनी इजिप्त घेतला त्या काल-
पर्यंत रोमन सत्ता चालू होती. ग्रीकांच्या कारकीर्दीत इजिप्त-
मधील लोकसंख्या ७० लाखांवर होती, यावरून त्या काळी
हा देश मोठ्या भरभराटीच्या स्थितीत असावा असें दिसतें.
रोमन राज्यांत मात्र फारशी भरभराट असलेली दिसत
नाहीं. रोमन राज्यामध्ये ज्या काहीं मोठीं संस्मरणीय
म्हणतां येतात त्यांत क्रिस्ती संप्रदायाचा प्रसार ही एक
गोष्ट होय. तेथें कॅथलिक नांवाच्या निराळ्या क्रिस्तीचर्चेची
स्थापना झाली. या चर्चने आपल्या पुरोहितांवर विवाह
विधेय लादला नाहीं ही लक्षांत ठेवण्यागोणी गोष्ट आहे.
कॅथलिक चर्चच्या मतामध्ये प्राचीन मिसरी विचारांचा बराच
भंश आला असेल. पण तो किती आला याचें संतोषन
थांगलें साळें नाहीं. इजिप्त मधील लोकांचा रोमला मुख्य
उपयोग हा होता की, रोमला लागणारे धान्य इजिप्त मधून
येई. आणि त्यामुळे इजिप्त वरील अधिकार बादशाहांनी
आपल्या ताब्यांत ठेवले होते आणि सेनेटला त्या अधिकारांत
फारशी दबडबड कळें दिली नाहीं. रोमन पातशाही
कालामध्ये व्यापारीव्ययक एक प्रयत्न झाला तो हा
की, हिडुस्थान आणि युरोप यामध्ये व्यापारी
दळणवळण जें पूर्वी अरबस्थानामार्फत होतें तें इजिप्तमार्फत
बसल केलें. रोमननागरिकत्वाचे हक्क इतर लोकांबरोबर
इजिप्तला देखील काराकलाच्या कारकीर्दीत मिळाले. इजिप्त-
मध्ये क्रिस्तसंप्रदाय सुरू झाल्यानंतर ज्यूनी प्रास देण्या-
मध्ये इजिप्तहि इतर राष्ट्रांच्या मागे नव्हता. इजिप्तच्या रोमन
सत्तेखालच्या इतिहासाविषयी वरील गोष्टींयेशीं सांगतां
जेव्हागीमे विरोध नाहीं. रोमन साम्राज्याची इजिप्तवरील सत्ता
पुढे महामदाच्या मृत्युनंतर योद्ध्याच दिवसांनीं मुसलमानांनीं
नष्ट केली आणि त्याच सुमारास एथियामानवर व सीरिया
हे प्रांत हस्तगत केले. आणि रोमन साम्राज्याची संपन्न
करण्याची संघी इराणपासून इस्लामानें इराणच काबीज वडून
स्वतःकडे घेतली.

पश्चिमएशिया व इजिप्त यांच्यासंबंधानें कशासुत यांबद्दल
आपण आतां युरोपकडे वळें, आणि सिडनलोकनाय आणि
ऐतिहासिक वृत्तांची प्रमाणबद्धता लक्षांत घेण्यासाठीं आम्हाला
युरोप आणि स्पॅन ग्रीक व रोमन संस्कृतीचे अवशेष
संबंध लक्षांत घेऊ.

रोमनसाम्राज्याविषयी स्पष्ट विचार—इ. स. ४०६ मध्ये पश्चिमेकडील रोमन साम्राज्य नष्ट झाले. ते साम्राज्य नष्ट करणाऱ्यांनी आपला अधिकार स्वतःच्या नावाने न पुकारता शाखाधिकारता की होईना आपल्या अधिकारास पूर्वकडील रोमन सम्राटांची कसती घेतली. ३३० च्या सुमारास जुने साम्राज्य नाहींच होऊन त्याचे पूर्वसाम्राज्य आणि पश्चिमसाम्राज्य असे दोन तुकडे पडले. आणि त्यांच्या विभक्तस्थितीत इ. स. ३९५ मध्ये पूर्णता आली ही गोष्ट मागे (पृ. १०८-९ पहा) सांगितलीच आहे, आणि पूर्वसाम्राज्या इतिहासाने कथामुत्र शासनाची च्या स्वरूपात ४०६ पर्यंत दिलेच आहे. होर्नेरिअसपासून रोम्युलस आयड्युलसपर्यंत पश्चिमेकडील चकवर्ती राज्य करीत असतां त्यांचे प्रात एकात्मण एक कसे चालले, गॅल, मिटन्, गॉस, आस्ट्रागाथ या लोकांनी आणि उत्तर आफ्रिकेने साम्राज्यापासून आपली विभक्तता कशी स्थापन केली हेही सांगितलेच आहे. यात पूर्वकडील घडामोडींचे निवेदन शिळक राहिले. रोमन साम्राज्याचा पुढील इतिहास यावयाचा म्हणजे कान्स्टंटायनच्या कारकीर्दीपासून तुर्कांनी कान्स्टान्टिनोपलचा पाडाव करीपर्यंतचा इतिहास सांगितला पाहिजे. पूर्वकडील रोमन साम्राज्याची परंपरा आता चालवीत आहेत असे म्हटल्यास एका दृष्टीने ते म्हणजे सरोवर होईल. शुद्धीनी अशा तऱ्हेचा हद्द सांगितलाही होता. तथापि शुद्धीनी आपला परंपरेचा संबंध रोमन शासनाशी न लावता ते सुमुलमान असल्यामुळे त्यांनी खलीफांशीही लावला त्यामुळे तुर्का साम्राज्याला रोमन साम्राज्य म्हणता येणार नाही. तुर्कें दिल्ली असते तर पूर्व रोमनसाम्राज्य अजूनपर्यंत चालू आहे असे म्हणतां आले असतें. पश्चिमेकडील रोमन साम्राज्य धुळीस मिळविणाऱ्या लोकांनी आपली परंपरा रोमन साम्राज्याची भिन्नविषयाचा प्रयत्न केल्यामुळे आणि त्यांच्या महत्वाकांक्षा प्रयत्नांचे फळरूपाने रोम शहरच अतल्लामुळे आणि रोमन-घराबे केंद्र गरी स्थानच्युत झालें तरी पोप न चर्चची शासनसंस्था यांचे केंद्र रोम राहिल्यामुळे रोमन शासनाशी खरोखर गुंत झाली असतां चालूच आहे अशी आभासात्मक कल्पना पायावर साम्राज्याच्या भाषेत आणि कायद्यांत राहिली. रोमनसाम्राज्याचा पश्चिमेकडील इतिहास ४०६ नंतर चावयाचा हणजे निरनिराळ्या महत्वाकांक्षा संस्थांनाच, विशेषकरून ज्या संस्थानांनी रोमन परंपरेवर आपला हक्क ठेवला त्या संस्थांनाच इतिहास यावयाचा. पूर्वकडील गोष्ट मात्र निराळी आहे. कान्स्टंटायनने कान्स्टान्टिनोपलला गादी नेली तेव्हापासून तुर्कांनी या नगराचा पाडाव करीपर्यंत अथवा शासनाहून अधिक कालपर्यंतचा इतिहास गुप्तगं दत्तों नेतो. हे साम्राज्य ११ शतके टिकले असेच एकच बंध अधिकारारूढ होता असे नव्हे. त्यांत रोमन रक्षाचा

संबंध थोडकाच होता. काही प्रीक तर काही एशियातील रक्षाचे अशी तेथील राजावली होती. पण ही दिल्ली होती किंवा निदान सुसुलमान तरी नव्हती. किंकर राजांनी दिल्ली व सुसुलमान या दोघांविषयी त्रयस्त्रयूति ठेवण्यासाठी बहुदुरी पंध पन्कला होता.

पहिल्या ते शेवटच्या कान्स्टंटायन पर्यंतचे दिल्ली रोमन साम्राज्य ११३० वर्षे टिकले आणि त्या लाबलचक काळांत आचारविचारविषयक आणि सत्ताविषयक अनेक घडामोडी त्याने साहिल्या. ५ व्या शतकांत द्यूटान्त याची वाढ होऊन पश्चिमेकडील प्रात साम्राज्यात गेले. पण ६ व्या शतकात त्या साम्राज्याने आपली प्राचीन सत्ता पुन्हा काहीशी अदृश्यित करून आपले गमावलेले प्रांत पुन्हा हस्तगत केले व रोमशी संबंध मिळव केला. ७ व्या शतकात सारासेन आणि स्वाहद यांच्या राज्यविस्तारांमुळे ही साम्राज्यसत्ता अगदी कमी झाली पण ८ व्या शतकातील अंतर्गत सुधारणांमुळे व घोरार्ग राज्यकारभारांमुळे ९ वे शतक संपण्यापूर्वीच साम्राज्याने सत्ता आणि विजय याच्या नवीन दारू कांदीस घुस्वत केली. ११ व्या शतकाच्या मध्यापासून स्वाहद मुरू झाला. पूर्व आणि उत्तर सरहद्दीपासून अस्तरेत्या कायमच्या भीतीखेरीज नौमन कोकाच्या राजकीय वाय्वतीत चढाईची य व्हॅनिसच्या वेपारातील चढाईची साम्राज्याला मोठी पास्ती होती. नंतर १२०४ मध्ये केंक आणि म्हॅनसियन लोकांनी साम्राज्याची राजधानीच बळकाविली आणि त्याचे मुदल विपुल करून टाकिले. यापुढे २५० वर्षे पूर्वीच्या शरीराची केवळ छाया म्हणून ते अस्तित्वात होते.

पूर्वसाम्राज्याच्या दीर्घ आयुष्यांत त्याचे महत्वाचे राजकीय कार्य म्हणजे त्याने पश्चिम आशियातील बलाढ्य राष्ट्रापासून युरोपखंडाचे संरक्षण केले हे होते. युरोपांत उत्तर सरहद्दीवर जर्मन, स्लॅव्होनिक, फिनिक आणि तातेंर या लोकांनी एकसारखे ते हागडत होते तरी आपला खरा सामना पूर्वकडच्या बागूला आहे ही गोष्ट त्यांच्या मनत सदैव बागत होती. अशा दृष्टीने पाहता आपल्यास साम्राज्याच्या माध्य इतिहासाचे चार मोठे काळखंड करावे लागतील. प्रत्येक खंडांत विराट्या आशियातील राजसत्तांची स्थलांमगदा कथा लागेल आहे. (१) इराणशी नें युद्ध चालू होते त्यात अनेक शतके हे साम्राज्य पराभव पावले त्या युद्धाचा शंत सुमारे ६३० मध्ये रोमी साम्राज्याचा जय होऊन झाला. (२) सारासेन लोकांनी ११ व्या शतकात युद्ध चालू होते त्यात सारासेन दुपल ठरले (३) सेल्युक मुक्ती ११ व्या आणि १२ व्या शतकांत युद्ध चालू होते त्याने साम्राज्य नष्ट झाले नाही पण (४) खोदोमन तुर्कांनी, नें युद्ध झाले त्यांत मात्र रोमन सत्ता ससतत्वात गेली.

मध्ययुगावर इतिहासकार पश्चिम युरोपांत उदय पावणाऱ्या राष्ट्रांवरच कायती आपली दृष्टी ठेवून पूर्व-

साम्राज्याचा युरोपातील दर्जा अजीबात विसरतात. ११ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत ते सामर्थ्यासमर्थ संघर्ष युरोपांत पहिल्या प्रतीने राष्ट्र होतें. पण त्याच्या राजकीय यत्नावरच त्याचें ऐतिहासिक महत्त्व अवलंबून नाहीं. प्राचीनत्वाचे वारस म्हणून संस्कृतीच्या इतिहासांत व त्याचप्रमाणें व्यापारी इतिहासांतहि निःसंशय त्याचा दर्जा श्रेष्ठ आहे. त्याच्या संघर्ष कारकीर्दीत कॉन्स्टंदिनोपल हें अगांतील पहिले शहर हाऊन राहिलें होतें. आपल्या शेजाऱ्यावर विशेषतः इलॅथ्थानिक लोकांवर आ त्यानें पगडा भरविता ते त्याचें युरोपमधील दुसरें कार्य म्हणतां येईल. या कार्यानें महत्त्व लहान सहान नाहीं, रक्षायसारख्या मोठ्या परंतु असांस्कृत प्रदेशांतील अनेक पीशांचा संघर्ष राष्ट्रांवर क्रितीसंप्रदायाची छाप पडण्यास हेंच साम्राज्य कारण झालें. नाहीं तर या साम्राज्यावर मुसलमानांनी छाप पडून एशियाची सांस्कृतिक सरहद्द पोलंडला मिळाली असती. असो.

पूर्वसाम्राज्यांतील राजघराणां.—प्रथम ऐतिहासिक कथासूत्र लक्षांत घेण्यासाठी निरनिराळ्या राज्यकर्त्या घराण्यांची मादी देतो.

१ फोर्स्ट टि नि य न घ रा णे.—इ. स. ३२४-३६३. बादशहाः [घराण्याचा संस्थापक, कॉन्स्टंदिनस १ ला., ३०५-३०६]

कॉन्स्टंटायन १ ला. [३०५-३०६, यापुढें संपूर्ण बादशहा], ३२४-३३७.

पश्चिमेस—कॉन्स्टंटायन २ रा. ३३७-३४०; कॉन्स्टन्स ३३७-३५०.

पूर्वेस—कॉन्स्टंदिनस २ रा. ३३७-

संपूर्ण बादशहाः कॉन्स्टंदिनस २ रा. ३५०-३६१; जुलियन, ३६१-३६३.

अंतर्घराणे—ऑग्युस्टिन ३६३-३६४.

२. व्हॅलेन्टिना नि य न घ रा णे.—इ. स. ३६४-३९२. बादशहाः

पश्चिमेस—व्हॅलेन्टिनियन १ ला., ३६४-३७५; ऑशियन, ३६७-३८३; व्हॅलेन्टिनियन २ रा., ३७५-३९२

पूर्वेस—व्हॅलेन्स, ३६५-३७८ [थिओडोशियस १ ला ३७९-३९२.]

३. थिओडोशियन घ रा णे.—इ. स. ३९२-४५७. बादशहाः थिओडोशियस १ ला. [३७९], ३९२-३९५.

पूर्वेस—अर्कॅडियस, ३९५-४०८; थिओडोशियस २ रा., ४०८-४५०; मारसियन, ४५०-४५७.

पश्चिमेस—ऑनोरियस, ३९५-४२३; कॉन्स्टंटियस ३ रा, ४२३; व्हॅलेन्टिनियन ३ रा. ४२५-४५५; [घराण्याबाहेरचे] मॅक्सिमस, ४५५; वॅलेंटस ४५५-४५६.

४. लिओनाइन घ रा णे.—इ. स. ४५७-५१८. बादशहाः

पूर्वेस—लिओ १ ला., ४५७-४८४; लिओ २ रा., ४८४; सेनो, ४८४-४९१; वॅनेंट्थोशियस १ ला., ४९१-५१८

पश्चिमेस—घराण्याबाहेरचे. मॅजोरियन, ४५७-४६१; सेव्हेरस, ४६१-४६५; [लिओ १ ला, संपूर्ण बादशहा ४६५-४६७]; वॅनेंट्थियस ४६७-४७२; ऑलिवियस, ४७२; गिलसेरि यस, ४७३-४७४; जुलियस नेपोस, ४७४-४८० [अघराणी रोम्युलस ऑगस्टुलस, ४७५-४७६].

५. जस्टिनि य नि य न घ रा णे.—इ. स. ५१८-६०२. बादशहाः जस्टिन १ ला, ५१८-५२७; जस्टिनियन १ ला., ५२७-६५५; जस्टिन २ रा., ५६५-५७८, टायबेरियस २ रा ५७८-५८२ मॉरिस, ५८२-६०२.

अंतर्घराणे.—फोकास, ६०२-६१०.

६ हेम्याक्यिन घ रा णे.—इ. स. ६१०-७११. बादशहाः हेम्याक्यिस, ६१०-६४१; कॉन्स्टंटायन ३ रा. ६४१; हेम्याक्यीनस; ६४१-६४९; कॉन्स्टन्स २ रा, ६४२-६६८; कॉन्स्टंटायन ४ रा. (फोर्गेनॅटस) ६६८-६८५; जस्टिनियन २ रा. (जिहोर्टमस), ६८५-६९५; [घराण्याबाहेरचे] लिऑनिस ६९५-६९८ आणि टायबेरियस ३ रा. (थॅसिमर) ६९८-७०५; जस्टिनियन २ रा. (पुनस्थापित) ७०५-७११.

अंतर्घराणे.—कलिप मारनॅस ७११-७१३; वॅनेंट्थोशियस २ रा, ७१३-७१६. थिओडोशियस ३ रा, ७१६-७१७,

७ दसोदियन (सिरियन) घ रा णे.—इ. स. ७१७-८०२. बादशहाः लिओ ३ रा. ७१७-७४० (ऊर्फ-७१); कॉन्स्टंटायन ५ रा. (फोरोमिस), ७४०-७७५; लिओ ४ रा. (जाम्पार), ७७५-७८०; कॉन्स्टंटायन ६ रा. ७८०-७९७; इरॅने ७९७-८०२.

अंतर्घराणे—सिसेफोरस १ ला ८०२-८११; (स्टॉर-शियस (सिसेफोरसचा मुलगा), ८११; मिचेल १ ला, (व्हंगाचे, स्टॉरशियसचा सासरा) ८११-८१३, लिओ ५ रा. (अर्सेनियन), ८१३-८२०.

८ क्रिजियन कि थॉमोरीयन घ रा णे.—इ. स. ८२०-८६७. बादशहाः मिचेल २ रा [चोचरा], ८२०-८२९. थिओफिलस, ८२९-८४२; मिचेल ३ रा. [दारुजा], ८४२-८६७.

९ मॅसेडोनियन घ रा णे.—इ. स. ८६७-१०५७. बादशहाः मेसिल १ ला. [मॅसिडोनियन], ८६७-८८६; लिओ ६ वा [टाजहानी] बागि अलेक्झांडर, ८८६-९१२; कॉन्स्टंटायन ७ वा. [पॉफिक्रोमेनेडोस], ९१२-९५१; रोमॅनस १ ला [सेव्हेनस] ९२०-९४४; रोमॅनस २ रा. ९५१-९६३; मेसिल ३ रा [बल्गेरिकोनस]

आणि कॉन्स्टंटायन ८ वा, १६३—१०२५; [घराण्यावाहिरचे निलेफोरस २ रा [फोकास], १६३—१६९, आणि जॉन सिमिसेस, १६९—१७६; कॉन्स्टंटायन ८ वा, एकटा, १०२५—१०२८; रोमॅनस ३ रा. [अर्मिरोस], १०२८—१०३४; मिचेल ४ वा. [पॅप्लेगोनियन], १०३४—१०४१; मिचेल ५ वा [कॅलॅक्रेडस], १०४१—१०४२; कॉन्स्टंटायन ९ वा. [मोनेमॅकस], १०४२—१०५४; थिओडोरा, १०५४—१०५६; मिचेल, ६ वा, [स्ट्रिओटिकस], १०५६—१०५७.

अंतर्घरणे—आयर्सेक १ ला. [कांन्त्रनम], १०५७—१०५९; कॉन्स्टंटायन १० वा [डपुकस] १०५९—१०६७; मिचेल ७ वा [पॅरापिनेसिस], अँड्रोनिकस आणि कांन्टंटायन ११ वा, १०६७; रोमॅनस ४ था [डायोनेसिस], १०६७—१०७१; मिचेल ७ वा, एकटा, १०७१—१०७८; निलेफोरस ३ रा, (बोर्टनेड—डॅटिस) १०७८—१०८१.

१० कॉन्ट्रेनियन घराणे—इ. स. १०८१—१२०४. बादशाहा अलेग्झिंडस १. [आयर्सेक १ ला. याचा पुतण्या], १०८१—१११८; जॉन २ रा, १११८—११४३; नॅपुल १ ला, ११४३—११८०; अलेग्झिंडस २ रा, ११८०—११८३; अँड्रोनिकस १ ला ११८३—११८५; आयर्सेक २ रा [एंगेलस], ११८५—११९५; अलेग्झिंडस ३ रा. [एंगेलस], ११९५—१२०३; आयर्सेक २ रा आणि अलेग्झिंडस ४ था १२०३—१२०४.

अंतर्घरणे—अलेग्झिंडस ५ वा, (मुर्तमुफलस) १२०४. कॉन्स्टंटिनोपलचा पादाव व साम्राज्याचे फ्रॅंक व व्हेनेशियन लोकांनी केलेले विच्छेदन, इ. स. १२०४—१२०५.

११ लॅस्टरिड घराणे—१२०६—१२५९. बादशाहा थिओडोर १ ला [लॅस्टरिस], १२०६—१२२२; जॉन ३ रा. [थटसेस किंवा थटसेस], १२२२—१२५४; थिओडोर २ रा. [लॅस्टरिस], १२५४—१२५९.

१२. पॅलिओ लॅग्नियन घराणे—इ. स. १२५९—१२५९. बादशाहा मिचेल ८ वा. [पॅलिओलोगस], १२५९—१२८२; अँड्रोनिकस २ रा. [थोरला], १२८२—१३२८; अँड्रोनिकस ३ रा [धाकटा], १३२८—१३४१; जॉन ५ वा, १३४१—१३५१; घराण्यावाहिरचे], जॉन [कॅटा-फुरेनस], १३५७—१३५९; नॅपुल २ रा, १३५९—१३२५; जॉन ६ वा, १३२५—१३४८; कॉन्स्टंटायन ११ वा किंवा १२ वा. [ड्रॅगॅसिस], १३४८—१३५३.

सिंहारपलीकन—कॉन्स्टंटायनपासून थोडोलेकरच्या त्वारी पर्यंत (३३७—४७९) साम्राज्याचा इतिहास मागे (पू. १०८—९) साहित्याच आदे पण तो पुन्हा आठ-बणीसाठी उजून बरतो.

कॉन्स्टंटायन दी भेट दाला तीन पुत्र होते व त्याच्या मरणानंतर साम्राज्याची एक नवीन विभागणी होऊन आज-पर्यंतच्या पुरातात झाली ए प्रथम कॉन्स्टंटिन दुसऱ्या कॉन्स्ट-

सत्ता हिस्सा घळकविला (३४०), आणि संघेध पथि-मेचा राजा होऊन राहिला. दुसऱ्या कॉन्स्टन्सियसने त्याचा नाश करून ३५० मध्ये आपण साम्राज्याचा एकटा सत्ता-धीश बनला. त्याला सत्तान नसाव्याने त्याचा युक्त भाऊ ज्युलियन दी ऑपोस्टेट त्याच्या मागून गादीवर आला. या काळी जर्मन लोक आणि इराणी लोक यांच्याबरोबर युद्ध चालले होते. पूर्वकडील लडाईत ज्युलियन मारू पावला व तह होऊन पूर्वकडील युद्ध थांबले; पण जर्मनांची जास्त खास्त चढाई होत जाऊन शेवटी अँड्रियानोपलच्या लडाईने रोमन आणि ट्यूटन यांच्यामधील लढ्याला नवीन स्वरूप प्राप्त झाले. थिओडोसियस दी ग्रेट याने गॅथिंगी सक्ष्य करून काही काळ टिकाव घेतला. चौथ्या शतकात विशेष कर्ते व मेहनती असे राज्यकर्ते एका मागून एक होऊन बेल्गियन साम्राज्याला धका लागला नाही पण त्यांच्या मागून येणाऱ्या दुर्बल राजानां संकटांनी प्राप्तले. थिओडोसियस च्या मरणानंतर जर्मनांच्या उत्सर्पांची संधी प्राप्त होऊन त्यांनी ती वाया दवडली नाही. त्या काळी तीन लोक प्रामु-ख्याने वावरत होते. त्यात सरहद्दीपलीकडील ट्यूडोनिक लोकां खेरीन साम्राज्यामध्ये बसाहृत करून राहिलेले विसांगीथ, व्हाडाल सारखे परतून लोक होते. खेरीन साम्राज्यामध्ये नोकरांस असलेले व अंधेधट रोमन झालेले जर्मन लोकहि त्या टिकाणी होते. या जर्मनांपैकी काही बरिष्ठ अभिजातपर होते, तेव्हा साम्राज्याचे किंवा त्याच्या भागाचे कोणत्या तरी स्वरूपात जर्मनीकरण होणे अपरिहार्य झाले. ६थ जर चौथ्या शतकातील राज्यकर्त्यांच्या तोडीचेच पाचव्या शतकातील राज्यकर्ते असेले तर या क्रियेला नवीनच वळण लागले असते. थिओडोसियसचे मुलगे नास्तिक असून त्यांनी ज्या राज्याची आपसात वाटणी करून घेतली त्या साम्राज्याची भविष्यता त्यांच्याच कारकीर्दीत निश्चित झाली. पूर्व आणि पश्चिम यांच्यामधील लढ्याला या भावांच्या अमदातीत यादवीचे स्वरूप प्राप्त झाले. जर्मनांचा पूर्वकडून होणारा दहश परतविला पण थोड्याच वर्षांत धरचेचे पथि-मेकडील शत हातावेगळे झाले व ९० वर्षांच्या अखेरीस रोमन बादशाहाची नजीरची सत्ता अँड्रियाटिकच्या पश्चिमेस पोचनासी झाली. ओनोरियसच्या कारकीर्दीत मिटन सोडून पावे लागले. अँड्रियाटनमध्ये इटलीगोष्ठीक राज्य प्रस्थापित झाले व रचनेचा कराचचा माग व्हाडाल आणि तुमडे लोकांनी आक्रमिला. तिसऱ्या व्हेनेशियनियनच्या अमदा-नीत उत्तर अफ्रिकेमध्ये व्हाडाला राज्य स्थापिले. रचन देत इटलीगोष्ठी आणि तुमडे यांच्यामध्ये विभागला जेरा, आग्नेय गोल्लमध्ये बरगंडियन राज्याची स्थापना झाली. ४८६ मध्ये गोल्लमधील रोमन लोकांची शेवटची मारकी मोक लोकांबटे गेली. साम्राज्याचे दुष्टे दुष्टे धरणारे त्याचे शत्रू जे जर्मन त्यांच्यापासून साम्राज्याचे मोठे रक्षण करणारे लोक जर्मन मंडाचेच होते हे रक्ष त टक्क्यानी

आहे. ३९९-४०० मध्ये अँकेडियसच्या तात्काळ मीतिप्रद ठावी सामर्थ्याने गॅलिक बळबळ एका जर्मनानेच धन्यून टाकिली. साम्राज्याविषयी मनांत असित्या आदर बाळगणाऱ्या जर्मनांनी प्रथम रोमन समीपार बादशाहचे मांडलीक म्हणून आपले राज्य स्थापिले. आपण जेते म्हणून नव्हे तर प्रजा म्हणून त्यांनी स्थानिक रोमनांचे मुख्य कवचांत घेतले.

मध्य युरोपांत हूणांची सत्ता एकदम वाढून त्यांचे तिसरे षष्ठि राष्ट्र बनले. त्याचा विस्तार न्हाइनपासून काकेशस-पर्यंत आणि डॅन्युबपासून बाल्टिक पर्यंत होता. सार्वभौमत्वात रोम आणि इराण साम्राज्यांनी त्याची तुलना करता येत होती. हूणांनी जर्मनांची अभिवृद्धि व ते साम्राज्याचा करीत असलेला नाराय बंद केला. पण जर्मनांनी स्वतः साम्राज्यावर विजय मिळवित आला नाही. पॅटिलाच्या मृत्यूनंतर (४५३) त्याचे राज्य हासळले व त्याच्या जर्मन नोकरांनी त्या अवशेषावर मोठमोठाली राज्ये निर्माण केली.

तिसरा व्हॅलेन्सियनन, मरण पावल्यावर थिओडोशियन राज्य पश्चिमेस लयाला गेले व त्याच्यामागून झालेल्या पाश्चात्य बादशाहांची सत्ता इटालीकडे फारच थोडी शिक्क राहिली. या वीस वर्षांच्या अवधीत जर्मन बुद्धताला सेनापति रिचिमर हा त्या द्वीपकृपात बसलेली सत्ताधारी असून तो बादशाहांना गादीवर बसवीत व उतरवीतहि असे. त्याच्या मृत्यूनंतर पश्चिम साम्राज्याचे तफ टिकाऊ राहिले नाही. सेनापति ऑरिस्टेसने आपला लहानगा पुत्र रोमुलस याला कायदेशीर वारस जो ऑगस्टस ज्यूलिअस जेपेस याच्या नावा ग्रादीवर बसविले पण त्याला फार दिवस राज्य लाभले नाही. ४७६ मध्ये ओडोबॅक-रच्या नेतृत्वाखाली एक जर्मन सैन्याची धडाडी होऊन तिने राज्य उलथून पाडिले. ओडोबॅकने त्याचा बहिर् भाग जर्मन धिनिकांनी वाटून दिला व रॉमनंटिनापल येथील बादशाहाच्या सार्वभौमत्वाखाली एक इटालीअन राज्य स्थापिले.

पश्चिमकडील प्रांताची जशी दशा झाली तशी पूर्वकडोळ प्रांताची झाली नाही. यावरून साम्राज्याने बल पूर्वकडे होते हे उघड झाले. हे प्रांत जास्त लोकवस्तीचे असून शिवाय स्वारी करणाराना मोठमोठे अडथळे होते. पण आतापर्यंत पूर्वकडचा धन्य वलिष्ठ असतोहि येथील साम्राज्याने अखंड शांतता राखली हे फार महत्वाचे आहे. इराणशी चालू असलेले भाडण ३६४ त ओडियनच्या तहाने मिळले जाऊन पुन्हा ६ व्या शतकापर्यंत ते उघडले नाही राज्य-क्षतींनी जमावसुलीच्या कामात आणि परराष्ट्रीय व्यवहारात दुपारीचे व नरमपणाचे घोरण स्वीकारण्यामुळे रोमर वर्षात खालावलेले साम्राज्य पुन्हा पुन्यवस्थित व सामर्थ्यवान झाले. दुसरा थिओडोशियस त्याचा बहिण पुल्केरिहा आणि खोमा कारमार अंधेनियस, त्याची बहिण पुल्केरिहा आणि खोमा जिशाफियस यांनी उत्तम रीतीने चालविला होता. धार्मिक-

यन यावतीत त्याची कारकीर्द महत्वाची होती. पहिल्या थिओडोशियसने या पाचव्या सत्ताधाराची रोमन आणि इराणी लोक याच्यामध्ये विभागणी करण्याला सम्यति देण्याची चूक कडून ठेविली. सॅसेनिड सत्तेने ग्रीक भाषेच्या उपयोगाला त्या ठिकाणी बंदी करण्याचा प्रयत्न केला, पण दुसऱ्या थिओडोशियसने आर्मेनियन भाषेत वायबलचे भाषांतर करण्याच्या प्रयत्नाला चांगली पुष्टी दिली व त्यामुळे ग्रीक भाषेचून वेतलेली अनेक भाषांतरित पुस्तके निर्माण झाली व त्याचा परिणाम आर्मेनियन आणि युरोपियन संस्कृतीचा कायमचा संबंध घडून येण्यात झाला. याच कारकिर्दीत कॉन्स्टंटिनोपलच्या मोठाल्या भिंती बांधून झाल्या, त्या ठिकाणी एक विद्यापीठ स्थापन झाले व कायद्याचा "कोडे थिओडोशियानस" नावाच्या प्रभात संमूह करण्यात आला. या प्रभावाने साम्राज्यातील तत्कालिन समाजस्थिती चांगली कडून येते.

झेनेर्या कारकिर्दीत चालून द्वीपकृपांत एक ऑस्ट्रो-गॉथिक राज्य स्थापन होण्याची चिन्हें दिसू लागली, पण हे सकट इटालीतच उत्पन्न झाले. या दिवशी थिओडोरिकने त्यापेलेलें राज्य वास्तविक ओडोबॅक-रच्या भंमलाच्या परंपरेतील होते ओडोबॅक-र आणि ऑरिस्टेस प्रमाणे तो दोन अधिकार धारण करीत होता. एक जर्मन राजा म्हणून व दुसरा रोमन अधिकारी म्हणून अनर्हतांशेस बादशाहापरी वर झालेला सहनाम्याप्रमाणे त्याचे अधिकार होते व त्याने हा तहनामा राज्यविषयने वाळला होता कायदे वरण्याचा हक बादशाहकडेच राखून ठेवण्यात आला होता व थिओडोरिकने तो कधीहि वागितला नाही, पण एवढीत तो स्वतंत्र असे.

पूर्वसाम्राज्य-सहाचे शासक जस्टिनियन - सहाव्या शतकात यादशाहा जस्टिनियनने आपल्या हुशारीस व महत्वाकांक्षेस अनुसरून पूर्वजानी राखून ठेविलेल्या पैशाच्या बळवर पश्चिमकडील काही प्रांत पुन्हा काबीज करण्याविषयी केवर बांधली. या वेळी व्हांडालची सत्ता घालावली होती व ५६३ मध्ये वेलिंथियसने एका मोहिमेत आफ्रिका सर केेली. इटली मिकणे फार कठिण काम होते. ५३५ मध्ये वेलिंथियसने त्याला सुरवात केली पण ५४४ पर्यंत नारसेसला ते काम पूर्ण करता आले नाही दक्षिण स्पेनचा एक भाग विसिंगोथ पासून रोमनांनी मिळून घेतला तेव्हा पश्चिम सामुद्र-धुनीवर पुन्हा रोमचा ताबा चालू झाला. जस्टिनियनने मोठा जेता, मोठा कायदे करणारा, मोठा धर्मगुरू, मोठा सुसदी मोठा बांधकाम करणारा म्हणूनचो ह्छा वाळगली व वरील प्रत्येक बाबतीत सर्व साम्राज्याचा इतिहास पाहता त्याची कारकीर्द मोठी ठळक म्हणता येईल नुसते त्याचे कायदे-बाजूचे काम किंवा संतातोभियाची इमारत त्याची कीर्ति अजरामर करण्याला पुरेशी आहे. पण त्याच्या कारकीर्दीची उजळता काळीमापुढे आहे असे म्हणणे भाग पडते.

आमिका पुन्हा जिंकून घेणे हे न्याय्यचे व कायदेशीर होते तरी इटलीला त्यामुळे फार खर्च पोसावा लागला. पहिली गोष्ट अशी की, या काळी इराणचा सम्राट पहिला खुधू अगून तो मुळीच सातवादी नव्हता जस्टिनियन हा एकत्र बेबी एका मोठ्या इराणी युद्धात व एका मोठ्या गोंयी युद्धात गुंतला होता व त्याने राज्य इतक्या ओढाळा टिकण्यासारखे नव्हते. दुसरी गोष्ट म्हणजे पाथेमकडील मुख्य शिकण्याच्या कामात इटालियन सुभेदारची व रोमन विद्यापीठाचा हा अनुमति मिळविणे त्याला जरूर होते तेव्हा या कारणाकरिता त्याने स्वतःला धार्मिक कामात गुंतवून घेतले व त्याचा परिणाम म्हणजे सिरियन आणि इथियोपियन प्रांतांवरील सत्तावादी हा होय. याप्रमाणे पाथेम शिकण्याला पूर्वेचा संघर्ष सोडवा लागला तिसरी गोष्ट म्हणजे इटालियन आणि इराणी युद्धात व वास्तुशिल्पाच्या कामात अतोनात पैसा खर्च होऊन लोककडून पुन्हा तो मिळविण्याकरिता त्याला दबकशाहीचे धोरण स्वीकारावे लागले व यामुळे त्याच्या कारकीर्दीच्या उज्ज्वलतेला काळोखी लागली व त्याच्या मरणानंतर राज्याला उतरती कच्चा आली. जस्टिनियनला जर्मन, स्लाव्ह आणि पर्शियन ह्या हल्ल्यापासून बॅल्कनचे रक्षण करण्याचे काम असे हे विसरून बालाबवाचे नाही. किंते आणि तसे थापण्याच्या कामी त्याने पैसाकडे पाहिले नाही. जस्टिनियनाच्या प्रायशरीर त्याच्या शिष्यानेच राणीने नाव लोकांच्या लोकां राहिले. पूर्वेकडचा शिथोडोरा एक साधारण नदी असून राजापद पावल्यावर तिच्या आंतचे गुण प्रगट झाले तिचा कल तराळात मोनोकिझिट पंथाकडे असल्याने त्या लोकांना गुप्तपणे मदत होत अस.

जस्टिनियन नंतरची उतरती कच्चा.-जस्टिनियनानंतर आपा सतकात साम्राज्याचे दीर्घाय वषटकास आले. पाथेमकडून, उत्तरेकडून आणि पूर्वेकडून त्यावर हल्ले होऊ लागले व कोहोहि धनुषी परोशी त्याला करतो आली नाही. (१) इटलीत लॅम्बे लोकांनी बळी घेऊन पोल्याच वर्षीत आपाहून अधिक दीर्घकल्प त्यांच्या ताब्यात गेले. (२) अँड्रु नावाच्या हून लोकांनी कॅन्सियनकडून येऊन पॅन्थोनिया आणि बेथिया प्रांत हातगत केले व स्लॅव्हॉनिक आणि थ्योरियन प्रजा ज्यात आहू असे एक साम्राज्य स्थापिले, ते सुमारे ६० वर्षे टिकले. यांचा मुख्य धंदा इटालियन द्वीपकल्पावर सारी वरून बादराहापासून राहणाऱ्या उपजमाचा असे. केवळ लॅम्बे लोकांकडे पाहिल्यात त्यांच्या राज्याचा कायमचे असे महत्त्व नव्हते; पण स्लाव्ह लोकांनी प्रांत उपरांत करण्याखेरीज ज्ञान परिणाम करून देण्या आह. या काळात स्लॅव्हॉनिक वर इटलीत मुद्रात होऊन त्यांनी या द्वीपकल्पाचे आर्थिक वस्तु फार बदलून टाकिले, सेव्हापासून एका नवमुद्रा सारखे झाला. स्लाव्ह लोकांनी मॅगिस्ट्रा व मेन्-

डोनियाचा बहुतेक भाग आक्रमिला. दक्षिणेकडे ग्रीसमध्ये जाऊन फिलोपॅनेसस येथे मोठमोठ्या चमकती केंद्रा. कुएशिया व सॅव्हिया हे वायव्येकडील प्रांत त्यांनी काबीज केले. द्वीपकल्पाच्या उत्तर भागात स्लाव्ह लोकांचे संचरक कायम राहिले पण ग्रीसमध्ये ग्रीकांशी ते एकरूप होऊन स्थलनामाखेरीज त्यांचा फारसा मागमूम राहिला नाही (३) एक-समयावच्छेदकरून साम्राज्याचे इराणशी कायमचे युद्ध सुरू झाले. मॅगिस्ट्रा वादवाहीने दुसऱ्या खुमूला एका राज्यापट्टारी मनुष्याला पदच्युत करण्याच्या कामी जेव्हा मदत केली तेव्हा काही काळ शांततेचा मेला.

सातवे शतक.-मॅगिस्ट्राच्या मृत्यूनंतर (६०२) मिकराचे व शेवटचे युद्ध सुरू झाले. फोकासच्या नालायक अमदानीत पूर्वेकडील प्रांत इराण्याला प्रादाक्रात केले या दुष्ट राजाची अग्रिय कारकीर्द ६१० मध्ये अग्रिचेच्या सुभेदाराच्या मध्यस्थीने संपली. या सुभेदाराचा हिरेग्रीस नावाचा मुलगा कॉन्स्टंटिनोपल येथे जेव्हा सतराव्या तेव्हा लोकात जास्त बजल असलेल्या पक्षांनी त्याचा सरकार बेल मॅगिस्ट्रा मारणाऱ्या फोकासलाहि लोकांनी ठार मारिले, व विजयी वीराला बादशाहीचा आभेयक केला पण या योगी तो मोठ्या आणीबाणीच्या प्रसंगात सापडला. थेटिऑन, दमास्कस व इतर मोठी शहरे इराणी लोकांनी जिंकून घेतली होती आणि ६१४ मध्ये यरगलेमचा नाश करण्यात येऊन होलाकांस व पॅट्रिआक मॅगिस्ट्रीन येथे जेव्हा आले. ही गोष्ट सर्व ख्रिस्ती राष्ट्रात बरीच मोठी खळबळ उडवून सोडणारी होती. ६१६ मध्ये इतिहास पावीज करण्यात आले फोकासच्या हाताखाली सैन्याची आर्थीत दुरवस्था झाली होती व हिरेग्रीस कॉन्स्टंटिनोपल वायव्येकडच्या कामी इतका निराश बनला की, रामधानाचे शहर कार्यभला हलविण्याचे त्याने मनात आणिले. पण या अति आणीबाणीच्या प्रसंगामुळे प्रजेच्या नैतिक भावनेत फरक पडला लोकांत स्वदेशाभिमान जागृत करणारा पॅट्रिआक सॅव्हियस ह्याच अवस्थाने त्याने जेव्हा लोकांची मने वळविली तेव्हा हिरेग्रीसला लागले सैन्य तयार करण्याचे अवघड काम करतो आले ६२२ ते ६२८ पर्यंत झालेल्या मॅगिस्ट्रा त्याच्या धर्माचे चांगले होऊन त्याला आपले प्रांत परत मिळवित आले व इराणला आपल्या कवचात ठेवतो आले.

या निरंतरणीय युद्धात इराणी लोकांनी अँड्रु व स्लाव्ह यांच्या मदतीने कॉन्स्टंटिनोपल घेण्याचा प्रयत्न केला होता (६२६). जेत खबरदारी अँड्रु लोकांची सत्ता मात्तात गेले व स्लाव्ह आणि थ्योरियन यांनी त्यांचे जे मुग्राहून दिले. सर्वथ हातचा घेतला इथोरियन मुद्रा मुद्रा रोमन सरकार पुन्हा आपल्या ताब्यात पडले असे याद लागले. वायव्येकडे हिरेग्रीसचे स्लाव्ह लोकांची बरेच केली असता असे दिवले. साम्राज्याचे आर्थिक बाधा नारायाने त्यांचे रक्षण मिळित बनले पण धागुची, जास्त कोही कर-

रोमन-ग्रीक साम्राज्याचा इतिहास व पाश्चिमेकडील साम्राज्याची स्थापना.

ज्वाला भवितव्यतेने उल्लेखित होती. अति घोर शिक्का-
राने व्याप्त असा सगळा जग न मातो तोच नवीन वादळी दग
अनपेक्षित दिशेने येऊन त्यांना धाकता व्यापून टाकिले.

या ठिकाणी असे नमुद करणे अवश्य आहे की, सध्याच्या
चतुर्थाच्या अंतापूर्वी राष्ट्रांत हेरेनिक तत्वांचे वेवेगळे इतके
झाले होते की, यापुढे साम्राज्याला शीक असे नांव द्यावे
लागेले. अस्तित्वभरती मातृभाषा लॅटिन होती व ती रोम
येथील लॅटिन परंपरेचा मोठा भूत होता पण त्याला मुद्दा
आवले मागाहून केलेले कायदे धीरुमध्ये प्रसिद्ध करणे भाग
पडले. व त्याच्या अनदानीपासून ग्रीक ही सरकारी भाषा
घनली.

**इस्लामाचा उदय, साम्राज्य व खलीफत यांचा
संग्राम.**—इस्लामी धर्माच्या उदयाने दोन विश्वव्यापी संग्र-
दाय प्रथमच समोरासमोर आले. प्रत्येकाची इच्छा जगाला
गवसणी घालण्याची होती. तेव्हा या वेळी हे केवळ युरोप
आणि आशिया खंडांमधील भांडण नसून युराच्या मुळाशी
भौमिक तत्वे आहेत असा एक महत्वाचा लढा होता यांत
संशय नाही. अस्तित्वासाठी केवळ एक राष्ट्र-धर्म असून
इस्लाम इतकी व्यापासून भीति नव्हती. मुसलमानांची
सामकीय मत्ता इतक्या तातडीने निर्माण झाली की, सर्व
जगाला तिने स्तंभित केले. रोमन अरवस्तानांतील बोस्ट्रा
हा किला ६३४ मध्ये त्यांच्या हार्ता पडला आणि ६४१ मध्ये
हिरॅन्डिसवा अंत होण्यापूर्वी सिरिया आणि अलेक्झेंड्रिया
खेरीस सर्व दक्षिण त्यांनी जिंकून घेतले. ६४३ मध्ये त्यांनी
अलेक्झेंड्रियात प्रवेश केला. सिरियन आणि दक्षिणियन
लोकांचा कॉन्स्टंटिनोपलहून (जिहाहून) मित्र धातलेला
धर्म हा त्यांच्यावर मुसलमानांनी जो विजय मिळविला
त्याचा एक महत्वाचा राजकीय गुणक म्हणता येईल. याप्र-
माणे मुसलमानांनी साम्राज्याचा पूर्वेकडील भाग, अर्धनांनी
व्याप्राणें पश्चिमेकडील भाग घेतला त्याप्रमाणे ठेवून
घेतला. हजिज पुन्हा कोही परत घेतां आले नाही, त्याच-
प्रमाणे सिरिया-अशियामालवयरचे अरबजन परंपरी नाच
पाण्याच्या धारतेंत होते व सिथियन विद्यानविद्या दुष-
न्याच्या ताब्यांत रहात होता. इराण वादाकांत केवळामुळे
मुसलमान सत्सनांच्या स्थानावर आरुढ झाले. अर्मेनिया
साहजकीच त्यांच्या ताब्यांत गेला (६५४). इकडे पश्चिमेस
६७० मध्ये त्यांना आफ्रिका व्यापून टाकिली. याप्रमाणे
पहिल्या दहापासून २० वर्षांच्या आतच काफिसमपासून
पश्चिम भूमध्यसमुद्रापर्यंत या नवीन चढाई करून जाणाऱ्या
सत्तेने साम्राज्याला वेडा दिल्या.

साम्राज्याचे तात्पुरते घर कोक.—मुद्दवाने हिरॅ-
न्डिसवाचा नातू दुसरा कॉन्स्टंटिन मोठा रांथीर व
लायक मनुष्य होता. त्यानेच आशियामालवयरचे
रक्षण करून मुसलमानांच्या आरमारी सत्तेविषयक सगळ-
क्याकरिता एक वल्लि आरमार बांधिले. त्याने सैन्याची नवी

व्यवस्था ठेवून ते पराक्रमी बनविले. आशुष्याच्या शोवल्या
वर्षांत त्याने आपली दृष्टि आफ्रिकेकडे पळविली. पुन्हा रोम हे
साम्राज्याचे केंद्रस्थान करण्याची त्याने इच्छा भरली. पण लोकांचे
लोकांभासून इटलीचा दक्षिणभाग त्याला परत घेतां आला नाही.
रोम पाहून येऊन ती सिरॅक्यूज येथे राहिला त्या ठिकाणी
त्याचा पुत्र झाला. आपला प्रभाव मरे हो शोडाताण कायम
राहिली. कॉन्स्टंटिनोपलला दोनवेळां वेडा पडला व जर कां
एखाद्या वेळांत शत्रू विजयी झाला असता तर मात्र साम्रा-
ज्याची घडणूक नव्हती.

हिरॅन्डिसवा पराणें वेडाळीच्या अमदानीत नाहीतें होऊन
त्यानंतर सितरा लिथो राज्यारुढ झाला. त्याच्या कारकीर्दी-
पासून एका नवीन युगास सुरुवात झाली. राज्यातील प्रत्येक
शोडात त्याने सुधारणा केली पण आपल्या सुधारणे वाग-
ण्याने आपल्या कार्याचे महत्त्व त्याने लोकांच्या तज्ज्ञांतून
उतराविले. त्याने केलेली प्रांतिक व्यवस्था कांतिकार असून
त्याची कायदेपद्धति रोमन परंपरेहून निराळी होती. त्याच्या
अधुनिकीकरणाने ते सध्याच्या शतकाच्या मध्यापर्यंत स्थि-
ताशी एकसारख्या जमीनीवरील लढाया चालल्या होत्या.
प्रत्येक पक्ष दुसऱ्याच्या मुलुखात लुटारुद करणे, किंसे भिकणे,
गनिमी काव्याने लडणे इत्यादि गोष्टींचा अवलंब करीत असे.
पण मोठासा विजय मिळा निगायक स्वरूपाची लढाई कधीच
झाली नाही. सैन्याची परीक्षेसाठी फार दक्षतेने राखण्यात
आली होती पण आरमाराकडे झालेल्या दुर्लक्षतेमुळे कोड
आणि सिसिली हातावेगळी झाली. पॅनीर्मस ८३२ त पडले
व सिराययुज ८७८ त कापीन करण्यात आले. आफ्रिकन
लोकांनीहि दक्षिण इटलीमध्ये काही काळ मुलुखांखेरी आरंभिली
होती. या काळांत रेन्डिनावरोख सत्ता लोकांकडे गेली. इट-
लीमध्ये ग्रीक सत्ता घातली व पुन्हा रोम साम्राज्याच्या
साक्षात्पुनर्गेलें.

अस्तित्वयन घराण्यालाही साम्राज्यविस्तार.—
साम्राज्याच्या सुधारक वादशाहोनी मवाळ परराष्ट्रीय धोरण
ठेवले होते पण मॅसिकोनियन घराण्याच्या अमदानीत
साम्राज्याचा पुन्हा विस्तार होऊन ते युरोपमधील वल्लि
राष्ट्र बनले होते. दोनघे वर्षेपर्यंत ज्यांना प्रहण लागले
होते ती संस्कृति व विद्वत्ता १ व्या शतकांत पुनरुज्जीवित
झाली. पहिल्या मॅसिकोनियन कारकीर्दीत दक्षिण इटलीमध्ये
कोळा उग्राहाची चढाई चालली असून पश्चिमेकडील वाद-
शाहा दुसरा लुई याच्या सैन्याने साळा सहाय्य होते. सॅर-
रोन लोकांना त्यांच्या किलयावाहेर काढून लावण्यात आले.
बारी परत घेतली, कॅलेब्रियाचा चवच केला आणि लोमी-
वडीयाचा नवीन प्रांत स्थापन करण्यात आला. यापुढे
ऑस्ट्रियाटिकमध्ये सिराण्यास मार्ग मिळाला व सिसिली
गेर्याने झालेले मुकसान व बाजूस मुलुख वाटण्याने अरुढ
निघाले. सहाय्य लिथोने आरमाराची पुनर्घटना केली
त्याची कारकीर्द उर्दवी ठरला. सॅरसेन वांच्यानी

मध्यें लुटावून केले। येथेंलौनिका इस्तयत केले आणि धर्मस्य कैदी घरून नेले (१०४) पण ५० वर्षांनी पुढें विजयाची साट आली। निसेफोरस फोकास यानें दुसरा रोमनम याचा सेनापति असताना कीट परत घेतले. व पुढें स्वतः बादशहा झाल्यावर सिलिसिया व उत्तर सिरिया परत मिळविले (११८) सायप्रसहि परत जिंकून घेतले. जॉन सिमिसेस आणि दुसरा बॅसिल यांच्या कारकीर्दीत साम्राज्याने सॅरसेन लोकांवर मोठमोठे विजय मिळविले. दुसऱ्या बॅसिलच्या धर्मनिरायातील कर्तृत्ववान घोरणाखंडें पूर्वकडील सरहद्द बळवट करण्यात आला व नवव्या कॉन्स्टंटायनच्या धमदानीत अर्मेनिया साम्राज्याशी लागले निगडीत करण्यात आले.

बल्गेरियाची स्वतंत्र साम्राज्यधिपत्यक रूपधर्मा.—दुसऱ्या बॅसिलच्या कारकीर्दीत पूर्वसाम्राज्यसत्तेचा कळस झाला. कारण त्याचवेळी फार दिवस चाललेल्या दुसऱ्या एका भाडणाचा चांगला निकाल झाला होता. चौथ्या कॉन्स्टंटायनच्या धमदानीत बल्गेरियन लोकांनी लोभर मोसलामध्ये तैथील स्लाव्ह जातीचे उघाटण करून एक राज्य स्थापिले. पण दोन शतकाच्या आतच जित व जेत हे एकदण झाले व बल्गेरियाच्या एखाद्या स्लॅव्हॉनिक संस्थानाचें स्वरूप प्राप्त झाले. पाचव्या कॉन्स्टंटायनच्या वेळी या शत्रूशी एक सारसी छडाई चालली होती व पहिल्या निसेफोरसचा व बल्गेरियन मोहिमेंत अंत झाला. यानंतर ८१५ मध्ये कुम राजानें कॉन्स्टंटिनोपलला वेढा दिला. पुढें तो मरण पावल्यावर शस्त्रतेवा काळ सुरू झाला. बोरिस राजानें ख्रिस्ती धर्मात प्रवेश केला बल्गेरियनाची निराळी धर्मगुरूची गर्द स्थापण्यात आली पण बल्गेरियनाची सुधारणा व त्याच्या बाबज्याला सुसुतात या गोष्टी केवळ ख्रिस्ताशिमबर अवतलून होत्या. सिरिल आणि मेथोडियस या दोन धर्मप्रचारकाच्या वेळी वरील गोष्टी घडून आल्या. या दोन व्यक्तींनी लॅटिनलिटिक वर्णमाला कोपून फाइन व स्लॅव्हॉनिक भाषेत धर्मग्रंथांचे काही भाषांतर करून धार्मिकदृष्टी स्लाव्ह लोकांना उपशृत करून ठेविले. प्राचीन बल्गेरियन राज्याचा उज्ज्वल काळ झणजे सिमिसेसची कारकीर्द (८१३-९२७) या सिमिसेसने राजानें आपलें राज्य पश्चिमेकडे लॅटिग्र्याटिक किनाऱ्यापर्यंत वाढविले व बल्गेरियाचा 'झार' व रोमन लोकांचा सुखसुचार अशी पदवी घेतली. साम्राज्यावर धाड चालण्याचें त्याच्या कारकीर्दीतील न महत्वाचें धोरण ते त्याच्या मागून आलेल्या पिटरच्या धमदानीत अशीवात घुटले. त्याने पहिला रोमनस मध्यमा सुलहशी लग्न केले व सिमिसेसने स्थापिलेल्या बल्गेरियन पॅट्रिआर्चदला बायसालिअम येथें मान्यता मिळाली पण हे पॅट्रि स्लॅव्हॉनिक संस्थान राखी करण्यास बसवडाइन राज्यकते लागली रूढी पहात होते. शेवटी हेमिसेसने पूर्व बल्गेरिया पादास्त करून सॅम्युएली सरहद्द परत आपणाकडे घेतली. पण इथेच दुसरा बॅसिल आपल्या शत्रूपरोबर सड-

ण्यात गुठला असता विकडे शिफमिड घराण्यातील शूर शामियलने बल्गेरियन सत्ता पुन्हा मिळवून सल्लिहून लोकांना राखी ठेवले.

बल्गेरियावर साम्राज्याचा जय.—चौदा वर्षांच्या मोठ्या घनघोर युद्धानंतर बॅसिलने सर्व पूर्व व पश्चिम बल्गेरिया जिंकला (१०१८). जित लोकाना त्याने बागल्यारीतीने बागविले त्याच्या राजकीय संस्था, त्याची देवस्थाने, त्याच्या बहाशिरी कायम ठेविल्या काही बल्गेरियन राजघराण्यातील व खानदानीचे लोक ग्रीक सरदारगच्या जोडीस बसविण्यात आले व त्याच्यात बेटीव्यवहाराह होऊ लागले १५० वर्षांवर यापुढें या द्वीपकल्पावर ग्रीकांचा ताबा राहिला. १ व्या शतकाच्या मध्यकाळात ग्रीसमधील स्लाव्ह लोकांना तैथील सरकारच्या अधिकारात भागण्यात आले होते.

रशियाशी संबंध.—दुसऱ्या बॅसिलच्या कारकीर्दीतच रशियन प्रभावा निकाल झाला. १ व्या शतकाच्या मध्यापूर्वी स्वीडनच्या नॉर्स लोकांनी रशियन राष्ट्र स्थापिले मोसियाच्या स्लाव्हसाठी बल्गेरियनांनी जे केले तेच यानी पूर्वकडील स्लाव्हानें केले. नोसर आणि नोपर यांतून युक्साइनला गाण्यास रस्ता असल्याने त्याच्या दर्यावरील स्वाभ्याची साम्राज्याला भीति होती. ९४५ मध्ये एक व्यापारी तह झाला आणि राजकण्या ओलगा हिची ख्रिस्ताशिमला भेट आणि हिचा ख्रिस्तीसप्रदायस्वाकार ही या तहवारी गामी-नकी झणून त्यावेळी चालली. पण ओलगाच्या संस्थाना काही उपयोग झाला नाही. स्विडोस्लाव्ह यानें बल्गेरिया येऊन साम्राज्यावर स्वारी करण्याचा पाट घातला पण त्याचा सिमिसेसने पूर्ण पराभव केला (९७१). ९८८ मध्ये वाडि-मिर राजानें येथेच काबोश केले पण बॅसिल बादशहाला ते परत देऊन टाकिले. बादशहानें त्याला आपली बहीण व ख्रिस्ती धर्म दिला. या फेरबदलांनंतर बिझॅन्शियमला कोट्ट-भासून फारच थोडी भास्ती होती. त्याचवेळी रशियन लोकांनी आपले राष्ट्र तयार केले. मय्यार लोक पश्चिमेकडे गेले व नोपर आणि सॅम्युएल प्रदेश त्यांनी आक्रमिला. त्यापलीकडे येथिणलोक होते. बिझॅन्शियमचा हाव बल्गेरियनावर दाब झालून मय्याराचा उपयोग करण्याचा होता व त्याप्रमाणे झार सिमिसेसने विस्व रोमन आणि मय्यार एक झाले होते. पण सिमिसेसने हाच दाब मोठ्या कुराखतेने उलटून टाकिला मय्यारा विस्व येथिणेच हातका त्याने उठाविले व त्याचा परिणाम असा झाला की, ९ वे शतक संपण्यापूर्वीच मय्यारांनी पश्चिमेकडे हज्रां आढेत त्या प्रदेशात पळ काढायला लागला व त्यांची जागा येथिणेगर्ना आक्रमिली आपल्या मध्या जमिगेवरून मय्यार लोकांना साम्राज्यावर स्वारी करता येणे अगदी शक्य होते व त्याप्रमाणे त्यांना दाहमदिया किनाऱ्यावरील शहर येथ्याचा प्रयत्न चालविल्या. बल्गेरिया येथेथ्यामुळे येथिणे साम्राज्याचे अगदी विकटचे शेजारी बनले. ११ व्या शतकात या रमटी लोकांच्या हल्ल्यामुळे साम्राज्यसंरक्षणात

उमत मिळेल १०५४ मध्ये त्याच्याच दशातील कुमार लोकार्ना निसर प्रदेशातून त्यानं हापून लाविलें १०५३ मध्ये अलेक्झिंडरस कांमेनेस याणें त्याचा जया पराभव कला व ११२३ मध्ये जॉन कॉम्मेनेसने त्याची पाटेमुळें खणून काढिली

साम्राज्याचें लष्करी धोरण व तुरुक—मॅसेडोनियन काळात सरकारपुढें एक मोठा अतंर्गत व्यवस्थेचा प्रश्न येऊन उभा राहिला हा प्रश्न म्हणजे आशियामध्यनर्मधील धर्मित सर-दाराच्या मोठमोठ्या मालमत्तेची होत असलेला वाढ हो होय हो वाढ होऊ देणें राजकीय व अर्थिक दृष्ट्या मोठ हानीकारक होते याचा विमोड करण्यासयधी प्रयत्न पहिल्या रोमन सत्तापासून सुरू झाला त्याची कार्यदिशा धर्मितापासून गरिबांचे रक्षण करणें व सैन्याची सुव्यवस्था राखणें ही होती याच-प्रमाणे मोठ्या धर्मित व सामर्थ्यावर पराभवाच्या अतिशय मोठ्या असलेल्या वजनापासून सरकारला भीति होती सैन्यातला अधिकारी याच घराण्यातल होता व त्याचें आप आपसात जागलें नांव व स्नेह असे ह्दरेम आणि कोसास घराण्याशी बाकडें आलें तेम्हा दुसऱ्या वेसिलला या सक टाची जाणीव झाली पुढे अनेक प्रकारचे कायदे करून पाडिले पहिल्या रोमनसच्या कारकीर्दीत मोठमोठ्या जमीनदारांना जमान विकणें बेकायदेशीर ठरविण्यात आलें निसेफीरस याचा आळा अमारउमरावाकडे असतानें आतापर्यंत गरिब लोकान्या सरक्षणाकरिता जे कायदे झाले तेवढे पुरे आहिले असे घडून या पुढें देवस्थानांन नवान मिळकत करूनये असे ठरवून लष्करी जमातीच्या पुरवठ्याच्या कामात आ बडवण होती ती नाहींशी करण्याचा प्रयत्न केला दुसऱ्या वेसिलने रोमनसबेच धोरण स्वीकारलें त्याने फार कडक रीतीने त्याचा अमल चालविला व आशियामाग्यनर मधील उमरावावर जबर कर बसवून त्याचा नायनाट कर-ण्याचा प्रयत्न चालविला बाल्कन प्रांत पुन्हा मिळाल्या कार-णानें दूरपेठेचें आशियामाग्यनरच्या तोंडीच राजकीय वजन त्याला प्राप्त झाले आशियामाग्यनरमध्ये लष्करी सत्ता गेेरात होती व या सत्तेविरुद्ध ११ व्या शतकात विरोध उत्पन्न झाला पण त्यामुळेच सेल्युक तुर्कांना पावले कॉन्स्टंटिनोपल लष्करा सत्तेच्या हातीं जातें की काय अशा भीति पडली होती. ९ व्या कॉन्स्टांटाइनची गादी जोर्ज मॅनेथेमस नावाचा एका लष्करीजिंरानें काढीन कर-ण्याचा प्रयत्न केला पण तो कसला व केव्हा आशियामाग्य-नर मधील लष्करी उमरावाच प्रसिनिधि ऐलेक कॉम्मेनेस नादीवर बसला तेव्हा मोठ्या विरोधासुळे त्याला गादी सोडावी लागली दहाव्या कॉन्स्टांटाइनच्या कारकीर्दीत हा विरोध कळसात पोचला सिनेटमध्ये खालच्या दर्जाचे लोक येऊन त्यांनी लष्करी रावांची अतिशय छायाशट केली या धोरणामुळे सैन्य कमी होऊन अधिकाऱ्यांचाहि तुटवडा पडें लागला सुसहाजिरानें बाहेरच्या शत्रूंना तोंड द्यावें असे

भा व ४४

वादशहात्या वाळें शेवटीं सेल्युक खोमना जसजमा जय मिळत गेला तसतसे सरकारचे डोळे उघडले सनापति रोमे-नस डायोमेनेसला वादशहा करण्यात आले, त्याला सैन्य ठेवून तयार करणें भाग होते, त्यानहि मोठ्या परिश्रमानें हें काम हातीं घेतले, पण त्याचा काहीच उपयोग झाला नाहीं त्याचा पराभव होऊन तो पकडला गेला (१०७१) मुल तानांन त्याला बध्मक करून त्याचा गौरव केला पण लोकार्ना त्याला पदच्युत केलें व तो शत्रूच्या हातीं सापडून आपळा झाला अशा रीतीने पूर्वे आणि मध्य आशियामाग्यनर हाता-वेगळे झाले, रूम येथें सेल्युक राज्य स्थापिलें गेलें, १०८० मध्ये तुर्कांनी निकारा कावोग केलें जे प्रात सेल्युकानां च्यापिले नाहींत त्याचा दशा होऊन ते पारसी व स्थानिक धाडशी लोकांच्या भयस्थानी पडले

हेनिसची व डॅटिन रावांची भयोत्पादक दांस्तो—साम्राणें अकराव्या शतकाच्या ५ व्या दशकात साम्रा-ज्याच्या हल्लेकणामुळे व नालायकीमुळे तें लय पावत आहे अस दिसलें अँलेज्जन्स कॉमेनेस हा असाधारण लाय कीचा सुसई जेव्हा आला (१०८१) तेव्हा हा अत्य-वस्था मोडून मोठे बलिष्ठ सरकार स्थापण्यात आले त्याला सेल्युक येथेमेग आणि पश्चिमेकडे नॉर्मन या तीन लोकांशी झगडवयाचें होतें नॉर्मन लोकार्ना पूर्वे तैमपासून त्यांचे दक्षिण इटलीतला प्रात हिसकावन घेतले व सवध कॉम्मेनेस यन अमदानीत अँड्रिआटिक पलीकडील मुख्य जिकण्याच्या त्याचा वेतासुळे साम्राज्य फार धास्तीत होतें अँलेक्झिंडर-सच्या कारकीर्दीतील दोन अति महत्वाच्या गोष्टी म्हणजे शत्रूविरुद्ध मदत मिळविण्याकरिता त्याने केलेल्या भरपाई होत (१) नॉर्मन लोकांविरुद्ध हेनिसने आरमारी मदत दिल्याबद्दल त्याला व्यापारी हक् देणें भाग पडले (१०८४) त्यामुळे व्यापारी दृष्ट्या साम्राज्य हेनिस प्रजासत्ताक राज्याच्या आर्कित होऊन बसल (२) सेल्युकशी लटपटा-करिता पधिम युरोपात मदत सैन्य मिळविण्याचा त्याने खटपट केली त्याच्या मागणीला पांचवें व डॅटिन जिरती राष्ट्रांने दिलेख उरर म्हणून पहिली क्रूसेड मोहीम होय

क्रूसेडचे परिणाम—हा मदत अँलेक्झिंडरसला पाहिजे होती त्यापेक्षा अगदी निराळ्या स्वहत्वाची ठरली आपल्या सुत्तहाजिरीने व हुपारीने त्याने साम्राज्यावर आलेल खटपट दूर साहिलें ७ शिशियामाग्यनरचा मोठा भाग साम्राज्याला परत मिळन द्यावे पुर्वेस तुर्क दुर्बल होत चालले असता साम्राज्य बरेच जारावले ही मदत नसती तर विश्वीशियमने मॅनुएलच्या अमदानीत जें सामर्थ्य व ओज दाखविलें, तें त्याच्या आर्मा आले नसतें आशियामाग्यनरमध्ये क्रूसेडरनी पूर्वी साक्षा-ज्याच्या ताब्यात जें काही होत तें त्याला परत मिळवून देण्याच्या आटा पाळल्या, पण अँडिऑक निकत्यानवर (१०९८) त्यानी ह्याप्रमाणे न वासता नॉर्मन वॉहेमॉड याना तें आपल्यावड देण्याची परवानगी दिली अँडिऑकवर

उपटप्पे वादसाहाय्य द्या होता. कारण योल्याच वर्गोपवां ते त्याच्याकडे होते. हे कारण थिस्टशियम व युरासेम येथील लॅटिन सरकार (स्थापना १०९९) यामध्ये विरुद्ध आणण्यास पुरेमें होते. एरवी कूसेडने उत्पन्न केल्या नवीन राजकीय परिस्थिती साम्राज्याला अखेर पोक्याची होती याविषयी शंका नाही. कारण त्याची जमीन व समुद्र पश्चिम युरोपासून सीरियामधील लॅटिन वसाहतीकडे जाणारे हमर-स्तेच बनले होते तेव्हा वायव्येकडे सरकारला पवित्र भूमी-कडे जाणाऱ्या कूसेड मोहिमापासून आपले सरक्षण कर-ण्याच्या योजना करणे भाग पडले व या योजना पाश्चात्य राष्ट्रांना कूसेडच्या पवित्र हेतुमयील अडथळे वाटायचे हे त्याच्या दृष्टीने योग्यच होते. तेव्हा ग्रीक आणि लॅटिन लिथन बाल्यामधील धार्मिक वैर वाढत जाऊन परस्पर-विषयी अविश्वास व संकट वाढू लागले.

पूर्व आणि पश्चिम साम्राज्य च चर्च यांचा विरोध.—पहिल्या कूसेडपासून पूर्व आणि पश्चिम यामधील नवीन संघर्षाचा इतिहास, ग्रीक आणि लॅटिन यांचा १०५४ साली तुटलेला संयोग पुन्हा घडवून आणण्याविषयीच्या प्रयत्नांनी अगदी निगडित झाला आहे हा प्रयत्न अथराही झाला याच्यामधील आडवे हे सातव्या मेगरी-पासून पुढे झालेल्या पोपाचे मुख्य धोरण असे. हे घडून आणण्यासाठी प्रसंग येईल त्याप्रमाणे पोप पुढील दोहोपैकी एक मार्ग एकापुढे एक स्वीकारीत. पहिला मार्ग म्हणजे सातत्यासुक्त समेट व दुसरा म्हणजे एखाद्या पश्चिम राष्ट्रा-कडून साम्राज्य व्यापून टाकणे. पूर्वकडील वादसाहा नेहमी समेटाविषयीच्या कल्पना मनात बाळगून एका वर्षाविषयी प्रयत्न करीत. यात त्याचे धोरण राजकीय फायदे मिळवि-ण्याचे असे, व त्याची प्रजा तर नेहमी या एकाचिद्वध असे. प्रथम प्रथम मॅन्स्युल कॉन्व्हेंट पश्चिम वादसाहा तिसरा कॉन्व्हेंट याचा भिन्नत्व मित्र असे. पण कॉन्व्हेंटच्या स्पष्ट-निर्णय युरोपमध्ये अस्तित्वाने प्रमाणे आपले साम्राज्य स्थाप-ण्याची महत्वाकांक्षा त्याने धरली व रोमला हाती धरून आपला हेतु संकट होईल असे त्याला वाटले. त्याच्या पि-टाईच्या धोरणामुळे इटलीमध्ये युद्ध सुरू झाले. अंकोना त्याच्या हातात पडले पण त्याचे वल त्याच्या महत्वाकांक्षी योगानेना अनुरूप असे नव्हते. लॅटिन राज्याविषयी त्याची सहायभूति, तसेच त्याचा उपदेवणा यांमुळे तो आपल्या लोकांच्या मनातून अगदी उतरला. त्याच्या पश्चिमेकडील धोरणाविषयी सर्व राष्ट्रांने अभिप्राय दर्शविला. देशात राज्य-शक्ति होऊन त्याचा मुलगा अलेक्झिंडस याला पदच्युत करण्यात आले व पहिला अँड्रोनिकस गादीवर आला. अँड्रोनिकसच्या छोट्या कारकीर्दीत सर्व बाजूंनी आर्थिक व लौकिक प्रतिक्रिया सारली. त्याचे धोरण उन्मत्तवादीविषय-बातून त्यामुळे त्याचा नाश झाला. ऐंसेकॉजेलसने त्याच्या

प्रयत्नांना हरताळ फामला व राज्याचा पुरा नाश केला. युरोपियन प्रातातून बल्गेरियन आणि कालाविदन लोकाना जुलमी कराविद्ध चळवळ केली त्याचा परिणाम असा झाला की, डिमिसेस आणि बेसिल यानी केलेले कार्य पार नष्ट होऊन गेले व जॉन अँसेनने नवीन बल्गेरियन राज्य स्थापिले.

साम्राज्याचे तुकडे—१२०४ या घातकी सालात पूर्वकडे पश्चिम ख्रिस्तीसंप्रदायाचा कूसेड मोहिमा, व्यापारी वर्गस्व आणि व्हेनिसची महत्वाकांक्षा यायोगे होणारा प्रसार, हे जे संकट बरेच दिवस साम्राज्याला जावत होते त्याचा कळस होऊन साम्राज्य जित व विसृक्त झाले. याच वेळी ही जी वुन्हाड पडली ती अनेक आगंतुक कारणानी पडली असली तरी अशा आपत्तीच्या कारणावळ्या पुढळ दिवसापासून ह्यात होत्या ऐंसेकॉजेलसला त्याचा भाऊ तिसरा अलेक्झिंडस यांनी पदच्युत केले त्याचा मुलगा पश्चिमेकडे पळाला (१२०१), तेथे नवीन कूसेडची तयारी चालू होती. व्हेनिसने ती (मोहिमा) पवित्र भूमीला नेऊन सोडण्याचे काम आगावर घेतले होते. या राजपुत्राने स्वाधियाचा फिलिफ (याला त्याची वहीण दिली होती) आणि मॉटेफ्रेडचा कॉन्फेस यानी आपल्याला व आपल्या बापाला विजिंशियमची गादी परत मिळवून देण्याकरिता तिकडे मोहिमा घेऊन जाण्यासाठी दिनविले व कूसेडला मदत करण्याविषयी आणि ग्रीक धर्मसंस्थेचा रोमचा समेट करून देण्याविषयी त्यांना अभिप्राय दिले. व्हेनिसला हा वेग पसंत पडला. पण फिलिफचा शत्रू जी पोप तिसरा इनोसेंट याने त्याला हरकत घेतली. १२०३ मध्ये मोठ्या घटनेने ऐंसेकॉ आणि त्याचा मुलगा बांधा अलेक्झिंडस यानी राज्य परत मिळाले व अलेक्झिंडसने आपले वचन पाळले असते तर कूसेड सैन्य वॅलेस्टाइनला जाण्याला निघत होते. लॅटिन मदतसुळे ही झालेली राज्यपदप्राप्ति अतिशय लोकांविषय ठरली व अलेक्झिंडसला इच्छा असूनहि आपले वचन पुरे करता येईना. पुढे योल्याच महिन्यांनी त्याला पदच्युत कर-ण्यात येऊन एक बाहेरचाच मनुष्य गादीवर स्थापण्यात आला. पाचवा अलेक्झिंडस उपटवुन होता तरी मोठा स्वदेशभक्त होता. साहसाबाहेर लढ देऊन बसलेल्या कूसेड-डर लोकांनी, पूर्वी नॉर्मनानी जो वेत पडून आणण्यासाठी एकसारखा प्रयत्न केला होता, तो वेत पार पाडण्याचे ठर-विले व ग्रीक साम्राज्याचा शेवट केला. बांध्या कूसेडमधील पुटान्यांनी निपण्यापूर्वी हा वेत उरवून ठेवला होता असे म्हणता यायलाचे नाही. १२०४ पूर्वी हा कोणाच्या मनात सुद्धा आला नव्हता. साम्राज्य आपआपसांत कसे वाटून घ्यायलाचे हे प्रथम ठरवून नंतर त्यांनी 'सहर' घेतले. साम्रा-ज्याची वाटणी करताना त्यांनी मागेदर्शक अंधकृतेनिष्ठान पुढारी हेन्री टॅंडोले हा होता. त्याने अति धुंवित जित-प्राप्ति करून व्हेनिसचेच हित पाहिले व ग्रीक साम्राज्याचा

जागी नवीन लॅटिन साम्राज्य स्थापतीना आपल्याला ते माचक न होईल इतके दुर्बल असावे अशा त्याचा उद्देश होता. रोमनियाचे लॅटिन साम्राज्य यशस्विल्लेप्रमाणे सरंजामी पद्धतीचे संस्थापन होतं. ग्रीक मुलुगांत राज्य करणाऱ्या मर्व राजांचा तो वादग्रस्त असे. त्याच्या प्रत्यक्ष अधिकाऱ्यात कॉन्स्टंटिनोपल, दक्षिण ग्रेस, विधिनियन किनारा आणि एजियनमधील काही द्वीप इतका मुलुख होता. पण व्हेनिसवर अवलंबून असल्यामुळे, पेशान्या टंवाईमुळे व आरमार नसल्यामुळे त्याचा बोंडमारा झाला होता. त्याच्या हाता-ग्यालील मर्वेजानी सरदारांपासून त्याच्या स्वायत्ततेमुळे ग्रीक आणि बल्गेरियन यांच्या बरोबर भांडण्यात त्याला फारच थोडी मदत मिळाली. दहा वर्षांनंतर हा धुद डोलास टासले लागला व पोर्बोच्या प्रयत्नांनीही त्याचा नाश होण्याने थांबले नाही.

रोमन साम्राज्याच्या अवशेषांपासून तीन ग्रीक संस्थांने निर्माण झाली. कॉन्स्टेनियन पराभवातील एकांने ट्रेबिंडांड येथे एक स्वतंत्र राज्य स्थापिले, ते १४३१ पर्यंत टिकले. पुढे ऑटोमन लोकांनी ते जिंकून घेतले. एजेलीच्या एका नावेवाडकाने युरोपमध्ये एक स्वतंत्र ग्रीक राज्य स्थापिले त्याला एपावरसचे डेसपॉटेड असे नाव होते. पण सन्नाट-वशाचा सरा प्रतिनिधि थिओडोर लॅस्करिस असून त्याने निकामा येथे विस्ताराने उमराव जमा केले व १२०६ मध्ये तो वादग्रस्त म्हणून निवडणूक गेला.

पुनः घर डोकें - थिओडोर लॅस्करिस व त्याच्या मागून आलेले राने यांनी युरोप आणि आशियामधील लॅटिन साम्राज्यावर जोराच्या मोहिमा केल्या. कॉन्स्टंटिनोपल शहर बालाचोवलेगोरियननाच्या हातात पडते की फ्रांकाच्या हातात पडते असा मोठा प्रश्न येऊन उभा राहिला. पण वादग्रस्त मिचेल लिओथोलांगस हा मोठा मुसलमान व सेनापतीही असून १२६१ मध्ये त्याने ते कार्य करून त्याचा उद्देश लॅटिन लोकांपासून सर्व गेलेला मुलुख परत मिळविण्याचा होता, पण अंजुचा चार्लस हे एक त्याच्या मार्गात विघ्न उपस्थित झाले. चार्लसनं दोन्ही सिसिलीमधील होहेनस्टॉफन यांचा अंमल झुगारून दिला व रोमनियाचे लॅटिन राज्य पुन्हा स्थापण्याचा निश्चय केला. हे संकट दूर मारण्याव रीत मिचे-लने पोप दहावा ग्रेगरी याच्याशी संधान बांधिले; तो प्रत्येक मसलत देण्यास तयार होता. १२७४ मध्ये लीऑनसच्या बैठकीत या धर्मसंस्थाची एकी पडवून आणण्यात आली. या घोरणाप्रमाणे बालण्याचे वादग्रस्ताला फार जड गेले. त्याच्या प्रेमेमध्ये त्याच्याविषयी अविश्वास व अप्रति उत्पन्न झाली. त्याच्या मागून येणाऱ्या वादग्रस्तांनी हे धोरण सोडून दिले. मध्यंतरी पोपने कसा तरी अंजुच्या चार्लसला लगाम पातला पण चौथा मार्टीन हा आपल्यास जास्त उपयोगी पडेल असे त्याला भाटवून आले व १२८२ मध्ये ग्रीक साम्राज्यावर मोहीम करण्यासाठी त्याने जंगी

तयारी केली. सिसिलीच्या व्हेस्पर लोकांना त्याचे संरक्षण केले पण ते केवळ इतर सत्तांच्या भयस्थाना पटण्यासाठी होय असे पुढे भाटवून आले.

सर्व्हियाची उचल - तेराव्या शतकाच्या अखेरीस आशियामध्ये ओटोमनची व युरोपमध्ये सर्व्हियाची सत्ता प्रादुर्भूत झाली. आशियापासूनमध्ये ओटोमन तुर्कांचा हला परतविण्याच्या कामां साम्राज्याला भांडोत्री स्पॅनिश फीजेने मदत दिली. १३०६ मध्ये मूसा ही भांडोमन राजधानी बनली व इकडे बल्गेरियनाचा पराभव करून सर्व्हियन लोक वसंतियम मजळ मजळ येत चालले. स्टॉफन ड्यूमन (१३११-१३५५) च्या कारकीर्दीत सर्व्हियाची सत्ता शिख-रान पोहोचली.

सर्व्हिया आणि साम्राज्य यांचा नाश - इ. स. १३८७ मध्ये ओटोमननी सर्व्हियाची सत्ता चिरडून टाकिली. सुलतान पहिला बेसिद याने साम्राज्याचा आशियाखंडातील शेवटचा मुलुख जो फिलाडेल्फिया, तो जिंकून घेतला आणि १३९३ मध्ये बल्गेरियन राजधानी ट्रान्को बावीज वेळी. यावेळी कॉन्स्टंटिनोपल वेढले गेले, धाकट ऑटोमन सत्तेला प्रहण लायले पण तैमूरच्या हल्ल्याने ही विमयाची साट भांगली. पहिल्या महुंमदाला वादग्रस्त मॅन्युएलशी सत्य करणे भाग पडले, पण ही डिलाई थोड्याच वेळची होती. दुसऱ्या मुरादेने बेजिआनोपल घेतले व कॉन्स्टंटिनोपल घेण्याचा प्रयत्न केला (१४५२) यावेळी प्रोममध्ये पॅलि-ओलॉजी लोकांना फेंकवर जय मिळत गेला ही गोष्ट फारशी जमेत धरता येत नाही. हा प्रसंग फार आणीबाणीचा होता. वाटननद्वारेपरत तुर्कांच्या हाती असून हेगरीवर खाची दृष्टि होती. साम्राज्यास पश्चिम युरोपातूनच कायती मदत मिळण्या नाराजी होती सहावा जॉन आणि मॅन्युएल या दोघांनी पश्चिमे-कडे जाऊन मदतीचा खटपट वेळी साम्राज्याबरोल संकट म्हणजे रोमचा फायदा, असे असल्याकारणाने एकीचा प्रश्न पुन्हा जोराने पुढे आला पोप चौथा यूजेनियस याने आरयेने हा प्रश्न हाती घेतला. त्याचा परिणाम म्हणजे १४३९त फ्लोरेंस येथील बैठकीत ठरलेला 'एक्विसाशन' (डिक्ली ऑफ यूनिअन) होय. वादग्रस्त व वरिष्ठ धर्माचार्य यांचा खरोखरीच अनुकूल होते पण लोकांना व मिशु-काना ते पटले नाही. व त्यामुळे आचार्यमिशुकात भांडणे सुरू झाली. साम्राज्याला यथावश्यकरीत चौथ्या यूजेनिय-सने संप्रदाययुक्त (कूतेड) पुकारले. व १४५३ मध्ये हेगरीयन आणि पोल लोकांनी मुरादवर जय मिळविला. पण पुढील वर्षी म्हाारनाच्या रणभूमीवर याचा भयंकर सूड उमवला गेला. पुढे ९ वर्षांनीदुसऱ्या महुंमदाच्या कारकीर्दीत शेवट होण्याची वेळ आली १५००,००० लोकांनी समुद्राच्या व जमिनीच्या मातून शहराला वेढा दिला. वादग्रस्त ९ वा कॉन्स्टंटिन यानाच्या जवळ सारे ८००० लोक होते. पश्चिमे-कडून त्याला काही मदत नव्हती, पण जॉन जस्टिनियनी

नांवाचा एक अनुभवशील व धाडसी जिनोडे मिपाई दोन म्हणे आणि ४०० उरलाप्यारी मिपाई (क्युरेसिअर) घेऊन बादगद्दाच्या मदतीला आला. व्हेनेझियन आणि जिनोडे या दोन्ही परकी लोकांनी संरक्षणाच्या कामात फार तरगत दाखविली. पण कांहीएक उपयोग झाला नाही. जस्टिसियनी मर्यादा होऊन पडला. दुर्दैव लोक निवट करून पुढे पुढे. कॉन्स्टंटिन मोला सौपाने लढता लढत मारला मोला. तेव्हा लवकरच मुसलमानांच्या सत्ते नी दिस्ती मंत्रदायाची रामधानी, ते कॉन्स्टंटिनोपल शहर त्याच्या हातात पडले; व यशा रीतीने पूर्व साम्राज्याचा कायमचा निरास लागला.

कॉन्स्टंटिनोपलच्या पाडाबाच्या प्रसंगी दिस्ती राष्ट्र स्वस्थ वगळी या गोष्टीचे ऐतिहासिक स्वरूप रक्षात येण्यासाठी पश्चिम-यूरोपाची रिपब्लिक अकथमिली पाहिजे. ती रक्षात येण्यासाठी पूर्वपश्चिम साम्राज्याची एकमेकाशी तुलना व एकमेकाशी संबंध रक्षात आणला पाहिजे.

रोमचे पश्चिम साम्राज्य आणि पूर्व साम्राज्य याची तुलना स्थूलपणे अशी मांडता येईल की, पूर्वेकडे साम्राज्याच्या मातंग्यामुळे राष्ट्रीयत्वाचा विकास झाला नाही. पश्चिमेकडे साम्राज्याच्या ढगूनये अस्तित्व पण साम्राज्याच्या सत्तेचा अभाव या प्रकारची परिस्थिती अगत्यामुळे लहान संस्थाने आणि राष्ट्रे हीं आपण राहिली एवढेच नव्हे तर राष्ट्रस्वरूपात विकास पावली आणि साम्राज्यकल्पना अनेक लहान संस्थानांच्या रक्षणापुरती राहून रोमनसाम्राज्याच्या ऐवजी अर्जन साम्राज्य आणि आन्ट्रोपेरियन साम्राज्य हीं दोन साम्राज्ये उत्पन्न झाली; आणि बालच्या महायुद्धाचा परिणाम म्हणून ही साम्राज्ये अर्जापासून नष्ट होऊन जर्मनी हे लोकमत्ताक राष्ट्र आणि आस्ट्रियन साम्राज्याचे तुकडे पडून चेकोस्लोव्हाकिया येथे लहान राष्ट्रे तयार झाली. पूर्वेकडील रोमन साम्राज्याचा बराचसा भाग तुर्कींनी घेतला, तर पश्चिमेकडील रोमन साम्राज्याचा मुल्ग, स्पेन, बरील बोल्ला काळापर्यंत गेला, व्हिएनाला वेढा या गोष्टी वगळता तुर्कीच्या उपयोगी पावून यशस्वी मुल्ग राहिला. गिरती मंत्रदायाची गता व स्वरूप दोन ठिकाणी भिन्न आहे. गिरती मंत्रदायाचे अधि. कारी पूर्वेकडे साम्राज्याच्या गत्यामुळे लौकिक अधिका- राना नमुन आगत. पश्चिमेकडे सर्वलोकसंमोजक लौकिक गता दुवेत साम्यामुळे, आणि प्रत्येकी सर्वेक्षकांनी येथेच साम्राज्याभित्त करून घेतला गेला अधिकाधिक यशस्वी होत गेला. शोक बरे आणि ग्याऊप यांचा परिणाम रशियावर साम्यामुळे रशियात बराच काळ पैराग्य बळग लागू लागला.

इतिहास सांगण्याचा काम जे पश्चिमेकडील साम्राज्याचा दुर्दैवपण व्हाणून गाऊन गाऊन गेला नव्हे बराचदाही. साम्राज्या इतिहासाचा प्रत्येक भाग लक्षात घेऊन घेतला

यूरोप व आशिया यांच्या स्वरूपांत फारसा भेद दिसत नाही. साम्राज्याची अस्तित्वता, साम्राज्ये व राज्ये यांच्या सरहद्दीत थडलावडल इत्यादि गोष्टी आपणांस यूरोप व आशियांत सारखाच परिचित आहेत. रोमन साम्राज्य, चंद्रगुमाचे साम्राज्य, इराणचे साम्राज्य. यांत वस्तुतः फारसा फरक नाही. कांही अंशी पूर्वाच्या राजांपासून खंडणी घेऊन व्यवस्था त्यांच्या कडेतून ठेवणे, कांही अंशी स्वतःच व्यवस्था पहाणे इत्यादि क्रिया दोन्हीकडे दिसतात. ही सारखीच जरी रूपात घेतली तरी यूरोपच्या इतिहासास कांही तरी वेगळेपण आहे ही गट नाकबूल करता यावयाची नाही. यावरिती सर्व यूरोपचा या फाला इतिहास स्थूलरुपात २ पण्यास हात करून घेतला पाहिजे.

यूरोपचे एकत्व.—भूपृष्ठ स्वरूपाच्या दृष्टीने यूरोप हे आशिया खंडापासून पुष्क मानता येत नाही यूरोपच्या इतिहासात बंगल्या गोष्टीचे पर्यालोचन केले पाहिजे हे सांगणे बटिण आहे यूरोपियन संस्कृति तिच्या हृदय प्रारंभापासून आतापर्यंत यूरोपलाच चिबटून राहिली नाही, तरी यूरोपचा इतिहास म्हणजे यूरोपियन संस्कृतीचा व ज्या पारकांच्या योगाने तिला आणचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे त्यांचा इतिहास होय. यूरोपियन संस्कृतीचा इतिहास यूरोपच्या इतिहासातून वगळला तर सर्व यूरोपला स्वतंत्र इतिहास आहे विषा नाही याविषयी इतिहासकारांच्यांढितात डांका उत्पन्न होईल. चिरकाल व अनेक व्यापारमय अशा ज्या संघांनी यूरोपच्या मध्यावचा भागात परस्पर सहसात व तन्मूलक एकमेकांवर उत्पन्न झाला त्या संस्था म्हटल्या म्हणजे रोमन साम्राज्य व रोमन कॅथोलिक वंश त्या होत. सर्व साम्राज्य, राजघमंदास अथवा राष्ट्रव्यवहारशास्त्राने बद्ध अगळेच्या राष्ट्रांचा मंत्र याअर्थी “यूरोप” शब्दाचा उपयोग १९ व्या शतकांतच होऊ लागला. अथवायुगाच्या पूर्वी “यूरोप” शब्द उच्चारला असात केवळ “पूर्वावरील एक भाग” एवढाच बोध होई. संस्कृतीने, आचाराने, व इतिहासाने एकरूप पावलेल्या साम्राज्याचा बोध होत नव्हता. ज्याप्रमाणे हागे मरन संस्कृतीच्या राष्ट्रवाचने यूरोपला एकाच आले आहे त्याप्रमाणेच मध्ययुगात यूरोपचे ऐक साम्राज्यमूलक व गिरतीमंत्रदायामूलक होते. रोमन साम्राज्य आणि गिरती मंत्रदाय या संस्था मुक्ततः यूरोपच्या जमिनीवर वाटण्या होत्या. ज्या लोकांम पुष्क लोक अशी मंत्र देता केले अशा लोकांचे पुष्क व स्वतंत्र राज्य पाहिजे हे तत्त्व, व त्यावर बनलेली राज्यपद्धत ही मूळची यूरोपीय आहेत अशा यूरोपियन संघकारांचा साम्राज्य आहे ग्याति तो साम्राज्य आहे. त्यांत मय बोधचा संज्ञाने आहे. जरी यूरोपच्या बहुतेक घडामोडींचा यूरोपवर परिणाम झाला हे यूरोपियन संघकार कट्ट करताना, लक्षात राहून पद्धति मूळची आमणीच असे हे म्हणण्यास गोटीत नाहीत. यूरोपियन इतिहासकार म्हणतात ते मंत्र आहे की बंध

याचे दिग्दर्शन करणे जरूर आहे. युरोपियन इतिहासकार म्हणतात की ह्या युरोपात "राष्ट्रपद्धति" प्रचलित आहे. राष्ट्रपद्धति म्हणजे ज्यास पृथक लोक असा सत्ता देता येईल असा लोकांचे पृथक राज्य पाहिजे ही पद्धत. परंतु वस्तुस्थिति तशी नाही. युरोपात आज असे एकही राष्ट्र नाही की ज्यात एकाच महत्त्वशक्ती, संघट्टायाचे किंवा एकच भाषा बोलणारे लोक आहेत. प्रत्येक राष्ट्रात एक बंध अगर मंत्रदाय प्रसूत असून त्याच्या भोवती लहान लहान राष्ट्रांमार्फत असलेल्या आहेत उदाहरणार्थ इंग्लंडाचे राष्ट्र (नेशन) या नावाने इंग्रज लोकांचे राष्ट्र असा मध्य होता परंतु वस्तुस्थिति तशी नसून इंग्लंडमध्ये निरनिराळ्या राष्ट्रांमार्फत, भाषा, धर्म व पंथ हे प्रचलित असून पुढील वेळा त्याचे हितसंबंधी मिश्र असतात. रात्रे पाहिले असता इंग्लंडात इंग्लिश राष्ट्रांमार्फत ही प्रबल असून तिला स्कॉटिश, वेल्स बंदीरे मंत्रजाती चिन्हाच्या आहेत. "इंग्लिश नेशन" याचे इंग्लिश राष्ट्रांमार्फत दुसऱ्या राष्ट्रांतरील राज्य असे सधून करिता येईल संस्कृतीने, आचाराने व इतिहासाने, एकाच पावलेल्या युरोपियन साम्राज्याने व्यापलेला प्रदेश व युरोप म्हणून समजला जाणारा पृथ्वीचा भाग हे केव्हाही एक नव्हते. उदाहरणार्थ रशिया जरी युरोपमध्ये मोठ्या तरी पीटर धी प्रेट पर्यंत त्याचा युरोपच्या इतिहासाशी काहीही संबंध नव्हता. पुन्हा तुर्की साम्राज्याचा जरी गिऱ्यापासून युरोपच्या इतिहासावर पुष्कळ परिणाम झाला आहे तरी ते मुख्यतः आग्नेयादिक बाज असून इ.स. १८५६ पर्यंत सामान्य धर्मशास्त्राने यद् असा राष्ट्रस्थात त्याचा समावेश झाला नव्हता.

युरोपीय संस्कृतीचे घटक.—युरोपीय संस्कृतीच्या घटनेचा इतिहास वाचकाच्या म्हणजे खालील विषयावर विवेचन केले पाहिजे

(१) एजिप्ट व ग्रीक संस्कृति, (२) रोमन साम्राज्य (३), द्रिस्ती समदाय (४), ट्यूटन लोकांमध्य झालेला रोमन साम्राज्याचा नाश व त्या नाशानंतर उत्पन्न झालेला राष्ट्रसमुदाय युरोपची विचारपद्धति व तिचे वाङ्मय व कला यातील वैशिष्ट्य युरोपात एजिप्टन संस्कृतीपासून मिळालेले एजिप्टन संस्कृति ग्रीक संस्कृति या नावाने प्रगल्भ दशेस पावले तिचे मरिस्तर वर्णन मागे दिलेले आहे. प्रगतसत्ताक रोमनपासून युरोप, कायद्याची कल्पना व राजकारभाराची पद्धत मिळाले, जिवाय रोमनसाम्राज्य नष्ट झाले तथापि रोमन साम्राज्याने प्रचारात आणिलेले धर्मशास्त्र तसेच राहिलेले व त्या धर्मशास्त्राची मान्यता नवीन उत्पन्न झालेल्या राजास, संस्थानिकास, व सामान्य लोकांस स्वाभाविकपणे राहिली आ सर्वोपेक्षा मिस्त्री मंत्रदायाने युरोपच्या इतिहासावर आस्त परिणाम केला आहे. ज्यावेळेस रोमनसाम्राज्य नष्ट झाले व सर्व टिकाणी अंधाधुंदी माजली त्या वेळेस युरोपातील निरनिराळ्या राष्ट्रांमार्फत आपण एक आहोती ही भावना उत्पन्न करण्याचे काम द्रिस्ती समदायाने केले.

म्हणून युरोपचा इतिहास लिहावयाचा म्हणजे प्रथम ग्रीक व रोमन येथील वीर राज्यपद्धतीचा उद्भव, नंतर त्यांची साम्राज्य स्वरुपी वाढ व नंतर स्वातंत्र्य ग्रीक संस्कृति व द्रिस्ती समदाय याचा परिणाम, याचा इतिहास लिहिणे होय. ग्रीक संस्कृति व रोमन साम्राज्य याचा इतिहास अन्यत्र दिल्याच आहे आता रोमा संस्थेची उत्तरकालान स्थिति, ट्यूटन लोकांनी रोमन साम्राज्याचा नाश करून निरनिराळ्या राज्ये कशी स्थापन केली व त्यांचे पुढे काय झाले इत्यादि गोष्टी विवेचनीय आहेत.

रोमन साम्राज्याच्या पश्चिम भागाकडे आता आपण वळू. इ.स. ४७६ साली रोम शहर ऑडोएकरच्या ताब्यात आले. तेव्हापासून एकीकडाला घातकाच्या प्रारंभापर्यंत पश्चिमेकडे रोमन साम्राज्याचे अस्तित्व एकसारखे चालूच होते अशी युरोपीयाची कल्पना होती. ऑडोएकरच्या कालापासून इ.स. ८०० पर्यंतच्या दीर्घ कालामध्ये लहान लहान संस्थाने स्वतंत्रपणे कारभार चालवीत होती, पण साम्राज्यसत्ताधारी एम्परर हा मात्र पूर्वेकडील कान्टाटि-नोपलचा सम्राट होता इ.स. ८०० मध्ये मात्र साम्राज्यसत्ताधारी पोपने अभिषेक करून नवीन तयार केला ज्यास हा अधिकार दिला तो मनुष्य म्हटला म्हणजे चार्लम धी प्रेट ऊर्फ शार्लमान होय याच्या वेळेस रोमन साम्राज्यात पुन्हा जे इतिहासावर झाले ते पूर्व साम्राज्याच्या अतापर्यंत होते पूर्व साम्राज्याचा जेव्हा अंत झाला तेव्हा पर-वाच्या महायुद्धाच्या अंतापर्यंत चालू असलेले हाफ्सबर्ग घराणे रोमन साम्राज्याधिकारावर स्थापन झाले होते

रोमन संस्थेचा उद्भव—ट्यूटन बंदीरे रानटी लोकांच्या स्वाभ्या होण्यापूर्वीच रोमन साम्राज्य नामशेष झाले होते रोमन साम्राज्य म्हणजे रोमनलोकनिघडित साम्राज्य अथवा ज्या राज्यांकरिता रोमन लोक आपला देह रणागर्भी देवांत अमृत अगर उषा संझायात प्रजासत्ताक रोमने घालून दिलेला धर्मशास्त्राची वाढ झाली होती असे रोमचे राज्य असा अर्थ केंद्रास रोमन साम्राज्य माहीत केव्हाच होऊन गेले होते. रोमन ग्रीक, रोमन इंग्लिश, रोमन इत्यादी वेळेस रोमन शहरात, परकी लोक दिसू लागले होते आणि वेबळ पूर्वीच्या इतिहासाची आणि अधिकाराशी कोणी तरी वसा तरी संबंध उत्पन्न करून ती अधिकार आपल्या ताब्यात व्यावा आणि त्या संस्थेसाठी असलेल्या रक्षासाठी आपल्या हुकूमतीत चालू याचे अशी स्थिति झाली होती लुटाळून करणारे बंडखोर आणि सत्ताधीश असलेले रोमन मंत्राट यातील परक युद्धातील यशाच्या पूर्णतः अवलंबून राहिले होते

जरी ट्यूटन बंदीरे रानटी लोकांच्या स्वाभ्या इ.स. १८५६ च्या घातकापासून सुरू झाल्या तरी इ.स. ४७६ च्या घातकापासून त्याचा जोर विशेष वाढला याचा परिणाम असा झाला की, कॉन्स्टन्टाईन बादशहाने आपली राजधानी रोमहून कॉन्स्टन्टाईनोपल येथे नेली तेव्हापासून फॉर्मेनदी-

पामून ठेगिमतपयत धमलेल्या सर्व साम्राज्याचा कारभार कॉन्स्टान्टिनोपल येथेच चालत असे. परंतु हे फार दिवस टिकणे शक्य नव्हते, कारण दिवसेंदिवस स्वाभ्याची संस्था वाढत चालली. व साम्राज्याच्या प्रत्येक भागाची विशेष वाढती येण जरूर झाले आणि ते कॉन्स्टान्टिनोपलसारख्या दूर अथलेच्या राजधानीपासून करणे शक्य नव्हते म्हणून त्या त्या थिंथाडोसियस बादशहाच्या मरणानंतर साम्राज्याचे दोन विभाग झाले. येथूनच रोमनसाम्राज्याचा नाश होण्यास प्रारंभ झाला. याशिवाय यावेळेस पूर्वे युरोप व पश्चिम युरोप यांचा आचार व रीत यांमध्ये अंतर पडण्यास प्रारंभ झाला.

रोमवर स्वाभ्या—रोमनसाम्राज्यावर स्वाभ्या करणारे लोक एकाच प्रकारचे नव्हते. कित्येकांत राजसत्ता वाढली होती आणि कित्येकांत गोत्रप्रेष्ठ सत्तात्मक राज्यपद्धति प्रचलित होती. कित्येक केवळ लुटीकरिता स्वाभ्या करीत व कित्येक स्वाभ्या कायमची वसती करण्याकरिता. जमिनीच्या शोषार्थ अटकण्याच्या लोकांनी केल्या होत्या सरदारच्या किंवा सध्यानिवल्या मनापस्यासाठी केल्या स्वाभ्या बहुधा प्रदेश जागीच करून वसती करण्यासाठी केल्या असत. गोत्रप्रेष्ठसत्तात्मक वर्गात गॉथ, व्हॅन्डॅल, बर्गण्डियन व लोबर्ड यांचा समावेश होता व दुसऱ्यात सैनसनीमधील फ्रँक व ब्रिटनवर हल्ला करणारे सॅक्सन लोक मोठ्यात या दोन वर्गात मोठा महत्त्वाचा फरक आहे. पहिल्या वर्गातील लोकांनी आपलेपणा कायम ठेविला नाही. त्यांच्यातील सर्व सैन्या कायमच्या रुपास आऊन ते रोमन साम्राज्यात संतर्पण पावले. दुसऱ्या वर्गातील लोक हे व्यापक स्वतंत्र होते. त्यांनी आपलेपणा कायम ठेवून आपल्या राजाच्या बळावर रोमन साम्राज्याचा नाश करून एक नवीन राज्यपद्धति निर्माण केली. साम्राज्याच्या एवढी निरभिराळे प्राप्त स्वतंत्र असावे हे या राज्यपद्धतीचे धोरण असून तिची पुढे वाढ मरजामी राज्यपद्धतीत (फ्यूडल मिनिटम मध्ये) झाली.

ट्यूटन लोकांच्या स्वाभ्या—हून लोकांच्या स्वाभ्यामुळे ट्यूटन लोकाना प्रथम रोमनसाम्राज्यात आश्रय घेणे भाग पडले. इ. स. ३७८ यावर्षी ऑस्ट्रियापल जवळ झालेल्या लढाईत ट्यूटनपैकी गॉथ लोकांनी व्हॅन्डॅल बादशहाचा पराभव करून त्यास ठार केले. इ. स. ४१० मध्ये पश्चिमेकडल गॉथ लोकांचा राजा अलेरिक याने रोम शहर लुटले. त्याच्या मरणानंतर गॉथ लोक स्पेन व गाल या दोन प्रांतात झाले. इ. स. ४५१ यावर्षी व्हॅन्डॅल लोकांचा राजा गॅनेरिक याने रोमन आधिपत्येमध्ये आऊन नवीन राज्य स्थापिले. हे पुढे एक सेंट अरमार्स व चांचे गिरी करणारे राज्य म्हणून प्रसिद्ध झाले. इकडे फ्रँक, बर्गण्डियन वगैरे लोक फ्रान्स व जर्मनीमध्ये प्रवेश करीत

होते व ४४९ नंतर ज्यूट, थार्ल, व साक्सन लोकांनी ब्रिटन बळकावले.

हून लोकांची भीति—यावेळेस हून म्हणजे तुराणी लोक आणि लोकांचा पराभव करून युरोपात कायमची वसती करितात की काय अशी भीती पडली. परंतु इ. स. ४५१ यावर्षी झालेले रोमन, गॉथ, व फ्रँक वगैरे लोकांनी एट्रियमच्या सैन्यापल्याखाली हूनलोकांचा राजा अटिला याचा पूर्ण पराभव केला. या जयाने युरोप, आशिया व आफ्रिका या खंडापासून वेगळे झाले व तेथील सध्याची वाढ अग्रतिवृत्तपणे होत गेली. तेथे आता ख्रिस्तो संप्रदाय हा कायम राहणार हे स्पष्ट झाले.

साम्राज्याचे एकीकरण—इ. स. ४७६ यावर्षी ओटोस याने रोमशहर जिंकले व तेव्हापासून साम्राज्याच्या पश्चिम भागावर एक स्वतंत्र बादशहा नेमण्याची जी चाल त्या विश्वेडोसिस बादशहाच्या मरणानंतर सुरू झाली होती ती बंद पडली. सेनेटच्या अनुमतीने साम्राज्याच्या पूर्वभागावरचा बादशहा सैनो हाच सव साम्राज्याचा कारभार पाहू लागला. इकडे पूर्वे गॉथचा राजा थिओडोरिक याने इटाली, गॉल व स्पेन जिंकून एक साम्राज्य स्थापिले परंतु त्याच्या मरणानंतर ते साम्राज्य नष्ट होऊन त्यापासून नवी लहान राज्ये निर्माण झाली. पुढे जस्टिनियन बादशहाच्या कारकीर्दीत आग्नि-मधील व्हॅन्डॅल साम्राज्य नष्ट झाले व स्वतंत्र झालेल्या लहान लहान राज्यास जस्टिनियन बादशहाने पुन्हा आपल्या तऱ्यात आणिले. परंतु ही व्यवस्था फार दिवस टिकली नाही. जस्टिनियनच्या मृत्यूनंतर साम्राज्यात पुन्हा बंडाळी माजली. इ. स. ५५८ या वर्षी अलबोइनच्या सैन्यापल्याखाली लोबर्ड लोकांनी इटालीमध्ये शिरून थोडोडे नासधूस करून तेथे एक स्वतंत्र राज्य स्थापिले. व जरी हेरॅडिकस बादशहाने आशियात कधी बशी आपली सत्ता कायम ठेविली तरी पाश्चाते आता खरे पडिले असता इटाली साम्राज्यापासून विभक्त झाला इटाली साम्राज्यापसून विभक्त झाल्याने पोपच्या राजकीय सत्तेस वाढण्यास चाव मिळाला. इ. स. ६ व्या शतकाच्या आरंभी गॉथ लोकांचा राजा थिओडोरिक हा रोमवर राज्य करीत असता रोम हे बादशहांचे मुख्य ठिकाण असून त्याच्या प्राचीन आयुष्यश्रमाची परंपरा कायम होती. परंतु पोप प्रेगरीच्या वेळेस रोम हे पोपाचे शहर बनले व रोमन सम्राटांची पुष्कळ सत्ता पोपकडे गेली.

महमदी संस्थाच्या उदय—याच वेळेस मुसलमानांनी संप्रदाय उदयास आला व याचाहि युरोपाच्या इतिहासावर फार महत्त्वाचा परिणाम झाला. महमदाने स्थापन केलेल्या या संप्रदायाचा परिणाम इ. स. ६३२ पर्यंत पारसा भासला नाही. परंतु पुढे मुसलमान लोक प्रचलू लागले. त्यांनी हेरॅडिकस बादशाहाने ख्रिस्ततां हाडित व उत्तर आफ्रिका जिंकली. पुढे त्यांनी गॉथिक राज्य पुढील

मिळविले. नंतर स्पेन जिंकून ते पिरिनीच्या पलीकडे नार-
योन पर्यंत गेले मुमुलमानां सत्ता वाटल्यामुळे स्थिती संस्थिति
ही युरोपच्या पलीकडे गाऊ शकली नाही. याशिवाय
पूर्वेकडील व्यापाराचे मार्ग बंद झाले. नारयोनच्या पुढे
मुमुलमान लोक जर्जे शकले नाहीत; कारण लश्करच दुसऱ्या
लढाईत त्याचा चार्लस मार्टेल याने पराभव केला. पुढे
मुमुलमान लोक गॉल सोडून निघून गेले स्पेनमध्ये मात्र
बराच काळ ते टिकाव घेऊन राहिले व तेथे त्यांनी एक श्रेष्ठ
संस्कृति निर्माण केली. या संस्कृतीचा परिणाम मध्य-
युगात युरोपच्या बौद्धिक जीवनान्वर फार होऊन तिने त्या
वेळच्या विचारास एक नवे वळण दिले

कॅरोलिंगियन घराणें:—दुसऱ्या लढाईमुळे चार्लस
मार्टेलची कीर्ति वाढली. वस्तुतः हाच आता फ्रँक लोवाचा
राजा होता. त्याच्या मरणानंतर मेरोव्हॅक घराण्याचा जेन-
डला पुरुष पदच्युत झाला व त्याची गादी चार्लसच्या
मुलाला मिळाली. त्याच्या घराण्याला कॅरोलिंगियन घराणें
म्हणतात. हे घराणें पुढे फार प्रसिद्धीस आले.

पूर्वपश्चिमेची ताटातूट:—इ. स. ७९७ या वर्षी
युरोपच्या इतिहासात एक मोठी महत्वाची गोष्ट घडली. ती
अशी की, कॅरोलिंगियन बादशहाची आई इरेन हिने
आपल्या मुलाला राज्यापासून दूर करून राज्यसूत्र आपल्या
होताय घेतली, तेव्हा पश्चिमेकडील लोक हो हो असून सत्ता
रोमन साम्राज्यावर बसता येत नाही असे म्हणून तिची हस्त
कबूल करीनात. त्यामुळे आतापर्यंत पश्चिमेकडील राज्ये
नापाळाला तरी रोमना सामर्थ्यास सत्ता कबूल करीत, परंतु
आपुढे तीं पंगदीच स्वतंत्र होऊन त्याचा रोमन साम्राज्याशी
काही एक संबंध उरला नाही. इ. स. ८०० मध्ये पोप
लिओने फ्रँक लोकांचा राजा हार्लेमान यास रोम येथे राज्या-
भिषेक करून नवीन साम्राज्याची स्थापना करविली. या
साम्राज्याचा जर्मनी, इटाली, फ्रान्स इतलीं वा बराचसा भाग
व एनीपर्यंत स्पेन इतका प्रदेश मोठ्या असे असो

या साम्राज्याचा इतिहास देव्यापूर्वी मध्यंतरी वर उल्लेखि-
लेल्या योड्याच काळात अनेक पडमोडी पडवून आणणाऱ्या
महंमदी संप्रदायाकडे आपणास लक्ष दिले पाहिजे.

प्रकरण १७ वे.

खलीफत व इस्लामाचा प्रसार.

पूर्वी तेराव्या प्रकरणात महंमदाचे पूर्व चरित्र थोडक्यात
देऊन त्याच्यावर संप्रदाय स्थापन करण्याच्या सुमारास
कोणती संकटे आली व त्यातून त्याने वाट कशी काढली
व आपले अनुयायी दहशतक कसे जमविले व ज्या अर्केतून
त्यास एका रात्री पटून जावे लागले त्या मजेवरच स्वारी
करून त्याने ते शहर कसे हस्तगत केले ती हकीकत दिली

आहे. व युराणातील निरनिराळे भाग वसकरी उत्पन्न झाले
व निरनिराळ्या वाक्यांत युराणाचे नियम कसे आहेत हे
सांगितले आता या प्रकरणात महंमदी संप्रदायाचा त्याच्या
मरणांतर निरनिराळ्या प्रांतात वसरता प्रसार झाला, निर-
निराळ्या महंमदी खलीफांनी कोठकोठे सत्ता गाजवली
त्याची माहिती देऊन सध्या महंमदी संप्रदायाचे अस्तित्व
नवाच्या कोणकोणत्या भागात आहे ते दाखविले आहे.

खलीफत:—जगाच्या संस्कृतीचा व इतिहासाचा मुमु-
लमानांनी जे वळण दिले ते ध्यानात आणणे अवश्यच आहे.
इस्लामी धर्माचा पंगडा सर्व लुन्या खंडावर केव्हा ना केव्हातरी
पूर्णपणे वसलेला दिसून येतो. खलीफ (मागाहून येणारा
प्रतिनिधि) हा या धर्माचा धार्मिक व व्यावहारिक वाच-
तांतला सर्वश्रेष्ठ सत्ताधारी पुरुष अमुन, तो बहुधा महंमद
पैगंबराच्या कुळतला असे. खलीफ ही पदवी प्रथम अबू-
बकरपासून सुरू झाली ती महंमदानंतरचे अबूबकर आदि-
चार आत्व लोकसत्ताक राज्याचे अधिपती उमईदवंश,
आब्बासीवंश, स्पेनचा उमईदवंश, फातिमाईदवंश, इमिस्तचा
आब्बासीवंश, व इतर याकडे चालत आलेली होती इ. स.
१५१७ मध्ये इमिस्तच्या आब्बासीवंशातील शेवटच्या खली-
फाकडून ही पदवी तुर्की राजघराण्यात आली. ती आपापि
चालत आहे. परंतु कुकल्याच झालेल्या महायुद्धानंतर युरोप,
मध्य प्रीस व तुर्क यामध्ये लढे चालले होते व मित्रसंघाने
जे अधिकृत विकट केले त्यात सत्ताधारी खलीफ मित्रसंघास
असह्य दिसून आल्यामुळे सध्या तुर्क पक्षाने त्यास राज-
कीय नसबवरून पदच्युत करून सध्या त्याकडे फक्त धार्मिक
सत्ता ठेविली आहे. म्हणजे आज त्याची किंमत इकडील
निवेल मराठीष्ट शहराचार्यपेक्षा जास्त नाही. या खली-
फाच्या राज्याचा म्हणजे खलीफतचा संकीर्णविकास फसकत
होत गेला. हे पुढे थोडक्यात दिले आहे.

पहिले चार खलीफ.—अबूबकर (इ. स. ६३२—
६३४), उमर (६३४—६४४), उस्मान (६४४—६५६)
आणि अली (६५६—६६१) हे मदीना येथे लोकांनी निव-
डलेले खलीफ होते. याच्या कारकीर्दीला "आरबांचे लोक-
सत्ताक राज्य" म्हणतात. अबूबकरचा सरदार सारंग
याने बहुतेक अरबस्तान पादाक्रांत करून इ. स. ६३५ त
दमास्कस शहर काबीज केले उमर खलीफाने सिरिया देश
जिंकून, ज्याकरिता पुढे कित्येक शतके तिस्ता व मुमुलमान
यामध्ये मोठमोठी युद्धे झाली. ते यरशलेम शहर हस्तगत
केले. इराकमध्ये इराणी लोकांशी सामना करून त्यांना तेथून
हुसकून लाविले. ६४० मध्ये उमर नावाच्या सरदारांनी
इमिस्तवर खलीफाचा अंमल बसविला, म्हणजे फार थोडा
अवधीत मुमुलमानांनी आर्यन लोकांपासून बहुतेक सर्व
सुख्य सुख्य लुने सैमिष्टिक प्रदेश जिंकून घेतले. ते प्रदेश
म्हणजे यरशलेम, सिरिया, मेसोपोटेमिया, अशुरिया, आणि
नाबिलोनिया हे होत. या विषयमालिकेत इमिस्तची भर

पातून आमाड अरबस्तानच्या सरहद्दीवरील प्रदेशाचे एक पूर्ण वर्तुल आपल्या मालकीचे केले १३५ मध्ये बसरा व कुत्ता ही शहरे वसविली जाऊन नवीन साम्राज्याची ती वेदस्थाने बनण्यासकत महत्त्व त्यांना प्राप्त झाले. हीच गोष्ट दमाहकमची. मदीना होकाराई दिवस पावेतो इस्लामची राजधानी होती तरी पण पुढे हेजास व बहुतेक सर्व मुळचे अरबस्तान खालीपत चढवडीच्या बाहेर पडल्यासारखे झाले १४३ च्या सुमारास सर्व इराण जिंकून उमरने गलाफतच्या दिग्विजयवावर कळम चढविला.

उस्मानच्या कारकीर्दीपासून अरबस्तानचा नाश करणाऱ्या अंतःकलहाला सुरुवात झाली असली तरी परदेशावरच्या मोहिमी बंद पडल्या नाहीत उत्तरेकडे मुसुलमानांच्या तर. बारी अर्मेनिया व आशियामायनवरपर्यंत पोचल्या होत्या, पश्चिमेकडे आफ्रिकेच्या उत्तर किनाऱ्यावरच्या काथेन शहराला जाऊन भिडल्या होत्या या खलीफांने मुसुलमानांचे प्रचंड आरमार तयार केले व आपल्या विजिगीपेक्षा समुद्र मार्ग मोकळा केला या आरमाराच्या ताह्दयाने मा'टा, च्होडन, प्राग बगेरे देश मुसुलमानांनी जिंकले. १५२ त अलंझाझाजवळ बायसो'शियन आरमाराचा पराभव झाला अशा रीतीने सिपु व ऑन्सस नद्यापासून अटलांटिक महासागरापर्यंत मुसुलमानी ताब्या दारा बसला होता. पण पुढे मदीना येथे गलाफाचा खून झाला त्या वेळी त्याच्या संरक्षणासाठी जवळपास कोटिंहि सैन्य नव्हते. देशात अशांतता पसरली होती. महंमदाचा आवई (फतीमाबिबीचा नवरा) आझी हा उस्मानानंतर खलीफ झाला. पण त्यालाहि अंतःकलह मिठीवता येईना व उस्मानाप्रमाणे तोहि या घैराला पळी पडला. या वेळी खलीफांनी त्पाफ्द राहिली नाही खलीफ कोणी व्हावे याविषयी एकमेकांनी भाडणे घालू अर्गत व त्यामुळे देशात तट पडून परदेशात तरवार गाभविण्याचे काम तहकूच राहिल्यासारखे झाले.

उमरुद घराणे (इ. स. १११-७५०)—या घराण्यात ११ खलीफ होऊन गेले याच्या अखेरीस इस्लामी सत्ता बरीच बुद्धिगत झाली. आशियाखंडाच्या अगदी पूर्वेत चीनच्या सरहद्दीवर व युरोपखंडाच्या अगदी पश्चिमेत—स्पेन देशात मुसुलमाना बावटा रोवला गेला. या घराण्याच्या खलीफांची राजधानी दमाहकम येथे होती. त्यामुळे त्या घराण्याची भौदर्यात व महाबलात बरीच भर पडली.

पहिला मलिक मो'शाविया (१११-१८०) हा मोठा शूर अभूत त्याने मार्गील खलीफाच्या कारकीर्दीत सेनापतीची व मुभेदाराची कामे बऱ्याच वेळा केली असून, आपल्या भेग्या सुसंयोजित अनेक प्रमंथी दाखवून दिली होती. गादीवर आल्यानंतर श्रीकावर त्याने आपले राज्य उभारले. त्याने बायसो'शियन पेण्याचा रोखडा प्रयत्न केला व आफ्रिकेमध्ये सुद्धा मुसुलमानी सत्ता बांधविण्यासाठी

जोराची खटपट केली १७३ मध्ये ओबिदलांनावाच्या सरदाराने ऑन्ससनदी ओलाहून बुसारा घेतले उस्मान खलीफाच्या मुलगा व खोरासानचा मुभेदार जो सय्यद हा समरकंदवर चालून गेला दुसऱ्या सरदारानी काबूल, मिनिस्तान, रुकान व कदाहार हे प्रांत हस्तगत केले. मो'शाविया हा नमुनेदार अरब सय्यद (सैन्य गृहस्थ) होता तो मोठा बुद्धिमान, आत्मसंयमी, उदार व धार्मिक होता त्याच्यामागून यकींद खलीफ झाला यानेच अफांचे मुलगे हसन आणि हुसेन यांचा वसूल केली असा जनापावाद आहे त्यामुळे शियापक्षा मुसुलमान या कृत्याचा मूळ उगविण्यात तयार झाले, त्याचा अवशेष अद्याप ताबुतात दिसतो यकींदनंतर दुसरा मो'शाविया व नंतर पहिला मरवान खलीफ झाला. यकींदचा मुलगा खलीफ याचा हक बाजूला सारून मरवानने आपला मुलगा अब्दुल मलिक चाला खलीफाचा वारस केल इ. स. १८८ मध्ये मुल्हिया येथे जा यात्रा भरली त्या वेळी खलीफांवर हक सांगणारे चार पुरुष तेथे असून प्रत्येकाचा वेगवेगळा तय पडला होता या गोष्टीवरून एका खलीफाला आपल्या प्रतिस्पर्धाशी लढून प्राप्त कमे आपल्या ताब्यात घ्यावे लागत व इस्लामची मोठी शक्ति परागत निवून खलीफात बाढविण्याऐवजी पूर्वीच निवृत्तले प्रांत एका विशिष्ट व्यक्तीच्या विचा पक्षाच्या ताब्यात आणण्यात वशी खर्च होत होती हे दिसून येईल.

अब्दुल मलिकच्या कारकीर्दीत इस्लामचे पूर्वेकडाले प्रांत जे आपआपसातील युद्धात हातावेगळे झाले होते ते पुन्हा मिळविण्याचा प्रयत्न सुरू झाला, तसेच प्रो'शिविद्ध धर्मयुद्ध सुरू झाले. आफ्रिकेत ट्युनिस प्रांत वेऊन केरी शहर बनविण्यात आले १९३ पर्यंत मुसुलमानांची निराळी नाणी नव्हती तर ते बायसो'शियन व इराणी नाणी वापरीत. अब्दुल मलिकने स्वतः इस्लामी नाणी पाडण्याची वहिवाड सुरू केली. आरबीभाषा ही सरकारदरबाराची भाषा म्हणून मान्यता पावली. टपाल ने थाण करण्याची व्यवस्था सुरू झाली. इ. स. ७०५ त हा खलीफ बारम्यानंतर त्याचा मुलगा वालीद गादीवर बसला. इस्लामच्या इतिहासात हा काळ अत्यंत वैभवशाली म्हणता येईल आशियामायन व अर्मेनिया या प्रांतात खलीफाचा भाऊ मरवाना व त्याचे सेनापती यानी श्रीकावर अनेक विजय मिळविले व बऱ्याच काळपर्यंत येडा देऊन टायना शहर घेतले व बायसो'शियन पेण्याची मोठी तयारी केली. आफ्रिकेमध्ये मूसा नावाच्या मुभेदाराने खोटाच दिवसात फेज, टैजियर आणि रयूटा येथपर्यंत मुलगायेरी केली त्याच्या एका सेनापतीने मिसिरीपर हल्ला करून गिन्यापयूथ सुटले वालीद गादीवर आल्यानंतर पाच वर्षांनी, स्पेनमध्ये तेथील राजा मरण पावल्या गादीच्या वारसाभेग्यांनी तय उपाध्दित होऊन नून राजाचा मुलाने आरबांचे माहात्म्य सांगितले, तेव्हा तारिख नाकारा मरदानाची लिपटे रवानगी करण्यात आली. तो उम

ठिकाणी स्पेनमध्ये उतरला त्या स्थळाला जेबोतलरिक ("तारिकचा पर्वत") असे नाव पडून पुढे त्याचा जिया-स्टर असा अपभ्रंश झाला. तारिकने राजपुत्रांच्या शत्रूचा पराभव करून त्यांना फार दूरवर पाठलाग केला व मूसालाहि आम्किहेतून आपल्या मदतीस बोलाविले. या अरब सरदारानीं कांडोव्हा, सेव्हिले, काद्यीचा व मोरडा ही व इतर स्थळे घेऊन राजधानीत मोठ्या भाडाने प्रवेश केला. सर्व राजपुत्र लष्करी व राजकीय यावर्तीत कुचकामाचे आहेत असे पाहून यमास्सचा खलीफ हा सर्वथ द्रौपकपाचा अधिराज आहे असे ममाने जाहीर केले व मूळच्या बरसदाराना काही नहागिरी व मानमरातधी दिल्या. अशा रीतीने पश्चिम-युरोप खंडातील एक राष्ट्र खलीफाच्या ताब्यात आले.

इकडे पूर्वेकडे मुसलमानां सैन्याने अतिशय आश्चर्य वाटण्यायोग्य विजय मिळविले. कौतिया सरदाराने थोडक्या अवधीत पेंकेड, बोथारा, समरकंद, रव्हादिखम (खिवा), फरपणा आणि शारा, इतकेच नव्हे तर यांतच्या सरहद्दीवरील कासारसुदां घेतले. महमद बिन कासामने मकान-वर स्वारी करून देबोल (देवल) घेतले तिथु ओलांडली व हिरुराजा दाहिर याचा पराभव केल्या-नेतर सिधमपून तो मुलतानवर चाल करून गेला व ते घेऊन मोठ्या प्रबंड लुटीसह परत आला.

बालीदनंतर सुलमान खलीफ झाला. त्याने कान्स्टेडिनोपल-वर्ची बालीदनं हाती घेतलेली मोठी मोहोम उमाहाणे पुढे चालविली पण त्याच्या कारकीर्दीत तो यत्सर्वी झाला नाही. सुलेमान नंतर दुसरा उमर, नंतर दुसरा यमीद, त्यामागून हसीम, हे खलीफ होऊन गेले. हसीम हा आपला बाप अबदुल मलिक याप्रमाणे आपले सर्व यत्न देशात शांतता व इस्लामसाम्राज्याची वाढ करण्याकडे खर्च करणारा होता. खलीफ दुसरा उमर याच्या अमदानांत इस्लामला थोड-केले हिंदुस्थानातील व अनेक प्रांत स्वतंत्र झाले त्याला कारण सर्व मुसलमानांना समान हक्क देण्याचे वचन पुढील खलीफांच्या वेळी पाळण्यात आले नाही हे होय. मीकाशी युद्ध चालू होतेंच व त्यात मुसलमानांची धिळेहट होतच होती. पश्चिमेकडे भाद्र जिनीम पर्वत ओलांडून मुसलमान फ्रान्स-मध्ये शिरले. तेथे त्यांनी बोर्डो धिडून लावरपर्वतचा बहुतेक दक्षिण गोंड पादाक्रांत केला. पण इ. स. ७३२ मध्ये दूत वंश फ्रेंचाशी गाठ घडून मोठी लढाई झाली; मुसलमान आपल्या तळावरून मागे फिरले; त्याचा शर नेनापति अबदुल रहमान लुटाईन पडला. ही दूतची लुटाई जगाच्या कातिकारक लढायांपैकी एक आहे. तीमुळे मुसल-मानांची पश्चिमेकडील प्रगति थापून त्यांच्या ताब्यातील स्थिती राष्ट्रे स्वतंत्र होऊं लागली. हसीमच्या कारकीर्दीतच मुस्लीम मोठ्या उतरती कळा लागून उमईद घराण्याचा लश्करच नाश होण्याची चिन्हे दिसूं लागली होती. त्याच्या मागून आलेला दुसरा बालीद, तिसरा यमीद,

भा. च. ४५

इमाहोम व दुसरा भरवान या चार खलीफांचा इतिहास म्हणजे उमईदांच्या व्हासाचा इतिहास होय यात शंका नाही.

आध्यासी घराणें [इ. स. ७५०-१२५८] — या नवीन घराण्याच्या अमदानांत इस्लामी सत्ता बळ-सास पोचली. पैग्वराचा एक आग्रस्त नांवाचा चुलता होता, त्याच्यावरून या घराण्यास हे नाव पडले मोआवि-याचा वंश व अह्लीचा वंश यांत यांकडे असे. ते एकमेकांना पाण्यांत पाहात, तेव्हा उमईद घराण्याच्या अमदानांत अह्ली-वंश वर येण्याची खटपट करीत होता हे सामावयास नकोच. शेवटी ७५० त त्याने खलीफत बळकाविली व त्याची मादी बगदादला नेली

उमईद घराणे आजून हे जे नवीन घराणे आले ते सुलाने काही बंड किंवा रफपात न होता आलेले नाही यानिया आणि हीरान, उत्तर सिरिया, मेसापोटेमिया आणि इराक खोरा-सान या प्रांतातील बंडाची मोठे पातपात करून मोडावी लागली. अबुल आध्यास या नवीन खलीफाने जे प्रांत आपल्या अनुयायांना वाटून दिले त्याची मादी दिल्याम त्यावेळची खलीफन कोठवर पसरली होती हे दिसत येईल:— मेसापोटेमिया, अश्राबैमान, अर्मेनिया, सिरिया; हेरात, येमेन आणि यमामा (येमेन) कुफा, बेदेरिन आणि ओमानसह यसरा; अहबास, खोरासान आणि टॅन्सर्गोक्सियामा; फार्स, (इराक), इमिथ, मिथ, या यादीतून आफ्रिका व स्पेन बगळला आहे याचे कारण आध्यासी घराण्याला त्यावरचा अधिकार प्राप्त झाला नाही हे होय. या सुमारास हे देश पूर्ण खलीफांच्या ताब्यांतून निसटले, आफ्रिका काही काळपर्यंत पण स्पेन अजोयात कायमचा दुरावला. आफ्रिकेचा सुभेदार अबदुल रहमान याने खलीफांविरुद्ध बंड पुकारले पण पुढे त्याचा पराभव होऊन ७६१ पासून पुन्हा हा सुद्धा पूर्व खली-फांच्या कब्जात आला. इ. स. ८०० पासून आफ्रिका केवळ नावापुरतीच आध्यासी घराण्याचे राहिली कारण इस्लाम अल रसीदच्या कारकीर्दीत इब्राहिम बिन अल-अफलन या आफ्रिकेच्या सुभेदाराने त्या ठिकाणी एक स्वतंत्र घराणे स्थापिले.

आफ्रिकेत बरोल बंड शारयावेळी लिजे हेवेंतमध्ये पश्चिम उमईदांचा निराळी खलीफत स्थापन झाली. खलीफ हिश-मचा नातू अबदुल रहमान हा तेथील पहिला खलीफ निवडला गेला (७५५). या खलीफताचे बंड कोडोव्हा हे होते.

आध्यासी घराण्याचा दुसरा खलीफ मनसूर याने बरील जुक्तानांची भरपाई करण्याकरितांच कां काय, ७५७ त एक मोठे सैन्य उत्तर सरहद्दीवर वायव्यदिशमच्या लोकांशी टक्कर देऊन गेलेला मुलत परत पण्याकडिता पाठविले. या मोहिमेत मुसलमानांना फारसे यश आले नाही. मनसू-रने आपले राष्ट्राभ्याचे ठिकाण कुफाच्या अर्धमतातून बगदा-दला नेले. तेव्हापासून बगदाद शहराची वाढ होऊन जगा-

तां अत्यंत प्रेक्षणार्थ स्थानांपैर्मी ते एक होऊन राहिले' चलाकान तेंच आपला जेगी तटवेंदी वाटा वाधिल्या व तो मोठ्या राजवैभवान राहू लागला. उमईद खलीफ अरब अमन्याने स्थाना मोठ्या वाट्याची किंवा विष्टाची जरूरी नसे. प्रत्येकजण खलीफ होण्यापूर्वी ज्या खेळ्यात राहता असे त्याच ठिकाणी पुढेहि वास्तव्य करी. पण आच्यारी खलीफ हे दुराणी धीकडे असल्याने स्थाना मानमरातब आवडत असे. तेरावा त्याच्यावेळेपासून खलीफाचा वैयक्तिक दर्जा वाढला व त्याचे प्रतिस्पर्धीहि पण त्याच्याच बरोबरीचे त्याच्या पराभवातील असत.

मनुसुनंतर महादी खलीफ झाला. त्याच्या अमदानांत वायव्येकडेन लोकाविरुद्ध प्रतिस्पर्धिक स्थाना खळ न पडता चालू होता. त्याचा मुलगा हारुन (भावी खलीफ हसन अल-रशौद) याने मोठे शौर्य गाभून मीक बादशहाला जेरूस आपलें व तह करणे भाग पडलें, वायव्येकडे हारुनचा मित्र ते कडे घोलनाला झाला व महादी खलीफानेहि आपल्या बडोळ मुलगा मूसा याच्या शर्मांदर हारुन हा गादीवर बसावा असे निश्चित करून ठारिले, पण मुलगा हे मान्य झाले नाहीं. महादीच्या मृत्यूनंतर तोच गादीवर पसला व हसननेहि त्याचा अधिकार कबूल केला. असो महादीच्या कारकीर्दीत जिथे तिथे मुक्ता होती, तैतकी व व्यापार याची भरभराट झाली. इस्लामी मता अगदी पूर्वेकडेहि मानण्यात येऊ लागली. ग्रीका व बदशा, तिबेटचा राजा व बरेचधे हिंदुस्थानातील राजे यांनी खलीफाशी तह करून सत्य राखिले.

यानंतरच्या खलीफांचे हारुन अल-रशौद हे नांव अरबी गलीफांत वास्तव्य मोठे व सर्वप्रथम आहे. पूर्वसंज्ञातच नव्हे तर पश्चिम संज्ञातहि " आरेबिश् नाईदस " या कटकदार कारकीर्दीमुळे या खलीफाचे नांव फार लोकोप्रेम झालेलें आहे. हारुनने सैन्याची व सरहद्दीवरील किल्लांची नीट व्यवस्था ठेविली व आशियामायनवर हल्ला बघविला. इ. स. ७५७ मधील प्रत्येक स्थानी यशस्वी झाली. कान्टॅडिनेपोलच्या निगेपोरस बादशहाचा स्थाने अनेक वेळा पराभव केला, व ८०८ मध्ये झाला आपल्या नये अशी कबूल करण्यास लाविल्या. हारुन अल-रशौद व हारुनने याच्यामध्यें दळण घडून गेल असे. याच्याच कारकीर्दीत यमदाद येथे बागदाचे कारगारने प्रथम निघाले. हारुन ७८६ - ८०९ पर्यंत गादीवर होता. हा मुसुलमानांच्या अंमलातील अत्यंत भरभराटीचा काळ होय.

हारुन नंतर त्याची मुलगा अमान खलीफ झाला. तो ८१३ त मारला गेला तेव्हा त्याचा भाऊ मामून गादीवर आला. त्याच्या स्थापनातील वादग्रस्त, शास्त्र व कला यांचे तो जगवें झाला दिवसून टाकण्यापारने गुडिफन झाले त्याने यमदाद येथे एक शास्त्रज्ञ नावाचे विद्वानांत स्थापन केले. ग्रीक, ज्योतिष व बरेच शास्त्र हायराजना या विषयावर

पुस्तके तयार करविली, पृथ्वीच्या परिघाच्या एका अंशाची मोजणी करण्याकरिता दोन विद्वान् गमती पाठविले. धार्मिक कार्यातहि तो लक्ष घालीत असे. तो आपल्या दरबारी तरुण तुर्की सरदाराना ठेऊन घेत असे. त्याच्या मामून आलेल्या खलिफाना हा पाठ उचलिला व पुढे एक काल असा आला की त्यावेळी दरबारात तुर्कांचे प्राक्त्य माचेलें

इस्लामचे आनुवंशिक शत्रू जे वायव्येकडेन याना वेगिस्त-यलानाही, तर इ. स ८३०, ८३१, व ८३५ या तीन वर्षी त्याने आशियामायनवर मोगहमा मेहत्या व विजयहि मिळविले. मामूननंतर मोटासीम, नंतर वाधीक, नंतर मोटाबाहील खलीफ झाले मोटासीमचा काळ राज्यातील बडे मोठेव्यात गेला बाधीक मामूनप्रमाणे विद्याभिलाषी होता त्याने लाच घेण्याबद्दल मोठमोठ्या सरदारानाहि शिक्षा केल्या होती. मोटाबाहीलच्या कारकीर्दीत मीक इजिप्तवर चालून गेले व तेथे लुटालुट करून निघून गेले. नेहमीप्रमाणे सुखमान व मीक याच्या आशियामायनवरच्या सरहद्द तावर त्याच्या चालू होत्याच.

फातिमाईदघराणे — या पुढे १०५८ पर्यंत २५ खलीफ होऊन गेले पण त्याच्या अमदानांत खलीफात वाटण्याऐवजी न्हास पावू लागली, तिथे सपाटपानें तुफडे पडूं लागले. गादीकरिता एवसारखी भाडणे चालू राहिली. खलीफाची सत्ता ज्याच्या अंगात गेल असेल तो धाड्यावर बसणू लागला. वायव्येकडेन लोफाशी युद्ध चालू होतेंच. मोगहमादीर खलीफाच्या कारकीर्दीत [१०८ - १३२] फातिमाईद घराण्याची स्थापना झाली. त्याचे राज्य प्रथम माघ्रीबमध्ये व नंतर इजिप्तमध्ये अमलालें झाले झाले. जिथे त्या केळी खलीफात किती संयुद्धात आली होती ते तिच्या साम्राज्यातील प्रदेशाचा आढावा घेतल्यास कळून येईल. या काळचे साम्राज्य केवळ यमदाद प्रातापुरतेंच होतें असे म्हटल्यात अनिशकीति होणार नाहीं. कारण गेरासान व वृंस्बोदिसयाना सामानिद लोकांच्या हातात होतें. फाती मुयिद लोकांकडे होतें, किमान आणे मेदिना रबेतन राज्याच्या ताब्यात होतें, हामदानिद लोकांनी मेसापेटेमिया व्यापला होता; साहिद लोकांनी अर्मेनिया व अजरबैजान घेतला, दक्षिणार्ध लोकांच्या ताब्यात इजिप्त प्राप्त होता; तसेच फातिमाईद लोकांमार्फत व फार्माथियन अरबस्थानाचे मालक होतें. असा रीताने खलीफाचे तुफडे तुफडे झाले; व मुद्द खलीफ निर्वृत झाला; तो इतका की, मोरताकफी नावाच्या खलीफाने एका अठळ दरेंदमोरापासून दरमहा २५००० दिनार पेडून त्याला देवात वाटेत तसा थुमावूळ पाळण्याचा परवाना दिला होता (१४५).

मोगल सत्ता — १२ व्या शतकांत जेगीतस्थानाचा उदय होऊन त्याने पुणे तुर्की टोळ्यांना (सार्वर धीया मोगल याच्या) मदतीने चीनचा उत्तरेकडील मुसुल

कार्यचक्र केला व ईस्लामाविषयाच्या सरहद्दीपर्यंत आपली ज्ञाना वाटविली. तो ख्वाय्दसमच्या राजावर हल्ल करण्या-करिता पुढे चालून येत होता. १२२७ मध्ये जेगीसखान वारला तरी मोंगलांचे पाऊल एक सारखे पुढे पडत होते. १२५६ मध्ये जेगीसखानाचा भाऊ हुलू किंवा हुलू हा अरिस्तस नदी ओलांडून इस्माईलींचे सर्व तटवर्ती प्रदेश उजस्त करण्याच्या मार्गास लागला. नंतर तो बगदादकडे वळला. त्यावेळी मोस्तामीय खलीफ गादीवर होता. त्याने खानाशी तह्याचे बोलणे लाविले पण ब्यर्थे. तेव्हा मान व शौर्य अर्जावात मुंडावून तो हुलूला शरण गेला. पण हुलूने त्याला त्याच्या इष्टमित्रांसह ठार मारिले व बगदाद शहरात लोकांची कत्तल करून अगणित संपत्ति लुटली. या प्रमाणे आच्यारी खलीफांचा अंत झाला (१२५८).

अफ्रेर—आज्वाती वंशातल्या एका पुरुषाने इजिप्तमध्ये पुन्हा खलीफत स्थापण्याचा प्रयत्न केला. तो अल-हाकीम बी अमरइला हे नाव धारण करून बेरो येथे खलीफ म्हणून घेऊन आला. त्याची मुलेही नावाचे खलीफ वून इजिप्तमध्ये राहिली. तुर्का मुलतान पहिला सेलिम इजिप्त जिंउन ही पदवी आगणाकडे व्हेपर्यंत ही नावाची खलीफत तेथे टिकली (१२९७). पुढे ती तुर्कस्थानात आली. तेव्हा पामून तुर्कस्थानचे सुलतान आपण त्या खलीफ म्हणून घेतात.

गेच्या नोव्हेंबरात अंगोराच्या नॅशनल असेम्ब्लीने मुलतान महंमद यास खलीफाच्या गादीवरून दूर करून त्याच्या जागी अबदुल मजीद यास खलीफ निवडले. या नवीन खलीफाच्या हाती राजसत्ता न ठेवता केवळ धार्मिक बाबतच त्याचा अधिकार मानला आहे. हे नियंत्रण निःसंशय मुसलमानात मोठी खळबळ उडवून सोडण्यासारखे असूनही केवळ ते केमालिस्टांनी म्हणजे त्याच्याच धर्मानुयायींनी केले म्हणून निमृष्टपणे मोसब्यांखेरीस गार्थतर मुसलमानांना राहिले नाही. हल्ली खलीफाची स्थिति आपल्या इरांडाई शांकराचार्यांप्रमाणे झाली आहे अस म्हटल्यास वावेगे होणार नाही.

इजिप्तमधील फातिमाईद खलीफत १०९ पासून ११७१ पर्यंत टिकली हिची राजधानी ट्यूनिम नजीक मरहूदिया म्हणून इराक आहे तेथे होती. स्पॅनमधील खलीफातला अंत इ.स. १०३२ मध्ये झाला. व तेथे पुन्हा लिप्ता राज्य सुरू झाले.

आता आपण निरनिराळ्या प्रदेशात महंमदाचा संप्र-दायाच प्रसार कसा झाला व तेथील स्थिति कशी आहे ते पाहू.

अरबस्तानः—महंमदाने मक्का शहर पुन्हा काबाज करून घेताच सर्व अरबस्तानातून जुन्या मूर्तिपूजकाच्या संप्रदायाचा पूर्ण नायनाट करून टाकण्याचे ठरविले आणि इतक्या अल्पावधीत त्याने सर्व जुने उपगमनासंप्रदाय नष्ट करून टाकले की, महंमदाची शोधक्या फाळतील ही अबाढ्य कामगिरी पाहून फार आश्चर्य वाटते. अरबस्तानातील काही

आंधाण असशोधित असलेल्या प्रदेशात जुने मूर्तिपूजक लोक आहेत असे कोणी झणतात परंतु या विधानाच्या संरपणा-बद्दल राष्ट्रीयलक्षक पुरावा पुढे आलेला नाही; इतकेच नव्हे तर महंमदाच्या पश्चात् जी बंडे उडवली त्या सर्वांचा उद्देश जुना धर्म पुन्हा प्रस्थापित करण्याचा असून केवळ मुसलमान संप्रदायातल्याच कित्येक कडक व जाबक गोष्टीतून मुटका वून घेण्याचा होता. एका टोळीने बंड करून प्रार्थना करण्याच्या दररोजच्या वेळा कायद्या कमी करून घेतल्या. तात्पर्य जुने पारमार्थिक संप्रदाय लवकरच पूर्ण नष्ट होण्याच्या मार्गास लागले, इतकेच नव्हे तर जुना धर्म पाळणाराना व तसेच ज्यू व ख्रिस्ती लोकानाहू कायद्याने शिक्षा देवण्यात आली व त्यामुळे सर्व अरबस्तान अरपावर्तीत मुसलमान धर्मी बनला.

अरबस्तानाच्या खलीफांपैकी तिसरा खलीफ सारला गेला, या गोष्टीने महत्त्वाचे परिणाम घडून आले. पहिला परिणाम मुसलमानां संप्रदायात निरनिराळे पंथ उत्पन्न झाले हा होय आणि दुसरा मुसलमानां सत्तेची राजधानी अरबस्ताना-बाहेर नेण्यात आली हा होय. तिसऱ्या खलीफाचा खून करणारे मारेकरी इजिप्तमधील होते व नंतर खलीफाच्या गादीवर हफ सागणाच्या वारसातील लढाया घडरा, हफा व दमास्कस या शहरां झाल्या. हीच तीन शहरे गादी-करता भाडण्याच्या पुरुषाच्या राजधान्या बनल्या व त्यामुळे मदीना शहराचे महत्त्व गेलें तें कायमचच गेलें. अरबस्तान हा मुसलमानां अंमलदारील केवळ एन इराक प्रांत बनला त्यात पुढे मरियेक संस्थान पूर्ण स्वतंत्र झाली पण ती आकार व राजकीय महत्त्व या दोन्ही दृष्टींनी लहानच होती. उलट अरबस्तानांत जन्मास आलेले अनेक घोर बुद्धिमान पुरुष बाहेर बरील राजधान्याच्या शहरी जाऊन तेथे उद्यास आले आणि निव्वळ धर्मनिष्ठ असे मुसलमान मात्र अरब-स्तानात येऊन राहू लागले.

याप्रमाणे अरबस्तानचे राजकीय महत्त्व कमी झाले परंतु तरी मुसलमानां धर्मावर अरबस्तानचा कायमचा हिचा सतत परिणाम निरनिराळ्या मार्गांनी होतच होता. उदा-हरणार्थ, मुसलमानां धर्माचे अर्थत पवित्र स्थळ या नात्याने मक्का शहराचे महत्त्व आजपर्यंत कायम आहे इस्लामच्या पूर्वापार परंपरांची माहिती फक्त मयेंतच मिळते. यामुळे मुसलमानां निरनिराळ्या पक्षांचे लोक येथेच एकत्र जमतात; अद्यापि या शहराचे महत्त्व पूर्ववत् कायम आहे. दुसरे शहर मदीना. याचे महंमदाच्या वेळी असलेले राजकीय महत्त्व जरी लवकरच नष्ट झाले तरी मुसलमानां विषये मुख्य पवित्र झणून त्याचा लौकिक पुष्कळ वाढ कायम होता. महं-मदाच्या पश्चात् त्याच्या विषया विषया बरीच वर्षे तेथे ह्यात होत्या. एषामुळे महंमदाच्या चरित्रासंबंधी जन्माच आठवणी तेथे शिल्लक राहिल्या व मुसलमानां कायद्याचे जगस्थान मदीनाशहर होऊन बसले व तेथे मोठमोठे कायदेपंडित उद्यास आले मलीक व शफी हे प्रमुख कायदेपंडित येथी-

लव असून तीन प्रसिद्ध मुसलमानी कायदेश्रंथ यांनी केलेले आहेत व हेच अरबी कायदेश्रंथ बहुतेक मुसलमानी घरात आगई प्रचलित आहेत. निरनिराळ्या मुसलमानी धर्मपंथां तात आपसात झाले-या लढायांमात्र संपल्या अरबस्तानावाहेर झाले-या आहेत. आर्यांनी घराण्याच्या कारकीर्दीत सुर्व-रचा मुलगा अवदल गाने उमदद सेनापतींच्या विरुद्ध लढून मग व मदीना ही दोन्ही पवित्र शहरे स्वतंत्रपणे आपल्या ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न केला पण तो फसला त्यानंतरहि अरबस्तानात चिरयेक बंडे झाली, पण त्याचा उद्देश अरबस्तान स्वतंत्र करण्याचा होता, मुसलमानी साम्राज्याचा गादी अरबस्तानात आणण्याचा नव्हता

अरबस्तानात तीन प्रमुख राजकीय पंथ होते ते मुनी शिया व खारिजी शिया पंथांनी ईश्री नावाची दख्खन दक्षिण अरबस्तानात आहे येथे महमदी पंथ स्थापनेनंतर अत्यंत महात्वाची धार्मिक चळवळ वहावी नावाची निघाली होती. येथील बाहमयाकडे पाहिल्यात ते अरबानी स्वतंत्र निर्माण केलेले नसून इतर प्रसिद्ध ठिनाण्याच्या प्रचारापामून ते उत्तम घेतलेले दिसते येमेनच्या शाही योन मुहदनि लिहिलेला देवालापर (अल्हला अल्हामिक) ग्रंथहि मूळ अरबतर जुन्या ग्रंथाच्या आधारेंच लिहिलेला आहे अरब-स्तानातले मुसलमान बहुतेक फार भाषिक असतात पण स्वतंत्रतेला वाटलले अधिक नियमितपणे धर्माचे आचरण करितात युरोपात ज्यूना लेखतात त्याप्रमाणे तिसऱ्याना हे हलके लेखतात इतरेंच नव्हे तिसरी मंदोषकाना जीव जवाव प्याकता मुसलमान होऊन राहावे लागते. दक्षिण अरब-स्तानातला एका वृत्तपत्राचा संपादन मूळचा तिसरी आहे.

सिरिया-अरबस्तानातील फारिड वाटलेल्या लोख संदे-ला सीरिया व पॅलेस्टाईन या प्रांतात मुक्कदार सापडले ज्या कायद्याच्या पूर्वाधीत अरब लोकानी या प्रदेशावर स्वारी कर-ण्यात, व प्रदेशाजिून येण्यात तेथील लोख मेमेटन घातलेच आसल्यामुळे पार सोपे गेले सीरियाच्या क्षेत्राची घटना व हिा ही राज्य रोमन साम्राज्य व इराणचे साम्राज्य यांच्या-मध्ये ' वफर स्टेट ' प्रमाणे होती, तेथील लोक युद्ध अरबी रणाचे होते. त्यामुळे स्वारी करून येणारे अरब मुसलमान त्यांना बंधूप्रमाणेच वाटले व रोमन साम्राज्याच्या जुंवारायान युद्धा शाश्वतवहल आनंद वाटला. शिवाय इराण युरोपच्या युद्धांमुळे कास्टंटिनोपल येथील खीमना रिता झाला होता त्यामुळे हिरोनिअनने सरहर्दवच्या इतर जातींच्या राजाना राटणा देण्याचे बंद येण्यामुळे या जातींनाहि अर-पानी मिळण्याची दृष्टा झाली. या अनेक कारणांमुळे उमर राजाच्या या जिंमेन स्वारी वरताच सर्व प्रदेश मुसलमानांच्या ताब्यात आला.

अरबानी कास्टंटिया जिंकला तो वेचट अनावर इय्य-लेआमुळे, तिसा जिंकला तो अरबस्तानाचा धान्य पुरवठा होणे म्हणून झाले आणि मीरिया जिंकला तो त्या प्रांतातील

लोकावहल वाटणाऱ्या बंधुभावांमुळे शिवाय याच प्रांतात अनेक पवित्र स्थळे असल्यामुळे धार्मिक भावनेनहि वरील स्वाराच्या मुळाशी होती. अम्राहाम, सालो मन व सुद येथे हे या पॅलेस्टाईन प्रांताचे जन्मले व मेले महमद पैगंबरहि लहानपणी सीरियात आपल्या चुलत्या-वरोवर गेला होता यरशलेमचे दर्शन घेण्याकरता एकदा राजी महमद गेला होता व त्याच ठिकाणी त्याला प्रत्यक्ष ईश्वरदर्शन घडले असेहि सांगतात दमास्कसलाहि तो गाणार होता पण नंदनवाना माणसाला दोनदा प्रवेश घडत नसतो या समजुतीने तो मागे फिरला मदीना येथे यरशलेमचे तोंट फिरवून प्रथम दोन वर्षे मुसलमान प्रार्थना करीत असत आबकनाहि यरशलेमवहलची त्याची पूज्यवुद्धि स्पष्ट दिसते उपरिनिर्दिष्ट स्वारीच्या वेळी ओमानात सर्व पवित्र ठिकाणांचे दर्शन घेतले. यरशलेमपेक्षाहि हेमोनचे धार्मिक दृष्ट्या महत्त्व मुसलमानांना अधिक वाटत असे कारण तेथे अम्राहाम, जेरव, ऐनैक हे आपल्या वायकासह राहिलेले होते व त्याची चडगोहि तेथेच आहेत हेमोन शहर १०९९ पासून ११८७ पर्यंत तिसरी धर्मयोऱ्याच्या (कूसेटर्स) ताब्यात राहून पुन्हा मुसलमानांच्या ताब्यात आले. येथील देवालयार्थी अतर्गुहे अत्यंत पवित्र मानून मुसलमान आत गिरत नाहोत, पण तिसरी लोख मात्र वेधटन आत गिरून अम्राहामचे बगरे प्रत्यक्ष दर्शन करून येतात, हे ऐकून मुसलमानांना साधर्य भय वाटते.

उमईद खलीफाच्या कारकीर्दीत तर सीरिया (६६१-७५०) सर्व अरब संस्थानात भेट घेऊन दमास्कस शहर हिंदुस्थानपामून स्पेनपर्यंत अफाट पसरलेल्या मुसलमानी साम्राज्याची राजधानी होती. या ऐश्या-वहल मत्सर वाटून मक्का येथे अरबानी दुसरा प्रति-स्पर्धि खलीफा गादीवर बसविला आणि लवकरच मुसलमान अयेच्या खलीफाला सार्वनाम मानू लागले, तरीहि यरशलेम, हेमोन बगरे पवित्र स्थळांमुळे सीरियाचे महत्त्व येथेच कायम राहिले. शिवाय उमईद अवद-अल मलिकने मक्केवर सैन्य धाडून तेथील खलीफाचा मोठे केला व मुसलमानी साम्राज्यावर आपले वर्चस्व पुन्हा प्रस्थापित केले आणि सांकेर-नाहि मक्केचे महत्त्व वाढू नये म्हणून सालोमनच्या चर्चेच्या जागीच मोठी मशीद बांधून त्यात काचांची स्थापना केली.

तथापि उमईद खलीफाच्या मनात मुसलमानी धर्मा-वरून गरी निष्ठा नव्हती. हे खलीफ मूळ मघा येथील पिढ्यागत धर्मिय घराण्यातील वंशज अगून महमदाचे ते कडे झुमू होते. महमदाच्या प्रवळ मतेपुढे त्यांना नमारे लागले होते इतकेच. त्याच्या पश्चात् त्याच्या आवदत्या मदीना शहरावर हल्ला करून ते लुटून फस्त करण्यात त्याम बिगूल दिष्ट घाटली नाहो, इतकेच नव्हे तर युर काषाचाहि त्यानी नाश केला आणि महमद पैगंबराच्या पुढ-यातील माणसाचा बहुतेक उच्छेद केला. त्यांना फक्त ऐहिक

सत्तेची व वैभवाची हाव होती व तें साधण्याकरिता साधन म्हणून त्यांनी मुसुलमानी धर्माचा अंगीकार केला होता. सिरिया मधील लोक बहुतेक ख्रिस्ती होते. ते विखलेले असत, त्यामुळे लष्ण्यासिरीज इतर सर्व राज्यकारभाराच्या कामात खलीफाना त्याची अस्वापेक्षाहि अधिक मदत होत असे. बहुतेक सर्व सरकारी साध्यात कारकून ख्रिस्ती असत. इजिप्त व इराणमध्येहि धर्मी स्थिति होती. खलीफाच्या दरबारात मोठे वजन असलेले असहि कित्येक ख्रिस्ती बडे गृहस्थ असत. दमास्कसचा जॉन ब'त्याचा बाप हे अरब राज्याच्या पदवी वरिष्ठ दर्जाच्या हुद्यावर होते व उमईद खलीफाचा एक स्तुतिपाठ-कहि ख्रिस्ती कदाच होता; इतकेंच नव्हे तर कित्येक उदारधी खलीफाच्या समोर धार्मिक बाबतीत ख्रिस्ती व मुसुलमान बांधविवाह करीत असत. या गोष्टींचा परिणाम असा झाला की, मुसुलमानांतली कडी भ्रमेनिष्ठा ठिकी पडत खालेली उमईद खलीफाच्या मतेनातील प्रमादांचे पापमयत्व कमी आसावे म्हणूनच मुसुलमानी धर्म स्वकारणाराचा कोणतेहि पाप मगूह पात करीत नाहींत; निदान प्रत्येकाला न्यायदिनापर्यंत तरी त्या पायाला काहीच शिक्षा भोगावी लागत नाहीं, असे सुनिश्चित प्रतिपादन करीत असत. निमिळ दैववादाला निदान इच्छास्वातंत्र्याचाही तरी जोड मिळाली. याच मत-स्वातंत्र्यातून पुढे सुतांमिलायदाची चळवळ उत्पन्न झाली ख्रिस्ती मप्रदायाचा मुसुलमानावर लौकिक बाबतीतहि बराच परिणाम झाला. उमईद खलीफांपैकी शेवटचा व सर्वांत उत्तम खलीफा हिशाम हा स्वतः मोठा प्रसिद्ध वैयक्तिकता माहोत्तगर हो-१. त्याच्या खालिद नावाच्या भुमेदाराची आई ख्रिस्ती होती व ती मुसुलमानांपेक्षा ख्रिस्ती लोकांनाच आपल्या नोकरीत अधिक ठेवीत असे. कुराण हाच काही सनातन धर्म-ग्रंथ नव्हे हा गोष्ट पुष्कळना हिशामच्या कारकीर्दीतच मान्य झाली आणि एकदरीने दमास्कसच्या या उमईद खलीफाची सुमारे एक शतकभरची कारकीर्दीच एवढेच अरबांच्या इतिहासात सर्वांत अधिक उज्ज्वल झाली. उमईद खलीफाचा पाडाव होताच अरबांच्या हातातील राज्य-मत्ता गेली व सिरिया हा मुसुलमानी साम्राज्यतला एक मामान्य प्रांत बनला. पुढे लवकरच तेंच मुसुलमान व ख्रिस्ती यांच्यामध्ये धर्म युद्धे मालवी व ती दोनतोन शतके चालली. मध्यतरीच्या काही काळात सिरिया इजिप्तच्या ताब्यात होना व अलंडनील चार शतके तो तुर्कस्तान-च्या सुल्तानाचा एए प्रांत होऊन राहिला होता महा-युद्धानंतर काही काळ तो फ्रेंचांच्या ताब्यात होता

मेसापोटेमिया.—सातव्या शतकात इराणीलोकांनी इजिप्त व सिरिया मिडून पूर्वरोमनसाम्राज्याची मर्यादा कास्टिनेपोलपर्यंत मागे हटविली होती. पण नंतर हिट-किलभसने मोठा पराक्रम करून इराणचे साम्राज्य शुद्धी

मिळविले. या दोन साम्राज्यांच्या शुद्धीमुळे अरबाना आयती चांगलीच संधी मिळून त्यांनी साहिजा—ज्याचे एक हजार वर्षे आधी व रोमन सत्ताधाऱ्यांच्या भयंकर मान्या-लाहि दाद न देतां टिकाव धरला होता तो—प्रात पाच सहा वर्षांच्या धडधडीत हातागत करून घेतला. किम्वेक शतके मोठे बलाढ्य असलेले इराणचे साम्राज्य शेवटीं अगदीं अल्पावधीत विळकास गेले. त्याची कारणे देशाची खाल-बलेली स्थिति, लोकांत वाढलेला नेमळटपणा, जमीनदाराचा जुलूम व राज्यात माजलेली बेवदशाही हीं होत खालिफा-तील लोक मूळ अरब जातीचे धसत्यामुळे तो देश जि-ण्यास अरबांस सोपे गेले मेसापोटेमियात तपलिव, आन्याद, निमार व केत्व या जातीचे लोक असून ते ख्रिस्ती झालेले होते पण या जाती मूळ अरब वंशातल्या असल्यामुळे अरब मुसुलमानांनी स्वारा करताच हे लोक पारसा विरोध न करता मुसुलमान होऊन अरबाना मिळाले सर्व मेसापोटे-मिया लवकरच अरबांपासने मुसुलमानी बनला, इतकेच नव्हे तर तो तान शतके मुसुलमानी जगाचे धार्मिक व बौद्धिक बाबतीत बंड बनून राहिला होता. लवकरच दमास्कसच्या ऐवजी बगदाद शहर मुसुलमानी साम्राज्याचा राजधानी झाले मेसापोटेमियाचे दोन प्रात पडतात, दक्षिणेकडचा इराक व उत्तरेकडचा जर्झीरा पैकी धार्मिक चळवळींच्या इतिहासांत इराक प्रातच फार गाजलेला आहे धार्मिक बाबतीतील अनेक मतभेद व तेंदेवखंडे या प्रातातच झालेले असून आजहि हा प्रात अशीच्या शिवापयाचा अनुयायी आहे पण छद्म अशी हा शिवत होता त्या वेळी त्याला विरोध करून स्वारीक नावक स्वतंत्र पक्ष येथे जपलित झाला होता या पक्षाचा ईश्वरकसताक पद्धतीच्या नावा-खाली प्रचलित सामाजिक व राजकीय व्यवस्थेत बदला माजवून सर्वत्र बेवदशाही व विषमतेन सुरू करण्याचा उद्देश होता, त्यामुळे खलीफाना अनेक वर्षे त्रास सोसावा लागला.

५. व्या शतकाच्या पूर्वार्धातल्या तीन अरबांनी खलिफांनी तर मतस्वातंत्र्यावादी पंथाचा पक्ष स्वकीरून पुराणमताभि-मानी पुरुषाचा फार छळही केला. पुढे खलीफांनी स्वसंशुद्धार्थ ठेवलेल्या तुर्की शिवायानीच शिरजोर होऊन बगदादच्या खलीफाची सत्ता संपुष्टात आणली व अखेर मोंगलानी स्वारी करून बगदादची सत्ता नष्ट करून टाकली.

इराक प्रात धर्मदोह व राजद्रोह दोन्ही बाबतीत अप्रगो असल्यामुळेच उन्मत्तपंथी तेंथे पुराणमताभिमानाची पक्षाचा व राजकीय सत्तेचा जोर अधिक होता कारण येथील विलंदर लोकांवर राज्य करण्याकरिता खलीफाना शटल, हुपार व कावेवान अधिकारी नेमावे लागत तसेच येथील लोक मोठे स्वतंत्रपणे विचार करणारे असल्यामुळे मुसुलमानी संप्रदायाला पूर्ण विकसित स्वरूप देणेच प्राप्त झाले. या प्रातावरील भुमेदारहि बहुतेक उन्नत उत्तम असत दसन-अल चाही हा कुराणावरचा प्रसिद्ध टीकाकार इराक प्रातात

जन्मला. धर्माच्या शनेक मतमतांतरातून अखेर एक निश्चिन् धर्मपंथ चालू करणारा अद्वय हसन-अल अहरी हा या प्रांतातलाच होय, व त्याचाच पंथ अद्याप येथे चालू आहे.

इ. स. ६३८ मध्ये मेस्सामेरेडियाचा झिडून घेतल्यावर येथे लवकरच अरबानी वसरा व कुफा ह्या दोन लष्करी ठाणीं घडाली. पण त्याच लष्करी मदत घेऊन यादव्याच दिवसात नाहोमे होऊन तेथे दोन इस्लामी निघापोठे सुरू झाली. त्याचा आंकषाफोड व केवळ सुनिष्ठासिंटाती तुलना करता येण्यासारखा आहे. दोघांची एकमेकांशी स्पर्धा व कुुराणाच्या अभासवधाने विरोधी मत असत त्यात बगरा हे विचार-स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते असे येथे परकी विचाराना व लोकाना मुफद्दार असल्यामुळे हे शहर प्रगमनशील राहून व्यापारी दृष्टीनेही आज भरभराटीत आहे. उलट कुफा शहर पुराण-प्रिय व दुराग्रह असल्यामुळे कायमचे नष्ट झाले. तिसरे प्रसिद्ध शहर हसन याचा प्रसिद्ध अशी आहे की, मुर्ति-भंजक मुसलमानी धर्म येथे चालू असताही ज्या धर्मातले मूर्तिपूजाविधी व उत्सव होत असत त्या शहरात सोम (चंद्र) देवतेची उपासना चालत असे. मुसलमान जुमे-वार त्याच पंथन तिकडे दुर्लक्ष करीत. ८३० मध्ये मामून गलीफाचा प्रथम ती गोष्ट कळली तेव्हा त्याने उराणाने मान्य केलेला प्रिस्ती, ज्या वंगरे धर्म स्वीकारण्यास हुकुम सोपला व ती अमान्य केव्हास कत्तल करण्याची भीति घातली. तेव्हा हसन येथील रहिवासींनी आपण प्रिस्ती असल्याचे जाहीर केले. येथेही बरेच प्रसिद्ध लेखक होऊन गेले.

आरबांनी गलीफ इराणी जातीचे होते. ७६० मध्ये बग-दाद शहर घेतले गेले व लवकरच तेथे राजधानी गेली. येथील लोक सुनी पंथाचे होते. १०५५ पासून तेथे गेलुक्त गलीफाचा अन्मल होता. १२४२ मध्ये मोघलांनी बगदादची सत्ता नष्ट केली. नंतर काही बरे इराणच्या ताब्यात राहून अगरे गली चारते येथे तो ओटोमन तुर्कांच्या ताब्यात आहे. अशी व त्याचा मुलगा हसन यांचे देकन येथे झालेले वगल्या-मुळे इराणमनेले 'दाया मुसलमान या भूमाले मदीनापेक्षाही अधिक पवित्र मानतात. त्यामुळे तेथे तुर्क व इराणी मुसलमानांमला संज्ञा पुर्वेच चालू आहे. या भांडणामुळे जगातील धर्मयंत गुपीत व धर्मयंत देश आसताहे इत्यादी येथे शेतकीरुडे पूर्ण दुर्लभ झालेले आहे. महायुद्धापासून येथे मिट्टीचा सर-कारचा बगव हात तिरकला अमन्यामुळे अजना सुधारणा दोघांची घरीच आसा आहे.

तुर्कस्तान — तुर्कस्तानीयल परिस्थितीची माहिती देणारे आकडे परागे उपलब्ध नसतात व आजकाल ते मिळणे फारच दुरापाव झालेले आहे. तथापि इन्की गोष्ट नशी आहे की, व. स. चन दीपकवर्षातील मुसलमानी गन्या

काज सप्तवधाने कमी होत आहे व खिस्ती राज्याच्या अमला याली मुसलमानीची सग्या रिती झपाट्याने कमी होऊं ससते याची कपना एक येतेलमधील आकडे दाहिल्याने येण्यासारखी आहे सन १८८१ साली तेथे ५,००,००० मुसल-मान होते तर १९१० साली तेथे ३,००० मुसलमान राहिले येमेलीमधील या उतरत्या प्रमाणानवरच सायप्रस, काट, वगै-रिया व वास्निया येथील मुसलमानांची लोकसंख्या कमी होत आहे एकदर दीपकवर्षात तुर्कस्तानची हली प्रमा-नसलेले लोक धरुनही लोकसंख्या २०,००,००० पयत कायती आहे अनाटोलियात हली पोर्डी वाटली आहे व आशियामायनरमध्ये तुर्कांची सग्या सुमारे १,१०,००,००० आहे.

तुर्क लोकांनी आपल्या संप्रदायाच्या तात्विक भागात फारशी भर घातली नाही. व्यावहारिक भागात त्याचा क म-गिरी मोठी आहे, पण त्याबद्दलचे संपूर्ण संशोधन अद्याप झालेले नाही. गेल्या दशकात युरोपाय सत्सृतीचा परि-णाम होऊन इस्लामा समाजात जे फेरफार झालेले आहेत त्याबद्दलचे विवेचन मात्र मरपूर झालेले आहे. इस्लामा संप्रदायाला आधुनिक स्वरूप देण्याकरिता जे जे फेरबदल सुचविण्यात आलेले आहेत ते सर्व अमलात आलेले नाहीत. तथापि त्यावरून मुसलमानी समाजात यासंबंधाने कशा प्रकारचे प्रयत्न चालू आहेत याची चाचणी बरपना देते हे करावयाचे फेरबदल परंपरागत मुसलमानी आचरविचारांनी सुसगत दिसतील अशाच तऱ्हेचे त्यांना स्वरूप देण्यात येणे, पण बरील दिक्का आवरण दूर केव्हास त्याचे वास्तविक स्वरूप लक्षात येऊन ते जुम्या परंपरेची अगदी विसगत किंवा विरोधी आहे ही गोष्ट स्पष्ट होते. या टिकाणी घरी-आ इज्जणे मुसलमानी कायदा व तद्द्वारा मुसलमानी संप्र-दाय याशी उपड विरोधी अशा ज्या सुधारणा अलीकडे तुर्कस्तानात करण्यात आर्या आहेत त्याचा काय तो विचार करू अशा प्रश्नाच्या सुधारणा करण्याकरिता अलीकडे बरेच कायदे व हुकूम करण्यात आलेले आहेत, त्यांपैकी सुलतानच्या फक्त दोन हुकुमाचा उल्लेख करतो एक ५ नवंबर १९०१ चो काटलेला शुब्दनामाचा हत्त इ-शरीफ नावाचा हुकूम व दुसरा ८ फेब्रुवारी १८८५ चा हत्त-द हुयायून हा होय. हे दोन्हीही अयद अल-अमीद याच्या फारमारान्या येथेच आहेत. पहिल्या हुकुमात शरीआ इज्जणे मूळ मुसलमानी काय-याशी कोणत्याही प्रकारे विरोध येणार नाही अशा तऱ्हेच्या सुधारणा सरकारला कारवायाच्या आहेत असे मान्यपणे सोपय जाहीर केलेले असून दुसऱ्या कायद्यात कोणत्या सुधारणा प्रत्यक्ष करण्यात आल्या आहेत ते माहितले आहे. जिम्नी लोकांनी कायद्यान्वये प्याबपाची झपच व स्पर्शात करावयाची नोकरी सामक्याचे नियम, तसेच इन्शाम धर्माचा त्याग करणारा अमले

देहान्त शिक्षा बंद करणे व मुलामपद्धति नाहोर्षी करणे या मुधारणा करण्यात आलेल्या आहेत

बरील मुधारणा करण्याबद्दल मुसलमान समाजाची मागणी नव्हता. उलट यूरोपीय राष्ट्रांच्या व विशेषतः ब्रिटिश सरकारच्या मागण्याबद्दल व तुर्कस्तानातील बरिफ दर्जाच्या अधिकाऱ्यांचा घरेच दिवसाच्या प्रयत्नांने समजून घेतल्यानंतर त्या अमलात आणल्या आहेत. हा गोष्ट लक्षात घेण्यासारखा आहे. निमित्तय मुद्रामुळे यूरोपाच्या अधिमंडळील राष्ट्रांनी तुर्कस्तानचा बचाव करून तुर्कांना जे ऋणबद्ध करून ठेवले त्या उपकाराचा भरपासा मोबदला म्हणून निरती लोकांना आपमानास्पद असे कित्येक कायदे रद्द करण्याबद्दल मागणी कर आली. शिवाय या योगाने तुर्कस्तानातील मुसलमानांनंतर समाजात राष्ट्रीय भावना जागृत करून राक्षसांच्या बाटला सत्तेस आळा घालण्याचा हाही त्यांचा उद्देश होता. या मुधारणेच्या कार्यात येणाऱ्या अधिकाऱ्यांचा तुर्क सरकारला जाणीव नव्हती असे नाहीं आणि ती टाळण्याकरिता तुर्क सरकारने मोठी पाडसाचा बुक्ति योग्यली उपनिर्दिष्ट मुधारणा पुढीलप्रमाणे करण्यात आल्या आहेत -

(१) निरती लोकांस कोर्टात येऊन घापयवर साक्षीपुरावा देता याचा म्हणून—अशी मजलत शरी आने दिलेली नाहीं—अगदी नवान प्रकाशाची कोर्टे स्थापन करण्यात आली. दाराभाप्रमाण विवाह, विवाहद्वय (स्वीन), घटफोन, वारमा बगर गोडीच राटले तोडण्यासाठी फक्त मुसलमानांवरता जी कोर्टे होत, त्याशिवाय यूरोपीय पद्धतीवर वाही नवी कोर्टे स्थापण्यात आली. त्या कोर्टात मुसलमानांबिबद्ध निस्ता लोकांनी छडी साक्षापुरावा दाखल करण्याची परवानगा मिळाली.

(२) मुसलमानां सप्रदायाचा त्याग करणारास देहान्त शिक्षा बंद केली, ता पुढील हुकुमाने “माझ्या साम्राज्यात सर्व धर्माच्या व पयाऱ्या लोकांना आपआपले धार्मिक आचार पूर्ण स्वतंत्रपण पाटण्यास मोक्कलाऊ आहे. म्हणून कोणालाही स्वधर्मावरणात विरोध किंवा उपद्रव केला जाणार नाहीं, तसेंच कोणावरही धर्मांतर भिचा पयातर करण्याबद्दल मर्जी वेळी जाणार नाहीं”

(३) शिक्षा करणा बंदी व मुसलमानांनंतर लोकांचा लष्करी नोकरीत प्रवेश होण्यासंबंधाने कायदे करण्यात आले होते, पण त्याची योग्य अमलनायणी झाली नव्हती. शिक्षा वर तर बदल-अ-अदारा असे नाव मात्र बदलून चालूच ठेविले. १९०८ च्या राजदफतरीकयल मुसलमानांनतराना लष्करात प्रवेश नव्हताच. नंतर मात्र धर्मांतरपेक्षरीतीने सर्वांना लष्करी नोकरीत घेण्यात येऊ लागले.

(४) नवे पीनल कोड गुरुकरण्यात आले ते शरी-आतील कीमदार स्वरूपाच्या कायद्याची अगदी विरुद्ध होते. हे पीनल कोड १८०८ मध्ये गुरु वेले, त स्वतंत्र न रचता

प्रच पीनल काड जसच्या तसेच अमलात आणले. या कोडातही १९११ मध्ये आधुनिक स्वरूपाचा मुधारणा करण्यात आल्या पण शरी-आतील जुने कायदे रद्द न करिता दीन्हा काहे बाट. ठेवण्यात आली व त्याची मोगला तरा एका कायदेकोडातुसार गुन्हाचा इनाफा करण्यात येत अमलात मुलामपद्धतीवरही १८९८, १८७०, १८७१, १८७९ व १८८९ या माली हुकुम सोदून नियंत्रण घालण्यात आले. १८९० पासून आम्बिकेतील मुलामाचा व्यापार बंद करण्याकरिता नुसरत येथे भरलेल्या सार्वराष्ट्रीय परिषदांमध्ये तुर्कस्तान भाग घेऊ लागला आहे.

बरील माहिताबद्धन आधुनिक स्वरूपाचा मुधारणा तुर्कस्तानात कशा प्रकारे होत चालत्या आहेत व त्या जुन्या समाजातल कायद्याशी कशा विरोधी आहेत हे दिसून येईल असा प्रयत्न सतत चालू राहिल्यात. तुर्कस्तानाचा आधुनिक पात्रास बळण स्वकरच पूर्णपणे लागल्याशिवाय राष्ट्रार नाहीं परंतु या कामी मुसलमानांच्या धार्मिक समजुती किता भाड येतील व त्यामुळे मुद्रावरही पाणी येईल किंवा नाहीं हे आम निश्चित समजा येत नराही. पारमाथिक व देवज्ञानविषयक प्रथ आधुनिक विचित्रक मुद्रांने अद्याप मुसलमानांनी सप्रदायात लिहिले गेले नाहींत. तरण तुर्कांनी राज्यक्रान्ति पद्धत आणल्यापासून तुर्का लोकात उदारमतवाद शिरकाव करू लागला आहे, हे ‘निरास-इ-मुस्तीकिम’ या व १९१२ पासून ह्याच नाच बरलन चालविल्या साहित-अल-रशाद या नियत-कालिकातील लेखाबद्दल स्पष्ट दिशेने

तथापि तुर्कस्तानातील बहुजनसमाज मुधारणांच्या अद्यापि विरुद्ध आहे या समाजाला ‘उलेमा’ हा सज्ञा आहे याची एक रचतन संस्थाही दुसरा मुलतान महयूद याच्या कारकदींवास्तून स्थापन झालेली आहे. या संस्थेला खुद्द मुसलमानांचा आधाय असे या संस्थेच्या मुख्याला धा-अल-इस्लाम म्हणतात. ह्या संस्थेचे अधिकार व बजत बरच कमी झाले आहे. तथापि राजकारणात या संस्थेकडे दुर्लक्ष करून चालव्यासारखे नाहीं.

दरवेशी पथ —उलेमा पथापेक्षाही या दरवेशी पथाचे बजन तुर्कसमाजावर अधिक आहे. ओटोमन साम्राज्याचा काळापासून यांनी आधिनामायनरमध्ये महलाच्या गोष्टी केलेल्या आहेत. जुन्या निस्ती लोकांचा हद्दहद्द मुसलमान वनविषयाचे काम शानीच बेल यापेक्षा मीलकी पथ सर्वोत प्रसिद्ध आहे व हा ‘नाच्या दरवाजा’ पथ म्हणून लोकांचा परिचयाचा आहे. दुसरा रकाई पथ ‘गुरगुणान्या दर्वेशाचा’ म्हणून प्रसिद्ध आहे. तिसरा बजतीसी पथ याचा ‘जैनिशरी’ या सर्वेच असल्यामुळे एकेकाळी त्याचे महत्त्व बरेच होते. या पथाची मते पाखडी असल्यामुळे या पथातील लोकांना मुसलमान मानितही नाहींत. पण त्यांचा

आग्रह त्याना मुमुलमान मानावें असा आहे याशिवाय दुमरादि कित्येक किरकोळ पंथ आहेत

तुर्की बहुजनसमाजात भोळेपणा व अधविश्वास पुष्कळ आहे अशा धर्मभोळपणाच्या समजुती तुर्की मुमुलमानात कोणत्या आहेत याची संपूर्ण माहिती अद्याप कोणी मिळविलेली नाही तथापि हा विषय मोठा गमतीचा व उपयुक्तहि होईल शिवाय तुर्की लोकात सासुसताचे उत्सव व ठिकठिकाणी यात्रेची पवित्र स्थळे यांचेहि माहात्म्य फार आहे. यात कित्येक जुन्या बायर्हीशियम शहरांताल सापुपुरपाच्या समावेश झालेला आहे खापुरयानी वाचावायजोगे धार्मिक प्रथ पुष्कळ आहेत. ते जुन्या ओस्मानली तुर्कीच्या काळचे असल्यामुळे त्यातील कित्येक शब्द आजच्या वाचकांना समजत नाहीत, तथापि लोकांची त्या प्रथाविषयीची भाक्ति कायम आहे यांपैकी महमदाय व अहमदाय हे दोन प्रथ फार प्रसिद्ध आहेत तुर्की वाक्यमयाचा इतिहास पाहू दृष्टिगोचारांना हे प्रथ फार उपयुक्त आहेत, पण दबजान विषयक माहिती त्यात अगदी अल्प असल्यामुळे सदरहू विवेचनात त्याचा अधिक परामप घेण्याचा जरूर नाही इमा-इ-हल नामक वाक्यविभागात लहान लहान प्रथ असून त्यात मुमुलमानी धर्माची प्रमुख तत्वे प्रभोत्तर स्वरूपात समजाऊन मागितली आहेत

इराण — इराणात इस्लामीधर्माचा प्रवेश बराच लवकर झाला महमद पैगंबर मरण पावल्यापासून एका वर्षाच्या झाला मुमुलमानी सैन्य व इराणी सरकार याच्यामध्ये तिस्रें ते चौथेंसह या नावाच्या दरम्यान रणसंग्राम सुरू झाले ते सतत ३० वर्षे चालू होते शेवटचे शोरास्टर घराणे इ स ७५० मध्ये विलयास गेले इस्लामी धर्माचा प्रसार व शोरास्टर धर्माचा नायनाट इकडकड होत होता इस्लामी धर्माच्या धार्मिक क्षेत्रात इराणी विद्वानांनी प्रयत्नना करून उत्तम कामगिरी केली अथवा लोकांनी इराण देश जिंकून घेतल्यानंतरहि इराणाताल मूर्तिपूजक लोकांत नेस्टोरियन (एक हिस्ती पंथ) मिशनरी धर्मप्रसाराचे काम आरंभत करीत होते व त्यांना यसाहू चागळे येत होते आणि इराणी लोकांना इस्लामी मप्रदाय म्हणजे परकीयाचा मोठा हान्य अमर्यादाराचे वाटत होते

आझीच्या पयाला मात्र आरम्भापासून इराणात अनुयायी मिळत गेले, याचे कारण ह्मनेने एका मसनियन राजकुन्यांनी एम एवले होते. उमाईद मर्यापाच्या बेथी वारवार येते होत होती व त्यातील पुष्कळशी आझीची लोकांनी बेलेगी आगत आस्वाग्याचा गुप्त वट मूळ इगणान झाला स्मोपला कटपास्याचा नायक अथ् सुलैम हा इराणी जातीचाच होता, व स्मोनील शास्य येथील निर्णायक एवढे इराणाच्या भूभागावर झाले. मुमुलमानातल शिया पयाचा प्रसार

इराणात करण्याचा निकराचा प्रयत्न इस्माइलियाना केला नंतर मूर्तिपूजक मोगलानी ह्मला केला, त्यात इराणी लोकांना भयकर हाल सोसावे लागले व त्यावेळी इस्लामा धर्म अवर्दी नष्ट होण्याचा प्रसंग आला होता तेमूर हा मुनी सुखलमान होता, तरी त्याने कोणावरहि दया केली नाही त्याने सर्वोची सरसकट कत्तल सुरू केला इ स १५०० पासून पुढे सफवी राजाच्या फारकांर्दित शिया पंथ हा रामधम म्हणून स्वीकारण्यात आला व ह्मदीहि इराणी सरकारने तोच धर्म पत्करलेला आहे. या शियापंथात प्रकटीकरणाचे कार्य महमद पैगंबरवरीर संपले असे मानीत नाहीत ते अलीला महमदाइतकाच पूज्य मानतात प्रकटीकरणे व देवाचे प्रेषित पुन्हा पुन्हा होत असतात अशी याची धड्या आहे

शोरास्त्रियन धर्माचा काही काही परिणाम झालेला इराण प्रभात दिसतो. इराणात सुनी लोक १० लक्ष, शिया इराणी ५० लक्ष, तातार २० लक्ष, अली इलाहा ३ लक्ष व बहाई १ लक्ष आहेत, असा अंदाज आहे बघेला हे यात्रेचे प्रसिद्ध ठिकाण असून तेथे धार्मिक शिक्षण देण्यात येते प्रत्येक शहरात शिक्षणाचे कॉलेज आहे, पण मोठा विद्वत्ता व मान मिळविण्याकरिता कर्मला येथे शिक्षण घ्यावे लागते १० दिवस मोहरमचा उत्सव फार मोठया प्रमाणात केला जातो यात दुखप्रदर्शन म्हणून उरत बडविणे व डोकळी फोडणे असले ह्मसकारक प्रकार फार मोठया प्रमाणावर चालतात आणि सुशिक्षित वर्ग अल्प असल्यामुळे त्याच्या हातून हे प्रकार बंद होऊ शकत नाहीत मशादीमध्ये धर्मापदेश सुपयत्त चालू असतो व त्यात इमामाच्या चरित्राचे वर्णन विशेष करून असते घंदीर वैराम व कुर्बान वैराम याची योग्यता साखीव मानतात

मुतशरी पयाची सट्या पुष्कळ आहे हे लोक जुन्या परंपरेच्या गोष्टींना चिकटून राहणारे आहेत याशिवाय शेकी,बहाई व दुसरे काही किरकोळ पंथ आहेत शेकी सैम सुदिकीच्याने अनेक गूढ गोष्टींचा खरा अर्थ समजावून सांगणारे आहेत बहाई हे विरक्त पकिरी वृत्तीचे आहेत अली इलाहा व बहाई हे पंथ मर्यादित अर्थानेच मुमुलमान आहेत पहिल्या पयात अली गेरीज दुमरा कोणीच इमाम मानीत नाहीत, शरी—आ हा कायदे प्रथ मानीत नाहीत व रमदान म्हणजे प्रार्थना करण्याकडे लक्ष देत नाहीत किरमानसहा हे या पयाचे मुख्य ठिकाण आहे बुर्द, तुर्क व इराणी जातीचे लोक या पयात आहेत व त्यांची सख्या खेडयापाडयांत विशेष आहे बहाई पंथ तर फारच प्रसिद्ध आहे महम्मद पैगंबर व शरीआ याच्या अधिकाराचा अतिक्रम ते करतात या पयाचे लोक शहरात आहेत व सुशिक्षित वर्गात आहेत म्हणून त्याचा सग्या अल्प आगती तरी महत्त्व विशेष आहे मुनी नावाच्या पयात दररेगी लोकांचा भरणा विशेष आहे. ते धर्माच्या तात्विक व धार्मिक

अंगाचच विशेष विचार करणारे भक्त आहेत त्याच्यात कधीही पुण्य होऊन गेलेले आहेत, त्यांची फार प्रशिक्षण जाला अल-दिन, शम स-इ-तामित, फरीद-अल-दिन, असार व हाफिज हे होत.

येथील धार्मिक संस्था पूर्ण लोकसत्ताक पद्धतीच्या असून उमेदवारांची लोकप्रियता पाहून त्यांची अधिकाराच्या जागेवर नेमणूक होते. हनुफ्या वुजांत जन्मलेल्यांनाहि धार्मिक अधिकाराच्या जागा मिळतात सामान्य लोकांना मशीदीतील शाळात शिकण्याची सोय होते. मुसलमानी देवळातून अनीतांचे प्रकार पुण्य चालतात. मुग लोकांची दुराचरणपद्धत प्रसिद्ध आहे शरी आ या कायदे-प्रणामुळे सुधारणेची गति सुटलेली आहे सुशिक्षित लोकांत धर्मबंधने शिथिल होत आहेत अगदी अलीकडे बुद्धिप्रामाण्यवाद व (देवाच्या अस्तित्वाबद्दलच) संशयवाद उत्पन्न झाला असल्यामुळे इस्लामी धर्मात फेरफार होणार असे दिसते. ख्रिस्ती धर्म व पाश्चात्य संस्कृति यांचाहि परिणाम इराणवर झपाट्याने होत आहे.

मध्य आशिया.—कॉस्टिनीपोलपासून पूर्वेकडाल मुसलमानी देशांत धर्मवेदेषणा व अंशान उत्तरोत्तर अधिक प्रमाणात असलेले दृष्टीस पडते व आशियाखंडात असज्जे आत खोल शिरावे तसतसा मुसलमानेतराबद्दल अधिकाधिक द्वेष व तिडकारा असलेला दृष्टीस पडतो. तुर्कस्तानात ख्रिस्ती व मुसलमान लोकांमध्ये शतके एकमेकांसमिध राहता असल्यामुळे यांचे एकमेकांबद्दलचे दुराग्रह बरेच दूर झालेले असून सलेखा वाटलेला आहे इराणात आरंभापासून सुरू असलेले शिया व सुन्नी या पंथांमधील शत्रुत्व व कलह अद्याप कायम आहेत. शिया पंथाच्या स्थील लोकांची धार्मिक वृत्ति व नीतिमत्ता अगदी हलक्या दर्जाची आहे तुर्कस्तानात धार्मिक सत्ता बहुतेक मुलतानांच्या हातात असते, तर इराणात धर्माधिकार्यांचा वर्ग अगदी स्वतंत्र असून सर्वसत्ताधीश आहे. शहाच्या राजकीय सत्तेला ते सुमानीत नाहीत, इतकंच नव्हे तर, त्याला प्रत्यक्ष निरोध पुढील वेळा करतात. इराणातील चालू घराण्याच्या शहानां गेली क्षमर वर्षे या धर्माधिकार्यांची सत्ता भयांनित करण्याचा प्रयत्न केला, पण व्यर्थ. दसकहान व कबूल येथील इमाम जुम्मा हे शहाला घरोघरीन लेखितांत व प्रत्यक्ष शहाच्या हुकुमाला त्यांची सममति असल्याशिवाय कोणीहि कबड्डीची किमत देत नाही.

मध्य आशियात बरील दोन्ही देशांत अगदी मिश्र परिस्थिति दृष्टीस पडते. पूर्व तुर्कस्तानातच कफ शफा पंथाचे लोक आहेत. या देशातील धार्मिक आचारविचार व चालीरीती फार निराश्रया आहेत गंध धर्मवेदेषणाचा अनिश्च, धर्मनिर्धरणा गुळगुळीत आणि सुधारणाविषयीचा भयंकर द्वेष दृष्टीस पडतो. अगदी चाख काळातील त्याचा राहणी, सामाजिक व्यवहार, व्यापार व सरकारांतर्गंधाची वृत्ति पूर्णपणे ८ व्या व ९ व्या शतकातच्याप्रमाणे आहे, किंबहुना ८ व्या

आ. च. १६

९ व्या शतकांत सुद्धा कुराणाच्या आशा इतक्या कडकडीत रीतीने पाळल्या जात नसाव्या दिवसाचा बहुतेक दोनतृतीयांश काळस्थील लोकां धर्माचरणात घालवितात. प्रत्येक मुसलमान सध्याहस्ताच्या घरा एका खोलीत धार्मिक शुद्धिकरणविधी करता स्वतंत्र गोल चौकोनी जागा केलेली असते, कुराण ठेवण्याकरिता ठरलेला कोनाडा असतो, तसेच प्रार्थनेच्या वेळी आचरण्याची सतरांची ठेवण्याची जागा नेमलेली असते. प्रत्येक माणसाचा पोपास धर्माच्या नियमांनुसार घरोघर असतो आंतले व बाहेरचे कपडे वापण्यात व नेण्यात रेतमराहि फेरफार चालत नाही शुद्ध रेतामी कपडा वापरण्याची मनाई असल्यामुळे ते रेतामी कपड्यात विणतांना चार घांते तरी कापडाचे चालत असतात. स्त्रियांनी कंडक गोपात देवतात व त्यांना निर्जाव वस्तूप्रमाणे किंवा गुलामाप्रमाणे पुण्य वागवितात. तद्वण वर्षांत आलेल्या मुलीकडे पुण्याची बागांथ दृष्टि जाऊ नये म्हणून त्या मुलींना वूद त्रियाप्रमाणे चाकू व काठीला टांगून घालावयाला सावतात. प्रत्येक स्त्रीला जेवणावरून पायपोल घुरमा प्यावा लागतो मधपानाची बंदीहि इतर सर्व मुसलमानी देशांपेक्षा येथेच अधिक कडक आहे तार्वथ येथील सुन्नी मुसलमान सर्वे यावर्तीत आपल्या इतर धर्मवृत्तेष्टा फारन कडक आचरण करणारे आहेत लोकांच्या धार्मिक आचरणावर तत्त नजर ठेवण्याकरिता एक स्वतंत्र अधिकारी असतो, त्याला राईस म्हणतात. तो घरोघर दोन शिपाई घेऊन बाजारांतून व सार्वजनिक जागांतून हिडत असतो प्रार्थनेला जाण्याची आरोग्य ऐकताच कोणी मशीदीकडे न गेलेला आढळला तर जवळच्या बांदीच्या चावकाने फटके मारण्याचा त्याला अधिकार असतो, किंवा त्याला तुंगताहि टाकता येते. तसच रस्त्यात कोणत्याहि हटून कुराणाच्या मुरप शाडा सामण्याचा हुकुम राईसला करता येतो, आणि ज्याला त्या आज्ञा सोडाने पाठ म्हणता येणार नाहीत त्याला वूदतरण, स्त्रीपुण्य असा कोणताहि भेद न करता शाळेंत शिकण्याकरिता परत पाठविण्याचाहि राईसला अधिकार असतो याप्रमाणे दाडी पिडलेल्या स्त्रियांच्याशिवाय शाळेंत पाठविण्याचा अधिकार वजावताना हा नोकर आढळतो हे अधिकारी वायकानाहि असण्य पोपात अस-यास रस्त्यात हिई देत नाहीत.

मध्य आशियात मिरनिराज्या पंथाचे धरंच महात्त आहे दरबेची पंथातील लोकनिरक्षर असतात, पण ते कुराणातील वचने व कपने पाठ करून रस्तोरस्ती म्हणत फिरतात. त्यांचा सोशिकपणा विलक्षण आहे. दोन दोन रात्री 'या ह, या हक' (तो परमेश्वर सत्यमूर्ति व धर्ममूर्ति आहे) असले एकाडे, वचन मोडमोडपाने सारसे वाडत असलेले आढळतात. तसच किंवा रानेका म्हणून आशा हिडणाऱ्या लोकांना उत्तरण्याकरता पायलेल्या इमारती असतात तेथे रात्री गाणेच शोरडणे इतक्या मोठपाने व पुण्य येळ चालणे की, त्या

दरवेशांच्या अंगत आरत्या सारखे त्यांचे अंग कापू लागले व तोडातून फेंग येऊं लागतो. त्याच्याबरोबर तेथे जमलेले वृद्धवृण खंपुराहि नान्न खोरईं लागतात, व वेसुमार गोंधळ माजवितात. असले प्रपार तुर्कस्थानात बोंठेहि आढळत नाहीत याप्रमाणें मध्यआशियात सर्वत्र प्रकार पराकोटीला गेलेले आहे.

आरारत्यांनी शिक्षाहि कार कडक करतात मद्यपान करणाऱ्यांना उंच शिखरावरून खोदून ठार करवाची व जार-कर्म करणाऱ्या खील घोंडे सारुन ठार मारल्याची-उदा-हरणें आहेत महंमदाच्या आझा आपण कार कडक रीतीने पाळतो याबद्दल या लोकाना अभिमान वाटतो. भगोपदेशक, धर्मोपदेशक व साधुसंत-कर्तार यांना येथे पार मान आहे. महा अलादिन नखबंदी हा एक मित्रान, पवित्राचरणी साधु असून घुसारा येथे त्याचे बडंग आहे व तेथे वाप्रा-जमत आता त्याचा काद्यानी, रवागा दाफसध, रवाना खंबेद, बाला-आह्वार दयादि बरेच मेळे साधु होउन गेले आहेत त्याचा अन्ध अज्ञा हातिर्फी हा प्रसिद्ध कवि होता; तो याचबरोबर हिंदुस्थानांतहि आला होता.

आज प्रकरने फिरते साधु मध्यआशियातल्याप्रमाणें तुर्कस्थान, इराण वगैरे देशांत आढळत नाहीत; पण आयु-निक सुवारणेच्या इष्टेने मध्यआशिया अगदीं मागे म्हणजे ८व्या ९व्या शतकांतच्या सारखा अद्याप, आहे. त्या मानानें तुर्कस्थान व इराणतील लोक घरेलू सुधारलेले आहेत व ते आपल्या मध्यआशियातील काशील धर्मानिष्ठ भंयना हुनवात व नावें ठेवतात. मध्यआशिया सुधारणेच्या कमी अगदीं मागासलेला असल्याचें कारण असे की, सर-हदीवद मोठाली शाहमी भंयने असल्यामुळे त्याचे पुढार-लेल्या मुसलमान देशाची दखलबळ नाही. मध्यआशिया-तील स्विसाचा दुसरा वाईट परिणाम म्हणजे अफगाणिस्थान वगैरे हिंदुस्थानच्या वायव्य-सहद्रीवरील प्रांतांच्या बोंगरी कोकानेहि तेच धर्मवेष्टणाचे वारे फिरलेले आहे, व त्या-मुळे सहद्रीवरील-ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनीं मुकबळ वेळां प्राप्त व अनभेदि मोसमि लागतात.

हिंदुस्थान-महंमद इब्न वासाम या अरबसेनापतीने हिंदुस्थानावर इ. स. ७११-मये स्वारी केली व गिफ प्राप्त झिऊन तेथें मुसलमानां नश्य रूपान केले. ते पुढे मोगल-गामाज्यात सामील करण्यांत आले व आरानेंतर मुसारे-तोनहीं पण गिफप्रांतांतील इतर हिंदुस्थानाशीं मुसलमाना-चा संबंध नव्हता. पुढे १०व्या शतकाच्या अठरावीत सक्क-मीन व गिझनीचा महंमद यानीं पुन्हां हिंदुस्थानावर त्याच्या मुल केल्या १०३-मये महंमद बारावा तेव्हा फक्त पाहोरा प्रांत मुसलमानां-अधिक मिळलेला होता नंतर त्याच्या एक दीड शतशेने महंमद घोरीने दिल्लीपर्यंत मुसल जिऊन घेऊन तेथें आपल्या मुसलमान घराण्याचें मुक केले. असा गतीने १२व्या शतकाच्या उत्तरार्धात

मुसलमानां सत्ता हिंदुस्थानात कायमची प्रस्थापित होऊन १८५८मध्ये मुसलमानां साम्राज्य लयास गेले. या राजसत्तेचा धर्मप्रसाराशी निरुद्ध संबंध आहे. मुसलमानां राजे आपल्या मुसलमानित्व प्रमाणांना कसे वागवीत असत हा प्रथ मह-राचा आहे. मुसलमानांची राजकीय-सत्ता गुरू होण्यापूर्वी-च्या त्यांच्यात ज्या हिंदूंनी त्यांना प्रतिकार केला त्यावर त्यांनी पशुप्रमाणें जुलूम केला, व ब्राह्मणांची निर्दयपणानें वाटेल तशी कत्तल करून त्याची पवित्र देवळे धुळीस मिळ-विली. परंतु हे राजरीपणाचे प्रकार पुढे बंद करून मुसल-मानां रानांनीं हिंदूंना धार्मिक नायतीत सवलती देण्यास सुर-वात केली तिथे प्रातावर प्रथम स्वारी करणाऱ्या अरब मुसलमानांनीं मात्र हिंदूंना धिक्कृत नास न देता त्यांना धार्मिक विधी व रीतिरिवाज पाळण्यास पूर्ण सवलत दिली होती, व पुढे उत्तर हिंदुस्थानात व दक्षिणेंत राज्यें स्थापन करणाऱ्या मुसलमानां राजास-आपल्या राज्यात लष्कराची व्यवस्था व बंदोबस्त नीट ठेवण्याचेच मुख्य काम असल्या-मुळे धर्मप्रसाराचे कार्यात लक्ष घालण्यास त्यांना फारसा अवसर सापडला नाही. मोगल लोकानां राज्य पूर्णपणें प्रस्थापित केल्यावर सुद्धा त्यांचें धार्मिक, धोरण, प्रत्यक्ष धर्माच्या प्रसारापेक्षा पराण्याच्या व पैशाच्या इष्टितीवर ठरत असे. याच्या उलट मुकदःरागानां आपल्या अमदानांत धर्मवेष्टने परधर्मीय लोकावर जुलूम करून, त्याची देवळे अष्ट करून त्यांना आपल्या धर्मात आणून घेतले, अशा प्रकारच्या जुलूमी कायद्याबद्दल हिंदू लोकां सुत्राधममध्ये तितक्या सुलतान महंमदाच्या विरुद्ध नेतले होते. देवळे कोड्या बद्दल, कायस्थारमये हिंदूंनी सुलतान-शिखंदर (१३९१-१४१७) यास ख्रिस्तखान म्हणजे मूर्तिमजक हो निदार्थमजक पदवी दिली होती. आणि बगालमध्ये परधर्मीयांच्या छळ केव्हाबद्दल जलालउद्दीन महंमदशाह (१६१४-३१) यानीं फार अपक्रांति शाली होती. अवर्तमभेदाने एक धर्म पसरविण्याच्या बाबतीत अनेक जुलूमी हत्ये केली व अने म्हणतात की त्याने आपल्या क्षमाज्यात अनेक मूर्ति व देवळे फेडून अनेक हिंदूंना मारविले होते. अगदी अलीकडील उदाहरण म्हणजे तिबू मुलमानांचे होय. त्यांचे सर्व मागील राजपिशाचूर व रानटी इत्ये धर्मवेष्टाच्या भारात केली परंतु जमले. धर्मवेष्टे राजे सोडून दिले अशांत एकंदर महंमदी धर्माच्या अनुयायींनी हिंदू जमला फार धाम दिला नाही व काही प्रमाणें त्यांनी हिंदूंना प्रेमळपणाचें व सत्काराचें बलन केले.

इस्लामी धर्माच्या इतिहासामध्ये एक महत्त्वानी बाब म्हण्टी म्हणजे हो की जी मोगल पराणी हिंदुस्थानांत पसरली-केली व स्थापित झाली ती सर्व परकीय देशांत स्वारी करण्याच्यांनीं स्थापली. त्यांनी आपल्याबरोबर परदे-वास स्वरूप आपले व तसेच त्यांच्या दरबारामध्ये परस्य विज्ञान, साहसी दिपार्थ कथा वगैरे आले अशा रीतीने या

मुसलमानांच्या लोकांमध्येच अरब, पर्शियन, अफगाण, तुर्क वगैरे लोकांची भर पडली, व त्यांनी सामाजिक व राजकीय व धार्मिक कार्यांवरून मुत्ताफर पेतला. सत्तरे लोकांनी दरबारातून मोठमोठी इनामे मिळविली व काही वेळा पायथु सोप्या प्रमाणावरही प्राप्त करतावे. अशा रीतीन बसदा शास्त्रामुळे अथांग व ते या वाटल्या लोकांना निरस्कार करू लागले ज्या धर्मप्रसारकांनी हे प्रसाराचे काम केले व ज्या साधूनां आन देनात मुसलमानां राज्यातून फार मान दिला जातो ते सर्व परकीय देशातून आलेल्या लोकांचे वंशज होते. यांनी स्थापन केलेल्या मशिदी ह्या अस्वास्थ्य धर्माचे वैद म्हातान मानल्या जातात व दरवर्षी हजारों मुसलमान येथे यात्रेसाठी येतात अशा प्रकारच्या मशिदी, आझमर येथील सुदन शर्कीदिन चिस्तीया (१३३९), पाकपटन येथील फरीद शर्कीदिन शारफगंजची (१३३९), दिदी येथील निजाम अलीदिन अकिलियाची (१३३५) आणि अहमददाद शरकील साह- बालमची (१४०५) होय. या लोकांनी आपले किती वजन बगविले याचे उदाहरण १३ व्या शतकात पुढे येथे प्रस्था- पित झालेल्या मुगली गणदंड येथ्या घुराचे देतो येथे या परदेशीय लोकांच्या येथ्याज्याने एक महत्त्वाचा परिणाम पडून आला तो हा की हिंदुस्थानातील मुसलमानांचा निकटील इस्लामी धर्माचे वादविवाद व त्यातील मुद्दतसेच यांच्याशी कायमचा परिचय राहू लागला व गुनी भयान दिसा या लोकांचे पैश्या त्या लोकांनी जुळते करून एकी उत्तम कलशाचा क्रम पुढे केला. या मुसलमानां प्रेमादायी वाटनेय हिंदुस्थानला परकीय अशा अरबी व फारसी भाषातच आहे या देन यांच्या अस्वात्तामुळे हिंदुस्थानातील कोही लोकांनी योदरील धार्मिक विचारांनी परिचय कायम ठेवला आहे. पण त्यामुळे मुसलमानां धर्म हिंदुस्थानात व्हावा तितका दृढपूळ झाला नाही कारण अशिक्षित देशी मुसलमान व त्यांचे धर्मज हे या मुसलमानां मरुतांच्या वेदाशासून दूर अस्वात्ताकार- पाने त्यांच्यामध्ये व हिंदूमध्ये नावापलीकडे फारसा भेद आढळून येत नाही देशी मुसलमान हिंदूच्या देवाची व शीतला देवीची वगैरे पूजा करतात असा दृढतो तरीच हिंदूच्या होळीच्या सणात व दसऱ्याच्या सणात तो भाग घेतो असा प्रकार हिंदूच्या सणात भाग घेण्याबद्दल, त्या धार्मिक मुसलमानांनी ताव निवेध केलेला आहे परंतु याविषय सज्ज निवेध करण्यात येवू नये अहमद व हकीमरिपतअला यानी १९ व्या शतकात गुरबात वेळी व वहाबी नावाची चळवळ सुरू करून त्यांनी आपली सत्ते फैलावण्यात गुरबात वेळी परंतु याच्या पेक्षाही मोठवी करामत अला (१८०४) या धर्मगुधारकाच्या जोरदार चेष्टांनी याविषय जोराने द्या वेळी अलकडे शिस्तवाचा फैलाव योहोके शास्त्रा- पामुन व दलणपठणाची शाधने सुलभ शास्त्रामुळे सर्व मुसलमानांमध्ये एकी होण्याचे परिणामवारक प्रयत्न झाले आहेत व त्याम योडे बहुत यशस्वि झाले आहे पण अजदी

अशिक्षित अशा गमाजमध्ये अजून धर्मतयामिर्लक अज्ञानच आहे

जे हिंदू मुसलमानधर्माय झाले त्यांच्यावर अजून हिंदू संघटतीचा किंवा कायमचा परिणाम झालेला आहे हे त्यांनी साविष्वाचे त्याम वरून हिंदूची विवाहपद्धति व वारसपद्धति रीतीरली आहे त्यांपरून दिसते इस्लाम हा काही धर्मत- रकाचा समूह नसून तो एक शासनप्रदाय आहे हे प्रसिद्धच आहे पण दक्षिण हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावर वस कणारे मुसलमानां धर्माचा रीकार केलेले मोपिला व तसेच मलबारा रजपूत व आठ हे मुसलमानां कायद्यानुसार न पायता आदर्या हिंदूप्रमाणेच कायद्याप्रमाणेच आचरण करतात

इस्लामाप्रमाणेच परिणाम हिंदुस्थानात निवळ मुसलमान रीतीवरून झाले असे नाही तर मुसलमानांनंतर आलीपरहि झाला. १५-१६ व्या शतकातील व विशेषत कंबोर व नावक यानी केलेल्या धार्मिक चळवळावर याचा परिणाम झाला हे नि सद्य आहे उत्तर हिंदुस्थानातील खालच्या जाती मुसलमान साधूनी पूजा करतात. यांपैकी काही साधू केवळ कायबनिक असतात व काही खरे असतात सत्तरे दरबारातील मोठमोठ्या हिंदू सरदारांनी जे काही मुसलमानां विवाज उचलले आहेत ते देगील यांचे निदर्शक आहेत

इस्लाम धर्माचा पडदा पडतिली आहे व त्यामुळे जिज्ञांनी गमाभात वावरण्याची व नाच व इतर गेळ गेळण्याची देगील मनाडे आहे याच नीति- करणानाथून न्यायाबीदा हा एकान्तात राहणारा विरच गमुष्य असला पाहिजे, कारण तो समाजात मिटून असला म्हणजे झाला एक प्रकारचा आसक्ति उत्तम होऊन तो पक्षपाती होण्याचा सभन असतो अशी कल्पना निघाली तद्वतच अशी काही विद्वानांनी उदाहरणे आहेत की ते शापल्या पुस्तकांमुळे पैसे मिळविल्यावरून रडले आहेत ह्या नीतीच्या करणा बुराणाच्या आधारावरच राहिल्या आहेत व यासुद्धीवरूनच्या म्हणी कर्षणातून व शापी लेखकां पासून उदात्त करण्याची येदिवाट आहे अलकल इ नासिरी, अलकल इ मुहानी सरखे नीतिशास्त्रा वरील प्रय हे विद्वान लोक वाचतात व अलकल इ अहमिरी याखे प्रय हिंदुस्थानात निर्माण झाले आहेत तरा पण त्यांच परिणाम फारसा झाला नाही इतका फडक सोवळे पण थोडा फार दोगोपणाच्या उत्पत्तीलाहि कारणभूत होते तरी पण हिंदुस्थानातील मुसलमान वगांची मनोकुप्ति पवित्र आचरणाकडे नाही असे म्हणता येणार नाही

महमदी सप्रदायाच्या प्रसाराचा हिंदुस्थानावर फडकत प्रकरणात जरीय परिणाम व त्याचा इतिहास हे स्वतंत्र प्रकरणात दिले आहेत

चीन—चांगप्रांत—तिबेट—मुसलमानां गमाचा भाग या भाषांम येवने दोन भाग पाडता येतील

(१) मुद्द चीन (याचे आठरा प्रांत) व (२) चाप चीन (तुर्कस्तान, तिबेट व मंगोलिया) व या यांचा प्रस्ताविकांनी निवेट व मंगोलिया मधील मुसलमानांची संख्या अतिशय चालू अस्तव्यावागणाने उपेक्षणीय आहे. एव डे ऑलोन-च्या मते हे मुसलमान फक्त तिबेट मधून हिंदुस्थानाला आणण्यास गडकाल सात्तामध्य आहेत. उदाहरणार्थ तातिएन्ला जवळ रहण्याच्या १०० मुसलमान घराण्यासाठी एक मशीद आहे. व हिंदुमुसलमानांच्यासाठी रद्दासा येथे एक मशीद आहे. व बंगम येथे एक मशीद आहे. तिबेटचे कामा या इस्लाम धर्माचा विरोध करीत नाहीत व याबद्दल एक कारण असे आहे की दोषानादि चीनचे धर्मेकडे मकी असल्यामुळे दोषानादि रानकीय दृष्ट्या एकमेकांचे सगळ्या पणहिने आहे. तरी पण निवेटमध्ये इस्लाम धर्म प्रवृत्त होईल असे दिसत नाही. आतापर्यंतच्या मुसलमान व तिबेट यांमधील व्यापारी दळणवळणासोबतच तिबेट याद्वारा नाही विरोधत श्रेष्ठान मधील संयोजित वैयक्तिक मुसलमानाचा तिबेटी लोकांची चहाचा फार व्यापार असताना १९०७ च्या डेओनच्या स्वाधीनपणे इस्लामी धर्माचा एकच तिबेट व तो मुद्दा मेडाइकोने मिशाला, उलटवरील संपर्कामध्ये पुढील मुसलमानच रिस्तानाचाय हासेल आढळून आले.

तातरी-तातरीमध्ये ज्या वेळेस सामान्याचे बलाढ्य राज्य पूर्वेक विलार पावत होते त्या वेळी इस्लामचा प्रवेश झाला. अशी एक आख्यायिका आहे की पश्चिमेकडून आलेल्या अबू नस्रतानांनी या नाका-या एक सुसज्जमानांनी सतकशोमा या राजपुत्राला १२ व्या वर्षी इस्लामीधर्माचा बोधा दिली. बोधेन अथवा इलेक्ट्रिक या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या घोड्याच्या बघानांनी जवळ जवळ १००० वर्षे आगला सत्ता गाभली व टॉपगोसच्या कारकिर्दीत १००० मध्ये यूसुफखान हजीनने इस्लामी रहस्याने भरलेले बोधपर वाच्य संपविले. पश्चिम भाषा व पश्चिम संस्कृत याचा प्रसार सातव्यांमुळे तातरीत इस्लामचा प्रसार झाला असल्याचा-समज आहे. पण या, ठिकाणच्या राज्यकर्त्यांनी तरी इस्लाम धर्म पसरला तरी पण त्याच्या-लगतच्या पूर्वेकडील तुर्की, राज्यान्-इस्लामी धर्माचा प्रवेश झाला नाही शिवाय ज्या वेळी वाचा रिताइम इलेक्ट्रिक राज्य निवळे त्या वेळी देमाल त्याने जित लोकांना धर्म-स्वातंत्र्य दिवांगारणाने इस्लामधर्माच्या तंत्र प्रसार झाला नाही. अशाच प्रकारचा सवलतचे मिशालान, उर्फ चिंगिझखान याने दिला. पण ज्या वेळेस चिंगिझखानाच्या साम्राज्याचे तुकडे झाले त्या वेळी त्याच्या नातवाच्या ताब्यात तातरी जाऊन त्याच्या वसगजांनी इस्लाम धर्म स्वीकारला. तरी पण पुढील दिवसपर्यंत राजाची अंगर प्रजेची थळा या धर्मावर वेताची होती. व याच्यामध्ये लामाचा धर्मच प्रमुख होता. पुढे १७५७ साली तातरी हा चीन लोकांनी जिंकून मंगोलिया व काश्गर हे प्रांत, आपल्या राज्यास

जोडून घेतले. त्या काळापासून तो प्रांत चिनी लोकांच्या ताब्यात आहे फक्त काही पाळपर्यंत (१८६४-७७) अलदंशदर व येगोशदर ही संस्थाने रानटी पण अतिशय राजकारस्थानपटू शस्त्रा याबद्दल वेगळ्या आधिपत्याखाली स्वतंत्र झाली व त्यांनी रानटीपणी सत्ता कजळ केली. या प्रांतातील मुसलमान हे सर्व तातरी असून त्यांची लोकांच्या कोटी दीडशे आहे.

चीन-मुद्द चीनमध्ये मंगोलिअन कालापूर्वी इस्लाम धर्म नव्हता. अशी दंतकथा आहे की, महंमदाचा मामा वाहय अबूदबराह हा ६२८-२९ साली कॅटन येथे उतरला. त्याने महंमदापासून चीनच्या बादशहाला मालमगान वस्तु नवर करण्यात आणण्या होत्या; तसेच इस्लामधर्माचा स्वीकार करण्याबद्दल आग्रहपत्रहि आणले होते. नंतर तो सिंगान फु कडे गेला. दुसरी अशी एक दंतकथा आहे की, कॅटनमध्ये ज्याचे थडगे अजून दृष्टीत पडते अशा सादइमअबिबदास यानेच प्रपगत. संदेश आणला. तसेच ७७० साली बंड-खोराच्या विरुद्ध बादशहाला मदत म्हणून रानटीपण मनसूर याने ४००० सैन्य पाठवून दिले. बादशहाने त्यास मुख्य मुख्य राहारात रहण्यावर बरवानगी दिली. त्या सुलमानांनी चिनी लिंगांची लढाई लढली व ते चीनमधील मुख्य मुद्द मुसलमानांनी जातोच जनक झाले.

वरील दंतकथा अथय इतिहासकाराच्या मंत्रातून आढळून येत नाहीत चीन व इस्लाम याचा संबंध परिस्थितीच्या वैशिष्ट्यामुळेच घडून आला. ६९० सालच्या सुमारास चीनमध्ये व आशियामध्ये नवीन सत्ता उगम होऊन एकमेक महत्वाकांक्षेने प्रेरीत होऊन-एकमेकांच्या प्रदेशावर स्वारी करण्याच्या निमित्ताने येत असता दोघांचा संबंध जडला. ज्याप्रमाणे ७२० मध्ये इस्लामानुयायींनी ओक्स-सच्या पूर्वेकडील प्रांत जिंकला त्याचप्रमाणे यादूनने काश्गर जिंकून आपले नाव गाभविले. या दोघांमध्ये संबंध जडण्याचे मुख्य कारण म्हणजे व्यापार होय व हा व्यापार मुद्द वगण्या-तल राजांनी आपल्या वारिर्दीत फार वाढविला. दुसरे कारण म्हणजे तिबेट मिशान्यांनी केलेले काम होय, व या संबंधामध्ये अधिक शैथिल्य आणण्याचे कारण म्हणजे दोन्हीही सत्तांचा अस्तित्वतोपीपणा होय. मुसलमान लोकांनी बुनैबा डन मरिलम याच्या सेनाविपत्याखाली फरगाना प्रांत हस्तगत केला पण काश्गर वेगळाच त्याचा अस्त फसला. ताबरीत सांगितल्याप्रमाणे चीनच्या दरबाराकडे वकील पाठविण्याची कथा ऐतिहासिक असेल. उमरुद खलोफाच्या कारकीर्दीत चीनशी अप्रत्यक्ष रीतीने दळणवळण सुरू होते त्या वेळची जी एक मोठे चांगतात त्यात नैजेक व जयधू एका याजूस व शह आणि सेयेल दुसऱ्या याजूस अशा एक प्रवेश दाखविला आहे. हा जयधू हा पहिला चिनी तुर्क असून त्याला दमास्कसला पाठविण्यात आले होते. एक मोठे मात्र खरी की चीनच्या राजकारस्थानामुळे चीनच्या राजाखालील

व इतर मुसलमानी राज्ये जिद्दून जाऊन त्यांनी चीनविरुद्ध सारसी शब्दचालविली. परंतु जेव्हा अरबांचा प्राजापत्य उत्तरी कळा लागून मुसलमानांनी सत्तादि किंग पट्टे लागली व त्याभोवत्येक तग वादवादाच्या कारणींदीत चीनी साम्राज्यालाहि उतरता कळा लागली, त्यावेळी किरपाळ, रावें शिराभोर होऊन त्यांनी मुलुख बळकावण्यास सुरवात केली. यासुद्धे चीनमध्ये इस्लामधर्माचा प्रवेश होण्याचे भावीत अडथळे येऊं लागले. चीनमध्ये वादशाही सत्ता डळमळीत झाल्याकारणाने चिनी लोकांनी इतर धर्मांचा आंत प्रवेश होऊं दिला नाही. बुद्धधर्मांत अडथळ्याला न जुमानता चीनमध्ये प्रवेश केला होता पण त्याला एक दोन कारणे होती, (१) बुद्धधर्म हा त्यांच्या प्रचलित तत्कीचेपरी जुळता होता, (२) बुद्धधर्मांत चीनलोकांच्या राष्ट्रीय स्वभावांतील तत्वे आपल्यामध्ये येऊन सेधील परिस्परिताई व सद्गतेची जुळवण करून घेतले. परंतु इस्लामधर्माचा, आसमा एकदमता भगवत्याकारणाने व त्यात अनेक भिन्न संप्रदाय निपु शकत नव्हतासुद्धे व त्यांचा नियमहि असल्यामुळे, आणि विशेषतः इस्लाम हा शरकीय धर्म असल्याने, रामसत्तेच्या आध्यात्मिक आभावी त्याचा प्रवेश प्रसार व चीनमध्ये होऊं शकला नाही. अशा प्रकारचा रामधर्म बौद्धमताने त्यापेक्षा योग्य साज्यावावर राज्य करणाऱ्यांकडून प्रथमतः इस्लामधर्माला मिळाला पण बौद्धमतानाचा मुख्य उद्देश चीनपासून वेगळे होण्याचा असल्याकारणाने व असें केल्यावर आपल्याविरुद्ध चीनने प्रयत्न केला आसता तो सफळ होऊ नये म्हणून त्याने या क्षोणीत मोक्षमंथरेचा पश्चिमेकडील मुसलमान जातीची सहाय्य केलें व अर्थातच त्याला तुर्कलोकांची सहाय्य, क्षोणी, व हिस्तीच्या वायव्येकडून फार मदत घाली. पठाण लोकांहि निवळ भांडोत्री असल्याकारणाने त्यांनीहि त्याला मदत केली. तरी पण सर्वोत मोठी मदत चीनच्या व चीनी-गुंहेस्तान, हॅन्तओस्थितभाना व गुरासान यांमध्ये असलेल्या मुलखांतील लोकांपासून मिळाली आसुद्धे, मुसलमानांनी चीनच्या प्रदेशात पश्चिमेन आपेला का महान प्राप्त झाले याचा उलगडा होतो चिनी मुसलमानांच्या शब्दप्रयोगात पश्चिमेन आपेचा 'अरणा' नास्त असण्याने मुख्य कारण म्हणजे या भौगोलशास्त्राच्या सैन्यात जवळच्या आसिया खंडातील मुसलमांतून निरनिराळ्या जातीतील लोकांचा प्रवेश झाला व या जातीतील लोकांना पश्चिमेन आपेबद्दलचा फार आदर गसे. शिवाय जवळचेत बुलखारखानाने चीनमध्ये आपला धर्मल घडविला त्यावेळी त्याने आपल्या दरबारी घरेच पश्चिमेन सरदार ठेवले होते. व त्या सरदारांनी पश्चिमेन आपेचा येथेहि घराय पालव घेला.

मोगलराज्यकार्यानी आपल्याभोवतरे मुसलमान किती आणले याची कल्पना आपल्याला करता येणार नाही. तरी पण इल्ली प्रसिद्ध झालेल्या एका गोष्टीवरून आपल्याला बाह्य अनुमान काढता येईल. १२२६ साली महंमदाचा धंदार

म्हणवून पेणारा बुखारा येथील एक शर तहण सज्जद नावाचा योद्धा बौद्धमतानाकडे आला. या सत्तुणाची तरतरीन बुद्धिमता पातून बौद्धमतानाने झाला आपला शरीर-संरक्षक नेमले व हट्ट हट्ट त्याला खास महत्वाच्या कामांनिष्ठा सांगण्यास गुळात घेतला. बुलखारखानाने त्याला गुलाम प्राप्त किंगच्यास पाठवले व सहाय्यधर्मेत त्या प्रांताची व्यवस्था या सहाय्यकडेच होती. या अधिकारानर असतानाच तो बारला व थुन हॅन्तु व मिन्नॅनकु येथे अखलेली त्याची धडंगी मॅन् संशोधकानां सापडलेली आहेत. याची या प्रांतावर योचना झाल्यावर याच्या बरोबर पुष्कळ लोक आलेले होते व तेव्हापासून यूनान प्रांतात मुसलमानांचा प्रवेश झाला. चीनमधील मुसलमानांची लोकांख्या किती आहे या प्रश्नाचा आपण थोडसा विचार करू. बौद्धमतानाच्या अगदी प्रथम स्वारीपासून तो मोगलसत्तेला उतरण्याच्या लागते मुसलमानांची चीनमध्ये असलेली लोकंख्या १०,००,००० पलीकडे आरू राखणार नाही. इल्लीची चीनमधील मुसलमानांची संख्या कमीत कमी ४०,००,००० भरते. ही संख्या आपोआपच इतक्या वाढत गेली असें म्हणणे जुकीचें होईल या बाबीची दोन तीन कारणां आपल्याला दाखवता येतील (१) वेळोवेळी बुद्धी राखक-न्याच्या क्षमत्याभोवतरे ज्या मुसलमानांच्या लोकांच्या आल्या त्यातील पुष्कळ लोक चीनच्या वादवादाच्या जनना-खान्यात मोफत राहिले. (२) चानी सुलें मुसलमानांमध्ये मोठे दोष देऊन आडून घेतली गेली व आपोआप घेतली जाताना. (३) ज्या ज्या वेळी हेम बरोबर मुलें चीनमधील अधिकाराच्या जागा रिकाम्या पडत असत त्यावेळेस मुसलमान लोकांनी त्या देण्यात येत असत कारण त्यावेळेची अशी समजून होती की मुसलमान लोक कोणत्याहि शक-याला न जुमानता तोंड देत असत चीनच्या लोकांना व चीनच्या सरकारला मुसलमानांवद्दल किती आदर व उच्चकल्पना होती व इल्ली आहे ही हल्ली कोतें नागरण्याच्या बाबतीत त्यांची नेमणूक व योचना व्हावी असें सरकारने ठरवले आहे त्यावरून दिसत. अशा प्रकारची बाबीला थोडक अशी तरी दोन तीन कारणे होती तरी पण एक दोन प्रतिवपक कारणेहि आपल्याला दाखविता येतील. पहिलें कारण म्हणजे मुसलमानांच्या धार्मिक व रामकीय संपन्नताक्षीची चीनच्या लोकांना फार भीति घाटत आसे व तसेच चीनमधील मुसलमान लोक व त्यांचे धर्माने इतर ठिकाणचे लोक यांमध्ये फार भांडणे होत असत.

चीनच्या मुसलमान लोकांनी ज्या गोवांनी संशोधण्यात येतें त्याबद्दल एक दोन शब्द सांगणे जरूर आहे. त्यांनी देगन्त म्हणण्याचा प्रघात आहे तुर्कलोक यानी डॅगन्तर असें म्हणतात. हे चीनचे मुसलमान स्वतः आपल्याला हुमिटवि अथवा हुमिटुड असें म्हणवून घेतात. पण लोक हे, नांव संपेच मुसलमानांनी बापरता

बावाया स्वतः सुईलोक निधे केरन आपल्यास शांत अश
म्हणून वेगळत

चीनमधील निरनिराळ्या प्रान्तांनिधेधो कयात माहिती
सालीतप्रमाण आहे —

(१) कानेसु — या प्रांतात डावीच्या मते शेकड
८१६ म्हणजे सुमारे ८३,५७,००० मुसलमान आहेत
या प्रांताची राजधानी लानयी आहे. येथील मुसल
मानांनी १६६९-७४ आणि १८९७ सालच्या वेळात आग
न घेतल्यामुळे त्याचे कोहीहि मुक्काम झाल नाही. त्याच्या
मध्ये शिभणाचे प्रमाण उच्च असून त्याचा सरकृतिहि सच्च
दुमोचा आहे. एनची ह व्यापारी शहर असल्याकारणाने
येथे हिदुस्थानातून पासिओनून व सुक्कतानमधून
मुसलमान व्यापारी येतात. धार्मिक चळवळीचा केंद्र या
नाल्याने होची धार्मिकीण हीशहर प्रसिद्ध आहेत. सिनिकू हे
डिकाण तेथील सर्वां लोकसंख्येसाठी महत्वाचे आहे.
कानसुमध्ये मंगोलियन मुसलमान आढळतात

(२) शेनसी — येथील मुसलमान वस्ती डावीच्या मते
शेकड ७६ म्हणजे ६५,००,००० आहे. ति आग व या
राजधानीमध्ये ५०,००० मुसलमान घराणी असून या शारीन
७ मशीदी आहेत. मंगोल व मॉरीसच्या मते आसपासच्या
मशीदी हद्द घेऊन एकूण लोकसंख्या ४,००,००० आहे
त्यात एकदशाश शीतरी लोक आहेत दोनदशाश मुसलमान
आहेत व सातदशाश चिनी लोक आहेत

(३) शानसी — डावीच्या मते या प्रांतातील लोक-
संख्या ५०,००० आहे

(४) चिलि — एक डेकिंग येथील मुसलमानांची लोक-
संख्या अल्पत असून ती १,००,००० आहे व ११ मशीदी
आहेत

(५) मॉडिंग — येथील शहरात मुसलमान लोक
पुष्कळ असून लिनशिग चौ हे शहर महत्वाचे व्यापारी शहर
असून तेथे एक विद्यालय आहे व त्यात फ्रेंकिंगच्या सुलाना
शिक्किले जाते या प्रांतात ३२५ मशीदी आहेत

(६) झेसुमान — या प्रांतात मुसलमान लोकांची वसती
३००,००० असून जवळ जवळ धारचे मनादी
आहेत येथे मुक्कतानातून फार लोक येतात या प्रांतात
मुग पुनसिग हे शहर असून तेथे ४,००० मुसलमान व तीन
मशीदी आहेत

(७) हौ मान — या प्रांतातल मुसलमान लोकवस्ती
०,००,००० आहे

(८) यु नान — डावीच्या मते येथील मुसलमानांची
संख्या साडेतीन ते चार लक्ष आहे

(९) इतर प्रांतांमध्ये मुसलमानांची संख्या पुष्कळ कमी
प्रमाणात आढळते ते डावील आफडे दित्याप्रमाणे हुनान-
मध्ये ५०,०००, क्वांगसि ४,०००, क्वांगयु ४,००,०००,

क्वांगतुन २१,०००, मॉटासि १५,०००, क्युइनो ४०,०००,
वे कियाम ३०,००० वरील आफडे अगदी विश्वसनीय होते
नाहीत

चिनी महामतीयांचे सामान्य धर्षण — जर चीन
मधील मुसलमान लोकांचा एकूण सर्वां रामाज वरिष्ठा
तर त्याच ठीकठ वर्णन खाली दिल्याप्रमाणे आहे

(अ) वंश व भाषा — निरनिराळ्या मुसलमानां जातीची
उत्पत्ति कशी व असेना त्यांना भवाना आज चिनी या
नांवांचेच सवोपले जाते त्यांच्यामध्ये चिनी लोकांचे गुण
चिनी उतरले आहेत हे मशी ठरविता येत नाही ते सर्वां
लोक चिनी भाषांचे वापरतात त्यांच्याच चिनी लोकांच्या
विचारात देखील पुष्कळ साम्य आहे तरी पण या दोहो
मध्ये फरकहि पुष्कळच आहे व त्यामुळे चीनमधील लोक
संख्येचे चीनी व मुसलमान असे भाग पडू शकतात. चीन
मधील मुसलमानांनी डेगन्स असे नाव आहे व हे नाव वे
सांगितल्याप्रमाणे त्यांना पसंत नसून ते आपापसांत हुबि
हुबि असे म्हणून घेतात, परंतु त्यांना स्वतःला आपण चिनी
म्हणून घेणे मुस्लीब आवडत नाही सारांश चिनी व भाष
या लोकांप्रमाणेच ते आपली स्वतःचा जात मानतात

चीनमध्ये अशाच प्रकारची एक शक्ति आहे की, कोण
साहि जातीचे लोक तेथे आले असता त्यांचे जातिभेद
अगदी शिथिल होतात व एक प्रकारे चीनच्या रहिवाश्यांशी
त्यांचे मिश्रण होऊ लागते चीनमध्ये जातिभेद दिले फेर
व्याची एक विशेष शक्ति आहे मावू लोक आले व ते
चीनच्या रहिवाश्यांप्रमाणे मिसळून गेले व अशाच प्रकारचा
योडा फार परिणाम या मुसलमान लोकांवर झाल्याशिवाय
राहिला नाही शिवाय चिनी लोकांमध्ये परक्या जातीत
मुस्ली देण्याला प्रतिबंध नसल्यामुळे त्यांच्या व मुसलमानां
च्या रक्ताचे मिश्रण होऊन त्यांचे पासून पुष्कळ महत्वाचे
परिणाम निघून झाले तरी पण होता होईल तो मुसुई
मानांनी अफळे स्वच कायम राखण्याचा बराच यशस्वी
प्रयत्न केला व जरी एकमेकमध्ये रक्तसंघर्ष झाले तरी पण
त्या दोघामध्ये अनेक भेद आहेत चिनी लोकांचा तर्जावर
साठी भर तर मुसलमान लोक परंपरागत चालीला पार मान
देतात चिनी साधारणतः सोपिक व शांत वृत्तीचा असतो, पण
मुसलमान मात्र खाला दुखविले असता लगेच चिन्तो चिनी
लोक तो भावरून पहातो मटल असे दिसतात तर मुसलमान
आदी वर काढव व मोग्या ऐदीत चालतात तसेच अशुभ
व्यसनांमुळे चिनी लोकां फार अक्षय असतात पण मुसल
मान चांगले वळकट असतात व शा रातीने आपल्यासाठी
दोघात स्पष्ट भेद दिसून येतो

तेव्हा चीनमधील मुसलमानांची वंश कोणता? मुसल
मानांच्या अफडी पहिल्या स्वायांपासून विविध जातींचा हा
चीन देश इतका अनेकवार वेचिरीय झालेला आहे की, त्या
मध्ये एकूण जात प्रमुख आहे अर्ध दाखवताच येणे शक्य

नाही. यथिवाच दुसऱ्या धर्मातील लोक व विशेषतः ख्रिस्ती केलेली मुले मुसलमान करण्याचे मुसलमानांचे धारण आपण विसरतो कामा नये की ओलोम म्हणता की, ही विकलेली चिन्ता मुले चिनी लोकांपेक्षा गुणधर्मासम्ये भिन्न बाबी दिखतात तसेच चीनमध्ये इतक्या जाती मिश्रण नव्या आहेत की, एखादा मुसलमानपरी नसला म्हणून तो पुढे चिनीच आहे असेही म्हणता यावायचे नाही.

खालर या मोवाची मुसलमानांनी एक विदित ज्ञात आहे हे लोक होअयहोच्या उगव्या तारावर गुन ह्याहीन राहता-मध्य व आसपासच्या खेळात आहेत त्याच्यामध्ये व चिनी मुसलमानात मोठा फरक आहे ते स्वभावतः उच असून चिनीच्या व खास नाकाच असातात त्याचा चेहरा लायट असून त्यांना पुष्कळ दाढी असते, त्यांची काठडी बाळा असते, चीनच्या सान्यात असलेल्या तुर्कस्तानातील तुर्कांचा त्यांचे धरंग सान्य दिसते त्यांच्यातील विशेष म्हणजे त्यांची धगदा धगदा भाषा होय ते चिनी लोकांप्रमाणे पोषाच करताना थमगुनती ते अतिशय पुज्य मानतात ते अतिशय मय पितात त्याच्यामधील पतित वर्गदेखील अरपी भाषेची परिचिन असतो एवढ्या वेळी ते पूज्य आळत नाहीत व त्यांना मर्दादीत मादशहाची सध्या देवण सुळीच खपत नाही

विद्वाह, कुटुंब व समाज संस्थांचे धर्ममधील मुसलमानांच्यामधील विवाहविधि शारिआच्या पद्धतिप्रमाणे केले जातात ही पद्धति सर्व इस्लामधर्मीयांना सारखीच लागू आहे चीनमधील परिस्थितीमुळे या विधीमध्ये काही वेर फार छोट्या किंवा नाही हे समजण्यास साधन नाही आणि थोडी फार साहित्यी मिळविली तरी निरनिराळ्या भाषांमध्ये निरनिराळी परिस्थिती असल्याने तिचा फारसा उपयोग होणार नाही तथापि शिवाच्या वास्तव निरनिराळ्या भाषात निरनिराळी स्थिती स्पष्ट स्पष्ट ही ओलोमच्या मते घुस्फाची पद्धत चीनमधील मुसलमानांनी शिवाच्या शब्दज्ञान येत नाही प्रेमाच्या सैन्य श्रमगत व बरेच दगाव्या शिवा सुरक्ष घेतात यामध्ये मात्र ओलोमला निराळी पद्धत आढळत आहे, तशील शिवा टोड्यापासून खाली सुरक्षा वापरतात काळोखीवर असून स्वरूपात आतात पण प्राय बोधकाची पद्धत चीनमधील मुसलमानांमध्ये आहे मुसलमानांना परंपरातील किदांबी राख लावण्याची सुधा आहे पण आपल्या धर्मातील शिवांना परंपरावादी देवताची मनाई आहे त्याला पाहिले काही अवघाद आढळत येतात नाही असे नाही उदाहरणार्थ तुंग राजकन्याचा चिपल्लोमा वादशहाची विवाहसंध्य दाला ज्योतिषाराला बरी फडक दिव्या नाही तसे नण तो निरिद मानला जातो. एक दरीत चिनी लोकांपेक्षा तितकं रड्या चीनमधील मुसलमान आहेत उच आहेत काँट्रिब्युट पद्धतीतील दोन विशेष म्हणजे विवृज्जा व सान्निध्यमिहि हे होत. धर्मगुरूंच्या वायती

शिवाय समाजातील उच्चनीच भाव हा जन्मावरून ठरला जात नाही

उच को गंध दे चीनमधील मुसलमानांचे मुख्य उद्योगधंदे (१) सेतकी, (२) व्यापार व (३) वाहतुकीचा व्यापार हे होत साधारणतः मुसलमान लोक सेतकीचा धंदा करीत नाहीत पण या देशातील लोक मात्र सेतकीच्या धंद्यात प्रवीण आहेत यत्ने एक कारण म्हणजे चिनी लोक स्वता सेतकीचा धंदा करीत असू यासुद्धे व कोणताही परका मनुष्य त्याला असता आपल्या संपत्ती त्याला बटविण्याची उपजता. यत्ने त्याच्यामध्ये असल्यामुळे त्यांच्या मजगतीं मुसलमानांनी तोच धंदा करण्यास सुरवात केली व्यापाराच्या बाबतीत चिनी लोक फार प्रवीण असले तरी मुसलमानांनी देशील या बाबतीत बरेच प्रावीण्य संपादन केले आहे व गाल ने आपण करण्याच्या त्यांच्या मांडमोठ्या कपण्या आहेत उदाहरणार्थ सर्व धीनमध्ये थोडे भाष्याने देशारे व बोळ्याचा व्यापार करणारे लोक मुख्यतः मुसलमानच आहेत, व पुत्रवध करणे इत्यादि धंदे हेच लोकांकरतात तरी पण मुसलमानांचा कल अधिकाराच्या जाता पटकावण्या कडेच अधिक आढळून येतो मंगोलीयन काळानंतर आता पयेंत अनेक मुसलमानांनी लष्करामध्ये कामे केलेली आहेत व त्यात त्यांनी मानहि मिळविली आहे. याची ताणी उदाहरण म्हणजे सेनापति तंग युमियंग व देवचल येथील सान्याचा सनापति, महालुगया पुतण्या पुनानबा मानी-काई हे होत

मरुति वाशि धन चीनमधील मुसलमान धर्मीयां वायतीत १) नेमातज्ञाचे होते स्वतःच्या धोरणाचा व तितक्या शरक्षणवाशी ते राज्यकार्याना धर्माच्या वास्तवता हात घालण्यास थोडीफार सोबळीक देतात व मुसलमानां अधिकारी चीनी राष्ट्रीय धार्मिक विधीत भाग घेतांना आढळत येतात. येथील मुसलमान धर्मिकीरी पर कांय लोकांचा द्वेष करतात पण तो धर्मद्वेष नसून पर-देवाधाराय चीनच्या अंतल्या कारभारातील छत्रवृक्ष करण्याच्या गव्यासुद्ध करतात पुष्कळ बाबतीत अधिकारींची पायील हावे लागल्याने बुद्धा ते परकीयांचा द्वेष करतात असे दिसून येते उदाहरणार्थ तुंगमूर्तिक्षम शाही अधिकारीच्या मागेसाठी रक्त रसो संतुलन याचा हस्तक चिन्ह महाल्लेका पयनि तालिब पयाच्या सत्तापराचा वर छेद करविले, व आबई ह्याला पुष्कर संधीत व मुसलमिश्राला यानच सातगाव आणि होबा मधल बट मोडून पुष्कर रूड मिळविली त्याला सेनापति अशी पदवी मिळाली पण देशाचा तो रागाच होता असे म्हणून तरी आलेल १९०० मध्ये बेकिंग शेंधे यांवर बट उडविल त्यापेठी त्याने पाकीष लोकांच्या विरुद्ध अनान्वित हत्ये नेहमी त्याला सुद्धे हत्यापीची किड्या दिली असता तो कानस येथे एखाद्या मुसलमानाच्या राहिल्या वा तेथे त्याने आपले इतके

प्रत्ये वादविषे की, त्याच्या परवानगाशिवाय कोणतीही गोष्ट होत नसे. १९०८ साली फेब्रुवारीत तो मरण पावला व त्याला मोठ्या सन्मानाने पुरण्यांत आले. असे काही साहसी लोक सोडून दिले तर चिनी लोकांमध्ये व मुसलमानांमध्ये बराच द्वेष आहे, व तो द्वेष एखाद्या वेळी बंडाच्या रूपाने बाहेर पडतो. विरोधतः उत्तरेकडील प्रदेशांत हा द्वेष फार मागला आहे. तरी पण हा द्वेष केवळ धर्मसमसुप्तिसुळे, नसून, सामाजिक, अर्थोपेक्षिक राखणीय, येणारे बायतीतील अनेक मतभेदांसुळे माजलेला आहे.

येथील मराठी साधारणतः भय्य मंदिरासारख्या गासतात. काही ठिकाणी इंडोनेरोविक पद्धतीच्याहि मशीदी बांधलेल्या आहेत. श्रम्येच्या वेळी धर्मगुरू पांडरी टोपी वापरतात पण माकोचे लोक पगंडांमध्ये बसविलेली टोपी वापरतात. या टोप्या इतर वेळी वापरायच्याच नसतात. या दोन आकाराच्या केलेल्या असतात. काही वाटेळ्या, तर काही चार पांच फुफडे शिबून केलेल्या असतात. दुसऱ्या आकाराच्या टोप्याच पुष्कळजण वापरतात. अशाच प्रकारच्या टोप्या रशियातील मुसलमान व चीनच्या ताइयांत असलेल्या तुर्कस्थानांत वापरतात.

इस्लाम धर्माच्या बाबतीत इतरत्र घडून येणारे अत्याचार येथील धोडे फार आढळून येतात. कानसु येथील पंडांत मारला गेलेला महालंग हा एक नवीन पंथाचा होता. तेथे त्याचे पुष्कळच अनुयायी होते. त्याचे सर्व अनुयायी त्याला महंमदाचा अवतार असं मानतात. हे तत्त्व काय आहे हे गूढच आहे. काही लोकांच्या मते ते तत्त्व मुनी पंथाचाच पोषक आहे. काहींच्या मते महालंग हा एक तांतया होता. कानसुमधील सरदार लोक याच्या नादाळा खाले नाहीत. नवीन पंथाचा प्रवर्तक या नात्याने त्याने आपल्या अनुयायांसाठी काही स्वतंत्र विधी सांगितले आहेत. उदाहरणार्थ प्रार्थना मनांत म्हणण्याची प्रवृत्ति रीत ठाकून देऊन त्याने प्रार्थना मोठ्याने म्हणण्याची आज्ञा केली व त्या वेळी हात सरळ व उघडे ठेवावेत असे सांगितले. याच्या पूर्वी पालार लोकांमधील धर्मसुधारक महंमद अमीन याने मोठ्याने प्रार्थना करण्याची काल सुरू केली होती. याशिवाय वेळी यावर बरेच दंगे झाले होते. महालंगने मराठीमध्ये प्रार्थना करण्यास मनार्थ केली नाही तरी पण त्याने होता होईतो परीं प्रार्थना करण्यास सांगितले. या लोकाले सामान्यतः तीन चार घरांना मिळून एक प्रार्थनेसाठी निराळी जागा असते. हुंगपानतिंगमध्ये नवीन मताचे लोक मुन्याच मशीदीमध्ये जातात. पण होसूमध्ये मात्र मुन्या मशीदीत नवीन पंथाचे लोक अजीनाद प्रार्थना करीत नाहीत. या नवीन मताचे लोक यूरोपिअन लोकांशी तेढीने जातात. महालंगच्या मरणानंतर भांडणे सुरू झाली. या महालंगचा आदर्श मातासि व नातू मासीती यांच्यामध्ये युद्ध झाले. मातासि हा १९१५ साली वायट बर्षाचा असून त्याला

पुष्कळ अनुयायी होते. तो चाकी येथे रहात असून ते ठिकाण धर्माचे केंद्र झाले आहे. महालंगच्या तत्वाचा प्रसार त्याच्या उल्लासान नांवाच्या भावाने केला. त्याचे दूनानमध्ये फार धोडे अनुयायी आहेत.

हुकेये व चैहरिन्ये या पंथाप्रमाणेच दुचेरिन्ये व कडेरिन्ये हे दोन नवीन पंथ येथे आढळून येतात. या दोन नवीन पंथांचा अर्थ बरोबर समजत नाही. एका धर्मगुरूच्या मते चाहीहि पंथांचा संबंध पहिल्या चार खलीफांशी जोडता येतो. ते चार खलीफा अनुक्रमे अयूबकर, उरमान, उमर, व अली हे होते. जे मुतांची पूजा करतात अशांना देखील चवथ्या पंथाचे नांव लावण्यांत येतं. चीनमध्ये इतर ठिकाणांप्रमाणेच मुसलमान लोक ताधू लोकांच्या घडग्याला विशेष मान देतात. उदाहरणार्थ हुंगपानतिंगच्या उत्तरेला एक मैलाच्या आंतच मदीनाहून आलेल्या साधूचे घर आहे. या साधूने प्रार्थनेच्या जोरावर या प्रांताचा एका संकटापासून बचाव केला. दुसरे एक घर तेथेच मशीदीमध्ये दृष्टीस पडतं. परंतु या मुतांच्या पूजेचा पुराणमतवादी मुत्ता लोक निषेध करतात.

चीनमधील मुसलमान लोकांपैकी बहुतेकांना इस्लाम धर्माचा महागुरू खलीफ असतो हे माहीतच नाही. पण मागील शतकाच्या उत्तरार्धात इस्लाम मधून बाबिल जे प्रयत्न करणारां आले त्यांचा धोडा फार परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाही. याद्वय वेगने अवदस असीझला खलीफ म्हणून मान्य केले. त्याचप्रमाणे दूनानचा मुसलमान राजा मुलेमान याने खलीफाची मंदत मागितली.

मुसलमान लोक गावा फार धार्मिक वृत्तीचे असल्याकारणाने प्राथमिक शिक्षणाचे ध्येय मुलांना धर्माचा ओनामा समजून देणे हे त्यांनी आपल्या डोक्यापुढे ठेवले आहे व कुराणामधील उतारे व म्हणी यांचा अभ्यास या वयांत मुलांकडून करविला जातो. कुराणाचे उतारे काढलेली पुस्तके अनेक आहेत. कला हो मुसलमानांना फारशी आवगत नाही. फक्त नवींदार अशी लेखनपद्धति मात्र या दृष्टीने योग्य महत्वाची वाटते. मुसलमान लोक अरबी भाषेमध्ये कौरीत मुशलेख लिहितात.

राजकीय स्थिति.—उद् चीनमध्ये मुसलमान लोकांनी स्वतंत्र राजकीय अस्तित्व नाही पण तुर्कस्तानमध्ये त्यांनी काही वर्षेपर्यंत यादुबेगच्या हाताखाली स्वतंत्र राज्य उपभोगिले, कानसु व शेनसीमधील बंडाचा हेतु स्वातंत्र्य मिळविण्याचा होता. पण त्या शब्दवळींना यश झाले नाही. कायमची राजकीय सत्ता असण्याला मुख्य साधन म्हणजे राष्ट्रीयत्वाची मायना होय. पण येथील मुसलमानांत ती भावना आढळत नाही त्यांमध्ये एक धर्माची भावना आहे पण धर्माच्या पायावर उभारलेले राष्ट्रकायमचे टिकत नाही असे इतिहास शिकवतो. काही लोकांकडून असा ध्वनि निघत आहे की चीनमधील मुसलमानांनी प्रयत्न करून सर्व चीन

मुसलमानी करून इस्लामी—चात राज्य स्थापले, व अशा प्रकारां मदत्वाकाशादि मुसलमानांमध्ये दृष्टांत पडते व चीनच्या सरकाराविषय अस्तोय पसरविण्यास हे एक चांगले साधनहि होईल हे नि.संशय आहे. परंतु ही कल्पना धर्मप्रसाराच्या महत्वाकांक्षेप्रमाणेच स्वतःचे राजकीय हित साधण्यासाठी उप-योग्यात आणली जात आहे. अशा प्रकारचे निष्कळ प्रयत्न १९०० साली मुलतान अन्ध अल हमीद याने केले व इतरहि अशाच प्रकारचे किरकोळ प्रयत्न करण्यात आले पण ते सर्व निष्फळ झाले.

इजिप्त—इ. स. १४० मध्ये अरबांच्या ताब्यात येत्या पासून इजिप्तने इस्लामी धर्माची लौकिक व पारमार्थिक दोन्ही दृष्ट्या वाड करण्यात प्रमुख भाग उचललेला आहे. याचे एक कारण इजिप्तची नैसर्गिक सुसंपन्नता; दुसरे कारण, ते-थील प्रसिद्ध असर सुनिवृहसिरी; व तिसरे, इजिप्तचा सीरियातील पवित्र स्थळावर असलेला ताबा. गेल्या होमर वर्षांत तर इजिप्तने मुसलमानां सेप्रदायाला युरोपीय वळण देण्याचे काम इतर कोणत्याहि इस्लामी देशापेक्षा अधिक केलेले आहे. इजिप्तचे लोक आगम्यत नेहमी दुसऱ्या लोकांच्या सत्तेखाली रहात आले आहेत.

सातव्या शतकाच्या आरंभी इजिप्तवर इराणची सत्ता होती, व इराणी सत्ताधीशांचा कारभार फार सोप्या व न-हिण होता. म्हणून पुढे जेव्हा पूर्व-तिस्तसाम्राज्याच्या हि-राक्षिभन व दशाहाने इजिप्त मिळून घेतला, तेव्हा इजिप्श-यन लोकाना ही तिस्तो सत्ता जुलमी वाटू लागली कारण हिराक्षिभनने लवकरच तिस्तो धर्म व जादा कर त्यांच्यावर लादण्याचा उपक्रम केला. त्यामुळे नावुप झालेले इजिप्त मधोळ लोक थरथर लोकाना जिवणे सुलभ गेले, व थोडक्या सैन्याच्या मदतीने चारदात वर्षांत सर्व इजिप्त अरबांनी हस्तगत केला. हे काम करणारा विजयी सेनापती उमर हाच इजिप्तचा पहिला सुभेदार झाला. त्याने धार्मिक क-राचे बाबतीत इजिप्शयन लोकानाविलडूल त्रास दिला नाही, उलट कॅप्टिक लोकांना सोडाऱ्या नोऱ्या दित्या. त्याने २-लेखनादिवा सोडून अलिफडच्या नैरो शहरातजिकच्या वावि-खोन शहरी राजधानी आणली.

इराणी सत्तेप्रमाणे शरबाची सत्ताहि लवकरच नष्ट होईल या समजुतीने इजिप्तमधील लोकांनी मुसलमानी धर्म लवकर स्वीकारला नाही, व ज्या बोधी स्वीकारला ती कर थांबे लागू नयेत म्हणून; कारण मुसलमानांना कर माफ असे. उलटपक्षी अरब सत्ताधीशहि कराचे उत्तम कमी होऊन सरकारी यजिन्याने दिवाळे निघू नये म्हणून धर्मासहाला फारसे उत्तेजन देत नसत. राज्यपद्धतिहि त्यांनी फारसा फारबदल न करता पूर्वन चालू ठेविली. हिंदुस्थानातील ब्रिटिश सरकारच्या धोरणाप्रमाणे इजिप्तमध्ये अरबांनी बरिष्ठ अधिकाराच्या जागा मात्र आपल्या ताब्यात ठेवल्या होत्या. हे अरब अधिकारी धर्माचे वास्तवित विवडूल

भा. ४७

हात न घालता फक्त शासता राखणे, न्याय निवाडाकरणे व कर वसूल करणे एवढीच कामं करीत असत. अरब मुसल-मानांनी इजिप्तमध्ये इतकें राजन्य दाखविले की, या मूर्ति-भंगकानी इजिप्तमधील जुनी देवतांची चित्रे असलेली शिक्का मोतेबेहि आपल्या राज्यात चालू ठेविली होती अत्याव। अरबी भाषा न लादता ग्रीक व लॅटिन्क भाषाच सरकारी कामनामात चालू ठेविली. अरबीलोकांच्या जुलमाच्या तक्रारी कानावर येतात, पण ती थोडा फार जुलूम अरब अधिकाऱ्याचा नसून आधल्यामधल्या इजिप्शयन नोकराचा असे.

इजिप्तवर अरब सत्ता—इजिप्तवर उमरद खली-फाची सत्ता सुमारे एक शतक (१५८-७५०) होती. अर-बानी एकदूर दोन शतके इजिप्तवर राज्य केले. त्या काळात इजिप्तला मोठ्या शासतेचा व भरभराटीचा लभ झाला खली-फानी पाठगिरेले सुभेदार चांगले न्यायी व दक्ष असत तिस्तो लोकांचा त्यांनी धर्मानेमित छळ कधीच केला नाही इजिप्तमध्ये जमिनदारी पद्धति होती ती अरबांनी बदलून जमिनी कसणाऱ्या जुड्याला मालकी देऊन टाकली व जमीन-दाराना सरकारचा कर वसूल करणारे अधिकारी म्हणून नेमले

तुर्की सत्ता—अरबांनंतर तुर्कीचा अम्मल इजिप्तवर सुरू झाला कायरीनगीक वाढाई शहरी स्वाची राजधानी होती. अरबांच्या वेळेचे मोठमोठ्या इमारती बंगरे कोण-तेहि शिल्पनाम झोटेले नसल्यामुळे आरबांची आठवण म्हणून इजिप्तमध्ये फाईव स्थान्या मागे राहिली नव्हती उलटपक्षी तुर्कीची स्मारके पुष्कळ राहिलेली आहेत तुर्की जातीच्या शराभ्यांचा मूळ पुरप इम दूलन बाबी मोठी सुंदर मशीद कावाच्या देवालाच्या धर्तीवर जाली शिल्पकारांनी बाबलेली आहे त्याशिवाय इतरहि बऱ्याच इमारती व सार्वजनिक उपयोगाची घांमे आहेत तुर्की अम्मल इ. स ८६८-१९९ पर्यंत होता.

फातिमाइद खलीफा—नंतर इ. स ९१९ ते ११७३ पर्यंत फातिमाइद बंशाच्या खलीफांनी राज्य केले. त्यांच्या कारकीर्दीत इजिप्त वैभवाच्या दिशेस जाऊन पोहोचला. त्याची थाळ-वाढिरा राजधानी होती तेच अवर्चान कायरो शहर होय. फातिमाइद खलाफ मोठे गुंथारणाप्रिय व बिडून होते त्यांनी लवकरच आग्नेयिशापासून सांजियापर्यंत सर्व आफ्रिका आपल्या सत्तेखाली आणली. थरवस्थानातल सर्व पवित्र स्थाने त्यांच्या ताब्यात आली होती वित्त व जीवित पूर्ण सुरक्षित असल्यामुळे लोकसरया जपाटपाने वाडली, दळणवळण वाढले, हिंदुस्थानाबरोबर व्यापार मून-शाला. तसामुळ आध्यात्मि खलीफाची राजधानी बगदाद या शहराच्या उत्तरेत कड्या लागून कायरो भरभराटीन वरले कायरोच्या फातिमाइद गलीफात अझाझ हा सर्वांत छोट निघाला. या घराण्याचे इजिप्तवर व सर्व मुसलमाना जगा-वर उपकार झालेले आहेत ते त्यांनी व्यापलेल्या अन्त-कॉलेप्रमुळे. हे महर्षिपालय इ. स ११७३ मध्ये

झाले. त्याला जोडून गरीबाकरिता एक दसास्थानाहि ठेवला होता. प्रथम ते शिष्यांप्रमाणे होते, नंतर सुनिरपेक्षांच्या हाती गेले व त्यांची मोठी भरभराट सुनी विद्वानाच्या हस्तेच झाली. ११९९ मध्ये फातिमाद वंश नष्ट झाल्यावर सर्व ईजिप्तच सुनी बनले. फातिमाद घरान्याची आठवण देणाऱ्या पुष्कळ इमारती आहेत. अक्षरची मशोद, हकीमची मशोद व जुन्या शहराचे दरवाजे हे आमहि प्रवास्याना दाखविता येतात. पण मुख्य म्हणजे खूद कायरो शहर हेच फातिमाद खलीफाचे मोठे स्मारक आहे. सुनी पंथाखेरीज ईजिप्तमध्ये मलिक इबन-अनासचा पंथ, शफी पंथ, अबुहनीफाचा हुनाफी पंथ व हुनवाली पंथ हे चार मुख्य आहेत. त्यांपैकी शफी पंथ सर्वोत अधिक लोकप्रिय असून मतस्वातंत्र्याचा मोठा भोका जो हुनाफी पंथ तो सरकाऱ्या फार मनीसला आहे.

अध्वविद व मामलुक — ११७१ ते १२५० पर्यंत अध्वविप खलीफांनी व १२५० ते १५१७ पर्यंत मामलुकानी ईजिप्तवर राज्य केले. या काळात अक्षर युनिव्हर्सिटीची भरभराट अत्यंत झपाट्याने झाली. ही युनिव्हर्सिटी म्हणजे ईजिप्तचे बुद्धिमापकयंत्रच होय. फर्डिनांड व इसाबेला यांनी १४९८ मध्ये स्पेनमधून हाऊन दिलेल्या मूर लोकांपासून किंवा १३ व्या शतकात जेजिझलांनाच्या व १४ व्या शतकात तैमूरलेंगाच्या स्वाभ्यापासूनहि ईजिप्तला मुळीच धक्का पोहोचला नाही. आणिक जाहील्ला व यगदाद ही सुसलमानी सत्त्वाचीच वैद्वि रसातळास जात असता इकडे कायरो शहर इस्लामी विद्या व संस्कृति यांचे माहेरघर होऊन राहिले होते. सुसलमानी जगातील निरनिराळ्या देशातून विद्यार्थी अक्षर विद्यापीठात येत असत व अधिकदूरदूरच्या विद्यार्थ्यांची नोक तेथे प्रथम करीत असत. येथील अध्यापकांपैकी सर्वश्रेष्ठ असा इबन-खाल्डून हा प्रसिद्ध इतिहासज्ञ व तत्ववेत्ता होता. हा मूळ ट्यूनिसचा रहिवासी असून कायरो येथे मलिकीच्या वाडीच्या अधिकाऱ्यावर नेमला होता. तेथेच तो १६०६ त मरण पावला तो. फिलड यांनी आपल्या इतिहाससिद्ध तत्वज्ञानाच्या इतिहासात इबन खाल्डून याचे उतारे देऊन सारीफ केली आहे. या अक्षर विद्यापीठाची कीर्ति युरोपातील विद्याच्या पुनरुज्जीवनाच्या काळापर्यंत कायम होती पुढे मात्र ते जुन्या, मागसलेल्या शिक्षणाचे स्थान होऊन वतले. तेथे फक्त देवज्ञान, धर्मशास्त्र व व्याकरण या तीन विषयांचे जुन्या पद्धतीने शिक्षण मिळू लागले गणित, सृष्टिविज्ञान, इतिहास, भूगोल वगैरे विषयांकडे पूर्ण दुर्लक्ष झाले. उलट युरोपमध्ये शिक्षण व संशोधन दोन्ही बाबतीत ख्रिस्ती लोकांचे पाऊल झपाट्याने पुढे पडू लागले.

संप्रदाय — ख्रिस्तीधर्मातील मठाची स्थापना ईजिप्तमध्ये प्रथम झपाट्याने झाली होती. पुढे सुसलमानी धर्म स्वीकारल्यावरहि ही मठवासी वृत्ति ईजिप्तीयन लोकांमध्ये कायम होती. गूढार्थकविता लिहिणारे कवीहि पुष्कळ झाले त्यात इबन — अल्-फरिद हा सर्व श्रेष्ठ होय. (११८१-१२३५)

मुसलमानी धर्म मूळ एकेश्वरवादी राहा, पण त्यात पुढे सुसलमान साधुसंत फार झाले व त्यांची पूजा अर्चा लोक करू लागले. सुसलमानी जगात असल्या साधुसंतांचे मठ व धार्मिक पण गुप्त संस्था फार आहेत. अशा या पूज्य मानलेल्या फकीरांच्या मशोदीहि जागोजाग सर्व मुसलमानी देशात पसरलेल्या आहेत. तेथे रोगमुक्तेकरता किंवा पुनःप्राप्तीकरता नवच, मंत्रतंत्र वगैरे मोठी चालू असतात व शिवाय अर्नाळाचरण व गुन्हे करण्यासहि ही ठिकाणे पुष्कळ अशी सोयांच्या जागा होतात.

पुन्हा तुको सत्ता. — इ. स. १५१७ पासून पुढे इजिप्तवर भेंडोमन तुर्कीचे राज्य होते १७९८ मध्ये फ्रेंच लोकांनी ईजिप्तवर स्वारी केली, तेव्हापासून इजिप्तच्या इतिहासात नवे युग सुरू झाले खेदिवांनी युरोपीय वळण सर्व मोठ्याने देण्याचा उपक्रम सुरू केला. महमद अलीने बरेच तरुण शिक्षणकरता पॅरिस येथे पाठविले, पण त्याना युरोपियाच्या सद्गुणांपेक्षा दुर्गुणच अधिक लागले इस्मायलने रेल्वे व तारारथे सर्व देशभर सुरू केली. तैफिकच्या कारकीर्दीत गुलामपद्धति बरीच कमी झाली व अनेकपतिपद्धतिहि नाहीशी होत चालली त्याच वेळपासून वृत्तपत्रांनाहि ऐनसुदण स्वातंत्र्य मिळाले, पण त्याचा आनपर्यंत दुर्दुपयोगच अधिक झालेला आहे. ह्या शिष्याकरता शिष्यांनी चालविलेली अशी तीनचार पत्रे आहेत. तेथे तीन प्रमुख राजकीय पक्ष आहेत. ते राष्ट्रीयपक्ष, कॉन्सर्वेटिव अथवा पुराणाभिमानिपक्ष व तिसरा प्रोग्रेसिव्ह अथवा प्रागतिकपक्ष. वृत्तपत्रे या निरनिराळ्या पक्षांना वाहिलेली असतात. अक्षर युनिव्हर्सिटी १९०९ पर्यंत जुन्या पद्धतीचे १३व्या शतकातलेच शिक्षण देत होती. त्या सारखी विद्यार्थ्यांनी संप करून शिक्षणक्रमात काही सुधारणा करून घेतल्या. त्यापूर्वीच यारूम येथे गॉर्डन कॉलेज व कायरो येथे एक आधुनिक शिक्षण देणारी युनिव्हर्सिटी स्थापन झालेली आहे.

कला — एकंदरीत ईजिप्तमधाल सुसलमानी धर्म उच्च दर्जाचा होता व त्याने ज्ञानप्रसाराहि बरेच उत्तेजन दिले. पाषाण व धातूच्या कलाकौशल्याच्या कामालाहि त्याने बरेच उत्तेजन दिले. तेथील लोक छेस्टरची अनावराची चित्रे करीत असत. मामलुकांच्या कारकीर्दीत वाढलेल्या मशोदी फार नमुनेदार आहेत. खेदिवांच्या कारकीर्दीतहि शिल्पकलांना चांगले उत्तेजन मिळालेले आहे. अरबांनी जुन्या इमारतींची व वाघकामाची मोडफोड केली नाही. सुसलमानांनी इराण मध्ये झोरास्ट्रियन धर्माचा व स्पेनमध्ये ग्रीटस्टेडपंथाचा उच्चेद केला, पण ईजिप्तमधील कॉन्टिक पंथ अरबांनी नाहीस केला नाही. ख्रिष्टांनी ईजिप्त व्यापण्याचा उपक्रम केले तेव्हा कॉन्टिक लोक जुन्या सुसलमान राजकर्त्यांना मिळून राहिले, ही गोष्ट विशेष लक्षात घेण्यासारखी आहे. येथील सुसलमानांची नीतिमत्ता इतर देशांतील सुसलमानांपेक्षा वाईट नव्हती. अद्यापहि धूर्तपान, सार्वजनिक रस्त्यावर

नाच तमागो, गाणी व गोष्टी ऐकणे अमले शोक त्या लोकांत फार आहेत.

उत्तर आफ्रिका:— इ. म. ६४१ मध्ये अमर-बिन अब्दुस याने आफ्रिकेवर स्वारी करून मार्को व ट्रिपोली पर्यंत चाल केली. दुसरी स्वारी ६४७ मध्ये अब्दुल्ला अंबा सर याने करून अकुबाच्या लढाईत तेथील सत्ताधीश ख्रिस्तधर्मी श्रेतरी याचा पराभव केला व त्याला ठार मारले, आणि शेवटी तो मोठी रंशणी पेऊन परत आला. पुढे ६६५ मध्ये पहिरा उमईद खलीफाने मोठे सैन्य पाठवून बायसंडाईन बादशहाच्या फौजेचा मोड केला व तेथील मुसलमानी अमलाखालील प्रांतावर आपला सुभेदार नेमला. त्याने बर्बर लोकांना मुसलमानी धर्माचा झपाट्याने प्रसार केला. पुढे आफ्रिकेजवळ याच बर्बर लोकांनी पड करून पाच बरे स्वतंत्र राज्य केले. पुढे काही बरे अराजकता माजून राहिल्यावर ७०५ मध्ये पुन्हा अरबांनी तो प्रांत मिळून घेतला व तेथील गिस्ती अम्मल नष्ट करून मुसलमानी सत्ता कायम केली व बर्बर जातीचा एक सुभेदार नेमला. झुपी व इबादी या दोघां इस्लामी आत्मा येथे प्रसार झाला ९व्या शतकात बगदादच्या खलीफाचे मांडलीक म्हणून कैरवान येथे अरलराईत नांवाचे घराणे राज्य करू लागले व पश्चिमकडे नव्या बसविलेल्या फेस राहुरात इझिसिड घराणे उदयास आले. याच ९व्या शतकातील अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे अशु अब्दुल्ला या फानिभिद मिशनरीने अपलराईद घराण्याचा नाश करून कैरवान ऐबर्जी महादिया हा नवी राजधानी स्थापन तेथे एक शक्ती घराणे सुरू केले. पुढे याच महादियाच्या फतिमिदानी सर्व ईजिप्त जिंकून कावरी राहुर आपली राजधानी केली. पुढे ११ व्या शतकात आल्मोराविद घराणे, १२ व्यात आल्मोहद घराणे व १६व्या शतकापासून १८२० पर्यंत सरीफ व तुर्क उत्तर आफ्रिकेत राज्य करीत होते. नंतर फ्रेंचाचा अम्मल सुरू होऊन हल्ली फ्रेंच साम्राज्य बरेच पसरले आहे. येथील मुसलमान मूळ बर्बर जातीचे आहेत. शिवाय अरब्यादि दसाहती म्हणून राहिल आहेत. येथील सुलतानांनी नीग्रो लोकांना आपल्या सैन्यात ठेविले होते व एवढा त्यांची संख्या १,५०,००० पर्यंत होती.

पंथ व संप्रदाय:— इ. म. ७१० मध्ये शाली बिन तरीफ याने एक कुराण प्रव तयार करून त्याचा प्रचार केला. त्यात दिवस रात्र मिळून दहा वेळ निमाज पडावी, रमजान ऐबर्जी रमज म्हणून उपवास करावा, अशी सारखे नवेत बरी नियम सांगितले होते. हा ग्रंथ ११ व्या शतकात लयास गेला. दुसऱ्या एका कुराणाचा कर्ता बर्बर जातीचा हामीम नावाचा इ. स. ९२५ च्या सुमारास होऊन गेला त्याने आपल्या पंथात दररोज दोनच वेळ प्रार्थनेचा नियम ठेवला शिवाय त्याने मुहबारचा संबंध उपवास व पुत्रप्राप्तीचा दुपार पर्यंत उपवास करावा असे ठरवून रमजानच्या उपवासाचे

दिवस कमी केले आणि यात्रा, शुद्धीकरण व प्रायश्चित हे विधी बंद केले, कुराणाचे मास खाण्यास परवानगी दिली, कारण कुराणात फक्त नर इकराचे मास गिर्गिद ठरविलेले आहे. इ. स. ९२७ मध्ये या हामीमचा स्पेनमधील उमाद-अल-नाहिरने पाठविलेल्या सैन्याने पराभव केला व त्याचे शिर छाटून बांडविला पाठवून दिले.

इ. म. १२०८ मध्ये सुमारह जातमध्ये महंमद अर्बाल तबा-जिन नावाचा एक प्रवक्ता उदयास आला त्याने बरेच चमत्कार करून दावाविले व एक नवे बंडाहि तयार केले. परंतु अवद-अल-सलाम व मशीरा नावाच्या महात्मा फकीराने त्याचा निषेध केला. तेव्हा बर्बर लोकांनी त्याचे अनुयायित्व सोडून दिले. त्याचा मूड म्हणून महंमदाने मशीराचा खून करविला. परंतु स्पूटा येथील शिबर्दी सैन्याने महंमदाचा थोडासाच शब्दार्थ पराभव केला व नंतर एका बर्बराने त्याला ठार मारिले. अदरसच्या शासपात त्याचे अनुयायी अद्यापि अटळतात. याच्यानंतर पहिरा प्रचरत्याने 'महादी' ही पदवी धारण केली, कारण यांवर हे नाव इब्रानी धारण करणे मुसलमानांना पसंत नसे. आदिप्रवक्ता फातिमिद व अल्मोहद घराण्यातील मूळ पुरुषांनी 'महादी' हाच पदवी स्वीकारली होती पण वास्तविक हे सर्व तोंतवे होते या प्रमुख पंथाचेरीन आणखी काही किरकोळ धर्मपंथहि होऊन गेले

कायदा व बय-उत्तर आफ्रिकेत अनेक घराणी होऊन गेली, तरी फायद्याचे मलीकी बंड हेच बहुधा सर्वत्र प्रचलित होते. पुढे तुर्की अमलाच्या प्रांतात बरील को-डाबगंज अशु हनीकाचे बंडाहि चालू करण्यात आले होते. उत्तरआफ्रिकेतील मोरोको पासून शिबक्कूपर्यंतच्या सर्व गहरात धार्मिक शिक्षणाच्या बऱ्याच शाळा होत्या व त्या नून शिक्कले बरेच विद्यार्थी पुढे मोठे विद्वान लेखक व शिक्षक बनले येथील अहमद बाबा नावाच्या एका पंडिताच्या राज्याने संप्रहाला सुमारे १६०० ग्रंथ होते. आणि या पेक्षाहि थोडाले पुस्तकसंग्रह इतर विद्वानाजवळ होते. इतर अस्कर यानेहि लिहिलेला दावत अल नशिर नावाचा ग्रंथ फार प्रसिद्ध आहे. त्यात मोरोको येथे होऊन गेलेल्या बऱ्याच फकीरांची चरित्रे दिली आहेत. फेज येथे १३१९ मध्ये प्रसिद्ध झालेला सार व अल् अन्फास नावाचा दुसरा ग्रंथ याच प्रकारचा आहे तथापि ऐतिहासिक दृष्ट्या उपयुक्त अशा माहिती या ग्रंथात फारशी नाही

विधी आचार व बर्बर-धार्मिक विधी व आचार अरवापास बर्बर लोकांच्या राहणीत अधिक होते १६ व्या शतकापासून बर्बर लोकांतील साधूलोकांदि रामकारणात पडे लागले. त्यांनी वडामध्येहि पुष्कळ वेळा पुढारीपण घेतले होते. सामान्यतः या लोकांचा उद्देश आफ्रिकेजवळ दिल्ली लोकांना पाळतून देण्याचा असे. तथापि दिल्ली लोकांचीच मदत घेऊन ते शिबक्का आपलातहिलगाम करीन असत.

उत्तर आफ्रिकेन विरुद्ध टिकाणी प्रसिद्ध माधुसूदाच्या नांवाचा अमुन तैय्ये यात्रिकरुजात असतात इंग्रिस इन् मशीन मान्या व इतर विरुद्ध मशीदी याप्रमाणे यात्रेची टिकाणे प्रसिद्ध आहेत.

मध्य आफ्रिकेतील इस्लामधर्म — महंमदी धर्म हा मध्यआफ्रिकेमध्ये तीन मार्गांनी आला (१) नाल व तिला मिळणाऱ्या नद्या याच्याजवळील मुलखातून — म्हणजे इजिप्त नथून, (२) घेडेमांसपातून तिबेस्तूला जाण्याच्या मार्गातून झनजे त्रिपोलीमधून व (३) बागदादला जाण म लागणाऱ्या मार्गातून म्हणजे अलबारायामधून कार्ये लावल्याच्या प्रवासाने निरनिराळ्या जातींमध्ये वेष्टा व कया या धर्माचा प्रवेश झाला याबद्दलची माहिती दिली आहे ख्रिस्तीशाकाच्या दहाव्या शतकाच्या अखेरीस इस्लामीधर्माचा सोयामध्ये प्रवेश झाला सन १५०० च्या सुमारास यॅथीममध्ये रथाचा प्रवेश झाला व थोडक्याच काळानंतर कॅटरेनामध्ये झाला १९ व्या शतकाच्या आरंभी लॉगनमध्ये त्याचा प्रवेश झाला सन १९०० मध्ये ब्रिटिश मध्यआफ्रिकेतील मुसलमान रहिवाश्यांची संख्या ५०,००० होती. बाही टिकाणी इस्लामी धर्माचा प्रवेश काही प्रसिद्ध व्यक्तीकडून झालेला आढळतो. मध्यनोर्मेलमध्ये १५०० साली याचा प्रवेश नहुमद अहद अल करीम नॅथिली याच्या द्वारे झाला.

मध्यआफ्रिकेतील मुसलमानी धर्म मालिगाइट ग्रंथाचा आढळून येतो. त्या धर्माचे वाहमय जरी पुरवळ आहोत तरी मध्य आफ्रिकेच्या फार थोडी माहिती उपलब्ध आहे. 'रेव्ह्यु मॉडे मुसलमान' १० भाग (१९१०) मध्ये इमेडन हेमेटन महंमद अल सुलतारच्या किताब अल तारा इफ या ग्रंथाची प्रोटक माहिती दिली आहे हा प्रसिद्ध रहस्य आपला ग्रंथ संपादनावर बॉम बर्मीनी म्हणजे १८२६ साली वारला या ग्रंथात त्याने आपल्या मातापितरांचा समग्र हकीकत दिली आहे. 'रेव्ह्यु मॉडे मुसलमान' यात हेमेटन महंमद अल यदाली (१७५२) याच्या वचनाच पुराण ग्रंथातील उतर दिले आहेत. व याच ग्रंथकाराने महंमद पैगंबराच्या स्तुतिवर केलेली कविता मॅमिग्रॉनने छापली आहे (१९०९). अशाच प्रकारच्या तत्समाल कविता यांचे प्रसिद्ध के-या आहेत. तसेच मॅमिग्रॉनने मध्यआफ्रिकेतील सरदा शेतमीदिया याच्या ग्रंथसंग्रहाची याद प्रसिद्ध केली या यादीत तबकानाबरील, किमयाशाखाबरील व मायनशाखाबरील ग्रंथांची यादी नाही, असा संपादकांनी तारा मारला आहे व याच्या सर्व पुस्तकांची यादी इतर इस्लाम धर्माच्या ग्रंथांच्या यादीप्रमाणे आहे. फक्त बगल साम्राज्यातील ग्रंथ काही कारणामुळे या यादीत नवले असण्याचा संभव आहे.

देवपुस्तक जगातील निरनिराळ्या भागात महंमदी संप्रदायाची स्थिति कोणत्या प्रकारची आहे त्याचे वर्णन केले.

आता ब्रिटिश साम्राज्यात व जगाच्या इतर भागात निरनिराळ्या टिकाणी मुसलमानांची लोकसंख्या किती आहे ते पुढील कोष्टकात दाखविले आहे व मधून मधून काही माहितीच्या टीपा दिल्या आहेत.

जगातील मुसलमानी लोकवस्ती

दाखविणारे कोष्टक.

ब्रिटिश साम्राज्यातगंत

प्रदेशाचे नांव	मुसलमानी लोकवस्ती	विशेष माहिती
एडन	८६,०००	तुर्क लोकांनी एडन १५६८ मध्ये जिंकले, ते १६३० पर्यंत त्याच्या ताब्यात राहिले.
साकात्रा बेट	१०,०००	एकाकाळी येथील लोक हिंदु होते, व नंतर ख्रिस्ती झाले नंतर १७व्या शतकापासून मुसलमान झाले.
बेहरीन बेटे	वस्ती थोडी आहे	येथील बहुसंख्याक लोक सुनीययाच आहेत. ही बेटे १७३५ मध्ये इराणचा शाहा नादिर याने जिंकली होती.
ब्रिटिश उत्तर योर्निओ सुनी	३०,०००	किनाऱ्यावरील बहुतेक वस्ती मुसलमानांची आहे (धर्माबद्दल माहिती नाही.)
मोरोन	३,००,०००	यापैकी २,५६,००० मूरलोक (मलायतर) आहेत. येथील मुसलमानांचे खाजगी व्यवहार विषयक कायद्याचे पुस्तक स्वतंत्र आहे.
मालदीव बेटे	७०,०००	येथील लोक चालेले मुघल रलेले असून नाकानयनविषयत पूर्वांग आहेत.
नैग्रम	५६,०००	येथे आयोमन तुर्क लोक आहेत. १५७० मध्ये हे बेट तुर्कांनी व्हेनेशियन लोकांपासून जिंकून घेतले. १८७८ ते १९१४ पर्यंत तुर्कस्थानच्या मुलतानाबरी वर झालेल्या कराराने तेथे ब्रिटिश लोक व्यवस्था पहात होते, आणि महायुद्ध सुरू होताच ब्रिटिशांनी ते पूर्णपणे ब्रिटिश साम्राज्यात जोडले.

प्रदेशाचे नांव	मुसुलमानां लोकवस्ती.	विशेष माहिती
हिंदुस्थानः—	६,६,४७,२९९	
अजमेर—		
मारवाड	८१,०३५	
अंरमान व निकोबार		
येटे	४,५८०	
आसाम	१८,८६,५२८	
बलुचिस्थान	३,७७,३५६	
बंगाल	२,३९,८९,७१९	
बिहार व ओरिसा	३६,६६,८६१	
सुबह		
इलाहाबाद	४०,२४,४८५	
ब्रह्मदेश	४,२०,७७७	
नथ्यप्रांत व बन्हाड	५,९४,९०९	
पुर्ग	१३,१४३	
मद्रास	२७,६०,४०८	
बायब्य		
सरहर्द		
बरील प्रांत	२०,३९,९९४	
पैनाथ	१,०९,५५,७२१	
संयुक्त प्रांत	६६,५८,३७३	
संस्थानें व एमन्सी—		
आमामातील		
मणिपूर		
संस्थान	१४,५०४	
बलुचिस्तानातील		
संस्थानें	४,०५,२९२	
बर्मादे		
संस्थान	१,६०,८८७	
बंगालमधील		
संस्थानें	२,४७,५०९	
बिहार व ओरिसामधील		
संस्थानें	१६,५७७	
सुबहइलाहाबादमधील		
संस्थानें	८,७७,४३१	
मेट्रोल इंडिया		
एजन्सी	५,११,२००	
संयुक्त		

प्रदेशाचे नांव	मुसुलमानां लोकवस्ती	विशेष माहिती
प्रांतांतील		
संस्थानें	२०,१२०	
इलाहाबाद		
संस्थान	१३,८०,९९०	
फारुखी		
संस्थान	२२,९८,३२०	
मद्रास		
इलाहाबादमधील		
संस्थानें	३,१४,४९८	
सुबह		
संस्थान	३,१४,४९८	
वा. स. प्रांतांतील		
एजन्सी		
व इतर मुलुखातील		
डोल्हा	९,६०५	
पंजाब इलाहाबादमधील		
संस्थानें	१३,१९,७५६	
राजपुताना		
एजन्सी	९,८५,८२५	
सिक्किम		
संस्थान	४८	
संयुक्त प्रांतातील		
संस्थानें	२,६६,३७८	
आदिवासीः—		
बलुचिस्तान	७,८२,०००	१७३९ मध्ये नादीर-शाहाने बलुचिस्तान हा निराळा देश बनविला. यथे मुनी पंथाचे लोक आहेत १८७६ पर्यंत बलात येथील स्थान स्वतंत्रपणे राज्य करीत होते. नंतर हा देश ब्रिटिशांच्या ताब्यात गेला.
लखनौचे येटे	१०,६००	बहुतेक मुसुलमान आहेत.
स्टेट्स मेट		
मेटस		
संयुक्त मलया		
संस्थानें	...	पेरक, सीलगाँव, नेथी सेविलन व पद्म येथील राजे मुसुलमान आहेत. १८९६ मध्ये ते ब्रिटिश साम्राज्य सेतखाली आले.

प्रदेशांचे नांव	मुसुलमानी लोकवस्ती	विशेष माहिती	प्रदेशांचे नांव	मुसुलमानी लोकवस्ती	विशेष माहिती
मलाया सस्थान			दक्षिण आफ्रिका		
(सयुक्त सस्थानाखराज)			यूनियन	४६,०००	
गेहारि	१,०२,०००	इ. स १२७६ मध्ये मलाया राजा महमद-शाहा व सर्व लोक मुसुलमान बनल व नंतर तो धर्म मनंग कवन व पाधिम समाजामध्ये पसरला. येथाल बहुतेक लोक मुसुलमान आहेत.	केप ऑफ गुडहाप	} २४,०००	
केदाह	१,९५,०००		प्रांत		
पल्लेस	३०,०००		नाताळ प्रांत		
कलतन	२,७२,०००		ट्रान्सव्हाल प्रांत	फार थोडे	
दूगलु	१,५४,०००		ओरेंज प्रा		
व्हॅप	.		स्टेट	फार थोडे	
आफ्रिका:-	..		पश्चिम आफ्रिका:-		
इस्ट आफ्रिका		किनाऱ्यालगत अरबांची वस्ती विशेष आहे	नायगेरिया	.	
प्रांट					
क्वेटार	.				
युगांडा					
साझवार	१,१३,०००	येथे मुसुलमान राजा आहे १६ व्या शतकात पूर्वे किनाऱ्यावराल अरबांना सुसततच्या इमामाच्या मदताने पोर्तुगालांना हाकून लावले १८३२ मध्ये सॉय्यद सय्यद याने आपला राजधाना शासिकार येथे नेला. बहुतेक वसती मुसुलमान शका सुना पय्याची आहे १६९८ मध्ये मोंगाला शहर इमामानां जिंकून घेतले, नंतर १७८४ मध्ये सर्व बेट जिंकल मुसुलमानांचे सख्या थिपय नाही	गॅबिया	काही वस्ती	उत्तरेकडाल भागात मुसुलमान लाफ फुलनी व हासा जाताच्या लोकांमध्ये पुष्कळ मिसळलेले आहेत २४,००० हून अधिक मुसुलमानी शाळा असून त्यात दोन लाखावर विद्यार्थी शिकत आहेत कॅनो हे मुसुलमान वस्तीचे महत्वाचे ठिकाण आहे
मॉरिशम	३,८५,०००		गोल्ड कोस्ट	.	
न्यासालॅंड			अशाटी	फाही वस्ती	
प्रांटक्वेटरेट			सीरिआ	७५,०००	पाच मुसुलमाना शाळा आहेत.
मामाली	३,००,००१		साथोन		
लॅंड			इजिप्त	१,०३,६५,०००	१८११ मध्ये इजिप्तचा गव्हर्नर महमद अली हा स्वतः स्वतंत्र राजा बनला. १९१४ मध्ये इजिप्त ब्रिटिश प्रोटेक्टोरेट असल्याचे जाहीर झाले
दक्षिण आफ्रिका.			अँग्लो-इजिप्त	.	१८८२ पर्यंत इजिप्तचा अम्मल होता त्या साली माहदीने बंड केले व देशात खुरमी कारभार सुरू केला १८९९ मध्ये माहदानंतर राज्य करू लागलेल्या खलीफाला ब्रिटिश सरकारने पदच्युत केले (' नष्ट झालेली राज्ये ' हा यादी पहा)
वामुटो लॅंड			युदान	...	
बेच्युलॅंड					
होर्झिया					
स्वाझीलॅंड					

प्रदेशांचे नांव	मुसलमानां लोकवस्ती	विशेष माहिती	प्रदेशांचे नांव	मुसलमानां लोकवस्ती	विशेष माहिती
भूतान	...	ल्यावरून काही मुसलमानांची वस्ती असावी असें वाटते.	मॉरिटॅनिया (फ्रेंच)	२,५६,०००	मूर जातीचे मुसलमान आहेत.
बोल्शिव्हिया	...		ट्यूनिम	अजमासे १९,५३,०००	इ. स. ६७५ मध्ये अरबांनी खलीफ उस्मानच्या वेळी हा जिकला.
ब्रासिल	...		यार्पकी	बरेचसे मुसलमान आहेत.	१५७५ पासून तुर्कांचे राज्य सुरू झाले १७०५ पासून हुसेन बेन अल्लाच्या वशातील राजे तुर्कस्तानच्या सुलतानाच मांडलीक म्हणून राज्य करीत आहेत.
बर्नारिया	६,०२,०००	१८७८ मध्ये बर्लिनच्या तहाने हे स्वतंत्र राज्य करण्यात आले तेथे राजा मुसलमान आहे पण प्रधानमंडळ ख्रिस्ती आहे. उत्तर व पूर्व भागातच विशेषतः मुसलमानांची वस्ती आहे.	फ्रेंच ग्वायना	...	
चिली	...		मॉरिटॅनिक	...	
चीन	पश्चात ते ईश्वर लक्ष मुसलमान (१९०९ मधील अंदाज).	मुसलमान प्रत्येक प्रांतात आहेत, पण विशेष वस्ती कान्सु, हसिन चिअंग, चिरही व युनाच प्रांतात आहे.	जर्मनी	...	
कोलंबिया	...		टोर्गो	काही मुसलमान	
कोस्टा रिका	...		ग्राम	...	
क्युबा	...		ग्वाटिमाला	...	
डेनमार्क	...		हायटी	...	
इक्वेडोर	...		हॉंडुरस	...	
फ्रान्स	...		इटाली	...	
आल्जेरिया ४४,११,००० (फ्रेंच)		येथील बहुतेक देश्य व ती मुसलमानधर्मी आहेत. इ. स. ६७० पासून अरब लोक तेथे वसाहत करून लागले व स्थानी तेथील लोकाना मुसलमानधर्माची दीक्षा दिली ९३५ मध्ये अरबी राजा खारी याने हहाचे अतिनयस हे शहर वसविले. १५१६ पासून तुर्कांचा अम्मल सुरू झाला.	इटालियन सोमालीलंड ट्रिपोली व सीरैनेका	...	अरबी भाषा बोलतात इ. स. ६४४ मध्ये अरबी देश जिंकून येऊन मुसलमानां धर्म सुरू केला.
मादागास्कर	काही अरबांची किरकोळ वस्ती आहे.		लायबेरिया	एकंदर लोक मॅम्पा अदमासे २० लाख	यार्पकी मॅडिंगो नामक जातीचे लोक मुसलमान आहेत.
फ्रेंच सोमालीलंड	काही हजारा इतकी अरबांची वस्ती आहे		मॅक्सिको	...	
			मॉरिटॅनिया	...	
			मोरोको	३,८८,०००	इ. स. ७०० मध्ये येथे अरबांचे राज्य सुरू झाले हर्शोचा सुलतान हा महामद पैगंबराचा चुलता अहा याच्या वंशातला ३६ वा पुरुष आहे. सुलतानाची सत्ता अनियंत्रित असून धार्मिक सत्ताहि त्याचेच हाती आहे.
			नेपाळ	...	
			नेदरलॅंड्स	...	

प्रदेशाचे नांव	मुसलमानी लोकवस्ती	विशेष माहिती	प्रदेशाचे नांव	मुसलमानी लोकवस्ती	विशेष माहिती
६ न ईस्ट इंडीज (जावा बेटासुदा)	६,६२,३०,०००	देश लोकार्पण वहुतेक मुसलमान आहेत. मह-मदाच्या मरणानंतर ख्रिस्त १२०० च्या सुमारास जावा बेटात जाऊन आले होते. परंतु १५ व्या शतकाच्या अखेरास इस्लामी धर्म जावा बेटात सुरू झाला. दोन राज्ये नष्ट झाली, व त्या मधून बटम व नंतर मात्र ही स्थापन झाली	मोसाविक (पोर्तुगीज ईस्ट आफ्रिका)	४३,०००	हे राज्य १५ व्या शत-कात तैमूरलंगने गोल्डन होईचा परामर्श केल्यावर उसवेगानी स्थापन केले. ह्याचे मुसलमान घराणे १८ व्या शतकाअखेर पासून चालू आहे १८७३ पासून यावर रशियाचे अधिकार्य चालू आहे
६ न ईस्ट इंडीज —			रशिया	१,१९,०७,०००	तैमूरलंगने साम्राज्य नष्ट झाल्यावर हे राज्य स्थापन करण्यात आले याचा १८ व्या शतका-पासून रशियाशी संबंध जडला
सुरिनम (डच स्वायत्ता)	१०,०००	याची राजधानी मुस्मत शहर १५०८ पासून १७ व्या शत-काच्या मध्यापर्यंत पोर्तु-गीज लोकांच्या ताब्यात होते. १८ व्या शतकात अहमद बिन सय्यद याने ते शहर घेतले व १७४१ मध्ये तो तेथला इमाम म्हणून निवडला गेला १९१३ पासून मुलतान व निवडलेला इमाम याच्यामध्ये स्पर्धा चालू आहे येथील मुसलमान लोक कुराणाकडे लक्ष देत नाहीत	रिवा	६,४६,०००	तैमूरलंगने साम्राज्य नष्ट झाल्यावर हे राज्य स्थापन करण्यात आले याचा १८ व्या शतका-पासून रशियाशी संबंध जडला
ओमन	५,००,०००		सर्व मुसल		
			फिनलंड		
			पोलंड	..	
			सर्बिया	...	
			सयाम		
			स्पेन	.	
			स्वीडन		
			स्वित्झर्लंड	.	
			तुर्कस्थान	२,०९,४४०००	इ.स. १०९९ मध्ये तुर्की बहुतेक साम्राज्य उस्मानने मुसलमान स्थापले व ह्याचा मुलतान हा त्या घराण्यातला ३७ वा मुलतान आहे आणि कास्टंटिनोपल जिंकल्या पासूनचा ३० वा मुलतान आहे
पनामा	...		(मेसापोटे मियासुद्ध)		
पेराग्वे	...				
इराग	८०,००,०००	७ व्या शतकात अरब लोकांनी जुने इराणी राजघराणे नष्ट केले आणि इस्लामी धर्म प्रस्थापित केला ह्याचा शाहकारांस घराण्यातला ३ वा पुरुष आहे हे घराणे १७९४ पासून राज्यावर आहे	हेजाझ	३,००,०००	ह्या हे स्वतंत्र राज्य झाले आहे
			सर्व मुसु		
			नष्ट झालेली मुसलमानी राज्ये		
			बोर्नु	१८८२ मध्ये	मध्य सुदन मधील ह
			(हर्ग)	अदमास ५०	मधील जुना व अत्यंत
			सुदन	लक्ष-सर्व	प्रसिद्ध मुसलमान नोमोचा
			मध्ये)	मुसलमान	प्रदेश आहे येथील रहिवासी बरोनी किंवा कनोरी
पेरू	...				
पोर्तुगल	...				
भा. च. ४८					

प्रदेशांचे नांव मुसलमानी विदेश माहिती लोकवस्ती

जगाचे आहेत ९ व्या शतकात स्थापलेल्या व ११ व्या शतकात मुसलमानां वनलेल्या वनेमध्या राज्याचा योनु हा एक भाग होता आणि दुना मदी (१४७२-१५०५) याने बानूचे राज्य स्थापले

वर्षांमि १५.००.०००

(हर्फी सुदन मध्ये अन्तर्भूत)

१७ व्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास अथ दहा राजाने इस्लामा धर्म येथे आणला त्या बळा हे स्वतंत्र राज्य विशेषत महमद-एल अमिन याच्या कारकीर्दीत चांगले भरभराटीत होते ते १८७१ पर्यंत स्वतंत्र राज्य होते मान रोमाराच्या बंदीच्या राजाला खडणी देत अस

वर्षे

(हर्फी सुदन मध्ये अन्तर्भूत) ३० ते ६० लक्षांच्या दरम्यान लोकसंख्या असून बहुतेक मुसलमान आहे

येथील राजघराण्याचा मूळ संस्थापक साला याने आपले कुटुंब बोदा परे सात नळे अवद-एल करिम याने इस्लामी धर्म सुरू करण्याचा प्रयत्न केला, १६३५ मध्ये राज्य स्थापन केले वीस वर्षे राज्य केले, फॉर व योनु याना खडणी देत अस

दरपार ४० एम् लोक वस्ती, बहुतेक मुसलमान १८ व्या शतकाच्या मध्यापासून मुसलमान धर्म आहे

वर दिलेल्या कोट्यावरून जगात मुसलमानी लोक वस्ती आज कोटकोटी पसरली आहे याचा माहिती होईल आज या सव निरनिराळ्या गमुहास एकत्र जोडणारी अशी शक्ति अस्तित्वात नाही खलीफातीमध्य जोंपर्यंत राजकीय व धार्मिक या दोन्ही मत्ताचा अन्तर्भाव होत होत, तोपर्यंत सलीकाचे वजन तुर्कस्तानाबद्दल मुसलमानी प्रजेवर पटण्याचा संभव होता पण खलीफाची राजकीय सत्ता काढून घेतल्यामुळे तुर्कसरकारास यापुढे इतर महमदा राजांची

महानुभूति वितरित मिळाले याची शका आहे व अलविदाल काळात या धार्मिक विचारात जाति होत आहे तीमुळे केवळ संप्रदायाचे बंधन या समाजास फार दूरच्या काळपर्यंत एकत्र बांधून ठेवील असे दिसत नाही तेव्हा लवकरच निरनिराळी महमदा राष्ट्र स्वतंत्रपणे आपआपल्या पुरेसा विचार पहाव यास लागून मध्यवर्ती खलीफात संस्थेचे वजन हळू हळू नाम शेष होण्याचा संभव आहे असो. आता या मध्यतराच्या अवधीत यूरोपमध्ये कोणकोणत्या घडामोडी घात्या त्यांचे निराक्षण करू

प्रकरण १८ वे

यूरोप, शार्लमान राजाच्या मृत्युपासून सोळाव्या शतकापर्यंत

पूर्व व पश्चिम ख्रिस्ती संप्रदाय — इ स ८१४ यावर्षी शार्लमान यादशहा मरण पावला त्याच्या मरणानंतर त्याच्या एकसत्ताक राज्यास उत्तरती कळा लागून सरजामी राज्य-पद्धतीचा उदय होण्याची पूर्व चिन्हें दिसू लागली याच काळात पूर्वरोमन साम्राज्याने मुसलमानांच्या बाढत्या सत्तेस आवळा घालून यूरोप व ख्रिस्ती संप्रदाय यांचे मुसलमाना पासून रक्षण केले परंतु या वेळेपासूनच पूर्वख्रिस्तीसंप्रदाय व पश्चिम ख्रिस्तीसंप्रदाय यांमध्ये विरोध उत्पन्न झाला

साम्राज्याची विभागणी.— इ स ८४३ यावर्षी शार्लच्या व्हरडूनच्या तहाने शार्लमानच्या साम्राज्याची विभागणी झाली चार्ल्स बोर्ड राजाला न्युसट्रिया, अखिटोन व पश्चिम वर्गंडी हे प्रांत मिळाले लुई राजाला जर्मन वग्डे रिआ, स्पेनिया व सेक्सनी हे प्रांत मिळाले याप्रमाणे शार्ल मानचे साम्राज्य जाऊन आता यूरोपात स्वतंत्र व्हान लहान राज्ये निर्माण झाली येथूनच आधुनिक यूरोपच्या इतिहा साचा प्रारंभ होतो ही मना उदयास आलेली राज्य बाह रील लोकांच्या स्वाभ्या व अत कलह यापुढे फारसा विकास घरीतल अशी चिन्हें आरंभ दिसत नव्हती कारण नॉर्स लोक त्यांना फार त्रास देत होते ते (नॉर्स) केवळ यूरोपच्या किनाऱ्यावरच चाचेपणा करीत रहात नसत, तर समुद्रापासून दूरच्या प्रदेशावरहि स्वाभ्या करून नासधूस व लुटाल्ट करीत इकडे साम्राज्यात गादीकरिता तडे सुद्ध होऊन अर्धवट स्वतंत्र अशा सत्ताधारा सरदाराचा वर्ग निर्माण झाला

सरजामी राज्यपद्धतीचा उदय — राजसत्ता बल हान झाल्यामुळे हे नवीन उत्पन्न झालेले सत्ताधारा सरदार तीस जुमागीनास झाले या सरदारांची सत्ता बशपरपरेंने चालत आलेली असे याप्रमाणे यूरोपाय इतिहासाच्या मध्ययुगातील सरदाराचा वर्ग राजसत्तेच्या मार्गातील एक महत्त्वाचा अडथळा होऊन बमला राजसत्तेची थरोबरीने

शमडणाच्या व प्रमोर्ग राजसत्तेचा नाहिंगी करून तिचे काम आपल्या हातात घेण्याच्या या संस्थेने फ्यूडल मिस्टिज म्हणत. आपणाला तीन मरंजामी पद्धति अंगे नाव देता येईल मराठे शाहीन या पद्धतीचा भाग होताच. या पद्धतीला त्या प्रसंगाने रा. रा. वागुदेव यांनी सररे यांनी मरंजामी पद्धत अथेच म्हटले आहे. या संस्थेने यूरोपाच्या गवक्षणाचे काम फार चांगल्या तऱ्हेने केले. इ.स. १००० च्या शतकाच्या प्रारंभीच यानी उत्तरजडील रातडी लोकांना हातकून लावून प्रान्त व जमिनी यांच्या सरहद्दी सुरक्षित केल्या. नॉर्म वयरे राजडी लोकांच्या स्वाभ्याचे भव नाहिंगी करून त्याम निरनिराळ्या राज्यात प्रभातने म्हणून स्वाधिक केले इ.स. ११११ यावर्षी चार्लम धी गिपल व शोले यांच्यामध्ये सेट-हेअर-सर-एपटे येथे झालेल्या तहाने नामन लोक नॉर्मंडीतील कायमचे गव्हर्नामी झाले. पुढ्या इ.स. ८०८ या वर्षी वेमसुर येथील तहाने आल्फ्रेड राजाने डेन्स लोकांना आपल्या राज्यात राहण्याची परवानगी दिली.

इ.स. ११११ च्या शतकापर्यंत मरंजामी पद्धति ही सत्त्वा यूरोपाच्या पश्चिम भागातच प्रचलित होती. तेथून ती नॉर्मन लोकांनी इंग्लंड, इटाली, व मिसली यामध्ये नेली.

मरंजामी पद्धतीने राजाचे अधिकार सर्व नाहिंगे होऊन राजमत्ता दुर्बल होऊन नामधारी वनने ह्मंडल, फ्रान्स, व जमिनी येथील राजाच्या सत्तात आले व म्हणून या देशाचा पुढील तीन शतकांचा इतिहास म्हणजे, राजमत्ता व मरंजामी सरदापद्धति यांमधील युद्धांनी भरलेला आहे. प्रथम तीनही राज्यात मरंजामी राज्यपद्धति प्रचल होती इंग्लंडात ही पद्धति प्रचल नसून तिने रामसत्तेचा काही भाग आपणित नाहिंगी अंगे ऑलसन फिलीप साराण्या इतिहासकारास म्हणण्याची फार हास आहे, परंतु रडीफनच्या वेळेचा अंत कळवू, सरदारानी सत्ता वर्मा करण्याकरिता पहिल्या हेनरीने केलेले प्रयत्न व जॉन राजाच्या वेळेस सरदारानी सत्ता किती प्रचल होती या बांटा वर शासत आणिल्या म्हणजे बरील इंग्लिश इतिहासकारांस विधान किती फांल आहे हे दिसून येईल. प्रान्त मध्ये इ.स. १२७७ या वर्षापर्यंत मरंजामी राज्यपद्धति प्रचल होती, परंतु पुढे नवव्या लुई राजाच्या कारकीर्दीपासून राजमत्ता हळूहळू मुट्ट होत गेली व तिची इ.स. १७०० च्या शतकात पूर्ण वाट झाली

जर्मन राजसत्तेची स्थापना.—जर्मन राजसत्तेची स्थिति याच्या आगदी उलट होती ज्याप्रमाणे मरंजामी राज्यपद्धतीचा नाश होऊन इंग्लंड व फ्रान्स या देशात राजमत्ता प्रस्थापित झाले त्याप्रमाणे ती जर्मनीत नाहिंगी यास पुढील कारणे देता येतील (१) रोमन साम्राज्याचा बादशहा जर्मनीचा राजा अंगे (२) रोमन मत्ताची सत्ता काही निमित्त नव्हती (३) एवढ्या

सोप्या माझ्याचा वारंभार व्यवस्थित ठेवण्याकरिता त्यांना मरदार लोकांना पुष्कट हद्द द्यावे लागले आणखी (४) जर्मन राजा मर्यादनाकाहून निवडलेला असून त्याम पोपच्यासत्ते माझ्याभिप्रेत ह्मण अंगे

याप्रमाणे जर्मन राजांना पोप व साम्राज्य यांच्या भाग मंडीत पडारे सामान्यामुळे आपले राज्यवद् भद्रम पायावर उभे करण्यास फावले नाही अंगे होते तरी जर्मन राजसत्तेचा उदय फार जपाट्याने झाला इ.स. ११११ यावर्षी जर्मनीच्या प्रचल सरदारानी जॉनराड फ्रॉन्जियनला आपला राजा केले इ.स. ११९ यावर्षी सेकुमरी येथील हेन्री धी फाउलर याने हंगेरियन, स्लाव्ह, व डेन लोकांचा पराभव करून जर्मन राज्य स्वाभ्याचा प्रयत्न केला त्याच्या पाठीमागून झालेल्या ओटो धी ग्रेट व त्याचा मुलगा दुसरा ओटो यानी ते काम पुढे चालविले. दुसऱ्या हेन्रीने (१००१-११२५) जर्मन राज्याची स्थापना केली. यापुढे जर्मन राज्यसत्तेची वाट सागट्याने होऊ लागली जर्मन राजांनी इतलीवर सत्ता मिळविण्याचा आग्रहान केला नसता व ते पोप व साम्राज्य यांच्या भागमंडीत पडले नसते तर जर्मन राजसत्तेला उन्नती वाट कधीही लागली नसती

प्रान्तसत्ता राजसत्तेचा उदय—प्रान्तसत्ता राजसत्तेचा उदय जर्मनीप्रमाणे जपाट्याने न होता फारच मंदगतीने झाला इ.स. १८७ यावर्षी केरोलिगियन वराणे पुढाले व प्रान्तसत्ता मरदारानी—गुणकपटनल—प्रान्तचा राजा केले व पुढे फासून प्रान्तसत्ता राजसत्तेचा उदय होण्यास प्रारम झाला.

धर्मयुद्धे उर्फ क्रिस्ती संप्रदाय सरक्षणाथ युद्धे.—यावेळेस पूर्वरोमनसाम्राज्यावर मंगलुरु, रशियन व नॉर्मन लोकांचे ह्मणे सुरू होऊन त्यामुळे साम्राज्य नष्ट होते की काय अशी भीति पडली परंतु त्यावेळेच्या अलेक्झांडरस फॉर्मनेनस नावाच्या मघाटाने त्याचा पराभव करून हे सगळं दूर केले धर्मयुद्धे म्हणजे संप्रदायमरक्षण थं युद्ध या वेळेचम सुरू झाली या युद्धांमुळे पूर्वसाम्राज्य व पश्चिमसाम्राज्य यामधाल यद् पडलेले दळणवळण पुन्हा सुरू झाले ही युद्धे इ.स. १३५५ च्या शतकात संपली या मध्यतरीच्या दोन शतकात यूरोपाच्या सर्वतर आधुन्यमतात पुष्कट फेरफार झाला (१) पोप व राजा यांची सत्ता वाटली, (२) पश्चांच्या पूर्वभागातील प्रदेशांचे ज्ञान पश्चिमकडील लोकांस जस्त जास्त होऊ लागले, (३) व्यापाराची प्रगति झाला, (४) धंद्यात उत्तेजन मिळाले. (५) सरदारांचा वर्ग बलवान व मजबूत न्हि न्ही झाला (६) व सादरान राहण्याची प्रकृति वाढ लागली. धर्मयुद्धांच्या वरांवरम यूरोपात हिलेथ्रॅड याने संप्रदायव्यवहारविषयक नववळ मूळ केले या नववळीचा यूरोपाच्या धार्मिक जीवनक्रमावर फार परिणाम झाला हिलेथ्रॅड मातवा मेगरी या नागामे पुढे पोपच्या सत्ते बगला (१०३३-८५) व त्याने पोपचा मत्ता फेर

हा मत्ता वाढण्याची कारण मुख्यतः वरील संप्रदायमुद्योगांची चळवळ व धर्मयुद्धांमुळे जे पूर्वे व पश्चिम यांमधील दळण वळण वाढले त्यामुळे झालेली व्यापाऱ्यांची भरभराट ही होत इ स. च्या १० व्या शतकात या पोपच्या सत्तेचा यूरोपच्या दक्षिणवर्ष वराच परिणाम झालेला दिसतो सर्व यूरोपने क्वल केलेली पोपचासत्ता, लोकविकट मिळत असलेले अमित धन, आंतरराष्ट्रीय व्यवहारातील त्याचा अनुभव व त्याची विद्वत्ता व योग्यता यामुळे ते यूरोपचे धार्मिक व राजकीय गुरू बनले

या धर्मयुद्धाचा दुसरा एक परिणाम असा झाला की, सरदार वर्ग दुबल व सार्वभौमिकी कमी झाला मान्समध्य याचा परिणाम असा झाला की, लाल लहान जमानदारनाष्ट होऊन मोठमोठे जहागिरदार निर्माण झाले व नंतर त्या सर्वांचा राजसत्तेत रोप झाला आपला प्रधान शुगर याच्या मदतीने मध्यच्या इटलीने मान्समध्य अतिव्यक्ति राजसत्ता स्थापना केली मान्सप्रमाणे यूरोपातील दुसऱ्याही राज्याना संप्रदायसंरक्षणयुद्धागमून पायदा झाला यूरोपातून सरजांनी राज्यपद्धतीचा बहुतेक भाग होऊन राजसत्तेचा मार्ग निरपटक झाला व्यापाराची भरभराट होऊन व्यापाऱ्यांचा एक मंडळ बनला शहरात राहण्याची प्रवृत्ति वाढ लागली पूर्व व पश्चिम यांचा संपर्क दृढत होऊ लागला यशियाय सर्वांत मोठा परिणाम म्हणजे या युद्धांमुळे सुसुलभतेने सत्तेच्या वाढीस आला वसला

पोपसत्ता व राजसत्ता यांमधील द्वंद्व—पोपची गादी व साम्राज्य यांमधील तत्वा या धर्मयुद्धाची सगळाला नव्य आहूत हे भाडण रोमन साम्राज्याचा रोमन बादशहा कवथा हेनरी याच्या कारकीर्दीत सुरू झाले फ्रेडरिक बारबरोसा याच्या वेळेस (११५०-११९०) ते भाडण कळसास पोषले हे भाडण मुख्यत इटालीच्या स्वाभिव्यक्तिता होत व पोपची सत्ता प्रबल असल्यामुळे रोमन सम्राटला इटाली घेणे अशक्य झाले दुसऱ्या फ्रेडरिकन मोठ्या यिका याने आपल्या पूर्वजांनी सुरू केलेले काम पुढे चालू केले परंतु झाला या प्रयत्नात यश झाले नाही रोमन साम्राज्याचा पूर्ण पराभव होऊन पोपचा सत्ता अजिंक्य झाली रोमन साम्राज्यातून इटाला विभक्त होऊन पोप हा एक राजकाय सत्ताधारी बनला

याप्रमाणे इ स. च्या १३ व्या शतकाच्या अखेरास यूरोपची स्थिति होती

साम्राज्यवेत्ता उदय—संप्रदाय संरक्षणार्थ चाललेली युद्धे बंद झाली व साम्राज्य विस्तारित झाले या सुमारास यूरोपीय इतिहासाच्या मध्ययुगाचा पूर्वार्ध संपला पुढे १५ व १५ वीं शतके मध्ययुगाच्या उत्तरार्धात मोडतात या काळात यूरोप हा सामान्य धर्मांनी बद्ध असा समाज आहू हा भावना नष्ट होत गेली होती आमसंपत्ति त्यांनी यूरोपला एकत्र दिले त्या पोपची गादी व साम्राज्यसत्ता या सध्या

आता प्रबल राहिल्या नव्हत्या यूरोपचे आपण घटक आहोत ही भावना जाऊन त्याच्या जागी लोक आपापल्या प्रांताचा विचार करू लागले थोडक्यात सामावयाच नव्हजे लोकांत स्वराज्यभावना व स्वतःचे वैशिष्ट्य या भावना जागृत होऊ लागल्या याच वेळेस मर्यादित पुनरुज्जीवनाची चळवळ सुरू झाली एकंदरीत इ. स. च्या १४ व्या व १५ व्या शतकात यूरोपात जरी कोणताही एक सामान्य धर्म प्रचलित नव्हता तरी भावी नव्या युगाची चिन्हे आता चांगली दृग्गोचर होऊ लागली.

राजसत्तासत्तेची वाढ—कानराड (दुसऱ्या प्रद-
रिवचा सुलगा १०५४—१०७३) या मरणानंतर हॅंस्बर्ग घराण्यातील रडोल्फ हा जर्मनीचा राजा झाला त्याच्या कारकीर्दीत जर्मनीत 'ओटो'कडे रुढस्थिता माजली या काळात 'ग्रेट इटरेगनम' [महा-अराजक] असं म्हणतात. साम्राज्याची विसकटलेली घडी पुन्हा बसविणे अशक्य होऊन स्वतंत्र राज्य क्षपाण्याने निर्माण होऊ लागली हडा रफने परिस्थिती ओळखून आचरण करू त्याने इटाली-करिता क्षमकते साडून देऊन स्वतःचे घराणे पुढे आपल्याच धोरण सुरू केले हे धोरण त्याच्या घराजांनी चार वागल्या तऱ्हेने पुढे चालविले याच वेळेस नेपल्समध्ये आजू व सिसलीत अरगोनेन ही घराणी उदयास आली रडोल्फने ऑस्ट्रिया, रिडिंग्ग, कारिन्थिया, कारिन्थिया, जिडून व्हिएना या शहरां आपली राजधानी नेली त्याम त्यापि-लेल्या या राज्यांचे महाव यूरोपच्या इतिहासात फार मोठे आहू जरी या (हॅंस्बर्ग) घराण्याचे पुष्ट फिलेक वर्षे साम्राज्यपदावर आरुढ झाले नाहिले तरी त्यांनी आपले राज्य वाढविण्याची आलेखी संधी कधीहि नव्हते दवरला नाही इ स. च्या १५ व्या शतकात साम्राज्याचा हास फार क्षपाण्याने झाला याच वेळेस रिवल्टेड स्वतंत्र झाला साम्राज्याची विसकटलेली घडी पुन्हा बसविण्याचा प्रयत्न रफसेवर्ग येथाला बालसन केला त्याने एक गोडन पुढे नावाने ओळखला जाणारा शासननेले फाइन साम्राज्याचे भाग टरवून स्वतंत्र होऊ पाहणाऱ्या राजलकास आपल्या सत्तापाली अजिंक्य, परंतु त्याच्या अकाली मृत्यूने ते काम अर्धवट राहिले पुढे त्याच्या सुलगा त काम होत नाही याप्रमाणे पुन्हा साम्राज्याचा हास होण्यास सुरवात झाली.

पोपच्या सत्तेचा न्हास—पधराध्या शतकाच्या आरंभी पोपच्या सत्तेस उतरती बळा लागली अतः कल्ह सुरू होऊन अभिमानन येथे पोपचा एक नवीन गादी स्थापन झाली आता लोकांत पोपविषयी असलेली पूज्यता कमी झाली सध्याभावना व वैशिष्ट्याचा करण हा वाटत नारत्यासुद्ध राज्यविस्ताराकरिता रढाया सुरू होऊन लोकांची मने ऐहिक बाबतीकड जास्त लागली याच वेळेस

सुशिक्षित व हुस हे पुढे येऊन त्यांनी पोपच्या धोरणातील दोष दाखविले.

हॅप्सबर्ग घराण्यांत साम्राज्यपद.—इ. स. १४१० या वर्षी मजिस्मंड हा बादशहा झाला. याने कॉन्स्टन्स येथे एक मोठी सभा भरवून भाडणे मिटविण्याचा प्रयत्न केला. याशिवाय याने बोहिमियन लोकांचे बंड मोडले. मजिस्मंड हा इ. स. १४३७ या वर्षी मरण पावला. येथून साम्राज्याच्या इतिहासात एक नवीनच युग सुरू झाले. आता साम्राज्याचे पद हॅप्सबर्ग घराण्यात गेले. हॅप्सबर्ग घराण्यातील पहिला राजा अलबर्ट याने ११२८—४० पर्यंत राज्य केले. दुसऱ्या फ्रेडरीकपासून (१४४०—१४९३) साम्राज्याची गादी हॅप्सबर्ग घराण्यात परंपरागत झाली.

कॉन्स्टन्टिनोपलचा महंमदीयांकडून पाडाव.—पुढे जॉन [६ वा] या बादशहाच्या कारकीर्दीत कॉन्स्टन्टिनोपल मुसलमानांच्या हातात गेले. या वेळेस पश्चिम यूरोप व्यापारमार्गातील भाडणात गर्भ होता. तेथील राजानां स्वार्थापुढे दुसरे कोणतेही ध्येय राहिले नव्हते. म्हणून कॉन्स्टन्टिनोपलच्या संरक्षणामाठी यूरोपातील राष्ट्रांनी काहीही प्रयत्न केला नाही. आता यूरोपच्या भूभागावर आशियामधील राष्ट्रांची स्थापना झाली. या पौरुष्य राष्ट्रांच्या संस्कृतीत व यूरोपच्या संस्कृतीत जमीनअस्मानचे अंतर होते. याशिवाय हे परकी राष्ट्र असल्यामुळे केवळ विस्तारानेच याचा टिकाव लागणे शक्य होते. यूरोपातील सर्व राज्ये जर एक झाली असती तर यूरोपात या परकी सत्तेची वाट होणेच अशक्य होते परंतु निरनिराळ्या राजसत्तांच्या स्वार्थांपेमुळे तसे होणे त्या वेळेस अशक्य होते. यालेून द्वेषकत्वापासून तुर्की सत्तेला धावतून देण्यापेक्षा जर्मनीमध्ये आपली सत्ता प्रबल करणे हेच त्यावेळेच्या रोमन साम्राज्याच्या अधिपतींमार्गे जास्त महत्त्वाचे वाटले. फ्रान्स देश मुत्तसाच १०० वर्षांच्या युद्धातून मोकल्या झाला होता. व तेथील राजा लुई [९ वा] हा सरंजामी राज्यपद्धति नाहीशी करून एकसत्ताक राज्य स्थापण्याच्या कामास लागला होता. इतल्यांत इतकी अत्यवस्था माजली होती की, कोणत्याही कामाकरिता एक होणे तिला अशक्य होते. स्पेन मूर लोकांना हाकलून दण्यांत गुंग झाला होता. यालेून द्वेषकत्वातील राज्यात अंतःकलह सुरू होते. या अशा परिस्थितीत तुर्की साम्राज्याला यूरोपच्या भूभागावर आपली सत्ता स्थापन करून जर्मनीच्या सरहद्दीपर्यंत येऊन भिडणे सोपे गेले. याच वेळेस हॅप्सबर्ग घराण्याची सत्ता दृढ झाली. इ. स. १४७७ यावर्षी मॅक्सिमिलनचे [मन्नाट पुत्र] बर्गंडीची वडचे व चार्ल्स दि बोलंडच्या राज्याचा वारसदारीण आ मेरी तिऱ्याशी लग्न केले. या लग्नाचे मॅक्सिमिलनला फ्रान्समधील कॉन्टे व नेदरलंड हे प्रांत मिळाले. निरनिराळ्या राजघराण्यातील मुलीशी लग्न करून हॅप्सबर्ग घराण्याने आपली सत्ता वाढविली. ही ऑस्ट्रियाची राज्य

वाढविण्याची पद्धत त्या वेळेस त्याला फार उपयुक्ती पडली. याच वेळेस इंग्लंड, फ्रान्स व स्पेन या देशात सरंजामी राज्यपद्धतीचा नाश होऊन राजसत्ता कायम झाली.

यूरोपीय मध्य युगाची अव्खेर.—यानंतर लवकरच हे मध्ययुग संपून अर्वाचीन युगाचा उदय झाला मुद्रण कलेचा शोध लागला, अमेरिका खंड ज्ञात झाले, हिंदुस्थानला जाण्याचा निसर्ग मार्ग सापडला व विश्वच्या पुनर्जावनाची चळवळ जोराने सुरू झाली. ही चळवळ प्रथम इटालीत झाली. यामुळे ग्रीस व रोम यांच्या संस्कृतीची लोकांत अतिशय अभिरुचि उत्पन्न झाली. चित्रकला व मूर्ति खोदण्याच्या कला यांत फार प्रगति झाली. विशेषतः प्रसार फार जारने झाला, पुराणमतावर टीका करण्याकडे लोकांचा प्रवृत्ति होऊ लागली, व पुढे हांगाच्या धर्मक्रांतीकरिता लोकांची मने तयार झाली.

नवयुगास आरंभ.—वास्को डि गामाने हिंदुस्थानचा नवीन मार्ग शोधून काढला व वोलेंसाने अमेरिकेचा पत्ता लावला या दोहोचे परिणाम जगावर अनेक तऱ्हेचे झाले. ते अस्मावयाचे म्हणजे जुन्या व नवीन जगाच्या इतिहासाची संगति लावावयाची. पश्चिमेकडे यूरोपीयांनी ज्या वसाहती केल्या त्याचे यूरोपावर अनेक परिणाम झाले. भांडवली, द्रव्यलोभी, जगास त्रासलेले आणि आपल्या स्वातंत्र्यासाठी स्वदशलाग करण्यास तयार झाला विविध प्रकृतीच्या लोकांनी नवीन जगाची वसाहत केली आणि अमेरिका व हिंदुस्थानमार्गे या तऱ्हेच्या फलामुळे भौगोलिक शोधास महाव प्राप्त होऊन नवीन नवीन प्रदेश शोधण्याची इच्छा राष्ट्रांमध्ये जागृत झाली आणि जगाचे सर्व भाग शोधण्याकडे वराच परिभ्रम झाला. त्याचा इतिहास मागे दिलेल्या भौगोलिक शोधाच्या प्रकरणात दिलाच आहे. त्या वेळेला भौतिक शक्तीचा उपयोग करण्याचे ज्ञान लोकांस प्राप्त झाले नव्हते. आणि यामुळे उन्नत व विनिमय ही देखील लहान प्रमाणात होती. त्या वेळेच्या प्रगमनशील यूरोपचे समाजस्वरूप सगळ्या हिंदुस्थानच्या मागासलेल्या भागापेक्षा फारसे भिन्न नसावे त्यावेळेस कलाहि फारच कनिष्ठ स्थितीत असावी, आणि संसारमंडनशास्त्र देखील वरचे कनिष्ठ प्रतीचे असावे त्या वेळेस इंग्लंडमध्ये लोखंडाचे कारखाने बिंबा वापसाच्या गिरण्या नव्हत्या व हिंदुस्थानातील तलम माल नवीनच लोकांस ठाऊक होत होता. नाटकांमध्ये देखील इंग्लंडमध्ये आभ्यासासाठी सीनसॅनरी नव्हती. आणि हार्मनीचा विकास करणारे संगीत शब्दास पुढे आले नव्हते. चढा, काप्री, कोको यासारखी पेये नव्हती, तंबाखू नव्हती म्हणजे श्रमपानाहि नव्हते. मुद्रमा, राताळी व बटाटे ठाऊक नव्हते. भोजन रुचिकर करण्यास लागणारे मसाले यूरोपीयानां ठाऊक नव्हते. नाटकांमध्ये वायक्याचे काम पुरवण करीत त्यामुळे देखण्या नटीचाहि समागला पुरवण नव्हता. चित्रकला शोबीबहुत वाटली होती.

शेक्सपियर अजून झाला नव्हता व नायलेरनॉह वेतलेंच होत होते. दुसऱ्या रिचर्डच्या कारकीर्दीत (१३९०) इंग्लंडमध्ये चांदेर हेऊन एक कंपनी स्थापन झाली होती. परंतु ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना १६०० साली झाली. म्हणजे कंपनीचे स्वरूप अजून युरोपात फारसे परिचित झाले नव्हते असे म्हणण्यास हरकत नाही रिचर्डच्या काळापासून ईस्ट इंडिया कंपनीच्या काळ पर्यंत संयुक्त भाडवलावर व्यापार करणारे मध्य भूमालच तर ते यात्रवल्क्याने उल्लेखिलेल्या व नियम दिलेल्या संधापेक्षा अधिक व्यवस्थित असतील असे वाटत नाही संयुक्त भाडवलावर व्यापार करणे त्या वेळेस ज्या अर्थी फारसे परिचित नव्हते त्या अर्थी उत्पादन आणि वयविक्रय ही देखील कनिष्ठ स्थितीतच असली पाहिजेत आणि राष्ट्रीय कर्जापाहि कल्पना नसल्यामुळे सत्यानाची लोकोपयोगी शक्ति देखील अश्यात नियमित होती.

सुदृगकला युरोपातील लोकांस परिचित होती पण गद्याचा विकास चामालसा झाला नव्हता. आणि वाङ्मयाचे स्वरूप १८०० च्या सुमारास जसे महाराष्ट्रात होते तशा तऱ्हेचे दिसते. फरक एवढाच की प्राक सङ्कृतीत उत्पन्न झालेल्या हिरोडोटस, थुसिडीडीस, शेनॉफोन यासारख्या इतिहासलेखकांचा युरोपीयास परिचय होता घालबुद्धि ही नुकतीच बर कोळी काढत होती आणि पारमार्थिक वाङ्मय व तन्मूलक मतांचे प्राधान्य तद्द्वारे बाहेर पडली नव्हती रुढ्याची कला ग्रीक वाङ्मयावस्थेत होती तरी ती काळाचा उपयोग परिचित होता आणि थोडेस्वाराचा उपयोग प्रथमतः शकानी व शकानंतर इतर लोकांनी शिकून प्रसृत केला होता. विल्यम दि क्लाररच्या वेळेस थोड्याच काळ स्थानांतरण वाढने म्हणून इंग्लंडमध्ये उपयोग होई व इंग्लिश लोक पाय उतार होऊन लढत असत. केशीच्या लडाईस ये बंदुकीच्या दारूचा उपयोग करण्यात आला व तो पुढे वाढला. स्पॅनच्या दुसऱ्या फिलिपच्या कारकीर्दीपर्यंत जहाजे ही देखील केवळ स्थानांतरण उपयोगी पडत, युद्धाचे उपकरण म्हणून जहाजाचा उपयोग झाला नाही स्पॅनिश आरमाराचा जो ईंग्रजींनी पराभव केला त्यातील जीज हेच आढे की स्पॅनिश लोक गलबत हे स्थानांतराचे साधन समजत, तर इंग्लंडमधील लोक जहाज हे युद्धाचे साधन समजत व यामुळे देव्हो आरमारास भिन्न प्रकारचे शिक्षण होत नवान जगाचा शोध लावल्यानंतर तेथे जी माणसे गेला त्या प राजसत्तेची परंपरा परिचित नसल्यामुळे त्यांनी जेव्हा आपले स्वातंत्र्य स्थापन केले तेव्हा राजघराणे उत्पन्न न करिता वैराज्यात्मक शासनसत्ता निर्माण केली आणि त्यामुळे पुढे युरोपामध्ये लोकराज्याची कल्पना विकसित करण्यास मदत केली लोकराज्याचा बाल म्हणजे शाखाधाराने नियम शोधून काढून लोकाने नियम रुढल्याचा काळ नाहीसा करून लोकांच्या संयुक्त मनानेच शास्त्र निर्माण करण्याचा काळ. याचे शासनशास्त्रावर व कायदे-

शास्त्रावर मोठाले परिणाम झाले आणि यामुळे 'रिफॉर्मेशन' नंतर पारमार्थिक मतात फाटे फोडून जे नवीन संप्रदाय स्थापन झाले त्या संप्रदायास जातिस्वरूप आले नाही आचारविषयक व विवाहविषयक कायदे लोकसत्ताक राज्याने जर केले नसते तर शब्दप्रमाणावर भिस्त ठेवणाऱ्या परंतु यतातर करू पाहणाऱ्या शास्त्रांवावरून आचारविषयक व विवाहविषयक भिन्न कायदे लोकावर लादले गेले असते.

भौगोलिक नवीन शोधांचा परिणाम भौतिकशास्त्राच्या उपयोगाच्या शोधातका मोठा झाला आणि या दोहोंच्या मुळे पूर्वकालीन जगातून अर्वाचीन जग भिन्न झाले आहे.

प्रकरण १९ वे.

युरोपातील लहान राष्ट्रांपासून मोठ्या राष्ट्रांचा प्रांतिक भाषांचा विकास

ग्रीक प्रख्यात सांगितलेल्या घडामोडी होत असताच युरोपमध्ये दुसरीही एक महत्त्वाची क्रिया चालू लागली होती ती क्रिया इटली द्वारे युरोपखंडात जे भिन्न भिन्न मानव-वंशोद्भव लोक समूह होते व भिन्न भिन्न भाषा बोलणारे सध होत त्यामध्ये व्यवस्थित समाजघटनेचा व राष्ट्रीय आकांक्षांचा विकास होत होता ही होय. आज आपणाला जी मोठमोठी बलिष्ठ राष्ट्रे युरोपात प्रामुख्याने कार्य करताना दिसतात व आज युरोपमधील ज्या गणराज्यांमध्ये प्रचंड प्रयत्नसमूह स्वीस पडतात ती राष्ट्रे व त्या भाषा युरोपीय इतिहासाच्या मध्ययुगाच्या सुमारास अगदी चालूचालूच होत्या तरी त्यांचा विकास कोणत्या कोणत्या पायऱ्यांनी कोणत्या काळी होत गेला त्याचा इतिहास आपणाला समजावून घेतला पाहिजे म्हणून युरोपीय इतिहासाचे कथासूत्र थोडेवेळ वाचून ठेऊन आपण या राष्ट्रांच्या व भाषांच्या विकासाकडे वळू.

युरोपच्या विकासाचा इतिहास समजून घ्यावयाचा म्हणजे आज दिसणारी राष्ट्रे कशी तयार झाली आणि त्यांचा विकास कसा होत गेला हे समजून घ्यावयाचे युरोपमध्ये ख्रिस्ती शकाच्या प्रारंभाच्या सुमारास हंगरी राष्ट्रावरून आली असल्यात काही इतिहास सचर करणाऱ्या, काही स्थान-बद्ध व सङ्कटविकासाक्षम आणि काही आपले राज्य स्थापून आपल्या सत्तेचे जाळे पसरविण्यास लघुलक्ष अस दिसतात या अनेक राष्ट्रांवर उर्फ राष्ट्रांतीवर रोमचे साम्राज्य पसरले होते आणि काही त्यांच्या बाहेर हास्या रोमच्या साम्राज्याने आणि रोमन क्रिस्ती संप्रदायाने लॅटिन भाषेचा प्रसार बरोबर केला. कालांतराने रोमचे साम्राज्य द्वारे केवढी शक्ति मोडकळीस आली तेव्हा स्थानिक मता महत्त्व पावली. बरोबर केले लोक अधिकाधिक बलिष्ठ होत गेले काही टिकाणी रोमन भाषा पसरली होना परंतु

अनागराच्या बोलीमध्ये अनेक स्थानिक फरक उत्पन्न होत गेले होते. या स्थानिक फरकांची कारणे दोन आहेत एक तर रोमचे साम्राज्य निरनिराळ्या काळी निरनिराळ्या ठिकाणी पसरले आणि ज्या निरनिराळ्या काळी ते पसरलेल्या वेळेत लॅटिन भाषेचे निरनिराळे स्वरूप होते, यामुळे निरनिराळ्या स्वरूपाच्या भाषा निरनिराळ्या ठिकाणी स्थापन झाल्या. दुसरे फरकाचे कारण हे की प्रत्येक ठिकाणाची भाषा तेथील देव्य जातींनी पडविलेल्या संस्कारामुळे व नंतर होणाऱ्या दुसऱ्या भाषांच्या आघातामुळे निराळी झाली.

सध्याच्या राष्ट्रघटनेचा इतिहास पाहिला असता आपणांस त्यात दोन निरनिराळ्या क्रिया आढळून येतात. एक क्रिया झटली म्हणजे विशिष्ट भाषेची विशिष्ट प्रदेशावर व्याप्ति व दुसरी क्रिया म्हटली म्हणजे विशिष्ट भाषेने व्याप्त झालेल्या प्रदेशांमध्ये ज्या शासनधर्माच्या निर्माण झाल्या असतील त्यांपैकी एकीचा इतरावर जय होऊन भाषाक्षेत्रांतल्या शासनसत्ता यामध्ये स्थापन झालेले जवळ जवळ ऐक्य. अर्थात राष्ट्रघटनेच्या इतिहासात दोन मुद्द्यास महत्त्व येते. (१) ज्याने पुढे भाषाक्षेत्र संबंध व्यापले अशा त्या भाषाक्षेत्रातील विजयी संस्थानाचा भाषाक्षेत्र व्यापार्यात झालेला इतिहास. हारानवीय इतिहासावरोंवर दिलाच आहे. (२) पूर्वेपरंपरागत भाषेपासून सर्वत्र तुटून बाजची अर्वाचीन भाषा आत्मवर्धनसंयुक्त झाली त्या क्रियेचा इतिहास.

यूरोपास जे तत्व लागू करावयाचे तेच हिंदुस्थानाच्या इतिहासासहि अशाने लागू करता येईल. १० व्या शतकापर्यंत आजच्या देशी भाषांचे अस्तित्व यूरोपातल्याप्रमाणे आपल्या व डेहेहि (लामिक सोडून) दिसून येत नाही.

बरील विधानाची सत्यता प्रत्येक देशातील लोक व तेथील भाषांचा इतिहास याची संगति लावताना स्पष्ट होते. यासाठी यूरोपातील प्रत्येक देशाची भाषाविषयक व लोकविषयक पहाणी करू. भाषेचा विकास व विशेष प्रदेशाचा इतिहास याचाहि प्रस्तुत प्रसंगी विचार होईल.

प्रत्येक देशातील राष्ट्रीकरणाची क्रिया स्पष्ट करण्यासाठी प्रत्येक देशातील जनतापटकाचा व पूर्व कालीन भाषांची हिशोब घेतला पाहिजे.

इटली स्पेन पोर्तुगाल व फ्रान्स ही सद्य भाषांची राष्ट्रे आहेत. त्याप्रमाणेच जर्मन, स्वीड, नॉर्वेजियन, डच व डेन ही ट्यूटनिक वर्गात मोडणाऱ्या सद्य भाषांची राष्ट्रे आहेत या दोहोंमधील दुवा इंग्लंड हा आहे. म्हणजे इंग्लंडची भाषा जरी मूळची ट्यूटनिक आहे तरी तीवर लॅटिन भाषेचा व फ्रेंच भाषेचा संस्कार घराच आहे.

साम्राज्ये जेथे स्थापन झाली तेथे राष्ट्रीय संस्कृतिविकास बंद पडला आणि राष्ट्रीय भावना चांगली रुजली नाही, तथापि राष्ट्रांचे पृथक्त्व नष्ट झाले नाही तर जेव्हा जेव्हा साम्राज्य दुर्बल होऊ लागले तेव्हा राष्ट्रीकरण जोराने प्रदीप्त झाले. ही गोष्ट गेल्या महायुद्धात आस्ट्रिया व रशिया या साम्रा-

ज्यांचा तुराडा झाल्यानंतर आपणास आज डोळ्यासमोर दिसत आहे. रोमन साम्राज्यामुळे रोमन प्रात झाले त्यामुळे अनेक विस्फळित राष्ट्रे एका नावाने बोधली गेली, आणि पुढे साम्राज्य दुर्बल झाल्यानंतर प्रात राष्ट्रे होण्याच्या मार्गास लागले हे विकासनियम पुढील प्रत्येक देशाच्या भाषा व लोक याच्या इतिहासाने स्पष्ट होतील.

इटालीमधील लोक व भाषा.—सिराक्यूज येथील अंतायोकस नांवाच्या ग्रंथकाराच्या मते इटाली हे नाव प्रथम, आज ज्या प्रदेशाला कालाब्रिया म्हणतात (युट्रियम द्वीपकल्पाचा दक्षिण भाग) त्या प्रदेशाला लांबत. नंतर इटालिया म्हणजे ओएनोड्रिया, इटालियन लोक म्हणजे ओएनोड्रियन लोक असा अर्थ असे; परंतु अंतायोकस व युसिडेडीअस या इतिहासवादाच्या वेळीच इटालियामध्ये मेटापोलिसपर्यंतचा डारेंडाईन आखाताचा संतप्रदेश व लॉस आणि पॉसिडोनिया ही आसता अंतर्भूत झाली म्हणजे पुढे लुकानिया व युट्रियम प्रात या नावाजाली आलेल्या सुलपाला इटालिया हे नाव पडले.

इटाली म्हणजे आल्प्स पावेतांचा उत्तर मुळूच घेऊन सर्व द्वीपकल्प याप्रमाणे इटालीची व्याप्ति घेतली म्हणजे या प्रदेशात राहणाऱ्या लोकांचे दोन वर्ग पाडावे लागतात. ईंडोयूरोपीय भाषा बोलणारे व तदितर. हे तदितर कोण कोण होते हे आज निश्चित नाही मात्र एट्रुस्कन लोक या इतरात होते याबद्दल संदेह नाही.

एट्रुस्कन लोकांची बोली व कुम्री, निभापोलिस, डारेंडम या वसाहतींमधील ग्रीक बोलत्या वाखेरॉज करून लिखितपूर्व ६०० ते २०० पावेतां इटालीत ज्या भाषा दक्षिणेकडून उत्तरेकडे जाता जाता आढळतात त्या येणेप्रमाणे —

१ सिसले, २ साउथ ओरस्कन व ओरस्कन, ३ मेसापिजन, ४ नॉर्थ ओरस्कन, ५ पोल्सिअन, ६ ईस्ट इटालिक किंवा साबेल्स, ७ लॅटिनअन, ८ सॅबिन, ९ इगुव्हिन थॅम्ब्रियन, १० गॅलिक, ११ लिगुरियन व १२ व्हेनियिक.

या भाषांपैकी सध्याच भाषांचे परस्पर नाते आहे. उदाहरणार्थ—वेनेटिक, ईस्ट इटालिक व मेसापिजन यांचा परस्पर संबंध आहे व या सर्व ओड्रियाटिक भाषांमधेत येतात.

एट्रुस्क भाषा व लोक याचा संबंध संशोधकांनी मामान्यतः असा लाविला आहे (१) लॅटिन ही भाषा रोम व लाटिनियम येथील प्राचीन फ्रेबियन लोकांची होती. हे लोक सर्व द्वीपकल्पभर एका काळी पसरलेले असवेत. उत्तर इटालीत एट्रुस्कन आणि गॅलिक स्वान्या सुरू होण्यापूर्वी ज्या भाषा होत्या, त्याजशी लॅटिन ही सद्य होती. (२) साबिन लोक हे उत्तरेकडील अहून यांनी दक्षिण इटालीत स्वान्या करून मुळूच घेतला यांची जी भाषा ती ओरस्कन भाषा होय. (३) व्हेनिसियन व ओब्रियन या भाषा साबिन लोकांमध्येच बालणाऱ्या भाषा होत्या.

इटाली हे नाव प्रथम द्वीपकल्पाच्या अगदी दक्षिणेकडील भागाला लावत व पुढे ते लाटियम व कापानिया यांना लावते गेलें नावाच्या या व यापेक्षा अधिक व्याप्तीची कहाणी विस्तारानें सांगणे अशक्य आहे परंतु हे खरे कीं रोमन लोकांची मत्ता जसजशी विस्तृत होत गेली तसतशी त्या सत्तेखाली आलेल्या मुलखाला एक नाव देण्याची जरूर अधिाधिक भासूं लागली. लोकसत्तेच्या अखेरीपावेतो इटाली हें नाव सरकारी कागदोपत्रीं सिसलियन गॉल व अॅपिनइनच्या उत्तरेकडील मुलुख खेरीज करून इतर भागाला ह्मणजे मध्य व दक्षिण भागाला लावण्यात येत होते. परंतु सामान्य लोकांच्या बोलण्यात इटाली ह्मणजे आल्पसच्या पायथ्यापावेतोचा मुलुख असाच अर्थ रुढ होता. सिसरो व सीझर यांच्या वेळी हाच अर्थ रुढ असल्याचें कित्येक उताऱ्यावरून दाखविता गेले.

आगस्टस यानें इटालीचे जे राजकीय विभाग पाडले ते महत्वाचे आहेत त्यानें इटालीचे ११ विभाग पाडले कॉन्स्टंटायनच्या वेळेपावेतो हेंच विभाग मानतात. या विभागांत पूर्वीच्या काळच्या मर्यादनाचा महत्त्व दिलेले होते. हे विभाग येणें प्रमाणें—

१ लाटियम—व्होल्सी, हर्निसी, थरुन्सी यांचा मुलुख लाटियममध्ये गेलो कपानिया व पिसेंतिन यातच येतात म्हणजे टायबरच्या मुखापासून सिलाबसच्या मुखापर्यंतचा जो मुलुख तो लाटियम.

२ अपुलिया व काल त्रिआ (ग्रीक लोक याला मेसापिया अ० इथापेजिआ म्हणत), हर्पिनी लोकांचा मुलुख (सप्रा-ट्रुलोकार्पा.)

३ लुकानिया व ब्रुटियम.

४ हर्पिनीखेरीज बाकीचा सॅन्नाइट लोकांचा मुलुख साक्षि-न व त्याच्या नात्याचे फ्रेटानी, मारुसिनी, मार्सी, पेलिनि, व्हेस्टिनी, ईविकुली यांचा मुलुख

५ पिसेनम

६ अत्रिआ

७ एडुरिआ

८ गॅलिआ सिल्पादना (सिसल्पाइन गॉलचा दक्षिण भाग)

९ लिगुरिआ.

१० व्हेनेशिया, इस्ट्रिया, सेनोमानी.

११ गॅलिआ ट्रान्स्पादना.

आगस्टसचे प्रात आणि मार्गे दिलेल्या भाषा या दोहोंच्या नावाच्या याचा पाहिल्या म्हणजे काही सामान्य नावे आढळून येतात. उदाहरणार्थ वेनेशिया आणि वेनेटिक भाषा, गॅलिआ आणि गॅलिक भाषा, लाटिनिअन आणि लाटियम, लिगुरिआ व लिगुरिअन भाषा वगैरे यावरून असं असं दिसते की ज्याची नावे त्याच्या प्रदेशाला व भाषेला

मिळाली अशा लोकांनी अगर जातींनी विशिष्ट प्रदेश व्यापले होते.

विशिष्ट जातींनी जो देश व्यापला आहे त्या जातींचे नाव प्रदेशास चिकटे. अमेरिकेंत डाकोटा इलिनाय वगैरे नावे विशिष्ट प्रदेशास मिळाली याचें कारण हेंच होय हिटल्या नांत अँग, कॅलिंग, पीन्डू वगैरे नावे विशिष्ट प्रदेशास याच कारणानें मिळाली असल्या नावांच्या पाठीमागे जातिविषयक इतिहास लपलेला आहे

या निरनिराळ्या जाती अगर लहान राष्ट्रे यांच्या भाषा एकमेकाशीं सहज होत्या त्यास एट्रुस्कन भाषा तेवढी अपवाद होती आणि त्यामुळे एका आपेचा पगडा वसणे सोपे गेले. व ती क्रिया ह्याल्यानंतर सर्वोस सारखेपणा आला इटाली रोमन प्रात या नावानें जे अश्व उत्पन्न झाले ते पुढे त्यांच्या राष्ट्रीकरणास कारण झाले.

स्पेनमधील लोक.—आयबेरिया द्वीपस्थित अगदी पूर्वार्धाळी कोणते लोक राहत होते ते संशोधकास अद्यापि नीट कळलेले नाही. रोमन लोकांचा या द्वीपकल्पाशीं ख्रि पू ३ व्या शतकात संबंध आला. या लोकांनीं तेंथें तीन जाती आढळल्याचें लिहून ठेवले आहे (१) आयबेरिअन लोक, पूर्व, उत्तर व दक्षिण भागात (२) केल्ट लोक वाक्य भागात (३) केल्टवेरिअन लोक मध्य भागात. रोमन लोकांच्या सत्तास्थापनेनंतर इटालियन लोक व रोमन साम्राज्य लयास गेल्यानंतर जर्मन आला झाले तेव्हा जर्मन लोक स्पेनमध्ये वस्तीला आले वसाहतीला आले त्यांची सध्या मात्र अजमासांनहि सागता येणें शक्य नाही

फिनिशियन लोक व्यापारी या नात्यानें ख्रि पू ११ व्या शतकापासूनच स्पेनमध्ये येऊं लागले. कार्थेज हें जे आफ्रिकाखंडातील मोठें फिनिशियन नगर त्याच्या भरभराटच्या वेळीं फिनिशियन लोकांचा स्पेनमधील व्यापार भरभराटीत आला.

रोमन लोकांचा जोळा स्पेनमधील लोकांवर व खाणींवर होताच. कार्थेजचा पाडाव रोमनें केला त्यांनीं स्पेन हलवून जिंकले. रोमचें राज्य स्पेनवर कमी अधिक प्रमाणात ख्रि पू. २०० ते इ. स. ४०६ पावेतो होतें. रोमन संस्कृति व श्रम स्पेनिस लोकांनीं हल्लेहल्ले पत्करली (ख्रि ७०-७४) या काळात म्हणजे सिसरो व सीझर यांच्या वेळीं स्पेनच्या दक्षिण भागानें तरी रोमन संस्कृति आपलीशी केली होती त्याची बोली, खांचे वाक्य, त्यांच्या देवता, बहुतांशी इटालियन झाल्या होत्या. रोमन राज्याच्या काळात रोमन स्पेनिस वाक्य पुष्कळ तयार झाले पुष्कळ रोमन श्रमकार स्पेनिअर्ड होते उदाहरणार्थ सेनेका, लुकन वगैरे.

रोमन राज्याचा नाश व्हॅंडाल, सुएबी, अलन या रानटी जातींनीं केला. व्हिसिगॉथ लोक रोमन लोकांचे मित्र म्हणून आले (इ. स. ४१०) ५८६-६०१ या काळात स्पेनच्या राज्यात प्रितिवी धर्म हा राजवटी म्हणून स्थापण्यात आला.

मुसुलमानांनी ७११ त स्पेनवर स्वारी करून तो देश जिंकला या मुसुलमानांत अरब, सीरियन व बर्बर जाती होत्या. यांच्या अमदानींत पुष्कळ लोक नावाचे मुसुलमान झाले पुष्कळानीं ख्रिश्चन देऊन आपला पूर्वीचा धर्म राखला सरासरीने १२५० पर्यंत मुसुलमानांनी मत्ता स्पेनमध्ये कमा अधिक प्रमाणत होती यानंतर पक्ष प्रगळत मुसुलमान चमत्ती राहिली.

न्यू लोकांचा वस्ती स्पेनमध्ये पुष्कळ होती

येणप्रमाणे आजच्या स्पेनिश लोकांच्या रक्षाया इतिहास सांगता येईल पोर्तुगीज जनतेचे घटस्थ जवळजवळ या प्रमाणेच आहेत

पोर्तुगीज लोक — पोर्तुगीज लोक हे पुष्कळ जातीचे घटक एकत्र होऊन बनलेले आहेत आयबेरियन लोक हे पोर्तुगीजाचे अगदी मूळच पूर्वज होत उत्तर पोर्तुगालमधील घेतकरी वर्ग बघोडा पार इतरत्रचाहि घेतकरी वर्ग स्वभावात, शरीरबलात, व आपणें गॅलिसियन व अस्तुरियन स्पेनिश लोकांशी निकट वाधलेला आहे उत्तरेकडील पोर्तुगीज लोक गॅलिसियन व अस्तुरियन हे स्पेनिश बशातल मुद्द कुळाचे प्रतिनिधिभूत लोक होत यार्थमिनिअन लोक बसाहतीला आले त्यांच्याशी बरील लोकांचा विवाहसुख सर्वांत अगोदर होऊ लागला काथेमिनिअन लोकांमार्गून ग्रीक लोक वस्तीला आले याची सध्या थोडा होती. याजपासून मिळालेले असे काही गुण पोर्तुगीज लोकांत आहेत अशा काही लोकांची करपना आहे ती बुक्कीची वाढते रोमन लोकांहून पोर्तुगाल त्याची आनची भाषा व आजचा सहात प्रपमत प्राप्त झाली प्युनिक युद्धानंतर रोमच्या बरिष्ठ सत्तेला कतके पाचवीं शेंदोष धड्या घसला नाही व त्याच्या भेस्तुतीचे छाग अध्याहृत राहिली तरी ७११ पोर्तुगीज लोकांच्या मूळ स्वाभावात अथवा शरीरपटनेत या रोमन लोकांच्या नावातें विशेष फरक बडून आला थस म्हण वत नाही या वावर्तीत मर्यादित व गिहिसर्गमधिक सत्ताकाळात म्हणण्यासारखे टिकाळ परिणाम झाले उत्तर भागात हे परिणाम विनोप दिसतात इ स ७११ नंतर अरब व बर्बर लोकांच्या म्हणने मूल लोकांच्या वंचस्वाचा फोड लागतो देगम नद्याच्या दक्षिणेकडे मूल लोकांचे वचस्व सर्वांत अधिकर हेंतें अलेम्तेजो, अल्गाव्ह या टिग्राणी अरब व बर्बर नमुन्याचे लाक पुष्कळ सापडतात तसेच इमारतीकला कुमारीची कामे व भाषा यांची नपामणी रस्ता अरब व बर्बर ज्ञानवि कार्य या वावर्तीत सवट दिसून येते मूल लोकांचा बौद्धिक विजय इतका पूर्ण व दूरगामी झाला की, मोडेरॅथिक मानाची एक स्वतंत्र जातच उत्पन्न झाली, व ती अशी होता की, तिचे रक्त पोर्तुगीज, तिचा उपासनामार्ग ख्रिस्ती, पण तिची भाषा व चालूरीत अरबी मुसुलमानांचा विशिष्टतामूक मुताविधि देखील पुष्कळ मोडेरॅथियन लोकांनी उचलला मुसुलमानांच्या राज्यात धर्मसंहिणुता बसत असल्यान

मा व ४९

पोर्तुगीज यहुदी लोकांना यूरोपात इतरत्र फोडहि कोणाचा मिळविता आली नाही इतकी संपत्ति व सत्तीत मिळविता आली या मुसुलमानां काळात तमच पहिला इमनुएल (१४९०-१५२१) यानें त्यांनी नगरदस्तीन धर्मीतर करा बयास लावल्यानंतर यहुदी लोकांची ख्रिस्ती लोकांशी रमे झाली याप्रमाणें यहुदी रक्त पोर्तुगीज रक्तात मिश्रित झालें १४५० सालनंतर आफ्रिकन गुलाम पोर्तुगालमध्ये आणू लागला या गुलामांची सध्या पार माठी अगे मामुडे पोर्तुगालमध्ये त्यांच्या वस्तीने आणखी एक बयास रक्त पसरले. मध्य व दक्षिण पोर्तुगालमध्ये नीमो नमुन्याचे लोक पुष्कळ सापडतात यूरोपीय जातींना श्वेततर लोकांशी मिस दून रहण्याचा प्रसंग बारवार आला आहे अशा प्रसंगान मवे यूरोपीय जातीत पोर्तुगीज लोकांनी व त्यांच्या वैज्ञिक-मध्ये येरेरया नातेवाह्यमानी सर्वांत अधिक यशस्वितेने वेड निभावलेली आहे दोन्ही देशात परस्पर विवाह सुरू करून ते निष्प्रतिबध रीत्यान चालू ठेवण्याचा तोड पोर्तुगाल लोकांनी स्वीकारली या मिश्र विवाहापासून झालेली प्रजा इतर अशा प्रकारच्या यहुदेक प्रणेहून झालीने व बुद्धीने श्रेष्ठ असते असा अनुभवा आहे

स्पेनमधील भाषा — आयबेरियन द्वाररुपात अनेक भाषा चालतात बास्क लोक वायव्येच्या भागात आहेत त्याची स्वतंत्र भाषा आहे यसेरीज तीन रोमान्स भाषा या द्वीपकात चालतात

रोमान्स भाषा— १ पोर्तुगीज गॅलिसियन ही लिथोचा काही भाग, पोर्तुगाल व गॅलिसिया येथे चालत (२) कॅस्टिलिअन उत्तर, दक्षिण व मध्य प्रदेश येथे म्हणजे द्वीपकल्पाच्या एकदर दोनतुलीकाश भागात चालत (३) कॅटालन पूर्व व आग्नेय दिशेच्या बऱ्याच सोड्या पडत चालते

इटालीतील रामान्स भाषा परस्परपासून जिकया वेगळ्या आहेत त्यापेक्षा या तीन भाषा परस्परपासून फारच अधिक प्रमाणात भिन्न आहेत त्याचा एकत्र प्रचार असा कोणत्याहि प्रांतात नाही एका विभागात एक तर दुसऱ्यात दुसरी अशा रातीने याचा प्रचार आहे या भाषा म्हणजे अनागर अथवा सामान्य (प्लेनर) लॅटिनचे प्रकार होत सामान्य लॅटिनचेच प्रकार स्पेनमध्ये विशेष प्रचारात आले व हे प्रकार बरील, प्रमाणे झाले याचे फारण स्पेन मधील राजकीय घडामोडी होत १५ व्या शतकापासून पुढे मुसुलमानांपासून स्पेन देश हट्टहट्ट जिंकला गेला पिरिनीज-मध्ये ख्रिस्ती लोक अरब लोकांच्या स्वाऱ्यास भिजून पळाले होते ते हट्टहट्ट स्पेनच्या मध्यप्रदेशात व दक्षिणप्रदेशात परत आले व ह्यानबरीबर त्यांची लॅटिन भाषा आला

कॅटालन — जेराना, बार्सिलोना, तारागोना व लेरिडा (जुने नाव बॅर्राओनिया) कॅस्टेलान, दलाहाना, व्हॅलेंशिया व बालिकाट (जुने व्हॅलेंशियाचे राज्य), बालिकारिक बॅटे (भूमध्य समुद्र) याटिकाणी कॅटालन भाषा चालते दक्षिण

फ्रान्सच्या रोमान्स भाषेच्या पोटात कॅटालन भाषा येते ही स्पेनच्या रोमान्स भाषापैकी नव्हे. भरवाची सत्ता झाल्यावर जे हिस्पानी लोक लैविडॉक्समध्ये गेले होते व ज९ व्या शतकात परत येऊन आपल्या मूळच्या मुलखात राहिले. त्यांनी आपणाबरोबर आणलेला ती ही कॅटालन भाषा होय फिनिची पल्लकडाले दोन फ्रेंच प्रांतांत (स्वित्झर्लंड व मॉन्टेने या प्रांतात) होवू भाषा चालते यावरून बरील अनुमान दड होते १९१० शतकात कॅटालोनियात ही भाषा पसरली १९२९ त जेम एल कार्मिस्टा डार याने ही भाषा मेजोको येथे आणली व याच राज्याच्या द्वारा ती व्हॅलेंसिया झाला गेली मरिशियात देखील सन १९६६ साली कॅटालन लोकानी वस्ती केली परंतु कॅस्टिलियन लोकांच्याच मते खाली हा प्रांत वस्तुतः मोडत असल्याने तेथे कॅस्टिलियन भाषेने इतर भाषा आत्ममात करून आपले वर्चस्व स्थापिले कॅटालन भाषेच्या मुलखाची दक्षिण सीमा सेगुरा नदा व पश्चिम सीमा स्पेनची सरहद्द आहे १९३७ साली डॅरमॉन व बार्सिलोना यांचा ऐक्याचा तह झाला त्याअन्वये डॅरमॉनच्या राज्यकारभारात कॅटालन भाषा शिरली डॅरमॉनची सत्ता सिसिली, नेपल्स, कॉर्सिका, सार्डिनिया या ठिकाणी स्थापन झाली तशी कॅटालन भाषाहि तेथे गेली परंतु राज्यकारभारा खेरीज व जेव्हाच्या व्यवहाराखेरीज इतरत्र तिचा प्रचार न झाल्याने आता ती सार्डिनियातील आल्बेरोरोराज कोण त्याहि ठिकाणी अस्तित्वात नाही

कास्टिलियन.—मध्ये स्पेन सर्व आणि साळाव्या शतका पासून स्पॅनिश लोकानी आशिया व अमेरिकासहज वसाहती केलेला मुलुल याजमध्ये ही भाषा चालते स्पेनचे जे सामान्य लोकांचे अथवा अनामर लॅटिन त्याचा एक गाळा कास्टिलियन व दुसरी पोर्तुगीज—गॅलिशियन हिस्पानिक रोमनमधून या दोन भाषा निघाल्या व तत्सरा कॅसान ही गॅलिरोमनमधून निघाली. इटालियन जिनीजी लॅटिनच्या अवळ आहे तितकीच कास्टिलियनहि काही वाचतात लॅटिनच्या नवळ आहे इतर वाचतात ती प्राग्देशिक भाषेइतकी दूर गेल्ली आहे हिच्या पोटाच्या अस्तुरियन, नव्हारीज—मॅरागोनीज, अँडालुशियन, लिओनीज या आहेत

पोर्तुगीज भाषा—स्पेनच्या लॅटिनचा दुसरी जागा म्हणजे पोर्तुगीज गॅलिशियन. या शाखेमध्ये पोर्तुगाल व आभिका, अमेरिका, आशिया येथील पोर्तुगीज वसाहती या ठिकाणी बोलली जाणारी पोर्तुगीज भाषा व जुन्या गॅलिशियाच्या राज्याची (सध्याचे पॅनिग्झेल, लकोसना, थोरन्स व लुगो हे प्रांत) व जुन्या लिओ राज्याचा काही भाग, (विप्लो प्रदेश) या ठिकाणी भाषा या येतात. कॅस्टिलियनप्रमाणे पोर्तुगीज ही वाङ्मयाची भाषा आहे १० व्या शतकात पोर्तुगीज राष्ट्र निर्माण झाले तेव्हापासून त्याचे वाङ्मय या भाषेत रचिले जात आहे. गॅलिशियन अथवा

गलगा ही कॅटालनपेक्षाहि कमी महत्त्वाची आहे गॅलिशियन बोलणारे स्पॅनिश लोक १८,००,००० व कॅटालन बोलणारे ३५,००,००० आहेत गॅलिशियनच्या ऐवजी कॅस्टिलियन भाषेचा उपयोग अथरचनेच्या कामी होई लागल्याने गॅलिशियन ही एक स्थानिक बोली होऊन बसली आहे पोर्तुगीज ही लॅटिनपासून कॅस्टिलियनपेक्षाहि दूर गेल्ली आहे. तरी पण तिच्यात लॅटिन शब्द पुष्कळच रागलेले आहेत, व तिचे क्रियापद—प्रयोगहि बहुतांशी लॅटिनच ठेविले आहेत. ती बऱ्याच वाचतात फ्रेंच भाषेसारखी आहे तिच्यातील लॅटिन शब्दांमुळे व प्रयोगांमुळे कॅस्टिलियनपेक्षा पोर्तुगीज भाषा अधिक जुन्या स्वरूपाची वाटते

फ्रान्समधील लोक—गॉलचे अगदी पहिले रहिवासी कोण हे नवी समजण्यास मार्ग नाही भाषाभिज्ञ, पुराणवस्तुशास्त्रज्ञ, मानववैज्ञानज्ञ या जुन्या रहिवासींपैकी माहिती काढण्याचा यत्न करीत आहेत. एवढे खरे की, या प्राचीन जातींना इतर जातींनी जिंकले असले तरी त्यांचा काही स्वैच्छी नायनाट झाला नाही त्यांचे रक्त आजच्या फ्रेंच लोकांत आहे या जातीचे अवशेष कृतिरुपांत डोंगरातून खोदलेल्या लेण्यात व तेथील चिन्नांत, प्रमोक्षानातून मिळणाऱ्या शस्त्रात व भूपणात बरेच आगळी मिळतात आयबेरियन व लिगुरियन हे लोक या बरील जातींनंतरचे याजबद्दलची माहिती मिळते. पिरिनीज पर्वताच्या दोन्ही बाजूंना राहणारे वास्क लोक हे आयबेरियन जातीचे होते. लिगुरियन लोक हे उत्तर इटाली व फ्रान्सचा आग्नेय व मध्यप्रदेश यात वस्ती केलेला इंडो युरोपियाचा जो समूह त्याचे वंशज असले जे प्र. ७ व्या शतकात या लिगुरियनानी मासेलस काही किमिशियन लोक आले त्याम वस्तीस जागा दिली या लिगुरियन व आयबेरियन पूर्व वस्तीवर एट गॉल अथवा ग्रेट लोकांनी विजय मिळवून आपली छाप बसविली आणि यानंतर रोमन राज्य या ठिकाणी झाले जे प्र. ६ व्या शतकात केन्ट लोक डान्यूबपासून निघाले व त्यांनी हळू हळू मिनाल्डरपर्यंतचा मुलुल व्यापला पुढे एरू दीड शतकांनंतर उत्तरेकडून वेल्शीलोक व दक्षिणेकडून आयबेरियन लोक यांच्या स्वाऱ्या होऊ लागून केन्ट राज्य हट्ट हट्ट अतंमंत झाले व रोमन लोकांना या ठिकाणी सत्ता प्राप्त झाली

सौरचर्या 'कॅमेटरीज' मध्ये गारोनच्या दक्षिणेस अँकिटाइनन लोक, गारोनपासून सीन व मारनपर्यंत केन्ट लोक, व सीनपासून व्हाइनपर्यंत वेल्शी लोक होते असे वर्णन आहे या तीन जातींच्या नावाखाली येणाऱ्या अर्ध-गळी जाती पुष्कळच होत्या यांच्या भाषा व वाढीरीती भिन्न होत्या. (पृ ११-१९ पहा)

रोमन राज्य असता केव्हा किंवा व टप्प्यांत तर केव्हा व्हेकाटिस बॅंगरे रानटी लोकांच्या स्वाऱ्या गॉलवर होत होत्या.

८. म. १५ व्या शतकाच्या आरंभास रोमन भाषाज्यास उत्तरती कळा लागून त्या शतकाच्या अखेरीपावेतो ते त्याच गेल. या अवस्थेत प्रत्यक्षच ३५१ रानटी जाती वस्ति आल्या त्या काळ्या समुद्राच्या आन्वंताद्राग्यातीर व्हडाल लोक व अरनी लोक, जर्मन लोक, व्हिस्तिगोथ लोक, जर्मनी-तील प्रक, न्हाइनवर्चे रिपुएरियन, सेंट्रलन वगैरे. रोमन साम्राज्याच्या लयांनंतर शार्लमानच्या वेळेपर्यंत नव्या नातींशी मान्यता संबंध आला नाही शार्लमानच्या वेळी (७६८-८१४) स्पेनमधील मुसुलमान, हंगेरीचे अरव्हार, स्लाव् लोक, डेनलक या सर्वांचा मान्यता संबंध आला. व या सर्वांच्या मिश्रणांनं हंगेरी प्रामुखी लोकवस्ती बनलेली आहे.

फ्रेंच भाषा—फ्रेंच हे रोमानिक पोटाभाषांपैकी एका भाषासमूहाचे नाव आहे. उत्तर गॉलचे फ्रेंच हे आधुनिक लॅटिन होय. फ्रेंच हे नाव मंडुचित अर्थांनं पॅरिसच्या भाषेला लाव- तात. जी आजकाल मुशिक्षित लोक पोळतात ती व प्रान्त- न्या काढूनयाची ती पॅरिस शहरात प्रचारात असणारी भाषा ती फ्रेंच भाषा. परंतु विस्तृत अर्थांनं लॅटिन धरून उत्तर फ्रान्स देग व बेरजम आणि स्विझरलंड यांचे काही भाग येथे पोळता जाणारी ती देशभाषा तिला फ्रेंच म्हणतात

या भाषेच्या प्रदेशाच्या सीमा क्षेत्रप्रमाणे—पश्चिमेक अटलांटिक महासागर व ब्रिटनी (कॅल्टिक पोटाभाषा), उत्तर व वायव्य, इटलीचा रानटी, ईशान्य व पुर्व बेरजम, जर्मनी, स्विझरलंड (ट्यूरोनिक पोटाभाषा), आग्नेय व दक्षिण डो सीमा स्पॅन नाही. दक्षिणेकडाल फ्रेंच पोटाभाषा व स्विझरलंडच्या मैकल भागातील, इटलीच्या वायव्य भागातील, दक्षिणफ्रान्समधील उत्तर ग्राव्हेंनाल पोटाभाषा या दोन वर्गांच्या भाषांचे प्रदेश पूर्वी एरमेकाना लागून होते. फ्रेंच भाषाप्रदे- शाची मध्याची आग्नेय दक्षिण सीमा म्हणजे कोठे फ्रेंच व ग्राव्हें- न्चल या दोहोचि धाडयोत अंग घेतले या मध्यस्थ पोटाभाषा कोठे उत्तरेक व दक्षिणेक लोक अधिकाधिक वस्तीला राहिल्यांत घनलेल्या मिश्र पोटाभाषा, तर कोठे मध्यस्थ पोटाभाषा दाखून टाकून वापरल्या फ्रेंच व ग्राव्हेंनाल पोटाभाषा अशा प्रकारची आहे ही सीमा म्हणजे पश्चिमेक जिनेव नदीचे मुख तेथून बोर्झोवरून जवळ जवळ उत्तर दिशेकडे जाऊन अंगुले- मध्यार निरिचर उतरेन फ्लेंडचे वळून स्विझरलंडमध्ये जिनी- व्हाच्या उत्तर बाजून शारते

फ्रेंच भाषेचा राजा की इतिहास.—रोमन लो- काच्या यत्नावित्कारामुळे रोमची भाषा म्हणजे लॅटिन भाषा दक्षिण व पश्चिम युरोपच्या अध्याधिक भागावर पसरली व तिने देश भाषाच त्यानं हळू हळू कायम केले प्रथमतः सर्व साम्राज्यभर एकाच प्रकारची भाषा प्रचलित झाली. लॅटिनचे जे कनिष्ठ स्थानिक प्रकार होते ते रोम या राष्- ट्राणांच्या सधरी मुशिक्षिताकडून पोळल्या जाणाऱ्या भाषा- प्रचाराच्या वचन्यामुळे पुनकडने कमी होऊन प्राजायत

पमरणीय भाषा जवळ जवळ एकरूप झाली होती. रोमन सैन्यविभाग जसे जागोजाग कायम वस्ती करून राहू लागले, रोमन वसाहती अशा नवू लागल्या जेलाच्या भाषा देणू लोक अस बापर लागले, तमठशी हे जेलाची भाषा एक होती ती पुढून तत्क्यानून स्थानिक उपभाषा उत्पन्न होऊं लागल्या या उपभाषा एकमेकांपासून वेगळ्या करून टाक- णारे जे विशेष त्या त्या भाषात आहेत त्याचा उगम, विस्तृत प्रदेशात एकाच जातीच्या लोकाकडून पोळल्या जाणाऱ्या भाषेत स्थानपरते जे रूपभेद, प्रयागभेद वगैरे नेहमी होत असतात ते केवळ प्रदेशावित्कारामुळेच मिश्र ठिकाणी मिश्र स्वभावाचे होत असतात या वस्तुस्थितीत आहे मिश्र जातीचे व राष्ट्राचे लोक एकच लॅटिन भाषा भाषावल्या ठिकाणी भाषावल्या वेष्टावाकच्या तद्धेनं पोळ लागल्यामुळे एका लॅटिनमधून जना प्रकारच्या उपभाषा निघाल्या अशी गोष्ट बरील उपभाषासध्याने दखलेली नाही. पि. पू. पहिल्या शतकाच्या मध्यापावेतो सीझरने गॉल जिंकला नव्हता तेव्हा तेथील लॅटिन रोमच्या लटिनपासून मिश्रता पाहू लागले ते बरील मितीपावेतो लागले नव्हते स्पष्ट. यानंतर मिश्रता बरीचर कष्टा उपन झाला हे सांगणे, सरकारी दपतरात व ग्रंथलेखनात अभिमत लॅटिन पुढे स्थानिक लोकभाषा मिश्र स्वरूपावरही वापरल्याचा प्रमाण ठेवल्याने दुसरे झाले आहे तरी पण मध्यइटाल्या लॅटिनपासून गॉलचे लॅटिन टपूटून लोराच्या सत्तास्थापनेपूर्वी मिश्र झाले होते. म्हणजे दु मध्या १५ व्या शतकाच्या मध्याचे सुमारास मिश्र झाले होते एवढे राष्ट्रांने सांगता येते. हे टपूटून जेते लोक आपल्या सत्तेखाली आलेला मुसलमान लोराची भाषा हळू हळू वापर लागले या जेसाच्या आगमनाने लॅटिन लोकभाषेत शब्दाचा कमीअधिक भरणा झाला इत- केंच काय ते. इतर कोणताहि करक या भाषेत झाला नाही

ही लोकभाषा कृत्रिम तद्धेनं सभाळलेली जी मधभाषा तिजकडून या टपूटून सत्तास्थापनेच्या वेळी अगदी वेगळी झालेला असून तिला अगोचार लॅटिन असे म्हणण्याची सोय राहिली नव्हती पुढे कित्येक शतकेपावेतो जे लॅटिन दस्तऐवज सापडतात त्यात अथभाषेला लॅटिना व लोक- भाषेला रोमना अशी मिश्रचर्चाक नावे आढळतात.

गॉलच्या देश कॅल्टिक भाषेला गॅलिका हे नाव असे. ते ९ व्या शतकाचे अखेरस या कॅल्टिक भाषेची जिनें जागा घेतली त्या भाषेला लावलेले सापडते ब्रेटन प्रदे- शान गॅलिक म्हणजे फ्रेंच असा शब्द अद्यापिदे व्यवहारात आहे

गॉलमधील फ्रेंक लोफांनी आपली मूळ ट्यूरोनिक भाषा टाकल्यानंतर तिने फ्रान्सिका हे नाव त्यांनी स्वीकारलेल्या रोमनिक भाषेला देण्यात झाले व फ्रान्स हे जे आजचे फ्रेंच भाषेचे नाव ते बरील फ्रान्सिका या नावाचाच अप

भ्रष्ट आहे. मान्सस्का हे नव उत्तर गॉल्च्या रोमॅनिक भाषेलाच लावात. दक्षिण गॉल्च्या भाषेला लावीत नमस्त यावरून दक्षिणतील भाषा व उत्तरेतील भाषा यात फ्रान्स स्का हे नाव उत्तर भाषेला लावण्याच्या कार्या स्पष्ट मतभेद उपरन झाला होता असे दिसते. प्रच हा शब्द ट्यूटॉनिक आहे व रोमॅनिक भाषा आणि गॉल्चे लोक यांना तो फार दिवसापासून लावण्यात आलेला आहे.

मान्सच्या धाकट्या किनाऱ्यावर स्कॅंडिनेव्हियन लोक दहाव्या शतकाच्या आरंभीच्या दिवसात वस्तीस आले त्यांची मूळ भाषा लवकरच नष्ट झाली. एवढच की त्यांच्या भाषेतील काही शब्द त्यांनी स्वीकारलेल्या नव्या म्हणजे रोमॅनिक भाषेत आले.

फ्रेंच भाषेच्या इतिहासात यानंतरचा महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे पॅरिस शहराचे महत्त्व वाढल्याने तथाल लोकभाषा ही मान्समध्य महत्त्वाची भाषा झाली. १५३९ साली फ्रान्सिस पहिला याने पॅरिसच्या फ्रेंच भाषेतच सर्व राज्याचे सरकारी कागदपत्र ठरव्यावद्दलचा हुकूम मोडला. या सालापासून पॅरिसचा फ्रेंच ही सर्व सरकारी भाषा झाली. पण अद्यापि या राज्यातील जवळ जवळ निम्म्या लोकांसालग्या पॅरिसची भाषा अपरिचित आहे.

१०६६ साली बुइस्मनने इंग्लंड जिंकल्यावर नार्मंडीतील भाषा इंग्लंडात शिरल्या. या भाषा इंग्लंडात एकमेकात मिसळून गेल्या. नार्मंडीची इंग्लंडातील नॉर्मन लोकांचे दळण-बळण कायम राहिल्याने यूरोपात नॉर्मन भाषात जे वेळोवेळी फेरफार झाले तेहि इंग्लंडात आले. जेते लोकांना इंग्लंडची भाषा शिकणे व इंग्लंडाच्या विद्वान् लोकांनी जे त्यांची भाषा शिकणे या गोष्टींमुळे नॉर्मन भाषेत इंग्रजीचा भाग बराच मिसळला गेला. इंग्लंडातल नॉर्मन भाषा इड्ड इड्ड इंग्रजी भाषेत बदल होत गेले तशा बदलू लागली नॉर्मंडी प्रांत १२०४ साली इंग्लंडच्या राजाच्या हाताखालून निघाला. तऱ्हा पासून पुढे पॅरिसच्या प्रचचे वजन इंग्लंडात वाढले. या निरानराख्या काळच्या व प्रकारच्या फ्रेंच भाषाच्या इंग्लंडातील भेसळीला 'अँग्लोनार्मन' पोटभाषा असे नाव दिले. आते परंतु पाटभाषा या स्थितीत हा फार दिवस राहिली नाही. १३६२ त व्याविषयक कामात इंग्रजीचा प्रचार सुरू झाला. १३८० मध्ये खाल्लतहि इंग्रजी शिरले. कोर्टाच्या निवाड्याचे अहवाल मात्र १६०० पर्यंत अँग्लोफ्रेंचमध्ये लिहिल जात होते. आज पार्लमेंटच्या कायद्यांना राजाचा समते दिली ज त तिचा भाषा आजची प्राथिक प्रच असते. एवढेच काय ते बरील फ्रेंचचे स्मारक असा दाखिल आहे.

रोमॅनिक प्रांतभाषात प्रच हा प्रथम वेगळा म्हणून अस्तित्वात आला आणि प्रयात वापरलेली रोमॅनिक पहिली पोटभाषा हाच होय.

फ्रेंच भाषेच्या अंतर्गत विकासचा इतिहास — हा इतिहास इंग्लंडमध्ये नॉर्मन लोकांनी नलेल्या

भाषाचाच विशेषण आहे. प्रचमध्ये जो शब्दसंग्रह आहे त्यातील मुख्य भाग म्हणजे गॉल्मध्ये प्रविष्ट झाल्या. लॅटिन शब्दांचा होय. हे लॅटिन शब्द बोलण्यात असल्यान स्वभावतः त्यात काही फेरफार होत गेले. हे फेरफार झालेले लॅटिन शब्द म्हणजेच फ्रेंच शब्द होत. यात निरनिराळ्या कार्यां सावन शब्दांची फार भर पडली. दहाव्याच्या केन्टिक भाषेतून काही शब्द आले. पुष्कळात भरणा गॉल्च्या ट्यूटन जेव्हाच्या भाषेतून आला. मान्समध्ये रवॉडिने व्हियुवाची दहाव्यात झाली. त्या वसाहतांमुळे व उत्तर समुद्रावरील लोभमान लोकांनी व्यापारा दळणबळण होते त्यामुळेहि काही ट्यूटन शब्द आले. लोभापा याप्रमाणे वाढ पावत असता प्रयात व सरकारा आणि धार्मिक कार-भारात लॅटिनचाच उपयोग करीत होते. त्याकारणान या प्राथिक लॅटिनमधून लोकभाषेत वेळेवेळी वरच अभिपुक्त लॅटिन शब्द घेतले होते. पुढे लोकभाषाचा प्रयात उपयोग होऊ लागला. तऱ्हा अभिपुक्त लॅटिन शब्द तिच्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात शिरू लागले. विद्याच्या पुनरुज्जावनाच्या (रिनेसन्स) वेळेला हा लॅटिन शब्दचा भरणा अतिशयच झाला. हा भरणा तदनंतर कमी झाला. नाही तर हळू हळू वाढतच गेला आहे. त्यामध्ये प्रच भाषाचा स्वतंत्र विकास नाची शक्ति काही अशी मर्यादत झाली आहे. क्रूसेडर लोकांनी पौरस्त्याचे व इतर परकीयांचे काही शब्द भाषेत आणले. १६ व्या शतकात युद्धे, राजघराण्यातील विवह व प्रच याच्या द्वारा पुष्कळमे इटालियन व स्पॅनिश शब्द आले. प्रॉ-हेन्शालमधून कित्येक शब्द आले. असून पॅरिसच्या प्रचमध्ये इतर पोटभाषातूनहि बरेच शब्द घेतले गेले आहेत. जर्मन व इंग्रजी या भाषातूनहि काही शब्द आले आहेत.

गॉल् लोक — इंग्लंडातील ठिकाणाच्या नावावरून ज्या तेथे रहात असलेल्या जातींची आढवण होईल त्यांची नावे कॅल्टिक, रोमन, सॅक्सन, स्कॅंडिनेव्हियन नॉर्मन ही होती. स्मारकरूपा स्थलनामांची ओळखी उदाहरण म्हणजे, प्युर्स्टर, बॅम्बरो, व्हिटवि, बोल्डू अशी दत्ता येतात. ब्रिन्न मध्ये प्रथम कोणाची वस्ती होती याजवद्दल भूतेशाखेला शचे एकमत नाही. धन्य व निरनिराळ्या जातींनी निटन मध्ये त्यांच्या गेल्या असल्या पूर्वज्या स्वाध्यावद्दल सदेह पुष्कळ आहे. अगदी प्राचीन कार्यां कृष्णवामनाचा म्हणजे मिथिलोंचा वस्तु इंग्लंड, व स्नाटलड याचा पश्चिम भाग व आयर्लंडचा पूर्वे भाग येथे होती. असे अनेक सशोधक म्हणतात. पण ब्रॉन्स युगात मोडडेले लोकर व लोड युगात ब्रिथॉन व वेगमाइ त्याक येऊन त्यांनी आपणावर वर केरिटिक सत्कृति व भाषा आणल्या, याबद्दल सदेह नाही. मिटनमध्ये त्यांच्या पूर्वी रहात असलेल्या लोकांचा या लोकांच्या येण्याच्या योगाने कितपत नायनाट झाला व डे लोक स्वतः कितपत कॅल्टिक रक्ताचे होते याजवद्दल वाद

आहे पश्चिम युरोपडाच्या कॅल्टिक बोलणाऱ्या लोकांनी जात तीच याची जात असावी असे म्हणण्यात जाण आहे जूलियस साझर याच्या वेळेपावेतां ब्रिटनच लोक अगदी उत्तरेकडाले जाती बगळून भाषेने व राहणीने गेल्ट झाले होते. ते डड्ड धर्मा होते उत्तर गोट रोमन लोकांनी जिंकल्या वेळेपासून (पि पू ५७—५०) भूमध्यमसूद्र व ब्रिटन याचा साक्षात् सवध आला. इंग्लंडासने ब्रिटनचा सुलभ जिकला [इ स ४३]

चवथ्या शतकात सॅक्सन आयरिश (स्कॉटी) व पिक्ट यांच्या स्वाऱ्या ब्रिटनवर होऊ लागल्या

चवथ्या शतकाच्या पहिल्या चरणात ट्यूटॉनिक लोकांनी गॅल जिंकला तेव्हा रोमन व ब्रिटन याचा सवध तुटला रोमानोब्रिटिशाना रोमहून कुमक येण्याचे बंद झाले सॅक्सन लोकांना पिक्ट व स्कॉट लोकांशी लढण्यासाठी बोला विण्यान आले त्यांनी कुमक केली व शेवटी ते ठाणे देऊन बसले

चौड या इतिहासकाराच्या मतें कॅट व हॅपशायर येथे जूट लोक एसेक्स, ससेक्स, वेसेक्स येथे सॅक्सन लोक व शार्डीया टिनार्नी अँडरी लोक बस्ती करून राहिले

सातव्या शतकाच्या मध्यापावेतो वाय्वे लोक ब्रिटनच्या निरनिराळ्या भागाचे आक्रमण करता होते या निमुळत्या भागात निरनिराळी राज्ये व राजघराणीं स्थापन झाली

नवव्या शतकात डेन लोकांच्या ब्रिटनवर स्वाऱ्या सुरू झाल्या

या शतकाच्या अखेरीस डेन राजा गुथ्रम व आल्फ्रेड याजमध्य तहनामा होऊन ईस्ट अँग्लियात गुथ्रम स्वस्थतेने राज्य करू लागला

दहाव्या शतकाच्या अखेरीस डेन स्वाऱ्या पुन सुरू झाल्या कॅन्पूट हा डेन राजा पार प्रसिद्ध होऊन गेला (१०१६—१०३५) २६ सप्टेंबर १०१६ रोमो नॉर्मन लोक बुद्धिम्य दि कॉकरर याच्या नेतृत्वाखाली इंग्लंडच्या जिताऱ्यावर उत्तरले बुद्धिम्यमला नाताळ्याच्या दिवशी राज्याभिषेक झाला व नॉर्मन लोकांचे लयकरच जिंकडेतिकडे प्रस्थ मागले त्यांच्या बसाहती चौहोबडे झाल्या पुढे यांचे राज्य एकसारखे स्थिर व सवर्धित होत गेले आणि त्या राज्याची स्थिरता स्थानिक भाषेच्या विकासास व राष्ट्रीयकरणास उपयोगी पडली

इंग्लिश भाषा—इंग्लिश भाषा ब्रिटनची मुख्य भाषा नव्हे रोमन लोकांनी ब्रिटन जिंकले त्या वेळी मुख्य लोक ज्या भाषा बोलत होते त्या सर्व इंडोयुरोपियन अथवा इंडोअर्मेन भाषावशांपैकी कॅल्टिक कुलातल्या होत्या बॅरस, आयर्लंड स्कॉटिश हायलंड्स आइल ऑफ मन, ब्रिडिनि या ठिकाणी सद्दील जुन्या भाषा आधुनिक रूपात अद्यापि कोठे कोठे वाढ आहेत त्रिथॉनिक पोतभाषा बॅरस व कॉर्निस भाषांची

मवद्ध असून ब्रिटनच्या अर्ध्याअधिक भागात कोर्थे व व्हाइड-पावेतो याच पोतभाषा बोलत. त्याच्या पलीकडे व आयर्लंड व मॅनेन्शामध्ये गॅल्टोडिलिश पोत भाषा बोलत या दुसऱ्या भाषांचे आयरिश व स्कॉटिश गॅल्टिथी नाते आहे.

इ स ४३—४०९ या सुद्धीत रोमन लोकांचा ब्रिटनवर ताबा होता या कारणांने ब्रिटनचा ब्रिटनमध्ये प्रचार झाला ब्रिटनचा भाषाविषयक इतिहास गॅल र्हेन याजसारखाच व्हावयाचा, पण ५ व्या व ६ व्या शतकात ट्यूटन लोकांनी ब्रिटनवर स्वाऱ्या करून ताबा मिळविल्याने निराळ्या प्रकार पडून आला आगळ, सॅक्सन व त्याचे स्नेही ट्यूटॉनिक कुलातले होते इंडोअर्मेनिक (इंडोयुरोपियन) भाषावशातील ट्यूटॉनिक अथवा जर्मानिक कुलापैकी एक भाषा बरील लोक बोलत होते हाल्ड, जर्मनी डेन्मार्क, स्कॅडिनेव्हियन द्विपकूप आइसलंड व इंग्लंड आणि इंग्लंडच्या बसाहती या सर्व ठिकाणा आज जी भाषा व जी लोकावस्ती आहेत ती एकाच प्रकारची व जातीची आहे, म्हणजे या सर्व ठिकाणांची भाषा ट्यूटन कुलापैकी व लोकांची जात ट्यूटन आहे

इंडोयुरोपियन भाषा बोलणारे लोक म्हणजे आर्यन लोक यांचे मूलस्थान युरोप तब असणें असा एक पक्ष अलीकडे निघाला आहे ट्यूटन लोक हे आर्यन लोकांपैकी असून आगळ व सॅक्सन हे ट्यूटन अथवा जर्मानिक होते. ट्यूटन लोक राहो दिवस एकत्र राहून नंतर पागळे त्यांच्या भाषेचे स्वच्छा पायापाणीमुळे अनेक प्रकार झाले या प्रकाराचे माळे तीन वर्ग पडतात हे वर्ग चवथ्या शतकातच अस्तित्वात आलेले दिसतात यांचे जर्मानिक किंवा स्कॅडिनेव्हियन, वेस्ट जर्मानिक अथवा ला आणि हाय जर्मन, व ईस्ट जर्मानिक हे ते तीन वर्ग होत

ट्यूटनिक (जर्मानिक)

पश्चिम जर्मानिक स्कॅडिनेव्हियन	वेस्ट जर्मानिक	ईस्ट जर्मानिक
लो जर्मन	हाय जर्मन	गॅथिक अ मोडो—पॅथिक
डच	मिशियन डॅट-डश ब्रिटनमध्ये पोत भाषा आलेल्या आगळ सॅक्सन लोकांच्या भाषा	मोएशियातले लोक बोलत होते

ऐतिहासिक कालाच्या आरंभी हाइन न च्या भाषा वेसर नदीच्या मुखाकडेच्या भागात व मुखाच्या भासपास तसेच शेजारच्या वेडात इथथोचे पूर्वज जे आगळ व सॅक्सन लोक ते राहून ससत बाढने कॅट व आइल ऑफ वाइट येथे जूट (गीट इट) लोक बस्ती करून राहिले असे सिधिले आहे हे जूट लोक पूर्वी कोठे होते हे सांगता येत नाही जटलडमध्ये ते होते हे म्हणणे साधार नाही भाषेच्या दृष्टीने पाहता ते आगळ व ओग्ड सॅक्सन यांच्या मध्ये राहून असावे असे वाटते.

अंग्र आहे. फ्रान्सिस्का हे नाव उत्तर गॉल्फ्या रोमॅनिक भाषेलाच लावीत दक्षिण गॉल्फ्या भाषेला लावीत नसत. यावरून दक्षिणगॉल भाषा व उत्तरगॉल भाषा यात फ्रान्सिस्का हे नाव उत्तर भाषेला लावण्याच्या काळी स्पष्ट मतभेद उपपन्न झाला होता असे दिसते. फ्रेंच हा शब्द दृष्ट्यौनिक आहे व रोमॅनिक भाषा आणि गॉल्फचे लॅफ्र यांना तो फार दिवसापासून लावण्यात आलेला आहे.

फ्रान्सच्या बायब्य किनार्यावर स्कॅंडिनेव्हियन लोक ददाण्या शतकाच्या आरंभीच्या दिवसांना वस्तीस आले त्याची मूळ भाषा लवकरच नष्ट झाली एवढेच की एषाच्या आपो-तील काही शब्द त्यांनी स्वीकारलेल्या नव्या म्हणजे रोमॅनिक भाषेत आले

फ्रेंच भाषेच्या इतिहासात यानंतरचा महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे पॅरिस शहराचे महत्त्व वाढल्याने तेथील लोकाभाषा ही फ्रान्समध्ये महत्त्वाची भाषा झाली १५३९ साली फ्रान्सिस पहिला याने पॅरिसच्या फ्रेंच भाषेतच सर्व राज्याचे सरकारी कागदपत्र ठेवण्याबद्दलचा हुकुम सोडला या सालापासून पॅरिसची फ्रेंच ही सर्व सरकारी भाषा झाली. पण अद्यापि या राज्यातील जवळ जवळ दिव्या लोकसंग्रहेला पॅरिसची भाषा अपरिचित आहे.

१०६६ साली ब्रुइयमने इंग्लंड जिंकल्यावर नार्मंडीतील भाषा इंग्लंडात शिरल्या या भाषा इंग्लंडात एकमेकात मिसळून गेल्या. नार्मंडीशी इंग्लंडातील नॉर्मन लोकांचे दळण-बळण कायम राहिल्याने यूरोपात नॉर्मन भाषात जे वेळोवेळी फेरफार झाले तेहि इंग्लंडात आले. जेते लोकानी इंग्लंडची भाषा शिकणे व इंग्लंडाच्या विद्वान् लोकांनी जेवणारी भाषा शिकणे या गोष्टीमुळे नॉर्मन भाषेत इंग्रजीचा भाग बराच मिसळला गेला. इंग्लंडातील नॉर्मन भाषा हळू हळू इंग्रजी भाषेत बदल होत गेले तरी बदल लागली. नॉर्मंडी प्रांत १२०४ साली इंग्लंडच्या राजाच्या हाताखालून निघाला तेव्हा पासून पुढे पॅरिसच्या फ्रेंचचे वजन इंग्लंडात वाढले या निरनिराळ्या काळच्या व प्रचाराच्या फ्रेंच भाषाच्या इंग्लंडातील भेसळीला 'अंग्लोनॉर्मन' पोटभाषा असे नाव दिले जाते. परंतु पोटभाषा या स्थितीत ही फार दिवस राहिली नाही. १३६२ त न्यायविषयक कामात इंग्रजीचा प्रचार सुरू झाला. १३८७ मध्ये शाळातहि इंग्रजी शिरले कीट्याच्या निवाड्याचे अड्डेवाला मात्र १६०० पावेतां इंग्लंडाफेचमध्ये लिहिले जात होते आज पार्लमेंटच्या कार्याघाना राजाची संमति दिली जते तिचा भाषा आजची प्राथिक फ्रेंच असते एवढेच काय ती बरील फ्रेंचचे स्मारक आता राहिले आहे.

रोमॅनिक प्रातभाषात फ्रेंच ही प्रथम वेगळी म्हणून अस्तित्वात आली आणि ग्रंथात वापरलेली रोमॅनिक पहिली पोटभाषा हीच होय.

फ्रेंच भाषेच्या अंतर्गत विकासाने तिचा स. — हा इतिहास इंग्लंडमध्ये नॉर्मन लोकांनी नेलेल्या

भाषांचाच विशेषण आहे. फ्रेंचमध्ये जो शब्दमेप्रह आहे त्यातलि मूळ भाग म्हणजे गॉल्फमध्ये प्रविष्ट फ्रान्सेल्या लॅटिन शब्दांचा होय. हे लॅटिन शब्द कोलम्प्रांत असल्याने स्वभा-वतः त्यात काही फेरफार होत गेले. हे फेरफार झालेले लॅटिन शब्द म्हणजेच फ्रेंच शब्द होत. यात निरनिराळ्या काळी प्राचीन शब्दांची फार भर पडली. देशाच्या केल्टिक भाषेतून वाही शब्द आले पुन्हासा भरणा गॉल्फ्या दृष्टीन जेरम्याच्या भाषेतून आला फ्रान्समध्ये स्कॅंडिने-व्हियनाची बसाहूत झाली त्या बसाहूतीमुळे व उत्तर समुद्रावरील लोभमन लोकांशी व्यापारी दळणवळण होते त्यामुळेहि काही दृष्टीन शब्द आले लोभाषा याप्रमाणे वाट पावत असता ग्रंथात व सरकारी भाषा धार्मिक कार-भारात लॅटिनचाच उपयोग करीत होते. व्यापारगाने या प्राथिक लॅटिनमधून लोकभाषेत वेळोवेळी बरेच अभियुक्त लॅटिन शब्द घेतले गेले पुढे लोकभाषेचा ग्रंथात उपयोग होऊ लागला. तेव्हा अभियुक्त लॅटिन शब्द तिच्यामध्ये सोळा प्रमाणात घिरे लागले. विद्याच्या पुनरुज्जीवनाच्या (रिनेसंस) वेळेला हा लॅटिन शब्दांचा भरणा अतिशयच झाला. हा भरणा तदनंतर वर्मा झाला नाही तर हळू हळू वाढतच गेला आहे यासाठी फ्रेंच भाषेची स्वतंत्र विकस-नाची शक्ति काही अंशी मर्यादित झाली आहे. फ्रूसेड कोकानी जीरस्त्राचे व इतर परकीयांचे काही शब्द भाषेत आणले. १६ व्या शतकात युद्ध, राजघराण्यातील विवाह व ग्रंथ याच्या द्वारा पुष्कळते इटालियन व स्पॅनिश शब्द आले. ऑग्युस्टालमधून कित्येक शब्द आले असून पॅरि-सच्या फ्रेंचमध्ये इतर पोटभाषातूनहि बरेच शब्द घेतले गेले आहेत. जर्मन व इंग्रजी या भाषातूनहि काही शब्द आले आहेत.

आंग्ल लोफ.—इंग्लंडातील टिकाणाच्या नावावरून ज्या वेळेस इंग्लंडात असलेल्या जातींची आवडण होईल त्याची नावे केल्टिक, रोमन, सॅपसन, स्कॅंडिनेव्हियन, नॉर्मन ही होत. स्मारकरुपा स्थलनामाची आळीने उदाहरणें युव्येन, वुर्सेस्टर, बॅम्बरो, व्हिटबि, बोल्यू अशी देता येतील ब्रिटन-मध्ये प्रथम कोणाची वस्ती होती याजबद्दल भूततरशास्त्र-शास्त्रे ऐकमय नाही बऱ्याच निरनिराळ्या जातींनी ब्रिटन मध्ये स्वाभ्या केल्या आसाव्या. पूर्वाच्या स्वाभ्याबद्दल संदेह पुष्कळ आहे अगदी प्राचीन काळी कृष्णवामनाची म्हणजे निमिटीची वस्ती इंग्लंड, व स्कॉटलंड याचा पश्चिम भाग व आयर्लंडचा पूर्व भाग येथे होती असे अनेक संशो-धक म्हणताना, पण ब्रॉन्ड युगात मोडेल लोक व लोड-युगात मिथोन व बेरगाड लोक येऊन त्यांनी आपणावरवर केल्टिक संस्कृति व भाषा आणल्या, याबद्दल संदेह नाही. ब्रिटनमध्ये त्याच्या पूर्वी रहात असलेल्या जातींचा या लोकांच्या येण्याच्या योगाने कितपत नायनाट झाला व हे लोक स्वतः कितपत केल्टिक रक्षाचे होते याजबद्दल वाद

आह. पश्चिम युरोपांडाच्या कॅल्टिक बोलणाऱ्या लोकांची जात तीच यांची जात असावी असे म्हणण्यास जागा आहे. जलियस सीझर याच्या वेळेपावेतो ब्रिटनचे लोक अगदी उत्तरेकडाले जाती दगळून भायेंने व राहणाने वेस्ट झाले होते. ते ड्रड धर्मी होते. उत्तर गॉल रोमन लोकांनी जिंकला त्या वेळेपासून (ख्रि. पू ५७—५०) भूमध्यमसुद व ब्रिटन यांच्या साक्षात् संबंध आला. क्लॉडिअसने ब्रिटनचा मुलुख जिंकला [इ. स ४३]

चवथ्या शतकात नॅशनन आयरिश (स्कॉटी) व पिक्ट यांच्या स्वाभ्या ब्रिटनवर होऊ लागल्या.

पाचव्या शतकाच्या पहिल्या चरणात द्यूटॉनिक लोकांनी गॉल जिंकला. तेव्हा रोमन व ब्रिटन यांचा संबंध तुटला. रोमनोब्रिटिशाना रोमहून कुमक येण्याचें बंद झाले. सॅक्सन लोकांना पिक्ट व स्कॉट लोकांशी लडण्यासाठी बोलाविण्यात आले. त्यांनी कुमक केली व शेवटी ते ठाणे देऊन बसले.

षीड या इतिहासकाराच्या मते कॅट व हॅपशायर येथे जूट लोक एसेक्स, ससेक्स, वेसेक्स येथे सॅक्सन लोक व बाकीच्या डिनार्थी अँग्ली लोक बस्ती करून राहिले.

सातव्या शतकाच्या मध्यापावेतो बाय लोक ब्रिटनच्या निरनिराळ्या भागांचे आक्रमण करीत होते या जिकलेरया भागात निरनिराळी राज्ये व राजघराणी स्थापन झाली.

नवव्या शतकात डेन लोकांच्या ब्रिटनवर स्वाभ्या सुरू झाल्या.

या शतकाच्या अखेरीस डेन राजा गुग्रम व आल्फ्रेड यांमध्यें तहनामा होऊन ईस्ट अँगिल्यात गुग्रम स्वतःचेतने राज्य करू लागला.

दहाव्या शतकाच्या अखेरीस डेन स्वाभ्या पुनः सुरू झाल्या. कॅन्यूट हा डेन राजा फार प्रसिद्ध होऊन गेला (१०१६—१०३५). २६ सप्टेंबर १०१६ रोजी नॉर्मन लोकां बुदबुद दि कॉंकरर याच्या नेतृत्वाखाली इंग्लंडच्या किनाऱ्यावर उतरले. बुदबुदमला नाताळ्याच्या दिवशी राज्याभिषेक झाला व नॉर्मन लोकांचे लवकरच जिंकलेकडे प्रस्थ माजले. त्यांच्या बसाहती चौहोऱ्हे झाल्या. पुढे यांचे राज्य एकसारखे स्थिर व सवर्धित होत गेले आणि त्या राज्याची स्थिरता स्थानिक भाषेच्या विकासास व राष्ट्रीकरणाम उपयोगी पडली.

इंग्लिश भाषा—इंग्लिश भाषा ब्रिटनची मूळ भाषा नव्हे. रोमन लोकांनी ब्रिटन जिंकले त्या वेळी मूळचे लोक ज्या भाषा बोलत होते त्या सर्व इंडोयुरोपियन अथवा इंडोजर्मन भाषावंशांपैकी कॅल्टिक कुलातल्या होत्या वेल्स, आयर्लंड स्कॉटिश हायलंड्स, आइल ऑफ मॅन, ब्रिटिश या ठिकाणी सदरील जुन्या भाषा आधुनिक रूपात ध्यापि कोठे कोठे चालू आहेत. निधोमिक पोतभाषा वेल्स व कॉर्निस भाषांशी

संबद्ध असून ब्रिटनच्या अर्ध्याअधिक भागात कार्ये व फ्राइड-पावेतो याच पोतभाषा बोलत. त्याच्या पलीकडे व आयर्लंड व मॅनवेगामध्ये गॅलिक पोत भाषा बोलत. या दुसऱ्या भाषांचे आयरिश व स्कॉटिश गॅलिकशी नाते आहे.

इ. स. ८३—४०९ या सुद्धीत रोमन लोकांचा ब्रिटनवर ताबा होता या कारणाने सॅल्टिमचा ब्रिटनमध्ये प्रचार झाला. ब्रिटनचा भाषाविषयक इतिहास गॉल स्पेन याजसारखाच व्हावयाचा, पण ५ व्या व ६ व्या शतकात द्यूटन लोकांनी ब्रिटनवर स्वाभ्या करून ताबा मिळविल्याने निराळा प्रकार घडून आला. आगल, सॅक्सन व लावे स्नेही द्यूटॉनिक कुळातले होते. इंडोजर्मनिक (इंडोयुरोपियन) भाषावंशातील द्यूटॉनिक अथवा जर्मनिक कुळांपैकी एक भाषा बरलत लोक बोलत होते. हॉलंड, जर्मनी, डेन्मार्क, स्कॅंडिनेव्हियन द्विपकल्प आइसलंड व इंग्लंड आणि इंग्लंडच्या बसाहती या सर्व ठिकाणी आज जी भाषा व जी लोकवस्ती आहेत ती एकाच प्रकारची व जातीची आहे, म्हणजे या सर्व ठिकाणांची भाषा द्यूटन कुळांपैकी व लोकांची जात द्यूटन आहे.

इंडोयुरोपियन भाषा बोलणारे लोक म्हणजे आर्यन लोक. यांचे मूलस्थान युरोप तच असावे असा एक पक्ष अलीकडे निघाला आहे. द्यूटन लोक हे आर्यन लोकांपैकी असून आगल व सॅक्सन हे द्यूटन अथवा जर्मनिक होते. द्यूटन लोक नाही दिवस एकत्र राहून नंतर पागले. त्यांच्या भाषेचे त्यांच्या पागापारांमुळे अनेक प्रकार झाले. या प्रकाराचे मोठे तीन वर्ग पडतात हे वर्ग चवथ्या शतकातच अस्तित्वात आलेले दिसतात नांवे जर्मनिक किंवा स्कॅंडिनेव्हियन, वेस्ट जर्मनिक अथवा ला भाषा हाय जर्मन, व ईस्ट जर्मनिक हे ते तीन वर्ग होत.

द्यूटॉनिक (जर्मनिक)

नॉर्थ जर्मनिक अ० स्कॅंडिनेव्हियन	वेस्ट जर्मनिक		ईस्ट जर्मनिक
	लो जर्मन	हाय जर्मन	मॉथिक अ. मोइसो-मॉथिक
डच	फ्रिझियन	डॅच-डॅच	मोएशियातले लोक बोलत होते
	पोट भाषा	आलेल्या आगल सॅक्सन लोकांच्या भाषा	

ऐतिहासिक कालाच्या आरंभीच्या नव्या भाषा वेसर नदीच्या मुखाकडेच्या भागात व मुखाच्या आतपास तमचे देशाच्या बेटात इंग्रजचे पूर्वज ते आगल व सॅक्सन लोक ते राहत असत. बॉडने कॅट व आइल ऑफ वाइट येथे जूट (गीटा इंडा) लोक बस्ती करून राहिले असे लिहिले आहे. हे जूट लोक पूर्वी कोठे होते हे सांगता येत नाही. जटलडमध्ये ते होते हे म्हणणे साधार नाही. भाषेच्या दृष्टीने पाहता ते आगल व ओड सॅक्सन यांच्या मध्ये राहत असावे असे वाटते.

फ्रेंच आहे. फ्रान्सिस्का हे नाव उत्तर गॉलच्या रोमॅनिक भाषेलाच लावीत दक्षिण गॉलच्या भाषेला लावीत नसत. यावरून दक्षिणेतील भाषा व उत्तरेतील भाषा यात फ्रान्सिस्का हे नाव उत्तर भाषेला लावण्याच्या काळीं स्पष्ट मतभेद उत्पन्न झाला होता असे दिसते. फ्रेंच हा शब्द द्युयोनिक आहे व रोमॅनिक भाषा आणि गॉलचे लोक यांना तो फार दिवसांपासून लावण्यात आलेला आहे.

फ्रान्सच्या वायव्य किनाऱ्यावर स्कॅंडिनेव्हियन लोक दहाव्या शतकाच्या आरंभीच्या दिवसात वस्तीस आले त्यांची मूळ भाषा खबरच नष्ट झाली एवढेच की त्यांच्या भाषेतील काही शब्द त्यांनी स्वीकारलेल्या नव्या म्हणजे रोमॅनिक भाषेत आले

फ्रेंच भाषेच्या इतिहासात यानंतरची महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे पॅरिस शहराचे महत्त्व वाढण्याने सेंट्रल लोकभाषा ही फ्रान्समध्ये महत्त्वाची भाषा झाली १५३९ साली फ्रान्सिस पहिला याने पॅरिसच्या फ्रेंच भाषेतच सर्व राज्याचे सरकारी कागदपत्र ठेवण्यासहलचा हुकुम मोडला या सालापासून पॅरिसची फ्रेंच ही सर्व सरकारी भाषा झाली पण अद्यापि या राज्यातील जवळ जवळ निम्म्या लोकसंख्येला पॅरिसची भाषा अपरिचित आहे.

१०६६ साली बुद्धयमन ईंग्लंड जिंकल्यावर नार्मंडीतील भाषा ईंग्लंडात शिरल्या या भाषा इंग्लंडात एकमेकात मिसळून गेल्या. नार्मंडीची ईंग्लंडातील नॉर्मन लोकांचे दळण-बळण कायम राहिल्याने यूरोपात नॉर्मन भाषात जे वेळोवेळी फेरफार झाले तेहि ईंग्लंडात आले जेते लोकांनी ईंग्लंडची भाषा शिकणे व ईंग्लंडाच्या विद्वान लोकांनी तेथ्याची भाषा शिकणे या गोष्टीमुळे नॉर्मन भाषेत इंग्रजीचा भाग बराच मिसळला गेला. ईंग्लंडातील नॉर्मन भाषा हळू हळू इंग्रजी भाषेत बदल होत गेले तशी बदलू लागली. नॉर्मंडी प्रांत १२०४ साली इंग्लंडच्या राजाच्या हाताखालून निघाला तेव्हा पासून पुढे पॅरिसच्या फ्रेंचचे वजन इंग्लंडात वाढले या निरनिराळ्या काळच्या व प्रकारच्या फ्रेंच भाषांच्या ईंग्लंडातील भेसळीला 'अंग्लोनार्मन' पोटभाषा असे नाव दिले जाते. परंतु पोटभाषा या स्थितीत ही फार दिवस राहिली नाही १३६२ त न्यायविदयक कामात इंग्रजीचा प्रचार सुरू झाला. १३८७ मध्ये शाळातहि इंग्रजी शिरले कोटांच्या निवाड्याचे अहवाल मात्र १६०० पावेतो अंग्लोफेचमध्ये लिहिले जात होते आण पार्लमेंटच्या कायद्यांना राजाची संमती दिली जाते तिची भाषा आजची अधिक फ्रेंच असते एवढेच काय ते बरील फ्रेंचचे स्मारक आता राहिले आहे.

रोमॅनिक प्रातभाषात फ्रेंच ही प्रथम वेगळी म्हणून अस्तित्वात आली आणि प्रथात यापरलेली रोमॅनिक पहिली पोटभाषा होवू होय.

फ्रेंच भाषेच्या अंतर्गत विकासाने सातत्याने होत आहे स. — हा इतिहास ईंग्लंडमध्ये नॉर्मन लोकांनी नलेल्या

भाषाचाच विशेषण आहे. फ्रेंचमध्ये जी शब्दसंग्रह आहे त्यातील मूळ भाग म्हणून गॉलमध्ये प्रविष्ट झालेल्या लॅटिन शब्दांचा होय. हे लॅटिन शब्द कोलण्यात अमल्याने स्वभावतः त्यात काही फेरफार होत गेले. हे फेरफार झालेले लॅटिन शब्द म्हणजेच फ्रेंच शब्द होत. यात निरनिराळ्या काळीं साधित शब्दांची फार भर पडली. देशाच्या केवटिक भाषेतून काही शब्द आले पुष्कळात भरणा गॉलच्या द्युयोन येथ्याच्या भाषेतून आला फ्रान्समध्ये स्कॅंडिनेव्हियनाची बसाहत झाली त्या वसाहतींमुळे व उत्तर समुद्रावरील लोकांमन लोकांशी व्यापारी दळणवळण होते त्यामुळेहि काही द्युयोन शब्द आले लांबाया याप्रमाणे वाढ पावत असता प्रथात व सरकारी आणि धार्मिक कारणात लॅटिनचाच उपयोग करीत होते. त्याकारणाने या प्रायिक लॅटिनमधून लोकभाषेत वेळोवेळी बरेच अभिव्युक्त लॅटिन शब्द घेतले गेले पुढे लोकभाषेचा प्रथात उपयोग होऊ लागला तेव्हा अभिव्युक्त लॅटिन शब्द तिच्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात शिरले लागले विद्याच्या पुनरुज्जीवाच्या (रिनेसंस) वेळेला हा लॅटिन शब्दांचा भरणा अतिशयच झाला हा भरणा तदनंतर बर्मा झाला नाही तर हळू हळू वाढतच गेला आहे व त्यायोगे फ्रेंच भाषेची स्वतंत्र विकासनाची शक्ति काही अंशी मर्यादित झाली आहे फ्रेंचसर लोकांनी पौरस्त्याचे व इतर परकीयांचे काही शब्द भाषेत आणले. १६ व्या शतकात युद्धे, राजघराण्यातील विषय व ग्रंथ यांच्या द्वारा पुष्कळसे इटालियन व स्पॅनिश शब्द आले. प्रोव्हेंन्शालमधून कित्येक शब्द आले असून पॅरिसच्या फ्रेंचमध्ये इतर पोटभाषांतहि बरेच शब्द घेतले गेले आहेत. जर्मन व इंग्रजी या भाषांतूनहि काही शब्द आले आहेत.

अंग्ल लोक — ईंग्लंडातील ठिकाणाच्या नावावरून ज्या तेथें रहात असलेल्या जातींचा आढवण होईल त्याची नावे कॅल्टिक, रोमन, सॅक्सन, स्कॅंडिनेव्हियन, नॉर्मन ही होत. स्मारकरुपां थरलनामाची ओळीने उदाहरणे वृषभ, वृंसेटर, बंम्बरी, थिदवि, बोल्यू अशी देता येतील. ब्रिटनमध्ये प्रथम कोणाची वस्ती होती याजबद्दल भूस्तरशास्त्रज्ञांचे ऐकसल्य नाही. बऱ्याच निरनिराळ्या जातींनी ब्रिटन मध्ये स्वाभ्या केल्या असाव्या. पूर्वाच्या स्वाभ्याबद्दल संदेह शुष्क आहे. अगदी प्राचीन काळी कृष्णशामनाची म्हणजे निग्रिथोची वस्ती ईंग्लंड, व स्कॉटलंड याचा पश्चिम भाग व आयर्लंडचा पूर्व भाग येथे होती असे अनेक संशोधक म्हणतात, पण ब्रॉन्झ युगात मोडडेल लोक व लोड युगात मिथॉन व बेरगाड लोक येऊन त्यांनी आपणाबरोबर केवटिक संस्कृति व भाषा आणल्या, याबद्दल संदेह नाही. ब्रिटनमध्ये त्यांच्या पूर्वी रहात असलेल्या जातींचा या लोकांच्या येण्याच्या योगाने कितपत नाशनाट झाला व हे लोक स्वतः कितपत केवटिक रक्ताचे होते याजबद्दल वाद

आहे पश्चिम युरोपराडान्या केल्टिक बोलणाऱ्या लोकांची जात तीच यांची जात असावा असे म्हणण्यास जागा आहे जलियम साझर याच्या वेळेपावेता मिटनच लाक अगदा उत्तरेकडाल जाती दगळून भापडे व राहणांन घेस्ट झाले होते. त इड्ड धर्मी होते उत्तर गॉल रोमन लोकांनी जिंकला त्या वेळेपामून (पि ५५०—५०) भूमध्यमसूद्र व मिटन याचा साक्षात् सवध आला. क्लॉडिअसने मिटनचा मुलूख जिंकला [इ स ४३]

चवथ्या शतकात सॅक्सन आयरिश (स्कॉटी) व पिक्ट याच्या स्वाभ्या मिटनवर होऊ लागल्या

पाचव्या शतकाच्या पहिल्या चरणात ट्यूटॉनिक लोकांनी गॉल जिंकला तेव्हा रोमन व मिटन यांचा सवध गुठला रोमानोमिडिशाना रोमहुन कुमक येण्याचे बद झाले सॅक्सन लोकांना पिक्ट व स्कॉट लोकांनी लडण्यासाठी बोला विण्यात आले त्यांनी कुमक केला व दोवटी त ठाणे दऊन बसले

वीड या इतिहासकाराच्या मते केंट व हॅपशायर येथे जूट लोक एसेनस, ससेनस, वेसनस येथे सॅक्सन लोका व थाकीन्या ठिकाणी अंगे लोका बस्ती करून राहिले

सातव्या शतकाच्या मध्यापावेतो याच लोक मिटनच्या निरनिराळ्या भागांचे आक्रमण करात होते या जिंकलेल्या भागात निरनिराळी राज्ये व राजघराणी स्थापन झाली

नवव्या शतकात डेन लोकांच्या मिटनवर स्वाभ्या सुरू झाल्या

या शतकाच्या अखेरीस डेन राजा गुप्रम व आल्फ्रेड याकाम्य तहनामा होऊन ईस्ट अंगिलयात गुप्रम स्वस्थतेने राज्य करू लागला

दहाव्या शतकाच्या अखेरीस डेन स्वाभ्या पुन सुरू झाल्या कॅन्पूट हा डेन राजा फार प्रसिद्ध होऊन गेला (१०१६—१०३५) २६ सप्टेंबर १०१६ रोजी नॉर्मन लोक युट्रयम दि कॉर्बोर याच्या नेतृत्वाखाल इंग्लंडच्या किनाऱ्यावर उतरले सुद्धयमला नाताळ्याच्या दिवशी राज्याभिषेक झाला व नॉर्मन लोकांचे लवकरच जिंकडेतिकडे प्रस्थ माजले त्याच्या वसाहती चौहोऱ्हे झाल्या पुढे याचे राज्य एकमात्र स्थिर व सवर्धित होत गेले आणि त्या राज्याचा स्थिरता स्थानिक भाषेच्या विकासास व राष्ट्रीकरणाम उपयोगी पडली

इंग्लिश भाषा—इंग्लिश भाषा मिटनचा मुळ भाषा नव्हे रामन लोकांनी मिटन जिंकला त्या वेळी मुलूख लोक ज्या भाषा बोलत होते त्या सर्व इंडोयुरोपियन अथवा इंडोअर्मेन भाषावशांपैकी केल्टिक कुलातल्या हात्या बॅल्स, आयर्लंड स्कॉटिश हायलंड्स आदल ऑफ मॅन, जिडिसि या ठिकाणी सदरील जुन्या भाषा आधुनिक रूपात थापावि कोठे कोठे चालू आहेत त्रिथानिक पोटभाषा बॅल्स व कॉर्निश भाषांची

मबदअसून त्रिग्नन्या अध्याधुनिक भागात फोर्थ व ह्याड्ड पावेतो याच पोटभाषा बोलत. त्याच्या पलीकडे व आयर्लंड व मॅनवेतामध्य गाड्डोलेन पोट भाषा बोलत या दुसऱ्या भाषांचे आयरिश व स्कॉटिश गॅलिकशी नाते आहे

इ स ४३—४०९ या सुदृतात रोमन लोकांचा मिटनवर ताबा होता या कारणांने लॅटिनचा मिटनमध्ये प्रचार झाला मिटनचा भाषाविषयक इतिहास गॉल रेन यासारखाच व्हावयाचा, पण ५ व्या व ६ व्या शतकात ट्यूटन लोकांनी मिटनवर स्वाभ्या करून ताबा मिळविल्याने निराळा प्रकार घडून आला आंगल, सॅक्सन व लावे स्नेही ट्यूटॉनिक कुळातले होते इडोअर्मेनियन (इंडोयुरोपियन) भाषावशांतल ट्यूटॉनिक अथवा जर्मानिक कुळापैकी एक भाषा बरील लोक बोलत होते ह्यालड, जर्मेनी डे-मार्स, स्कॅडिनेव्हियन द्विपकल्प आइसलंड व इंग्लंड आणि इंग्लंडच्या वसाहती या सर्व ठिकाणा आज जा भाषा व जी लोकावस्ती आहेत ती एकाच प्रकारची व जातीची आहे, म्हणजे या सर्व ठिकाणचा भाषा ट्यूटन कुळापैकी व लोकांचा जात ट्यूटन आहे

इंडोयुरोपियन भाषा बोलणारे लोक म्हणून आर्यन लोक यांचे मूलस्थान युरोप तच असोवे असो एक पक्ष अर्लाकडे निघाला आहे. ट्यूटन लोक हे आर्यन लोकांपैकी असून आंगल व सॅक्सन हे ट्यूटन अथवा जर्मानिक होते. ट्यूटन लोक राही दिवस एक्कन राहून नंतर पाले त्यांच्या भाषेचे त्यांच्या पागाणीमुळे अनेक प्रकार झाले या प्रकाराचे माळे तीन वर्ग पडतात हे वर्ग चवथ्या शतकातच अस्तित्वात आलेले दिसतात नॉर्थ जर्मानिक किंवा स्कॅडिनेव्हियन, वेस्ट जर्मानिक अथवा ला भाषा ह्या जर्मन, व ईस्ट जर्मानिक हे ते तीन वर्ग होत

ट्यूटॉनिक (जर्मानिक)

नॉर्थ जर्मानिक अ. स्कॅडिनेव्हियन	वेस्ट जर्मानिक	ईस्ट जर्मानिक
लो जर्मन	हाय जर्मन	बॉथिक अ मोइसो-नॉथिक
डच	मिशिअन डॅच-डश मिटनमध्ये पोट भाषा आलेल्या आंगल सॅक्सन लोकांच्या भाषा	मोएशियातले लोक बोलत होते

ऐतिहासिक कालाच्या आरंभी व्हाइन न च्या क्षाण वेसर नदीच्या मुखाकडच्या भागात व सुराच्या आसपास तसेच डेनारच्या बटात इमनाचे पूर्वेज जे आंगल व सक्सन लोक त राहून थसत वाडने केंट व आइल ऑफ वाइट येथे जूट (गॉया डंटा) लोक बस्ती करून राहिले असे लिहिले आहे हे जूट लोक पूर्वी कोठे होते हे सांगता येत नाही जटलडम्य ते होत हे म्हणजे साधार नाहीं भाषेच्या दृष्टीने पाहता ते आंगल व ओलड सॅक्सन यांच्या मध्ये राहून असावे असे वाटते.

भ्रस आहे. फ्रान्सिस्का हे नाव उत्तर गॉलच्या रोमॅनिक भाषेलाच लावीत दक्षिण गॉलच्या भाषेला लावीत नसत. यावरून दक्षिणतील भाषा व उत्तरीतील भाषा यात फ्रान्सिस्का हे नाव उत्तर भाषेला लावण्याच्या काळी स्पष्ट भूतभेद उत्पन्न झाला होता असे दिसते प्रंच हा शब्द द्युटोनिक आहे व रोमॅनिक भाषा आणि गॉलचे लोक यांना तो फार दिवसापासून लावण्यात आलेला आहे.

फ्रान्सच्या वायव्य किनाऱ्यावर स्कॅंडिनेव्हियन लोक दहाव्या शतकाच्या आरंभाच्या दिवसात वस्तीस आले त्यांची मूळ भाषा लवकरच नष्ट झाली एवढेच की त्यांच्या भाषेतील काही शब्द त्यांनी स्वीकारलेल्या नव्या म्हणजे रोमॅनिक भाषेत आले

फ्रेंच भाषेच्या इतिहासात यानंतरची महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे पॅरिस शहराचे महत्त्व वाढल्याने तेथील लोकभाषा ही फ्रान्समध्ये महत्त्वाची भाषा झाली १५३९ साली फ्रान्सिस पहिला याने पॅरिसच्या फ्रेंच भाषेतच सर्व राज्याचे सरकारी कागदपत्र ठेवण्याबद्दलचा हुकूम मोडला या सालापासून पॅरिसची फ्रेंच ही सर्व सरकारी भाषा झाली पण अद्यापि या राज्यातील जवळ जवळ निम्म्या लोकांमध्येला पॅरिसची भाषा अपरिचित आहे.

१०६६ साली बुल्ह्यमने इंग्लंड जिंकल्यावर नॉर्मंडातील भाषा इंग्लंडात फिरल्या या भाषा इंग्लंडात एकमेकात मिसळून गेल्या. नॉर्मंडीची इंग्लंडातील नॉर्मन लोकांचे दळण-बळण कायम राहिल्याने यूरोपात नॉर्मन भाषात जे वेळोवेळी फेरफार झाले तेहि इंग्लंडात आले. जेते लोकांनी इंग्लंडची भाषा शिकणे व इंग्लंडाच्या विद्वान् लोकांनी जेथ्याची भाषा शिकणे या गोष्टींमुळे नॉर्मन भाषेत इंग्रजीचा भाग बराच मिसळला गेला. इंग्लंडातील नॉर्मन भाषा हळू हळू इंग्रजी भाषेत घडल होती गेले तशी बदलू लागली. नॉर्मंडी प्रांत १२०४ साली इंग्लंडच्या राजाच्या हाताखालून निघाला तेव्हा पासून पुढे पॅरिसच्या फ्रेंचचे बऱ्या इंग्लंडात वाटले या निरनिराळ्या काळच्या व प्रकारच्या फ्रेंच भाषांच्या इंग्लंडातील भेसळीला 'ऑर्लोमॉर्मन' पोटभाषा असे नाव दिले जाते परंतु पोटभाषा या शिथिली ही फार दिवस राहिली नाही १३६२ त म्यायविषयक कांशात इंग्रजीचा प्रचार सुरू झाला. १४८७ मध्ये शाळातहि इंग्रजी सारिले बोटीच्या निवाड्याचे अध्याल मात्र १६०० पर्यंत ऑर्लोमॉर्मनच्या लिहिले जात होते आज पार्लमेंटच्या कायद्याना राजाची संमति दिली जाते तिची भाषा आजचा प्रायिक फ्रेंच असते एवढेच काय ते वर्गीक फ्रेंचचे स्मारक आता राहिले आहे.

रोमॅनिक प्रांतभाषात फ्रेंच ही प्रथम वेगळी म्हणून अस्तित्वात आली आणि यथात वापरलेली रोमॅनिक पहिली पोटभाषा हीच होय.

फ्रेंच भाषेच्या अंतर्गत विकास या इतिहासा — हा इतिहास इंग्लंडमध्ये नॉर्मन लोकांनी नेलेल्या

भाषाचाच विशेषतः आहे. फ्रेंचमध्ये जो शब्दमग्न आहे त्यातील मूळ भाग म्हणजे गॉलमध्ये प्रविष्ट झालेल्या लॅटिन शब्दांचा होय हे लॅटिन शब्द कोठल्यात असल्याने स्वभावतः त्यात काही फेरफार होत गेले हे फेरफार झालेले लॅटिन शब्द म्हणजेच फ्रेंच शब्द होत यात निरनिराळ्या काळी सावित्र शब्दांची फार भर पडली. देशाच्या केन्टिक भाषेतून काही शब्द आले पुष्कळसा भरणा गॉलच्या द्युटून जेथ्याच्या भाषेतून आला फ्रान्समध्ये स्कॅंडिनेव्हियनांची बसाहूत झाली त्या बसाहतींमुळे व उत्तर समुद्रावरील लोमन लोकांची व्यापारी दळणवळण होते त्यामुळेहि काही द्युटून शब्द आले लोभाषा याप्रमाणे वाढ पावत असता प्रथात व सरकारी आणि धार्मिक कारभारात लॅटिनचाच उपयोग करीत होते. त्याकारणाने या प्राधिक लॅटिनमधून लोकभाषेत वेळोवेळी बरेच अभिवृत्त लॅटिन शब्द घेतले गेले पुढे लोकभाषेचा प्रयात उपयोग होऊ लागला तेव्हा अभिवृत्त लॅटिन शब्द तिच्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात शिरू लागले विद्याच्या पुनरुज्जीवनाच्या (रिनेसन्स) वेळेला हा लॅटिन शब्दाचा भरणा अतिशयच झाला हा भरणा तदनंतर धर्मा झाला नाही तर हळू हळू वाढतच गेला आहे व त्यादोमे फ्रेंच भाषेची स्वतंत्र विकसनाची शक्ति काही अशी मर्यादित झाली आहे क्रूसेडर लोकांनी पौरस्त्याचे व इतर परजीव्याचे काही शब्द भाषेत आणले १६ व्या शतकात बुद्धे, राजघराण्यातील विवाह व ग्रंथ याच्या द्वारा पुष्कळसे इटालियन व स्पॅनिश शब्द आले. प्रोव्हेंशालमधून क्रिश्चन शब्द आले असून पॅरिसच्या फ्रेंचमध्ये इतर पोटभाषातहि बरेच शब्द घेतले गेले आहेत. जर्मन व इंग्रजी या भाषातहि काही शब्द आले आहेत

आंग्ल लोक — इंग्लंडातील ठिकाणाच्या नावावरून ज्या तेथे रहात असलेल्या जातींची आढवण होईल त्याची नावे केन्टिक, रोमन, सेक्सन, स्कॅंडिनेव्हियन, नॉर्मन ही होत स्मारकरूपा स्थलनामाची ओळीने उदाहरणे ब्रुधेम, ब्रुथेस्टर, बॅम्बरो, व्हिटवि, बोल्बू अशी देता येतील ब्रिटनमध्ये प्रथम कोणाची वस्ती होती याजबद्दल भूतस्तश्चास जाचे ऐकमत्य नाही बऱ्याच निरनिराळ्या जातींनी ब्रिटन मध्ये त्यांच्या नेत्या असाव्या. पूर्वीच्या स्वान्यावद्दल संदेह पुष्कळ आहे अगदी प्राचीन काळी कृष्णवामनाची म्हणजे मिथिलींची वस्ती इंग्लंड, व स्कॉटलंड याचा पश्चिम भाग व आयर्लंडचा पूर्व भाग जेथे होती असे अनेक सशोधक म्हणतात, पण मॉन्झ युगात मोड्डेल लोक व लोड युगात द्रियॉन व बेरगाद लोक येऊन त्यांनी आपणावरवर केन्टिक संस्कृति व भाषा आणल्या, याबद्दल संदेह नाही ब्रिटनमध्ये त्यांच्या पूर्वी रहात असलेल्या जातींचा या लोकांच्या येण्याच्या योगाने क्षिपत नाशनाट झाला व हे लोक स्वतः कितपत केन्टिक रक्ताचे होते याजबद्दल बद्द

आहे. पश्चिम युरोपलाच्या कॅल्टिक बोलणाऱ्या लोकांची जात तीच याची जात असावी असे म्हणण्यास जागा आहे. जुलियस सासर याच्या वेळेपावेतां ब्रिटनचे लोक अगदी उत्तरेकडील जाती समजून भाषेने व राहणीने ग्रेट ब्राले होते. ते ड्यूड धर्मा होते. उत्तर गोट रोमन लोकांनी जिंकला त्या वेळपासून (ख्रि. पू ५७—५०) भूमध्यमग्न व ब्रिटन यांच्या साक्षात् संबंध आला. क्लॉडिअसने ब्रिटनचा मुख्य जिकला [इ. स ४३]

चवथ्या शतकात सॅक्सन आयरिश (स्कॉट) व पिक्ट यांच्या स्वाऱ्या ब्रिटनवर होऊ लागल्या.

पांचव्या शतकाच्या पहिल्या चरणांत ट्यूडॉनिक लोकांनी गॅल जिंकला. तेव्हा रोमन व ब्रिटन यांचा संबंध तुटला. रोमानोब्रिटिशाना रोमहून कुमक येण्याचे बंद झाले. सॅक्सन लोकांना पिक्ट व स्कॉट लोकांनी लडण्यासाठी बोलाविण्यात आले. त्यांनी कुमक केली व शेवटी ते ठाणे देऊन बसले.

वीड या इतिहासकाराच्या मते कॅट व हॅपशायर येथे जूट लोक एसेक्स, ससेक्स, वेसेक्स येथे सॅक्सन लोक व थार्काच्या ठिकाणी अँग्लो लोक बस्ती करून राहिले.

सातव्या शतकाच्या मध्यापावेतां थार्स लोक ब्रिटनच्या निरनिराळ्या भागांचे आक्रमण करीत होते या जिकलेल्या भागांत निरनिराळी राज्ये व राजघराणां स्थापन झाली.

नवव्या शतकात डेन लोकांच्या ब्रिटनवर स्वाऱ्या सुरू झाल्या.

या शतकाच्या अखेरीस डेन राजा गुथ्रम व आल्फ्रेड याजमध्य तहनामा होऊन ईस्ट अँग्लियांत गुथ्रम स्वस्यतेने राज्य करू लागला.

दहाव्या शतकाच्या अखेरीस डेन स्वाऱ्या पुनः सुरू झाल्या. कॅन्ट्यू हा डेन राजा पार प्रसिद्ध होऊन गेला (१०१६—१०३५). २६ सप्टेंबर १०१६ रोजी नॉर्मन लोक शुद्धयम दि काँकरर याच्या नेतृत्वाखाली इंग्लंडच्या किनाऱ्यावर उतरले शुद्धयमला नाताळाच्या दिवशी राज्याभिषेक झाला व नॉर्मन लोकांचे लवकरच जिकडेतिकडे प्रस्थ मागले. त्यांच्या वसाहती बोर्होम्बे झाल्या पुढे याचे राज्य एकसारखे स्थिर व सर्वाधिकृत होत गेले आणि त्या राज्याची स्थिरता स्थानिक भाषेच्या विकासास व राष्ट्रीकरणाम उपयोगी पडली.

इंग्लिश भाषा—इंग्लिश भाषा ब्रिटनची मूळ भाषा नव्हते. रोमन लोकांनी ब्रिटन जिंकले त्या वेळी मूळचे लोक ज्या भाषा बोलत होते त्या मने इंडोयुरोपियन अथवा इंडोजर्मन भाषावंशांपेक्षा केल्टिक कुलातल्या होत्या वेल्स, आयर्लंड स्कॉटिश हायलंड्स, आइल ऑफ मॅन, ब्रिटिश या ठिकाणी सदरील जुन्या भाषा आधुनिक रूपात अद्यापि कोठे कोठे वाढ आहेत. त्रिथॉनिक पोतभाषा वेल्स व कॉर्निश भाषांशी

नेव्हरअसून ब्रिटनच्या अर्ध्याअधिक भागात कोर्थ व क्लाइड-पावेतां याच पोतभाषा बोलत. त्याच्या गॅलिकडे व आयर्लंड व मॅनवेलांमध्ये गोंडडोलिकर पोत भाषा बोलत. या दुसऱ्या भाषांचे आयरिश व स्कॉटिश गॅलिकर्ता नाते आहे.

इ. स. ४३—४०९ या सुदृढीत रोमन लोकांचा ब्रिटनवर ताबा होता या कारणांने लॅटिनचा ब्रिटनमध्ये प्रचार झाला. ब्रिटनचा भाषाविषयक इतिहास गॅल स्त्रेन याजसारखाच बद्द-बयाचा, पण ५ व्या व ६व्या शतकांत ट्यूडन लोकांनी ब्रिटनवर स्वाऱ्या करून ताबा मिळविल्याने निराळा प्रकार घडून आला. आंग्ल, सॅक्सन व थार्चे स्नेही ट्यूडॉनिक कुळातले होते. इंडोजर्मनिक (इंडोयुरोपियन) भाषावंशातील ट्यूडॉनिक अथवा जर्मनिक कुळांपैकी एक भाषा बरील लोक बोलत होते. हॉलंड, जर्मनी, डेन्मार्क, स्कॅडिनेव्हियन द्विपस्वरूप आइसलंड व इंग्लंड आणि इंग्लंडच्या वसाहती या सर्व ठिकाणी आज जी भाषा व जी लोकवस्ती आहेत ती एकाच प्रकारची व जातीची आहे, म्हणजे या सर्व ठिकाणांची भाषा ट्यूडन कुळांपैकी व लोकांची जात ट्यूडन आहे.

इंडोयुरोपियन भाषा बोलणारे लोक म्हणजे आर्यन लोक. यांचे मूलस्थान युरोप तेच असावे असा एक पक्ष अलीकडे निघाला आहे. ट्यूडन लोक हे आर्यन लोकांपैकी असून आंग्ल व सॅक्सन हे ट्यूडन अधवा जर्मनिक होते. ट्यूडन लोक वार्ही दिवस एकत्र राहून नंतर पागले. त्यांच्या भाषेचे त्यांच्या पाषापाणीमुळे अनेक प्रकार झाले या प्रकारांचे मोठे तीन वर्ग पडतात हे वर्ग स्वभवा शतकातच अस्तित्वात आलेले दिसतात कोर्थ जर्मनिक किंवा स्कॅडिनेव्हियन, वेस्ट जर्मनिक अथवा ला आणि हाय जर्मन, व ईस्ट जर्मनिक हे ते तीन वर्ग होत.

ट्यूडॉनिक (जर्मनिक)

नॉर्थ जर्मनिक अ. स्कॅडिनेव्हियन	वेस्ट जर्मनिक	ईस्ट जर्मनिक
	लो जर्मन	हाय जर्मन
		गॉथिक अ. मोइसो-गॉथिक
उच्च फ्रिजियन डॅट-डश ब्रिटनमध्ये पोत भाषा	आलेल्या आंग्ल सॅक्सन लोकांच्या भाषा	मोएशियातले लोक बोलत होते

ऐतिहासिक कालाच्या आरंभापासून न च्या क्षाण वेसर नदीच्या मुखाकडच्या भागात व मुखाच्या आसपास तसेच शेजारच्या वेदात इंग्रजांचे पूर्वज जे आंग्ल व सॅक्सन लोक ते राहून असत. बॉडने कॅट व आइल ऑफ वाइट येथे जूट (गीटा ईय) लोक बस्ती करून राहिले असे लिहिले आहे. हे जूट लोक पूर्वी कोठे होते हे सांगता येत नाही. जटलमध्ये ते होते हे म्हणणे साधार नाही भाषेच्या दृष्टीने पाहता ते आंग्ल व ओलंड सॅक्सन यांच्या मध्ये राहत असावे असे वाटते.

ब्रिटनवर जे जर्मनिक लोक चढाई करून आले व ज्यानी ब्रिटन ब्रिटन तेंच राज्य स्थापलें. त्याच्या भाषेचे अगदीं जुने नमुने घेतले तर त्यात तान दृष्टपणे निराळे भाषावर्ग पडतात ते येण प्रमाणे —

—नॉर्डब्रिअन = उत्तरभाषा

१ अश्लिअन

—पर्मियन = मध्याशभाषा

२ सॅक्सन (= वेस्ट सॅक्सन) } दक्षिण भाषा
३ केंटिश }

बोडने ज्या ज्ञान जातां आरल, सॅक्सन व शाट ब्रिटनमध्ये राहण हुतां म्हणून लिहिले आहे त्या जातींच्या ह्या तीन भाषा असल्या अस मानण्यास पुष्कळ जाया आहे व या जाता या ज्ञान वेगळ्या भाषा ब्रिटनमध्ये येण्यापूर्वीच घोलत आल्या असोहि दिसते

नॉर्डब्रिअच्या आरल अथवा आरल लोकामध्ये वाह्मयाचा प्रथम उदय झाला व प्रथम आरल किंवा डार्लस प्रातभाषेत देव्य प्रथरचना झाली या कारणाने लॅटिन बगैरे परकीय भाषा पासून वेगळ्या अशा ज्या देव्य भाषा ह्या सर्वाना इंग्लिश भाषा अस सामान्य नांव पडले आरलनंतर वेस्ट सॅक्सन ह्या वाह्मय-रचनेचा भाषा झाला व आरल भाषा माग पडला तरा वेस्ट सॅक्सनला 'इंग्लिश' असेच नांव राहिल. आज या जुन्या भाषेला अंग्लो—सॅक्सन म्हणतात. हे नांव १६ व्या १७ व्या शतकातील भाषापीडितांनी त्याच्या वेळच्या इंग्रजा-पासून आलेफ्रिड व इल्फ्रिडच्या वळचे इंग्रजा वेगळे आहे हे दाखविण्याकरिता त जुने इंग्रजी अंग्लो सॅक्सन म्हणजे अंग्लो सॅक्सन लोकांचे व नवे इंग्रजी इंग्लिश अने नामकरण केले या पीडितांना इंग्लिश व अंग्लोसॅक्सन या भाषा निराळ्या घाटत होत्या या दोन भाषात सातें आहे, जुनीतूनच नवा भाषा हळूहळू उदयास आला ह्या गोष्ट अलाकरील पीडितांनी सिद्ध केली जुनोतून नवी उदयास आली ती कमानें आला व या विकासक्रमान्या पायाचा व त्याचे कालविभाग येणेंप्रमाणे

जुने इंग्लिश अ० अंग्लोसॅक्सन इ.स ११०० पावेता
साक्रमणिक जुने इंग्लिश (सेमिसेक्सन),, ११००-१२५०
आरमीच मध्यकाल इंग्लिश ,, ११५०-१२५०
सामान्य ,, १२५०-१४००
उत्तरकालीन साक्रमणिक मध्यकाल

इंग्लिश , १४००-१४८०
आरमीचे आधुनिक अ० टयुडर इंग्लिश ,, १४८५-१५११
१७ वे शतक साक्रमणिक आधुनिक ,, १६११-१६८८
आधुनिक अथवा चालू इंग्लिश ,, १६८९ नंतरचे

स्वीडनमधील लोक.—स्वीडिश लोक हे स्कॅंडिने-व्हियन शाखेपली आहेत स्वीडनमध्ये लॅप व फिन लोकहि आहेत

पाषाण व कांस्य युगात स्वीडनमध्ये जी वस्ती असल्याचे सिद्ध होत आहे ती वस्ती आजच्या लोकार्ण्या सारखाच होती असे दिसते ह्या जुन्या मनुष्यांच्या जाती-नंतर एसादी अगदी नवी जाळे स्वीडनमध्ये ४ ल्याचे दिसत नाही.

ऐतिहासिक उल्लेखात स्वीडनसंबंधाचा पहिला उल्लेख टॅसिटसच्या जर्मोनिया या ग्रंथात सापडतो. (हे पुस्तक इ.स ९८-९९ या वर्षी प्रसिद्ध झाले) स्कॅंडिनेव्हियन द्वीपरमज्जाल मुख्य लोक स्वीडोनीज असा उल्लेख तेथे आहे या लोकापासूनच स्वीडन हे नाव तयार झाले सिटानीज नावाचा दुसरी एक जात तेथे असल्याचा उल्लेख टॅसिटस-मध्ये आहे या जातीवर एक स्त्री राज्य करीत होती असे वर्णन आहे टॉलेमीने गूटाई अ० गोडार व इतर काही नावे स्वीडनमध्ये राहणाऱ्या जातींचे म्हणून दिली आहेत ग्लेमीनंतर ६ व्या शतकापावेतो स्वीडनसवधान काहीच माहिती उपलब्ध होत नाही. पुढे जेडेंनाम ह्या गोथिक इतिहासकार स्वीडनची वरीच माहिती देतो स्वेंडर, गोडार इत्यादि अनेक जातींचा तो उल्लेख करतो या जातींवून पडलेली नावे अद्यापिहि निरनिराळ्या जिरह्याना आहेत. बिगि गोटा फिन व्हिनी-हो, रेरेकेना या जातींचा उल्लेख जेडेंनीजमध्ये येतो प्रॉफीअस ह्या जेडेंनीजचा समपा-लान इतिहासकार रिकथेफिनोई व गोडार (गूटाई) या दोनच जातींचा उल्लेख करतो याप्रमाणें स्वीडनमधील लोकांचे पूर्वज निरनिराळ्या जातीचे होते ११ व्या शतकात ख्रिस्ती पयाच स्वीडनमध्ये प्रसार झाला या प्रदेशात स्कॅंडिनाव्हियन भाषा चालत

नॉर्वे मधील लोक — पुराणवस्तुशास्त्री व भूतत्त-शास्त्रज्ञे वाच्या सशोधनाने नॉर्वे मध्ये पूर्वी मासे व मृगया यावर राहणारा लोकांसमाज मि. पू. ६०० वर्षांपासून होता असे सिद्ध झाले आहे लॅप लोक या देशात इ.स १००-१००० या कालात आले मूळ लोकवस्ती फिनीज जातीची होता आज फिनलंडात जे अग्रोफिन लोक आहेत त्यांचे व वर्गाल लोक लोकांचे काही फार दूरच नात असावे. टयूटोनिक लोक जेथेमध्ये वेढा आले ते निश्चितपणे सम-जलेले नाही दक्षिण नॉर्वेमध्ये टयूटोनिक लोक शुमार मि. पू. १७०० या काळी गेले असावे असे पुराणवस्तुशा-स्त्री घनाच्या आधारावर अनुमान केलेले आहे ते वरीहि अमी जुन्या लोकांचा भाषा आजून टयूटोनिक भाषा तिच्या जार्मी आली हे मात्र निश्चित आहे. मूळचे लोक काही गुलाम या नात्याने टयूटोनिक लोकांची आपल्यात एकपक करून घेतले व त्यांचे लोक त्यांना रोंगरात व किनाऱ्यालगतच्या घेतात पळवून लावले साळसमिनीवर फिनलोक ऐतिहासिक काळा-पावेतो स्वातंत्र्य राखून होते असे दिसते

टयूटन लोक जे नॉर्वेत आले ते काही पथिमेकडील भागातून जटलमधून व काही पूर्वकडील भागातून म्हणजे

स्वीडनच्या पश्चिम किनाऱ्याच्या प्रदेशातून आले. पश्चिमेकडून आलेले लोक अगुर, रोगालंड व हे डालंड (आजचे सिसीयनसॅड व मॅड वगैरेहस जिल्हे) येथेवर पसरले व शेवटी उत्तरेकडे साइमरपर्थ, पोहोवले. पूर्वकूडील प्रवाह तीन भागात विभागला आऊन एवढे पश्चिम किनाऱ्यावरील प्रदेश, इसन्याने आजचे नॉर्डलॅंड व हेडलॅंड हे प्रदेश व सिसन्याने स्वीडनमधोल जासलंड व हेसिंगलंड हे प्रदेश व्यापिले. व याचेच वंशज आज त्या त्या भागात वस्ती करून आहेत.

स्कॅंडिनेव्हियन भाषा.—स्कॅंडिनेव्हियामध्ये जी ट्यूटॉनिक लोकवस्ती आहे ती व स्कॅंडिनेव्हियामधून गेलेल्या लोकांनी वस्ती केल्या ओ सुलुस आहे तेथील लोक ज्या जवळजवळ सारख्या व नात्याच्या असलेल्या भाषा बोलतात त्यांना स्कॅंडिनेव्हियन भाषा म्हणतात. या भाषांचा प्रदेश खालील प्रमाणे.—

स्वीडन (लॅपलंड व व्हॅस्टरबोटनचे अंतर्भाग खेरीज करून) या टिकाणी फिनिश व लॅपिश या भाषा चालतात; पश्चिम व दक्षिण फिनलंडच्या किनाऱ्यावरील काही प्रदेश, लगतची काही बेटे व आलंड; (एस्थोनिया येथे स्वीडिश बोलतात; टागो, मार्गो इत्यादि एस्थोनियन बेटातही स्वीडिश बोलतात); नर्वे (फिन व लॅप लोकांनी वसलेला भाग खेरीज करून); डेन्मार्क फेरोज, आइसलंड, ग्रीनलंड (येथे डॅनिश फार थोडे लोक बोलतात); इलेस्विकचा उत्तर भाग, दक्षिण राश्यामधील गामसब्लेन्सची भाषा (डॅगो येथील लोकांनी हे बसाविले); रनो हे स्विडोनियन बेट मिनेसोटा, इलिनोय वगैरे उत्तर अमेरिकेतील स्कॅंडिनेव्हियन वसाहती.

गिरनिराख्या वेळी स्कॅंडिनेव्हियन पोटभाषा खालील ठिकाणी वापरण्यात होत्या:—

नॉर्डिगिशन—आर्थलंडचे काही भाग ८००-१५०

उत्तर स्कॉटलंड

अ इल ऑफ मॅन (८००-१४५०)

हेमाइडोन (८००-१४००)

शेटलंड बेटे (८००-१८००)

आर्किनाज (८००-१८००)

डॅनिश—इलेस्विक सगळी, इसान्य ईस्टलंड

(डेनमार्क, ८७५-११७५)

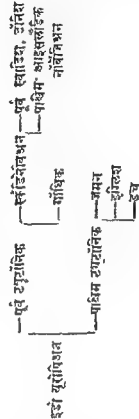
नॉर्मंड (१००-११००)

स्वीडिश—राशिया (८६२-१३००)

आइसलॅंडिक—ग्रीनलंड (१८५-१४५०)

ट्यूटॉनिक लोक स्कॅंडिनेव्हियात वेचूया वस्तीला आले हे नवी समजण्यास मार्ग नाही. हिस्ती शकाच्या पूर्वापासून हे लोक स्कॅंडिनेव्हियात आहेत याबद्दल वाद नाही. ख्रि. पू. ५००० या सुमारास ते अर्यावे असे मानण्यास जागा आहे. हे खरे असेल तर स्कॅंडिनेव्हियन भाषा ७००० वर्षांच्या जुन्या ठरतात. हिस्ती शकाच्या आरंभापासून

जुन्या स्कॅंडिनेव्हियन लोकांच्या भाषेची माहिती आपणांस मिळते या शकाच्या आरंभाला सदरील भाषा डेन्मार्कमध्ये, स्वीडन आणि नॉर्वे या देशांच्या पुष्कळशा भागांत, आणि फिनलंड व एस्थोनिया येथे पसरली होती. या सर्व विस्तृत क्षेत्रात अवळ अवळ एकच प्रकारची थोली बोलली जात होती या एक भावितून पुढे गिरनिराख्या स्कॅंडिनेव्हियन पोटभाषा जन्मान आल्या. जुन्या स्कॅंडिनेव्हियन व इतर भाषा यांचे नोंद देणें प्रमाणे:—

इ. स. ७००-१००० या काळात मुख्य स्कॅंडिनेव्हियन भाषा दृढदृढ वदलून तिच्यातून आइसलॅंडिक, नॉर्वेगियन, स्वीडिश व डॅनिश या चार पोटभाषा तयारल्या. सुमारे १५३० पूर्वीचे जे वा भाषांचे स्वरूप त्याला जुने, व तदनंतरचे जे स्वरूप त्याला नवे असे नाव देऊन जुनी आइसलॅंडिक, नवी आइसलॅंडिक इ. असे भाषाभेद मानले आहेत.

जेडलॅटगमधील लोकाः—जेडलॅट म्हणजे हॉलंड व बेल्जम. जुलियम सीझरच्या स्वाऱ्या सुरु झाल्या तेव्हा या स्वाऱ्यासुद्धा रोमन लोकांना जेडलॅटचा प्रथम परिचय झाला. या प्रदेशात गॅल्लोकेल्टिक व जर्मानिक लोक राहत होते. सामान्यतः न्हाईन नदी ही या दोन लोकांमधील सरहद्द होती. सरहद्दीजवळच्या सुल्लतात मिश्र जातीचे लोक राहत होते. गॅल्लोकेल्टिक जातींना बेल्जी हे सामान्य नाव असे. यापैकी नव्ही या जातीचे लोक ख्रि. पू. ५७ साली सारी इकडे झाली तेव्हा सर्वांत अधिक प्रचळ होते

नदीच्या उत्तरेला. विशेषतः बाल व व्हाइन या नद्यांच्या मध्यास सखल क्षेत्रात चडा या सुविश्रवात जर्मनिक जाती-पैकीं बटावी ही जात राहिल होती. याच्या पलाकडे प्रिशियन ही जर्मन जात होता. आणखीहि जाती नेदरलँडला होण्या त्यात कॉनिनफेदी, ऑर्ती, ग्रीसपेटोप, सिनि, ब्लूरोनीज, मेनाति, मोरिनी, अडुथाट्यूकी या प्रसृत होत्या (पृ. १८५पहा)

जुलियस सीझरने नव्ही लोकांशी व त्याच्या मित्रजाती-शी निकाराने लढून बेल्जिक जातीवर रोमची सत्ता लादली आणि स्ट्रॅटसच्या फारकीदीत जि. पू. १५ या साली जिकिलेच्या मुलखाचा गॅलिया बेरिगका नावाचा प्रांत बनविला गेला. बटेवियन व मिशियन हेहि पुढे विफल गेले (इ. स. १३ व इ. स. ४७) बटेविजन लोकांनी इ. स. ६९-७० साली बट कॉले पण ते मांडून बटेविजन लोकां पुन्हा रोमचे व्हेही झाले

फ्रँक लोकां तिसऱ्या शतकाचे अखेरीस रोमन प्रांतात स्वाभ्या करून थुडगुस बाल लागले त्या वेळी जुम्बा जातीची नाव ध्वचितच आढळतात या जाती पुढेकडशा प्रिशियन या एका नावाजाली मिशियन एक झाल्या होत्या रोमन प्रांतात राहणारे लोक रोमनसंस्कृतीचे झाले होते. सॅलियन फ्रँक हे रोमचे नामधारी भांडलिक, म्हणून बेल्जियन गॅलिकीत सत्ता बालवीत होते वस्तुतः तेच खरे सत्ताधारी होते. इ. स. ४८१-१११ या सुदृतीत सगळी दक्षिण व मध्य नेदरलँड याच्या साभ्यात होता प्रिशियन लोक मात्र स्वैरलब्ध्या मुलापासून एम्सच्या मुलापर्यंतच्या किनाऱ्यावर राहत असून स्वतंत्र होते गेरलॅंड, झोन्डरीसेल व ड्रेन्ट या ठिकाणी संपन्न लोक होते सॅलियन व प्रिशियन यांचा जूट असून ते दोघांही फ्रँक लोकांचे शत्रुत्व करीत होते फ्रँक राजा क्लोव्हिस (४८१-५११) हा व यांचे लोक सिस्ती झाल्याने गॅलारोमन प्रजाजन व फ्रँक यांचा सलोखा लवकर झाला व त्यांच्यातील जतिद्वेष मोडून दोघांची एक जात घडून गेली. पण हे फ्रँक लोक सिस्ती झाल्यान पुराणधर्मा संपन्न व मिशियन यांचे त्यांच्या असलेले वैर अधिक तीव्र झाले दक्षिण नेदरलँडला सिस्ती गवाया प्रसार लवकर झाला पण उत्तरेकड त्यांची गति कारव जैती होती प्रिशियन लोक पुढेकड काळावतः सिस्तीच्या भोटात आणता आले (इ. स. ६९) यानंतरहि त्यांच्यात बरेच जुन्या धर्मांचा विकटून राहिले होते ८ व्या शतकाच्या अखेरीस मात्र शार्लमैन राजाने आपल्या सामर्थ्याच्या बोराने प्रिशियन व सॅलियन यांचे विकटून सिस्ती करून टाकले.

९ व्या व १० व्या शतकात नॉर्मेन लोकांच्या स्वाभ्या नेदरलँडवर झाल्या ८३४ साली युरेच व हॉरस्टेड हे भाग नॉर्मेनच्या हातात गेले व थोड्याच दिवसांत सर्व हॉलंड व फ्रीसलँड येथे त्यांची सत्ता झाली. आग्रमाणे नॉर्मेन

यांची सत्ता कधी येथे तर कधी तेथे अशी १००१-१००० वर्षे होती.

११ व्या शतकाच्या अखेरीस नेदरलँडमध्ये मरगामी मर्यादांची व्यवस्था दृढ होऊन बसली होती व गुपारणा हल्लेहळू विक्रम पावत होती या सुमारास पोटर हर्मिद याने क्रूमेड हाणजे हल्लाभविष्य युद्ध करण्याचा उपदेश करून सर्व पश्चिम युरोप चेतवून दिले. या धर्माविषयक युद्धात नेदरलँडच्या राजांनी व अमीर उमरावानांचे मर्णांत अगोदर व मर्णांत अधिक भाग घेतला या युद्धासुद्धे नेदरलँडला पूर्वेकडील भिन्नसा, फ्ला व वतपना आल्या आणि या युद्धाने जी तेथाला व्यापाराला बलती मिळाली तिजमुळे नेदरलँडला शहर उदयन होऊन त्याची मूष भरभराट झाली. बेल्जियनमध्ये फ्रेण, जर्मन व फ्रान्स भाषा बालतात. त्यांची माहिती अन्यत्र दिल्याच आहे. हालडमध्ये डच भाषा बालते. तिच्यानहल मारिती येथे देतां

डच भाषा.—रोमन लोक आनच्या हालडला आले त्यावेळी व्हाइनच्या दक्षिणेस जर्मनितर जात बेरजम जातीशी जवळच्या नात्याची असून व्हाइनच्या उत्तरेस डच प्रदेशातहि या जातीचा वस्ती असावी ते केलेटिक भाषा बोलून याच वेळी गेरलॅंड, ओन्डरामेल, युरेचचा काही भाग, दक्षिण हालड येथे लो फ्रँक भाषा प्रचारात होता

६ व्या शतकात सॅलियन लोक म्हणजे मर्यादांच्या उत्तर जर्मनीतील तेव्हाचे लोक यांनी फ्रँक लोकांचा मुटण घेतला. यामुळे फ्रँक लोक बेरजम सुलखात अधिकाधिक शिंशे लागले व त्यांनी व्हाइनच्या बाल नावाच्या फाट्याचे दक्षिणेकडील मुख्य काशीन केला यावेळी तेथे फ्रँक भाषा आली व केलेटिक भाषा अशोधाने मोहारीशी झाला. दट व लिडुग या ठिकाणी पूर्वी केलेटिक भाषा होती. तेथे आगा फ्रँक भाषा आले

गेरलॅंडच्या काही भाग हेमेलचा पूर्वभाग व ओन्डरामेल येथे आणि ड्रेन्ट व प्रानियनचा काही भाग येथे जुनी फ्रँक भाषा आजून सॅलियन भाषा आल्या कांठ जुन्यातल्याचे मिश्रण दड झाले

उत्तर हॉलंड या ठिकाणी मिनाऱ्याच्या प्रदेशात प्रिशियन लोक आहेत हे यांच्या शतकात फ्रँडसंपर्यंत पसरले होते या प्रिशियन भाषेचे मिश्रण पूर्वी प्रिशियन लोकांच्या सत्तेखाली असलेल्या सुलखात आटळते व्हालडमध्ये शुद्ध प्रिशियन भाषा सापडते

फ्रिलंड येथे हॉलंडा भाषा तेराव्या शतकापासून प्रिशियन भाषेत मिसळू लागल्याचे दिसते हॉलंडा व प्रिशियन यांच्या मिश्रणाची भाषा शहरात उदयास आली तिचे नाव स्ट्याडमिश. खेड्यापाड्यातून जुनी प्रिशियन आहे तिला बोएरेन प्रिशियन म्हणतात.

१७ व्या शतकाच्या आरंभापासून हॉलंडी भाषेचे बरेच सर्व देशभर पसरू लागले. प्रचलित वाटमय भाषा व हॉलंडी.

भाषा याच्या मिश्रणाने एक स्वतंत्र लौकिक भाषा (बोल-
ण्याची भाषा) उदयास आली या सुरमायेत देखी आपा-
सप्रदाय अंतर्भूत केले होते व वाङ्मयभाषेतील मोडणीहि
तिच्यात अशत घेतली होती परंतु देखी भाषा व लेखभाषा
यामहून ती निराळी व स्वतंत्र शास्त्री उच्च प्रथभाषा
देख उच्च बोलीहून व उच्च संपादकभित्तून आगदा निराळी
पद्धत्याचे कारण तिच्या उत्पत्तीच्या इतिहासात आहे तो
इतिहास येथेप्रमाणे —

उच्च प्रथभाषा इतिहास — उच्च बोलीत लिहिलेले
पहिले कथानक 'सर्व्हेंटिस' हे होय या कथानकाचा
कर्ता हेनरिक व्हान व्होरेडेक कथानकाची भाषा मिडल फ्रॅंकि-
शास्त्रीची आहे या वेळी वेल्समच्या पश्चिमभागी व्यापार
बहुत होता त्यामुळे बॉन्डि हॉलचालहि पुष्कळ झाला व
तेथे वेल्स लॅंग्वेज भाषेत बरेच लिखाण सापडते या भाषे-
तील प्रथममूहारा मिडलडय वाङ्मय म्हणतात १२५४ त
मिडलडयचा कायदा लिहिला गेला तो मध्य उच्च भाषेतच
आहे प्रथम दक्षिणभाषाने सर्वे व्यवहारात असेसरव घेतले
होते पुढे उत्तरभाग अमेसर झाला व त्यातले देख बोलीचा
प्रयात्न अंतर्भावं होऊ लागला म्यूस व व्हान यान्या
उत्तरकडे १३ व्या शतकापावेतो प्रयत्नरान मुळीच नव्हते
म्हणते तरी चालूच बौद्धिक शतकात दक्षिणेकडून युरोपि-
यवर्गाचे व्यापारिका व वर्गाचे उत्तरकडे प्रथभाषा आपल्याय
रोमर गेली ही भाषा अर्धातच तेथील देख बोलीहून बरीच
निराळी होती तेथील देख बोली (प्रिथिथो) फ्रॅंकिश होती
दक्षिणेची प्रथभाषा थोडाफार उत्तरकडील बोलीचा आपल्यात
समावेश करून घेऊन नेदरलॅंडचा पश्चिमभाग व वेल्सम येथे
हळू हळू पसरली पूर्व नेदरलॅंडची व्यायभाषा ली जर्मनी-
तील भाषेसारखी होती हे नदरच्या तटावरील प्रदेशात प्रथ-
भाषा व देवबोली यामध्ये अशीच मोठा तपावळ आढळून
येते व्हॉडेल या प्रथभाषाच्या पहिल्या पहिल्या प्रयात प्रवट
येथील बोलीचे वचन दिसते १२२५ नंतर मान् अॅम्स्ट-
र्डम बोलीचा त्याचे प्रयात अंतर्भाव झालेला दिसतो प्रथ-
भाषा ही दक्षिणेकडून उत्तरकडे गेली. अॅम्स्टर्डम येथे
तिच्यात बदल बराच झाला व या फरफारामुद्धा ही भाषा
१७ व्या शतकात युरोपच्या तहानंतर इतर प्रांतात पसरली.
१९ व्या शतकापावेतो उत्तरेच्या ऑरिगन व फ्रॅंस्ड येथे
सरकारा कागदपत्र व कायदे मिश्रान अथवा संक्षेपमिश्रान
बोलीत लिहात अमत. हालउघा सध्या आरंभाधिक येत
गेला ध्याप्रमाणे सरकारी भाषेत हॉलंडी बोलीचा अंतर्भाव
होत गेला पूर्व प्रांतात अथवा शाले तरीपण १९२६ व
१९३७ याच्या दरम्यान वायवळचे अधिष्ठित भाषांतर
'स्टांडीशबिल' प्रसिद्ध होईपर्यंत उच्च प्रथभाषा लांबत
पराशी प्रचार पावलेला नव्हती या वायवळचा प्रचार वाढला
तथा प्रथभाषा अधिकाधिक लोकप्रिय झाली व त्या योगे
हॉलंडची भाषा धर्मशास्त्राच्या द्वारा सर्व प्रांतातून प्रचारात
आ. व. ५०

आला वायवळमधील पुष्कळशी वाक्ये व शब्दमूह देख
बोलीत रुढ होऊन बसले

हॉलंड स्वतंत्र राज्य होईपावेतो घट्टरियाचे सरदार व
बर्गोडेचे उमराव या प्रदेशात आळीपाळाने जागजागी मत्ता
गात्रवात होते व त्यांच्या ससेमुळ एकदा अमन तर
एकदा प्रच भाषेचा पगडा या प्रदेशात बसला होना १६व्या
व १७ व्या शतकातहि हॉलंडातील भाषात फ्रेंच व जर्मन
भाषातूनहि द्याच शब्दांची व भाषाप्रदायांची भरती
झाली पौरसय भाषातूनहि उच्च भाषेत व्यापारा व वसाहती
सवधासुद्धे पुष्कळ द्या आले तमच १६ व्या शतकात
विद्वत्सनांची भाषा लॅटिन हिच्यातून व १७ व्या आणि १८
व्या शतकात कविमंडळांच्या वर्तमानांमुळ प्रच भाषेतून उच्च
भाषेत पुष्कळच शब्द घेतले गेले या परकी शब्दांच्या
विरुद्ध १६ व्या शतकात व १७ व्या शतकातहि लोन्गनी
यन्त्याच निरनराने मोहाम चालविली होती परंतु या मोहि-
मेपेक्षा १८ व्या शतकातील प्रमुक्त राष्ट्रीयमंडळानी जी
मोहाम गेला तिचा विशेष उपयोग झाला व शुद्ध उच्च भाषेत
आपले विचार मांडण्याकडे लोकांचा बरीच प्रवृत्ति झाली
अर्थात शुद्ध उच्च वापरावयाच म्हणून गद्य व पद्य लेखना-
सण्यात पुष्कळच नियम घातले गेले या निबमामुळे उच्च
प्रथभाषा ताटल व पलायनास अवघड होऊन बसली १९व्या
शतकाच्या उत्तरार्धापावेतो तिचा हा ताटलपणा गेला नाही
हॉलंड व वेल्सम यांचे एकरूप चडून आल्यानंतर मात्र उच्च
भाषेत प्रच शब्दांचे वाढिबरे झाले समाजातील वरच्या
वर्गाच्या बोलण्यालाइव्यात तरा प्रच शब्द अधिक गेलात.

उच्च भाषा हॉलंड व वेल्सममधील फ्रॅंकिश, अॅटवर्ग, ब्रॅवट, या
ठिकाणी आणि उच्च ईस्ट इंडिया व इंडोनेशिया या ठिकाणी चालते.
इंडियात जवळ जवळ शुद्ध उच्च बोलीत परंतु वेस्ट इंडीजमध्ये
तिच्यात नीमो व इमजी शब्द आणि प्रयोग शिरले आहेत
१७ व्या शतकात हॉलंड व शीलडमधील बरेच उच्च लोक
जोन व्हान रिपबक याच्या नेतृत्वाखाली रूप टाडन
(दक्षिण आफ्रिका) येथे जाऊन राहिले पुढे तेथे फ्रेंच,
पोर्तुगीज, मलायी व इमज लोकहि हळू हळू आले यामार्फ
केप वॉलनीमध्ये १८ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात साउथ
आफ्रिकन उच्च भाषाची भाषा उत्पन्न झाला या भाषेत मूळ
भाग उच्च भाषेचा अणून इतरांचे शब्द व प्रयोगहि तित
मिसळले आहेत

डेन्मार्कमधील लोक — डेन्मार्कसध्याचे ज्ञान प्रथम
डिनी याच्या प्रयात मिळते स्वीडिश आहे या नावाच्या तीन
वेळाचा तो उल्लेख करतो स्वीडनलाहि हेच नाव लावि-
लेले आहेत या वेळातील लोकाविषयी डिनी काही लिहीत
नाही. जूटिज द्वीपकल्पाविषयी तो अधिक माहिती देतो.
व याला मित्रिक सेलोनोम अम म्हणतो मेक्सन,
मिगलोन, सवालियाई, वीचदोई, शारोई, फुडसी, शारोई,
कनोई हे लोक जूटिज द्वीपकल्पात अमत्यांचे तो लिहीतो डि. १-

मध्ये आणखीही याच प्रकारची काही माहिती आहे. सॅपोनि-अस मेला हा प्रयकार म्हणतो. सिनस कोडनस (हे नांव छिनांत आहे. बाल्टिक समुद्राच्या नैऋत्य भागाला हे नांव असावे) येथे किष्नी आणि ट्यूटन लोक राहत होते.

गॉल व इटाली यावर विस्तृतपूर्व २ व्या शतकाचे अखेरीस स्वारी करणारे ते हेच किष्ना व ट्यूटन लोक होत अशी रोमन लोकांची समजूत होती.

लायोवर्डो योनी ६ व्या शतकात एव्व रोम्यात राहणाऱ्या हेसर्ला लोकांचा परानय केला व ते पुढे बार्नी आणि डेन यांच्या मुलखातून थलला म्हणजे स्वीडनला गेले असे प्राकौपिअस म्हणतो. हाच डेनचा प्रथम उल्लेख होय.

डॅनिश परंपरागत कथाप्रमाणे या काळी डेन्मार्कचे राज्यात विथेलाएथ (झोड, भोएन, फल्टर आणि खोड) व जटलंड आणि स्वाभान हे प्रदेश होते.

६ व्या शतकाच्या मध्यापासून ८ शतकाच्या आरंभा-पावेतो डॅनिश इतिहासाची व हाच माहिती उपलब्ध होऊ नाही. ८ व्या शतकाच्या आरंभाला ऑस्मंडस नावाचा डॅनिश राजा झाला.

८ वे शतकाचे अखेरीपासून युरोपच्या इतिहासात डॅनिश लोकांचे नाव पुनः पुन्हा आलेले मापडते.

साधार असा डॅनिश इतिहास ९ व्या शतकाच्या आरंभा-पासून उपलब्ध होतो. 'ह्विर्निंग पॅरीअड' म्हणजे डेन लोकांच्या स्वाभ्याच्या काळ याला ७९१ पासून आरंभ होतो, व ९९१ साली रोली याची नॉर्मंडीत सत्ता स्थापन झाली तेव्हा तो संपतो

याप्रमाणे डेन्मार्कच्या मूळच्या लोकांनिपयी माहिती आहे. आता त्याच्या भाषेकडे बघू

डेन्मार्कची भाषा — डेन्मार्कची आजची भाषा जुन्या स्कॅंडिनेव्हियन भाषेपासून निघाली आहे. स्वीडनची भाषा याच भाषेपासून निघाली आहे.

आइलंड येथे जुनी स्कॅंडिनेव्हियन शब्दाकार फर-कानी आजही वापरली जाते. ११०० पावेतो ही सर्व स्कॅंडिनेव्हियाची श्रवभाषा होती. डॅनिश भाषा या जुन्या स्कॅंडिनेव्हियनपासून दूर दूर जात चालली याचे कारण प्रथम लो जर्मन व नंतर हायजर्मन या भाषांचा तिजवर घडलेला परिणाम होय. १२व्या शतकात हा फरक नजरेस येऊ लागला. डॅनिश भाषेच्या इतिहासातील चार काळखंड पुढीलप्रमाणे पडतात. ११०० ते १२५० आत प्राचीन डॅनिश १२५० ते १४०० प्राचीन डॅनिश. १४०० ते १५१० जर्मन भाषेचा परिणाम फार झाला. १५१० ते १६०० भाषेचा विकास पूर्ण झाला व आजची भाषा तयार झाली.

अतिप्राचीन डॅनिश भाषा विभक्ति प्रवाराच्या बाबतीत जुन्या स्कॅंडिनेव्हियन भाषेपासून निघाली झाली व प्राचीन डॅनिश-मध्ये सामान्यतः आले, अनियमित उपपद तयार झाले, क्रियापद चालविण्याचे सोपे प्रकार तयार झाले वगैरे.

याप्रमाणे आजच्या डॅनिश भाषेची वाट होत आहे.

जर्मन लोक. — रो म न स ते रा ला. — ख्रि. पू. ५९ या वर्षी जूलियस सीझरला गॅलचा अधिकारी नेमले तेव्हा-पासून जर्मनीसंबंधाची प्रत्यक्ष माहिती आपणांस उपलब्ध होते. या काळापूर्वीहि दक्षिणेकडील संस्कृतीशी जर्मनांचा संबंध येत होता असा पुरावा सापडतो. रोमन लोकांन पहिले ट्यूटन लोक मेरेले ते डेन्मार्कमधील किष्ना व ट्यूटनी हे होत या लोकांनी इलिरिया गॉल व इटली या मुलखावर ख्रि पू. २ व्या शतकाच्या अखेरीस स्वारी केली. सीझर गॉलमध्ये आला त्या वेळेस आनच्या जर्मनीच्या पश्चिमभागात गॅल्लिअ जातीचा ताबा होता गॉल व जर्मन यांच्यामध्ये व्हाइन नदी हीच सरहद्द होती ख्रि. पू. ७१ या वर्षी जर्मनांनी आजचा आल्सस प्रांत घेऊन तेथे बसा-हत केली होती. सीझरच्या वेळेला गॉल लोकांवर जर्मन लोक सरहद्दीच्या सर्व बाजूंनी स्वाभ्या करून त्यांना जरीस आणीत होते. सीझरला या जर्मनावर ७थवा त्यांनी हाक-लून लावलेल्या गॉल लोकांवर कित्येक वेळा चढाई करावी लागली.

स्वेटेरी, चर्टी, चेरुर्स्का या जाती नॉरी झॉडियसला ख्रि. पू. १२ च्या नंतर शरण आल्या.

टायबेरिअस याने इ. स. ५ या वर्षी बॉर्ला, लागोवर्डो या जाती पादाक्रांत केल्या. आणि व्हाइन व एव्व याच्या मधील प्रदेशात रोमन पलटणी संरक्षणार्थ ठेवल्या.

याच सुमारास रोमन आरमार जटलंडपर्यंत गेले व त्याने त्या मुलगातील किष्नी, चारद व इतर जाती यांना नावाला विरले

आगस्टसच्या कारकीर्दीत जर्मनीमध्ये ज्या जागी राहत असल्याचे माहीत आहे त्या जाती येथेप्रमाणे:— व्हाइनच्या पश्चिमेला गॅल्लिअ जाती हे त्या. यात म्ह-नाची जात म्हणजे ट्रेव्हेरी लोकांची. मोसेलच्या दोऱ्यात ही जात राहत होती. आल्ससच्या दक्षिणेस रॅरासी ही जात, ट्रेव्हेरी जातीच्या दक्षिणेस मेडिओमोर्दुसी व पश्चिमेस सक्वानो हे होते. ट्रेव्हेरी आपणास जर्मन म्हणवीत. नव्वी व दसऱ्या वेळाम-मधील जातींहि स्वतःच जर्मन म्हणवीत जर्मनी हे नाव गॅल्लिअ आहे, व ते प्रथम केल्टि जाती व्हाइनच्या पूर्वेस राहत त्यांना लावले जात असून पुढे ट्यूटोनेक जाती त्यांच्या जागी आल्या तेव्हा त्यांना लावण्यात आले असे दिसते.

ख्रि पू पहिल्या शतकात केल्टिक लोकांना ट्यूटोनेक लोकांनी पश्चिमेकडे बरेच लांबवर दडवीत नेले होते. सीझरच्या वेळी ही क्रिया चालू होती दक्षिणेकडेहि असाच प्रकर चालू होता. आगस्टसच्या वेळी मार्कोमानी या ट्यूटो-नेक जातींनी बोहिमियातून बोर्ड लोकांना घालवून दिले. आजच्या वेळन व बट्टेवगे या ठिकाणाचा ताबा हेल्वेटी लोकांनी याच वेळी घेतला. म्होल्की टेक्टोसेजेस ही जात सीझरच्या वेळी जर्मनीत राहत होती. फ्रांसच्या दक्षिणे-

तील व्होन्स आरेंकोमिसा आणि गॅलॅटियातील टेक्नोसिजेस या आता वरील जातींच्या सार्या असाऱ्या व्होन्स टेक्नोसिजेस हे नाव संपे ट्यूटॅनिक भाषात केंद्रिक आणि इटा लियन जातींना सर्वसामान्य म्हणून लावण्यात येत यावरून ट्यूटॅनिक जातींना पहिला केंद्रिक जात भेटली ती वरील जात असावी असा तर्क आहे वेसरच्या खोऱ्यात हा जात राहत असा. पश्चिम जर्मनीचा 'हाइनच्या पूर्वेकडील बराच भाग पूर्वी केंद्रिक जातींनी व्यापलेला असावा पुढेभागी कोटिन नावाचे गॅलिसा लोक होते असा उल्लेख आलेला आहे हे शोडरच्या खोऱ्यात वरच्या भागात राहत होते टामिटमनने ओसी नावाची एक जात तेथेच राहत होती अने म्हटले आहे

र म न म त न स र चे ज म न —आता सास जर्मन लोकांमध्याने लिहावयाचे स्त्रायवर्ग व यज्ञ याच्या दरम्यानच्या 'हाइनच्या खोऱ्यात द्विवेक्षी, नेमेटस, व्हाणिओनीस हे लोक राहत होते थोड्या खालच्या प्रदेशात बास बाडनजवळ माटआमी आणि पोलोन जवळ पूर्वी लोक राहत हात याच्या खाली मुगम्या 'हाइनच्या सुखप्रदेशात यद्राया व इतर लोक होते रोमन लोकांचा नसा या सर्व लोकांवर होता याच्या पलीकडे राहूनच्या खान्यात टक्करा, रहट्प र्ता यात सूतीपेढास, लिवा व एम्स खोऱ्यात तुक्केरी व अर्धवरी होत हासच्या खोऱ्यात खासारी, बैसरच्या खोऱ्यात बरच्या भागी वाहि होते याच्या वायव्येला मार्सी, बैसरच्या खोऱ्याच्या मध्यभागी चेस्फी व खाली अंधिवारा होत व्हाइनच्या मुग्याच्या उत्तरकडे समुद्रकिनार्याच्या प्रदेशात कानिना-फिटस, त्याच्या पलीकडे मिस्सी, पलास्डे चौसा याप्रमाणे वस्ती होती आणि जाती वैषम्यप्रमाणे —

सुएविक, (यात मार्कोमानी मुग्य)	एन् खोरे
कबादी	एन्वच्या उगमाजवळ
हर्मुदरी	सात खोरे
सेम्नोनीस	सात व एन्व याच्या सगळ्याखाली
लागो बाडी	जर्मनीच्या मुट्याला लागून
सेम्नन	श्रव्हिग पश्चिम किनारा व शेजारनी वेटे
अंजली	श्रव्हिगचा पूर्व किनारा
वारीनी अ० वार्नी	मेह्लनवर्गचा किनारा
रुगी	पोमरानियाचा पूर्व भाग
बर्गिडोनो	शोडर खोर, खालचा भाग
एमा (हेच नंतरचे व्हेडल	„ वरचा भाग
लोन यापेकी सिलिंगा लोक	
पुडे स्पेनमध्ये प्रसिद्ध झाले)	
गोथ	विस्तुला खोरे मध्यभाग
माल्दि (प्रशिजन) ईन्डा	„ खालचा भाग
(प्रशिजन अ० इन्थोनि	

अन या ट्यूटॅनिक नव्हत्या)

एलॅन्डनिक (वेमेट)

विस्तुलेच्या पूर्वेस.

आगस्टसच्या वळी मार्कोमाना जर्मनीचा राजा मारोबोडु-अस हा सर्वात अधिक प्रयत्न होता याचा सत्ता हर्मुदरी खेरात करून सर्व सुएविक जातींचे होती तशीच पूर्व जर्मनीतील रुगी व गोथ धरून बहुतेक सर्व लोकांवर त्याची सत्ता होती इ स. १७ साली चेस्फी लोकांचा मुख्य अर्धनिधन याजशी त्याचे युद्ध झाले व त्यात त्याचा पराजय झाला पुढे दोन वर्षांनी तो पदच्युत झाला पुढे हर्मुदरी व त्यानंतर कदादा लोसामधल राजा प्रमुख झाला इ स २८ या वर्षी फिजन लोक रोमविरोध उठले इ म ४७ या साली ते पुनः शरण आले तरी व्हॉडिअसन आपल सैन्य लवकरच काढून घेतले पुढील पहिर्या शतकाच्या अखेरीपर्यंतच्या धाममुधामित सुएवी चढी, हर्मुदरी, चेस्फी चौमी, अम्पदीवारी अम्पिवारा मुक्करा व रोमन लोक यांची नावे पुन पुन येतात या शतकाच्या अखेरीस चौमी व चढी हे लोक सर्वात अधिक प्रथम झाल्याचे दिसते

शाल मा न च्या का ला पर्यंत — १६५-१८० या काळात मार्कोमानिक युद्ध झाले या युद्धात सुएविक जाती व ममाशिंगन इयाझिग लोक रोमन राजाशी लढले तिसऱ्या शतकाच्या प्रारंभी अलामाना जातीत अधिक चढपळ दिसते याच वेळेला आग्नेय दिशेकडे गोथ लोक गडबड करू लागले व लवकरच रोमला त्यांनी गळी फा पळी करून साडले हेसला जातीचे लोक २८९ च सुमारास पश्चिमकडाले समुद्रावर आलेले दिसतात सॅक्सन लोकांच्या द्यावरील स्वाऱ्या याच पूर्वी जुक्थाच सुद्र झाल्या होत्या २५० च सुमारास प्रकृ हे नाव प्रथम ऐकू येते वायव्येकडील जर्मन जातीचे हे मामुच्चिक नाव अमावे

चवथ्या शतकात प्रॅक व अलामानी या जाती पश्चिम जर्मनीत सर्वात प्रमुख दिसतात या शतकाच्या मध्याचे सुमारास सॅक्सन लोकांनी वायव्य जमनीचा बराच भाग जिंकून घेतला तिसऱ्या शतकाच्या अखेरीस बर्गिडोन लोक मेन नदीच्या स्वाऱ्यात आले व त्यांनी तेथे वस्ती केली चवथ्या शतकाचे मध्याचे सुमारास पाथ लोक पूर्व जर्मनीत सत्ताधारी झाले त्याचा राजा हर्मनारिक मेस्वा-नतर गोथ लोकांची सत्ता हून लोकांकडे गेली हे हून लोक पूर्वकडून आले हे आले त्यामुळे पूर्व जर्मनीत फारच जोषळ उडून लोक आपापली वस्ती सोडून गेले कोणी कार्पाथियन व रावसेन योज पर्वताच्या दक्षिणेस राहाव-यास गेल गोथ जातीचे रोपिड लोक व एमा लोक यात होते

पश्चिमेकडे अलामाना व याइप्रोराइ (बन्हेरीअन लोक, हे मार्कोमानीचे वंशज) या जातींनी ५ व्या शतका या प्रारंभी नोरिकम व व्हिटेल्सिआ या रोमन प्रांतात प्रवेश केला ५०६ साली व्हॅडाल लोक व सुएविक आणि ट्यूटने-

सर अलानी यानी 'हार्न' बोलाइन गॅलवर स्वारी केली ४३-४४, या सालात वर्गडियन लोकांचा आटिलन निःपात कला याचे राहिलेले लोक नतर गॅलमध्यें वन्ता करून राहिले याच सुमारास प्रॅक लोक वेल्ममार्गें शिरून तेथें मत्ता धरून वसले ४३ मध्ये आटिला मेल्यानंतर हून सत्ता खलवली

६ व्या शतकात प्रसन्न जार्त. दिसतात त्या प्रॅक, मिशन सॅन्सन, अलामाना, व्हॅरिअन, लागोवर्डी, हेरली, वार्नी डेन लोकांचे नाव इलेस्विग प्रांतात याच काळीं प्रथम एकू येते ऑस्ट्रो गॉथ लोकांचा राजा थिओडोरिक यान ६ व्या शतकाच्या आरंभी विह्न गॉथ लोकांचे संरक्षणार्थ व्हॅन्डिस विरुद्ध थुरिंगी व्हॅरली व वार्नी याजर्डी कूट करण्याचा यत्न केला परंतु हेरली लोकांचा राजा खबरकर मारला गेला व त्याची सत्ताहि त्याचरोबर ल्यास गेली ५३१ त थुरिंगीचे राज्य प्रॅक्श राजाच धुळास मिळविले

६ व्या व ७ व्या शतकात सॅक्सन लोकावर मधून मधून प्रॅक लोकांचा सत्ता होती परंतु शार्लमेनच्या वार कार्दीपर्यंत प्रॅक लोकानी त्या लोकांना पूर्णपणे अमला खाली आणल नव्हते ६ व्या शतकाच्या मध्यानंतर खबरकर अह्मद लोकांनी प्रॅक राज्यावर स्वारी केली अह्मद लोकांनंतर स्वाल्ड लोक आले बर्यानी एस्टर खोऱ्यात वस्ती केली ६ व्या शतकाच्या अखरीपावेतो एस्वेचे सर्व खोरे स्लॅव्हनिक झाले एस्वच्या मुखाजवळचा प्रदेश मान सॅन्सन राहिला सालच्या पूर्वेस सॉव्हे लोक, त्याच्या पलीकडे डालेमिन्सी आणि सिडरला लोक होते सॅक्सन लोकांच्या पूर्वेस एस्व खोऱ्यात पोलाव लोक आणि त्याच्या पलीकडे हेवेली लोक होते मेडनबर्गमध्ये वार्नीची व पूर्व व्हॅल्सगडनमध्ये ऑबोटीडी व वायरी लोक होते वार्नीचीच्या पूर्वेस लिट्टीसी हे ओडरपर्यंत वसले होते व त्या नदीच्या पलीकडे पोमरानी होते आडरच्या दक्षिणेस मिल्सिएनी व एसीसी होते पोलीनी लोक विस्तुला खोऱ्यात मध्य भागां होते खोऱ्याच्या खालच्या भागात प्रसी व लिथु आनी या प्रदेशात आती होत्या

या वेळेपासून आयडर जवळच्या डॅनिश हद्दीपर्यंत राहणाऱ्या उत्तरेकडील ट्यूटनिक लोकांना सॅक्सन म्हणण्याचा प्रघात पडला. मिशिशन लोकांना जिव्हाचे काम प्रॅक लोकांनी ६८९ चे सुमारास सुरू केले ते शार्लमानच्या कारकादीपर्यंत पुरे झाले ७७२-७७३ या साली सॅक्सन लोकांचा मोठा पराभव झाला व या शतकाच्या अखरीपावेतो शार्लमानचे राज्य डन लोकांच्या हद्दाला जाऊन मिडले या सुमाराला जमनीचा सब ट्यूटानिक भाग शार्लमानच्या पूर्णपणे अमलाखाली आला होता

जर्मन लोक हेरिस्टलचा पिपिन याच्या कारकादीत व त्याचा मुलगा व नातू यांच्या कारकादीत विस्तार झाले

शार्लमानच्या सत्तेखाली जर्मनी एकराष्ट्र होण्याच्या मार्गास लागला

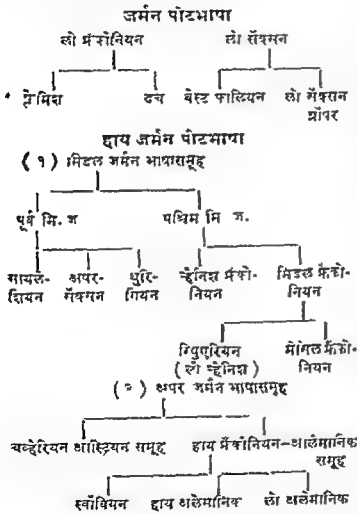
जर्मन भाषा—इंग्लिश व फ्रिश्चन भाषाप्रमाणे जर्मन भाषाहि वेष्ट जर्मनिक भाषाकुलातील आहे याच कुलातील लगोवार्डिअन ही भाषा आहे ही ९-१० व्या शतकात लयास गेली वर्गडियन भाषा इस्ट जर्मनिक कुलातील आहे हिच अवशेष ५ व्या शतकापासून सापडतात, पुढे सापडत नाहीत रोमान्स पोटभाषांनी लगोवार्डिअन वर्गडियन या भाषा लयास नेल्या पाश्चिम फ्रं भाषाहि याप्रमाणेच नष्ट झाल्या ८४९ साली फ्रं लोक 'स्टासवर्ग शपथासाठी' रोमान्स भाषा वापरत होते व 'इस्ट जर्मन', हा राजा त्याजर्डी याच रोमान्स भाषेत बोलत होता असा दाखला आहे 'डॉएश स्ट्राश' ही पश्चिम जर्मनिक जातींची भाषा, ज्या जाती प्रथम पासून आज पावेतो जर्मनिक वाली बोलत आल्या आहेत त्याची भाषा. या जातीत मुख्य जाती येणे प्रमाणे. सॅवमन, प्रॅक, वडी, (हेरिअन), थुरीमिअन, अलेमानिअन, व्हॅरिअन. टी व्ही व्हीमध्यें बोलल्या जाणाऱ्या फ्रेमिश व डच भाषा या बरोल सदरत येतात परंतु या भाषांचा उत्तरकाळीन विकास जर्मनवर अवलंबून झालेला नाही म्हणून त्याचा विचार येथें नसे

जर्मन भाषा बोलणारे ७१० लाख लोक आहेत युरोपीय भाषामध्ये हिचा क्रम तिसरा लागतो हिच्या प्रदेशाला पश्चिम व दक्षिण दिशेला रोमान्स भाषाप्रदेश (मॅच इटालियन) व काही अर्द्या स्लॅव्हनिक भाषाप्रदेश लागून आहे. पश्चिमेकडे व दक्षिणेकडे जर्मन भाषा पूर्वकाळीपेक्षा हळी कमी प्रचारात आहे तिची जागा थोडीफार रोमान्स भाषांनी घेतली आहे मॅच व्हॅडर्स, अरसेस व लॉरन या प्रांतात बरील प्रमाणे स्थिति आहे मॉटे रोश, दक्षिण टायरोल, स्नॅरिया, कारिथिया येथेहि रोमान्स भाषाच वर्चस्व आहे पूर्वेकडे चार्ल्स दि मेट्टिया वेळेपासून आधुनिक काळापर्यंत जर्मन भाषा सारखी प्रसार पावली, अलीकडे मान बोहिमिया, मो रेन्ड्या व लिन्हीनिया येथे निचा प्रचार कमी झाला आहे चार्ल्सच्या वेळेला पूर्व मयोदा लोअर एस्व नदी साल नदी बोहिमियाच जगल व एन्सनदी याप्रमाणे होती बोहिमिया वडे १३ व्या शतकात, सायबेरियाकडे थोडी अनोदर व लिन्हीनियाकडे १३ व्या शतकात याप्रमाणे जर्मनचा प्रचार जर्मन वसाहतवास्त्याकडून झाला आशियनाचा सुद्धा याच सुमारास त्र्यटोविक उमरावांनी घेतला व तेथें त्यांनी वसाहत केली उत्तरेकडे चार्ल्सच्या वेळेला आयडर ही जर्मन-भाषा-प्रदेशाचा सीमा होती ती पुढे सरकून डॅनिश भाषा-प्रदेशात जर्मनचे वर्चस्व सारखे वाढत आले आहे

८ व्या व ९ व्या शतकात जर्मन अथवा डॉएश ही प्रथम अथमापा म्हणून सापडते ही अथमापा ऑल्ड हांग जर्मन व ओल्ड रो जर्मन या स्वरूपात सापडत आ दॅनि

भाषाची जननी कोणती तरी पूर्व जर्मन भाषा समेल, परंतु तिचा धांग लागत नाही जर्मन भाषेचा इतिहास विभागून त्याचे तीन काळ व-रिले आहेत: (१) ओल्ड हाय जर्मन, ओल्ड लो जर्मन यांचा काळ, (२) मिडल हाय जर्मन, मिडल लो जर्मन, (३) मोडर्न हाय जर्मन, मोडर्न लो जर्मन. हाय व लो जर्मन हे जर्मन भाषेचे विभाग ज्या वर्णविपर्यय क्रियेमुळे पडले ती क्रिया ६ व्या शतकात सुरू झाली. त्या जर्मनचा प्रदेश म्हणजे उत्तर जर्मनी व हाय जर्मनचा प्रदेश दक्षिण जर्मनी इ. स. ११०० पर्यंत पहाला भाषाकाळ इ. स. १५०० पर्यंत दुसरा व तदनंतरचा तिसरा असे मानवयाचा सामान्य प्रथात आहे.

जर्मन भाषाप्रदेशातील पोटभाषा —

रशियन लोक — स्लाव्ह लोकांचे पूर्वज हिरोडोटसने उल्लेखिल्या मारमेटिथन अथवा सीरोमेटि यदायेच (मागील यादी पहा.) केवळ होते. किंवा त्यांच्यात मिथिथन रफ होते हे अद्यापि पुराणवस्तुशास्त्रज्ञास निश्चितपणे माहीत झालेले नाही. या दोहोंच्याहि वयटपाचे मंगोल वशातील कन्यांशी मुळीच साम्य नाही. येथील लोकाविषयी सर्वांत प्राचीन माहिती लिखीत शकाच्या पहिल्या शतकापासून मिळते. त्या वेळी उत्तर रूना नदीच्या प्रदेशातून किन लोख पश्चिमेकडे गेले, सारमेटिथन लोकास अथोर्सी व शिरका

लोकांनी उपद्रव दिवामुळे त्यास डॉन नदीचा प्रदेश सोडून रशियातील पठारे पूर्वेच्या बाजूकडून थंडाडून पश्चिमेकडे यावे लागले अथोर्सी व शिरका यांच्या मागोमाग हून व उरामुरतुर्का अन्धार हे लोख होतेच.

ख्रिस्ती शसत्राच्या सातव्या शतकामध्ये दक्षिण रशियामध्ये सामार लोकांचे साम्राज्य होते. यांनी हून लोकांचे वंशज जे यंगेरियन लोक त्यास डॉन नदीवरून हाडून दिले त्याच्या पॅरी एक नामा व्हेरगा नदीवर जाऊन तेथे तिने यंगेरियन साम्राज्य स्थापन केले दुसरी शाखा डॅन्यूबकडे पळली या लोकांच्या आगमनामुळे उत्तरेकडील फिन लोकांस धागरी पश्चिमेकडे जावे लागले आणि सावास्ट आणि फॉरिलियन लोकांच्या मिश्रणाने बनलेली एक टोळी फिनलंडच्या आर्याताच्या दक्षिणभागी जाऊन राहिली.

आठव्या शतकाच्या आरंभी हिवा त्यापूर्वीहि काही वर्षे स्लाव्ह लोकांनी एक टोळी पूर्वेकडून डॅन्यूब नदीच्या प्रदेशापासून निघून रशियाच्या नॅन्ग्येकडील मैदालावर पसरली. याप्रमाणेच दुसरी एक टोळी उत्तरेकडून एव नदीच्या बाजूने थाली अमावी. नवव्या शतकामध्ये स्लाव्ह लोकांनी विसुला नदीच्या वरील भाग, रशियातील मरोवराच्या दक्षिणेकडील भाग आणि मध्यभागातील मैदानाचा पश्चिम भाग व्यापला होता त्याच्या पश्चिमेकडे लिथुआनियन लोक होते काही कित्या जातीचे आमेथीकडील प्रदेशात तुर्की जातीतील मिश्रण होत होते सध्याचे बरिडर हे त्याचेच वंशज होत व्हेरगा आणि कामा नदीवर बनार लोकांची वस्ती होती याच्या पूर्वमाविषयी विरीपशी माहिती मिळत नाही वेचेनेम, पोलीव्हस्की उलेस वगैरे तुर्की मंगोल जाती आमेथीकडच्या प्रदेशात होत्या व काळ्या समुद्राच्या किनाऱ्यावर राहण लोकांचे साम्राज्य होते त्याच्या अमलाखाली काही स्लाव्ह व फिनिश जातीचे लोकाहे होते नवव्या शतकामध्येच उथियन लोकांनी उरल पर्वतावरील आपले स्थान सोडून आमेथ व दक्षिण रशिया ओलाडन डॅन्यूब नदीवर वसाहती केल्या.

जर सर्व स्लाव्ह लोकांचे पश्चिमस्लाव्ह (पोल, श्चेक व वेण्ड), दक्षिणस्लाव्ह (सर्बियन, यंगेरियन, क्रोएशियन वगैरे) आणि पूर्वस्लाव्ह (महाराशियन, लुथुरशियन व थेटरशियन) याप्रमाणे विभाग पाडले तर लुथुरशियन लोकांची तीव्रलक्ष लोकांच्या सोडून काहींचे सर्व पूर्वस्लाव्ह एका घातरी एक असे पश्चिम, मध्य व दक्षिण रशियामध्ये वस्ती करून आहेत. लुथुरशियन हे पूर्वेकडेलिशिया, पोलंड व काही कापॅथियन पर्वताच्या दक्षिणेकडील उतारावर राहिले आहेत.

रशियन लोकामध्ये अर्धी फिनिश व तुर्की फिनिश रक्ताचे मिश्रण झाले आहे तरी त्याच्या शारीरिक रचनेत स्लाव्ह-ब्रिटिश गुणांचे आधिपत्य आहे तसेच जातिसंस्थेमुळे व

विनाशनिष्ठक, विरोधतः शिवाच्या वाचनांत, निषेधासुटें त्याच्या जाती वन्याच शुद्ध राहिल्या आहेत मन्था रशिया-मध्य आश्याम ज्या अनेक लहान लहान जाती हल्लीम पटनात त्यामध्ये श्यामन् हेमेटिक रॉकेशन वर्गरे महावंशांपासून निघालेले पोटवेंग तमेच मागोलियनराचे चिनी जपानी वर्गरे पोटवेंग उरल अलाइन वर्गाचे पोटवेंग हे प्रामुख्याने

दिमून येतात. बॉर्मिशन गरकेशियन हेहि अनुक्रमे १३ व १० व्यावसर आहेत. उरल आन्तार्क जातीत गिरलांग, वॉल्फर, तानार, फिन इत्यादिथन व बॉर्हेन्डिनिथन हे प्रमुख दिसतात. यांचे प्रमाण पुढील वॉटवरवरून स्पष्ट होईल.

रशियांतील जाती.

आश्या	महाश्या	सिंधुभाषियन	महाराशियन	५, ७६, ३३, १०८	श्वेतमसुद्रापासून फर्वास गरोवरा-पर्यंत, टिबेट, होन्गेट, मुरा, वेल्डुगा व मेमेन नद्यांच्या प्रदेशात; उरल पर्वतान भाषा—
			लघुराशियन	३, ३३, ८०, ५५१	व्हॅलिफोस्किज पोटभाषा
			श्वेतराशियन	५८, ८५, १४७	दक्षिण व नैऋत्य रशिया व्हूगमे पोटॅलिया, पॉरिहिनिया, पोल्टाना आणि रिव प्रात भाषा—मलोन-रुस्किज पोटभाषा
			पोल	७९, ३९, ३०७	मध्यभागच्या पठाराच्या पश्चिमे-कडाल उच्चवट्याचा भाग भाषा:
			इतर प्ल्याट्ट	३, ३९, ८५९	बेलांरुस्किज पोटभाषा
			लेट	१८, ३५, ९३७	पोलंड भाषा—पॉलिज पोटभाषा.
			निधुभाषियन	१६, ५८, ५३९	विट्स्वक, वूरलेड, लिथोनिश प्रात. भाषा—प्ल्याट्ट पोटभाषा.
			जर्मन	१७, ९०, १८९	पोवनी, व्हिलना, मुवाल्का प्रात भाषा—प्ल्याट्ट पोटभाषा.
			प्रीव	९, ८६, ९२५	यूरोपीय रशिया, बारकन प्रदेश. सर्वप्रथम वर्गक वारागार. भाषा-जर्मन पोटभाषा.
			स्वीड	३, ६३, ९३३	बाह्यात सुटपणे. भाषा:—ग्रीक पोटभाषा.
			रमानिथन	११, ३८, १२४	भाषा:—स्वित्झ पोटभाषा.
			इतर यूरोपीय	३८, २७६	बेनथारोविया, पोटॅलिया, तर-मोन, एक्तेरिनोस्लाव प्रात. भाषा-रमानिथन पोटभाषा.
			आर्मेनिथन	११, ३३, ०९६	दक्षिणशियातील शहरे. भाषा—आर्मेनिथन.
			इराणी	३८, ११३	
			ताजिक	३, ५०, ३९७	
			तालिशिन व लेट	१, ३०, ३४७	
भौगोलिक	पुट	९९, ८३६	
			ऑस्मेटिंग	१, ३९, ३१६	
			जिन्गी	२७, १२५	
			यमुदी	५०, ६३, १५६	
				१३, ५३, ४५५	
बोर्केशियन		१०, ९१, ७८३	
बोर्केशियन			

बोर्केशियन, पुक्को वॉर

३९, ३८९ विंधिया.

चिनी व पॉली बॉरियन

८६, ११३ गेवेरिया.

उरल अन्नादन	फिन	इस्थोनियन्स	१०, ०३, ७३८	इस्थोनिया, लिथोनिया.
		फिन्स	२८, ९६, ०७८	मध्यफिनलंड
		नेल्स	३, ११२	उत्तर फिनलंड, कोला द्वीपकल्प.
		मोन्टव्हिनिअन	१०, ०३, ८४१	फाइन, कोरट्टोमा, व्याटका
		वागेलिअन	२, ०८, १०१	पूर्वफिनलंड, आचिंगल, गोल्ड-गोरोड वगैरे
		बेरोमिसेस	३, ७५, ६३९	फाइन, कोरट्टोमा, व्याटका.
		मिरिण्निअन	१, ५३, ६१८	व्होलांग्डा.
		पेर्मिआन	१, ०३, ३३८	पेर्म
		व्होनिआक	४, २०, ९७०	पूर्व व्याटका.
		इतर फिन	६७, ८६५	मध्य फिनलंड, वायम्य फिनलंड.
उरल अन्नादन	मुकी तानार	तथाष्ट		नेन्हा नदी
		कर्वेन		रिंगाचे आग्रात
		इसांग		उरल पर्वत
		लिन्हु		तायान्स्क.
		व्होंगुल		उरल पर्वत
		ऑस्तिआक		आचिंगल, पश्चिम सायबेरिया
		मर्याद		
		नामोसिद्	३५, ८१९	
		मुंगुमस	७०, ०६६	
		तातार	३७, ३७, ६२७	
मुकी तानार	मुकी तानार	कासान		व्होन्गा नदीवर, व्याझान, मुन्गोव्ह, समरा, सिपस्क, पेन्झा प्रांत.
		आस्ट्रोगाली		व्होन्गाच्या मुखावळ
		फिन्निअन		तुर्वेच्यानान गले (१८५६-१९ क्रिमिअन युद्धात).
		बकिर	१६, ९८, ९८३	दक्षिण उरल पर्वत, पेर्म, समरा प्रांत
		गुव्होशेम	८, ६३, ७५५	व्होन्गा वगैरे किनारा, फाइन, मिनिस्क प्रांत.
		मंग्यीफ		(मुन्ग फिनिश) उका, पेर्म प्रांत
		तेप्यार		(मुन्ग फिनिश) समरा, व्याटका प्रांत
		रिमिग (मिली)	१०, ८४, १३९	(मुन्ग आशियातील) दक्षिण आणि रिमिग पटार
		तुक	२, ०८, ८०३	
		मुकीमन	०, ८१, ३५७	
मंगोल	मंगोल	गाटे	९, ६८, ६५७	
		उझबेग	७, २६, ५३८	
		याकुत	२, २७, ३८४	
		फाराकपाक	९, ०१, २७४	
		इनर	७, २४, ००९	
		मलमुक	१, ८०, २७४	आस्ट्रोगाल
		बुरियात	२, ८८, ६८३	

प्राचीन इतिहास — पिव वेथील नष्टर नावाच्या एका भिक्षुग्नरकाराने अमे लिहून ठेविले आहे की, यिस्ता शतकाच्या नवव्या शतकात लाडीगा सरोवर आणि नीवर नदीचा उत्तरभाग यांच्या दरम्यान पसती करून राहिलेले लोक रुसमधील काही साहमी शिल्लारांस राहणी देत

अगत म्हण हा प्रांत रवीडनमध्य होता असे म्हणतात. इ स ८५९ मध्ये त्यांनी या रुसमधील लोरास हाकून दिले परंतु ते निघून गेल्यावर जिथे ते तिथे बसेल मानून अस्वस्थता उपजत नाही तेव्हा त्यांनी रुस प्रांतात कोही मज्जी पाठवून तेथील लोकांस पुन्हा राज्य करण्यास बोला-

नलें रूस प्रांतातून रुसिक, सिव्यूस आणि मुन्ग्वोर या नावाचे तीन राजे आले यानी ज्या घराण्याची स्थापना केली त्यातील वंशज आतापर्यंत राज्य करीत होते

हे हममयील लोक बोग होते याबद्दल आजपर्यंत बराच वादविवाद झाला आहे व या बाबतीत अजून एकमत झालेले नाहीत तथापि त्या वेळी युरोपच्या गिरनिराळ्या भागात आपल्या बाहुबळांनी छुटालट करीत फिरणाऱ्या ज्या नॉर्समन अथवा नॉर्मन लोकांच्या टोळ्या असत त्यांपैकीच हे असा वेत असे वाटते यानी गिरनिराळ्या प्रदेशात स्वान्या केल्या व ठिकठिकाणी आपल्या क्षत्रियवर्गाची स्थापना केली व पुढे स्थानिक लोकांत हे मिसळून गेले हारक याची राजधानी नोव्गोरोड हे शहर हात व ते बाल्टिक समुद्राकडून काळ्या समुद्राकडे जाणाऱ्या हमरस्त्यावर होते

पोलंडमध्ये पुढे व्हिगिन्-या जाती त्या त्या प्रदेशात बसलेली व्हन आहूत विएलनोपोलेनी-मध्ये पोलंड प्रांतात, मॅलो पोलेनी-वार्ता नदीवर, लेक्सकॅनी-नेर नदीच्या पाणथळ भागांत, कुर्पी-पोडलॅसा नदीच्या पाणथळ भागात, कुन-विशानी-सागलेशिया प्रांतात र्हलसा-सागलेशिया प्रांतात, मोरल-क्रापोशिन पर्वतप्रदेशात

या प्राचीन लोकांच्या इतिहास—आस्ट्रिया-लि
माम्रायांचे मूळ डॅन्यूब नदीच्या दक्षिण तीरावर एन्म नदीच्या पूर्वेकड लहानशा प्रांतामध्ये आढळते याची स्थापना ख्रि. श. ८०० च्या सुमारास स्लाव्ह लोकांच्या स्वाभ्यापासून मॅक्सि राग्याच सरक्षण करण्याकरिता झाली त्या वेळी या राज्यातल प्रदेशाची पूर्वपश्चिम लांबा अवघा ६० मैल होती परंतु यामध्ये पूर्वेकडील बराच मोठा प्रदेश येतो अशी समजूत असल्यामुळे व जर्मनीच्या तो पूर्वेकडे असल्यामुळे त्यास ऑस्ट्रिक म्हणून पूर्वेकडील साम्राज्य अस नाव मिळाले या नावाचा उगम प्रथमतः ख्रि. श. ९९६ मधील एका दस्तऐवजात आढळतो या राज्याची हट्टहट्ट बाढ हाऊन सध्याच ऑस्ट्राहगारीचे साम्राज्य तयार झाले या साम्राज्यावर वनेनवर्ग आणि हॅप्पबर्ग ही घराणी आजपर्यंत एकापाठिमागून एक होऊन गेली

या प्रदेशाच्या दक्षिण भागात दिस्ताक्षरस्थानेपूर्वी तैरिस्की या नावाची एक क्रीस्टर जात रहात होती यानाच पुढे नोरीसि अस म्हणत याना रोमन लोकांनी ख्रि. पू. १४ मध्ये जिंकले होते याच्या नदर्याग पुढे पॅनोनिया आणि नॉरिक्म या प्रांतात समावेश झाला आणि रोमन सत्तेपाठी व्हिडोवना (सध्याचे व्हिएना) या शहरास बरेच महत्त्व आले डॅन्यूब नदीच्या उत्तरी तीरावर मार्को मानी व ह्यारी जातीचे लोक राहत असत त्यांची रामन लोकांशी बारवार युद्धे होत पुढे रोमन सत्तेच्या हास-घाली हा प्रदेश हून गॅर्रे उत्तरकडील लोकांनी व्यापला मिस्त्री शक ५९० च्या सुमारास डॅन्यूब नदीच्या दोन्ही तीरांवर या प्रदेशात स्लोव्हेन व्हिवा फोस्तेन नावाच्या

स्लाव्ह जातीच्या लोकांची बसती होती हे त्या वेळी सामो याच्या सत्तेखाली असत व पुढे आचार लोकांच्या सत्तेखाली गेले ख्रि. श. ७९९ मध्ये शासमान राजाने याच्यावर स्वारी केली व पुढे लवकरच सर्व आचार लोक मॅक्सि साम्राज्यात सामील झाले ९व्या शतकामध्ये मॅक्सि सत्ता नष्ट झाली आणि पुढे मोरॅव्हियन, मग्यार उर्फ हंगेरियन इत्यादि लोकांनी एवामागून एक येऊन त्या सत्तेचा मोगमूस नाही सा केला

हंगेरीमधील लोक—हंगेरी देशात इ. स. १९०० साली पुढे दिलेल्या गिरनिराळ्या जातींचा वस्ती होता हंगेरियन (मग्यार) ८५,८८,८३४, जर्मन (नेमेत) ९९,८०,४२३, स्लोव्हाक (टोट) १९,९९,४०२, रुमानियन (ओला) २७,८४,७२६, र्थेनियन (रथेन) ४,२३,१५९, क्रोएशियन (होर्वेत) १,८८,५५२, सार्डियन (स्वब) ४,३४,६४१, इतर ३,०९,८३७, मग्यार लोकांची वस्ती मध्यभागताल मैदानात डॅन्यूब व धेईस नद्यांच्या प्रदेशात आहे जर्मन लोक विशेषतः सखल (लोथर) प्रदेशात व स्टिरिया प्रांतात आढळतात. स्लाव्ह जातीपैकी स्लोव्हाक लोक उत्तर हंगेरीतील डॉनगराळ प्रदेशात राहतात र्थेनियन लोक कापथिअन पर्वताच्या उत्तरी तीरावर वस्ती करून आहेत सार्डियन लोक दक्षिण हंगेरीत विसतात क्रोएशियन लोकांचा सध्या विक्षेपत क्रोआशिया स्लव्होनिया प्रांतात आढळते स्लाव्ह लोकांपेक्षा रुमानियन लोक सध्याचे बराच कमी असून ते आग्नेय दिशेकडील दहा परगण्यात पसरले आहेत. यहुदी लोकांचा वस्ती थोडी पण फार महत्त्वाची आहे जिप्सींची सध्या १८९३ मध्ये १,७४,९४० होती पण त्यापैकी बरेच आपण मग्यार किंवा रुमानियन आहेत असे म्हणत व फक्त ८२,००० लोकांनी आपली भाषा रोमी आहे असे सांगितले

हंगेरीतील प्राचीन लोकांचा इतिहास—सध्या ज्या प्रदेशास हंगेरी म्हणतात तो प्रदेश इ. स. ८९५ पर्यंत स्लाव्ह लोकांच्या ताब्यात होता त्या वर्षी मग्यार राज्याचा सध्यापक अण्णद याने स्वाभ्यावर बेरेझा सिडी वून आपल्या रानटी लोकांसह स्वारी करून दहा वर्षांच्या आत मूळच स्लाव्ह राज्य पूर्णपणे आपल्या कबज्यात घेतले त्याप्रमाणेच त्याने दक्षिणेकडाल प्रांतातल बल्गेरियन, सर्व, क्रेट, आचार वगैरे लोकांवर लवकरच आपली सत्ता स्थापित केली हा अनार्य जात मध्येच आल्यामुळे पूर्वेकडील व पश्चिममधील तसेच दक्षिणेकडाल व उत्तरकडील स्लाव्ह लोकांमध्ये बायमचे अंतर पडले यामुळे स्लाव्ह लोकांच्या पश्चिमेकडाल शाखेवर लवकरच द्रव्युत्पत्तिक सभ्यता पणड्या बसला अण्णद राजा इ. स. १००७ मध्ये मरण पावला याच्या नंतर गांधीवर बसलेल्या दोन राजांच्या कारकिर्दीत मग्यार थोडेरावर सब युरोपमर इतल्या धिमाणा घालीत होते त्यांनी युरिजिया, स्वाबिया, बव्हे-

रिया बगैरे प्रांतात शिरून जर्मन लोकांचा लेक्पेरेड येथे पराभव केला (६ स. १०८०-११०). पुढे ६ स. १३३ मध्ये पराभूत जर्मन राजा पहिला हेनरी याने सैन्य उभारून सगरार लोकांचा मोठा आणि रंडी येथे पूर्ण मोड घेला तेव्हा ते इतर प्रांतांरुढे बघले त्यांनी व्हाइन थोलाइन कोयर्गिंगिया प्रांत उघडले केला. त्यांनी पूर्वकडील साम्राज्यावर चास केला व कॉन्स्टिन्टिनोपलासून खडणी घेतली १४३ त त्यांनी इटलीत प्रवेश केला व १५५ त बर्गंडीवर स्वारी केली अलेरास थोवो (पहिला) याने त्यांचा थो-रसबर्ग अवळ पूर्ण पराभव करून त्याची कत्तल केली (१५५) त्यापैकी फक्त सातजण बाचले पण तेही बघेत गुलाम म्हणून विकले गेले या बघेपासून त्यांनी मुळस-निरा करणाऱ्यां सोडून दिले

बाल्कन द्वीपकल्पांतील लोक.—या प्रदेशात तुर्क लोक १४ व्या किंवा १५ व्या शतकात आले परंतु ११व्या शतकामध्ये तुर्की अमलापासून जो प्रदेश गेला त्या प्रदेशा-तील मुसलमानी लोकसंख्या हळू हळू कमी होत गेली व आर्चापिहि कमी होत आहे सध्या फक्त बल्गेरियामध्ये इंग्रज्य भागात व ऑस्ट्रिअनोपलासून काळ्या समुद्रापर्यंतच्या प्रदेशात याची वस्ती आहे एकदर तुर्कांची संख्या १८,००,००० पेक्षा जास्त नाही. रचान्ह लोकांची सध्या एक कोटि आहे. यात सर्वोत्क्रांत व पत्नार लोकांचाहि अन्तर्भाव होतो सर्वा-क्रांत लोक कॉपेथियन पर्वतामधून ७ व्या शतकात आले. याची संख्या ५९,००,००० आहे पत्नार लोक हे स्लाव्ह आणि डर्गो किनिश लोकांच्या मिश्रणात उपजत आलेले आहेत. त्यांची वस्ती मुख्यत बल्गेरियामध्ये आहे रुमन किंवा स्वाच जगत ट्रान्सिल्वेनिया, दक्षिण हेनरी, बेस अरेनरिया बगैरे प्रांतात आहे, पण त्याची बाल्कन द्वीपकल्पातील सध्या फार लहान आहे याची काही वस्ती मासिडोनिया, अल्बेनिया, उत्तर ग्रीस व सर्बिया आणि बल्गेरियामध्ये थोडीशी आहे. आल्बेनियन हे प्राचीन इलिरियनलोकांचे वंशज आहेत ते मॉडेटिनग्रेच्या दक्षिण सरहद्दीपासून ग्रीसच्या उत्तर सरहद्दी-पर्यंत पसरले आहेत. प्राचीन काळी आशियामध्यमनमधून आलेले ग्रीक लोक या द्वीपकल्पात फार प्राचीन काळापासून आहेत ते ग्रीस व त्या समोर्धतालच्या प्रदेशात वसतो करून आहेत आर्मेनियन, यहूदी व जिप्सी लोकांचीहि तुर-जळ वस्ती आहे

भाषा.—तुर्की सत्तेखाली अवतमान ग्रीक व तुर्की या भाषांना महान होते परंतु इतर भाषाहि जीव धरून होत्या ह्या निरतिराळे लोक आण्यभाषण्या जातीची भाषा बोलतात यापुढे तुर्की, ग्रीक, सर्बियन, बल्गेरियन, अल्बेनियन इत्यादी भाषा त्या त्या लोकात अस्तित्वात आहेत.

बाल्कन द्वीपकल्पांतील लोकांचा इतिहास—स्लाव्ह लोकांच्या योड्या या द्वीपकल्पात क्रिस्ती शकाच्या तिसऱ्या शतकात येण्यास सुरुवात झाली. व त्या यापुढे चार भा. च. ५१

शतकेपर्यंत एकामागून एक येतच होत्या. ह्या वेळी मायझ-टाइन साम्राज्याचा या द्वीपकल्पावर अंमल होता. ग्रेस, इलिरिया बगैरे प्रांतातले लोक लॅटिन भाषा बोलू लागले होते काही प्रेममधील लोक रॉमरात आऊन राहिले होते. व त्याचे बरेच दिवस पुढे इतिहासात नोंवच एकूंच येत नव्हते यांचे वंशज पुढे स्लाव या नावाने प्रसिद्धित आले आल्बेनियामध्ये तेथील इलिरियन लोकांनी काही दिवस डोंगराळ मुळत्याचा आश्रय करून आपली भाषा व जात वायम राखली आणि पुढे या आगबुकास हाऊन दिले. ग्रीक लोक किनाऱ्यांचा व वेडांचा आश्रय करून राहिले. या प्रदेशात अनेक प्रामनाम स्लाव्ह भाषेतील श्राव्हून येतात. ९ व्या शतकात स्लाव्ह लोकांनी मोरिया प्रांतात प्रवेश केला, व तेथे १५ व्या शतकापर्यंत एक स्लाव्ह भाषे-धीच पोटाभाषा प्रचारात होती. ६ व्या शतकामध्ये सवा-क्रांत लोकांनी बायल्येकडील क्रीएशिया, सर्बिया, थोशिया, हर्जेगोविना, मॉडिनीशो व उत्तर आर्जेनिया या प्रांतात प्रवेश केला त्यांनी मुख्य्या इलिरियन लोकांस हाऊन दिले अगर आपल्यात मिसळून टाईले त्याचे वंशज सध्या मोरलेक किंवा ममोव्स्च नावाने खोजरिले जातात. ७व्या शतकाच्या अखेरीस तुराणी वंशातील पत्नार लोकांनी डॅन्यूब नदी उतरून मोरेशिया व ग्रेस प्रांतातील स्लाव्ह लोकांवर आपला अंमल बसविला व पुढे त्यांस आणणत मिसळून घेतले चार कुम (८०३—८५५) याच्या नेतृ-त्वाखाली त्यांनी ऑस्ट्रियानोपल व मध्यमासिडोनियावर स्वारी केली, व सिमिअनच्या कारकीर्दीत (८१३—९२७) त्याची सत्ता ऑस्ट्रिअटिक समुद्रापासून काळ्या समुद्रापर्यंत पसरली होती १७१ मध्ये 'पहिले बल्गेरियन साम्राज्य' गोन सिमिसेस या बादशहाने नष्ट केले, परंतु बल्गेरियन सत्ता पुन-ऑचरिडा येथील शिशमन पराण्याने स्थापन केली, पुढे हे पश्चिम बल्गेरियन साम्राज्याहि लवकरच लयात गेले

स्लाव लोकांनी प्रथम व्हाच्या शतकामध्ये मासिडोनिया व विंडस प्रांतात आपली सत्ता स्थापन केली या प्रदेशास ह्या वेळी ग्रेट बाल्कनच्या म्हणत. सर्बियन लोकहि स्टीफन नेमन्या (११९९—११९५) याच्या मिश्रणाखाली एक होऊन आपली सत्ता स्थापन करण्याच्या उद्योगात लागले. दुसरे बल्गेरियन किंवा पत्नारो स्लाव साम्राज्य इव्हा व पीटर असेन नावाच्या दोन भावांनी ११८६ मध्ये स्नोव्हो नांवा-च्या शहराी स्थापन केले. १३३० मध्ये सर्बियन लोकांनी बल्गेरियनाची सत्ता नष्ट करून आपली स्थापन केली. सर्बियन लोकांपासून अल्बेनियन लोकांनी लवकरच सर्व सत्ता हिरातून घेतली. मध्यतरी थोशियन लोकांनी ल्को (१३५३—१३९१) नावाच्या राजाच्या हाताखाली आपली सत्ता मोठा वेळ स्थापन केली, परंतु निरतिराळ्या सत्तांनाच्या आणवातील वैमनस्यामुळे सर्व राज्ये तुर्की सत्तेस बळी पडली. तुर्कांनी हळू हळू आपली सत्ता

द्वीपकल्पावर स्थापन केली व १४५३ मध्ये कान्स्टंटिनोपल येऊन बायझेंटाइन साम्राज्य नामधेय केले. त्याची सत्ता सुलेमॉन याच्या कारकीर्दीत (१५२०—१५६६) कळसास पोचली. पुढे १६८३ मध्ये त्याच्या व्हिएन्ना येथील झालेल्या पराभवापासून तीस हळू हळू उतरती कळा लागली व अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात निरनिराळे स्वतंत्र प्रांता उत्पन्न झाले.

ग्रीसमधील लोक.—ग्रीसमध्ये मुख्यत्वेकरून तीन जातींची वस्ती आहे. त्या जाती ग्रीक, अल्बेनियन व प्लाच या होत. ग्रीक जात पन्थाच जातीच्या मिश्रणाने बनलेली आहे. ही जात मूळ कोनस्या वंशापासून निघाली यावरून पंडितांमध्ये बराच वादविवाद झालेला आहे. तथापि हे लोक आपण प्राचीन होमरच्या युगातील ग्रीक लोकांचे वंशज आहो असा अभिमान बाळगतात. परंतु कालमेरेवर नावाच्या ग्रंथकाराने असे प्रातीपादन केले आहे की, ८ व्या शतकात जी स्लाव्ह लोकांची धाड या देशात आली तिने मूळच्या ग्रीक लोकांपेक्षा अे अधिकार त्या वेळी शिथळ राहिले होते त्यांस जवळ जवळ पूर्णपणे आत्मसात केले. म्हणजे सध्याचे ग्रीक हे बायझेंटाइन संस्कृतीचे स्लाव्ह लोक होत. या देशातील पुष्कळ स्थळांस स्लाव्ह भाषेतील नावे आहेत. व मोरियामध्ये १५ व्या शतकापर्यंत एक स्लाव्ह भाषेचीच पोटाभाषा कालत होती या गोष्टीवरून बरोल अनुमानास बळकटी येते. तथापि ग्रीक संस्कृतीचा परिणाम या देशात अबाधित राहिला असला पाहिजे व तसा तो दिसतो; या बरून तसा परिणाम घडवून आणण्यास त्याची सहाय्य बरीच असली पाहिजे. ग्रीक लोकांनी क्रि. श. २६७ व ३९५ मध्ये ज्या स्वाभ्या केल्या त्याचा मानववंशशास्त्रदृष्ट्या फारसा परिणाम झालेला दिसत नाही. त्याप्रमाणे युरोपीय मध्ययुगांत फ्रँक, व्हेनेशियन, तुर्क इत्यादि लोकांच्या स्वाभ्याचेहि विशेषसे परिणाम दिसत नाहीत. यावरून ग्रीस मधील बायझेंटाइन साम्राज्याच्या आरंभाच्या दिवसात जी लोकवस्ती होती तिचेच वंशज मुख्यतः सध्याचे ग्रीक असावेत असे काहींचे म्हणणे आहे. परंतु ग्रीसमध्ये प्राचीनकालापासून असलेल्या निरनिराळ्या राष्ट्रकांतील अन्तःकलहामुळे इराणी लोकांस शौर्याने तोंड देणारे जुने ग्रीक लोक रोमन सुत्तेच्या प्रारंभाच बहुरतेक नष्टप्राय झालेले होते. स्पार्टेन लोकांनी हॅटिअन्सचा नाश केला, अथीनियन लोकांनी मेलिअन्स लोकांस पिलापोनिशन युद्धांत नामशेष केले, त्या युद्धानंतर अथेन्समध्ये अनेक लोकास कायदेबाह्य करून ठार करण्यांत आले, लोकपक्षांनी कॉरिंथियन सत्ताधिकार्यास नाहंसि केले, अलेग्झंडरने थीवन लोकांची कत्तल केली, मसिअसने कॉरिंथियन लोकांस कॅटस्त्रान घातले याप्रमाणे ग्रीक राष्ट्रांत प्रजेवर अनेक प्रयोग गुजरले. अर्थात् देखीदेखीं गुलाम, शत्रुपक्षाचे लोक, त्यांचे वंशज वगैरेची लोकसंख्येत भर पडत गेली. गुलामांपेक्षा बरेचसे लोक ग्रीकच असत. कारण एखादे

शहर पडले म्हणजे त्यांतील तरणांची कत्तल केली जात असे व बायकापोंरांस गुलाम म्हणून विकीत. प्राचीन काली चार आटिका प्रांतांत एकेंदर लोकसंख्येपेक्षा चारपंचमांस लोक गुलाम होते व बाकीच्या लोकांपेक्षा निम्मे परकीय लोक होते. रोमन सत्तेच्या कालात तर गुलामांची संख्या अतोनात वाढली त्यामुळे शेतकरी वर्ग अवघड अवघड नाहंसा झाला, जे स्वतंत्र ग्रीक होते ते घाहारात राहू लागले व सर्वे शेती गुलामाकडून करून घेऊ लागले. म्युटार्कने लिहिले आहे की, मिस्ती शकाच्या पहिल्या शतकात ग्रीसमध्ये ३,००० सैनिक (होपलाइट) जमा करिता येईनात. प्राचीन ग्रीक वंशाचे नमुने आता कदा आर्जेडिया, एजिअन बेटे व क्रीट येथून आढळतात.

आल्बेनियन लोकांची वस्ती मुख्यतः आटिका, मेगारिस, बिओशिया, लांकिस, युबिया व अँड्रॉस या प्रांतात व साला-मोस, हॅड्रा, स्पेर्चा, पारास व एजिनाचा काही भाग इत-क्यात आढळते. हे आपणास इथीपेतर म्हणवितात व ग्रीक लोक त्यास अर्थनिताइ असे म्हणतात. हे टोस्क वंशाचे आहेत. हे या प्रांतात १४ व्या शतकात आले. याच्या प्रसारास तुर्कांनी प्रतिबंध केला. हे आपलोच भाषा बोलतात व त्यांच्या चालीरीतीदि भिन्न आहेत. यांनी स्वातंत्र्याच्या युद्धात फार महत्त्वाची कामगिरी यत्नावली.

प्लाच लोक आपणास अरोमनि (रोमन) म्हणवितात. यांची वस्ती पिडस, पेसलोचा डोंगराळ प्रांत, ओथ्रिस, ओएटा, बिओशियाचे डोंगर, इडोलिया, अकरनेनिया वगैरे प्रांतात आहे. हे पशुपालन व माल नेण्याआणण्याचा धंदा करतात. हे मूळचे या प्रांतातील लोक असून त्यांनी रोमन सत्तेच्या कालात त्यांची संस्कृति रचीवारी व पुढे रानटी लोकांच्या व स्लाव्ह लोकांच्या टोळ्यां येऊ लागल्या तेव्हा ते डोंगरांत पळून गेले. यांचे पूर्वी मोठा व लहान वालाचिया असे दोन प्रांत होते. याच्यापेक्षा शहरात राहणाऱ्या लोकांनी ग्रीक राहणी उचलली आहे व ते त्यापरात तरबेज असतात. परंतु डोंगरात राहणाऱ्या जाती अजून परिभ्रमणवृत्तीने राहतात. व त्यांनी आपली लॅटिन भाषा व आपल्या चालीरीती वगैरे कायम ठेवल्या आहेत.

फिनी उथ्रियन.—फिनीउथ्रियन हे थूरल अल्डेक शालेच्या आपेचे अथवा भाषा बोलणाऱ्या वंशाचे नांव आहे. या नांवापेक्षा पहिला भाग, त्याच्या शेजारच्या लोकांनी, बाल्टिक समुद्राच्या पूर्व किनाऱ्यावर राहणारे जे रहिवासी त्यांना दिला आहे. कदाचित् हॅसीटस व डेलिमी यांनी वर्णन केलेले फेनिलोक व हे लोक एकच असावेत. कदाचित् खांडांत राहणारे हे लोक असावेत यास्तव यांनी फेन नांव पडले असावे. फिन भाषेने फिनिश हा शब्द फिनलंडच्या रहिवाशांनाच लावतात असे नाही. तर रहिवांस यांच्यासारख्याच ज्या जाती आहेत त्यांना लावतात. या दृष्टीने पाहिले असता, एथोनियन, सॅप्ट, चेरेमीस आणि मॉरॅव्हि-

नस व परिभन जाती देवांस किन्सच आहेत. परंतु ओस्ट्रियाक, योगेल, आणि मग्यार लोक उभिभन या शास्त्रेचे आहेत.

फिनो उभिभन हे नांव भाषेवरून पडतें असल्यामुळे विशिष्ट शरीररचना व विशिष्ट चालोचालांचे दृष्टीक हे नांव नाही. तरीपण भाषेचा प्रथम सोडून दिला तर हंगेरियन लोकांशिवाय इतर फिनोउभिभन लोक एकवर्ग आहेत यांत शंका नाही. ते अगदीं रानटी अवस्थेंतले आहेत; त्यांनीं कोठें शीपेंहि दाखवले नाही व त्यांनां राजकीयसंपन्नतेचीहि शक्ती नाही. जे यूरोपीयन लोकांच्या चालोचालापासून अलिप्त आहेत, त्यांचा रक्षण अगदीं साधो असून त्यांच्या-मध्यें पितृसत्ताक राज्यपद्धति अस्तित्वांत आहे.

यांचे राष्ट्रांवर मुख्य ठिकाण रशिया आहे. शास्त्रिक पासून सायबेरियापर्यंतच्या जंगलांत व विरोपतः सरोवरे व नद्या यांच्या काठीं म्हादी वस्ती असते. त्यांच्या ठिकाणीं राजकीय सत्ता नसल्याने त्यांनां फारसे महत्त्व नाही. पण रशियाच्या उत्तर, मध्य व पूर्व प्रांतांमध्ये यांची फार संख्या आहे. महाराशियन व लघुराशियन यांच्यामध्ये जो करक इष्टीस पडतो तो फिनोउभिभन भाषेच्या परिणाम होय.

फिनोउभिभन जाती शरीरांत फार बळकट, डेंगु अगर मध्यम बांधाच्या व चपट्या असतात. यांची कातडी, पांढरट, डोळे पारे व निळे, केस घोडे, व दाढी फारच कमी असते. यांच्यामध्ये मानसिक अगर शारीरिक उत्साह जागवितक दिवून येत नाही. ते, मंद, आडशी, संशयी, पुनर्दी, मूळ असे दिसतात. उल्लेखार्थ ते, जमीनी, शांत, विश्रामूक, प्रामाणिक व सत्कार करणारे असतात.

जाती व राष्ट्र.—उभिभन शास्त्रेच्या ओस्ट्रियाक, योगेल व हंगेरियन भाषा तीन उपभाषा आहेत; व या तीनहि उपभाषांमध्ये कमी अधीक उच्च प्रकारची संस्कृति दिसून येते.

ओस्ट्रियाक.—हे लोक, प्राचीन रानटी व्याध व कोळी वा जातीचे आहेत. हर्झिया यांची वस्ती बोबीच्या तीरावर व डोबोल्स प्रांतांत आहेत. प्राचीनकाळी, युरल-पर्वताच्या यूरोपीय मुलगांतील पूर्व प्रांतांत ते हळू हळू पसरले. येथिंशा शास्त्रेचे ओस्ट्रियाक लोक हे फिनोउभिभन शास्त्रेच्या लोकांपेक्षा निराळे आहेत. हे ओस्ट्रियाक लोक अद्याप मूर्तपूजक असून शीशेयुद्धाची ते पूजा करतात.

बोगल.—युरलच्या दोन्ही बाजूला आढळून येणारी व पूर्वी बोल्गोडाच्या हद्दीपर्यंत पसरलेली, एक रानटी जात आहे. ओस्ट्रियाक व बोगल या लोकांच्या भाषा बहुतेक सारख्याच आहेत पण पश्चिम व पूर्व फिनो लोकांच्या भाषेपेक्षा निराळ्या आहेत.

मग्यार अथवा हंगेरियन.—अशी एक दंतकथा आहे कीं निर्मोडला ह्युनिवार आणि मग्यार नांवाचे दोन मुलगे होते. त्यांची लगे अँलस नद्याच्या राज्याच्या मुळीशी झाली व हे दोन जवळ जवळ सारख्या प्रांताचे पूर्वज बनले.

अर्थात यायबली उरगति तात्वज्ञानापेक्षा भारत महत्त्व असल्या माहितीस देतां येत नाही. हून व मग्यार, त्या टर्का व फिनोउभिभन गुणधर्मांनीं युक्त भाषा मिथ जाती होत्या अर्थांहे म्हणण्यास जागा आहे. यांची भाषा फिनोउभिभन आहे परंतु हंगेरियन या शब्दाची पूर्व पाठिका पाहें लागल्यास अजुनगर त्या शब्दावरून तुर्की संबंध आढळून येतो व मग्यार व हून या लोकांच्या लष्करी वृत्तीकडे पाहिल्यास ह्या संशय दड होतो. चीनच्या सरहद्दीजवळच्या लोकांत हिउंगलु असा एक प्रयोग आढळतो पण हर्झ आतां विद्वानांनीं असे ठरविलें आहे कीं, हर्झच्या हंगेरियन लोकांच्या पूर्वजांच्या जाती, फाकेससच्या उत्तरेकडील ठेरेंक वयून प्रदेशात बन-या असून तेथे उभिभन व तुर्की रफांचे मिश्रण वयून, उभिभन लोकांची भाषा व तुर्की आचारविचार या मिश्रणात राहिले. शिवाय इराणी व फाकेससच्या जवळ असलेल्या अनेक जातींच्या यांच्यावर परिणाम झाल्याचीचून राहिली नाही. हून व मग्यार हे पश्चिमेकडे हळू हळू सरकत चालले. पण हून लोकांनीं ५ व्या शतकांत यूरोपवर हजारी करून पुष्कळ देश जिंकला असून बुद्धां त्यांनीं कायमची वस्ती कोठेंहि केली नाही. पण मग्यार लोक मात्र रॉनच्या तीरापाशीं किथेक दाखलपर्यंत राहिले. अशी दंतकथा सांगतात कीं रानटी जातीच्या दास्यलुळे त्यांनां कैबेडिया प्रांत सोडाय लागला व सात हजारांच्या नेतृत्वाखाली ते पश्चिमेकडे सरकले. इ. स. ८८४-९५ या अवधीत त्यांनीं हंगेरी हा प्रांत जिंकला, व या जिंकलेल्या पश्चिमा सुलखाचा राजा 'अर्पाद' या यावर्षी संघोभला गेला. अकराव्या शतकात मग्यार लोक दिसून धर्मांचे व रोमन चर्चचे अनुयायी झाले. त्यांनीं, आपली पूर्वीची शरीररचना जवळ जवळ लुप्त झाली आहे. पण त्यांनीं आपली भाषा कायम ठेवली आहे; शिवाय त्यांच्यामध्ये, पूर्वीच्या ज्या घोड्यावर बसण्याचा शोक वगैरे सर्वदे होराया, त्या अणव इष्टीस पडतात.

खालील प्रमाणें फिनोश लोकांच्या जाती आहेत.

पर्मियन व सीर्योनियन.—या लोकांची एकच जात मानता येईल. या दोन्हीहि जाती आपल्यास 'कोनी' म्हणवून येतात. व ब्युदियाक लोकांच्या सारखीच भाषा बोलतात. ह्या जाती विशेषतः पूर्व, ब्युलोमंडा व आचेंजल या प्रांतांत आढळून येतात; परंतु उत्तर पर्वतांच्या सायबेरियाकडील बाजूला ते विशेषधे आढळून येत पाहतात. सीर्योनियन लोकांची मुख्य वस्ती चेबोरा चरील इत्या या शहरांत आहे; व बल्याकामा नदीच्या उजव्या तीरावरील रहिवाशांनां पर्मियन हे नांव आहे. प्राचीन काळी या दोन्हीहि जाती पश्चिमेकडे पुष्कळसा सरकल्या असें दिसतें. फिनोश लोकांच्या इतर जातींपेक्षा सीर्योनियन लोक, बुदिमान व उत्साही असून व्यापारासाठीं पुष्कळ ठिकाणीं प्रवास करतात. हे बहुधा संस्कारवर्णाचे आहेत.

व्होटियाक—व्होटियाकाच्या प्राताच्या आग्नेय दिशे कडे मुख्यत वस्ता करणाऱ्या सुमार अडचण लक्ष लोकांसह्यचा व्होटियाक हा एक जात आहे त्याच्या आपण्ड पाहिल असता तातोर व च्यूव्हश लोकांच पुष्कळच शब्द याना उचलले आहेत अस दिसत ते मानसाक अगर शारीरिक दृष्ट्या अक्षक असून त्याचा स्वतःचा असा विशेष गुणधर्म दिसत नाही ते स्वतः आपल्याला उडसुटे म्हणून घेतात सोळाव्या शतकाच्या सुमारास रशियाच्या ह्याच्यामुळ यापेकी काही लोक युफाच्या राज्यात आले आणि ता दस फार सुवाक असल्याकारणान तेथ त्याच्या शरारात चांगला सुधारणा झाली

चेरमिशियन—हे स्वतःला मारा म्हणून घेतात हे वास्तानच्या शेजारा व्होल्याच्या तारावर रहातात व्होल्याच्या दक्षिण तारावर रहाणार लोक पार सशक असतात शहराच्या नावावरून पहाता मॉन्डविन लाकाना उत्तरकडे व पुन्हा रशिया लोकांना दक्षिणकडे हाकत्यामुळ त्यांनी हल्लीची जागा स्वाकारली आहे असे दिसत त्याच्या भाषेत व शरीराच्या ठवणीत थोडे वैषम्य दिसत त्याच्या भाषेत व मॉन्डविनिअन आणि पमिअन जातीच्या भाषेत साम्य आहे ते सरळ व प्रामाणिक आहेत पण चलाख व बुद्धिमान नाहीत

मॉन्डविनिअन—हे लोक मध्यव्होलागालगतच्या प्रातात विशेषत निझनी, नोव्होगोरोड, काझान, पेझा, टायोव्ह, सिबस्क, युफा, आणि ओरेंबर्ग येथ वसरलेले आहेत याच सुद्धा वुडक पसरलेले असले तरा त्याचा विस्तार फार मोठा आहे पूर्वकडाल फिन्स लोकांत हेच प्रमुख आहेत व त्याच्या एका दत्तकपंत त्याचा पूर्वी एक राजधानी असून त्याचा राजा तातोर लोकांशी लढला अस लिहिले आहे सहाव्या शतकात त्यांना मॉन्ड असे संबोधण्यांत येत होते. परंतु हल्ली ते आपल्याला मोझा अथवा हर्श म्हणून घेतात त्याचा मुख्य गुर जंगलमय आहे त्याची भाषा काही अशी चेरमिशियन लोकांच्या भाषेशी तर काही अशी फिनिश लोकांच्या भाषेशी सादृश्य दाखवते तरी पण तिचे स्वतःचे काही विशेष गुण आहेतच

लॅप—हे नॉर्वे, स्वीडन, आणि फिनलंडमध्ये आहेतून येतात युरोपमधील ते अत्यंत खुजे लोक आहेत त्याच्या तील पुष्कळ लोक रानटी असून रेनडिअर नावाच्या हरणाचे वळप वाळवतात व जंगरात राहतात परंतु काही लोक व्याघ्राच्या अथवा कोळ्याचा धडा घेतात प्राचन काळा पासूनच हे लोक चेचुड वरण्यावद्दल प्रसिद्ध आहेत

एस्थोनियन—हे लोक एस्थोनिया नावाच्या रशिया च्या प्रातातील शेतकरी आहेत १८१७ पर्यंत ते गुप्तम होणे पण त्यानंतर त्याचा गुलामगिरीतून सुटका झाली फिन्स लोकांचा हे शास्य आहेत परंतु लोकांना एस्ट या नावाने ते महत् आहेत परंतु हे नाव वास्तवीक पद्धती

दुसऱ्या जातीच आहे ते स्वतःला मामेस (अनागर लोक) अस म्हणून घेतात व आपल्या दशला स्वामा अथवा विरामा अस म्हणतात त्याच्या आसपास असणाऱ्या रशियन व जर्मन लोकांशी संबंध आल्यामुळे ते जास्त सुधारलेले आहेत

लिथ्वोनियन—पश्चिम लिथ्वोनिया आणि उत्तर कुर्लंडच्या प्राचन फिनिश भाषा वालणाऱ्या जातीचे हे लोक आहेत मध्ययुगामध्ये त शर व मृतपूजक लोक दिसतात व प्रथम पासूनच ते लेटाफनिश या सकर जातीच लोक असावेत असा तर्क आहे हल्लीच्या काळा लट लोकांत ते फार मज्जन गेले आहेत व त्यांचा भाषा कुर्लंडच्या आसपास एथीस पडते त्या भाषेचे लिथ्वोनियन हे नाव असून ताचे एस्थोनियन भाषेशी साम्य आहे

व्होट—हे दक्षिण चूड आणि वजलाहसेट या नावाने हि प्रसिद्ध आहेत सट पाटसंवर्गच्या आसपासच्या इमि याचे मुलखाताल रहिवाशी असावेत, परंतु उत्तरेकडून कॅरलियन व रशियन लोकांच्या झालेल्या हल्ल्यामुळे ते कमी झाले. ११ व्या शतकात त्यांचा जवळ आटळतो व हल्ली त्यांची वस्ती इथियाच्या ईशान्येला आहे.

व्हेप्स—याना उत्तरवासीय चूड असहि म्हणतात ह्याच व एस्थोनियन लोकांचे साम्य आहे व्होट लोकांपेक्षा हे लोक सत्येन जास्ता आहेत ते तिख्वाविनस्क प्रदेशात व ओरेंड नो-दुगोरोड प्रातात आढळून येतात ते प्राचन काळी व्होलेग्डा प्रातात पसरलेले दिसतात. भाषाशास्त्राच्या दृष्टीन व्होट व व्हेप्स यांचे एस्थोनियनशी फार साम्य आहे

फिन्—हे लोक या सर्व शब्दमध्य वरिष्ठ आहेत ते हल्ली फिनलंडच्या परगण्यात व त्याच्या आसपासच्या ओलो नेट्स, व्हर, सेन्टपीटर्सबर्ग या प्रातात आढळून येतात प्राचीन काळी कैनुलायसेट नावाच्या त्याची उपशाखा स्वाइन-मध्ये आढळून आली होती व यामुळे स्वास लाक यानी व्हन असे म्हणत व हर्जी या लोकांचे सुस्थान दोन वर्ग आहेत फिनलंड परगण्याच्या दक्षिण व पश्चिम भागात रहणारे टाव्हास्टलॅंडर अगर हॅमॅलायसेट व पूर्वकडे व उत्तरकडे आढळणारे कॅरलियन अथवा कर्जीलायसेट हे होत

या परगण्यातील दोन्ही प्रकारचे पण विशेषतः हॅमॅलाय सेट लोकांवर स्वाडिश लोकांच्या चालीरितीचा परिणाम फार झाला आहे स्वाडिश रक्त याच्यामध्ये मिसळलेले आहे. भाषेत स्वाडिश शब्द फार आहेत सांवाज्ञक ख्रिस्ती धर्म प्रभूत आहे शहराताल आणि वरच्या दर्जाचे लोक आचार विचारात सुस्थान स्वाडिश लोकांप्रमाणेच आहेत हल्ली या सर्व लोकांना रशियन आचार विचाराचा परिचय करून देण्या चा व ह्या विचाराचे वनवण्याचा प्रयत्न चालला आहे फिन लोकांचे तत्त्वज्ञान जातींशी जर गुणधर्मांच्या बाबतीत फार साम्य असले तरी एकदरीत ते फार बुद्धिमान व सुधारलेले छे आहेत त्यांच्यामधील कात्याचा व गाष्टीचा समष्ट

करण्यात आला आहे त्यांत १८३५ मध्ये रचलेले कोरा टच काय 'कारेवाला' हे फार प्रसिद्ध आहे. राष्ट्रांपादाच्या अभ्यास हेलिसगमने येथे चालू झाला आहे अनेक संस्था स्थापन झाल्या आहेत व अनेक शोध लावलेले आहेत फिनिस लोकार्नाही ही शास्त्रविषयक चळवळ मोठ्या नेत्याने चालविली आहे तरा यात देवाला स्वीडिश वाचमनाचे धर्मत्व दिग्गज येते या मुख्य भावेदिव्याव रथाची दुसरी मद त्याची भाषा झणजे सेंट्रलवसती भाषा होय

कॅरेलियन—हे लोक जरा फिन लोकार्ना निराळे आहेत तरा त्यांना फिनमध्ये गणण्यात येते त्यांच्यावर स्वीडिश लोकार्ना रशियन लोकार्नाच्या आचारीविचारांना परिणाम करू शकता आहे परंतु ते ज्या भाषात रहातात त्यातील घराब भाग मागसलेला असल्यामुळे युरोपियन सुधारणेचा त्यांना फारसा सवंग झाला नाही हे फिन लोकार्ना दाडगे, धाडसी, विनोदायक किंचित हठी लोक आहेत त्यांचा एकदर लोकसंख्या २,६०,००० असून त्यांपैकी ६३,००० ओरोनेट्स व १,९५,००० चुर आणि नोव्होगोरादम ये आहेत हे रशियन चर्चचे अनुयायी आहेत. जिन हे प्रोटेस्टंट आहेत तसेच कॅरेलियन लोक फॅल्ग, मरलास्व्ह, व्हॅलेंडमिर, व्हॅलेंगडा आणि टाबोव्ह येथे असण्याचा पुरावा सापडला आहे

सामांड—आ लोकार्ना फिनोडमियन जर्जात समावेश करून त्याचा किंवा न त्याचा याबद्दल वादविवाद चालू आहे पुल्कच्या दोन्हा बाजूला असणाऱ्या व्होरेट आणि काश समुद्राच्या हद्दीवर असणाऱ्या निर्वृक्ष जंगलात इरणाच्या वळपनिशी किरणारे हे रानटी लोकार्ना आहेत सक्षरतात व आचारात त्यांचे व फिनोडमियन लोकार्नांचे साम्य आहे, व यातून त्यांचा वातब सनावेत घेता आहे

याशिवाय अनेक जर्जांचा यात समावेश करण्यात यांना असा वाद आहे पण त्यापैकी पुष्कळ जाती निर्मूल झाल्या असल्यामुळे आणि काहीना आपल्या भाषा बदलल्यामुळे मोठेसे कठिण काम झालेले आहे.

मरेशियावर स्वारी करणाऱ्या व्होल्गामुदवार वसती करणारे मूळचे यलोरीयन लोक जवळ जवळ मग्यार लोकार्ना प्रमाणेच होते असे दिसते मध्ययुगामध्ये, दक्षिण रशियामध्ये व मरेशियन समुद्रावर रहणारे स्वाक्षार हे फिनोडमियन होते की तुर्क होते याबद्दलचा वाद चळला आहे हाच स्थिति अन्वहार व पेचेनेग लोकार्नाही आहे लष्करी सध जातीसकर वगैरे मध्ययुगीनयामध्ये बारबार होत असल्याने नेहमी भाषेमध्ये बदल होतो व त्यामुळे भाषा निश्चित नसते

हद्दीचे तारत भाषा मोलणारे फकीर, मेसेचेर, आणि टेक्टर हे मूळचे फिन लोक असलेले असा तर्क आहे व तीच स्थिति तुम्हासोच्या बाबतीत आहे साथोड नावाची अप्रसिद्ध जात देशील मूळची फिनोडमियन धर्मीची असावी

चूड हे नाव वास्तविक व्हॅन्सर अगर व्होट लोकानी लावले पाहिजे त्याम हा शब्द सर्व फिनोडमियन जातींना लावण्यात येतो काही रशियन प्राच्य शास्त्रज्ञ, ह्या नावाचा योग्य असा वाटला असल्यात उपयोग करतात.

याप्रमाणे सध्याच्या युरोपीय लोकसमाजाचे घटक आहेत अर्थात आपण युरोपीय इतिहासाचे कथात्म पुढे चालू

प्रकरण २० वें.

राष्ट्रसंघर्षन राष्ट्रांतील चुरस व जगाची मोळण

इसवी सनाच्या सोळाव्या शतकात युरोपच्या इतिहासात मुख्यत संप्रदायसुधारणा व राष्ट्रपद्धतीचा वाड या दोन गोष्टा प्रामुख्याने आपल्या नजरसमोर येतात

ख्रिस्ती संप्रदाय सुधारणा—मागे सांगितलेच आहे की ख्रिस्ती संप्रदायाच्या आचार्यपांडामध्ये म्हणजे पोपच्या कारभारात अत कलह एकू होऊन पोपचा सत्ता पुर्वीसारखी राहिली नव्हती एकदर ख्रिस्ती संप्रदाय-संघत अव्यवस्था मानल्यामुळे तिचा हास हार क्षपाटयाने होत होता इकडे मुद्रा कलेचा शोध व मुद्रितमयप्रसार व पुनरुज्जायाची चळवळ यामुळे लोकजागृती लगे पुढे निघून येताना पोपच्या व्यवस्थेत असाधार असून तिच्यात सुधारणा करणे अवघड आहे अशा रथाची समजूत होऊ लागली नेतर मॉरिन लष्कर या नावाचा एक उपदेशक पुढे आला व ख्रिस्ती संप्रदायातील दोष दाखवून समाट व पोप यांच्या विरोधाची पत्रा व बरिती ख्रिस्ती संप्रदायाचा आद्य प्रथम जी याबद्दल त्याकडे बरी अवलोकन करून त्याने 'सूर' मताच्या उपदेश करण्याचा प्रयत्न केला त्याने जो संप्रदाय स्थापन केला त्यात पारमार्थिक मताच्या बाबतीत पोपची सत्ता मानावपाची नाही, हे पाहिले मत आहे त्याच्या पयास प्रोटेस्टंटिझम हे नाव असून तदनुयायी लोकार्ना प्रोटेस्टंट असे म्हणतात प्रोटेस्ट झणजे आक्षेप, कथम विरोध प्रोटेस्टंट म्हणजे विरोध (पोपच्या सत्तेस) करणारा आणि प्रोटेस्टंटिझम झणजे विरोधवाद. पुढे पोपच्या विरुद्ध पुष्कळ पत्र निघाले व ते सर्वच पोपसत्तेला विरोधी असल्यामुळे प्रोटेस्टंट या नावात सर्वांचा समावेश होई म्हणून त्याच्या मधील भेद दाखविण्यासाठी कधी कधी लहरी पयास लघुपरे निक्षम अस म्हणतात सोळाव्या शतकाचा इतिहास झणजे प्रोटेस्टंटिझम व रोमन कॅथोलिक्सिम (लष्करचा व इतर पासद पत्र व पोपचा पध्दत-मूल संप्रदाय) यातील भाऊपण हे होय मागे सांगितलेच आहे की या घटकात दुसरी महत्वाची गोष्ट झाली म्हणजे राष्ट्रपद्धतीची वाड ही होय युरोपांत बहुतेक सर्व टिकाणी राजकारणी स्थापन झाली पुढे काही राजे प्रचल झाले व सहजच त्यांना राज्यविरता-राणी हाच उत्तर झाला याचा परिणाम असा झाला की

सोळाव्या व सतराव्या शतकांत राज्य विस्ताराकरिता मोठ-
मोठ्या लढाया झाल्या. याचवेळीं राजनीतियाब्रत निरनि-
राळ्या सत्पनाच्या अस्तित्वासाठी व स्थैर्यासाठी 'स्थिति
साधकता' असायनास पाहिजे हे तत्त्व जट्टत झाले या तत्त्वानें
प्रचल रामांच्या वाढत्या सत्तेस पुष्कळदा आळा घालून (उ.
फ्रान्सचा १४ लुई, स्पेनचा दुसरा फिलिप) १८ व्या शत-
कापर्यंत युरोपातील राज्याव्यवस्थेंत समतालेपना राखला
संप्रदायकालि व प्रोटेस्टंट पंथाचा विजय हो आणि राष्ट्र-
पद्धति व तत्त्वान्य युद्ध हो परस्परावल्या आहेत पाहिला
फ्रान्सिस व पाचवा चार्ल्स हे अनुक्रमे फ्रान्स व जर्मनी
याच्या गांवावर आल्याबरोबर त्यांच्यामध्ये इ. स. १५२९
यावर्षी फलह सुरू होऊन तो इ. स. १७५६ या वर्षीपर्यंत
चालला या फलहाच्या आरंभीच पॅरिसच्या लढाईत (इ. स.
१५२८) फ्रान्सिसचा पराभव होऊन जर्मन सम्राट यशस्वी
झाला. परंतु इतक्यात फुक् लोकांच्या स्वाभ्या व जर्मनीतील
संप्रदायकालि याकडे लक्ष देणे चार्ल्सला जरूर झाले पुढें
फुक् लोकांना हाकलून लावण्यांत व प्रोटेस्टंट पंथाचा मोड
करण्यांत चार्ल्स गुत्ताळ असता पुन्हा फ्रान्सिसने युद्ध सुरू
केले. म्हणून त्यात ती कामे तशाच अर्धवट टाकून फ्रान्सिस-
कडे लक्ष घावें लागले इ. स. १५४४ यावर्षी केपेच्या
तहानें फ्रान्सिस व चार्ल्स यामधील तेंटा मिटून चार्ल्स
मीकळ झाला. परंतु इतक्या वर्षी प्रोटेस्टंट पंथाची वाढ
इतक्या अप्रत्याशित झाली की, यावेळेस त्यांना नाश करणें
जवळ जवळ असक्य झाले शेवटी इ. स. १५५५ यावर्षी ऑम्सबर्ग
येथें झालेल्या तहानें चार्ल्सला प्रोटेस्टंट पंथ मान्य
करावा लागला. याप्रमाणें चार्ल्स व फ्रान्सिस यांच्या भाड-
णामुळें प्रोटेस्टंट पंथाचा फायदा झाला तसेंच संप्रदायकालि
व तत्त्वान्य अशांतता याकडे चार्ल्सला लक्ष घावें लागल्यामुळें
श्याला फ्रान्सिसशी झालेल्या भाडणातहि यश आले नाही.
कारण इ. स. १५५३ यावर्षी मेड्स टुल व व्हर्दून ही
त्याच्या हातून गेली. शेवटी इ. स. १५५६ यावर्षी साम्रा-
ज्याची राज्यव्यवस्था आपला भाऊ फरडिनांड याजकडे
सोंपवून स्पेन व नेदरलँड हे प्रांत आपल्या मुलाच्या
हाता देऊन, चार्ल्सचादशदा स्पेनमध्यें विघाति घेत राहिला.
फिलिपने सेन्ट किन्टेन येथें १५५८ यावर्षी फ्रान्सिसचा परा-
भव करून त्यास तेह शत्रुवासा भाग पाडले. त्यानंतर
फ्रान्सिस व हेंसबर्ग घराणें यातील भाडण अविघात बंद
पडलें.

इत पर फ्रान्स, स्पेन, जर्मनी व इंग्लंड येथील राजे
आपापसातील बलहापामुल मुक्त झाल्यामुळें संप्रदाया-
तील मतकालि व अधिकारकालि यावेळे त्यास लक्ष
देण्यास पावले. मागें सांगितलेच आहो व आता प्रोटेस्टंट
पंथाची वाढ पार शत्रुघातानें होऊन इंग्लंड, फ्रान्स,
जर्मनी व डेन्मार्क या देशात प्रोटेस्टंट पंथाभिमान्याची

। वाढत चालली.

रोमन कॅथोलिक पंथाचे पुनरुज्जीवन व प्रोटे-
स्टंट पंथाची पिच्छेहाट — इतवी सनाच्या १६ व्या
शतकाच्या मध्यापासून प्रोटेस्टंट पंथाची पिछेहाट होण्यास
प्रारंभ झाला. या काळाला सुधारणाविरोधी चळवळीचा काळ
म्हणतात. ट्रेन्ट येथें भरलेली सभा, जेसुइट लोकांची संस्था,
'सांप्रदायिक न्यायसभा' या तीन संस्थामुळें प्रोटेस्टंट
पंथाची बरीच पिछेहाट झाली ट्रेन्ट येथें भरलेल्या सभेंत
रोमनकॅथोलिक पंथाची सांप्रदायिक मते जमवून त्यांना एक
निश्चित स्वरूप दिले गेले याशिवाय धर्माप्यक्ष व संस्कृते
याच्यातील अनिती व भी करण्यावरित पुष्कळ नियम तयार
करण्यात आले यामुळें रोमनकॅथोलिक संप्रदायाविरुद्ध
असलेली बोरड बरीच बंद झाली जेसुइट लोकांची संस्था
ही पोपच्या आधिपत्याखाली काम करीत असे. प्रोटेस्टंट
पंथाचा नाश व कॅथोलिक पंथाचा प्रसार करणें हे या
संस्थेचे मुख्य हेतु होते. जेसुइट लोक युरोपमधील सर्व देशांत
जाऊन तेथील लोकांना फुकट शिक्षण, आजीविकागत मदत
बगिरे लोकीपयोगी कामे करीत इ. स. च्या १६ व्या शतकात
युरोपातील पुष्कळ देशांचें शिक्षण याच्या हातात असून
त्याच्या द्वारे ते आपल्या मतांचा प्रसार पार लवकर करूं
शकले. सांप्रदायिक न्यायसभा (इन्क्विझिशन) ही
प्रोटेस्टंट पंथाविषयामुलाय चबकशी करून त्यांना शिक्षा
देण्याकरिता स्थापन केल्या एक संस्था होती. या संस्थेनें
हजारों प्रोटेस्टंट लोकांना शिक्षा देऊन फासाला खडविलें.
यावर सांगितलेल्या तीन गोष्टींनीं प्रोटेस्टंट पंथाची पिछेहाट
होऊन कॅथोलिक पंथ कायम राहिला इतकेच नव्हे तर
युरोपातील प्रचल देशांत कॅथोलिक पंथाचा फारच जागीनें
प्रचार होऊन, प्रोटेस्टंट पंथ अजिबात नाहींसा होतो की
काय अशी भीति पडली. मावया फामस (पोप) व स्पेनचा
राजा दुसरा फिलिप यांनी या चळवळीत पार पुढाकार
पेतला व फिलिपनें प्रोटेस्टंट राजांशी युद्ध करून प्रोटेस्ट-
ंट पंथ नाहींसा करण्याचा जणू काय विडाण उचलला.
त्यानें नेदरलँड इंग्लंड व फ्रान्स हे देश जिंकून तेथें
कॅथोलिक पंथाची स्थापना करण्याचा निश्चय केला. प्रथम
त्याला आपल्या प्रयत्नात बरेंच यश आले परंतु पुढें प्रोटे-
स्टंट पंथात काहीं पराक्रमी पुराय निर्माण झाल्यामुळें
फिलिपनें सर्वे प्रयत्न निष्फळ झाले. जरी तो नेदरलँडचा
दक्षिणभाग घेऊं शकला तरी त्यास उत्तरेकडील भाग घेता
आला नाही. तेथील लोकांनी ऑरेंजच्या सुल्यमच्या
आधिपत्याखाली फिलिपचा पराभव करून इंग्लंडचे डच
प्रजासत्ताकराज्य स्थापिले. त्याप्रमाणें फिलिप राजास
इंग्लंड व फ्रान्स हे देश जिंकण्यास आपले प्रयत्न पूर्णपणें
फसले ही गोष्ट कळू करावी लागली. ही वेळ सोळाव्या
शतकाच्या अखेरीची होय. या वेळेस पश्चिम युरोपांत हॉल-

इथे प्रजासत्ताकात्म्य, फ्रान्स व इंग्लंड हे देश स्वतंत्र व प्रॅटिस्टंट पंथाभेतांनी होते. कॅथोलिक राजांचे सर्व प्रयत्न निष्फळ झाले हे चांगल्या तऱ्हेने सिद्ध झाले. कॅथोलिक पंथ जरी आता विशेष प्रयत्न राहिला नाही तरी त्याची शक्ति प्रॅटिस्टंट पंथाच्या बरोबरीची होती. सुधारणाविरोधी चळवळीने हे आलेले संकट नाहीसे होऊन प्रॅटिस्टंट पंथाच्या अस्तित्वापद्धत आता दिवकूल शांता राहिली नाही. परंतु इतके झाले तरी या दोन पंथातील वाद असून मिटला नव्हता प्रॅटिस्टंट लोक कॅथोलिक लोकांस त्रास देत व कॅथोलिक प्रॅटिस्टंट लोकांवर जुलूम करीत व याच्यामधील भांडण केव्हा कोणत्या घरास जाईल याचा नियम राहिला नव्हता.

सतराव्या शतक.—युरोपखंडामध्ये सतराव्या शतकात पुढील गोष्टी घातल्याने घडून आल्या.

- (१) प्रॅटिस्टंट व कॅथोलिक पंथाभिमानीताील तीस वर्षे चाललेले द्वंद्व.
- (२) फ्रान्सची वाढती सत्ता.
- (३) स्पॅनचे उदय व नाश.
- (४) रोमचा प्दास.
- (५) इंग्लंडातील राजसत्तेविरुद्ध तेथील प्रजेची सनदशीर चळवळ.

कॅथोलिक विरुद्ध प्रॅटिस्टंट.—आधी मागे सांगितलेच आहे की प्रॅटिस्टंट व कॅथोलिक पंथांतील भांडण केव्हा कोणत्या घरास जाईल याचा नियम राहिला नव्हता. पुढे होणाऱ्या महान युद्धाची सासुही बाबेलेस तयार होती. कदां ठिगरी पडण्याबाबत अवकाश होत. या हातकास्थर भारंभी अशा पुष्कळ गोष्टी घडल्या की त्यायोगे सामान्य मनुष्यासहि या दोन पंथात मोठे द्वंद्व मानणारा असो वाई लागले होते. वग्वैरियाचा संस्थापिक मॅथिथमिलियन हा कॅथोलिकपंथाभिमानी असून जर्मनीतून प्रॅटिस्टंट पंथ अजिबात नाहोंसा करण्याचें त्याच्या मनाचे घेतले. इ. स. १५०४ या वर्षी त्याने कोनिगर्स नावाचे एक प्रॅटिस्टंट पंथाभिमानी शहर जिंकून घेतले. इकडे प्रॅटिस्टंट पंथाभिमानी रागेहि स्वस्य वसले नव्हते इ. स. १५०८ यावर्षी त्यांनी कॅथोलिक पंथाच्या चळवळीस विरोध करण्याकरिता एक प्रॅटिस्टंट राजाचा संघ (प्रॅटिस्टंट यूनियन) स्थापन केला. हे पाहून लागलांचे कॅथोलिक राजे लोकांनाहि धांपल्या संपाची (कॅथोलिक लीग) स्थापना केली.

इ. स. १५१८ यावर्षी, फेडरिक (पॅलाटिनेटचा संस्थापिक) ने बोहिमियाच्या राज्यपदाचा अंगीकार केला. फेडरिक हा काल्व्हिनिस्ट पंथातुपायी असल्यामुळे बोहिमियाचे राज्य त्याच्याकडे जावें हे रोमन कॅथोलिक राजांस आवडले नाही. हेच पुढे तीस वर्षे चाललेल्या युद्धाचे तात्कालिक कारण होय. प्रथम प्रॅटिस्टंट पंथ हा प्रयत्न नसून सार्वपा-नुयायी राजे लोकांत अंतःकलह सुरू होते. इकडे कॅथोलिक

पंथात स्पेनचा दुसरा फिलीप, जर्मनीचा सम्राट फरडिनांड, वग्वैरियाचा राजा मॅथिथमिलियन आदीकरून मोठमोठे प्रयत्न राजे असून प्रॅटिस्टंट पंथ जर्मनीतून अजिबात नाहोंसा करण्याचा त्यांनी निश्चय केला होता. याशिवाय त्यांनी वेलिग्टन सारखा उत्तम सेनापति मिळाल्यामुळे त्यांचे काम सुकर झाले. डेन्मार्क, स्पॅन व नेवे हे प्रांत जिंकून देण्याचें त्यानें मघाट्याला अभिवचन दिलें होतें. प त्यास तें काम करणें, काहीच अशक्य नव्हतें. परंतु जर्मनीच्या कॅथोलिक पंथानु-यायी संस्थापिकास त्याचा मात्सर वाई लागून ते त्यास मदत करीनातसे झाले. इतकेंच नव्हे तर ते त्याच्या मार्गांत हुजारी अडचणी आणू लागले. याशिवाय स्पॅनचा राजा गत्यावस मॅडोल्फस हा प्रॅटिस्टंट पंथाला येऊन मिळाला. हा मोठा सेनापति असून याच्या आगमनानें प्रॅटिस्टंट पंथ बराच प्रयत्न झाला. या बरील दोन कारणामुळे कॅथोलिक पंथातुयायी लोकांचे सर्व प्रयत्न निष्फळ झाले. प्रेटनफील्ड व ह्युड्केन या ठिकाणी कॅथोलिक राजांचा पराभव होऊन प्रॅटिस्टंट पंथाबरील मोठेच संकट टळले.

गत्यावस मॅडोल्फसच्या मृत्यूनंतर तीस वर्षांच्या युद्धाचे धार्मिक स्वरूप अकल त्यास राजकीय स्वरूप प्राप्त झालें; कारण मापुसे फ्रान्स या युद्धात सामील झाला व यापुढील तीस वर्षांचे युद्ध हाणजे मुख्यतः फ्रान्स व हॅप्सबर्ग घराणें यातील भांडण हेंच होय. वर सांगितलेच आहे की फरडिनांड बादशहा व इतर कॅथोलिक राजे यांचे सर्व जर्मनी कॅथोलिक करून घ्यावया सत्ता हळू करण्याचे प्रयत्न निष्फळ झाले. पुढे लवकरच वालेन्टीन सेनापतीचा सून सात्यामुळे कॅथोलिक लोकांची बाजू बरीच शांतिहीन झाली. युद्धात सामील होण्याला फ्रान्सला ही चांगली संधी मिळाली. येवून पुढे इ. स. १५४० पर्यंत फ्रान्स हा स्पेन व ऑस्ट्रिया याच्याविरुद्ध सडत राहून शेवटी त्याने त्याची सत्ता पुढील मिळविली.

(१) ऑस्ट्रिया इतक्या वर्षांच्या युद्धांमुळे आर्थाच यकला (२) स्पेनला उतरती कळा लागली, व (३) उत्तर जर्मनीतील कॅथोलिक संस्थापिक हे प्रॅटिस्टंट मता-नुयायी फ्रान्स व स्पॅन यास मदत करण्यास तयार झाले. (४) व फ्रान्समधील अंतःकलह नाहोंसे होऊन तो लडाई-कडे पूर्ण छद्द देऊं शकला—या चार कारणांमुळे तीस वर्षांच्या युद्धात फ्रान्सला विशेष मिळाला. शेवटी इ. स. १६४८ या वर्षी वेस्टफालिया येथील तहानें हे युद्ध बंद झालें. येवून पुढे संप्रदायमूलक युद्धे बंद झाली. त्याबरोबरच सर्वे युरोपात आपली सत्ता प्रयत्न करण्याची हॅप्सबर्ग घराण्याची महत्त्वाकांक्षाहि नष्ट झाली. या तहानें जर्मनीतील संस्थापिक जवळ जवळ स्वतंत्रच झाले. विशिष्ट संस्थानांत विशिष्ट धर्मपंथ असावा हें ठरविण्याची सत्ता त्यांनी मिळाली. यासुद्धे कॅथोलिक, प्रॅटिस्टंट व काल्व्हिनिस्ट पंथा-भिमानी लोक जर्मनीतील विविधराज्या संस्थानांत मानवानें

राहू लागले. लोकांत परमतसहिष्णुता बाहं लागली. जर्मनींतल संस्थानिक स्वतंत्र झाल्यामुळे साम्राज्यसत्तेचा न्हास होऊन ती नामधारी राहिली. साम्राज्यसत्ता पुढे मागे नष्ट होणार अशी पूर्वचिन्हे दिशू लागली. जवळ जवळ एक हजार वर्षे ज्या संस्थेने जमीनोला ऐक्य दिलें ती संस्था लवकरच नष्ट होणार हें स्पष्ट दिशू लागलें व या तीस वर्षांच्या युद्धानंतर जमीनीमध्ये व सामान्यतः युरोपच्या इतिहासात नव्या युगास आरंभ झाला. पुनरुज्जीवनाची चळवळ, संप्रदाय-सुधारणा व सज्जन्य चळवळी या आता मागे पडून युरोपच्या इतिहासाचा नवीनच वळण लागण्यास प्रारंभ झाला.

फ्रान्सच्या सत्तेची वाढ.—फ्रान्समध्ये सरंजामी पद्धति नाहीशी होऊन राजसत्ता पूर्णपणे स्थापित झाली हें वर सांगितलेंच आहे प्रथमतः तेथील राज्यास सरदार लोकांपासून प्राप्त झाला, परंतु बवर्णा हेन्री हा फ्रान्सच्या सादीवर आल्यापासून राजसत्ता हट होण्यास प्रारंभ झाला. आपला प्रधान सली बायचा मदतीने त्यानें राज्यकारभारात पुष्कळ सुधारणा केल्या. विशेषतः त्यानें व्यापाराच्या उत्तेजन दिलें. याशिवाय त्यानें जमाबंदी खालांत पुष्कळच व्यवस्थितपणा आणिला.

बवर्णा हेन्रीनें लुजेनॉट म्हणजे फ्रेंच प्रोटेस्टंट लोकांस पुष्कळ सवलती देऊन त्यांचा विरोध बाहूता केल्या. त्यानें बंडखोर सरदारांस शिक्षा लावून व त्यावर आपला बचक पसवून सरदारांचा वर्ग शक्तिहीन केला. याप्रमाणे राज्यात सारे ठिकाणी व्यवस्था करून सर्व फ्रान्स त्यानें आपल्या सत्तेखाली आणिलें याप्रमाणेच त्यानें हॅन्सवर्ग घराण्याशी युद्ध सुरू केलें हेन्रीच्या मरणानंतर फ्रान्समध्ये पुन्हा असह्यता भाजली. नरदार लोक प्रचळ झाले लुजेनॉट लोक आपल्या सवलतीचा दुसपयोग करू लागले. परंतु ही विवकटतेची घडी १३ व्या लुईच्या कारकीर्दीपासून पुन्हा बसवण्यास लागली. १३ व्या लुईचा प्रख्यात प्रधान रिशेले याने सरदारांना बलहीन केलें. लुजेनॉट लोकांचे राजकीय हक काढून घेतले व राजसत्तेला विरोधी असणाऱ्या सर्व संस्था बंद करून फ्रान्समध्ये एकघडी अंमल सुरू केला. फ्रान्समधील अंत कसहू बंद होऊन फ्रान्स आता बराच प्रचळ झाला. यापुढे त्यास तीस वर्षांच्या युद्धांत सामील होता आलें. यावेळेस फ्रान्सला मोठेगुंडी सेनापती (कॅन्डे व ट्यूरने) सगल्यामुळे त्यास विजयप्रीनें माल घातली. युरोपात फ्रान्स एक बलाढ्य राष्ट्र म्हणून त्याचा बोलबाला झाला व मगांल वातकात बलिष्ठ थसलेल्या हॅन्सवर्ग घराण्याचा न्हास झाल्यानें होऊं लागला. रिशेलेच्या मरणानंतर फ्रॉडे चळवळीनें फ्रान्समध्ये पुन्हा अव्यवस्था माजून रिशेलेचें सर्व काम नष्ट होतें की काय अशी भीति पडली. परंतु १४ व्या लुईचा प्रधान माझरीन याने फ्रॉडे चळवळीचा मोड करून फ्रेंच राजसत्ता पुन्हा प्रस्थापित केली. यापुढे राजसत्तेला कधीहि

विरोध झाला नाही. राजसत्तेला विरोध करणाऱ्या सर्व संस्था अवळ अवळ नष्ट होऊन राजसत्तेची इमारत भक्क पायावर उभारली गेली. इ. स. १६६० यावर्षी १४ व्या लुईनें राज्यसत्तेनें आपल्या हातीं घेतली. यावेळेस युरोपांतल सर्व देशांत राजसत्ता बलिष्ठ झाली होती. आता यापुढे सतराव्या शतकांत राजसत्ता प्रचल करण्याकरितांच सर्वत्र प्रचल चालू होते.

१४ व्या लुईच्या कारकीर्दीत फ्रान्समध्ये तर ही राजसत्ता कळसास जाऊन पोहोचली. या अशा प्रचल राजसत्तेच्या क्षमलाखाली फ्रान्सची सर्व प्रकारें उन्नति होऊं लागली. वाढणू, कला, शुद्धज्ञान तत्त्वज्ञान वगैरे विषयांत विद्वान लोक निर्माण होऊन फ्रान्स देश सुधारणेचें माहिष्टर बनला. ल्युरेन, लक्संबर्ग, व्हीलर या सेनापतींनी फ्रान्सची कांति सर्व युरोपात गाजवली; त्याचप्रमाणे पास्कल, रेनॉन, कर्नेली मालियर, केनेलन, सेन्टसायमन, वगैरे विद्वानांनी तत्त्वज्ञान, नाट्यकला, वाङ्मय, इतिहास, वगैरे विषयावर अधिकारापुष्क असें ग्रंथ निर्माण केले. फ्रान्समध्ये मोठमोठ्या इमारती बांधण्या जाऊन शिल्पशास्त्रात फार सुधारणा झाली. फ्रान्स आता सर्व युरोपात बलिष्ठ राष्ट्र म्हणून पुढें आलें. त्याचा हाडबोरी स्पेन व ऑस्ट्रिया यांच्या सत्तेस कधीच उतरता कळा लागून फ्रान्सला आता कोणी प्रतिस्पर्धी उरला नव्हता राष्ट्रव्यवहारात व राजकारणांत शुद्धाचार वेण्यास फ्रान्सला ही चांगली संधी सापडली.

तीस वर्षांच्या युद्धात झालेली नाशधूस भडन काढण्यांत जमीनी सुतला असून परराष्ट्रीय राजकारणात लक्ष देण्यास त्यास शक्तिहि नव्हती व अवकाशाहि नव्हता. ऑस्ट्रिया व पोलेंड यांचे लक्ष तुर्क लोकांच्या स्वाभ्याकडे लागलें होतें व स्पेनच्या सत्तेला उतरता कळा लागली होती. इंग्लंडमध्ये दुसरा चार्ल्स व दुसरा जेम्स हे राजे लुईचे दोस्त असल्यामुळे त्यांनी त्यांच्या घोरगाला विरोध केला नाही. थोडक्यांत सांगायच्याच म्हणजे युरोपच्या सामंतीराष्ट्रीय व्यवहारांत आपली सत्ता पूर्णपणे प्रस्थापित करावयास लुईला ही संधी चांगली सापडली व तिचा त्यानें चांगला उपयोगहि करून घेतला. यापुढे लुईची महाबलाकांक्षा बाढत जाऊन सर्व युरोप पादां फाट करायच्या होव त्याच्या मनात उत्पन्न झाली. इ. स. १६६७ यावर्षी त्यानें 'डेव्होल्पुशन' युद्धसुरू केलें. या युद्धात त्यानें स्पेनिश नेदरलंड मधील काही किष्ते काबीज केले. पुन्हा इ. स. १६७२ पासून १६७८ पर्यंत त्याचें व डच लोकांचें युद्ध चाललें. पुढें इ. स. १६७३ पासून त्यानें ऑस्ट्रिया व स्पेनशीहि युद्ध पुकारलें. याच वेळेस तुर्क लोकांनी पोलंड-वर स्वाधी केली, परंतु जॉन सोबेस्की यानें तुर्क लोकांच्या पराभव केला. हा प्रसंग येथें तुर्क लोक व जॉन सोबेस्की यांमध्ये तह होऊन पुर्व युरोपवर आलेले संकट काही दिवस तरी टळलें इकडे इ. स. १६७८ यावर्षी निजमेगेन येथें झालेल्या व्हाने लुईला बराच फायदा झाला. इ. स. १६७८

पासून १७ व्या शतकाच्या शेवटपर्यंत तुर्क लोकांच्या स्वाऱ्या व चवराऱ्या लुईची महत्त्वाकांक्षा याच दोन गोष्टी युरो-
पच्या राजकारणात प्रमुख होऊन बसल्या होत्या. सर्व पूर्व-
यूरोप मुसलमानांच्या हस्तित्वाला जतो की कार्य अशी मोठी
भांति पडली. परंतु लुईचा ६ स. १६६३ या वर्षी
विह्वाल्या वेळ्यात तुर्क लोकांचा पराभव होऊन तुर्क
लोकांच्या स्वाऱ्यास चांगलाच आळा बसला या पुढे
पूर्वयुरोपला तुर्कलोकांचे नव मुल्यत्व राहिले नाही
इकडे पश्चिम युरोपात लुईच्या महत्त्वाकांक्षेस इतक्या सबकार
आळा बसला नाही. तिसरा मुख्यम ज्यावेळेस इंग्लंडचा
राजा झाला त्यावेळपासून लुईच्या महत्त्वाकांक्षेस इकडे इकडे
आळा बसू लागला. तिसऱ्या मुख्यमने आपले सर्व आयुष्य
लुईच्या सत्तेची शगड्यात राबू केले. त्याने वेळोवेळी युरो-
पातील निरनिराळ्या राजाशी तह करून लुईची महत्त्वाकांक्षा
निष्फळ केला. इ स. १९१७ यावर्षी रिटविक येथे झालेल्या
तहाने लुईची सत्ता काही अभिव्यक्ती नाही हे स्पष्ट दिसून
शाल

स्वीडनचा उदय व ऱ्हास.—स्वीडन हे पूर्व युरो-
पातील राज्य अमुन ते सतराव्या शतकात पुढे आले.
स्वीडनच्या उदयाचे मुख्य कारण म्हणजे स्वीडनला गस्टा-
व्हस वरागी राज्य करण्यास मिळाले हे होय तीस वर्षांच्या
युद्धात स्वीडनने चांगलाच नाबालीकिक बसवला. या वेळेस
स्वीडनने प्रोटेस्टंट धर्माचे रक्षण केले वेस्टफालियाच्या
तहाने स्वीडनला बरेच फायदे झाले. स्वीडनचे राज्य वाढून
ते युरोपात एक प्रमुख राष्ट्र होऊन बसले. पुढे स्वीडनचा
राजा १२ वा चार्लस याने पोलंड व डेन्मार्क यांचा पराभव
करून इ स. १६०० या वर्षी ऑलिव्हिया येथे झालेल्या
तहाने पुन्हा प्रदेश मिळविला. स्वीडन या वेळेस लुई-
नने राज्य राहिले नमुन त्याचा विस्तार फार मोठा झाला
ते आता साम्राज्य झाले

ज्याप्रमाणे हे फार लवकर उदयास आले त्याप्रमाणेच
त्याचा ऱ्हासहि तसाच जलद झाला. त्याच्या ऱ्हासाची
राजालीप्रमाणे कारणे देता येतील

(१) स्वीडन हे लहानसे राज्य असल्यामुळे वेचते
प्रचंड काम हाती घेण्यापुरेशी स्वातंत्र्यी क्षेत्रसरया व
संपत्ति विपुल नव्हती.

(२) लिथुआना राणी फार उधळखोर निपाळी.

(३) वाराच्या चार्लसच्या भागी उपगताच सेनापतींच
गुण असल्यामुळे तो मॉन्टेनीया लढाया मारू शकत होता.
युद्धाच्या योगाने आपण घाटले ते करू शकू, अशी त्यास
धमक असल्यामुळे त्याने स्वीडनला बहर नसता युद्धपर-
परेत टकलिले चार्लस हा मुलाई नव्हता त्याने राजकार-
णात फार मोठ्या नुका केव्या आसपासच्या सर्व लहान
राजास आपलेच वरून घेण्याऐवजी त्याने सर्वांचे शत्रुत्व
संपादिले. यामुळे त्याच्या संबंध कारकीर्दीत स्वीडनला
भा. व ५२

नेहमी लढण्यास सज्ज राहणे लागले. असे करणे मोठमोठ्या
राष्ट्रांसहि फार दिवस शक्य नसते. मग स्वीडनसारख्या
विमुक्त्या राष्ट्राची गोष्टच विचारावयाय नको रक्षिपशी
शगड्यात स्वातंत्र्याचा फाभव होऊन एवढम स्वातंत्र्य
घाटलेली सत्ता नाहींशी झाली तेव्हापासून अजूनपर्यंत
स्वीडन हे युरोपात एक लहानसे राष्ट्र अमुन राजकारणात
बरेच मागे पडले आहे.

स्पेनचा ऱ्हास.—१६ व्या शतकात सांप्रदायिक
युद्धात स्पेनने सर्वोत्तम प्रमुख भाग घेतला होता त्या वेळेस
निरनिराळ्या राजघराण्याशी विवाहसंबंध करून हॅप्सबर्ग
घराण्याने आपली सत्ता फार वाढविली होती १६ व्या
शतकात सर्व युरोपच्या स्वतंत्र सध्यानिनास स्पेनच्या
दुसऱ्या फिलीपचे मोठे भय घाटत होते—दुसऱ्या फिलि-
फने युरोपातील राजकीय समतोलपणाचा भंग केला होता
त्याच्या कारकीर्दीत स्पेन देश वेचळ युद्धाच्यातच प्रमुखा
नव्हता तर तो सर्व सुधारणेचे माहेरघर बनला होता, परंतु
पुढे स्पेनच्या सत्तेस उतरती कळा लागली त्याच्या
ऱ्हासाची काही प्रमुख कारणे खाली दिली आहेत

[१] इ सच्या १६व्या शतकाच्या आरंभी स्पेन हा मूर
लोकांना हाकलून देण्यात शेतला होता व त्या कामी
स्पेनचे बरेच नुकसान झाले मूर लोक उद्यमशील नसून
फक्त उत्तम व्यापारी होते ते स्पेनमधून बाहेर गेल्यापासून
स्पेनचा व्यापार जवळ जवळ बंद पडला

[२] प्रथम अमेरिकेतील बसाहतीपासून स्पेनला बरीच
मदत होत असे पुढे बसाहतांच्या अतर्कबल्येत थोडाला
मात्रून स्पेनला मदत मिळेनाशी झाली

[३] इ स च्या सौदाच्या शतकात स्पेनने एक मोठे
साम्राज्य निर्माण करण्याचा अडाहास केला. त्या कामी
त्याची विपुल संपत्ति व मोठमोठे योद्धे कामी आले या
प्रयत्नात त्याला दया तर आलेच नाही, परंतु त्या अडा-
हासात तो इतका बलहीन झाला की, पुर्व युरोपच्या इति-
हासात स्पेनचे नावहि ऐकू येईनासे झाले

[४] स्पेन हा प्रथमपासूनच जॅकोलिकपणापायी होता
इ. स च्या १६ व्या शतकाच्या आरंभी झालेल्या संप्रदाय-
सुधारणेला स्पेनने फार जोराचा विरोध केला याचे एक
कारण असे होते की, ज्या बऱ्याचशा सुधारणा घडवून
आणण्यासाठी युरोपात इतर टिकाणी सांप्रदायिक अधि-
कारकात झाली, त्यापैकी बऱ्याचशा सुधारणा स्पेनमध्ये
अगोदरच झाल्या होत्या त्यामुळे सांप्रदायिक अधिकार-
कात स्पेनला बराच लागला नाही तथापि त्या संप्रदाय-
सुधारणेच्या चळवळीबरोबरच पश्चिम युरोपात झालेल्या
बौद्धिक चळवळीला स्पेन पारपा झाला त्या वेळेस स्पेन-
मध्ये सर्व टिकाणी अज्ञान मागेले असून ज्ञान फक्त काय
ते यादी जोडातच दिसून येई थोडक्यात सांगावयाचे
म्हणजे स्पेन अजून अभेद्य मध्ययुगातच होता

ह्रीं वरील कारणे व फ्रान्सचे वैर यामुळे स्पेनचा न्हास झाला. सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात स्पेनची स्थिति फार शोचनीय होऊन पुढे लवकरच स्पेनच्या खुद्द तत्कारिता युरोपातील राजात लडायला लागल्या.

मेघवर इ. स. १६९७ यावर्षी झालेल्या रिसविकच्या तहानुसार युरोपच्या इतिहासाचे पर्यालोचन केले आहे. युरोपात या वेळेस फ्रान्सची सत्ता जरी प्रबल होती तरी ती काही अजिंक्य नाही हे आता स्पष्ट दिसून आले. स्पेन जो एकदा खालावला तो कायमचाच खालावला; स्वीडनलाहि उतरती कळा लागली. इंग्लंड नुकतंच राजाच्या विरुद्ध झालेल्या सनदशीर चळवळीपासून मुक्त होत होते. पुढे १८ व्या शतकात ज्यांनी युरोपच्या राजकारणात पुढाकार घेतला ती रशिया व प्रशिया ही राष्ट्रे नुकतीच कोठे उदयास येऊ लागली होती. अशा स्थितीत फ्रान्सला पुन्हा युरोपात पुढंगूस पाळण्यास चांगली संधी मिळाली. परंतु इत पर इंग्लंडने आपला एकलकीटपणा सोडून युरोपच्या राजकारणात प्रमुख भाग घेण्यास प्रारंभ केला. ऑरेंज घराण्याच्या तिसऱ्या पुढ्यमन्या धुरीणशासाली इंग्लंडने फ्रान्सच्या महत्वाकांक्षेला विरोध करून युरोपातील राजकीय समतोलपणा कायम ठेविला. यावेळेस जरी तिसरा युद्धयुग पुढे आला नसता तर सर्व पश्चिमयुरोप १८ व्या शतकाच्या महत्वाकांक्षेला बळी पडला असता. स्पेनच्या गादीविषयी झालेल्या युद्धात पुढ्यमनने निरनिराळ्या राजांशी दोस्ती करून फ्रान्सची सत्ता हाणून पाडली. इ. स. १७१३ यावर्षी यूट्रेकच्या तहाने हे युद्ध संपले. यूट्रेकचा तह ही युरोपच्या इतिहासातील एक मोठी महत्वाची गोष्ट आहे. या तहाने इंग्लंडला गिब्राल्टर हे भूमध्यसमुद्राचे एक नाके व मिनीरका हे बेट मिळून दक्षिण अमेरिकेत व्यापाराचे हक्क मिळाले. ते आता आरमारी राष्ट्र वनून समुद्रावर बवंड स्वाम्यपण्याच्या कामाला लागले. ऑस्ट्रियाला वॅलजम व इटाली हे प्रदेश मिळाले, फ्रान्स बराच दुर्बल झाला. यूट्रेकच्या तहानंतर (इ. स. १७१३) अठराव्या शतकास आरंभ होतो. येथे हे लक्षात ठेविले पाहिजे की कोणत्याही देशाच्या इतिहासाची विभागणी शतकाप्रमाणे केली असता सोडवत चढावार्थी नाही. तर ज्यावेळेस एक प्रकल्पना करण्याचा व संस्थांचा न्हास होऊन नवीन करण्या व संस्था दृग्गोचर होतात त्या वेळेस नव्या शतकाचा अर्थवा युगाचा आरंभ झाला असे म्हणावयास हरकत नाही. या दृष्टीने पाहिले असता इ. स. १७१३ हे १८ व्या शतकाचे पहिले वर्ष होय. १८ व्या शतकात युरोपातील राज्ये अतिशय स्वायत्ती बनली, त्यांची नीतिमत्ता भ्रष्ट झाली. मोटमोटी ध्येये त्यांच्या दृष्टिपातून नाहीशी झाली. गस्टावस्, अँडोल्फस, जॉन सोबेस्की यासारखे पुरुष १८ व्या शतकाने विरळाच दृष्टीस पडतात. त्याचप्रमाणे धाता भ्रष्ट रेविल्शन मारुत्या पारमार्थिक चळवळी बंद पडून विशिष्ट राष्ट्रांचे द्विवा

विशिष्ट वर्गाचा स्वार्थ साधण्याकरिता धडपड सुरू झाली. पूर्वी सांगितलेच आहे की १७ व्या शतकात युरोपच्या राजकारणाने राजकीय समतोलपणा या तत्वाचा उद्भव होऊन त्याचे महत्त्व अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत होते. परंतु अठराव्या शतकात या तत्वाचा विपर्यास केला गेला. १८ वा लुई व दुसरा फिलिप यांनी युरोपच्या स्वतंत्रतेवर बाला घातला असता ज्या तत्वाच्या बळावर युरोपातील राष्ट्रे एक होऊन त्यांनी लुई व फिलिप यांना पराभव केला त्याच तत्वाच्या नावाखाली आता प्रबल राने लहान लहान राष्ट्रांची स्वतंत्रता हिरावून त्याच्या प्रदेशांनी राजकीयसंपन्न विभागणी करू लागले व बळी तो वान पिळी हे तत्त्व आता प्रबल झाले.

परंतु अठराव्या शतकातील घडामोडींचा इतिहास देण्यापूर्वी १८ व्या शतकाच्या आरंभी युरोपात जी नवीनच राष्ट्रे उदयास आली त्या विपर्यायी धोंडी माहिती देणे जरूर आहे; कारण त्यांनी अठराव्या शतकातील राजकारणात बराच महत्वाचा भाग घेतला असल्यामुळे ह्या शतकातील इतिहास समजण्यास त्यांच्या माहितीचा उपयोग बराच होईल ही दोन राष्ट्रे म्हणजे रशिया व प्रशिया ही होते त्यांपैकी रशियाकडे आपण प्रथम वळू.

रशियाचा अन्त्युदय.—जेथे आज आपण रशियाचे राज्य पाहता आहो तेथे १५ व्या शतकापूर्वी लहान लहान स्वतंत्र संस्थाने होती. ती लहान संस्थाने नाहीशी करून मस्कोव्होचे राज्य स्थापण्याचे श्रेय इव्हान-थी ग्रेट याकडे आहे. त्याचा मुलगा बैसील, व बैसीलचा मुलगा चवथा इव्हान व नातु इव्हान पी टेरिबल यांनी शारशाही स्वतंत्र करून तीची सत्ता पुष्कळ वाढवली. रशियाचा खरा अन्त्युदय पीटर धी ग्रेट याच्या कारकीर्दीपासून सुरू होतो. पीटरने रशियाच्या अंतर्चर्वस्थेत फेरफार करून परराष्ट्रीय धोरण बदलले. त्याने रशियाच्या इतिहासाला एक निराळीच वळण देऊन रशियाच्या मुद्यालेल्या प्रमुख राष्ट्रांच्या पक्षांत आणून बसविले. पीटरने सुत्यत पुढे दिलेल्या सुधारणा केल्या.

[१] रशिया एक मोठे आरमारी राष्ट्र व्हावे अशी पीटरची महत्वाकांक्षा होती. त्याप्रमाणे त्याने एक मोठे आरमारी बांधवून त्याच्या मदतीने तुर्कीचा पराभव केला व त्यांच्यापासून यशोन्ही मिळून घेतले. यामुळे त्याची सत्ता श्वेतसमुद्रावर प्रस्थापित झाली परंतु श्वेतसमुद्र हा लहान असल्यामुळे केवळ तेथे सत्ता प्रस्थापित करून पीटरला समाधान झाले नाही. त्याला बाल्टीक समुद्रावर बर्वेत्त्व स्थापित करावयाचे होते. परंतु बाल्टीक समुद्राच्या जवळील प्रदेश हा स्वीडनच्या ताब्यात होता. तथापि लवकरच त्याचा मनोदय सिद्ध होण्याची चिन्हे दिसू लागली. कारण पोलंड व स्वीडन यांमध्ये वैर उद्भवून स्वीडनच्या विरुद्ध पोलंडचा राजा ऑगस्टस याने पीटरची मदत

मागितली. त्याप्रमाणे स्वीडनबरोबर पोलंड व रशिया यांचे २० वर्षे युद्ध चालून शेवटी स्वीडनचा पराभव झाला. या युद्धाने पीटरला इनाग्रिया, कारेलिया, लिन्हेनिया, एस्थोनिया, व फिनलंडचा काही भाग इतके प्रदेश मिळाले येथे-प्रमाणे त्याची मत्ता वाटका ममुद्राच्या विमान्यावर प्रस्थापित होऊन त्याम आपल आरमार वाढविण्याचा इच्छा पूर्ण करून घेता आली व आता पूर्वे युरोपात रशिया हे एक प्रमुख आरमारी राष्ट्र झाले. याशिवाय रशियाच्या राज्याचा विस्तारहि फार मोठा झाला.

(२) रशियाला सुधारलेल्या राष्ट्रांच्या पक्षांत आणायचाचे हेच एक स्पेय पीटरच्या मनात नेहमी वास्तव्य करीत होते त्यासाठी रशियाला आरमारी राष्ट्र बनवून त्याने रशियाचे राज्य वाढविले. आता त्याने आपले लक्ष रशियाच्या अंतर्ब्यवस्थेकडे लाविले

पश्चिमयूरोपात प्रवास करून तेथील सत्त्याचा त्याने चांगलाच अभ्यास केला होता. आपले राष्ट्र पुढे यावयाचे अस-वास त्याने सवे बाबतीत पश्चिम युरोपचे अनुकरण केले पाहिजे असे त्याचे ठाम मत झाले होते. आपल्या सर्व परंपरा सोडून त्याने रशियाला युरोपीय बनविण्याचा प्रयत्न केला हा त्याचा प्रयत्न किंमत योग्य होता व त्याने रशियाला खरोखर त्रिती फायदा झाला हा प्रथम बादप्रस्त अभूत इतिहासकाराचहि या विषयावर टिप मत झाले नाही. पीटरच्या या प्रयत्नाला फार विरोध झाला पीटरला सर्व लोकांच्या मन प्रवृत्ती बदलणे शक्य नव्हते त्याने उशी काही सुधारणा के-या त्या फक्त औपचारिक होते. त्याने जुन्या सरदाराचा वर्ग मोडून नव्या पद्धतीवर पांज उभारली राज्यकारभाराच्या सर्व ग्रांथात युरोपियन तऱ्हेवर सुधारणा करून परराष्ट्रीय लोक माटमोटया हुषावर नेमले. भोजन पद्धति पोचान वगैरे लहान महान बाबतीत सुद्धा पाश्चिमा-चंच अनुकरण झाले पाहिजे या हेतूने त्याने नवे कायदे केले थोडक्याच वर्षात रशियाचे स्वरूप बदलून निदान रशिया दिसण्यात तरी पाश्चिम राष्ट्र बनला पीटरने केलेल्या सुधारणामुळे रशियावर कायच अशी युरोपीय टप्पा उमटला यात शका नाही तरी एज्दम काण-त्याहि राष्ट्रांचे असे परिवर्तन होणे शक्य आहे की नाही, हा मोठा प्रश्न आहे रशियात अजून पुराणमताभिमांनी पक्ष प्रचल होता पीटरने केलेल्या सुधारणा व त्याने उचललेले परराष्ट्रीय धोरण यांचा रशियावर काढाई परिणाम झाला असो, इतके गंरे की त्याचा परिणाम युरोपच्या इतिहासा-वर फार झाला आता यापुढे रशियाने पश्चिम युरोपच्या राज-कारणात वेळेवेळी पुढाकार घेतला पश्चिम युरोपच्या राजकारणात आता रशियाला यगडून चालेनास झाले

प्रशियाचा अभ्युदय — ज्या सत्थानाने विभागलेल्या जर्मन राष्ट्रांना एक करून होली रोमन साम्राज्याच्या जागेवर

एर भले मोठे साम्राज्य निर्माण केले त्या प्रशिया सत्थानान्या उदयाचा इतिहास मोठा मनोज्ञ आहे.

प्रशिया सत्थानाच्या उदयाचा विचार करण्याबरोबर तान गोष्टा डोब्यासमोर येतात. (१) प्रशियाचा उची (२) प्रेंडेनवर्ग संस्थान व (३) होहेनझोलर्न राजघराणे. प्रथम हे लक्षात ठेविले पाहिजे की, प्रशियाचा उचा हा त्यावेळेस जर्मन सा-म्राज्यात मोडत नसे प्रेंडेनवर्गचे संस्थान हा जर्मन साम्राज्या-तला भाग असून हेच संस्थान प्रशिया सत्थानाच्या शक्तीचे फेंद होते त्याला पुढे प्रशियाचा उची जोडली जाऊन त्याचे परिवर्तन होण्याच्या प्रशिया सत्थानात झाले होहेनझोलर्न घराणे प्रेंडेनवर्गवर इ म १४११ पासून राज्य करावयास लागले तेव्हापासून प्रेंडेनवर्गच्या सत्थानात सुधारणा होण्यास मुरघात झाला

होहेनझोलर्न घराण्यातला राजे ज्यावेळेस प्रेंडेनवर्गवर राज्य करत लागले त्यावेळेस त संस्थान फार लहान होते. राज्यात अतिशय अस्वस्थता माजून राजसत्ता फौजीहि मानाना अशी स्थिति आली होता याशिवाय साम्राज्य शक्ति-हीन झाल्यामुळे त्याचा सत्थानिकावर हाव राहिल मगहा यामुळे शेजारचे सत्थानिक प्रेंडेनवर्गच्या सत्थानात लडा-लूट करीत ही अराजक स्थिति मट करून प्रेंडेनवर्गचे संस्थान स्वतंत्र व प्रचल करण्याचे काम आरम्भीच्या राजे लोकांनी केले सत्ताबव्या जतनाच्या आरम्भी आपणान प्रेंडेनवर्गचे संस्थान मोठ व साधारण शक्तिमान दिसते त्यास काही प्रदेश विशाह्वयधामुळेही प्राप्त झाले होते त्याबरोबर पोपचे माप्रदायक बचस्व जाऊन तेथील सत्थानिक हाच माप्रदायक बाबतीत मुरग माला प्रचल सरदाराचा वर्ग नट होऊन राजसत्तेला विरोध करणाऱ्या सर्व सत्त्या अवन्तीच्या मार्गास लागल्या होत्या भेट इलेक्टर गादीवर आला त्यावेळेस प्रेंडेनवर्गचा घर दिल्याप्रमाणे स्थिती होती आतापर्यंत प्रेंडेनवर्गने जर्मनांच्या किंवा युरोपच्या राजकार-णात भाग घेतला नव्हता यापुढे त युरोपमध्ये एक बलिष्ठ राष्ट्र म्हणून पुढे झाले प्रेट इलेक्टरने पुढाळप्रमाण सुधारणा केल्या.

(१) प्रेट इलेक्टरने मैन्य सुधारणेकडे फार लक्ष दिले उत्तम शिक्षा व उत्तम अधिपती नेमून लष्करा इगुणाने त्याने आपले सैन्य थोडक्याच दिवसात युरोपातला कोणत्याहि राजाच्या मैन्यापेक्षावर टिकाव धराल असे केले

(२) या कामाकरिता त्याला इच्छा फार म्हर लागे म्हणून त्याने जमाबंदी खात्यात सुधारणा करून तेथील घोटाला नाहोसा केला

(३) प्रेंडेनवर्ग संस्थाव आता विस्ताराने वरचे वाटल. सत्थानताळ निरानराज्या प्रदेशात एकसूत्रीपणा नसून ते अठरा प्रांताचे कडबळे होते प्रत्येक प्रांताच्या निरनिराळ्या स्वतंत्र सत्त्या असून तेथील लोक त्या सत्त्या कायम ठेवण्या-करिता फार प्रयत्न करत यामुळे एकट्या राज्य होणे जवळ जवळ अशक्य होते. परंतु त्यावेळेस जर्मनांची

अशी स्थिति होती की, जिथे तिकडे अरबस्थिता माझून प्रचलत राबे शक्तिहीन राजाना पदच्युत करून त्यांचे राज्य हिरावून घेत. या अशा परिस्थितीत प्रचलत असलेली राजसत्ता हा एकच रक्षणवाचा उपाय होता. म्हणून ग्रेट इंग्लंडमध्ये सर्व लोक-मंत्र्यांचा नाश करून एकसत्तात्मक राजसत्ता स्थापन केली. याशिवाय त्यांनी व्यापार व शिक्षण यासहि उत्तेजन दिले. उत्तम सेना, सुबलक पैसा, व प्रचलत राजपुरुष या तीन साधनांनी युक्त होत्यातें होलेनडोलने घराणे युरोपच्या पठारवर जेव्हावयास पुढे आले स्पेनच्या गादीविषयी झालेल्या लढाईत फ्रेंडनेमूरच्या सैन्याची उपयुक्तता युरोपातील राजेलेकीनां चढून आली.

याप्रमाणे या कालापासून युरोपच्या राजकारणात राशिया व प्रशिया अशा दोन मंत्र्यानाचा प्रवेश झाला. व येथून पुढे युरोपात महावाण्या घडामोडी घडून आल्या त्यांचा विचार पुढे एसा स्वतंत्र प्रकरणात केला आहे.

प्रकरण २१ वे.

मुसुलमानांची हिंदुस्थानावर सत्ता.

अलेक्झांडर ही ग्रेटच्या अधिकाऱ्यांनी हिंदुस्थानच्या परिस्थितीचे जे वर्णन केले आहे तेच वर्णन पुढे दोन हजार वर्षांनंतरच्या हिंदुस्थानच्या परिस्थितीलाहि युरोवर लागू पडत हे पाहून अर्वाचीन काळच्या परकी लेखकांना मोठे आश्चर्य वाटतें. लोकांची नाजूक व सडपातळ शारीरयति, त्यांचा बाळगळ्या वर्ण, त्यांचे काळे केंन, त्यांची कापसाची वस्त्रे, त्यांचा शाकाहार, त्यांची लढाईशक्ति हत्ती तयार करण्याची पद्धति, त्यांच्यातील अनेक जातिभेद, त्यांच्यातील जातीजातीतील मिथ विवाहास बंदी, त्यांच्यातील पुरोहितवर्गाचे ब्राह्मण हे नांव, त्यांच्यातील विश्र्वानी पंथाच्या चित्तवर स्वतःस जाळून घेण्याची पद्धति, वेगवेगळे शौरभन यान लिहून ठेवलेल्या प्राचीन हिंदू लोकाविषयीच्या सरी गोष्टी अर्वाचीन काळातील हिंदू लोकांवादि अगदी ततोतंत लागू पडतात.

अलेक्झांडरचा हिंदुस्थानात पंगवप्राताच्या अलीकडे आत पारमा शिरकाव झाला नाहीं. अलेक्झांडरच्या स्वारीनंतर बऱ्याच शतकांनी मुसुलमानांच्या स्वाऱ्याची लाट हिंदुस्थानावर आली. मुसुलमानांनी इराण पादाक्रांत केल्यावर ते हिंदुस्थानाकडे बघले. या नव्या धर्माच्या लोकांच्या जोराच्या हल्ल्यांना तोंड देण्यास शात तत्वाची हिंदू लोक लागले तयार नव्हते. तरीहि विवेक ध्यानात ठेवण्या-मागरी मोठ ही आहे की, पुराणी धर्माचे भूषण हिंदुस्थानात जरी पार मोठ्या प्रमाणात पसरले तरी जित हिंदू व जेत मुसुलमान यांचे मंत्रिभण कधीहि झाले नाहीं—जुना हिंदू धर्म व नवा मुसुलमान धर्मदाय यांचे संबंधावरण

होऊं शकले नाहीं. मुसुलमानांनी जे जे इतर देश जिंकले त्यातील बहुतेक प्रत्येक इक्षम त्यांनी आपल्या संप्रदायात आणून घेतले. पण उलटपक्षी हिंदुस्थानात अनेक ठिकाणी त्यांची राखे होवो व अनेक वेपे राजसत्ता त्यांच्या हाती होती तरी सर्व हिंदूलोकांसदेच्या एक पंचमाशाहून अधिक मुसुलमानांची संख्या पूर्वी कधी नव्हती व आताहि नाहीं.

हिंदुस्थानात चौद संप्रदायाचा नायनाट होऊन पुन्हा हिंदुधर्माचा सर्वत्र पंगडा वसत होता, त्याच काळात अरबस्तानात एक नवा संप्रदाय स्थापन होत होता. त्यानंतर लवकरच या नव्या संप्रदायाचे तागतवान अनुयायी संप्रदायप्रसाराच्या नावाखाली हिंदुस्थानात शिरून हिमा-लयापासून बऱ्याचमारीपर्यंत, व अरबी समुद्रापासून बंगालच्या उपसागरापर्यंत घुडगूस घालू लागले या नव्या मुसुलमाना संप्रदायाचा सस्थापक महमद पैगंबर हा इ स ६३२ मध्ये मदिना येथे मरण पावला, व त्यानंतर यत्तीस वर्षांनाच म्हणजे इ स ६६४ मध्ये मुसुलमानांची हिंदुस्थानावर पहिली स्वारी झाली. या स्वारीत पंगवमध्ये काहीं नासबुस व लुटलुट करून अरब मुसुलमान परत गेले. त्यानंतर इ स. ७११त दमस्कसच्या खलीफाचा सेनापति महमद कासीम याने अरब सैन्यानिशी हिंदुस्थानावर स्वारी करून सिंध प्रांत जिंकून घेतला. मुसुलमानांच्या भूयस्थानी पडलेला हा पहिला प्रांत होय. याच वर्षी तिकडे स्पेनमध्ये बॉथ लोकांचा शेवटचा राजा रॉडरिक पराभव पावून तो सर्व देश सारासन लोकांनी (तुर्का) मुसुलमानांनी जिंकला. पण इकडे हिंदुस्थानात रजपूत लोकांच्या शौर्यामुळे व ब्राह्मण जातीच्या धर्मनिष्ठतेमुळे मुसुलमानांना अर्ब-कर अवघड्या आला. तथा प्रकारचा अवघड्या करणारे लोक पश्चिम युरोपमधील देशात नव्हते, यांमुळे युरोप पादाक्रांत करण्याचे काम मुसुलमानांना बरेच सोपे गेले उलट हिंदुस्थानात इ. स. ७५० मध्ये हिंदूंनी जुलमी मुसुलमानां सत्ते-विरोध बंड करून मुसुलमानांना स्वदेशातून वार हावून लाविले, व त्यानंतर अडीचशे वर्षे हिंदुस्थानाचा मुसुलमाना-पासून विलकूल त्रास झाला नाहीं.

हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्यसंरक्षण—परकीयांच्या हल्ल्याचा प्रतिकार हिंदू लोकांनी अनेक वेळा केलेला आहे. अलेक्झांडर लर्क शिखर बादशहाच्या वेळेपासून परकीयांचे हल्ले हिंदुस्थानावर होऊं लागले. त्यापूर्वीच्या हल्ल्याची ऐतिहासिक माहिती नाहीं. खरे म्हणजे म्हणजे हिंदुस्थानास संपूर्ण स्वतंत्रता जर कधी आली असेल, तर ती शिखर बादशहा येण्याच्या पूर्वी असेल. शिखर बादशहा वेळेपासून ग्रीक, गिथियन, दक, हूण व पुढे अरब, तुर्क, मोगल आणि मराठ्यांचा पाथात्य क्रिस्ताई इत्यादि अनेक परकीय लोकांचे हल्ले आज दोन अडीच हजार वर्षे हिंदुस्थानावर येत आहूत, आण त्या मर्वाचा धोखावटु धंय्येन येथे रियाव झाला आहे, तथापि त्यांचा प्रतिकार

रहि वेळोवेळी येथील लोकांकडून घालेला आहे, हे सहसा कोणाच्या लक्षात येत नाही. 'शिवदूर पदशहाच्या स्वारी-
नंतर शहापुद्दीन घोरान्या स्वारीपर्यंत जी पधराणे वषे
गेली, तेवढ्या काळात त्या देशावर परक्याच्या स्वाऱ्या
एकामागून एक यत होत्या, आणि तितक्यास यथेच लोक
मागे हटवून स्वतःची सत्ता स्थापन करीत होते अगान्या
इतिहासात इतके प्रचंड झगडे सापडणं कठिण शिकंदर
यादशहाचे वास्तव्य येथे झालेच नाही त्याचे काही लाख
मागे राहिले, त्यास चंद्रगुप्ताने घालवून दिले पुढे शहर
वर्षांनी वायव्येकडील येथील या देशातून प्राफ लोकांनी
पुन हिंदुस्थानावर स्वारी केली त्यावेळी मगध देशचा
राजा पुष्यमित्र व त्याचे सेनापती ह्यांनी इ स पू १७०-
च्या सुमारास त्या यंत्रणास बाहेर घालवून दिले यवना
नंतर शक आले त्यांनी तक्षशिला व मथुरा येथे सुमारे
शहर वषे राज्य केले. त्यांचा पाडाव इ स पूर्वी ५००च्या
सुमारास उज्जैनच्या विक्रमादित्याने केला. नंतर पश्चिम
कडून शकांची दुसरी एक टाळी आली त्यांचा राजा नह-
पान याचा गौतमीपुत्र पुलुमायि शतकर्णी याने इ स
१२६ त पराभव केला त्यानंतर यूपची नावाचे लोक
हिंदुस्थानावर आले त्यांचे राजे कनिष्क, हुविष्क व यासु
देव यांनी शहर वषेपावेतो पंजाब व सर्भीवातच्या प्रदेशा
वर राज्य केले त्यांचा पाडाव सुमवेशा प्रथम राजा समुद्र
गुप्त याने चवथ्या शतकात केला पाचव्या शतकांत खेत
हून लोक हिंदुस्थानावर चालून आले त्यांचा पुढे राजा
मिहिरगुल यास सहाव्या शतकात यशोधर्म राजाने जिंकले
ती सहाव्या शतकात पुनरपि हून लोक हिंदुस्थानात आले
त्यास कनोजच्या श्रीहर्षाने कायमचे हारून राविले त्या
नंतर सुमारे तीनशे वर्षेपावेतो हिंदुस्थानावर परचण आले
नाही पुढे मलकान व गझनीचा महमूद चालून आले
त्यापुढे हिंदु लोक हार पावले, तथापि त्यांनी स्वराज्य
घातविले नाही आणिही दोनशे वर्षे गेद्यावर महमूद
घोरी हिंदुस्थानावर आला त्यानला अडविणारा देवचड्या
शर वीर पद्मीराज होय परंतु त्या नामग्यात पृथ्वी
राजाचा पाडाव होऊन बाराव्या शतकाच्या आरंभी हिंदु
स्थानावर परराज्य स्थापन झाले साराश, बागाच्या शत-
काच्या अखेरीस पृथ्वीराजाचा पाडाव झाला. तोपावेतो
हिंदुस्थानात आर्यांचे स्वतंत्र राज्य कायम होतें तेराव्या
शतकापासून मात्र हा देश परचक्राखाली गेला ते परचक्र
मुसलमानांचे होय

मुसलमानांतील सत्तच्या जातींचे मान्यशास्त्रीय
स्वरूप—मुसलमाना संप्रदायात अष्ट प्रताप्या अरबी
लोकांचा व तर व मध्य आशियातील तुर्क, मोगल, तातार
वगैरे धनगरी पेशाच्या लोकांचा प्रवेश होत गेतामुळे मुसु
लमान लोकांत अनेक वंशांचे मिश्रण झालेले आहे. व त्या
वंशांचे स्वभावभेद पुढे त्यांच्या कर्तृत्वात उतरलेले दिस-

तात तुर्क, मोगल व तातार लोकांनी मुसलमाना संप्रदाय
स्वीकारून अनेक पराक्रम गाजविले, पण त्यांच्याकडून
अगान्या सत्कृतीत फारशी भर पडली नाही याच तुर्क-
मोगलांचा हिंदुस्थानच्या इतिहासाशी विशेष संबंध आहे हे
लोक मूल मध्यआशियात राहणारे मध्यआशियासड म्हणजे
सर्व बाजूनी प्रचंड पर्वतांनी वर उचलून धरिल्यासारखा
मेजाच्या आडूतीचा एक विस्तृत प्रदेश आहे मानवी उत्प-
त्तांचे मूळ ठिकाण येथेच असावे असे कित्येक म्हणतात
पृथ्वीवरील आजपर्यंतच्या प्रचंड घडामोडी या प्रदेशातील
लोकांनी केलेल्या आहेत आर्य, सिंधियन, हूण, यवन,
शक, तुर्क, तातार वगैरे अनेक जातींचे लोक मूल येथून
बाहेर पसरले, आणि त्यांनी दक्षिणेस व पश्चिमेस अनेक
भराया मारल्या पृथ्वीवरील मानव जातीचे जे तीन वंश
समजतात त्यांपैकी गौरवर्णा सेमाइट वंशात बाबिलांनी,
असुरी, अरेमियन व अरबी हे लोक मोडतात, आणि तुर्क,
मोगल, तातार वगैरे मध्यआशियातील धनगरी पेशाचे लोक
पीतवर्णा वंशात मोडतात तुर्क, तातार, मोगल, माचू या
सर्वांस सिंधियन अशीही सज्ञा आहे मध्यआशियाच्या
पश्चिम भागी बुखारा शहराचे आसपास ज रहात, ते तुर्क
होत, उत्तरभागी सैयरीयात रहात ते तातार, आणि पूव
भागी रहात ते मोगल होत मोगल व माचू हे बहुतेक
एकच या सर्व लोकांची वंशजात एक ठिकाणी स्थायिक
गडण्याची नव्हती आपले गुरांचे कळप व तक्षूबरोबर
येऊन ते मनास वाटेत तिकडे मटकत जात त्यांपैकी
मोगल हे विशेष दूर व धाड असत. मुसलमाना संप्रदाय
स्वीकारण्यापूर्वी हे सर्व लोक बुद्धधर्मी असून तिबेटच्या
छानाच अनुयायी होते. इराणच्या प्राचीन राजास या सर्व
टोळ्यांचा नेहमी अजर करीत असत. तुर्क व मोगल हे
गुराणी म्हणजे गुराणात अधवा इराणच्या उत्तरेकडाल व
सेवरीयाच्या दक्षिणेकडील प्रदेशात—ज्यास हर्फी तुर्कस्तान
म्हणतात—त्यात राहणारे लोक होत त्यांपैकी मोगलांचे
मूल ठिकाण मोगोलिया स्वभावाने व शरहतीने मोगल व
तुर्क जवळजवळ सारखेच दोघेहि मूळचे रानटी व भन-
गरी पेशाचे मोगलांच्या शरीररचनेत थोडे चिनी मिश्रण
होत, पण अलीकडच्या घडामोडीत मोगलांचे मूळचे स्वरूप
पार बदलून गेले आहे दोन्हाचा मूळचा स्वभाव क्रूर, निष्प-
सक, परहिताविषयी निष्ठुर व मानवी सत्कृतीला विरोधी
असा होता

मोगल—मोगल मूळ चिनी वळणाचे होते म्हणजे
त्यांचा रम पिगड, कपोलार्थी उच, नाक पसरद, डोळे
छद व लांबोळे, तोंडे मोठे होती नंतर तुर्कांच्या सहवा
साचे स्थाप्यात मिश्रण झाले आणि सरशेवर्गी ते इराणी
वळणावर गले त्याच वेढ्यावर राहली येऊन तो सुंदर
व पुष्पीर बनला देवटी हिंदुस्थानात शीर लोहमय,
वेहेरे विस्तवासारखे, मान आण्ड, कातडी राड, गाल सुर

कुतलेले, नाकपुऱ्या केगाळ व रूद, तोंडे अजगरासारखा व अंगाला भयंकर दुर्गंध अशा तऱ्हेचे स्वरूप त्यांना प्राप्त झाले सर्व तातार लोकांपैकी मागलान जारत कुवत होवो विशाळ पीना तयार करून राज्य पादाभात करणे, तेथील लोकांची वसूल करून त्यांचे सर्वस्वापहरण करणे व सब मुलूख उज्वलून वरून टाकणे असा सामान्यतः त्यांचा क्रम असे वैजयंतज्ञान हा अशाच प्रकारचा एक तुषाना राक्षस होता. हिंदुस्थानात आयावर इमारतीचे बांधकाम, रस्ते, कालवे वगैरे सार्वजनिक लोचिहिताची काम त्याच हातून झाली, पण तीं तेथील सत्सर्गन व परिस्थितीच्या प्रभावामुळे झाली, स्वयस्फूर्तीने नव्हे. मोंगल मूलचे अज्ञाना पण स्वभावाचे चौकम होते, ते उदाम व गर्वित असत परांतील मंत्र भयस्वया बादशाहर व वाहेरची मंत्र हज्जी काम निंकारावर ते सोंपवात युद्ध व शिकार हीं दान कामे मान स्वतः करीत खाण्यापिण्याची खेन म्हणजे खाण्या मुत्ताचा कडस ते साना प्रकारचीं मद्ये प्राशन करीत ते स्वभावाचे मोकळे, परंतु ससर्वा व रागीट आणि अत शरणाच फार कडीर होते त्याच्या छिया व्यवास्थेत व शुद्धाचरणी असत. त्याच्यात ध्येभचारा हा अत्यंत निय मुन्हा समजला जात असे त्याला वैजयंतज्ञानाने मरणाचा शिक्षा ठरविला होती

मोंगलच्या जुन्या मूल धर्माचे आर्यधर्माशी साम्य होत पंचमहाभूतास ते आपल्या अश्वाचा अवशेष अपेक्ष करीत प्रत्येक घरात मूर्ति अस, तिचा ते मनोभावाचे पूजा करात प्राज्ञागामारी खाण्यात पुरोहित होते, ते ज्योतिष पढात शत्रुन सामत व ग्रहणे वर्तवान हिंदु याग्यप्रमाण त्याच्या तहि अगाला राख फासलेले माधु असत, ते आपऱ्या तपाऱ्या व पवित्राचराऱ्या बडावर पुक्क चमस्कार करून दाखवात ते अनेक देवाची पूजा करीत धर्त्रियाप्रमाणे त्यास सात आवडे त्याच्यात पडडा नसे मताचा चाल नशरी मेल्ल्या भावल्या वायसोशी दुसरा भाऊ लग्न करी

नंतर याच मोंगलापैकी त्रिपुक्क शुद्धधर्मी झाले किष्क दिस्ती झाले व किष्के सुमुलमान झाले पण या धर्मा-तरामुळे त्यांच्यातील मूळची धर्मेनेष्ट टामळत गेली सुमु-ल्मान झाल्यानंतरच्या त्यांच्या धर्मेनेष्ट अरब सुमुल्मा-नातील कडवपणा नव्हतः धर्मसंबंधात ते ससर्वा, टिले व परवाी असत. सुमुल्मानी गप्रदायाचे वरील पातळ आवरण धर्मोपान त्याच्या अन्तर्यामी थाय, बोद्ध, दिस्ती वगैरे धर्मेने मिश्रण दिम्न येत म्हणून वडे अरब सुमुल्मान व सौम्य हिंदु याच्या दरम्यानचा मोंगल हा एक निराळाच प्रकार आहे हिंदुस्थानातील मोंगल बादशाहा धर्माच्या बाबतीत मुळीच आपही नव्हते धर्मापदेश पर प्याम लागणारी जाजल्य धर्मप्रदा त्यांच्यात नव्हती, गुधा रणेचे शारोपण करण्यास त्यांच्याजवळ यीम नव्हते धर्म-स्वाकार करण्याऐवजी मोठी रूडणी दिली ही ते जिंकलेल्या

लोकसा सोडून देत. हा थोडासा त्याच्या अत्यंत लोभो स्वभावाचाहि परिणाम होय.

अरब.—अरब लोक मूळ मानव जातीच्या मौरवणी उर्फ वेंकेशियन वंशातले होते त्यांच्यात अनेक जाती होत्या हे अरबस्तानच्या वालुकामय ओसाड प्रदेशात धनगरी पक्षाने राहून अमृत युरोपात त्याम सारासेन 'म्हणजे' 'ओसाड प्रदेशातील सतति' या नावाने ओळखतात हे लोक मूळ मूर्तिपूजक होते नंतर ते ख्रिस्ती झाले व शेवटी महमद पैगवराचे वड अनुयायी बनले धर्माच्या अस्मलप-णासंबंधाने पाहिले तर अरब सर्व सुमुलमानात श्रेष्ठ होत महमदाच्या हाताखाली अरब लोकांचा अडाणीपणा व आळस नाहोसा होऊन त्यामध्य एक्य व उत्साह उत्पन्न झाला व अरबचे एक राष्ट्र झाले. अरब सुमुलमान हिंदुस्थानात फारसे थाले नाहीत, पण अरबस्तानातून चारहि दिशाकडे सुमुलमानी सप्रदायाचा प्रसार करीत व देश जिंकत ते गेले, व आपल्या पराक्रमानी जगाच्या इतिहासाचा ओष त्यानी सपूर्णपणे बदलून टाकला आशिया व आफ्रिका खंडातील पुक्कळये प्रदेश आणि स्पेन वगैरे दूरवे देशहि अरबानी जिंकले तथापि त्यांच्या स्वभावातील मूळचा आकुचितपणा व नंतरचा जातिद्वेष व अन्तेवेमनये व सुमुलमानी कड-वेवणा अखेरपर्यंत कायम होता व त्यामुळे पुढे त्यानी भर-भराट एकदम खुरळा तथापि जगाच्या संस्कृतीत अरबानी मोटीच भर घातला आहे त्यानी आपल्या सत्तेच्या सुमारे आठवें वर्षाच्या काळात (६३२-१४०९) प्राचीन काळा-च्या प्राच्य सुधारणेत जेवढे हाणून चालले होते ते सर्व ग्रहण करून, व त्यात स्वतःची पुष्कळ भर घालून, त्यानी ती भाग दिस्ती युरोपास दिला यगदादच्या आत्मासी खलीफाच्या कालताळ चाला सुमुलमानाच 'सुवर्णयुग' म्हणतात त्या पहिल्या दोडशे वर्षात त्याच्यात अनेक घोर व वर्ते पुरप निपत्रले व त्यानी अनेक गहन विषयात आपले नाव अत्र-राम करून ठेविले आहे. शास्त्र, तत्त्वज्ञान, बाध्य इत्यादि विषयात अरब विद्वानानी खलफाच्या पदवी राहून अला-किक कीर्ति मिळविली व मोठमोठे उद्योग केले त्यामपुढे तत्कालीन दिस्ती राष्ट्र अत्यंत होनावरुष व रामटो दिसतात गिवन म्हणतो, 'सुमुल्मानाच्या पहिल्या शहर दोनर्षी वर्षात ऐश्वर्याने व सत्तेने खलीफाची बरोबरी करणारे दुसरे राजे पुष्कींवर नव्हते या अरबी खलीफानी मशिदी, विद्यालये, दवाखाने, धर्मशाळा रस्ते, पूल, कालवे इत्यादि लोकोपयोगी कामे देखील व सर्व प्रकारच्या विद्याकलास उत्तम आश्रय दिला सश्रुत, खाल्जा, झीक, वगैरे भाषातून उत्तमोत्तम ग्रंथ मिळवून त्याची अरबी भाषेत भाषान्ते करविली, गणित, भूगोल, गणोल, ज्योतिष, वैद्यक, वनस्पतिशास्त्र, प्राणिशास्त्र, इत्यादि विषयातील त्या वेळच्या अरब विद्वानाचे उद्योग अथापभाविते गर्वज मान्य होत आहेत. युरोपच्या अर्वाचान प्रगतीस याच अरब विद्वानाचे उद्योग बंधुताशी

कारण झाले आहेत. अरवांनी स्वतः निमोण केलेला विषय अणने मुसुलमानां कायदा हा होय. युरोपीय कायदेप्रमाणित रोमन-कायद्याच्या खालोखाल अरबी कायद्यास मान देतात मात्र-यांतहि त्यांनी फार कागले काम केले. कादंबरीचे रचनाचा-तुये त्यांनी दराणी लोकांपासून घेतले. त्याच्या 'आरबियन नाइट्स' या पुस्तकाने एकंदर एथीवरील अमोल व अज-रामर प्रभात मोटीच भर घातली आहे

हिंदुस्थानचे पुष्कळ लोक बगदाद येथे जाऊन राहात असत. चरक व सुश्रुत या दोन आयुर्वेदक ग्रंथांचे तजुमे अरबी भाषेत दोघा ब्राह्मणांनी केलेले आहेत. आरवांनी महत्प्रयास करून मिळविलेले ज्ञानभांडार पुढे तुर्कांनी पुढील मिळविले. तुर्कांनी पुस्तक संग्रह जाळले, शास्त्रीय हत्यारे मोडून टाकली आणि विज्ञानाचा शिरच्छेद केला, त्यामुळे अरब सुधारणा लयास गेली.

हिंदुस्थानावर मुसुलमानांच्या पहिल्या स्वाभ्या.— प्राचीनकाळापासून हिंदुस्थानाशी अरब लोकांचा व्यापार चालू होता. इ. स. ६३० मध्ये खलीफ उमरच्या वेळेस अरबांची एक छोळी ठाणे येथे आली होती. पुढे इ. स. ६६४ त मद्दुलच नामक मुसुलमान सरदार काही कॅथेनिसी सुलतान पावेतो येऊन परत गेला. आठव्या शतकाच्या अंतीही बरीद खलीफ बगदाद येथे अरबी खिलाफतीवर असता, निध प्रताप्तीला काही भागावर दाहिर नावाचा रजपूत राजा राज्य करात होता. बकर निधवणखळ आरोड म्हणून तहूर होते, ती दाहिरची राजधानी. त्या दाहिर-राजाची प्रथम मुसुलमानांचा संघ लागला. सिंधप्रतात देवल नामक बरीर मुसुलमानांचे एक हजर खोज रजपु-तानी पकडून ठेविले. मुसुलमानांनी ते दाहिर राजापासून परत मागितले. परंतु देवलवर दाहिरच्या ताब्यात नसल्या मुळे ती मागणी त्यास कबूल करता येईना. त्याची ती सवय न ऐकता लाजवर खलीफ बरीदच्या सरदार महेमद कासीम याने फौजेसह स्वारी केली. त्या लढाईत दाहिर समरागणी पडला व कासीमने लोकांजवळून खंडणी वसूल केली याब-द्दल खोज सतराव्या प्रकरणात आलाच आहे.

दाहिर राजाच्या दोन मुली होत्या. त्याच वंशवाच करून कासीमने खलीफ बरीद यास नजर पाडविल्या. त्यांनी कासीमचा सूड घेण्याची विलक्षण युक्ति केली. बरीद मुली-वर खलीफाची भर्मा बगली तेव्हा एक प्रसंगी दोनबाणीने ती मुलगी खलीफास म्हणाली, 'भजवर कासीमने बलात्कार केला असल्यामुळे मी भ्रष्ट राहिले' कासीमचे हे दुष्टत्व ऐकताच खलीफास अत्यंत संताप येऊन त्याने कासीमला ठार मारविले. त्याचे प्रेय पाहून मुलीस फार आनंद झाला; व ती म्हणाली, 'माझ्या भावाचा यात करणाऱ्या दुष्टाचा चांगला सूड घ्यात एवढ्याच साठी मी हा आरोप लाजवर आणला. मी भ्रष्ट नाही.' हे ऐकून व तिचे खोटे बर्तन पाहून खलीफाने तोंडहि ठार मारले. थधा रीतीने कासी-

मचा सूड व पातिव्रत्यसंरक्षण थधा दोनहि गोष्टी तिने माघल्या. सिंधप्रतातवरची ही स्वारी सन ७१९ च गुमराम शाही. पण पुढे तीस वर्षांच्या आत मुसुलमानां रजपूतांनी तेथून पार हारून लावले. नंतर दोनअडीचवे वर्षे मुसुल-मानांचा उपरस हिंदुस्थानास झाला नाही.

गिझनीचा महसूद.—अकराव्या शतकाच्या आरंभी मुसुलमानांनी हिंदुस्थान गिफण्यास गिझनीच्या महसूदाच्या नेतृत्वाखाली नेटाने आरंभ केला. महमूद हा तुर्की वंशा-तला असून त्याने गिझनी येथे स्वतंत्र राज्य स्थापले होते. या राज्यास कादिर या खलीफाने मान्यता दिली होती. रजपूत राजांनी महसूदाम निकराचा विरोध केला. महसूदाने १००१ ते १००६ च्या दरम्यान हिंदुस्था नावर एकंदर सत्ता स्थापना केल्या त्याने दर गुजराथेवर स्वारी करून सोमनाथाचे देवालय लुटले तथापि फक्त पंगवाप्रात मुसुलमानांच्या ताब्यात राहिला पुढे महसूदाच्या अनुयायी राजांनी गंगायमुना नद्याच्या काठचा प्रदेश जिंकला तेव्हा तेथील रजपूत राजघराणी राजपुतान्यातील डोंगराळ मुद्रात जाऊन राहिली. ती पुढे मोगलांच्या येव्हाहि पूर्णपणे जिंकली गेली नाहीत. अद्याप कित्येक घराणी तेथे राज्य करीत आहेत.

महसूदाच्या स्वाभ्याचे राजकीय व धार्मिक दोन्ही उद्देश होते तो खलीफतीचा प्रतिनिधि झणून संप्रदाय प्रचार व अरबसंस्कृतिप्रसार करण्यास हिंदुस्थानावर स्वारी करून आला. शिवाय हिंदुस्थानातील संपत्ति पाहून तर त्याचे डोळे दिवून गेले त्याने मथुरा नगरीच्या ऐश्वर्याचे पुरातल प्रमाणे वर्णन केले आहे, 'या आश्चर्य कारक शहरात एक हजारार इमारती आहेत व खारंपकी यंत्राच्या संगमरवरी दगडाच्या आहेत, त्याची किंमत किंथेक लाख दिनार होईल. माझ्या शिवायाना मूर्तिपूज-काच्या देवळात पाच सोन्याच्या मूर्ती सापडल्या. त्या मूर्तीचे डोळे माणिकाचे होते त्याची किंमत ५०,००० दिनार होती. याशिवाय शय्याच्या मूर्ती तर शंभर सापडल्या. ती एकेक मूर्ति एकेक उंट्याच्या आकाराची होती' याप्रमाणे महसूदाने अनेक शहरात मोठाली लूट मिळविली. घनारस शहरात स्वाने एक हजार देवळातल्या मूर्ती फोडल्या व एंदर लूट चार हजार उंट भरून नेली असे म्हणतात.

घोरी घराणे.—महसूदाच्या गजनिची घराण्याने ९९६ ते ११८६ पर्यंत गिझनी व लाहोर येथे राज्य केले. हे घराणे घोरीच्या महसूदाने बुडविले. त्याने हिंदुस्थान गिफण्या-करिता एका अगदी साध्या मार्गाचा अवलंब केला. नंतरच्या सर्व जेत्यानी व इमरानां मुद्धा याच मार्गाचा उपयोग केला. तो मार्ग हा र्वी, हिंदुस्थानातील अनेक राजांची जी भाडणे व युद्धे आपसात होत त्यामध्ये बहून त्यांच्या आपसतील बुरखीने त्यांना प्रथम हतयल करावयाचे व नंतर त्यांची राज्ये हतयत करावयाची. महमूद घोरीने दिली व कनोज

येथील राजाच्या आपसातील भाडणाला एका पक्षास प्रथम मदत करून नंतर त्याने दोन्ही राज्ये बळकावली, आणि नंतर बनारसपासून ग्वालेर व गुजराथपर्यंत मुलख जिंकून आपलें साम्राज्य स्थापल व दिली येथे राजधानी ठेविली.

गुलाम, खिलजा, तघलखघराणी.—महंमद घोरी-नंतर उतुबुद्दीन नावाच्या गुलाम सुभेदाराने दिल्लीचे राज्य बळकावले या गुलाम घराण्याने इ. स. १२०६ ते १२९० पर्यंत राज्य केले. त्यांनाच दिल्लीजवळ कुतुबमिनार नावाचा लाल दगडाचा प्रबंड मनोरा बांधला यानंतरच्या खिलजी घराण्यात अलाउद्दीन हा फार प्रसिद्ध बादशहा झाला. याच्या कारकीर्दीत मुसलमानांनी दक्षिणेत स्वान्या करून साम्राज्य पर्यंत वाढविले अलाउद्दीनलाहि इमारती बांधण्याचा मोठा नाद होता या घराण्याच्या वेळी साम्राज्याच्या सैन्यात मोगलांच्या विशेष भरणा झाला व ही गोष्ट अपगाण राज्यकर्त्यांना घातक झाली खिलजीनंतर तघलख घराण्याने १६२०-१४१४ पर्यंत राज्य केले या घराण्यातला महंमद तघलख हा फार विलक्षण बादशहा झाला त्याच्याबद्दल एलिफन्टा म्हणतो, 'मनुष्य स्वभावास अतिशय भूषणभूत धातू वृषणभूत झालेल्या व्यक्तीत हा अग्रगण्य असून हा गिता गुणवान तितकाच क्रूर व जुलमी राजा होऊन गेला.'

हिंदुस्थानावर स्वान्या करणारे मोगल: तैमूर-लंग व बाबर.—१२९८ मध्ये तैमूरलंगाने हिंदुस्थानावर स्वारी केली. त्याने दिल्ली लुटली व मोठ्या वायटळीप्रमाणे हिंदुस्थानात योडावेळ धुमाकूळ घालून परत स्वदेशाची वाट धरली. या धामधुमीच्या काळात दिल्लीच्या बादशहाचे प्रातोप्रातोचे सुभेदार स्वतंत्र रात्रे बनले तैमूरलंग गेटावर दिल्ली येथे सप्यद घराण्याने १४१४-१४५० पर्यंत व लोदी घराण्याने १४५०-१५२९ पर्यंत राज्य केले. लोदी घराण्याचा इब्राहिम राज्य करात असता लाहोरचा सुभेदार मदतीने दिल्लीवर चाल केली. त्यात बाबरला जय मिळून त्यानेच दिल्लीची गादी बळकावली. हा हिंदुस्थानातला पहिला मोगल बादशहा होय.

मोगल बादशहा बाबर व हुमायून.—बाबरने प्रथम विरह उठलेल्या लोकांच्या अत्यंत क्रूरपणाने कत्तली केल्या. त्याने आपल्या 'शासकृतात' सवे दृक्गोत सविस्तर लिहून ठेविली आहे. तसेच त्याने आपली प्रेत व भाषना ब्रह्मोन्मत्तपणाने लिहून ठेविल्या आहेत. शारीरिक व मानसिक दोन्ही प्रकारचे श्रम करण्याची त्याला आवड असे. राज्यकारभाराचे काम संभाळून शिवाय तो तलाव, विहिरी बांधणे व दूरदूर देशाच्या फडझडांनी लागवड करणे वगैरे कामात लक्ष पालीत असे. शिवाय फारशी मायेत कविता करण्याचा त्याला नाद असे. बाबरनंतर त्याचा मुलगा हुमायून राज्यावर आला. पण त्याला लवकरच शत्रू उत्पन्न झाले. प्रथम हुमायूनने आपला भाऊ कामरान याला

इराण ते सिंधूनदीपर्यंतचा मुलख देऊन त्याचा तटा मिळविला. नंतर गुजराथवर स्वारी करून तेथील राजा बहा-दुरशाहा याचा त्याने पराभव केला. इतक्यात बंगाल्यात शीरशाहा नावाच्या सुभेदाराने बंड केले, ते मोडण्याकरिता तो तिकडे गेला पण या सामन्यात हुमायूनचाच पराभव झाल्यामुळे दिल्ली सोडून तो इराणात पळून गेला, व इराणच्या बादशहाच्या आग्रहास राहिला नंतर १५५५ मध्ये त्या बादशहाच्या सैन्याच्या मदतीने त्याने दिल्लीचे राज्य परत मिळविले.

शीरशाहा व शूर घराणे.—हुमायून पळून गेल्या-नंतर शीरशाहाने दिल्लीचे राज्य घेतले, व आसपासचे प्रात बंडे मोडून ताच्यात आणले शिवाय त्याने राज्यकारभारात हि चांगल्या सुधारणा केल्या. पुढे अकबराचे ज्या सुधारणा केल्या त्याचा पाया घालण्याचे वरचेस काम शीरशाहाने केले. वीन म्हणतो, "शीरशाहाने जितके शाहणपण दाखविले तितके कोणत्याहि सरकारने, ब्रिटिश सरकारने मुद्दा, दाखविले नाही" शीरशाहा १५४५ मध्ये एका वेढपाचे वेळी मारला गेला. त्याचा मुलगा फार क्रूर निघाल्यामुळे लवकरच हुमायूनला परत येण्यास संधि मिळाली.

अकबर बादशहा.—(१५५९-१६०५) हुमायूनचा मुलगा अकबर चवदा वर्षांचे वय होण्यापूर्वीच राज्यावर आला. म्हणून प्रथम काही वर्षे बहिरामखान या हुपार पण क्रूर इसमाने राज्यकारभार चालविला. त्याने शूर घराण्यातील शिकंदर व बगीर हिमु यांचे बंड मोडले. चारपाच वर्षांनी अकबर स्वतः राज्यकारभार पाहू लागला. तरवार गाजविण्याचे सामर्थ्य असताहि ज्यांनी आपली सत्ता प्रजेचे धर्मस्वातंत्र्य व विचारस्वातंत्र्य रक्षण करण्याकडे उपयोगात आणली, असले राज्यकर्ते जगाच्या इतिहासात फारच थोडे आढळतात. अशा अत्यंत शौर राज्यकर्त्यांत अकबराची गणना होते. "इंग्लंडची तत्कालीन राजा एलिझाबेथ व स्पेनचा राजा फिलिप यांच्याशी तुलना करता अकबराचा दर्जा त्यांच्याहून उच्च लागतो," असे क्रूर म्हणतो. धर्म-वर्तण्या कोरकीद्विचे तीन विभाग पडतात: त्याने पहिली पंधरा वर्षे युद्धे करणे, शिकार वगैरे खेळ खेळणे व इमारती बांधणे यात घालविली; १५७६ पासून पुढील वर्षे शिवाय पथ, हिंदुधर्म ख्रिस्ती संप्रदाय वगैरे धर्मांचे ज्ञान मिळविण्यात, व जमाबंदी वगैरे राज्यकारभाराच्या साऱ्यात सुधारण करण्यात त्याने खर्च केला, व नंतर तिसरा पंधरा वर्षांचा विभाग दुःखकारक परिस्थितीत काढला, कारण त्याच्या तोंडाचा लायक बारस त्याला नव्हता, पूर्वीचे स्नेही एवढे त्याला सोडून गेले, व उतार बघामुळे शारीरिक व मानसिक दक्षिण झाले. राज्यकारभार त्याला उरके-नामा झाला. अगो. अकबर राज्यकारभार पाहू लागला तेव्हा तो अवघा अठरा वर्षांचा होता पण बुद्धि व शिक्षण याच्यामुळे त्याची लयवी विशेष होती. त्याचा जन्म

हमायून इराणात पडून आत असता वाटेत झाला व पुर्वे वय एक प्रसाराच्या बांदवासात गेलें. बापायनें केल्या युद्धात भाग घेतल्यामुळे अकबराचे पंचसौदादि गुण वृद्धित झाले, व बहिरामगाना राज्यकारभार करीत असता अकबराच्या अगी फार धूर्तपणा आला. शिवाय तो उत्तर व मनमो- कडरा स्वभावाचा होता त्यानें सर्व हिंदुस्थान आपल्या राजघटानागाली आपण्याच्या निधय तडीस नेला त्यानें हिंदु- मुसलमानांना नमानतेनें वागवून हिंदूंना खयची पाडून राज्यकारभारात मोटमोठ्या हुद्द्याच्या जागा दिल्या अक- बराने अन्तर्गत राज्यकारभारात इतक्या चांगल्या सुधारणा केल्या व धार्मिक बाबतीत इतकें उत्तार धोरण स्विकारलें की, उत्तमोत्तम राजांच्या यादीत त्याचें नाव पडतें तो स्वतः कडवा मुसलमान नसल्यामुळे इतर धर्मीच्या उप- देनाचीं म्हणण ऐकून त्याच्याशी वादविवाद करीत असं त्यामुळे अखेर त्यानें एक नवीनच धर्म पाडला, व त्याला फैती व अथुल फजल या दोन निदनां मुसलमान धर्मी मद्दत पार झाला पण यासुद्धे ती कष्टा मुसलमानांनीं धर्माभि- मान्याला अप्रिय झाला

हिंदुधर्मीयांना नहिंमुनेनें वागवून त्याच्या बालीरातीत त्यांनीं सुधारणा केल्या बालविवाहास बंदी, यज्ञयागादिका- मध्ये होणाऱ्या पशुहत्यास मनाई, विधवाविवाहाग परवानगी, व गती जाण्याच्या बालीस प्रतिघथ त्यानें केला. कारकी- द्याच्या सतत्या वर्षांपे त्यानें सिमिया नामक हिंदुपरील जुलमी कर बंद केला

इतकी सुधारलेली भरमराठीची त्याची कारकीर्द झाली, तरी त्याच्या राज्यात मधुनमधुन वज्र होत असत ती मोठ- प्यांचे व युद्धे करून नवें मुसल जिफण्याचें त्याचें काम अखेर- पर्यंत चालू होतें

जहांगीर व शहाजहान — अकबर मरण पाव- ताच त्याच्या साम्राज्यात बडे, आपसतील युद्धे, जनानरान्यानील वृणकारत्यानें, स्त्रियांचा कारभार, बगिरे गोष्टी सुरू झाल्या या सर्व गोष्टी अकबराच्या मुलगा सेलीम उर्फ जहांगीर द्याच्या कारकीर्दीत चालू होत्या त्याची राणी नूर जहान हिच्या हातात राज्याची मूने होती। जहांगीरनंतर त्याचा मुलगा शहाजहान बादशाह झाला तो अठराव्या व भक्ता याचा फार मोठी होता त्याचें मयूरसिंहासन साठ लक्ष रुपये किमतीचें होत त्याचा दिर्घ येथाल राजबाटा व आश्रम येथें त्यानें आपल्या राणीच्या स्मरणार्थ बांधली तानमहाल नामक दमरत याची जगातील क्षाधर्थात गणना होत मोगल साम्राज्याचा अखेर जो थंड झाला त्याला कारण या कारकीर्दीपामुन हिंदू लोकांच्या छळ्यास झालेला आरंभ हे होय शहाजहानला कारकीर्दीच्या अगरीस कीर्तुतिक भाडणतटपटमुवेंहि पार त्रास झाला. त्याच्या हयातीतच त्याच्या मुलामध्ये राज्याकरिता मोठणें गुरू झालें. सय्याल थोरला दार बाल राज्य मिळू नये अशा धाकट्या

मुभा, औरंगजेब व मराद या तिघांचा द्वेष होतो या भाडणात अगिरे धूर्त व कपटा औरंगजेबाला राज्य मिळाले व शहाजहानला उरलेली हयात कैदेत काढावी लागली

औरंगजेब — (१६५८—१७०७) — याच्या कार- कीर्दीत मागल साम्राज्याची फार सपाटपाने अवनीत झाली औरंगजेबाच्या अगी राज्यकारभार बालविण्यास योग्य थडे बरेच गुण होवे त्यानें दक्षिणत स्वतंत्र बनले-या मुलतानांना जिंकले व दूरवर स्वतः चर अभ्मल बसविला परंतु याच्या कारकीर्दीत दोन नवी हिंदु राष्ट्रे उदयास येत होती, एह मराठ्यांचे व दुसरे शाखांचे शिवाय औरंगजेब मरण पावतात दक्षिण हिंदूबाधचा निनाम, अयोग्येचा नयान, व पालुचा सुभेदार हे स्वतंत्र राज बनले औरंगजेबाने मागल साम्राज्य बाटाविलें पण त्याचा पोया भक्कम कला नाही दक्षिणतल विजा पूर व गोवळकाबा येथील स्वतंत्र मुसलमानां राज्य अनेक व- यांच्या “झायनतर औरंगमयान जिंकली आणि मुसलमानांच्या भा आपसतील लढयांचा फायदा मराठी राज्याचा लक्ष्यावक शिवाजी याने भरपूर घेतला

दिर्घ येथील औरंगजेबाच्या दरबाराचे अनेक युरोपीय प्रवाशानी वर्णन लिहून ठेविल आहे टव्हर्नियर म्हणतो “ऐश्वीयांच्या बाबतीत या थोर मोगलबादशाही तुलना युरोपातील मान्सच्या राजाशी करता येण्यासारखी आहे १ नवंबर १६९५ रोजी परत मिधण्याकरिता मी बादशाहाचा निरोप मागितला तेव्हा त्यान आपल्या अन्मदिनीसबाबा देतावा पाहण्याकरिता मी राहाव अशी दृष्टा मला दगविली या उत्सवप्रसंगी राजाची तुला करन त्याचें वजन गेल्या वपापेक्षा अधिक भरल्यास मोठा सान- जनिक आनंदोत्सव करण्यात येतो साम्राज्यातील मोटमोठे अमीर उमराव, प्रातोप्रातोचे अधिकारी व दूतगारचे दंगुरुप बादशाहाला माल्यवान रत्ने, सोनेरुपे, मोठ्या किमतीचे मालीचे, हत्ती, उट, घोडे, बगिरे नानाप्रकारचे नयनये देतात या थोर मोगल बादशाहाची सात सोमिबत सिंहासने असून ती सर्व हिरे, पाच, माणके व मोता यानीं मदवलेलीं अर्धेहूत त्यांची मयूरसिंहासन सवाहृष्ट आहे हत्तीना बादशाहापुढें गुडघे टेवून मुमरा करण्यास तिकविलेले असत बादशाहाच्या विशेष प्रीतीच्या हत्तीचा राचे दमहा पाचघे रुपये असतो व त्याला राव यास शकरीमथित माप व प्यावयास दाह देतात बादशाहानीं स्वारी निघते तेव्हा अनेक उमराव शिवा सरदार फौदगावर वसून त्याच्या मागून जातात व त्याच्यापैकीं अगदीं इलक्या दर्जाचा उमरावहि दोन हजार पोडेखाराचा अधिकारी असता

शिवाजीन्यार मरणानंतर मराठ्यांचा राज्य पुडविण्यास जागला सधि मिळाल्यामुळ १६८२ मध्ये औरंगजेब स्वतः

सैन्यासह दक्षिणेत आला. त्याने मराठ्यांचा अनेक ठिकाणी पराभव केला, आणि विजापूर व गोवळकोंडा ही राज्ये गुजराळी, व ती मरेपर्यंत मराठ्यांशी झगडत राहिली.

औरंगजेबाचे माठे साम्राज्य एकत्र राखण्यास त्याच्या सैन्याप्रमाणे त्या वेळच्या हमरस्त्याची मोठा मदत चाली लाहोरपासून डाव्या शहरापर्यंत एक मोठा रस्ता होता शिवाय आग्र्यापासून सुरतेपर्यंत एक मोठा रस्ता व दुसरा बघाणपूर पर्यंत व तिसरा गावळकोंड्यापर्यंत होता या रस्त्यावर शाळे लावलेली असून जागजागी बिहिरी व धमशाळा होत्या राजधानीपासून दूरदूरच्या शहरां टपाल नेण्याकरिता जासुद होते व्यापारी मालाची नेआण बळावरून होत असे व ती पद्धति अद्यापि पूर्ण नाहोईत झाली नाही.

मोगल साम्राज्याचा न्हास व नाश (१७०७-१८५८)—औरंगजेबाच्या मरणानंतर मोगल साम्राज्यास एकदम क्षाब्धाने उतरती कळा लागली औरंगजेबानंतर दहा मोगल बादशहा झाले पण त्यांच्यापैकी एकहि इतिहासात विशेष प्रसिद्ध नाही १७३९ मध्ये इराणच्या नादिर-शहाने हिंदुस्थानवर स्वारी केला, व दिल्ली शहर लुटून नेले मोगल घराण्यातले यशज १८५८ पर्यंत दिल्लीच्या तफावर होते, परंतु खरी सत्ता दरबारातील लोकांच्या व मराठे सेनापतींच्या हाती होती औरंगजेबानंतर हिंदुस्थानातील कोणीहि मुसलमान राज्यकर्त्याने मुलतान म्हणजे सम्राट पदवी धारण केली नाही म्हैसूर बेघोल त्रिपु स्वतः स मुलतान म्हणवीत असे, पण खरी साम्राज्यसत्ता हाती नसल्यामुळे तो त्याच्या घेडेपणाचा एक प्रकार समजला पाहिजे औरंगजेबानंतर जी अदाधुदी व बडाळी साम्राज्यात माजली त्या वेळी दोन मुसलमान सरदार स्वतः राजे झाले एक दक्षिणहिंद्याचे ते निजामउल्मुल्क, हा मुनी पथाचा होता त्याने १७२४ पासून स्वतः राज्य स्थापले दुसरा सादत अफगान, हा शिया पथाचा होता त्याने अफगाण्ये स्वतः राज्य केले पश्चिम हिंदुस्थान व मध्य हिंदुस्थानात मराठे प्रबळ होऊन राहिले या तिघांपैकी कोणीहि मोगल बादशहास खटणी देत नसे यगास्यात मुगल कुलीरान व त्यांचे यशज यांनी राज्य केले, आणि हा धर्मत पण गुडपराक्रम फगल प्राप्त मान यादशाहा खगिन्यात सैन्याच्या रूपाने सतत पैसा धातात राहिला

नादिरशहा निधन गेल्यानंतर मराठ्यांनी दक्षिणेकडून व अफगाणांनी पश्चिमेकडून दिल्लीवर चढाई केली १७६१ मध्ये पानिपत येथे अहमदशहा दुसऱ्याने मराठांच्या सयुक्त सैन्यावर जय मिळविला, पण दिल्ली येथे रगत राज्य करण्याची त्याची महत्वाकांक्षा नसल्यामुळे तो स्वदेशी परत गेला, व व दिल्लीचा यादशहा शहा अलम मराठ्यांनी शिपायांच्या हातातील पातुळे घेऊन दिल्लीच्या तफावर राहिला त्यानंतरचा पादशहा दुसरा अकबर हा ब्रिटिशांच्या आग्र्याने तफ नशीत झाला शरीर मोगल घराण्यातला रोवट्या बादशहा

बहादुर शहा याचे १८५७ च्या बडात अग असल्यामुळे त्याला ब्रिटिश सरकाराने पदच्युत करून दिल्लीचे मोगली राज्य १८५७ त खालसा केले

दिल्लीची मोगल सत्ता दुर्बल झाल्यानंतर उत्तरेकडे बंगाल व अयोध्या प्रांतात व दक्षिणेत निजामचे राज्य व म्हैसूर मध्ये हैदर व टिपू यांच्या सत्तेखाली काही काळ मुसलमानां अमल चालू होता पण त्याचा सांस्कृतिक परिणाम म्हणण्यासारखा मुळीच झाला नाही

मुसलमानी अमलाखालील हिंदुस्थान—एखादे राजघराणे किंवा एखादी राज्यशासनपद्धति अस्तित्वात आली असता, तिच्या अस्तित्वास निसर्गनियमानुसारच काही ठराविक मर्यादा असते, असे इतिहासातील अनेक ठिकाणांच्या दारात्यावरून दिसून येते उदाहरणार्थ, ख्रि. पू. ३० मध्ये ऑगस्टसने रोमन साम्राज्यात जी अनियंत्रित शासनपद्धति सुरू केली ती इ. स. १८० मध्ये एम्. ऑरेलियसच्या मृत्युबरोबर एखास गली पगदाद येथे इ. स. ७५४ मध्ये स्थापन झालेली खलाफांची सत्ता १६४ पर्यंत मोठ्या भरभराटीत होती, पण त्यानंतर लवकरच खलीफांचे साम्राज्यवैभव नष्ट झाले त्याच सुमारास म्हणजे इ. स. ७१२ मध्ये पश्चिम युरोपात स्थापन झालेले क्रोशियन साम्राज्यसत्ताधीश घराणे इ. स. ९५६ मध्ये ह्यू बेन-टनने नष्ट केले इंग्लंडमध्ये सुल्यम दी कॉकरर याने स्थापन केलेले राजघराणे तिसऱ्या हेनरीच्या निधनाबरोबर लुप्त गेले, आणि पार्लमेंटचा स्थापना होऊन लोकप्रतीनिधि नियंत्रित अशा राजसत्ताक पद्धति सुरू झाली फ्रान्समध्ये कोबोर्न राजघराणे चवथा हेनरी राज्यावर आला (१८८९) तेव्हापासून सोळावा लुई मरेपर्यंत (१७९३) टिक्ले पुन्हा इंग्लंडमधील लोकनियंत्रित राजसत्ताकपद्धतीचा इतिहास पाहिला तरी अस दिसत की, प्रथम पार्लमेंटमध्ये लॉर्ड लॉकाचे वर्चस्व होते ते १८३२ मध्ये नष्ट होऊन खरी सत्ता बॉमन्स लोकांच्या हाती गेली आणि राजा तर लोक प्रतिनिधींच्या हातातील कबळ बाहुळे घेऊन राहिला अशा या अनेक उदाहरणावरून असे अनुमान बाढावेस वाटते की, एकादे राजघराणे किंवा एकादा राज्यशासनपद्धति अस्तित्वात आल्यावर तिचा जोम सरासरीने सात पिढ्या टिकतो शिवाय आकस्मिक युद्धादि कारणांमुळे ही अस्तित्वमर्यादा कमी होण्याचा भय असतोच बरील नियम हिंदुस्थानातील मुसलमानी (१००१-१३७८) व मागली (१२२६-१७४८) दोन्ही अमलखाना लागू पडते

मुसलमानी सैन्यांच्या वेळची लोकस्थिति—मुसलमानी हिंदुस्थानात प्रवेश झाला त्या गुमारात सद्दति व अर्थ या दोन्ही दृष्टींनी हिंदूंची स्थिति वाय होती याची वरपना १६ व्या प्रकरणावरून येईलच ही स्थिति दुर्दैव, अफगाण बंगरे लोकांपेक्षा भन्ना प्रकराची होती यात शका नाही अथवा असाती मुसलमानास हिंदूवर विषयत गुर

यापणाच्या रजपूत लोकांवर अथ कसा मिळाला असा प्रश्न उद्भवतो. हिंदुस्थानात हर्षानंतर कोणी मोठा सम्राट झाला नाही, तर प्रातोप्राप्ती लहान लहान स्वतंत्र राज्ये नांदू लागली व आपसात कलह व युद्धे करू लागली, इत्यादि परिस्थितीचे वर्णन मागे आले आहे (पृष्ठ ३२९ पहा). हिंदुस्थानातील अनेक भागात जी रजपूत घराणी राज्य करीत होती, त्याचा वाणा शिपाईगिरीचा होता. सर्वच रजपूतांच्या अंगांनी अश्रुतिमयी शीर्षक वसत होते. तत्कालीन पाश्चात्य सरदारांच्या (नाटिंग) ठायी ज्याप्रमाणे ख्रिस्तीविषयी पूज्यवृद्धि व आदर्य वसत असे, त्याचप्रमाणे हिंदुस्थानातील रजपूतांच्या अंगांहि ते गुण वसन होत रजपूत राजांचा दिलदारपणा, धारोदार स्वभाव व कदर याची बरोबरी होणे नाही. अशा शूर याण्याचे लोक मुसलमानांच्या रस्त्यांचे नाके धरून वसले आताहि मुसलमानांचा प्रवेश हिंदुस्थानत झाला, असा एक जबरदस्त कारण आपसातील कलह दुसरे कारण असे की, रजपूतांचा स्वभाव फार भोळा असे, कपटाने दिव्यासपात करणे ते निच समजत, जशास तसे वर्तन करून सफटनिवारण करण्यास जे एक प्रकारचे व्यवहारचातुर्य लागते ते त्यांच्यात नव्हते म्हणून त्यांच्यापेक्षा अश्रु लोकांचा कपटाच्या योगाने त्यांवर पगडा सहज बसे.

मुसलमानांनी स्वाभ्याच्या काळी रजपूतांची बरी दुर्दशा झाली होती हे रासा प्रभावकून चांगले समजते विशेषतः चंदनाटाच्या रासा प्रभावकून असे दिसून येते की, निरनिराळ्या राजघराण्यातील परस्पर वैमनस्ये, पैशाच्या लोभाने मुसलमान शत्रूम बातमी पोचविण्याच्या राष्ट्रोद्दी लोकांचा सुलुसुळाट, रजपूत फौजांची अस्वस्थित राहना, शत्रूकडील यातमी मिळविण्याविषयी आमच्या वीर पुरषांनी केलेली वृत्तयय, जातिभेदाच्या व्यवस्थेमुळे एकट्या धर्तियावरच पडलेला युद्धाचा सर्व बोना, आणि इतर वर्गांच्या ठिकाणी असलेली स्वदेशसंरक्षणविषयी अनास्था, इत्यादि कारणांमुळे मुसलमानांचा रिणाव हिंदुस्थानात झाला.

मुसलमानांनी राज्यकारभाराचे स्वरूप—हिंदुस्थानात मुसलमान लोक शिरले, तेव्हापासून लूट करण्याचा त्यांचा शरास लोक दिसतो आरंभी तर देवळें व शहरें लुटणे, मूर्ती फोडणे, घरे जाळणे व माणसांची वत्तल करणे हे प्रकार बरेच वारंवार होत असत. मंदमूढ गज्जनी, मंदमद घोरी, अलाउद्दिन खिलजी, तैमूरलंग, नादिरशाहा, अहमदशाह अहमदी, इत्यादि पुरुषांनी व त्यांच्या अनेक सरदारांनी व प्रातोप्राप्तीच्या अमलदारांनी अनेक शहरें व देवालये लुटली आहेत. या लुटपिर्की बराचसा पैसा देशाबाहेर गेला.

इस्लामी धर्माचा प्रसार करणे हा मुसलमान जेव्हाचा दुसरा प्रबल उद्देश होता. या बाबतीत आरंभीचे मुसलमान हिंदूंना बरेच वागवात याबद्दल कानच्या इतिहासात पटील वर्णन आहे “ इस्लामी धर्मतत्त्व असे आहे की, लोकांनी

इस्लामी धर्म तरी स्वीकारावा किंवा तरवारीला बळी पडावे. पण भूतदयावादी एका इस्लामी पंथाचे मत असे होते की, इस्लामी धर्म स्वाकारणे नसेल त्यांनी शिशियानामक कर घ्यावा. हा कर देशाच्या सवलत देणे म्हणजे हिंदूवर मोठे उपकार आहेत ही गोष्ट त्यांनी ध्यानात बागविली पाहिजे, व फार लोभतेन वागले पाहिजे. एखादा कर वसूल करणारा अधिकारी त्याच्या तोंडावर फुलका तरी सुद्धा त्यांनी ती मेहरनजर समजली पाहिजे त्यांनी मुसलमान अधिपत्याच्या आज्ञेत राहून इस्लामी धर्माची कांति वरिद्धत केव्ही पाहिजे. कारण छद्म कुत्राणातच असे सांगितले आहे की, ‘ त्यांनी इस्लामी धर्म स्वीकारावा, नाहीतर मरण पत्करावे, नाहीतर गुलाम बनून राहोवें ”

सदर प्रकारची धर्मकांति अल्पसंख्यात घडवून आणण्याची मुसलमान जेव्हाची उकट झट्टा हाती पण सामान्यतः ह्या मानव सृष्टीत कोणताच कांति एकदम पडून येत नाही विशेषतः हिंदुस्थानात मोठी कांति म्हणून कल्पितच नव्हत असे म्हटले तरी चालेल देशां बरेच मुसलमानांचे हट्टे या देशावर येत होत तरी हिंदू लोकांच्या पूर्वजीवनकालात पारंपारिक फरक झाला नाही हिंदू व मुसलमान ही दोन राष्ट्र इतके दिवस एके ठिकाणी राहून एकमेकांपासून इतकी अलिप्त राहिल्याचे उल्लेख उदाहरण भूतलावर हिंदुस्थानाशिवाय दुसरे नाही इस्लामात नॉर्मन व सॅक्सन लोकांचे समिधण शमर वर्षांच्या आत झाले असो लष्करी जोरावर हिंदूंच्या मज्जम धर्माचा पाडाव करण्यास शांतेने प्रातिमूलक होय. हे तत्त्व पाचवी वर्षांच्या अनुभवाने का होईना पण अवयवसारख्या सुश राज्यकर्त्यांस तेव्हाच कळून आले म्हणूनच वैरभाव सोडून गोडीगुलाबीचा सौम्य मार्ग त्याने स्वीकारला, आणि हिंदूंना अनेक खटसंबध जोडले अंततः ह्या युक्तीचाहि कारसा उपयोग झाला नाही हे इतिहासावरून स्पष्ट कळते

मोगल बादशहांचे कर्तृत्व—बाबरने हिंदुस्थानात मिळल्यानंतर लवकरच मुघारलेली राज्यकारभारपद्धति सुरू झाली परंतु ती सुरू करण्याचा पहिला मान खुद्द मोगल बादशहास नमून शौरशहाला आहे ह्यामुन बादशहाचे सिंहासन बळकावणाऱ्या या बख्तोर सरदाराने आपल्या अल्प कारकीर्दीत सुसघटित व सुधारलेली कारभार पद्धति अमलात आणण्याचा उपक्रम केला नंतर त्याच्याच पायावर अकबर बादशहाने सुधारणांची मोठी भव्य इमारत उभारली या कामात अकबराला अगुल फलले फार साहाय्य झाले अगुल फलले लिहिलेल्या एने अकबरी नामक ग्रंथात अकबराच्या राज्यकारभाराची बादशहाच्या दिनचर्येसुद्धा सर्व इकीगत फार बारकाईने दिली आहे अकबर बादशहा अहोरात्रीत एकदाच जेवत असे, मासाशन किंमतेक महिने विलंबुल करीत नसे तो शापहि फार पाटा घेत असे थोडीशी सोप पुने रात्री व थोडीशी

पहाटेम पेऊन याचा राजीनावा वेळ तो वादविवादांत निवा राज्याचे काम पाहण्यास घालतो. अक्षर वादवादांनि चालू केलेला राज्यकारभारपद्धति आणि परधन्यावरवरचे सहिष्णुतेचे व समानतेचे धोरण ह्या नात्याच्यागारखा होतो यात रक्षा नाहीं.

त्याचा सुलगा अहंगीर याची कारकीर्द जुलमी नव्हे पण निष्पक्षताप्राची होणं राज्यकारभार कसा करावयाचा यासंबंधाने त्याने आपले स्वतःचे विचार लिहून ठेविले आहेत, ते बऱ्या प्रकारचे आहेत. तथापि हे विचार प्रलक्ष धमलात आल्याचे दिसत नाही. उदाहरणार्थ, मालाच्या वाहतुकीवरील जकाती नसाव्या असा त्याचा इच्छा आहे होता पण त्याची अंमलबजावणी होत नव्हती. सुसरे उदाहरण मराठ्यांचे. विनयानाचा प्रचार प्रजाजनात केल्याचे तो ध्येय घेतो, पण स्वतः अतिरिक्त मर्यादा करीत असे हे प्रसिद्ध आहे.

पुढील वादवादां हाहामहान याची कारकीर्द प्रजेला सुखा-वह देते. हिंदु व युरोपीय दोघाहि लेखकानी त्याची स्तुति केलेली आढळते.

अवरंगजेबाच्या कारकीर्दीत पूर्वी अक्षराने चालून दिलेली राज्यकारभाराची उच्च तऱ्हे सुधारून देण्यात आली. एकीकडे साम्राज्याची मर्यादा वाढत होती, पण प्रजेमध्ये अंतर्गत पसरलेला गुण साम्राज्य विस्तारित होण्याची श्रिया संपादयाने सुरू झाली. अवरंगजेबाने जी इतर मुसल-मानी राजे नष्ट केले त्यामुळे मराठी राज्यावरील दुरुपण कमी होऊन मराठे अधिकाधिक प्रयत्न होत गेले. अवरंग-जेब मरण पावताच प्रातोप्रातीचे मुसलमान अधिकारी स्वतः राजे बनले. त्यात पिढ्यासंबंधाचा बर साहित्येला नियम लागू झाला असे म्हणविले जाते, कारण अवरंगजेबानंतर मोगल राजघराण्यातला जैम एकदम कमी झाल्याचे दिसून येते.

मोगली राज्यकारभार-पद्धतीचा मूल आधार:- मोगल बादशहानी दर आपली पद्धत कसाबसून ठरविली! धार्मिक त्यानी हिंदुस्थानापाहरील इराक येथील अस्वामी सलीफांना या व ईजिप्तमधील फारिमाद खलीफांच्या मदती-वरून तो आपली उजवेली दिसते म्हणून शिष्टा शोधवयात पडून-धरवी पद्धति शरी म्हणता येईल त्याची राज्यकार-भारातील तऱ्हे, धार्मिक वास्तवतेले धोरण, वरव्यवस्था, शांतिविमोघनी व सरकारी अधिकाऱ्याची नावे, इरे सुवा मधे हिंदुस्थानापाहरेन आयती छाणलेली होती अर्थात् हिंदुस्थानात ती पद्धति सुरू वरताना तेथे पूर्वापार चालू असलेल्या प्राचीन हिंदु पद्धतीकडे नवरेली मुल्लस करले दाखव नमन्यामुळे त्यानी स्थानिक परिस्थितीला धरून थोडे वर-पर करारे लागलेच. उदाहरणार्थ आपल्या मुख्य इस्लामा तत्त्वाना बाध येत नसेल अशा मधे स्थानिक हिंदु चासी-रक्षानी ते मान देत असत सामान्यतः प्राचीन हिंदु प्राम-

व्यवस्था व खालच्या दर्जाचे नोकर, कामगार मोगल बाद-शहानी जुन्या हिंदुपद्धतीतीलच कायम ठेवले होते. मुख्य राजदरबार व वरिष्ठ अम्मलदार याची रचना मात्र सर्वेसी इराण व ईजिप्तमधील पद्धतीची होती. उदाहरणार्थ, ईजिप्त-मधील अरवी राज्यपद्धतीत सुभेदार व खजिनदार हे दोन स्वतंत्र अधिकारी असत. सुभेदाराला अमीर म्हणत. व त्याच्या हाती लष्कर व पोलीस ह्या दोन खाती असत खजिन-दाराला अमील म्हणत व तो खजिन्यावर मुख्य असे. आणि शेनापतीपेक्षा खजिनदाराचाच पगडा राजावर अधिक असे हिंदुस्थानातहि मोगलांचे प्रातावर सुभेदार व दिवाण असे दोन अधिकारी असून ते एकमेकांचे प्रतिस्पर्धी असत.

मोगली कारभाराचे ध्येय-मोगली सत्ता लष्करी स्वस्थाची होती व त्यामुळे सर्व अधिकार एका अनिधायित व्यक्तीच्या हातात एकत्र झालेला होता. या साम्राज्यातील मुसलमानी प्रजेला राजा हाच राजकीय व त्याचप्रमाणे धार्मिक वास्तवतेले सर्वसत्ताधीश असे, व त्यामुळे स्वधर्मवा-धवाच्या सचे प्रकारच्या समारंभात तो भाग घेत असे, परंतु मुसलमानतेराच्या वास्तवते तो फारसा दबव्याटबळ करीत नसे. मुसलमानतेर प्रजेचे संरक्षण पोलीस अधिका-र्याकडून नीट फारिणे व कर वसूल करणे ह्या दोनच आपली कामे असे मोगल राजे मानत असत प्रजेला शिक्षण देणे हे राजाचे कर्तव्य आहे असे त्या वेळी मानित नसत. खुद्द ईंग्लंडमध्येहि १८०० पर्यंत हे सरकारचे कर्तव्य आहे असे मानित नव्हते. हिंदु व मुसलमानी दोन्ही राज्य-पद्धतीत शिक्षण हे धार्मिक चळवळीचे अंग आहे असे मानित. रागा शिक्षणाप्रसिध्दी खर्च करी पण त्याला धार्मिक दाज-पर्मांचे स्वरूप असे. तसेच कला व वाचनय याना उत्तेजन देणे याचाहि राज्यकारभाराशी संबंध नव्हता; ती केवळ राजाच्या खासगी भेहुरवानीची व वैयक्तिक मर्जीची गोष्ट होती.तात्पर्य पोलीसप्राते व जमावंदोखाते खरीम वरून याची सर्व वास्तवते मोगल सरकार हिंदु समाजातील एवढा चढवळ्यासून धरिले असे; व यावरून पहाता त्यावेळेचे सरकारी धोरण अत्यंत आकुंचित स्वाधंपर व ऐहिक स्वरुपाचे होते. मुसलमानी संप्रदाय व संस्कृति जित हि-दैनर्धे प्रसृत राज्याचे उच्च ध्येय मोगल बादशाहापुढे नव्हते. प्राचीन समन किंवा आधुनिक श्रिटिडा राजनीतीचे ध्येय यांपेक्षा अगदी निराळे व फार व्यापक असल्याचे स्पष्ट दिसते.

मोगलांच्या राज्यकारभारपद्धतीचे महत्त्व-मो-गलांच्या राज्यकारभारपद्धतीची नीट माहिती करून घेणे आजहि आम-याचे आहे. त्याची कारणे दोनच आहेत. आज ज्याप्रमाणे श्रिटिडा राज्यपद्धति रक्षाच्या सहाय्य यदोदे-ग्यालेर, इंदोर, धारवार वगैरे रक्षासाठी चालू कर-त झालेली आहे त्याचप्रमाणे मोगली मधेच्या फाळात मो-गलांच्या मधे मादलीक राज्यात, एवढेच नव्हे तर पूर्णपणे

स्वतंत्र असलेल्या तत्कालीन हिंदू राज्यातहि मोगलांची राज्यकारभारपद्धति तिच्या सर्वे अयासह व नावविताया सहित चाळू करण्यात आलेली होती

शिवाजीसारख्या हिंदू पद्धतीच्या वट्या अभिमानां राजानें सुद्धा आपल्या मराठी राज्यात प्रथम तीच मोगली पद्धति सुरू केली होती, आणि पुढें जरी आपल्या अष्ट प्रधानमंडळाला त्यानें विचारपूर्वक फारसी नावे बदलून सस्कृत नावे दिली, तरी पुढील खाल्या सरकारी वागड्यात इस्लामी नावेच कायम होती येणेप्रमाणें एकेशाली ही मोगली राज्यकारभारपद्धति सर्वे हिंदुस्थानभर पसरलेली होती

आजहि ब्रिटिश राज्यपद्धतीचें चारकाडें निराशाण केव्हास तिची इमारत मोगली पायावरच अद्यापहि उभा रलेली आहे असें दिसून येईल १८ व्या शतकामध्यें ईस्ट इंडिया कंपनीतील इंग्रज व्यापाऱ्यांना व साध्या वारजुनांना अत्यंत परकीय देशात परकीय लोकावर राज्य परण्याचा अनेकपक्षित प्रसंग आला तेव्हा त्यांनाहि त्या वेळीं सर्वत्र प्रचलित असलेल्या मोगली पद्धतीचाच जरूर त्या थोडक्या फेरफारानें अर्गाकार केला वारन हेतुमिन्न्या वर्गीं घाला व पद्धतमध्ये मोगली राज्यपद्धतिच सुरू होती असें म्हणू शक्य व्हाय नाहीं मुळांत गृहकार जनरलांनीं पुढील पेर बदल केले, तथापि मूळ मागली पाया कायमच आहे महमदी अमलासुद्धे एकदर भरतसुडापर ने साहजिकपण निराम झाले त्यानें विवचन पहिल्या विभागात केलेच आहे.

प्रकरण २२ वें.

हिंदूची उच्चल

जैन व बौद्धांच्या धार्मिक आघातामुळे भारताय पार मार्थिक वलपनात भरव घेतला होत गेला त्याचा इकरा चार्थीच्या चालापर्यंतचा इतिहास मागील अनेक प्रकरणात मुद्रित स्वरुपात आला आहे शकवृणाच्या आघातामुळे हिंदुस्थानच्या इतिहासात कोणकोणत्या राजकीय घडामोडी झाल्या त्याचा इतिहास थाराव्या व पध्दतल्या-अशोक ते अराजक व अराजकापासून महमदी स्वाभ्यापर्यंत हिंदु स्थाना-प्रकरणात दिला आहे या दोन्ही प्रकारच्या हल्ल्या पासून वचावून नवव्या शतकातला हिंदुस्थान हिंदुधर्मा-नुयायी व राजकीय दृष्ट्या पूण स्वतंत्र झाला होता पण नंतर लवकरच म्हणजे इ स १००१ पासून मुसलमानांनी राजकीय व धार्मिक हट्टे हिंदुस्थानावर चढ-विण्यास सुरुवात केली मुसलमानांच्या इस्लामी धर्माच्या लाटेसारखी अवस्थानापासून चीनापर्यंत पडलेक परीत्य देश सापडले इराणासारखा प्रौढप्रतापी प्रच्योन देशहि इतयल हाऊन तेथील अगनुपासक रहिवास्यांनी हिंदुस्थानचा

आश्रय केला मुसलमानांनी आपली राजकीय सत्ता तर पथि-मेकडें स्वन मोरीकापासून पुन वीनपर्यंत घसविली अशी ही चरदस्त राट हिंदुस्थानवरहि आली इस्लामी धर्माच्या जबरदस्ताच्या सांठिण्यासुद्धे हिंदूच्या पारधार्मिक विचारात तसेच राजकीय परिस्थितीत काय काय घडामोडी झाल्या त्याचा विचार या प्रकरणात करावयाचा आहे

मुसलमानांनी आघात व हिंदूची पूर्वप्रयाणें—
सुख ना स्वाभ्याव ने परिणाम झाले, त्या परिणामाच्या निवदनामध्ये एक गोष्ट लक्षातून राहते, ती गोष्ट म्हणली म्हणजे हिंदूची असजशा वायव्येकडून पिछेहाट होत गेली सततसा त्याचा काही अशा भरह्दावर आणि काही हिंदु स्थानांवर प्रसार होत गेला नपाड्यां सबब जरी लिच्छ वीच्या पासून होता तरी तथे ब्राह्मणानुयायी हिंदूचें निश्चित राज्य स्थापन झाले नव्हतें नेपाळ यथ हिंदु राज्य स्थापन झालें व तें आपला हाट तिबेटवर दळ नेपाळ, तो इत्का की, तिबेटला रक्षायामिळवून करील की नेपाळ मिळवून करील या प्रकारचा सदाय वीस वर्षांपूर्वीपर्यंत होता असें काया गुचाच्या तिबेटाती ५ प्रवासाच्या प्रयावरून दिततें अजून देखाल सरहद्दावर वीद्ध सप्रदायाचा सकोच हाऊन हिंदुत्व-वर्धनाची किया चाट्ट आहेच १४ व्या शतकपर्यंत हिंदूचा प्रसार पूर्वकडील झापाकडे एकसारखा होत होता, आणि ज्या ठिकाणी मुसलमानांनी सप्रदाय अगोदर सिरला, असा ठिकाणी सुद्धा हिंदूंनी पुढें राज्य स्थापन केलें, अशा प्रकारची परिस्थिति दिसून येत होती चानच्या दक्षिण आगावर दखील एक हिंदु राज्य स्थापन झाले होतें, असा अर्थाचा एक लेख मोंडनं रिह्युमध्ये काही वर्षांपूर्वी येऊन गेला तो लेख ज्या विनी प्रयाच्या आधारे लिहिला आहे, त्या प्रयाच्या दिलेल्या उताऱ्यावरून तें राज्य यास हिंदूचें होतें हें अजून वटत नाहीं पथिम-इन् आघात झाला असता हिंदू पूर्वकडे वगळे हो किया झाली असने स्वाभा विभ आहे परत त्याची सविस्तर माहिती अजून माडली गेली नाहीं ज्ञानकोशाच्या पहिल्या भागात प्रसूरेसापासून फिलिपाईन्सपर्यंत ओ हिंदुत्वविकास दिला आहे, त्यातील काहीं विकास या मुसलमानांच्या आघाता या काळी झाला असावा अशी कल्पना होते

हिंदुस्सुटतीची पाठेरापी राज्यें—मुसलमानासालेख्या धर्मवेजालोकांनी हिंदुस्थानात स्थूलमानान इ स १००० पासून १८०० पर्यंत निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळ्या प्रमाणात अमल गावविला, तरी त्यांनी एकदर होडसाम्येच्या पनमाशाहून फारसे अधिक लोक आपल्या ससुर्तता आणतां आले नाहीं याचें हिंदू लोकांनी पुराणमियता इ त एक कारण आहेच, पण ऐतिहासिक दृष्ट्या त्याहूनहि महत्त्व कारण झटले हाणजे हिंदुस्थानात मुसलमानस ससुर्तप्रसा राज्यां चामी अवलपासून अलेपर्यंत विरोध होत राहिला हें होय हें विरोधाचें कायं नमदच्या उत्तरेत

रजपुतांनी व दाहो अंशा शिन्धानी व दक्षिणस
प्रथम विजयानगरच्या राजांनी व नंतर मराठ्यांनी अध्याहत-
पणे व एकनिष्ठेने चालू ठेविले होते. तेव्हा पश्चिमेकडून
आलेल्या इस्लामी संस्कृतीच्या छायेविरुद्ध हिंदूंनी जी उचल
केली तिचे उर स्वरूप ध्यानात येण्याकरिता आपणस
रजपूत, विजयानगरच राजे, मराठे व शांख याच्या इतिहासाचे
पृथग्भाषा पर्यालोचन केले पाहिजे

रजपुतांचा विरोध

इस्लामी विध्वंसक संस्कृतीस रजपुतांकडून जो विरोध
झाला त्यात अव्यलपासून अखेरपर्यंत मुख्यत्वेकरून मेवाड-
च्या मेहलोद उर्फ धेलोद घराण्यानेच प्रामुख्याने पुढाकार
घेतला होता तेव्हा रजपुतांच्या विराधाच्या इतिहास देण्या-
करिता मेवाडच्या धेलोद घराण्यातील पुरुषांचे सुसलमानांशी
केव्हा व कसकसे सामने झाले व त्यांचा परिणाम काय झाला
हे सांगितले असता पुरे होईल. पंध्र प्रांतातील महंमद
बाघीमाची स्वारी धेलोद घरातील जे शूर पुरुष चितोड
दस्तगत करून तेथील (धेलोद) घराण्याचा मूळ पुरुष बनला
त्या बाघारावळ्याच्या कारकीर्दीतच झाली होती. इसवी
सनाच्या बाळाच्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून बाघाच्या
वंशाचे इस्लामी संस्कृतीच्या अकगणाशी सामने सुरू झाले
मध्यंतरी दहाव्या शतकाच्या अखेरीस रजपुतांचे सक्क्यांनाशी
व अकराव्या शतकाच्या आरंभास गझनीच्या मुहमुदशाही सामने
झाले, पण त्यात हिंदूंस यश प्राप्त झाले नाही. पुढे बाघाचा
समरसिंह नामक एक शूर वंशज इ. स. ११४० त चितो-
डच्या गादीवर आला तोहि इ. स. ११९३ त स्थानेश्वरच्या
घोर मद्रामात महंमद घोरीविरुद्ध पृथ्वीराजास मदत
करण्यास गेला तेव्हा शरातीर्षी पतन पावला. पण
त्याच्या मृत्यूनंतर त्याची बायको करणदेवी हिने अंधारनजीक
घोरीच्या एका सरदाराचा पराजय करून आपल्या राज्यास बळ-
कटी आणली. समरपुत्र कर्ण याच्यानंतर समरसिंहाच्या भावाचा
नातु रतप यांनीहि सुमुलमानांचा पराजय करून दहाव्यापेक्षा
राज्य केले. पुढे लक्ष्मणसिंहाच्या कारकीर्दीत अलाउद्दीन खिलजी
यांनी ११०३ त चितोडवर स्वारी करून ते राज्य काबीज केले.
त्या प्रसंगी राणा लक्ष्मणसिंह व त्याचे अकरा मुलगे लडून
मेले यानंतर त्या घराण्यात हुमीर नावाचा एक विलक्षण
पराक्रमी पुरुष जन्मला. त्याने युद्धांनि चितोडचे राज्य परत
घेतले व अलाउद्दीनाच्या मुलाचा पराभव करून त्याच्या
मुलाग कैद करून आणले हमिराने मेवाडचे राज्य उन्नित
देशम आणले व गंगे रजपुतांची एका करून सुमुलमानांचा मोड
केला. हमिराच्या मागून तीन पिढ्यांनी भीमसिंह नावाचा
पुरुष मेवाडच्या गादीवर आला. त्याने आपापसाच्या मुमुल-
मान राजांचा पाडाव करून माळव्याच्या गुलामास युद्धांत
पराजून आणले इ. स. १४०४ त भीमसिंहाचा पुत्र रायमल
गादीवर बसला. तोहि चंगला पराक्रमी होता. त्याने दिल्ली
व माळवा येथील मुलतानांचा पराजय केला व त्याचा पुत्र

पृथ्वीसिंह याने गुजरातचा मुलतान मुजफरशा यास कैद
करून आणले.

मोगलांशी सामने—रायमलाचा पुत्र संग्रामसिंह उर्फ
संग याच्या कारकीर्दीत मेवाडच्या भाग्योदयाचा कळस
झाला. त्याने सर्व रजपुतांपासून करभार घेऊन व माळवा व
दिल्ल येथील मुमुलमानांनी फौजाचा अठरा वेळा पराभव करून
सर्वभौमाप्रमाणे अनेक वर्षे वैभव भोगिले परंतु शेवटी फते-
पूर शिक्रीच्या लढाईत त्याचा पराजय होऊन रजपुतांचे
वर्चस्व मोगलवंशीय बाबर राजाच्या ताब्यात गेले. तथापि
संगराण्याच्या पश्चात् त्याचा तरण पुन रत्नसिंह याने सुमु-
लमानांचा निःपात करीपर्यंत विभ्रान्ति भ्यावयाची नाही
असा मिथय येण्यामुळे बाबराम शिक्रीच्या जयाचा फायदा
घेता आला नाही

रत्नसिंहाचा भाऊ विक्रमाजित याच्या कारकीर्दीत गुज-
रातच्या बहादुरशाहाने पोर्तुगीज अधिकाऱ्यांकडून तयार
करविलेले आपले बवायती सैन्य घेऊन चितोडवर स्वारी
केली व युद्ध लावून किल्ल्याचा तट तेव्हाच उडवून दिला.
विक्रमाजिताच्या मदतीस स्थिक रजपूत राजे आले होते.
त्यांचे काही चालेना, तेव्हा त्यांनी आपल्या खयास दारूच्या
भडक्यात उडवून देऊन शस्त्रासहित शत्रूवर चाल केली,
व धारातीर्षी आपले जीव बर्बाद दिले (१५३६). तथापि
बहादुरशाहच्या हाती चितोड फार दिवस राहिले नाही.
बाबराप्रमाणेच त्याचा पुत्र हुमायून याच्या मनात चितोड-
च्या राण्याविषयी आदर वसत असल्यामुळे त्याने बहादुर-
शाहापासून चितोड घेऊन राण्याच्या बहाजाच्या स्वाधीन
केले हुमायूनांनंतर त्याचा पुत्र अकबर याने रजपुतांम
आपले गावभौमाल कडून कराबयाम लाविले व जयपूरचा
राजा बहादुरमल याने तर त्याचा स्नेह संपादण्याकरिता
त्यास आपली मुलगीहि दिली. इ. स. १५६७त अकबराने
चितोडवर स्वारी केली. या प्रसंगी चितोडचा उदयसिंह हा
सुमुलमानांशी तोंड न देता पळून गेला, पण इतर सरदार
नेत्रांने लटले व अखेर जय प्राप्त होत नाही असे दिसले
तेव्हा जोहार करून त्यांनी रणांगणी जीव दिले. या उदय-
सिंहाने आपल्या अज्ञातवासात रामायण जे एक खंड बम-
विले, तेथेच पुढे मेवाडची राजधानी होऊन ते तेउदूर या
नावाने प्रसिद्धीस आले

चितोड शत्रूच्या हाती गेले तरी उदयसिंहाचा पुत्र
प्रतापसिंह (राज्यारोहण १५७०) याने अनेक यातना
सोसून रजपुतांचे धैर्य व उमेद राखिली नाही याचा घराब
काळ अकबरशी लटप्यात राखे झाला. संकटकाळी प्रताप
राण्याला पुष्कळ साहाय्यकते मिळाले व त्याने हळू हळू सुदृढ
क्यातून राज्यात स्थैर्यता केली. याने ज्या रजपूत राजांनी
सुमुलमानांम आपल्या मुली देऊन त्याचा स्नेह मंपादिला
होना व ज्या रजपूत टाकरांनी सुमुलमानां धर्म स्वीकारित
होता त्याचा निवेध करून त्यांच्याशी निकलंक राहिलेल्या

विजयानगरासभोंवतालचें सुष्टिसौंदर्य.

दगडांची नैसर्गिक झालेली कमान, विजयानगर.

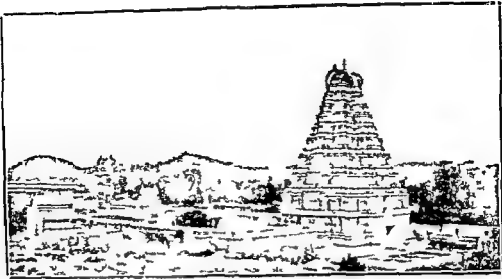

तुंगभद्रा नदीतील प्रचंड शिल.खंडे, हंपी.

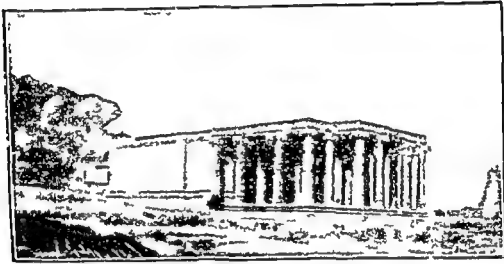

तुंगभद्रेचा रमणीय देखावा, हंपी.

विजयनगराच्या आम्बानीतील शिल्पकामाचे नमुने.

श्री विरूपाक्षाचें देवालय, हंपी

कडलामठगणपतीच देऊळ, विजयनगर

विजयविट्ठल स्वामीच्या दफनातील दगडी रथ, विजयनगर
Mancarra in Press, Bombay

रजपुतांनी सोवरीक करून नये अशा ठराव घेला. तथापि प्रतापसिंहास अरोरपर्यंत विताऊ इस्तगत करता आले नाही. व त्यामुळे यापुढे उदेपूर हीच मेवाडची राजधानी झाली. प्रतापसिंहाना पुन अमरसिंह यांनी तर कित्येक वेळा मोंगलांच्या फौजेचा प्रत्यक्ष पराभव केला होता. पण तिच्याशी झगटण्यात आपला निभाव लागणार नाही असे पाहून अखेर तो जहांगिरास शरण गेला, व जहांगिरानेहि इतके दिवस झालेला सारथी लक्षांत घेऊन अमरसिंहास सन्मानाने वागविले.

जहांगिरच्या मुलात तसे लागले तेव्हा उदेपूरच्या राण्यांनी जहाजहानास मदत करून त्यास आपल्या राजधानीत आश्रय दिला. त्या उपकाराबद्दल जहाजहानाने अधिकार-रुद्ध झाल्यावर राण्यास पार सन्मानाने वागविले. पुढे औरंगजेबाने रजपुतांवरीवर युद्ध गुरू केले तेव्हा मेवाडचा राणा राजसिंह हा रजपुतांचा पुढारी घनला, व त्या हद्दी बांदसहाचा या बाणेदार राजाने चांगलाच समाचार घेतला. त्याने रूपनगरच्या ठापुराची कन्या औरंगजेबाच्या तडाल्यातून मोडून तिला स्वतः वारिले औरंगजेबाने सर्व लफ्फानिशी मेवाडवर स्वारी केली तेव्हा तीन चार प्रवेड लढाया होऊन त्यात औरंगजेबाचा पराभव झाला; आणि अर्धत मानहानि व निरुपाय होऊन त्यास वसावसा तह करून राजपुतान्यातून पाय काढावा लागला (इ.स. १६८१).

राजसिंहानंतर त्याच्या तांडीचा पुढारी रजपुताम मिळाला नाही व इ.स. १७००त औरंगजेब मरण पावल्यावर दिल्लीच्या तगदावर घसलेले मोगल बादशहाहि दुर्बलच निघाले.

दक्षिणेतील हिंदूंची उचल—

१ विजयनगरचा इतिहास

उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील लढ्यांतील फारक — जर्मदेच्या उत्तरेस मुसलमानांशी टक्कर देण्याचे काम जमे रजपुतांनी केले, तसे दक्षिणेस ते प्रथम विजयनगरच्या राजांनी केले. उत्तरेकडील मुसलमानांस अफगाणस्तानातून व मध्यआशियातून इस्लामी पंथाच्या कडव्या लोकांचा अभ्याहूत पुरवठा होत गेल्यामुळे त्यांना त्या भागात आपल्या नरहृतीचा प्रसार करण्यास बरेच यश आले. परंतु दक्षिणेतील मुसलमानांची स्थिति तशी नव्हती. दक्षिणत मुसलमानांनी संस्कृतीचा प्रसार करण्याचे काम प्रथम ज्या वहामनी मुलतानाकडे आले होते ते किंवा त्या राज्याची शकले होऊन निर्माण झालेले विगापुरादि मुसलमानां राज्याचे सुलतान हे नवे दिल्लीच्या बादशहाशी बंडखोर असण्यामुळे त्यांना उत्तरेकडून मदत मिळण्याची सुद्धीच अपेक्षा नव्हती. त्यांनी जे संस्कृतिप्रसाराचे कार्य केले ते बहुतेक हिंदूसंपर्क वाटाविलेल्या लोकांच्या जोरावरच होत. परंतु हे वाटलेले मुसलमान काही अशी असल मुसलमानांपेक्षा हिंदू लोकास जास्त जावक झाले असत नाहीं. एकदा परधर्मात गेल्यावर पूर्व धर्माचा पाटाव करण्यास लोनास विशेष स्फुरण येत असते. शिवाय

या वाटलेल्या लोकास हिंदूची व्यंगे व राहणी टाकून असल्यामुळे त्या माहितीचा उपयोगहि त्यांनी मुसलमानांम करून दिला.

विजयनगरच्या राज्याचा उदय.—अलाउद्दीन खिलजीच्या कारकीर्दीत मुसलमानांनी दक्षिणत प्रथम स्वाभ्या केव्या हे मागे सांगितलेच आहे. इ. स. १३२३ त मुसलमानांनी वरंगूळ घेतले; व १३२७ त म्हसूरची राजधानी द्वारसमुद्र लुटून फस्त केली. तेव्हा वरंगूळच्या राजाच्या पदरी असलेल्या गंगम नामक पुरुषाच्या हरिहर, पुत्र आदिकडून पाच पुत्रांनी दक्षिणत एक मोठे हिंदु राज्य स्थापून मुसलमानास तोंड देण्याचा निश्चय केला. त्याप्रमाणे त्यांनी इ. स. १३३६ त तुंगभेदेच्या दक्षिण तीरावर विजयनगर नावाच्या एका मोठ्या तटबंदी शहराची स्थापना करून सुमारे पंधरा वर्षांच्या अवधीतच पूर्व किनाऱ्यापासून पश्चिम किनाऱ्यापावेतोचा तुंगभेदेच्या दक्षिणेकडील बहुतेक सुद्धा आपल्या अंमलाखाली आणिला.

संगम घराणे.—उपर्युक्त संगमाच्या वंशजानी इ. स. १३३६ पासून १४५६ पर्यंत दक्षिणत राज्य केले. या राजाचा बहुतेक काळ इ. स. १३४७ त तुंगभेदेच्या उत्तरेस स्थापन झालेल्या वहामनी राज्याच्या सुलतानाशी युद्धे करण्यात उर्बे झाले. यापैकी दुसऱ्या देवरायाच्या कारकीर्दीत (१४२४—१४४७) संगम घराणे वैभवच्या शिखरास पोचले होते. याच राजाच्या कारकीर्दीच्या आरंभा निजोली फेडि हा इटालियन प्रवासी व अलेरीस (इ. स. १४४३) अयदुर रसाक हा मुसलमान प्रवासी विजयनगरच्या राज्यात येऊन गेला दुसऱ्या देवरायानंतरचे संगम घराण्यातील सर्व राजे कमजूर होते या देवरायाचा पुत्र मल्लिकार्जुन याचा नरसिंह नामक कोणी एक कारभारी होता. तोच पुढे सत्ता-घोरा होऊन त्याने १४५६ त संगमाच्या वंशजास पदच्युत केले संगम घराण्याच्या सत्तापक्वधूर्तेकां हुकू याने इ. स. १३७४ च्या सुमारास बीनच्या मिग घराण्यातील तैरमु बादशहाकडे आपले वकील रवाना केले होते.

सा लुबघ घराणे —हे घराणे फार दिवस शाहीवर राहिले नाही. तथापि या घराण्याचा संस्थापक नरसिंह सालुब हा मोठा शूर पुरुष होता त्याने दक्षिणेकडील तामिळ सुलतात आपल्या राज्याचा विस्तार करून भिकडे तिकडे आपल्या नावाचा दारा बसविला. याच्या कारकीर्दीत वहामनी राज्याची शकले होऊन इ. स. १४९० च्या सुमारास विजापुरचा सुलतान स्वतंत्र झाला व त्याने पुढाकार घेऊन वहामनी राज्याचा विजयनगराशी चाललेला झगडा पुढे चालू ठेविला. नरसिंहान्या मागून त्याचा वडील सुलतान मादीवर बसला पण लवकरच त्याचा खून होऊन त्याचा भाकडा आळ इरमादि नृसिंह उर्फ भोमराय हा राजा झाला याच्या कारकीर्दीत सर्व सत्ता त्याचा सेनापति नरस नायक याच्या

हस्तात असून तोंचे पुढे १५०५ त आपल्या घन्याचा वष करून सिंहासनारुढ झाला असें दिसते.

तुलु व घ रा णे —नरस नायक हा तुलुव घराण्याचा संस्थापक होता. याचा पुत्र कृष्णदेवराय हा मोठा वैभवशाली व कर्तिमान राजा होऊन गेला. याने इ. स. १५०९ पासून १५२९ पर्यंत अवधी वसि वषेंच राज्य केले. पण तेव्हाअवधति त्यानें विजापूरच्या इस्माईल आदील शाहाचा पराभव करून त्याजपासून ज्याच्या करिता हिंदुमुसलमानांत आजपर्यंत अनेक लढाया झाल्या होत्या तो रायपूरचा किल्ला घेतला, आदिल शाहाची राजधानी विजापूरहि काळीज करून तेंथें काहीं दिवस आपला तळ विला. हा जसा शूर तसा उदार मनाचाहि होता. पाणजेसाराच्या परद्वीपस्थ इसमानें देण्याल त्याच्या स्वभावाची अगदीं मन मोकळेपणानें स्तुति केलेली आढळते. त्याच्या दरबारचें वैभव पाहून युरोपीय लोकांचे तर डोळेच दिपून जात. कृष्णदेवरायाच्या मागून त्याचा नुस्त भाऊ अच्युतराय राज्यालूड झाला. अच्युतराय हा दुबळे व जुजुमी राजा निघाला. हा कृष्णदेवरायाच्या कारकीर्दीत झिकून घेतलेले रायचूर व सुदगल हे दोन्ही किल्ले गमावून बसला, व इम्राईन आदिलशहानें विजयानगरवर स्वारी केली तेव्हा यानें त्यास जबर खंडणी देऊन श्दोस लावले अच्युतराय १५४२ त मरण पावला व त्याच्या जागीं त्याचा पुतया सदाशिवराय हा गादीचा बसला याच्या कारकीर्दीत सर्व सत्ता त्याचा कारभारी रामराय सालुव याच्या हातीं होती. हा रामराय मोठा शूर पुरुष होता. कृष्णदेवरायाप्रमाणे यानेहि मुसलमानांविरुद्ध चढाईचे धोरण स्वीकारून तुंगभद्रा ओलांडून पलीकडील मुसलमानां राज्यात त्याच्या केल्या व तेथील सुलतानास 'प्राहि भगवान' म्हणण्याची पाळी आणली इ. स. १५४३त रामरानाने अहमदनगर व गोवळकोंडे येथील राजाशी सत्य करून विजापुरावर स्वारी केली इ पुढे पधरा वर्षांनी विजापूरच्या राजाशी सत्य करून अहमदनगरवर स्वारी केली. या दुसऱ्या स्वारांत हिंदूंनी अहमदनगरचा सुलतान अतिशय निंद्यतेने उचस्त केला व आपल्या मुसलमान दोस्तांचाहि उचड उचड पाणतारा केला यासुळे मुसलमान लोक चिद्दून गेले विजापूर, अहमदनगर, गोवळकोंडे व येदर येथील सुलतानांनी आपसांतील भाटणे घटकाभर एकठांई ठेविली, व एकजुटीने विजयानगरवर स्वारी करून इ. स. १५६५ त तालिकोटच्या लढाईत हिंदूंचा पूर्ण पराभव घेला. लढाईत विजय पावत्यावर मुसलमानांनी विजयानगर शहरात शिरून इतकी कत्तल, लुटालूट व आळखळ केली की विजयानगरच्या राज्याम पुन्हा कधी डोक वर काढतां आले नाहीं.

आ र भो ट प रा णे —तालिखोटच्या लढाईनेतर रामरायाचा मोठा विरहल हा सदाशिवराय या नामधारी राजास घेऊन पेगुमीठराज पटन गेला व इ. स. १५७० च्या सुमारास आपणच स्वतः राजा बनला. विरहल याबद्दल नामक

विजयनगरच्या चौथ्या राजघराण्याचा मूळ पुरुष होता. त्याच्या वंशात पहिला वेंकट हा काहीं नांव घेण्यासारखा पुरुष झाला. त्याने आपली राजधानी चंद्रगिरीस नेलेली दिसते. तो तेलुगू कर्षकां व वैष्णव ग्रंथकाराचा आश्रयदाता म्हणून प्रसिद्ध आहे त्याच्या मागून झालेले राजे केवळ स्थानिक संस्थानिक होते. त्यांपैकी दुसरा रंग यान इ. स. १६४५ त सहा वर्षांपूर्वी आपल्या हाताखालील एका नायकाने ईम्रानस दिलेली मद्रासच्या जमिनी जहागीर कायम केली दुसरा रंग हाच या घराण्यातील शेवटचा स्वतंत्र राजा होय. तालिकोटच्या लढाईनेतर विजयानगरच्या साम्राज्याचे स्थान लहान चुकडे होऊन त्यावर पूर्वीचे विजयानगरच्या हाताखालील मरदार उर्फ नाईक स्वतंत्रपणें राज्य करूं लागले होते पुढे विजापूरच्या व गोवळकोंडाच्या राजांनी दक्षिणेंत त्याच्या करून बहुतेक दक्षिण कामीज केली, तेव्हा ते नाईक मुसलमानांचे अधिक होऊन त्यांना खंडणी देऊ लागले शहाजीने आपली तजावरची जहागीर याच नायकाना जिंकून मिळविली होती, व शिवाजीने आपल्या राज्या-रोहणांनेतर दक्षिणदिग्गजय केला तेव्हा त्यालाहि याच नायकाशी लढावें लागले होते.

विजयानगरच्या साम्राज्याची कामगिरी —विजयानगर व मुसलमानां राज्यां यांच्या झगड्यात अनेक वेळा हिंदू लोकांम पराभूत व्हावे लागले, हे जरी खरें आहे, तरी मुसलमानांची लाट तुंगभद्रेपलीकडे पोचवून धरून विजयानगरच्या साम्राज्याने हिंदू संस्कृतीच्या संरक्षणाची फार मोठी कामगिरी बजाविली आहे. विजयानगरचें राज्य उदयास आले नसतें तर मुसलमानास तुंगभद्रेपलीकडे पसरण्यास फारसा काळ लागला नसता. विजयानगरच्या या कामगिरीची थोडीशी करवना येथ्याम तुंगभद्रेच्या दक्षिणेकडील मुसलमानांनी छोरुसंघेची तिच्या उत्तरेकडील मुसलमानां प्रदेशातल्या लोकसंघेची सुलना केली तरी पुढें होईल. ज्या ठिकाणी पूर्वी विजयानगरचें साम्राज्य होते. त्यापैकी बराचसा भाग हल्लीं म्हैसूर संस्थानात मोडतो. येथे एकेदर लोकसंघेचीं मुसलमानांचे प्रमाण अवघें थोडेंच पाचच आहे, तर उलटपक्षां तुंगभद्रेच्या उत्तरेकडे असलेल्या थुंबई इलाख्यात ते प्रमाण शेकडा विनाहून बरीं माहीं. अठराव्या शतकांत म्हैसूर संस्थानाचा सुलतान हैदराच्या ताब्यात गेला नसता तर त्या भागात मुसलमानांचे प्रमाण शेकडा एर तरी सापडले अथवे कीं माहीं याची वानवाच आहे. म्हैसूरच्या दक्षिणम भागलेल्या त्रावणकोर, कोचीन वगैरे इतर संस्थानांत किंवा ज्याचा पराचस भाग तुंगभद्रेच्या दक्षिणेम आहे त्या मद्रास इलाख्याहि मुसलमानांची स्थिति विशेष चांगली नाही. नवथे हिंदुस्थानात मुसलमानांची लोकसंख्या एकेदर लोकसंघेच्या पंचमांशाहून अधिक धनता या भागात ती चांदानाहूनहि बरीच असेल.

मराठ्यांचा इतिहास.

तुंगभद्रेच्या दक्षिणेंत मुसुलमानां सत्तेस विरोध करण्याचें काम विजापूरच्या राजांनीं खालीं ठेविलें, तें त्यांच्या नंतर तुंगभद्रेच्या उत्तरेस मराठ्यांनीं आपल्या हातीं घेतलें. मराठ्यांच्या या सत्तापधनाचा इतिहास आपणास अधिक मद्दत्ताचा असल्यामुळे तो येथें थोडा विस्तारान्च देत आहों.

मराठ्यांच्या राज्याच्या स्थापनेचा आणि त्यापुढील चळवळींचा साक्षर्याने इतिहास यावयाचा झाल्यास एक प्रश्न उत्पन्न होतो तो हा की, मराठे हे सामुच्चयिक नांव केव्हा उत्पन्न झालें. रामदेवराव जाधवाच्या कारकीर्दीत "मराठी" हे नांव भाषेस प्राप्त झालें होतें हें झालेभरतील "मराठा मराठ्याच बोल कोतुके" परिते तो स्पष्टता येविले. ऐसी अधरें रक्षिकें । मेळवीन ॥ "या ओवावरून स्पष्ट होईल. तथापि विशिष्ट लोकासमुचयास त्या वेळेंत मराठा हे नांव उपलब्ध झालें होतें असें दिसत नाहीं. "मराठे" हे सामुच्चयिक नांव मुसुलमानांनीं स्वातंत्रिंत आसवें, किंवा मुसुलमानां कारकीर्दीत प्राप्त झालें असावें.

मराठ्यांच्या इतिहासास सुरवात त्यांच्याबद्दल राज्यास्थापना झाल्यानंतरच झाली असें म्हण्टे पाहिजे. तथापि राज्यस्थापनेची किंवा समजण्यासाठी काही पूर्वकालीन चळवळींचें ज्ञान अवश्य आहे.

मुसुलमानांचा महाराष्ट्रांत प्रवेश.—१४ व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत उत्तरेकडील मुसुलमानांनीं दक्षिणेंत येऊन तेथें आपली सत्ता प्रस्थापित करीपर्यंत या भागात हिंदू राजेच राज्य करीत होते. इ. स. ११२४ त अलाउद्दीन खिलजी यानें दक्षिणेंत प्रथम सवाई केले परंतु देवगिरीचा यादव राजा रामदेव याजकडून वार्षिक रोंडणी देण्याचें अभिवचन घेऊन तो पुन्हा लागलीच उत्तरेस परत गेला. पुढें अलाउद्दीनाच्या कारकीर्दीत देवगिरीच्या यादवांनीं दिल्लीच्या बादशहास संढणी पाठविणे बंद केल्यामुळे मलीक कापुर याच्या आधिपत्याखाली उत्तरेकडील मुसुलमानांनीं दक्षिणेंत एकंदर तीन स्वाभ्या वेळ्या (१२००-१२). यापैकी शेवटच्या स्वारीत रामदेवाच्या भागून गांधीवर बसलेला त्याचा पुत्र शीकर हा ठार होऊन त्याची रामधानी देवगड मुसुलमानांच्या ताब्यात गेली. पुढें अलाउद्दीनाच्या मरणांनंतर दिल्ली येथें जो योधक मागला त्याचा कायदा घेऊन रामदेवाचा गावई हापाळ यानें स्वातंत्र्याचें निदाण उभावन किल्लेक मुसुलमान सुभेदारांनीं हाबून लावले. परंतु इ. स. १२१८ त दिल्लीचा बादशहा सुवारिक यानें दक्षिणेंत स्वारी करून हरपाळ यास कैद करूं व त्याचा मोठ्या क्रूरपणानें अंग सोडून बघ केला.

यहामनी राज्याची स्थापना.—यानंतर मराठ्यांनी तपलकाच्या कारकीर्दीत त्याचा पुत्र जोना हा दक्षिणेंतील वेगा मोडण्यासाठी सैन्य घेऊन इकडे आला-होता. मर. च. ५८

परंतु या स्वारीत त्याचा पराभव होऊन त्यास परत आणें लागले. इ. स. १२२३ त जोना कर्क उलुपटान पुनरपि दक्षिणेंत आला. या वेळेस त्यानें हाथें तेलंगण देश पादकांत करून त्याची राजधानी बरंगूल ही इतगत केली. तेलंगण देश मुसुलमानांच्या हातीं लागला तेव्हा तेव्हा तेथील बरेचसे प्रमुख रहिवासी देशत्याग करून खाली दक्षिणेंत गेले. (पेट डफरत मराठ्यांचा इतिहास, पृ. १, पृ. ३६). तथापि अशी क्रिश्चक वांगरी घराणीं होलीकी, वीं देशत्याग व स्वातंत्र्यनाश यांमध्ये स्वातंत्र्यनाश पतकरून आपल्या जन्मभूमीस विकदन राहिले. इ. स. १२४४ त गुजराथेंतून बहून आलेल्या काही अफगाण सरदारांनीं मईमद तपलकाविरुद्ध बंड घेतलें, तेव्हा त्या हिंदू सरदारांनीं त्यांनीं मनोमार्गे मदत केली. त्या वेळातूनच पुढें १२४७ त बहामनी राज्य उदयास आलें. हे राज्य म्हणजे बंगलून चालून दिल्लीच्या मुघलांना-विरुद्ध एक उग्र उग्र बंडच असल्यामुळे त्याच्या संस्थापकास साहचिकच एतद्देशीय सरदारांची अंतःकरणें गोडी-गुलाबीनेच आकर्षून त्याचा शक्ति मिळविणे अवश्य होतें. हाच प्रम त्याच्या वंशजास व पंथराव्या दातकाच्या अखेरीस यहामनी राज्याची स्थापना होऊन त्यातून (१) विजापुरची आदिलशाही, (२) गोवळकोंड्याची उतबराही, (३) बंगलाची इमादशाही, (४) अहमदनगची निजामशाही व (५) बेदरची बरंगदशाही ही पाच लहान लहान राज्यें निर्माण झालीं तेव्हा तेथील मुघलांनाही पुढें काळ-बाधा लागला. उत्तर हिंदुस्थानातील मुसुलमानांनीं हिंदुस्थानाबाहेर मुसुलमानां मुलखातून कर्तृत्ववान माणसांचा व सदाक शिष्यांचा अभ्यास पुरवडा होत असल्यामुळे ते हिंदुस्थानातील ओपारी फटवून राहूं शकत होते. परंतु दक्षिणेंतील सुसुलमान नां तसें करता येत नव्हतें. यहामनी राज्याचा संस्थापक क्षिराखल कर्क अलाउद्दीन हुसेन कानो यहामनी यानें राज्यासह होताच प्रथम बरंगुळच्या राज्यास स्नेह संपादन केला. त्यानें हिंदू सरदारांपैकीं थोडास बरा-परंपरा अभिनी किंवा दुसरे काही एक देऊन ठेवून घेतलें, तर इतरास त्याची देशमुखीची किंवा देशपांडेण्याची जुनी वतनें त्याच्याकडेच ठेऊन आपल्या पदास बळकून घेतलें. बोक, घाटगे बगैरे मराठे सरदाराम दोन तीनचें स्वारींच्या लहान लहान मनसबी आपल्या सैन्यात देऊन स्वाभ्या पय-काच्या राजांसाठी नवीन जहागिरी लावून देण्यासहि त्यानें आणें पुढे पाहिजे नाहीं.

यहामनी राज्याची स्थापना.—यहामनी राज्यापासून पुढें जीं पाच मुसुलमानां राज्ये निर्माण झालीं त्यांत तर हिंदू सरदारांचे वंशसे पूर्वाह्णहि वाडत्या प्रमाणात होतें. अहमदनगरच्या निजामशाही परा-प्याचा संस्थापक मलीक अहमद हा बंगलून एका प्रम-प्रुळकर्त्याचा मुलगा असून लहानपणीच त्यास बाहूनदशाही बलो यानें पाठवून मुसुलमानां धर्मांनी

दिनी होती. त्याचा पुत्र बुढाण निजामशहा यानें १५२९ च्या सुमारास आपल्या राज्यातील गेवराईची जागा एका ब्राह्मणाच्या हवाली करून आपण होऊनच आपल्या राज्यात हिंदूंचे वर्चस्व वाढवून घेतलें. १५५५ साली विजापूरचा इमादिस आदिलशाहा तत्कालीन शहा तेंह्वा सायें देखील महाराष्ट्रातील लोकांवद्दलच आपला पक्षपात व्यक्त केला. त्याने फारशीमध्ये जमाखर्च ठेवण्याची खुनी वहिबाट बंद करून सर्व हिंदीय मराठीत ठेवण्याचा शिरस्ता पाडला. फाही महात्माचे कागदपत्र असत तेव्हा मान दोन्ही भाषातून लिहून ठेवण्याचा प्रघात असे याच्या योगानें विजापूरच्या राज्यात महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांचे वर्चस्व साहजिकच पूर्वापेक्षा अधिक झालें. इमादिस आदिलशहा एवढेंच करून थांबला नाही. त्यानें परकी शिष्यासच व सरदारासहि आपल्या नोकरांतून कमी करून त्याच्या जागी दक्षिणी लोकांची भरती केली [ग्रंथ डक पु. १. पृ. ५९].

घालाच्य मराठे सरदारांचा उदय.—सोळाव्या शतकाच्या अखेरीस आदिलशाही व निजामशाही राज्यात लुकनी जाधव, गणेशी नाईक निभाऊकर, शहाजी भोसले यांच्यासारखे बलाढ्य सरदार निर्माण होण्यास तेथील मुसलमानी बादशहांचे वर सांगितलेले धोरणच बहुतांश कारण झालें होतें हें घरील विवेचनावरून स्पष्ट होईल. जादवराज हे त्या काळी केवढें मोठे बलाढ्य प्रत्येक समजलें जात होतें हें इ.स. १६२० त जाधवराज निजामशाही सोडून मोगल पक्षास जाऊन मिळाला तेव्हां मोगल बादशहानें त्याचा पराकाष्ठेचा गौरव करून राजागायासहस्रा सहस्रा मिळवण्याची नाही अशी २४००० स्वारांची मनसब त्यास एकदम देऊन टाकली या एकाच उदाहरणावरून सहज ध्यानात येईल. वणगोत्री नाईक वर्ण गंगवाल हा विजापूरच्या आदिलशाहीतील एक सरदार होता. तथापि तो बलवड्या व पांडशी स्वभावाचा माणूस असल्यामुळे फोंडेंहि एराई निपाळी की, तेणे तो हुजर असावयावाच. वणगोत्रीचा दक्षिणेतील मुसलमानी राजास किती वचक होता हें 'राव वर्णगवाल बारा वंगीराचा काळ' ह्या एका जुन्या म्हणीवरून व्यक्त होतें. तिसरा जो शहाजी त्यास मलिकसरानें निजामशहाकडून सरलभरतीचा अधिकार देवविला होता. सरलभरती हा अर्थ अथवा सेनापती. इतकाच महत्त्वाचा आहे. याच राह्यानें शहाजहान बादशहा तख्तनवादीन शाल्यावर त्याच्या विरुद्ध बंड करणाऱ्या राजमहान रोदीस मदत करण्याचें धाडस केलें, व त्यानेच पुढें सन १६२१ मध्ये निजामशाहीच्या सत्तावर एक बाहुलें बसवून त्याच्या नांवावर दिवापतीच्या प्रबंध सेनेस तीन वर्षे सभे महाराष्ट्रभर दुरून तिष्ठे नाचाविलें.

स्वराज्यस्थापनेस परिस्थितीचे अनुकूलत्व.—यावरून महाराष्ट्रात ज्या वेळी स्वराज्यस्थापक शिवाजी गमास आला त्या वेळी तेथील परिस्थिति कसा प्रकारची होती याची अंदाज. कसना करता येईल. येथे कोणी यादी

शेका येईल की, दक्षिणेतील मुसलमानी राज्यामध्ये जर कतें-बगार दिवू माणसास आपलें नशीब काढण्यास पूर्ण वात होता, तर तत्कालीन हिंदू लोकांकडून स्वातंत्र्यप्राप्तीचा प्रयत्न का करण्यात यावा? वस्तुतः मुसलमानी अमदानीतील विमुक्तल्या किल्ल्यापासून तो सहज लुकनी जाधव, मुरार-भंत यांच्यासारख्या नावलौकिकास बढलेल्या पुरुषापर्यंत सर्व हिंदू सरदारांमध्ये मुसलमानी सत्तेखालीच आपआपला व्यक्तिविषयक उत्कर्ष करून घेण्याची आकांक्षा दगोचर होते. देखूच, देसाई वगैरे बतनदरहि आपआपल्या क्षेत्रामध्ये बहुतेकांशी स्वतंत्रच असल्यामुळे त्यांना देखील मुसलमानी सत्तेविरुद्ध एवढा जमून कारस्थानें करण्याची अवश्यता भासत नव्हती. यदामनी राज्याच्या स्थापने-पासून पुढें दोनशे वर्षेपर्यंत दक्षिणेतील मुसलमानांचा बहुतेक काळ विजयनगरच्या राक्षशी व त्यानंतर आपधपरासत व भोंगलाशी लढण्यामध्येच गेल्यामुळे ह्या बतनदारांच्या फार-भारत हात घालण्यास मुसलमानी सरदाराना म्हणण्यासारखी संशय मिळाली नाही त्यामुळे हे लोक स्वातंत्र्यास इतके लाजवाबलेले होते की पुढें शिवाजीने स्वराज्यस्थापनेचें कार्य हातीं घेतलें तेव्हा त्यास ह्या बतनदारांना एकदली अंमलाखाली आणण्यास जरा जडच गेलें.

याचा अर्थ असा नाही की, सदरू भारतव्याख्या काळात महाराष्ट्रामध्ये सुराज्य होतें किंवा शातता नासत होती, व येथील लोकास मुसलमानी अंमलाविरुद्ध कोणत्याहि प्रकारची कुदर करण्यास जागा नव्हती. उलट पक्षां अहमदनगरच्या विजापूरशी, विजापूरच्या मोगलांशी आणि मलिकंवर व शहाजी यांच्या ह्या दोघांशीहि ज्या अनेक लढाया झाल्या त्यामध्ये सर्व दक्षिण देश उज्वस्त झाला होता. उदाहरणार्थ, निजामशाहीच्या अखेरच्या वर्षीत विजापूर व मोगल यांच्यामध्ये जें युद्ध झालें त्यात मोगलांचें सैन्य विजापुरास वेढा देण्यास आलें अमता महंमद आदिलशहानें आपल्या शत्रूचें दायवैषम्य निर्द्वं नये म्हणून राजधानीच्या समोवताळीस २० मैलांच्या घेरातील सर्व सुदृष्ट उज्वस्त करून टाकला, व त्यावरून उघेंचें फेडण्याकरिता उलट मोगलांनीहि विजापुराचा तितकाच मुलूख आपली उज्वस्त केला. धान्य पेरणें म्हणजे शत्रूच्या पंगेस तें उज्वस्त करण्याकरिता आमन्त्रण देणें व प्रसवविरोधी आपलेहि मरण जयल योद्धा आणणेंच झालें होतें. हे लोक केवळ इतकेंच करून थांबत नसत. ज्या ज्या मुलूखात यांची पांड येई, तेथील मुलांमुलीनां व चरण बायकांना ते आपल्या बरोबर घेऊन नेऊन बलाहारांनं त्यांना वाटवून मुसलमानां करीत. दासबोधातील वर्णनावरून यासं दिसतें की हिंदूंच्या तरुण श्रिया भरून नेऊन त्यांचा मुसलमानांशी निका लावल्याची उदाहरणें ह्या वेळी बारंवार घडून येत होती.

शिवाजीचा जन्म व त्याचा काल.—असा प्रवा-रच्या परिस्थितीमध्ये शिवाजीसारखा एतादा अर्लांक

पुरुष जन्मास येऊन त्यानें मुमुलुमानाच्या छळापासून आपल्या लोकांस सोडविण्याचा विडा उचलला तेव्हा लाला महाराष्ट्रात ल प्रस्त झालेल्या लोकांनीं मनोभावांनें साध केल असल्यास त्यात नवल नाहीं शिवजन्माचा शक रायगड घरांत १५४८ च इतर घरांत १५४९ दिला असून मॅडरफाया व क्रिकेट आणि पारसगंज याच्या इतिहासांत या दुसऱ्या घराण्याचा आधारवर शिवाजीचा जन्म इ स १६०७ च्या एप्रिल महिन्यात (वैशाख शुद्ध २ स) झाला असें मॅडरफेले आहे परंतु हा काळ चुकला असून जेथे याच्या शकावलीत म्हुंदरयाप्रमाणें शिवाजीचा जन्म शके १५७१ च्या फाल्गुन वी ३ ला म्हणजे इ. स १६३० च्या फेब्रुवारी महिनात १९व्या तारखेस शुक्रवारी झाला होता असें आता बहुतांशी सिद्ध झाल्यासारखें झाले आहे ह्याच पुरात म्हणून रा बाबुदेव शास्त्री खरे यांनीं भारत इतिहाससंशोधक मंडळाच्या अधुसमलनांत बाबलया थापल्या मल्लोजी प शहाजी नामक निघात जो एक मुद्दा पुढें आणला तो या 'शिवाजीच्या प्रश्नेक खरात, 'जाधवराज थरावर मंगल पंथ पेऊन शहाजीचा पाटलाग कर लागला तेव्हा शहाजीबरोबर मिजाऊ होती तिला शहाजीच्या स्वारीबरोबर धांवणें निघेना सबब शिवनेरीस जाऊन राहणें प्राप्त झालें व तेथेच तो प्रसूत होऊन तिला शिवाजी हा पुत्र झाला' असं मनजूर लिहि लेला असतो परंतु १६२७ त सदाई बालेपाटाकडे बालडी होनी पथिमपाटाकडे तिचा सवय नव्हता उलटपक्षी इ स १६३० त लडाईची धुमधका सदाईच्या लग्न्यास गुरू होती स १६२७त मंगलामा शहाजीचा विवराणें पाटलाग करण्यास विशेष निमित्त नव्हतें, पण १६३० त लोटाच्या घडाचा बर्मोड करण्यासाठी शहाजीचा झपाट्यानें पाटलाग करण्याचें काम मोगल सरदारांस गुरू बादशहाच्या हुकुमानेंच करावयाचें होतें अर्थात् यावरून शिवजन्माचा शक जेथेसकावलीत दिल्याप्रमाण १५५१हाच असणें अधिक समवर्तीय दिसतें तजावरच्या शिवालेपातहि शिवजन्माचा काळ हाच दिलेला आहे भारत इतिहाससंशोधक मंडळाच्या नवम संमेलनात ह्या विषयावर जो एक स्वतंत्र निवध वाच ण्यात आला त्यातहि निवधकारांनीं (रा चांदोरकर व दिवेकर) तजावर येथें सापडलेल्या शिवभारत ग्रंथाचा आधार दिला आहे

स्वराज्यस्थापनेतील शहाजीचें श्रेय — महारा ष्रास स्वातंत्र्य मिळवून देण्याच श्रेय सर्वतापरी ह्या समयी जन्मास आलेल्या वर पुरुषासच सामान्यत देण्यात येत मुमुलुमानी आमदानीतल महाराष्ट्रात स्वराज्याच्या करपनेस मूर्त स्वरूप आणून देणारा हाच पहिला पुरुष असल्यामुळे एका अर्थी तें वरोबरहि आहे शिवाजीसदरग्य महाराष्ट्रापक पुन लाभल्यामुळे त्याचा वाप शहाजी यास नि सदाय धन्य ताच वाटला असेल तथापि आपल्या पुत्राच्या उज्वल वेग्या पुढें आपले तेज किंसे पडून आपली वास्तविज योग्यता

च्यानात येण्यात पुढील पिढ्यांना फार प्रयास पडतील याची निचाऱ्यात व-पाहि नसल !

शिवाजीच्या चरित्रातल विविध प्रसंग उद्धवण्यात वस्तुन शहाजीचच चरित्र कसें कारणीभूत झाले याचें रा बाबुदेव शास्त्री खरे यांनीं आपल्या उपर्युक्त निवधात फार मार्मिक विवेचन केले आहे ते म्हणतात —

'विजापुरकराच्या चारूती शिरल्यानंतर (इ स १६३७) पहिऱ्या तीनचार वर्षांत शहाजीच्या मनोवृत्तीत जो क्षोभ उत्पन्न झाला, त्यातच शिवाजीच्या राज्यस्थापनेचें बीज आहे राज्यस्थापकाच्या पदवात पोचलेल्या शहा जास हें परमुखांत सेवावृत्तीचें लागिरवाण मिण पतकरणें पदामुळे प्राप्त झाले मंगलाच्या नावान तो जळत होताच. पण विजापुरकरांनीं आयत्या वेळीं आपणास दगा देऊन स्वतः चा स्वार्थ साधून घेतला याबद्दल श्राचें मन फार दुःखा- वलें होतें 'महमद आदिलशहा'नें विश्वासघात करून माझे राज्य घुडविलें आणि जहागीर दिल्याचा उपकार दाखवून मला ह्दपारीची शिक्षा भोगावयास लाविली ज्याच्या माडास माडी लावून वसण्याचा योग्यता आपण सपादन केली होता त्याचीच आता ताबेदारा सासावा, यावरी करावा, मनीं धरावा असे दिवस आपणास प्राप्त झाले ! आणि इतकें असून याबद्दल नोंडातून अक्षरहि काढण्याची साय नाहीं हा शुणित मारा यावज्जाव सोसलाच पाहिजे, ' अवे विचार उद्धून त्याच्या मनास फार खेद वाटे ! 'ज्यानीं हें सर्व केल त्या शत्रुवर अगर हितशत्रुवर सूड उगवि ण्याच्या संधी आता माझ्या आयुष्यातून विघ्न नेल्मा तर मग या अपमानाचे परिमार्जन आता कुणी करावें ? हें ससेनें कोणी काढवें ? ' अस जव्हा जव्हा त्याच्या मनत येई, तव्हा तेव्हा शिवाजीची आठ वर्षांची छाटी मूर्ती त्याच्या डोळ्या समोर उभा राहा करील तर हें सर्व माझा शिवाजीच करील असें त्यास बारबार वाटे शहाजी हा महाप्रतापी महाकारधाना पुरुष, हा राज्यकाति करणारा चळवळ्या- दक्षिणेत राहू दिला तर आपली राज्ये नाहू दणार नाहीं, असें मानून दिग्गजा शहाजहान व विजापुरचा महमद यांनीं शहाजीच कर्तृकाल डावून घातलें व पुन त्यानें दक्षिणेत येऊ नये असा सदावस्त वेला "

" शिवाजीनें विराळे राहून स्वतंत्र राज्य करावें ही करपता शहाजीस मुचली खरा पण तो अशा बिकट परि- स्थितीत सापडला होता की, तो असल्या आणताना फार सावधपणाने वाणणें त्यास प्राप्त होतें शिवाजीचा जन्म झाल्या दिवसाप सून शहाजीचा सर्व काळ लढायाच्या धाम धुमिंत गेल्यामुळे मुलगा महावास त्याला फारच थोडा लाभला होता मुलगा मोठा हाऊ लागला, तसतशा त्याची चालचर्चा पाहून आपला वत पक्षा करणें त्यास जहर होतें त्यासाठीं त्यानें इ स १६३८ इ १७ त व पुढें १६४१ त शिवा जीस आपणाकड घेलावून जवळ ठेवून घेऊन परीक्षा

पाहिली. त्यांत शिवाजीचे उदयोन्मुख अपूर्व तंत्र त्याच्या चांगलेच दृष्टीपटीस आले. भय त्याने आपल्या कारभारी मंडळीशी खलवत करून पुढे योजलेला वेत पार पाडण्यासाठी एवढ्यापसून एकत्र पाऊल धारे धीरे कसे टाकावयाचे हा निश्चय ठरविला. नंतर भिमाऊ आपणास आपडत नाही, शिवाजी आपल्या भर्जाबाहेर वागणार सधम जवळ देवघ्याच्या सोयीचा नाही, असे खोटेच निमित्त ठेऊन त्या दोघांसहि आपणापसून दूर पुण्यास देवघ्याची मसलत योजिली आणि दिवाजास विश्वासू दिवाण दादोजी कोंडदेव मानपरोवर पुण्यास रहावयास पाठीपेले आणि त्यापरोवरच आपले कारभारीमंडळहि कोणत्या ना कोणत्या तरी निमित्ताने तिफडेच खाना वेले” [भारत इतिहाससंशोधक मंडळ त्रैमासिक अंक १ पृ. ३२.].

स्वतंत्र राज्य स्थापन करण्याची कल्पना प्रथम शहाजी-तच घुबळी होती व मराठी राज्य स्थापन करण्याचा उाव त्यानेच पुढे दिवाजीकडून घुळयून आणला ही गोष्ट आता सध्याण सिद्ध झाली आहे. मराठांच्या इतिहासाची साधने खंड १५, पान ४७०, ४७१; खंड २०, पान ३४९ व रामदास आणि रामदासी भाग ९, पान २२ यांत शिवाजीचा एक शिक्का आहे तो असा:—

प्रतिपच्चंद्ररेखेय वर्षिष्णुविश्वंदिता ॥

शाहसूतोः शिवरैष्या मुद्रा भाति वशरिदनी ॥

ही मुद्रा शिवाजीच्या शके १५६१ आश्विन शुद्ध ८ च्या एका आश्रापत्रावर सापडते. या येळी शिवाजीचे वय अवघे १० वर्षांचे होते. परंतु त्या मुद्रेतील मजकुराचा उल तर असा दिसतो की, तिच्या मालगाने स्वतंत्र राज्य स्थापन करण्याचा जणू निश्चयच केला होता. ही मुद्रा शिवाजीच्या इतक्या तरुण वयाच्या येळची आहे की, तिजवरून स्वराज्यस्थापनेच्या योगनेचा उगम एकट्या शिवाजीपासून निघणे शक्य नाही हे उघट दिसते. याच्या पुष्टयर्थ रा. कामदेवशास्त्री यांनी आपल्या मालोजी व शहाजी या निबंधांत व पुण्याचे रा. भट यांनी इतिहास व ऐतिहासिक मासिक पुस्तकाच्या २८ व्या अंकात व रा. रामबाळे यांनी राधाभाष्य विलास चंपू या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत जे विवेचन केले आहे त्यावरून पुढील माहिती मिळते.

स्वराज्यस्थापनेच्या योगनेशी शिवाजीमहाराजखोरीज सत्ताधीन ज्या अनेक म्यकांचा संबंध असावा अशी कल्पना होते. त्यांपैकी शहाजी व दादोजी कोंडदेव या दोन प्रमुख व्यक्ती होत असे म्हणायें जायते. कारण रामदास आणि रामदासी मालेतील १५ व्या भागांत विजयपुरच्या आदी आदिशहा यांग शहाजीने लिहिलेले शके १५७८ (इ. स. १६५६) च्या सुमाराचे एक पत्र प्रसिद्ध झाले आहे. ते पानले असता ते लिहिणाऱ्या विशिष्ट पणे अगोदर शहाजीने आदिशहाहोवर शाखेची वनेक गंगेत निवारण करून आणि अनेक प्रदेश मिळून य छे दिवापुरच्या राज्यतो

सामील करून दरवारांत आपली विलक्षण छाप बसविली होता असें दिसून येते. शहाजीमहाराजा कर्तृत्ववान् विचारी पुरुषास तत्कालीन परिस्थितीच्या विचारांशी स्वराज्यप्राप्तीचे याम सहज घडून आणण्यासारखे आहे असे वाटणे स्वाभाविक होते. स्वतः विजयपुरच्या यादशहाच्या दरवारांत राहून कमंडयत मालेच्या यादशाही सत्तेस संकट-समयी मदत करून व तिजवर आपली छाप व दरारा ठेऊन विजापुरापासून नव्याच दूर असलेल्या स्वराज्यस्थापनेस योग्य भाषा पुणे, सुपे, बारामती इत्यादि सहाद्रोम-तच्या त्याच्या जहागिरीतील प्रदेशात आपल्या कर्तृत्ववान् मुलाच्या हातून पोच व अनुभवी अशा दादोजी कोंडदेवासारख्या स्वाभिनिष्ठ कारभार्याच्या सत्तयाने स्वराज्य-स्थापन करण्याचा वेत शहाजीने ठरविला असला पाहिजे असे अनुमान बरील अल्पशा पुराव्यावरून पाठण्यास हरकत दिसत नाही (इतिहास आणि ऐतिहासिक अंक २८-३१ पृ. १३२).

इ स १६३८ च्या अखेरीस शिवाजी वेंगवळहून पुण्यास आला. येताच त्याने याग मावळे पक्षाजि केळी असें सभासदाच्या बखरीत लिहिले आहे; पण तेव्हा तर शिवाजी आठ वर्षांचा होता. आठ वर्षांच्या मुलाने ही मावळे कार्याज करावी वशी १ अर्थात् त्याच्या मातावर हुमते येगरे कारभार्यानी ही मुलजगिरी केली हे स्पष्ट आहे. येतांच त्या बखरीतील पदावरून वेंगवळास टरले होते त्याप्रमाणे शिवाजीने पुण्यास येताच पारा मावळे कार्याज केली असा प्पनि निपतो. चिटगिरी बखरीत तर “ शिवाजीमहाराज शके १५६३ यात या (राज्यस्थापनेच्या) मसलतीचा आरंभ करते झाले ” असे स्पष्टच म्हळें आहे (भारत इतिहाससंशोधक मंडळ त्रैमासिक अंक १, पान ३४.).

शिवाजीच्या ज्या आश्रापत्रावर वर उल्लेखिली “प्रतिपच्चंद्र-रेखेय..... इत्यादि ” मुद्रा आहे ती लेखक शिवाजीच्या दहाव्या वर्षाच्या वेळच्या आहे हे वर सांगितलेच आहे. शहाजी व दादोजी कोंडदेव यांची मने जर विजापुरच्या यादशहाविषयी रामनिष्ठ असती तर दादोजी कोंडदेवासारख्या स्वाभिनिष्ठ कारभार्यास बरील मुद्रेतील मजकूर संगत होऊन ती मुद्रा कागदोगर्भास मुक्त करण्याची परवानगी मालशिवभाभिरागास त्याने कर्पाच दिली नसती. थर्थाद शहाजी व दादोजी यांच्या राहामसलतीनेच स्वराज्यस्थापनेची कल्पना निघितपणे अमलात आणण्याचे ठरून बरील मुद्रा मालशिवभाजीच्या आश्रापत्रावर विराजमान होऊं लागली असली पाहिजे (इतिहास आणि ऐतिहासिक अंक २८-३१ पान १३३).

अठव्याच्या इतिहागाच्या साधनाच्या पंथारच्या रांगेतील २६ व्या लेखाकामुळे या अनुमानास चांगलीच बळबटी येते. शके १५६७ विद्यारा शुद्ध प्रतिपदेचे (म्हणजे शिवाजीमहाराजांच्या १६ व्या वर्षाच्या वेळेचे) लेखाक

२५८ हे पत्र आहे. हे पत्र दादाजी नराय प्रभू यास शिवाजीमहाराजांनी लिहिलेले असून त्या पत्रात स्वयंभू अशा रोहिंदेधराच्या प्रसादाने आम्हांस यशप्राप्ति झाली असून तोच आमच्या हातून हिंदवी स्वराज्य स्थापन करून आमचे मनोरथ पूर्ण करणार आहे असे शिवाजी दादाजीस लिहीत आहे. पत्राच्या शेवटी "राजश्री श्री दादापंताचे विरामने पावाचे व तुमचे व आमचे श्रीपाशां इमान जासे ते कायम वज्रप्राय आहे. त्यांत अंतर आम्हां, आमचे वंशज लेकरांचे लेकरां वतन वगैरे चालविण्याविषयी कमतर करणार नाही." असे शिवाजीमहाराज दादाजीस यमवून लिहीत आहेत. यावरून दादाजी कोडदेर याच्या मर्यातीने नराय पावाशां व दादाजींशी शिवाजीने विनापुरच्या वादवादाच्या तानशांतील मुलखासंबंधी कारस्थान केले होते हे उघड होते आहे. सदरहू लेख उल्लेख क्षारयानंतर दादाजी कोडदेव याच्या सल्लामसलतीने व मदतीने शिवाजीमहाराजांच्या पूर्व-पदांतील स्वराज्यस्थापनेसंबंधाच्या सवे उलाढाली चालल्या होत्या यावरून दृष्टी घेण्यास आतां पिलकुल जागा रहात नाही (इतिहास आणि ऐतिहासिक, अंक २८—३१ पान १३३).

स्वराज्यस्थापनेची मसलत शहाजीस संमत असली पाहिजे या विधानास पुढि देणारा एक याच सप्तप्रकरणात्मक चरित्राचें पान १२ वर आढळून येते. या ठिकाणी असे म्हंटले आहे की, " आणि श्री जैजुरीचे देवास शहाजी महाराजांनी नवस केला होता जे शिवाजी महाराज यांनी हेतु धरला की, राज्य साध्य करून देवगोत्राद्वारा यांचा पीडा परिहार करून धर्मस्थापना करावी. तो सिद्धीस निविष्ट जावा म्हणजे लक्ष रुपयांचे सोने घेऊन सोन्याच्या मूर्ती करून पाठवूं. त्याप्रमाणे तेथे फर्नाटकी कारागार याजपासून चांगल्या मूर्ती तयार करून पाठविल्या." आतां जो याच आपल्या मुलाने गुरु केलेल्या स्वराज्यस्थापनेच्या मसलतीत यश याचे असा देवापार्शी नवस करतो तो याच त्याच कार्यात आपल्या मुलास सल्लामसलत अगर प्रत्यक्ष मदत देणार नाही हे संमेलन तरी कसे ? (इतिहास आणि ऐतिहासिक, अंक. २८—३१, पान १३३).

शहाजीने विनापुरच्या वादवादास आपल्या कामगिरीनीं उपकारबद्ध करून त्याच्या दरबारावर आपली छाव बसविता विली होती याचा मागे उल्लेख आल्याच आहे. अशा स्थितीत विनापुरच्या सुलतान शिवाजीच्या बंडास मूळ कारण शहाजी आहे अशी पक्की खात्री करून घेतल्याशिवाय शहाजीसारख्या असामान्य महत्त्वाच्या माणसास देवळ संशयावरून दार मारण्यास तयार होईल हे संभवत नाही. ह्या अशिक्षिताने मुक्त होतांच पुन्हा असा पुंडावा करून माझ्या जिवावर संकट आणू नयेस अशी शिवाजीस तादीद देण्याऐवजी शहाजीने काढोगी नार्ईक जेष्ठ्यासमून अशी आपणाक येतली की " निरंज व रावश्री सिडवा खंडेरांरीयत व पुष्पां

आहेत त्यागवळ सुम्हो जमायातसी राहावें. " तुमची जबर-दस्ती त्या प्रांते आहे. अथवे मावळचे देवमुख देतील त्यासी रुजू होऊन त्यांचे आश्रित वंशत येसा विचार करून जबर-दस्तीने राहावे. येसादी मोगलाईकडील फौज व हिंदीसाही-फौज फौज आली तरी आपण इमान राखावे त्यांसी लढाई करावी येसी शकत इमानपुरस्सर घेलरोटावर हात ठेऊन घेतली". (भा. इ. स. मंडळ चतुर्थ संमेलनवृत्त पान १७१-८०). शिवाजी आपल्या मनोदयाप्रमाणे दानत आहे असे घाटत असतानाही शहाजीच्या हातून असे घर्तन कसे पडले ? [भा. इ. स. मंडळ. त्रैमासिक अंक १, पान ३५].

मिजाऊ व शिवाजी यांजवरील शहाजीने दादाजी कोडदेवास जहागीर संभाळण्याकरितां पुण्यास पाठविले हे योग्यच झाले पण शामराव निळकंठ पेशवे, बाळकृष्णपंत मुजुमदार, सोनोपंत डयोर व रघुनाथ बल्लाळ सवनसि हे शहाजीच्या अनेक संकटाच्या उपयोगी पडलेले मुलकी व लष्करी कामांतले शकबगार-धोरूचे किल्ले व ठाणीं कितुराने किंवा हल्ल्याने वेग्यात तरबेज असलेले असे मलिकेंबराच्या वेळेपासूनच शहाजीचे विश्वासू कारभारी-यांनीं पुण्यास राहून काय करा-यदाचे होते ? हे कारभारी लोक पुण्यास नेहमी राहण्याकरितां पाठविण्यात राज्यस्थापनेखेरीज शहाजीचा दुसरा कांहीच हेतु दिसत नाही [भा. इ. स. म. त्रैमासिक अंक १, पान ३३-३४].

इ. स. १६४० पासून मिजाऊ व शिवाजी यांवर शहाजीची इतरांनीं होऊन त्याचें तोंडमुढां पहावयाचें नाही असा त्यानें खरोखरच निश्चय केला होता असें जरी मानिले, तरी त्या दोघांवर संभाजीची नाराजी होण्यास कांहींच कारण नव्हतें. संभाजीची व मिजाऊची विनापुरास दोघांची भेट झाल्यानंतर तो तेरा वर्षे गिर्वत होता. या मुदतीत मिजाऊने आपल्या घोरत्या मुलास भेटण्याकरिता एकदा देतील फर्नाटकाकडे जाऊ नये, अगर आईला भेटण्याकरितां संभाजीने एकदा मुलां पुण्यास येऊ नये हे कसें पडले ? पुण्याच्या मंडळींनीं फर्नाटकाकडे बघूं नये आणि फर्नाटकाच्यांनीं पुण्यास आपलीं कोणीं माणसें आहेत हे मुल्य अजाविते विसरून जावे हा सारा शहाजीने काहीं मत्तलवासुळे सुधाम घडवून आणलेला प्रकार दिसतो. शिवाजीकडून पुंडावा करावयाचा आणि आपण नामानिराळे रहावयाचे याखेरीज त्यात दुसरा मतलब दिसत नाही [भा. इ. स. मंडळ त्रैमासिक अंक १, पान ३५].

घरोल विवेचनावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की, शिवाजीने आपल्या आपुण्यांत जे मराठी राज्य निर्माण केले त्याचा पाया घालण्याच्या कामीं त्याच्या बाडिलाकडून व बडि-लोण्या पद्धत्या विश्वासू जोख्याकरांकडून प्रत्यक्ष या अग्र-त्यक्ष रीतीने बरीच मदत झाली होती. कियहुना हा पाया घालण्याचें काम स्वतः शहाजीनेच आपल्या मुलाकडून करविले असे म्हणून तरी ते मर्यादबरो होणार नाही. स्वतंत्र

राज्यस्थापनेचा प्रयोग प्रत्यक्ष शाह्यामनेच करून दाखविला होता कदाचित् तो व्यक्तापुरता थयवा आपल्या घराण्या-पुरता अमल राठ्याचा विस्तृत करण्या शह्याच्या मनात नमावा तयापि रियासतकार म्हणतात त्याप्रमाणे शिवाजीला जर आपण मराठाशाहाचा संस्थापक म्हटल तर शाह्याजीला मराठाशाहाचा सन्त्यक असें पद दण्यात हरकत नाही

महाराष्ट्रधर्माच्या ऊर्फ जायण्णु हिंदुधर्माच्या कल्पनेचा उद्भव — शिवाजीला स्वराज्यस्थापनेच्या कामी एवढ्या शाह्याजीचा मदत झाला अस नाही तो ज्या वेळी जन्मस आला त्या वेळचा महाराष्ट्रातील एकदूर पारस्थिति त्याच्या कार्याम आशाजनक अशाच होता 'देव फोंड पाव्या, जिजापुर अहमदनगर, छानदेश, खुनर कावण वगैरे प्रांतांवर अमल करणाऱ्या, यवनांनी मराठ्यांना एका बाजूने आर्दीं सत्तावून मोजले होते व दुसऱ्या बाजूने त्यांच्यातील प्रमुखा सरदाराना व मुत्सद्दागांना मोठमोठ्या मानाच्या जागा दिव्या होत्या यासुद्ध त्या वेळच्या मराठ्यात यवनाविषयी सत्ताप व तो परिहार करण्याचे सामर्थ्य हो एकाच वर्गी उत्पन्न झाले सतराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात महाराष्ट्रधर्माच्या महाराष्ट्रधर्माचा एक नवान कल्पना उद्भवत झालेला दिसते त्यावेळी होऊन गेलेल्या रामदासस्वामींच्या लेखात त्या रूप-नेचा विशेषकरून विकास झालेला पहावयास मिळतो इति-हाससंशोधक रा राजवाडे याच्या मते समर्थीच्या लेखात ज्या महाराष्ट्रधर्माचा उल्लेख आला आहे त्याची मुख्य अंगे म्हटली म्हणजे (१) यवनांचा उच्छेद करणे, (२) धर्माचा स्थापना करून गोश्राद्धाचा प्रतिपाल करणे, (३) ही दुसरी मोठ साध करणाऱ्यांशी स्वराज्याची स्थापना करणे, आणि स्वराज्याची स्थापना करण्यासाठी पुन्हा (४) मराठ्यांचे एकिकरण करणे व (५) त्यांचे पुढीपरेण म्हणजे पुढारपण स्वीकारणे होत याप्रमाणे महाराष्ट्रतर प्रांतातील हिंदुधर्म + धर्मस्थापना + गोश्राद्धप्रतिपाल + स्वराज्यस्थापना + एकिकरण + पुढीपरेण मिळून महाराष्ट्रातील हिंदुधर्म उर्फ महाराष्ट्रधर्म होतो अशा त्या काळी समजूत होती, अशा राजवाडे यांनी दूरपना आहे महाराष्ट्रतर प्रांतातील हिंदुधर्मास सहिल्ल हिंदुधर्म व महाराष्ट्रातील हिंदुधर्मास जाणिल्ल हिंदुधर्म म्हटले असता हिंदुधर्म व महाराष्ट्रधर्म या दोहोतात भेद उगटव करून स्पष्ट झाले असे लोना वाटते साराटा तत्कालीन महाराष्ट्राचा समाजाची स्थिति, शाह्याचे उत्तमन व पातळामाचे कर्तृत्व या तीन गोष्टींचा परस्परसंग जोड मिळता १० च्या शतकातील मराठ्यांचे राज्य उदयास आले असें म्हटले पाहिजे

ए ता १६५६ त शिवाजीने तोरणा किडा घेऊन स्वराज्याचा तोरणा बांधण्यापासून ता तहगत मराठी माणकरावा-च्या गुणानवर ६ म १०५६त मराठा सरदारांना यांची मुरु होईपर्यंत योवर १५० वर्षे उपरिनिर्दिष्ट कल्पनेच्या धोरणान मराठेचालले होते ' ही वचना प्यानात टेंवून मग विचारण्या

व त्याच्या अनुयायांच्या कृत्यांचा विचार करावा, म्हणजे त्या काळी महाराष्ट्रात व कर्नाटकांत जिंकडे तिरंडे मराठे निर्माण धावताना परकीय इतिहासकारांना जे दिसतात ते मनात काहो हेतु धरून शिस्तवार मोहिमा करीत आहेत असें भासू लागतात" असे राजवाडे म्हणतात.

शाह्याजीच्या अडचणी व शिवाजी करवी स्वरा-ज्यस्थापना करण्याचा उपक्रम.—६ स १६३८ हे साल मराठ्यांच्या राज्यस्थापनेच्या इतिहासात मुनर्णक्षरानी लिहून ठेवण्यानारखे आहे ह्या वर्षी शाह्याजीने शामराव नालकट पेशवा, बाळकृष्णपत मुजुमदार, सोनोपत बवार व खुनाथ बळवंत कोरड सवनीस ह्या आप-या विश्वातू मोर-रास बरोबर देऊन शिवाजीस वेगळ्याहून पुण्यास पाठविले अस दिसते की आपण नामा निराळ राहून शिवाजीच्या नावा-वर स्वतंत्र राज्य स्थापन करण्याच्या उद्देशा नेच दह जेने ही व्यवस्था केला होती आपल्या आयुष्याच्या सुमारे बाळास वर्षांच्या अवधीत मराठ्यांचा स्वतंत्र राष्ट्र निर्माण करण्याचे जे शिवाजीने महत्कार्य केले त्याचा आरंभ यत्नत. शाह्याजीने शिवाजीस आपल्यापासून वगळ केले ह्या वर्षीच होतौ असें म्हटले पाहिजे शाह्याजी हा स्वतः एक प्रयातन राजकार्य-पुढार पुरुष होता यात मनाय नाही, किंवाहुना त्याने काही वर्षेपर्यंत निजामसह होत्या तत्कालीन एक नामधारी बाहुले बसवून आपल्या स्वतःच्या हिमतीवर स्वतंत्रतेने राज्यकार-भारहि केला होता तयापि जितकी वेळ तरा तो मुमुलमानी राजाच्या नीकरीत वाटलेला माणूस होता. खाला निजाम-साही, आदिलशाही इत्यादि शाह्यांचा तिडकारा आला असिल, बदार्चित् ह्या मुमुलमानी राजांचे जे झुगारून देऊन स्वतंत्र राज्यस्थापना करावा असेहि विचार त्याच्या मनात घोळत असतील, परंतु ज्या माणसाचे जवळ जवळ अंधे अधिक आयुष्य मुमुलमानी राजाचा मोकरी करण्यात गेले, खाला स्वतः स्वतंत्र म्हणवून स्वतःच्या नावावर स्वतंत्र राज्य स्थापन करण्याचा धार कसा होणार तो स्वतः मोठा परा-क्रमी पुरुष असेल, परंतु त्याने जे पराक्रम केले, ते सर्व मुमुल-मानी राजांच्या नावावर केले होते तो शाह्याजीन व दश-दशोटी टकर देण्यासहि कब्रला नाही, पण ती देताना खाला येवळ नामधारी का होईना पण एका रामपराण्यातील पुढ-पास स्वतःच्या पाठीशी घालव लागले त्याच्या सवारीस जो एवढा जोर आला होता, तो या नामधारी बाहुल्यामुळेच होय आपल्या हातून हे बाहुले गेले की आपली सवारी हली पटणार हा जाणीव त्यास सोडून गेली नव्हती जे पराक्रम आपण शाह्याच्या नावावर करीत आहोत तेच स्वतः हा स्वतंत्र म्हटल्यावर आपल्या हातून होतील किंवा नाही याची त्यास चाना नव्हती त्याने मनात आणलेच अमते तर बदार्चित् खाला स्वतःलाहि मराठ्यांचे एक स्वतंत्र संस्थान निर्माण करता आले असत परंतु त्याच्या-अभ्ये सामर्थ्य थापले तरी आत्मविश्वास नव्हता, त्याची भीति

अगदीच निराधार होती असे नाही. त्याने जर आदिल-
शाहीविरुद्ध बंड पुकारून स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न केला
असता, तर त्यास आदिलशहा, कुतुबशहा व मोंगल
बादशहा या सर्वांसहून एकसमयावच्छेदकहून विरोध
झाला असता, इतकेच नव्हे तर ज्या देशामुखाना पुढे शिवा-
जीस गोडीमुलावीने आपल्या पक्षास धडकून घेता असे ते
देखाील शहाजीस विरोध करावयास चुकले नसते. उलट
पक्षा शिवाजीची स्थिति अगदी निराळी होती. बडिलाने
घाडस व पराक्रम हे बालपणापासून त्याच्या समोर कित्या-
प्रमाणे होते. परंतु ज्या मुलामागीरीच्या बातावरणात शहाजी
अगदी बालपणापासून वाढला होता त्या मुलामागीरीचा शिवा-
जीस अद्याप संपर्कही झाला नव्हता. अशा स्थितितच शहा-
जीने त्यास आपल्यापासून दूर केल्यामुळे स्वतंत्र बातावरणात
त्याची मनीसुनि तयार होण्यास अवसर मिळाला, इतकेच नव्हे
तर ज्या मोठी शिवाजीस शहाजीपाशी राहून त्याचा आचारा
नसत्या त्या ती आपल्या बडिलावर टपका येऊ न देता मराठे
काळपावेतों पुण्याच्या जहागिरीत करू शकला. विजापुरकरांनी
शहाजीस कैद केले तेव्हा मुलगा माझ्या भाऊत नाही, तुम्ही
बादल्यास त्याजवर फौज पाठवून त्याचे पारितोष्य करा असे
अं शहाजीने आदिलशहास सांगितले ते अगदी अंतःकरण-
पूर्वक सांगितले होते असे जरी मानले तरी शिवाजीवर
एतादी कठिण प्रेमच ओढवला असता तर शहाजीने अदिल-
शहापाशी आपल्या मुलाबद्दल रद्दपदवी करून त्याची सुटका
केली नसती असे म्हणता येत नाही. शिवाजी व त्याचे सानो-
दार विजापुरकरांच्या उलटात येगबायदारपणे भुमालूळ
पळीत असताना त्याच्या मनातहि हा विचार येत असला
पाहिजे.

शिवाजीच्या चरित्राचे पर्यालोचन.—मराठी
राज्यस्थापनेच्या दृष्टीने शिवाजीच्या चरित्राचे निरीक्षण करुं
गेले असता त्याच्या आयुष्याचे स्थूल मानाने आठ आठ
वर्षांचे पाच व दहा वर्षांचा एक असे सहा विभाग पाडता
येतात. यापैकी पहिला विभाग म्हणजे बालपण हा काळ
इ. स. १६३० पासून १६३८ पर्यंत येतो. त्यानंतरच्या
आठ वर्षांत शिवाजीने किंवा वस्तुस्थितीस परून बोलावयाचे
म्हणजे त्याच्या आईबापांच्या विश्वासा नंतरांनी त्याच्या
नावावर शहाजीच्या जहागिरीतच एक विमुक्तले परंतु सर्वांशी
स्वतंत्र असे व्यवस्थित व नमुनेदार राज्य निर्माण केले.
ह्यापुढील शिवाजीची आठ वर्षे मुख्यतः फिले येऊन व आस-
पासचा मुद्दल कणगात घेऊन ह्या राज्याचा बंदोबस्त कर-
ण्यात गेली. यानंतर विजापुरकरांशी युद्ध सुरू होऊन तेहि
पुढे जवळ जवळ आठ वर्षेच चालले होते. शहाजीच्या
मर्यादयोगी निजापुरकरांशी सधट झाल्यावर, यापूर्वीच मोंग-
लांशी सुरू झालेले भाटण रंगात आले. हा औरंगजेब व
शिवाजी यांचा सामना मुमारे १० वर्षेपर्यंत टिकला. या
पुढील आठ वर्षांतले शिवाजीची कामगिरी म्हणजे म्हणजे

विजापुरकरांशी तेंड व दक्षिणदिग्गमय होय. फौज प्रात
हाताखाली घालीत असता शिवाजीचा अंभियाच्या शिष्टाचार
संबंध झाला त्यापासून व इतर श्वेतवर्ण दयावंदी लोकांपासून
आपल्या मुलखाचा बंदोबस्त करण्याकरिता शिवाजीने आपले
आरमार तयार केले. तथापि अखेरपर्यंत शिष्टाचार प्रभ
शिवाजीच्या हातून मुटला नाही तो मोहून.

शिवाजीच्या आयुष्याचे सार्धत पर्यालोचन करावयाचे
म्हणजे उपरिनिर्दिष्ट सहा भागात कोणकोणत्या गोष्टी साच्या
झाल्या याचा प्राथम्याने विचार करावयास हवा. यापैकी
पहिल्या भागाचे पर्यवेक्षण कोणत्या गोष्टीत झाले हे आपण
वर पाहिलेच आहे. तेव्हा बाकीच्या पाच भागांचा आढावा
काढून वेवढी ज्यामुळे शिवाजीने आरमार निर्माण झाले ह्या
शिष्टाचारच्या सद्भावचे सामान्य स्वरूप प्थानात आणले म्हणजे
मराठी राज्यस्थापना कसबशी व कोणकोणत्या पात्राच्यानी
झाली याची नीट वक्षपास होईल.

बडिलांच्या जहागिरीत स्वतंत्र राज्याची
स्थापना — (१६३८—१६४६) बंगळूरहून पुण्यात
येताच शिवाजीने वारा भावले कामीन केले व मावळे देश-
मुख बांधून दस्त करून पुढे होते त्यास मारले असे समा-
सद संपरीत म्हणले आहे. पुण्याखालील वारा मावळ्यात
उत्तरेस राजमाची व चाकणपासून दक्षिणेस रायरेभराच्या
कांगर, अंबेड खिंड व खांदकोचा पाट ह्या स्थानापर्यंतचा
मुखल येतो. मावळालील बगवदार बेशमुताचे शिष्टाचार
शिवाजीने आरंभीच मिळविले, घाटावरील मावळ्याच्या
बंदोबस्तात शिवाजीस बानी पासलकराचा व घाटावरील
कांगणातील कांगरी प्रदेशाची व्यवस्था करण्यात तानाभी
माळसत्याचा उपयोग झाला. मावळ प्रात कबजात आल्या-
वर तेथे शेतीची व वस्तुस्थिती व्यवस्था करण्यात आली. या
मुखलात शेंकडो बंधे अंदाधुदी माजून राहिली असल्यामुळे
शिवाजीच्या राज्यस्थापनेच्या पहिल्या प्रयोगाचे शिष्टाचुर-
नकाराकडे अडथळा झाला नाही. अशा रीतीने इ. स. १६४६
पावेतो हल्लीच्या बहुतेक पुणे जिल्ह्याचे बंदून शहाजीची जी
जहागिरी होती तेवढ्या भागात एक व्यवस्थित व नमुनेदार
—नावाने परतून पण वस्तुतः सर्वांशी स्वतंत्र—असे राज्य
निर्माण झाले

पुण्याचेभारच्या प्रोतांत शिवाजी व त्याचे अनुयायी
याचा इतक्या ओढात प्रयासांत अंमल बसला नांत आधर्प
वाटण्यासारखे काही नाही. त्या भागात नुकतीच जी राज्य-
काति झाली होती तिचा हा सवे वरिणाय होय. “जिना-
शही व आदिलशहाही यामध्ये नीरा नदीची सरहद्द होती.
निरेपासून चाफणपर्यंतचा मुखल निजामशाहीपैकी असून
तेथे शहाजीचा अंमल होता व तो लोकप्रिय होता. अलाउडे
झालेल्या वाटणीत हा मुखल विजापुरकराकडे गेला होता,
तथापि त्याचा तेथला बंदोबस्त टिकला होता. शहाजीचा
अंमल सधून पाच चार वर्षे होतात न होतात तोच तेथील

लोहाच्या कानावर शिवाजीचे नाव वारंवार येऊ लागलें तो काय करतो व करणार दृष्टे सर्वोची कौतुकपूर्ण दृष्टि बळली. या मुलाचें बरें व्हांवें, त्याचा मनोदय सिद्धीस जावा, थाला धन्य तो मृत करवी इकडे लोकांच्या मनाची प्रवृत्ति होऊं लागली. निरेच्या अलीकडच्या सुलूख शिवाजीला सहजासहजी मिळविता आला याचें खरें कारण हेंच होय सिंहगड, पुरंदर, तोरणा, लोहगड, राजमाची बगैरे मोठमोठे निळे या जागृत अहित, परंतु यातील एकहि किझा घेण्यास शिवाजीला खदाई करानी लागली नाहीं. कारणा यागवाजा न करता किझेदाराकडे संधानें लावून तर कोणें जाच देऊन कोठें धाक दापवून तर कोठें फितूर करून शिवाजीला हे किझे हाताखावें पावता आरें. या कितल्यावर राहणीच्या नेममुद्रांचे पूर्वीचे गडकरी लोक होते तेच विजापुरकरांनी कायम वेळे होते. त्यांनी राहणीचे किझे वेळ आली तेव्हा राहणीच्या मुलाल देऊन टाकले। कोंकणच्या सुलूख निजाम-छाहेंपैकी होता तो सार करतांना शिवाजीला पुढळदा वडि-लाची पुण्याई अशीच उपयोगी पडली. आचाजी सोनदेवानें कल्याणावर स्वारी केली, तो एक दोन महिन्यात तो सुभा काचीम करून परत आला मुझा। सुभा म्हणला म्हणजे त्याची गाभा घडीच बंदोपत्तीची व घडकट असेल. त्या सुभात किझे आणि ठाणी असतात. त्यातून सरकारी मात-मत्ता साटविलेली असेल आणि तिच्या रसुग्गाकरिता काही हजार दोन हजार तरी शिपाई देवलेले असतात. इतकें असून आयाजीने कल्याणचा सुभा हाही म्हणता सर केला याचा अर्थ काय ? अर्थ इतकाच की, गिऱ्यातून व टाण्यातून लोक होते त्यातले पुढळ राहणीच्या नेममुद्रांचे पूर्वीचेच होते" (भा. इ. स. सं. २६ १, अंक १ पान ३६-३७).

नूत राज्याचा बंदोबस्त — (१६४६-१६५४)

शिवाजीचा पहिला उद्योग केवळ गढागिरीपुरताच होता. परंतु आज्ञाव्यूचा प्रदेशादि त्याच धर्तीचा असून शिवाजीला तो सर्व सत्तेम करून दिले, फौजा व राज्यव्यवस्था यांनी तो मजबूत करायला होता. इ. स. १६४६ पासून पुढें सवळ गवळं भाट बंदोबस्त शिवाजीचे प्रयत्न त्या दिशेनेच पाटले होते. इ. स. १६४६ त तोरणाच्या किझेदाराची संधान पावून त्यानें तो किझा आपल्या हस्तगत केला व त्याच सुमारास तोरणाच्या ठामिणीस तीन मेलावर राजगड भवाचा इसरा एक किझा मापला. या दोन किऱ्याच्या शिवाजीस पादल नावाच्या एका बंडखोर देशमुखस दस्त करण्याच्या कामी पार उपयोग झाला. मुण्याचा अधिकार शिवाजीचा सावय मामा सैमाजी मोहिते माशकडे होता तो शिवाजीला सावय करमास तयार नमत्यामुळे शिवाजीने त्याला पकडून वाटि-णाकडे कर्नाटकांत रवाना केलें. कारण येथें फिरंगींनी नर-काझ नावाचा हिझेदार होता त्यास बघ करून तो किझा शिवाजीने आपल्या स्वाधीन करून घेतला व नंतर पुढें

पुरंदर व सिंहगड हे दोन किझेहि असेच मुक्तिप्रयुक्तीने आपल्या कबजात घेतले.

हळू हळू शिवाजी अधिकाधिक हिंमतीची कृत्ये करूं लागला. एकदा त्याने कोंकणातून विमापुरास जात अस-लेला खाशेला हस्तगत केला व कागारी, तिकोना व लोह-गड हे किझे काबीज करून उत्तरेकडील मावळ प्रांत आपल्या ताब्यात आणला. व्याच सुमारास कल्याण प्रांत व त्यातील किझे-हि काबीज करण्यात आले. कोंकणामध्ये शिवाजीच्या जुलमांमुळे त्याच्या भंमलास लोक इतके त्रासले होते की, त्याच्याच काहों सरदारानीं शिवाजीस त्याच्या मुलखावर स्वारी करून येण्याची भर दिली. त्याप्रमाणे शिवाजीने शिवाजीच्या मुलखात शिरान त्याचे तळें व घोसाळें हे दोन किझे काबीज केले. याच स्वारीत रायरीचा पोंगरादि शिवाजीच्या ताब्यांत येऊन त्या ठिकाणी त्यानें लिंगाणा नावाचा एक मजबूत किला मापला. हाच किझा पुढें रायगड नावानें प्रसिद्धीस आला. एवढेच करून शिवाजी स्वर्ण बसला नाही. शिवाजीच्या अग्रिम-तेचा फायदा घेऊन त्यानें त्याच्या राजापुरा मंदरावरहि स्वारी केली, व तें हस्तगत करून विजयदुर्ग, सुवर्णदुर्ग, रत्नागिरी, पारंपाटण बगैरे ठिकाणी आपला भंमल बसविला. सारास, इ. स. १६४६ पासून पुढें तीन चार वर्षांच्या अवधीत शिवा-जीने कल्याणपासून राजापुरापर्यंतची कोंकणपर्वतांत मुख्य मुख्य ठिकाणें, तसेच तेवच्या दापूतील घाटमाथ्यावरील मोठ-मोठे किझे हस्तगत केले. मकाशावर बसईवरून ईदापूरपर्यंत एक रेंव काहून, ईदापुरावरून कोकणात राजापुरापर्यंत दुसरी रेंव काढली म्हणजे राजापुरापासून बसईपर्यंतचा किनारा ही पायाची रेंवा भरून ईदापुरच्या शिरोबिंदूवर जो त्रिकोण होईल तेवढा दापू भागा स्थल मानां शिवाजीच्या कबजात आला होता. (मराठी रियासत पृ. २०५.)

अर्थात् हर शिवाजीचा नवीन उपक्रम विजापुरच्या दर-पास रुण्यासारखा नव्हता. शिवाजी जेव्हा किझे काबीज करून स्वतःच्या मुलखाचा बंदोबस्त करूं लागला तेव्हा त्याचा स्वतंत्र होण्याचा उद्देश स्पष्ट दिसून येऊन त्याला आवत घाडगीची फूस असली; पाहिजे, अशी विजापुरकरास शंका येऊं लागली.

इ. स. १६४७-४८ च्या सुमारास त्यांनी राहणीस पकडून, मुलाचा बंदोबस्त कर नाहीं तर तुला गितांत विनून मारूं अशी त्यास भीती घातली. शिवाजीस हे सम-जलें तेव्हा त्यानें शास्त्रज्ञान पादशाहाकडे वकील पाठवून त्याची नोबरी करण्यास आपण तयार आहों असें दावाविलें. शाहा-जहानस राहणीचा व ऐक्याव माहितीवरून शिवाजीची योग्यता ठारूक होती हे आनंदल झाले असता विजापुरचे राज्य मिळण्यास विलंब लागणार नाही अशा समजतीने त्यानें राहणीस कोऱ्यावियथी विजापुरच्या मुलानास पत्र पाठ-विलें. यादृष्टाचा मुख्य आल्यावर राहणीस १६४९ च्या अठराव्या

शहाजीची सत्ता फेद कर्मा होऊन त्यास विजापुरात नजरेखाली राहण्याची परवानगी मिळाली. याप्रमाणे शहाजीच्या जिवावर आलेले मफ्ट टळले तरी जंपयेंत तो विजापुरातच होता तो पर्यंत शिवाजीम विजापुरकराच्या घाटेस जाता येईना यामुळे पुढील तनि वषे शिवाजीस आपल्या राज्याची अंतर्व्यवस्था करणातच घालवारी लागली असे दिसते, व नंतरहि १६५५ च्या नोव्हेंबरात मोरे प्रकरण होताच घेईपर्यंत शिवाजीने कोठे स्वारी केल्याचे उल्लेख नाही. दरम्यान इ. स. १६५२त विजापुरकरांनी मात्र शिवाजीस परडण्याचा एखादा प्रयत्न करून पाहिला. परंतु शिवाजीने त्यामकडून आलेल्या बाजी-शामरास नावाच्या सरदारावर हल्ला करून त्याचा मोठेपल्यामुळे तो प्रयत्न फसला

हा काळ पाहिला शिवाजीस प्रयत्न आपल्या बापाच्या जहाानगीरी हातेन राज्याची स्थापना करून तिचा वडावस्त करण्यातच खर्च झाला होणे परंतु यापुढे त्यास आसमंतातील राज्याशी युद्ध करून आपल्या राज्याचा विस्तार करण्यास प्रारंभ केला हे काय साधण्यासाठी त्यास साहजिकच प्रथम ज्याच्या राज्यात त्याने स्वतंत्र राज्य स्थापण्यास सुरुवात केली होती त्या विजापुरकरांशी युद्ध करावे लागले.

विजापुरकरांशी युद्धः—(१६५५-१६६०)—
इ. स. १६५५ स विजापुरकरांनी शिवाजीवर पाठविलेल्या बाजी शामराजस जावळीच्या मोठ्याची आतून मदत होती शिवाजीस जावळीतील व कोकणातील जो प्रदेश शिवाजीने आतापर्यंत हस्तगत केला होता त्याच प्रदेशात जावळीच्या मोठ्याबाहेर वनन अम-पातुळे ह्या सरदारास आपणाऊन अन्वृद्ध करून घेतल्याने शिवाजीस पुष्कळ फायदा होणार होता परंतु सामोवण्यात तो विजापुरकरास सोडोना. तेव्हा शिवाजीने त्याचा पाडाव करून जावळी आपल्या ताब्यात घेतला मोठ्याचाहि काही अशी शिवाजी प्रमाणे स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न बालू असल्याने विजापुरकरांनी मोठ्यास ह्या प्रसंगी मदत केली नाही शिवाजीच्या ह्या सरदारास औरंगजेबनेहि विजापूर व गांवकडे दोन्ही राज्यां व शहाजीची घालण्याची तयारी चालविला असल्यामुळे विजापुरकरास मोठ्याकडे लक्ष देता आले नाही आज्ञेबाधा उद्देश आणून शिवाजीने त्यास अम दिलिले की आदिलशहीबा कोकणातील भाग तुम्ही मला देत ८-साला तर आदिलशहीबा लटण्यात ती मुदत मला मदत करती ह्या पत्रास अनुकूल उत्तर न मिळार त्याप्रमाणे शिवाजीने मोगलांनी सुद्धा व दुसरी लढाण सोडी गावे लुटली ह्या कृत्यामुळे औरंगजेबास शिवाजीचा फार राग आला, परंतु त्याच वेळी त्यास शहाजिहानाच्या शाजा-रीपणामुळे उत्तरेस गेल्याची वार्ता झाल्यामुळे त्याने शिवाजीस एक मोठेगुलाबाचे पत्र पाठवून हे माझ्या विकासास आले दिले नाही.

औरंगजेब उत्तरेस जाताच विजापुरकर पुन्हा शिवाजीच्या पारिपत्यास सोबत झाले इकडे शिवाजी वेवळ जावळी येऊनच स्वस्थ बसला नव्हता. त्याने विजापुरकरांच्या वार्दे प्रातातहि आपला अमल बसविण्याचे प्रयत्न चालविले होते. या वेळी अफझलखान हा वार्दे प्राताचा सुभेदार होता. तो विजापुरास गेल्या व शिवाजीस परडून आणण्याची प्रतिसा कहून मोठ्याची येथेही तीन वर्षांपूर्वी नवीन बांधलेल्या प्रताप-गढ, नाराच्या पारपाटातील एका तिरभ्यावर शिवाजी येऊन राहिला होता त्या रांगेस निघाला. परंतु त्यास या काम-गिरीत बस न येता तो स्वतःच प्राणास मुद्दून त्याच्या फौजेची दाणादाण झाला शिवाजीने यानंतर पन्हाळा, पवन-गड व मन्थड, रागणा व रेडगा हे विजापुरकराचे स्थि एकापासून एक हस्तगत केले व रेडगा वसूल करीत ता थेट विजापुरापर्यंत गेला विजापुरकरांना आता शिवाजीचा वंदाबस्त केल्यावाचून गत्यंतरच उरल नाही त्यांनी शही जोहार नामक सरदाराची शिवाजीवर योजना केली परंतु तो शिवाजीस मामाल असल्याची शका आत्मघातन काही दिवसांनी स्वतः आदिलशहाच शिवाजीच्या पारिपत्यास आला त्यास पन्हाळा व पवनगड हे दोन स्थि परत घेतले, परंतु इतक्यात शिही जोहाराने यड कर्याचे समजण्याबद्दल शहाचा वंदाबस्त करण्याकरिता त्याला बर्नाउकाल ज्ञान लागले विजापुरकरा-च्या सदरहू मोहिमेत वाडीर सावत, मुधोळचा वाडी घोरपडे व आज-याचा शिहा हे तिथेहि शिवाजी विरुद्ध विजा-पुरकरास सामील झाले होते यांपैकी घोरपड्यास तर शिवा-जीने यापूर्वीच देहात प्रापथित दिले होते. वाडी दोघे जे राहिले ते आदिलशहा सर्व सैन्यासह कर्नाटकात निघून गेल्यावर असहाय होऊन शिवाजीस दारण आले

एवढीत विजापुरच्या युद्धात शिवाजीने आदिलशहाजीवर आपला शह पूर्णपणे बसविला जेव्हा आदिलशहाने पाहिल की अफझलखान व शिहा जाहार याच्यास शिवाजीने काही न होता उलट आपल्यास फौजेची सहाय होऊन सावत, दळवी, घोरपडे येथे प्रसूत झोकहि शिवाजीच्या ताब्यात गेले, तेव्हा त्याने शहाजीस बोलावून आपून त्याच्या मार्फत शिवाजीस समेट केला. या सहाय्ये शिवा-जीने जिंकल्या सर्व मुलुख त्यामकडेसच राहिला व इत पर त्याने विजापुरच्या मुलुखास ज्ञान देऊ वषे असे उरले अता शिवाजीच्या ताब्यात कल्याणपासून गोव्यापर्यंत सर्व वोंकणपडा व भिंपपासून वारेणपर्यंतचा देश मिळन दक्षिणेतर १६० मैल द्याजी व पूर्वदिशि शमर मैल रदीचा प्रात आला होता पन्नास हजार पायदळ, सात हजार सार व दिसास आरमार इतकी त्याची तयारी झाला. शहाजीच्या शिफारसीवरून त्याने आता रायगड येथील मजबूत किल्ल्यात राजधानीसारखी सर्व सोय करून आपल्या सर्व मुख्य कचेऱ्या येथेच आणविल्या. वार्दे, कन्हाड, कोल्हा-पूर इत्यादि ठाणी शिवाजीच्या हाती आली घोरपडे, दळवी,

घाटगे वंगरे सरदारास त्याचा वक्क वसला. प्राताच्या वेदोपस्तकारिता जागजागी त्याने नवीन किल्ले बांधले. शिंद्यावर आपला ताबा कायमचा बसविण्यासाठी त्याने मोठे आरमार तयार केले. लहान मोठी चारपाचरी जहाजे बांधून त्याचे ठिकाण कुलाबा हे केले. तसेच सुवर्णदुर्ग व विजयदुर्ग येथेही काही जहाजे ठेवून दिली.

औरंगजेबाची सामना (१६६२-७२)—विजापूरकराशी तह झाल्याबरोबर शिवाजीने मोगलाकडे आपला मोर्चा फिरविला. वस्तुतः शिवाजीने मोगलास सहा वर्ष-पूर्वाच डंबचले होते. परंतु पुढे लवकरच औरंगजेब आपल्या बापाचे राज्य बळकाविण्यात गर्फ झाल्यामुळे इकडे शिवाजीचे विजापूरकराशी युद्ध सुरू झाल्यामुळे दोघानाहि इतके दिवस दड ठोकून आखाण्यात उतरता आले नाही. शिवाजी विजापूरकराचे युद्धातून मोकळा होताच त्याने मोरोपंत पिंगळ्याच्या हाताखाली पायदळ व नेताजी पालकराच्या हाताखाली घोडेस्वार अशी योजना करून त्याला मोगलाच्या मुलखात पाठविले. मोरोपंताने छत्रपत्या उत्तरेकडील सरहद्दीवरचे कित्येक भिंडे हस्तगत केले व नेताजी तर मोगला मुलखातून खंडणी वसूल करीत घेत औरंगाबादेपर्यंत चालून गेला. शिवाजीची ही धामधूम पाहून औरंगजेब फारच चिडला व त्याने शिवाजीचा पाडाव करण्याविषयी दक्षिणचा मुनेश्वर शाएस्त्यान यास निकडोचे हुकूम सोडिले. तेव्हा यानाने पुण्यास येऊन तसेच आपली छावणी दिल्ली व चाकणच्या फिझवान बेटा पालून तो सर केला परंतु पान पुण्यास रहात असता शिवाजीने एके रात्री गुप्तपणे शहरात शिरून रानाच्या बाज्यावर छापा घातल्यामुळे खानेला पुण्यात राहणे घोर्याचे वाटून त्याने भोमकाटी पेंडगाव येथे आपली छावणी नेली ही घातमी औरंगजेबास समजताच त्याने शाएस्त्यान्याची बदली करून त्याच्या नागी जयसिंगाची नेमणूक केली. इकडे शिवाजीने एके दिवशी गुरतेवर अचानक हल्ला करून तेथून बघेच्छ लुट आणली. नेताजी पालकर मोगलाच्या मुलखास उलटव देत होताच शिवाजीच्या अरमारानेही मंकेकडे जाणाऱ्या मोगलाच्या गलबताना पकडून त्यापासून खंडणी घेतली. शिवाजीचे मोगलाशी युद्ध जुलवले पाहून शिंदे व विजापूरकर हे दोघेही पूर्वाच जुने तह मोडून शिवाजीवर उठले. तेव्हा त्याची खोड मोडण्याकरिता शिवाजी आपले आरमार तयार करून वासिलेद शहरावर स्वारी करून गेला व ते शहर लुटून चहुन्हे पीडा पाठवून प्राताच्या मोठमोठ्या शत्रूतून त्याने पैसे आणले.

औरंगजेबाशी तह—परतु तेथून शिवाजी पुन्हा महाराष्ट्रात येऊन पोचण्यापूर्वीच त्याच्या पारंपलासाठी औरंगजेबाने पाठविलेला जयसिंग दक्षिणेत येऊन पोचला होता. जयसिंग हा मोठा धोरणी पुरुष असून तो चांगल्या तयारीने शिवाजीवर चालून आला होता. विजापूरकराकडून

शिवाजीस मदत मिळू नये म्हणून त्याने अदिलशाहीचा मुलख व शिवाजीचा मुलख यांच्या मध्ये आपले ठाणे दिले. व खोहगड, पुरंदर व रावगड या तीन किल्ल्यांच्या दरम्यानचा शिवाजीचा मुख्य सूर्य मुलख असल्यामुळे तेवढ्यातच युद्ध चालविले अशा स्थितीत मोगलाशी तोंड देणे श्रावणपणाचे होणार नाही असे शिवाजीस वाटले व त्याने जयसिंगाची भेट घेऊन त्याच्या मार्फत औरंगजेबाशी तहाचे बोलणे लाविले शिवाजीला जिज्ञेस अशक्य आहे, आणखी दोन चार महिने तो कसेहि भागवून घेईल पण पुढे पावसाळ्यात तो मोगलास पुरे पुरे करून सोडील हे जयसिंग जाणून असल्याने त्याने औरंगजेबास सल्ला देऊन पुढे दिलेल्या अटीवर शिवाजीशी तह ठरविला त्या तहानुष्ये शिवाजीने २३ किं. व ६० लाखाचा मुलख मोगलास देऊन १५ किं. व ४ लाखाचा मुलख आपल्याकडे ठेविला आणि सैन्यास फौजेतून जयसिंगाच्या हाताखाली नौकर करण्यास पाठविण्याचे व गरज पडल्यास स्वतः हि फौज घेऊन बादशहाच्या चाकरांस हजर राहण्याचे वचन केले त्या तहात घाटमाध्यावरील विजापूरच्या मुलखातून चांभाई व सरदेसाय्या हे हक्क स्वतःच्या खर्चाने वसूल करण्याची बादाशहाने शिवाजीस सुभा दिली होती असे बखरात म्हटले आहे.

अवरंगजेबाबरोबरच्या दोस्ती—रंगपालट—जयसिंगाच्या मार्फत ठरलेल्या तहानुसार विजापूरकरावरील स्वारीत शिवाजीने जयसिंगास चमाली मदत केली. अवरंगजेबाने खूप होऊन शिवाजीला हिंस्र बसविले. पण या भेटीचे पर्यवसान शिवाजीला येथे डाकण्यास झाले ही शिवाजीची गैरहजेरी व संकट म्हणजे नूनन संस्थापित मराठी सत्तेवर मोटाच प्रसंग होय. तथापि अवरंगजेबासारख्या बलाढ्य व दक्ष मोगल बादशहाच्या ताबडीत सापडूनहि शिवाजी लवकरच धुटून सुखरूप दक्षिणेत परत आला. अफजुलखानाच्या भेटीप्रमाणेच हा प्रसंगहि मोठा विकट असून त्यातून शालेरया सुटकेचा विषय अदूनरम्य आहे. शिवाजीच्या गैरहजेरीत राज्यकारभाराची कामे सर्व अधिकाऱ्यांची मोठ्या दक्षतेने केली. वरील प्रसंगाने राज्य चालविण्याचा मराठ्यांच्या अग्नी विक्ती जोम आहे याची परीक्षा झाली; व शिवाजीला मोगल दरबाराची प्रत्यक्ष माहिती मिळाली, असा या प्रसंगाने जुहुरी फायदा झाला.

या प्रसंगी अवरंगजेबहि अत्यंत काबिजावणाने बागला. हातचे साधन सूटून गेल्याने क्रोधवश होऊन लटाईचा प्रसंग न आणता त्याने पूर्वाचा पुरंदरचाच तह कायम करून शिवाजीच्या राज्यास मान्यता दिली. त्यात अवरंगजेबाचा हेतू काहीहि असा, पण शिवाजी या मास्यतेचा फार फायदा झाला. विजापूर, गोवळकोंडा, जंजिण्याचा शिंदे वंगरे सुमुलमानां रामे व सर्वे लांकसमुदाय शिवाजीला राजा म्हणून मान देऊ लागले. हा फायदा पूर्ण पदरात पडण्याकरिता शिवाजीने दोन तीन वर्षे अवरंग

जेवाजी सत्य राखिलें. नंतर १९७० मध्ये पुन्हा उत्तरे-कडे वळून मोंगलाच्या सुलुखावर चढाई केली व मोंगल सैन्याशी साल्हेर येथे सामना देऊन त्याचा पराभव केला.

दक्षिणदिग्गजय (१९७३-१९८०)—मोंगलाबरोबरचे युद्ध समाप्त झाल्यावर इ. स. १९७४ त शिवाजीने स्वतःस राज्याभिषेक करवून आपल्या राज्यास लौकिक दृष्ट्या मान्यता मिळविली. शिवाजीची यापुढील दोन अडीच वर्षे राज्याच्या बंदोबस्तात गेली नंतर १९७६ च्या अखेरीस तो गोवळकोंडाचा तोफखाना घेऊन कर्नाटकच्या मोहिमी-वर निघाला. या मोहिमीत त्याने जो सुलुख मिळविला त्यातील काही प्रत्यक्ष विजापूरच्या राज्यातील होता व काही शहाजीची जहागिरींपैकी होता. शहाजीच्या मरणानंतर त्याच्या जहागिरीचा कारभार शिवाजीचा सावत्र भाऊ ब्यंकोजी हा पदवी होता. शहाजीच्या मनात शहाजीची जहागीर ब्यंकोजीकडून काढून घ्यावयाची नसल्यामुळे ब्यंकोजी विजापूरचे अधिपत्य ह्यागून देऊन आपली जहागीर मराठी साम्राज्यात समाविष्ट करण्यास तयार होताच त्याने शहाजीची सर्व जहागीर ब्यंकोजीकडेच पुन्हा देऊन शिवाय चालू मोहिमीत विजापूरपासून निकलेला सुलुखहि त्याने ब्यंकोजीच्या स्वाधीन केला. याचवेळी शिवाजीने विजापूरकरांस आरंगजेबाच्या सैन्याविषय मंदत केल्यामुळे त्यांनी कोपळ, बहारी व त्यापुढे दक्षिणेत जिजी वगैरे जे प्रात शिवाजीने काबीज केले होते त्यावरील व तंगविराज जहागिरीवरील आपला हक्क सोडला.

शिवाजीसंबंध व आत्मारोपी वाद—जैजैता काबीज करून शिवायस तेथून हाऊन लावून अशी शिवाजीची कार इच्छा होती, परंतु अखेर पावतो ती सफळ झाली नाही. शिवाजी व शिंदे यांचे अनेक युद्धप्रसंग झाले व त्यात नित्येक वेळा शिवाजीने त्याम जैरीसहि आणले होते. तथापि त्याला मोंगलाचे साहाय्य असल्यामुळे त्याचा समूळ उच्चेद होऊ शकला नाही. शिंदे आपल्या पराजयाचा वचन काढण्याकरिता शिवाजीच्या राज्यात स्वाभ्या करून त्याच्या प्रजेची कत्तल करी व त्याची यायकापोरें पकडून त्यांना वाटवी किंवा मुलाम म्हणून विवी यामुळे शिवाजीम शिवायवर दान देण्यासाठी आपलें स्वतंत्र आरमार तयार करावे लागले. हे आरमार वाटत वाढत इतकें वाढलें की, आरंभी त्यामध्ये मोठी लडाऊ जहाजे तीन होती ती त्याच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस साठावर गेली. मोंगलाचा व विशा पुरकाराचा बंदोबस्त करून या आरमाराच्या साहाय्याने शिवाजी शिवायचे गिरिपरय करणार तोंच इ. स. १९८० त तो एकाएकी मरण पावला.

मराठी सत्तेवरील संकट व त्याचें निवारण—(१९८०-१९८०) सुलुमाना सत्तेने व्यापलेल्या हिंदुस्थानापैकी एका प्रांताला म्हणजे महाराष्ट्राला पारतंत्र्यातून मुक्त करणारा शिवाजी १९८० मध्ये

महान मोंगली सत्तेचा व धर्माचा वडा अभिमाना अवरंगजेब पुढे आणला सत्तावीस वर्षे जगला हा दैवविलास चिंतनीय आहे. अवरंगजेब अगोदर मल्ल शिवाजी आणखी वीस पंचवीस वर्षे जगता तर महाराष्ट्राप्रमाणे इतर प्रांतांना सुलुमाना असलातून मुक्त करण्याचे अरपावर्षांत साधले असत असे मागण्यास पुच्छ जागा आहे. असे, वस्तुस्थिति अशी झाली की, शिवाजी अवरंगजेबाच्या अगोदर वारला, इतकेच नव्हे तर त्याच्या राज्याचा वारस सभाजी हा दुर्दैव-सनी अतएव नालायक निघाला. त्याच्या नालायकीची जाणीव असल्यामुळे शिवाजीच्या अंतकाळच्या हुमारास संभाजीपुत्राची त्याचा भाऊ रानाराम याला राज्यवर वस-विण्याचे कारस्थान सोपविले होते काही मंत्रिनेज्यांच्या साहाय्येने केले. पण ते फसून व संभाजी राजा होऊन राज्य-कारभारात अव्यवस्था माजली या संधीचा फायदा घेण्याक-रिता अवरंगजेब स्वतः मोठया फौजेनेज्या दक्षिणेत वाढून आला त्या वेळी पहिल्या सामन्यात (इ.स. १९८३-१९८९) संभाजी अवरंगजेबाच्या कैदत पडून त्याचा बंधुहि झाल्यामुळे मोंगलाना चागले यश मिळाल्यासारखे झाले शिवाय १९८६ मध्ये विजापूरचे व १९८७ मध्ये गोंयकोंडापासून ही दोन्ही सुलुमाना राज्ये अवरंगजेबाने पालसा केली. अवरंगजेबाचा मराठयाबरोबर दुसरा सामना १९८९ ते १७०७ पर्यंत झाला. त्यात आरंभी संभाजीची बायको व मुलगा अव-रंगजेबाच्या हातीं सापडली व मराठी राजा रानाराम याला रूय पडून जाऊन जिजीच्या किरपात सुलुमानांच्या वेड्यात अडकून पडावे लागले रायगड, पन्हाळा, विशाल-गड, राजगड, तोरणा, रोहिडा वगैरे किळे एकामागून एक मोंगलानी घेतले. अशा रीतीने रातू मराठयाच्या परात शिरून ते काबीज करून बसला. मराठयाच्या हिम-तीची, शौर्याची, धाडसाची, हुपारीची, युद्धवीरत्वाची, राज्यकारभारपद्धतीची, धर्माभिमानाची, स्वातंत्र्यप्रीतीची, हरएक मुणाची परीक्षा होण्याची हिच्यासारखी दुसरी वेळ क्वचित् आलेली आढळते. अशा वेळी शिवाजीसारखा अद्वितीय नेता नसताहि मराठी राज्याचा मालक रानाराम, त्याचे मंत्री रामचंद्रपंत व प्रल्हाद निरानी, आणि सरदार तंताजी चोरपडे, धनाजी जाधव, परसोजी भोसले, हैबत-राव नियाळकर, शंकराजी नारायण (पंतसचीव), वगैरे स्वातंत्र्यवीरानी अद्भुतरम्य कामगिरी बजावली त्यांनी मोंगल शत्रूला ज्या युद्धनीतीच्या बळावर जैरीस आणून परत फिरविले व देशाचे स्वातंत्र्य रक्षण केले, ती यामिनी काव्याची मुप्रसिद्ध युद्धनीति होय. या युद्धनीतीने मरा-ठ्यांनी मोंगलापासून आपला सुलुख हड्डहड्ड परत जिऊन घेतला. कोणताच मराठी राज्याचा भाग पूर्णपणे कायमचा ताब्यात वेडना म्हणून अखेरमेरेन निरास होऊन आपल्या सरदारांना दोष देत अहमदनगर येथे अखेर १७०७ मध्ये मरण पावला. पण त्यापूर्वी १७०० मध्ये रानाराम मरण

पावून त्याचा वीं तारावाडें हिन आमला मुल्गा शिवाजी यास राज्याभिषेक करविला तथापि राज्याचा खरा वारस सभाजीचा मुल्गा शाहू हा अवसरजेथान्या मृत्यूनंतर मोगलांच्या कैदेतून सुटून परत आला, व १७०८ मध्ये तारावाडें व शाहू या दान पक्षात युद्धप्रसंग होऊन त्यात शाहू यशस्वा झाला व साताराच्या राज्यावर आला, आणि तारावाडें कोरहापुरास आपले स्वतंत्र राज्य स्थापलें

पेशव्यांच्या उदय व राज्य पद्धतीतील पत्क —

१७०८ पासून मराठी सत्ताचा उत्तरार्ध सुरू होतो त्यातील विशेष म्हणजे (१) मराठी राजे दुर्बल व नून पेशव्यांच्या हातात खरी सत्ता जाणें (२) मराठी राज्याची वाढ मराठी साम्राज्यात होणें, व (३) त्याखरोवरच शिवाजीने घाटून दिलेली राज्यपद्धति बदलून तिच्यात फेरफार करणें

या उत्तरार्धाचे म्हणजे १७०८ पासून १८१८ पर्यंतच्या इतिहासाचे तीन भाग पडतात, (१) पदव्याचा उदय व साम्राज्याची स्थापना १७०८-१७६०, (२) पानिपतचा आघात व त्याचे निवारण १७५१ ते १७८५, व (३) मराठी मत्तेशा 'हास व नाश १७८५ ते १८१८

१७०८ मध्ये मराठी राजघराण्यात दुफळी झाल्या मुळे मात्रिमज्जात व मराठे सरदारातहि दुफळी झाली स्वतः शाहूराजा मोगला दरबारात वाढत्यामुळ दयाग सोसून राज्यकारभाराचें किंवा स्वाभिमानी लढायाचें काम जातिनिशी करण्याचें कर्तुल किंवा उमेद त्याच्या अर्गा नव्हती अशा-वेळीं लेखणीबहादूर व तरवारबहादूर असा सव्यसाची इसम घाहूला पाहिजे होता यादानी विश्वनाथ हा सरदर गुणत सायक दिसताना शाहूने त्याच्याकडे महत्वाच्या कामांमि-
थेता देता अखेर त्याने त्याला आपला मुख्य प्रधान उर्फ पेशवा नेमिलें यादानीने प्रथम खडाकराचें व भोराताचें बड मोडलें व आत्म्यास शाहूच्या पक्षाम वळविलें अशा रीतीने मराठी राज्यात शासता व मुख्यवस्था स्थापन करून यादानीने १७१५ पासून १८१८ची कारस्थानात लभ पातले अवसरजेथानंतर प्रांतेप्रांतिचे सुमुल्मान सरदार वादशाही अमल झुगाहन देऊन स्वतंत्र देशाची खटपट करू लागले, व त्यामुळे दिक्षीस अनेक पक्ष उद्वून वाद शाही सत्ता दुर्बल बनली दिक्षीचे वादशाहू व त्याचे वजीर सत्यदवभू यांच्या आपसातील सामन्याचा फायदा घेऊन यादानीने शिवाजीचें राज्य व नवीन मिक्कलेला खानदेश गाढवण, वन्दाव, हैदराबाद व कर्नाटक ह्या सर्व मुलखाची सनद, मोगलांच्या दक्षिणीतील मुलखावर चौघाई व सर देशमुखीचे हक मिळविले हा तह मोठा कारस्थानीपणाचा आहे एकीकडे बाळाजीन वादशाहास दहा लाख खजणी कपूल करून मोगलांचे मांडलिकत्व फाटलें, तर उलट चौघाई सरदेशमुखांचे उत्पन्न घेऊन त्याऐवजी वादशाहाच्या मदतीकरिता पधरा हजार फौज ठेवण्याचा करार केला या

दुसऱ्या कलमाचा परिणाम वेल्स्लीच्या मयसिडियरी सिस्ट-
मसारखा झाला वादशाहा मराठ्यांच्या कक्षात आला, दिक्षीच्या कारभारात मराठ्यांचा हात शिरमला, व वादशा हाचे शत्रु प्रांतेप्रांतीचे सुमुल्मान सरदार याचा पाडाव करण्याची कामगिरी मराठ्यांना मिळाली म्हणजे स्वराज्या-
वाहेर पडून इतर प्रांत जिंउन घेण्याची संधि आयती मिळाली तात्पर्य, हा यादानीने मोगल वादशाहावगेवर केलेला तह म्हणजे मराठ्यांना मिळालेली साम्राज्याची सनदच होय

हा म्हण मराठी सत्तापायाच्या मोठ्या परीक्षेचा होला तरवारबहादुराना पराक्रम करून साम्राज्य कमावण्यास हा मोन्याची संधि मिळाली व तिचे वाज मराठे घोरानी करून १७२० ते १७६० या बाळास वर्षांत दिशाभटकेपासून तजवरापर्यंत मुख्य मराठी मत्तेशाही आगला पण त्या-
खरोवर लष्करी व मुल्की कारभाराची पूण विनामगा करून स्वराज्य व साम्राज्याचा नवा निवडलेला मुख्य यात सुधा रलेली शासनपद्धति सुरू करणें जरूर होतें युरोपात याच युमारान मिदिश साम्राज्याची वाट होत होती इंग्लंडमध्ये प्रधानमंडळ सर्व सत्ताधारी राहून त्याच्या हुकुमाखाली मनापती दूरदूर देशी पराक्रम करून मुख्य साम्राज्यास जोडीत होते, आणि जिखलेल्या मुलखाची व्यवस्था पाहू शारे मन्ना व मुल्की अधिकारी निराळे व पगारी होते वशपरपरा अधिकार कोणाकडेहि चालत नव्हता उलट पक्षा मराठ्यांची शिकलेल्या मुलगांत सरंगामा पद्धति सुरू केली शिवाजीची कामगारास रोज सनखा देशाची व अष्ट प्रधानत कामाची यादानी स्पष्टपणें करण्याची व्यवस्था बड होऊन जहागिरा व पिढीबाद नेकन्याची पद्धति सुरू शाली

**याजीराय व नानासाहेब पेशवे आणि साम्रा-
ज्याची वाढ — १७०० ते १७६० पर्यंतचा मराठी इति-
हास म्हणजे साम्राज्यवादीचा इतिहास होय या कामास मराठ्यांना दिक्षीकड उत्तम वाव मिळाला दिक्षीचे मोगल वादशाहा सर्व दुर्बल निघारामुळे वरील सनदेच्या आधा-
रावर उत्तरेकडे मराठी साम्राज्य वाढविण्याचें काम दुसरा पेशवा बाजीराव यानें शिंदे होळकर, गायकवाड, वगैरे सरदारांच्या मदतीने केलें शिवाजीच्या काळापासून युद्ध व्यवसायात वसलेल्या मराठा जातीतील अनेक सरदारानी हेरावादच्या निजामाचा, जमिन्याच्या शिंद्याचा, वसईक-
डील पोर्तुगीजाचा, माळवा व बुंदेलखंड यातील सुमुल्मान सरदाराचा, आणि तालमोपालच्या लढाईत दिक्षीच्या वाद-
शाहाच्या खासा फौजेचा पराभव केला सारास वाजीरावा सभघाचें बिगहरकत असं म्हणता येतं का, त्याला जय मिळाला नाहें अशी कोणतीच लढाई तो खेडला नाहें**

ही मराठ्यांच्या पराक्रमाची वाज भूषणावह असली, तरी अंतर्गत राज्यव्यवस्थेत मोठे दोष आढळतात. पहिलें व्यंग सातारकर व कोरहापूरकर मराठा राजाच्या आपसातील

तंत्र्याचें, व दुमरे बडरोर मराठे सरदाराचें शिवाय मराठी मत्तेला अगदीं पराशेगारीं एक जबरदस्त परधान उद्भवला होणा. हैदराबादचा निजाममुल्मुक हा मोठा पराकमी व फारस्यानी मरदार असा यामुळे दिर्घाच्या दरबारांत त्याला चांगल वजन होत व दक्षिणेत तर तो स्वतः राजाप्रमाणें राहून मराठी राज्यात मतत बीम वपें बसडे माजवीत होता. या निजामानें कोल्हापुरकरास आणिले चडसनजलव, सावरभा निवाळकर, जिष्कराय दाभाडे, पिलाजा गायकवाड वगैरे मराठे सरदारास वियावून व फितवून आणि स्वतः व त्याच्या मार्फत अनर लढाया करून मराठी राज्याचें बळ बरेच दाबी घातलें या सर्व बडरोरास व निजाममुल्मुकसारख्या स्वकृत्याने व दिर्घाच्या वादशाहान्या मदतीन बलात्कृत वनलेल्या निष्कटवाते कानून नर्माने दोस्त करून मराठे हिंदुस्थान, माज्या व पुर्दोलखड येथपर्यंत साम्राज्यविस्तार बाजीरावानें केला, ही गोष्ट त्याच्या युद्ध कौशलाची तसेंच फारस्यानपुत्राची उत्तम साक्ष पडविते

याप्रमाण कामगिरी बजावून बाजीराव १७४० मध्ये फारत्यावर त्याचा मुलगा नानासाहेब पेशवा झाला स्वराज्य व वाटलेलें साम्राज्य यांचा फारमार जाट चालवून शिवाय साम्राज्य वाटनिष्पाची जबाबदारी नानासाहेबावर बाजीरावापेक्षा अधिक मोठी होती पण ती वार पाडण्यास, बाजीराव बहुतेक एकाकी होता, त्याऐवजीं नानासाहेबास त्याच्या रघुनाथराव व मद्राशिवराय या भावांचे साहाय्य होते नानासाहेबाचें युद्धमन, परराष्ट्रमन, द्वैधकौमन, आणि रणगणवर प्रभुत्व लढणारे सेनापती अशा निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांत कामाची वाटणी केली, त्यामुळे साम्राज्यमरक्षण व साम्राज्यविस्तार ही दोन्ही कामे त्याला व्यवस्थित चालविते आली शिवाय मागील कारकीर्दीतलें कर्मांची केड व वाटत्या खचाचा तोंडमिजवणी करण्याचें धक्कड काम त्याला करावें लागलें

उत्तरेकडे शिंदे, होळकर व भास्ले या मराठे सरदार घराण्याची कायमची स्वापना झाल्यामुळे तिकडील मुलुखाचा बदोबस्त चांगला लागला होता म्हणून नानासाहेबाचें प्रथम फर्नाटक, तंजावर, त्रिचनापट्टा, अर्घाड, वगैरे दक्षिणेकडील मुलुख स्वसत्तेखाली आणला, आणि रघुनाथ भोम त्यानून बगलवर पाच स्वाभ्या करवून अलीवर्दीनानापासून बरा लक्ष रुपये व काही प्रांत मिळविला

शाह्या मृत्यु व पेशव्यांस घडीलफीच्या अधिकाराची प्राप्ति.—तान १७४९ च्या दिसेंबर महिन्याच्या पंधराव्या तारखेस शाहू मृत्यु पावला मरणापूर्वी तो बरेच महिने आगारी होता. त्या अवधार्ति आपल्या राज्याचे पुढे काय करावे या चिंतत तो निमम होता तत्कालीन परिस्थिति व शाहूची गृहस्थिति पाहतां त्याला अशी चिंता बाळगे अगदीं साहजिक होते रामराजास आपल्या भादीवर स्मरणव्या विषयीं त्यानें पूर्वीच विषय केला होता

आपण मे-धानंतर आपल्या इच्छेप्रमाणे सर्व व्यवस्था पुढे सुरळीतपण चालवील व राज्य सभाजील असा कोणा सरदार सर्व राज्याचा शास्त्रा व नेता म्हणून नेमिला पाहिजे, तसें न कराव नर राज्यांतले बलात्कृत सरदार रामराजास गुलाम ठेवून यादवी मागवितील व राज्याचा नाश करतील, हें त्यास स्पष्ट दिसत होत हा नेत्रुत्तान्या अधिहार कोणाम याचा या विषय नेत्रु नेत्रु होता सभाजीमहाराज व फतेसिंग भोमले यास हे काम दिलाण्यासारखें नव्हतें दाभाडे, गायकवाड, नागपूरकर भोसले यांपैकी कोणाच्या हाथाली हे काम कराव तर त्या तिघास शाहूनें मरणापूर्वी वारवार निकडची पत्रे पाठविली असताहि कोणी सातान्यास आल नाहोत शेवटीं निरपाय होऊन त्यानें नानासाहेब पेशव्याच्या हातीं राज्याचा मुख्य अधिकार सोंपविला राज्याची नावाची माळकी मात्र आपल्या घराभाकडे, असल्यारी आपआपल्या मुलुखापुरती उद्या त्या सरदाराकडे, आणि सर्व राज्याची ' बडालकी ' मात्र पेशव्याकडे, अर्था ही महाराजाची योजना होती पेशव्यानीं सर्व राज्य सभाळावे, त साम्राज्याच्या बाजी व पुर्दोलख करण्याच्या कामी योग्य दिसेल ती व्यवस्था करावी, व सर्व सरदारास आपल्या जबाब वागवावें असे या बडालकीच्या अधिकाराचें स्वरूप होते

शाहूच्या आलस्यामुळे सरदारसंस्थानिकांचा उदय—अशा रीतीनें मराठी साम्राज्याची सुद्धे भोसल्याच्या घराण्यातून पेशव्याच्या घराण्यात जाऊन प्रबानाधिष्ठित संयुक्त-संस्थानिक मंडळाचा उदय झाला एका रचनेनें विचार केला तर जे राज्य शिवाजीनें मिळविलें ते शाहूनें मनाबले असाच निष्कर्ष निघतो ! कारण कीं हे संयुक्त-संस्थानिक-मंडळ शाहूनें मरणसमयी निर्माण केले, अथवा राज्याच्या स्वाधिकषणासाठीं त्यास ते निर्माण करावें लागले, आणि त्याचा मुख्य अधिकार पेशप्रधानाच्या हाताळी करावा लागला हे सारें त्याच्या आलस्याचें व अनास्थेचें फल होतें आपल्या पूर्वजाच्या पराक्रमाना व त्यानीं स्थापिलेल्या राज्याचा शाहूस पराकाष्ठेचा अभिमान होता, त राज्य वृद्धित करणांविषयी त्याचा उदमाह वषेनीय होता तो उदार, दूर, धार्मिक व प्रजबत्सल होता याबद्दल वाद नाही पण एवढे गुण अर्था असले म्हणजे राज्याचा हर्ती राज्य राहते असें सुवांचे नाही राज्य हे करणाऱ्यांचे आहे भोगणाऱ्यांचे नाही स्वसुखाविषयीं निरपेक्ष होऊन राजाने प्रत्येक महत्वाच्या राजकार्यात शरीर व मन शिणवावे तेव्हाच त्याचें प्रभुत्व कायम राहते पहिल्या तीन राजाप्रमाणे न्यायीत हुनर राहून अगमहनत व दमदम सोमूत सरदार व फौज कळात ठेवण हे त्याचें कर्तव्य होतें पण त त्यास ज्ञापत नव्हतें व आवश्यक नव्हतें राज्य नाडविण्याचा तर हत्यास मोठा, आणि दमदम तर करावयास नको, अशा त्याचा स्थिति होती त्यामुळे मोग

लावर त्याच्या करून त्याचे मुख्य जिंकण्याचे काम त्याने आपल्या सरदारावर सोपविले !

गुजराथ, गोंडवण, नेसाड माळवा, हुंदेलखंड, कर्नाटक, ह्यादि प्रांत कार्याज करण्याविषयी शाहूने पेशवे, भोसले, दामोदर याम सनदा दिल्या तेव्हाच ते ते मुख्य त्या त्या सरदाराचे झाले। त्याच त्यावर मालकी उठण झाली ती शाहूक काढून घेण्याचा मार्ग राहिला नाही। या सरदारास सनदा मिळाल्याबरोबर त्यांनी व त्यांच्या काबाभ्यानां सैफडां सावकार गोळा करून त्याजकडून कोट्यवधि रुपये कर्ज मिळविले व हजारां शिल्लेदारास अनुवृत्त करून घेऊन लक्षावधि फौज गोळा केली ती फौज घेऊन हे सरदार, सावकार व शिल्लेदार सर्व मिळून त्यांच्या प्रांतात जाऊन रात्रंदिवस मेहुनत करून तेथच्या झार्चा बसोड करून ते ते प्रांत कार्याज करिते झाले त्यांनी वर्षानुवर्ष झगडारगडा चालवून, हातचें पदरेंचें झाले घालून व प्रसंगी प्राणहिं खर्च करून हे प्रांत मिळविले, त ज र छत्रपति मारु लागले तर ते त्यास फसे मिळवले। या सरदार वगैरे लोकांचें सर्व नुकसान भरून देऊन व सावकारांची कर्जे फेडून प्रांत आपल्या ताब्यात घेण्याचा शाहूस मार्ग होय, पण त्याला भाग्यित संपत्ति पाहिजे ती त्याजकड कोठे होती ? या करिता कोणी सरदारानें एखादा प्रांत जिंकिला म्हणजे तोच त्याच्या फौजेच्या खर्चास सरंजाम म्हणून नेहून घावा, आणि हुजूर राजां करिता काही नियमित रक्कम त्याजपासून घेत जावी, असा शाहूने प्रथमपासून प्रथात ठेविला होता या योगानें सरदार लोकांस व कार्यकर्त्यां सुखसल अधिक अभिन्न उत्तेजन येऊन ते राज्य वाढवीत सुटले शाहू सुसत्ता महाराष्ट्रवादी नसून आपल्या पूर्वशास्त्रमार्गेच महत्तराष्ट्रवादी होता, तो त्याचा हेतु वर सांगितल्याप्रमाणें उत्तम प्रकारे सिद्धीस गेला। तो गादीवर बसला तेव्हा भीमा व वृष्णा या नद्यामधील मुलुख देखील धडपणे त्याच्या ताब्यात नव्हता, पण मरणसमयी त्याच्या नावाचा शिक्षा वाशीपासून रामेश्वरापर्यंत चालत होता। पण हे लक्षात ठेविलें पाहिजे की, हे सारे राज्य सरदारांनी मिळविले असून ते त्यांच्या पूर्ण ताब्यात होतें. सुघटित व अव्यवस्थित राजसत्तयाचा फटक किती भाध्यर्थकारक आहे ! ईस्टइंडिया कंपनीचे राज्य व पेशव्यांचें वर्गरे राज्य हीं एखाद्या नमुन्यावर बनलीं होती, पण इंग्रजांच्या राजाने कंपनीचे राज्य लेखणीच्या एका फटक्यासरशी खालसा करून टाकिलें आणि मराठ्यांच्या राजास सरदारांच्या मुलुखांमध्यें एखादा तालुकामुळा तकारी खेराज मिळण्याची मारामार।

शाहूच्या मृत्युबरोबर एकनेत्रीपणाचा लोप— शाहूच्या उवा सरदारांनी एवढे अवलंब्य नवीन राज्य मंघा दिले ते प्रतिभिधि, दामोदर, नायकबाड, भोगले व पेशवे हे होत. या सर्वांत पेशव्यांचे प्राबल्य विशेष होते, किंबहुना बाकीच्या सरदारांनी अवढे राज्य मिळविले जवळ जवळ

सितके एकट्या पेशव्यांनी मिळविले होतें. आपल्या अश्वमुदयाचा उपम शाहूच्या रुपेपासून आहे हे ओळखून हे सर्व सरदार शाहूशी नम्रपणानें व आज्ञाधारकपणानें वागत. ते त्याचे वर्तन सर्वथा औपचारिक होते असे वाटत नाही. त्यात भक्तीचा व कुलवैतेचा अंशहि अर्थात अंमला पाहिजे एवढ्यावरून राज्यातले हे व दुसरे सरदार शाहूशी जसे वागत होते तसे ते रामराजाशी वागताले असा काही नेम नव्हता। स्वतः रामराजात काहीं राम नव्हता, त्या अर्थांनुसत्या फौकळ छत्रपतिपदास कोण जुमानणार ? शाहूचें तेज, दारा, मारें त्यांचें त्यांच्याबरोबर। त्याशीं इमानेद्वारे वागण्याबद्दल सरदारांनी घेतलेल्या आणाक्षया त्याच्या मागून गादीवर बसलेल्या रामराजाशी पाळण्यास हे सरदार बाधले गेले नव्हते। याचें कारण आपणा पीरस्थ लोकांचे राजपंथ कारभार संस्थाप्रधान नसून ते प्राय व्यक्तिप्रधान अमतात, असें खरेनाही म्हणतात शाय वेंणारा व घेवविणारा या दोहोंतून एक मेल कां दुसरा वाटेल ते करण्यास मोकळा झाला। शाहू शरण्याचा अवकाश की पेशव्यांसुद्धा हे सारे सरदार रामराजा, सकवारबाई, ताराबाई, व संभाजी या चौघांपैकी कोणाचे तरी नोकर आपणास म्हणवून घेणार, आणि स्वच्छंदचारी राखे वून एकमेकाच्या उरावर बसणार या गोटी अगदी उपड उपड दिसत होत्या।

संभाजीच्या जागी त्याच्या दत्तकवैशासहि लेखण्याचें पेशव्याने कवूल केल्यामुळे स्वतः बाळाजी नोकराच्या नात्याने बाधला गेला व करवीरकर संभाजी मात्र, बेगबाबद्वार भरीपणा प्राप्त झाल्यामुळे पाहिजे ते करण्यास मोकळा राहिला तो राहिलाच। त्याने किती कितूर व दगे केले तरी पेशवे आपलें राज्य घेतील हे भय त्यास कधीच वाढले नाही।

पेशव्यांच्या अधिकाराचें स्वरूप.— पेशवांच्या अधिकांरासारखा अधिकार दुनियेत कधी कोणी चालविला नसेल। पेशवे दिर्घीच्या बादशहाचे खुबेदार, छत्रपतिचे प्रधान व आपल्या स्वतःच्या राज्यापुरते मालक होते. हे तीन विजातीय संघष एक ठिकाणी आल्यामुळे पेशव्यांचे राज्ययंत्र बरेच विकट व नाजूक झाले होतें। बादशहाच्या नोकराशी म्हणजे शूरत, जैजिरा, साबनूर, अकौंड वगैरे सत्यानाच्या नवाबाशी दोस्त सरकार या नात्यांनी त्यास बागवे लागे. हे संस्थानिक औपसरदेशमुखीच्या ऐवजी फकत रांडणी देण्यास पात्र होते. निजामाशी पेशव्यांचा संघष त्याहून अधिक निकट होता कारण की, मोगलांच्या सहा सुन्मात ठाणी बसवून चौथसरदेशमुखाचा वतूल परभारें घेण्याचा प्रथात पेशव्यांनी यापूर्वी पुष्कळ दिवस पाडला होता. त्यामुळे मोगलांचे व पेशवांचे नफातुस्तान एकच असल्यामुळे हृद्यमर्णाचे प्रसंग पारंपार येत. हे सदे परके संस्थानिक वगडले म्हणजे राज्यात पेशवांस स्वतः हुनहि वारिष्ठ अशी दोन संस्थाने होती त्यांपैकी पाहिलें सातारकर

उत्पन्नपत्तिं गस्यान पूर्णपणे त्याच्या तत्त्वात होते. पण दुसऱ्या म्हणजे करवीर मस्यानाचा प्रकार निराळा होता. ते मस्यान कोणासहि नव्हती देशात पात्र नमून हल्ली स्वतः पुरते स्वतंत्र व पृथक् झाले होते इतके असून पुनः शिवगद्दामध्ये त्याचा अंतर्भाव होतच होता! त्या खालचा दर्जा नागपूरकर व धांदलोटकर भोसले, गायकवाड, प्रतिनिधि, मचाव, आश्रं व वाडीकर मागेत त्यादि गण्यानिकांचा अमून ते पेशव्यांच्या बरोबरीचे होते त्यांनी जेथपर्यंत राज्यात काही कदाकित्ना केला नव्हो तेथपर्यंत त्यांच्या संम्यानात टच गटवळ नसण्याचा पेशव्यांम अविहार नव्हता. हे सर्व गादिना जुन्न्या खडणी देश्याम पात्र होते. यापूर्वी काहीजनांम कधी पावडी तर काहीम दरवर्षी लकरी बाकरी करावा लागे आश्रं, मचाव व मागेत नाम लकरी बाकरीचे काम लागू नव्हते आस- पाम गोट दाम पडले तर तिगवयापुरते त्यांनी जुन्न्या फौजनिशी मदत करायचाचो असे. तसेच पाटणकर, घोरपडे वगैरे हुजमतचे मानकरी होते तेहि सर्व, मानाने पेशव्या या बराबरीचेच होते. म्यानीहि जेथपर्यंत पंदकिनूर केला नाही तेथपर्यंत त्यांच्या वाटेम जाण्याचा पेशव्यांम अविहार नव्हता. या मानकशांत मातबर हांतें त्यांच्या मरनामास लहान मोठे ताल्ले होते पण सराव—पाच दहा स्वारांचे धनी—होते त्यांच्या मर- ज्ञानाम एखाटे म्हेठेच लागून दिलेले हात ! हे सर्व मान- करी कच्छ लकरी नोकरी करणारे होते त्या म्यालचा दर्जा पेशव्यांनी ज्याच्या सरदाम्या उगप केला होता त्याचा, ते शिंदे, होळकर, रामते, पटवर्धन, बिचूरकर वगैरे असल्या होतें त्यावर मात्र नारायणरायमाहेबांच्या गुतापर्यंत पेश- व्यांची मत्ता अबाधित चालत होती हे जे सर्व देशीचे लोक वर सांगितले आहेत, त्या सर्वांचा माभाळ होऊन त्यांचे ऊर्जित व्हावे, त्यांचे परस्परात यल्लू होऊन रयतेची पायमजी न व्हावी, व ती रयत निमंय व मनुष्ट रहावी, म्हणून शाहूने नराटी साप्ताज्य " शिवरव" म्हणून पेशव्यांच्या हवालें घेले. घोरल्या मुलावर ससाराचा व जुड्याचा भाव नोंपवून एखाद्या मनुष्याने महापात्रग जावे त्याप्रमाणें शाहूने पेशव्यांवर राज्य सोंपवून न लासवास केला. तो जवा- यदारी ओळखून पेशव्यांनी हे " शिवरव " यथ शक्ति सभा- छिले यात मत्तय नाही त्यांनी कोणत्याहि दौलतीचा अभि- लाष केला नाही, अपराधारायचून कोणता शासन केले नाही, नामध्यानि उन्नत होऊन कोणास वायवागली तुडविले नाही, रातापामून रंजापर्यंत सर्वांचे मानमरातब व सरंजाम यथा- दित चालविले हे त्यास मोठे भूषणस्पद आहे. शाहूने भांगले—गायकवाडास अधिकार दिला वसता तरी यादून अधिन त्यांच्या हातून खलित झाले नमतें ! नाना पडन- वांम ह्यात होन तौपर्यंत पेशवादिंचे हे सर्व कायदे निषाध- पूर्ण चालले.

शाहूच्या व्यक्तीतील दोष — शाहूच्या स्वायत्त्यागाने मराठी राज्याचे आर्थिक बल्याण झाले असे माघ मुळीच नाही. आगचे मरण उच्चार दबलले गेले इतकेच काय ते झाले ! असे होण्याचे कारण 'भट ना भनी ना नोकर' अशी पेशव्यांच्या स्थिति हेच होथ शाहूच्या ज्या सनदेने पेशव्यास अधिकार मिळायला त्याच मनेने मराठी राज्यात आपआपल्या छेन्नापुरते असंख्य पेशवे आपे आप निर्माण झाले ! राज्यकारभाराचे सर्व चातुर्य काय ते 'जुने मोडू नये नवे करू नये' या वाक्यद्वारेच समाविष्ट होऊन पतले ! महाराजांच्या वेळेचे सरंजाम, तंगना, अधिकार या सर्वांत मिरासदारीचा हद्द प्राप्त झाला ! पेशव्यात एखादा विला पाहिले अन्वले तरी श्याम किळेदाराना मिराधी हद्द आढावा येऊ लागला ! काणणी की, सरदारांचे बान्ध, राजिना व बंदिबान्ध हे सर्व ह्याही रूढन घेऊन राजां व परबक आले तर ह्याही लडाई करण हे जेथपर्यंत आपण करीन आहो, जेथपर्यंत आपण राजाही ह्यामतारी वेळी नाही. तेथपर्यंत आपणास काढण्याचा पेशव्यास अधिकार नाही, हे किळेच्याम माहात होते ! एखाद्या अमर स्वाराच्या पथव्यास तु स्वाराच पथक मोडून पायदळीचे पलटण तयार कर असे पेशव्यांनी सांगितले तर तो पथक्या म्हुणणार की, महाराजाच्या बेटम जसा सरंजाम होता तसा बाळगून मा वाकरी रीत आहे त्या बाहेरची गोष्ट मला करावयास सातपण्यास तुम्हास अधिकार नाही ! अथि एखादा पथक्या बघूळ झाला, तर त्याचे कारभारी, मुळमदार, पणेशी व स्वारासुद्धा असली गोष्ट बघूळ करावयाचे नव्हते ! कारण तधि सारे मिरासदारच ! महादजी शिंदाने पलटणे तयार वेळी तो दिर्घाय्या बादशहाच्या दौलतीतून ! ते काम तो मराठी राज्याच्या उध्वनातून करू जाता तर मिरासदारांनी उलट ह्याचेच उच्चाटन केले असते ! या मिरासदारीमुळे सरदाराम भय नाहीत झाले, वशीवशी वाकरी करून दिवम काढण्याची चाल पटली, आणि त्यामुळे राज्याची बाढ पुढली राज्यतरत्या कांज गोळा करून पेशव्याने परमुळी ह्याच्या करून महाराष्ट्रात दौलत आणावी, राज्य वाटवावे, व ह्यातले तेज व उत्साह कायम राखावा, अशी शाहूची मनीषा होती ! एक दोन पेशवे घरे निघाले तोपर्यंत त्या मनीषे साकल्या होत गेले. परंतु पुढे तो प्रगार बंद पडताच मराठी राज्य ह्मणान्या तडार्याने कपाळमोक्ष करून घेण्याची बाढ पुढात वसले ! ! !

नातारच्या महाराजास नामधारी बाहुले म्हणून पेशव्यांनी राज्याभिषार भोवला असें म्हणण्याची प्रवृत्ति पडली आहे. परंतु तो केवळ त्यांचाच अपराध नसून त्या कालमहिम्माचा अपराध होता हे ध्यानात ठेविलें पाहिजे त्या काळची स्थिति पाहता हेराबाद, म्हैसूर, अकांट, मुंशिवाबाद, दिधी वगैरे ठिकाणां तोच प्रकार चालू होता असें कोणामहि दिसून येईल जुने वृक्ष मोहन पडल्यामुळे त्याच्या युष्या-

पानून नवे कोव उदय्य होऊन माराने वर येण्याचा तो काळ होता. अमो

मराठी सत्तेचा कळस (१७४८-१७६०) —बाह्य-च्या मरणांनंतर मराठी साम्राज्याचा सर्व हिंदुस्थानभर प्रसार करण्याचा कसून प्रयत्न करण्यात आला. त्याकरिता सवाईशेराव भाऊ, रघुनाथराव, मल्हारराव होळकर, जयापा व दत्तात्री शिंदे, गोपाळराव पटवर्धन वगैरे सरदार दरवर्षी वातुमंस्थानेतर मुख्यगिरीसाठी बाहेर पडत ते पजन्यकाळाच्या सुरवातीपर्यंत बहुधा पुन्हा स्वदेशी परत येत नमत या नरनिराळ्या मराठे सरदारानी मिळून कमीत कमी वेळांसाठी तरी मोहिमा केल्या, ह्यांपैकी काही गुजरा येत, काही कर्नाटकात, काही निजामावर, व बऱ्याचशा उत्तर हिंदुस्थानावर जाण्या या सर्व मोहिमांच्या मुळाशी सर्व हिंदुस्थान देश मराठ्यांच्या हस्तेसाठी आणून त्याचे एकीकरण करावयाचे, हा एकच उद्देश होता. या वेळीं दक्षिण हिंदुवादाचा निजाम व म्हैसूरचा हैदर या देश्य शत्रूं-शिवाय फ्रेंच व इंग्रज हे परदेशी शत्रू हळू हळू बर जाऊ काढ लागले होते तथापि फ्रेंच व इंग्रज यांच्या कारस्थानाना १७५८ नंतर विशेष रंग चढ लागला. तत्पूर्वी मराठ्यांनी निजाम व हैदर यांचा बरोबर बहूतेक दुय्यम प्रतीच्या सरदारांवर सोपवून विशेष भर उत्तर हिंदुस्थानातील मोहिमांवर दिला. त्या सर्वांची धोडक्यात फलप्राप्ति म्हणजे इ. स. १७६० पर्यंत त्याहोर, मुलतान, ट्रा, अंतर्वेद, रोहिलखंड कटक, जाग-पूर, माळवा, गुजरात, कच्छाड, खानदेश औरंगाबाद, विजापूर, कांकण, व किल्लेहोमलपर्यंत सर्व मुसलमण राज्ये स्वातंत्र्य भ्रमलखाली आले. तत्पर्य १७६० साली मराठ्यांची मत्ता बळसात पोहोचली. यानंतर मराठी साम्राज्याची वाट तुटली, त्याच्या अनेक कारणांपैकी प्रमुख कारण पानपतचा रणसंग्राम हे आहे.

पानपतचे परिणाम —मराठ्यांनी १७४८ ते १७६० पर्यंत उत्तर हिंदुस्थानात केलेल्या स्वाभ्याना साम्राज्यप्रसार करणे हे एक स्वरूप असून शिवाय अफगाणांच्या स्वाभ्याना याच घालणे हे दुसरे स्वरूप होते. मराठ्यांनी आपल्या साम्राज्याची सीमा अटकेपर्यंत पोहोचवून दिक्षीच्या पातशाहाना आपल्या संरक्षणाखाली घेतल्यामुळे हिंदुस्थानच्या वायव्य सरहद्दीचे रक्षण करण्याचे काम त्यांच्यावर पडले. या कामात हिंदुस्थानातील कायमच्या मुसलमानांनी मराठ्यांशी एकनिष्ठ-पण सहकार्य केले असते तर अवदालीसारख्या बाह्य शत्रूंस पायबंद घालण्याचे काम मराठ्यांनी सहज केले असते. पण हिंदुस्थानातील मुसलमानांचा एकपक्षां समानधर्मी अफगाणाकडे ओढा असल्यामुळे, व दुसऱ्या पक्षां मराठ्यांच्या दराव्याची भीति असल्यामुळे त्यांचे दोन दगडावर हात ठेवण्याप्रमाणे वर्तन नेहमी असे. यामुळे नादौरबादा, अहमदशाह वगैरे मुसलमानांच्या स्वाभ्याचे आघात उत्तर हिंदुस्थानातील मुसलमानां राज्याना-दिक्षीच्या पातशाहीला-

सोपावे लागले, व उलटपक्षी पानपतच्या संग्रामात हिंदी मुसलमानांनी खुल्या दिलाने व एकजुटीने मराठ्यांना मदत न केल्यामुळे त्यातही अवदालीलाच यश मिळाले.

अवरंगजेबाने दक्षिणेत स्वारी केली, त्या वेळी मराठ्यांऐवळ स्वराज्यभरक्षणाचा प्रश्न होता, तर अवदालीच्या १७४८ ते १७५१ पर्यंतच्या स्वाभ्याच्या वेळी मराठ्यांनी स्वाभ्य-लेल्या हिंदुपदपातशाहीच्या संरक्षणाचा प्रश्न होता हे व्यापक स्वरूप जाणूनच मराठ्यांच्या सर्व हालचाली चालू होत्या. प्रथम लहान प्रमाणात यामने होऊन अखेर पानपतावर उभय पक्ष आटोकाट तयारी करून सज्ज झाले या पानपतच्या मोहिमेचे सांगोपांग विवेचन करणारा प्रथम सुप्रसिद्ध इतिहासप्रणीत राजवाडे यांच्या साधनाचा पहिला खंड आहे त्यात येऊन गेल्या मजबुराची सोप्या तऱ्हेने मांडणी सरदेसाई यांनी आपल्या मराठी रियासतीच्या आगात केली आहे सरदेसाई यांच्या पुस्तकावर परीक्षक म्हणून केसरी पत्रात-हि या प्रकरणाची छाननी केली आहे. सरदेसाई राजवाड्याचे सर्व म्हणणे कवूल करतात. पण गोविंदपंत बुंदेल यास ते राजवाडे देतात तितका दोष देत नाहीत केसरीकार, राजवाडे व सरदेसाई यांच्यातील वाद तोडण्यासाठी निष्पक्ष वाटलात तो जेथे प्रमाणे —

१ भाऊसाहेबांना या मोहिमेवर पाठाविण्यात पेशव्यांची चूक झाली असे म्हणता येत नाही. २ या मोहिमेवर जाताना भाऊंनी इम्राह्मखानास बरोबर घेतले नवते तर कुंजपुरा सर करीपर्यंत त्यांना अं अंग यश येत गेले तित-कंहि यश प्राप्त आले नसते ३ इम्राह्मखानाची बवाबती फौज बरोबर घेताना यानिमी काव्याने लटपट्याचा प्रसंग आताम तोफखाना सोडून जाणार नाही असे त्यास वचन देणे व ते पाळणे अवश्य होते, मात्र त्या वचनाची व्याप्ति व मर्यादा काय याची उभयतांसाह यथाथे कल्पना नसल्यामुळे आपल्या वेळी बोधक उडाला. ४ पानपतच्या अपयशाचे सर्व स्वरूप गोविंदपंत बुंदेल्यावर फोडणे भरवाजवी आहे. अंतर्बेदीतील कार्याचे महत्त्व जाणून एखादा अनुभवी सरदार गोविंदपंतच्या साहाय्याला पाठविण्यात आला नाही ही भाऊसाहेबांनी धोडचूक केली ५ कुंजपुरावर चाल करून जाताना यमुनेला एक रातीना पासउतार होत नाही अशी भाऊसाहेबांनी जी माहिती मिळविली होती ती खेळी ठरली. पण त्याचा दोष भाऊसाहेबांस देता येत नाही मात्र पुढील सर्व अन-यांचे बीज या आकास्मिक चुकीत साठवले आहे ६ भाऊसाहेब पानपतावर फौडले गेल्यावर दक्षिणेतून कसक मानविषयास त्यानी दिरंगाई केली, किंवा पेशव्यांनी मदत पाठाविण्यास विलंब लावला हे ठारविण्यास खादीलायक पुरावा नाही यामुळे यात भाऊसाहेब किंवा नानासाहेब या दोहोतून कोण दोघी ठरतो ते सांगता येत नाही. ७ अखेरच्या रणधुमाळी पर्यंत भाऊसाहेबांनी आपल्या सैन्याची व्यवस्था परित्पि-तीच्या मानाने, शक्य तितकी चांगली ठेवली होती आणि

सैन्याने सगळे सरदारही आपापली कामे बिनतक्रार करीत असत. ८ पानिपताम राहणें अशक्य झाल्याने सगळ्या सैन्याचा मोल वाधून आत्ममंरक्षार्थ जरूर तेथे पुंज करीत करीत दिशेने निघून जाण्याखेरीज मराठ्यास अन्य मार्ग राहिला नव्हता; व भाऊसाहेबांनीही तीच योजना सर्वोच्चमते ठरविली. ९ पोंढहाट करताना तोफखान्याचा उपयोग कितपत करावयाचा, आणि तोफखाना, पायदळ व घोडदळ या तीनही धंगांचा मेळ कसा रचवावयाचा याची, गैर राव-स्यामुळे आनाऊ नदी शोधनिगा करण्यात आली नाही. त्यामुळे दुसरे दिवशी घोटाळा उडून पानिपतचा महा अनर्थ सुभ्रसा. १० पूर्वीचा बेत आयल्या वेळी बदलला तरी विश्वासराव गतप्राण होईपर्यंत बहुतेक सर्व सरदार कुचराई न करता शीर्षांनी लढले. ११ विश्वासरावास गोळी लागण्याचे पूर्वीच मराठे चडून आजून ज्याचें पारडे सुलमानाकडे झुकू लागले होते. विश्वासरावास गोळी लागली नमती तरी मराठे जर बुद्धातून पाय काढून दिशेचा रस्ता लवकर न सुचारते तर त्याचाच पराजय झाला असता १२ सदाशिवराव एकाच्या शिलेदाराप्रमाणे ज्या वेळी बुद्धात पुसले, रया वेळी सैन्याची स्थिति त्याच्या आवाक्याबाहेर गेली होती. भाऊसाहेब गर्दीत घुसल्यामुळे लढाई विघडलेली नसून लढाई विघडलेली पाहून निराशेने ते गर्दीत घुसले.

विस्कळित घडी सांवरण्याचा प्रयत्न. (१७६१-१७७२).—पानिपतच्या पराभवाने मराठाशाहीची घडी जी एकदां विस्कळीत झाली ती पुन्हा नीट करी बसली नाही. शाहूच्या मृत्यूनंतर मराठाशाहीच्या शासनपद्धतीत जें एक विचित्र प्रकारचें स्थित्यंतर आले, त्याला यशस्वी व चिरस्थायी स्वरूप देण्याकरिता पेशम्याच्या जागी चागल्या मुस्तडी व वजनदार माणमाची जरूर होती. हें काय साधण्यास लागणारे गुण नानासाहेब पेशव्यात होते. परंतु तो मराठाशाहीत एकमूर्तीपणा आणून देण्याची काही क्षपट करतो न करता तोच पानिपतच्या पराभवाने मराठाशाहीत व खुद्द नातासद्विषयाच्या मनासहि जबर धका बसला. नातासाहेब तर पानिपतनंतर थोडक्याच महिन्यांनी मरण पावला. परंतु मराठाशाहीस घोरला माथराव व नानाफडणवीम यांच्यासारखे कर्तृत्ववान्, पाठीराखे मिळाल्यामुळे तिचें मरण सुमारे अर्धशतक पुढे टकलले गेले. यापैकी थोरल्या माधवरावाच्या अंगी शूरत्व व मुस्तडीपणा हे दोन्हीही गुण योग्य प्रमाणांत बास करीत होते. मराठाशाहीच्या शत्रूंनी चहू वाजुती उचल खाही होती व जानोजी भोसले, रघुनाथ-गवदादा यांच्यासारखी खुद्द मराठाशाहीतलीच भंडळी शत्रूंनी संगनमत करून मराठाशाहीच्या गूळावर धाव घालीत होती, तरी त्या सर्वांचा बंदोबस्त करून मराठाशाहीत पानिपतच्या पराभवा-पूर्वीचें वैभव प्राप्त करून देण्याच्या कामी वरेंच यश मिळविता आले. तथापि काळाचा त्यावर अकस्मात घाला येऊन

मराठाशाहीच्या शासनपद्धतीम चिरस्थायित्व प्राप्त करून देण्याचे काम तमचे अर्धवट राहिले माधवरावाच्या मृत्यूनंतर पेशव्याच्या घराण्यात कोणी कर्तृत्ववान् पुढण निपमला नाही. इनकेंच नव्हें, तर त्या पराण्यातील पुरुषातच अधिकारप्राप्तीकरिता इतकी चुरम लागली की, तीच शेवटीं विकोपास आऊन तिने मराठाशाहीची पूर्णपणे धेतली. नानाफडणवि-साची कामगिरी ही की, तो अशा परिस्थितीतहि मराठाशाहीतील मानाने केवळ आपल्याच नव्हे तर आपल्या धन्या-न्याहि बरोबरीच्या मरदारावर बचक ठेवून त्याच्या कर्वी हेंदर, निजाम व इंग्रज या तीनहि प्रबळ शत्रूंची टकरा देवून मराठाशाहीचे वैभव आणखी बीम पंचवांस वपे टिकवूं शकला. परंतु अंतःकलहाने मराठाशाहीचा इमारत इतकी पोखरली गेली होती की, ता नानाफडणविमाथाराच्या बिनलढवट्या व दुष्प्रभ अधिकाराच्या जागेवर काम करणाऱ्या माणमाच्या हातून फार दिवस चावूत राहिली जणे शक्य नव्हतें. थोरल्या माधवरावाच्या मृत्यूपरोबरच मराठाशाहीचें वैभव पुन्हा प्राप्त होण्याची आशा नष्ट जाली, व त्यानंतर मराठाशाही हिचा मराठ्यांचें स्वातंत्र्य ही कल्पना केवळ तिच्या नावातच अवशिष्ट राहिली. अर्थात् थोरल्या माधवरावाच्या मृत्यूनंतरचा पेशवाईचा इतिहास, मराठाशाहीचा न्हास व नाश याच मदराखाली येतो.

मराठाचा विस्कळित घडी सांवरण्याचा प्रयत्नाचा इति-
हास यावयाचा म्हणून माधवरावानें उचल करून उठलेल्या निजामाचा, हैदराचा व उत्तर्ताल सत्यानिकाचा बदोबस्त कसा केला हे मागितले पाहिजे. हा इतिहास येथेप्रमाणे —

माधवरावास पेशवाईची वज्र मिळाली तेव्हा तो अल्पवयी असल्यामुळे त्याचा जुलटा रघुनाथराव हा सर्व कारभार पाहू लागला. पण लवकरच जुलटापुतण्याचे जमेनासे होऊन रघुनाथरावाने निजामाच्या मदतीने आपल्या पुतण्याचा परा-
भव करून सर्व सत्ता आपल्या हातीं घेतली. तथापि माधव-
रावाचे तेज फार दिवस छपून राहिले नाही. लवकरच ताराबईच्या मृत्युमुळे जानोजी भोसल्यास सातारच्या निर्मान्यवत् झालेल्या शमराजास वाजून मारून मराठाशा-
हीची सट्टे आपल्या हातीं घेवयाची इच्छा झाली व तो निजामा-
ची मदत घेऊन रघुनाथरावावर चालून आला. तेव्हा निजाम व पेशवे यांच्यामध्ये १७६१ साली राक्षनमुर्वन येथे
जी लढाई झाली, तीत मुख्यत्वे करून माधवरावाच्या कर्तव्य-
जानींचे निजामाचा पूर्णपणे मोड होऊन मराठ्यांस जय मिळाला. या लढाईत माधवरावाच्या कर्तव्यगतीबद्दल निजामा-
ची व रघुनाथरावाची पात्री होऊन त्यांच्याकडून माधव-
रावास त्याच्या हयातीत म्हणण्यासारखा प्राप्त झाला नाही. या प्रतीगी भोसल्याने आदर्या वेळी पेशव्याच्या पक्षास मिळून
त्याच्याकडून जो मुकूट लकळला होता, त्यापैकी बराचसा

माधवरावांनी १७६६ त व पुन्हा १७६९ त त्यावर स्वारी करून परत मिळविला.

मराठ्यांचा पानिपतच्या संग्रहाने पराभव झाल्याचे ऐकून दक्षिणेत हैदर नामक म्हैसूरच्या राज्यातील एका बंडखोर सरदाराने, माधवराव अतः उलट्यावर व निजामाचा बंदोबस्त बरण्यात गुंतला होता तोपर्यंत तुंगभद्रेच्या पलीकडील मराठ्यांच्या स्वराज्यातला शिवाचा सुभ्रं हस्तगत करून तुंगभद्रेच्या उत्तरेस कृष्णनदीपर्यंतचा मराठ्यांचा सुलुख काबीज केला होता. त्याचा बंदोबस्त करण्याकरिता माधवरावाने त्यावर १७६४ पासून १७७२ पर्यंत जातीने मोहिमा केल्या व त्याच्यापासून शिवाजीच्या मरणसमयी शिवाजीच्या ताब्यात जितका सुलुख होता त्यापेक्षा बेंगळूर परगणाखेरीज करून बाकीचा सर्व म्हणजे शिर, होसबेड, थोरले बाळापुर व काटाडूर हे चार परगणे व स्वतः हैदरच्या सुलुखापेक्षा मदनगिरी व गुरमकांडा हे भाग मिळविले व बरीचशी खंडणीही वसूल केली.

पानिपतच्या लढाईनंतर उत्तरप्रार्ता रोहिले, पठान, अयोध्येचा नबाब व इंग्रज या सर्वांनी मराठ्यांचे वर्चस्व बसो करण्याचा व त्याचा सुलुख बळकावण्याचा उपक्रम आरंभिला होता; व माळव्याच्या उत्तर, वायव्य व पश्चिम सरहद्दीवर रजपूत संस्थानिक, जाट व बुंदेलखंडातील संस्थानिक यांनी बंडाळी माजविली. या सर्वांचा बंदोबस्त करणे पेशव्यांस भाग होतं यामाठी उत्तरहिंदुस्थानात पहिली मोहीम रघुनाथराव दादाच्या आधिपत्याखाली इ. स. १७६५ त झाली. पण केवळ खेर्नावाड व गंगोद या दोन ठिकाणांच्याच संस्थानिकांचे पारिपत्य करून व विठ्ठल शिवदेवास मार्गे ठेवून रघुनाथराव परत आला. म्हणून १७६९ त रामचंद्र गणेश फानदे याच्या नेतृत्वाखाली उत्तरहिंदुस्थानात पुन्हा फौज रवाना करण्यात आली. तिने पुढील तीन वर्षांत उदेंदपूरकरांकून २० लक्ष रुपये तोड खंडणी व ४० लक्षाकरिता राज्यातील निरनिराळ्या प्रांतांवर तानखे करून घेतले; हुंदी व कोटा येथील संस्थानिकांपासून खंडण्या मिळविल्या; भरतपूरच्या जाटांचा पराभव करून ६५ लक्ष खंडणी आणि त्याने बळकाविलेली आम्ना प्रांत व बिझा परत घेतला; दोआबातल्या अहमदपूराने वगपास जेर करून त्याने १७५१ त स्वतः दिलेल्या १६६ परगण्यांपैकी जेवढा सुलुख बळकाविला होता तेवढा त्यापासून सोडविला; गंगापार रोहिल्यांच्या सुलुखात उग्रदंड, कत्तल व जाळपोळ करून पानिपतचा पुरा सूड उगविला आणि शहाअलम बादशहास दिल्लीच्या तत्प्रावर बसवून पेशव्यांचा माऊ नारायणराव याकरिता मोरवलीगिरी हे पद मिळविले.

नारायणराव व सवाई माधवराव यांच्या फारकीर्दी.—वर मागितल्याप्रमाणे थोरल्या माधवरावाने पानिपत येथील पराभवामुळे मराठाशाहीचे जे नुकसान झाले

ते भरून काढण्याचे प्रयत्न चालविले असता तो इ. स. १७७२ त क्षयरोग होऊन घेऊन येथे मरण पावला त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा भाऊ नारायणराव पेशवा झाला, पण फार दिवस झाले नाहीत तोच तो आपल्या चुलत्यांच्या कारस्थानास बळी पडला. त्याच्या बंधानंतर नाना फडनवीस, सखाराम बापू वगैरे मडळींनी पेशवाईतील सर्व सरदारांच्या सरत्याने घरकुडव्या रापोवादादास पेशवाने होऊ देता नारायणरावाची ली गंगाबाई गरोदर होती तिच्या नावानेच राज्यकारभार चालविण्याचा फट केला तेव्हा रापोवादादाने इंग्रजांची मदत घेऊन अधिकारारुढ होण्याची वगटपट चालविली यामुळे इंग्रजांस अंतःकलहाने व स्वार्थपरायणतेमुळे खिळखिळ्या झालेत्या मराठाशाहीच्या राज्यकारभारात हात घालण्यास थायतीच संधि मिळाली व त्यांनी मराठ्यांशी युद्ध सुरू केले मराठाशाहीतील तुफानी होळकर, महादजी शिंदे वगैरे जुन्या व प्रबळ सरदारांनी आपआपल्या गद्दामिर्तांचा स्वतंत्रपणे विस्तार करून स्वतःची राज्ये स्थापण्याचा मापूपांचे उपक्रम केले होता, तरी ते सर्व पेशव्यांच्या निर्मितीचे सरदार असल्याकारणाने त्यांच्या मनातून पेशव्यांच्या गादीचा व त्याबरोबरच मराठाशाहीचा अभिमान अद्याप नष्ट झाला नव्हता; व शिवाय प्रत्येकाचे वैयक्तिक हितहि पेशव्यांच्या नामधारी छत्राखाली एकत्र होऊन इंग्रज आदिवरून शत्रुता लटवतातच आहे हे न समजण्याइतके ते अदूरदर्शी नव्हते. यामुळे त्यांची आपसात बरीच चुरस असताहि ते इंग्रजांशी सामान्यतः एकजुटीनेच लढले व म्हणून इ. स. १७८२ त त्यांच्या मधील लावलेले युद्ध संपून इंग्रजांशी सल्ल्याई येथे तह झाला तो मराठ्यांस विशेषतः अहितकारक झाला नाही. या नंतर मराठ्यांनी निजामाच्या मदतीने १७८५ त टिपूवर पहिली मोहीम व नंतर १७९०-१७९२ मध्ये इंग्रज व निजाम यांच्या मदतीने दुसरी मोहीम करून त्याचा पक्षा बंदोबस्त केला, व अखेर १७९५ त खळांच्या लढाईत निजामाचा पूर्णपणे पराभव करून त्यांची हि रण निरविली.

मराठी सत्तेच्या न्हास व नाश.—खळांची लढाई ही जित सर्व मराठे सरदार एकत्र झाले होते अशी शेवटचीच लढाई होय. तिच्यानंतर लढाऊच ज्यांचे नाव पुढे करून नाना फडनवीस पेशवाईतील सरदार बसे बसे एकत्र करू शकत होता तो नारायणराव पेशव्यांचा पुत्र सवाई माधवराव मरण पावला. महादजी शिंदे खळांच्या लढाईच्या अगोदर मृत्यु पावला होता व जुनेजी होळकरहि खळांच्या लढाईनंतर दोनच वर्षांनी म्हणजे इ. स. १७९७ त स्वर्गवासी झाला. विपत्तीच्या दिवसात पेशवाईचे केवळ आधारस्तंभ असलेले हे दोन कर्ते पुरुष नाहीसे झाल्यामुळे नाना फडनविसासारख्या 'अर्ध्या' शाहण्या 'पुरुषास मराठाशाहीच्या टासळपान्या इमारतीस टेकू देणे' अशान्यप्राय झाले व निवडे तिकडे वेधेदशाही माजून सुमारे पाच वर्षांच्या अवधीतच

इमजाच्या हाती मराठाशाह्याची सुने देणाऱ्या वराडच्या तहा-
वर बाजारवा पेशव्याने सहा केले।

या नंतर १८०२ ते १८१८ पर्यंतच्या मराठ्याचा इति-
हाम म्हणजे मरणोन्मुख माणसाच्या अन्तकालीन धडपडा-
सारखा आहे वमड्या तहा येकापदेशार ठरवून उत्तरेवडील
मराठाशाहीच्या अभिमानाचे सरदारानी इमजाशी राहून चाळ
ठोकिल व त्यामुळे बाजीरावालाहि त्याज वाटून स्थान पुन्हा
दक्षिणत इमजाशी गामना दिला. पण या धडपडांत एक-
सुर्वाण्या, परस्पर विश्वास व सहकार्य नमल्यामुळे इमजांनी
मराठी साम्राज्याच्या प्रातःपिकाच्याशी पथक् पथक्
सामन करून एकेक तुफान घरात टाकला अशा सार्वत्रिक
विनाशकारी शिंदे, होळकर, गायकराड, पटवर्धन, बगेरे
काही ब्राह्मण मराठे यांनी अधिक धागेदारपणाने व धूर्त
पणाने वागून स्वतःच्या जहागिरी कायम राखण्यासुद्धे मराठे
शाह्यांचे अल्पस्वल्प स्मारक आज पहावयास मिळते।

मराठी सत्तेच्या नाशाची कारणे.—या कारणाचा
सविस्तर उद्घापोह रा नरसिंह चितामण केळकर यांनी
आप या 'मराठे व इमज' या पुस्तकात केला आहे इम-
जाना व्यापाराम परवानगी देणे व प्रत्यक्ष विशेषी इमजाचा
मदत घेणे, ही कारणे किंवा जातिभेदांमुळे राज्यनाश झाला,
हे कारण अप्राप्य ठरवून केळकर म्हणतात, "आमच्या
मते राज्य जाण्याची घरी कारणे मुख्य अशी दोनच आहेत
पहिले, मराठ्यांमधील सवत्या सुन्याचा आवड आणि
छुडीचा, शिस्तीचा व राष्ट्राभिमानाचा अभाव, आणि दुसरे,
कन्यादी लष्कर आणि सुधारलेली युद्धसामुग्री याचा अभाव
क्याहीनी फौजा व सुधारलेला तोफखाना मराठ्यांजवळ व
श्रीफाजवळ होता हे निद आहे या बाबतीत हिंदी राजे
कारसे मागासलेले राहता नसत जपान व चीन लष्करा
बाबतीत मागासलेले असूनहि स्वतः राहू शकले, तेव्हा
हे स्वातंत्र्यनाशाचे प्रचलन कारण होऊ शकत नाही
सगामी राज्यपद्धति व सवत्या सुन्याची आवड या
गोष्टीची पुनरावृत्ति जगाच्या इतिहासात अनेक ठिकाणी
आढळून साम्राज्यांचे वाडली म्हणजे दूरदूरचे प्रात स्वतः
होण्याची धडपड करणारच आजच विसाव्या शतकातल
ब्रिटिश साम्राज्य त्याच पंचात सापडलेले आहे तथापि
साम्राज्याला लागून घालणारा मध्यवर्ति सत्ता खरी असली
म्हणजे गर्भ मुरळीत चालते. प्रातिव स्वातंत्र्य व मध्यवर्ति
सत्ता यांचा मेळ घालून सुसंरक्षितता राखणे ही जबाबदारी
केंद्रवर्ति मत्सेतर अमते बाजीराव, नानासाहेब व नाना
फडनवीस यांनी ही कामे चम्याच हुपाराने केली पाविपता-
वर (१७६१) व गवळीच्या रणमदानावर (१७९५)
रुद्रच्या मराठी फौजा एकत्र जमू शकल्या, आणि दुसऱ्या
बाजारवाच्या वेळी मात्र इमजारोख बाजीराव, होळकर
। शिंदे पृथक् पृथक् लडले । याचा पुनर्दाप केंद्रवर्ति सत्ते-
ने आहे कियेक वेळी मराठे सरदारानी लष्करी मदत

देण्यात कुचराई किंवा कधी कधी तर प्रत्यक्ष फितुरी केली
पण अमले वगैरे प्रत्यक्ष मत्तया महायुद्धात ब्रिटिश प्रधान-
मंडळालाहि गोड बोलून व रागकाय हाक देऊ करून निभावून
न्यावे लागले

प्रत्यक्ष फितुरीला देहान्न प्रायाश्चित शिवाजीने अनेकदा
दिले आजहि ब्रिटिश प्रधानमंडळ नेत रघुनाथराव, हुमरा
बाजीराव, किंवा पृथ्वी भोमले अमत्याचा उपेक्षा केली
गेली हा मराठा मध्यवर्ति सत्तेचा मोठा दोष होत तत्पर्य,
मराठेशाहीत शिवाजीनंतर मध्यवर्ति सत्ता असावी तितकी
ओरदार नव्हती, हे राज्यनाशाचे प्रधान कारण आहे राज्य-
शासनशाघात युरोपमध्ये १७१८।१९ व्या शतकात फार
प्रगति झाली ब्रिटिश सुसंस्दी साम्राज्य चालविण्याचा अव-
घड प्रथ मोठ्या बतुराईने सोडवीत आहेत हिंदुस्थानात
अशोक ह्मणवर्तनासारखे कर्तृत्ववान सम्राट अनेक झाले पण
त्याबरोबर अराजकीहि अनेकदा माजली कारण शुक्रनीती
पासून रामचंद्रपताच्या ' राजनीती ' पर्यंत सर्व शासनशास्त्र
विषयक ग्रंथांनी कर्तृत्ववान सम्राटाने राज्य कसे करावे हे
उत्तम दिले आहे, पण सम्राट दुर्बल निघाला तरी राज्य-
कारभार उत्तम रीतीने कसा चालवावा हा अवघड प्रथ
कोडेच सोडावला नाही शिवाजीने अष्टप्रधानमंडळ, पगारी
नोकर बगेरे घालून दिलेल्या पद्धतीवरवीं जहागिरी, वतने
व बशपरपरा अधिकार हा पेशवाईताल पद्धति हे राज्य-
नाशाचे एक बघवस्त कारण आहे शाहूने व पेशव्यांनी
सुरू केलेल्या सरजामी पद्धतीचे दाप रा बासुदेवशाही खरे
यांनी दाखविले आहेत ते घेणे प्रमाणे सरदारांचे लक्ष्य सर-
कारी कामावरच उडून आपापल्या सरजामाकडे बघले गेले
सरजामदार मगहर होऊन धन्यास उलट्या गोष्टी सामू
लागले आणि स्वतः होण्याचा इच्छा करू लागले त्यामुळे
राज्यातले ऐक्य नाहीत होऊन राज्य गुंडाळे असे काही
लेखकाचे म्हणणे आहे, ते सर्वोशी खरे नाही तसेच सर-
जामी पद्धत मुद्द केल्याचा दोष एकट्या शाहूवर अथवा
पेशव्यांवरहि लादण बाजवी नाही मध्यवर्ति सत्ता खरी
अगली म्हणून सरजामी नाय आणि इतलाही काय, सर्वच
नोकर नम्र व कृतव्युत्तर असतात शिवाजीने आपल्या सर-
दारास सरजाम दिले नसले तरी देगमुखासारखी वतने
दिली होती आणि त्या वतनाबद्दल मरदारास लष्करी
चाकरी करावी लागे ही वतने म्हणजे लष्करी मरजामच
नव्हेत काय त्या वेळी सर्व हिंदुस्थानात कमीजास्त मानाने
ही मरजाम देण्याचा पद्धति प्रचलित होती गुजराथ,
मालवा, बुंदेलखंड यातल मत्स्यानिक आपणास दिर्घाय्या
वाडशाचा मरजामदारच म्हणवीत होते रोहिले पठाण व
शाह याच मरदार सव सरजामाच होत मग शाहूने अगर
पेशव्यांनी रोख पैका देण्याची सोय नसल्यामुळे आपल्या
मरदारांना मरजाम तोडून दिले यात काय विषडले ?

“मराठ्यांनी पदत जारले अंमलात आल्यामुळे तिच्या योगाने परिणामी राज्याम बळवर्ती यावी ही न गेतां दुर्बलपणान आला असे मोहि म्हणतो. पण माझ्या म्हण-व्याच” अंध मात्र निराळा आहे. अजमाई १७२०-१२ पासून १७६० पर्यंत मराठ्यांच्या परमुलगी स्वाभ्या होत होत्या. जो मुलखा ज्या सरदारांनी कार्याज करावा तोच मुलखा त्या सरदारास महाराजांनी मरजाम करून घावा. पुन्हा त्या सरदारांनी आपला मुलख घेतला तर तोहि पंजिच्या रचवी-करिता महाराजांनी मरजाम म्हणून नेमून घावा, असे होऊ लागले, तेव्हा धूर व उत्साहो मरदारात महत्वाकांक्षा उमज होऊन परमुलखावर स्वाभ्या कराव्या, लडाया माराव्या, पुढीवर पोठ भरवणे आणि प्रदेश काबाज करवेल तो महा-राजाकडून मरजाम म्हणून मिळवून आपली मरदारी कायम करावी, आपले घराणे कीर्तीमंत व वैभवसंपन्न करावे असे ज्या त्या सरदारांच्या मनात येऊ लागले नंतर इजारां स्वाराच्या झुडा गोळा करून हे सरदार यदा माळवा, पुढच्या वर्षी गुजरात, त्याच्या पुढच्या वर्षी दुसऱ्याच एखादा प्रात, याप्रमाणे निरनिराळ्या प्रातात मोहिमा करू लागले. धातूमहाराजांनी आपल्या इश्यातीत असे मोहिमांचे सत्र सुरू करविले तेच पुढे नानामहिष पेशवांनी चालू ठेविले त्याचा परिणाम असा झाला की, दक्षिणेकडे म्हैसूर, अकांट, त्रिचनापळपर्यंत आणि उत्तरेम दिव्ही, पंजाब, आंध्र, अयोध्या, रोहिलखंडपर्यंत सर्व देशातून मराठ्यांच्या व्याप घनरला. पण मराठ्यांनी जर हे एवढे राज्य १७२० पासून १७६० पर्यंत मिळविले तर ते पुढच्या चाळाम वर्षीन चालतूनहि टाचिले। ईस्ट इंडिया कंपनीने इ.स. १६०० पासून १८०० पर्यंत २०० वर्षांत जेवढे राज्य मिळविले तेवढे राज्य मराठ्यांनी चाळीस वर्षांत कमावले। मात्र मराठ्यांचे राज्य धोऱ्याच काळात नष्ट झाले आणि कंपनीचे राज्य अद्यापि कायम असून उत्त-रगतर त्याचा डोक्या होत आहे। महापूर आला म्हणजे नदींचे पारंगे आमगाम पावचार सोमवसेत घमरते आणि मग ओमरता ओमरता अंगरेयम डन्हाव्यात पात्रात मुद्रा पाण्याचा विंदु रहात नाही त्याप्रमाणे मराठी राज्याची न्मिति झाली!

“सर्जाम मिळविण्यासाठी परमुलख मिळून राज्य वाड-विण्याची मरदारांना होव गटली नसती, किंवा महाराज धनपतींनी तसे न करण्याविषयी त्याम उत्तेजन देण्याऐवजी ‘आहे तेच राज्य प्रथम चिरम्ब्याची करा, त्यातली बंडे मोडा, शिस्त घावा, कायदेकानू चालू करा, हाच मुलख भरभराटीस येऊ या, मग तुमच्या प्रांताला हान पाल्य,’ अशी गण ताबांड दिली समती, तर राज्य इतके वाडले नगते हे मरे; परंतु त्याला बळवर्ती आला अमती यात काही संशय नाही. जिथे सुरू लागेल तिथे मोहिम करून मालेराट गाव्याच्या पदोने पडेल्या मराठे मरदारांनी एव्होरावर म्बारी करव्याम पावेल, आणि बालेपाटाचा

मुलख—ज्याला साधुमंतांची जन्मभूमि ‘व प्राचीन सरो-वरांची महाराष्ट्र म्हणता येईल तो पेंढण, औरंगाबाद, नांदेड जालना, वीठ यंगेरे मुलख—ताच्यात पेशवांची पुरसत मिळाली नाही। शासतेच्या काळात मराठ्यांचे राज्य सर्वत्र होते आणि अक्षय्यतेच्या काळात कुठेच नव्हते अशी दशा होण्याचे कारण कोणताहि प्रात मराठ्यांच्या ताच्यात पूर्णपणे आला नव्हता हेच होय”

लष्करी व मुलखी सत्ता पयक न ठेवणे व मुलखी सत्तेच्या कणान लष्करी सत्ता न ठेवणे हे नाशाचे दुसरे बळवर्त-कारण आहे। इंग्लंडात चार्लस राजाबरोबर व कामयेन-बरोबर पार्लमेंट याच हुकाकरिता झगडले हिंदी सामन-शाखातील मराठे किंवा क्षत्रिय आणि ब्राह्मण ही विभागणी या स्वरूपाची आहे। युद्धनिपुणास रणनाणायर धाडणे व राज्यव्यवस्थानिपुणास राजधानीत बसून अन्तर्गत व पर-राष्ट्रीय कारभार मभाळण्यास मागणे अशी योजना पेश-वाईन काही काही वेळा केलेली दिसत परंतु बाळाजी विश्वनाथ व पहिला बाजीराव छानां एका हातात लेखणी व एका हातात तरवार असा आजन्म केलेला खटाडीप, शिपाई बाण्याच्या रघुनाथरायाने प्रानपदाची धरलेली हाव, महादशी शिपायने नानाच्या लेखणीवर ठेवलेला बोझ, उमयविधा नालायक असलेल्या दुसऱ्या बाजीरावाच्या हाती लेखणी व तरवार दोन्ही। देशाची मराठामंडळाने केलेली चुक, या राजशासनशाखाविरुद्ध केलेल्या अक्षय्य प्रमादांमुळ मराठेशाही मुडाली असेहि एक मत आहे। हिंदु सामनशाख प्रगतिप्रवर्तक कधीच यत्नले नाही. १८ व्या शतकाच्या अखेरीस देखील फ्रान्स, इंग्लंडसारखी यूरोपियन राष्ट्रे व महाराष्ट्र याच्या शासनशाखविषयक ज्ञानात फेरेडे महदंतर होत ! इकडे नेपोलियन जगाचा भुगेल समोर पसकन मोहिमा कशा व कोठून न्यावयाच्या हा विचार करीत होता तर इन्डे आमचे नानाकडणीम श्रीमंताना भारत भागवतातील कोणते उत्तरे अध्ययनार्थ काढून घावेत हे ठरवीत बसले होते. तसेच यूरोपियन राष्ट्रे जगाच्या प्रत्येक भागात आपल्या बसाहती स्थापन कर-व्याच्या मार्गात होती तर आपल्या इकडे मार्कडेयादि पुरा-णातील नवखड पुष्पीचांच कायती कारगरिक माहिती परी घरून चालत. हीच स्थिति युद्धमाधनाची. यंदुका व तोपां जुन्या पुराण्या अशा फिरव्याकडून मरेदी करून मग त्या खटाडीत चालवावयाच्या तेव्हा साहाय्यक त्या कितपत कार्यक्षम असतील याचा अंदाज करावा. फिरव्याच्या युद्ध-कांड्याच्या बागमाजी मराठ्यांनी स्तुति केलेली आटवले, व पुच्छ गरदारांनी त्याची पलटणे आपल्या दिमतीमहि ठेविली होती माराश, मराठ्याना, कियहुना आशियाटिक राष्ट्रांना युद्धशास्त्राची शिक्षण नव्हती. तसेच त्यांचे एवढेद ज्ञान पाध्याच्या ज्ञानापेक्षा कमती व बर्मा दर्जाचे होते याच संशय नाही. तात्पर्य “ज्ञानविषयक प्रगती-

शिवाय राजकीय स्वायत्तता ठिकण शक्य नाही" हा मिळाला राष्ट्राचे ध्यानात ठेवला म्हणजे मराठी मतेच्या नागाचा उलगडा तत्काच होतो

राष्ट्रभिमानीचा अभाव हे कारण फेडरर यांनी दाखविले आहे परंतु हा सुद्धा एकत्रा मराठ्यांनाच लागू नमून शाना रजपूत, मराठे वगैरे सर्वप्रतीत्य लोकना लागू असल्यामुळे त्यांना उदापोह प्रकरणाबरोबर करू

मराठी सत्तेविषयी हिन्सेंट स्मिथचे मत—मराठ्यांनी व पेशव्यांनी जे साम्राज्य स्मरिले व चालविले त्यातील त्यांच्या हेतूविषयी व राज्यकारभारपद्धतीविषयी अनेक परकी प्रथकारांनी चुकीची मते प्रदर्शित केली आहेत तथापि उद्द सुमुलमान तत्कारिकाराच्या नाळी अमणारे गैरसमज पुढे भेडडफट्या काळोच नव्हे तर आज १९२० साली इतिहास लिहिणाऱ्या इंग्रज लेखकातहि दिमावे याचे मतेच आधर्म्य वाटते अशा मनाचा नमुना म्हणून पुढील उतरा वाचकाम मादर करतो प्रसिद्ध इंग्रज इतिहासकार हिन्सेंट ए स्मिथ हे आपल्या ऑक्सफोर्ड हिस्ट्री ऑफ इंडिया या पुस्तकात लिहितात " शिवाजीचे "त्याचार व विश्रामघातकीपणाचे पुढे घडघडीत विमत अमना त्याच्याबद्दल पुष्कळ हिंदूना जो इन्का अभिमान वाटतो व ध्वस्तहि केला जातो त्याचा तुलना व थोडेच समर्थनहि सहज करणे येईल (पण) १८ व्या शतकाच्या अखेरीस व १९ व्या शतकाच्या सुर्वेपासून होऊन गेलेल्या यात्रांवर आदिरून मराठे मरदाराची मन्मान जिवा बाह्या करून घेण्याची सुट्टीच योग्यता नाही अहल्याबाई नावाच्या स्त्राचा एकच अपवाद बघळला तर ह्या सर्वामध्ये एकहि म्हणण्यासारखा मद्गुण नव्हता, उलट दबोबाजपणा, दुष्टपणा, लुटाईपणा व दुसऱ्या आणखी कि थक दुष्टपणाच्या त्यांना काळोखा लागला आहे ज्या घाणेरच्या राज्यपद्धतीचा त्यांनी अवलंब केला होता तो मनुष्य मानान्या कोणत्याहि दिशेने प्रगतीस अगद यत्किचितहि पल्याणाम अवान होतो

"मराठ्यांच्या राजकीय व्यवस्थेत आटवून येणारा मानीचा गुन अगदी स्पष्ट व निर्लज्जपणाचा होता" त्यांच्या मतेच्या व राज्यव्यवस्थेची पद्धति साम्राज्ये (उत्पन्न करण्या पेशा नष्ट करण्याकडेच गळली जाईल (अर्ज्य होती) त्यांना सर्व राज्यपद्धतेच्या मुणाली असलेली लुटलुटाचे धाप घेण्याची मध्य तसच त्यांची भावना व वागण्याची त हा या गोष्टी इमजी सत्तेचे नैसर्गिक शून्य होत. ज्याच्या राज्यपद्धतीचे उद्देश व तत्वे परस्परविरोध आहेत अशा राष्ट्रात टिकाऊ मलोत्पा कधीच अमणे शक्य नाही

"एकदरीत मराठे हे धर्देवार्ड चोर असून त्यांच्या चळवळी त्यांच्या सालस शेगाच्याना असत होती असत धामधुमीच्या बाळात पुढे घुसणाऱ्या सर्व दुगेखोरांनी ते उघडपणे भिमळत व नंतर त्यांच्या घेलगामी राज्यास दाबून

टाकणे ह त्याच पहिले काम असे अर्थ असून देगील ने हिंदुस्थानात एक मत्ताधारी राष्ट्र होऊन बगले होते

"१८१८त मराठी राज्याचा पुरा नाग व्यापारबद्दल कोणाहि हिंदूच्या किंवा युरोपीयाच्या अत करणा विपाद जिवा सहातु-भूतीचा यत्किचितहि विचार उद्भवण्याचे कारण नाही. ज्याला ऐतिहासिक वस्तुस्थितीचा थोडा तरी परिचय झालेला आहे, असा कोणीहि मनुष्य, मराठ्यांच्या दुष्टपणाबद्दल त्यांचा झालेला पुरा नाग व त्याच्या न गी व्यवस्थित ब्रिटिश राज्यव्यवस्थेचे आगमन ही हिंदुस्थानच्या अलाट काय नासाठी अवश्य होती याबद्दल मद्देह वाढवणार नाही"

ज्या आर्वाचीन पाश्चात्य पंडितांनी हिंदुस्थानच्या इतिहासाच सूक्ष्म अवलोकन करून त्यावर प्रथरचना केली अशा इतिहासकारांपैकी हिन्सेंट स्मिथ हा एक असून, त्याची विधाने नवत्र प्रमाणभूत धरण्याचा परिपाट आहे. तेव्हा त्याचे मराठ्यांसवयी वरील धाडमाने विधान वाचून व त्यामुळे आपल्या राष्ट्रस्थापकाबद्दल खोटा गैरसमज उत्पन्न होणार हे पाहून कोणा महाराष्ट्रीयाने अत करण तिळतिळ नुष्टणार नाही? न या तरी राजबाह-दरे यात्रांर या निरपक्ष स्वदेशाभिमानाच्या अविरत प्रयत्नांमुळे मराठ्यांच्या इतिहासासवयी अज्ञानमूलक कुशाका वाटण्याचे कारण उरल नाही पण जेव्हा मराठ्यांच्या वैभवाच्या आठरणीमुळे ब्रिटिश साम्राज्याच्या कायदशापरणाम जिवा अस्मिन्त्वसमर्थनास थोका येईल काय अशी भीति त्यांच्या विरोध्याना भासू लागत, तेव्हा तो विषय नयस्तपण वादाचा राहिला नाही असे वाटावयास लागत तव्हा स्मिथचे बरल ध्यान खोडून न काटले तरी काळ्यासारखे आहे पण या टिकाणी एक दोन आरापाचा थोडामा उदापोह कलेखा बरा

मराठ्यांचे स्वतंत्र राज्य हे नावाजलेल्या दरोडेखोराचे राज्य असे ज स्मिथ म्हणता त्याला कारण मराठे व इंग्रज यांचे दितसब एका थत जाऊन घन्याच वेळा इंग्रजांना मराठ्यांनी माठा बरोबर केला आहे १९१४ व १९२० या साली शिवाजीने घुरत लुटली, तव्हा आपल्या जवळची सर्व आपत्ति त्यांच्या हवाली करावी म्हणून त्यान अनेक इंग्रजांची रत्तल केली असा शिवाजीवर आरोप ठेऊन स्मिथ-सारखा इंग्रज त्याला दरोडेखोराचा नायक म्हणतो उलट, कयार नावाचा अच प्रवर्ती १९६८ १९७१ पावेतो हिंदु स्थानात होतो त्याने शिवाजीची तुलना ज्यूलियन सीझर, व मस्टाव्हस अडॉरफस यांच्याशी करून "तो सर्वगुण सफा थोडा व चक्रवर्ती राजा होता" अशी प्रशंसा केली आहे अम अनेक तत्कालीन पुराण शिवस्तुतीदाखल उतारे दाखविता येतील ज्याचा फायदा हातो ते गुण वेतात व लोटा होतो ते शिन्धा दतात अशा गोष्टी धार पुरपा-सबघात आटवून घेतात, त्यापैकीच मराठे हे एक आहेत

मराठे व इंग्रज यांचा उत्पन्न बराच काळपयंत एकसमयाबन्धेदकरून होत होता, इंग्रजांचा उत्कर्ष

हृद् हृद् पण दोषउपयंत, व मराठ्यांचा प्रथम प्रयत्न मोलाचा साध्याने व पुढे विछेडाटाणे हून गेला दोषाभाहि मात्साज्यवृत्त्या होती, व त्यामुळे मत्सर उत्पन्न झाला हिंदुस्थानात सात्ताज्यमत्ता स्वायत्त्याचा हक्क मोगल, इंग्रज, मराठे वगैरे सर्वांतच आहे मराठे हिंदु असल्यामुळे त्यांना तर हिंदुपद्धताद्वाराही स्वायत्त्याचा सर्वांत शास्त्र हक्क आहे तेव्हा ते आपल्या राज्यतणेंच्या मार्गांत येतात म्हणून वाईट हें म्हणणे शिस्तपत न्याय्य होईल शिवाय मराठे हे इंग्रजांचे हिंदुस्थानातले नवीत बलिष्ठ प्रतिस्पर्धी कडच्या दीरांशी गाठ पडेपावेतो त्यांना मराठ्यांसह लष्कर न मोडणारा शत्रु मिळालाच नव्हता शिखांशी युद्ध जमले त्यावेळी इंग्रजांची सत्ता व बल पाह वाटले होते, पण आरंभी मराठ्यांची प्रसंग पडले त्यावेळी इंग्रज कारभार सामर्थ्याने नसल्यामुळे दुषट्या लोकांप्रमाणे ते मराठ्यांवर बोटे भोटाई राहिले यात आश्चर्य तें काय? "आमचें बल वाटेपर्यंत मराठ्यां पारल्या मारुदा आमची टक्कर झाली नाही हे आमचें सुदैवच समजले पाहिजे" असे सर आल्फ्रेड लायलमार्गसा प्रस्ताव आपुनिक इतिहासक कवूल करतो तसेही केवळ मामर मुखांचे मराठ्यांची नास्त्य स्मिदसारखे प्रसुद्ध इतिहासकारादि करू शकतात याचा हा मासला म्हणता येईल।

दुसरी गोष्ट मराठ्यांच्या नीतिमतेविषयी मराठे राजकारणात धर्मीकपण हून, नौराज्या वाट्टाला जो निमत नीत्याच्या कथांना होती, त्याचें राज्यपध्दता दरोडे, छापे, टंगलट यावर उभारली होती, व इंग्रज हे निमर्गत व असत्य अनोति, जुलूम यांविषयी असरयाने त्यांना उपपन्न मराठ्यांचा बोट आला अशा अर्थाची विषय माद्वेयांची यथावर्णा शिस्तपत मर्यादा धरून आहे हें पाहण्याचा प्रयत्न म्हणजे निरा मद्दाव दिव्यामार्गचें होणार आहे फ्राईडच्या उर्मापाद्याचा यावर्गत मोठा दस्तऐवज करव्याची पुढी, वारन, हेमिंग्टनने आयोज्येच्छा नवाचाला गेहिंग्याची अमातुप वस्तल करव्याला दिलेली उपपन्न उपपन्न मदत, वेगमापातून अमातुप छल करून उकळलेले इत्य तसेच हिंदी मर्यादनेकावर इंग्रज अधिकाऱ्यांनी अनकदा वेगळें सुलभ व पयसा परवाचे फाफडे प्रकर या सारख्या मोठी मर न्याय व मुसली गिरीच्या टरगत तर मराठ्यांचा मुयंदेगिना का द्याव नये वारन हेमिंग्टनने कोण दि तिहिल्लिनयाची पार्लमेंटाने अन्यायावरून वरवशा झाली नाही याचा हांचे त्यानंतर हिंदु स्थानात मुल्लन फागहिद इंग्रजांचे पयसाय वेगळी नाही असा ममम वरवा को काय? याचे उत्तर वारन हेमिंग्टनच्या पुढील काळल इंग्रजाना व साराय वाट्टिनाना उवा उवा वया वाईट मोठी बरावा त्या ले त्यावेडे डाउताक वरवावाची असे मोठ्या टक्का मर्यादांना झाले होते म्हणजे ते नेतिरत्ताचा बरोबर हूत असे मजबूत नाही तर तो "मुस-हेमिंग्टन" होय सट्टे वेगळी व टक्करी मानी अ मर्यादने मर्यादा करवाचे पयसा टाईल त विरपत न्यायाला

धरून होते? मग त्यांचे गुण का वावेत? त्यांनी मराठ्यांप्रमाणे इंग्रजी साम्राज्य दरोडे घालून व एदेन वाढविले असे का म्हणू नये? शिवाय पेशवाईच्या अंगेराम मराठ्यात एकोपा नव्हता व इंग्रजांप्रमाणे मध्यवर्ती सत्ता राहिली नाही म्हणून भी अंदाधुंदी झाली व त्या काळी उदा वाईट प्रकारच्या गोष्टी घडल्या त्यावरून सरहदा मराठे हे दरोडेखोर, दगलबाज राज्य करणाऱ्या नालायक अतएव स्वातंत्र्याला व स्वायत्त्याला अपाज असा एकदम शेर। मारणे स्मिधसारख्या विद्वान इतिहासगद्याधकांला तरी शोभत नाही सशोधकांला एका-गोपणा व पूर्वग्रहदूषितता याचा विडाल असता कामा नये, एकाचाला अपयय आले म्हणजे तो सर्वदोषमग्न असतो असे नाही लायलने तर पदोपदी आपल्या इतिहासात इंग्रजांचे सुदैव म्हणूनच त्यांना हिंदुस्थानचे राज्य प्राप्त झाले असे ह्मणले ते खोटे नाही तेव्हा साम्राज्यप्राप्तीच्या मदाने भुद होऊन वाढले ते बरळत सुटणे हें स्मिधसारख्या योर पुढपातळ तथे भुयगावह नाही

अर्मा, पूर्वग्रहदूषित इतिहासकारांच्या मताचा मामला दिव्यानेतर स्वाभिमानाच्या दृष्टीन मराठी सत्तेचे महत्त्व येथे थोडेंच वर्णन करतां

मराठ्यांच्या सत्तेचे महत्त्व.—मराठ्यांचा इतिहास हा विषय प्रत्येक महाराष्ट्रीय वास्तव्यवाचकपणे कायत विषय आहे त्या विषयाच्या अनेक अंगाचे ज्ञानकोशाच्या मुख्य भागात विवेचन होईलच तथापि जगाच्या एकदर इतिहासकृमात व विदोपेकृत्तन भारताच्या इतिहासकृमात मराठ्यांच्या इतिहासाचे स्थान काय हा विषय प्रस्तावनागंडात विवेचनाग योग्य आहे शिवाजीने राज्यस्थापना करून औरंगजेबासारख्या बलटप बादशहाच्या अलमगिरीत वेपण घातली आणि पेशव्यांनी त्याचे कार्य पुढे चालविले आणि पुढे मराठी राज्य वाढत्या (प्रिदिन सत्तेमये) विलीन झाल या सर्व घाटांपोचा एकदा सांस्कृतिक परिणाम काय झाला याचा विचार येथे करू.

१ मराठ्यांच्या स्वायत्त्यापनेच्या सद्यवेळांवा भारताच्या इतिहासाच्या दृष्टीने पहिला महत्वाचा परिणाम म्हणजे म्हणून मराठी भाषा बोलणाऱ्या ममानाच एकीकरण होऊन त्यात एकाष्ट्रीयवाची भावना उपपन्न झाली राज्य करणाऱ्या परकी मरकाराने अर्था महाराष्ट्रीय लोकांना मुसलमानी, कानडी व गिरी भाषा बोलणाऱ्या लोकांत व अर्था महाराष्ट्रीय लोकांस तामीळ व हिंदी भाषा बोलणाऱ्या लोकांत पातून त्यांची पळणी वेगळी राहिल, तरी या निरन प्रांतांतील लोकांनी आपले बंधन एकच राहूनमात्र हि बर्मा होऊ दिलेले नाही

मराठ्यांच्या मराठ्यांच्या आत उपपन्न उपपन्न दिवून येणारा परिणाम म्हणजे म्हणजे होळकर, सिंद व गादकबाद या बलट वया मराठी मर्यादांचा व पयसा, पटारपन आदिदृष्टन विषय दृष्टान दृष्टान मर्यादांचा

अस्तित्व होय. आज राजपुतान्यात व मुझरायेंत जी वाही स्वतंत्र मस्थाने आहेत त्यांचे अस्तित्वादि त्यावेळी मराठ्यांशी रायवत अमत्यामुळे इम्रज न त्यांना आपल्या बाजूम अनि-
नय मयलताच्या अटीवरही वरून प्यावे त्यामळे या गोष्टी मुळेच आहे. शिंदे, होळकर व गायकवाड हे मंधानिक आज धों-दोनमे वर्षांपासून महाराष्ट्रावर राज्य करीत असल्यामुळे महाराष्ट्रीय मधुतीचा आपआपल्या राज्यात प्रसार करण्याचे काम ते सावकारा परंतु निधित करीत आहे आहेत.

३ मराठ्यांच्या चळवळीचा आज दृष्टीगोचरीय येणारा तिमरा मधुत्वाचा परिणाम म्हणजे मधुने त्यांना दक्षिणेत मधुनेदी मरुतीच्या प्रसारास आळा घातला हाहीय पन्ना किंवा बगाल यागाराच्या उत्तरेकडील प्रांतात मुमुलमानांचे एकंदर खोस्मर्येची प्रमाण अध्याहून अधिक पडत अस-
ताना जेथे मराठ्यांनी बराच काळ सत्ता चालविली त्या मुंबई इलाक्यातील संस्थानात ते दोडडा घाराहूनहि मधीय आहे.

४ मराठ्यांची सत्ता अस्तात जाऊन आज दाभराहून अधिक वेपे झाली अमताहि ३-४-५ पुणे हे मधे महाराष्ट्राचे नाक मजमले जाण्याइतरी तेथे वैचारिक चळवळ आहे याचे बीज मराठ्याहोत्या धर्मवत्पलात हे शहर अर्धदात-
काहून अधिक काळ मराठी साम्राज्याची राजधानी होते या गोष्टीतच आहे.

५ आरले स्वातंत्र्य रक्षिण्याकरिता परसूनशी लटण्यात मराठ्यांनी अखेरपविती टिकाव धरल्यामुळे इम्रजी अंमला-
चा आल्यानंतरहि त्याच्यामधील स्वातंत्र्यालासा नष्ट होऊ शकली नाही. इ. त. १८८५ मध्ये राजकीय चळवळ करण्याच्या राष्ट्रीय मधेची स्थापना झाली, ते महाराष्ट्रात स्वातंत्र्यलालता धीजताने अस्तित्वात राहिली होती त्याचेच दृश्य फल होय. त्या वेळी पुणे हेच राजकीय चळवळीचे आगद अमून राष्ट्रीय मधेच्या प्रथम अधिवेशनाकरिता तीच जगा अगोदर पसंत करण्यात आली होती.

६ कर्नाटक, संजानर, सागर, झाडी वगैरे हिंदुस्थानच्या महाराष्ट्रायेतर किंत्वेक भागात आज अनेक महाराष्ट्रीय लोक फायमची वमाहूत करून राहिलेले दिसतात तोहि मराठ्यांच्या साम्राज्यविषयक चळवळीचाच एक परिणाम आहे. या वमाहूतीमुळे आधुनिक महाराष्ट्रीयाना परप्रांतीय राजकारण चालविणे विशेष सोयीचे जाते, आणि त्याचा प्रत्यक्ष पुरावा म्हणजे हिंदुस्थानच्या आधुनिक राजकारणात 'अविल हिंदू राष्ट्रीय पुढारी' (डॉल इन्डिया लीडर) निमांण करण्याचा आद्य मान महाराष्ट्रालाच आहे.

शीगाची कामगिरी.

विश्व टिकाव वायव्य सरहद्द हे होय. ह धोरण निरिदा मरकारने सभासून मरहृदीन्यादि दोन पारले पुढे अस-
लेल्या क्षेत्र येथे आपल लफरी ठाणे ठेविल आहे मिम-
नीच्या मधुमुदाला या सरहद्दीवरच म्हणजे पंशावरननीक जयपाळ व अनेगपाळ यानी विरोध केला अशा प्रकारे पंजाब प्रांतावर विशेष जवाबदारी असल्यामुळे शिगाच्या कामगिरीचा 'हिंदुची उचल या प्रकरणात परामर्ष वेणें जर आहे

तयारी रजपुत राजे, विजयानगरचे राजे किंवा मराटे यांच्याहून जरा निराड्या प्रसारचे स्वरूप शीगाच्या इति-
हाताम आहे. पहिरया तिपाचा इतिहाग केवळ राजकीय स्वरूपाचा आहे तर उलट पक्षी शीगाचा पूर्व इतिहास तरी केवळ धार्मिक स्वरूपाचा आहे. शीख हे हिंदुजातिनाम नमून पुयक अशा एका धार्मिक संप्रदायाचे नाव आहे. इम्रज लेखनांनी शिगाची प्राचीन बीदाची तुलना करून त्यांना हिंदु धर्माची सुधारणा करणारे म्हटले आहे "युद्धा-
प्रमाणें नातकार्ने धार्मिक व सामाजिक वधनालाशी वाक-
लेल्या हिंदु धर्माविषयक संक केले. दोघानी भिमुकाच्या जुलुमाला विरोध केला" तात्पर्य, शीख संप्रदाय हिंदु धर्मा-
चाच घन होय अने या लेखनांचे मत आहे परंतु शीख सामाजिक पुढील इतिहास वाहता त्यांनी रजपुत राजाशी किंवा मराठी सत्तेशी झगडा केल्याचे दिसत नमून परकी सुमुलमानांची सत्ता व ब्रिटिश सत्ता यांच्याशी युद्धे केले ही स्पष्ट आहे शिगाच्या इतिहासाचे सूक्ष्म अवलोकन केल्यास अने म्हणावे लागतें की, शीख पण सुमुलमानांनी धर्मप्रसार व सुमुलमानांनी सत्ता यांच्या जुलुमापासून हिंदूंचा बचाव कर-
ण्याकरिताच प्रस्थापित झाला, परंतु रजपुताप्रमाणे किंवा मराठ्याप्रमाणे सुमुलमानांविषय एकदम तरवार न उचलता गुद नातकार्ने एक निराड्या संप्रदाय काढून इस्लामी धर्मप्रसाराला आळा घालण्याची निराळीच युक्ति काढली.

शीख संप्रदायाचे स्वरूप—इस्लामी धर्माचा प्रवेश हिंदुस्थानात झाल्यापासून स्वातंत्र्य धर्मतत्वाची हिंदुधर्म-
तत्वाची तुलना साहजिकच सुरू झाली आणि जातिभेद वगैरे समाधिघातक प्रचार मोहन हिंदुमुसलमानांचे समेलन करण्याचे प्रयत्न चालू होते सुमुलमानांच्या प्रवेशाम मूलतः व नरवारीच्या जोरावर चंदी करता न आल्यामुळे पंजाब-
तील हिंदूना ही तडजोटीची व समेटाची युद्धे सुरू लागली अमावी. याच युद्धीने गुद नातकार्ने (जन्म १४६९) आपल्या शीख पक्षाची प्रस्थापना केली शीख संप्रदायाची प्रमुख तत्वे अशा तडजोटीच्या स्वरूपाची आहेत ती तत्वे वेणें प्रमाण (१) जगात आता किंवा राम, वगैरे विशिष्ट लोक-
समुदायाचे प्रथक पुथक देव नमून सर्व मानवजातीचा एकच देव आहे. (२) देवाचे अन्तर व निरनिराड्या मूर्ती या गोष्टी स्वाज्य आहेत, सर्व माणसे पुष्पाच ईश्वराची लेंकरे अस-
ल्यामुळे सर्वोद्या दर्जा ममान आहे सयव कोणीहि जातिभेद

वायव्येहून येणाऱ्या सुमुलमानाचा पहिला दृष्ट पंजाब प्रांतावर पडला. परकी स्वायत्तांनी विरोध करण्याचे वास्त-

मानू नये, इत्यादि या मर्वाहुनहि विशेष महत्वाची गोष्ट म्हणजे हिंदूंनी किंवा मुसलमानांनी लष्करी सामना न करता केवळ शाननाशान मार्गाने स्वप्रदायाच्या प्रसार करण्याचे मन आपणुन नानक व नंदनवरच पाव शीखमुद्द त्यांनी एक-निष्पत्ते पाळले मोगल बादशाहा अकबर यांची कारकादे या फयाला विशेष अनुकूल गेली सारांश कडक्या इस्लामी धर्माचा मूर्तिभूत हिंदुधर्मावरुलचा राग रमी करून इस्लामी धर्मप्रसाराच्या आळा घालणे हेच शीखप्रदायच्या वाक्याचे उद्दिष्ट होत असे म्हणावे लागते

तथापि या शांतताप्रधान प्रसदायास ग्राम देण्यास न वल बादशाहानींच सुरवात केली अर्जुनमह नवाच्या शीख गुप्त १६०६ मध्ये मुसलमानांनी पडून ठार मारले या हत्याने शीख लोक नवजातून गेले व शांततेचा वाया मोडून देऊन ते लढाऊ बनले श्रीरंगेशाच्या बेडी नववा शीख गुप्त तेथेवाहादर याचा वध (म. १६७०) करून शिखांच्या बहुतेक नायनाट करण्यात आला तथापि दहवा शीखमुद्द हरमोसिद याने लष्करी पद्धतीवर नवीन प्रजासत्ताकमंडळ स्थापन केले. श्रीरंगेशाच्या मरणानंतरचे दिर्घच पातशाहा दुर्बल निघाल्यामुळे शिखांना आपली सत्ता वाढविण्यास काल अनुकूल मिळाला. हरमोसिद (१६७५-१७०८) नंतरचे सर्व शीख-गुप्त धर्मीपदेशाकपेक्षा सेनानायक म्हणून प्रसिद्ध आहेत.

पण या नव्या लष्करी स्वभावामुळे शीख लोक १७०८ पासून १८०५ पर्यंत अधिकच कच्चाव्यात मापडले. एका शीखाने दिर्घाच्या पातशाहाना व दुसऱ्या अंगाने नादिरशाहा अहमदशा यांना लोड देण्याचे प्रसंग त्यांच्यावर बारीबारा आले तथापि नादिरशाहा व अहमदशाही हे दिर्घाची पात-शाहा मिळगिळी करून परत गेल्यानंतर मध्यतरीच्या अंदा-पुंदाच्या काळात आपली सत्ता फैलावण्यास शिखांना चांगली संधि मिळाली. अहमदशाच्या कारकीर्दीत शिखांचा छळ सारला त्याचा मुटू शाखांनी बहादुरशाहाच्या कारकीर्दीत वडा नामक पुत्राच्या नेतृत्वाखाली मोगलांच्या मुटूभान चाल करून घेतला. उलट फरंगीयेवर बादशाहाने फौज पाठवून शिखांचा पराभव केला व वडाला ह्याड ह्याड करून ठार मारिले पुढे अहमदशाहा अपदानी मरण पावल्यानंतर पुन्हा शिखांनी उचल बेडी व आपल्या लहान लहान डोळ्या बनवून पहात लहान राज्ये व्यापिली त्यानंतर रणभितमिग नामक शाखांनी शीख राजाने (१७१९-१८३९) लहान लहान राज्ये मोडून आपले एक मोठे राज्य बनविले या बेटी ब्रिटिश सत्ता हिंदुस्थानात परीच वाडली होती. पण रणभितमिगाने ब्रिटिशोपरीवर अखेरपर्यंत दोहरी ठेविली. एका बेटी रंगाने ९०,००० कपाखली सैन्य होते. रणभित-मिग कारखानेतर शीख राज्येस सभ्यवस्था मागली आणि चांगेर लोचकार निवाराची मुद्दे होऊन ब्रिटिशाना शिखांची घणा सड करून पंगड घ्याव मिळून घेतला.

स्वातंत्र्यसंरक्षणाच्या कामी शिखांनी लावि-लेला हातभार—मुसलमानांनी सत्तेला व धर्मप्रसाराला शिखांनी केलेला विरोध महत्वाचा होता यात शक नाही. शिखांच्या पराक्रमान्या गोष्टी वाचनाना रजपुतांच्या पराक-मार्चा आठवण होते मुसलमानांच्या लाटेवरपर रजपूत मागे हटून रजपुतांच्यात व अहमदच्या पहाडात विले पण शीख आघाटीवर नेट धरून राहिले इतकच नव्हे तर दिल्ली-वाल व अफगाण सत्ता यांच्यामध्ये पाचरीप्रमाणे मापडले अमताहि त्यांनी नामदार हाऊन न आता अखेरपर्यंत आपले हिंदुराष्ट्रीयत्व कायम राखले हे त्यास अस्यंत भूगणवह आहे पुढे वेळ आली तेव्हा ब्रिटिश सत्तेला विरोध करण्याचे कामहि त्यांनी पूर्ण राष्ट्रीय अभिमानाने केले व्यक्तित्व शीखपराक्रमादि गुणात इम्रन सैनिकासच काय पण अभ्यासिले कोणाहि सैनिकस शीख हार माणार नाहीत अशी त्यांनी त्यांनी गेल्या महायुद्धातहि कायम राखली आहे

शीख, रजपूत व मराठे यांच्या वेदसूत्रसक प्रयत्नांची तुलना—हिंदुस्थानच्या युद्धोत्तर इतिहासात परकी स्वाभ्याशी व परकी सत्तेला दीर्घकाल झगडण्याचे प्रसंग हिंदुस्थानावर तीन वेळा आले पहिला प्रसंग हा-ह्वाबरोबरचा हा झगडा दोन तीन घातेचे चालवून हर्षवर्ध-नाच्या (इ. स. ६०० चा सुमार) हिंदुस्थानाने शकहूनाचे पूर्ण उखाडण केले होते. दुसरा प्रसंग त्यानंतर चार शत-कांनी मुसलमानांनी सत्तेवरपर झगडण्याचा आला. हाह्वाभा-पेक्षा ही मुसलमानांनी सत्ता अधिक दूरवर म्हणजे दक्षिणेत कृष्णानुगमनेपर्यंत पसरण्यामुळे अधिक बळगुल शाही. शिवाय हाह्वाभाना धर्मप्रसाराचे वेड नव्हते, इतकेच नव्हे तर उलट तेच भारतीय संस्कृतीचे अगुमारी बनत असा इतिहास आहे मुसलमानांनी धर्मसत्ता व राजकीय सत्ता या दोहोंचा विल्लता हिंदुस्थानाभोवती घातला. अमल्या मगर-मिर्ठातुला गुटका करून देण्यास अर्थातच अधिक प्रबल प्रयत्न व अधिक दीर्घ काळ लागला यात आधर्य नाही

मुसलमानांनी प्रथम (इ. स. १००१-१००६) जयपाळ व अयगपाळ यांचा पराभव करून पंगड, नंतर (इ. स. ११९३) पृथ्वीराज चव्हाण यांचा पराभव करून दिल्ली, आग्रा वगैरे उत्तरहिंदुस्थान आधि पाल व मेन ही पराधीन युद्धन वेगळ व बहार रे प्रात निवले. थळाउद्दिन गिलगिचीच्या बेडी (१२८९-१३१६) मुसलमानांनी गुह-राथेतील यापेला बंशातल्या कर्णराजाचा, व महाराष्ट्रातील देवगिरी येथील यादव बंशातल्या रामदेव व शंकरदेव यांचा पराभव करून गुजरात व महाराष्ट्र कापीस केला. नंतर अगदी दक्षिण हिंदुस्थानात स्वाच्या गुरू शाखा इ. स. १३०९ मध्ये मलीक कादूरने तेलंगणातील वरंगुळचे राज्य आधि इ. स. १३१० मध्ये म्हैसूराला होयगळ बजाखीनी डारममुद्द राजधानी मुद्रविषा. म. १३२९ मध्ये वरंगुळचा कायमचा पाडाव झाला. देशे प्रमने

चवदाव्या शतकाच्या पहिल्या पंचविशीत सर्व हिंदुस्थान मुघलमानस्य हातले होते. मिळते तिकडे हिंदूंचा वाडाव घाला, पुरातन राज्ये लयात गेली व प्राणाहूनहि श्रिय गो हिंदुधर्माचे व भारतीय धर्माची धमू ती बुडण्याच्या समय प्राप्त झाला. गुजराथ व बंगाल तर बायमवेच मुघलमानी सत्तेखाली राहिले अशा संकटसमयी अघाताने प्रभावात या न्यायाने हिंदूंनी आपले ढोके पुनरपि वर काढण्यास जी सुरवात केली ती पुनरुत्थाची लढा सहस्रविक्रम प्रथम अगदी दक्षिणेत उदरली. हुंममंदच्या काळी विजयनगर येथे इ. स. १३३६ मध्ये मानवाचार्य कर्क विचारण्य या विशिष्ट सुसंघाच्या शिक्क्याने हरिहर व बुक्त यानी हिंदुस्थान स्वायत्त. हेच विजयनगरचे सुप्रसिद्ध हिंदु राज्य होय. दुसरा प्रयत्न विद्याया गुप्त नावक (जन्म १४६५) याचा. तो रामदीप मसून धार्मिक स्वराज्याचा, खलेल्याचा व साम- दामाचा होता. पुढे त्याचे रूपांतर लच्छरी विरोधात होऊन विजयानी पंगवाप्रात मुसलमानांच्या तडाख्यातून बांध्या फार थंवाये सोडवून आपले स्वतंत्र राज्य इ. स. १५४९ पर्यंत टिकविले. तिसरा प्रयत्न रजपुतांचा. त्यांनी प्रथम राज- पुतान्यात व अजमेर पहाडात पिढेढाट वरून व नंतर मोगल बादशाहानी सोयरेकी करून आपल्या व आपल्या मठाचा बचाव कसायसा केला. रजपुतांची लहान व्हान राज्ये प्रथम मोगलांचे व नंतर ब्रिटिश वे कॉन्ट्रिब्युट वर- रुन अधापाहि मित्रत आहूत. यानंतर केवढ्या व सर्वांत भल्याचा प्रयत्न मराठ्यांचा होय शिवाजी महाराष्ट्र मुसलमानांच्या सत्तेखालून कोडवून स्वतंत्र मराठी राज्य स्थापले व त्याचे पेशवानी मराठी साम्राज्य बनवून मुसल- मानाची हिंदुस्थानातील सत्ता जवळ जवळ नामशेष केली. सायबे, मुसलमानी सत्ता नष्ट करण्याकरिता पंगवा, राजपुताना, महाराष्ट्र व दक्षिणहिंदुस्थान मिळून जे पार प्रयत्न झाले त्यापैकी महाराष्ट्रातील मराठ्यांचा प्रयत्न फार मोठया प्रमाणावर म्हणजे सर्व हिंदुस्थानाचा मुक्त करण्याकरिता राजा व तो बऱ्याच थराने यशस्वी झाला. हा मराठ्यांच्या इतिहासाचा अभिमानास्पद विशेष होय.

मराठ्यांच्या इतिहासाचा दुसरा अभिमानास्पद विशेष म्हणजे त्याचा अधिक स्फुटशील धर्मोपभ्रम व परबर्ग सद्गोपना. पंगवातील हिंदूंनी मुसलमानांपासून स्वतःचा बचाव करण्याकरिता एक नवाच मिथ धर्म स्थापनाची युक्ति योजिली. पंगवाच्या या प्रयत्नात सनातन हिंदु- धर्माचा त्याग हा गौणपण येतो. श्रीपाचा धर्मतत्वे अधिक स्पष्ट म्हणून ती हिंदुधर्माची सुवाटलेली अगुति आहे असे त्याला स्वरूप दिले तरी राष्ट्रीय दृष्ट्या श्रीपाचा प्रयत्नाने गौणपण मान्य करणे लागले. रजपुतांच्या प्रयत्नातहि मानवा धार्मिक दृष्ट्या गौणपण आढळतं. त्यांनी धर्मत्याग केला नाही तर धर्माचा खंवीर आप्पार जो क्रिडा त्या मुसलमान बादशाहानी दिस्या भाषि 'श्रीपु दुधा

याधर्म जायते वर्मसेकर. संकतो नरकायैव' इत्यादि धी- द्वाण वचनाप्रमाणे आपल्या प्रयत्नाला गळोद लवून घेतले या दोषास्पदतेची जाणीव खुद्द रजपुतांच्याहि मनाला राहत होती. कारण उदेंदपुत्या राणा अमरसिंह याने सर्व रजपुतांचे एकाकरण करण्याकरिता मुसलमानांशी ज्यांनी सोयरेकी करून घेतली त्या रजपुत सत्त्यानिकाशी सचव ठेवायचाच नाही हा ध्यापना पूर्वजांचा नियम तेव केला तेव्हा सर्व रजपुत राजात असा एक ठराव झाला होता की मेवाडच्या पराज्यातील कच्चा ज्या राज्यात दिवी असेल त्यात त्या कच्चेचा मुलगा लहान किंवा मोठा कसाहि रावला तरी तोच गादीचा वारस समजला जावा. मरा- ठ्यांनी मरा धर्मोच्चा बाबतीत विशेष स्पृहणास धोरण स्थापले. त्यांनी श्रीपाप्रमाणे धर्म सोडला नाही, मुसल- मानाचा उलट सूड म्हणून मोगदी कोडल्या नाहीत, किंवा मुसलमान मुलगा किंवा स्त्रीपुत्याच्या मूरपणाने कतलीहि केल्या नाहीत. श्रीपाचा हा डाप लागला आहे (सर- देशाईकृत मुसलमानी रिवायत पान ८१८). अगदी शिवाजीच्या बैटपासून मुसल- लमानांच्या मसिदा वगैरेची वतने विनहूकत चालत होती. तसेच रजपुतांप्रमाणे मुसलमानांशी सोयरेक करणाऱ्या कम- बुक्तपणाहि मरकानी दाखविला नाही तारत्य स्वधर्मभिमान व परधर्मोद्द्वेगुता या दोन्ही गुणात मराठ्यांचे धोरण निष्क- लंक व पारताण्णभासाखे होत यात शंका नाही.

आता देशाभिमानासंबंधाने विचार करूं. यासंबंधी इति- हाससंशोधक वासुदेवराव खे गृह्यतात "मराठ्यानाथला प्रमुख दुर्गज म्हणून तर देशाभिमानाचा बहुतांशी अभाव हा होय. या सद्गुणाची पैदासर जर मुळी हिंदुस्थानांत भायल्प होते तर महाराष्ट्राच्या बाबणीस खासता कितीसा शंका येणार! कोणीहि परके लोक आम्हावर त्याचा करीत आणि त्याची राज्ये बळकावत, आमच्या प्रायसस्य, धर्मसमजुवी, रीतिरिवाज, वतनदृष्ट यात राज्यकर्ते ओपयंत हात घालत नाहीत तेवढ्यांत ते लोक बोन आहेत, काय करतात याची आम्ही पंचाईत करीत नाही." रा. न. वि. केकर यांनी यात असेच आहे ते वर दिलेच आहे. राष्ट्रभिमान, देशाभिमान यांचे अस्तित्व किंवा अभाव केवळ परससा पाहून किंवा मगून मगून होणाऱ्या कंदाकित्या पाहून किंवा व्यापियवक स्वाभेपरायतेची काही उलक उदाहरणे पाहून ठरावीक बुक्त नाही. खुदोतर हिंदुस्थानाच्या इतिहा- सात अलेक्झांडरपासून ज्या धर्मेक परकी त्याच्या हात्या त्याना तोंड देण्याकरिता व बंदमूल झालेली परकी राज्ये- हि नष्ट करण्याकरिता कोणी कोणी कते प्रयत्न केले त्याचा उल्लेख या प्रिमायात आणोवलय आला आहे. हा संपे इतिहास लक्षात घेता, परकी सत्तेयाची भारतीय राजे किंवा भार- ताचे जनता स्वस्य मनाने सुखासमाधानात नादत होती असा आसोप करणे बुक्त होणार नाही. हिंदुस्थानात सुसणाच्या

किंवा घुसलेल्या परकीयाना देशाचेहेर काढावे म्हणून अलेग्झांडरच्या धोकाबरोबर पारिस व चंद्रगुप्त, बॅक्ट्रियाच्या धोकाबरोबर पुष्यमित्र, दार्काबरोबर विक्रमादित्य व पुलमायी घातकणी, युपर्ची लोकाबरोबर समुद्रगुप्त, श्वेत-हजाबरोबर यशोधर्म व ग्रहप, महमद राजनवीरोबर अनगपाळ व जयपाळ, महमदचोरीबरोबर पृथ्वीराज, अहमदशाहा अब्दालाबरोबर सदाशिवराय, बरेने अनेक धोर लढले, ते देशाभिमानाशिवाय केवळ स्वायंकारिताच लढले असो निष्कर्ष काढणे चुकीचे होईल बॅकडॉ हिंदू राजे, हजारां सेनापती व सार्या सैनिक बुद्धोत्तर काळात परकीया-बरोबर लढताना धारातीर्षी पतन पावले आहेत, त्या सर्वांवर स्वाधंपरायणतेचा शिक्षा मार्गे म्हणजे मनुष्यस्व-भाषाविपर्यी अज्ञान ध्वस्त करणे होय.

हिंदूंच्या उच्चलेखे सांस्कृतिक स्वरूप.—विजया-नगरचे राजे, मराठे, व शिख या तीन कार्यकर्त्यांच्या मार्फत हिंदूंची उच्च लाली. त्यांची कार्ये कर्ता काय झाली आची तुलना करता आपणास काही भेद आढळून येतील. विजया-नगरच्या राज्याचे कोणतेहि ध्यवद्दालेख आपणास उपलब्ध नाहीत आणि त्यामुळे राज्याची धोरणे काय होती याविषयी त्या तच्चेका पुरावा नाही तर त्या वेळेस ज्या विचारस्थ माधवानी विजयनगरच्या राज्याचे तंत्रीपण केले त्याच्या इतर कार्यावचना आणि इमारती वगैरे अवशेषावरूनच या संधाचा निकाल करावयाचा आहे. शिखा लोकांच्या प्रय-त्नाच्या इतिहासाचे शिष्यामध्यें अजून संशोधन व त्यावरचे शोध लोकांकडून तत्वे, धोरणे वगैरेचे विवेचन चांगले समा-धानकारक झालेले नाही. मराठे आणि विजयनगरवाले व शिख यातील मुख्य फरक कार्यक्षेत्राच्या व्यापकतेत होय. विजयनगरने गोदावरीच्या उत्तरेकडे लक्ष्य दिले नाही, आणि शिष्यात आपले कार्य व्यापक करण्यात अवसर मिळाला नाही. काही शिख संस्थांने बरेच दिवस मरा-ठ्यांना मांडलिक होती, आणि शिष्याचा सर्वात कर्ता पुरंदर ज्ञा रणमितासिंग याला देखील साम्राज्यविषयक भावना फारशी नसावी असे दिसते. जेथे लोकां मराठ्यांच्या सरबारी ईमजाने उन्मूलन करी शकल्या नाहींत तेथे आपण काय करणार असे त्याने उद्गार काढले आहेत. आणि दमनवाही स्नेह कायम ठेवून दुसऱ्या कमी यत्नान देशी राज्यास गट कराने अशी त्याची कार्यपद्धति होती. शिख हे हिंदुस्थान-च्या मालकीसाठी आख्यायता मुळीच उतरले नव्हते भार-तीय सामंजस्यसाठी प्रयत्न या दृष्टीने मराठ्यांच्या जोडीने हिंदूकडून झालेले कार्य पहाण्याचे द्वास्थान आपणास हिंदु-स्थानाच्या इतिहासात दोनच प्रयत्न दिसून येतात. एक प्रयत्न मौर्या आणि दुसरा आभ्युत्थानाचा. मौर्यांचे राज्य संस्कृतीच्या इतिहासात तर मोठेच महत्वाचे आहे. मराठी राज्य जरी पुष्कळ अंशी संस्कृतीने विजयनगराहून देखील दर्शने असले तरी व्यापक कार्यक्रमाच्या बाबतीत

अर्ध्या अधिक अंशाने महाराष्ट्रीय असलेले आभ्युत्थ आणि मौर्य याबरोबर त्याच्या तुलनेस कोणतेहि राष्ट्र अगर राज्य चसविता येत नाही.

विजयनगरचे कार्य व्यापकतेच्या दृष्टीने जरी मराठ्यांच्या कार्यापुढे हीन दिसले तरी दुसऱ्या दृष्टीने विजयनगरचे कार्य मोठे महत्वाचे आहे जो संस्कृत विद्येचा विकास विजया-नगरच्या प्रारंभकाळात झाला तत्तुल्यविधाविवास लहानशा क्षेत्रात व नियमित काळ्यात हिंदुस्थानच्या इतिहासात भारतीय बुद्धानंतर पुन्हा कोठे झाला नाही. विजयनगरचे राज्य संस्कृतिविकासाच्या दृष्टीने महत्वाचे होते.

दोस लोकांचा प्रयत्न हिंदूंच्या स्वायत्तशासनविकासाच्या दृष्टीने जसा महत्वाचा आहे त्याहूनहि नैतिक आणि पार-मार्थिक दृष्टीने महत्वाचा आहे. कर्मकांडाशी काममचा संबंध तोडून ज्ञान व भक्ति यास प्राधान्य देण्याचा प्रयत्न जितवया निरुपाचा रामानंदशिष्यपरंपरेच्या या शाखेने केला तितका त्याच्या महाराष्ट्रीय शिष्यशाखेनेहि केला नाही. आर्यसमान पमायात त्यापण होण्यापूर्वी पंजाबमध्ये ज्या हिंदूंना काही जीव दिसत होता ते हिंदू कष्ट शीख होत. धार्मिक चळवळीचा राज्यस्थापनेशी संबंध महाराष्ट्रात होता हे संत मेढकरीच्या वटपेक्याच्यासहि सिद्ध करता आले नाही, पण पंजाबात तो क्रिया पटून आली याविषयी ही संज्ञा येत नाही.

मौर्यांचे साम्राज्य, आभ्युत्थानाचे साम्राज्य आणि मराठी साम्राज्य यांची तुलना केले असता असे दिसते की, मौर्य साम्राज्यकर्त्या बली वाढत्यास ओर मिळाला आणि तो अशाकांचे भरविलेच्या संघीतीमुळेच मिळाला असावा. अनेक मुले केवळ भिक्षेच्या स्वरणात होती ती त्या बाळीच प्रय-यत. अक्षररूपाने अवतीर्ण झाली असावीत. दीर्घ तपि-काच्या संहितेकरणाचे भेय मौर्यात आहे. आभ्युत्थानाचे संस्कृतिविषयक कार्य म्हणजे म्हणजे महाराष्ट्रीय महा-उत्पन्न करणे हे होय. मराठीसाम्राज्याने मराठीस जरी लौकिक महान उत्पन्न केले तरी त्यांनी मराठीवाढ्यास हिंदुस्थाना-तील इतर भाषातील वाढ्यापेक्षा निराळेपणा फारसा उपन करता आला नाही. काही बखरी व पोवाडे निर्माण झाले, पण मराठी वखरींची योग्यता मुसलमानांच्या इतिहासप्रया-पेक्षा बरीच कमी आहे हे केव्हाहि कबूल केले पाहिजे. मराठ्यांचा संस्कृति त्यांनी खाली पाडलेल्या मुसलमानांपेक्षा कमी दर्ज्याची होती आणि त्याचा सर्व काळ युद्धात गेल्या-मुळे त्यांना संस्कृतिचर्चपेक्षा फारसा काळ देता आला नाही.

अर्धाचीन हिंदु साम्राज्ये

(पृ. ४२३ पहा.)

(पृ. ४२३ पहा.)

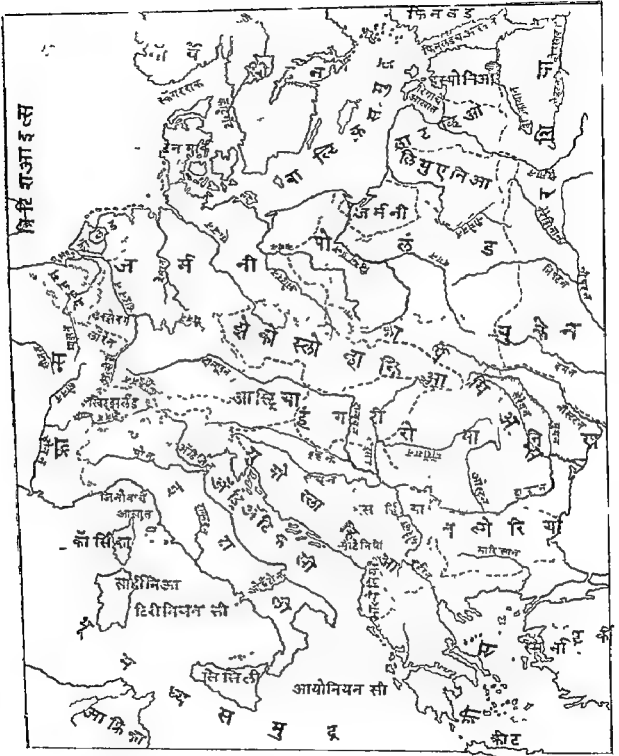
विजयनगरचा कृष्णदेवराय बादशाह.

स्वामीमधील शिवाजी— पारितोष्या रोखल लायवरी—
मोठ एका बुन्या विप्रावून.

४२० च्या पुढासमेत.

महायुद्धस्त यूरोप.

महायुद्धपरं मर्यादा..... महायुद्धोत्तर मर्यादा----- अनिश्चित मर्यादा-----

(पृष्ठ ४९६ पहा.)

प्रकरण २३ वे.

जुन्या संस्कृती व त्यांचे यूरोपीयन

फोर्टिस व वास्को डी गामा यांच्या भौगोलिक शोधान्ध जगाच्या भावेतव्यावर झालेला परिणाम म्हणजे जगाचे यूरोपीयन हा होम हे यूरोपीयन जगात कमी अधिक प्रमाणाने वोटोवडे झाले रयायासारख्या देशाचे स्वायत्त सैविरियामध्ये पसरले आणि पूर्वेरंडील राष्ट्रास आणि जार्तीस रशियनपणा बराचसा आला जपानने यूरोपायाची शारें व अर्वाचीन व्यापाराच्या दळणवळणाच्या व उत्पादनाच्या पद्धती घेऊन आपल्या राष्ट्राचा अधिक विकास करून घेतला चीनने यूरोपीय संस्कृति भात भात उचलली तरी वाढी वाढती अर्वाचीनपणा अधिक दाखविला आहे चानवर परकीयाचे जे आपात झाले त्यापासून चान पचावून त्याने अधिक सुसंस्कृता प्राप्त करून घेतली हे दास हिंदुस्थानावर यूरोपीय सत्ता स्थापन झाली आणि इतर एशिया यूरोपीयाच्या धाकत आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. एशियामध्ये यूरोपीयानी आपल्या वसाहती सैविरिया खेराज इतरत्र स्थापित्या नाहीत आफ्रिका, अमेरिका व ओशिआनिया येथे यूरोपीय रक्षाच्या लोकांच्या वसाहती स्थापन झाल्या आहेत आणि अमेरिकेतील देश जनतेचा प्राचीन संस्कृति पुसटून टाकली जाऊन त्याच्यात यूरोपीय संस्कृति स्थापन होण्याची लक्षणे दिसत आहेत

जगात जे यूरोपाचे वचवैय झाले त्याचे प्रकार येणे प्रमाणे सांगता येतील

(०) काही प्रदेश देश जनतेचा जवळ जवळ नायनाट होऊन यूरोपीय लोकांकडून वसविले गेले

(१) काही प्रदेशात यूरोपीय जातीचे लोक मोठ्या संख्येने वसती करते झाले आणि देश लोक जरी वसती करतात अमले किंबहुना त्याची वसती जरी मोठी आणला तरी त्याची संस्कृति बऱ्याच राहिली

(२) काही प्रदेशात यूरोपीय रक्षाच्या लोकांनी जिंकून आपली संस्कृति तेथे प्रस्थापित केली आणि देशास किंवा तेथील इतर लोकास त्या संस्कृतीचे आधारी किंवा शुद्धता बनविले.

(३) काही प्रदेश यूरोपीयानी जिंकले पण देशास आपल्या संस्कृतीचे अक्षमाळ बनविले नाही तर त्यांना भाग्ये उपासना, संप्रदाय, माया वगैरे राख दिले पण त्याचा विकास मात्र बंद पाहून त्याचा राष्ट्रीय अविचलन दुर्गतीस नेला

(४) ज्या काही प्रदेशांचे विशिष्टत्व आणि स्वातंत्र्य राहिले तेथे यूरोपीय शास्त्रीय ज्ञानाचा आणि संतिरिवाजाचा प्रसार केला.

(५) काही प्रदेशातील लोकांना यूरोपीय लोकांनी जिंकले पण त्यांच्यासाठी लग्नव्यवहार करून त्यास आत्मसात् केले.

या नियमांसाठी सर्व जगाचा अर्वाचीन इतिहास आणतो येईल असे म्हणण्यास अतिशयोक्ति होणार नाही. यूरोपीय वचवैयचा जपानवर, हिंदुस्थानवर, चानवर, तुर्कस्थानावर, निग्रोंवर, मावरीलोकांवर व अमेरिकन इंडियन लोकांपैकी वेळ व मेक्सिको येथील लोकांवर आणि समुद्रसंस्थांनातील देशावर परिणाम झाला, पण निरनिराळ्या प्रकारे झाला तो कोठे व कसा काय हे पाहू

जे प्रदेश यूरोपीयानी वसविले आणि ज्यातील देशाचा जवळ जवळ नायनाट केला अक्षामध्ये आस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, टेस्मोनिया, समुद्रसंस्थाने, कानडा वगैरे प्रदेश येतात समुद्रसंस्थाने आणि कानडा येथील लोकांचा नायनाट यूरोपायानी केला किंवा नाही याविषयी मतभेद आहे कितीकडे असे म्हणतात की समुद्रसंस्थानात जरी अनेक इंडियन लोकांची राष्ट्र होती तरी त्याची सद्या पारशी नसावी, का की, ज्या लोकांची संस्कृति वेळव्याधकर्मजीवि आहे व जंत कृषिकर्म पारसें बुद्धिगत झाले नाही त्या संस्कृतीतील लोकांची सद्या पारशी नसते व काही प्रथकार असेही म्हणण्यास धमतात की, ज्या काही यूरोपीयानी समुद्रसंस्थानात वसाहत केली त्या काळाच्या त्या जार्तीच्या लोकवस्तीपेक्षा आज त्या जार्तीच्या लोकवस्ती कमी नाही यूरोपीयांच्या आगमनानंतर तामोआ, टाहिटी, वगैरे अनेक येतातील मूळ लोक नष्ट झाले, ते नवागतानी पक्षप्रमाणे शिकार करून मारले असे नाही ज्या जाती अस्त्यत कनिष्ठ दमोच्या संस्कृतीच्या अस्त्यत त्याचा गोम्या लोकांची प्रसंग आला म्हणजे त्या कनिष्ठ जार्तीचा संहार खालील कारणांमुळे होतो (१) यूरोपीयन लोकांकडून त्या लोकास संहारक शस्त्रास्त्र मिळत आणि त्यामुळे त्या लोकांतील आपापसातील लढाया अधिक संहारक होत, (२) यूरोपीयन लोक किनाऱ्यावळीज जमीन घेत आणि त्यास भात किंवा दरीपोयात घालतात, त्या क्रियेत त्याचा संहार यूरोपीयांकडून होई व त्याचा यूरोपीयांकडून पराभव झाल्यामुळे दुसऱ्या आताल लोकांची रयांना लढाव लागे त्यामुळे आणखी संहार होई, (३) यूरोपीयानी देशात कोपडात घालविले आणि त्याची जमीन घेतली म्हणजे त्याचे निर्वाहाचे साधन कमी होई आणि शिवाय त्याच्यात राखीव वाडे व त्यामुळे त्याचा सद्या कमी होई, (४) यूरोपीयांकडून त्याच्यामध्ये उपद्रवप्रमेहादि नवीन रोगाचा प्रसार होई आणि रोग रोपापासून आपला वचाव करून घेण्यास त्यास साधन नसे

यूरोपीयांचे अगमन कोहोंकडे केवळ देशसंहारक झाले असे नाही काही ठिकाणी देशास नवीन धर्मे व रोगापासून नवीन संरक्षण यूरोपीयांच्या सत्तेपासून मिळाले जेथे देशाची वस्ती मोठी होती पण ती विशेष कमी झाली नाही आणि यूरोपीयांची वस्ती मात्र बरीच झाली असा प्रदेश म्हणजे आफ्रिका होय सर्व आफ्रिका आज

याच्या हात्यात आली आहे आणि ती देश सत्थानें तेंच आहिल ती युरोपीयाच्या सारक्षणाराखी आहेत जेथे देशाचा वर्ग बराच मोठा व युरोपीयाबाहेर वर्ग बराच मोठा अशी स्थिति आले, तेंच देशात झटव पसरवि लागले व हद्द हद्द स्वःच्या सत्त्वाची आश्रयी व्हावे लागले अशा प्रसंगी देशाची सीमा उलट युरोपयानी नवीन उत्पन्न केल्या उद्योगांमुळे आणि शेतरीच्या उत्तेजनामुळे काटले हिंदुस्थान व आफ्रिका यांची स्थिति काही अशी एकच आहे.

जेथे देशांनी आपले स्वातंत्र्य गायम ठेवले आहे अशी राहिले म्हणजे म्हणजे इराण, तुर्कस्तान, चीन व जपान ही होत उगा राष्ट्रांनी युरोपीय गुधारणा पेतली त्या राष्ट्रांनी आपली उत्पत्ति वरून पेतली व त्यांनी युरोपीय गुधारणा उगा मानाने पेतली त्या मानानें आपले जगात गहूच प्रस्थापित केले.

जेथे देशांनी लक्ष्मणवद्दार करून त्यात आपऱ्या सभा जाशी एवढा करपाचा प्रयत्न केला गेला अथे प्रदेश म्हणजे म्हणजे स्थानिक व पोर्तुगीज लोकांनी व स्थानिक लोकांनी व्यापलेले होत म्रिच, पोर्तुगाल व स्थानिक लोकांनी काढ्या लोकांनी लक्ष्मणवद्दार करपात कर्चापण वाटत नसे म्रिच कनेडियन लोकांत तेथील अमेरिकन डेडियन लोकांशी लक्ष्मणवद्दार बराच वाडला. हरेन व पोर्तुगाल यांनी रोमन वायोपलिक मद्रदायाचा सत्तेवाली आणलेल्या प्रदेशात प्रसार केला आणि तेथील लोकांशी लक्ष्मणवद्दारही केला. विलि-
न-मन्थे बहुतेक लोक क्रिश्चन होते आणि त्यातील उच्च वर्गांनी स्थानिक लोकांशी लक्ष्मण वगैरे केळी. आज त्यांच्यात ईश्वरि व शिखर हिंदुस्थानाच्या वेदा किती तरी पटीन अधिक आहे एवढे नव्हे तर त्यांच्यात उच्च ताहेचा आधु-
न्यम संवर्धित झाला आहे आणि आम फिलिपिनीय दर्जा जगाचे उपयुक्त नागरिका या दर्जा हिंदुस्थानाचे उच्च-
व्यापार क्षेत्रांही सवीत.

एशियातील राष्ट्रे, आफ्रिका व अमेरिका ही सर्व युरोपीय राष्ट्रांनी भिन्न प्रमाणाने व पद्धतीने अधिपती केले. एशियातील सर्व हिंदीयातील लोकांशी लक्ष्मण वगैरे करपाचा इतिहासामुखावे खपन करतात देशात आत्मिक आहे आता आपऱ्या, अमेरिका व हिंदी महासागरातील द्वीपे व हिंदीया येथील युरोपीय वगैरे लोकांनी व त्यांच्या युरोपीय मनाची इतिहास देशाचे लक्ष देऊ.

आफ्रिका

होकर — आफ्रिकेतील मूळ रहिवाशांच्या जाती व पोटाबाती, इथीये समिथियन, त्यांची प्रवासे व भ्रमण याविषयी निवार करतात मुख्य तीन गोष्टी लक्ष्य ठेविता पाहिले (१) या लक्षात घेते वर्षान, नद्या वगैरे भौतिक प्रमाणेपण धर्मांमुळे निरनिश्चयता जमी व टक्कली लक्ष्मणवद्दार आढळली बोलविले म्हणजे, त्या-
गोष्टी लक्ष्मणवद्दार विवेक निवारता उरली नाही त्या

मुळे निरनिश्चयता जातीतील परक इष्टपणें नजरेस येणा-
सारखे नाहीत. स्थित्येक वेळी जेव्हा निरनिश्चयता जातीचे लोक एका ठिकाणी येतात किंवा एका परिस्थितीत (उदाहरणार्थ एका राजसत्तेखाली) असतात तेव्हा परस्परताच्या चालीरीतीच्या अनुकरणांमुळे पुढळले लोक सभमणावर्येत आढळतात, (२) पूर्वी रोमन लोकांच्या अमलाखाली असलेला भाग सोडून आश्रितेतील मूळ रहिवाशांचा इतिहास किंवा तो सभमणाची आश्रिते वाही सभमणे क्षम्य नाही तसेच या लोकांची स्मरणसक्ति अगदी होती असते यामुळे या लोकांचे प्रचीन वसातिस्थान, त्याचे परिभ्रमण-
मार्ग, त्यांच्या सत्त्वाचा उगम याविषयीची माहिती सर्व अनुमानात्मक आहे अस म्हण्टासा फारसे वाचने होणार नाही, (३) वरील गोष्टीविषयी विद्वान लोकांनी ज्या निरनिश्चयता उपपत्ती वसातिस्था आहेत त्याही पुरेसा साध-
नाचा व पुढल्याच्या अभावी पूर्णपणे विश्वसनीय नाहीत येथील मूल रहिवाशांच्या पाच मुत्र जाती आहेत त्या अशा बुधमन, नीमो प्राच्य हेमाइट, लीथियन, व हेमाइट यांच्यात रक्षाची व चालीरीतीची भेदळ दाखवाने किंवा होत धाडपणाने सभमणावर्येत असलेल्या पुढळ उपजाती आहेत.

बुधमन — या जातीचे लोक पुढळ पिढेत वर्णविध अव-
सात या वर्णात किंचित पिढेसतर रंगाची शक असते हे पारधी अथर्व्याने नेहमी फिरते असतात ऐतिहासिक कारणास्तून हे काळादारी व साहारा वाळवडाच्या दक्षिण व पूर्व सरहद्दीवर राहता अमन परतु टॅनानिका सरोवरावर्येत याच्या वसातीचे अवदीप आढळतात.

होमाइट व हेमाइट — आफ्रिकेचे वर्गीकरण वरील सद्वान पेंटरास वाई हेकरत दिसत नाही पण यांचे कोणाशी विशिष्ट साम्य आहे याविषयी बराच मतभेद आहे हे सुवेवाळगरे, किंचित शिबळर पिढेत वर्णाच, मध्यम उंचीचे लोक आहेत हे बुधमन नीमो व हेमाइट लोकांची भेदळ होऊन झाले असाने अने तज्ज्ञांचे मत आहे.

नीमो — शिथिलीया व तावडा समुद्राच्या काठचा भाग सोडून साहाराच्या दक्षिण सरहद्दीपासून तो भेपपर्यंत सर्व प्रदेश नीमो व शिथिलीया शिथिलीय व हेमाइट लोकांचा भेदळ होऊन नवीन सभमणावर्येत असलेल्या लोकांनी व्यापिले आहे असा धर्मपणा हरकत नाही.

हेमाइट व हेमाइट — आफ्रिकेच्या ईशान्येस व शिथिली-
नीयांत हेमेट व हेमाइट या दोन जाती मिगडन तयार झालेले हे व साहारा शिथिलीया व मोरोकोतील शिथिलीय जातीचे लोक असतात यांचा वागणूक आहे शिथिलीय शिथिलीय व शिथिलीय व शिथिलीय शिथिलीय आहे. आफ्रिकेचे मूल म्हणून तो भाग आहे त्यात व शिथिलीय हेमेट यात राहते.

नीमो व याच्याचा दुसऱ्या रणाची भेसळ होऊन तयार झालेल्या जाती याचीच आम्हिकेन सर्वत जास्त लोकसंख्या आहे. या लोकांचे त्यांच्या मायेवरून दोन भाग केले आहेत. अस्तल नीमोत मायेचा फारच पोंटाळा आहे थंड ही जी याची पोटरात आहे तीतच काय ते सर्व लोक एक किंवा दोन टरीन भाग घेततात.

याशिवाय अगदी दाट अरण्यात पातळ करून उपजीविका करणाऱ्या फार पुण्या लोकांची एक निराळी जात आहे. त्यांची फारशी माहिती सध्या उपलब्ध नाही.

संस्कृति—येथपर्यंत आम्हिकेतील मूळ रहिवासी, त्यांचे अर्वाचीन वसतिस्थान व त्यामध्ये मुख्य जातीच्या मिश्रणाने झालेल्या उच्चता, या सर्व गोष्टींचे वर्णन झाले. आता त्यांच्या संस्कृतीचा विचार करावयाचा आहे स्वाभाविक अथवा नैसर्गिक परिस्थितीचा व संस्कृतीचा थगदी निकट संबंध असतो. म्हणून संस्कृतीविषयी लिहिताना ज्या ठळक ठळक नैसर्गिक गोष्टींचा परिणाम या खंडातील लोकांच्या संस्कृतीवर झाला त्यांचे थोडे दिग्दर्शन केले पाहिजे. या हद्दीने या खंडाचे मुख्य तीन भाग केले आहेत ते असे—
(१) उत्तरेकडील माळराज्या व पाळंद्याचा मंडा प्रदेश,
(२) दक्षिणेतील तशाच प्रकारचा लहानसा भाग, (३) तिसरा भाग काळी नदीच्या पाणण्याचा व गिनीच्या आखातामध्यभागी मिरून झालेला आहे. यात मोठ्या नद्या व दाट अरण्ये आहेत. जर सांगितलेल्या पहिल्या दोन प्रदेशांचा संबंध उभ्या उच्चमंड्याच्या पठ्याने जोडला आहे हा डेनव्याच्या भाग सरोवराच्या मालिकेच्या पूर्वेस आहे अरण्यातील थगदी दाट प्रदेश सोडून, जेथे पाण्याचा पुरवठा चांगला असतो तेथे लोक शेतीचा धंदो करितात ही गोष्ट या मध्यभागी प्रदेशात राहणाऱ्या लोकांस चांगली लागू पडते. येथील दाट अरण्यातील अतिशय पुन्हा लोकांशिवाय याकी बहुतेक लोक शेतीवर आपली उपजीविका करतात पूर्वेच्या पठारावर राहणाऱ्या लोकांस शेती करता येते थंड ज्ञान शेतीचा धंदो करते सपाट भूतळाच्या माळरात म्हणजे पहिल्या व दुसऱ्या भागात गुरेदेखील व मंड्यावर पाळून निवाह चालविता येतो या भागातील थंड लोकांस गुरे पाळण्याची फार आवड आहे. पण दक्षिण व मध्यभागिकेंत निद्रारोगकारक माशा असल्याने येथे गुरे पाळणे जवळ जवळ अशक्य झाले आहे. उत्तरेत या माशा नसल्याने गुरादीरावर उपजीविका करणाऱ्या लोकांचा भरणा फार आहे वाळवंटातल्या लोकांचा नेहमी फिरणे असते त्यात त्यांची नावे तीरंग, तिम्बु, थंडून व पुनमन ही होत.

राजकीय परिस्थिति व नैसर्गिक स्थिति ह्या एकमेकांवर अवलंबून असतात. फिरला लोकात समाजाची अथवा लोकांमध्येची फारशी वाट होणे शक्य नसते असल्या लोकात पितृसत्तात्मक उद्भव हे एक समाजाचे घटकावयव असते.

ज्या वेळी शेतीस सुरुवात होते, त्यावेळी समाज अस्तित्वात येतो व लहान लहान समाज, ग्राम संस्था व ग्रामीणी अथवा व ग्रामाधिपति हे अस्तित्वात येत असतात. जेथे दखनपद्धत नैसर्गिक आडगाडी किंवा अडचणी नसतात त्या मुळगात मोठ्या राज्ये अस्तित्वात येतात. पण दखनपद्धतीच्या मार्गात अडथळे नसल्याने ह्यास त्याच्या सहस्रपक्षा करिता येतात, त्यामुळे अशा राज्याचा व तेथल्या संस्कृतीचा नाश होत लवकरच होतो या सिद्धान्ताचे चांगले उदाहरण म्हणजे पश्चिम सूदनचा इतिहास होय.

पूर्वेकडून आम्हिकेने येण्यास मार्गात फारच थोडे अडथळे आहेत ह्या योगाने येथील मूळच्या संस्कृतीवर तिकडून आल्या लोकांच्या संस्कृतीची छाप पडली आहे या कारिता आपणास जर आम्हिकेतील मूळचा रहिवासींची संस्कृति पहावयाची तर ज्या ठिकाणी दुसऱ्या संस्कृतीचा प्रवेश होणे शक्य नाही, अशा ठिकाणांच्या लोकांचा आपण विचार केला पाहिजे यातल्या दाट जंगलात गिनीच्या आखाताच्या परिकरात असणाऱ्या लोकांच्या राहणीपद्धते पाहिले असता आपणास नीमो संस्कृतीचे ज्ञान होईल याचा धेदा शेतीचा धंदो याचे मुख्य खाण्याचे पदार्थ केळी व गोराह सारखी कंदमुळे येथे आहेत याच्या घराचा आकार लांबट चौकोनी असतो व छत्रास आडे असते हे लोक नरमास-भक्षक आहेत याचे कपडे शाळाच्या सालाचे केलेले असतात याची शेंद्रे म्हणजे धनुष्य-दोरी मात्र येताची असते—व लाकडाचे डाल ही हेत आपावर गोदण्याचा या लोकात प्रघात आहे याच्या पारमाधिक विचाराकडे पाहिले तर या लोकात सृष्ट पदार्थांची पूजा करण्याची पद्धति अविकसित स्थितीत आढळते येथील राहण्यात व आम्हिकेच्या दक्षिण व पूर्व भागात राहणाऱ्या लोकात थोडा फरक आहे. जर नमूद केल्याच प्रदेशात थंड लोक राहतात. ते गुरेदेखील पाळतात. त्यांचे खाण्याचे मुख्यपदार्थ दूध व मका हे होत याच्या सोपड्या घुल्लोकार असून त्यावर लहानसा घुमट असतो अथवा शाऊच्या आकारासारखे छप्पर असते ते घट्ट्या-शिवाय आला व चावड्याचा डाल याचा उपयोग करतात. गुरे पूर्वजांची पूजा करणे हा याचा धर्म होय.

बरोल अंतर पडण्याचे कारण असे आहे की, पहिली संस्कृति फार प्राचीन काळची आहे दुसरी तिच्याहून थोडी अर्वाचीन आहे. व दुसऱ्या संस्कृतीच्या लोकात समाजतत्पद्धतीची बरीच वाट झालेली दिसत. कारण मृतपूर्वजांची उपासना समाजतत्पद्धतीचा असल्याचाच अस्तित्वात येत नाही. याच्या उपासनांच्या राहणीत थोडा बहुत फरक असतो पूर्वकडील लोकांस सतुवाय वाजवती येते व सुरा नेमका फेकण्याची कला श्वास श्वगत असते नाईल नदीच्या वरच्या भागातील लोक लोखंडाचे अलंकार वापरतात.

सूदनमध्ये रोमाईट जात राहते या भागात अरब लोकांनी आपली संस्कृति स्थापन केली. हे लोक मुसलमानांप्रमाणे

याच्या ताच्यात आली आहे आणि ती देश संस्थानें तेंचें आहेत ही युरोपीयच्या सरक्षणाच्या आहेत जे देशाचा वर्ग बराच मोठा व युरोपीयाचाहि वर्ग बराच मोठा अशी स्थिति असते, तेथे देशास इतर परकीय लगतें व हक्क हक्क त्याच्या सत्कृतीचे आधारी व्हावें लागतें अशा प्रसंगी देशाची संस्था उलट युरोपीयांनी नवीन उत्पन्न केलेल्या उद्योगामुळे आणि शेतकीच्या उत्तेजनामुळे वाटते हिदुस्थान व आफ्रिका यांची स्थिति काही अशी एकच आहे.

जेथे देशांनी आपले स्वातंत्र्य राबवून ठेवें आहे अशीं राष्ट्रे म्हणतात म्हणजे इराण, तुर्कस्तान, चीन व जपान हीं होत. ज्या राष्ट्रांनी युरोपीय सुधारणा घेतली त्या राष्ट्रांनी आपली उन्नति करून घेतली व त्यांनी युरोपीय सुधारणा ज्या मार्गाने घेतली त्या मार्गाने आपले जगात महत्त्व प्रस्थापित केले.

जेथे देशांनी लक्ष्मणवद्दार करून त्यात आपल्या समाजाची एखादी करण्याचा प्रयत्न केला गेला असे प्रदेश म्हणजे म्हणजे स्पानिष व पोर्तुगीज लोकाना व रशियन लोकाना व्यापलेले होत. फ्रेंच, पोर्तुगीज व स्पानिष लोकाना काळ्या लोकांची लक्ष्मणवद्दार करण्यात कर्मोपण वाटत नसे. फ्रेंच कनेडियन लोकांत तेथील अमेरिकन इंडियन लोकांशी लक्ष्मणवद्दार बराच वाढला. स्पेन व पोर्तुगाल यांनी रोमन कथार्थलिक संन्यायाचा घेतलेला आणलेल्या प्रदेशात प्रसार केला आणि तेथील लोकांची लक्ष्मणवद्दारहि केला फिलिपाईनसमर्थे बहुतेक लोक क्रिस्ती झाले आणि त्यातील उच्च वर्गांनी स्पानिष लोकांची लक्ष्मणवद्दार केली. आज त्याच्यात संस्कृति व शिक्षण हिंदुस्थानाच्या पेक्षा फिती तरी पटीने अधिक आहे एवढेंच नव्हे तर त्याच्यात उच्च तऱ्हेचा आयुष्यक्रम संवर्धित झाला आहे आणि आज फिलिपिनींस, दक्षिण जगाचे उपयुक्त नागरिक या टोनीं हिंदुस्थांना लोकांच्यावर कोणीहि लावील.

एशियातील राष्ट्रे, आफ्रिका व अमेरिका ही सर्व युरोपीय संस्कृतीने, गिन प्रमाणानें व पद्धतींनी संस्कृतिरितो गेली एशियातील सर्व एशियातील लोकांपेरीत इतर राष्ट्रांच्या हकीमन जगाच्या इतिहाससमूचाचे कथन करताना देण्यात आलीच आहे. आता आफ्रिका, अमेरिका व हिंदी महासागरातील द्वीप व सैबेरिया येथील युरोपीय वस्त्रांजुषी व त्यांच्या युरोपीयमनवाची हकीमन देण्याकडे लक्ष देऊ.

आफ्रिका

लोक.—आफ्रिकेतील मूळ रहिवाशांच्या जाती व पोटजाती, त्यांचे वसतिस्थान, त्यांची प्रमाणे व संस्कृति याविषयी विचार करतांना मुख्य तीन गोष्टी लक्षात ठेविल्या पाहिजेत. (१) या रचनेत मोठे पर्वत, नद्या योरे नैसर्गिक प्रतिबंधाच्या अभावामुळे निरनिराळ्या जादो-पोटजातीत दळमजळणाला आढळणारी कोणतीहि नव्हती, त्यामुळे यांच्या संस्कृतीतहि विशेष भिन्नपणा उरला नाही. त्या-

मुळे निरनिराळ्या जातीतील फरक स्पष्टपणे नजरेस येण्यासारखे नाहीत. फ्रियेक वेडी जेव्हा निरनिराळ्या जातीचे लोक एका ठिकाणी येतात किंवा एका परिस्थितीत (उदाहरणार्थ एका राजसत्तेच्या) असतात तेव्हा परस्परांच्या चालीपैतीच्या अनुकरणांमुळे पुष्कळसे लोक संक्रमणावस्थेत आढळतात, (२) पूर्वी रोमन लोकांच्या अमलाखाली अगलेला भाग सोडून आफ्रिकेतील मूळ रहिवाशांचा इतिहास किंवा तो संक्रमणाची आपले याही संक्रमण जन्य नाही तसेच या लोकांची स्वरणशक्ति अगदी कोटी असते त्यामुळे या लोकांचे प्राचीन वसतिस्थान, त्यांचे परिभ्रमण-मार्ग, त्यांच्या संस्कृतीचा उगम याविषयीची माहिती सर्व अनुमानात्मक आहे असे म्हटल्यास फारसे बावगे होणार नाही, (३) बरील गोष्टीविषयी विद्वान लोकांनी ज्या निरनिराळ्या उपपत्ती बसविल्या आहेत त्याहि पुरेसा साधन्याच व पुराव्याच्या अभावी पूर्णपणे विश्वसनीय नाहीत. येथील मूळ रहिवाशांच्या पाच मुख्य जाती आहेत त्या अशा सुन्नन, नीग्रो, प्राय हेमाइट, लीबियन, व सेमाइट. यांच्यात रक्षाची व चाळीरीतीची भेद झाल्याने किंवा होत असताना संक्रमणावस्थेत असलेल्या पुष्कळ उपजाती आहेत.

सुन्न मन — या जातीचे लोक खूणट पिंगट वर्णाचे असतात या वर्णात किंवा विवळसर रंगाची भाक असते. हे पारधी असल्याने नेहमी फिरते असतात. ऐतिहासिक काळा पासून हे कापडारी व साहारा वाळवंटाच्या दक्षिण व पूर्व सरहद्दीवर राहताले असत. परंतु टॅगानिका सरोवरापर्यंत यांच्या वसतीचे ज्वरोप आढळतात.

हाटेन डॅन ड.—या लोकांचे वर्गीकरण बरील सुन्नन पेक्षास फारहून दिसत नाही पण यांचे कोणाची विशेष साम्य आहे व विषयी बराच मतभेद आहे हे सुत्राळणारे, किंवा विवळसर पिंगट वर्णाचे, मध्यम उंचीचे लोक आहेत. हे सुन्नन नीग्रो व हेमाइट लोकांची भेद झालेला असावे असे तज्ज्ञांचे मत आहे.

नीग्रो — अर्थनिविया व ताबेझा समुद्राच्या काठचा भाग सोडून साहाराच्या दक्षिण सरहद्दीपासून ती केपपर्यंत सर्व प्रदेश नीग्रो व त्याच्याशी लिबियन व सेमाइट लोकांचा भेद झालेला नवीन संक्रमणावस्थेत असलेल्या लोकांनी व्यापिला आहे असे ह्याण्यास हरकत नाही.

हेमाइट सेमाइट — आफ्रिकेच्या ईशान्येस व अजिब-नीयात हेमाइट व सेमाइट या दोन जाती मिसळून तयार झालेले लोक राहतात अल्जीरिया व मोरोकोत लिबियन जातीचे लोक असतात. याचा वर्ण नीग्रो आहे याच्यावर थारची चालीरीतीचीच व चर्मीचा संस्कार झालेला आहे. हाविसिनियावा गाला म्हणून जो भाग आहे त्यात व सेमांभी उद्यगात हेमाइट जात राहते.

नीमो व याच्यासाठी दुसऱ्या रक्षाची भेसळ होऊन संपार झालेल्या जाती याचीच आधिकृत सर्वोत्तम जास्त लोकसंख्या आहे. या लोकांचे त्यांच्या भाषेवरून दोन भाग केले आहेत. अस्सल नीमोत भाषेचा फारच थोडासा आहे. बेटु ही मी याची पोटात आहे तोंतच काय ते सर्व लोक एक किंवा दोन ठरवि भाषा घेततात.

यांशिवाय अगदी दाट अरण्यात पारध करून उपजीविका करणाऱ्या फार जुन्या लोकांची एक निराळी जात आहे, त्यांची फारशी माहिती सध्या उपलब्ध नाही.

संस्कृति—येथपर्यंत आम्हीकडील मूळ रहिवासी, त्यांचे अर्वाचीन वसतिस्थान व त्यामध्यें मुख्य जातीच्या मिश्रणांनं झालेल्या उपजाती, या सर्व गोष्टींचे वर्णन झालें. आता त्यांच्या संस्कृतीचा विचार करावयाचा आहे. स्वाभाविक अथवा नैसर्गिक परिस्थितीचा व संस्कृतीचा अगदी निकट संबंध असतो. म्हणून संस्कृतीविषयी लिहिताना ज्या ठळक ठळक नैसर्गिक गोष्टींचा परिणाम या खंडातील लोकांच्या संस्कृतीवर झाला त्याचे थोडे दिग्दर्शन केले पाहिजे या हद्दीनं या खंडाचे सुरुवातीनं भाग केले आहेत ते असे :

(१) उत्तरेकडील माळरानाचा व पाळवटाचा थोडा प्रदेश, (२) दक्षिणेतील सहाय प्रकारच्या लहानगा भाग, (३) तिसरा भाग कागो नदीच्या पाणवट्याचा व गिनीच्या आक्षातागवळ्याचा भाग मिळून झालेला आहे. यात मोठ्या नद्या व दाट अरण्यां आहेत. जर सांगितलेल्या पहिल्या दोन प्रदेशांचा सर्वथ उच्चा उच्चवट्याच्या पट्टांनं जोडिला आहे हा उच्चवट्याचा भाग सरोवराच्या मालिकेच्या पूर्वेस आहे अरण्यातीन अगदी दाट प्रदेश सोडून, जेथ पाण्याचा पुरवठा चांगला असतो तेथे लोक शेतीचा धडा करितात ही गोष्ट या मधल्या प्रदेशात राहणाऱ्या लोकांस चांगली लागू पडते. येथील दाट अरण्यातील अतिशय जुन्या लोकांशिवाय बाकी बहुतेक लोक शेतीवर आपली उपजीविका करतात. पूर्वी या पठारावर राहणाऱ्या लोकांस शेती करता येत न्ह्ये. मात्र शेतीचा धडा करिते सपाट व ताळ झालेनंतर म्हणजे पहिल्या व दुसऱ्या भागात गुरेढोरे व मेंढ्यावर्गी पाळून निवर्हा बालविता येतो या भागातील बरे लोकांस गुरे पाळण्याची फार आवड आहे. पण दक्षिण व मध्यआफ्रिकेत निद्रातोगकारक माशा असल्याने येथे गुरे पाळणे जवळ जवळ अशक्य झाले आहे. तसेंच या भागा नसल्याने गुराढोरावर उपजीविका करणाऱ्या लोकांचा भरण फार आहे. पाळवटातल्या नोबल नेहमी फिरते असाचं लागते त्याची नावे सौरंग, तिसू, वेडुइन व सुपामन हीं होत.

राजकीय परिस्थिती व नैसर्गिक स्थिती ह्या एकमेकावर अवलंबून असतात. विरह्या लोकांत समाजाची अथवा लोकसंख्येची फारशी वाढ होणे शक्य नसते असल्या लोकांत पिढुसत्तात्मक कुटुंब हे एक समाजाचे धडकावयव असतं.

ज्या वेळी शेतीत सुरुवात होते, त्यावेळी समाज अस्तित्वात येतो व लहान लहान समाज, ग्राम संस्था व ग्रामणी अथवा व ग्रामाधिपति हे अस्तित्वात येत असतात. जेथे दळणवळणास नैसर्गिक आडगाडी किंवा अडचणी नसतात त्या मुळपात मोठी राज्ये अस्तित्वात येतात पण दळणवळणाच्या मार्गात अडथळे नसल्याने शासू सध्याच्या सहजगत्या करिता येतात, त्यामुळे अशा राज्याचा व तेथल्या संस्कृतीचा नाशही लवकरच होतो. या सिद्धान्ताचे चांगले उदाहरण म्हणजे पश्चिम सुदानचा इतिहास होय.

पूर्वेकडून आफ्रिकेत येणाऱ्या मार्गात फारच मोठे अडथळे आहेत त्या योगाने येथील मूळच्या संस्कृतीवर तिकडून आलेल्या लोकांच्या संस्कृतीची छाप पडली आहे. या करिता आपणास जर आफ्रिकेतील मूळच्या रहिवाश्यांची संस्कृति पहावयाची तर ज्या ठिकाणी दुसऱ्या संस्कृतीचा प्रवेश होणे शक्य नाही, अशा ठिकाणाच्या लोकांचा आपण विचार केला पाहिजे. कागोच्या दाट जंगलात गीनीच्या आक्षाताच्या परिकरात असणाऱ्या लोकांच्या राहणीकडे पाहिले असता आपणास नीमो संस्कृतीचे ज्ञान होईल. याचा धडा शेतीचा असतो. याचे मुख्य खाद्यपदार्थ केळी व गोरूह सारखी कंदमुळे वेगळे आहेत. यांच्या घराचा आकार लांबट चौकोन असतो व छपरस आहे असते हे लोक नरमास-भक्षक आहेत. याचे वपडे हाडाच्या सालीचे केलेले असतात. याची शस्त्रे म्हणजे धनुष्य-दोरी मात्र वेताचा असते—बलाकडी दाल ही होत आगावर गोंदण्याचा या लोकांत प्रघात आहे. यांच्या पारमार्थिक विचारांनं पाहिले तर या लोकांत मृत पदार्थांची पूजा करण्याची पद्धति अविश्वसित स्थितीत आढळते. येथील रहिवाशात व आफ्रिकेच्या दक्षिण व पूर्व भागात राहणाऱ्या लोकांत थोडा फार आहे. जर नमूद केलेल्या प्रदेशात यदु लोक राहतात, ते गुरेढोरे पाळतात. त्यांचे खाण्याचे मुख्यपदार्थ दूध व मका हे होत. यांच्या शोषट्या वतुलाकडून असून त्यावर लहानसा पुंढ असतो. अथवा शोषट्या आकारासारखे छपर असते ते धनुष्या-शिवाय भाळ व चावड्यांचा ढाल याचा उपयोग करतात. मृत पूर्वजांची पूजा करणे हा यांचा धर्म होय.

बरील अंतर पळण्याचे कारण असे आहे की, पहिली संस्कृति फार प्राचीन कालची आहे. दुसरी तिच्यावर थोडी अवधीन आहे. व दुसऱ्या संस्कृतीच्या लोकांत समाजसंघटनेची बरीच वाढ झालेली दिसते. कारण मृतपूर्वजांची उपासना समाजसंघटनेचा असल्यामुळेच अस्तित्वात येत नाही.

याच्या उपजातीच्या राहणीत थोडा बहुत फरक असतो. पूर्वेकडील लोकांत सनुवाय चांगला येत व गुरा नेमका केडण्याची कला त्यांस चांगली असते नाईल नदीच्या वरच्या भागातील लोक लोराडाचे अलंकार वापरतात.

सुदानमध्ये सेमाईड जात राहते या भागात अरब लोकांनी आपली संस्कृति स्थापन केली हे लोक सुसुलमानांप्रमाणे

मुक्ता करतात याचें विशिष्ट प्रकारचें दाग म्हणजे तरवार होय शिंगासारखा आभिकेचा पुर्वभाग आहे तेथे हेमाइट व सेमाइट स्फटिकांची भेजळ झाली आहे

तैनुवाय, शक्सारच्या अथवा मधमासाच्या पोळ्याचा आकार असलेल्या सोंपडया, घुला, तरवाराचा उपयोग हीं सर्व या लोकांत आढळतात

मुख्य जाती, त्यांची उत्पत्ति व प्रसार—आफ्रिकेंत सुशमन, नीग्रो, हेमाइट, सेमाइट व लिबियन धर्मा पाच मुख्य जाती आहेत हे वर सांगितलेच आहे दोरटच्या सीन जातीचा मूळ पुरव एकच असला थर्से मानववंशशास्त्र शास्त्रें मत आहे सुशमन व नीग्रो हे दोन आफ्रिकेंतील अस्तित्व मूळचे रहिवासी असलेले असे अनुमान तज्ज्ञ लोक काढितात

सुशमन जातीच्या उत्पत्तीचा काहीच वक्ता लागत नाही हे लोक दक्षिण आफ्रिकेच मूळचेच रहिवासी असलेले नीग्रोचें मूलस्थान सरोवराच्या मालिकेच्या पूर्वेस असलेल्या उच्चवट्याच्या प्रदेशांत असण्याचा बराच शक्य आहे असे मानववंशशास्त्रज्ञ म्हणतात व तेथूनच हे लोक साहारा वाळू बटाच्या सरहद्दावरून पार्थमेकडे व पूर्वचा डेच प्रदेश ओलांडून दक्षिणेकडे गेले असावेत

तांबडा समुद्र व हिंदीमहासागर यामध्ये असलेला जो शिंगासारखा भाग आहे तेथून हेमाइट लोकांचा प्रसार दुसऱ्याकडे झाला असावा यद्दी ही प्राचीनी पोटमान आहे व यद्दी व सुशमर यांच्या मिश्रणानें हॅटिनयट ज्ञात झाला आहे पूर्वहट्टन पश्चिमेकडे व उत्तरेकडून दक्षिणेकडे जी मुख्य जातींची प्रमाणें झाली व ह्या योगानें जे जगेंतील सार्वजन्य झाले त्याचा बराच काल दिङ्गारा परिणाम मृदुतमगारच्या सपाट देगांत राहून आला तेथें मोठो राज्यें उदयास आली उदाहरणार्थ, पाला, मेदि, सारायाद व यार्तु हीं अनुक्रमे ७,११,१४ व १६ व्या शतकाच्या सुमारास मोठ्या अंतरगाराचीस झाली

त्याचप्रमाणे पूर्वून दक्षिणेत जी प्रमाणें झाली, त्यामुळे जातीच्या सकरानें पोटाच्या माजला व शर्पाचीन 'होडे-दायव' न निराराच्या सरहद्दी अस्तित्वात आल्या त्यांच अर्धराज सत्ता तेथे दृष्टीस पडतात

बाही शत्रु लोकांनी उत्तरेकडे हिक्कोगाराचा नावशापर्यंत जोरानें चाल केली तेथे त्यांचा व नीग्रो जातीचा संकर होऊन निराराच्या नव्या जाती उत्पन्न झाल्या प्राचीन "किटवारा" नांवाचे एक राज्य येवणोटीच्या उच्चवट्याच्या आगात होतें ते मोठ्या ताबोळी निराराची वसूल झाली. ही जी सद्धान पद्दत राज्यें मानली, त्यांमधील सत्ता हेमाइट उमरावांचे हाती होती तेथेच सगळीं व पूर्वी एक मोठे राज्य होते त्याचे शाही बर हे एक विस्तारणीय स्वरूप घाली आहे हे सग

लोक हेमाइट व नीग्रो लोकांच्या मिश्रणानें झाले असलेले असा मानववंशशास्त्रज्ञांचा समज आहे

मादागास्कर ह्या बेटाचा आफ्रिका मंडळात समावेश होतो हे सध्या मॅचाच्या ताब्यात आहे ह्या बेटातील लोकांच्या मुख्य तीन जाती आहेत. त्यांची नांव (१) होम्बा, हे लोक उच्चवट्याच्या प्रदेशात राहतात हे लोक मेलच्या द्वीपकपातून अथवा त्यांच्या लगतच्या बेटातून आले असा वेत याचा वर्ण पीत आहे (२) साकाळाह्वा हे नाग्रोवन्शातले आहेत (३) मालागांस ही जात वर सांगितलेल्या दोन जातींच्या मिश्रणानें झाला आहे व्होहा १९ व्या शतकात जिस्ता झाला हे दर्यावर्दी आहेत व याच लोकांनी नीग्रो लोकांस गुलाम म्हणून कामाकरिता येथे आफ्रिकेंतून आणिले असलेले असा शास्त्रज्ञांचा तर्क आहे

आफ्रिकेचा युरोपीयांस परिचय—आफ्रिका या नावाच्या उत्पत्त्याविषया बरीच अनुमाने विद्वानांनी केली आहेत किर्येकाच्या मत हा शब्द सेमाइट लोकांच्या प्रचारांत होता व त्याचा अर्थ ते मातृभूमीपासून दूर असलेली वसाहत असा करीत असत. सर्वोत यांगेलें अनुमान "चार्लस ईसाट" यानें केलें आहे रोमन व कार्थेजचे लोक प्रमुख "बर्बरी" अथवा न्युमिडियन जातीचा "आफ्रिका" म्हणत असत व त्यांच्या देशात तेच नांव दण्यात आले. त्यांचाच म्हणजे आफ्रिकी शब्दाचा अपभ्रंश आफ्रिका आहे पूर्वी भूमध्यसमुद्राचे किनाऱ्यालगतच्या भागाने आफ्रिका हे नांव देत असत पुढें या सर्वे राडाला लोक आफ्रिका म्हणू लागले.

हमिस देश जर या सडातून यगजला तर या सडाचा इतिहास म्हणजे आदिवासीतल व युरोपाताल येथे आलेल्या वसाहतवाल्यांचा इतिहास होईल याचा अपवाद म्हणता तर एक पूर्वेकडाले अधिसिनीयाचे राज्य होय

जिनिशियन लोकांनी सुमारे इ. पू. १००० च सुमारास भूमध्यसमुद्रालगतच्या आफ्रिकेच्या इतर भागी वसाहत करून दि. पू. ८०० मध्ये कार्थेज हें मोठें प्रसिद्ध शहर वसाविले व त्यांनी उत्तरेकडाल वसाहत करण्यासोमता सग प्रदक्ष आपल्या ताब्यांत घेतला

नंतर ग्रीक लोकांनी वसाहत करण्यास आरंभ केला, व दि. पू. ३३२ साली अल्यक्सोड्रिया हे शहर वसविले रोमा लोकांनी इ. पू. १४६ मध्ये कार्थेज शहराचा नाश केला व ग्रीक सत्ताही नाहीशी करून आपली सत्ता इत्येत देवात व कार्थेज शहरां कायम केली

रोमन लोकांची आफ्रिका म्हणजे भूमध्यसमुद्राच्या कांठ्या प्रदेशांशी समजत होती इ. पू. १४६ गा बरी मिश्रणो आफ्रिकेनत याने कार्थेज शहराचा नाश करून सग शहराचा रोमन साम्राज्यांत समाविल केला याच्या वेगळी अभिप्रेते न्युमिडियन लोक रोमचे दोस्त होते साम्राज्य वाढवताने आफ्रिकेतील रोमन वसाहतीचा कायम

नेटचे हवाली केला. डायरेलेटीस वादग्रहण कार्ये च्या साहलीचा पराच भाग स्पेनच्या प्रांतास जोडला. अक्का शतकांत अरब लोकांचा उत्कर्ष झाला व या लोकांची लाट इजिप्त व आफ्रिकेचा किनाऱ्यालगतचा पूर्व भाग या प्रदेशांत पसरली व यांच्या संस्कृतीचा कायमचा ठसा उत्तरेकडील लोकांच्या संस्कृतीवर वठलेला आहे. अरब लोकांनी उंटाच्या सहाय्याने आफ्रिकेच्या अंतःप्रदेशांत प्रवेश करून सेनगॅलियांत व नायजर नदीच्या मध्यवर्ती प्रदेशांत आपली सत्ता स्थापिली.

तुर्कीनी १४५३ साली कान्स्टांटीनोपल घेतले व इजिप्त अलजिरिया, ट्युनिस व ट्रिपोली हे सुलुस आपल्या अमलाखाली आणिले.

तुर्कीच्या सत्तेस लवकरच उतरती कळा लागून त्यांची पश्चिम युरोपांतून उचलबांगडी झाली व वेनिस, पॅसा व जीनोवा ही शहरे व्यापारनिमित्ताने प्रसिद्धीस आली. त्यांचा व्यापार इजिप्त व उत्तर आफ्रिकेतील इतर देशांशी चालत असे.

पंचशतका शतकांत पोर्तुगीज लोकांची धाडसीपणा व दर्यावंशीपणाबद्दल युरोपांत फार प्रसिद्धी होती. यानां केप ऑफ गुड होपवरून हिंदुस्थानांत येण्याचा जलमार्ग शोधून काढल्यापासून वेनिस वगैरे शहरांचे महत्त्व जवळ जवळ नाहीसे झाले. याच शतकांत पोर्तुगीज लोकांनी गीनीकोस्ट व कांगो नदीचे मुल शोधून काढिले व तेथे व्यापारकरिता टाणी करण्यास सुरवात केली. पुढे पोर्तुगीज लोकांस हावेल्या समुद्राच्या काठची मोठी शहरे शोधाअर्ती सांपडली. तेव्हा तेथे म्हणजे अवसिनिध्यात वसाहती करण्याचा अथवा साधल्यास राज्य स्थापण्याचा त्यांना प्रयत्न केला; पण त्यात त्यांना यश न येऊन शेवटी तेथून कायमचा पाय काढावा लागला.

काही राजकीय घालमेली स्पेन देशांत झाल्यामुळे स्पेन व पोर्तुगालची राज्ये एका छत्राखाली जाऊन पोर्तुगालची दर्यावंदी सत्ता कमी झाली व हालंड, फ्रान्स व इंग्लंड या देशांच्या हाती ती आली.

उच लोकांनी केपकॉलनी येथे वसाहत केली व सेंट हेलेना हे द्वे ईमर्जानी त्याच सुमारास घेतले.

अठराव्या शतकांत युरोपियन राष्ट्रांत, अमेरिकेत व पौरस्त्य देशांत नवेंच मिळविण्याकरिता आपसात चढाओढ सुरू झाल्याने या खंडाकडे त्यांचे दुर्लक्ष झाले असे म्हणण्यास काही हरकत नाही. पण याच सुमारास या खंडांतील लोकांस गुलाम करून विरुण्याचा व्यापार अगदी कळसास पोहोचला.

पुन्हा आफ्रिकेतील अज्ञात प्रदेश शोधण्यास आरंभ झाला. व जेम्स ब्रूस व मेगोपार्क या दोन प्रवाशानी नाइल नदीचा व नायजर नदीचा प्रवाह कोडे कसा आहे याविषयी निमित्तपणे माहिती मिळविली. इतक्यांत फ्रान्स

देशांत राज्यक्रांति होऊन नेपोलियनशी युद्ध करण्यांत सर्व राष्ट्र गहन केले. या युद्धांत ईमर्जानी केपकॉलनी उच लोकां पासून घेतली.

नेपोलियन यादशहाचा पराभव केल्यानंतर पुनः आफ्रिकेतील अज्ञात भाग शोधण्यास सुरुवात झाली.

ईमर्ज प्रवाशी १८२३ साली चाड सरोवराजवळ आले व १८३० च्या सुमारास त्यांनी नायजर नदीचे मुख शोधून काढिले व १८४१ साली तेथे एक व्यापारनिमित्त वसाहत केली. याच वेळी फ्रेंचांनी वगैरे लोकांच्या चविषणास आळा घालून अलजिरिया आपल्या ताब्यांत घेतला.

प्रसिद्ध प्रवाशी लिंक्व्हग्टन याने १८०० सालापासून मध्य आफ्रिकेत प्रवास करण्यास आरंभ केला व त्याने झांघिबी, न्यासा सरोवर व बिक्स्टोरिया फॉल्स नांवाचा पथभवा शोधून काढिला. त्याने सरोवराच्या मालिकेपैकी बरीच सरोवरे शोधून प्रसिद्धीस आणली. लिंक्व्हग्टन १८७३ त मेक्यावर त्याचे काम स्टॅनलेसाहेबाने आपल्या हाती घेतले.

त्याचप्रमाणे सुदन व साहाराच्या भागांत रॉफ्ट्स व स्वाईनफर्ट, गस्ट्याच नास्टिगल साहेबानी (१८६० ते ७५) अनेकदा प्रवास केला. याच सुमारास दक्षिण आफ्रिकेत काल माउच व सेलस या युरोपियन लोकांनी दक्षिणेंतील इतका वेळ टाळक नसलेले भाग लोकांच्या नजरेस आणिले.

आफ्रिकेची युरोपियन राष्ट्रांत विभागणी.—या विभागांत १९ साव्या शतकाच्या अखेरीस सुरुवात झाली. कांगो व तिला मिळणाऱ्या दुसऱ्या नद्यांचा शोध करण्याचे काम शेवटास गेले व यापुढे अज्ञात प्रदेश शोधण्याची युरोपियन राष्ट्रांची जिज्ञासा पूर्ण होत आली आणि या खंडाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला. व्यापारनिमित्ताने अथवा आफ्रिकेतल्या राजटी लोकांस सुसंस्कृत करण्याच्या मियाने प्रत्येक पाश्चात्य राष्ट्रांनी आफ्रिकेत वसाहत करून साम्राज्यविस्तार करण्यास आरंभ केला. १८७५ च्या सुमारास इंग्लंड, फ्रान्स व पोर्तुगाल या तीन युरोपियन राष्ट्रांचे हितसंबंध या खंडांत जडले होते. 'जर्मनीने लवकरच पेंतुप्रवेश केला व त्याचे अनुकरण इतर राष्ट्रांनी केले.

त्यावेळी आफ्रिकेची राजकीय स्थिति लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. शिथिल, शिथिलमय समारंभ होत असलेला सुदनचा भाग, ट्युनिसीया व ट्रिपोली त्यावर तुर्कस्तानच्या सुलतानाची सत्ता होती. मंगोरी, अवसिनिध्या व हाजीबार ही स्वतंत्र राज्ये होती. यांशिवाय सहापाचा वायुकाय प्रदेश वगळता तर जवळ जवळ अर्धे आफ्रिकेचा प्रदेश निरनिराळ्या जातींनी व्यापिला होता. त्यापैकी पश्चिमेस डाहोमे, अगानी व व वेनिस ही स्वतंत्र नोमो लोकांची संस्थाने होती. याखेरीज मध्य सुदनमध्ये सुसुलमानांचे एक राज्य होते व बिक्स्टोरिया नांवाचा सरोवराचे वायव्येस युगांडा वगैरे मारीक-

सारक स्वतंत्र संस्थानें नीमो लोकांची होती. इतर ठिकाणी निरनिराळ्या जातींच्या टोळ्या होत्या. त्यांच्यांत अगदीं भिन्न राज्यपद्धती होत्या. आफ्रिकेच्या मूळ रहिवासाच्या राज्यांत एकोपा कधीच नव्हता व त्याच्यामध्ये राज्यवित्तार करण्याची किंवा ते प्रयत्न करण्याची महत्त्वाकांक्षाहि नव्हती.

१८७० सालीं फ्रान्स व जर्मनी यांचें मोठें युद्ध होऊन जर्मनी पूर्णपणें यशस्वी झाला. या जयानें जर्मनीची इथत यूरोपियन राष्ट्रांत वाटली व याच वेळेन विस्मार्क हा जर्मनींत मुख्य मंत्री होता त्याला जर्मनीचे वसाहतीचे साम्राज्य वाढविण्याची फार उत्कट इच्छा होती. अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांनी इतऱ्पर परक्या राष्ट्रांचे उत्तर अथवा दक्षिण अमेरिकेंत बोट न फिरू देण्याचा आपला निश्चय जगजाहीर केला. यामुळे आफ्रिकेशिवाय मोकळा देश दुसरा कोणताहि राहिला नाही.

मोहाविकपासून अँगोलापर्यंत एक पूर्वपश्चिम पट्टा दक्षिण आफ्रिकेंत आपल्या ताब्यात घेण्याची मनीषा पोर्तुगालची होती. इंग्लंडची उडी तर फारच मोठी होती इजिप्तपासून ते केपकॉलनीपर्यंत अविच्छिन्न प्रदेश आपल्या असला-खाली आणण्याकरिता इंग्लंडने अठोकाढ प्रयत्न केले. वसा-हतीच्या साम्राज्याची फारपना फार उशीरानें जर्मन लोकांच्या लक्षात आली. तेव्हा मान्य त्या रीतीने सापडेल तेवढा मुलूख ताब्यात घेण्याची हाव जर्मनीस गुटली. मादामास्कर घेतात व पूर्व, पश्चिम व मध्य आफ्रिकेंत एक मोठे साम्राज्य स्थापन करण्याकरिता फ्रेंचांनी जरीने प्रयत्न गुरू केले इता-लीयें लष्ठा सारखें टिपोली व त्याच्या सर्वोत्तमालाच मुलूख बळकावण्याकडे लागले होत.

व्यापार करण्याच्या व विस्तीर्णप्रदायप्रसार करण्याच्या निमित्तानें व प्रदे-शोधण्याच्या मिषानें, पायात्य राष्ट्रांनीं आपले लोक आफ्रिकेंत पाठविले. त्यांनी आपली ठाणीं ते उतरेलेच्या मागात व तेथून दूरवरच्या मुलूखात वसविलीं व तो प्रदेश आपल्या अमलाखाली आणिला. जेव्हां ही बुद्धि लागू पडत नसे तेव्हा तेथील रानटी लोकांशी तह करून मात्तीमोल निमतानें मुलूख विकत घेत किंवा सक्ती करून विकत देण्यास माग पाठीत. निरनिराळ्या राष्ट्रांत जेव्हां सरहद्दीबद्दल किंवा मुलूखाबद्दल भाडण लागे, तेव्हा तो भाग ज्याच्या पूर्ण ताब्यात तेवढा त्या राष्ट्राचा सम-जला जात असे. या तत्वास ईंग्लंडांत “प्रिन्सिपल ऑफ ट्रॅन्झिफर ऑफ्टुपेशन” असें नांव पडले आहे. कित्येक प्रसंगीं आपसात तटमोड होऊन एकमेकांत तह होऊन भाडण मिटत असे.

बेलजीयन लोकांनी काँगोचा प्रदेश वसा घेतला व जर्मन लोकांनी पूर्व आफ्रिकेंत आपली वसाहत कधीं बेला या दोन मोठी फार मनोरमक अथवा व रसोवस्तु आफ्रिकेंतील मुलूख मिळण्यास कोणते प्रयत्न केले अशातील याची कल्पना करता येईल म्हणून त्या सारकी दिल्या आहेत.

बेलजमचा राजा लिओपोल्ड यानें स्टॅनले साहेबास बेल-जीयन लोकांच्या पुढें गेल्या टोळीस मदत करण्याकरिता पाठविलें आहे असें जाहीर केले. हा साहेब “कांगो मंड-ळाचा” प्रतिनिधी होता. याचा जाण्याचा खरा उद्देश, काँगोच्या प्रदेशात ठाणीं वसवून तो आपल्या मंडळाच्या ताब्यात घ्यावयाचा असा होता. या मंडळाचे समासद निरनिराळ्या प्रांतातील मोठे लोक होते. हळू हळू या समेचे समासद सर्व बेलजीयन झाले व पुढें हा सर्व देश लिथो-पोल्ड वादग्रहानें आपल्या हयातीत आपल्या राज्यास जोडिला.

तसेंच पूर्वे आफ्रिकेचा (सध्या जर्मनीच्या ताब्यातून इंग्लंडला मिळालेला) प्रदेश दुसऱ्याच्या अमलात जावयाचा आहे असें जर्मनीस आढळून येताच तीन मोठ्या जर्मन पुरुषांनी अगदीं हलक्या अतीच्या कारागिरांची संमि घेऊन शांतीकारच्या मुलूखातून तेथे प्रवेश केला व आपल्या जव-ळचीं निशाणे दूरवर लावून जर्मन सत्ता स्थापन वेल्याचें जाहीर केले. त्यांनीं तेथील राजांशी तह करून तो मुलूख जर्मनीच्या ताब्यात गेल्याबद्दल कागदपत्र करून घेतले. पुढें काहीं दिवस गेल्यानंतर जर्मन सरकारनेहि तशाच आश-याचा जाहीरनामा प्रसिद्ध केला.

या खंडातील मुलूखाच्या सरहद्दी दरनिष्ठाकरिता पाश्चात्य राष्ट्रांनीं आपापसांत तह केले त्यापैकी खालील सहा मुख्य आहेत ते येथेप्रमाणे.

(१) १८९० सालीं जुलै महिन्यात मेटमिटन व जर्मनी यांच्यामध्ये तह झाला. त्या तहान्वये जर्मनी व मेटमिटन या दोन राष्ट्रांचे सत्ताक्षेत्र अथवा कमाल मर्यादा (स्किअर ऑफ इन्फ्लुअन्स) ठरल्या. जर्मनीनें शांतीवार हा एक ब्रिटिश साम्राज्याचा संरक्षित भाग असें कबूल केले व त्या ऐवजी इंग्लंडनें हेनोगोलेड हें बेट जर्म-नीस दिलें.

(२) दुसरा अशाच प्रकारचा तह याच वर्षी ब्रिटिश व फ्रेंच या दोन राष्ट्रांत झाला. या तहाच्या योगानें फ्रेंचाची मादामास्कर येथवरील सांबोभीम सत्ता व सहारातील प्रदेश हें सत्ताक्षेत्र ठरून या दोन राष्ट्रांचा तटा मिटला.

(३) १८९१ मध्ये पोर्तुगाल व इंग्लंड यांनी आपसा-पया कमाल मर्यादा अथवा सत्ताक्षेत्र पुढेकडील व पश्चि-मेकडील निश्चितपणें ठरविलें.

(४) १८९४ त मूदमधील एकमेकांचे सत्ताक्षेत्र फ्रेंच व इंग्लिश राष्ट्रांत निश्चित झाले.

(५) १८९३ त पूर्वे आफ्रिकेंतील इतालियन व ब्रिटिश वसाहतीच्या मर्यादाचा कट्या सत्ता तयार झाला.

(६) १८९८ सालीं “चाड” सरोवराच्या लगतच्या प्रदेशात कोणाची सत्ता कोटपर्यंत आणावी हें कायमचे पकें झालें.

पहाणी व मोजणी.—यूरोपियन राष्ट्रांनी आफ्रिकेतील देश आपसांत वांटून घेतल्यावर प्रत्येक राष्ट्राने आपल्या ताब्यातील प्रदेशाची मोजणी केली. या मोजणीचे काम बरीच वेपे चालले होते. डीअनव्हॉल या सहिबांनी या संज्ञाचा नकाशा अशांत प्रदेशाची जागा रिकामी ठेवून तयार केल्या. या नकाशांतील कोरी जागा भरण्याचे काम कित्येक लोकानी हाती घेतले.

कांगो नदीच्या पाणवट्याचा प्रदेश, एस नदीला मिळणाऱ्या नद्या, त्यांचे उगम व तेथील अरण्ये याची नवी माहिती जर्मन व पोर्तुगीज प्रवासानी अनेकदा प्रवास करून मिळविली. त्याच प्रमाणे पूर्वे आफ्रिकेतले काम मिश्रित आफ्रिकन संशोधक मंडळाच्या वतीने जोसेफ डॉमसन याने आपल्या आगावर घेतले. या भागात आस्ट्रियन प्रवासी, काउंट टेलेकी व लुडविग व्हान होहनेल या दोन युद्धत्यानी अधिसिनीयात दूरवर जाऊन एडोल्फ सरोवर पोहिले. १८८३ साली जेम्स बर्नार्ड प्रवास करून लोकांच्या या भागाविषयीच्या ज्ञानात भर टाकली. एडनच्या आखातापासून ती हिंदीमहासागराच्या किनाऱ्यापर्यंत पूर्वे पश्चिम भाग डोनेल्डसन स्मिथ या अमेरिकन पुरवाने प्रथमच पादाक्रांत केला.

उत्तरेकडील प्रदेशाची माहिती फ्रेंच प्रवासी फोकोल्ड याने वैशाख करून काढली. म्बिड्योरेया नार्याचावे बायथ्येस स्टॅनले साहोबानी केलेला प्रवास फार प्रसिद्ध आहे. कर्नल मानडील हा फ्रेंच युद्धस साहाराचे वाळवंटचाड सरोवराचे दिशेने ओलांडून ट्रिपोलीस येऊन पोहोचला.

१८९१ साली लॅफटर स्टुलमन हा एमिन पाशास बरोबर येऊन नाईल नदीच्या पश्चिमेस असलेल्या सरोवराकडे गेला व तेथून पुढे ते दोघे आलबर्ट एडवर्ट सरोवराचे काठी उतरले. सरोवराच्या भागात गेलेल्या प्रवाशांपैकी डा. बीमन व काउंट गाटझेन यांनी लावलेले शोध फार महत्त्वाचे आहेत. १८९९ साली मेकफिडर हा केन्या पर्वताच्या शिखरावर गेला. दक्षिणेस दिशेने एडा टोंकापासून ती दुसऱ्या टोंकापर्यंत प्रथम प्रवास प्रयोग सहिबांनी केला.

निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या ताब्यात असलेल्या मुलुखांची सरहद्द ठरविण्याकरिता प्रत्येक राष्ट्राचे प्रतिनिधि येऊन तयार केलेल्या मंडळाने मोजणीचे व मापनाचे काम फार चालू केले.

पुराणवस्तुसंशोधनार्थ टामरस द्या व जेम्स ब्रूस यांनी प्रवास करून शरवरीमधील अवशेष तपासून पाहिले. त्याच प्रमाणे दक्षिणअफ्रिकेत व्होडोशीआत जुन्या काळच्या इमारती व त्याचे अवशेष यांवर सॅनडाल माकीवर याने पुष्कळ भ्रम करून ते कोणत्या काळाचे असावेत यासंबंधाची निश्चित माहिती काढली.

आफ्रिकेचा बरोबर नकाशा तयार करण्याकरता ह्वेन-शोरी पर्वतावर स्वाच्या समोतालच्या प्रदेशांत सर जानस्टन गा. व. ५८

व अजुनीचा ड्यूक हे युद्धस बरीच मेडली घेऊन गेले व त्यांनी घेतलेले काम चांगल्या तऱ्हेने पार पाडिले.

व्यापार.—आफ्रिकेत वसाहती करून ती आपसांत वांटून घेण्याची जी धाई यूरोपियन राष्ट्रांनी केली, तिचे मुद्दय कारण म्हणजे म्हणजे प्राचात्य राष्ट्रांना व्यापारविस्ताराकरिता एक क्षेत्र पाहिजे होते. पण काही विशिष्ट कारणांमुळे व्यापार मात्र वाई चालला नाही. प्राचीन काळाी मुलुमाचा मोठा व्यापार चालत होता व त्याबरोबर थोडे बहुत सोने व हत्तीदंत हे हि व्यापाराचे निम्नस होते. आशियात व यूरोपात ज्या मोठमोठ्या चळवळी घाल्या व ज्यांच्या योगाने मानवी हविहासत मोठी विचारक्रांति घडून आली त्याचा स्पर्श हि येथील लोकांस झाला नाही. याची कारणे ४ आहेत: (१) दळणवळणच्या साधनाचा अभाव, (२) किनाऱ्यासमग्तच्या प्रदेशाची रोगत हवा (३) येथल्या रहिवाशांमध्ये अर्थोत्पादन करण्याविषयीची उदासीनता, (४) मुलुमांच्या व्यापारामुळे सध्या व्यापाराकडे झालेले दुर्लक्ष. यांतील तिसरें कारण सोडून बाकीची सहजगत्या दूर करता येण्यासारखी आहेत. तिसरें मात्र येथील रहिवाशांच्या उत्कृष्ट हृदयेशिवाय नाहीसे होणे शक्य नाही.

मुलुमाचा व्यापार अजिवात वेद करण्यासाठी ईमज सरकारने पुढाकार घेऊन मूषस हाहरी सवे राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींची सभा भरवून हा व्यापार बंद करण्याचा ठराव १८९० साली पसार झाला; व त्याची अंमलबजावणी हळू हळू होत जाऊन सरते शेवटी हा पातळ व्यापार अगदी बंद झाला.

या संघात व्यापारोपयोगी चार प्रकारचे निर्यात निम्नस आहेत, (१) वनस्पतिजन्म, (२) प्राणिजन्म, (३) मनुष्यांच्या परिश्रमाने तयार झालेले पदार्थ, (४) खनिज.

पहिल्या सदर चाली फार महत्त्वाचे पदार्थ येतात. (१) रबर—याची छाडे येथे फार आहेत व त्याची लागवड सुरू आहे, (२) तालवृक्षापासून काढलेले तेल, (३) इमारतीचे लांकूड, (४) गोंद, कोलानट.

दुसऱ्या सदरात (१) हत्तीदंत (कांगो) (२) मेण (१) फाउडी (४) लॅकर, पदार्थांची पिले हे निम्नस येतात.

तिसऱ्या सदरात नारळ त्याच्या झाडापासून तयार केलेले पदार्थ (झाजीवार), काफी, कापूस (इजिप्त), साखर (मॉरिशस), तंबाखू (अल्जेरिया) हे पदार्थ येतात.

व चवथ्या सदरात सोने (दक्षिण आफ्रिका), हिरे (किरले द. आफ्रिका), दगड कोळसा (द. आफ्रिका नाताळ), पास्फेट्स (जलजिरिया) हे निम्नस मोडतात.

कापड, कुत्रिम वस्तुपदार्थ व दुसरे ऐषभारामाचे पदार्थ हे निम्नस वाहेरून येतात.

आफ्रिकेत पूर्वी नद्यांचा उपयोग दळणवळणाचे कर्मी होत नसे. कारण त्यात धबधबे फार आहेत. त्यांची प्रयत्नांने त्यांचा व्यापारनिमित्त उपयोग होत आहे. पाऊल

माटेन डोक्यावरून शेकडे मेल सामानाची ने आण करात असत उंटाचे ताजे मालाची ने आण करण्याकरता लावत असत. पुर्वीच्या वाटा मोटमोठ्या शहरावरून जात असत. पण विपुलवृत्तामबळच्या दाट शरण्यातून मात्र एकहि वाट नव्हती. बालुकामय प्रदेशातून प्रवासासाठी उंटासारखे दुसरे कोणतेही जनावर नाही नाईल नदीतून माल खालावर पूर्वी खहान लहान पडावातून भरून जात येत असे.

युरोपियन राष्ट्रांच्या बसवही शास्त्रापासून तारवेंत्रे, आगवाच्या व आगवाट्या यांचा मुळमुळ्यट झाला आहे. या अर्वाचीन साधनांनी आफ्रिकेतील प्रवास बराच सुगम होत आहे. पण एकंदर खंडाच्या विस्ताराच्या मानाने पाहिले असता अजून काहीच नाही असे म्हणण्यास हरबत दिसत नाही. इ.स. १८५५ पासून आगगाडी मूळ आहे.

अमेरिका.

अमेरिकेतील मूळ रहिवासी—कोलंबसने अमेरिका शोधून काढिली तरी, पण खास आपण आशियाखंडाच्या दक्षिणेस आलो आहो, असे वाटून त्याने त्या देशास व तेथील रहिवासास “इंडिया व इंडियन्स” अशा नावे दिली पुढे जेव्हा या खंडास लोक अमेरिका या नावाने ओळख लागले, तेव्हा येथील रहिवासास अमेरिकन इंडियन्स असे म्हणण्याचा प्रघात पडला.

हे लोक पूर्वेकडून आले व याचा अगदी प्राचीन काळी मांसी किंवा कोंकेशियन देशाच्या लोकांशी कोणत्याहि प्रकारचा संबंध नव्हता हे मानववंशशास्त्रज्ञास कळू आहे. ह्या लोकांनी कोहून व कसा अमेरिकेत प्रवेश केला अथवा हे लोक एशियेचे बंधू आहेत की काय, किंवा वेगळ्या मताप्रमाणे, जे बाबाहीन मानवसंस्था प्राणी अमेरिकेत झालेकाच्या मार्गांनी उतरले ते माथे पूर्वज आहेत, वगैरे प्रश्नांची खाहानिशा होऊन कयमचा निवाड अजून सापला नाही. तरी पण या लोकांचा निराळाच एक वंश समजावा असे काहींचे मत आहे

हे मूळचे लोक सर्व उत्तर व दक्षिण अमेरिकेत पसरले होते. अमेरिकेचा विस्तार मोठा व त्यात सर्व प्रकारचे हवामान आढळते तेथे डोंगराळ व सपाट प्रदेश आहेत. या सर्व स्वाभाविक स्थितीचा परिणाम या लोकांच्या वाण्यावर बघावे व शरीरप्रकृतीवर होऊन यांच्यात काही उंच तर काही खूजे, काहीचा वण पिंगट तर काहीचा काळा, कित्येकांची जोडी वाटोळी तर कित्येकांची खाबट वगैरे फरक याच्यात दिसू लागले असलेले. तसेच यांच्या जातीत धान आपसात छत्रे झाल्याने यांच्या शरीराच्या वाण्यावर व माथे-वरहि बराच परिणाम झाला असावा असे तज्ज्ञांचे मत आहे.

इंडियन लोक एकंदरीत उंच वाण्याचे आहेत. उंच जातीतल्या लोकांची सरासरी उंची ५ फूट ८ इंचावर असते. हा जात सपाट प्रदेशात आढळते. खूजे लोक बहुतरुन पहाडी मुळसात राहतात.

इतर खंडातील लोकांचे वर्गीकरण वस्ताना त्याचा वर्ण, उंची व बांधा वगैरे गोष्टींचा फार उपयोग होतो. पण या लोकांचे वर्गीकरण करण्याच्या कामी त्याचा उपयोग न झाल्याने त्याच्या भाषेच्या विभागानुसार, त्याच्या जाती व पोटजाती कल्पित्या आहेत.

अमेरिकन इंडियन लोकांच्या जाती.—मानवेतिहास शास्त्रज्ञांनी या लोकांची वसतिस्थाने लक्षात घेऊन यांच्या जाती कल्पित्या आहेत, त्यांपैकी मुख्य जाती व त्यांची स्थाने येणेप्रमाणे—

- (१) एरिकमी—आर्क्टिक किनाऱ्याच्या लगतच्या भागी.
- (२) तिने अथवा देने—कानडाच्या वायव्यप्रदेशात.
- (३) अलगोनिक्विन—इरोक्ता—घानडा व उत्तर अमेरिकेतील पूर्वेकडील संस्थानात.

(४) यीयो—पश्चिमेच्या सपाट प्रदेशात.

(५) मस्कहेगी—मेक्सिकोच्या आखातालगतच्या संस्थानात.

(६) तिक्विट हेडा—उत्तर पॅसिफिक किनाऱ्यावर.

(७) साकिश विमुक—ब्रेझर कोलंबिया किनारा.

(८) शोशोनी—कॅलिफोर्नियाच्या अंतर्भागात

(९) युक्लो—नैर्ऋत्येकडील संयुक्त संस्थानात व उत्तर मेक्सिको.

(१०) नव्हातरा मय—दक्षिण मेक्सिको व मध्य अमेरिका.

(११) चिचवा केनुवा—दक्षिण अमेरिकेच्या डोंगराच्या रांगेत.

(१२) कॅरिब अरावाक—कॅरिबिअन समुद्राच्या लगतच्या प्रदेशात.

(१३) दुप्रा ग्वाराणी—अमेझॉनचा पाणबऱ्याचा प्रदेश.

(१४) अरोकेनिअन—पॅसिफिक्स खंडातून सुलरात, (दक्षिण अमेरिकेच्या).

(१५) पॅटॅगोनिअन—पॅटॅगोनिअन द्वीपकल्पात.

(१६) फ्युजिअन—मॅगेलनच्या सासुद्रधुनीजवळपासच्या भागी.

स्वाभाविक परिस्थितीचा त्याचप्रमाणे उपयुक्त धातूंचे किंवा इतर वस्तूंचे सापत्य किंवा अभाव याचाहि परिणाम राहणीवर बराच पडतो. जनावरे मालाची ने आण करण्याच्या कामी व धातू आणवे व शस्त्रांल करण्याच्या कामी फार उपयुक्त असतात व याच्या समुद्धीमुळे किंवा अभावा-मुळे या निरनिराळ्या लोकांच्या जीवनकालात फार महत्वाचे फरक पडले आहेत.

भाषा—इंडियन लोकांच्या भाषांच्या सुट्या १०० जाती आहेत. या दोनघे मुख्य जातीत सुमारे हजार पोट भाषांचा समावेश होतो. ह्या बोलणारांची संख्या कमी नास्त असते. काहींचा शब्दसंग्रह फार मोठा तर काहींचा फार कमी आहे. या भाषांचे लेखन करण्यासाठी प्वनिलेखनशास्त्र

ज्ञात आपल्या लिपीत नवीन वर्षांची भर घालावी लागली या भाषा चिकित्सा भाषाच्या वर्गात मोडतात इतर भाषा-प्रमाणे यातही वाक्य हा एक मुख्य घटक आहे. शब्द व शब्दसुचय हा भाषावाची मुख्य अंग आहेत.

अमेरिकेतील भाषाचा अभ्यास भाषाकोविदांनी बऱ्याच पूर्णत्वाने केला आहे. म्हणून इंडियन लोकांत लेखनपद्धत कशी अस्तित्वात आली असावी याविषयीची सुमयत समिर्हिता सध्या शास्त्रज्ञास देता येते. अभिनय, उपाख्यप्रतिमा, चित्र-लिपी, चित्रा ऐवजी त्याचा प्रमुख अवयव व कल्पनाचिन्ह ही ह्या विकासाची निरनिराळी स्थित्यंतरे होती. बोर युरोप आपण केलेल्या पराक्रमाची माहिती विस्तारीतीने सांगता यावी म्हणून टडक टडक प्रतीगावी चित्रे आपल्या ब्रह्मा-वर रचणीत असत.

एरिकमो लोक आपल्या दंतकथाची सूचके हस्तीदंतावर सोडून काढीत असत. क्रिकेट जातीचे लोक असली सूचके दंतकल्पनावर कोरून देवीत असत. मध्यअमेरिकेतील काही जातींनी ह्या साक्षित चित्रलिपीचा उपयोग याजेरीज दुतःच्या कामी केवामुळे त्याची समल शब्दाच्या घटकावरून काही विशिष्ट चिन्ह लिहिण्यापर्यंत येऊन पोहोचली होती.

शिल्पकला.—इंडियन लोक आपल्या गरजा माग-विष्णुकरिता निरनिराळ्या वस्तू तयार करित असत व आहेत. या वर्तुचे नमुने अमेरिकेतील व यूरोपातील पदार्थ संग्रहालयांत जडवून व व्यवस्थित रीतीने मांडून ठेविले आहेत. सुराणवस्तुसरोधकांनी इंडियन लोकांच्या शिल्पक-लाचा विकास छद्मात येऊन फार प्राचीन काळापासून तो सध्या-कालपर्यंतच्या अवधीचे १ भाग कपिले आहेत (१) कोल्यसाच्या पूर्वकालीन, (२) कोल्यसाच्या प्रथम काळचे अथवा १५व्या शतकातले, (३) जगाशी संबंध होण्याच्या पूर्वकालीन, (४) जगाशी संपटनाच्या वेळचे, (५) संपटन झाल्यानंतरचे, (६) सध्या कालीन

७ इत्या भागात अगदी प्राचीन काळापासून तो कोल-यमाने अमेरिकेचा शोध लावीपर्यंतच्या काळाचा समावेश होतो. १५ व्या शतकातल्या शिल्पकलाचे नमुने यूरोपातील व अमेरिकेच्या पदार्थसंग्रहालयात आढळतात. अमेरिकेचा शोध लागल्यापासून ती इंडियन लोकांची व्यापारविषयक संबंध येईपर्यंतच्या काळास ईप्रमांत पायात्यसंगपूर्वकालीन काल असे नाव दिले आहे.

या पुढील कालात इतर संस्कृतीचा परिणाम इंडियन लोकांच्या शिल्पावर झालेला दिसतो. यामुळे इंडियन लोकांनी जे फेरपार केले त्यांची स्थित्यंतरे विचार करण्यासारखी आहेत. सध्या जे पदार्थ इंडियन लोक तयार करितात ते श्वेतच्या भागात मोडतात

यांत्रिक शिल्प.—इंडियन लोकांनी निरनिराळ्या प्रकारची हत्यारे केली होती त्यांना लोखंड वाटला येत नसल्यामुळे त्यांच्यात त्या भातूची हत्यारे नव्हती. ते आपली

हत्यारे घट्टकरून लाडू, पाषाण व हाडे बगैरे पदार्थांची करीत असत हे लोक हत्याराचा उपयोग तात्पुरत्याच्या, भोक पाडण्याच्या, पट भरण्याच्या, कुठण्याच्या व इतर असल्या कामी करीत असत. दगडाच्या चिपा व शार्क सारख्या प्राण्यांचे दात यांचा त्यांना फार उपयोग होत असे त्यांना मऊ दगडाच्या उपयुक्त वस्तू वापून तयार करता येत होत्या. त्यांना घातू गाळिता येत होत्या याविषयी मात्र विश्वमनीय पुरावा नाही सध्याच्या इजिप्शियन लोकांना मोठ-मोठे दगड उचलण्याच्या व ते दूरवर नेण्याच्या ज्या यंत्रणा माहीत आहेत त्या त्यांना ठाऊक होत्या असे दिसत नाही. त्यांनी ज्या मोठ्या इमारती बांधाय आहेत त्याचे मोठे दगड मजुरांच्या मदतीने नेले असावेत यासाठी पुरकळ माणसे कामाला लाविली असावीत इतकी माणसे एकत्र करून त्यांना आश्रपाण्याचा पुरवठा करण्याकरिता राजकीय संस्था बऱ्याच व्यवस्थित व सुसंचित स्थितीत आल्या असल्यात

काही लोकांत छायायंत्राचा उपयोग माहीत होता वेळ योग्यपरी साधने सावीनेर नव्हती हे लोक सावळावरून चालमानाचे मापन करीत असत या लोकांत मापण्याची मापे किंवा तोलण्यासाठी यंत्रे निश्चित नव्हती या लोकांमधून पैसा वाचिच असे देवदेवीच्या कामी टिकाळ वनस्पतींचा अथवा प्राणिमन्य पदार्थांचा उपयोग करीत असत.

जपन.—इंडियन लोक बहुतेक मात्साहारी होते. ते लोक हवेलीत, पाव्हातील व जमिनीवरील प्राण्यांची पारध करीत असत. नरमासभक्षणाचा प्रघात सांख्यिक मुळ होता पण हे निष्पन्न मात्साहारी नसून भाजीपाला, फळे व बंद बगैरे वनस्पतिमन्य पदार्थांचा आपण आहारात उपयोग करीत असत बाही मुर्गी भागात हे लोक धान्य विक्रीत असत शेतीच्या कामी यांचे काही फीशरय दिसत नाही. शेतीची आवृत्ती लकडाची केलेली असत. एक जमीन पच तीन घाल देरीत असत. थोडे दार पाडणीने पेरित असत पॅसिफिक महासागराच्या वाजूच्या उत्तरार्धाच्या काही काही भागात शेतीसाठी कालव्याच्या पाण्याचा उप-योग करीत असत. एकदरीत इंडियन लोकांनी शेती अगदी कनिष्ठ दर्जाची होती व त्याची आवृत्ती पार साधी असून ती लकडाची केलेली असत

पाषाण.—उत्तरेकडील काही माग सोडून पुण्यात पाषाण व चापकात आवड आगरखा चालण्याचा प्रघात होता जपन प्रदेशात वहाणा व उत्तरेच्या भागात उच्च वृद्ध (लाय मोकारिन) पाषात चालीत असत एल्किमो लोकांत मात्र विचार व जगा पुष्प व दायरा वापरीत असत. दक्षिणेत कातव्याचे रेल अंगरेजे उपयोगात आणीत असत. दक्षिणेच्या काही प्रदेशात शिरसाण अगदी वापरीत नसत. दक्षिणावर गोंदण्याची चाल माग सांख्यिक मुळ होती हाडे

शिग व दगड यांची भूपूर्ण करीत असत समारंभाच्या प्रसंगी सोंग वेग्याच्या बहिदाव होतो.

घरे व घस्ती—इंडियन लोक आपली घरे, ज्या प्रदेशात जो पदार्थ घर बांधण्यास सोईस्कर होईल, त्याची बांधात असत एवढीच घरे बर्फाची केलेली असत. तिने व सिओ लोकांच्या घराचा आकार शेंबूसारखा असून, ती चामच्याची अथवा झाडाच्या तळीची बनवलेली असत. लिंकट लोकांची घरे लकडाच्या फळ्याची असत. यूक्लो लोकांच्या घरातील पेश्या मयमाशाच्या पोवळ्यातील घरासारख्या पड्कोनी असून त्यामरील छप्पर गवताचे असते. अशीं पुष्कळ घरे मिळून एक खेडे होत असे. प्रत्येक खेड्यात एक सर्वजनिक दिवाणखाना असे.

पापाण शिल्प—इंडियन लोक खाणीतून दगड टिकाव व पहाडींनी काढीत असत मऊ दगड कठिण दगडाच्या हातोड्यांनी फोडीत व ते हाडांच्या हत्यारांनी साफ करीत असत शस्त्रजिन्हापारखे मऊ दगड कापून धागा पाहिजे त्या आकाराचे बनवीत. या लोकांस दगड कागण्याची व त्यास ओक पागण्याची कला अवगत ऐ. पी. पापाणावर नक्षीकाम यास करिता येत असे. डिमी, हातोडा व नक्षीकामाची हत्यारे भाईची केलेली नसत ती बहुतेक दर्यावर तयार केलेली असत.

धातुकाम—जरी या लोकांस समिप्रक हत्ये मिसळून मशीनून छद्म स्थितीत धातु माळून काढिता येत नसत, तरी पण सोने, रेंवे व तांबे वगैरे धातु वग्याच छद्म स्थितीत तयार करीत. या धातूचे पत्रे, तारा, व कावी यास करिता येत होता.

कुंमारकाम—इंभाराचे चार या लोकांनी जरी प्रत्यक्ष शांपून वाढिले नव्हते, तरी त्यानवळ नवळ ते आले होते. व ह्या लोकांनी निरनिराळ्या तऱ्हेची भांडी केेली आहेत. या कलेची या पंडात सर्वत्र सरता वाढ झाली नाही. संयुक्तस्थानाच्या मेरूद्वयेकडील भागातील मूल्य्या रहिवाशांनी या कलेत चांगलेच प्राविण्य संपादन केले होते. त्याप्रमाणेच मेक्सिको, मध्यअमेरिका वगैरे भागात उत्तम भांडी सापडतात. या विषयावर बाल्यहि करेच आहे.

विणकाम—या लोकांस विणकाम करिता येत होते. त्यासाठी ते प्राणिजन्म व वनस्पतिकृष तत्त्व वापरीत असत. पहिल्या प्रकारचे तंतू जेस, पित्त, कातडी, आतडी वगैरे पदार्थापासून काढीत. लहान लवचीक पथ्या, सात, धागे, गवत व कापूस या सारख्या वस्तूंचा चराच उपयोग होत असे. यापासून तयार केलेले भूदर्थ निरनिराळ्या प्रकारचे असून त्याचा उपयोग निरनिराळ्या कामां होत असे. पल्कले, ताटी, कुंपणे, कागद, टोपल्या तुणकामाचे पदार्थ, कापड, नक्षीकाम असलेले कपडे व पीत ही बहुतेक प्रदेशांत बायका हातांनी करीत असत. यासाठी लागणारे यांत्रिक सामान व हत्यारे गवडी सांग्या तऱ्हेची असत.

आगावरील वळे, घरगुती सामान, हजारी लहानसान घेयासाठीं लागणारी भांडी, पूजेसाठीं व नंगारंभाकरिता उपयोगी पडणारी उपकरणे हीं सर्वे मिळून तयार करीत या वरून ह्या कलेत या लोकांनी बरेच प्राविण्य संपादन केले असावे यसें दिसते.

प्राणिविद्या—इंडियन लोक मासाहारी होते, ह्याचा मागेच उल्लेख केला आहे हा आहार मिळविण्यासाठी त्यांची समाजवटना काही ठिकाणी विशिष्ट प्रकारची आणेआप तयार झाली होती त्यास प्राण्यांच्या राहणीचे, वसतीचे व त्यांच्या जीवनकामाचे चांगले ज्ञान होते. त्यास धरण्यासाठी, व कित्येक प्रसंगी मारण्यासाठी निरनिराळीं आतुचे व उपाय योजने छायत असत. हीं आतुचे करण्यासाठी व युक्त्या असल्यात आणण्यासाठी ह्यात बरीच बुद्धि सत्तांची लागे. त्यामुळे त्यांची अवलोकनशक्ति, स्मरणशक्ति व बुद्धि ही बरीच वाटली होती. त्याचे ठिकाणी साहस शौर्य व विकाटी वगैरे गुण आले होते. स्वाभाविक सौंदर्य व सृष्टिचमत्कार याची त्यास चांगली माहिती होती. याच्या समाजचरनेचा व प्राणिपृथ्वीचा इतका निकट संबंध होता की, याच्या जातिविकासास प्राण्यांची नावे दिली आहेत. ज्योतिष, सध्याशास्त्र, कार्यकारणाची सीमासा, इतिहास, भाषा, व चित्र या सारख्या विषयात याचे पाऊल पुढे पडण्यास याचे विवेकाचास उपयोग झाला असावा, असें तज्ज्ञांचे मत आहे. याच्या देवतांचे उरपत्ति पश्यासून होण्याचे हेहि एक सद्य कारण आहे. दंतकथा, काहण्या, मेनतन, व धर्ममोक्षपणा व याचे निरनिराळे आचार या सर्वांवर या विवेका किंवा ज्ञानाचा ठसा उमटलेला दिसतो. हा ह्याच्या धर्माचा विचारात्मक किंवा विश्वासात्मक भाग असून दुसऱ्या भागात आचाराचा समावेश होतो. या दोहोंमुळे ह्याच्यात निरनिराळे पक्ष व उपासना अस्तित्वात आल्या या विचारांचे प्रतिबिंब याच्या उपासनेत समाश्रयपत्रा, धार्मिक नाटके (अभिनय), व करपणुकीत पडलेले आढळते. याच्या धर्माचे आकलन होण्यासाठी त्याची स्मृतिवलेले पुरे प्यानात ठेविले पाहिजेत. (१) अथेक सृष्टीतील वस्तूत, चमत्कारात एका जीवत माणसाचे विचार, इच्छा, वगैरे गुणांनी युक्त असलेली एक स्वतंत्र शक्ति किंवा व्यक्त असते. (२) या व्यक्तीत निरनिराळे आत्मे किंवा छाया असतात त्यामुळे तीस पाहिले ह्या प्राण्याचे रूप धारण करिता येते. (३) या अदृश्य सृष्टीत मानवसमाजस्थेसारखी घटना असते. तिचेच अनुकरण आपण आपल्या मते करतो. (४) सर्व उपासना अभिमानाने होत असे. काही योज्या पुढे आलेल्या किंवा उच्च संस्कृति असलेल्या गांधीत बली देण्याचा प्रघात होता. धार्मिक आचारविचारावर स्वाभाविक परिस्थितीचा परिणाम होत असे. तसेच जे लोक शेती करून राहात व जे कृष पारंपर करून आपले पोट भरीत, ह्याच्या धार्मिक

विचारांत घराय करूक होता. या विचारांचे प्रतिबिंब या लोकांच्या कलाकंशाल्याच्या कामात दिसते.

पुराणवस्तुसंशोधन—साधनांनी येथील पुराण-वस्तूंचे संशोधन करून मुख्य दोन मुद्याचा उद्घापोड केलेला दिसतो. (१) इंडियन लोकानी तयार केलेल्या वस्तूना विचार, (२) भूततर दखत ठरविलेल्या युगांत मनुष्याच्या अस्तित्वाविषयी विचार. १५व्या शतकांत या रीतिवासाविषयी ज्या इतिहासकारांनी माहिती दिली आहे, त्यांनी इंडियन लोकानी केलेल्या वस्तूंचे वर्णन केले आहे. त्यासारख्या वस्तू संशोधकांनी उकरून काढलेल्या अमिनीच्या घरात आढळतात.

साधनांनी गुहा, चवत्त मेढी, शिपांचे टीम, उकिरण्या-वरील टीम, कुपणे, शोषण्याच्या सीमा, मातीच्या भीती व राशी, दगडाच्या राशी, बागाचे अवशेष, घडग्या व राहण्यासाठी केलेल्या आश्रयाच्या जागा (गुहा, उंक्या गुळफे,) बगेर पदार्थावरून माहिती मिळविली आहे. आर्तिक महासागराच्या भागात प्राचीन येण्याचे अवशेष सापडतात, त्यावरून असे दिसते की, एरिकमो लोक एका काळी अतलांतिक महासागराचे किनाऱ्यावर राहात होते. वर सांगितलेल्या पुराणवस्तू अमेरिकेच्या [उत्तर व दक्षिण] निरनिराळ्या भागात आढळतात. एलडोरेडो, मेन्सिको, व पेक या देशात प्राचीन भव्य इमारतींचे अवशेष दृष्टीस पडतात. दुसऱ्या ठिकाणी (उदा. पेक व इन्डोरे) घराचे शोषण्याचे व तटयंदीचे प्राचीन भाग नजरेस पडतात.

नार्तिगोते.—काही अपवादादाखल उदाहरणे सोडून या लोकांत नातमाचे संवप विषामासर्पत ओळखीत असत. ही नाती रात्री व कृत्रिम अग्नी दोन प्रकारची असत. बायकाना लडाईली वंदी दत्तक वेतां येत असे व त्या सर्वांना मुले समजण्याची बाल त्यांच्यात होती. जेव्हा दोन नातमिष्ये जूट होत असे, तेव्हा त्या दोघात बघील व लहान भाऊ (अथवा धाप व सुलगा) पणाले कृत्रिम नाते लावीत. इंडियन लोकांच्या परस्परत्याच्या सहाय्याने होणाऱ्या व्यवहारात नात्यांचे फार स्थान मागले होत म्हणून त्या सामाजिक संस्थेच्या छटा त्यांच्या बायब्यात, कलात व दुसऱ्या इतर श्रुतीत स्पष्टपणे दृष्टीस पडत असत.

युद्धकला.—इंडियन लोकांत युद्धकलेची फार वाढ झाली नव्हती, कारण (शास्त्रज्ञांच्या मते) हे लोक शांतता-प्रिय होते. परस्पराराधी दळणवळण ठेवणे, आदरातिथ्य करणे व मेजवाण्या देणे ही त्यास फार आवडत असत. सैन्याची स्वना रामजयधनेवर अवलंबून होती. सैन्य उभारताना काही नियमित लोक प्रत्येक टोळीकडून घेतले जात असावेत. सैन्याची संख्या, त्यामधील जूट व तें सशस्त्र ठेवण्याचा बाल ही संपे त्यांच्यातील समाजसंस्थांच्या स्थितीवर अवलंबून होती घनुष्य बाण, गोफग याशिवाय हे लोक केशव्याची, ओंस-कण्याची बगेर आधुने पावरीत असत. बायकाना पकडून

त्यांना येळ्यातील माणसांप्रमाणे बागवीत. यूरोपात गुलाम याचा जो अर्थ दड आहे. त्या प्रकारचे गुलाम या लोकांत नव्हते.

लौकिक अथवा घालसारस्वत—इंडियन लोकांना आभासातील उगोती व त्याच्या स्थूलगती, हवामान, पाऊस, बरी, ऋतू, बगेरचे बागले ज्ञान होते. तसेच त्यांनी लागणारे पदार्थ (उदाहरणार्थ पाणी, माती, दगड, रंगाच्या व खाण्याच्या वनस्पती, विपारी वनस्पती, त्याचे गुणधर्म, निरनिराळे उपयुक्त क्षार, वेगवेगळ्या प्रकारची झाडे, त्याचे उपयोग इत्यादि.) कोठे बागले सापडतात हेहि त्यास ठाऊक असे प्राणी, त्याचा जीवनक्रम, त्याचे खाण्याचे पदार्थ, त्याचा उपयोग हाची माहिती त्यास होती. असल्या उपयुक्त ज्ञानातून व त्याच्यात असलेल्या धार्मिक समजुतीमुळे (उदाहरणार्थ मृष्टीतील सर्व व्यापार विशिष्ट व्यक्तींच्या सामर्थ्याने घडून येतात या धर्मेमुळे) या लोकांत एक अफाट घालसारस्वत निर्माण झाले आहे.

परमार्थसाधन.—या लोकांचा भुमिष्वेत, पिशाच, विद्या इत्यादि अदृश्य वृष्टीवर विश्वास होता. त्यांच्यामध्यें निरनिराळ्या जाती असून त्यांचा या जगाशी निरुद्ध संबंध आहे, असे यांचे ठाम मत होते. ज्ञाना आपल्या इच्छेप्रमाणे काय घडवून आणता येतात, असे यास वाटत होते.

प्रवासाची साधने.—एरिकमो लोक उत्तरेकडील हिममय प्रदेशात राहात असत. त्यांनी वर्षावरून प्रवास करण्याकरिता विनोचाकाच्या, कुन्यांनी ओळण्यामोर्मा हलक्या गाळ्या केल्या होत्या. ह्या गाळ्यातून ते फार दूरवर प्रवास करीत असत व आहृत. पेक देशात ओर्मा वाहण्याकरिता त्यामाचा उपयोग करीत. वरील लोकांशिवाय याकी सर्व जातीचे इंडियन लोक पायी प्रवास करीत व ओर्मा पाठीवरून नेत. इंडियन लोकांनी जलमार्गेने प्रवास करण्यासाठी होळ्या तयार केल्या होत्या असल्या होळ्या एरिकमो लोक घडतात आलेल्या लाड्याच्या ओळ्याच्या करीत. उत्तरेकडील प्रदेशात या होळ्या बरेच नावाच्या झाडाच्या सालीच्या करीत. होळ्या करण्याच्या कामी इंडियन लोकानी बरीच कुशलता दाखविली होती ही होडी एका भाणसास सहज उचलता येत असून, तिचे तुकडे करून दूरवर नेता येत असे. ह्या होळ्या वस्त्यांनी, काठ्यांनी अथवा अवगारांनी चालवीत असत. त्यांच्या सहाय्याने इंडियन लोक हगरो मेल जलमार्गेने प्रवास करून जात

ललितकला—ललितकलाची वाढ होण्यासाठी ज्या मुख्य साधनांची जरूरी असते ही साधने अमेरिकन लोकांस अनुकूल होती. ती साधने म्हणजे म्हणजे, ज्याच्यावर काम करायचाच त्या पदार्थाची विपुलता व स्फूर्तिजनक गूढत्वमत्कार ही होत. पण त्यामधल बागल्या उपकरणांचा अभाव असल्याने व त्यांच्या विरुद्ध व चमत्कारिक धर्म-

समजुतीमुळे या कलाचा वाढ या समाजात होईल असे नाही. त्या लोकांत कुशल कोष्टी, कुंभार, कारागीर, व चितारी होऊन गेले. निरनिराळ्या जातींनी येगवेगळ्या कलांत प्राविण्य संपादन केले होते. तिने लोक विसावर/चांगले नक्षीकाम करीत.

उत्तरेकडील पॅसिफिक महासागरालगतच्या प्रदेशात रहाणाऱ्या जाती शिंग, स्लेट व सिडर लाकडावर कातीव काम करण्यात कुशल होत्या. कॅथीपोनियातील लोकाना दोपट्या करिता येत असत. पुरूळा व पेरू देशांतील लोकानी कुंभारकाम करण्यात अग्रस्थान मिळविले होते अमेझान नदीच्या भागांत राहणाऱ्या लोकांचे ठळक व उदून दिशणाऱ्या रंगांची फार आवड होती. मेक्सिको व मध्य अमेरिकेतील लोक पाषाणशिल्प व वास्तुसौंदर्यास या कलात नावाजलेले होते. मध्य लोकांच्या वास्तुकामावरून अमेरिकन लोकानी या कलात किती पाऊल पुढे टाकिले होते याची कल्पना सहज करता येईल. युक्समल व शिचेनिट्स या गावांनी प्रेक्षणीय भव्य इमारती आहेत. वास्तुकामांत व पाषाण शिल्पात नाशुकरणा मात्र आढळत नाही.

समाजघटना.—समाजाचा मूळ षट्क गोत्र अथवा कुल असे व संपाच गोत्र नामिद्ध एक जात होत असे. जातीचा पुढारी किंवा मुल्ला नजरेणूक करून नेमांत असत, अथवा तो मान वंशपरंपरा एकाच घराण्यांत असे. प्रत्येक गोत्राचे एक देवक असे व त्याचे नाव त्या गोत्रास ठेवात असत.

येथेप्रमाणे उत्तर अमेरिकेतील इंडियन लोकांच्या संस्कृतीची माहिती मिळते. याखेरीज मेक्सिकोमध्ये एक प्राचीन संस्कृती बरीच प्रगल्भ दशेस पोचली होती व पेरू देशात ईका नांवाच्या राजघक्यांची व इथचे पूर्वी तेथे रहात असलेल्या लोकांची संस्कृतीहि बरीच विकास पावलेली असावी अशी अनुमाने काढण्यास बरीच आगा आहे. तरी त्या दोन संस्कृतीविषयी थोडीशी माहिती टीपासमजें पुढे देत आहोत.

मपसंस्कृति.—हर्मांचे काटेमात्र प्रजासत्ताक राज्य, होंडुरस प्रजासत्ताक राज्य आणि विआपास व टायमको ही मेक्सिकन संस्थाने, त्यांच्या नवीनच प्रदेश आणि युक्टेन द्वीपकल्प एवढ्या सुलुपात आतांप्रमाणे प्राचीन काळांहि अनेक निरनिराळ्या लोकांच्या टोळ्या रहात असत. याच्या मापा एकाच मयमागाबसोताळें शसून, त्याच्यांतिल प्रमुख जे युक्टेनमधील लोक, त्याच्या नवीनच या बंगाला "नय" असे नाव पडले. मेक्सिको व मध्यअमेरिका सामर्थ्य प्रचुर संस्कृत-नारांमध्ये या लोकांचे स्थान मेक्सिकन लोकांच्या स्वालेखाल लागेल यात शंका नाही पण पुढे वाने या लोकांचे संस्कृतिवैशिष्ट्य, याचा इतिहास व त्याच्या रोजच्या राहणीतील गोष्टी या सर्वथी मेक्सिकन लोकांपेक्षा फारच कमी माहिती उपलब्ध आहे. मध्य अमेरिकेंत या प्रचुर प्राचीन स्मारके आहेत, ती या बंगालील लोका-

नीच तयार केलेली आहेत. ते मोठे उपेक्षितिक व गणिते असून त्यानी शुक्र व इतर ग्रह यांच्या परिभ्रमणाचा काळ अजमावला होता व दशलक्षापेक्षा मोठ्या संख्या योगने व खिहणे त्यांना पूर्ण अवगत होते. चित्रलिपीची त्यांची पद्धत मेक्सिकन लोकांपेक्षा मास्त चांगली सुवाखेली दिसते. माणखे व पशु यांच्या सजीव प्रतिमा पुनरुद्भूत करण्यात त्यांचा हात घरणारा कोणता नव्हता. एकंदरीत त्याची संकृति व उपासनासंप्रदाय मेक्सिकन लोकांवरहुन होता हे उघड आहे.

धार्मिक आचारात मेक्सिकन लोकांसारखे ते रक्षपात करणारे नव्हते; कारण त्यांच्यांत सरमेध फारच अल्प प्रमाणात असत व पुष्कळ वेळी तर मनुष्याऐवजी कुत्रे मादून काम आणवीत. प्रार्थनाविधी, वल्लिदान, उपवास याणि देहदंड या बाबतीत ते मेक्सिकन लोकांसारखे वागत; वान व जीम यांना मोंके पाहून त्यातून दोरा ओवात. अग्नि-देवतेस जिवंत प्राणी बळी देत व कोठे कोठे तर भगधगीत निराप्यावरून उषण्या पावानी बालत जाण्याचा देहदंड ते भोगण्यास तयार होत.

बास दिवशांचा एक महिना असे वर्षाचे अठरा महिने याच्यात असत. वर्षारंभी धार्मिक संस्काराकरिता लागणारी सर्व भांडी व क्रिमेस नवीन तयार करून ते एकामागून एक संस्काराला आरंभ करीत. पर्जन्यदेवताकरिता एक मोठा यज्ञ करण्यात येई. त्या वेळी जवळपास मापडणारे सर्व प्राणी जम करून आणीत व त्यांना मारून त्याची हृदये अमृत टाकीत. वाय, सिंह, चित्ते यासारखे न सांपडणारे अथेकर प्राणी, खरे न आणिता, त्यांच्या हृदयासारख्या राळेच्या आकृती तयार करून त्या अग्न्यर्पण करीत. दर महिन्याला काहीना काही सण असेच. मरणा व धरणीपामून अभिमेयन करून काढीत हा विधि आपल्या इकडील उग्या, धानाप्रमाणे असे. पशु मारणारा कृतिज याच्यात मोठा माणूस समजत नसत. उपाध्यायांना "अह-किड" दिवसाचे अधिपती, म्हणजे दिवनागारावरून भाजिते करणारे म्हणत. तेच मध्य लोकांचे शिस्तक व पुढारी अशात.

ईकांच्या पूर्वीचे लोक.—ईका लोकांचा उदय होण्यापूर्वीची संस्कृति आपणाले प्रथम पाहिली पाहिजे. कारण ईकांनी काही नावे व स्वाचरीवर धार्मिक करणारी अतिशुनाट लोकांपामून परंपरागत आलेल्या होत्या तजान स्वीकारल्या टिटीकाका सरोवराच्या दक्षिण किनाऱ्याजवळ व समुद्रसपाटीपासून चार इंचांपेक्षा जास्त फूट उंचीवर आतीय संस्मरणीय स्वरुपाचे प्रचंड अवशेष आढळतात हे अवशेष इतके विचाल आहेत की, त्यावरून तेथील आत्ममतात एक मोठा लोकवर्ती असली पाहिजे असे दिसून येते. तेथील दगड इतक्या मोठ्या आकाराचे आहेत व तेथून अगदी जवळची म्हणता येईल थोडी खान इतक्या दूर अंतरावर आहे की, त्या वेळच्या लोकांच्या जवळ अतिशय मोठे मात्रिक

कांयस्य वास करीत असले पाहिजे हे उघड दिसते. तसेच त्या दगडांची घडण, त्यावरील शिल्पकाम व त्याच्या बांधे-सूद व एकजातीच्या इमारती पाहून या लोकांचे कौशल्य व सोदयंत्रणा चांगली व्यक्त होते. त्या ठिकाणी अनेक पुतळे आहेत. तसेच, ३६ X ६ फूट एवढ्या आकाराचे सुद्धा अखंड पाषाणस्तंभ आहेत. हे लोक दक्षिणेकडून आले असा-मेन असे म्हणतात. हा प्रदेश पूर्वी हत्तींच्या इतका उचा-वर नसावा. कारण १२,५०० फूट उंचीवर काही एक धान्य, विकणार नाही व लोकवस्तीही फारच मोठी असणार. पण त्या वेळची वस्तुस्थिती तशी नव्हती. टिआहुआनाक ही प्रचंड इमारत बांधण्याला मोठी लोकवस्ती, यांत्रिक शक्ति आणि साधनेपादि जेणे साधुमी आवश्यक होती हे निःसंशय आहे. प्राचीन स्पॅनिश ग्रंथकार एकमताने असे प्रति-पादितात की टिआहुआनाचे हत्तीचे अवरोध ईसाच्या मध्याच मागील काळात बांधले असले पाहिजेत.

ईकांच्या पूर्वीचा धर्म—या 'अखंड पाषाणस्तंभ' लोकांचा धर्म कसा प्रगटवा होता हे समजण्याला फक्त एक मार्ग आहे. तो म्हणजे एका अखंड दगडाचा तयार केलेला सर्वज्ञात दरवाजा होय. या दरवाजावर मध्यभागी एक प्रतिमा असून तिच्यामोर्बती परीच धार्मिक चिन्ह व आदर्श आहेत. मध्यप्रतिमेच्या डोक्यामोर्बती करीत पसरली असून तिच्या प्रत्येक हातात एक प्रकारचा डोकला पकडायी घेते असलेला राजदंड आहे. तिच्या पोटाखाली ईकांच्या काळी सूर्याच्या सुवर्ण प्रतिमेमोर्बती जरी. महिन्याची चिन्हे असत तशी चिन्हे आहेत. ही वर नमिलेली मध्यप्रतिमा सर्व लोकांप्रतीकडून पूजिली जाणारी देवता असली पाहिजे. पण या अखंडपाषाणस्तंभा साम्राज्याचा नाच होऊन ईकांचे साम्राज्य नद्यास येईपर्यंत मध्यान शतका-इतका काळ चालला असला पाहिजे. जेव्हा या प्राचीन साम्राज्याने तुकडे तुकडे झाले तेव्हा कॅडिझन प्रदेशात अनेक डोक्या येऊन राहिल्या व पूर्वीच्या भागी अनेक पोट-भाषा आल्या. स्पॅनियर्ड लोक येण्यापूर्वी सुमारे पाच शतके ईकांनी आपले साम्राज्य स्थापण्याला सुरुवात घेली. त्यांची भाषा त्या प्रदेशात वरचढ होऊन राहिली.

ईका लोक—प्राचीन अखंडपाषाणस्तंभा साम्राज्य आजून बराच काळ चालत होता तरी त्याची स्थिती अजि-पात नष्ट झाली नव्हती. त्या वेळच्या पौराणिक कथा इकांत शिरल्या व त्यापैकी एक प्रमुख म्हणजे एक दगडी दरवाजावर फिरलेल्या फिरकीव स्वरूपी परमेश्वराबाराची कथा होय. फिर-कीव या नावासेरीज कॉन, इझ, टिक्सी, पचयचची, पनकमक इत्यादि परमेश्वरांची गुणदर्शक नामे ईकांनी पुरातन लोकां-कडून घेतलेली दिसतात.

विरकोच—सर्व वस्तूंचा आरा स्रष्टा म्हणून ईका विर-कोचाचा पूजित. पण खाना त्याच्याविषयी फारशी माहिती नसल्याने ते त्याला एकसारखी आरडून धोरून विचारित

असत की, तुं कोण आहेस, कोठे आहेस हे आम्हाला साग. त्याची जी कोही स्तोत्र उपलब्ध आहेत त्यापैकी एकाचा अनुवाद खालीलप्रमाणे करता येईल.

“सर्व विश्वापिपति विरकोच ! तूं सूर्या पुढ्य आहेस कां ती आहेस ? हे अमाश, येष्टमनका ? तूं कोठे आहेस हे कळण्याला काही द्यात होईल का ? तूं जवळ नाही. तर कोठे आहेस ? वरती आहेस की खालती आहेस किंवा आपल्या राजसिंहासन दंडाच्या आसमंतात आहेस ? तूं वरती स्वर्गात ऐस की खाली समुद्रात ऐस, कोठे का घसेनास, पण माझे ऐक. ”

खालीपती—ईका लोकात मृतावरोवर निर्वतपणी खाणान्या बहुतेक वस्तू पुरण्यात येत असत. त्याच्यात पुरोहितांचा एक मोठा वर्ग असे. पेरणी, कापणी वगैरे वेळी उत्सव पाळण्यात येत. सर्वसंसार सौरमासचे असून त्यांत १२ महिने व काही अधिक दिवस असत. संपात व अयन-विंदु काढण्याकरिता काही सुक्या योजिलेल्या असत. पावसाळ्याला सुरुवात म्हणजे दुष्काळाला सुरुवात असे समजून रोगराई फळाविषयाकरिता काही विधी करीत. भमीला हवि अर्पण करण्याचे धरेच सरकार इकांत असत. विषयोत्सव किंवा सुरूरंभ या प्रसंगी मनुष्यबळीहिले जात. सर्वे उपासनाविधी सूर्याच्या प्रार्थनेकरिता व शेतकी-लेखी असत.

राज्यकारभार—प्रत्येक दहा वर्ग वयमान व शरीर-सामर्थ्य याच्या अनुरोधाने पाडलेले असत. चार प्रांतावर चार सुभेदार असून, त्यांनी देशातील अत स्थितीचे आक-लेहिले पुरवावयाचे असत. अग्नी लोकांच्या सालकांची समजून त्यातील उत्सव ईका [सरकार] हुआका [देवस्थान] व हुआका (लोक) यात विभागले जाई. प्रत्येक धर्मा-कट्या मनुष्याचा म्हणजे “युरिक” या पिकाच्या भाग असे, पण तो वेरणीच्या वेळी मात्र हजर पाहिजे. राज्यात लोकसंख्या पार मोठी असून ती एक सारखी वाढत चालली होती.

मेक्सिकोची प्राचीन संस्कृती—मेक्सिको हे नाव मेक्सिको अथवा अस्तटेक या नावाच्या लोकावरून पडले आहे. त्यांच्या शतकात स्पॅनिश देशातील तेथे प्रवेश केला. त्यावेळी त्यांना तेथे एक सुधारलेले राष्ट्र आढळले. या राष्ट्रचे सैन्य, न्यायकोट, तसेच इतर राज्यकारभाराची राती आणि सुधारलेली शेतकी व अनेक प्रकारच्या शिल्प-कला बाणल्या स्थितीत होत्या. स्पॅनिश लोकांना विशेष आश्चर्याची गोष्ट आढळली ती अतिशय मोठाल्या दगडी इमारती ही होय. या इमारतींचे नक्षीकाम युरोपातील तत्का-लीन शिल्पकारांनी तोंडात घोट घालावे असे होते. त्यामुळे मेक्सिकोतील प्राचीन राष्ट्रांची माहिती मिळविण्याचा अनेक सभेप्रकांनी प्रयत्न केला आहे. मेक्सिकोतील मूळच्या जमा-टेक व इतर भाषांचा युरोपातील किंवा अमेरिकेच्या

तेथे मुलगे व मुली अगदी लहान वयापासून शिक्षणाकरिता जमत असत. काही वर्षे प्राथमिक शिक्षण झाल्यावर सैनिक होण्यास योग्य असलेल्या मुलांना युद्धकलेचे शिक्षण देण्यात येत असे. निरनिराळ्या उद्योगधंद्यांचे शिक्षण येणाऱ्या मुलांना त्यांचे वर्डील व्यापारच्या घरी शिक्षण देत असत. सरदाराच्या मुलांना इतिहास, ज्योतिष, कायदे व धर्मतत्वे यांचे शिक्षण मोठ्या परिश्रमपूर्वक देण्यात येत असे.

शेत की व रग या पदार्थे.—येथील मुख्य धान्य मका हे असून त्याची परणी जमीन भाजून त्यात करीत असत. मेक्सिकन लोकांना शेताला पाणी देण्याकरिता कालवे बांधण्याचेही ज्ञान होते. कोको आणि चाकोलेट हे पदार्थ युरोपियन लोकांना मेक्सिकन लोकांपासून माहीत झाले. टोमाटो व भिरची हे पदार्थांहि मूळ मेक्सिकनमधून आले. मेक्सिकन लोक मातीची भांडी घडविण्यात मोठे कुशल असत. मेक्सिकन लोकांची बख जुन्या काळात कोरफड व ताडाच्या जतीच्या झाडाच्या भागाची विणलेली असत. नंतर कापसाची लागवड मोठ्या प्रमाणात होऊ लागली व कापसापासून रंगीत व तलम कापड करण्यात हे लोक तरेपेज बनले. सोने, रुपे, तांबे, कथील बगैरेचे धातुकामहि मेक्सिकन लोक बागले करीत असत. लोखंड हो धातु त्यांना माहीत नव्हती.

या हाकिमांवरून मेक्सिकन लोक युरोपियन लोकांचा सहवास लागण्यापूर्वी बरेच सुधारलेले होते हे स्पष्ट दिसते.

अमेरिकेची युरोपीयांचा परिचय.—फार प्राचीन काळापासून युरोप खंडाच्या पश्चिमेक एक मोठा प्रदेश आहे असा लोकांचा समज होता. मध्ययुगात तर या खंडाचा विस्तार, तेथील रहिवासी व त्याची अफाट संपत्ति या निषयी इतक्या युरोपच्या वातावरणात फार दाट पमरल्या होत्या. त्याचा परिणाम कॉलंबसच्या मनावर झाला व त्याम हा देश शोधून काढण्याची उत्कंठा फार लागली. प्रवासाच्या सामुग्रीची जुळवाजुळव करताना त्यास फार हाल-अपेडा भोगाव्या लागल्या. सरतेसेवटी स्पेनचा राजा फर्डिनांड व राणी इसाबेला यांची मने बळवून त्यापासून त्याने तीन जहाजे मिनतवारीने मिळवली. ३ ऑगस्ट १४९२ इस्वी रोजी तो प्रवासास निघाला व त्याच वर्षाच्या ऑक्टोबरच्या १२ तारखेस बहामा बेटावर त्याने पाय ठेवला. हा दिवस अमेरिकेचा शोध लागला म्हणून जगाच्या इतिहासात विस्मरणीय झाला आहे.

अमेरिका या नावाची उत्पत्ति थोमेरगो व्हेसपुसी यापासून झाली आहे व १५०७ मध्ये वाल्डमीगार या गृहस्थाने जो नकाशा प्रसिद्ध केला त्यात अर्जेन्टाइनच्या मुल्लास हे नाव दिलेले होते. जसजसे या खंडातील अज्ञात प्रदेश उघड्यास येऊ लागले तसतसे ते नाव पसरत चालले आहे. ५९

व सेवटी या दोन्ही खंडास एकाच नावाने लोक ओळख लागले.

प्रथम कोलंबसास आपण अमेरिकेचा शोध लावला हो कल्पना देखील नव्हती. त्यास आशियाचे पूर्व आले असे वाटून त्याने आपण शोधून काढलेल्या प्रदेशास “इंडोस” हे नाव दिले व तेच नाव स्पेनच्या अमेरिकेच्या वसाहतीस अनेक पिढ्या चालू होते.

पोर्तुगीज लोखंडी दर्यावर्दीणाबद्दल व धाडसाविषयी त्या वेळी प्रसिद्ध होते त्यांनाहि वन्यान नवीन नवीन देशांची ओळख पाश्चात्य लोकांस फक्त दिली.

स्पेन व पोर्तुगाल या दोन राष्ट्रांत नवीन हुडकून काढलेल्या प्रदेशावर कोणाचे स्वामित्व असावे याबद्दल तसा उत्पन्न होऊन त्याचा निवाद करण्याचे काम रोमच्या धर्मगुरूकडे सोपविण्यात आले. त्याच्या अखेरनिकालान्वये ग्रीनीच्या पश्चिमेस ६० पश्चिम रेखांशाच्या पलीकडील मुल्लासवर स्पेनची सत्ता कायम राहिली. या निषालानंतर अमेरिका शोधण्याचे काम जरीने गुरू झाले. कोलंबसाने स्वतः मध्य अमेरिकेच्या सिनान्यावरून एक दोन सफरी केल्या (१५०२—१५०६). १५०० साली डेरियन नावाचा पहिलो स्पेनची वसाहत हिस्पानिओलात स्थापन झाली. १५११ त वयूषा बेटात वसाहत झाली. १५१२ च्या मुमारास डूरंडो व बहामा खाडीच्या किनाऱ्याचा पूर्णपणे शोध झाला. १५१३ त डेरियनची सयोगीभूमि ओलाडून वास्को नुनेस डी बाल्वोआ पासिफिक महासागरात प्रविष्ट झाला. १५२० साली मॅगिलनने अमेरिकेच्या अगदी दक्षिण टोकास प्रथम बळगा घातला म्हणून त्या सामुद्रधुनीस मॅगिलनचा सामुद्रधुनी हेच नाव ठेविले. त्या सामुद्रधुनीच्या शोधानंतर २० पश्चिमरेखांशाच्या पलीकडील भूभागाच्या सद्योपनाची इतिथी सही.

स्पॅनिश लोकांनी प्रथम व्यापाराकरिता अमेरिकेत वसाहती केल्या व त्यासाठी अमेरिकेत नसलेले प्राणी व वनस्पति युरोपातून तेथे नेले. क्युबा बेटात ऊसाची मोठी लागवड केली. पण अमेरिकेत सोन्याच्या खाणींचा शोध लागला व जसजसे सोने बगैरे धातु आस्त सापडू लागल्या तसतशी स्पॅनिश लोकांची मुबलत्त अनावर झाली. खाणीत काम करण्याकरिता मजुरांचा गुटबडा भासू लागला तेव्हा येथील मूळच्या रहिवास्यास जबराने मुलाम करण्यात आले. प्रथम वसाहती कायमच्या नमत सोने संपतच त्या एका जागेहून दुसरीकडे हालवीत असत. मेक्सिको व पेरू हे देश सोडून निरुद्धे तिकडे रावटी रोजगाराच्या टोळ्या पमरल्या होत्या. असल्या टोळ्यांचा तर ठिकाव स्पॅनिश लोकांपुढे मुळाच लागत नसे.

मेक्सिको व पेरू देशात मुख्यस्थित व सुसंपन्न राज्ये होती व तेथील लोकांतहि एका विशिष्ट संस्कृतीची प्रगति झाली होती. पण या लोकांस युरोपीयांचे सत्तासत्तेचे हान

नव्हेंतें म्हणून ही दोग राज्य स्पॅनिश तुण्णच्या बळी पडून त्याचा नायनाट झाला मेक्सिकोचें राज्य कोर्टिसने तेथील दुषळ्याचा फायदा घेऊन मिकलें म्हणून त्याची स्पेनच्या किंबहुना युरोपच्या इतद्दहासात निपुण राजकार्य-धुरधर पुरपात गणना केली आहे। पोशारोने विश्वासघात करून थोड्या सैन्यानिशी पेरू घेतला म्हणून जगात त्याची कीर्ति अजरामर आहे।

स्पॅनिश लोकानी जे वेळें अफाट राज्य अमेरिकेंत निर्माण केलें त्याचा राज्यकारभार अगदीं निव्वळ बसाहतीच्या पद्धतीवर बालविला होता या पद्धतीचें थोडक्यात दिग्दर्शन करावयाचें म्हणजे ही पद्धत सर्वाति शोषण्याची होती असें म्हटलें तर अगदीं अन्वयेक होईल बसाहतीनीं सैन्याकण्यासारख्या मात्यवान धातू व कच्चा माल पुरवून त्या ऐवजीं स्पेन देशात तयार झालेला माल विकत घ्यावा हें बसाहतीच्या राज्यकारभाराक मुख्य धोरण ठरलें होतें बसाहती म्हणजे स्पेनच्या राजाची अमेरिकेंतील गारुबा मिळकत हाता व राज्यकारभाराकरिता “कॉन्सिल ऑफ इंडिज” नावाचें मंडळ स्थापन करण्यात आलें होतें अमेरिकेंतील बसाहतीचें चार भाग करून त्या प्रत्येकावर एक गव्हर्नर नेमून असत लहानसान मागाच्या सुरवा अथि-कान्यास “कॅप्टन जनरल” पदवी दिली होती गव्हर्नरच्या हातां सर्व प्रकारच्या अधिकाराची सूत्र होती त्याच्या सत्तेस फक्त न्यायकचेत्यासच थोडासा धाळ्या झाल्या वत असे सव निष्ठाळावर कॉन्सिल ऑफ इंडिजकडे “अपल होत असे याणाच्या उरपाचा पाचवा हिस्सा राजास थाबा लागे या कामाकरिता प्रत्येक बसाहत्या नात्यात पुरख गुलाम दिलेले असत त्याच्याकडून ते काम चौपुन घेत असत गुलामाकडून काम घेण्याची चट लागल्यावर तेथील मूळ रहिवासी किती निवृद्धावस्थेस पोचले असतील याची सहज कल्पना करता येईल

पोर्तुगाल लोकांनी ब्राझिल (दक्षिण अमेरिका) देशात बसाहत केली होती त्यांनीं तेथील स्पेनच्या बसाहतीच्या पद्धतीचे अनुकरण केलें १५३४ सालीं खासगी व्यापाराचें कायद्याने नियमन करण्यात आलें व १५४९ त या देशावर एक गव्हर्नर जनरल नेमला

फ्रेंच बसाहती—१४९४ सालीं रोमच्या पोप या धर्मगुरुने स्पेन व पोर्तुगाल या दोन राष्ट्रांमधाल तत्वाचा निकाल करून सव अमेरिका दोघांच्या स्वाधान कला त्या बळी त्या धर्मगुरुम अमारकेच्या विस्तारासुपर्य्य उद्दिष्ट कल्पना नव्हती १५४९त शतरात युरोप त या सामाजिक व धार्मिक चळवळी झाल्या व या विचारक्रांति झाला त्यामुळे या निवाट्यास इतर राष्ट्रांनीं घाब्यावर बगविले.

सोळाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात फ्रान्स व स्पेन या दोन राष्ट्रांत विपुल आत्म्यामुळे फ्रान्सचा राजा पहिला फ्रान्सिस यानें उत्तर अमेरिकेंत बसाहत करण्याचें मनात ठोसिलें व

१५२४ व १५४० सालीं गिओवानी द बरासानो व कार्तिअर या दोन नाविकांनी जे उत्तर अमेरिकेंतील प्रदेश शोधून काढले त्यावर फ्रान्स देशाचा मालका आहे असे फ्रान्सिस बाद-शहानें जाहिर केलें इतक्यात या बादशहाच्या मृत्यूसमेलें फ्रेंच बसाहतीचें काम इतकेंच राहिले याच सुमारास युरोपात धार्मिक तत्वाच्या मतभेदांमुळे जीं रणे माजली होती, त्या योगानें फ्रेंच जनतेचें लक्ष इकडे फारसें गेलें नाही १५९९ त हीं रण वद पडताच फ्रेंचाचा बादशहा चवथा हेनरा यानें अमेरिकेंत बसाहत करण्यास आपल्या प्रजेस उत्तमन दिलें, व आपला हक्क मत्वाच्या कानडाच्या मुलखावर शारित करण्याच्या तो तयाराम लागला या प्रोत्साहनात पुष्कळ फ्रेंच लोक कानडाच्या भागात आले पण त्यांनीं तेथें शेती भाती केली नाहीं त्यांनीं तेथील वायकादीं छंद केली व तेथल्या रहिवाशाप्रमाण शिकारी व जंगला बनले यामुळ कायमचीं गांवें त्यास बसवित आलीं नाहींत व त्याची लोकसंख्या इकड तिकडे पागलेली होती

या वेळच्या फ्रेंच लोकांच्या डोऱ्यात धर्मवेड फार भरलें असल्यामुळे त्यांनीं तेथील मूळच्या लोकांना जस्ती करण्यासाठीं आढोकाड प्रचलन केले अस करण्यात तेथील रानटी लोकांचा वृत्तपणा व जैम नात्रिसा करून त्यांनीं धर्मापदेशकांच्या सुठीत राहावे, हा त्यांचा बाढविण्यात मूळ उद्देश होता १४ वा लुई हा एक प्रभिड बादशहा फ्रान्स दसाज होऊन गेला त्यानें १६६१ त कानडाच्या बसाहतीच्या बाबतीत मन घातलें व त्यानें फ्रान्स देशातील पालवी लोकांस तेथें आपणांचा मज्जाव केला त्यामुळे ज्यांच्या अर्धी बसाहत करण्यास लागणारे गुण धाडस, पाणी व प्रसगावधान होते अशा लोकांम तेथे थारा न मिळाल्यानें कानडात फक्त एक लहानसा परावल्या व अधिकाऱ्याच्या सुटीत असलेला असा शेतकरी वर्ग फक्त राहिला. व बसाहतीत फ्रेंच अधिकाऱ्यांचे फार स्वाम माजलें होतें त्याच कारणांनें फ्रेंच लोकांस बसाहती राखण्यासाठीं आती नात पैसा खर्च करावा लागला बसाहतीची सुधारणा करण्यासाठीं जास्त जास्त मूल्य त्यांनीं आपल्या ताब्यात घेण्यास सुरवात केली या धोरणाचा परिणाम असा झाला कीं, मुख्य मात्र अफाट, वस्ती थोडा, सुरळक, पण बसाहती राखण्यासाठीं मायदशास ख अतोनात पड

इंग्लिश बसाहती—अमेरिकेंत बसाहती स्थापन करण्याच्या बाबतीत इंग्रजांनीं फ्रेंचांचे अनुकरण केले रण एल्लिवाव इंग्लंडच्या तत्त्वावर असतांना इंग्लंड व स्पेन या दोन प्रमुख राष्ट्रांमध्ये वैमनस्याचे बीं रुजलें त्याचरोबे स्पेनक बादशहा पाचवा चालस याशीं जो इंग्रजांनीं व्यापार विषयक तह केला, त्या अन्वये आपणात स्पेनच्या बसाहतीशीं व्यापार करण्याचा इक पूर्वीच मिळाला आहे असें

इंग्रज लोक म्हणू लागले स्पॅनिश लोकांनी अर्थातच हे नाकवूल केले व रोमच्या धर्मगुरून आणून दिलेल्या रेषेपलीकडील मुलुखात यूरोपात केलेल्या तहाचे अस्तित्व थापण्यास मान्य नाही असे मत जाहीर केले.

हा तेंडा जरी चालू होता तरी इंग्रजांनी १५७८ पर्यंत अमेरिकेत वसाहत करण्याच्या प्रयत्नास राहुरा आरंभ केला नाही. याच वर्षी मर हॅमॅ गिलवर्ट नामक खलाशाने अमेरिकेतील प्रदेशाचा शोध करून वसाहत करण्याचा परवानगा वादशाहकडून मिळविला. याच कामात त्याचा शेत शेताने ते त्याच्या बंधूने आपल्या हाती घेतले. या थोर पुरावेच नाव मर वॉन्डर रॅले होय. या ग्रहस्थाने व्हर्जिनिया नांवाची वसाहत स्थापन करण्यासाठी एकसारखे पुष्कळ प्रयत्न केले पण यान्वि यश आले नाही. १६०७ साली व्हर्जिनियात पहिली कायमची वसाहत स्थापन झाली. व्हर्जिनियाच्या प्रदेशाची मालकी त्या नांवाच्या कंपनीस मिळाली होती.

१६२० साली दुसऱ्या कायमच्या वसाहतीची स्थापना प्लिमथ येथे झाली. या वसाहतीचा पाया इंग्लंडातील राजधर्माची मते मान्य नसलेल्या लोकांनी घातला. या दोन वेदस्थानापासून निरनिराळ्या १३ वसाहती उत्पन्न झाल्या. या वसाहतींमध्मे इंग्रजांत मळे (प्लॅटेशन्स) अर्धे म्हणत.

या तेरा वसाहतींपासून पुढे अमेरिकेतील संयुक्त संस्थाने निर्माण झाली. या वसाहतींचे उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील वसाहती असे दोन विभाग करीत असत.

दक्षिणेकडील वसाहतयान्यांचा कल विशेष कोणत्याहि धर्मपंथाकडे नव्हता. ते नीग्रो गुलामांच्या मजुरीने शेती करीत. उत्तरेचे वसाहतवाले प्युरिटन पंथाचे होते व ते स्वतः शेती करीत असत. याशिवाय ते चांगले खेळाडी व व्यापारी होते. उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील वसाहतींच्या मधील प्रदेशात विल्यम पेनने वसाहत केली होती. त्यात केकर पंथाचे लोक होते.

इंग्लिश वसाहतीचे हितबंध, रितीमाती, व धार्मिक पंथ "जरी भिन्न होते तरी त्या स्वतःच्या राजराज्य व्हावे सरक्षण करण्यासाठी फार दक्ष असत. मायदेशात छळ झाल्यामुळे पुष्कळ फ्रेंच, जर्मन वगैरे लोक स्वदेशत्याग करून इंग्लिश वसाहतीत येऊन राहिले होते. त्या लोकांना इंग्रजांनी आपल्यात घेतले. इंग्रज वसाहतीची भरभराट उत्तरोत्तर फार होत गेली. त्याचा व्यापार, शेती, लोकसंख्या क्षात्राने वाढत चालली. स्पॅनिश लोकांच्या हाती इतके दिवस जो व्यापारबंधाची मक्का होता तो त्यांनी लवकरच हिरावून घेतला. त्यांनी वेस्ट इंडिज बेटावर स्वान्या बेल्या व "युक्वायनर" म्हणून जे प्रसिद्ध लुटारू अमेरिकेत होऊन गेले त्यांत इंग्लिश वसाहतवाऱ्याचा बराचसा भरणा होता.

इंग्रज व फ्रेंच वसाहती, त्यांच्याशी मायदेशाचे असलेले राजकीय धोष व त्यांच्या भरभराटीसाठी झालेले प्रयत्न याचा तुलना केली असता, ती बरीच बोधप्रद होण्यासारखी आहे. फ्रेंच वसाहतवाल्यास सरकारी बंधने फार. सरकारी हुकूम अगदी झेलून धरणारे, त्याच्या मुर्दात असणारे अगदी शेतके राजनिष्ठ अशा लोकांस मात्र फ्रेंच धर्मरिक्त जाण्यास परवानगी होती. ज्यांच्या अंगी स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याची धमक होती, जे भाडस, प्रसंगावधान व कर्तुस्त्र या गुणांनी प्रसिद्धास आले होते, अशा लोकांवर धर्मबंधांची मतभिन्नतामुळे फ्रेंच सरकारचा रोप झाला होता म्हणून त्यास अमेरिकेत जाण्यास मज्जाव करण्यात आला होता. सरकारी अधिकारी वर्गाच्या वर्चस्वामुळे लोक अगदी पराधीन वगून गेले होते.

इंग्लिश वसाहतवाल्यांकडे पडावे तो काही व्यापारविषयक बंधने सोडून, त्यांना पूर्ण स्वातंत्र्य मिळाले होते. तेथे कोणताहि जाण्यास आडकाटी नव्हती. त्यांना शेतीची चांगली माहिती असल्याने त्याची संपत्ति वाढत गेली. त्यांनी आपण होऊन राज्यकारभाराकरिता मायदेशावरहुकूम संस्था स्थापिल्या. या सर्व सोयीमुळे तेथे भाडसी, जोमदार, व कर्तुस्त्रवान् लोकांचा भरणा झाला होता. इंग्लंड देशास वसाहतीपासून फार फायदा होत असे इंग्लिश वसाहतीचा व्यापार मुदतपूर्वकतून इंग्लंड देशाशी चालत असे. वसाहतवाले स्वदेशास धान्य व इतर कच्चा माल पुरवित व यांत्रिक सहाय्याने तयार झालेला माल यूरोपातून अमेरिकेत येत असे.

फ्रेंच संस्थानास — फ्रेंचांनी सध्याच्या कानडाच्या मुलुखात वसाहत केली होती. पण त्या अफाट प्रदेशात त्यांचे लोक मात्र मूडभर होते. याखेरीज लुईशियानात (संयुक्त संस्थानाचा मेक्सिकोच्या आखातातलगतचा भाग) त्यांची काही ठाणी होती. मायदेशास या काही वसाहतींच्या रक्षणासाठी बराच खर्च करारा लागे. हा सर्व खर्च टाळून फायदा होण्यासाठी, त्यांनी जास्त जास्त मुलुख ताब्यात घेण्यास सुरुवात केली. ही युक्ति फ्रेंच लोकांस फार पसंत पडून त्यांनी ती अमळत आणिली. कानडा व लुईशियाना या दोन वसाहती ओहीओ नदीवर ठाणी बसवून जोडाव्या व इंग्लिश वसाहतवाल्यास अलेक्झांडर पर्वत व अतलांतिक महासागर यामधील किचोळ्या पटीत कोडांचे असा फ्रेंचांनी घेत केला व पुढे लवकरच तेथ्यास सुरुवात झाली. हे विद्रुष्ट बरीच वर्षे चालले होते. या बरोज्याचा निकाल योराल्या पिठच्या कारकीर्दीत लागला. इंग्रजांची दयावरील सत्ता फार प्रबल होती. त्यामुळे त्यांनी फ्रेंचांची कुमक खर्च बंद करून, फ्रेंचांची अमेरिकेतील सर्व ठाणी घेतली व फ्रेंचांशी पुढे जो सह झाला त्यात कानडा, ओहीओ व मेसिसिपी या नद्या संगतच्या सर्व मुलुखावरील सर्व हक्क फ्रेंचांनी सोडून दिले. गवायना व वेस्ट इंडिज.

मधील काही बेटे हीच काय ती कॅाचाच्या ताब्यात अखेर उरली,

संयुक्त संस्थानांच्या उदय—फ्रेंच सत्तेच्या ऱ्हासामुळे पुढे अमेरिकेंत स्वतंत्र राष्ट्रांचा उदय होण्यास आरंभ झाला. इंग्लिश वसाहती व इंग्लंड येथील विमुक्त पदले व ते वाटत जाऊन त्यांचे पर्यवसान अमेरिकेच्या स्वातंत्र्यप्राप्त्यर्थे युदात होऊन अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांचे एक तेजस्वी राष्ट्र अस्तित्वात आले

दक्षिण अमेरिकेंत स्वतंत्र राष्ट्रांच्या उदय—यूरोपात या वेळी स्वतंत्रतेची लाट पसरली होती व सर्व यूरोपभर अतिथेव्रित वादवाही मत्तेस आळा घालून तिजवर लोकमताचा दाब घालण्याचे प्रयत्न जारीने चालू होते. फ्रान्स देशात राजदंडाचे वेष्टाने तुकडे तुकडे झाले होते. अमेरिकेंतील इंग्लिश वसाहतावाल्यांनी आपले स्वातंत्र्य जाहीर केले. या सर्व खडबडीचा परिणाम आपल्या वसाहतीवर काय होणार हे स्पॅनिश सरकारास अवगत होते स्पॅनिश लोक व दक्षिण अमेरिकेंतील मूळचे रहिवासी क्रियोल यांच्या रक्षाची भेसळ होऊन नवीनच प्रजा अस्तित्वात आली होती. यापैकी काही तरण स्पेन देशात विद्याभ्यासासाठी जात व स्वाबरोबर नवीन स्वातंत्र्याच्या कल्पनेचे वारे दक्षिण अमेरिकेच्या वसाहतीत रोवले लागले

स्पॅनिश अधिकारी वर्गाची मिनास फार माजली होती. वसाहतीस उपमोगा घुमत्या गाईसारखा स्पॅनिश लोकांनी इतकी बंधे केला होता की, त्यामुळे वसाहतांतल्यात एक प्रकारची असंतुष्टता पसरली होती. वेळीच जर सडळ हाताने सबलती दिल्या असल्या तर दक्षिण अमेरिकेंतील वसाहती मायदेशास विकतून राहत्या. स्पेन देश नेपोलियनने गरी जिंकला तरी वसाहतींनी आपली राजनिष्ठा बंद दिली नाही. याचा मोबदला म्हणून त्या वसाहतीस काही अधिकार न मिळता स्पेनच्या कायदेमंडळाने काही सबलती न देण्याचा आपला हट तसाच चालविला. हे सडळ स्पेनच्या व्यापाऱ्याच्या सुर्वात होते म्हणून स्वाधोपलोकिते त्यास दुसरे काहीच दिमले नाही यात नवल ते काय?

ही घातमी वसाहतीत पसरलीच इतकी बंधे घुमसत असलेला तीव्र असंतोष भडकला व वसाहतींनी स्वातंत्र्याचे निशाण उभारले व स्पेन देशाशी असलेला संबंध कायमचा तोडून टाकला. स्पॅनिश लोकांनी फ्रेंचाच्या मदतीने पुन्हा आपल्या वसाहती जिंकण्याचे प्रयत्न सुरू केले हे ईशान्वास समजताच स्पॅनिश सत्ता पुन्हा प्रस्थापित झाल्यास आपल्या व्यापारास अडथळा होईल अशी भिती वाटून त्यांनी वसाहतींचे स्वातंत्र्य कपूल केले.

मनरोतत्त्व—१८२३ साली संयुक्त संस्थानांचा अध्यक्ष जो मनरो त्याने इत पर यूरोपियन राष्ट्रास वसाहते करण्यास अमेरिकेने जागा नाही व अमेरिकेचा यूरोपाशी काही एक

संबंध नाही असे जाहीर केले. वरिल सिद्धांत मनरोच्या नावाने प्रसिद्ध आहे व त्यास मनरो डॉक्ट्रीन असे म्हणतात.

कानडा व अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांतील वसाहतां-वायोस राज्यव्यवस्था व फारभार कसा चालवावा याचे वादकट्टे लहानपणापासून मिळाले होते. म्हणून त्यांनी लोकसत्ताक राज्यपद्धतीच्या संस्था चालत्या तऱ्हेने चालतून त्या भरभराटीस आणिल्या व आपल्या देशाचे पाठल मुधारणेच्या दृष्टीने पुढे टाकले

स्पॅनिश लोकांस अशा प्रकारचे शिक्षण न मिळाल्याने त्यांच्या हातून लोकसत्ताक संस्थांचे चालत्या प्रकारे सांगोपन होत नाही, म्हणून त्याची राज्यपद्धति सुरक्षितपणाने चालत नाही

मेक्सिकोत तर नेहमी घडाढी चालू असते, त्यामुळे अमेरिकेंतील दक्षिण संस्थानात शांतताभंग होण्याचा संभव असतो म्हणून तेथे पाळतावर सैन्य ठेविलेले असते

आस्ट्रेलिया

लोक.—आस्ट्रेलियातील देश लोकांचे मूळ शोधून काढणे हे मोठे विकट कोडे आहे. या लोकांचा इतर प्रदेशातील लोकाशी असलेला मानभेदातिविषयक सर्वध शोधून काढण्याचे काम विशेष अवघड असण्याचे कारण असे की, त्यांच्या शरीराचे वडण आसपासच्या जातीच्या लोकांच्या शरीरव्यवस्थेपासून फारच निराळे आहे. हा शरीराच्या ठेवणीचा प्रश्न सोडून देऊन त्याच्या सामाजिक वास्तवीतासंबंधाने पाहू गेल्यास त्यावरूनही त्याचा पृथक्पणा अधिकच प्रस्थापित होतो. त्याचे शेंजारी मलायी लोक, पाप्यूथन लोक व पॉलीनेशियन लोक होती करणारे आहेत व परे बाधून राहणारे आहेत, तर हे आस्ट्रेलियन लोक यापैकी काही करीत नाहीत मातांशी माई घडविणे ही कला मलायी व पाप्यूथन लोकांस अवगत आहे. धनुष्याचा बापरण्याचे ज्ञान पाप्यूथन लोकात आहे. चालत्या मोठाल्या नावा तयार करण्याइतके फौदाल्य या तिन्ही जातींच्या लोकात आहे पण यापैकी कोणताच विद्या आस्ट्रेलियन लोकात नाही. अर्थात आस्ट्रेलियन लोक अत्यंत प्राथमिक अवस्थेतील मानव जात असल्यामुळे त्यांचे मूळ शोधण्याकरिता फार दूरवर तपास करणे भाग पडते.

शिवाय या लोकांचे आस्ट्रेलियात प्रथम आगमन वेव्हा झाले असण्याची दंतकथा, आढ्यायिका वगैरे काहीच उपलब्ध नाही. यावरून हे आगमन फार फार प्राचीन असले पाहिजे. मलायी, पाप्यूथन व पॉलीनेशियन या लोकाशी यांचे शारीरिक साम्य सुद्धाच नाही. पण आस्ट्रेलियातील अनेक देश जातींचे मात्र आपसात इतके निकट साम्य आहे की, त्या सर्व जाती एकाच मानववंशातील आहेत असे मानणे भाग पडते. पण या निरनिराळ्या जातींच्या भाषा मात्र भिन्नभिन्न आहेत. तथापि व्याकरणदृष्ट्या या अनेक भाषातील बऱ्याच विषयापदांचे मूळ धातू एकच

असल्यामुळे त्या सर्व भाषा मूळ एकाच मातृभाषेपासून झाल्या असल्यात हे उघड आहे. याच वस्तुस्थितीवरून आणखी एक अनुमान असे निघते की, एका मूळ भाषेपासून या अनेक भिन्न भिन्न भाषा तयार झाल्या, त्या अर्थी या आस्ट्रेलियन जातीच्या लोकांच्या मूळ पूर्वजांची येथे वसाहत झाल्यास फार दीर्घ काळ झाला असावा. पॉलिनेशियन लोकांहून आस्ट्रेलियन लोक मानववंशशास्त्रदृष्ट्या भिन्न आहेत या निधानाला भाषाविषयकहि पुरावा आहे. तो असा की, आस्ट्रेलियन भाषात संख्यावाचक शब्द तीन चार आकड्यापर्यंतच आहेत तर पॉलिनेशियन भाषेत हे शब्द हजार सायेंपर्यंतच आहेत.

आस्ट्रेलियाच्या दक्षिणेकडील टॅस्मानिया घेतातल लोकांच्या मूळ उगमाचा प्रश्न बरच्याहूनहि कठीण आहे. कारण टॅस्मानियन लोकांचे शारीरिक साम्य पाप्युअन लोकांशी आहे. आस्ट्रेलियन लोकांशी मुळीच नाही. पण टॅस्मानियन लोकांची कलाविषयक प्रगति मुळांचे झालेली नव्हती कारण त्यांना नागहि चांगल्याशा करता येत नव्हत्या आस्ट्रेलियातील व टॅस्मानियातील वनस्पती व प्राणी यावरून पाहता पूर्वी एके काळी आस्ट्रेलिया व टॅस्मानिया ही दोन्ही मिळून एकच खंड होते असे ठरते तेव्हा हे पाप्युअनाचे संबंध टॅस्मानियन लोक आस्ट्रेलियातून दक्षिणेकडे उतरत उतरत टॅस्मानियात आले, की टॅस्मानियाचे स्वतंत्र बेट वनस्थानंतर मनुष्यावरून तेथे आले? आस्ट्रेलियातून आले असे म्हणावे तर आस्ट्रेलियात या जातीच्या लोकांचे आवश्यक मुळीच सापडत नाहीत. मनुष्यावरून आले असे म्हणावे तर त्यांना दर्जावर्धपणाने ज्ञान मुळांचे नव्हते.

आस्ट्रेलियन लोकांच्या संबंधाने मानववंशशास्त्रज्ञांनी निरनिराळे सिद्धांत पुढे मांडले कोणी त्यांना भाषासाध्यावरून व आचारसाम्यावरून आर्किऑलॉजीतील निष्पत्ती लोकांचे संबंध ठरविले. परंतु ही साम्ये आतिमूलक असल्याचे अलंकडे सिद्ध झाले आहे. ए. आर. वॅलसनने असा सिद्धांत केला की, हे लोक कांकेशियन वंशाचे आहेत, कारण त्यांचे जपानातील आइनस लोकांशी व कानाडियातील रमेर व चाम लोकांशी साम्य आहे. हे कांकेशियन वंशीय लोक दक्षिण अमेरिका, दक्षिण आफ्रिका व आस्ट्रेलिया मिळून पूर्वी तेव्हा एक खंड होते तेव्हा या आर्टाटिक खंडात रहात होते हा सिद्धांत प्रायः दिसतो. पण पाप्युअनसदृश टॅस्मानियन लोक टॅस्मानियात कसे आले हा प्रश्न बरील मिश्रतात निघातक असल्यामुळे हा दुसरा सिद्धांतहि आता अमोघ ठरला असून एक तिसराच सिद्धांत प्रस्थापित होऊ पहात आहे. तो सिद्धांत असा की, एका अज्ञात असलेल्या अथवा प्राचीन काळी हिंदुस्थानच्या दक्षिणेन रहाणारे द्रविडी लोक राखी सरकत सरकत सिंधून मध्ये गेले व तेथून लहान लहान नावाच्या सहाय्याने आस्ट्रे-

लियाच्या वायव्य भागात उतरले. पाप्युअन लोक अगोदरच तेथे होते त्यांनी या द्रविडी लोकांनी दक्षिणेकडे रेटले त्यामुळे ते अगोरे टॅस्मानियात जाऊन राहिले.

आस्ट्रेलियन लोक इंडो-आर्यन आहेत या सिद्धांताला शारीरिक साम्याचा पुरावा आहे. डॉ चार्लस पिकरिंग म्हणतो, "आस्ट्रेलियन लोक अत्यंत मागासलेले असले तरी त्यांचे शरीर बाघेसुद्ध व अवयव रचलेले असतात." हक्कस व सर डब्ल्यु. डब्ल्यु. हंटर यांनी याच मतास पुष्टि दिली आहे. विज्ञाप कांडवेलने असा पुरावा दिला आहे की, आस्ट्रेलियाच्या दक्षिण व पश्चिम भागातील लोक "मी, नू, तो, आम्ही, तम्ही, यांना मद्रम किनाऱ्यावरील द्रविडी कोंड्याचेच शब्द वापरतात." आणि शिवाय आस्ट्रेलियन लोकांचे द्रविडी लोकांशी शारीरिक साम्य आहे या सर्व गोष्टी लक्षात घेता द्रविडी लोकच फार फार प्राचीन काळी आस्ट्रेलियात गेले हा सिद्धांत ग्रा मानावा लागतो

हे मूळचे आस्ट्रेलियन लोक फार मागासलेले राहिल्यामुळे त्यांचा इतिहास किंवा सत्त्वति यावरून देण्यासारखा माहिती काहीच नाही युरोपीय लोकांनी आस्ट्रेलिया शोधून काढली तेव्हा तेथील लोक अगदी प्राथमिक स्थितीत होते शिकार केल्या अनावरांचे मांस व कंदमुळे आणि संपे बगैरे प्राणी खाऊन ते रहात असत. जमीन नागरून रेतकी करणे किंवा गुरे पाळणे या गोष्टीहि त्यांना माहीत नव्हत्या. कायमची घरे बांधून राहणे त्यांना माहीत नव्हते बहुतेक भागातले स्त्रीपुरुष पूर्ण विच्छिन्न स्थितीत हिंडत असत थोडक्यात सागावयाचे म्हणजे सामाजिक, राजकीय व धार्मिक यावरील हे लोक मागासलेले असल्यामुळे त्याची अधिक माहिती येथे देण्याची आवश्यकता नाही

आस्ट्रेलियाचे भौगोलिक संशोधन करणारे युरोपीय प्रवाशी.—आस्ट्रेलियाचा प्रथम शोध कोणी कावला हे ठरविणे कठीण आहे तेराव्या शतकात चिनी लोकांना या खंडाचा माहिती होती असा पुरावा मिळतो. मलाची लोकांनाहि ही माहिती होती. १३ व्या शतकाच्या अखेरीस पूर्वेकडील देशात भेट देणारा मार्कोपोलो याने दक्षिणेकडे एक मोठे खंड आहे असा उल्लेख केलेला आहे. इंग्लंडच्या आठवा हेनरी या राजाला अर्पण केलेल्या एका नकाशात हे दक्षिणेकडील मोठे खंड दाखवले आहे १५०३ मध्ये विनॅट पोलमियर सिकर डी गॅनेव्हिल या फ्रेंच प्रवाशाचे जहाज वादळात सापडून एका मोठ्या घेड्याच्या किनाऱ्याला लागले होते, पण हे बेट मादागास्कर असावे असे झिडर्स व इतर तज्ञांचे मत आहे १५३१ च्या सुमारास झिडर्स व इतर तज्ञांचे मत आहे १५३१ च्या सुमारास हे खंड शोधून काढल्यानंतरच्या मानावर फ्रेंच व पोर्तुगीज या दोन राष्ट्रातले लेखक आपापल्या तर्के हक्क सागत आहेत, परंतु राजनीत्याक पुरावा पुढे आलेला नाही. १७ व्या शतकाच्या आरंभी स्पेनचा राजा विस्तरा क्लिफ याने हे दक्षिणेकडील खंड शोधून काढण्याकरिता ही टॅरिस

याच्या हुकमताखाली एक थोड्या जहाजाचा ताफा पाठविला. या जहाजांनी १९०६ मध्ये न्यू हेब्रिडीज बेटांपैकी एरिपारिडो बेटाचे नाव हल्ली असलेले बेट शोधून काढिले परंतु पुढे जहाजावरील सहाय्यांनी दुसऱ्याला बगैरे त्रासून बड केल्यामुळे दो टॉरस सशोधनाचे काम सोडून फिलिपाइन बेटात गेला याच सुमारास अनेक डच प्रवाशांनी या खंडाच्या शोधार्थ प्रयत्न केले यापैकी पेलसट याने दिलेली आस्ट्रेलियाच्या पश्चिम किनाऱ्याची माहिती घाबरीय आहे १७ व्या शतकाच्या आरंभीच्या या डच प्रवाशांनी दिलेली पश्चिम किनाऱ्याची व त्यालगतच्या बेटाची माहिती विश्वसनीय असून त्यांनी तिकडाले भागाना दिलेली नावे अद्यापहि चालू आहेत या राज्याच्या अंतर्भागाची माहिती डच प्रवाशांपैकी पेलसट ह्या एकव्यानेच दिली असून कागेरु या जनावराचाहि त्याने उल्लेख केला आहे. १६४२ मध्ये डच ईस्ट इंडिज येथील गव्हर्नर व कौन्सिल यांच्या मदतीने अबेल जॅम्सन वॅन्सन ह्या प्रवाशी घडोव्हा आले न्यू आस्ट्रेलिया खंडाच्या शोधार्थ निघाला त्यांनी २४ नोव्हेंबर रोजी जे बेट शोधून काढले त्यालाच हल्ली टॅस्मानिया हे नाव चालू आहे परंतु टॅस्मनचे खलाशी तेथे उतरले नाहीत त्यामुळे हे बेट डच लोकांच्या ताब्यात राहिले नाही आस्ट्रेलिया खंडाला भेट देणारा पहिला इंग्लिश प्रवाशी जुझल्फ वॅलियर हा होय त्याने प्रथम १६८८ मध्ये व नंतर १६९९ मध्ये या खंडाच्या संपर्काची वरीच माहिती मिळविली

यानंतर बऱ्याच वर्षांनी म्हणजे १७६९-७० या साली कॅप्टन जेम्स कुक याने केलेली सफर विशेष महत्त्वाची आहे १७६९ आक्टोबर ६ रोजी कुक न्यूझीलंड बंदरानजीक गेला व नंतर त्याने आस्ट्रेलियाच्या पूर्वे किनाऱ्यावर उतरण्याचा प्रयत्न केला त्या वेळी तेथे एक देश लोकांची टोळी विस्ताराने खाद्य पदार्थ शिजवीत होती या देश लोकांनी प्रथम कुकच्या जहाजाकडे सुळीच लक्ष दिले नाही. परंतु कुकचे लोक किनाऱ्यावर उतरत लागताच दोघे देश इसम हातात भाले घेऊन त्यांना अडवण्याकरता आले तव्हा कुकच्या लोकांनी बडुक झाडली तरी ते भिऊन पळाले नाहीत हे त्याच धाडस आश्चर्य करण्यासारखे होते, कारण कोलंबसाला अमेरिकेत ह्याच्या उलट अनुभव आला होता तेथील अमेरिकन इंडियन बडुकीचा आवाज ऐकताच अगदी घाबरेन गेले, व ते युरोपीय लोकांना देवाप्रमाणे मानू लागले असो. १७७२ मध्ये कुकने याच खंडाकडे दुसरी सफर करून आणखी माहिती मिळविली यानंतर १७८७ मध्ये ब्रिटिश लोकांनी आस्ट्रेलियात जाऊन पहिली वसाहत केली पुढे १८१६ ते १८७१ याच्या दरम्यान अनेक प्रवास्यांनी आस्ट्रेलिया खंडाच्या अंतर्भागाचे संशोधन केले त्यात ऑक्सले (१८१६), मिन्सल (१८३३), एयर (१८४०), स्टुअर्ट (१८६०), गार्डल (१८७५) बगैरे सशोधक प्रसूत आहेत

आस्ट्रेलियातील वसाहतींच्या आरंभीचा इतिहास—आस्ट्रेलियातील सहा सध्यानांपैकी न्यू साऊथ वेल्स येथील वसाहत सर्वांत अगोदरची आहे १७८८ मध्ये फीट जॅन्सन ह्या ठिकाण ईंग्लंडमधून पाठविलेल्या गुन्हेगाराकरिता नवीन वसविण्यात आले येथे पुढे पनास वेंपे गुन्हेगार पाठविण्याचा क्रम चालू राहून १८३९ मध्ये काढ्या पाण्याची शिक्षाच इथरी कायद्यातून रद्द करण्यात आली १८२१ नंतर या गुन्हेगार वसाहतीवाल्यांनी आपल्या औद्योगिक प्रगताला चांगला आरंभ केला याच सुमारास टॅस्मानिया तहि गुन्हेगारांची वसाहत करण्यात आला लवकरच व्हिन्टोरिया हे नाव हल्ली असलेला प्रांत व्यापण्यात आला १८०५ ते १८०९ याच्या दरम्यान वेस्टने आस्ट्रेलिया ह्या प्रांत तयार झाला हे इतर प्रांत वसाहत स्थापण्याच्या उद्देशान स्थापन झालेल्या कपण्यांनी वसविले न्यू साऊथ वेल्स ह्या प्रांत मात्र मूळ गुन्हेगारांनी वसविला पुढे १८३९ मध्ये गुन्हेगार पाठविण्याचा कायदा बंद झाल्यावर हे सर्व प्रांत सारख्या दर्जाचे बनले

१७८८ मध्ये गुन्हेगारांची पहिली वसाहत झाली त्या वेळी लष्करी अधिकाऱ्यांच्या हातात सर्व अनियंत्रित सत्ता होती. या लष्करी गव्हर्नरांनी तेथे रस्ते, पूल बगैरे बांधून व गुन्हेगार वसाहतीवाल्यांमधे मद्य पाळण्याचा धडा करण्यास उत्तेजन देऊन या वसाहतीची वरीच सुधारणा केला पुढे ह्या धडा इतर प्रांतातहि पसरला, व लोकांचा व्यापार करण्याकरिता धीमंत लोक तिकडे जाऊन राहू लागले

१८४१ ते १८५१ याच्या दरम्यान बऱ्याच सोन्याच्या खाणी सापडून या प्रांतातील वस्ती वाढण्याने वाढ लागली याप्रमाणे अर्भराट होताच १८६० मध्ये पाच सध्यानांना स्वायत्तारीची राज्यपद्धति देण्यात आली त्यामुळे प्रत्येक प्रांतास आपापली अंतर्गत सुधारणा करण्यास पूर्ण मोक्द मिळाली असा आस्ट्रेलियातील वसाहतींचा धाडक्यात इतिहास आहे

सैवीरिया (आशिया)

सैवीरिया—युरोपीयाच्या राजसत्तेखाली व सरकारीखाली पूर्णपणे सापडलेला आशियाखंडाचा मोठा भाग म्हणजे म्हणजे सैवीरिया ह्या प्रांत होय. ह्या प्रांत पळकाविण्याकरिता धडपड चीन, जपान व रशिया यांच्यामध्ये पूर्वी चालू होती व हल्ली चालू आहे

प्राचीन वसाहती—सैवीरियातील मरोयराच्या काठी प्राचीन नवपाषाण युगातील अनेक अवशेष सापडतात त्यावरून व इतर काही पुराव्यावरून येथे प्राचीन काळी हल्ली पेक्षा फार दाट वस्ती असावा असे अनुमान निघते. आशियात पूर्वेकडून पश्चिमेकडे लोकांच्या मोठाल्या झुडी पसरल्या त्या वेळी काही उत्तरेकडे बहून सैवीरियात शिरल्या व मागून आलेल्या लोटेमुळे त्या अधिकाधिक उत्तरेकडे सरकल्या राहिलेले म्हणजे अस आहे की, सैवीरियातील अगदी

आद्य रहितवासा येनिमीयन लोक होते व त्यांची भाषा उरल आत्मादिक भाषेपेक्षा निराळा होता. त्याचे थोडे अंशपत्र मयन परानां मापडतात. येनिमीयनानंतर उर्ध्वाभासोपिडी लोक आले व क्रि. पू ३ व्या शतकांत हूण लोकांच्या मोठ्या सत्तेमुळे ते आलनाडे व मयन पर्वत सोळाटून मेसिरियात शिरले. दक्षिण मेसिरियात सर्वत्र आढळून येणारे काम्ययुगातले अवशेष या उर्मो-सामोमिडा लोकांच्या वेळच्या बम्बूचे असले पाहिजेत त्यांना लोगट माह्निंत नव्हते परंतु ग्रीक अवशेषां, रंग व मोने या धातूंच्या कामात ते निपणत होते. त्यांचे शीशवे दागिने व हथारं ही यंडुबा चागनी गुळगुळीत शिरई केलेली व मोठ्या घुसल-तेन बनविलेली दिगतात पुष्कळ समान मिजेल इतके पाट-मधारे ह्यानी बाधले होते. एकदरीने पाहता हे लोक त्यांच्या नागून आले-या इतर लोकांपेक्षा पुष्कळ अधिक गुवारलेले होते. त्यानंतर शाट शतमानांनी चीनांतील तुर्फी वसांतल्या खगमी व बिगुर नांवाच्या लोकांनी उर्मो-सामोमिडी लोकांना मिळले या नव्या जेथ्याचेहि अवशेष पुष्कळ माप-डतात त्यांना लोमंड भादूची माहिती होती व ग्रीसची माहिती त्यांनी जिन लोकांपासून मिळविली या लोकांचे माटी कण्ठ्यातील रंगान्ध काढवुगातल्या कामगरे जा फार अधिक गुवारलेले आहो. या खगमी लोकांचे तुर्फी साम्राज्य १३ व्या शतकापर्यंत टिकले असावे व नंतर बौगसराज याच्या नेतृत्वाखाली मोगल लोकांनी ते जिदून त्याची सधुति नष्ट केली. त्या वेळची जी घटना मापडली आहेत त्यातून हा काळ अवततीचा गेला असे ग्याम दिसते

रशियनांच्या प्रवेशः—पुढे मोठ्याभ्या शतकाच्या अन्तरात रशियन लोक मेसिरियात आले तेव्हा त्यांना तेथील अवयत निधि आढळली. पण त्यापूर्वी मोठ्या-या शतकाच्या आरम्भी तुर्कस्थानातून तातार लोक मेसिरियात घुसून त्यांनी उरल पर्वताच्या पूर्वेत वसलेल्या टोडडाचा परामन केला, व तुर्कस्थानातून शेतकरी, चानार, व्यापारी, मुग वगैरे लोक आणून त्यांनी लहान लहान राज्ये स्थापली रशियन लोकांच्या अमलाखाली ती सर्व मयुष बनली. रशियन लोक उरल पर्वतानगर वगटून बसले लागले तेव्हा त्यांचा तातार लोकांशी संघर्ष उडाला पण त्यात अखेर ग्यान एटिंगरच्या वकीलांनी मास्कोला जाऊन एक हजार रजल यापिक सटणा देण्याने कबूल केले नोव्हेंगोरोडियन लोक ११ व्या शतकापासूनच मेसिरियात घुसू लागले होते. परंतु लोकसत्ताक राज्य मोटून ईशान्येकडील अमलागा-चा सुटून ताच्यातून गेला तेव्हा रशियन लोकांची उरल-पर्वतापलीकडील प्रगति काही काळ बंद झाली पुढे स्टानका-रेझिन (१८६०-१८७१) या पारंगती धोरणा प्रमाणे शास्त्रावर मास्की येथील लुडनी सत्तेखाली मान वाकवि-धायक तयार नमले-या पुष्कळ लोकांनी परमपथे स्ट्रोग्गो-व्हने स्थापलेल्या वसाहतीत प्रमाण केले परंतु या आग-

तुकांना स्थान देण्याचा स्ट्रोग्गोव्हनी ह्छा नमत्यामुळे त्याने स्थाना उरल पर्वतापलीकडे सर्वारियात जाण्यास मागून घान्य व हत्याराची मदतहि केली तेव्हा १८३६ लोकांची टोळी येमाकच्या नेतृत्वाखाली १५८० मध्ये सर्वारियात शिरली त्यापैकी १०० लोकांनी ग्यान कुजुन याच्या इस्केर (सोवोल्स्ननझीक) गावाच्या निवासाखाला वेढा दिला तेव्हा कुजुन पटन गेला व सर्वारिया येमाकच्या हाती पडला तो मृत्युन ४ व्या इव्हनला देऊन त्याची मजी येमाकने पुन्हा मप दन केली. १८८४ मध्ये येमाक इटिसा नदीत सुटून मरण पावण व फोर्मर लोख संगीरिया मोटून गेले परंतु पुढे दरसाल धाडसी रशियन लोक या भागात येऊ लागले व त्यांना मास्की येथून मदत मिळत असे. दक्षिणे कडील लोकांशी झगडणाचा प्रसंग न यावा म्हणून उत्तरेच्या बाजूनेच पूर्वेकडे सरकत सरकत सुमार एशी वर्षांत या रशियन लोकांनी अमूर नदी व पामिफिक महासागर गाठला. मध्यंतरी मास्कोच्या सरकारने या भागात जिणे बाधले व त्यामोठती शेतकरी लोकांच्या वसाहती करवून कित्यातीक शिषदीला घान्य मिळेल अशी व्यवस्था केली इतक्या थोडक्या अवधीत सर्व सर्वारिया रशियनाच्या हाती पडला याचे कारण ह्याना तातार किंवा तुर्क यांपैकी कोणीहि जोरचा अडथळा केला नाही १८०४-१८१० मध्ये गुर्सी लोकांनी रश्यात-वरसणाकरिता रशियन लोकांशी नहराचा सामना केला पण १८१३ मध्ये त्यांचा रशियन लोकांनी पूर्ण मोड केला १८२८ मध्ये रशियन लोक लेना नदीपर्यंत पोहोचले, व १८३० मध्ये त्यांनी यादुदस्कचा विजय बाधला. नंतर दोन वर्षांनी ते ओगोदस्क नमुद्रापर्यंत जाऊन पोहोचले घुसयत लोकांनी रशियनाला थोडा अडथळा केली, परंतु १८३१-१८४१ या काळात कोर्सकांनी ह्याच्या मूल-रान किथेक किंथे बाधले पुढे चिनी लोकांनी विरोध केवामुळे मात्र फोर्सेक लोकांना ते किंथे सोडून यावे लागले. १८५२ मध्ये एका रशियन लष्करी टोळीने अमूर नदीच्या प्रदेशाचे संशोधन केले, आणि १८५७ मध्ये रशियन कोर्सेक व शेतकरी लोकांनी हा प्रदेश बघावून करून व्यापून टाकिला व या ह्दाराची चीनने १८६० च्या सहान समति दिली

मेसिरियाचे राष्ट्रीय दृष्ट्या संशोधन १७३३ पासून सुरू झाले या संशोधनात ग्रेलिन, सुएट, किशर, गोर्गी वगैरे संशोधकांनी भाग घेतला पालास याने भित्येर रशियन विद्याभ्यांच्या मदतीने वनस्पति, प्राणां, व मानव रहितवाशी याचे संपूर्ण संशोधन करण्यास सुरुवात केली व मॅक, ग्लेडन, रॅड, थॅक वगैरे संशोधकांनी ते कार्य तडीस नेले. याप्रमाणे सर्वारिया प्रांतात व्यूरोपीयाचा प्रवेश झाला. सर्वेधियाचा राज-कीय इतिहास रशियाच्या इतिहासात अंतर्भूत होतो.

प्रकरण २४ वें.

भारतीय तत्त्वज्ञान व धर्म यांचा विकास.

विज्ञानेतिहासात हिंदुस्थानच्या बौद्धिक इतिहासाचा काही भाग दिलच आहे. स्वातंत्र्य, छंद, मायाशास्त्र त्याच-प्रमाणे ज्योतिष, वैश्व, रमायन यांचा विकास दाहावर्षांचा आहे. तत्त्वज्ञानाची देखील पूर्वविधानाचा अर्थ लावणारे शास्त्र जे मीमांसा त्याचे स्वरूप बघिले आहे. तथापि पारमार्थिक विचार आणि ममानियमनात्मक धर्मशास्त्र यांचा विकास वर्णाश्रयाचा राहिला. त्याचे अत्यंत त्रोटक वर्णन येथे करण्याचे योजिले आहे. येथे अत्यंत त्रोटक वर्णन करण्याचे मुख्य कारण हेच आहे की यात आलेले ग्रंथकार सुमिश्रित भाषावास्त पूर्ण परिचित आहेत; आणि स्वाविषयी संविद्वार माहिती शरीरखंडातच देणे योग्य होईल.

परमार्थसाधनविषयक भारतीयांचा प्रयत्न म्हणजे प्रागुक्त-कालीन विकासविलेला श्रौतधर्म होय. हा श्रौतधर्म वेदविज्ञानाचा विभागता सविस्तर बघिला आहे. श्रौतधर्मसंकोचास कारण कोणत्या चळवळी झाल्या त्यांचेहि विवेचन वेदविज्ञान या विभागात येऊन गेलेच आहे. श्रौतधर्मसंकोचाचे म्हटले म्हणजे असे सांगता येईल की, यज्ञयागाच्या विकासकाळा वैयक्तिक कर्तव्य कवळ यज्ञ करणाऱ्या कोणी यजमान तयार झाला व त्याने वर्णाधी कोडा करुणा-साठी संनोहार पाठविले तर त्यास द्वय यावयाचे आणि आपण यज्ञ तेवढा जोड्यानी तनाशासारखा पहावयाचा, एव-हेच उरले असल्यामुळे लोकास काही निराळा भाग होता. त्यामुळे भक्तिमार्ग आणि ज्ञानमार्ग यांच्या विकास क्षेत्र मिळाले. भक्तिमार्गास जे क्षेत्र मिळाले त्याचा परिणाम नारायणीय धर्म म्हणून मार्गवर्णिलाच आहे. शुद्धजन्मकालीन वैचारिक चळवळीचा भाग म्हटला म्हणजे उपनिषदे, व तन्मूलक तत्त्वज्ञान होय. त्याच वेळेस आचरणसंग्रह झाले असावे. कारण आचरणसंग्रह सांगणाऱ्या बौद्धानां धम्म हा शब्द आपल्या आचरणग्रंथान पद्धतीस लावला होता. धर्म हा शब्द श्रौतविधीपासून हिसकावून घेऊन पुढे धर्मशास्त्रकारांनी चार वर्ण आणि चार आश्रम यांचा उपदेश करणाऱ्या पद्धतीस लावला. मीमांसाकारांनी धर्म म्हणजे तीन अस्त्रीवरील क्रिया असे अष्टाश्रमांनी सांगितले असताहि आणि यज्ञ अगर यज्ञानभूत धर्म असाच धर्म याचा अर्थ वेदात असताहि स्मृतिकारानी धर्म म्हणून काही निराळा आहे असे दाखविण्याचा प्रयत्न केला. तो प्रयत्न "भुक्तिस्तुतिविवेकयो धर्मशास्त्रं पुष्टिः" या मनुस्मृतिव्याख्यान स्पष्ट दिसत आहे. तसेच ऋक्सूत्रांचे यम करून त्यात श्रौतास गृह्य आणि धर्म याशी समान महत्त्वाचे पद दिले म्हणजे ऋक्सूत्रांच्या वर्गाकरणाला श्रौतविद्या म्हणजे धर्म नव्हे या तत्वास मान्यता दिली. वेदविद्येस धर्मापासून पृथक्त्व हे धर्मशास्त्रकारांनी

बंड करण्याच्या उद्देशाने दिले नसावे, तर भाग पडले म्हणून दिले असावे. अथर्वशास्त्राची काही विद्या त्रैविद्यानी श्रौतविद्येत अंतर्भूत केली तर काही गृह्य-सूत्रात समाविष्ट केली आणि श्रौतगृह्य संस्थास, धर्माची व्याख्या निराळी केली तरी त्या व्याख्येनुसार धर्माची पुष्टि दिली जेव्हा चौदा व जैन धर्म म्हणजे काही निराळीच चीज आहे व नारायणीय धर्मावाले धर्म याचाहि निराळाच अर्थ आहे असे सांगू लागले तेव्हा श्रौतविद्येबांधी महानुभूति वाळगणाच्या लोकांना "धर्म" शब्दाचा अर्थ असा निराळ्या शीतने सांगता लागला की, अभिय ज्ञानाल्या धर्माचे श्रौत विद्येबांधी एकरूप स्थापन झाले नाही, तरी चार वर्ण आणि चार आश्रम याची कर्तव्यकर्म सांगताना श्रौतगृह्यमंथाचा स्वीकार ही गोष्ट वर्णाधर्मधर्मविवरणात अंतर्भूत करून धर्माचे स्वरूप श्रौतापेक्षा व्यापक पण श्रौत न सोडणारे निदान वेदाभ्यासाचे महत्त्व ठेवणारे बनवावे लागले. "धर्म" शब्द महत्त्व पावला होता तो बौद्धानां नैतिक आचरणास लावला तर जुन्या सहानुभूति वाळगणाच्या विधिभिर आचरणास लावावा लागला श्रौत कर्म आणि धर्म हे शब्द समानार्थक असून एकाच व्यापकतेचे होत असा जैमिनीचा आग्रह होता. तो जर मान्य केला तर अनेक होणार की, छत्र-सुत्र इत्यादि संस्कार हा काही धर्म नव्हे. हा सारा व्यवहार जेव्हा यज्ञविक्रम करावयाचा असेल तेव्हा धर्मा वेदाक्षराप्रमाणे चालावे आणि त्याने आपणास बाधून घ्यावे. बाकी इतर गोष्टी म्हणजे व्यवहार, त्यात आपण काही केले तरी ते धर्मवाद्य होत नाही असा सिद्धांत सहजपणे थांबून निघावयाचा. हे झाले म्हणजे वाटेल ते आचरण करून व्यक्तीस आपण पुन्हा धर्माचा अतिक्रम इतरपेक्षा सुद्धीच करीत नाही असे सप्रमाण सिद्ध करून देता येईल याच्यासाठी धर्म या शब्दाचा अर्थ जैमिनीपासून निराळा पण अधिक व्यापक करणे त्या वेळच्या कल्पसूत्रलेखकास भाग पडले.

वेदोत्तर वाङ्मयाचा विकास.—वेद संपत्त्यांततर सृष्ट-काल येतो त्या वेळेस सृष्ट हा शब्द मोठ्या पांडित्याचा सूचक शब्दा असल्यामुळे तो बौद्धानां उचलला. वेदांगे व त्याशी संवद्ध सृष्ट्याध्यय यांचे स्वरूप मार्ग हुसत्या भागात बघिले आहे वेदांगे अर्शा वेदाभ्यासासून निघाली तत्त्विक दर्शनेहि वेदापासून निघाली दर्शनात मीमांसा प्रयोगासून निघाली तर इतर दर्शने उपनिषदापासून निघाली. सामर्थ्य, योग, पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा, न्याय आणि वैशेषिक ही सहा दर्शने उत्पन्न झाली यापैकी मीमांसाशास्त्र हे वस्तुतः भाषाशास्त्र आहे व त्याचे विवेचन इतर भाषाशास्त्रावरोबर सापडेल.

ही सहा दर्शने ज्याच्यापासून प्रवर्तली त्या ग्रंथकारांची नावे येणप्रमाणे. (१) सांख्य—कपिल, (२) योग—यतजलि, (३) पूर्वमीमांसा—जैमिनि, (४) उत्तरमीमांसा

—यादरायण-ध्यास, (५) न्याय—गीतम, (६) वैशेषिक—कणाद.

या दर्शनांशियाय चार्वाक्या नावावर प्रसिद्ध असलेले लोक्यायन-दर्शन म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्या दर्शनावरील ग्रंथ उपलब्ध नाही. उत्तरमीमांसा नावाचे जे दर्शन आहे ते वेदांताचा मूळ ग्रंथ समजतात. शंकराचार्यादि आचार्यांनी यावर भाष्ये केली आणि स्वातंत्र्य मिळत मते वाटली.

वेदांतात कालानंतरचे एक महत्त्वाचे वाङ्मय म्हणून म्हणजे महाभारत, रामायण व अठरा पुराणे होत. यांपैकी महाभारतास राष्ट्रीय ग्रंथ या दृष्टीने सर्वांत अधिक महत्त्व आहे. जगांत महाभारताएवढा प्राचीन प्रच्छन्न ग्रंथ नाही. महाभारत, रामायण व पुराणे इत्यादि ग्रंथात प्राचीन दृष्टीने ज्यास इतिहास म्हणता तेथेच असे चारमुख अंतर्भूत होते या प्रथाविषयी येथे मविस्तर माहिती देणे शक्य नाही. ती यांचे प्रसंगी दरीरदंडात येईलच.

बाह्यधर्माचे वर्गीकरण व नामकरण करताना वेद, वेदांग स्मृति, इतिहासपुराण, सूत्रे, दर्शने असे साणून नामकरण करता येतेच. पण शिक्षणपद्धतीच्या दृष्टीने दुसरीहि नामकरणे अस्तित्वात आहेत. त्रयी, आन्वीक्षिकी, चार्वाक व दंडनीति हे अभ्यासाचे विषय प्राचीन ग्रंथांवर धरित आहे असेच त्रयी म्हणजे वेद, आन्वीक्षिकी म्हणजे वादविवादास उपयोगी पडणारी न्यायादि शास्त्रे, दंडनीति म्हणजे अर्थशास्त्र कर्क नासनशास्त्र होय यावर शुक्नीति व चाक्रम, कामदक इत्यादिकांचे ग्रंथ आहेत वार्ता या शास्त्राचे ज्ञान आज आपणास नाही या शास्त्रावर ग्रंथ आहेत काय हे आपणास ठाऊक नाही.

प्राचीनांनी व्यवहारांपयोगी ग्रंथ केलेच नाहीत असे नाही. माह्ययशास्त्रविषयक नाट्य आणि सर्गात शास्त्र याविषयी, गणिताविषयी बर्गेर ग्रंथ प्राचीनांनी तयार केले तसेच आयुर्वेदविषयक वाङ्मयहि प्राचीनांनी रचले तयार केले आज देखील प्राचीनांच्या आयुर्वेदविषयक ज्ञानाचा फायदा घेऊन धंदा करणारे लोक बरेच आहेत. शिल्पशास्त्र, मूर्तिशिल्प यंत्रविषयी ग्रंथ देखील दृष्टीने पडतात.

प्राचीनांनी ज्या दोन ज्ञानागाऊडे असम्य असे दुर्लक्ष केले ती दोन अंगे म्हणजे इतिहास व भूगोलबर्णन ही होत. या बाबतीत सुमुखमानांनी हिदूवर बरी केली. सुमुखमान लोकांनी श्रीम लोकापासून इतिहासलेखनविद्या घेतली. तथ्यापि ग्रीक आणि हिंदू यांचा स्वयं अला अमला इतिहासलेखन आणि भूगोललेखन ग्रीकापासून हिदूंनी घेतले नाही. यावरून प्राचीन हिंदूंच्या प्राक्कृतचीस बराच कर्मापणा येतो यात शंका नाही.

व्यासमुनि आणि भगवद्गीता हे ग्रंथ पुढील परमार्थविषयक तत्त्विक ग्रंथांग आधार झाले. अर्थात गिन प्रकरणी मते या ग्रंथावर टीका अथवा भाष्य या स्वरूपांने भा. च. ६.

निपाळी. अर्थात विष्णुस्वामी, रामानुज, मन्व, वल्लभ, महासु-
आचमंत इत्यादिकांची गणना केली पाहिजे

द्वैत—वेदकालीन द्वैतते उपनिषदकालातच मागे पडली. ऋग्वेदोपनिषदांच्या वेळेस स्थानिक आध्यात्मिक-
लोकांच्या लोकांत शिव, विष्णु ही द्वैतते असावीत. कारण एकी शिव आणि विष्णु यांचे उच्चावच दैवतात कसे स्थापन झाले याच्या पार्श्व-सापडत्या असल्या त्या तशा वागल्या तसेच सापडत नाहीत, औपनिषद वाङ्मय हे सूतसंस्कृत-
लोकांच्या लोकांचे वाङ्मय असावे व शिव, विष्णु ही त्यांचीच दैवते असावीत. शिव आणि विष्णु हे देव वैदिक लोकांसहि मान्य असल्यामुळे नवागतांचे स्थानिकांत समाविष्टीकरण सुलभ झाले. शिवाचे आभवे स्वरूप ज्या अर्थी ब्राह्मण-
कालीन यजुर्वेदाच्या संहितामधूनहि झालेले आहे त्या अर्थी ते फार जुने असावे आणि ज्या पद्धतीने शुन शोषणाच्या दृष्टीस्थानाचा दृष्टीधर्कधर्मा सवध जोडण्यात आला, व ज्या पद्धतीने इतिहासपुराणांना यज्ञप्रसंगी संशतत्वा मान प्राप्त झाला त्या पद्धतीनेच शिवाला वेदात स्थान मिळाले असावे यात शंका नाही रामायण-महाभारतात शिव, विष्णु हे निमित्ताधीनार सर्वश्रुतकथन देव म्हणून सापडतात.

ऋग्वेदकालीन लोकांनी आपल्याबरोबर लहान यागाचा धर्म आणिला तो हिंदुस्थानात सध्या दैवतात विकसित झाले धर्माचे स्वरूप पावला. ता ते स्वरूप पावताना वेद धर्मा-
चा म्हणजे शिवविष्णुपूजन, महापुरुषवर्णनपर सूत वाङ्मय, यज्ञ-
किर्तनमय देवयोगी याचा स्वीकार करतो लागला, आभवा फरपना अशी आहे की, सामान्य जनांचा धर्म वेदकाली जसा होता तसाच तो आज आहे फरक झाला तो केवळ वर्ग-या साक्षर वर्गाच्या प्रवृत्तीत झाला ज्या वेळेस श्रौत धर्म मोठ्या विकसित स्वरूपात होता त्या वेळून सामान्य लोक आजच्या दैवतासारख्या दैवते पूजित असावेत आणि त्या दैवतात शिवविष्णुस महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले असावे. शुशिक्षित वर्ग यज्ञ मोडून हळू हळू शारंग्यकीय विचारप्रवर्त-
नाय लागला तोच वेदांगानाच प्रवर्तनास लागला. भागवताचा नारायणधर्म व पुढे विकसित झालेला भाराव्याचा शैव धर्म हे उच्च विचार आणि सामान्य जनांचे विचार व मते यात शोषा जोडण्याच्या खटपटीस लागले

शंकराचार्य विशिष्ट दैवताच्या महत्त्वस्थापनेच्या भाग-
दारात पडले नाहीत. बसवाचे अनुयायी आपले मत शंकर-
मतास गुप्त नाही असे म्हणतात. रामानुज आणि पूर्णप्रद मन्व यांनी विष्णुभक्तीस विशेष जोर दिला. त्यामुळे विविध श्रद्धा व श्रद्धाद्वैत यातील लढा शिवविष्णुप्रियतेवर येऊ पडला.

रामानंद च त्याचे शिष्य.—धार्मिक अर्वांचाच वाळ रामानंदापासून सुरू होतो. रामानंद हा प्रथम रामानुजा-
च्याच परंपरेतला होता पण तो पुढे शंकरमतानुयायी झाला. याचे कार्य फार व्यापक होते. त्याच्या कार्याचा व्यापकता

त्याच्या शिष्याच्या कार्यवाहीन सहज लक्षात येईल. त्याचे मोठे शिष्य म्हटले म्हणजे ज्ञानेश्वराचे वडील विठ्ठलचैतन्य, नानक, कबीर हे होत. याचा वेगळ्याच्या चैतन्य संप्रदायाशी देखील संबंध असणे शक्य आहे. रामानंदाचे मुख्य कार्य म्हटले म्हणजे वेदांततत्त्वे ही केवळ संस्कृतपंडितांकरतां नसून प्राकृतांकरता आहेत असे व्यवहारात घडवून आणण्याचे चोहोंकडे जा सामान्यात एक तऱ्हेची धर्मशुद्धा उत्पन्न झाली, संतमंडळे चोहोंकडे स्थापन झाली, भक्तीस जोर मिळाला. त्या सर्व चळवळींचे आदिभूतत्व रामानंदाकडे येते. रामानंदानंतर लोकांत निराळा संप्रदाय, निराळे आचार व विधी उत्पन्न न करता कार्य करणारे अर्वाचीन काळापर्यंत धोर्णा मोठे कार्यकर्ते झाले नाहीत. बसवाचे कार्य मोठे होते आणि बसवाचीं मते सर्व हिंदुस्थानभर पमरली असती तर आज ज्या सुधारणासाठी तडफड चालली आहे ती सुधारणा घडवून आणण्याचे श्रेय बसवांस मिळाले असते. बसव, स्वामीनारायण, वल्लभाचार्य, महासुभाष यांच्या नंतर भारतीय पारमार्थिक भावनेला जागृत करण्याचे श्रेय राजा राममोहनराय व स्वामी दयानंद यांच्याकडे येते. स्वामी दयानंदाच्या प्रयत्नांनी पंजाबातील सूत हिंदुत्वास सर्जाव केले तर राममोहनरायांनी धैर्याने आणि व्यापकपणाने धार्मिक बाबतीत विचार करण्यास लोकांस शिकविले.

राममोहनराय यांचे कार्य क्षेत्राने अल्प आहे आणि आज दुर्बल असलेला हिंदू समाज उदारमतवादाने अधिक दुर्बल होईल अशी लोकांस भीति वाटत असल्यामुळे आणि नुशिक्षित वर्गामध्ये पारमार्थिक बाबतीत सशयवाद असल्यामुळे एकीकडे परलोक आहे असे मानणाऱ्या आणि परलोकास जाण्याच्या पद्धतीमध्ये व्यापकपणा आणि पहाणाऱ्या ब्रह्ममगनास अनुयायी मिळविण्यात फारसे यश मिळणार नाही तरी त्या समाजाच्या अस्तित्वाचा काही तरी दृष्ट परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही याचासफी नांवाचा संप्रदाय सुरू झाला आहे. त्याचा बाणा जरी ईश्वरविषयक शोध करण्याचा असला तरी त्याबरोबर काही दृढवादी नवीन विचार लोकांवर लादले गेल्याशिवाय राहिले नाहीत.

प्रकरण २५ वे.

बुद्धोत्तर चीन व जपान

बुद्धोत्तर जगाच्या इतिहासाचे कथन करीत असता चीनच्या बाबतीत ची घराण्यापासून आपण इतिहाससुत्र युरोपाय स्पर्शपर्यंत ओढीत नेले असता फारसे वावगे होणार नाही. चीनच्या बाबतीत आपणांस एका मोठ्या साम्राज्याचा इतिहास दिला पाहिजे. त्या इतिहासाचे साहित्यहि विपुल आहे. या मोठी अरी पत्त्या आहेत तरी त्या साम्राज्याच्या इतिहासाचा अभ्यास

आज अत्यंत प्राथमिक स्थितीत आहे असे म्हटले तरी वावगे होणार नाही. बुद्धाच्या जन्मकालापूर्वी अनेक शतके ची घराणे राज्य करीत होते, आणि त्या घराण्यांचे राज्य शुंगान्या काळापर्यंत टिकले आणि त्यानंतर हसन घराण्याचे राज्य चालू झाले. पुढेही अनेक राजघराणां झाली. चीनचा हिंदुस्थानाच्या इतिहासाशी संबंध थोडा थोडका नाही नेपाळ, सिक्किम इत्यादि संस्थानांशी चीनचे झगडे परवापर्यंत चालू होते ब्रह्मदेश हे जोपर्यंत स्वतंत्र राष्ट्र होते तोपर्यंत चीनशी त्याला झगडाचे लागलेच होते हा अवचीन इतिहास होय. चीनचे उल्लेख प्राचीन संस्कृत ग्रंथात थोडे बहुत येतात, पण ते उल्लेख राजकीय संबंधांचे फारसे द्योतक नाहीत. विजयानगरच्या राज्याची बकीलात चीनमध्ये गेल्याचा उल्लेख आहे एवढेच सुसुलमानी काळात चेगीजरान हा चीन, हिंदुस्थान व युरोप याचा सामान्य पीडक होता हा एक दुबा सापडतो. महंमद तबलर याने एक अपेशी फौज चीनकडे पाठविली होती असेहि कळते. पेखावांचा चीनशी संबंध होता किंवा नव्हता, असल्यास कितपत होता, हे स्पष्ट झाले नाही चीनचा इतिहास देताना एका साम्राज्याची घडामोड आणि त्याबरोबर भारतेतर हिंदुस्थानावर झालेले परिणाम यांचे लागतील असे म्हणण्यास हरकत नाही. अरबी संस्कृति आणि भारतीय संस्कृति याची स्पर्धा सुरू होण्यापूर्वी चीनी संस्कृति ही भारतीय संस्कृतीशी स्पर्धा कशी करीत होती; आणि संस्कृतींचे सातत्य राखण्यात ती भारतायापेक्षा अधिक यशस्वी कशी झाली हे पहिल्या विभागात दिलेच आहे.

चीनशी आग्नीयाचा संबंध बुद्धसंप्रदायामूलक, वैचारिक आणि वैज्ञानिक यावतीत बराच आहे. आणि तत्संबद्ध प्रचाराचा नोंदहि पहिल्या विभागात दिला आहे. ची घराण्यापूर्वीचा इतिहास तिसऱ्या विभागात दिला आहे. येथे (१) ची घराण्यापासून १७९८ पर्यंत म्हणजे ईंग्रजी वकीलात चीनमध्ये आरंभपर्यंतचे कथासुत्र व (२) चीनचे ब्रह्मदेश, नेपाळ सिक्किमादि भारतीय संस्थानांशी संबंध दिले आहेत.

ची घराणे (ख्रिस्तपूर्व ११२८-२५३).—आज अथवा इन घराण्यानंतर चीनवर ची घराण्याचे राज्य सुरू झाले. या घराण्याचा पहिला बादशहा चू-वंग हा होता. ची हा पहिलेतरहोवर एक चीनमदारांचा प्रदेश आहे. बादशहाचा भाऊ चौ-वंग याने साम्राज्याची सुस्पष्टता करण्याचे कार्य आणि राज्यकारभाराची नीट व्यवस्था झाल्याचे कामी फार मदत केली. या बादशहाने आपले भाऊ-वंद व स्वपक्षीय प्रमुख यांना मोठ्यात्या अर्जानदान्या बहाल केल्या. त्यातूनच पुढे अनेक संस्थाने उदयास आली. या वेळी चीनच्या साम्राज्याची घटना सांप्रतच्या जर्मन साम्राज्याच्या घटनेप्रांथी बनली. म्हणजे अनेक चिनी स्वायत्त संस्थानांचा संघ बनवून त्या सर्वोच्चावर एक बादशहा नेमण्यात आला.

धार्मिक बाबतीत चीनचा यादशहा हाच मुख्य पुरोहित मानला जात असे. राष्ट्रातर्फे हांपर्या परमेश्वराची प्रार्थना किंवा परमेश्वराचा यावयाचे पलिदान यादशहाकडून कर-
विण्यात येत असे. वरिष्ठ सरकारी नोकराबद्दल जमीनदारांची-
बरोबर व मांडलीक राजाबरोबर यादशहाचे संबंध
कसा प्रकारचे असावेत, परस्परानां एकमेकांचा मानसरातच
कसा राखावा, पोसाय कसा करावा, भाषण कोणती करावी
वगैरे सर्व बाबतीत नियम केलेले होते व त्याप्रमाणे याद-
शहाला वागवि लागत असे. यादशहाच्या मर्जावर किंवा
रुद्धरावर कोणती गोष्ट न होपवता प्रत्येक बाबतीचे नियम
घालून दिल्यामुळे सर्व यादशहां कारभाराचा कायम स्थितिवि-
वक्षण लागले. प्रत्येक नया यादशहा पूर्वेजाच्या पद्धतीप्रमाणे
वागणे आपले कर्तव्य आहे असे मानीत असे आणि सर्व
जिनी प्रजा पूर्वपरंपरेनुसार वागणाऱ्या यादशहांना अर्थात
राननिष्ठ रहात असे.

बू-वंग यादशहाने घालून दिलेली साम्राज्यकारभाराची
गिस्त पुढे कायम टिकली नाही. कित्येक यादशहा दुर्बल
नियले तर दुनरे कित्येक फार कडक रीतीने अंमलबजा-
वणी करू लागले. त्यामुळे यादशहा व श्याचे मांडलीक
याच्यामध्ये असंतोष व वैयनाय उपपन्न झाला. साम्राज्याचा
विस्तार वाटल्यामुळे यादशहा सत्तेला नवींवर नीट नियंत्रण
ठेवता येईना. पुढे यादशहाचा मुख्य देशाच्या मध्यभागी
असून त्याच्या भोंवताली चौदावार्जनी मांडलीक राज्ये पम-
रलेली होती. त्यामुळे साम्राज्याचा विस्तार झाल्यास श्याचा
फायदा सरहद्दीवरील मांडलीक राजाना मिळून श्याचा
सुलूच व सामर्थ्य वाढत असे. उत्तर व पश्चिमेकडील तारांर
जातीच्या डोड्या आणि दक्षिणेकडील रानटी डोड्या यांना
जिकल्यावर श्याचा जिनी लोकादी व्यापारविषयक संबंध
व पुढे प्रमक्ष शारीरिक संबंधही होऊ लागला. त्यामुळे
सूड्या उच्च दर्जाची बुद्धिमान जिनी जात रानटी लोकांच्या
रक्षांमुळे मिश्र बनली. या मिश्र जातीमध्ये रानटी लोकांचा
जोम व युद्धप्रियता अधिक दिसू लागली. अशा कारणामुळे
पुढे सरहद्दीवरील मांडलीक राज्ये मध्यवर्ती यादशहा सत्तेला
डोड्या झाली. या घराण्यातील एकंदर २५ यादशहांपैकी
काही थोडेसे विंदाप गुणसंपन्न होते. आद्यपैकी बू-वंग
नावाच्या दहाव्या शतकातील यादशहाने आपल्या साम्रा-
ज्याच्या पश्चिम सरहद्दालाकडे दरवर सैन्यागह चाल
करून तिकडील हूण उर्फ हिंगेन-तु या रानटी लोकांचा
परभव केला. सुवन-वंग याच्या कारकीर्दीत (जि. पृ. ५०
८२७-८०२) हूण आणि तंगुत या लोकाबरोबर युद्धे
झाली. या युमाराचा बू-वंग हा दुर्बल राजा फार सुलमी
होऊन गेला. त्याच्या दुष्कृत्यांचे वर्णन एका शाहीराने आपल्या
पद्यमध्यात करून ठेवले आहे या यादशहाने इतकी दुष्कृत्ये
केली की, पुढे परमेश्वराचा कोप होऊन त्यामुळे काही
अशुभ गोष्टी घडल्या असे त्या शाहीराने लिहून ठेवले

आहे. या अशुभ गोष्टींपैकी सूर्यग्रहण ही एक होती. या
ग्रहणाची जिनी मिति मि. पृ. ७७६ ऑगस्ट २९ तार-
खेची बरोबर जमते. यामुळे चीनच्या इतिहागातील प्राचीन
माहिती अधिक विश्वसनीय ठरते. चीनमध्ये प्राचीन इतिहास-
प्रमाणे मनोरं किंवा देवालयाने अवशेष उपलब्ध माहितीत,
परंतु श्या व या घराण्याच्या वेळची श्रौंश धातूची काही
आडी वर लेग कोरलेली उपलब्ध आहेत. त्यावरून या
दोन्ही घराण्यांमधील काही मिथित माहिती मिळू शकते.
तथापि जिनी राष्ट्राच्या रचना ऐतिहासिक काळास जि. पृ.
७७६ पामुन आरंभ होती असे म्हटले पाहिजे.

जि. पृ. ७ व्या शतकात जिनी यादशहांची सत्ता अगदी
कमकुवत होऊन जिनी संस्थानांपैकी पाच संस्थाने विंदाप
प्रचल बनली. त्या म्हणजे सध्याचे उत्तर शान-टुंग हे संस्थान
कुअन-सही या तत्ववेत्ता मुख्य प्रधानाच्या नेतृत्वाखाली
इतरांपेक्षा आर्थिक दृष्ट्या फार सामर्थ्यावान बनले बाकीची
चार लहरी नामध्यांत अधिक बल्लिष्ठ बनली. या प्रमुख
संस्थानिकांमध्ये सितनचा संस्थानिक मु हा एक होता. हे
संस्थान पश्चिम सरहद्दीवर असून त्यातील जिनी लोकांचे
देशांतराच्या हूण लोकांचा परेच मिश्रण झाल्यामुळे इतर जिनी
लोक त्यांना रानटी जिनी म्हणू लागले. हे प्रमुख संस्था-
निक यादशहांमध्य पुर्णपणे जुमानीनासे होऊन आपलात श्रेष्ठ-
त्वकरिता लढाया करू लागले चीनच्या इतिहासातील या
काळाला " भांडणाऱ्या संस्थानिकांचा काळ " म्हणतात.
या काळात पराक्रमाची त्याप्रमाणेच भ्याडपणाची तसेच
सुम्भरेजिरीची आणि तत्त्ववेत्त्यांना शोभणाऱ्या मनाच्या सम-
तोलपणाची अनेक कृत्ये घडली. ती अनेक गद्यपद्यमय
सुंदर प्रभात प्रथित करून ठेवलेली आहेत. या घराण्याच्या
वेळी यादशहा सत्तेचा बराच उत्कण झाला. त्याचप्रमाणे त्या
काळात वास्तव्यहि बऱ्याच उत्तम दर्जाचे निर्माण झालेले
असून त्यावरून तराशलीन लोकांचा जीवनक्रम अध्यात्मिक
दृष्ट्या बराच उत्तम दर्जाचा होता असे स्पष्ट दिसते. तस्का-
लीन पुराणमताभिमानांनी यादशहा व इतर राजघराण्यातील
मंडळी यांचे नैतिक विचार कसा प्रकारचे होते हे कल्पयू-
शियम (जि. पृ. ४११-४०९) या श्रेष्ठ पुराणाच्या आ-
मध्य पहावयास मिळते. या चीनच्या महान साधुपुराणने
जिनी राष्ट्रात अनेक शतके प्रचलित असलेली नीतिवर्त आणि
परंपरागत चालीरीती एवढी नमूद करून ठेविल्या आहेत.
कल्पयूशियसने चीनमध्ये एक विशिष्ट पंथ प्रस्थापित केला.
त्याचे अनेक अनुयायी बनले. पितृभक्ति हा जिनी इतमाचा
श्रेष्ठ गुण मानला जात असे; व तदनुसार आर्द्रवापाची आज्ञा
मानणे आणि यादशहादी राजनिष्ठ रहाणे हे प्रत्येकाचे
पाहिजे कर्तव्य असल्याचे कल्पयूशियसमचा पंथ म्हणतो. या
पंथाचा राजाना असा उपदेश असे की, " याज शून बांधू
याच्या प्रमाणे रहा म्हणजे तुमची वाणूक नेहमी बरोबर
राहील " या पंथात पुढे मेनोशियस हा एक मोठा

देशक शाला. कर्णभूषियम पंथाचीं तत्वे चा घराण्याच्या वेळीं वरीच प्रचलित होती। पण पुढें एक प्रतिपक्षी पंथ उद्भवला. या पंथाचीं तत्वे लाऊन येथे येथे चालून दिलीं. हां तसे वादशाह्याचीं राजनिष्ठ न राहू इष्टिगण्या लोकाना मान्य होण्यामागचीं होती। याशिवाय लोकाना आत्मश्लाघा करण्यास प्रवृत्त करणारे येथच मारखे कित्येक उपदेशक निघाले. अमन्या उपदेशामुळे चिनी नम्राजत अनीति आणि वेवदशाही माजू लागली अनेक संस्थानिक वादग्रहाचीं वेदमान होऊं लागले. त्यात सिन्चा संस्थानिक प्रसुर होता त्यानें अनेक संस्थानें प्रथम शिळवून करून चा घराण्याचा दोवटचा दुर्बल वादशाहा ननवंग याच्या बरोबर युद्ध सुरू केले. व चा वादशाहाच्या मुलखापेरी घराच भाग मिळून घेतला छि. पु. २५६ मध्ये ननवंग मरण पावला व पुढें दोन चार वर्षे वेवदशाही चालून अखेर वादशाही नत्ता मिसून घराण्याकडे गेली.

त्सिन घराणें (छि. पु. २८९-२१०) — या घराण्यातलगा पहिला वादशाहा चा-सिभंग, दुसरा हिआभा-बैन वग आणि तिसरा च्वा-सिभंग वंग हे तिघे राज्यावर आल्यावर लवकर लवकर मरण पावले या घराण्यातला चाचा वादशाहा दौ व्हागित छि. पु. २४५ मध्ये राज्यावर आला त्यावेळीं त्याचें वय १३ वर्षीच होतें पण पुढे लवकरच त्यानें सर्व राज्यांमून आपल्या हातीं घेतली पूर्वीची राजधानी बदलून हा हिथेन वंग, अलीकडील सि-नान कू येथे नेजी व तेथे मोठा राजवाडा बांधला. त्याची अत्यंत महत्वाची सुधारणा म्हणजे त्यानें पूर्वीची सरमासी पद्धति बंद केली आणि संस्थापिकांचा कारभार नष्ट करून सर्व प्रांत आपल्या प्रत्यक्ष अमलाखाली घेतले आणि त्यावर स्वतःला जयाबदार असे अधिकारी नेमले. शिवाय त्यानें सर्व साम्राज्यात सडका बांधल्या. चाप्रमाणें साम्राज्याचा अंत कारभार मुख्यद्विस्त केव्यावर त्यानें सरहद्दीपलीकडच्या तातार भाषाच्या लोकांवर तीन छात्र संस्थानिणी स्वारी केली. व त्यांची बहुतेक कत्तल करून बाकीच्यांना मोंगोलियात हाकून लावले. तिकडून परत आल्यावर होनन येथे पूर्वीच्या सरमाजदारांनी केलेले बंद त्यानें मोडले. नंतर त्यानें नान-वान पर्वताच्या दक्षिणेकडील लोकांवर स्वारी करून त्यांना जिकले या वादशाहाचें एव मोठें स्मारक म्हणजे हून लोकांपासून साम्राज्याचें संरक्षण करण्याकरिता उत्तर सरहद्दीवर नमुद्राकिन्यापासून पथिवेकडील कोपन्यात कालगुट प्रातापर्यंत बांधलेली प्रबळ भिंत होय. हा भिंत बांधण्यास छि. पु. २१४ सालीं त्यानें स्वतःच्या देखरेखीखाली आरंभ केला. या वादशाहाने राज्यकारभारात उभा आत्मसुख सुधारणा केव्या ला पुराणमताभिधानी विद्वानांनी पठव्या नाहीत. त्यांना पूर्वकालीन सरमाजा कारभार-पद्धतीतील व्यवस्थाच अपिच प्रिय होती. व हे लोक प्रगा-भीचीं मनें स्वपद्धतीकडे वळू लागले. अशा प्रकारची

विरोधी चळवळ पूर्णपणें बंद पाडण्याकरिता सदरहू वादशाहानें सर्व साम्राज्यातले इतिहासविषयक ग्रंथ नष्ट करून टाकण्याचा हुक्म दिला, आणि ज्या विद्वानांनी हा हुक्म मानला नाही त्यांना वेदांत शिक्षा दिली. या हुद्यामुळे हा वादशाहा फारच अभिय बनला आणि छि. पु. २१० मध्ये तो मरण पावताच देशात मोठें बंड झाले. त्याचा मुलगा एरह-दो हा दुर्बलसनी व नालायक असल्यामुळे बंडखोरानें त्याला ठार मारलें या वेडखोरांतच पुढें हान संस्थानच लिउ पंग राजा आणि दुसरा एक संस्थानिक हिअंग गु या दोघांचे दोन प्रतिस्पर्धी पक्ष बनून त्याचें आपसात पाच वर्षे युद्ध चालू होतें त्यात अखेर लिउ पंग यानें हिअंग युला ठार मारलें तो छि. पु. २०९ मध्ये वादशाहा बनला

हान घराणें (छि. पु. २०९-) — हा नव्या घराण्याच्या वादशाहानें कांथां ति ही पदवी घेऊन होताना प्राप्तामधील लोकांन येथे आपली राजधानी नेली व नंतर शेनमी प्रांतातील वंग अन् येथें नेली त्यानें त्सिन घराण्यातील शि-च्हांग-ति या वादशाहाचे सर्व कायदे रद्द ठरवले पण ग्रंथ नष्ट करण्याचा हुक्म मात्र कायम ठेवला पण त्याच्या नंतरचा वादशाहा व्हेति (छि. पु. १९४-१७९) यानें प्रथम लेखनाला उद्योग दिले इतकेच नव्हे तर पूर्वी नष्ट केलेले ग्रंथ पुन्हा तयार करण्याकरिता एक मंडळ नेमलें या मंडळाचें काम यथारच स्वीकारे कारण पुष्कळ लोकांनी तो पूर्वीचा अनिष्ट हुक्म व गुमानता ग्रंथ लववून ठेवले होते ते मंडळाला मिळाले. शिवाय कित्येक विद्वानांनी स्वतःच्या स्मरणशक्तीनें ग्रंथ पुन्हा लिहून दिले. या वादशाहाच्या कारकीर्दीत साम्राज्यात व सरहद्दीवरचि चांगली शांतता लोकांस लाभली. फक्त सरहद्दीवर हून लोकांनी स्वाभ्या केव्या; पण त्यात त्या रानटी लोकांचेच पराभव झाले. इकडे पराभव झाल्यावर या रानटी हून लोकांनी गुएचींच्या राज्यावर हल्ला केला. व त्यांना तुर्कस्थान व काम्पियन समुद्र यांच्यामधील प्रदेशांत हाकून लावले या हून लोकांच्या त्रासामुळे चीनच्या वादशाहानें गुएचींच्या राज्याबरोबर मैत्रीचा तह करण्याचे ठरविले, व त्याकरिता आला मेनापती वंग-किएन याला बकील म्हणून पाठविले या बकीलाला हून लोकांनी दोनदा कैद केले पण त्यातून सुटून तो अखेर गुएचींच्या यष्टनें डंडो तिथिभक्त लोकांच्या द्रव्यारी पोहोचला, व तह करून परत आला. शिवाय वंगकीएन या चिनी बकीलाने बेरिदूरा देश पाहून व डिडुस्थानावरूनची माहिती घेऊन आपल्याबरोबर अनेक साडाचे व जनावरांचे नमुने चीनमध्ये आणले पुढे वृत्ती (छि. पु. १४०-८६) याच्या कारकीर्दीत हून लोकांचा पूर्ण मोड करण्यात आला आणि पूर्वे सुकस्थान चीनची वग्राहत वगविण्यात आला. तेव्हा या मार्गानें बारावन लोक दारुवर इराण व रोम येथें व्यापाराकरिता मुराक्षेत गाऊं येऊ लागले. हा हान घराण्याच्या वेळीं पूर्वीची सरमाजी पद्धत मनोदित स्वरूपांत

पुन्हा मुरु वरण्यात आली. राज्याची १०३ लहान लहान मंत्र्याने करून साम्राज्यातील मुख्य तेरा प्रांतांवरील मन्हेनरोत्या देखरेखीसाठी ताज्यात देण्यात आली.

मिस्त्री शकाला सारे ६ होण्याचे मुमारास पिय-ति या बाल बादशहाच्या विरुद्ध बांग मांग नावाच्या इममाने बड केले व इ. स. १ मध्ये स्वतःला बादशहा म्हणून जाहीर केले. याम काही काळ लोकांचा पाठीचा मिळाला पण इ. स. २३ मध्ये हान घराण्यातील लिउ शिउ नावाच्या पुरुषाने त्याचा पराभव करून त्याला ठार मारले.

पुर्वेकडील हान घराणे (इ. स. २३) — लिउ शिउने हांग यु ति ही पदवी भारण करून इ. स. ५८-७६ पर्यंत राज्य केले. त्याने होनान प्रांतांत लो यांग येथे आपली राजधानी नेली इ.स. ६५ मध्ये बौद्ध धर्म हिंदुस्थानातून चीन मध्ये शिरला. याच मुमारास तुर्कस्थानातील एका लहानशा शेनगेन मंत्र्याच्या राजाकडे पनवी हा सुप्रसिद्ध चीनी बकील पाठविला. पुढे लश्कररच शेनशेन, खोतान, कुचा व काश्गर ही संस्थाने चीनच्या राज्यास जोडण्यात आली हान हे चीनमध्ये पहिले राष्ट्रीय व फार प्रसिद्ध घराणे होऊन गेले. या घराण्यातील बादशहाहून अधिक लोकप्रिय बाद- शहा कोणी झाले नाहीत. यांच्या कारकीर्दीत देशात व्यापार वाढला, लोकांची बरीच मुधारणा झाली आणि विद्वानांना पदव्या देण्याकरिता निरनिराळ्या परीक्षांची योजना कर- ण्यात आली. यांच्या कारकीर्दीत चीनमध्ये एकराष्ट्रीयत्वाची भावना इतकी दृढतर झाली की, पुढे आपसात अनेक बंडा- च्या व परकीयांच्या अनेक स्वाभ्या झाल्या तरी ती विपद्दे शकली नाही.

वेई घराणे.—मिस्त्रोत्तर दुसऱ्या शतकाच्या अखेरीस हान घराण्याला उतरती कळा लागली. इ. स. १७३ मध्ये एक नर्यकर रोगाची साथ मुरु झाली ती ११ वर्षे चालू राहिली. या प्लेडच्या रोगावर चंगविशो या धर्मोपदेशकान एक मादूचा उपाय काढला. त्यामुळे एका महिन्यात खाला इतके अनुयायी मिळाले की, तो साम्राज्याचा उत्तरेकडील प्रांत घडकावून घेतला. परंतु साम्राज्यपद मिळवू इच्छिण्याचा त्या त्या नावाच्या इतमाने त्याचा पराभव केला. व त्याचा मुलगा त्या पेड याने इ. स. २२० मध्ये स्वतःला बादशहा म्हणून जाहीर केले व आपल्या घराण्याला वेई हे नांव दिले. परंतु खाला दुसरे रोगे प्रतिस्पर्धा उत्पन्न झाले. पहिला लिउ वेई हा अली- कडला स्त्री चुपन हा प्रांत घडकावून घेतला आणि दुसरा प्रतिस्पर्धी सुन च्यान याने दक्षिणेकडील प्रांत आपल्या ताब्यात घेतला. याप्रमाणे या कालविभागात चीनमध्ये तीन निरनिराळी राज्ये मुरु झाली.

‘तीन राज्यांचा’ काळ.— (इ. स. २२२-५९०) या तीन मानेतील शतकाच्या काळात चीनमध्ये सर्व अंदा- धुंदा मानून राहिली होती. या तीन मुख्य राज्यांशिवाय पुढे

दुसरी कित्येक लहान लहान राज्येहि वर डोंके काढे लागली.

सुई घराणे.— इ. स. ५९० मध्ये वरील सर्व बंडाळी मोडून सुई घराण्यातील संग्राकपुन याने आपली सत्ता सर्वत्र स्थापित केली व स्वतःला बादशहा म्हणून जाहीर केले. त्याने सर्वत्र शांतता प्रस्थापित केल्यामुळे लोकांनी आनंदाने त्याला आपला बादशहा मान्य केले त्याने आपल्या १६ वर्षांच्या कारकीर्दीत सर्वत्र बरीच शांतता राखली व काय- चाचे नवे सुधारलेले कोड मुरु केले साम्राज्याच्या ग्रंथ- संग्रहातील ग्रंथांची संख्या ५००० बळन १०,००० पर्यंत नेली. त्याने तातार लोकांचा पराभव केला व कोरीयन लोका- नाहि शासन लावले. हा बादशहा इ. स. ६०४ मध्ये मरण पावल्यावर त्याचा दुसरा मुलगा यांगति याने बडील भावा- कडून आत्महत्या करवून राज्य घडकावले त्याने तातार लोकांवर स्वारी केली व लूचू वेई मिळून साम्राज्यास जोडली. याने ग्रंथांची संख्या ५४,००० पर्यंत वाढविली व पुष्कळच पैसा खर्च करून लोयांग येथे मोठा भव्य राजवाडा बांधला. व कित्येक कालवे तयार केले. हा फाजील पचांसुळे लोकां- वर कराचे ओझे ज्यास्त बसून अमंतीप पसरला व लोक- रच बंड झाले. या बंडात लिउपुन या सेनापतीने पुढाकार घेतला व राजाला ठार मारून कायदेशीर बारस कुंगात यास मादीवर बसविले पण पुढच्या वर्षीच तो विपप्रयोगाने मारला गेला.

तंग घराणे (६१७-९०७).— कुंगति मारला गेल्या- वर लिउपुन हा कौमु या नावाने बादशहा झाला हा तंग घराण्याचा पहिला बादशहा होय या मुमारास आशियात तुर्कांची सत्ता शिवरास पोहोचली होती कौमून पैसे देऊन तुर्कांचे सत्य संपादिले होते, पुढे लवकरच तुर्कोमध्ये हुद्दी मानजी त्या मधीचा फायदा घेऊन या घराण्याचा दुसरा बादशहा ताई त्सेंग (इ. स. ६२७-६५०) याने मध्य आशियामध्ये आपले बचेव पुर्वीप्रमाणे स्थापिले. ६४० मध्ये झमि, तुफान व तुर्गांचा इतर सुलूस चीनच्या साम्राज्यात सामील करण्यात आला व मध्य आशियात कुचा, खोतान खारस्तान व काश्गर असे चार प्रांत पाडून त्यावर लष्करी सुभेदार नेमण्यात आले व चीन साम्राज्याची सरहद्द पूर्ण इराण व कास्पियन समुद्र येथपर्यंत वाढविण्यात आली. या मुमारास चीनची इतकी प्रमिद्धी झाली की, नेपाळ, मगध, इराण व कान्टेटिगोपल येथून चीनच्या बादशहाच्या दरबारी ६४३ मध्ये बकील आले. ताश्तुप याच्या कारकीर्दीत नवे चीन देशात राष्ट्रीय ऐक्य व शांतता नादत होती. त्यामुळे शेतकी व व्यापार वाढून नवे वास्तव्यहि घरेच निर्माण झाले. सदई बादशहाने नेस्टेरियन पंथा लोकांना उत्तेजन दिले व महामुद्राकडून आलेल्या वकिलाचा चांगला सत्कार केला. ६५० मध्ये कौमुंग हा बादशहा झाला. त्या वेळी त्याची बायको बु हा हिचे फार वजन वाढले. आणि ६८३ मध्ये

सदृश वादशाही मरण पावल्यावर हिने कायदेशीर वारस काजून सारून स्वः गादी वस्त्रावली विधवा सहाराणांने स्वतः राज्यारम्भार हातीं घेतल्याचे चीनच्या इतिहासात हे पहिलेच उदाहरण होय तिने राज्यकारभाराचे सुत्र पणाने चालविला तिच्या सैन्याने खितान लोकांचा व तिबेटा लोकांचा पराभव केला ७०५ मध्ये हा महाराणी मरण पावल्यावर तिचा मुलगा युग ह्युग गादीवर आला परंतु त्याच्या बायकोने अधिस्तरालेखने त्याला विप घालून ठार मारले व युग ह्युग या नावाच्या मुलाला ७१० मध्ये गादीवर बसविले परंतु हा दुर्बल व व्यसनी नवाछाला युएन ह्युग हा ७१३ मध्ये वादशाही झाला त्याने राज्यकारभाराचे बाबतीत बऱ्याच सुधारणा केल्या आणि बाध्य व विद्या यांना उत्तमनदिल श्रेष्ठदृष्ट्या राजाने तिबेटा व अरब लोकांबरोबर लढण्याकरिता मदत मागितल्यावरून या वादशाहाने आपले सैन्य पाठविले परंतु त्यात विनी सनापतींचा पूर्ण पराभव झाला नंतर रितान लोकांनी उत्तर चिना प्रांतावर हल्ला केल्यामुळे निमतत जरा घडाली मात्रली आणि लुकी बसतात आनलु शान नावाच्या सेनापताने बंडात पुढाकार घेऊन बग अनवर चाल केली, तद्द्वारा वादशाहाने पळून जाऊन आपला मुलगा सु-सुंग (७५६-७६२) याला राज्यावर बसविले याने लोकाद व बुधारा या प्रांतातील फौजेच्या मदतीने व कार इशार अरब सैन्याच्या मदतीने आन लु शान चा पराभव केला या घराण्यातील पुढील वादशाह्याच्या कारकादीति तिबेटा लोकांनी पश्चिम चिनी प्रांतावर सतत हल्ले चालू ठेविले होते आणि तसे ह्युग या वादशाहाने (७६३-७८०) लुके लोकांवद्दून त्याच्या खानाला एक विनी राजकुमारी विवाहाची पायकी देऊन मदत मिळविली

या घराण्याच्या वेळी राजघाण्यात येईल लाकाच बड फार वाढले व त्याच्या गुप्त धटना या घराण्यातले कित्येक वादशाही यडी पडले तस घराण्याने एक शतक चालल्या तद्द्वारे राज्य केल्यावर त्या घराण्याला उत्तरी कड्या लागली आठव्या व नवव्या शतकातील बहुतेक वादशाही दुर्बल असतयांमुळे सर्वत्र जुलूम व घडाली चालू होती या काळातील एक विविध महत्त्वाची गाथा हा फौ, यु ह्युग (८४१-८४७) या वादशाहाने मठ व धर्मिक संस्था फार वाढल्या-मुळे मने दयळे नष्ट केली व मोगी व मोगिर्जा यांचे मठ बंद केले व सर्व मठवादींना आपल्या हुडुबात परत पाठविले परदेशांतून आलेल्या ख्रिस्ती, बौद्ध आणि भगो धर्मो-पदेशकांना स्वदेशा परत पाठविले आणि पुन्हा परत येण्यास मनाई केली पुढे ८ ह्युग या वादशाह्याच्या बारावीदीति (८६०-८७४) पुढे घमांघे चिनात पुनरुदधीवन झाले या वादशाहाला मुद्याचा एक आस्थि मापडल्या तो त्याने मोठ्या समारंभाने आपल्या राजधानीत आणिला. यानंतर पुन्हा मने अल्पवस्था माजून ९०७-९६० याच दरम्यान

लिअंग, तंग, त्तिन, हान व चो या पाच घराण्यांनी एका-मागून एक पुन्हा वादशाही मत्ता बळगविला तथापि तंग घराण्याताल वादशाही मर्यादित भागावर राज्य करीत होतच

सुंग घराणे- (९०७-१२७९) तंग घराण्यातला शेव उला वादशाही कुमति याला पदच्युत करून मेनापति ची बोंग यिन वादशाही झाला चिनी साम्राज्यातील वडा-ळीच्या परिस्थितीला नवा परास्मी व बलाटण वादशाही जल्म-रच होता याने खितान तातार लोकांचे हल्ले परत फिरविले व मासुरिया आणि लाथो त्या या सब प्रांतावर आपली साम्रा-ज्यसत्ता बसविला हे सामने चाल अमताच ९७६ मध्ये हा वादशाही मरण पावून त्याचा मुलगा तड सुंग (९७६-९९७) गादीवर आला त्याने खितान लोकांबरोबर युद्ध चालू ठावले परंतु अखेर त्याला त्याच्या बरोबर तडू करावा लागला यानंतरच चितारा वादशाही चन सुंग (९९७-१०२०) याने अधिक हल्ले होऊ नयेत म्हणून खडणी देऊ कला परंतु हा खडणी नियमितपणे पावेचवतात नस त्यामुळे जेन ह्युग (१०२६-१०६४) याचे कारकीर्दीत खितान लोकांनी पुन्हा स्वारी करण्याची धमकी दिली ते सफट टाळ-ण्याकरिता दरसाल दोन लाख डोल हज्याची नाणी इतकी खडणी व बरेचमे देण्या कपड देण्याचे वादशाहाने कबूल केले परंतु ही खडणी श्रेयमित पोहोचली नाही यामुळे ह्यु-ग या वादशाह्याच्या (११०१-११२६) कारकीर्दीत खितान लोकांनी लाओ ह्युग प्रांतावर हल्ला केला तो परत-विण्याकरिता वादशाहाने नूचि तातार लोकांची मदत मागि-तली, पण तातार लोकांनी खितान लोकाना हाकळून दिल्या-वर तो प्रात स्वतःच बळकाविला न पुढे फौ-सुंग या वाद-शाह्याच्या कारकीर्दीत (११२७-११६३) चि लि, शेन लि शान सि व हो नान या चिनी प्रांतावरही हल्ला केला व बहु-तेक उत्तर चिन ताब्यात घेतला यामुळे सुंग घराण्याची मत्ता दक्षिण चिनांशरक कायती चालू राहिली व उत्तरेकडे काही भागावर किन कर्क ' सुवर्ण ' घराणे राज्य करू लागले या किन घराण्याने फेकिंग येथे आपला राजधानी ठविला सुंग घराण्याने प्रथम नानकिंग व हगर्ची येथे राजधानी नेला या दोन घराण्यात पुढे बहुतेक सतत युद्ध चालू राहिले

मोंगल लोकांची स्वारी १२ वें शतक.— या मुमारास मोंगल लोकांची एवं आशियात बरीच मत्ता वाढली व १३ व्या शतकाच्या आरंभी मोंगलसुरांनाच्या सैन्याने चीनच्या वायव्य मरहद्दीवर व हिशा मर्यानावर स्वाभ्या करण्यास मुहवात केली हिआच्या सरयानिकांने जेगिलखानाला खडणी देण्याचे कबूल वले आणि मोंगल लोकांच्या राज्याला एक राजकुमारी बायको दिला पुढे जेगि-सपानाने लाथो सुंग प्रांतावर स्वारी करून त्या प्रांताचे राजधानीचे शहर घेतल १२१३ चामून जेगाखानाने पानवर स्वारी करण्यास मुहवात केला व १२२७ पर्यंत चानवा

बहुतेक प्रात जिबून घेतला. १२३० मध्ये खीमझरान मरण पावला. पुढे १०३२ मध्ये मोंगल लोखानी विनाताली सुग घराण्याची मंत्रा करून दिन घराण्याचा पाडाव केला व नंतर सुग घराण्यावरच उलटून त्याचा प्रात जिबून घेतला या १०३२-१२५० च्या काळात मोंगल लोकांचे हि दोन तीन बादशाहा होऊन १२५१ मध्ये कुबलाईखान राज्यारंभ आला कुबलाईखानाने बहुतेक चीन देशावर आपली सत्ता प्रस्थापित केली. तथापि सुग घराण्याच्या विंग ति नावाच्या शेवटच्या बादशाहाने प्रथम चीन व पुढे कुबलाईखानाची विरोध चालू ठेवला पण अखेर जय मिळण्याची निराशा झाल्यामुळे समुद्रात बुडून प्राण दिला याप्रमाणे अंत झालेल्या सुग घराण्याचे एकंदर ३०० वर्षे चानवर राज्य केले. हे घराणे चीनमधील प्रामुख्य घराण्यांपैकी एक आहे कारण त्यांच्या वेळी कलाकौशल्य व वाद्ययंत्र धर्तरे वाटले, व पुष्कळ वरिष्ठ द्रव्यांचे लेखक प्रसिद्धा पावले

कुबलाईखान बादशाहाने युएन घराणे:—(इ स १२८०—१३६८) १२८० पासून कुबलाईखानाने सर्व चीनवर आपली सत्ता मुरू केली व विसातु ही पदवी घेऊन युएन घराणे प्रस्थापित केले त्याने आपल्या राजधानीकडिता कानमालिन (जानाचे वाहूर) या नवाचे नवान वाहूर बनविले यावेळी कुबलाईखानाची सत्ता हिंदुस्थान, अरबस्तान व आशियाचा काही पाश्चिम भाग याखेरीज बाकी चीनपर्यंत पोहोचला मग देशातील मोंगल राजे त्याचे सार्वभौमत्व कबूल करून त्याला निमूटपणे राहणी देत असत याच्याच कारकीर्दीत मार्कोपोलो याने चीनला भेट दिला कुबलाईखानाने मुठभुणने राज्यकारभार केला, अनेक लोकोपयोगी सांकेतिक कामे केली, वाघा-याला उत्तेजन दिले व गरीब लोकांच्या आपत्ती दूर केल्या तथापि तो परदेशी असल्यामुळे चिना प्रजेचे त्याच्यावर प्रेम नव्हते. कुबलाईखान १०५४ मध्ये मरण पावला व नंतर १३१२ पर्यंत हुंगरी दोन चार बादशाहा होऊन त्या सत्तेची जेमजुग हा राज्य करू लागला. त्याने काप्युशियन या सुप्रसिद्ध चिनी पुरपायडल बहुमान दाखविला व मोंगल लोखानांवर चिनी लोखानांही मोठमोठ्या अधिकाऱ्यांच्या जागावर नेमिले यासुळे चिनी प्रजा सतुष्ट होऊन त्याची कारकीर्दी शांततेत व भरभराटीत गेली तो १३२० मध्ये मरण पावल्यावर १३६८ पर्यंत विशिष्ट नालायक व व्यसनी मोंगल बादशाहा झाले शेवटी यु युएन नम याच्या नेतृत्वाखाली चिनी लोकांनी बंड केले व या मोंगल घराण्याची सत्ता नष्ट केली.

मिंग घराणे:—यु युएन चंग हा एका चिनी मजुराचा मुलगा होता. त्याने पुढारीपणा स्वीकारून मिकडेतिफडे सुस्थवस्थित राज्यकारभार करण्याचा प्रयत्न चालविल्यामुळे लोकांनी फारसा विरोध केला नाही. १३५५ मध्ये त्याने नानकिंग घेतले व दुसरा बराच सुलुख त्याच्या सत्तेखाली

आला पण त्याने राजा ही पदवी घेतली नाही पुढे १३ वर्षांनी म्हणजे १३६८ मध्ये उपर्युक्त मोंगल घराणे नष्ट होऊन सर्व चिनी साम्राज्य त्याच्या यत्नेखाली आले व त्याने लोकप्रताप्त व बादशाहा ही पदवी स्वीकारली. पुढे तातारवर स्वारी करून तेथील मोंगलांची सत्ता नष्ट केली. नंतर लाओ तुंग हा प्रात त्याने मोंगलापासून जिबून घेतला व हुंग यु हें नवे नाव धारण करून आपले मिंग (तेजस्वी) हे नवे घराणे स्थापन केले १३९८ मध्ये हुंग यु मरण पावल्यावर त्याचा नातू झिएन वेन हा बादशाहा झाला. परंतु राजघराण्यात आपसात यादवी मानून युग लो याने १४०३ मध्ये झिएन वेन चाला हाकलून देऊन राज्यपद घळकविले युंग लो ने चीनची चीन व टोंगकिंग हे प्रात जिबून आपल्या राज्यास जोडिले तो १४२५ मध्ये मरण पावल्यावर दोन वर्षे त्याचा मुलगा हुंग हि हा बादशाहा होता व नंतर युएन ते नावाच्या दुसऱ्याने १४२६—१४३६ पर्यंत राज्य केले याच्या कारकीर्दीत चीनची चीन बंड करून पुन्हा स्वतंत्र झाला पुढचा बादशाहा चेंग तुंग हा १४३६ मध्ये राज्यावर आल्यावर पुढे १४५० मध्ये तातार लोकांच्या पुढाऱ्याने चानवर स्वारी करून बादशाहाला कैद करून नेले. पण १४५७ मध्ये लाओ तुंग प्रातातील चिनी लोकांनी तातार लोकांचा पूर्ण पराभव करून बादशाहाला परत सोडून आणिले या बादशाहाच्या नंतर १४६५ ते १४८८ पर्यंत चेंग म्हा आणि १४८८ ते १५०६ पर्यंत हुंग वि या दोन बादशाहांच्या कारकीर्दी शांततेत गेल्या

यानतकी चेंग त या बादशाहाची कारकीर्दी (१५०६-१५२२) फार महात्वाची आहे कारण १५१७ मध्ये कैटन बंदरात पोर्तुगीज लोक येऊन उतरले व तेव्हापासून युरोपियन लोकांनी चीनचा संघर्ष मुरू झाला शिवाय या कारकीर्दीत चीनमध्ये एक मोठे बंड झाले व त्याचा कायदा घेऊन तातार लोकांनी चीनवर पुन्हा हल्ले केले आणि जपान देशाच्या आरमाराने हि चीनच्या काही भागावर हल्ला केला. किंवा लिंग (१५२०-१५६७) याच्या कारकीर्दीत हे हल्ले वाढू होते परंतु या बादशाहाला त्याचे निवारण करिता आले नाही. नंतरचे बादशाहा लुंग किंग (१५६७-१५७३) व चान लि (१५७३-१६२०) या दोघांनी तातार लोकांना काही व्यापारी हद्द देऊन व काही जमिनी देऊन सरय राविले. १५९२ मध्ये जपानी लोकांनी कोरियावर हल्ला केला पण यावेळी चिनी आरमाराने जपानी लोकांचा पूर्ण पराभव केला आणि जपानने तह केला तथापि १५९७ मध्ये जपानी लोकांनी कोरियावर पुन्हा हल्ला केला आणि चिनी आरमा-राचा पराभव केला. हा विजय मिळाला असूनहि जपानी लोक एकदम कोरिया सोडून गेले, त्यामुळे तो पुन्हा चीनच्या सत्तेखाली आला. १६०१ मध्ये मत्सेओ रिसि हा विसावी मिसनरी चीनच्या दरबारात गेला व त्याची निवृत्ता पाहून चिनी बादशाहाने शास्त्रीय साह्यावर द्रष्टून त्याला आपल्या

दरबारी ठेवून घेतले. ती १९१० मध्ये मरेपर्यंत चीनच्या दरबारीच होता.

माचू लोकांची चीनवर स्वारी.—या सुमारास माचू तातार लोकाना चिनी लोकांनी वरचेवर घराब घास दिल्यामुळे त्यांनी चीनवर १९१९ मध्ये स्वारी केली आणि चिनी सैन्याचा पराभव केला. यानंतर तीन वर्षांनी लिओ शुंग हा प्रांतहि त्यांनी जिंकून घेतला. या संकटामुळे हद्द-याला धक्का घसून चिनी बादशहा १९२० मध्ये मरण पावला. माचू लोकांचा राजा ति एन मिंग याने चीनचे सार्व-भौमत्वे झुपावून देऊन आपले राज्य स्वतंत्र केले. १९२७ मध्ये मिंग घराण्याचा शेवटचा बादशहा शुंग येप राज्यावर आला. त्याच्या कारकीर्दीत ईंग्रज व्यापारी प्रथम कॅटन घद-रात आले या शेवटच्या चिनी बादशहाच्या कारकीर्दीत सर्वत्र बंडाळी मागली बड मोडण्याकरिता माचू लोकांना मद-तीस बोलाविले त्यांनी पेंकिंग शहर घेतले. पण नंतर परत न जाता माचू लोकानी आपला ति एन मिंग याचा नववा मुलगा गादीवर घेतला व त्याला शुनचि ही पदवी देऊन त्याच्या घराण्याला ताईसिंग हें नाव दिले. या सुमारास नानाकेंग येथेहि बंडाळी मागली तेव्हा तातार सैन्याने ह्हा करून ते शहर घेतले. त्यावेळी मिंग घराण्यातल्या शेवटच्या यादसा-हानें पळून जाऊन यांगरिस-किआत या नदीत प्राण दिला. याप्रमाणे मिंग घराण्याचा शेवट झाला व परक्या माचू लोकांची सत्ता चिनी साम्राज्यावर सुरू झाली. या माचू लो-कांनी चीनचे एकंदर १८ प्रात पाडले. हा विभागणी अध्याप-चाळ आहे.

ताईसिंग माचू नांवाचे घराणे—माचू घराण्याचे राजे किन नावाच्या चिनी घराण्याचे वंशज होते, अस अनेक पुराव्या-वरून सिद्ध झाले आहे. माचू घराण्याचा पहिला बादशहा शुनचि याच्या कारकीर्दीत माजी मिंग घराण्याच्या पक्षपाती लोकांनी अनेक ठिकाणी बंडे केली पण ती माचू तातार लोकांनी सर्व मोडली. या पहिल्या यादसाहानें शास्त्रीय ज्ञानास वरेंच उत्तम दिले. याच्याच वेळी १९५६ मध्ये रशियाचे वकील चीनच्या दरबारी आले परंतु त्यांनी बादशहापुढें 'कां ती' करण्याचे नाकारल्यामुळे बादशहाची भेट न होता परत जावे लागले. शुनचि १९६१ मध्ये मरण पावून त्याचा मुलगा कांगहि राज्यावर आला. याच्या कारकीर्दीत रशिया बरोबर तेंटा सुरू झाला पण नेरचिन्स्कच्या तहानें १९८९ मध्ये तो मिटला. कांगहि बादशहानें नेरुट लोकांच्या मद-तीने वाहमय व शास्त्रे याचा वराच अभ्यास केला. त्याने चिनी भाषेचा एक कोशीह प्रसिद्ध करविला. याच्या कार-कीर्दीत तिबेट प्राप्त चिनी साम्राज्यास जोडण्यात येऊन सघॅरियापासून कोर्चोन चीन पर्यंत व चिनी समुद्रापासून तुर्कस्तानापर्यंत चिनी साम्राज्याचा विस्तार वाढला. याच्याच कारकीर्दीत पेंकिंग येथे मोठा घरणीकंप झाला व त्यात एकंदर चार लक्ष लोक मरण पावले असे ह्मणतात.

१७३५ मध्ये गादीवर बसलेला कि एनलुंग हा बादशहा फार महत्त्वाकांक्षी व मुख्यिय होता. याने पूर्व तुर्कस्तान आपल्या साम्राज्याम आडल व ब्रह्मदेशावर दोनदा व कोर्चोन-चीनवर एकदा स्वारी केली पण त्यात त्याला यश आले नाही. त्याने प्रजेवरील वराच छलूम केला त्यामुळे चिनात बंडे झाली. १३ व्या शतकात मोंगल लोक चिनात शिरल्या पासून पश्चिम चिनात मुगलमना लोफाची बरीच वमाहत झाली होती. ह्या मुगलमानांनी यावेळी बंड केले, परंतु चिनी बादशहाच्या फौजेने ते मोडले. कि एनलुंग याने गघ-पच वरेंच लिहिलें, महत्त्वाचे ग्रंथ प्रसिद्ध केले व प्रथमग्रह वराच जमविला त्याच्या सेनापतांनी ३०,००० सैन्यानिशी नेपाळवर स्वारी केली तेव्हा नेपाळी लोकांनी चीनचे बर्वेच कवूल केले. १७१५ मध्ये ६० वर्षे राज्य केल्यानंतर आपल्या पंधराव्या मुलाला गादीवर बसविले व ती १७९८ मध्ये ८८ व्या वर्षी मरण पावला.

कि एनलुंग बादशहाच्या कारकीर्दीत कॅटन शहरी युरो-पीय लोकांचा व्यापार वराच वाढला होता. या युरोपीय लोकांत पोर्तुगीज, ब्रिटिश व डच व्यापारीच पुष्कळ होते. ब्रिटिश लोकांचा सर्व व्यापार इस्ट इंडिया कंपनीच्या हाती होता, व्यापाराचे सुग व निग्रस अपू, चहा व रेशीम हे होते. या व्यापारावर जवारी व इतर निर्यथ घरेच होत. त्यावेळचे अभ्यास दूर करण्याकरिता ब्रिटिश सरकारने पेंकिंग येथे १७९३ मध्ये वर्फील पाठाविले. तिसऱ्या जॉर्ज बादशहाच्या तप्ते गेलेला लॉर्ड मेकाटने याचा चिनी दरबारने मोठा आदर-सत्कार केला परंतु व्यापाराचे वाढतीत सुळीच सबली दिरया नव्हती.

मिठावयाच्या आहेत व त्याकरिता मीठ व जरात हा उपद्रवाच्या बाबी महापण लावून दिल्या असल्यामुळे चानच्या प्रत्यक्ष राज्यकारभारात परराष्ट्राचा हात शिरला आहे. या राष्ट्रांपैकी सर्वांत अधिक सवलती जपानने मिळविल्या असून चीनमध्ये सुलूक असलेल्या सोव्हेट व कोळसा यांच्या खाणींपैकी बऱ्याचशा हॉंग जपानच्या हुकुमतीखाली आहेत. तात्पर्य, सांप्रत चीनचे मध्यवर्ती सरकार अत्यंत दुय्यल्या व परावळणी स्थितीत आहे.

ब्रह्मदेश व चीन.— ब्रह्मदेशाशी चीनचा संबंध अनेक शतके आहे. ब्रह्मदेशाची पहिली राजधानी 'तायुग' इरावतीच्या डेल्या वाजूस होती तिस्तो शकापूर्वीच चिनी व तानांर लोकांनी त्याचा धूळघाण केली व पुढे जुने पगन निर्माण झाले.

पगनचा तिसरा राजा राज्य करीत असता (म्हणजे इ.स. १६६-२४९) केव्हातरी चिनी लोकांनी इरावती सभोवतालच्या मुलखावर पुन्हा स्वारी केली पण चिनी लोकांचा पराभव या वेळेस ब्रह्मी लोकांनी केला.

अकराव्या शतकात (१०१७-१०५९ मध्ये) चीन व ब्रह्मदेश यांमध्ये लढाया पुन्हा सुरू झाल्या या युद्धाचा दान चीनपासून मिळविण्यासाठी केल्या असे ब्रह्मी बखर सांगते पण ती माहिती विश्वस्तनीय नसावी. चीनशी ब्रह्मदेशाने ज्या लढाया केल्या त्याचे कारण चीनने मागितलेल्या करभार ब्रह्मदेशाने दिला नाही इ. होय

चीनने १२७१ मीगण्यासाठी पाठविलेल्या वकीलास ब्रह्मा राजांनी टार केले म्हणून इ.स. १२८४ मध्ये चिनी सातवीतुन सैन्य पारिपत्यसाठी आले त्यांनी तादर्थ्यो पर्यंत प्रदेश सैनिकांशी पादभ्रम केल्या असे ब्रह्मी इतिहास कथून करितो तथापि सैन्यास वरण न मिळाल्यामुळे परत गेले असे लिहिले.

ब्रह्मदेश हा चीनचा मांडलिक होता असे चिनी सुतही म्हणत तथापि त्यास प्रमाण नाही चीन ब्रह्मदेशाच्या राजाला आपला पाकटा धुपु असे म्हणत असे

१४१० साली ब्रह्मदेशात ब्रह्मा लोकांनी चीनी येथील स्वभावस्वरूप केली असता त्यास मदत करण्यासाठी चीनने फौज पाठविली पण तिचा पराभव करून तिला परत पाठविले.

१४४९ साली पोंग मिकण्याटी चीनने खटपट केली पण त्यात अपयश आले.

१४७७ साली पेंगूच्या साम्राज्याच्या फौजेने आम्हातून चाल करून चीनच्या सरहद्दीवर म्हणजे साठी येथे विजयस्तंभ उभारला.

१५६० साली पेंगू राज्याने आम्हा व त्याची मांडलिक संस्थाने यास जिंकले

१६०१ साली पेंगू साम्राज्य मोडले आम्हा स्वतंत्र झाले, आणि भागोद्दि स्वतंत्र झाले मामावर आम्हाची फौज चाल करून गेली भागोद्दि रमायवा युनानच्या चिनी गव्हर्नरच्या मत. च. ६१

आश्रयास गेला त्यास स्वाधीन करा नाहीतर स्वारी करतो म्हणून आम्हाच्या राजाने मित्रो पाठविला. त्याने परत कर-ण्याचे कबूल केले तथापि रमायवाने पळण्याचा खटपट केली.

चीनचा नेपाळशी तिबेटमार्फत संबंध.—प्रतापसिंहाचा अल्पवयी पुत्र बहादुरसहा हा गादीवर असता त्याचा चुलता बहादुरसहा हा राज्यकारभार पहात असे या काळात गुरग्यानी आपला सत्ता आजूबाजूच्या ल्हान सहान सध्यानावर लादली व आपल्या राज्याचा विस्तार भूतानपासून सतलजपर्यंत व तिबेटपासून ब्रिटिश इन्डो-पर्यंत वाढविला. १७९० मध्ये त्यांनी तिबेटवर स्वारी केली प्रथम त्यास काही विजय मिळाले पण या स्वारीमुळे त्यांनी चीनचे शासक संपादन केले तेव्हा १७९१ मध्ये चीनचे एक मल्ल मोठे सैन्य नेपाळवर स्वारी करून आले व १७९२ मध्ये त्याने नवकोटपर्यंत चाल करून येऊन नेपाळला तह करावयास भाग पाडले १७९१ मध्ये गुरग्यानी ब्रिटिशांशी व्यापारी तह केला होता, व चिनी स्वारीचा प्रतिकार कर-ण्यास त्यांनी ब्रिटिशांची मदत मागितली पण ती येऊन पोचण्यापूर्वीच तह होऊन गेला होता

आज नेपाळ सरकारने चीनच्या राजाचे स्वागित कबूल केले आहे पण दर पाच वर्षांनी चीनच्या राजास काही तरी मोलास नजराणा द्यावा इतकेच त्याचे महत्त्व आहे

नेपाळचा मातापय राजकारणांमुळे चानशी संपर्क येता, येवढेच नव्हे तर परराष्ट्रीय राजकारणांमुळेही येतो. सध्या सोव्हिएट सत्ते मान्य करणारे रशियनसरकार वनले असल्याकारणाने त्या सरकारच्या पूर्वाभ्या घोरणात परक पडला असलेच तथापि रशियाच्या विस्तारक घोरणांमुळे त्याचा जो चीन व नेपाळ यांशी तिबेटम पत सवध आला तो वायागुची पुढीलप्रमाणे वर्णन करतो

“रशियाचे वस्वस् तिबेटावर आदत आहे हे पाहून नेपाळास वैपम्य वाटत आहे आणि नेपाळने तिबेटास हुन्ही रशियावरीर गुप्त तह केला आहे की काय असे विचारले होते नेपाळने युद्धात तिबेटात जिंकले तरी त्यास फारसा फायदा न होता ईप्रभाचा होईल हे नेपाळ जाणून आहे तथापि नेपाळी सरकारचे आपल्या प्रजेचा शिरकाव तिबेटात व्हावा याकडे लक्ष आहे नेपाळने आपल्या गुप्त धनाचा राक्षियाप्रमाणे तिबेटात उपयोग केला तर नेपाळचा फार फायदा होईल नेपाळ बौद्ध धर्माची ओपासना करते याचदल तिबेटी लोकांत मान्यता आहे. तिचा उपयोग करून वेतल्यास नेपाळास बरेच सुलभ जालेल. तथापि नेपाळपाशी तरवादीचा जोर आहे तरी वविलातांची हपारी नेपाळपाशी नाही.”

एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात नेपाळी शिपाई नेपाळी प्रजेच्या संरक्षणार्थ ल्हासा येथे ठेवण्यास सुद-वात झाली याचे कारण असे झाल की, पालपो जातचे नेपाळी बौद्ध व्यापारी ल्हासा येथे सुमारे तीनशे होते. या

व्यापायापैकी एकाच्या दुकानात एका व्हासा यथाल वाईने पोंबळी चोरली असा त्या व्यापाऱ्यास सशय आल्यामुळे तिचा हाडा घेण्याकरिता तिला त्यान घरात बळजबरात ओढले तिला ज्या वळेत परत जाऊ दिले तेव्हा तिने फाग केला आणि सरा मठाच्या लडव्या लागास सांगितले लडव्याने मिथू चौकशी करून घेले आणि नंतर त्यांना मूळ उगविण्यासाठी पालपोवर एक हजार माणसांसह जाल केला हा हजारचा जमाव येत आहे असे पाहून पालपो व्यापाऱ्यांनी घर सोडून पलायन केले लडव्याने मिथूंनी येऊन घरे लुटली त्यामुळे पालपो व्यापाऱ्यांचे समार ३॥ लाख रुपयांचे नुकसान झाले त्यानंतर या मोठ्याव्हल नेपाळ दरबार व तिबेट दरबार यामध्ये चोलणे सुरू झाले तिबेटचे वकील जाव पद्द हूर हात आण्य तन्हा तिबटी दरबारने नुकसानीची भरपाई केली आणि नेपाळा व्यापाऱ्यांच्या सरक्षणासाठी २५ शिपाई व्हासा येथे ठेवण्याचे ठरले (कावगुची याची तिबेटाला ३ वषे)

चीन व सिक्किम—सिक्किमचे प्राचान रहिवासी रोंगपा अथवा लेपचा जातीने होत हा इडा-चिनी जाती-चीच पाठ जात असावी परंतु ते सिक्किममध्ये केव्हा व कसे आले याबद्दल माहिती मिळत नाही परंतु नेपाळचे राजघराणे तिबेटा असून त लोक पूर्वी तिबेटातील ग्याल्पो राजघराण्याशी आपला संबंध आडतात त्याच पूर्वेक अनेक पिढ्यांपूर्वी पश्चिमेकडे व्हासा व झाकण या बाजूने अम्पोजु खोऱ्याकडे गेले अखेरीस १९४१ मध्ये पेंग नामगे याने राज्यस्थापना केली १७७६ ते १७९२ पर्यंत सिक्किम व नेपाळ यामध्ये एकसारख्या लढाया चालू होत्या अखेरीस १७९२ मध्ये चिना नेम्याने गुरह्यात सिक्किमच्या बाहेर पालवून दिले तथापि १८१६ मध्ये जनरल आर्चरलोनी याने गुरह्याचा पराभव करून सिक्किमचा काही भाग त्यांनापासून सोडवून सिक्किमला परत देईपर्यंत तो गुरहेच बळकावून बसले होते नंतर सिक्किम व ब्रिटिश सरकार यांमध्ये काही काळ विटपु येऊन ब्रिटिशानी १८३९ मध्ये दार्जीलिंग व १८४९ मध्ये सब तराई प्रात आपल्या ताब्यात घेतले व १८६१ मध्ये एक मित्रताचा तह करावयास सिक्किमला भाग पाडले अखेरीस १८९० मध्ये चानशी तह होऊन चीनने सिक्किमवरील ब्रिटिशाने सरक्षण मान्य केले असो.

गुप्तोत्तर जगात भारतीयांचा चानशी राजकीय सग्न फर मोडा आहे हे बरील विवचनावरून समजून येईल या सग्न आला ता मुद्दत बौद्धिक आणि सांस्कृतिक होता हिंदुस्थानाबद्दल चानकडे भारतीयांची संस्कृति नेणारे बौद्ध प्रवाशा पहिल्या विभागात वाचकास परिचित करून दिलेच आहेत चिनी प्रवाशा हिंदुस्थानात अनेक येऊन गेले त्यांची माहिती भौगोलिक ज्ञानाच्या प्रकरणात दिलेली आहे असे आता चीनचा शेजारी जो जपान देश साकडे बघू

जपान—जपानचे इंग्लंड देशाशी फार साम्य आहे दोन्ही देश लहान व मुख्य खंडापासून पृथक् वेढे आहेत दोन्ही देश साधारण समान अक्षांशावर असल्यामुळे हवापाण्याच्या बाबतीत बहुतेक सारखा स्थितीत आहेत प्राचीन इतिहासहि दोन्ही देशांचा जवळ जवळ सारखाच आहे दोन्ही नाहि स्वतःची संस्कृति विंवा धर्म नाही इंग्लंडमध्ये रोमन व फ्रच संस्कृति शिरली व युरोपच्या दक्षिण टोंकाकडे स्थापन झालेला ख्रिस्ती धर्म ब्रिटन लोकांनी स्वीकारल्या अर्थात इंग्लंडला ख्रिस्तपूर्वकाळचा असा इतिहास नाही जपानमध्येहि देवग लोकांची सुधारणा चिनी संस्कृतीने झाली व दक्षिणेकडे दूरवर असलेल्या हिंदुस्थान देशात स्थापन झालेला बौद्ध धर्म व संस्कृति यांनी जपानी राष्ट्र बनविले या दोन देशात साम्य इतकच आहे राजकीय इतिहासात जपान देश इंग्लंडच्या मानाने १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत फार मायसलेला राहिला होता भौगोलिक गेचात व खालाय सशोधनात दुसडन १७ व्या शतकापासून पुढाकार घेऊन जागतिक साम्राज्यरुपा ने फल प्राप्त करून घेतले त्या साम्राज्यकरणेचे स्वतः जपानला अगदी अती-कडे पडू लागले आहे जपानच्या या मायमलेल्या स्थितीस जपानचा गैरमुखसंस्थापना जितका कारण झाला तितकाच चान व सैयोरियास,रख्या अजगर वृत्तीच्या देशाचा देशावर चारणी झाला यात हाफा नाही तथापि अलीकडे पनाप वर्षीत युरोपीयाचे अनुकरण करून जपानने आपला सर्वोभाण सुधारणा करून जगातील प्रमुख राष्ट्रात स्थान संपादिले आहे, यामुळे जपानचा एकदर इतिहास मोठा बोधप्रद बनला आहे म्हणून जपानच्या इतिहासाचा थोडक्यात रूपरा येथे दिली आहे

प्रागैतहासिक काल—जपानवद्दल अत्यंत प्राचीन माहिती कोजिंजी (प्राचीन गोर्ध्यांचा लेखसंग्रह) व निहोंगा (जपानची बखर) या दोन ग्रंथावरून मिळते हे प्रथ पुराणांमध्ये असल्यामुळे त्यांतोळ माहिती काल्पनिक स्वरुपाची आहे त्यात विश्वाप्ततापासून जपानची व तेथील पौराणिक राजांची माहिती आहे जपानचा पहिला मानव राजा जिम्बू टेनो ख्रिस्तपूर्व ६६० मध्ये गादावर आला असे म्हटले आहे जपानी साम्राज्याचा आरम्भ-थक हाच मानतात तथापि ख्रिस्तोत्तर पाचव्या शतका पर्यंतची यात दिलेली माहिती पारशी विश्वसनाय नाही सबब ख्रिस्तपूर्व ६६० ते इ.स. ५०० पर्यंतच्या काळास जपानचा प्रागैतिहासिक काळ म्हटले पाहिजे या काळात एकदर २४ राजे झाले व त्यांतोळ वरेचसे शम्भराहून अधिक वषे जवळ असे वंशज आहू त्या वेळची काही थडगी उरकून काळजी आहेत पण त्यात खादाव लेख मुर्तीच सापडले नाहीत

या काळातील राज अनेक छत्रांशी लज करीत असत त्यामुळे त्यांना संघात पुढाळ असे केव्हा नावाच्या वाद-

गहाळा (इ. स. ७१—१३०) ८० सुद्धे होती. अश राजपुत्रांना योगक्षेम चालविण्याकरिता जहागिरी देण्याची बहिर्वाट पद्धती व त्यामुळे देशभर जहागिरीदारांचा वर्ग निर्माण झाला या वर्गाचा जपानच्या आधी इतिहासावर फार परिणाम झाले.

इ. स. २०० च्या सुमारास जपानी सैन्याने कोरियावर स्वारी केली व कोरियाच्या राजाने जपानचे मांडलिकत्व परतले असा जपानी परराष्ट्र तज्ज्ञ अहे. चिनी इतिहासावर या प्राचीन जपानी लोकांची लाग्रचक वर्णने आहेत. या प्रागैतिहासिक काळात तलाव व फाटले राणणे, बोटी वापणे, रस्ते, पूल, रानेसुमारी, लेखनकला वगैरे वानेक बाबतीत जपानचा प्रगति झाली होती.

जपानचा ऐतिहासिक काळ.—या काळाचे पुढील चार भाग पडतात —

- (१) आय ऐतिहासिक काळ (इ. स. ४००—६७२).
- (२) फुजिवर लोकांचा काळ (इ. स. ६७३—११५५).
- (३) सर्जामदारी सत्तेचा काळ (इ. स. ११५५—१५१८).
- (४) टोकु गावा घराण्याचा काळ (इ. स. १५१८—१८६७).
- (५) आधुनिक सुधारणांचा काळ (इ. स. १८६७ पासून पुढे).

आय ऐतिहासिक काळातला रिचू हा पहिला बादशहा होय. या काळात राजघराण्यातील इतर पुरुषांनी राज्य बळकाविण्याचे प्रयत्न केल्याची पुष्कळ उदाहरणे आहेत. या सुमारास समाजामध्ये पंचेवार वर्ग उर्क जाती बनत आल्या होत्या. चिनी व कोरियन विद्वानांनी जपानात अजून चिनी संस्कृतीचा प्रसार केला व कारागिरांनी उद्योगधंदे सुधारले त्यापि या काळातील सर्वात महत्वाची गोष्ट जपानात बौद्ध धर्माचा प्रवेश हो होय. हे काम छुद् कोरियाच्या राजाने केले. प्रिन्स शोकोटु या विद्वाने तत्त्ववेत्त्याने या कार्यास फार मदत केली इ. स. ६२३ च्या खानेसुमारीत जपानात बौद्धांलये, ८१६ भिक्षू व ५६५ जोगिणी असण्याचे आढळून आले. यामुळे नवीन नीतिनियम व नवीन संस्कृति जपानात शिरली.

याच्या पुढील काळास (इ. स. ६७३ ते ११५५) फुजिवर लोकांचा काळ म्हणण्याचे कारण असे की, या काळात प्रथम फुजिवर घराण्यातल्या पुरुषांनी आपल्या सुली बादशहाने देउन सर्व सत्ता आपल्या हाती ठेविली. परंतु पुढे हे घराणे चैननाच बनून दुसरी तैरा व मितमटोई ही दोन लष्करी पेशांची घराणी पुढे गेली व त्या दोहामध्ये राज्याकरिता युद्ध होऊन त्यात अखेर तैरा घराणाचा वाडव झाला.

इ. स. ११५५ ते १५१८ पर्यंतच्या काळात जपानी राजांनी केवळ नामधारी बनवून एकामागून एक सर्जामी

घराण्यांनी पेशव्याप्रमाणे सत्ता राज्यकारभार आपल्या हाती ठेविला. बौद्धधर्माचा प्रसार वराच वाहून दिलेक राजघराण्यातले पुष्टयहि मिळू बनले होते असले भिक्षू राजकारणात उलटाढाळी करीत धसत. यामुळे जपानच्या राज्यकारभारात बराच गोंपळ माजला होता पण या उद्देगजनक परिस्थितीनुच जपानमध्ये तीन अर्थात मोठे सुद्धायाक व मुत्सही उद्देयाक थाले. ते आंद नोबुनागा, हिदेयोशी व टोकुगावा इयेसु हे होते. नोबुनागा हा लहानसा गमलदार होता व हिदेयोशी हा गरीब दंतकन्याचा मुलगा असून तो नोबुनागाच्या पदरी नोकरीस होता. तो मोठा तरवारबहादूर व कारस्थानकुशल निघाला. त्याच्या मदतीने नोबुनागाने आपली सत्ता व सैन्य पुष्कळ वाढविले जपानी बादशहाच्या परवानगीने त्यांनी देशातील बंडाळी मोडून शांतता प्रस्थापित केली तेव्हा बादशहाने हिदेयोशीला प्रतिनिधि नेमिले. त्याने फार न्यायाने व दयाळूपणाने राज्यकारभार केला. कोरिया व चीनवर त्याने स्वारीचा प्रयत्न केला. हिदेयोशी इ. स. १५१८ मध्ये मरण पावला. त्यानंतर टोकुगावा इयेसु अधिकारारुढ झाला. याच्या वेळी आपसतील युद्धाव कणा पण्डा पेटला आणि इ. स. १६००मध्ये तोकुगहूर येथे एक व १६१५ मध्ये ओसाका येथे एक अशा दोन लढाया होऊन त्यात इयेसूचा नय झाला अशा रीतीने बाराव्या शतकापासून १७ व्या शतकापर्यंत चारलेल्या अन्तर्युद्धांची परिणामात झाली. बापुडे जपानला पूर्ण शांतता लाभली व त्या काळात टोकुगावा वंशातल्या कारभारी पुरुषांनी (शोगुनांनी) पुष्कळ सुधारणे केल्या. 'इयेसूची कैफियत' (इदेउमेच ओक इयेसु) नांवाच्या प्रजात या काळातील जपानच्या परिस्थितीबद्दल सविस्तर माहिती मिळते. जपानात सर्जामी पद्धति बरीच चालू असण्यामुळे जपानी समाजाले तीन वर्ग पडले होते. (१) राजा व त्याचे दरबारी लोक, (२) लष्करी सरदार उर्क सरनामदार व (३) सामान्य लोक. यापैकी सर्जामदाराचा वर्ग बराच मोठा व बळिश्ट होता. हे सरनामदार व त्याचे सैनिक हा जपानमधील लष्करी शाण्याचा वर्ग हिडुल्यानातील क्षत्रियासारखा होता. छोड गावाच्या शांततापूर्ण फाळ्यात हा लक्षधर्मा वर्ग अनवश्यक वाटू लागला व तिसऱ्या वर्गातले म्हणजे सामान्य लोकांतले शेतकरी, कारागीर व व्यापारी या वर्गाला महत्त्व पडले.

घाट्यांशी संबंध.—जगाची प्राचीन काळापासून जपानचा चीन व कोरियाशी संबंध होता. क्रिस्तोत्तर सोळाव्या शतकापर्यंत परकीयांना सरकारी अधिकार्यास आपल्या सामानाची तपासणी करू देणे, लडाऊ झाले खरेदी न करणे वगैरे अटीवर जपानात सवेन प्रवास करण्यास मोकळीक असे. जपानचा बहुतेक व्यापार चीनय़ावर असे. या पूर्वापार परिस्थितीत सोळाव्या शतकात एकदम मोठा फरक झाला. इ. स. १५४२ पासून युरोपीय लोकांनी जपानचा संबंध सुरु झाला. प्रथम पोर्तुगीज लोक जपानात शिरले.

त्यांनी व्यापार व ख्रिस्ताधर्मप्रसार ही दोन्ही कार्ये सुरू केली १५५० ते १५८२ पर्यंतच्या वर्षास वर्षात १,५०,००० लोक ख्रिस्ती बनले व एवढे अवाढव्य कार्य अवघ्या सुमारे ७१ जेसुयानीं केलें हा परधर्मप्रसार वद करण्याकरिता हिंदियो शासने १५७८ मध्ये एकदम बंदीचा हुकूम काढून सर्व परकी धर्मांप्रदेशांना वीस दिवसांच्या आत जपान देश सोडून जाण्यास फर्माविलें पोर्तुगीज व्यापाऱ्यांना मात्र मोठ्याकड ठेविली होती नंतर व्यापारास अडथळा न यावा म्हणून धर्मोपदेशनासबधाचा नियमहि दिला करण्यात आला त्याबरोबर जेसुयानीं पुन्हा झपाट्याने धर्मप्रसाराचे कार्य चालविलें व १५९५ मध्ये बाटलस्या जपानचा सध्या तीन छत्रावर गेलो त्यात सत्त्यानिकांपैकी स रा जण ख्रिस्ती झाले होते याच सुमारास स्वतंत्रिचा लोखंडि जपानात मिळून धर्मप्रसार करू लागले तेव्हा हिंदियाशीं पूर्वीचा हुकूम कडक रीतीनें अमलात आणून ख्रिस्ती भिमान्यास पूर्ण मजबूत केला, इतकेंच नव्हे तर, एवें इथेयसून सर्व परकी-मावर कडक बहिष्कार घालण्याचें घोरण १६३९ मध्ये अमलात आणलें हा निर्बंध दुहेरी होता. इंग्रजे परकीयांनी जपानात येऊ नये या नियमाबरोबरच जपानी लोकांनी कोणत्याहि परक्या देशात जाऊ नये असा सक्त नियम करण्यात आला

या बहिष्कारापासून जपानचा तत्कालिन् तोंडा काही झाला नाहीं कारण युरोपीयांनी सत्कृति जपानी सत्कृती नैशा उच्च दर्जाची नव्हती. युरोपीयाजवळ त्या वेळी दोनच गोष्टी अधिक होत्या बहुकी वगैरे अथम्सलें क रफरा तटब दीचें शास्त्र २। दोन्ही गोष्टी जपानी लोकांनी खबरदब ग्रहण केल्या या बहिष्कारामुळे पुढें दोनशडीबरो वये जपानला वातावरणाचा काळ झाला परा, पण तेवढ्यात युरोपीय राष्ट्रांनी सशोधनात झपाट्याने पुढें गेली या शास्त्रीय शोधानी अगुध करणा जपानी विद्यार्थ्यांना देशीय येथील उच्च लेकाच्या फॅन्टरितील गोंडबदन येऊ लागला. तथापि तेवढ्याने जपानी सरकार बहिष्कार उठविण्यास तयार होणे शक्य नव्हतें.

आधुनिक सुधारणांचा काळ — जपानचा हा एका तशास १८५२ च्या सुमारास संपला या सुमारास 'युनैटेड स्टेट्स' देशा सरकारने कोमोडोर पेरी नावाचा बडील व्यापारी तह करण्याकरिता जपानात पाठविला व त्याच्या बरोबर आम्हाराचा तागा दिला ती आधुनिक रफाक जहाजे पाहिल्यावर त्याचा प्रतिकार करणें रफरी बाबतीत मागस लेल्या जपानच्या शक्य नव्हते त्यामुळे तह करून अमेरिकेला व्यापाराची मोठ्याकड देणें जपानला माग पडलें नंतर इंग्रज, डच, मेच वगैरे राष्ट्रांनीहि सदरहू प्रकाशचे तह करून व्यापार सुरू केला याबरोबरच्या संध्यात ही प्रति पडून येताच जपानच्या अंतस्थितावर त्याचा महत्वाचा परिणाम झाला व १८६७ मध्ये जपानमध्ये दुसरी

महत्वाचा क्रांति घडून आली ही क्रांति म्हणजे शोमुनाची उर्क धारणा याची सत्ता कमी करून बादशाहाच्या हाती संपूर्ण सत्ता देणें व त्याबरोबर देशात कायदेमंडळ स्थापन करणें ही होय याच वेळी बशपरपरागत नोकऱ्याची व सरजामदारांच्याची पद्धति बंद करून विद्वत्ता व हुपारी पाहून अधिकारी नेमणें, आणि लोकप्रतिनिधीमार्फत व्यक्ती होणाऱ्या लोकमतासुधार राज्यकारभार चालविणें इत्यादि राजकीय सुधारणा अमलात आल्या तेव्हापासून जपानने राजकीय, औद्योगिक, व्यापारी वगैरे बाबतीत युरोपीयाचे अनुकरण करून अवघ्या चाळीस वर्षांत राष्ट्राची इतकी सुधारणा केली की, चीन व रशिया या अवाढव्य साम्राज्याबाहेर जपानने रणांगणावर पराभव केला व त्यामुळे युरोपीय राष्ट्रे जपानला बरोबरीच्या नात्याने वागणू लागली

एवढी प्रगति एवढ्याशा अल्प काळात जपानने कशी घडवून आणली याबद्दल पुष्कळना आश्चर्य वाटतें. या कोळ्याचे उत्तर असें आहे की, सुधारलेल्या जपानी सरकारने पाश्चात्य सुधारणेची सर्व अंगे उपांगे सुरू करण्याचें काम एकदम हाती घेतलें नव्या सुधारणाबादी पुढाऱ्यांपैकी बहुतेक युरोप, अमेरिका येथे राहून सर्व पाश्चात्य गोष्टीचें सूक्ष्म अवलोकन करून आलेले असल्यामुळे जपानात सर्व बाबतीत त्यांनीच पुढाकार घेतला होता व राजकीय सत्ताहि त्यांचेच हाती होती त्यांनी रेल्वे बांधणे, तारायंत्रें सुरू करणें, समुद्रात दीपगुहे बांधणें व आरमार तयार करणें या कामाकरिता तज्ज्ञ इंग्लिश लोक नेमले, बायदेशीय करण्याकरिता व सैन्याला हालचाली, डावपेच व रचना शिक्षाविकाण्याकरिता फ्रेंच लोक नेमले, शिक्षण, पोस्टवाता, शेतकीसुधारणा व वसाहतीची स्थापना या गोष्टी अमेरिकन तज्ज्ञांवर सोपविल्या, औपधिशास, व्यापार कायदेबुकाची रचना, स्थानिक कारभार, सत्त्याची मांडणी व सत्करी अधिकाऱ्याचें शिक्षण या गोष्टी जर्मन तज्ज्ञांच्या हाती दिल्या आणि खोदकाम व रणकाम शिबिण्याच्या कामां इटालियनांची नेमणूक केली. अशा रीतीने विविध परदेशीय तज्ज्ञांच्या द्वारे एकदम सुरू केलेल्या अनेकविध सुधारणा जपानी लोकांच्या पचनी पडणें मोठे बटिण आहे असें परकीयांत साहजिक वाटे परत जपानी लोकांना त्यांचा बाहोच वाळ वाटला नाहीं आपला पुराणाभिमान कायम ठेवून त्यांनी बरोच वाढा उपकरणांचा व सुखसोयीचा स्वीकार केला अर्थात् यामुळे नव्या जपानने पिढीची राहणी द्विविध बनली हे लोक दिवसा आर्फासचे व कामाचे वेळीं पोपात, शिस्त वगैरे सर्व बाबतीत पाश्चात्याचे धर्तीवर वागत असत, आणि कामावरून सुद्धा मोठे होताच आपले जुने देशी कपडे बदलून पुरातन पद्धतीने काढकमणा करीत जपानी लोकांनी रेल्वे, आग-बोटी, तारायंत्रें, पोस्टआफिस, व्यापार व सर्व प्रकारची यंत्रसामग्री पाश्चात्यापासून ग्रहण केली पाश्चात्य नीतिक शास्त्रहि त्यांनी आत्मसात् केले, पाश्चात्य तत्त्वज्ञान

बऱ्याच शक्ती मान्य केले, यूरोपीय कायदेपद्धतीचे भ्रष्टते फुलू करून त्या नमुन्यावर आपले कायदेश्र बनविले; आणि इतके करूनहि आपलेपणा न गमावतां प्रत्येक बाबतीत आपले जपानी वैशिष्ट्य त्यांनी कायस राखले. सर्व पाश्चात्य सुखासोयीचा उदारपुद्गलने संग्रह न करूनहि त्यांनी आपल्या परंपरागत चालीरीतींना व समजुतींना फारसे दुखविले नाही ही जपानी सुधारणावादातील अत्यंत तारीफ करण्यासारखी गोष्ट आहे. दोन विजातीय संस्कृतींच्या संमिश्रणाचे हे अत्यंत अवघड काम करित असता त्याचे हातून कित्येक वेळा वेदगळण्याच्या जुका हास्या; पण त्या लवकरच दुबस्त करून एकंदर सुधारणेच्या कामांत त्यांनी चांगले यश सांगवून केले आहे; व त्यामुळे पुढील सुधारणेच्या मार्गातहि आपला राष्ट्रीय दृष्टि कायम ठेवून योग्य वित्तपथा गोष्टींचे ते स्वीकारतील व स्वसमानाच्या पयली पावतील, अशी धानी वाटते.

प्रकरण २६ वे.

यूरोपीय इतिहास व जागतिक इतिहास.

१८ व्या व १९ व्या शतकांतील यूरोपच्या इतिहासाचा अखिल जगाच्या इतिहासाशी संबंध आहे. १८ व्या शतकातील भौगोलिक शोधानां उपलब्ध झालेल्या भूभागावर काय सत्ता प्रस्थापित करण्याकरिता प्रथम स्पेन, पोर्तुगाल, हांडेड, फ्रान्स व इंग्लंड हे देश पुढे गेले. पण त्यांच्यापैकी पहिले दोन मार्गे पडून अखेर लडा फ्रान्स व इंग्लंड या दोन देशांत उरला. हा लडा वर्षेवर्षे पाऊन शतक म्हणजे १७४० ते १८१५ जवळ चालला. यूरोपातील सामाजिक युद्ध (१७५९—१७६३) हा या लड्याचा पूर्वांश होय. आणि नेपोलियनवरोवरी युद्धे हा त्याचा उत्तरार्ध होय. या दोहोंतहि इंग्लंड विजयी होऊन ब्रिटिश साम्राज्य सर्व जगभर पसरले. साम्राज्य युद्धांने इंग्लंडच्या अमेरिकेतील व हिंदुस्थानातील साम्राज्याचा पया घातला. युनैटेड स्टेट्सच्या स्वातंत्र्ययुद्धांने इंग्लंडच्या मुसद्दीमिरीला साम्राज्यसंरक्षक नीतीचा उत्तम धडा शिकविला आणि नेपोलियन-परोवरच्या युद्धांनी ब्रिटिश साम्राज्याची सद्गुणवर सत्ता प्रस्थापित केली. साम्राज्यसंपादक आरमार व साम्राज्यसंरक्षक मुसद्दीमिरी या दोहोंच्या यत्नावर इंग्लंडने १९ व्या शतकांत कानडा, दक्षिण आफ्रिका, हिंदुस्थान व आस्ट्रेलिया आणि इजिप्त या दूरदूरच्या देशावर साम्राज्य स्थापले. असा रीताने इंग्लंडने राजकीय सत्ता जगभर प्रस्थापित केली.

यूरोपीय राष्ट्रांचा अखिल जगाशी प्रत्यक्ष संबंध येण्याची दुसरी बाब म्हणजे यूरोपीयांचा विस्त्रवपमंशरार व व्यापार. विस्त्रवधर्मी लोक जगाच्या बहुतेक भागात असून जगाच्या लोकसंख्येत वित्स्यांची संख्या इतर कोणत्याहि धर्माच्या

अनुयायांहून अधिक आहे. यूरोपीय व्यापाराची व्याप्ति तर शासनसत्ता व धर्मसत्ता यांहूनहि अधिक आहे. फार काय पण यूरोपीयांचा माल जेथे जात नाही असा जगाचा एकहि भूभाग नवेल.

शिवाय यूरोपीयांचे हे आर्थिकमण केवळ एकपक्षीय आहे असे नाही. म्हणजे यूरोपीयतर लोक यूरोपीयांशी संबंध ठेवण्याच्या अगदी विरुद्ध आहेत असे म्हणता येत नाही. शासनशास्त्र, धार्मीय शोध व आर्थीक प्रगति या तिन्ही बाबतीत यूरोपखंड फार पुढे गेलेले असल्यामुळे इतर खंडांतील स्वतंत्र देशांनाहि यूरोपाशी आपण होऊन संबंध ठेवणे भाग पडते. जपानबरोबर उदाहरण घ्या, जपानदेश स्वतंत्र असूनहि स्वतःची सुधारणा करून वेण्याकरिता जपानला इंग्लिश, जर्मन फ्रेंच, इटालियन, अमेरिकन, वगैरे तज्ज्ञ लोक स्वदेशांत घालवून त्यांच्या मदतीने आपली प्रगति करून घ्यावी लागली. दक्षिणवळणाची आधुनिक साधने म्हणजे रेल्वे, तावायंत्रे, वातावीदी, व विमाने, यांनी सर्व खंडांना एकत्र जोडण्याप्रमाणे झाले आहे. ज्ञानविषयक क्षेत्रात तरी सर्व जग म्हणजे एकच खंड किंवा देश अशी मानना जरपण झाली असून प्रत्येक देशाच्या ज्ञानविषयक क्षेत्रांत इतर प्रत्येक देशाला अद्यापती होण्याचा मार्ग मोकळा झाला आहे.

अखिल जग म्हणजे एकच खंड असल्याचा प्रत्यय गेल्या महायुद्धांने प्रत्यक्ष आणून दिला. त्या युद्धाला पहिले जागतिक युद्ध असें साधे म्हणता येईल. त्या युद्धाचा वणवा सर्व खंडात पसरला होता व त्याचे पक्षात्परीणाम सर्व जगाला भोवले. सारास प्रत्येक देशाला स्वतःच्या इतिहासावरोवरच अखिल जगाचाहि इतिहास अभ्यासिल्यानाचून बापुडे गत्यंतर नाही. अशी आता प्रस्तुत प्रकरणात यूरोपने आपला प्रसार सर्व जगभर कसा पसरविला ते पाहू.

विशाल्या प्रकरणात यूरोपच्या इतिहासाचे कथासुत्र यूरेचच्या सहापर्यंत आले आहे. 'यूरेच'च्या सहात जरी काही व्यंगे असली तरी एकंदरीत सर्व विरुद्धात त्यामुळे दृष्ट रीतीने लागली. सन १७४० पर्यंत जरी लढान सहात लढाया होत होते तरी यूरोपमध्ये एकंदरीत शांतता नादत होती. सुरवातचकरून अठराव्या शतकांत राजकीय यत्नाचा समतोलपणा नमरेड येत होता. सन १७१३ पासून १७४० पर्यंत बलिष्ठ राष्ट्र आपापले संघ बनवून आपापली काये घडवून आणत होती. बसाहतीवर भेदाविमनची सत्ता शासत राहू देऊ नये म्हणून स्पेन व फ्रान्स यांचा सारखा प्रयत्न चालला होता आणि आस्ट्रियाचे सत्तेपत्ताली इटाली-मधली काही ठाणी आपल्याकडे आसावी म्हणून स्पेनची संस्कट झाला होती.

जागतिक सत्तेकरिता इंग्लंड व फ्रान्सची झुलस.—सन १७४० नंतर यूरोपमध्ये नव्या काळाचा आरंभ झाला. जर्मनीवर बसले असले म्हणून आस्ट्रिया व

प्रशिया यामध्ये स्वर्णा चालली होती. हिंदुस्थान आपल्या ताब्यात असावे म्हणून प्रेट्रिटन व फ्रान्स एकमेकांशी लढत होते. तेव्हा युरोपच्या इतिहासात आस्ट्रियाच्या कार-सावदलचे युद्ध व त्याचीच पुरवणी म्हणून पुढे चाकलेलें सप्तवार्षिक युद्ध यांचे फार महत्त्व आहे १७४८ च्या एप्रिल महिन्यात प्रेट्रिटन, फ्रान्स आणि हॉलंड यांनी शांततेचा तह केला व तोच पुढे ऑक्टोबर १८ तारखेला एलासापेल येथील तह म्हणून प्रसिद्ध झाला. त्या तहाच्या योगाने फ्रान्स व प्रेट्रिटन यांना युद्धात येलेला मूलूख परत मिळाला. परंतु इतर युरोपीय राष्ट्रांचा कांही फायदा झाला नाही. सार्डोनियाला जरी मिलानच्या सभोवता-लचा मूलूख मिळाला तरी पायसंक्षारवरील हक्क सोडून देणे भाग पडले. आस्ट्रियाला सायबेरिया प्रशियाला यावे लागलें आणि पार्मा व पायसेस जेज कॅलिफ्रिया स्वाधीन करावी लागली. जिन्नारटर मिळण्याची सर्व आशा स्पेनला सोडावी लागली. प्रेट्रिटनचा वरील तहामुळे बराच फायदा झाला. फक्त कानडा देशात व हिंदुस्थानात बर्चस्व प्रस्था-पित करण्याच्या कामात त्यांना थोडा वेळ दम धरावा लागला. पण लवकरच कानडा व हिंदुस्थानात प्रेट्रिटन पुढें सत्कल्यामुळे अर्थात् फ्रान्सची पिछेहाट झाली प्रशियाची शक्ती वाढून आस्ट्रियाशी स्वर्ण करण्यास त्यास जोर आला. व सार्डोनियामध्ये पुढील इटालीच्या स्वातंत्र्याचें बीं रुजत पडलें.

या नंतरच्या सप्तवार्षिक युद्धाच्या (१७५६-१७६३) सुल्यतास युरोपात एक मुत्सद्दीगिरीत जणू काय क्रांतीच घडून आली. प्रशिया व प्रेट्रिटन यामध्ये १७५६ मध्ये झालेल्या तहास प्रत्युत्तरादाखल फ्रान्स व आस्ट्रिया यांनी व्हासेंस येथे एक दोस्तीचा तह केला हा दोन राष्ट्रे आता-पर्यंत एकमेकांस पाण्यात पहात असून त्यांच्यामध्ये झालेल्या या तहामुळे सर्व युरोपास अचंबा वाटला. परंतु या तहाचा फारसा उपयोग झाला नाही. कारण प्रशियानें आस्ट्रियाच्या मदतीकरिता पाठविलेल्या सैन्याचा फ्रेडरिक दी प्रेट यानें पार धुव्या उडवून दिला व तो स्वतः ऑर्किंग उरला. याची कारणें अंशतः त्याची ईश्वरार्थी दोस्ती, फ्रेज सैन्या-तील नात्यांकी, व प्रशियातील अंतस्थ भेद हा होत. १० मेनुवारी सन १७६३ रोजी पारिसचा व १५ फेब्रुवारी रोजी लुवरेस्वर्गचा तह झाला युरोपच्या इतिहासात हे दोन तह महत्त्वाचे आहेत. कारण पारिसच्या तहामुळे प्रेट्रिटनचें साम्राज्य सर्व जगभर प्रस्थापित झाले व दुसऱ्या तहानें प्रशिया व आस्ट्रिया या राष्ट्रांची योग्यता सारखी ठरली.

सप्तवार्षिक युद्धसमाप्तिकालापासून फ्रान्सच्या राज्यक्रांती-पर्यंतचा काल रंस्मरणाय गोष्टींनीं परिपूर्ण आहे. फ्रेडरिक दी प्रेट, मराथा पेरंडा हे तर असीत पण दुसरा ओसेफ, दुसरी क्यपेराइन, स्पेनचा तिसरा चार्लस, व टस्कनीचा लिओपोल्ड हे सर्व एकतंत्री पण लोकहितपी राजे होते.

यानुसी, टर्गो, स्ट्रालासी, स्टोरिडा ज्यांका वगैरेसारखे मुत्सद्दी सुधारणाकाही होते तथापि या वेळीं राजनैतीचा दर्जा किती कमी झाला होता याची उदाहरणे सापडतात. फ्रेडरिक दी प्रेटनें सायबेरिया विनाकारण कापव घेऊ नंतर १७७२ मध्ये पोलेंडची राजनीतिताचाला सोडून फ्रांकोनी झाली. तेव्हा या काळचे राजे प्रजेच्या कल्याणाची इच्छा कितीहि दाखवीत असले तरी, त्यांची समजूत सुधारणा व्हावयाच्या त्या राजेलाकाडून झाल्या पाहिजेत, त्यांचा उगम प्रजेच्या मागणीपासून होता कामा नये अशीच होती. या कालात युरोपात घडलेल्या प्रमुख गोष्टी शेंगे प्रमाणे.

(१) पोलेंडची फ्रांकोनी.

(२) बव्हेरियन संवसेशन (राजघारसासंबंधी) युद्ध

(३) प्रशियाची प्रशिया व आस्ट्रिया यांच्याशी दोस्ती.

(४) फ्रान्स व स्पेन यांचे, प्रेट्रिटन व अमेरिकन वसाहती यामध्ये चाकलेल्या युद्धात पडणे

(५) प्रशिया व ऑस्ट्रिया यांचा तुर्कस्थानावर हल्ला.

(६) राष्ट्रांमधील अथवा निराश्रयि.

सप्तवार्षिक युद्ध संपत न संपत तीच फ्रान्स आणि स्पेन यांनी प्रेट्रिटनवर सूड उगविण्याचा विचार केला. फ्रान्सनें अमेरिकन वसाहतींना मदत केली, स्पेननेंहि बव्हेरिया येथ्याची इच्छा धरली, प्रशिया हा युरोपियन राष्ट्रात बर्चस्व स्थान पटकावण्याच्या तयारीत होता, इतक्यात अमेरिकेची चाकलेल्या युद्धातून सुक होऊन हॉलंडचा या शत्रूची सामना देण्यास अवसर मिळाला व पिटनें हॉलंड व प्रशिया यांच्याशी दोस्तीचा तह केला (१७८८). हॉलंडमध्ये टक्कळटक्कळ करून बर्चस्व संपादण्याची फ्रान्सची इच्छा होती परंतु ती निराश्रयिमुळे समूळ फसली. डेन्मार्कनें स्वीडनवर मोर्चा फिरविला होता तोहि त्याचला परतवावा लागला. आणि दुसऱ्या ओपेफेनवर टस्कनीचा लिओपोल्ड बादशहा झाल्या-वर नेदरलॅंडमध्ये राज्यक्रांती संपली. शिवाय लिओपो-ल्डच्या मध्यस्थीनें प्रशियाचे आस्ट्रियाशी असलेले दांडेवर नार्हीस झाले आणि त्यांच्यामध्ये १७९० च्या जुलै महि-न्यात तह झाला. त्याचप्रमाणे यावर्षी प्रेट्रिटन व स्पेन यांच्यामध्ये व १७९२ त प्रशियाचा तुर्कस्थानशी तह होऊन युरोपातील भाडणे मिटल्यासारखी दिसली. वास्तविक युरोप-मध्ये आता शांतता असावयाची परंतु तसें न होता उलट लढाया मात्र सुरू झाल्या व वाटर्दचा संग्राम होईपर्यंत त्या थाबल्या नाहीत.

फ्रान्समधील भयंकर राज्यक्रांति.—डरुडे सर्व युरोपात लढाया चालू असता, व निराश्रयि करून युरो-पला शांतता देण्याचा विचार होत असता, तिकडे फ्रान्स-मध्ये १७८९ साली भयंकर राज्यक्रांति घडून आली. अमे-रिकन वसाहतींना फ्रान्सनें मदत केल्यामुळे बादशाही राजिना रिक्ता पडला. व सोळाव्या जुलैला "स्टेट्समनल"

नावाचे प्रातिनिधिक मंडळ योथपे भय पडल त्याच-
साली नेदलंडमध्य दुसऱ्या जोसेफने केलेल्या सुधारणाविरुद्ध
बंडाळी सुरू झाली व पोलंडमध्येहि उतरावी सत्ता उलथून
पाडण्यासबंधी अशीच राखण चालली होती. प्रथमतः फ्रान्स-
मधील राज्यक्रांति सौम्य स्वरूपाची होती. परंतु १७९१
मध्ये शासनमंडळ मोडल्यानंतर ही साम्यता संपरोल पाळ-
टली. या वेळीं ब्रिटिश पक्ष फार चलिष्ठ होता. त्यानें एक-
दम रायसत्तेला शाह देण्याचा काय पातला. व यामुळे
फ्रान्सला लढाईचा प्रसंग आला. लष्करांत पक्ष राजाची सत्ता
बाढविण्याकरिता लढाईत अंग घेत होता. सन १७९२ त
फ्रान्सनें आस्ट्रियाशी युद्ध जाहीर केले फ्रेंच लोकाना दोन
लढायांत पूर्णपणे यश आल्यामुळे व्हाइन नदीपर्यंत त्यांनीं
मजल गाठली. व बेलजम काबीज करून हॉलंडवर रोल
घरला. हॉलंड ग्रेटब्रिटनच्या घाबरे असल्यामुळे फ्रान्सचे
ग्रेटब्रिटनशी युद्ध सुरू झाले (१७९३) या युद्धात स्पेन,
सर्बानिया आणि टस्कना पडल्यामुळे गळ्या फ्रान्सला
सर्व युरोपाची लडण्याचा प्रसंग आला. दोस्त राष्ट्रांत असावा
तितका एकोपा नव्हता. उलट फ्रेंच लोकांचा देशाभिमान व
वृत्तिध्वंश अवगर्वाय असल्यामुळे त्यांनीं दोस्तांची धुळधाण
उडविली. सन १७९५ त दांस्त रॉप मोडला व फक्त ग्रेट
ब्रिटन आस्ट्रिया व सार्बानिया यांनीं फ्रान्सशी युद्ध चालू
ठेविले इटालीवर नेपोलियन बोनापार्टने हजे करून पूर्णपणे
यश संपादिले. तेव्हा आस्ट्रियाने कॅपो फर्मिओ येथे व
सार्बानियाने चिरास्को येथे तह करून मेचापातून आपली
सुटका करून घेतली. फ्रान्सशी सामना देण्याला फक्त ग्रेट-
ब्रिटन मात्र उरले. १७९९ त नेपोलियन इजिप्तमध्ये स्वारीत
गुलला आहे ही संधि माधून ग्रेटब्रिटन, रशिया व आस्ट्रिया
यांनीं दुसऱ्यादा एकजुट केला. जरी फ्रेंचानीं इटालीतून
हाटून लावण्यात आले तरी रशियनांची स्वित्स्झर्लंडमध्ये
व इंग्लंडाची हॉलंडमध्ये पिछेडाट होण्याची राहिली नाहीं.
इजिप्तमधून नेपोलियन बोनापार्ट परत त्याच्यावर फ्रेंच कॉन्स-
लेट स्थापण्यात आले व आस्ट्रियानाचा पाडाव झाल्यानंतर
झाच्याशी व ईंग्लंडाशी तह करण्यात आला (१८०३)
येथपर्यंत फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीपासून युरोपाचा फा दा
झाला व १८ व्या शतकातील राज्यकारभाराच्या जुन्या
कल्पना सुळातच हादरल्या असे म्हणता येईल कॅपो फॉर्म-
मिथी येथील तह झाल्यानंतर लवकरच जर्मनीत राज्य-
क्रांति झाली व रोमन साम्राज्य आता दोबटचे उराला गेले
अशा रितीने सर्व युरोपभर मोठी क्रांति घडून आली,
पण अद्याप मध्य युरोपातील अक्रांत एकराष्ट्रीयत्वाची भावना
उद्भूत झाली नव्हती.

नेपोलियनचे वायवटळ — जर्मनीच्या तहाच्या पूर्वीच
पिटने प्रशिया व आस्ट्रिया यांच्यात राष्ट्रीय भावना उत्पन्न
करून नेपोलियनला अडथळा करण्याकरिता पुढेकड चढाव
केला. परंतु त्याला त्याच्या ह्यातीत यश आले नाहीं. उत्त-

रोत्तर नेपोलियनचा विजय होत गेला व इंग्लंडलाहि तो
शरण यावयाला लावील अशी स्थिति नेपोलियनला प्राप्त
झाली नेपोलियनने द्रुतच विचार करून इंग्लंडवर लढावणे
स्वारी करणे सुरूच नाहीं असे ठरविले व ईंग्लंड माल वर
युरोपात बहिष्कार चालण्याचा प्रथम बर्लिन डिक्लीअन्मेंट
हुकूम सोडला टिलसीत येथील तह झाल्यानंतर वास्तिक
समुद्रावरचे आधिपत्य संपादन करण्याचा व स्पेन आणि
पोर्तुगाल यांना ताब्यात ठेऊन भूमध्यसमुद्रावरचे वर्चस्व
मिळविण्याचा नेपोलियनचा विचार होता. त्याचप्रमाणे पूर्व-
कडाल खंड प्राप्तून हिट्टियानाचा वादत चाललेली इंग्लंड
सत्ता मजबूत नाहींगी करावयाची असा त्याचा बेत होता
इंग्लंडाशी असे झाल्यास नाईल व ट्रंकलगर या लढायांत
मिळविलेल्या आरमारी विनयाचा काही उपयोग न होऊन
भूमध्यसमुद्रात ब्रिटिश जहाजे फिरकणार नाहींत, हिट्टिया-
नातील ग्रेट ब्रिटनचा मुख्य संघुष्टात येईल व उपाममार
होऊन त्याला शरण यावे लागेल असे नेपोलियन मनात
मांडे खात होता युरोपाच्या सुदैवाने ही नेपोलियनची
महत्वाकांक्षी सिद्धांत गेली नाहीं त्याच्या बरील योजनेत
एका मागून एक सारखे अडथळे ग्रेट ब्रिटननें आणले
प्रथमत १८०९ साली आस्ट्रियाने व नंतर १८१२ त
रशियाने त्याचे येत हाणून पाडिले १८०७ साली कॅनिगन
डॅनिश आरमार पकडून इंग्लंडला आणले हा नेपोलि-
यनच्या महत्वाकांक्षी येताना केलेला पहिला विरोध होय.
१८०८ मध्ये बेलनच्या लढाईत ३०,००० फ्रेंच सैन्य शरण
आले होन, आस्ट्रिया व जर्मनी या देशातील लोकांत
राष्ट्रीय भावना जागृत होत जाऊन घड्यात चालली होती
पण हे त्याच्या लक्षात आले नाहीं १८१० साली नेपोलि-
यनने आस्ट्रियाची मेरी लुई इजिप्ती लम कावले व १८११
च्या मार्च २० ला त्याला एक मुलगा झाला तेव्हा फ्रेंच
साम्राज्य बसपरंपरा आपल्या घराण्यात रहावे असे त्याला
वाटे लागले या वेळीं नेपोलियनच्या राज्याचा विस्तार
फार मोठा होता शालमानच राज्य देशील एवढे विस्तृत
नव्हत. पारिस येथे राजधानी असणारे नवे हाली रोमन
साम्राज्य स्थापण्याची कल्पना १८११ मध्ये मुळीच अशक्य
कोटीतील उरण्यासारखी नव्हती

इटालीत व जर्मनीत नेपोलियनने फ्रेंच सत्ता प्रस्थापित
केल्यामुळे राष्ट्रीय जागृति उत्पन्न झाली. प्रथम स्पेन देशात
तिचा प्रसार झाला जर्मनीत तिचे अगुकरण होण्यात उशीर
लागला नाहीं. स्पेनमधील विरोधक दक्षिणेला न जुमानता व
जर्मनीतील राष्ट्रीय चळवळीची प्रगति लक्षात न घेता रशिया-
वर मोहीम करण्याचा जो त्याने निश्चय केला ती त्याची
अर्धत मोठी चूक झाली या स्वारीत त्याचे फार नुकसान
न झाले लागलीच रशिया, प्रशिया व आस्ट्रिया एक होऊन
१८१३ मध्ये लिग्झिग येथे नेपोलियनचा त्यांनी पाडाव
केला.

नेपोलियनचा पाडाव झाला तरी, राज्यक्रांतीच्या भाळात जुन्या राष्ट्रसंस्थातून जे मोठे बदल करण्यात आले होते ते पुन्हा पुनर्स्थापित होणे पाहिल्याचे सामर्थ्य दोस्त राष्ट्रांमध्ये एकदम सगळे क्षीण नव्हते ज्याच्या हाती युरोपाचा घटना होली त्या चार महासत्तांच्या उदरे फ्रान्सला याच मयादेत ठेवण्याचा व पुढील काळी पुन्हा काणतेहि एकटवण राष्ट्रराष्ट्रांतात शाखाचा समतोलपणा विघडवू शकणार नाही असा काळजाचा धाव्याची, हा होता या उदराचा पहिला भाग, फ्रान्सच्या जुन्या राजघराण्याकडे राजभक्ता सोपवून पुन्हा राज्यक्रांती घडून येणार नाही असा युरोपला स्थाने हमी देऊन मित्र देशांसारखा हाता व दुसरा भाग राजसभे मध्ये युरोपची पुनर्घटना करण्याने तडास जाणार होता व्हिगना येथे हा राजसभा १८१४-१५ मध्ये भरला बहुतेक सर्व देशांचे प्रतिनिधी प्रथमच या ठिकाणी एकत्र मित्राल ठामून, नवान युगाचा तो आरंभ असे याच म्हणता येईल येथपर्यंत सर्व ठीक झाले परंतु ही नवना तत्वे वृत्तीत उतरनात पुढील दिवसापासून लोकांच्या मनात राजाच्या सत्तेपेने उगा करतना झगळला होत्या त्या एकाएकी नाहीसा झाल्या त्या नव्हत्या राजा प्रजेवर राज्य करण्याकरिता १८१३ हून सत्तेक्षण करण्याकरिता परमेश्वराकडून पाठविणः नेमा आहे हा लौकिक जुनी सम जूत कायम राहून राष्ट्रांमध्ये प्रज्याच्या ह्मणाना न जुमानता व प्रज राज्यक्रांती झालीच नाही असे समजून जगाचा वाटणी करण्यात आली

जेव्हाच्या म्हणण्याप्रमाणे "हा सुद्धीची विभागणी" एवढी भाडणाना साहजिकच फारगीभूत झाला बांधा येथाल फ्रेंच राजासमवेत उगा वडेस बाद उत्तर झाला त्या वडल राजे लोकांत ताम मतभेद उत्पन्न होऊन शस्त्रे झगळ लढाई पर्यंत येऊन धडकला आपले वैयक्तिक हित युरोपाच्या हितापेक्षा गौण झाल्याची या भांडात घडलेल्या राष्ट्रांनी जाणव करून देण्यास नेपोलियनचे एवढ्या पद्धत येणे आवश्यक होते शस्त्रे दिगले शत्र्याची भीतीमुळे राष्ट्र एक झाली व व्हिएन्नाच्या तहाच्या धर्ती नवी करण्याच्या मार्गास लागली नेपोलियन मला शत्रूची पुढील मित्रविणारी जी वाटेलची लढाई झाली तिच्या आधी यादेव दिवस व्हिएन्नाच्या करारनाम्यावर सहा करण्यात आल्या होत्या

व्हिएन्नाच्या राजसभेने युरोपमध्ये जी अतर्क्यवस्था केही ही सरागरी अर्धे शतक पर्यंत चालली होती मुख्यत मध्ययुरोपात नेपोलियनने उल्लापापालय करून सोडली अन्नामुळे त्या ठिकाणी व्हिएन्ना कॉंग्रेसला बरेच मोठे परक करावे लागले पवित्र (होली) रामन साक्षाज्य पुन्हा स्थापनाचा मुळाव प्रयत्न करण्यात आला नाही पण जमनी स्वतंत्र सत्तानाचा मध पणवून त्या वेळी ह्यात असल्याची पूर्तीच्या सरे शास्त्रपद्धताना वाटून देण्यात आला

युरोपाच्या उत्तरेत व पूर्वेत बरेच महत्वाचे फेरफार झाले ग्रेट ब्रिटनचा मान इतरांच्या मानाने पार थोडा कायदा झाला परंतु तो कमी महत्वाचा नव्हता ग्रेट ब्रिटनला माला वेद मिळाल्यासारखे मध्य समुद्रावर आपली सत्ता बसविता आली व पुढे पारिसच्या तहाने (१८१५ नोव्हेंबर ५) ती वाटली

नेपोलियनने पुनरागमन झाले नसते तर फ्रान्सला या तहातून उजळ माथ्याने व राज्यक्रांतीच्या युद्धात मिळवि लेल्या काही मुत्तासाह बाहेर पडता आले असते नेपोलियनचा दुसऱ्यादा पाडाव झाल्यानंतर फ्रान्सचे तुकडे तुकडे होण्याच्या वेतात आले होते पण १८ वा हूँ जी आपल्या पुनर्जाकडून परफरागत आलेल्या प्रदेशाचा राजा म्हणून कायम झाला त्याचे थैय रमियाचा पहिला अलेक्झांडर बादशहा व वॅसलरींग आणि वॅलिंग्टन या इंग्लंडच्या सुता-याना आहे त्यांना राष्ट्रांसाठी समतोलपणा साधवाचा होता.

कॉंग्रेस मार्फत शांतता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न-सरासरी २५ वर्षे पर्यंत सारख्या लढाया चालू असल्याने युरोपात शांततेची अतिशय जरूरी होती या वेळी बहुतक सर्व राष्ट्रे युरोपात शांतता कशी प्राप्त वरून पोता येईल या एकाच गोष्टीचा विचार करीत होती शांततेचा विचार एकदा फ्रान्स करतो असेहि बहुमत झाले होते. तेव्हा सर्वांनी एक लघ निमांण करून त्याचे नाव "पवित्रसभ" असे ठेविले तो तहाच्या स्वरूपाचा असून राजावर बादशाह पहिला अलेक्झांडर, बादशाहा फ्रान्सस, प्रथिमाचा राजा तिसरा फ्रडरिक विलियम यांनी सहा केलेल्या होत्या (१८१५ सप्टेंबर २६) अशा तऱ्हेची सभ्यवर्ती शासनमह्या स्थाप-यात स्वतंत्र सत्तानांचे स्वातंत्र्य शांते म्हणून ग्रेट ब्रिटनने या सभेपेने फारसे अनुकूल मत नव्हते वॅसलरींगने एका शापेलीच्या कॉंग्रेसमध्ये विरुद्ध याच वेतल्याने "पवित्र सभाला" मूर्तस्वरूप प्राप्त झाले नाही

सन १८१८ साली एलाशोपेल येथे कॉंग्रेस भरली, या सभेस वेण्यास फ्रान्सला प्रचानाची दिरी व्हिएन्नाच्या सभेत जी कामे करावयाची शिफारशी होती ती दुसऱ्या वर्षी प्रकटते येथे अन्नाच्या मुत्तासाह्या परंपरेत निष्का-लास निवारित असे ठरले ही कामे जर्मनीतील सत्ताना सधर्मी होती

या अवधीत इवडे युरोपियन सत्तातार शांतिमता ठळक लागली शस्त्रांदावर बादशाहा युद्धयुद्ध करू लागला त्या-मुळे तो पापलियनपेक्षाहि जास्त जगज्जाततामशक ठरेल असे ग्रेटब्रिटन वगैरेना बादल लागले पण तो लघकरच देशा-तील राज्यक्रांतीपरक नळयळांमुळे साळ्यावर आला व त्रीपरीच्या कॉंग्रेसमध्ये स्थाने भाग घेतला त्रीपरीची कॉंग्रेस १८२० मध्ये भरली होती तीत रशिया, आस्ट्रिया व प्रथिमा सामोरी होते फ्रान्स व ग्रेट ब्रिटन आपल्या पाष-तीत त्रीपरीच्या परिपदेची कळने लघू करती यावयाची

नाझीत म्हणून यावर सहो करीनात. तेव्हापासून दोस्त-
संबंधात फूट दिसू लागली व ती पुढे वाढली व युरोपला
वाशूयष मोडला.

राज्यक्रांतीयांची लाट.— यक्षा रीतीने युरोपभर
जातता नांदावी म्हणून पुष्कळ प्रयत्न झाले, सैम स्थापन
झाले, कॉंग्रेस सभा भरविल्या परंतु काही उपयोग झाला
नाही. राष्ट्रसंघांनी थापली पराक्राष्टा केली पण व्यर्थ.
युरोपात पुन्हा पूर्वीसारखी अंतराष्ट्रीय चरमगुहता शिर
झाली. कॅनिंग्टन ही गोष्ट पसंद पडली. प्रत्येक राष्ट्र स्वतः
करिता आहे एक दुसऱ्याकरिता नाही. इथर मात्र सर्वो-
करिता आहे. राष्ट्रांसाठी उघडपणे चढाओढ असणे ही
त्याच्या उत्पत्तीला आवश्यक आहे असे त्याचे मत असे.
अठरावे व एकोणविसावे शतक यांतील स्पर्धामध्ये अति
महत्त्वाचा फरक “राष्ट्र” या कल्पनेत होता. कॅनिंग्टन
हि एप्रिल पर्यंत जमलेले सुसुद्धी यांनी “राष्ट्र” याचा अर्थ
“राज्य” असाच केलेला होता. राष्ट्राच्या मर्यादा तद्दानीं
निश्चित केल्या असतात त्या समजावयाच्या व त्या पाळणे
प्रत्येकाचे कर्तव्य होऊन घडते. पण १९व्या शतकात या
तद्दानीं हि एप्रिल येथील उभारलेली राजकीय इमारत मोडून
पडली व पुढल्या पिढीपुढे न झुटलेले व कधी न झुटणारे
असे प्रश्न मांडून ठेविले. याच तात्वाला अनुसरून दक्षिण
अमेरिकेंतली प्रजासत्ताक संस्थानांची स्वतंत्रता मान्य केली
व ग्रीक बंडखोरांचे कडाकू हद्द कपूर केले. मेटरनिक या
तत्त्वाचा जबरदस्त पुरस्कर्ता होता. १८३० साली फ्रान्समध्ये
जी राज्यक्रांती होऊन मध्यमवर्गीय शासनसंस्था स्थापन
झाली त्याचे कारण राष्ट्रसंघांनी युरोपात घडवून आणलेल्या
क्रांतीतूनच देशांतील आर्थिक स्थिति सुचारून मध्यम वर्गीचे
लोक बळगदार व महत्त्वाकांक्षी झाले. जर्मनी व इटली यांनी
राज्यक्रांतीत फ्रान्सचे धनुकरण करण्याचा यत्न केला. परंतु
त्यांना यश आले नाही. कारण त्यांची आर्थिक स्थिति
फारशी सुधारली नव्हती. पण वेल्शियम मात्र स्वतंत्र झाले
(१८१५). प्रेट्रिव्हनने १८३२ साली “रीफॉर्म बिल”
पास केले म्हणून त्यांत दंगलपोषा झाला नाही. १८३९-
१८४१ पर्यंतच्या युरोपांतल्या अंतराष्ट्रीय राज्यव्यवहारात
दोन गोष्टीमुळे मुख्यतः अनिष्ट फरक पडत येत होते
(१) फ्रान्स आणि प्रेट्रिव्हन या धर्मभेदातला राष्ट्रीय
रक्षिता, आस्ट्रिया व प्रशिया या पूर्व राष्ट्रांची विरोध
(२) इतिहास वादग्रस्त मंडूमदनाद्री यांनी बंड केल्यामुळे
पूर्वकडील प्रभात उघडलेला गोंधळ.

सर्वयूरोपीय देशांचा प्रश्न.—ग्रान्स व ग्रेट ब्रिटन एक पक्षाचे होते. तरी स्पेन प्रत्यक्षात या दोघांचा फूट होण्याचा प्रसंग एकदां आलेला होता. परंतु सुदैवाने तो टळला. पुढे (१८३०) फ्रान्सने अलगावी जिवून येऊन आर्मेनियेत फ्रेंच राज्याचा पाया घातला तरी ब्रिटनला त्याचे काही वाटले नाही. ही दोहरी १८४० पर्यंत टिकली.

भा. च. ६३

रथावेळत युरोपच्या पूर्वत असलेल्या देशांसेबंधांनी पुढकड भोगनवीच प्रश्न उपस्थित झाले. सुलतानी राष्ट्र व सनदीर राष्ट्र यांच्यामध्ये तात्विक मतभेद उत्पन्न होऊन फूट पडली, व १८३९-४१ मधील इजिप्तच्या महंमदअली पाशाच्या बंडामुळे उत्पन्न झालेल्या पुर्वकडील संकटामय परिस्थितीत त्या राष्ट्रांच्या धोरणांत जो फरक पडला तोहि मा-मुळेच. ग्रीक बंडाच्या काळी टर्कीवर रशियाने स्वारी करुनये म्हणून आस्ट्रियाने प्रयत्न केला पण तो फसला. १८२८—१८२९ च्या रूसोतुर्की मोहिमानंतर आस्ट्रियानोपलचा तह झाला व तुर्कस्तानचा सुलतान शाराचा पूर्णपणे मांडलिन-झाला. परंतु १८२९ मध्ये जेव्हा सुलतान महंमदाने निको-ल्लास बादशाहाला इजिप्तच्या बंडखोरांपासून आपले संरक्षण करणें म्हणून विनंति केली तेव्हा शारला राज्या समुद्रावर पूर्ण ताबा मिळाला. तेव्हा युरोपतर्फे प्रेट्रिव्हन व फ्रान्स या दोन देशांनी या गोष्टीचा निषेध केला. आस्ट्रिया व प्रशिया आपल्या कायद्यावरिता गप्य बसले. १८३३ मध्ये रशिया, आस्ट्रिया व प्रशिया या तिघांमध्ये तुर्क राष्ट्रच्या घडामोडी तह झाला व एखाद्या मिश्रराष्ट्रच्या विनंतीवरून या राष्ट्रमोघासोबत कोणताहि त्याच्या अद्वय्यवर्येत हात घालण्यास अधिकार नाही असें झालें अथवा आपसापसत ठरले.

‘पवित्र संधाची’ हा पुनर्वटना संकुचित पायावर रचलेली होती. व तिथी चालकृत्य बादशाहा निकोलस याच्याकडे असल्याकारणाने तीत फेरफार करण्याचे सामर्थ्य कोणालाहि नव्हते. हा गृहस्तर एकापकी मोडला नाही त्याने केवळे तह अमलातहि होतेच. परंतु १८३० मध्ये फ्रान्समध्ये राज्यक्रांति झाली तेव्हा त्यात त्रिदिशाच्या घोर जामुळे फूट बई लागली. फ्रंटब्रिटनचा मुख्य प्रधान एम्बेडेला पारमटन होता. त्याला या अंतरांगीय व्यवस्थेची बीड अगून तो उघडपणे तोसे योलून दाखवी. ज्या राश्ट्रावर जुलूम होत असेल त्याचा आपण पक्ष घेऊ असे तो म्हणत असे. उघड बर इंग्लंड आणि फ्रान्स उघड बर गुडकरून युरोपचे स्थैर्य उघडून पाडतील तर आपल्याला दीर्घ सत्तेचे संरक्षण करण्याचा हक्क असल्याच पाहिजे असे हारने प्रसिद्धाच्या राजाला लिहिले. हा तत्वांतील मांडी फूट सेनच्या द्वीपकल्पात झालेल्या गडबडीच्या वेळी या राश्ट्रांनी को दिशा पाडली तोडरून उघड दृष्टीसत्तीत आली. स्पेनचा राजा सातवा फर्डिनंड मरण पावला (१८३३ सप्टेंबर) व वासासंबंधी भांडणे सुरू झाली व ती मांडून शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी ब्रिटनमन, स्पेन, पोर्तुगाल व फ्रान्स यांचा दोस्त-संग स्थापन झाला (१८३४).

प्रान्स व इंग्लंड यांची मैनी फार दिवस टिकणारी
नव्हती हे गोष्ट १८४० मध्ये प्रान्सला दगडून मेडागिस्कर,
आस्ट्रिया, प्रशिया आणि रशिया यांच्यामध्ये सातत्या
एकीच्या तहानवरून दिसून येते पण पुन्हा १८४९ च्या

जुल महिन्यात स्ट्रेस बन्हेन्दातवर सर्वांच्या सद्या होऊन ही हुकूम घोडफार सुमविषयात आली. या सषाच्या योगाने पुन्हा एकदा युरोप एकमताने वायु व्यापल्यासारखे दिगु लागले.

पण जेव्हा १८४६ मध्ये वॅकोचे स्वतःन प्रजासत्ताक राज्य क्रांतिसारक चळवळीचे वेंड या सवर्षावर रशियादि, जुल्लानी राष्ट्रांनी मोडन टाकले तेव्हा फ्रान्स व प्रेट्रिटन यानीच याचा इनकार केला व ज्यांनी नियम करावे त्यांनीच ते मोडवे अशातला ह्या प्रार होतो असे त्यांच्या दृष्टी-पत्तास आगले १८४६ पर्यंत इंग्लंड व फ्रान्स यांच्या-मध्ये स्नेहसंपर्कनाये फार प्रथन झाला. राज्यांनी भेटी परतभेटी दिवा पण पुन्हा व्हावयाचे तेंच झाले इडे फिलिप बादशहा मोठा कारस्थानी असून स्पेनची गादी आपल्या वडनाकडे रहावी याबद्दल त्याचा प्रयत्न चालू होता. ज्याच्या आधा-रावर त्याची सत्ता ठिकून होती त्या आपल्या स्वीकाराची सल्लोच्याने न वागता कालिकारक पक्षाचा पडिदिया मिळवि-ण्यास तो झटे १८४७ मध्ये प्रेट्रिटनचे व आपल्या प्रभेचे व एकता तो तीन मुलानी दाहाना मिळाला. व जेव्हा १८४८ मध्ये पारीस येथे फाति गुरू झाली तेव्हा ह्या हातचा न झडतो मध्यमवर्गीय सत्ता व्हास गेली.

१८४८ त आयर्लंडपासून डॅन्म्यु नद्याच्या किनाऱ्यापर्यंत एक मोठी राजकीय स्वरुपाची झट उडली. यापूर्वी स्वित्स्-हेण्डात उदारमतवादाचा विजय, नेपल्स आणि पार्लेमेंटमध्ये विजयी राज्यक्रांती व पीडनॉटमध्ये नवीन शासनसंस्थेची पडना या गोष्टी घडून आल्या होत्या सर्व देशातून एक-समयावर उद्रेकून ज्या नात्या या वेळी घडून आल्या त्याची कारणे निदानितान्ना टिकाणी निदानितार्थ होती. फ्रान्समध्ये कामगरी वर्गाचा समाजसत्तावाद व मध्यम वर्गाचा विकासवाद यामध्ये लागटा होता व इंग्लंडमध्ये हि चार्लिस्ट लोराची चळवळ कमीगस्तप्रमाणाने याच स्वरु-पाची होती. डल्ट, जर्मनी, आस्ट्रियन साम्राज्य व इटली यामध्ये सनदधीर व राष्ट्रीय विचारांचे जाग्रत होते. या धामयुर्मितून पूर्वाचा राज्यस्यवस्था हळू हळू टोके बाहेर पाडत खगली व पुराणतत्वा विजय दिसू लागला.

या १८४८ च्या मोठ्या उठावगर्निंतर तीन वर्षांच्या आत सर्व टिकाणी क्रांतीची सुते फार गादळी गेली असे दिसले. हिद्रेणाच्या सहानुधारे न्यूरोपातील राज्यपद्धति पुनर्स्थापित झाल्यासारखी वाटली. पण वास्तविक हे पुन-प्रस्थापन केवळ परवर होते. परील कालिकारक वायटवळीने उडविलेली धूल खाली बसते न बघते तीच एक मोलापाट मान्यवस्था सिंहासनावर आरुड झाला. सर्व युरोपने त्याच्या अधिकाऱ्याला मान्यता दिली. फ्रेंच स्कीकोनादि तो प्रिय होय, कारण त्याने फ्रान्सची समाजसत्तेच्या संकटापासून मुक्त केला. १८५० मध्ये मध्यम वर्ग अधिकाऱ्यासह मान्यतासून समाजसत्तावाद खंडावर चालला होता. १८४८

मध्ये त्याने राज्यक्रांति करून देखाल तो स्वाधिकार प्रस्थापित करू शकला नाही. तिसरा नेपोलियन पहिल्या नेपोलियन-प्रमाणेच चडत चडत बादशहा झाला. त्याचे विचार त्याच्या पूर्वजांपासूनच होते. तेव्हा तो लवकरच युरो-पातील शांतता मोडणारा होईल असे सर्व राष्ट्रास वाटले. च्हाईन, आल्ब्स व पिरोनाज या फ्रान्सच्या "नैसर्गिक" न्याया द्धिद्रेणा येथील तहामुळ सजुचित होत असल्याने सहाजिकच फ्रान्स हा तह मानणार नाही असे दिसले. राज्यक्रांतीच्या कालानंतर भौतिक सुधारणेचा काळ आला. युरोपच्या पाठीवर आपगाव्याचा काळ पसरले गेले. १८५१ त लंडनमध्ये पहिले विश्वप्रदर्शन भरले तेव्हा यापुढे अंतराष्ट्रीय शांततेचा व सलोण्याचा काळ जाईल असे सर्वांना वाटले.

किमियन युद्ध.—पण याच वेळेस पूर्वेस किमियन युद्ध सुरू झाले. याला मूळ कारण भीर व खंडित मिश्र-मधील भाडण होय पण रशिया व फ्रान्स ही राष्ट्र या भाडणात पडली व त्याला युद्धाचे स्वरुप आले. प्रेट-ट्रिटन ने या युद्धात पडले ते तुर्की साम्राज्याचे इतिहास्य रक्षण करण्याकरिता म्हणून. कारण रशियावर भूगव्य-समुद्रापर्यंत आला असता तर हिंदुस्थानातील ब्रिटिश साम्रा-ज्याला धक्का पोंचला असता. पण किमियाच्या युद्धाने त्याचा हेतु सफल झालेला दिसना. कारण तुर्कस्थानची कुबत किती आदि हे पुढे दिसून आलेच. पारीस येथे तह होऊन (१८५६) ही लढाई खलास झाली. या तहाने अंतराष्ट्रीय कायद्याचे महत्त्व पाटविले तुर्कस्तान हे समान दर्जाचे राष्ट्र म्हणून गणयात येऊ लागले व काळ्या समुद्रात व्यापार करण्याला सर्व राष्ट्रांना मोकळीक मिळाली. ही परि-दृष्टी कॅमिथ मागल्या सर्व कॅमिथपेक्षा जास्त यशस्वी झाली. व्हातसेपा (ईड अलायन्स) पासून हेम परिपदेपर्यंतच्या विचारविचाराच्या मार्गातील हा एक टप्पा म्हणता येईल.

किमियन युद्धापासून नेपोलियन बादशहाचा दर्जा पाहता. व पारिखलाहि मोठे महत्त्व प्राप्त झाले. १८५९ मध्ये फ्रान्स व इटली यामध्ये सत्य घडून आले व इटलीवरील आस्ट्रि-याचा दावा फ्रेंच्यांच्या मदतीने छुगारून देण्यात आला. फ्रान्सची "नैसर्गिक सरहद्द" परत मिळविण्याची नेपोलि-यनची महत्वाकांक्षा सधळ होमाची हो वेळ होती. आल्प्-सांची सरहद्द परत घेतल्यावर च्हाईनविषयी प्रथ राहिला. या वेळी कॅमिथी फायटूट करून फ्रान्सला आरणी कार्य-माग सापटी येण्यासारखा होता. १८६२ त प्रथियाने फ्रान्सची व्यापारी तह केला.

विस्मार्क प्र जर्मन साम्राज्य—पण १८६२ मध्ये फोल्डमध्ये बडोड होऊन फ्रान्सला आतापर्यंत अनुकूल ठरता महानता पाट प्रविष्ट झाले लागला. नेपोलियनला आपल्या प्रभेच्या सामग्रामुळे फोल्ड लोकांचा पाटिताला म्हणून पुढे याचे त्यागले. यामुळे रशिया व प्रेट-ट्रिटन यांच्याशी

न्याचे वाढते आले. प्रशियाने रशियाला पोळ लोकांचा
 पाडव करायला मस्त विनयासून त्याचे वजन वाढले.
 त्या वेळी विस्मार्क हा प्रशियाचा युतीग होता. यूरोपियन राष्ट्रां
 मंघाला बोधी विचारीत नव्हते. डेन्मार्कचा सातवा फ्रेडरिक
 व्हास्त्वावर डेन्सविय-होलस्टीनसंपर्क प्रशाला दौड लागले.
 जर्मनी व डेन्मार्क सामर्थ्य एवढे लष्करीधर्माने तें उपस्थित
 आला, एवढा सामूला जर्मनी व दुसऱ्या बाजूला खरे यूरोप अजो
 स्थिति प्राप्त झाली. पण फ्रांस व प्रुशियन यासारख्या
 राष्ट्रांनी सुद्धा पोलंड प्रकरणाच्या वेळेप्रमाणे शाब्दिकनिषेधा-
 न्यायकडे आस्ट्रिया-प्रशियांचे काही एक केले नाही. अशा
 नीतीने प्रसिदांचे मास्टिक समुदात वर्चस्व स्थापन झाले. या
 खेती-जर्मन युद्धानंतर आस्ट्रिया-प्रशियन युद्ध सुरू झाले
 (१८६६), व प्रेगच्या तहाने जर्मनीपासून आस्ट्रिया विभक्त
 होऊन प्रशियान्या अधिपत्याखाली उत्तरजर्मनसंघाची
 स्थापना झाली. इनेकेच नव्हे तर उत्तर अमेरिकन जर्मन
 नातवांचा धाटा ह्मोजन अधिपत्याखाली झळडदां होणाऱ्या
 क्लर्पचे वीग पेटले गेले.

प्रद्वियाची सोळा शरादयांनी होणारी वाढ पाहून नेपोलि-
यनला भाति पडली. तेव्हा त्यांनी मान्सची न्हारंगची सरहद्द
पिमेळविण्याचा तयारीसाठीचा प्रयत्न करून पाहिला पण तो
सिडीस गेला नाही. त्याचे इतर सरहद्द यादविण्यासंबंधीचे
चेतहि असेच कसले. जर्मनीशी लढाई करण्याविषयी त्याच्या
प्रजेचा त्याच्यामागे तसादा लागला. तेव्हा नाहलागामी १९
जुलै १८७० या दिवशी त्याने जर्मनीवरील युद्ध पुकारले.
दक्षिण जर्मन संस्थानां व आस्ट्रिया याकडून आपणाला मदत
पिमेळेल ही नेपोलियनची आशा निष्फळ होऊन १ सप्टे-
बरला त्याला प्रद्वियास शरण जावे लागले. पुढे मॅच साम्राज्य
जिद्द होऊन एक तात्पुरत प्रजासत्ताक राज्य 'मान्समर-
क्यापणाना' आले. सलसेस कोरेन प्रांत जर्मनीला देऊन तह
करण्यात आला (१८७१).

या वेळीं हे जे जमन साम्राज्य व्यावले ते मुळे परवाच्या न्हायामुद्धारयेंत तयेंच ठिवलें, इतकेंच नव्हे तर गवें यूरोप-चर त्यानें वचक वसविला. यूरोपच्या प्रादेशिक व्यापारेंत मोठी उदयापालथ घडून आली. मुख्यतः १८६६ च्या युद्धानें आस्ट्रियन राजसत्तेची पुनर्घटना झाली, इटली संयुक्त राजतन स्वरूप घ्यावला, व पोपाची ऐहिक सत्ता लुप्तन गेली. फ्रान्सच्या पारलामेंतुळें झालेली दुसरी विवेक मोट म्हणजे, १८५१ च्या पॅरिसच्या तहानें बाळ्यासमुद्रा-संवर्धा ज्या अटी रशियावर आदल्या गेल्या, त्या त्यानें आतां सुधारून देण्याचा वेत केला. या कामीं विसाव्यांकीं त्याला कूच होतों. ग्रेट ब्रिटननें अंतर्राष्ट्रीय विश्वासुताच्या सुधायवर याचा इनकार केला. पर विसावें १८७१ मधें कंडन येथें एक परिषद भरवून मोठ्या सुतसहोगीरानें यावर वापरणें घातलें. अशी.

अमेनिल्या आपले साम्राज्य वागले सुसंगठित होईपरिवर्त
कोण प्रविस्पर्धायां ठर देण्याचे टाळणे भाग होते. व या
दिशेने प्रयत्न म्हणून रशिया व आस्ट्रिया यांच्याशी होता
होईत तिने सख्ख साम्राज्याचा प्रयत्न केला. रशियापासून
पारशी सीने नव्हती, कारण त्याने विस्मार्कला वेळोवेळी
त्याचे धाडही घेत सफळ करण्याला मदतच केली होती व
विस्मार्कने हे जाणून रशियाशी वागत धवे. पण आस्ट्रिया
याचा प्रयत्नच फायदा होईपरिवर्त अमेनिलेवर दात ओढा लागत
होता. पण पुढे आपली एकाही स्थिति लक्षात घेऊन त्यानेही
विस्मार्कशी स्नेह केला १८७२ मध्ये रशिया व आस्ट्रिया
यांचे वादग्रस्त वाळीनच्या विल्लम वादग्रस्ता मेळण्यास आले
व त्या ठिकाणी पराच राह होऊन एकमेकांनी एकमेकांवर
सुद्धप्रती मंदत देण्याच ठरले. अशा रीतीने या दोन वाळीत
वादग्रहाची मैत्री नवजमेनसाम्राज्याच्या प्रगतीला हितप्रवृ
धती.

हय या राष्ट्रमित्रं मूलिकां सखीषा फार दिवग टिकणार नव्हिता. प्रत्येक गण आतून स्वाधितायें दुसऱ्याला हुमडण्याची मारफट करीतच होता. पण वरुण मान स्नेह दाखवीत होता. प्रासजच्या बाबतीत रक्षिषा व जर्मनी याचा मनभेद होता. जर्मनीच्या मनात प्रासजला जास्त खोषी करायनाही होता पण रक्षिषाचें म्हणणें असें होतें कीं, जर्मन साम्राज्याच्या येसण म्हणून मान्स जोरफट राहिल्लेंच पाहिजे. तेंव्हा रक्षिषाचें व श्रेट मिशनरेंचें प्रांस करिता कित्येक बादशाहानी रद्दपल्ली गेली व त्यामुळे मान्स बसवल्या व युरोपीची दातता याबळीं अण पावला नाहीं. पण विसावेंच्या मनावत रक्षिषाविषयी तेंच उजवण होऊन तों रक्षिषाला प्रांसच्यार मान्सवत थापला (मिन् म्हणून गयीनां).

१८७५ च्या उद्‌घाटनात हॅरोगोविंदनामचें सिल्लो रत्नाञ्ज
लोकानी बड फेलें त्याला मुदितिमचो आनि मर्दुदर
यांनी पावयल्ल दिलें व रविना आणि आस्टिया यांचीहि
आतून मर्दुदरानदिनिमोला कूस' होतों. जेव्हां तुळवरकार
व हे देत याचो लडाई उपेनलो तेव्हां रविना आणि आस्टिया
यांनी १८७५ च्या आश्विनमासात करार करून लडाईवा
जेवट बरावाडत आत्माच काय करावयाचें तें ठरविलें. पण
जेव्हां आपल्या संरक्षणासाठीं वासलेल्या राहूकाना परामख
होव आडे थारूं रविनाचें पाविल्लें तेव्हा तो त्याच्या मदतीच
पावलो. पण यामुळे लडाईं थापून तहझाला, व थालू-रवि-
न करार रहीं ठरलो ह्या करार चालूच घालपाखा दुसरेदि
एक मोटो कार्य घेवें.

१८७६ व्या जुन बदिन्यात मुकी लोकानी बसोपयोतीत
पडाडी, मयंदर कत्तल व जुजुम करून येवडा मोड्या तेवडा
मुसोरातील सवे राशनीं सुकईयावाला ताळ्यावर धाणयवावर
व त्याचवा हवेलें देशात सुपाराणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न
केला पण तो फलर. तेव्हा रशिया एकटा या कामास
बसुन झाला. ताजे प्रथम जर्मनी व आस्ट्रिया यांचा फडिया

मिळविता, पण आशियामायेवर व युरोपमायेवर तुकीं सुलखावर इत्या करून तुर्काना तह करणे भाग पाडलें. या सैन्येष्टेनेच्या तहाचीं बळीं आस्ट्रियाला न आवडून त्यानें युरोपियन कॉमिस जो निकाल देईल तो आपण मान्य करू असा हेका घेतला. ग्रेट ब्रिटननेहि त्याचा अनुवाद केला. विस्मार्क ऑस्ट्रियाची समजूत पाडण्याला तयार होईना.

तेव्हा या प्रसंगां रशियाची स्थिति फार चमत्कारिक झाली. आस्ट्रिया व इंग्लंड एक झाले तर कॉन्स्टेंटिनोपल-मधील आपल्या सैन्याची दबदबण डेवता येणार नाही, कारण ग्रेटमार्ग इंग्लंडने व स्थलमार्ग आस्ट्रियाने आपला ताब्यात ठेविला होता. अशा वेळीं त्यानें इंग्लंडशीं गुप्तपणे करार करून बर्लिनकॉमिशनची बैठक घडवून आणली. या बैठकीत सॅनस्टेफेनो तहामध्ये थोडाफार करक करण्यात आला. रशिया व आस्ट्रिया, यांना पाहिजे होते ते सुलस मिळाले, साम्यप्रस श्रिटनॉफडे आले, पण रशियाला विस्मार्कच्या तटस्थपणाचा बरोच राग आला व त्याच्यातील, सध्याचा तह मोडून उलट एकमेकांविरुद्ध दुसऱ्या राष्ट्रांची मदत दोघेहि पाहू लागले.

हा सध्यात पडलेला विषाड दोघांनाहि अनिष्ट असल्याने १८८१ साली नवा रशियन बादशहा तिसरा अलेक्झांडर याने जर्मनी व आस्ट्रिया या दोघांशीहि गोडीचे बर्तन ठेवून तीन वर्षांनी पुढे होणाऱ्या " त्रिसम्राट संघाचा (थ्री एम्पर्स लीग) " पाया घातला.

इटलीचे राजकारण.—फ्रँको—जर्मन युद्धापासून व विशेषतः बर्लिनची कॉमिस झाल्यापासून इटालियन सरकार आपल्या परराष्ट्रीय धोरणाच्या बाबतीत अस्वस्थ व अनिश्चित बनले होते. ऑस्ट्रियाच्या कथेंतून प्रग्नसने त्याला सोडविले खरे, पण तेव्हापासून एकमेकांच्या मनांत एकमेकांविषयी तेंड पडून राहिली. त्याला कारणेहि पुष्कळ झाली. म्हणून बाल्कन द्वीपकल्पाच्या बाबतीत मोठे युरोपीय युद्ध होणार असें वाटले तेव्हा इटली तटस्थ राहिली व आपणाकडे राष्ट्रांराष्ट्रातील न्याय निवडण्याचा अधिकार वेईल अशी साहजिकच त्याला आशा वाटली. पण तसें काही न होता उलट बर्लिनच्या कॉमिसमध्ये सर्व राष्ट्रांना थोडाफार प्रसाद मिळाला तेव्हा इटली मात्र फोरसाड राहिली. आपले अलिप्त राहण्याचे धोरण पुढीचे आहे असे तेव्हां त्याला कडून आले व कोणा-शीतें तसे निवड स्नेह करावा अशी इच्छा त्याच्या मनांत उद्भवली. पण सध्या कोणाशीं करावे हा विचार त्याला पडला. आगली एका गोष्टीने या विचाराला मोराचे बालन दिले ती मोठ म्हणजे प्रग्नसने ट्यूनीस आपल्या संरक्षणाखाली थोडले हो होय. वास्तविक ट्यूनीसवर ऐतिहासिक इटाल्या व राष्ट्रीय हिताच्या दृष्टीने इटलीचा पैला असल्याचा पाहिजे होता. तेव्हा प्रग्नसच्या या अपहरणाने इटलीला परतया राष्ट्रांच्या सध्याची जरूरी माघरी व त्यामुळे १८८२ च्या

मे महिन्यांत त्यानें बॉलन व व्हिएन्ना सरकारां सध्याच तह केला.

रशियन राजकारण.—विस्मार्कला फ्रँको-रशियन सध्याची भीति वाटत असल्या कारणाने त्यानें रशियाकडे पुन्हां मैत्राचा तह करण्याविषयी बोलणे आरंभिले. रशियालाहि निहिलिस्ट चळवळीची भास्ती वाटत होती. जेव्हा त्यानें या तहाला कबूली दिली तेव्हां १८८४ साली आस्ट्रिया, जर्मनी व रशिया या तीघां सम्राटमध्यें तह घडून आला. या तहामुळे आस्ट्रिया-जर्मनीच्या इटलीबरोबर झालेल्या तहाला बांध येणारा नव्हता. हे तह घडवून आणण्यात विस्मार्कचा हेतु फ्रान्सला अगदीं विमल ठेवावयाचा व रशियाला आस्ट्रो-जर्मनीच्या दाव्याला बांधून टाकण्याचा होता. शिवाय बाल्कन द्वीपकल्पाच्या भांडणात आस्ट्रिया व रशिया यांचा न्याय निवडण्याची संधि त्याला मिळणार होती. हे त्रिसम्राटसंघाचे नवे रूप फार दिवस टिकणारं नव्हतें. शांततेच्या काळात फक्त त्याचा अम्मल चालण्यासारखा होता. जेव्हा बल्गेरियाचा राजा रशिया-विरुद्ध चढफड करू लागला व रशियाची ताबेदारी घुमारून देण्याचा प्रयत्न करू लागला तेव्हा पुन्हा दुसरे बाल्कन युद्ध होतें या काय अशी भीति युरोपभर पसरली व प्रसे-गदि तसाच आला होता पण आस्ट्रियन सरकारच्या मध्यस्थीने पुन्हा सर्वत्र समेत घडून आला. तथापि रशिया व बल्गेरिया यांच्यात विद्रुष्ट राहिलेंच.

बाल्कन द्वीपकल्पात घडत असलेल्या या गोष्टीमुळे त्रिसम्राटसंघाला थका व बसणें असक्य होतें. रशियाच्या जर्मनी आतून आस्ट्रियाला आपल्यावद्द फूस देवो असा बळकट संघाय पूर्वीपासून होताच; तो पुढे हट झाला. रशियन व जर्मन वर्तमानपत्रांनीं तर उघड उघड याविषयी खल चालविला. रशिया जर्मनीच्या सुरक्षेगिरीच्या बघनारून सुटण्याची इच्छा करू लागला. उलट विस्मार्क हे बघन आस्त पड करू पहात होता. पण १८९० साली त्रिसम्राटसंघाची सुदत जेव्हा संपली तेव्हा रशियानें पुन्हा अशा संघात हात गुंतवून घेण्याचें साफ नाकारलें.

प्रग्नस आणि रशिया यांच्यामध्ये एकमेकांला युद्धप्रसंगां मदत करण्याचा कोडल्याहि प्रकारचा फरारमदार नव्हता. तरी हीं दोन राष्ट्रे मोठ्या युद्धाचा प्रसंग उद्भवल्यास एका बाजूची होतील अशी सर्वांना खात्री होती. प्रथम विचकत विचकत पण पुढे थोड्यानें एकमेक परस्परसंबंध आणू लागले. रशिया परस्परसंरक्षणाचे सध्याचा करार करून टाकण्याला नारुप दिसला, कारण त्याला प्रग्नस सरकाराच्या टिका-पणाविषयी रूच होती. शिवाय असा करार केल्यास शोध प्रग्नस जर्मनीवर चालून जाईल असें त्याला वाटेलें. पण पुढे थसा करार झाला असावा असें दिसतें. तो गुप्तपणे झाला असायाने त्याविषयीं नवी माहिती नाही. १८९५ मध्ये प्रग्नसच्या बाघ्यासाने प्रथम उपडपणे या फ्रँको-रशियन सध्याचा टोंग केला. या तहान्या भागीत

नव्याचा वरवटपणा असल्याने त्याने फ्रान्सला फारसे उपभुंखल होऊं दिले नसावे.

यूरोपीय राष्ट्रे व जगाची विभागणी.—या सल्ले-
न्याच्या परिणामासंबंधी फ्रेंच लोकांनी जी मोठी आशा काढत
होती ती फलद्रूप झाली नाही. १९०४-०५ च्या दसो-जपान
युद्धानें रशिया अति निर्बल झाला व त्याचे यूरोपातील श्रेष्ठ-
स्थान जर्मनीकडे गेलें. तेव्हां फ्रान्सला असा दुर्मळ मित्र
काय कामाचा असें साहजिकच वाटून त्याच्या जागी जर्मनी
च इंग्लंड यांपैकी कोणाला यत्नबाहेर हा विचार त्याला पडला.
कोणताहि सत्त्याचा करार केला तरी युक्तसानी सोंसावी
लागणारच. जर्मनीची सत्य फेल्यास अलसेस व लोरेन
हे आपले प्रांत परत मिळविण्याची आशा सोडावी लागणार
च इकडे इंग्लंडकडे वळल्यास इंग्लिशपरील त्यांचे वर्चस्व
कमल करावे लागणार; तेव्हां या पंचात सांपडून शेवटीं
ज्यान्तरे इंग्लंडशी १९०४ मध्ये एक सामान्य करार केला
च त्याअन्वये इंग्लिशमध्ये त्याला मोकळीक दिली; उलट
इंग्लंडने फ्रान्सला मोरोकोत स्वतंत्रता देविली.

अशा रीतीने यूरोपखंडातील राष्ट्रांचे दोन यत्ने पडून,
यूरोपांत मातता व सत्तासमता राहिली. याचा परिणाम
असा झाला की, १९ व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत चारचार
हीं काही भांडणे वगैरे उपस्थित झालीं त्यांची मोलासा नीट
जागली. यांत जे काही महत्वाचे प्रश्न अंतर्भूत झाले होते
त्यांचा निर्देश सविस्तरपणें केलेला परा.

अमेरिनि या.—१८७७-७८च्या रस्तोतुकी युद्धानें अमे-
रिनियाची वाजू प्रामुख्याने पुढें माडिली. सैन स्टेफेनो व
बर्लिन येथे झालेल्या सहातंतु हुक्मीं सरकारनें अमेरिनिन लोक
नष्टात असलेल्या प्रांतांची सुधारणा व त्यांचे सकार्शियन व
उद्दे लोकांपासून संरक्षण करण्याबद्दल कळली दिली होती,
पण तीप्रमाणें हुक्मीं सरकारची वागणूक सुध्दाच दिसेना.
सुगुलमान व अमेरिनिन यांचे हाडवेर असल्यासारखे झाले.
दिव्यां अमेरिनिननामिये जाग्रत होणारी राष्ट्रीयत्वाची
आवना व त्यांचे संरक्षण करण्याची इतर यूरोपीय राष्ट्रांनीं
पत्करलेली नवावदारी यासुद्धे तट मुलतानाला ते साम्राज्याचे
शत्रू असे भासूं लागले. पुष्कळ वर्षेपर्यंत या गांजणुकीची
उपेक्षा केल्यावर व आपल्या हितचिंतकांना थारली पाठी-
नाड करितां येत नाही असे पाहून अमेरिनिनांनी बंड केलें.
त्याचा परिणाम म्हणजे, १८७६ मध्ये बल्गेरियनांप्रमाणें
चावीची कत्तल करण्यांत आली; पण बल्गेरियनाना मिळाले
त्याप्रमाणें स्वातंत्र्य मात्र यांस मिळाले नाही. १८९५-९६
मध्ये ही जी अमेरिनिनांची कत्तल कॉन्स्टेन्टिनोपल व धाशि-
नामायनर मधील अनेक शहरे यांतून करण्यात आली तिची
चार्ता, सर्वत्र पसरून मुलतानाला पुन्हा युद्धाचा धाक घाल-
ण्यात आला. इंग्लंड व टुली यानीं या कामी पुढाकार
घेतला. इतर राष्ट्रे मात्र बोरडी सहातयुति न्यक्त करूं
नव्हली. अशा स्थितीत मुलतानाला काहीच जरब बसली

नाही. काही कागदी सुधारणा करून या यूरोपीयन राष्ट्रांनीं
त्याने गप्प बसविले. अमेरिनिनांचा छळ कमी नव्हे पण
आस्तच चालू राहिला. यूरोपीयन राष्ट्रांची नांवाची
जुट मात्र कायम राहिली व युद्धाचे अरिष्ट टळलें.

फीट.—पूर्वकडची भागसद उपस्थित करण्याचा दुसरा
प्रयत्न श्रीकांनी केला. १८९७मध्ये क्रांतिवट प्रीतच्या राजाच्या
अमलाखाली आणण्याचा प्रयत्न झाला. तेव्हां इतर राष्ट्रांनीं
त्याला हरकत घेतली व श्रीकांना आपलें सैन्य तैथून परत
सोळावण्याविषयी हुकूम केला पण श्रीकांनी तो मानला नाही.
तेव्हां पुर्केरतानानें आपल्या मुलखांत श्रीकांनी प्रवेश केला
म्हणून त्याविषय लढाईचे दिग फुंकलें व उमवतांमध्ये
थोड्या घकमकहीड उडारया. हा रक्तपात टळावा म्हणून
राष्ट्रसंपानें मोठी खटपट करून तह घडवून आणला. या
प्रमाणें दुसऱ्यांदा या यूरोपीयन राष्ट्रसंपानें शातता राखण्यांत
यत्न मिळविलें.

आफ्रिका.—जगाच्या निरनिराळ्या भागात आपल्या
बसाहती असण्या अशी सर्व राष्ट्रांना इच्छा असणारच व
तींमध्ये प्रतिस्पर्धा उत्पन्न होणारच. तेव्हां आधिकृत इंग्लंड-
ची फ्रान्स व जर्मनी याबरोबर बसाहतीसंबंधी भांडणे
झाल्यास नवल नाही. फक्त दक्षिण आफ्रिकेविषय इतर
टिकाणी बसाहती व्यापण्याचा इंग्लंडचा मुळ उद्देश नव्हता;
फक्त व्यापाराकरिता किनाऱ्यावरची काही टिकाणी त्याच्या
साठ्यांत होती. पण फ्रान्स जेव्हा मुलखगिरी करून व्यापार
वाडूं लागला तेव्हां मात्र इंग्लंडला पूर्वीचे थोर पदवून
फ्रान्सचे अनुकरण करावें लागलें. आफ्रिकेची बांजणी कर-
ण्यांत इंग्लंड फ्रान्सला अनेक सवलती देवी पण भूमध्य-
समुद्राची दोन प्रवेशद्वारे मात्र आपल्या हातची जाळी
देण्याला तें तयार नसे. यासुद्धे इंग्लिश व मोरोको यांसंबंधी
या दोन राष्ट्रांमध्ये कायम भांडण चालू राहण्याची भास्ती
होती. १८८९ मध्ये इंग्लिशत उडवलेलें आफ्रिकी पाशाचें बंड
मोडून लाफ्रान्स्या कामी इंग्लंडने फ्रान्सची जेव्हा मदत
मागितली तेव्हा फ्रान्सने ती दिली नाही. इंग्लिश आपल्या
साठ्यात कायमचे असावे अशी इंग्लंडची इच्छा नव्हती पण
फ्रान्सने तें बळकावूं नये म्हणून इंग्लंडला तें आपल्या संरक्ष-
णाखाली ठेवणें भाग होतें व या कारणाकरिताच एकदां
इंग्लंड व फ्रान्स यांच्या दरम्यान मोठें युद्ध होण्याचा प्रत्यक्ष
वाला होता.

मोरोको.—मोरोकोमध्ये फ्रान्स व इंग्लंड यांमधील बुरस
कमी तीन होती पण बरचसा इतकीच चिकाटीची व प्रास-
दायक होती. तेथील मुलतानाच्या राज्याचा आपल्या
उत्तर आफ्रिकेतील फ्रेंच राज्यात समावेश करण्याबद्दल
फ्रान्सची खटपट चालू होती; उलट आपल्या व्यापारी बळ-
बळीस धोका येऊं नये म्हणून फ्रान्सची सत्ता त्या प्रांतांत न
बसावी अशी इंग्लंडची खटपट होती. अखेर १९०४ मध्ये
इंग्लिशप्रमाणें मोरोकोसंबंधाचेहि या दोन राष्ट्रांत सटभोस

होऊन प्रान्सला शाततच्या मार्गाने मोरोकोत सत्ता वाटविण्याची इंग्लंडने परवानगी दिली त्यात जिब्राल्टरच्या दक्षिण किनाऱ्यावर मात्र प्रान्सने कोणतेही तटवर्दीचे काम करू नये अशी शट घातली. पुढे मोरोको प्रकरणत प्रान्सशी जर्मनीने विरोध सुरू केला, पण अखेर १९०९ साली त्या दावातहि रुजगोड झाली आधिकेतील मुल्खाच्या वाटणीसबबाने जर्मनीबरोबर इंग्लंडाहि वाद काढी काळ चालून अखेर आपसातील समजुतीनेच प्रकरण मिटल १८९० मध्ये हॉलिंगवूड वेट जर्मनीला देऊन पूर्व आफ्रिकेत बऱ्याच सक्ती इंग्लंडने मिळविल्या होत्या दक्षिण पार्सिफिक महासागरातील रुटबाचा निवाळ १८८६ एप्रिलच्या ऑग्ले-बर्नन कराराने लावून आस्ट्रेलिया खंडाच्या उत्तर व पूर्व बाजूकडील बेटांवरील सत्ताक्षेत्रावढली चीनशी ठरविल्यात आली, आणि १८९१ मधील कराराने जर्मनीने सामोया येऊन टोंगा आर्चिपेलागोमधील सर्व इक सोडून इंग्लंडला दिले

थाशिया —आशियामध्येहि मुख्य मिळनाश व आपआपल्या व्यापारधकाकरता नव्यानव्या घाजारपटा काबीज कराव्या या अहमहामिकेने यूरोपमधील राष्ट्रांत बरेचवेर तडे उपस्थित होत आले आहत इंग्लंड व रशिया यांच्यामध्ये मध्य आशियाबरोबर सततसबबी वाद बाळ आहत पण जमनाच्या सरहद्दीच्या मर्यादा घन्याच निश्चित होत गेल्या तथयते वाद काही होत आले आहेत १८७२-७३ मधील शून्य करार होऊन नंतर १८८७ मधील करार (प्रोटोकोल) व १८९० मधील पार्सिफच्या सरहद्दीविषयक करारामुळे रुषो-अफगाण सरहद्द पूर्वेस चीनच्या साम्राज्यापर्यंत जाऊन मिडली व तंगकून रशिया व मिडन याच्या आशियातील सरहद्दी निश्चित झाल्या आशियातील दुसरे भाडण इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यामध्ये १८८५ मध्ये इरावता नदीच्या उगमाकडील प्रदेशात प्रेंचानी पाउल रोविले, उलट इंग्लंडने शान सत्ताने व थिया राजाचा मुख्य मिळून पुर्वकडे नेकाणपर्यंत मुख्य आपल्या साम्राज्यास जोडला त्यावर प्रान्सने इंडो-चायनातील आपली सरहद्द पश्चिमेकडे पुढे ढकलून सयामच्या राज्यावर १८९३ मध्ये रुहा चढविला व त्यामुळे इंग्लंडास सक्ती आला त्या प्रकरणाचा निवाळ उभयपक्षांनी १८९६ जानेवारीच्या कराराने लावला व मेनाम दर्यामधील सध्यान स्वतंत्र ठेवून तेथपर्यंत आपल्या सरहद्दी ठरविल्या पूर्व चीनमध्येहि या यूरोपीय राष्ट्रांचा रुढा बाळ होऊन त्याला अधिक विकट स्वरूप आले, चीनबरोबर मोटमोठ्या मुदतीचे करार करून प्रथम जर्मनी, नंतर रशिया व इंग्लंड व शेवटी प्रान्सने चीनच्या मुमुलावर आपआपली सत्ता बसविली. त्या योगाने चिनी सरकारांत व चिनी लोकांत बरीच खळबळ उत्पन्न होऊन अखेर योक्सर बड उद्भवले व त्यामुळे १९०० मध्ये बेझिनमयांल परराज्यांच्या वकिलतावर्तते हिचे झाले.

१८९९-१९०१ मध्ये दक्षिण आफ्रिकेमध्ये बोअर युद्ध सुरू होऊन यूरोपमधील राष्ट्रातील सवध विपडण्यास आणला एक कारण उपस्थित झाले यूरोपमधील बहुतेक देशात इंग्लंडबद्दल प्रतिकूल मत माजून त्या सघात ग्रीकस साम्राज्याविषयक भाडणारा राष्ट्रांचा एक सघात घनेल शस विन्हे दिवू लागले परंतु ब्रिटिश सरकारच्या निश्चयी धोरणामुळे व बसाहृतवाल्याची साम्राज्यनिष्ठा अचल असल्यामुळे कोणतेही यूरोपीय राष्ट्र बोअर लोकांचा पक्ष घेण्यास घन्यावले नाही, इतकेच नव्हे तर बोअर लोकांच्या मुमुलात स्वातंत्र्य पण अदाबुदा माजून राहिल्याने कोणत्याहि यूरोपीय राष्ट्रांचे त्यात हित नाही असेहि सर्वांस मान्य झाले

शांतता-परिपद —१८७०-७१ मधील युद्धानंतर यूरोपच्या इतिहासात एक विशेष गोष्ट दिसून येते ती म्हणजे मोठात्या राष्ट्रां बाल असलेली युद्धसामुग्रीची व शस्त्रास्त्राची वाढ व कराचा वाढता बोना या गोष्टींचा रशियाचा तटण बादबहा दुसरा निमोलस याच्या मनावर इतका परिणाम झाला की, ही अनर्थावह वाढ बाबविषयाकरिता राष्ट्रांनी एकत्र जमून कारत्तमदार करावे असे स्थाने सुचविले. लग्नप्रमाण १८ मे १८९१ ते २९ जुलै पर्यंत हेग येथे बैठकीहि झाल्या पण उद्दिष्ट हेतु साधला नाही

हेग येथे भरलेली हा पहिली परिपद व १९०७ मध्ये झालेली दुसरी परिपद यानी जगाला युद्धापासून होणारे अनर्थ टाळण्याची हमी दिली नाही तरी अंतराष्ट्रीय मानगडीच्या प्रश्नात शांततेच्या मार्गाने निवाळ लादण्यास तयार असे लोकमत मान घरेचे उत्पन्न केले १९ व्या शतकाप्रमाणेच २० व्या शतकात यूरोपीय राष्ट्रांतील घुरस कायम असल्यामुळे त्याच्यात ऐक्यभाव नादण अज्ञान्य होत १९०१ मध्ये हेग येथे स्थापन झालेल्या न्याय-कोर्टाने व इंग्लंडचा राजा सातवा एडवर्ड या शांततावादी राजाच्या प्रयत्नानी यूरोपमधील राष्ट्रांतले बरेच प्रश्न आपसातील तडजोडीने मिटले हे धरें बाहे त्यापेपरि कियेक पिडीबाद वैरी असलेल्या राष्ट्रांराष्ट्रांतील भागनगरी 'घळी तो' कान पिळी' या न्यायाने शस्त्रास्त्राच्या जोरावरच अखेर मिटणार हे उपड दिसत होतें मीड, आर्मेनिया व आफ्रिका येथील भाडणासबबाचा उल्लेख वर आलेलाच आहे १९०५ आक्टोबरमध्ये स्वीडन व नार्वे यांचे भाडण शांततेने मिटून नार्वेचे स्वतंत्र अस्तित्व मान्य करण्यात आले ग्रेटब्रिटन, फ्रान्स, जर्मनी, डेन्मार्क, स्वीडन व हॉलंड यांच्यामध्ये उत्तरसमुद्रावरील हक्कासबबाचा प्रश्नहि शांततेनेच मिटला त्याचप्रमाणे फ्रान्स व स्पेन आणि स्पेन व ग्रेग्विटन यांमधील भूमध्यसमुद्रावरील हक्कासबबाच्या तडजोडी शांततेने पार पडल्या इराणवरील बनेत व हिंदी साम्राज्याची उत्तरेकडील सरहद्द याविषयी रशिया व ग्रेटब्रिटन यांचे करार १९०७ मध्ये शांततेनेच झाले व त्यामुळे रुषो-जपान

युद्धने कमी झालेलें रशियाचें वजन थोडेफार वाटण्यास मदत झाली. १९०८ जूनमध्ये रेल्वेक येथे रशियाच्या व इंग्लंडच्या वादग्रहांनी मोठ्या सोबन्याने एकमेकांच्या भेटी येतल्या.

युरोपपूर्वेस्य देशांच्या प्रश्नाची पुन्हां उच्चल.— वरील सर्व प्रभाषणां मासिडोनियातील अस्वस्थतेविषयीचा प्रश्न फार भिकट होता. येथे ग्रीक, बल्गेरियन व सर्बियन या तीन प्रमुखा वाल्कन जातींमध्ये आपसांत मोठे वैर जागले होतें. शिवाय तिकडील मुसलमानांमध्ये युरोपांतील बघ्ना राष्ट्रांशींच व मुसलमानांची घुरस होतीच. १९०३ मध्ये रशिया व आस्ट्रिया यांच्यामध्ये कांहीं करारमदारांहि झाले पण त्यांचा उपयोग झाला नाहीं. ग्रीक सैन्याने व बल्गेरियन सैन्याने खेड्यापाड्यांतील ग्रामी लोकांच्या कत्तली केल्या; त्यामुळे १९०८ मध्ये एकंदर प्रकरण हातधाईवर आलें. बघ्ना युरोपीय राष्ट्रांनी आठोमन सधिकाऱ्यांच्या सहाय्यानें मध्ये पडल्याचा प्रयत्न केला, परंतु तुर्की सरकारनें विरोध केला. मुसलमानां सत्ता ह्याकारून देशाच्या पडद्यानें चाळ पडलेल्या बरील खिस्ती लोकांतील आप-सांतील कत्तली स्वस्थपणें पहात घसणें गुलतावात पसंत पडलें याबद्दल त्यांच्याकडे होय नाहीं. स्वतःचे हक्क नाहींत करण्यास गुलतानाची मदत मिळणें शक्य कसें होणार ? मासिडोनियावर गुलतानांनंच मुसलमान गव्हर्नर नेनावा व जरूर जर त्याला काढून टाकण्याचा अधिकार युरोपीय राष्ट्रास अद्याप हा इंग्लंडची सूचनाहि कोणास मान्य होईना.

अशा परिस्थितीत १९०८ आक्टोबर मध्ये अकस्मात तुर्कस्तानांत राज्यक्रांति होऊन सर्वेच परिस्थिति फार बदलली. तरण तुर्कांनी मिळविलेला विजय व त्यांनी घुरा केलेली राज्यपद्धति या गोष्टींनी जगाला चकित करून सोडिलें. पूर्वेकडील प्रश्न आतां धोर्यानें सुटेल असा रंग दिवूं लागला. आक्टोबर ५ रोजी कॉन्स्टान्टा रामने आपण जर्मनोव्याचा स्वतंत्र राजा झाल्याचें जाहीर केलें. नंतर दोन दिवसांनीं बोलिया व हर्झगोविना हे प्रांत आपल्या राज्यास जोडल्याचें फ्रॅन्सिस जोसेफ बादशहानें जाहीर केलें. हा गोष्ट आस्ट्रियाहंगरीनें १८७१ मधील कराराच्या विरुद्ध केली. त्यामुळे इतर युरोपीय राष्ट्रे तक्रार करूं लागली पण हिंराज साम्राज्याच्या बरेंच ध्यान एवढ्याच या अर्थन परराष्ट्रप्रधानांनें मोठ्या हुपारीनें रशियाला व इतरांनां गप्प बसविलें. या वेळीं आस्ट्रियाहंगरीला जर्मनांचें पूर्ण पाठबळ असल्यामुळे ग्रेटब्रिटन, फ्रान्स व रशिया दास थोडे घात झुजाच्या तयारीस लागले असतांहि सर्व मानस झोळा सुकानें मिटण्यांत येऊन तुर्कस्तानच्या गुलतानास फक्त लुक्मानगराई दिली गेली व बल्गेरियाचे स्वतंत्र कबूल करण्यांत आलें. याप्रमाणें तुर्कस्तानातील यादवत्वा कायदा जर्मनी व आस्ट्रिया यांनीं पेटला.

इंग्लंड व जर्मनी.—बल्गेरिया स्वतंत्र झाला एवजानें युरोपीय राष्ट्रांच्या सरहद्दी फारसा बदलल्या नाहींत. तथापि या एकंदर प्रकरणाचा राजकीय व अंतर्देशीयदृष्ट्या फार महत्त्वाचा परिणाम झाला. आप-सांतील करारमदारांनी व अंतर्देशीय कायद्याच्या मदतीनें युरोपांत व सर्व जगावर शांतता नादविण्याची आशा मुस-स्वशास्रमागें केवळ निरर्थक भासूं लागली. "देवां दुर्वल-घातकः" किंवा "ज्याला शत्रुचल अनुकूल त्याला देव अनुकूल" या नेपोलियनच्या सुप्रसिद्ध उक्तीचा पगडा युरो-पीय राष्ट्रांवर वर्सूं लागला. ग्रेटब्रिटनमधील लोकानीं तर ही गोष्ट फार सबकर धोळीसली. सर्व युरोपला जो प्रश्न महत्त्वाचा तो जर्मनीनें आपल्या केवळ सैन्यबलाच्या भ्रम-कायद्यानें स्वतःस फायदेशीर अशा रीतीनें सोडविला व त्यामुळे जर्मनीचा दर्जा व दारा फार वाढला. ही गोष्ट दृष्टीस पडतांच इंग्लंडमध्ये सफरी सर्व कमी करण्यासंधांची सर्व बळबळ एकदम बंद पडली; इतकेच नव्हे तर आरमा-राच्या काडीस असुकूला मिळूं लागली. इतक्यात १९०९ मध्ये जर्मनीत आरमारुची बाल क्षात्र्यानें सुरू असल्याचें समजलें. तेव्हां सर मुसद्दावरील ब्रिटनची सार्वभौम सत्ता अबाधित राखण्याकरितां हरएक उपाय करण्याचा इंग्लंडचा निश्चय झाला.

आरमार वादविण्यांत जर्मनीचा मूळ उद्देश राजकार-णांत इंग्लंडच्याहून अधिक बलवत्त्वा स्वतंत्रता असत्या हा होता. बल्गेरियन प्रकरण जर्मनीनें केवळ बलाच्या सैन्याच्या जोरावर रशिया, फ्रान्स वगैरे राष्ट्रांना गप्प बसवून स्वतःस फायदेशीर अशा रीतीनें निदविलें. तद्वत्च आरमाराच्या जोरावर वेळप्रसंगी इंग्लंडला नमते प्यावयास लावण्याचा जर्मनीचा डाव होता. इंग्लंडबरोबर युद्ध करावें व प्रत्यक्ष इंग्लंडवर स्वारी करावी असा जर्मनीचा आरमार वादवि-ण्यांत हेतू होता असा शुष्कळ्यास समज आहो, पण तो सुकीचा आहे. सैन्य व आरमार दोन्ही बलिष्ठ असल्यानें प्रत्यक्ष युद्धावर पाळी व आपणां युरोप व इतर धंडातांहि ईशिया, दक्षिण आफ्रिका, मेसापोटेमिया, इराण, हिंदुस्थान वगैरे भागांत इंग्लंडचे बलवत्त्व व महत्त्व कमी करण्याकरितां घोंटाळे उत्पन्न करता यावे असें जर्मनीनें धोरण होतें. तुर्क-स्तानच्या गुलतानाची मैत्री जोडण्यात व हारबरोबर १९०५ मध्ये दोन्हीचा गुप्त तह करण्यांत जर्मन बादशहाचा दाब डाब होता. परंतु इंग्लंडनें फ्रान्सशी व नंतर रशियाशी मित्रत्वाचे नातें जोडण हा डाब हाणून पाडला. तथापि जर्म-नीनें आपले आरमार वादविण्याचा क्रम चालूच ठेविला, व त्याबरोबरच इंग्लंडबरोबर आरमाराच्या वाजोला मर्यादा घालण्यासंधांचा व युद्धांत परास्पादिक भाग न घेण्यासंध-धानें सालोल्याचें धोरण सुरू ठेविलें. इंग्लंडचे परराष्ट्रमंत्री सर एडवर्ड ग्रे यांनांहि सुल्ला दिलानें व जाहीरपणें प्रत्येक प्रश्नाची वाटाघाट करण्याचें धोरण १९०५ पासून स्वीकारलें.

परंतु १९१२ मध्ये मुरु झालेल्या जागतिक युद्धाच्या घुमारास जर्मनीने आपला हा मुक्ति बदलली. १९०९ ते १९१४ ही वर्षे विशेष महत्वाची होती. इंग्लंड व जर्मनी यांच्या चलोरायवर सर्व जगाची शांतता अवलंबून आहे हे स्पष्टपणे जाणून इंग्रज मुसद्दी या वेळी भागत होते. जर्मनीच्या हालचालीवर इंग्लंडने अत्यंत काळजीपूर्वक लक्ष ठेविले होते. आणि परदेशी राजकारणात आपसातील पक्षभेद थाड येऊ न देता इंग्रज मुसद्दीयांनी एकाचिचाराने सर एडवर्ड ग्रे, मिस्टर आस्त्रिय व लॉर्ड हॉल्डेन या तीन शांत बोक्साच्या मुसद्दीयांच्या हाती भेट मिटनेचे परराष्ट्रीय धोरण ठेविले. त्यामुळे १९१२ मधील वास्तव युद्धाचा वणवण फारसा पसरला नाही. तथापि २८ जून १९१४ रोजी आस्ट्रियन आर्च ड्यूक फर्डिनान्ड याचा आकस्मिक रीतीने वून होऊन जागतिक युद्धास अचिर मुदतीत सारोच. असो.

युरोपचा नैऋत्य दहा वर्षांतील इतिहास पुढे उचिततर येणार असल्याने या ठिकाणी त्याच्या संक्षेप केलेला बरा. फक्त प्रमुख उलढालांचा नामनिर्देश करून युरोपचा व तदनुपांगक जगाचा हा भाग सांगायला पाडावा संपन्नित्यात येईल.

१९१२ च्या फेब्रुवारी महिन्यात चीनमधील सर्वोत्तम प्राचीन आसणारी राजसत्ता जाऊन तेथे प्रभारात्ताक राज्य स्थापन झाले, पण अद्यापपर्यंत तेथे बंड्याही चालू आहेच. १९१४ साली शक्ति ब्रिटिशांनी आपल्या संरक्षणावालां पेटले हे मिटिवाचे हत्य प्रान्त, रशिया, बेल्जम, सॅर्व्हिया, चीन, पोतुगाल व अमेरिकेतील संयुक्त संस्थाने यांना मान्य केले. १९१५ साली इटलीने टिपोली स्वाहा केला होता. १९१६ च्या सप्टेंबर महिन्यात तुर्कस्थान आणि बल्गेरिया, सॅर्व्हिया, ऑस्ट व मॉन्टेनिग्रो ही वास्तव जाग्यामध्ये गुड गुड झाले. हे पडिले वारकन युद्ध १९१३ च्या लंडनच्या तहाने बंद पडले. या तहान्वये तुर्कस्थानने बास्कन राष्ट्रांना, मिडिया व एनास यांना मोडणाऱ्या रेपेच्या पक्षि-मेकडोल आपला मुलुख दिला. पण या मुलुखाच्या वाटगति वारकन राष्ट्रांमध्ये विपुल येऊन उडून तहानंतर एक महिन्याने त्यांचे आपोआपसात युद्ध सुरु झाले (डुसरे वास्तव युद्ध). पुढे सुतोरेस्टच्या तहाने त मिटले. १९१७ साली आर्मेनियाला स्वातंत्र्य मिळाले.

जागतिक युद्ध व त्याचे परिणाम.—१९१४ पासून १९१८ पर्यंत परमाचे महायुद्ध चालले. रशिया, नाम, बेल्जम, सॅर्व्हिया, मॉन्टेनिग्रो, रमानिया, अमेरिका व जपान एकाकडे, जर्मनी, आस्ट्रिया हेनरी आणि तुर्कस्थान व बल्गेरिया दुसरीकडे अशा या युद्धात वाटण्या सान्नी होती. या महायुद्धाच्या इतिहास येथे देण्याचे कारण नाही. १९१८ मध्ये जर्मन आस्ट्रियन प्रजासत्ताक राज्य आहोत झाले. याच्या आपल्या वर्षी रशियात बोलशेविकांचे राज्य स्थापन झाले हाही संकस्थानाच्या मुलतानाच्या अंधकारात नमुन प्रातिनिधिक मजदुरांच्या निदर्शनाखाली आहे.

येथेप्रमाणे १९१० ते १९२० ही दहा वर्षे युद्धाच्या मोठ्याच घाममुमीत गेली. १९१४ ते १९१८ चे महायुद्ध हे केवळ युरोपीय युद्ध नमुन जागतिक युद्ध होय. कारण अमेरिकेपासून जपानपर्यंतची अनेक स्वतंत्र राष्ट्रे व ब्रिटिश साम्राज्यातील सर्व भाग या युद्धात पडले होते. अशा या जगद्व्यापारी युद्धाचे परिणामही जगद्व्यापारी घडले आहेत. युद्धात विशेष रीतीने श्रुतलेल्या फ्रान्स, इंग्लंड, जर्मनी, आस्ट्रिया वगैरे देशात व्यापारी माळ उत्पन्न होण्याचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे जपान, अमेरिका वगैरे स्वतंत्र व पुढारलेल्या देशांनी आपला व्यापार फार वाढविला तथापि व्यापारी नेशाण धोक्याची झाल्यामुळे देशादेशी जिनसाचे भाव फार वाढले. शिवाय महायुद्धात मनुष्यहानी व प्रत्यहानी फार होऊन युद्धमन राखना कार्य फार झाले. अशा अनेक आपत्ती उद्भवल्यामुळे गेल्या मयायुद्धासारखी अरिष्टे कायमची बंद व्हावी म्हणून युनॅटेड स्टेट्सचे प्रेसिडेंट विल्सन यांनी राष्ट्रसंघाची करणना काढून रामछात धाणली. राष्ट्रसंघाची नियमावली व महत्त्व ज्ञानकोशाच्या पहिल्या विभागात दिलेच आहे. प्रेसिडेंट विल्सनच्या स्वयंनिर्णयाच्या (सेफ्टिडिमिनेशन) तत्वाचा अमल बऱ्याच प्रमाणात होऊन पोलंड, जुगोस्लाव्हिया, सेकोस्लाव्हाकिया, वगैरे स्वतंत्र राष्ट्रे निर्माण करण्यात आली असून त्यामुळे युरोपीय देशांच्या सरहद्दी बऱ्याच बदलल्या आहेत. शिवाय जर्मन, रशियन व आस्ट्रियन या तीन जुन्या राजसंघा मोडून, आस्ट्रिया व हेनरी पुष्कट देश बनून तेथे रिपब्लिक म्हणजे लोकसत्ताक राज्यपद्धति स्थापन झाले आहे. रशियात तर समाजसत्ताक पद्धति व स्वयंनिर्णय ही दोन्ही तत्वे असल्यात येऊन लोकलोकितम म्हणून एक अमुसुतर्क शासनपद्धति अमलात आली. जागतिक शांततापरिपद, मजूर परिपद, आरमारपरिपद, वगैरे परिपदा मरत असून जगात कायमची शांतता राखण्याकडे उपायाची भवति न भवति चालू आहे. ब्रिटिश साम्राज्यान्तर्गत सर्व विभागांना साधन्यकारमारात समान हक्क देणारी साम्राज्यपरिपद मरविण्याची पद्धति सुरु झाली आहे. राष्ट्रसंघ, ब्रिटिशसाम्राज्य परिपद, जागतिक मजूर परिपद वगैरे ठिकाणी हिंदुस्थानला प्रतिनिधी पाठावण्याचा हक्क मिळाला असून त्यामुळे हिंदुस्थानचा जगाच्या राजकारणात प्रवेश झाला आहे.

प्रकरण २७ वे.

मानवी आयुष्यक्रमामाचा आणि स्वातंत्र्याचा विकास.

या गेल्या दोन हजार वर्षांतील सामाजिक आणि राजकीय इतिहासाचे थक्केकन केले म्हणजे ज्या ख्याल गोष्टी बाबद्दल वेदात त्यात रामायण पुराणां फार मोठे होत चालले त्यापे त्यात सर्व जग म्हणजे सर्व देश हा शब्दो-

नाशची व एकसंस्थायक समाज होऊं पहात आहे ही गोष्ट प्रथम लक्षात येईल. समाज मोठा स्थायानंतर त्यात अंतर्गत फरक काय काय होतात आणि समाजाविस्तार आणि सामाजिक दृष्टीकरण यांचे अग्रदिकासात स्थान काय आहे इत्यादी गोष्टींवर पाहिल्या विमागात घर्ची केली आहे (प्रकरण-१४). प्रस्तुत विमागात ज्या मोठमोठ्या व्यापक घडामोडींच्या व नव्यदळांच्या योगानें आमची परिस्थिति उत्पन्न झाली त्या घडामोडींची रूपरेखा दिली आहे राज्यें उत्पन्न होतात, नष्ट होतात, नवीन उत्पन्न होतात हा केवळ मनुष्याचा एकांगी इतिहास आहे.

राज्यक्रांतीनें मनुष्याच्या आयुष्यक्रमात किंवा सुखात नुद्धि नेहमीच होते असें नाही. परंतु पूर्वापेक्षा अधिक मोठ्या राज्यें उत्पन्न झाल्यानें मनुष्याच्या आयुष्यक्रमावर इष्ट परिणाम होतो. मनुष्याच्या आयुष्यक्रमावर ज्या गोष्टी परिणाम करतात त्यात राज्यमर्यादा, राज्यस्वातंत्र्य, पारमार्थिक संप्रदाय, राज्यस्वरूप, (लोकसत्तात्मक वा राजसत्तात्मक) उत्पादन आणि दळणवळणविषयक नवीन कायदेक्षीर पद्धतीचा शोध आणि प्रचार, आरोग्यविषयक नवीन गोष्टींचा शोध, भौतिक गोष्टींचा उपयोग, भौतिक शोध या सर्वे गोष्टी येतात. इतिहास म्हटल्या म्हणजे राजकीय घडामोडींवर भर देण्यात येतो. पण राजकीय घडामोडीं-शिवाय मनुष्यदृष्टिसूक्ष्मांकां दर्शनें दुसऱ्या अनेक गोष्टींचा इतिहास मनुष्याला समजता पाहिजे. त्यातील अनेक गोष्टींचा इतिहास विद्वानेतिहास नामक पाचव्या भागात दिला आहे. परंतु अनेक शास्त्रीय शोधांनी आयुष्यक्रमावर, विशेषत मनुष्याच्या संपत्तीवर कसा परिणाम झाला, हे त्यात दिले नाही.

शास्त्रीय शोधांचा व व्यापारी दळणवळणाच्या परिणाम—जेव्हा शस्त्रीय शोधांचा परिणाम जगावर मोठा झाला आहे. उन्मादनाच्या आणि व्यापाराच्या पद्धती अगदी पालटून गेल्या आहेत. संस्कृतीचा प्रसार त्यामुळे अधिक होत आहे आणि त्याचा सद्युक्तिस्थानावरही परिणाम झाला आहे. पूर्वी संस्कृतीचे केंद्र म्हणजे राजधान्या असत. आता सत्रे नाही. पूर्वी शहरें केवळ राजधानीसुद्ध प्रासु-र्यास येत आता राजधानीपेक्षा नगरविकासास पोषक अशी कारणे म्हणजे व्यापार, माल तयार करण्यास व वाहून नेण्यास सोयी या गोष्टींचा अधिवाधिक परिणाम होऊं लागला आहे. जेथे मालाचे रूपांतर वरावयास शक्ति स्वस्त मिळते, जेथे बोर्होऊडचा माल आणायामुळे कारखान्यास माल तावडतोच मिळतो, तेथे उद्योगधंद्या एकवटतो आणि मोठी लोकसंख्या पसरली जाते न्युयॉर्क शहर हे अमेरिकेंतील सर्वांत मोठे शहर आहे आणि जगात लोकसंख्येनें दुसऱ्या प्रतीचे शहर आहे आणि सद्युक्तिविषयक अनेक बाबतीत जगातील पहिल्या प्रतीचे शहर आहे. पण हे शहर अमेरिकेची राजधानी नाही एवढेच नव्हे पण

न्युयॉर्क संस्थानाची देखील राजधानी नाही. बफलो शहर हे केवळ नायगाराची घास तेथे फार सोडण्या पेंतात मिळते व त्यामुळे कारखाने काढण्यास मदत होते यामुळे यथेष्ट आहे. सुद्ध मुंबई शहराची गोष्ट या. येथे हिंदुस्थान सरकारचे स्थान नाहीच पण मुंबई सरकारचे शासनयंत्र देखील अधोमुखेच आहे. मुंबई शहराचे वैभव व्यापारावर आणि गिरण्यावर अवलंबून आहे. जगात दिवनातुदिवस या कारणासुद्धेच नगरवृद्धि विशेष होईल असें भारतीय कारणास दूरकत नाही.

मानवी आयुष्यक्रमाचा विकास पहावयाचा झाल्यास तो अनेक थंगानीं पाहिला पाहिजे. येथे कोणत्याही विकासक्रांते पूर्ण लक्ष देणे शक्य नाही व अवश्यही नाही. पुढील पत्रा माग सविस्तर विवेचनासाठी आहेच. आयुष्यक्रमाच्या विकासाची अनेक थंगे व त्या अनेक थंगेच्या अन्वयोन्माथ्रय व त्यांचे अगदी सामान्य स्वरूपवर्णन एवढेच येथे पुरे.

आयुष्यक्रमविकास आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य-विकास.—स्वातंत्र्यविकास घावपाचा म्हणजे अनेक बाजूनी सो दिला पाहिजे. मनुष्याला स्वच्छेने व कर्तृत्वाने आपले समाजातील स्थान ठरविण्याची संधि हवी, बाहेर त्या देशाचे नागरिकत्व घेण्याची मोफतीक हवी, लग्नव्यवहार वगैरे बाबतीत स्वातंत्र्य हवे. उलटपक्षी आपणच समाज सुविघतीत रहावा म्हणून व्यक्तीत नियंत्रण करण्याची अधिकारही प्रत्येक समाजात हवी. स्वातंत्र्यविषयक करपना आम केवळया वाटत बालका आहेत त्या शस्त्र वयोपूर्वीही बन्हाया. पारमार्थविषयक खासगी मत्ताकरिता ज्याची रसायनसाल किंवा लाटिन याची प्रोफेसरी गेली अशी मज्जी अमेरिकेंत आजून जिवंत आहेत. मनुष्यानें धारण कोणत्या समाजाचे सदस्य व्हावे हे ठरविण्याचा त्याचा हक्क आहे ही गोष्ट आज फारशी मान्य झालेली नाही हिंदी लोकस अनेक ठिकाणी मज्जा आहे. परसमाजप्रवेशास जसा अडचणी आहेत तसा स्वसमाजतयगासहि आहेत. हिंदूंचा मुसलमान होणे किंवा मुसलमानाचा सिखी होणे ही गोष्ट माणसे यथावगत्या लोकास अत्यंत संतापदायक वाटते इच्छिलेल्या समाजात प्रवेशास मोफतीक किंवा तिचा अभाव ही गोष्ट वैचारिक पायतीतील स्वातंत्र्याची निकट सबंद आहे.

पारमार्थिक मतस्वातंत्र्य—या बाबतीत इतिहास लिहण्याचा झाल्यास तो मोठा मनोरंजक होईल. या बाबतीत इतिहासलेख मात्र दिल्ली, मुसलमान आणि बौद्ध जमापुरतेच आहे. हिंदूमध्ये पारमार्थिक बाबतीत स्वातंत्र्यास विशेषच नव्हता. त्यामुळे हिंदु समाजाच्या इतिहासात या स्वातंत्र्याचा इतिहास महत्त्वाचा नाही. युरो-पचा इतिहासात हा इतिहास हे एक महत्त्वाचे पान

आदि. विचारस्वातंत्र्याच्या इतिहासावर पुढे योग्य स्थळी मजबूर येईलच.

स्वातंत्र्याची दुसरी ओळी.—विचारस्वातंत्र्य हे स्वातंत्र्याचे केवळ एक अंग होय. वैयक्तिक स्वातंत्र्यास जे अनेक शत्रू होऊन गेले त्यांत स्वातंत्र्याच्या हार्ता सत्ता असेल त्यांनी वाटेले ती अने आपल्या ताकदीतील लोकांस दाखवावी आणि वाटेले तसे छळणे हा एक भाग होय. या शिवाय स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने दुसरी भयंकर उर्णाव म्हणजे शुल्कमित्रीची संस्था होय. जुलुमी राज्यपद्धति आजून तिच्या ठायी नियमांनी व कायद्याने बद्ध अशी शासनपद्धति कमाने उत्पन्न झाली ही स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने व सामाजिक जीवनाच्या दृष्टीने महत्त्वाची गोष्ट झाली. तर या दोहोंचाहि इतिहास स्वातंत्र्याच्या इतिहासांत सोडा महत्त्वाचा आहे.

जुलुमांच्या नाशाने निर्मयतेचा विकास.—स्वतंत्र संस्था निर्भवतुंतीच्या लोकांच्या हातूनच चालतात. लोकांचे मन निर्भय घनव्याप्त भोंवतालची स्थिती असो आदिचे की त्यांस निर्भयपणे पण प्रामाणिकपणे वागत असतां विचारकारण उपद्रव होऊन गेले. ही निर्भयता न्यायपद्धतीचा व कायद्याचा विकास व शासन संस्थांचा स्वीकारण्या यावर अवलंबून असते. सोळाव्या शतकांत युरोपातील सरभामी राज्यपद्धति बोडोवडे नष्ट होऊन एकसत्ताक राज्ये झाली. सरभामीराज्यपद्धतिविनाश स्वातंत्र्यास संवर्धक झाला. न्यायच्या हाती सर्व सत्ता असा मनुष्य अवलंबाच न रहातां दुरचा झाला; यामुळे प्रत्येक व्यक्तीचे स्वातंत्र्य वाढले. प्रोटेस्टंट धर्म जो स्थापन झाला त्याचा परिणामहि स्वातंत्र्यास पोषक असा झाला. मनुष्यास भेदभावभ्यास राहा होताच पण त्याची पाठीहि भेदभावीत असे. कॅन्टेनच्या युद्धांनी लोकांची शुद्धी काढून लोकां बद्दल तेवण्याचा यत्न करणे हा प्रकार कच्चा देशांत बंद झाला. शिवाय उपजीविकेला साधन म्हणजे भोवपेत केवळ जमीन असे ठोपयेंत लोकांस जमीनदार किंवा सर्वांत बडा जमीनदार जो राजा त्याच्या आकांत नेहेमी रहावे लागे. अशी सर्वां शहरे विनाश लागली तरी तरी स्वतंत्र लोकांची संस्था वाढली. सेप्टातील जमीनीत बांधून ठेवलेला "क्विटेन" शहरांत पडून जाई आणि वाटेले तो पंदा करून पोट भरी. यामुळे तो आधिकारिक निर्भय झाला. मनुष्याची स्वतंत्रता हिंदुस्थानात ब्रिटिश दृष्टी वाटली, तरीच ती जेथे मोठमोठी राज्ये असतील त्यांनी स्थानिक सरदार दुर्बल झाला असेल तेथे वाढली. राजसत्तेने सरभामीपद्धतीचा नाश करून वैयक्तिक स्वातंत्र्य वाढविले आणि लोकांस लोकांसाठी स्थापन करण्यास अवश्य असलेल्या मनोबुद्धीची गोपसना केली.

स्वातंत्र्यासाठी ज्या लोकांनी मोठी शिगतवार बळबळ केली आणि देशाचा राज्यकारभार लोकांच्या प्रतिनिधींनी करावा अशी वर बघावयाचा असेल तर तो लोकांच्या

प्रतिनिधींच्या मताधिकार बसवून गेले इत्यादि गोष्टीबद्दल आमह धरून शासनसंस्था लोकांस वेली अशा लोकांमध्ये इंग्रजांचे नांव प्रामुख्याने येते. त्याच स्वातंत्र्याच्या कल्पनांनी आजूत झालेले लोक अमेरिकेंत होते. त्यांनी जेव्हा पाहिले की इंग्लंड बसाहतीवर दुहेतसे बसाहतीच्या संमती-शिवाय कर लादते आणि व्यापारविषयक नियम करते तेव्हा त्यांनी बंड करून अमेरिका हे राष्ट्र स्वतंत्र केले. या प्रसंगां जी लढाई अमेरिकेने केली तीत प्रत्यक्षने अमेरिकेस मदत केली; आणि त्यामुळे फ्रेंच शिपाई जे अमेरिके-हून आले त्यांच्या मनांत लोकसत्तात्मक राज्याची गोडी उत्पन्न झाली आणि ते लष्कर फ्रान्सच्या राज्यकांताच्या वेळेस लांक्यात शासनसंस्था असल्या या भावनेचे होते. फ्रान्समध्ये राज्यपद्धति झाली तेव्हा तिची लाट बोहोवडे पसरली. लोकसत्ता हा एक तऱ्हेचा धर्म झाला आणि त्याचा प्रसार फ्रान्स हे धर्मप्रसाराप्रमाणे वरू लागले. पण त्या बाबतीत फ्रान्सला तत्काल बंध थांबे मिळाले आणि उत्तरे फ्रान्समध्ये नेपोलियनच्या वारकीद्विती व नंतर राजसत्तेने उचल झाली. स्वित्झरलंडमध्ये लोकसत्ता त्या संस्थानाच्या जन्माबरोबरच स्थापन झाली होती.

इंग्लंडने अमेरिका हातची गेली तरी बसाहतीची राज्य-न्यवस्था गुंथारण्याचा उपक्रम बरेच दिवस चालू नव्हता. तथापि तो पुढे करण्यास सुवात केली व अनेक बसाहतींस अंतर्गत कारभारांत स्वातंत्र्य दिले आहे. बसाहतींनी तरी इंग्लंडने उद्धातेने थांबविले तरी शिबलेल्या राष्ट्रास उद्धातेने वागाविण्यास इंग्लंड तयार नव्हते. हिंदुस्थानाची नागवण करावी व इंग्लंडची धन कारावी अशीच समजोती इंग्लंड थांबरीत होते. आपलेद्विती स्थानिक स्वातंत्र्याची भूक इंग्लंडने बरीच वेळ होती इंग्लंड दिली नव्हती. आतां, इंग्लंडची वृत्ति बदलली आहे असे समजतात. इंग्लंडची हिंदुस्थानाविषयी वृत्ति दशो काय राहिले हे हिंदुस्थानच्या लोकांच्या परिणामानेच ठरणार आहे.

हिंदुस्थानांत ब्रिटिश साम्राज्याने वैयक्तिक स्वातंत्र्याची गोपसना केली हे खरे. कॅलेक्टरच्या हाती सत्ता पुष्कळ असली तरी त्यास कायद्याविरुद्ध कांढी करता येणार नाही हे गुणिधित नागरिकांस ठाऊक आहे. शिवाय आजचा कॅलेक्टर उद्यां जाणार अशी स्थिति असल्यामुळे त्यात फारसे भिष्याचे कारण नाही दोहे लोकांस समजते. कॅलेक्टरने कांही शुल्क केला तर स्वातंत्र्य अशील करता येते हे गोष्टी हे प्रत्येकास ठाऊक आहेच. न्यायपद्धति आपल्याकडे ब्रिटिश साम्राज्यातील इतर कोणत्याहि भागादेशां कमी दर्जाची नाही, आणि ब्रिटिश न्यायपद्धतीवर लोकांचा विश्वास आहे चांगला आहे. जेव्हा युरोपियन गुन्हेगार असेल तेव्हां मात्र ब्रिटिश न्यायपद्धति इंग्रजांस लांब्या जातोचिच ज्यूरी सदोप किंवा निर्दोष ठरविणारी असल्यामुळे अन्याय कार-वार होत असे. तो अन्याय काढून टाकण्यासाठी एक

बराचसा सदीप कायदा नुकताच पास केला आहे. त्या कायद्याच्या योगाने पुढे कच्चे काम पारंपार्य होतात हे अजून दिसावयाचे आहे. इंग्रज व देशी लोक यांनी समता हिंदुस्थानात अजून पूर्णपणे स्थापित झाली नाही.

हिंदुस्थानात आज स्वातंत्र्य अनेक बाबतीत पुष्कळ आहे. काही काळपर्यंत मुद्रणसंस्था सरकारने नियंत्रण केले होते. आणि याच कारण बराचसा किंवा इंग्रजमातिद्वेषपर चळवळीस आपल्याकडील मुद्रणसंस्था वापरल्या जातील अशी सरकारास भीति होती. या बाबतीत सरकारने अजून पूर्णपणे मोकळीक दिली नाही. हिंदुस्थानातील अनेक संस्थानांमध्ये ज्या गोष्टी होत असतील त्यांवर अखंड मोकळेपणाने टीका करण्याच्या प्रयत्नास नुकताच प्रतिबंध केला आहे. यामुळे सरकारने देशी संस्थानास एक तऱ्हेचा दुर्वर्तनाचा विद्वांस दिला असे म्हणण्यास हरकत नाही. हा कायदा कितपत वापरला जाईल याविषयी शंका आहे आणि बऱ्याच तऱ्हेच्या टीकास कायद्याने मोकळीक देवली आहे त्यामुळे प्रत्यक्ष ब्यवहारात या कायद्याच्या योगाने टीका करण्यास फारसे अडचणीचे नियंत्रण पडेल असे वाटत नाही. सध्या मुद्रणसंस्था मोठ्या अडचणीत आहेत असे यादीपूर्वक म्हणवत नाही. राजकीय चळवळी करण्याच्या बाबतीत बऱ्याच प्रकारे खटपट करण्यास आज अडचण नाही. आणि लोकांची राजकीय चळवळीत पडण्याबद्दलची भीति आज बराच कमी झाली आहे.

लोकशाही.—वैयक्तिक स्वातंत्र्य राजसत्ताक वर्ततीत देखील अर्धू शकते; पण जेव्हा लोकसत्ता असेल तेव्हा स्वातंत्र्याचा आणखी विकास होतो; आणि समाजामध्ये एकनेकांनी मदत करणे व अनेक लोकांनी मिळून कार्य करणे इत्यादि गुणांची जोपासना होते.

जवामध्ये लोकसत्तात्मक राज्याची करपना मीसपासून आतापर्यंत एकसारखी चालू आहे. फरक झाला तो या गोष्टीत झाला की, प्राचीन काळात मोठ्या क्षेत्रात लोकराज्य शक्य नव्हते. अनेक ठिकाणच्या लोकांनी एकत्रित होऊन राज्य चालविणे ही गोष्ट ज्या कालात दळणवळण कठिण त्या काळात कठिण, किंवा अशक्य होती. मोठे राज्य व्हावयाचे म्हणजे राजसत्तेच्या साहाय्यानेच व्हावयाचे. मीसमधील लोकराज्य म्हणजे सधरे व त्याच्या परिकरातील भाग. राजसत्तेच्या मार्फत देशात एकत्व झाले, निरनिराळ्या भागातील लोकांची एकमेकांशी ओळख झाली म्हणजे तेथील राजसत्ता जाऊन तेथे हळू हळू लोकसत्ता स्थापन होत जावयाची हा विकासक्रम आहे. मीसच्या राष्ट्रासारखी लहान लहान राज्यां पुढे झटलीत व दृष्टीभंगीक मार्गात उत्पन्न झाली. प्रथम जरासे मोठे लोकसत्तात्मक राष्ट्र तयार झाले, ते स्वित्झरलंड होय. पण ज्या वेळेस ते राष्ट्र झाले त्या वेळेस त्याला राष्ट्र म्हणण्यापेक्षा अनेक राष्ट्रांच्या सात्वरता संप असे म्हणण्यास हरकत नाही. त्या संपात पुढे निर-

कालत्व येऊन पुढे त्याचे राष्ट्र बनले. स्वित्झरलंडच्या प्रमाणेच अमेरिकेची स्थापिती होती. आज अमेरिका मोठी दिसते तेव्हा त्या वेळेस नव्हती तर त्या वेळेस तेरा संस्थाने मात्र होती. वेगळे संस्थान मोठे होते. मोठे संस्थान अमुक ते शासिले जाई याचे कारण त्याच्या पूर्वी राजसत्तेने ते बांधले गेले होते आणि त्याची राज्यपद्धति त्या वेळेस तयार झाली तीच पुढील शासनविकासास प्रारंभ म्हणून उपयोगी पडली. अमेरिकेनंतर फ्रान्स लोकसत्तात्मक राष्ट्र झाले व त्याची पुढे अनेक भित्तयेतले होऊन पुन्हा ते लोकसत्तात्मक झाले. दक्षिण अमेरिकेत, मेक्सिकोत व मध्य अमेरिकेतील वेदात लोकसत्ता स्थित झाली. पण पुष्कळ ठिकाणी नावाळ लोकानी "निवडलेला" अध्यक्ष असे. पुष्कळ प्रसंगी अध्यक्ष आपली निवडणूक सशस्त्र सेनेच्या साहाय्याने करून घेई.

इसवी सन १९०० सालापासूनच लोकसत्तेची वाट पाहून लोकांनी तर घसें दिसून येईल की, या कालात काही साम्राज्याचे अधिपती असलेल्या बादशाहांची पदे नष्ट होत आहेत.

१९०० च्या सुमारास ज्या प्रसिद्ध बादशाही सत्ता होत्या त्यात तीन सत्ता प्रमुख होत्या. त्या म्हणजे रशिया, चीन व तुर्कीचा सुलतान या होत. या जवळ जवळ एकरूपाने बादशाहा परंतु वस्तुतः नोकरशाहा होत्या. आज या तीनही बादशाहा नष्ट झाल्या आहेत. चीनने साम्राज्य नष्ट होऊन तेथे लोकसत्ताक राज्य झाले आणि रोमानाक घराणे व रशियन बादशाहीची गेल्या महायुद्धाने उरपश्चाललेल्या परिस्थितीज्वालेत आहुति पडली. आणि खिलाफतमध्ये खलीफाचे धार्मिक अधिकार जिवंत ठेवले पण राजकीय अधिकार नष्ट केले. क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने पोर्तुगालचे साम्राज्यही लहान नाही. आफ्रिकेचा बराचसा भाग, आशियाखंडात काही ठाणी व छोटो पोर्तुगाल ही त्या साम्राज्यात आहेत त्या साम्राज्याच्या मध्यवर्ती संस्थानाने राजशासन चालू देऊन लोकशासन परकिले त्यामुळे गोष्ट्यातील शासनपद्धतीबरोबर परिणाम झाला. सर्वात महान पात्रलेले जुने युरोपीय बादशाही घराणे म्हणजे हابسबर्ग, ते नष्ट झाले. जर्मन कायसरचे पद नष्ट झाले एवढेच नव्हे तर जर्मनीत जी अनेक राज्यघराणी होती तीही नष्ट झाली. आज जगभर लोकसत्ताक अधिकाधिक प्रचलित होत चालली आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही.

जुन्या लोकशाहीत आणि अर्वाचीन लोकशाहीत फरक—लोकसत्ता अनेक गोष्टीत प्राचीन भारतात होती यात शंका नाही. पण ती देखील काही अतिविशेष असावी असे वाटते. लिच्छवि हे लोकसत्तात्मक राष्ट्र होते. पण त्या राष्ट्रात जे इतर लोक असत त्यास राज्यकारभारात कितपत स्थान असे याविषयी शंका आहे. राज्यकर्त्यांना पुष्कळ गोष्टी बहुमताने ठरवीत असेल पण तीत प्राधन्य

मकेवा अंशमनवे यास दूरच ठेवोत असावी असे वाटते. लोक-
सत्ता आणि समानता यांची जोडगोळी ही नवीनच आहे
असे म्हणण्यास हरकत नाही.

प्रीसमयील लोकसत्ताक राज्य पाहून समतेचे तत्व ही केवळ
अवस्थान गोष्ट नाही असे किटकेस वाटेल. पण खरे
पाहता ही अर्थाचीनच गोष्ट आहे. प्रीसमये लोक-
सत्ताक राज्य होते. पण तेथे जनतेपैकी फारच थोड्यास
नागरिकांचे हक्क होते. ग्रीक लोकांमध्ये जे हेल्लड म्हणून
म्होते त्यांस साधारण मनुष्याबेहि हक्क नव्हते. आणि गुलाम-
मिगरी ही स्वाभाविक संस्था आहे असे प्रीसमयील सर्वांत
प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ता जो आरिस्टाटल त्यालाहि वाटत असे.
जनतेपैकी सर्व लोकांचा दर्जा एकच आहे अशी परिस्थिति
उत्पन्न करण्याचे श्रेय काही अशां क्रिस्ती संप्रदायास दिले
पाहिजे. जो नागरिक नव्हे तो गावठळ, तो येगन,
अर्थां लोकांची कवना होती ती कांतीतरांन ओ क्रिस्ती
नसेल तो येगन अर्थां करपना झाली. मुसुलमानी जगात
मुसुलमान म्हणजे नागरिकांचे हक्क असलेला, दाम्नियवर्ग-
नृत्य वर्ग अशी करपना होती. सर्व जवला पुढे मुसुलमान
झाल्यामुळे विशिष्ट अधिकांशने युक्त असा वर्ग मुसुलमान
व्हेरावून नाहीसा झाला. येणप्रमाणे क्रिस्ती व मुसुलमान
संप्रदाय हे समतास्थापक झाले. युरोप अरी क्रिस्ती झाला
नरी त्याचप्रमाणे जातिभेदसहस्य संस्था होण्याच. रोमन
नाज्याच्या अंतिम काळात इटालीत अशी अधिक परि-
स्थिति उत्पन्न झाली की, नाविनकलह फार कठिण होत
गेळा, आणि प्रत्येक व्यक्ती आपला धंदा ह्मच आपले
पिटाभाद वतन होय असे समजून लागली आणि धंदात
परक्याचा भेदा होऊ नये म्हणून नियम झाले होते. जो
सुतार घराण्यातील किंवा कोष्टी घराण्यातील आहेसमून
जन्मला नसेल त्याला सुताराचे किंवा कोष्टयाचे काम शिकू
नये म्हणून ह्या देशातील धर्मजीवांच्या श्रेणींनी नियम
बेले, आणि त्यामुळे एक तच्चेवा भारतवर्ष जातिभेद तेथे
सुरू झाला होता. त्याचे स्वरूपवर्णन प्रो. डिल यानी
आपल्या ग्रंथात मोठ्या मार्मिकतेने केले आहे.

अर्थाचीन लोकशाहीत समता व स्वातंत्र्य या
दोन्हीनी उणीवी. — अर्थाचीन लोकशाहीत समता अधिक
आहे असे दावाविण्याचा प्रयत्न यर वेला आहे. त्याचून
असे नाम प्रसमजून नये की, आजच्या लोकशाहीत लोकसत्ता
खरोखर प्रस्थापित झाली आहे आणि लोकांत समता पूर्णपणे
स्थापित झाली आहे. त्या दृष्टीने यजून सुधारणा स्वा-
व्यास मागा पुढक आहे. अमेरिकेंत नीग्रोना कान्स्टिट्यू-
शन कायद्याप्रमाणे गोण्या लोकांशी समतेने हक्क आहे पण
दक्षिणेंतील पुढक सत्त्वानानी ज्याच्या व्याप्याला मताचा
दख होत असा लोकानाच संघदा मते देण्याचा हक्क ठेप-
ण्याचा "कायदा" केला आहे. तो कायदा खरोखर
जेथेथेदेखील आहे पण त्याचा फेदायदेखिरपणा मेळाई शक्याही

नीग्रो व्याक्ति संस्थानाविरुद्ध खटला अनेक वर्षे संयुक्त संस्था-
नांच्या अत्युच्च कोर्टात खटले तेव्हाच उपडणे सिद्ध होईल.
नीग्रोना नागरिकत्वाचे हक्क मिळू नयेत, नीग्रो मंडळी
निवडून येऊ नयेत, अधिकारी वगू नयेत, याविषयी पद्धत-
शीर खटपट सर्व गिरे लोक करीत आहेत आणि त्यांस
हाणून पाडण्याची नीग्रोकडून खटपट यशस्वी होत नाही.
यामुळे कायद्याच्या तत्त्वाने समता आणि बालू कायदात
विपमता आणि व्यवहारात अतिशयत्व अशी तेथे समाम-
स्थिति आहे. अनेक राष्ट्रांत जे अल्पसंख्याक लोकसमाज
आहेत त्यावर बहुसंख्याकाकडून जुलूम किंवा उत्तेजनाचा
अभाव तरी आहेच. उदाहरणार्थ — अमेरिकेंत रोमन क्वाथो-
लिक किंवा ज्यू अल्पसंख्ये होणे शक्य नाही. रोमन क्वाथो-
लिक जे महत्वाचे स्थान कोर्टे पावेल तर तो न्यूयॉर्क व्हा-
रामध्येच. कां की, न्यूयॉर्क शहरात आयरीश क्वाथोलिक
लोकांची पस्ती पुढक आहे आणि यामुळेच न्यूयॉर्कचा
मेथर पुढकदा क्वाथोलिक असतो. सामाजिक वागव-
णुकीत जातिभेद आडवा येतोच. यहुदी लोकाना अनेक
ठिकाणी अमेरिकेंत थोडक्युत पाहिक्तासारखे वागविले
जात. थोडेसे फरक यामुस ठेवले तर असे म्हणता येईल
की, अमेरिकेंतील गोण्या लोकांच्या वागतीत समतेचे तत्त्व
बहुतेक यशस्वी झाले आहे किंवा जगांनी लोकांनी
नीग्रोहक्के दूर ठेवोत नाहीत पण थोडेक्युत दूर ठेवतात.
थोडक्यात सांगावयाचे म्हटले म्हणजे निरतिराख्या जातीत
समानबुद्धि ठेवून कार्यक्रम देवावा ही सावना अमून लोक-
शाहीमध्ये चांगल्या तच्चेने जागृत झाली नाही. पण गेल्या
पन्नास वर्षांत या वागतीत प्रगति झाली नाही असे
नाही.

लोकसत्ताचिवासाच्या इतिहासाचे आर्थिक
जंग. — लोकसत्ताविकास झाला तो केवळ काही तत्त्ववेत्त्यांनी
लोकसत्तावाद उपदेशिला आणि त्यामुळे लोकसत्तात्मक
राज्य उत्पन्न झाले अशातही गोष्ट सुद्धीच नाही. लोक-
सत्तेचा विवासा काही निमित्त अर्थिक कारणांमुळेच झाला.
एवढेच नव्हे तर पुढक प्रयोगी पार्लियेन्ट ही संस्था लोकांत नको
होती. राशाने बोलावणे पाडविले म्हणजे ते कर वाढवि-
ण्यासाठी होय आणि लोकांच्याकडूनच कर वाढविण्याची
सुद्धी राजा करीत आहे अशी लोकांची समजूत होती. राजा
बोलावतो वसाला तर आणखी पैसे काढायला ! लोकांक-
डून पेशाची अधिकारपत्रे मद्ध होण्यास लोकांपुढे सर्व
वातभार आला पाहिजे हे उघडच आहे. लोकांनी केवळ
लहून स्तत्रतवा वाढविली असे नाही. कारण तिच्या
विषयमच्या नंतर लोक खटले नाहीत आणि त्या राजाच्या
कारकांदेखील पार्लियेन्टची सत्ता आणि आजची सत्ता यांत
फरक फार आहे. लोकसत्ताविकासाचे एक महत्वाचे कारण
चापनपद्धति अधिकाधिक व्यापक होत वासली आणि
आर्थिक वास्तव्यंद चालविले पुर्वपिक्षा अधिक कठिण झाले

हे होय. लोकांच्याकडून वारंवार कर वाडवून पैसे प्यावे लागतात एवढेच नव्हे तर कर्ज प्यावे लागते. कर्ज घेत-
नेडेस सावकाराला साधारणपणे हिशोब घाबरा लागतो. अशा परिस्थितीत राज्य कसे काय चालेल आहे याचे अह-
वाल प्रसिद्ध करणे भाग पडते. शिवाय केवळ रागसत्ता
जेथे असते तेथे वैयक्तिक कार्याच्या व्यापारामुळे नोकरग्राही
तरी उत्पन्न होते किंवा राष्ट्रकारभारावर लोकांच्या प्रति-
निधींची देखरेख लागते. या प्रकारच्या परिस्थितीमुळे
राजा व प्रजा यांचेच सदा न राहता नोकरग्राही व लोकांचे
गुहारी यांमध्ये अधिकारप्रवृत्तास चुरात लागते आणि त्यांचे
पर्यवसान नोकरग्राही लोकांच्या प्रतिनिधींस जबाबदार राह-
ण्यांत होते.

लोकप्रतिनिधित्वाचा राज्य चालविण्याची असा-
क्षयता.—जर राज्य संपन्न असेल तर सरकारास प्रभे-
कडे वारंवार कर्जाकरिता वगैरे जावे लागणार. लोक नागप
असले तर कर्ज मिळणार नाही एवढेच नव्हे तर वसू-
ल्ह दिड होणार नाही. जबरदस्तीने वसूल कधी कधी
करता येईल. निव्वळ सैन्य खूप ठेवून काही काळ लोकांत
अप्रति असली तरी शासनसंस्था चालविता येते. पण
सैन्यास खूप देवघास लागतो वैयक्तिक वेळी पगार घ्यावा लागतो.
व ज्यांचे लोक रूप नाहीत त्यांचे सैन्यास खूप रहात नाही
असे म्हणण्यास हरकत नाही.

गुलामगिरीचा नाश.—स्वातंत्र्याच्या व लोकसत्तेच्या
इतिहासात गुलामगिरीचा नाश ही गोष्ट आधी पाहिले.
राजसत्ता, लोकसत्ता ह्या मोठमोठ्या गोष्टी आहेत. पण जगा-
तील लोकांत व्यक्तीस आपले म्हणून काही नसावे, त्यांच्या
प्रत्यक्ष शरीरावर दुसऱ्याची मालकी असावी या प्रकारच्या
परिस्थितीतून जगाची सुटका पुढती अडोळखे झाली आहे.
ही गोष्ट लोकसत्तेच्या इतिहासात महत्त्वाची आहे. चीन,
तुर्कस्तान यांसारख्या आशियादिक राष्ट्रांत गुलामगिरी
होतीच पण एवढीच सान्या शतकाच्या अंत्यपादात गुलाम-
गिरी दक्षिण अमेरिकेत पुष्कळ ठिकाणी चालू होती.
सध्या गुलामगिरीची संपूर्ण राजीसमणे कोठेही बाळ नाही
असे म्हणण्यास हरकत नाही. गुलामगिरी बंद करण्यात
इंग्लंडने पुढाकार घेतला. अमेरिकेने माद्री पाकडिली. मात्र
बेल्जियम अमेरिका गुलामगिरी बंद पाडण्यासाठी दक्षिणेतील
अस्त्यानांशी लडत होती तेव्हा मात्र इंग्लंडने गुलामगिरी
बाळ देवघाण्या दक्षिणेस सहामुभीत दाखविली. सध्या
गुलामगिरी बंद पडण्याचे लाक्षांच्या नैतिक सुधारणेविषय
एक निराळे कारण आहे. ते हे की, गुलाम हे महात्त पडतात.
स्पर्धेच्या लढायात मुसंयत अशा स्वतंत्र मनुष्याचे
काम गुलामपेशा अधिक चांगले होई व त्यास बारा
माहिने कामावर ठेवले पाहिजे असे मुख्यत्वे नाही. अमेरि-
केत जेव्हा गुलामगिरी बंद झाली तेव्हा सर्वत्र गुलामांस
आनंद झाला किंवा त्यांचे तावडतोच स्थिती चांगली झाली

असे नाही. तर पुष्कळांस गुलामपणा सुटल्याबद्दल दुःख
झाले. तेहि कमालेच सुधारले. गुलामगिरी हिंदुस्थानांत
कधी बाळ होती आणि इंग्लंडचा राजाहि गुलामग्राही
कधी करीत असे हे पाहिल्या विभागात दिले-
आहे. त्याबरोबर हेहि सांगितले पाहिजे की हिंदुस्थानांत
गुलामगिरी होती पण फारशी नव्हती. गुलामगिरी पूर्वी
मिळलेल्या लोकांची जमीन वेतल्यानंतर त्या जमीनीची
मजगत करण्यासाठी प्रांचांन जगांत अवतीर्ण झाली. अर्वा-
चीन काळात जेथे जमीन सुलळ मांपडली तेथे दुसरीक-
डून गुलाम न्यावे लागले आणि गुलामगिरी बंद झाल्या-
नंतर तेथे सुदतबंद मजुरी सुरू झाली, सुदतबंद
मजुरी व गुलामगिरी यांतील पडदा काही ठिकाणी अगदी
पातळ होतो हे पाहिल्या भागांतील अर्वाचीन परदेश मज-
नाच्या प्रकारांपलून कडून येईल.

जपेदत गुलामगिरी.—गुलामगिरी प्रत्येक देशांत
निरनिराळ्या पद्धतीने होतीच. अमेरिकेतील गुलामगिरीमध्ये
गुलामातील कुटुंबपद्धति नष्ट झाली व गुलामांना एखादे
स्वरूप आले. सगुलामगिरी जगात दुसरीकडे कोठेहि नसावी.
ग्रीस रोममध्ये गुलामगिरी होती, युरोपात अगदी अर्वा-
चीन काळपर्यंत सगुलामगिरी गुलाम असत. ज्या वेळेस
पोलंडने स्वातंत्र्य नष्ट झाले त्या वेळेस सामाजिक परिस्थिती
अशी होती की, तेथे सात दीन लाख क्षत्रियवर्गसुल्य
स्वार सरदार होते, त्यांसारख्या लक्षांशी होता व
पाणीचे सर्व लोक होते. त्यामुळे पोलंडच्या सरलगाच्या
कामाला त्यांतील फारच थोडा वर्ग उपयुगीन पडला आणि
त्यांचे स्वातंत्र्य गेले. इंग्लंडमध्ये तेराव्या-बाराव्या शतका-
पर्यंत जमीन करणारे शेतकरी जमीनीला मांपले गेले असत.
त्यास जमीन सोडून जाता येत नसे. आणि जेव्हा जमीन-
दार जमीन विक्री तेव्हा अर्धातू अर्धातू कामकरी वर्गासह
विक्री. इंग्लंडनधील मध्ययुगीन गुलामगिरी सुधारलेल्या
स्वरूपांत आद्य मध्ययुगीन सरकारने १००० व्या शतकात बाळ
देवळी. तेथे वरीच जमीन अशी आहे की, व्यक्तीस
आपल्या मालकीची जमीन आपल्या मुलास देवता येते पण
विक्रीत येत नाही. ख्रिस्ती संप्रदाय प्रेषाचे सल्ल अखिले
उच्चाचरीत असता त्याने गुलामगिरी मात्र नष्ट केली नाही.
तर जलद जापर्यंत गुलामगिरी देशांत होती, तांपर्यंत देवळे
आपल्या मालकीचे की व पुराय गुलाम करीत असत आणि
कोणास गुलाम पुढपावरोबर धार गुलाम खीरोबर सभ-
कारावयाचे असेल तर लहाने दुसरी पण देवळाचा गुलाम
होई. येथेप्रमाणे देवळे गुलामांची अवलाद वाढवीत.
कुळास लहाना पैसे देऊन जन्मभर कुळास कर्मात ठेवून
त्याजपासून जन्मभर नोकरा ध्यावयाची ही पद्धति आपण
आपल्या समस्त हिंदुस्थानांत श्रुत होत असलेली पहात
आहोत. गुलामगिरीच्या योगाने तीन वर्गांची अवनाती होती.
एक तर मनुष्यास पुढासलेच बांधविण्याने व संपूर्ण भार-

न्यायाने त्यांचे मन नेहमी दुःखात असणे ही गुलामांची अवस्था होय. पण गुलामगिरीचा परिणाम ह्या देशातील स्वतंत्र कामकरी वर्गावरहि अनिष्ट होतो. स्वतंत्र कामकरी वर्ग तेवढे ठिकनाही, यां कीं काम करणे हाच मोठ्ठा हलकी होते. यशियाय जेथे स्वतंत्र काम करणारा मनुष्य येणार नाही, तेथे कमलाच विकसत व्हावयाचा नाही. म्हणजे तो अर्धेसाहि मुमंपण होत नाही. अर्थात् तेथील सरकारहि दरि-
-त्रांचे रहावयाचे. गुलाम वाढवणाऱ्या वर्गावरहि काही अनिष्ट नैतिक परिणाम होतात. अमेरिकेन गुलाम वाढवणाऱ्या आणि गुलामांची पैदास करणाऱ्या घद्यांत असलेल्या गोऱ्या लोकांच्या मुलींची देखील ह्या मालकीणी बनल्या म्हणजे स्वाभाविक भावाना नष्ट होऊन निराळी दृष्टि वने. याच्या मुलीपेक्षा गोऱ्या पुरुषापासून झालेल्या काळ्या बाईच्या मुलीला बाजारात अधिक किंमत येई, आणि त्यामुळे काही गोऱ्या पुरुषांना काळ्या बायकाशी संगत होण्यासाठी पैसे पावे लागत. अशा परिस्थितीत गुलाम विकविण्याचा ज्याचा चाव लागत. अशा परिस्थितीत गुलाम विकविण्याचा ज्याचा चाव लागत. अशा परिस्थितीत गुलाम विकविण्याचा ज्याचा चाव लागत. अशा परिस्थितीत गुलाम विकविण्याचा ज्याचा चाव लागत.

गुलामगिरी नष्ट झाली ती एकदम नष्ट झाली नाही. दक्षिण अमेरिकेत गुलामगिरी उत्तारां या हळू हळू नष्ट झाली. हळू हळू नष्ट झाल्यामुळे एक तऱ्हेने आर्थिक व सामा-
-यिक कायदाच झाला असे अनेक लोक म्हणतात.

गुलामगिरीचाहि एक फायदा झाला असे कित्येक इति-
-हासकार म्हणतात. ते म्हणतात की युरोपातील लोकांस युरोपात काम करवी लागली नव्हती तर त्यांनी कामच केले नसते आणि आपल्या गरजा कमी करण्याचे तत्वज्ञान शोलावयाम लागले असते. गुलामगिरीमुळे नौगोणारशी जात अनेकांचे पंधास तयार झाले. या धर्माची लोकान सुधारलेल्या समाजाचे सदस्यत्वान जी त्यांची उत्पन्न झाली ती गुलामगिरीमुळे उत्पन्न झाली. अमेरिकेन इंडियन गुलाम झाले नाहीत तर नष्ट झाले आणि धार्मिक व पूर्वी स्तब्ध होते तर आता स्वतंत्रपणे पोट भरू लागले व संस्थेचे शुद्ध झाले.

भारतीय सुदतबंध मनुष्याच्या पद्धतीचे दोष वारंवार दाख-
-विण्यात येतात व आम्हांहि मागे पाहिल्या भागांत चांगले स्पष्टपणे दाखविले आहेत. आपले जे लोक इतर गेले रयाचे दाखवि पण करून त्यांच्या चढवळीचा इतिहास देता आहे. सुदतबंध मनुष्य नेण्याची पद्धति आता हिंदुस्थानसरकारने रद्द केली आहे. की की या पद्धतीने पंचमस्तान गुलामगिरीत झाले. पण ही गुलामगिरी थारली तरी थोरा काळाकरिता होती. हे मनुष्य तेथे गेल्यानंतर स्वतंत्रपणे पंधा कर्न लागले व पुढे पाही धनप्राप्ति झाले. ही सुदतबंध मनुष्य नेण्याची पद्धति नववी तर भारताचा.

कडून परदेशागमन व निराळे देश व्यापणे हे मुलीच झाले नसते.

लोकसत्ता आणि ग्रंथकार.—वैयक्तिक सत्ता जाऊन लोकसत्ता स्थापन होण्याला जी कारणे झाली त्यात लोकस-
-त्तेचे प्रबळी ग्रंथकार यांचे कार्य विसरता कामा नये. त्या-
-मध्ये रुसो, लॉक, वगैरे अनेक महत्त्वाचे ग्रंथकार होऊन गेले. त्यांनी लोकसत्तेच्या समर्थनाचे निरनिराळी आराधनाविषय-
-क मते पसरविली. त्या ग्रंथकारांचा परामर्श पुढे योग्य प्रयोग घेण्यात येईल. ही सर्व मते सत्ताच्या पायावर उभा-
-रली गेली होती असे नाही.

मनुष्याला आपल्या हक्काची जाणीव करून देणाऱ्या ज्या कांहीं थोडी झाल्या आणि त्यासाठी जी कांहीं तत्त्वज्ञान पसरली त्यात रुसोच्या “सामाजिक ठरावा” (सोशल कॉन्ट्रॅक्ट) चा जोरत केला पाहिजे. रुसोची सामाजिक ठरावाची कल्पना अशी होती की, आरंभी माणसे स्वतंत्र होती, त्यास दासतनसत्त्वाची गरज भासू लागली तेव्हा त्यांनी आपापसांत ठरव करून एक सत्तापरी निवडला, तो वागल्या वागणुकीच्या अटीवर निवडला. रुसोची येणप्रमाणे व्यक्त केलेली सामाजिक ठरावाची कल्पना जरी केवळ काल्पनिक आहे तरी तिचा परिणाम जनेतेवर मोठा झाला. रामाय हे ईश्वरनिर्मित नाही किंवा अमर्याद नाही तर आमच्या इच्छेवर आहे, आणि आम्हां ठरवू त्या मर्यादेत राहाने, आपले, अधिकार वापरले पाहिजेत अशी कल्पना झाली.

याशिवाय “स्वामाधिक हक्का”^{१)}चे एक तत्वज्ञान लोकां-
-मध्ये कांहीं दिवस पसरले होते. मनुष्याला तो मनुष्य आहे म्हणूनच कांहीं हक्क आहेत असे “स्वामाधिक हक्का”चे विचारप्रवर्तक लोकास सांगत असत.

सत्ताच्या जगाच्या मनोवृत्तीत प्राचीन जगापेक्षा अधिक सुधारणा झाल्या असे म्हणता येत नाही. आपल्या खेरीब इतरांना नागरिकांच्या हक्कांच्या वापरीत वागळावयाचे; दुसऱ्या राष्ट्रास मिळते तर गुलाम करावयाचे; गुलामगिरी गरकायदे-
-शीर झाली तर आपल्या तात्कांतील लोकांची प्राप्ति नियमित करून कायद्याचा मोठा बांधा आपल्याकडेसच ओढावयाचा; मिळेल्या किंवा तावडीत सापडलेल्या लोकांच्या पिशाच पेन करावयाची व मिळेल्यांच्याच्या शिक्षणाकडे किंवा थोरो-
-ग्याकडे दुर्लक्ष करावयाचे; त्यांनी फार तडफड केली तर काही नुकते टाकावयाचे हा मनुष्य स्वभाव पदलला नाही. जे काय परक झाला तो धर्मीतानी आपला योगक्षेम चांगला चालण्यासाठी इतरांस कसे वागवावे याविषयीच्या कल्पनेत होत चालला. तावडीत सापडलेल्या लोकांना नाहून थापली विरोध धन होत नाही तर काम करणारे व कामकरी, कर देणारे व कर घेणारे यांचा अन्योन्याग्रह अव-
-ल्यमुळे कर देणारास किंवा काम करणारास नादणें कायदे-
-द्वार होत नाही हे वरच्या वर्गात समजू लागले. आणि थोड्या नाडलेल्या दागिने दुनापेलेला बघे स्वहितघानराग

अधिकाधिक होऊ लागला. जगातील प्रत्येक कार्य अन्वो-
न्याश्रयी आहे. एक मातृ अहून पसली तर दुसऱ्या पसलीही
कान अडेल इत्यादी गोष्टी लोकांस समजू लागल्या आहेत.
यामुळे शासनसंस्था, मोठमोठे कारखानदार या सर्वांस
सामान्य मनुष्याची किंमत अधिकाधिक वाढू लागली आहे
सामान्य कामकरा अगर प्रगतीतील व्यक्ती याचे वैयक्तिक
महत्त्व नाही. तर सामुदायिक प्रयत्नानेच परिणाम होतो ही
गोष्ट देखील लोकांस अधिकाधिक समजू लागली आहे.

लोकशाही आणि शिक्षण व कला.—लोकशाही-
बरोबर कलेचा विकास निरपत्त होतो हा मोठा प्रश्न आहे.
क्रिश्चेंकाले असे म्हणणे आहे की ज्या देशात सरदार वर्ग व
राजपराणे आहे अशा ठिकाणीच कलेस आश्रय मिळतो.
या तत्वेची मते ध्यक्ष करणारी मंडळी हें विसरतात की,
ज्या देशामध्ये सर्वसामान्य जन कलेचे प्रादुर्भाव होतात, त्या
देशामध्येच कलेवर मनुष्य दोन पैसे मिळवेल त्यान जे
आपसातदार चिन्ने छापून विकतात किंवा जाहिरातीसाठी
चिन्न खरेदी करतात त्यांच्या सारखे चित्रकारास उत्तेजक
कोणीही नाहीत. श्रमते वर्ग आपल्या घराण्यातील व्यक्तींची
चिन्ने काढवून पेंड्रे व पण ह्यासारख्या कलाकृत्यांना प्रसिद्धी
श्रीच न्हावयाचा. सामान्य मनुष्य लोकशाहीत सुशिक्षित
अधिक असतो एवढेच नव्हे तर त्याच्या गरजा वाढलेल्या
आसतात. जेथे सामान्यतः अधिक सुशिक्षित असतो त्या
प्रकारच्या समाजापासून जी श्रेयकार, चित्रकार यास प्राप्ति
ज्वळेल ती केवळ सरदार वर्गाकडून न्हावयाची नाही. युद्ध-
पूर्वच्या जर्मनीत सामान्य वर्गात देखील वाढण व बगेरेचा
विकास राजसत्तेचे महत्त्व लोकांत असता झाला पण त्या
विकासास कारण राजसत्तेपेक्षा सुशिक्षित राष्ट्राच्या वाढत्या गरजा
हून असे म्हटले असता अधिक बरोबर होईल. जर्मनीतील
राजमत्ता केवळ सार्वजनिक पैशाचा अपहार करण्याकडे-
सच प्रवृत्त झाली नमुन लोकांची वर्ग तऱ्हेने प्रगति व्हावी
वागवळ प्रयत्न करणारी होती. म्हणजे लोककल्याणासाठी
त्याणि आपल्या राष्ट्रास इतरपेक्षा बलात्त करण्यासाठी खटपट
ती राजसत्ता करीत होती. लोकशाहीमध्ये सामान्यतः सार्व-
जनिक मोर्क्षत मन घालणारा वर्ग अधिक मोठा असणा
आगतो आणि अनेक सार्वजनिक प्रश्नावर जनता अधिक
सुशिक्षित करावी लागते. यामुळे सार्वजनिक व राष्ट्रीय हिता-
हिताचे प्रश्न यांवर अधिकाधिक वाढण उत्पन्न होते लागते.
वर्तमानमानाचा धंदा व मुद्रांची धंदा हे पेंड्रे कितीतरी अधिक
मरमरादीस येतात. आपणास मुक्तता नो निवडणुकीचा
अनुभव आला त्यात आपणास असे दिसून आले की, क्राई-
व पोस्टेज या वावर्तित लोकांनी किती तरी खर्च केला.
निवडणुकीच्या वेळेस उमेदवार प्राताच्या गरबाविषयी
आपली मते बगेरे सांगतात आणि त्यामुळे स्वता राज्य-
कारभाराविषयी अधिक सुशिक्षित होते.

लोकशाही व समाजसत्तावाद—समाजसत्तावाद हा
राजसत्ताचेच केवळ स्वायंराज्यतेची मति कमी घाल्या-
नंतरच उद्भवण्याचा. राज्यपद्धति नेहमी लोकांच्या हिता-
साठी चालली आहे असे लोकांस वाटत असेल तेव्हाच
समाजानेच कार्यक्षेत्र व्यापक करण्याची सुद्धे सोचस व्हाव-
याची. समाजसत्तावाद जेव्हा लोकांत पसरतो तेव्हा संस्था-
नाचा उपयोग आपल्या हितासाठी करून घेण्यास लोक सि-
कलेले आसले लागतात. जेव्हा लोकसंघ उत्पन्न होतो तेव्हा
समाजसत्तावादास कधी कधी अधिकाधिक मोर येतो.
संस्थानाचे कार्यक्षेत्र अधिक व्यापक करून संस्थानास
अधिकाधिक लोकोपयोगी करावे याबद्दल प्रयत्न चालतो.
राज्यपद्धति व नीतीमार्त्ताचा व नीतीचा
विकास—सामाजिक आयुष्यक्रमाचा शरीरभागाच्या विका-
साची वराच सक्क आहे. लोकसंघात प्रत्येक मनुष्याचा
मोठेपणा त्याच्या शेगाच्याच वागल्या मतावर अवलंबून
असतो आणि त्यामुळे मोठ्या पद्धतीचा बदलला मनुष्य विन-
यादि गुणाने आणि भलेपणाने युक्त असतो. लोकशाहीमध्ये
मनुष्याचा मोठेपणा त्याविषयी असलेल्या ह्याच्या बर्या
लोकांच्या वागल्या मतावर अवलंबून असतो त्यामुळे जन-
तेशी उन्मत्तासारखे वागणारा आणि परच्याशी संतुलनेपण
करणारा अशा अधिकारी वर्ग निघतो. अधिकारी वर्गाचे
अनुकरण जनतेचा बराच भाग करीत असल्यामुळे सामान्य-
जनामध्ये आणण मोठे भाहो असे समजले जाण्यासाठी इत-
राशी गुमनि रहाणे बगेरे प्रकार सुरू होतात. लोकशाहीचा
परिणाम मनुष्याच्या वागणुकीवर व नीतिमतेवर अधिक
चांगला होतो यात शंका नाही. पूर्वी प्रत्येक राजपरामर्शाची
संबंध असलेल्या लोकाने नीति बराब होत बाळगी असे कारण
अनेक सरदारांच्या बायका राजपरामर्शास पुण्याची गुप्त
व्यवहार करीत आणि त्यावर त्यांच्या जवऱ्यांनी किंवा आसत्तांची
वदती किंवा संपन्नता अवलंबून असे. कित्येक सरदार तर
आपली बायको राजाला किंवा प्रिन्स ऑफ वेल्सला घर
पसंत बटवे म्हणून अतिमान घाब्यात. लोकशाहीत असे
प्रकार प्रारंभ तेव्हा येत नाहीत. पण लोकशाही म्हणजे
निर्दोष आहे असेंहि नाही. सार्वजनिक कामात पद्धत्या
व्यक्तीचे नाव मह कसे करावे याविषयी प्रयत्न एकसारखा
विद्द, पक्षाकडून होतो आणि त्यामुळे उदात्त्यापाळाच्या
काळचे खोटे आरोप करणे किंवा निर्दोष स्वस्थे ही एक
कला झाली आहे.

लोकशाही येथे स्थापन होण्याची खटपट चालली आहे-
विच्या योगाने राष्ट्राचा विकास होतो की राष्ट्र यत्नात व
पारवी पुढारी मिळून पिछेहाटीच्या मार्गास लागते हे सिद्धि-
तन्य सापण्यास थार कोष समर्थ आहे !

प्रकरण २८ वे.

समाजनियमनात्मक विचार.

समाजनियमनपद्धतीची अवश्यकता.—जगांत असा कोणताही भाग नाही की, ज्यात समाज-नियमनात्मक शाखाचा विकास झाला नाही. समाजनियमनात्मक जी स्वाभाविक शाले आहेत त्याची अनेक ठिकाणी व अनेक काळी भिन्न भिन्न स्वरूपे दृष्टीस पडतात. सामानियमनपद्धतीचाच कोणताही सामान चालवण्याचा नाही, त्यामुळे समाजशासनपद्धती प्रत्येक समाजासम्ये प्रचलित असतात. आम थापणास असें दिसून येईल की, सर्व युरोपभर व अमेरिकेंत रोमन कायदेपद्धतीच ज्याचे मूळ सांगता येईल अशा कायदेपद्धती प्रचलित आहेत. जगात आतांपर्यंत ज्या कायदेपद्धती प्रचलित आहेत सात रोमन कायदेपद्धति ही सर्वांत अधिक प्रचलित आहे. त्या पद्धतीचीं स्वर्णां करणाऱ्या समाजनियमनपद्धती तीनच आहेत. त्या म्हणजे म्हणजे ब्राह्मणी धर्मशास्त्र, मुमुलमानी कायदेपद्धति आणि काही अंशां चिनी कायदेपद्धति या होत. जे लोक जगाच्या राजकीय स्पर्धेत यशस्वी होतात त्यांचीच कायदेपद्धति बोहोंकडे प्रचलित होते. दुसऱ्याची कायदेपद्धति बरी काही महत्त्व पावली तरी ती यशस्वी राष्ट्रांनी तिचा आधार केव्हासुच पावते.

प्राचीन कायदे पद्धती.—जगांत आजपर्यंत मोठमोठे साम्राज्ये अनेक होऊन गेली. इराणी साम्राज्य बरेच मोठे होते, पण त्याची कायदेपद्धति विरकालेन झाली नाही याचे कारण त्या राष्ट्राचा किंवा साम्राज्याचा महंमदीय अरमोहून पाडाव झाला हे होय. हिंदूच्या कायदेपद्धतीचा आषा, तिलोन, ब्रह्मदेश, काबो-दिया (काबोस) पर्यंत परिणाम झाला. सत्तावर्धनांत हिंदूंचे राष्ट्र जरी फारसे यशस्वी नसले तरी संस्कृति-प्रभाताच्या कामी आपल्या पूर्वजांचे एके काळी महत्त्व बसें होते तेमागे पहिल्या विभागात सविस्तर बर्णिले आहे आणि अत्यंत ठिकाणी हिंदू कायद्याचा अंश तेथें दिसतच मिळत आहे हेहि सांगितले आहे. त्या विवेचनात असे दिसले की चीनमध्ये भारतीय धर्मशास्र किती गेलें आहे याची माहिती नाही पण पूर्वकडील अनेक देशांत किती गेलें याची माहिती सविस्तर देता येत.

तेव्हा पेचवीसरे कर्पाचा समाजनियमनाचा स्पूल इति-ज्ञान येणेप्रमाणे देता येईल.

हुराच्या कायदेप्रेम करी आम आपणांत उपलब्ध आहे आणि करी त्याच्या बाबतीकडून धरणांम असें दिसून येते की निमित्त सामानियमन करणात भारताबाबती हुरा-रवीत येथार आहे तरी त्याची कायदेपद्धति फारशी ठिकनी नवी. भारती साम्राज्याच्या वेळेन कायदेपद्धति कशी होती याचा थापणास फारशी माहिती नाही त्या काळ ती कायदे-

पद्धति मुमुलमानी अमलानंतर अस्तंगत झाली. प्रोकाळे कायदेपद्धति जवळजवळ नष्ट झाली. रोमन लोकांच्या कायदेपद्धतीत “जत येनिअम” हें जेव्हा तयार होऊं लागले तेव्हा काही प्रोकाच्या रीतीभाती कायदा म्हणून रोमन साम्राज्यात आल्या असल्यात आणि त्याचा कायदा म्हणून चोहोंकडे प्रसार झाला असावा. ग्रेहोन म्हणून जे आयर्लंड-मध्य कायदेपंडित होते त्याचा कायदा तर अस्तंगत झाला आहे. वितली सप्रदायाचरोबर जे विधिनियेधानिक नियम निर्माण झाले ते नियम युरोपावर बरेच परिणामकारी होऊन कायद्यात शिरले.

जेव्हा काही नवीन सामाजिक स्थिति निर्माण होते तेव्हा त्याविषयी काही नियमहि तयार होऊ लागतात आणि जेव्हा कमी प्रगत समाज अधिक प्रगत समाजाच्या सदस्य होऊं लागतात तेव्हा ते अधिक प्रगत समाजाचा पूर्वागुभूत कायदेपद्धतीहि उचलूं लागतात असें आपणास दिसून येईल. अमेरिकेंत मोठमोठे व्यापारी संघ आज उत्पन्न झाले आहेत, इतर देशात तसेच संघ तयार होत आहेत. अशा प्रसंगी अमेरिकेच्या संघविषयक कायद्यांचे युरोपियन जगाकडून अनुकरण होत आहे यात काही नवल नाही.

कायदेपद्धतीतील अंतर्भूत गोष्टी—कायदेपद्धतीचा इतिहासांत ज्याज्या गोष्टींचे विवरण केले जाते त्या गोष्टींचे स्वरूप येणेप्रमाणे—

(१) कायदा उत्पन्न कसा होतो? या प्रश्नाचे उत्तर तो पूर्वी दिलेल्या निवाच्याच्या संघानां उत्पन्न होतो असें देण्यात आले आहे.

(२) कायदा केवळ वृद्धांत वाढत कसा जातो? पुष्कळ प्रकारची परिस्थिति उत्पन्न झाली, म्हणजे त्या परिस्थिती-विषयी योग्यायोग्य विचार लोकांच्या मनात येतात आणि त्यामुळे काही बाबींरी उत्पन्न होतात. न्यायाधीश त्या चालीप्रमाणे विकास देऊ लागला म्हणजे तो ती चाल मान्य करतो. म्हणजे जी आज चाल वापर रुढी आहे ती सर्वां कायदा बनते

(३) कायदा दुसऱ्या कोणत्या कारणांनी विकास पावतो हे कधी कधी कायदा अन्य अनंतत उत्पन्न होतो आणि तो पुढे उपलब्ध जातो.

(४) एका परिस्थितीत उत्पन्न झालेला नियम अन्य परिस्थितीवर कसाबसा बादरायण बाध लावून त्यामुळे कट्टरता येतो. या प्रकारच्या बादरायणसंघर्षास ईमबीत “लीगल फ्रिक्चर्स” म्हणतात.

(५) कायदा पारमार्थिक विवेचन व कल्पनांतून दित-पत उत्पन्न झाला हाहि एक कायदेपद्धतीच्या ऐतिहासिक लक्षणावर्णाचा विषय आहे. उदाहरणार्थ पिउ देण्याचा आण-कार कोणत्या आहे याचा निमित्त बराबराचा आणि रजवर दग्धे कीनाला पाययाची हे उदविधाना प्रकार हा

बैधर्म्योद्गमन व्यवहारसृष्टीत आलेल्या त्रिवर्गात्म्ये घालता येईल

(६) दोन भिन्न पायदेपद्धतींचा एकमेकांशी तंपक झाला म्हणजे कायद्याची स्थिति कशा होते हाहि इतिहास-पंडितांच्या आवडीचा विषय आहे.

(७) कायदा हा केवळ राजगतामूलक आहे काय? या विषयी चर्चाहि बरीचदा कायद्याच्या बाबतीत सापडेल.

(८) समाजाची निरनिराळ्या बाबची परिस्थिति, निरनिराळी पायदेपद्धति व नीतिविचार कसे उत्पन्न करते, एवे ठिकाणी बहुपत्नीकत्व अमान्य का व दुसऱ्या ठिकाणी बहुपत्नीकत्व मान्य का आहे याचे विवरण करणे यासारखे सामानशास्त्रीय विषय देखील कायद्याचा ऐतिहासिक दृष्टीने विचार करण्यास घेतात.

(९) शासनसंस्थांचा आणि पायदेपद्धतींचा इतिहास याचा निकट संबंध आगऱ्यामुळे या दोघांचा अभ्यास पुष्कळदा एकत्र करावा लागतो. राजाने निघाडे वरणे हे केव्हा पासून सुरू झाले, वैदिक काळपासून काय आहे, तिचा प्रचार मिश्रस्थितीत असलेल्या समाजात का व कित पत आहे याचाहि विचार नोंदवत अवश्य होतो

यूरोपचा कायदा हा इ.स. ४७६ म.ग.त चौहोंकडे प्रसृत होत चालला आहे. चिनी व जपानी राष्ट्रे देखील हा कायदा घेऊ लागली आहेत जी राष्ट्रे स्वतंत्र आहेत तीच इत पर समाजाविषयमनशास्त्रात भर टाकतील, अन्य राष्ट्रे टाकू शकणार नाहीत.

प्रकरण २९ वे

सिंहावलोकन

मानव जातीची उत्पत्ति केव्हा व कशी झाली, सारंग केव्हा व कसा झाला आणि निचा अंत कसा प्रकारे होणार या दोन्ही सर्वात्म्यपद्धतींचा इतिहास अप्राप्त आहे भूतशास्त्राच्या व प्राणिशास्त्राच्या मदतीने मनुष्यजात पृथ्वीवर केव्हा निर्माण झाली, व तिची आरंभीची स्थिति कशी होती, यांमधर्भात माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न अजूनच चालू आहे. तथापि लाल अद्यापि चारही वय आले नाही. मनुष्य जातीच्या भाषी स्थितीबद्दल प्रस्तुत स्थितवरून अनुमाने राहण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो. तथापि एकदरीने भविष्यकाजि अद्याप राहणार म्हणून मानव जातीचा इतिहास आज लिहण्याच्या म्हणजे तो प्रबल अर्धघटक होणार हे उघड आहे. तथापि प्रस्तुत काळी मानव जातीच्या एकंदर प्रगतीचा आढावा घेणे बरेच शक्य झाले आहे कारण इजिप्त, भारत, इराण, अस्तुरियन, पानिलोनियन, ग्रीक, रोमन, युरोप प्राचीन बाबतील राष्ट्रांची ऐतिहासिक माहिती परत टाकल्या झाली आहे.

भा. च. ६४

आणि पृथ्वीवरील एकंदर सर्व प्रभुभागाचे संशोधन झालेले असून त्याची निरनिराळ्या राष्ट्रात मालकीच्या नात्याने विभागणीहि झाला आहे.

भौगोलिक परिस्थितीचा परिणाम.—भौगोलिक स्थितीचा मानव प्रगतीवर फार परिणाम झालेला आहे. मनुष्य हा स्थलचाराचे प्राणी असल्यामुळे भूप्रभागाचे जमीन आणि पाणी हे विभाग प्राप्तुष्ट्याने तसात येतात अमेरिका आणि ऑस्ट्रेलिया ही दोन खंडे युरोपियन लोकांनी अगदी अलीकडे १६ व्या शतकात शोधून काढिली आहेत. तोंपर्यंत म्हणजे सोळाव्या शतकापर्यंत या दोन्ही खंडात अगदी रानटी लोकांच्या टोळ्यांची वस्ती होती. व त्यांनी मानवप्रगतीत काहीच भर घातली नाही हे उघड आहे. सध्यात सोळाव्या शतकापर्यंतचा मानवप्रगतीचा इतिहास म्हणजे आशिया, युरोप आणि आफ्रिका या तीनच खंडातील लोकांचा इतिहास होय तथापि त्यातहि दक्षिण आफ्रिका व उत्तर आशिया याची माहितीहि प्राचीन इतिहासलेपकाना नमक्यामुळे साधारणपणे स्पष्ट ते चीनपर्यंतचा पूर्वपाश्चिम भूभाग यातील प्राचीन मानवजातींचा काय तो इतिहास उपलब्ध आहे.

हा भूभाग द्वितीय हिमयुगानंतर बर्फ उत्तरेकडे जाऊन मनुष्यवस्तीत लायक बनला व तेव्हापासून एकाच भौतिक स्थितीत थापा पायम आहे असे पहल चालण्यास हरकत नाही यूरोपचा उत्तरभाग जसजसा हिमयुग होत गेला व साधारण दक्ष बाबंद बनत गेले तसतसे गौरवर्णी लोक युरोपात बसत जाऊ लागले आणि कृष्णवर्णी नीमरी दक्षिणेकडे मध्य आफ्रिकेच्या जंगलात शिरले आणि या दोन भिन्नवर्णी लोकांच्या प्रगतीत जे जमीन अस्मानचे अंतर पडले त्याचे कारण भौतिक परिस्थितीतील फरक हेच आहे

मानवजातीबद्दल दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे डोन्पाच्या आकाराबद्दलची होय. हा शरीरभाग विज्ञानाविका जसाचा तसा कायम टिकतो. असा अनुभव आहे आफ्रिकन व युरोपीय लोकांची डोळी लांबट असतात आणि आशिया-टिक लोकांची रुंदट असतात वण पूर्वी एके काळी रुंदट डोळ्याचे आशियाटिक लोक मध्य युरोपात पुसले आणि त्याच्या मिश्रणाने युरोपात रुंदट डोळ्याचा ' आल्पाईन ' मानववंश निर्माण झाला

जीव जगण्याकरता पाण्याची अत्यंत आवश्यकता असते आणि पृथ्वीवरील पाण्याचा पुरवठा पायसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे. भौतिक नियमानुसार समुद्रकाठच्या प्रदेशात पाऊस पडता व त्यामुळे अटलांटिक, हिंदी व पॅसिफिक महासागर यांच्या किनाऱ्यालगत जगाच्या एकंदर लोकसंख्यापैकी तीन चतुर्थांश वस्ती आहे. युरोपचा किनारा व हिंदुस्थान व चीन या देशाच्या किनाऱ्याविरुद्ध ही बहुतेक वस्ती होती दक्षिण रशिया, हंगरी व डॅन्यूब नदीच्या मुखाकडील प्रदेश खेरीज करता बाकी सर्व युरोप-

खंड आरम्भय झेले. इंगेरीवासून उत्तर आशियासमूह मासुरियापर्यंत राव अंगलच पसरलेले होते.

भूमध्यसमुद्राच्या भोंवतालच्या प्रदेशात, चीन व हिंदुस्थान या देशात उन्हाळा, पावसाळा वगैरे ऋतुविभागणी व्यवस्थित असल्यामुळे पावसाळ्यात पिके लावली म्हणजे ती नीट तयार होण्यास व पुढील पिकाची तयारी करण्यास पुरेसा काळ मिळतो. यामुळे या एकंदर प्रदेशातलं लोक थगडी प्राचीन काळापासून कृषिप्रधान असल्याचे दिसून येते.

प्रागैतिहासिक काळ—या भागातील माणसाच्या इच्छा व आकांक्षा काय प्रकारच्या होत्या याची माहिती वारं वार मिळते. त्याची शोण्याची भाषा बनविली होती हे बरेच क्षण्य दिसते मात्र त्या भाषेत चार दोनसोहून अधिक शब्द सास नसावेत पाषाणयुगातील माणसाना हाडावरून कोरून प्राण्याची व शिकारीची वगैरे चित्रे काढता येत होती. व पाषाणाची घामून व्यवस्थित आकाराची हत्यारे करता येत होती. तसेच 'स्टोनहेज' उभ्या बेलेश्या दगडाचे वृत्त या ईंग्लंडमधील अवशेषासारख्या क्रिस्त्येक गोष्टीवरून त्या प्रागैतिहासिककालीन लोकांच्या काही धार्मिक समजुती असल्या असेहि वाटते.

ऐतिहासिक काळ—ज्या काळापर्यंतची माहिती शिलालेख, ताम्रपत्र, नाणी वगैरे कोणत्याहि प्रकारानी लेखनिविड केलेली मिळते तेव्हापासून ऐतिहासिक काल सुरू होतो त्याच्या पूर्वीचा म्हणजे प्रथम व द्वितीय पाषाणयुगाचा काल अस्मिन्मंडल ऐतिहासिक कालाच्या मानाने मध्यम मोठा आहे. जेव्हापासून धातूचा उपयोग व लेखनकलेची मुद्रात होऊन ऐतिहासिक काळास आरंभ होतो त्या प्रकारची परिस्थिती प्रथम ज्या ठिकाणी अंगिका, युरोप व आशिया ही तीन खंडे एकमेकांला जोडलेली आहेत त्या प्रदेशात प्रथम उत्पन्न झाली असली असे काही पंडितांनी अनुमान काढले आहे इपिकर्च मूळ सुरू होण्यास भौगोलिक दृष्ट्या हाच प्रदेश कार अनुकूल आहे असे ते म्हणतात ऐतिहासिक काळास जेव्हा सुरुवात होते त्या काळी आर्यिक व युद्धविषयक परिस्थित्यसुरूप मनुष्यसमाजाने चार वर्ग होते त्रिस्तंभाच्या संयोगभूमीवर हे चारी प्रकारचे लोक एकत्र झालेले आढळतात हा मध्यवर्ती प्रदेश भूमध्य, काळ, कास्पियन, तावडा, इराणी, या पाच समुद्रांनी वेष्टिलेला आहे. या प्रदेशाला नाइल, तैग्रिस व युफ्रेटिस या नद्यांचे पाणी मिळते. व या नद्यांनी पावसाचे व आर्षीनिपातातलं आणि आर्षीनिपातातलं पर्वतावरील वन्य व पाणी मिळते. तीन राजांना जोडणारे प्राचीन हजरस्ते याच प्रदेशातून जातात. अशी धान्ये प्रकारे अनुकूल परिस्थिती याच प्रदेशात अवस्थामुळे मानवजात रानटी पिढातून निघून सुधारणेस धारम प्रथम येथेच झाला असल्या पाहिजे असे उपयुक्त पंडितांचे मत आहे. कारण ते

म्हणतात की या ठिकाणी शेतकी करणारे, दर्पवर्दीपणा करणारे, घोडे पाळणारे व उंट पाळणारे असे चार प्रकारचे लोक एकत्र मिळाले होते. आय मानवीत्पत्ति व आय-संस्कृतिविकास याचा सांख्यिक चर्चा ज्ञानकोश तिसरा विभाग यात केली आहे.

मोसिसचा जेप व हिब्रू लोकांचे कायदेप्रथ यावरून या आय ऐतिहासिक काळातील परिस्थितीवर प्रकाश पडण्यास मदत होते या ग्रंथावरून असे दिसते की या आय काळात सुधारणेची दोन केंद्रस्थाने होती एक ग्रीक बेटे व ग्रीक द्वीपकल्प व त्यातले विशांपतः कीटमेड, व दुसरे इजिप्त व मेसापोटेमिया. पैकी क्रीटवेटामध्ये आरंभी जे व्यावहारिक व ललितकलाचे ज्ञान होते तीच पुढील ग्रीक लोकांच्या संस्कृतीचा मूल पाया होय. इकडे इजिप्त व मेसापोटेमिया या देशात प्रथम योसिस व निनिव्हि आणि नंतर मेसिसिस व बाबिलोन ही ठिकाणे प्रमुखत्व पावली असून तेथील शेतकीचे कालवे वगैरे गोष्टीवरून त्याची आर्थिक उन्नति अधिक झालेली होती असे दिसते, व तेथील समाज भावीतच कायदेकायने यातून या भावतात अधिक पुढारलेला होता.

नाइल व युफ्रेटिस या नद्यांच्या काठचे प्रदेश परस्परास जोडणारा रस्ता अरबस्तानचा उत्तरभाग व सिरिया या देशातून जात अस. या रस्त्याच्या आसपास वाळूजमिन प्रदेशातील टाडमोर, दमास्कस वगैरे सुप्रसिद्ध ओळवणीची स्थळे आहेत. याच प्रदेशातल्या बंगराळ भागात हिब्रू लोक आणि समुद्रकाठच्या शहरात फिनिसियन राहात होते. वेलाहिनयन लोकांचा व्यवहारसंबंध इजिप्शियन व फिनिसियन या दोन्ही राष्ट्रांवर अस. त्यामुळे व्यापार व राजकारण या दोन्ही दृष्टींनी सुधारलेले अनेक मानववंश या ठिकाणी एकत्र दिसतात त्या लोकांनाच निदान पश्चिम-भागपुरत्या तरी येथे लेखनकला व सोने, मोडा, व खोबरे यांचे धातुकाम या कला प्रथम सौधून काढल्या असाव्यात. कारण हिंदुराजानात लेखनकलेचा उदय व विकास याच सुमारास किंबहुना याहूनहि पूर्वी झालेला दिसतो व खोबरेदाचे धातुकामहि तेथेच कथंच प्राचीन काळापासून चालू असलेले आढळते. तत्त्वज्ञानाच्या प्राप्तात अरब व हिब्रू या सैमीक वेशाच्या लोकांनी एकेथरी मताची आप-हाने स्थापना केली. मिसरी व बाबिलोनी लोकांतील कला-क्रीडास्य व कायदेकायने घेऊन व त्याला एथेथरी उपासनेची ओह देऊन एका नव्या संस्कृतीचा लोडरामास तयार करण्याचे म्हत्वाचे काम मोसिसने (दि पू १५७१-१५५१) केले असल्याचे असे वाटते.

आर्यन् लोकांचे विजय—मोसिसनंतरचा महात्वाचा कालविभाग आर्यन् लोकांच्या विजयाचा होय. हे आर्यन् लोक मध्य आशियातून मूळ बाहेर पडले असा सिद्धांत पुढे झाला होता. पण अलिखित त संशोधनामुळे तो कोहीता बळमंडीत झालेला दिसतो. आर्यन्

लोक मुख्य भिक्कांत निघाले, पण त्याचे निरनिराळे जमाव लहान लहान होते असे दिसत. तथापि त्याचा जोम अधिक अमत्यामुळे त्यांनी आपली राजकीय सत्ता प्रस्थापित केली. व पुष्कळ जित शोकाना स्वतःची भाषा अंगीकारण्यास लाविले. तथापि ज्याप्रमाणे गोल व आयरियन लोकांमध्ये लॅटिन भाषेचे मूळ स्वरूप बदलून अनेक अपभ्रष्ट भाषा तयार झाल्या त्याचप्रमाणे आर्यन् लोकांच्या मूळ भाषेचे स्वरूप नष्ट होऊन जित लोकानी अनेक अपभ्रष्ट भाषा वनविल्या. तथापि आर्यन् लोकांनी ज्यांना भिक्के त्या मूळच्या लोकांच्या रूपात व त्यांच्या मूळच्या कलाकौशल्यात फारसा काही परत झाला नाही. ग्रीक व इराणी या लोकांच्या उदाहरणावरून पाहता हे जेते आर्यन् लोक त्या जिताच्या मानाने रानटीच होते, व त्यामुळे या जित लोकांची सुधारणाच आर्यन् लोकांनी परतकरी प्रसिद्धी येलेल्या काळातील सुधारलेली लोकस्थिति होमरच्या काव्यातील काव्यपर्यंत पाहून पुढे काही काळ स्थिति युग पसरले व नंतर पुनरुज्जीवन होऊन अथेन्स व रोम नव्या ग्रीक सुधारणेचे केंद्रस्थान बनले. इकडे इराणी लोकांनी मोठे साम्राज्य स्थापिले पण त्याची भाषा इराणाबाहेर कोठेहि पसरली नाही.

ग्रीकोरोमन काळ — युरोपखंडाला सुमारे इतक्या या प्राचीन काळातल्या दोन मोठ्या सामान्यान्तर आले. त्यापैकी एक रोमन उर्क आर्यसांस्कृतिक स्वीकारले इटालियन लोक आणि कार्थेजियन लोक यांच्यामध्ये जमिनीवर व समुद्रावर झालेला सामना होय व दुसरा ग्रीक व इराणी लोकांच्यामध्ये प्रथम युरोपमध्ये मॅरेयान येथे व नंतर अशियात अलेक्झांडरच्या वेळी झालेला. ग्रीकांनी मिळालेल्या विजयाने उरसाडित होऊन अथेन्स येथे तात्कालीन व अलेक्झांड्रिया येथे भौतिक काळास सोपोगाची पुष्कळ वाढ केली. तिथे रोमन लोकांनी सत्ता कायदेपद्धतीची व सुराज्यव्यवस्थेची उत्तम वाढ केली. ग्रीकांनी ग्रीक वाङ्मयाचा व ग्रीक संस्कृतीचा प्रसार केला व रोमन लोकांनी लॅटिन भाषा व लॅटिन संस्कृतीचा प्रसार केला. उलट पक्षां इराणी लोक व कार्थेजियन लोक यांनी तसेल कोणतेच कार्य हाती घेतल्याचे दिसत नाही.

पुढे ग्रीक राष्ट्र व रोमन राष्ट्र यांच्यामध्ये सामना सुरू होऊन त्यात उभयतांनी एकमेकांस अंशतः भिक्के म्हणजे राजकीय दृष्ट्या रोमन राष्ट्राने ग्रीक राष्ट्रास भिक्के. तर उलट ग्रीकांच्या विजय बौद्धिक होता. तत्त्वज्ञान, वाङ्मय व कला यांच्या क्षेत्रातील तो होता. रोमन साम्राज्याच्या इतिहासात आगष्टाईन युग प्रसिद्ध आहे. कायदेशास तर रोमन राष्ट्राने फार परिणत केले, स्पेन व ग्रीटन येथील रानटी टोळ्यांना त्याने लॅटिन संस्कृति देऊन सुधारले, पण ग्रीक संस्कृतिपुढे मात्र रोमन राष्ट्र पराभूत होऊन ग्रीक संस्कृतिमय बनले या संस्कृतिभयनास मासिडोनियाच्या अलेक्झांडरपासून सुरूवात झाली पण त्याचे कार्य अपुढे राहिले. तथापि पुढे केडे

बाष्पनप्रातापासून तारसपर्यंतपर्यंतचा मुख्य ग्रीक संस्कृतीने संस्कृत झाला. युक्रेटीयनदीकडील प्रदेश, व सीरिया आणि ईजिप्त हे देश ग्रीक संस्कृतीने लवकरच व्यापले आणि अखेर ग्रीक संस्कृतीने रोमन राष्ट्रावर आपला पूर्ण पगडा बसविला इकडे इराणवरील ग्रीकांची सत्ता लयास आऊन तिच्या आगां रोमन सत्ता सुरू झाली. याच सुमारास इराणच्या पूर्वेस हिंदुस्थान व चीन या दोन देशात बौद्धधर्माने मोठी क्रांति घडवून आणली या बौद्ध संप्रदायाद्वारा भारतवर्षात शिरलेल्या आर्यन् लोकांच्या शारंगेने विस्तृती आशिया खंडाच्या अर्ध्याअधिक भागात आपल्या संस्कृतीचा प्रसार केला. रानटी लोकांस उच्च संस्कृतीखाली आणण्याचे जे कार्य पुढे क्रिस्ता संप्रदायाने हाती घेतले तेच कार्य त्यासंप्रदायाच्या कित्येक शतके आगोदर भारतीय संस्कृतीच्या या बौद्ध संप्रदायशारंगेने मोठ्या प्रमाणावर व यशस्वीपणे केले होते.

क्रिस्तासंप्रदाय — क्रिस्तासंप्रदायाचा इतिहास अवगत करून घेण्यास रोमची विभगलेली स्थिति लक्षात घेणे अत्यावश्यक आहे हिब्रू एके-शरीमत, काही पंथातून ग्रीक तत्त्वज्ञान व इजिप्तमधील मूर्ति-पूजा यायोगे घरेच एतद् झालेले होते तेव्हा या जमीनीत क्रिस्तामत-चीन प्रस्थापत आले भूमध्यसमुद्रामोर्ती रोमनांनी स्वपलेला घातना मतप्रसाराला फार उपयोगी पडली. पण हे क्रिस्तासंप्रदायाचे यांग ज्या जमीनीत यापेढी पडले त्या जमीनी एकाच प्रकारच्या नष्टहत्या पश्चिम लॅटिन प्रदेशात रोमन कायद्याच्या पाठिंब्यामुळे त्याचे झाड तयार झाले विज्ञातिभक्त इकडे पूर्वभागात ग्रीक तत्त्वज्ञानाची खाल झगडावे लागले व अनेक पाखंडी पंथांनी त्याचा कोंडमारा केला, सेमोटक आणि इजिप्शियन पूर्वराष्ट्रात महामदाच्या एकेश्वरी संप्रदायाने त्याला फार धुतकावून लाविले यहुदा-लेमबाहेर पडलेल्या क्रिस्तात ज्यूलोफांनी मोठ्या आध-यंकारक प्रभावाः एक श्वयाच पथ निमोण केला

अशियातील लोकांचा युरोपांत प्रवेश — राजका रणात रोमनसत्तेने एक मोठी चूक केली, ती अशा रीती, पूर्व धोरणाला अनुसरून व्हार्सिंग व डॅन्यूब ही सरहद्द तिने कायम केली बाल्टिक आणि काळासमुद्र यांना जोडणाऱ्या रेषेपेढी ती पुढे गेली तर जगाचा सर्वेच इतिहास निराळा झाला असता पण हंगेरीची गवताळ माळराने तिने आपल्या ताब्यात घेतली नाहीत म्हणून जेव्हा बाल्टिकाच्या नेतृत्वा-खाली आशियाच्या घेडित्वाच्या पश्चिमेकडे डॅन्यूबपर्यंत मोहोम केला, तेव्हा त्यांनी हंगेरी जगाटिकाणी ओझिगाटि-कच्या माध्यमांनी येत त्यामागीं पूर्व आणि पश्चिम याची ताळातोड केली त्याचप्रमाणे त्यांनी जमनांना त्रास दिला तेव्हा सफ्फन, मॅक्स, डॅलेमधी, आणि गोंय असे जमनाचे संघ बनून, ते संघ लॅटिन पश्चिम प्रदेश व ग्रीटन या

टिफाणी गल व्हडायाचा अमाच एक सय धर्मिणेंत उत-
रल व त्याने कायेंत येथें वस्ती केली

रोमन साम्राज्याची घडामोड.—या प्रमाणें पाचव्या
व सातव्या शतकाच्या दरम्यान रोमचें साम्राज्य खाली
जाऊन, रोमनांच्या आधीच्या तीन विभागाप्रमाणेंच
नवीन तीन विभाग निर्माण झाले पश्चिम लॅटिन प्रदेश
इयूनिव्हाच्या योगे बंडावला, इथिओपियन आणि सेमेटिक
पूर्वाग्रस्त मुसलमानांमार्फत वार्ये पातळें व या दोन
टोकांच्या मध्ये पुष्कळ शतके पर्वत वाल्कन्स पासून दारस
पर्यंतचे विशालभूभाग पूर्व-रोमनसाम्राज्य पचरी प्रमाण
राहिले होते. हे साम्राज्य आपणें ग्रीक, कायद्याने रोमन,
समान व शासन या बाबतीत पारस्व्य, आणि धर्मां
पादातां प्रित्ती, असें होते यात काही काळपर्यंत कांन्स्ट-
न्टिनोपल हे जगातील मोठे शहर, व्यापार, विद्वत्ता आणि
रैन वाने बंदस्थान बनले होते

यूरोपांत मुसलमानांची चढाई.—तथापि, अगदीं
पश्चिमकडे मुसलमानांनी लॅटिन प्रित्ती प्रदेशावर हल्ला चढ
विला होता जिब्राल्टरची सामुद्रधुनी ओलाहून एका पिढी
इतक्या काळाच्या आतच त्यांनी मग्न स्पेन व बहुतेक
गॉल्सचा नैऋत्य भाग हस्तगत केला शेवटीं दसव्या शतका-
हून त्यांची गति कुठित करून, पिरॉनीजच्या पार मागे त्यांना
हल्ला लाविले हे मुसलमानांशी युद्ध त्यांच्या परिणामावरून
पाहता, प्रित्ती मप्रदेशाच्या इतिहासातलें एक अतिवय
आणीयाणीच म्हणता येईल ज्याने ह युद्ध मिळेलें तो ग्रीक
मानववश यानंतर सहाजीकच यूरोपामात पुढे आला

ग्रीक लोकांची उत्क्रांति.—लॅटिन रोमवर हल्ला कर
णाऱ्या ट्यूटोसमध्ये ग्रीसचे पहिल्या प्रतिवे म्हणता येतील
इसई गोंध व व्हडात एक चार्ही पाळ पूर्वकट राहिले व
तेथून पायडी प्रित्तीमप्रदेशाची दीक्षा येऊन परत आले,
विकडे जितनमध्ये संकटानामना परकीय धर्मप्रचारकांनी
प्रित्ती केले, पण फारसाच लोक पुढे 'हार्द'न नदी ओलाडताना
असतमही होते व पुढे त्यांना त्यांच्या जित प्रमोदून
प्रित्ती दीक्षा मिळाली आणि, ग्रीक लोकांनी इतर ट्यूटोस
प्रमाणें आपले जर्मनमूळ सोडले नाही व याचा पायदा
अद्यां झाला की लॅटिन प्रांतातील ट्यूटोसिक गोर कर्मा झाला
तेव्हा 'हार्द'नच्या पलीकडून यांनी त्यांना मग्न पाठविली
तेव्हा ग्रीक हे लॅटिनाविषयी कळवण पाळण्याने
व त्यांना मग्न पुरविणारे होते या १ मग्न
नाही या दोघाना एकत्रित करून एक यलाडरा राज
निर्माण करण्याला दोघानादि परकीय अशा लोकांच्या
स्वारीत योति माग हवी होती त्याप्रमाणें अशी स्मारी
दोन वेळा झाली पहिली मॉन्ट्रम पराज्याच्या अमदार्मितीत
आमून, त्यावेळीं ह्याचाला बालॉन्ग येथे पराभव करण्यात
आला व दुसरी कारोडिमीयन कारकीर्दीतील आतून, तेव्हा
पेरागनाचा दुर्म गंधे पराभव झाला दुसऱ्या सदांनंतर

दोन पिढ्यांनी, म्हणजे ज्यावेळीं ग्रीकने इटलीतील पायडी
लोकांनी लोकांना निवून व उत्तरजर्मनीतील संकटानामना
प्रित्ती धर्मोत ओढून आपले बल व धर्मप्रदा सिद्ध करून
दिली, तेव्हा रोमचा सर्वात बडोला मुलगा म्हणून त्याला
गणण्यात आला. इ.स. ८०० मध्ये पोपने ग्रीक राजा जो चार्ल्स
दि ग्रेट याला रोमन बादशाही तत्कावर अभिषेक केला.

रोमन साम्राज्य व धर्मसंस्था.—या संधीत जर
बिडोशियम इत्यामाच्या हाती पडलें असतें, तर मात्र डेन्यूव
व पिरॉनीज प्रदेशातील प्रित्ती व मुसलमान यांच्या प्रत्यक्ष
भाडणापासून सर्व ट्यूटोसिक व लॅटिन यूरोप मिळून एकच
राष्ट्र तयार होणें शक्य होतें पण चार्ल्स दि ग्रेट
नंतर सद्या शतकेपर्यंत माळरान व ओसाडी याभाजून होणारे
हले कमी कमी होत गेले व रोमन साम्राज्याच्या पडद्या-
मागील उत्तर व पश्चिम यूरोप आशियातून त्याच्यावर
होणाऱ्या हल्लाच्या भीतीपासून निरालस मुक्त झाले याचा
परिणाम असा झाला की, एकीची वाढ खुटत जाऊन पूर्वांचे
भाडणतडे सुरू झाले पुढील धामधुमीच्या काळात इस्पा-
नाविषय झालेल्या वृत्तेत युद्धातून सर्व प्रित्तीमतायुष्याची
एकत्रित करण्याचें प्येय दिग्दर्शित केलें गेलें, तथापि रोमन-
साम्राज्य व पोपराज्य यांच्यामधाल माडणात लॅटिन आणि
ट्यूटोसिक हे मूलतः द्वंद्व एकसारखे वावरत होते. रोमन-
साम्राज्य नापालाच वाढतें रोमन होतें, पण खरे पाहता
तें जर्मन होतें. पोप आणि साम्राज्य यांच्या भाडणात, पोपचा
जय झाला. एवच, चार्ल्सच्या मृत्यूनंतरची तीन शतके
वाढ निघाली नाहीत असें नि सद्य म्हणता येईल धर्म
संस्थेने लॅटिन आणि ट्यूटोसिक यूरोप एकाच धार्मिक रच-
नेत गोंडून टाकिले व तें प्रित्ती सधन व सामर्थवान केलें
याची कल्पना त्यावेळच्या अनेक मोठ्या देवघाटाच्या हद्दी
दिसून येणाऱ्या अवशेषावरून होईल उलट पक्षी, सामा
ज्यान लष्करी सरकार स्थापण्याच्या आपल्या वृत्तपटीने यूरो-
पला क्षात्रधर्माची दीक्षा दिली, या गोष्टीचे स्मारक म्हणून
आपणाले अनेक जुने वृत्ते किंे दिसतात.

व्हिक्टिंग किंवा नॉर्स लोक.—ज्या ठिकाणी प्रित्तीचा
किंवा मुसलमानाचा प्राग नाही, अशा ग्रीक आणि लॅटिन
जगाच्या बाहेरील अगदी उत्तरेकडच्या प्रदेशात, चार्ल्स दि
ग्रेटच्या कळाच्या थोडे आगमना, जर्मन सहस्र असणारी
एक आधीची जात उदयास आली. आज स्कॅन्डिनेव्हियन
नॉर्स लोक किंवा व्हिक्टिंग वार थोडे दिसतात इतर मानव-
वंशाना उत्तेजित करणें ह जणू काय त्यांचे मीढ होते त्यांची
हालचाल समुद्रावरची होती व माळरान किंवा ओसाड
अरण्य यांपेक्षा महासागर कितीही असल्याने, अश्वजन
किंवा उत्रजन यांच्यापेक्षा व्हिक्टिंगसची गत्ता दोघटी जात
ठरली हे साहचिक होय पश्चिमकडे यूरोपीय डीपकल्पाच्या
सर्व किनाऱ्यांना त्यांनी वेढून टाकिलें पूर्वेकडे पॉन्टिक
ओलाहून रशियन त्याचावर त्यांनी अम्मल बसविला प्रित्त-

मध्ये आल्फ्रेड राजाच्या आधिपत्याखाली वेंगल आणि नॅक्सन लोकानी त्यांना तोंड दिले, पण इतर युरोपमध्ये तसेच त्यांना फारसा अडथळा न होऊन, त्यांनी कारोळिपेयन राज्य विस्तारित केले, व अशा रीतीने नऊव्या शतकाच्या सुरुवातीला साम्राज्य बुद्धिमत्ताच्या कामी त्यांनी चांगली मदत दिली, असा एक प्रकार तीन नदीच्या काठी घडला. त्या ठिकाणी नॉर्मन संस्थानाच्या शास्त्रीमुळे पारिस येथे एक रोमान्स राज्य उदयास आले व त्याने हळू हळू साम्राज्याचा अधिकार झुगारून दिला. नॉर्मन विल्यमने ऍंग्लंड जिंकण्यात व पुढील इंग्लंड आणि फ्रेंच यांच्या भांडणात आपणाला अशी एक क्रिया दिसून येते की, आमुळे फ्रेंच व ऍंग्लंड युद्धात अर्वाचीन बलिष्ठ राष्ट्रांचा जन्म झाला. कोकिया ज्याप्रमाणे दुसऱ्याच्या परब्यात आपली अर्वा घालत त्याचप्रमाणे या विद्विग्न कोकियेने फ्रेंच व ऍंग्लंड परब्यात ही राष्ट्ररुपी अर्वा उबविली. परब्यात यापुढे जे रोमन साम्राज्य व धर्मसंस्था यांच्यात वितुष्ट आल्यामुळे हा प्रकार घडला; शिवाय त्रिऑसियमने मायूरान व ओसाड सारख्या यात राहणाऱ्या विद्विग्नपेक्षा जास्त प्रबल अशा परोपजीवी पक्षांना अडकवून केला होता या अवधीत नॅक्सेस स्वेनमध्ये एक सामर्थ्यान्वय असहिष्णु राष्ट्र उदयास येत होते.

अशा रीतीने १३ व्या शतकाच्या अखेरीस ब्रिटन, फ्रान्स आणि स्पेन ही आपापल्या राज्यात बलिष्ठ होऊन राहिली होती. यावेळी पोपराज्याने जिंकले तिकडे साम्राज्याचा पाडाव करून टाकिला होता व याचा परिणाम म्हणजे, ऍंग्लंड-फ्रान्स जगात काही आपल्या शक्तीचा पुरा अजमाव न लागलेली राज्ये, व काही आपल्या दुर्बलतेचा नीट धाग न लागलेली लहानसहान जमीन व ऍंग्लंड संस्थाने नाद लागली होती. मुक्तीची विरेंद्रियमत्वा पाडाव करून कॉन्स्टेंटिनोपल इत्यादि जगात पूर्वीची दोन शतके अशी गेली की, त्या काळात खेने अज गुरुपंधास लागले होते व नवीन अज उदयोन्मुख झाले होते व या दोन्ही गोष्टी एकसमयावच्छेदकरून घडत होत्या हे विशेष आह. प्राचीन ग्रीसमधील नगर-राज्यातून जसे घडून आले त्याप्रमाणे पुढील काळातील मध्ययुगात जर्मनी आणि इटली या राष्ट्रांमध्ये राजकीय दुर्बलतेपासून अशा तऱ्हेचा एक नवा जोम उत्पन्न झाला की, त्यामुळे पुढील शतके राजकीय घडामोडींच्यादृष्टीने विशेष कार्यकारी व महत्वाची झाली. एका बाजूला हॅन्सियाटिक, स्वेबियन व उत्तर इटालियन शाहरांनी व्यापारविषयक कार्य मुख्य-वस्थितपणे हाती घेतले व होकार्यप्राचा उपयोग समुद्रावर दूरदूरच्या सफरी करण्याच्या कामी करण्याची सुरुवात केली. दुसऱ्या बाजूला फ्रिस्ती शंप्रदायाच्या आधाराखाली ऍंग्लंड रोमाना बाबलाच्या अनेक मुनिव्हासिण्या निवून त्यांनी ज्ञानाच्या क्षेत्रात स्वतंत्र संशोधनास चांगली चालना दिली.

आधुनिक फाल्सास आरंभ.—१५ व्या शतकात मध्ययुगात परिस्थिती मागे पडून नव्या नव्या कल्पनांचा हळू हळू उदय होऊन आगल्यामुळे युरोपीय समाजात एक प्रकारची चळविल्लू उडालेली होती या सुमारास परस्पर-संबद्ध अशा विल्येक फार महत्वाच्या गोष्टी घडल्या. १२०४ पासून फ्रिस्ती धर्मवीर (क्रुसेडर्स) व इस्लामी धर्मवीर यांच्यामध्ये अनेक निकराचे सामने होऊन अखेर १४५३ मध्ये कांस्टंटिनोपल शहर मुसलमानांच्या हाती पडले, आणि युरोपमध्ये तुर्क लोक बळावत गेले. या गोष्टीचा प्रति-क्रियात्मक परिणाम असा झाला की, उत्तरेकडे व्हिएना येथे हॅन्सवर्ग नावाच्या जर्मनवंशी राजघराण्याने आपली सत्ता अधिकधिक सुसंपन्नित व हट केली पोपच्या सत्तेला विरोध करणारे रोमन-जर्मन साम्राज्य १२५० मध्ये लयास गेले. व त्याच्या पाठोपाठ व्हिएना येथे हॅन्सवर्ग घराण्याचे साम्राज्य उदय पावून पोपसत्तेला व फ्रिस्ती समाजाला आधारभूत बनले. कांस्टंटिनोपल शहर तुर्कांच्या हाती पडल्याचा दुसरा एक मोठा अनुपेक्षित परिणाम झाला. तो असा की, छापण्याची कला सुधारून पूर्णत्वात पोहोचली होती. अशा सुमारात कांस्टंटिनोपल येथे संपूर्ण होऊन राहिलेले ग्रीक विद्वज्जनपद व ग्रीक प्रथमच तेथेला धारा सुटल्यामुळे पश्चिमेच्या बाजूला उदयास येत असलेल्या मुनिव्हासिण्याच्या आधारास गेले. अशा रीतीने या सुमारास, ज्ञानविषयक स्वतंत्र संशोधनाच्या क्षेत्रात आणि धर्मसत्तेच्या क्षेत्रात नव्या जोमानेची लढ उडवली. पहिल्या म्हणजे ज्ञानक्षेत्रीय लढाईमुळे विद्यापुनरुज्जीवन (रेनेसन्स) व फ्रिस्ती धर्मसुधारणा (रेफॉर्मेशन) हे दोन महत्वाचे परिणाम पुढे घडून आले आणि धर्मसत्ता-क्षेत्रीय लढाईमुळे कौंटर रेफॉर्मेशन व हॅन्सवर्ग-जोवन घराण्याची अनियंत्रित सत्ता हे परिणाम घडून आले.

आधुनिक काळात जगाच्या इतिहासात ज्या अथवा हातात घेणे घडामोडी चालू आहेत त्याच्या मार्गावरील १४९२ हे साल हे एक मोठे महत्वाचे ठिकाण आहे. या वर्षी तीन महत्वाच्या गोष्टी झाल्या. पहिली गोष्ट ही की फ्रान्सने इटालीवर स्वारी केली. या स्वारीमुळे मध्ययुगातील राजकीय परिस्थितीला किती दुबळेपणा आलेला होता हे सिद्ध झाले व त्याबरोबरच युरोपच्या पश्चिमकडील नवी राष्ट्रे जशी बळावत चालली होती ते प्रत्ययास आले दुसरी महत्वाची गोष्ट ही की, स्पेनने ग्रानाडा घेतले आणि त्या द्रापकत्वातील इस्लामी सत्ता नष्ट केली व त्याबरोबरच तेथून ज्यू लोकांना हावून लाविले तिसरी महत्वाची गोष्ट ही की, याच साली कोलंबसाने अमेरिकारुड शोधून काढिले. अमेरिकारुडचा शोध ही गोष्ट सत्कालीन अनेक बळबळीचे प्रबोधन होय. कांस्टंटिनोपल येथून उपलब्ध झालेले अनेक ग्रीक ग्रंथ छापले जाऊन ते वाचनात आल्यामुळे पुढीवर अनेक विद्वानांनी भौगोलिक संशोधन करण्याची कल्पना लोकांच्या दोष्यात उजळली. मूरलोकांमधील सुरु झालेल्या शगडामुळे

पोर्तुगीज व स्पॅनिश लोकांना आदलाटिक महासागराचा दरवरचा प्रदेश सोडून काटण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली. इटालीमधील वाहरींनी व्यापारविषयक कार्यात जी ओराची चळवळ केली तिच्यामुळे दर्यावर्दीपणाचे कांशास्य लोकांच्या अंगी वाढत गेले समुद्रावर दवर सकरी करण्याचा युरोपातील लोकांत जो नसा उत्साह दिसू लागला त्याला नव्या उद्योगांमुळे राष्ट्रांच्या परस्पर स्पर्धेमुळे अधिकधिक उत्तेजन मिळाले. समुद्रावरील दूरदूरच्या सफरींच्या या कार्यक्रमात ग्रामुह्याने पुढाकार घेणारा जो हेनरी दी नेव्होमोरान तो अंशतः ईंग्रज वंशातला व अंशतः पोर्तुगीज वंशातला होता.

फ्रान्सचे वर्चस्व—यानंतरच्या काळात युरोपखंडात अनेक राष्ट्रांच्या समुदाय आपापल्या ऐतिहासिक परंपरेनुसार स्वतःची प्रगति करून घेण्याचा प्रयत्न करीत असलेला दृष्टीस पडतो. तीस वर्षांच्या युद्धांमध्ये जर्मनीचे दोन विभाग पडले एक उत्तरेकडला प्रॅटिस्ट पथी पक्ष, याला स्पॅनिशेन्डियाची मदत होती व दुसरा दक्षिणेकडील बादशाही पक्ष. हा तुर्कीबरोबर झालेल्या युद्धामुळे साम्राज्यिक दृष्ट्या बळकरी दृष्ट्या बलिष्ठ बनला होता. फ्रान्स देशात या सुमारास बलिष्ठ बनला होता, तो दत्तका की, त्याने राजकीय सामर्थ्याच्या जोरावर नव्या प्रॅटिस्ट धर्मपथ पूर्ण दडपून टाकून कॅथोलिक पंथाचा सुगंधितरीत्या पुरस्कार केला तथापि अशा स्थितीतहि दिशेव्युच्या एकात्मिक साम्राज्यिक धोरणाचा पाठिंब्या देऊन उत्तरेकडील जर्मन लोकांना हेन्रिच बारावें व दक्षिणेकडील कॅथोलिक पंथ याच्या विरुद्ध मदत करून आपला शेजारी जो जर्मनी देश त्याला राजकीय दृष्ट्या कमकुवत स्थितीत ठेवण्याचे कार्य फ्रान्सने साधिले. स्पेनमधील हेन्रिच राजवठ्याने ईंग्लंडवर आर्मेडा नावाचे प्रचंड आरमार पाठविले आणि नेदरलंडमधील प्रॅटिस्ट लोकांबरोबर सतत ८० वर्षे झगडा चालू ठेविला. या झगड्यात अखेर स्पॅनिश हेन्रिच घराण्याला अपयश आले. त्याचप्रमाणे आस्ट्रियन हेन्रिच घराण्याला उत्तर जर्मनीबरोबरच्या झगड्यात हार खावी लागली. पुढे लवकरच फ्रान्सबरोबरच्या झगड्यात स्पेनचे राष्ट्र कमकुवत बनले. ईंग्लंडमधील क्रॉमवेलने डनकर्फ येथे फ्रान्सचा पक्ष घेऊन कॅथोलिकपक्षापाठी स्पेनवर शेवटचा आघात केला आणि त्या योगाने कॅथोलिक व प्रॅटिस्ट या दोन ख्रिस्त धर्मपंथातील यादवी पुढे कायमची बंद पाडिली. लवकरच पोर्तुगीजांच्या तहाने स्पेन गतपत्र ठरून फ्रान्स महत्प्रदायक सौहार्दल्याचे तह ठरले.

ईंग्लंड-फ्रान्सचा १८ व्या शतकातील झगडा.—कॅथोलिकपंथी फ्रान्सने हे राजकीय सत्तावर्चस्व संपादन केले ते कॅथोलिकपंथी स्पेन व आस्ट्रिया यांच्या विरुद्ध प्रॅटिस्टपंथी उत्तर युरोपला मदत करण्याचा डाव खेळून घेतले. सदरहा काळावर्षात म्हणजे १५ व्या शतकातील शतपापंड युद्धानंतरच्या आणि १७ व्या शतकाच्या अखेरीच्या

व्यापारीययुद्ध युद्धे सुरू होण्यापूर्वीच्या काळात फ्रान्सने ईंग्लंडबरोबर कोणतेहि महत्त्वाचे युद्ध केले नाही, या गोष्टी बऱ्याच फ्रान्सच्या मनात कोणता डाव साधायचावा होता ही गोष्ट अधिक स्पष्टपणे निदर्शनास येते. उपर्युक्त सामन्यात पूर्ण विजयी झाल्यावर फ्रान्सने आपला मोर्चा ईंग्लंडकडे बळविला १८ व्या शतकातल्या फ्रान्सबरोबर झालेल्या अनेक युद्धात ईंग्लंडने स्वतः प्रॅटिस्टपंथी असूनहि कॅथोलिकपंथी आस्ट्रियाचा पक्ष घेऊनही स्वीकारला ही गोष्ट युरोपच्या इतिहासातील त्या शतकाचा पारमार्थिक हेतूबद्दल राजकीय हेतू अधिक बलिष्ठपणे वावरत होते हे स्पष्ट दर्शविते. यासंबंधाने आणखी हा गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे की, स्पेनचे कर्तव्य युरोपच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने संपले होते परंतु आस्ट्रियाचे संपले नव्हते कारण मूर लोक हतयांचे बघत चालले होते पण तुर्क लोक बलिष्ठ बनत होते, व या तुर्कांच्या वाढत्या सत्तेपासून युरोपचे संरक्षण करण्याचे काम आस्ट्रियाच्या शिरावर पडले होते.

अशा परिस्थितीत फ्रान्सने परस्पर विरोधी धोरण स्वीकारले. ईंग्लंडबरोबरच्या सामन्यामुळे फ्रान्सला साम्राज्यिक दृष्ट्या कॅथोलिक पंथाचा पुरस्कार करणे प्राप्त होते परंतु उलट पक्षां आस्ट्रियाच्या हेन्रिच बादशाहाच्या साम्राज्य सत्तेशी झगडायचाच असल्यामुळे कॅथोलिकपंथी आस्ट्रियाशी विरोध करून उत्तर जर्मनीतील प्रॅटिस्ट सत्तेशी राजकीय सत्य करण्याचे विरंगल धोरण फ्रान्सने चालविले होल्ड हे चालून चालून लहान राष्ट्र होते या राष्ट्रांने स्वतःच्या स्वाभाविक परिस्थित्यनुसार जगाला काही काही नव्या कल्पनांची ओढ करून दिली उदाहरणार्थ, लहान लहान लोकसत्ताक संस्थानांचा सप बनवून त्यांची राजकीय घटना त्याने तयार केली. तसेच ग्रांटे-स्टॉक कंपन्या म्हणजे समाईक भांडवलाच्या कंपन्या बनवून मोठमोठे व्यापारधंदे बघे चालवावे याचे उदाहरण जगाला चालून दिले परंतु राजकीय वर्चस्वाकरिता युरोपातील प्रमुख राष्ट्रांत जी युद्धे झाली त्यात या लहान राष्ट्राला सुद्धीच महत्त्वाचा भाग घेता आला नाही. ईंग्लंडने युरोपखंडात जर्मनीवर लष्करी सामर्थ्यान विजय मिळविण्याचे धोरण सोडून देऊन दूरवर उत्तर अमेरिकेत आणि हिंदुस्थानात फ्रान्सला पराभूत करून समुद्रावर आपले आरमारी बचेव्य प्रस्थापित केले फ्रान्सला ईंग्लंडबरोबर जमीन आणि समुद्र यावर जो दुहेरी सामना याचा लागला त्यामध्ये चौदाव्या लुईच्या नेतृत्वाखाली फ्रान्सची सर्व सत्ता पारित येथे केंद्राभूत होऊन ते एक बलिष्ठ सत्ताधारी एकतेची राज्य बनले.

आधुनिक रशियाची फार्मिगरी.—या सुमारास युरोपच्या पूर्वे भागात रशिया हे राष्ट्र उदयास आले हे राष्ट्र स्वातंत्र्यशी व आर्यन भाषा बोलणारे असून, ईंग्लंड व फ्रान्स या देशांना ज्या उत्तरेकडील लोकांनी (नॉर्मन) राष्ट्रस्वरूपात पोहोचविले त्यांच्याच वंशातील लोकांनी

रशियात नवगीवन घातले. परंतु हे रशियाचे राष्ट्र कॅडिन वंशी ख्रिस्ती समाजाची विरोध करावयास सिद्ध झाले. कारण त्याला ख्रिस्ती संप्रदायाची दीक्षा कान्स्टंटिनोपल येथून मिळाली होती. मध्य युगाच्या उत्तरार्धात मॉगोलियातील घोंडेस्वारवृत्तीच्या लष्करी बाण्याच्या लोकानी स्वारी करून रशिया मिळून घेतला त्यामुळे रशियाचा प्रगतीचा मार्ग काही काळ बंद पडला. पण याच काळात युरोपच्या पश्चिमेकडील काही देश सुसंपन्न राष्ट्रस्वरूप पावून चांगले चालूच बनले. बरोबर स्वारीनंतर दोन शतकांनी रशियाने मॉगोलियन लोकांची सत्ता झुगारून देऊन स्वतः स्वतंत्र केले. आणि तुर्कांनी कान्स्टंटिनोपल घेतल्यामुळे निराश्रय बनलेल्या पूर्वे युरोपातील ख्रिस्तसंप्रदायी समाजाचे पुढारीपण स्वतःकडे घेतले. पीटर दी प्रेन्ने बहुतेक रशिया आशियापांडात मुलतानझादी एकतेचा सत्ता चालवून रशिया देशाची शटपट सुधारणा करून त्याला युरोपातील प्रमुख राष्ट्रांच्या पक्षांत आणून बसाविले. अगदी अलोकडे जपानने जो मार्ग स्वीकारला त्याचे पीटर दी प्रेन्च्या भमलाखालचा रशिया हे तैतीत संवर्गामी उदाहरण होय रशियाच्या या आकस्मिक स्थित्यंतरामुळे मध्ययुगवची राजकीय परिस्थिति एकदम आमूलाग्र बदलली. आणि त्यामुळे १७व्या शतकाच्या अखेरीपासून १९व्या शतकाच्या आरंभापर्यंत युरोपात जी अनेक मोठाली युद्धे झाली त्या वेळच्या युरोपाय राष्ट्रांमधील परस्पर झुमिप्रत्याघात नसत्यामध्ये रशियाचा हात बावरुं लागल्यापासून फार अस्परता चालू राहिली. इटली पश्चिम युरोपमध्ये आणि समुद्रावर इंग्लंड व फ्रान्स पाश्चात्यमधील शत्रुत्व सातके चालू होते, तर तिकडे युरोपपंडातील इतर भागात रशिया सारखी दबदब टाकत करून अनेक देशातील मुसलमांचे बेंत व आडवे फिसकटून टाकीत होता. याच काळात प्रशियातील एका मागून एक पुढे आलेल्या अनेक मोठ्या कर्तृत्ववान पुढारी रीसमानी मध्यस्थानी भूमिका स्वीकारून मोठ्या धूर्तपणाने प्रोटेस्टंटपंथी उत्तर जर्मनीत प्रशियाचे वंचस्व प्रस्थापित केले. सप्तवार्षिक युद्धामध्ये इंग्लंडने ऑस्ट्रियाची दोस्ती सोडून देऊन प्रशियाच्या फ्रेडरिक दी प्रेन्चा पक्ष उचलला. पण पुढे इंग्लंडने फ्रेडरिकची बाजू सोडून दिली, आणि त्यावेळी सृष्ट उगविण्याकरिता म्हणून २० वर्षांनंतर इंग्लंडबरोबर स्वातंत्र्याकरिता केलेल्या शगळ्यात युनायटेड स्टेट्सचे सहाय्य करण्यास फ्रेडरिकने फ्रान्सला मोकळीक दिली.

युरोपातील वैचारिक स्थित्यंतर.—मध्ययुगात युरोपातील अनेक शहरांत व युनिव्हर्सिटीत ज्ञानविषयक नव्या नव्या करपनाची बीं लाट सुरू झाली होती व ज्या काटेचे एक अंग म्हणून प्रोटेस्टंट धर्मपंथातील वैयक्तिक मत-स्वातंत्र्याचे तत्व पुढे आले होते, त्या काटेला पुढील शतकात दुहेरी स्वरूप प्राप्त झाले. पहिले स्वरूप, अनियंत्रित एकत्रीय राजसत्ता नष्ट करून लोकनियंत्रित राज्यव्यवस्था

देशेदेशी स्थापन करण्याची चळवळ हे होय. आणि दुसरे स्वरूप, ख्रिस्ती सांप्रदायिक बायबली मते अप्रालंभ ठरवून शास्त्रीय नूतन संशोधनाने सिद्ध झालेली मते प्रस्थापित करण्याची चळवळ हे होय. एकीकडे, राज्यकारभार पद्धतीतील घडामोडी संवधाने पाहतां हॉलंड व विस्तेरलंड या देशात साधक राज्यकारभारपद्धतीच्या (फेडरल गव्हर्नमेंट) कल्पनेला मूर्तस्वरूप देण्यात आले. आणि इंग्लंडमध्ये लोकनियुक्त मंत्रिमंडळायुक्त राज्यकारभारपद्धतीचा (कॅबिनेट गव्हर्नमेंट) पाया घातला गेला. दुसरीकडे कोपीनिकस, कॅपलर, बेकन, गॅलीलियो व न्यूटन या शास्त्रज्ञांनी शास्त्रीय संशोधनाचे काम, प्राचीन ग्रीक राष्ट्रांचे रोमन लोकांनी व ख्रिस्तन लोकांनी निर्दालन केलेल्यामुळे ज्या ठिकाणी खुदून पडले होते तेथून पुढे चालू केले उत्तर जर्मनीने या शास्त्रीय संशोधनाच्या व ख्रिस्तीधर्मसुधारणेच्या कार्यास योडाकार हातभार लावला हे खरे असले तरी विशिष्ट भौगोलिक परिस्थितीच्या कचाळ्यात सापडल्यामुळे जर्मनीने लष्करी सामर्थ्य अधिकाधिक वाढवून लष्करी सोदग्राहीचा बाणा अधिकाधिक स्वीकारला. फ्रान्स लष्करी बाण्याचा व कॅथोलिक पक्षाचा होता तरीही त्याने दृष्टान्तिक वशी युरोपाय समाज व कॅडिन वंशी युरोपाय समाज यांच्यामध्ये गंध्यास्थाचे फाम करण्याचे धोरण चालू ठेवले हेच तत्त्वज्ञा लोकां यांनी राजकीय हक्काच्या क्षेत्रातील स्वातंत्र्य व समता या कल्पना तात्विक स्वरूप देऊन पुढे मांडिल्या ह्या युनायटेड स्टेट्सने इंग्लंड-विरुद्ध स्वातंत्र्यप्राप्त्यर्थे उभारलेल्या बळात मान्य केल्या, इतकेच नव्हे तर फ्रान्समध्येही राज्यकारभाराच्या काळात त्याच कल्पना लोकांनी थेंब म्हणून अंगीकारल्या.

नेपोलियन—नेपोलियनच्या नेपोलनाला फ्रान्सने आपला दुहेरी शत्रूच चालू ठेवला; समुद्रावर इंग्लंडबरोबर आणि जमोनीवर फ्रान्सच्या पूर्वेकडील राष्ट्रांबरोबर. नेपोलियनला फ्रान्सची सत्ता वाढविण्याची संधि आस्ट्रिया आणि प्रशिया यांच्यामधील अपरिहार्य राजकीय स्पर्धेमुळे मिळाली. त्याने पृथक्पृथक् आस्ट्रियाच्या सत्तेचा आस्ट्रीलियाच्या रणभूमीवर आणि प्रशियाच्या सत्तेचा जेताच्या रणभूमीवर मोड केला. परंतु या दोन राष्ट्रांबरोबरच्या सामन्यात नेपोलियनच्या विरुद्ध पक्षात जेव्हा रशियाची भर पडली तेव्हा एकंदर सामना नेपोलियनला उईगंड होऊन त्यात अखेर पूर्णपणे त्याच्या अंगावर बाजू आली.

नेपोलियनोत्तरची पन्नास धर्पे.—नेपोलियनबरोबरच्या युद्धाचा शेवट झाला ह्या वेळी दोन राष्ट्रे युरोपात सर्वोच्च बलिष्ठ बनलेली होती. एक रशियाचे राष्ट्र व दुसरे ब्रिटनचे राष्ट्र या युद्धानंतर तह उगविण्याकरिता जी प्रथमच कॅमिस् भरली तिच्यात नवे दोरत-राष्ट्र-संघ स्वरूपने दिवू लागले. फ्रान्स इंग्लंडच्या पक्षाला वळला, आणि आस्ट्रिया व प्रशिया रशियाच्या कक्षेखाली शिरले. यानंतर अर्धे शतक

प्रशिया अर्थात् असाहाय स्थिततात पडून राहिला कारण रशियाने आफ्रिकाचा पूर्णपणे पाठराखेपणा बालवित्त होता पूर्वे मध्य आणि दक्षिण युरोपच्या सर्व भागात अनियंत्रित लष्करी सत्तेचे आणि धर्मसत्तेचे बचेवून बाळगून राहिले या अवघात पश्चिम युरोपातील दोन बरिष्ठ राष्ट्रांमध्ये अग्निकी एका नव्या चलिष्ठ राष्ट्राची भर पडली ज्याला मिटल बातु-स्थानी होते आणि ज्याला फ्रान्स स्वातंत्र्यदातृस्थानी होते असे नवे युनायटेड स्टेट्सच राष्ट्र सामर्थ्याप्रति व उत्कर्षाप्रति बढत होते दक्षिण अमेरिकेतील देश स्पेन व पोर्तुगाल यांच्या साम्राज्यसत्तेविरुद्ध बंड करून स्वतंत्र होत होते, आणि कॅनिंग नावाच्या इंग्रजाने बोधून काढलेले (यनरो डॉक्ट्रिन) तत्स्य भूतत्वे घोरण युनायटेड स्टेट्सने आणि कारले होते फ्रान्स इंग्लंडबरोबर सत्य राखून भूमध्यसमुद्रा-पलीकडे आफ्रिकाखंडातील प्रदेशात आपली साम्राज्यसत्ता स्थापन करण्याच्या कार्यात गुंतला होता

किमियन युद्ध च फ्रेंको जर्मन युद्ध.—युंकरस्थानच्या छुलेपणामुळे अखेर आस्ट्रिया आणि रशिया यांच्या मनात एकमेकांला विरोधी अशा लोभमूलक भावना उत्पन्न झाल्या त्यानंतर जे किमियन युद्ध झाले, ते युद्धच हर्षाच्या अग्राच्या राजकीय परिस्थितीची गुरकिली आहे किमियन युद्धाचा विशेष टिकाऊ असा बोधताच परिणाम झालेला नाही असे कार्लोव्हा म्हाणतात पण ते मत चुकीचे आहे या युद्धात पश्चिम युरोपातील राष्ट्र दोस्तसत्तच वनून रशियाबरोबर लढत असता आस्ट्रिया तत्स्य राहिला होता, इतकंच नव्हे तर रशियावर बाजूने हल्ला होण्याची भीतीहोई त्याने रशियाच्या मनात लपव घेतली होती या वर्तनावद्दल आस्ट्रियाला रशियाने क्षमा केली नाही. लवकरच पुढे आस्ट्रियाच्या मान्सने सॉल्फेरीनो येथे, आणि प्रशियाने सडाना येथे पराभव केला व त्यामुळे आस्ट्रियाचा जी होन दशा झाली तो रशिया स्वस्थ मानेने पदात राहिला आस्ट्रियाच्या या पराभवामुळे उत्तरेकड मुमुक्त जर्मन राष्ट्र तयार झाले आणि दक्षिणेकडे इटालीचे संयुक्त राष्ट्र बनले सडन येथे चार्लम ही ग्रेट याच्या साम्राज्याच्या भ्रंज व जर्मन विभागाची पुन्हा एकदा आदलाबद्दल झाली इ स १२५० पासून १८०० पर्यंत फ्रान्सने जर्मनीला दुभंगलेला ठेवून सर्व युरोपखंडावर आपले बचेवून घ्याविले होते १८०० पासून फ्रान्स कमजोर होऊन युरोपभंडावर प्रेस्टिट्ट जर्मनीचे बचेवून स्थापन झाले. पण हे पर्यंत मिळविण्याकरिता जर्मनीने स्वातंत्र्याच्या वसुला नुगा-रून देऊन लष्करा बाण्याचा खोकार केला जर्मनीच्या या वसांमुळे अगत्या परिस्थितीत आखिरता बाल देवण्यास जर्मनी कारणीभूत झाला आहे

जर्मनीची मूक वृत्ति पाश्चात्य बळगती अशादी तरी राजकारणामध्ये जर्मनीला पौरस्य देताच ग्रांण म्हाकारण लागले आहे

इंग्लंडातील औद्योगिक क्रांति—जगाची आजची परिस्थिती हा पुष्कळ अर्धा जी औद्योगिक क्रांति इंग्लंडमध्ये १८ व्या शतकात घडून आली तिचा परिणाम आहे ही औद्योगिक क्रांति सत्पूर्वकालान व्यापारविषयक परिस्थितीचा आणि नव्या शास्त्रीय संसाधनाचा परिणाम होय शास्त्रीय संशोधन आणि वाढता व्यापार हे प्रेस्टिट्ट धर्मपयाचा उदय आणि अमेरिका, आस्ट्रेलिया इत्यादि नव्या जगाचा शोध याचे परिणाम आहेत इंग्लंडमध्ये आल्फ्रेड राजाने डेन्स लोका विरुद्ध केंद्राचा झगड्यामुळे, नॉर्मन लोकांचा पुढारी सुल्ह्यम दी कॉकरर याने इंग्लंड देश जिंकल्यामुळे आणि पुढे इंग्लंडने फ्रान्सबरोबर केलेल्या शतवार्षिक युद्धामुळे राष्ट्रीयत्वाचा भावना बलवत्तर वाढलेली असली तरी इंग्लंड देश युरोप-डापामून आलग, जलचोष्ट असल्यामुळे इंग्लंड लष्करी बाण्या पासून विमुक्त स्थितीत आहे तथापि युरोपखंडामध्ये विचा राच्या व आश्चर्याच्या ज्या मोठ्या विस्तृत लढा उसळत असत त्यात इंग्लंड अंशभागी झाल्यावाचून रहात नस ही गोष्ट लक्षात ठेविली म्हणजे असे दिसून येईल की युरोपमध्ये युद्धाचा धुमधडाका चालून रयाची खराबी चालू असती तिकडे इंग्लंड धर्माचे बावतीत प्रेस्टिट्टपयी आणि राज्यकारभाराचे बावतीत लोकनिमुक्त बनला तसेच नव्या नव्या शास्त्रीय शोधाच्या आधारावर उद्योगधंद्याच्या आणि व्यापाराच्या बाबतीत तो पुढांर बनला तो ब्रेवळ दैवयोग म्हणता येणार नाही.

नवे शास्त्रीय शोध—नव्या नव्या शास्त्रीय शोधाचा व्यावहारिक गोष्टीकडे उपयोग करण्याचे काम एक शतकभर संपादपाने चालू होते तथापि १८७० च्या फ्रेंको जर्मन युद्धापर्यंत या एकदर शास्त्रीय शोधाचा परिणाम झालिस जगातील राजकीय परिस्थितीत मोठा महत्त्वाचा फरक उत्पन्न करण्याइतका झाला नव्हता या शास्त्रीय शोधांमुळे हवी असा परिणाम झाला आहे की, माणसाना फार जल्द दूरवर प्रवास करिता येतो, लहानमोठ्या वस्तू दूरवर जल्द पाठविता येतात, तसेच हरएक कल्पनांचा दूरवर फैलावही जल्द करता येतो अर्थात्पादक संस्थांची आणि राजकीय संस्थांची सघटना विशेष निराल्पता पद्धतीने आणि बऱ्याच निर्दोषीपणाने करणे शक्य झाले आहे या परिस्थितीमुळे राजनीतिशास्त्राच्या नव्या कल्पना पुढे येत अमून त्याची लोकांच्या आणि भ्रंज राज्यकारिकाकारांच्या लुन्या व्यक्तिक-स्वातंत्र्यप्राधान कल्पनाही स्पष्टा चालू आहे या नव्या कल्पना जाविनेने जगात परिचित करून दिलेल्या विषयमवाद या शब्दाने दर्शविल्या जातात राष्ट्रराष्ट्रमध्य चालू असलेला जीवनार्थ कलह सर्व जग व्यापून राहिला आहे आणि तो उत्तरोत्तर अधिकाधिका तीव्र होत चालला आहे त्यामुळे प्रत्येक राष्ट्रात स्वतःच्या बागी सार्वभागीय कार्यक्षमता पाहिजे ही कल्पना अधिकाधिक जोराने पुढे येत आहे या कार्यक्षमतेच्या कल्पनेबरोबर वागल्याना कोणत्या तरी स्वरूपात

ममामतावाद डोकें वर काढीत आहे यासुद्धा सांप्रतच्या तीन बलांवर राष्ट्रापुढे म्हणजे ब्रिटन, फ्रान्स आणि युनायटेड स्टेट्स यांनापुढे वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा नाश होऊ न देता कार्यक्षमता अर्गी कशा आणवा हा कार महत्वाचा प्रश्न आहे.

मागील इतिहासाचे मिहावलोकन करून चालू अमलेच्या विमाण्या शतकात राखणी क्षेत्रात कोणत्या घडामोडी होतील याचा साधारणपणे अंदाज सांगणे सोपे नाही, पण प्रवांति मागता येईल.

राशिया—रशियाने आशियाकडाले मॅक्सिमोव्हाचा पामि कि महासागरपर्यंतचा प्रदेश नवीन बगावतींनी व रॅन्गेच्या फाटपानी व्यापून घेतला आहे जपानवरोबर झालेल्या युद्धात पराभव झाल्यामुळे रशियाला जबरदस्त धक्का बसला त्या धक्क्याने जागृत झालेल्या रशियात प्रशियाप्रमाणे एकत्र पण महाकार्यक्रम राज्यपद्धति सुरू होणं किंवा फ्रान्स प्रमाणे पूर्णपणे लोकसत्ता राज्यपद्धति सुरू होणे या दादा-पैकी कोणती तरा एक थोडं घडून येणार हे निश्चित होतं त्याप्रमाणे झारची अनिवांरित सत्ता काही काळ चालली गेल्या महायुद्धाच्या विरुद्ध परिस्थितीमुळे बसून झालेल्या जन-तेंने क्रान्ति करून बोन्स्टेन सत्ता स्थापन केली व पुढे राज घराण्यातील मागमान ठार मारून राजमत्सेचा बॉमोड केला

बोन्स्टेनिकानी प्रथम जुना व्यवस्था मोडून टाकण्याच्या बऱ्याच अवयवस्थित व अतिरेकाच्या गोष्टा कर्या व खाण्या मालमत्ता नाहीशी करून परराष्ट्रीय रूढि नाकबूल केल बोन्स्टेनिकानी झिया सार्वजनिक मालकीच्या गेल्या अशीहि एक धक्का उडली होती परंतु हळूहळू अतिरेकाच्या गोष्टा एन एक कर्मा हात गेल्या व त्याची राज्यपद्धति जास्त सुस-पद्धति होऊ लागली. परकीय राष्ट्रांविहि बोन्स्टेनिकावर घात-लेला बहिष्कार हळूहळू रमी केला व ह्याची बोन्स्टेनिकावि-पक्षाची भीति कमी कमी होत गेली इतकं बघेर राष्ट्रांनी रशियाची व्यापारी तह केले व पुढे जिनेवा परिषदेविहि रशियाला अंतर्भूत केले

रशियाची मध्याची शासनघटना पहिल्या विभागात दिलीच आहे. तीवरून अर्थ दिमून येईल की कायत्याहि लोकांच्या इच्छाविरुद्ध बोन्स्टेनिक मत्ता त्यांच्यावर लादली जात नाही, तर प्रत्येक प्रांताला अगर राष्ट्राला पूर्ण स्थानिक स्वायत्तता असून काही विशिष्ट बाबतीतच त्यावर मध्यवर्ती सरकारची मत्ता चालते यामुळे लोकरी सत्तेच्या जोरावर मत्ता पाठविणे हे राशियन सरकारचे श्रेयच नाही रशियाला मध्य अगर आरमार ठेवावयाच त इतरसंरक्षणपुरतेच ठेवावयाचे लागू परराष्ट्रां शिवाय येण्याचा कारण नाही. कदाचित् मॅक्सिमोव्हल चीन किंवा जपानकडून कुरापत मिळून राशि-याला युद्धात पडण्याची पाळी येण्याचा मजबूत आहे तसेच रशियाचा व्यापारविह परामा वाटलेला असून, त्यामुळे त्या बाबतीतविहि रशियाला लडाई करणं व बघेर कारण

नाही राशियाचा तया होण्याचे जर काही कारण आज असल तर बोन्स्टेनिक मत्तप्रसार एवढेच सभवते

फ्रान्स.—फ्रान्सला उत्तरोत्तर ब्रिटन व अमेरिका यांना चिड्डन रहाण अवयव आहे गेल्या महायुद्धात फ्रान्सच जावित ब्रिटन व अमेरिका यांच्या मदतीवरच अवलंबून होत तसेच समुद्रापरकडे दूर देशां फ्रान्सचा जो मान्ना-ज्यातर्गत मुख्य आहे तो मुख्य म्हणजे बलिष्ठ आर-मारी सामर्थ्य असलेल्या राष्ट्रांच्या हाती दिलेले एक प्रान-रचे ओर्लसच आहेत अशा प्रकारे युरोपातील इतर कोण-त्याहि राष्ट्रांपेक्षा फ्रान्सचा हात प्रबल आरमारी सत्तावान् राष्ट्रांच्या जवळपास अधिक सापडलला आहे आहे ही स्थिति जगाच्या पायथ्याचाच आहे अन म्हणता येईल कारण त्याच्या योगाने जगातील स्वतंत्र अमलेच्या भागात अर्धला सैन्यनी धोरणाचा जा पगडा बसला आहे त्याला आत शिरून अगलारंग हाण्याकरिता जरूर असलेल रॅटिन महकुमांच धोरण चालू राहाल अशा आशा आहे.

सध्या युरोपीय सरकारणात फ्रान्सला जरी घरेच महत्त्व प्राप्त झाले आहे व जर्मनी जरी महायुद्धाच्या भारासुद्धे चिरडून गेला आहे तरा जर्मनीचा मानिय फ्रान्सला कड्याहि विधाति येऊ दणार नाही. फ्रान्सचे नाव जरा महायुद्धातील विजया राष्ट्रांच्या यादीन विसल तरा आधिक बाबतीत फ्रान्सच्या स्थिति बराच खालाबलला आहे, व फ्रान्सचा मुख्यविह गेल्या महायुद्धात बराच उच्चल झाला आहे तेव्हा फ्रान्सला आर्थिक व लोकरी बाबतीत पूर्व-स्थितीवर येण्यासच धरच दिवस लागतील, व तोंपयेंत व स्थानतरविह फ्रान्स घरीच बघे दोस्त राष्ट्रांस व विशेषत इंग्लंड व अमेरिका याम चिड्डन राहाल.

ब्रिटन—ब्रिटनबद्दल मालावयाच म्हणून अस म्हणता येईल की, ब्रिटनच राष्ट्र स्वतन्त्रताप्रिय, स्वदेशाभिमानानी आणि साम्राज्यवादी असल्यामुळे अखिल जगातील राष्ट्रांच्या सामर्थ्यात परस्पर समतोलपणा राखण्याच्या दृष्टीने ब्रिट-नला काही एक विलक्षण प्रकारच महत्त्व प्राप्त झाल आहे. ब्रिटनचा साम्राज्याचा जो वदभाग म्हणून इंग्लंड दश तो जिल्होवटन अलग अगण्यासुद्धे ब्रिटनच राष्ट्र एका दृष्टीन विशप सामर्थ्यावान् आहे तर दुसऱ्या दृष्टीने विशप दुबल आहे अलगपणासुद्धे ब्रिटन विशप नामर्थ्यावान् बनले आहे याच कारण अस थ, त्यास इतरांपासून अलग बसलेल्या युरोपातील इतर साम्राज्यवर्ती देशांना जी गोष्ट माघत नाही ती गोष्ट म्हणजे स्वतःची जेती व दुसऱ्यांवर राज्य करणाऱ्या लोकांचा विशिष्टगुणमपन जात मिश्रण न होऊ दशा बऱ्याच अशी शुद्ध राखणे साधता झाल आहे अम किंवाच लक्षक म्हणतात पण ते ह विसरतात की इंग्लंडच्या आर्थोर्गिक उत्क्रांतीसुद्धे परसऱ्या रक्षाचे लोक इंग्लंडात येऊन त्यांचे रच तेथील लोकांना मिमलले आहे अलगपणासुद्धे ब्रिटनला एका अर्थी दुबलता आले आहे कारण

वसाहती स्थापून साम्राज्य वाढविण्याकरिता ब्रिटनला दूरदर्शी आपले लोक पाठवावे लागतात आणि तेच वसाहतीतले लोक भौगोलिक दृष्ट्या दुरवर स्वतंत्र देशात राहू लागल्यामुळे त्यांच्यामध्ये स्थानिक देशाभिमान व स्थानिक गुणदोषवैविध्य उत्पन्न होऊन ते मूळ ब्रिटनमधील लोकांना परकी मानू लागतात. आणि असल्या वसाहतींखेरीज इतर पोरस्त्य देश जिंकून त्या सर्वतोपरी परक्या लोकांवर राज्य करावयाचं म्हटलं म्हणजे ते काम अधिकच अवघड जाते. ब्रिटनला प्राचीन रोमन राष्ट्रांनं सर्व पश्चिम युरोप जिंकून तेथे लॅटिन संस्कृति प्रसृत करून सर्व दूरदूरचे प्रांत साम्राज्यात एकजीव करण्याचं काम मोठ्या प्रमाणावर केलं तसे कार्य करता येईल अशी मुळीच आशा नाहा यामुळे आणि अमेरिकेनं स्वातंत्र्याकरिता केलेल्या प्रयत्नांविरुद्ध जे अपयश आलं त्या अपयशामुळेच नवीन धडा शिकून ब्रिटन राजकारणात एक राष्ट्रसंघर्षी साम्राज्याची नवीन कल्पना सिद्ध करून दाखविण्याच्या प्रयत्नास लागलं आहे. प्रथम हॉलंडनं आणि नंतर युनायटेड स्टेट्सनं अधिक मोठ्या प्रमाणावर घालून दिलेल्या धडा गिरवून स्थानिक स्वायत्तता असलेल्या अनेक राष्ट्रांचा एका साम्राज्यसत्तेखाली संघ बनविणं या ध्येयाच्या मार्गे इंग्लंड लागलं आहे. भविष्यकाची हें ध्येय साध्य होणं ही गोष्ट अर्थातच सर्वेस्वी बलाव्य आरमार जवळ वाळगून त्याच्या जोरावर दूरदूरच्या साम्राज्यातर्गत भागात दळणवळण कायम राखण्याच्या शक्यतेवर अवलंबून आहे. शिवाय साम्राज्यातील ईश्वरी भाषा बोलणाऱ्या निरानिराख्या लोकांमध्ये उच्च शिक्षणासुद्धे इतकं सहाजपण वसत असलं पाहिजे की, ते स्वतः बऱ्याच अंशां स्वराज्याच्या हक्काचा उपभोग घेत असले तरी त्या साम्राज्य सरकारला निरनिराळ्या अवयवांस वागल्यातऱ्हेनं वागाविणं शक्य न्हावें यासाठी योग्य तऱ्हेची सहकारिता त्यानीं दाखविली पाहिजे. पैशाचा शक्य तितका कमी अपहार होऊन जगातील बऱ्याचशा भागात शांतता राखणं या एकाच इच्छेनं प्रेरित होऊन त्यानीं आपलं वर्तन ठेविलं पाहिजे.

त्याप्रमाणेच वसाहतीनीं हेहि लक्षात ठेवलं पाहिजे की, पूर्ण स्वातंत्र्यापेक्षा साम्राज्यातर्गत स्वायत्तता हीच गोष्ट त्यास अधिक फायदेशीर आहे कारण वसाहती साम्राज्याच्या घटक असल्यामुळे परकीय राष्ट्रांशी जो व्यवहार करावयाचा तो साम्राज्याच्या मार्फत झाल्यामुळे परकी राष्ट्रांवर सर्व साम्राज्याचं वर्तन पडतं व त्यामुळे त्यानीं स्वतंत्रपणं व्यवहार केला असता त्यास ज्या सवलती अगर फायदे मिळाले अतः त्यापेक्षा अधिक फायदे मिळतात. तसेच कोणत्याहि वसाहतीचें संरक्षण स्वतंत्रपणे करण्यापेक्षा सर्व वसाहतीस सर्व साम्राज्याच्या युद्धसामुग्रीचा उपयोग करता येत असल्यामुळे हा युद्धसामुग्रीचा खर्च साम्राज्याच्या

सर्व भागांवर वाटला जातो अर्थात् ब्रिटनला यातला बराच मोठा भाग आपल्याकडे घ्यावा लागतो.

तसेच साम्राज्याच्या निरनिराळ्या घटकांचे हितसंबंध एकत्र येत असल्यामुळे त्यास व्यापारी बाबतीतहि एकमेकांस अनेक सवलती देता येतात व या दृष्टीनं निरनिराळ्या पदार्थांच्या पैदासामध्ये सहकार्य करणारे परस्परांचा फायदा होऊन सर्व घटकाम निरनिराळ जिनस अधिक चांगले व किफायतदार मिळू शकतात.

बराच दृष्टीनं हल्ली ब्रिटनचा उपक्रमांहि चालू आहे वार्मिग्टन परिषदेमध्ये जरी आरमार व वैमानिक दळ कमी करावे अशा तऱ्हेचा ऊढापोह होऊन काही नियम तयार झाले व काही राष्ट्रांनी ते मान्य करण्याचें ठरविलं, तरी साम्राज्यसंरक्षणाकरिता आरमाराची अतिशय आवश्यकता आहे ही गोष्ट लक्षात वाळगून ब्रिटननं आरमारी खर्च निरनिराळ्या साम्राज्यघटकात कसा वाटवावाचा यासंबंधी योजना केली आहे. य पुढेमागे पूर्वेकडील समुद्रात युद्ध करावें लागल्यास पश्चिमेकडून आरमार आणण्यात खर्च व दिरगाई होणाऱ्या संभव आहे हे जाणून पूर्वेकडे सिंगापूर येथे एक नवीन आरमारी ठाणे स्थापन करावयाचें ठरविलं आहे. व त्याला लागणारी जमाहि तेथील स्थानिक सरकारनं साम्राज्यसरकारास पहाल केली आहे.

पूर्वेकडे वैमानिक दळ ठेवण्याचेंहि घाटत आहे व वैमानिक ठाणेहि पूर्वेकडील कोणत्यातरी देशात लवकरच स्थापन होईल असा रंग दिसत आहे.

व्यापारी दृष्टीनं हि 'इंपीरियल प्रेफरन्स' या तत्वाखाली साम्राज्यघटकास जकातीमध्ये विशेष सवलती द्यावयाचं घाटत आहे. या पद्धतीनं हिंदुस्थानचें कितपत हित होईल हा प्रश्न आहे.

याप्रमाणे साम्राज्याचें संरक्षण व भरभराट करण्याची लष्करी व व्यापारी या दोन्हीहि बाजूनीं तयारी करण्यात ब्रिटन गुंतलं आहे.

जमिनीवरच्या लष्करासंबंधी सर्व साम्राज्याचे धोरण एकसुत्री करण्यात येत आहे व परवा हिंदुस्थानातील लष्कर कमी करण्यासंबंधीच्या प्रश्नास स्टेट सेक्रेटरी यानीं दिलेल्या उत्तरात हीच गोष्ट स्पष्टपणे निदर्शनास आली की, साम्राज्याच्या युद्धमज्याच्या परवानगीशिवाय हिंदुस्थानातला एकहि सैनिक कमी केला जात नाही.

सध्या ब्रिटनशी स्पर्धा करणारी महावाची राष्ट्रे म्हणजे जपान व अमेरिका हीं होत. युरोपमध्ये इंग्लंडच्या विरुद्ध नाहीत अतं आम एकहि राष्ट्र नाहीं. फ्रान्सनं कितीहि जोर दाखविला तरी इंग्लंडला नागूच करून निकारवर गोष्ट आणण्याचें तो केव्हाहि डाळण्याचाच प्रयत्न करणार. सध्याच्या जर्मनीपासून खेडणें वसूल करण्याच्या प्रश्नातहि जोपर्यंत ब्रिटन हें फ्रान्सनं दूरदूरमध्ये चालविलेल्या धातुधुमाकडे कानांबोळा करीत होतं तोपर्यंत फ्रान्सनं चढाईचें धोरण चालू ठेवलं

हेतु. पण अलंकडे प्रामाण्यावर वदलत चालला आहे. यूरोपमध्ये प्रान्सशिवाय दुसरे कोणतेही एक अगर अनेक राष्ट्रांचा मंड इंग्लंडशी समोरासमोर उभे राहून दोन हात करील अशा स्थितीत नाही.

तुर्कांनी स्मर्ता व मिरिया ही जरी ग्रीस व प्रान्सपासून परत घेतली तरी मेसापोटेमियाच्या वाटेम ते बिलकुल गेल नाहीत अगर लॉसेन परिपदेमध्ये त्यांचेथी त्यांनी अवाध-रहि काढले नाही. ब्रिटनचे अमेरिकेची वितुष्ट येण्याचे कारण राज्यविस्तार किंवा वसाहती यापेक्षा अमणें शक्य नाही कारण अमेरिकेला स्वतःचा देशाच पूर्णपणे वसविण्यास अजून बरीच वेप लागतील व वसाहती स्थापन करण्याचे अगर बाहेरील प्रदेश आपल्या सत्तेखाली आणण्याचे धोरण अमेरिकेने फिलिपाइन बेटांना स्वातंत्र्य दिले त्याच वेळी सोडून दिले आहे. तेव्हा अमेरिका व इंग्लंड यांमध्ये जर पुढे मार्ग लडा उपस्थित व्हावाचाच असेल तर तो आर्थिक बाबतही होईल. महायुद्धाचा फायदा घेऊन अमेरिकेने आपला व्यापार सर्व जगभर कार मोठ्या प्रमाणात वाढविला आहे व अमेरिकन भांडवलही इतर देशात गुंतवून राहू लागले आहे. तेव्हा हा व्यापार सुरक्षित चालला म्हणून अमेरिकेस आपले नाविक दळ बरेच वाढवणे लागेल व्यापारी जहाजांची संख्याही या व्यापाराकरिता वाढत राहील व त्याबरोबर आरमाराही सज्ज ठेवावे लागेल. या प्रमाणे वाढणून येथील ट्याबाची माई बळकी नाही तीच ही राष्ट्रं पुढील तयारीस लागतील व त्यांची आरमारी खर्चाची अंदाजपत्रके पाहिली तर बरील गोष्टच स्पष्ट होईल.

इंग्लंडबरोबर स्पर्धा करीत दुसरे राष्ट्र म्हणजे जपान होय जपान व अमेरिका यांची स्थिति अमर्दा निराळी आहे. जपान हे पूर्वेकडील इंग्लंडच होऊ पहात आहे व त्याला पूर्वेकडे दुसरा कोणी प्रतिस्पर्धीही नाही. महायुद्धांमुळे जपानचा व्यापार वाढला आहे व त्याकरिता जपानला व्यापारी व लढाऊ जहाजांची संख्या वाढवावी लागणारच. पण त्याबरोबर जपानला आपल्या वसाहती वाढाव्या अशीही इच्छा होऊ लागल्याचे दिसते व पुढे मार्गे जपानची दृष्टि हिंदीमहासागरातील बेटाकडे बळग्यास त्यात विशेष आर्थिक वाटण्यामारते नाही तेव्हा ब्रिटिश साम्राज्यासाल पूर्वेकडील ठाणीं विशेषतः ऑस्ट्रेलिया व त्यासभोवतालची बेटे यांच्या रक्षणाची तजवीज ब्रिटिश साम्राज्यास जास्त काळजीपूर्वक करावी लागेल व येथील वसाहतींसहि साम्राज्याशी अधिक चिकटून राहणे फायदेशीर होईल. सिंगापूर येथील आरमारी ठाण्याच्या योजनाबद्ध आक्रमण जपान मार्शक दृष्टीने पहात आहे.

जर्मनी.—जर्मनी आणि तुर्कस्थान याचा स्थिति विशेष लक्षात घेण्यामारली आहे कारण त्याच्या विविध भौगोलिक स्थितीमुळे त्याला एकमेकांशी सज्ज राखणे भाग आहे ऐतिहासिक घडामोडींच्या विविध अंगामुळे यूरोपच्या

उत्तरेपासून आग्नेय कोपण्यापर्यंतच्या प्रदेशात अनेक प्रकारच्या संस्कृतींचे लोक वसलेले आहेत हॉलंड व उत्तर जर्मनीत प्रोटेस्टंटपथी लोक, आस्ट्रियात बॅथॉलिकपथी लोक, आस्ट्रियाच्या दक्षिणेकडील प्रदेशात कॅथे पुराणमतभिमानी ख्रिस्तधर्मी इत्यादी लोक, आणि त्याच्याखाली तुर्कस्थानात मुसलमानधर्मी लोक अशा ही मालिका लागली आहे. परंतु एका बाबतीत जर्मनी आणि तुर्कस्थान यांची स्थिति समान आहे. ती याच ही की, हे दोन देश एका बाजूला रशियाची प्राधान्यत जमिनीवरील लष्करी सत्ता आणि दुसऱ्या बाजूला ब्रिटन व प्रान्स यांची समुद्रावरील सत्ता यांच्यामध्ये वसलेले आहेत इंग्लंडने इजिप्त व्यापल्यामुळे आणि फ्रान्सन मोरोक्को व्यापल्यामुळे जर्मनी आणि तुर्कस्थान या देशांना विविध महत्त्व प्राप्त झाले आहे एका बाजूला प्रान्स आणि दुसऱ्या बाजूला रशिया अशा कच्चाव्यात मरणाजंत्यामुळे जर्मनीला स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्वा कायम राखण्याकरिता स्वतःचे लष्करी माध्यम बलवान ठेवणे भाग आहे. तुर्कस्थानजवळही आशियामायनरमधील शेतकरी तुर्का लोकांचे वनलेले सामर्थ्यवान मैन्य आणि रश्याची जलद हालचाल करण्याकरिता लागणारे रेल्वेचे काटे तयार असल्यामुळे तुर्कस्थानला आपल्या पूर्वे सरहद्दीवरील आणि पश्चिम सरहद्दीवरील शेजारी राष्ट्रांना एकमेकांशी झुजत ठेवण्याचे काम दीर्घकाल करीत रहावे शक्य आहे जवळी शोधून काढलेल्या अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, दक्षिण आफ्रिका वगैरे खंडात नवीन नवीन वसाहती स्थापन करून साम्राज्य वाढविण्याचे जे कार्य काही यूरोपियन राष्ट्रांनी करू त्या कार्यात जर्मनी फार उशीरा पडला त्यामुळे त्याला वसाहतींचे साम्राज्य मर्यादित झाले नाही अशा स्थितीत जर्मन साम्राज्याला आपला सत्ता चालविण्याला दोन मार्ग होत आपले आरमार वाढवून ब्रिटन आणि युनायटेड स्टेट्स यांचेबरोबर मंजुरे होईल सर्वथा न मानना करणे हा एक मार्ग, किंवा आपले जमिनीवरील सैन्य वाढवून आपल्या संपत्तीच्या जोरावर तुर्कस्थानाशी मार्फत आपले वजन खर्च करून रशिया आणि पश्चिम यूरोपातील राष्ट्रे यांच्या परस्पर भेद-मये ममतेतलपणा राखण्याचे काम करणे हा दुसरा मार्ग. ही दोन्ही कामे न साधली तर यूरोपच्या मध्यभागी असलेल्या आपल्या देशात हॉलंड प्रमाणे त्याच्या व्यापाराचे तत्त्व लोकांकरून स्वतःचे उपयोगधंदे अत्यंत मोठ्या प्रमाणात वाढविणे हाही एक मार्ग जर्मनापुढे होता.

ह्याप्रमाणे जर्मनीने आपले उपयोगधंदे व व्यापार सर्व जगावर खलिगम मोठ्या प्रमाणावर वाढविले, व आपल्या देशात उपयोगाच्या आणि ज्ञानप्रसारणाच्या अनेक शाखांत इतकी पद्धतशीर सुधारणा केली की जर्मनी हे सर्व जगास आदर्शभूत राष्ट्र बनले पण जर्मन राष्ट्रांत उत्पन्न झालेल्या मानाज्जाविषयीच्या राक्षसी महत्वा-

वसाहता स्थापन साम्राज्य वादविषयाकरिता ब्रिटनला दूरदेशां आपले लोक पाठवावे लागतात आणि तेच वसाहती तसे लोक भौगोलिक दृष्ट्या दूरवर स्वतंत्र देशात राहू लागल्यामुळे त्यांच्यामध्ये स्थानिक देशाभिमान व स्थानिक गुणदीर्घविषय उत्पन्न होऊन ते मूळ ब्रिटनमधील लोकांना परबं मानू लागतात. आणि असल्या वसाहतींमधील इतर पोरस्त्य देशां मिळून त्या सर्वतोपरी परक्या लोकांवर राज्य करावयाचं म्हटलं म्हणजे ते काम अधिकच अवघड जात ब्रिटनला प्राचीन रोमन राष्ट्रांनं सर्व पश्चिम युरोप मिळून तेंवें लंडन महानृत्ति प्रगत करून सर्व दूरदूरचे प्रांत साम्राज्यांत एकत्रांय करण्याचें काम मोठ्या प्रमाणावर केलें तसें कार्य करता येईल अशी मुळीच आशा नाह्या यामुळे आणि अमेरिकेने स्वातंत्र्याकरिता केलेल्या प्रयत्नाविद्द जें अपयश आलें त्या अपयशामुळेच नवीन धडा मिळून ब्रिटन साम्राज्यकारणात एक राष्ट्रपद्धी साम्राज्याची नवीन कल्पना निद्व कलून दाखविण्याच्या प्रयत्नास लागले आहे. प्रथम हॉलंडने आणि नंतर दुसऱ्यांवेळ स्टेट्सने अधिक मोठ्या प्रमाणावर घालून दिलेल्या धडा गिरवून स्थानिक स्वायत्तता असलेल्या अनेक राष्ट्रांचा एका साम्राज्यसत्तेखाली मध घनविणे या ध्येयाच्या मार्गे इतकें लागलें आहे भविष्यकाची हें ध्येय साम्य होणें ही गोष्ट अर्थातच सर्वस्वी बलाबळ आरमार जवळ घाळणून त्याच्या मोरावर दूरदूरच्या साम्राज्यांतर्गत भागात दळणघळण कामे राज्यध्याच्या शक्यतेवर अवलंबून आहे. शिवाय साम्राज्यातील इंग्रजी भाषा घोलणाऱ्या निराने राज्या लोकांमध्ये उच्च शिक्षणामुळे इतकें बाह्यगण वसत असलें पाहिजे की, ते स्वतः कल्पाच अर्थात् स्वराज्याच्या धड्याचा उपयोग घेत असले तरी त्या साम्राज्य सरकारला निरनिराळ्या अवयवांस लागण्यात नव्हतें वसाविषे शान्य न्हाचें यासाठी योग्य तऱ्हेची सहकारिता त्यांनीं दाखविली पाहिजे देशाचा राज्य तितका कमी खर्च होऊन आणि स्वातंत्र्याचा शान्य तितका कमी अपहार होऊन जगातील कल्याणाचा भागात शांतता राखणे या एकाच दृष्टेनें प्रेरित होऊन रदानां आपले वर्तन ठेविलें पाहिजे

त्याप्रमाणेच वसाहतींनीं हेंहि दृष्टांत ठेवलें पाहिजे की, पूर्ण स्वातंत्र्यापेक्षा साम्राज्यांतर्गत स्वायत्तता हीच गोष्ट त्यास अधिक फायदेशीर आहे कारण वसाहती साम्राज्याच्या घटक असल्यामुळे परकीय राष्ट्रांनीं जो व्यवहार करावयाचा तो साम्राज्याच्या मार्फत झाल्यामुळे परकीय राष्ट्रांवर सर्व साम्राज्याचें वर्तन पडतें व त्यामुळे त्यांनीं स्वतःप्रमाणे व्यवहार केला असता त्यास ज्या सवलती अगर फायदे मिळाले अतः त्यापेक्षा अधिक फायदे मिळताना. तसेच कोणत्याहि वसाहतीनें संरक्षण खर्चापेक्षे करण्यापेक्षा सर्व वसाहतींमधें सर्व साम्राज्याच्या युद्धसामग्रीचा उपयोग करून देत असल्यामुळे हा युद्धसामग्रीचा सर्व साम्राज्याच्या

सर्व भागांवर वाटला जातो अर्थात् ब्रिटनला यातला बराच मोठा भाग आपल्याकडे घ्यावा लागतो

तसेंच साम्राज्याच्या निरनिराळ्या घटकांचे हितसंबंध एकत्र येत असल्यामुळे त्यास व्यापारा बाबतातहि एक मेकास अनेक सवलती देता येतात व या दृष्टीनें निरनिराळ्या पदार्थांच्या पैदासामध्य सहकार्य कल्याण परस्परांचा फायदा होऊन सर्व घटकांस निरनिराळ जिनस अधिक चांगल व विफायतशार मिळू शकतात

बराच दृष्टीनें हल्लीं ब्रिटनचा उपक्रमाह चालू आहे वाढीगटन परिपदमध्य जरी आरमार व वेमानिक दळ कमी करावें अशा तऱ्हेचा उक्तापोह होऊन काहीं नियम तयार झाले व काहीं राष्ट्रांनीं ते मान्य करण्याचें ठरविलें, तरी साम्राज्यसंरक्षणाकरिता आरमाराची अतिशय आवश्यकता आहे ही गोष्ट लक्षात घाळणून ब्रिटनने आरमारी खर्च निरनिराळ्या साम्राज्यघटकांत कसा वाटायवाचा यामर्षी योजना केली आहे. व पुढेमागे पूर्वेकडील समुद्रात युद्ध करावें लागल्यास पश्चिमेकडून आरमार आणण्यात खर्च व दिरगाई होण्याचा सनव आहे हें जाणून पूर्वेकडे सिंगापुर येथे एक नवीन आरमारी ठाणें स्थापन करावयाचें ठरविलें आहे व त्याला लागणारी जागाहि तेथील स्थानिक सरकारने साम्राज्यसरकारास बहाल केली आहे

पूर्वेकडे वेमानिक दळ ठेवण्याचीहि घाटत आहे व वेमानिक ठाणेंहि पूर्वेकडील कोणत्यातरी देशात लवकरच स्थापन होईल असा रण दिसत आहे

व्यापारी दृष्टीनेंहि 'इपीरियस प्रेकरन्स' या तत्वाखाली साम्राज्यघटकांस जगातमध्ये विभाग सवलती याबयाचे घाटत आहे. या पद्धतीनें हिंदुस्थानचें स्वतःपत हित होईल हा प्रश्न आहे

याप्रमाणें साम्राज्याचें संरक्षण व भरभराट करण्याची लष्करी व व्यापारी या दोन्हीहि याजूनी तयारी करण्यात ब्रिटन शुनलें आहे.

जर्मनीवरच्या लष्करीभयबोर्हि असे साम्राज्याचे धोरण एकसूत्री करण्यात येत आहे व परवा हिंदुस्थानातील लष्कर कमी करण्यासधोण्या प्रभास स्टेट सेक्रेटरी यानी दिलेल्या उत्तरात हीच गोष्ट स्पष्टपणें निदर्शनास आली की, साम्राज्याच्या युद्धसामग्रीच्या परवानगीमिदाय हिंदुस्थानातला एकहि सैनिक कमी केला जात नाही.

होत. पण अलंकडे फ्रान्सचा स्वर बदलत चालला आहे. यूरोपमध्ये फ्रान्सशिवाय दुसरें कोणतेहि एक अगर अनेक राष्ट्रांचा संघ इंग्लंडशी समोराममोर उभें राहून दोन हात करील अशा स्थितीत नाही.

तुर्कीनी स्पॅनी व मिरिया ही जरी ग्रीस व फ्रान्सपासून परत घेतली तरी मेसापोटमियाच्या घाटेम ते बिलकुल गेलें नाहीत अगर लॉसेन परिपदेमध्ये त्यालंबंधी त्यांनी अवास्तविक काटले नाही. ब्रिटनचे अमेरिकेशी वितुष्ट येण्याचे कारण राज्यविस्तार किंवा वसाहती यांपेक्षा असणें शक्य नाही. कारण अमेरिकेला स्वतःचा देशच पूर्णपणें वसविण्यास अजून बरीच वेपें लागतील व वसाहती स्थापन करण्याचे अगर वाहिरील प्रदेश आपल्या सत्तेखाली आणण्याचे घोरण अमेरिकेने फिलिपाइन बेटांनी स्वातंत्र्य दिलें त्याच वेळी सोडून दिले आहे. तेव्हा अमेरिका व इंग्लंड यांमध्ये जर पुढें मागे लढा उपस्थित व्हावयाचा असेल तर तो आर्थिक बाबतच होईल. महायुद्धाचा फायदा घेऊन अमेरिकेने आपला व्यापार सर्व जगभर फार मोठ्या प्रमाणांत वाढविला आहे व अमेरिकन भांडवलहि इतर देशात गुंतून राहून लागलें आहे. तेव्हा हा व्यापार सुरक्षित चालावा म्हणून अमेरिकेस आपलें नाविक दृष्ट घरेच वाढवावें लागेल. व्यापारी जहाजांची नॅव्याहि या व्यापाराकरिता वाहत राहिल व त्याबरोबर आरमारहि सज्ज ठेवावें लागेल. या प्रमाणे वाशिगटन येथील ट्वावर्ची शाई वाळली नाही तोच ही राष्ट्र-पुढील तयारीस लागतील व त्याची आरमारी खर्चाची अंदाजपत्रके पाहिळी तर बरील गोष्टच स्पष्ट होईल.

इंग्लंडबरोबर स्पर्धा करणारे दुसरे राष्ट्र म्हणजे जपान होय. जपान व अमेरिका यांची स्थिति अगदी निराळी आहे. जपान हे पूर्वेकडील इंग्लंडच होऊं पहात आहे व त्याला पूर्वेकडे दुसरा कोणी प्रतिस्पर्धीहि नाही. महायुद्धामुळे जपानचा व्यापार वाढला आहेच व त्याकरिता जपानला व्यापारी व लढाऊ जहाजांची संख्या वाढवावी लागणारच. पण त्याबरोबर जपानला आपल्या वसाहती वाढाव्या अशीहि इच्छा होऊं लागल्याचि दिसते व पुढें मागे जपानची दृष्टि हिंदीमहासागरातील बेटांकडे वळल्यास त्यात विशेष आश्चर्य वाटण्यासारखे नाही. तेव्हा ब्रिटिश साम्राज्याला पूर्वेकडील ठाणीं विशेषतः ऑस्ट्रेलिया व त्यासमोर्बितालची बेटे यांच्या रक्षणाची तजवीज ब्रिटिश साम्राज्यास जास्त काळजीपूर्वक करावी लागेल व तेथील वसाहतींसहि साक्षात् जपानी अधिक चिक्कून राहणें फायदेशीर होईल. सिंगापूर येथील आरमारी ठाण्याच्या योजनांकडे आजच जपान मातंक दृष्टीने पहात आहे.

जर्मनी.—जर्मनी आणि तुर्कस्थान यांची स्थिति विशेष लक्षात घेण्यासारखी आहे. कारण त्यांच्या विशिष्ट भौगोलिक स्थितीमुळे त्यांनी एकमेकांशी गंभीर राहणें भाग आहे. ऐतिहासिक घडामोडींच्या विशिष्ट ओंपासुळे यूरोपच्या

उत्तरपामून आग्नेय कोपण्यापर्यंतच्या प्रदेशात अनेक प्रकारच्या संस्कृतिंचे लोक वसलेले आहेत. हॉलंड व उत्तर जर्मनीत प्रॉटेस्टंटपंथी लोक, आस्ट्रियांत बॅथॉलिकपंथी लोक, आस्ट्रियाच्या दक्षिणेकडील प्रदेशात कटे पुराणमतभिमानो त्रितन्धर्मी स्लाव्ह लोक, आणि त्याच्याखाली तुर्कस्थानात मुसलमानधर्मी लोक अशा ही मालिका लागली आहे. परंतु एका बाबतीत जर्मनी आणि तुर्कस्थान यांची स्थिति समान आहे. ती बाब ही की, हे दोन देश एका बाजूला रशियाची प्राधान्यतः जमिनीबरील लष्करी सत्ता आणि दुसऱ्या बाजूला ब्रिटन व फ्रान्स यांची समुद्रावरील सत्ता यांच्यामध्ये वसलेले आहेत. इंग्लंडने इगिप्त व्यापल्यामुळे आणि फ्रान्सने मोरोको व्यापल्यामुळे जर्मनी आणि तुर्कस्थान या देशांनी विशिष्ट महत्त्व प्राप्त झाले आहे. एका बाजूला फ्रान्स आणि दुसऱ्या बाजूला रशिया अशा कचाळ्यात सापडल्यामुळे जर्मनीला स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व कायम राखण्याकरिता स्वतःचे लष्करी सामर्थ्य दलवान ठेवणे भाग आहे. तुर्कस्थानमजळहि आशियामध्यमरमरील शेतकरी तुर्का लोकांचे बनलेले सामर्थ्यवान सैन्य आणि रश्याची जलद हालचाल करण्याकरिता लागणारे रेल्वेचे फाटे तयार असल्यामुळे तुर्कस्थानला आपल्या पूर्वे सरहद्दीवरील आणि पश्चिम सरहद्दीवरील शेजारी राष्ट्रांना एकमेकांशी हुंशत ठेवण्याचे काम दुर्भेकाळ करीत राहणें शक्य आहे. नवीन सोधून काढलेल्या अमेरिका, आस्ट्रेलिया, दक्षिण आफ्रिका वगैरे खंडांत नवीन नवीन वसाहती स्थापन करून साम्राज्य वाढविण्याचे जे कार्य काही यूरोपियन राष्ट्रांनी केलें त्या कार्यात जर्मनी फार लक्षीर पडला त्यामुळे त्याला वसाहतींचे साम्राज्य संपादिताले अलें नाही. अशा स्थितीत जर्मन साम्राज्याला आपली सत्ता चालविण्याला दोन मार्ग होत आपले आरमार वाटवून ब्रिटन आणि युनायटेड स्टेट्स यांचेबरोबर मत्ते खोपटून संवधानें मामना करणें हा एक मार्ग; किंवा मत्ते जमिनीवरील सैन्य वाटवून आपल्या संपत्तीच्या जोरावर तुर्कस्थानच्या मार्केत आपले वजन खर्च करून रशिया आणि पश्चिम यूरोपातील राष्ट्रे यांच्या परस्पर मत्तेमध्ये समतोलपणा राखण्याचे काम करणें हा दुसरा मार्ग. ही दोन्ही कामे न साधली तर यूरोपच्या मध्यभागी असलेल्या आपल्या देशात हॉलंड प्रमाणे खुल्या व्यापाराचे तत्व स्वीकारून स्वतःचे उद्योगधंदे अर्थात मोठ्या प्रमाणात वाढविणें हाहि एक मार्ग जर्मनीपुढें होता

त्याप्रमाणे जर्मनीने आपले उद्योगधंदे व व्यापार सर्व जगावर अतिशय मोठ्या प्रमाणावर वाढविले, व आपल्या देशात उद्योगाच्या आणि ज्ञानप्रसाराच्या अनेक शाखांत इतकी पद्धतशीर सुधारणा केली की जर्मनी हे सर्व जगाम आदर्शभूत राष्ट्र बनले. पण जर्मन राष्ट्रांत उत्तम झालेल्या साम्राज्यविवर्धनाच्या राक्षसी महत्वा-

काक्षेमुळे व त्याच्या पाणतुल्याच्या धुमाधुमासुळे महायुद्धाच्या वणव्यात त्यास पडले लागले व त्यामुळे त्याने जगातील पहिले का राष्ट्राची महानुसूति गमावली, व अखेरीस अमेरिकेलाहि आपली तटस्थ वृत्ति बाजूस ठेवून लढाईच्या आखा-ज्जात उतरावे लागले, त्यामुळे अखेरीस जर्मनीचा पराभव होऊन त्याची अत्यंत हलारातीची स्थिति झाली. तेथील प्रचारात होहोनेझोनेने पराणें व त्यावरोवरच कैसरची साम्राज्यस्वप्न सार्वे लयास गेली; व क्षणभर जर्मनीहि खाफा वर करून बोरोविक होतो काय अशी सर्व युरोपास भीति वाटत होती. पण गप्पा तेथे एक लोकसत्ताक राज्य स्थापन झाले आहे पण फ्रान्सने हद्दमध्य लवलेल्या गळ-फासामुळे त्याचेहि आयुष्य किती काळ टिकेल याबद्दल संशय वाटू लागला आहे. सध्या जर्मन राष्ट्र आजचा दिवस जाऊन उद्याचा कसा निभेल या फिकिरीतच असल्यामुळे त्याच्या भविष्यतेविषयी काहीच अनुमान काढता येत नाही

इंग्लंडने जर्मनीवर सार्वभौमता कर्माच्या अटी थोड्या कमी करण्याविषयी सहासुभूति दाखविली आहे.

तुर्कस्तान व मुसलमानी राष्ट्रे.—युरोपखंडामध्ये खलीफांनी विजय मिळवून एका काळी आपली सत्ता बिहपसा व स्पेनपर्यंत पसरली होती. परंतु पुढे मुसलमानांचे सामर्थ्य कमी होत जाऊन त्यास हक्क हक्क पाय मागे घ्यावा लागला. पुढे युरोपात जेव्हा राष्ट्रीय भावनांची व स्वातंत्र्याच्या झालसेची वाढ होत गेली त्या वेळी तुर्कांच्या सत्तेलायका एक एक प्रांत स्वतंत्र होऊ लागला. तुर्कांची युरोपाबाहेर हकासपट्टी होण्याची वेळ क्रिमियन युद्धाच्या वेळी आली होती. पण युरोपियन राष्ट्रांतील परोक्षपक्षहिणुतेमुळे व इंग्लंडला रशिया प्रबळ झाल्यास आपल्या हिंदुस्थानातील साम्राज्यास धक्का बसेल अशी भीति उत्पन्न झाल्यामुळे त्या वेळी इंग्लंड व फ्रान्स ही तुर्कांच्या बाजूने रशियाच्या विरुद्ध लढली व तुर्कांचे युरो-पखंडात अस्तित्व कायम राहिले. त्यानंतर तशाच प्रकारचा दुसरा प्रसंग परबाच्या महायुद्धात आला होता. पण या वेळी तुर्कांनी आपले युरोपातील राज्य आपल्या विका-रांनी व आपल्या तरबारीच्या जोरावरच कायम राखले. तुर्कां राष्ट्राने पुराणपरंपरेची शृंखला तोडून टाकून खली-फाची राजकीय सत्ता काढून घेऊन ती लोकप्रियते केली आहे; युरोपात होणाऱ्या शाखीय प्रगतीचा पूर्ण उपयोग करून घेण्याचा उद्योग आरंभिला आहे व तरुण तुर्कांनी नवीन तऱ्हेच्या संस्था व विचार याचा अवलंब चालविला आहे. गेल्या महायुद्धानंतर प्रसिद्धी चाललेल्या पुरवणी-युद्धात तुर्कां तरबारीस यश मिळण्याचे मुख्य कारण तिला मिळालेले जर्मन पाणें होय ही गोष्ट तज्ज्ञांच्या नजरेस आल्यावाचून राहिली नवेल. आता तुर्कस्थान झालेल्या रॉसेन नेथल तहाने तुर्कां प्रधाचा तात्पुरता तरी निफाल लागला आहे. आता तुर्कांस आपले अस्तित्व आपल्या

लष्करी सामर्थ्यावर अवलंबून आहे ही गोष्ट स्पष्ट झाली आहे.

तेव्हा यापुढील तुर्कांचे कार्य म्हणजे प्रथम आपल्या प्रांतात स्थिरस्थावर करून आपले बल वाढवावयाचे हे होय. हे बल तुर्कां स्वतःचे सामर्थ्य वाढवून व इतर मुसलमान राष्ट्रांची सहासुभूति मिळवून वाटविता येईल. अर्थात तुर्क लोक इजिप्त, इराण, अफगाणिस्तान इत्यादि मुसलमान राष्ट्रां व हिंदुस्थानातील मुसलमानी जनतेसहि आपणाची संभद करू पाहतील. व त्याच्या जयिष्णु पारमार्थिक संप्र-दायाच्या बंधनाने बद्ध झालेली ही राष्ट्रे व लोक पुढे मागे तुर्कांचे साहाय्य करण्यास उद्युक्त झाल्यास त्यात आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. मेसापेटेमियातील दोख महादि व त्याचे दोन पुत्र इंग्रजसरकारने हद्दवार केल्यामुळे इराणी लोक चिह्न निपट प्रदर्शित करतात व ब्रिटिश मालावर बहिष्कार घालतात यातील मर्महि हेच आहे. अफगाणिस्तान सरकारास स्वतंत्र सार्वभौम राजा म्हणून मान देऊन व त्यास लंडनमध्ये वर्षील ठेवण्याची परवानगी देऊन त्यास गौरवून आपण पक्षास विकटवून ठेवण्याचा मिडिशानी कितीहि प्रयत्न केला तरी त्याच्यातील आत्मपर्यंत अनेक वेळा प्रचोतीस आलेले धर्मवेद पुढे मागे त्यास इतर मह-मदी राष्ट्राकडेच ओढ घ्याव्यास लावील व पुढे जर इस्लामी विरुद्ध रिस्ती किंवा बौद्ध संस्कृतीचा सामना व्हावयाची वेळ आली तर त्याच्या परिणाम काय होईल याचे अनुमान आण करणे बरेच धाडपत्ति होईल.

उलट पक्षां होई लक्षात ठेवले पाहिजे की मुसलमानामध्ये द्वैत उत्पन्न झाले आहे आणि बराचसा महंमदी भाग परकी राज्यांमधील असल्यामुळे बागले किंवा वाईट करण्यास असमर्थ आहे. हिजाजचा शरीफ स्वतः राजा झाल्यामुळे मक्केवरील अधिकारामुळे मुलतानास जे प्रामुख्य होते तेहि आज गेले आहे. मध्यआशियामध्ये व इराणच्या सरहद्दीवर असतबैनसनसरखी राष्ट्रे रशियन लोकशाहीचा भाग झाल्यामुळे त्यास या बाबतीत तटस्थ रहावे लागले. चीन, हिंदुस्थान, मोरोको, त्रिपोली येथील मुसलमान लढाईच्या वेळी तुर्कांच्या उपयोगी पडणे फारसे शक्य नाही. अफगाणिस्तानला स्वतंत्र राष्ट्राची पदवी जरी निळाली असली तरी अफगाणिस्तानची लोकसंख्या फारच मोठी आहे, आणि युद्धात सर्व मुसलमानी राष्ट्रे जरी पडली तरी युद्धात गामान व सुदार प्रारब्ध्याइतकी ताकद या सर्व राष्ट्रात राहिल किंवा नाही याची शंका आहे.

अमेरिका.—साठ वर्षांपूर्वीच्या आपत्तातील युद्धानंतर अमेरिका अन्धा पूर्णपणे एकजीव होऊन आपल्या देशातील पुन्हा पुन्हा सुपीक जमीन शेतकरी वर्गाने व्यापून टाकण्याचे काम पुरे करीत आली आहे. अमेरिकेने देशाच्या पूर्व टोंकापासून पश्चिम टोंकापर्यंत रेल्वेचे अनेक रस्ते बांधून सर्व खंड सुलभ रीतीने ओलांडून

भाष्याचे इमारते तयार केले आहेत. भौतिक सुधारणा आणि उद्योगधंद्याची अतोनात वाढ करण्याचे तर अमेरिकेत जणू पाय वेड लागून राहिले आहे. अठराव्या शतकात प्रचलित असलेल्या ज्या कल्पनांच्या आधारावर तिने आपली स्मृति स्वरुपाची इमारत उभारली होती तिचा पाया अलीकडे डबळ्याने लागला असून नव्या साम्राज्यविषयक कल्पना प्राच्य करणे अमेरिकेला भाग पडत चालले आहे. पेकिनवर स्थायी करून जाण्यात अमेरिकेने भाग घेतला. पासिफिक महासागरातील कित्येक बसाहती मिळून त्यांच्यावर साम्राज्य सत्ता तिने चालू केल्या आहे. पनामाचा कालवा तयार केला आहे आणि दक्षिण अमेरिकेत शांतता राखण्यासंबंधीची मनसो डोमिन्गोप्रमाणे पडणारी स्वतंत्रता अवायवारी हद्द हद्द ती मान्य करीत आहे. या भवे कारणकारिता अमेरिकेला स्वतःचे मोठे आरमार ठेवणेही भाग आहे. तथापि आज तरी अमेरिका साम्राज्य वाढविण्याकरिता प्रत्यक्षपणे पांढरी हात लावत नाही. मात्र अमेरिकेमध्ये नवीन येणाऱ्या आगंतूवर नवीन नवीन नियम लादले जात आहेत व अमेरिकन नागरिकांचे हक्क वेग्यांसंबंधी नियमाचा अर्थही संकोचित करण्यात येत आहे व हिंदुस्थानच्या रहिवाशांच्या पायतीत या नियमासुळे अडथळा उत्पन्न झाला आहे. युरोपातील अनेक राष्ट्रांला आगंतूवर तितके कडक नियम आज नाहीत. पण पुढेमागे या पायतीत कदाचित् अमेरिकेस यापेक्षा कडक धोरण स्वीकारावे लागेल चालू नियमासुळे जपान किंवा ब्रिटीश विरुद्ध वेग्याचा संभव आहे.

किलोपाइन्स घेतांना दिलेल्या स्वातंत्र्यावरून अमेरिका पासिफिक किंवा हिंदी महासागरातील देशांवर साम्राज्य वाढविण्याचा प्रयत्न करील असे दिसत नाही मात्र दक्षिण अमेरिकेतील राजकारण आपल्याला अनुकूल असा पद्धतीने चालवून यावरून खटपट अमेरिकेला नेहमी कमावी लागेल.

तसेच अमेरिकेचा व्यापार जो महायुद्धासुळे अतिशय वाढला आहे तो तसाच कायम ठेवणे अगर अधिक वाढविणे या गोष्टीकडे अमेरिकेने लक्ष अधिक लागेल. तसेच अमेरिकेमध्ये या महायुद्धकालीन व्यापारामुळे आलेला अलोट पैसा तेथील मावकारास कदाचित् परकीय देशात गुंतवावा लागेल व या परकीय देशात गुंतलेल्या भांडवलाची सुरक्षितता व अमेरिकेला व्यापाराच्या बाबतीत सध्या मिळत असलेल्या अफाटीच्या वर्गरे सबलती कायम ठेवणे अगर नवीन मिळविणे हे अमेरिकेच्या आरमारी सत्तेवर अवलंबून राहील व या बाबतीत कदाचित् पुढे मागे अमेरिकेचा ईंग्लंड अथवा जपान या आरमारी व व्यापारी राष्ट्रांशी तटा होईल.

मध्य व दक्षिण अमेरिकेतील राष्ट्र—याच्याविषयी नव्या काही विशेष लिहिता येत नाही. या राष्ट्रांपैकी अनेकांता अमेरिकेच्या मनसोमतासुळे उत्पन्न झालेले संरक्षकत्व राग उत्पन्न करिते पण त्या रागाचा भाग व्यावहारिक उप-

योग काही दिवस नाही. पश्चिम गोलाघाते एकीकडे संरक्षक बलाबळाचे व प्रसंगी आपणच वादां धरता आपणच न्याय ठरवावयाचा अशी अमेरिकेची वृत्ति नाही असे नाही. मध्ये एकदा मेक्सिकोशी लढाई उत्पन्न होण्याचा संभव टापटच्या कारकीर्दीत दिसून आला. त्या वेळेस अमेरिकन सरकारची घुत्ति कर्लापत झाली होती पण ती वेळेवर सुधारली. दक्षिण अमेरिकेतील राष्ट्रांचा व्यापार एकमेकांशी व उत्तर अमेरिकेशी वाढण्यासाठी संयुक्त प्रयत्न करण्यास सुरुवात झाली आहे आणि त्याचा “यूरो ऑफ अमेरिकन रिपब्लिक्स” हा स्थापन झाला आहे आणि त्यामुळेच जरी सर्व राष्ट्रांत सलोखा स्थापन होईल असे नाही तथापि संघीकृत होऊन एका ध्येयाचा परिपोष करणे सुरू झाले आहे यात शका नाही. हा यूरो स्थापन करण्याच्या बाबतीत थोडू कार्नेगी याने मोठी वर्गाणी दिली होती, व काही अंशी कार्नेगी हा या संस्थेचा उत्पादक होय असे म्हणण्यास हरकत नाही. दक्षिण अमेरिका युरोपावर परिणाम करीत नाही असे नाही. पोर्तुगाल देशामध्ये जे लोकराज्य स्थापन झाले त्याची पूर्व तयारी मेक्सिकोमध्ये झाली आणि अमेरिकेने दक्षिण अमेरिकेचे संरक्षकत्व वेग्यापूर्वी तिच्या ताबडीसाठी युरोपात लढाया सारल्या. वेनेझुएला प्रकरणामुळे अमेरिका व ईंग्लंड याची हातपाईं होणार होती पण ती प्रसंग टळला. आता डच, फ्रेंच व ईंग्लंड यांच्या स्वाभुत्वावरून ताब्यामुळे युरोप पुन्हा लढाईत गुंतेल असे वाटत नाही.

लाटिन अमेरिका हा प्रदेश युरोपातून बसाहती करून वेग्याच्या लोकांची अवेक्षा करितो. त्याला गौरतर वर्णाची वाढ नसल्यामुळे तो मगोलियन रक्षाच्या लोकांसहि आश्रय देतो. त्यामुळे गौरतर वर्णाची चीड असणाऱ्या अमेरिकेची व त्याची दृष्टि भिन्न आहेत हे उघड आहे पण त्याचा परिणाम काय होईल हे सांगता येत नाही. अमेरिकेच्या मनसो मताला नवीन नवीन फाटे फुटून लागले आहेत. त्याचा सर्वात विचित्र फाटा म्हणजे मेक्सिकोमध्ये जपानी लोकांनी येऊन बसाहती करणे व जमिनी पंदा करणे या गोष्टीस प्रतिबंध करण्यासाठी युनायटेड स्टेट्सने बेलला विरोध होय. हे मनसो सत जर फार व्यापक होईल लागले तर त्यांच्या योगाने युनायटेड स्टेट्सची पश्चिमगोलार्धसंरक्षकता दक्षिणेकडील राष्ट्रांस घरीच जाईल लागेल आणि त्यामुळे त्यामध्ये खटका उडण्याचा संभव आहे.

जपान.—जपानला आपली बंदरे व्यापारकरिता खुली करणे पाश्चात्य देशांना भाग पाडल्यामुळे जपानने पाश्चात्य देशांवर पाश्चात्यांचीच युद्धकला व हत्यारे वापरण्यास दिवून एकप्रकारचा सूड उगविला. जपानमध्ये सासुराट म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या लुटाक धात्रियवर्गाने अगिलजपानी समाजात भिस्वून जाऊन सर्व लोकांत क्षात्रवृत्ति पमराविली. सर्व देशभर उत्कट देशाभिमानाने जे बरे संचाले त्यामुळे जपानने अनेक अगर्भा आपली कार्यक्षमता वाढविली, व चीन-

यरोवरच्या युद्धात पोट अर्थीर बेदराखेथाने जपानला जी अडचण भासली ती दूर करण्याकरिता रशियासारख्या अवा-
ढव्य व पाश्चात्य संस्कृतीतल्या देशाशीहि युद्ध करून त्यात
विजय संपादन केला. जपानच्या या अभ्युदयामुळे पाश्चात्य
जगात खिस्ती येरोवर इतर लोकांच्या नैतिक कल्पना यावरून
लागल्या असून त्यामुळे ख्रिस्तो सदात्म्याचे काय फेरबदल
होतात तं पहाण्यासारखे आहे.

जपानने जरी रशियासारख्या युरोपीय राष्ट्रांवर विजय
मिळविला तरी जपानचे सामर्थ्य त्यामुळे आज कोणत्याहि
युरोपीय सत्तेच्या तोंडीचे आहे असें खात्रीने सांगता येण्या-
सारखे नाही.

तसेच जपानने रशियाशी जो अतिशय सवलतीचा तह
केला त्याचे कारण जपानचा उदारपणा नसून इतर युरोपीय
राष्ट्रांत आपणाबद्दल हेवा वाटू नये अग्नर धेप उत्पन्न होऊं
नये हे असावे असे मानणेंच आस्त सजुक्तिक होईल कारण
रशिया हे युरोपात मागवले हें राष्ट्र म्हणूनच गणण्यात येते.
तेव्हा जपानची शक्ति अद्यापि युरोपातील पहिल्या वर्गातील
राष्ट्रांशी जगमावली जावयाची आहे. गेल्या महायुद्धात
जपान जरी इंग्लंडशी असलेल्या दोस्तीखालत महायुद्धात
पडले तरी जवळचेच किमाची बेदर घेण्याखेरीज त्यानें
कोणतीच कामगिरी केला नाह्या. अग्नर आपले लष्करी किमा
आरमारी बल खर्च केले नाहीं महायुद्धामुळे जपानला
भाषिक कायदा मात्र अतिशय झाला. पूर्वकंडील विशेषतः
हिंदुस्थानातील बहुतेक व्यापार जपानच्या ताब्यात गेला.

तथापि जपानने युरोपीयाचे अनुकरण करून आपले
शास्त्रीय ज्ञान व लष्करी सामर्थ्य बरेच वाढविलें आहे यात
मात्र संशय नाहीं. तसेंच युरोपीयाचे अनुकरण करताना
जपानला सर्व युरोपीय राष्ट्रे सारखीच असण्यामुळे त्यानें
ज्या ज्या बाबतीत जी राष्ट्रे उत्तम असतील त्या त्या बाब-
तीत त्या राष्ट्रांचे अनुकरण करून युरोपीय संस्कृतीतील
शक्य तितक्या उत्तम गोष्टी आपल्या देशात आणिलेल्या
आहेत.

इंग्लंडशी पूर्वी झालेल्या दोस्तीच्या तहाची सुदत संप-
ल्यानंतर मां तह पुढें बाजू ठेवण्याची उत्सुकता जपाननेच
दाखविली नाहीं.

जपान देश लहान असण्यामुळे त्याला आपल्या वाडत्या
लोकसंख्येचे व भरमराटीस दाब मिळण्याकरिता आपल्या
साम्राज्याचा विस्तार करण्याची जरूरी वाटू, आगेलच
व हो " भौगोलिक परिस्थिति " पुढें मागे
जपानला दुसऱ्या एखाद्या राष्ट्राशी शमडावपास टावाल
चीन हल्ली हळू हळू जागा होऊं लागला आहे. तेव्हा जपानला
यापुढे चीनमध्ये फारसे हातपाय पसरता येणार नाहींत.
आपण जपानची दृष्टि जवळच्याच पाकिस्तिक महासागरातील
व हिंदी महासागरातील बेटाकडे प्रथम वळेल व त्यामुळे
फ्रान्स अग्नर ब्रिटन यांपैकी एखाद्या राष्ट्राशी पुढें मागे

खटका उडेल. त्यातल्या त्यात ब्रिटिश साम्राज्याच्या अवा-
ढव्य प्रसारांमुळे व त्यातील वसाहतींच्या स्वतंत्र होण्याच्या
प्रयत्नांमुळे ब्रिटनशीच विरोध येणें अधिक संभवनीय दिसते.
तथापि जपान हा प्रसंग शक्य तितका दूर लोटण्याचा
प्रयत्न करील

त्याप्रमाणेच व्यापारी बाबतीत जपानचा पुढें मागे अमे-
रिका किंवा ब्रिटन या राष्ट्रांशी खटका उडण्याचा संभव
आहे. मग ह्या दोन्ही राष्ट्रे आपल्या व्यापाराचे संरक्षण
करण्याच्या खटपटीस जोरानें लागली आहेत.

चीन.—याप्रमाणे जगातील प्रमुख राष्ट्रांच्या प्रवृत्तींचा
अंदाज करता येतो. परंतु चाईन कोट लोकवस्ती असलेल्या
अवाढव्य चीनच्या राष्ट्राची पुढें स्थिति काय होणार हें कोणें
मात्र सुद्धीच उलथवता येत नाहीं. या अजगर राष्ट्राची
कुंमकर्णी झोप जरी सग्या गोडवेली दिसते तरी अजून ते
डोळे चौकून फारसे हालचाल करूं लागले नाहीं तेव्हा या
राष्ट्राच्या भविष्यतेबद्दलहि मत देणें आज अकालीच
होईल.

तथापि आता तेथे पूर्वीची राज्यपद्धति बदलून लोक-
शाही स्थापना झाली आहे अनेक चिनी विचार्या परदेशात
जाऊन शाखें घाला बगेरेचा अभ्यास करून येऊन आपल्या
देशाची सुधारणा करण्याची खटपट करीत आहेत. त्यांच्या
देशात विद्रोहा पूर्वीपासूनच फार मान देण्याची बहिवाद
आहे. ज्ञानभेद, भेदविचार यासारखे ग्रंथ चीनमध्ये फार
पूर्वीपासून तयार करण्याचे पद्धति आहे. तेथील राज्य
कारभारात पदवीधराचाच कफ प्रवेश होत असे. तेथे
पूर्वीच्या परंपरेत सुधारणा करण्याची खटपट जोराने चालू
आहे व पुराणमत्ताचा लोप होत आहे. यांमुळे पाश्चात्य विचंचा
प्रसारहि चानमये सौकर्यानें होईल. याप्रमाणे हें अवाढव्य
राष्ट्र जर नवीनचारांनी प्रेरित होऊन जागृत होईल तर
त्यामध्ये फार मोठ्या महत्वाकांक्षेचा उदय हाऊन आपल्या
असंख्य लोकसंख्येनें सर्व जग व्यापून जागतिक साम्राज्य
स्थापण्याच्याहि गोष्टी व द्यावित चिनी लोक बोलूं लागतील.
पण या सर्व गोष्टी भविष्यतेच्या उदरात लपून बसलेल्या
आहेत. त्याचपरी आज स्थिति तशी काही करता येत नाहीं.
पण या पीत वायुलयेवांचे भय काहीं युरोपीय भयकारास
आज अर्धशतक वाटत आहे.

हिंदुस्थान—हिंदुस्थानचे धोरण कोणत्या तऱ्हेचे आहे
असा प्रश्न विचारला असता उत्तर देण्याची पचोळत पडते.
हिंदुस्थानसरकारचे धोरण काय आहे आणि त्याची भावी
जागतिक चळवळीत वृत्ति कशी राहिल हे सांगता येणें आज
अशक्य आहे. देशी संस्थाकारांमध्यानें मिश्रित हिंदुस्थानाचे
धोरण जागतिक चळवळीचा भाग होत नाहीं.

देशी संस्थाकार हिंदुस्थान सरकार स्वप्रजापालनस्वातंत्र्या-
पत्तिकडे किती स्वातंत्र्य देईल याविषयी शंका आहे. देशी
सत्यानें राष्ट्रसंघाचे कायदेशीर सभासद होतात किंवा नाहीं

हाहि प्रथम आहे हिंदुस्थान सरकारचे धोरण ठरविणाऱ्या दोन शक्ती आहेत. एक तर साम्राज्य सरकार आणि दुसरी म्हणजे भारतीय जनता. देशाच्या आसपासच्या राष्ट्रांमार्फत तेहनाम वगैरे करण्याचा हिंदुस्थान सरकारचा हक्क दिवसानुदिवस मर्यादित होत आहे. अफगाणिस्तान आपली वकीलात नव्या तद्धानंतर इंग्लंडमध्ये ठेऊ लागले आहे हिंदुस्थान सरकारचा हात हिंदुस्थानाबाहेर कमी गुंतावा या तऱ्हेचा प्रयत्न चालला आहे. मुंबई सरकारच्या ताब्यातला एडन सुद्धा काढून ते वसाहतीच्या मर्यादित ताब्यात देण्याचा सडसट चालू आहे, म्हणजे अनेक एशियाईक राष्ट्रांची व्यवहार करण्यास येथे व्हाईसरॉयला जे अधिकार होते ते आता नष्ट झाले आहेत त्यामुळे वेगान्याशा वागणूकचे धोरण ठरविणे देखील साम्राज्य सरकारच्या हातां गेले आहे. साम्राज्यसरकारच्या धोरणावर हिंदुस्थानी जनतेच्या मनाचा परिणाम होत नाही असे नाही. हिंदुस्थान सरकार साम्राज्य सरकारावर हिंदुस्थानातील देशी लोकमतांचे बजन पाडू लागल्यास आणि इंग्लंडच्या नीतीचें संयामक झाल्यास इंग्लंडातील प्रधानमंत्रिंक रागावले व स्टेट सेक्रेटरीस जागा सोडायच्याम लागले हे मातेर्यूच्या सचीवच्या राजनाम्याकडे लक्ष दिल्यास दिसून आले तरी हिंदुस्थानचे लोकमत हिंदुस्थानच्याच काय पण साम्राज्य सरकारच्या धोरणास देखील थोडेबहुत नियामक होते ही गोष्ट ताज्या (१९२२ जुलै) लोसेन कांफरन्समध्ये झालेल्या तुर्की तहान्या फेरफारावरून स्पष्ट होत आहे.

हिंदुस्थानसरकारच्या धोरणावर भारतीय लोकमताचा परिणाम झाल्यास सार्वराष्ट्रीय व्यवहारात काय परिणाम होईल हे मागता येत नाही देशाच्या व्यवहारात मात्र थोडा-पट्टत निश्चिन् स्वस्थपाचा परिणाम होईल

हिंदुस्थानाला विसाव्या शतकात राष्ट्रीय दृष्ट्या करावयाची कामगिरी लक्षात घेण्याकरिता मागील पाच हजार वर्षांचा भारतीय इतिहास पाहिला पाहिजे. या इतिहासाचें चिन्हांजलीन करता पुढील कामगिरी मुख्य तीन प्रकारची दते, (१) सामाजिक, (२) राजकीय व (३) आध्यात्मिक. आजचा हिंदुधर्म व हिंदुसमाज हा आर्य, द्रविड, व नैगोलिडन या तीन मानववधाच्या चालीरीतिचें व रक्ताचें मिश्रण होऊन बनला आहे. द्रविड व नैगोलिडन लोक काही यानतीत तरी हॉम संस्कृतीचे असल्यामुळे उच्च आर्यसंस्कृतीस पूर्णपणें मिश्रण गेले हे कार्य वाकड्यांच्या आगमनानंतर पूर्ण होऊन आजचा हिंदुसमाज इ सव्या शतकात शतकात तयार झाला. त्यानंतर आलेले पारशी, मुसलमान व युरोपीय लोक हिंदुसमाजात अन्तर्भूत झाले नाहीत, कारण या लोकांना स्वतःचा विविध धर्मग्रंथ व धर्मसंस्थापक यार्नां पुरस्ठत बॅलेला असा धर्म व संस्कृति ही आहेत, इतकेच नव्हे तर पारशी समाजा-नैरोज दुसरे म्हणजे मुसलमान व क्रिश्चन समाज नावा

स्वधर्मप्रसार व स्वमार्गावृद्धि करण्याचा हत्त्यास आहे. या त्याच्या हत्त्यासामुळे हिंदुस्थानातील एकतीस फौदी लोक-संर्येपेक्षा ६१० फौदी मुसलमान असून त्यापेक्षा बरेचसे मूळचे हिंदू असून धर्मांतर केल्याने मुसलमान झाले आहेत तसेंच हिंदुस्थानात सुमारे अठतीस लक्षां क्रिश्चन असून त्यापेक्षा सुमारे दोन लक्ष युरोपीय क्रिश्चन वागळत्यास बाकीचे सर्व मूळचे हिंदूच आहेत स्वतःची मूळ हिंदू संस्कृति उच्च दर्जाची अमताहि या याटलेल्यानी क्रिश्ती किंवा इस्लामी धर्म स्वीकारला तो अर्थात बहुतांशी सच्चीमुळे किंवा सच्ची-च्या खुर्चीमुळे स्वीकारला असे इतिहास सांगता करिता आनिष्टेने क्रिश्ती किंवा मुसलमान झालेल्या पण मूळ हिंदू असलेल्या सर्वांस आपल्या समाजास चिकटून राहण्यास मदत करावयाची हे महत्त्वाचें कार्य या शतकात करावयाचे आहे. सुकत्याच चाल झालेल्या शुद्धीकरणाच्या चळवळीने या कार्यास तोंड लागले हे शुभीचिन्ह आहे

हिंदुस्थानला जगांमध्ये आपल्या धर्मशास्त्रास आणि संस्कारास अधिकाधिक मान्यता मिळविण्याचा प्रयत्न करावा लागेल हिंदू पद्धतीचे सत्र वसाहतीत कायदेद्वीर होत नाही, आणि क्रिश्ती लम मान पायदेशीर होते अशा स्थितीत हिंदूम आपल्या कायद्याची इतर ठिकाणी मान्यता राहवी म्हणूनहि प्रयत्न करावा लागेल.

पण हिंदुस्थानातल्या या शुद्धीकरणाच्या कार्यापेक्षाहि अधिक महत्त्वाच व अधिक विपट कार्य म्हणजे म्हणजे हिंदुस्थानाबाहेर इतर देशात पसरलेल्या हिंदूंचें हिंदुत्वरक्षण आणि धर्मांतर केल्याच शुद्धीकरण ज्या ठिकाणी पूर्वी हिंदूनी जाऊन वसाहती केल्या असे द्श अनेक आहेत. त्यापेक्षा सुमाना जावा मसाल्याच्या वगैरे वयात सध्या हिंदू तोंडा लावावयास शुद्धा उरला नाही ही गोष्ट विचार करण्यामागीर आहे. तथापि मिलोन (१०,५८,४१०), मल्लदेग (४,९२,९९९), बलुचिस्तान (४,९२,३३२) दक्षिण आफ्रिका (१,५५,००९), मॉरिसस, फिजी, केन्या, गुवायटेड स्टेट्स, वगैरे अनेक देशात हिंदुधर्मी लोक असून त्यांचे हिंदुत्व रक्षण्याचें काम, आणि मूळ हिंदू असूनहि नेतर वाढून क्रिश्ती किंवा मुसलमान बनलेल्यात भारतीय संस्कृतीचा अभिमान जिवत राखण्याची जबाबदारी हिंदुस्थानातील हिंदुसमाजावर आहे. ती पार पाडणे हे विसाव्या शतकातील हिंदुस्थानचें धार्मिक कर्तव्य होय. हिंदुस्थानांतर अनेक देशात हिंदी समाजाची आज स्थिति काय आहे त्याची सविस्तर माहिती व चर्चा ज्ञान-कोशाच्या पहिल्या विभागात केली आहे.

राजकीय —वर सांगितल्याप्रमाणे हिंदुस्थानातील व हिंदुस्थानांतर देशातील मिळून अंशिल हिंदुसमाजाचें वदी-करण करण्याकरिता शुद्धीकरण व उच्च हिंदुसंस्कृति उर्फ ब्राह्मणसंस्कृति प्रभूत केल्या पाहिजे. पण त्याबरोबरच राज-कीय स्वायत्तता हिंदुस्थानाचे मिळविली पाहिजे. या राज-

कीय स्वायत्तताची पहिला पायरा म्हणजे हिंदुस्थानाच्या ब्रिटिश साम्राज्यातील पूर्ण स्वायत्त वसाहतींचा दर्जा, व इतर देशात हिंदी लोकाना युरोपीयांवरील सर्व प्रकारचे हक्क मिळविणे ही होय अशा रीतीने अखिल हिंदुस्थानचे मिळून हिंदराष्ट्र आणि भारतस्थ व बहिर्गत हिंदी लोकांचे मिळून हिंदसाम्राज्य ह्या मावना उरकटतेने जाण्ट झाल्या पाहिजेत पण राजकाय प्रगति येवज्याने संपत नाही

संस्कृतिदृष्ट्या हिंदुसाम्राज्याला खिस्ता व मुसलमानी राष्ट्रांपेक्षा बौद्धधर्मी असलेली चीन व जपान ही राष्ट्रे नजीकची आहेत अर्थात् हिंदुस्थानने परराष्ट्रीय सबब जोडण्याचा अधिकारहि ब्रिटिश सरकारपासून मिळवून ब्रिटिश साम्राज्याशी असल्या दोस्ताच्या नात्याप्रमाणे चिनी व जपानी राष्ट्रांशी दोस्तीचे सबब जोडले पाहिजेत विसाव्या शतकात साप्रतचे राष्ट्रांमध्याल प्रादेशिक स्वभावाचे झगडे स्वयंनिर्णयाच्या तत्वानुसार बंद पडून किंवा निदान बरेच कमी होऊन राष्ट्रीय भावनेपेक्षाहि व्यापक अशा सांस्कृतिक भावनेच्या स्वरूपानुसार पुढील झगडे होतील असे वाटते अखिल खिस्ता राष्ट्रे, अखिल इस्लामा राष्ट्र, व अखिल भारतीद्रवधर्मी (हिंदु व बौद्ध) राष्ट्र अशा प्रकारे जागतिक राजकारण विभागले जाणे वरून समवर्तीय आहे म्हणजे भारतीय संस्कृतांने स्पष्ट असलेले पूर्वे आशियातील हिंदुस्थान, सिलोन, ब्रह्मदेश, सयाम, तिबेट, चान, जपान वगैरे देश आणि दक्षिणकडील द्वीपे म्हणजे सुमात्रा, जावा, सॅमबारा, फिलापाईन्स वगैरे सधेत वेढे या सर्वोच्चा मिळून पौरस्थ, संघ वनवासा लागेल. या सधेत पुढाकार जपान राष्ट्र लहान असल्यामुळे व चान मदगति असल्यामुळे हिंदुस्थानाकडेच येण्याचा अधिक मभव आहे व पौरस्थ संस्कृतीचे उगमस्थान मूळ हिंदुस्थानच असल्यामुळे ' बडालकी' वा मान हिंदुस्थानला योग्यच आहे पण 'आधी पात्रता मग मान्यता' या न्यायाने हिंदुस्थानने आपला राजकीय दर्जा पहिल्या प्रतीचा बाढविण्याशिवाय हें पुढारीपण मिळण नस्य नाही त्याकरिता राजकीय स्वायत्ततेचा प्रश्न प्रथम सोडविले पाहिजे

या विसाव्या शतकात राजकीय स्वायत्ततेचा मूळ आधार धार्मिकव्ययक स्वायत्तता हा आहे हे शतक केवळ शारीरिक बलाचे नसून ज्ञानबलाचे आहे हे येण्या महायुद्धाने सर्वोच्चा प्रखयाम आयून दिले आहे आपल्यामध्ये उच्च योग्यतेची मागने तयार झाली पाहिजेत हिंदुस्थानातील इष्ट गाचा राज्यकारभार कलेक्टरपासून गव्हर्नर, व्हाइमराय, स्टेटसेक्रेटरी, मुख्य प्रधान, इत्यादिकापर्यंत वशा प्रकारच्या विद्वान् कर्तृव्यवान व कारभारी पुराण्या हातून काढला आहे याचा अनुभवहि प्रत्यक्ष येत आहे

युनिव्हर्सिटी व संशोधनमस्था याच्याकडून स्वतंत्र संशोधनाचे निष्पत्ती किंवा पुस्तके लिहून ज्ञानमूलक गन्मान-दर्शक पदव्या मिळविलेले बरेच इमज सिव्हिलियन लोक

असतात दुसऱ्या पक्षा हे लोक कलेक्टर, कमिशनर एक्वि. क्युटिन्ट कॅन्सिलर, वगैरे जागावर काम करून राज्यकारभारकुशल वनतात तेव्हा अशा तऱ्हेचे विद्वान अर्ग अम-लेल्या हिंदी माणसाचा बर्ग हिंदुस्थानात भरपूर तयार असणे या गोष्टावर हिंदुस्थानची राजकीय स्वायत्तता अवलंबून आहे हा एक बाजू झाला तर दुसऱ्या बाजूला सामान्य जनसमाज जेव्हा ६०।७० तरी साक्षर वगून मत-दारांचा हक्क योग्यतः हेने वजावता यावा म्हणून प्रचलित राजकीय प्रभाची चर्चा करण्यास समर्थ वनेल इतरां मार्वादि-नकीच्या शिक्षणाचा प्रसार शक्य तितक्या लवकर देशभर झाला पाहिजे अशी दोन्ही प्रकारे लायकी वाढविण या शतकातले प्रस्तुत कर्तव्य आहे

औ यो गि क — राजकीय सत्ताखालील व्यापारी सत्तेचे महत्त्व आहे जर चीनमार्गचा स्वतंत्र देश युरोपा याच्या व्यापाराखाली बाकला आहे तर मग पातत्र्यात बाच-पडणाऱ्या हिंदुस्थानची व्यापाराच्या बाबतीत स या काय स्थिति असेल त्याचा कायना सहज होईल

हिंदुस्थानात जरी अनेक जातींचा कच्चा माल विपुल अमला तरी शास्त्रा ज्ञानाच्या अभावी व यांत्रिक शिक्षणाच्या अभावी आपल्या देशातील कच्चा माल आपणाम परक्या देशात पाठवून तेथून पक्का माल आणावा लागतो यामुळे या मालावर दुप्पट वाहतुकी घमते व हा वाहतुकीहि आपल व्यापारी नाबिक दळ नमन्नामुळे दुसऱ्याच राष्ट्रास मिळून इंग्लंडसारख्या यांत्रिक साधनांनी पक्का माल तयार करणाऱ्या देशास सर्वस्वी फायदेशीर पण हिंदुस्थानमार्गच्या अग्रगत राष्ट्रास तयारवापद असे छुल्या व्यापाराचे तत्त्व हिंदुस्थानास लावण्यात आल्यामुळे हिंदुस्थानात नवीन कारखाने काढण्यात मुकसान सोभावे लागते त्यामुळे नवीन थरास उत्तेजन मिळत नाही व नवीन कारखाने निघत नाहीत त्याप्रमाणेच देशातल्या देशातहि वाहतुकीस सवलती ज्या निगत व्यापारास मिळतात तशा अंतर्गत व्यापारास थकवत नाहीत व सरकारहि अन्नगत अज्ञाती बसवते यामुळे देशात तयार झालेला मालहि परदेशात वाहेरून येण्याचा मालापेक्षा महाग पडतो सरकार येथील नयोग्यधरास देवदेव, भाडवळ अगर व्याजाचा हुमा या द्वारे मदत करीत नाही. यामुळे हिंदुस्थानचा व्यापार आर्थिक स्वातंत्र्याशिवाय वाढणे शक्य नाही याशिवाय ह्या नवानच टोकातून पहाणारे " इयोरियल प्रेकरन्स " चे तत्व हिंदुस्थानला जाचक ज्ञानाशिवाय राहणार नाही

शिवाय हर्षाचा व्यापार व उद्योगधंदे पद्धतशीर ज्ञान न मिळालेच्या परत पिढीजवळ व्यापारी जातीच्या हाता आहेत त्यांना जगात होणाऱ्या मोठमोठ्या आर्थिक उला-डालीचे मुळीच ज्ञान नमते यामुळे त्यांना केवळ परकी बाजारभावावर अवलंबून रहावे लागत असल्या बाजारात आपले वजन पाडण्याची घमट आज त्यांच्या अगत अमर्गे

अशक्य आहे व्यापारी वर्ग सुशिक्षित हे जग नवीन कल्पना प्रवृत्त करण्यास व नवीन ध्यात भाडवल गुंतविव्यास तयार होण्यास अजून यशाच काळाबाधि लागेल

तसेच ह्या परकी भाडवल हिंदुस्थानात जास्त मोठ्या प्रमाणात येऊ लागले आहे व बऱ्याचशा जमीनींहि परदे क्षात स्थापन झालेल्या व्यापारी मंडळींच्या ताब्यात जात आहेत पण याने अकल्याण नाही उलट परकीय भाडवल आपल्या आपल्या अर्थातः कसे येईल याचा विचार केला पाहिजे. मात्र परका वर्ग देशात सापत्तिक दृष्ट्या मोठा आला म्हणजे देशातील लोकांस हलक्या जातीचे स्वरूप येईल काय हाहि विचार आपणास पाहिजे

याकरिता सुशिक्षित वर्गाचे व्यापारात पडून जुन्या भाड वलवाल्या व व्यापारी वर्गास नवीन करपनाचा परिचय करून दिला पाहिजे व आपली पत परदेशात वाढविली पाहिजे परकीय तऱ्या पगारी नोकर म्हणून आणून आपल्या उद्योगधंद्याची सुधारणा केली पाहिजे आपला पैसा सरकारी किंवा परकी व्याकास वापरण्यास न देता देशी व्याकात एकत्र करून मोठमोठ्या योगना तयार करून पार पाडल्या पाहिजेत व्यापारी नाविक दळ तयार केले पाहिजे देशोदेशी व्यापारी एवढ नैमून् तेथील कामाराची माहिती मिळविली पाहिजे व एकीकडे आर्थिक स्वातंत्र्य मिळविण्यास जेराची चळवळ चालू ठेवली पाहिजे

विस्तारवादी शक्तींतील प्रवृत्ती—बाल विस्तार शक्त म्हणजे आरमारी सत्तेचा व वैमानिक विकासाचा काळ आहे असे म्हणावे लागते या काळातील मुख्य घडामोडी निटनचे आरमार व अमेरिकेचे आरमार यांच्या परस्पर संघर्षावर अवलंबून आहेत या दोन बालेष्ट आरमारी राष्ट्रांमध्ये जर मित्रभाव आणि एकी राहिली तर जगात स्वातंत्र्याचे पाऊल पुढे पुढे पडत राहील पण जर या दोन राष्ट्रात दुहा मानली तर पूर्व युरोपातील आणि आशियातील राष्ट्रे लष्करी सामर्थ्याच्या जारावर आगगाव्पांनी सैन्याच्या हालचाली सुलभ केल्यामुळे सुधारणेच्या उच्च शिखरावर चढलेल्या राष्ट्रांना कोरंगड होतील आणि जगाच्या सुधारणेच्या मार्गात इतका भय कर रो आणतील की, भविष्यकाळी जगाची स्थिति काय होईल त्याचा आज काहीच अंदाज करता येत नाही असें मय युरोपी यांच्या लक्षात मधून मधून व्यक्त होत तथापि अशा तऱ्हेने एखाद्या राष्ट्राची अंतीकडून आजची सरळ राहणे पादाक्रांत केली जातील असें गविव्य करण्यास आज जागा दिसत नाही पुष्कळ प्रधकारास पश्चिम युरोपातील राष्ट्रे तेवढीच सुसंस्कृत वाटतात व तीं रष्ट्र पूर्ण युरोपातील किंवा एशि यातील राष्ट्राकडून पादाक्रांत केली जातील अशी त्यास भीति वाटते त्याच्या मतांचे मुसलमानी राष्ट्रे व चीन हीं राष्ट्रे सुशिक्षित दिसत नाहीत व त्यांपासून त्यास भीति वाटत आहे

आह असे दिसते परवा ग्रीस व तुर्क यांमध्ये झालेल्या लढाईत तुर्कींनी जय मिळविला आहे आणि इराण व अफगाणिस्तान हीं राष्ट्रे अलीकडे हातपाय हलवू लागली आहेत त्यांनी जर तुर्कीशी एवढात करून त्यांचे अनुकरण केले तर बरील भीति साधार दृष्ट्याच समज आहे विज्ञान चीनराबर्ची लिहिताना पिबळ्या वागुल बोवची भीति येतवर्णायास वाट लागला आहे असें आम्ही पूर्वी म्हटलेच आहे व भविष्यकाळी ती भीति परादृष्ट्याच समज जी नाही ती एशियामध्ये युरोपीयास दादागिरी करता येणार नाही हिंदुस्थानहि आता आपऱ्या हकानहल जाणूत होऊ लागला आहे व इंग्लंडाहि आता हिंदुस्थान कायमचा हातचा गमवावयाचा नसेल तर त्यास अधिक राम काय ह्म देणे व लष्करी व आरमारी यत्नाने स्वसंरक्षणक्षम बनविणे आग आहे इंग्लंडचे वाढते साम्राज्य, त्याचा वाढता व्यापार, त्याचे वाढते सामर्थ्य व वैभव या बद्दल अमेरिका व जपान यास मत्सर वाटण्याचा संभव आहे व अशी अमेरिका अमेरिकनाकरिता तशी पूर्व पूर्व कडील लोकाकरिता हे तत्त्व पुढेमागे पुढे येण्याचा संभव आहे आभिकेंतहि स्वयंनिर्णयाच्या बाबतात पण सध्या युरोपीयाच्या कायदाकरिता हे तत्त्व पुढे करण्यात येत आहे

तसेच आज जगाची जरी पूर्णपणे चिरडल्यासारखा दिसत आहे तरी या माहानाचे वास्तव जर्मनीच्या अंत करणात एष खोल जाऊन बसेल व या अडचणीतून कोणत्याहि मार्गाने एकदा जर्मनीची सुटका झाल्यावर तो या अपमा नाचा सूड यन केन प्रवारेण येण्याच्या तयारीस लागेल व आज जर सर्वे विजया दोस्त राष्ट्रे पूर्णपण हातबळ झालेली नसती व युद्धास कटावळी नसती तर या लुगीच्या वाढणीच्या वेळीहि दोस्त राष्ट्रात चक्रमकी उडाल्याशिवाय राहिल्या नसत्या पण यापुढे जर्मनी आपल्या हातूस प्रत्यक्ष अशर गुप्तपणे त्रास देण्याची क्षिति कळालेहि फुकट जाऊ दणार नाही व हा गुप्तसत राहिलेला द्वेषाभि जगाची निराळी न्याय्य घटना न झाल्यास पुढेमागे अभूतपूर्व अशा जागतिक युद्धाच्या रूपाने पट वेतल्याशिवाय राहणार नाही त्यावेळीं राष्ट्रमय आपल्या शांति-भत्राने हा आग थायविण्यास असमर्थ ठरल व पुन्हा युरोप खड व सर्वे जग युद्धाच्या वणव्यात सापडल मात्र त्या वेळीं परस्परविरुद्ध पक्षात कोणतीं राष्ट्रे पडतील हे आज सांगता येत नाही तथापि आजपर्यंतच्या अनुभवावरून मित्रा आपल्या मुत्सद्दीगिरीने यशस्वी पारल्यातच पडल असे अनुमान करण्यास हरकत नाही

प्रकरण ३० वें.

जगद्विकासार्थी कारक

जगद्गिासाचे अनेक नियम आतापर्यंत दिले या विवेचनात दिमून येतात त्यामध्ये फक्त दोन्हीन वावर्तात विवासा दाखविता आला. मनुष्याचा प्रयागे व त्यासुले जगातील सर्व प्रदेशावर युरोपीय रक्क्या लोकांच वचंस्व करों होत गेले हे दाखविले आहे, आणि राश्विकासाचे नियम दिले आहेत

विकासो व प्राधान्य.—सगत विकास आपणास अनेक पायतीन (दान येतो आणि राजकाय क्रियाचा उलगडा करतांना किंवा निरासराष्ट्रग क्रियाचा विकास दाखविताना देखात किंवा स स्पष्ट करता येतो.उदा.दन् वाहून व विक्रय याच्या मोठमोठ्या सरया मॉलिव शक्तीच्या उपयोगाने वशा हांत येवना, त्यामुळे अग्रगत देखातील कच्च्या माल्याचे महत्त्व कसे वाढेल, आणि आपल्या मालाना दुसऱ्या देशात प्रसार करण्यासाठी काय राजकारण कराव लागेल हे जगाचा आर्थिक दृष्टीने इतिहास देतानाहि देता येईल, त्याप्रमाणेच त्याचा सवध विनिर्देहासाठी दाखवून राजकाय घडामोडी विज्ञानोत्त- द्वासाचे एत अग म्हणून दाखविता येईल कोणत्या गोष्टींना अधिक महत्त्व द्यावे याविषयी निरनिराळी अमिराचि दृष्टीस पडते आणि पुष्कळ प्रथकार आपला इतिहासविषय ते मुख्य कारण आणि इतर ती आनुवंशिक कारणे किंवा निमित्त कारणे असे दाखविण्याच्या प्रयत्नात, पडलेले दृष्टीस पडतात

वृत्तकथन प्रधान की नियमावलीकरण प्रधान—
इतिहासात जगद्विकासविषयक नियमाना भित्ति प्राधान्य
दावे साविषयार्थीहि भित्तुत्ती इधीम पडतात.

‘इतिहास म्हणजे उदाहरणांनी तत्वज्ञान शिकविणारा प्रथम’ अशी व्याख्या इतिहासाच्या शास्त्राय अभ्यासाचे आमही करतात. ह्या लढानद्या व्याख्येत इतिहासाचे मुख्य महत्त्व व विचारा माणसाना इतिहासाचा होणारा खरा उपयोग ही दोन्ही बाजूनी दिग्दर्शित होतात हे खरे आहे, तथापि इतिहास व तत्वज्ञान याच्यामधील परस्पर संबंध पूर्णपणे बरोबर या व्याख्येवरून व्यक्त होत नाही. उपयुक्त व्याख्येवरून असा प्रश्न होतो की, इतिहास म्हणजे वास्तविक तत्वांज्ञाचाय प्रथम असून वेळेत त्यांचे नीट समजण्यापुरता ऐतिहासिक गोष्टींचा उपयोग त्यांच्यात करावयाचा थगतो वास्तविक इतिहास याचा तसा अर्थ नाही त्यांना आगाऊच जाणतांही तत्वे आम उखलेली नमतात, तर प्रथम गतकालाने घडामोडींचा सध्द नरावयाचा व त्यावरून विविध तत्वांची माद्यामाधुतता टपावयाची तात्पर्य, इतिहास-शास्त्राचे प्रथम गतवाटा मरिचस्वर वर्णन केव्हांनंतर इतिहास-विषयक तत्त्वज्ञाना ऐतिहासिक मोष्टीगवधाने तात्त्विक विषयक मुसवही लोख व मरि माधारण नामरिधाने पुढारा याच्या उपयोगाकरिता करावयाचे अमत्.

तथापि इतिहास या विषयाच्या क्षेत्रातच व्यापक आणि नतिस्त्रविचार लागू करता येतील असा एक भाग आहे इतिहासाचा मानवजातीच्या कुत्रागां संवेर्षी मंथन असल्याने मने तत्तज्ज्ञानविषयक संशोधन करण्यास इतिहासातील विस्तृत क्षेत्र दुसऱ्या कोणत्याही शास्त्रामध्ये सापडणे शक्य नाही गणितशास्त्रात संतंय केवळ मुख्यत ताराने ठरवावयाच अमते उयोतिपशास्त्रात अवलोकनान आणि रसायनशास्त्रात प्रयोगांनी ठरवावयाचे असते पण इतिहास व तत्संबद्ध शास्त्र, यावेर कोणत्याही मार्गांनी निश्चित निर्णय देता येईल अशी नाहीत कायदे. शास्त्र, नीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र ही मव अनिश्चितस्वरूप शास्त्र आहेत कारण त्यात आपण ज्या गृहीत, गार्थीवरून अनुमाने काढतो त्या गोष्टी म्हणजे मानवसमाजाची परिस्थिति नेहमी बदलणारी असते, त्यासुळे त्रिजाला-वाधित अशी तरवे किंवा नियम ठरविणे कठिण असते इतिहासबसद्ध अशा प्रत्येक शास्त्रात काही मूलभूत व्यापक तत्वे असतात, पण ती लागू करून काढावयाच्या अनुमानात परिस्थितिबलनावामुळे पुष्कळच फेरफार होत असतो

प्रत्येक कालातील निव्वणारी अनुमाने बदलणारी असली तरी इतिहासविषयक तात्त्विक चर्चा करणारे ग्रंथ निर्माण होत राहणारच, वारण मानवी मनाला तात्त्विक चर्चा करून परस्परचा असंबद्ध अशा दिसणऱ्या गोष्टीत काही विशिष्ट प्रश्नांची वांछित राणविषयक सूत्रबद्धता आहे असे दाखवि-
न्यावाचा बेन पडत नाही. शास्त्रीय शोधार्थ बरीच वाढ होऊन अनेक शाखा उरकतितत्त्व उर्फ विक्कामवाद लागू करणऱ्या आध्यात्मसून ऐतिहासिक घडामोडींनाहोई उरका-
तितत्त्व लागू करणऱ्या ऐतिहासिक उरकामोडींनाहोई उरका-
तितत्त्व करणारे ग्रंथ अगदी अलीकडे होई लागले आहेत उरका-
तितत्त्वसारखे एखादे सर्वव्यापी तत्त्व इतिहासाला लागू करता येत असे म्हणणारे जे विद्वान आहेत, त्यांच्या मते ऐतिहा-
सिक गोष्टींना धार्मिक, नैतिक व राजनैतिक
क्रियाविकासास कारक एवढाच दर्शन महत्त्व
आसते असे ग्रंथकार जगाच्या एकंदर इतिहासाचे
अवलोकन करून त्यावरून व्यापक अनुमाने काढण्यामध्ये
सुख्य सध्यातात असले कार्य करण्यास प्राचीन ग्रीक
विद्वान् लागू होते, पण त्यांना निरनिराळ्या प्राधान्य देणाऱ्या
इतिहासाची माहिती नव्हती. त्यांच्यापैकी फफ आरिस्टो-
टलने अनेक सुधारलेल्या समजांचे कायदे व राज्यकारभार-
धटना यांची माहिती मिळविली व राजनैतितात्वावर प्र
लिहिला त्यानंतर मेटागस्टाईनने क्रिस्तधर्मांला सरकार
दरबारात प्रवेश मिळविण्याकरिता अपला प्रथ लिहिला आधु-
निक काळात असल्या प्रामुख्यात लिहिलारा पहिला लेखक
दोस्रो डा होय. त्यासवर विचो याने ती परंपरा
चालू टेंवई, अलीकडे तर डार्विनचे उदात्तित्व ऐतिहा-
सिक घडामोडींना लागू करणारे लेखक बरेच निघत आहेत.

उत्पातितत्व ऊर्क विकासवाद हाताशी धरून जगात चाललेल्या प्रत्येक दृष्ट मोठ्याच समर्पन करणारे सुनदी व प्रथकारित आपणाने उद्याने पडतात गोन्मानी जग व्यापाव, दुसले लोकता आपले नेकर क्वा आपणागाठी रावणारे नगर हेंच जगाने भरितव्य होय आणि असे होऊ न देणे म्हणजे केवळ विज्ञानवादाच्या कायद्याशी भाडणे आहे असा सांगणारे अरण्याप्रीत देगाळ आढळतात

व्यक्तिपरिस्थितिप्राधान्यवाद. — जगद्दिक्मासाच्या स्पर्शिकरणार्थ आधिक किंवा राजकीय विषयास प्राधान्य द्यावे याविषया जसे वाद आहेत तसेच ते व्यक्तीस शगर परिस्थितीम प्राधान्य द्यावे या विषयांवि आहित

ऐतिहासिक गोष्टींचे श्राध्दशुद्ध संशोधन करून त्यांना विज्ञानवाद लागू करण्याने प्रयत्न होऊ लागल्यापासून गत कालातील व्यक्तिविषयक गोष्टींना कमी महत्त्व देण्याचा, व कायदे, अर्थशास्त्रविषयक गोष्टी, मत्त, वाङ्मय, कला, इत्यादि ज्या गोष्टींवरून लोकांच्या सामाजिक व आध्यात्मिक स्थिति नोंद घडते त्या गोष्टींना विशेष महत्त्व देण्याची पद्धति सुरू झाली आहे उदाहरणार्थ, साक्षर किंवा कौन्स्टायन या व्यक्तींच्या पत्रावलींचे रसभरित वर्णन करीत न वसता त्यांना केलेली टांचे फाय कारणांमुळे घडली याची चिकित्सा मार्गाळ अनेक पिढ्यांचा परिस्थिति लक्षात घेऊन करणे नवीन पद्धतीचे इतिहासकार आपले कर्तव्य समजतात. असा प्रकारच्या प्रथमान ऐतिहासिक तत्त्वज्ञानाचे (हिटोरिकल फिलॉसॉफी) प्रथम असे म्हणता येईल असा प्रथात व्यक्तींना महत्त्व कमी देऊन व्यक्ती व त्यांच्या हातून होणारी वृत्ते काही ठराविक व दुर्लभ नियमांनुसार घडत आहेत असे प्रतिपादन केलेले अमते तयापि सुद्धांलेखा प्रसार होण्यापूर्वीच्या काळातील ऐतिहासिक माहिती अगुरी मिळते आणि जीं जीं प्राचीन काळाकडे जावे तीं तीं ही माहिती फारच अपूर्ण असतानामुळे त्या त्या काळातील ऐतिहासिक गोष्टी संवयाची कार्यकारणसमासा सदेव असणार हें उघड आहे

निरनिराळ्या काळातील मोठमोठ्या कार्यकर्त्या व्यक्तींहि केवळ देशनालपरिस्थितीच्या हातातील वाहुली असतात हे जितकें गुरे आहे, तितकेंच हेहि खरे आहे कीं मोठमोठ्याकान्त्या आपोआप घडून येत नसतात तर त्या घडवून आणण्यास मोठ मोठ्या व्यक्ती लागत असतात म्हणून कोणत्याहि समाजात किंवा राशेत मोठी प्राप्ति होणे जरूर आहे अशी स्थिति आली म्हणजे त्या वेळीं कोणी तर मोठी व्यक्ति जन्मास येणार हें नवी ममानावे पणु या नैसर्गिक नियमाचा वित्येक दाखे पद्धति इतिहासकार विपरीत अर्थ करतात व मोठ्या व्यक्तींची किंमत सुळीच मानीन नाहींत, तर उलट असे प्रतिपादन करतात की, त्या त्या परिस्थितीत नेपोलियन किंवा शिवाजी नसता तरा त्यांची कार्ये दुसऱ्या कोणत्या तरी व्यक्तींनीं पार नसता तरा त्यांची कार्ये दुसऱ्या दैववाद किंवा शास्त्रोक्त वाद पाडलीच आगती असा सत्तेचा दैववाद किंवा शास्त्रोक्त वाद ऐतिहासिक पुराव्याच्या कसोटीला टिकत नाही. उदाहरणार्थ

यूरोपातील सोजव्या शतकातली क्रिस्तीधर्मसुधारणा उर्फ रॉमॅन ही मोठ्या ही सुधारणा होण तत्कालीन परिस्थित्यनुसार अपरिहार्य होत हें वरून आहे, परंतु मार्टिन लुथर किंवा केल्विन या पुण्याच्या देवा दुसऱ्या कोणी व्यक्ती राम या तर या सुधारणेचे कार्य निराळ्या स्वरूपात झाले असते हेहि कळू नये पाहिजे

जगद्दिकाल व दिवसानुदिवस अवयवति ! — ऐतिहासिक तत्त्वज्ञानाचा आणखी महत्त्वाचा मिश्रित बलाई हे निष्ठाळा आहे कीं उक्तातियेयमानुसार जीव-जानांच्या उत्पत्तीप्रमाणे अखिल मानव ममाजाचाहि उत्तरोत्तर उत्पत्ति होत जात आहे आणि ज्याला 'सत्ययुग' किंवा 'सुवर्णयुग' म्हणतात ते पूर्वी होऊन गेले नसून पुढे उभयपार आहे म्हणजे जगाची एकंदर स्थिति उत्तरोत्तर सुधारत चालली आहे निराशावादी म्हणतात त्याप्रमाणे अवयव होत चाललेला नाही जगाचा आगपयंतचा एकंदर इतिहास उपर्युक्त मिश्रित मनावर स्पष्टपणे विरवितो

प्रत्येक राष्ट्रात मेला तो दिवस घरा, दिवसानुदिवस काल कठिण होत चालला आहे, असा तच्चेची समजून दृष्टीस पडते इतिहासकार वस्तुस्थिति अगदी उलट आहे असे सांगत आहेत पाप्याकडाल सत्ययुगकलियुगाची कल्पना त्या आपल्या दशसाल मोठमोठे कार्यकर्ते पाहिले तर ते कलियुगातलेच उपनिषदातील ब्रह्मचारी, निरनिराळे मुन, दर्शनकार व शास्त्रवायांवि आचार्य हे सर्व कलियुगातीलच आहेत अशोनामारते चरवता कलियुगातलेच प्रत्यक्ष रामायण व महाभारत यासारख्या प्रथाचे अनेक कर्ते व संपादक हेहि कलियुगातलेच वेदाच्या सहितीकरणान्या कार्यात मदत करणारे देशापायनासारखे लोक देसाल कळि युगातलेच बुद्धासारखा जगदुपायी कार्याचा सत्सापकहि कलियुगातलाच असे असता आपण कलियुगात काळ-निक सत्ययुगापेक्षा वाईट कसे म्हणावे ? आज की संपत्ति जगात आहे तिचा प्राचीन जगास कल्पनाहि होणे अशक्य आहे हिंदुस्थानासारख्या परतन ग्रासत दिवसानुदिवस आपली प्रगतीच होत चालला आहे या तच्चेची कल्पना पचनी पडणे कठिण जाईल पण विचार करता आपली उत्पत्ति अनेक अगनां होत आहे असे दृष्टीस पडेल पूर्वपेक्षा आज प्रत्येक मनुष्याची रहाणी अधिक चालत्या तच्चेची होऊ लागली आहे आपल्या लोकात जागतिक विचार-विषयक ज्ञान सुळीच नव्हते. आज आपणास वगळवयाच्या दृष्टाने तरी इतर लोक आपल्या दृष्टीने विचार करू लागले आहेत. व्याचार आज हिंदुस्थानात जितक्या निर्भयतेने वावरता येते तितकें पूर्वी वावरता येत नव्हते. लोकमतेची आकांक्षा आज भारतायात इतकी यद्धसल झाली आहे की, ती आपले कार्य अधिकाधिक कल्याणभावाय राहणार नाही आणि भावी हिंदुस्थान चालच्या हिंदुस्थानापेक्षा अधिक मुक्त गय होईल यात शका नाही

परिशिष्ट.

जगांतील धर्म व संप्रदाय.

धर्म	प्रदेश						
	युरोप	आशिया	आफ्रिका	उ. अमे.	द अमे.	ओशिया.	एकूण
ख्रिस्ती							
रोमन कैथोलिक	१८३७६०	५५००	२५००	३६७००	३६२००	८२००	२७२८६०
कॅथोलिक	१८०००	१७०००	३८००	१०००			१२००००
प्रोटेस्टंट चर्च	९३०००	६०००	२७५०	६५०००	४००	४५००	१७१६५०
एकूण ख्रिस्ती	३७४७६०	२८७००	९०५०	१०२७००	३६६००	१२७००	५६४५१०
ख्रिस्तीतर							
ज्यू	९२५०	५००	४००	२०००	३०	२५	१२२०५
मुसलमान	३८००	१४२०००	५१०००	१५	१०	२५०००	२२१८२५
बौद्ध		१३८०००	११			२०	१२८०३१
हिंदू		२१००००	३००	१००	११०	३०	२१०५४०
कन्फ्युशियानिस्ट व ताओ		३०००००	३०	१००		७००	३००८३०
शिर्ता		२५००००					२५००००
वन्य		४२०००	९८०००	२०	१२५०	४७०००	१५८२७०
वर्गीकरण न केलेले	१०००	६०००	१३०	८००		१५०	१५२८०
एकूण ख्रिस्तीतर	१४०५०	८६३५००	१४९८७१	१०२३५	१४००	४२९२५	१०८१९८१
एकूण	३८८८१०	८९०२००	१५८९२१	११२९३५	३८०००	५५६२५	१६४६४९१

मानवजाती

मानव जातींची विमापणी वंशावरून किंवा थोड्या अशा-
स्त्रीय पद्धतीने वर्णविलेले करता येते. त्यात प्रमुख वर्ण
पिवळा आहे. पुढील कोष्टकातील वंशाचे वर्ण अनुक्रमे देणे
प्रमाणे आहेत —

- (१) पीतवर्णी, (२) श्वेतवर्णी, (३) कृष्णवर्णी,
(४) विंगटवर्णी व (५) ताम्रवर्णी

क्षेत्रफल व लोकसंख्या

जगाच्या पृष्ठभागाचे क्षेत्रफल १९,६५,५०,००० चौरस
मैल इतके ठरविण्यात आले असून त्यापैकी ५,५५,००,०००
चौरस मैल जमीन व १४,१०,५०,००० चौरस मैल पाणी
आहे विपुलवृत्तावरिल पृष्ठाचा व्यास ७,९२६॥ इंग्रजी मैल
असून ध्रुवांवरिल ७,९०० मैल आहे.

वंश	प्रदेश	संख्या	संद	क्षेत्रफल चौ. मैल	लोकसंख्या
-----	--------	--------	-----	-------------------	-----------

पारिशिष्ट.

जगांतील धर्म व संप्रदाय

धर्म	प्रदेश						
	युरोप	आशिया	आफ्रिका	उ अमे.	द अमे	ओशिया	एकूण
ख्रिस्ती							
रोमन कॅथोलिक	१८३७६०	५५००	२५००	३६७००	३६२००	८२००	२७२८६०
कर्मठ कॅथोलिक	९८०००	१७२००	३८००	१०००			१२०००००
प्रोटेस्टंट चर्च	९३०००	६०००	२७५०	६५०००	४००	४५००	१७१६५०
एवंगेलिस्टी	३७४७६०	२८७००	९०५०	१०२७००	३६६००	१२७००	५६४५१०
ख्रिस्तीतर							
ज्यू	९२५०	५००	४००	२०००	३०	२५	१०२०५
मुसलमान	३८००	१४२०००	५१०००	१५	१०	२५०००	२२१८२५
बौद्ध		१३८०००	११			२०	१२८०३१
हिंदू		२१००००	३००	१००	११०	३०	२१०५४०
बन्धुपुशियानिस्ट व ताओ		३०००००	३०	१००		७००	३००८३०
शिती		२५०००					२५०००
यन्म		४३०००	९८०००	२०	१२५०	१७०००	१५८२७०
वर्णाकरण न केलेले	१०००	६०००	१३०	८००		१५६	१५२८०
एवंगेलिस्टीतर	१४०५०	८६३५००	१४९८७१	१०२३५	१४००	४२९२५	१०८१९८१
एकूण	३८८८१०	८९२२००	१५८९२१	११२९३५	३८०००	५५६२५	१६४६४९१

मानवजाती

मानव जातीची विभागणी यशावरून किंवा थोड्या अंदा-
लीय पद्धतीने वर्णावरून करता येते त्यात प्रमुख वर्ण
पिवळा आहे पुढील कोष्टकांतील यशाचे वर्ण अनुक्रमे येणे
प्रमाण आहेत —

(१) पीतवर्णी, (२) श्वेतवर्णी, (३) कृष्णवर्णी,
(४) विंगटवर्णी व (५) ताम्रवर्णी

क्षेत्रफळ व लोकसंख्या

जगच्या पृष्ठभागाचे क्षेत्रफळ ९९,६५,५०,००० चौरस
मैल इतके ठरविण्यात आले असून त्यापैकी ५,५५,००,०००
चौरस मैल जमीन व १४,१०,५०,००० चौरस मैल पाणी
आहे विपुलवृत्तावरील पृष्ठाचा व्यास ७,९२६ मैल इतकी मैल
असून ध्रुवावरून ७,९०० मैल आहे.

वर्ण	प्रदेश	सख्या	खंड	क्षेत्रफळ चौ मैल	लोकसंख्या
मंगोलियन अथवा टुरेनियन	आशिया	६५५ ०००	युरोप	३ ७५०	४०० ०००
युरोपियन, इंडो	युरोप, इराण,		आशिया	१७ ०००	९१० ०००
जर्मनिक अथवा आर्यन	हिंदुस्थान	६४५ ०००	आफ्रिका	११ ५००	१८० ०००
नॉग्रो अथवा वद	आफ्रिका	१९० ०००	उत्तर अमेरिका	८ ०००	१२० ०००
सेमिटिक अथवा हॅमिटिक	उत्तर आफ्रिका व अरबस्तान	७३१ ०००	दक्षिण अमेरिका	६ ८००	३८ ०००
मॅल आणि पॉलि	ऑस्ट्रेलिया व		ओशियानिया	३ ४५०	८ ०००
नेशियन	पॉलिनेशिया	५२ ०००	युवप्रवेश	५ ०००	...
रेड इंडियन	अमेरिका	०३ ०००	एकूण	५५ ५००	१ ६४६०००

टीप — आगटे इमाराचे आहेत